ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМЫТУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*
Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*
Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*
Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*
Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*
Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

XIII том
С - Т

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нұргелді Уәли

Томның редакторлары:
О.Жұбаева, А.Үдербаев

Сөздікті құрастырушылар:
А.Фазылжанова (сауалданушы – секіртпе), **Н.Оңғарбаева** (секіртпелі – солярка), **Қ.Ғабитханұлы** (сом – сүлік), **Р. Шойбеков** (сом – сояу), **Қ.Күдеринова** (сүліктей – сілікпе), **О.Жұбаева** (сілімтік – таңдыру), **М.Малбақов** (таңертең – тарсыну)

Арнаулы редакциялық топ:
А.Жаңабекова (жауапты шығарушы), **О.Жұбаева, Қ.Күдеринова** (жауапты шығарушы) **А.Үдербаев, А.Фазылжанова, Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 13-том / Құраст.: А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ.Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011.
13-том. – С–Т. – 752 бет.

ISBN 978-601-7293-24-6

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің он үшінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-24-6 (Т. 13)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2010
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	**И и**	**Р р**	**Ш ш**
Ә ә	**Й й**	**С с**	**Щ щ**
Б б	**К к**	**Т т**	**Ъ ъ**
В в	**Қ қ**	**У у**	**Ы ы**
Г г	**Л л**	**Ұ ұ**	**І і**
Ғ ғ	**М м**	**Ү ү**	**Ь ь**
Д д	**Н н**	**Ф ф**	**Э э**
Е е	**Ң ң**	**Х х**	**Ю ю**
Ё ё	**О о**	**Ҳ h**	**Я я**
Ж ж	**Ө ө**	**Ц ц**	
З з	**П п**	**Ч ч**	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц. – авиациялық
а л ғ ы с. – алғыс сөз
а н а т. – анатомиялық
а н т р. – антропологиялық
а ң ш. – аңшылық
а р х е о л. – археологиялық
а с т р. – астрономиялық
а у ы л ш а р. – ауылшаруашылық
а у ы с. – ауыспалы мағына
а ф р и к а. – африка тілдері
ә д е б. – әдебиеттану
ә л е у м. – әлеуметтік
ә с к. – әскери
б а ғ. т е р. – бағалы терілер
б а л а т і л і – бала тіліне тән сөзқолданыс
б а т а. – бата
б е й н. – бейнелі сөзқолданыс
б е й п і л. – бейпіл сөз
б и о л. – биологиялық
б и о х и м. – биохимиялық
б о т. – ботаникалық
в е т. – ветеринарлық
г е о г р. – географиялық
г е о л. – геологиялық
г е о м. – геометриялық
г е о ф и з. – геофизикалық
г и д р. – гидрологиялық
д и п л. – дипломатиялық
д і н и. – діни
е г і н. – егіншілік
е л і к. – еліктеуіш сөз
е р к е л е т у. – еркелету
е с к і к і т. – ескі кітаби
е с і м. – есімдік
е т. – етістік
ж а ғ ы м с ы з. – жағымсыз
ж а қ т ы р м а у. – жақтырмау
ж а ң а. – жаңа сөз
ж е р г. – жергілікті сөз
з а ң. – заң
з а т. – зат есім
з е р г. – зергерлік
з о о л. – зоологиялық
и н ф. – информатикалық
к ә с. – кәсіби сөз
к е к е с і н. – кекесін

к е л е м е ж. – келемеж
к е н. – кен ісі
к о н т е к с т. – контекстік мағына
к ө л і к. – көлік қатынасы
к ө н е. – көнерген сөз
к ө т е р. – көтеріңкі стиль
к і т. – кітаби стиль
қ а р а п. – қарапайым сөз
қ а р ғ. – қарғыс сөз
қ а р ж ы. – қаржы термині
қ о ғ.-ә л е у м. – қоғамдық-әлеуметтік
қ о ғ.-с а я с и. – қоғамдық-саяси
қ о л ө н е р. – қолөнер
қ ұ қ ы қ. – құқықтық
қ ұ р. – құрылыс
л и н г в. – лингвистикалық
м а қ т а ш а р. – мақташаруашылық
м а л ш а р. – малшаруашылық
м а т. – математикалық
м е д. – медициналық
м е н с і н б е у. – менсінбеу
м е т а л л. – металлургиялық
м и н. – минералогиялық
м и ф. – мифологиялық
м о д. – модаль сөз
м у з. – музыкалық
м ы с қ ы л. – мысқыл
о д. – одағай
о й ы н. – ойын
ө н е р. – өнертану
ө с. – өсімдік
п е д. – педагогикалық
п о л и г р. – полиграфиялық
п о э т. – поэтикалық
п с и х. – психологиялық
р е н і ш. – реніш
р е с м и. – ресми
с а н. – сан есім
с а я с и. – саяси
с а я т. – саятшылық
с ә у л е т. – сәулет өнері
с и р е к. – сирек қолданылатын сөз
с о в е т. – советизм
с ө й л. – сөйлеу
с п о р т. – спорт
с т а т. – статистикалық
с у ш а р. – сушаруашылық
с ү й с і н у. – сүйсіну
с ы н. – сын есім
т а б у. – табу сөз
т а м а қ. – тамақ өнеркәсібі
т а р. – тарихи
т е а т р. – театртану
т е р м. – термин
т е х. – техникалық
т о қ ы м а. – тоқыма
т ү й е ш а р. – түйешаруашылық
т і л е к. – тілек сөз
ү с т. – үстеу
ш ы л. – шылау
ф и з. – физикалық
ф и з и о л. – физиологиялық
ф и л о л. – филологиялық
ф и л о с. – философиялық
ф о л ь к. – фольклор
х и м. – химиялық
ш а х м. – шахмат термині
э к о л. – экологиялық
э к о н. – экономикалық
э к с п р. – экспрессивті
э м о ц. – эмоциялық
э н е р г. – энергетикалық
э п о с. – эпостық
э т н. – этнографиялық
ағыл. – ағылшын тілі
ар. – араб тілі
голл. – голланд тілі
грек. – грек тілі
жапон. – жапон тілі
исп. – испан тілі
итал. – итальян тілі
қыт. – қытай тілі
лат. – латын тілі
малай. – малай тілі
моңғ. – моңғол тілі
нем. – неміс тілі
порт. – португал тілі
поляк. – поляк тілі
ор. – орыс тілі
тат. – татар тілі
франц. – француз тілі
эфиоп. – эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

[ ] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.

< > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.

[_ _ _] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.

≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.

// грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

Бұл том
Қазақ КСР-і Мемлекеттік сыйлығының иегері,
Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері,
Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
онтомдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің»
жалпы редакциясын басқарған көрнекті тіл маманы
АХМЕДИ ЫСҚАҚОВТЫҢ (1910–1996)
100 жылдық мерейтойына арналады.

САУАЛДАНУШЫ з а т. ә л е у м. *Сауалнамаға жауап беруші.* Сауалнама *с а у а л д а н у ш ы д а н* қажетті мәліметтер алу үшін, сондай-ақ үлкен әлеуметтік топтардың пікірін білу үшін жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САУАЛДАС= е т. *Сұрақ қойысу.* Екеуі біріне-бірі көзінің астымен енді өміріміз не болды дегендей *с а у а л д а с а* қарады (М.Дүзенов, Ақәже). Күні кеше көріссе де, ауыл қариялары Мадагаскар аралынан келгендей *с а у а л д а с ы п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

САУАЛДАСУ *Сауалдас етістігінің қимыл атауы.*

САУАЛДАУ *Сауалда етістігінің қимыл атауы.*

САУАЛНАМА з а т. **1.** ә л е у м. *Ақпарат алу үшін белгілі бір әлеуметтік топ немесе ұжымға қойылатын алдын ала әзірленген сұрақтардың жиынтығы, кешені, сұрақтар жүйесіне жауап алуды көздейтін сауалпарақ. С а у а л н а м а н ы ң* ашық (сауалданушының еркін жауабы), жабық (берілген жауаптардың біреуін ғана таңдау) және аралас түрлері болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Қазақстандағы әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар қауымдастығының көкек айында жүргізген *с а у а л н а м а с ы* бойынша дауыс беру құқы бар қазақстандықтардың 50 процеттен астамы Парламент сайлауына қатысады («Түркістан»). **2.** п с и х. *Вербалдық қатынас негізінде бастапқы әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық ақпарат алуға арналған әдістемелік құрал. С а у а л н а м а* – әрқайсысы зерттеудің орталық міндетімен логикалық тұрғыдан байланысты сұрақтар жинағы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С а у а л н а м а* құрастыру – зерттеудің негізгі болжамдарын сұрақтар тіліне көшіру – күрделі әрі көп еңбек жұмсалатын процесс (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сауалнама жүргізу. ә л е у м. *Сауалнама парағын тарату арқылы керек мәліметтерді жинау.*

Сауалнама парағы. ә л е у м. ***Сауалпарақ***. *С а у а л н а м а п а р а ғ ы* – жиналған мәліметтерді жазу қағазы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сауалнамаға жауап беруші. ә л е у м. <ағыл. respondent> *Зерттеу жұмысына сұрақтарға жауап беруші ретінде қатысушы адам, сауалданушы.* Зерттеу сипатына байланысты *с а у а л н а м а ғ а ж а у а п б е р у ш і* әңгімелесуші, емделуші, келімші, ақпаршы және т.б. болуы ықтимал (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САУАЛПАРАҚ з а т. ә л е у м. <франц. enguete> *Белгілі бір бағдарламамен немесе нысанмен жасалған сұраққа жауап арқылы мәліметжинау парағы, берілген сұрақтарға алынған жауаптар жазу парағы, сауалнама парағы.* Сауалнама алдын ала әзірленген сұрақтар жүйесіне жауап алуды көздейтін *с а у а л п а р а қ* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САУАП з а т. **1.** д і н и. *Ислам дінінде жасалған игілікті іс, ғибадат үшін Алла тағала тарапынан берілетін сый. С а у а п* тек діни ғибадатқа ғана емес, тіршілікке байланысты игі істердің барлығына да берілетіні жайлы «дүниелік *с а у а п* та, ақыреттік *с а у а п* та Алланың қасында» деп баяндалады (ҚҰЭ). Оразаның *с а у а б ы н* Алланың өзі береді (Ислам энцикл.). Құдай бір, пайғамбар хақ, бек нанамын, Бұқарға Хиуамен көп барамын. Мешіттің ғалым ишан бәрін көрдім, Білмесем мен *с а у а п т ы* неге барамын? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Аятта айтқан: «Алла тағала пендесінің бір жақсылығына он есе *с а у а п* береді...» деген (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). **2.** д і н и. ф и л о с. *Ислам дініндегі обалға қарама-қарсы, ізгі, игі, адал, оң іс, амал-ниеттерді білдіретін маңызды категория.* Бірақ оқып білген дәрігерге емдетпек *с а у а п*, обал емес (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Енді солардың қайсысы *с а у а п*, қайсысы күнә, қайсысы пайда, қайсысы залал екенін Алла тағала адамның өзінен пайғамбар хабаршы жіберіп, пенделеріне білдіргені анық ақылға дұрысы (Ш. Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). *С а у а п* – адамға, жануарға, табиғатқа жасалған жақсылық (Ислам ғылымхалы). Сыйлап жазған сөз емес бір адамға, Бахыс қылып жазбаймын мұны адамға. Обал, *с а у а п* екенін айыра алмай, Назым жазып беремін сұрағанға (Бабалар сөзі//Діни дастан) **3.** *Игілікті, жақсы іс үшін тиетін шапағат.* Адам мен адамды қосқанның *с а у а б ы* бар, ар жағын түсінетін шығарсың (А.Жақсыбаев, Егес). Әкешеше боп, бауыр боп жабыла Жұмакенді жауыздықтан тыйсаң, елден қашып кеткеннен гөрі, соның өзі *с а у а п* шығар (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). – Қарағымның мойнына қарыз қып, өзі жинаған азын-аулағын өзінің *с а у а б ы н а н* аяйын деп отырғаным жоқ, – деді кемпір (М.Әуезов, Қараш.).

Бір намаздай сауап. д і н и. *Ғибадат етіп оқыған бір намазына Алла тағаланың беретін сыйының көлемдегі сауап.* Тынбай құлдық етуге Мұсылманның рухі Уағда қылған «Аһатпен». *Б і р н а м а з д а й с а у а п* жоқ, Алтын менен күмісті Арбалап төксең жақутпен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сауабын алды. а) д і н и. *Игілікті іс, ғибадаты үшін Алла тағаланың сыйын алды, ризашылығына бөленді.* – Құдайдың құлы ғой. Бұндай үйсіз-күйсіз бишараларға мейірімді болып, *с а у а б ы н а л у* керек (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). ә) *Жақсылық іс істеп, алғысқа бөленді.* Мен келдім қонатұғын уағымда-ай, Қон десең, *а л а р* едің *с а у а б ы м д ы-а й*, Айтасың ақылыңның аздығынан (Бес ғасыр.). Оның үстіне жұрттың *с а у а б ы н а л а с ы ң*, әйтеуір енді-енді қолымыз ұзарып, арқа-басымыз кеңіп келе жатыр ғой (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Сауабына қалды. *Жақсылық жасап, алғысын алды.* Бұл маман, өздеріңе мәлім, біз секілді қанша солдаттардың *с а у а б ы н а қ а л д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Сауап болды. а) д і н и. *Алла тағаланың шапағаты тиді, сыйына, рақметіне бөленді.* Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып әрі оларға пайда, әрі өзіме *с а у а п б о л а р* ма екен деп, Алла тағаланың рақметінен үміт еттім (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). ә) с ө й л. *Әп-бәлем, өзіңе де сол керек, әбден дұрыс болды.* – *С а у а п б о л г а н* екен, Зорлап үйлендірмесе, Сағыр үйленбейтін қулардың бірі емес пе? – деді Әділбек (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Көмекші шопанға қыз қуалатып, тізгін-шалбарын түріп жіберетін немесің ғой, *с а у а п б о л д ы* саған (З.Жәкенов, Таң самалы). Киеліге қол көтерген жолығады бөгетке, *С а у а п б о п т ы* ойсыз, арсыз төбетке, – депті ұлы адам бойын дүлей ыза буып, қасарып, Досын аңсап, жанарына жас алып... Тіршіліктің иірімі неге мұнша көп еді, Арың өлсе, тәнің қатар өледі?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сауап жинады. д і н и. *Игілікті іс, ғибадаттар мен жақсы амалдар жасап, Алланың сүйікті құлы болуға, шапағатына бөленуге тырысып бақты.* Кімде-кім ислам парыздары мен бұйрықтарын орындап, Алла разылығына сай, ақыретте берілетін жақсылықтарға лайық істер атқарса, *с а у а п ж и н а й т ы н ы н а*, Құдайдың шексіз мейірім-шапағатын иеленетініне сену ислам дініндегі басты қағида болып табылады (ҚҰЭ). Көптеген аяттар адам баласын Аллаға сенуге, күнәдан сақтанып, *с а у а п ж и н а у ғ а* шақырады (ҚҰЭ).

Сауап тапты. д і н и. *Сауапты іс, амал жасады.* Аллаға сүймес құл болса, Азаптан басы тазармас. Өкініш етіп сол күнде Қайтып *с а у а п т а б а* алмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САУАПТЫ с ы н. **1.** д і н и. *Ислам дінінде Алла тағала тарапынан берілетін сыйға лайықты, адал, оң, ізгі.* Ниет жүрекпен болады. Тілмен айту *с а у а п т ы* (Ислам энцикл.). **2.** *Дұрыс, игілікті, жақсы.* Үлкенді сыйлау – *с а у а п т ы* іс (Ауызекі).

САУАПШЫЛЫҚ з а т. **1**. д і н и. *Алла тағала тарапынан берілетін сыйға лайықты, адал, оң, ізгі амал, ниет, іс жасаушылық.* Жылама, батыр Тайлақ, сен де өлерсің, Ажал келсе тоқтамай жөнелерсің. *С а у а п ш ы л ы қ* болардай іс ойланар, Иманның махшар күні кез келерсің (Қозы Көрпеш.). Алладан – мейір, адамнан – пейіл қағидасын басшылыққа алып, инабаттылыққа, *с а у а п ш ы л ы қ қ а*, бірлікке, сыйластыққа үндейтін жағымды көңіл күй лебіздері және ұрпақты қылмысқа итермелейтін жиіркенішті істен аулақ қылып, олардың жан дүниесін жұтаңдаудан сақтайды («Парасат»). **2.** *Оң, игі іс жасаушылық. С а у а п ш ы л ы қ* жасау – жеке тұлғаның міндеті болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

САУАТ з а т. **1.** *Оқып-жаза білетіндік, хат танығандық.* Сұлтанмахмұт соны ойлап: – Жоқ, мырза, мен ешкімдеемеспін, өзбілгеназғана *с а у а т ы м д ы* ауылдастарыма жағысып сап жатқан жай пендемін, – деді (Д.Әбілев, Арман.). Осы қалаға қызметке келген адам *с а у а т ы* болса болғаны, алдымен кітапханаға барады (А.Байтанаев, Қансонар). **2.** а у ы с. *Біліктілік, өнер т.б. сол сияқты адамның біліп алған, үйренген нәрселері, сауаттылық.* Домбырам, қолымда ерке құралайым, Мен де бір сен сияқты құба қайың. Бір-бірлеп ел тілегін күмбірлетші, Мен сенен басқа *с а у а т* сұрамаймын (К.Салықов, Жезкиік).

Ескіше сауаты бар. с ө й л. *Арабша хат танитын, мұсылманша сауатты.* Аудан басшылары мешітке имам етіп *е с к і ш е с а у а т ы б а р*, қазақы әдет-ғұрыпты жақсы білетін бір ақсақалды тағайындайды («Түркістан»).

Сауат ашты. а) *Хат таныды, бастапқы білімдер алды.* Алаш зиялыларының реформаторлығы Ұлт мәселесін шешуінен де танылады. Олар көпұлтты мемлекет билейтін органда 25 орынның 10-ын басқа ұлт өкілдеріне берді, мектептерде қазақ балалары *с а у а т ы н* ана тілінде *а ш ы п*, кейін қос тілде оқитын болды, ұлттардың құқы заңға негізделді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Жұбанов оркестр құрылған кезде кешегі сауатсыз күйшілердің музыкалық *с а у а т а ш у ы н а* бас-көз болды (І.Омаров, Серпін). Қалаған балаға жаңаша *с а у а т а ш у*, хат тану сабақтарын оқыды (Д.Әбілов, Арман.). ә) *Хабардар етті, көзін ашты, білмегенін жете түсіндірді.* Вирус залалының ауқымы мен қасіретін жастарға жете түсіндіру, олардың бұл

мәселедегі *с а у а т ы н а ш у* қажет («Егемен Қазақстан»).

Сауаты ашылды. *Ой-өрісі, білімі, түсінігі кеңіді.* – Абайды оқумен *с а у а т ы ң а ш ы л с а,* ашылатын болып еді ғой, – деді Бәтима (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жалпы бұның қырдан көшіп келгелі көп нәрсеге көзі қанып, *с а у а т ы а ш ы л ы п* қалған (Р.Тоқтаров, Терістік.). Орысша тіл сындырып, біраз *с а у а т ы м а ш ы л ы п* қалды (Б.Тоғысбаев, Асыл.).

Сауаты бар. а) *Сауатты, сауат ашқан, хат танитын. С а у а т ы б а р* жігіттерді жинады (Ауызекі). ә) *Хабары, білім-біліктілігі бар, қолынан келетін.* Шеге іздеп қай дүкенге жүгірмедім, Құрылыстан *с а у а т ы м б а р* бүгін менің. Шебердің керектісін дер кезінде Таба алмай қалам ба деп дірілдедім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САУАТҚАН з а т. ж е р г. *Шала молда. С а у а т қ а н н а н* сұрағанша, менен сұра (Экспед. мат.).

САУАТСЫЗ с ы н. **1.** *Хат танымайтын, жазу-сызуды білмейтін, оқымаған.* Елдің жаппай *с а у а т с ы з* шағында мұғалімнің қажеті туралы айтпаса да түсінікті (К.Баялиев, Жер.). Соғысқа балалары мен күйеулері кеткен *с а у а т с ы з* әйелдер хат-хабарды әдейі Ахметжанға ғана оқытатын (М.Дүзенов, Ант). // *Жүйелі білім алып оқымаған, хат танымайтын адам. С а у а т с ы з д а р д ы ң* есебін алуды ұйымдастырумен айналысатын комиссиялар құрылды (ҚСЭ). **2.** *Қате, дұрыс емес.* Доктор Оразалиевке дейінгі аурулардың немен, қалай «емделгенін» білу қиын, тіпті күнделіктері де жоқ, ал бары *с а у а т с ы з* жазылған (Е.Оразақов, Дәрігер.). **3.** *Хабары жоқ, білімсіз, қараңғы.* Әрине, мен ол кісіні малшаруашылығынан *с а у а т с ы з* дей алмаймын (С.Бегалин, Уақыт.). Қабенді ғылыми-теориялық жағынан *с а у а т с ы з* деп кім айта алады (З.Қабдолов, Жалын).

САУАТСЫЗДАУ с ы н. **1.** *Шаласауаттылау, шорқақтау.* Садықтың қолында ол туралы бір ғана *с а у а т с ы з д а у* жазылған арызнама бар-ды (С.Бегалин, Замана.). **2.** *Хабары шамалылау, білімсіздеу.* Ал батальон алдындағы ротаны бастап келе жатқан Филимонов – топографиядан *с а у а т с ы з д а у* адам (Б.Момышұлы, Москва.). Осындай жұмбақ мирас-мұраларды көргеннен кейін «адамзаттың ертедегі ұрпағы бізден *с а у а т с ы з д а у*, жабайылау болды» деген пікірге күдікпен қарайтын боласың («Зерде»).

САУАТСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Хат танымаушылық, оқымағандық, қараңғылық.* Бұрынғы жаппай *с а у а т с ы з д ы қ* орнына жалпыға бірдей сегізжылдық, онжылдық білім алу мүмкіндігі туды (Д.Айдаров, Дәуір.). Үкімет елге мал беріп, оның өсімімен колхоз малы өсіп жетіліпті. Ел арасында *с а у а т с ы з д ы қ* жойылған (А.Жұмаділдин, Қайырлы.). Г.Плеханов бұл идеяны дәлелдеу үшін Ресейде пролетариат халықтың азшылығы екенін, халықтың *с а у а т с ы з д ы ғ ы н,* елдің аграрлық сипатын алға тартады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **2.** *Білімі таяздық, шорқақтық.* Тіл маманы сөйлесе – образбен ойлау табиғатын түсіне бермейді, ал жазушы сөйлесе – тіл заңдылығынан *с а у а т с ы з д ы қ* аңғартып алады (З.Серіккалиев, Ақыл.). Бұл – шынын айтсаң, *с а у а т с ы з д ы қ,* өйткені ауруды жан-жақты тексеру – дәрігердің міндеті («Білім және еңбек»).

Экологиялық сауатсыздық. э к о л. *Жекелеген тұлғалардың және қоғамдағы барлық адамдардың өздерінің табиғатпен тікелей байланыстылығын, табиғатты қорғаудың, сақтаудың адам баласының парыздарының бірі екенін түсінбеушілік, экологиялық сананың төмендігі. Э к о л о г и я л ы қ с а у а т с ы з д ы қ* табиғатта жүріп жатқан заңдылықтарды білмеу және оларды ескермеу, табиғат ресурстарына деген бейқам көзқарас – қоршаған ортаның қазіргі қиын халінің негізгі себептері («Парасат»). Сондықтан елімізде қалыптасқан *э к о л о г и я л ы қ с а у а т с ы з д ы қ т ы* жою маңызды болып отыр («Парасат»).

Сауатсыздықты жою. т а р. *Кеңес өкіметінде жалпы бұқараның сауатын көтеру бағытында жүргізілген жалпыға бірдей орта білім алуды міндеттейтін іс-шаралар кешені. С а у а т с ы з д ы қ т ы ж о ю ғ а* оқулықтар мен жазу құралжабдықтарының жетіспеушілігі кедергі келтірді (ҚҰЭ). *С а у а т с ы з д ы қ т ы ж о ю* 1960 жылдардың соңына дейін жүргізілді (ҚҰЭ).

САУАТТАН= е т. **1.** *Хат тану, жазу-сызуды үйрену, білім алу.* Екі жыл ұдайы күн-түн демей кітап бетіне үңіле жүріп, ақыры ауылдық сауат ашу мектебінен әжептәуір *с а у а т т а н ы п* шықты (Е.Тұрысов, Құралай.). Тек қана *с а у а т т а н ы п* қоймай, сол кездегі теміржолдың қысқа мерзімді курстарына түсіп, техникалық білім ала бастадық (Жыл он екі ай). **2.** а у ы с. *Жөнжобаны түсініп, үйрену.* Өйткені өз бастарынан кешіп жатқан оқиғалардан ол біраз сабақ алып, тәжірибе алып, *с а у а т т а н ы п* қалған еді (А.Хангелдин, Ғани.). **3.** а у ы с. *Өнерін арттыру, шеберлігін көтеру.* Қазақ режиссурасы осы заманғы дәрежеге көтеріліп, жақсы *с а у а т т а н д ы* (Т.Ахтанов, Шығ.).

САУАТТАНДЫР= е т. **1.** *Жазу-сызуға үйрету, алғашқы білім беру, хат таныту, сауатын ашу.* Мұхтардың атасы Әуез немересін алғашқыда ауылдағы мұсылман мешітіне беріп, арабша *с а у а т т а н д ы р д ы* (Шарапат). Білімінің қанша екенін кім білсін, әйтеуір «төте оқумен» мені тез *с а у а т т а н д ы р д ы* (Қ.Бекхожин, Таңд.). **2.** *Білім алдыру, оқыту, білім-біліктілік, түсінігін жетілдіру.* Інісін Әмірбай Абайдың балаларындай орысқа шоқындырмаймын деп, тек мұсылманша ғана *с а у а т т а н д ы р ғ а н* (К.Оразалин, Абай.).

САУАТТАНДЫРУ *Сауаттандыр етістігінің қимыл атауы;* **1.** *Хат таныту, сауатын ашу.* Ескішіл, өрескел, сорақы салтқа қарсы күрес жүргізудің бірден-бір жолы – халықты ағарту, балаларды оқыту, халықты *с а у а т т а н д ы р у* деп ұғушылардың бірі мен едім (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Оның әкесі өз тілектерімен Сұлутөрдің баурайындағы орталықтан тысқарырақ ауылдарда мектеп ашып, жұртты *с а у а т т а н д ы р у м е н* шұғылданыпты (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). **2.** *Білім беру, білімін көтеру, хабардар ету.* Ондағы негізгі мақсат – бұл бағыттағы құқықтық қатынасты жетілдіре отырып, қатерлі кесел бойынша *с а у а т т а н д ы р у* бағдарламасын, дәрігерлік көмекті жетілдіру, жақсарту болып табылады («Егемен Қазақстан»).

САУАТТАНУ *Сауаттан етістігінің қимыл атауы; хат тану.* Оның үстінде Шолпан «мектеп екі жерде ашылсын, қыз-келіншектер *с а у а т т а н у* мектебіне тегіс тартылсын», – деп Томарбек ауылнайға арнайы тапсырып кеткен-ді (Ә.Нәбиев, Шолпан).

САУАТТЫ с ы н. **1.** *Дұрыс оқып, дұрыс жаза білетін, орта білімі бар.* – О, шіркін, туыпөскен ауылымның кәрі-жасы түгел хат танып, шетінен *с а у а т т ы* болғанын көрсем екен (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Халық *с а у а т т ы* болды, газет-журнал оқиды, кітап оқиды (С.Бақбергенов, Адам.). Халық жаппай *с а у а т т ы* болды, жүйе қалың бұқара халықтың денсаулығының күзетінде тұрды, жасы жеткенге, шалдыққанға әлеуметтік қорған бола алды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **2**. *Істің мән-жайын білетін, көп нәрседен хабардар, білікті (адам).* Аппаратында Аманғалиев деген орысша, қазақшаға бірдей, *с а у а т т ы* қызметкер бар (Т.Ахтанов, Боран). **3.** *Жан-жақты, кең әрі дәл (білім)* Д.Сұлтанғазин «Дала уәлаятының газетінде» халқымыздың мәдениеті, тілі, әдебиеті жөнінде *с а у а т т ы* да білімдар мақалаларын жариялаумен қатар, өзінің журналистік міндетіне орай, екі тілге бірдей аударма жасап, бастырып отырған («Жұлдыз»). **4.** *Мұлтіксіз, қатесіз жазылған.* – Қандай *с а у а т т ы,* қандай жақсы жазылған! – деді комиссия мүшесі (М.Иманжанов, Адам.). Төрт кластық қана білімі бар Қаракөздің жазуы анық әрі *с а у а т т ы* екен (Ә.Әлішев, Батыр.). **5.** *Көзі ашық, заманауи білім алған, заманынан қалмаған.* Ал кез келген *с а у а т т ы* адамның бәрі бірдей романды дұрыс оқи біле бермейді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **6.** а у ы с. *Тиімді, ұтымды, іске жарарлықтай.* Жалпы Жәңгір ханның көне заманда ғы Спартаның 300 әскерінің ұрыс өнерінен хабары бар ма, жоқ па? Кім біледі? Жәңгір қазақ жерінің қорғанысы мен бекіністің инженерлік мүмкіндігін *с а у а т т ы* пайдалана алған (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **7.** а у ы с. *Өмірден түйгені мол, өнегелі, өмір мектебінен өткен.* Болдыртсақ біз Арман деген ақ атты Елдің оған ақындары жауапты. Ендігі үміт немереде, ұлда емес, Ендігі үміт әжелерде *с а у а т т ы* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Оның үстіне ақ пен қараны айыра білетін *с а у а т т ы* да адам ол, – деді Есімдік (Е.Оразақов, Дәрігер.).Көтерді бір биікке уақыт құлды, Басымнан сыйпады да бақыт күлді. Оқыдым, Басшым менің жүрегімді *С а у а т т ы* жүрегімен оқып тұрды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САУАТТЫЛАУ с ы н. *Сауаты бар, қате аз жіберетін.* Екеуі де *с а у а т т ы л а у* адамдардың қолымен жазылған, конверттері қолдан жасалып, қамырмен жапсырылған екен (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

САУАТТЫЛЫҚ з а т. **1.** *Хат тани білетіндік. С а у а т т ы л ы қ қ а* қолы жаңа жеткен халық өзінің ең қымбат сезімін хатпен құпиялап білдіруді әдет етіп жүрген кез болатын (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Алғашқы кезде Совдеп басшылары кімнің жау, кімнің дос екенін таныған жоқ, Әліпбектің *с а у а т т ы л ы ғ ы н а* қызықты (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Әр жайдан хабары барлық, білім-біліктілігі болушылық.* Баланың тең жартысын шахтерлік оқуға тарта алсақ, шахта төңірегіндегі *с а у а т т ы л ы қ т ы* керек ететін жұмысқа орналастыра алсақ, жұмысшы кадрларын жасақтай аламыз (С.Бақбергенов, Кентау).

САУАТТЫРАҚ с ы н. с ө й л. ***Сауаттылау***. Оның орнын қазір институт бітірген, *с а у а т т ы р а қ* ұстаздар басқан еді (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

САУГЕРШІЛІК з а т. *Жаугершілікке қарама-қарсы тату-тәтті, бейбіт қарым-қатынас, өмір.* Тым болмаса үрген иттің дауысы

естілер торғауытпен өз жұртымның арасында рахайлы тірлік орнатып, барымтада емес, бәйгеде шапсақ, жаугершілік емес, *с а у г е р ш і л і к* орнатсақ, күбір-сүбірі көп елім қандай зиян көрмекші?! (К. Сегізбаев, Беласқан.).

САУҒА з а т. **1.** э т н. *Соғыстан түскен олжадан не ауланған аңнан берілетін сый.* «Тегі аңшының еңбегі еш, тұзы сор, – деп ойлайды ол. – Айдалада көлденең көк атты *с а у ғ а* алады» (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Бау қарағай түрленіп бітер тауға, Дін мұсылман жиылды қазақ жауға, Былтыр кеткен Жорықшы келдің қалай, Ер-азамат аман ба бізге *с а у ғ а* (Айдос батыр). **2.** э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы асыраушысы жоқтарға, кемтарларға соғыстан, аңшылықтан түскен олжадан берілетін көмек, жәрдем.* Жұрт олжаға қарық болып қалды, батырлардан *с а у ғ а* алғандар көп болып, өкпелеп қалғандар да аз болмады («Қазақ»). **3.** э т н. *Байырғы қазақ қоғамында қалыптасқан жеңілген жауынгердің немесе тұтқынның сұрап алған бас бостандығы, бас амандығы.* Саудаға мені салғанша, Кескілескен жауыңа *С а у ғ а ғ а* берсең болмас па? Қай зорлығың қор еткен? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **4.** э т н. *Бас амандығын сұраушылық.* Енді Аллаға мың шүкір, Жалғыз жанға көп *с а у ғ а.* Жатар жерің бір шұңқыр Алтын сарай салсаң да (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **5.** а у ы с. *Жәрдемақы, мақсатты төлем.* Олар салық төлеу былай тұрсын, сібе-солаң семьясында ер бала туса, өкімет оны айрықша қамқорлыққа алып, қашан ержеткенше *с а у ғ а* беріп тұрады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). **6.** а у ы с. *Бір жолға қи, маған бер, араша деген мағынадағы сөз.* «Кінәміз не, бұл қалай, *С а у ғ а,* тақсыр, *с а у ғ а*!» – деп, Батагөй басшы қарт қытай Жалыныпты сонда кеп (Д.Әбілев, Таңд. өлең д.).

Жан сауға. *Бас амандық.* Бәрімізге араша түсетін, *ж а н с а у ғ а* болатын ұлықтардың біріне өткізіп жіберетін кезің талай туып еді (Ә.Әзиев, Жезтау.). Айбатын әп-сәтте жоғалтып, тілсіз хайуан *ж а н с а у ғ а* сұрағандай қыңсылап қоя берді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Сауғаға сұрады. э т н. *Тұтқынның жанына араша болды, босатуын тіледі.* Жеңілген батырдың, тұтқынға түскен адамның бас бостандығын, өмірін *с а у ғ а ғ а с ұ р а п* алуға болады (ҚҰЭ). Сенің атың сұрасаң Ханбибі сұлу деседі, Дабысың желдей еседі, інісінен *с а у ғ а ғ а* Бізді *с ұ р а п* алмаса, Құлды бір азат қылмаса, Мұндар ғана ол күңді Несін де сұлу деседі (Батырлар жыры).

Сауға сұрады. э т н. *Жорықтан, аңшылықтан түскен олжадан тиесілі үлесін сұрады* – Ағайынсың, алдырған елміз, айғақ болар малымның көзін бер, – деп *с а у ғ а с ұ р а д ы қ,* бермедің (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Сауға сұрау. э т н. *Бас амандығын, бостандығын арашалау немесе жорықтан, аңшылықтан түскен олжадан тиесілі үлесін сұрау. С а у ғ а с ұ р а у* дәстүрінің қалыптасуы ел ішіндегі асыраушылары жоқ, жарлы, кемтарларға жорық олжасынан үлес алуға мүмкіншілік беруден туған (ҚҰЭ).

САУҒАЛА= е т. **1.** э т н. *Байырғы қазақ қоғамында қалыптасқан жеңілген жауынгердің немесе тұтқынға түскен адамның өз өміріне бостандық сұрап алуы.* Жеңілген жауынгер кейде өз өмірін де *с а у ғ а л а п* алуы мүмкін (ҚҰЭ). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені пана етіп, қорғаштану, сақтану.* Қатын-баланы зарлатып, азаматты мататып, ар-намысты таптатып, бүйтіп *с а у ғ а л а ғ а н* басы құрысын (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Өлімнен өмір *с а у ғ а л а п,* Ерлерге мәңгі сыйлайын. Қинаса мейлі қаумалап, Қиыннан қашып тұрмайын (М.Әлімбаев, Таңд. өлең д.). Қаңбақпын, Тынымсыз зар қақтым. Ақыры апанға *С а у ғ а л а п* жан бақтым (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

Жан сауғалады. а) *Өйтіп-бүйтіп бас амандығын, жан сақтауды ойлады.* Кейін ағылшындар заводты жайына қалдырып, басамандығын ойлап, *ж а н с а у ғ а л а п* тайып тұрды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). ә) *Жеке бастың мүддесін ойлады, өз басына ғана амандық ойлады, тығылды.* Түспесін титім нұқсан ар-намысқа, Салтым жоқ *ж а н с а у ғ а л а р* қалтарыста. Аралдың айқасында шаш ағарды, Жүрмей ме нағыз ақын арпалыста (К. Салықов, Жезкиік).

САУҒАЛАН= е т. *Сауғаға берілу.* Малша малға саудаланған кім еді? Бәйге орнына *с а у ғ а л а н ғ а н* кім еді? (С.Дөнентаев, Шығ.).

САУҒАЛАНУ *Сауғалан етістігінің қимыл атауы.*

САУҒАЛАУ *Сауғала етістігінің қимыл атауы; пана табу.* Мына батпақтан өтіп, сонау көрінген дөңестегі қарағайды *с а у ғ а л а у ы м ы з* керек (Ә.Шәріпов, Партизан.). Кенет жүз күн жарқ еткендей Күркіреді алау от. Жер бауыры солқ еткендей *С а у ғ а л а у ғ а* шама жоқ (Ә.Ахметов, Тырау.).

Жан сауғалау. *Жан сақтау, басын аман алып қалу.* Кедейлер ұйымдасып, ұрандасып, күшеюмен, байлар далбасалап *ж а н с а у ғ а л а у м е н* келеді (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

САУҒАШЫ з а т. э т н. *Түскен олжадан сый алуға құқықты адам.* – *С а у ғ а ш ы* болсаң, жылқыға жүр, қалған атыңды мін (Ә.Әбішев,

Найзағай). Битабардың осы мінезін білетін ел түгел, *с а у ғ а ш ы* таласып келіп, алып кетіп жатады (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

САУҒЫЗ= е т. *Сауын малынан сүт шығару үшін саумалату, саудыру.* Ет артынан Сүйіндіктің көптен *с а у ғ ы з ы п* отырған қысырларының сары қымызы да келді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бие *с а у ғ ы з а м,* су әкелем, бұзау қайтарып, бала уатам, арасында шай қойып, стол жасап жіберем (А.Жақсыбаев, Боз арал).

САУҒЫЗДЫР= е т. *Сауын малынан сүт шығару үшін саумалату, саудырғызу.* Қыз қыңқылдағандай болса, шешесіне көмекші етіп, бие *с а у ғ ы з д ы р ы п,* үйден адым аттатпай, махаббатын су сепкендей басатынына кімнің де болса көзі жетеді (Б.Дәулетбаев, Парыз).

САУҒЫЗДЫРУ *Сауғыздыр етістігінің қимыл атауы.*

САУҒЫЗУ *Сауғыз етістігінің қимыл атауы.*

САУДА[1] з а т. **1.** *Затты сату мен сатып алу әрекеті.* Ардақ *с а у д а* қызметіне шатылмай мектепке, оған қосымша ескі жұмысшылардың ортасына түскеніне мейлінше риза (F.Мүсірепов, Қарағанды). Нілдінің мысы мен Қарағандының көмірі осы жолмен барып, бүкіл дүниелік базарлардың *с а у д а с ы н а* түскен (С.Шаймерденов, Мезгіл). Мұсылманша жақсы оқыған болса да, елге шығып молла болмай, соңғы уақыттарда оқытуды да қойып, азырақ *с а у д а ғ а* айналысып еді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** э к о н. *Тауарларды сатып алу-сату арқылы өткізетін ұлттық шаруашылық саласы. С а у д а* ішкі (көтерме сауда және бөлшек сауда) және сыртқы *с а у д а ғ а* бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика). *С а у д а* жеке адамның пайда алу мақсатымен тауарларды айналысқа түсіру, оларды сатып алу және сату жөніндегі шаруашылық қызметі (Қаз. тілі термин. Экономика). **3.** э к о н. *Қандай да бір тауарды өткізуге бағытталған немесе өткізу жолына қарай ерекшеленетін бір арнасы.* Жазушылар Одағы өз қызметін әдеби жыл қорытындысын шығарумен, мерейтойлар өткізумен ғана шектейтіндей. Оның әдебиетті насихаттау, кітап *с а у д а с ы н* ұйымдастыру, жәрмеңкелер, көрмелер өткізу, баспа ісіне араласу секілді қым-қуыт тірлігі мүлде көрінбей кетті. Бұл – ненің белгісі? («Парасат»). Теңіз *с а у д а с ы н а н* түсетін табыс пен өзі басқарған империяның байлығы арқасында ұдайы өркендеп отырған бұл ел XVI ғасырда кемеліне келіп, гүлдене түсті («Парасат»). **4.** а у ы с. *Базар, базарда сауда қызатын демалыс күн.* Өткен *с а у д а д а...* тура бір дорба жұмыртқа қостым, осыған қара сабын әкеп бер деп (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **5.** а у ы с. *Өзара айтыс, тартыс, бәсекелескен жайт. С а у д а н ы* қояйық, қызым. Күндіз шахтада істесек, түнде мұнда істейміз, осы ғана менің ендігі айтарым (Ә.Әбішев, Жас түлек).

Сауда нүктесі. *Сауда жасайтын орын.* «Sekret» деп аталатын дезодаранттың жаңа түрі еліміздің *с а у д а н ү к т е л е р і н е* түсе бастады («Жас Алаш»). Тұтынушылар Диханкөлдің қымызын сол *с а у д а н ү к т е л е р і н е н* сұрайды («Жас Алаш»).

Бажсыз сауда. э к о н. *Елге кеден бажын (салығын, алымын) төлемей әкелінген тауарлармен, құндылықтармен және өзгедей заттармен жасалатын сауда* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Биржа саудасы. э к о н. *Биржа делдалдығы арқылы тауарлармен және бағалы қағаздармен сауда жасаушылық. Б и р ж а с а у д а с ы н д а* тауарларды клиенттің тапсыруымен және соның есебінен брокерлер (биржа маклерлері) сатады немесе сатып алады (Қаз. тілі термин. Экономика). *Б и р ж а с а у д а с ы н д а* нақты тауарға жасалған мәміле нәтижесінде сатушылар оны биржаға қоюға, ал сатып алушылар оны алып кетуге міндеттенеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Бөлшек сауда. э к о н. *Өнімді түпкілікті тұтынушыларға олардың жеке басының коммерциялық емес мақсатқа тұтынуы үшін өткізу, сату тәсілі, нысаны, маркетинг жүйесіндегі өткізу жүйесінің құрамдас бөлігі. Б ө л ш е к с а у д а* дүкендік, дүкеннен тыс түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика). Дүкендік *б ө л ш е к с а у д а* арнаулы кәсіпорын-дүкендерде жүзеге асырылады. Дүкеннен тыс *б ө л ш е к с а у д а* – тауарға пошта, телефон арқылы тапсырыс беру жолымен, сауда автоматтары, тапсырыс қабылдау қызметтері, аралатпа сауда арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Бөлшек сауда бағасы. э к о н. *Халыққа сауда және қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары арқылы өткізілетін тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің бағасы. Б ө л ш е к с а у д а б а ғ а с ы* азаматтардың меншікті пайдалануына түсетін тұтыну заттары мен өндірістік-техникалық мақсаттағы өнімге белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Дүниежүзілік сауда ұйымы. э к о н. *1995 жылға дейін Тарифтер мен сауда жөніндегі бас келісім деп аталып келген халықаралық сауда ұйымы. Д ү н и е ж ү з і л і к с а у д а ұ й ы м ы* Біріккен Ұлттар Ұйымының жүйесіне кіреді, дүниежүзілік сауда ережелерін әзірлеу жолымен

мемлекеттік сауда саясатына ықпал жасау, сауда қатынастарын неғұрлым ырықты және болжалды ететін келіссөздер форумын өткізу, дауларды реттеу міндеттерін атқарды (Қаз. тілі термин. Экономика).

Жаяу сауда. *Заттарды көтерме бағамен көптеп алып, даналап үстінен азын-аулақ бағa қосып сататын жеңіл, онша көлемді емес сауда.* Қаракет, тірлік дегенде Аққажым ептеп алып-сатарлықпен айналысады. Жо-жоқ, әлгі оңға алып, жүзге беріп жүрген емес, жай, *жаяу сауда* (Е.Домбаев, Шығ.).

Имам Ағзам сауда. д і н и. к ө н е. *Адал, таза ниет, құлығы жоқ, әділ сауда.* – Мә, әкел қолыңды. Бісміллә рақман рахым. *Имам Ағзам саудасы* (З.Ақышев, Ақбел.). Кәсібі *Имам Ағзам сауда* қылмақ, Оны да кем берді деп еттік өсек. Және де түк білмеген надан қояр, Міллетке пайда беріп сөйлемесек (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Комиссиялық сауда. э к о н. *Сауда кәсіпорындары мен жекелеген азаматтар арасында жасалған комиссия шартына негізделген сауда нысаны* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Консигнациялық сауда. э к о н. *Тауарлар иесінің тапсырмасымен оларды шетелдегі қоймадан үйымдастырылған сату. Консигнациялық сауда* шарттарында консигнанттың консигнаторға шетелдердің аумағынан сауда жүргізу құқығын беруі көзделеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Көтерме сауда. э к о н. *Өнімді (тауарды, бұйымды) көтере өткізу (сату), яғни көп мөлшерде, ірі топпен өткізу (сату) тәсілі.* Әдетте, *көтерме сауда* өндірістік тұтыну немесе кейіннен қайта сату мақсатымен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика). Екінші жағдайда тауарларды тікелей тұтынушыларға немесе бөлшек сауда сатушыларына сатушы *көтерме сауда* делдалдары ретінде әрекет ететін жеке және заңды тұлғалар арқылы өткізеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Көтерме сауда бағасы. э к о н. *Кәсіпорындар (фирмалар) және басқа шаруашылық жүргізуші субъектілер бағыныштылығы мен меншік нысанына қарамастан, өндірістік-техникалық мақсаттағы өнім мен халық тұтынатын тауарларды халықтан басқа барлық сатып алушыларға өткізетін босату бағасы.* Нарықтық қатынастар жағдайында *көтерме сауда бағасы* тараптардың (сатып алушы мен сатушының) келісуі бойынша сұраныс пен ұсынысты ескере отырып белгіленеді немесе оны реттеуші баға белгілеу органдарына мағлұмдалады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Қол сауда. *Азын-аулақ пайданы көздеген ұсақ заттардың үстінен баға қосып сату арқылы болатын сауда. Қол сауда* жасап, азын-аулақ өткермесімен шай-пұлын, ас-ауқатын айырып отырған қалың жаяу, түндегі дағдысын қоя алмапты (М.Әуезов, Абай жолы).

Сау басын саудаға салды. *Өзін-өзі даудамайға киліктірді, әлек тілеп алды.* Атағың да, бағың да бір басыңа жетерлік. *Сау басыңды саудаға салып,* қай-қайдағы қиынға ұрынып қайтесің (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бірдеңе десе, ақырындап, мен *сау басымды саудаға* кім үшін *салып* жүрмін, осы екеуің үшін емес пе? (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Сауда автоматы. т а м а қ. *Дара өнімдерді, тауарларды адам көмегінсіз сатуға арналған автоматты қондырғы.*

Сауда айналымы. э к о н. *Сауда нысандарының қозғалысы. Сауда айналымы* экономикалық даму мен айналымының өсуі бюджеттің ахуалын жақсартты («Егемен Қазақстан»).

Сауда алаңы. э к о н. *Сауда-саттық жүргізілетін жер телімі.* Еуропаның ортағасырлық қалаларында мықты бекініс қабырғалармен құрсалған қорған, шіркеу, собор, *сауда алаңы* айналасында қисық және тар көшелер торабы қатарлас салынған («Парасат»).

Сауда балансы. э к о н. *Белгілі бір уақыт кезеңіндегі тауарлар экспорты мен импорты бойынша түсімдер мен төлемдердің арасалмағы. Сауда балансы* кеден статистикасы негізінде әзірленеді, шекарадан өткен тауарларды да, уақыты жөнінен тауарлар қозғалысымен сай келмеуі мүмкін экспорт пен импорт төлемдері мен түсімдерін де көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика). *Сауда балансы* активтік баланс немесе пассивтік баланс болуы мүмкін, активтік баланста елден (аймақтан) әкетілген тауар елге әкелінген тауардан асып түседі, пассивтік баланста тауар әкелімі тауар әкетілімінен асып түседі (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда банкі. э к о н. *Халықаралық сауданы қаржыландыруға мамандандырылған және сауда операциялары мен басқа да коммерциялық операциялар жүзеге асырылатын елдер туралы едәуір көлемде ақпараты бар банк* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда білмес. *Сауда-саттыққа икемі жоқ, сауда жасай алмайтын.* Тоқтадық Жамбыл ата қаласына, Көк базар кіріп кеттім арасына. Нарықтың әкелгенін қараңдаршы Қазақтың *сауда білмес* баласына (К.Салықов, Жезкиік).

Саудаға айналдырды. *Бәрін сатуға, сатып алуға болады деп ойлады, саудаға салды.* Өтірік сөз дейсің бе тек дау ғана, Соңғы соққы, көр осыдан жығылмай. Тым көп екен өмірді де *с а у д а ғ а а й н а л д ы р с а м* дейтұғындар бірыңғай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Саудаға барды. *Саудалауына келісті, басын сатылатын заттай саудаға салуға қарсыласпады.* Аулым көшіп барады тау басына, Неге әкеңнің *б а р а с ы ң с а у д а с ы н а.* Шырылдатып сатады малға неге, Қарамай ма ағылған көз жасыңа (Қара өлең).

Саудаға салды. *Сатпақшы болды, саудалады, пайдаға айырбастамақшы болды.* Ендігі ойы – екі жылдан бері келісіп жүрген Байсалға таңып бермек, жалғыз басты жетім қызды *с а у д а ғ а с а л м а қ* (С.Омаров, Өмір.). Іштен шыққан балаларыңды, базарға түскен малдай *с а у д а ғ а с а л у ғ а* бет-жүздерің қалай жанбайды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен, қайсар елдің сүсымен сақтаған атамекен, жер, суды *с а у д а ғ а с а л ғ а н д ы* кім көрген? («Парасат»). ə) *Сөз қылды, әңгіме етті, жариялады.* Қайғы-дертің мейлің мың, *С а у д а ғ а с а л м а қ* өзі-ақ ар (Абай, Тол. жин).

Саудаға салынды. *Сауда-саттыққа берілді, сатылды.* Егер егін салса, я *с а у д а ғ а с а л ы н с а,* қолы тиер ме еді? (Абай, Тол. жин.).

Саудаға түсті. *Сатылды, ақысына берілді.* Базарда қып-қызыл шиедей қазақ мүлкі сатылып, қазақ малы *с а у д а ғ а т ү с е т і н* болды (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы).

Саудаға шорқақ. *Сауда жасауға икемсіз, сауда-саттықтың жолын білмейтін.* Далада айдағанмен малды топтап, *С а у д а ғ а* әрі аңқау, әрі *ш о р қ а қ.* Қазаққа біткен ақша соры бар,– деп, Бір өзбек қатты өкінді басын шайқап. (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сауда ғұрпы. э к о н. *Сауда саласында нақты іс жүзіндегі қатынастардың тұрақты немесе бір жолғы қайталануы негізінде қалыптасқан қағида. С а у д а ғ ұ р ы п ы* құқықтық емес ғұрып (жай ғұрып) шарт бойынша тараптардың бейне бір еркін білдіру нышаны ретінде саналатын негізде ғана қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Саудадағы пұрсаттылықтар. э к о н. *Мемлекет екінші бір мемлекетке өзара тиімділік негізінде немесе біржақты түрде беретін саудасаяси режімдегі жеңілдіктер* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда делдалдығы. э к о н. *Тауарды сатушы мен сатып алушы арасында мәміле жасасуға жәрдемдесу немесе сатушы мен сатып алушының мүдделері үшін үшінші бір адамның тапсыруы бойынша мәміле жасасу* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда жабдықтары. э к о н. *Сауда мекемелерінде қолданылатын техникалық құралдар жиынтығы. С а у д а ж а б д ы қ т а р ы н ы ң* негізгі түрлері: көтеру-тасымалдау жабдықтары; өлшеу жабдықтары; бұйымдарды орналастыратын, сақтайтын және сатып алушыға бұйымдарды көрсететін қондырғылар; өнеркәсіп бұйымдарын сатуға дайындайтын жабдықтар; касса аппараттары; тоңазытқыштар және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сауда жарысы. *Қандай да бір заттарды, дүние-мүлікті жоғары бағаға сату, аукцион.* Дубайда (БАЭ) өткен сирек кездесетін автомобиль нөмірлерінің кезекті, 11-*с а у д а ж а р ы с ы н д а* (аукционында) елдің дәулетті адамдарының бірі Бен Сәлем өзі өте жоғары бағалайтын нөмірлік белгіні 100 мың долларға сатып алды (Көк аспан.).

Сауда жолы. э к о н. *Сауда керуендері жүретін, сауда-саттыққа шыққан тауарды таситы көліктер өтетін жол.* Хорезмнен Поволжьеге апаратын *с а у д а ж о л ы н д а ғ ы,* әсіресе, Үстірттегі тастан қашалған жеке ескерткіштер С.П.Толстовтың жетекшілігімен өткізілген хорезмдік археологиялық-этнографиялық экспедиция кезінде зерттелді (Р.Бекназаров, Қазақ. тас қашау.). Жаңа *с а у д а ж о л ы н ы ң* ашылуына орай финикиліктер Кипрде, Критте, Мысырда, Сардинияда, Оңтүстік Испанияда, тіпті Солтүстік Африкада өз сауда-саттық орындарын ашты («Парасат»).

Сауда жүрген жерде сауға кем [саудада достық жоқ]. *Сауданың ережелері қатал, сауданың шартын ешқандай туыстық, достық қатынас жұмсарта алмайды, аяушылық жоқ деген мағынада. С а у д а ж ү р г е н ж е р д е с а у ғ а к е м* болады. Саудагер жүрген жерде тәуба кем болады («Парасат»).

Сауда Имам Ағзам болсын. д і н и. к ө н е. т і л е к. *Сауда адал, таза, әділ жүрсін, берекетін берсін деген тілек сөз. – И м а м А ғ з а м б о л с ы н,* алғашқы *с а у д а* ғой, 2000 сомнан кемге жоқ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сауда капиталы. э к о н. *Капиталдың сауда операцияларын жүргізуге маманданған ерекше түрі.* Капиталдың бастапқы қорлануына және өнеркәсіптік капиталдың, жалпы капиталистік өндіріс тәсілінің пайда болуына септігін тигізген көпестік капитал *с а у д а к а п и т а л ы н ы ң* тарихи ізашары болды (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда каталогы. э к о н. *Тұтынушының дүкенге кірмей-ақ, іс жүзінде, қажет нәрсенің бәрін сатып алуына мүмкіндік беретін бөлшек сауда нысандарының бірі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда күсет болсын. т і л е к. а) *Сауда жасап тұрған адамға қарата айтылатын сауда сәтті, базар пұлды болсын деген мағынадағы тілек.* ә) *Іс сәтті, пайдалы, табысты болсын деген мағынадағы тілек.* Жаңа жыл ырыс, берекесі мол болсын, Ерлердің *с а у д а с ы к ү с е т*, жолы ашық *б о л с ы н*. Маңдайы жарық, еліне сыйлы, халқына қалаулы, абыз ақ шашты, ақсақал болсын («Жас Алаш»).

Сауда қарым-қатынасы. э к о н. *Қандай да бір екі ел, мекеме, заңды тұлғалар арасындағы саудаға негізделіп, заңмен реттелетін қатынас түрі.* Себебі парсы мен грек арасындағы соғыстарды есептемегенде, мәдени, экономикалық байланыс, *с а у д а қ а р ы м-қ а т ы н а с ы* біздің жыл санауымызға дейін-ақ қалыптасқан еді («Жас Алаш»).

Сауда қасат болды. *Сауда жүрді, сәтті болды.* – Жан досым, қасапеке, – деді, – қайда?! *С а у д а м ы з қ а с а т б о л д ы* сарт-ноғайға (Бабалар сөзі//Ғаяр қатын).

Сауда құқығы. э к о н. *Кейбір елдердегі азаматтық құқықтың тауар айналымы саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін бөлігі. С а у д а қ ұ қ ы ғ ы* кейбір елдерде арнайы заңмен бекітілген (ҚҰЭ).

Сауда қылды. *Сауда жасады, пұлына зат берді, ақысына зат сатып алды.* Әй, қатын, ерің тұрып *қ ы л д ы ң с а у д а*, Ақыры бұл сауданың болар ғауға. Керекпей бұ көйлегің тозып қалар Жеткенше келесі жыл бие бауға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қырық-елу қос бір жерден қайтқан екен керуендер. Мал айдап барып әр елден, *С а у д а қ ы л ы п* жүргендер (Абай, Тол. жин.).

Сауда маркасы [таңбасы]. э к о н. *Саудамен айналысатын мекеменің, кәсіпорынның белгісі.*

Саудаңыз жансын! т і л е к. *Сауда жасап тұрған адамға айтылатын базар пұлды болсын мағынадағы тілек сөз.*

Сауда орны. *Сауда жасалатын немесе осыған рұқсат етілген орынжай; сауда орталығы.* Ең басында Ясы қаласы *с а у д а о р н ы* болып табылды. Сыр бойынан Александр жотасынан асып, Шу алқабынан Бедел, Ақсу асулары арқылы Қытайға сауда жолы өтті (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сауда орталығы. а) э к о н. *Құрамына дүкендер, қоғамдық тамақтандыру орындарымен қатар, халыққа тұрмыстық және басқа да қызмет көрсету мекемелері кіретін сауда қызметінің бір телімге орналасқан, бір-бірімен өзара байланыста болатын кәсіпорындарының біртұтас кешені. С а у д а о р т а л ы ғ ы* халыққа неғұрлым қолайлы әрі кешенді қызмет көрсетуге, сауда және тұрмыстық қызмет кәсіпорындарының пайдаланылу тиімділігін арттыруға, сондай-ақ сәулеттік-композициялық шешімдердің үйлесімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С а у д а о р т а л ы ғ ы н д а* сауда, қоғамдық тамақтандыру, тұрмыстық және басқа қызмет көрсету түрлерінің кәсіпорындары қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика). ә) *Белгілі бір аймақтағы үлкен сауда жасау орнына айналған елді мекен.* Түркістан *с а у д а о р т а л ы ғ ы н а н* Ахмед Ясауи мавзолейі салынғаннан кейін рухани, шығыс мұсылмандарының Меккесіне айналды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт.).

Сауда патенті. э к о н. *Белгілі бір нақты өнеркәсіп өнімімен, жекелеген бұйымдармен немесе тауарлармен сауда жасауға құқық беретін және осы бұйымдармен, тауарлармен немесе өніммен сауда жасау жөніндегі ерекше құқықты куәландыратын құжат* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда психологиясы. п с и х. *Саудаға қатысатын адамдардың жан дүниесін, мүқтаждығын, қызығуын, мақсаттарын зерттейтін психология ғылымының саласы. С а у д а п с и х о л о г и я с ы* саласы бойынша әрбір елдің саяси-экономикалық және мәдени-материалдық қажеттіліктерін өтеу мақсаттарына қарай дамыту шаралары белгіленеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сауда статистикасы. э к о н. *Тауарлардың айналысы аясындағы жаппай үдерістер мен құбылыстарды зерделейтін статистика саласы. С а у д а с т а т и с т и к а с ы* сыртқы және ішкі сауданың дамуы факторларын, заңдылықтары мен беталыстарын зерттейді, сауда аясындағы күрделі өзара байланыстарды анықтап, үлгілейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Саудасы бітті [шешілді]. *Шаруасы бітті, жағдайы нашарлады.* Күні бойы мұрынға иіскей беретінді сұрай беруінің өзі болашағы күңгірт, *с а у д а с ы б і т к е н* еркектің сөзі секілдене берді (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Әне, *с а у д а с ы б і т к е н,* өлеңді ыңырсып қана айтып жатыр, енді көп болса жарты сағатқа жетер күші (С.Мұратбеков, Көкорай). Жетектеп жүріп саудаға үйретті. «Сауда жасай білмесең, *с а у д а ң б і т е д і*», – деп, жұрт қатарына қосты («Жалын»).

Саудасы сынды. *Саудасы жүрмеді, шығынға ұшырады.* Және де бір саудагер байып еді, Саудасын әр жерлерге жайып еді. Үстіне байығанның байимын деу – Жалғыз-ақ осы бір зор айып еді, Малынан о да айырылып жүрдай болды, *С а у д а с ы с ы н ы п*, бағы тайып еді (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

Сауда талаптары. э к о н. *Халықаралық саудадағы экспорттық және импорттық бағаның арасалмағы. С а у д а т а л а п т а р ы* бойынша халықаралық сауда статистикасында экспорттың орташа бағасы индексінің импорттың орташа бағасы индексіне қатынасын көрсететін сауда шарттарының индексі есептеп шығарылады. Индекс жеке ел, аймақ немесе елдер тобы үшін есептелуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда тосқауылы. э к о н. *Елдер арасында тауарлар мен қызмет көрсетулердің еркін айырбасын жасанды түрде шектеуге бағытталған және ішкі рынокты шетел бәсекесінен қорғау мақсатын көздейтін мемлекеттік экономикалық саясат шараларының жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда тізілімі. э к о н. *Шетелдерде заңды тұлға тіркелетін мемлекеттік тізілім.* Ел аумағында шетелдік фирмалар қатысатын заңды тұлғаны тіркеу кезінде шетелдік фирма өз елінің *с а у д а т і з і л і м і н д е* жария етілген көшірмені табыс етуге тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда үйі. э к о н. **1.** а) *Ірі сауда ұйымының үлгісі.* Өндіріс аясына етене ену және несие-қаржы операцияларына қатысу *с а у д а ү й і н і ң* аса маңызды ерекшеліктері болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика). ә) *Меншікті шоты есебінен немесе өндірушінің, тұтынушының немесе белгілі бір тауармен сауда жасаумен шұғылданып жүрген басқа адамдардың шоты есебінен негізінен нақты тауар жөнінде мәміле жасасумен айналысатын делдалдық фирма* (Қаз. тілі термин. Экономика). б) *Ірі сауда дүкені. С а у д а ү й і н е* барды (Ауызекі).

Сауда үстелімі. э к о н. *Тауарлардың сату және сатып алу құнының арасындағы айырма* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда үстемесі. э к о н. *Тауарды сатумен және осы операциялардан пайда алумен байланысты жұмсаған шығындарын өтеу үшін қосылатын халыққа тауарды (өнімді) өткізу кезінде сауда кәсіпорындары немесе басқа кәсіпорындар белгілейтін үстеме. С а у д а ү с т е м е с і н і ң* мөлшері үкіметтің немесе баға белгілеу органдарының шешімімен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда шарттары. э к о н. *Халықаралық сауда статистикасында экспорттың орташа бағасы индексінің импорттың орташа бағасы индексіне қатынасын көрсететін индекс бойынша есептеп шығарылатын халықаралық саудадағы экспорттық және импорттық бағаның арасалмағы. С а у д а ш а р т т а р ы н ы ң* индексі жеке ел, аймақ немесе елдер тобы үшін есептелуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда шегерімі. э к о н. *Тауардың бөлшек сауда бағасының айналыс шығынын өтеу және пайда құралу үшін сауда ұйымдары мен кәсіпорындарының қарамағында қалған бөлігі. С а у д а ш е г е р і м і* – тауарлар саудаға түсетін бөлшек сауда бағасы мен көтерме сауда бағасының арасындағы айырма. Кейде ол көтерме сауда бағасына қосылатын үстеме баға болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сыртқы сауда. э к о н. *Тауарлар мен қызмет көрсетулер әкетілімі (экспорты) мен әкелімінен (импортынан) тұратын елдер арасындағы сауда. С ы р т қ ы с а у д а* көбінесе сыртқы сауда келісімшарттарымен ресімделетін коммерциялық мәмілелер арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика). *С ы р т қ ы с а у д а* ұлттық экономиканың тиімділігін арттыру факторлары болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сыртқы сауда айналымы. э к о н. *Елдің (елдер тобының) белгілі бір кезеңдегі экспорты мен импорты құнының сомасы. С ы р т қ ы с а у д а а й н а л ы м ы н д а* тауарлардың әкетілімі мен әкелімі қандай тауар келісімі (келісімшарты) және қандай кезеңнің мәмілесі есебінде жүзеге асырылатынына қарамастан, есеп күнтізбелік кезеңде жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сыртқы сауда бірлестігі. э к о н. *Экспорт-импорт операцияларын және солармен байланысты қызмет түрлерін жүзеге асыратын шаруашылық есептегі ұйым. С ы р т қ ы с а у д а б і р л е с т і г і* заңды тұлға болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика). *С ы р т қ ы с а у д а б і р л е с т і г і н і ң* негізгі міндеттері: сыртқы рыноктағы сұраным мен ұсынымды зерттеу, тауарлардың экспорты мен импорты бойынша мәмілелер жасасу, оларды тасымалдау т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сыртқы сауда мәмілесі. э к о н. *Тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің экспортымен және импортымен, шығармашылық қызмет нәтижелерімен немесе оларды пайдалану құқығымен байланысты мәміле.* Шетелдік жеке немесе заңды тұлға *с ы р т қ ы с а у д а м ә м і-*

л е с і н е қатысушылардың бірі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика). Сатып алу-сату шарты *с ы р т қ ы с а у д а м ә м і л е с і н і ң* негізгі құжаты ретінде танылады және оның нысаны мен қол қою тәртібі тиісті зандармен айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сыртқы сауда саясаты. э к о н. *Белгілі бір елдің немесе елдер тобының сыртқы сауда қатынастарын дамыту жөніндегі экономикалық ұйымдастыру, саяси шараларының жүйесі. С ы р т қ ы с а у д а с а я с а т ы* экспорт пен импорттың географиялық және тауарлық құрылымының көлемін анықтауды қамтиды (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сыртқы сауда фирмасы. э к о н. *Тауарды экспортқа айтарлықтай шығаруға жағдайы бар өндірістік, ғылыми-өндірістік, сыртқы сауда және басқа бірлестіктердің құрылымында құрылатын дербес сыртқы экономикалық бөлімше. С ы р т қ ы с а у д а ф и р м а с ы*, әдетте, заңды тұлға болып табылмайды, оған басшылықты осы фирма құрамына кіретін бірлестік жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Халықаралық сауда. э к о н. *Қалыптасқан мемлекеттік ұлттық шаруашылықтар арасындағы тауарлар мен көрсетілетін қызметтер айырбасы.* Қазіргі кезде *х а л ы қ а р а л ы қ с а у д а ғ а* тауарлар айырбасымен қатар ғылыми-техникалық ой-пікір жетістіктерінің лицензияларымен және ноу-хаумен халықаралық сауда жасау нысанындағы халықаралық айырбас, күрделі құрылыс объектілерімен, инжиниринг-ілік және консультациялық қызметтермен сауда жасау, халықаралық лизинг (жабдықты жалға беру), т.б. кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Халықаралық сауданы ырықтандыру. э к о н. *Халықаралық сауданы дамыту жолында тұрған кедендік және тарифтік емес кедергілерді азайту үдерісі. Х а л ы қ а р а л ы қ с а у д а н ы ы р ы қ т а н д ы р у* шаруашылық өмірді интернационалдандыру процесіне және халықаралық еңбек бөлінісін тереңдетуге, ұлттық ұдайы өндіріс процестерінің тиімділігін арттыруға септігін тигізеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Ыңғайласпа сауда. э к о н. *Өнім сатып алу әртүрлі себептермен экспорттық-импорттық операциялар тепе-теңдігіне қол жеткізу мақсатында тауарлардың жауап қадам ретіндегі жеткізілімімен ұштастырылатын мәмілелер жиынтығы. Ы ң ғ а й л а с п а с а у д а* баспа-бас айырбас мәмілесі, ыңғайласпа сатып алу, өтемдік келісім, клиринг, «оффсет» мәмілесі түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Электрондық сауда. э к о н. *Тұтынушыны дербес компьютерге немесе теледидарға қосылатын арнаулы басқару тетігі арқылы сатушының деректер қорымен кабельдік немесе телефон желісін пайдалануға негізделетін тікелей маркетинг нысандарының бірі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУДА[2] з а т. к ө н е. **1**. *Қатты құмартушылық, махаббат.* Басыма менің түсіп тұр ғашықтықтың *с а у д а с ы* (Қамбар батыр). **2.** а у ы с. *Ауыртпалық, ыңдық.* Жалғыздықтың *с а у д а с ы* Түсті ерге бір күнде (Қыз Жібек). Басыңа *с а у д а* болады Жолдас қылсаң жаманды (Майлықожа, Нақыл).

САУДА[3] з а т. *Ой, көңіл, ой ағымы.* Сонда бір күн Фарұхзат ой ойлады, Түбіне ойдың сонда жете алмады. *С а у д а с ы н а* бір шайтан кіргеннен соң, Ой түбіне жетпес іс болмайды (Қисса Шеризат).

САУДАГЕР з а т. **1.** т а р. *Ерте кезде сауда-саттықпен айналысу арқылы ел-ел арасындағы және ел ішіндегі сауда-саттық қатынасты орнатқан, сол арқылы күн көрген қоғамдық-әлеуметтік топ өкілі.* Қазақтың үлкен *с а у д а г е р л е р і н е н* қажы Омар Жәкежан ұғлы әр жыл Семейден елу-алпыс түйе жегіп тауар алып, Қытай ішінде қыдырып сатады («Қазақ»). Қазақтың заңы аулына жаңадан *с а у д а г е р* келсе, қария және бозбалалары саудагердің қосына келеді («ТУГ»). Кездемеге, былғарыға, қант, шайға, ұнға нық баға кесілді. Бұл кескен баға осы күнгі лаукеші, *с а у д а г е р л е р д і ң* сататын бағасынан екі-үш есе арзан (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұндағы саудагерлер малын орыс *с а у д а г е р л е р і н е* сатады. Оның орнына орыс саудагерлері іштен мал алып келіп, бұларға сатады («Жетісу» энцикл.). **2.** *Жоғары білікті сауда қызметкері, сауда маманы.* Ол дамуға белгілі жетерлік күш керек, түрткі, себеп керек. Қандай? Ойшылдар, оқымыстылар, білімдандар күннен-күнге жасау әдісін үдететін техника жолын табу керек, *с а у д а г е р л е р*, жолдаптар шығару керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Саудадан хабары бар, саудаға икемді адам.* – Сонан қозыны сатып... – деп Дәркембек аяқ астынан *с а у д а г е р* бола қалған жайын баяндады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **4**. ж а ғ ы м с ы з. *Арзанды қымбатқа сатып күн көретін адам, алыпсатар.* Ертеде бір дүниеқор *с а у д а г е р* арылмас асыл жиһаз деп ылғи алтын мен күміс жинапты (Ө.Тұрманжанов, Менің

кітаб.). Ассалаумағалайкүм, Төлек байым, Мойны озған сиыршыдан бөлек байым. Көктемде жабағысын сататұғын, Сарт, ноғай, *саудагерге* керек байым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). *Саудагерде* иман жоқ – ақша десе арын сатады, ұрыда иман жоқ – ақталам деп жанын сатады деген осы (Ж.Ахмади, Шырғалаң.). **5.** а у ы с. *Жолаушы, азығын жолдан тауып жүрген пенде.* Жақсы пенде Құдайына жылай берер. Пәле менен қазаға шыдай берер: Біз келген дүниеге *саудагермiз*, Пұлды-пұлсыз пұлымызды Құдай берер (Шал ақын, Өлең д.). **6.** а у ы с. *Бәрін саудаға салатын, пайдақұмар.* Тиыннан тиын пайда алған Туыстың көбі – *саудагер.* Оқыстан теріс айналған Олардың бетін сонда көр! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бақалшы саудагер. *Ұсақ-түйек үй жарағын, тұрмыстық заттарды сатумен айналысатын адам.* Зәузада, бұл-шай, түз-кәресін қажет боп қалса, оларды тері-терсек, жүн-жұрқаға айырбастап, осында ауыл аралап жүретін *бақалшы саудагерден*-ақ сатып алады («Парасат»).

Жаймашы саудагер. *Жайма базарда сауда жасайтын, ұсақ саудамен айналысатын адам.* Құмар деген жалғыз ұлы арбакеш, шалдың өзі *жаймашы саудагер* («Парасат»).

Жүгіртпеші саудагер. *Делдал, арада екі жақты келістіріп, саудаласып жүріп, сонысы үшін өзі арадан пайда табатын саудагер адам.* Немесе Құлжаның қызыл құлақ *жүгіртпеші саудагерлері* келіп, айырбас жасап кететін (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Саудагерлер клубы. т а р. *Өткен ғасырдың басында болған әлеуметтік топ ретіндегі саудагерлердің қоғамдық үйымы.* Семейдегі *саудагерлер клубында* қазақтың жас талапкерлерінің иждиһадымен мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кеші болды (М.Дулатұлы, Шығ.).

Саудагерін жүргізді. *Өз елінен басқа елге, елді мекендерге саудагерлер жіберіп, сауда-саттық қатынас орнатты.* Опасыз мынау жалғаннан – Бай өлмейді дер едім: Қырым менен Қытайға, *Саудагерін жүргізген*; Ұлы мен қызына Қырмызы қытай кигізген; Жылқыдан жорға теңселтіп, Жиын топқа жүргізген; Қатар жүрген қазаққа Байлығын сүйтіп білгізген (Базар жырау, Шығ.).

Саудасы біткен саудагер. б е й н. *Шаруасы біткен, жағдайы нашарлаған, күйі кеткен адам.* Тіл қатып тіс жармадым, үндемедім, Білмеймін білгенін де, білмегенін. ...Мен деген – *саудам біткен саудагермін*, Керегім бола қойсын кімге менің?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұсақ саудагер. *Ұсақ-түйек сатумен тиын-тебенін тауып жүрген адам.* Бірте-бірте қалалар маңы кеңейіп, қанат жая түсуінің нәтижесінде қолөнер шеберлері мен *ұсақ саудагер* кедей-кепшіктер тұратын – рабаттар салынды («Парасат»).

САУДАГЕРДЕЙ с ы н. *Саудагер сияқты, саудагер тәрізді. Саудагердей* жылмаңжылмаң етеді (Ауызекі).

Саудасы біткен саудагердей. б е й н. *Шаруасы біткен, жағдайы нашарлаған, күйі болмай отырған адамдай.* Көз тартқан өлең бір гүл бақша-баудан Сылдырап өлең – бұлақ ақкан таудан. Сол өлең бұрымыңдай өрілмесе, Түңілем *саудагердей біткен саудам* (Қара өлең).

САУДАГЕРЛІК з а т. **1.** *Саудамен айналысушылық, саудагер болушылық.* Әкемнің аты – Мақалбай, шәрден шәрге қыдырған, *саудагерлік* өнері (Дастандар). **2.** *Алғанын қымбатқа сататын алыпсатарлық, өз пайдасын ғана көздеушілік.* Ендігі бір елеулі жаңалық – *саудагерлік* әрекеті әшкереленіп, Зылиқа екі жылға сотталып кеткен (С.Омаров, Өмір.).

Саудагерлік жасады. *Сауда жасады, саудасаттықпен айналысты.* Қазіргі кәсібі ауылдан келген әулетті адамдарды үйіне түсіріп, *саудагерлік жасап*, пайда табады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

САУДАГЕРШІЛІК з а т. с ө й л. *Саудагерлік, пайда көздеушілік, сауда-саттық.* Ал біз *саудагершілік* жасаймыз, шын мәнісінде, бұл спортты дамыту емес, өзіміздің жеке басымыздағы жылқының қамын ойлау болып тұр («Парасат»).

САУДА-ДЕЛДАЛДЫҚ с ы н. э к о н. *Саудаға және делдалдыққа қатысты.*

Сауда-делдалдық операциялар. э к о н. *Экспортшының немесе импортшының тапсыруы бойынша жасасқан шарт немесе бір жолғы тапсырма негізінде оларға тәуелсіз делдал-фирмалар жасайтын іс-әрекет* (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУДАДОС з а т. е с к і к і т. к ө н е. *Саудадағы серіктес адам.* Бір тұқым алып отыншы Барады Шамун досына. Жұмыртқа сатып бұрын да, *Саудадос* болған ашына (Бабалар сөзі//Хикаялық дастандар//«Қисса Алмас, Полат»).

САУДАЙЫ с ы н. к ө н е. *Алаңғасар, нақұрыс, есі ауған.* Екі тентек қосылса, *с а у д а й ы* болар, екі мақұл қосылса, таудай болар (Мақал). Қос жүйрік қатар тұрғанда қолының ұзын боларын, осыны *с а у д а й ы* баласының түсінбей, бекерге шайхысламданып жүргенін қатынының құлағына құя кейіген (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). // *Әйел көрсе есі ауып кеткен, аңғалақ адам. С а у д а й ы-а й,* сауды алмадың-ау сырқауды алып, Бір пәлеге жолықтың шырқау барып, Ала жаздай көгалды бір көрмедің Сары жұртқа қондың ба ірге аударып? (Абай, Шығ. жин.).

САУДАЙЫЛЫҚ з а т. *Тентектік, ақымақтық.* Кет деп ұрысты, кетті шығып, Тағы қайта жөнелді атқа мініп. Үйіне он бес күндей жоламады Баяғыша *с а у д а й ы л ы қ* елде құрып (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Тегі, тентек болып, *с а у д а й ы л ы қ* қуып, тең тұстасынан жұлынып шыққан да емес, аздап спортқа болмаса, ойын-сауыққа да енжар-тұғын, сонсоң ба, балалық шағы өзіне бұлың, өзгенің де көзіне түспепті (Қ.Ысқақов, Қараорман).

САУДА-КЕҢСЕЛІК с ы н. *Саудаға және кеңсеге арналған.* Сәні мен сапасы жағынан бұрынғылардың тұрқы бөлек жаңа қыстау, мешіт, медресе, мектеп, *с а у д а-к е ң с е л і к,* әкімшілік-қоғамдық үйлер салына бастады. Жайық, Сыр, Есіл, Ертіс, Тобыл, Торғай, Іле, Шу тәрізді сулы да нулы өзен бойларына да жаңа уақыт талабына сай жаңа қыстаулар салу қарқын алды («Парасат»).

САУДАКЕШ з а т. *Ұсақ-түйек сататын алыпсатар. С а у д а к е ш т е р* жиналды (Ауызекі).

САУДАКЕШТЕЙ с ы н. *Саудакеш сияқты, саудакеш тәрізді.* Оның бер жағында, үлкен айтты, халық айтты деген сөздің бәрін Құранның балқаймақ сүресіне баламауға керек; әйтпесе атадан баланың батпан болсын, мысқал болсын кем туары рас болса, ел мен жер өсуден, өнуден қалар еді; ат орнына қашыр, қашыр орнына ала тақиялы *с а у д а к е ш т е й* есек мінер қортықай, ергежейлі қауымды көрер ек: тән азады, тән азған соң жан азады, рух азады (А.Сүлейменов, Бесін).

САУДАГЕР-КӨПЕС з а т. т а р. *Орта Азиядағы және Ресейдегі саудамен айналысатын әлеуметтік топ өкілдері.* Сол миссионерлер мен *с а у д а г е р-к ө п е с т е р г е* ілесе жеткен, тіпті «қуғын-сүргінге» ұшырап, жер аударылған «зиялы қауым» өкілдері саналатын ақын-жазушылар мен суретшілер де амалсыз жүрді дегенімізбен, қазақ даласында өз әміршілерінің мұңын мұңдап, жоғын жоқтады («Парасат»).

САУДАЛА= е т. **1.** *Затты сатып алу не сату үшін бағасына келісу.* Мәукен бір солдаттың сатып жүрген етігін *с а у д а л а п* еді, әлгі солдат мұның бетіне қарағыштай берді (Ғ.Ахметов, Жорық.). Енді ылғи базар жағалап, сырттан келгендердің ол-пұлын *с а у д а л а п,* күнұзақ үй бетін көрмей жүріп, тамақты ғынәрең ажыратып жүр (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). **2.** *Саудамен айналысып, затты ақысына өткізу.* Ал шын жазушыға өз шығармасын өзі *с а у д а л а п* сататындай не көрініпті. Алайда нарық заңдылығын пайдаланып, романды 5000 теңгеден өткіздік деген әкім-қараларды кездестіргеніміз бар («Парасат»). **3.** а у ы с. *Саудаға салу, арын сату, өзіне пайдалы затқа айырбастап жіберу; опасыздық, сатқындық жасау.* Басқа ауылға барайық, енді кідірсең мына қарабет түйені қойып, мені *с а у д а л а р* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сөз қыдыртқан, Жұрт құтыртқан, Антын, арын *с а у д а л а п* (Абай, Тол. жин.).

Елін тиынға саудалады. *Отанына опасыздық жасады, елін біркүндік қамына айырбастап жіберді, сатқындыққа барды.* Шен-шекпенге құмартқан, Қанталап көзі мұнартқан, *С а у д а л а п е л і н т и ы н ғ а,* Құмартып патша сыйына Бек дегенің бек емес (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САУДАЛАН= е т. *Сатып алыну, саудамен алыну, өткізілу.* Желбір салып, қос етек көйлек кию қазақ әйелдерінің ежелгі сәні. «Қос етек, қойды құртқан осы етек», – дейтін мәтелі сол кезде шыққан. Олайы, ондай маталар шетелде (Қытай, Индия...) шығып, қазақтың қойына *с а у д а л а н ғ а н* («Жалын»).

САУДАЛАНУ *Саудалан етістігінің қимыл атауы.*

САУДАЛАС= е т. **1.** *Сатылатын заттың бағасын кесісу, сауданың шарттарын келісу.* Кеше тері, май заводы бар ірі көпес қозған Қарағай Сүлейменмен ғана *с а у д а л а с ы п,* Қорамсаны көзіне де ілмеген (С.Жүнісов, Ақан сері). Сәл кідіріп, он қадақ тұзға бересің бе, жоқ па, соныңды айтшы! – деп тағы *с а у д а л а с а д ы* (К.Тоқаев, Көмескі.). Келген соң мүмкін емес бермей қайту, Лайық па *с а у д а л а с ы п* есеп айту. Қадірлі халифаның жалғызына Ұста әкеп ағаш атты қылды тарту (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сөз жарыстыру, сөзге таласу.* – Егер сіз қол астыңыздағы адамдарға кесіп айтып бұйырудың орнына *с а у д а л а с ы п* тұратын болсаңыз, ротаңызды қысқа мерзімнің ішінде түкке де үйрете алмайсыз (Б.Момышұлы, Москва.). Әйтпесе біреуді қайтсек екеу етеміз деп құлшынып отырған қысылтаяң сәтте сөз етіп, *с а у д а л а с п а ғ а н* болар едік (Т.Қаупынбаев, Жазира).

САУДАЛАСУ *Саудалас етістігінің қимыл атауы, баға кесісу.* – Мың сомсыз мұндай істі алуға болмайды, – деді Құзғынбаев. *С а у д а л а с у д ы ң* ретін таппаған Асқар шынын айтты (С.Мұқанов, Ботакөз). Ол *с а у д а л а с у д ы* білмейтін. – Өзіңіз айтыңыз, мырза, сіздің берген бағаңыз әділ болар деді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

САУДАЛАТ= е т. *Сауда жасату.* Мына Ташкент, Хақаннан келетін саудагерлердің жолы бөгеліп, Жалайыр ауылы жалаңаш отыр, соларға *с а у д а л а т,* – деп тоқтады (С.Бегалин, Шоқан асу.).

САУДАЛАТУ *Саудалат етістігінің қимыл атауы.*

САУДАЛАУ *Саудала етістігінің қимыл атауы, сауда жасау.* Күлөнда басын да көтермей, ернін жыбырлатты да қойды, мен қасақана қауын *с а у д а л а у ғ а* кірістім (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Қалай өткізем деп қам жеме, *с а у д а л а у ы н* өзіме бер, алатын кісіні де өзім табам (К.Тоқаев, Көмескі.).

САУДА-ОПЕРАЦИЯЛЫҚ с ы н. э к о н. *Саудаға қатысты және операциялар түріндегі.*

Сауда-операциялық тиімділік. э к о н. *Мәмілені мүмкіндігінше азайту арқылы айырбасты белгіленген көлемде жасау мүмкіндігі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУДА-ӨНЕРКӘСІП з а т. э к о н. *Сауда және өнеркәсіп. // Саудаға және өнеркәсіпке қатысты. С а у д а-ө н е р к ә с і п* палатасы – кәсіпорындар мен кәсіпкерлерді біріктіретін беймемлекеттік, бейкоммерциялық қоғамдық ұйым (ҚҰЭ).

САУДА-ӨТКІЗУ с ы н. э к о н. *Саудаға және сол арқылы тауарды өткізуге қатысты.* Алғашқы жағдайда өндірістік-техникалық мақсаттағы өнімді дайындаушы кәсіпорындардың өзі өздерінің *с а у д а-ө т к і з у* бөлімшелері арқылы тікелей байланыстар негізінде өткізеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУДА-САТТЫҚ з а т. **1.** *Сатып алу, сату сияқты алыс-беріс.* Жұрқабайдан қалған мол дүниені меңгеру, оның үстіне *с а у д а-с а т т ы қ п е н* айналысып, тиын сауатын (С.Омаров, Өмір.). Бұл бір-екі күнді біз базардағы өзіміздің *с а у д а-с а т т ы қ* ісімізге арнамақпыз (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Ұсақ *с а у д а-с а т т ы қ п е н* күн көріп отырған Омардың нағашысының үй тұрмысы да тым төмен екен (О.Сәрсенбаев, Жалғыз.). **2.** э к о н. *Сатып алушы сатушылар үшін тауарға байқау жариялайтын белгілі бір техникалық-экономикалық сипаттамалары бар тауарды сатып алу нысаны.* Тек қана ұлттық кәсіпорындар қатысатын *с а у д а-с а т т ы қ т ы* ішкі сауда-саттық деп атайды, ал шетелдік кәсіпорындар қатысатынды халықаралық сауда-саттық деп атайды (Қаз. тілі термин. Экономика). «Нұрбанк» АҚ-тың сенім білдірген тұлғасы кепілдегі мүлікті сату бойынша *с а у д а-с а т т ы қ* өткізу туралы хабарлайды («Егемен Қазақстан»). **3.** э к о н. *Тауарды сатып алу-сату арқылы өткізетін қандай да бір елдің, елді мекеннің шаруашылық саласы.* Ортағасырлық экономиканың көзі – *с а у д а-с а т т ы қ,* ортағасырлық кенттер мен малшаруашылығы, қолөнері, жер емшегін ему – заманаға сай гүлденіп, өсіп-өркендеп еді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Дүниежүзілік рыноктың ең қымбат *с а у д а-с а т т ы қ* операцияларына Швейцарияның қатысы бар, әлемнің ең қымбат дүкендерінің сөрелерінде швейцар өнімдері тұр (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Аукциондық сауда-саттық. э к о н. *Ассистенттерімен бірге аукционшы жүргізетін тауарларды аукционнан сату үдерісі. А у к ц и о н д ы қ с а у д а-с а т т ы қ т ы* жүргізудің бірнеше тәсілдері бар (Қаз. тілі термин. Экономика).

Ашық сауда-саттық. э к о н. *Барлық тілек білдіруші фирмалар мен ұйымдар қатысатын халықаралық сауда-саттық. А ш ы қ с а у д а-с а т т ы қ т ы ң* өткізілетіні туралы мерзімді баспасөзде жарияланады (Қаз. тілі термин. Экономика). Әдетте *а ш ы қ с а у д а-с а т т ы қ қ а* көптеген қатысушылар шақырылады, мұның өзі бәсекені қыздырып, тапсырыстарды тапсырыс берушілер үшін неғұрлым қолайлы жағдайда үлестіруге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Жабық сауда-саттық. э к о н. *Саны шектеулі фирмалар мен консорциумдар қатысуға шақырылатын халықаралық сауда-саттық. Ж а б ы қ с а у д а-с а т т ы қ қ а* қатысуға, әдетте, белгілі бір саладағы аса ірі және қуатты 5–7 фирма мен консорциум шақырылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Жария сауда-саттық. э к о н. *Өткізу кезінде тендер комитеті сауда-саттыққа қатысушы фирмалар мен консорциумдардың көз алдында ұсыныстарды ашып, олардың негізгі шарттарын оқитын және тапсырысты қандай фирмалар консорциумының алғаны туралы мәліметтерді ашық баспасөзде жариялайтын халықаралық сауда-саттық.* Бұл орайда *ж а р и я с а у д а-с а т т ы қ т ы ң* көлемі және қол қойылған ке-

лісімшарттың жалпы мөлшері көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика).

Құпия сауда-саттық. э к о н. *Сауда-саттықты жүргізу кезінде тендер комитеттері сауда-саттыққа қатысушылардың көз алдында ұсыныстарды ашпайтын және қандай фирманың немесе консорциумның тапсырыс алғаны туралы мәліметтерді жарияламайтын халықаралық сауда-саттық* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Сауда-саттық келісімі. э к о н. *Тендер мен аукцион арқылы қол жеткізілетін мүліктік мәміленің бір түрі* (ҚҰЭ).

Сауда-саттық қылды. *Сауда жасады, сатып алып, сату арқылы пайда табумен айналысты.* Не іздесең бәрі бар сол сарайда, Кейі залал еткенмен, кейі пайда. Сан керуен *қ ы л а д ы с а у д а-с а т т ы қ* Және бұлар кетіп жүр байқамай да (Ә.Найманбаев, Шығ.)

Халықаралық сауда-саттық. э к о н. *Халықаралық рынокта жабдықты сатып алуға берілген тапсырыстарды орналастырудың немесе кешенді нысандарды салу және басқа жұмыстарды орындау, сондай-ақ инжинирингілік қызметтерді көрсету үшін мердігерлерді тартудың конкурстық нысаны. Х а л ы қ а р а л ы қ с а у д а-с а т т ы қ* конкурсының шарттары күні бұрын жарияланады (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ с ы н. э к о н. *Саудаға әрі экономикаға қатысты.* Ашық экономика – сыртқы дүниемен кең ауқымды *с а у д а-э к о н о м и к а л ы қ* және қаржы байланыстары бар экономика (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУДЫР е л і к. *Құрғақ, жұқа т.б. заттың басқа затқа жанасқанда, соғылғанда, үйкелгенде шығаратын қысқа дыбысын білдіретін сөз.*

Саудыр етті. *Құрғақ, жұқа т.б. зат басқа затқа жанасқанда, соғылғанда, үйкелгенде қысқа дыбыс шығарды, саудырлады. С а у д ы р е т к е н* дыбыс естілді құлағыма (Ауызекі).

САУДЫР= е т. *Сауын малынан сүт шығару үшін желінін тартып, сауғызу.* Бала Әшім бие *с а у д ы р ғ а л ы* тұрып «Ақ бестінің» кешегі шабысын айтты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мал жүрсе үн қатады қалың қаудыр, Қасында қарағайдың бие *с а у д ы р* (Қара өлең). Биенің *с а у д ы р м а й д ы* тебегені Құлынның сүт бермейді емегені, Қыз туды біздің елден Жібек деген, Кіші жүз жолың болсын, Төлегені (Қыз Жібек).

Қақтай саудырды. *Түк қалдырмай, жебеп саудырды.* Қаймақ жоспары орындалмай қалады деген боп, сиырды *қ а қ т а й с а у д ы р д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

САУДЫРА= е т. **1.** *Саудыр-саудыр ету, қаудырлау.* Терезенің жақтаулары бір-біріне соғылып, әйнектері *с а у д ы р а п* жерге түсті (К.Оразалин, Ақ жазық). Зейнел-Нәбидің жұмыстан қайтқан беті екен, *с а у д ы р а ғ а н* брезент киімін ауызғы бөлмеге ілді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Алыстан көрінеді мұнарланып, Адамзат жол тапқандай құмарланып. *С а у д ы р а п* жапырағы көктен төмен, Алма тұр көздің жауы, жұмарланып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2**. *Кеуіп кету, құрғап, қатып-семіп қалу.* Қазір түн. Көктем түні маужырап тұр. Отырмын жазбай, сызбай қалжырап құр. Алдында тереземнің – кәрі қайың, Көктей алмай бұтағы *с а у д ы р а п* тұр (М.Мақатаев, Шығ.). Екі-үш күннен бері жабылып дестеленген шөп *с а у д ы р а п* жылдам кепті (С.Ғаббасов, Ана.). **3.** а у ы с. *Құр сүлдері қалу, қартайып, сүйегі құрау.* Жасым келген, ажал көлеңкемдей қасымда жүрген *с а у д ы р а ғ а н* шалмын ғой мен (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **4**. а у ы с. *Қаусау, босап, қауқары кету, ескіру, тозып, шіру.* Ғұламадан үлгі боп хат қалады, Аққан судан сарқырап дақ қалады. Оралыңның барында ойна да күл, Өлгеннен соң *с а у д ы р а п* жақ қалады (Қара өлең). Ақша бет ауырғанда албырарсың, Қара көз жан берерде жаудырарсың. Қаламға атша шапқан он саусағым, Астында қара жердің *с а у д ы р а р с ы ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **5**. а у ы с. *Аңқылдау, ақкөңілдену.* Өзі бір *с а у д ы р а ғ а н*, ақкөңіл, бала сияқты адам. Не десең соған нанады. Ағатайымның бар-жоғын білдірмейді. Келген кісімен еркекше сөйлеседі. Менің көзімді ашқан со жеңгем ғой, әйтпесе... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сүйегі саудырады. *Қартайып, сүлдері ғана қалды, жасы келіп солып, қуарды.* Көзі ғана жаутаңдап, жаудыраған, Еті қашып, *с ү й е г і с а у д ы р а ғ а н.* Жатыр аға келмеске аттанғалы, Қалған жалғыз қаңқасы қаудыраған (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САУДЫРАҚ с ы н. *Қаудыр-қаудыр еткен, қаудырақ.* Көнетоз сәндік көрпесі мен құс жастығынан басқасы – аңның терісінен жасалған *с а у д ы р а қ* (Т.Әлімқұлов, Сыр.).

САУДЫРАТ= е т. *Саудыр-саудыр еткізу, қаудырлату.* Қыз бала қызығатын жалтырақ қызыл бүйымдарды *с а у д ы р а т ы п* көп әкеледі

(О.Сәрсенбаев, Сағым). Ол бұрғы көмейіндегі жіңішке түтікпен шұжық тәрізді қып-қызыл тастарды *с а у д ы р а т ы п* төгіп, ұсақтап жәшікке салды (Ә.Сараев, Бозқырау).

САУДЫРАТУ *Саудырат етістігінің қимыл атауы.*

САУДЫРАУ *Саудыра етістігінің қимыл атауы.*

САУДЫРЛА= е т. **1.** *Қалдыр-құлдыр ету, қаудырлау.* Шаптығып тұрған Асылбек шұғыл жуасып: – Сасық шекпені *с а у д ы р л а п* қызыл көз пәле қайтып кеп қалыпты ғой, – деп қойды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Содан жүгіріп үйіне жеткенше су киім *с а у д ы р л а п* мұз болып, қатып қалады (Ә.Қалдыбаев, Шан шар.). **2.** а у ы с. *Салдырлау, дабырлау.* Үй іші тымтырыс. Осының үстінде Қарашаш келген, *с а у д ы р л а й* сөйлей кірді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

САУДЫРЛАҚ с ы н. *Салдырлақ, дабырлақ.* Менің айтып тұрған кекесінді сөзімді Ивашкеевич залым сезгенмен, *с а у д ы р л а қ* генерал-губернатор ұға қойған жоқ (С.Бегалин, Шоқан асу.).

САУДЫРЛАТ= е т. *Саудыр-саудыр еткізу, қаудырлату.* Төлеген кабинетте жалғыз қалысымен, табақтай ватман қағазын *с а у д ы р л а т ы п,* алдына жайды да, ерсілі-қарсылы сыза бастады (Қ.Исабаев, Жолдас.). – Ал мына Жойқынның әр көрмеде алған «жаман-жұман» медальдары – деп, Иван Иванович *с а у д ы р л а т ы п* бір жәшікті көтеріп алды («Қаз. әдеб.»).

САУДЫРЛАТУ *Саудырлат етістігінің қимыл атауы.*

САУДЫРЛАУ *Саудырла етістігінің қимыл атауы.*

САУДЫР-САДАҚ с ы н. *Ақкөңіл, аңқылдаған, салдырлақ. С а у д ы р-с а д а қ* ақ пейіл Тоқығандай ер екен Айтқан сөзді миына. Шамаласам көрінді Қонаққа ақылы тереңдей. Қатынбала баршасы Алтын-күміс зереңдей (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САУДЫРТ= е т. *Біреуге сауғызу.* Жаз болса Ертістің қалаға өтер аузындағы көкорай шалғынға тай шаптырым желі толы биені байлатып, таңертеңнен кешке дейін *с а у д ы р т а д ы* (З.Ақышев, Ақбел.).

САУДЫРТУ *Саудырт етістігінің қимыл атауы.*

САУДЫРУ *Саудыр етістігінің қимыл атауы.* Жөкебайдың есігінде жүрген бес-алты жалшы мен жеті-сегіз үй көршілері қозы алып, қой *с а у д ы р у д а н* қолдары босамайтын болды (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Сонан соңғы міндет сиырды суғару, *с а у д ы р у,* оны өз орнына байлау (І.Қожабаев, Қансонар).

САУДЫРЫС= е т. *Біреуге сауысу.* Сондықтан молла бұл жұмысты бізге жүктеп, «түсте, кешке бес-алтауың Жөкебайдың қойын *с а у д ы р ы с ы п,* қозысын көгендесіп, үйлеріңе бір-ақ барасыңдар» деп қойды (Т.Тұрсынбаев, Айнымас.).

САУДЫРЫСУ *Саудырыс етістігінің қимыл атауы.*

САУҚАТ з а т. **1.** э т н. *Бір жақтан заттай күйінде жіберілетін сәлемдеме.* Біздің қолымыздан дәм татсын деп, сізге азғана *с а у қ а т* жібердік (С.Омаров, Қызыл.). Мынау жездеңнің саған деген *с а у қ а т ы,* келіннің сорпасының алдында маңдай жібітерсің (М.Сүндетов, Құмда.). Сол күні Жамал Балайымға толып жатқан *с а у қ а т* алды да, ешкімге айтпастан қаланың шетіндегі әйелдер босанатын үйге тартты (Қ.Найманбаев, Үміт.). **2.** к ө н е. *Соғыстан түскен олжа.* Тақы таңқутның падшаһысының қызыны Чингиз ханға *с а у қ а т* келтүрүб беріб ерді (Қадырғали Жалаири, Жамиғат тауарих).

САУҚЫМ з а т. к ө н е. е с к і к і т. ***Сәукім.*** Жаз бітіп, қыс өтісін қалды күтіп, істейді *с а у қ ы м* сәнді жүндей түтіп. Бір зауал естігендей кез болады, Сәтсіз күн шыққан екен ажал түртіп (Қозы Көрпеш.).

Сауқым салды. к ө н е. е с к і к і т. ***Сәукім салды.*** Құл мен күң *с а у қ ы м с а л ы п* бағына барды, Бір шетте оңашарақ ханым қалды (Қисса-дастандар).

САУҚЫТ з а т. е с к і к і т. ***Сауқат***. Жиырма жыл менің кірімді жуып, қызметімді қылып, әмсе хатуа *с а у қ ы т* жіберетін (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

САУЛА= е т. **1.** *Заулап ағу, құйылып кету, төгіліп түсу.* – Сері, сірә, жатырқап тұр-ау, – деп Ақық әжей өзі отырып сауып еді, сиырдың емшегінен сүт *с а у л а й* жөнелді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жеті-сегіз қыз бен жігіттер бункерден *с а у л а ғ а н* дәннің бір түйірін жерге түсірместен қаптап, онан арбаға тиеп, жанталасып барады (Ә.Әбішев, Замана.). Жазғы бақта, Жазғы бақта, *С а у л а й д ы* жапырақтар, Өз өмірін соңғы рет, Бір жыр етіп. Жайнап тұрған кешегі күн ескіріп, Қара суық хабары тұр естіліп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Жөңкіліп есіп, жетіп келу.* Қылыш соғып, қасарыса шабыса алатын бес қарулы берік топ *с а у л а п* келеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ал олар көп күттірген жоқ, лезде-ақ *с а у л а п* үстімізге келіп қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ымырт үйірілсе болды, тұс-тұстан жұмыстан қайтқан ел *с а у л а п,* әр үйдің алды балалар базарына айналатын (Бал дәурен).

Жас саулады. *Көзінен жас тоқтамай төгілді, жас ақты.* Қоңыз терген, шөп қаузап, Босқан жайы белгілі, Омыраудан *ж а с с а у л а п* Еске түсіп шер күні (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Ар жағынан ағытылып көзіне *с а у л а п* келген *ж а с т ы* Айбала еріксіз бөгеп босатпады (С.Мұқанов, Ботакөз).

САУЛАМА з а т. ж е р г. *Тұтіндігі тік салынған қазандық пеш. С а у л а м а н ы* бір-ақ күнде салуға болады (Экспед. мат.).

САУЛАТ= е т. **1.** *Заулап аққызу, құйылтып жіберу.* Батса керек жол қатты Қалдым бір кез су сұрап. Салқын суды *с а у л а т т ы* Кранды ағай бір бұрап (С.Мәуленов, Жолдас). Амал не, күйсандықты небір әсем тілге келтіре алатын салалы он саусақ енді төрт емшектен сүт те *с а у л а т а* алатын болды (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). **2.** а у ы с. *Төгілту, құйқылжыту.* Ойынтойда құрбыжан өлең *с а у л а т*, Жаңбыр жауса бетеге есер қаулап. Бөгде кезден жасқанып қапы қалма, Кім бар дейсің жас кезде сөзден аулақ (Қара өлең).

САУЛАТУ *Саулат етістігінің қимыл атауы.*

САУЛАУ *Саула етістігінің қимыл атауы.*

САУЛЫ с ы н. с ө й л. ***Сауын.*** Бұзауына жақын келіп, шешуін күтіп тұрып бір-ақ қайырып мөңіреген *с а у л ы* сиыр байқалады (М.Әуезов, Қилы заман). – Ой, тоба, мына бір құбақан жас лақтың бүйірінен қан, ал анабір *с а у л ы* ешкінің желінінен сүт ағып жатыр ғой жерге (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Саулы іңгендей. б е й н. *Сауын іңген сияқтанып, саулы іңгенге ұқсап.* Тізе қабы салбыраған, *с а у л ы* боз *і ң г е н д е й* талтайған биеші сүтті жаңа құйып, қара сабаны ыңқылдата пісіп тұр (Ж.Аймауытов, Қартқожа). *С а у л ы і ң г е н д е й* ыңқылдап, Буыны түсіп былқылдап Алтын қалпақ тулыға, Шексінде жарқылдап. («Қобланды батыр»).

Саулы іңгендей аңырады. ф о л ь к. *Ботасын сағынған іңгеннің дауысындай зарлы ун шығарды.* Ой, қызым, – деп зарлаған, *с а у л ы і ң г е н д е й а ң ы р а ғ а н* (Батырлар жыры).

Саулы іңгендей боздатты. ф о л ь к. *Ботасын сағынған іңгеннің дауысындай күңіренген дауыс шығартты. Б о з д а т ы п с а у л ы і ң г е н д е й* күңірентіп, Нөсердей нөпір төккен жауындатып (І.Жансүгіров, Шығ.).

Саулы іңгендей ыңқылдады. ф о л ь к. *Ботасына асыққан, ентелеп жүгіріп ентіккен іңгендей ырсылдады. С а у л ы і ң г е н д е й ы ң қ ы л д а п*, Буыны түсіп былқылдап, Алтын қалпақ тулыға Шекесінде жарқылдап (Қобыланды батыр).

САУЛЫҚ[1] з а т. **1.** *Екі немесе үш жасар, қоздайтын ұрғашы қой.* Анығында, Мақпалдың өз еңбегі үшін тиген осы үш *с а у л ы қ* еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *С а у л ы қ т ы* қысыр қалдырып, Қошқардың түспей күйегі. Айғырдан бөліп биені, Бурадан бөліп түйені, Қайта Арқаға көшкені (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Екі жастан асқан қоздайтын қойды *с а у л ы қ*, ал піштірілген еркегін құнан қой, дөнен қой, белті қой, бестен асқанын ақ ауыз қой немесе еркек қой, бойдақ қой дей береді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2.** с ө й л. *Қойдан басқа малдың немесе жануардың ұрғашысы деген мағынада.* – Ойбай, бұл иттің әр *с а у л ы ғ ы* бір жазда елу-алпыс күшігін саңғып тастайды екен (Қ.Ысқақов, Қараорман).

Жеті саулық, бір қошқар. д і н и. *Діни аңыз бойынша, жұмақтан жер бетіне қуылған Адам ата пайғамбар мен оның әйелі Хауа анаға Алла тағаланың малдан берген еншісі.* Жұмақтан жерге енгенсін, *Ж е т і с а у л ы қ, б і р қ о ш қ а р* Ұқсатпа итке деп мал берген (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САУЛЫҚ[2] з а т. **1.** *Ауру-сырқаудан аман-есендік, ден тазалығы.* Аттанар алдында Шерияздан Сұлтанмахмұт *с а у л ы ғ ы н ы ң* жайын ойлап, осы сапарға бармай-ақ қоюын өтінді (Д.Әбілев, Арман.). Арамыздағы бір тентек қайда жүрсе де аман боса екен деп, шетімізден соның *с а у л ы ғ ы н* тілеп қала бердік (М.Дүзенов, Ақәже). **2.** *Аман-есендік, аман, тірі жүргендік.* Дүниеге нұр сәулесін жаяды олар, Сырлары сонда әмбеге аян болар, Жаны ашып бір-бірінің *с а у л ы ғ ы н а*, Мүсіркеп, бірін-бірі аяр болар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Рух саулығы. *Адам бойында жан тазалығы, ізгілік, игілік, адамгершілік, адалдық т.б. ізгі қасиеттердің көмескіленбей сақталушылығы.* Оразаның дене және *р у х с а у л ы ғ ы* тұрғысынан көптеген пайдасы бар (Ислам энцикл.).

Саулық берсін. т і л е к. *Аман болыңыз, тірі жүріңіз, деніңіз сау болсын деген мағынадағы тілек сөз.* Әйтсе де сен қапаланба! Налыма! *С а у л ы қ б е р с і н* өзіңе һәм шалыңа! Мен қайтемін Біздің берік махаббат Біреулердің батса егерде жанына (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Саулық сұрау. *Амандасу, аман-есендігін білу сияқты күні бойына алғаш рет көріп тұрған немесе арнайы кездескен адамыңа ізет білдіру әдебінің бірі.* Науқас адам кейде жалтақ баладай, Бір танысың көңіліне қарамай, Өте шықты терезеңнің тұсынан, *С а у л ы ғ ы н д ы с ұ р а у ғ а* да жарамай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Саулық үшін көтерді. *Еуропа, батыс елдерінің мас қылатын сусындар ішу әдебі бойынша, денсаулық үшін тост көтеріп, құйылған арақ,*

шарабынан ұрттап ішті. Сыртынан бақыт тілер бөтен елге, – Мінезге қасиеттер жете ме еңге?! Ойыма оралады жасыл бамбук, Сіздердің *с а у л ы қ ү ш і н к ө т е р е р д е* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тән саулығы. *Дененің амандығы, бүтіндігі, он екі мүшенің толық жұмыс істеп, таза болуы.* Мүгедектер – *т ә н с а у л ы ғ ы н* аңсаған: Біреуге аяқ, ал біреуге қол қайғы. Өз борышын сезінуден қалса адам, Бұдан асқан мүгедектік болмайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САУМ з а т. д і н и. *Ислам дініндегі ораза.* СССР халықтары мұсылман мейрамдарын көбінше арабша аттарының орнына бір мағыналы басқа сөздерді қолданады. Мысалы, «ғид» орнына парысша-түрікше «байрам», «мейрам», «*с а у м*» – парсыша «ораза» («Қаз. әдеб.»).

САУМА з а т. *Жаңа сауылған сүт. С а у м а н ы* саптыаяққа құйып алып, Таудағы теңге тасты жиып алып, От жағып, шоққа салып қыздырасың Жан-жағы қызады оның күйіп-жанып («Жұлдыз»).

САУМАЛ з а т. э т н. *Әлі аши қоймаған бие сүті.* – Бұрын бір аяқ *с а у м а л* үшін қысы-жазы байдың малын бағып, отын жағатын еңбекші бұқара, қазір өз шаруасын көтеруге кірісіп жатқан жоқ па? (С.Мұқанов, Өсу жол.). – Жақсы екен, *с а у м а л* емес, нағыз ішетін қымыз, қанбай қалдым, кәне, – деді ол аяғын қайта ұсынып (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қара саба быжылдап түр, *с а у м а л д ы ң* көбігі бұрқырап, жаңа ашып келеді (З.Ақышев, Ақбел.). // *Суы дәмді, суы тұздылау, ашқылтым.* Елден тұқым қалмаса қайтер едім, Жылыстап *С а у м а л* көлге жетіп бардым (Тезек Шоқтыбайұлы). Сұрайтындай елінің амандығын, *С а у м а л* көлін, Шилі өзен, Самал қырын. Қарай берем мектепке, Еш хабар жоқ, Жолықпайды Әлия маған бүгін (С.Мәуленов, Алыс кет.). // п о э т. *Жаңа сауған қымыздай, мөлдір, шипалы, бұрқыраған, аңқыған, көпіршік атқан* (*су, өзен, бұлақ*). Жуынды ақ білегін жеңсыбанып, Тарқатты қара шашын шолпыны алып. Көпіртіп жұпар сабын бұрқыратып, Жуынды *с а у м а л* суға мойнын керіп. Аққудай көлде жүзген, жүз толғанған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Салқын жайлау, самал жел, *с а у м а л* бұлақ, Жатар ма екен көпіршіп, таудан құлап? Биыл жазда тағы да көгере ме, Былтыр күзде қуарып қалған құрақ? (М.Мақатаев, Шығ.). Самал келіп желпиді. *С а у м а л* бұлақ мөңкиді. Саясында қайыңның, Сәулетай қыз елтиді (М.Мақатаев, Шығ.). // п о э т. *Тұнық, жұпар, таза.* Сайды қуалай тауға өрлеген жол «Ақ қайың» аталатын санаторийге барып тіреледі. *С а у м а л* ауасы, әсем табиғаты, әрқилы ем-домы талай адамның жанына шипа болған осы демалыс орнының қазір кімнің иелігінде екені билік басындағыларға болмаса, былайғы жұртқа беймәлім («Парасат»).

САУМАЛА= е т. **1.** *Арқан, таспа я жіпті сығымдап, сырып тарту, берік етіп бекіту.* – Қуаныш, Арқанды босатпай тартып ұста, мен *с а у м а л а п* барып, жүген кигізіп, ер-тоқым саламын, – деді Сәлмен (С.Ғаббасов, Өскен ұя). Әйел орнынан тұрып, арқанды *с а у м а л а п* тартып, бұзауға жақындай түсті де, баласына сес көрсетіп бірдеңе деп жатты (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.). **2.** а у ы с. *Ептеп орағытып, қақпайлау.* – Мен сізді *с а у м а л а п* әкеп көндірем бе деп отырсам, сіз алдымды орап кеттіңіз ғой, жолдас Полевая, – деді секретарь күліп (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Тани кеттім – Бексұлтан Тәліпов, өз жайын айта отырып, менің келу себебімді *с а у м а л а п* сұрап жатыр (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

САУМАЛАТ= е т. *Сығымдату, сырғыштату.* Бір күйді бармақ астынан бипаздана *с а у м а л а т ы п* алып және бір әсерлі әуенді шырқай жөнелді (С.Сматаев, Алау).

САУМАЛАТУ *Саумалат етістігінің қимыл атауы.*

САУМАЛАУ *Саумала етістігінің қимыл атауы.* Қашан қоржын келгенше Күміске тыным жоқ, Абақты неше рет осылай *с а у м а л а у ғ а* тура келеді (З.Шүкіров, Жас жесір).

САУМАЛДАН= е т. *Сығымдалып, сырылып тартылу.* Кейде құр айылдың екі басына таға бекітіледі де, атқа тартылғанда екі таға арасы қайыс таспамен *с а у м а л д а н а д ы* (Н.Нұрғалиұлы,.. Ата салт.).

САУМАЛДАНУ *Саумалдан етістігінің қимыл атауы.*

САУМАЛДАУ с ы н. *Шала ашыған.* – Қымыз да аса жағымды емес, *с а у м а л д а у,* – деді кемпір сәл естілер-естіл местей күбірмен (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

САУМАЛДЫҚ з а т. ө с. **1.** <лат. oxalis> *Саумалдық тұқымдас көпжылдық, кейбір тұқымдары біржылдық шөптесін өсімдіктер, ара-тұра жартылай бұталар. С а у м а л д ы қ т ы ң* аналықтары бес ұялы, әрбір ұясында бірнеше тұқым бүршіктері болады (ҚҰЭ). *С а у м а л д ы қ т ы ң* жапырағында қымыздық қышқылы бар кейбір түрлері тамаққа пайдаланылады. Көптеген түрлері сәндік үшін өсіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Жемісі қауашақ не жидек тәрізді, дәмі жағымды қышқыл тағамдық өсімдік.* Бәрі есімде: алаңсыз балалық шақ, қымыздық пен *с а у м а л д ы қ т ы* бірігіп терген күндер,

ақшам жамыраған алау шақ, Асан шалдың ертегісі (О.Бөкеев, Мұзтау). Бір-екі рет оқушы балалармен бірге құзға *с а у м а л д ы қ* пен бүлдіргенге барды (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Кәдімгі саумалдық. ө с. <лат. oxalis acetosella> *Биіктігі 5–10 сантиметрдей, гүлі ақ, жапырағының дәмі қышқылтым, қымыздықтан кішілеу жабайы өсімдік. К ә д і м г і с а у м а л д ы қ т ы н* сабақсыз, жатаған тамыры болады. Жапырағы үш-үштен бірігіп, тамыр түбінен шығады (ҚҰЭ).

Қыз саумалдық. ө с. *Саумалдықтың бір түрі.* Біздің ауыл көшеді құба жонға, Қымыздық, *қ ы з с а у м а л д ы қ* шығады онда. Ат арытып жетерсің, тон тоздырып, Құрбыжан, қапаланбай шыда жолға (М.Мақатаев, Шығ.).

Мүйізді саумалдық. ө с. <лат. oxalis corniculata> *Саумалдық тұқымдас көпжылдық, кейбір тұқымдары біржылдық шөптесін өсімдік түрі.* Қазақстанда Тобыл, Есіл өзендерінің жағалауында және Алтайда кездесетін *м ү й і з д і*, тарбиған және кәдімгі *с а у м а л д ы қ* түрлері бар (ҚҰЭ).

САУМАЛДЫҚТАР з а т. б о т. <лат. oxalidaceae> *Шөптесін, бұта, бұташық, ағаш өсімдіктер тұқымдасы. С а у м а л д ы қ т а р* көп тараған, 800-ден астам түрінің Қазақстанда 3 түрі өседі (Қаз. тілі термин. Биология). *С а у м а л д ы қ т а р д ы ң* гүлі жеке немесе топтана орналасқан. Жемісі – қауашақ, кейде жидек тәрізді (Қаз. тілі термин. Биология).

САУМАЛЫҚ з а т. э т н. *Наурыз туып, жер көктеп, күн жылығанда өлеңмен айтылатын дәстүрлі тілек.* Наурызда қазақтар [тексте - киргизы] алғаш күн күркірегенде кереге түсынан айнала тоқпақтағаннан кейін шөмішті іргеге қойып, «*с а у м а л ы қ, с а у м а л ы қ*, құрдық па, құрмадық па жақсылықты, ескі жыл шықты, жаңа жыл келді» – деп ырым жасайтынын жазады (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Наурыз айында жаңа жыл еніп, жер бусанын, күн күркіреп, жаңбыр жауып, көк дүркірегенде ауыл адамдары далаға шығып, *с а у м а л ы қ* айтып, қуанышты көңілмен жақсы тілек тілейді («Айқын»).

САУНА [фин. sauna] з а т. т ұ р м ы с. *Ыстық құрғақ ауалы бу камерасымен жабдықталған фин моншасы. С а у н а д а* құрғақ бу (температурасы – 90–140°С, ылғалдылығы – 5–15°С) мен суық суды бассейнге (немесе табиғи тоғанға) кезекпен түседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САУНДБЛАСТЕР [ағыл. sound blaster]. з а т. и н ф. *Дыбыстық карта, дыбыстық сигналды файлға жазуға, кейін оны қайта ойнатуға мүмкіндік беретін электрондық құрылғы.* Көптеген мультимедиалық бағдарламалар компьютерде *с а у н д б л а с т е р* сияқты дыбыс тақшаларының болуын талап етеді (Қаз. тілі термин. Информатика).

САУНДТРЕК [ағыл. soundtrack] з а т. м у з. *Фильм, мультфильм, компьютерлік ойын сияқты қандай да бір материалдың музыкалық безендірілуі, осы материалға арналып жазылған музыка, ән.* Мәскеудің бір фирмасы мураками туындыларындағы музыкалық шығармалардың бірқатарының басын қосып, арнайы диск те шығарыпты. Сол баяғы Элвис Пресли, Фрэнк Синатара, Боб Диланның белгілі *с а у н д т р е к т е р і* («Егемен Қазақстан»).

САУСАҚ з а т. **1.** *Қол басының алақанға қосылған салалы бес бөлігі.* Өз жаулығын өзі айырып, бес *с а у с а ғ ы н* бетіне салып, ақсақ қатын ойбаймен үйді басына көтерді (Б.Майлин, Шығ.). Көзіне құйылған ащы терді күйелі *с а у с а ғ ы м е н* анда-санда бір іліп тастап, Балқия келе жатты (Ә.Әбішев, Замана.). Бір қолда бес, екі қолда он *с а у с а қ* бар екендігін, ал елуге-елуді қоссаң жүз болатындығын Махмет мүдірмей айтып берді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** а н а т. <грек. phalanx> *Адамның және омыртқалы жануарларының қол-аяқтарының басындағы шағын тұтік тәрізді сүйектерден тұратын салалы сүйектері.* Адам қолының қаңқасы *с а у с а қ т а р д ы ң* күрделі ұсақ сүйектерінен тұрады (Анатомия). **3.** с а я т. *Қыран құстың тұяқтары орналасқан аяғының басы.* – Е-е, аяққабын айтасыз ба? Түлкі деген пәле бұларға осал жау емес. Кейде оларға *с а у с а қ т а р ы н* шайнатып алатын кезі де болады. Сондайда қоруыш болсын дегенім ғой («Қаз. әдеб.»). Қырандардың желбесін құстарды қысып, бауырына басатын *с а у с а қ т а р ы н ы ң* ішкі жағын саятшылар «шеңгел», не «алақан», болмаса «табан» дейді («Егемен Қазақстан»).

Ақ саусақ. п о э т. *Сұлу, құлын мүсін, нәзік аққұба қыз.* Алтын үкі былғақтап, Былғақтаса, күй қаптап, *А қ с а у с а ғ ы* бұлдырап, Ақ моншағы сылдырап, Қара көзі мөлдіреп, Кекіл шашы желбіреп, Қыпша белі бұралып, Қиғаш қасы – бір әліп, Қыз Раушан – қызыл тал, Өзі сері, өзі сал, Ықыластың күйлерін Қар суындай жүлгенің Жүйкіткенде, жүйенің Бәрі босап, балқыды-ау, Шабыт шіркін шалқыды-ау! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Домбыра бес саусақпен ақылдасты. б е й н. *Домбырада ойнады, домбыра шертті.* Кигенің үстіндегі тиін ба екен. Көтерген тиін ішік иін бе екен, *Д о м б ы р а б е с с а у с а қ п е н а қ ы л д а с с а*, Күй тартып, өлең айту қиын ба екен (Қара өлең).

Он саусағы майысқан. п о э т. *Шебер, ісмер, қолынан іс келетін (әйел).* Сүйгенің әрі ақылды, түсті дейді, *М а й ы с қ а н о н с а у с а ғ ы* істі дейді. Атасқан күйеуімді бір көрсем деп, Арманы жүрегінде күшті дейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Он саусағынан өнері тамған. б е й н. *Асқан мініскер, мейліншешебер.* Төртрудың *о н с а у с а ғ ы н а н ө н е р і т а м ғ а н* суретшілері іздеп келгенде Шақпақ ұстазға деген ілтипаттан гөрі маңыздырақ бір нәрсені аңғарған (С.Санбаев, Аруана). Жайлауы біздің елдің Саркөл, Самар, Шебер бол *о н с а у с а қ т а н ө н е р т а м а р.* Ішіне қараңғы үйдің кіріп келсе, Сәулемнің ақшыл жүзі шамдай жанар (Қара өлең).

Орта саусақ. с а я т. *Саят құсының өзгелерінен сәл ұзынырақ, үшкір болатын саусағы, жембасары.* Саят құстарының тұяғы іліп алуға, қысуға лайықтанған өте үшкір, шалымды, үш жағы қармақ тәрізді имек келеді. *О р т а с а у с а ғ ы н ы н ы ң* тұяғы (жембасар) өзгесінен сәл ұзынырақ, іле түсуге ыңғайлы, үшкір болады («Егемен Қазақстан»).

Он [бес] саусақ бірдей емес. *Адамдардың мінезі, тағдыры әртүрлі, бірін-бірі қайталайтын адам жоқ.* Біреу жүр өзін-өзі билей алмай, Біреу жүр келген бақты игере алмай. *О н с а у с а қ* қарап тұрсаң *б і р д е й е м е с*, Біреу жүр жалғыз басы күн көре алмай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Саусағын созды [жайды]. *Бір нәрсеге араласуға, істеуге ұмтылды, сұранды, ниет білдірді.* Бар ішінде жүйкесі тозғандары, Әділетке *с а у с а ғ ы н с о з ғ а н д а р ы.* Бірақ, бірақ... Көбіне өз шаруасы, Бірақ, бірақ... Көбіне өз қамдары! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мәлім емес өмірдің есік-төрі, Туған жерде баламын бесіктегі. *С а у с а қ ж а й ы п* жарыққа талпынамын, Елеңдеймін жел даусын есіткелі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сар балапан *с а у с а қ т а р ы н с о з ғ а с ы н*, Тауға да ұрды, Тасқа да ұрды өз басын... Өмір бойы – Қиналғанын көргем жоқ, Өмір бойы – Көрсеткен жоқ көз жасын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Саусағын қанатты. м и ф. *Бір нәрсенің шалығынан сақтану үшін көне наным бойынша денесінен қан шығарды.* Мін атқа, қайт ауылға тағат қыл да, ... Білмеймін, сор аттың ба, бақ аттың ба?! Аққуға кезенерде ырым жасап, Тым құрса *с а у с а ғ ы н д ы қ а н а т т ы н* ба? (М.Мақатаев, Шығ.).

Саусағын сорған баладай. б е й н. *Жоқ нәрсеге алданған, өзін-өзі алдаған, бос қиялға берілген адамдай.* Бір тәтті қиялды тірлігіне талшық қып, *с а у с а ғ ы н с о р ғ а н б а л а д а й* өзін-өзі алдап жүр екен (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Саусағынан бал тамған. *Асқан өнерлі, бесаспап, шебер.* Мұның мәнісі – осынау өлке Құрманғазы бастап, Дина жеткізген ұлы күйшілердің, *с а у с а ғ ы н а н б а л т а м ғ а н* өнерпаздардың өлкесі – солардың алтын бесігі екен («Қаз. әдеб.»).

Саусағының ізін қалдырмады. б е й н. *ЫМ-жымын білдірмеді, басқан ізін сездірмеді.* Тек шарапат күтсін сенен ізгі елің, Ең киелі борышыңды орында! *Қ а л д ы р м а й т ы н с а у с а ғ ы н ы ң і з д е р і н*, Табиғаттың қолы болсын қолың да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Саусағы [күмістей саусақтары] ақ жамбының күмісіндей. п о э т. *Сұлу қыздың әдемі аппақ саусағы туралы. С а у с а ғ ы н ақ ж а м б ы н ы н ы ң к ү м і с і н д е й*, Лебізің жұпар гүлдің иісіндей. Жүрісің әсем сұлу көрінеді, Бейне бір хор қызының жүрісіндей (Қара өлең).

Саусақ басты. б е й н. *Шертті, саусақтарымен ойнады.* Домбыра *с а у с а қ б а с т ы м* пернесіне, Мен кепіл өткен өмір келмесіне. Кісіге кісі ақылы ақыл болмас, Әркімнің берсін құдай зердесіне (Қара өлең).

Саусақ мұз. ж е р г. *Жұқа мұз. С а у с а қ м ұ з* кезінде де матай ау қолданылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Саусақпен санарлықтай [санағандай, санауға болады]. *Көп емес, шамалы ғана.* Ал Сережаның білетін қазақша сөздері де *с а у с а қ п е н с а н а р л ы қ т а й* ғана (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Мүмкін, ақшаға қызығып келгендер де болған шығар, бірақ ондайлар *с а у с а қ п е н с а н а р л ы қ т а й* аз еді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Партизан барлаушыларға Вабру мен Долейши жаудың қайда, қалай орналасқанын *с а у с а қ п е н с а н а ғ а н д а й* анық суреттеп берген (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Мәдениет тарихын саралайтын зерттеулер жоқтың қасы. Теориялық даярлығы бар кадрларды *с а у с а қ п е н с а н а у ғ а б о л а д ы* (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Саусақтары алтыннан көрінбеді. *Бес саусағына да алтын сақина тағынды, алтынға малынды.* Міне, қара, *с а у с а қ т а р ы м к ө р і н б е й д і а л т ы н н а н*, Тек баяғы шат қиял жоқ сан тарапқа шарқ ұрған, Тек баяғы жігіттер жоқ тереземді торыған, Олардың да бағы алыстау болған шығар сорынан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Саусақтары жорғалады. п о э т. *Домбыраның құлағында ойнады, шертісі көз іліктірмеді.* Домбыра екі ішекті бір қолқанат, Күйшінің

с а у с а қ т а р ы жүр *ж о р ғ а л а п.* Бір сезім тыңдаушының билеп бәрін, Шым-шымдап бойға тарар күй сорғалап (Қара өлең).

Саусақтары [күмістей саусақтары] тартқан сымша [сымдай]. п о э т. *Саусақтары түп-түзу, салалы.* Қызы екен Арисяптың аты Минша Сүмбіл шаш, құралай көз, белі қылша. Маржан тіс, оймақ ауыз, пісте мұрын, *К ү м і с т е й с а у с а қ т а р ы т а р т қ а н с ы м ш а* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Сүйіктей саусақ. п о э т. *Сұлу қыздың нәзік, ұзын жіңішке саусағы.* Қаз мойын, қарақат көз, жазық маңдай, Тәтті сөз, оймақ ауыз, балды таңдай. *С ү й р і к т е й* он *с а у с а ғ ы ң* қыпша белің, Таза гүл бой сипатың Райхандай (Ә.Найманбаев, Шығ.). *С ү й р і к т е й* сұлу *с а у с а қ т а р ы м е н* шашын салалап жуып болған қызметші келіншек оны феньмен кептіріп, тарап, әтір сеуіп бергенде қатты толқып әрі өте риза болған Қосекең ұлына: «Балам, мына қызға артығымен төлеші ақшаны, айналайын! Бүйтіп 40 жыл отасқан кемпірім де шашымды жумап еді», – деген екен («Парасат»).

Сіңір саусақ. б е й н. *Тарамыстай тартылған, жасы келген еңбекқор адамның арық саусағы.* Шеберхана Қаражалын, *С і ң і р с а у с а қ* қарт ұста, Білем-білем темірменен тебінгілі тартыста, Балға астынан қызыл ұшқын шашырайды әр түсқа (М.Мақатаев, Шығ.).

Шынашақ саусақ. *Адамның қолының басындағы ең кішкентай саусақ.* Моңғол жеріне будда дінімен бірге келген дәстүр бойынша адамды жерлегенде оны оң жағымен жатқызып, оң қолының алақанына бетін қойып, *ш ы н а ш а қ с а у с а ғ ы м е н* оң танауын жауып, сол қолы мен оң аяғын тік созып, ал сол аяғын тізесінен бүгіп жатқызады («Парасат»).

САУСАҚАЙ з а т. э к с п р. **1.** *Еркелете айтылған кішкентай баланың саусағы.* Күнім, айым! Өкпе жайым! Айналайын!.. *С а у с а қ а й ы ң д ы* селтеңдетші. Жеп қояйын (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Шынашақ.* Балалы үйрек, бас бармақ, Кішкене бөбек, бес бөлек. *С а у с а қ а й ы* салбырап, Бөлене қойсын бос білек (Н.Төреқұл, Сүйіншіден.).

САУСАҚҚАНАТТЫ: саусаққанатты балықтар. зоол. <лат. crossopterygii> *Девон мен таскөмір кезеңдерінің аралығында кеңінен таралған, ұзындығы 7 см-ден 5 м-ге дейін жететін сүйекті балықтардың класс тармағы. С а у с а қ қ а н а т т ы б а л ы қ т а р* жүп жүзбеқанаттарының негізі етті қалақты, онымен су түбінде тірек етіп қозғалады (Қаз. тілі термин. Биология). *С а у с а қ қ а н а т т ы б а л ы қ т а р д ы ң* ертедегі бір тармағынан қосмекенділер пайда болған деген пікірлер бар. Қазіргі кезде бір ғана – латимерия деген түрі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

САУСАҚҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. crossopterygiomorpha> *Саусаққанатты балықтардың инфракласы. С а у с а қ қ а н а т т ы л а р д ы ң* бес отряды белгілі, оның төртеуі қазбадан табылған (ҚҰЭ).

САУСАҚТАЙ с ы н. *Саусақ сияқты, саусақ тәрізді (мөлшері адамның саусағының қалыңдығындай). С а у с а қ т а й* қылып ораған шылымын тұтатқан соң алдыңғы локомобильге қарап біраз тұрады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Қамыр түйе терісіндей қалың иленеді, кескен кеспенің жуандығы *с а у с а қ т а й* болады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Ұзындығы 9–12 құлаш, жуандығы *с а у с а қ т а й* қос таспадан есілген қайыс арқан. Арқанды әзірлеу, оны лақтыра білу үлкен өнер, ол адамды жылдамдыққа, ептілікке, дәлдікке баулиды («Білім және еңбек»).

Бес саусағындай білді. *Жан-жақты жетік, жақсы білді.* Ол көсемнің қай жылы не жазғанын және қандай жағдайда жазғанын да *б е с с а у с а ғ ы н д а й б і л е д і* (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қуа келгендер бұл ауылды *б е с с а у с а ғ ы н д а й б і л е т і н* сияқты, бірден Байтудікіне тартты (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Бес саусақтай белгілі. *Ап-анық, айдан анық, әбден түсінікті.* Иә, шынайы ұлттық әдет-ғұрып, қастерлі салт-дәстүрлеріміздің бір сәттік мереке-мейрам көріністерімен қалыптаспайтыны *б е с с а у с а қ т а й б е л г і л і* және олай болуы мүмкін де емес («Парасат»).

САУСАҚТЫ с ы н. *Саусағы бар.* Аяғы (бүркіттің) төрт *с а у с а қ т ы,* саусақтары салалы. Тұяғы ұзын, саны толық, шымыр келеді (Ж.Бәлшенов, Білмейді.).

САУСАҚСАЛАЛЫ с ы н. б о т. *Тарам-тарам болып бірнеше салаға бөлінген.* Сарытүктің *с а у с а қ с а л а л ы* жапырақтары қауырсын тәрізді (ҚҰЭ).

САУ-САЛАМАТ ү с т. е с к і к і т. ***Саусәлемет*** *(ауру-сырқаудан аман, басы бүтін). С а у - с а л а м а т* жүр ме екен тақсыр шаһым, Фажурдан құтқармай ма осындайда (Бабалар сөзі//Діни дастан//«Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Анһу»). Жазылып *с а у - с а л а м а т* Отаныңа Нұрындай құдіретіңнің келіп жеттің. Қуанып қалды сонда байтақ елің, Толтырып достарыңның орта жерін (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САУ-САУ[3] е л і к. *Судың, сұйықтың құйылғанда шығаратын ұзақ дыбысына ұқсас дыбыстарды білдіретін сөз.*

Сау-сау етті. *Су, сұйық құйылғанда шығатын ұзақ дыбыс естілді.* Ағызғанда *с а у-с а у е т і п* тұрды (Ауызекі).

САУ-СӘЛЕМЕТ ү с т. *Жағдайы жақсы, аман-есен, есен-сау.* Кәне, Қамашты *с а у-с ә л е м е т* келуімен құттықтап, алып жіберелік (М.Иманжанов, Менің махабб.). Жауынгер жарым, жүрмісің, Күзетте *с а у-с ә л е м е т,* Менің де жақсы тұрмысым, Жүзім жарқын, көңіл шат (Қ.Аманжолов, Шығ.). Армысың, сарқылмасым, таусылмасым, Бармысың *с а у-с ә л е м е т*, оу, сырласым. Сақылдап күлейін бір, Сандық-сандық Тұзыңда жаңғырығып даусым қалсын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

САУ-СӘЛЕМЕТТІК з а т. *Жалпы аман-есендік, есен-саулық.* Қалайда бұл жалғанда *с а у-с ә л е м е т т і к к е* жететін не бар дейсіз, тәйірі (Ауызекі).

САУСЫЛДА= е т. **1.** *Біріне-бірі қақтығысу, сеңдей соғылысу.* Оның иығында винтовка мен қол пулеметтің оғын салған сумка, оң жамбаста *с а у с ы л д а ғ а н* гранаталар (З.Ақышев, Жесір.). – Қағаздарыңды түзулейміз, кір мұнда, – деп сала-сала тақтай есіктің ар жағындағы *с а у с ы л д а ғ а н* жігіттердің ішіне қосты да жіберді (С.Бердіқұлов, Аспан.). **2.** *Қатты жүру, сауылдау.* Қадап еді, ат пысқырды, ауыздығын қарш-қарш шайнап есілді. Есілді де екпіндетіп, үңгірдегі бір ауылға жетіп келді *с а у с ы л д а п* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолтай бастап *с а у с ы л д а п,* әзірейілдей ербиіп, күн бата он солдат ауылға келді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). **3.** *Самсау, қаптау.* Қызара бөрткен неше түрлі тәтті бауырсақ, парамыш, самса, кәмпит, мәмпәсилер, шекілдеуік, пісте, жаңғақтар, печениялар тарелкаларда *с а у с ы л д а п*, ұлыстың ұлы күні болатындай үлкен үстел лық толып, ақ дастарқанмен беті жабылып, құрметті қонақтарды күтіп тұр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САУСЫЛДАТ= е т. *Қаптату, самсату.* – Табылған ақыл екен, сайдың тасындай *с а у с ы л д а т ы п* қайтесің сонша жігіттерді, – деді Гауһар (Б.Дәулетбаев, Парыз). Жолтай бастап он шақты солдатты *с а у с ы л д а т ы п* әкеп, Ахмет қорасының алдына түсірді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

САУСЫЛДАТУ *Саусылдат етістігінің қимыл атауы.*

САУСЫЛДАУ *Саусылда етістігінің қимыл атауы.*

САУ-ТАМТЫҚ: сау-тамтық жоқ. *Бүтін, жараланбаған, бұзылмаған, сынбаған, аман қалған жері жоқ.* Алып шығып жата кетті ол, төсін жерге қыздырып, Арқасында *с а у-т а м т ы қ ж о қ,* кеткен екен мұз тіліп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Не күйде жүргенімді көресің бе? Мен сөніп баратырмын, сенесің бе? Қан майданнан оралған жауынгермін, Жарадан *с а у-т а м т ы қ ж о қ* денесінде (М.Мақатаев, Шығ.).

Сау-тамтығы қалмады. *Тозып, жыртылып бітті, дымы қалмады.* Үстіне киген киімінің *с а у-т а м т ы ғ ы қ а л м а п т ы* (Ауызекі).

САУУ *Сау етістігінің қимыл атауы; емшекті саумалап сүт шығару.* Күлқадиша мен Дәриға шелек алып бие *с а у у ғ а* шықты да, бізбен бірге желі сыртына беттеді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Батталдың даусына елеңдесіп, сиыр *с а у у ғ а* әзірленген әйелдер де жиыла бастады (Б.Майлин, Шығ.). Бір тәуліктей уақыт өтіп, саулықтардың желіні тырсылдап сүтке толған кезде, түс қайта қой *с а у у* басталады. Ең қиын жұмыс – міне осы (С.Балғабаев, Құм.).

Бие сауу. э т н. ***Биебайлар***. Желіге құлын байлап, *б и е с а у у* маусымы, құлынның желіге байланған кезі. Биебауда байланған құлын сүмбіле салқыны түсе ағытылып, үйірде жайылып жүріп, енелерін емін-еркін еміп, күздің алғашқы кезінде қою саумалға тояды («Қазақст. мект.»).

САУУЛЫ с ы н. *Саулы, сауын.* ≈ *С а у у л ы* сиыр.

САУШЫЛЫҚ з а т. *Ауру-сырқаудан амандық, ден тазалығы.* Суық өтіп, өкпесі қабынып ауруға шалдығып, панасыздың салдарынан *с а у ш ы л ы ғ ы н а н* айырылып, азап шексе, оның бетін көрсетпесін (Ф.Оразаев, Басты.). Зейнолла ұмытқан ба? Тым құрыса телефон соғып, *с а у ш ы л ы ғ ы н* білдірсе не етуші еді (Л.Құрманаева, Өшпес.).

САУЫҒУ *Сауық етістігінің қимыл атауы; ауруынан айығып кету.* Бірақ олар да, жұрт та «сырқаты бері қарады» деп санаған Шоқанның *с а у ы ғ у ы н а* сенеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мен сенің орныңда болсам, ең алдымен осы дерттен *с а у ы ғ у д ы ң* жолын іздер едім (М.Иманжанов, Менің махабб.). Құрамындағы С, В2 және В6 витаминдері мен темір, магнийдің сәтті үйлесімі анемия (қан азаю) кеселінен *с а у ы ғ у ғ а* септеседі («Парасат»).

САУЫЗДА= е т. *Сауыстау, сауыс қылу.* Қалайша бұл баланы бауыздайым, Үстімді қанға бояп *с а у ы з д а й ы м*? (Т.Ізтілеуов, Тұтқын қыз).

САУЫЗДАУ *Сауызда етістігінің қимыл атауы.*

САУЫҚ з а т. **1**.*Ойын-тамаша жасап, көңіл көтеретін думанды жиын-той. С а у ы қ т ы ң* арты «ұйқы ашарға», «аударысқа», «көкпарға» айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С а у ы қ п е н* бар әлемді араласаң, Шалқыта бұлбұл құстай ән шырқасаң. Жиын-той, сәнсалтанат, думандарда Тұлпардай серпіле бір жорғаласаң (Ә.Найманбаев, Шығ.). Олардың Тәттімбет қасында жүріп, талай *с а у ы қ,* той-думанда болып, өнер сынасқандары тегін емес екен (А.Сатаев, Дала.). Ойнау керек, күлу керек, бірақ жас өмір жалғыз, жалаң ғана *с а у ы қ п е н* кетпесін, арзанды алданыш етпесін (С.Байжанов, Жастық.). **2.** *Қызықты, көңіл көтеретін ойын.* Бұл күні той жасалып, ат шаптырылады, балуан күрестіріледі және тағы да басқа *с а у ы қ т а р* болады (Ы.Алтынсарин, Шығ.). **3.** ***Сауық кеші.*** Бір күні жастардың бас қосқан *с а у ы ғ ы н д а* Балқия тіпті өзгеріп кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **4.** а у ы с. *Думанды, көңілді уақыт, қызықты шақ.* Бір дертке ұшырадым, бұл күнде мен, Қоштастым *с а у ы ғ ы м м е н,* күлкімменен. Жүрегім жерік болған жағдайы бар, Бір пәле жатыр білем бүлкілдеген (М.Мақатаев, Шығ.).

Арадағы сауықты бұзды. *Тату-тәтті, жарасымды қарым-қатынасты құртты.* Кейде әділ болғысы да келеді, бірақ оған адалдығы жетпейді. Олар менің қай пейліме жауықты, Неге *б ұ з д ы а р а д а ғ ы с а у ы қ т ы*? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сауық болды. *Өнерімен көптің көңілін көтерер қызығы болды.* Жасым бар жиырма жеті, жылым – тауық, Сөйледім құрбы ішінде *б о л ы п с а у ы қ* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қаңқылынан қарғаның Қорқып Кенен ықпайды, *С а у ы ғ ы б о л ғ а н* әрдайым Ақынын халқым сақтайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сауық кеші. *Жастар жиылып, көңіл көтеретін ойын, тамаша.* Бұрын атын естіп жүрген Ғаббасты өзі тұрған қалаға келді дегенде Ғайша соңғы тәуір ойналған *с а у ы қ к е ш і н і ң* өтіп кеткеніне өкініп еді (М.Әуезов, Қараш.). Қаланың жастары клубқа жиналып, ойын қоямыз, *с а у ы қ к е ш і н* ұйымдастырамыз (С.Бегалин, Уақыт.). *С а у ы қ к е ш т е р д е* оның салған әні деревняның о шеті мен бұ шетіне жетуші еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Сауық қашты. *Қызығы кетті, қызықсыз болып қалды.* Ойым алаң, көңіл пәс, *с а у ы қ қ а ш қ а н,* Осылай ма жай жүріп, анық басқан? (М.Мақатаев, Шығ.).

Сауық құрды. а) *Серуендеді, сайрандады.* Сайрандауға келіп тұр, өзбек досым, *С а у ы қ қ ұ р ы п* саяла, ал да тыным (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Көңіл көтерді, уақытын қызықты өткізді.* Отырғанда демалып, Өлеңмен *с а у ы қ қ ұ р а м ы н.* Үш жігіт зорға бұзады Қара сарттың құлағын, Құдайы қылдық тоғанға Кемербайдың лағын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Сауықты басқарушы. с ө й л. ***Асаба.*** *С а у ы қ т ы б а с қ а р у ш ы* қыз-жігітті араластыра екі топқа бөліп, аралығын екі арқан бойындай жерге тұрғызады (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

САУЫҚ= е т. *Ауру-сырқаттан, дерттен айығу, жазылу.* – Апам *с а у ы ғ ы п* келгенше осында болмайсың ба? – деді Дика (С.Жүнісов, Жапанда.). Қанның қоюлануын тежейтін кумарин заттары да жетерлік. Кімде-кім шиені мол жесе, атеросклероздан шапшаң *с а у ы ғ а д ы,* шие ол кеселдің алдын алады, болдырмайды («Парасат»). Бәкір аудан орталығында емханада екі-үш күн жатып, бойына сіңе қоймаған у-шудан арылып, бір жола *с а у ы ғ ы п* шықты (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

САУЫҚ-ДУМАН з а т. *Ырду-дырдулы ойын-той, тамаша. С а у ы қ-д у м а н* ортасында сақ-сақ күлкі, көтеріңкі көңіл әсте басылмастай көрінетін (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Дұшпанның солтүстікте жаулық құрған Батыр жұрт басшысы ірі шауып қырған. Жеңістің құрметіне Петр өзі Өткізген осы жерде *с а у ы қ-д у м а н* (Д.Әбілев, Миллиард.). *С а у ы қ-д у м а н д а* немесе аңды үркітіп қуғанда сырнайкернейлетіп дабыл қағады, дыбыстайды, үн қосады (А.Машанов, Жер асты.).

САУЫҚҚОЙ с ы н. *Ойын-тойды, думанды жақсы көретін, тамашашыл, өнерпаз.* Шешеммен бірге туған нағашы ағайым Рахмет те әнді жақсы айтатын, *с а у ы қ қ о й* жігіт еді (С.Бегалин, Сахара.). – Ән, ән салсын, бізге ән керек, – деп шулап кетті үйдегі *с а у ы қ қ о й* жас-желеңдер (Е.Тұрысов, Құралай.). Шаттықта өнер менен өлең жеңген Қалың ел ән мен күйге елеңдеген. Қашаннан әнге құмар *с а у ы қ қ о й* жұрт Кәрі, жас даусы шықса дедеңдеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

САУЫҚҚОЙЛЫҚ з а т. *Думанды тамашаны, ойын-тойды жақсы көретіндік.* Совхоз жұмысшыларының өзара *с а у ы қ қ о й л ы ғ ы,* өткір әзіл-қалжыңды сүйетіні, шетінен күйші, жырау болып келуі бізді аса сүйсінтті (Қ.Көпішев, Тәйімбет Көмекбаев). Жаратылысында *с а у ы қ қ о й л ы ғ ы н а н* ба, жоқ, отырған ортасына өзінің алапатын асырғысы келетіндіктен бе еркінсіп, есіп сөйлеп отырады (А.Жұмаділдин, Сең.).

САУЫҚҚҰМАР с ы н. *Сауықшыл, думан-тойды жақсы көретін, тамашашыл.* Қыр елі қызық халық *с а у ы қ қ ұ м а р.* Даусын-ай, қандай ашық, қандай мығым? Әйтеуір сиқырлы әуез арбайды мың. Әлдилеп әннің пірі алса солай, Мұндайда қақпай қалар таңдайды кім? (Т.Сәдуақасов, Өлең д.).

САУЫҚМА з а т. *Ойын-сауық, ырду-дырду аңдыған, тойдан шықпайтын жеңілтек адам.* Басында домбырамен былғақтаған, ойсыз, талапсыз *с а у ы қ м а с ы* ма деп ем! (М.Әуезов, Абай жолы).

САУЫҚ-САЙРАН з а т. *Қызығы мол, дырдулы той-думан.* Шіркін, қырдың ән-күй, *с а у ы қ - с а й р а н ы,* Еркіндікті, ерлікті еске салғаны! (Ж.Аймауытов, Шығ.).Ұзаққа созылған ән мен би, *с а у ы қ-с а й р а н н а н* кейін, біз тамаққа отырғанда күн де кешке айналған еді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Мәдиді білмейтін жан жоқ, түскен жері *с а у ы қ-с а й р а н* (Ш.Айманов, Қыран.).

Сауық-сайранға бөледі. *Қызық-тамашаға толтырды, көңілді етті.* Жастар жағы күркіреген өзеннің жағасына алтыбақан құрып, от жағып, кеше ғана құлазып жатқан өңірді *с а у ы қ-с а й р а н ғ а б ө л е д і* (О.Бөкеев, Қамшыгер).

Сауық-сайран кешті. а) *Үнемі қызықта, той-жиындарда жүрді, думандатты.* Ал өнер жолын қуған балғын бауырларыма айтар ақылкеңесім – бұл кәсіпті құшағың гүлге көміліп, үнемі *с а у ы қ-с а й р а н к е ш і п* жүретін мереке деп ойласаңдар, қазірден бастап-ақ басқадай жан тыныштығы көздейтін мамандық іздей бергендерің жөн («Егемен Қазақстан»). ә) *Қызықты күндерді басынан өткізді.* Еңбекпен *с а у ы қ-с а й р а н к е ш е* бердік (Есіңде ме сол кезде нешеде едік?), Анамыздың жүзіне ақау түсті, Ал біздер өсе бердік, өсе бердік (М.Мақатаев, Шығ.).

Сауық-сайран қалды. *Қызықты, думанды күндер өтіп кетті, дәурен өтті.* Болмайды өмір бір күндей, *Қ а л д ы с а у ы қ-с а й р а н* да. Қоштасуға да үлгермей, Тартты бәрі майданға (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сауық-сайран салды. а) *Думандатты, тойлатты, уақытын көңілді өткізді.* Жаз бойы *с а у ы қ-с а й р а н с а л ғ а н* шегіртке, қыста азықсыз қалыпты («Қазақст. мект.»). ә) *Шалқыды, еркінсіді, ойсыз жүрді.* Шаштаразы жеті жыл *С а у ы қ-с а й р а н с а л ғ а н ы.* Есінде жоқ сөзінің Жерге сіңіп қалғаны, Тәубәсі кеміп, күнәсі Құмырсқадай андады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САУЫҚ-САЙРАНШЫЛ с ы н. *Ойын-күлкі, той-думанды ұнататын, тамашашыл.* Жаңағы Жапекең ақсақал кезінде өнерлі *с а у ы қ-с а й р а н ш ы л* адам болған еді (Бал дәурен).

САУЫҚ-САЙРАНШЫЛЫҚ з а т. *Сауық-сайран құрушылық. С а у ы қ-с а й р а н ш ы л ы қ* ұмытылғалы қашан (Ауызекі).

САУЫҚТА= е т. *Ойын-тамаша құрып, сайрандау.* Несін сұрайсың, көктен іздегеніміз жерден табылып, *с а у ы қ т а й* жүріп кеттік (Ш.Айманов, Қыран.). Елдің қамал-қорғанындай көретін аға-азаматтары да, *с а у ы қ т а п* шыға қалғанда көшенің көркін толтыратын көк өрім жастар да майданға аттанып барған (Ж.Мусин, Ақ алаң).

САУЫҚТАМА: **сауықтама ауыз әдебиеті.** ә д е б. *Әдет-ғұрыптық ауыз әдебиеті жанрларының жиынтық атауы.* Ғылымда қалыптасқан, тұрақтанған жүйе бойынша, фольклор жанрлары көркем фольклор (художественный фольклор), ғұрып фольклоры (обрядовый фольклор) деп екіге бөлінеді. Міне, қазақ оқымыстысы А.Байтұрсынов та бұл жүйенің жалпы типологиялық заңдылықтарға бағынатынын нәзік сезініп, *а у ы з ә д е б и е т і н «С а у ы қ т а м а»* және «Сарындама» деп жарған (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

САУЫҚ-ТАМАША з а т. *Думан-той, сауық-сайран.* Қордайым, қасиетті туған жерім, Талай *с а у ы қ-т а м а ш а* құрған елім. Мен жазылдым, ел-жұртым, сүйінші бер, Домбыра алып әнімді төгілтемін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

САУЫҚТАУ *Сауықта етістігінің қимыл атауы.*

САУЫҚТЫР[1]= е т. *Ауруынан емдеп жазу.* Дәрігер адамның денесін *с а у ы қ т ы р а т ы н* болса, тәрбиеші адамның ақылын, мінезін, жанын сауықтырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Енді достарының күн құрғатпай келіп тұратын болғаны, жанын біржолата *с а у ы қ т ы р ы п* жібергендей болды (З.Шүкіров, Жас жесір).

САУЫҚТЫР[2]= е т. *Сауық, серуен құрғызу.* ≈ *С а у ы қ т ы р ы п* қайтты.

САУЫҚТЫРҒЫШ с ы н. *Ауру-сырқауды жазатын, емдегіш.* Ауылшаруашылығы қызметкерлеріне *с а у ы қ т ы р ғ ы ш* сергіткіш нәрлі сусын ретінде сүт тағамын көбірек ұсынамыз (О.Сейкетова, Теріні күту.).

САУЫҚТЫРМА з а т. э к о н. <лат. sanatio> *Фирмалардың ықтимал банкроттығын болдырмау мақсатымен несиелендіру, қайта құру, әртараптандыру т.б. арқылы жүзеге асырылатын қаржы-шаруашылық шаралар жүйесі* (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУЫҚТЫРУ[1] з а т. **1.** э к о н. <лат. sanatio> *Ірі кәсіпорындарды, банктерді банкроттан сақтау және қаржы жөнінен жеңілдіктер беру үшін мемлекеттің немесе аса ірі банктердің көмегімен жүзеге асырылатын шаралардың жүйесі. С а у ы қ т ы р у* шараларына мыналар жатады: мемлекеттің борышты есептен шығаруы, бюджеттен берілетін жәрдемқаражат, бюджетке төлемдердің мерзімін ұзарту, несие берудің жеңілдікті тәртібін белгілеу, пайдаланылмаған мүлікті сату т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика). **2.** э к о н. *Балансты өзгерту, яғни пайданы бөлу есебі бекітілгеннен кейін пайда сомасын есепті жылға қатысты бөлікте есептен шығару.* **3.** <лат. recreatio> *Күштерді қалпына келтіру, адамдардың демалуы, өзінің жұмыстан бос уақытын өткізуі.* Көптеген елдерде *с а у ы қ т ы р у* қызметін көрсету – экономиканың ірі саласы (Қаз. тілі термин. Экономика).

САУЫҚТЫРУ[2] *Сауықтыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Емдеп жазу.* Көзге қиын операция жасағанша малдың көзін дәрілеп *с а у ы қ т ы р у* әрі оңай, әрі тиімді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Баяндалған әңгіме желісінде емдеу, аурудан *с а у ы қ т ы р у* ісінің ерекше жолы, ақыл кемелдігі, қиял кереметі өте анық көрініс тапқан («Парасат»). Бала кішкене кезінде қандай аурумен сырқаттанса да дер кезінде емдетіп, толық *сауықтыру* қажет («Қазақст. әйелдері»). // *Сауық, серуен құруға арналған.* Қала құрылысындағы *с а у ы қ т ы р у* және сәулеттік ансамбльдердің жымдаса қалыптасуында бақтар мен саяжайлардың рөлі ерекше («Парасат»). **2.** а у ы с. к і т. *Жақсарту, қалпына келтіру, абаттандыру.* Денсаулық саласын *с а у ы қ т ы р у ғ а* қомақты үлесін қосып келе жатқан аудан әкімінің айтуынша, заңды түрде «Диханкөл қымызы» дейтін тауар белгісін қойып, аудан, облыс орталықтарынан сауда нүктелерін ашу ойластырылып жатыр екен («Жас Алаш»). Қайта құрылымдау кезінде: қалалардың аумағындағы ғимараттарды инсоляциялау және желдетуді сатылап жақсарту әдісімен *с а у ы қ т ы р у;* магистралдар мен көшелерді жөндеу арқылы қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету қарастырылады («Парасат»).

Сауықтыру қызметтері. т ұ р м ы с. *Адамдардың денсаулығын сауықтыруға арналған қызметтер. С а у ы қ т ы р у қ ы з м е т т е р і н е* былау, сылау, массаж, күнге күю, гимнастикалық жаттығулар жасау және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сауықтыру мақсатындағы сутоғандары. с у ш а р. *Табиғи емдік факторға ие, сондай-ақ алдын алу мен емдеуді ұйымдастыру үшін қолайлы сутоғандар.* Денсаулық сақтайтын, табиғатты қорғайтын, су ресурстарын басқаратын, геология және жер қойнауын қорғайтын мемлекеттік органдардың ұсынуы бойынша *с а у ы қ т ы р у м а қ с а т ы н д а ғ ы с у т о ғ а н д а р* тізбесін: республикалық маңызы барларын – Қазақстан Республикасының Үкіметі; жергілікті маңызы барларын – жергілікті атқарушы органдар бекітеді (Қаз. тілі термин. Сушар.).

САУЫҚШЫ з а т. *Той-думаншы, ойын-тамашашы адам.* Өз командиріміз, өз ақылгөйіміз, өз *с а у ы қ ш ы м ы з* бар, бет-бетімізбен жайылмай, ұйымдаса, бірлесе еңбек істейміз (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). // *Сауықшыл, той-думанды ұнататын.* Күнгей беттегі төбе басында *с а у ы қ ш ы* жұрт жиналған (Д.Досжанов, Шығ.). Абайлар тоғай ішінен шығып, сумаңдаған аяңмен дәл қастарына жеткенше *с а у ы қ ш ы* топ байқамапты (М.Әуезов, Абай жолы).

САУЫҚШЫЛ с ы н. *Той-думаншыл, қызыққұмар, тамашашыл.* Ашық көңілді, *с а у ы қ ш ы л* ел-жұрттың баласы да сауықшыл ер болмақ, Діндар елдің баласы діндар келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтардың *с а у ы қ ш ы л* халық екенін, әсіресе, ән мен күйге өте құштар екенін ориенталист ғалымдар ертеден байқағанды (І.Омаров, Серпін). Сол күлкі шықпаса жарылып, Кең дүние кетпей ме тарылып. Кей-кейде *с а у ы қ ш ы л* боламын, Өскен соң шаттыққа зарығып (К.Салықов, Жезкиік). Алатау, туып өстім алабыңда, Жетісу желі жұпар самалында, Атанып әнші-ақын еркеледім, *С а у ы қ ш ы л* қырғызы мен қазағына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

САУЫҚШЫЛДЫҚ з а т. **1.** *Ойын-тамашаға құмартқыштық, той-думанға қызыққыштық.* Айтысушылар өз елдерінің *с а у ы қ ш ы л д ы ғ ы н,* қонақжайлығын дәріптеп жатқандар да бар (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ауылға осындай өнерпаздығымен, *с а у ы қ ш ы л д ы ғ ы м е н е н,* ақжарқын мінезіменен сүйікті болған Балбөпені абысындары жаратпайды (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). **2.** *Әуесқойлық, сауыққұмарлық, дырду-думанға салынушылық.* Жайылымның батыс жағасында ыңырсып жатқан байлық пен мансап, *с а у ы қ ш ы л ы қ* пен салдық болса, шығыс жағасында қайғы лебін түйіле жұтқан тарлық, тұншыға ыңырсыған мұңды үн болатын (Б.Момышұлы, Таңд.).

САУЫЛ= е т. *Саумаланып сүт алыну.* Әр үйде қысыр *с а у ы л ы п,* жылтыр қара сабалар

ертеңді-кеш күрпілдеп, пісіліп жататын (М.Әуезов, Абай жолы). Қыстай *с а у ы л а т ы н* төрт жүз сиырдың, жыл бойы сойылып жататын қойдың іш майын айырмасаң қайда сақтайсың (С.Жүнісов, Ақан сері).

САУЫЛДА= е т. **1.** *Саулап құйылу, төгілу, сау-сау ету.* Оған жалғас вагонда қайнаған қазан, асхана, *с а у ы л д а ғ а н* су, от басындағылар кірпігіне кір жуытпаған аппақ киімді аспазшылар (І.Жансүгіров, Әңгім.). Оразымбет домбыраны қағып алып, жалғастырып тарта жөнелгенде нардың сүті де шелекке *с а у ы л д а п* құйыла берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Баданадай ірі бидайлар апанға *с а у ы л д а п* құйылып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Келгенде жетпіс беске таянып жер, Тізеңді сарсу алып, ауырар бел. Жол жүрсең арқан бойы демің құрып, *С а у ы л д а п* маңдайыңнан ағады тер (Қара өлең). **2.** *Саусылдау, жапырлап қаптап келу.* Осы кезде қоңырау сылдырап, есіктен бір топ қыз бен жігіт *с а у ы л д а п* бір-ақ кірді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бір топ бала жиылып ап ауылдан, Келетінбіз сол бақшаға *с а у ы л д а п.* Көздің жауын арбайтұғын қауындар (Т.Медетбеков, Сапар).

САУЫЛДАЙ с ы н. с ө й л. ***Сойылдай.*** Мынау *с а у ы л д а й* болып тұрғандар соларға қарасты, қарасып тұрды да, Құсайындарға аңдыздай жүрді (І.Жансүгіров, Шығ.).

САУЫЛДАС= е т. *Саусылдасу, жапырлап қаптап келісу.* Ауылына *с а у ы л д а с ы п* ертіп келді, Қалмақтар таңырқасып мені көрді. Ханменен қарсы келіп ерегісіп, Әкелдім жүз үй қалмақ елді, – деді (Батырлар жыры).

САУЫЛДАСУ *Сауылдас етістігінің қимыл атауы.*

САУЫЛДАТ= е т. **1.** *Сау-сау еткізу.* Радиатордың трубасы да сенің ана көмейің сияқты, *с а у ы л д а т ы п* құя берсең, шашылып қалады (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** *Саусылдату, қаптату.* Ол жақтың да әр тұста жасырын құрған ұрылары *с а у ы л д а т ы п* мал айдап әкеледі, айдап әкетеді (Б.Аманшин, Көкжар).

САУЫЛДАТУ *Сауылдат етістігінің қимыл атауы.*

САУЫЛДАУ *Сауылда етістігінің қимыл атауы.*

САУЫЛУ *Сауыл етістігінің қимыл атауы.* Малдар орындарынан тұрған. Мына бір жерде мүйізі қаңбақтай өгіз тұр. Сиырлар, биелер *с а у ы л у д а* (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). Іңгеннің *с а у ы л у* мерзімі 16–18 айға дейін созылады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

САУЫМ[1] з а т. *Сауын малдан таңертеңгілік, кешке және кейде түсте сүт сауатын мезгіл, уақыт.* Тыныштықпен өткен сол кешкі *с а у ы м* кезінің өзі де бір ғанибет екен (Р.Райымқұлов, Болат.). Осы өзіміз отырған жерге күнде сиырдың түскі *с а у ы м ы* кезінде келіп, сейілдеп қайтатын дағдым да бар еді (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). Апақа соның жол жабдығынан қолы босамады да, сиырдың таңертеңгі *с а у ы м ы н а* кешігіп барды (С.Алдабергенов, Жаңарту).

САУЫМ[2] з а т. с ө й л. ***Сауын*** *(сауын айту туралы).* Бір жаман ұран айтып салса *с а у ы м,* Қатыны бажаң түгіл қайырылмас-ты (Мәделі Жүсіпқожаұлы).

САУЫМ[3] з а т. м а л ш а р. *Сауып алынған сүт мөлшері.* ≈ Бір *с а у ы м* сүт.

САУЫМСЫЗ с ы н. *Сауылмайтын.* Менің баққаным – *с а у ы м с ы з* қой (Экспед. мат.).

САУЫН[1] з а т. **1.** *Сүт беретін, сауылатын мал.* Мал дегеннен байғұста жалғыз түйесі болады, сауатын *с а у ы н ы* да, мінетін көлігі де сол (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *С а у ы н ы* жоқ үйлерге колхоз бір-бір ешкіден *с а у ы н,* жекеменшік малы жоқтарға өсіруге бұзау, таналар үлестіріп берді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Шешесінің зар еңірегеніне қарамай, би айып ретінде бұлардың сауса – *с а у ы н ы,* жексе – көлігі болып отырған торы биені жетектеп алып кете береді (Ө.Қанахин, Бақыт.). **2.** *Сүт сауып алу мерзімі.* Кеше сиырдың ертеңгі *с а у ы н ы н а н* кейін ол Новобогатовқа барған-ды (Х.Ерғалиев, Шындық.). *С а у ы н* аяқталған сияқты; әйелдер дабырласа, ұзынша, сұрғылт, жылы қораның күншуақ бетіне жиналып жатыр (М.Сүндетов, Ескексіз.). **3.** э т н. *Байырғы қазақ қоғамындағы дәстүр бойынша, ауқаттылардың малы аз жақын ағайындары мен кедейлерге сүтін пайдалансын деп белгілі бір уақытқа берген құлынды бие немесе бұзаулы сиыр, қой-ешкісі. С а у ы н ғ а* мал алған адам малдың сүтін, май, қаймағын пайдаланып, қысқа құрт-ірімшігін дайындаған (ҚҰЭ). *С а у ы н д ы* алған жақ малдың күйін төмендетпей және оның төлін де мезгілінде аман әкеп тапсыруға кепілдік береді (ҚҰЭ).

Сауын беру. э т н. *Байырғы қазақ дәстүрі бойынша, ауқатты байлар өзінің малы аз жақын ағайындары мен кедейлерге сүтін пайдалансын деп белгілі бір уақытқа дейін құлынды бие немесе бұзаулы сиыр, кейде қой-ешкісін беруі.* Қалыптасқан әдет бойынша, малы бар адамдар *с а у ы н б е р у г е* міндетті болған (ҚҰЭ). *С а-*

у ы н б е р у қазақ дәстүрінің ертеден келе жатқан қайырымдылық қасиетінің бір көрінісі (ҚҰЭ).

Сауын берді. э т н. *Сүтін пайдалану үшін құлынды бие немесе бұзаулы сиыр, қой-ешкі берді.* Және өзі қайырлы екен кедейлерге, Ат беріп, *с а у ы н б е р г е н* талай жерге, Кедейлер сойып, сатып, жеп қойса да, Қатты сөз айтпайды екен ешбір елге (Е.Қанбеков, Тұлпар тұяғы).

Сауын бұлт. п о э т. *Жаңбыр әкелетін бұлт.* Ауады бұлттар қай жаққа, Жауады бұлттар. Жауады қандай аймаққа? Исінбей қойды-ау, Исінбей қойды-ау *с а у ы н б ұ л т*, Ауады бұлттар, Даланың сорын қайнатты-ау! (М.Мақатаев, Шығ.)

Сауын мал. а) *Сүті сауылатын мал.* Мұнда сөз түбірі сүме *с а у ы н м а л ы н ы ң* желіні, сүт өнімі деп көрсеткен (Р.Сыздық, Қаз. тілі. ескілік. жаңалық.). ә) э т н. *Ежелгі қазақ дәстүрі бойынша, ауқаттылардың жағдайы төмендерге сүтін пайдалануға берген малы. С а у ы н м а л ы н д ы* алып кет (Ауызекі).

Сауын сауды. *Сауын алып, сонымен күнелтті, сауынға мал сұрады.* «...Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр, ол менің қазынама ас салып беріп жүр ме, мен онан *с а у ы н с а у ы п* отырмын ба?» – деп қалшылдайтұғын кісі көп қой (Абай, Тол. жин.).

Сауыны иіді. *Ет жүрегі елжіреді, риза болды.* Ұлық кетсе, қазаққа Қорқау қасқыр құлықты Бұзауы өлген сиырдай *С а у ы н ы и і п* Дулат жүр Місе қылып тұлыпты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сауыны келді. *Сауатын мезгілі жетіп, желіні сүтке толды.* Бір нақұрыс біреу *с а у ы н ы к е л і п* тұрған іңгенді емшек тұсынан дойыр қамшымен тартып-тартып жіберді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

САУЫН[2] з а т. э т н. *Үлкен ас, ұлы той сияқты үлкен жиындар туралы ел-елге жариялап хабар беруді білдіретін қазақтың салтының рәсімі [Сауын айтылған жақ сол үлкен жиынға өз үлесін, өз қатысын көрсетуге тиіс болған, сондықтан сауын кез келген адамға емес, жағдайы бар ауқаттыларға, беделді, белділерге айтылатын, ал олар сол жиынға өз үлестерін әкелетін].* Қорысбайдың «қырқын» беріп, келесі жылы болатын асқа *с а у ы н* айтылды (С.Талжанов, Ұлдай.). Бұл ас туралы исі Байжігітке, көршілес Төртуыл мен Керейге, іргесіндегі тума-тоқпаққа осыдан үш ай бұрын *с а у ы н* айтылған-ды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Сауын қағаз. *Үлкен асқа шақырып, сауын айтылған шақыру қағазы.* Ақжелек Алатауда хан болып тұр, Орнына Төкетайдың нән болып тұр. Ат шауып Көкетайға ас беред деп Шақырған *с а у ы н қ а ғ а з* жайылып тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сауын айтты. а) *Үлкен ас, ұлы той сияқты үлкен жиындар туралы ел-елге жариялап хабар берді.* Сарыбай жұрт асқан бай салтанатты, Құдай оған көп қылды қолғанатты. Орманбет би ноғайдың бір тап елі, Ат шаптырған ас бар деп *с а у ы н а й т т ы* (Қозы Көрпеш.). ә) *Жорық, аттаныс жайында алдын ала елге хабар берді. С а у ы н д ы* тұтқалы елде ептіге *а й т т ы,* Былғайтын егескенде кектіге айтты, «Бір сүбе Қаратауда ер еді» деп, Көтібар өзі батыр Шектіге айтты (Айман-Шолпан). Шабамын Маман байды жиылсын деп, Елге барысымен *с а у ы н а й т т ы* (Айман-Шолпан). б) *Жұртқа жария салып, жағдайын айтты.* Мен емеспін басы ауырса, ыңырсып, *С а у ы н а й т ы п,* Сауда жасар мың ыршып. Шығыршыққа салып қойса не дейін Ауылдарда ауа райы тымырсық (К.Салықов, Жезкиік). Шепе оның да ретін тауып, бір семіз түйені сойдырады да, маңайдағы елді үмеге шақырып, *с а у ы н а й т а д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Сауын айту. э т н. а) *Үлкен ас, ұлы той сияқты үлкен жиындар туралы ел-елге жариялап хабар беру түріндегі қазақтың ежелден келе жатқан халықтық ғұрпы.* І.Жансүгіров «Құлагер» дастанында *с а у ы н а й т у* ғұрпын жан-жақты суреттейді (ҚҰЭ). *С а у ы н а й т у* ғұрпының ерекшелігі жиын, той, ас көптің күші мен малы арқылы атқарылады (ҚҰЭ). ә) *Жорық, аттаныс жайында алдын ала елге хабар беру түріндегі дәстүрлі қазақ қоғамындағы ғұрып.*

САУЫНДА= е т. ж е р г. *Орған тарыны бауламай,бос жиып тастау.* Тарыны *с а у ы н д а п* тастады (Ауызекі).

САУЫНДАУ *Сауында етістігінің қимыл атауы.*

САУЫНДЫҚ з а т. э т н. *Сауынға берілген мал.* Енді бар жердің малын сыпырып алғанда, халық не істемек, не көрмек, кімнен *с а у ы н д ы қ* алады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Әлімханның баласы әкесінің *с а у ы н д ы қ қ а* берген сиырын алмаймын деп уағда етті (М.Дүзенов, Ант). // *Сауып ішуге лайық.* Биыл дімкастығы меңдеп бара жатқан соң, совхоздан *с а у ы н д ы қ* бие берген (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

САУЫНШЫ[1] з а т. *Мал сауумен шұғылданатын кәсіп иесі.* Бюро құрамына озат *с а у ы н ш ы* Қалипа Досанова, зоотехник Қайыр Асқаров енді (М.Дүзенов, Әке.). Өзі Дүриядан мүлде

күдерін үзіп, сиыр фермада с *а у ы н ш ы* боп жүрген бұрынғы әйелі – Әпішті қайтып алды (С.Мұратбеков, Жабайы.). Шелек ұстаған *с а у ы н ш ы* тізесін бүгіп отыра берсе-ақ құлағын жылмитып, аяғымен серпіп жіберуге оқталады (М.Хасенов, Тұлпар.).

САУЫНШЫ[2] з а т. э т н. *Ел-елді аралап алдын ала хабар айтып, үлкен асқа шақырушы адам. С а у ы н ш ы* талай ерді аралады, Жапанды ат тұяғы жаралады. Екі жеті – он төрт күн кесім айтып, Естіртіп той бәйгесін жариялады (Батырлар жыры).

САУЫНШЫЛЫҚ з а т. *Мал сауумен шұғылданушылық.* Сүйек Аққеліншекті салпылдап сары етек боп жүретін *с а у ы н ш ы л ы қ т а н* босатып, үй ішінің шаруасына айналыстырды (Д.Әбілев, Баянауыл.). – Егер, ерегессең *с а у ы н ш ы л ы қ қ а* жіберіп бір көрейік, – деп Сұлтанғазы шаруасын таныстыра бастады (Ж.Молдағалиев, Самал).

САУЫР з а т. **1.** *Малдың бел омыртқасынан құйымшақ тұсына дейінгі жерінің үсті.* Бақтығұлдың боз аты *с а у ы р ы* бүлкілдеп, үрікпей, қорықпай, әр аяғын өлшеп дәлдеп, нық басып, өз өнерін көрсетіп келеді (М.Әуезов, Қараш.). Тұзды суды қайнатып тұрып *с а у ы р ы н а* құяр ма еді келіп, қашақ көк сиырдай қылып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барайын ала ат мініп ауылыңа, Жарасар алтын шашақ *с а у ы р ы н а.* Алыстан ат терлетіп келгенімде Бассаңшы балапандай бауырыңа (Қара өлең). Сәйгүлігімнің сүйкімді барлық қылығы, *С а у ы р ы,* саны, қидасын көрі жілігі, Жабуын қағып, ерін де қойдым дайындап, Алтынша шайып астауға сары сұлыны (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Малдың бел омыртқасынан құйымшақ тұсына дейінгі жерінің дәмді әрі майлы болатын еті.* Ер жігітті білген соң Көп дәметер *с а у ы р* деп. Қонақ іздеп қонады Аты шыққан ауыл деп (Базар жырау, Шығ.). **3.** а н а т. *Адамның бел омыртқасынан құйымшағына дейінгі артқы тұсы.* Үйіннен біз кетерде шықтың, Балжан, Шашбауың шұбалаңдап *с а у ы р ы ң н а н,* Мойының бір кез шығып жауырыныннан! (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **4.** *Малдың белдеме жон сан үсті терісінен жасалатын былғарының қалың түрі.* Жасыл айдарлы қызыл *с а у ы р* томағасын көк найзаларымен сарт-сұрт қағып, қыран үміліп, қомданып, қызыл түлкісін аңсап «құшақ-пышақ!» деп шаңқ-шаңқ етер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтың ерлер киетін аяққиімі әртүрлі болды. Мысалы, атпен жүруге қолайлы жеңіл етік, осындайлық жұмсақ ешкі терісінен тігілген мәсі, *с а у ы р д а н* тігілген кебіс киді (ҚазССР тарихы). **5.** а у ы с. *Көкорай шүйгіні мол, шұрайлы, құнарлы жер.* Сарыбай *с а у ы р ы н д а* күндіз-түні бірдей өмір оттары жүзді, құрылыс бағандарының басына жер жұлдыздары қадалады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Алатау мен Оралдың, Алтай мен Көкшенің арасында, Сарыарқаның *с а у ы р ы н д а* толқын бидай тербеледі (Ә.Жәмішев, Армысың.). Осы даланың ту *с а у ы р ы н а* тұңғыш соқа тартқандардың бірі – Шығанақ болатын (Х.Мұстафин, Ақ тары.). **6**. а у ы с. *Жер бедерінің ойлы-дөңесті жерлерінің немесе кең жазықтың үстіңгі жағы.* Жер ана, күретамырың Мұхитты көрдім көлбеген. Күн сүйген жарғақ *с а у ы р ы н,* Құмдарды көрдім шөлдеген (М.Мақатаев, Шығ.). Саржазықтың *с а у ы р ы н* Солқылдатты бұл хабар. «Керегі жоқ жылаудың»– Деп жұбанды аналар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **7.** а у ы с. *Бір нәрсенің негізі, тірегі.* Қытайдың жері ұшантеңіз; жер астының асты толған қазына – темір мен көмірдің кені; бұл екеуі жүрген жер мәдениетінің *с а у ы р ы* ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). **8.** а у ы с. *Ел ішіндегі беделді, белді, дәулетті адам.* Көтібардың Айман келді ауылына, Шектінің артық туған *с а у ы р ы н а.* Алдынан ешбір адам шықпаған соң, Арыстанның жүріп кетті ауылына (Айман-Шолпан). Ақ үйлері тізілген Сейіткерейдің ауылы, Бай мен билер бас қосты Елдің өңкей *с а у ы р ы* (О.Шипин, Дастан.). **9.** а у ы с. *Жуан сауыр, бай, өктем әлеуметтік топ өкілі.* Кедей би жантаяды *С а у ы р* мен өркешке. Саумаққа ол байды, Кеңесер би кешке (Абай, Тол. жин.).

Ат сауырын берді. *Қол ұшын берді, қарайласты.* Базаралы Абайдың қиын күнде *а т с а у ы р ы н б е р г е н і н е* қуанып тұрып, ырза болды (М.Әуезов, Абай жолы). Екіталай күн туса, *Б е р е т і н а т т ы ң с а у ы р ы н.* Бір тұлпар артық мыңынан Кірмеген топқа жабының (О.Шипин, Дастан.).

Атының сауырына салды. *Атының үстіне артып алды.* Төкетай келдің ауылыма, Түсіпті көзің бауырыма. Алты батпан алтынды *А т ы н ы ң с а л ы п с а у ы р ы н а.* Көпшіліктің кірермін Кер кетпей-ақ қауымына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Бөкен [құлын] сауыр. *Сауыры қысқа мықты, ұзаққа шаршамай шабатын ат сынының бір белгісі.* Сом тұяқ, қысқа бақай, жазық бауыр, Бөкен сан, бөрі құлақ, *қ ұ л ы н с а у ы р.* Қолдау еті бесіктей қоян жонды, Қайыспас берік мұз бел, арт салдауыр (Батырлар жыры). Сом тұяқ, қысқа бақай, жазық бауыр, Бөкен сан, бөрі

құлақ *б ө к е н с а у ы р*, Қолдау еті бесіктей, қоян жонды, Қайыспас берік мүз бел, арт салдауыр (Батырлар жыры).

Жайдақ сауыр. *Мықты жылқының белгісі ретіндегі созылыңқырап, жалпақтау келген аттың арқасы.* Асықпасаң Қарлыға, Бір мінерсің Бурылдың *Ж а й д а қ с а у ы р* артына (Батырлар жыры).

Жуан сауыр. *Басқаларды қанайтын өктем адам.* Бір болыс Қордай елі – он бір ауыл, Болысы Сұлтан деген *ж у а н с а у ы р*. Өмірін кедейлердің ойран етіп, Тұрғызған қаһарынан қара дауыл (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жүйрік аттың белгісі сауырында. *Атсейістердің бағалауынша, жүйрік аттардың белі ұзын, сауыры жайдақ, кең, қысқа болатыны туралы.* Ауылым Аршалының бауырында, *Б е л г і с і ж ү й р і к а т т ы ң с а у ы р ы н д а*. Кез болған қиуада қимас құрбым, Келіп тұр сағындырмай ауылыма (Қара өлең).

Кер сауыр кебіс. *Түсі құла мен күреңнің арасындағы жылқының белдеме жон терісінен жасалған кебіс.* Шоңқайма *к е б і с* киген *к е р с а у ы р д а н*, Жер қадап асыл киген бандаладан басына ақұштатып жаулық тартқан, беліне алты құлаш кірме буған (Зайыр Бекетұлы, Толғау.).

Көк сауыр етік [кебіс]. э т н. *Сауыр терісінен өңделген былғарыны көк түске бояп, жылтыратып тігілген қонышты аяқкиім [Әдетте байырғы қазақ қоғамында көк түсті киім, оның ішінде көк етік иесінің дәулетті, текті әулеттен екенінің белгісі болып саналған].* Түйелі көшті жанамалай жарау аттарға мінген қыз-бозбала, мақпал бешпент, қызыл шарқаттар, күміс үзеңгіге жабысқан *к ө к с а у ы р е т і к т е р* (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қайып жұтындырып, сірісін оймыштап, әбден әшекейлеп, жұтып жібергендей етіп, *к ө к с а у ы р к е б і с* шығарды (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Сауыр айналды. ж е р г. *Қоныс аударды.* Бұдан 40 жылдықтың шамасында, ел *с а у ы р а й н а л ғ а н д а*, біздерде осы жерден келіп шықтық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сауырда [сауырынан] су төгілмес жорға. б е й н. *Сауыры жайдақ, жорға жүрісті мықты аттың сыны.* Бұл күнде көңілім ауыр қорғасыннан Өткіздім жігіттікті мен басымнан. *С а у ы р д а с у т ө г і л м е с* боз *ж о р ғ а* едім, Тарлан тарта танбайтын жорғасынан (Шал ақын, Өлең д.). *С а у ы р ы н а н с у т ө г і л м е с ж о р ғ а д а й*, Мұхиттарды шайқалтпайтын жануар – Жер ғұмыры ұзақ болса болғаны, Шер тарқатар күй де бізден табылар (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сауыр ет. *Мал сойғанда малдың сан жіліктерінен бөлініп алынған жұмсақ әрі дәмді құйымшақ еті.* Шат айырылғаннан кейін қуық пен көтеншек түгел сылынып тасталынады. Бұдан кейін сан жіліктерден құйымшақ еті, яғни *с а у ы р е т і* бөлініп алынады. Бұл – сиыр етінің ең дәмді де жұмсақ жері (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Сауыр етіктің табаны талда. б е й н. *Қанша берік былғарыдан болса да, табансыз етік болмайды деген мағынада. С а у ы р е т і к т і ң т а б а н ы т а л д а* болса, Қырық кісінің ақылы ханда болса. Сірә, еркіңе қоймаймын, жан енеке, Қайынымның турасын айт, әлде болса (Қозы Көрпеш.).

Сауыры ашыды. *Қатты қынжылды, қиналды.* Қаңтардан да қиын кейде сәуірің. Тұз сепкендей удай *а ш ы р с а у ы р ы ң*. Өкпелеймін десең егер Өмірдің Жамандығы одан да көп, бауырым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сауыры езілді. *Іштей елжіреді, жаны ашыды.* Жүрек, *с а у ы р ы е з і л і п*, Кеулі болды қараңғы Бәрінен бауыр жаман-ды! (Дастандар).

Сауыры майға бөкті. *Семірді, күтімі жақсы болды.* Біз сияқты жоқ қой сенің жауырың. Былқылдайды *м а й ғ а б ө к к е н с а у ы р ы ң*. Жүрісіңнен жаңылмайсың, Жорғасың. Жорғасың сен, Жорғасың сен, бауырым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сауырын алғызды. *Соққы көріп, беті қайтты.* – Құтырар бір Борсақ, Қарсақ, *с а у ы р ы н а л ғ ы з а й ы н* деген екен, бір шайнап тастамаса болмас тегі осыны (М.Әуезов, Абай жолы).

Сауырын сипады. *Жеңіл-желпі сөйлеп, шығарып салды.* Отыратын болсаң, мөлшерлі жер беріп, кететін болсаң – «Жолың болсын!» деп *с а у ы р ы н* бір *с и п а п* қоя беретін шығарсың («Айқап»).

Сауырын ұстатпады [сипатпады]. *Жеткізбеді, жолатпады, жақындатпады.* Сені көріп қайта тудым мен бүгін. Аяу білмес мынау жендет жүрегімді мұз қатқан Ойран-асыр дөңбекшіткен, сыздатқан Дімкес соқыр сенімімді күлталқан ғып құзға атқан Пенделікке *ұ с т а т п а ғ а н с а у ы р ы н* Сенің даңқың артсын мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сылқым уақыт *с а у ы р ы н С и п а т п а й д ы*, бауырым! Сондай жомарт адамға Сондай сарań дәуірің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сауырынан [сауырын] басты [басып жүрді]. *Таңдап, іріктеп алды. С а у ы р ы н а н б а с ы п ж ү р і п*, семізі, момыны, тәттісі осы болатынын саудагерлер жақсы білген, әдемі таныған (М.Әуезов, Қилы заман). Арай аман болса,

тағы бір қызметті *с а у ы р ы н а н б а с ы п ж ү р і п* алатын шығармыз (С.Бегалин, Уақыт.). Алатаудың қырғызы Кигенің ала қырмызы, Ат *с а у ы р ы н б а с ы п т ы* Көп шабысты көргендей (Қобыланды батыр).

Сауырынан бит домалап түскендей. б е й н. *Ірі әрі семіз (мал).* Сүбебай арда емген *с а у ы р ы н а н б и т д о м а л а п т ү с к е н д е й* бір құла тайды ұстатып, бата қылар алдында (Қаз. ертег.).

САУЫРАҒАШ з а т. с ө й л. ***Сауырарша***. ≈ *С а у ы р а ғ а ш т ы ң* жанында.

САУЫРАРША з а т. ө с. <лат. cupressus> *Кипарис тұқымдасына жататын сабақтары бұйраланған бұршікті, хош иісті қызғылт түсті мәңгі жасыл ағаштың бір түрі.* ≈ *С а у ы р а р ш а н ы ң* көбею жолдары.

САУЫРДАЙ с ы н. *Сауыр сияқты, сауыр тәрізді.* Талай күнде *с а у ы р д а й* тауға келді, көрмеген жер саз-батпақ қауға келді. Қиылдың қырық бөрісі деген бөгеу, бір пәле тағы міне жауға келді (Қозы Көрпеш.).

САУЫРЛА= е т. **1.** *Көлікті шу-шулеп қамшы не шыбықпен сауырдан ала тартып-тартып қалу.* Түлкі қу жолды кесе қарғыды, өтіп үлгірермін деген үмітпен көк құнанды *с а у ы р л а й* түстім (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). «Жоқ дегенде осының да бақыты бұйырмады-ау» – деп астымдағы атты *с а у ы р л а й* салып жібердім (О.Бөкеев, Мұзтау). Қаратауды бауырлап Қамшылап атын *с а у ы р л а п*, Желмая мен түлпарлар Желе басып дауылдап. Құлан қашса қиядан Қатарласып шабады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Айғырдың өзге жылқыны сауырынан тістелеуі.* Құла жирен қалың үйірлі құла айғырдың үйірінің шетінен екі байталды *с а у ы р л а п* қуа жөнелді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Айғырлар үйірлерін әр жаққа қуып, шашау шыққан талай құлынды шайнап, талай тайды *с а у ы р л а п* тастайтын-ды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Үйірін шашау шығармайтын бурыл айғыр ауа жайылған биені арқырап барып, *с а у ы р л а п* әкеп үйіріне қуып тығатын (З.Ақышев, Жесір.). **3.** а у ы с. *Біреудің қыр соңына түсіп, құдалау.* Үшеуі ұтылағандай бірінен соң бірі алысты Шәкенмен, ақырында Шәкен *с а у ы р л а п* бәрін елден қуды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Кішкентай ел кең далаға сыймай, бірін-бірі *с а у ы р л а п,* талап, қырқысып келеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бұлардың жазығы не, тентіреп келген әкем мен әкемдейлерді *с а у ы р л а п* айдап тастамағанына кінәлі ме деп дағдарған да емес (А.Сүлейменов, Бесін). **4.** а у ы с. *Сыртынан көмкеріп әшекейлеу.* Ал жержастық дегенің тіпті көп. Жаңағы жағыпандарын жай ою емес, көк *с а у ы р л а п* күмісін әр жерге биязы қып көз-көз етіп оюлаған. Айтам ғой тегі, жүдәям жақсы (М.Әуезов, Шығ.).

САУЫРЛАН= е т. *Өзге жылқыны сауырынан тістелеу.* Саяқ ат *с а у ы р л а н ы п* дақ жемесе, Үйірін жақсы айғырдың кетпес жақтап. Сол атқан жақтауының біреуі едім, Деп жүрген: «Әркім аяқ салмас аттап» (Айтыс).

САУЫРЛАНУ *Сауырлан етістігінің қимыл атауы.*

САУЫРЛАТ= е т. *Аттың сауырына қамшы бастыру.* Асқардың құлақ түріп, аңдып келе жатқаны осы еді, Бұзаубас дырау қамшыны *с а у ы р л а т а* көміп-көміп жіберді (Б.Соқпақбаев, Қайдасың.).

САУЫРЛАТУ *Сауырлат етістігінің қимыл атауы.*

САУЫРЛАУ *Сауырла етістігінің қимыл атауы; құдалау.* Үш дос бірін-бірі *с а у ы р л а у ғ а* кірісті, ошақтың үш бұты үш жаққа айырылды (Ғ.Қабышев, Мысық.).

САУЫРЛЫ с ы н. *Сауыры кең, жалпақ.* Дөңес *с а у ы р л ы* жирен ат делбені қақтырар емес, бірқалыпты желе жортып келеді (Бәйшешек). Астында жұмыр *с а у ы р л ы* күрең аты бар Сүгірбай келді (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

Кең сауырлы. *Ұзақ жүріске шыдамды, жүйрік ат сынының бір белгісі. К е ң с а у ы р л ы,* тар мықын, қалбағайлы, Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы. Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп, Көтендігі шығыңқы, аламайлы (Абай, Тол. жин.).

САУЫРЛЫҚ з а т. к ө н е. ***Сауыр***. Үкілі құйрық, майда жал, Сендей болмас өзге мал. Өтінемін жануар, Өтінішім жадыңа ал, *С а у ы р л ы ғ ы ң* екі кез (Батырлар жыры).

САУЫРСЫН з а т. к ө н е. ***Сауыр***. **1.** *Малдың жотасынан құйымшағына дейінгі арқасының үстіңгі жағы.* Оның ағып келе жатқан жорғаның *с а у ы р с ы н ы н* оқта-текте қамшымен бір сипап қойып, басқалардан оқ бойы алда отыратын әдеті (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). **2.** а у ы с. *Көкорай шөйгіні мол, шұрайлы, құнарлы жер.* Бұнда *с а у ы р с ы н* жотасының бәрі қар болған бір арық қызыл торпақ және екі-үш жаман тоқты тұр (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ат сауырсын берді. *Айналып кетті, ат құйрығын кесісті, қарамай кетті, араздасты.* Жамандық жер кез келсе, *А т с а у ы р с ы н* бір *б е р с е* Қайырылуға жарамас (Батырлар жыры). Арқаға қарай көшермін, Алашыма ұран десермін, Ат құйрығын кесермін, *А т с а у ы р с ы н б е р е р м і н* (Жиембет жырау, Шығ.).

Сауырсын бедеу. к ө н е. *Батырлар мінген мықты әрі жүйрік ат.* Томаға көзді қасқа азбан, Біткен сүйек долантып, *С а у ы р с ы н б е д е у* сулантып Дауылдай жалы суылдап (Ер Тарғын).

Сауырсын төңкерілген қазандай. б е й н. *Сауыры кең, болаттай берік жүйрік әрі шыдамды аттың сыны.* Омырау қол еттері білеу-білеу, Таңырқап тұра қалар көрген біреу. *С а у ы р с ы н т ө ң к е р і л г е н қ а з а н д а й* боп, Төрт аяғы төрт жақтан болған тіреу (Е.Қандеков, Тұлпар тұяғы).

САУЫРШӨП з а т. ө с. <лат. eranthis> *Тамыры қалың баданалы, қошқыл сары түсті гүлдері бар, ерте көктемде гүлдейтін көпжылдық шөптесін өсімдік. С а у ы р ш ө п т і ң* гүлдері әр сабағында бірден болады, гүлжапырақтары кеңінен ашылады. Орта Азияда ұзынтамырлы түрі өседі (ҚҰЭ).

САУЫС с ы н. *Сірі боп баттасып, қатып қалған кір.* Сауыншылар шелектерін жерге қойып, *с а у ы с* болған тері алжапқыштарын, тізе қаптарын байлай әңгімелесіп тұр (F.Мұстафин, Дауыл.). Үстіне қоңыр пальто, басына артқы жиегі майланып, кірлеп, *с а у ы с* боп кеткен ала кепка киген арық адам мас кісіше әрең жүріп барады (М.Мағауин, Көк мұнар). Шөккенге соңыра айдап кел дедім, – деген соң, Шекердің көңілі жайланып, шелегін іргеге қойып, үстіндегі *с а у ы с* шомыттарын шеше бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сауыс тұрды. *Кір сірі болып баттасып қатып қалды.* Қан қатып қара жерге *с а у ы с т ұ р ы п*, Шулапты қарағайлар дауыс қылып. Әрбір шың Мәди болып сескендіріп, Қашыпты қара түнде жау ышқынып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САУЫС= е т. *Бірге мал сауу.* «Апалап» жүріп қаймақ қайнаттырып жейді, құрттың май көбігін жалайды, сиыр *с а у ы с а д ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сауыны биелердің келген сайын, Басында бие баудың болсам дайын. *С а у ы с ы п* биелерді, құлын ұстап, Қолдасып шелегіне жабысайын (Қара өлең).

САУЫСҚАН з а т. **1.** *Құйрығы ұзын, ала қанатты, жұбымен немесе жалғыз жүретін, өлексе жейтін өте сақ құс.* Шықылықтап *с а у ы с қ а н*, Зәресін ап алыстан... Шап берердей біреу кеп, Шыға алмай тұр қамыстан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қара ағаштың басына қонған *с а у ы с қ а н* ұшып-қонып, шықылық қағып, келемеждегендей болады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Кенет дөңге төгілген күл-қоңырда секең-секең етіп жүрген төрт-бес *с а у ы с қ а н* үркіп ұшты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Әуеде ұшып жүрген сақ *с а у ы с қ а н*, Болғанда ай он екі жыл ауысқан. Ойнасаң алды-артыңды ойлап ойна, Қызығын бұл дүниенің кім тауысқан (Қара өлең). **2.** з о о л. <лат. pica pica> *Торғай тәрізділер отрядының қарға тұқымдасына жататын құйрығы ұзын, қара ала қауырсынды құс. С а у ы с қ а н* Қазақстанның барлық өңірінде кездеседі. Дене мөлшері қарғадан кішірек (ҚҰЭ). *С а у ы с қ а н н ы ң* бір ерекшелігі – ұзын құйрығын кесіртке сияқты үзіп, шабуыл жасаған жыртқышқа қалдыра алады (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Басқаның қалдығын аңдыған, біреудің еңбегінің арқасында күн көретін адам.* Мың *с а у ы с қ а н*, жүз қарға Ұлы етке таласып, Қунап жатыр, – дегейсің Қыз Жібек (Қыз Жібек). Ешкім кетіп қойымнан ауысқаны, Ажал жетіп тағдырын тауысқаны. Арам өлген ешкінің етін жепті, Құлетей – біздің елдің *с а у ы с қ а н ы*... (Шал ақын, Өлеңд.).

Қарағай бойы қар жауса, Жұтамайды сауысқан. б е й н. *Ағайын арасы суыса, жаулары талайды деген мағынада.* Жақын елдің баласын Жауға балап қиыспан, *Қ а р а ғ а й б о й ы қ а р ж а у с а Ж ұ т а м а й д ы с а у ы с қ а н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сауысқаннан сақ. *Өте сергек, абайлағыш.* Атқа міндік аздан соң, Алыста жатыр арманым. «*С а у ы с қ а н н а н с а қ* бол» деп, Ақыл айтты алғаным (О.Шипин, Дастан.). Жаман жолдан жырақ бол, *С а у ы с қ а н н а н с а қ* келін! Шын пейіліңмен қызмет қып, Ат-енеңе жақ, келін! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сауысқан тектес құстар. з о о л. *Қарға тұқымдасына жататын өлексе жейтін қауырсыны қарала құстар.* Өзінің күнкөріс, тіршілік әдетіне қарай құзғын, қарға, *с а у ы с қ а н т е к т е с қ ұ с т а р* да осы айтқан топқа кіреді («Егемен Қазақстан»).

САУЫСҚАНДАЙ с ы н. *Сауысқан сияқты, сауысқан тәрізді.* Жаулар да жан бермеске жанталасты, Тышқандай жарға кірді қорғап басты. Оқ тиген *с а у ы с қ а н д а й* шықылықтап, Айнала аласұрып қанын шашты (О.Шипин, Дастан.).

САУЫС-САУЫС с ы н. *Сірі-сірі боп қатып қалған, кір-кір.* Сулықтың етегі шұбалып еденге тиеді, омырау мен жеңінің аузы *с а у ы с-с а у ы с* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Үсті *с а у ы с-с а у ы с* еңкейіп вагондардың дөңгелегін тықылдатып жүр (Л.Құрманаева, Өшпес.).

САУЫСТАЙ с ы н. *Сауыс сияқты, кір-кір көрінген.* Ауылдан шықты Байекең Зылиқаны алмақ боп, Сақал-мұрты *с а у ы с т а й*, Бет-бейнесі қуарған Қаны ішіне тартылып, Тамырлары суалған (О.Шипин, Дастан.).

САУЫСТАН= е т. *Сірі боп баттасу, кір болу.* Кілеттің саңлауынан жарық түсіп, екі дос бірін-бірі көре алды; үсті-бастары қан, *с а у ы с т а н ы п* қатып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Үстібасы *с а у ы с т а н а* жылтырап, бензин иісімен жүректі қабындыратын тракторшылар Кәмашқа: «Тәңірім, елде көрсет» дерлік жандар (Т.Нұртазин, Ауыл.).

САУЫСТАНДЫР= е т. *Сірі боп баттастыру, кірлету.* Әлі сорғып болмаған жас шұжықтың сыбағысқан тұзды сарысуы тамып, өңірін *с а у ы с т а н д ы р ғ а н* (Ж.Ахмадиев, Дүрбелең).

САУЫСТАНДЫРУ *Сауыстандыр етістігінің қимыл атауы.*

САУЫСТАНУ *Сауыстан етістігінің қимыл атауы.*

САУЫСТАР з а т. г е о л. *Ашық жазықтар бойымен сауыстана аққан ерітінділер есебінен қалыптасқан ақпа минерал тұзілімдері. С а у ы с т а р* қоңыр және қызғылт теміртастарға, опал және малахит минералдарына тән (Қаз. тілі термин. Геология).

САУЫСУ *Сауыс етістігінің қимыл атауы.* Әпкем шешеме сиыр *с а у ы с ы п* жатыр (Ауызекі).

САУЫТ[1] з а т. **1.** э т н. к ө н е. *Ұсақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқылатын тордан қысқа жеңді жейде түрінде жасалатын, садақ, қылыш, найза сияқты қару-жарақтардан қорғануға арналған батырлардың киімі.* Төлеген жасынан сері жігіт болса, Сансызбай *с а у ы т* киіп, садақ асынған, жаратып ат мінген батыр жігіт болып тәрбиеленеді (М.Әуезов, Әр жыл.). Сұр жебеде мұның кеудесіндегі *с а у ы т* торларын жарып өтіп, өкпе тұсына бойлап енген (О.Сәрсенбаев, Сағым). Батыр атаның аруағы да, үстіне киген ескі *с а у ы т* пен басындағы дулығасы да Салауатты сақтап қала алмапты (Ғ.Сланов, Асау.). **2.** э т н. к ө н е. ***Шарайна.*** *С а у ы т* сөзі кей-кейде көбенің үстінен салатын шарайна мағынасында да қолданылады (Р.Сыздық, Сөздер сөйлейді). **3.** э т н. к ө н е. *Ат сауыт, кежім.* Бұл әскерді көрген соң Сарала туы салбырап *С а у ы т ы н ы ң* шашағы Тұс-тұсына саудырап, Томаға көзді тарланды Жауға қарай тебініп, Жалмауыздай емініп, Толып жатқан әскерге Келді Тарғын желігіп (Ер Тарғын). **4.** ə с к. *Адамдарды, әскери техниканы және қорғаныс құрылымдарын әртүрлі жою құралдарының әсерінен сақтайтын құрал.* Ең көп тарағаны – болатты *с а у ы т.* Сонымен қатар алюминий қорытпаларынан, пластмасса, қыш және композициялық материалдардан жасалынған *с а у ы т т а р* да қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Снарядтар мен ядролық қарудың жою факторларынан тиімді кешендік сақтау үшін әртүрлі материалдардың қабатынан тұратын (болат, жеңіл қорытындылар, пластмассалар, шыны талшықты, қыш және басқалар) аралас *с а у ы т т а р* қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **5.** з о о л. *Сауытты жануарлардың қорғаныс қызметін атқаратын сыртқы дене мүшесі, қатты жабыны.* Жыртқыш сенің сұрап жатпас жөніңді, Жұмыры оның жұмыс істер өнімді... Өтпейтұғын тырнақ, Тұмсық, Тісің де Тасбақаның *с а у ы т ы* бар сенімді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **6.** а у ы с. *Сыртқы әсерден сақтайтын, қорғайтын құрал.* Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген *с а у ы т ы* болады (Абай, Тол. жин.). Мен ешкімге өз бетіммен тигем жоқ, Ешкімнің де кебін әлі кигем жоқ. Ал басыма қауіп төнсе не істеймін, *С а у ы т ы м* жоқ, Құйрығым жоқ, Инем жоқ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақ сауыт. э т н. к ө н е. *Сапалы болаттан жасалған берік, батырлардың қорғануға арналған киімі.* Атыңа некес ит Домбау, Атың мінген күймелі, *А қ с а у ы т ы ң* түймелі (Батырлар жыры). Үстідегі *а қ с а у ы т,* Ақ кіреуке бек сауыт (Ер Қосай).

Ақсырмалды сауыт. э т н. к ө н е. *Сырмалы астары бар сауыт.* «Әкем маған жылқыдан Шалқұйрық атты берсін, жасаудан ақсырмалды сауытты берсін, түйеден құба інгенді берсін» – дейді. «*А қ с ы р м а л д ы с а у ы т* атадан балаға қалатын мұра, мені қызым құбас дегені ме?» – дейді («Ер Төстік»).

Арқан сауыт. э т н. к ө н е. *Жолбарыс көбе, жуан қыл арқаннан шығыршықтап, оқ өтпейтіндей етіп жасалған батырлардың қорғаныс киімі.* Жолбарыс көбе өгіз тарамыспен сірестіре тігіп, шеңберлей өрілген жуан қыл арқаннан жасалыпты. Жылқының ту құйрығынан тығыз есілген, бітеу шығарылған *а р қ а н с а у ы т* ақ, қара, күлгін жүйкелері кезектесе алмасқан, шұп-шұбар (М.Мағауин, Шақан шері).

Ат сауыт. э т н. к ө н е. *Ұсақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқылатын тордан жасалатын садақ, қылыш, найза сияқты қару-жарақтардан қорғануға арналған батырдың аттарының жабыны.* Көшпелі оғыздарда да *а т с а у ы т ы* болғанын көрсететін дерек «Қорқыт ата кітабында» да кездеседі (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Аяқ сауыт. э т н. к ө н е. *Батырдың сыртқы қорғаныс киімінің аяғын жауып тұратын бөлігі.* Сауыттың дулығасы, бұған қосымша мойынды жабатын жалбағай сауыт пен қол сауыт, *а я қ*

с а у ы т темір шығыршықтан жеке тоқылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Бадан [бадан көзді, бадана көзді, бадана көз] сауыт. э т н. к ө н е. *Берік, мықты болу үшін үлкен, жалпақ соғылған шығыршықтардан өрілген кіреуке сауыт.* Кіреукені өзін жеке *б а д а н с а у ы т* немесе бадана деп атайды (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Енді атына мінеді *б а д а н к ө з д і* ақ *с а у ы т* Денесіне киеді (Қобыланды.). Таямай атса оқ өтпес, Шуақ шықса, күн өтпес, Жағасы алтын, Жеңі жез, *б а д а н а к ө з д і* ақ *с а у ы т* Бекітіп соққан ер Дәуіт (Қобыланды.) Күрек тісін қасқайтып, Сұлу сүйер ме екенсің? *Б а д а н а к ө з,* тоғыз тор *С а у ы т* киер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Берен сауыт. э т н. *Батырлардың болат темірлі қорғануға арналған киімі.* Ат құйрығын аса шөлде өргендер Жау көрінсе *б е р е н с а у ы т* кигендер (Ақсауыт). Егізбай мен Сегізбай Қос тұлпармен жөнеді Кигені *с а у ы т б е р е н-д і* (Төрехан Шынтасұлы//Ақсауыт).

Береңгілі сауыт. э т н. ***Берен сауыт.*** Жау көргенде мінетін Атқа ерді салады. *Б е р е ң г і л і* бек *с а у ы т,* шығыршықты көк сауыт беркіне киіп алады (Төрехан Шынтасұлы//Ақсауыт).

Жағалы сауыт. э т н. *Батырдың мойын тұсын қорғап тұру үшін жаға салынған сауыт.* Қазынаның аш аузын, Испаққаңлы қылыш ал. Өлсек қалсын денеңде *С а у ы т т а р* кигін *ж а ғ а л ы...* Қазам жетсе, кебінім. Жылдамдатып кигізгін. Алтын айдар гөланы (Қазанғап Байболұлы, Төле би).

Жалаңқат сауыт. э т н. *Астары, тысы жоқ бір ғана қорғаныштық қабаттан тұратын батырлардың қорғануға арналған киімі. Ж а л а ң қ а т с а у ы т* атауындағы жалаң және қат сөздерінің қолданылуына қарағанда, бұл сауыт астарсыз не тыссыз бір ғана қабаттан тұратын болу керек (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Қыпшақ батырлары *ж а л а ң қ а т с а у ы т т ы* XI–XII ғасырларға дейін қолданған сияқты (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Жеңсіз сауыт. э т н. *Жеңі жоқ желбегей сауыт.* Қыран құстай түйіліп, *Ж е ң с і з с а у ы т* киініп, Аруағына сиынып, Мәделі батыр сайланып Қожа ішінен бұл шықты (Мәделі Жүсіпқожаұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Жеңіл сауыт. к ө н е. э т н. *Металдан емес, қатталған немесе сырылған матадан жасалатын батырлардың қорғаныс киімі.* Қазақ батырлары металдан соғылған берік сауыттармен қатар жұмсақ металдардан жасалған *ж е ң і л с а у ы т т а р* да киген (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Зере сауыт. э т н. *Кіреукенің арқасына, екі бүйіріне болат тақталар өріліп жасалатын батырлардың қорғану киімі.* Кіреуке сауыттың үшінші түрі кеуде, арқа тұстарына, екі бүйіріне болат тақталар қосылып өрілген кіреукелер, оны зере кіреуке немесе *з е р е с а у ы т* деп атайды (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Кежім сауыт. э т н. ***Ат сауыт***. Қазақ батырларының өз аттарына *к е ж і м с а у ы т,* темір томаға кигізгендігі туралы нақтылы деректер жоқ, бірақ қазақтың «Ер Тарғын» жырында оны растайтын жолдар бар (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Көбе сауыт. э т н. *Өте ерте заманнан қолданылған тері, сүйек, темір пластиналарды көбелендіре бекітіп жасалған батырлардың қорғану киімі.* Сақ, скиф, сарматтардың *к ө б е с а у ы т* кигенін олардың бейнелеу өнері мен археологиялық қазба материалдары дәлелдейді (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Осыны жақсы білген көшпенділер сырт киімге тері, сүйек, кейін металл тіліктерін бір-бірін бастыра, көбелендіре бекітіп, киімнің қорғаныс күшін арттырып, сауыт жасай бастаған, мұндай сауыт түрі *к ө б е с а у ы т* деп аталды (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Көк сауыт. э т н. *Болаттан соғылған мықты сауыт.* Ақ кіреуке *к ө к с а у ы т* таза жүрсе тот алмай, Мылтықтың оғын жібермес Шығыршығы жұқармай (Кенесары – Наурызбай). Бадана көзді кіреуке Тоғыз қабат *к ө к с а у ы т* Саған арнап соқтырып, Будытып кеттім кілемге (Ер Тарғын).

Кіреуке сауыт. э т н. *Торлы сауыт.* Үстімдегі ақ сауыт, Ақ *к і р е у к е* бек *с а у ы т* Сені соққан ер Дәуіт (Қобыланды батыр). Халық ауыз әдебиетінде екінші көп айтылатын қазақ батырлары көп қолданған сауыт түрі *к і р е у к е с а у ы т* немесе кіреуке (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Қаттама сауыт. э т н. *Матадан бірнеше қабаттап тігіліп жасалатын, астарының ішіне қорғанысын арттыру үшін жүн, темір т.б. салынатын батырлардың жеңіл сауытының түрі, торғауыт.* Қара күлігіме міндім *Қ а т т а м а с а у ы т ы м д ы* кидім Берік найзамды қолға алдым (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Жібек не басқа матадан қабаттап тігілген *қ а т т а м а с а у ы т т ы ң* астарының ішіне қыл, жүн, кейде кіреукелердің үзіктері салынып, қозғалмас үшін диагональдап, торлап, сырылады (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Қол сауыт. э т н. *Батырлардың сауытының иықтық, жеңседен тұратын қолды қорғауға арналған бөлігі.* Сауыттың дулығасы, бұған қо-

сымша мойынды жабатын жалбағай сауыт пен *қ о л с а у ы т*, аяқ сауыт темір шығыршықтан жеке тоқылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауыт [сауытты] бұзған. *Берік, мықты, өткір (қару). С а у ы т т ы б ұ з ғ а н* ақ сүңгі Көсеуменен тең болар, Ұңғылықтан айырылса (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сауытымен кеңесті. б е й н. *Ойланып-толғанды.* Атыменен сөйлесіп, ақ *с а у ы т ы м е н к е ң е с і п* (Сайын батыр).

Сырылған сауыт. э т н. *Жұмсақ материалдан бірнеше рет жолақтап тігіп бекіту арқылы жасалатын қаттама сауыт түрі.* Қара жонды жүйрігіме міндім *с ы р ы л ғ а н с а у ы т ы м д ы* мен кидім, Қаһарлы семсерімді қолға алдым (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Тас сауыт. *Берік, мықты қорғаныс киім.* Тас дулыға, *т а с с а у ы т* киінгенім, Денемді қысып жатыр бүгін менің. Оқ пен қылыш бұзбастай киінсем де, Қайран атым, иең жоқ жалғыз сенің (Абай, Тол. жин.).

Торғайкөз сауыт. э т н. *Өрілген шығыршықтарының арасындағы қуысы өте кіші болатын кіреуке сауыт.* Күдеріден бау тағып, Ақкіреуке киер ме екеміз! Жағасы алтын, жеңі жез, Шығыршағы *т о р ғ а й к ө з С а у ы т* киер ме екеміз! (Ақтамберлі Сарыұлы//Алдаспан).

Түймелі сауыт. э т н. *Жапсарларының арасы түймелер арқылы бекітілетін темір сауыт.* Сонда Тарғын сөйледі «Атаңа некес ит Домбау, Атың мінген күймелі, Ақ *с а у ы т ы ң т ү й м е л і* (Ер Тарғын).

Шөжекөз сауыт. э т н. ***Торғайкөз сауыт.*** Ең кішкентайларын торғайкөз немесе *ш ө ж е к ө з с а у ы т* деп атаған. Яғни шығыршық тесігінің үлкендігі торғайдың шөже балапанының көзінің үлкендігіндей-ақ (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Астында *с а у ы т ш ө ж е к ө з* Түймеден кетті дегейсің (Қыз Жібек).

САУЫТ[2] з а т. **1.** *Әртүрлі зат салып немесе құйып қоятын іші қуыс кішігірім құты ыдыс.* Ыбыраш болыс жастыққа шынтақтай түсіп, жанында жатқан күміс *с а у ы т т а н* шылымын алып тартты (Б.Майлин, Шығ.). Содан кейін маған жарты кружка су алдыртты да, оның үстіне әлгі *с а у ы т т а н* толтыра бір сұйық нәрсе құйды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ол шкаф алдында әртүрлі шыны *с а у ы т т а р д ы* қарастырып жатады (С.Баязитов, Алтын.). **2.** ***Сиясауыт***. Бүгін түні болғанда Сары деген қосшыңның Тәңір есін алыпты. Қаламың мен *с а у ы т ы ң* Қонып шыққан үйіңде Ұмыт болып қалыпты (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** а н а т. *Адам мен жануардың ағзасындағы кейбір ішкі мүшелердің қуыс тәріздес орналасу қабы.* Бөтегенің асқазаннан айырмасы – онда сілекей туғызатын без болмайды. Ол – құс баласын ашықтырмай, көп уақытқа ас қорын жинау үшін жасалған ерекше бір *с а у ы т* («Егемен Қазақстан»). Енді олардың ішкі мүшелеріне келсек, о да саят құстарының өте ұшқыш, кезеген болуымен байланысты аса өзгеше болып біткенін көреміз. Олардың ішкі мүшелерінде көзге ерекше түсетіні – тыныс алатын жолдары (өкпе), қан *с а у ы т т а р ы*, асқазаны (Ә.Марғұлан, Саят құстары). Қыран құстардың ми *с а у ы т ы* кең және әрқайсының бас сүйегіне қарай милары да салмақты, үлкен келеді («Егемен Қазақстан»). **4.** а у ы с. *Бір нәрсенің шеңбері, аясы.* Тарылып жүр тынысым, Түрі мынау саулықтың. Сыймай кетті жұмысым *С а у ы т ы н а* тәуліктің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жердің мұз *с а у ы т ы* ғарыштан ұшып келген өте ұсақ бөлшектер – нейтриноны байқауға жәрдемдеседі («Зерде»).

Тұз сауыты. ***Тұзсауыт*** *(тұз салатын кішкене ыдыс).* XVI ғасырдың ортасында жасалған біршама ірі алтын *т ұ з с а у ы т ы н ы ң* Челлини қолынан шыққандығында ешқандай дау жоқ. Бұл сол дәуірдегі ерекше өнер туындысы саналған болатын («Парасат»).

САУЫТБАСТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. stegocephalia> *Төменгі мезозой және жоғарғы палеозой дәуірінің қабаттарынан белгілі көне қосмекенділердің үлкен бір тобы.* Көптеген *с а у ы т б а с т ы л а р д ы ң* жеке сүйек қабыршақтан тұратын бауыр сауыттары болған, ал кейбір түрлерінде арқа сауыттары болған (Қаз. тілі термин. Биология). *С а у ы т б а с т ы л а р д ы ң* ірі қарапайымдарында бас сүйегінің құрылысында және қаңқасында қосмекенділерге, бауырымен жорғалаушыларға ұқсас белгілері болған және қарапайым котолизаврларға ұқсайды (Қаз. тілі термин. Биология).

САУЫТБҰЗАР з а т. к ө н е. э т н. *Сауыттарды тесіп кететін мықты, өткір үлкен жебе, қозыжауырын оқ.* Эпостарды мектептен бастап оқып жүрген адамдар жай, садақ, сай көз оқ, қозыжауырын, *с а у ы т б ұ з а р* деген сөздерді біледі (Р.Сыздық, Қаз. тілі. ескілік. жаңалық.).

Сауытбұзар авиациялық бомба. ә с к. *Сауытталған нысаналарды немесе мықты бетондалған, сондай-ақ темір-бетонды қорғанышы бар объектілерді құртуға арналған бомба түрі. С а у ы т б ұ з а р а в и а ц и я л ы қ б о м б а н ы ң* калибрі 100–1000 кг. Тосқауылмен кездесу кезінде оны мықты корпусымен теседі және объектінің ішінде жарылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САУЫТБҰЗҒЫШ-ӨРТЕГІШ: сауытбұзғыш-өртегіш оқ. ә с к. *Жеңіл сауытталған нысаналарды зақымдау және оқ бұзған сауыттың арғы жағында орналасқан жеңіл жанатын заттарды өртеуге арналған оқ. С а у ы т б ұ з ғ ы ш-ө р т е г і ш о қ* ерекше қатты металдан жасалған жүрекшеден және оқтың алдыңғы немесе артқы бөлігінде орналасқан нысанаға (бөгетке) соққанда тұтанатын өртегіш құрамнан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САУЫТ-САЙМАН з а т. **1.** *Әртүрлі құрал-жабдық.* – Сонау, сонау қызыл дастарқан байлаулы тұрған үйге барсаң, үсті-басы көк темір, *с а у ы т-с а й м а н* асынған опайке тонды қара жігіт отырады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Әр кезде түйелердің маңқ еткені, *с а у ы т-с а й м а н н ы ң* сыңғыры, ат тұяғының тықыры естіледі (Д.Досжанов, Тұлпар.). – Жарайды! – деп Бұлдымерген *с а у ы т-с а й м а н ы н* дайындап, алтын мүйізді малға ілеседі (М.Етекбаев, Алтын.). **2.** к ө н е. э т н. *Батырдың қорғануы үшін қажетті киімі мен құрал-жарағы.* Жан-жағыңды шолып қарағын, Өз бойыңа сай болсын *С а у ы т-с а й м а н* жарағың (Батырлар жыры). Жүйрік уақыт денемді қоймай ақыр, *С а у ы т-с а й м а н* денемді қысып жатыр (Абай, Тол. жин.). Көнерген және ескірген бірліктердің қомақты бір тобы – ескі қару-жарақ, *с а у ы т-с а й м а н* атаулары (Р.Сыздық, Қаз. тілі. ескілік. жаңалық.). Алдымен астындағы атын алды, Мылтығын тірідей-ақ тартып алды. *С а у ы т-с а й м а н* жарағын тартып алып, Үстіне ақ боз аттың артып алды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Сауыт-сайман асынды. *Бес қаруын түгел алып, сауытын толық киініп, жауға аттанды.* Қараңғыда жүр едім, Сұрап келдім күреңді, *С а у ы т-с а й м а н а с ы н ы п*, Берсең жауға мінемін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

САУЫТТАЙ с ы н. *Сауыт сияқты, сауыт тәрізді.* Уақыттай өзі жүйрік ат мінеміз, *С а у ы т т а й* шынжырлаулы тереземіз. Тас дулыға болмай ма жатқан үйім шарайнам шойын есік бұ да бір кез (Абай, Тол. жин.).

САУЫТТАЛ= е т. *Сауытты болу, сауытпен қапталу.* Сауытбұзар авиациялық бомба *с а у ы т т а л ғ а н* нысаналарды немесе мықты бетондалған, сондай-ақ темір-бетонды қорғанышы бар объектілерді құртуға арналған бомба түрі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САУЫТТАЛУ= е т. *Сауыттал етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С а у ы т т а л у* құрал-жабдығы.

САУЫТТЫ с ы н. *Сауыты бар, сауыт киген. С а у ы т т ы* ерің зерігіп, Сері бойдағың ерігіп; Маңғаз байың балпаңдап, Мақтангөйің талтаңдап, Жасөспірім жар таңдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). // *Сауыт киген батыр.* Қалқандылар ұрысты тұтып қалқан, *С а у ы т т ы н ы* келістіріп қайтып айтам?! (Бабалар сөзі// Қисса-и салсал).

Сауытты автомобиль. ә с к. *Қарсыластың тірі күшін және атыс құралдарын жоюға, байланыс жүргізуге, әскери қорғауға, барлауға арналған сырты сауытталған доңғалақты мәшине.* Бірінші және Екінші дүниежүзілік соғыстарда, сондай-ақ Ресейдегі азамат соғысында қолданылған. Қазіргі кезде *с а у ы т т ы а в т о м о б и л ь* қолданудан шығып қалды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты аңдар. з о о л. <лат. dasypodidae> *Денесінің арқа жағы сүйекті, ал оның сырты мүйізді сауытты қалқанмен қапталған мүктісті сүтқоректі жануарлар тұқымдасы. С а у ы т т ы а ң д а р* АҚШ-тың оңтүстігінен Чили мен Аргентина аралығына дейінгі аймақтарда таралған, ашық алаңқай жерлерде кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *С а у ы т т ы а ң д а р д ы ң* кейбір түрлері еті мен сауыты үшін ауланып, саны азайғандықтан, ХТҚО-ның «Қызыл кітабына» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология).

Сауытты катер. ә с к. *Теңіз, өзен жағалауларында әрекет жасауға арналған, сауытталған шағын кеме. С а у ы т т ы к а т е р* 1–3 зеңбірекпен қаруланған, қаруларының сауытты қорғанышы бар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты кеме. ә с к. *Мықты сауытталған және қуатты артиллериямен қаруланған XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы негізгі ұрыс кемесі.* Орындайтын міндеттеріне қарай *с а у ы т т ы к е м е* эскадралық және жағалау қорғанысына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты қалпақ. ә с к. *Ұрыс жүргізу және бақылау үшін қолданылатын атыс ойығы мен саңылаулары бар мұнара типтес формалы құрылғы. С а у ы т т ы қ а л п а қ* темір-бетон, ағаш негізіне немесе окопқа үстіндегі топыраққа жылжымайтындай етіп қондырылады. Мықты бекітілген немесе тасымалданатындай болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты қолтырауындар. з о о л. *Қолтырауындардың аллигаторлар тұқымдасының үш туысының жиынтық атауы. С а у ы т т ы қ о л т ы р а у ы н д а р д ы ң* нағыз аллигаторлардан басты ерекшелігі – сүйекті құрсақ сауытының болуы (Қаз. тілі термин. Биология).

Сауытты мұнара. ә с к. *Танкілерде, жаяу әскер ұрыс мәшинелерінде, сауытты транспортерлерде, кемелерде және фортификациялық*

құрылымдарда жеке құрамды қорғау үшін орнатылған жабық сауытты конструкция. Әдетте *с а у ы т т ы м ұ н а р а* 360°-қа айнала алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты пойыз. ә с к. *Сырты сауытталған (оқтар мен жарықшақтан сақтану үшін) және қаруланған жылжымалы теміржол құрамы. С а у ы т т ы п о й ы з* теміржол аймағында ұрыс жүргізуге бейімделген, сондай-ақ әскерді атыспен қолдауға арналған (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а у ы т т ы п о й ы з д а* сауытпен қапталған паровоз (тепловоз), екі немесе одан да көп вагондары немесе сауытты алаңдары, сондай-ақ 2–4 теміржолдық қалқалау платформа алаңы болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты танк әскерлері. ә с к. *Негізгі күші сауытты танкілер болып табылатын қазіргі кездегі армияның құрлықтағы әскерлерінің бір түрі; танкілер. С а у ы т т ы т а н к ә с к е р л е р і* маневрлі, атыс қаруы күшті, шапшаң шабуылға шығып, атом қаруы қолданылған жағдайда да соғыс қимылдарын жүргізе алады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а у ы т т ы т а н к ә с к е р л е р і* соғыс қимылдарының барлық түрлеріне қолданылады. Ол жаудың алыс тылына бұзып кіруге, маневрді кең қолдануға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты танк дивизиясы. ә с к. *АҚШ, Англия, Франция және бірқатар басқа мемлекеттер армиясындағы жалпы әскери құрама. С а у ы т т ы т а н к д и в и з и я с ы* танкілік, мотожаяу бригадаларынан (полк, батальондардан), бөлімшелерден, әскердің әр түрі мен арнайы әскерлер бөлімшелерінен құралады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты танк қару-жарағы. ә с к. *Сауытты танк техникасының мәшинелеріне қондырылатын аспаптар мен автоматтық жүйелер, жою құралдары кешені. С а у ы т т ы т а н к қ а р у-ж а р а ғ ы н а* кіретіндер: танк зеңбіректері, ракеталық және реактивтік ұшу қондырғылары, пулеметтер, оқ-дәрілер, көздеуіштер, қаруды бағыттау жетектері, ракеталарды басқару жүйелері, қашықтық өлшеуіштер, есептегіштер және басқалар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сауытты танк техникасы. ә с к. *Сауыт қорғанышы бар, түрлі ұрыс мәшинелерінен тұратын әскери техника.* Сауытты техникаларды негізін танкілер құрайды, сонымен бірге *с а у ы т т ы т а н к т е х н и к а с ы н а* жаяу әскери ұрыс мәшинесі (ЖҰМ), БТР, барлау машинасы, басқару машиналары жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а у ы т т ы т а н к т е х н и к а с ы* мәшинелері экипажды жаппай жою қаруынан қорғау үшін гермитизацияланады және сүзгіліжелдеткіш қондырғылармен жабдықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САУЫТТЫҚ с ы н. ә с к. *Сауытқа қатысты, сауытқа тән.* Экрандалған (бөлінген) сауыт негізгі *с а у ы т т ы қ* бөліктен және оның алдында кішігірім қашықтықта орналасқан жіңішке металл бөлігінен, тордан немесе резеңкеден жасалған экраннан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САУЫТША з а т. *Кішкентай құты ыдыс.* Өз ісінің нәтижесіне өзі сенбей силикат құйылған *с а у ы т ш а н ы* алақанына қысып, тез адымдай үйіне келді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

САУЫТШЫНЫ з а т. ә с к. *Танкілердің, сауытты автомобильдердің байқау терезесін, ұшақтардың және әскери техниканың басқа түрлерінің кабиналарын әйнектеу үшін қолданылатын беріктілігі жоғары шыны түрі.* Белгілі бір қалыңдықтағы *с а у ы т ш ы н ы* оқ пен снарядтарға қарсы тұра алады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С а у ы т ш ы н ы* органикалық және силикаттық шыныдан жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

САФ [ар. صاف] с ы н. **1.** *Қоспасыз, таптаза.* Сарыарқаның *с а ф* ауасы мен сары қымызы Шоқанды біржолата жазып жібермесе де, бір ай шамасы уақыттан кейін, ол кәдімгідей көтеріліп қалды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** *Текті, қаны таза.* Қабардының биғазы *С а ф* арғымақ сайлаған Найзасына жалау байлаған Қабардының Биғазы Жүйрігіне шыдамай Желіп шықты көк туға (Шалкиіз Тіленшіұлы//Алдаспан). **3.** *Пәк, бейкүнә. С а ф* таза сыр, Асыл арман, Сыбыр-күбір бітпейді, Бүкіл дүние Жылжып әрмен, Басқа қызық күтпейді. Айдын көлде Құс қалмады, Тек аққуым қасымда, Өзге сұлу Есті алмады, Қосты тағдыр асылға (К.Салықов, Жезкиік). **4.** *Нағыз, шынайы.* Әрқашан да *с а ф* өнердің жолы – сын. Ұлым, сенің үлкен болашағың бар!.. Мына тосты көтергенді жөн дер едім сол үшін! (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Ұяты имансыздың болмайды» деп, Екен-ау ерлер айтқан сөзі рас-ақ. *С а ф* ақыл осыныңды, көрсе сарап, Дер екен: «Кімдерді ауру, кімдерді сақ» (Қаңлы Жүсіп).

Саф алтын. а) г е о л. *Табиғи таза күйінде ұшырасатын алтын.* Әдетте *с а ф а л т ы н* өте аз мөлшерде өзге элемент қоспаларын да кіріктіреді (күміс, мыс, селен, висмут, платина, иридий, рубидий және т.б.) (Қаз. тілі термин. Геология). ә) *Қоспасыз, таза, өте бағалы алтын ақша.* Санап бер *с а ф а л т ы н н а н* миллионды, Ұрлығын ұры қоймас Түлкідей-ақ. Бұзық

бай, жарлыға бірдей нәрсе, Пиғылды түзетпейді дәулет пен бақ (А.Байтұрсынов, Ақ жол). б) *Аса қадірлі, қымбатты адам.* Тағдырдың әмірімен оп-оңай қолыма түскен *с а ф а л т ы н ы м д ы* қастерлеп ұстайын (С.Омаров, Қиыр.).

Саф күміс. г е о л. *Au, Hg, Sb, Cu және басқалармен қоспа түрінде кездесетін минерал. С а ф к ү м і с* ақ дендриттер, түйіршіктер және басқа пішіндерде ұшырасады; массасы 8 т-ға дейін жететін сомтумалары табылған (Қаз. тілі термин. Геология).

Саф элементтер. г е о л. *Біршама тұрақты минералдар түрінде кездесетін, жер қыртысының 0,1 пайызын құрайтын жай заттар. С а ф э л е м е н т т е р* бейметалдар, жартылай металдар және металдар деп аталатын үш класқа бөлінеді (ҚҰЭ). *С а ф э л е м е н т т е р г е* интерметалдық қосылыстар да жатады (ҚҰЭ).

Саф алтынға сатпады. *Қанша қымбат, бағалы құн берсе де, айырбастамады.* Атаң, мансап бу көріп, Артық жауап айтпаған. Шын пейілді әкекем, Беті жұрттан қайтпаған. Дос адамның бір сөзін *С а ф а л т ы н ғ а с а т п а ғ а н.* Риза болғай, әкекем, Біз мұңлықпыз қақсаған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Саф алтындай. *Ерекше көркем, асқан сұлу.* Сізге сол себепті айта алмадым, Көрдім де ажарыңды тайсалдадым, Айырған ақ күмістен *с а ф а л т ы н д а й* Ажарың анай артық майталманың (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Саф алтының жез болды. б е й н. *Шын асылдың қадірі болмады.* Осындай заман кез болды Ер дегенің ез болды, Қамқа, торғын бөз болды, *С а ф а л т ы н ы ң ж е з б о л д ы,* Арындаған тұлпарың Азғындап шабан, шалаң боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

САФА: сафа келді. е с к і к і т. *Хош келді. С а ф а к е л д і ң,* хош келдің, иә, Хатым, – деп, Сұрасты бір-бірінен есен-аман (Бабалар сөзі// Хикаят дастан Хатымтай).

САФИ [ар. صافى] с ы н. е с к і к і т. д і н и. *Таңдаулы, таңдап алынған, таза, пәк.* Жұмақтан дүнияға келіп енген Атасы барша халықтың *С а ф и* адам. Пайғамбар жүз жиырма төрт мың сахабалар Айтуға бірталай сөз бәрін тамам (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САФЛЫҚ з а т. е с к і к і т. *Тазалық, пәктік.* Онымен сезімді тазалыққа кіргендеріңді, кәміл ықыласыңды көрсетіп, ішімнің *с а ф л ы ғ ы н ы ң* соңында халық көрер сыртымды да пәк етемін (Абай, Тол. жин.).

САФРАНИНДЕР з а т. х и м. *Феназин туындылары. С а ф р а н и н д е р* қағазды және былғарыны бояғанда, күрең түс беретін бояу, сондай-ақ фотографияда десенсибилизатор ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

САФЛОР з а т. б о т. *Түрі күнбағыстың ұсақ дәніне ұқсайтын ақ түсті майлы дақыл.* Тәлімі жердің жағдайындағы *с а ф л о р д ы ң* агротехникасын зерттеп жүр ол (С.Ақтаев, Дала.). Ол май, июнь айларында дәнді егіс, жүгері, бұршақ, *с а ф л о р* және басқа да дақылдардың көгін зияндайды (Агроном. анықтама.).

САХА з а т. *Сібірдің солтүстігінде, Лена және Вилюй өзендері аңғарында тұратын түркітілдес халық. С а х а л а р* өздерінің атабаба дінін, шамандықты ұстанады (ҚҰЭ).

САХАБА [ар. صحابة з а т. д і н и. *Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың ислам дінін таратқан кезіндегі дос, жолдас серіктері, пайғамбарды көзімен көрген, естіген, онымен тілдескен, мұсылман болып өлгендер.* Асхабқа Расул сонда болды имам, Отырып намаз қылды хайрул әнам, *С а х а б а л а р* жыласып ұйып тұрды, Қысқақысқа сүремен қылды тамам (Бабалар сөзі// Қисса-и Мұхаммед Расулланың дәрул пәниден дәрул Бақиға рахлат еткен мәселелері). Бұрынғы пайғамбар мен *с а х а б а л а р,* Пайда ғып ешкім малын алған емес. Өтірік, ұрлық, зорлық, мекер, қайла, Бұл үлгі пайғамбардан қалған емес (Қабан жырау, Алтын қазық). Пайғамбарымыздан *с а х а б а л а р* адамның ең жақсысы кім деп сұрағанда: «Көпке пайда тигізген кісі деп, ең жаманы кім деп сұрағанда, көпке зияны тиген кісі», – деген екен (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

Отыз үш мың сахаба. д і н и. *Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың соңынан ерген серіктері, мұсылмандықты алғашқылардан болып қабылдаған ислам дінін таратуда оның қасында жүрген айнымас жолдастары, кейіннен пайғамбардың ұмметін көбейту үшін жер жүзіне тарап кеткен дін қайраткерлерінің жалпы саны.* Жүз жиырма төрт мың пайғамбар, Сексен сегіз мың машайық, *о т ы з ү ш м ы ң с а х а б а,* бәріңіз де қолдай көр (Қисса-дастандар).

САХАБАТ [ар. سخاوة] з а т. е с к і к і т. *Жомарттық, қайырымдылық.* Молдалар мен өнерлі білгіш, адамдар жақсыларының *с а х а б а т ы н д а* көп жүрген сыр мінез жақсы деп ауызға ілінген адамдармен үйір қылса керек («ДУГ»). Патшаның ғадатіне, байлардың *с а х а б а т ы н а,* ұрылардың шыға таппағына, балаларының дафух болмағанына, оттан, судан, өтірік жаладан, тиген пәледен барша халықтың түншілігінен деп және балаларға білдірсе керек («ДУГ»).

САХАБИ [ар. صحابى] с ы н. е с к і к і т. *Жомарт, қайырымды.* Сіз болып Исламның хади-

мінен *с а х а б и* болып тұрсыз, зор мұхаббат (М.Дулатов, Шығ.).

САХАР [ар. سهر] з а т. *Таң алды мезгілі, алакөбең кез, таңсәрі.* Көпке дейін көз іліп, көз шырымын алмасам да *с а х а р* алдындағы тәтті ұйқы меңдеді білем, көп ұзамай тыншу таптым (О.Бөкеев, Үркер). Кебежесін ақтарып, Балаларға берді жібітіп, Өздері жатты аш алып. Шөпшекті кетті отынға, *С а х а р м е н е н* аттанып (Бабалар сөзі//Қисса Алмас, Полат). *С а х а р м е н* келдің ұрыс салып, Үлкен күрзі әжүні қолына алып. Бар болса бұ дүниеңде жеті мың жан, Құтылар бәрі менен қайда барып (Бабалар сөзі).

САХАРА [ар. صحاره] з а т. **1.** *Ауа райы қуаң, шөлді аймақ.* Сандалып келе жатты ақсақ киік, Бір тоқтап анда-санда әлін жиып... Ақ бөкен *с а х а р а н ы ң* ботакөзі, Атты екен қандай мерген көзі қиып? (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір кезде Нил өзенінің бойы көкпеңбек көкмайса алқап екен, қазір міне, құм болып кеткен иесіз *с а х а р а* (З.Шашкин, Сенім). Жанымда менің жасырын жатқан вулкан бар, Жалынын атпай, Жасырын ғана бұрқанған. Жайғасып алып, *С а х а р а*, дала, мұхиттар, Сапырыла алмай, Сұрапыл жанар тұр таулар (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Кең байтақ, жазық дала.* Қолына алып қойнынан, Үрлейді кеп сыбызғыны. *С а х а р а н ы* аралайды Тынық түнде сыбызғы үні (О.Шипин, Дастан.). Қазақтың сонан бергі өскені бұл *С а х а р а д а* бала сүйіп, мал айдалып. Төменді-жоғарылы үш жыл үркіп, Тоқтаған мекеніне тағы айналып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Шаһардын йарық олтурғанлары *с а х а р а д а* олтурушлуқ қаумлар ол шаһар халқыдан көбірек болғай (Қадырғали Жалаири, Жамиғат тауарих). **3**. *Өркениеттен алшақ жатқан иен жер.* Жайылып *с а х а р а д а* қалдық надан, Өнерлі басқалармен араласпай. Өзгелер алтын, күміс мысалында, Бағасыз біздің қазақ қара тастай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жалғыз-ақ *с а х а р а ғ а* үйреніп қалған басым, тыныш, тар қалаға көндіге алмаймын ба деп қорқам (С.Шаймерденов, Жыл құсы). **4.** *Қазақ жері, қазақтың кең даласы.* Көл жатыр күміс шолпы, теңгедейін, Өңірі жасыл орман, көлге бейім. Күміс қанат құсыңды қондыр, ұшқыш, Көкшенің бауырында дөңгелейін. Даланың бағы іспеттес арлан Көкше, Орнатқан *с а х а р а ғ а* көрмедейін (М.Мақатаев, Шығ.). «Аспанның заңы аспан бетінде жазылмаған» деген екен өткен ғасырда өмір сүрген бір неміс ғұламасы. Бірақ Әлекей Марғұлан жазба тарихы шамалы халықтың өмір белестерін сол халық күнелткен *с а х а р а н ы ң* бетінен тауып отырды («Жұлдыз»). Жұрт едік *с а х а р а д а* дарқан өскен, Қоныста тығыздық жоқ қонып-көшкен. Патшаға тиістісін беруші едік Үй ақша қазына үшін үйге түскен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Кең байтақ.* Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған, *С а х а р а* сазға қонып саңқылдаған. Отыз бен жиырманың арасында Жігіттің жігері жоқ талпынбаған (Қара өлең). Қарайды асу жерден иек артып, Мастанып ылғи ерлер, бойы балқып. Қаптаған *с а х а р а* жолда шаң көрінді, Көп әскер әнге салып үйтқып-шалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.). *С а х а р а* жазығым-ай! Сусыным, Азырым-ай! Астымда – арғымағым, Артымда – тазы, құмай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Керуен түспес сахара шөл. б е й н. *Ұшы-қиырсыз, кесіп өту мүмкін емес, иен шөл.* Талапсыз жас, пайдасыз өткен ғұмыр, Секілді *к е р у е н т ү с п е с с а х а р а ш ө л.* Асудан жалқаулықпен аспай қалма, Оқ жетпес, керексіз тау, болмайды жер. Надандықтан ғылымды қиынсынып, Ақылдан адасып жүр бірқатар ел (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қазақ сахарасы. б е й н. *Қазақ даласы, қазақтың кең байтақ жатқан жері. Қ а з а қ с а х а р а с ы н д а ғ ы* ауылдың кешкі бейнесі адам жанына ерекше ләззат беретін әсем сурет (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Геологияның соңғы пікірі рас, третичный дәуірде *қ а з а қ с а х а р а с ы н ы ң* Ұлытау, Көкшетау, Мыржық, Дегелеу сияқты таулар бар (М.Әуезов, Шыңғыстау). 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалысы большевизм ықпалында болған емес. Бұл күні біз көтерілістің үш ошағын білеміз: Торғай ошағы, Жетісу ошағы, Шу-Талас ошағы, соңғысы *қ а з а қ с а х а р а с ы н д а ғ ы* көтерілісті Орта Азияға ұластырған алтын көпір болды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сахараның гүлі. п о э т. *Кең байтақ қазақ даласында еркелеп, еркін өскен қыр қызы.* Жайнаған *с а х а р а н ы ң* бір *г ү л і м і н,* Жай емес, гүл ішінде қырмызымын. Қазбалап сұрай беріп не етпексіз, Қазақтың еркін өскен бір қызымын (Қара өлең).

САХАРАДАЙ с ы н. *Сахара сияқты, сахара тәрізді.*

Сахарадай сарғайды. б е й н. *Әбден пісті, бабына жетті.* От боп тиген сезімге Өнер деген бар қайғым. Өлең, піскен кезінде *С а х а р а д а й с а р ғ а й д ы м* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

САХАРАЗА [грек. sakchar] з а т. х и м. *Инвертаза, қантты (сахарозаны) гидролиздеп, ыдырататын гидролаза класының ферменті* (Қаз. тілі термин. Биология).

САХАРАЛЫҚ с ы н. **1.** *Сахарага қатысты, сахарага тән, далалық.* Күнгейдегі отырықшы аймақтар ғана халифатқа қарады. *С а х а р а л ы қ* тайпаларға дендеп кіре алмады. Қожа Ахмет Иассауи бұл текетіресті тойтарудың бірден-бір амалы ислам мен жергілікті нанымдар арасын жақындату деп түсінді (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.). «Абайдан соң» – Кәмен Оразалиннің ең кесек, ең негізгі туындысы, мұнда қазақ дүниетанымының негізгі қағидаларынан, *с а х а р а л ы қ* қалыбынан айнымаған мұрат бар («Егемен Қазақстан»). «Гүлбике» фильміндегі қазақтың *с а х а р а л ы қ* өмірдегі ақ төбедей киіз үйлерінің самаладай самсыған әбзелдері, көркі көз тартатын үй жиһаздары, оған нұр үстіне нұр құйғандай әсем де әдемі қазақи киім киген жастардың көркіне көрік қосып отырған («Жас қазақ үні»). **2.** *Шөлге қатысты, шөл жерге арналған.* Алайда, мамандар пікірінше, жоба іске асырылған күннің өзіне *с а х а р а л ы қ* құбырдың тағдыры бұлыңғыр. Өйткені саяси ахуалы аумалы-төкпелі Нигерияда мемлекеттік маңызы бар нысандарға көтерілісшілер жиі шабуыл жасайды («Түркістан»).

САХАРАУИ [ар. صحاروى] с ы н. е с к і к і т. *Далалық, жазық даланы мекендеген, қырда жүрген.* Болмаса кемшілік жоқ өзімізде, Шалалық болса болар күнімізде. Көшпелі *с а х а р а у и* салақ елміз, Мойынға мұны аламыз негізінде (Қара өлең).

САХАРИДТЕР [грек. sakchar, eidos – түр] з а т. х и м. *Гидролизденгенде екі молекуладан кем емес моносахаридтерге ыдырайтын көмірсулар, органикалық қосылыстар* (Қаз. тілі термин. Химия).

САХАРИМЕТР [грек. sakchar, metron – өлшем] з а т. х и м. *Ерітінділердің құрамындағы қанттың мөлшерін ерітінді концентрациясына пропорционал жарықтың поляризация жазықтығының бұрылу бұрышын өлшеу арқылы анықтайтын аспап.* Қазіргі кездегі *с а х а р и м е т р л е р д е* поляризация жазықтығының бұрылуы автоматты түрде жүзеге асады (ҚҰЭ)

САХАРИМЕТРИЯ з а т. х и м. *Ерітіндідегі қанттың концентрациясын, қанттылықты анықтау әдісі. С а х а р и м е т р и я* тамақ өнеркәсібінде және химия-фармацевтика өнеркәсібінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САХАРИН з а т. х и м. **1.** *Дәмі өте тәтті (қанттан 400–500 есе тәтті), ағзаға сіңбейтін жартылай функционалды қосылыс, түссіз кристалдар.* Бұрын диабетпен ауыратын науқастарға қант орнына берген. *С а х а р и н* ағзаға сіңбейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). 1884 жылдан *с а х а р и н* өндірістік жолмен шығарыла бастады (ҚҰЭ). **2.** *Парфюмерияда тәтті дәм беру үшін қолданылатын натрий тұзы.* Әртүрлі өнімдерге, мысалы, тіс пастасына, тәтті дәм беру үшін *с а х а р и н* қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САХАРОЗА з а т. б и о л. *Фруктоза мен глюкоза қалдықтарынан тұзілетін көмірсу, дисахарид, суда жақсы еритін, түссіз кристалл. С а х а р о з а* көмірсудың жеңіл сіңетін және маңызды түрі (Қаз. тілі термин. Биология). *С а х а р о з а* тамақ өнеркәсібінде көп пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология). *С а х а р о з а* жасыл өсімдіктердің барлық бөліктерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Химия).

САХАРШАМ з а т. д і н и. *Таң сәрі, ораза кезіндегі ауызашар алдындағы уақыт. С а х а р ш а м н а н* аттанды *(*Ауызекі*).*

САХАТ [ар. سخط] з а т. д і н и. к ө н е. *Сабыр, саба (Алланың берген нығметтеріне риза болу).*

Сахат тапты. к ө н е. *Сабасына түсті, ашуы басылды, тынышталды.* Қыз келіп амандасып тұрған шақта Сертімше *с а х а т т а у ы п* басылғайсың (Бабалар сөзі//Орқа – Күлше). Пайғамбар дұға қылған соң, Қаһарланып Әлидің *С а х а т т а у ы п* денесі (Бабалар сөзі).

САХАУАТ [ар. سخاوة] з а т. е с к і к і т. *Жомарттық, қайырымдылық, сахабат.* Сал қолыңды сазбенен *С а х а у а т* атты ырымға! Үйір қылма құлақты Ғапылат деген тығынға! «Қасарма қалша» атанбай, Болғыл көптің ығында (О.Шораяқов, Шайыр). Қазаны *с а х а у а т т ы ң* беті қайнап, Миуа түр екен дәрхат күндей жайнап. Өзінің кең жайына келіп жатты, Қаз ұшып, мамыр қонған, бұлбұл сайрап (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ислам ғұламалары жомарттықты бірнеше сатыларға бөледі: *с а х а у а т* – мал-мүлкіңіздің бір бөлшегін беру арқылы жасалған жомарттық. Бұл ең төменгі дәрежесі ретінде қабылданған. Бұған зекет беру жатады; жуд – дүние-мүлкінің көбісін беріп, азын өзіне алып қалу арқылы жасалған жомарттық («Ислам өркениеті»).

САХАУАТСЫЗ с ы н. е с к і к і т. *Ашкөз, қызғаншақ.* Пайғамбарлар шағында Әлек қылған Құдайым *С а х а у а т с ы з* байларды. Сыналар күнің алдында Таңда маһшар күнінде Жұрт жиналған той бар-ды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САХАУАТТЫ с ы н. е с к і к і т. *Жомарт, қайырымды.* Бұ күнде ишан бар ма, қожа бар ма, Нәпсісі *с а х а у а т т ы* таза бар ма? (Дастандар). Бұл патшаның қуаты Күннен-күнге ар-

тылған. *С а х а у а т т ы* Тәңірі-ай, Дұшпанның оты қау жанып, Бұқарамыз шарпылған (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

САХИ [ар. سخى] с ы н. *Жомарт, мырза.* Болат қолында болса, *с а х и* ғой (Экспед. мат.)

САХИБ [ар. صاحب] з а т. д і н и. е с к і к і т. *Ислам дініндегі діни лауазым, мәртебе, атақ, сол лауазымдағы адам.* Иеменде *с а х и б ы* дәулеті бар жақсы адам Дүниеден үшбу күнде кетті өтіп (М.Жұмабаев, Шығ.). *С а х и б* оны шақырып алдырады да: «Сен не үшін тағамды жеуді аяқтамай, біздің дастарқанымызды тастап шығып кеттің?» – деді. Ол: «Қасықтағы көрінген қылды айқайлап айтқан адамның тағамын жеу маған лайықты емес» – деді. *С а х и б* бұл сөзден қатты ұялды («Дала мен қала»).

Сахиб ас-саиф. д і н и. *Әли руынан шығады деп күткен, өкімет символы семсер деп есептейтін имамның, яғни каим мәһди теңеулерінің бірі.* Шииттер *с а х и б а с-с а и ф* «оралған» соң, қаталдық пен әділетсіздік жойылады деп есептеді (Ислам энцикл.). «Зорлықшыл» билеушілерге қару ұстап, қарсы шығуға *с а х и б а с-с а и ф т ы ң* ғана құқығы бар, оларды біліктен тайдыруға сол ғана шақыра алады (Ислам энцикл.).

Сахиб әз-заман. д і н и. *Әли руынан шығады деп күткен имамның дәуір әміршісі деген мағынаны білдіретін каим мәһди теңеулерінің бірі.* Шиит діни ілімінде сәйкес *с а х и б ә з з а м а н н ы ң* толық құқықты билеуші ретінде «оралуы» – «тәңірі әмірінің» салтанаты мен жер бетінде әділеттіліктің орнауы (Ислам энцикл.).

САХИБЖАМАЛ [ар. صاحب الجمال] с ы н. к ө н е. **1.** д і н и. *Ең көрікті, кемел, келісті (Аллаға тән қасиеттердің бірі).* Ясауи жолының мұрагерлері Әзірбайжанда Насими, Хасаноғлу, Омар Раушани болса, Түркіменстанда мәшһүр Мақтымқұлы Ясауи жайлы: «Ей, дүниенің иесі, тірегі Ахмет Ясауи, Менің *С а х и б ж а м а л ы м д ы* (Менің Тәңірімді) көрдің бе? «Хырка киген Қожа Ахмет Сайрамдадүр, Сайрамда,» – деп жазады. Кавказ жерінде Қопыз Абдулла, Умми Кемал, Абдурахман әл-Қақашора Дағыстани сынды Ясауи ілімінің мұрагерлері бар («Түркістан»). **2.** *Өте әдемі, сұлу (қыз туралы).* Өз ағасы Көр хандын туған ғайат *с а х и б ж а м а л* қызы бар еді (Қадырғали Жалаири, Жамиғат тауарих).

САХИБИ [ар. صحابى] с ы н. д і н и. *Мәртебелі, сахиб лауазымындағы.* Сахиби Смаилұлы *с а х и б и* Аббад өзінің қарындастары және қызметкерлерімен бас қосып тағам жеген еді. Бір кісі табақтан бір қасық ас алды. Оның қасығында бір қыл бар еді («Дала мен қала»).

САХИҚ [ар. صحيح] с ы н. д і н и. *Таза, сау, нағыз, ақиқат, дұрыс, түзу, шындыққа үйлесімді.* Сондықтан да Мұхамедті жақсы көрмей, мұсылман баласы толық иманға қол жеткізе алмайды. Бұл туралы пайғамбарымыз (с.ғ.с.) өзінің *с а х и қ* хадисінде: «Сіздердің ешқайсыларыңыз мені өз ата-анасынан, балаларынан және барлық адамдардан артық көрмейінше, иман келтіре алмайды» деген (Ислам энцикл.).

САХИЛЫҚ з а т. д і н и. к ө н е. *Жомарттық, асқан кеңпейілділік. С а х и л ы қ* деген терек-ті, Ол теректің бұтағы Ұжмақта болса керек-ті. Бұтағынан тұтқан құл Ұжмаққа бармақ себепті (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сонда Әбу Ханифа: – Субханаллаһ! Ол ақша саған менің сыйым болсын. Қайта саған бағытыңды өзгертетіндей жайсыздық жасағаным үшін кешірім сұраймын, – деп *с а х и л ы қ* пен адамгершіліктің ерен үлгісін көрсеткен еді («Дала мен қала»). *С а х и л ы қ,* жомарттық, қонақжайлық, өлгенді құрметтеу, арысын ардақтау, әрине, қазаққа тән керемет қасиеттер ғой! («Түркістан»). Қолжазбаның түгел жарияланып кеткенін көрдім. Кейін бір жолыққанымда әлгі жайды еске алып: «Жақсы кітап екені рас болғасын, бөліп-жарып жатпадым», – деп мәз болып күлгені бар. Бұл – өрен таланттарға тек өрен таланттар ғана көрсете алар ерен *с а х и л ы қ* еді (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.).

САХИПА [ар. صحيفه] з а т. д і н и. ***Сахифа.*** **1.** *Бет, парақ.* ≈ *С а х и п а* саны. **2.** *Мұхаммедке (с.ғ.с.) дейінгі жекелеген пайғамбарларға Алланың үкімі жіберілген шағын шырланған, бұрама қағаз [Алланың толық үкімі жазылған кітап – Құран Кәрім]. С а х и п а л а р* мына пайғамбарларға жіберілген: 10 сұхуф Адам ғалейһиссәламға, 50 сұхуф Шіс ғалейһиссәламға, 30 сұхуф Ідрыс ғалейһиссәламға, 10 сұхуф Ібраһим ғалейһиссәламға (Ислам энцикл.). Құран Кәрімнен басқа кітаптардың, *с а х и п а л а р д ы ң* әрбірі бір заманға, әрі белгілі бір қауымға жіберілгендіктен, мезгілдері өткен, күшінен қалған, үкімдері қалмаған (Ислам энцикл.).

САХИР [ар. سحر] з а т. к ө н е. *Сиқыршы.* Бұл заманда болған екен екі *с а х и р* (Абу-л-Харис).

САХИФА [ар. صحيفة] з а т. е с к і к і т. **1.** *Бет, парақ.* Мәшһүр Жүсіп өзі жинаған үлгілерінің көлемін белгілеп отырған. Мәселен, «Ғылым білімі кітабы» 129 *с а х и ф а д а н* тұрады дей отырып, оның ішінде 12 аят, 18 хадис, 43 мақал, 114 ауыз өлең бар десе, ал «Әмір» әңгімесі 26 *с а х и ф а д а н,* 104 ауыз өлеңнен тұрады дейді. Мұндағы *с а х и ф а* – араб сөзі, «бет»,

«парақ», «газет» деген мағынаны береді («Егемен Қазақстан»). **2.** д і н и. *Мұхамедке (с.ғ.с.) дейінгі жекелеген пайғамбарларға Алланың үкімі жіберілген шағын шиырланған, бұрама қағаз.*

САХИХ [ар. صحيح] с ы н. д і н и. ***Сахих*** *(мұсылман ғұламаларының түсіндіруінде, ақиқатты баяндайтын хадис, иснад).* Сенуге болады деп есептеу үшін барлық талаптарға сай келетін хадис мазмұнындағы еңбектер *с а х и х* деп аталады (Ислам энцикл.). *// Ақиқатқа сәйкес. С а х и х* хадистері жеті класқа бөлінеді (Ислам энцикл.). *С а х и х* атауы сонымен қатар әртүрлі хабарлардың араб тарихи өмірбаяндық деректер ақиқаттығына баға беру үшін де қолданылады (Ислам энцикл.).

САХНА [ир. صحنه] з а т. **1.** ө н е р. *Театрдағы ойын-сауық, драматургиялық қойылым көрсетілетін орын.* Әміре шығады дегенде, жиылған жұрт қол соғып, *с а х н а ғ а* құрметпен шақырып алып отырады (И.Байзақов, Шығ.). Клубтағы лық толған халық ду қол шапалақтап, мені *с а х н а ғ а* қайта-қайта шақырды (С.Омаров, Өмір.). Осында ойын болады дегенді естіп едім, *с а х н а д а* ешкім болмаған соң, білдірмей еніп кеттім (Қ.Ыдырысов, Ойлап тап). **2.** а у ы с. *Бір құбылыстың, оқиғаның немесе нысандардың көрініс тапқан орны, кеңістігі.* Газиктер жайлаудың *с а х н а с ы н* бай Жаңғыртып дөңнен өріп, Қыздардың үкілі тақиясындай Дүние дөңгеленіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жарайды, кешір бізді, Ақан-аға, – Қайта шық тарих атты *с а х н а ғ а*, Ел болды сол қазағың, кісі болды, Әйтпесе, жақсыларын шақыра ма? (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Махаббаттың мадақтап ашық күнін, Күйлеріне түсірді ғашық тілін. Fасырларды шығарды *с а х н а ғ а*, Ұмыттырып араның қашықтығын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САХНАДАЙ с ы н. *Сахна сияқты, сахна тәрізді.* Ақ шыңы Шыңғыстаудың қақырадай, Түбінде түндей мүлгіп жатыр Абай. Кебекке қорған болған текше тастар Жасаған жаратылыс *с а х н а д а й* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САХНАЛА= е т. ө н е р. *Драмалық шығарманы театр сахнасына қою, соған арнап бейімдеу.* Кім біледі, «Сұлу мен Суретшіні» режиссер оқып, тақырыбы мен идеясына, жалпы сюжетіне қызығып, авторға «Осы хикаятыңды пьесаға айналдыршы. Мен *с а х н а л а ғ ы м* келеді» демесе, Талаптан Ахметжан «Сұлу мен Суретші» пьесасын жазбас па еді («Қаз. әдеб.»).

САХНАЛАУ ө н е р. *Сахнала етістігінің қимыл атауы.* «Мен» экспериментальды театрының шығармашылық процесімен айналысып жүрген Н.Жақыпбайды М.Әуезов атындағы академиялық драма театры шақырып, «Сұлу мен Суретші» пьесасын *с а х н а л а у ғ а* қалай қарайтынын сұрайды («Қаз. әдеб.»).

САХНАЛЫҚ с ы н. *Сахнада көрсетілетін, сахнаға тән.* Біздің ойымызша, дуанбасы – Қалибек атақты комедияның *с а х н а л ы қ* тарихынан сөзсіз орын алады (С.Шаймерденов, Өмір). Көруші қауымның көңілін тебірентетіндей *с а х н а л ы қ* шығармаға қолымыз жиі жетіп жүрген жоқ (І.Омаров, Серпін). Сыншы шығарманың *с а х н а л ы қ* көрінісі, спектакльдің режиссерлік шешімі, актерлік шеберлік мәселесі жайлы да байсалды пікір қорыта алған (З.Серіккалиев, Ақыл.).

САХНАСҮЙЕР с ы н. *Театр өнерін бағалайтын, театрға құмар (көрермен).* Қазақ перзентінің театр өнеріне деген қызығушылығын оятпайынша, сауатты, салиқалы, саналы *с а х н а с ү й е р* қауымды қалыптастыру, олардың мәдени-рухани көзқарасына өзгеріс енгізу – күрделі мәселе («Парасат»).

САХРА [ар. صحراء] з а т. е с к і к і т. ***Сахара.*** Сіздің *с а х р а д а* осы күнде кім зарарлы десеңіз, шала сауатты, шала законщик арызқор, жалақор жалғаншылар ең зиянды элементтер (М.Әуезов, Абай жолы). Қараңғы жұртымен, меңіреу *с а х р а с ы м е н* келіпті. Сол сахраның алғашқы елшісі, баршысы боп Алтынсарин өмір кешіпті (М.Әуезов, Абай жолы). *С а х р а* деп қалдың надан hүнерлі халықтармен араласпай (М.Дулатов, Шығ.).

САХРАУИ [ар. صحراوى] с ы н. е с к і к і т. *Далалық, көшпелі.* Далада көшіп қонған *с а х р а у и* халық еді біздің қазақ баққан малын (М.Дулатов, Шығ.).

САХЫПЖАМАЛ [ар. صاحب الجمال] с ы н. е с к і к і т. *Сахибжамал, келіскен, көрікті.* Fабдолла еді аты, діні камал, Балуан еді өзі – *с а х ы п ж а м а л* (Бабалар сөзі//Қисса-и уақиға Кербала Хазірет Хұсайын Рази Алла Анhу).

САХЫПҚЫРАН [ар. صاحب قران] с ы н. е с к і к і т. *Қырып салғыш, қарулы.* Болады аты Кіршаш *с а х ы п қ ы р а н*, Қай халықтың ниет, құлқы болса қылаң, Қоймастан қырып-жойып, мүлкін талап, Орасан ойсыратып салар ылаң (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

САХЫТ [ар. صحة] з а т. к ө н е. ***Саһат*** *(амандық, саламаттық).* Кез келді бір дәулет құс бақытына, Дінінің қуаныш қылды *с а х ы т ы н а.* Пайғамбарды көтерген бойларымен, Зарқұмның отырғызды тахытына (Бабалар сөзі).

САҺАР[1] з а т. *Аққудың қоразы.* Айдынды көлге қал шауып, тоғызын соғып ұшырған, қу

сұлтаны *с а h а р с ы ң* (Шалкиіз жырау, Жыр.). «Асуда әлдеқандай болармыз?»– деп, Жардоска бұл наз-күйірке күңкілдей-ақ. Ауыр күн мұнан артық не болады, Зор дауыс – *с а h а р д а ғ ы* сұңқылдай-ақ? (О.Шораяқов, Шайыр).

САҺАР[2] [ар. سهر] з а т. д і н и. е с к і к і т. ***Сахар*** *(таң сәрі). С а h а р м е н* салдыр қағып келді суға, Дамыл жоқ тіл мен жақта: зікір – «hуда». Дарияның меспен тасып суын құртпақ, Гауhарға түбіндегі қызды алуға (О.Шораяқов, Шайыр). *С а h а р* тұрып жылаған, Хақтан мәдет сұраған Ол ерлердің тағаты, Құдайына ұнаған, Солардан өткен сұм дүние (Базар Оңдасұлы// XIX ғ. қаз. поэз.).

САҺАТ[1] [ар. سخط] з а т. д і н и. е с к і к і т. ***Сахат*** *(сабыр, саба болу).*

Саhатына келтірді. *Орнына қойды, сабасына түсірді, жазасын берді.* Екеуін де өлтіріп, *с а h а т ы н а к е л т і р д і* (Дастандар). Жанатты өлтіріп, *с а h а т ы н а к е л т і р і п*, маған бір белгісін әкеп бер! – деді (Дастандар).

САҺАТ[2] [ар. صحة]. з а т. е с к і к і т. *Денсаулық, аман-есендік. //Аман, есен-сау, сау-саламат.* Қиянат қылды піріңіз, Көргенше *с а h а т* тұрыңыз Қарағым, сені көрерге, Бар ма екен тағы күніміз! (Дастандар).

САҺАТТЫҚ з а т. е с к і к і т. *Амандық, саламаттық.* Аяғыңды аңдап бас, Ойылма ұят жылымға *С а h а т т ы қ п е н* сәлем хат Жолдағушы дүр Омар–Қызылдың қия құмында (О.Шораяқов, Шайыр).

САЮ *Сай етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сәйкес келу.* Бүгінгі сөз әр адамның еңбекті – өз еңбегім, қоғамдық табысты – өз табысым деп түсінуіне, қоғамдық байлықты – өз игілігім деп білуіне *с а ю ы* керек (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). **2.** *Теңестіру, сәйкестендіру.* Алайда Әбілқайырдың Ресеймен қол жалғасу саясатын тек таққұмарлыққа *с а ю* өбестік (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.).

САЯ [ир.سايه] з а т. **1.** *Жапырағы жайқалған ағаштың ыстық күнде жай табуға болатын көлеңкесі, салқын мәуесі.* Әміржанды қасыңа ертесің де, осы ағаштың бірінің *с а я с ы н а* келіп, арықтың жиегіне төне отырасың (Б.Майлин, Шығ.). Жапырақсыз ағаштың бойы серейгені болмаса, *с а я с ы* болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Жанға жайлы қоңыр салқын орын, көлеңкелі жер.* Мұндай күндерде бәрі де сыртқа шығады, *с а я д а* әңгімелесіп отырады, аула ішінде олай-былай жүріп бой жазады (Н.Fабдуллин, Сар. жапырақ). **3.** а у ы с. *Арқасүйер қамқоршы, пана.* Тананың жанына батқан азаптан қиналып кеп, тапқан *с а я с ы* осы Ұзақтың бауыры сияқты (С.Мұратбеков, Дос.). Алла жар, көзім көріп мақтамаймын, Бәйтерек *с а я с ы* үлкен – жалғыз өзің (Бес ғасыр.). Тәтежан, жанға өлшеген асыл затқа, Науқастан жүрегіңіз саламат па? Паналы зор Тәңірім *с а я с ы н д а* Жайлы үйықтап қадірлі еркем көңіл шат па? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шашыламын, Досымнан аянбаймын, Ағыл-тегіл барымды баяндаймын. Іні болып үйренем кішілікті, Аға десең, әрқашан *с а я м* дайын (К.Салықов, Жезкиік). **4.** а у ы с. *Аяулы мекен, өсіріп, жеткізген орта.* Жер – аялар анаң, дауылды күнде қорғар панаң, шуақты күнде жанынды жадыратар бау-бақша *с а я ң* (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Жан саясы. *Жан тыныштығы, рақаты.* Ол дәурен бұрынғыдай қайда маған?! Жақсы емес *ж а н с а я с ы н* ойламаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сая болды. *Сүйеніш, қамқор болды, пана тұтты.* – Егер маған жаның ашыса, оқта-текте қол ұшын беріп, көңіліме *с а я б о п* тұрсаң болғаны (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Жұрты «ерден кетсең де, елден кетпейсің» деп етегінен ұстайтынын біліп, сол бір жанға *с а я б о л ы п*, түн жамылып ұзады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). *С а я б о л а* алмайсың мына бізге, Неге ғана біткенсің құла дүзге?! Тірі болсақ, соғармыз өскенінде, Біздің жақтан, әйтеуір, құлақ үзбе (М.Мақатаев, Шығ.).

Сая таппады. а) *Тыным көрмеді.* Сол досты *с а я т а п п а й* іздейді жан, Жоқтайды күңіреніп, қозғалып қан (Абай, Тол. жин.). ә) *Пана таппады.* Сандалып, *с а я т а п п а й* саясаттан, Жоқшылық, қымбатшылық, сор апаттан, Бір сәтке паналауға аш қойыңды, Зарығып, қорғаушымдай жаңа тапқан (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сая тапты. *Жаны жадырап, рақатқа батты.* Саясыз жайлаудың жан-жануары көлге тығылып қана *с а я т а б а д ы* (F.Мүсірепов, Өмір.). Осы қызметтер дұрыс жүрмесе, көңілге кірбіңдік, жабырқау туады, қызмет дұрыс жүрсе, дененің саулығына бола жұмыс істеліп жатса, көңіл көтеріледі, *с а я т а б а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Саясы түсті. *Қамқорлығына бөледі, қамқорлық жасады.* Атағыңа, ардақты аға, құмар едім, Нашарға *с а я ң т ү с к е н* шынар едің, Қасыңда тоғыз жігіт жолдасың бар, Жақтырсаң мен де бірге шығар едім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сая іздеді. *Қамқорлық күтті, пана іздеді.* Махаббат түсінбеді, аулақтады, Арманым кетті мені алдап тағы. *С а я і з д е п* құр бекерге сабылыппын, Табыныппын сағымға ар жақтағы (М.Мақатаев, Шығ.).

САЯБАҚ з а т. <лат. parricus> *Серуендеу, демалыс мақсаттарына арналған, табиғи немесе қолдан өсірілген жасыл желекті жер телімі.* Сауда орталықтары мен сауда және қоғамдық тамақтандыру саласының ірі кәсіпорындары қаланың қоғамдық орталықтарының, оның алаңдары, көшелері және *с а я б а қ т а р ы* жүйесімен тығыз үйлесім тауып тұруға тиіс (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Асанбай Асқаровтың тікелей басшылығымен жүзеге асқан облыс орталығындағы демалыс *с а я б а ғ ы*, хайуанаттар паркі, дендробақ, ипподром, қуыршақ театры, оқушылар үйі, балалар теміржолы өзіндік өшпесөлмес қолтаңбасын анық айқындап тұр («Жас Алаш»). Жел ақынның жеңіл ме ойы, Сандуғашсыз *с а я б а ғ ы м*. Неге сонша өмір бойы, Көлеңкеңді аяладым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САЯБАН з а т. **1.** *Дем алу үшін бау ішіне салынған, үсті жабық, көлеңкелі орын.* Ол ауланың ортасындағы кішкене көлшікті көрсетіп: – Анау оның жағасындағы қазақтың отау үйіндей бос жер *с а я б а н н ы ң* орыны, – деді (Р.Райымқұлов, Болат.). «Беседка» сөзіне «*с а я б а н*» тамаша табылған балама деп ойлаймыз» делінген екен, бұл біздің көңілімізді жадыратып тастады («Қаз. әдеб.»). **2.** ж е р г. ***Қолшатыр***. *С а я б а н ы ң д ы* ала шық (Ауызекі).

САЯБЫ з а т. с ө й л. *Саябан.* Бір биік ұзап қашып шықты тамға, Артынан шықты қуып екі адам да. Әкесін көлеңкеде бағып жатқан, Бір жігіт отыр еді *с а я б ы н д а* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

САЯБЫР с ы н. *Ақырын, жайлап толастаған, баяу.* Қыс қатайған кезде желі *с а я б ы р*, бораны аз болатын құйқалы, шөптесін ойпаттарды, түбек, қорықтарды, өзен, тау ықтарын сағалайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Соғыстың *с а я б ы р* шақтарында ол – Сибирьде қалған шешесін, мен – Ұланда қалған апамды айтысып отыратынбыз (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Осы бір *с а я б ы р* кезде Шоқанды шығара келген достар бөлек топтана өздерінің достық ықыластарын, кейбір ойларын айтысып жатты (С.Бегалин, Шоқан асу.). Айтыс емес баяғы, Ал арғымақ, тартынба! Алғы жағым *с а я б ы р*, Айқай басым артымда (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Саябыр тапты. *Толас тапты, тыншыды.* Бақытжанның *с а я б ы р т а п қ а н* жүрегі бағзы бір жылдардағыдай тәтті ұйып, алыста қалған бір шақтары үздік-созық елес беріп өтті (Б.Аманшин, Көкжар). Көңілдегі құсаның бәрі көз жасымен сыртқа шыққан соң ғана *с а я б ы р т а у ы п* басылатын (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Бүкіл Жетісуды дүрліктірген аласапыран арпалыс енді ғана *с а я б ы р т а п қ а н* шақ (С.Байжанов, Замандас.).

Саябыр тартты. *Ақырындады, бәсеңдеді.* Боранның да *с а я б ы р т а р т ы п,* басылайын деген түрі бар (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Манадан бері *с а я б ы р т а р т қ а н* атыс, зеңбірек гүрсілі қампиып, қайта ұлғайып барады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

САЯБЫРЛА= е т. **1.** *Ақырындау, бәсеңдеу, баяулау, толастау.* Таң біліне *с а я б ы р л а ғ а н* жел күн шыға біржола тынды (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Денесін билеп кеткен қызуын баса алмаған Әбілқайыр енді көңілі бір *с а я б ы р л а п,* қалың қолына көтерілуге бұйырды (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Азаю, кему.* Соңғы бір аз уақыттан бері ғана келушілер *с а я б ы р л а й* бастады (М.Әуезов, Қилы заман).

Жұрт аяғы саябырлады. *Әрлі-берлі жүріс басылып, тынышталды.* Ақыры, Сәлима *ж ұ р т а я ғ ы с а я б ы р л а ғ а н д а* артқы орынға жайғасып алды (А.Нұрманов, Аққу.). *Ж ұ р т а я ғ ы с а я б ы р л а ғ а н* соң, Ермаков, Әбіл, Тәуелі үшеуі оңаша қалып, дойбы ойнауға отырды (З.Ақышев, Ақбел.).

САЯБЫРЛАН= е т. *Ақырындау, бәсеңдеу, баяулау, толастау.* Күрең бесті осыған түсінген секілденіп, құлағын қайшылап, әлгіден гөрі *с а я б ы р л а н а* түседі (Б.Майлин, Шығ.). Дегенмен біраз жерге барған соң машина жүрісі қайта *с а я б ы р л а н а* бастады (Қ.Исабаев, Жолдас.).

САЯБЫРЛАНУ *Саябырлан етістігінің қимыл атауы.*

САЯБЫРЛАТ= е т. *Ақырындату, бәсеңдету, баяулату, толастату.* Әрі-бері асағаннан кейін, ар жақтарына ел қонып, қонақтар бір сәтте ет жеулерін *с а я б ы р л а т а* бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Көп айналмай аула ішіне енген Сәруар да енді ғана жүрісін *с а я б ы р л а т ы п* айналасын шола жан-жағына құлақ түрді (С.Ғаббасов, Ана.).

САЯБЫРЛАТУ *Саябырлат етістігінің қимыл атауы.*

САЯБЫРЛАУ[1] с ы н. **1.** *Баяулау, ақырындау.* Өзеннің ағысы *с а я б ы р л а у,* қойтастары аздау тұсына келгенде Мұратбек пен Арыстан қатар секіріп түсіп, су домалатып келе жатқан қойды ұстап алған (Ә.Әлімжанов, Отырар.). **2.** *Азайыңқырағаны, кеми түскені.* Алыста білмейтін, ар жақта өлім *с а я б ы р л а у* болса керек! – деді Дәмежан (М.Әуезов, Абай жолы).

САЯБЫРЛАУ[2] *Саябырла етістігінің қимыл атауы.* Қолөнершілердің еңбегіне немқұрайды қарау осындай ертеден келе жатқан шеберліктің *с а я б ы р л а у ы н а* әкеліп соқтырды (І.Омаров, Серпін). Балалардың талқысы қыза түсіп, *с а я б ы р л а у ғ а* айналған еді (С.Баязитов, Күтп. кездесу).

САЯБЫРЛЫҚ з а т. *Баяулағандық, толастағандық.* Енді бір азырақта әлгі ауыр сәттер артта қалып, сәл де болса *с а я б ы р л ы қ* орнап еді (С.Алдабергенов, Асу).

САЯБЫРСУ *Саябырсы етістігінің қимыл атауы.* Зеңбірек дабылының сәл ғана *с а я б ы р с у ы н* күткен атты әскерлер лап қойды (А.Тоқмағанбетов, Жыр.).

САЯБЫРСЫ= е т. **1.** *Біртіндеп жайлап бәсеңдеу, тыншу.* Алғашқыда өн бойым шымыр етіп, жүрегім соғып кетті де, артынша *с а я б ы р с и* бастады (С.Бақбергенов, Қарға там.). Асығыңды бермеді ме? Бермесін! Асылыңды көрмеді ме? Көрмесін! *С а я б ы р с ы п* қалмасын тек әйтеуір Сол баяғы сілтесің мен сермесің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Азаю, кему.* Екінші күні-ақ институт маңындағы адамдар *с а я б ы р с ы п,* ал одан кейінгі күндері мүлдем қаңырап бос қалды (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

САЯБЫРСЫТ= е т. *Біртіндеп жайлап бәсеңдету, тыншыту.* – Қатты айдамаңыз, жайлап жүріңіз, – дедім. Ол екпінін *с а я б ы р с ы т т ы* (Б.Момышұлы, Шығ.). Өйткені қайғы мен қанды естен шығара бастаған от алауына табынғандай, енді-енді жүрегім дүрсілін *с а я б ы р с ы т ы п* келе жатыр еді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

САЯБЫРСЫТУ *Саябырсыт етістігінің қимыл атауы.* Тек осы принциптер негізінде өршіп тұрған дағдарыс кезіндегі өзіне тән ішкі қайшылықтардан арылуға болады немесе ең ақыры *с а я б ы р с ы т у д ы ң* сәті түсер еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

САЯЖАЙ з а т. *Қала тұрғындарының жазда тұруға лайықтап, қала сыртында салынған бау-бақшалы үй.* Мұндай жайды директор да білетін сияқты: «Оның *с а я ж а й ы* алыс па, қай жерде, менің машинаммен барып, алып келіңдер», – дегенді айтты (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Ұзақ сапарға айналды *с а я ж а й* жаққа кетуім. Телефон шалып жеңіспен құттықтап қойдым ақырын, Тоғысбай қарттың жалғызын, Әжібай шалдың жетімін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *С а я ж а й* саламын деп әуелендім, Даладан өзім қашып тауға келдім. Тұмеке, ала ғой, – деп бере салған, Біреудің бір шегесін сауға көрдім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

САЯЖОЛ з а т. <франц. allee> *Жан-жағына жасыл желек, әсемдік ағаштары мен гүлдер отырғызылған адамдар жүруге, серуендеуге арналған жол.* Саябақ – гүлдері, тоғандары, *с а я ж о л д а р ы* бар үлкен бақ (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С а я ж о л* – саябақ ішіндегі жол; жан-жағына ағаштар, бұталар өсіріліп, асфальтталған жаяу жол (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

САЯЗ с ы н. **1.** *Терең емес, таяз. С а я з* сулы, айналасы зор бастақ, батпақты ащы көл Көксерекке үлкен қорған болып алды (М.Әуезов, Қараш.). Ол жас кезінде Арал теңізінің жағасында, әсіресе, *с а я з* қызыл суларға жүзген шүрегей қоңыр үйректерді көп көретін (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Аққөлден келген гидрогеология экспедициясының адамдары сордың суын өлшеп көргенде, қайық жүруге болмайтын, өте *с а я з* болып шықты (С.Бегалин, Жеткіншек). **2.** а у ы с. *Ой-өрісі тар, білімі үстірт.* – Ақылды ма деуші едім, е-е, сен де *с а я з* екенсің ғой, шырағым (М.Иманжанов, Менің махабб.). Кейбір *с а я з* адамдар өзінің өресіз ісіне әлдекімді кінәлап, кейін кете береді (М.Әмірәлиев, Жақсы мінез.). Сонда да болса солардың көбінің білімі *с а я з* болуы, қарапайым талаптарға да жауап бере алмауы – қынжылармық («Білім және еңбек»).

Саяз жүзді. *Ауырдың астымен, жеңілдің үстімен жүрді.* Әркімнің мақсаты өз керегінде, Біле алмадым пысығын, зерегін де. *С а я з ж ү з е р* сайқалдар ғапыл қылар, Хақиқат та діндағы тереңінде (Абай, Тол. жин.). «*С а я з ж ү з і п,* сайқалдар қапы қалмасын» дедік. Реті келген жерде өз тәжірибемізден, қазақ өмірінен қатыстырған мысалдарымыз да болды. Оны-мыз, әйтеуір, оқушы бірдеме ұқса екен дегендік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЯЗДА= е т. *Судың тереңдігі таяздау.* Өзен суы мүлдем төмендеп, *с а я з д а п* қалған, малта тастардың үстімен ағысы сылдырлап өтеді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Бір кезде ол мүлде *с а я з д а п,* оның құрғап қалған аралдарын ел мекендеді (Н.Баяндин, Саяхат.).

САЯЗДАН= е т. *Таяздану, тайыз болу.* Ақсу өзенінің суы барған сайын *с а я з д а н ы п* келеді (Ауызекі).

САЯЗДАНУ *Саяздан етістігінің қимыл атауы.*

САЯЗДАТ= е т. *Таяздату, тайыздату.* Осының салдарынан судың жоғары жағынан келген саяз бен құм суды одан әрі *с а я з д а т а* түседі (Жалпы биология).

САЯЗДАТУ *Саяздат етістігінің қимыл атауы.*

САЯЗДАУ[1] *Саязда етістігінің қимыл атауы.*

САЯЗДАУ[2] с ы н **1.** *Онша терең емес, таяздау.* Көлдің *с а я з д а у* шетінде суға шомылғандардың көптігі сонша, көз тұндырады (Е.Мырзахметов, Туған жер). Құсбек сұр бедеудің басын бұрып алып, өзеннің екі жағы жайпаңдау, суы *с а я з д а у* жерінен шолпылдатып, желіп өтті («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы *с. Ой-өрісі тарлау,*

үстірттеу. Сейсенбай Сандыбайға қарағанда, аузынан түбі сәл ғана жоғары, *с а я з д а у* кісі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қайырымы саяздау. *Мейірімі аздау, қайырымсыздау.* Ал сыныкшы, көрген жұрт таңғалатын, Қатаң әрі мейлінше паң болатын. Аулымызға жақында көшіп келген, *Қ а й ы р ы м ы с а я з д а у* жан болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

САЯЗДЫҚ з а т. **1.** *Терең еместік, таяздық.* Өзеннің *с а я з д ы ғ ы* да жақсы болды, арғы бетке қиналмай өтіп алдық (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Ой-өрісі, түсінігі төмендік.* Сүйген қызының мұндай *с а я з д ы ғ ы н а* бұрын Айбар да мән бермейтін (З.Қабдолов, Өмір.). Әсіресе, Абылайдың өнер, әдебиет жайлы ойының *с а я з д ы ғ ы* қынжылтатын (М.Сүндетов, Құмдағы.).

САЯЗСУ *Саязсы етістігінің қимыл атауы.*

САЯЗСУЛЫҚ: саязсулық шөгінділер. г е о л. *Теңіздің саяз өңірлерінде және тұщы суқойма түбінде, шамамен 200 м-ге дейінгі терең-діктерде түзілетін шөгінділер* (Қаз. тілі термин. Геология).

САЯЗСЫ= е т. *Саяздану, саяз тарту.* Арқадан соққан құп-құрғақ сары аңызақ бір ай бойы дамылдамады да, теңіз суы кері құлап, жылдағы кәсіпке қолайлы жағалаулар, қойнауқолтықтар қара жері шығып, *с а я з с ы п* қалды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

САЯЗЫРАҚ с ы н. *Таяздау, саяздау.* Үлкен ми терең өзекпен екі жартыға (оңға, солға) бөлінеді. Бұл бөлімдер *с а я з ы р а қ* өзекпен тағы төртке бөлінеді: 1) маңдай бөлімі, 2) төбе бөлімі, 3) желке бөлімі, 4) шеке (Ж.Аймауытов, Шығ.).

САЯҚ[1] с ы н. **1.** *Өз алдына бөлек жүретін, тусыған, бойдақ (жылқы).* Желі бойындағы жылқылардың биелерінен гөрі жарау, семіз, *с а я қ* аттары көп (М.Әуезов, Абай жолы). Жақсы айғырдың үйірін *С а я қ* ат сансыз жақтайды. Үлгіні бұзған орынсыз Жол көміп пайда таппайды (Базар жырау, Шығ.). // *Үйірден бөлек жүретін жылқы.* Бірақ әлденеден мазасы кетіп, еліріп алған семіз *с а я қ т а р ы* желігін басар емес (М.Дүзенов, Әке.). // *Жеке-дара, бөлек жүрген адам.* Жетім-жесір, *с а я қ т ы* Олжа қылып талапты. Қамал қылды қаланы, Бейсарамжал тамамы (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы). Құтты болсын, келінжан, аяғынан, Осы еді ғой күткенім баяғыдан. Мал-мүлкіңе ие бол, арнап жиған, Өсекшілдің сақ болғын *с а я ғ ы н а н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айтып жүрген өлеңді мен баяғы, Жылқы ішінде тұрмайды кей *с а я ғ ы.* Өз қолыңнан бермесең мен алмаймын, сіргежияр ағаның «батаяғы» (Түбек Байқошқарұлы//XIX ғ. қаз. поэз.). Арғымақтың баласы – Мойны жалсыз болса да, Қараны көрсе өктейді, Үйірде құтпан жалды айғыр, Жанына ерген *с а я ғ ы н* Құлағын жымып теппейді (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Оқшау, жеке-дара, жалғыз.* Сөйледі Әзім-дағы аянбай-ақ, Мен ғаріп бишарамын жүрген *с а я қ.* Әуелде өзі көрген бар қысаны Сөйледі бірін қоймай бастан-аяқ (Абай, Тол. жин.). *С а я қ* жүрген – таяқ жер (Мақал). // *Елден жырақта, бөлек, жалғыз жүріс.* Әлде мекемесіне келетін кісіден ығыр болып, қашқалақтап жүрген сырдаң *с а я қ* па екен дейсің (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Саяқ кетті. *Бөлектенді, ажырап кетті, алабөтен болды.* Әлемет келді басыңа Қайғылы болып өлесің. Елден *с а я қ к е т к е н і ң* Мұрадыңа жетпедің (Е.Қанбеков, Тұлпар тұяғы).

Саяқ қалды. *Оқшауланды, бөлектенді.* Осынау бір ел-жұрттан *с а я қ қ а л ы п,* өмірден хабар-ошарсыз қалғанын біреуге айтып, Омардың шағынғысы келіп кетеді (Ж.Жұмақанов, Екі жол).

Саяқ шегіртке. з о о л. *Жәндіктер табының тікқанаттылар отрядының нағыз шегірткелер тұқымдасының өкілі, ауылшаруашылық дақылдарының зиянкестері. С а я қ ш е г і р т к е* шалғындар мен далаларды мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология).

САЯҚ[2] з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Саяхатшы, жиһанкез.* Бірақ ықылым – Меке менен Медине-дүр. Молда емес, *С а я қ л а р д а н* білдім тыңдап (Құлымбет). Әлемнің не данышпан *с а я қ т а р ы,* өмір жоқ, ол тарапқа жол жоқ деген (І.Жансүгіров, Шығ.).

САЯҚСУ *Саяқсы етістігінің қимыл атауы.*

САЯҚСЫ= е т. **1.** *Үйірге қосылмай, өз алдына жеке кету.* Қысырақ үйірлеген бөрте бұрыл, *с а я қ с ы п,* шет жайылып емес жуыр. Қайнатқан қазан түспей, таң білінсе, Азанды сықақ қылар таста суыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Жануар бір-ақ рет құлындады да, қайтып қосылмай *с а я қ с ы п* кетті (О.Бөкеев, Мұзтау). **2.** а у ы с. *Топтан шеттеп, жалғыздану.* Ойын-сауықтың қызығына берілген қыз-жігіттер, көптен дабыр көрмей *с а я қ с ы п* қалған жас келіншектер жалықтым демейді, таң ағартып бір-ақ қайтады үйлеріне (К.Ахметбеков, Сый орамал). – Мәжнүн болып барамын күннен-күнге, Сау жандардан *с а я қ с ы п,* жүрген ерек (М.Мақатаев, Шығ.).

САЯҚТА= е т. *Өзгелерден бөлектену, жекедаралану, оқшаулану.* Беласар әдеттегіше келіншегі екеуі көктемде бір звено болып жазылған, жаз бойы екеулеп айлық тапты, *с а я қ т а п* күріш күтті (Д.Досжанов, Дария). Нәсілсіз туған бала айдасаң да, Он кісі басын қосқан жерге бармас *С а я қ т а п* оқымастан надан қалып, Білгеннің ақмақтықпен тілін алмас (Қабан жырау, Алтын қазық).

САЯҚТАЛ= е т. *Үйірге қосылмау, бөлектену.* Бұл кездегі азғана жылқы бастапқыдағыдай *с а я қ т а л м а й,* жат жайлауға бауыр басып қалған (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

САЯҚТАЛУ *Саяқтал етістігінің қимыл атауы.*

САЯҚТАН= е т. *Жекелену, даралану, жеке жүру.* Әкесі кеткелі Тұрар бала болып көп ойнамайды, өзге балалардан бөлініп, *с а я қ т а н а* береді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

САЯҚТАНУ *Саяқтан етістігінің қимыл атауы.*

САЯҚТАУ[1] с ы н. *Өзгеден шеттеу, оңашалау.* – Мен өзім *с а я қ т а у* өскен адаммын, бар ғұмырым осы Тарбағатайдың сай-сала, құзқиясын шарлаумен өтті – деді ол (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

САЯҚТАУ[2] *Саяқта етістігінің қимыл атауы.* Ақсақ әрі *с а я қ т а у д ы ң* реті жоғын білген Дархан артынан әлдекім итергендей боп от басына тақалды (О.Бөкеев, Өз отыңды.).

САЯҚТЫҚ з а т. *Өзгеден жекеленген жалғыздық, алабөтендік.* Төңірегінде ел бар ма, жоқ па, оған бәрібір: жабайы *с а я қ т ы қ қ а* еті әбден үйреніп алған адам (К.Ахметбеков, Ақдала). – Көзсіз ерлік, күн мен түнді теңестіретін сартаңым *с а я қ т ы қ* осы Қаршығамен сарқылар, – деді шал (О.Бөкеев, Қайдасың.).

САЯЛА= е т. **1.** *Көлеңкелі, жайлы жерде тыныстау, салқындау.* Вокзал алдындағы кішкене бақша таныс болатын, поезд тосып, көлеңкесіне талай *с а я л а й т ы н б ы з* (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). «Солдат», «солдат» дегенді естіп, сайда *с а я л а п* жатқандар өре түрегелді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Киіз қостың ішінде *с а я л а п,* жайбарақат әңгімелесіп отырған жігіттер жақындап келіп қалған ат дүбіріне елең етісті (М.Хасенов, Тұлпар.). **2.** а у ы с. *Мекендеу, қоныстау.* Түрлі жерді *с а я л а й т ы н* түрлі мақлұқтар бар, түрлі жердің бетіне шыққан түрлі түктер бар (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы). Қия-құзда Ұя бұзба! Дүние кең, Сыямыз да! Ая-бағын *С а я л а ғ ы н* Асылдардан Аямағын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Біреуді тірек, қамқор тұту, паналау.* Олар аз болса да қол ұшын беруге жараған өздеріндей шаруаларды *с а я л а д ы,* солардың көмегімен жұмысқа орналасты (Е.Естаев, Өмір.). Аяғын басып жүре алмай Көрінгенді *с а я л а п,* Қобыланды келді жағалап (Қобыланды батыр). **4.** а у ы с. *Тыныштық табу, тыншу.* Сап, сап көңілім, сап, көңілім, *С а я л а м а й,* сай таппай, Не күн туды басыңа, Күні-түні жай таппай? (Абай, Тол. жин.).

Жан саялады. *Жанын сақтады, бас сауғалады.* Бет-бетімен шұбады, Паналарға жер таппай Кемпір-шалдар жылады, Кірерге тірі көр таппай Жаннан халық түңілді, *Ж а н с а я л а р* жер таппай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

САЯЛАТ= е т. *Көлеңкелі, жайлы жерде тыныстату, салқындату.* Біз кетеміз, бұл жерде сен қаласың, Иемденіп қазақтың иен даласын. Киелі ағаш, мүмкін, сен атанарсың, *С а я л а т ы п* үш жүздің бел баласын (М.Мақатаев, Шығ.). Ол өмірге келгенде көктем еді, Жер гүлін, көк те нұрын төккен еді. *С а я л а т ы п* сал-самал өпкен еді, Сол өмірге несіне өкпеледі?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Жан саялатты. *Жанын сақтатты, бас сауғалатты.* Е-е, мына бұлғақтаған майда бейбақтар *ж а н с а я л а т а р* жер таппай, ызғы қашқан бейшара тышқан, қосаяқтар екен-ау (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

САЯЛАТУ *Саялат етістігінің қимыл атауы.*

САЯЛАУ *Саяла етістігінің қимыл атауы; көлеңкеде тынығу.* Шалқыған шаңқай түс кезінде адамның да *с а я л а у ғ а* жер таппай, бауырына кіріп кетеді (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Осындай кейбір кедейлер мұнда мал оттату үшін емес, сол тегін қымызды ішіп, салқын жерде *с а я л а у* үшін келеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

САЯЛЫ с ы н. *Тыныстауға жайлы, салқыны мол, көлеңкелі.* Ішімде: «баламның әулеті тап осы ағаштай *с а я л ы,* бұтағы жан-жаққа тараған жемісі мол болса игі еді» деген тілеуім де жоқ емес (Ғ.Сланов, Замана.). Қыста сорайып тұратын ағаштар қалың тоғайға айналып, *с а я л ы* жасыл көлеңкелерді молайтты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Күн қызып үлгірмеген, салқын ауа қоршаған *с а я л ы* теректің көлеңке бетінде тұрған ол әдемі көрінді (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Саялы мекен. п о э т. *Аялаған жер, өсіп-өнген орта.* Сонау жастық кезімнің *М е к е н і с і ң с а я л ы.* Ақыныңмын өзіңнің Алшаң басқан баяғы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

САЯҢ с ы н. *Көлеңкелілеу, ылғалдылау.* Олар әдетте *с а я ң* жердің бетіне өскен шөбіне не бұтасына қарап, жер астындағы судың қаншалықты тереңдікте жатқанын, оның ащы не тұщы екенін көбінесе мүлтіксіз болжайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

САЯР [ар. سيار] з а т. *Жүріс, жорық.* Сансыз *с а я р* мен шырғалаңға толы әскери қызметтің ақыры Петербургта аяқталып, Әулие атада үзілді (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

САЯСАТ [ар. سياسة] з а т. **1.** *Елді басқару ісін жүргізу, тақ қа, билікке ие болу, араласу, ел билеу ісі.* Алтыннан бұл болған соң өткен жұмыс, Аз болар аңлағанға қалай күміс. Болған соң мұндайынша мінген тақты, Шамалар *с а я с а т ы н* қиын біліс (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ғылым *с а я с а т т а н* тысқары болуы керек. Мен жазушы, ақын, ғалымдардың саясатпен шұғылданбағанын тәуір көрем («Айқын»). Әркім өз саласындағы міндетін таза, ұқыпты орындап жүрсе, *с а я с а т қ а* қосқан үлесі сол («Айқын»). **2.** с а я с и. <грек. politika> *Мемлекет қызметінің формасын, міндеттерін, мазмұнын анықтауды көздейтін әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасқа, билікті ұстап қалу мен пайдалануға байланысты қоғамның өмір сүру әрекетінің саласы. С а я с а т т ы ң* әлеуметтік бағыттылығы деп жүргеніміз – белгілі топтар тарапынан туындайтын өзгермелі және құбылмалы түсініктер мен мүдделердің күрделі жүйесінің нысанасы болып шығады (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Біріншіден, олар (алашордашылар) қазақ елін жаңа заманада қазақ ұлтының өкілдері билеу керек деп санады; Екіншіден, Қазақ мемлекеттігі совет жүйесі құрамында өзіндік ұлттық болмысын қалыптастыру керек деп білді; үшіншіден, саясатта плюрализм болуын қалады; төртіншіден, *с а я с а т т ы ң* негізі – отаршылдық қалдықтарын бар салада жою деп таныды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **3.** *Мемлекеттер арасындағы, сондай-ақ мемлекет ішіндегі билікке ие болуға немесе биліктің таралуына, шоғырлануына ықпал етуге қатысты әдетте шын мақсаты шебер жасырылған, бұркемеленген айлалы шаралар.* Бұл *с а я с а т* әсіресе соңғы кезде Әбілқайыр мен оның күйеу баласы Самарқанттың өмірі Әбусейіттің Ақсақ Темір тағына отырған кезінде өрши түсті (І.Есенберлин, Алмас.). Патша өкіметінің *с а я с а т ы н а* керекті болғандығы – қазақты оңай билеу үшін, бір болыстық жерге үш-төрт рудың басын қосып, оларды болыстыққа таластырып қояды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Тәжірибелі әккі отаршыл И.Неплюев айтқандай, казактардың күшімен Еділ, Жайық, Жем, Ұлқаяқ, Ертіс, Есіл сияқты өзендерден, оның салаларынан қазақты шөл далаға ысыру *с а я с а т ы*, шын мәнінде, экономикалық блокада жасауы тағы бір амалсыздық туғызды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **4.** *Қоғам өмірінің жекелеген саласында қандай да бір мақсатты көздейтін жалпы елішілік істерді жүзеге асыру шаралары.* Денсаулық сақтау жүйесін ақылы және ақысыз деп бөлу – халық үшін өте қауіпті *с а я с а т* («Жалын»). «Ішпеңдер» – деп бастықтарым зарлады, Тәртіп сақтау – *с а я с а т т ы ң* бар мәні. Ал өздері аз ішкен жоқ, бірақ та Туған елді талапайға салмады (К.Салықов, Жезкиік). Бірақ көші-қон *с а я с а т ы н д а ғ ы* соңғы кездегі солқылдақтар көңілге күдік ұялатып, ертеңімізге еріксіз алаңдатады («Парасат»). **5**. *Билік басындағы жеке тұлғаның немесе шағын топтың ел билеудегі ерекше қолтаңбасы, әдіс-айласы, бағыты мен амалдарының кешені.* Сталиндік *с а я с а т т ы ң* бізге жақпағаны тәрізді, тотскиилік жоба да біздің симпатиямызды тудыра алмайды (М.Шоқай, Таңд.). Мақала авторы Түркия көйлерінде (шаруаларында) кемализм *с а я с а т ы* нәтижесінде туылуы тиіс «таптық жіктелуді» көрсету үшін көп күш салады (М.Шоқай, Таңд.). Бұл *с а я с а т* орыс патшалығының қазақ даласын жоңғар қолымен бағындыруды көздегендігін аңғартады («Айқын»). **6**. *Ұжымның, мекеменің өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыру бойынша іс-қимылы, оның әрекет, қызмет ету үлгісі.* Екеуінде де әуелі Шерхан Мұртаза бастап берген баспагерлік *с а я с а т т ы* кейінгі редакторлар жүйелі түрде жалғастыра білді («Жалын»). Министрліктің тікелей үш мәселемен – саланың заттық-техникалық базасын жақсартумен, маманданған кадрлар дайындаумен, репертуарлық *с а я с а т т ы* реттеумен айналыса бастағаны жайында айтып бердім («Зерде»). **7.** а у ы с. *Ел билігінің тұтқасын ұстағандар. С а я с а т т ы ң* құралы – мақтаншақтық, Төс қақпайтын әкімді қайдан таптық Сырттан даттап сұмпитып, көзге мақтап, Кей сұқсырды сұңқардай жайнаңдаттық (К.Салықов, Жезкиік). **8.** а у ы с. *Амал, айла-шарғы, құрал.* Бұл тұста статистиканың да – үлкен *с а я с а т*, психологиялық құрал, демографиялық қару екенін ұмытпаған жөн («Айқын»).

Ақпараттық саясат. с а я с и. *Қоғамда ақпараттар желісін дамытуға бағытталған мемлекеттік органдардың реттеушілік қызметі.* Мемлекет өзінің экономикалық, әлеуметтік-саяси, ұлттық мүдделеріне сәйкес *а қ п а р а т т ы қ с а я с а т* ұстанады (Саяси түс.сөзд.). Дұрыс таңдап алынған *а қ п а р а т т ы қ с а я с а т* қоғамның мүдделі мұраттарына жол бастайды (Саяси түс.сөзд.).

Аштық саясат. ***Геноцид саясаты***. Қазақтың аяусыз қырғынға ұшыраған аса қасіретті, та-

рихи қаралы кезеңі, ұлт ретінде тұтастай жойылып кету қаупі төнген ХХ ғасырдың 20–30-жылдарындағы қызыл империя ұйымдастырған «*а ш т ы қ с а я с а т*» – нәсілшілдік геноцид. Мұстафа Шоқайұлы айтқандай, қазақ ұлтын «коммунистің «балғасымен» жаншып, «орағымен» орып тастау» көзделді («Ана тілі»).

Әлемдік саясат. с а я с и. <ағыл. world politics> *Жаһандану жағдайында қалыптасқан әлемнің жаңа саяси жүйесін зерттейтін ХХ ғасырдың соңында АҚШ-та пайда болған ғылыми және білімдік пән.* Қазіргі *ә л е м д і к с а я с а т* жаһандану жағдайындағы халықаралық қатынастардың барлық мәселелерін қамтитын қарқынды даму үстіндегі ғылыми пән (Саяси түс. сөзд.). Кейде *ә л е м д і к с а я с а т т ы ң* синонимі ретінде халықаралық саясат ұғымын қолданады (Саяси түс. сөзд.).

Әлеуметтік саясат. *Мемлекеттік билік және басқару органдарының әлеуметтік-экономикалық қатынастарды реттеу, қоғамның барлық салаларын үйлестіру, негізгі әлеуметтік топтардың мүдделерінің арасалмағын теңестіру, тұрақтылық пен азаматтық келісім бойынша атқаратын іс-қимылдары, қызметі.* Казармалық социализм дегенмен де халықтық демократиялық биліктің рухын танытты. *Ә л е у м е т т і к с а я с а т т а* оқып білім алуды, денсаулық жүйесін қалыптастырды, ұлт теңдігін іске асырды, әйелдер бостандығын үстем етті (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Ол «ұлы шахмат тақтасы» болып табылатын жер шарының қай бөлігінде *ә л е у м е т т і к с а я с а т т а* тегеурінді тұлға болып табылатын қай іргелі мемлекеттердің үстемдік құратынын алдын ала болжалдап та қойды («Егемен Қазақстан»).

Әскери саясат. с а я с и. *Әскери істер саласындағы мемлекеттің жалпы саясатының құрамдас бөлігі, мемлекеттің әскери қызметті басқару өнері. Ә с к е р и с а я с а т т ы ң* екі негізі құрамдас бөлігі бар: әскерді құру, қорғанысты қамтамасыз ету (Саяси түс. сөзд.).

Геноцид [геноцидтік] саясаты. *Қандай да бір ұлттық, этникалық, нәсілдік немесе діни топ өкілдерін түгелдей немесе жекелеп қасақана қырып-жоюға бағытталған үстемдік саясат.* 1916 жылы патша өкіметі *г е н о ц и д с а я с а т ы н* жүргізді, қазақ сахарасында «от жалынға шарпылған жер мен ел» тактикасын қолданды. Қазақстан жеріндегі қазақтардың саны 446 мың адамға кеміді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Біз, Нардаранның мұсылмандары, Израильдің палестиналықтарға қарсы *г е н о ц и д с а я с а т ы н а* қарсымыз. Біз Израильден соғысты доғаруын талап етеміз және біз Палестина халқымен бірге екенімізді мәлімдейміз («Ана тілі»). 2,5 миллион қазақ халқын аштықтан қырып, жүздеген мың адамды қуғын-сүргінге ұшыратқан большевиктердің *г е н о ц и д т і к с а я с а т ы н а* қандай баға берілді? («Жас Алаш»). Голошекиннің *г е н о ц и д т і к с а я с а т ы* шарықтау шегіне жеткен кезде Сталин оны 1932 жылы желтоқсанның 4-і күні кері шақырып алып, 18–20 аралығында оның орнына Орал облыстық партия комитетінің 2-ші хатшысы Л.Мирзоянды жібереді («Жас Алаш»).

Екіжүзді саясат. *Алдау саясаты, билік иелерінің айламен халықты өз жағына шығарып, оның мүдделерін аяққа таптау.* Десе де кеңес үкіметі *е к і ж ү з д і с а я с а т* ұстанды: қаржылай көмекті көз қылып беруін бергенмен, Екі Досты Саратовта тұтқындап, ол ақшаларын қайта алып қойды («Парасат»).

Жазалау саясаты. с а я с и. *Мемлекетті қылмыстық-құқықтық реттеудің жаза кесу саласы бойынша тұжырымдары.* Кез келген *ж а з а л а у с а я с а т ы* сияқты ол үнемі өзін қолдайтын қоғамдық көзқарасты дәлелдеуді, жұмылдыруды талап етеді («Егемен Қазақстан»).

Империалистік саясат. с а я с и. ***Империялық саясат***. *И м п е р и а л и с т і к с а я с а т*, коммунистік космополитизм, халқымыздың ұлттық мәдениетін терістеп қана қоймай, жеке азаматтарымыздың ұлттық болмысына да залалын тигізген («Зерде»).

Империялық саясат. с а я с и. *Ірі монополиялар және басқа аумақтағы шикізат көздері мен ықпал ету салалары үшін күресіп отыратын капиталистік елдердің мүддесіне қызмет ететін саясат.* Кеңес өкіметі сол *и м п е р и я л ы қ с а я с а т т ы* шын мәнінде жалғады, өйткені ол да аз ұлттар тым-тырақай бөлініп, бөлшектеніп кетеді деп түсінді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Бәрінен бұрын бауырлас башқұрт, татар ағайын үшін тарылған өрісте тыныстау, *и м п е р и я л ы қ с а я с а т қ а* иілмеу қиындап барады («Жас Алаш»). *И м п е р и я л ы қ с а я с а т* елдің, халықтың ұйытқысы болған дінбасыларынан, қазақтың әліпбиінен айыруды көздеді («Түркістан»).

Инвестициялық саясат. с а я с и-э к о н. *Инвестициялардың неғұрлым басым бағыттарын айқындайтын шаралар жүйесі. И н в е с т и ц и я л ы қ с а я с а т* – өндірісті немесе кәсіпкерлікті дамыту, пайда немесе басқа да түбегейлі нәтиже алу мақсатында шаруашылық жүргізуші субъектінің аймақтың, елдің ішінде де қаражат салу көлемін, құрылымы мен бағытын

белгілейтін шаруашылық шешімдердің жүйесі (Саяси түс. сөзд.).

Кәсіби саясат. ж а ң а. *Жеке тұлғаның кәсібі болып табылатын жоғары технологиялар бойынша саясат жүргізу ісіне қатысты саяси кеңестер мен ұсыныстар беруге негізделген адам қызметінің бір түрі. К ә с і б и с а я с а т* бұл жеке тұлғаның кәсібі болып табылады (Саяси түс. сөзд.).

Кеден саясаты. э к о н. *Кеден бақылауы құралдарының неғұрлым тиімді пайдаланылуын қамтамасыз ету және кеден шекарасы ішінде тауар айырбасын реттеу, ішкі рынокты қорғау және ұлттық экономиканы дамыту үшін мемлекет жүзеге асыратын шаралар кешені. К е д е н с а я с а т ы* мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының құрамдас бөлігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қазыналық саясат. э к о н. *Үкіметтің салық салу және бюджет шығыстары саласындағы саясаты. Қ а з ы н а л ы қ с а я с а т* экономикаға ықпал ету мақсатында салық салуды және мемлекеттік сатып алу құрылымын өзгерту жөнінде үкімет органдары тарапынан қолданылатын шаралар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қаржы саясаты. э к о н. *Экономикалық саясаттың құрамдас бөлігі, мемлекеттің өз атқарымдары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін қаржыны ұйымдастырып, пайдалану шараларының жиынтығы. Қ а р ж ы с а я с а т ы* қаржы ресурстарын жұмылдыру, оларды бөлу нысандары мен әдістерінде, қаржы заңнамасында, мемлекеттік кірістер мен шығыстар құрылымында көрініс табады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Құқықтық саясат. с а я с и. *Құқықтық әрекет аясында жүзеге асырылатын идеялар, шаралар, міндеттер мен мақсаттар, бағдарламалар, принциптер кешені, құқықтық кеңістіктегі қатынастар мен байланыстар, мүдделерді қамтитын қатынас саласы.* Алқабилер сотын енгізу, Республика конституциясында көрсетілгендей, Қазақстанның жақын уақыттағы *қ ұ қ ы қ т ы қ с а я с а т ы н ы ң* бірден-бір басым бағыты («Егемен Қазақстан»). Жақында 2009–2012 жылдарға арналған Адам құқықтары саласындағы Ұлттық іс-қимыл жоспары және 2010–2020 жылдарға арналған *Қ ұ қ ы қ т ы қ с а я с а т* тұжырымдамасы қабылданды («Парасат»).

Қызыл саясат. г а з е т и. *Кеңес өкіметі жүргізген бір идеологияға күштеп бағындыру саясаты.* «Қазақ, қырғызға көрші отырған түрік тектес ұлт пен ұлыстарда аштық деген болған жоқ», – деп *қ ы з ы л с а я с а т* бар пәлені қазақ, қырғыздың өзіне аударып салды («Ана тілі»).

Мемлекеттік жаңартпалық саясат. э к о н. *Ғылыми, технологиялық және ұйымдық-басқарушылық жаңалықтарды жасап, өндірісте игеру, рынокқа жылжыту саласында ғылыми-техникалық саясатты қалыптастыруға және мемлекеттің, ұлттық капиталдың және ғылыми қоғамдастықтың мүдделері үшін оны іске асыру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға байланысты мемлекеттік қызмет бағыты* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Мемлекеттік саясат. с а я с и. *Мемлекеттің қоғамдық істерді жүзеге асыруға қатысуы, мемлекеттің іс-қимылы мен әрекетінің формасын, міндеттері мен мазмұнын, бағытын анықтайтын идея, ұстанымдар, шаралар кешені.* Президент басқаруымен *М е м л е к е т т і к с а я с а т* жөніндегі ұлттық комиссия құрылып, оған еліміздің көрнекті ғалымдары мен саясаткерлерін қатыстырып, тәуелсіз мемлекетіміздің ішкі, сыртқы саясатының жаңа байыптамаларын жасауға кірістік («Егемен Қазақстан»). «Бөліп ал да, билей бер» саясатын өз халқына қарсы ұйымдастырғандар түбінде өз сазайын алары хақ. Ал Қазақстан қоғамына бөлінуге әкеп соғатын емес, қазақ тілі мен ұлтының аясында бірігуге үндейтін *м е м л е к е т т і к с а я с а т*, ұлттық идеология қажет («Айқын»).

Монополиясыздандыру саясаты. э к о н. *Ірі коммерциялық ұйымдардың бәсекені шектейтін қосылуларына және қосып алуларына заңды құралдармен жол бермеу, баға туралы сөз байласуларға т.б. тыйым салу шаралары* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Нәсілшілдік саясаты. с а я с и. *Кенже қалған немесе тең құқықсыз халықтарды нәсілдік белгілеріне қарай бөлектеп, қысым көрсетіп, қудалауға, қырып-жоюға қарай бағытталған кертартпа саяси әрекеттер кешені.* Италияның *н ә с і л ш і л д і к с а я с а т ы* Еуропаның көптеген елдерінен қолдау тапқанына куә болып отырмыз (М.Шоқай, Таңд.)

Отарлау саясаты. с а я с и. *Өктем елдің басқа елді өзіне тәуелді ету, қол астына кіргізуге бағытталған қанаушылық мақсаттарды көздейтін іс-қимыл, айла-тәсілдер кешені.* Егер орыс мұжығы шынымен патшалық *о т а р л ы қ с а я с а т ы н ы ң* «күнәсіз құралы», тіпті, құрбаны болса, онда патша үкіметінің жоғалуынан соң, отаршылдық ниеттерінен баз кешіп, Түркістан халқымен жақындасудың жолдарын іздеген болар еді (М.Шоқай, Таңд.). Айтпақшы, қазақта «қылмыс» деген сөз мүлде болған емес. Оның орнына «теріс қылық», «елден безген» деген сияқты сөздер қолданылған. Ал «қылмыс»,

«қылмыскер» деген ұғымдар Ресейдің *о т а р л а у с а я с а т ы* кезінде шығарылған реформа, уставтар негізінде пайда болды («Айқын»).

Отаршылдық саясат. ***Отарлау саясаты***. Өзгені не қылайын, *о т а р ш ы л д ы қ с а я с а т ы н* қолданбас-ау дейтін білім кеңесі екеш білім кеңесі де мені аямады (М.Дулатов, Шығ.). Қызыл Ресей бірталай мәселелерді, соның ішінде мақта мәселесінде бүгінгі қызыл Ресей ұстанып отырған *о т а р ш ы л д ы қ с а я с а т* патшалық Ресейді шаң қаптырып кетті деуге болады (М.Шоқай, Таңд.).

Рефляциялық саясат. э к о н. *Экономикалық жағдаяттың нашарлауы жағдайында экономикалық өрлеуді және жұмыспен қамтылуды ынталандыруға тиіс, экономиканы реттеу түрлерінің бірі. Р е ф л я ц и я л ы қ с а я с а т* мемлекеттік шығыстың көбеюіне, салықтардың төмендеуіне, несие-ақша экспансиясын ынталандыруға, пайыздық мөлшерлеменің төмендеуіне септігін тигізеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Салық саясаты. с а я с и-э к о н. *Мемлекеттің дұрыс қызмет жасауы үшін қаржы жинауына байланысты міндеттерді тиімді шешуге бағытталған мемлекеттік шаралар жиынтығы. С а л ы қ с а я с а т ы н д а* тиімділік пен әділеттілік арасындағы тепе-теңдікті сақтау керек (Саяси түс. сөзд.). *С а л ы қ с а я с а т ы* мемлекеттік басқарудың саяси және экономикалық аспектілерімен тығыз байланысты (Саяси түс. сөзд.).

Саясат әлемі. *Мемлекетішілік және мемлекетаралық қатынастарды реттеуге, биліктің таралуына, шоғырлануына әсер етудің жолдары мен шаралары. С а я с а т ә л е м і н д е* әлі де мол тәжірибе жинақтай қоймаған өзінің ұлтына қажетті көмек көрсетуді ол осы жолы Қазақстан басшысынан өтінді («Парасат»).

Саясат әлеуметтануы. ғ ы л. *Қоғамның, жекелеген әлеуметтік топтардың мемлекетке және билік институттарына көзқарасын саяси сана, саяси мінез-құлық тұрғысынан анықтайтын әлеуметтану ғылымының саласы. С а я с а т ә л е у м е т т а н у ы* жеке тұлғаның, партиялар мен қоғамдық ұйымдардың саяси шындыққа т.б. байланысты ой-пікірлерін саралайды (ҚҰЭ).

Саясат әуесі [hауасы]. *Елдер мен елішілік саяси топтар арасындағы билікке ықпал етуге талас негізінде қалыптасқан жағдаят, саяси кеңістіктегі ахуал.* Кавказда 80-жылдар, 90-жылдардың бас кезінде *с а я с а т ә у е с і* қандай екенін білген адамға «Ревизордың» түрік тілінде шығуының мәнісі қандай екендігі белгілі (М.Дулатов, Шығ.). Біздің Россиядағы *с а я с а т h а у а с ы* оның атқарған ғылым ісіне қарсы болып, 35 жылдан бері Франциядағы Париж шаhарында тұр (Ә.Бөкейханов, Шығ.)

Саясат дүниесі. *Саясаттануға қатысты білімдер; саясатқа қатысты үдерістер мен үрдістер.* Бұрын мектеп өмірден, тұрмыстан, әлеумет мұңынан, *с а я с а т д ү н и е с і н е н* жырақ болушы еді, енді мектеп оларға орайлы жасалу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Саясатқа жүйрік. *Айлалы, өз дегеніне оңай жететін.* Әр нәрсенің қыбын ақылмен тауып, аптықпай пішетін, *с а я с а т қ а ж ү й р і к* бай осы тұста сең соққандай қатты алдырып қалды (С.Жүнісов, Ақан сері).

Саясат қайраткері. *Өз елінің мүдделерін қорғауда, жүзеге асыруда маңызды болып табылатын саяси шараларды атқарушы, қоғамның саяси өмірінде оң үрдістерді қалыптастыруға ықпал етуші белсенді тұлға.* Үстіміздегі XX ғасырдың 30-жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ интеллигенциясының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі – аса көрнекті мемлекет, қоғам және *с а я с а т қ а й р а т к е р і*, үлкен ғалым профессор Халел Досмұхамедұлы (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.).

Саясат құралы. *Саяси шараларды жүзеге асыруға септігін тигізетін тәсіл, амал т.б.* Газетті қуатты *с а я с а т қ ұ р а л ы н а* айналдыра білген Муссолини 1914 жылы жаңадан «Пополо Д'Италия» («Италия халқы») деген газет шығарып, оны ұлттық-фашистік көзқарастағы басылымға айналдырған («Парасат»).

Саясат қызметшісі. *Елдің саяси шараларын, мақсат-міндеттерін жүзеге асыруды көздейтін құзырлы орындардың қызметкері, лауазымды тұлға. С а я с а т қ ы з м е т ш і с і* де, заң қолданушы би де, құлық түзетуші де адамдардың қылығын жақсы ұғып, білуге тиіс (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Саясат сахнасы. *Саяси іс-қимылдар өтіп жатқан, шаралар жүзеге асып жатқан кеңістік.* Голощекин мен Сафаров *с а я с а т с а х н а с ы н а н* ғайып болды (М.Шоқай, Таңд.). Егер ұлттық буржуазия бір жеңнен қол шығарып, бірлесе әрекет етсе, *с а я с а т с а х н а с ы н д а ғ ы* креолдарды, яғни өзге ұлт өкілдерін нарықтан ығыстыруға, шаңырақтың кімдікі екенін байқатуға шамалары жетеді («Айқын»). «Ынтымақсыз елді ұрысы билейді, ынтымақты елді дұрысы билейді» демекші, осы ретте *с а я с а т с а х н а с ы н а н* нық орнын белгілеп үлгерген индегенистердің тобына ынтымақ, бірлік тілейміз («Айқын»).

Саясат субъектісі. с а я с и. *Саяси іс-қимылдар мен саяси әрекетке қатысушы партиялар, қозғалыстар, тұлғалар, топтар мен мемлекеттер және басқа да саяси институттар.* Курчатов қаласында жастар *с а я с а т ы н ы ң с у б ъ е к т і с і* 14 жастан 29 жасқа дейінгі жастар қатары болып табылады, оның саны қала тұрғындарының жалпы көлемінен 30% құрайды («Егемен Қазақстан»). Ел тарихында алғаш рет Қазақстан заңдарының өз территориясында Кеңес Одағы заңдарынан басымдығы жарияланды. Қазақстан шын мәніндегі халықаралық *с а я с а т с у б ъ е к т і с і н е* айналды («Хабаршы»).

Саясат тартысы. *Саяси күштер мен нысандардың саяси кеңістіктегі ықпал, билікке таласы.* Нариманның алғаш *с а я с а т т а р т ы с ы н а* көзі ашылуына себепкер болған нәрсенің бірі – II Александр патшаны төңкерісшілердің өлтіруі (М.Дулатов, Шығ.).

Саясат түзеді. *Іштей мүдделі болған жасырын мақсаттарын орындауды ойластырды.* Бірақ келушілердің көбі таныс ауылдың адамдары болып, шеттен қос ат жегіп, *с а я с а т т ү з е п* келетін қонақ бұл ауылға жат еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Саясаттың акулалары. г а з е т. ж а ғ ы м с ы з. *Саяси кеңістікте басқыншылық танытатын үстем топтар, елдер т.б. немесе солардың өкілдері.* Бұған дейін алыстан бақылап жатқан әлемдік *с а я с а т т ы ң а к у л а л а р ы* Алматыға да ат басын бұра бастады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Саясат тілі. *Саяси жетекші мен сайлаушылар арасындағы байланыстың, саяси шындықты білдіру мен тіркеудің құралы ретіндегі тіл. С а я с а т т і л і* – сайлаушылардың санасын алдап-арбаушы маңызды құрал (Саяси түс. сөзд.).

Саясатын жүргізді. а) *Айла-шарғысын, саяси мүддесін іске асырды.* Бір жағынан, басын қорғап, патша хүкіметінің құралы болған орыс-казактармен жауласу, патшалардың *с а я с а т ы н ж ү р г і з г е н* хандармен алысу; екінші жағынан, қоныска таласып естек, қалмақ, түрікпен секілді көршілермен жауласу; үшінші жағынан, өзара ру таластары – Кіші жүздің өткен тарихында кездесіп келеді де тұрады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Елді бөліп-бөліп Жәңгір әр рудың, әр тайпаның басына бір-бір төре қойды. Бұлар өз қол астында Жәңгірдің *с а я с а т ы н ж ү р г і з е* бастады. Ел ішінде әділдік жойылды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). ә) *Ойын іске асырды, айла-амалдармен көздегеніне жетті.* Еділ-Жайықтың арасын мекендеген қазақты торына кіргендей билеп, жуасытуын оңай көрді. Арқадағы көп қазаққа *с а я с а т ы н ж ү р г і з у г е* жуасыған қазақты құрал қылғысы келді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Саясат ісіне көгендеді. *Саясатты қатыстырды, саясатты араластырды.* Жұрт шаруасын *с а я с а т і с і н е к ө г е н д е п*, жәбір қылып отырсыңдар дейтін (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Солақай саясат. *Кесапаттарға, басқаның мүддесінің аяққа тапталуына әкеп соқтыратын саясат.* Бұрынғы Кеңестер Одағы жүргізген *с о л а қ а й с а я с а т т ы ң* кесірінен Қазақстанда экологиялық проблемалар тіпті көбейіп кеткен («Парасат»).

Сыртқы саясат. с а я с и. д и п л. *Халықаралық аренадағы мемлекеттер мен халықтар арасындағы өзара қарым-қатынасты реттеуші саясат. С ы р т қ ы с а я с а т т ы* жүзеге асырудағы ең басты құралы – екіжақты немес көпжақты келісімдер мен келіссөздер (Саяси түс. сөзд.). Патриарх баспасөз бетінде халыққа және президентке өзінің ішкі және *с ы р т қ ы с а я с а т ы* туралы үндеуін жариялап тұрады, сайланған президентке өзінің ақыл-кеңесін береді, өз діниідегілерге бағыт-бағдар беріп жатады, мемлекеттің ішкі саясатын қолдайды, тіпті заң шығару ісіне де араласады («Айқын»).

Тауар саясаты. э к о н. *Тауарға қатысты мәселелер қамтылатын кәсіпорынның маркетингілік қызметінің нышаны. Т а у а р с а я с а т ы н д а* тауардың түр-түріне қатысты саясат, жана тауарлар жасау, оларды өндіріске жіберу, тұтынушылар сұранымын жоғалтқан тауарларды эксперт бағдарламасынан алып тастау, тауарларды сәнге лайықтау, буып-түю, тауар белгісі және тауар атауы мәселелері қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тұрақтандыру саясаты. э к о н. *Экономиканың циклді ауытқуларының тігісін жатқызуға бағытталған мемлекеттік реттеу шараларының жиынтығы.* Әдетте, *т ұ р а қ т а н д ы р у с а я с а т ы* нақты ұлттық жалпы табыстың әлеуетті ұлттық жалпы табыс төңірегінде ауытқуының инфляциялық және дефляциялық зардаптарын жоюды көздеген әрекеттерінен көрініс табады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тіл саясаты. с а я с и. *Тілдің даму тағдырын белгілейтін мемлекеттік шаралар жүйесі.* Тәуелсіздікті рухани баянды ету үшін *т і л с а я с а т ы* идеологиялық сарынға бағынышты, жалынышты болмауы шарт (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Адамзат тарихында жүздеген тілдер жойылып, «өлі тілдерге» айналып кетті. Бәрінің де жойылу себебі – олардан зор тілдер-

дің шығуы. Ал оның өзі әділетсіз *т і л с а я с а т ы н ы ң* салдары болып табылады (Саяси түс. сөзд.).

Ұжымдастыру саясаты. т а р. *XX ғасырдың басында жекеменшіктегі мал-мүлікті зорлықпен ұжымдарға тартып алып беру арқылы, ұжымдық шаруашылық құруға бағытталған күштеу саясаты.* Кеңес өкіметі Аронштам мырза Түркістандағы *ұ ж ы м д а с т ы р у с а я с а т ы н ы ң* жергілікті жағдайға сәйкес келмейтін айтқан кейбір жергілікті коммунистерді «керітөңкерісшіл» деп айыптады (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлт саясаты. *Көпэтникалық мемлекеттің өз аумағындағы ұлттар, ұлыстар мен халықтарға қатысты саясаты.* Осы кеңесте большевиктердің *ұ л т с а я с а т ы* басты назарға алынып, жергілікті кадрлардың ұлтшылдық бағыты айыпталды, сонымен бірге КСРО-дағы түркі халықтарының конфедерациясын құру идеясына соққы берілді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). Пролетариат диктатурасына қызмет ететін лениндік *ұ л т с а я с а т ы н а н* біз ешбір жақсылық күтпейміз (М.Шоқай, Таңд.)

Ұлттық саясат. *Ұлт саясаты, құрамында негізгі ұлтпен бірге бірнеше ұлттардың басын біріктірген мемлекеттің осы ұлт мүдделерін қиюластырып, реттеу үшін ұстанатын саясаты.* Кеңес өкіметінің *«ұ л т т ы қ с а я с а т ы»* басынан аяғына дейін ұлттық езу, қанау саясаты (М.Шоқай, Таңд.). Ұлттық, конфессиялық негіздегі қайшылықтар көп жағдайда мемлекеттің *ұ л т т ы қ с а я с а т ы н ы ң* жетілмегендігінен де болады («Жалын»).

Ішкі саясат. с а я с и. *Қалыптасқан әлеуметтік құрылымды сақтап, нығайтуға бағытталған мемлекеттің, оның құрылымдары мен институттарының қызметінің экономикалық, демографиялық, әлеуметтік-мәдени т.б. бағыттарының жиынтығы.*Үлгі алсақ, олардың ұлт мәртебесін сыйлауынан үлгі алуымыз керек еді. Біздің *і ш к і с а я с а т ы м ы з д а* Батысқа еліктеу басым («Айқын»). Ішкі саясат басқармасы *і ш к і с а я с а т* саласында жергілікті мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіретін, қоғамдық бірлестіктердің қызметіне, қоғамдық-саяси жағдайларға мониторингті, талдауды және болжауды ұйымдастырып, ішкі саяси тұрақтылықты сақтау мен қоғамды біріктіруді жүзеге асырушы мемлекеттік орган болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Экологиялық саясат. *Экологиялық жағдайды және елдің табиғи ресурстарын ұтымды жұмсауды қамтамасыз етуді басқару мақсатында мемлекетпен қабылданған арнайы саяси, экономикалық, заңнамалық және өзге де шаралардың жүйесі.* Мемлекеттік *э к о л о г и я л ы қ с а я с а т т ы ң* мақсаты – экономиканың, қоғамның, табиғаттың үйлесімді, тепе-теңдікте дамуын қамтамасыз ету (Саяси түс. сөзд.).

Экономикалық саясат. с а я с и-э к о н. *Елдің мақсаттарына, міндеттеріне, мүдделеріне сәйкес экономикалық процестерге белгілі бір бағыттылық беру үшін мемлекет, үкімет жүргізетін іс-қимылдардың сара жолы; экономиканы басқару саласындағы шаралар жүйесі.* Орталықтың аймақтардың үстінен бақылау жасауының екінші түрі – меншік бірыңғайлығына, финанс жүйесіне, транспорттық-экономикалық құрылым мен экономикалық механизмге негізделген *э к о н о м и к а л ы қ с а я с а т* болды (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). *Э к о н о м и к а л ы қ с а я с а т* құрылымдық, инвестициялық, қаржы-несие, әлеуметтік, сыртқы экономикалық, ғылыми-техникалық, салық, бюджет саясатын қамтиды (Қаз. тілі термин. Экономика). Өмірді алға сүйрейтін жалаң ұран емес, мемлекеттің сарабдал, салиқалы *э к о н о м и к а л ы қ с а я с а т ы*, күнделікті нақты істер («Айқын»).

САЯСАТКЕР з а т. **1.** с а я с и. *Өз қызметіне нақты саяси идеологияны басшылыққа ала отырып, саяси жағдай қажеттіліктеріне сай шешімдер қабылдайтын, кәсіби саясатпен айналысушы тұлға.* Жаһандану немесе ғаламдану деген сөздің тарай бастағанына біраз жыл болды. Бұл сөздің мағынасын кейбір *с а я с а т к е р*, социологтар түрліше түсіндіріп, өздерінше бұдан әлденендей жақсылықтың нышанын көргендей сыңай байқатады («Қаз. әдеб.»). Керек болса, ол мемлекет ісіне араласа жүріп, өзін көрсетіп, өзін-өзі насихаттамай-ақ іс тындыруға болатынын дәлелдеп жүрген сарабдал *с а я с а т к е р* («Егемен Қазақстан»). Біз тәуелсіз ел деп халықаралық ұйымдарға емінбей еркін кіретін, көгілдір байрағымызды желбіретіп, басқа елдің төріне ілетін, әлемдік қоғамдастықта қай елдің өкілдері болса да қаз-қатар алдыңғы легінде жүретін, елі аман, жұрты тыныш, шекарасы бүтін, көңілі көтеріңкі, қабағы ашық, жүзі жарық *с а я с а т к е р* көсемі бар парламенттік республикалық мемлекетті айтамыз (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Өз ойлағанына амал-айламен жететін, мақсаты шебер бұркемеленген, саясатпен айналысушы адам. С а я с а т к е р* бейсана ойнамайды, Ойнаған боп ойрандар ол талайды. Әбиауыз есептен жаңылғанда Әккі «ойыншы» арбалап, дорбалайды (К.Салықов, Жезкиік).

Саясаткерлер элитасы. *Саясатқа, оны ұйымдастыруға, жүзеге асыруға қатысты әлеуметтік қабаттардың ішіндегі ең жоғарғысы.* Ғалымдар оларды *с а я с а т к е р л е р* (немесе шенеуніктер) *э л и т а с ы*, әскери элита, бизнес элита, интеллектуалдық элита деп топтап жүр («Жас Алаш»).

САЯСАТКЕРЛІК з а т. *Саясаткер болушылық, саясатпен айналысушылық.* Заңды жасап алып, сол заңды іске асыра алмай отырғанымызды үлкен *с а я с а т к е р л і к* деп ұғатынымызды қайтерсің?! («Айқын»).

САЯСАТҚҰМАР с ы н. *Бәрін саясатқа айналдыратын, айлакер.* Шынында да, «саясаткшы» деген атау орысшасы сияқты шынайы саясат адамын бейнелейтін болса, *с а я с а т қ ұ м а р* деген сөз ақыл-парасаты төмен, пайымы таяз, бірақ пысықсынған белсенді адамның кейпін білдіреді, ал «саяси» деген сөз өзінің тұпнұсқасы сияқты анықтауыш қызметін атқарады (Қ.Сағындықов, Көсем.).

САЯСАТСЫЗ с ы н. *Саясаты жоқ, саяси емес.* Барлық адамға да өз ақылы айқын, өз баласы жарқын көрінеді. Үш нәрсені баянсыз деп біл: саудасыз тауар, айтыссыз ғылым, *с а я с а т с ы з* мемлекет («Жалын»).

САЯСАТСЫЗДАН= е т. *Саясатқа қатыстырылмау, саяси белгіден айырылу.* Олар мұндай нәзік мәселеде мемлекет араласа алмайтын жерлерге де араласа алады. Ол үшін әлгіндей қорлар мен қоғамдық ұйымдар *с а я с а т с ы з д а н ы п*, таза культурологиялық сипатқа көшкендері ләзім (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САЯСАТСЫЗДАНУ= е т. *Саясатсыздан етістігінің қимыл атауы.*

САЯСАТТАН= е т. *Саяси сипат алу, саясаттың қатысуы.* Бірақ осы кіріптарлықтан шығар жол іздегенде, алдымыздан *с а я с а т т а н ғ а н* діни топтардың шығуы ықтимал! («Жалын»). Шын мәнінде, ең қауіптісі де – осы: саяси және діни талаптар бір-бірімен қабысқан кезде (мұны *с а я с а т т а н ғ а н* дін деп атауға болар еді) ол ешқандай диалогты, келісімді қабылдамайды, осы себепті өз мақсатын жүзеге асыру үшін ең шетін шешімдерге дейін барады («Парасат»).

САЯСАТТАНДЫР= е т. *Саяси сипат беру, саясатты қатыстыру.* Мемлекет тарапынан мүмкіндігінше көмек көрсетіледі. Енді бұл төңіректегі мәселелерді одан әрі *с а я с а т т а н д ы р а* бермеген жөн (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

САЯСАТТАНДЫРУ *Саясаттандыр етістігінің қимыл атауы.* Этносаралық қатынастарды *с а я с а т т а н д ы р у ғ а*, азаматтарды этностық, нәсілдік, конфессиялық және өзге де уәждермен кемсітуге жол бермеу («Егемен Қазақстан»).

САЯСАТТАНДЫРЫЛ= е т. *Саясатқа қатыстырылу, саяси сипат иелену.* Шамадан тыс *с а я с а т т а н д ы р ы л ы п*, шамадан тыс идеологияландырудан аулақ, шынайы ұлттық сана жоқ жерде өзге ұлттар мен өзге ұлттық мәдениетті шынайы құрметтеу де мүмкін емес нәрсе (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

САЯСАТТАНДЫРЫЛУ *Саясаттандырыл етістігінің қимыл атауы.* Этниканың *с а я с а т т а н д ы р ы л у ы* – қоғам өмірінде этнос рөлін, мәнін арттыру, баса көңіл аудару және саяси өмірдің барлық қырын этнос төңірегінде шоғырландыру (Саяси түс. сөзд.).

САЯСАТТАНУ[1] з а т. ғ ы л. <грек. politike – мемлекет, logos – ілім> *Дербес ғылым саласы және жеке оқу пәні ретінде XX ғасырдың ортасынан қалыптасқан саясат, саяси үдеріс, саяси билік туралы ғылым. С а я с а т т а н у* пән ретінде посткеңестік кеңістікте 1990 жылдан бастап оқу бағдарламаларына енгізілді (Саяси түс. сөзд.). *С а я с а т т а н у д ы ң* негізін Аристотель қалаған (ҚҰЭ). *С а я с а т т а н у* парадигмаларын жинақтай келе, оларды теологиялық, натуралистік, әлеуметтік және тиімді-сыни деп жүйелеуге болады (Саяси түс. сөзд.).

Салыстырмалы саясаттану. ғ ы л. *Әртүрлі елдер мен халықтардың саяси дамуындағы ортақтық пен ерекшелікті зерттейтін саяси ғылымның бір бағыты.* Кейбір зерттеушілер *с а л ы с т ы р м а л ы с а я с а т т а н у* ерекшелігін оның әдісінде деп есептейді (Саяси түс. сөзд.).

САЯСАТТАНУ[2] *Саясаттан етістігінің қимыл атауы.* Ресейдің ықпалына бағынғысы келмеген біп топ ТМД мемлекеті жеке ұйым құрған болатын. Олар – Грузия, Украина, Өзбекстан, Әзірбайжан және Молдова. Өзбекстанға ГУАМ-ның шектен тыс *с а я с а т т а н у ы* ұнамапты («Түркістан»).

САЯСАТТАНУШЫ з а т. *Саясаттану ғылымының маманы.* Қазақстандағы әлеуметтанушылар мен *с а я с а т т а н у ш ы л а р* қауымдастығының көкек айында жүргізген сауалнамасы бойынша, дауыс беру құқы бар қазақстандықтардың 50 процеттен астамы Парламент сайлауына қатысады («Түркістан»). *С а я с а т т а н у ш ы н ы ң* пікірінше, жоғарыда айтылған жайттар элитааралық дағдарыстың екінші кезеңінің басты оқиғалары, көрінісі болып табылады екен («Айқын»).

САЯСАТТЫҚ с ы н. *Саясатқа қатысты, саяси.* Орталық Комитеттің қыркүйектің он жетісіндегі қаулысының тарихи мәні өте зор болатын. Ол *с а я с а т т ы қ* қателерімізді бетке айтқан еді. Өздеріңізге мәлім, сол қаулының

да өңі айналдырылды, ол да бұрмаланды («Ана тілі»). Қазақстан Республикасы тәуелсіздік жылдарында өз әлеуметтік-экономикалық, мәдениеттік және *с а я с а т т ы қ* дамуында елеулі жетістікке қол жеткізді («Егемен Қазақстан»).

САЯСАТШЫ з а т. *Саясат мәселелерімен айналысушы, саясаткер.* Нағыз *с а я с а т ш ы г а* ең кемі үш қасиет керек: теориялық дайындық, экономикалық қызмет тәжірибесі, қабылданған шешімнің орындалуына жауапкершілік (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Шал өзін көреген *с а я с а т ш ы м ы н* деп таниды (С.Шаймерденов, Мезгіл). Бір кездегі *с а я с а т ш ы н ы ң* енді біреуді табалап жүргені мынау, әй, өмірай! (Қ.Исабаев, Жолдас.). Бір ай жатты үйінде, *С а я с а т ш ы н ы ң* болмады Шопабайға хабары (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

САЯСАТШЫЛ с ы н. *Нені де болса саясатқа бұрғыш, саясат жөнінде көп айтқыш.* – Жарайды қойшы әрі, басты қатырмай, саған ерем деп мен де *с а я с а т ш ы л* боп барамын (А.Шамкенов, Табамын.). Бұлардың үлкен-кішісінің бәрінің әлдеріне қарамай, *с а я с а т ш ы л ы н-а й* деген ой келген мұны естігенде (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Берердей сау адамға ақыл-дәрі, Бір айтқыр талай әнтек тақылдады. Әрине, *с а я с а т ш ы л* сумақайды Түлкілер «төрге шық» деп мақұлдады (К.Салықов, Жезкиік).

САЯСАТШЫЛДЫҚ з а т. *Саясат жайын көп айтқыштық.* Нағашысының *с а я с а т ш ы л д ы ғ ы н а* Танабайдың зығырданы қайнаса да, сыртқа шығарып, бетіне басып айта алмады (Ж.Еділбаев, Түркістан).

САЯСИ [ар. سياسى] с ы н. *Саясатпен байланысы бар, саясатқа қатысты.* Шөлдеген қиялға сусын болатын әр тараулы мағлұмат, қазіргі қазақ тілінде шығып тұрған газеталар *с а я с и* хабарларды жазудан артық босанбайды («Абай»). Тайыр *с а я с и* өлеңдердің шебері болумен бірге, нәзік сырлы лирик ақын еді (С.Мәуленов, Үркер.). Әрине, әдебиет және өнер онкүндіктерін өткізудің зор *с а я с и* мақсаты да бар (І.Омаров, Серпін). Тоқырау рухани салада, *с а я с и* болмыста етек жайды, халықтар достығына нұқсан келді, әсіресе, Кеңес Армиясының Батыс елдерге жасаған зорлық экспансиясы, Берлин қабырғасы, әділетсіз Ауған соғысы коммунизм идеясын арзандатуға әкелді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Авторитарлы саяси жүйе. с а я с и. *Қоғамның саяси өміріне бұқараның қатысуы өте шектеулі болатын, заңдылығының негізі дәстүр мен билеушінің харизмалық тұлғасы болып табылатын демократияға қарама-қайшы өтпелі саяси жүйе. А в т о р и т а р л ы с а я с и ж ү й е л е р д е* басқарушы топтың билігін қалың бұқара мойындамайды (Саяси түс. сөзд.).

Адамның саяси құқықтары. с а я с и. *Адамның, мемлекеттің қоғамдық және саяси өміріне араласу мүмкіндіктері. А д а м н ы ң с а я с и қ ұ қ ы қ т а р ы н а* азаматтық алуға, сайлау, ар-ождан еркіндігі, ақпарат алуға құқықтары жатады (Саяси түс.сөзд.).

Саяси автаркия. с а я с и. *Мемлекеттік және саяси-мемлекеттік емес субъектілермен тұйықталған саяси жүйені құру мақсатында саяси институттарды оқшаулауға бағытталған шаралар мен құралдар жиынтығы. С а я с и а в т а р к и я* – елдің экономикасын басқа елдердің экономикасынан оқшауландыруға бағытталған ұлттық мақсат (Саяси түс. сөзд.). Ішкі *с а я с и а в т а р к и я* орталық пен аймақ арасындағы қарама-қайшылықтан туады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси айдар тағу. *Саяси алдап-арбау әдісінің бір тәсілі.* «Сейфуллиншіл», «байтұрсыновшыл», «рысқұловшыл», «мыңбаевшыл», «қожановшыл», «сәдуақасовшыл», «төреғожиншыл» т.б. «шылдар» 1937–1938 жж. зобаланды тудырды. Қазақтың жасампаз зиялыларын «әшкерелеудің», оған *с а я с и а й д а р т а ғ у д ы ң*, ВКП(б) өлкелік партия комитетіне қарсы шыққан оппозицияның басшысы ретінде көрсетудің дем берушісі, әрі ұйымдастырушысы Ф.И.Голощекин болды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Саяси айыпкер. *Саяси көзқарастары ресми билік көзқарастарына қайшы келгендіктен, құдалауға ұшырап, айыпталған адам. С а я с и а й ы п к е р л е р г е* – азаттық (М.Дулатов, Шығ.).

Саяси ақпарат. а) *Бұқаралық үгіт жұмысының бір түрі.* ә) ə с к. *Елдегі және шетелдердегі саяси, экономикалық және қоғамдық өмір фактілерімен, құбылыстарымен, оқиғаларымен, әлемдегі әскери-саяси жағдайлармен (жоғарыдан келер ақпаратпен) таныстыру, хабардар ету, жүргізілген жұмыс туралы мәліметтерді толықтыру. С а я с и а қ п а р а т* – сондай-ақ жеке құрамның көзқарасы, әскери тәртіпті сақтауы, қарулы күштердің бөлімшелері, бөлімдері, құрамаларының міндеттерді орындауы (төменнен келер ақпарат) туралы мәліметтерді, мағлұматтарды, жалпыланған материалдарды беру (Қаз. тілі термин. Әскери).

Саяси ақтау. *Негізсіз бұзылған саяси және азаматтық құқықтарды қалпына келтіру.* Амнистиямен салыстырғанда *с а я с и а қ т а у* тек қылмыстық жазалауларды ғана емес, саяси-

заңдық санкциялар мен нәубетке ұшырағандарды азат етуді білдіреді (Саяси түс. сөзд.).

Саяси алаң. *Тарихи субъектілердің, кейіпкерлердің өмірі.* Халықаралық Аралды құтқару қоры қазір барлық елді біріктіреді. Ол бүгінгі таңда аймақтағы 5 ел түгел қатысып отырған бірден-бір *с а я с и а л а ң* болып отыр («Егемен Қазақстан»).

Саяси алдап-арбау әдісі. *Адам санасына нақты әдістерді қолдану арқылы өз мүддесі мен мақсатына қол жеткізу үшін әлеуметтік аңыздарды енгізу.* ***С а я с и а л д а п-а р б а у ә д і с т е р і н е*** фактілерді алмастыру, тиімсіз ақпаратты айтпай қалу, өтірік пен өсек тарату, ақиқатты жартылай айту, айдарлар тағу жатады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси апатия. п с и х о л. *Саяси шындықтағы оқиғаларға эмоциялық салғырт, қызығушылық танытпай қараумен сипатталатын индивид жағдайы.* ***С а я с и а п а т и я*** саяси жатсыну мен саяси оқшауланудың салдары (Саяси түс. сөзд.).

Саяси ахуал. *Қандай да бір саяси кеңістіктегі билік саясатына, билік пен бұқара арасындағы қатынасқа т.б. байланысты қалыптасқан жағдай.* И.Сталиннің Ұлы Отан соғысы алдындағы жылдардағы *с а я с и а х у а л ғ а*, одан қалды халықаралық жағдайға баға берудегі, тотальді репрессия жүргізіп, Қызыл Армияны баудай қыруы, казармалық социализмнің елге, халыққа жасаған озбырлығы бұл күні баршаға мәлім (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Саяси әділеттілік. *Саясат объектілері мен субъектілері, институттар мен азаматтар, мемлекеттік аппарат пен тұрғындар арасындағы үйлесімді қатынастар көрінісі.* ***С а я с и ә д і л е т т і л і к*** мазмұны нақты экономика мен саясаттың сипатына тәуелді (Саяси түс. сөзд.).

Саяси әзіл [анекдот]. *Қандай да бір саяси жағдай, көшбасшы немесе саяси топ өкілінің мінез-құлқы туралы қысқаша күлкілі әңгіме.* Себебі сталиндік кезеңдегі әкімшіл-әміршіл режимде анекдот айту мүмкін болмады. ***С а я с и а н е к д о т*** айтсаң, сотталасың, басқа анекдот айтсаң, тағы бірдеңе («Алаш айнасы»).

Саяси әлеуметтану. ғ ы л. *Арнайы ғылыми пән ретінде саясатты әлеуметтанушылық құралдармен, яғни саясатты саяси өмір сипатын анықтаушы өзара қарым-қатынастағы субъектілер, институттар мен ережелер арқылы зерттейтін ғылым саласы.* ***С а я с и ә л е у м е т т а н у*** саясатты әлеуметтік құрылым, бейресми әлеуметтік институттар, қоғамдық пікір, саяси мәдениет, саяси қатысу, саяси идеология көмегімен талдайды (Саяси түс. сөзд.).

Саяси әлеуметтену. с а я с и. *Қоғамдық үдерістер нәтижесінде жеке адамның белгілі бір саяси рөл атқарып, әлеуметтік-саяси қалыптасуы.* ***С а я с и ә л е у м е т т е н у*** отбасы, құрдастар тобы, мектеп, жоғары немесе арнаулы орта оқу орны, саяси ұйым, ұжым сияқты өмірдің сан саласында пайда болып, одан әрі өрбиді (Саяси түс. сөзд.).

Саяси бағдарлама. с а я с и. *Партияның немесе мемлекеттік институттардың саяси тұғырын, негізгі қағидаларын, мақсаттары мен оны жүзеге асыру тәсіл құралдарын түсіндіру және осылар түсіндірілетін құжат.* ***С а я с и б а ғ д а р л а м а л а р*** қысқа, концептуалды, кейде бүге-шігесіне дейін анықталған болуы мүмкін (Саяси түс. сөзд.).

Саяси баспана. с а я с и. *Өз елінде саяси себептерге байланысты құдалау көрген шетелдік азаматқа немесе азаматтығы жоқ тұлғаға басқа елде тұру құқығын беру.* Қазақстан Республикасының Президенті Республиканың азаматтығы, *с а я с и б а с п а н а* беру мәселелерін шешеді (ҚР Конституциясы).

Саяси басымдықтар. с а я с и. *Саяси тұрғыдан бірінші кезекте көңіл бөлуді, күш жұмсауды қажетсінетін мәселе.* ***С а я с и б а с ы м д ы қ т а р д ы ң*** қатарына адам өмірін қорғау, өркениетті дамыту, қоршаған ортаны қорғау, т.б. жатады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси бедел. с а я с и. *Саясат субъектісінің билікті жүзеге асыру мүмкіндіктері мен құқықтарының қоғам тарапынан мойындалуы, саясат қайраткерінің іргелі қасиеттерінің бірі.* Сол кезеңде қалыптасқан принциптер бүгін жүргізіліп жатқан ұлттық саясатымыздың негізгі бағдарын анықтап берді десек те болады. Ал институттың *с а я с и б е д е л і н е* ғана емес, оның деңгейіне тікелей әсер еткен – Елбасының өзі («Алаш айнасы»). Болашақта тәуелсіз түркітілдес елдердің ынтымақтастығына жол кеңінен ашылуы тиіс. Ол үшін *с а я с и б е д е л* мен нақты саясат қажет («Айқын»).

Саяси белсенділік. с а я с и. *Саяси ортада өмірлік маңызы бар байланыстарды қайта құруға немесе қолдауға бағытталған жеке тұлғаның белсенді қызметі.* ***С а я с и б е л с е н д і л і к*** қабылданған мақсатқа қатысты саяси қызметтің тұрақтылығымен сипатталады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси билік. *Таптың, топтың, жеке адамның саясатта тұжырымдалған өз еркін жүргізу мүмкіндігін білдіретін билік.* Күн тәртібінде XX ғ. кезеңдеу проблемасы тұр. Ал кезеңдеу болса бірнеше принциптерге негізделуі керек.

Ол принциптер: *с а я с и б и л і к* өзгерісі, меншік өзгерісі, таптық өзгеріс, рухани идеология саласындағы өзгерістермен санасу арқылы іске асары хақ (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). *С а я с и б и л і к* адамзат тарихының барлық кезеңдерінде болған (Саяси түс. сөзд.).

Саяси білім. *Саясаттағы кәсіби мінез-құлық пен саяси мәдениет шарттарын қалыптастыратын әлеуметтендіруге дайындық ретіндегі қажетті білімдер.* Азаматтық және кәсіби салада қаланған *с а я с и б і л і м* қоғамдағы демократиялық институттардың дамығандығын көрсетеді (Саяси түс. сөзд.).

Саяси бірегейлік. с а я с и. *Қандай да бір қоғам мүшелерінің өздерін белгілі бір саяси идея, идеология, мінез-құлық үлгісі т.б. сәйкестендіруі, қоғамдағы ортақ саяси идеалдар төңірегінде ұйысуы. С а я с и б і р е г е й л і к* адамның өзін басқа адамдармен эмоциялық байланыстар негізінде біріктіруге ұмтылу үрдісі болып табылады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси бірлестік. *Саяси одақ, саясат субъектілерінің қандай да мақсаттағы біріккен тобы.* Сақтар – Қара теңізден Үнді түбегіне дейін, оңтүстік Сібірден Памир тауларына дейінгі алып сахарада көшіп-қонып жүрген жалпақ жұрт. Оларды біртекті этнос, біртілді халық деп тану мүмкін емес. Көп этнотоптардан құралған, полимәдени салты бар, әскери-демократиялық құрылымдағы *с а я с и б і р л е с т і к* болды («Қаз. әдеб.»)

Саяси география. ғ ы л. *Қоғамдық географиялық ғылымның саясаттанумен ұштасып жатқан әлемнің саяси картасының қалыптасуын зерттейтін тармағы. С а я с и г е о г р а ф и я* географиялық түрге баса көңіл бөле отырып, оларға саяси түсініктеме береді (Саяси түс. сөзд.).

Саяси дәріс. *Саяси мәселелерге арналған оқыту, ақпарат беру мақсатындағы арнайы дәріс.* Біз Керенскийден *с а я с и д ә р і с* алайын деп отырған жоқпыз (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси енжарлық. *Саяси өмірге қатысуға ынтаның болмауы немесе саясатқа енжарлық. С а я с и е н ж а р л ы қ* саяси мәдениет дамуының төмендігін білдіреді (Саяси түс. сөзд.).

Саяси ереуіл. *Қандай да бір әлеуметтік топтың немесе таптың саяси билікке қарсы ашық наразылық білдіруі немесе қарулы көтеріліске шығу жолы. С а я с и е р е у і л* ұйымдасқан немесе ұйымдаспаған, заңды немесе заңсыз түрде жүзеге асырылуы мүмкін (Саяси түс. сөзд.).

Саяси есею. *Саясат мәселелері жөнінде білімі мен тәжірибесі арту, жетілу.* Ленинградта өткен жылдар жас Әлкей үшін дүниеге көзқарасының да шыңдалу кезеңі болды. Рухани марқаю *с а я с и е с е ю м е н* қабысты («Жұлдыз»).

Саяси жарамсыздық. *Саясатқа қатысты қауқарсыздық, қабілетінің жетіспеушілігі.* Орыс демократиясының *с а я с и ж а р а м с ы з д ы г ы* салдарынан Ақпан төңкерісі жеңіліс тапты (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси жарнама. с а я с и. *Саясат субъектісінің мәнін қысқа және әмоциялық тұрғыдан ашу және оған оң қатынасты қалыптастырумен қатар оны қолдауға итермелеуге бағытталған саяси имиджді қалыптастырудың маңызды тәсілі.* Жазалау шаралары ашық түрде жүргізіледі, сондықтан көптеген адамдар мұндай жазаның куәгері бола алады, бұл шаралар *с а я с и ж а р н а м а* ретінде қолданылғандықтан, қоғамға тез жарияланып, ұзақ уақыт бойы есте сақталады («Айқын»).

Саяси жүйе. с а я с и. *Қоғамның нақты саяси қызмет атқаратын әлеуметтік институттарының жүйесі.* Адамзаттың саяси өмірінің даму тарихы *с а я с и ж ү й е л е р д і ң* пайда болып, дамуымен және алмасуымен сипатталады (ҚҰЭ). Билік үнемі *с а я с и ж ү й е н і* өз мақсатына ыңғайлап құруға мүдделі (ҚҰЭ).

Саяси идеал. *Даму мақсаты мен саяси мінез-құлықтың үлгісі, әлеуметтік-саяси құндылықтар толық көрініс тапқан әлеуметтік және саяси құрылыс түрі. С а я с и и д е а л,* мысалы, құқықтық және әлеуметтік қоғам болып табылады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси имидж. ж а ң а. *Саясаткердің өзі туралы, оның тұлғалық қасиеттерін бұқаралық ақпарат құралдарымен, қоршаған ортасымен қалыптастырылған түсініктер негізінде жасалған бейнесі. С а я с и и м и д ж* мамандармен жасалған бейне үлгісі (Саяси түс. сөзд.).

Саяси институттар. с а я с и. *Құрылысы жағынан ұйымдасқан, бір орталыққа бағынатын, ерекше өкілдіктерге ие, атқарушы аппараты бар саяси мекеме. С а я с и и н с т и т у т т а р г а* мемлекет, саяси партиялар, кәсіподақтар, жастардың, әйелдердің т.с.с. бірлестіктері жатады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси кеңістік. с а я с и. *Қоғамның саяси ұйымы ретіндегі саяси институттар мен мекемелер жиынтығы. С а я с и к е ң і с т і к* ұғымы халықаралық саяси институттар мен ұйымдар жиынтығын қамтиды (Саяси түс. сөзд.).

Саяси конфликт. с а я с и. *Саяси жанжал, түрлі мүдделі саяси топтар арасындағы тартыс.* Экономикалық талаптар, ұлттық таластар, әлеуметтік қайшылықтар да *с а я с и к о н ф л и к т і г е* ұласып кетуі ықтимал (ҚҰЭ).

Саяси көзқарас. с а я с и. *Кең мағынада адамның, әлеуметтік топтың, жалпы қоғамның саяси өмірге қатысты түсініктері, тар мағынада саяси билік пен нақты билікке қатысты көзқарасы.* Егер менің ауызша да, жазбаша да әлденеше рет мәлімдеген *с а я с и к ө з қ а р а с т а р ы м* сол кезде ескеріліп жатқан болса, бүгінгі күні ашық саясатта жүрмеуім де мүмкін еді («Жас Алаш»).

Саяси көрсоқырлық. *Саяси білімдерінің төмендігі, саяси надандық.* Оны қайта тірілту әрекеті – *с а я с и к ө р с о қ ы р л ы қ* және Түркістанның ұлттық тәуелсіздігі жолында құрбан (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси көшбасшы. с а я с и. *Әлеуметтік-саяси үдерістер мен жағдаяттарда, ұжым, топ, қоғамдағы, ұлттар, мемлекеттер, халықаралық қатынастардағы өзара әрекеттестікті реттеуде жеке тұлғасының әсері мен ықпалы маңызды рөл атқаруға мүмкіндік беретін қоғамдық ұйым немесе әлеуметтік топтың белсенді мүшесі.* Соңғы кезде бұл ұғым мағынасы кеңейе түсті, өйткені *с а я с и к ө ш б а с ш ы ғ а* басқарушы қызметті ресми түрде атқармайтын, бірақ саяси өмірде беделді, аты шыққан адамдарды жатқызып жүр (Саяси түс. сөзд.). Мұсылман әлемі мен Батыс елдерінің *с а я с и к ө ш б а с ш ы л а р ы* арасындағы диалогты ұйымдастыру туралы Қазақстанның бастамасы да халықаралық қауымдастықта жоғары бағаланды («Егемен Қазақстан»).

Саяси күрес. *Билік үшін немесе билікке әсер ету үшін мүдделі топтардың күресі.* Екіншіден, *с а я с и к ү р е с* және ұйымдастыру тәжірибесі кеміген бір жас түркістандықты тура жолдан жендеттер тұзағына түсірген болар едім (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси күш. *Саяси қауқары жоғары, саяси әлеуеті бар топ, тап.* Бұл сол баяғыдай: спорт чемпионы мен белгілі жазушылардан бастап, айтқанына көндіріп, айдауына жүргізетін барлық күшті бір қолға топтастырған аса беделді *с а я с и к ү ш* болатын («Егемен Қазақстан»). Әлемдік *с а я с и к ү ш т е р* арасалмағында демократиялық пиғылдардың басым түсуі арқасында теңдікке жеткен халықтар тек сол процестерді одан әрі тереңдете түсу арқылы ғана өз тәуелсіздігін сақтап қала алады (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Саяси қағажу. *Саяси құдалаудың бір түрі.* 1934–1939 және 1947–1953 жылдары академиялық іргелі ғылыммен айналысудан шеттетіліп, қазақ эпосы мен тарихы туралы зерттеулері *с а я с и қ а ғ а ж у ғ а* ұшыраған кезде Әлекең елден бойын аулақ салып, «тасада жүріп» деректер жинап, ұлтының ұмыт қалған өнерін зерделеп, қағазға түсірген екен («Егемен Қазақстан»).

Саяси қайраткер. ***Саясат қайраткері***. *С а я с и қ а й р а т к е р л е р д і ң* портретін әрлендіргендей ретушерлер еш адамның суретін ыждақаттылықпен баптаған жоқ («Алтын Орда»).

Саяси қашқын. с а я с и. *Саяси себептерге байланысты құдалау көрген шетелдік азамат немесе азаматтығы жоқ тұлға.* Ендеше, осында бір *с а я с и қ а ш қ ы н* бар, соған паспорт керек болып тұр (М.Дулатов, Шығ.).

Саяси қуғын-сүргін. т а р. *Кеңестік әміршілдік жүйенің саяси және таптық қарсыластарын «тап жаулары», «ұлтшылдар», «жат пікірдегілер», «әлеуметтік қауіпті элементтер» ретінде саяси құдалау саясаты.* Қазан төңкерісінен және КСРО-дағы Азамат соғысынан бастау алған *с а я с и қ у ғ ы н-с ү р г і н* науқандары Кеңес Одағы тарағанға дейін созылды (ҚҰЭ).

Саяси құзыреттілік. с а я с и. *Саясат туралы кең көлемдегі кешенді білімдерді игерушілік және оларды қоғамның саяси өмірінде тиімді қолдана алу біліктілігі.* Елімізде саясат субъектілерінің *с а я с и қ ұ з ы р е т т і л і г і н* арттыратын шаралар аз емес («Айқын»).

Саяси құндылықтар. с а я с и. *Әлеуметтік субъектілердің өз тәжірибесіне сүйене отырып, қандай да бір құбылыстарды, үрдістер мен саяси өмір ережелерін басым мойындауы. С а я с и қ ұ н д ы л ы қ т а р* саяси менталитеттің құрамдас бөлігі ретінде зерттеледі (Саяси түс. сөзд.).

Саяси құрылым. с а я с и. *Саяси тұтастықтың құрамдас бөліктері, элементтері арасындағы тұрақты және тәртіптелген байланыстар. С а я с и қ ұ р ы л ы м* адамның саяси тұрмысын сипаттай алады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси мәдениет. с а я с и. *Әлеуметтік топтардың, қауымдардың, жеке адамдардың саясат саласындағы тарихи тәжірибесі мен жады, саяси қызметінен көрініс табатын тұрақты көзқарастары мен құндылықтары, тұжырымдары мен саяси дағдыларының жиынтығы. С а я с и м ә д е н и е т* қоғамдағы саяси өмірдің барлық салаларын қамтиды (ҚҰЭ). Біз үшін *с а я с и м ә д е н и е т* – ең алдымен, демократиялық қарымқатынас мәдениетіне жетілу (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Саяси мәртебе. с а я с и. *Саяси институттардың, адамдардың құқықтары бостандықтары, міндеттері, олардың заңмен бекітілген саяси жағдайының жиынығы.* Адам құқықтары мен бостандықтары оның мәртебесін, соның

ішінде *с а я с и м ә р т е б е с і н* анықтайды (Саяси түс. сөзд.).

Саяси мүдде. с а я с и. *Адамның, әлеуметтік топтың қандай да бір саяси құбылыстарға, үдерістерге өзінің дүниетанымдық қағидаттары, сенімдері, ұстанымдары негізіндегі ерекше қатынасы. С а я с и м ү д д е н і* жүзеге асыру тетіктері – саяси қатысу және саяси қызмет (Саяси түс. сөзд.).

Саяси партия. с а я с и. *Қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік-экономикалық деңгейдегі топ өкілдерінің мүдделерін қорғайтын ұжым, өзіндік қызмет бағдарламасы, мақсаты мен ұстанымдары бар ұжым.* Республика Президенті өз өкілеттігін жүзеге асыру кезеңінде *с а я с и п а р т и я д а ғ ы* қызметін тоқтата тұрады (ҚР Конституциясы). Қоғамдық өкілдік *с а я с и п а р т и я л а р* ұсынған және партиялық тізімдер бойынша сайланған депутаттар арқылы жүзеге асырылады («Егемен Қазақстан»).

Саяси үдеріс [процесс]. с а я с и. *Саяси жүйелер шеңберінде жүретін индивидтер, социумдар, топтар, халықтар, ұлттар, ұлыстар, т.б. саясаттың түрлі субъектілері арасындағы қатынастар жиынтығы. С а я с и п р о ц е с с* саяси қатынас субъектілерінің әрекеттерінде көрініс табады (ҚҰЭ).

Саяси реформа. *Қандай да бір қоғамның құрылысындағы саяси қатынастарды реттеуге бағытталған жаңа өзгерістер енгізу.* Мен тіпті біздегі экономикалық реформалар *с а я с и р е ф о р м а л а р д а н* да ауырға түсті ме деп те ойлаймын («Егемен Қазақстан»). Біз егемен Қазақстанның негізгі жетістігі – қоғамымыздағы тұрақтылықты, халықтар арасындағы достықты нығайтуға бағытталған экономикалық, *с а я с и р е ф о р м а л а р д ы* жүргізетін боламыз («Егемен Қазақстан»).

Саяси рух. *Саясатқа белсенді араласуға деген шабыт.* Автономияның жариялануы түркістандықтардың *с а я с и р у х ы н* бірден күшейтіп жіберді (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси салғырттық [самарқаулық]. *Саяси өмірге, оның проблемаларына, оқиғаларына қызығушылықсыз, немқұрайды қарау, белсенді саяси іс-әрекеттерге араласпау.* Бұқара мен билік, ауқаттылар мен жоқ-жітіктер арасындағы атшаптырым алшақтық, экономикалық енжарлық және *с а я с и с а м а р қ а у л ы қ*, сыбайлас жемқорлық, олигархиялық байлыққұмарлық пен биліккұмарлық та содан [монополизмнен] өрбитіні сөзсіз («Егемен Қазақстан»).

Саяси сана. с а я с и-ә л е у м. *Өмірдегі саяси қатынастарды бейнелейтін, оларды түсінісезінетін, адамдардың бұл саладағы іс-әрекеттеріне бағыт-бағдар беретін әлеуметтік сезімдер, түсініктер, көзқарастар жиынтығы.* Елде билік дағдарысы құбылысы күн тәртібінен түсті. Соның арқасында елдің саяси жүйесінде, халықтың *с а я с и с а н а с ы* мен мәдениетінде президенттік билік өз орнын бірден тапты («Хабаршы»).

Саяси сатира. ә д е б. *Саяси тақырыптағы сатира жанрындағы әдеби туынды. С а я с и с а т и р а* деген тек қана күлкі емес, ол әрі әлеуметтік дүние. Бұл – сөз бостандығының өзіндік бір нысаны. Бұл – көзқарас («Жас Алаш»).

Саяси сауаттылық [сауат]. *Саясаттан хабардарлық, саяси білімдері деңгейінің жоғарылығы.* Бүгінгі Қазақстан – мемлекеттік қуаттылығы артқан, *с а я с и с а у а т т ы л ы ғ ы* жоғары сатыға көтерілген, демографиясы мен әл-ауқаты даму кезеңіне өткен жаңа әлем жаңа Қазақстан төріне енуі үшін бізге мемлекеттік деңгейдегі осындай бағдарламаларды жиі талқылап, өз ой-пікірімізді ортаға жиі салып тұруымыз керек («Парасат»). Мұның солай екенін орыстың *с а я с и с а у а т ы* төмен жұмысшылары да көріп-біліп отыр (М.Шоқай,Таңд.).

Саяси соқыр. *Саяси білімі ысылып жетілмеген.* – Тоқтат, ондай былшылды, сенің ойыңша жұмысшылардың ішінен революцияға дүшпан, ұлтшылдар шықпайды ғой, сірә, *с а я с и с о қ ы р* (Ә.Әбішев, Замана.).

Саяси субмәдениет. с а я с и-ә л е у м. *Қоғамда ұстемдік ететін мәдени бағыттан айтарлықтай ерекшеленетін саяси бағдар. С а я с и с у б м ә д е н и е т* қоғамдық топтардың экономикалық, әлеуметтік жағдайларына, этникалық, діни, нәсілдік, білімділік, жыныстық, жас ерекшеліктеріне т.с.с. белгілеріне байланысты болады (Саяси түс. сөзд.).

Саяси талдау. с а я с а т. *Саяси құбылыстар мен үдерістерді құрамдастарға бөлшектеп, жіктеп, әрбір жіктелген нысанның айырым белгілерін көрсету негізінде олардың негізгі мәнін, даму динамикасы мен заңдылықтарын анықтауға арқа сүйеген саяси зерттеу әдісі.* Кезінде сізді Алтынбек Сәрсенбайұлы қазақ тілінде *с а я с и т а л д а у* жасайтын сарапшылардың қатарына қосыпты. Айтыңызшы, Қазақстандағы қазіргі тарих үшін осыдан бір 100 жылдан соң бүгінгі ұрпақ ұяла ма, мақтана ма? («Нұр Астана»). Шындығына келсек, саяси сараптамалар бізге аса қажет. Қуантатыны – қазақ тілінде *с а я с и т а л д а у* жасайтын сарапшылардың қатары көбейіп келе жатыр (А.Сәрсенбаев// «Жас Алаш»).

Саяси тәрбие. *Саяси сана мен қоғамдық сананы қалыптастыруға бағытталған шаралар кешені, саяси баулу.* Біз коллективтердің әлеуметтік дамуы жоспарларын еңбекшілердің еңбектегі және қоғамдық белсенділігін, идеялық *с а я с и т ә р б и е* жұмысының пәрменділігін арттыру үшін кеңінен пайдаланамыз («Жас Алаш»). Кітапхана еңбекшілерге *с а я с и т ә р б и е* мекеме екені белгілі («Жас Алаш»).

Саяси тәртіп. с а я с и. *Қоғамның саяси жүйесінің жұмыс істеу жолы, елдің саяси өмірінің сипаты. С а я с и т ә р т і п* демократиялық және антидемократиялық болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Саяси тәсіл. *Саяси әдістің құрамдас бөлігі, амал, айла.* Орыстардың Түркістандағы саяси басшылығы, Ресейдің экономикалық және *с а я с и т ә с і л д е р і* арқасында, міне, осылайша нығайтылып келеді (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси тәуелсіздік. *Қандай да бір мемлекеттің билігінің, саяси қатынастарын реттеу құқығының өз қолында болуы.* Экономикалық тәуелсіздік – *с а я с и т ә у е л с і з д і к т і ң* негізі («Егемен Қазақстан»). Шын мәнінде, 1916 жыл XX ғасыр басында қазақ халқының *с а я с и т ә у е л с і з д і к* пен ұлттық мемлекеттігі үшін күрестің бір белесі болды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Саяси технология. с а я с и. *Саясатта нақты мақсаттарға жетудің жолдары мен әдістәсілдері.* Саясатқа қатысушы топтар өз мақсаттары мен міндеттеріне орай *с а я с и т е х н о л о г и я* әдістерін күн тәртібіне қойып, іске асырады (ҚҰЭ).

Саяси тұрақтандырушы. *Саяси өзгерістердің бірқалыпты дамуына, бір мақсатқа бағынуына себеп болатын тұрткіжайт.* Егер Декларация Қазақстанның өзінің толық мемлекеттік тәуелсіздігіне қарай алға басуындағы *с а я с и т ұ р а қ т а н д ы р у ш ы* фактор болып табылса, «ҚР-ның мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңды қабылдағаннан кейін бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтың өз тәуелсіздігінің ішкі және сыртқы саясатын белгілеп, оны жүзеге асыра алатын танымал әрі толық құқықты субъектісі болды («Егемен Қазақстан»).

Саяси тұрақтылық. с а я с и. *Қоғамдағы негізгі саяси күштердің, мүдделі топтардың өзара келісім мен консенсус жағдайында өмір сүруі. С а я с и т ұ р а қ т ы л ы қ* – мемлекетке аса қажет құндылық (ҚҰЭ). Жалпы экономикалық өсім мен *с а я с и т ұ р а қ т ы л ы қ* аясында банктердің банкрот болуына және дефолт болу мүмкіндігіне экономикалық және қаржылық алғышарт («Жас Алаш»).

Саяси тұтқын. *Саяси көзқарастары мен әрекеті үшін тұтылған, қамауға алынған адам.* Саяси амнистия жасау және қамаудағы *с а я с и т ұ т қ ы н д а р д ы* босату жөніндегі түркістандықтардың талаптарын большевиктер қабыл алды (М.Шоқай, Таңд.).

Саяси уәждер. *Саясат субъектісінің мұқтаждығын қанағаттандыруға қатысты және оның белсенділігін тудыратын терең ішкі тұрткілер.*

Саяси фактор. *Саяси мәні бар, саясатқа қатысты тұрткіжайт.* Қазақ мемлекеттігінің Астанасы бейбітшілікке еңбек етеді, ол тарихи-*с а я с и ф а к т о р л а р ғ а* сүйене отырып, жасампаздықпен айналысады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Саяси философия. ғ ы л. *Философияның қоғамның саяси даму заңдылықтары мен ортақ белгілерін зерттейтін саласы. С а я с и ф и л о с о ф и я* саясатты логикалық, гносеологиялық, психологиялық, этикалық, әлеуметтанушылық, көзқарастар тұрғысынан түсіндіреді (ҚҰЭ).

Саяси фракциялар. с а я с и. *Түрлі саяси ұжымдардың біріккен ортақ топтары.* Заң шығарушы органның беделі мен жетістіктері көбінесе *с а я с и ф р а к ц и я л а р* мен депутаттық топтардың жұмысын, Парламент палаталары арасындағы ынтымақтастықты білгірлікпен ұйымдастыруға байланысты болады («Егемен Қазақстан»).

Саяси ықпал [әсер]. с а я с и. *Саяси әрекет етуші тұлғаның, саясат субъектісінің өзіне тиімді жолдар арқылы басқалардың іс-қимылына әсер ету қабілетінің дәрежесі, деңгейі.* 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалысы туралы отандық тарихта көп жазылды. Бірақ онда ұзақ жылдар көтерілістің Торғай орталығына аса зор көңіл бөлінді, Ә.Жанкелдин *с а я с и ы қ п а л* жасаушы, А.Иманов кедей, жарлы-жақыбайларды бастаушы, бай-молдалар, алаш зиялылары сатқын болып көрсетілді (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Саяси іс-әрекет. с а я с и. *Билікке әсер ету мақсатындағы индивид, топтар мен ұйымдардың саяси қатынас саласындағы белсенділігі. С а я с и і с-ә р е к е т* нысаны – саяси жүйе мен оның институттары, оларды нығайту және дамытуға немесе тұрақсыздандыруға, жоюға бағытталуы мүмкін (Саяси түс. сөзд.).

Саяси экономия. ғ ы л. *Қоғам дамуының түрлі сатыларында тұрмыстық игіліктерді өндіруде, бөлуде, айырбастауда және тұтынуда адамдар арасындағы өндірістік қатынастардың жұмыс істеуі және дамуы заңдарын зерделейтін ғылым.* Бірақ ол оқытушыларына ұқсауға тырыспайды, *с а я с и э к о н о м и я н ы ң,* мате-

риалистік философияның кең арнасына құлаш сермейді (М.Қаратаев, Далада.).

Саяси элита. с а я с и-ә л е у м. *Әлеуметтік, саяси басқаруды, мәдени дамуды жүзеге асыратын ерекше пұрсатты, артықшылықты әлеуметтік қабат.* Мұнай қоры, алтын қоры, финанстық басқа да қорлар ғылымның, білімнің, денсаулықтың мәдениет пен спорттың дамуына жұмсаулы елдің кемел келешегінің кепілі екендігін елдің *с а я с и э л и т а с ы* терең ұғынуы шарт («Хабаршы»). Осыдан алты ғасыр бұрын Эндрю атты шотланд шопаны ашқан гольф ойынының Қазақстанның *с а я с и* және бизнес *э л и т а с ы н д а* етек жайғаны соншалық, Қазақстан халықаралық гольф қауымдастығына да мүше болып үлгерді («Жас Алаш»).

Трансұлттық саяси кеңістік. с а я с и. *Мемлекеттен жоғары шешім қабылдау деңгейі бар жаңа субъектілердің пайда болуымен сипатталатын саяси дүниені ұйымдастырудың қазіргі көрінісі, бейнесі. Т р а н с ұ л т т ы қ с а я с и к е ң і с т і к* қазіргі жаһандану жағдайында постиндустриалдық қоғамның пайда болуының, дәстүрлі ұлттық мемлекеттердің дағдарысқа ұшырауының салдары болып табылады (Саяси түс. сөзд.).

САЯСИ-АУМАҚТЫҚ с ы н. *Қандай да бір аумақтағы саясатқа қатысты.* Индуистік радикалдар Үнді шекараларында *с а я с и-а у м а қ т ы қ* тәртіп орнықтыруға талпынады (Саяси түс. сөзд.).

САЯСИ-ӘКІМШІЛІК с ы н. *Әкімшілік басқару жүйесіне, басқару ісіне қатысты.* Бастапқы кездерде қазақ хандығының *с а я с и-ә к і м ш і л і к* және сауда-экономикалық орталығы Сырдария бойындағы Сығанақ қаласы болды (Қазақст. тарихы). Жиынның басты мақсаты – Қазақстан қоғамы мен мемлекетінің қазіргі заманғы даму кезеңіндегі Алматы қаласының *с а я с и-ә к і м ш і л і к* және әлеуметтік-экономикалық жағдайының көкейкесті мәселелерін талқылау («Алматы ақшамы»).

САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК с ы н. *Саясатқа әрі қоғамға, қоғамның құрылысына қатысты.* Адамның белгілі бір дәуірге байланысты ой-арманын, мақсатын жырлайды, жалпы әлеуметтік мәселелерді толғайды. Сондықтан лириканы кейде *с а я с и-ә л е у м е т т і к* лирикаға қосады (Әдебиеттану.). Міне, Қазақстан мен Түркістандағы осындай зор *с а я с и-ә л е у м е т т і к* өзгерістердің басында, негізінен, қазақ саяси элитасының басшылық етуінен орталық сескене бастады. Түркістан өлкесіндегі түрік халықтары одағын ыдыратып, бөлшектеу саясатын ұстанды («Жалын»).

Саяси-әлеуметтік өлең-жырлар. ә д е б. *Кезеңдік поэзияның саяси мәселелерді көтеріп, әлеуметтік мақсат-мүдделерді паш ететін саласы.* Қоғам өзгеріс алдында, бұқара толқыныс үстінде тұрған алмағайып кезеңде *с а я с и-ә л е у м е т т і к ө л е ң-ж ы р л а р* белсенділігі арта түсетіні тарихтан белгілі. А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабаевтардың отаршылдық езгісі, қазақ қамы туралы өлең-жырлары соның айғағы (Әдебиеттану термин.).

САЯСИ-БҰҚАРАЛЫҚ с ы н. *Қалың халық арасындағы саяси шараларға қатысты.* Малшылар арасында *с а я с и-б ұ қ а р а л ы қ* жұмысын пәрменді жүргізіп, социалистік жарысты өрістетуге көңіл аудару қажет («Соц. Қаз.»). Оларға қарсы тойтарыс беруге әлеуметтің өзін жұмылдырып, оған қажетті ақпараттық, *с а я с и-б ұ қ а р а л ы қ* жұмыстарды кезең-кезеңге, белес-белеске бөліп, сатылап және жүйелі түрде жүргізу керек болды (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.). Бұдан кейінгі уақытта бірі – ұстаз, бірі – ізбасары ретінде жұптарын жазбайды. 1905 жылы Міржақып А.Байтұрсыновпен бірге Қарқаралыдағы *с а я с и-б ұ қ а р а л ы қ* жұмыстарға қатысады. 1905 жылы патша өкіметіне қазақ халқының жазушыларының қатарында болады («Түркістан»).

САЯСИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. ғ ы л. *Саясат саласы мен географияға, саяси географияға қатысты.* Қазіргі саяси географияда негізінен белгілі бір елдерге арналған *с а я с и-г е о г р а ф и я л ы қ*, елтанушылық бағыттағы зерттеулер басым (ҚҰЭ).

САЯСИ-ИДЕЯЛЫҚ с ы н. *Саясат пен идеологияға қатысты. С а я с и-и д е я л ы қ* бағытын жасынан берік ұстаған ақын Ғани Орманов әркездегі әлеуметтік құбылыстарға, ауыл өміріндегі ересен өзгерістерге үдете үн қосты (Қ.Бекхожин, Шығ.).

САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ с ы н. *Саясат субъектілерінің құқықтарына қатысты. С а я с и-қ ұ қ ы қ т ы қ* мәртебе – жалпы адам құқығы жеке тұлғаға нақты бостандықтар мен әлеуметтік игіліктерге кепілдік беретін саяси қатынастар жүйесінде бекітілген ережелер мен қағидаттар жиынтығы (Саяси түс. сөзд.).

САЯСИЛАН= е т. *Саяси сипат алу, саясатқа қатысты қылу.* Оңтүстікте күні кешеге дейін жер, су, кітапхана, көше, мектеп, ұжым... аттары барынша *с а я с и л а н ғ а н* еді-ау («Жас Алаш»).

САЯСИЛАНДЫР= е т. *Саяси сипат беру, саясатпен байланыстыру.* Шекараның әлі ашылмай жатқанын қырғыздар жағы неғұрлым

с а я с и л а н д ы р а түскісі келеді ғой («Алаш айнасы»).

САЯСИЛАНДЫРУ *Саясиландыр етістігінің қимыл атауы.* Партия функциянерлері әдебиет пен өнерді *с а я с и л а н д ы р у д ы* талап етті де, өздерінің аласа ойына лайық аласа әдебиет жасалуын көздеді (М.Базарбаев, Замана тудырған). *С а я с и л а н д ы р у* дамудың белгілі бір кезеңінде барлық діндерге тән (Саяси түс. сөзд.).

САЯСИЛАНДЫРЫЛ= е т. *Саясатқа қатыстырылу, саясаттың араластырылуы.*

САЯСИЛАНДЫРЫЛУ *Саясиландырыл етістігінің қимыл атауы.* Көптеген белгілі жағдайлардан анықталғандай, діннің *с а я с и л а н д ы р ы л у ы* әдетте дәстүрлі халықтың басым көпшілігі діндар қоғамдарда емес, дін ықпалынан арылған қоғамдарда жүзеге асырылуда (Саяси түс. сөзд.).

САЯСИЛАНУ *Саясилан етістігінің қимыл атауы.* Ол қауымның *с а я с и л а н у* мүмкіндігі туралы айтуға негіз жоқ, себебі «бауырластықтың теориялық мұрасы уақыт сынынан өтті» деген пікіріне қарсы келетін позиция танытады («Дала мен қала»).

САЯСИЛЫҚ з а т. *Саяси болушылық, саясатқа қарастылық.* Типтілік пен партиялықты тендестіру, типтікті реалистік өнердегі партиялықтың көрінетін негізі сферасы, ол тек қана *с а я с и л ы қ қ а* саяды деп қарау әдебиет пен өнердегі құбылыстарды тарихқа қарсы тұрғыдан бағалауға итермелейді (З.Қабдолов, Әдеб. теор.).

САЯСИ-МОРАЛЬДЫҚ: саяси-моральдық [*саяси-ахлақтық*] әлеует. ə с к. *Экономикалық, саяси және әскери мақсаттарға жету үшін жүзеге асырылуы мүмкін ел тұрғындарының рухани мүмкіндіктері, халықтың саяси және ахлақтық көзқарастарының дәрежесі.* Әскери тұрғыда *с а я с и-м о р а л ь д ы қ ə л е у е т* жеңіске жету үшін халық пен армияның күштерін жұмылдыру мен олардың соғыстың барлық қиындықтарына шыдауға қабілеттіліктерімен және дайындықтарымен сипатталады (Қаз. тілі термин. Əскери.).

САЯСИ-РУХАНИ с ы н. с а я с и. *Саясат пен руханилыққа қатысты.* Экономикадағы қолдан жасалған шарықтау мен *с а я с и-р у х а н и* өмірдегі тоқырау қайшылықтары Кеңес Одағын құлатты, қазақ сахарасында 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына негізгі себеп болды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

САЯСИ-ТАРИХИ с ы н. *Мемлекеттің тарихына, қоғамның дамуындағы саясатқа қатысты.* Соңғы жылдардағы поэзиядан байқалатын ұнамды беталыс *с а я с и-т а р и х и* тақырыптарды көтеруге батылдық жасау (Қ.Бекхожин, Шығ.).

САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ с ы н. *Саясат пен экономика салаларына қатысты.* Геосаяси, *с а я с и-э к о н о м и к а л ы қ,* тарихи және мәдени тұрғыдан келгенде, аймақ елдеріне қазіргі таңда бәрінен де керегі – Орталық Азия бойынша ынтымақтасу («Жас Алаш»).

Саяси-экономикалық детерминизм. э к о н. <лат. determinare – анықтау, грек. politike – мемлекетті басқару өнері, oikonomia – шаруашылықты басқару> *Қоғамның дамуын тек қана материалдық игіліктерді өндіру әдісімен, ғылымның, техниканың, технологияның жағдайымен байланыстыру, тіршілік ортасы мен мәдениеттің дамуының рөлін теріске шығару. С а я с и-э к о н о м и к а л ы қ д е т е р м и н и з м* кез келген ұшқарылық секілді қабылдауға келмейді (Қаз. тілі термин. Экология).

Саяси-экономикалық кеңістік. к і т. *Бірнеше мемлекет тарапынан орнығатын саяси және экономикалық байланыстарды қамтитын құрылым. С а я с и-э к о н о м и к а л ы қ к е ң і с т і к к е* кірген мемлекеттер түрлі саяси және экономикалық шараларды кең түрде жүзеге асырады (ҚҰЭ). *С а я с и-э к о н о м и к а л ы қ к е ң і с т і к* әртүрлі құрылықтарда қалыптасқан (ҚҰЭ).

САЯСЫЗ с ы н. *Саясы жоқ, көлеңкесіз, жайлы жері жоқ.* Есесіне Тарым бойлаған Такламакан шөлі бар. *С а я с ы з,* панасыз, жалаңаш шөл. Алпыс градус аптапта ұшқан құстың қанаты күйеді. Сібірде – азап болса, Тарымда – тозақ («Айқын»).

САЯТ[1] з а т. **1.** э т н. *Қазақ халқының байырғыдан қалыптасқан, асқан шеберлікті, құсты баули білу машығын қажет ететін қыран құстарды салып, аң аулау өнері.* Бұлардың ұяларын тауып, ұядан балапандарын алып, қолдан үйретіп, құсқа салатын болған. Сол заманнан бері құс салу *с а я т ы* осы заманға дейін келді (Ш.Айманов, Қыран.). Қыдырым – Қадырғали жалайырлық, Өзіңнен өткен тұста жол айырық. Киеңді киген Төле кие боп жүр, *С а я т т ы ң* саңлақ бағы, құс қайырып (Қабан жырау, Алтын қазық). Далада қонды бірге жолдас болып, Түспейтін атқан оғы мерген екен. Таңертең *с а я т ы н а* қарап тұрса, Қолтыққа буаз марал кірген екен (Қозы Көрпеш.). **2.** а у ы с. *Серуен, сейіл, қыдырыс.* Баяу басып, үйіне келе жатқан жолда ол өткен күзде болған бір *с а я т т ы* есіне алды (С.Бақбергенов, Кентау).

Саят құрды. а) *Құс салып, аңға шықты.* Бақытжан төре жылда елге демалысқа келгенде, құс салып, *с а я т қ ұ р г а н д а* өзімен тұстас Шортан деген көңілі жақын адамның торы шолақ атын мінетін (Б.Аманшин, Көкжар). ә) *Сейіл салды, серуендеді.* Әйткенмен өз шаруасын бітірмей, *с а я т қ ұ р а* келген адамдай, көңілінің қалаған жағына жүре беруді жөн көрмеді (С.Еркебаев, Жолдар.).

Саят құстары. э т н. *Түлкі, қарсақ, қасқыр т.б. аңдарды, үйрек, қаз сияқты құстарды аулау үшін құсбегінің баулуымен ұядағы балапан кезінен қолға үйретіліп, аңшылыққа дағдыланған бүркіт т.б. сияқты іліп алатын және лашын т.б. сияқты теуіп алатын қыран құстар. С а я т қ ұ с т а р ы н ы ң* асқазаны берік, тез қорытқыш келеді. Алған жемін олар сүйегімен не қауырсын жүндерімен жұтса да асқазаны шымыр, қорытымпаз болған соң, оны еркімен сіңіріп отырады (Ә.Марғұлан, Саят құстары). *С а я т қ ұ с т а р ы н ы ң* күш алатын ең мықты сүйегінің бірі – бұғана («Егемен Қазақстан»).

САЯТ[2] [ар. سيئة] з а т. к ө н е. *Жаман қылық.* Адам қақ жасында бабақ *с а я т* Айтамын жаным ашып сізге саят. Жаныңда жан жоқ, денең әлемәсі өлі, илалап арамдықпен таппа саят (Ә.Тәңірбергенов, Өлеңд.).

САЯТКЕР з а т. э т н. *Құс салып, аң аулауға жаны құмар, соған әбден машықтанған, саят кәсібімен айналысатын адам.* Қасенмен бірге құсбегісі Нұрмақ, *с а я т к е р і* Нұғман қожа, зергер Оспан, Қосубай, Бірмағанбет тағы басқа үйші, өнершілері бар (Ә.Бектасов, Мәди). Аяғын шауып, ақсап қалған соң, тауда *с а я т к е р* ағайының қолында қалдырып кеткен еді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

САЯТКЕРЛІК з а т. *Құс салып, аң аулауға құмарлық, соған машықтанғандық. С а я т к е р л і г і м е н* көзге түсті (Ауызекі).

САЯТТА= е т. **1.** *Құс салып, аң аулау.* Ұзақ оның атын көкжендет қояды, неше жылдай құсқа салып, қаз, дуадақ, үйректі қырғызып *с а я т т а с а* керек (Ш.Айманов, Қыран.). Елмін мен қыран салып, *с а я т т а ғ а н,* Ез емен елден жырақ саяқтаған (Р.Ниязбеков, Жалын.). **2.** а у ы с. *Қыдыру, серуендеу, дем алу.* Қырманға *с а я т т а п* келген жастар тобында Ғалымжан да бар еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ертелеп тұрып, қала сыртына *с а я т т а п* қайтқалы жиналдым да, кафеге түсіп, даяшыға жеңіл шайға заказ бердім (Е.Тұрысов, Ақбақай).

САЯТТАН= е т. **1.** *Саят құру, саятқа шыққан қыран құстай болып ұшу.* Кремльдің шыңына олар қонатын, Көкірегіне қуаныш нұр толатын. *С а я т т а н ы п,* самғап ұшып сол шыңнан Жұлдыз болып көк жүзінде жанатын (Ө.Тұрманжанов, Бозша.). **2.** а у ы с. *Дайындалу, әзірлену.* Жарқылдап жабырқаусыз жайдары жан, Жұлқынып жазғы егіске жарақтанған. Шыңына шыбық шаншып, гүл түлетіп, Сайлы елім саяхатқа *с а я т т а н ғ а н* (Жамбыл, Шығ.).

САЯТТАНУ *Саяттан етістігінің қимыл атауы.*

САЯТТАТ= е т. *Саят құрғызу, құс салып, аңға шығу.* Соқ тырып ай астынан алтын күрек, Қақтырып, бұрқақтатып, қағылдатып; Жүйткітіп, сонарлатып, *с а я т т а т ы п,* Қыранды қыр жолында шаңқылдатып (І.Жансүгіров, Шығ.).

САЯТТАТУ *Саяттат етістігінің қимыл атауы.*

САЯТТАУ *Саятта етістігінің қимыл атауы.*

САЯТТЫҚ з а т. *Құс салып, аң аулаушылық.* Мылтық атпай құс «ұстап», «мылтықсыз мерген» аталудың, ат қинап, ит жүгіртпей, *с а я т т ы қ* құрудың да жолдары бар (Саятшылық). Қолдарына қыран бүркіт, алғыр қаршыға және сондай құстарын ұстап, *с а я т т ы қ* ету қазақтың ерте заманнан бері келе жатқан ата мұрасы («Спорт»).

САЯТШЫ з а т. **1.** *Құс салып, аң аулауды кәсіп еткен аңшы.* Қаршыға салу қызығына мүлдем беріліп алған *с а я т ш ы л а р д ы ң* ауылдан шыққандарына бір аптадан асып кеткен (І.Есенберлин, Алмас.). – Атқа қонайық! – деп бұл үшін қостың ең үлкен бүркітшісі, *с а я т ш ы с ы* – Тұрғынбай асығыс бұйрық айтты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Самғау үшін жаралған асыл тектім, қалған өмірін кең дүниені шарлап өткізсін, бұл өңірде ең соңғы қыран Қарашолақ та, ең соңғы *с а я т ш ы* Базар болды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). // *Құс салып, аң аулауды кәсіп еткен.* Бұл бір ысылған *с а я т ш ы* жігіт ұстараның жүзіндей, кісінің әуменіне төңкеріледі, қыяп еткізбейді, қыбыңды табады, сондай епті, ақылды, сезімді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** э т н. *Кәсіби құсбегі.* Құс жетім – ерте түлек салынбаса, салатын *с а я т ш ы* табылмаса (Ақан сері, Шығ.). Санай берсең жетімдік жетпіс болар, Бірақ та арманда шын үш жетім бар: Бірінші – ат жетім өрен жүйрік шабылмаған, Екінші – құс жетім *с а я т ш ы с ы* табылмаған, Үшіншісі – болады екен әйел жетім Өзінің теңін тауып қосылмаған (Шал ақын, Өлеңд.). *С а я т ш ы л а р д ы ң* анықтауынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен

топқа бөлінеді. Оның бірі – «желбесін құстар», екіншісі – «тұяқты құстар» (Ә.Марғұлан, Саят құстары). Біздің жақтың *с а я т ш ы л а р ы н ы ң* пікірінше, үлкендігі қарғадай ғана өжет құс – қаршыға бірнеше түрге бөлінеді. Олар: қара тарлан, ахраптың ақ қабағы, тынар, шәулі (Ж.Сатылғанов, Шығ.). **3.** с ө й л. *Аңшы.* Әлдилеп ақ төсінде, бермей тыным, Ақ айдын ақ мүсінін тербейтұғын. Бұл көлге мылтық алған *с а я т ш ы* емес, Тірі жан аяқ басып келмейтұғын. Аққулар аман-есен қайтқанынша, Суына Жетім көлдің шөлдейтұғын (Суымен сырқаттарын емдейтұғын) (М.Мақатаев, Шығ.).

САЯТШЫЛ с ы н. *Құс салып, аң аулауға әуес.* Әлдекімнің есікті дүрс-дүрс соққаны, «аңшылық құрғалы, келетін, *с а я т ш ы л* қала адамы» дейтін, бүгін сенбі, не жексенбі де емес (М.Сүндетов, Құмда.).

САЯТШЫЛЫҚ з а т. э т н. **1.** *Құс салып, аң аулаумен кәсіптенген аңшылық.* Бала күнінде келіп құс салып, *с а я т ш ы л ы қ* істеген жерлер Шоқанның көзіне оттай басылды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар.). Бұл екеуі байлығымен, батырлығымен емес, аң құмар *с а я т ш ы л ы ғ ы м е н* жұртқа ұнаған жандар (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **2.** *Құспен аң аулау өнері.* Ол кісіге *с а я т ш ы л ы қ* кәсібінің дарығаны соншалық, қызылбалақ, қыран қасиетін сонау қиян құзда шарқ ұрып, ұлылық салтын паш еткен шаңқылынан таниды екен (Б.Тұрысов, Ақбақай). *С а я т ш ы л ы қ* – дәстүрлі қазақ өнері (ҚҰЭ). *С а я т ш ы л ы қ* табиғат ресурстарына қамқорлықпен қарап, табиғат құндылықтарына деген адами қарым-қатынасты насихаттайды (ҚҰЭ).

Саятшылық кәсібі. *Қыран құсты аң аулауға баулып, құс салып, аң аулаумен арнайы айналысушылық. С а я т ш ы л ы қ к ә с і б і н е* кіретін құстардың көпшілігі, әсіресе, қопалы көлді, қамысты, желкенді су бойларын, қақшымақ сорды көбірек мекендейді («Егемен Қазақстан»).

САЯХ [ар. سياح] з а т. е с к і к і т. ***Саяқ*** *(жалғыз-жарым).* Сахараға шығып кездім бұл жаһанды: Қинадым *с а я х* болып ғаріп жанды (Ғашықтық дастан). «*С а я х т а р* шәді хұрам қуанады, Гауһарын көреді, – деп, – қалай бізден?» (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан).

САЯХАТ [ар. سياحة] з а т. **1.** *Зерттеу не танысу, аралап көру мақсатымен алыс бір жерге ел аралауға шыққан сапар.* 1500 шақырымға созылған *с а я х а т* Канада елінің жағдайы жөнінде көптеген мағлұматтар берді (І.Омаров, Серпін). **2.** *Бой жазу, демалыс ретінде айналаманда өткізілетін серуен, сейіл. С а я х а т т а* жүрген жастар мөлдір бұлақ жағасына, көркем терек саясына көп отырып дем алатын (С.Ерубаев, Шығ.). Осы маңға белгілі Шуақ мерген колхоз балаларының өтініші бойынша оларды *с а я х а т қ а* алып шыққан (Ғ.Сланов, Замана.).

Саяхат жасады. а) *Ел аралады, жер-дүниені шарлады.* Страбон заманында көп біліп, белгілі жерлерді көп аралап, талай-талай *с а я х а т ж а с а ғ а н* ғалым (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). – Машина ала алсақ, біз бұлай отырмаймыз, Глаша, жер-дүниені шарлап, *с а я х а т ж а с а р* едік (К.Тоқаев, Түнде.). ә) *Серуендеді, сейіл құрды.* Үлкеншарын ауданының оқушылары жүз шақырым жолды артқа тастап, жаяу-жалпылы Маралкөлге *с а я х а т ж а с а п* келеді екен (О.Бөкеев, Мұзтау).

САЯХАТНАМА з а т. ә д е б. *Өлеңмен не қара сөзбен бір сапардың жайы айтылатын шығыс поэзиясының үлгісі.* Беріректе *с а я х а т н а м а н ы* «жолнама» деп алып жүр (Әдебиеттану термин.). *С а я х а т н а м а н ы ң* өзгешелігі баяндаушы автор көзімен көргенін айтады. Өз атынан айтады, сондықтан да онда субъективтік сәттер де кездеседі (Әдебиеттану термин.).

САЯХАТТА= е т. **1.** *Алыс жерге сапарға шығу, ел аралау.* Сол қадірлі ағамыздың су үстіндегі жолымен де *с а я х а т т а п* қайтсақ деп отырмын (К.Оразалин, Абай.). Біздің елімізге *с а я х а т т а п* келетін туристердің арасында елімізге қарсы пиғылдағы адамдар, тіпті – империализмнің агенттері де болады («Қазақст. мект.»). **2.** *Сейіл құру, серуендеу.* – Колхозшылар қайнаған ыстықта жұмыс істеп жатқанда «Победамен» егісті аралап, *с а я х а т т а п* жүруге бола ма (С.Мәуленов, Жер нәрі). Алғыр құс атқыш мерген бар. *С а я х а т т а п* сайран сал, Ұнатып елден сұлу сүй, Лебізі тәтті, шәрбәт бал (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Терең бойлау, жан-жақты игеру. С а я х а т т а п* білім кенін кештік достар өмір сырын. Дауылпаздай қанат қаққан. Оқыдық біз Горкий жырын (С.Адамбеков, Өмір тойы).

САЯХАТТАТ= е т. *Алыс жерге сапарға шығару, ел аралату.* Баламды ел аралатып, *с а я х а т т а т ы п* қайттым (Ауызекі).

САЯХАТТАТУ *Саяхаттат етістігінің қимыл атауы.*

САЯХАТТАУ *Саяхатта етістігінің қимыл атауы.*

САЯХАТТЫ с ы н. *Саяхат үстіндегі, саяхат жасаған.* Осы бір жыл, осы бір ай, осы күн. Сәтті сағат *с а я х а т т ы* кешімде: «Қош бол ботам, есіңе ұста», – деген үн мәңгі жүрген отжалын боп есімде (С.Бегалин, Шығ.).

САЯХАТШЫ[1] з а т. **1.** *Ел көріп, жер аралап білім жинайтын, танымын кеңейтетін, қызықтайтын адам.* Осыдан 2500 жыл бұрын Үндістаннан келген бір әулие *с а я х а т ш ы* жер кезіп жүріп, осы төбенің үстіне түнеген екен дейді (Ә.Шәріпов, Алыс.). – Ана кезде Баян төңірегін аралап қайтқан бір еуропалық *с а я х а т ш ы* – бұл жер Швейцариядан артық болмаса, кем емес екен, – депті (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Танып-білу, жаңа жерлер ашу, т.б. арнайы мақсатпен жер кезген жиһанкез.* Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының тұңғыш ағартушы қайраткері және *с а я х а т ш ы* ғалым (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы). «Шіркін, осы даланы кезіп жүре берсе, жүре берсе!» деп армандаушы еді болашақ ұлы *с а я х а т ш ы* (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Егер көне дүниенің көрегені «тарих атасы» Геродот Азияның түп ортасын алтын қорыған кісі тектес тазқаралар мен ителгілер мекен етеді деген лақап таратса, ортағасырлық *с а я х а т ш ы л а р* Плано Карпини, Гильом Рубрук Марко Поло бұл жерлерде жалғыз көзді диюлар мен «ит басты, сиыр сирақтылар» мекен ететінін де топшылаған-ды («Жұлдыз»). **3.** а у ы с. *Танып-білуге құмар, ізденімпаз адам.* Жарысқа салсаң жаратып Озатын мыңнан бұл дүлдүл. *С а я х а т ш ы* біз бенде Сайрандауға дүние гүл (М.Дулатов, Шығ.).

САЯХАТШЫ[2] з а т. с ө й л. ***Саятшы***. Балуан Шолақ елінен тағы бір торы төбел ат тауып алып, қасқыр, түлкі алатын итті жинап, қаршыға, лашын, бүркіт ұстап, жазы-қысы *с а я х а т ш ы* аңшылық кәсібімен шұғылданады (С.Мұқанов, Шығ.).

САЯХАТШЫЛЫҚ з а т. *Саяхат жасаушылық, саяхатқа шығушылық.* Шоқанның *с а я х а т ш ы л ы қ* жасаған елдеріне барар жолдар аса қауіпті болды («Парасат»).

СӘБЕТ з а т. ж е р г. ***Себет.*** Қарақалпақ қазақтары тіліндегі талдан тоқылған көрзеңкені, ыдысты *с ә б е т* деп атайды (Экспед. матер.).

СӘБИ [ар. صبى] з а т. *Жас нәресте, бүлдіршін, бөбек.* Бірақ дыбысын шығармай, жас *с ә б и і н* бауырына тас қып, қысып алады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тыныш жатқан *с ә б и д і* Оятуға қимайды. Жұмсақ жылы ақ алмас Қанатпен жүзден сипайды (М.Жұмабаев, Шығ.). О, көктем, ол иісті білесің сен, Бөлетін әр тірліктің үлесін сен. *С ә б и д і ң* қолтығында, борбайында Айналып хош ииске жүресің сен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). // *Жаңа туған (бала).* Мал үшін құда болар *с ә б и* ұлға, Уағда қылып тұйықсыз алыс жолға. Ол бала өледі ме, өседі ме, Боларын қайдан білген малға тұлға, Күнәсіз бесіктегі сәбилерді Матайды қарлығаштай тізіп қылға (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Балғын, балауса.* Алатау басың қарт, бауырың – *с ә б и.* Келем, келем өзінді аңсап ылғи. Қанша бұлбұл көз жұмды көктемді іздеп, Дүниемен қоштасты қанша қырғи (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Пәк, бейкүнә.* Сен әлі күн нұрысың шашылмаған, Сен әлі жер гүлісің ашылмаған. Сен әлі хабарың жоқ *с ә б и* жансың Алдағы өткелдерден, асулардан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сарыуыз сәби. *Аузынан уызы кетпеген жаңа туған бала.* Еңсесін әлі жия алмай, *С а р ы у ы з с ә б и* бұртиды. – Айта ғой, саған кім тиді? (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәби болғысы келді. п о э т. о к к а з. *Бұл дүниенің қиындық, ауырпалығынан бейхабар, бейкүнә, пәк болуды қалады...* Құс та болғым келмейді! Қанатым бар. Қанатым бар күмістен жаратылған. *С ә б и б о л ғ ы м к е л е д і, с ә б и б о л ғ ы м,* Мына өмірден хабарсыз, жаңа туған. (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәби бөбегім. э к с п р. *Кішкентайым, бүлдіршінім деген еркелету мәніндегі жаңа туған нәрестеге айтылатын қаратпа атауыш.* Қара көз, *с ә б и б ө б е г і м,* Аса берсін өнерің, Батыр болып өсе бер, Бала күнде өзіміз Сендей болып өспедік (Той әндері).

Сәби көзбен қарады. п о э т. *Таңырқай, таңдана, қызыға қарады.* Жазатыным баяғы кәрі өлең бе, Жасарудан сен енді дәмеленбе. Күнге қарап талпынам сәби болып, *С ә б и к ө з б е н қ а р а й м ы н* бар әлемге (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сәби көрді. *Еркелетті, әлі жас баладай қарады.* Нұркен: – Апатай-ау, мен бәрін де көрдім ғой, Ақ сүтіңді, ақ маманды емдім ғой... Әлі күнге мені *с ә б и к ө р е с і ң,* Мен де бүгін жиырма екіге келдім ғой (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сәби күлкісі естілді. *Нәрестелі болды, бала сүйіп, бақытқа кенелді.* Жолықпасаң, күйреп бір ұл тілегі, Жолымның болмауы да мүмкін еді. *Е с т і л м е й* де қалар ед біздің үйде, *С ә б и л е р д і ң* әдемі *к ү л к і л е р і* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сәби күн. *Балалық, балғын шақ.* Балалар, он жасында құлындайсың, Тыста ойнап үйге келіп дуылдайсың. Ақылға бастықпаған *с ә б и к ү н і ң,* Ұзақтай жазғытұрғы шуылдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сәби күннен. п о э т. *Дүниеге келген кезден бастап.* Бесіктегі сонау *с ә б и к ү н і м н е н,* Қуат алдым сенің нәзік үніңнен. Жыр кестелеп сұлуларға ұсынып, Сен арқылы бақыт тапқан ұлың мен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сәби сезім. *Пәк, таза сезім.* Менің *с ә б и с е з і м і м н і ң* тыныштығын сен бұздың, Ипырай, мен қайтсем екен мінезіңді сен қыздың?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шығып елу елінен ара қонып, Алпысқа кеп қалсам да аға болып, *С ә б и с е з і м* тербеліп толқынында, Туған жерде кетемін бала болып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сәби сүйді. п о э т. *Балалы болды, нәрестелі болды.* Бір басы Тұзақ... Сырласып Ұзақ Оңаша, Тар үйге Сыйдық. *С ә б и* де *С ұ й д і к*, Тамаша! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жаман емес тіршіліктің барысы, Жөнге келіп қалды жұрттың әр ісі. Жас енелер *с ә б и с ұ й е* бастады, Жаңа түскен келінімен жарысып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СӘБИДЕЙ с ы н. **1**. *Сәби сияқты, сәби тәрізді.* Қызға бесік жарасар тербеткенде, Айқайлап бала ойнар ержеткенде. Сүйкімі бар *с ә б и д е й* сәулешім-ай Кімге айтамын назымды сен кеткенде (Қара өлең). Жаңа мезгіл, әр кезең, Қиналып туар *с ә б и д е й*, Немесе бейне долы өзен Өткелі жұмбақ – бәрі үрей (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2**. а у ы с. *Пәк, қорғансыз.* Бәрі де алдыма бас иер менің, Бір құдірет қолыма тиер ме еді, Қызылшақа *с ә б и д е й* жүрегіңді, Босатып ап түрмеңнен сүйер ме едім (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәбидей қуанды. б е й н. *Риясыз, ешбір қауіпсіз, ағынан жарыла қуанды.* Жұлдыздай үнсіз қарап, жымыңдасып, *С ә б и д е й қ у а н б а с қ а* төзе ала ма? (Д.Әбілов, Өлеңд.).

Сәбидей қорғансыз. б е й н. *Өз қолынан ештеңе келмейтін адамдай, шарасыз, бейшара күйдегі.* Жан жарынан айырылған еркектің *с ә б и д е й қ о р ғ а н с ы з*, сақау-саңыраудай бишара болып қалатынын сонда ұқтым (Ә.Нұршайықов, Таңд.).

Сәбидей пәк. б е й н. *Өмірде әлі ештеңе көріп үлгермеген адамдай таза, бейкүнә.* Тәтті үйқының құшағында жатқан сұлу қыздың *с ә б и д е й п ә к* жүзінен өзгеше бір рақат нұры шашырап тұрған тәрізденеді (Ә.Нұршайықов, Таңд.).

Сәбидей хош иісті. б е й н. *Иісі еліміп, елжіреететін, алпыс екі тамырыңды иітетін жұпар.* Маржандай асыл сөзді айға айтушы ем, Көк бұлттан түскен жайдай жайнатушы ем, *С ә б и д е й* жаңа туған *х о ш и і с т і* Әлдилеп тіл ұшында ойнатушы ем (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СӘБИДЕЙІН с ы н. ф о л ь к. *Сәбидей, сәби сияқты.* Арманым да, үмітім де, Сенде екенін ұғындым. Жәбір көрген *с ә б и д е й і н* бауырыңа тығылдым. Ұғындым мен Басқаларға жоқ екенін ұнымның, Ая, ардақтым, ая мені! Алдыңа кеп жығылдым (М.Мақатаев, Шығ.).

СӘБИЛІ с ы н. *Жас нәрестелі, сәбиі бар.* Ынтымағы жарасқан жас семья бірер жылдан соң жаңа пәтерге көшті, *с ә б и л і* болды («Лен. жас»).

СӘБИЛІК з а т. *Буыны бекімеген нәрестелік, бөбектік шақ. С ә б и л і к* шіркін қызық қой, күні кешеге дейін Жанар өзін шынымен анадан туған емес, әкенің аузынан түскен қызбын деп ойлайтын (З.Қабдолов, Жалын). Қарттық пенен *с ә б и л і к т і ң* арасы, О, жиырма бес, қыруар өмір таласы. Лапылдаған тасқын қуат қайнары, Жез қанатты ұшқыр ойлар қаласы (Т.Айбергенов, Мен саған.). // *Буыны бекімеген, бөбектік.* Отан соғысы тақырыбына, майдан өміріне оралып, соғыс кезінде *с ә б и л і к* жаста болған, кейінгі толқын жас ақындар тылдағы ерлікке әлсін-әлсін оралып, жазып жүр (М.Әлімбаев, Қалам.). Сол сұлу сағым сияқты *с ә б и л і к* шағымда, сондағы өзіміздің отбасын есіме түсірсем-ақ болды, сол үйдің тірлігі осы екеуіне байланысты болған сияқты боп көрінеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). *С ә б и л і к* шақ! Сүттей аппақ кезең бұл, Аңғал, бейқам балбұлақтай сыңғырлы. Досым «киіп көремін» деп әжемнің Аңдаусызда көз әйнегін сындырды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сәбилік сезім. *Балалық пәк сезім. С ә б и л і к с е з і м д е р* өзгерді, Тұр бірақ алдымда дидарың. Тым аңғал, толқыма кездерді Еске сап, сен мені қинадың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сәбилік қалды. *Балалық шақ өтті.* Құда болып отырмыз, Әли, бүгін, Жүрегімді ақырын қариды мұң. Сонау өткен жылдардың арасында *Қ а л а* берді қайғысыз *с ә б и л і г і м* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӘБИТ: **сәбит қадам**. е с к і к і т. *Мықты, нақты қадам.* Ұнатсаң, мақұлы бұл мұның ғаріп, Румның сұлтанына бер апарып. Жолында шаһанлық *с ә б и т қ а д а м*, Ол бір ер әділетті заты шәріп (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан).

СӘБИХАНА з а т. *Сәбилерді күтіп-бағатын тәрбие мекемесі.* Алғашқы ашылған *с ә б и х а н а л а р д ы* жаңа заман өркендерінің үлгісі деген еді («Қазақст. әйелдері»). Өздері қамқорлыққа алған *с ә б и х а н а* балаларына қуыршақ жасайды («Қазақст. мект.»).

СӘБИШЕ ү с т. *Сәбиге ұқсап, сәби сияқты.* Өзіңсің табына сүйерім. Сондықтан мен мұны тек қана, Тоздыру үшін киемін. Ғаламды *с ә б и ш е* тербеткен, Еңбек деп айта алам. Тозсын киімдер еңбекпен, Еңбекпен жаңарсын қайтадан! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СӘБІЗ з а т. **1.** *Дәмі тәтті, қызғылт-сарғыш түсті біржылдық бақша өсімдігі.* Өзенді

бойлап қияр, капуста, *с ә б і з* егетін бақшаға орын бөлінді (М.Қаратаев, Далада.). Бұл жай осылай болған соң, совхоз орталығынан помидор, *с ә б і з*, қарбыз өсімдігін де көруге болмайды екен (Қ.Ұябаев, Қырда.). **2.** ө с. <лат. daucus> *Тағамдық және малазықтық түрлері бар шатыршағылділер тұқымдасына жататын өсімдік туысы.* Тағамдық *с ә б і з д і ң* тамыржемісі құрамында 88,8% су, 1,1% азотты заттар, 0,2% май, 9,2% көмірсу және витаминдер бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). «А» витамині балық майында, уылдырығында және тамыр жеміс-терде, әсіресе, *с ә б і з д е,* жас көк шөпте, сүрлеген өсімдіктерде болады (Т.Күлтебаев, Қой төлі.). *С ә б і з д і* қазіргі уақытта А витамині мен каротин алу үшін негізгі өсімдік ретінде пайдаланады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *С ә б і з д і ң* жапырақтары күрделі қауырсынды (ҚҰЭ).

Екпе сәбіз. ө с. <лат. daucus savita> *Тағамдық және малазықтық түрлері бар шатыршағылділер тұқымдасына жататын өсімдік түрі. Е к п е с ә б і з* барлық жерде өсіріледі (ҚҰЭ).

Жабайы сәбіз. ө с. <лат. daucus carota> *Тағамдық және малазықтық түрлері бар шатыршағылділер тұқымдасына жататын өсімдіктің жабайы түрі. Ж а б а й ы с ә б і з* Жерорта теңізі жағалауларында, Орта және Шығыс Еуропада, Кавказ және Орта Азияда кездеседі (ҚҰЭ).

СӘБІЗШӨП з а т. ө с. <лат. silaus> *Шатыршағылділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. С ә б і з ш ө п т і ң* сабағы нәзік, өте жіңішке, ортаңғы бөліктеріне қарай бұтақтанады (ҚҰЭ). *С ә б і з ш ө п т і ң* гүлдері өте ұсақ, күрделі шатырша гүлшоғырына топтастырылған (ҚҰЭ).

Жартас сәбізшөбі. ө с. <лат. silauas saxatilis> *Шатыршағылділер тұқымдасына жататын көпжылдық эндемик шөптесін өсімдік.* Өте сирек кездесетін, эндемик түрі – *ж а р т а с с ә б і з ш ө б і* (ҚҰЭ). *Ж а р т а с с ә б і з ш ө б і* Жетісу Алатауының Шолақтауының, Талдысай және Қызылауыз шатқалының тастақты жерлерінде өседі (ҚҰЭ).

СӘБІЗШІЛ з а т. ө с. <лат. silaum silaus> *Шатыршағылдер тұқымдасына жататын жапырағы ұшбұрышты, сабағы жіңішке, жоғары жағына қарай тарамдалып кететін далалық, далалық орманның шетінде, ашышөпті жайылымдарда өсетін емдік, дәмдендіргіштік қасиеті бар көпжылдық өсімдік. С ә б і з ш і л* шілде, тамыз айларында гүлдейді (ҚҰЭ). *С ә б і з ш і л д і ң* тамыры емдік мақсатта қолданылады (ҚҰЭ).

СӘДЕП [ар. صدف] з а т. к ө н е. *Теңіз түбінен алынатын дүрдің, маржанның қабығы, қабыршағы.* Басқамен, Сырым, сізден ісіміз не, Өзгені көрсетпесін түсімізде. Теңізден шығып тұрған сіз бір *с ә д е п,* Нұр тамар қандай бұлттан ішіңізге? (Айтыс). Күлгенде отыз тісі қатарланған, Адамның сабыры қалмас оны көрген. Ақ екен, ақ інжуден отыз тісі, *С ә д е п* пен қымбат пұлға шеттен келген (Үш ғасыр.).

СӘДЕПСІЗ с ы н. к ө н е. *Сәдебі жоқ, қабыршақсыз. С ә д е п с і з* дүр болмас, тікенсіз гүл болмас (Мақал).

СӘДЕТТЕ= е т. ж е р г. *Бұлдау, бәлдену.* Сені тауып едім деп жатырын *с ә д е т т е й т і н* ана мен емес (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

СӘДЕТТЕН= е т. ж е р г. *Көңілге алу, өкпе қылу.* Салмақ артып *с ә д е т т е н г е н і м* емес, шыны сол-деп,бұған әзілмен кінәшіл өкпе артқандай ма?(Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

СӘДЕТТЕНУ *Сәдеттен етістігінің қимыл атауы.*

СӘДЕТТЕУ *Сәдетте етістігінің қимыл атауы.*

СӘДІРМЕК-САУЫҚ з а т. ж е р г. *Сауықшылдық, еркінсіп, өз ойымен әрекет жасаушылық.* Ол бір конторға келместен *с ә д і р м е к с а у ы қ п е н* жатып алды («Лен. жолы»).

СӘЖДА з а т. е с к і к і т. ***Сәжде.*** Жаңа ғана кекірт мінез көрсетіп, тіпті, өзін сұлтан деп атауға арланған керуеншілердің *с ә ж д а ғ а* құлағандай мына жатысы күлкілі көрінген (М.Мағауин, Аласапыран).

СӘЖДӘ з а т. е с к і к і т. ***Сәжде.*** Дүние ойнап-күлсе, ол мұңайып, жатырқап жүрт сөзінен шетке тайып. Халықтың *с ә ж д ә* қылған құбылысына, имейді ол менмен басын ерге лайық (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

СӘЖДЕ [ар. سجد] з а т. д і н и. **1.** *Намаз оқып тұрған адамның тізелері, алақаны, мұрны мен маңдайы жерге тигізіліп, «Субханә Рәббілйәл ағла» деп іштей айту арқылы намаздың әр рәкатында, рукуһ (бел бүгу) пен отырыстың арасында орындалатын Аллаға тәжім ету қимыл ишараты. С ә ж д е л е р* – әуелі жерден жаралғанына ықрары, екіншісіне қайтпағанына ықрары, бас көтермек және тіріліп, сұрау бермегеніне ықрарының ишараты (Абай, Тол. жин.). Фұзырлы болмағандар үшін *с ә ж д е д е* бетті екі қолдың арасына қою намаздың сүннеті (Ислам энцикл.). *С ә ж д е* – бағыну, мойынсұну, кішіпейілдікпен иілу, намаздың ішкі парызының бірі (Ислам ғылымхалы). Түзеткен Бекшора хан Әбименен, Біледі балиг түгіл сәбименен. *С ә ж д е д е* бір Аллаға тағат қылған Хисапсыз

ғалымдары кәріменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **2**. с ө й л. *Намаз оқып, Құдайға құлшылық қылғанда жерге жаятын ақ мата, жайнамаз.* Ақшам намазын тамам қылған кемпір *с ә ж д е с і н* жияр-жимастан бұрқылдай жөнелді (М.Хасенов, Тұлпар.).

Сәждеге басын салды. д і н и. *Намаз оқып, сәжде жасады.* Құбылаға қарай бас қойып, Мінажат айтып Аллаға, *С ә ж д е г е б а с ы н с а л а д ы* (Қыз Жібек).

Сәжде етті. д і н и. а) *Намазда сәждеге барды, сәждеге бас ұрды.* Осылайша имамның есіне түсіп түрегелген артық рікғаттан *с ә ж д е е т п е й* отырып қалса, жамағат имаммен бірлікте сәлем береді (Ислам энцикл.). Басында *с ә ж д е е т к е н* жүріп, жүре-жүре танығандығы... (С.Торайғыров, Таңд.). ә) *Тағзым жасады, бас ұрып, құрмет көрсетті.* Хадистің тәржімәсін өлең қылып, Құраннан хат көшіред дүмше молда-ай, Әзәзіл періштеге сабақ айтып, Ғаршыда сүрген дәурен неше жылдай. Адамға *с ә ж д е е т п е г е н* себінен, Ақыры болып еді оның қандай? (Ы.Ержанұлы, Өлеңд.). Жырдың қысқаша мазмұны мынадай: Жүсіп бала кезінде түсінде толған ай мен күн, олардың қасында *с ә ж д е е т і п* тұрған он бір жұлдыз көргенін айтып, шешуін әкесі Жақып пайғамбардан сұрайды (Ғашықтық дастан.).

Сәждеге барды. д і н и. *Намаздың Аллаға тәжім ету ишаратын орындады. С ә ж д е г е б а р ғ а н д а* әуелі тізелерді, кейін қолдарды, сосын мұрынды, одан кейін маңдайды жерге қою керек (Ислам энцикл.). Қол түсіріп «Аллаhу акбар» деп рукуге еңкейеді <....> Сосын «Аллаhу акбар» деп *с ә ж д е г е б а р а д ы* (Намаз оқу ережелері).

Сәждеге басын ұрды [қойды, тигізді]. д і н и. *Құдайға құлшылық етіп, намаз оқыды.* «Дін тізгіні дүниедегі ақ сәлдем! Саған енді, қарамайды бақ сәлдем. Ерінбесең нәпіл оқып, құлдық қып, *С ә ж д е г е б а с ұ р у м е н е н* жат сәлдем! (Б.Майлин, Шығ.). Мешітке толған жандар ұзақ отырысты, қайта-қайта *с ә ж д е г е б а с ұ р ы п,* сұпылар тасбиқ тартысты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Садақаға ақсар-бас айтылды, кәрілер *с ә ж д е г е б а с ы н қ о й д ы,* кемпірлер мойынға бұршақ салды (Х.Есенжанов, Тар кезең). – Құдайға мінажат қылып, *с ә ж д е г е б а с қ о я т ы н* кезің жетті ғой, – деді Сыдық («Лен. жас»). Қаймағы бұзылмаған қайран дінім, Қаймағың быт-шыт болды қайдан бүгін?! Құбылаға бет алып қол қусырып, *С ә ж д е г е б а с қ о я т ы н* қайда күнім? (М.Мақатаев, Шығ.). Рақила емшек баласын сылтау қып, екі жылдан бері ораза да ұстаған жоқ, *с ә ж д е г е б а с ы н* өмірінде *т и г і з і п* көрген емес (Б.Майлин, Шығ.). Осы жасының ішінде өзінің қатар-құрбыларындай дін-шариғат жолына түсіп, тым құрығанда *с ә ж д е г е б а с ы н т и г і з і п* көрген жан емес (С.Омаров, Қызыл.).

Сәждеде жатты. д і н и. *Басын жерге ұрып, Аллаға тағзым жасап жатып одан тілек тіледі [Мұсылмандықта Алланың құлының өз Жаратушысына барынша жақындайтын, тілектерінің мейлінше тез қабыл болатын кездерінің бірі намаз соңындағы (ең соңғы рәкаттағы) сәжде деп есептеледі, сондықтан намаздың соңғы сәждесінде тілек тілеу абзал].* Аш күзендей бүгілтті Алтын қарғы арланды, Аталықтай ақсақал Алласына сиынып, Тілегі мүлде қиылып, *С ә ж д е д е ж а т ы п* зарланды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сәжде қылды. д і н и. *Құдайға құлшылық етіп, намаз оқыды, сәждеге барды. С ә ж д е қ ы л ғ а н д а* екі алақанын маңдай, мұрын, екі аяғының басын екі тізесін жерге қойып сәжде қылмақ (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). *С ә ж д е қ ы п* қуанғаннан жасын төкті, Жаратқан, мың шүкірлік Алла депті. Ат қойып Сейфулмәлік деп ұғланын, Баяғы қайғы-қасірет ойдан кетті (Ғашық-наме).

СӘЙГЕКТЕТ= е т. *Бірқалыпты аяңға, желіске салу.* Сол-ақ екен, бұлар да үйреншікті әдеттерімен алдарындағы малды шоқтай ғып иіріп алып, *с ә й г е к т е т і п* қуа жөнеліскен (К.Сегізбаев, Беласқан.).

СӘЙГЕКТЕТУ *Сәйгектет етістігінің қимыл атауы.*

СӘЙГЕЛ з а т *Жаздың ыстық күндерінде сиыр малына тиетін сона тәрізді жәндік, оқыра. С ә й г е л* қуған сиырларда ес жоқ, құйрықтарын шошайта, көздерін шатыната тым-тырақай шапқылауда (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). «Таңбалы тас» саласының бір артықша қасиеті – күн қанша ыстық болса да, сиырға *с ә й г е л* тимейді (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). *С ә й г е л* тиген сиырлардың алды келіп, өзен өлкесіне өскен қоғалардың ортасына қойып-қойып кетті (А.Жұмаділдин, Сең.). Жап-жасыл теңгесі айтып бірдемені, Сәмбі тал көрсеткен жоқ күнге мені. *С ә й г е л* көп ызыңдайды айналшықтап, Сақбайдың бұзауы деп жүр ме мені? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сәйгел қуалаған сиырдай. б е й н. *Алды-артына қарамай жүгіре жөнелген.* Естен, ақылдан айырылған қалың, надан тобыр *с ә й г е л қ у а л а ғ а н с и ы р д а й* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Сәйгел тиген сиырдай [тигендей]. *Тықыршып шыдамай, әбігерленіп зыр жүгіріп.* Шекарадағы әкімдер көрсе *с ә й г е л т и г е н с и ы р д а й* қуып кетіп жүрмей ме? – деді Құрышбай (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Түстен кейін неміс-терді қаладан айдап шығып, *с ә й г е л т и г е н с и ы р д а й* жөңкілтіп, қуып бердік (Ә.Нұршайықов, Алтын.). – Біздің бөлімшенің меңгерушісі *с ә й г е л т и г е н д е й* жаны ышқынып, шауып жүр, ревизия келген дей ме, немене (А.Нұрманов, Құлан.).

СӘЙГЕЛДЕ= е т. *Сәйгел тиіп қашу. С ә й г е л д е г е н* екі-үш сиырдан басқа ештеңе көрінбейді (Ауызекі).

СӘЙГЕЛДЕК з а т. с ө й л. ***Сәйгел***. Күн ыстық, барлық сиыр арба салған, Адасып бұзаулары кейін қалған; Арбаның бірі менен бірін соғып, Сиырды *с ә й г е л д е к т і ң* алдын алған (С.Торайғыров, Шығ.).

СӘЙГЕЛДЕУ *Сәйгелде етістігінің қимыл атауы.*

СӘЙГҮЛІК з а т. с ө й л. ***Сайгүлік***. Жеткізіп жерге аспан бал, Желіні бұлттың игенде. *С ә й г ү л і к* аттай асқарлар Сар жасыл доға кигенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қос шешен Іслам-аға, Сәйділ-көкем, Ойпырмай солар да бір *с ә й г ү л і к* екен, Тарихи әңгімені жосылтқанда, Дейтіндей қастарынан қашан кетем? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СӘЙКЕС с ы н. *Бір нәрсенің ыңғай-ретіне сай, сонымен үйлес, жымдас.* Поэзияның әлеуметтік мәні өсумен бірге, мазмұны тереңдеумен бірге, түріне қойылар талаптар да өз дәуіріне *с ә й к е с* болатынын ешбір ақын-жазушы ұмытпауы тиіс (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Мадияр жақсы жоралғыға, жаңа дәстүрге *с ә й к е с* бір айқын мысалды өлең-жырдай келістіріп, нәшіне келтіріп айтты (С.Омаров, Өмір.). Ақылыңа, жасыңа Ізде адамның *с ә й к е с і н*! Бәрін тіле қасыңа, Өлім тілеп қайтесің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СӘЙКЕС= е т. **1.** *Сай түсу, үйлесе кету.* Біз бұрын бірімізді біріміз білмейтінімізге қарай әңгімеміз бірден *с ә й к е с е* кеткенін аңғармай да қалыппыз («Қаз. әдеб.»). **2.** *Үндесу, бағыттас, сарындас болу.* Мақсатты көрсеткіштер өте жақсы қол жеткізілген және көптеген салалар мақсатқа *с ә й к е с е д і* («Алтын Орда»). **3.** *Бір-бірімен бірдей болу, бір-біріне дөп келу.* Атаулар *с ә й к е с і п* қалған жағдайда Сізге қалауыңызға сай топтың атауына оның нөмірінің соңғы төрт таңбасын қосу ұсынылады (мысалы, «footbal1234»); егер мұндай комбинация да бос болмаса, еркін комбинация құрайтын кез келген 4 сан ұсынылады («Алматы ақшамы»). **4.** *Қандай да бір үлгіге, талапқа сай болу, соған жауап беру.* Осы үлгімен қазір толығымен құрылыс жұмыстары жүргізіліп жатыр. Қысқартқанымыз тек олимпиада қалашықтары мен баспасөз орталықтары, бірақ қонақүйлер стандарттарға *с ә й к е с е д і* («Алматы ақшамы»).

СӘЙКЕССІЗ с ы н. *Қандай да бір үлгі, талапқа сай емес, сәйкес келмейтін. С ә й к е с с і з* сапамен тауарларды жеткізген жағдайында тапсырма беруші қабылдауға немесе сәйкесті сапамен тауарларға ауыстыруға талап етуге құқығы бар («Алматы ақшамы»).

СӘЙКЕССІЗДІК з а т. **1.** *Біріне-бірі дөп түспеушілік, сай келмеушілік, үйлеспеушілік.* Талданып отырған үзіндіні әріп қуған сөзбе-сөз аударма тұрғысынан қарайтын болсаң, мұнда да бірсыпыра *с ә й к е с с і з д і к т е р д і* кездестіруге болады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). **2.** *Қарама-қайшылық, алшақтық, қайшылық.* Өндіріс пен тұтыну арасындағы *с ә й к е с с і з д і к т і* жоюдың шаралары белгіленеді («Қаз. әдеб.»). Математика саласында ашылған жаңалықтардың көлемі мен олардың практикада қолданылуы арасында кейбір *с ә й к е с с і з д і к* бар, өйткені абстрактілі математика салаларындағы кейбір жаңалықтар осы уақытқа дейін практикада қолданылмай келеді (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. мәселе.). Көп нәрсе алғашқы кезде жөнге келмей жатты, *с ә й к е с с і з д і к* пен түсініспеушілік те туған кездер болады («Қазақст. комм.»). **3.** б и о л. *Екі дарақ арасындағы жұптасудың қиындауы, ұрықтану үдерісінің жүрмеуі. С ә й к е с с і з д і к* салдарынан гаметалардың қосылуы қиын болады да, ұрықтану процесі жүрмейді (Қаз. тілі термин. Биология). **4.** и н ф. <ағыл. mismatch> *Мәліметтердегі үлгімен салыстырғандағы теріс нәтиже.* ≈ *С ә й к е с с і з д і к т е р* жиыны.

СӘЙКЕСТЕ= е т. *Бір нәрсенің ыңғай-ретіне сай келтіру, лайықтау, үйлестіру.* Сондықтан олар өз әрекеттерін жаңа жағдайға *с ә й к е с т е п,* білдірмей, астыртын жүргізді (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Гогольдің «Өлі жандары» тегісінен мысқылға құрылған және Собакеевичтің ішін де, ісін де, жүріс-тұрысын да оның сыртқы пішініне *с ә й к е с т е п* береді (І.Омаров, Шабыт.). Бізбен қазір басқа тоғыз республиканың кітапханалар байланыс жасайды, олармен жұмыстарымызды *с ә й к е с т е п,* бірыңғай жүйеге салып отырамыз («Мәдениет және тұрмыс»).

СӘЙКЕСТЕЛ= е т. *Ыңғайлану, лайықталу.* Қойдың биологиялық құрылысы және қасиеті жайылымды басқа түлік малдардан артық пайдалануға *с ә й к е с т е л г е н* (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

СӘЙКЕСТЕЛУ *Сәйкестел етістігінің қимыл атауы.* Көрермендер «Қызыл сұңқарлардың» түзелуін, мәдениеті өскен социалистік дәуіріміздің тілегіне *с ә й к е с т е л у і н* көптен тілейтін (С.Мұқанов, Өсу жол.).

СӘЙКЕСТЕН= е т. *Сәйкес келу, лайықтану, үйлесімді болу* . – Бұйрықтарыңыз заңның әліппесіне *с ә й к е с т е н і п* жатса ғана заңдылық күшті болады («Қаз. әдеб.»). Мұғалімнің творчестволық қабілеті, жаңашылдық әрекеттері, біліктілігі, физиологиялық және психикалық сапасы, педагогикалық кәсіптік біліммен *с ә й к е с т е н е д і* («Қазақст. мект.»).

СӘЙКЕСТЕНДІР= е т. *Үйлестіру, лайықтандыру.* Қазір Қазақстанда екі тілде айтылғанды өзара *с ә й к е с т е н д і р і п* отыратын біртілді орта қалыптасып келеді («Жас Алаш»). Көлемі бес жарым мың жолға жуықтайтын осы романның мазмұнын Абай қазақ оқырмандарының ұғымына *с ә й к е с т е н д і р і п,* үш жүз жетпіс алты жолға сыйдырған (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

СӘЙКЕСТЕНДІРУ *Сәйкестендір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Үйлестіру, лайықтандыру.* Сәкен – түр іздегенде, сол түрді алып отырған мазмұнына *с ә й к е с т е н д і р у г е* тырысатын адам (С.Мұқанов, Өсу жол.). Күріш өсірудің тәжірибесін ғылым айтқан негізге *с ә й к е с т е н д і р у* керек деген сөзді біздің ауылда тұңғыш рет Мұстафа айтты (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Жаңашылдық дегеніміз не нәрсені болсын, осы заманғы нормалар мен стандарттарға *с ә й к е с т е н д і р у* болып шығады (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Жаңадан салынған заң органдарының басты міндеттерінің бірі, біріншіден, қолданылып жүрген заңдарды 1995 жылғы Конституцияға *с ә й к е с т е н д і р у*, екіншіден, бұрын құқық нормаларымен реттелмеген немесе құқықтық жаңа шешімдерді талап ететін қоғамдық қатынастардың кең ауқымы бойынша жаңа заңдарды қабылдау болатын («Егемен Қазақстан»). **2.** х и м. <лат. udentikus> *Белгісіз бір қосылыстың басқа белгілі бір қосылыспен ұқсастығын анықтау. С ә й к е с т е н д і р у* үшін екі заттың физика-химиялық константаларын, қасиеттерін және қатысатын реакцияларын салыстырады (Қаз. тілі термин. Химия).

Сәйкестендіру нөмірі [коды]. қ а р ж ы э к о н. *Қандай да бір қаржы, экономикалық қатынастарға қатысушы тұлғаларды тіркеудің, олар туралы мәліметтерді анықтаудың ұлттық тізілімдемедегі нөмірі.* Жеке *с ә й к е с т е н д і р у н ө м і р і* – жеке тұлға, соның ішінде өзіндік кәсіпкерлік түрінде қызметін жүзеге асыратын дара кәсіпкер үшін қалыптастырылатын бірегей нөмір («Егемен Қазақстан»). Осы Заң жеке, заңды тұлға (филиал мен өкілдік) үшін сәйкестендіру нөмірін қалыптастырудың негізінде *с ә й к е с т е н д і р у н ө м і р л е р і н і н* ұлттық тізілімдерін жасау мен жүргізудің мақсаттарын, міндеттерін, принциптері мен құқықтық негіздерін айқындайды («Егемен Қазақстан»).

СӘЙКЕСТЕНДІРУШІ з а т. <лат. identikus> *Сәйкестіруші, бірегейлендіруші, лайықтаушы.* Тағайындалған *с ә й к е с т е н д і р у ш і* және сыныптауыш кодтары жөнінде ақпараттарды сіз статистика департаменті мекенжайы «бір терезе» қызметіне тікелей хабарласу арқылы ала аласыз («Егемен Қазақстан»).

СӘЙКЕСТЕНДІРІЛ= е т. *Үйлестірілу, лайықтандырылу.* Ол жүйеге орай орта мектептің соңғы сыныбы жоғары оқу орнының бірінші курсына *с ә й к е с т е н д і р і л і п,* жоғары білім алу мерзімі төрт жылдық болмақ («Жас Алаш»). Үлкен нарыққа шығу үшін, алдымен, өнімді, өнімнің өндірілуінен бастап өңделуіне дейін халықаралық стандарттарға *с ә й к е с т е н д і р і л г е н і* дұрыс («Алаш айнасы»). Әрбір құқық қатынасында қатысушының бірінің субъективті құқығына екіншісінің заңдық міндеттілігі *с ә й к е с т е н д і р і л е д і* («Егемен Қазақстан»).

СӘЙКЕСТЕНУ *Сәйкестен етістігінің қимыл атауы.* Не дегенмен, өткеннен ғибрат алып замана көшіне ілесіп хандық құрып әлек болғанша, демократиа жолына түсу керек. Елбилік Исламға қарсы еместігін түсіну және соған *с ә й к е с т е н у* парыз («Ислам өркениеті»). Тұтастай алғанда, өкінішке орай, халықаралық ұйымдар қызметінің қағидаттары осы заманғы шындыққа *с ә й к е с т е н у* үшін жедел өзгеруге үлгере алмай отыр («Ана тілі»). Жалпы әлемдік жаңа ақпараттық технологияны дамыту тенденциясына *с ә й к е с т е н у* үшін университет білім беру процесінің барлық саласын ақпараттандырды және компьютерлендірді («Егемен Қазақстан»).

СӘЙКЕСТЕУ *Сәйкесте етістігінің қимыл атауы.* Оқушыларға берілетін білім көлемін айқындау, оның мазмұнын совет ғылымының қазіргі даму биігімен *с ә й к е с т е у* – ең басты проблемалар («Қазақст. мұғ.»).

СӘЙКЕСТЕУШІ з а т. *Сәйкестендіруші, идентификатор.* Адамдардың *с ә й к е с т е у ш і* (идентификатор) рөлін атқаратын аты-жөн бетімен кеткен, ғылыми сарап пен оның қолданысы атымен жоқ» («Ана тілі»).

СӘЙКЕСТІ с ы н. с ө й л. ***Сәйкес***. Тыңдаушы – жұмысшы, колхозшы, үй шаруасындағы

әйелдер ме – атеистік материал соған *с ә й к е с т і* жүргізіледі (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Осындай жолмен әрбір жазушы өмірі мен творчествосына, шығарма мазмұнына *с ә й к е с т і* суреттерді алдын ала қамдау керек («Қазақст. мект.»).

СӘЙКЕСТІК з а т. *Біріне-бірі сай келетіндік, ұқсастық, үйлестік.* Меніңше, Бекше досымда сол мамандықтарға ешбір *с ә й к е с т і к* жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Көпшілік қозғалысы мен жеке адамдар іс-әрекетінің *с ә й к е с т і г і н* тауып суреттеу мәселесінде «Тынық Дон» ерекше үлгі (Р.Бердібаев, Достық.).

Сәйкестік қағидаты. э к о н. *Адамның жауапкершілік жүктелген міндеттерін орындай алуы үшін басшылық оған жеткілікті өкілеттілік беру керек дейтін қағидат* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сәйкестік принципі [ұстанымы]. ф и з. *Физикалық пәндердің белгілі бір саласында жаңа әрі жалпы заңдар ашылған кезде бұрынғы заңдар осы жаңа заңдардың дербес түрі екендігін тұжырымдайтын қағида. С ә й к е с т і к п р и н ц и п і* физикалық құбылыс саласына ғана тән параметрлердің белгілі бір шекке ұмтылған кезде жалпы теорияның заңдылықтары бұрынғы теорияның заңдылықтарына асимптоталық түрде ауысатындығын дәлелдейді (ҚҰЭ).

Сәйкестік сапасы. э к о н. *Өткізілетін тауардың не көрсетілетін қызметтің сапасын көрсететін ерекшеліктердің бірі. С ә й к е с т і к с а п а с ы* фирмада өндірілетін өнімнің сапалық ерекшелігінің осы тауарға (көрсетілетін қызметке) сай келуін бейнелейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СӘЙКЕСТІЛІК з а т. **1.** *Сәйкестік, сәйкес болушылық.* Диалектиканың заңында мұндай *с ә й к е с т і л і к,* әдетте бола бермейді, ал өмірде кездесе береді (М.Неталиев, Үлкен жол.). **2.** <лат. idenfikus> *Бір заттың, адамның не құбылыстың басқа затқа, адамдар қоғамына, құбылысқа телінуі, соның талабына үйлесушілік.* Тарихи тамырының қайдан өрбіп, ұлттық болмысыңның қайда жатқанын білмейінше, жаңа *с ә й к е с т і л і к* туралы сөз ету де мүмкін емес (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

СӘЙКЕСТІР= е т. *Ыңғай, жөнге сай келтіру, лайықты ету, үйлестіру.* Ертең – жаттама білімін іске асырам деп жүргенде, не уақыт өткізіп ап, не өмірге *с ә й к е с т і р е* алмай қалса, ұяты кімге келмек (З.Шашкин, Сенім). Осы елдің осы секілді әлсіз мінездерін өзіміздің саяхатымызға *с ә й к е с т і р е* білсек болды да (А.Сатаев, Дала.). Адам баласы дербес немесе қоғамдық өмірінде кейбір ауыртпашылықтарға, сәтсіздіктерге, ауру-сырқауларға душар болса, басқаша айтқанда, бұл дүниеде түрлі бейнеттерге тап болса, бұның себебі тіршілік және бет алыстарды ахлақи қағидаларға *с ә й к е с т і р м е г е н д і к т е р і* болып табылады (Ислам энцикл.).

СӘЙКЕСТІРУ *Сәйкестір етістігінің қимыл атауы.*

СӘЙКЕСТІРІЛ= е т. *Сәйкес келтіру, үйлестірілу.* Жылыжайлар ең соңғы еуропалық стандарттарға *с ә й к е с т і р і л д і,* топырақтың орнына субстрат пайдаланылды, өсімдіктер тамшылатып суарылды («Жас Алаш»).

СӘЙКЕСУ *Сәйкес етістігінің қимыл атауы; талапқа, үлгіге сай келу.* Әртүрлі жұқпалы аурулардан сақтану, денсаулық ережелеріне толық *с ә й к е с у* [...] зиянды әрекеттерден қорғану да өзімізге байланысты міндеттерімізден болады (Ислам энцикл.). Осылайша, қалыптасқан стандартқа орай кейбір елдердің заңнамаларына *с ә й к е с у* керек («Ана тілі»). Бұл конкурстың ең басты өлшемі – ғылыми жұмыстың қоғамның қазіргі талаптарына, мұқтаждықтарына жауап бере алуына, *с ә й к е с у,* сәйкеспеуіне байланысты ғылыми зерттеудің маңыздылығы, деңгейі, қойылып отырған мәселенің өзектілігі басты назарда болады («Ана тілі»).

СӘЙКІ с ы н. *Кербез, сылқым, әсемпаз.* Ішінде емес, бар қызығы сыртында, – Деді біреу күлкі үйіріліп мұртында. Сыртқа қарай жапырыла жөнелдік, Жедел басып *с ә й к і л е р* де, сылқым да (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СӘЙІР [ар. سير] з а т. к ө н е. *Қимыл, қозғалыс, жүріс.*

Сәйір етті. е с к і к і т. *Серуендеді, аралады.* Бір сағат сап ауасын татқан адам. Табады неше түрлі дертке дарман. *С ә й і р е т і п* арумен жүрсең мұнда, көкіректе қалмас еді-ау титтей арман (Шәңгерей ақын, Шығ.).

СӘЙІРЛЕ= е т. *Аралау, серуендеу.* Сарғайыңқырап жұрты ғана қалыпты. Әр жерде шашылып, қоқыр-соқыр малдың қиы жатыр. Жандос түйені шөгеріп тастап, ұзақ *с ә й і р л е д і* жұртты (О.Бөкеев, Үркер.).

СӘЙІРЛЕУ *Сәйірле етістігінің қимыл атауы.*

СӘКӘКУ з а т. с ө й л. ж а ғ ы м с ы з. *Шошаңдап селтеңдеген ойынкүлкі, бос ыржың.* Осы кешегі ән мен сән, ойын-сауық, сыңқыл-сылтың, *с ә к ә к у м е н* жүрген біз қане (М.Әуезов, Қараш.). Сондықтан Нұрханды *с ә к ә к у г е* көп еріп қалған әйел деп біліп, енді Қадиша Саржанды ол жаққа жолатқысы келмейді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

СӘКӘКҮЛ з а т. с ө й л. ***Сәкәку***. Жас балаша қызығып *с ә к ә к ү л г е* Масқара боп жүргенін бір білмеген. Шебелет қалпақ, тар шалбар, қысқа сертек, Киіп алып қылтиып қағар селтек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сәкәкүл сәнді киім. о к к а з. *Бос селтеңжүріске, сауық-думанға арналған жылтырақ киім.* Осыны біле тұра, адамның қиянатшыл, мақтанқұмар болатынының себебі: адам жас күнінде тәжірибесіз балалықпен *с ә к ә к ү л с ә н д і к и і м г е*, кеңесшіл кердеңдікке қызығып, соған біржола құмар болады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СӘКӘКҮЛДЕН= е т. *Оргыту, секектеу*. Тізгінді кілт тежегеннен кейін құлағын біздей қадап төңкеріле қабырғалай қарап, бота тірсек ақбоз *с ә к ә к ү л д е н е* секектей басып, жүріс нашына басты («Соц. мал. шар.»).

СӘКӘКҮЛДЕНУ *Сәкәкүлден етістігінің қимыл атауы.*

СӘКСАР з а т. м и ф. *Жын-перінің аты.* Желмен ұшып келдің бе, сумен ағып, Бұл жерден сенің жерің төрт жылдық жер. Құлбаян, Жезтырнақ, Маймыл, *С ә к с а р* Төрт тарап бәрі жын-перілер (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СӘКҮН [ар. سكون] з а т. *Араб жазуында дауыссыз дыбыстардың созылыңқы емес екенін білдіру үшін олардың үстіне қойылатын шартты белгі.* Олар әліп-бидің асты-үстін, үтірін, *с ә к ү н і н,* бәрін жаттады (С.Бегалин, Сәтжан). Тыңдаңыз, Қажеке, мен оның сөзін қазір асты мен үстін, *с ә к ү н і* мен үтірін де қалдырмай түсіндіріп отырайын, – деді Хакім (Х.Есімжанов, Ақ Жайық). Асты жоқ, үсті жоқ, *с ә к ү н і* жоқ, үтірі жоқ... Ұзын сирақ, бота тірсек әліпбиден әбден жалығып, тойып біттім (М.Ақынжанов, Ыбырай.).

СӘКІ з а т. **1.** *Жату үшін, үйдің, бөлменің ішіне тақтайдан биіктеу етіп жасаған орын, нар.* Түрменің ішінде он екі кісі қатарласып жататындай ғана тақтай *с ә к і д е н* басқа, үстелорындықтан дәнеңе жоқ (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Еденге тақтай төсеуге мүмкіндік бола бермейтіндіктен, шетін қышпен қаластырып, ортасына кесек сынықтарымен араластыра топырақ төгіп, үстін қалың етіп сылап тастайтын *с ә к і*, сыпа (суфа) жатақ, қонақ бөлмелерінің үштен екісіндей бөлігін алып жататын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Аласа отырғыш, екі басында аяғы бар ұзын орындық, төр алдында еденнен көтеріңкі тұрған орынды және тақтай немесе кірпіштен қаланған нарды да *с ә к і* дейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Отыру, дем алу үшін тақтайдан жасалған биіктеу орын.* Біз вокзалдың алдындағы көп *с ә к і л е р д і ң* біріне кеп отырдық (Д.Исабеков, Таңд.). Оңтүстік аптап ыстығында жаз айларында аспан астында ұйықтап дем алуға тура келетіндіктен, қоржын үйдің ауласында үстіне масахана құрылатын *с ә к і с і* (сыпасы), құрт жаятын, жеміс кептіретін сөресі, қазан асатын ошағы, тандыр оттығы т.б. үй шаруасының қажетті құрылғылары болған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта).

Сәкі тақтай. ***Сәкі***. Ақсақал *с ә к і т а қ т а й ғ а* отырар-отырмаста даяршы жып етіп етігін тартты. Ұлтарақ қолбаңдап жете алмай қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СӘКІМ з а т. с ө й л. ***Сәкүн***. Бір ат бар екі кісі арасында, Жиылған көлеңкесі панасында. Сегіз *с ә к і м*, екі әліп, бірі тәштіт Жұмбағым менің сондай табасың ба? (Қара өлең).

СӘЛ[1] с ы н. *Азғана, шамалы, болмашы.* Менің де енді *с ә л* шыдарлық шыдамым қалды. Не жүрегімді суырып ал, болмаса оны бер маған (М.Жұмабаев, Шығ.). Сапар бұл сөзін қаншама нық айттым десе де, даусы *с ә л* дірілдеп, солғын шықты (М.Иманжанов, Менің махабб.). Шақырусыз келген Әлібекке бата алмай, зығыры қайнаған Нұртаза айылын жиып, *с ә л* баяуласа да, тізгінін тартпады (С.Жүнісов, Ақан сері). Шипалы бал – өң, үнің, Гүлдікіндей беделің. *С ә л* жымисаң, көңілім Көктеп шыға келеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сәл болмағанда. *Аз кідіргенде, енді кешіккенде.* Аяжан жалт беріп қаша жөнелді, *с ә л б о л м а ғ а н д а* жауыз қаздың тістеп алуы ықтимал еді (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

Сәлден кейін [соң]. *Азғана уақыттан кейін, біраздан соң.* Қазір түн. Сыртта нөсер. Сәуір айы. Көктеген әлдеқашан кәрі қайың. *С ә л д е н к е й і н* тағы да таң атады, Тағы да... Сары уайым... Сыра уайым... (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәл нәрсе. *Жоқтан өзге, не болса сол, болмашы нәрсе.* Кекірейіп кекетіп, Біреуді мінеп күлмедім. *С ә л н ә р с е н і* кек етіп, Көңіліме сақтап жүрмедім (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СӘЛ[2] с ы н. ж е р г. *Халі мұшкіл, нашар, әл үстінде.* Әкем ауру, қалі *с ә л* дегенді естіп, алты жыл араздықтан кейін ата-енем Бекжанды ала асығыс келіпті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Темірғали серігінің *с ә л* екенін сезіп, тамырын ұстап, қабағын уқалады (Б.Әбуталиев, Құрдас.).

СӘЛАМАТ с ы н. е с к і к і т. ***Саламат*** *(аман-саулық, сәлемет).* Бармаққа ел алдына міндім атқа, мінәсіп көрінген соң көңіл шатта. Ағайын жүзін көріп амандаспақ, емес пе көркемшілік *с ә л а м а т т а* (М.Сералин, Шығ.).

СӘЛӘМӘТ з а т. е с к і к і т. ***Саламат*** *(аман-саулық). // Аман-есен, сау, бүтін.* Тұрғанда тән *с ә л ә м ә т* неге отырсың, Жеріңе көңілге алған барып қалмай (М.Дулатов, Шығ.). Есен-сау хастесінен жазылды деп Ахметжан атыңыздан хабарладық. *С ә л ә м а т* көрерлікке күн бар ма деп, қуанып қапа тартқан, бек шатландық (Н.Наушабаев, Өлең д.).

СӘЛӘТ [ар. صلاة] з а т. д і н и. е с к і к і т. *Намаз ибадаты, бесін намазы.* Бүгінгідей мерекелі, салтанатты күні *с ә л ә т қ а* енген, қымбат шапан, жасыл сәлделі діндар мұсылман атаулы құлақтан шымырлай кіріп, сүйек балқытқан әуезді үннен соң, тәкпірде тұрған беттері екпеттей жығылуға шағын қалған (М.Мағауин, Аласапыран).

СӘЛӘТ-ӘЗ-ЗУХР [ар. صلاة الظهر] з а т. д і н и. е с к і к і т. *Сәске, бесін намазы.* Намаз шартын ұстаған кез келген мұсылманның аузындағы намаз шартын сақтамаған жұрт та күніне әлденеше мәрте естіп жүрген жалғыз-ақ ауыз сөзді жай ғана қайталап, *с ә л ә т-ә з-з у х р ғ а* тұрған бек пен батыр, бай мен мырза, молда мен хафиз – Хан-Керменнің игі жақсыларынан саналатын тоқсан адамды ғана емес, <.....> құбылаға қарап мүлгіп тұрған көп халықты – барлық жұртты иітіп, еркін баурап алған Бөлек Сейіт, соза мақамдаған қалыппен «Фатиқаға» кіріскен (М.Мағауин, Аласапыран).

СӘЛӘФИ [ар. سلافى] з а т. д і н и. ***Салафи*** *(мұсылмандардың пайғамбарды көрген сахабалар, сахабаларды көрген табиғиндер және табиғиндерді көрген табаға табиғиндерден тұратын үш толқыны). С ә л ә ф и* – сахабалардан кейінгі ғалымдар (Ислам ғылымхалы).

СӘЛБИЕ [ар. سلبية] з а т. д і н и. *Адам баласының бойында жоқ, ерекше, құдіретті қасиеттер.* Және кітапта *с ә л б и е* сипаттары деген болады. Олар: ұйықтамайды, өзгермейді деген сықылдылар (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

СӘЛБЕН з а т. ө с. <лат. salvia> *Ерінгүлдер тұқымдасына жататын тропиктік және субтропиктік аймақтарда кең тараған дәрілік әрі тағамдық өсімдік түрі, жартылай бұта, бұта, шалфей. С ә л б е н д і* халық «тіршілік шөбі» деп те атайды. Халықтық медицинада оның жапырағы ойық жараны емдеуге қолданылады (Биология.). *С ә л б е н* – хош иісті дәрілік өсімдік. Одан алынатын эфир майы медицинада, парфюмерияда және тамақ өнеркәсібінде қолданылады (ҚҰЭ).

СӘЛДЕ [ир. سله] з а т. д і н и. **1.** *Мұсылмандардың, қожа-молдалардың өз діни сипатын көрсету белгісі ретінде киіп жүретін, бастарына орайтын ақ мата; шалма. С ә л д е н і* айналдырып орайды, ол ұзын матадан жасалған (ҚҰЭ). *С ә л д е н і* қатарлай орап, ақ сырмақты шапанды желең салып, көзді жұмып, мүлгіп Зәкіржан отырады (Б.Майлин, Шығ.). Тау ұлымын, Тау – менің дәу бесігім. Мен оның әуресімін, сәулесімін. Асқар шыңдар желпиді бесігімді, Бір орамын ағытып *с ә л д е с і н і ң* (М.Мақатаев, Шығ.). Кейінгі уақытта *с ә л д е* бұл дүниеде әрбір мұсылманның өлімге әрқашан дайындығы ретінде, қияметтік киімін әзір ұстап жүру мақсатында басына орап жүретін бірнеше кез матасы деген ұғымды білдіреді (ҚҰЭ). **2.** *Кейбір мұсылман мемлекеттерінде билеушілердің және діни қызметтегі тұлғалардың қызметтік баскиімі, қызметтік сыртқы түр-тұлғасының маңызды да міндетті атрибуты.* Мұсылман мемлекетінің билеушілері мен әкімдері үшін *с ә л д е* қызметке кірісу белгісі болып саналды (Ислам энцикл.). Билеушілер жоғары қызметке тағайындаған адамына сыйлыққа кигізетін шеншекпендерінің ішінде *с ә л д е* маңызды құрамдас бөлігі болған (Ислам энцикл.).

Қара қазандай [қазандай] сәлде. б е й н. *Қоқиған үлкен сәлде.* Өңшең Бұқардан оқып шыққан, *с ә л д е л е р і қ а р а қ а з а н д а й* жарықтық әулиелер (М.Дулатов, Шығ.). Қожаекең *қ а з а н д а й* ақ *с ә л д е с і н* қоқшитып, шарта жүгінді (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). *С ә л д е с і қ а р а қ а з а н д а й*, қаба сақал шикіл сары шал бірден сөз қатпай, мелшиіп отырып алды (С.Омаров, Дала қызы).

Сәлде аяққа шұлғанды. *Дін аяққа тапталды, дін қорланды, діндарлар құдалау көрді.* Тәспиқты тастап, тас алып, *С ә л д е а я қ қ а ш ұ л ғ а н д ы.* Өнер қылды жақсылар Қасқырша елін жұлғанды (Шәкәрім, Өлең д.).

Сәлде киді. *Қожа, молда болды.* Тәкежан тырсиып, күйіп отыр еді. Ұрса жөнелді: – Ондай сопы болсаң, басыңа *с ә л д е к и і п*, Дәркембайға арнап құшыр жисаңшы. – Қажет болса, құшыр да жиям. Халық қырылар болса, амандығым садаға! (М.Әуезов, Абай жолы).

Сәлде орады. *Басына матадан оралып жасалатын мұсылман, шығыс елдеріне тән баскиім киді, сәлде киді. С ә л д е н і* таққа отыру немесе қызметке кірісу салтанатында *о р а й т ы н* болған (Ислам энцикл.). Басында Қаратаудың қар борайды, Басына керім жігіт *с ә л д е о р а й д ы.* Сәлдесін бір ораған қайта орайды, Басына ол шіркіннің кім қарайды (Қара өлең).

Сәлде орау. д і н и. *Матадан оралып жасалатын шығыс елдеріне, мұсылмандарға тән баскиім*

кию. С ә л д е о р а у арабтар үшін – ұлттық, мұсылмандар үшін діни, қарапайым азаматтар үшін – әскери және басшы адамдардан ерекшелендіретін белгі болып табылады (Ислам энцикл.). Мұсылмандар намаз оқу кезінде және мешітке немесе бейіт басына барғанда басына *с ә л д е о р а у ғ а* тиіс болды (Ислам энцикл.).

Сәлдесі басынан түсті. м и ф. *Көне наным бойынша, жаман ырымға саналатын, басынан немесе жақынынан, абырой-беделінен т.б. айырылуды, үлкен нұқсанды біліретін белгі.* Мен түсімнен шошимын бүгінгі түн, Менің *с ә л д е м б а с ы м н а н* жерге *т ұ с т і* (Қозы Көрпеш.).

СӘЛДЕДЕЙ с ы н. *Сәлде сияқты, сәлде тәрізді.* Күз аспаны кірлеп, мұнартып, алыстағы қаралы биіктердің басына *с ә л д е д е й* бұлт оралып, томсырып, сұрланып тұр (М.Әуезов, Шығ.).

СӘЛДЕЛІ с ы н. *Сәлде киген, сәлде ораған.* Енді біразда мешіт ішінен халфелер мен *с ә л д е л і* қарилер, қартаң шәкірттер қоршаған күйде кәрі имам шықты (М.Әуезов, Абай жолы).

СӘЛДЕСІЗ с ы н. *Сәлде кимеген, сәлдесі жоқ.* Бүгін *с ә л д е с і з* жүр (Ауызекі).

СӘЛДЕУ с ы н. *Азғана, төмендеу, шамалылау.* Жалпы киім киісі Тойбазардан көрі *с ә л д е у,* сондықтан да студент екендігі айтпай білініп тұр (Қ.Сатыбалдин, Шағын.). Бірақ *с ә л д е у* бір жері осының өзі басы жұмыр пенде, оның ішінде қазақ баласы еш нәрсе түсіне алмастай боп шыққан ба деп қалдық (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

СӘЛЕМ[1] [ар. سلام] з а т. **1.** *Адамды алғаш көргенде сыпайылық әдебі бойынша қимыл ишарат және сөз арқылы амандық, есен-саулық сұрасып амандасу рәсімі немесе осы рәсімде қолданылатын тілек, лебіз сөз.* «Аурудың емі – саудың *с ә л е м і*» деген қазақта аталы сөз бар. Науқастанып жатқан адамның көңілін сұрау, оған жәрдем беру зор адамгершіліктің белгісі («Жалын»). Бір көргенге қырық күн *с ә л е м* (Мақал). Бір күн жолдас болғанға қырық күн *с ә л е м,* Ер азамат шын досын ұмытпайды (Қара өлең). Үйде екі әйел бар екен, келген адамдардың *с ә л е м і н е* екеуі де жауап қатпады (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). **2.** *Біреуге айт деп тапсырылатын ауызша ықыласты тілек хабар, амандығы туралы аманат хабар.* Қабағында қан қатқан жігіт Қостанайға жер ауған әкесінің ақырғы *с ә л е м і н* сұрады (Ә.Әзиев, Жез тау.). Тернополь қаласынан жолдаған жас жауынгер *с ә л е м і* осы ойды растап тұрғандай көрінеді (А.Жолдасбеков, Әке.). Жас жетті, үрпақ өсті, жол біздікі, Кезінде болдық Базар жұрт мақтаған. Тағдырға тура келген амал қанша, Жорғасы ем мен өлеңнің алшақтаған, Көрмеген хош болыңдар, қайран халқым! *С ә л е м і м* сендерге осы бар сақтаған! (Базар жырау, Шығ.). **3**. д і н и. *Алдымен оң иығына басын бұрып, сонан соң сол иығына бұрылып, «Ассаламаумағалейкум уа рахматуллах» деп айтып, намаз соңында орындалатын қимыл ишарат [Діни аңыз бойынша, адамның оң иығында оның сауапты істерін, сол иығында күнәларын амал дәптеріне жазып отыратын екі періште болады, намаз соңында мұсылман адам оларға сәлем беру арқылы ғибадатын аяқтайды].* Намазда: түрген тұрғанда – сәжде орнына, рүкүһта – аяқтарға, отырғанда – алдына, *с ә л е м д е* – иықтардың бастарына қарау сауапты (Ислам энцикл.).

Ақ сәлем. *Таза көңілді, ықыласты білдіретін амандық тілек.* Мен алыс сапарлардан оралғанда, Сен маған хат жазғансың Оралдан да. Сен маған ұшқан құс пен ескен желден *А қ с ә л е м* жолдағансың Өскеменнен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бір сәлем. э т н. *Беташарда қайын жұртының әрбірінің аты аталғаннан кейін келіннің ізетін білдіретін, соларға арналып жасалатын бір мәрте сәлемі.* Келін келді, көріңіз! Көрімдігін беріңіз! «Берем» деп босқа жұбатпай, Атын атап қойыңыз! Атасына *б і р с ә л е м!* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Бір сәлемге атын беретін. б е й н. *Ақкөңіл, дархан, кеңпейіл, жомарт, сыйлағанның құлы (адам, халық).* Бүгін кедей, байлығына қарамай, Ақша, пұлын ардан биік санамай. *Б і р с ә л е м г е а т ы н* түсіп *б е р е т і н* Қайран біздің бабалардың заманы-ай! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Дұғай сәлем. *Ыстық ықыласты, сағынышты көңілді білдіретін, қайта-қайта амандық-саулық айтқан тілек.* Қазақ пен қалмақ қатысып, Құда болған бар ма екен, Бұрынғыдан соңғыға? *Д ұ ғ а й с ә л е м* дегейсің Қараман дәудей ханыңа (Қамбар батыр). Теміртас, Асыл, Ақық, қалдың зарлап, Адамзат қалмақ па екен солай сарнап. Көз көрген құрбыларға *д ұ ғ а й с ә л е м,* Батасын оқи берсін маған арнап (Біржан сал, Шығ.).

Жалынды сәлем. э к с п р. *Адамға күні бойына алғаш көргенде немесе басқа біреу арқылы айтып жібергенде білдірілетін ыстық ықылас, амандығын тілеушілік.* – Егер сәті түсіп, Еркінмен кездесе қалсаң, тура жан досыңнан *ж а л ы н д ы с ә л е м* дегейсің (К.Асанов, Сағыныш).

Иіліп сәлем берді [қылды]. э т н. а) *Үлкен құрметті мойындауының белгісі ретінде тағзым жасап, басын төмен түсіріп, тізесін бүгіп*

амандасты. Сондықтан сізге келгенім Қағбаға тауап еткендей *И і л і п с ә л е м б е р г е н і м* (Бес ғасыр.) ә) *Келіні қайын жұртының үлкендеріне құрмет көрсетіп, тағзым жасап, тізесін бүгіп амандасты.* Сыйлы ата-ене, қайын ағаларына көріп қалғанда келіні оларға *и і л і п с ә л е м қ ы л а д ы* (ҚҰЭ).

Мың сәлем. *Бар көңілден шексіз ықыласпен амандық тілеушілік. М ы ң с ә л е м,* жұлдыздай асылдар! Уақа емес көрмесек бүгінде. Мен әлі сандаған ғасырлар Сөйлермін қазақтың тілінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *М ы ң с ә л е м і* бір көруден аспайды, Көзден тайса, көңіл жүдей бастайды. Ақ ниетпен аңсағаның бар болса, Сағыныштың өзі апарып тастайды (К.Салықов, Жезкиік).

Сәлем айтқызды. *Біреу арқылы амандық-саулық білдірді, хабар айтқызды.* – Барамыз Махмұт аға! Мәликеге *с ә л е м а й т қ ы з* бізден, – деп әзілдеп жымиды Шәкизат (Д.Әбілев, Арман.).

Сәлем айтты. а) *Біреуден тілек, ниетін білдіріп жіберді.* Бекең және *с ә л е м а й т ы п* жібереді: мылтық атушы болмаңдар, елді үркітесіңдер деп (Ғ.Сланов, Асау арна). ә) *Амандық-саулығын, есендігін тілеп, хабар айтты.* Алдында есігімнің бәйтерегім, Жығылса бәйтерегім қайтер едім. Ауада ұшқан құстың тілі болса, Бір *с ә л е м* татулыма *а й т а р* едім (Қара өлең). Ақтөбеге қала шығып келеміз, Бейсенбайды азырақ Ат үстінде көреміз. Амандығыңды он сұрап, Бес *с ә л е м і м д і а й т а м ы н*, хат жазбады демеңіз (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сәлем алды. *Амандасқан адамның сәлеміне әдеп сақтап жауап берді.* Сәлем берген – он сауап, *с ә л е м а л ғ а н* – он сауап (Ислам ғылымхалы). Сонда да көкірегімді жоғары ұстап, *А л м а й м ы н* көп *с ә л е м д і* мен дұрыстап. Күн астын мекендеген меңіреуленіп Жуастың қатыны да болады ұрысқақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бағамын деп әркімнің қас-қабағын, Балам қабақ шытса да жасқанамын. *С ә л е м і м д і* біреулер *а л м а й* кетсе, Екі иығым салбырап, пәс қаламын (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәлем берді. а) *Әдеп бойынша күні бойына бірінші көрген адамға амандасты, есендік-саулық сұрасты.* Бақтығұл әлі құрығандай ақырын ғана *с ә л е м б е р д і* де, сүйретіле келіп босаға жақтан орын алды (М.Әуезов, Қараш.). ә) э т н. *Алыстан келген немесе жасы үлкен адамға сый-құрметінің белгісі ретінде қазақтың әдет-ғұрпы бойынша әдеп сақтап арнайы жолығып амандасты.* Күмісбай, бала емессің тамырланған, Жастықта талай жарымес забырланған. «Үйінде Досбай да бар» дегеннен соң, Біз келдік *с ә л е м б е р е* сағынғаннан (О.Шораяқов, Шайыр). Батырға болсаң серік бір кісіміз, Болғанмен жасың кіші, құрбысыңыз Жасы үлкен ағаларға *с ә л е м б е р м е й*, Жатсынып жанның бәрін тұрмысыңыз (Н.Ахметбеков, Өлең.). Айқара қамқа жамылып, Алдында күміс тегене. Ардақты туған атадан Әуелі *с ә л е м б е р е й і н* Сүлеймен сынды төреме (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тыңдасаңыз сөзімді Осы араға келгенің, Әдептен құр көп қалмассың, Үлкенге *с ә л е м б е р г е н і н.* Түрлі-түрлі өлең бар, Айта берсе өнер бар (Базар жырау, Шығ.). б) э т н. *Үйдің келіні күні бойы бірінші рет көргенде атасына немесе қайын әпкелері мен қайын ағаларына, қайын жұртының басқа да жасы үлкендеріне қазақтың дәстүрлі әдеп сақтау ғұрыптары бойынша, сый-құрметінің нышаны ретінде иіліп, амандасты.* Бақыт ішкі үйге еніп, жер төсекте жатқан Үсен ақсақалға *с ә л е м б е р д і* (Б.Дәулетбаев, Парыз). в) д і н и. *Періштелерге сәлем беріп, намаздың соңғы қимыл ишаратын орындады.* Әдеттегідей *с ә л е м б е р г е н н е н* кейін екі сәжде етіп барып, «әт-Тахиятү», Салауат, дұғалар оқылып, сәлем беріліп, намаздан шығады. Сәhу сәждесімен намаздағы кемшілік тамамдалады (Ислам энцикл.).

Сәлем беру. э т н. *Алыс жолдан келген жолаушының немесе сол елдің адамының ауыл ақсақалдарына, белгілі адамдарға әдейі іздеп келіп амандасуы. С ә л е м б е р у* бұрыннан қалыптасқан дәстүр (ҚҰЭ). – Сендерге барып *с ә л е м б е р у г е* қол тимей жатыр ақсақалдар, – деп Сұлтанмахмұт әзілмен бастады сөзін (Д.Әбілев, Баянауыл.).

Сәлем етті [салды]. э т н. *Үйдің келіні күні бойы бірінші рет көргенде атасына немесе қайын әпкелері мен қайын ағаларына, басқа да жасы үлкен қайындарына қазақтың дәстүрлі әдеп сақтау ғұрыптары бойынша сый-құрметінің нышаны ретінде иіліп, тізе бүгіп, амандасты немесе сый табақ қайтқанда, табақты аларда үлкен кісілерге иіліп тағзым жасады.* – Неге күлесіңдер, қыздар, ата баласы, жолы үлкен, *с ә л е м е т к е н і м н і ң* айыбы жоқ, – деп Қадиша сылқ-сылқ күлді (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Оның алдында кішірейгендей, келін сияқты *с ә л е м е т і п* отырмақпын ба? Жоқ мырза! Жоқ, ол бола қоймас! (Ғ.Сланов, Асау арна). Бұлар көң алушылардың тұсына келе бергенде әйелдердің біреуі бөліне шығып, Айдаболдың алдынан қиялай келіп *с ә л е м е т т і* (А.Хангелдин, Біздің от.). Түсіріп оң жағыма отау тігіп Келінім *с ә л е м е т і п* тізе бүгіп (К.Әзірбаев, Шығ.). Үлкен кісілерден табақ қайтқанда да келін *с ә-*

л е м е т у і керек. Үлкендер оған риза болып батасын береді (ҚҰЭ). Әпкем иіліп *с ә л е м с а л д ы*. Сонан соң екі қадам жасады да, Өтептің алдына келіп тұрды (Т.Нысанбек, Сүйіншіден.).

Сәлем жеткізді. *Біреудің амандық сұрасқан жылы тілектерін айтып барды*. Сүйіктіме менен *с ә л е м ж е т к і з е р с і ң* дегендей, Қыз қыранға қолын бұлғап жүре берді бөгелмей (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сәлем жолдады [жіберді]. *Сәлем айтып жіберді, біреу немесе хат-хабар арқылы ықыласын білдірді*. Қауырсыны құсыңның талмады ма? Қанықты ма көгімде жолға мына? *С ә л е м ж о л д а* ақ құстың қанатынан, Өңіріне Оралдың, орманына (М.Мақатаев, Шығ.). Қарағым, *ж і б е р е й і н* сізге *с ә л е м*, тартқан жоқ бұдан бұрын ешбір кәләм. Жан еркем, сипатыңа көзім түсіп, көңілім көптен бері болды алаң (Ақан сері, Шығ.).

Сәлемнің де сәті бар. *Әдеп сақтап амандасудың да реті, лайықты кезі болады деген мағынада. С ә л е м н і ң д е с ә т і б а р* деген рас екен (М.Дулатов, Шығ.).

Сәлемі түзу. *Көңілі, ықыласы адал, діті дұрыс*. Атамқұл сол жолы ерлі-зайыпты малшыларды табыстырып кеткен. Содан бері Әлімқожаның *с ә л е м і т ү з у* («Қаз. әдеб.»).

Тілсіз сәлем жолдады. *Ым-ишара, қимылмен ішкі ықыласын, ыстық сезімін білдірді*. Бағанадан бері соншалық көп, *т і л с і з с ә л е м ж о л д а ғ а н* Абай, енді әннің сөзін өзгертіп алып, басқаша айтып кетті (М.Әуезов, Абай жолы).

Үшбу сәлем жолдады. *Алыстан жеткен хат-хабар, амандық біліс хабар жіберді*. Жат елден *ү ш б у с ә л е м ж о л д а п*, ортаға ара ағайын салып, елдің ашуызасын қоздырып жіберді («Қазақст. әйелдері»).

Ханға сәлем бермейтін. а) ж а ғ ы м д ы. *Өрмінез, намысшыл*. Сауық та сын, ойлар да, сайран да сын, Ауызекі дәріпке айналмасым. Қажып, талып барасың төменшіктеп, *Х а н ғ а с ә л е м б е р м е й т і н*, қайран басым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) ж а ғ ы м с ы з. *Тәкаппар, өркеуде. Х а н ғ а с ә л е м б е р м е й т і н* көкірек еді, сауап болды (Ауызекі).

Ыстық сәлем. э к с п р. *Ерекше ықыласты, жақын көңілді, сағынышты білдіретін амандық тілеу сөздері*. Беремін Жамбыл ата, *ы с т ы қ с ә л е м*, Біледі даңқыңды күллі әлем. Сағындым сақ-сақ күлген күлкіңізді, Елің мен күтіп отыр інің Кенен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Анаммен тұстас болғандар, Әкеммен қиқу салғандар. Мендегі *ы с т ы қ с ә л е м д і* ал, Мендегі ыстық арманды ал (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СӘЛЕМ[2]: сәлем уа сәлф. д і н и. *Мұсылмандық құқықта қарыз беруші адамға ешқандай пайда түспейтін қарыз түрі. С ә л е м у а с ә л ф* белгілі бір тауардың бағасын алдын ала белгілеп, келісімшарт арқылы алу, кейінгі құны өзгерсе де, алғашқы бағасының сақталуы (ҚҰЭ).

СӘЛЕМАТ з а т. е с к і к і т. ***Саламат*** *(амандық)*. Дұғадан ініңізді тастамаңыз, Есітіп *с ә л е м а т ы ң д ы* қош боламыз. Хан болып алтын таққа мінбесең де, Жақсы деп үміт етеді астанаңыз (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Аман-сау, есен-аман*. Не жазам, япырмау, Қол шорқақ, Тіл мылқау. *С ә л е м а т* өзіңді Кешікпей көрсем-ау (Абай, Шығ.).

СӘЛЕМ-ӘЛІК з а т. *Сәлем беріп, әлік алушылық*. Ақжелек, Көкше батыр үндеспеген Алғалы *с ә л е м-ә л і к* тілдеспеген. Атағын бірбірінің естісе де, Екеуі еш уақытта кездеспеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СӘЛЕМДЕЙ с ы н. *Сәлем сияқты, сәлем тәрізді*. Бабалар өткен ғасырдан Ағалар жеткен *с ә л е м д е й*. Жаңадан және ашылған Әрқайсы бір-бір әлемдей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жылжиды ол, жылжиды ол бөгелмей, Өзі бейне таң әкелген *с ә л е м д е й*. Дыбыс беріп әжесіне жетеді: – Ұйықтап қалған жоқсың ба, сен? – дегендей (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӘЛЕМДЕМЕ з а т. э т н. *Сағынысқан адамдардың бір-біріне жіберілген бұйымы, асыл заты немесе жеңсік тағамы, қысқы сыбағасы, беріп жіберілетін аманат нәрсе*. Хош айтысып шығып бара жатыр едім, ол жездесінің үйіне соғып, шешесіне арнаған *с ә л е м д е м е с і н* ала кетуді өтінді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Замандас екеуіңізге жіберген бұл *с ә л е м д е м е м д і* қомсынбай ала тұрыңыздар (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Сонау алыстағы елден әкелген *с ә л е м д е м е м і з*, жөні түзу сәлеміміз ақсақалдың жанына батқан жарасына мың да бір дару болған секілденді (Ә.Шәріпов, Алыс.). «Жылдам барып, сөйлесіп, тез қайт» – деген, Іниме *с ә л е м д е м е г е* не бересіз? (Қозы Көрпеш.).

СӘЛЕМДЕС= е т. *Адамды күні бойында алғаш көргенде сыпайылық әдебі бойынша есендік-саулық білісу, амандасу*. Атшы аттарды шұғыл тоқтатып, өзі тарантастан жеңіл ырғып түсіп, әкеше қол беріп *с ә л е м д е с т і* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жасы үлкен адаммен *с ә л е м д е с к е н д е* жасы кішілер жағы аттан, көліктен түсіп барып және әрқашан қос қолын беріп сәлемдеседі (ҚҰЭ). Онда не тұр, Сөз болып па сол-дағы, Сәлем деген ізгілік қой қолдағы. Амал қанша, келесіде өкпелеп, *С ә л е м д е с п е й* өте шықтың сен-дағы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кейде «алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал сәлем береді» деп үлкендердің өзі барып *с ә л е м д е с е т і н д е й* жол бар (ҚҰЭ).

СӘЛЕМДЕСТІР= е т. *Амандастыру, есен-саулық сұраттыру.* Аурудың мазасын алмас үшін қонақтарға *с ә л е м д е с т і р і п* қана кетпек болған әже қайнысының жүзінен сергектікті аңдаған соң, өзі де тізесін бүгіп жайғасты (К.Оразалин, Абай.).

СӘЛЕМДЕСТІРУ *Сәлемдестір етістігінің қимыл атауы.*

СӘЛЕМДЕСУ з а т. э т н. *Әдеп жолымен амандық білісу, амандасушылық [Ұлттық дәстүрде сәлем әдебі сәлемдесетін адамдардың жасына, қоғамдық мәртебесіне, жынысына, олардың бір-бірімен отбасылық, ресми, құрдастық және т.б. қатынас ерекшеліктеріне қарай әртүрлі болып келеді].* Құрдас, қатарлас ер кісілердің *с ә л е м д е с у і* бір-бірін көре қалғанда қол беріп, ал көптен көріспеген достар құшақтасып, төс қағыстырып сәлемдеседі (ҚҰЭ). Сәлем әдебі ғасырлар бойы қалыптасқан. Мысалы, үлкен адам мен жасы кіші адамның *с ә л е м д е с у і*, аттылы мен жаяудың *с ә л е м д е с у і*, ер мен әйелдің *с ә л е м д е с у і* және т.б. (ҚҰЭ).

СӘЛЕМДЕСУ *Сәлемдес етістігінің қимыл атауы. С ә л е м д е с у* артынан Қаныштардың қайда түсетінін сұрастырғанда сол өзі жатқан қонақүйге баратыны мәлім болды (С.Бегалин, Уақыт.). Бас мұрапқа бас сұққан, *с ә л е м д е с у г е* мұршасы жоқ, ол да тырсыл-тырсыл қағады (Д.Досжанов, Дария). Талма түстің шағында, Басекең қосқа оралды. *С ә л е м д е с у* қауымға Ежелден қалған жоралғы (М.Мақатаев, Шығ.).

СӘЛЕМДІК з а т. *Сәлемдесу, бейбіт мақсаттағы лебіз, тілек; біреудің сәлемін жеткізушілік.* Ақ кіреуке көз ойнап, *с ә л е м д і к к е* келгемін... Екі кектің баласынЕптемекке келгенмін Елдестірмек елшіден. Жауластырмақ жаушыдан Құсқа шыққан аңшымын. Сізде қыз бар, бізде ұл, Қызыңа келген жаушымын (Алпамыс).

СӘЛЕМЕТ [ар. سلامة] с ы н. *Аман-есен, сау-саламат, бүтін, сау.* Сұлтаным келіп *с ә л е м е т*, дұшпанға салса әлемет (Қобыланды батыр).

Сәлемет пе? *Амандасу әдебі бойынша жасы кішіден немесе қатарласынан амандық сұрасу ишарат сөзі.* Ә, лейтенант Майлыбаевпысың? *С ә л е м е т п е*, мынау отырыстан тану қиын сені (К.Тоқаев, Тасқын).

Сәлемет болсын. т і л е к. *Сәлем айтып ықыласын білдіріп, амандық сұрасқан адамға беретін жауап ретіндегі тілек сөз.* – Сәлем айтса, өздері де *с ә л е м е т б о л с ы н*, Ардақ келіннің халі қандай, соны айтшы (М.Дүзенов, Ақәже).

СӘЛЕМЕТТІК з а т. *Тән тазалығы, амандығы; есен-саулық.* – Одеколонмен жақсы ғой, одеколон сән емес, *с ә л е м е т т і к т і* сақтауға жатады (І.Жансүгіров, Әңгім.).

СӘЛЕМЕТШІЛІК з а т. *Аманшылық, есен-саулық.* Ол дұға қазинасы күллі... ортақтастырып, оларға да *с ә л е м е т ш і л і к* тілеп әлі рақмет тілеп бітіресіз (Абай, Тол. жин.).

СӘЛЕМНАМА з а т. е с к і к і т. **1.** *Сәлемдеме, біреу арқылы беріп жіберілген сый, сыйлық.* Жібердім *с ә л е м н а м а* көп қымбатты, Арғымақ, алтын жабдық жүйрік атты (Қиссадастан.). Бізге арнап *с ә л е м н а м а* жіберген ед, Сол үшін бір жақсылық біз қылалық (Бабалар сөзі//Жетім гөдек). **2.** *Амандық сұрасуды білдіретін тілек, лебіз.* Мақсанның *с ә л е м н а м а* жазған хатын Қалелдің өз қолына берді елтіп (Бабалар сөзі//Орқа – Күлше). Әуелі *с ә л е м н а м а* жазар хатты. «Қонаққа рақым ет!» – деп, сізге айтар, Алланың сол алмасы қан сипатты (М.Ж.Көпеев, Шығ.).

СӘЛЕМ-САУҚАТ з а т. *Біреу арқылы жіберетін аздаған сәлемдеме, сыйлық, сыбаға.* Ағатайым сіз емделіп жатқан госпитальдың адресін жазыпты, осы жігітке хат жаз, *с ә л е м с а у қ а т* жібер, қуант депті (С.Омаров, Қызыл.). Жолда Қызылордаға түсіп, сол жерден дивизияға арналған *с ә л е м-с а у қ а т* ала кететін болдық (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Бұл жайында Қамыс қалаға әдейі келіп, ауылдың *с ә л е м-с а у қ а т ы н* әкеп тапсырған әлгі ара ағайын айтып кетті (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СӘЛЕМХАТ з а т. *Амандық-есендік білдірген жазбаша хабар.* – Сау боп тұр, – деді Арман. – Сағынып бара жатсам, 308 бөлмеден *с ә л е м х а т* жазып жіберермін (Қ.Найманбаев, Үміт.). Пугачевқа сыйлықтарын тапсырып, Забир: «Нұралы хан, ұлы мәртебелі тақсыр, бізден өзіне *с ә л е м х а т* жазып жіберуіңізді өтінді» – дегенді айтты (ҚазССР тарихы).

СӘЛЕМШӨП з а т. ө с. <лат. cyperus> *Қияқөлеңдер тұқымдасына жататын бір не көпжылдық шөптесін өсімдік. С ә л е м ш ө п т і ң* Қазақстанда ылғалды шалғындар мен өзен-көл жағалауларында өсетін жеті түрі бар (ҚҰЭ). *С ә л е м ш ө п т і ң* сабағы дара, үшқырлы, түп жағы шоғыр жапырақты (ҚҰЭ).

Жоңғар сәлемшөбі. ө с. <лат. cyperus soongoricus> *Қияқөлеңдер тұқымдасына жататын бір не көпжылдық шөптесін эндемик өсімдік.* Зайсанның эндемигі болып саналатын *Ж о ң ғ а р*

с ә л е м ш ө б і н і ң биіктігі 15–20 сантиметр. Оның сабақтары тік өседі, бір не бірнешеу болады (ҚҰЭ).

СӘЛЕМШІ з а т. э т н. **1.** *Сәлем беруші, амандасушы.* Күнде үйіліп, баса беретін *с ә л е м ш і* қонақтар да саябырлады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ымырт үйіріліп, көз байланған шақ. Құдайберген *с ә л е м ш і л е р д і* сонда да анық таныды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Біреудің сәлемін айта келген адам, сәлем әкелуші.* Балықшылар ауылында шіреніп жатып алып. *С ә л е м ш і* арқылы ат сұратып жіберді (Ә.Нұрпейсов, Таңд.). «Сіз қайта беріңіз, амалын тауып жауабымды жүзбе-жүз жеткізермін», – деп *с ә л е м ш і* кісіні сыпайылап қана шығарып салды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Сәлемші салды. *Сәлемші жіберіп, тілек, ниетін жеткізді.* Қоңыр ой Қайып хан, *с ә л е м ш і с а л д ы м* ел ағасы Төлеге, Ұлы жүздің көш бағдарын осылай бұрса керек терең ойлы қария, – деді Әбілқайыр хан (Т.Ахтанов, Шығ.).

СӘЛЕМШІЛ с ы н. *Сәлем бергіш.* Желігі басылмай жүрген неткен жан! *С ә л е м ш і л і н* қара өзінің! (С.Бақбергенов, Таңд.). Оғалайқомму ссалам, доңызым-ай, *с ә л е м ш і л* саусаламат болыңыз-ай, дәретке түрмағалы үш күн болды, ажалдың азабы көп, жолы ұзын-ай, – деді молда шошқаға (І.Жансүгіров, Шығ.).

СӘЛИМ [ар. سليم] з а т. е с к і к і т. *Бұзылмаған жақсы сипат.* Мұның (махаббаттың) табылмақтығына себептер әуелі хауәс *с а л и м* һәм тән саулық, бұлар туысынан болады, қалмысы жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады (Абай, Тол. жин.).

СӘЛ-КЕМ үс т. *Аздап қана, болмашы.* – Әй, Әйкен! – деді Бикен – Даусы *с ә л-к е м* діріл-деп шықты (С.Бақбергенов, Кентау). Жүрегім айнығандай болған соң басқышта *с ә л-к е м* сүйеніп қалып ем, шофер мені қолтығымнан көтеріп, төмен қарай жетелей жөнелді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

СӘЛЛЕ з а т. е с к і к і т. ***Сәлде***. Басында *с ә л л е*, аузында Алла, Молдаларда не һамал? (М.Дулатов, Шығ.).

СӘЛ-ПӘЛ үс т. *Шамалы, болмашы ғана, азғантай, аздап. С ә л-п ә л* жел тұрып, бетімді сипап өтті де, шығыс беттен ақ сағым иірімі пайда боп, өлке еркін дем алып кетті (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Шекермен кездеспек боп уәделескен Арман қапелімде қалай қарай жүрерін білмей мейманхананың алдында *с ә л-п ә л* тұрып қалған (Қ.Найманбаев, Үміт.). Ашу кейде көзсіз, ойсыз ақ тарлан. Қазір бәрін түсінесің *С ә л-п ә л* сабыр ет, қалқам! (М.Шаханов,Ғасырлар.).

СӘЛ-ПҰЛ үс т. с ө й л. ***Сәл-пәл***. Газет, журнал, жазушылар ұйымында *с ә л-п ұ л* шаруам болып, мен олардан қалып қойдым (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Шолып өтті де, мінбенің жақтауына шынтақ тіреп, *с ә л-п ұ л* үнсіз тұрып қалды (Қ.Найманбаев, Үміт.).

СӘЛІ з а т. с ө й л. ***Шәлі***. Шәмшиден жылы сөз естігенге ме, кім білсін, жердегі белбеуін, *с ә л і с і н* әперіп, шолпысын сыртына шығарып, жылпылдаған болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СӘЛІРЕК с ы н. *Аздап қана, кішкене ғана, сәл-пәл.* – Біздің Алатаудан да үлкен бе? – Жоок, – дейді сәл ойланып. – *С ә л і р е к* кішілеу (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

СӘМ [ар. سمع] з а т. д і н и. е с к і к і т. *Естуді білдіретін Алланың заттық емес субути сегіз сипатының бірі. С ә м*: Аллаһу та'ала есітуші. Аспапсыз, шартсыз және себепсіз естиді. Оның естуі пенделерінің естуіне ұқсамайды, Ол бұдан пәк. Бұл сипаты да басқа сипаттары сияқты әбади және әзәли, яғни бастамасыз және соңсыз (мәңгі) (Ислам негіздері). Хаят – тірі болу, Ілім – білу, *С ә м* – есту, Басар – көру, Құдірет – күші жету, Ирада – қалау, Кәлам – сөйлеу, Тәкуин – жарату. Бұл сипаттарының да бастауы жоқ, шексізден бері бар (Ислам негіздері).

СӘМҒИЯ [ар. سمعية] з а т. д і н и. *Ислам дінінде Алла тағаладан адам баласына уахи арқылы берілген дәлелдер.* Дәлел деген сөздің мағынасы: талап етілетін нәрсеге бағыттайтын құрал. Дәлелдің екі түрі болады: 1) *с ә м ғ и я* – бұл уахи арқылы бекітілген дәлелдер, яғни Құран мен Сүннет, 2) ғақлия – бұл ойлау және қарастыру арқылы бекітілген дәлелдер (Ислам негіздері).

СӘМИҒ [ар. السميع] с ы н. д і н и. е с к і к і т. ***Сәм***. Алланың сөзі қарыпсыз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және басар, *с ә м и ғ*, көруші, естуші деген (Абай, Тол. жин.). Оның үшін Алла тағаланың сипаттары: Хаят, Ғылым, Басар, *С ә м и ғ*, Ирада, Кәлам, Такин (Абай, Тол. жин.).

СӘМИЯ [ар. سامية] с ы н. е с к і к і т. *Асқақ, құдіретті, бағалы, қымбат.* Қыз келді Еренбаққа сайран етіп, Сарайға шыбын келді бұрын жетіп. Дұғасын *с ә м и я н ы ң* оқып алып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СӘМБІ з а т. ж е р г. ө с. ***Ақтал*** *(ешкітал, әулиеағаш).* Сапар *с ә м б і д е н* жаңа иілген уықтың бірін іле көтеріп жүгірді (Ш.Мұртаза, Интернат.).

Сәмбі тал. *Ақтал, иілгіш, майысқақ, солқылдаған қызыл шілік.* Әкелі-балалы екеудің

баспанасы – қамыс пен *с ә м б і т а л д а н* өрген күрке (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Құланның жағасына тұтасып өскен *с ә м б і т а л* су түбіндегі өз суретіне үңіліп, үнсіз ойға шомып қалғандай (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Орынбай екеуі келе жатқан жалғызаяқ сүрлеу *с ә м б і т а л* мен долана ішіне кірді (К.Баялиев, Нөсер).

Сәмбі шыбықтай. б е й н. *Иіліп, майысқақтанып*. Қатпаған буын, қатаймаған сүйек бұзық балалар иген балғын *с ә м б і ш ы б ы қ т а й* майысады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

СӘМЕК з а т. ж е р г. ө с. ***Мысыққұйрық*** *(мақта түбінде өсетін арамшөп)*. Мақталық алқапқа су жіберсе, қозадан бұрын құмай, *с ә м е к*, шырмауық тәрізді арам шөптер қаулап егінді баса-көктеп, тұншықтырып, өсірмей қояды (З.Асабаев, Ар соты). Пәлек арасын басып кеткен *с ә м е к* шөптері мөп-мөлдір әсем тамшыларды бойына тізіп алып, үдеріп шыға келіпті (О.Тәжиева, Қара қалған).

СӘМСӘМ з а т. д і н и. е с к і к і т. *Діни аңыз бойынша, Жәбірейіл періште жәннаттан алып келген қасиетті төрт қылыштың бірі*. Бұрынғы өткен заманда, Болған екен көп ұрыс Көп ұрыстың кезінде, Жәбірейіл Жәннеттен Алып келген төрт қылыш. Төрт қылыштың атын айтайын: Біреуінің аты – Хамхам, Біреуінің аты – *С ә м с ә м*, Біреуінің аты – Зұлқыжжа, Біреуінің аты – Зұлпықар Қынабына солардың Қап та болған бұл ағаш (Қашаған//Ақберен). Хамхам менен *С ә м с ә м*-ді, Зұлпыхар мен Зұлқыжжа – Жәннаттан келген мәрт қылыш. Ұрыс сайын әр жерге Заманда өткен баяғы Барған екен төрт қылыш (Қашаған//Ақберен).

СӘН з а т. **1.** *Әдемі, жарасымды өң беріп, жайнатып жіберетін көрік, ұнасым, келісім, жарасым*. Сәлімдердің оқитын класына кіргенде Ақық әжей кең, жарық бөлменің ішкі *с ә н і н е* сүйсіне қарады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Сапырған сарыжайлауда сары қымыз, Сауға *с ә н*, ауыруға дәрі қымыз, Салтанат сауық құрып сайрандайық Сөнгенше бұл өмірден жарығымыз (Қара өлең). Алтын кемер белге *с ә н*, асыл жиһаз елге *с ә н* (Мақал) **2.** *Қоғамдық ортада белгілі бір кезеңдегі әдеміліктің көрінісі ретінде қалыптасқан дағды мен талғамның жиынтығы*. Түсі Абайға ұқсаған, *с ә н м е н* киінген ақсұр сұлу келіншек жастықтар әкеп қойды (М.Әуезов, Абай жолы). Ауыл бозбалаларының жаздыгүні қисық жаға көйлектің сыртынан шашақты сарғыш жібек белбеу буынып жүруі *с ә н* болатын ол кезде (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Бұл етікті өте жұмсақ былғарыдан әшекейлеп тігілетіндіктен шығыс әйелдері *с ә н г е* киетін (С.Бегалин, Шоқан асу.). Торықпа, Құрдасымау, жасың жетпей, Қорықпа бір жігітке ғасыр көптей. Ақ шашты серіге *с ә н* мода дейді, Мойыма жүректегі асыр кетпей (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Әдемілік, көркемдік, сәулеттілік*. Бозбалалық – Қыз қарадық, Қалжың, әзіл сөйлестік. Ат жараттық, *с ә н* тараттық. Әуейілік, күйлестік (Абай, Тол. жин.). **4.** ө н е р. <франц. mode> *Киімге, үй жасауына және т.б. қатысты белгілі бір ортада, белгілі бір уақыт кезеңінде қайсыбір талғамның үстем болуы. С ә н* киім кию, шаш қою, үй жасауы стилімен ғана шектелмей, өмірдің өнер, әдебиет, техникалық өндіріс секілді көптеген салаларын қамтып, ауқымы анағұрлым кеңейетін жағдайлар жиі болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С ә н* тұлғаның белгілі бір топқа ену әдісі, осы арқылы ол, әсіресе, жастар топтың қарекетіне жедел ортақтасады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **5.** а у ы с. *Биік мән, зор мағына, ерекше қадір-қасиет*. «Жиһан деген не нәрсе? – Алақанның ауданы!» Бір ауданға көп Тәңірі Болудың тіпті жоқ *с ә н і* (М.Жұмабаев, Шығ.). Ал, қазақ, малың да көп, *с ә н і ң* де көп, Осынша болдық екен неге ерінішек? Қомсынып қорлайды-ау басқа халық, Өстір ме едік өнерді көп үйренсек? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Істес болдың жасыңнан Жоқпенен де, бармен де. Ояз болып, би болып, Топты жардың *с ә н м е н* де (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **6.** а у ы с. *Жай тапырар көңіл хошы, рақат*. Сарыағашта – сары күз, Кемпіршуақ *с ә н і м і з*. Көп сарғайтпай кездесті Сары тоқаш – сары қыз (К.Салықов, Жезкиік.). Бір бидай – әнім, Жоқ сенсіз *с ә н і м* (Халық әндері). **7.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Сиқы, тұрқы*. Алды-алдына кетеді, Қосылмайды әндері, Құлағынан өтеді, Құр айғай салған *с ә н д е р і* (Абай, Тол. жин.).

Кімге сән [сән бе]? *Кімге жарасар, ешкімге де ұнамас, мүлде дұрыс болмас*. Қалғыганым, мүлгігенім *к і м г е с ә н*, Ақынмын ба арманымды қумасам. Ақ иықтай, желден ықпай гулеген, Алатаудың биігінен күнде асам (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Құр айғай бақырған Құлаққа ән бе екен? Өнерсіз шатылған Кісіге *с ә н б е* екен? (Абай, Тол. жин.).

Қолданбалы сән өнері. ***Сәндік-қолданбалы өнер***. Сәулет өнері, музыка, театр, *қ о л д а н б а л ы с ә н ө н е р і*, мәдениеттану саласындағы басылымдар осы сектордан табылады («Алматы ақшамы»). «Қазақстанның 100 кілемі» Әбілхан Қастеев атындағы өнер мұражайында ашылған *қ о л д а н б а л ы с ә н ө н е р і* шеберлерінің фестивалі осылай аталды («Алматы ақшамы»).

Несі сән? *Мәнісі не, пайдасы қандай, несіне керек деген мағынадағы бос нәрсе ғой дегенді білдіретін сөзқолданыс.* Малда да бар жан мен тән, Ақыл, сезім болмаса, Тіршіліктің *н е с і с ә н*, Тереңге бет қоймаса? (Абай, Тол. жин.).

Сән апталығы. *Әртүрлі кезеңдерде үстем болатын сән үлгілерінің көрмесі, киім дизайнерлерінің дайындаған киім жиынтығының көрсетілімі өтетін мәдени шара.* Қыркүйектің 5–12-сі аралығында Нью-Йоркте *с ә н а п т а л ы г ы* ашылды. Онда АҚШ пен бүкіл әлемнің талантты дизайнерлері «Көктем–жаз–2009» жаңа маусымына арналған киім үлгілерін ұсынды («Дала мен қала»). Нью-Йоркте болатын *с ә н а п т а л ы г ы* әлемдік деңгейдегі дизайнерлерді жинайды. Сондықтан еліміздің намысын қорғауда ең жоғары деңгейде көрінеміз деп сенемін («Дала мен қала»).

Сән әлемі. *Сәнді киім үлгілерін дайындау, әр кезеңге сәйкес сәнді киіну талғамын қалыптастыру индустриясы.* Отандық *с ә н ә л е м і н і ң* бастау бұлағында тұрған «Сымбат» сән академиясының негізі 1947 жылы қаланды («Дала мен қала»).

Сән берді. *Көркін кіргізді, өң берді.* Жаңа дәуірде әлемдік өркениетке мән мен *с ә н б е р г е н*, үн мен күй берген, сыр мен жыр берген Дала өркениетінің ұлылары үлес қосты (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Сәнге айналды. а) ж а ғ ы м д ы. *Киінудің озық талғамына, үлгісіне айналды.* Керек десеңіз қазіргі таңда сәнге айналған киім үлгісі, яғни пішу түрлері де қазақтың ұлттық киімінен қалған. Мәселен, еуропалықтар үшін енді ғана *с ә н г е а й н а л ғ а н* киімдері, бұрынғы қазақтың камзолының үлгісі сияқты («Дала мен қала»). ә) ж а ғ ы м с ы з. *Белең алды, етек жайды.* Тілді қорлау *с ә н г е а й н а л ы п* барады («Ана тілі»).

Сән кетті. *Базарынан айырылды, қызығы тайды.* Жетім көлден *с ә н к е т т і* мана түнған, Аққу кетті, ән кетті қанатында. Асқар-асқар таулардан асып әрі, Шың-құздардың үн қалды қабатында. Аққу әні естілмей қалатын ба? (М.Мақатаев, Шығ.). Естілмей құстың әні, Естілмей құстың үні, Жалғанның *к е т т і с ә н і*, ұшты гүлі. Сырғасынан айырылған ақ қайыңның, Басына бар ғаламның түсті мұңы (М.Мақатаев, Шығ.).

Сән көрді. *Жарасымды деп санады.* Қарабай бұл мінезді *с ә н к ө р е д і*, Нәлетті өзі ақымақ кім көреді? (Қозы Көрпеш.).

Сән көрсетілімі. *Сәнді киім үлгілерін жарнамалап, әрбір үлгіні киінген көрсетушілерді жиналған жұрт алдында сахнаға арнайы шығару арқылы тамашалау үшін ұйымдастырылған шара.* Сән апталығына қатысуға әлемнің түкпіртүкпірінен 1 мыңнан астам журналистер аккредитациядан өтеді. 40 шақты дизайнер *с ә н к ө р с е т і л і м і н* көпшілік назарына ұсынады («Дала мен қала»).

Сән кірді. а) *Ажарланды, сұлулана түсті.* Мына көйлекті киіп еді, өңіне *с ә н к і р д і* (Ауызекі). ә) *Өңі қалпына келіп, көркейе түсті.* Соғыс басталғаннан бері үш жылда қаңырап, құлазып қалған жадау қалаға бірте-бірте *с ә н к і р е* бастады (С.Омаров, Дала қызы). б) *Өмірінің мәні зорайды, көңілі жайланды, қызығы көбейді.* Жыл өтті, келер солдат келіп болды, *С ә н к і р д і*, талай үйге көрік қонды. Жейдешең жазға шықты жалаң аяқ, Қыстағы шешіп тастап бөрік, тонды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). в) *Мәні артты, мазмұны тереңдеді, мағынасы молайды.* Малдан бастап Есендессе иланам. Малсыз өмірі Жасай берді қиралаң. Кен қопарып, Егін салсақ біз бүгін Сәлемге де *с ә н к і р д і* деп ұйғарам (К.Салықов, Жезкиік).

Сән қуды. *Әсіреәсемдіктің, жылтырап көрінудің соңына түсті.* Сұңқар шүйіп, аң қуып, Сұлу сүйіп, *с ә н қ у ы п*, Күн-түн қатып шалығып, Бір уақытта ұйықтап қалыппын (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). Қатпарлы ақын *с ә н қ у г а н* серіңнен де; Мен бір жан көзіне айтар көңіл жықпай, Аға мен іниге де, келінге де (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Сән құрды. а) *Салтанат құрды, сәулетімен асқақтады.* Оның рас, тірімін мен мәңгілік, Ғасырлармен тұра берем *с ә н қ ұ р ы п*. Егерде сен әлсіз болсаң – сорлымын, Мықты болсаң, даңқым өсер жаңғырып, Шаттығыңның шарбатына тойдың ба? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бүгін, міне, сенің туған күніңде Қандай тілек айтсам екен, бауырым? Саған байлық тілер ем мен, бірақ ол бір әңгүдік, Есігіңнен кіргенімен паң күліп, Жүргенімен шеру тартып, *с ә н қ ұ р ы п*, Саған жолдас бола олмайды ол мәңгілік (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Бой түзеді, сәнденді.* Ержеткен сайын бойын түзеп, *с ә н қ ұ р г ы с ы* келетін қыздардай емес. Шолпан жұпыны өсті (А.Хангелдин, Қараторғай). Мезгілінде көз жасымды қан қылдым. Мезгілінде сайрандадым, *с ә н қ ұ р д ы м*, Ата-ананы, елді қию оңай ма? Амалсыздан бәрін де артта қалдырдым (А.Асылбеков, Әлем.).

Сән мүсін. *Сұлу мүсін, құлын мүсін (сұлу қыздың жинақы, тал шыбықтай дене тұрқы).* Пысынап бас салбырап, иық түсіп, Ішімнен өзөзімнен күйіп-пісіп, Әуремін сұлу бас пен *с ә н м ү с і н і н* Қиялда қайта-қайта сүйіп-құшып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сән өнері. а) ө н е р. <ағыл. decorative art, франц. art decorative, нем. Decorative Kunst> *Өмірдің барлық салаларына көркемдік ұйымдастыру енгізетін, гимараттарды безендіру және т.б. сәулет өнеріндегі жұмыстармен байланысты монументтік-сәндік өнерге де қатысты практикалық мақсаттарға қызмет ететін өнер түрлерінің жиынтық атауы.* Сәулет және *с ә н ө н е р і н і ң* ескерткіштері – Тараздағы Айша бибі және Қарахан мазарлары салынды (Қазақст. тарихы). Қолөнері мен *с ә н ө н е р і н і ң* ағаш ұқсату, зергерлік өнері, кесте және кілем тоқу салалары дамыды (ҚҰЭ). ә) *Киімге қатысты белгілі бір ортада, белгілі бір уақыт кезеңінде ұстем талғамдарды қалыптастыру, осы талғамға сәйкес киім үлгілерін дайындау өнері, шеберлігі.* Сондай-ақ, киізден тігілген сырт киімдер де шетелдерде үлкен сұранысқа ие. Бұның барлығы – қазақтың қолөнерінен шыққан дүниелер. Сондықтан Еуропа емес, Қазақстандық *с ә н ө н е р і* әлемді аузына қарата алады («Дала мен қала»). Өзіміздің жерімізде халқымыз сәнді киінеді. Олар *с ә н ө н е р і* туралы көп нәрседен хабардар («Дала мен қала»). Себебі эстрада – *с ә н ө н е р і* сияқты өзгермелі құбылыс, әрбір жаңа науқанда басқаша киім үлгісін ұсынып отырады дегендей. Ал дәстүрлі өнер – мәңгілік («Айқын»).

Сән салпыншақ. қ о л ө н е р. *Әшекейлі белдіктің қосалқы бөлшектері.*

Сән тұрман. *Жасаңғандағы киім-кешегі, салтанаттарда ұстайтын әшекейлі ат әбзелдері.* Келгенін Балталыға халық көрді, *С ә н т ұ р м а н ы* өзгеден артық еді Жүз кісі Тайлақ би мен ел кеп еді Қарабай тоқсан мыңнан түк бермеді (Қозы Көрпеш.).

Сән түзеді. *Бой көтерді, көркейді.* Қазір төбесіне шифер жапқан еңселі ақ үйлер қаздай тізіліп, көше-көше боп, *с ә н т ұ з е п* кеткен (Н.Сералиев, Қаңтар).

Сән үйі. *Киімнің жаңа заманғы талғамға сай әсем үлгілерін дайындайтын, жарнамалап сататын сауда-көрме орны.* Сондай ақ қазіргі *с ә н ү й л е р і* мен жаңа заман талабына жауап бере алатын дизайнерлердің еңбектерінен көреміз («Алтын Орда»).

Сәні болмады [кетті]. *Қызығы қалмады, берекесі қашты.* Биылғы жаз жылдағыдан ерекше жауынды-шашынды болып, жайлаудың *с ә н і б о л м а д ы* («Қаз. әдеб.»). Жердің көркі кірмейді Қара құрттай қаптаған, Иірсең еріп жатпаған, Ызғып жатқан малдан соң. Көк алалы көп жылқы, Оның да *с ә н і б о л м а й д ы,* Шамырқанған тал түсте Шалқып жатқан көлден соң (Базар жырау, Шығ.). Қартайып Арыстанның әлі кетті, Айбынды жұрт қорқатын *с ә н і к е т т і,* Бетіне жан келмейтін уақыттары Артына бір қарамай бәрі өтті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сәні келді. *Салтанаты көрінді, сәулеті кірді.* Елдің *с ә н і к е л е д і,* Өрісі жайылым кең болса. Екі жағы малға жай Жайлауы шалқар көл болса (Базар жырау, Шығ.). Көштің *с ә н і к е л м е й д і* Қоршаулы түйе, көп дүние, Қатарын түзеп артпаса. Қоңыраулы қара нар тіркеп, Кәлі кілем жаппаса (Базар жырау, Шығ.).

Сәні қалды. *Ажары тайды, көркінен тұк қалмады.* Айтылмайтын жатқа назы, *Қ а л ғ а н* сонау *с ә н і* кештен. Жүн боп кеткен ақ қағазы, Жазуының бәрі де өшкен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сәнін келтірді. *Өң берді, мән берді, көріктендірді.* Өмірге келгесін жарасып, күйеу мен әйел болып, отбасы, ошақ қасының *с ә н і н к е л т і р г е н* айып емес (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). Кірісті дереу бәрі іске, Мәз болып, таңға желпініп, Қосылып, алуан дауыспен Даланың *с ә н і н к е л т і р і п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СӘНАИ [ар. ثناء] с ы н. е с к і к і т. *Мақтаулы, айтулы.* Си – *С ә н а и* мәдхіңа хұрмәт еттім (Абай, Тол. жин.).

СӘНӘ [ар. ثناء] з а т. е с к і к і т. *Мадақ, дәріптеу, жақсы атын шығару.* Жүсіп садық қасына Зәhид келді, Заhид келіп Жүсіпке сәлем берді. Мұратыма Құдайым жеткізді деп, Көрісіп Хамид *с ә н ә* шүкір деді (Жүсіп-Зылиқа).

СӘНДЕ= е т. *Әсемдеп, әдемілеп безендіру, көрік беру; әшекейлеу.* Бір кезде үйімді *с ә н д е с е м,* киім кисем, кілем жинасам деуші едім, осы әлсіздік мені жарға апарып жықты (С.Шаймерденов, Қарғаш). Ол маңайындағы балаларға өктемдік жасап үйренген шатаққойлау, киімді сылқым бозбалаларға еліктеп, *с ә н д е п* киінеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Ақ мәрмәр тастан оюлап *с ә н д е г е н* аппақ орданың алдында айбалта ұстаған сақшылар әрлі-берлі сенделіп жүр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

СӘНДЕЛ= е т. *Әсемделу, әшекейлену.* Көз таныс құрылыстар болса да, мынада сол аласа үйлер өздерінің дәл өзіндік қалыптарымен айрықша *с ә н д е л е д і* (М.Әуезов, Индия очерк.). Олар алтыннан жасалған білезікпен және інжумаржанмен *с ә н д е л е д і,* киетіндері жібек болады (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

СӘНДЕЛУ *Сәндел етістігінің қимыл атауы.* XIX ғасырдың аяғында қабіртастардың түрлері, олардың *с ә н д е л у і* күрделене түседі (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.).

СӘНДЕН= е т. *Әсемдену, сыланып-сипану, сұлулану.* Қорғасын құйған сақадай Сәулем менің салмақты. Салыстырсам салмағын Қала қызы қаңбақ-ты... Менің бауырым сызылып, *С ә н д е н у ш і* еді салмақты... (М.Жұмабаев, Шығ.). Жанна үстіне аспан түстес көгілдір көйлек киіп, шашына алма гүліндей аппақ бантик тағып, *с ә н д е н і п* келді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Май айының маужыраған мәуесінде, Сандуғаш, бүлбүл сайрап ән береді. Әртүрлі әнші құстар тамашалап, Құттықтап май мейрамға *с ә н д е н е д і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СӘНДЕНДІР= е т. *Сұлуландыру, көріктендіру.* Құлақтағы сырға, саусақтағы сақина, қынама бешпент, бүрмелі көйлек сымбатты әйелді тым *с ә н д е н д і р е* түсіпті (Б.Дәулетбаев, Парыз). Маңдайдан төбесіне дейін тура тартылған жіңішке ақ айрық қыз мүсінін *с ә н д е н д і р е* түседі (Ө.Қанахин, Мұрагер).

СӘНДЕНДІРУ *Сәндендір етістігінің қимыл атауы.* Соғыс басталғалы баяғыдай жаз шыға шағаладай шаңқай боз үйлерді тігіп, үй жиһазын жайқалтып, *с ә н д е н д і р у* жоқ (Ә.Әбішев, Батыр.). Адам баласы тағылық табалдырықтан аттап өткен заматта-ақ өз өмірін, күнделікті тұрмысын *с ә н д е н д і р у г е* баса көңіл бөлген екен («Лен. жас»).

СӘНДЕНДІРІЛ= е т. *Безендірілу, көріктендірілу.* Кейбір мүліктер жібек жіптермен кестеленіп, әртүрлі әшекейлі салпыншақ тар, жылтырауықтар қадап, *с ә н д е н д і р і л е* түседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер). Көше бойы *с ә н д е н д і р і л і п,* парктер мен алаңдар көгалдандырылды («Лен. жас»).

СӘНДЕНДІРІЛУ *Сәндендіріл етістігінің қимыл атауы.*

СӘНДЕНУ *Сәнден етістігінің қимыл атауы.* Өзге әйелдердей *с ә н д е н у д і* Жанна білмейтін, өйткені оның өзі сәнді жаралған (Ә.Әшімов, Ғаламат). Нұрәлінің *с ә н д е н у і* де, жасара бастауы да кездейсоқ, тегін құбылыс емес-ті (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

СӘНДЕНІҢКІРЕ= е т. *Әдеміленіңкіреу, әсемденіңкіреу.* Айназар сол жақ қабағын көтеріп, *с ә н д е н і ң к і р е й* қалжыңдап: – Жәй, әншейін, таныс, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.). ұстарамен айғыз-айғыз қырылған оймыш төбесінде жапырайып жатқан масаты тақиясын шекесіне қарай қоқита киіп, *с ә н д е н і ң к і р е г е н* секілді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СӘНДЕНІҢКІРЕУ *Сәнденің кіре етістігінің қимыл атауы.*

СӘНДЕТ= е т. *Әшекейлету, әсемдету.* Қайырбек қыстығүні бір келгенде кабинет іші бұл сияқты емес-ті; көктемге салым *с ә н д е т і п* кеткен (Ғ.Сланов, Шалқар). Арғымақ жеккен *с ә н д е т і п* Қоңырайып біреу жүр. Айқайлайды алыстан, «Әй, қатын, жолдан былай тұр!» (Б.Майлин, Шығ.).

СӘНДЕТУ *Сәндет етістігінің қимыл атауы.*

СӘНДЕУ *Сәнде етістігінің қимыл атауы.* Назгүл Ботажанның келетінін естісімен, үйдің ішін *с ә н д е у г е* кіріскен болатын (Ә.Әбішев, Ғаламат). Сырмалы шторлар біркелкі тігінен жиырылып тұрады. Бөлме биік болса, штордың жоғары жағын желбірмен (ламбрекенмен) *с ә н д е у г е* болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Көш түйесін *с ә н д е у д і* қомдау дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Үй сәндеу. ж а ң а. *Үйдің ішіндегі жиһазды, ішкі безендіруі мен жөндеуін үйлесімді етіп әртүрлі талғамға сәйкес әсемдеу өнері.* Ізденсе дизайнның маманы әлі Табылар *ү й с ә н д е у д і ң* сан амалы. Ол айтса, сары түс пен көгілдір түс Бояудың көңілдісі саналады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СӘНДІ с ы н. *Көркі келісті, әдемі, әсем. С ә н д і* киімді Ғазиза кіргенде үйдің ішіне айрықша көрік, жарастық белгісі бірге кіргендей болды (М.Әуезов, Қараш.). Жаулықты биік салынатын, *с ә н д і* киінетін Көпей жұртқа өзінің ажарымен де, естілігімен де, тазалығымен де ұнайтын еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сұлтан үстіне жібек түкті *с ә н д і* бұқар кілемі жабылған төрдегі үлкен сандыққа барып отырды (І.Есенберлин, Қаһар). // *Әдемі, әсем жан.* Көргеннің көзі тойғандай, Топты ортадан ойғандай, Сәулетіңнің сағымы Бұтағына шынардың Күнді әкеп іліп қойғандай *С ә н д і с і ң,* жаным, *с ә н д і с і ң,* Сән салмақ сені азапқа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). // *Әдемілеп, әшекейлеп.* Сауда орталықтарын мәдени-көпшілік мекемелерімен орайлас біріктіре салу ұтымды. Мұның өзі халықтың көптеп келуіне және оларға әр тарапты қызмет көрсетуге, сонымен бірге қала құрылысын неғұрлым әсем де *с ә н д і* жүргізуге жағдай жасайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сәнді қыздай. п о э т. *Сұлу, мың бұралған.* Алма ағаштар *с ә н д і қ ы з д а й,* Алма ағаштар мәңгі уыздай, Алма ағаштар таң секілді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СӘНДІК[1] з а т. **1.** *Ажар, көрік беретін әсемдік, әдемілік. С ә н д і к к е* мойыныма алқа салдым, Қазанға арнап қазы, қарта салдым. Көргенде сені өзімді ұстай алмай Мойныңа ақ білекті арта салдым (Қара өлең). Етекті қымтауға келмеген соң не киім *с ә н д і г і* бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нышандық белгілер ретінде *с ә н д і к-*

к е ілінетін шаңырақбау, уықбау, желбау салпыншақтарынан, шаңыраққоршау, туырлық, үзік жолақтарынан, тіптен керегенің сыртына туырлық астынан тұтылатын орама шиден, шекпеленген ағаш құрастырмаларындағы бағалы және жартылай бағалы металдармен, сүйекпен, түрлі түсті тастармен толықтырылатын ою-өрнектерден Ордадағы адам қиялына сыя бермейтін мінсіздікті көреміз (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта.). **2.** *Әдемі көрінушілік, талғампаздығын көрсетушілік.* Қол қамшысы иесі тек *с ә н д і к* үшін ғана ұстайтын сияқты (С.Жүнісов, Ақан сері). Қалайда көнбе көрілікке, Түлкіге түсер құстайсың. Шалдық па әлде *с ә н д і к* пе, Қолыңа таяқ ұстайсың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Есікке таман оюлы сырлы кебеже, екі жақ босағада *с ә н д і к* үшін іліп қойған тоғыз қара түлкі (І.Есенберлин, Қаһар).

Сәндік қылды. *Сәнді киініп жүріп, салтанат, сауық құрды.* Байтақ шын сардар болдың айбатымнан, Жұбатыр хажыға кетті қайрағымнан. Жолбатыр құрбы ішінде *с ә н д і к қ ы л д ы*, Жүйрік ат, сұлу киім, байрақпенен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СӘНДІК[2] с ы н. *Әсем, сән үшін жасалған, әшекейлі. С ә н д і к*, тұтыну заттарынан басқа да басқұр, алаша, тықыр кілем, кебеже, т.б. қолөнері бұйымдары киіз үй ішін безендіруде басты орын алады (ҚҰЭ). Мешіттердің тірек және *с ә н д і к* бағандарын, қуыстарын безендіруде көркем қашау әдістері қолданылған (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау өнері). Көбінесе тақталардың беті діни-тұрмыстық мазмұндағы араб тіліндегі жазықбедерлі эпиграфикамен безендірілген. Бастапқыда құлпытастардың тек батыс жағы ғана безендірілген еді, кейінірек эпиграфика *с ә н д і к* рөл атқаратын болды (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.).

Сәндік өсімдіктер. б о т. *Сәндік мақсатта өсірілетін мәдени және жабайы өсетін ағаш, бұта, көпжылдық, біржылдық шөптесін өсімдіктердің арасындағы пішіні әдемі, жапырақтары, гүлдері, жемістері әртүрлі түсті өсімдіктер. С ә н д і к ө с і м д і к т е р* саябақтарда, қалаларда, елді мекендерде егіледі. Сәндік мақсатта бөлмелерде, қоғамдық орындарда өсіріледі (Қаз. тілі термин. Биология). *С ә н д і к ө с і м д і к т е р г е* ағаш өсімдіктерден – емен, тал терек, қайың, жөке, үйеңкі, шаған, қарағаш; бұта өсімдіктерден – итмұрын, тобылғы, ұшқат, бөртегүл; шөптесін, өсімдіктерден қалампыр, қызғалдақ, інжугүл, құртқашаш және т.б. өсімдіктер жатады (Қаз. тілі термин. Биология). Раушангүлділер тұқымдас мәңгі жасыл бұталар туысы; эфирлімайлы және *с ә н д і к ө с і м д і к*; раушангүлдің жабайы өсетін түрлері итмұрын деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СӘНДІК-КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ с ы н. ө н е р. *Әшекейлеуге әрі құрылымдық мақсаттарға қатысты.* Құлпытастар – пішіні жағынан сан түрлі, *с ә н д і к-к о м п о з и ц и я л ы қ* жағынан да бай әр алуан шағын пішінді қабірүсті ескерткіштерінің бірі (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау.).

СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ: сәндік-қолданбалы өнер. <лат. decoro> *Практикалық мақсаттарға, күнделікті тұрмысқа қажетті көркем бұйымдарды жасауды қамтитын сән өнерінің бір саласы.* Қазақ халқының *с ә н д і к-қ о л д а н б а л ы ө н е р і н і ң* ежелгі ұлттық үлгілері мен дәстүрі ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуда. Қазақтың ежелден келе жатқан киіз үйі мен күнделікті тұрмыста пайдаланатын барлық жиһаздары мен заттары ұлттық ою-өрнекпен көркемделіп отырады («Мәдениет»). Орталықта жұртшылықтың назарына *с ә н д і к-қ о л д а н б а л ы ө н е р д і ң*, теріден, ағаштан, киізден жасалған бұйымдар мен зергерлік заттар және керамикалық өнімдер ұсынылды («Нұр Астана»).

СӘНДІЛЕУ с ы н. *Көріктілеу келген, әдемілеу.* Жігіт дастарқанның төрінде шоқпардай болып, шаншылып шайды ұрттап отырды. Өзі *с ә н д і л е у* киінген (С.Сейфуллин, Тар жол.).

СӘНДІЛІК з а т. **1.** *Көріктілік, әдемі келістілік, сәулеттілік.* Сырбай Алатаудың *с ә н д і л і г і н* суреттей келіп, өте бір қызықты теңеу тапқан (І.Омаров, Серпін). Жорға жарысында ат жүрісінің әдемілігіне, әбзелдер мен спорттшы киімінің *с ә н д і л і г і н е* де қосымша ұпай беріледі (Ө.Жолымбетов, Айгөйлек). **2.** *Әдемі, көркті, әшекей зат.* Жылтырайды жақұтша Әйнектегі *с ә н д і л і к*. Өмір болса – уақытша, Өлім болса – мәңгілік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сәнділік қуалады. *Сән құды, әсіреәсемдікке құмартты.* «Киімде тұрған не бар» деп, қалай болса, солай жүру де, әдемілік, *с ә н д і л і к қ у а л а п*, алабөтен киіну де жақсы болмайды (С.Байжанов, Сыр.).

СӘНДІП з а т. ж е р г. ***Сәтен***. Енді ескі көк *с ә н д і п* көйлектен ақ шәйнектің қақпағындай томпайып қана қос төсі көрінеді (Ш.Мұртаза, 41-ші жыл.).

СӘНДІРЕК с ы н. *Сәнділеу, әсемдірек.* Үлкен көшедегі өзге биік көрнекті тас үйлерден үлгісі, архитектурасы да *с ә н д і р е к,* сыпайырақ жасалған үй Таңаттың көңіліне обкомға

ең лайық үй тәрізденген (М.Әуезов, Өскен өркен).

СӘН-КӨРІК з а т. *Сұлу келбет, ажарлы өң.* Не деген мынау *с ә н-к ө р і к,* Ақ қайың қандай аяулы. Төбеден көзін төңкеріп, Аспан тұр алпыс бояулы (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СӘНҚОЙ с ы н. *Жылтыраған әдемілікті ұнататын, сәнқұмар.* Кеңірдегін сорайтып, кеудесі ашық, Осы емес пе орынсыз *с ә н қ о й* деген. Ойлашы, осы ақылға жараса ма, Емес пе ержетпеген бала-шаға? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Маржан қырықтарға келіп қалса да, өзін әлі жаспын деп сезінетін желөкпе, *с ә н қ о й* әйел еді (М.Иманжанов, Көк белес). Өмірбек дейтін *с ә н қ о й* милиционер жігіт бір күні біздің ауылдың үстінен өтіп бара жатып Бибігүлді кездестіреді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

СӘНҚОЙЛАУ с ы н. *Әсемдікке, жылтыраған жаны құмарлау.* Бай кірелері даңғойлау да *с ә н қ о й л а у,* мақтанышымен жүретін (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Ербұлан *с ә н қ о й л а у* жігіт болуы керек, өлең айтқанда астын сәл қырып қойған қастарын қағып-қағып қалады (Ә.Тарази, Құйрықты.).

СӘНҚОЙЛЫҚ з а т. *Жылтыраған құмартушылық, сән қуушылық.* Әлдебір себептермен қайсыбір құрбыларында кездесе беретін *с ә н қ о й л ы қ,* сауықшылдық сипат бойына дарымады («Лен. жас»). Қыс ішінде бүгінгідей суықта оның осындай жеңіл жүрген *с ә н қ о й л ы ғ ы н а* бір жағынан таңырқай да қарадым (Е.Мырзахметов, Туған күн). Қалабай – әрбір шығысында әртүрлі костюммен көрінсін, байлығын да, *с ә н қ о й л ы ғ ы н* да көрсетсін (А.Тоқпанов, Бүгін.).

СӘНҚҰМАР с ы н. *Сәнді киінгенді жақсы көретін, сән қуатын.* Кешке еліміздің зиялы қауым өкілдері, *с ә н қ ұ м а р* қауым жиналды («Түркістан»).

СӘНҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Сәнді киінгенді жақсы көрушілік, сән қуушылық.* Мына қыздың *с ә н қ ұ м а р л ы ғ ы н д а* шек жоқ (Ауызекі).

СӘН-САЛТАНАТ з а т. *Безендірілген сәнділік, ерекше әдемілік пен байлығы асқан көркемдік, бағалы әсемдік.* Болса да *с ә н-с а л т а н а т* қызық, әсем, Тез жалығып айнимын, Тұрлауым кем. Сақтасар, ардақтасар кісі болса, Жалғанда сенен басқа жанды алмас ем (Абай, Тол. жин.). Оның ойынша, сәті түсер күн болса, мұның өзі бұл ауылдағы жаңа жөн-жосықпен, *с ә н-с а л т а н а т п е н* өтетін тұңғыш той болады (С.Омаров, Өмір.). Кенет ол мырза үйінің *с ә н-с а л т а н а т ы н а* назар аударып, осынша байлықты өз үйінің жиһаздарымен ойша салыстырып өтті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Сән-салтанаты кірді. *Сәні кірді, құлпырды, жайнады.* Жақсы әйел – ер жігіттің адал мүлкі, *К і р е д і с ә н-с а л т а н а т* ердің көркі. Дүнияның орнын таппас нашар қатын Өткені ғұмырының болып күлкі (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СӘН-САЛТАНАТТЫ с ы н. *Сырт көркі жарасымды, сәулетті. С ә н-с а л т а н а т т ы,* мол жиһазды кең бөлменің төргі қабырғасында ілулі тұрған тау суретіне таңырқай қарады әуелі (С.Омаров, Өмір.).

СӘН-СӘУЛЕТ з а т. *Құлпырған әсем өң беретін ажар-көрік, асқан әдемі, келісті тұр, өң.* Абайлап қараса, түннің де өзіне тән қызық өмірі, *с ә н-с ә у л е т і* бар екен (С.Омаров, Қызыл.). Әр болыстан Бақай жайлауына ағылған көштердің *с ә н-с ә у л е т і* көрген жанның көз құртын жейді (М.Дүзенов, Ант). Отырарды дүниенің төрт бұрышында сирек ұшырайтын *с ә н-с ә у л е т т і ң* иран бағына айналдырып жіберген ұлағат билеушіні ұнатпайтын (О.Сәрсенбаев, Сағым).

СӘН-СӘУЛЕТТІ с ы н. *Сырт көркі жайнаған, келісті, сәулеті асқан.* Бұл халықтардың әрқайсысының да мыңдаған жылдық тарихы бар қалалары бар, қазірде не көп, *с ә н-с ә у л е т т і* қалалар көп, алайда отырықшы бола қою қиын («Алтын Орда»).

СӘНСУ *Сәнсі етістігінің қимыл атауы.*

СӘНСІ= е т. *Жылтыраған әдемі, келісті болғансу, сыланып-сипанып сәндену.* Әсемсіп, *с ә н с і п,* Білгенсіп, бәлсіп Әр нәрсенің орынын (Абай, Тол. жин.). Абайша пайымдағанда «Әсемсіп, *с ә н с і п,* Білгенсіп – бәлсіп әр нәрсенің орнын» қызы үйде, қылығы түзде болып» жатқан ағайынның ұлттық мінезі өзгермес-ау деп қорқасың. (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.).

СӘНСІЗ с ы н. *Тұр-тұске жарасымы жоқ, көріксіз, ажарсыз.* Оң жақ бұрышта ешбір *с ә н с і з,* ретсіз үйіле салған үлкен пеш бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қаланың сырты да, іші де оған көрнексіз, *с ә н с і з,* тартымсыз көрінеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сүйіктім-ау, *С ә н с і з* өмір мәнді ме? Мәнсіз адам шырқай алмас әнді де. Бәсеңдетпе, Қарлықтырма даусыңды Бақытсыз боп қалмау үшін мәңгіге (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СӘНСІЗДЕУ с ы н. *Көзге көріксіздеу, ажарсыздау.* Ер-тоқым біреу-ақ, сонау келе жатқан ағамдікі, *с ә н с і з д е у* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СӘНТІМ з а т. с ө й л. ***Сантиметр***. Бір *с ә н т і м* де артық зат берме маған, Арланбаймын, жоғымды елден алам. Бұл өмірге жалаңаш

келген Адам, Көрген адам, көбісін жеңген Адам. Үйіп-төгіп бақытты берме маған (М.Мақатаев, Шығ.)

СӘНШІЛ с ы н. *Жылтыраганға жаны құмар, сәнқой.* «Сәнқой» сөзі «әдемілікке әуес, сән қуғыш» деген мағыналарды білдіретінін, оның «сылаң, *с ә н ш і л*, әсемпаз» сияқты синонимдері барлығын ескерсек, бұл атаудың осы ательенің атын шығарып емес, қайта беделін түсіріп тұрғанын да аңғаруға болады («Сарыарқа самалы»).

СӘНІМ з а т. *Жақсы көрген адамына, әдетте кішкентай балаға, нәрестеге айтылатын «қызығым, көркім» деген мәндегі еркелету мағынасындағы қаратпа атауыш сөз.* Жарқылдаған жақұтымсың, Бал бөбегім, жан бөбегім – шырын бал! Таңым менің, *с ә н і м* менің, Бал бөбегім – әнім менің (Той әндері).

СӘҢКИ= е т. *Кетиіп қалу, пұштию.* – Ойбүй, есіл ғана шәйнегім-ай, мұрны *с ә ң к и і п* қалыпты ғой, – деп быжылдады Дәрігүл (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Бет әлпеті сұсты, *с ә ң к и і п* мұрны түскен, содан да аруағы аса береді, өзгені мысы баса береді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

СӘҢКИТ= е т. *Кетиту, пұштиту.* Оны тарта-тарта бір сәтсіз күні мұрнын жырып, *с ә ң к и т і п* пұшық атандырмақ (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

СӘҢКИТУ *Сәңкит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мұрнын *с ә ң к и т у.*

СӘҢКИЮ *Сәңки етістігінің қимыл атауы.*

СӘҢКІЛДЕ= е т. *Мұрыннан шыққан дауыспен қатты сөйлеу.* Сыруттан *с ә ң к і л д е п* сөйлеп Мұқажан кірді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

СӘҢКІЛДЕУ *Сәңкілде етістігінің қимыл атауы.*

СӘПЕК с ы н. ж е р г. *Нашар, іске жарамайтын, әлсіз.* Ой, тәйірі, кішкене *с ә п е к* балалар емес пе? (Экспед. матер.).

СӘПЕКТЕУ с ы н. ж е р г. *Нашарлау, әлсіздеу, әлжуаздау. С ә п е к т е у* ғана жан екен әлгі зайыбы, Ай өтпей жатып босанып қалды – айыбы (Е.Раушанов, Қара бауыр.).

СӘПИ с ы н. с ө й л. ***Сафи*** *(таңдаулы, таңдап алынған, таза, пәк).* Не жан жоқ жер мен көктің арасында, Хауа мен Адам *с ә п и д і ң* баласында... Сыпалық Өткелбайдан асқан емес, Көлденең көк дарияның саласында (Базар жырау, Шығ.).

СӘРГӘРДА [ир. سرگرده] з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Қолбасы, әскербасы, жасақбасы.* Хатты алып, қатын берген келіп жетті, Риза боп, оған Зүһак сыйлау етті, белгілі бір *с ә р г ә р д а с ы н* шақырып ап, Таңдаулы ізіне он мың жігіт ертті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Тамаша батыр Хақан жұртын жиды, Қасына *с ә р г ә р д а д а н* алды биді. Атына сегіз қабат қалқан алып, Үстіне жеті мың батпан сауыт киді (Бабалар сөзі//Діни дастан).

СӘРГӘРДАН [ир. سرگردان] з а т. е с к і к і т. **1.** *Сергелдең, әуре-сарсаң.* Ағашта үш күн, үш түн зар еңірейді, Күнімді өткіздің бе *с ә р г ә р д а н м е н* (Ғашықтық дастан.). **2.** *Сергелдеңге түскен, адасып, босқан адам.* Қыз айтты, адам болсаң, мен де адаммын, Мен дағы сен секілді *с ә р г ә р д а н м ы н* (Ғашық-наме).

Зар сәргәрдан. е с к і к і т. *Құсаланып, қайғы кешкен мұңлық, жан серігінен айырылған, сергелдеңге түскен адам.* Хаққа мойын сұнғанмын, *З а р с ә р г ә р д а н* болғанмын (Боз жігіт). Сағитымнан айырылдым, *З а р с ә р г а р д а н* қайғырдым (Ғашық-наме). *З а р с ә р г ә р д а н* бір ғаріп, Әлін білмес болар ма? (Ғашықтық дастан.).

СӘРГАРДАР [ир. سرگردان] з а т. е с к і к і т. ***Сәргәрдан.*** Айырылған досымыздан *с ә р г а р д а р м ы з*, жан досым, менің атым Сәйфүлмәлік (Сейфүлмәлік//Ғашықтық дастан.).

СӘРКӘРДА з а т. е с к і к і т. ***Сәргәрда.*** Жиналып *с ә р к ә р д а м е н* бек пен уәзір, Құрметтеп етіп жатыр үзір-мәзір. Падиша Придонды көтеруге, Ақ киіз етті олар енді әзір (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СӘРЕ: ***сәре асы.*** з а т. *Таңғы тамақ.* Таңертең таңсәріден ерте қойдың кезегіне кететін малшының асы да «*с ә р е а с ы*» деп аталады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

СӘРЕСІ [ар. سهر] з а т. **1.** д і н и. *Ораза кезінде аузы берік адамның ауыз бекіту үшін таң алдында ішіп-жейтін асы.* Бозала таң болмай жатып-ақ шал мен кемпір шайды быжылдата қайнатып, *с ә р е с і г е* Мәрзияны оятты (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Сәресіге тұру, *с ә р е с і с і н* кеш ішу, ауыз ашарда асығу және дұға оқу сауапты (Ислам энцикл.). Бақыт қайда барасың? – Сәресі, сақар ішетін, Хақ жолына түсетін, *С ә р е с і* ішуге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** *Сәре асы, таңғы тамақ.* Бұлар Абдыра бекетінен *с ә р е с і* ішкен соң-ақ шығып кетісті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). *С ә р е с і д е* алдарына келген бір табақ қой етін шымшылап қана жегені болмаса, Ақан мен Байбосынның тәбеті шаппады (С.Жүнісов, Ақан сері). *С ә р е с і л е р і н* асыға ішкен шалдар түйелер мен сиырларды алдарына сап айдап, бірінің соңынан бірі құдық басына беттеді (С.Санбаев, Аруана). **3.** *Таң алдындағы алагеуім кез.* Күндегі әдетімше *с ә р е с і д е* орнымнан атып тұрдым (Жыл он екі ай).

СӘРИР [ар. سرير] з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Төсек.* Ашық тұрған есікке кіріп бардым, Жамалын көрдім сонда асыл жардың. Күміс *с ә р и р* үстінде отыр екен, Жүзін көріп, бата алмай тұрып қалдым (Қасымжомарт).

СӘРКІЛДЕ= е т. э к с п р. *Бос жүріске бой алдыру, сергелдеңге түсу.* Ол сәтте бойын да, сойын да ұнатпағанмен, бір көзің кітапта, бір көзің қыз бен қызықта жүрер студенттік *с ә р к і л д е г е н* жастықтың қызығына бес жыл бойы бір бөлмеде жатып бөлісуімізге тура келеді («Жас Алаш»).

СӘРКІЛДЕУ *Сәркілде етістігінің қимыл атауы.*

СӘРПЕҢКЕ з а т. *Астарлық жібек мата, іштік.* Қисық жаға, көк *с ә р п е ң к е* көйлегі, көйлек сыртынан буынған жұмыр қара жібек белбеуі, аяғында қисық табан етігі бар (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

СӘРСЕН с ы н. с ө й л. *Тоз-тозы шыққан, ескірген.* Сол күні ескі үйдің әбден *с ә р с е н* болып кеуіп қалған қарағай бөренелерінің бірінің құлашқа жуығын кестіріп, үйіне таксилеп алып келеді ғой («Жас Алаш»).

СӘРСЕНБІ [ир. چهارشنبه] з а т. *Сейсенбіден кейін бейсенбіден бұрын келетін күн, аптаның үшінші күні.* – Ертең жоқ арғы күні *с ә р с е н б і,* әкеме жолығатын күнім, сонда ақылдасамыз, – деді қыз (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Бұл малмен шалға келді елдей көшіп, Жаушылар арадағы желдей есіп. Ендігі *с ә р с е н б і г е* тойы болмақ, Қыз Сәмсая түрленді көңілі өсіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сәрсенбінің сәтіне. *Жолы болады деп есептелінетін аптаның үшінші күнінде.* Қуанғаннан жымиып, күлдім күндей, От-ырамын шаттыққа қалай күлмей. Кемеге де мініп ап, үштым, міне, *С ә р с е н б і н і ң с ә т і н е* бүгінгідей (С.Мұқанов, Таңд. өлең.). – Мен бүрсігүні *с ә р с е н б і н і ң с ә т і н е* жүріп кетсек пе деп едім (С.Сейтхазин, Хадиша).

Сәрсенбі – сәтті күн. *Аптаның үшінші күні қазақтардың түсінігінде қалыптасқан көне наным бойынша, бастаған ісі оңға басатын, жолы болатын күн.* Қай айлар, жақсы айлар өткен айлар, Боз бие, сұр құлыншақ, жорға тайлар. *С ә р с е н б і с ә т т і к ү н і* той жасапсыз, Той құтты болсын құда-құдағилар! (Қара өлең). Айталық, *с ә р с е н б і с ә т т і к ү н,* бұл күн сапарға шығады, игілікті іс бастайды. Сейсенбі сәтсіз күн. Бейсенбі, жұма, инабат, имандылық, қасиетті күн («Жалын»).

СӘРСЕҢ с ы н. с ө й л. ***Сарсаң***. Жанның бәрін *с ә р с е ң* қып, Бір шұбар ат қалдырды (Алпамыс).

СӘРУАР [ир. سروار] з а т. е с к і к і т. ***Саруар*** *(қожа, ие, пір).* Патша боп бірнеше жыл қылдым пәрмен, Мақсұдым болды тегіс ойыма алған. *С ә р у а р ы* екі жаһан, төрт жағымен, Ойласақ, қалған жан жоқ осылардан (Бабалар сөзі).

СӘРІ[1] [ар. سهر] з а т. **1.** *Таң бозарып келе жатқан алагеуім кез. С ә р і д е н* оянған бұл бөтекесін бұлтитып алып, енді көкжиектен алтын табақтай болып, көтеріліп келе жатқан күнге аса қуанып, ән шырқауға кірісті (А.Нысаналин, Алыста.). Бұл жерде Ыбырай бір батырағының үйіне қонып, аттарға аздап тыныс беріп, *с ә р і д е н* жолға шығып кетпек болды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Асыл сол үшін *с ә р і д е н* тұрады, бүгінгі күннің алымын толтырады (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Құлқын [құзғын] сәрі. *Таң атар-атпаста, таң атпай, боз ала таң, таң сыз беріп, сібірлеп атып келе жатқан кез.* Е, жаным, *қ ұ л қ ы н с ә р і д е н* қайдан келе жатқан адамсың? – деді екеуінің үлкендеу біреуі (С.Сейфуллин, Таңд.). *Қ ұ л қ ы н с ә р і д е н* тұрған Кебекбай шал үйінің алдындағы атына деген азғана жоңышқасын салқынмен орып тастап, үйіне оралды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Осы кезде *қ ұ з ғ ы н с ә р і д е н* әжемнің білезіктері сылдырлап, киім-кешектерінің сусылдағаны, өзінің үнсіз қимылы үй ішіндегі менен басқа ешкімге сезілмейді («Мәдениет және тұрмыс»).

Сәрісі өтті. п о э т. о к к а з. *Балалығы алыста қалды, егде тартты, жасы ұлғайды.* Менің өзім егінмін, Бау-бақшамын. *С ә р і м,* сәскем – бәрі *ө т і п,* Қалды ақшамым. Ыңыршағы айналған кедеймін мен, Бәрі де бар қолында бай-патшамын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Таң сәрі. *Жерге жарық түсе бастаған, таң қылаң берген уақыт.* Сен кешіккен соң судан бөгеліп жатыр ма, басқа бір жағдай болды ма, деп, *т а ң с ә р і д е н* атқа мініп едім (С.Бегалин, Уақыт.). Олар бір мезет көз шырымын алдырып алған соң, тыныш жатқан ауылды *т а ң с ә р і д е н* баспақ болды (І.Есенберлин, Қаһар). *Т а ң с ә р і д е г і* тәтті ұйқы құшағына енген табиғат тыныштығын бұзуға адамның дәті жетпейтін сияқты да көрінеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

СӘРІ[2] з а т. к ө н е. э т н. *Жамбы, қойтұяқтан кіші, мысқалдан үлкен ертеректегі қазақ қоғамында ақша ретінде қолданылған ұсақ күміс теңге.* Өгізді бір *с ә р і,* екі мысқалға алған (Ж.Ахмади, Шырғалаң.).

СӘРІ[3]: бір сәрі. *Өз алдына, орны басқа, жөні бөлек.* Мұның отқа түсіп жүргенін ол қыз тым болмаса түсінсе *б і р с ә р і* ғой, түсінгені сол бұл жоқта басы ауған жаққа тартып отырыпты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Халел тым құрымаса иық теңестіруге жарайтын өзіндей еңгезердей қомақты жігіт болса *б і р с ә р і* (С.Жүнісов, Жапанда.). Жуырда ғана майор атағы берілген строй командирін командашы Громов шақыртса *б і р с ә р і* (Ж.Тілеков, От кешу).

СӘСКЕ з а т. *Күн арқан бойы көтерілген кез.* Екінші күннің *с ә с к е с і н д е* ғана барып бұл екеуі ел қатарына кіріп, анық сергіп тұрды (М.Әуезов, Абай жолы). Белде-белде бел асар Ерлерге садақ жарасар *С ә с к е д е* келген қыз Назам, Бесінге дейін аралап, Мырзаларын саралап, Он екі баулы Өзбекпен Таба алмады Назымжан Таба алмады миясар (Шашубай ақын, Жыр.). Басында мен күзетте қалған соң, асыққылары келмеді ме, екі серігім *с ә с к е г е* таман жетті (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Жалпақ жаз. Тамыз. Шөпшабыс, *С ә с к е* еді. Үнсіз төңірек. Гүл қуып, ұшып кетті алыс Қызыл да жасыл көбелек (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәске мезгіл. *Күн арқан бойы көтерілген, таң қызғаннан тал түске дейінгі шақ. С ә с к е м е з г і л* болғанда, Қара құрттай қаптаған Қарасы жаудың көрінді (О.Шипин, Дастан.).

Күн сәске [сәске түс]. *Күн арқан бойы көтерілген шақтан асып, тал түске жетпеген кез.* Ертеңгі *к ү н с ә с к е д е* Қарасын көрдік Мүйірдің, Мүйірге түспей жазық деп, Бұлантыға бұрылдым (О.Шипин, Дастан.). Кешке келіп үйіне, *С ә с к е т ү с т е* тұрады, Шақырып алып Шораны Батыр ақыл сұрады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ертеңіне *с ә с к е т ү с* кезінде Ебейсін болыстың ауылына кеп, аттан түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сиыр сәске. *Күн енді ғана арқан бойы көтерілген кез. С и ы р с ә с к е* кезі еді, ер-азаматынан айырылғалы отырған ауылдың әбігері басылмаған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Таң сыз бергенде ғана басын жастыққа қисайтқан Ахметше *с и ы р с ә с к е д е* тұрып, үлкен үйінде шай ішіп отырды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Осы күннің ертеңі *с и ы р с ә с к е* шағында енді суыт аттанып кеткен әскердің сапқа тұратын мезгілі жеткен (Ж.Ахмади, Шырғалаң).

Ұлы сәске. *Тал түске жақындаған мезгіл. Ұ л ы с ә с к е* кезінде Қарамола жәрмеңкесінің басы ыңқ-шың, у-шу, әбігер қарбаласқа ауысқан (М.Әуезов, Абай жолы). *Ұ л ы с ә с к е* болғанда Жасаған жақсы жол беріп, Жол бергенде мол беріп, Ойламаған бақ беріп, Қырғызды тәңірім қақ бөліп (Үмбетей Тілеұлы//Алдаспан).

СӘСКЕЛЕТЕ ү с т. *Күн арқан бойы көтерілген кезде, сәскеге таман. С ә с к е л е т е* жеңіл машина палатканың алдына келіп тоқтады (М.Қаназов, Сонар).

СӘСКЕЛЕТІП ү с т. *Күн арқан бойы көтерілгенде, сәске кезінде.* Көптен сүрлігіп сілесі қатып жүрген Әділбек қатып үйқтап қалыпты, *с ә с к е л е т і п* оянды (З.Шүкіров, Қиын түйін).

СӘСКЕЛІК з а т. **1.** *Күн арқан бойы жоғары көтеріліп қалған шақ.* Көкжиектен көтеріле қызған күн *с ә с к е л і к к е* келіп қалды, даланың ерке сағымы да биін билеп, құлақ қаға бастады (Ә.Әбішев, Найзағай). Күн көтеріле аттанған Әбдіжан өткелге келгенше күн *с ә с к е л і к к е* келіп қалды (С.Бегалин, Уақыт.). Қартқожа кеш оянды. Күн *с ә с к е л і к т е н* асып кетіпті. Жылқы келген (Ж.Аймауытов, Қартқожа). **2.** *Сәске кезінде берілетін тамақ.* Біреу бұларды *с ә с к е л і к к е* шақырып келді. – Бірақ – деді ол, – таңам тайшының өз үйіне әзірленді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бақшада түстік астың алдында *с ә с к е л і к* беріледі (М.Мағауин, Бір ата.).

Сәскелік жер. х а л ы қ т ы қ ө л ш е м. *Сәскеге дейін жететіндей қашықтықтағы жер.* Ауылдардың екі арасы біріне-бірі жақын дегені жақсы атқа *с ә с к е л і к ж е р* (С.Шарипов, Бекболат). «Бестам» деген жердегі интернатта жатып оқитынмын, ауыл *с ә с к е л і к ж е р* еді (Н.Сералиев, Қаңтар).

СӘТ з а т. **1.** *Иінді бір мезет; белгілі бір қысқа кез.* Сол *с ә т т е* Сармолланың басына бірінің шоқпары, бірінің кестегі зілдей тиді (М.Әуезов, Абай жолы). Дастарқан жайылып, үйге көршілер кіре бастаған *с ә т т е,* әкем мені иығына мінгізіп, орнынан көтерілді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сол *с ә т т е* үзеңгіге салдым аяқ, Қарғыдым ат үстіне қарғудай-ақ, Құйғытып кете бардым көкжиекке Қалам ба бұл шабыстан жанымды аяп (F.Қайырбеков, Көнсадақ). **2**. *Істің қолайлы орайы, оңтайы.* Әр нәрсенің *с ә т і* бар, тек сәтін салсын. *С ә т і* түссе сауығып кетер Жамалым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жалынды сөзде жалған жоқ, *С ә т і* бар әрбір істің де. Құйғытып келем, арман көп, Құйынды шабыс үстінде (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Кез, кезең, шақ, мезгіл.* Жер бетін жаулап алған *с ә т т е р д е* гүл, Аймақты аспанымен ап кел де бұл. Көпіршігін тұтамын дәптерге бір, Сан соғып, соқпас үшін әттеңге құр (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ал 1928 ж. 1 қазанынан басталған бесжылдықтар жылдары еліміздің шұғыл бетбұрыс жасап, жоғары қарқынмен индустрияландыру жүргізген *с ә т т е* халық шаруашылығын, әсіресе, өндірісті, оның

ішінде ауыр өндірісті мобилизациялау моделі қалыптасты (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **4.** с ө й л. т і л е к. ***Іске сәт***. Жетінші Астана Саммитінде Сәрсенбінің сәті орайымен келіп, айы оңынан туып, Қазақ елінің мерейі үстем бола бергей. Иә, *с ә т*! («Егемен Қазақстан»).

Алтын сәт. п о э т. *Есте қалатын ерекше қуаныштты, табысты, жеңісті т.б. мезет.* Алтын айна жайнаса пейіл кеңіп, Қарсы алдында билейсің мейірленіп. *А л т ы н с ә т т і* орадым алтын жырға, «Злата, Прага, мың рақмет!» дегім келіп (К.Салықов, Жезкиік).

Бақытты сәт. *Жолы болған, табысқа кенелген кез.* Қоғамдық ғылымдар академиясына оқуға әзірленіп жүргенімде бір *б а қ ы т т ы с ә т* мені Мұқанмен тағы жолықтырды (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Бір сәт. а) *Бір уақыт, бір мезгіл болса да.* Базардан алып келдім міне бұршақ, Осыны ексеңдерші, түге, *б і р с ә т.* Алатау сиырындай ағызар еді Арманға силос берсе, жүгері сап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Әйтеуір бір кезде.* Бір күндері екеумізді білетін Қалар біреу *б і р с ә т* саған жолығып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). б) *Тым қысқа мезет.* Дірілдер *б і р с ә т* туды кеп бұл ерінге де, Өлген жоқ, тірі. Үзеді күдерін неге? Қыза келгенде: «Қызыңды... Сталин...» – деген, Бөркімен кірген еді-ау ол Кремльге де (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қара жер де сұстанып, Тұр үндемей тіс жарып. Сол *б і р с ә т т е* аспаннан, Ақ найзағай түсті ағып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Секретарь сәл жымия түсіп, *б і р с ә т* үлкен, ойлы көздерін әлдебір алысқа қадап қалған сияқты (Ә.Нұршайықов, Махмет Қайырбаев).

Ғажайып сәт. *Еліктіріп әкететін, ерекше әсем сезімге бөлейтін қысқа уақыт. Ғ а ж а й ы п с ә т* неге қысқа сонша, аттең, Қарадық та қызығына тоймадық. Бір көргеннен жалт қарастық, сол сәттен Қара көзбен сиқырлы ойын ойнадық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сәрсенбінің сәтіне. *Жолы болады деп есептелінетін аптаның үшінші күнінде. С ә т і н е с ә р с е н б і н і ң* той қылады, әр жерден шақырылған жұрт келеді. Ат жарыс, атан жарыс, алтын қабақ, Мереке, балуан тұрып көп болады (М.Сералин, Шығ.). Бүгін күн дүйсенбі, Алла қосса, *с ә р с е н б і н і ң с ә т і н е* қоңыр ісекті сойып той етерміз (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Сәт сағат. *Ыңғайы келген, оңтайлы кез. С ә т с а ғ а т ы* жетіп, жан толқыны тулап, аспанға шапшығанда, солдаттың жұдырықтай жүрегінен ерліктің жалыны бұрқ ете лаулай атылады (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). *С ә т с а ғ а т ы* да жетті, ақыры ақ дәке шешілді, дүние жарқ ете түсті («Мәдениет және тұрмыс»).

Сәт санап. *Барған сайын, күннен-күнге. С ә т с а н а п* алыстап бара жатқан 37-нің нәубетіне түскен тұлғаларды еске алу күнінде олардың үлкен-кішісіне де, атақтысы мен қатардағы қаһармандарына да Алла қаласа, рахымы түсуін сұрайық («Жас Алаш»).

Сәт сапар. т і л е к. *Жолың оңынан болсын деген мағынадағы жолаушыға, сапарға шыққан адамға айтылатын лебіз.* Осы уақытқа дейін менің тек ұшарға қанатым жоқ болып жүр едім, енді *с ә т с а п а р* тілеңіздер, – деп Үйінбай шаттана жауап берді (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Айхай, далам, сусындат дастаныңнан! Жаяу кезсек ғұмырым жетпейді екен, Құс боп ұшып өтейін аспаныңнан. Ән болайын Алтайдан басталынған, Күй болайын Каспийге тасталынған, Айхай, далам, *с ә т с а п а р* аспаныңнан! (М.Мақатаев, Шығ.). Ақ мақтадай басын жапқан ақша қар, Орта Азия ортасында ақсақал. Түркістанның алашұбар жотасы Тұрды қарап тілегендей *с ә т с а п а р* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сәт тіледі. *Ақ жол тіледі, жол болсын айтты.* Қоштасып қарт Алатау астанамен, Көш тартты Сарыарқаға басты мәрем. Ақ орда – мәртебелі Ақмолаға *С ә т т і л е п*, байтақ елім айтты сәлем (К.Салықов, Жезкиік).

Сәтін бақты. *Орайын күтті, реті келетін шақты тосты.* Алдырмай әсте жұлдырмай, Алымды *с ә т і н б а ғ а д ы.* Тындырғаныңды тындырмай, Тақпағаныңды тағады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сәті туды. *Орайы келді, кезі келді. С ә т і т у а р* мақсатқа жетер ұлдың. Саған деген қамшы да жеке өрілді. Толқын-толқын заман ғой, Толқын-толқын... Бір толқынға міндің де көтерілдің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Басқаға жол көрсетеміз деп жүріп, бүгін оқпанға өздері құлағандай қамалып қалған бес қыздың бұл түйықты да бұзып-жарып шығар *с ә т і т у д ы* (А.Хангелдин, Қараторғай).

Сәті түсті [келді]. *Реті болды, орайы келді.* Иә, маған бүгін Әр қозғалыс, әр сөздің *с ә т і т ү с т і*, Мен шабытыма еркін түсіп кеттім; Қорғалақ жадым туғызған жоқ, Сөз бейне бір жүрегімнен құйылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көп күттіріп, мырза далаға шыққанда Тәжи жұмысының *с ә т і т ү с к е н д е й*, сөйлесуге айналды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). *С ә т і к е л д і*, Сәтіңді бос өткізбе! Баратын жер, Басатын тау көп бізде. Мықты болсаң, алдағыны басып оз, Мықты болсаң, арттағыға жеткізбе! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Іске сәт! т і л е к. *Ісінің реті түссін, орайы келсін деген мағынадағы жылы лебіз.* Ал Баяхмет Канатбаевич, *і с к е с ә т,* жалғыз-ақ сауда ісінің қыры мен сыры көп, екі көзіңе ғана сен, – деп Арынов жаңа меңгерушінің арқасынан қақты (М.Рашев, Бетің қисық.). Жұмысшыны іс үстінде көргеніңіз өзіңізге, келгеніңіз бізге жақсы, *і с к е с ә т!* – деп көз қиығын тастап қойды (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе).

СӘТЕН з а т. *Сапалы мақта жібінен тығыз етіп тоқылған жылтыр мата.* Оң жақта темір кереует үстінде, аспан түстес көк *с ә т е н м е н* тысталған үш жастық (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Ботпан есіктен топырлай кірген бізге жақтырмай алара қарап қойды да, өлшеп тұрған *с ә т е н д і* дар-р еткізіп, ашулана жыртты (Н.Сералиев, Қаңтар). Қағылез етіп басылған жұқа текемет бүктесіні, жібектен, масатыдан, қырмызыдан, *с ә т е н н е н* тігілген көрпелер, ақ жібекпен, сұрыппен тысталған екі кісілік көпшіктер жиналатын да онсыз да бау-шумен безендірілген, тұскиіз, кілем ілінген үй ішін жайнатып жіберетін болған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). // *Сәтеннен тігілген. С ә т е н* көйлек сарғайып, Әуелгі өңін тастапты. Шар кеудесі марқайып, Шабыт тарта бастапты (М.Мақатаев, Шығ.).

СӘТИМОЛИТ з а т. г е о л. *Бораттар тобына жататын түсі ақ минерал.* Алғаш Батыс Қазақстан облысындағы Сәтимола тұз күмбезінен табылғандықтан, *с ә т и м о л и т* атанған (ҚҰЭ). *С ә т и м о л и т* бор кентастар құрамына кіреді (ҚҰЭ).

СӘТПАЕВИТ з а т. г е о л. *Ванадаттар класына жататын минерал. С ә т п а е в и т* көмірлі тақтатастардың тотықтану белдемдерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология).

СӘТСІЗ с ы н. *Діттегідей, ойдағыдай емес.* Тәңірберген кешегі *с ә т с і з* жорықтан кейін жұрт көзіне түсе бермейтін (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бірақ мастығы тарағанмен, тыстағы *с ә т с і з* серуен есінен кетпей, киіз үй ішінде Измайлов ұзақ сенделіп жүрді (С.Жүнісов, Ақан сері). Екі күннен бері әуре боп соңына түскен ісі ақыры *с ә т с і з* аяқталды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Сәтсіз жол. *Қиындығы, кедергісі, адасуы көп өмір.* Мүмкін, *ж о л ы с ә т с і з* шығар... Бірақ сүю бақыты Кез келгенге тартылмайтын сыбаға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сәтсіз кез. *Жеңіліс тапқан, діті орындалмаған шақ.* Сақтанар *с ә т с і з к е з і м н е н*, Әділ сын табам өзіңнен, Өзіңдей мен де төзінбен, Қателіктерге көз ілген. Жоямын оны кезінде Ісіммен әрі сөзіммен! (М.Мақатаев, Шығ.).

СӘТСІЗДЕУ с ы н. *Нәтижесі діттегіден, ойдағыдан әлсіздеу.* Осы бір кейінгі ойлағаны *с ә т с і з д е у* болып шыққан Айдаркин Үкімет үйінің ұзындау кең сенегімен жүріп келе жатқанда алдынан Байтастың өзі кездесе кетті (С.Бегалин, Уақыт.). Бақтияр *с ә т с і з д е у* некелескен алдыңғы жұбайынан айырылып, кейін бір әдемі қызға үйленген болатын (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

СӘТСІЗДІК з а т. *Іс-әрекет ойдағыдай, діттегідей болмай шыққандық, жолы болмаушылық.* Алғашқы дауылдан кейін *с ә т с і з д і к к е* кездеспей, кәсіпте оңға басқан-ды (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Қаралар таласады ақпен қалай, Бірдей ме түнек басқан шақпен арай. Тағдырдан *с ә т с і з д і к т і* елден көрме Өзінен ер жігіттің бақ пен талай (Қара өлең). *С ә т с і з д і к т е н* қашқақтау түрткісіне бой алдырған адам сол үшін өзінің бастапқы мақсатынан толық не белгілі мөлшерде бас тартуға дейін барады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Өмірдің барлық *с ә т с і з д і к т е р і н* Бақытсыздық деп, кім айтты саған? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СӘТТАР [ар. ستار] з а т. д і н и. *Айыпты жабушы, кешірімді деген мағынадағы Алланың бір есімі.* Ол – рахмет сипаты сегіз сипатының ішінде жазылмаса да, Алла тағаланың Рахман, Рахим, Ғафур, Уәдуд, Хафиз, *С ә т т а р*, Разақ, Нафиғ, Уәкил, Латиф деген есімдеріне бинаән бір ұлы сипатынан есептеуге жарайды (Абай, Тол. жин.).

СӘТТЕ үс т. *Көзді ашып-жұмғанша, лезде.* Қазіргі Тоғжан жүзінде, Абайдың қиялынан бірде-бір шақ кетпейтін, елбіреп, толқып, лезде келіп, *с ә т т е* қайтып тұратын қызыл арай реңі жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Бір [бір-ақ] сәтте. *Қысқа мезетте, әп-сәтте.* Батырлар айқайына далада ашық, Тұлпарлар арқырауы араласып, *Б і р с ә т т е* жау жығылып, ер мертігіп, Жануар тірі иесін ала қашып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Біледі мұның бәрін бастан кешкен, «Мынау тау, мынау заңғар аспан дескен» Уақытша «әулиелер» ақ ордасы Болады *б і р-а қ с ә т т е* астан-кестен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СӘТТІ с ы н. *Ойдағыдай, орайлы, ұтымды, қолайлы.* Тек тынымсыз еңбек, ұдайы іздену ғана, жаныңмен, жүрегіңмен беріле істеген ұқыпты еңбек қана *с ә т т і* аяқталмақ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сол күні аңшылық *с ә т т і* болып, бұлар көп қоян аулады (С.Жүнісов, Ақан сері). Бейсен дипломын *с ә т т і* қорғап шыққан соң жедел той жасамаққа бұлар құпия келіскен (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Сәтті күн. *Ертеден бері келе жатқан наным бойынша, ісі оңға басады, жолы болады деп саналған аптаның үшінші күні, сәрсенбі.* Қара қасқа тұлпарға Жұлдыздың мініп оңынан *С ә т т і к ү н і* шығайын (Қамбар батыр). Бұл сөзді есіткен соң біздің құлақ. Жер барма үйде жатар жаным шыдап. Той болар *с ә т т і к ү н н е н* бір күн бұрын. Ерттедім мен атымды жылдамырақ (М.Сералин, Шығ.).

Іс сәтті болсын. т і л е к. *Ойға алғаның, дітің орындалсын деген мағынадағы лебіз, тілек сөз. І с т е р і ң с ә т т і* болсын, жауынгерлерге түсіндіріп айтқайсың (Б. Момышұлы, Тол. жин.).

СӘТТІК с ы н. *Қас қаққандай ғана, бір демдік, қысқа уақыттық.* Ұшқын аз *с ә т т і к* – жалт етіп қана жоғалатын нәрсе, сондықтан ол өшпей тұрғанында ғана күшті (Б.Нұржекеев, Ойұшқын). Сағат сайын мың құбылар табиғаттың екінші қайталанбас сұлу көрінісін қағаз бетіне көшіргенде шебердің көңіл күйін, *с ә т т і к* сезімпаздығын айна қатесіз түсінесіз (Ғ.Сарықұлов, Әңгім.).

Бір сәттік. *Қысқа ғана, лезде өте шығатын; өткінші, алдамшы.* Дегенмен *б і р с ә т т і к* құмарлықтан мақсат қымбат, ол әлден уақытта барып төсектен созыла түрегелді (І.Есенберлин, Қатерлі.). *Б і р с ә т т і к* емес сайдан қашқан түлкінің құйрығындай бұлаң ете түсіп, ғайып болды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Кейде адамның көшбасшысы асау арман, ұшқыр үміттен гөрі, *б і р с ә т т і к* тілек, бір сәттік аңсау болатыны бар (О.Бөкеев, Қайдасың.).

СӘТТІЛІК з а т. *Ойдағыдай болған жетістік.* Екі пьесаның екеуі де академиялық драма театрының сахнасында тамаша творчестволық *с ә т т і л і к п е н* халыққа көрсетілді (А.Тоқпанов, Бүгін.). Бірақ Жандос мұндай кездейсоқ *с ә т т і л і к т і,* тіпті де табиғаттың құдіретіне сайған жоқ (О.Бөкеев, Үркер).

СӘТІМЕН ү с т. *Оңынан, жон-жосығымен, ретімен, уақытында, дер кезінде.* Ауылымның қонғаны Қаракемер, Қара інгенді айналып тайлақ емер. *С ә т і м е н е н* өзіне кезім келді, Өлеңді жібектейін сәндеп өрер (Қара өлең). Әр нәрсе *с ә т і м е н* ғой. Әңгіменің өзі кейде осылай бірінен соң бірі еске сәтімен түсіп жатады («Айқын»). Атқа міндік Димаш аға атымен, Көрген сайын көңілімді сатып ем. Батыр туған, ақын туған қазағың, Басшыны да туа білген *с ә т і м е н* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *С ә т і м е н* туып қалған маңдайлы адам, Жырлаған алтын шанақ таңдайлы адам. Қырық жыл той, мереке сапарында Халқының қанжығасына ән байлаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сабақтыине сәтімен. *Әрбір іс өз орайы келгенде ретімен, ойдағыдай орындалды.* Үйге еніп қарайын, Екі қызды жоғалтқан Біле ме екен сұрайын? *С а б а қ т ы и н е с ә т і м е н* Сәті түссе табайын. Оянбаса оятып, Қыздан жауап алайын (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). *С а б а қ т ы и н е с ә т і м е н* дейді көнелер оптимизмі. Ендеше, есік қағып тұрған бұл бастамаға қауымдаса бет бұратын кез келген сыңайлы («Егемен Қазақстан»). *С а б а қ т ы и н е с ә т і м е н* болып, көптен бері үйқы бермей жүрген осы сұрақтардың жауабын «Жас Отанның» атқарушы хатшысының өз аузынан естудің реті келгені («Жас Алаш»).

СӘУДЕГЕР з а т. с ө й л. ***Саудагер***. Айдан аппақ ақ жүзің сәуленген, Мен бір бейбақ өзің деп әуреленген. Айналсоқтап қасыңнан шыға алмаймын, Жібек көрген сұлудай *с ә у д е г е р д е н* (Қара өлең). Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, *с ә у д е г е р і н і ң* жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ (Абай, Тол. жин.).

СӘУДЕГЕРДЕЙ с ы н. *Саудагер сияқты, саудагер тәрізді.* Сәудегер несиесін жия келгенде «тапқаным осы, бітті деп, алсаң – ал, әйтпесе саған бола жерден мал қазам ба?» дейтұғыны болушы еді ғой. Дәл Құдай тағаланы сол *с ә у д е г е р д е й* қыламын дейді (Абай, Тол. жин.).

СӘУЕ з а т. к ө н е. *Болжау, болатын істі алдын ала білушілік.* Абылай хан бір жаққа аттанарда Бұқар жырауды алдырып, айдың, күннің сәтін сұрап, «*с ә у е* көріп бер» дейді екен (М.-Ж.Көпеев, Шығ.). Мұнан халықтың оны қаншама сыйлайтынын байқауға болады. Ол елу таяқшамен бал ашып, *с ә у е* көретін («Жалын»).

СӘУЕГЕЙ [ир. ثاگوى] с ы н. *Алдын ала болжай алатын, болашақты болжап біле алатын көріпкел.* Қарияның осы бір қалпы көрмесе де естіген, ерте заманғы *с ә у е г е й* әулиені елестеткендей (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Ақтоқты құмалаққа да, *с ә у е г е й* әкеге де сенбесе де, тап осы тұста «Ақан болмаса игі еді» деп, болымсыз үмітпен басын көтеріп алады (С.Жүнісов, Ақан сері). Анатолий Радионович олардың ойын айтпаса да түсінді: «ертең күн ашық болады» деп жалған айтып, *с ә у е г е й* болмағандары жақсы (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

СӘУЕГЕЙЛЕН= е т. *Алдын ала болжап білгенсу, әулиесіну.* – Бір шыдасақ, боран өтуге тиіс! – деді ол *с ә у е г е й л е н е* (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). – Көп жасайды екенсіз, – деп, Костя үлкендерше *с ә у е г е й л е н д і* (Б.Әшімов, Қаражал). Біздің бір қалжыңбас ағайымыз: бұл

күнде бозбалалар мен бойжеткендер қарымқатынасындағы арасалмақ өзгеріп келеді деп *с ә у е г е й л е н е т і н* (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

СӘУЕГЕЙЛЕНУ *Сәуегейлен етістігінің қимыл атауы.*

СӘУЕГЕЙЛІК з а т. *Алдағыны болжағыштық, көріпкелдік.* Бірақ төртінші Думадан қазақ туралы закон шыға қалса, жағымы қандай болуын күн бұрын айтуға *с ә у е г е й л і к* онша керек емес (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Маған *с ә у е г е й л і к* қайдан келсін, бірақ сол тұспалымның дұрыс шыққанына күні бүгінге дейін қайранмын (М.Әлімбаев, Қалам.). Тілеп алған аурудың емі жоқ, көрсетсін бала *с ә у е г е й л і г і н,* – деді оң жағымда отырған келісті қара торы кісі (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

Сәуегейлік айтты [қылды]. *Болашақты болжады, көріпкелдік жасады.* Таңат жүзі құбылып, «Қанатжаныңды тірі көресің, балуан қайным», – деп *с ә у е г е й л і к а й т ы п,* жұбаныш білдірді (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Марал Бұқарада көп оқыпты, ақырында 1820 жылы Сырдарияда көшіп жүрген қазақтарға келіп, *с ә у е г е й л і к қ ы л ы п,* әулиемін деп жария қылды елге («ДУГ»).

СӘУЕГЕЙСУ *Сәуегейсі етістігінің қимыл атауы.* Енді ешқандай *с ә у е г е й с у,* жолтаптықка салынып жуып-шаю, әртүрлі көпірме ұран тастап, қызыл сөзді судай сапырып, ынтымақка, бірлікке шақыруды бос сандырақ деп біледі (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

СӘУЕГЕЙСІ= е т. *Алдағыны болжап білгенсу, көріп келгенсу, көрегенсіну.* «Колхоз дәулетін босқа шашып жатыр, сусыз жерге жоңышқа шықпайды», – деп *с ә у е г е й с і г е н д е р* де табылды (С.Шаймерденов, Мезгіл). Жіпсиген сары шал өзінше *с ә у е г е й с і п* Әміртай бастықтың Ақтангерінің төрт аяғын жерге тигізбей мақтаумен жүр (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Алғаш рет баламалы негізде өткен ол сайлау «Қазақтың ұлт ретінде қалыптасуы қазірше толық аяқталмаған, әлі де жүзге, тайпаға, руға бөлінушілік бар» деп *с ә у е г е й с и т і н д е р д і ң* сандырағын тас-талқан етті («Астана ақшамы»).

СӘУЕГЕЙСІН= е т. *Сәуегей болгансу.* Солардың сөзін сөйлеген «Рурнахрих-тен» (Батыс Германия) газеті ГДР 1950 жылды көре алмай тұншығады деп *с ә у е г е й с і н г е н* болатын (С.Хайдаров, Жүрек.).

СӘУЕГЕЙСІНУ *Сәуегейсін етістігінің қимыл атауы.*

СӘУКЕЛЕ з а т. э т н. *Дәстүр бойынша, қазақ қыздарының ұзатыларда киетін төбесі биік, асыл тастармен әшекейленген сәнді баскиімі [Сәукелені қалыңдық келіншек болғанға дейін, ягни бала сүйгенге дейін киіп жүрген, оның арнайы күмістен жасалған төбелдірігі, маңдайшасы, екі жағында тізілген маржаннан салпыншақ бет жақтауы, алдында бетмоншағы және артқұлағы болады, ақ киізден тігіліп, өн бойы қымбат күрең немесе шымқай қызыл барқытпен қапталып, жиегіне құндыз, кәмшат терілерінен жұрын ұсталады, оқамен оюланып, түрлі-түсті моншақтармен шашақталып, көркем жіптермен кестеленіп, алдыңғы жағы көзді тастармен қапталып, түрлі тағым, алтын, күміс теңгелермен безендіріледі, төбесіне үкі тағылады, бұл баскиім қалыңдықтың тек өзіне ғана тиесілі меншігі болып саналатындықтан, ол өлгеннен кейін сәукелесі төркініне қайтарылады].* Жібек аттың басын бұрып артына қараса, Жібектің *с ә у к е л е с і н* кіші жеңгесі киіп бара жатыр екен (Қыз Жібек). *С ә у к е л е* алтын шашақ березелі, Күмістен күмбез қаққан керегелі, Өзінің ауырлығы сегіз батпан, Төбесі төрт қапсырма кебежелі (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Бұрын әдемі тігілген *с ә у к е л е г е* қалың малдан бөлек төлем төленген екен (ҚҰЭ). XIX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген Кіші жүздің Байсақал атты байының қызының *с ә у к е л е с і н* Кенесары ханның ағасы Саржан төре 500 байталға бағалаған (М.Ж.Көпеев, Шығ.).

Мақпал сәукеле. э т н. *Мақпал матадан тігілген қалыңдықтың бағалы баскиімі.* Қара *м а қ п а л с ә у к е л е,* шашың басар жар-жар-ау (Жар-жар).

Сәукеле байғазысы. э т н. *Сәукеле кигізу салтында күйеу жақтан келген құдалардан көрімдікке алатын сыйкәде. С ә у к е л е б а й ғ а з ы с ы н ы ң* бағасы да олқы болмайды («Парасат»).

Сәукеле кигізу. э т н. *Қалыңдық болған қыздың үйіне құда-құдағилар шақырылып, қыздың алғаш рет сәукеле киюіне шашу, байғазы беру сияқты кәделермен, бата жасаумен ерекшеленетін салт.* Өмірде қазақ салт-дәстүрлерінің түрлері көп. Соның ішінде қалыңдыққа *с ә у к е л е к и г і з у д і ң* орны бөлек («Парасат»). Бұл аз болса, келіншекке *с ә у к е л е к и г і з у д і ң* өзі – бір ерекше салтанат. Бұған құда-құдағилар шақырылады. Шашу шашылады. Ақ бата арналады («Парасат»).

Үкілі сәукеле. э т н. *Төбесі үкінің қауырсындарымен әшекейленген сәукеле.* Дина Шериязданова «Наурыз аруының» құндызбен әдіптелген *ү к і л і с ә у к е л е с і н* киді. Бірінші орынды үржарлық Аяулым Талғатқызы еншіледі («Ана тілі»).

СӘУКЕЛЕДЕЙ с ы н. *Сәукеле сияқты, әсем, көркем.*

Сәукеледей жарастырды. б е й н. *Келісті, әсем етіп қондырды.* Шоқысын Бүркіттің Үшбүйенге қойыпты *с ә у к е л е д е й ж а р а с т ы р ы п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

СӘУКЕЛЕЛІ с ы н. *Сәукелесі бар, сәукеле киген.* Ол ән салса, ұзақ түнді кірпік ілмей атырған, *С ә у к е л е л і* қыз шығатын шеттегі алтын шатырдан (М.Шаханов, Ғасырлар.). *С ә у к е л е л і* сұлудай, Сәнді өсімдік салбырап, Қызғалдағы қыздарша, Екі беті албырап (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *С ә у к е л е л і* келіншек ажарлы да базарлы көрінеді. Оны жұрттың бәрі көруге ынтық. Оның көрімдігі де соған лайық болу керек («Парасат»).

СӘУКІМ: **сәукім салды.** к ө н е. е с к і к і т. *Сайран салды, сайрандады.* Қазіргі XIX ғасырдың әдебиетінде кездесетін «*С ә у к і м с а л ғ а н б ы з*» т.б. сияқты көне сөз тіркестері осы кітап арқылы бізге жетіп отырған қымбат қазына емес пе? («Сұхбат»). Қабанбай екеуміз біраз күн *с ә у к і м с а л д ы қ* («Қаз. әдеб.»).

СӘУЛЕ з а т. **1.** *Шашырап түскен жарық, нұр.* Жаңа шығып келе жатқан күн *с ә у л е с і* терезеден еденге түсіп тұр (Қ.Исабаев, Соңғы.). Ай жарқыраған *с ә у л е с і н* әлемге төгіп, жүзіп барады (Л.Құрманаева, Өшпес.). Қақпақ саңылауынан ақ жіптей болып, *с ә у л е* түсіп тұр (Ә.Сараев, Тосқауыл). **2.** ф и з. *Бойымен нүктелік жарық көзінен немесе дыбыс көзінен шыққан энергия ағыны таралатын сызықты көрсететін геометриялық оптиканың және геометриялық акустиканың ұғымы.* Біртекті ортада *с ә у л е* түзу бойымен таралады (ҚҰЭ). Оптикалық қасиеттері бірқалыпты өзгеретін ортада *с ә у л е* жолы қисаяды (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің жылт еткен нышаны, елесі.* Сен мынау еліңе білім *с ә у л е с і н* жеткіз (С.Бегалин, Шоқан асу.). Баланың қара көзінде қуаныш *с ә у л е с і* жылт етті (М.Сүндетов, Құмда.). Жігіттің көңілінде үміт *с ә у л е с і* қыландап, қара торы жүзінде әсерлі бір толқын білінді (Н.Ғаббдуллин, Өмір күйі). **4.** а у ы с. *Жете, түйсік, сана, ақыл, ой.* Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой, Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар. «Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар, *С ә у л е с і* бар жігіттер бір ойланар (Абай, Тол. жин.). Сыналар, ей, жігіттер, келді жерің, *С ә у л е ң* болса, бермен кел, талапты ерің. Жан құмары дүниеде немене екен – Соны білсең, әрнені білгендерің (Абай, Тол. Жин.). Толқындап жатқан егінді көрсек даладан, Тебіренеді жүрегінде *с ә у л е* бар адам. Ұшы-қиырсыз күзгі егінді даламыз, Дөп-дөңгелек айнымаған сары таба нан («Қаз. әдеб.»). **5.** а у ы с. *Зор тұлғаның, білімді, өнегелі адамның ұлгісі.* Бәлки, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына *с ә у л е* беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай (М.Дулатов, Шығ.). **6.** а у ы с. *Сұлулық, көрік, жарқыраған әсемдік.* Күн батып жоғалды Нұрыңнан ұялып, Жұлдыз бен ай қалды *С ә у л е ң н е н* нәр алып. Жетіқарақшы айналып сені іздеп жүр, Бәрі де сені ойлап, Мас болып сандалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Екеуі жатса лабақта, Ай тумас жақтан ай туды, Күн тумас жақтан күн туды Бұл несі деп қараса, Қара тамды ағартқан Қарлыға қыздың *с ә у л е с і* (Қобыланды). **7.** а у ы с. *Тығырықтан шығу жолы, ақ, адал жол, тура жол.* Адам баласы үшін құтылу жолы тек қана Құранға үйлесуде. Құран – бір *с ә у л е*, нұр, білім және туралықтың бұлағы (Ислам энцикл.). **8.** а у ы с. *Бағыт, ныса-на.* Көк тұман – алдыңдағы келер заман, Үмітті *с ә у л е* етіп көз көп қадалған. Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр, Сипат жоқ, сурет те жоқ көзім талған (Абай, Тол. жин.).

Ай сәулесі. *Айдың жарығы.* Желсіз түнде жарық *а й, С ә у л е с і* суда дірілдеп, Ауылдың жаны – терең сай, Тасыған өзен күрілдеп (Абай, Тол. жин.). Жаздың түні барқыт еді әдемі, Ашық еді бүкіл аспан әлемі. *А й с ә у л е с і* түсіп тұрды жүзіңе, Қабағында сәл көлеңке бар еді (Т.Молдағалиев, Шақырады.)

Ай сәулесіндей. б е й н. *Қыланданған, бозғылт тартқан, солғын жарық сияқты.* Қазір бұдан төрт жыл бұрынғы дәл сол көрініс, мынау *а й с ә у л е с і н д е й* ғана қыландап елес береді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Алтын сәуле. п о э т. *Жап-жарық, жан-жағына таралып, шашыраған әсем нұр.* Аспаннан күн төгеді *а л т ы н с ә у л е*, Жауқанға жер құрттаған қылып тәубе. Ине іліп, күміс тізген жиде шәмкес Үскі алып аулақ жүрлеп боп тұр әуре (І.Жансүгіров, Шығ.). Дәл осылай сынық қанат көбелек Күн шыққанда *а л т ы н с ә у л е* себелеп. Қонушы еді жақындағы бір гүлге, Көрінетін соның өзі керемет (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Әсірекүлгін сәуле. ф и з. *Көзге көрінетін және рентген жарық шығарулары аралығындағы көзге көрінбейтін қысқа толқынды жарық.* Әртүрлі температуралар мен *ә с і р е к ү л г і н с ә у л е н і ң* ағзаға жиі және дұрыс әсер етуі организмді шынықтыруға көмектеседі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Жалқын сәуле. *Алаулаған, алқызыл жарық.* Екіұшты еді тағдырымыз біздің де. *Ж а л қ ы н с ә у л е* шашып еді батқан күн, Жас баладай, мәз-мейрам боп шаттандың, Алдымыздан қалың тоғай қалқалап, Иығымыздан түксиеді жар қабақ (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жан сәуле. э к с п р. *Әдетте сүйікті қызына қарата айтылатын еркелету мәніндегі атауыш сөз.* Сабыр етші, *ж а н с ә у л е*, тыңда тағы! Сен дегенде тау шыңы тіл қатады (Той әндері).

Жарық сәуле көрмеді. п о э т. *Жақсылық көрмеді, рақат өмір сүрмеді.* Жиырма екі жасымда, Мен айырылдым жарымнан. *Ж а р ы қ с ә у л е к ө р м е д і м,* Шыққалы ана қарнынан (Абай, Тол. жин.). О, Ақтан жас, Ақтан жас! Сен де жетер ме екенсің? Жетімдіктің белінен Асып өтер ме екенсің? – *Ж а р ы қ с ә у л е к ө р е а л м а й*, Ел шаңына ере алмай, Сол бойы кетер ме екенсің?.. (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жарық сәулесі. ф и з. *Өн бойымен жарық энергиясы таралатын желі, сызық.* Мәжбүрленген сәуле шығару үрдісі лазерлердің физикалық негізі болып табылады. ... Осы кездегі *ж а р ы қ с ә у л е с і н і ң* қуаты өте үлкен 109 Вт-қа дейін жетуі мүмкін (Қызықты физика).

Жүрегінде сәуле бар [болды]. п о э т. а) *Нәзік сезім, сұлулықты түйсіну қабілеті бар. С ә у л е б о л с а ж ү р е г і ң д е*, Басыңда, Сүйсінбеуің мүмкін емес асылға. Ақалтеке арғымағын көрдім бе, Айналшықтап жүріп алам қасында (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Болашаққа деген сенім, ақ арман, үкілеген үміті бар.* Соғады қарсы алдымнан ақпан желі, Өзенді көргеміз жоқ аққан кері. Әйтеуір бір *с ә у л е б а р ж ү р е г і м д е*, Өлтірмей алып келе жатқан мені (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жүрек сәулесі. *Жан жылуы, мейірім-шапағат.* О, Жәке, жүз жасаған ақынымсың. Қайғырып Алғадайға жатырмысың. *С ә у л е с і н ж ү р е г і ң н і ң* сөндірмеші, Асқан ед, Алатаудан ақыл-күшің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жылулық сәуле шығару. ф и з. *Ішкі энергиясы жылу түрінде болатын дененің электрмагниттік сәуле шығаруы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Инфрақызыл сәуле. ф и з. *Көзге көрінетін жарықтың қызыл жиегі мен қысқа толқынды радио жарық шығару арасындағы электрмагниттік толқын. И н ф р а қ ы з ы л с ә у л е* жылу береді. Жер бетінің әрбір шаршы сантиметрі жылына орта есеппен 30–60 килокалорий жылу алады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Көгілдір сәуле. ф и з. *Жарықтың жеті түрлі түсінің алтыншы реңі. К ө г і л д і р с ә у л е г е* қыздырыну арқылы емдеу өткен ғасырдың аяғында, біздің ғасырымыздың (XX) басында ғана ұсынылған (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Көзінен сәуле төгілді. п о э т. *Көзқарасынан бір сезім лебі байқалды.* Деді де, қошқыл *к ө з і н е н* Мұңды бір *с ә у л е т ө г і л д і.* Кәдімгі қазақ сөзінен Айырмасы жоқ көрінді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Көк сәуле. ф и з. *Жарықтың жеті түрлі түсінің бесінші реңі. К ө к с ә у л е* басқа жарықтардай тереңге өте алмайды. Сондықтан да көк сәулемен қатты ауыратын науқастарды емдеуге болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Күн сәулесі. ф и з. *Өн бойымен күн энергиясы тарайтын желі.* Адамның ағзасына *К ү н с ә у л е с і н і ң* тигізер әсері мөлдір атмосферада – ауылдық жерде, тауда және теңіз жағасында молырақ көрінеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Сәуленің жан-жағына таралу жылдамдығы толқынның ұзындығына және сәуле тарайтын тығыздығына байланысты. Мысалы, *К ү н н і ң с ә у л е с і* бостықта бір секундта 300 000 километрге тарайды, сол сәуле тығыз затқа кездескенде ол жылдамдығын кемітеді («Ана тілі»).

Махаббат сәулесі. п о э т. *Сүйіспеншілік, ынтықтық, ғашықтық сезім.* Шәміл-ау! Күндер өтті, Айлар өтті. Алаңсыз қайран күндер қайда кетті? *М а х а б б а т с ә у л е с і н е* ұрындым мен, Махаббат өмірімді ойран етті (М.Мақатаев, Шығ.).

Монохроматты сәуле шығару. ф и з. *Белгілі бір жиілігі бар электрмагниттік сәуле шығару* (Қаз. тілі термин. Химия).

Нұр сәуле. п о э т. *Жылылық лебі, мейірім шапағаты.* Дүниеге *н ұ р с ә у л е с і н* жаяды олар, Сырлары сонда әмбеге аян болар, Жаны ашып бір-бірінің саулығына, Мүсіркеп, бірін-бірі аяр болар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Әуезовтен алған сабақ санадағы *н ұ р с ә у л е м*, Жолдас болам іздеп барып ғылымдағы бір саумен, Ғаламдағы барлық ақын жанын қиған ел үшін, Күн кешеді арманменен жақсылықты аңсаумен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Төңкерілген алтын көзден, Себілгендей *н ұ р с ә у л е с і.* Жаңа туған жас жүзінен, Көрінеді жар елесі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өтпе сәуле. ф и з. *Көзге көрінетін спектрдегі сәулелерге қарағанда толқын ұзындығы артық болатын алыс қашықтықтағы сәуле.*

Сәуле ауруы. м е д. *Денеге өткен әртүрлі иондаушы сәулелердің әсерінен болатын қатерлі сырқат.* Сәуле әсері заттар алмасу процесін

бұзады, клеткаларды ыдыратады, түрліше ауру процестерін қоздырады, ал бүкіл организмді сәулемен емдегенде *с ә у л е а у р у ы н а* шалдықтырады (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы). Қалғандары күйікке, *с ә у л е а у р у ы н а* ұшырап, кейін өлген (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

Сәуле берді. *Жарқырады, сәулелендірді.* Күлімдеп күміс кірпік күншығыстан, Әлемге *с ә у л е б е р і п* келеді таң. Жолына жас баланың бәйек болып, Бәйбіше ерте оянған ұйқысынан (О.Шипин, Дастан.).

Сәуле жарқылының зақымы. ә с к. *Негізгі көзі отты жар немесе жартышар болып табылатын ядролық жарылыс қуатының 40 пайызы кететін зақымдаушы фактор.* Сондай-ақ *с ә у л е ж а р қ ы л ы н ы ң з а қ ы м ы* қорғанбаған адамдарды, малдарды әртүрлі күйікке ұшыратады немесе біраз уақытқа дейін көру қабілетінен айырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сәуле жұту. ф и з. *Дененің сәулені сіңіру.* Классикалық физикада *с ә у л е* шашу және *ж ұ т у* үздіксіз үрдіс ретінде қарастырылады (Қызықты физика). *С ә у л е* шығару немесе *ж ұ т у* тек бір стационарлық күйден екінші стационарлық күйге өткен кезде ғана болады (Физика).

Сәулемен емдеу. м е д. <лат. radius – сәуле, грек. therapeia – емдеу> *Әртүрлі иондағыш сәулелерді емдік мақсатта пайдалану.* Қазір қатерлі ісіктердің көптеген түрлері – тері, ерін, мұрын, тамақ, көмей, өңеш, жатыр мойыны ісіктері алғашқы басталу кезінде *с ә у л е м е н е м д е у* арқылы бұл органдардың қызметін онша бұзбай жазуға болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *С ә у л е м е н е м д е у д і* химиятерапиямен ұштастыру – емдеу ісінің жаңа саласы (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Сәуле септі. *Жарық түсірді, сәуле шашты.* Күн батады, бүкіл қора тынады, Жұлдыз көктен *с ә у л е с е у і п* тұрады, Соның ғана маңыраған дауысы, Анда-санда ай астынан шығады (Т.Молдағалиев, Шақырады.)

Сәуле сыну көрсеткіші. ф и з. *Жарық сәулесінің ауадағы жылдамдығы бірге тең деп алынған жағдайда сол сәуленің нақтылы заттан өту жылдамдығына қарама-қарсы шама (n). С ә у л е с ы н у к ө р с е т к і ш і* минерал кристалдарында ол иммерсиялық әдіс арқылы немесе рефрактометр деп аталатын арнаулы аспап арқылы анықталады (Қаз. тілі термин. Геология).

Сәулесін өшірді. *Үмітін үзді, үмітін ақтамады.* Өмір өтіп, жылжуда көш ілгері, Өзің жаққан *с ә у л е ң д і ө ш і р м е д і.* Өзің жаққан сәулеңді өшір келіп, Өшір келіп... Сонан соң, кешір мені! (М.Мақатаев, Шығ.).

Сәулесін түсірді. п о э т. *Өмірін жарқын етті, жылуын шашты, мейірімін төкті.* Жалғыз туған соң, ағайын іздеп әуресің, Қам көңіліңе *т ү с і р м е й д і* ешкім *с ә у л е с і н.* Кішіреймейді ешкім іні болам деп өзіне, Сенбейді ешкім шын айтқан сенің сөзіңе (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сәулесі өшті. п о э т. *Үміті үзілді, арманы орындалмады.* Қуансам да, күлсем де, Барады арман бір бітпей. Жүрегімнен бір *с ә у л е ө ш е р* емес тірлікте (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сәуле тәрізді сутартқы. г е о л. *Сутартқының шахталық құдық пен сулы қабаттың әр жағына қарай қазылған көлбеу ұңғымалармен қиыстырылған тірі* (Қаз. тілі термин. Геология).

Сәуле торы. а н а т. *Шағылысқан сәулелерді мига арналған сигналдарға айналдыратын, оларды әртүрлі түске сындыруға жауап беретін көздің артқы бөлігі, құрылысының бір элементі.* Көздің ішіндегі артық назар салатын мүшелері: көз жүйкелері мен сәуле торы (сетчатка), неге десеңіз, қозғанда түрлі түс беретін аспап сол *с ә у л е т о р ы н д а* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сәуле шашты. *Ұмтылдырды, алға жетеледі, үмітін өшірмеді, қуанышы болды.* Заман – жылан. Жатып алды-ау жолымда. Бірақ менің бақытым да, барым да Қорлан берген алтын жүзік жарқырап, Елу бір жыл *с ә у л е ш а ш т ы* қолымда (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сәуле шығару [шашу]. ф и з. *Белгілі бір заттың жан-жағына шашыраңқы жарық сәулелерін шығару құбылысы.* Индукцияланған *с ә у л е ш ы ғ а р у* ерекшелігі – бұл сәуле шығару кезінде пайда болатын жарық толқынының жиілігі, фазасы, поляризациясы атомға түсетін толқындікімен дәлме-дәл келеді (Атомдық физика). Жылу көзі ретінде, әдетте, көгілдір шыныдан жасалған колбасы бар, қуаты 40 немесе 60 Вт электрлі қыздыру шамы пайдаланылады. Мұндай шам инфрақызыл (жылу) *с ә у л е ш а ш у м е н* бірге біршама мөлшерде көгілдір сәуле түсіреді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сәуле шығару мөлшері. ф и з. *Радиоактивті кезден түсетін иондайтын сәуле шығару энергиясының саны* (Қаз. тілі термин. Экология).

Теледидар сәулесі. *Теледидар жарығы, көгілдір экран.* Ант бердің сен ішер суға, тұзға да, Ант бердің сен жас жігітке, қызға да. *Т е л е д и д а р с ә у л е л е р і* арқылы, Тұрдық саған көзімізді біз қадап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ультракүлгін сәуле. ф и з. ***Әсірекүлгін сәуле***. *У л ь т р а к ү л г і н с ә у л е л е р* түсуіне

жауап ретінде организмде ерекше бояушы зат – пигмент меланин шығарылып, түрде қалады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Ультракүлгін сәулелер* ағзаның әртүрлі жұқпалы және басқа ауруларға қарсы күресінде де маңызды орын алады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

СӘУЛЕГҮЛ з а т. ө с. <лат. helianthemum> *Шегіргүлдер қатарына, ладандықтар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік, жартылай бұта. Сәулегүлдің* құрғақ тасты беткейлерде, далалар мен шөлдерде өсетін жүзден аса түрі бар (ҚҰЭ). *Сәулегүлдің* сабағы мен жапырағының құрамында бояғыш зат бар, сондықтан оны матаны қызыл және қызғылт түске бояу үшін қолданады (ҚҰЭ).

Жоңғар сәулегүлі. ө с. <лат. helianthemum soongoricum> *Шегіргүлдер қатарына, ладандықтар тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдіктің түрі. Жоңғар сәулегүлінің* жапырақтары ұзын, қауырсын тәрізді, өркенге қарама-қарсы орналасады (ҚҰЭ).

СӘУЛЕДЕЙ с ы н. *Сәуле сияқты, сәуле тәрізді.* Алаңдап көңілім әрнеге, Шайымды шала іштім де. Жөнелдім сыртқа *сәуледей* Жарқырап көйлек үстімде... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қолыңды бер, жатсынба арманым, *Сәуледей* боп аяла таңдағы. Шақырады жас көктем гүлімен, Шақырады жасыл бақ жырымен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӘУЛЕЖАНЫМ з а т. э к с п р. *Сүйіктім, қалқам деген мағынадағы ғашық қызына қарата айтылатын еркелету мәнді атауыш сөз.* Пішен деп қоға ормаймын, құрақ тұрып, Құдықтан су ішпеймін бұлақ тұрып. Түскенде сен есіме, *сәулежаным*, Ағыттым арнау өлең жылап тұрып (Қара өлең). Тұсынан ауылыңның тал кескенім, Сені көргім келгені, бірге өскенім. Есіңде бар ма сенің, *сәулежаным*, Аузыңнан кәмпит шайнап, бал жескенім (Қара өлең).

СӘУЛЕҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. actinopterygii> *Көкірек қанаттарының қауырсындары бірден иық белдеуіне бекитін сүйекті балықтар класының бір класс тармағы. Сәулеқанаттылардың* дене қаңқасы түгелдей сүйектен тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *Сәулеқанаттылар* барлық теңіздер мен мұхиттарды, өзен мен көлдерді бұлақтар мен бөгеттерді мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология).

СӘУЛЕЛЕ= е т. *Сәулесін түсіру, жарқырау.* Арман – адам өмірін, дүниені нұрға бөлейтін, күндей *сәулелейтін* рухани құндылық (С.Хайдаров, Құрыш.).

СӘУЛЕЛЕН= е т. **1.** *Сәуле түсірілу, жарықтану.* Тірі заттың сәуле түскен жағы жылынады, дененің жылынған бөлімінің қызметі де күшейеді. Мұның нәтижесі: *сәулеленген* жақтың шілтері жиырылады, сөйтіп, өсімдіктің жарыққа қарай қырықтап, қисайып өсуі себебі де сондай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Орындықтың алдындағы экран *сәулеленіп,* жарық еткенде мен бөлменің ішінде ерсілі-қарсылы тағат таппай жүр едім (Т.Шаханов, Көгілдір.). **2.** *Жарқырау, жап-жарық болу.* Мені бір адам емес, пәле көріп, Жоғалды әлдеқайда дөңгеленіп, Кең сарай сатыр-сұтыр құлап түсті Ар жақтан дала ашылды *сәулеленіп* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сыбдырдан оянсам, бөлме іші *сәулеленіп* қапты, студенттер күндегі дағдысымен тұрып жатыр (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **3.** а у ы с. *Қанаттану, нұрға, жан жылуына бөлену.* Мұхаңның алдында біраз болғанның өзінде де кісінің күннен *сәулеленген* Ай сияқты көңілі нұрланып шығар еді (М.Әлімбаев, Қалам.). **4.** а у ы с. *Еске оралу, жылы сезімдерді еске түсіру.* Жігіттік қыз-қырқынсыз өтпейді екен, Еш қызық оған, сірә, жетпейді екен. Сол күнің қартайсаң да *сәулеленіп*, Есіңнен өлеөлгенше кетпейді екен (Қара өлең).

СӘУЛЕЛЕНДІР= е т. **1.** *Жарықтандыру, сәуле түсіру.* Білте шамның жарығы үйдің ішін көмескі ғана *сәулелендіреді* (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ерекше қуаныш сезімге бөлеу.* Отанымыздың астанасы Москваның салюттері біздің жеңісті жолымызды *сәулелендіріп,* нұрландырып тұрғандай (С.Сейітов, Сөз сұра.). ...Өлі тыныштықты *сәулелендірген* майда дауыс, – Кербаланың керез әуезі – ең ақыры күйін естіген Байжігіт жауап ретінде бұған мүлде қарама-қарсы сарындағы, күн шуағын, тіршілік нұрын қуаныштайтын «Бұлғын-сусар» атты әсем күйін шерткен екен (М.Мағауин, Өмір жыры).

СӘУЛЕЛЕНДІРУ *Сәулелендір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сәуле шашырату.* Бір жолы заводтың *сәулелендіру* пеші жөнделмекші болды (Б.Мәдиев, Өрендер). **2.** т е р м. *Өнімдерді микроағзаларға әсер ететін сәулелердің күшімен зарарсыздандыру.* Ал күз және қыс айларында ультракүлгін сәулемен *сәулелендіру* пайдалы (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы).

СӘУЛЕЛЕНДІРІЛ= е т. *Жарықтандырылу, сәуле шағылыстырылу.* Информация әріп-цифр, тексті түрінде телевизор мониторының экранына *сәулелендіріледі* («Жетісу»).

СӘУЛЕЛЕНДІРІЛУ *Сәулелендіріл етістігінің қимыл атауы.*

СӘУЛЕЛЕНУ *Сәулелен етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сәуленің шағылысуы.* Заттың бізге немесе басқа нәрселерге қарап тұрған беталысы – көздің торлы қабығында *с ә у л е л е н у м е н* бірге, дене қозғалысының жағдайына да байланысты (К.Жарықбаев, Психология). **2.** м е д. *Иондалған сәулелердің зиянды әсеріне шалдығу.* Бірінші дәрежелі қатты сәулелену ауруында *с ә у л е л е н у д і ң* алғашқы реакциясы мүлде көрінбейді немесе әлсіз байқалады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Өте ауыр дәрежелі (4-ші) *с ә у л е л е н у д е* аурудың жасырын кезеңі болмайды. Бірден аурудың белгілері біліне бастайды, асқазан мен ішек қызметі және қан айналым бұзылады. Аурудың 2-ші аптасында науқастың өлуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). Рентген Х сәулесін ашқаннан кейін *с ә у л е л е н у* салдарынан теріде өзгерістер болғанын бірнеше ай өткенде байқаған (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **3.** ф и з. *Тірі ағзаларға сәуле шығарудың кез келген түрімен әсер ету. С ә у л е л е н у* инфрақызыл сәуле шығару (жылулық С.), көрінетін сәуле шығару, күннің ультракүлгін сәуле шығаруы, ғарыштық сәулелермен табиғи және жасанды иондайтын сәуле шығару арқылы жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Экология). *С ә у л е л е н у д і ң* биологиялық әсері оның мөлшеріне, организмнің түріне, физиологиялық күйіне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Экология).

Сәулелену ауруы. м е д. ***Сәуле ауруы*** *(иондалған сәулелердің зиянды биологиялық әсерінен туатын аурулар).* Адам *с ә у л е л е н у а у р у ы м е н* тұтас денесінің немесе оның көпшілік бөлігінің сәулеленуі нәтижесінде ауырады, сондай-ақ ішкі ағзаға радиоактивтік заттардың сумен, тамақпен және ауа жұту арқылы кетуімен де ауырады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С ә у л е л е н у а у р у л а р ы* бір рет үлкен дозамен сәулеленуден болатын қатты сәулелену аурularына және ұзақ уақытқа созылған, үнемі аз дозамен сәулеленуден дамитын сәулелену ауруына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сәулелену мөлшері. ф и з. *Радиобелсенді көзден сәуле шығу шамасы. С ә у л е л е н у м ө л ш е р і* халықаралық өлшем бірліктері жүйесінде греймен (Гр) белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экология).

СӘУЛЕЛЕУ *Сәулеле етістігінің қимыл атауы. С ә у л е л е у* пломбылары үшін полимерлеуші шам сияқты медициналық аспап сатып алында («Дала мен қала»).

СӘУЛЕЛЕУІШ с ы н. ф и з. *Сәуле шығарғыш қасиеті бар.* Талшықты сәуле шығаратын және *с ә у л е л е у і ш і* бар операциялық цитоскоп, бактерицидті *с ә у л е л е у і ш*, селективті рентгендік *с ә у л е л е у і ш* дозиметр сияқты аспаптарды сатып алуға тендер жарияланды («Алматы ақшамы»).

СӘУЛЕЛІ с ы н. **1.** *Сәуле шашқан, жарығы мол, нұрлы, жарқыраған.* Оның ұясының маңайына Балқаш алыбының күндей *с ә у л е л і* электр шамдары жанып, байғыз түнгі рақатынан да айырылады (С.Мұқанов, Өсу жол.). Асқар шыңын күн сүйген алтын Алтай, Таң нұрындай *с ә у л е л і* салқын Алтай. Көкірегінде көрікті қызыл гүлдей, Еңбек әнін шырқаған халқын Алтай (Қара өлең). Мен сендерді іздеймін жан-жағымнан, Түндерімнен, *с ә у л е л і* таңдарымнан. Сендер жайлы жазылған дастандардың, Парағынан іздеймін аударылған (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көңіл ұйытатындай тартымды, әсерлі.* Мұндай соны пікірлі, *с ә у л е л і* сөздер өзге қаламгерлерімізден де аз табылмаса керек (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **3.** а у ы с. *Ақылды, зерек, ойлы.* Томпақтау қоңыр-сұр көзінде әлдеқандай тұнық сыр, *с ә у л е л і* сана бар (І.Қожабаев, Қансонар). *С ә у л е л і* ой бар аңғарар сөздің түрін, Аңдамай бір сынайсың елдің сырын. Қарқаралы, Семей, Омбы, Қараөткелмен Білемін он дуанның ойы, қырын (Айтыс).

Көк сәулелі. ф и з. *Жарықтың жеті түрлі түсінің бесінші реңіндегі сәулесі бар. К ө к с ә у л е л і* жарық алу үшін үйде мини рефлекторларына көк шыны орнатылған лампа қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Қызыл сәулелі. *Қызыл арай сәуле шашқан, жалқын тартқан.* Күн *қ ы з ы л с ә у л е л і,* жер-көк майса, күн бауырында әлеумет (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сәулелі күн. п о э т. *Жарқырап, жан-жағына жарық, жылу шашқан.* Тілменен еш болмады түсіндіріп, Мысалы ай туғандай раушанданып. Адамнан қандай түрде туылған деп, *С ә у л е л і к ү н* шыққандай өте жылып (Бабалар сөзі// Жетім гөдек). Мен *с ә у л е л і к ү н* едім, Жаралған елге құт болып. Торлап жатыр тұмшалап, Қабағыма бұлт қонып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сәулелі кісі. *Көзі ашық, оңы мен солын ажырата білетін, сезімтал адам.* Айтады: Құдай пәленшеден сақтасын, о да адаммын деп жүр ғой, оның қасында біз *с ә у л е л і к і с і* емеспіз бе? – деп (Абай, Тол. жин.).

Сәулелі саңырауқұлақтар. б и о л. <лат. actinomycetes, грек. actis – сәуле, myces – саңырауқұлақ> *Жасушалар немесе нығыз тармақ-*

талатын жіпшелер түзетін бактериялар қатары. С ә у л е л і с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р д ы ң денесі таяқша не кокка тәрізді жеке жасушаларда құралып, мицелий мен споралар түзбейді (ҚҰЭ). *С ә у л е л і с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р д ы ң* ішінде адам мен жануарларды әртүрлі ауруларға шалдықтыратын патогенді түрлері де бар (ҚҰЭ).

Сәулелі симметрия. б и о л. *Ағзаның денесінен ось арқылы көп симметрия жазықтығын жүргізуге болатын және бұл жазықтықтардың әрқайсысы денені бірдей екі жартыға бөлетін симметрия.* Жануарлардың бекініп тіршілік етуіне және қоршаған ортаның жан-жақты, бірқалыпты әсер етуіне байланысты, мүшелерінің осьтің айналасына радиальді бағытта орналасуы *с ә у л е л і с и м м е т р и я с ы н* құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *С ә у л е л і с и м м е т р и я л ы* жануарлардың денесі екі қабаттан тұрады: эктодерма және эидотерма (Қаз. тілі термин. Биология).

Сәулелі тәж. з о о л. <грек. corona radiata, corona – тәж, radiata – сәулелі> *Сүтқоректілер аналық, жыныс жасушалары құрылысындағы құрылым.* Цитоплазма микробүрлері осы өсінділердің аралықтарында орналасып, *с ә у л е л і т ә ж* түзеді (Қаз. тілі термин. Биология). *С ә у л е л і т ә ж* қорғаныш және қоректендіру қызметтерін атқаратын фолликулалы клеткалармен тығыз байланыста болып, жұмыртқа клеткасының қоректенуін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Сәулелі толқындар. ф и з. *Жарық толқындары.* Физика ғылымында *с ә у л е л і т о л қ ы н д а р д ы ң* ұзындығы қандай болатындығын тапқан (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СӘУЛЕЛІК с ы н. *Сәулеге қатысты, соған тән.* ≈ *С ә у л е л і к* жылдамдық.

Сәулелік ластану. э к о л. *Жасанды сәуленің әрекеті нәтижесінде жергілікті жердің табиғи жарықтануының бұзылуы, соның салдарынан өсімдіктер мен жануарлардың күнделікті тіршілігінің қалыптан тыс күшті ауытқуы. С ә у л е л і к л а с т а н у* физикалық ластанудың пішіні (Қаз. тілі термин. Экология).

Сәулелік терапия. м е д. *Медицинаның ауруларды сәулемен емдеу саласы. С ә у л е л і к т е р а п и я* орталығының толыққанды жұмыс істеуі үшін жабдықтауға тағы миллиондаған теңге қаржы қажет («Егемен Қазақстан»)

СӘУЛЕЛІЛЕР з а т. з о о л. *Жеті мыңнан аса түрі бар, теңіздерде ғана тіршілік ететін қарапайымдардың класс тармағы. С ә у л е л і л е р* сәуле тәрізді минералды ішкі қаңқасының құрылысымен және цитоплазмада айрықша орталық капсуланың болуымен ерекшеленеді (Қаз. тілі термин. Биология). *С ә у л е л і л е р д і ң* аксоподия деп аталатын тарамдалған жалған аяқтары бар (Қаз. тілі термин. Биология).

СӘУЛЕМ з а т. э к с п р. **1.** *Қарағым, қалқам, жарығым деген мағынадағы ер адамның сүйікті қызына, әйел адамға, қыз балаға қарата айтылатын еркелету мәніндегі атауыш сөз.* – Сені іздеп келдім, *с ә у л е м,* – деп еңкілдеп жылайды, ұзын ағаның аясында тұрған орта бойлы қазақ шалы, екі көзінен жасы ағып (Б.Шалабаев, Өмірде.). Маған арнап бір орамал тігіп ең, Өрнек салып даламыздың гүлінен. Со бір гүлдің арасында жасырынып, Өзің, *с ә у л е м,* мені күтіп тұрып ең (Т.Молдағалиев, Қош.). Өтті ғой, *с ә у л е м,* ай талай, Көрмедім қанша өзіңді. Қайталай берем, қайталай, «Сүйемін» деген сөзіңді (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Сүйіктім, сүйген қызым, жарым.* Қаракөз *с ә у л е м* көз көрген, Түн ұйқысын төрт бөлген. Шақырғанда бармаған, Сұм басым, үйбай, сөзге ерген (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Кішкентай қыз баланы еркелету мағынасында қолданатын атауыш сөз.* Балық тағы ұйықтады Амудария түбінде. Ұйықта, *с ә у л е м,* бөбегім, Болды сенің дегенің (Той әндері).

Жарық сәулем. э к с п р. *Ер адамның сүйіктісіне, қыз балаға айтылатын еркелету нышанындағы қаратпа атауыш.* Көзімде де сен барсың, сезімде де, Жүрегімде бұрқанған сезімде де. Өзің барсың жалғыз шам, *ж а р ы қ с ә у л е м,* Таңғажайып мендегі төзімде де (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сүйген [жан] сәулем. п о э т. *Сүйіктім, ғашығым деп ынтық болған, сүйген қызына еркелету мағынасында айтылатын қаратпа атауыш.* Басында Қаратаудың кептер отыр, Қанатын ұшайын деп ептеп отыр. Бірге өскен кішкентайдан *с ү й г е н с ә у л е м,* Мал берген бір жаманға кеткелі отыр (Қара өлең). Еркелейсің, *ж а н с ә у л е м,* күлім қағып, Махаббаттың жүрекке отын жағып. Жүрегімде лауласа ғашық оты, Жараланбай жас жүрек қалсын неғып (Қара өлең). Ерітіп жүрегіме түсірдің шоқ, *Ж а н с ә у л е м,* сенен басқа сүйерім жоқ. Ұмытсаң алысқан қол, айтқан сертті, Амал не махаббатқа атқаның оқ (Қара өлең).

СӘУЛЕ-НҰР з а т. *Жарық сәуле, шашылған нұр. С ә у л е-н ұ р д ы ң* елегі Сөзді сүзіп өткізіп, Жаза алмай-ақ келемін Жеріне бір жеткізіп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СӘУЛЕСІЗ с ы н. **1.** *Жылт еткен жарығы жоқ, қараңғы.* Құдық іші ешбір *с ә у л е с і з* қапқараңғы, сондықтан адамға жер жұтып бара

жатқандай қорқынышты сезім пайда болады екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ақылсыз би болмас, *С ә у л е с і з* үй болмас. Жүректе оты жоқ, Адамда ми болмас (Абай, Тол. жин.). Тамағым міне пышақпенен бауыздасаң, Дегендей қайтейін мен жауыз болсаң... Орманның ойсыз-мұнсыз, *с ә у л е с і з* түкпіріндей, Даланың жас еркесі тұр, әлі түкті білмей (С.Мәуленов, Найзағай). **2.** а у ы с. *Түйсіксіз, санасыз; ойсыз, биік мақсатсыз.* Жан емеспін *с ә у л е с і з* де жалынсыз, Күйге түсіп жүргенім сол сабырсыз. Қалт жіберіп алмайыншы бір істі, Деп те ойлаймын дамылсыз (Т.Қызықбаев, Алтай.). «Тіпті, *с ә у л е с і з* болмаса, көңіліне бір жақсылық байланар» деген оймен сабыр сақтап бақты («Қазақст. әйелдері»). Қазақ қайтіп ел болар, қарағым-ау? Бұл ұзамай құриды, сөздің расы. Николайдың иісі осы елде тұр, Оңдыра ма *с ә у л е с і з* өңкей масы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СӘУЛЕТ з а т. **1**. *Қуат, күш, айбындылық.* Батыр – елдің *с ә у л е т і*, Балқұрақ – көлдің сәулеті (Мақал). Дәулет, *с ә у л е т*, сән-салтанат бәрі сай. Күйлі, нұрлы, туған елім – кең сарай. Шалқы – дария, жүрек күйге шомыласың. Айдын көлде жүзген ерке аққудай (Қ.Аманжолов, Өлең.). Кешегі қайран *с ә у л е т і ң*, Толықсыған дәулетің, Кең несібе нәубетің, Береке, бірлік, ұйытқылы Басыңнан кетіп жүйіткіді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шөгеді бәрі, Шөгеді бәрі, Шөгеді. Шағылдар анау – кешегі шалғын шөп еді. *С ә у л е т і ң д і* де, Дәулетіңді де көрген жұрт Шылыммен қоса азабыңды да шегеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Сән-салтанат, көрік, безендірілген бағалы сәнділік.* Тұрмыс жаман болмағанымен, менің үйімдегідей *с ә у л е т*, молшылық оларда жоқ (Ө.Қанахин, Жер. бас.). Үш этажды үлкен ақ үй Гагарин поселкасына сән-салтанат, *с ә у л е т* беріп тұрғандай (Ж.Қожабергенов, Құрылысшы.). **3**. *Жарасым, келісті көріктілік, салтанаттылық, сырбаздық.* Кіргізді Гүлғасылды қаласына, Қасына мың жария нөкер еріп. Жүрісті ханышалар *с ә у л е т п е н е н*, Айта алмай тамашаның бәрін теріп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол сыпайы ат мініп, оқалы тон киіп, аста, тойда *с ә у л е т п е н* жүрді (К.Әзірбаев, Аңыз.). **4.** қ ұ р. <лат. architectures> *Адамдардың өмірі мен тіршілік қарекетіне қажетті материалдық тұрғыда ұйымдастырылған орта құрайтын ғимараттар мен басқа да құрылыстар; арналу мақсатына, қоғамның техникалық мүмкіндіктері мен эстетикалық көзқарас-талғамдарына сай келетіндей ғимараттар мен олардың кешендерін жобалау және салу өнері.* Батыс Қазақстандағы шағын пішінді *с ә у л е т* үлгілерінің ішінде ерекше назар аудартатыны – бірегей өңделген құлпытастар, атап айтқанда, тұғыр-тағандары бар түрлері (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау өнері). Өз бетінше құрылыс салып жатқан, қала құрылысы тәртібін, *с ә у л е т* саласы бойынша қолданылып жүрген заңнаманы бұзған тұлғаларды жауапкершілікке тартуға тиісті мемлекеттік органдарға ұсыныс енгізілді («Алаш айнасы»). *С ә у л е т* құрылысының негізіне қазақтың классикалық мұрасы алынған. Республика Сарайы – Республиканың ең басты концерт алаңы. Сәулеті ерекше әсем, құрылыстар, гүлзарлар мен фонтандар, Абай ескерткіші топтасқан бұл ғимарат – қала тұрғындарының демалатын орнына да айналған («Ана тілі»). **5.** *Көзтартар әсемдік, еліктірер қызық, думан, таңсық дүние.* Қаланың *с ә у л е т і н е* қызықпады, Кеш жатып, ерте тұрып, аз ұйықтады. Сабағын жаттауға да бейім болып, Бойына жалқаулықты жуытпады (О.Шипин, Дастан.). Бұ Қарқаралы көрмеген *с ә у л е т* қой ... – десіп, Бурахат, Төленберділер де сүйсіне сөйледі... (М.Әуезов, Абай жолы). Мал-дүние, бақ-дәреже – жалған *с ә у л е т*. «Өмірге тойдым» деген ешбір жан жоқ, Кеңшілік – аларманы, берсе мәулет (О.Шораяқов, Шайыр).

Басынан сәулеті кетті. *Бағы тайды.* Құдіреті күшті, Құдая, *Б а с ы м н а н к е т т і с ә у л е т і м*, Жүзімнен кетті нұратым (Қыз Жібек).

Жиһаннан асқан сәулеті. б е й н. *Сұлулығы бар әлемге белгілі, көркінің даңқы жаһанға жайылған.* Қыз Жібектің құрметі, *Ж и һ а н н а н а с қ а н с ә у л е т і* (Қыз Жібек).

Нұр сәулет. п о э т. *Жарқыраған әсемдік, асқан сұлулық.* Шытырма көйлек етінде, *Н ұ р с ә у л е т і* бетінде, Бұралып кетіп барады Перінің қызы секілді (Қыз Жібек).

Сәулет әлемі. *Сәулет өнерінің дүниесі.* «Миколай соққан сөлкебайдай әдемі», Шота десек, жайнар *с ә у л е т ә л е м і*. Алпыс қатын алса да Абылай атасы, Қасында жүр жалғыз ғана әйелі (К.Салықов, Жезкиік).

Сәулет құрды. *Сән-салтанатымен, әсем-паздығымен, асқан байлығымен көрінді.* Қырық нөкер қасында Хандық *с ә у л е т қ ұ р ы п т ы*. Ақжелекті апарып, Атырапқа тапсырды. Төкетайдың басына Белгі қойып, ас қылды. Қырық жігіт пен Сумұрын Елдің басын қостырды. Парасатын астырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сәулет өнері. ө н е р. *Қоғамның эстетикалық көзқарастарына сәйкес құрылыстар мен олардың кешендерін жобалау мен тұрғызу өне-*

рі; архитектура. Қазақ халқының *с ә у л е т ө н е р і н д е* кездесетін тастан еден төсеу, тас-пен күмбездеу әдістері ертеден келе жатыр (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Аудан орталығы Қарқаралыда жуық жылдарда соңғы *с ә у л е т ө н е р і* жобасымен салынған мәдениет үйі қандай тамаша! (Қ.Боқаев, Өнерпаз.). Айша-бибі кесенесі – XI ғасырдағы *с ә у л е т ө н е р і н і ң* көрнекті ескерткіші («Парасат»).

СӘУЛЕТАЙ з а т. э к с п р. **1.** *Сүйіктісіне жігіт тарапынан айтылатын қалқатай мағынасындағы қаратпа атауыш.* Қалқаның қалтадағы айнасын-ай, Айнадай екі көзің жайнасын-ай. Көп айдың көрмегелі жүзі болды, *С ә у л е т а й*, сағындырған қайдасың-ай (Қара өлең). **2.** *Жігіттің, ер адамның сүйіктісі, сүйген жары.* Төбеден төнген аспан күн мен айы, «Жұмақтай» жанға жайлы күн райы. Ақырын жылжып қана көктем келед, Сықылды жас жігіттің *с ә у л е т а й ы* (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Толықсып туып алтын ай. Арқаның әсем түнінде, Назданып күліп *с ә у л е т а й,* Еркелік наз бар үнінде (С.Бегалин, Өлеңд.).

СӘУЛЕТАЙЫМ з а т. э к с п р. *Сүйіктісіне жігіт тарапынан айтылатын еркелету мәнін-дегі қаратпа атауыш.* Ағабек жағынып: – Ұмыт-қам жоқ, *с ә у л е т а й ы м,* – дейді (О.Сәрсен-баев, Сағым.). Аулым көшіп барады Құрайкөлге, Жарасар дүрия бешпет қынай белге. Кеткенде аулым алыс, *с ә у л е т а й ы м*, Көзіңнен айна-лайын жылай көрме (Қара өлең). Әдейі іздеп аулыңа келдім жаңа, Ақ жүзінді көрсем деп мей-ірім қана. Ақылына көркі сай, *с ә у л е т а й ы м*, Жүрегіме орнадың өзің ғана (Қара өлең).

СӘУЛЕТ-ДИЗАЙНЕРЛІК с ы н. ө н е р. ж а ң а. *Сәулет өнеріне, безендіру өнеріне қа-тысты.* Мұнда *с ә у л е т-д и з а й н е р л і к* эс-киз жасауға үйретеді («Алматы ақшамы»).

СӘУЛЕТКЕР з а т. *Сәулет өнерінің мама-ны, сәулетші.* Сәулет өнеріне талант, жігерін, мақсат-мүддесін бағыштаған адамды архитектор, яғни *с ә у л е т к е р* дейді («Қаз. әдеб.»). Қазіргі *с ә у л е т к е р л е р* мен дизайн-суретшілер, тоқымашылар мен тігіншілер, қолөнершілер мен модельерлер оған жеңіл-желпі қарайтын болып алған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Сүйіншіні берді бүгін кім кімге, Өрге ұмтылып, Өлеңдетпеу мүмкін бе?! Зәулім биік, зор мұнара орнады, Беу, мүсінші! Беу, *с ә у л е т к е р*, іркіл-ме (К.Салықов, Жезкиік).

СӘУЛЕТКЕРЛІК з а т. *Сәулеткер болу-шылық.* Әлбетте, *с ә у л е т к е р л і к к е* қатысты әңгіме арқауын Алматысыз жүлгелеу мүмкін емес сияқты («Егемен Қазақстан»).

СӘУЛЕТ-КӨРКЕМӨНЕР з а т. *Сәулет және көркемөнер.* Жобалаушы-техник *с ә у л е т-к ө р к е м ө н е р* мәселесін бағдарлауды, бейне-леу өнері мәселесімен қала ортасын қалыптас-тыру мәселесін білуі керек («Алматы ақшамы»).

СӘУЛЕТ-ҚҰРЫЛЫС с ы н. *Қаланың не-месе құрылыс кешенінің сәулеті мен құрылысы-на қатысты.* Алматы қаласының мемлекеттік *с ә у л е т-қ ұ р ы л ы с* бақылау басқармасының жаңа стратегиялық жоспары бекітілді («Алма-ты ақшамы»).

СӘУЛЕТАРАТҚЫШ з а т. ф и з. *Әртүрлі ұзындықтағы сәулелерді шашырататын құрал.*

СӘУЛЕТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. radiolaria> *Жылы теңіздерде тіршілік ететін саркомастигофоралар типіндегі класс тарма-ғы. С ә у л е т ә р і з д і л е р* екіге бөліну арқылы жыныссыз жолмен, сирек жағдайда жынысты жолмен көбейеді (ҚҰЭ).

СӘУЛЕТСІЗ с ы н. **1.** *Сән-көркі жоқ, ажар-сыз.* Шыбықпен шарбақтап тастаған әдемі үй онша *с ә у л е т с і з* емес екен (Б.Қыдырбек-ұлы, Шойынқұлақ). Майдандас достан айы-рып, «Жансауға ма» мені алған? *С ә у л е т с і з* қара тіршілік, Еттім қашан сені арман? (Сәлем саған.). **2.** *Сәулет өнерінсіз. С ә у л е т с і з* дәулет болмайды, *с ә у л е т с і з* әлем толмай-ды, сәулетші де ақындай өмір сырын талғайды (К.Салықов, Жезкиік).

СӘУЛЕТТЕН= е т. *Жайнап көркею, құлпы-ру, түрлену, көріктену.* Астанамыз, әсіресе, көк-тем күндерінде, Майдың өзіне ұқсап, *с ә у-л е т т е н і п,* сымбаттанып кетеді (С.Сейітов, Жылдар.). Жаңа ауыл, жаңа қала *с ә у л е т-т е н г е н* сахара – сар далаға көрік берген. Сан жастың ерлігімен тың қойнына Саналы, салта-натты өмір келген (М.Хакімжанова, Таңд.). Қыр келбеті құлпырды, *с ә у л е т т е н д і* сары дала (Т.Жароков, Өлеңд.).

СӘУЛЕТТЕНДІР= е т. *Көріктендіру, әр-лендіру, сәнін кіргізу.* Электр нұры бүкіл туыс-қан республикаларға мол төгіліп *с ә у л е т т е н-д і р е* түскенде батыстағы шамшырақтардың құлашы кеңейе бермек (С.Хайдаров, Азамат.). Киіз үйді *с ә у л е т т е н д і р і п,* оған салтанатты сипат беру, оның әрбір бөлімшесінің бір-бірімен ұнасын тауып, сәнді жасауын қадағалау – халық шеберінің маманданған ісі (ҚСЭ).

СӘУЛЕТТЕНДІРУ *Сәулеттендір етісті-гінің қимыл атауы.* Әрбір пәтердің архитек-туралық орналасу шешімін табу, лоджийлар жасау, үй алдын *с ә у л е т т е н д і р у,* көгал-дандыру шаралары да басты міндеттер қата-рына қойылып отыр (Ғ.Сланов, Мөлдір.). Он

төртінші ғасыр тудырған ғаламаттардың бірі – Түркістандағы Қожа Ахмед Яссауи ескерткіші. Бірақ, өкініштісі, осы алып ғимараттың оң қабатын *с ә у л е т т е н д і р у* жұмысы аяқталмай қалған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мәшһүр Жүсіптің жұпыны кесенесін *с ә у л е т т е н д і р у,* көркемдеп жаңарту үшінші мыңжылдықтың төрінде сәні бөлек ай нұры қонақтайтындай соны архитектуралық үлгіде жасау, бұл – исі түркі жұрттарына ортақ әмбебап дарынға, тарихи тұлғаға орнатқан ескерткіш болар еді («Қаз. әдеб.»).

СӘУЛЕТТЕНУ *Сәулеттен етістігінің қимыл атауы.* Оның ару Алматыны көркейтудегі айрықша үлесін айта келіп, мысалдар да келтірді. Астананың бас жоспарын жасап, қаланың көркеюі мен *с ә у л е т т е н у* шараларын заман талабына сай ажарландыру жұмыстарын қолға алды («Қазақст. ғылымы»).

СӘУЛЕТТЕУ *Сәулетте етістігінің қимыл атауы.*

СӘУЛЕТТІ с ы н. **1.** *Сәнді, әсем, көркі.* Үлкен люстра *с ә у л е т т і* кең сарайды жайнатып тұр (Т.Ахтанов, Дала.). Жүк *с ә у л е т т і* көрінер түйеге артқан. Белге салып жігіттер арқан тартқан. Суы да емес, жайлаудың гүлі де емес, Қызды ауылдың көші ғой көзді тартқан (Қара өлең). Н.Г.Хлудовтың «Таудағы жайылым», «Алматы шыңы», «Ыстық көл» деген картиналарында Қазақстанның *с ә у л е т т і* табиғаты әсем бейнеленген («Қаз. әдеб.»). **2.** *Биік талғаммен салынған, көркем. С ә у л е т т і* астанам тұр Алматыдай, Желпінтіп, желпілдетіп бақ пен бауын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Алматы – осы заманға сай сәнді, *с ә у л е т т і,* архитектуралық жағынан көркі қала (М.Әуезов, Өскен өркен). *С ә у л е т т і* қала, зәулім үй, өсті білім, ой-сана. Көк тіреген көп үйлер, әспеттелген астана (А.Тоқмағанбетов, Өлеңд.). **3.** а у ы с. *Сән-салтанатты, көркі.* «Қазақстанның халқының жұлдызы жоғары болатынына, туған елімізде дәулетті де *с ә у л е т т і* өмір орнайтынына кәміл сенемін. Сенімнен айырылмайық, бауырларым!» – депсіз («Егемен Қазақстан»).

СӘУЛЕТТІК с ы н. *Сәулет өнеріне тән, биік талғаммен салынған.* Олардың ішінде 600-ден астамы *с ә у л е т т і к,* 400-і тарихи-революциялық, ал 10 мыңға жуығы археологиялық ескерткіштер («Білім және еңбек»). Көп қалалардағы *с ә у л е т т і к* бейне көркемдік сапасы сипат белгілерінің санамызда сәулелену арқылы құралады (А.Нысаналин, Армысың.). Реставрация – бастапқы сынын жоғалтқан *с ә у л е т т і к* ескерткіштер мен бейнелеу өнері туындыларын, қолжазбалар мен кинофотоқұжаттарды, өнер мұраларын қалпына келтіру, өңдеу (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СӘУЛЕТТІЛІК з а т. *Сәнділік, көркемділік, көріктілік, салтанаттылық.* Әдемілік, сұлулық, *с ә у л е т т і л і к* секілді ұғымнан жырағырақ өскен Тиыштық кербілтелеу тұрмысты артқа тастаған (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). Долы жаратылыстың кең құшағында мал бағып өскен көшпелі қазақ аққуды – сұлулыққа, *с ә у л е т т і л і к к е,* кіршіксіз тазалыққа үлгі қылады (С.Сейфуллин, Шығ.).

СӘУЛЕТТІРЕК с ы н. *Көркемдірек, сәндірек, әдемірек.* Қостанайдағы екі класты мектептің үйі Боровойдағы мектептің үйінен *с ә у л е т т і р е к* еді (С.Көбеев, Орынд. арман). Әрине, ел арасында бұдан да *с ә у л е т т і р е к,* еңсесі биік ақ боздар баршылық (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СӘУЛЕТШІ з а т. *Сәулет өнерінің маманы, тас қашап, құрылыс салудың шебері.* Жүздеген жылдар бойы грек халқының өнер шеберлері – суретшілер, *с ә у л е т ш і л е р,* мүсіншілер Альтисті әсемдеуге атсалысқан (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек). Жаушы Қаратаудағы әйгілі *с ә у л е т ш і г е* барған күні, Ербосын қырық төрт жігітін ертіп қаладан шығуға қамданды (С.Санбаев, Аруана). Нәзік үндер, тас жауса да үзілме, Көңіл жуар көп сызашық, сарқылма! Жас қалады күйшілердің ізінде, Тас қалғандай *с ә у л е т ш і н і ң* артында (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бас сәулетші. *Қандай да бір құрылыс нысанының сәулетіне толық жауап беретін кәсіби біліктілік дәрежесі жоғары сәулетші маман.* Жобалаушы-техник *б а с с ә у л е т ш і н і ң* эскизі бойынша жоспардың әр бөлімінің сызбаларын орындай алуы керек («Алматы ақшамы»).

СӘУЛЕШ з а т. э к с п р. **1.** *Сәулетай, қалқаш деген мағынадағы ер адамның сүйікті әйеліне, қыз балаға қарата айтылатын қаратпа атауыш.* Тәуба етіп соған тыныс аламын. Болмасын тек, *с ә у л е ш,* сенің алаңың. Ал мен болсам, сұм соғыспен дауласып, Бала шағымды іздеп таппай барамын (Н.Оразов, Көңіл.). **2.** *Сүйікті қыз, жар, сүйіктім.* Әлі есімде, *с ә у л е ш т і ң* тіл қатқаны, Сырласумен жазғы таңның атқаны (Той әндері).

СӘУЛЕШЕ үс т. *Сәуле сияқты, сәулеге ұқсап.* Терезеден қиғаш түскен сәуле районо бастығының қасқасына шағылысып, айнадағы *с ә у л е ш е* ойнайды (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). *С ә у л е ш е* ойнап айдында, Шалқыған қытай, орыс қыз, Жарыса өткен алдында, Секілді бейне қос жұлдыз (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

СӘУЛЕШІМ з а т. э к с п р. **1.** *Сәулетай, қалқаш деген мағынадағы ер адамның сүйіктісіне,*

қыз балаға қарата еркелете, меншіктей айтылатын қаратпа атауыш. Қарайғанға қараймын мал ма екен деп, Мал саялап тұратын тал ма екен деп. Топ қыз көрсем тесіле қарап қалам Ішінде сен, *с ә у л е ш і м,* бар ма екен деп (Қара өлең). Кінәсі жоқ тірлікте көңіл бала, Көрініп кет, көзіме не бір қара. Қолтаңбамды қалдыра алмадым мен Жүрегіңе, *с ә у л е ш і м,* сенің ғана (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Сүйіктім, таңдаған жарым (әйел, қыз туралы).* Жайлау ғой мынау жарасқан Арал – төбе бауыры. Төбеден неге әрі асқан *С ә у л е ш і м н і ң* ауылы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӘУЛЕШЫҒАРҒЫШ с ы н. ф и з. *Сәуле шашыратқыш, сәуле таратқыш.* ≈ Жарықсыз *с ә у л е ш ы ғ а р ғ ы ш* талшықтары бар лапароскоп. // *Сәуле шашыратқыш, сәуле таратқыш аспап, құрылғы.* ≈ *С ә у л е ш ы ғ а р ғ ы ш ы* бар аппаратураға арналған жарық түсіргіш.

СӘУЛЕШЫҒАРҒЫШТЫҚ з а т. ф и з. *Дененің сәуле шығару қабілеті.* Жылулық *с ә у л е ш ы ғ а р ғ ы ш т ы қ т ы* анықтауға арналған тәжірибе жұмысы берілді («Қазақст. мект.»).

СӘУЛІ з а т. *Далалы жердегі, жазықтағы биіктеу жер.* Басынан ақ *с ә у л і н і ң* дүрбі салып, Отырған Аягөзде елді көрді (Батырлар жыры).

СӘУЛІМ з а т. *Дене бітімі сымбатты, бойшаң бойжеткен қыз.* Сүлейдің есі-дерті – «төсек жаңалау», шөпшенді емес, баяғыдай шай шымылдық, мәре шапан, торғын кемзал, жібек сәлі, балдырғандай майысқан, үлбіреген жас *с ә у л і м м е н* жаңартуды арман қылады («Жұлдыз»). Бұрын көрмеген нағашы жұртын көрем деп жүрегі лүпілдеген *с ә у л і м* тоты құстай түрленеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жігіттер мен *с ә у л і м д е р* араласа отырды, «Хан жақсы ма?»-дан кейін «орамал тастамақ» ойнап, сәулімдер, жігіттер орамал тастасып, ауыздарының дәмін алысты (С.Сейфуллин, Шығ.). // *Бой жетіп қалған, үлбіреген, жас (қыз).* Марфуға – *с ә у л і м* қыз. Жасы жиырмаға таяды, техникумды келесі жылы бітіреді (З.Ақышев, Бәрі де есте). Бойжеткен әдемі *с ә у л і м* қыз. Басына түлкі тымақ киген, белін буынып алған (М.Дулатов, Шығ.).

Сәулім болды. *Сымбатты болып бойжетті.* «Қыздар *с ә у л і м б о л г а н д а* жүріс түзер, жүріс түзеп жігітке көзін сүзер» – дейді ғой біздің жұрт («Егемен Қазақстан»).

СӘУМЕҢ: сәумең қақты. *Сөлпеңдеп ұзақ жүріске салды.* Іші жарап, болыпты жүннен жұрдай, Шуылдап жерде шөп жоқ *с ә у м е ң қ а қ қ а н.* Қыс қоздаған саулықта күн бола ма, Есеп тауып осы ма қойын баққан (Айтыс).

СӘУМЕҢДЕ= е т. *Сөлпеңдеу, сөлтеңдеу.* Осы Әбдіғұл Бозобаның бір суатында баспалап киік аңдып жатса, *с ә у м е ң д е п* бір-екі қасқыр келе қалады жиекке (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.). Тазы қоянның қарасынан көз жазғанша *с ә у м е ң д е п* бақты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

СӘУМЕҢДЕУ *Сәумеңде етістігінің қимыл атауы.*

СӘУРІК з а т. *Жаңадан үйір ала бастаған жас айғыр.* Құла жирен *с ә у р і к* екі байталды алдына сала Шоқан мен Сотниковтың алдын орағыта өте берді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Міне, біз Әлиханнан басқамыз көршімен ырылдасып, шабынға, жайлауға таласып, жүрттың *с ә у р і г і н і ң* құйрығын кесіп, елде жүрміз, бұдан не шықты («Қазақ»). Ал бестілердің еркегін *с ә у р і к,* ұрғашысын байтал дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Сатып алды базардан Көкшолақты, Құйрығы жоқ, жалы жоқ шоп-шолақты, Өзі *с ә у р і к* көктемде байтал қуып, Бір жағынан азынап Құдай атты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СӘУРІКТЕЙ с ы н. *Сәурік сияқты, сәурік тәрізді.* Жиырмада жирен бесті *с ә у р і к т е й* боп, Үйіріне етер толық жаманшылық Жиренбай жиырма бесте еш нәрседен, болмайды қорқынышы санар кідік (Т.Ізтілеуов, Өмір өлшем.).

СӘУРІКТІК з а т. *Сәурікке тән қасиет.* Қойшыторы болып қалған бұл, *с ә у р і к т і к* жасап, бурыл айғырға азу көрсете алмай жүр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

СӘУІР[1] з а т. **1**. *Жазғытұрым кезіне сай келетін төртінші айдың арабша аты, көкек.* Бәйшешек атқан *с ә у і р і,* сиқырлаған қарлы суық қаңтары бар (М.Әуезов, Қараш.). Мұхтар аға Үшкөкше жалдарының аясында жатқан осы бір көгілдір көркем көл жағасына *с ә у і р* айының соңғы қоңыр кештерінің бірінде келіп еді (Е.Тұрысов, Құралай.). *С ә у і р* айындағы қыр жерінің құлпырған көрінісін көз алдыңа келтіргендей (Ә.Әлішев, Батыр.). **2.** э т н. *Жер қарайып, күн жылынған, жылы жаңбыр маусымына шақ келетін көктемгі амал. С ә у і р* болмай тәуір болмас (Мақал). *С ә у і р д і ң* қара бұлты Жауарында ойнаған. Күннің түссе шұғыласы, Қара жер балқып қайнаған (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **3.** *Сәуір амалы кезінде соғатын көктемгі жел.* Омырауынан бір *с ә у і р* шайқап есіп, Ажырасқанды жүреді қайта қосып. Мен өзім де ән салам түн ауғанша, Менің жаным бұл күнге құмар қанша! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жаны сәуір. п о э т. *Мейірімді, жан-жағына жылуын төккен.* Қайда барсаң, қамалау мен алалау, Қайтем сені, *ж а н ы с ә у і р* далам-ау.

Ер туғаның ерлік еді, тек қана Тез жоғалтып алатының жаман-ау (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сәуірдің бұлтындай. б е й н. *Күн жылынған көктемгі шақтағы аспанда көп тұрып қалмайтын бұлттай өткінші, өзгермелі, өтпелі.* Жарасар ерге қару, әйелге ұршық. Тірлікте тыным таппай жүрміз тырысып, Өте шығар опасыз бұл дүние *С ә у і р д і ң б ұ л т ы н д а й-а қ,* бастан жылысып (Базар жырау, Шығ.).

СӘУІР[2] з а т. а с т р. <лат. taurus> *Әлдебаран (Аль де Баран) жарық жұлдызы бар зодиактық шоқжұлдыз. С ә у і р д е* екі шашыранды жұлдыз жиынтығы бар (ҚҰЭ).

СӘУІР[3] з а т. ж е р г. *Түн немесе таң қараңғысы.* Ол кезде жолаушылар *с ә у і р м е н* жүреді (Экспед. матер.). Мен бүгін *с ә у і р д е н* тұрдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сәуір салды. *Түнделетіп жүрді.* Екі елші күндіз қалқа-қалтарыстарға тығылып, түн бойы *с ә у і р с а л ы п*, ереуілшіл ұлыстың үстінен итшілеп зорға өтіпті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

СӘУІШӨП з а т. ө с. *Алтайда қарағай астында өсетін тамаққа дәмдеуіш ретінде қосатын жапырақ шөп түрі. С ә у і ш ө п* теріп, қыста тамақ, сорпаға қосса, дәмдендіреді (Экспед. матер.).

СӘХІЛ [ар. سهل] с ы н. е с к і к і т. ***Сәһил***. Хатымды *с ә х і л* айтқан сөз демеңіз, Жаһат қыл жіберерге аз демеңіз. Уақытты, қызметті Алла білер, Ой салып соңғы жағын кездемеңіз (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СӘҢӘР з а т. к ө н е. ***Сахар*** *(таңертең, таң атқан шақ).* Қызара қызша ұялған батып ед күн, Бостанда бұл сияқты болды осы түн. Болған соң *с ә h ә р* уақыты сайрап бұлбұл, Салып күй сандуғаштар шығарды үн (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Еркінше енді екеуі етті сауық, *С ә h ә р д а* шақырғанша тұрып тауық. «Болмас» деп, бірбірінен жазды құшақ, Түн түрі баратқан соң күндізге ауып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СӘҢИЛ [ар. ثقيل] с ы н. е с к і к і т. *Жаңылыс, қате, шатастыру.* «Сәпиді *с ә h и л* көрген себебіңнен, – депсің-ақ» (Ерімбет).

СӘҢУ [ар. سهو]**:сәһу сәждесі**. д і н и. *Намаз парызының не уәжіптерінің біреуі кешіктірілгенде немесе бір уәжіп тәрк етілгенде намазы бұзылмау үшін жасалатын сәжде.* Намаздың ішінде уәжіптерден бірі, жаңылып, уақытында орындалмаса, не қалдырылса, намаз соңында *с ә h у с ә ж д е с і* жасалады (Ислам энцикл.). Егер біле тұра тәкбір төрт реттен аз айтылса, намаз бұзылады. Ал жаңылып кем айтып қойса, намаздың бір рәкәтін кемітіп қойған үкімде болады. Бірақ та жаназа намазында *с ә h у с ә ж д е* жасалмайды («Егемен Қазақстан»).

СВАСТИКА [санскр.] з а т. **1.** *Ұштары сағат тілінің бойымен немесе оған қарсы бағытта иіліп келген айқыш түріндегі көне таңба.* **2.** т а р. *Неміс фашистерінің таңбасы, белгісі.* Қарғыс атқан қара *с в а с т и к а*... көз алдымда тұр менің, Қара *с в а с т и к а*... Байрағында фашистің, Есігінде түрменің. О, қайран жастығым! Күндерім, түндерім, Достарым – үзілген гүлдерім, Сендерден адастырған кім мені? Жас шағымды жалмаған кім менің? (М.Мақатаев, Шығ.).

СВЕКОЛЬНИК ор. з а т. т а м а қ. *Қызылшадан пісірілген салқын көже. С в е к о л ь н и к* пісуінен 10 минут бұрын аздап жаңа жиналған қызылшаның туралған сабағын қосады да, тұзын салып суытады, нан квасын құяды, қабығын аршып, ұсақтап туралған жас қияр, тұзға аунатқан көк пияз, ақжелкен не аскөк, әбден піскен жұмыртқа салады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С в е к о л ь н и к к е* қаймақ қосып беруге болады (Шаңырақ энцикл.).

СВЕТОФОР ор. з а т. ***Бағдаршам***. Көп ұзамай, шығыс *с в е т о ф о р* да жасыл отын мөлт еткізді (Ы.Тникин, Турксиб.). Жосалыдан шыққан, екі-ақ жерге тоқтаған поезд *с в е т о ф о р д ы н* жасыл оты көрінген сайын жүрісін үдетіп барады («Лен. жас»). Жол ашылды, *с в е т о ф о р* жанды (Ы.Тникин, Турксиб).

СВИДЦЕР з а т. г е о л. *Бір орталықтан басталған, құрылысы әртүрлі кристалдардың дендриттерге ұқсас өсуі нәтижесінде дараланған бөлшектерінің аралықтарындағы жапсар жазықтықтары не сызат түріндегі жарықшақтар* (Қаз. тілі термин. Геология).

СВИНГ [ағылш. swing] з а т. э к о н. *Екі тараптың келіскен тауар айналымы көлеміне белгіленген пайыздық қатынасы бойынша анықталатын клирингілік есеп айырысушы тараптардың өзара несие беру шегі. С в и н г і д е н* тыс тауар айналымының сальдосы тауар жеткізілімімен өтеледі немесе еркін айырбасталатын валютамен төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СВИТА з а т. г е о л. *Жергілікті стратиграфиялық бөлімшелердің көбіне литологиялық белгілері бойынша дараланатын негізгі бірлігі. С в и т а л а р* геологиялық серияларға бірігеді (Қаз. тілі термин. Геология).

СВИТЕР [ағыл. sweater] з а т. *Жүннен не мақтадан тоқылған алды жабық, тік жағалы жылы киім.* Болаттың киімі жылы болатын, жүн *с в и т е р,* тон, оның сыртынан плащ киген (А.Нұрманов, Аққу.). – Жарайды... *с в и т е р і м д і* шешем-ау деймін («Лен. жас»).

СВИТЧ [ағылш. switch] з а т. э к о н. **1.** *Жеткізу мерзімін бір айдан екінші айға ауыстыру. С в и т ч к е* қолданыстағы келісімшартты жою және тауарды жеткізудің неғұрлым ұзақ мерзімі көрсетілген, қолайлы жаңа келісімшарт жасасу арқылы қол жеткізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.). **2.** *Бір бағалы қағаздар мен валюталар түріндегі міндеттемелерді жойып, басқа мәміле жасасу.* **3.** *Клирингілік шоттағы қалдықты үшінші бір елге ресми бағаммен салыстырғанда жеңілдік жасалған бағам бойынша беру.*

СВОП [ағылш. swap] з а т. э к о н. *Ұлттық валютаны шетелдік валютаға белгілі бір мерзімнен кейін қайта айырбастауға міндеттеніп айырбастау операциясы.* Бұл форвардтық мәміле мен спот ұштастырылатын валюта операцияларының бір түрі: *с в о п* кезінде қолдағы валютаны сату оны мерзімдік сатып алумен бір мезгілде (форвард) немесе керісінше жүргізіледі, мұның өзі қосымша экономикалық пайда алуға мүмкіндік туғызады немесе валюталық шығысымен байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СВОПТЫҚ с ы н. э к о н. *Свопқа қатысты, свопқа тән.* ≈ *С в о п т ы қ* операция.

Своптық мөлшерлеме. э к о н. *Бүгінгі бағам мен банктер мерзімдік мәміле жасасуға дайын бағам. С в о п т ы қ м ө л ш е р л е м е* – яғни экспортшы өз кезегінде тауарды сатып алушыдан төлем төленген күні алатын валютаны банктер одан сатып алуға немесе керісінше, төлем төленген күні сатушыға аударуы тиіс валютаны импортшыға сатуға міндеттенетін бағам арасындағы айырма (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СВЯЩЕННИК з а т. д і н и. *Христиан дініндегі дінбасы. С в я щ е н н и к* христиан дінінің қасиетті дінбасарларының екінші тобына жатады (ҚҰЭ).

СЕАНС [франц. seance] з а т. **1.** *Белгілі бір уақыт ішінде болатын істің, шараның бір-бірінен аралығын алшақтатпай көрсетудің не орындаудың реті, жөні.* Жолшыбай кинотеатрға кіріп, кешкі *с е а н с қ а* билет сатып алды (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Рентген сәулесінің бірінші *с е а н с ы* құр атқа мінгізгендей, қыз еңсесін көтеріп тастағанын Нияз да сезген (З.Шашкин, Доктор.). – Бір *с е а н с ы н* жіберіп қойып едім, кешіріңіз, – деп Николай айыбын мойындай салды (С.Хайдаров, Теңіз.). **2.** и н ф. <ағыл. session> *Жауаптасу жүйесі мен пайдаланушының жүйеге кіруден бастап одан шыққанға дейінгі әрекеттесуі.* **3.** и н ф. *Мәліметтер алмасу үшін екі жұмыс бекетінің арасындағы логикалық желілік байланыс. С е а н с* – әртүрлі есептеу мәшинелеріндегі екі қолданбаның орнататын және пайдаланатын байланысы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЕАНСТЫҚ с ы н. и н ф. *Сеансқа қатысты, сенасқа тән.* ≈ *С е н а с т ы қ* аралық.

Сеанстық деңгей. и н ф. *Есептеу желісі бекеттері жүргізіп жатқан жауаптасуды ұйымдастыруға және үйлестіруге арналған ашық жүйе әрекеттестігі үлгісінің бесінші деңгейі. С е а н с т ы қ д е ң г е й* мәліметтер алмастыру процесіне қатысқан жұмыс бекеттерінің хабарларына ештеңе қоспайды (Қаз. тілі термин. Информатика). Сонымен, *с е а н с т ы қ д е ң г е й* пайдаланушы мен желілік қолданбалар арасындағы байласуды тағайындауға және басқаруға арналған пайдаланушының желілік интерфейсі болып табылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЕБЕБІ ш ы л. *Өйткені, олай болғаны деген мағынаны білдіретін жалғаулық мәнді көмекші сөз.* «Діндегі қайшылықтар – ол Алланың мәрхабаты» деген хадисіне жүгінсек болады, *с е б е б і* әр адамның жаратылу табиғаты әртүрлі («Рахмет самалы»). Біздің табиғатшылдар қоршаған ортаны қорғауға қатысты шаруаның ешқайсысынан сырт қала алмайды, *с е б е б і* экологиялық ахуал барған сайын ушығып барады («Ана тілі»). Қазақта пейілі дархан даладай кең, ниеті ақ, қайырымды, мейірімді, асыл қасиеттерді бойына жиған адамды «үлкен жүректі» дейді. Ол сөз тегін айтылмаса керек-ті. *С е б е б і* бір адамның бойында осыншама қасиеттердің болуының өзі – ерекшелік («Жас қазақ үні»).

СЕБЕЗГІ з а т. т ұ р м ы с. <франц. douche> *Жуынып-шайынуға арналған, жоғарыдан су шашатын құрылғы. С е б е з г і* – адамның денесіне су шапшымаларымен әсер етуге саятын емдік не гигиеналық амал (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СЕБЕЗГІЛЕ= е т. с ө й л. ***Себездеу***. Оқтын-оқтын жеңіл жауын *с е б е з г і л е п* өтеді (Қ.Боқасов, Әке.). Бір жауып, бір басылып, *с е б е з г і л е п* тұрып алған жауын-ақ қара жердің миын шығарып, мылжалап жіберіпті (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар).

СЕБЕЗГІЛЕТ= е т. с ө й л. ***Себездету***. Жаңбыр *с е б е з г і л е т і п* тұр (Ауызекі).

СЕБЕЗГІЛЕТУ *Себезгілет етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЗГІЛЕУ *Себезгіле етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЗДЕ= е т. **1.** *Жайлап бұрку, баяулап жауу.* Түні бойы толассыз *с е б е з д е п,* сілбіреген жылы, ақ нөсер жауған (Ә.Әзиев, Жез тау.). Жер бетіне қайта оралған жесір әйелдің жүзіне

де жаңбыр *с е б е з д е й* бастаған екен (З.Қабдолов, Сыр). **2.** *Сәулесі әлсін-әлсін шашырап шығу, әлсіз жарқырау.* Ғажайып аспан әлемі, *С е б е з д е п*, жаңа шыққан күн. Тірлігі қандай әдемі, Мамырлап жүрген бұлттардың! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЕБЕЗДЕУ *Себезде етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЗЕ с ы н. *Ақырын бүркіген.* Сондықтан сіркіреп жауған ұсақ *с е б е з е* ақ жауын жерге жақын бұлттан жауады (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы).

СЕБЕЗЕЛЕ= е т. *Себездеу, ақырын бүрку.* Тамшы ірі болған соң, қара нөсер шелектеп құя салғандай жауады; ақ жауын тамшы уақ болған соң, *с е б е з е л е п*, бүркіп, сіркіреп қана жауады (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы).

СЕБЕЗЕЛЕУ *Себезеле етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЛЕ= е т. **1.** *Сұйық, нұр немесе ұн сияқты борпылдақ, ұсақ заттың жоғарыдан төмен қарай тоқтаусыз төгіліп, себездеуі.* Сыртта жаңбыр *с е б е л е п* тұр екен (М.Сәрсекеев, Жетінші.). Орталап қалған жарық ай ақ үйдің еңсесін көтере түсейін дегендей, көгілдір нұрын с *е б е л е п* төгіп, кетеріле бастады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Үсті-үстіне борау, төгіп-төгіп жіберу.* Саржанның люктегі пулеметінен оқ *с е б е л е п* қоя берді (С.Сейітов, Сөз сұра).

СЕБЕЛЕК з а т. с ө й л. ***Себезгі***. *С е б е л е к к е* суға түсті (Ауызекі).

СЕБЕЛЕН= е т. *Сұйық немесе ұн сияқты борпылдақ, ұсақ заттың жоғарыдан төмен қарай тоқтаусыз төгілуі, себезденуі.* Жаңа ғана ағарту цехына түскен құмшекер кептіріліп, тағы да транспортер арқылы кең шанаққа *с е б е л е н е* құйылып жатыр (Ә.Бірмағамбетов,.. Қазақст. геогр.).

СЕБЕЛЕНУ *Себелен етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЛЕТ= е т. **1.** *Сұйық немесе ұн сияқты борпылдақ, ұсақ затты жоғарыдан төмен қарай тоқтаусыз төгілту, себездету.* Қанатымен көбелектің, Бөсіп, нөсер *с е б е л е т т і ң*, Ертеңіңді ескермесең, Сонда сені елемек кім (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал). **2.** а у ы с. *Себу, тарату.* Адам жанына сұлулық ұрығын *с е б е л е т е р* қасиеттер де осындай сезімдерден туындап жатпай ма? («Қаз. әдеб.»).

СЕБЕЛЕТКІЗ= е т. *Төгілткізу, саулатқызу.* Ұнды електен өткізіп, *с е б е л е т к і з д і* (Ауызекі).

СЕБЕЛЕТКІЗУ *Себелеткіз етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЛЕТУ *Себелет етістігінің қимыл атауы.*

СЕБЕЛЕУ *Себеле етістігінің қимыл атауы.* Тік түскен тамшылардың *с е б е л е у і* жиіледі (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Бір жағы траншея ернеуіне жабысып алып оқ *с е б е л е у д е* (Т.Тобағабылов, Жазира). Сәлден соң ағындаған жел кілт тына қалды да, ақ бұрқасындатқан жаңбыр бірер үйтқып өтіп, бірқалыпты *с е б е л е у г е* басты (К.Ахметбеков, Ақдала).

СЕБЕП [ар. سبب] з а т. **1.** *Бір құбылыстың болу-болмауына негіз болатын жайт.* Үш ай бойы сенен неге хат келмеуінің *с е б е б і н* білдім (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Картоптың азғындап кетуінің көптеген *с е б е п т е р і* бар (Б.Шағыров, Картоп). Жыл толды, айлар айға жалғаса кел, Жарының келмеуіне бар ма *с е б е п*. Ол жүрді, «Мен далада жүрген кезде, Ол байғұс үйде күтіп қалмаса», – деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** п с и х. *Адамның қандай да бір әрекетіне, қимылына, мінез-құлқының көрінісіне тұрткі болатын құбылыс, жайт. С е б е п* деген – екінші бір денені қозғаушы не ол бірдеңе өзгеріс кіргізуші күш (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күннің шығуы адамдардың әлеуметтік қатынасына байланысы жоқ, ол *с е б е п* те емес, салдар да емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Сылтау, көңілі қаламаған істі орындамауға негіз болатын жайт. С е б е п* боп аулымыздың алысы ұдай, Біз жаққа сиреп жүр ме барысың-ай. Көп айдың көрмегелі жүзі болды, Жүрсің бе аман-есен, арысым-ай? (Қара өлең). Бабым жоқ, бап табатын шеберім жоқ, Бір шауып кетерім бар, келерім жоқ. Аспан мен жерді қосқан қайран айқай, Бұл күнде үндеуге де *с е б е б і ң* жоқ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** *Көңілі қалаған істі орындауға табылмай жүрген немесе табылған негіз, орай.* Осыны айтуды сылтауратып Қаңтарбайдың ауылына барып қайтуға *с е б е п* табылғанына қуанды (Ж.Еділбаев, Түркістан). *С е б е п* таппай сөнуге, жануға да, *С е б е п* таппай қасыңда қалуға да, Жаутаң-жаутаң қараумен аттанармын, Келмейсің сен шығарып салуға да (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** *Жағымсыз жағдай, оқиға, құбылыстың туындауына әкеп соқтырған қолайсыз, теріс жайт, кесір.* Прокуратура жүргізген тексеру барысында, аса қауіпті инфекция ошағы бірнеше адамның өліміне *с е б е п* болғандығы анықталған («Түркістан»). Жүйкенің жұқарып, жүйке ауруларына әкелуіне аз ұйықтаумен қатар, жоғарыда айтып кеткен шүкірліктің болмауы, көрсеқызарлық пен астамшылық та *с е б е п* болады («Рахмет самалы»). Көмекей және өкпе рағына тап болушылардың 90 пайызының *с е б е б і* темекіден («Парасат»). **6.** ж а ғ ы м д ы. *Тұрткі, дәнекер, негіз, дәйек.* Ол кісі кеткеннен кейін «Қалай

кітап жазсам екен, неден бастасам екен?» деп көп ойландым. Әрі-сәрі күй кешіп жүргенімде кітап жазуға тезірек кірісуіме тағы бір жайт *с е б е п* болды («Алтын Орда»). Қыз жақтан: Ақ отауым тіккен жер майдан болсын, Өткен күнге көңілім қайран болсын, Дүниеге келуге *с е б е п* болған Әкемдей бөлек ата қайдан болсын. Он ай сақтап ішіне толғақ жеген, Ақ сүт берген анамдай қайдан болсын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп деген, Әдеп деген махаббатқа *с е б е п* деген (Ақмолла Мұхамедиярұлы//XIX ғ. қаз. поэз.). Сен туралы дерек жоқ, Баяндайтын жайыңды. Жалғыз қайың *с е б е п* боп, Атандың ба, Қайыңды! (С.Мәуленов, Алыс кет.). **7.** а у ы с. *Сеп, жәрдем, қолдау.* Білім – әуелі өзін, сосын айналасындағыларды, сондай-ақ Раббысын тануына жол ашатын құрал. Мұнымен қоса о дүниелік болғаннан кейін де кісінің мәртебесінің артуына *с е б е п* болатын сарқылмас қазына («Ислам өркениеті»). *С е б е п* болып жүруге Есқалиға кез келдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бір себеп. *Бірден-бір негіз, басты тұрткі-жайт.* Бәрі қалды не керек, Тірі қалдық аман-сау, Сол қалуға *б і р с е б е п* Қобыз шығар осынау (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Себебін тигізді. *Жамандықтың алдын алуға тұрткі болды, сеп болды, оң әсер етті.* «Ол ғана емес, патша-ағзам мәхкәмәлдрінде отырған, өздеріңіздің, яғни чиновник жанабларының баршасының да аурудан аман қалуының сол бір құрбандық *с е б е б і н т и г і з д і*» – деген тағы да дағуалар айтылып тіркелді (М.Әуезов, Абай жолы).

Себеп [бағыныңқылы] бағыныңқы [сабақтас сөйлем]. л и н г в. *Басыңқының алдында келіп, баяндауышы тиянақсыз формада тұрып байланысқан сөйлем. С е б е п б а ғ ы н ы ң қ ы н ы ң* баяндауыштары мынадай формаларда тұрады (Қазіргі қаз. тілі). *С е б е п б а ғ ы н ы ң қ ы н ы ң* баяндауышы тиянақсыз формада тұрады және басыңқының алдында тұрады (Қазіргі қаз. тілі). *С е б е п б а ғ ы н ы ң қ ы л ы с а б а қ т а с с ө й л е м н і ң* бағыныңқы компоненті басыңқы компоненттегі іс-әрекеттің болу-болмауының себебін білдіріп, басыңқы компоненті сол себептен туған нәтижені, салдарды білдіретін сабақтас сөйлем (Тіл білімі.).

Себеп пен салдар. ф и л о с. *Бір құбылыстың екінші бір құбылысты қажетті түрде туындатуын көрсететін философиялық категория. С е б е п п е н с а л д а р* принципі бойынша құбылыстар мен оқиғаның болашақ нәтижесін дәл болжауға болатындай (ҚҰЭ). Квант теориясының құрылуы *С е б е п п е н с а л д а р д ы ң* классикалық принциптерін түбегейлі қайта құруға әкеледі (ҚҰЭ).

Себеп пысықтауыш. л и н г в. *Баяндауыш арқылы айтылған қимыл іс-әрекетінің себебін білдіретін пысықтауыш. С е б е п п ы с ы қ т а у ы ш* қызметінде жұмсалатын сөз көбінесе өткен шақтық есімше болады (Қазіргі қаз. тілі). *С е б е п п ы с ы қ т а у ы ш т а р* орайына қарай бірдеңенің салдары мағынасында да ұғынылады (Қазіргі қаз. тілі).

СЕБЕПКЕР з а т. **1.** *Бір нәрсенің болуына не болмауына себепші, дәнекер, жәрдемші адам, нәрсе т.б.* Бұл дәптерлер өртеніп кете жаздап еді, оттан аман қалуына мен *с е б е п к е р* болдым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Соның бәрін қазақтың көзі ашылып, көкірегіне сәуле кіруіне *с е б е п к е р* бола ма деп істеп жатырмыз (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Сегізінші, Қаратаев достың бірі, Кетеді шындықты айтса көңіл кірі. Қиындық көргенімде жәрдем берген *С е б е п к е р* жүргенімде елде тірі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шәкіртінің музыкаға қабілетін жіті аңғарып, оның бойындағы талант отының маздауына *с е б е п к е р* болған шала сауатты мұғалім Әшіғалиевке мың да бір рақмет (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *Бір істің болуына кінәлі, айыпты адам, нәрсе т.б.* Адам денесінің күнге күйіп қараюына, көптеген бояулардың оңып кетуіне осы сәулелер *с е б е п к е р* (Е.Сәрсенбаев, Радио.).

СЕБЕПКЕРЛІК з а т. *Бір нәрсенің болу-болмауына дәнекер болушылық.* «Себабіл мұсаппан» дегендей, *с е б е п к е р л і к* ет, мақсұт қасыл болсын, ия, сүйт! (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

СЕБЕП-САЛДАР з а т. *Бір нәрсеге ұйтқы, тұрткі болған іс-әрекет және сол әрекеттің нәтижесі.* Әр нешін *с е б е п-с а л д а р ы* алдын ала жол салып, белгілі болып жатушы еді (А.Байтанаев, Қыран.). Әдетте адам бір үлкен іс-әрекетке кірісерде, соның *с е б е п-с а л д а р ы н а* ой жүгіртіп, ақталудың амалын іздейді ғой (М.Гумеров, Хазірет.). Осы дүние заңдылығын ашу, *с е б е п-с а л д а р ы н* тану арқылы адам ой-өрісін кеңейткен, білім-парасатын байытқан (З.Серікқалиев, Ақыл.).

Себеп-салдар салалас. л и н г в. *Бірнеше жай сөйлемдердің бір-бірімен себептес болып құрмаласқан және ондағы жай сөйлемдердің бірі салдар, бірі себеп болып ұласатын сөйлем. С е б е п-с а л д а р с а л а л а с* сөйлемдердегі жай сөйлемдердің арасы жалғаулықтар мен көмекші сөздер арқылы құрмаласады (Қазіргі қаз. тілі).

Себеп-салдар салалас сөйлемнің салдары мағыналы сөйлем негізгі оқиғаны, нәтижені білдіреді де, себеп мағынадағы сөйлем сол негізгі оқиғаның болу, болмауын көрсетеді (Қазіргі қаз. тілі).

Себеп-салдар үстеулері. л и н г в. *Амалдың себебін я салдарын білдіретін үстеулер. Себеп-салдар үстеулер* көсемшелердің қайталануы арқылы жасалады (Қазіргі қаз. тілі). *Себеп-салдар үстеулер* тобы аз кездеседі (Қазіргі қаз. тілі).

СЕБЕП-САЛДАРЛЫҚ с ы н. *Себеп пен салдары бірге көрсетілген, екеуіне бірдей қатысты.* Мұндай мәтіндерде ой *себеп-салдарлық* және шартты-мерзімдік қатынасқа негізделеді («Тілтаным»). Менің ойымша, бұл жерде өзге *себеп-салдарлық* байланыс бар, себебі отбасы өміршеңдігінің мәнін ата-ана мен балалардың арасындағы қарым-қатынас емес, керісінше, отбасындағы бақ-берекеге байланысты қарым-қатынастар белгілейді («Ана тілі»).

СЕБЕП-СЕБЕПСІЗ с ы н. с ө й л. ***Себептен-себепсіз***. Не жасаса да енесінің көңілінен шықпайтын еді: мынаны дұрыс емес, мынаны теріс жасадың деп келініне *себеп-себепсіз* ұрыса беретін («Қазақст. әйелдері»).

СЕБЕП-СЫЛТАУ з а т. *Жағымсыз, қаламаған бір істің болу-болмауының негізі, сылтауы.* Жоғарыда айтып кеткеніміздей, бағаны өсіремін деушілерге «себеп пен сылтау» табылып тұр. Ендеше біз ең алдымен осы *себеп-сылтаулар*ды әңгімелеп кетейік («Айқын»).

СЕБЕПСІЗ с ы н. *Ешбір негізсіз, жайдан-жай, дәлелсіз, Себепсіз* көп күлетін жеңіл күлкісі де пышақ кескендей тыйылды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Біреулер ешбір *себепсіз* сменаға шықпай қалады (А.Жақсыбаев, Егес). Сағынышты көңілім болды алаң, Саған жетпес болса да қандай бағлан. Малсыз, бақсыз, *себепсіз* сіздің дерттің, Бұған шипа, япырмау, қайдан табам? (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Бекерге, босқа.* Ол мені орынсыз, *себепсіз* мазалағандығы үшін қысылатын секілді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

СЕБЕПСІЗДІК з а т. *Негізсіздік, себебі жоқтық.* Егер шариғат заңының білгірлері сөз жарыстырғысы келсе, сен сөзіңді бірінші қалыптасқан әдет-ғұрыптан бастап, сол әдет-ғұрыптарға сәйкес келетін өмірде бар жағдайлардан баяндағын. Сөз жарысында себептілік пен *себепсіздік*, мүмкіндік пен мүмкінсіздік қосылып кетсе, айыбы жоқ (Қабуснама).

СЕБЕПТЕН ш ы л. *Есімше тұлғалы немесе тұйық етістік тұлғалы сөзбен тіркесе келіп солай болғандықтан, сондықтан деген мағынаны білдіретін көмекші сөз.* Өзіне тимей солдаттың Асығыс атқан *себептен* Астындағы аты өлді (О.Шипин, Дастан.). Мұнда емдеу мекемелеріне дәрі-дәрмектердің жеткізілмей жатуы *себептен* дәрілерді сатып алуды Денсаулық сақтау министрлігіне беру туралы мәселелер бар («Егемен Қазақстан»). Жетістіктерге тез арада жетпеген *себептен* балаға көңілі толмайтын ата-аналар да тап болады («Бастауыш мект.»).

Бір себептен. *Біріншіден, бір жағынан.* Бұл, *бір себептен*, үзік-үзік болып та, екінші жағынан, тұтас бір тасқын ретінде де көрінуі мүмкін («Қаз. әдеб.»). Мұның өзі *бір себептен* түсінікті де. Өйткені аталған металл түрлеріне деген әлемдік рынок сұранысы барынша жоғары («Жас Алаш»).

Не [қай] себептен. *Неліктен, неге солай.* Сонда басқа елдерде де осындай дағдарыс *не себептен* етек жайды деген сұрақ туады. ... Оның себебін неғұрлым дұрыстап қарасақ, анықтасақ, соғұрлым дағдарысқа қарсы шараларды, келешекте осы салаларды реттеу тетіктерін дұрыс табуға болады («Егемен Қазақстан»). Жыл басынан бері мұндай 26 қылмыс тіркелген, өткен жылы 34 болды. Оның *не себептен* екендігін айту қиын («Сарыарқа самалы»). Міне, *қай себептен* ол, оның қолдану аясы қаншалықты айрықша болғанымен, ешқашанда бұрыннан белгіліге жай ғана үстеме бола салмайды («Зерде»).

Сол [осы] себептен. *Сол, осы себепті, сондықтан.* Еңбек адамды қоршаған ортамен байланыстырушы дәнекер, *сол себептен* оның адам болмысы үшін өзінің құндылығын жоғалтуы мүмкін емес («Егемен Қазақстан»). *Сол себептен* халық мені экраннан көре бермейді. Екінші жағынан, жалпылдап сахнаға шыға бергенді өзім де жақтырмаймын («Айқын»). Бір ерекшелігі жұптарын өлгенше жазбайды. Халқымыз жас жұбайларды қос аққуға *осы себептен* теңеген («Зерде»).

СЕБЕПТЕН-СЕБЕПСІЗ с ы н. э к с п р. **1.** *Бекерден бекер, бостан босқа, еш себепсіз.* Кейбір жағдайларда балалардың *себептен-себепсіз* өз-өздеріне қол жұмсауын мамандар тұқым қуалаушылықпен байланыстыра түсіндіреді, бірақ бұл басқа себептерге қарағанда төменгі көрсеткішті көрсетеді («Айқын»). Ал енді саяси партиялардың біріне-бірінің *себептен-себепсіз* «күйе жағуын» әсте сын мәдениеті деп айта алмаймыз. Меніңше, әрбір саяси партияның өзіндік мәдениеті қалыптасуы керек

(«Жас Қазақ»). **2.** *Жазықсыз, нақақтан-нақақ.* 41 жасар Ш. деген азаматты ауыл тұрғыны 22 жасар азамат А. бұзақылық ниетпен *с е б е п т е н-с е б е п с і з* соққыға жыққан («Алматы ақшамы»).

СЕБЕПТЕС с ы н. *Бір амалдың жүзеге асу я аспауына ортақ.* Қандай да бір қаржының бөлінуі аграрлық өндірістік кешендердің дамуына және оны шын мәнінде қолдауға *с е б е п т е с* болуы тиіс («Егемен Қазақстан»).

Себептес салалас [сөйлем]. л и н г в. *Құрамындағы жай сөйлемдері өзара себеп-салдарлық қатынасқа құралған салалас құрмалас сөйлем. С е б е п т е с с а л а л а с* деп бірнеше жай сөйлемдердің бір-бірімен себептес болып құрмаласқан және ондағы жай сөйлемдердің бірі салдар, бірі себеп боп ұласуын айтамыз (Қазіргі қаз. тілі). *С е б е п т е с с а л а л а с с ө й л е м н і ң* бір компонентінде іс-әрекеттің себебі, бір компонентінде салдары баяндалады (Тіл білімі.).

СЕБЕПТЕС= е т. *Бір нәрсенің іске асуына негіз, түрткі болу.* Жақсы үлгі болса, адамдар арасында коллективтік жоғары парасатты қатынас өркендеуіне *с е б е п т е с е д і* («Мәдениет және тұрмыс»).

СЕБЕПТЕСТІК з а т. *Өзара байланыстық, сабақтастық.* Көркем шығармаға қойылар көп талаптың ішіндегі суреткер әсте аттап кете алмайтын, әманда ұмытпайтын бір шарт – оқиғалар арасындағы *с е б е п т е с т і к т і,* өмір құбылыстарының өзара сабақтастық заңдылығын ескеру болса керек (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СЕБЕПТЕСУ *Себептес етістігінің қимыл атауы.* Жастар ортасында нашақорлықпен, маскүнемдікпен, темекі шегумен күрес жүргізу бағдарламасын іске асыру және университеттің әлеуметтік кеңісін нашақорлықтан бос кеңістікке айналдыруға *с е б е п т е с у* алға тартылды («Жас қазақ үні»).

СЕБЕПТІ с ы н. *Себебі бар, негізді.* Күннің шығуы адамдардың әлеуметтік қатынасына байланысы жоқ, ол себеп те емес, салдар да емес. Сондықтан ондай табиғаттың құбылысын адамдардың саналы талабына қарсы қою ешбір *с е б е п т і* байланысы жоқ нәрсеге қарсы қоюмен бір бас (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Не себепті. *Неліктен, неге.* Қашумен күндіз-түні арып-ашып, Тау-тасты неше түрлі жерді басып, Ораздың ауылына келіп жетті, Қарсы алып ол кішілікпен амандасып. Жайланды Оразға істің айтты бәрін, Елінен *н е с е б е п т і* қашқандарын (О.Шипин, Дастан.). Таудай боп сол базарда бір жігіт тұр, Шығатын батырлардай жекпе-жекке. Түкситіп батырға кеп сол антұрған: – Бұл жерде тұрсың,– деді,– *н е с е б е п т і*?! (О.Шипин, Дастан.)

Сол себепті. *Сондықтан, сол үшін, солай болғандықтан.* Тоймағаны бұлардың – Бір терең сыр ойлайды. Ойлағанға жете алмай – *С о л с е б е п т і* тоймайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЕБЕПТІЛІК з а т. *Себебі болушылық, негізділік, түрткілік.* Осылайша, эволюциялық негізде және эволюцияшыл ойшылдар еңбектерінің арқасында осы заманғы әлеуметтану қалыптасты. Ол адамдар қоғамын жаратылыстық *с е б е п т і л і к* арқылы тәпсірлеу болып табылады (Әлеуметтану термин.). Шәкәрім поэтикалық идеясының ерекшелігі кездейсоқтық рифмадан тұрмайды, онда «нәрсіз су» кездеспейді, тек мазмұнды *с е б е п т і л і к* бар («Қазақ елі»). Криминологияның ғылым ретіндегі мазмұны – қылмыскерлікті, оның өзгерістерін, аймақтық және әлеуметтік-топтық ерекшеліктерін зерттеу және бағалау; тиісті қылмыскерліктің детерминация және *с е б е п т і л і к* үдерістерін, оның өзгерістері мен айырмашылықтарын зерттеу және бағалау («Егемен Қазақстан»).

Себептілік принципі [заңы]. ф и з. *Оқиғалардың бір-біріне әсерінің шегін межелейтін, яғни берілген оқиғаның одан бұрынғы оқиғаларға әсері болмайтындығын көрсететін жалпылама принцип, заң. С е б е п т і л і к п р и н ц и п і н і ң* мазмұнының көлемі философиядағы себептілік ұғымынан тар (ҚҰЭ). *С е б е п т і л і к п р и н ц и п і н е* байланысты көптеген физикалық мәселелер әлі түбегейлі шешілген жоқ (ҚҰЭ). Лукреций әлемдегі заттардың бәрі *с е б е п т і л і к з а ң ы н а* бағынады десе де оларда себептілік заңынан басқа жасырын күштері бар екенін мойындайды. Бірақ ол Құдайға байланысты емес, себебі, Құдай жердегі өмірге араласпайды (Философия).

СЕБЕПТІ-СЕБЕПСІЗ с ы н. *Белгілі-белгісіз, дәйекті-дәйексіз.* Егер *с е б е п т і-с е б е п с і з* жағдаймен су бөгелетін болса, онда біздің ауылшаруашылығы тауар өндірушілерінің жағдайы мүшкіл халге түседі («Жетісу»). Ал пенденің өзі де біле бермейтін осалдығы болады. Біреуге пейілі жығылса соны *с е б е п т і-с е б е п с і з* іздеп отырады. Көрінбей қалса алаңдайды («Айқын»). Саясатта қара көрсеткеннің бәрінің бойынан күдік іздеу, қандай да бір белсенділік танытқан қоғам мүшелерінен *с е б е п т і-с е б е п с і з* жаулық көру, ел арасынан дүшпандық іздеу бұрын да болған, бірақ, түптеп келгенде, сондай жағдайлардың ақырының орны толмас

өкінішке, қайғы-қасіретке ұшырап келгенін жақсы білемін («Түркістан»).

СЕБЕПШАРТ з а т. к і т. **1.** ***Тұрткіжайт*** *(фактор).* Онкүндік мақсаты: санитарлық-гигиеналық білімді, бала денсаулығына жауапкершілікті арттыру, қауіп-қатер топтағы балаларды міндетті түрде вакцинациялауға және саламатты өмір салтын ұстанудың негізгі дағдыларын тәрбиелеуге *с е б е п ш а р т* қалыптастыру («Денсаулық»). **2.** х и м. *Белсенді соқтығысулар теориясындағы белсендірілген кешен түзуге қолайлы бағдарланған молекулаішілік қозғалыстардың ықтималдығын көрсететін шама.* Белсенді соқтығысулар теориясындағы бойында жеткілікті кинетикалық энергиясы бар молекулалар соқтығысқанда белсендірілген кешен түзу үшін, ішкі молекулалық қозғалыстардың стерео *с е б е п ш а р т ы* сәтті келуін керсететін ықтималдық шамасы (Қаз. тілі термин. Химия).

СЕБЕПШІ з а т. *Бір нәрсенің болу-болмауына себепкер; әсер етуші.* Ситуация тағы да бір мақалдың тууына *с е б е п ш і* болды демекпіз (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Оқу іздеп алысқа аттануыма бір жағынан апам да *с е б е п ш і* болды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс). Себепші жолаушыларды аузы-мұрнынан шығара сықап тиеп, бір-бірінен оза жүйткіген «Газель» шағын автобустары жол автоапаттарына *с е б е п ш і* болып отырғаны рас («Айқын»).

СЕБЕПШІЛ с ы н. *Себеп айта беретін, сылтаушыл.* Ал майдан заказын орындамау Отан алдында үлкен қылмыс екенін, ендігі жерде ешбір «бөгде» *с е б е п ш і л д е р г е* жол берілмейтінін ескертеді (Қ.Әбілдаев, Қаһарлы.).

СЕБЕСІН з а т. ж е р г. *Сеп, септік.* Осы іске менің де *с е б е с і н і м* тиді-ау, белсенділіктің де пайдасы бар екен деп ішімнен масаттанып қоямын (А.Құрманов, Құлан.). Соның *с е б е с і н і* болар, жалғыз көше әжептәуір қоңыр тартып, қи-тезектер көрініп қалған (М.Дүзенов, Ақәже).

СЕБЕТ[1] з а т. **1.** *Зат салу үшін жіңішке жас шыбықтардан өріп тоқыған тор қалта.* Жұрттың у-шуынан оянып кеткен семіз әйел еденге қойып отырған *с е б е т і н е н* жұмыртқа, помидор, нан алып жей бастады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Қолындағы тал шыбықтан тоқыған *с е б е т т і* салмақтап қояды (Т.Иманбеков, Үш ай.). Қыста *с е б е т* тоқып, бір үзім нан үшін балаларға ертегі айтып береді («Қаз. әдеб.»). **2.** и н ф. <ағыл. recycle bin> *Жойылатын файлдарды сақтау функциясына сәйкес келетін экрандық таңбаша. С е б е т* арқылы жойылған файлдарды бұрынғы қалпына келтіруге немесе кейбір файлдың жойылуын қайтымсыз етуге болады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Себет гүлшоғыры. б о т. ***Себетгүл***. Сарышатырдың сырт жағынан қарағанда қызғылт тіл тәрізді жолақтары бар қалқанша тәрізді дара гүлі *с е б е т г ү л ш о ғ ы р ы н а* топталған (ҚҰЭ). *С е б е т г ү л ш о ғ ы р ы н ы ң* шетін орама жасыл жапырақтар қоршайды (Қаз. тілі термин. Биология). *С е б е т г ү л ш о ғ ы р ы* күрделігүлділер тұқымдасына (күнбағыс, бақбақ, өгейшөп, гүлкекіре, қырмызыгүл және т.б.) тән (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕБЕТ[2] з а т. к ө н е. *Сөз, хабар, ақпарат, мәлімет.* Лақ би гүңге бір ауыз *с е б е т* салмай, адам жинап ителіге ат ойнатқан ағаттығы үшін ордаға бір ат байлауға тиісті (Б. Құсбегин, Зуқа батыр).

СЕБЕТГҮЛ з а т. б о т. *Ұсақ гүлді өсімдіктердің гүлдері орналасатын тостағанша сияқты жиегін жапырақ қоршап тұратын құрылымдық бөлігі, қысқарған, жуан, жалпақ негізгі гүлсағағына ұсақ гүлдер орналасқан гүлшоғыр. С е б е т г ү л і н і ң* үстіңгі бетінде көптеген ұсақ гүлдер орналасады да, жиегін жапырақ қоршап жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Жаңбыр жауған кезде бақ-бақтың, *с е б е т г ү л і н і ң* немесе корзинкасының тостағаншасы да, күлтесі де тұтасынан бүрісіп, жабылып қалады да, күн ашылғанда оның гүлдері қайтадан жайнап шыға келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СЕБЕТШЕ: себетше жасуша. б и о л. *Мишықтың сөр затында және кейбір бездердің секреторлық бөлімдерінде кездесетін торшалар.* Мишық қыртысының молекулалы қабатындағы *с е б е т ш е ж а с у ш а л а р* мишықтың негізгі қызметін атқаратын алмұртша нейроциттердегі қозуды тежейді (Қаз. тілі термин. Биология). *С е б е т ш е ж а с у ш а л а р* пішіні себетке ұқсас эктодермадан дамитын миоэпителиоциттер – тер, сүт, сілекей, көз жасы бездерінің секреторлы бөлімдерін сыртынан себет тәрізді қоршап, бөлінген бөліндіні (секретті) без өзектеріне қарай қысып айдап, жиырылу қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕБОРЕЯ [лат. sebum – май, грек. rheo – ағамын] з а т. м е д. *Май бездері қызметінің бұзылуы салдарынан болатын тері ауруы. С е б о р е я* жасөспірімдер мен қыз балаларда жыныстық жетілу (12–18 жас) кезінде басталады (ҚҰЭ). *С е б о р е я ғ а* қарсы негізінен су процедуралары қолданылады (ҚҰЭ).

СЕБУ *Сеп етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Дән егу.* Көтерілген тыңның бәріне егінді 1954 жыл-

дың жазында *с е б у* керек (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Тұқым *с е б у* арқылы қарағай өсіру жұмысы мұнда 1951 жылдан бері қолға алынып ты (Т.Қаупынбаев, Жазира). Жер жырту, тұқым *с е б у*, дәнді дақылдарды жинау толық, малшаруашылық жұмыстары 75–98 процентке техникаландырылды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт). **2.** *Шашу, төгу, себелеу.* Қанатыммен су *с е б у г е* барамын (С.Жүнісов, Ақан сері).

СЕБІЛ з а т. к ө н е. э к о н. *Көне қару-жарақ түрі. С е б і л* де – ескірген сөз. Оны Ә.Марғұлан қару-жарақ атауы деп түсіндіреді (Р.Сыздық, Қазақ тілі. ескілік. жаңалық.).

Себіл тон. к ө н е. э т н. *Батырдың сауытының түрі, оқ өтпейтін киім.* Біраауыз, қандауыз, жалаңқат, берен, зере, кіреуке, *с е б і л т о н*, құяқ, бектер, тізерлік, бұтырлаң сияқты ұрыс-соғыста киетін сауыт-сайман, киім-кешек атаулары, садақ оғының атаулары бұл күнде көне және ескірген бірліктер (Р.Сыздық, Қаз. тілі. ескілік. жаңалық.).

СЕБІЛ= е т. **1.** *Егілу, шашылу, отырғызылу.* Ондай кезде ерте *с е б і л г е н* тұқым аязға шалынып апат болады (М.Дүзенов, Ақәже). Кейін тұқым *с е б і л і п*, бас бөлдектің бойымен ұзартылғанда да, оның жан-жағына жиырма шақты атыз жасалғанда да кішкентай кетпеншотым қолымнан түскен жоқ-ты («Жұлдыз»). Болжаусыз осы екен ғой өлім деген, Күн бұрын көзге келіп көрінбеген. Артыма сөз қалдырмай ала кеттім, Қаптағы дән сияқты *с е б і л м е г е н* (Ә.Найманбаев, Шығ.) **2.** *Саулау, шашырау, төгілу.* Көзіңнің жасын көрмесем екен сенің мен, Қайғыңнан сенің қабырғам талай сөгілген. Қара көзіңнен қара моншақтар төгілген, Қалған тұқымын қара моншақтан *с е б і л г е н* (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕБІЛУ *Себіл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Егілу, отырғызылу.* Егіннің өсуіне қарап тұқым *с е б і л у* жайына талдау жасады (Ж.Ертілесов, Туған жер.). **2.** *Шашылу, сөгілу.* Тыңайтқыштардың және минералдың *с е б і л у* нормаларын шақтау керек (Ауыл шаруаш. машина.).

СЕБІН= е т. *Жағыну, өзіне шашу, себу.* – Ал саған қыздар *с е б і н г е н* әтір иісіне тұнған класс ауасы жақпаған-ау, бұрынғыша мұрның тәмпіш (Ө.Ахметов, Адам.).

СЕБІНУ *Себін етістігінің қимыл атауы.*

СЕБІС= е т. *Бірге егісу.* – Қолдан тұқым *с е б і с п е г е н м е н,* қолдан күтіспегенмен, менің де еңбегім ортақ егін емес пе, ақсақал, бұл? (С.Мұқанов, Сырдария). Қара жерге дән *с е б і с п е й* тынбаймын, Болса дағы онан өзге ойым мың (Д.Әбілев, Өлеңд.).

СЕБІСУ *Себіс етістігінің қимыл атауы.*

СЕВИЛЕН з а т. х и м. *Қабықшалар, жұмсақ шлангалар, қуысты заттар. С е в и л е н* – балқыма желімдер жасауда қолданылатын этиленнің винилацетатпен полимерлестерінің ТМД-да қабылданған саудадағы атауы (Қаз. тілі термин. Химия).

СЕГМЕНТ [лат. segmentum] з а т. **1.** к і т. *Бөлік, құрамдас бөлшек.* Кеше Алматыда өткен кеңесте Байланыс және ақпарат министрі А.Жұмағалиев Интернет жүйесінде қазақстандық *с е г м е н т т і* дамытудың маңыздылығын атап көрсетті («Егемен Қазақстан»). **2.** м а т. *Қисық сызық пен оның хордасы арасында шектелген жазық фигура.* Сонда әлгі іштей сызылған квадраттың үстіне қосылатын әрбір үшбұрыштың ауданы оған сырттай сызылып тұрған *с е г м е н т* ауданының жартысынан артық (О.Жәутіков, Математика.). Жазықтықтың парабола доғасымен және сол доғаны керіп тұратын хордамен шектелген бөлігі парабола *с е г м е н т і* деп аталады (М.Исқақов, Математика.). *С е г м е н т* – кесінді немесе түйықталған аралық (ҚҰЭ). **3.** и н ф. *Жедел жадтағы бірін-бірі жабатын бір деңгей тармақтарының оверлейлік құрылымды бағдарламадағы тобының бірі.* **4.** и н ф. *Буферде орналасатын хабардың бөлігі.* **5.** и н ф. л и н г в. *Сөйленістің функционалды бірліктері.*

СЕГМЕНТТЕЛ= е т. **1.** *Сегментке жіктелу.* **2.** л и н г в. *Сөздің, сөйлеудің мағыналық бірліктерге жіктелуі.* Сөйлеу дыбыс деңгейінде фонема мен буынға *с е г м е н т т е л е д і* (Тіл білімі.).

СЕГМЕНТТЕЛУ *Сегменттел етістігінің қимыл атауы*; л и н г в. *Сөйленістің өз ішінде әртүрлі функционалдық бірліктерге жіктелуі. С е г м е н т т е л у* шындық өмірде белгіленген заттар мен құбылыстардың түрліше қасиеттерінің тілдегі қарапайым бейнесін білдіреді (Тіл білімі.).

СЕГМЕНТТІ с ы н. к і т. *Бөлшекті, сегментке жіктелген.* Бейспецификалық аортоартеритте аорта және одан таралатын магистральдік тамырлар *с е г м е н т т і* түрде зақымданады («Денсаулық»).

СЕГМЕНТТІК с ы н. к і т. *Сегментке қатысты, сегментке тән.* Егер Қоғамның *с е г м е н т т і к* ақпаратты ұсыну үшін бастапқы форматына шаруашылық-салалық сегменттер жататын болса, осында да ол келесідегідей ақпаратты ұсынып отыруы тиіс («Егемен Қазақстан»). Фонетикалық зерттеулер *с е г м е н т т і к* және суперсегменттік болып екі үлкен бағытқа жіктеледі («Тілтаным»).

Сегменттік фонетика. л и н г в. *Сөз ағымының дыбыстық мағыналық бірліктерін, олардың безендірілуі мен ұйымдасуын зерттейтін фонетика саласының тармағы. С е г м е н т т і к ф о н е т и к а* дыбыстық кешеннен құралған тілдік мағыналық бірліктерді (морфема, лексема, синтаксема т.б.) қарастырады («Тілтаным»).

СЕГНЕТОЭЛЕКТР з а т. ф и з. *Белгілі бір температуралар аралығында өздігінен пайда болатын (электр өрісі жоқ кезде) электрлік поляризацияға ие заттар. С е г н е т о э л е к т р* сыртқы орта жағдайларына тәуелді (ҚҰЭ).

СЕГРЕГАЦИЯ [лат. segregatio] з а т. **1.** г е о л. *Магма есебінен қалыптасқан таужыныстар арасында қалыптасу уақыты жағынан алғаш түзілген кристалдарды біріктіретін шоғыр.* Металлургияда *с е г р е г а ц и я* – қорытпалардың кристалдануы нәтижесінде олардың химиялық құрамының әртекті болуы, соның салдарынан қорытпалар таза металдар сияқты бір температурада емес, әр температура аралығында кристалданады (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** г е о л. *Ылғалданған таужыныстар тоңданғанда құрамындағы су тамшыларынан қалыптасқан таза мұз кристалдары.* **3.** к е н. *Ірілігіне, тығыздығына және пішініне байланысты жіктелген сынаша материалдың түйірлері.* Байытуда *с е г р е г а ц и я* – диаметрлері әртүрлі аралас түйіршіктер (кесектер) қозғалыста болып, олардың іріліктеріне қарай тік бағытта әртүрлі қабаттарға бөлінуі: кішілері астыңғы қабатқа түседі де, ал ірілері үстіңгі қабатта қалады (Қаз. тілі термин. Кен.). **4.** ә л е у м. *Топтар арасындағы байланыстарға ішінара не толық тыйым салынып, өмірлік қарекет салаларының шектелуі талап етілетін адамдардың қоғамда әлеуметтік мәртебелерінің айырым белгісі бойынша санаттарға бөліну үдерісі.* Қоғам тарихы *с е г р е г а ц и я н ы ң* әр алуан түрлерінің көп болғанын көрсетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С е г р е г а ц и я н ы ң* негізі адамдардың арасында нақты бар, ерекше түрде ұғынылған айырмашылықтар болуы мүмкін: жыныс – жыныстық сегрегация, жас – жасқа қарайғы сегрегация, антропологиялық тип – нәсілдік сегрегация, этностық қатыстылық – ұлттық сегрегация (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **5.** э к о л. *Популяциялардың биоценозға, дарақтардың популяцияға және т.б. еніп кірігуіне кедергі жасайтын экологиялық тұрткіжайт.* Экологиялық, географиялық, репродукциялық және т.б. *с е г р е г а ц и я л а р* сараланады (Қаз. тілі термин. Экология).

СЕГУН ж а п. з а т. т а р. *Жапон билеушілерінің әскери-феодалдық мәртебесі.* 1854 жылы Жапония өз айлақтарын ашуға мәжбүр болды, шетелдік капитал самурайларды буржуазияландыруға тырысты, *с е г у н д а р* биліктен қуылды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СЕГІЗ с а н. **1.** *Жетіден кейінгі, тоғыздан бұрынғы есептік сан.* Шай үстінде пәлендей сөз бола қойған жоқ. Ақ-сақал *с е г і з* бүктеулі орамал суырып, маңдайын сипай түсіп отырғанда, бай шыны-аяғын төңкерді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы жолы Совет Одағы Батыры атағын алған жиырманың ішінде *с е г і з* адам қаза тапқан (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). **2.** с ө й л. *Жеті мен тоғыз жастың аралағындағы кезең. С е г і з д е* бала болып ойнап едім, Тоғызда тайлы суға бойлап едім, Он бес пен он алтының арасында, Желкемнен аларын да ойлап едім (Шал ақын, Өлеңд.). **3.** с ө й л. *Тәуліктегі жиырма төрт сағаттың таңғы немесе кешкі жеті мен тоғыздың арасындағы уақыты. С е г і з д е* жат, Тоғызда жат, Онда жат! Тыныштықта бұзылмайды ұйқың да. Ұйықтамасаң, отыр дағы күй тыңда (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көңілі сегіз саққа жүгірді [жүгіртті]. *Мың құбылды, сан өзгерді.* Назиха есіл-дерті ауыл жақта. Жеткендей мұратына осы шақта, Омардың ақылы алтау, ойы жетеу, Көңілі *ж ү г і р е д і с е г і з с а қ қ а* (Қ.Тоғызақов, Таңд.).

Он сегіз мың ғалам [әлем, жан, жан-жануар]. д і н и. *Алла тағаланың Жер бетінде алғаш жаратқан тіршілік атаулының жалпы саны [Аңыз бойынша, Жер бетінде Алла жаратқан тірі жандылардың алты мыңы – жаматат (ұлттар мен ұлыстар), алты мыңы нәбәтат – өсімдік әлемі, алты мыңы мақлұқат – жануарлар әлемі].* Басқаша айтқанда, материалдық әлемнің жаңағы ондаған, тіпті жүздеген канондық заңдарын өзара үйлестіруші, сайып келгенде, бүкіл *о н с е г і з м ы ң ғ а л а м д ы* бейберекет хаосқа айналудан сақтап, тұтастырушы бір ұлы заң бар ма? («Түркістан»). Атамыз адам пайғамбар, *О н с е г і з м ы ң ә л е м н і ң* Әпзелі боп жаралған (Базар жырау, Жыр.). Дүниенің басы әуелде меруерт тас саналған; меруерт еріп су болған; судан түтін бу болған; аспан, жер содан жаралған; адам, лаухы, ғалам, абзал болып таралған он сегіз мың бұл ғалам: алтауы екен жәмәдат, алтауы екен нәбәдат, алтауы екен аюанат, үш алтыны қоса ғой – *о н с е г і з м ы ң ж а н* болар, білмеген адам таң қалар (Қашаған). *О н с е г і з м ы ң ғ а л а м* махаббаттың бесігінде тербеліп, Төгіледі оның баршаға шуағы мен ғажайып әуені («Түркістан»). Жігіттер, кедей болсаң, қылғын шүкір, Құдайға ғаты болма, босқа налып. *Ғ а л а м д а о н с е г і з м ы ң ж а н ж а н у а р*, Ажалдан құтыла ма бірі қалып? (Қабан жырау, Алтын қазық).

Сегіз арыс. э т н. *Сегіз ру-тайпадан тұратын, сегіз атадан тараған ел.* Жайылқан мен Сейілхан – Алаштың екі баласы, *С е г і з а р ы с* Түрікменнің Сейілхан екен сағасы. Жайылханнан Майқы би Туған екі шамасы, Майқы биден туған кім десең, Білдірейін, білмесең Өзбек пенен Сыбанды (Өскінбай Қалмамбетұлы).

Сегіз батпан. *Салмақты, өте ауыр деген мағынада.* Сәукеле алтын шашақ березелі, Күмістен күмбез таққан керегелі, Өзінің ауырлығы *с е г і з б а т п а н,* Төбесі төрт қапсырма кебежелі (Н.Ахметбеков, Өлең д.).

Сегіз жаннат [ұжмақ]. д і н и. *Діни аңыз бойынша, осы дүниедегі сынақтан өткен Алланың құлдарына Алладан нәсіп етілген сауапты істеріне, имандылық деңгейіне қарай бөлінетін мәңгілік рақат өмір сүретін о дүниедегі жаннаттың түрлері.* Алланың сүйікті құлдары Қай кітаптан оқып ең! *С е г і з* сарай *ж а н н а т т а н*Ит-шошқа орын алар деп (Бес ғасыр.). Алдыңда жеті тамұқ, *с е г і з ұ ж м а қ,* Қайсысына кіруге екіталай (Бес ғасыр.) *С е г і з ұ ж м а қ* бейшім, Қауыз, қаусар суындай Бейіштен шыққан жемісім (Қобыланды батыр).

Сегіз кессе, сіркедей қан шықпайды. *Безеріп қалған, қатыгез. С е г і з к е с с е, с і р к е д е й қ а н ш ы қ п а й т ы н* топас әкенің сорақы қылығына ішім күйеді (С.Омаров, Қайырлы.).

Сегіз қанат орда [үй]. э т н. *Керегесі сегіз болатын үлкен киіз үй. С е г і з қ а н а т о р д а н ы ң* ішінде қызылды-жасылды жиһаз жоқ. Қақ төрге ортасына қалқанды іліп бас қаруды қаз-қатар қойыпты (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.). Байлаған қанжығада «Қоржын тас» тұр, Жем берген аттың әлде дорбасысың. «Бозтөбе» *с е г і з қ а н а т ү й* тәрізді, Келіннің түсетұғын ордасысың (О.Малқаров, Қаламгер). Ее, Алла, өзің қуат, өмір бере гөр деді. *С е г і з қ а н а т* боз *ү й г е* тақап қалған екі батыр батқан күннің алау қызылына қарап тұр еді. –Батырым, қонақты үйге оздырсаңшы, жолдан келді емес пе деді, – Бибіжар наздана («Жас қазақ үні»).

Сегіз қиыр шартарап. *Күллі әлем, дүниенің төрт бұрышы. С е г і з қ и ы р ш а р т а р а п,* Төрт құбылаңды түгел қып, Төрінде жатып салмақтан (Бұқар жырау, Шығ.). Сегізінші тілек тілеңіз! *С е г і з қ и ы р ш а р т а р а п,* Жер тұлданып тұрмасқа (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Жақсыңнан мені кем көрсең, Жаманыңмен тең көрсең, Ұялы берекке қос артып Сен есенде, мен сауда Ырысымды сындайын, *С е г і з қ и ы р ш а р т а р а п т а н* іздермін (Шалкиіз//Алдаспан).

Сегіз қырлы найза. э т н. *Ұшы сегіз қырлы, сабы ұзын түйреуге арналған батырдың бес қаруының бірі. С е г і з қ ы р л ы н а й з а н ы* Шұрқылтайдан салады (Бөгенбай батыр// Алмас қылыш).

Сегіз қырлы, бір сырлы [сегіз қырлы]. а) *Жан-жақты, өнерпаз, шебер.* Сонымен бірге соғыс әрбір совет адамының *с е г і з қ ы р л ы, б і р с ы р л ы* өнерпаздығына, қайрат-жігеріне де үлкен сын болды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). ә) *Бесаспап, көрген-білген, түйгені мол.* Құрақпай, жасың үлкен, жаның құрбы, Ер едің көпті көрген *с е г і з қ ы р л ы,* Қызбенен жөнін тауып сөйлестіргін, Естідің ішімдегі барлық сырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). б) *Сан салалы, көпбейімді.* Жүргендеймін басында мен бір істің. *С е г і з қ ы р л ы* заводпын, Өндіріспін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сегіз өрім [өрме]. э т н. *Сегіз сана таспадан өрілген қалың, берік (қамшы).* Ұлтуған жүрек тоқтатып, орнынан тұрды да іргеде жататын әкесінің *с е г і з ө р і м* қамшысын алып, ауыз бөлмеге шықты (С.Мұратбеков, Жабайы.). Қолымда *с е г і з ө р і м* бұзау тіс, тобылғы сапты қамшы (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). *С е г і з ө р м е* бұзау тіс қамшысы бар, Сақауыңды кетеді бартылдатып (Қозы Көрпеш.).

Сегіз сай. э т н. *Төбесі сегіз бөлік болып тігілген (баскиім).* Съезде төрт аласа төбелі тобықты тымағы, сырмалаған алты сай найман тымағы, *с е г і з с а й* уақ тымағы бар (М.Әуезов, Абай жолы). Төрт сай тымақтардың төбесі төрт бөлек, *с е г і з с а й* тымақтардың төбесі сегіз бөлек теріден немесе киізден құралады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЕГІЗАЯҚ[1] з а т. з о о л. <лат. ostopoda> *Аяқ сияқты сегіз тармақты мүшесі бар теңіз жәндігі.* Мұхиттың *с е г і з а я ғ ы* балтырынан орап алып, өзінің дүлей күшімен түпсіз тұңғиыққа сүйреп әкетіп бара жатқандай сезінді (Н.Баяндин, Құм асты.).

СЕГІЗАЯҚ[2] з а т. ә д е б. *Қазақ өлеңіне Абай тыңнан қосқан әрқайсысы сегіз жолдан тұратын шумақ өрнегі. С е г і з а я қ* өлшемін, шумақтық өрнегін кейін Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов т.б. ақындар да пайдаланды (З.Ахметов, Таңд.).

СЕГІЗДІК з а т. **1.** *Көптеген елдерде қалааралық, халықаралық, сондай-ақ ұялы байланыс желісіне шығу үшін телефон түйметақтасынан терілетін сан.* Халықаралық байланыс желісіне *с е г і з д і к т і* теру арқылы шыға аласыз («Алматы ақшамы»). Алдын ала төленген «Tarlan card» карталары қалааралық/халықаралық

қоңыраулар мен үнділік терімді қолдайтын (бұғатталған *с е г і з д і г і* бар телефон, таксофон) кез келген телефон аппаратынан Интернет желісіне қатынас құруға арналған («Нұр Астана»). Қызықты әңгіме барысында уақыттың қалай зымырап кеткенін байқамай қалатын кездеріміз де аз емес. Тіпті кейде *с е г і з д і к* арқылы сөйлесіп отырғанымыз да ұмытылып кетеді («Ана тілі»). **2.** *Сегіз санының арабша таңбасына ұқсас иіліп келген белгі, сурет, пішін.* Есігін нықтап құлыптаған соң, кербездене қадамдарын санай басып, баспалдақтардан төмен қарай аяқтарымен *с е г і з д і к* жасай сыртқа шықты да, жүрісін өзгертпестен алға жүрді («Қаз. әдеб.»). Бірқатар балықшылар қармақбауға жалғанатын қалтқыны *с е г і з д і к* тәріздес етіп иіп, жіңішке жез немесе мыс сымнан жасап алады («Алматы ақшамы»). **3.** с п о р т. *Біріншіден бастап сегізіншіге дейінгі орындар сарапқа салынатын ширек финалдық жарыс немесе осы жарыста іріктелген спортшылар мен командалар.* Жігіттеріміз осы ойында жеңіске жеткенде, 1–8-орындар сарапқа салынатын ширек финалдық додаға шығатын еді. Қазақстан жеткіншектері үздік *с е г і з д і к к е* іліге алмай, 9–16-орындар сарапқа салынатын додада бақ сынауда («Алаш айнасы»). Алғашқы *с е г і з д і к* те осыны растады. Тек Бразилиядан жеңілген Чили қатардан шығып қалды («Ана тілі»). **4.** с а я с и. ж а ң а. ***Үлкен сегіздік***. *С е г і з д і к т і ң* мүшелері мен мемлекет басшылары бас қосқан үлкен жиынға ТМД елдерінің төрағасы ретінде Қазақстан Республикасының Президенті қатысты («Дала мен қала»). *С е г і з д і к к е* кірмейтін елдер қатарының жарнасы тағы да 2 млрд 300 млн-ды құрайды. Сарапшылар белгілегеніндей, жәрдем жинау деңгейіне байланысты қаражат сомасы 10 млрд долларға дейін көтерілуі тиіс («Айқын»). **5.** и н ф. *Сегіздік жүйеге қатысты таңба.* Өрнек *с е г і з д і к* 100 санын 4 таңбалы он алтылық санға түрлендіреді (Есептер). **6.** с ө й л. *Карта ойынындағы жетіліктен кейінгі қағаз.* – Қарғаның *с е г і з д і г і* бар ма қолында? (Ауызекі).

Сегіздік жүйе. и н ф. *Кез келген сандық мәліметтерді бірден сегізге дейінгі сандармен өрнектеу жүйесі.* Екілік, ондық, *с е г і з д і к*, он алтылық санау *ж ү й е л е р і* берілген (Информатика). Сондықтан қазіргі кезде ЭЕМ-де екілік, үштік, *с е г і з д і к*, он алтылық санақ *ж ү й е л е р і н* қолданады (Информатика).

Үлкен сегіздік [сегіздік тобы]. с а я с и. *Әлемдік экономикалық мәселелерді талқылау үшін үнемі басқосулар өткізіп отыратын АҚШ, Жапония, Германия, Франция, Ұлыбритания, Канада, Италия, Ресей сияқты сегіз ірі елдерден құралған топ, ұйым.* Осы жылдың 25–26 маусымында Хантсвилл қаласында (Канада) мемлекет басшылары мен *Ү л к е н с е г і з д і к* елдері үкіметінің саммиті болды («Айқын»). Алдағы аптада Петерборда *с е г і з д і к т о б ы н ы ң* немесе саясат әлемінде үлкен сегіздік деп аталған топтың саммиті өтеді («Егемен Қазақстан»).

СЕГІЗЖАҚ з а т. г е о м. <лат. octahedron> *Алты төбесі, он екі қабырғасы, сегіз қыры бар көпбұрышты геометриялық кеңістіктік фигура.* Берілген *с е г і з ж а қ т ы ң* диагоналы мен биіктігін, көлемін анықтаңдар (Геометрия).

СЕГІЗЖЫЛДЫҚ: сегізжылдық мектеп. п е д. *Оқу үдерісі сегізінші сыныппен бітетін орталау оқу орны.* Ондағы *с е г і з ж ы л д ы қ м е к т е п* үйін қайта салуды қолға алу керек (Б.Қожабеков, Көктөбе). Біз *с е г і з ж ы л д ы қ м е к т е п* болғандықтан, оларға үлгі берер дәрежеде болуымыз керек (Е.Қонарбаев, Түнгі от.).

СЕГІЗКӨЗ з а т. **1.** *Белдің төменгі тұсы мен жамбас сүйектерінің жалғасқан аралығы.* Өкпесі ауыра ма, бүйірі шаныша ма, *с е г і з к ө з і* сырқырай ма, әйтеуір бұлдыратып барады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ойбай, белім-ау, *с е г і з к ө з і м* сіресіп, қозғалтпай қалғанын қарашы (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *С е г і з к ө з д е н* мертігіп, оң жамбасы сынған (М.Хасенов, Нартәуекел). **2.** а н а т. <лат. sacrum> *Құйымшақ омыртқаларының бір-бірімен сүйектене байланысуы нәтижесінде түзілген сүйек. С е г і з к ө з д і* құрайтын омыртқалардың саны әртүрлі жануарларда түрліше болады (Қаз. тілі термин. Биология). *С е г і з к ө з* бел және құйрық омыртқаларының аралығында орналасып, омыртқа бағанын құрайды. *С е г і з к ө з д і ң* қан тамырлары мен жұлын жүйкелері шығатын тесіктері болады (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕГІЗМҮЙІЗ з а т. ө с. <лат. octoceras lehmannianum> *Қырыққабат тұқымдасына жататын төменгі жағындағы жапырақтары үлкен, жоғары жағындағылары кішілеу сопақша, гүлдері ұсақ, Иран мен Орта Азияда көп таралған біржылдық шөптесін өсімдік. С е г і з м ү й і з* наурыз-сәуір айларында гүлдейді (ҚСЭ).

СЕГІЗТАРМАҚ з а т. ә д е б. *Қазақ поэзиясында лирикалық өлеңдерде қолданылатын шумақ өрнегі.* Шәкәрім ақын «Ашу мен ынсап», «Өлген көңіл», «Ындынсыз өмір» атты өлеңдерінде *с е г і з т а р м а қ т ы* айқас ұйқастармен топтастырған (Әдебиеттану термин.).

СЕГІЗТАРМАҚТЫ с ы н. ә д е б. *Сегізтармақ үлгідегі, сегізтармақ сипаттағы, сегіз тар-*

мағы бар. «Сегізаяқ» атты өлеңде Абай *с е г і з т а р м а қ т ы* шумақ түрін өзінше өрнектеген, оның өз өлшемі бар (Әдебиеттану). Сонымен бірге қазақ поэзиясының *с е г і з т а р м а қ т ы* шумақ 7–8 буынды өлеңде қолданылып келеді (Әдебиеттану термин.).

СЕГІЗ-ТОҒЫЗ с а н. *Шамамен сегіз немесе тоғыз.* Бұл құбылыстың басы Қозыбақтан барымта алудан басталды. Содан кейін ағылтегіл болып, тоқтамай шығындап жатқан мал күйігі бар; егес бар; өштік-қастық қайрай түскен қиястық бар – бәрі топтанып келіп Бақтығұл мен анау *с е г і з-т о ғ ы з* жігіттің аттанысын жиілете берді. Әуелде бір алған, екі алған мал барымта деп аталып жүріп еді; аяғы білсе – барымта, білмесе – сырымтаға да ауыса бастады (М.Әуезов, Таңд.).

СЕГІЗІНШІ с а н. *Жетіден кейінгі, тоғыздан бұрынғы реттік сан.* Жетінші – діні таза диянатты, *С е г і з і н ш і* – залым емес, ойлар хақты. Тоғызыншы – пайғамбардың нәсілінен, Оныншы – мінезі артық шапағатты (Жүсіп Зылиқа). Күнінде *с е г і з і н ш і* қозғалысты, Сайманын соғысудың қолға алысты. Болған соң ту тігіліп, түзеліп сап, Барзудай шығарды олар жолбарысты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СЕДАЛЬГИН з а т. м е д. *Артрит, бас сақинасы, құяңда т.б. ауруларда ішетін дәрі. С е д а л ь г и н* – артритте, радикулитте, бас сақинасында, жүйкесі ауырғанда күніне екіүш рет ішеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.)

СЕДИМЕНТАЦИЯ [лат. sedimentum] з а т. э к о л. *Судағы не газдағы салынды қатты бөлшектердің ауырлық күшінің әсерімен тұнуы. С е д и м е н т а ц и я* тұнбалардың барлық түрлерінің пайда болуына (тұнба түзілуіне) себеп болады; суқоймаларда лайлық сапрокелдік шөгінділер түзіледі (Қаз. тілі термин. Экология). *С е д и м е н т а ц и я* гравитациялық өріс немесе центрден тепкіш күштер әсерінен сұйық не газ тәріздес дисперсиялық ортада дисперсиялық фаза бөлшектерінің қатты түйіршіктері, сұйықтық тамшылары, газ көпіршіктері шөгуі немесе қалқып шығуы (ҚҰЭ).

Седиментация алабы. г е о л. *Шөгінді жиналу алабы, шөгінді жиналатын немесе жиналған (геологиялық өткен кезеңдерде) сушара (қазіргі, бұрынғы).* Судың құрамы бойынша – тұздылығы қалыпты, тұзды сулы, тұздылау, тұщы, күкіртсутекпен залалданған *с е д и м е н т а ц и я а л а б ы* және т.б. болып сараланады (Қаз. тілі термин. Геология).

СЕДИМЕНТОГЕНДІК [лат. sedimentum – шөгу, тұну, грек. genesis – пайда болу]: **седиментогендік су.** г е о л. *Диагенез және катагенез стадияларында әр дәрежеде өзгерген (метаморфизмге ұшыраған) шөгінділермен бірге көмілген су. С е д и м е н т о г е н д і к с у* көбінесе суұстаушы таужыныстың нығыздалуы салдарынан онымен жанасатын басқа геологиялық уақытта шөгінденген қат-қабатқа өтеді, ал кейбір жерлерде қиманың төменгі бөлігінде шоғырланады (аса қойылтылған тұздықтар) (Қаз. тілі термин. Геология).

СЕДИМЕНТОГЕНЕЗ з а т. г е о л. *Шөгінділер түзілу үдерісі. С е д и м е н т о г е н е з* үш кезеңнен тұрады (ҚҰЭ). *С е д и м е н т о г е н е з* терминін литогенездің бастапқы сатысы ретінде Н.М.Страхов енгізген (ҚҰЭ).

СЕДИМЕНТОМЕТРЛІК: седиментометрлік талдау. г е о л. *Дисперсиялық жүйеде бөлшектердің өлшемі бойынша таралу функциясын табуға мүмкіндік беретін зерттеудің сандық әдістері, затты түйірөлшемдік талдаудың тиімді тәсілдерінің бірі. С е д и м е н т о м е т р л і к т а л д а у* екі класқа бөлінеді: жердің тартылыс күші өрісінде талдау және орталыққа тартылу, электр және т.б. күштер өрісінде талдау (Қаз. тілі термин. Геология). Геологияда қолданылатын *с е д и м е н т о м е т р л і к т а л д а у* бөлшектердің өлшемін олардың сұйық бағанасында (су үшін – гидравликалық ірілігі бойынша) шөгу жылдамдығы бойынша өлшеу принципіне негізделген (Қаз. тілі термин. Геология).

СЕДИМЕНТТІК: седименттік қабаттамалану. г е о л. *Қат-қабаттарға тән бітімдердің ішкі болмысы, яғни шөгінді таужыныстарға тән барша қабатшалардың, қабаттардың және қойнауқаттардың бір-бірімен қабаттала астасу пішіні* (Қаз. тілі термин. Геология).

Седименттік тұрақтылық. х и м. *Майдалық ортаның бүкіл көлемінде майдалық фазаның біркелкі таралуын сақтайтын, майдалық жүйенің қабілеті* (Қаз. тілі термин. Химия).

СЕЗ= е т. *Бір нәрсені іштей түсіну, сезім мүшелері арқылы аңғару, білу.* Бухгалтер бұл сөздің өз адресіне айтылғанын *с е з і п* отырса да, ештеңе дей алмады (Д.Қасенов, Ауыл.). Оның көңіл күйін көрмесе де *с е з г е н д е й,* осы кезде Борис отырған орнынан тұрып, Ерболдың қасына келді де, иығына қолын салды (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Әңгіменің не жайында екенін *с е з г е н* бала қабағын түйді (М.Дүйсенов, Ант).

Сезбей қалды. *Аңғармады, байқамады.* Амангелді бұл сырды *С е з б е й қ а л д ы* қапыда; Шабуылға қамданды Арыстандай ақыра (О.Шипин, Дастан.).

Түк сезбеді. *Ес-түссіз күйде болды, ештеңенің әсерін байқамады.* Сол күшпен талай бетпақ тойтарылды, Сыбағам кеткен жұртта қайтарылды. Тас болып ұйықтаушы едім *Т ү к т і с е з б е й,* Тастасам айтып-айтып айтарымды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Іші [іштен] сезді. *Біреудің сырын я әрекетін білді, аңғарды.* Себебін айтпаса да, Көктембайдың *і ш і с е з е д і* (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). – Сенің жай ғана монтажшы емес екеніңді *і ш і м с е з е т і н,* – деді Вася Скоробогатов (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Сыйластыққа не жетсін, – Оған айтар нендей дау, Құр *і ш і ң н е н с е з е с і ң,* Әттең, қолдан келмейді-ау! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СЕЗГІР с ы н. с ө й л. ***Сезгіш***. Торғай қанша *с е з г і р* болғанмен, жыланды көрсе болды абдырап қалады (Қ.Әжікеев, Жылан.). Солардан келе-келе жаны безген, Өмірде әлсіздігін әбден сезген. *С е з г і р* жан, нәзік көңілін азап алып, Жабырқап, жапан жүзді жалғыз кезген (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

СЕЗГІРЛІК з а т. с ө й л. ***Сезгіштік***. Мұны аударған жазушы Ғабдол Сланов, ал оны тіл білмейді яки көркемдік талғамы, *с е з г і р л і г і* жоқ деп ешкім де айта алмаса керек (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

СЕЗГІШ с ы н. *Бір нәрсенің рет-жөнін, байқағыш, аңғарғыш.* Ақын жүрегі *с е з г і ш* келеді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Әйел жанын әйел тез байқағыш, *с е з г і ш* қасиетімен сол кештің ертеңіне анасы Айнаш бірдеңені аңдағандай еріксіз қадала түсті (А.Байтанаев, Қансонар). Бұл өзі – кісі жанын *с е з г і ш,* психологияны аңғарғыш адам (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

Сезгіш мүртшалар. з о о л. *Буынаяқтылардың ауыз аппаратының (максиллалардың) жақ қармалауыштары. С е з г і ш м ү р т ш а л а р* дәм сезу қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕЗГІШТІК з а т. **1.** *Іштей түсіне қоятын байқағыштық, аңғарғыштық.* Әкесі де бұл баласының сондай *с е з г і ш т і г і н* өзге балаларынан артық санаушы еді (М.Әуезов, Абай жолы). Ар мен адамгершіліктің, еңбек пен ерліктің, махаббат пен достықтың, *с е з г і ш т і к* пен сергектіктің ұясы болған әйел жүрегінің діріліне не жетсін, шіркін! (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). – Нүреке, *с е з г і ш т і к* қулыққа жатпайды (С. Алдабергенов, Жаңару). **2.** п с и х. *Түйсінуге жалпы қабілеттілік. С е з г і ш т і к* филогенезде тірі ағзалар қоршаған ортаның факторларына, тікелей биологиялық мәні бар әсерлерге қатысы жөнінен сигналдық функция атқаратын осы факторларға жауап әрекет білдіре бастаған кезде пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ағзаның *с е з г і ш т і г і н* түйсінулердің негізінде ғана емес, әртүрлі психологиялық-физиологиялық процестердің өтулерінің өзгерулеріне қарап бағамдауға болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** п с и х. *Түйсіну табалдырығына кері пропорционал шама.* Абсолюттік және дифференциалдық (айырымдық) *с е з г і ш т і к* сараланады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С е з г і ш т і к* түрлерінің таптастырылуы түйсінулердің қазіргі таптастырылуларына сәйкес келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **4.** *Нәзіктік, тебіренгіштік.* Мына жүрек, мына көз, мына баста, Ненің барын біледі мына қасқаң... *С е з г і ш т і г і н* білдіріп алам ба деп, Тас жүрегін жасырар қына басқан (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕЗДІР= е т. **1.** *Байқату, аңғарту.* Тек өзі ғана әлсіздігін *с е з д і р і п,* Алпайға сонша бір жалынышпен мұңдана қарайды (Ә.Әлімжанов, Жаушы.). Ғылым адамы өзінің де көркем әдебиеттен хабардар екенін *с е з д і р г і с і* келген (Д.Досжанов, Дария). Автомобиль апатынан қаза болған досының Інісі мен қарт мүгедек анасын Бағу үшін сабақтан соң түнімен Ой қажытқан поездардың үнінен Алардай бар тынысын Станцияда қара жұмыс істейтін, Және ешкімге *с е з д і р м е й т і н* мұнысын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сал боп жатпай созылып, Мезі қылып бездірмей, Кеттің таңда көз іліп, Өлгеніңді *с е з д і р м е й* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2**. *Сезім мүшелері арқылы тітіркендіріп белгі беру.* Көзі көрмейтін жағдайда оның [құстың] алыстан *с е з д і р е т і н* мүшесі – құлақ (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **3**. а у ы с. *Ымишара арқылы белгі беру.* Ал, кәні!.. Жүру керек! Құламайды, әжесі, құламайды, Енді ешкімнен көмек те сұрамайды. *С е з д і р д і* ғой саусақпен «ұстама...» деп, Ұстағаның енді оған ұнамайды шағымды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЕЗДІРТ= е т. *Байқату, аңғарту.* Маржанкүлге, оның бірбеткейлеу мінезін *с е з д і р т і п,* ақылын айтып қоюшы еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Егер оны шын сүйсең, *С е з д і р т* жаным, сен оған. Ішке ғана сыр түйсең, Айықпассың жарадан (А.Шамкенов, Жайлау).

СЕЗДІРТУ *Сездірт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ешкімге *с е з д і р т п е у.*

СЕЗДІРУ *Сездір етістігінің қимыл атауы; байқату, аңғарту.* Ашылған құпияны адам баласына *с е з д і р у* әлі ерте екен (Т.Шаханов, Көгілдір.). Өзі де асығыс кетіп баратқанын және

көп сөйлесіп тұра беруге уақыты шақ екенін де *с е з д і р у г е* асықты (А.Байтанаев, Қайнар.). *С е з д і р у г е* батпадың ба, бала махаббатыңды? (Той әндері).

СЕЗУ *Сез етістігінің қимыл атауы.* Мұндайда кенет басқа түскен бақытсыздықты, ел басына туған қауіп-қатерді терең түсіну, *с е з у* зор қасиет екен ғой (Р.Хайруллин, Офицер.). Алқынған Жанай боранның ызғарын *с е з у д е н* қалды (С.Мұратбеков, Көкорай). Қара аю мен түлкі бұққан мына сайлы өлкеде Жалғыз емес екеніңді *с е з у* қандай мәртебе (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕЗІК з а т. *Бір нәрсеге күдіктенуден туған күмән, шүбә.* Жігіттер келгелі тырнақ астынан кір іздеп, күндесіне *с е з і к п е н* қарайтын еді (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Бойын сезік биледі. *Сезіктенді, күдіктенді.* Әртүрлі ойлар басын шырмаған Гүлжан *б о й ы н* әлдебір қандай *с е з і к б и л е п*, Кенбайдың әрбір қимылынан секем алғандай болады (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Сезік алды. *Күдіктенді, күмәнданды, шүбәланды.* Әлденеден *с е з і к а л ы п,* алда тұрған айқасқа әзірленгендей ителгі де жүнін жығып, екі қанатын сылбыратып жымиып келеді (С.Бегалин, Таңд.). «Ай, сенің шайтан мінезіңнен Зәуре бір нәрсені сезген ғой», деп Қайыр ішінен *с е з і к а л д ы* (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Сезік алған құландай. б е й н. *Бір нәрседен қауіптенгендей күймен.* Астындағы шаңқан бозының *с е з і к а л ғ а н қ ұ л а н д а й* құлағын оқыс тікірейте қалғаны жігіттің ой өрмегін үзіп жіберді (Ө.Қанахин, Таңд.).

Сезік туды. *Сезіктене бастады, күмән пайда болды.* Ерден мен туралы бірдеме деп жіберді ме екен деген *с е з і к т у д ы* оған (М.Дүзенов, Әке.).

СЕЗІКСІЗ с ы н. **1.** *Күмәнсіз, шүбәсіз.* Көңіл күйінің төмен тартатын тұстарында төртіншісінен таныш-тоят табатын. Талап-тәлкегі, тәлпіш-тотайлығы жоқ. Түбегейлеп түсінер, *с е з і к с і з* сезгір сұлуы. Бұлдануды білмес. Жаныңа дәру дарытар («Жас Алаш»). **2.** *Бәрінен бейхабар, алаңсыз.* Тек Алдаберген софы *с е з і к с і з.* Жасы үлкендігіне қарамастан жас мырзаның өз сөзін әрқашан осылай зейін қоймай салғырт тыңдайтынына зәбірленетін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

СЕЗІКТЕН= е т. *Әлденеден күдіктену, күмәндану, қауіптену.* Әйелінің дертінен шошып қалған жүрегі *с е з і к т е н і п,* ауруханаға қорқып барды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Жұқартып өзіңді-өзің, салма мұңға, Себепсіз *с е з і к т е н і п,* қалма сынға. Шелектеп төгіп-төгіп, толастайды Көкірек көктем бұлты далба-дұлба (К.Салықов, Жезкиік). *С е з і к т е н і п,* Сене алмай, Тұрады олар үңіліп, Көзім айтып қоярдай, Кетем үнсіз бұрылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЕЗІКТЕНДІР= е т. *Күдіктендіру, қауіптендіру.* Деревняға енеміз дегенде шуылдаған ит дауысы немістерді *с е з і к т е н д і р і п* қойды (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Нұрлан ешкімді *с е з і к т е н д і р г і с і* келмеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

СЕЗІКТЕНДІРУ *Сезіктендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ешкімді *с е з і к т е н д і р м е у*.

СЕЗІКТЕНУ *Сезіктен етістігінің қимыл атауы.* Бұл жалғанда адам баласының жан тыныштығын бұзуға бостан-бос *с е з і к т е н у д е н,* өзгенің бәрін өзіңе жау көруден қауіпті күш жоқ (І.Есенберлин, Алмас.). Құдықшы сан-сипат жер шұқып, сан рет су шығарса да, өмір бойы әлденеге *с е з і к т е н у м е н,* өзіне-өзі сенбеумен өтеді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

СЕЗІКТІ с ы н. **1.** *Әлденеден секем алған, күдікті, күмәнді.* Ожар, содыр Қарабай *с е з і к т і* ойларын Сейілге соқтыға айтты (М.Әуезов, Абай жолы). С *е з і к т і* көңілін біразға дейін бүккен Әйкен, жердегі суын іліп алып көтерді де, өзін күтіп тұрған Қалимаға жақын келді (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Ақтық демім бітер алдында саған үш ауыз ақыл сөзімді айтып кетейін. Біріншіден, *с е з і к т і* жерде сергек жүр, екінші, адам баласын мынау жақсы, мынау жаман деп былғама, үшінші, тас жұтсаң да тәуекелге бел байла, – деп үзіліп кетті («Қаз. әдеб.»). **2.** з а н. *Қылмысқа қатысты, кінәлі ретінде күдікті болған.* Тергеушінің кабинетіне келгесін, жандарм *с е з і к т і* баланың қалай қолға түскенін баяндады (К.Сейдеханов, Түркістан.). // з а н. *Қылмысқа қатыстылығы әлі дәлелденбеген, қылмыскер ретінде күдікті адам.* Кәсіпкерді қасақана өлтірген *с е з і к т і* ұсталды («Түркістан»).

Сезікті секіреді. *Күнәсі, айыбы бар адам жасырына алмайды, ұрының арты қуыс деген мағынада.* Қазақта *с е з і к т і с е к і р е д і* деген нақыл сөз бар. Бұлардың ісі жантәсілім алдындағы сойыс малдың соңғы тұяқ серпуі сияқты («Жас Алаш»).

СЕЗІКШІЛ с ы н. **1.** *Әр нәрседен секем алғыш, күмәнданғыш, күдіктенгіш.* Сабалақов сыртқа сыр шығармайтын *с е з і к ш і л* адам екен (М.Рашев, Бетің қисық.). Ханшаның бір сәт терезеге көз қиығын бұрғанын аңдап қалған *с е з і к ш і л,* сақ мінез төре (Б.Аманшин, Жар

мұңы). Мұндайда *с е з і к ш і л* келетін жігіттер болады. Олар әрі қызғаншақ, әрі жорымтал, аңдығыш (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Сезімтал, байқағыш, аңғарғыш. С е з і к ш і л* қыз ғой, сезімшіл, Ойменен шолған маңайды. Десек те: өжет, өзімшіл – Жабырқап демде мұңайды (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

СЕЗІКШІЛДІК з а т. *Сезімталдық, сезгіштік, сезімпаздық. С е з і к ш і л д і к т і ң* ашылды неден араны?.. Сенімге ұйып, жақсы үмітпенен жүргенде, Сорлы әкем сонда кетті ғой жаны жаралы... (Ә.Жәмішев, Сағым.). Бәрі қосылып сол бір кездің *с е з і к ш і л д і к* пен секемшілдік, қалтыраңтық елестерін көз алдымызға әкеледі («Қаз. әдеб.»).

СЕЗІЛ= е т. *Байқалу, біліну, аңғарылу.* Жапон жазушыларының бірден *с е з і л г е н* шынайы меймандастығына ырза көңілден достық жауап қайтардым (F.Мүсірепов, Достық.). Жүрегім ерімейді, езіледі, Әр нәрсе ойлағанға *с е з і л е д і* (Бес ғасыр.). Сауық та солай ұзарды, *С е з і л м е й* қалды таң атқан, Құлақ та не бір қызарды Құмарта жұтқан шараптан (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сезілмейтін активтер. э к о н. *Физикалық заттық нысаны жоқ, бірақ «сезілмейтін құндылық» сипаты бар және сол себепті фирмаға қосымша табыс әкелетін активтер. С е з і л м е й т і н а к т и в т е р г е* мыналар жатады: сауда таңбалары мен белгілері, өндіріс құпиясы, баспагерлік құқықтар, патенттер, басқару өнері, фирманың жақсы беделі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЕЗІЛУ *Сезіл етістігінің қимыл атауы.* Бұнда орнатылған елка жоқ, мереке салтанаты *с е з і л у* былай тұрсын, көңіл күйінде бір ақжарқын пейіл аңдалып жатса ғой (А.Байтанаев, Қансонар). Жаңа киімнің аты жаңа киім, үстіме қонымды да, денеге *с е з і л у і* де мүлдем бөлек (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Мұның қатерлі екендігі қазірдің өзінде едәуір *с е з і л у д е* (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СЕЗІМ з а т. **1.** *Сыртқы дүние мен құбылыстардың әсерінің нәтижесіндегі адамның ішкі жан дүниесіндегі көңіл күй құбылысы.* Ұлы Отан соғысында жеңіп шықтық. Әке жолы біздің патриоттық *с е з і м і м і з д і* шынықтыра түсті (І.Есенберлин, Алтын.). Ағайынымнан, туыстарымнан көрмеген жақсылықты сенен көрдім, дос ниетін, адалдық *с е з і м і н* сенен таптым (Б.Тілегенов, Аққайнар).**2.** п с и х. *Сыртқы тітіркендіргіштердің адамның сезім мүшелеріне әсерінен пайда болатын психикалық үдеріс.* Сезім мен пернені айыру керек. *С е з і м* саңылау мүшелеріміздің қолма-қол әсер алып, қозуынан пайда болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Түрліше түсінудің әсерінен пайда болатын түсінік, ұғым, ой.* Шағылмаған, ұғымтал қазақ халқына татар оқуы түкке аспайтын діни схоластикадан, адамның ойы, *с е з і м і* өркендеуіне бөгет жасайтын схоластикадан басқа ештеңе үйретпейді (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.). Қойлардың құлағындағы сырғаны Көшеков жолдастың қалай байқағаны бізді таңырқатып тастап еді, шаруашылық басшысы да сондай *с е з і м д е* қалған екен (М.Неталиев, Үлкен жол.). Өкінуге жағдайы келмеді, жөн беруге *с е з і м і,* ой-өрісі жетпеді (Б.Тоқтаров, Тауда.). **4.** *Көңілдің нәзік толқынысы еліпіп, ләззатқа батыратын күйі. С е з і м* – толқын дірілі, Бозторғайдың шырылы. Сезім – зәулім еменнің Бүршік жарған шыбығы (С.Мәуленов, Алыс кет.). **5.** а у ы с. *Ынтықтық, гашықтық, құмартушылық.* Сен өзіңсің, сен *с е з і м с і ң* мендегі Күмбірлетіп жіберетін кеудені. Домбыраның құлақ күйін келтіріп, Шертпегенін, тартпағаның жөн бе еді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ағалық сезім. *Аялаушылық, қамқор көңіл.* Ел газеті арқылы сіздің төл әдебиетімізге деген бұл ғажап қамқорлығыңызды жұртқа жариялауды жөн көрдім. *А ғ а л ы қ с е з і м м е н,* Әзімхан Нұршайықов («Егемен Қазақстан»).

Алапат сезім. п о э т. *Бойды алып, ақылды жеңетін күшті толғаныс.* Сауыққа бардым оны-мен салт мініп өзім, Қуаныш көрдім қайғы емес қарақат көзін. Бәйгенің келсе алдынан Құлагерге ұқсап, Бойымды менің алатын *а л а п а т с е з і м* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Асқақ сезім. п о э т. *Ұсақшылдықтан ада биік сезім.* Бөленіп бір *а с қ а қ с е з і м г е,* Толқытқан шақтарда бойды әнім, аруға дін аман кезінде Ескерткіш қоюды ойладым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Асыл сезім. п о э т. *Адамның қадір тұтып, ерекше қастерлейтін көңіл толғанысы.* Оның әр адамының жүрегінде ең *а с ы л с е з і м,* туған жерге деген жалынды махаббат лаулайды (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

Бал сезім. п о э т. *Қызықты да қуанышты көңіл-күй.* Көргенде ақ жүзіңді түледім мен, Сүймесем, адасармын тірегімнен. Еске алып бала күнгі *б а л с е з і м д і,* Сүйейін ернім емес, жүрегіммен (К.Салықов, Жезкиік).

Жалын сезім. п о э т. *Іші күйдіретін, шарпуы қатты, тез арада бойды билеп алатын сезім, қатты, толғаныс.* Қаланың келбетіне салды көзін, Тұтанды кеудесіне *ж а л ы н с е з і м,* Қазанда болса-дағы бірінші рет, Ұстады емін-еркін Әли өзін (О.Шипин, Дастан.).

Жан сезімі. *Жан дуниесі.* Осы ән арқылы Гауһар да бұған *ж а н с е з і м і н,* ыстық ынтығын айтып тұрғандай көрінді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ақынның *ж а н с е з і м і н* тербеткен өлеңдерінде аңшылық, ит, орман, су, құс жайында жиі айтылады (Ш.Айманов, Қыран.).

Жат сезім. *Бөтен ой, жаман ой.* Жорамал, *ж а т с е з і м д і* жояйыншы, Қасында бір күн жақын болайыншы. Еркіме естен танған жібер менің, Шөлдеткен шәрбатыңа тояйыншы (К.Салықов, Жезкиік).

Иіс айыру сезімі. б и о л. *Мұрын арқылы білінетін заттың иістерін түйсіну қабілеті, сезім мүшелері арқылы сырттан алынатын бес сезімнің бірі.* Оның құлақ бітісінің өзі де ерекше, құлағы сырттан көзге көрінбегенімен, қуысы кең, өте жітік естуге лайықтанып біткен. Бірақ олардың *и і с а й ы р у с е з і м і* өте тосаң («Егемен Қазақстан»).

Пәк сезім. п о э т. *Таза, кіршіксіз пейіл, көңіл.* Еленденсе бейнесі қазір мені, Тірі сурет *п ә к с е з і м* әзірледі: Кең далада көп жолдай қатпарқатпар Шәкен аға бетінде әжімдері (К.Салықов, Жезкиік).

Сәби сезім. б е й н. *Пәк, таза көңіл, бейкүнә күй.* Шығып елу елінен ара қонып, Алпысқа кеп қалсам да аға болып, *С ә б и с е з і м* тербеліп толқынында, Туған жерде кетемін бала болып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сезім биледі. б е й н. *Көңіл толғанысына бағынды, ақылын-ойын сезім басқарды.* Қанша күндер, Қанша жылдар босқа өткен! Қанша кештер *с е з і м б и л е п,* Ес кеткен! Кейін білдік, Кейін ұқтық, көп жайды... Мамық төсек қауіпті екен бөстектен! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сезімге енді [бөленді]. б е й н. *Көңіл толғанысына бой алдырды, ерекше күйде болды.* Қоюшы едім шаттығымды іркуді, Бақытқа ұқсас *с е з і м г е е н і п* біртүрлі. Қорып жүріп қойбүлдірген тергендей, Тердім сенің нәзік сөзің, күлкінді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *С е з і м д е р г е б ө л е н г е н д е* ең керім, Жүзімізге, көзімізге нұр ұйып. Гүл мен мұнар, кемпірқосақ еңбегін Бағалаймыз махаббаттан жымиып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сезім құрбаны. б е й н. *Сезімнің жетегінде кетіп, ішкі толғаныстарға бой алдырған адам.* Ажарын байқар асыл тас, Десеңдер қайда жыр мәні. Құпиясын жасырмас Ақындар – *с е з і м қ ұ р б а н ы* (К.Салықов, Жезкиік).

Сезім мүшесі. а) *Сыртқы дуниені, табиғатты танудың, құбылыстарды түйсіне білудің көзі.* Бұл кісінің негізгі с *е з і м м ү ш е л е р і* (көз, құлақ) кеміс болғандықтан, оның дірілдеу сезімі ерекше дамыған (М.Мұқанов, Бақылау.). Әрбір құбылыс, нәрсені қабылдағанда, барлық *с е з і м м ү ш е л е р і* қатынасса, олар туралы ұғымды толық еске берік сақтауға болады («Қазақст. мект.»). ә) а н а т. <лат. organum sensuum, лат. organon – мүше, sensuum – қабылдау, сезу> *Ішкі және сыртқы ортаның түрлі әсерлерін қабылдап, мидағы сезімтал талдау орталықтарына жеткізетін талдағыштардың шеткі бөлімі, рецепторлар.* Жануарлар ағзасындағы рецепторлар құрылысы жағынан күрделі болып келеді. Сондықтан оларды *с е з і м м ү ш е л е р і* деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Сезім оты. б е й н. *Бойды, ақылды жаулап алған қатты көңіл толқынысы, ессіз ғашықтық.* Айырылмай жиырма бестің жалынынан, Алпыстың қарайды асқақ адырынан. Ақылмен *с е з і м о т ы н* тұтастырып, Байсалды бір танбайды қалыбынан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жүрегімнің төріне әкеп *с е з і м о т ы н* тастадың, Содан болар өзің жайлы жиі ойлана бастадым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сезім толқыны. б е й н. *Көңіл тебіренісі. Т о л қ ы н ы* ойнап *с е з і м н і ң* Толғана сенен шыққанмын. Өмірімдей өзімнің Әліппеңді ұққанмын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сезімі оянды. б е й н. а) *Түсінігі артты, ой-санасы жетілді, көзі ашылды.* Елдің сана *с е з і м і о я н ы п,* досы мен қасын, пайдасы мен зиянын түсінуі айтарлықтай болып келеді (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Көңілінде ынтықтық, сүйіспеншілік пайда болды.* Толқытып құстар оралған, Құба тал кетті желбіреп. *О я н д ы с е з і м* жоғалған, Сағынған жүрек елжіреп (К.Салықов, Жезкиік).

Соқыр сезім. б е й н. *Ақыл таразысына түспеген, негізі жоқ наным.* Бірер минут бұрын Сыздықтың басына келген салқын ой енді аласұрып құтыртқан ыстық, *с о қ ы р с е з і м г е* жол беріп, жоғала бастады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). «Бұл неткен есімі елге запы мекен, Әлде бір *с о қ ы р с е з і м* аты ма екен», – Деп саған көп қараушы ем, Жанарымдай Жаутаңдап мұнай толқып жатыр екен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тәтті сезім. п о э т. *Рақат, ләззатты көңіл күй.* Шек бола ма қуанышта бұл күнгі, Жүрегімде *т ә т т і с е з і м* бұлқынды (Той әндері).

Ұлы сезім. п о э т. *Адам баласын жақсылыққа жетелейтін асқақ ой, терең толғаныс.* Нала бар түсте тарайтын, Бала бар іске жарайтын, Біреу бар *ц л ы с е з і м г е* Көзімен малдың қарайтын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұсақ сезім. *Күдікшілдік, күмәншілдік, ұсақ ойға салынушылық.* Күдік айтты: «Мұның бәрі далбаса, Қайтер едің оған ақыл қонбаса. Қыз ұсақтап кетер ме еді, егер де, *Ұсақ сезім* жетегінде болмаса» (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Сезімнің ұсағын* Санамен тұсадым. Жақсының ішіне Жиналар құса-мұң (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Фазыл сезім. п о э т. *Биік, кемел түсінік, адал, ұлы ой.* Шығыстың қос шолпаны – Мәншүк пен Әлия отаншыл *фазыл сезімге* қоса, отыз жетіде ұсталып кеткен әкелерін ерлік көрсеткен ақтап аламыз деп майданға кіргенін ендігі жерде ашып айтуға ықтиярлымыз («Жас Алаш»).

Іңкәр сезім. п о э т. *Ынтықтық, ғашықтық. Іңкәр сезім* қырандай ағындайды, Ағындайды, Зорлыққа бағынбайды. Табылады байлық та, абырой да, Сендей адам маған да табылмайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕЗІМДЕЙ с ы н. *Сезім сияқты, сезім тәрізді.* Жаз өмірін, мәз өмірін қысқартып, Бара жатыр, бара жатыр құс қайтып. Зымырайды менің бала кезімдей, Бір жалт етіп өте шыққан *сезімдей* (Т.Молдағалиев, Шақырады.)

СЕЗІМДЕР з а т. п с и х. *Адамның айқын білінген заттық сипаты бар және біршама орнықтылығымен ерекшеленетін эмоциялық күйіну-сүйінулерінің айрықша түрі.* Қалыптасқан нақты жағдайлардағы заттардың субъективтік маңызын бейнелейтін жағдаяттық эмоциялар мен аффектілерден өзгеше, *сезімдер* тұрақты уәждемелік маңызы бар құбылыстарды саралайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Сезімдердің* қалыптасуы – адамның тұлға болып дамуының қажетті шарты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СЕЗІМДІ с ы н. *Сезу қабілеті күшті, аңғарғыш, сезімтал.* Ат деген жарықтық, оның ішінде мына біздің Торалаяқ, шіркін, адамнан да *сезімді* ғой (С.Бақбергенов, Мен.). *Сезімді*, сергек туған көз ашықтың, Талантты талабы зор оттысы да. Ажал ма, арманда ма – қалай өлем, Білетін дәрігердің жоқ жақсысы да! (Ә.Найманбаев, Шығ.)

Көкірегі сезімді. а) *Көкірегі ояу, көзі ашық, санасы сергек.* Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды, ертегіні термек үшін. *Көкірегі сезімді*, тілі орамды Жаздым үлгі жастарға бермек үшін (Абай, Тол. жин.). ә) *Аңғарғыш, байқағыш, сезімтал. Көкірегі сезімділер* Дәрменнің көңіл күйін таныды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Нәзік сезімді. б е й н. *Үлбіреген, ұлпілдеген.* Таулардай берік төзімді, Гүлдердей нәзік *сезімді.* Жан еді ол сөзі үлгі, Жан еді ол өзі үлгі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СЕЗІМДІЛІК з а т. *Тез аңғарып түсіне білгіштік, сезімталдық.* Маңайдағы болып жатқандарды бұлжытпайтын қырағылық, ерекше көпшіл *сезімділік* Әубәкірдің қазіргі жайын бұларға әдемі танытқан (М.Әуезов, Қилы заман). Әдебиет сабағын жүргізетін оқытушы Гонсевский де Шоқанның алғыр, дүние тануға, әдебиет тануға *сезімділігін* ерекше ұнатып, үлкен ілтипат етеді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қазақ оқушылары Пушкин өлеңдерінің күшін, музыкасын, өмірлік мағынасын, *сезімділігін* түсінді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

СЕЗІМПАЗ с ы н. *Біле қоятын, сезімтал.* Сүйген жүрек көңгіш те, *сезімпаз* да болып келеді (С.Талжанов, Ұлдай.). Поездың бауыр жазып көсілер кезі болған-ды. Бірақ та *сезімпаз,* аямпаз машинист «Мынау жұрт арансыз қоштассыншы» деген оймен әдейі тежеуде болмағай (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

СЕЗІМПАЗДЫҚ з а т. *Сезімталдық, қалт еткізбей біле қойғыштық, тез аңғарғыштық.* Бізде күш, ықылас жеткілікті, жолдастар, іскерлік тек іскерлікке жетсін, оған *сезімталдық,* көрімпаздық қосалық (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Жүрек, жүрек! Досқа деген, жарға деген кіршіксіз жүрек, сенің *сезімпаздық,* аямпаздық қасиетіне дүниеде не тең келер (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

СЕЗІМ-СЕЗІКСІЗ с ы н. *Айналадағыдан бейхабар, ешбір күмәнді ойы жоқ.* Ал көзі... көзі дүниеде не бар, не жоғынан бейхабар, бейтарап, сол баяғы адасқақ, *сезім-сезіксіз* күйінде қала берді («Ана тілі»).

СЕЗІМСІЗ с ы н. **1.** *Еш нәрсе әсер етпейтін, түйсігі жоқ, ойсыз.* – Ой, *сезімсіз* мақұлықтар, бассаңдаршы шапшаң, – деп ашуланды Илько (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** а у ы с. *Қайырымсыз, мейірімсіз, енжар.* Жүрексіз, жансыз, суық тас, Отты, суды жуытпас. Мейлің жыла, мейлің күл, *Сезімсіз* жүрек сыр ұқпас (М.Хакімжанова, Таңд.). *Сезімсіз* әйел – иіссіз гүл (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жансыз, өлі, санасыз.* Өкініш өрт емес пе Табиғатты кім айтқан *сезімсіз* деп. Өзгеге еткен зорлығың ерте, кеш пе, Таппай қоймайды екенау өзіңді іздеп (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Тасжүрек, ойсыз адам.* Демеймін мен бәрінің де рухы – жетім, құны – кем, Серімін селкілдеген *сезімсіздің* түңілем («Рахмет самалы»).

СЕЗІМСІЗДЕН= е т. **1.** *Сезу қабілетінен айырылу.* Жүйке жүйесі *с е з і м с і з д е н г е н* екен (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Жүрегі қатаю, қатыгездену.* Олар Құдайға дөрекілікпен қарсы шығатындықтан, *с е з і м с і з д е н і п,* ар-ұяттарынан айырыла бастайды («Ислам өркениеті»).

СЕЗІМСІЗДЕНДІР= е т. *Сезім қабілетінен айыру.* Шылым организмнің қорек тілеген хабаршысы – тәбетті жояды, асқазан жолындағы аштықты білдіргіш нервтерді *с е з і м с і з д е н д і р е д і* (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

СЕЗІМСІЗДЕНДІРУ *Сезімсіздендір етістігінің қимыл атауы.* Медицинаның соңғы кездегі ірі табысының бірі анестезиология – *с е з і м с і з д е н д і р у* (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

СЕЗІМСІЗДЕНУ *Сезімсізден етістігінің қимыл атауы.*

СЕЗІМСІЗДІК з а т. *Сезімі жоқтық, түйсіне алмаушылық, түйсіксіздік.* Ақылды, тәсілқой, айтқыш болғанмен, өрескел бір *с е з і м с і з д і к* болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Оспанның кеудесінде ит өлгендей сасып-бықсыған арам өзімшілдікпен бірге, ерекше жақсы үйлескен бітеулік, *с е з і м с і з д і к* бар еді (М.Әуезов, Қилы заман).

СЕЗІМТАЛ с ы н. *Өте нәзік нәрсені тез аңғара қоятын, тез түсіне білетін, байқампаз.* Апам адамға да, малға да жаны ашып, үзіліп тұратын *с е з і м т а л,* қайырымды кісі еді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Қыз жүрегі тым нәзік болғанмен *с е з і м т а л* келетінін есті адамның бәрі біледі (Б.Дәулетбаев, Парыз). Танып тұрды көрмесе де бір-бірін, *С е з і м т а л* ғой нәзік жүрек құрғырың. Шал қарайды жөткірініп бұларға, Мен қараймын атылар деп кім бұрын (Е.Ибраһим, Көкше.).

Сезімтал жүйке ұштары. а н а т. <лат. receptores> *Жүйке талшықтарының соңғы сезгіш ұштары. С е з і м т а л ж ү й к е ұ ш т а р ы* жануарлар ағзасы сезім мүшелерінде орналасады (Қаз. тілі термин. Биология). Денедегі орналасу орындарына байланысы *с е з і м т а л ж ү й к е ұ ш т а р ы* экстерорецепторлар (көру, есту, дәм, иіс, тері сезімдері), интерорецепторлар (ішкі мүшелерде, қан тамырларында) және проприорецепторлар (тірек-қимыл мүшелерінде) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕЗІМТАЛДЫҚ з а т. **1.** *Сезгіштік, бірден біле қойғыштық, байқағыштық.* Ж.Саин марқұмның соңғы өлеңдері де сыршылдық, *с е з і м т а л д ы қ* пен ой-пікір байлығымен тартатын еді (С.Қирабаев, Октябрь.). Батырбаевтың айқас үстіндегі *с е з і м т а л д ы ғ ы* адам таң қаларлықтай (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек.). Тірі жанға сездірмейін деген құпия күдігінің дәл төбесінен түскен Қабекеңнің *с е з і м т а л д ы ғ ы н а* Бекарыс қайран қалды (З.Жәкенов, Таң самалы). **2.** б и о л. *Тірі ағзалардың ішкі және сыртқы ортаның алуан түрлі тітіркендіргіштерінің әсерін сезіну қабілеттіліктері. С е з і м т а л д ы қ т ы* анықтайтын физиологиялық механизмдердің негізіне сенсорлық жүйелер буынының динамикалық өзара әрекеттестіктері жатады (Қаз. тілі термин. Биология). *С е з і м т а л д ы қ т ы ң* негізін белсенді рецепторлар құрайды. Бірақ рецепторларға әсер ететін тітіркендіргіштердің бәрі бірдей қабылданып, сезім туғызады деуге болмайды (Қаз. тілі термин. Биология). *С е з і м т а л д ы қ т ы* жіктеудің негізіне белгілі бір рецепторлар белсенділігімен байланысты түйсіктің сапасы алынады (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** э к о л. *Ағзаның мекендеу ортасындағы тұрткіжайттар өзгерістеріне жауап қайтару қасиеті.* Жоғары дәрежелі *с е з і м т а л д ы қ* стенобионттарға тән (Қаз. тілі термин. Экология). Түр, жас, жыныс, жеке *с е з і м т а л д ы қ* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экология).

СЕЗІМТАЛДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Сезімталдық.*** Байрон маған аса мейірбандылық, *с е з і м т а л д ы л ы қ* көрсетті («Лен. жас»).

СЕЗІМШІЛ с ы н. *Сезгір, көп нәрсені түйсікпен білгіш.* Көбінше сыршыл, терең сезімді ақын болған Абайдың әндерінде де бір алуан сыршылдық, *с е з і м ш і л* күйшілдік айқын тұрады (М.Әуезов, Әр жыл.). Ол өзінің қайда құлап, қайда жығыларын алдын ала сезетін үркек, *с е з і м ш і л* (С.Бақбергенов, Мен.). Еркелеу, тентек, өзімшіл, Үйде бір биік төбе боп, Жүретін бала, *с е з і м ш і л,* Болыпты солдат Төребек (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

СЕЗІМШІЛДІК з а т. *Сезімге берілгіштік.* Лирикада ой мен сезім бірлесіп, терең қабысады. Оған тартымды күш-қуат дарытатын – алғыр оймен суарылған жалынды сезім. Өмір, дүние, адам тағдыры жайлы үлкен толғаныстан тумаған, жай *с е з і м ш і л д і к* поэзияны жандандыра алмайды («Қаз.әдеб.»).

СЕЗІН= е т. *Іштей түйсіну, ұғыну.* Қарағандыдағы ақын-жазушыларымыз жауапкершілікті қатты *с е з і н і п,* сын, өзара сын арқылы бір жағынан әлеуметтік міндеттерді мінсіз атқаратын болсын (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Өз қайғымды ұмытып, ана жанының азабын шын жүрегіммен *с е з і н і п* жатырмын (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Өзін адам сезінді. *Көңілі бір жадырап қалды, өз ісіне риза болды.* Баяғыда-ақ көңіл-

ге түйген мұны: Шын азамат – халықтың сүйген құлы. *С е з і н е с і ң ө з і ң д і* нағыз *а д а м* Бір адамға жәрдемің тиген күні! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Айқасып сумен, отпен де, Өтемін өмір тезінен. Жалғыз-ақ Еңбек еткен күн *Ө з і м д і а д а м с е з і н е м*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жеңіл сезінді. *Рақаттанып қалды.* Сол құстардың құйқылжыған сөздерін Қайталап та көрмегенмен өзге ерін, Жұпар ауа жұтқан шақта ән сіңген Құстай *ж е ң і л с е з і н е д і* өздерін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЕЗІНГІШ с ы н. *Сезімтал, аңғарғыш, байқағыш.* Үмітбай – біреудің жазғанын ауызша сынағыш адам, соның үстіне көркем түрде *с е з і н г і ш* адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). *С е з і н г і ш* жүрегім есіктен аттап кірген бетте-ақ үй ішін ала құйын кезіп өткенін бірден байқады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Шын ақын өзіне өзі сыншы болады, себебі өз осалдығын өзі *с е з і н г і ш* келеді (І.Омаров, Серпін.).

СЕЗІНГІШТІК з а т. *Тез түсіне қойғыштық, сезімталдық, аңғарғыштық.* Көп жылғы оқытушылық өмір Илья Яковлевичтің *с е з і н г і ш т і к,* сергектік, іскерлік қабілеттерін барынша ұштап, ұстартқан еді (Ф.Дінисламов, Сырлы көл). Ақынның ерекшелігі *с е з і н г і ш т і г і* мен тапқырлығында («Қаз. әдеб.»).

СЕЗІНДІР= е т. *Ұққызу, түйсіндіру.* Кейбір ата-аналар баланы шектен тыс еркелетіп, ол не сұраса, соны орындап және осының бәрін сол балаға әдейі көрсетіп *с е з і н д і р і п* істейді (Ш.Әміралиев, Әке.). Кезім жоқ сені ойламай көзімді ілген, Сені аңсап, елжіредім, егілдім мен! ...Ризамын тағдырыма сен арқылы, Махаббат деген күшті *с е з і н д і р г е н* (Ф.Оңғарсынова, Асау.). Керіліп кер маралдай көзі күліп, Жұмбағын жүрегімнің өзі біліп, Жаудырап қоштасарда қараушы еді Жаныма көктем нұрын *с е з і н д і р і п* (К.Әзірбаев, Таңд. шыг.).

СЕЗІНДІРУ *Сезіндір етістігінің қимыл атауы.* Дүниеде ата-ананы сыйламаудан жаман мінез жоқ, ол қылмыс! Сол қылмыстың шын мінін бала жүрегіне жеткізе *с е з і н д і р у* қажет («Қазақст. мект.»).

СЕЗІНТ= е т. *Ұқтырту, түйсіндірту.* Інісінің ұнамсыз ілгешек сөзі Сәулембайға бір жаман хабардың ызғарын *с е з і н т к е н д е й* (І.Қожабаев, Қансонар). Тағы да көтерілді таңғы мұнар. *С е з і н т і п* таң сұлуды, жаның ұғар (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

СЕЗІНТУ *Сезінт етістігінің қимыл атауы.*

СЕЗІНУ *Сезін етістігінің қимыл атауы.* Шыншылдық өмір тәжірибесінен, соны терең *с е з і н у д е н,* ойланудан туады (С.Қирабаев, Октябрь.). Бұл жерде әңгіме ұлтшылдықты өз елінің азаматы екенін *с е з і н у*, ел тағдырына патриоттық көзқараста қарау ұғымымен астастыру жөнінде болып отыр («Жас Алаш»). Иә, қарттар бар арғымағы арманнан, Жігерімен дүр сілкінткен даланы. Сұлулықты *с е з і н у д е н* қалған жан Бәрінен де қалады (М.Шаханов, Fасырлар.).

СЕЗІНУШІЛІК з а т. *Аңғарушылық, байқаушылық.* Мұнда талай жыл бойы жинақталған асқан шеберлік қана емес, сонымен қатар өз еңбегінің еліміз үшін маңыздылығын аса терең *с е з і н у ш і л і к* те бар (Тербеледі тың дала). Революциялың энтузиазм, жоғары саналылық, ұйымшылдық, өз басының тәртібі, азаматтықты және жалпы ұлттық мақтанышты *с е з і н у ш і л і к* жұмысшы табына тән («Қазақст. мект.»).

СЕЗІП-БІЛ= е т. *Іштей түйсіну, ұғып, аңғару.* Ешкім *с е з і п - б і л м е с т е й* Іннің аузын тас қылып, Жел де, Күн де тиместей, Қойдым таспен бастырып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЕЗІП-БІЛУ *Сезіп-біл етістігінің қимыл атауы.* Қас-қабағыңнан-ақ *с е з і п - б і л у* керек (Ауызекі).

СЕЗІС= е т. *Аңғарысу, байқасу, түсінісу.* Аңсап көріскен. Сұлтанмахмұт пен Көкшағыр іштей *с е з і с т і* де, бүгінгі күннің әлек-әрекетін сөз етіп кетті (Д.Әбілев, Арман.). *С е з і с і п* түсінгенін қас пен қабақ, Болатты балқытқандай отпен жалап, Қос мұңлық сырласады Гәккуменен, Жалынын махаббаттың жаспен қамап (Е.Ибраhим, Гәкку).

СЕЗІСУ *Сезіс етістігінің қимыл атауы.*

СЕИЛЗ: сеилз промоушн. к ә с. э к о н. *Қысқа мерзімге әрекет ететін жеңілдіктер беру (мыс., шегерім, сыйлықақы, тегін жеткізу немесе құрастыру, кепілдікті мерзімді ұзарту) жолымен тауарлар сатуды (қызметтер көрсетуді) ынталандыру арқылы көрінетін коммерциялық және шығармашылық идеяларды іске асыру қызметі. С е и л з п р о м о у ш н г а* сыйлықақы төлеу, сыйға тарту, конкурстар өткізу жолымен сауда делдалдары мен сатушыларды көтермелеу; таныстыру және тауарға немесе қызметтер көрсетуге ықыласын ояту үшін әлеуетті сатып алушыларға немесе өндірушілерге тауарлардың үлгілерін тегін тарату жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЕЙДЖ з а т. ә с к. *Америкалық әуе шабуылына қарсы қорғанысының жерүсті жартылай автоматты жүйесі. С е й д ж д і ң* радиоэлектрондық аппаратурасы әуе нысаналарын алыстан байқайтын радиолокациялық

станcылар кешенінен тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С е й д ж* жүйесі толық сенімді құрал бола алмайды деп есептеледі, өйткені оның жұмысын қарсыластық электр құралдары бұзуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СЕЙДІН с ы н. **1.** *Көңіл күйі көтеріңкі, айрықша жайдары, сергек.* Аттарымыз да сейдін, көңіл де *с е й д і н* (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Бұрқан – жігіттің боздағындай *с е й д і н* едің, бүгін қабағың қатыңқы ғой? – деп мырс етті (Ә.Көшімов, Лашын.). Бүгін бабындағы қырандай сергек, *с е й д і н* екен көңілі, сосын да алдын орамай, оны сырттан бақты (С.Ақтаев, Дала.). **2.** *Сергек, нық.* Терін үгіт алған жануар аяғын сергек, *с е й д і н* басады (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

СЕЙМУРИЯЛАР з а т. з о о л. *Қаңқа қалдықтары Солтүстік Американың палеозой заманы пермь кезеңінің жыныстарынан табылған, жойылып кеткен қосмекенділердің туысы. С е й м у р и я л а р д ы ң* денесінің ұзындығы – 1 м-дей. Бас сүйегінің және аяқтарының құрылысы ертедегі қосмекенділерге де, бауырымен жорғалаушыларға да ұқсас екендігін көрсетеді, қаңқа қалдықтары Солтүстік Американың палеозой заманы пермь кезеңінің жыныстарынан табылған (Қаз. тілі термин. Биология). *С е й м у р и я л а р* батпақты ормандарда тіршілік етіп, негізінен балықтармен қоректенген, 3 түрінің қалдықтары табылған (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕЙПІЛ з а т. *Қорған. С е й п і л* ішіндегі сарала шеріктері ... маңдайынан төрт елідей жерін тықырлап қырып тастайды (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

СЕЙСЕНБІ з а т. *Аптаның дүйсенбі мен сәрсенбі аралығындағы екінші күні.* Мәлік ана *с е й с е н б і д е* Ержанның үйінде қонақта болды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Апта жеті күннен, атап айтқанда: сенбі, жексенбі, дүйсенбі, *с е й с е н б і,* сәрсенбі, бейсенбі, жұма күндерінен құралады (ҚазССР тарихы).

СЕЙСЕП з а т. *Көрпені кірлетпес үшін қаптап қоятын, кигізілетін кездеме.* Онда екі ақ жайма, көрпенің екі *с е й с е б і,* екі орамал, утюг бар (Ж.Боданов, Малшы.). Күлөйлаш жеңгей қалың етіп төсек салды да, асты-үстімізді ақ *с е й с е п т е р м е н* орап тастады (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Моншаға түскен күні *с е й с е п т і,* көрпе қабын, жастық тысын ауыстыру абзал дейміз (Шопан сырласы).

СЕЙСЕПТІ с ы н. *Сейсеп кигізілеген, сейсебі бар.* Екеуіне *с е й с е п т і* екі атлас көрпе, жалтылдаған қызыл атлас тысты күмпиген-күмпиген екі жастық тастапты (Е.Мырзахметов, Медет).

СЕЙСМИКА з а т. г е о л. *Жер сілкінісі. С е й с м и к а ғ а* төзімді жаңа үй үш бұрышты етіліп, жапырақ тәрізді, болат пен бетоннан салынатын етіп жобаланды («Мәдениет және тұрмыс»). Комбинат 9 балды *с е й с м и к а* жағдайына төтеп беретін ірі панельдерді көптеп шығаруда (ҚСЭ).

СЕЙСМИКАЛЫҚ с ы н. *Жер сілкінісіне қатысты.* Гимназияның үйі Алматы маңындағы *с е й с м и к а л ы қ* жағдайды есептеп салынған (С.Мұқанов, Саяхат.). Теңіз түбіндегі мұнай кен орындарын зерттеу 1993 жылы «Қазақстан-каспийшельф» халықаралық консорциумын құрғаннан бастау алады.Консорциум 100 мың шаршы шақырым, яғни 26 000 қума шақырымнан астам жерде *с е й с м и к а л ы қ* зерттеулер жүргізді («Егемен Қазақстан»). Қатты жерді зерттеуде ең сенімді құбылыс *с е й с м и к а л ы қ* толқындарының тарауын зерттеу (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Сейсмикалық аудандастыру. г е о л. *Аумақты сейсмикалық белсенділігі әртүрлі аудандарға бөлу, ықтимал сейсмикалық қауіпті бағалау және картаға түсіру* (Қаз. тілі термин. Геология).

Сейсмикалық аудандау. г е о ф и з. *Сейсмикалық қауіптілігіне қарай жер сілкінуі байқалатын аймақтарды аудандарға бөлу. С е й с м и к а л ы қ а у а н д а н д а у* жер сілкінісі жөніндегі барлық деректермен сол ауданның геологиялық ерекшеліктеріне негізделеді (ҚҰЭ).

Сейсмикалық әсер. г е о ф и з. *Жер сілкінуінің жер бетіндегі сезілу қарқындылығы. С е й с м и к а л ы қ ә с е р* шартты бірлік, баллмен өлшенеді (ҚҰЭ).

Сейсмикалық барлау. г е о ф и з. *Серпімді толқындардың жер қыртысында таралу ерекшеліктерін, геологиялық құрылысын зерттеуге негізделген геофизикалық әдістер. С е й с м и к а л ы қ б а р л а у* шағылған және сынған толқындар мен пьезоэл. эффект әдістері арқылы жүргізіледі (ҚҰЭ). *С е й с м и к а л ы қ б а р л а у* үшін көбінесе қума толқындар қолданылады (ҚҰЭ).

Сейсмикалық станcылар. г е о ф и з. ***Сейсмикалық бекеттер*** *(жер сілкіну, күшті жарылыс т.б. қуатты қозғалыс көздерінің ошақтарынан бөлініп шыққан сейсмикалық толқындардың өтуінен пайда болған жер беті тербелістерін жазып, тіркеуге арналған сейсмикалық аспаптар мен қосымша жабдықтардың жинағы). С е й с м и к а л ы қ с т а н с ы л а р* әлсіз жақын

жерасты дүмпулерін, жергілікті әлсіз, жерасты соққыларын тіркейді (ҚҰЭ). Қазақстандағы алғашқы *с е й с м и к а л ы қ с т а н с ы л а р* Алматы қаласында ашылған, қазір 40-тан аса Сейсмикалық стансалар жұмыс істейді (ҚҰЭ).

Сейсмикалық төзімді құрылыс. г е о ф и з. *Антисейсмикалық құрылыс, сейсмикалық аудандa орналасқан үйлер мен гимараттарға жер сілкіну кезінде пайда болатын сейсмикалық (инерциялық) күштердің тигізетін әсерін ескере отырып жүргізілетін құрылыс* (ҚҰЭ).

Сейсмикалық шекара. г е о л. *Бір-бірімен жапсарласқан екі ортаның серпінділік қасиеттерінің күрт өзгеруінен нақтылы сейсмикалық толқындар туындайтын шартты шекара* (Қаз. тілі термин. Геология).

СЕЙСМОГРАММА з а т. г е о ф и з. *Жердің жоғарғы қабатының қозғалу жиілігін көрсететін, қағазға түскен ирек-ирек белгілер.* Жер қозғалған кезде маятниктің қаламы алдындағы жүгіріп тұрған қағаз лентаға ирек-ирек сызулар *(с е й с м о г р а м м а)* сызады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

СЕЙСМОГРАФ [грек. seismos – тербеліс, жер сілкінісі, grapho – жазамын] з а т. т е х. *Жердің жоғарғы қабатының қозғалысын жазып алатын аспап. С е й с м о г р а ф* деген құрал – өте сезгіш құрал (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Бұл толқындардың қандай жылдамдықпен өткенін *с е й с м о г р а ф* деген аппарат жазып тұрады (М.Маташев, Қара алтын.).

СЕЙСМОГРАФИЯ з а т. г е о ф и з. *Жердің жоғарғы қабатының қозғалысын сейсмографпен жазу ісі.*

СЕЙСМОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Сейсмографияға қатысты, соған тән.*

СЕЙСМОЛОГ з а т. г е о л. *Жер сілкінуін қадағалап, зерттеу жұмыстарын жүргізетін ғалым.* Ташкент станциясының *с е й с м о л о г т а р ы* жер сілкінудің күші төрт балл болғанын анықтады («Соц. Қаз.»). Біздің ойымызша, *с е й с м о л о г т а р д ы ң* мынаған назар аударғаны жөн сияқты: 1928 жыл да, 1948 жыл және 1968 жыл да күн белсенділігінің ең күшті болған жылдары («Соц. Қаз.»).

СЕЙСМОЛОГИЯ [грек. seismos – тербеліс, жер сілкінісі, logos– ғылым] з а т. г е о ф и з. *Жердің жоғарғы қабатының тербеліс қозғалысын зерттейтін ғылым.* Жер туралы ғылымдар бөлімшесінің институттары мен эволюциясы, *с е й с м о л о г и я ғ а* байланысты құпия құбылыстарды зерттейді («Білім және еңбек»). Қазақстан Республикасындағы *с е й с м о л о г и я* саласындағы зерттеу орталығы – Сейсмология институты болып табылады (ҚҰЭ). *С е й с м о л о г и я* жер сілкінісін және онымен байланысты құбылыстарды зерттейтін геофизика бөлімі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СЕЙСМОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Сейсмологияға қатысты, сонымен байланысты.* Еліміздің *с е й с м о л о г и я л ы қ* картасына сәйкес ол жерде 8 балдық жер сілкіну қаупі бар. («Жас Алаш»).

СЕЙСМОМЕТР [грек. сейсмо... – жер сілкінісі және ...метр – оқу] з а т. *Жер тербелісін зерттейтін құрал. С е й с м о м е т р* – жер қыртысының тербелісіне, қимылына байланысты жердің және ғимараттар бөлігінің қозғалысын өлшейтін аспап (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СЕЙСМОТЕКТОНИКА з а т. г е о л. *Геотиктониканың жер қыртысындағы құрылымдар мен үдерістердің сейсмикалық байланысын зерттейтін бөлімі. С е й с м о т е к т о н и к а* аумақтарды сейсмикалық аудандарға бөлу мен жер сілкіністерін болжау мүктаждары үшін сейсмикалық өлшемдерді анықтау және сейсмотектоникалық үлгілерді құрумен шұғылданады (ҚҰЭ).

СЕЙСМОТЕКТОНИКАЛЫҚ с ы н. *Сейсмотектоникаға қатысты.*

СЕЙСМОТҰРАҚТЫЛЫҚ з а т. г е о ф и з. *Нысандардың жер сілкінісінің салдарына төтеп бере алу қабілеті.* Алматы қаласының денсаулық сақтау және білім беру нысандарының *с е й с м о т ұ р а қ т ы л ы ғ ы н* күшейтуге республикалық бюджеттен 1 млрд. теңге бөлінді («Егемен Қазақстан»).

СЕЙФ [ағылш. safe] з а т. *Құнды заттар, құжаттар, бағалы қағаздар сақталатын, жанбайтын, ашылуы өте құпия болат немесе темір шкаф.* Олар қолғап киіп, *с е й ф т і* ашып, 150 мың сом ақша алғанда, бір жерде қолдарының ұштарын де тигізбей кетіпті (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Қаныш *с е й ф т е н* Жезқазған кен орны аймағының картасын алып, столына жайды (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Анау қабырғалардағы қымбат картиналардың арғы жағында ақша сақтайтын *с е й ф* тұрған шығар («Лен. жас»).

СЕЙІЛ з а т. *Бой жазып, көңіл көтеретін серуен.* Қырдағы *с е й і л д е н* қайтқан екі жас қаладағы құрбы-құрдас, ағайын-туысқан ортасына қайта келді (М.Әуезов, Қараш.). *С е й і л д е* қырық кісімен ханым жүрсе Алдынан қарақарсы кездей кепті (Батырлар жыры). *С е й і л д е* қой жайған бай сізді көрдік, Жасың үлкен екенсің, сәлем бердік (Батырлар жыры).

Сейіл құрды. *Қыдырып көңіл көтерді, сайрандады.* Бозбалалар шапқыласып, с *е й і л қ ұ р ы п* жүргенде жазғытұрымғы жылы жауын жауып кеп кетеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мәлике енді бір күн *с е й і л қ ұ р д ы,* Тамам қыз Мәликеге көп жиылды, Патшаның Сағит досты еске түсіп, бір күні нала қылып бек күйінді (Ғашық-наме).

Сейіл қылды. *Серуендеп қыдыру, сейілдеу.* Император патша хазіретінің биік мәртебелі күйеуі менен қызы *с е й і л қ ы л м а қ* үшін осы биылғы жыл дәлуде Мәскеу қаласына барыпты («ТУГ»).

СЕЙІЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің көлемі я саны азаю, саябырлап басылу.* Таң ата тауды бүркеген бұлт *с е й і л д і* (Д.Досжанов, Зауал.). Жұрт *с е й і л е* берген кезде кабинетке Досжан кіріп келді (А.Байтанаев, Жаңбыр.). Күзгі түн. Тұман *с е й і л д і.* Өлген жоқ Арман, қан ақты. Осы бір жандай мейірлі Арайлап жаңа таң атты (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Айығу, тарқау, тазару.* Өзі айтқандай, қой ішіне кірген соң уайым-қайғыдан да *с е й і л і п,* белін бекем буып алған (Р.Сармурзин, Мейірім). Сағыновтың бойы жеңілгендей, ұзақ жылдар бойы еңсесін басып, есін алып келген үрейден *с е й і л і п,* жаны рақат тапты (М.Дүзенов, Ақәже). Дастарқан басындағы азғантай көңілсіздік ұзамай *с е й і л і п* кетті (Т.Әбдіков, Күз.).

СЕЙІЛДЕ= е т. *Серуендеп бой жазу, көңіл көтеру, қыдыру.* Басқарма үйінің маңында, жидек арасында *с е й і л д е п* жүрген біренсаран пенсиядағы қариялар жүр (З.Қабдолов, Жалын). Шәмші келгенде Сұлтанмахмұт пен Шайбай *с е й і л д е п,* дөң асып кеткен кез еді (Д.Әбілев, Арман.). Үйге әлі де қайта қоймай, екеу-екеу боп *с е й і л д е п* әңгімелесіп жүрміз (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СЕЙІЛДЕН= е т. *Өзімен-өзі көңіл көтеру, бой жазып қыдыру.* Жан бар деп әдепкіде қыз ұқпады; Құлпырды ақ бетінде қызып қаны. Өзімен *с е й і л д е н і п* өзі ғана Сүйріктей саусақтарын қызықтады (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

СЕЙІЛДЕНДІР= е т. *Көңіл көтерту.* Үзіліс кезінде де Сахатбай біздің көңілімізді тауып, *с е й і л д е н д і р е* біледі (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

СЕЙІЛДЕНДІРУ *Сейілдендір етістігінің қимыл атауы.*

СЕЙІЛДЕТ= е т. *Қыдырту, бой жаздырту.* Келгелі бері Аяжанды Сарыекең бұл мотоциклмен ертеңді-кеш ауыл арасында талай зырлатып *с е й і л д е т к е н* (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Кеше Айнашты затонға өзі ертіп барып, моторлы қайыққа мінгізді, *с е й і л д е т і п* қайтты (М.Сүндетов, Құмда.).

СЕЙІЛДЕТУ *Сейілдет етістігінің қимыл атауы.*

СЕЙІЛДЕУ *Сейілде етістігінің қимыл атауы.* Жарастікі жөн *с е й і л д е у* болар, ал Аманқұл шынында аңшы, әжептәуір аты шыққан мерген еді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Таза ауада *с е й і л д е у,* үйықтау өте пайдалы (Б.Айтқожина, Бронхит.).

СЕЙІЛДІ с ы н. *Көңілді, қызықты, думанды.* Селдетіп өткен тасқындай. Серпіліп біраз тасасың. Сергітіп кеткен мас қылмай, *С е й і л д і* күндер жасасын! (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕЙІЛДІР= е т. *Кетіру, тарқату, тарату.* Баяндамасы жөніндегі хатшының күдікті ойын жарыссөзге шыққандар *с е й і л д і р е* бастады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Көз жауын алар көктем көрінісі Әйкеннің кеудесіне түнған шерін, ызасын *с е й і л д і р д і* (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

СЕЙІЛДІРУ *Сейілдір етістігінің қимыл атауы.*

СЕЙІЛТ= е т. *Тарқату, тарату.* Домбырашы ма едің? Қуанышым ішіме сыймай барады. Ағылтайын, *с е й і л т е й і н.* Домбыраның да Түрін бір көріп шертейін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ноян қайтканде ауыр ойды *с е й і л т і п* көп көңілін көтеру үшін Исатай мен Махамбет сарбаздарының көктемде Қарауыл-қожа сұлтанды қалай шапқанын баяндап отыр (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Таң самалындай *с е й і л т і п* күңгірт тұманды, Әкем де талай шырқаған тұрып бұл әнді. Білмейді әлем осыдан асқақ әуенді, Білмейді әлем осыдан асқақ ұранды (Е.Зікібаев, Аққу.).

СЕЙІЛТУ *Сейілт етістігінің қимыл атауы.* Бар қайрат батысты торлап, айықпай тұрған бұлтты *с е й і л т у г е* жұмсалып жатты (Ә.Ибрагимов, Нағыз). Ол мазасыздықты *с е й і л т у* үшін маған сіздің көмегіңіз керек (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

СЕЙІЛУ *Сейіл етістігінің қимыл атауы.* Кілең бір *с е й і л у* дегенді білмейтін ақ тұман қаптап тұр (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ол ұзақ ой, ащы уайымнан *с е й і л у* үшін отты төпеп жаға берді (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

СЕЙІЛШІ з а т. *Серуен құрушы, бой жазушы, қыдырушы. С е й і л ш і л е р* тобы топтан үзіліп, әр жерде бір шоғыр пайда болған (А.Сатаев, Дала.). Олар қойшының сөзіне кәміл сене қоймаса да, жергілікті басшылары сақтандырып, *с е й і л ш і л е р д і* тарқатуға қосты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

СЕЙІЛШІЛ с ы н. *Серуеншіл, сауықшыл.* Екі жас әсем жүлі болып, Қақпаға беттеп келеді. Келеді қарсы жүрт толып, *С е й і л ш і л* қандай ел еді (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

СЕЙІС з а т. **1.** э т н. *Жүйрік атты жаратып баптаушы, бапкер.* Еспанов Ұзақтың әкесі Сәтбайұлы Еспан *с е й і с* 1847–1947 жылдары өмір сүрген («Егемен Қазақстан»). Бәйгеге шабатын аттарға шабандоз балаларды мінгізіп, *с е й і с т е р і* жетектеп қыдыртып жүр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Керуен түйем арық, келіп ем кез, Кездестік жол үстінде сіз бенен біз. Өзіңдей анық *с е й і с* қолға түссе, Кәрінің жасармағы бір сұлу қыз (Айтыс). **2.** э т н. *Жүйрік атты танып білетін сыншы.* Шын *с е й і с т е р* ат қояр Желіде тұрған құлынға (Бес ғасыр.). Бар екен қарттар, бар екен *с е й і с* жігіттер, Бәрі де соның «Бұлан-қарадан» үміткер. Бабасы баптап ат жаратқан қазақтың, Қаршадай ұлы, бәйгеден озып, күліп кел! («Мәдениет және тұрмыс»). **3.** а у ы с. *Білгір, шебер маман.* Өнерден өмір серік босқа қалған, Біле алмас кімге қарай алақтарын. Ерте-кеш біз сендердің *с е й і с т е р і н,* Жазатын жандарыңның жолақтарын (Т.Ізтілеуов, Шәкірттерге).

СЕЙІТ з а т. к ө н е. *Әзірет Әлінің Бибіпатимадан тараған ұрпақтары. С е й і т т е р* оған өздері естіген қолайсыз лақапты ашып айтпай, тұспалдап әңгімеледі (Ә.Кекілбаев, Таңд.). Бұны әлденеге аян берген нышан ба деп, қасына *с е й і т т е р і н і ң* бірін шақырып алып сұрағысы келді (Ә.Кекілбаев, Таңд.).

СЕКАНС [лат. secans] з а т. м а т. *Тригонометриялық функциялардың бірі.* Тік бұрышты үшбұрыштың сүйір бұрышының *с е к а н с ы* деп гипотенузаның осы бұрышқа іргелес жатқан катетке қатынасын айтады (ҚҰЭ).

СЕКВЕСТР [лат. seguestro] з а т. э к о н. **1.** *Екі тарап та дәмеленіп отырған даулы мүлікті оның кімге тиесілі екені туралы дау шешілгенше үшінші тарапқа уақытша табыстау.* **2.** *Өкіметтің қайсыбір мүлікті (құралжабдықты) пайдалануға салған тыйымы немесе шектеуі.* Құрамын республикалық бюджетте заң шығарушы органдар, жергілікті бюджетте мәслихаттар айқындайтын шығын баптары *с е к в е с т р г е* жатпайды (Қаз. тілі термин. Экономика.). **3.** *Бюджеттің атқарылуы кезінде тапшылықтың белгіленген деңгейден асып түскен немесе кіріс көздерінен түсетін түсім қысқарған және көзделген шараларды ағымдағы қаржыландыру, яғни бюджеттің атқарылуы мүмкін болмаған жағдайларда қолданылатын арнаулы шаралар. С е к в е с т р* тетігі бюджеттің атқарылуы барысында оның тапшылығы шекті деңгейден асқан жағдайда енгізіледі, мұның мәнісі қаржы жылының қалған кезеңінде бюджеттің барлық баптары бойынша ай сайынғы шығынды тиісінше азайту қажеттігін білдіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЕКВОЙЯ з а т. ө с. *Жер шарының ең биік ағаштарына жататын, 3000 жылға дейін жасайтын мәңгі жасыл қылқанжапырақты ағаштар туысы.* Жалғыз түрі – мәңгі жасыл *с е к в о й я* (биіктігі 100 м-ден артық диаметрі 6–10 м). Калифорния тауларында өседі (Қаз. тілі термин. Экология). *С е к в о й я л а р* сәндік үшін Еуропаның саябақтары мен бақтарында, Қырымның оңтүстік жағалауында өсіріледі (Қаз. тілі термин. Экология).

СЕКВОЙЯДЕНДРОН з а т. ө с. *Мәңгі жасыл қылқанжапырақты ағаштар туысының бір түрі, діңі тік тұзу, биіктігі 100 м-ге дейін болатын, 2500 жылдай (кейде 3000–4000 жыл) жасайтын ағаш.* Бұл тұқымдасқа мәңгі жасыл ағаштардың тағы бір түрі – *с е к в о й я д е н д р о н* (мамонт ағашы) жатады (Қаз. тілі термин. Экология). Ең алып *с е к в о й я д е н д р о н д а р* «Секвойя» ұлттық саябағы (Калифорния) аумағында өседі (Қаз. тілі термин. Экология).

СЕКЕК е л і к. *Әрлі-берлі немесе жоғары-төмен секіргендегі қысқа қимылды білдіретін сөз.* Мазуркада жеңіл *с е к е к* те, шұғыл тоқтау да, «шпорлайтын» өкше қағулар да бейнеленген (Музыка жанры). // *Шошақай, жеңілтек.* Көңілі биік, сылқым маңғаз, *С е к е к* емес, ұрыншақ. Сұмдық баққан, бояу жаққан, Емес жанды қуыршақ (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Секек қақты. *Секеңдеді, секең-секең етті, ұшып-қонды.* Топ-топ болып дем алып жүрген адамдардың арасында пальма тиындары *с е к е к қ а қ т ы* (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Уызға тойғақ қозылар жусан-жусанның түбінде маужырап ұйықтап жатады, болмаса топ-топ боп *с е к е к қ а ғ ы п* жүреді («Білім және еңбек»).

СЕКЕК-СЕКЕК е л і к. *Әрлі-берлі немесе жоғары-төмен секіргендегі қайталама қимылды білдіретін сөз.*

Секек-секек етті. *Ербең-ербең етті, секеңдеді.* Көжектей *с е к е к-с е к е к е т і п* жортыға бара жатқан Қамқанай артына жалт бұрылды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Бір газик *с е к е к-с е к е к е т і п* өте берді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

СЕКЕКТЕ= е т. **1.** *Секең-секең ету, секек қағу.* Аты жоқ құс болады көкек деген. Алдында терезенің *с е к е к т е г е н* (Бес ғасыр.). Бір қызығы, Әділбай қарғаша қарғып, шоқақтап, жалғыз аяқпен *с е к е к т е п* келе жатты

(Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қоян *с е к е к т е п* барып, сонадай жерде шоқиып сәл отырды да, лезде зымырап бел асып кетті (К.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Шошаңдау, селтеңдеу.* «Ащы дауыстарды жұмсартыңдар, қалыптан артық қозғалып, *с е к е к т е п*, діңкелеріңе тигізбеңдер, денені салмақпен ұстаңдар!» – деп, Американың қай әкесі, қай тәрбиешісі балаға үгіт айтқанын естіңіндер? Әрине, жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Иә, баяғы *с е к е к т е г е н* екі қыз Ира мен Галя да, Дима да бәрі дін аман (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Ор қояндай секектеді. *Оргып, екпіндей шапты, жүйткіді.* Бір уақытта жалтақтап, *о р қ о я н д а й с е к е к т е п,* топ-топ киік құйрығын шұбылтып, түлкі, қарсақ, қасқырлар өтіп жатыр (Қаз. ертег.).

СЕКЕКТЕС= е т. *Бірге секектеу, секек-секек етісу. С е к е к т е с і п* күні бойы ойнайды екеуі (Ауызекі).

СЕКЕКТЕСУ *Секектес етістігінің қимыл атауы.*

СЕКЕКТЕТ= е т. *Секең-секең еткізу, секек қаққызу.* Сонда Едіге домбырасын қолына алып, екпіндетіп, екіленіп, ескектетіп, қалшылдатып, тарсылдатып, кекілік атып, *с е к е к т е т і п*, күннің күйін, нұрдың күйін соқтырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйелін қамшымен сабап жүрген ұр да жық тентек еркекке ұқсап Күнімайдың соңына түсіп алып, *с е к е к т е т і п* қуып барады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Ол терең ордың ішімен бір жоғары, бір төмен түсіріп, *с е к е к т е т е* жүгіріп жүрген жауынгерге телефонмен тапсырма беріп жатты (С.Бақбергенов, Қарға там.).

СЕКЕКТЕТУ *Секектет етістігінің қимыл атауы.*

СЕКЕКТЕУ *Секекте етістігінің қимыл атауы.* Жазғы шілдеде қыс қамын ұмытып шалғында *с е к е к т е у м е н* күнін өткізіп алған шегіртке «Мені асырап сақтай гөр» деп құмырсқаға бас ұрмап па еді (М.Рашев, Бетің қисық.).

СЕКЕМ з а т. *Күдік, қорқыныш, үрей.* Әкімгерейдің кескінінде, әсіресе үлкейіп кеткен үрейлі көзінде сұмдық *с е к е м* тұр (Ө.Қанахин, Дәмелі.). Оның көңілінде осылардың біреуі бірдеме дей ме деген *с е к е м* бар (А.Нұрманов, Аққу.). Тысқа шықты сөзге келмей екеуі, Қажымұқанның бар көңілде *с е к е м і.* Белді бүрген мығым молақ қолынан, Білінді оның Балуан Шолақ екені (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Секем алды [етті]. *Әлденеден сезіктенді, қауіптенді.* Құрықшылар тақалған сайын қашағандар *с е к е м а л ы п,* зыта жөнелуге дайын (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ақаңа түн ортасында суыт келген аудандық НКВД бастығының орынбасарын танып, *с е к е м а л д ы* (Ж.Мусин, Ақ алаң). Істерің кетті орныға талап еткен, Адамдай тәуекелің Мекке кеткен. Достарың мінезіңе болып разы Дүшпаның қайратынан *с е к е м е т к е н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СЕКЕМАЛ з а т. *Секем, әлдеқандай күдік сезім.* Болыс болғысы келуінде Ұлпанға ұнамайтын бір *с е к е м а л* қылаңдап қоятындай сезілді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

СЕКЕМДЕН= е т. *Әлденеден сезіктену, қауіптену, үрейлену.* Келіп ем бұл жиынға өктемделіп, Жүруші ем қу соқырдан *с е к е м д е н і п* (Бес ғасыр.). Күтпеген шақырудан Нариман әуелі *с е к е м д е н г е н* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Ыраш әжесінің өңінің қуаң тартып, көзінің өткірлене қалғанынан *с е к е м д е н е* бастады (М.Сүндетов, Ескексіз.).

СЕКЕМДЕНДІР= е т. *Қауіптендіру, сезіктендіру.* Ойламаған жерден душарласқан бұл жағдай бізді *с е к е м д е н д і р е* түсті (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Қан түкірудің өзі ең алғашында сырқаттың өзін де, айналасындағы адамдарды да көңілдерін *с е к е м д е н д і р і п,* ойға күдік, қорқыныш енгізеді (Шопан сырласы).

СЕКЕМДЕНДІРУ *Секемдендір етістігінің қимыл атауы.*

СЕКЕМДЕНУ *Секемден етістігінің қимыл атауы.* Ажалдан *с е к е м д е н у* жоқ тәйірі, Жыртады тозған бөздей отты айырып. Жау атқан қара бұлттай қорғасындар, Жатады жел қаңсытқан ақтай іріп (Е.Ибраһим, Жас.).

СЕКЕМДІ с ы н. *Үрейленген, сезікті, күдікті. С е к е м д і* көңілдің осындай аума-төкпе құбылулары кезінде өзіне таныс бір комсомол мүшесімен кездесіп еді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Зұлқарнайдың көңіл түкпірінде «мұны неге айтты... Неге айтты?» дегон *с е к е м д і* дүдамал үйтқып өтті (Н. Ахметбеков, Ақдала).

СЕКЕМДІК з а т. *Сезік туғызатын күмәндық, күдіктік.* Ақбибі жансыз өңімен бұрылып, алдындағы кесені қолымен алғанда ғана жұртқа соншама бір *с е к е м д і к п е н* шоли қарады (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). Қарияның жүзінде қыз сұрағына деген *с е к е м д і к* бар (М.Сүндетов, Ескексіз.).

СЕКЕМДІЛІК з а т. *Күдіктілік, сезіктілік, шүбәлылық.* Менің жай бұрылған назарыма ілесіп, қазір де оларға ілкі бір *с е к е м д і л і к п е н* қарап қойғанын байқадым (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.).

СЕКЕМСІЗ с ы н. *Секем алмайтын, бейқам, алаңсыз.* Оларға анау-мынауға мән бермей-

тін, сенгіш, *с е к е м с і з* кісі керек (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). Тіл қатады *с е к е м с і з,* Бұзбай жылы шырайды: – Асқа тәуір екенсіз, Сізге флот ыңғайлы (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

СЕКЕМШІЛ с ы н. *Әлденеден сезіктенгіш, қауіптенгіш, күдіктенгіш.* Мана қардай бораған оқтан оның жүрегі шайлығып, тым *с е к е м ш і л,* үркек болып кеткен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Аз күнгі адам айтқысыз азаптың өзі-ақ сәби жүрегін *с е к е м ш і л* де сезімтал етіп тастады (А.Бекбосынов, Ауылым.). Гүлпарша бәйбішенің ең жаман қасиеті тым *с е к е м ш і л* адам болатын (Р.Райымқұлов, Болат.).

СЕКЕМШІЛДІК з а т. *Сезіктене беретін күмәнданғыштық, күдіктенгіштік.* Асқар *с е к е м ш і л д і г і* үшін өзін-өзі іштей кінәлап алды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Көзден кетсе, көңілден өзге тартып кетеді емес пе, Дәулет төніп келген салқын ойды *с е к е м ш і л д і к п е н* сілкіп тастады (С.Бақбергенов, Кентау).

Секемшілдік оянды. *Секемдене бастады, күмәнданды.* Оның дауысында күдік, қимылында *с е к е м ш і л д і к о я н ы п т ы* («Қаз. әдеб.»).

СЕКЕҢ е л і к. *Әрлі-берлі немесе жоғары-төмен секіргендегі қысқа қимылды білдіретін сөз. // Селтеңдеген жеңілтектік.* Мұқажан ана екеуіне қарағанда *с е к е ң і* көп, аударылып қала жаздайды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Зәлу баласының Беркінмен дос болуына қуанбаса ренжімейді, себебі *с е к е ң м е н* жұмысы жоқ момын, сырмінез бала (М.Дүйсенов, Ант).

Секең етті [қақты]. *Секек қақты, секектеді.* Жексен кенет осы ойын Биғаным есітіп қойғандай, *с е к е ң е т і п,* шоршып түсті (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Төбе басында *с е к е ң қ а ғ ы п,* белдескен екі баланың күрестері байқаусызда төбелеске айналып кетті (С.Санбаев, Аруана).

СЕКЕҢДЕ= е т. **1.** *Секек-секек ету, секектеу.* Қалғып кеткен екен, көзін ашып алса, жарықтанып қалған көкжиекте *с е к е ң д е й* бүкірейіп алып көккұтан кетіп барады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Жаралы хайуан *с е к е ң д е п,* үйірінің артынан кетіп барады екен (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** а у ы с. *Селтеңдеу, шошаңдау.* Айтпақшы, бүгін дүкенде әлгібір *с е к е ң д е г е н* әдемі келіншек істейді (А.Жағанова, Еркежан).

СЕКЕҢДЕС= е т. *Бірге секеңдеу, секең-секең етісу.* Жүз жын-шайтан қосылып, *с е к е ң д е с і п,* ұлып, аңырап тұр ма дерсің (Б.Момышұлы, Москва.). Ол билесе, сен де биле, олармен бірге сен де *с е к е ң д е с* (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

СЕКЕҢДЕСУ *Секеңдес етістігінің қимыл атауы.*

СЕКЕҢДЕТ= е т. **1.** *Секең-секең еткізу.* Бала қылаң тайын ақсақ киікше *с е к е ң д е т і п* кезеңге шыға келді (Ә.Әбішев, Найзағай). **2.** а у ы с. *Селтеңдету, шошаңдату.* Нұрлы ауданға жиналысқа барса немесе жайлау араласа, Зейнекүлді *с е к е ң д е т і п* ертіп алатынды шығарды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

СЕКЕҢДЕТУ *Секеңдет етістігінің қимыл атауы.*

СЕКЕҢДЕУ *Секеңде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Секең-секең ету, секектеу.* Төрт қырлы доңғалақ салғандай, біркелкі жүрісінен *с е к е ң д е у і* көп (Д.Исабеков, Тіршілік.). **2.** а у ы с. *Селтеңдеу, шошаңдау.* Жеңілтек *с е к е ң д е у д і* жаны сүймейтін ол, жатақханадан орын алысымен, күні-түні бас көтермей емтиханға дайындала бастады (Ө.Қанахин, Жүрек.).

СЕКЕҢ-СЕКЕҢ е л і к. *Әрлі-берлі немесе жоғары-төмен секіргендегі қысқа қимылды білдіретін сөз.* Отырады торында Дыбыс берсең сасады. Шықса-ақ болды қолыңнан *С е к е ң с е к е ң* қашады. Үйренбеді ол маған Өзіне қанша күн ердім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СЕКЕР з а т. с ө й л. ***Шекер.*** Ол бұйра шайға *с е к е р* тастап, күміс қасықпен араластырып отырды да, жастардың жауабын тыңдайтындығын білдірді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Мырзалар баққан малынан Жая тұрып, жал жеген, *С е к е р* шайнап, бал жеген, Кереуетте отырып, Киімін кірсіз сәндеген (Ақберен).

Алуа секер. с ө й л. *Халуа, шекер.* Айналайын, айымыз, Алты қарын майымыз, Жеті қарын жентіміз, *А л у а с е к е р* қантымыз (Той әндері).

СЕКЕУ с ы н. *Жалғыз-жарым, бытыраған, жеке.* Табынының жиналуын күткен Кәрім шал *с е к е у* шыққан сиырларды қайырмақтап қойып, ауыл жаққа қайта-қайта қарап қояды (С.Ғаббасов, Ана.).

СЕКИ= е т. *Қозғалмай қатып қалу, селтиіп тұру.* Қолдарындағы сигареттерін қайда қоярға білмей бұлар *с е к и д і* де қалды (Ө.Қанахин, Жүрек.). Едіге осындай төбесі жайпақ, қия жартастардың бірінің үстінде *с е к и і п* арқар тұрғанын аңғарды (М.Мағауин, Қияда.). Айжан үріккен киіктей *с е к и і п* тұрып қалды (З.Шашкин, Сенім).

СЕКИІС= е т. *Селтиіп тұрып қалысу.* Кеше ғана «сүйдік, күйдік» деп қосылған жап-жас ерлі-зайыптылар қара көлеңке дәліздің бір қуысында бір-бірлерін көрмеген-білмегендей *с е к и і с і п* тұр (Ө. Қанахин, Жер бас.).

СЕКИІСУ *Секиіс етістігінің қимыл атауы.*

СЕКИЮ *Секи етістігінің қимыл атауы.*

СЕКӨНТ зат.сөйл. ***Секунд***. Бұлардыңөмірін жетік бақылаған ертедегі саятшылар мен қазіргі ғалымдардың байқауынша, саят құстары *с е к ө н т і н е* 11–12 метр жылдамдықпен ұшады екен. Ал лашын алатын жеміне төнгенде секөнтіне 75 метр жылдамдықпен әуені тіліп өтетін болған («Егемен Қазақстан»). Бірер *с е к ө н т т і ң* шамасында қаздарға жақындап келіп, қаршығаны серпіндетіп лақтырып жіберіп, дабылды қағып-қағып қалды (М.Әуезов, Қыр сурет.).

СЕКПІЛ з а т. **1.** *Бетке шашырап түсетін ұсақ-ұсақ қоңыр дақ.* Күн өткен сайын Кларанның бетіне *с е к п і л* пайда бола бастады (А.Сатаев, Ақын.). Жасы қырық бестер шамасындағы орта бойлы, бетінде жұқа *с е к п і л і* бар, иықты келген азамат (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Бетінің *с е к п і л і н е* қарап, тарғақ Жалғыз-ақ, бұрынғы майырларды бір-ақ белгімен: «сұлу майыр», «семіз майыр» деп немесе бетінің секпіліне қарап, тарғақ майыр десе, мынаның сыртқы түсі, түгі талай ат атауға өз-өзінен сұранып тұрушы еді (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** м е д. <лат. ephilides> *Адамның терісіне түсетін пигментті ұсақ дақтар. С е к п і л* тері жасушаларында пигмент меланиннің көп жиналуынан болады (ҚҰЭ). *С е к п і л* адамның бала кезінде пайда болып, жас ұлғая келе, көбіне 30-дан асқаннан кейін өздігінен жоғалады (ҚҰЭ).

СЕКПІЛДЕН= е т. *Бетке секпіл түсу.* Байтастың мына жауабын естіген кезде Рыжовтың *с е к п і л д е н г е н* сар шабдар өңі онан сайын бозарып, құр сүлдері қозғалып тұрғандай болды (С.Бегалин, Уақыт.). Өмірі ащы да емес, тәтті де емес, Көз алды әжімденсе артық емес. Ақ жүзі *с е к п і л д е н с е* арығаны, Қабағы қату болса налығаны (Т.Молдағалиев, Камила).

СЕКПІЛДЕНДІР= е т. б е й н. *Секпіл түсірту.* Бадырайған, ірі қалың жұлдыз көк жүзін *с е к п і л д е н д і р е* бастаған (Ж.Тәшенов, Алғашқы). Жапырақтың бетін *с е к п і л д е н д і р і п* сарғыш дақ басты дегенше, жақсы жеміс бермейді де («Қаз. әдеб.»).

СЕКПІЛДЕНДІРУ *Секпілдендір етістігінің қимыл атауы.*

СЕКПІЛДЕНУ *Секпілден етістігінің қимыл атауы.*

СЕКПІЛДЕУ с ы н. *Аздап секпіл түскен, шұбарлау.* Жақыннан қарағанда *с е к п і л д е у* жүзі тіпті сүйкімді көрінді (С.Мұратбеков, Дос.).

СЕКПІЛДІ с ы н. *Бетінде секпілі бар.* Оның сирек *с е к п і л д і* ақ бетіне қан жүгірді (F.Сланов, Дөң асқан). *С е к п і л д і* қарттың бұлшық еттеріне қатпар-қатпар қан қатқан (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

СЕКПІЛСІЗ с ы н. *Секпілі жоқ, бір түсті.* Біз басқармамыз айтулы жақсы деп мақтанбалық, сөйтсе де сабасына қарай піспегі, мінсіз жалғыз Құдай, *с е к п і л с і з* – жалғыз күн (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

СЕКРЕТАРИАТ з а т. ***Хатшылық*** *(мекеменің хатшылық жұмыстарын жүргізетін бөлім мен сондай бөлімдегі қызметкерлер тобы).* Облыстық комсомол комитеті бюросының және *с е к р е т а р и а т* мүшесі болып қызмет атқардым (Ш.Өтепов, Өшп. жалын.). Айтылған сөздерді жазып отыру үшін жиналыс *с е к р е т а р и а т* сайлап алады («Қазақст. комм.»).

СЕКРЕТАРЬ з а т. **1.** ***Хатшы*** *(мекеменің не ұйымның күнбе-күнгі істерін басқарып отыратын жауапты басшысы).* КПСС Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі, Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші *с е к р е т а р і* Д.А.Қонаев жолдастың айтқанындай, бұдан 20 жыл бұрын «тыңдағының бәрі де тұңғыш нәрсе» болды (Ө.Шеденов,.. Бүгінгі.). Партком *с е к р е т а р і* Бижамал, совхоз директоры Қанат, Бекарыс және бірсыпыра кісілер Қабекеңді күтіп отыр еді (З.Жәкенов, Таң самалы). Аудандық комсомол комитетінің *с е к р е т а р і* Жолдыбаев тап осындай кісі болып шықты (Б.Соқпақбаев, Қайдасың.). **2.** *Жеке адамның не белгілі бір ұйымның іс жұмыстарын жүргізетін қызметкер.* Жазба жұмысын *с е к р е т а р ь ғ а* тапсырып, Орынғали сыртқа шықты (М.Дүйсенов, Мейман.). Осы шақта алдыңғы бөлмеде отырған *с е к р е т а р ь* есікті ашып, директордың бөлмесіне кірді (Ұ.Бағаев, Жан.). Мен алты айдай сол кісінің өз *с е к р е т а р і* болып істедім (Н.Әбуталиев, Құрдас.). **3**. *Жиналыстың хаттамасын жазатын адам, хатшы.* Бүгінгі жалпы жиналыстың *с е к р е т а р і* болып Айсариев бекітілді («Лен. жас»).

Ғылыми секретарь. ***Ғылыми хатшы*** *(белгілі бір ұйымның не ғылыми мекеменің күнделікті жазба жұмыстарын жүргізіп отыратын жауапты қызметкер).* Ботаника институтының *ғ ы л ы м и с е к р е т а р ы* Ержанов он күнге Астанаға іссапарға кетіпті («Жас Алаш»).

СЕКРЕТАРЬЛЫҚ з а т. ***Хатшылық*** *(хатшыға тән, хатшыға қатысты қызмет).* Абдолла артынша Қызылорда округтік партия комитетіне *с е к р е т а р ь л ы қ қ а* сайланды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Әкем соғыстың нағыз қайнап тұрған кезінде *с е к р е т а р ь л ы қ* қызметте дүние салды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Сергазин 1950–1967 жылдарда журналда жауапты *с е к р е т а р ь л ы қ* қызмет атқарды («Қазақст. әйелдері»).

СЕКРЕТЕР [франц. secretaire] з а т. **1.** *Жоғары бөлігінде сөрешелері мен жәшікшелері бар жазу үстелі.* **2.** *Үстел есебінде пайдалануға болатын ашылмалы немесе суырмалы тақтасы бар шағын кітап шкафы.*

СЕКРЕТОРЛЫ: секреторлы жасушалар. б и о л. *Өздерінен арнайы бөлінді бөліп шығаратын безді жасушалар, гландулоциттер. С е к р е т о р л ы ж а с у ш а л а р* біржасушалы және көпжасушалы, экзокринді және эндокринді бездердің секреторлы соңғы бөлімдерін құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕКРЕЦИЯ [лат. secretio] з а т. **1.** г е о л. *Тасшемен, тау жыныстарындағы қуыстардың кристалдық немесе коллоидтық заттармен толуынан қалыптасқан қоспа. С е к р е ц и я н ы ң* орта бөліктерінде талшықты агрегаттар, кішігірім қуыстарда друза түріндегі кристалдар, іркінді түзілімдер байқалады (ҚҰЭ). *С е к р е ц и я* көбіне мұражайлар үшін бағалы коллекциялық материал болып табылады (ҚҰЭ). **2.** б и о л. *Ағзадағы бөліндінің бөліну күрделі үдерісі. С е к р е ц и я* бес кезеңнен тұрады: 1) бөліндіні түзуге керекті заттардың қан тамырлары арқылы тасымалданып, гландулоциттерге сіңірілуі; 2) гландулоциттерде сіңірілген заттардан секреттің түзілуі т.б. (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕКСЕН с а н. *Жетпіс тоғыздан кейінгі есептік сан.* Жігіттер Ысқақ пен Бержабайды ортасына алып, *с е к с е н* шамалы адам кейін қайтты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жапон мектептерінде түр-түс пен бояулар әлемін тәрбиелеудің жолға қойылғанына *с е к с е н* жыл болыпты (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Шамамен айтқанда, *с е к с е н* шақырым жол жүріп, сол күні түн ортасы ауа әжесіне жетті (М.Мырзақұлов, Ақын).

СЕКСЕНІНШІ с а н. *Сексен санының реттік түрі.* Өткен ғасырдың *с е к с е н і н ш і* жылдарында жылқы заводтарының басқармасы Торғай мен Қостанайда мемлекеттік жылқы конюшнияларын ашқан (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.).

СЕКСЕУІЛ з а т. ө с. <лат. haloxilon> *Діңі мен бұтақтары бұраң-бұраң боп келетін, құмды жерлерде өсетін, шөлге төзімді, морт сынатын жапырақсыз қатты ағаш.* Қазақстан мен Орта Азия республикаларында кең таралған *с е к с е у і л* де жапырақты қатты ағаш тұқымдарына жатады (М.Ахметов,.. Егін қорға.). Қойлыбайдың: «Қобызды бәйге басталарда *с е к с е у і л г е* байлап қой» дейтіні де поэмада дәл қалпында алынған (М.Жұмабаев, Шығ.). Сирек *с е к с е у і л* өскен құмды шөлдерді мекендейді (Қазақст. қызыл кітабы).

Сексеуілдің шоғындай. б е й н. *Қызарып, маздаған; ыстық.* Болғанмен жолдасы жоқ жалғыз өзі, *Ш о ғ ы н д а й с е к с е у і л д і ң* жайнап көзі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Тиіп кетсе күйдірген *с е к с е у і л д і ң ш о ғ ы н д а й* (Жамбыл, Шығ.). Алқызыл *ш о ғ ы н д а й* сұр *с е к с е у і л д і ң,* Қызуы басылмайды кеште күннің. Жатады қатар қонған ауылға ұқсап Теңкиген жоталары текше құмның (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СЕКСЕУІЛДЕЙ с ы н. *Сексеуіл сияқты берік, қатты.*

Сексеуілдей қатып қалған [қатты]. б е й н. ***Сіерскен***. Мынауың *с е к с е у і л д е й қ а т ы п қ а л ғ а н* бірдеме екен ғой! – десті біреулер (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СЕКСЕУІЛДІ с ы н. *Сексеуілі бар, сексеуілі көп.* Ыздиған шөл даланың тұяқтысы мен тырнақтысы да мекен жаңалап, *с е к с е у і л д і,* ықтасынды құм өлкесіне жиналады (С.Елеубаев, Ойсыл қара). Тышқандар індерін көбінесе құмды, *с е к с е у і л д і* жердегі төбешіктің бір бетіне ұзыннан-ұзақ жалғастыра салады (Аса жұқпалы ауру.). Сексеуілді Тобылғылы Нұрадан, *С е к с е у і л д і* жырадан, Баялышты құмайттан Бүлдіргенді шыңайттан. Жалғыз шауып жол шекті (Қобыланды батыр).

СЕКСЕУІЛШЕ үс т. *Сексеуіл тәрізді, сексеуілге ұқсас.* Жердің бір қатты қозғалған кезінде жарылып кеткен болу керек, тастары *с е к с е у і л ш е* сынипты (А.Әбішев, Терең тамыр.).

СЕКСИ= е т. *Ебедейсіз боп, селтиіп көріну.* Айдары *с е к с и г е н* тоғыз жасар Тінікей өрімделген көйлегін қос қолдап қысып, бүйірі жалт етіп, жаман тоңқаймадан атып шықты да, Жамалдікіне қарай зыр қағып жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екінші сәуле ұшты да, Барып түсті қоянға. Шаттықпенен секірді *С е к с и і п* құлақ қоянда (М.Жұмабаев, Шығ.). Ешкі бақтым, амалсыз еңіреп бақтым, Шоқайменен тағалы аттай шаптым. Тасқа шығып *с е к с и і п* қарап тұрып, Домбырамен ән салып таңдай қақтым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

СЕКСИТ= е т. *Селтиту.* Мынаны *с е к с и т і п* ат үстіне мінгізгенше... пар өгізді беріп жер жыртқызсақ, осы өңірдің тандырын түгел қопарар еді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). – Албастының басы сияқтандырып *с е к с и т п е й,* ана шашыңды жинашы, шырағым (М.Иманбаев, Жеткіншек.).

СЕКСИТУ *Сексит етістігінің қимыл атауы.*

СЕКСИЮ *Секси етістігінің қимыл атауы.*

СЕКСТЕТ з а т. м у з. **1.** *Алты адамнан құралған музыканттар тобы.* Ансамбль деген сөз белгілі бір әнді орындауға қатысатын адам-

дардың санына байланысты: дуэт (екеу), трио (үшеу), квартет (төртеу), квинтет (бесеу), *с е к с т е т* (алтау) («Лен. жас»). **2.** *Алты дауысқа немесе алты аспапқа арналып жазылған музыкалық шығарма.* ≈ Ерекше *с е к с т е т.*

СЕКСТИЛЛИОН [франц. sextillion] з а т. м а т. *Бір және 21 нөл арқылы өрнектелетін сан, яғни* 10^{21} *сан.* Кейбір елдерде (Англия, Германия) 10^{36} саны да *с е к с т и л л и о н* деп аталады (ҚҰЭ).

СЕКСОЛОГИЯ [лат. sexus – жыныс, logos – ілім] з а т. м е д. *Жыныс қатынасын және оның физиологиялық, патологиялық ерекшеліктерін әлеуметтік және психологиялық жағынан кешенді қарастыратын ғылым. С е к с о л о г и я* терминін 1907 ж. ең алғаш Блох (I. Bloch) қолданды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СЕКСОПАТОЛОГИЯ з а т. м е д. *Жыныстық қатынастың функциялық аспектілерін қарастыратын клиникалық медицина саласы. С е к с о п а т о л о г и я д а* сонымен қатар адамның жеке басының ерекшеліктері мен әлеуметтік жағдайлары қарастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С е к с о п а т о л о г и я н ы ң* негізгі мақсаты – диагностикалық әдістерді талдап-белгілеу, жыныс ауруларының алдын алу және жол бермеу, ондай ауруларды емдеу (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СЕКСІЗ: сексіз адам. с ө й л. ***Сиықсыз адам.*** «Нағылған *с е к с і з а д а м,* – деп, Жүрісі мұның жаман», – деп, Шақпағын Тасыр шағады. Мылтығына қыстырып, Ақ білтесін қағады (Бабалар сөзі//Шора батыр).

СЕКТА з а т. *Бір діннің ішінен бөлініп шыққан, сол дінге қарама-қайшы өзіндік ауытқушылығы бар діни топ.* Бүгінде қаптап кеткен *с е к т а л а р,* біріншіден, заңдық шектеудің жоқтығынан, екіншіден, мемлекеттің зайырлы атануын оңтайлы пайдаланып, саясаттарын ашық түрде жүргізетіндей жағдайға жетті («Түркістан»). Алайда түрлі-түрлі дінбұзарлар біздің ұл-қыздарымызды, аға-іні, апа-қарындастарымызды дуалап, еліктіріп, *с е к т а л а р ы н а* тартқанына, бізді іштен ірітіп, қоғамдық тұрақтылықты бүлдіре бастағанына көңгіміз келмейді («Жас Алаш»).

СЕКТАЛЫҚ с ы н. *Бір діннің ішіндегі ауытқушылығы бар діни топтарға тән, соларға қатысты.* Заңды түрде тіркеліп, жұмыс істеп жатқан бұл діни құрылымдардың қызметінде заңнан алабөтен ауытқушылық жоқ дегенмен, христиан дінінің кейбір *с е к т а л ы қ* ағымдары мүшелерінің үй-үйді аралап, тегін діни әдебиет ұсынатын жағдайлары ішінара болса да ұшырасып қалады («Егемен Қазақстан»).

СЕКТАНТ з а т. *Секта мүшесі.* Ғылымға қарсы күрестің жаңа тәсілдер ішінде, шіркеу қызметкерлері мен *с е к т а н т т а р* жеке ғалымдардың діншілдігіне арқа сүйейтін әдісті пайдаланып жүр (З.Мұқашев, Кейбір ғалым.). Осы себептен көпшілік *с е к т а н т т а р* икондарға қарсы болды (Семья тәрбиесі).

СЕКТАНТТЫҚ с ы н. *Бөлінушілік, ауытқушылық.* Дегенмен, әдебиеттік *с е к т а н т т ы қ п е н* серпінді күрес алпысыншы жылдардағы қаламгерлік ұрпақтың шығармашылық ізденістерінен қуаттырақ байқалды (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

СЕКТЕН= е т. *Тартыншақтану, жүрексіну.* Інісі айтты: *С е к т е н б е,* жүрексіме. Әкем сізді шығармай қойғаннан соң, Жараймын ба деп келдім бір ісіңе (Шәкәрім, Өлеңд.). Әй, батыр, бұл сен айтар сөзің емес, Уайым қып *с е к т е н е р* кезің емес. Келер істі жалғыз-ақ Алла білер, Ол сенің өлшеп сатар бөзің емес (Шәкәрім, Өлеңд.).

СЕКТОР [ағыл. sector] з а т. **1.** м а т. *Шеңбердің екі радиуспен және доғамен шектелген бөлігі. С е к т о р* доғасындағы көрсеткіш бойынша, тап сол бақылау кезінде шырақтың горизонт үстіндегі биіктігі қанша екенін санап білуге болады (Астрономия). **2.** ә с к. *Тарамдап көрсетілген сызықтармен шектелген шеп.* Қалай қарай ататындарыңыз анық көрінбейді, әрбір пулеметчик атыс *с е к т о р ы н* айқын көріп отыруға тиісті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Негізгі ату с *е к т о р ы* атыстың ең жауапты бағытын қамтиды (ҚСӘ). **3.** *Мекеменің не ұйымның бір бөлімі.* Тәрбие мекемесіне қатысты тәрбие *с е к т о р ы,* оқыту секторы және т.б. болуы ықтимал (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Орыс әйелі сол Айсұлумен бірге облпотребсоюзда бір *с е к т о р д ы ң* бастығы екен (С.Сейфуллин, Шығ.). 1932 жылы Совет үкіметінің шешімімен Қазақстанда СССР Ғылым академиясының базасы құрылды да, оның құрамына екі *с е к т о р* – ботаника және зоология *с е к т о р л а р ы* енді (Ж.Бейсенбаев, Шоқан.). **4.** *Шаруашылықтың мемлекетке не жекеменшікке тән бөлігі.* Ауыр электр жабдығын жасайтын бұл завод мемлекеттік *с е к т о р г а* қарасты (Т.Ахтанов, Үндістан.). Бұл қарсаңда Парламентте халықтың әртүрлі әлеуметтік жіктерінің, экономиканың жеке және мемлекеттік *с е к т о р ы* өкілдерінің мүдделерін білдіретін партиялық фракциялар мен депутаттық топтар құрылған болатын («Егемен Қазақстан»). **5.** и н ф. *Пішімдеу кезінде қатқыл немесе иілгіш дискіде жасалған центрлес жолшықтардың біреуінің сегменті, магниттік*

диск бетіндегі концентрлік шеңбер бойын қуалай орналасқан сызықжолға жазылатын ақпараттың негізгі бірлігін (ең аз көлемін) сақтайтын оның бір бөлігі. С е к т о р д ы ң стандартты көлемі 512 байттан құралады да, олар 1-ден бастап нөмірленеді (Қаз. тілі термин. Информатика). Иілгіш дискілерде 15, 18, 36 *с е к т о р*, ал қатты дискілерде 90 не одан да көп секторлар болады. Ең аз физикалық адрестелетін жад бірлігі (Қаз. тілі термин. Информатика). **6.** г е о г р. *Географиялық белдемділіктің әртүрлі құрылымымен өзгешеленетін материктердің ірі бөліктері.*

СЕКТОРЛЫ с ы н. *Секторы бар, секторлардан құралған.* Бірнеше *с е к т о р л ы* мекеме екен («Ана тілі»).

Секторлы жапқыш. с у ш а р. *Су деңгейі мен арынды су беру және оны әкетуді реттейтін құрылғы түрлерінің бірі. С е к т о р л ы ж а п қ ы ш т а р* негізінен гидроэнергетика, жер суландыру және т.б. салаларға қатысты салынған бөгеттерде қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ з а т. ә л е у м. *Діннің қоғамнан бөліну, діни құндылықтардың сакралды қасиеттерінен айырылу үдерісі.* Еуропаландыру мен *с е к у л я р и з а ц и я ғ а*, яғни мешіт меншігін мемлекеттендіру немесе зайырлануға қайтпастай бағыт ұстау күшті ішкі қарсылыққа тап болды («Егемен Қазақстан»).

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯЛАН= ет. т е р м. *Секуляризацияға ұшырау.*

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯЛАНУ *Секуляризациялан етістігінің қимыл атауы.* Түрік қоғамын жедел жаңартудың кілті оның *с е к у л я р и з а ц и я л а н у ы* болды («Егемен Қазақстан»).

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Секуляризацияға қатысты, секуляризацияға тән.* Кеңестік кезеңдегі қоғамдағы *с е к у л я р и з а ц и я л ы қ* үрдістер діни құндылықтардың қоғамдық санадан ысырылуына әкеп соқтырды («Парасат»).

СЕКУЛЯРИЗМ з а т. с а я с и. *Секуляризациялық бағыт ұстанушылық.* Заңнамалар мен заң актілері діни мәтіндерге сілтеме жасай отырып қабылданбайды. Бұл – зайырлылықтың, *с е к у л я р и з м н і ң* негізгі ұстындары («Жас Алаш»).

СЕКУЛЯРИСТІК с ы н. с а я с и. *Секуляризмге қатысты, секуляризмге тән. С е к у л я р и с т і к* реформалар өте ұзаққа созылды әрі ауыр тиді («Егемен Қазақстан»).

СЕКУНД з а т. *Минуттың алпыстан бір бөлігіне тең уақыт өлшемі.* Стратегиялық ракеталарды ату үшін бірнеше *с е к у н д* қана керек (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Майданда *с е к у н д т ы ң* өзі кейде бір түйінді шешеді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Ақ саусақ болуды ойламан! Қаласам осынау заманның, Бұлбұлы болам сайраған. Заводта жұмысшы адамның *С е к у н д ы* болып айналам (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕКУНДАНТ з а т. *Кейбір еуропалық елдерде, Ресейде XIX–XX ғасырларға дейін ақсүйектер арасында орын алған екі ер адам арасындағы дау-дамайды шешудің жолы ретіндегі жекпе-жекке (атысуға) қатысушылардың әрқайсысының жанында болатын төрешісі, куә.* 1837 жылдың 27 январында сағат 4 шамасында *с е к у н д а н т ы* Дантеспен бірге, өздерін есік алдында күтіп тұрған шанаға отырған (Ә.Нұрмаханова, Шығыс.). *С е к у н д а н т т а р* жүр алда, Өлшеп жерді қадаммен. Ақын терең қиялда, Сырласқандай алаңмен (С.Машақов, Жылдар.). – Лермонтовтың осы жекпе-жекте өлгеніне дауласпайсыз, себебі екі жағының да *с е к у н д а н т т а р ы* болған («Қаз. әдеб.»).

СЕКУНДОМЕР з а т. ***Секундөлшеуіш***. Қолына *с е к у н д о м е р* ұстап, жарысты қадағалап спорт төрешісі тұр (Ө.Қанахин, Бақыт.). 24 июль күні Киевте Әмин 200 метрлік қашықтықты жүгіріп өткенде *с е к у н д о м е р д і ң* тілі 20,6-ға жетті (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). *С е к у н д о м е р* тілі 42-минутқа өте бергенде тағы да алаң иелері бұрыштан доп берді («Спорт»).

СЕКУНДОМЕРШІ з а т. *Жарыстағы уақыт көрсеткішін қадағалайтын төреші. С е к у н д о м е р ш і* жарыстың осы түрі жөніндегі аға төрешіге бағынады және жұмысты соның нұсқауы бойынша істейді (Ә.Бүркітбаев, Қаз. ат спорт.).

СЕКУНДӨЛШЕУІШ з а т. *Уақытты нөлден бір секундқа дейін дәл көрсететін құрал.* Жүрегінің қағысын *с е к у н д ө л ш е у і ш п е н* де тексеріп қарады («Спорт»).

СЕКУНДТАЙ с ы н. *Секунд шамасында, секунд көлемінде.* Әлжан оның қолын екі-үш *с е к у н д т а й* жібермей, ұстап тұрды (Т.Алшынбаев, Өткел.). Кеуденің сиясы солғанша, Бастайтын үмітке, сен жүрек. *С е к у н д т а й* уақытым қалғанша, «Елім» деп соға бер, ей, жүрек (К.Шілдебаева, Арманым).

СЕКУНДТАП үс т. *Секундт күйінде, секунд көлемінде.* Болат қорытпадан прокатқа дейінгі уақыт *с е к у н д т а п* саналады да оның бәрі автоматты түрде жүзеге асырылады (Ш.Есмұрзаев, Ильич.). Әр операция жедел орындалуда, уақыт *с е к у н д т а п,* минуттап үнемделуде (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.).

СЕКУНДТЫҚ с ы н. **1.** *Секундқа қатысты, секунд шамасындай.* Үш *с е к у н д т ы қ* үнсіздік жарияланды («Жас Алаш»). **2.** а у ы с. *Болмашы, азғантай. С е к у н д т ы қ* ләззат үшін беделден айырылғым келмейді («Айқын»).

СЕКЦИЯ [лат. sectio] з а т. **1.** *Белгілі бір ұйымның, мекеменің құрамындағы бөлімше.* Жақын арада сыншылар *с е к ц и я с ы,* жас жазушылар *с е к ц и я с ы* құрылды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Үшінші *с е к ц и я д а* ғалымдар әл Фарабидің тілі, әдебиет, өнер төңірегіндегі еңбектері жайлы толғамдарын айтады («Білім және еңбек»). **2.** т е х. *Техникалық бөлшектің бір бөлігі.* Дәл ортадағы адамдар мен клет көтерілетін ствол жеке *с е к ц и я л а р д а н* құрастырылып, болттармен бекітілген (А.Жақсыбаев, Менің дос.). *С е к ц и я* – канализациялық жүйелердің, құбырлардың, электр орауыштардың және т.б. кейбір машиналардың, техникалық қондырғының, мыс, сорғының, сығымдағыштың, қазандықтың, бумен жылыту радиаторының және т.б. бір бөлшегі (Қаз. тілі термин. Сушар.). **3.** п е д. *Спорт пен дене тәрбиесі бойынша оқушылардың сыныптан тыс өзіндік әрекетін ұйымдастыратын тәрбие жұмысының бір түрі. С е к ц и я д а ғ ы* сабақ мазмұны арнаулы бағдарламаға негізделіп жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С е к ц и я д а ғ ы* оқыту және жаттықтыру сабақтары оқушыларды қалаған спорт түрлері бойынша жарыстарға әзірлеуді көздейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **4.** *Құрылтайда, үлкен жиындарда, конгресте белгілі бір мәселе бойынша жұмыс істейтін делегаттар тобы.* **5.** *Имараттың, құрылғының бір бөлігі.* Антон Иванович, шіркін, адам ғой, екі бөлмелі жеке бір *с е к ц и я* алып берді (З.Шашкин, Өмір.).

СЕКЦИЯЛЫ с ы н. *Секциясы бар, секцияға бөлінген.* Анна Васильевнаның бір бөлмелі, бөлек *с е к ц и я л ы* үйі кең, балконды, кухнясы да жеке келісті екен (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Класс-лабораториясының арт жақ қабырғасына екі *с е к ц и я л ы* алты шкаф орналастырылған («Қазақст. мект.»).

СЕКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Құрылтайда, үлкен жиындарда, конгресте белгілі бір мәселе бойынша жұмыс істейтін делегаттар тобына қатысты. С е к ц и я л ы қ* мәжілістерге жиналғандар да Атырау облысында аймақтық технопарк ұйымдастырумен қатар, ұлттық мұнайхимиялық технопарк құру қажеттілігін қолдады («Жас Алаш»).

Секциялық есептеу орталығы. и н ф. <ағыл. sectional computer center> *Автоматтандырылған басқару жүйесінің құрамында жұмыс істейтін кәсіпорынның (мекеменің) есептеу орталығы. С е к ц и я л ы қ е с е п т е у о р т а л ы ғ ы* осы өзіне бекітілген кәсіпорыннан (мекемеден) ақпаратты жинап, өңдеп және оны бас есептеу орталығына жеткізіп отырады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЕКІЛДЕН= е т. *Бір нәрсеге ұқсау, сол тәріздену.* Ақыры оңбады... Елге істейтін жастардың ісіне кеселі тиер деп, ішкі пікірім ішімде, разы болған кісі *с е к і л д е н д і м* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы минуттан бастап Рабиға маған жоқ *с е к і л д е н д і* (Б.Майлин, Шығ.). Жас бала *с е к і л д е н і п,* ерінен әр нәрсені бір қызығып сұрай берді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

СЕКІЛДЕНДІР= е т. *Бір нәрсеге ұқсатты-ру.* Ол оны екі-үш жастағы бала *с е к і л д е н д і р і п,* ауладан арқалап шыға берді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Бүгін таң атқан соң көрдім – таудың бергі төскейінен қалаға дейінгі аралықта жал *с е к і л д е н д і р і п* ұзата тігілген тағы елу-алпыс үй түр (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Күлше пісірілген қалыпқа майланған қағаз төселіп, тор *с е к і л д е н д і р і п* белокты крем жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СЕКІЛДЕНДІРУ *Секілдендір етістігінің қимыл атауы.*

СЕКІЛДЕНУ *Секілден етістігінің қимыл атауы.*

СЕКІЛДІ ш ы л. *Сияқты, сықылды, іспетті.* Жақсы спектакль сол бір ортаның, сол бір дәуірдің кішкене көлемде көрінген қоғамдық сипаты *с е к і л д і* (А.Тоқпанов, Бүгін.). Үніміз бар алтын жалау *с е к і л д і* Күйіміз бар көк дауылдай бұрқаған (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). Би дегеннің мағынасы Білікті деген *с е к і л д і.* Дүнияны түгелдеп, Біліпті деген секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СЕКІР= е т. **1.** *Бір жерден екінші жерге қарғып түсу, ырғу.* Балалар жүгірсе – қалмай жүгіретін, арықтан аттап *с е к і р с е – с е к і р е т і н,* олар не істесе, бұл да соны істейтін болды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Айтжан бекіністің есігіне қарай жақындап келді де, окоптың ішіне *с е к і р і п* түсті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қара қасқа тұлпарым. Қазған ордан *с е к і р д і,* Келмеді деп көп ноғай, Бекер маған өкінді (Қобыланды.). **2.** *Бір күйден екінші күйге өту немесе бір кезеңнен өту.* Айтыс-тартыс, Егесің Жығады елдің дәу ұлын. Бір *с е к і р с е ң* Келесі – Инфарктың ауылы! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. қ а р а п. *Басыну, тиісу.* Сен маған *с е к і р м е,* мойныңды бұрап алады (Ауызекі).

Басынан секірді. *Басыну, еркінсу. Б а с ы н а н* елдің *с е к і р і п* Жататын сөзді кім құп-

тар?! Шындығың жайлы өтірік, Өтірік жайлы шындық бар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ор қояндай секірді. б е й н. *Оргып-оргып екпіндей шапты, жүйткіді.* Тұлпардан туған көк жорға *О р қ о я н д а й с е к і р д і* (Батырлар жыры).

Секіріп шықты. *Межелі жасына сүрінбей, аман-есен жетті.* Нағыз ақын қартайдым деп налымас, Үш мың жылдан асқан Гомер әлі жас. Гүлге оранған даладайсың, Өткеніңе қарамайсың өкініп, Тоқсанға да осылай *ш ы қ с е к і р і п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Төбеге секірді. *Еркінсіп, басынып алды, төбесіне шықты.* Бүгін белгісіз болып жүрген кісі, күні ертең *т ө б е м е с е к і р е т і н д е й* болады да тұрады (Б.Майлин, Азамат.). – Бейбастақ, бетімен кеткен балалар ғой, үндемесең *т ө б е ң е с е к і р е д і* (Б.Майлин, Азамат).

СЕКІРГІШ с ы н. *Қаргығыш, ыргығыш.* Ол мектепте оқып жүрген кездің өзінде-ақ шапшаң жүгіретін әрі *с е к і р г і ш* еді (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). «Маған ұстатпайды; маған ойнауға бермейді, маған да сондай *с е к і р г і ш* қызыл ала доп тауып бер» деп жылап, есімді шығарды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

СЕКІРЕКТЕ= е т. *Әлсін-әлсін ыргу, шоқырақтау.* Доңғалақтар майда тастан *с е к і р е к т е г е н* сайын әлдебіреу сілкілегендей іші-бауырым солқ-солқ етеді (Т.Иманбеков, Үш ай.). Күлжәмиланың етегінен иіскеп, *с е к і р е к т е п* қалмайды (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

СЕКІРМЕ з а т. *Қыз балалардың жерді торлап сызып, ырғып-ойнайтын ойыны.* Кейде балалығы ұстап кететіні сонша, тақыр жерді бормен айқыш-ұйқыш сызып, *с е к і р м е* ойнап жүрген төменгі кластың қыздарын көресің (Ө.Қанахин, Жүрек.).

СЕКІРМЕК з а т. *Қыздардың жіпті айналдырып, секіріп ойнайтын ойыны.* Сыртқы есіктің алдында осы жоғары қабаттардың бірінде тұратын кішкентай сары қыз жіппен *с е к і р м е к* ойнап жатқан еді (М.Айымбетов, Шілде.).

СЕКІРМЕЛІ с ы н. **1.** *Ырғып өтетін, қаргымалы.* Төбедегі тілі *с е к і р м е л і* дөңгелек сағат он минутсыз бесті көрсетіп тұр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). **2.** т е р м. *Даму барысында мүмкін болатын бірнеше кезеңнің немесе сатының бірінен екіншісіне өтпей, бірден жоғарысына өтіп кету қасиеті бар.* Өзін өзі бақылаған адам байқайды, ырықты ілтифат үзілмей сақталып тұрмайды, бірден бірге *с е к і р м е л і* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мутациялар белгісі – *с е к і р м е л і* сипатта болады (Жалпы биология). Техниканың дамуы жаңадан көтерілген елдердің ертеден келе жатқан озық бәсекелестерін *с е к і р м е л і* түрде тез қуып жетіп, басып озуына жол ашты (Қысқ. саяси экон.).

СЕКІРТ= е т. *Бір жерден екінші жерге қаргыту, ырғыту.* Қара аланы су кешпесін деп жоғарырақ барып, бұлақтың енсіз бір тұсынан *с е к і р т і п* өткенім де есімде (А.Сүлейменов, Бесін). Мектептің командирлері мен оқушылары бұл аттарды шашқызып, түрлі кедергілерден *с е к і р т і п* үйретті (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Сұрасып келатқанда күй мен жайды, Шаш жақтан тағы да шаң бұрқырайды. Мың адам андағайлап шауып келді, *С е к і р т і п* селтеңдетіп асау тайды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СЕКІРТПЕ з а т. в е т. *Аузынан көбік шығып, секіріп, тыпырлап ауыратын жұқпалы қой ауруы.* Қойға *с е к і р т п е,* жылқыға жамандатпа аурулары тиіп, сиырға ала өкпе иә қарасан тиіп, мал көп қырылды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *С е к і р т п е* ауруының себептерін зерттеген ғалымдар ауруға шалдықтыратын қойдың өзінің ішінде кездесетін түрлі микробтар екенін анықтаған (Тарту). «Топалаң» деген атау Қазақстанның барлық жеріне де тән болғанмен, кейде бұған қосымша аттар да қоятын, яғни Қазақстанның оңтүстігінде «алаң», «ылаң» десе, солтүстігінде «*с е к і р т п е*», «үшпа» деп те атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

СЕКІРТПЕЛІ с ы н. **1.** *Ырғып кететін, қаргымалы.* Ол жағы әсіресе шаңғы спортына қолайлы, *с е к і р т п е л і* сатылары бар, содан әрі қарай тегістік болатын (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). **2.** *Секіріп тұратын (жүріс).* Күн салқын «әттеген-ай!» дегізгендей, Қарын аш, жарты өгізді жегізгендей, Арбаның *с е к і р т п е л і* шоқалағы Жүйкесін құртқандай, шек үзгендей (Қ.Тоғұзақов, Сібір Омар). **3.** а у ы с. *Өзгеріп тұратын, айнымалы.* Қиындарды қайта тәрбиелеу процесі – диалектикалық қарамақарсы *с е к і р т п е л і* қозғалыс («Қаз. мект.»).

СЕКІРТУ *Секірт етістігінің қимыл атауы; ырғыту, қаргыту.* Шекарашылардың бөгеттерден ат *с е к і р т у* ойыны болып жатыр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

СЕКІРУ *Секір етістігінің қимыл атауы; қаргу, ырғу. С е к і р у* қайда, сүріліп? Қабағын қайғы жабады. Саламда жатып дөн жиған Құмырсқаны іздеп табады (Абай, Шығ.). Көкке тойып ыңқылдап, тұсаулы аттар *с е к і р у г е* шамалары жоқ сілейіп тұр (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Жас жолбарыстың аяқтарындай, аяқ қолдары сомдала біткен. Жалпы қимылында, дене бітімінде *с е к і р у г е* дайындалған жолбарыс тәрізді бір қауіпті сұс бар (І.Есенберлин, Алмас.).

СЕКІРІМ: бақа секірім. *Өте жақын деген мағынадағы қашықтық өлшемі.* Чапаев колхозының қырдағы орталығы олар аттанған ауылдан *б а қ а с е к і р і м* жер-тін, қуғыншылар қонаға әрең жетті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

СЕКІРІМДЕЙ с ы н. *Секірім болатындай.* Қасекең жорғалай түсті. Теке ештеңеден хабарсыз шегіншектеп таянып келе жатыр. Аралық екі *с е к і р і м д е й* жер қалғанда азуды керіп шапшып ұмтылған (С.Елубаев, Ойсыл қара).

СЕКІРІП-СЕКІРІП=е т. *Қайта-қайта секіру, ырғу, қарғу.* Рахметтің қуанышы қойнына сыймайды. *С е к і р і п-с е к і р і п* түскісі келді (С.Ерубаев, Шығ.). Аттарын байлай сап, жігіттер *с е к і р і п-с е к і р і п* түсті... (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Винттері ойлануын қойғанда есік ашылып, вертолеттен екі кісі *с е к і р і п-с е к і р і п* түсті (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

СЕКІРІС з а т. с п о р т. *Биіктікке немесе ұзындыққа секіретін қимыл-әрекет. С е к і р і с* кезінде ат үстіндегі адам құйрықты ерден қозғамай, ноқаттан-ноқат аудармай қатып қалуы керек. Әйтпесе ат құлайды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). З.Ахметованың есебіне 600 *с е к і р і с* жазылған («Білім және еңбек»).

СЕКІРІС= е т. *Бір жерден екінші жерге бірге екпінмен атылу, қарғу, ырғу.* Анадай жерде балалар *с е к і р і с і п* ойнап жүр (Қ.Жармағамбетов, Соңғы.). Көшедегілер темір шарбақты қорғаннан ішке *с е к і р і с і п* жатыр (К.Оразалин, Абай.).

СЕКІРІСУ *Секіріс етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛ [ар. سيل] з а т. **1.** *Тас аралас саз балшықтардың таудан төмен ағыла құлауымен сипатталатын, кенеттен басталып, барынша қарқынды өтетін мейлінше залалды құбылыс; қар мен мұздың еруінен немесе қатты нөсер жауынның салдарынан болатын су тасқыны.* Мұнар түнеп, бұлт көшкен Асқар белге ұқсайды; Кенетінен ду етсе, Тас қопарып, тау бұзған Аққан *с е л г е* ұқсайды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Аунар ма еді дүние ақ нөсердің *с е л і н е!* Жетпей тұр-ау сол құрғыр Жаңа шыққан көгіме (М.Мақатаев, Шығ.). Ерлерді ұмытса да ел, *с е л* ұмытпас, Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас, Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Өзен-су деген мағынада.* Байталым, енді аяңда, бүгін ел жоқ, Арқада Аягөздей мөлдір *с е л* жоқ (Батырлар жыры). Тайлақтың енді аман бол, қалған елі, Аман бол, қалың ағаш, аққан *с е л і.* Теруші ем еріккенде, ермек етіп, Екпе жиде, алма ағаш көлеңкелі (Қозы Көрпеш.). **3.** а у ы с. *Ағыл-тегіл болушылық, көптік.* Көшелерде қайнаған адам *с е л і н і ң* арасында тағы да буйвол, есек, сиыр, рикшалар қақтығысып жүр (М.Әуезов, Индия очерк.). Атақоныс Арқадан Қалмақтың таймай іргесі, *С е л і* кетіп қазақтың, Қалған кезде сіркесі Әбділмансұр хан болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Күш-қуат, қайрат.* «Азайды ғой бойымдағы *с е л*-күшім. Оралмас-ау, оңалмас-ау енді ісім. Әңгі патша өзімді де жырымды Әлі есінде сақтап жүр ғой деймісің (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **5.** а у ы с. *Ағын, екпін.* Үзілдір домбыраны сағағынан, Күй дегенің ғажап бір *с е л* ағылған, Құйындат құба жонда «Жезкиікті» Қайтадан жасарсын бір дала жырдан (М.Айтхожина, Аққу.).

Ашу селі. *Көкіректі кернеген ашу-ыза.* Жиыны бес жүз кісі ер-азамат осы арадан екі ғана белдің астында отырған Оразбайдың бір топ ақ ауылдарына таудан аққан Тәңірдің кәріндей, анық ызалы елдің *а ш у с е л і н* ақтарды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Көз жасы сел болды. *Ағыл-тегіл, еңіле жылады, көздің жасын көл етті.* Жау кемпірдің жұмысы, Маған болды асқар бел. *К ө з ж а с ы м* толды қойныма, Ағып-барып *б о л д ы с е л* (Батырлар жыры). Айтқаның үйде отырып жел болады, *К ө з ж а с ы* көп жылаумен *с е л б о л а д ы.* Көп басын қысуменен жасын төксе, сай-сайдан ағып, дария, көл болады (М. Ж.Көпеев, Тірлікте.).

Селге кетті. *Босқа құрыды, текке кетті.* Мүйіздескен сиырдай Байласаң бас жіп жетер ме? Еңбегің – еш, тұзың – сор, Қайратың *с е л г е к е т е р* ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Босатқан Сапақ қоңын қонды жерге, Жан жоқ па сендей болған дүние – зерге? Әлімнен алты ай жаттым, хабар алмай, Сан қылған жақсылығың *к е т т і с е л г е* (Майлықожа, Нақыл).

Таудан аққан селмен бірдей. п о э т. *Көзді ашып-жұмғанша өте шығатын.* Қалайша, жастық дәурен, келгем білмей, Арқырап ағып өткен желмен бірдей. Артына бір қайырылмай өте шықты, Көктемде *т а у д а н а қ қ а н с е л м е н б і р д е й* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЕЛБЕ= е т. *Біреуді демеу, қолдау.* Біреудің қолы тайып кетсе де, жеңілдеуі шын күліп, салмақтылары жай ғана езу тартқан боп ойыншыларды *с е л б е п* қояды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Отряд алдында таяныш-тірегі *с е л б е п* ұстайтын арқаны жоқ (Ә.Әзиев, Оянған ар).

СЕЛБЕК з а т. *Көмек, жәрдем.* Жөнім жоқ сенен *с е л б е к* сұрайтұғын, Жаныңнан берген жоқсың жалғыз теңге (А.Бабиұлы, Өлгий.). Мақанның қол қойыпсыз өлеңіне; Маған бер-

ген *с е л б е г і,* көмегіне (А.Бабиұлы, Өлгий.). Опасызға ойыңды оңдап бөлме, Қасқиып мақтан іздеп, қақпа көлбек. Дос та көп дұшпаныңды азайтушы, Бірінші тірлігіңде үлкен *с е л б е к* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЕЛБЕҢДЕ= е т. с ө й л. *Селтектеп ұшып-қону, ебелек қағу, селтеңдеу. С е л б е ң д е п* кірпіш құйғаннан басқа не біледі? (С.Бегалин, Замана.). Ауыз салуға дауаламай, *с е л б е ң д е п* біраз жер құр ілесіп отырды (К.Ахметбеков, Сый орамал).

СЕЛБЕҢДЕУ *Селбеңде етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛБЕС= е т. *Бір-біріне демеу жасау, септесу.* Егіз-егіз елдесіп, Қол ұстасып белдесіп, Қайраттанып, кел десіп Туған жерде кең бесік, Өмір сүрдік *с е л б е с і п* (М.Мақатаев, Шығ.). Серкеш борбай, сым қазақ Тымақты алды бұл қазақ. Сол қазақпен *с е л б е с і п,* Арбасына мінгесіп, Тымақ қайтты еліне Туып-өскен жеріне (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ел ішінде жүруші ек, Ағайынмен *с е л б е с і п.* Елдің алдын кескестеп Отыз ұл бірдей тел өсіп, Ажыратты елімнен Үрім, Қырым жерімнен Осылайша Ақырғай Көшті тартып барады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЕЛБЕСТІК з а т. б и о л. <грек. simbiosis> *Екі немесе бірнеше ағзаның ұзақ уақыт немесе тұрақты түрде бірігіп, өзара пайда келтіре тіршілік етушілік.* Олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасы және одан келетін пайдасы осы *с е л б е с т і к* арқылы қалыптасады (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕЛБЕСТІР= е т. *Септестіру, байланыстыру, ілестіру.* Бір жеріне *с е л б е с т і р і п* жіберіңдер Мұхтаржанды да, – деп қағазды Кәдірбайға берді (К.Оразалин, Абай.). Сабар едім шіркінді өлмес қылып Қойса Құдай сенімен *с е л б е с т і р і п,* Өкпесіне қырсықты екі теуіп, Қуалар ем үйіме келмес қылып (Айтыс).

СЕЛБЕСТІРУ *Селбестір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Септестіру, ілестіру.* Бірақ тебінде қоймен құйрықтаса қиқымдап бірге жайылады, ағысты өзеннен көкектей өткенде қойды жарыстыра салса *с е л б е с т і р е* ілестіріп алып, шығады («Қазақст. мект.»). **2.** *Жалғастыру, байланыстыру.* Шүйкеден алып, бірімен-бірін жалғастыра ширатып отырған шүйкелерді «септеу» деп, септеулердің үштарын қысып ширатуды «*с е л б е с т і р у*» деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *Ұластыру, сабақтастыру.* Түсті металлургияны химия өнеркәсібімен *с е л б е с т і р у* жұмысын жүргізу міндеттеріміздің бірі болып табылады («Соц. Қаз.»).

СЕЛБЕСУ *Селбес етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Септесу, байланысу.* Қызыққа барған сайын құнықтырып, Өткенді бірте-бірте ұмыттырып. Оңаша кездесулер, *с е л б е с у л е р* Жіберді басымды ойдан тыныктырып (Ә.Абайділданов, Шыңда.). Білімді озған кісі бәрі өзіңдей, Аяқ, қол, байқап қара келбетіне. Шындықтан кісі өлмейді, шынайы бол, Адамға шын дос керек *с е л б е с у г е* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** б и о л. <грек. symbiosis> *Бірге тұру, бірігіп тіршілік ету. С е л б е с у* – кең ұғым, бұған өзара көмек көрсететін қатынасты да (мутуализм, комменсализм) және иесі мен паразит ұзақ уақыт бірге тіршілік ететін паразитизмді де жатқызады (Қаз. тілі термин. Экология). Екі организмнің *с е л б е с у і* немесе симбиоз деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СЕЛБЕУ[1] з а т. *Жәрдем, сүйемелдеу.* Қалың киімнің ішінде денесінен шыққан тер бойын салқындатып, күшке *с е л б е у* болып тұр (Ғ.Сланов, Замана.).

Селбеу етті. *Сүйемелдеді, ілестірді.* Тіліме жаудың оғы дарымайды, Ойыма және жуымайды! Біріне бірін *с е л б е у е т і п* жан-күйімді, Саған жолдап жатырмын, әжеке (Ғ.Сланов, Жанартау).

СЕЛБЕУ[2] *Селбе етістігінің қимыл атауы; демеу, қолдау.*

СЕЛБІ з а т. к ө н е. *Ағаштың құ бұтағы, берегі, бостаны.* Шақпақ шақсам от түспес, қарағайдың бұл *с е л б і* болған қуынан (Ер Сайын).

СЕЛДЕ= е т. **1.** *Қатты жауу, сел болып ағу.* Терезеге, даладағы *с е л д е п* құйып тұрған жаңбырға қарады (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). Жаңбыр құяр, сай-сала *с е л д е п* енді, Шабыт келер әсерді демдеп енді. Сауық-сайран, тамаша, тойды қойшы, қырда қызар қызықты еңбек енді (А.Оразақын, Күнгей.). **2.** а у ы с. *Ағыл-тегіл тасқындау, орасан мол болу.* Тасыды жыр, тасыды еңбек *с е л д е д і,* Тасыды дән тасқыны жан тербеді. Талай ғасыр талай жылдар өтсе де, Тасқын күшін дәл осындай көрмеді (М.Хакімжанова, Таңд.). **3.** а у ы с. *Өлең-күйдің ағылып төгіле жөнелуі.* Жорғалап желмаядай жер-су баспай, Нөсерлеп төгіледі өлең *с е л д е п,* Ақынның асқақ көңіл, қызыл тілі Самғайды сұңқардай боп ағып көлбеп (Жамбыл, Шығ. жин.).

СЕЛДЕЙ с ы н. *Сел сияқты, сел тәрізді.* ≈ *С е л д е й* ақты.

Селдей қаптады. *Баса-көктеп жапыра жөнелді.* Ат тұяғының дүбірі әлгіден де гөрі үдеп, қаһарлы қол *с е л д е й қ а п т а п,* етекке құлады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

СЕЛДЕН= е т. **1.** *Сел болып ағу, тасқындану.* Көнтерлі тесік өкпе, тепкісі кең, Шыныққан

сыбызғы да беріктіктен. Жанарсыз майы азайған шүңірейген, Белгілі *с е л д е н г е н* жас, аққан көзден (Шаттық жыры). **2.** а у ы с. *Ағыл-тегіл болу, орасан көп болу.* Көп еңбегінен *с е л д е н і п* жатқан мол өнімнің тасқынын көрдік («Лен. жас»).

СЕЛДЕНУ *Селден етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛДЕТ= е т. **1.** *Ағыл-тегіл тасқындату, нөсерлете құю.* Қара жаңбыр *с е л д е т і п* құя жөнелді (З.Шүкіров, Жас жесір). Оралған көзге күйіктей Жер бетін дауыл тербелтті. Жаутаңдап қашқан киіктей, Жалаңаш жаңбыр *с е л д е т т і* (К.Салықов, Жезкиік). Әлемнің жүзін *с е л д е т к е н* Жаңбыр күй сенің бетіңде. Даланың төсін гүлдеткен Алғыр ой сенің бетінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Көз жасын төгу, ағыл-тегіл жылау.* Көзімнің жауын алдың-ау, Қарлығаш, тоты, қырғауыл. *С е л д е т е* алмай қалдым-ау, Кеудемде ұлып құр дауыл (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көкіректі кернеген ашу-ызаға булығу.* Қарауытып дүние Адамзаттан өң кетті. Ашу менен ызаға Көкіректі кернетті. Күркіреп аққан Көксудай – Дүниежүзін *с е л д е т т і* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Жасын [көз жасын] селдетті. *Ағыл-тегіл жылады, көз жасын көл етті.* Ақбалта, Жақып қарасты, Жандарын осы тербетті. Қоршауда тұрған Манасты Көргенде *ж а с ы н с е л д е т т і* (Манас).

Селдетіп өткен тасқындай. п о э т. *Арындаған, асып-тасқан. С е л д е т і п ө т к е н т а с қ ы н д а й* Серпіліп біраз асасың. Сергітіп кеткен мас қылмай, Сейілді күндер жасасын! (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕЛДЕТУ *Селдет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Нөсерлету, құю.* Бәрі де таныс маған жер бетінің, Бәрімен бір бесікте тербетілдім. Көрдім мен, ақ аспанда мамық ұшып, Көл-көсір ақ жауынның *с е л д е т у і н* (М.Мақатаев, Аққу.). **2.** а у ы с. *Ағыл-тегіл тасқындату, ағылту, төгілту.* Асыққаным рас, тез ержетуге. Асықтым ба жыр нөсер *с е л д е т у г е?* Асықтым ба жер шарын тербетуге? Асықтым ба елімді белді етуге? (Д.Әбілев, Ой толқын.).

СЕЛДЕУ *Селде етістігінің қимыл атауы: арындау, тасқындау.* Қирады-ау, бұл өмірден кетсем кеудем, Жастық шақ өтті, кетті көп *с е л д е у м е н.* Мен де сол жолаушыдай келем суыт, Көздеген жеріме ерте жетсем деумен (Р.Ниязбеков, Темірқазық).

СЕЛДІР с ы н. **1.** *Қалың, тығыз емес, сирек.* Абайдың *с е л д і р* сұлу сақалы мен мұртына енді сәл ғана ақ араласқан (М.Әуезов, Абай жолы). Өңі ескіргенмен қойшының *с е л д і р* шоқша сақалы, бытыранды түкті мұрты әлі күнге қапқара (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Тығыз емес, жұқа.* Ал күншығыс жақ терезедегі перде жұқа, *с е л д і р. С е л д і р* пердеден сырт көрініп тұратын еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қазақ адам денесін өлгеннен кейін өлшейді. Ақыреті құрғырдың ақ *с е л д і р* бөзі табыла бермейді де, азды жеткізем деп қымқыра өлшейді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Сипалап *с е л д і р* шашымды, Мазалап түрлі сұрақпен. Қойнына тығып басымды, Құшақтап жатқан сияқты ем (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Азғантай, ат төбеліндей.* Ұзақ Ақбейіттегі жиыннан қайтып Таңбалы тастағы өз аулына таман келгенде, маңындағы көпшілік жан-жаққа, ауыл-аулына бытырап тарап кетіп, қасында *с е л д і р* ғана топ қалып еді (М.Әуезов, Қилы заман).

СЕЛДІРЕ= е т. *Сиреу, сұйылу, азаю.* Торанғыл тым жиі егілсе, ұзарып, бойлап, жапырағы *с е л д і р е п,* сидалана береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үстінде өрім-өрім болған соң әр жерінен бір түйіп қойған ескі көйлек, сыртынан тозығы жетіп тулаққа айналған қысқа тон, басында *с е л д і р е г е н* көне бөкебайдың жұрнағы (Б.Майлин, Шығ.). Үш аттан жегілген үш мәшине күзгі *с е л д і р е г е н* бидайықты желе жортып жосылтып жүр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

СЕЛДІРЕК з а т. ө с. <лат. deschampsia caesritaga> *Астық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Бұған бөденешөпті, көдені, *с е л д і р е к т і* мысалға келтіруге болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *С е л д і р е к т і ң* жоғарғы жапырақтарының шеті өткір болады (ҚСӘ).

СЕЛДІРЕТ= е т. **1.** *Азайту, сирету, жиілігін кеміту.* Баяғы қалған көзір жекпе-жектер, «Ер болсаң, енді дейтін бетпе-бет кел!» Тастайды қалың қолды *с е л д і р е т і п* Сорайған өңештері зеңбіректер (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Өзгенің құлағына түк ілінбей, Жатыр-ау жүректері жүгірінбей. Ұйқымды *с е л д і р е т т і* қала шуы, Қырдағы көп киіктің дүбіріндей (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Жұп-жұқа ету, сұйылту.* – Қазір кейбір жастар саудыратып сақал, *с е л д і р е т і п* мұрт қоятынды шығарыпты (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.).

СЕЛДІРЕТУ *Селдірет етістігінің қимыл атауы; азайту, сұйылту, сирету.* Егер тамыр жүйесі тым жиі болса, аздап *с е л д і р е т у г е* болады (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.).

СЕЛДІРЕУ *Селдіре етістігінің қимыл атауы; жиілігі кему, сиреу, баяулау, бәсеңдеу.* Сол баяғы бір тынбай желбіреуден, Кетеміз-ау қия алмай мөлдіреумен. Қуаныш бар жолдарда қасірет те бар, Қорқады ғой селеулер *с е л д і р е у д е н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЕЛДІРЛЕН= е т. *Селдір тарту, сүйылу, жұқару.* Аспанды басқан бұлт *с е л д і р л е н і п*, ай көрініпті, Әлем сүттей жарық (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Бет әлпеті Балжанға тартқанмен, мұрны үлкейіңкіреп, қасы *с е л д і р л е н і п* мына Ермекті ұстап отырған адамға ұқсапты (М.Мырзақұлов, Өмір.).

СЕЛДІРЛЕНУ *Селдірлен етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛДІРЛЕУ с ы н. *Сиректеу, жұқалау.* Саяттың күншығыс жағымен салыстырғанда, бұл арада ши *с е л д і р л е у* (І.Есенберлин, Айқас.). *С е л д і р л е у* ұзын сақалын етсіз саусақтарымен көтере тарады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). *С е л д і р л е у* шашын сол жағына бұрып тарайды екен (З.Ақышев, Ақбел.).

СЕЛДІР-СЕЛДІР с ы н. *Тым сирек, әр жерде бір өскен.* Маймылдар жолдың жиегіндегі *с е л д і р-с е л д і р*, жалаңаш тоғайдың ішіне сымп етіп сүңгіп кетті де, көзден тез ғайып болды (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.). Ауылдың желкесі тік, көк жасыл биіктер, Өне бойларын *с е л д і р-с е л д і р* қарағай басқан (М.Әуезов, Қилы заман).

СЕЛДІР-СЕЛЕУ с ы н. *Сирек, қалың емес, жиілігі аз.* Дауылы жоталарды жүндей түтіп, Қаңғыған құла дүзде құм құтырып, Жандырған *с е л д і р-с е л е у* дала түгін, Жалақтап қызыл жалын жел жұтынып (Қ.Бекхожин, Шығ.). Даланың *с е л д і р-с е л е у* өсімдігі де үйқыға кетіп үлгіргенге ұқсайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бұрынғы агрономнан айырылғысы келмеді ме, әлде Нұрланды «таныстықпен» жолдама әкелді деп ұқты ма, әйтеуір ұзын да *с е л д і р-с е л е у* қасын тыжырып, қабағын бір ашпай қойды (З.Шашкин, Сенім).

СЕЛЕБЕ[1] з а т. к ө н е. *Ұшы қанжар сияқты, қос жүзді, үлкен өткір қылыш (пышақ).* Халық тарихында нелер қырғын майдандарда ұрыс құралы болған – садақ, сүңгі, *с е л е б е* тәріздес қару-құралдар бұл күнде музейлердің өзінде сирек кездеседі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бұйра шашты қазақ-орыс жігіт шалғы темірден жасаған *с е л е б е* пышақпен нан кесіп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). *С е л е б е с і н* суырып, Бос қалдырып қынабын Қайратын жиып, ер Қамбар Жетінің барды қасына (Батырлар жыры). Айбарлы ақ ордада Әшекейлі дөдеге, Шаншылы найза ілулі, Алтын сапты *с е л е б е* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЕЛЕБЕ[2] з а т. к ө н е. *Қиын-қыстау кезең, ауыртпалық, апат.* Қалың ел қатты засты *с е л е б е д е н*, Шошыды жұрт жүрегі бұл пәледен. Патшаның әмірі күшті, елде ерік жоқ, Жылысып тау мен тасты көбелеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл бір көпке әкелген *с е л е б е*. Азамат басына түскен ауыртпалық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қаланың ертеңгі тіршілігіне көз тігіп, ел басына түскен *с е л е б е*, ауыр жағдайға жаны ауырып келе жатты оның (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

СЕЛЕБЕ[3] з а т. *Қатты жауған жауын; сел.* Жылы жауын *с е л е б е г е* айналды (З.Шашкин, Таңд.).

СЕЛЕКТОР [лат. selector] з а т. *Мекеме ішіндегі қызметкерлермен екіжақты хабарласып отыратын электрмеханикалық байланыс құрылысы.* Кенеттен *с е л е к т о р* – микрофоны сөйлеп қоя берді (С.Бегалин, Жеткіншек). Барлығын бір мезетте *с е л е к т о р ғ а* шақырып алды да Әбділда бүгінгі кезекке арналған жарыс шартын ұсынды (Ы.Тникин, Жомарт.). Өткен түні Құржанды *с е л е к т о р м е н* ауданда, Ерейменге шақырған (З.Шашкин, Өмір.).

Селектор арна. и н ф. *Қосылған бірнеше шалғай құрылғылардың біреуімен ғана (бір өзі ғана жұмыс істейтін режімде) ақпарат алмастыратын мәліметтер жеткізу арнасы.* Әдетте, *с е л е к т о р а р н а ғ а* жылдамдықты сыртқы құрылғылар қосылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЕЛЕКЦИОНЕР з а т. б и о л. *Селекция жөніндегі маман.* Жаппай сұрыптау дегеніміз – бастапқы материалдан *с е л е к ц и о н е р г е* қажетті белгілері бар особьтардың бір тобын сұрыптап шығару (Жалпы биология). 1971 жылы арнаулы комиссия *с е л е к ц и о н е р* жұмысымен танысып, колхоздың бірінші фермасында жүргізілген мал тұқымын асылдандыру ісін жоғары бағалады (С.Ғабдуллин, Өрлеу). Ғалым *с е л е к ц и о н е р л е р* ғылым жетістіктерін көптеп енгізіп отырды (А.Нұрқанов, Мызғымас.).

СЕЛЕКЦИЯ [лат. selektio] з а т. б и о л. *Будандастыру арқылы өсімдіктердің жаңа түрін шығару, мал тұқымын жақсарту жолы, сұрыптап алу әдісі.* И.В.Мичурин өріктің *с е л е к ц и я* жұмысында көптеген қиыншылықтарға кездесті (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). Өсімдіктер *с е л е к ц и я с ы н ы ң* негізгі әдісі – гибридтеу мен сұрыптау (Жалпы биология). *С е л е к ц и я* – сапасы жағынан жақсы ұрпақ алу үшін саулықтар мен қошқарларды шағылыстырғанда, олардың таңдаулыларын іріктеп алу (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

СЕЛЕКЦИЯЛА= е т. *Өсімдік сорттары мен мал тұқымын будандастыру жолымен жақсарту, сұрыптау.*

СЕЛЕКЦИЯЛАУ *Селекцияла етістігінің қимыл атауы; сұрыптау.* Ұрпақтың тегін тек

аналық жағынан алып, жаппай *с е л е к ц и я л а у* – ең оңай әрі кең тараған әдіс, – дейді ол (Құс өсіруші.). Қазір теңіз балдырларын *с е л е к ц и я л а у* тұрғысында бірсыпыра жұмыстар істелді («Білім және еңбек»).

СЕЛЕН [грек. selene] з а т. х и м. *Сұр түсті кристалл зат, металлоидтер.* Азот қышқылында тез ериді, қос тотықты *с е л е н* шыныға лағыл түс береді. *С е л е н н і ң* металдармен қосылыстары (селенидтер) жартылай өткізгіштер ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СЕЛЕН ор. з а т. с ө й л. ***Село***. *С е л е н н і ң* нақ іргесіндегі терең сайға бір шақырымдай қалғанда олар шанаға отырып алды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қуып жатыр – фашисті, Жеңеді жауды қаулаған. Талай *с е л е н,* қалалар, Тазарып жаудан, дем алар (Т.Жароков, Шығ. жин.). Жалғыз үй, *С е л е н* дейміз бұрынғыша (Кім оны *с е л е н* демес сап-сау тұрса). Күл-көмір қирап қалған анау үйлер. Мынау үй берік еді неткен мұнша? (Д.Әбілов, Таңд.).

СЕЛЕҢДЕ= е т. *Селтең-селтең етіп бос жүру, саланда́у.* Бізден шалғайлау бір жерде қаннен-қаперсіз *с е л е ң д е п* жүрген Мельниковтың мойнына снарядтың ұшқыны тиіпті (Ж.Қизатов, Өмір.). Екі қолды бос тастап жай *с е л е ң д е п,* Обал жасап кетті екем қанша өлеңге. Артық өмір сүріп жүр дей бер онда, Уақытым артылып қалса егерде (Т.Медетбеков, Сапар.). *С е л е ң д е й с і ң* көшеде, Қайда сенің сабағың? Үйреніп едің кеше не? Қапы қалма, қарағым (С.Сауытбеков, Өс. бөбек).

СЕЛЕҢДЕУ *Селеңде етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛЕУ з а т. ө с. <лат. aristida> *Шөл далада өсетін бас жағы үлпілдеген селдіреуік ақ шөп.* Жер төсінде керуенін шұбалтып, Өмір кешіп барады. *С е л е у* жапқан ескі жұрттай мұнартып, Көп нәрсе ұшып қалады (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл жігіт берді жауап сонда тұрып: «Орнында ақпай бұлақ тұрса тұнып. Шөп-шалам, шаңтопырақ, *с е л е у* басып, Сарқылып қалар еді әлі-ақ құрып...» (М.Дулатов, Шығ.). Қазан туған соң қара дауыл соғып, сарғайған жапырақтарды, жайқалған *с е л е у л е р д і* ұшырып, ағайыннан алыс жерге амалсыз жеткен жолаушыдай-ақ қаңғытып ала кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Боз селеу. ө с. *Селеу шөбінің бір түрі.* Ақ сазға шыққан *б о з с е л е у* еңізі ғана жыбыршиды (Д.Досжанов, Жібек.).

Сары селеу. ө с. *Селеу шөбінің бір түрі.* Жазғытұрымғы жасыл шөптердің орнын *с а р ы с е л е у* мен қатаң тартып қуарған ақ көде басқан (М.Әуезов, Қараш.).

СЕЛЕУЛЕН[1]= е т. *Топ-топ болу, селдіреу.* Басының айналасына *с е л е у л е н е* біткен сирек шашы болмаса, төбесі жаңа ғана қатырған мұз ойнақтай тап-тақыр (М.Рашев, Бетің қисық.). Тек сонау көкжиекте іркіліп қалған ала шалбыр, ақ бұлттар *с е л е у л е н і п* көрінеді («Лен. жас»).

СЕЛЕУЛЕН[2]= е т. *Ақшыл тартып, ағаранда́п, бозарып көріну.* Мұртқа тұрған ақ қырау *с е л е у л е н і п* көрінеді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Көзін ашып жан-жағына қарап еді, таң *с е л е у л е н і п* атып қапты (І.Есенберлин, Жанталас). Біз шептен шыққанымызда, түн тастай қараңғы еді, қалаға кіре берген кезімізде ай шығып, жан-жағымыз бұлдырлана *с е л е у л е н і п* көріне бастады (І.Есенберлин, Алтын құс).

СЕЛЕУЛЕНУ *Селеулен етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛЕУЛІ с ы н. *Селеуі бар, селеу өскен.* Малдар өсіп-өнген, мекен қылған жерлер – *с е л е у л і* далалар, биік құзды әдемі таулар, құстары шулаған айдын көлдер, өлкелі өзендер елестейді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Целиноградтың терістік батысына қарай Қарталы теміржолы тіліп өтетін *с е л е у л і* жазық далада ат болдырды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Өн бойына ақ *с е л е у л і* қалың бетеге өсетін бұл далаға «Тәңірім» суды өте тапшы берген (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СЕЛИТРА [лат. sal – тұз, nitrum – табиғи сода, сілті] з а т. х и м. *Азот қышқыл тұздарының жалпы атауы.* ≈ *С е л и т р а* ерітіндісі.

СЕЛК е л і к. *Шошынғанда, қорыққанда дененің дір еткен оқыс қимылын бейнелейтін сөз.*

Селк етті. *Дене дір етіп, оқыс шошынды; түршікті.* Жүсіп, тоқалдың қолындағы темірді алып тағы сілтей берем дегенде, Жамалдың осы дауысын естіп, *с е л к е т т і* (Б.Майлин, Шығ.). Бұғып кетіп барады Жаман тымақ сол кезде Жан біткендей ілезде Бір құлағы селт етті, Өзінен-өзі *с е л к е т т і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен қонақпын деген соң. Қорқып қалды *с е л к е т і п* Түр-түсін көрген соң, Төрге кемпір отырды Үй ішіне енген соң (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЕЛКЕК с ы н. ж е р г. *Төмен, нашар, арықтау.* Бөкселігі *с е л к е к* болушы еді, биыл ту тұсақтың төлеме құйрығындай дөңгелене қалыпты (М.Сұлтанұлы, Ұрпақ тағдыры).

СЕЛКЕМ с ы н. ж е р г. *Таныс емес, жат, бөтен.* Жат қыбыр, *с е л к е м* дыбыс, секем иістің түк белгісі болмаған соң, Марғау салып отырып иесінің қасына келді (С.Шаймерденов, Сел.). Салтанатқа жолға шығардағы мына бір *с е л к е м* көрініс ұнамай қалды (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

СЕЛКЕУ с ы н. **1.** *Жібі жақсылап тартылмай, бос қалған.* Ептеп жоғары жылжыған сайын жіптің *с е л к е у* қалғанын саумалдап беліме ораймын (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Андасанда *с е л к е у* қалған, іркіс түскен таспаны зорлана тартып, жеңіл ағаш балғаның шүйдесімен жайлап соғып-соғып қояды (С.Бақбергенов, Мен.). Арқан жіп ескенде кейбірінің жібі шырамай, *с е л к е у* қалса, жұбайы болбыр, бос белбеу, бота тірсек болады деп ырымдайды (А.Қамбарұлы... Қазақ ырым.). **2.** *Селтиіп бөлек шыққан, шет қалған; оқшау, жеке. С е л к е у* шыққан үш-төрт тал ұшпа шашын маңдайынан жиырып, біртартар орамалына қаумалап қыстырды (Т.Иманбеков, Тұт ағашы). *Селкеу* шыққан шашын ретке келтіріп, әңгімесін бастады (А.Жұмаділдин, Сең.). **3.** а у ы с. *Оғаш, өрескел, ерсі.* Секілді сол суреттер тұтас біткен, *С е л к е у* жоқ сипатында қиыс кеткен. Шалғайда шыңға және жарасып тұр, Манаурап баурын төсей бұлттар шөккен (Ғ.Орманов, Таңд.). Әрине, ол өз берерін жатыр қымтап, Сен соның ала білер ақылын тап. Әйтпесе көзге *с е л к е у* көрінесің, Адамдай әркімдердің асына ортақ (Ғ.Орманов, Жан қанаты). Олардың ешқайсысы мұндайда *с е л к е у* мінез көрсеткен жоқ («Қазақст. әйелдері»). **4.** а у ы с. *Басы артық, орынсыз.* Одан басқа *с е л к е у* шыққан бір дыбыс жоқ (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Өзінің бұл екеуінің арасында *с е л к е у* адам екенінен қысылып, сыр бермей тез шығып кетті (І.Есенберлин, Қатерлі.). Шәкірт жазған шығармадағы олақ сөйлем, *с е л к е у* сөз салдарынан мазмұнға келген нұқсандықты талдап көрсетеді («Қазақст. мект.»).

СЕЛКЕУЛЕН= е т. *Бос қалу, тартылмау, селтиіп, бөлек шығу.* Қарасұр дидар шұбарланып, қисық ақ қылдар *с е л к е у л е н і п* тұрды (Т.Әлімқұлов, Сыр.).Тізгіні аттың түсте *с е л к е у л е н д і,* Қоңыр жел болып демеу кеукеуледі. Ақ құйрық құйын ойнап кейде алдынан, Етегін ақ көйлектің мол кеуделі (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

СЕЛКЕУЛЕНУ *Селкеулен етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛКЕУЛІК з а т. *Олпы-солпылық, бостық.* Ендеше, кейде тіпті тәуір романның өзінің кездесіп қалып отыратын кейбір уақиға *с е л к е у л і г і,* созалаңқылығы драматургиялық шығармадан ешқандай орын алмауға керек (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Ең алдымен повестің стиліндегі келтелік, тіл жұтаңдығы, композициялық *с е л к е у л і г і* көзге шалынады (С.Байжанов, Заман.). Қазақ романдарының талайына тән ортақ міннің бірі – кейіпкерді қаптатып жіберіп және соның бәрін жан-жақты бейнелеуге тырысып, шығарманың сюжетін *с е л к е у л і к к е,* ойын шашырандылыққа ұрындыру десек, «Өлгендер қайтып келмейді» бұл орайда да жақсы үлгі ұсына алады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СЕЛК-СЕЛК е л і к. *Әлсін-әлсін селкілдеген қимылды бейнелейтін сөз.* Елжас пен Мақсұт *с е л к-с е л к* қозғалды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Теңіз жатыр бәрін де өңешімен... Жұтып алып – адамды кемесімен, Жұтып алып – аспанды... жұлдызымен, *С е л к-с е л к* күліп жатады денесімен! (Ө.Нұрғалиев, Кәмелет).

Селк-селк етті. *Денесі қатты қозғалды, селкілдеді.* Ол әбден жылап, сілесі қатқандықтан *с е л к-с е л к е т і п,* өкси берді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Қайыңның өзі түгіл, атын айтсаң, Шошиды *с е л к-с е л к е т і п* барлық денем (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Бетаузы табақтай жалпақ, қатпар-қатпар, қара шұбар, Бар денесі *с е л к-с е л к е т і п* жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

СЕЛКІЛ з а т. *Бір нәрсенің селкілдеген қозғалысы.* Бала трактор *с е л к і л і м е н* тербетіліп отырып, қалғып кетті (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Қатты жүрсе машина *с е л к і л і н е н* өкпем қысылып, тынысым тарылады (Р.Өтесінов, Ақиқат.).

Селкіл қақты. *Денесі селк-селк етіп қозғалды, селкілдеді; тынымсызданды. С е л к і л қ а ғ ы п* Дәурен ағай от тұтатса тұтанбайды (С.Бегалин, Бақыт). Қылмысқа, қиянатқа мұндай айқын, Күңіренді ел Ақаныңды танымайтын. Не шалдар шіміркеніп *с е л к і л қ а қ т ы,* Жігіттің даусы шықты жарқын-жарқын (І.Жансүгіров, Шығ.). Мойыны ұзап шыққан ұңғысынан, Шағыр көз көне тартып, нұры сынған. Сексенде сері кеуде *с е л к і л қ а қ п а й,* Тұғыры мықты құстай тумысынан (Ғ.Қайырбеков, Алтын бесік).

СЕЛКІЛДЕ= е т. **1.** *Селк-селк етіп қозғалу, селкіл қағу.* Абай оның жүзіне қарап, бар денесімен *с е л к і л д е п* күліп отыр (М.Әуезов, Абай жолы). Сен қара, қылдай өрмек анау тұрған. Мен едім азаптанып соны құрған. Кішкене желге де өзі *с е л к і л д е й д і,* Көресің темір емес, я тас қорған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күзде мені іздеп келді бір адам Жасы жүзге құлаған. Суалғандай арманының бұлағы, Жүзі мұңлы, естімейді құлағы, Қарт бабаңның қанын жүктеп едім деп Ақ сақалы *с е л к і л д е п* кеп жылады (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Қатты тоңып қалтырау, қалшылдау.* Тұла бойымнан ызғар өтіп, алғашқы дірілі бірте-бірте ұлғая түсіп, *с е л к і л д е п* кеттім (Ә.Жылқышиев,

Айтолқын). Қатты бораннан оның тұла бойы қалшылдап, дірілдеп *с е л к і л д е п* сала берді (М.Дүйсенов, Мейман.). Ызғарлы суық желден өне бойым безгек ұрғандай *с е л к і л д е п*, жүрегім аузыма тығылды (М.Иманбаев, Сұлу). **3.** *Тұла бойы тұршігу, шошыну, қатты қорқу.* Есекке ес бермейтін зорлап қосып, Жүрмесін бәле тілеп, ажал тосып? Жүзін көрем көргендей әзірейілді, *С е л к і л д е п* тұла бойым кетер шошып (С.Торайғыров, Шығ.). **4.** а у ы с. *Селтеңдеп бос жүру, желігу.* Камшат ертеден кешке дейін *с е л к і л д е п* үйдің бетін көрмейді (Ф.Оңғарсынова, Біздің Камшат). Аядай үйдің ішінде аяқ басар алақандай орын жоқ – осы ауылдың селтеңдеген боз баласы мен *с е л к і л д е г е н* бойжеткені түгел жиналыпты (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СЕЛКІЛДЕК с ы н. *Селк-селк ететін, селкілдеген.* Елеусіз Досов пен Қараш Беков *с е л к і л д е к* поезбен түні бойы жүріп отырды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ертілеудің дарылдай келуінің бір мәні – колхоз бастық Қорабай ғана мінетін *с е л к і л д е к* жеңіл тарантас арбаға пар ат жектіріп, колхоздың бар әйелдерін қызыл отауға осы арбамен тасыды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

СЕЛКІЛДЕС= е т. *Селкіл қағысу, селк-селк етісу.* Сосын бұлар бір-біріне қарама-қарсы тұра қалды да, екі иығын жұлып жеген музыка ырғағына қосылып *с е л к і л д е с е* жөнелген (Ө.Ахметов, Алда.).

СЕЛКІЛДЕСУ *Селкілдес етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛКІЛДЕТ= е т. **1.** *Денені селк-селк етіп қозғалту, селкіл қақтыру.* Жетектеп Көкала атты жүріп кетті, Алдына мені өңгеріп *с е л к і л д е т т і* Ердің ері тоқымға басад деуші ед, Басыма келді ғой деп күлдім кекті (Батырлар жыры). Сақал өсіп сақалындай текенің, Суық тиіп, *С е л к і л д е т е р* жөтелің. Жұмыс та жоқ, Шабыт та жоқ жұмысқа, Зеріккеннен үйге сыймай кетемін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Олардың екеуі де иықтарын *с е л к і л д е т і п* жарыса күліп жатыр (Т.Қаупынбаев, Жазира). **2.** *Дірілдету, солқылдату.* Арыстандай күрілдеп, сұңқарды жоқтап жырлайды, толқынның қатты дүмпуі жартасты *с е л к і л д е т е д і*, Толқынның нәрлі дауысы аспанды солқылдатады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Суыма оқ атқанның *С е л к і л д е т т і м* өр, сайларын, Бұлтыма оқ атқанның Қол-аяғын байладым (Жамбыл, Шығ. жин.). Тұсының бәрі түрулі Көк шымылдық құрулы. Қорылдаған лебіне *С е л к і л д е т і п* боз үйді. Талма түстің шағында, Жұпар шашқан бағында. Енді келді ер Манас Күнтимес қыздың жанына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЕЛКІЛДЕТУ *Селкілдет етістігінің қимыл атауы; селкіл қақтыру.* Текештің қаны қайнап, бар қайраты өзін-өзі *с е л к і л д е т у д е н* басқаға жетер емес (Ә.Әбішев, Найзағай).

СЕЛКІЛДЕУ *Селкілде етістігінің қимыл атауы; солқылдау, селкіл қағу.* Күнбе-күн ат үстінде бос *с е л к і л д е у д е н* жігіттер қажи бастаған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Қатқақ қара жолмен секеңдеп келе жатқан машинамен ілесіп, әйел иығы да көпке дейін *с е л к і л д е у і н* қоймаған-ды (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

СЕЛҚОС үс т. *Ықылассыз, енжар, жантәнімен емес, немқұрайлы.* Өмірден жалпы адагершілік ұлы мағына іздеген Абай оңнан-солдан, шығыстан-батыстан келер жаңа идеяларға тіпті *с е л қ о с* емес еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Халық үшін мұндай аса маңызды мәселені шешуге қазақ-тардың соншалықты түсініксіз *с е л қ о с* қарауының мәнісі: біріншіден, надандық және өз мүдделерін түсінбеушілік болды... (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Неше түрлі кәрі дарын, жас дарын Кезек изеп шашты, шашсыз бастарын, Соны білмей, білмеген боп білсе де, Өте берді *с е л қ о с* қаламдастарым (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЕЛҚОСТАН= е т. *Көңіл күйі салқын тарту, енжарлану.* Төлеубай *с е л қ о с т а н ы п*, ешкіммен сөйлескісі келмеді (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). – Тамыр, аман, – деді кенеп қамзол киген атшы орысқа *с е л қ о с т а н ы п* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

СЕЛҚОСТАНДЫР= е т. *Салқын тарттыру, енжарландыру; көңілін басу.* Оның балалық албырттықтың желігін әлдеқандай ауыр ой су сепкендей басып, *с е л қ о с т а н д ы р ы п* тастады (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

СЕЛҚОСТАНДЫРУ *Селқостандыр етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛҚОСТАНУ *Селқостан етістігінің қимыл атауы; енжарлану, мойны жар бермеу, көңілі түсу.*

СЕЛҚОСТАУ с ы н. *Көңілсіздеу, енжарлау, ықылассыздау.* Қал-жайымды сәл *с е л қ о с т а у* сұрап болған соң, ол маған тікелей қарап, келген шаруасына кірісті (І.Есенберлин, Алтын құс). Нартай бастапқы кезде бұған нығызсып, оның сөзін *с е л қ о с т а у* тыңдады (А.Жақсыбаев, Егес). – Сарқыз-ау, жаңа ғана көнің кеуіп, қаталап отыр едің ғой, шайыңды ішсеңші, деп еді Мағауия, Сарқыз *с е л қ о с т а у* ғана үн қатты (Б.Тілегенов, Көктемде.).

СЕЛҚОСТЫҚ з а т. *Енжарлық, ықылассыздық, құлықсыздық.* Осы енжарлық, *с е л қ о с т ы қ* бүгін осы ауданды олқылыққа ұшыратты (З.Шашкин, Сенім). Әнуар жергілікті жерлерде жылқы өсіруге мән берілмейтіндігін, қымыз өндіруге *с е л қ о с т ы қ т ы* айтты (Қ.Сәрсекеев, Шығ.).

Селқостық жасады. *Құлықсыз болды, енжарлық көрсетті, немқұрайды қарады.* Жобаны оқыған кезде бұл адамдардың өздері де кешірімсіз *с е л қ о с т ы қ ж а с а д ы,* кейбіреулері тіпті ұйықтап отырды (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

СЕЛ-СЕЛ: сел-сел болды. *Әбден шылқып қара суға түсіп терледі.* Жібіді көні, жібіді – Дімкәс шешем кешегі *С е л-с е л б о л д ы,* терледі, Терге қатты төсегі (І.Жансүгіров, Өлең. поэма.). Күн ыстық, өзі *с е л-с е л б о п* терлеп отыр екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СЕЛО о р. з а т. *Ауылды жердегі елді мекен.* Бірақ теміржол ғана тура жүреді, ат жолы көлденеңдеп Арханский аталатын *с е л о ғ а* соғады (С.Мұқанов, Өмір мект.). Сонымен, қысқарта айтқанда, алты тәулік поезбен, бір тәулік машинамен жол шегіп, сегізінші күн дегенде, өзіміздің таныс *с е л о ғ а* келіп жеттік (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Қалыңға ерлер бекінді *С е л о м е н* бірге аралас (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

СЕЛПУ з а т. *Матаның, терінің, киіздің созылып шыққан міні, тігін жібінің іркіліп қалған ілмектері.*

СЕЛСОҚ үс т. *Ықылассыз, енжар, селқос.* Мүсілім істі *с е л с о қ,* салқын істейді (З.Шашкин, Теміртау). Кейбіреулердің бұл айтысқа *с е л с о қ* қарайтындығы ақындар айтысының осы сырын жете түсіне алмауларында деуіміз керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Көргендер Хаканнан да қалды шошып, Кеткендей көтеріліп үрке көшіп. Қапыда қазық ұрып құлағандай, отырды *с е л с о қ* болып шамдай өшіп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СЕЛСОҚТАН= е т. *Көңіл күйі салқын тарту, селқостану, енжарлану.* Біржан аз күн *с е л с о қ т а н ы п* жүрді де қайта нығайып алды (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.).

СЕЛСОҚТАНУ *Селсоқтан етістігінің қимыл атауы; енжарлану.* Үй шаруасы, уақтүйек тіршілігі ойына енді түсіп, Шолпан бұдан былайғы жолда, біртүрлі *с е л с о қ т а н у м е н* болды (А.Хангелдин, Қараторғай).

СЕЛСОҚТАУ с ы н. *Ықыласы жоқ, селқостау, енжарлау.* Угар ызалы болғандай, қызметін *с е л с о қ т а у* атқарып, ішкілігін күшейте бастаған (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бала наразы түрде аяғын *с е л с о қ т а у* басып, баспахана-дан шығып, үйіне қайтты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

СЕЛСОҚТЫҚ з а т. *Енжарлық, салғырттық, селқостық, ықылассыздық.* Жазушыларымызда *с е л с о қ т ы қ* болса, ұйым ол жағынан қысталмайды да (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Далабайды кейінгі көзде *с е л с о қ т ы қ,* салғырттық мінез басып алған (Д.Досжанов, Зауал).

СЕЛТ: селт етер. *Бір нәрсеге құлақ асатын, сөз түсінетін естілері деген мағынада.* Ауылдың *с е л т е т е р л е р і* түгел осында (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Селт етті. а) *Сескенгеннен оқыс қозғалды, шошып кетті, шошынды.* Абай ұйқыдан *с е л т е т і п,* шошынып оянғандай болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Күтпеген дауыстан оның денесі *с е л т е т т і* (С.Мұқанов, Аспаз). Шәмшинұрдың сөзі есінен кетпей қалың ойда отырған Оспан шопан өзінің аты аталғанда *с е л т е т і п* басын көтерді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Үрейлі дауыстан бәрі *с е л т е т і п,* қолдарын көлегейлеп қараңғыға төседі (Ғ.Сланов, Шалқар). ә) *Елең етті.* Сексенде тұяғыңды серіппейсің, *С е л т е т і п* еш нәрсеге елікпейсің, Тоқсанда тотықсыған сен қорғасын, Май құйып қорытқанмен бірікпейсің (Шал ақын, Өлең.). *С е л т е т і п* батырлар да шықты таудан, Құтылып аяғынан алған жаудан. Қуанып қарсы шықты қала халқы, Иискеп ата-анадай омыраудан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сонда Әбубәкір: «Көз алмайды болысың Кердері тіккен кебістен. Кердері тікті демесең Кебісім менің келіскен. Ожырайда Қаратау Амандасып көрісті-ау Боқты басқан кебіспен» – депті. Сонда Қаратау болыс *с е л т е т і п,* кешірім сұрап, амандасқан екен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Селт етпеді. *Ешбір белгі білінбеді, міз бақпады.* Қызым соны білмейді ме? Біледі! Біле тұра *с е л т е т п е й д і* жүрегі. Небір жайсаң жігіттерді төредей Мазақ етіп кетпеді ме елемей?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ішкі, сыртқы ерлігің жүрекке сын, *С е л т е т п е с і н* білсең де, дір етпесін. Ақсақ дедік біз Әмір-Темірді де Ол кеткесін... жүздеген жыл өткесін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЕЛТЕК с ы н. *Селтең-селтең еткен, бос селтиген.* – Ертек айтайын ба?.. Ертегім ертек, Екі құлағы *с е л т е к,* Қырғауылы қызыл... (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ата досқа санама, Алды-артында болжал жоқ, Жаңадан болған *с е л т е к т і.* Шайырлардың сомасы – Хикая, толғау, ертек-ті (О.Шораяқов, Шайыр).

Селтек қақты. *Селтеңдеді, бос жүрді.* Бай сейілді, Бір бейілді, Елде жақсы қалмады. Елдегі еркек, Босқа *с е л т е к қ а ғ ы п* елін қармады (Абай, Тол. жин.). Жас балаша қызығып Сәкекүлге Масқара боп жүргенін бір білмеген. Шебелет қалпақ, тар шалбар, қысқа сертек, Киіп алып қылтиып *қ а ғ а р с е л т е к* (Ш.Құдайбердиев, Шығ).

СЕЛТЕКТЕ= е т. **1.** *Қалбалақтап ұшып-қону, босқа жүгіру.* Өзімдей ойлап тұр ем еркек пе деп, Шыдайтын шығар найза келтекке деп, Бас жібін байталдарша үзе қашқан, Айтты кім саған барып *с е л т е к т е* деп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Ұстаз жау – «сабаққа жоқ тентек» – десе, Тірі боп, жұрт қатарлы *с е л т е к т е с е*... Ел сенен қорқа-қорқа жүруші еді, «Жетіп кеп абыройды сол төкпесе» («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** а у ы с. *Ұшып-қонған жеңілтек мінез көрсету, шошаңдау.* Әне бір *с е л т е к т е п* жүрген, қу тірсек Бірке дейтіннің екпінін басу керек (С.Көбеев, Қалың мал).

СЕЛТЕКТЕУ *Селтекте етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛТЕҢ з а т. **1.** *Ұшып-қонып секектеген бос жүріс.* Шығайық, шыда бүгін, ертеңменен, Барабар ұрыс-соғыс ертеңменен, Сен-дағы сау қалатын шара қолдан, Алмассың абыройды *с е л т е ң м е н е н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Аралайтын ағаштардың мың түрін, Жас сұлудай көп болатын *с е л т е ң і*, – Қусақ суы аспабындай күлкінің, Бір сәбидің сықылығын шертеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Еріккен, бос жүрген, сенделген адам.* Қарттың бағын жайлайтынбыз иен тегін. Тыңдайтынбыз алуан-алуан ертегін. Жинап алып жүрер еді жарықтық Күллі ауылдың елтеңі мен *с е л т е ң і н* (М.Мақатаев, Бәсіре).

Селтең етті. *Шошаң етті, селтиді.* Күлəш жұмған аузын ашпай, *с е л т е ң е т і п*, аулаққа бөлініп шықты (С.Омаров, Қызыл.). Дəулен Досаев қолын *с е л т е ң е т і п* көтеріп қалғанын өзі де аңғармай қалды (С.Бақбергенов, Кентау).

Селтең қақты. а) *Елпең қақты, елпілдеді. С е л т е ң қ а қ қ а н* құлағы, Болыпты ол мал есті. Көз алдымда тұрады Анам айтқан ақ ешкі (С.Мəуленов, Алыс кет.). Ол бұл үшеуінің артында *с е л т е ң қ а ғ ы п* үнсіз келе жатты (С.Мұратбеков, Көкорай). ə) *Жарамсақтанды, жағымпаздануды.* Байға *с е л т е ң қ а қ т ы ң д а р*, Шыдады əзер қу жаным. Ал Кəдірбай, құлақ сал! Жамбыл сөзін тыңдап қал (Жамбыл, Шығ.).

СЕЛТЕҢДЕ= е т. *Селтең-селтең етіп, бос жүру.* Бала жолбарыс пішінді, Жүр екенсің *с е л т е ң д е п*. Қайратың қысып ішіңді Кездестірді құдайым (Батырлар жыры). Келді де: «Қайда жүрсің, еркем, – деді, Бір адам дөңнен асып *с е л т е ң д е д і*, Жеңгеден қайын сіңлі сыр жасырмас, Разымын жөнін айтып берсең», – деді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не оқуда жоқ, не қызметте жоқ, босқа *с е л т е ң д е п* жүрген баласын Оспанға тапсырды (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

СЕЛТЕҢДЕС= е т. *Селтең қағысу, секеңдесу.* Қыздар үйінде отырған жігіттер де *с е л т е ң д е с і п* сырттағы «ат шабар» үнін естісімен дүркірей тұрып тысқа шықты (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Сайтанның баласындай *с е л т е ң д е с і п* екі-үш күндік лақтар жүр (С.Елубаев, Ойсыл қара). Төрт-бес ауылдың бәрінің иттері *с е л т е ң д е с і п*, айғайға қарай жүгірісіп шықты (С.Сейфуллин, Əңгім. повес.).

СЕЛТЕҢДЕСУ *Селтеңдес етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛТЕҢДЕТ= е т. *Секектету, секеңдету, селтектету, секең қақтыру.* Сұрасып келатқанда күй мен жайды, Шаш жақтан тағы да шаң бұрқырайды. Мың адам андағайлап шауып келеді, Секіртіп, *с е л т е ң д е т і п* асау тайды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Оған да ойын керек секілді, жалбыраған титтей құлағын *с е л т е ң д е т і п*, Естайдың бет-аузын жалап жатыр. Лақтың аузынан уыз иіс аңқиды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Секірген жар тастардан қозылағың, Ойнақтап *с е л т е ң д е т і п* қос құлағын. Ерлер жүр еңбегінен жұлдыз тағып, Елінің мақтан етіп болашағын (М.Хакімжанова, Таңд.).

СЕЛТЕҢДЕТУ *Селтеңдет етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛТЕҢДЕУ *Селтеңде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Секектеу, селтең-селтең ету.* Олар көп ұзаған жоқ, ащы тері шығып, *с е л т е ң д е у і н* қойды (С.Хайдаров, Теңіз.). **2.** а у ы с. *Секеңдеп бос жүру.* Анасының асылы, Əкесінің масылы, Сидаң қағып *с е л т е ң д е у* – Селтеңбайдың кəсібі (М.Рашев, Бұйымтай).

СЕЛТЕҢ-СЕЛТЕҢ е л і к. *Секең қаққан, селтектеген қимылды бейнелейтін сөз.*

Селтең-селтең етті. *Шошаң-шошаң етті.* Буы бұрқыраған ботқаны жалмаңдап жұтқан сайын мұртының қияғы, үш жағы *с е л т е ң-с е л т е ң е т е д і* (С.Бақбергенов, Қарға там.). Өзі əлденеге ашулы сияқты, селдір сақалы *с е л т е ң-с е л т е ң е т е д і*, саршегір көздері сөлі сорылған еттей бозарып кеткен (М.Сəрсекеев, Туған жер.).

СЕЛТИ= е т. **1.** *Қозғалмай тұрып қалу, қалтию.* Сұлу қыз артына бұрылып: «Келші қалқам!» – дейді. Қалқасы алдына кеп *с е л т и і п* тұра қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаңыл дастарқанын жинап алып, енді не істерге білмей *с е л т и і п* тұрып қалды (Т.Ахтанов, Боран). Жалтаң қағып жандар жүр, Естері шығып *с е л т и і п*, Күймені қоршап шулайды, Сапырылысып жүгіріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Саланданып бос жүру.* Ол кезде Семейден оқып жүрген қазақ жігіттері елге келіп, *с е л т и і п* жүретін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЕЛТИТ= е т. *Ербиту, үрпиту, соститу.* Қарақыздың *с е л т и т і п* өріп жүретін бұрымынан ол жұлқылап, санынан шымшып алатын (А.Жұмаділдин, Сең.). Сара он екіге шығып, ұзын көйлек киіп, бұрымын артына *с е л т и т і п* өріп қоятын болған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тымағының төбесіне *с е л т и т і п* үкі де қадап апты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЕЛТИТУ *Селтит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Еп-ерсі етіп *с е л т и т у.*

СЕЛТИЮ *Селти етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С е л т и у і н* қарашы.

СЕЛТИІС= е т. **1.** *Қозғалмай тұрып қалысу.* ≈ Үнсіз *с е л т и і с і п* қалды. **2.** *Ербиісу, үрпиісу, состиысу.* Осы кез Тарзанның ізін ала құлақтары *с е л т и і с і п* қасқырлар да сайдан сомпаң-сомпаң етіп ытқып шығысты (С.Елубаев, Ойсыл қара).

СЕЛТИІСУ *Селтиіс етістігінің қимыл атауы.*

СЕЛЬМАГ з а т. с ө й л. *Ауылдық жерде бұйымдарды аралас сата беретін сауда орны, дүкен.* – Бір жылда *с е л ь м а г т а* қанша ұн сатылғанын сатушыдан сұрап алдық (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Бұл әлгі *с е л ь м а г т а н* Биқасаптың өткен қыста өзі сатып алған кілемі болатын (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). – Санат, тез мамаңмен *с е л ь м а г қ а* барыңдар, велосипед түсіпті, – деді (Е.Өтетілеуов, Бос шелек).

СЕЛЬПО з а т. с ө й л. *Ауылдық жердегі сауда-саттық ісін басқаратын орталық. С е л ь п о* да осы арада. Біреуі беріп, біреуі алып жатқан жұрт (Ғ.Мұсафин, Миллионер). Оспан екеуміз қасымызға екі-үш адам алып, қыс бойы түйемен *с е л ь п о н ы ң* жүгін тартатын болдық (С.Жүнісов, Жапанда.). Осы *с е л ь п о д а,* жұмысшы кооперациясында үлкен өзгеріс болуы ғажап емес (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

СЕМ= е т. **1.** *Еті қашу, салбырау.* Егер адамның сау қолын гипске салып, бір-екі ай қимылдатпай таңып тастаса, қолы әлсіз болып, бұлшық еттері *с е м і п,* буындарының қозғалуы нашарлап қалады («Қаз. әдеб.»). **2.** *Өсімдіктің, гүлдің жайсыз ауа райынан, ылғалдандырылмаудан өспей солып қалуы, қурауы.* Бұлттар басып жасырған, Жаңа түсіп басылған Таң шапағы сөніп тұр; Жаңаланған өмірден Жаңа шығып көрінген Гүл қамауда *с е м і п* тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Гүлді қойшы, *с е м е д і* гүл дегенің, (Гүл сыйлап, гүл алуды білмегенім...) Қайдасың? Мен түсімде екеу болып, Ертеңгісін жалғыз боп түрегелемін (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Адамның қайғы қасіреттен, ауыртпалықтан азып-тозып жүдеп кетуі.* Қан боп қатқан, жаралы еді жүрегің, Құрт жегендей кептің, *с е м д і ң,* жүдедің. Таң алдында шырт ұйқыда жатқанда, Сен жылаушы ең, жүгіруші ең білемін! (Б.Майлин, Шығ.). Екі жағы *с е м і п,* аппақ болып бозарған кемпірдің жүзі өлікке ұқсайды (Ә.Шәріпов, Орманда.). **4.** а у ы с. *Жоқ болу, біту, құру, өшу.* Кетті, келді, Толды, *с е м д і,* Өзгеленді бұл ғалам. Туды, өлді, Жанды, сөнді, Өршіп енді қайтадан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жұлдыздар бірте-бірте *с е м і п,* жоқ болды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Мұны естітіп жігіт үнсіз тұрып қалды тістеніп, Жамалынан жалын *с е м і п,* жігерінен күш кеміп, Бар үміт зұлымдықтың бір қиянат мысы аттап, Сосын ұзақ жылап жатты торғын құмды құшақтап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕМАНГТАР з а т. *Малайзияның солтүстігі мен Тайландтың оңтүстігінде тұратын тайпалар тобы. С е м а н г т а р д ы ң* басым көпшілігі ауылшаруашылығында жұмыс істейді (ҚҰЭ).

СЕМАНТИКА[1] [грек. semanticos] з а т. л и н г в. *Тілдегі жеке сөздер мен жеке сөз тіркестерінің мағынасы, мәні. С е м а н т и к а* деген гректің «көрсетуші», «белгілеуші» деген сөзінен шыққан, мағына деген ұғымда қолданылады (Қазіргі қаз. тілі). *С е м а н т и к а* ғылым ретінде 19 ғ. 2-жартысынан бері В. фон Гумбольдт идеясының негізінде Х.Штейнталь, А.А.Потебня, В.Вундттың күрделі еңбектері жарық көрген соң дами бастады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.).

СЕМАНТИКАЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Семантикаға тән, семантикаға қатысты.* 20 ғ. 70-жылдардан бастап Кеңес тіл білімінде дистрибуциялық талдау сынға ұшырап, *с е м а н т и к а л ы қ* құбылыстар жан-жақты зерттеле бастады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.). Ашық құрылымды сөйлемдер компоненттерінің синтаксистік біртектестігі олардың лексикалық құрамының бірдей болып, *с е м а н т и к а л ы қ* жақтан да ұқсас болуына алып келеді («Қазақст.

мект.»). Белгілі бір жосынға байланысты атқарылатын сан алуан әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер жүйесі, ырымдар, ата-баба жолының бұлжымас заңдылығын айғақтап, әрі айқындап отыратын дәстүрлі әлеуметтік қағидалар мен ұстаныстар, ас дайындау мен оны қабылдау үрдісі – осы жосынның ең мәнді *семантикалық* «нүктелері» болып табылады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

СЕМАСИОЛОГИЯ [грек. semasia – мағына, мән, logos – ілім] з а т. л и н г в. *Сөздердің мағынасын зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Семасиология* сөздің мағынасын, сөз мағынасының өзгеруін тексереді (Қазіргі қаз. тілі). Тіл білімі фонетика, лексикология, *семасиология,* морфология, синтаксис тәрізді ірі-ірі арналы салалардан құралады («Қаз. әдеб.»). *Семасиология* – лексикологияның аса маңызды бөлімдерінің бірі (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөзд.).

СЕМАФОР [грек. sema – белгі, phoros – алып жүру] з а т. *Теміржолдың бос я бос емес екендігін машиниске білдіріп тұратын сигнал.* Ей, кім анда, кет былай, *семафорға* соқтықпа! Түрксибтің табаны Таймақ емес, қорқытпа (Қ.Аманжолов, Шығ.). – Паровоз кез келген жерге тоқтай бермейді, – деді ол Розаға түсіндіріп, – теміржолдың бойында ұзын темір бағана болады. Оны *семафор* дейді, Оның ең басында қозғалып тұратын қанаты болады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Шартарапқа шарықтап, Жан-жақ бронепоезға Ашады қызыл *семафор* (Жамбыл, Шығ.).

СЕМДІР= е т. **1.** *Етін қашыру, салбырату.* Гипс ауырған мүшені *семдіреді* (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2.** *Өсімдіктің өсуін, тіршілігін тоқтату, қурату, солдыру.* Жаз басында шығатын қоңыз ағаштардың жапырағын бауша қиып жеп, гүлдерді *семдіріп,* көк шөпті бүлдіреді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Рақымсыз, тілсіз табиғат, *Семдірмек* болад шыбықты. Бақытсыз, жүдеу нәзік зат, Қауіпті жерге шығыпты (М.Мақатаев, Шығ.). *Семдірме* сол үш гүлді, Сөндірме сол ұшқынды (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл бағы).

СЕМДІРУ *Семдір етістігінің қимыл атауы.*

СЕМЕСТР [лат. semestris] з а т. п е д. *Жоғары оқу орнындағы жарты жылдық оқу мерзімі.* Қыздар жазғы *семестрді* бітірісімен бір күн аялдамай үйлеріне қайтып кеткен (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Сәния бірінші *семестрде* «төрт» пен «беске» нық басып, ілгеріледі (Дәрігер мерейі). С.А.Глебов саяси экономика курсын үш *семестрге* дейін ұлғайтты («Қазақст. мұғ.»).

СЕМИНАР [лат. seminarium] з а т. п е д. **1.** *Жоғары оқу орындарында оқытушының басшылығымен студенттерді топ-топқа бөліп өткізілетін практикалық сабақ.* Жоғары мектепте оқыту сан алуан түрде жүргізіледі: лекция, лабораториялық сабақтар, *семинар* және тәжірибелік сабақтар (Семья тәрбиесі). Студенттер *семинарлар* мен практикалық сабақтарға жүйелі дайындалады («Қазақст. мұғ.»). Институттағы *семинар* сабағының кәдімгі сабаққа қарағанда бірқатар ұтымды жақтары бар («Қазақст. мект.»). **2.** *Белгілі бір мамандық бойынша ұйымдастырылатын арнаулы оқу жүйесі.* Дәмелі Алматыға мұғалімдердің екі жетілік *семинарына* шақырылған (І.Есенберлин, Айқас). Соңғы үш жылда 326 мұғалім білімін жетілдіру курстары мен *семинарларында* болды («Қазақст. мект.»). **3.** *Белгілі бір тақырып бойынша жасалатын ғылыми баяндама.* 1964 жылы Москвада Азия мен Африка елдері әдебиеттерін зерттеу және аудару жөнінде *семинар* болды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СЕМИНАРИСТ з а т. т а р. *Семинарияда оқитын оқушы.* Осында бүгін біздің Арқаның жігітінен он шақты жігіт болды, азамат, – деп Шақшай *семинариске* бірталай сөз айтты (І.Жансүгіров, Шығ.). *Семинарист* жігіт оқығандардың халық ағартудағы прогресті рөлін көрсетумен шектелмейді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Семинарияның екінші курсында оқып жүрген *семинарист* – Мұхтардың жазушылық сапары осылай сәтті басталады («Мәдениет және тұрмыс»).

СЕМИНАРИЯ [лат. seminarium] з а т. т а р. *Орта білім беретін арнайы оқу орны. Семинария* Батыс Еуропада 16 ғасырдың 2-жартысында ашыла бастады. Ал Ресейде (Петербург) 1725 ж. славян, грек, латын тілдерінде Александр Невский *діни семинариясы* ашылды (ҚСЭ). *Семинариядан* Итбай аулының мектебіне учитель боп аттанғанда, Асқардың алдына қойған ең зор мақсатының бірі – мектепке қыздарды тарту еді (С.Мұқанов, Ботагөз). Қаныш Семейде мұғалімдер дайындап шығаратын *семинарияға* түседі (М.Қаратаев, Далада.).

СЕМИОТИКА [грек. semeiotike] з а т. л и н г в. *Адамзат қоғамындағы (негізінен табиғи және жасанды тілдерді, сондай-ақ мәдениеттің кейбір құбылыстары), табиғаттағы (жануарлар әлеміндегі коммуникация) немесе адамның өзіндегі (көру және есту қабылдаулары және т.б.) белгілер мен белгілер (таңбалар) жүйесінің қасиетін зерттейтін ғылым. Семиоти-*

к а л ы қ мәселелер оның үш саласына сәйкес үш түрғыда қарастырылады: 1) синтактика – әртүрлі таңбалар жүйесінің синтаксисін зерттейді; 2) семантика белгілер жүйесін сөйлемнің логикалық мәнін, мағынасын өрнектейтін құрал ретінде қарап, белгілерге, белгілер өрнегіне түсіндірмелер жасайды; 3) прагматика белгілер жүйесінің оны қолданушы субъектіге қатысын зерттейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). «Таңбалар жайындағы ғылым» ретінде *с е м и о т и к а н ы ң* алғашқы негізгі ұстанымдары табиғи тілді байқауға байланысты Ч.С.Прис пен Ф. Де Соссюрдің еңбектерінде айтылған (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. сөздігі).

СЕМСЕР з а т. **1.** э т н. *Болаттан істелген екі жүзді өткір қылыш сияқты қару.* Музейде қанжар, *с е м с е р* және қылыш бар (М.Әуезов, Индия очерк.). Ер Төстік мұны көріп көзі жайнап, *С е м с е р і н* қонышындағы тасқа қайрап. Жүгірді айдаһарға айқай салып, Жаны ашып балапанға тұрған зарлап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қару деме *с е м с е р д і*, Шапқанда сүйек қаппаса; Досым деме досыңды, Күле кіріп кіргенде, Күңірене есік аттаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** с п о р т. *Фехтованиеде қолданылатын ұзынша келген үшкір қару, шпага.*

Ақ семсер. п о э т. э к с п р. *Сапалы өткір қылыш. А қ с е м с е р д і* қолына ап Маңдайын жарып басын шап, Жерге түссін мойыны, Келеді кіммен ойыны (Қамбар батыр). Төлеген сонда сөйледі, Сөйлегенде бүй деді: «Алтын балдақ *а қ с е м с е р*, Саған арнап соқтырып, Салып қойдым қынапқа, Аш беліңе ілгейсің» (Қыз Жібек).

Дамокл семсері. *Үнемі төніп тұрған қауіп-қатер деген мағынада [Цицеронның шығармасы бойынша, Дамокл сиракуз тираны Дионисийді қызғанғандықтан, оған қапалаған Дионисий Дамоклды тақтың үстіне өткір семсер іліп, өз орнына отырғызады].*

СЕМСЕРБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. xipnias gladius> *Жақ сүйегі семсер тәрізді ұзын, алабұға отрядына жататын кәсіптік маңызы бар балықтың түрі. С е м с е р б а л ы қ т а р д ы ң* мекені – мұхит пен теңіз сулары (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *С е м с е р б а л ы қ* сағатына 130 км жылдамдықпен жүзеді, ете өте дәмді (ҚСЭ).

СЕМСЕРДЕЙ с ы н. **1.** *Болаттай берік, мықты.* Сертіне *с е м с е р д е й* берік ақын осы байламға бекінді де, атып тұрып киініп далаға шықты (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *Өткір, өжет.* – Бұзса тәртіп, Очерктер сол егерде. Керек сенің, *С е м с е р д е й* тілің шебер (М.Рашев, Біле қойдым).

СЕМСЕРЛЕ= е т. *Семсер жұмсау, семсермен ұру, кескілеу, шаншу.*

СЕМСЕРЛЕС= е т. **1.** *Семсер жұмсап шайқасу.*≈Дамыл таппай *с е м с е р л е с т і*. **2.** с п о р т. *Семсермен сайысу.* Жартылай ақтық айқаста Қарлығаш пен Наталья *с е м с е р л е с т і* («Жетісу»).

СЕМСЕРЛЕСУ *Семсерлес етістігінің қимыл атауы; семсермен сайысу. С е м с е р л е с у д і ң* басқа түрлерінен де алматылықтар шеберлік биігінен көрінеді («Жетісу»). Таяуда ғана *с е м с е р л е с у д е н* ерікті спорт қоғамының біріншілігі болып өтті («Қаз. әдеб.»).

СЕМСЕРЛЕУ *Семсерле етістігінің қимыл атауы.*

СЕМСЕРҚҰЙРЫҚ з а т. з о о л. <лат. xiphosura> *Буынаяқтылар типіне жататын класс. С е м с е р қ ұ й р ы қ т ы л а р* қазіргі кезде құрып кетуге жақын, саны аз (ҚҰЭ). *С е м с е р қ ұ й р ы қ* тұзды және тұщы сулы Мексика, Гватемала, Гондурас суқоймаларында тіршілік етеді (Қ.Қайымов, Суасты.). *С е м с е р қ ұ й р ы қ т ы* өсіру онша қиын емес. Аквариумға температурасы 20–26^{0}С су құйып, жапырақтары ұсақ өсімдіктер егілсе және жарық мол түссе, *с е м с е р қ ұ й р ы қ* жақсы өседі (Қ.Қайымов, Суасты.).

СЕМСЕРШЕ үс т. *Семсер тәрізді, семсерге ұқсап.* Анда-санда қараңғы көшені аппақ жарығымен *с е м с е р ш е* тіліп машина ағып өтеді (А.Нұрманов, Аққу.). Оның ауруы асқынып, 1965 жылдың январында ішкен тамағы ісікке *с е м с е р ш е* қадалады (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). *С е м с е р ш е* тілген сара тіл Байланып қалған шақ болған. Төрт бөлініп айтар нәр ақыл, Ойланып қалған шақ болған (Қ.Мұқашев, Күн.).

СЕМСЕРШӨП з а т. ө с. <лат. cladium> *Қияқ-өлеңдер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. С е м с е р ш ө п т і ң* тамыры жуан, таспа жапырақтары ұзын, ұшына қарай үшбұрыштанып, жиегі ара тісті үшкір семсер тәрізді болады (ҚҰЭ).

СЕМСЕРШІ з а т. с п о р т. *Семсерлесу спортымен айналысушы адам.* Жарыстың бірі жуырда Новосибирск пен Алматы қаласының жас *с е м с е р ш і л е р і* арасында болып өтті («Жетісу»). Республикамыздың 200-ден аса *с е м с е р ш і л е р і* бүкілқазақстандық XVI спартакиаданың жүлдесін сарапқа салды. Шығыс Қазақстан облысының *с е м с е р ш і л е р і* үшінші орынды иеленді («Соц. Қаз.»).

СЕМСЕРШІЛ с ы н. *Семсерлесудің шебері, семсерқұмар.* Басты да сол ол желігін, Мұзында Чудь көлінің, *С е м с е р ш і л* төбет – рыцарь, Семсерден тапты өлімін (Қ.Ұябаев, Тағдыр.).

СЕМУ *Сем етістігінің қимыл атауы.* **1.** б и о л.<грек. atropheo> *Органикалық құрылымның бүлінуі.* Тамырынан да, жапырағынан да қуарып, мезгілінен ерте солып, *с е м у* басталады (Е.Ысмайылов, Сын.). **2.** г е о л. *Ылғалданған дисперсиялы таужыныстардың (грунттардың) еру, мұздықтану және кебу барысында көлемін азайтуы.* **3.** а у ы с. *Азу, жүдеу.* – Әттеген-ай, ертерек неге әкелмедіңіздер, ауырғанына алты жыл болған, бәрі бітіп, *с е м у г е* жақын (Ж.Түменбаев, Қарда.).

СЕМІЗ с ы н. **1.** *Байланып семіртілген қоңды (мал).* Малдың *с е м і з і н* сойдық, пұлдысын саттық, шаруамен ісіміз болмады; жанымызбен қайғы болдық; азамат басына зобалаң туды, білгендерге ермедік, айтқан ақылын алмадық (Абай, Тол. жин.). Ешкіннің ұзын саны отыз сегіз, Жиырма екісі жалқы екен, тоғызы егіз. Екі теке арықтап зорға еріп жүр, Күйегі жоқ төрт серке – бәрі *с е м і з* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **2.** *Денесі толық, етженді (адам).* Молдадан сабақ алсаңыз, Алуа, шекер балмен тең. Пайдасы жоққа жалынсаң, *С е м і з* бір жемқор малмен тең (Шал ақын, Өлеңд.).

Семіз ет. *Құрамында майы көп, семіртілген малдың еті.* Қайсыңызға келсе де, орны төрде, Бір *с е м і з е т* дайын қыл, тамақ бер де. Құладындай қу болып жалтылдап бақ. Сылтау қылып кетпесін қиын жерде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Семіз саз. *Көгалы қалың жасыл алқап, салқын жер.* Сырбаз ет, сары қымыз Шымкент едің, *С е м і з с а з*, салқын жайлау бір кент едің. Жайылған шымалдай боп төрт түлік мал Аңқайып қалыпсың-ау, дүр кент едің (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Семіз сөз. а) п о э т. *Сөздің ауыз толтырып айтарлық мазмұнды жері. С е м і з і н* сөйле *с ө з і ң н і ң* Мың жылқының ішінде, Он жылғы қысыр байталдай. Сөз нөсерін тасқындат – тастан-тасқа секірген, Тау жайлаған арқардай (Базар жырау, Шығ.). ә) *Асып-таспа мақтау сөз.* Әңгіме жапсар, жарым, жұма шықса, сөз емес, қара қарға қарқылдайды. Бұлбұл үн, *с е м і з с ө з г е* ән айқасса, әні ағын, сонда таудан аңқылдайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Өзіңді-өзің дәстерлеме, *С е м і з с ө з б е н* серпіндеп. Жат көрсең елді неге Оныңнан кім серпілмек (С.Бегалин, О, баллада).

СЕМІЗДЕУ с ы н. **1.** *Қоңдылау, майлылау.* Біреу пышақ қайрап, бір жігіт *с е м і з д е у* қызыл өгізді ұстап тұр (Б.Майлин, Шығ.). Ескілеу, кең ағаш табаққа түсіп, ортамызға келген ет *с е м і з д е у* торпақтікі екен (С.Мұқанов, Өмір мект.). **2.** *Етженділеу, толықтау.* Орта бойлы, орта жасқа келген, *с е м і з д е у,* қызыл шырайлы бәйбіше, қаһарлы, ашулы түрмен өзен жаққа қарап тұр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СЕМІЗДІК з а т. **1.** *Қоңдылық, май басқандық.* Қомы астаудай түйелер, Қазысы қарыс биелер, Қолайлы қоныс жерінде *С е м і з д і к т е н* шайлаған. Кіреге шыққан керуендей, Наруанға буып, нарға артып, Сүрелеп жүкті тайлаған (Базар жырау, Шығ.). Абылғазының аты *с е м і з д і к т е н* майы тығылып, шаба алмай қалды (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Денесі толықтық, етженділік.* Онан басқа жол жоқ. Ақтай отағасының да өзінің *с е м і з д і г і н е* разы болғаны көптен бері осы шығар (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Болып-толып, асып-тасқандық, дандайсушылық, мастанушылық. С е м і з д і к т і,* көп мақтанды, атақты, шахтер деген жақсы атты ол көтере алмады (С.Бақбергенов, Кентау). Қара жер қайыстырып қанат жазсаң, Алтайдан Европаға қаптап ассаң, Борсықтай қанға семіз мырзалардың, Құтырған *с е м і з д і к т е н* жынын бассаң (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

СЕМІЗШЕ ү с т. *Етженділеу келген, толықша.* Бұның сөзін қазақшалап тұрған қысық көз, шолақ мұрын, толық денелі, *с е м і з ш е* тілмаш екі аяғынан тік тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Айназар таныстырды. Онысы, шынында, бір орта бойлы, *с е м і з ш е*, аққұба, мыртықтау, секпілдеу, суыр аяқ, сүйір қолдау, бақа тамақ, бақа бойлылау әйел еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Акробатикалық номер көрсеткен *с е м і з ш е* келіншектің сахнаға шығуы қатты әсер қалдырды (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

СЕМІЗШЕЛЕУ с ы н. с ө й л. *Етженділеу, толықтау.* Бір *с е м і з ш е л е у* келген сары қыз менің жаныма келіп тұра қалды (І.Есенберлин, Ғашықтар). Арықшалауы қаным азайып кетті деп, *с е м і з ш е л е у і* қаным көбейіп кетті деп демалысқа аттанатын еді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

СЕМІЗІРЕК с ы н. *Майлылау, толығырақ.* Аралап жүріп қойдың *с е м і з і р е г і н* таңдап алғысы келді («Ақ бидай»).

СЕМІК с ы н. *Семіңкіреген, қытыңқылау, бүрісіп қалған, нашар.* Піспеген дән *с е м і к* болып қырманда тез қызып, шіріп те кетеді (Н.Нұрахметов, Дарқан хим.).

Семік дән. *Толық массалы емес, толмаған дән* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СЕМІР= е т. **1.** *Ет алу, қоңдану, майлану.* «Семіз бе сіздің елдің малы?» – дейді, «Тым аса *с е м і р г е н* жоқ әлі» – дейді. «Жолығып, жолды аралап байқап едік, Жылқыңыз семіз екен, бәлі» – дейді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қолға түсер

кезінде, Айдаса бармас аранға, Өзі-өздігінен килігіп – Бір құрулы жаңа кез болар! Жал-құйрығы өрілген, Өлшеммен от-су берілген, Бастырық жабу жемменен Байлауда тұрып *семірген* (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Денесі толу, май басу, етжендену.* Ертеңгісін ойламай құдай ұрған, Қайғы жоқ, ішпей, жемей *семіреді.* Жер жыртып онан-дағы егін салса, Өзіне аз олжа ма жері қалса? (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Асып-тасу, дандайсу.* Мақтау сөзге *семіріп,* судай тасып, Пәрменінше «қарқ» етті аузын ашып; Қарқ еткенде, ірімшік жерге түсіп, Оны кетті түлкі-екең ала қашып (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Паңсынып үйде *семірген,* Тізелерін кемірген. Талай мырза қорғалап, Жасырынып жыланша, Жүргенінде қорғалап Жарыққа қарай ұштық біз (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Алыс пенен жақынның Арсызы үшін ұялған... *Семіргенін* ақынның, Мен жақсылық дей алман (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Масаттану, шаттану.* Отырмыз тасып шарықтап Көше алмай дәулет: егіннен! Тамылжып жеміс: теріммен, Шаттанып көңілім *семірген*! (F.Орманов, Абысын сыры). Ел сыйына кәдімгідей *семірген,* Дардай боп жүр даңқы асқан соң өңірден. Асы, Асы, сенде бір той өткізбей, Тұманбайдың кеткісі жоқ өмірден (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СЕМІРГЕНДІК з а т. **1.** *Май бітіп қоңдангандық, толғандық, ет алғандық.* Қой қаншама жуас жануар болғанымен, май бітіп, *семіргендігін* сездірмей тұра алмайды (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). **2.** а у ы с. *Асып-тасып дандайсушылық, табысқа мастанғандық.* Ол дәрежесіне *семіргендіктен,* кеуде керіп, сабындай бұзылып, құтырып жүр («Лен. жас»).

СЕМІРГІШ с ы н. *Семіруге бейім, тез ет алғыш.* Жүні жақсы, с *семіргіш,* отшаң егізшілдік мінезі де бар жақсы мал (С.Бегалин, Уақыт.). Түйенің тез *семіргіш* және қоңын төмендетпейтін қасиеттерін де еске алу керек (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). Қазақ жылқысы тез *семіргіш* келеді (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.).

СЕМІРТ= е т. *Малды ерекше күтімге алып тыңайту, қоңдандыру, май бастыру.* Біз *семірттік* денені азықпенен, Байлап бердік жанды оған қазықпенен. Үйқы, тамақ күйлеген сорлы дене Құтылар ма осындай жазықпенен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күйлі, күйсіз бәйгеге, Қажыды көңілім көп шауып Көп қинамай әр неге, Енді *семірт* жем тауып (Абай, Тол. жин.). Сатып алып *семіртіп,* Ауыздығын кеміртіп, Түнекке салып жаратып, Шекесінен қаратып (Көрұғлы). Қарақан жылына Қоянды жәрмеңкесінен жүз мыңға дейін қой сатып алып, осы Шаған өзенінің бойында *семіртіп,* қалада саттыратын (К.Оразалин, Абай.).

СЕМІРТУ *Семірт етістігінің қимыл атауы.* Етке тапсырылатын малдарды жайып *семірту,* сүт өндіруді де арттырады (Ж.Мусин, Ақ алаң). Шошқаны картоп егісінде жайып *семірту* жақсы нәтиже береді (Б.Шағыров, Картоп).

СЕМІРТІЛ= е т. *Қоңайттырылу, тойындырылып байлану. Семіртілетін* жылқының жуас болуы шарт (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Мал шалғайда *семіртіліп,* қабылдау орындарына машинамен жеткізіледі (Ердің даңқы.).

СЕМІРТІЛУ *Семіртіл етістігінің қимыл атауы.*

СЕМІРУ *Семір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ет алып, май басу.* Астықтың молаюы, малдардың ерте сойылмай, *семіруіне* де жағдай жасады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Қойға жазда тұз беру жүннің тығыз өсуіне және қойдың жеген азығын бойына сіңіріп, жақсы *семіруіне* әсер етеді (Алғы шеп.). **2.** *Қоңдану, толу.* Неғылған жыл арбасып Арытпаса жыл Сізді! *Семіру* ол – шаруасы Қайғысыз бен мұңсыздың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СЕМЬЯ ор. з а т. с ө й л. **1.** ***Отбасы.*** Ольга тоғыз ұлдың ішіндегі жалғыз қыз, олардың барлық *семья* мүшелері революцияға қатысушылардың қатарында болды (Б.Момышұлы, Шығ.). Алда тұрды өмірдің баспалдағы Аттау қиын демеусіз жас жаңа әлі. *Семьяның* тірегі әке бізге Жұлдыздай боп көрінді аспандағы (М.Мақатаев, Шығ.). *Семьяның* негізі – Сүйген жарың, бар тағы. Ерегіскен егізің, Екі жаққа тартады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Бір ұяға жиналған аралар тобы.* Таңқурай өскен 1 га жерде тұрған бал арасының бір *семьясы* 60 кг бал береді (К.Шалекенова, Жеміс, жидек.). Бір *семьяда,* бір аналық ара – трутеньден және бірнеше ондаған мың «жұмысшы» ара болады (Х.Қыдырбаев, Қазақст.).

СЕМЬЯЛЫ с ы н. *Үйлі-баранды, ерлі-зайыпты, тұрмыс құрған.* Жас жігіттің *семьялы* болғанына не жетсін (І.Есенберлин, Ғашықтар). *Семьялы* адам – сақа басты салт адам емес, ол орнықты, тиянақты субъекті (С.Жүнісов, Жапанда.).

СЕМЬЯЛЫҚ с ы н. *Семьяға қатысты, соған тән, отбасылық.* Олар қаншама жыл бірге тұрмыс кешіп, *семьялық* өмірдің қызығын көрген адамдар (М.Мағауин, Ақша қар). Мен тіпті *семьялық* өмірдің қандай болатынын біле де бермеймін (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Жастарды болашақ *с е м ь я л ы қ* өмірге даярлауды көздейтін бұл пәнге аптасына бір сағат бөлінеді («Қазақст. мект.»).

СЕМИЯН з а т. м и ф. *Сиқырлайтын дұға.* Оқып ем сегіз жылдай *с е м и я н д а*, Сиқырлы емес шығар менен жүйрік. «Бұ қызды, Құдай қосса, жеңгізейін, Сарғайып көп жасыма, сайып құрыш!» Дұғамен бір үшкіріп қайғыны алып, Патшаға *с е м и я н м е н* берді тыныс (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЕН е с і м. *Екінші жақтағы жіктеу есімдігі.* Әсемпаз болма әрнеге, Өнерпаз болсаң, арқалан. *С е н* де – бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар, қалан! (Абай, Шығ. жин.). Айтқыр деп *с е н і* кім айтар Көп алдында сөзіңді – Күйбеңдеп жатсаң айта алмай. Неше ділмәр шешенмен Талай топта шайқастым, Айылым жиып тайсалмай (Базар жырау, Шығ.).

Сенен аяғанды ит жесін. *Саған бермегенім өзіме де бұйырмасын, аясам арам болсын деген мағынада.* Келінжан, *с е н е н а я ғ а н д ы и т ж е с і н,* шыныменен жоқ боп тұр (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

Сенен келген керді көрермін. *Қоқайыңды, қиянат күшіңді кезінде көріп алармын деген мағынада.* – Ә, залым! Сазайыңды берейін... *С е н е н к е л г е н к е р д і* кейін *к ө р е р м і н* (Ә.Нұрпейісов, Таңд. шығ.).

Сен тұр, мен атайын. *Бірінен-бірі өткен, таңдаулы, ығай мен сығай.* Біздің расчеттағы адамдардың барлығы да *с е н т ұ р, м е н а т а й ы н,* сақадай сай жігіттер еді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Біздің Сәттіғұл *с е н т ұ р, м е н а т а й ы н н ы ң* ақыны емес. Бірақ ойланып шығарса, сөз бедерін текшелей біледі екен, – депті Қашаған ақын («Қаз. әдеб.»). Қастарына қару асынған, *с е н т ұ р м е н а т а й ы н* төрт жігіт ертіп, түн қата жүріп кетті екеуі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Сенің табаныңа кірген шөгір [шөңге, тікен] менің [біздің] маңдайыма қадалсын. *Сен тартар тауқымет азапты мен-ақ көтерейін деген мағынада. С е н і н т а б а н ы ң а к і р г е н ш ө г і р б і з д і ң м а ң д а й ы м ы з ғ а қ а д а л с ы н* деген еріміз сен емеспісің (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

СЕН= е т. **1.** *Біреуге, бір нәрсеге илану, нану.* Жігіттер, қор да емеспін, кедей де емен, Кемдік көрген жерім жоқ ештемеден. Құдай жолын біле алмай, қу билеген Елден басқа қайғым жоқ, мұнымa *с е н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Сенім арту.* Бір малшы көлеңкеге келіп жатып, Қасқырдан иттеріне *с е н і п* жатып, Үстінде көк шалғынның, самал жерде Тырайып қалды сабаз ұйықтап қатып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жолдас болсаң жақсымен Дұшпаныңды жеңгенің, Адамдықтың белгісі Біріңе бірің *с е н г е н і ң.* Құлағың, сал жігіттер, Жарлымын деп мұңайма, Жеті мүшең сау болса, Тағдырдың сол да бергені (Базар жырау, Шығ.).

Сенген қойым сен болсаң [сен бе едің]. *Үміт етіп сенген адамы ойлаған жерінен шықпай, көңілі қалғанда айтылады.* – *С е н г е н қ о й ы м с е н б о л с а ң,* күйсегенің құрысын! Ақмоладан оқып келгенде, одан «қосшы болыс» аттағанда жылпос Жақыпқа бір ауыз сөз айта алмадың, – деді Тәуке Әлжанға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). – Елді бүлдіріп, жарға шығайын деп пе едің? – *С е н г е н қ о й ы м с е н б е е д і ң*? Ел деп не қыласыз сіз? Еліңіз кім екені табылды ғой (М.Әуезов, Шығ.).

Сенер-сенбесін білмеді. *Біреуге, бір нәрсеге нанарын я нанбасын, иланарын я иланбасын білмеді.* Жолаушы бұл сөзге *с е н е р - с е н б е с і н б і л м е с е* де, үміттеніп қалды (Н.Ғабдуллин, Өмір.). – Қоштасайын деп келдім, – деді ол чемоданын жерге қойып. Иванованың бұл сөзіне *с е н е р - с е н б е с і н б і л м е й*, таңданып қалды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Бұл хат оның өз қолынан жазылғанына *с е н е р - с е н б е с і н б і л м е й* кемпір-шал көкірегіне басып, қайта-қайта қарай берді (С.Мәуленов, Шыңда.).

СЕНАТ [лат. senatus] з а т. с а я с и. *Бірқатар елдердегі парламенттің заң шығаратын жоғарғы палатасының аты.* Қазақстан Республикасының Президенті Парламент *С е н а т ы н ы ң* келісімімен Республиканың Бас Прокурорын және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасын қызметке тағайындайды, оларды қызметтен босатады (ҚР Конституциясы). Ал заң шығару қызметінің тәжірибесіне келсек, ол бірнеше жылдардан кейін ғана пайда болды, сондықтан тек *С е н а т т ы ң* құрамында ғана депутаттардың 43 проценті – өткен сайланымдарда Парламент жұмысынан тәжірибесі бар адамдар болғаны өте маңызды («Егемен Қазақстан»). Қазақстан Республикасының Президенті заң шығармашылығы процесінің тікелей қатысушысы болып табылады, өйткені заң жобасын Мәжіліс мақұлдап, бұдан соң *С е н а т* қабылдағаннан кейін, оған республика Президенті қол қойғаннан соң заң заңды күшіне ие болды («Егемен Қазақстан»).

СЕНАТОР з а т. с а я с и. *Сенат мүшелерінің басшысы.* АҚШ *с е н а т о р л а р ы н ы ң* көпшілігі баскесер қарақшыларға айналды (Ә.Бәженов, Дүние.). Түркияда елдің жаңа үкіметі құрылды, оны *с е н а т о р* Наим Талу басқарады («Соц.

Қаз.»). *С е н а т о р* Президентке көлеңкелі экономикада жүрген шаруашылық жүргізуші субъектілердің табыстары мен активтерін жариялы ету саласындағы заңнаманы одан әрі жетілдіру жөніндегі өз ұсыныстарын айтып берді («Егемен Қазақстан»).

СЕНБЕСТІК з а т. *Нанбастық, иланбаушылық, шүбә келтірушілік.* Ол рас, кей қойлардың ала түсі, Кім білсін сырты менен бірдей ме іші? Әйтеуір бір *с е н б е с т і к* ой кірген соң, Не қылса Арыстанның келер күші (А.Байтұрсынов, Шығ.). Егемендік, Еркіндік, Дербестікпен Екіүш жылдай күнелттік өлместікпен. Ол бұрынғы барлықтың екпіні еді, «Жоқ» дегенге шығатын *с е н б е с т і к п е н* (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сенбестік білдіру. *Сенбеу, иланбау.* Андақұл адал кісі, *с е н б е с т і к б і л д і р у* де – әбестік (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

СЕНБЕУШІЛІК з а т. *Нанбаушылық, иланбаушылық.* Казаринов бұрқ ете қалды: – Бұл не? *С е н б е у ш і л і к* пе маған (Д.Әбілев, Баянауыл.).

СЕНБІ з а т. *Аптаның алтыншы күні, жұмадан кейін, жексенбіден бұрын келетін күн.* Орталық көшелерде кісі аяғы сирек, күн *с е н б і* еді (Д.Досжанов, Жібек.). Жеңгеміз өткен *с е н б і д е* төркін жұртына қыдырыстап кеткен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ен-таңбасыз екі тәулік бірге өлді, Дүйсенбі кеп дүние түрленді. Мен *с е н б і* мен жексенбіні жек көрем, – Сені маған көрсетпейтін күндерді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЕНБІЛІК з а т. *Қоғам пайдасы үшін белгілі бір сенбі күні өз еріктерімен көпшілік боп істейтін жұмыс.* 1971 жылғы 17 апрельдегі Бүкілодақтық коммунистік *с е н б і л і к* КПСС XXIV съезінің және В.И.Лениннің туған күнінің құрметіне өткізілді (Д.Айдаров, Дәуір.). Алғаш рет Москвадағы Қазан вокзалының теміржолшылары коммунистік *с е н б і л і к* ұйымдастырды (Ә.Тәкенов, Қазақст.). *С е н б і л і к к е* ертерек келген жұрт бір үйінді үстінде шоғырланып тұр (Қ.Исабаев, Жолдас).

СЕНГЕНСУ *Сенгенсі етістігінің қимыл атауы.*

СЕНГЕНСІ= е т. *Нанып қалғансу, иланғансу.* Қара керей матайға жау болған жоқ. Барақтың артық қайрат етуінен, Түйеше құр бойыңа *с е н г е н с и с і н,* Ісің жоқ найман қуып жетуімен (Айтыс).

СЕНГІЗ= е т. *Иланғызу, нанғызу.* Жаспын деп жұртты *с е н г і з д і н,* Біздерден сен жас емессің: – Біз елес емес, сен біздің, Бір замандағы елессің (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Елінің есін кіргізер, Жерінен малын өргізер, Жауына зауал төнгізер, Қырық пышақ хандарды, Қылығына көнгізер, Дегеніне *с е н г і з е р,* Соңынан жұртын ергізер, Бар қазақтан бір қазақ Тумас па екен, әулие?! (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕНГІСІЗ с ы н. *Адам сенбейтіндей, нанғысыз.* Ол – тіптен адам *с е н г і с і з* оқиға (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Ертең соңындағы қарақұрым нөкер не өзін, не сүйегін таба алмай, байтақ шаһарға қайтар еді, ел аузында бұл жайында небір адам *с е н г і с і з* алып-қашты аңыздар тарар еді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Ерлік деген қан майданнан, Өзге жерде *с е н г і с і з.* Туатыны қандай жаннан, Дәл мен үшін белгісіз (Б.Әбдіразақов, Жырла.).

СЕНГІШ с ы н. *Біреудің айтқанын сын көзбен тексеріп білмей, көне кеткіш, әр нәрсеге нанғыш, иланғыш.* Бала өз құрбысына еліктегіш, өз құрбысының тілін алғыш, құлқына, мінезіне *с е н г і ш* келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сенісерге келгенде, Сене берер талғамай, Жұрты құрғыр *с е н г і ш к е,* Тұрама құлық жалғамай (Абай, Тол. жин.). Ол да мендей алақызба албырттау, Ол да мендей... Сұлуларға *с е н г і ш*-ақ (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Оллаһи, тиген көзі соның маған, Ешбір жау босағамды торымаған. Ақ көңіл адам едім, жұртқа *с е н г і ш* Еш сөзді жаманатқа жорымаған (F. Қайырбеков, Көнсадақ).

СЕНГІШТЕУ с ы н. *Нанғыштау, иланғыштау.* Жасынан ырым-жырымға *с е н г і ш т е у* болып өскен Бөлебай осы жат дауыстан біртүрлі секем алғандай шарбақ жанында мүдіріп қалып еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

СЕНГІШТІК з а т. *Нанғыштық, иланғыштық.* Қозының аңғалдық, ақ бейілдік, *с е н г і ш т і к* сипаттары күшті (М.Әуезов, Әр жыл.). Өзіңді *с е н г і ш т і к п е н* әуре ертпе, Құмарпаз боп, мақтанды қуып кетпе (Абай, Тол, жин.). Үні, мінезі, сөзі ірілеу болатын, айтарын турасынан келте айтайын, сенсе қалтқысыз сенетін, *с е н г і ш т і к* мінезі басым еді (F.Мұстафин, Ой әуен.).

СЕНДЕЙ с ы н. *Сен сияқты, сен секілді.* Мәлік Дұғар: – Айтады жүзің нұрлы, Заманымда көрмедім *с е н д е й* ұлды. Пері ме, періште ме деп, ойлаймын, Жайыңды маған, Жүсіп, айтсаң болды (Fашық-наме). Жаным сүйген тәтті өмір Жарым *с е н д е й* болсайшы. Ұлдар менен қыздарым, Бәрі сендей болсайшы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көрұғылындай ер шыққан Бұрында *с е н д е й* жетімнен, Қыргөк деген ат мініп, Қайсарлықпен бекінген (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Қас дұшпанға қасарсаң, Қан шықпас тастай түйінсің; Ел қамын жеген ер болса, Сабазым *с е н д е й* күйінсін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЕНДЕЛ= е т. **1.** *Бостан-босқа салпақтау, текке сандалу, әуре болу.* Жүсіп ағылшындар шығарып тастағаннан кейін қызмет іздеп бірсыпыра *с е н д е л д і* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Хан базарда зар қақсап ән салды кім, Қайыршы ғой нансыз кешкен жарлы күн, Сейфуллиннің көшесінде *с е н д е л г е н* Жұмыссыздар көрдім мүшкіл тағдырын (К.Салықов, Жезкиік). Қалтылдап өмір сүрдім, қайтсем де өлмей, Талап қып оқу оқып, құр *с е н д е л м е й*, Одан соң мұғалімдік анда-мұнда Тірліктің ол да түрі дәл сендердей (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Мең-зең болу, дел-сал күйге ену.* Барнауыл мен Семей арасында ұзақ жүрдік. Әрі-беріден соң кепкен, солған, *с е н д е л г е н* тұтқындар судың өзіне зар болды, су жоқ (С.Сейфуллин, Тар жол.). **3.** а у ы с. *Не істерін білмей, дағдару.* Мен сенен ақылды емен, жол көргемін, Қайғыны өз әлімше мол көргемін. Ғашығым дүниеден өткеннен соң, Біле алмай қайтерімді *с е н д е л г е м і н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Қайғыру, қапа болу, торығу.* Торығып кейде *с е н д е л і п*, Ойлайсың қауіп-күдікті. Махаббат, достық дем беріп, Қуасың нәзік үмітті (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сенім қайығы сенделді. б е й н. *Сенімі, үміті сөнді.* Ғасырдың ызғары дауыл боп ескенімен Даланың мұңлы әжімі жүзіне көшкеніменен *Сенім қайығың сенделіп,* үмітің өшкеніменен Көңіліңде жүздің еліннің намыстың ескегіменен Тіліңді кесе алмай қор болды Жауларың жабылып басыңды кескеніменен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕНДЕЛБАЙ з а т. қ а р а п. *Салпақтап бос жүретін адам.* Балапанды пингвиндердің төңірегінде маң-маң басқан *с е н д е л б а й л а р* жүреді (М.Мұсабаев, Антарктида.).

СЕНДЕЛЕКТЕ= е т. с ө й л. ***Сендел*** (*текке сандалу*). Ол өз денесін өзі билей алмай *с е н д е л е к т е й* басып сыртқа шықты (С.Ғаббасов, Ана.). Мен екі көзімді шарт жұмып, *с е н д е л е к т е п,* теріс айнала бердім (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Пенде дегенің өлмеген соң сеқ соқ-қандай *с е н д е л е к т е п* жүре беретін (О.Бөкеев, Үркер).

СЕНДЕЛМЕ[1] з а т. в е т. *Жел диірменінің жел қағып, оның жұмыс істеуіне бірден-бір күш беретін дөңгелекке орнатылған қалағы.*

СЕНДЕЛМЕ[2] з а т. в е т. *Делбеге ұқсас жылқы ауруы. С е н д е л м е* белгілері жем, судан қалады. Таңдайдың, танаудың, тілдің екі жағынан бірдей қан алып, тұз жегізіп бусандыру қажет (Ө.Тілеуқабылұлы, Шипагерлік баян).

СЕНДЕЛМЕЛІ с ы н. *Сенделмесі бар, қалақтары бар.* Жел диірмен сияқты *с е н д е л м е л і*, Жас балаша қызығып Сәкегүлге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЕНДЕЛТ= е т. **1.** *Сандалту, салпақтату.* Мұндайларды *с е н д е л т і п* бос қоймай, әскерге алу керек екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Дел-сал күйге түсіру, мең-зең ету.* Манфредті таңертеңнен бері әкесінің үйіне жолатпай, *с е н д е л т і п* қойған ой – осы (Қ.Исабаев, Соңғы.). Еркек жыныс көрмеген ерке басым, Піскен алма секілді толған жасым. Талайды ғашықтықтан *с е н д е л т і п* ем, Сүйейін Бағдаттың халифасын (Ә. Найманбаев, Шығ.).

СЕНДЕЛТУ *Сенделт етістігінің қимыл атауы.*

СЕНДЕЛУ *Сендел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Текке сандалу, бос жүру.* Көшеде бос *с е н д е л у,* жатар орынға түн ортасы ауа оралу, жанжал шығару Шорманның дағдылы «кәсібі» болып кетті (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). **2.** а у ы с. *Мең-зең болу, дел-сал күйге түсу.* Қабылдың қуанышы қойнына сыймай, ерсілі-қарсылы *с е н д е л у д е* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қарабай көпес Керекеудегі байлығынан жұрдай болуды өлім көреді. Осында келгелі у жеген қасқырдай *с е н д е л у д е* (Д.Әбілев, Арман.).

СЕНДЕЛІС з а т. **1.** *Сандалыс, бос жүріс.* Ал мынаның лағуын, *с е н д е л і с і н* Мен айтам ба сендер үшін (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). **2.** а у ы с. *Дел-сал күйге түсушілік, мең-зеңдік.* Кәмшат орнынан тұрып, үй ішінде әрлі-берлі жүре берді. Жарыққа ұмтылып шарқ ұрған көбелектей, *с е н д е л і с т е н* де жаны байыз таппаған соң терезе алдына келді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

СЕНДЕЛІСУ *Сенделіс етістігінің қимыл атауы.*

СЕНДІК з а т. *Саған тәндік, саған арналған.* – Қойшы, Болат, айтып тұрмын ғой, енді, өмір бойы *с е н д і к п і н* деп, сенсеңші сөзіме (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Қайда жүрсең, аман жүр! Жаным да, тілегім де бір *с е н д і к*, Базекем! – деп, тағы бір рет асығыс сүйді де, жалт беріп жүріп кетті (М.Әуезов, Шығ.). Айлы түнде мені тартып куәға, Бір-біріне *с е н д і к п і н* деп серт берген. Мен есімін ұмытқам жоқ олардың, Мүмкін мәңгі ұмытпайтын болармын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕНДІР= е т. **1.** *Иландыру, нандыру, сөзіне шұбә келтіртпеу.* Жаған да Мұхамед-Шайбани

мен Махмуд-Сұлтанға Қасым жағынан қастық жасатпаймын деп апасы Аққозыны *с е н д і р г е н* (І.Есенберлин, Алмас.). Шебер суреткердің қаламынан шыққан дастан оқиғасы оқушыны кәміл *с е н д і р і п,* өзіне тартып отырады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Ең болмаса сен әділдеу бол, құрбым! Ақиқатқа *с е н д і р е* алмай болдырдым. Он адамның бағы болса басымда, Қайғысы мен құсасы бар он бірдің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Сенім арттыру.* Өтті қанша қиқу салып зеңгір күн Ерлеріңді ертеңіне *с е н д і р д і ң.* Бірақ кейде өзің туған алтынның, Даңқын жезге жеңдірдің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕНДІРГІШ с ы н. *Нандырғыш, иландырғыш.* Жастан машық бояуға түс, үміт, күндеу, сырын бүккіш, Сенім жойғыш, *с е н д і р г і ш,* Жабырқаусып, жан күзелткіш (І.Жансүгіров, Шығ.).

СЕНДІРУ *Сендір етістігінің қимыл атауы. Иландыру, нандыру.* – Сізді *с е н д і р у* үшін мен сайдан қарулар мен патрондарды осында әкелейін (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Зәуеде бабаларымыздың бірі тіріліп келе қалса, мына Сапекеңді 80-де деп, сенің ұрпағың деп *с е н д і р у* қандай қиын (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). // п с и х. *Адамның өз көзқарасын өзгелерге қабылдатуға бағытталған іс-әрекеті. С е н д і р у* адамның танымдық, сезімдік және ерік қасиеттерінің деңгейіне тікелей тәуелді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

СЕНДІРУШІЛІК з а т. *Бір нәрсеге нандырушылық, иландырушылық қасиет.* Содан барып бұл персонаждардың *с е н д і р у ш і л і к* күші кеміп, схемаға қарай ойысып кеткен (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СЕНЕ з а т. с ө й л. ***Сенек***. Әсия *с е н е д е н* өтіп, қонақ бөлменің алдына келген жерде тағы жасқаншақтап тұрып қалды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Қойды қораласып жүрген жас әйел, мені көре сала, үйдің *с е н е с і н е* сып етіп кіріп кетті (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). Бұжыр тас үйдің *с е н е с і н д е* бетеге жем боп жатқан Ожанның үйінің сүйегін сыртқа шығарып, күнге жайып, сетінеген жерін қайта көктепті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

СЕНЕК[1] з а т. *Үйдегі кіреберіс бөлме, дәліз, ауыз үй.* Ауылды жердің үйлерінің *с е н е к т е р і* әрі кең, әрі бірнеше болады ғой (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Күлән күнде екі-үш серігімен *с е н е к т е* қолтықтасып, сөйлесіп, сыңқылдасып жүруші еді. Бүгін көрінбеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақық әжей *с е н е к т е* жағулы тұрған фонарын қолына алып, сыртқа асығып шықты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

СЕНЕК[2] з а т. ж е р г. ***Айыр.*** Біз шөпті *с е н е к п е н* қора үстіне шығарып жатыр едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЕНЕК[3] с ы н. *Жемісі нашар, тұқымы азған (ағаш).* Кәрі малдың, кәрі адамның баласы шажа болып, азып тумай ма? Сол тәрізді кәрі ағаштың алмасы да азып, *с е н е к* болып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЕНСАЦИЯ [франц. sensation] з а т. **1.** *Ерекше оқиғадан, хабардан кейін пайда болатын аса күшті, естен тандырарлық жағдай, әсер.* **2.** *Осындай күшті әсер тудыратын оқиғаның, хабардың нақ өзі, яғни құлақ естіп, көз көрмеген жаңа хабар, таңғаларлық оқиға, тосын оқиға.* Сіздер маған бүгінгі мерекенің авторын көрсетіңдер, мен *с е н с а ц и я* үшін келдім (Қ.Исабаев, Жолдас.). Журналистер өзгеше бір *с е н с а ц и я* күткен еді, ғалымның мына сөзі оларды есінен тандырып тастады («Лен. жас»).

СЕНСАЦИЯЛЫ с ы н. *Сенсацияға толы, дүбірлі.* ≈ *С е н с а ц и я л ы* оқиға.

СЕНСАЦИЯЛЫҚ з а т. *Сенсация боларлық, таңғаларлық.* ≈ *С е н с а ц и я л ы қ* жағдай.

СЕНСУАЛИЗМ [лат. sensus] з а т. п с и х. *Психикалық өмірдің негізі – сезімдік әсерлер деп сипаттайтын ілім. С е н с у а л и з м н і ң* ықпалымен дамыған ассоциациялық, психологияда күрделі психикалық өнімдер тудыратын элементарлық түйсіктердің байланысы не сананың қасиеті немесе «тәндік» машина мен сыртқы дүние арасындағы материалдық өзара әрекет жүйесінің туындысы деп қарастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика). *С е н с у а л и з м* идеяларының психология саласындағы алғашқы эксперименттік жұмыстарға көп ықпалы болды (Қаз. тілі термин. Педагогика).

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ [франц. sentimentalisme] з а т. ә д е б. *Оқиғаны, сюжетті жанашырлық сезімге құратын 18 ғасырдың екінші жартысы мен 19 ғасырдың бас кезінде дамыған көркем әдебиеттегі ағым. С е н т и м е н т а л и з м* жеке адамның жан дүниесін, көңіл күйін суреттеуге ерекше мән берді (ҚҰЭ). С *е н т и м е н т а л и з м* алғаш рет Англияда қалыптасты, әсіресе ағылшын жазушысы Дж.Томсон шығармашылығы арқылы концептуалды деңгейде айқындалды (Мәд.-филос. энцикл. сөздік). Реализм проблемасын түсіну үшін дүниежүзі әдебиеті тарихында болған классицизм, *с е н т и м е н т а л и з м,* романтизм сияқты әдістердің ерекшеліктерін айту шарт (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СЕНТИМЕНТАЛИСТ [франц. sentimental] з а т. *Сентиментализдмге бой ұрған, сары уайымшыл адам.*

СЕНТИМЕНТАЛИСТІК с ы н. *Сентименталиске тән, соған лайық.*

СЕНТИМЕНТАЛЬДЫ с ы н. *Сезімталдық, қиялшылдық, күйреуік сезімге толы.* Шынында, болашақ прокурор үшін осындай *с е н т и м е н т а л ь д ы* сезімдердің керегі қанша (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

СЕНТИМЕНТАЛЬДЫҚ с ы н. *Сентиментализдмге тән, күйреуік. С е н т и м е н т а л ь д ы қ* элемент Иманжановтың барлық еңбектерінен де кездесіп отырады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). XVII ғасырда кең өріс алған сүйіспендік және семья тақырыптарына жазылған *с е н т и м е н т а л ь д ы қ* романдар болды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

СЕНТЯБРЬ з а т. ***Қыркүйек*** (*қазіргі күнтізбе бойынша тоғызыншы айдың аты; күздің бірінші айы).* Әкем айтқандай, сол жылдың *с е н т я б р і* біздің үйді шексіз қуанышқа толтырды (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Содан 1945 жылдың *с е н т я б р і н е* дейін ол Батыс-шығыс майдандарында жауынгерлік жорық шекті (С.Мәуленов, Шыңда.). Бала көңіл құс болып, Көкке ұшуды жүрді аңсап. Жақын қалды *с е н т я б р ь*, Жақын қалды сол бір шақ (О.Шипин, Дастан.).

СЕНУ *Сен етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Нану, илану.* Қойғанбысың *с е н у д і* кісіге сен? (Иланбаймын бұл қарттық ісі десең). Түсінерсің мүмкін сен Жоқ боп кеткен Жылқы болып жабайы кісінесем! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Сенім арту.* Намысқа тырысып, не де болса өз күшіне *с е н у г е* бел байлаған (К.Жұмаділов, Көкейкесті). Зымырап бәйге атындай өте шықтым, Жабығып көріп еді көңіл неден? Ертең жазып, бүрсігүн бітірем деп, Баянсыз тіршілікке *с е н у м е н е н* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЕНУЛІ с ы н. *Шүбәсіз сенген, нанулы.* Ертеме, кеш пе ондай әңгіменің екеуі арасында туатындығына Кәмәш әбден *с е н у л і* болатын (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). – Енді оған айтқаныммен ештеңе өндіре алмасыма *с е н у л і м і н,* – деді ол дәрігерге (К.Сегізбаев, Қойнауда.).

СЕНУШІ з а т. *Сөзге, пікірге иланып қалушы, нанушы.* Бұған мысал дінге *с е н у ш і* қарттардың жаңа Ай туғанда да: «Ай көрдім, аман көрдім, баяғыдай заман көрдім. Ескі айда есіркедің, жаңа айда жарылқа» – дейтіні дәлел бола алады (С.Мұқанов, Халық мұраты). Тіпті қазірдің өзінде де жан бар дегенге *с е н у ш і л е р* кездеседі (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

СЕНУШІЛІК з а т. *Иланушылық, нанушылық.* Философ Бэкон шіркеу беделіне *с е н у ш і л і к к е* ерекше қарсы тұрды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Біздің Отанның қалың балалар көпшілігінің теңіздей толқып жатқан ынта-жігер, белсенділігі, міне, осы ертеңгі күнге *с е н у ш і л і к т е н,* қуанышты болашақтан туды (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

СЕНІКТІ с ы н. ж е р г. *Сенімді, кепілдік беретіндей.* Көлігің *с е н і к т і* болсын (Ж.Ахмади, Жүрек.).

СЕНІМ з а т. **1.** *Бір нәрсеге, біреуге көзі жетіп иланушылық сезімі, жеке адамдар арасындағы не жеке адамдар мен қоғам арасындағы, қатынастың сапалық өлшемі; наным.* Бұл шақта сен болып бейне нар киік, Зымырайсың самайларға қар құйып. Мендік *с е н і м,* бірақ сенен қуатты-ақ, Айшылықты ағып өтер бір аттап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тісін қайрап көп дұшпанға Көз қадады кекке толы. Серіктері оққа ұшқанда, *С е н і м* тастап кетпеді оны (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Күткен үміт, ықылас, ниет.* Абай ендігі сырына Ерболды ерекше *с е н і м м е н* тартты (М.Әуезов, Тол. жин.). Етіннен ет кессе де елің үшін, Еліннің ерлігі мен *с е н і м і* үшін, Құрбандық қозысы бол, ренжіме, Елдігін ел де аямас сенің үшін (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Сайраңдап араладым Отан жерін, Кавказ бен Қара теңіз, Каспий көлін, Ат жетпес алыс жер мен елді көріп, Жүрекке нұр құйылды үлкен *с е н і м* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** д і н и. *Діндегі басты дүниетанымдық ұстаным; Құдайдың барлығына және жалғыз екендігіне сену.≈С е н і м і* күшті.

Сенімді ақтады. *Күткен жерден шықты, үмітін ақтады.* Айналып кетейін кәриялар, сендердің *с е н і м д е р і ң д і а қ т а р* күн туса ғой (Д.Досжанов, Дария). Бұл сіз үшін бақыт мырза! Бірақ сол *с е н і м д і а қ т а у ы ң ы з* үшін лайықты болғаныңыз жөн (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

Сенім артты [білдірді, көрсетті]. *Үміт күтті, сенді.* Ойыңа өріс тапқандай Қарайсың үзбей сен елге. Айнымас *с е н і м а р т қ а н д а й* Қалайсың жолдар өлеңге (Ғ.Орманов, Жан қанаты). Балалардың бәрі үлкен *с е н і м а р т с а,* онан артық құрмет жоқ (М.Сүндетов, Құмда.). Осы істің тұсында өзіне қалай *с е н і м б і л д і р г е н і н е* таңы бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Жолдас, саған жігіттер үлкен *с е н і м к ө р с е т і п* отыр (С.Хайдаров, Құрыш білек.).

Сенімге ие болды [кірді]. *Біреудің не бір ұйымның сенімінен шықты, өз адамына айналды.* Бұл заманда ел *с е н і м і н е и е б о л у* – қиынның қиыны (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ата-ана баланың қуанышы мен ренішіне ортақ

болу арқылы *с е н і м г е и е б о л а д ы* (Семья тәрбиесі). Кейбіреулер дәрежесі биік адамдарды жағалап, олардың *с е н і м і н е к і р і п* алады (А.Жақсыбаев, Егес).

Сенім жоқ. *Сенуге болмайтын, сенімсіз.* Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай, *С е н і м і ж о қ* серменде өңкей жынды (Абай, Тол. жин.). 1929 жылы әңгімелерімнің тұңғыш жинағы шыққанда да жазушы болам деген *с е н і м ж о қ,* тек жаңа өмірден алған жерімді ішке сақтап тұра алмай, сол қалпында айта салғамын (Ғ.Мұстафин, Ой әуендері). Тіршілікте сыйласқан Дүние қайтып келе ме? Дүниеге *с е н і м ж о қ,* Мінерсіз бір күн кемеге (Қабан жырау, Алтын қазық).

Сенім қағаз. а) *Ақша не басқа заттарды жинақ кассадан, поштадан т.б. алу үшін екінші бір адамға берілетін, расталған куәлік қағаз. С е н і м қ а ғ а з ғ а* белгілі мекеме қол қойып, мөр баспаса күшін жояды («Лен. жас»). ә) *Азаматтардың тұрған жер, мекенжайын, кім екендігін куәландыратын арнаулы құжат, анықтама.* Олардың қолына «біздің тіліміз» деген *с е н і м қ а ғ а з* жіберілді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Әуелі Ырғызға барып, Шәріпке ақылдасып, онан *с е н і м қ а ғ а з* алып, Ақтөбеге барсам деймін (С.Шәріпов, Бекболат).

Сенім тапты. *Сенді, иланды.* Өз көңілінен *с е н і м т а б а* білмеген, Досқа досша ұсына алмас қол ұшын. Доссыз менің өмірімде бар ма сән, Досым барда арманға асам, алға асам, Мақтау күтпен, адамшылық арыңды Көкірегімді оққа төсеп қорғасам (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сенім телефоны. *Қоғамдық орындағы қызметкерлер қызметінің сапасы туралы, жұмысындағы олқылықтар туралы ақпарат беруге болатын телефон.* 2008 жылғы 15 қыркүйектен бастап 8-8000-080-30000 бірыңғай жалпыұлттық «*с е н і м т е л е ф о н ы*» орнатылды («Дала мен қала»).

Сенімі мол. *Кәміл сенімді, көзі жеткен.* – Жігіттерге менің *с е н і м і м м о л* , жолдас комбат (Б.Момышұлы, Шығ.).

Соқыр сенім. *Санасыз, қараңғылық; жоққа сену, иланушылық.* Бұл дәуірде *с о қ ы р с е н і м м е н* өмір сүруге болмайды (Ауызекі).

СЕНІМГЕР с ы н. *Сенімді.* Бұлар Асан туралы өздерінің басқаша бір аңызын жасап, оны ханның *с е н і м г е р* адамы етіп көрсеткен; мұнда халық тудырған образды бұрмалап бейнелейді (М.Әуезов, Шығ.).

СЕНІМДІ с ы н. **1.** *Сөзге тұрақты, іске берік, сенім артуға болатын.* Ояздың тілмашы Жарасбайдың қаладағы жең ұшынан жалғасатын нық *с е н і м д і* тірегі Тоқбаев дейтін болатын (М.Әуезов, Қараш.). Сен Бұхарда кезінде, Бәтуа бар сөзінде, Келелі биің *с е н і м д і.* Қара бір халқы көнімді, Тыныш еді еліміз (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *С е н і м д і* жеті жігіт қасына еріп, Батырға Шаймердендей көмек беріп. Таң ата ертең ерте жүрмек болды, Жолдасқа отыз кісі қасына еріп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** а у ы с. *Беделді, өтімді.* Өз еліме айтамын: «Бергенім жоқ – деп белімді», Мақтанамын кісімсіп, Оязға сөзім *с е н і м д і* (Абай, Тол. жин.).

СЕНІМДІЛІК з а т. *Өзіне не өзгеге сенім артушылық, мығымдық.* Ұлықтарға «кінәсізбін, зәріңнен қорқа алаймын» дегендей *с е н і м д і л і к п е н,* үлкен салмақпен қарасты (М.Әуезов, Қилы заман). Дәмемнің кіршіксіз табиғи қуанышын, баладай аққөңіл, таза жандығын, сонымен қатар өте қызу жастығын, дененің саулығына, өзінің ерекше көркем екендігіне *с е н і м д і л і г і н* көрсететін күлкі (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Оны толқытқан – ананың сөзі емес, сөзіндегі *с е н і м д і л і к* (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

СЕНІМДІРЕК с ы н. *Сенімді ақтайтын, сенімділеу.* Содан ойланып отырып Қашқарға басқа бір *с е н і м д і р е к* адамды жіберіп байқайын деп, басқа біреуді жіберіпті (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). – Тек саяси бөлімнен *с е н і м д і р е к* біреу келсін, – деді Кейкі Сарбасов (М.Жұмағұлов, Қыран.). Басқаларға қарағанда еті тірі Бәкір *с е н і м д і р е к* болды (С.Шәріпов, Бекболат).

СЕНІМПАЗ с ы н. *Айтқанға оп-оңай сеніп қалатын, сенгіш.* Қазақ деген – жас бала тәрізді бір аққөңіл, *с е н і м п а з* ел (І.Есенберлин, Қатерлі.). Әсіресе, баланың ата-ана һәм тәрбиешісі – солардың өздерінің барлық істері сұлу һәм үлгілі болуға тиісті. Баланың еліктейтіні солар. Және бала тіпті *с е н і м п а з* болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Аңқау көңіл, *с е н і м п а з,* Аңғал едік екеуміз, Алданудың себін аз аңғармайды екенбіз (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт.).

СЕНІМПАЗДЫҚ з а т. *Илана қалушылық, сенгіштік.* Бұл өлеңде сәби жанының *с е н і м п а з д ы ғ ы,* аңқаулығы жырланған (З.Серікқалиев, Ақыл.).

СЕНІМСІЗ с ы н. *Опасыз, тұрақсыз, тұрлаусыз.* Демейік қойлардың да ішін аппақ, Оңай ма Арыстаннан алу ақтап? Шыққан соң *с е н і м с і з* боп, бұл қойларды Ал енді Арыстанға қалай бақбақ?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ұрыны *с е н і м с і з* көріп, қашып кетеді деп, аяғына кісен салушы еді (М.Әуезов, Қараш.). Сенемін, Мейлі аңсарым табылмасын, Сенімім тек сер-

тіңнен жаңылмасын, *С е н і м с і з* тұңғиыққа табынбасын (М.Мақатаев, Шығ.).

СЕНІМСІЗДЕН= е т. *Сенім білдірмеу, күдіктену, қауіптену.* Осыдан кейін Мөңке қасындағы ендігі қосшылары жөнінде де: «қарындарың қаттырақ ашқан күні сендер де ана жаққа жалт беретін шығарсыңдар», – деген оймен *с е н і м с і з д е н е* қарайтын (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әлжан қашан көзімен көргенше *с е н і м с і з д е н е* сөйледі (С.Жүнісов, Ақан сері). Өзі *с е н і м с і з д е н е* қараған әуелгі күдік енді Болаттың ойынан тез айығып келеді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СЕНІМСІЗДЕНУ *Сенімсізден етістігінің қимыл атауы; қауіптену.* ≈ Іштей *сенімсіздену.*

СЕНІМСІЗДЕУ с ы н. *Онша сенімді емес, күдіктілеу.* – Шамам келсе оқытайын, – деді ол *с е н і м с і з д е у* дауыспен (С.Омаров, Дала қызы). Мұхамбетрахим маған шынымен *с е н і м с і з д е у* қарады (Тербеледі тың дала). Оқушылар бұл сұраққа *с е н і м с і з д е у* жауап берді («Қазақст. мект.»).

СЕНІМСІЗДІК з а т. *Сенімнен айырылушылық, сенбеушілік.* ...Өзіне өте сенгіштік, яки *с е н і м с і з д і к* салған жерден көзге түседі (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Кенет Қоспанның бойынан *с е н і м с і з д і к* нышанын тапты (Т.Ахтанов, Боран). *С е н і м с і з д і к* жұрт қолын байлап алды. Алаулаған жастық от қайда қалды? Жиырма беске келсе де, Өз көжесін Жылап ішер жасықтар пайда болды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сенімсіздік білдірді. а) *Сенбеді, іш тартпады, күмән келтірді.* Сайын оның сөзіне *с е н і м с і з д і к б і л д і р і п* отырған жоқ (Б.Дәулетбаев, Парыз). ә) *Сенімсіз деп тауып, сенімді емес деген шешім шығарды.* Әр Палата депутаттары жалпы санының үштен екісінің көпшілік даусымен, Парламент депутаттары жалпы санының кемінде бестен бірінің бастамасы бойынша немесе Конституцияда белгіленген реттерде Үкіметке *с е н і м с і з д і к б і л д і р е д і* (ҚР Конституциясы).

Сенімсіздік жасады [көрсетті]. *Сенбеді, күдіктенді.* Жандарбек орынсыз *с е н і м с і з д і к ж а с а п,* ұшқары ойлағанына қысылды (А.Нысаналин, Алыста.). Оған біз сенуден қалған соң, ол да бізге *с е н і м с і з д і к к ө р с е т е* бастады (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Сенімсіздік туғызу. *Күмәндандыру, күдіктендіру.* Біз қазақ арасында тиісті сенім туғыза алмағанымыз былай тұрсын, шынын айтқанда, қайта олардың әдеттегі *с е н і м с і з д і г і н т у ғ ы з у ғ а* өзіміз себеп болдық (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

СЕНІМХАТ з а т. р е с м и. *Бір тұлға (сенімхат беруші) екінші бір тұлғаға (сенім жүктелген тұлғаға, өкілге) заңды әрекеттер (мәміле) жасасу үшін берген жазбаша өкілеттік.* Жалақы және еңбек қызметімен байланысты басқа да төлемдерді, зейнетақыны, көмекті, шәкіртақыны, авторлар мен өнертапқыштарға төленетін сыйақыны, банктегі ақшаны, пошта хат-хабарларын алуға берілетін *с е н і м х а т т ы* жұмыс, оқу, емделу немесе демалыс орны бойынша растауға болады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *С е н і м х а т т ы ң* мерзімін сенім білдіруші өзі белгілейді, бірақ заң бойынша ең ұзақ мерзім – 3 жыл (ҚҰЭ).

СЕНІМШІЛ с ы н. *Сенімге берік, сенгіш.* Қамысты терең көлдей төңкерілген, *с е н і м ш і л* екі көз ғажайып бір ыстық сәуле шашады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

СЕНІМШІЛДІК з а т. с ө й л. *Сенімге беріктік, сенгіштік.* Бұл сияқты қаталдықтан ата-ана мен баланың арасы бұзылмайды, керісінше, бір-біріне *с е н і м ш і л д і к,* жақындық туғызады (Семья тәрбиесі).

СЕНІҢКІРЕ= е т. *Сене түсіңкіреу, наныңқырау.* Бірақ қорыққан, үрейленген қараңғы ауыл қанша дегенмен бұл екінші қосынға ішінен шын ашыла *с е н і ң к і р е м е й* барлық сұрауларына жауапты сақтықпен берді (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол кісі: – Кешке таман Мишканы алып киноға бар. Мишкаға ойын көрсет деп айтты, – деді. Мишка апасына *с е н і ң к і р е м е й* қарады (М.Жұмабаев, Шығ.). Әйтседе, бұл мәселені Ақжолдың қалай аяқтайтынына *с е н і ң к і р е м е г е н* жігіттер тез тыйылды (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

СЕНІҢКІРЕУ *Сеніңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СЕНІҢШЕ ү с т. *Сенің ойыңша, сенше.* – Ал, *с е н і ң ш е* байларды құртқанда, патшаны қуғанда басшысыз, патшасыз жұрт қалай күн көреді? – деді Ысмайыл деген Асылбек болыстың бұрынғы бір малайы (І.Жансүгіров, Шығ.). *С е н і ң ш е* қалай, жазықсыз басыммен мен оның аяғына жығылмақпын ба (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

СЕНІС= е т. **1.** *Бір-бірінің адалдығына еш шүбә келтірмей сырласу, ұғынысу, түсінісу.* *С е н і с е р г е* жан таба алмай Сенделеді ит жүрек. Тіршілікте бір қана алмай Бұл не деген тентерек (Абай, Тол. жин.). Соғыс жылдары сеніспеген көңілдің қашан *с е н і с е т і н і н* білмейтін (Ж.Молдағалиев, Торғай.). «Қандай бақыт түсініскен, *с е н і с к е н*». Біраздан соң

қиқу шықты еңістен Бұл, әрине, қуғыншының хабары (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Сенім артысу.* Бай мен кедей аңдысып, Арасынан жем тауып, Араласқан сан пысық Дөң асқан мал табылмай, Ашылған етек жабылмай, Біріне бірі *с е н і с п е й*, Бет-бетімен ел кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *С е н і с п е й* уағдалы серттен қайтпа, Талаптың атын арытып, тізгін тартпа. Дүниеде сүйгенің бар, күйгенің бар, Әрі сүй, әрі күйін – біреуге айтпа. Сасқанда санасыздан ақыл сұрап, Есекке өгіз ғой деп жүгіңді артпа (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЕНІСТІК з а т. *Бір-біріне риясыз сенгендік, сенім білдіргендік.* Жау ішінде әрекет еткен отряд көбінесе елдің көмегі, *с е н і с т і к,* адал ниет арқасында абыройға ие болды (Ғ.Сланов, Замана.).

Сеністік орнады. *Бір-біріне сенді, сенім білдірді.* Жазушы мен сыншы арасында өзара *с е н і с т і к о р н а с а*, үлкен жеңіс болар еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СЕНІСУ *Сеніс етістігінің қимыл атауы.* Екі надан ел болмас, *с е н і с у г е* жол қалмас (Мақал).

СЕҢ з а т. *Өзендер мен көлдерде, теңіздерде қыс бойы қатып жатқан мұздардың көктемде еріп сынған бөліктері, мұз ағыны.* Адамдар *с е ң н е н с е ң г е* секіреді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). *С е ң* соғар, дария толқып, үйірім жарға, Құдай-ау, жолықтырма бейілі тарға! Таңда жоқ, бүгінгі дос, деген сөз бар, Қалайық амандасып ағаларға (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұндағы қара малым аман дейді, *С е ң* ұрып бір жүз қойым суға кетті (Қозы Көрпеш.). Басса да аспан-жердің арасын *с е ң,* Бәрібір, байтақ ағам, даласың сен. Қыздардың көлден қайтқан шелегінде Үйіріліп иірім тартып барасың сен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сең буу. с у ш а р. *Өзен арнасының мұз өтуі қиын тар үлескілерінде, иінінде, қайрандарда сең журу кезіндегі мұздардың жиылған үйіндісі. С е ң б у у* салдарынан су деңгейі шапшаң көтеріліп, кейде айтарлықтай аумақты су басуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Су.). Ірі *с е ң б у у* әдетте, оңтүстіктен солтүстік бағытта ағатын ірі өзендерде көктемде байқалады (мұз еру өзеннің жоғарғы ағысынан басталады) (Қаз. тілі термин. Су.).

Сең бұзылды. *Қыстай қатып жатқан мұз жарылды.* Айтысса шоң желкелі шүйделімен, Шонжардың жалдамалы билерімен. Көктемде *с е ң б ұ з ы л ы п*, сел жүргендей Сөздерді тасқындатқан түйдегімен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сен мені изде, аяулым, Ашылмай жатқан кендерден. Сен мені изде, аяулым, *Б ұ з ы л ы п* жатқан *с е ң д е р д е н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Иттің даусы жетпейді, ұлығанменен аспанға. Түсі суық дарияның *Б ұ з ы л ы п с е ң і* тасқанда (Базар жырау, Шығ.).

Сең жүрді. *Қыстай қатып жатқан мұз жарылып, ағыспен жылжып ақты.* Өзенде мұз жарылып, су лайланып, төмен ағып, *с е ң ж ү р е* бастайды (М.Дулатов, Шығ.). Айналасын мұңға бөлеп, бір қорқыныш төндіріп, Ұлы Сейхун өзенінен жатыр екен *с е ң ж ү р і п* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Каспийден *с е ң ж ү р і п* кеткелі де екі аптаға жуықтады (М.Неталиев, Үлкен жол.).

Сең соққан балықтай [жайындай]. *Ес жия алмады, есеңгіреп, сандалып қалды.* Дүние *с е ң с о қ қ а н б а л ы қ т а й* аузын ашып, демі құрыды, құты ұшты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көршілес елдермен шабысып, қоныстарын алуға енді әл-қуаттарының кемігенін сезеді. Қазақ *с е ң с о қ қ а н б а л ы қ т а й* сенделеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Өмір соққысы мұны *с е ң с о қ қ а н ж а й ы н д а й* солықтырып тастапты (Ә.Қалмырзаев, Ар).

СЕҢГІР с ы н. *Зәулім, биік, заңғар.* Бұл жатқан *с е ң г і р* Жөңкенің Алатауы. Қиын қия. Қиясы бүркітке ұя (І.Жансүгіров, Әңгім. фельет.). Сен *с е ң г і р* шыңға, көк аспанға ғана қарайсың (М.Мағауин, Қияда.). Биікке біткен *с е ң г і р і м*, Жібектен өрген кендірім. Атаң жылап көр болды-ау, Тауысып көздің мөлдірін. Сағынтып қатты халқыңды, Жын соққандай меңдірдің (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көк сеңгір. *Қырлы, мұзды, зәулім биік, көк сауысты шың.* Асқарымыз бұлтқа ұласқан *к ө к с е ң г і р*, Аспанымыз бір тұтасқан мөп-мөлдір, Ақ шуақтар-ақ сынаптар дірілдеп, Күлімдеп бір үзіледі көктен нұр (С.Мәуленов, Алтын тосқын). Сонау бір мұз құрсанған, аспан төсіне найзадай шаншылған *к ө к с е ң г і р л е р* бар емес пе (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СЕҢГІРДЕЙ с ы н. *Сеңгір сияқты, биік.* Көк *с е ң г і р д е й* көркем, сұлу ойларым Ұсақталды, шашылды әрі тарыдай. Күлкіңе де қанбадым, не тоймадым, Кетем білем қуанышқа жарымай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЕҢГІРЛЕН= е т. *Зәулімденіп биіктеу, оқшыраю.* Алатаудың *с е ң г і р л е н г е н* шоқылары сағымдай бұлдырап төмен жатыр (М.Етекбаев, Алатау.). Айналамыздың бәрі *с е ң г і р л е н г е н* тау сілемдері (М.Етекбаев, Жомарт жаз).

СЕҢГІРЛЕНУ *Сеңгірлен етістігінің қимыл атауы.*

СЕҢГІР-СЕҢГІР с ы н. *Биік-биік, зәулім-зәулім.* Манастан батысқа қарай созылған *с е ң г і р-с е ң г і р* таулар (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Сол күнде не жүйрікпен жарысып жүр, Омбы, Семей, – бәріне барысып жүр. Бір жақ емес, әр жақпен бір ұстасып, *С е ң г і р-с е ң г і р* таулармен алысып жүр (М. Ж.Көпеев, Сарыарқа). *С е ң г і р-с е ң г і р* таулардан, үңгір-үңгір құздардан, түйе өркешті шыңдардан, қыз-емшекті тастардан өтіп бұраң-бұраң сүрлеумен бес-алты кісі бес құмырсқа боп, өрмелеп, Алтайдың басына шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЕҢДЕЙ с ы н. *Сең сияқты, сең тәрізді.* ≈*С е ң д е й* бұзылды.

Сеңдей соғылды [ағылды, соғылысты, соқтығысты]. *Сапырылысты, иін тіресті, ығыжығы болды.* Ал Құнанбай адам деп санамайтын аз ата, сансыз атсыз көпшілік болса, малы қайда барарын, басы қайда қаларын білмей *с е ң д е й с о ғ ы л ы п* жүр (М.Әуезов, Шығ.). Таң атысымен ат жалына ұмтылған, қорамсақтарынан сарбас түксиген орданың сансыз қолы ұшы-қиыры жоқ даланың соны шөбі жапырып, жосылтып *с е ң д е й а ғ ы л д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түс болды. Тысқа шықтық. Вокзалдың есіктерінің алдында қыбырлаған көп халық қақтығып *с е ң д е й с о қ т ы ғ ы с а д ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ел-ел боп әрбір сайға, Ал әлеумет, қаңдар мына жайға. *С е ң д е й* болып *с о ғ ы л ы п*, толқындайды, «Бір сая бола ма? – деп шыбын жанға?» (Жамбыл, Өлеңд.).

СЕҢДІ с ы н. *Сең жүріп жатқан (су).* Сен мұңлысың басыннан ел кеткенге, Мен мұңлымын жырымды кемдеткенге; Өжет ұлға тағдырдың тосқауылы. Қайда жүрсем мен душар *с е ң д і* өткелге (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Алғашта айта салмай ар санадым, Шығарып боздағыңды шамшыларым. Сезген соң *с е ң д і* суға түсті байың, Өлсін деп отқа түсіп қарсыладың (Айтыс).

СЕҢКЕ з а т. *Кебегінен айырылып тартылған ақ бидай ұны. С е ң к е н і ң* ұнына аунатып алғандай аппақ (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

СЕҢСЕҢ з а т. *Марқайған қозының қырқылмаған, өскелең жүндес терісі. С е ң с е ң* жағалы қара ішіктің етегі далиып жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Жерде жатқан *с е ң с е ң н і ң* қиқымын тісімен жұлқып, терең ойға кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Басындағы қара дудар *с е ң с е ң і н* қолыменен бір басып қойып, шофер мен бұған ымен бұйырады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Сеңсең бөрік [далбай, құлақшын, тымақ]. э т н. *Сеңсең теріден жасалған баскиім.* Қауқиған-қауқиған қара *с е ң с е ң б ө р і к т е р* де қашанғы едірейіп тұрсын, көкірекке сұлапты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Райхан да арсаландау ер еді, Қатарымен үзеңгісі тең еді. Сексен қозы *с е ң с е ң і н е н* істеген Қара *б ө р к і* ағып суға жөнеді (Көрұғлы). *С е ң с е ң д а л б а й* киген, шолақ найзалы қартаң кісі атын тебініп, ортаға шыға келді («Лен. жас»). Сабалақ жүн, қоңыр *с е ң с е ң қ ұ л а қ ш ы н ы н* көзіне түсіре киіпті (С.Омаров, Дала қызы). Қызыл *с е ң с е ң т ы м а ғ ы*, бет-аузын ақ қыраумен жапқан селдір сақалына сүңгі тұрған, үстіндегі ылғи қой терісі, аяғында шеркелі сылдырма, ақ таяғын беліне қыстырып, анда-санда «шәйт!» деп ақырып теңселе басып, Тастамақ қойшы да қойын сырмалап жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сеңсең теріден тігілген тымақты *с е ң с е ң т ы м а қ* деп атайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сеңсең тон [тұлып, ішік]. э т н. *Сеңсеңнен тігілген сырт киім.* Дәу қара *с е ң с е ң т о н м е н* жауып қойды (К.Жортанов, Тауда.). *С е ң с е ң т о н д а р ы н а* оранып, шана ішінде қалғып отырған бірен-саран көшірлер де байқалады (М.Әуезов, Шығ.). Мынадай *с е ң с е ң т ұ л ы п т ы* тастап кеткен жігіттерге мың да бір рақмет (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Мамырбай ақсақал таңертең тысқа шыққанда, *с е ң с е ң і ш і г і н* күміс кісемен шарт буынған Әбен бай екі қолын артына ұстап, үш жігітімен қара атты айналдырып жатыр екен: сыңар тағасы түсіп қалып, соған жаңа таға қаққызбақшы екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сеңсең шалбар. э т н. *Сеңсең теріден тігілген, бұтқа киетін сырт киім.* Дегенсің менің атым Жанақ, *Ш а л б а р ы м* бес теріден *с е ң с е ң* балақ. Ашуыма көп тиме, бала найман, Қоярмын ерегіссең, есіңді алып (Айтыс).

СЕҢШЕ ү с т. *Сең тәрізді, сең сияқтанып.* Жұмбақты шешемін деп қол созды Адақ, Үстінде ықшам киім, белде садақ. Қалың қол жалт қарасып, *с е ң ш е* толқып, Адаққа телмірісті көзін қадап (С.Сейфуллин, Шығ.). Осылай жиылғандар *с е ң ш е* толқып, Кеткенде ашулары қырға көлкіп, Орнынан ұшып тұрды Әліби де, Отырған жорықтарға оймен жортып (Қ.Бекхожин, Мамырстан.).

Сеңше соғылысты. *Сеңдей соғылысты.* Жастар жағы не істерін білмей, *с е ң ш е с о ғ ы л ы с ы п* жүр (С.Ғаббасов, Ана.).

СЕП[1] з а т. *Күш, жәрдем, көмек, пайда.* Сөндің бе жарқыраған шам-шырағым, Қалдың ба тас бітеліп қос құлағым. Жатсам да төсек тартып дәрменім жоқ, *С е п* болып сөйлетесің жалғыз жағым (Жамбыл, Шығ.). Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп, Ойлама отсыз, ойсыз,

суық жан деп. Жүректегі жалынды көзден жас қып Ағызғаным болады ол неге *с е п?* Не десем саған еп? Ғашығың да қайғы жеп. Өртенген жүрекке бір көрген болар сеп (Абай, Тол. жин.). Еп қылмайтын жерге еп жүргіземін деп, *С е п* керек емес жерге *с е п* іздеймін деп, сара істерге амал-айла, қулық-сұмдық қыламын деп, босқа арам тер, босқа әуре болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Себі тиді. *Қолғабыс етті, қол ұшын берді, жәрдемдесті.* – Осы сенің бізге *с е б і н ң т и е т і н* күнің бола ма (Шарапат). Қосымша мамандықтың оқуға түскенде *с е б і т и д і* (С.Омаров, Өмір.).

Себін тигізу. *Көмектесу, ықпал ету.* Әрбір адам мемлекеттің ұлы қозғалысына *с е б і н т и г і з у г е* тиіс (С.Мәуленов, Шыңда.).

СЕП[2] з а т. э т н. *Жасау, дүние-мүлік.* Түске жақын ақ үйдің ішіне әзірше жасау қып ілмесе де, ертең өлік шыққан соң ілетін боп барлық *с е п т і ң* жасауларын да әкелісіп қойысты (М.Әуезов, Абай жолы). Өзім барып патша деп, Қызыққан жоқпын *с е б і н е*, Сәтемірдің уәзірі, тапсыр мұны өзіне! (Едіге).

СЕП= е т. **1.** *Айдалған жерге ұрық шашу, дән себу.* Бидай менен тарыдан *С е п т і к* талай мөлдекті, Мөлдек сеппей қайтеміз, Кедейшілік дендетті (Бақтыбай ақын, Желқобыз). Ал енді дүние бұл күйінде тұрмас, бұл соғыс та бітер. Сол кезде әркім қызметін бағалар. Сонда екеннде жоқ, *с е п к е н д е* жоқтар сыбағаға ортақ бола алмас (М.Дулатов, Шығ.). Егін шаруашылығымен айналысатындар Сырдың суына ғана сенеді екен, егер оған су түссе, жаздай кетпен шауып, арық қазып, әркім халқадырынша егін *с е у і п*, өнім алады (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат). **2.** *Тағам жақсы сақталу үшін не дәмді болу үшін оған тұз, қанттарды т.б. қосу, араластыру.* Етке аздап тұз *с е у і п*, сарайға іліп қояйық (Ө.Қанахин, Жүрек.). Тиесілі талқанымызды үстіне салып, дәмін кіргізіп тұз *с е б е т і н б і з* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Оның қабығын сыпырып тастап, етін шыны ыдысқа салып, оған қант *с е у і п* сақтауға да болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Нұр [шуақ] септі. а) *Нұрландырды, сәулелендірді. Н ұ р с е у і п* таудың жыра саласына, Жымиып қанжар өлім таласына, Ақырын ай сәулесін түсірді Әкеп, қия жар екі құздың арасына (А.Тоқмағамбетов, Күзетте.). *Н ұ р ы н с е у і п* көкте күн, Келер алып көктемін; Қос бәйтерек құлпырар, Көкке байлап ұмтылар (Қ.Аманжолов, Шығ.). ә) *Үміттендірді, үміт отын жақты.* Қанша жүрек түбінде тұрақ тептің, Қанша жанның жүзіне *ш у а қ с е п т і ң*? (М.Мақатаев, Қарлығашым.).

Үміт септі. *Үміттендірді, болашаққа сендірді.* Жердің аман тұрғандығы Сол намысқой еркектердің арқасы. Әр кез нұрлы *ү м і т с е у і п* алдымызда таң жатсын, Қайғы келсе жеңілмейтін, Бақыт келсе семірмейтін, Ер мінезін қадірлейтін, Еркектердің даңқы артсын! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Әтір [жұпар] септі. *Иіс су шашты; жақты.* Еркелеп билеп, Алдымнан есіп өтті де, *ә т і р і н с е у і п,* тау жаққа қарай өрледі (К.Шілдебаева, Бойжеткен.).

Қанатымен су септі. *Аздап болса да шарапатын тигізді.* Сенің жәрдемің қарлығаштың *қ а н а т ы м е н с у с е п к е н д е й* жамандық өртін тыя алмас та (М.Әуезов, Абай жолы). Сенің қарауың қайнаған жүрекке, өртенген көкірекке қарлығаштың *қ а н а т ы м е н с у с е п к е н д е й-а у*! (С.Сейфуллин, Тар жол.). Құсекеңдер *қ а н а т ы м е н с у с е п к е н* қарлығаш тәрізді өнер-білімді баршаға шашқандардың бірі (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Су сепкендей басты. *Сап тыйды, бірден тоқтатты.* Отардың көзіне найзадай қадалған Нияздың қаһарлы көзі оның қайнаған қастық отын *с у с е п к е н д е й б а с т ы* (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Су сепкендей басылды. *Пышақ кескендей тыйылды, бірден тоқтады, сап тыйылды.* Кенет залдағы дабыр-дыбыр *с у с е п к е н д е й б а с ы л а* қалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Нияздың түрін көріп Ләззаттың ыстық ықыласы *с у с е п к е н д е й б а с ы л д ы* (Т.Ахтанов, Боран).

СЕПАРАТИЗМ [лат. separatus] з а т. с а я с и. *Бөлінушілікке, оқшаулыққа бой ұратын саяси ағым.* Сонсоң тағы бір сұрау: Басов ұлтшылдық пен *с е п е р а т и з м г е* бой ұрып кеткен жоқ па (В.И.Ленин, Шығ.).

СЕПАРАТИСТ з а т. с а я с и. *Сепаратистік ағымға қосылған; ымырашыл, келісімпаз.*

СЕПАРАТИСТІК с ы н. с а я с и. *Сепаратизмге қатысты, соған тән.* Әдетте ұлтшылдық *с е п а р а т и с т і к* пиғылдың күшеюіне себепші болады (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

СЕПАРАТОР [лат. separator] з а т. *Сүттен қаймақ, май айыру үшін арнайы жасалған мәшине, сүт мәшинесі.* Тамақ өнеркәсібінде *с е п а р а т о р* әртүрлі майларды су тамшыларынан және механикалық қоспалардан тазартады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Кооперативтің жанындағы үлкен киіз үйден ыңылдаған *с е п а р а т о р д ы ң* күйі естіледі (С.Сейфуллин, Шығ.). Олардың даң-дұңына сүт тартқан *с е п а р а т о р*, үй айнала боздаған бозінген қосылып, ала-құла, өзгеше бір үн естіліп тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

СЕПАРАЦИЯ [лат. separatio] з а т. х и м. *Қоспадағы әртүрлі қатты заттардың түйіршіктерін, тығыздығы әртүрлі сұйықтарды, эмульсияларды, сондай-ақ бу мен газдардағы қалқыма қатты түйіршіктерді немесе сұйық тамшыларын бір-бірінен ажырату үдерістері.*

СЕПАРАЦИЯЛА= е т. т е х. *Зат бөлшектерін ажырату, айыру.*

СЕПАРАЦИЯЛАУ т е х. *Сепарацияла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Дайындамаларды немесе бөлшектерді белгілі бір қасиетіне қарап жіктеу.* **2.** *Газдың қатты және сұйық бөлшектерін бөліп алу немесе қатты бөлшектерін сұйық бөлшектерден ажырату немесе қоспаны құраушы бөліктерге бөлу.*

СЕПКІЗ= е т. *Септіру, шашқызу.* Жерді көрмей, білмей агроном тұқымды қалай *с е п к і з д і* (З.Шашкин, Сенім). Алайда колхоз председателі осы тұқымды *с е п к і з г е л і* отыр (Қ.Ұябаев, Қырда.).

СЕПКІЛ з а т. с ө й л. ***Секпіл.*** Капитан ат жақты жүзіндегі *с е п к і л д е р і н е* дейін күреңітіп кетті (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Кедей байғұс баласы, Жалаңаш шекпен етінде, *С е п к і л і* бар бетінде, Қу қарынның қамы үшін Аталып малай жүреді. Бай малының шетінде (Жамбыл, Шығ.). Кішкене ғана талдырмаш бойлы, *с е п к і л і* қалың шикіл сары өңді, жирен бүйра шашты бұл еврейдің негізгі мамандығы – математик (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СЕПКІЛГҮЛ з а т. ө с. <лат. fritillaria> *Лалагүл тұқымдасына жататын көп жылдық жуашықты өсімдік. С е п к і л г ү л д і ң* гүлдері әдемі, сондықтан әсемдік үшін өсіріледі (ҚҰЭ). *С е п к і л г ү л д і ң* бір түрі – ақшыл сепкілгүл Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

СЕПКІЛ-СЕПКІЛ с ы н. *Бетте, денеде ұсақ-ұсақ қоңыр дағы бар.* Қалжың үстінде Борай пәренжесін көтеріп қалып, жүрегі су еткен. Беті *с е п к і л - с е п к і л* кемпір екен (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы.).

СЕПКІШ з а т. т е х. **1.** *Дән, ұрық себетін, себу жұмысын орындайтын мәшине. С е п к і ш* машина жұмысты өнімді атқарады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Тұқым *с е п к і ш т і ң* тетіктері бірқалыпты істеп келеді (З.Иманбаев, Солма. гүл.). Тұқым *с е п к і ш* сеялка қайта құрастырылып, іске қосылғанда тұқым 3–4 сантиметр тереңдікке әр ұяға 7–8 түйірден түсуі және әр ұяның арақашықтығы бірдей болуы керек (Д.Әбілов, Помидор.). **2.** *Құбыршалы шұмегі бар шелек тәрізді, гүлге, бақшаға су себуге арналған ыдыс. С е п к і ш п е н* су құйды (Ауызекі).

СЕПСЕҚУЫР з а т. ө с. *Алақан жапырақты, емдік қасиеті бар, құрай типтес өсімдік. С е п с е қ у ы р* мен уқорғасын да өте әсем. Олардың жапырақтары қаздың табаны тәрізді келеді (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Осы жолмен қымыздық пен рауғашты да, *с е п с е қ у ы р* мен наурызгүлді де көбейтуге болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СЕП-СЕЛДІР с ы н. *Сұп-сұйық, қадау-қадау, сирек.* Алыста Қара-Дағ, көк сеңгір, Аспанда ақ бұлттар *с е п - с е л д і р.* Астында тұңғиық мөп-мөлдір, Бір ғажап дүние төккен нұр (Ғ.Жұмабаев, Алтын.). – Мақтар да едім, бірақ арғы жағың жұқа, *с е п - с е л д і р,* – дейді Нұрым Жартайға (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

СЕП-СЕМІЗ с ы н. *Денесін май басқан, қатты семірген. С е п - с е м і з* шикіл сары әйел Үрлөпия ғана осы үйден кете беріп, ернін шығарды (С.Жүнісов, Өшп. із.). Айдын көлдің ақ сазанындай *с е п - с е м і з* Майражан-ай, тым қара тастай қашпасаңшы (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

СЕП-СЕРГЕК с ы н. *Шып-ширақ, жыпжинақы.* Отырмай сабыр ғып үйінде бір күн жай, Аспаннан көз алмай, бір адам жүр тынбай. Жұлдызға жол шеккен баласын күтеді ол – Сексенде *с е п - с е р г е к* қарт қазақ Мырқымбай (Ә.Нілібаев, Қоңыр жел).

СЕПСИС [лат. sepsis] з а т. м е д. *Жұқпалы аурулар микробының денеге жайылып кетуінен болатын ауру түрі.* Аурудың жұқпалы микробтары қанға араласып, денеге жайылып кетеді. Мұны *с е п с и с* дейді (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы). Ал микроб қанға өтіп, денеге жайылса адам өміріне қауіпті *с е п с и с* басталады (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

СЕПСУ *Сепсі етістігінің қимыл атауы.*

СЕПСІ= е т. *Тапжылмау, қозғалмау, шеті бұзылмау.* Март туғанмен қар *с е п с і м е й* жатып алды (З.Ақышев, Ақбел.). Міне, апрель ортасы ауып барады, дала қары әлі *с е п с і м е й* жатыр (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Айнала сіреп тұрған қалпы *с е п с і м е й* жатқан аппақ қар (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

СЕПТЕ[1]= е т. **1.** *Жүн не қылшықтан есілген жіп-шулардың үзілген жерлерін қайта ширатып жалғау; біріктіру.* Түндік баудың сетінеген жерін *с е п т е д і* (М.Тиесов, Дала.). Өзі қолындағы шорт үзілген қыл шылбырды *с е п т е п* отыр (Бал дәурен). **2.** а у ы с. *Байланыстыру, жалғастыру, ебін табу, ұластыру.* Бірінің орысша, бірінің қазақша түсінбей қалғандарын Тілеміс *с е п т е п* жіберіп отыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Өмір шындығы мен көркем шындық

арасын *с е п т е й т і н* аса бағалы жанр – осы очерк («Қаз. әдеб.»). Айырылдың қанша гүлдерден, Сәуледей сені арбаған? Қалды күн қанша кім білген, Фұмырды *с е п т е п* жалғаған? (С.Мәуленов, Рауан.).

СЕПТЕ²= е т. л и н г в. *Сөздерге септік жалғауларының қосымшаларын жалғап түрлендіру.* – Мына сөздерді с *е п т е п* көрейік («Қазақст. мект.»). Шақырмаушы еді ол текке, Жүгіру керек мектепке. Жарыта алмай жүр жалқау ұл, Санап та, Жіктеп, *С е п т е п* те! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СЕПТЕЛ= е т. *Сөздердің септік жалғаулары арқылы өзгеруі.* Басқа есімдіктерге қарағанда, жіктеу есімдіктерінің ерекшелеу *с е п т е л е т і н і н* көреміз (Қазіргі қаз. тілі).

СЕПТЕЛУ *Септел етістігінің қимыл атауы.* Сөздердің жалғауларды қабылдап өзгеруін сөздердің *с е п т е л у і* деп атаймыз (Қазіргі қаз. тілі). Ол орыс тіліндегі зат есімдердің *с е п т е л у* түрлерін түсіндірді («Білім және еңбек»).

СЕПТЕС= е т. *Бір-біріне себі тию, көмектесу.* Осынша бәленің, бастары тоқайласқанда бірімен-бірі қалай тектесіп, қалай *с е п т е с і п* жатқанына таңғалғандайсың (F.Мүсірепов, Суреткер.). Сөйтіп, екі үйлі жан осылайша *с е п т е с і п,* күн көріп жатқан жайы бар (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Нақты дәлелдері табылып жатса, ұлттың рухын көтеруге *с е п т е с е т і н,* мақтаныш тұтатын дара тұлғаның өзгеше өмірі туралы, бүйыртса, «Қайтпай қалған Қайтпай сұлтан» деп жазып та қалармыз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СЕПТЕСТІК з а т. *Жалғасушылық, септесушілік; тұтастық.* Мұнда организмнің ішкі табиғатынан туатын өзара *с е п т е с т і к* бар (А.Қасымжанов, Диалектика.).

СЕПТЕСТІР= е т. **1.** *Бір-бірімен байланыстыру, дәнекер болу.* – Әрине, бәр-бәрін жалғастырып, *с е п т е с т і р і п* жүрген сол Алшынбайлар (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Сабақтастыру, жалғастыру.* Осының өзі-ақ үзік-үзік, құрақ ойларды *с е п т е с т і р і п* тұр (М.Иманжанов, Менің махабб.).

СЕПТЕСТІРУ *Септестір етістігінің қимыл атауы.*

СЕПТЕСУ *Септес етістігінің қимыл атауы.* Отыра бергенмен болмас, Рахимашқа *с е п т е с у* керек (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

СЕПТЕТ= е т. *Жалғату, тоқыту.* Алты қырлы ақ жебе, Сынып еді белінен, Бадана көзді ақ сауыт Сөгіліп еді жеңінен, *С е п т е т е* кейін келеді (Батырлар жыры).

СЕПТЕТУ *Септет етістігінің қимыл атауы.*

СЕПТЕУ¹ *Септе етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Үзілген жіптің ұшын ширатып жалғау.* Орта мектеп бітірген балықшының балалары, қайықты қалай алып жүруді, ауды қалай *с е п т е у д і* білмейді (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** а у ы с. *Байланыстыру, жалғастыру, ұластыру.* Бұрын жеткілікті болғанымен, енді *с е п т е у г е* де жетер емес (Ә.Әбішев, Ғаламат).

СЕПТЕУШІ з а т. *Септейтін, байланыстыратын адам.* – Аға, Тәкежан ағам мен Базекеңнің тайталасында бастаушы да біз емес, *с е п т е у ш і* де біз емес боп қала тұрсақ қайтеді (М.Әуезов, Абай жолы).

СЕПТЕУ² *Септе етістігінің қиымыл атауы* (2).

СЕПТІК¹ з а т. *Бітпей жатқан іске тигізетін демеу, қосымша күш, көмек, жәрдем.* Құнанбайға ең жақсы *с е п т і к* әрекетін әлі де бұлдай түсіп, әлі де қымбатқа сатпақ (М.Әуезов, Шығ.). Қолымнан келген *с е п т і г і м* осы болды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Септігін тигізді. *Пайдасы тиді, сеп болды.* О да әдебиеттердің өзара жақындасуына *с е п т і г і н т и г і з е д і* ғой (Т.Ахтанов, Үндістан.). Екі бала үй шаруашылығына да *с е п т і г і н т и г і з і п,* қол ұшын береді (Ә.Әлішев, Батыр.).

Септігі тиді. *Көмектесті, көмегі тиді.* Маған тартқан ұл болса, саған бір *с е п т і г і т и е р* (С.Жүнісов, Ақан сері).

Септік жасау. *Көмектесу, жәрдемдесу.* Сібір әскері корпусының командирінің 1840 жылы наурыз айының 14-індегі хатында «Ташкент Құшбегі Кенесарыға *с е п т і к ж а с а у д а н* қолын тартқан жоқ» деп Қоқан хандығына күдіктенуінің қосалқы бір негізі бар сияқты (Ж.Қасымбаев, Кенесары хан.).

СЕПТІК²: септік жалғау. л и н г в. *Сөздерді септеу кезінде жалғанатын қосымшалар.* Мына сөздердегі *с е п т і к ж а л ғ а у л а р ы н* тасымалдаңдар: дәптердің, дәптерге, дәптерді, дәптерде, дәптерден, дәптермен («Қазақст. мект.»). *С е п т і к ж а л ғ а у ы н ы ң* фонетикалық ерекшелігіне байланысты басқа да жалғауларды осы жолмен түсіндіреміз («Қазақст. мект.»).

СЕПТІР= е т. *Ұрық, тұқым, егін, дән шаштыру.* Көктем шыға жер алып, онда тары *с е п т і р д і* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Отыз гектар жерін қайта жырттырып, тұқымды қайта *с е п т і р е м і н* деп берген қағазы бар (М.Мырзақұлов, Ақын). Ағаштарды Ектірелік! Егіндерді *С е п т і р е л і к*! (І.Жансүгіров, Шығ.).

СЕПТІРТ= е т. *Тұқым, су т.б. шаштырту.* Есік алдына су *с е п т і р т т і* (Ауызекі).

СЕПТІРТУ *Септірт етістігінің қимыл атауы.*

СЕПТІРУ *Септір етістігінің қимыл атауы.*

СЕПШІЛ с ы н. *Епшіл, икемшіл.* Ақындық кеншілікпен тел табысқан, Қос өнер – қос қанатым, ел қонысқан. Әрі жар, Әрі *с е п ш і л,* Сен ортақсың Менде бар қуат, жігер, ар-намысқа (К.Салықов, Жезкиік). *С е п ш і л* келер Шаруаңа да қираған, Алумен емес, Берумен жаны шираған. Мал-жаның аман ба десе Болмыстың бабын сыйлаған (К.Салықов, Жезкиік).

СЕР з а т. к ө н е. *Батыр, ержүрек.* Арқалық, дос болайын қолыңды бер, Жалғанда туа қалмас өзіңдей ер, Іші тар көре алмастың біреуі еді, Төреге жол тартуды айтпаңыз *с е р* (Батырлар жыры). Келбетіне қарасам, Кемісті туған ер деді, Сияғына көз салсам, Қайтпайтын жаудан *с е р* деді (Батырлар жыры). Ерге ер, *с е р г е с е р,* бірі әнші, бірі палуан бірінбірі сүйеді, Майра оған еріп Семейге келеді (С.Бегалин, Сахара.).

СЕРБЕК з а т. *Жамбас сүйектің сыртқа қарай шығып тұрған бөлігі.* Жалбаңдаған жүні болмаса, арқа, *с е р б е к* сүйектері адырайып, кәріліктен жабырқап, жасқаншақ тартып қалған екен (ит туралы) (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.). Ең соңғы қабырға мен *с е р б е к т і ң* шығыңқы жерінің арасын аш бүйір немесе шап дейді (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Ол жылқының сіңірі әлді, *с е р б е г і* көтеріңкі зорын таппай тынбайды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

СЕРБЕКТІ с ы н. *Сербегі шығыңқы, көтеріңкі.* Белдің негізі – арқадағы *с е р б е к т і* омыртқалар (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.).

СЕРБЕЛЕ= е т. *Ерекшелеу, жоғары мән беру.* Әдетте қанша *с е р б е л е п* өткізген байлардың тойында қой өткен лай судай көгілдір шай құйылса, бұл тойда қонақтарды әр үй өзі күткендіктен қаймақтап ақ құйрық шай құйды (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

СЕРБЕҢ з а т. ж е р г. ***Сербек.*** Халық зергерлерінің айтуынша, жүйрік аттың танауы кең, *с е р б е ң і* мен бұғана қабырғасының арасы алыс, артқы аяғы талтақ, аяқтарының тамыры қатты, құйрығын көтергенде көтені ары ішінде, тұмсығы доғал кеужірлі, ой желке, шашасы тік болса мұндай жылқыны жүгіруге болады деп көреді (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

СЕРБЕҢДЕ= е т. с ө й л. *Ербеңдеу, ербеңербең ету.* Оның аузынан бұрын шолтаңдаған екі қолы тынымсыз *с е р б е ң д е п* тұрады (М.Әуезов, Шығ.). Қол-аяғы *с е р б е ң д е п,* азғана қалбақ қағып қалды да, бір мезгілде артымен жалп етіп отыра кетті (М.Әуезов, Шығ.).

СЕРБЕҢДЕТ= е т. *Ербеңдету, ербеңербең еткізу.* Әлдеқандай ғаламат күш бұны есіктің үстінен жұлып алып, қол-аяғын *с е р б е ң д е т і п* аспанға көтерді (М.Әуезов, Индия очерк.).

СЕРБЕҢДЕТУ *Сербеңдет етістігінің қимыл атауы.*

СЕРБЕҢДЕУ *Сербеңде етістігінің қимыл атауы.*

СЕРБИ= е т. с ө й л. ***Селти.*** Әр жерде *с е р б и г е н,* жатаған сексеуілдер көрінеді (У.Қожабаев, Ұя). Құдай маңдайымызға сондай шашы *с е р б и г е н* бір жаман қызды да жазбады (М.Мағауин, Ақша қар). Бәйтеннің қара мұрты *с е р б и е* қалды (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

СЕРБИЮ *Серби етістігінің қимыл атауы.*

СЕРБОЙДАҚ з а т. *Қалыңдық таңдап үйленбей жүретін сақа жігіт.* Тез жетсін ер Әлібек біздің баққа, Немене айтып-айтпай *с е р б о й д а қ қ а,* Екі айдың алпыс күнде жүзі болар, Тоқымын сонда салсын кержайдаққа (Айман – Шолпан). Мен сол жылдары бір топ *с е р б о й д а қ,* сайқымазақтарды ертіп жүруші едім (К.Әзірбаев, Аңыз.). Аң аулап, сейіл құрып *с е р б о й д а қ т а р,* Тоғайда жата берді араласып (Батырлар жыры).

СЕРВАНТ [франц. servante] з а т. *XIX ғасырдағы көне неміс стилінің түрлі формалы варианттарында кездесетін түрлі сипаттағы бұйым; әртүрлі ыдыс-аяқтар қою үшін жасалған, беті әйнекті, шағын буфет.* Зарипа *с е р в а н т т ы* ашып, ондағы шыны аяқтарды ала бастады (Қ.Сатыбалдин, Қызыл жалау). Төргі бөлмедегі қоңыр *с е р в а н т т ы ң* ішін ақтарғанына біраз уақыт болды (М.Қасенов, Берлин.). Оның есіне *с е р в а н т* толы қымбат сервиздер мен хрусталь вазалар түсті («Қаз. әдеб.»).

СЕРВЕЛАТ з а т. т а м а қ. *Ысталған, сұрленген шұжық түрі.*≈Дәмді *с е р в е л а т.*

СЕРВЕР [ағыл. server] з а т. и н ф. **1.** *Есептеу желілері құрамындағы бірнеше компьютерлерге ортақ шалғай құрылғыларды: лазерлік принтерді, дискілерді, модемді пайдалану кезегін тағайындап отыратын негізгі түйінді компьютер.* Мұндай *с е р в е р д е* нәтижесін бірнеше тұтынушы (клиенттер) пайдаланатын қолданбалы программа да жұмыс атқара береді (Қаз. тілі термин. Информатика.). **2.** *Басқа клиенттерге қызмет ететін, солардың дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ететін бағдарлама.*

СЕРВЖЕТЕК [ағыл. the servodriver] з а т. т е х. *Автоматтық реттеу жүйесінің атқару механизмінің күштік элементі.*

СЕРВИЗ [франц. service] з а т. *Шайға, асқа арналған ыдыс-аяқтардың толық жиынтығы,*

әбзел. Шарбан қызыл ала, көк ала, сары ала *с е р в и з д е р д і* орап, түйе бастады (С.Шаймерденов, Сел.). Қақ ортада жасанды гүл отырғызылған ваза, жағалай түрлі түсті *с е р в и з д е р* жарқырайды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

СЕРВИС [service] з а т. **1.** *Пайдаланушыға қызмет көрсетуге арналған құралдар жиынтығы.* **2.** и н ф. *Жоғары деңгейдегі нысанға осы деңгейлердің арасындағы интерфейс арқылы қатынас құруды жасақтайтын есептеу желісінің бағдарламалық құрылымы деңгейлерінің біріндегі қызметтердің жиынтығы.* **3.** э к о н. *Тауарларды (бұйымдарды) өткізумен және пайдаланумен байланысты қызметтер кешенін қамтамасыз ететін маркетинг атқарымы.* Сатудың алдындағы және сатудан кейінгі (кепілдікті) *с е р в и с* түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қашағанды игеру өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды, *с е р в и с* саласын дамытуға игі ықпал етіп, басқа да көптеген салалардың дамуына жол ашады («Егемен Қазақстан»).

СЕРВИСТІК с ы н . *Сервиске тән, сервиске қатысты. С е р в и с т і к* қызмет көрсетудің сапасы өнімнің (тауардың) бәсекеге жарамдылығына ықпал етеді, сұранысты, фирманың беделін көтереді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЕРВИТУТ [лат. servitus] з а т. **1.** з а ң. *Бөтен біреудің мүлкін белгілі бір шекте заңмен немесе шартпен бекітілген пайдалану құқығы. С е р в и т у т* біреуге тиесілі жер телімі арқылы жүріп өту немесе көлікпен өту құқығы немесе біреудің меншік құқықтарын шектеу (мыс., көрші телімге көлеңке түсіруі мүмкін құрылыстарды салуға тыйым салу (Қаз. тілі термин. Экономика.). Әкімшілік *с е р в и т у т* жеке меншіктегі жер телімдерінде инфрақұрылымдық желілерді тартуға мемлекеттің құқығы болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). **2.** с а я с и. *Бір мемлекеттің аумақтық егемендігін басқа мемлекеттің пайдасына шектеу. С е р в и т у т* – әскери күштерді өз аумағы арқылы өткізуге қатысты жолдарды пайдалану (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЕРВОСЫЗЫҚЖОЛ [ағыл. servotrack] з а т. и н ф. *Белгілі бір орынға оқу-жазу тетігін қоюға арналған диск бетіндегі сызықжол.*

СЕРГЕК с ы н. **1.** *Сақ ұйықтайтын, сезімтал.* Қандай қатты ұйықтап жатып, болмашы дыбыспен тез оянып кететін ұйқысы *с е р г е к* адамдар болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұйқыға *с е р г е к* екі жігіт орындарынан атып-атып түрегелді (З.Ақышев, Ақбел.). Ұйықтап өткен не табар Бұл өмірге бекер кеп? Ұйықта, бөпем, ұйықтап ал, Ер жеткен соң бол *с е р г е к*! (Қ.Аманжолов, Ақын өмірі.). **2.** а у ы с. *Жеңіл, ширақ.* Елсіз жерлердегі қарауылдар биіктерге, қиын-қиын шатқалдарға барып жер шалған Төлепберді, Бурахан, Қамысбай, Жұмағұл сияқты пысық, *с е р г е к* жігіттер де із-тоз білген жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Бойына екпінді *с е р г е к* бір жалын біткендей болды (М.Әуезов, Шығ.). Жазды ұзартты Сары жайлау күз деген, Жусан иісі көктем лебін үзбеген Ажары жас, бойы *с е р г е к* сұлудай Жұрт таңырқап, Сүйсінгеннен қыз деген (К.Салықов, Жезкиік). **3.** а у ы с. *Ұққыш, ұғымтал, зерек.* Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым үлгі жастарға бермек үшін. Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар, Көңілінің көзі ашық, *с е р г е к* үшін (Абай, Тол. жин.). Ел сүйіп қойған аты Назым еді, Ойқы емес, өжет өткір, нәзік еді. Сыпайы, үлдір-ұлпа, сырлы, сынды Сезімтал, *с е р г е к* ойлы жазық еді (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры.). Екі көз тартып азапты, Кейде қылау жолатар. Көрмей қалса ғажапты, *С е р г е к* жүрек оятар (К.Салықов, Жезкиік). **4.** а у ы с. *Ұқыпты, пысық, байыпты.* Құнанбай пішініне Абай көзі түсіп еді. Ол жинақы боп, әр нәрсеге *с е р г е к* қарап отыр екен (М.Әуезов, Абай жолы). Со бір асау ірі толқын мен болам, Жаңбыр болам керек етсе кең далам. Тағдыр маған таңның өзін сыйлаған, Бір сеніммен, *с е р г е к* қара сен маған (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сергек тартты. *Көңіл күйі жақсарды, сергіді.* Айбаланың бойы сәл *с е р г е к т а р т қ а н* кезде, екі сөзінің бірі Ақтоқты болған (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Қарттыққа қадам басқан кісінің ұйқысы азайып, *с е р г е к т а р т а т ы н* әдеті бар (F.Сланов, Замана.).

СЕРГЕКТЕН= е т. **1.** *Серги тұсу, ұйқысы ашылу.* Шоқан мектепке баратыны есіне түсіп, *с е р г е к т е н е* орнынан тұрды (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** а у ы с. *Пысу, сақаю, ширау.* Дайыр аяусыз ыза жетектеген бойында, *с е р г е к т е н і п* сақайып алған (М.Әуезов, Абай жолы).

Бойы сергектенді. *Ширады, сергіді.* Есінете бастаған Естайдың ұйқысы ашылып, *б о й ы с е р г е к т е н і п* кетті (С.Мұқанов, Шығ.).

СЕРГЕКТЕНУ *Сергектен етістігінің қимыл атауы.*

СЕРГЕКТЕУ с ы н. *Сергегірек, ширағырақ.* Сол ауылдың Әшімбек деген *с е р г е к т е у* адамы бар (С.Бегалин, Замана.). Оның ұйқысы ашыла бастағандай, өзін *с е р г е к т е у* сезінді (А.Сатаев, Дала.). Бүгін қызуы сәл төмендеп, *с е р г е к т е у* отыр (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

СЕРГЕКТІК з а т. *Ширақтық, сезімталдық.* Сол сығырая қараған кезінде шамдай жарқырап, ұшқын атып тұрған *с е р г е к т і к* байқалады (М.Әуезов, Абай жолы). Қашаннан қанына сіңген *с е р г е к т і г і* мен малсақтығы бұл жолы да оны қатерден аман алып қалды (М.Ғабдуллин, Қаз. әдеб.). Екеуміз екі дай жолды өттік, Өрлерге жетелеп от кеуде. Көп жанға дарыған *с е р г е к т і к*, О, Ләйлә, емге де жоқ менде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** п с и х. *Ағзаның сыртқы ортамен белсенді қарымқатынасын, яғни оның мақсатты бағыттағы мінез-қылығын қамтамасыз етуге жеткілікті ми белсенділігінің деңгейі.* **3.** а у ы с. *Сақтық, қырағылық.* Үш офицердің екеуі демалып, біреуі жатақты аралап, бас-көз болып жүрсін. Осылай кезектесіп тынбай *с е р г е к т і к* жасалсын (Б.Момышұлы, Москва.).

Сергектік көрсетті. *Сергек қимылдады, қалт жібермеді.* Иттері *с е р г е к т і к к ө р с е т і п* шауып алдынан шығысты. Келіп араласа кетпегенімен қыр басында кәр жіберіп тұрды (С.Елубаев, Ойсыл қара).

СЕРГЕКТІЛІК з а т. п с и х. ***Сергектік***. Адамдардағы *с е р г е к т і л і к т і ң* белгілері – сана мен ойлау, ал жануарларда – шартты рефлекторлы әрекеттер (Қаз. тілі термин. Биология). *С е р г е к т і л і к т і* мидың ортаңғы және аралық бөлімдері мен лимбиялық жүйенің ретикулярлық, құрылымдарынан жоғары бағытталған тонустық әсерлер реттейді (Қаз. тілі термин. Биология). Ширақтылық, *с е р г е к т і л і к* оның айнымас серігі еді («Қазақст. мект.»).

СЕРГЕЛДЕҢ з а т. *Ес жиғызбас ауыртпалық, әуре-сарсаң.* Жігітке кедейлік ол *с е р г е л д е ң* Жоқ болса жалғыз атың, өлгенмен тең Үйіңе құрбың келіп, құр аттанса, Не керек дүниеден үміттенген (Бес ғасыр.). Солай, Зәке, бір себеппен келіп ем, Өмір – бір жол, адам – көшкен керуен. Ес білгелі шетте жүрген жәйім бар. *С е р г е л д е ң д е* серуен де – *с е р г е л д е ң* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сергелдең болды. *Ығыры шықты, дал болды.* Билердің бәрі Исатайға не жаза саларға білмей *с е р г е л д е ң б о л а д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Сергелдеңге салды. *Әуреге салды, әбігерге түсірді.* Қоршаудағы әскерді *с е р г е л д е ң г е с а л ы п* титығына жететін де, шыдам шегінен асырып ашындыратын да аса бір қиын ұрыс басталды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Назымды бүйтіп *с е р г е л д е ң г е с а л ғ а н н а н* көрі, далада қалғанының өзі артық еді (А.Хангелдин, Қараторғай). Сүйгені *с е р г е л д е ң г е с а л д ы* Саяны (Д.Досжанов, Дария).

Сергелдеңге түсті [ұшырады]. *Әбігерге түсті, әуре болды.* Сегіз жылдан бері *с е р г е л д е ң г е т ү с т і* (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Талейран сексен үш жыл бойы *с е р г е л д е ң г е т ү с т і* (С.Талжанов, Ұлдай.). Мен мына қыздың шешесімін. Дәл қызымның жасында өзім де *с е р г е л д е ң г е ұ ш ы р а ғ а н* едім (Ғ.Мүсірепов, Өмір жорығы.).

СЕРГУ *Сергі етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бой жазып тыңаю, тыныгу.* Ол азырақ *с е р г у* үшін көшеге шықты (С.Бегалин, Уақыт). Жұпар ауа жұту, бой жазу, *с е р г у* ойым бар (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** *Көңілі сергек тарту, жадырау.* Бүгін алтыбақан құрдырған мақсаты, біріншіден, бой көтеріп, бір түн де болса ауыр ойдан *с е р г у* болса, екіншіден, менің анада айтқан бір сөзім рас болса, келіп қала ма, деп үміттенген екен (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

СЕРГІ= е т. **1.** *Денесі сергек тарту, жеңілдену.* Шілдеде ыстықтаған денеге салқын су тигендей болып барлық денесі *с е р г і п* кеткен тәрізді болды (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұшқан құстай, суда жүзген балықтай, Табиғатты қолданушы халықтай. Сен де енді *с е р г і с е й ш і* жалықпай, Жүргеніңше мәңгі жаяу, анашым! (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Көңілі жадырау.* Шоқан көңіліндегі қорқынышын сол қуаныш қуып шыққандай боп *с е р г и* қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЕРГІҢКІРЕ= е т. *Көңілі көтерілініңкіреу, жеңілдеңкіреу.* Жәнияның енді әр нәрсеге көңілі бөлініп, аздап *с е р г і ң к і р е п* қалды (С.Шаймерденов, Айқыз).

СЕРГІТ= е т. *Ширату, тыңайту, жадырату.* Екеуміздің сөзіміз басқаларды ой қалғуынан *с е р г і т к е н д е й* болды (Б.Момышұлы, Москва.). Таңғы қала табиғатының әсем ажары Қабеннің бойын да *с е р г і т е* түсті (З.Қабдолов, Жалын). Олар «Отауға барайық. Азырақ сауық құрып, көңіл *с е р г і т е й і к*» дескен (М.Әуезов, Шығ.).

Сергіте суару. с у ш а р. *Күн қатты ысып кеткен кезде, егістікті келесі суару кезегін күтпей суару.*

СЕРГІТКІШ с ы н. *Көңіл жадырататын, сергектік беретін.* Ауылшаруашылығы қызметкерлеріне сауықтырғыш *с е р г і т к і ш* нәрлі сусын ретінде сүт тағамын көбірек ұсынамыз (О.Сейкетова, Теріні күту.). Егер дәрінің *с е р г і т к і ш* қасиеті ұйқыны бұзса, онда ұйықтататын дәрілер қосылып беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Сергіткіш сусын. т а м а қ. *Адамның жүйке орталықтары мен бұлшық еттеріне әсер етіп, көңілін жадырататын сусын.*

СЕРГІТУ *Сергіт етістігінің қимыл атауы.* Ахмет өлеңдерің еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды *с е р г і т у г е*, мұңлы мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әдеті Кенжетайды *с е р г і т у* үшін өзін-өзі зорлап күліп отырған сияқты (Д.Әбілев, Арман.). Шай дәрігерлік практикада нерв жүйесін *с е р г і т у* үшін беріледі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

СЕРДЕБЕ з а т. ж е р г. ***Серне***. Үшеуміздің ақшамыз бүгінгі *с е р д е б е г е* жетеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұқарбайдың мұнысы *С е р д е б е* емей немене? Жалайырға жар салған Бай қылықты мынадай, Айғырбайдың аюы, Тентек емей немене (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сердебе құрды. с ө й л. *Серне жасады.* Қара сабадан қымыз ішіп, бағланның балбыраған етін жеп, *с е р д е б е қ ұ р ғ а н* жел-күйін күндер өтіп кеткен (С.Омаров, Қиыр жол).

СЕРДЕБЕЛЕП≈ е т. **1.** *Сердебе жасау, серне дайындау.* Көп ел жинап, *с е р д е б е л е п* ас беретін шама жоқ (С.Омаров, Қиыр жол). **2.** а у ы с. *Көп шығындалу, шашылу.* – Жүргенде *с е р д е б е л е п* тоқшылықта, Әудемде айырылды ма ақ шыбықтан. Намыстан неге ендеше жарылмайды, Мұнан да артық еді тасты жұтқан (Е.Ибраһим, Гәкку).

СЕРЕ з а т. х а л ы қ т ы қ ө л ш е м. *Бір сүйем ұзындыққа тең өлшем.* – Осылармен кетуге ере? – Мақұл, – деп арқыраған ат мінезді, Шығатын қабырғасы қарыс *с е р е* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). – Кейінгі кезде бұл жемнен де қалды. *С е р е* шығарына күмән жоқ, – деп енді құдасын қой қораға бастады (С.Жүнісов, Жапанда.). Халқымның аузын тұшыттым, *С е р е* шыққан семіздей. Дабысым кетті алысқа Жиреншенің өзіндей (Базар жырау, Шығ.). Наз бедеуден жал кетіп, Мәстектердің сүбесі *С е р е* болған заман-ай (ХХ ғ. қаз. ақын шығ.).

Сере қазы. э т н. *Семіздігі бармақ пен шынашақ аралығына тең қазы.* Бордақы тоқты сойылған, оған *с е р е қ а з ы*, білектей қарта, сарыала сүр қосылған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

СЕРЕЙ= е т. **1.** *Ұзынынан сұлай жату, тыраю.* Жалмұраттың қол-аяғы *с е р е й і п*, жаны кетіп қалған екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жабағы тай күнінде кез келген жерде, хатта, күртік үстінде өлген малдай *с е р е й і п* ұйықтай береді екен (М.Жұмабаев, Шығ.). Тұқымыңды құртып, мынамен басып салсам ғой *с е р е й е с і ң* де қаласың (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Қақиып қатып қалу, сораю, состию.* Адырақ көзді қара бала, тұлғасы үйге сыймайтындай боп *с е р е й і п* Азаматтың үстелінің бір жақ бұрышын баса отырды (Б.Майлин, Азамат.). Торанғылдың басын тұжырып қоятыны – елден ерек *с е р е й м е с і н*, өзге ағаштарымен тең өссін дегені: сояу болмай, жапырақты, күлтелі, паналы болсын дегені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кеше зыр қағып келген екі аяғы енді екі ағаш таяққа ұқсап *с е р е й і п* қалыпты, бастырар емес (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

СЕРЕЙГЕН с ы н. **1.** *Ұзын тұра, бойшаң.* Қанша шалқайсам да сырықтай *с е р е й г е н* ұзын жігіттің бет әлпетін барлай алсамшы (З.Қабдолов, Сыр). Бір күні *с е р е й г е н* ұзын бойлы, шикіл сары жігіт келіп, бұларға былай депті: – Сендер қайдасыңдар? Манжұрмысыңдар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрын *с е р е й г е н* ұзын бойым бар еді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **2.** *Сорайған, қоқиған.* Кемпірдің *с е р е й г е н* сүйектері білеуленіп, сорайған түрінен шошып, бала молда кіруін кірсе де, босағада қалшиып тұрып қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Арманның тілі салақтап түсіп кетті. Бүкіл денесі ышқына тартылып, *с е р е й г е н* күйі тіп-тіке тұр (Т.Ахтанов, Боран.). Таяқ жұтқан адамдай, сол тіп-тіке *с е р е й г е н* қалпында мызғымай отыр (І.Есенберлин, Айқас.).

СЕРЕЙГЕН-СЕРЕЙГЕН с ы н. *Бойшаң-бойшаң келген, ұзын тұра.* Қасқабақ, көккұтан секілді *с е р е й г е н-с е р е й г е н* біреулер. Іштеріңде бірен-саран бүйра шаш тапал бойлы семіздері де бар (І.Есенберлин, Алтын.).

СЕРЕЙМЕ с ы н. *Әбден толтырылған, ныгарланған.* Осыдан бірер жұма бұрын Зылиха *с е р е й м е* бір қап бидай әкеліп түсірді (Қ.Ысқақов, Түйық).

СЕРЕЙТ= е т. **1.** *Ұзынынан сұлату, ұзынынан түсіріп құлату.* Кемпірлерді төрге *с е р е й т і п* салып қойып отырайын ба сол (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Бәршең де сойылын жұлып алып, Көктайға міне қашып Айбас кетті. Артынан Бақа айғырмен Қодар жетсе, Ұрып-жығып *с е р е й т і п* тағы кетті (Қозы Көрпеш.). **2.** *Сорайту, қақшиту, соститу.* Бейіттің қабырғасына *с е р е й т і п* сүйеп қойғаны – өлген әйел денесі екен (К.Әзірбаев, Аңыз.).

СЕРЕЙТУ *Серейт етістігінің қимыл атауы.*

СЕРЕЙІҢКІ с ы н. *Ұзара біткен, сорайыңқы.* Аяқ-қолы дауыл күні керегеге тіреген сырықтай *с е р е й і ң к і* (Д.Досжанов, Жібек.).

СЕРЕЙІП-СЕРЕЙІП= е т. **1.** *Қаз-қатар сораю, состию.* Қалған иттер жота басында *с е р е й і п-с е р е й і п* тұрып қалып, сол арадан кәр жіберіп тұр (М.Әуезов, Қараш.). Қаңқаның ағаштары қарауыта *с е р е й і п-с е р е й і п* тұр

(М.Гумеров, Шыңырау). **2.** *Қатарынан сұлау, тыраю.* Өліктей *с е р е й і п-с е р е й і п,* шалқасынан түсіп, ұйқыға кірді (Ә.Шәріпов, Партизан.).

СЕРЕК с ы н. *Сыриған ұзын, сорайған.* Ахалтеке *с е р е к* мойнақ арғымақтар қашан ерттеп болғанша тықыршып зорға тұрады (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.). Ұзын бойлы, *с е р е к* қара Көрпебай қолын көтерді (М.Мырзақұлов, Ақық). Ұзын, *с е р е к* бойлы ит оның үстінен қарғып өтті (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Серек құлақ. а) *Ұзынша келген, тікше құлақ.* Арғымақ сені сақтадым, *Қ ұ л а ғ ы ң* сенің *с е р е к* деп (Махамбет, Өлең.). Ноқтаға жаңада ғана көндіге бастаған *с е р е к қ ұ л а қ* көп құлын қуғынға түсті (А.Сүлейменов, Бесін). Көк есек *с е р е к қ ұ л а ғ ы н* қалқитып, жорғалай береді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). ә) э т н. *Қызбөрі ойынының екінші аты. С е р е к қ ұ л а қ* ойынында Ербол қасқыр болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *С е р е к қ ұ л а қ* ойынында қызкеліншектер «қой» болып «жайылып» жүреді (М.Тоқжігітов, Ән атасы.).

Серек тас. *Биік тас.* Бұлардың алдында кішкене көк төмпешік үстінде, құбыла жақтағы *с е р е к т а с ы* шошайған жалғыз жас бейіт қана тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Кейде Аққердің *с е р е к т а с ы н а н* тобымен асып бара жатқан арқарды көреміз (С.Бегалин, Уақыт.). Жәйін күштің Жотасы тәрізденген, қалың сауыр жоталар мен қатаң суық *с е р е к т а с т а р* болсын, баршасы да жым-жырт (М.Әуезов, Абай жолы).

СЕРЕНАДА [франц. serenade] з а т. м у з. *Ғашығына жолығуға ынтазарлық білдіріп, кездесуге шақыратын кешкі лирикалық ән. С е р е н а д а н ы ң* құрылыс қалпында қатаң сақталатын белгілер жоқ, кейін махаббат сезімін жасырып айту әдеті де сақталмаған. Жаңа дәуір әдебиетінде *с е р е н а д а* музыканың сүйемелдеуімен ғашығына арналып айтылатын әнөлең түрінде қалыптасты. *С е р е н а д а* лирикалық әндер жанрына жатады (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік.). *С е р е н а д а* – Испания мен Италияда кеңінен тараған халық әні (Н.Тифтикиди, Муз. жанрлары.).

СЕРЕҢ: серең етті. *Ұзынынан сұлап түсті, тыраң асты.* Қараңғыда *с е р е ң е т і п* құлаған әйелдің одан сайын зәресі кетті (С.Жүнісов, Ақан сері). Қасқыр шалқалап барды да *с е р е ң е т і п,* мұрттай ұшты (С.Бақбергенов, Қарға там.). Сонша болмады, мылтық дауысы тарс етті де, көлеңке *с е р е ң е т і п* құлады (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

СЕРЕҢДЕ= е т. **1.** *Сораң-сораң ету. С е р е ң д е г е н* біреу анадайдан бұған қарсы жүгірді (Р.Тоқтаров, Терістік.). Нүркен оқымайды, *С е р е ң д е п* жас балалармен бірге жүргені (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Көше бойы *с е р е ң д е п* жүгіріп жүрген жасыл шинельділер (Р.Хайруллин, Офицер.). **2.** *Ербеңдеп, ебедейсіз қозғалу, салақтау.* Бұлардың түтіні айыға бергенде, Ыбырай көздей атқан солдаттың *с е р е ң д е й* барып артына қарай ұшып түскенін көрді (М.Әуезов, Қилы заман). Өзі бір салақтаған бірдеме. Аяқтары *с е р е ң д е г е н,* басын көтере алмайтын, денесі шұбатылған иір-шиыр болса керек (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **3.** *Серею, тыраю.* Оқ тиіп өкпесінен аты құлап *С е р е ң д е п* төрт аяғы қалды сұлап, Сөз айтпай сондағы суытып жүз, Атынан түсіп жерге түр ед шыдап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СЕРЕҢДЕС= е т. *Ербең-ербең етісіп өрескел қимылдасу; көлбеңдесу.* Құшақтап, көңіл қосты бақша барсам, Көшемен желіп жортып қақшаңдасам. Қыздармен гармонь тартса *с е р е ң д е с і п,* Бүкеңдеп, қылмың қағып ақсаңдасам (І.Жансүгіров, Шығ.).

СЕРЕҢДЕСУ *Сереңдес етістігінің қимыл атауы.*

СЕРЕҢДЕТ= е т. *Ербеңдету, ербең-ербең еткізу.* Белбеуге Көрұғлыбек салды қолды, Ырғады Қызылбайды оңды-солды. Көтеріп я, пірімдеп тосып алып, Аяғын *с е р е ң д е т і п* алып ұрды (Көрұғлы). Нұрым кабинаның есігін шалқайта ашып тастап, аяғын *с е р е ң д е т і п* қарғып түсті (О.Сәрсенбаев, Сағым). Азберген екі аяғын *с е р е ң д е т і п* қанша жұлқынса да Төлеутай тырп еткізбеді (Ғ.Сармұрзин, Мейірім).

СЕРЕҢДЕТУ *Сереңдет етістігінің қимыл атауы.*≈Қол-аяғын *с е р е ң д е т у.*

СЕРЕҢДЕУ *Сереңде етістігінің қимыл атауы.*

СЕРЕҢКЕ з а т. с ө й л. ***Сіріңке.*** Бізге газет және бір қорап *с е р е ң к е* беріңдер (Б.Момышұлы, Шығ.). Асқар қалтасындағы *с е р е ң к е с і н* алып, лампаны жақты (С.Мұқанов, Ботагөз).

СЕРЕҢ-СЕРЕҢ: серең-серең етті. а) *Сораң-сораң етті, одыраңдады.* От қасында *с е р е ң-с е р е ң е т і п* әлденеше адам жүр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Мынаны естігенде ол *с е р е ң-с е р е ң е т і п* әкейдің қасына жетіп барды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қамқанай *с е р е ң-с е р е ң е т і п,* қанатын жая ұмтылды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). ә) *Ербең-ербең етті, ербеңдеді.* Енді кеттім-ау деп қолын алды-артына қарманып қалбақтап келе жатқанда, қасында *с е р е ң-*

с е р е ң е т і п аударылып түсіп, келмеске кетіп бара жатқан атын көрді (М.Әуезов, Қараш-қараш.). Набат Жазықтың *с е р е ң-с е р е ң е т к е н* қол-аяғын уқалады (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

СЕРЕТЕ з а т. ж е р г. *Үстінде үйілген қорымы бар, адам қойылған жер.* Ал мына біреулерді мола деуге де, құлпытас деуге де, *с е р е т е* деуге де келеді. Қазақ көбіне мұндайды оба дейді (І.Есенберлин, Қаһар).

СЕРЕЮ *Серей етістігінің қимыл атауы. С е р е ю і н* көрдің бе? (Ауызекі).

СЕРЖАНТ [франц. sergent] з а т. ә с к е р и. *Әскерлер мен милиция қатарындағы кіші командирлерге берілетін үш дәрежелі атақ: аға сержант, сержант, кіші сержант.* Осы сөзден бұлардың Қуқыл тартқан түр-түсі, Жетіп келді бір *с е р ж а н т* Қолында бар дүрбісі (Қ.Аманжолов, Шығ.). Сол күннен бастап Ертайға *с е р ж а н т* деген әскери атақ берілді (Н.Ғабдуллин, Ел намысы.). Вагонның терезесінен түсірілген жаралы *с е р ж а н т т ы* алғаш қарсы алған Тоня болды (Х.Рахимов, Полк туы).

Аға сержант. ә с к. *Сержант атағының ең жоғары дәрежесі.* Сырттан машина дыбысы білінген сайын, *а ғ а с е р ж а н т* тысқа шығып бақылап отырған еді (А.Ғабдуллин, Өмір.). Оның ойынша, *а ғ а с е р ж а н т* Құлшынбайдан асатын батыр жоқ (С.Омаров, Өмір.).

Гвардия сержанты. ә с к. *Ерлігімен көзге түскен, таңдаулы армияның сержанты.* Анадай жерде *г в а р д и я с е р ж а н т ы* Иващенко тұр (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

Кіші сержант. ә с к. *Сержант атағының ең кішісі. К і ш і с е р ж а н т т ы ң* погонына жіңішке екі лента тігіледі (Ауызекі).

СЕРЖАНТТЫҚ з а т. ә с к. *Сержант болғандық.* Батыр пулеметші, *с е р ж а н т т ы қ* атағымен құттықтап, комбаттың алғысын тапсыруға рұқсат ет (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

СЕРИЦИТ [лат. serikos] з а т. г е о л. *Минерал, мусковиттің майда қабыршақты түрі. С е р и ц и т* филиттерде, гидротермалық өзгерген таужыныстарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология).

СЕРИЯ [лат. series] з а т. **1.** *Бір заттың ретті жалғасы (басы, ортасы, аяғы).* – Бұл киноның екінші *с е р и я с ы* енді қашан болар екен (Т.Бердияров, Мен өмір.). «Бостандық солдаты» атты төрт *с е р и я* кино қала экрандарында табыспен жүріп жатыр («Лен. жас.»). **2.** *Бір маркамен шығарылатын ұқсас бұйымдар.* «Жазушы» баспасы жыл сайын бірнеше *с е р и я* етіп жинақтар басып шығарады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Сәкен өмірі «Тамаша адамдардың өмірі» *с е р и я с ы н д а* басылып шығуға тиіс («Қаз. әдеб.»). Бірінші бесжылдық жылдарында «Үйдегі университет» деп аталатын кітаптар *с е р и я с ы* шығып тұрды (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

СЕРИЯЛАП үс т. *Топ-тобымен, көп-көптен.* Жер астында «өздігінен жүргіш» машинасын Воронеж кен байыту жабдықтары заводы *с е р и я л а п* шығарады («Лен. жас.»).

СЕРИЯЛЫ [ағыл. serial] с ы н. *Бірнеше сериядан тұратын, көп сериясы бар.* «ЧП» деген екі *с е р и я л ы* ғаламат кино шығыпты деп естіп, әрең билет алғам (М.Мағауин, Бір ата.). *С е р и я л ы* өндіріс машина жасау мен металл өңдеуде мейлінше кең тараған тәсіл (ҚСЭ).

СЕРИЯЛЫҚ с ы н. **1.** *Серия бойынша, серияға тән.* Ал кейбір жағдайларда олардың болмаған кезінде, нақты операторлық қызметтің осы нөмірлері арқылы «Қазақтелеком» ААҚ-ның хабарлауынсыз халықаралық байланыс қызметін көрсетуге арналған абоненттік және *с е р и я л ы қ* нөмірлерді жүзеге асырады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Бірнеше сериядан тұратын.* «Жазушы» баспасынан «Кітаптан соң кітап» атты *с е р и я л ы қ* кітаптар шығуда («Мәдениет және тұрмыс»). Суретші Қазақ ССР-інің 50 жылдығына арнап көптеген *с е р и я л ы қ* картиналар жазатынын айтты («Лен. жас.»).

СЕРКЕ з а т. **1.** *Бес-алты жастағы тарттырылған теке.* Бағлан *с е р к е*, марқасқа қой бастайды, Қой алдында жануар ойқастайды (С.Сейфуллин, Шығ.). Халыққа Жастар, басшы бол! Қараңғыда жетектеп. Терең судан өтер ме, Мың қойды *с е р к е* бастамай? (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Соңынан жұрт ерткен ел ағасы, беделді азамат.* Ажарлы, сұлу, көркемді, Қыз да болса *с е р к е м*-ді, Ақжүністей аруды Алып қашып барасың! (Батырлар жыры). Түгел батыр қазақтың *с е р к е с і* екен, Алақанға салатын еркесі екен. Ел қонысы ол кезде Сыр қуаңда, Құмды, шөлді, сонарлы қылған мекен (Б.Майлин, Шығ.).

Серке сан [санды]. *Сұлу бітімді, мүсінді.* Қандай сұлу ат болды. Қамыс құлақ, *с е р к е с а н,* жібек жол. Бестісінде жүні аппақ айдай бозға айналды (М.Жұмабаев, Шығ.). *С е р к е с а н*, белі делдек, шоқтық биік, Бұлтылдақ бұлшық етті – бейне киік, Сіңірлі, толарсақты, болат тұяқ, Құлаштай қаз мойынды қояды иіп (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). *С е р к е с а н д ы,* сүйегі ірі, ылғи егіз табатын қойларды іріктеп алып қалатынбыз (Ш.Ахметов, Айдарлы).

Серкесінен айырылды. *Ардақты, бастаушы азаматсыз қалды.* Айтып-айтпай немене? Исатайды өлтіріп, *С е р к е с і н е н а й ы р ы л ы п,* Сергелдең болған біздің ел! (Махамбет, Өленд.).

Серке тартыс. э т н. с ө й л. ***Көкпар.*** Тігілген киіз үйлер алқақотан, Қыз күлкі, шолпы сылдыр, алтыбақан, Айгөлек, бәйге жарыс, *с е р к е т а р т ы с,* Той-думан баяғыдан халқыма тән (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

Серке тартты. э т н. *Көкпар тартты.* Тағы да көз алдымда бір жиын-той, Үй тіккен, ошақ қазған, сойылған қой, Ат шапқан, палуан түскен, *с е р к е т а р т қ а н,* Шаттанған, күлімдескен, толқыған ой (М.Дулатов, Шығ.). Тойға жиылған еркектер тегіс атқа мініп, *с е р к е т а р т ы п,* балуан күрестірді (М.Әуезов, Қараш.).

Үш жүздің серкесі. *Елдің ардақты адамы.* Асыл ғана ерлердей *С е р к е с і е д і ү ш ж ү з д і ң .* Бір қосты басын күнінде (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

СЕРКЕДЕЙ с ы н. *Серке сияқты, серке тәрізді.* Жабыла кергілісе, апасы тірілетіннен жаман, ауылдың біткен еркек, әйелі көкпарға тартқан *с е р к е д е й* созғылап, илеп, жұлқылап, керіп, әбден есеңгіретіп, әлсіретті (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С е р к е д е й* жұртты бастап салып кеттің, Пайғамбар Рузасына барып жеттің, Қара күреш (грын) тиынсың қалғандарды Шарапат дұғаңменен алып кеттің (М. Ж.Көпеев, Шығ.).

СЕРКЕЛІ с ы н. *Серкесі бар, қойына серке қосқан. С е р к е л і* қой жүреген (Мақал).

СЕРКЕЛІК з а т. *Жұртқа бас болушылық, топ бастаушылық.* Мұндайда көрсетпеген *с е р к е л і г і ң д і* сен Жайту, қашан көрсетейін деп жүрсің (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Болады кемшілігің, олқың қалай? Жүзіңде ойнап отыр толқын арай. *С е р к е л і к,* еркелікпен жетіп келдің Сексенге селкілдемей, солқылдамай (Ғ.Қайырбеков, Асу.). Амал не? Арман етіп *с е р к е л і к т і,* Аңқау кез мезгілінен ерте өліпті. Өмір де мектеп дейді, өмір бірақ мектептей көтермейді еркелікті (Қ.Мырзалиев, Домбыра.).

СЕРКЕСІЗ с ы н. *Серкесі жоқ, серке қосылмаған.* Көрген соң Сарыбайға жұрт жылайды. Сол жерде тақат қылып тұра алмайды. *С е р к е с і з* қойдай болып ұйлығады Алға қадам басып жүре алмайды (Қозы Көрпеш.).

СЕРКЕШ з а т. *Ешкінің бір мен екі жас аралығындағы тарттырылған еркегі.* Бір жасқа дейінгі ешкі төлін лақ десе, бір мен екі жас арасындағы тарттырылған еркегін *с е р к е ш,* ұрғашысын туша дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Бастаған ақты қойды көсем *с е р к е ш* Сарыбай, ең сүйерің Баян еркеш. Көңілін сол тазшаға неғып берсін, Тазша болып жүрген-ді Қозы Көрпеш (Қозы Көрпеш.). Бір мезгілде қараса Қасында отыр бір қазақ *С е р к е ш* борбайсым қазақ Тымақты алды бұл қазақ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЕРКЕШТЕП ү с т. *Серкеш қосып, серкеге бастатып.* Байқара атаң бай болды, Төрт түлігі сай болды. *С е р к е ш т е п* малы айдалды, Көшкенде жұртта тай қалды (Үш ғасыр.). *С е р к е ш т е п* жылқы айдалды, Көшкенде жұртта тай қалды. Алдына келген дау болса, Әділетпен жайғалды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЕРКЕШІК з а т. э к с п р. ***Серкеш*** *(еркек ешкінің бір жастан асқанда тарттырылғаны).* Осы кезде бір *с е р к е ш і к* астау үстіне шығып кетті (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Ауызғы бөлмеде көлеңке саялап кірген *с е р к е ш і к* жатыр екен (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

СЕРЛЕ[1]= е т. **1.** *Жортуылдау.* Ер Қозы Күрең кебін мінеді ерлеп Елінен өзі жалғыз жүрген *с е р л е п* (Батырлар жыры). **2.** *Алқымдау; жақындау.* Елу жас ердің мінсе еңсесіне – Күннен күн кемиді екен күй мен көрнек. Өз жасым онан дағы өтіңкіреп, Алпысты алдымдағы қалдым *с е р л е п* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СЕРЛЕ[2]= е т. *Ойлану, пайымдау.* Ханға дұғай сәлем де Анғысынға тимесін. Айтқан сөзі шын болса, ешбір азар бермесін! Бұл кеткеннен кетпесін, Осы жерін *с е р л е с і н* (Едіге). Осы айтқан үгітімде ғибрат көп, Отырып ой көзімен *с е р л е г е н г е.* Барады бойым балқып, кеулім шалқып, Толған сөз боп ішінде терлегенге (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СЕРЛЕТ= е т. **1.** *Жаңбырдың, жауынның нөсерлете екпінмен жаууы.* Көктемнің қара бұлты басып, Күн *с е р л е т і п* құйып тұр («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Құйқылжыту, төгілту, нөсерлету.* Қанағат қылса кісінің Тойғызар қарнын деген бар Қайғысыз жеген жарты нан. Алар нұсқа аңлаған, *С е р л е т т і м* сөздің түрлерін Әр саладан қамтылған (Базар жырау, Шығ.). Жүсіптің сырттан сыйлар ағасы едім, Шүбәсіз, шын тілектес, көрмейтін жек. Лажсыз сауалына жаздым нәтпіс, Көңілге келген сөзді *с е р л е т і п* тек (Айтыс).

СЕРМЕ= е т. **1.** *Құлаш керіп ұру, сілтеу, қозғау.* Дуананың бата қылғаны да бір қилы: екі білегін қоса созып, алақанын көкке жайып, көкке *с е р м е п,* басын салбыратып отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өрледі батыр, өрледі, Ағаш найза *с е р м е д і...* Қарсы алдында қалтиған Николайды көрмеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Алтын балдақ алмас Суырып алып, *с е р м е д і*, торды бұйым көрмеді (Батырлар жыры). **2.** *Аяқты қатты серпу; тебу.* Түсіре алмаған тай лезде екі артқы аяғын аспанға *с е р м е п* тепкіленеді (М.Әуезов, Шығ.). Ат басын жерден жалт көтеріп, артқы аяғының бірін қатты *с е р м е п* кеп қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Аттан алыс жүр, қатты *с е р м е г е н д е* аттың аяғы алысқа жетеді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **3.** а у ы с. *Көсілте тұсу, төгілту.* Тоғжан алғашқы бір-екі ауыздың тұсында Абайды тыңдап айтып кеп, үшінші ауызға келгенде, еркін *с е р м е п* қосылды (М.Әуезов, Шығ.). Жез бұйдалы мен наршаң, Қосыңды артсаң жетелеп – Елпеңдеп неге ермейін. Көптен бері сағынып Бас қосқан соң сендермен Барымды бүгін *с е р м е й і н*! (Базар жырау, Шығ.). Қоңыр қаз көл жағалап ұшқан өрлеп, Салғандай түрлендіріп әннен өрнек. Ән салсаң, «Қоңыр қаздың» әніне сал, Көтеріп көңіліңді көкке *с е р м е п* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Талпыну, ұмтылу, талаптану.* Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ер жеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш *с е р м е д і м* (Абай, Тол. жин.). Жаным ғашық асылым ең, Жар есігін бермедің. Сорға біткен ғашығымсың, Неге тым кеш *с е р м е д і ң*? (Абай, Тол. жин.).

Қанат сермеді. а) *Ұшты.* Аянбай *с е р м е п қ а н а т ы н*, Ақ кептер ұшты аспанға. Бұрап бір қойып сағатын, Аянбай солдат басты алға (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Шарықтады, қарыштады.* Оркестр де әлгіде Кең залды күймен кернеген, Көтеріп көкке әнді де, Әуезі *қ а н а т с е р м е г е н* (Ж.Молдағалиев, Поэм.). Көкке *қ а н а т с е р м е п* кетсем биіктеп, Сыр ашпаққа ғарыш жайын біліп кеп. Миллион көзбен әлем маған қарайды, Бар арманы жанарына тұнып көп (Р.Нұрпейісов, Қоңырөлең). Қарасам таңғажайып жастарыма, Ғылымның шыққан биік асқарына, Талпынып таң нұрына *қ а н а т с е р м е п*, Жетті еркін ғұламаның аспанына (Айтыс).

Қолын бір [бір-ақ] сермеді. *«Мейлі», «қойшы», «жоқ!» сияқты сөздердің (лажсыз келісім немесе қарсылық білдірудің) қимылмен берілуі.* Сұлтанғазы *қ о л ы н б і р-а қ с е р м е п*, үйіне кіріп кетті (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қарт Сейітке көрерміз – деді де, азырақ отырып, *қ о л ы н б і р-а қ с е р м е д і* (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). Жүріп кетті ол *с е р м е д і* де *қ о л д ы б і р*, Тағы естілді дала жақтан зор дүбір, Тұрмын тыңдап, тағы естілді таныс ән, Гүл теруге келген достар болды бұл (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құлаш сермеді [созды, ұрды]. *Талпынды, ұмтылды.* Кімдердің кім-кім ілікті қармағына? Кім жетті, кімі жетпеді арманына? Кім күнделік өмірдің құлы болып, Кімдер *қ ұ л а ш с е р м е д і* алдағыға? (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Күй қыраны мұзға өрлей Көкке *қ ұ л а ш с е р м е й д і* (Т.Жароков, Шығ.). Әлемді шаттық ән тербесін, Тербесін, *қ ұ л а ш ы н с е р м е с і н*. Біз көрген азабын жетімдіктің, Ешкімнің басына бермесін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЕРМЕЛ= е т. *Сілтену, құлаш керіп ұрылу.* Сол сәтте семсер шабылып, шоқпар *с е р м е л і п* үлгіреді, сол қас қағым сәтте адам өмірі үзіліп кетуі де мүмкін (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Сырғауыл сол *с е р м е л г е н* күйі Асқардың қолынан біртіндеп босай берді (Қоғамдық тәртіп).

СЕРМЕЛЕ= е т. *Қайта-қайта сермеу, сілтемелеу.* Сол сәтте бұларға қарсы *с е р м е л е* Қорабай, Дайыр екеуінің қамшысы бытырлап еді (М.Әуезов, Абай жолы). Бірақ әлгі бейтаныс таяғын *с е р м е л е п*, иттерді маңайына жолатпады (Т.Жармағамбетов, Соңғы.). Арттарындағы арсылдаған иттерге таяқтарын *с е р м е л е п* екеуі де жанталасып жатыр (К.Қазыбаев, Ызғар).

СЕРМЕЛЕУ *Сермеле етістігінің қимыл атауы.* ≈Таяғын *с е р м е л е у*.

СЕРМЕЛУ *Сермел етістігінің қимыл атауы.* ≈Шапшаң *с е р м е л у*.

СЕРМЕН= е т. *Ұмтылу, талпыну.* Алтайыдай алдымда, Соқпаққа көрдім *с е р м е н і п*, Құлпырған қара құндыз деп Тұңғиыққа, тереңге Талай құлаш сермедік (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЕРМЕНДЕ з а т. *Өзінікі ғана жөн, өзгенікі теріс деп түсінушілік.* Сенімі жоқ *с е р м е н д е* сырды бұзды, Анық таза көрмейміз досымызды. Қылт етпеге көңілдің көшуі жоқ, Жүрегінде жатады өкпе сызы (Абай, Тол. жин.). Жас өспірім замандас қапа қылды, Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды. Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай, Сенімі жоқ *с е р м е н д е* оңкей жынды (Абай, Тол. жин.).

СЕРМЕНУ *Сермен етістігінің қимыл атауы.* Серінің *с е р м е н у г е* көңілі ауды, Ойландым бастайын деп бір қиялды. Түсті ғой жолдастарым, сәуле еске, Ап келші қамыс құлақ бозқоянды (Біржан сал, Өлең.).

СЕРМЕП-СЕРМЕП= е т. *Үсті-үстіне сермелеу.* Аты басымен жер соғып, бұлқынып, қорқырап жатыр, тұра сап, қайта шауып кеткісі келгендей, төрт аяғын ерең-серең *с е р м е п-с е р м е п* қояды (Ж.Аймауытов, Ерте келген.). Назар үйіне баруға үлгірмеген, қолында баяғы сары папка. Қызып кетіп, сол папканы *с е р м е п-с е р м е п* қояды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

СЕРМЕС= е т. **1.** *Сілтесу, қару жұмсау.* Аш күзендей бүгілді. Қанжарменен қармасты;

Семсерменен *с е р м е с т і*; Семіз тайдан ойнады (Батырлар жыры). Семсерлерді *с е р м е с і п,* Айбалталар жарқылдап, Еңку-еңку кергесіп, Дыбыс шықты барқылдап (Қ.Көпішев, Кезеңдер). **2.** *Ербеңдесу, ербең-ербең еткізу.* Басында торғай пырылдаған ағаштан бастап, жымыңдаған момын жұлдызға шейін – бәрі де ымдасқандай, қолдарын *с е р м е с к е н д е й,* сөйлескендей, жылағандай, күрсінгендей болар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЕРМЕСУ *Сермес етістігінің қимыл атауы.*

СЕРМЕТ= е т. *Сілтету, ұрғызу.* Тортөбел иесінің қайта көтерген сойылын *с е р м е т п е й,* екпінімен алып кетті (Т.Ахтанов, Боран).

Құлашын серметті. *Талпынтты, ұмтылдырды.* Дем алыңдар; тәтті бір түс Дауылда ерді тербетер. Қиялына құйып тың күш *Қ ұ л а ш ы н* кең *с е р м е т е р* (С.Мәуленов, Жаз ерке.).

СЕРМЕТУ *Сермет етістігінің қимыл атауы.*

СЕРМЕУ *Серме етістігінің қимыл атауы; сілтеу, ербеңдету.* Екі қолды кезек *с е р м е у і н е* қарап, оның асығыс келе жатқанын байқайсың (Б.Майлин, Шығ.).

Құлашын сермеу. *Көсілу, төгілте тұсу.* Ақындар поэзиялық *қ ұ л а ш ы н* еркін *с е р м е у г е* мүмкіншілік алды (Р.Бердібаев, Достық.). Асығамыз, алғы күндер, сендерге, Қос қанатты қалықтап бір *с е р м е у г е* Тәтті орманға тамсана бір қануға, Бақыт атты кең дүниеге төрлеуге! (Қ.Мүсірепов, Раушан.).

СЕРНЕ з а т. э т н. ж е р г. *Бірнеше үйдің адамы бірігіп, мал сойып жеу, бас қосу салты.* Жиынды жұрт көзінен тасалау үшін *с е р н е* жасады (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). Кейде төменгі ауылдар жанында биік таудың бетіндегі жалғыз аяқ жолмен күндізгі *с е р н е,* түстіктен, қымызды ауылдың қызуынан қайтқан көп аттылар көрінеді (М.Әуезов, Қилы заман).

Серне жеу. *Жылқышылар арасындағы кәдежоралғылардың бірі [Қыста соғым сойылған соң жылқышы сәнді киініп, айғыр ерттеп мініп, ауыл аралап, қыдыруға шығуын с е р н е ж е у деп атайды].* Пішен шабу, егін салу аяқтала, елдегі еркектер жиналып, *с е р н е* де *ж е с і п* жүрді (С.Жүнісов, Өшп. із.).

СЕРПАНТИН [франц. serpentin] з а т. **1.** *Карнавалдар мен маскарадтарда шашылатын, түрлі түсті жіңішке қағаз таспалар.* **2.** *Таудағы ирелең жол.*

СЕРПЕНТИН [лат. serpentinus] з а т. х и м. *Силикаттар класының қабатты типіне жататын минерал. С е р п е н т и н н і ң* жапырақ пішіндісі – антигорит, талшықтысы – хризотил, ұсақ түйірлісі – лизардит, аморфты түрі серпофит деп аталады (ҚҰЭ). *С е р п е н т и н* оливин, ромбылық пироксен, кейде доломит бойынша гидротермалық өзгерісте пайда болады; әшекей бұйымдар, отқа төзімді материалдар жасау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

СЕРПУ *Серпі етістігінің қимыл атауы.* Абай жүрегіне бұл *с е р п у* өзгеше өкініш, өксік әкелгендей (М.Әуезов, Шығ.).

СЕРПІ= е т. **1.** *Аяқ не қолды шұғыл сермеу, сілтеу.* Аяғымды қатты *с е р п і п* қалсам керек, сатыны құлатып алдым (Ө.Ахметов, Адам.). Қолымды қайырылмастан кеттің *с е р п і п,* зырлапты содан бері көп күн өтіп (С.Мәуленов, Жаз ерке.). Молдарәсіл қарынан ұстаған қолды *с е р п і п* тастап, сөзін жалғастыра берді (Д.Исабеков, Тіршілік). **2.** *Көрпені, дастарқанды т.б. затты ысырып тастау, итеру.* Көрпені үстімнен *с е р п і п* жіберіп, орнымнан атып тұрып, далаға жүгіріп шықтым (А.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Қан қатқан қанатымдай шинелімді, Қайыра *с е р п і п,* ашып көкірегімді, Құшып бір тұрғандаймын нақ осы кез, Назымды, сырымды айтып мен елімді (Қ.Аманжолов, Шығ.). Қозыке: – Сәрсекең алдына жай, Сәрсекең алдына жай! – дей берсе керек. Сонда Тәнті мырза дастарқанды *с е р п і п* жіберіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Ығыстыру, жоқ қылу, аластау.* Аждаһадай ақырып Алдымнан қарсы шапса да Естімеймін үндерін! *С е р п і п* тастап түндерін, Туғызамын күндерін (Үш ғасыр.). Сергек ой *с е р п е* тастап қорқынышты, Жас жүрек өмір асқан алып ұшты, Қиялмен қарт Боранды қаға тастап, Өзінің Нұрланын бір барып құшты (Қ.Аманжолов, Шығ.). *С е р п і п* тастап көк тұманын күдіктің, Тұр едім мен аясында үміттің. Кенет жолды кесіп өте бердің сен, Құшағында бір бейтаныс жігіттің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Самғау, асып-тасу, дандайсу.* Күйді қаққан саусақтан Шерткен күйді ішектен, Көкке *с е р п і п* кетті күй (І.Жансүгіров, Шығ.). Святославты ол ерлер Шалқи, *с е р п і п* мақтады, Игорьдың бірақ оларға Қылықтары жақпады (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Кей мырзалар *с е р п і п* жүр, Қарны шығып шерпіп жүр. «Сен солайсың» дегенге, тырс-тырс етіп дертіп жүр (С.Дөнентаев, Шығ.).

СЕРПІЛ= е т. **1.** *Қимылдау, қозғалу.* Саңлау мүшелерінің бірі бұзылған адам қозғалысын билей алмайды, Сырттан берілген әсерге дұрыс *с е р п і л е* алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). **2.** *Күннің бұлт пен тұманнан ашылуы.* Түні бойы жауған ақша қарды қатырып үлгіргенше асығып аспан жүзі бұлттан *с е р п і л і п,* Сібірдің шаңғытқан аязы ысқыра, бүре келді (Б.Май-

лин, Азамат.). Боранды ызғырық азырақ *с е р п і л і п* ашылып, бұлттың жиегінен шыққан күн Мақтымның жамаулы терезесінен көрінді (Б.Майлин, Шығ.). Әлгі бір мезетте аспанды торлап, түнерген қара бұлт *с е р п і л і п*, тұс-тұсқа ыдырай бастады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **3.** а у ы с. *Ығыстырылу, жоқ болу, аласталу.* Жанымнан үрей *с е р п і л д і*, Жарқ ете қалды жаңа ойлар (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). – Қашан атар алтын таң? Ерікті ерке ел болар! Қараңғылық *с е р п і л і п* Қашан-деген шам жанар! (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат.). Әлдене төнген пәле *с е р п і л г е н д е й*, алдағы күнге үмітпен қараудың керектігі сезілгендей болды (Б.Майлин, Шығ.). Көптен бері қоршалап алып, даланы басқалы тұрған пәле *с е р п і л і п*, бұл кісілерге жеңіл болып қалған сияқтанды (І.Жансүгіров, Шығ.). **4.** а у ы с. *Шегіну, артқа қарай жылжу, кері қайту.* Ал *с е р п і л е* беріңдер, атқа-атқа қарай. Ата отырып шегін, түге (М.Әуезов, Шығ.). Қорыққаннан қойдай үркіп тұра қашты, Қаша алмай қалғаны өліп тыраңдасты, Кеткен соң жау *с е р п і л і п* жан-жағынан, Жиналып ирандар да ұрандасты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Тиммені қоршаған топ та артқа қарай *с е р п і л д і.* «Бұл бәрінен күшті Иван емес пе, оған қарсы қол көтеруге бола ма?» (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік.). **5.** а у ы с. *Сергу, бой жазу.* Жолдастарының бәрі де *с е р п і л г е н д е й* болып, «әңгіме айт, әңгіме айт» деп, басын көтеріп Әзімханға жабылды (С.Сейфуллин, Шығ.). Қасболат мазасыз ойдан *с е р п і л г і с і* келді (Т.Ахтанов, Боран).

СЕРПІЛДІР= е т. **1.** *Сейілдіру, жоқ қылу.* Тәлімнің Ақышқа деген жолдастық махаббаты ашу бұлтын *с е р п і л д і р і п,* жадырата түсті (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сергіту, көңілін көтеру.* Сері жігіт енді жұртты *с е р п і л д і р і п* алайын деп домбырасын қағып-қағып жіберді (С.Жүнісов, Ақан сері.).

СЕРПІЛДІРУ *Серпілдір етістігінің қимыл атауы, сейілдіру, жоқ қылу.* Көкті бүркеген бұлтты тесіп мойнына ілгендей боп сығараңдап бірен-саран жұлдыз қарағанмен, қою қараңғылықты *с е р п і л д і р у г е* құдіретінің жоқтығы біліпті тұр (Б.Майлин, Шығ.).

СЕРПІЛМЕЛІ с ы н. *Пружина сияқты серпіп тастайтын, серіппелі.* Міне, сол жағдайда біз әрі болаттай берік, әрі *с е р п і л м е л і,* төзімді тетік жасай аламыз («Білім және еңбек»). Аяғының әлдеқандай *с е р п і л м е л і* күші сені алға қарай жетелейді (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек).

СЕРПІЛТ= е т. *Сейілту, сергіту, уайымқайғыдан арылту.* Ауылда жүргенде қысы-жазы дөң басында өтетін кеш, қазір тағы бір өзгеше бой *с е р п і л т і п,* өз қуатын айрықша білдіріп, Абайға қатты әсер етеді (М.Әуезов, Абай жолы). Қазақ халқының ұлы халық екенін Михаил Шолоховтың аузынан есту жұрттың бәрін бір *с е р п і л т і п,* жігерлендіріп жіберген жоқ па еді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Табиғаттың жұпар иісі жанды жайландырып, бойды *с е р п і л т е д і* (Р.Аманкелдиев, Батыр.).

СЕРПІЛТУ *Серпілт етістігінің қимыл атауы, сергіту.* Енді осы топты *с е р п і л т у д і ң* бір-ақ лажы бар (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Көңілін серпілту. *Сергіту, көңілін көтеру.* Ендеше, келген ыңғайында күтіп алып, Ақыштың ренжіген *к ө ң і л і н с е р п і л т у* Тәлімге жолдастық жөнінен міндет секілді (Б.Майлин, Шығ.).

Күдікті серпілту. *Күдіктен арылту, күдікті кетіру.* Бұнысы да көңілге ұялаған *к ү д і к т і с е р п і л т у г е* жарамады (Е.Мырзахметов, Туған күн).

СЕРПІЛУ *Серпіл етістігінің қимыл атауы; сергу, бой жазу.* Апырмай, бір нәрсеге қызығу, сергу, *с е р п і л у* деген жоқ-ау мұнда (З.Қабдолов, Жалын). *С е р п і л у г е* уақыт жетпей, көптің арасында кете барады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Ойдан[ой теңізінен] серпілу. *Ойдан арылу, сергу.* Толқып келген *о й т е ң і з і н е н с е р п і л у* үшін мен қолыма кітап алғам (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Орала түссе көңіліне күнсіз бұлтты *о й л а р, С е р п і л у* үшін достарын ғана іздейтін (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

СЕРПІЛІС[1] з а т. **1.** *Құлшыныс, қуат; көтеріңкі көңіл күй, шабыт; тебіреніс.* Болашаққа ұмтылып, оған шүбәсіз сену – қоғамдағы ең үлкен *с е р п і л і с* («Егемен Қазақстан»). Жастар *с е р п і л і с* үстінде (М.Әуезов, Бала Мұхтар). **2.** э к о н. *Өнеркәсіптегі, саудадағы және шаруашылықтың басқа да салаларындағы қысқа мерзімді өрлеу.* ≈Инвестиялардың *с е р п і л і с і.* **3.** *Қандай да бір шара, оқиға, қызмет т.б. төңірегіндегі жанданыс.* ≈ *С е р п і л і с* келді.

Серпіліс жасады [танытты, тапты]. *Қарқын көрсетті, құлшынды, шабыттанды.* Сіз Ақмола аймағында он төрт жыл қызмет еттіңіз. Енді бір *с е р п і л і с ж а с а п,* басқа жерге барғаныңыз жөн (Ердің даңқы). Қазір қала еңбеккерлері бесжылдықтың шешуші жылында тың *с е р п і л і с т а н ы т ы п* отыр («Лен. жас»). Қыстайғы еңбектерінің зая кетпегенін көрген звено мүшелері де үрдіс бір *с е р п і л і с т а у ы п,* қайраттанып кетті (Ж.Бектепов, Қызылшашы.).

СЕРПІЛІС[2] с ы н. *Серпіп тастайтын, серіппелі.* Ауру малға дененің с *е р п і л і с* күштерін үдететін дәрілер берілді (З.Шойынбаев, Мал пироплазм.).

СЕРПІЛІС= е т. *Көңілденісу, жадырасу.* Өзің бір «деп жіберші» десіп жұрт та *с е р п і л і с і п,* күлісіп жатыр (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). Төре сөзінде маңғаздық жоғын сезісіп, бұлар дала бүркіттеріндей *с е р п і л і с і п* қалды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

СЕРПІМДІ с ы н. с ө й л. *Серпілмелі қасиеті бар, серпінді.* Ұшатын балықтардың тұмсығы қайық тәрізді, әсіресе, құйрығы *с е р п і м д і* келеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). *С е р п і м д і* сіңірлер негізінен серпімді талшықтардан тұрады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

Серпімді гистерезис. ф и з. *Серпімді дене деформациясы дамуының тұсірілген механикалық кернеуден уақыт бойынша қалыс қалуы; деформация мен кернеу арасындағы бір мәнді емес тәуелділік.*

Серпімді деформация. ф и з. *Өзін тудырған күштердің әсері тоқтатылғаннан соң жоғалып кететін деформация.*

Серпімді соқтығысу. ф и з. *Кинетикалық энергияның қосындысы өзгермейтін бөлшектерінің соқтығысуы.*

Серпімді толқындар. ф и з. *Серпімді ортадағы механикалық ұйытқулардың таралуы.*

Серпімді тұрақтылық. э к о л. *Экожүйенің жылдам қалпына келу қасиеті.*

Серпімді шашырау. ф и з. а) *Фотондардың жиілігі өзгермейтін кездегі жарық шашырауы.* ә) *Микробөлшектердің олардың ішкі күйі өзгермейтін кездегі шашырауы.*

Серпімді шеміршек. а н а т. <лат. cartilagineua elasticus, лат. cartilago – шеміршек, elastic – серпімді> *Қаңқалық дәнекер ұлпасының түрі. С е р п і м д і ш е м і р ш е к* сары түсті, клеткааралық заты мөлдір емес, өте серпімді, майыстырғаннан кейін жедел алғашқы қалпына келетін иілгіш шеміршек (Қаз. тілі термин. Биология). *С е р п і м д і ш е м і р ш е к* құлақ қалқанының, есту түтігі қабырғасының, көмекей бөбешігінің (тілшік) шеміршектік негізін құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

СЕРПІМДІЛІК з а т. ф и з. *Сыртқы күш әсері тоқтаған кезде денелердің пішіні мен өлшемдерінің бастапқы қалпына оралуын көрсететін сипаттама; серпілмелі қасиеті барлық.* Коррозия нәтижесінде металдардың мықтылығы және *с е р п і м д і л і г і* жойылады (Қ.Нұрымбетов, Метал.). Клетканың қабықшасын қанша бүктесе де, ол біраздан соң бұрынғы қалпына қайтадан келеді, мұны *с е р п і м д і л і к* дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Теңге ілу – спортшыдан икемділікті, *с е р п і м д і л і к т і,* атқа мығым отыруды керек етеді (Ә.Бүркітбаев, Қаз. ат спорты).

Серпімділік модульдары. ф и з. *Аз деформация кезінде материалдың серпімді қасиетін сипаттайтын шамалар.*

Серпімділік теориясы. ф и з. *Механикалық серпімді денеде жүктеменің әсерінен туатын орын ауыстыруды, деформацияны және кернеуді зерттейтін бөлімі.*

СЕРПІН з а т. **1.** *Сыртқа тебетін күш.* Ол су ішіндегі жанталасқан атының *с е р п і н і н е н* қорғанып, кейін серпілді (С.Бегалин, Уақыт.). Мың сан тұяқтардың құшырлы *с е р п і н д е р і н е н* ұшқан қиыршық қар, енді бүкіл өңірді ақ түтін етті (М.Әуезов, Ақын аға). Енді абайласа екеуінің қанат қағыстары да, құлаш сермеулері де, *с е р п і н д е р і* де бірдей екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** а у ы с. *Екпін, қарқын, қайрат, әсер.* Магнитогорск металшылары майдан тапсырмасын зор *с е р п і н м е н,* қайтпас қайратпен бұлжытпай орындап отырды (С.Мәуленов, Шыңда.). Үлкен орақ *с е р п і н і* қазақ жеріне де жетті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Бұл күйдің өзге күйден үні бөлек, *С е р п і н і* қатты, екпінді сергек, өргек. Өмірде естімеген бір күшті күй, Желпінтіп жерді, кетті аспанға өрлеп (І.Жансүгіров, Поэм.).

Серпіні сегіз болды. *Беделі артты, айтқаны болды, дәуірі жүрді. С е р п і н і с е г і з б о л ы п* үкімі жүрген адам (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі). Бұрын бізде *с е р п і н і с е г і з б о л ғ а н д а р* бірнеше болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЕРПІНДЕ= е т. **1.** *Серпе тарту, желдірмелету.* Құндызбайдың сол қолының саусақтары перне үстінде жорғалап, оң қолы орағыта *с е р п і н д е й д і* (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Секеңдеп аңдып басқан сергек саусақ, *С е р п і н д е п* күй шалқытқан шекті шалса-ақ. Тапқан жан тәніне азық терең күйден, Жатқандай жаны жусап, жүрегі аңсап (Т.Жароков, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Екпіндеу, қарқындау.* Өзіңді-өзің дәстерлеме, Семіз сөзбен *с е р п і н д е п.* Жат көресін елді неге Ойыңнан кім серпілмек (С.Бегалин, Баллада.).

СЕРПІНДЕТ= е т. *Серпе тарту.* Аңшы қаршығаны *с е р п і н д е т і п* лақтырып жіберіп, дабылды қағып-қағып қалды (М.Әуезов, Қараш.).

СЕРПІНДЕТУ *Серпіндет етістігінің қимыл атауы.*

СЕРПІНДЕУ *Серпінде етістігінің қимыл атауы.*

СЕРПІНДІ с ы н. *Қарқынды, үдемелі.* Шашасы тақыр, тірсегі сіңірлі, кеудесі жоғары жылқы ұзаққа сілтейді, *с е р п і н д і* келеді (С.Бақбергенов, Қарға там.). Жас дененің мол күші бес саусаққа жиналғандай, *с е р п і н д і* қағыс арындай түсті (Н.Сералиев, Қаңтар).

Серпінді жобалар. *Үдемелі, қарқынды түрде дамуға негіз болатын жобалар. С е р п і н д і ж о б а л а р ғ а* сенім де мол («Егемен Қазақстан»). *С е р п і н д і ж о б а л а р* сергек қарауды қажет етеді («Егемен Қазақстан»).

Серпінді тіреуіш. ф и з. *Кейбір аппараттардың тербелісін, қозғалысын шектемеу үшін қолданылатын тіреу түрлері.*

СЕРПІНДІЛЕУ с ы н. *Қарқындылау, екпінділеу.* Директордың есігі әдеттегіден гөрі *с е р п і н д і л е у* ашылғанға орнынан еріксіз түрегелді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

СЕРПІНДІЛІК з а т. *Серіппелі қасиеті барлық.* Өкпе – каучук, капрон тәрізді *с е р п і н д і л і к* қасиет бар мүше (М.Сисекенов, Өкпе.). Ағаштың техникалық қасиеттері оның беріктігі, *с е р п і н д і л і г і,* қаттылығы боп саналады (ҚСЭ).

СЕРПІНДІР= е т. *Шегіндіру, серпілдіру.* Тұрған соң әрі-бері көп ұзамай, Дүркіреп қуғыншы да келіп қалды. Қасқырдай қойға тиген быт-шыт қылып, Сабылтып жауды кейін *с е р п і н д і р д і* (Батырлар жыры).

СЕРПІНДІРУ *Серпіндір етістігінің қимыл атауы.*

СЕРПІНУ *Серпін етістігінің қимыл атауы.* Қазақ елінің ояну, *с е р п і н у і,* мәдениетті аңсауы рас болса, еңбек ерлерінің шығуында сөз жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түгелдей *с е р п і н у,* ізденуге берілді (І.Есенберлин, Алтын Орда). Шешілуге, *с е р п і н у г е* мұршам жоқ (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

СЕРПІҢКІРЕ= е т. *Серпіп тастаңқырау, қайыру.* Қара сұр шал қолтықтап келе жатқан жігіттерді *с е р п і ң к і р е п* жіберді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол кителінің өңірін кейін *с е р п і ң к і р е п,* күнге қызыңқыраған маңдайын сипайды (К.Оразалин, Көктем.). Кілтті бұрап, есікті *с е р п і ң к і р е п* ашып қалды (Ә.Тарази, Тас жарған.).

СЕРПІП-СЕРПІП= е т. *Қайта-қайта сілтеу.* – Ал, жігіттер! – десіп, топтан алға жырыла бере, құстарын *с е р п і п-с е р п і п* жіберісіп қалды (М.Әуезов, Ақын аға). Сүйкімсіз ойды қуғысы келгендей қолын пәрменімен *с е р п і п-с е р п і п* жіберді (Т.Нұртазин, Мұрат.).

СЕРПІС з а т. *Серпіліс, серпім.* ≈*С е р п і с і* білінді.

СЕРПІС= е т. *Сілтесу, сермесу.* Күнде қанат *с е р п і с і п,* күнде қамшы сілтесіп қақтығысып келген екі бай аядай жерге арқа тіресіп қонды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

СЕРПІСТЕЙ с и н. *Серпіс сияқты, серпіс тәрізді.* Ақыры өлім алдындағы соңғы тұяқ *с е р п і с т е й,* ауыр жанталас аралас ышқыну, терең толғау үстінде қалт үзілді (М.Мағауин, Өмір жыры).

СЕРПІСУ *Серпіс етістігінің қимыл атауы.*

СЕРПІТ= е т. *Сейілту, жоқ ету.* Азырақ дәтке қуат болар ма екен, Секілді *с е р п і т к е н д е й* тұманды жел. Жаның сау, жағаң боста тебіренбесең – Тартылса не болады тәніңнен сөл? (О.Шораяқов, Шайыр).

СЕРТ з а т. *Уағдалы сөз, ант.* Дүние, бір қорқыттың, бір толқыттың, Әманның аждаһадай бәрін жұттың. Болғанда бізбен жолдас *с е р т і ң* қайда, Бұл күнде ол достықты неге ұмыттың. Құлаштап, дүние сені қармансам да, Керімі келген шығар ер Қорқыттың (Базар жырау, Шығ.). *С е р т* қылыштың жүзінде, Бұрылмас мойын жан-жаққа; Серт найзаның ұшында, Айласын тап, алдатпа! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Анттың, *с е р т т і ң,* алалықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? (Абай, Тол. жин.).

Серт берді [етті, қылды]. *Уәде берді, ант берді.* Жаман болса алғаның Мақтасы қалың көрпе артық. Сөйлер сөзі болмаса Бір көруге көркі артық, Қараға жауап бергеннен, Аққа *б е р г е н с е р т* артық (Базар жырау, Шығ.). Семсерді сүйіп *с е р т е т е р* Елімнің ізгі салты бар (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Серт байласты. *Серттесті, уағдаласты.* «Құп болады» десті де *с е р т б а й л а с т ы,* Қатты-қатты айтысып уәделесті (Абай, Шығ. жин.). *С е р т б а й л а с ы п,* сөйлескен ынтығын сағынар (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сертке жетті. *Келісімде тұрды, сөзін бұзбады.* Ақшаны көп беремін, *жетсең сертке,* Айла тап не қылсаң да осы дертке. Андрей өз сөзінен айтып еді, Жанды деп документім қалың өртке (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жолда ілескен жоралғыны қиял қып, Қолпаштаған біз алғысты жиі алдық. *С е р т к е ж е т т і* сексендегі серілер, Алпыстағы жастар жағы ұялдық (К.Салықов, Жезкиік). Жанымызды алмағын Мен *с е р т і м е ж е т е й і н.* Осылай деп Елемес Екі қызды шақырды. Айнамкөз бен Қаракөз Есі қалмай бақырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Серттен тайды [сертін бұзды]. *Уәдеде тұрмады, сөзден айнылды, өз сөзін аяқасты қылды.* Мініп жігіт жүйрігін. Тұмарлап кекіл-құйрығын Іңірден келіп күтіп тұр, *С е р т т е н т а я р* ерің

бе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Ғайша жеңгей сүйген жарын аттандырды майданға. Сенген жүрек *с е р т т е н* оңай *т а й ғ а н* ба? Соғыс бітті. Ал күйеуі келмеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шекер, шәрбәт, алдына тағам жайып, Не қылған жан бұларды көрсін ғайып? Ойнап-күліп отырды Гүлғасылмен, Кетіспейтін ант айтып *с е р т т е н т а й ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сен аттың жөнсіз оқ, Тәңірі – қазы Тас таразы, Тентекті сұрамас деп қалма, *с е р т б ұ з ғ а н н ы ң* біл, орны – шоқ (Абай, Тол. жин.). Берген *с е р т і н б ұ з ғ а н* Әбусейіттің өз обалы өзіне (І.Есенберлин, Алмас.).

Сертінде тұрды. *Берген уәдесін бұзбады, сөзінде қалды.* Сейіл *с е р т і н д е т ұ р д ы,* туған халқының аманатын адал орындады (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Бәрінен де сол артық *с е р т т е т ұ р с а,* Ақпейіл сөзге берік тұлымдылар. Болады кімге теріс ойласаңыз, Халыққа қайырымды жұғымдылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

СЕРТЕК з а т. *Желеткенің жеңіл және сәнді түрі. С е р т е к т і ң* алдыңғы өңірі салпы, арты көтеріңкі және ойық, омырауы ашық, үш қалталы болады (Экспед. матер.).

СЕРТИФИКАТ [лат. sertum – дұрыс, facere – жасау] з а т. **1.** *Иеленушіде белгілі бір білім мен білік бар екенін куәландыратын, белгілі бір фактіні растайтын құжат.* Медициналық *с е р т и ф и к а т* – белгілі бір елге сапарға шығар кезінде егу жасалғандығы туралы т.б. (Қаз. тілі термин. Экономика). **2.** э к о н. *Тауардың сапасын, салмағын, шығу тегін және басқа қасиеттерін растайтын құжат.*

СЕРТИФИКАТТАУ з а т. *Өнімнің азаматтардың өміріне, денсаулығына, мүлкіне және айналадағы ортаға қауіпсіз болуы талаптарына сай келуін тексеру үдерісі. С е р т и ф и к а т т а у д ы* мамандандырылған мемлекеттік ұйымдар жүргізеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

СЕРТТЕС= е т. *Ант берісу, уағдалы сөз айтысу.* Кек қайтарамыз деген бір антпен *с е р т т е с к е н* алты жүз жігітпіз (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Біздің серт – жастар серті, Өшті бірге аламыз деп – *с е р т т е с т і к* (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Әлемнен алып қашқан нұр қызымай! *С е р т т е с к е н* лебізіңнен бір бұзылмай, Мен үшін ата-анадан безіп едің, Қол жетпес аспандағы жұлдызым-ай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осыны көзі көрген соң, Қорлықты солар берген соң, Тек ішінен *с е р т т е с і п,* Батырлар шыққан долданып (Ы.Шөреков, Исатай–Махамбет).

СЕРТТЕСТІР= е т. *Анттастыру, уәделестіру.* Қарасу автомобиль транспорты кәсіпорнының директоры екеуін кездестіріп *с е р т т е с т і р г е н* болатын (Өнегелі өмір).

СЕРТТЕСТІРУ *Серттестір етістігінің қимыл атауы.*

СЕРТТЕСУ *Серттес етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Анттасу, уәделесу.* Абай өз ішінен: – Баталасу сияқты-ау! Бір нәрсеге ел қамдап, *с е р т т е с у* үшін шақырған-ау! – деп ойлап, жаңағы «дос» деген сөзді есіне алды (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Екі адам өзара егесіп бәс тігу, жарысқа түсу.* Тек комсомол мүшесімен *с е р т т е с у г е* батылы жетсе болғаны, – деп сөзін ол әзілдей аяқтады (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.).

СЕРТТІ с ы н. *Уәделі, антты. С е р т т і* күнді, Қанды түнде Қызыл туға Жанды бірге түйгенмін (С.Сейфуллин, Шығ.). Асыл *с е р т т і* бота көз жар, Жалындама жайып шашың, Ерге өмірден қымбат боп ар, Өзі қиды қыршын жасын (С.Бегалин, Өлең д.). Селт етпей *с е р т т і* жүрек соға берді, Жауына жалынбады, кеш демеді, Сезбеді одан әрі ештеңені Ұрды ма, от басты ма не істегені (І.Мәмбетов, Тарланбоз).

СЕРТТІЛІК з а т. *Бел буып, білек сыбанатындай мызғымастық, батылдық, тұрақтылық.* Қамшыгерлік тума қабілет емес десек те, адам табиғатындағы тездік, ептілік, орамдылық, дәлдік, мергендік, қарақтылық, сезімталдық, өткірлік, батылдық, қарулылық, қатты қолдылық, сескенбейтін *с е р т т і л і к,* сияқты ішкі қасиеттермен ұштасып жататын мамандық («Түркістан»).

СЕРТШІЛ с ы н. *Сертте тұрғыш, уәдеге берік.* Еркін – *с е р т ш і л* жігіт еді (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Оны қашан көрсең де бел буып, білек сыбанған *с е р т ш і л* кейпінен жазбайды (Самғау). Жан едім мен де *с е р т ш і л* Далада өскен. Сен-дағы жалтармадың, Жолды кестің (К.Салықов, Жезкиік).

СЕРТШІЛДІК з а т. *Сөз бергіштік, уәдешілдік.* Оның бұл тұстарда жазған әңгімелерінде құрғақ *с е р т ш і л д і к,* қызыл сөзді өсиеттен басқа дәнеңе жоқ («Қаз. әдеб.»).

СЕРТІК: сертік мұрт [мұртты]. ж е р г. *Селтиген, сирек мұрт.* Әлгіде өзін бастыққа ертіп апарған *с е р т і к м ұ р т т ы* фелт-фебель тап-тар дәлізбен бастан отырып жоғарғы қатарға өкетті (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Селеу сақал мен *с е р т і к м ұ р т* арасы жырта қарыс ауыз, езу құлаққа жете жаздайды (З.Қабдолов, Жалын).

СЕРУ[1]: **серу ағаш**. э т н. *Өрмек жіптерін шатастырмау үшін бір астыңғы, бір үстіңгі жіпті теріп, екі-екіден байлап қоятын, жерден*

көтеріңкілеу етіп керіп тұратын таяқша. С е р у а ғ а ш т ы кейде кергіш сабау деп те атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бас қазықтан шалып алынған өрмек жіптерін қазықтан бір метрдей қашықта екі-екіден жұптап (бір астыңғы, бір үстіңгі жіпті) *с е р у а ғ а ш қ а* жіппен шалып бекітеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЕРУ² з а т. ж е р г. *Жастықтың ішкі тысы.* Жастықтың ішіндегі анау көрініп тұрғаны *с е р у* деп аталады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЕРУЕН [ир. ساروان] з а т. *Бой жазып қыдырушылық, көңіл сергіту әрекеті. С е р у е н д е* баланың сыртқы сезімдері ұстарып, пайымы күшейеді. *С е р у е н* көңіл көтеретін ермек, мереке, екіншіден саулыққа пайдалы тыныс, сондықтан балаларға екі есе қызықты (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Бұл қағазбен қоса кешкі *с е р у е н і н е* мінсін деп мойны құдай иілген алты ақбоз арғымақ жібермек (І.Есенберлин, Қаһар).

Серуенге шықты. *Серуендеді, қыдырды.* Аурулар сағат 5 шамасында сыртқа *с е р у е н г е ш ы қ т ы* (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Серуен жасады [етті]. *Аралап, қыдырыстады, бой жазды.* Оның Шайтанкөлге барып, *с е р у е н ж а с а п* қайтар кезі жеті мен тоғыздың арасы еді (Ә.Әбішев, Найзағай). Бұлар бір сағаттан кейін орман аралап, *с е р у е н ж а с а п* қайтуға жөнелді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ұйықтап жатып көрдім түс, Таңғалғандай бұл бір іс! *С е р у е н е т і п* аралда, Жүреді екен екі құс (М.Дулатов, Шығ.).

Серуен құрды [салды]. *Қызық думан қуалады, сауық құрды.* Жүйрік ат, қыран бүркітті тамашалап *с е р у е н қ ұ р а т ы н* уақыт енді жоқ (І.Есенберлин, Қаһар). Жұрттың бәрі де мерекедегіше киініп, *с е р у е н с а л д ы,* қызық, тамаша көрді (С.Бақбергенов, Адам.).

СЕРУЕНДЕ= е т. *Бой жазып қыдыру, сергу.* Байқайын *с е р у е н д е п* тауға шығып, Сабаққа ішім пісті тым қыстығып. Осыдан Құдай оңдап жазылмасам, Сіздерден науқасымды қойман тығып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Іңір астан соң Шоқан салт атпен *с е р у е н д е п* қайтар ойын білдірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Айтылған сәтте Мұхаңа келсек, әлдеқашан тұрып, аз-кем *с е р у е н д е п,* бізді күтіп отыр екен (Е.Тұрысов, Құралай.).

СЕРУЕНДЕГІШ с ы н. *Көп серуендейтін, қыдыруға құмар.* Мысалы, Қазақстан партия ұйымының үшінші конференциясынан кейін Әбдірахман Байділдин Сәкеннің пәтеріне келгіштеп, бірге *с е р у е н д е г і ш* боп кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СЕРУЕНДЕТ= е т. *Сергіту, қыдырту.* Баланың қылығына мәз болған Ахаң оны ұзақ уақыт ат үстінде *с е р у е н д е т е д і* (С.Ғаббасов, Ана.). Әкесі балаларды аудан орталығына дейін *с е р у е н д е т і п* қайтты (М.Етекбаев, Жомарт.).

СЕРУЕНДЕТУ *Серуендет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Далаға шығару.* Ашық, жылы күндерде боталарды далаға шығарып *с е р у е н д е т у* керек (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Құлынды үнемі далаға шығарып *с е р у е н д е т у* қажет (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). **2.** *Қыдырту, серуенге шығару.* Тұрғындардың негізгі бөлігі келген-кеткен қонақтарға қызмет көрсетумен, кәдесый сатумен, гондолада *с е р у е н д е т у м е н* ғана тіршілік жасайтын Венецияда қыс айларында мыңдаған адам жұмыстан босап, күн жылынғанға дейтін күнкөріс кәсібінен айырылып, қиналып қалады екен (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СЕРУЕНДЕТІЛ= е т. *Далаға шығарылу, жайылу.* Құлындар қыс бойы қорада бағылады, жылы күндері далаға шығарылып *с е р у е н д е т і л е д і* (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Бұзаулар оқшау бір жерлерде *с е р у е н д е т і л е д і* (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы).

СЕРУЕНДЕТІЛУ *Серуендетіл етістігінің қимыл атауы.*

СЕРУЕНДЕУ *Серуенде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жүру, қыдыру.* Доскей пенсияға шыққалы ерте тұрып, таза ауада *с е р у е н д е у д і* әдетіне айналдырды (Е.Оразақов, Қайта соқ.). **2.** *Сейіл құру, серуен жасау.* Ауылым көшіп қонды Керменкөлге, Керменкөл – келісті екен *с е р у е н д е у г е.* Қайғының бұлты ыдырап жазылады Қалқатай, уәдеңді берген жерде (Б.Майлин, Шығ.).

Серуендеуге шықты. *Серуенге шықты, қыдырды.* Атқұмар Шоқан салт *с е р у е н д е у г е ш ы қ т ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЕРУЕНДІ с ы н. *Серуен құрған, серуендеген.* Сол бір *с е р у е н д і* күндер қаз-қалпында көрініс беріп, бір сәт қыз қиялын толқытты (З.Шүкіров, Жас жесір). Бұл көш те жайшылықтағыдай *с е р у е н д і* көш емес, дүрліккен, үрейленген, атамекен кең жайлауынан босқан көш (І.Есенберлин, Қаһар).

СЕРУЕНДІК с ы н. *Серуенге лайық, ойынкулкілік.* Мұндай жағдай мектеп туризмін тек сәндік, *с е р у е н д і к* шара деп қараушыларға тән («Қазақст. мект.»).

СЕРУЕНШІ з а т. *Серуен құрушы, қыдырушы.* Е, *с е р у е н ш і,* ұйқың қанды ма? – деді Жақып Шоқанға (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Қақпаның қыр көзіне қойылған биік сәкіні тау баурайындағы қалың жынысқа барып бой жазып қайтатын көлденең *с е р у е н ш і л е р д е н* басқа ешкім көріп жарымайды (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Балалар асыр салған суға барып, Музыка сорғалатты еркін ағып, Еркіміз қалауынша ойнап күлдік, *С е р у е н ш і,* әнші, күйші биші халық (С.Дайырбеков, Арман).

СЕРУЕНШІЛ с ы н. *Серуенге шыққыш, серуенге жаны құмар.* Жасы ұлғайған адам ұйқысы қашып, біртүрлі *с е р у е н ш і л* боп кететіні бар («Лен. жас.»).

СЕРУЛЕН= е т. *Жігерлену, сергу, күшке ену.* Таң ата шәһәр шетіне біз де шықтық, Алуға *с е р у л е н і п* аттан түстік, Күріш жеп бір азырақ әл шақырып, Алған соң ымырт түсе тауға жеттік (Батырлар жыры).

СЕРІ з а т. **1.** *Жүйрік ат, ұшқыр тазы, қыран құс ұстайтын, әрі әнші, әрі ақын, сегіз қырлы, бір сырлы өнерлі жігіт.* Қаз дауысты Қазыбек, Қара палуан Жәнібек Жалғанда тумас ер еді. Кеше: Шөже, Орынбай, Жанақ, Біржан, Наурызбай-Бір сөзі мың ділдалық, Алты алашқа атақты – Бәрі ақын, *с е р і* еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Соңғы күні *с е р і л е р д і ң* кигені Жарқылдаған асыл атылас не барқыт; Бары жайнап, құлпырысып отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.) Сауытты ерің зерігіп, *С е р і* бойдағың ерігіп; Маңғаз байың балпаңдап, Мақтангөйің талтаңдап, Жас өспірім жар таңдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Нағыз жігіт, шынайы адам.* Атаннан жалқы туған ер едің деп, Тең құрбыңның ішінде *с е р і* едің деп. Мен айтпасам, сырымды кім айтады, Қара қозы құрдасың мен едім деп (Қозы Көрпеш.). Болғанда сен бір бөрі, мен бір *с е р і* Жей алмайсың, жолдасым дию-пері (Шашубай ақын, Шығ.). Тұрсын *с е р і* әрі жомарт, мерген жігіт болатын (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Сері мінезді. *Өзін серілеу ұстайтын, кербез (адам).* Акбар ұлы моғол әулетінің ішінде ойын-сауықты тәуір көрген, *с е р і м і н е з д і с і* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Ол жұмысшылардың ішіндегі *с е р і м і н е з д і* серкесі, жұмсақ үнді еркесі атанды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

СЕРІК [ар. شريك] з а т. **1.** *Жолда бірге жүрісетін не бірге жұмыс істейтін т.б. тағдыры ортақ адамдар.* Айырылып *с е р і г і м н е н* қалдым нағып, Мұныңды ұқтырайын кімге барып. «А, Құдай, өзің оңда» – дедім-дағы, Жөнелдім жапа-жалғыз бүкең қағып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Онымен бірге оқыған *с е р і к т е р і н і ң* көбі бай болып, кейбіреулері жұртқа қадірлі кісі болып кеткенде, өзінің әрқашан көрген күні жоқшылық екенін сөйледі (М.Дулатов, Шығ.). Бұлаққа су ішуге келді Қозы, Жанында *с е р і г і* жоқ, жалғыз өзі. «Бөрі жоқ, десең шығар, бөрік астынан», Пәле мен қаза алыс па келсе кезі (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ермек, алданыш.* Дүние болды маған аз-ақ *с е р і к,* Ол-дағы тұтқындықта қамауда еріп. Бұл түрлі тіршіліктің екеуіне, Толық бір өмір алу сатса беріп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қасында жүйрік қиял сонда *с е р і к,* Басында әсіресе болмаса ерік. Қаулаған қалың үміт көзге елестеп, Біресе ауыр қайғы қаптар келіп (М.Дулатов, Шығ.).

Жан [жанға] [өмір, өмірге] серік. а) *Бас қосқан жары, сүйіп қосылған қосағы. Ж а н с е р і г і* Бөртені Дүнияға неге сатады? Тірі болса Еспембет, Алыстан тілеп тоятты, Түзден дәмді татады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Болуға бізге сырлас көңіл беріп, Болсаңыз жан жолдасым *ө м і р с е р і к.* Жанымда ерте-кешті сіз болған соң, Кетер ед қорғасындай бойым еріп (Үш ғасыр.). – Сен Бағила бұлайша жүре берме, өзіне *ө м і р с е р і к* тап деп кемпір күнде құлағына маза бермейді («Қазақст. әйелдері»). ә) *Адамның жанындай жақсы көретін, өзімен бірге алып жүретін, қадірлі заты, мал-мүлкі. Ж а н ғ а с е р і к* жануар, Шұбар аты қар бұзар (І.Жансүгіров, Поэм.). Музей іші – Қалдырған сенің мол мұраң. Музей іші – Мәңгілікке болды ұяң. Музейде тұр *Ж а н с е р і г і ң* – домбырың (С. Мәуленов, Алыс кет.). Әйгілі күйшінің *ө м і р с е р і г і* – қара қобызы күні бүгін де бар екен (С.Бегалин, Сандуғаш). Кендір басқа, шөп басқа, Шөптен болмайды ет басқа, *Ө м і р г е с е р і к* – өсімдік, Атайын атын әр басқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жасанды серіктер. ф и з. *Қуатты қозғалтқыштардың – зымырандардың күшімен Жер бетінен биікке шығарылатын аспаптар.*

Жер серігі [Жердің жасанды серігі]. а с т р о н. *Ғарыш кеңістігін зерттеу мақсатымен жасалған жасанды аппарат, спутник.* – Сен әлгі ағып өткенді байқадың ба? Ол самолет емес, *ж е р с е р і г і,* – деді капитан (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сонау *ж е р с е р і г і н е н* бастап, ғарышқа сапар шеккен космос кемелері ғылым жетістіктерінің айғағы («Білім және еңбек»). *Ж е р с е р і г і* секілді Көтерілген космосқа, Келдім жырмен серпінді Ұқсап ұшқан мен құсқа (Т.Жароков, Шығ.).

Жол серік. *Жолы, сапары бір, жолдас.* Өзөзінен тарылып, кімге ұрынарын біле алмай келе жатқан *ж о л с е р і г і м н е н* қ алай айырылуым керек деп ойладым (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Бір ауылдан бір *ж о л с е р і к* таппай, Тұмарша бұл сапарға жалғыз кетті («Қаз. әдеб.»).

Серік аруақ, серік бақ. *Аруақ та, бақ та жанғыз болмайды.* Төле болса шын әзіз, Бір абырой тіледім. *С е р і к а р у а қ, с е р і к б а қ,* Аруақ егіз, Құдай тақ (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Серік қылды. *Бірге алып жүрді, тастамады.* Қой жайғанда *с е р і к қ ы п* ұстап жүретін ақ таяғын сыртта қалдырып кетті (А.Байтанаев, Қыран.).

СЕРІКСІЗ с ы н. *Серігі жоқ, жалғыз.* Құс екеш құс-тағы жападан-жалғыз *с е р і к с і з* өмір сүре алмайды екен (Ш.Құмарова, Қос шынар). Жоқ, жоқ, қасымда ешкім жоқ, ай астында *с е р і к с і з* жүрген бір жан едім (Ә.Тарази, Асу.).

СЕРІКТЕС[1] з а т. **1.** *Күрес пен шайқастарда бірге сыннан өткен, бір сапта болған пікірлес, жолдас.* Орта Азия мен Қазақстанға аты мәлім Жүсіпбек Арыстанов, Құсайынбек Әміров, Сара Есова сынды Ғани Мұратбаевтың жалынды *с е р і к т е с т е р і* туралы көптеген тың мәліметтерді алғаш рет Ильяшевтің әңгімелеуінен естіген едік («Соц. Қаз.»). Ол мынау жауынгерлік саптағы қанды көйлек *с е р і к т е с т е р і н е н* айырылғысы жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Таңд.). **2.** *Қандай да бір саяси немесе экономикалық одақ, бірлестік бойынша компаньон, әріптес.* Үлкен қатардағы салтанатта Президент Н.Назарбаев бір кеңістікте өмір сүргендегі жинақталған тәжірибе мен қалыптасқан дағды тең қатар бағыт ұстанған бүгінгі күнімізге де аса қажеттілігін еске салса, В.Путин Қазақстанды сенімді *с е р і к т е с* ретінде бағалайтынын жеткізді («Жас Алаш»). Уақ қарыз серіктестігінің қызметі кедейлерге ақша таратып беріп отыру ғана емес, *с е р і к т е с т е р і н і ң* кәсібіне керекті құралдар, саймандар тауып беріп отыру (Абай, Шығ.). **3.** *Ойлары ортақ, қатарлас жүрген адам.* Бірақ *с е р і к т е с т е р і н і ң* ішінен мұның істегенін істей алар ешкім байқалмайды (Ғ.Мұстафин, Оянған өлке.)./*/Достас, ортақтас.* Маған «бәрекелді» десе, осы өзімменен *с е р і к т е с,* сырлас осылар «бәрекелді» дер еді (Абай, Шығ.). – Қарағым, мен тоқуға айналдым, сен қалайсың? – деп *с е р і к т е с* баламның бүйірін түрттім (М.Сатыбалдиев, Шығ.).

СЕРІКТЕС= е т. *Ортақтасу, бірлесу.* Тұрар мен Далбай *с е р і к т е с і п,* екі атқа мініп қыз айттырып кетті (Ә.Бөриев, Ақ бидай). *С е р і к т е с к е н* коллектив Мәйегі боп шаруаның, Жаңа өмірге рет қып Ел еңбегін сүйіп тұр (І.Жансүгіров, Поэм.). Сөйтіп екеуі шала орысша тілмен жөн сұрасып, жөндері бір болған соң, *с е р і к т е с і п* бірге жүре берді (С.Сейфуллин, Таңд.).

СЕРІКТЕСТІК з а т. э к о н. *Белгілі бір уақыт аралығында қандай да бір маңызды қоғамдық-саяси немесе шаруашылық мәселелерін шешу (жүзеге асыру) үшін құрылған бірлестік.* Қатысушылардың салымдары есебінен құрылған және қызмет нәтижесінде алынған мүлік *с е р і к т е с т і к т і ң* меншігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *С е р і к т е с т і к* мынадай түрлерге бөлінеді: жауапкершілігі шектеулі серіктестік; қосымша жауапкершілікті серіктестік; толық серіктестік; коммандиттік серіктестік; акционерлік қоғам (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Жауапкершілігі шектеулі серіктестік. э к о н. *Несиегерлер алдында өзінің ғана мүлкімен жауап беретін, несиегерлердің талаптары қоғам мүшелерінің мүлкіне қолданылмайтын серіктестік (қоғам, үйым).* Банкрот болған кәсіпорын сауығу жолына түсіп, «Меркі қант зауыты» *ж а у а п к е р ш і л і г і ш е к т е у л і с е р і к т е с т і г і* құрылуы, істің оңды болуына бастады («Егемен Қазақстан»).

Қосымша жауапкершілікті серіктестік. э к о н. *Қатысушылары серіктестік міндеттемелері бойынша өздерінің жарғылық капиталға салымдарымен жауап беретін, ал бұл сомалар жеткіліксіз болған жағдайда, өздеріне тиесілі мүлікпен оған өздері еселенген мөлшерде енгізген салымдар арқылы жауап беретін серіктестік.*

Серіктес қала. ***Қанаттас шаһар.*** Көнетоз заттарды Қарағанды және *с е р і к т е с қ а л а л а р д а* таяуда ашылған қабылдау пункттеріне тапсырып, оның орнына осында бар товарларды айырбас ретінде алуға болады («Жас Алаш»).

Серіктес элементтер. э к о л. *Жер қойнауында өте аз кездесетіндіктен, меншікті минералдар құрамай, басқа минералдардың кристалдық торларына кіретін элементтер.* Руданы жаппай өндіру рудадан *с е р і к т е с э л е м е н т т е р д і* бөліп алудағы айтарлықтай кедергі болып отыр (Т.Қалыбеков, Экология.).

Толық серіктестік. э к о н. *Азаматтық низам бойынша өзара жасасқан келісімшартқа сәйкес оның қатысушылары (толық серіктестіктері) серіктестік атынан кәсіпкерлік іс-әрекетпен айналысып, өздеріне тиесілі мүліктерімен оның міндеттемелері бойынша жауапкершілік арқалайтын серіктестік.* Жеке адам тек бір ғана *т о л ы қ с е р і к т е с т і к т і ң* қатысушысы бола алады (Заң термин. түс. сөздігі).

Шаруашылық серіктестік. э к о н. *Жарғы капиталы құрылтайшылардың (акционерлердің) үлестеріне (акцияларына) бөлінген акционерлік ұйым.* Нақ осы кезеңде «*Ш а р у а ш ы л ы қ с е р і к т е с т і к т е р* туралы», «Өндірістік кооператив туралы» және басқа да заң күші бар Жарлықтар қабылданған еді, өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, бұлар күні бүгінге дейін қолданылып келеді («Егемен Қазақстан»).

СЕРІКТЕСТІР= е т. *Ортақтастыру, қосу, бірлестіру.* Ол түпкі үлкен атына барлап құла құнанды *с е р і к т е с т і р е* жегіп келді (С.Бегалин, Замана.). Қанғожаның жолдасы тарғыл арланға *с е р і к т е с т і р е* тағы бір арлан тазы ұстап отыр (С.Бегалин, Шоқан асу.).

СЕРІКТЕСТІРУ *Серіктестір етістігінің қимыл атауы.*

СЕРІКТЕСУ *Серіктес етістігінің қимыл атауы.* Кейінірек те оның өзі *с е р і к т е с у* жайлы ұсыныс жасады (З.Шүкіров, Ізгілік.). Оларға бізбен *с е р і к т е с у г е* бір жаңа грузовик берілді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СЕРІКТІК[1] з а т. *Серік болушылық, серіктікке жараушылық, жолдастық.* Қазақты меңгеріп, халыққа араны жүріп тұрған төрелермен әкесі Құнанбай таласқанда Абай әкесіне *с е р і к т і к к е* жарай бастаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Егер де бұл кісілер *с е р і к т і к к е* жарамаса, бұл қуаныштың болмай қалуы да мүмкін еді (Ә.Әбішев, Шығ.). Шоқанды ауылынан алып келген пограничный начальниктің переводчигі В.И.Дабшинский қырдан келген жас қазақ баласы жатырқап жалғызсырамасын деп Потанинге *с е р і к т і к к е* қосып берген екен (М.Дулатов, Шығ.).

СЕРІКТІК[2] з а т. т а р. ***Мойынсерік***. 2,3 hәм 8-ші ауылдың қазақтары уақ қарыз *с е р і к т і г і н* ашуға рұқсат алып, серіктікке «Қойайдаровский» деп есім берілген, Инспектор осы уақ қарыз *с е р і к т і г і н* ашуға келген еді (М.Дулатов, Шығ.). Ауылда *с е р і к т і к т е р* құрылып, алғашқы қауымдасқан артельдер ұйымдаса бастаған шақ еді (Ә.Жәмішев, Армысың.). Ақын аттанып бара жатып, *с е р і к т і к т і н* мүшелеріне арнап өлең жазды (Д.Әбілев, Баянауыл.).

СЕРІЛ[1]**=** е т. *Сейілу, серпілу.* Естіліп үннен қайғы-зар Шаттық бойдан *с е р і л д і*, Қалалардың кернейі, Жырлады ауыр өмірді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). *С е р і л і п* балалықтың серуені, Жігіттік тұрды күтіп (С.Мәуленов, Жасыл орман.).

СЕРІЛ[2]**=** е т. *Сергу, сейілдеу.* Ит үрер жақсыға да, жаманға да, Сары алтын жамандаумен жез болмайды. *С е р і л і п* түзге шыққа бұққан «ерлер», Есіріп от басында ез болмайды (Ақан сері, Шығ.).

СЕРІЛЕУ с ы н. *Аздаған серілігі бар.* Өзі *с е р і л е у* адам болған соң, әнші-өлеңшімен көп кездескен (F.Мүсірепов, Ұлпан). Ол дүниені ойлай қоймайтын, *с е р і л е у* жас еді (Д.Әбілев, Арман.). *С е р і л е у* жігіттер алтыннан балдақ соқтырып алатын көрінеді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СЕРІЛІК з а т. *Ойын-сауыққа әуесшілдік, салдық, сауыққойлық, сәнқойлық.* ...Бұларды дос қылған екеуінің де құмарлығы, әуесі аңшылық еді; екеуінің де сүйегінде де жалқаулық, *с е р і л і к* бар еді; екеуі де шаруаға қырбай еді... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал дүние, өтеріңді біліп едім, Білдірмей *с е р і л і к п е н* жүріп едім. Бұл күнде арық қойдан бағам кейін, Үш жүзді сайран қылған Біржан едім (Үш ғасыр.).

Серілік құрды. *Сән іздеп салдық құрды, ойын-күлкіге ден қойды.* Әлде тіпті ерігіп, Құмарлыққа беріліп, Ертелі-кеш үй көрмей, *Қ ұ р а й ы н* ба *с е р і л і к*?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кәлен жігіт кезінде *с е р і л і к қ ұ р г а н* әнші, домбырашы кісі; ол қатысқан ойын-сауыққа аяқ жетер жердегі халық іздеп баратын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Абай сол сапарында *с е р і л і к қ ұ р г а н* жоқ, қалың үйлі жатақтың сойылын соғып, талай кедейдің ақысын алып берді (А.Әуезов, Бала Мұхтар).

Серілікке салынды. *Салдыққа, сәнқойлыққа бой ұрды, қызық қуалады.* Өзі әнші, өзі домбырашы Шахманды кейбіреулер *с е р і л і к к е с а л ы н д ы* деп те мінейтін (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

Серілік роман. ә д е б. <франц. roman chevaleresque> *Ақсүйек, асыл тек қауымның бекзадалық қасиеттерін, өмір салтын дәріптеп, ерлікті, адалдықты, көзсіз махаббатты мұрат тұтатын куртуаздық әдебиеттің негізгі жанрларының бірі.* Әуел баста Франциядa, серілер дәуірлеп тұрған XII ғасырда, көне, Айса заманына дейінгі мифология, батырлық эпос аясында дүниеге келген *с е р і л і к р о м а н* сол кезеңдегі Еуропа әдебиетін өлшеусіз байытты, өзімен бірге тың тақырып, соны идеялар, жаңа көркемдік тәсілдер ала келді (Әдебиеттану термин. сөздігі). *С е р і л і к р о м а н н ы ң* ең танымал үлгілері – Король Артур, «Дөңгелек стол» серілері, Тристан мен Изольда туралы романдар. Серілік романмен қатар серілік новеллалар, серілік повестер де болған (Әдебиеттану термин. сөздігі).

СЕРІМСУ *Серімсі етістігінің қимыл атауы. С е р і м с у і н* көрдің бе?! (Ауызекі).

СЕРІМСІ= е т. *Сері болғансу, салсыну.* Ыбырай қойының бәрін сатып, жауқазынның қабығындай неше қабат киініп, салқамсоқ *с е р і м с і п* шыға келді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

СЕРІП= е т. с ө й л. ***Серпі.*** Сара отығып, есейіп қалған бұзаудан бөтен енеге жуымады; енесі де қасына таянса, аяғын *с е р і п п е г е н м е н,* иілгендей, мекіренгендей түрі жоқ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тек анда-санда қотанның әр жерінен малдың үйқысырап мекіренгені, қозғалып аяқ *с е р і п к е н і* естіледі (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Тұяқ серіпеді. *Қыбыр етуге шамасы келмеді, тырп етпеді.* Сексенде *т ұ я ғ ы н д ы с е р і п п е й с і н,* Селт етіп еш нәрсеге елікпейсің, Тоқсанда тотықсыған сен қорғасын, Май құйып қорытқанмен бірікпейсің (Шал ақын, Өлеңд.). Ақыры қасқыр *т ұ я қ с е р і п п е с т е н* жан тәсілім берді (З.Шашкин, Өмір тынысы). Жәнібек *т ұ я қ с е р і п п е й* қатты ұйықтаған екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті.) Ақ патшамен одақтасып, жоңғарға қарсы күреске шықпақ болғанда да, *т ұ я қ с е р і п п е й* тым-тырыс жатып алған тағы солар-ды (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

СЕРІППЕ[1] з а т. *Спираль тәрізді оратылып жасалған болат темір; пружина. С е р і п п е* әдетте, арнаулы термиялық және механикалық өңдеулерден өткізілген болаттан жасалады (ҚСЭ). Ол жұмсақ креслоға ауыр денесін тастап жібергенде, кресло сықырлап, *с е р і п п е л е р і* төмен созылды (З.Шашкин, Сенім). Қасқыр қақпанының *с е р і п п е с і* өте қатты болғандықтан, оны жігіттің жігіті ғана құра алады (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

СЕРІППЕ[2] з а т. *Автомат, мылтық т.б. ату құралдарының оталдыратын тетігі; шұріппе.* Ыңғайлы бір он жігіт сайлансын тез! Орамал шың басына байлансын тез! Садақпен құлаш сынар кезі келді *С е р і п п е* садақ оғы қайралсын тез! (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). – Бұл өзі оқтаулы. Тек мына *с е р і п п е с і н* бассаң болғаны (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). *С е р і п п е с і* жіптен бе, қайыстан ба? Қайыспайды садағы майысқанда. ... Ойлап тұрдым, қанша рет қатыстың деп, Қанды қырғын соғыс пен сайыстарға (М. Мақатаев, Шығ.).

СЕРІППЕ[3] з а т. *Қалақшаларды біртегіс ұстап тұру және олардың мықтылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ дыбыс жаңғырығын бүкіл қақпақ көлеміне тарату қызметін атқаратын тетік. С е р і п п е л е р* қақпақтың астына белгілі арақашықтықта желімделеді («Ана тілі»). *С е р і п п е* ішектің тиек арқылы келген қысымын қабылдаушы боп есептеледі («Ана тілі»).

СЕРІППЕ[4] з а т. ж е р г. *Жаңа туған жіңішке ай бейнелес келетін егін орғыш құрал.*

СЕРІППЕ[5] з а т. *Транспорт мәшинесінің қорабы мен дөңгелек білігінің аралығына орнатылған солқылдақ темір белбеу.* Ойқы-шойқы жол *с е р і п п е с і* мықты деген «Ниваның» өзін шайқалақтатып жіберді («Қаз. әдеб.»).

СЕРІППЕЛІ с ы н. *Серіппесі бар, серіппе орнатылған.* Жатып тынығамын десе, аң жамылғы төселген, *с е р і п п е л і,* жұмсақ кереует бар (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Бір күні Сұңқарбек өзінің бір *с е р і п п е л і* қол қақпанымен қоян ұстап әкелді (Ж.Тұрлыбаев, Аңшы.). Таңертең ертемен қосын жүруге ыңғайланып аттанып жатқанда, түнде Танабай үйінде иығына оқ тиіп жаралы болған командир Қырым ұлы Танабайдың *с е р і п п е л і* былқылдақ арбасына отырды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Серіппелі маятник. ф и з. *Серіппенің серпімділік күшінің әсерінен тұзу сызықты тербеліс жасайтын дене.*

Серіппелі таразы. ф и з. *Серіппенің серпімді деформациялануын тудыратын күшке байланысты дене салмағын өлшейтін құрал.*

Серіппелі тіреу. к е н. *Дірілді електің бөлшегі. С е р і п п е л і т і р е у* електің тербеле қозғалуын қамтамасыз ету үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен). Оның корпусы іргетасқа немесе жоғарғы ұстағышқа *с е р і п п е л і т і р е у* арқылы бекітіледі (Қаз. тілі термин. Кен).

СЕРІППЕШЕ үс т. *Серіппе тәрізді, серіппеге ұқсап.* Қыз биікте ұшып келе жатқан допты *с е р і п п е ш е* атылып қақты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Жасыл қанат үлкен шегіртке *с е р і п п е ш е* атылып, әрі қарай ыршып кетті (М.Гумеров, Шыңырау).

СЕРІСЫМАҚ с ы н. *Ептеген сері шалыстығы бар, сері мінезділеу.* Нұрмақ – мақтаншақтау, аққөңіл, *с е р і с ы м а қ* пенде (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Қомшабай – шонжардың қызын алған, *с е р і с ы м а қ* біреу (Ә.Көшімов, Лашын.).

СЕРІСІН= е т. *Сері болғансу, өзін сері санау.* Бой түзеп, *с е р і с і н і п* жүретін Ағзам бұларға қарай келе жатты (К.Оразалин, Абай.).

СЕРІСІНУ *Серісін етістігінің қимыл атауы.*

СЕС[1] [ир. سست] з а т. *Сұс, айбат.* Жан-жақтан қор-шай келген төрт-бес ауыл жігіті тиісуге бата алмай, Сарының *с е с і н е н* қаймыға, аңтарылып қалды (Б.Тәжібаев, Қара торғай). – Тоқта! – деді Жай ғана Қолының ұшын сермеді, *с е с і* басты батырдың Айтқан жерде тоқтады, Тірелгендей өңмені (Жамбыл, Шығ.). Кет-ей, жат-ей, – деп Бекмұрат иттерді *с е с п е н* қайтарып жіберді (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

Сес алды. *Секем алды, қауіптенді, сезіктенді.* Көңілім кенет *с е с а л ы п,* енді оған сенімсіздене қарадым (І.Есенберлин, Алтын құс). Ол қыздың сырттағы шуды естіп «сені өлтіргелі келе жатыр» деген сөзінен *с е с а л ы п,* далаға жүгіріп шықты (І.Есенберлин, Қаһар).

Сес білдірді [жасады, көрсетті, қылды]. *Айбат көрсетті, қорқытты; қоқан-лоққы жасады, доқ қылды.* «Сенгенім-ау» дегенде ішінен жауыққандай *с е с б і л д і р д і* (М.Әуезов, Абай жолы). Адамдар біріне-бірі жөн көрсетіп *с е с ж а с а п,* таныса да танымаған, білсе де білмеген боп жүре береді (С.Бақбергенов, Мен.). Ол артта отырған Анатай сияқтыларға жұдырық түйіп, *с е с к ө р с е т к і с і* келіп кетті (Ж.Айтматов, Ерте келген.). Шығамын, нар тәуекел, тағы барам, Жықсам – алам, жықпасам – тағы қалам! Болмастан өкіректеп ол тұрғанда, *с е с і м д і к ө р с е т е й і н* мен де бәлем (І.Жансүгіров, Шығ.). – Тастаңдар, тастап көріңдер, – деймін *с е с қ ы л ы п* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Үйреніп қалған ескілік үйінен шыға қашпайды, Айқасып, үрей, *с е с қ ы л ы п,* Созғылап біраз тастайды (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Сесі қайтты. *Беті қайтты, сағы сынды.* Қалмақтың қолын қашырып, қанымен бетін жуғызған, Қашқан жауға қатын ер, Қалмақтың *с е с і қ а й т қ а н* соң (Батырлар жыры). Еңбексіз осы уақта ер бола ма. Маған да Майса мұның несін айтқан. Бір жайсыз мұнан бұрын жерге барып, Кісідей сөз төркінің *с е с і қ а й т қ а н* (Айтыс).

Сесін қайырды [қайтарды]. *Арынын басты, мысын құртты; тойтарыс берді.* Ханның *с е с і н қ а й ы р ы п,* Еліңді даудан айырып, Алмадың қалай кегіңді? Әулие болса қайда еді, Ескелді би жалпағың (Ж.Исабаев, Шығ.).

СЕС[2] з а т. ж е р г. *Дауыс, ун; дыбыс.* Балалар екеш балалар да бұны аяп, класта *с е с* шығармай тыныш отырды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Көгенде жатқан қозылардың бірі маңырап еді, қозысының *с е с і н* мыңның ішінен ажырататын саулық та маңырап басын көтерді (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Бала сосын *с е с і н* шығармай орнынан тұрады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Сес берді. *Үн қатты, дыбыс шығарды, белгі жасады.* Ояу жатқан Шоқан, қасақана ұйықтаған боп, ешбір *с е с б е р м е д і* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ұйқыда ұзағынан жата бермей, Тұртұрлап бір-біріне *с е с б е р і ң д е р.* Бақ қонып, бастарыңа бітсе дәулет, Таратып тұс-тұсыңа қос беріңдер (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СЕСКЕН= е т. **1.** *Жасқаншақтап қорқу, қаймығу.* – Ей, батыр, бұл сен айтар сөзің емес. Уайым қып *с е с к е н е р* кезің емес. Келер істі жалғыз-ақ Алла білер, Ол сенің өлшеп сатар бөзің емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тұра тұр, – деп, – бәлем Тамаққа да қарамай, Баймырза кетті кектеніп, Қандай сұмдық болар деп, Бұл бір пәле салар деп, Есет қалды *с е с к е н і п* (М.Дулатов, Шығ.). Сары бас жылан *с е с к е н і п,* жалма-жан өрмелеп шетке кетсе де, біраз байқап тұрып, құстың екі-үш-ақ минут өмірі қалған екенін білді (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Қауіптену, күдіктену.* Құнанбай дәл бұлардай емес. Биылғы жылдың ауыртпалығын ойлап, іштен *с е с к е н і п* қап еді (М.Әуезов, Шығ.). *С е с к е н і п* бұл түсінен оянады, Бұл түсім қалай түс деп ойға алады. Пәлен жылда бұл түсті көріп ем деп, өз-өзіне қапа боп қайғы алады (Ғашық-наме). Әлденеден жүрегі қатты *с е с к е н і п,* бойы түршігеді, үмітсіздік кернеді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). **3.** *Үрку, шошу.* Гүлсары ылғи да жақыннан жанған оттан *с е с к е н у ш і* еді (Ш.Айтматов, Қош бол.).

СЕСКЕНГІШ с ы н. *Сескене беретін, тіксініп қалғыш.* Сезікті адамның *с е с к е н г і ш* келетін әдеті ғой (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

СЕСКЕНГІШТІК з а т. *Сескене беретіндік, сескенгендік.* Бір кезде арт жағымыздан сыбдыр естілді, бұндайда жүрек шіркіннің *с е с к е н г і ш т і г і* қандай, көр аузына барып қайттық (С.Сматаев, Алау).

СЕСКЕНДІР= е т. **1.** *Жасқандыру, қаймықтыру.* Біржанның дауылды даусы Сараны *с е с к е н д і р е д і* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Қандай жылпың жаңа жансып, Таза жанды таңғалдырғыш, *С е с к е н д і р і п* ер адамсып, Монтансыныш алдандырғыш (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Шошыту, үркіту.* Оят қырды жаңғыртып, Надандықтан *с е с к е н д і р.* Өнерге қойма таңғалтып, Зеңгіген елді сестендір (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЕСКЕНДІРУ *Сескендір етістігінің қимыл атауы.* Бірақ Біржан Сараны *с е с к е н д і р у,* үркіту үшін әдейі шалқып шырқайды (М.Әуезов, Әр жыл.).

СЕСКЕНТ= е т. *Қорқыту, именту, жасқанту.* Мен оларды *с е с к е н т і п,* күш жұмсауым жолсыз болады (С.Бегалин, Замана.). Болысқа ел қабағын танытып, үнемі тәубесін еске түсіргендей *с е с к е н т е т і н* бір мінез істеп жіберу керек (М.Әуезов, Қилы заман). Түрлі төрелік мақтанын соғып отырғанда, қыздың ілтипат қылмауы, жылы ұшырамауы тағы *с е с к е н т е д і* (І.Жансүгіров, Әңгім.).

СЕСКЕНТУ *Сескент етістігінің қимыл атауы.*

СЕСКЕНУ *Сескен етістігінің қимыл атауы; бата алмай бой тарту, жүрегі дауаламау, қысылып-қымтырылу. С е с к е н у*, үрку емес, бойына қайсар ашу жиды (М.Әуезов, Абай жолы). Білмеймін, қайда жоғалттым *С е с к е н у*, қорқу дегенді? Есігін қақтым дозақтың өлеңмен келіп мен енді (Қ.Аманжолов, Шығ.).

СЕСКЕНУШІЛІК з а т. *Қаймығушылық, қорқушылық.* Ата-ананың ойын білмей жатып, қарадай *с е с к е н у ш і л і к* бар («Лен. жас»).

СЕСКЕНШЕК с ы н. *Жасқаншақ, қорқақ, қорғаншақ.* Нағыз өнер қуған адам бетті болушы еді, ал бұл *с е с к е н ш е к* («Қаз. әдеб.»).//*Жасқаншақ, қорғаншақ адам.* Дененің қайда сүйек буындары, Көзді ашып-жұмғандай-ақ бұрылғаны. Созылып сағыздайын иілгенде, Жүрегі *с е с к е н ш е к т і ң* зуылдады (Д.Еркінбеков, Шығ.).

СЕСКЕНШЕКТЕ= е т. *Жасқаншақтап қорқу, қаймығу.* Әрі ұйқылы көзімді аша алмай, әрі қолындағы ырғай сапты қамшымен тартып қала ма деп *с е с к е н ш е к т е й* бердім (К.Асанов, Сағыныш.).

СЕСКЕНШЕКТЕУ[1] с ы н. *Жүрексіздеу, қорқақтау.≈С е с к е н ш е к т е у* бала.

СЕСКЕНШЕКТЕУ[2] *Сескеншекте етістігінің қимыл атауы.≈Қаймығып с е с к е н ш е к т е у.*

СЕСКЕНІҢКІРЕ= е т. *Жүрегі дауаламау, қорқыңқырау, жүрексініңкіреу.* Машина да, шофер да сенімді болғанмен, жеке тартып кетуге ет жүрек *с е с к е н і ң к і р е й д і* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Оспан соңғы күндердегі ұлықтардың өзіне қараған ажарынан *с е с к е н і ң к і р е п*, жетім қозыдай түртіншектей, жалтақтап, жүдеп жүр еді (М.Әуезов, Қилы заман). Аманжол «тоқта» дегенге түсіне алмай *с е с к е н і ң к і р е п* зорға қайырылды (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

СЕСКЕНІҢКІРЕУ *Сескеніңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СЕСКЕНІС= е т. *Үрейленісу, қаймығысу.* Қалменнің ойда жоқта үйге еркінси кіріп келгенін көрген жұрт, мынау не қылып жүр дегендей, *с е с к е н і с і п,* жиырылып қалды (А.Хангелдин, Қараторғай). Наржан қонақ үстіне кеп бейжай ете ме деп Ошан мен Әсемгүл *с е с к е н і с к е н - д і* (А.Байтанаев, Қансонар).

СЕСКЕНІСУ *Сескеніс етістігінің қимыл атауы.*

СЕСКЕНІШ з а т. *Күдік, қауіп, қорқыныш.* Нұржанның көңіліне *с е с к е н і ш* кіре бастады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Алғашында көңілдегі *с е с к е н і ш* тарқамай, асты үркектеп ұрттадық (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

СЕСПЕЙ: сеспей қатты. *Бірден өліп кетті, дереу жан тапсырды; тұяқ серіпеді.* Түнқатардың араққа қосқан уы өте күшті екен, бір-бірден ішіп, екіншіні бітірместен екеуі де сілейіп *с е с п е й қ а т т ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алғашқы жағдайда адам табан аузында *с е с п е й қ а т а д ы,* ал екіншісінде де өледі, бірақ қоштасуға мұршасы келіп барып өлетін сияқты (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Түнде текке кетем бе, әп-жыланға оқталдым. *С е с п е й қ а т т ы* әпжылан Айдаһарды құтқардым (Жамбыл, Шығ.).

СЕССИЯ [лат. sessio] з а т. **1.** *Жергілікті, жоғары мәжілістер, сенат, парламент, сот, ғылыми мекемелер, халықаралық ұйымдардың кезектегі жиналысы; негізгі ұйымдастырушылық-құқықтық нысаны.* Парламент өз құқықтары мен міндеттерін осы *с е с с и я* кезінде жүзеге асырады (ҚҰЭ). Парламенттің өкілеттігі оның бірінші *с е с с и я с ы* ашылған сәттен басталып, жаңадан сайланған парламенттің бірінші сессиясы жұмысқа кіріскен кезден аяқталады (ҚР Конституциясы). **2.** п е д. *Жылына екі рет қайталанып отыратын, жоғары оқу орындарында, колледждерде сынақ емтихан тапсыратын уақыт; студенттердің білімі бойынша есеп беру мерзімі.* Аяғы ауыр Гүлжан қысқы *с е с с и я ғ а* қатыса алмайтын болды (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Жазғы *с е с с и я* аяқталысымен, Қанат пен Байтас поезға бірге отырды (Т.Әбдіков, Күз). Жақында қысқы *с е с с и я* басталады (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

СЕСТЕН= е т. *Түсін суыту, сұстану.* Асынып, күн шыққан соң, қару-жарақ, Мініп ат майдан барды нардай жарап. Жайда да шекірейіп шыға келді, *С е с т е н і п*, ширатылып, мұртын тарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Атаманның азаматтары тағы да *с е с т е н і п* алыпты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Халықтың көріп айбатын, Текекөз губернатор да, Жасырып залым айласын, *С е с т е н д і* тақап батырға (М.Рашев, Тоғыз жүз.).

СЕСТЕНДІР= е т. *Сұстандыру, түсін суыттыру.* Оят қырды жаңғыртып, Надандықтан сескендір, Өнерге қойма таң қалтып Зеңгіген елді *с е с т е н д і р* (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЕСТЕНДІРУ *Сестендір етістігінің қимыл атауы.*

СЕСТЕНУ *Сестен етістігінің қимыл атауы.*

СЕСТОН [грек. seston] з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін ұсақ ағзалар (планктон), сондай-ақ судағы органикалық емес және органикалық салынды бөлшектер (детрит)* (Қаз. тілі термин. Экология).

СЕСТРА з а т. м е д. с ө й л. *Емдеу орындары мен ауруханаларда ауруларды бақылап, белгіленген емдерді жүргізуші кіші медицина қызметкері, медбике.* Мені клиникадан бір *с е с т р а* үйге дейін әкеп салды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Сырқаттарды мыңдаған медициналық *с е с т р а л а р* ғылым көрсеткен жолмен күтеді (С.Мұқанов, Саяхат.). Жас баланы тамақтандырғандай *с е с т р а л а р* қалайы қасықпен ұрттатады (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

СЕСТІ с ы н. *Түсі суық, сұсты.* Айлалы, епті, салауат *с е с т і*, сегіз қырлы, бір сырлы бопты (К.Әзірбаев, Аңыз.). *С е с т і* адамды әркім артық пір санар, Дертті жандар өз тағдырын пір санар (F.Орманов, Сәт сапары). Осы бір кезде ол Балықбай көзіне айбынды, *с е с т і* көрінді (С.Бақбергенов, Адам.). Ол состиған түрімен *с е с т і* көрініп кетті (А.Байтанаев, Қайнар.).

СЕСТІЛІК з а т. *Түсі суықтық, сұстылық.* Аядай есіктен сау ете түскен төрт кісінің бірі – Пендебай еді. Өңдерінен *с е с т і л і к* аңғарылады (О.Бөкеев, Үркер.). Менде еркекке тән қайсарлық, батылдық, *с е с т і л і к* дегендер болуы тиіс (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Онда өзін сыйлата да алатын құдірет пен кейбір адамдарда болатын *с е с т і л і к* те бар екен (М.Иманжанов, Адам тур.).

СЕТЕР с ы н. м и ф. *Киелі, қасиетті (мал) [Мұндай малды қол тигізбей, жал құйрығын күземей, мінбей, жұмысқа салмай қастерлеп ұстайды. Көбіне жылқыға қатысты айтылады].* Жасымда байдың көп жылқысы ішінен арнап қойған *с е т е р* атындай әке-шешемнің алты қыз арасындағы әлпештеген жалғыз ұлымын (Ж.Тұрлыбаев, Райымбек батыр). Қаракөк жылқы ішінде *с е т е р* екен, Күлмеген, ойнамаған бекер екен (Қара өлең). Сондай-ақ *с е т е р* немесе ерен жүйрік, әйтпесе мама биеге тән ерекше қасиеті болмаса, малды аса қартайтпай, соғымға жығады (Ата салт.). Сері-сетер не сетер ат? Мақсұт бастаған сері, *с е т е р* атқа мінер азаматтар (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Сетер мал. ж е р г. *Айрықша қастерлейтін, қадірлі, аяулы мал.*

СЕТЕРЛЕ= е т. *Сетер малын айрықша қастерлеп ұстау.* Өзінің бір *с е т е р л е г е н* аты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЕТКЕ ор. з а т. с ө й л. *Әртүрлі зат салу үшін жіптен тоқылған тор қалта.* Базардан бір *с е т к е* алма алып келем деп поездан кешікті («Лен. жас»). Кемпір қыздың пальтосын қабырғаға іліп, жолазық, ол-пұл салған *с е т к е с і н* ас үйге әкетті (Т.Ахтанов, Махаббат.).

СЕТЛ [ағыл. Setl] з а т. и н ф. *Теориялық-жиындық операцияларға бейімделген, процедуралық типке жатпайтын бағдарламалау тілі.* С е т л *аса жоғары деңгейдегі тілге жатқызылады* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЕТУ *Сеті етістігінің қимыл атауы.*

СЕТІ= е т. *Пышақтың ұшымен ғана тілу, жыру.* Жылқының танауына шек салғанда оны пышақтың ұшымен ғана *с е т и д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЕТІК с ы н. *Танауы тілінген, жырық.* Кезінде найза жырып кетіп, қазір *с е т і к* боп біткен оң жақ танауының тыртығы да, сол сөздің растығын дәлелдегендей (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Қозы-Көрпеш келеді уайым жеп, Кемпір сөзі көңіліне болды жұп, Кемпірден әдіспенен сөз сұрайды «Сар атан ерні *с е т і к* көрдің бе-ай?» деп (Қозы-Көрпеш.). Көк аттың қасындағы *с е т і к* танау шапыраштау жігіт Итемгеннің үлкен баласы Күдербек (F.Мүсірепов, Тула. толқын.).

Сетік ен. *Қойдың құлақтарына қозы күнінен бастап салынған тілік.*

СЕТІКТЕУ с ы н. *Ойықтау, жырықтау.* Оның оң танауы *с е т і к т е у* екен (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

СЕТІЛ[1]= е т. *Жырылу, тіліну.* Бұл жерде Сарыбайдың есіне тайдың танауындағы кішкене *с е т і л г е н* сырғасы түседі (С.Бегалин, Сахара.). Оның тынысы тар танауы *с е т і л і п* кете жаздады (К.Оразалин, Ақ жазық).

СЕТІЛ[2]= е т. **1.** *Үзілу, қырқылу, сетінеу, тарқатылу.* Жалғаулы түйіннің қанша екені, қай тұстан *с е т і л г е н і* оның өзіне ғана аян (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **2.** а у ы с. *Ыдырау, сейілу, сиреу.* Күлсем күлем сақылдап ақ жүректен, Бұлт *с е т і л і п* жай атып, көк дүр еткен. Нөсерлетіп жіберіп, күн жарқ етер, Тағы бір күн шыққандай түн түнектен (Ә.Есмұрзаев, Мұрат). Тағысы түздің сенделді, Ақ біткен әбден *с е т і л д і*. Ыстық жел тап бір сол жердің, Күрсінген демі секілді (Ә.Абайділданов, Маржан).

СЕТІЛТ= е т. *Жырылту, сетінету.* Экскаватор таудай үйілген топырақтың іргесін *с е т і л т т і* («Соц. Қаз.»).

СЕТІЛУ *Сетіл етістігінің қимыл атауы.*

СЕТІНДІ з а т. *Селдіретіп суырған матаның шеті.* ≈*С е т і н д і н і* әкелді.

СЕТІНЕ= е т. **1.** *Ыдырап тарқатылу, сөгілу.* Бұжыр тас үйдің сенесінде бітеге жем боп жатқан Ожанның үйінің сүйегін сыртқа шығарып, *с е т і н е г е н* жерін қайта көктетті (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Әйелдің басында шашақтары

үзілген, әр жері *с е т і н е г е н* көнетоз бөртпе шәлі (С.Жүнісов, Өшп. іздер). – Қанеки, шалғышы Ақжаным, Мен де бір тартып көрейін. – *С е т і н е п* қапты-ау шалбарың, Әкелші, тепшіп берейін (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сүйылу, сейілу, тарқау.* Күншенің түндегі өкпесі азырақ *с е т і н е г е н д е й* болды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ол қауіптің әзірге сейілген, *с е т і н е г е н і* шамалы (А.Сүлейменов, Бесін). Теңіз төрінен елестей бұлдырап көкжиек көрінген сияқты, сәт сайын түн пердесі де түріліп, тұман құрсауы да *с е т і н е й* бастаған (Ш.Айтматов, Шығ.). Қаратаудың үстін торлаған бұлт *с е т і н е й* түріліп барады (Ә.Тарази, Қиянсоқпақ). **3.** а у ы с. *Азаю, сиреу.* Ілгері аттаған сайын жолдастарың *с е т і н е п,* келмес сапарға аттанып жатады (С.Шаймерденов, Өмір.). Бір атадан туғандай тату едік, қайран достар қатары *с е т і н е п* барады (Е.Өмірзақов, Ұстаздарым.). Әуелгіде «Пәленшенің тұяғы еді, тұқымы *с е т і н е м е с і н*», – дедік (Д.Досжанов, Зауал).

Суыртпақтай сетінеді. *Ыдырады, тарқады.* Көп жылдарғы көне сыры *с у ы р т п а қ т а й с е т і н е п* сала берді (З.Жәкенов, Таң самалы). Аспан шымылдығы *с у ы р т п а қ т а й с е т і н е д і* (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

СЕТІНЕТ= е т. **1.** *Сөгіп тарқату, ыдырату.* Суыртпақтан жіп суырып алудың да әдісі бар. Әуелгі жіпті *с е т і н е т і п* суырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Сейілту, кеміту.* Бірақ осы оқиға сол жігіттің қоғам алдындағы сенімін *с е т і н е т і п* кеткендей (З.Шүкіров, Ізгілік.). **3.** а у ы с. *Азайту, жоғалту.* Айтулы малшылардың өздерінің отарлары шығынға ұшырап жатқан жұт кезінде жас шопан бір тоқтысын *с е т і н е т к е н* жоқ (М.Мағауин, Ақша қар.).

СЕТІНЕТУ *Сетінет етістігінің қимыл атауы; азайту, құрту, жою.* Енді арада он жыл өткен тұста сол кездегі шешім жалғыз ғана дұрыс шешім болғанын, мемлекет ретінде құрылмай жатып әлем сахнасына ядролық қарумен шыға келген елді талайлар іштен ірітіп, сырттан *с е т і н е т у г е* тырысарын, мұның аяғы тәй-тәй басқан тәуелсіздікке төнер анық қатер екенін бәріміз де көріп-біліп отырмыз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СЕТІНЕУ *Сетіне етістігінің қимыл атауы, сөгілу.* ≈ Тігісі *с е т і н е у.*

СЕЯЛКА з а т. с ө й л. *Екпе өсімдіктер тұқымын топыраққа себу қызметін атқаратын ауылшаруашылық мәшине.* Сонау *с е я л к а* сол жердің соңғы гектарына тұқым сеуіп жүр (Б.Тоқтаров, Қыран.). Міне, бір жерде жүгері *с е я л к а л а р ы* тіркелген «Беларусь» кетіп барады (Е.Салихов, Алақан). Әрбір *с е я л к а д а* тұқым себетін бір-екі жәшік, тыңайтқыш шашатын аппараты болады (ҚСЭ).

СЕЯЛКАШЫ з а т. с ө й л. *Сеялкамен тұқым себуші.* Ол әлгінде *с е я л к а ш ы л а р* жағында жүр еді (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Агрегат бұрылып болғаннан кейін *с е я л к а ш ы* сымды түйін ұстағышқа қосты (Тракторист.).

СИ[1] [лат. si] з а т. м у з. *Музыка дыбыстарының жетінші нотасы.* Нота тану осы до, ре, ми, фа, со, ля, *с и*-ді үйренуден басталады (Ауызекі).

СИ[2] з а т. *Араб әліпбиіндегі «с» әрпінің айтылуы. С и* – Сәнаи мәдхіңа хұрмәт еттім (Абай, Тол. жин.).

СИ= е т. *Кіші дәретке отыру, зәр төгу.* «Бақа *с и с е* көлге сеп» деген, сенің бірер тамшы көз жасың ғана жетпей тұрған тәрізді осы араның топан суына (І.Есенберлин, Алтын.). – Тие берсін, басына ит айналып *с и е* берсін! (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Қан сиді. *Азар да, безер болды; зыр қақты, зар қақсады.* «Қызыл отау» байларға бүйідей тиіп келе жатса керек. Нұржан Мақатайы *қ а н с и і п* отыр (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Қалш-қалш етіп *қ а н с и і п,* Зеңбіректің даусымен Аттар тұрды дірілдеп (О.Шипин, Дастан.).

СИАМ: сиам егіздері. п а т о л. *Денелері жабысып туған егіздер. С и а м е г і з д е р і* алғаш рет Тайландтың Сиам қаласында дүниеге келген. Сондықтан бір-біріне жабысып туған егіздерді халықаралық тілде сиам егіздері деп атап кеткен («Жас Алаш»). Бұғанға дейінгі *с и а м е г і з д е р і н е* операция жасалып, операция жасау бұрын-соңды кездеспеген («Алтын Орда»).

Сиам мысығы. з о о л. *Жыртқыштар отрядының мысық тұқымдасына жататын Сиам жерінде пайда болған үй мысығының бір тұқымы.* Адамға өте үйір. Тұқымын жетілдіру үшін аталығы да, аналығы да сол тұқымнан болуы керек. Егер олардың біреуі жай мысық болса, одан *с и а м м ы с ы ғ ы* тумайды (Зоол. қаз.-ор. сөздігі). *С и а м м ы с ы ғ ы* бір жылда үш рет 4–6 баладан туады (Зоол. қаз.-ор. сөздігі).

СИБАҒ [ар. إصبع] з а т. е с к і к і т. ***Саусақ***. Есіткен өз жанынан үміт үзді, Көрген соң тақсыр ерден нағыра сөзді. Әлидің *с и б а ғ ы н д а* зұлпықары Кеседі кәпірлерден екі жүзді (Бабалар сөзі).

СИБОР з а т. э к о н. *Сингапурдегі Азия доллары рыногында шетел валютасы түріндегі*

банкаралық мөлшерлеме (ЛИБОР-ға ұқсас түзілген қысқарған сөз) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СИВАТЕРИЙ [лат. sivatherium] з а т. з о о л. *Керік тұқымдасына жататын, тұрқы бұландай, басы ірі, қысқа екі жұп мүйізді, қазбадан табылған сүтқоректі.* Жирафқа қарағанда *с и в а т е р и й д і ң* мойны, аяғы ұзын болмаған, сірә, орманды мекендеп, жұмсақ шөптесін өсімдіктермен қоректеген болса керек (ҚҰЭ).

СИГАР [франц. sigare] з а т. *Темекі жапырағынан жуан етіп оралған шылым.* Езулеріндегі жуан *с и г а р л а р ы н* шірене сорған шетелдіктер оған жауап қатпады (А.Сатаев, Дала.). Ол маған кетерде *с и г а р* ұсынып, әңгіме айтып тұрды (Б.Момышұлы, Шығ.).

СИГАРА [франц. sigare] з а т. ***Сигар.*** Тереховтан маған бірнеше жәшік Гаван *с и г а р а л а р ы н* және сынауға деп арналған оның бір жәшігін жіберсеңіз (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

СИГАРЕТ [франц. sigarette] з а т. **1.** *Мұштіксіз папирос. С и г а р е т т і* аузына қыстырды («Лен. жас»). **2.** *Кішкентай жіңішке сигарет.* Әр жерде әдемі *с и г а р е т т і ң* қорабына ұқсас сорайып көкке көтерілген жаңа биік үйлер (Т.Ахтанов, Үндістан.). **3.** *Жұқа қағазға жіңішке етіп оралған, фильтрлі не фильтрсіз темекі.* Ганна стол үстінде жатқан бір пәшке *с и г а р е т т і* алып Тасболатқа ұсынды (Ж.Тілеков, От кешу). Қалтамнан *с и г а р е т і м д і* алдым (Т.Тобағабылов, Бос шелек). Алтай *с и г а р е т* тұтатып, өзінше рахаттана дем алып тұрды (А.Жақсыбаев, Егес).

СИГАРЕТА [франц. sigarette] з а т. ***Сигарет.*** Стол үстінде жалпақтығы екі еліге толар-толмас әдемі коробкаларда екі-екіден салынған *с и г а р е т а л а р* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Жанай бұл өңірге таңсық ұзын *с и г а р е т а* тартып, түтінін будақ-будақ шығарды (Т.Әлімқұлов, Таңд.).

СИГЕКТЕ= е т. **1.** *Қайта-қайта кіші дәретке отыру.* **2.** а у ы с. қ а р а п. *Тоқтамай ағу, саулау.* Мұрнынан қан *с и г е к т е п,* Есі шығып дірдектеп. Екі көзі аларып, Еріндері қабарып (Манас).

СИГЕКТЕУ *Сигекте етістігінің қимыл атауы.*≈Қайта-қайта *с и г е к т е у.*

СИГНАЛ [нем. Signal] з а т. **1.** *Автомобиль, мотоцикл т.б. көліктердің дыбыс беру тетігі.* Қақпа алдынан машина *с и г н а л ы* да естілді (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Дәл осы машиналар *с и г н а л д а р ы,* шаңдары қарбалас әбігерлері орталықты қым-қуат қарбаласқа салып жатқан шақта, Айсұлу да үлкен кесірлі әбігер күйге душар болды (М.Әуезов, Өскен өркен). **2.** *Пәрмендерді, үкімдерді, мәліметтерді және т.б. хабарларды екінші жаққа білдіру үшін берілетін шартты белгі. С и г н а л д а р д ы ң* сенімділігін арттыру үшін олардың берілуі әртүрлі құралдармен қайталануы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). Сол-ақ екен, ракетадан үш дүркін атып, атаканы бастау *с и г н а л ы* берілді (Ө.Қанахин, Бақыт.). Сауыншының *с и г н а л ы* бойынша, оның жәрдемшісі керекті құлынды шешіп енесіне әкеледі (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). **3.** а у ы с. *Дабыл.* – Ана бір әйел екеуі «үй саламыз» деп құрылыс материалдарын жинап жүр, – деген *с и г н а л* бар (С.Жүнісов, Жапанда.). Қырық беске келгенде сопайып жалғыз қалу оңай түспес «күрес-күрес!» деген ми түбінен берілген *с и г н а л* бүкіл денесіне күш-қуат жинағандай (З.Шашкин, Доктор.). Малшылармен сөйлесем дегеннен-ақ ішім бір сұмдықты сезе қойды, *с и г н а л* түскен ғой шамасы (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

Сигнал берді. а) *Дыбыстады, дыбыс шығарды.* Жақындай бере машина *с и г н а л б е р д і* де, қасымыздан өте бере тоқтады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). ә) *Белгі берді.* Біз деревняға жете бергенде, Соловьев қызыл ракетамен *с и г н а л б е р д і* (М.Ғабдуллин, Ел намысы.).

Сигналдар кестесі. ә с к. *Сапты және мәшинелерді басқару үшін қолмен, жалаушалармен, шаммен берілетін көзге көрінетін белгілер тізімі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сигналдарды цифрлық өңдеу. и н ф. <ағылш. digital signal processing> *Сигналдарды түрлендірудің цифрлық тәсілдеріне тән сигналдарды өңдеу әдістерінің тобы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сигналды цифрлау. и н ф. <ағылш. waveform digitization> *Сигналдың өзгеретін амплитудасын сандар жинағымен ұсыну. С и г н а л д ы ц и ф р л а у* негізінен нақты уақыттағы өлшеулер үшін жүзеге асырылады және есептеулердің өте үлкен жылдамдығын талап етеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИГНАЛДЫ с ы н. *Сигнал орнатылған, сигналы бар.* ≈ *С и г н а л д ы* көлік.

СИГНАЛИЗАЦИЯ з а т. *Мекемелер мен дүкендерге, үйлерге орнатылатын сигнал беру жүйелері.* Байланыс және *с и г н а л и з а ц и я* дистанциясының қызметкерлері жаңа, күрделі техниканы шебер меңгерді («Лен. жас»). Ол үйінің кілт салатын жеріне, есік ашқыштарына *с и г н а л и з а ц и я* қойғызды («Қаз. әдеб.»).

СИГНАЛСЫЗ с ы н. **1.** *Сигналы жоқ, сигнал орнатылмаған.*≈*С и г н а л с ы з* қалды. **2.** *Ешбір белгісіз, хабарсыз.* Олар *с и г н а л с ы з* өз бетімен әрекет жасауға тиіс емес (К.Тоқаев, Көмескі із.).

СИГНАТУРА [лат. signare] з а т. м а т. *Алгебралық жүйе үшін – қатынастар мен пікірлердің, сондай-ақ негізгі жиын жүйесінде анықталған операциялардың жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИГНИФИКА [лат. signum] з а т. *Түрлі таңбаларды таңбалық жүйе ретінде қарастыруға негізделген теория.*

СИДА[1] з а т. ж е р г. *Әр жерден қағып қойып, соған байлап, тал тоқитын қазықша; қада ағаш. С и д а л а р д ы* жерге қағып қойып, соған байлап тал тоқиды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Анау оң жақ жапсардағы *с и д а ғ а* арандаған түйелерді көрген шығарсың (С.Санбаев, Аруана).

СИДА[2] с ы н. **1.** *Биік өскен, жапырақтары сирек, бұтақсыз (ағаш).* Көшенің екі өңірін қазқатар тізілген кәрі емен, *с и д а* теректер жапқан (М.Мағауин, Ақша қар). Қалаға жақын келсең биік те *с и д а,* әр алуан ағаш арасына кіресің (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жазғытұрым орман ішінде ағаштар мен бұталар жапырақсыз *с и д а* боп тұрады (Ш.Айманов, Қыран тур.). **2.** а у ы с. *Ұзын бойлы, сыриған, бойшаң.* Солқылдап көк құрыштай, біткен тіп-тік, Жараған аш бөрідей, белі жіптік. Ыңғайлы, сұлу, *с и д а,* сұңғақ дене, Жараған бәйгі кердей ықшам, сыптық (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Сыздық аңшылығымен де қыс бойы көп олжа тапты. *С и д а,* тарамыс, жүрдік жігіт (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Көзі жасты, жіңішке *с и д а* бойлы бала жігіт, бүгін таңертең обадан әкесінің қаза болғанын хабарлай келіпті (М.Әуезов, Абай жолы).

Сида балық. з о о л. *Тұқы тұқымдасына жататын ұзындығы 16–17 см-дей, салмағы 100–110 г болатын, кәсіптік маңызы шамалы тұщы су балықтарының бірі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СИДА[3] з а т. *Қазы түйрейтін тобылғы істік.* ≈ *С и д а н ы* таппады.

СИДА[4] з а т. *Ағаш не темір ине. С и д а м е н* жазыны көктеген (Экспед. матер.).

СИДАҚТА= е т. *Сидаң-сидаң ету, тайраңдау.* Зарлады жағы тынбай, салып ойбай, Көн қысып баратқан соң жанды қоймай. Есітіп Апрасияп, шыдай алмай, *С и д а қ т а п* шыға келді судан ойнап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СИДАҚТАУ *Сидақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С и д а қ т а у ы н* қоймады.

СИДАЛА= е т. к ө н е. *Шаншу, түйреу; көзін құрту.* Өшпенді баз жазғандар Найзамен жүр *с и д а л а п.* Қашқан жауға қатын ер, Күші жетпей жазғандар Өлігін жүр сабалап (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

СИДАЛАН= е т. **1**. *Селдіреу, азаю, сиреу.* Тораңғыл тым жиі егілсе, ұзарып, бойлап, жапырағы селдіреп, *с и д а л а н а* береді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Орман жапырақтарын түсіріп *с и д а л а н ы п* қалды (Ғ.Иманбаев, Құстар қайт.). **2.** а у ы с. *Жіңішкеру, сидию.* Ал өзі болса азырақ *с и д а л а н ы п,* бойы өскені болмаса, денесі толған жоқ (С.Бегалин, Сәтжан). Бұрын да ашаң жігіт қазір тіпті *с и д а л а н ы п* жүдеп қалыпты (А.Жұмаділдин, Сең.).

СИДАЛАНУ *Сидалан етістігінің қимыл атауы.*≈Ағаштың *с и д а л а н у ы.*

СИДАЛАУ с ы н. *Жіңішкерек келген, сидамдау.* Кешікпей бұлар отырған бөлмеге ұзынша бойлы, *с и д а л а у,* аққұба жас әйел кіріп келді (С.Сейфуллин, Шығ.). Орташа бойлы, *с и д а л а у* қара торы милиционер түрегелді (К.Оразалин, Көктем.).

СИДАМ с ы н. **1.** *Сидаланып өскен, ұзын.* Қызғылт *с и д а м* сирақтары тырнадай биік, тұмсығының түсі қан қызыл, қанаттары қызыл бұл құс Совет Одағының, жаз айларында Америкадан ұшып кеп, тек Қорғалжын теңізін ғана мекендейді екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көшедегі *с и д а м* ағаш, жуан бөренелердің бәрін боз қырау басқан (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** *Ашық, тақыр, жалаң.* О шеті мен бұл шеті ат шаптырым күміс толқынды Қабақ көлінің жағасы *с и д а м* (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.). Аңсарым Алматыға ауды. Алдымдағы ақбасты тау да Алматының тауындай, Тек жалаңаштау, *с и д а м* (С.Бердіқұлов, Аспан.). Қарашы анау қасқа тартқан тауыңа, Өзіңе ұқсап түсіпті ұры бағыңа. Сиреп қалған *с и д а м* орман шулап тұр. Қарғыс айтып, айбалталы жауыңа (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жинақы, ықшамды; ашаңдау.* Әбдірақым мол байлыққа қолы іліккен соң, бұрынғы *с и д а м* денесі жалпая семіре бастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол күресетіндей сиқы жоқ, *с и д а м* жігіт екен (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Сидам тартты. *Жапырақтары селдір тартты.* Күн өткен сайын тоғай жапырағынан, қурай бүрінен, сыбызғы гүлінен айырылып *с и д а м т а р т ы п* келеді (С.Жүнісов, Жапанда.).

СИДАМДА= е т. *Ағаштың бұтақтарын шауып, тегістеу, сып-сидам ету.* Ағаштың бұтағын аршып, *с и д а м д а п,* төмен қарай ағызып, айда да жібер (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

СИДАМДАЛ= е т. *Ағаш бұтақтарының шабылып, тегістеліп, сып-сидам етілуі.* Кеше ғана жатқан дала, *С и д а м д а л ы п* жалаңаш, Орман болса, мұның бәрі Қолдан еккен жаңа ағаш (С.Мәуленов, Өлеңд.).

СИДАМДАЛУ *Сидамдал етістігінің қимыл атауы.*

СИДАМДАН= е т. **1.** *Тақырлану, жаланданy.* Көл жағасының өңі қашып, бұталар бүрсиіп, ағаштар *с и д а м д а н а* бастады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Жердің шөбі жапырақтарынан айырылып, балтырын түрген адамдай *с и д а м д а н ы п* қалған (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Балбыраған бақ болса, көктемде гүлдеп, күзде *с и д а м д а н а р* еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). **2.** а у ы с. *Ашаңданып, сидию.* Бұл күнде етінен айырылған, сүйегі саудырап қалған жануардың қабырғасы *с и д а м д а н ы п*, белі кирелеңдеп бара жатты (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

СИДАМДАНУ *Сидамдан етістігінің қимыл атауы.* ≈Ағаштың *с и д а м д а н у ы.*

СИДАМДАУ *Сидамда етістігінің қимыл атауы.*≈Бұтақты *с и д а м д а у* .

СИДАМДЫҚ з а т. *Сидиғандық, жіңішкелік.* Оны жұрт сорайған бойына, денесінің *с и д а м д ы ғ ы н а,* қылқиған мойнына, қоңқайған мұрнына қарап ажуалады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СИДАҢ с ы н. **1.** *Жапырақтары сирек, сида.* Ағаштардың *с и д а ң* бұтақтары жұқа киінген адамдай бүрісіп, суыққа сыртын береді (С.Мәуленов, Үркер.). Баршынды сирек, *с и д а ң* бұталар жарытып тасалай алмады (Д.Досжанов, Жібек.). Екеуі *с и д а ң* шыбық тал ішін аралап, қатар келеді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). **2.** а у ы с. *Жіңішкелеу, бойшаң, ұзындау.* Көзі тышқанның көзіндей жылтыраған *с и д а ң* қара бала көк қалта қолына тигенде, күлімдеп кетеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Ол кешегі *с и д а ң* қара баламен төбелесіп алғысы келді (К.Жүнісова, Құстар.).

Сидаң аяқ [бұт]. *Сыриган, ұзын сирақ.* Біреуге ағыл-тегіл жыр біткенмен, Ақыл мен мінез бітпес құр күткенмен. Жан көп қой сыңар бақыт, *с и д а ң а я қ,* Атаққа бір жамбастап жылжып келген (Ғ.Қайырбеков, Торғай.). Қазақтың тоқпақ жалды, мықты жылқысымен аралас қаз мойын, *с и д а ң а я қ* түрікмен жылқылары да көзге түседі (І.Есенберлин, Қаһар). Тәпелтек Санат *с и д а ң б ұ т* жігіттерге ілесе алмады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Сидаң жігіт. *Жылпос, сұйық жігіт.* Қалжыңдамақ, қасынбақ, ыржаңдамақ, Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып, Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ. Осындай *с и д а ң ж і г і т* елде мол-ақ (Абай, Тол. жин.). Рүстем деген *с и д а ң ж і г і т* тарих пәнінен сабақ береді (Б.Тілегенов, Көктем.).

Сидаң тартты. *Жапырақтары түсті, селдір тартты.* Дала қуаң, шөп құрап *с и д а ң т а р т ы п т ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өсімдіктер қыста *с и д а ң т а р т ы п,* табиғаттың қатаңдығын мойындапты (С.Қайдаров, Жүрек.). Бауырында қой бүлдіргеннің жапырақтары, сарғайған құрай аралас бір түп қалың селеу сиреп, *с и д а ң т а р т ы п т ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

СИДАҢДА= е т. *Сидаң-сидаң ету, сораю.* Қасымның қасындағының бірі *с и д а ң д а г а н* бала – Бейсен (М.Иманбаев, Жеткіншек). Жас жігіт *с и д а ң д а п* кеп, әншінің қатарына тұрды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ол кезде құр *с и д а ң д а п* жүре беріппін (С.Байжанов, Жастық.).

СИДАҢДАТ= е т. *Сорайту, сидаң-сидаң еткізу.* – Енді оны еркек балаша *с и д а ң д а т ы п* қайтесің, – деді әкем (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

СИДАҢДАТУ *Сидаңдат етістігінің қимыл атауы.*

СИДАҢДАУ[1] с ы н. *Аздап сорайған, ұзын тұралау.* Ол анау бір жылғыдай *с и д а ң д а у* емес, жасына қарай кесектеніп, толысқан (Б.Тоқтаров, Тауда.). Әлгі шынашақтай тексеруші *с и д а ң д а у,* әлжуаз Мұратқа иегімен бір нұсқады (Ә.Ибрагимов, Ақпейіл).

СИДАҢДАУ[2] *Сидаңда етістігінің қимыл атауы.*

СИДДЫҚ з а т. е с к і к і т. *Шындық, шыншылдық.* Бұл заманда надир, бұған ғылымның да зоры, *с и д д ы қ,* қайраттың да ғаламға бек зоры табылмақ керек (Абай, Тол. жин.).

СИДЕРАТ з а т. ө с. *Жасыл тыңайтқыш ретінде өсірілетін өсімдіктер.* Көмір қышқыл газының мөлшері жеткіліксіз болатын жағдайларда топыраққа көң, *с и д е р а т* тыңайтқыштарын көбірек шашады (Д.Мәденов, Өсімдік. топырақ.). Қазақстанның оңтүстік бөлігінде *с и д е р а т қ а* тау жоңышқа, маш, тағы басқалар пайдаланылады (Агроном. анықтам.). *С и д е р а т т а р* қатарланып немесе тар қатарланып егіледі де, соңынан топырақты міндетті түрде нығыздайды (Агроном. анықтам.).

СИДЕРИТ [грек. sideros] з а т. х и м. *Темір карбонаты ($FeCO_3$), табиғатта кездесетін темір минералы. С и д е р и т т і ң* негізгі құрамдас бөлігі темір карбонаты темір алуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *С и д е р и т т і ң* түсі ашық сарыдан сұр және қоңыр түске дейін өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Кен.). *С и д е р и т* гидротермалдық, тұнбалық, шөгінді, метаморфтық процестер нәтижесінде түзіледі (ҚҰЭ).

СИДЕРЛІК: сидерлік ай. а с т р. <лат. sidus> *Айдың аспан сферасындағы белгілі бір нүктесіне қайтып оралуына кететін уақыт аралығы. С и д е р л і к а й д ы ң* ұзақтығы тұрақты емес және ол бірнеше сағатқа өзгеруі мүмкін (ҚҰЭ).

СИДЕРОЛИТ [грек. sideros – темір, lithos – тас] з а т. г е о л. *Теміртасты метеориттердің жалпы аты. С и д е р о л и т* негізінен силикаттар мен никельді темірден тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

СИДИ= е т. *Сыриып ұзару, сидамдану.* Биыл Абайдың жасы он үшке толған еді... Бойы өскен, *с и д и ы п* арықтап құр созылған сияқты (М.Әуезов, Абай жолы). Жамантеңіздің жағасында *с и д и ы п* сексеуіл көрінеді (С.Мәуленов, Жер нәрі). *С и д и ғ а н* теректердің арасында екі биік үй бар екен (Ә.Тарази, Қиян соқпақ).

СИДИҒАН с ы н. **1.** *Сидаланған, сорайған, ұзын.* Болдық бүгін жазушы кітабы жоқ, Құмарпаздай қолы бар ұтары жоқ. Көздеуі бар мергендей атары жоқ, Бәйтеректей *с и д и ғ а н* бұтағы жоқ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Сыриған, ашаң, ұзын, жіңішке.* Тілесең қолдан келмес ісің бар ма, Тиісті ит қайратты күшің барда. *С и д и ғ а н* жаман Киік өтіп кетіп, Ұят қой тоқтағаның осы жарға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қасымдағы қойшы ересек әрі бойшаң, *с и д и ғ а н* арық бала болатын (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ.). Шал арқамнан *с и д и ғ а н* арық қолымен сипалай берді, сипалай берді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

СИДИТ= е т. *Сорайту, сойдиту.* Енді сирақтарын *с и д и т ы п,* бөксесін бұлтитып, шалбар киюі жараспайды қыздардың (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СИДИТУ *Сидит етістігінің қимыл атауы.*

СИДИЫП-СИДИЫП t т. *Сойдию, сырию. С и д и ы п-с и д и ы п* бірен-саран ғана бұта, талдар қалыпты (М.Хасенов, Нартәуекел). Бидайдың сабақтары *с и д и ы п-с и д и ы п* тұр (К.Қазыбаев, Ызғар).

СИДИЮ *Сиди етістігінің қимыл атауы.*

СИДР [франц. cidre] з а т. т а м а қ. *Алма шырынынан ашытылған, көмір қышқыл газымен қанықтырылған күші аз шарап* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СИЕНИТ [грек. syene] з а т. г е о л. *Сілтілі дала шпаттар мен фемалық минералдардан тұратын интрузиялық таужыныс. С и е н и т т і ң* түсі қызғылт, кейде қызғылт сұр, ашық сұр болып келеді (Қаз. тілі термин. Геология). Фемалық минералдар мен далашпаттар сілтілі болған жағдайда, *с и е н и т* те сілтілі деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология).

СИКВЕЛ [ағылш. sequel] з а т ө н е р. *Романның, фильмнің жалғасы.*

СИККАТИВ [грек. syccativus] з а т. *Сырбояу материалдарын (әліпмай, майлы бояу мен лактар) тез кептіру үшін пайдаланылатын зат.* Лак, сыр материалдарына *с и к к а т и в т і* белгілі бір мөлшерде (бояу мен әліпмай салмағының 2–3 %-ынан артпайтын) ғана қосу керек (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Сыр не әліпмайға көрсетілген нормадан артық *с и к к а т и в* қосуға болмайды, өйткені бұл сырдың сапасын төмендетеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СИҚАТ [ар. صحة] з а т. е с к і к і т. *Денсаулық.* Дұғамның қуатын Жіберме өңгеге, Әбіштің *с и қ а т ы н* Беркітсең кеудеге (Абай, Тол. жин.). *С и қ а т ы н* қалқама, Бере көр, я Рахим. Тілегім – бұл ғана Қайғымды қыл шағын (Абай, Тол. жин.).

СИҚАЛЫ с ы н. ж е р г. *Сау емес, аурулы.* Сұрастырып қарасаң, Қосыбайдың балдары, Миларын тесіп құрт жеген, *С и қ а л ы* екен бастары (Қашаған Күржіманұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

СИҚЫР [ар. سحر] з а т. к ө н е. **1.** *Алдап-арбау, көз байлау қабілеті бар адам, жәдігөй.* Ежелгі үнді жерінде гипноздың неше алуан сырын білетін *с и қ ы р* адамдар болған (Ғалам ғажап.). Шаман – *с и қ ы р ы* бар және басқалардан білімі артық адам, ол ақын, музыкант, сәуегей, сонымен қатар ол – дәрігер (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). **2.** *Сиқыршының, сондай қасиеті бар адамның ерекше қабілеті, күші, әсері. С и қ ы р м е н* киік болып жүрген жандар, Бәрі де адам болып кетті дейді (Қисса-дастан.). **3.** *Тылсым күштердің көмегімен, әртүрлі әдіс-айламен адамдардың санасына ықпал ету мақсатын көздейтін, әдеттен тыс жағдайларға сендіру әрекеті.* Хадистерде *с и қ ы р д ы ң* үлкен күнә екендігі, жеті зиянды нәрсенің бірі екендігі айтылған (ҚҰЭ). // *Таңғажайып, таңғаларлық, құпия.* Сүйісудің лебін қосты Жаздың *с и қ ы р* сырына махаббаттың күйін қосты Бұлбұлдың шат-жырына (С.Сейфуллин, Шығ.). *С и қ ы р* сөзбен арбасаң, Табиғат басын иеді. Кәрленіп кімді қорғасаң, Қатесіз оғың тиеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сиқыр етті. *Сиқырлады, сиқырлық жасады.* Алтынды кемпір алып шығып кетті, Тезірек өз үйіне барып жетті. Дорбасын сол заматта жанына алып, Бір уыс топыраққа *с и қ ы р е т т і* (Ғашық-наме).

СИҚЫРЛА= е т. **1.** *Сиқырлық жасау, көз байлау.* Өзі де су перісіндей сұлу екен, *с и қ ы р л а п* алуға су астынан шыққан ғой (І.Есенберлин,

Алмас.). Көп ел «Ғазиза өліпті» деген қайғылы хабармен бірге, «Әзімханның баласы *с и қ ы р л а п* өлтіріпті» дегенді қоса естіді (М.Әуезов, Қараш.). Жалмауыз, анаң сөзін қабыл көрген, Атаңызға *с и қ ы р л а п* тағам берген, Көңілін осыменен суықтап-дүр, Азғырған бір шайтанның тіліне ерген (Ғашық-наме). **2.** а у ы с. *Өзіне іңкәр ету, қызықтыру. С и қ ы р л а д ы ң* тарттың мені өзіңе, Қылдың ынтық жалғыз ауыз сөзіңе Мен қорғасын, май салғандай еримін, Көзім түссе, әлде қалай, көзіңе (Б.Майлин, Шығ.). Жыл құсымен қиқулап, Бұлағымен бұрқылдап, Көктем сұлу келеді, Балбыратып денені, Бойды билеп, *с и қ ы р л а п* (С.Мәуленов, Торғай.). Қандай қыз болса да *с и қ ы р л а п* алардай, көркі еліктіріп әкетердей өнері бар-ды (З.Шүкіров, Ізгілік.). **3.** а у ы с. *Басын айналдыру, алдап-арбау.* Абзал итальяндықтың өнері дуалап, *с и қ ы р л а п* тастағандай (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Талайлар алдады, арбады, Еркімді *с и қ ы р л а п* алғалы, Талайлар желкелеп зорлады. Талдырып құрбанға шалғалы, Еркімді бергем жоқ (Ә.Тәжібаев, Жартас.). – Алғашқы кезекте көп мәселе бар. Ә дегеннен халықтың көзін байлап тастау керек, *с и қ ы р л а п,* – деді Нұрхан (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

СИҚЫРЛАҒЫШ с ы н. *Сиқырлық өнері бар; алдап-арбағыш.* Бұл шерулі қалың қол, Адам емес, өзі екен. *С и қ ы р л а ғ ы ш* пері екен, Адам жүрмес жер екен (Манас).Осы кезде, ал енді *С и қ ы р л а ғ ы ш* өнері Шаныш, Күнам дегені Кеселікке келеді (Манас).

СИҚЫРЛАН= е т. **1.** *Арбалу, сиқырға көну.* Ән салып тұрған қыздар үніне, *с и қ ы р л а н ғ а н д а й* таңырқай қарап қалған киіктер көрінеді (М.Әуезов, Индия очерк.). Нұрғалы сол отырысында *с и қ ы р л а н ы п* отырған сияқты болды да қалды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Басын айналдыру, еліту, алдау.* Ол жезтырнақ болғаны, Сұлу боп түнде жүргені, *С и қ ы р л а н а* күлгені (Жамбыл, Шығ.).

СИҚЫРЛАНУ *Сиқырлан етістігінің қимыл атауы.* Айжанның түк көрмегендей *с и қ ы р л а н у ы н* қарашы (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

СИҚЫРЛАУ *Сиқырла етістігінің қимыл атауы; құлық-сұмдықпен бас айналдырып, дегеніне көндіру.* Жайың белгілі болды, әже, менің басымды *с и қ ы р л а у ғ а* келген екенсің ғой (С.Омаров, Өмір.). Бұл жөнінде ізге түсіп, ізді *с и қ ы р л а у* деген бір қызық аңыздар бар (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

СИҚЫРЛЫ с ы н. **1.** *Сиқыры бар, сиқырланған.* Мойнына аяусызда алды салып, Қылғынтты күшті қолмен тартып қалып. *С и қ ы р л ы* шынжырменен шырмалған соң, Есінен қапияда қалды танып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *С и қ ы р л ы* жан шырағым... Қасиетті тәтті алдау, Айныды да жоғалды-ау... Сақта мені тұмарым (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Ынтамен тыңдайды ақын теңіз үнін, *С и қ ы р л ы* ұғынғандай теңіз тілін. Нотамен күрес күйін ойнағандай, Ұқпай ма зерек ақын теңіз сырын (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). **2.** а у ы с. *Жұмбақ сырлы, құпиялы.* Қол жетпейтін, көз жетпейтін, ақыл жетпейтін биіктегі, аспандағы *с и қ ы р л ы* әлем тәрізді көрінді (С.Сейфуллин, Шығ.). Әлемде біздің қазақ қауымы білмейтін *с и қ ы р л ы* сырлар толып жатыр (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ақтан беліне арқан байлап, *с и қ ы р л ы* шатқалға сан рет түспекке оқталды (О.Бөкеев, Мұзтау). **3.** а у ы с. *Ғажайып, ерекше әсерлі.* Бота көз, *с и қ ы р л ы* сөз, Гүлсім жаным, Әр жерде өткізсек те өмір таңын, Кей уақыт көзіңізге көзім түссе, ойнайды аласұрып неге жаным?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жанынан бұрқылдаған күй тынбастан, Қара Жер қасиетті ұйқымды ашқан, Мен сенің босағаңнан ұзап барам, Суырып қырманымды *с и қ ы р л ы* аспан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сиқырлы саз [үн]. *Адамды баурап алатын тәтті әуен, жағымды музыка.* Жастық үндер *с и қ ы р л ы с а з,* Енді қайтып естілмес. Өткен күндер күлкім жаз, Енді айналып еш келмес (С.Мәуленов, Рауан.). Енді міне салған жерден адам жанын баурап, үйіріп алып кететін вальстің *с и қ ы р л ы с а з ы* (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Өзіңе-өзің қалып таң, Боласың сонда бір түрлі Құйылғандай ғайыптан Гажайып *ц н д е р с и қ ы р л ы* (С.Мәуленов, Торғай.).

Сиқырлы таяқ [шыбық]. м и ф. *Сиқыршының сиқырын жасауға көмектесетін «қасиетті» құралы.* Жігіт қасиетті жіп, *с и қ ы р л ы т а я қ* және қазанды оған әкеп береді (Камбоджа ертегі). Рахмет Бабай кәрі Хатабыч кескіндес. Басында ақ сәлде, оң қолында *с и қ ы р л ы т а я қ* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). Бақсы кемпір Хасенді қара тасқа айналдырып жіберіп, соңынан інісі *с и қ ы р л ы ш ы б ы қ п е н* қайта тірілтіп алады (З.Серіккалиев, Ақыл.).

СИҚЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Сиқыры барлық, сиқыршының ерекше қасиеті.* Тағы бір *с и қ ы р л ы қ қ а* көңілі қашты, Залымның ниеті қара, ақтан безген (Кете Жүсіп). **2.** а у ы с. *Алдап-арбаушылық, айлакерлік, көзбояушылық.* Көлгірсімен *с и қ ы р л ы қ п е н* мүләйім, Бұл мінезден марқұм еткен «құдайым»... Туған жердің сүйем жарық

жұлдызын, Мен сүйемін ашық аспан, күн – айын (Қ.Мүсірепов, Раушан). Әйелдің сақтығы мен *с и қ ы р л ы ғ ы н* Мен, қарғам, ұсынбаймын саған бүгін. Алдыма ақыным боп келгеніңде Қабыл ет сен де әншінің жарқындығын (Ә.Тәжібаев, Құрдастар.).

СИҚЫРСУ *Сиқырсы етістігінің қимыл атауы.* Қарашы мына жаудың *с и қ ы р с у ы н* (Т.Бигелдинов, Аспанда.).

СИҚЫРСЫ= е т. *Айлалылық істеу, қулану.* Майор Есейді *с и қ ы р с ы п* жорта сұрап тұр деп ойлап, қолындағы қағазды лақтырып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Ah сұм қатын, бағанадан бері қайтсем жаным қалады деп *с и қ ы р с ы п* тұр екенсің ғой (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

СИҚЫРСЫЗ с ы н. *Айла-шарғысыз, қулықсыз, бүкпесіз.* Осы бір *с и қ ы р с ы з* сырының белгісі ретінде, Нәби мырза біздерге күміс медалін сыйға тартты («Мәдениет және тұрмыс»).

СИҚЫРШЫ з а т. к ө н е. **1.** *Сиқырлауды шебер меңгерген адам, дуашы.* Тездетіп тау басына шығып енді, Қараса жан-жағына алып демді, Киімін тері киіп, тылсым оқып, Жүгініп *с и қ ы р ш ы* отыр бүгіп белді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Әкесі *с и қ ы р ш ы* адам екен, ол өзінің балаларын сынағысы келеді (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Көбейіп ғалым-молла шыққан сайын, Азайып жақсы адамға болдық тапшы. Дүние *с и қ ы р ш ы н ы ң* ойынындай, Үйретіп пенделерді ойнамақшы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** ө н е р. *Арнаулы тәсілдер арқылы «керемет» көрсететін цирк эстрада өнерінің шебері.* Сүйікті жас әншіміз Роза Рымбаева екі мәрте халықаралық сыйлықты, *с и қ ы р ш ы л а р* Сара Қабиғожина мен Сұлтанғали Шүкіров Гран При халықаралық сыйлығын жеңіп алды («Мәдениет және тұрмыс»). **3.** а у ы с. *Айлакер, қу, сұм.* Қариямын, сұраймын; Сөзіме жауап бер деймін, *С и қ ы р ш ы*, залым қу молда! (Жамбыл, Шығ.). Оның ойы: бар қызық әйелге қас, әйел бал, дәмін татқан болады мас. Әйел деген *с и қ ы р ш ы* әпсүн оқып, жүрегіңді ерітеді болса да қас (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Молдаңа жақын бармаймын, Дүниеқор өңкей *с и қ ы р ш ы*, Сөзіне құлақ салмаймын (Қ.Жапсарбаев, Жайқоңыр).

СИҚЫРШЫЛЫҚ с ы н. *Алдап-арбаушылық, көз байлаушылық.* Бұған ешқандай *с и қ ы р ш ы л ы қ* ешқашан да көмектесе алмайды (Семья тәрбиесі). Европада металл өндіруді *с и қ ы р ш ы л ы қ* салаға жатқызуы тегіннен-тегін емес шығар (Шарапат).

СИЛАЛ [лат. silicium] з а т. к е н. *5–6% кремний бар легирленген, отқа төзімді шойын* (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИЛИКАТТАР [лат. silex] з а т. м и н. *Құрамында оттекті кремний бар минералдар. С и л и к а т* минералдардың құрамында калий де болады («Қазақст. мект.»). *С и л и к а т т а р д ы ң* 500-ге жуық минералдық түрлері белгілі (ҚСЭ). Кейбір зерттеушілер ядро темір метеориттеріне ұқсас темір мен никельден құралған десе, ал өзгелері ядро да мантияға ұқсас темір мен магнийдің *с и л и к а т т а р ы н а н* тұрады деп санайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СИЛИКАТТЫ с ы н. к е н. *Құрамында силикат бар, силикат араласқан.* Никельге бай *с и л и к а т т ы* рудалар Қазақстан кен орындарында бар екені көптен белгілі (М.Бакенов, Қазақст. минерал.). Түркмениядағы Чарджоу қаласында *с и л и к а т т ы* қабырғалар жасайтын қуатты завод салынды («Білім және еңбек»). Жердің *с и л и к а т т ы* қабығы берік бола бастаған (Жалпы биология.).

Силикатты өнеркәсіп. к е н. *Шыны, күйген тас, кәрлен тәрізді бұйымдар және цемент, кірпіш тектес құрылыс материалдарын өндіретін химиялық өнеркәсіптің бір саласы* (Қаз. тілі термин. Химия).

СИЛИКОЗ [лат. silicium] з а т. м е д. *Өкпеде кремний қос тотығының жиналуынан дамитын сырқат. С и л и к о з* – пневмокониоздар, өндірістік шаң-тозаңмен ұзақ уақыт тыныс алу нәтижесінде пайда болатын өкпе ауруларының бір түрі (ҚҰЭ). Қазақстанда кездесетін аурулармен күрес мейлінше күшейтудеміз. Бұлармен қатар өндіріске байланысты *с и л и к о з*, қорғасын интоксикациясы сияқты аурулармен, тағы басқа аурулармен күресу шаралары қазір де қолға қатты алынып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СИЛИКОЛЬ з а т. х и м. *Құрамында аздаған темір, алюминий және басқа элементтер бар кремний қорытпасы. С и л и к о л ь* құрамында кремнийі көп металдарды қорытуда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИЛИКОМАРГАНЕЦ з а т. х и м. *Негізгі элементтері кремний мен марганец болатын ферроқорытпалар кешені. С и л и к о м а р г а н е ц* болат қорыту өнеркәсібінде қышқылсыздандыратын зат ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИЛИЦИТТЕР [лат. silicis] з а т. г е о л. *Кремнезем минералдары: опал, халцедон және кварц түзетін шөгінді таужыныстар тобы* (Қаз. тілі термин. Геология.).

СИЛЛ [швед. syll] з а т. г е о л. *Интрузиялық денелердің кіріктіруші таужыныс қабаттарымен үйлесімді астасқан айрықша түрі* (Қаз. тілі термин. Геология).

СИЛЛАБИКАЛЫҚ с ы н. ә д е б. *Тұрақты буын ырғағына құрылған, буынға негізделген (өлең үйқасы).* Ақындарымызөте жиі қолдана бастаған, шалыс үйқасты, он бір буынды *с и л л а б и к а л ы қ* өлең, маған ескірген тәрізді көрінеді (F.Мүсірепов, Суреткер.). ...Ұйғырлар да өлеңдерін *с и л л а б и к а л ы қ*, яғни жолдарының буын саны, шумағындағы жолдардың орналасуы, ырғағы, үйлесі дәл келіп отыратын тұрақты түрде құрады екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Метрикалық өлең буынның ұзақ, қысқалығына, *с и л л а б и к а л ы қ* өлең жалпы буынның санына негізделеді («Қаз. әдеб.»).

СИЛЛОГИЗМ [лат. sillogismos] з а т. ф и л о с. *Екі пікірден жаңа үшінші пікір алынатын тиянақты ой қорытындысы.* Барлық планеталар Күнді айналады; Меркурий – планета; Демек Меркурий Күнді айналады. Бұл *с и л л о г и з м н і ң* үлкен алғы шарты (ҚСЭ). Барлық *с и л л о г и з м д е р* үлкен үш топқа бөлінеді: кесімді силлогизм, бөлінетін силлогизм, шартты силлогизм (ҚСЭ).

СИЛЛОГИСТИКА [лат. sillogistikos] з а т. ф и л о с. *Категориялық пікірлерден шыққан ой-тұжырымдарды логикалық дедукция тұрғысынан зерттейтін теория. С и л л о г и с т и к а* екі алғышарт, бір тұжырымнан тұратын категориялық силлогизмге баса назар аударады (ҚҰЭ).

СИЛОС [исп. silos] з а т. м а л ш а р. *Дәнді дақылды өсімдіктерді жаңа өсіп келе жатқан кезінде ұнтақтап дайындаған малдың құнарлы азығы.* – Әсіресе, жас туған саулыққа *с и л о с* дегеніміз қандайлық қалжа десеңізші (Х.Ерғалиев, Шындық.). *С и л о с* дегенді сүрлем екен деп те қаламыз. Аты солай болғанмен мүлдем басқаша (Қ.Ұябаев, Қырдағы.).

СИЛУЭТ [франц. silhouette] з а т. *Форманың контурлық желісі; адам не заттың өз көлеңкесіне ұқсас етіп, бір түспен жазықтыққа салынған бейне.* Оның сөзі мен хор біткенше арттан өткен *с и л у э т т е р* үзілмейді (Ә.Тәжібаев, Көне.). Таң сыз бере селоның *с и л у э т і* көрінді (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

СИЛУМИНДЕР [лат. silicium – кремний, aluminium – алюминий] з а т. г е о л. *Алюминий негізіндегі, құрамында 3–26% кремний, 1–4% мыс, 0,2–1,3% магний, 0,2–0,9% марганец және т.б. болатын жеңіл құйма; қорытпалар тобының жалпы атауы. С и л у м и н д е р* – алюминий құймаларының ішіндегі ең жақсы құйылатындары (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИЛУНД з а т. *Кремний карбиді; отқа төзімді зат есебінде және электр пештерін астарлауға қолданылатын негізі карборундтан жасалған құйма* (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИЛЬВИН [лат. sylvius] з а т. х и м. *Галогенидтер класына жататын минерал. С и л ь в и н* құрғаған көлдерде пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

СИЛЬВИНИТ з а т. г е о л. *Эвапориттер тобына жататын сильвин мен галиттен тұратын шөгінді таужыныс.* Сильвин, галит және сазды минералдар қабатшаларының алмасып келуінен *с и л ь в и н и т т і ң* бітімі жұқа қабатты болады (ҚҰЭ). *С и л ь в и н и т* тыңайтқыш ретінде, химия өнеркәсібінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

СИЛЬХРОМ [лат. silicium] з а т. х и м. *Темірдің 5–14% хроммен және 1–3% кремниймен, көбіне молибден не алюминий қосылатын, ыстыққа берік және ыстыққа төзімді қорытпалары тобының атауы.* Неғұрлым көп тараған *с и л ь х р о м* – темірдің 0,4% көміртекпен, 9% хроммен және 2% кремниймен қорытпасы (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИМБИОЗ [грек. symbiosis] з а т. б и о л. *Екі ағзаның селбесуі, бірігіп тіршілік етуі.* Организмдердің *с и м б и о з б е н* байланысты өзара пайдасы да салыстырмалы сипаты болады (Жалпы биология.). Бұндай бірігіп тіршілік ету ғылымда *с и м б и о з* деп аталады (Н.Шоқанов, Топырақ.).

СИМВОЛ [грек. symbolon] з а т. **1.** *Белгілі бір құбылыс не ұғымның, идеяның орнына балама, тепе-теңдік белгісі ретінде алынған шартты белгі, екінші бір зат.* Күн алдында ант еттік біз, Сәбиді алып қарадық. Алаулы орттің арасынан қалған шоқ гүлді, Болашақтың, тыныштықтың *с и м в о л ы н а* баладық (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** ә д е б. *Ойды астарлап, басқа нәрсені суреттеу арқылы жасалатын нақтылы сипаты бар балама бейне.* Жалпы халықтық тілде кездесетін *с и м в о л д а* бір нәрсені өз қалпынан басқаша сипатта көрсетіп, сондай-ақ, нақтылы бір затты, нәрсені екінші нәрсенің, не ұғымның жай баламасы ретінде алу арқылы жасалады. Мысалы, гүл – жастықтың *с и м в о л ы,* ал көгершін бейбітшілік *с и м в о л ы* ретінде алынады (Әдебиет. термин. сөзд.). Қыран бүркіт – күш пен қырағылықтың, қаһарманды қтың, бостандық үшін күрестің *с и м в о л ы* (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Әдебиеттегі, поэзиядағы *с и м в о л* көбінесе келістіріп жасалған, астарлық мағынасы терең, бүтін бір

сурет-бейне қалпында көрінеді. Мысалы, Лермонтов шебер суреттеген желкен, желкенді қайық осындай көркем сурет-бейне (Әдебиеттану термин.). **3.** ф и л о с. *Нәрсенің, құбылыстың қасиетін, сыр-сипатын бейнелеп, астарлап білдіретін әмбебап эстетикалық категория.* Бұл өз көрінісін рухани байлықтардың, идеялардың, білімнің, бет-бағдардың, дәстүрдің, нормалар мен *с и м в о л д а р* бірлігінен табады («Ақиқат»). **4.** и н ф. *Таңбалық жағдайда басқа нысанның орнына қолданылатын объект. С и м в о л – стандартты әріптік, цифрлық белгілерден немесе арнайы таңбалардан тұратын белгілі бір алфавит бірлігі, таңбасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Символ блогы. и н ф. <лат. character block> *Берілген символды бейнелеу үшін пайдаланылуы мүмкін нүктелер жинағы.* Осы типті *с и м в о л б л о г ы* 15*9 нүктелерден тұрады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Символдың түсі. и н ф. <ағыл. foreground color> *Дисплей экранында бедербелгінің (таңбаның) кескінін бейнелейтін растр нүктелерінің түсі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИМВОЛДЫҚ с ы н. *Символға тән, соған қатысты.* Данышпан суретшінің қаламы арқылы жай толқынның өзі дүние шындығының *с и м в о л д ы қ* терең сыр-сипатына айналып кеткен (З.Серікқалиев, Ақыл.). Автор айтпақ ойды *с и м в о л д ы қ* бейнеде алып, мегзеу арқылы беріп отырған («Қазақст. мект.»). Әсіресе Мағжанның символистік рухтағы өлеңдері, *с и м в о л д ы қ* образдар дүниесі өзгеше жеке бір әлем («Қаз. әдеб.»).

Символдық атау. и н ф. <лат. symbolic name> *Алғашқы бағдарламада адрес аналогы немесе айнымалы ретінде пайдаланылатын әріп немесе әріптен басталатын символдар тізбегі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Символдық перне. и н ф. <ағыл. symbolical key> *Басқан кезде символ таңбасы (сан, әріп, таңба) кодының қалыптасуын шақыратын перне* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Символдық режім. и н ф. <ағыл. symbolical mode> *Тек мәтіндік кескіндерді шығару кезіндегі бейнетерминалдың жұмыс істеу режімі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИМВОЛИЗМ з а т. ә д е б. *XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында әдебиет пен өнерде қалыптасқан мистикаға, декаденттік сарындарға бой ұрған ағым. С и м в о л и з м* бағытын ұстаушылар теориялық түпқазығын немістің идеалистік философтарынан алды (ҚСЭ). М.Жұмабаев басқа қазақ ақындарының ішінде *с и м в о л и з м* рухында жазылған өлеңдерімен ерекшеленеді («Қаз. әдеб.»).

СИМВОЛИКА з а т. **1.** *Шартты белгілер мен символдар арқылы түпкі идеяны, ойды тұспалдай, астарлай, меңзей айту құбылысы.* Қос кейіпкердің шағаламен тілдесуі *с и м в о л и к а* түрінде бейнеленген екі жастың келешектегі өмір нысанасы мен бақытқа, үлкен махаббатқа ұмтылуы іспеттес («Қаз. әдеб.»). **2.** *Символдардың жиынтығы.* ≈ Әскери *с и м в о л и к а.*

СИМВОЛИКАЛЫҚ с ы н. *Символикаға негізделген, соған тән.* «Қар қызы», «Қамшыгер», «Бура», «Терісаққан» сынды шығармаларында автор сол қоғамға деген ішкі наразылықтың астарлы оймен, көркем суреттермен *с и м в о л и к а л ы қ* бейнелермен жеріне жеткізе айта білді («Қаз. әдеб.»). «Қара шал» – импрессионистік реңктер мен жұқа *с и м в о л и к а л ы қ* қабаттан тұратын психологиялық туынды («Қаз. әдеб.»).

Символикалық логика. м а т. *Логикалық қорытындыларды қатаң символикалық тілдің негізіндегі логикалық есептеулер арқылы зерттейтін логиканың тармағы; математикалық логика. С и м в о л и к а л ы қ л о г и к а н ы ң* дамуының негізгі ынталандырушысы математиканың негіздемелері мәселесі болды (ҚҰЭ).

СИМВОЛИСТ з а т. *Символизм ағымына тұскен, символизмге бой ұрған адам.* Туған елдің сұлу табиғатын жырлаған ақындарымыз ертеректегі *с и м в о л и с т е р д і ң* қатарына қойылып келді (С.Мәуленов, Үркер.). Мағжанның өлеңдері орыс *с и м в о л и с т е р і н е н* нәр алған, бірақ өзінше бір қайталанбас дүниелер болып табылады («Қаз. әдеб.»). Мағжанның символизм рухында жазылған өлеңдерінен, әрине, орыс *с и м в о л и с т е р і н і ң* рухы, үні сезіледі («Қаз. әдеб.»).

СИМВОЛИСТІК с ы н. *Символизмге тән, символизмге қатысты.* Ақын *с и м в о л и с т і к* бағытта жырлаған, сондықтан оның поэзиясында образдардың көбісі *с и м в о л и с т і к* дәрежесіне көтерілген («Қаз. әдеб.»). Әсіресе Мағжанның *с и м в о л и с т і к* рухтағы өлеңдері, символдық образдар дүниесі өзінше жеке бір әлем («Қаз. әдеб.»).

СИМИЕ [ар. سيمياء] з а т. *Жалған ғылым, магия (сиқыршылық).* Әдисон мұны істеген – ғалым адам, Оқымас, жалқау біздей емес надан. Пәндерден кимие-*с и м и е* ғылымы хикмет Көп сырлар ашты түпсіз дариядан (Араб.-қаз. сөздік).

СИММЕТРИЯ [грек. symmetria] з а т. **1.** *Белгілі бір заттың өзінің өзегіне тепе-теңдікпен орналасуы, пропорция жасауы, толық сәйкестігі.* Тәж-Мәһәл стиль жағынан да, *с и м м е т р и я* жарастығы жағынан да мін жоқ ғимарат (Т.Ахтанов, Үндістан.). Қыпшақтар орталық күмбезді көбіне маңдайшаға *с и м м е т р и я* етіп өреді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Құстардың, ұшатын насекомдардың денелері *с и м м е т р и я г а* құрылады (Ботаника). **2.** *Кристалл заттардың сыртқы пішіні мен ішкі құрылысы симметриясының геометриялық заңдары туралы ілім* (Қаз. тілі термин. Геология).

Симметрия жазықтығы. г е о м. *Симметриялы мүсінді бір-бірінен айнымайтын екі бөлікке бөлетін жазықтық* (Қаз. тілі термин. Геология).

Симметрия орталығы. г е о м. *Саланың немесе шеңбердің диаметрлерінің қиылысу нүктесі* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Машинажасау).

Симметрия осі. г е о м. *Симметриялы затты нақтылы бұрышқа бұрғанда оның ұқсас бөлшектерінің орны ауысатын, бірақ өз мүсінінің айналдырғанға дейінгі кескін-кейпі еш өзгеріссіз сақталынатын шартты түзу сызық* (Қаз. тілі термин. Геология).

СИММЕТРИЯЛЫ с ы н. *Теңдік, мөлшерлестік заңына бағынған, симметрияға құрылған.* Қазақ ою-өрнектерінің *с и м м е т р и я л ы* құрылысы, әр бөлшегінің өзара пропорциясы бар (З.Серіккалиев, Ақыл.). Егер Күн болмаса Жердің магнит өрісі *с и м м е т р и я л ы* болар еді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Мәселен, жүп функцияның графигін құру үшін, алдымен оның графигін *x*-тің мәндері үшін құрып алып, сонан кейін жазықтықтың осы графиктің нүктелерімен ординатаға қарағандағы *с и м м е т р и я л ы* нүктелерінің жиынын табу керек (О. Жәутіков, Жоғары математика.).

Симметриялы мүсін. г е о м. *Арнаулы осьтер арқылы айналдырғанда бір-бірін айна-қатесіз қайталайтын немесе нақтылы жазықтық арқылы тепе-тең бөлшектерге дараланатын тұтас геометриялық мүсіндер атауы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Симметриялы функция. м а т. *Көп айнымалысы бар функцияның айнымалыларының орнын ауыстырғанмен, мәнін өзгертпейтін функция. С и м м е т р и я л ы ф у н к ц и я л а р ғ а* симметриялы көпмүшеліктер жатады, олардың алгебрада ерекше маңызы бар (ҚҰӘ).

СИММЕТРИЯЛЫҚ с ы н. *Симметрияға тән, тепе-теңдік, шамаластық.* Мұндай ерлердің беті әртүрлі темір пластинкаларымен белгілі бір *с и м м е т р и я л ы қ* тәртіпті сақтай жабылады (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Өрнектің өн бойында *с и м м е т р и я л ы қ* тәсілмен өсімдік сабағы бейнеленген («Мәдениет және тұрмыс»). Егер түйіндес есептердің қай-қайсысына болсын шектеулер қойылса, онда бұндай түйіндес есептерді *с и м м е т р и я л ы қ* есептер деп атайды (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

СИМПАТИЯ [грек. sympatheia] з а т. *Адамның басқа кісілерге, олардың топтарына не әлеуметтік құбылыстарға орнықты мақұлдаушылық эмоциялық қатынасы.* Өзінің динамикасында *с и м п а т и я* құштарлыққа, берік жақындыққа ұласуы да, сондай-ақ суынып кетуге, тіпті жеккөрушілікке айналуы да мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СИМПЛАСТ [грек. sym – бірге, plastos – құрылым] з а т. б и о л. *Цитоплазмасында көптеген ядролар орналасқан, бейжасушалық біріккен құрылым. С и м п л а с т* – клетка туындысы. *С и м п л а с қ а* көлденең жолақты бұлшық ет ұлпасының ет талшықтары мен плацентаның симпластотрофобласт құрылымы жатады (Қаз. тілі термин. Биология). *С и м п л а с т* ядролардың бөлініп көбеюінен және клетка цитоплазмасының бөлінбей ұзаруынан дамып жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

СИМПОЗИУМ [лат. symposium] з а т. *Халықаралық көлемдегі пікір алысу, сұхбаттасу жиыны; кеңес.* 1966 жылы біз Халықаралық *с и м п о з и у м* өткіздік (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *С и м п о з и у м г а* қатысқан жапон мамандары бізге аса үлкен меймандостық көрсетті (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Дін туралы конференция, *с и м п о з и у м д а р* бола қалса, әңгіменің бәрі ислам «қауіп-қатері» төңірегіне ауысып, жат жерліктердің жымысқы әрекеті жайына қалады («Егемен Қазақстан»).

СИМПТОМ [грек. symptōma] з а т. м е д. *Аурудың не бір құбылыстық сыртқы белгісі, нышаны.* Азия обасының *с и м п т о м ы* ертедегі санскриттік кітаптарда өте айқын жазылған (Жұқпалы. ауру). – Көрдіңіз ғой, неврологиялық орталықта да, шеткері нервте де нормадан ауытқыған *с и м п т о м* жоқ (Е.Оразақов, Дәрігер.).

СИМСКРИПТ [ағыл. Simscript] з а т. и н ф. *Күрделі жүйелерді модельдеуге арналған бағдарламалау тілі. С и м с к р и п т* 1963 ж. АҚШ-та Г.Каррдың қатысуымен Фортранның негізінде әзірленген (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИМУЛА [ағыл. Simula] з а т. и н ф. *Үздік жүйелерді модельдеуге арналған бағдарламалау тілдерінің топтамасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИМУЛЯЦИЯ [лат. simulatio] з а т. *Құйтұрқылық.* Әдетке (немесе кеселге) айналған *с и м п у л я ц и я* адамның кеселді ахуалынан туындайды; мұның мәнісі мынада: уайым шегу арқылы ол өз ойлаған аурудың бір нышанын бойға бітіріп алуы мүмкін (Заң термин. түс. сөздігі).

СИМФОНИЯ [грек. symphōnia] з а т. **1.** м у з. *Оркестрге арналып жазылған, көп дауысты, философиялық ойды баяндайтын, терең мазмұнды, көлемді музыкалық шығарма.* Бес бөлімнен тұратын «Жігер» *с и м ф о н и я с ы н ы ң* бірінші бөлімінде халықтың ауыр халы суреттелген («Қаз. әдеб.»). Кейбір *с и м ф о н и я л а р ғ а* хор мен жеке әншілер де қатысады (ҚСЭ). Аласұрып Бетховен отты желдей, Ән нөсерін сапырып төкті селдей. *С и м ф о н и я* даусымен дауылдайын, Қасарысқан тағдырды етті жердей (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Түрлі дыбыстардың, бояу-реңктердің үйлесімді сәйкестігі.* ≈ Көктемгі *с и м ф о н и я.*

Симфония оркестрі. м у з. *Ішекті, үрлемелі және ұрып ойналатын музыкалық аспаптардың бірлестігінен құралған үлкен оркестр. С и м ф о н и я о р к е с т р і н і ң* пәрменді үні қыз өксігін тұншықтырып тастады (М.Дүйсенов, Ант). Ол қалада көптеген *с и м ф о н и я о р к е с т р л е р і* жұмыс істейді (ҚСЭ).

СИМФОНИЯЛЫҚ з а т. *Симфонияға лайық, симфонияға тән.* Оркестр бір дауысты орындаушылықтан *с и м ф о н и я л ы қ* әуездікке көшті (І.Омаров, Серпін). Операның әншілері, көп дауысты хорлары, *с и м ф о н и я л ы қ* оркестрлері үлкен мәдениеттің, өскендіктің тұрақты белгілерін көрсетеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Симфониялық поэма. ә д е б. <франц. poeme symfonique, грек. poieme – көркем әдеби туынды> *Романтизм кезеңіндегі бағдарламалы музыканың басты жанры. С и м ф о н и я л ы қ п о э м а* ақынның өлеңімен жазылған лирикалық, тарихи я болмаса философиялық мазмұндағы поэмасына, яғни белгілі бір сюжетке құрылады (ҚҰЭ). Еркеғали Рахмадиев – көптеген *с и м ф о н и я л ы қ п о э м а л а р д ы ң* авторы («Мәдениет және тұрмыс»).

СИНАГОГА з а т. **1.** *Еврейлік діни ғимарат, ғибадатхана. С и н а г о г а* толық мәндегі храм емес, онда садақа беруге, құрбандық шалуға рұқсат етілмейді (ҚҰЭ). **2.** *Христиан шіркеуі сияқты шуда діндарларының қауымы.*

СИНАНТРОП [лат. Sina – Қытай, грек. anthrōpos – адам] з а т. *Бұдан 400 мың жылдай бұрын шығыста өмір сүрген адам тектерінің бірі.* Ата тегіміздің дамуының келесі кезеңін питекантроптан кейінірек өмір сүрген *с и н а н т р о п* қалдықтарының табылуы сипаттайды (Жалпы биология). Азияда *с и н а н т р о п* өмір сүрген кезде, Батыс Европада неандертальдықтар мекендегені белгілі (ҚҰЭ).

СИНГАРМОНИЗМ [грек. syn – бірге, harmonia – байланыс, үйлесім] з а т. л и н г в. *Сөз ішіндегі не сөздер аралығындағы дыбыстардың үндесу заңы. С и н г а р м о н и з м* заңы – жалғамалы тілдерге ғана тән қасиет (ҚСЭ). *С и н г а р м о н и з м* – негізінен жалғамалы тілдерге тән фонетикалық заңдылық («Ана тілі»). *С и н г а р м о н и з м* заңы бойынша, көршілес буындардың, көбіне, алдыңғысы кейінгі буынды ілестіріп тұрады (Қазіргі қаз. тілі).

СИНГОНИЯ [грек. syn – бірге, gonia – бұрыш] з а т. г е о л. *Қырлары арасындағы бұрыштардың жиынтығы бірдей кристалдарды біріктіретін жүйе.* Барлығы 7 *с и н г о н и я* сараланады: триклинді, моноклинді, ромбылы, тригонды, тетрагонды, гексагонды және текше сингониялар (Қаз. тілі термин. Геология).

СИНДЕСМОЛОГИЯ [грек. syndesmologia] з а т. а н а т. *Сүйектердің байланысы туралы ілім* (Қаз. тілі термин. Биология).

СИНДИКАТ [лат. syndicatus] з а т. э к о н. *Тар аядағы белгілі бір мақсатқа жету үшін екі және одан көп меншік иелерінің немесе фирмалардың бірігу әрекеті. С и н д и к а т* – монополия нысандарының бірі, құрамына кірген кәсіпорындардың өндірістік және заңды дербестіктерін сақтай отырып, коммерциялық қызметті (баға белгілеу, өнім өткізу т.б.) жүзеге асыруды мойнына алатын кәсіпкерлердің бірлестігі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СИНДРОМ [грек. syndromē] з а т. *Белгілі бір ауруға жатпайтын, бірнеше ауру белгілерінің кездесуі.*

Даун синдромы. м е д. *21 хромосома бойынша трисомия (әдеттегідей екі емес, үш гомологты хромосомалардың болуы) негізінде адамдарда пайда болатын тұқым қуалайтын кесел ауру. Д а у н с и н д р о м ы н а* ұшыраған адамның басы кішкене, көзі сығырайған, беті өте жалпақ және ақыл-есі кем болады (Қаз. тілі термин. Биология).

СИНДХИ з а т. л и н г в. ***Синдхи тілі*** (*Үнді тілдерінің бірі болып есептелетін Пәкістандағы Синд аймағы мен Үндістанның Махараштра, Гуджарат, Раджастхан штаттарындағы тұрғын халықтың тілі).* Бұлардың арасында *с и н д х и*, урду, санскрит, хинди төртеуінен басқасы бір-бір штаттың негізгі ресми тілі болып есептеледі (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СИНЕКДОХА [грек. synekdochē] з а т. ә д е б. *Жекенің орнына көпше, жалқының орнына жалпының не осылардың керісінше айтылу ерекшелігін көрсететін стильдік тәсіл. С и н е к д о х а* бір ұғымды екінші ұғымға ауыстырғанда бірі үлкен, екіншісі – кіші, бірі – жалпы, екіншісі – жалқы болып келеді (Қазіргі қаз. тілі). *С и н е к д о х а г а* мысалы мынадай сөздер жатады: жаңылмас жақ жоқ, жаза баспас тұяқ жоқ (Қазіргі қаз. тілі). Бөлшектің мағынасын білдіретін сөздер бүтін орнына жұмсалса, *с и н е к д о х а* болады (Қаз. тілі энцикл.).

СИНЕКЛИЗА [грек. synenklisis] з а т. г е о л. *Планда бұрыс овал не изометриялық нысанда болатын, жайпақ ірі (көлденеңі жүздеген км, кейде 300 км-ден асатын) ойыс платформалық құрылым. С и н е к л и з а л а р д ы ң* беткі өңірі, әдетте, қалындығы 3–5 км-ге жететін (кейде 8–10 км-ге жетуі де ықтимал) шөгінді, кейде жанартаутекті-шөгінді таужыныстармен көмкеріліп жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

СИНЕКУРА [лат. sinecura] з а т. қ а р ж ы. *Ерекше еңбекті талап етпейтін жоғары ақылы лауазым* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СИНЕРГИЗМ [грек. synergos] з а т. х и м. *Заттектердің өзара қарым-қатынасының нәтижесінде бірлесіп жасаған әрекеті.* Мысалы, екі заттектің бірлесіп жасаған әсері олардың жеке-жеке жасаған әсерінен анағұрлым әсерлі болады. Демек, *с и н е р г и з м* жүйе элементтерінің байланысын күшейтеді (Қаз. тілі термин. Экология). Кейбір орман ауруларымен ластағыштарды осы *с и н е р г и з м* нәтижесіне туындаған деуге болады (Қаз. тілі термин. Экология).

СИНЕРГЕТИКА [грек. synergeia] з а т. х и м. *Күрделі жүйелердің бейберекет күйден реттелген күйге өту үдерісін зерттейтін және осы жүйе элементтерінің арасындағы белгілі бір байланыстарды ашатын ғылым. С и н е р г е т и к а* дербес ғылым ретінде XX ғасырдың 70-жылдарының ортасында пайда болды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СИНЕСТЕЗИЯ [грек. synaisthesis] з а т. *Тітіркендіргіштер сезім мүшелерінің біреуін тітіркендіргенде оған тән түйсіктермен қатар басқа сезім мүшелеріне де тән түйсіктердің пайда болуы. С и н е с т е з и я* – түйсіктердің өзара байланысының мөлшерден тыс дамыған бір көрінісі болып табылады.

СИНКАРИОН [грек. synkarion] з а т. б и о л. *Ұрықтану кезінде аталық және аналық жыныс жасушалары ядроларының қосылу үдерісі* (Қаз. тілі термин. Биология).

СИНКОПА[1] [грек. synkopē] з а т. **1.** м у з. *Музыкалық шығармалардың бір такт ішіндегі ырғақтарының әлді үлестерінің әлсіз үлеске не әлсіз үлестерінің әлді үлеске ауысуы.* **2.** л и н г в. *Дыбыстың немесе сөз ортасынан дыбыстар тобының түсу құбылысы.*

СИНКРЕТИЗМ [грек. sinkretismos] з а т. ә д е б. *Мәдени шығармашылық түрлерінің, яғни өнердегі тек пен түр, жанрлардың және олардың жанрлық түрлерінің әу баста бөлінбей, бірлікте болуы, тұтастығы.* Қоғамның дамуы, ондағы күрделі өзгерістер, қоғамдық сананың ықпалынан *с и н к р е т и з м,* өзінің универсалды характерін жоғалтты. Өнердің әр түрі жеке тармақталып, сала-салаға бөлініп дами бастады (Әдебиеттану термин. сөзд.).

СИНОД з а т. т а р. д і н и. *Орыс православие шіркеуін басқаратын жоғары орган. С и н о д* іс жүзінде де, заң жүзінде де патшалық мемлекеттік аппараттың бір бөлігі болды (З.Ақназаров, Ғылыми атизм.). Патшалық Россияның орталық діни басқармасы – *с и н о д* революциядан бұрын бірнеше том етіп, әулиелердің өмірбаяндарын бастырып шығарған (М.Исқақов, Соқыр сенім.).

СИНОДТЫҚ: синодтық ай. [грек. synodos] *Жаңа туған айдың толып бітуі мен екінші айдың қайта туғанына дейінгі уақыт немесе 29,6 күнге тең мерзім.* Жаңа айдан екінші жаңа айға шейінгі уақытты ғылым тілінде *с и н о д т ы қ а й,* қазақша «туар ай» деп атайды (Аспан сыры). *С и н о д т ы қ а й* дегеніміз қазақ елінің түсінігі бойынша жаңа Айдан келесі Ай туғанға дейінгі уақыт (Х.Әбішев, Аспан сыры). *С и н о д т ы қ а й д ы ң* бір-бірінен ұзақтық айырмашылығы он үш сағатқа дейін өзгеріп, ауытқып отырады (ҚСЭ).

СИНОЙКИЯ з а т. б и о л. *Әр түрге жататын ағзалардың өзара бірлесіп (селбесіп) тіршілік етуі. С и н о й к и я* кезінде бір түр екінші түрге зиян келтірмей, өзіне пайдалы жағдай жасап тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

СИНОКСАЛЬ з а т. *Термомеханикалық және электр өткізбейтін қасиеттері жоғары алюминий оксиді негізінде дайындалған керамикалық материал* (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИНОЛОГ з а т. ғ ы л. *Қытай тілін, әдебиетін, тарихын зерттеуші шығыстанушы маман, қытайтанушы.* Шоқан *с и н о л о г* аталып жүретін ғалымдардың жаңсақ пікірлерін әшкерелеп жазды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СИНОЛОГИЯ [лат. Sina – Қытай, logos – ілім] з а т. ғ ы л. *Шығыстану ілімінің бір сала-*

сы, қытайтану ілімі. XX ғасырдың басында дүниежүзілік *с и н о л о г и я* айтарлықтай дамыды (ҚСЭ). XIX ғасырдың ортасында Н.Я.Бичуриннің Қытай жөнінде жазған еңбектері орыс *с и н о л о г и я с ы н а* үлкен үлес боп қосылды (ҚСЭ).

СИНОНИМ [грек. synonymos] з а т. л и н г в. *Айтылуы басқа-басқа болғанмен, мағыналары бір-біріне жуық, бірінің орнына бірі жүре алатын сөздер.* Тілде *с и н о н и м д е р* неғұрлым көп болса, тіл солғұрлым оралымды, өткір болмақ (ҚСЭ). Екінші сөйлемдегі «кейін» сөзі «артта» сөзімен *с и н о н и м* болып тұр («Қазақст. мект.»). Әртүрлі айтылса да, жалпы мағыналас болатын, бірақ сәл ғана басқа ерекшеліктері бар сөздер *с и н о н и м* деп аталады (Қазіргі қаз. тілі).

СИНОНИМДЕС с ы н. *Мағыналары бір-біріне жақын, мәндес.* Мұғалім оқушылардан *с и н о н и м д е с* сөздерді тауып, екінші қатарға жазуды талап етті («Қазақст. мект.»). Қазақ тілінде *с и н о н и м д е с* сөздердің өте көп екені белгілі (Қазіргі қаз. тілі).

СИНОНИМДІК с ы н. *Мағынасы жақын, мәндес.* Берілген текстегі синоним сөздерге *с и н о н и м д і к* қатар ойлап жазу керек («Қазақст. мект.»).

СИНОПТИК [грек. synoptikos] з а т. *Күн райының өзгерістерін зерттейтін маман, метеоролог.* Осы кезде *с и н о п т и к т е р* техниканың барлық табыстарына сүйене отырып, ауа райын күні бұрын білуге тырысады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Бүгін ауа райы ашық, күн жылы деп *с и н о п т и к т е р* хабарлайды (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). *С и н о п т и к т е р д і ң* болжағандары кейде дұрыс болмай шығады. Оның себебі – метеорологиялық жағдайдың өте күрделігінде (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

СИНОПТИКА [грек. sinoptikos] з а т. ғ ы л. *Күн райын алдын ала болжап анықтайтын ғылым.*

СИНОПТИКАЛЫҚ с ы н. *Синоптикаға негізделген, синоптикаға тән. С и н о п т и к а л ы қ* ауа райын болжау сапалық анализ бен сандық есептің негізінде жасалады (ҚСЭ).

Синоптикалық карта. г е о г р. а) *Әртүрлі шартты белгілермен жасалған, белгілі бір аймақтың, елдің ауа райындағы өзгерісті білдіретін схема. С и н о п т и к а л ы қ к а р т а* ауа райын әуеден және радиолокациялық барлау мәліметтерімен қатар метеорологиялық жағынан бағалауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Әскери.). ә) *Күн райын белгілі бір мерзім (кезең) ішінде бақылаудан кейінгі нәтижелер бейнеленетін карта. С и н о п т и к а л ы қ к а р т а* атмосферада өтетін құбылыстар (жауын-шашын, ауаның температурасы, қысымы, т.б.) тәулігіне бірнеше рет түсіріледі (ҚСЭ).

Синоптикалық метеорология. г е о г р. *Жоғарғы кеңістіктердің атмосфералық ерекшеліктерін зерттеу арқылы күн райын болжайтын метеорологияның бір саласы. С и н о п т и к а л ы қ м е т е о р о л о г и я н ы* зерттеу синоптикалық картаның, аэрологиялық диаграмманың көмегімен жүргізіледі (ҚСЭ).

СИНТАГМА [грек. sintagma] з а т. л и н г в. **1.** *Сөйлеу кезінде бірінен кейін бірі тізбектеліп келетін ең аз дегенде екі тілдік элементтердің тіркесіп келуге жымдасып кірігу құбылысы.* Сөйлеу кезінде белгілі бір типтегі *с и н т а г м а н ы ң* пайда болуы тілде қалыптар мен үлгілердің болатындығын байқатады (Қаз. тілі энцикл.). **2.** *Тұтас синтаксистік интонациялық-мағыналық бірлік.* Ғалымдардың екінші бір тобы болса, сөйлеу әрекеті ритмикалық-интонациялық бірлікті, сөйлеу тактісін *с и н т а г м а* деп санайды (Қаз. тілі энцикл.).

СИНТАГМАТИКА з а т. л и н г в. *Тіл жүйесін зерттеудегі тілдік бірліктердің синтаксистік үйлесуін қарастыратын аспект. С и н т а г м а т и к а* синтагма туралы ілім деп те түсініледі (Қаз. тілі энцикл.).

СИНТАКСИС[1] [грек. sintaxis] з а т. **1.** л и н г в. *Сөз тіркесі мен сөйлем құрылысын зерттейтін грамматиканың бір саласы.* Тіл білімі лексикология, морфология, *с и н т а к с и с* тәрізді ірі-ірі салалардан құралады (Қазіргі қаз. тілі). Сөздердің морфологиялық құрылысы *с и н т а к с и с т і ң* де грамматикалық табиғатының негізі болады (ҚСЭ). **2.** м а т е м. *Формулалардың құрылу ережесі.* **3.** и н ф. *Бағдарламалар мен мәліметтерді цсынуға арналған мәтіндердің құрылу ережесі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИНТАКСИСТІК с ы н. *Синтаксиске тән, синтаксиске қатысты.* Бағыныңқылы сабақтас сөйлем *с и н т а к с и с т і к* компоненттердің себеп пен салдарлық қарым-қатынаста болуы арқылы құрмаласады («Қазақст. мект.»). Біздің тілде жасалған калька орыс тіліндегі сөздің морфологиялық немесе *с и н т а к с и с т і к* құрылымын мүмкіндігінше беруге тырысады («Білім және еңбек»). Құрмаластағы жай сөйлемдердің бастауыш пен баяндауыштарының белгілі грамматикалық формалар арқылы байланысын *с и н т а к с и с т і к* тәсіл дейміз (Қазіргі қаз. тілі).

Синтаксистік ақпарат әдісі. и н ф. *Кірістік тілдің синтаксисін сипаттаудың белгілі бір тәсіліне икемделген және синтаксистік түрде басқарылатын аударғыштарда пайдалануға арналған аудару әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Синтаксистік байланыс. л и н г в. *Сөздерді түрліше грамматикалық амал-тәсілдер арқылы мағыналық, тұлғалық жақтарынан байланыстыратын, сөз тіркесін, сөйлем жүйесін құрастыратын формалардың көрінісі.* Сөздер өзара *с и н т а к с и с т і к б а й л а н ы с қ а* түсу үшін бір-біріне бағыныңқылық ыңғайда жұмсалуы керек (Қаз. тілі энцикл.).

Синтаксистік қате. и н ф. *Тілдің грамматикалық ережелерін бұзуға саятын бағдарламалау қатесі; тілдің конструкциясын дұрыс жазбау.* Аударғыш осы типтегі кез келген *с и н т а к с и с т і к қ а т е н і* бірден тауып береді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Синтаксистік мағына. л и н г в. *Синтаксистік категориялар мен құралдардың ішкі мазмұны. С и н т а к с и с т і к м а ғ ы н а* тілдік құралдардың өзара қарым-қатынасқа түсуінен, байланысынан туындайды (Қаз. тілі энцикл.).

Синтаксистік бағдарламалар әдісі. и н ф. *Алғашқы бағдарламаның синтаксистік және семантикалық талдауын жеке-жеке, тізбекті орындауға негізделген аудару әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИНТАКТИКА [ағылш. Syntacnic] з а т. и н ф. *Таңбаның құрылу дұрыстығы жайындағы таңбалық жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИНТЕЗ [грек. synthesis] з а т. **1.** ф и л о с. *Анализге қарама-қарсы логикалық үдерісті білдіретін, заттарды өзара бірлікте қарайтын ұғым.* Гегельше эпос-тезис, лирика – антитезис, драма – осы екеуінің с *и н т е з і* (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Ежелгі математиктер өз шығармаларында бұл екі әдісті ұштастыра қолданған. Евклид болса, өз кітабын тек *с и н т е з* әдісімен құрған (А.Көбесов, Математика.). Жоғарыда әл-Фарабидің Евклидті пифагоршіл және тек *с и н т е з* әдісімен шектелген деп айтуының өзі осыған саяды (А.Көбесов, Математика.). **2.** х и м. *Химиялық реакция жолымен, әртүрлі заттардан белгілі бір химиялық қосылыс алу тәсілі.* Левомицетин дәрісі тек қана химиялық *с и н т е з* жолымен алынады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Лабораториялық тәжірибелердің негізгі мақсаты *с и н т е з* арқылы қолдан мұнайға ұқсас өнім, яғни жасанды мұнай алу (М.Маташев, Қара алтын.). Физикалық, химиялық *с и н т е з* жасау арқылы, толып жатқан жаңа заттар алуға болады (М.Ахметов, Егін қорға.).

СИНТЕЗАТОР [грек. synthesis] з а т. м у з. *Осы заманғы музыкада кең қолданылатын электронды музыка аспабы.* Алғашында үлкен *с и н т е з а т о р* құрылымы жағынан тұрақты көп дауысты музыка үнін шығаратын орган саналды (ҚҰЭ).

СИНТЕЗГАЗ [грек. synthesis – қосылу, үйлесу және газ] з а т. х и м. *Органикалық заттарды синтездеуге пайдаланылатын газдар қоспасы. С и н т е з г а з* негізінен, сутектен және көміртек диоксидінен тұрады (Қаз. тілі термин. Химия).

СИНТЕЗДЕ= е т. *Бір затты екінші бір затпен қосу, араластыру, жаңа қоспа алу.* Осыдан үш-төрт жыл бұрын дикандарға көмек ретінде, өсімдіктердің өсуін реттейтін АЕ деп аталатын препаратты *с и н т е з д е п* шығардық («Білім және еңбек»). Химиктер жаңа тыңайтқыштар, малшаруашылығына қажетті фосфатты жемдерді *с и н т е з д е й д і* («Білім және еңбек»).

СИНТЕЗДЕЛ= е т. *Бір затпен қосылу, қоспа алыну.* Жай органикалық қосылыстардан күрделі органикалық заттар *с и н т е з д е л е д і* (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Бауырға қанмен келген тағам түрліше химиялық жолмен *с и н т е з д е л е д і* (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Мүсіншілердің саз балшықтан немесе мрамордан жапсырып (қажап) мүсін жасағаны сияқты, клетка биосинтез процесінде *с и н т е з д е л г е н* заттардан өзінің денесін құрайды (Жалпы биология).

СИНТЕЗДЕЛУ *Синтездел етістігінің қимыл атауы.* Майлар *с и н т е з д е л у* арқылы организмге тән емес майлардан жаңа май құрайды (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Организмнің құрамына енетін бүкіл белоктардың *с и н т е з д е л у і* толық шешілген жоқ (Жалпы биология).

СИНТЕЗДЕУ *Синтезде етістігінің қимыл атауы.* Мал қанында лимфоциттердің көбеюінен клеткалардағы *с и н т е з д е у* процесі толық өтпейтіні анықталады (С.Сыбанбаев, Сиыр. кокцид.). Сөйтіп, дүниежүзі ғалымдарының алдына алмасты *с и н т е з д е у* міндеті қойылды (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

СИНТЕЗДІ с ы н. *Синтезге түскен, бірігіп қосылған.* Кино – қырық құрамнан жасалатын, өнердің сан түрлері түйісетін *с и н т е з д і* өнер (Қ.Сиранов, Кино тур.).

СИНТЕЗДІК с ы н. **1.** ғ ы л. *Синтез жасап қорытатын, тығыз байланыста қаралатын.* Сөйлеу әрекеті үлкен ми сыңарларының

анализдік, *с и н т е з д і к* қызметінің нәтижесі (Қ.Жарықбаев, Психология). Ол бойына біткен дарын, табиғат берген қабілет арқасында аса күрделі *с и н т е з д і к* өнер – режиссерлік мамандықты ойдағыдай игереді (К.Кенжетаев, Дархан дарын.). **2.** х и м. *Синтез жолымен алынатын, реакция арқылы қосылған.* Каучукті *с и н т е з д і к* жолмен алудың әдісін табу үшін 1926 жылы конкурс жарияланды (Химия өнімдері.). *С и н т е з д і к* смола мен пластикалық масса өндірісі жиырма жыл ішінде 60 есе өсті (Орган. химия). *С и н т е з д і к* каучук өндірісі үшін орасан көп мөлшерде спирт керек екені белгілі (Орган. химия.).

СИНТЕТИКА з а т. *Химиялық жолмен алынған талшықтардан тоқылған жасанды мата. С и н т е т и к а д а н* көбірек киім кию жетпісінші жылдардың модасы болса, қазір жұрт жай матаға ауыса бастады («Мәдениет және тұрмыс»).

СИНТЕТИКАЛЫҚ с ы н. *Синтетикаға жататын, синтетика талшығынан жасалған.* Ата-аналардың көбі балаларына *с и н т е т и к а л ы қ* материалдан тігілген киімдерді кигізуге әуес (Шаңырақ энцикл.). Мысалы, 1 тонна *с и н т е т и к а л ы қ* талшық шығару үшін 1000 м^3 су жұмсалады (Табиғат сулары.). Сонымен қатар, минералдық шикізат өнімдерін қолданудың жаңа салалары пайда болады, оның үстіне жасанды *с и н е т и к а л ы қ* материалдар өндірісі де көп жағдайда мұнай, табиғи газ, көмір секілді минералдық шикізат ресурстарын пайдаланумен байланысты болып келеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Синтетикалық майлар. х и м. *Көбіне жағар материалдар, жылутасығыштар, илемді жағармайлардың құрауыштары ретінде қолданылатын сұйықтықтар* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Синтетикалық су. х и м. *Жер қойнауында оттек пен сутектің химиялық синтезі нәтижесінде пайда болатын су* (Қаз. тілі термин. Геология).

Синтетикалық тілдер. л и н г в. *Сөйлем құрамындағы сөздердің өзара байланысы ішкі флексия, екпін түсу жолдарымен және жалғау жалғану арқылы болатын тілдер. С и н т е т и к а л ы қ т і л д е р г е* грек, латын, славян тілдерінің көпшілігі, түркі тілдері мен моңғол тілдері кіреді (ҚСЭ).

Синтетикалық форма. лингв. *Аффикстердің жалгануы немесе ішкі флексия арқылы жасалған сөз формасы.* Қазақ тілінде сөздің *с и н т е т и к а л ы қ ф о р м а л а р ы н а* септік, көптік, тәуелдік, жіктік жалғаулы сөздерді жатқызуға болады (Қаз. тілі энцикл.).

СИНТО з а т. *Жапон діни нанымдарының қытайша жиынтық атауы.*

СИНТОМИЦИН з а т. м е д. *Левомицетин мен правомицетиннен тұратын жасанды антибиотик* (Қаз. тілі термин. Биология).

СИНТОИЗМ з а т. д і н и. *Жапон еліндегі діни сенім. С и н т о и з м* еуропалық ғылымда қалыптасқан атау, жапондықтардың өзі оны «каминомити» («Құдайлар жолы») деп атайды (ҚҰЭ).

СИНУЗИЯ [грек. synisia] з а т. э к о л. **1.** *Бір немесе бірнеше тіршілік нысандарының (ағаштар, бұталар, қына, мүк және т.б.) өсімдіктерінен тұратын фитоценоздың экологиялық және кеңістіктік тұрғыдан оқшауланған бөлігі.* **2.** *Мекен ортасына ортақ талаптарымен өзара байланысқан, көбіне құрауыш ағзалардың жиынтығының өзі едәуір дәрежеде тұрін өзгерткен ағза популяцияларының жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экология).

СИНУС [лат. sinus] з а т. м а т. *Тригонометриялық төрт ұғымның (синус, косинус, тангенс, котангенс) бірі.* Тік бұрышты үшбұрыштың сүйір бұрышының *с и н у с ы* деп, осы бұрышқа қарсы жатқан катеттің гипотенузаға қатынасын айтады (ҚСЭ). Математикада *с и н у с* ұғымын енгізгендер – үнді оқымыстылары. Әл-Хорезми олардың зерттеулерін жалғастырып, өзінің астрономиялық трактатында математика тарихында тұңғыш рет *с и н у с т а р* кестесін жасады (А.Көбесов, Математика.). Үнділіктер ол хордалардың жартысын сәйкес бұрыштың жартысының *с и н у с ы м е н* алмастырады (А.Көбесов, Математика.).

Синустар теоремасы. м а т. *Кез келген үшбұрыштың α, β, с қабырғалары мен оларға қарсы жатқан А, В, С бұрыштарының синустары арасындағы қатысты сипаттайтын тригонометриялық теорема.* Кейбір деректерге қарағанда, үнділер сфералық тік бұрышты үшбұрыш үшін *с и н у с т а р т е о р е м а с ы н*, тіпті косинустар теоремасын білген көрінеді (А.Көбесов, Математика.).

СИНХРОМАРКЕТИНГ з а т. э к о н. *Міндеттері сұранымның өндірістік қуаттардан едәуір асып түсуі ықтимал немесе керісінше, белгілі бір тауарды өндіру көлемінің нарықтың қажеттерінен көп болып шығуы ықтимал сәтте іске асырылатын маркетинг* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СИНХРОНДЫ с ы н. **1.** *Синхронизммен сипатталатын; уақыт жағынан сәйкесетін.*

Ілеспе *с и н х р о н д ы* аударма. **2.** т е х н. *Синхронизм ұстанымдарын қолдануға негізделген.* ≈Моторлардың *с и н х р о н д ы* айналуы.

Синхронды генератор. ф и з. *Генератор режімінде жұмыс істейтін синхронды мәшине* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Физика).

Синхронды жұмыс. и н ф. *Синхрондау сигналдарының реттік тізбегімен басқарылатын операциялардың тізбектік орындалуы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Синхронды сәулелену. ф и з. *Біртекті магнит өрісінде релятивистік жылдамдықпен қозғалатын зарядталған бөлшектер шығаратын электрмагнитті сәулелену* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Физика).

Синхронды байланыс. и н ф. *Байланыс желісі бойынша мәліметтерді жоғары жылдамдықпен жеткізу* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Синхронды жеткізу. и н ф. *Әрбір хабарды (мәліметтер блогын) жеткізудің алдында жіберетін және қабылдайтын құрылғыларды синхрондау қажет болатын мәліметтерді жеткізу тәсілі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИНХРОНДЫЛЫҚ з а т. ф и з. *Бірдей немесе сәйкес элементтерінің фазалар ығысуы өзгермей, екі немесе көбірек үдерістердің уақыт бойынша өту әрекеті* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Физика).

СИНХРОНИЗМ [грек. synchronismos] з а т. *Құбылыстар мен үдерістердің уақыт жағынан дәл, сәйкес болуы.*

СИНХРОНИЯ [грек. synchronos] з а т. л и н г в. *Тіл дамуының белгілі бір нақты кезеңіндегі жай-күйі, статистикалық қалпы.* Тілді *с и н х р о н и я л ы қ* тұрғыдан қарастыру қаншалықты маңызды болса, оны диахрондық тұрғыдан зерттеу де қажетті әрі маңызды мәселе (Қаз. тілі энцикл.).

СИНЬОР [итал. signor] з а т. *Италияда ер адамға қарата айтылатын ізет атауыш, мырза.* Соңғы кездері Италия Премьер-министрі С.Берлускони мырзаның төбесіне де қара бұлт үйіріле бастады. Әзірге аталған *с и н ь о р* мәртебелі қызметіне байланысты әділ де қатал соттың алдына келуден құтылып отыр («Түркістан»).

СИНЬОРА [итал. signora] з а т. *Италияда әйел адамға қарата айтылатын ізет атауыш, ханым.*

СИНЬОРИНА [итал. signorina] з а т. *Италияда тұрмыс құрмаған әйел адамға, бойжеткенге қарата айтылатын ізет атауыш, бикеш.*

СИНЭКОЛОГИЯ [грек. syn – бірге және экология] з а т. э к о л. *Популяцияның, қауымдастық пен экожүйенің қоршаған ортамен өзара қатынасын зерттейтін экология бөлімі. С и н э к о л о г и я* халықаралық ботаникалық конгресте экологияның бөлімі ретінде бөлінді (Қаз. тілі термин. Экология).

СИОНИЗМ зат.саяс. *XIX ғасырдың аяғында, еврейлердің ұлттық сана сезімін оятуды және Палестинада еврейлердің мемлекетін құруды мақсат еткен қоғамдық-саяси қозғалыс; осы қозғалыс ұстанған идеология.* Өмір бойы *с и о н и з м* идеясын насихаттаумен өткен Эйнштейннің өз ұлтының мүддесін көздеген адал перзент ретінде, халықаралық *с и о н и з м н і ң* ең беделді тұлғасы ретінде бүкіл әлемге шашырап кеткен еврейлерді бір жерге жинауды бастап беруге, БҰҰ Бас Ассамблеясының шешімімен 1948 жылы Израиль мемлекетін құруға қосқан үлесі тіпті алабөтен (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СИОНИСТ з а т. с а я с и. *Сионизмді қолдайтын, сол жолға түскен адам.* Израиль саясатына бағыт бергендер *с и о н и с т е р д і ң,* ұлтшыл шовинистердің қайраткерлері болды («Соц. Қаз.»).

СИПА= е т. *Бір затты, денені қолмен сылау.* Етімді шал *с и п а ғ а н* құрт жесін деп, Жартастан қыз құлапты терең суға (Абай, Тол. жин.). Мишка алақанымен атасының қырған сақалының орнын *с и п а п*: – Ине сықылды ғой. Сақалың қайда? – деді (М.Жұмабаев, Шығ.). Күштісің ғой құдірет, Періштеңе әмір ет! Қанатпен бір *с и п а с ы н,* Жазылсын ішкітысқы дерт (М.Жұмабаев, Шығ.). Шұбатылып шаңмен жолдарды, Жаңғыртам бүкіл жазды әнмен. Жалынан *с и п а п* жорғамды, Жарысам ұшқан қаздармен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Маңдайынан [басынан, басын] сипады. *Мүсіркеп аяушылық етті, жаны ашып, қамқорына алды.* Аз нәрсеге ант ішіп, Аруақты аттадым; Қылмыстыны қызықтап, *М а ң д а й ы н а н с и п а д ы м,* Қабағына қақпадым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ей, шырағым, ұмыттың-ау осы елге келгенде *м а ң д а й ы ң н а н с и п а п,* бауырына тартқан кім екенін (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Анасы ауруынан шошып айтқан, Ұзақтың қаталдығын қосып айтқан. Мақпалын шақырып ап, *б а с ы н с и п а п,* Есінен танбай тұрып осыны айтқан (І.Жансүгіров, Өлең.).

Жер сипады [жер сипап қалды]. *Дымсыз, құр алақан қалды, сымпиды.* Тие ме осы қыздан таңдағаным, Қалмайын қара *ж е р д і* мүлде *с и п а п* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Орнын сипады [сипап қалды]. *Іздеген жерден таппады, айырылып қалды.* Орта жолда ол Жаманеркектің жер-жебіріне жетіп жекімек еді, *о р н ы н с и п а д ы* (Д.Досжанов, Зауал). Қуғыншылар ұрының *о р н ы н с и п а п қ а л д ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Қотыркөл қаласында 4–5 күн кідіргендіктен, Итбайды іздеп келгендер *о р н ы н с и п а п қ а л д ы* (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Уфадан шыққандағы екі жүз ат, он екі түйенің *о р н ы н с и п а п қ а л д ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Сақалын сипады [сипап қалды]. *Жұрдай болды, айырылып қалды; алданды.* Өмір саған бар бақытын қиса да, Жанарыңа барлық әлем сыйса да, Сол еншіден босқа қалып, өкініп, Қартайғанда *с а қ а л ы ң д ы с и п а м а* (Ә.Есмырзаев, Мұрат.). Мінекей неше жылдан бері маңдай терін сыпырып баққан малынан *с а қ а л с и п а п қ а л ғ а л ы* тұрған жоқ па (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Сипай қамшылады. *Сөзді жанға батырмай айтты, ептеп қана емеурін білдірді.* Қарт *с и п а й қ а м ш ы л а й* отырып, көп әңгіме айтып тастады (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Абай жалтарып, *с и п а й қ а м ш ы л а п* айту емес, Лермонтовша көзге шұқып, басқа ұра айтуды сүйетін ақын (М.Әуезов, Әр жыл.). *С и п а й қ а м ш ы л а п*, сөзімнің бетін солай қарата бұрып едім (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Сипап кетті. *Жылан жалағандай етті, дым қалдырмады.* Белгісіз бір адамдар қамбаға кіріп, ондағы азын-аулақ астықтан түк қалдырмай *с и п а п к е т і п т і* («Айқап»).

Сөз аяғын сипай салды. *Немқұрайды, келеркеттісіз айтты.* – Қайдан білесің, – деп Жәуке *с ө з і н і ң а я ғ ы н с и п а й с а л д ы* (С.Омаров, Шығ.).

СИПАҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта сипалай беру.* Ол маса тайып жығылғандай жалтыр басын алақанымен *с и п а ғ ы ш т а й* берді (С.Омаров, Өмір.). Бектас қасқа басын қайта-қайта *с и п а ғ ы ш т а п,* орнынан тұрды (Ә.Нәбиев, Ауыр апта).

СИПАҒЫШТАУ *Сипағышта етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҚ с ы н. *Құйрығын сипаңдата беретін (жылқы).* Жұқа шабын арқан қиса *с и п а қ* (құйрығын бұлғақтатып, сипаңдатады) болады (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

СИПАҚ: сипақ қақты. *Ыңғайсыз күйге түсті, не істерін білмей қипақтады.* Үлкендер отырған жерге не кірерін, не кірмесін білмей, есік алдында *с и п а қ қ а ғ ы п* жүрді де қойды («Лен. жас»).

СИПАҚТА= е т. *Бір нәрсені батылы барып айта алмай қипаңдау, кібіртіктеу.* Менен ақ бота бұрын боталап қала ма деп қорқып жүр едім... Ант ұрған *с и п а қ т а п* жүр дейді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Судыр Ахмет қара аттың жанынан шыға алмай, *с и п а қ т а п* жүргенде қасына екі-үш балықшы мен Дос келді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Байсейіт баяндамасынан кейін менің пәтеріме келіп, біраз *с и п а қ т а п,* ел жайын әңгіме қылып отырды да: – Саған біраз сөз айтайын деп келдім, – деді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

СИПАҚТАС= е т. *Кібіртіктесу, қипақтасу, қыбыжықтасу.* Әйелдер құр *с и п а қ т а с ы п* қалған соң, екі-үш жұмыскер қатар қозғалып, алғарақ шықты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Бөрі де жылы орнын суытқысы келмей, *с и п а қ т а с ы п* қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СИПАҚТАСУ *Сипақтас етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҚТАТ= е т. *Қипақтату, кібіртіктету, күйбіжіктету.* Әрине, жалаң сөзбен *с и п а қ т а т ы п,* жүрдек аттай өте шығуға болмайды (З.Шашкин, Өмір.). Әй, Махмұт-ай, *с и п а қ т а т ы п* қайтесің (О.Бөкеев, Қамшыгер.).

СИПАҚТАТУ *Сипақтат етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҚТАУ *Сипақта етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҚШЫЛ с ы н. *Сипақтап қалған, өз шешімі жоқ, батылсыз.* Сылбыр редактор *с и п а қ ш ы л* келеді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

СИПАЛ: бет сипалды. *Дұға оқылып, бата жасалды.* Дұға оқылып, *б е т с и п а л д ы,* жұрт көліктеріне мінді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СИПАЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені ары-бері сипау, қайта-қайта сипай беру.* Сонда ғана тырнауыштың не нәрсе екені түсіп, маңдайын *с и п а л а п* тұрып: «Тырнауышты аяқ астына тастаған қандай ақымақ екен», – деп ашуланды (М.Дулатов, Шығ.). Көңілсіз, ойдағы жоқ естіп істі, Үндемей, ерге асылып, аттан түсті. *С и п а л а п*, қасып, қағып мойынға атын, Айнымас доспен князь қош айтысты (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Қарашы, апа, бүгінгі әсем түн қандай, Аспан бізге жұпар шашып тұрғандай. Бақшада да өзгерістер бар жаңа. Пісіп қапты мына бір түп алма да, – деді қызы, қос бұрымын *с и п а л а п.* «Солай ма», – деп ойға шомып қалды ана (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Қараңғыда бір нәрсе іздеп қарману, сипалану.* Мал қораның есігін Ербол ептеп ашты да, Абайды түйе қораның ішіне енгізіп, өзі қараңғыны *с и п а-*

л а п жүріп кетті (М.Әуезов, Шығ.). Салқын, қараңғы, едені тас үңгірдің төрінде, сол тас еденде жатқан жолдастардың қасына *с и п а л а п* келіп мен де қосылдым (С.Сейфуллин, Тар жол.). Одан әрі жер үйдің қабырғасын ұстап, соқыр адамдай *с и п а л а п* жүріп, ызба жіп өткізген есікті тауып аласың (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.).

СИПАЛАҚ з а т. ө с. *Құмда өсетін жабайы өсімдік. С и п а л а қ* теруге құмға барушы едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СИПАЛАҚТА= е т. *Батылы бармау, қибыжықтау; сипақтау.* Самат *с и п а л а қ т а п* біраз отырды да, таңертеңгі жазған жаңа өлеңін оқып берді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *С и п а л а қ т а п* отырып, екеуі Жомарттың жаңағы сөзінің үстінен шықты (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Қайран ана, сонда да Құмарынан шыға алмай, *С и п а л а қ т а п*, қорғалап, Сақтады оны тұмардай (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СИПАЛАҚТАТ= е т. *Сипақтату, қипалақтату. – С и п а л а қ т а т п а й,* айтарыңды тура айт, – деді Сұлтанмахмұт (Д.Әбілев, Баянауыл.).

СИПАЛАҚТАТУ *Сипалақтат етістігінің қимыл атауы.*≈Қайта-қайта *с и п а л а қ т а т у.*

СИПАЛАҚТАУ *Сипалақта етістігінің қимыл атауы.*

СИПАЛАН= е т. **1.** *Сипақтау, сипағыштау.* Оның көзі шарасынан шығып, жағасын *с и п а л а н а* берді (Ө.Ахметов, Адам бол.). Жанжағымды *с и п а л а н ы п* жіберіп едім, бағанағы пышағым қолыма түсе кетті (І.Жансүгіров, Өлең д.). **2.** а у ы с. *Әдемілену, сәндену.* Нұрбек *с и п а л а н ы п* жүргенде, үйдегі жуан діңгекке маңдайын ұрып алды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Әли қайыс бетін қос алақанымен біресе жиырып, біресе керіп, бір сағат *с и п а л а н д ы* (З.Қабдолов, Жалын.).

СИПАЛАНУ *Сипалан етістігінің қимыл атауы.*

СИПАЛАТ= е т. *Сипатқызу, қайта-қайта сипату.* ≈ Жалын *с и п а л а т т ы.*

Орнын сипалатып кету. *Орнында болмау, таптырмау.* Ықылас жоғалған бір жұманың ішінде Мақамбеттің үркіп, *о р н ы н с и п а л а т ы п к е т у і н е* болатын еді, бірақ оған бармады (Т.Әлімқұлов, Сыр.).

СИПАЛАТУ *Сипалат етістігінің қимыл атауы.*

СИПАЛАУ *Сипала етістігінің қимыл атауы, қайта-қайта сипау.* Олар жоқта Мақан нәзік саусақтарымен апасының басын *с и п а л а у ғ а* кірісетін (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Бет сипалау. *Дұға қылып, бата жасау.* Намазшылар да қолдарын көтеріп, *б е т с и п а л а у ғ а* үлгерместен орта жолда қатып қалысты (А.Байтанаев, Қайнар.).

СИПАЛУ *Сипал етістігінің қимыл атауы.*

СИПАН= е т. **1.** *Сипалану.* Күн шығысыменақ жалаң жауырынына үймелеген шыбын-шіркейдің әлегінен *с и п а н ы п* оттамай қалған көк құнанның кісені алынды (І.Жансүгіров, Өлең д.). **2.** а у ы с. *Сәндену, әдемілену, сыланып тарану.* Қара шашын көтеріп екі шынтақ, О да бүлк-бүлк етпей ме *с и п а н ғ а н д а,* Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш, Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда (Абай, Тол. жин.). Жамал *с и п а н ы п* тұрып, Мұхтарға қиялай қарады (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

СИПАНУ *Сипан етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҢДА¹= е т. *Сипаң-сипаң ету, бұлғақтау.* Сөйтіп сіздер жасап шығарған жоспарларыңызды кластың, бәріміздің кеңесімізге салып мінейміз, қырнаймыз, өзгертеміз, түзейміз... дегеннен кейін, курсанттар *с и п а ң д а й,* қыпаңдай, жымия, қыдия қалам, қағаздарын, программдарын алып, үйренсіп, шұңкілдесіп, бірінің бетіне бірі қарасып, іске кірісе бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СИПАҢДА²= е т. с ө й л. ***Сипақта.*** Ол қызараңдап бастаса да, бір жағынан Қайырбаевтан қысылып, *с и п а ң д а п* қалды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Жамаш *с и п а ң д а п,* қипаңдап тарпақ шалдың сауырынан сипағандай болды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

СИПАҢДАТ= е т. *Сипақтату, сипаң-сипаң еткізу.* Сүр Шолақ қамшы өтсе құйрығын *с и п а ң д а т ы п,* артын көтеріп тастайды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Екі өгіз құйрықтарын *с и п а ң д а т ы п,* аяқтарын жылдам басып барады (З.Ақышев, Жесірлер). Ақ торы, шұбар аттар құйрығын *с и п а ң д а т ы п* Дәулеттің алдынан кесе-көлденең өтіп жатыр, өтіп жатыр (З.Шашкин, Өмір тынысы.).

СИПАҢДАТУ *Сипаңдат етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҢДАТЫС= е т. *Сипаң-сипаң етісу.* Жылқылар шөпке бас қойған бетте құлақтарын жымитысып, құйрықтарын *с и п а ң д а т ы с ы п,* бірін-бірі ауыздан қағып тұрысты (З.Ақышев, Ақбел.).

СИПАҢДАТЫСУ *Сипаңдатыс етістігінің қимыл атауы.*

СИПАҢҚЫРА= е т. *Жайлап сипай түсу.* Енді биені ақырын *с и п а ң қ ы р а п* келіп, жалынан ұстады (М.Әуезов, Қараш.).

СИПАП-СИПАП= е т. *Қолмен қайта-қайта сылау.* Сержан қарнының ересен жуандығы сонда ғана есіне түскендей боп, *с и п а п-с и п а п* қояды (Б.Майлин, Шығ.). Қуанышкүл шешесінің алдында отырып, Төлеутайдың шашынан *с и п а п-с и п а п* қояды («Қаз. әдеб.»).

СИПАП-СЫЛА= е т. **1.** *Қолмен, алақанмен, сипау, сылау, жайлап уқалау.* Рахыштың *с и п а п-с ы л а п* арқа болсын, Бойынан тамшылары тарағасын, Тағы да үстіне оның мініп алды, Аң аулап тарқатуға бар қапасын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** а у ы с. *Сәндену, әдемілену.* Киінеді шаһәрша белін қынап, Не кисе де жарасып тұрады ұнап. Жалғыз кіршік денеге жолатпайды, Қағып, соғып, өтектеп, *с и п а п-с ы л а п* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

СИПАП-СЫЛАУ *Сипап-сыла етістігінің қимыл атауы; сипау, силау, уқалау.* Жұмсақ қолмен *с и п а п-с ы л а у*, Жүгіріп қыз ем жасады. Сусын беріп, жайын сұрап, Маңдайына су басады (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

СИПАР з а т. в е т. *Малда болатын жұқпалы аурулардың (алаөкпе, қарасан т.б.) жалпы аты, індет.* Бұрын малға *с и п а р* тисе, сыпыратын да кететін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СИПАС= е т. *Бірге сипау.* Қол соғысқан, сақал *с и п а с қ а н н ы ң* бәрі осында (О.Бодыков, Бұлбұл).

Бет сипасты. *Дұға оқып, бата жасасты.* Екеуі де езу тартып *б е т с и п а с т ы* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

СИПАСУ *Сипас етістігінің қимыл атауы.*

СИПАТ[1]= е т. *Қолымен ұстап сылату.* Мысалы, бір заттың түрін де көрсет, дыбысын да естірт, ұстатып та көр, иіскет, дәмін татқыз, *с и п а т*, суретін салғыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзгелерінен бөліне шапқан біреуі қолды-аяққа жер *с и п а т п а й* оқшау зымырап келеді (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

Орнын сипатты [сипатып кетті]. *Іздеген жерден таптырмады, жоқ болып шықты.* Бір күні *о р н ы н с и п а т ы п к е т е м е* деп қорқам (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СИПАТ[2] [ар. صفة] з а т. **1.** *Кейіп-кескін, келбет. С и п а т ы ң* жұмақтағы хор қызындай Жамандар сізді көріп қалтыраған (Ақан сері, Шығ.). Түр *с и п а т ы* кавказдықтарға келетін дәрігер Нұрбекті оңаша шақырып алды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *С и п а т ы* десең болар хорлығайын, Ажары арта берген күн-күн сайын. Бетіне алақандай сыйғызыпты, Құдайым шеберлікпен күн мен айын (М. Ж.Көпеев, Шығ.). Ақырында бәрін жиып айтқанда Алла тағаланың *с и п а т т а р ы* кемшіліксіз, білімді, құдірет десе ұғарсыз (Ш.Құдайбердиев, Мұсылмандық шарты). **2.** *Ерекшелік, белгі, қасиет.* Тынымсыз өзгеріп жатқан дүниеде тіл өзгермей қала алмайды. Өзгеріс, бірақ тілдің сұлу *с и п а т ы н*, қағидасын өзіндік өзгешеліктерін бұзу емес (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Бұл аңыздардың эпос сияқты *с и п а т ы* бар, сондықтан да олар халық әдебиетіне, ауыз әдебиетіне қосылады (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Менің тызылдақ сөздеріме ренжімеңіз, ағалық *с и п а т ы н ы з д ы* зәредей де бұзбадыңыз (Ә.Тәжібаев, Әңгім.).

Сипат алды. *Дәстүрлі қалыпқа түсті, белгілі бағыт алды.* Бұл жердегі концертіміз солай өзгеше *с и п а т а л а д ы* (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). Өте әділ айырбас, екі жақты түсінушілік жағдайда өткен бүгінгі кеңсе келесі күні басқаша *с и п а т а л ғ а н* (О.Бөкеев, Шығ.).

СИПАТТА= е т. **1.** *Ерекшелігін, түр-түсін, белгісін сөз ету, айту, баяндау.* Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, *с и п а т т а п* түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру болды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әрине, ол тарихшылардың ел тұрмысын *с и п а т т а ғ а н* жазбаларында артық-кем жерлері болды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** *Суреттеу, бейнелеу, кейіптеу.* Бұл ғират пырақ екен алтын қанат, Жолды алған бір басқанда алты сағат. *С и п а т т а п* сыр-сипатын айтып бітпес, Қорғаннан жұқпай кеткен алты қабат (Батырлар жыры). Құстар шулаған көлдерді, анау өрістеп бара жатқан малдарды *с и п а т т а п* жазса, шіркін (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

СИПАТТАЛ= е т. **1.** *Біреудің не бір нәрсенің ерекшелігі, түр-түсі, сипаты сөз етілу, айтылу, баяндалу.* Бұл ауру ерте заманғы дәрігерлердің және тарихшылардың еңбектерінде де *с и п а т т а л ғ а н* (Аса жұқпалы.). Автоматикалық реттеу системалары көбінесе дифференциалдық теңдеулермен *с и п а т т а л а д ы* (О. Жәутіков, Жаратылыстану.). Атмосферадағы болатын процестер: қысымның, температураның өзгеруі және ауа массасының қозғалысы дифференциялық теңдеулермен *с и п а т т а л а т ы н ы н* ғалымдар айқындады (О. Жәутіков, Жаратылыстану.). **2.** *Көркем бейне арқылы кескінделуі.* Қазақтың жырларында жақсы аттар бейнесі батырлардан, арулардан кем *с и п а т т а л м а п т ы* (Б.Адамбаев, Халық дана.). Қазақ қиссаларында *с и п а т т а л ғ а н* ғашықтар: Жүсіп пен Злиха, Бәдігүл-Жамал мен Сейфілмәлік, Ләйлі-Мәжнүн арабтардан ауысқан, ол Фархат пен Шырын, Таһир мен Зуһрә Орта Азияның өзінде туған кейіпкерлер (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

СИПАТТАЛУ *Сипаттал етістігінің қимыл атауы; суреттелу, бейнелену, кейіптелу.* Көсем образының жан-жақты *с и п а т т а л у ы н* жыр тасқындарынан айқын көріп отырмыз (Ф.Оразаев, Басты.). Бұл шығармада «Қазақ солдаты» романының ең басты қасиеттері *с и п а т т а л у ғ а* керек еді («Қазақст. мект.»).

СИПАТТАМА з а т. *Белгілі бір заттың, құбылыстың ерекшелігі мен қасиетін ашатын, жазбаша не ауызша берілетін анықтама; мінездеме.* Жезқазған алқабының геологиялық *с и п а т т а м а л а р ы н* 1908 жылдан бері талай адам жазып келді (Ә.Әзиев, Жез тау.). Аудармашы капитализмнің *с и п а т т а м а с ы н* автордан гөрі өзгеше, ұзартып аударған (Е.Букетов, Атан қомы.). Жоғарыда айтылған Клетка құрылысының *с и п а т т а м а с ы* өсімдіктер клеткаларында, жануар клеткаларына да бірдей (Жалпы биология.).

Сипаттама берді [жасады]. *Негізгі, басты ерекшелігін сипаттады.* Енді қатерлі ісік алдындағы аурулардың кейбір түрлеріне қысқаша *с и п а т т а м а б е р е й і к* (М.Қайрақбаев, Ракстан сақтан.). Әрине, кіріспе сөзде жазушының идеялық көзқарасына немесе шығармаларында кездесетін қайшылықтарына түгелдей *с и п а т т а м а б е р у* мүмкін емес (XX ғ. қаз. ақын.).

СИПАТТАМАЛЫ с ы н. *Сыр-сипаты ашылған, сипаттама берілген.* Түсіндірме сөздіктің басты ерекшелігі – әр сөзге жеке-жеке *с и п а т т а м а л ы* түсінік берілуінде (Қазіргі қаз. тілі).

СИПАТТАМАЛЫҚ с ы н. *Сипаттамаға тән, сипаттамаға қатысты.*

Сипаттамалық мәліметтер. и н ф. <ағыл. indicative> *Нысандарды ұқсастыратын мәліметтер немесе оны азды-көпті бейнелейтін тұрақты сипаттамалар (фамилиясы, туылған жылы, ұлты және т.б.)* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сипаттамалық операторлар. и н ф. *Айнымалылардың, жиымдардың, функциялардың қасиеттерін және жадта шамаларды орналастыруға қажетті ақпараттарды анықтайтын оператор* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИПАТТАН= е т. *Ерекшелену, өзгешелену, бейнелену.* Сенде бұл ғылым, рақым, ғадаләт үш сипатпенен *с и п а т т а н б а қ* (Абай, Тол. жин.).

СИПАТТАНУ *Сипаттан етістігінің қимыл атауы.*

СИПАТТАС с ы н. *Бір-біріне ұқсас, тақылеттес, типтес.* Бұған қарағанда, Орта Азиядағы бұл *с и п а т т а с* аңыздар тіпті Американың өзінде де ерте кезден келе жатқан, қадірлі аңыздар болса керек (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Адамның көңілі де аспан *с и п а т т а с* екен, өз күні, өз шуағы, өз бұлты, өз бораны, өз аязы бар (Ә.Тарази, Шығ.). Ақынның соңғы жинағында осы *с и п а т т а с* тақпақтардың көптігі қуантып тастады (Ж.Әбдірәшев, Парасат.).

СИПАТТАУ з а т. *Сипат, бейне.* Бірінші – әрбір шығарманың ішкі мінездемелері, сыртқы *с и п а т т а у л а р ы* шыншылдықпен көрсетілуге тиісті (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СИПАТТАУ *Сипатта етістігінің қимыл атауы; бейнелеп көрсету, суреттеу.* «Ә, Жигаров!» – деп ойланып, көзін сәл жұмып, Хасеннің *с и п а т т а у ы* бойынша Жигаровтың портретін жасап отыр ақын қиялы (Д.Әбілов, Арман.). Сұрайды кейде достарым Жарыңның жаз деп сипатын. Ондайға құлақ тоспадым, *С и п а т т а у* емес сырқатым (К.Салықов, Жезкиік). Жанып тұрған жас өмір – алқызыл гүл, *С и п а т т а у ғ а* қызығын жетпейді тіл. Жауқазын желбіреген – жастық шағың, Өмірдің мағынасын түсіне біл. Е-ей, өтеді-ай жалған-ай, шіркін, Арманменен! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СИПАТТАУЫШ з а т. и н ф. *Құжаттарды, ақпараттық жиымдарды және т.б. іздестіру кезінде оларды топтарға бөлу, жіктеу, индекстеу үшін пайдаланылатын пароль, түйінді сөз немесе сөз тіркесі. С и п а т т а у ы ш* құрамына файл, программа атауы, оған қоса файл коды түрінде пайдаланылатын сан не сөз кіруі мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика).

СИПАТТЫ с ы н. **1.** *Сапалы, мазмұнды.* Жаңа *с и п а т т ы* мазмұны жаңа көркемдік сапалар арқылы халықтың әдебиетке деген ықыласпейілін арттыру керек (Уақыт және қаламгер). **2.** *Өзгеше, бейнелі.* Кең иық, һәм кеуделі құмырсқа бел, *С и п а т т ы,* салтанатты көргенде ел (Б.Момышұлы, Шығ.). *//Сияқты, ұқсас.* Таң алдында шолпан туса, Тартқан сымдай белін буса, Неше түрлі ән шырқайтын, Сол *с и п а т т ы* әнші Мұса (XX ғ. қаз. ақын.). Ай *с и п а т т ы* Айбарша сұлу, біз сияқты ғаріпке қайыр қылыңыз, – деді Жомарт (Т.Ахтанов, Дала сыры). Айналасы ну қарағай, жұпардай хош исі қандай? Жасыл майса гүл шешектер, Гүл *с и п а т т ы* көбелектер (Ә.Тәжібаев, Жастық.). Көрдің бе Алматының алтын төрін – Қыз *с и п а т т ы* құлпырған гүл алаңын. Сол алаңда өткізген бар күндерім: – Тірі, – дейді, тірліктің Ұлы Адамын (Н.Шәкенов, Толқын.).

СИПАТТЫЛЫҚ з а т. *Сапалылық, мазмұндылық.* Бұл жүйенің негізгі бағыттары оның мемлекеттік *с и п а т т ы л ы ғ ы* (Халық бақыты.). Шындығында, роман композициясының

күрделілігі, кемелділігі, жаңа *с и п а т т ы л ы ғ ы* оның әңгіме мен повестен сыртқы айырмашылығын ғана білдіріп қоймайды, жазушының роман жазуға табиғи бейімділігін, өмірдің қат-қабат шындығын мол білетіндігін айғақтайды (С.Әшімбаев, Шындық.).

СИПАТТЫР= е т. *Сипалату, сылаттыру.* Талай қолға *с и п а т т ы р ғ а н* бұрымын, Көз тартатын кеудесінің дірілі. Сыры ашылды махаббатсыз ұрының, Дүниеге келіп қалып бір ұлы (Ш.Сариев, Теңіз.). Самал соқса *с и п а т т ы р ы п* сауырын, Қызғалдаққа төсей түсіп бауырын. Жатқан еді Жанарымен бір шалып, Етектегі ақын Сара ауылын (М.Айтхожина, Баянжүрек.).

СИПАТТЫРУ *Сипаттыр етістігінің қимыл атауы.*

СИПАТУ *Сипат етістігінің қимыл атауы.*≈Бұрымын *с и п а т у.*

СИПАУ *Сипа етістігінің қимыл атауы; алақанмен жеңіл-желпі жанау, сылау.* Сөзге араласпай, алақанымен су бетін *с и п а у д ы* ермек қып отырған Лавровская: – Әу, достар! – деген дыбыс беріп қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). «Шашың сиреп қалыпты-ау» деп *с и п а у ш ы* едің басымды, Кем есептеп отырушы ең ылғи менің жасымды (Т.Молдағалиев, Қош, көктем.). Көре білмесе соқыр, естілмесе керең, аузынан дәмі кетсе сырқат, *с и п а у* сезімінен айырылса тәнім жара басып, клеткалары өлген адам (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

СИРАҚ з а т. **1.** *Адамның, хайуанның тізесі мен тобығының арасы, жіліншігі. С и р а қ т а р ы* сырықтай сорайып, арық аттардың бүйтіп дөңкиіп жата қалулары өздеріне де ерсі көрінген (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі иығымнан лай сорғалап, төсіме, арқама құйылып, борбайларым мен *с и р а қ т а р ы м а* сорғалап, бақайларыма барып іркіліп тұрады (С.Сейфуллин, Әңгім.). Шырылдап ұшқан бозторғайлар, көкте жүріп анда-санда тр-рұ-у... деп айқайлаған ұзын сирақ тырналар (С.Дөнентаев, Шығ.). **2.** *Сойылған малдың үйітілген, тұяғы алынған жіліншігі.* Көкем алдыма бүйрек, құлақ, *с и р а қ* қойды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Ұзамай тоқты да сойылып, үйіткен бастың, *с и р а қ т ы ң* иісі мұрынды жара бастады (Б.Майлин, Шығ.). Жерошақ маңынан шала-шарпы үйтілген *с и р а қ* көрінді («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Үстел, орындық, тағы басқалардың жерге тірелетін аяқтары.* Сыры өшіп, *с и р а қ т а р ы,* шалқаймалары зақымдалған өңкей жаралы мүгедек орындықтар тұр (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Үш таған, төрт таған темір *с и р а қ т а р ғ а* шегеленген тақтай қалқан, темір қалқандар қанаттасып келіп, ербиіп-ербиіп шыңыраудың жел жағына тоқтады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Мысалы «ошақ» болған малдың ісігін темір ошақтың қыздырылған бір *с и р а ғ ы м е н* қаритын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Бүйректен сирақ шығарды. *Болмашы нәрседен дау шығарды, ілік іздеді.* Оған жағу қиын, әйтеуір *б ұ й р е к т е н с и р а қ ш ы ғ а р а д ы* да тұрады (Т.Ахтанов, Үндістан.). Кеше ғана өз харекеті өзімен, жылқыдай жусап, жайрап жатқан момақан елдің *б ұ й р е к т е н с и р а қ ш ы ғ а р ы п* бүлінуі Хорезм Шахты қатты ашуландырды (О.Бөкеев, Мұзтау.). *Б ұ й р е к т е н с и р а қ ш ы ғ а р м а й-а қ,* бұрынғы аяңмен жүре бергенде өгіз де өлмейтін еді, арба да сынбайтын еді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

Қара сирақ бала. *Әлі ержетпеген жас бала; жеткіншек, ойын баласы. Қ а р а с и р а қ б а л а с ы* Соңынан жылап ереді. Титықтап тезек арқалап Бала мен әйел келеді (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.).

Қу [қызыл] сирақ кедей. *Мал-мүліктен жұрдай, сіңірі шыққан, жарлы.* Уездік қосшы-комның ағасы болып баяғы *қ у с и р а қ к е д е й* Әбілдің баласы сайланды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Оның жақтайтыны жарлы-жақыбай, *қ ы з ы л с и р а қ к е д е й* көрінеді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Қызыл сирақ кедейлік. *Жарлылық, жоқшылық.* Енді еліне, салт басты, сабау қамшылы сенің бас бостандығыңа, тіпті *қ ы з ы л с и р а қ к е д е й л і г і н е* қызыға қарап тұрғаным (О.Бөкеев, Өз отың.).

Сирағы шыққан кедей. *Түгі жоқ, таптақыр, жарлы, нағыз кедей, қу кедей.* Шетінен *с и р а ғ ы ш ы қ қ а н к е д е й,* өжет тентектері де бар. Атақты-атақты батырлары да, шешен ділмарлары да болған (Ғ.Сланов, Шығ.). Ағылағылдың әке-шешесі *с и р а ғ ы ш ы қ қ а н к е д е й л е р* болатын (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат).

Сирақ мүйіз. а н а т. <лат. torus digitalis> *Мал сирағының артқы бөлігіндегі томпақ мүйіз* (Эксп. матер.).

Сирақ сүйектері. а н а т. <лат. ossa cruris> *Артқы аяқ қаңқасының еркін қозғалатын бөлімі ортаңғы бөлігінің сүйектері. С и р а қ с ү й е к т е р і н е* асықты жілік пен шыбық сүйек жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Сырдың суы сирағынан келмейді. *Еш нәрсені елең қылмады, қаперіне кіріп шықпады.* Осы жүрек осылайша соғып тұрғанда *С ы р д ы ң с у ы с и р а ғ ы н а н к е л м е й д і* (И.Жақанов,

Екі жирен). *С ы р д ы ң с у ы с и р а ғ ы н а н* да *к е л е р* емес. Қуаныштан жанын қоярға жер таппай, орнынан тұрып кетті (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.).

СИРАҚСЫЗ с ы н. *Сирағы жоқ, аяғы кесілген.* Гармонь тартқан алдыңғы күнгі қос *с и р а қ с ы з* мүгедек екен (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

СИРАҚТАН: қоян сирақтанды. *Сарғыш тартты, күреңітті.* Сол егінім *қ о я н с и р а қ т а н ы п,* сарғайып пісіп келе жатқанда өзіңмен арасында жүрсем деймін (Ш.Құмарова, Қос шынар).

СИРАҚТАП: сирақтап бөлу. *Тұтас малдың етін төртке бөлу.* Тұтас жылқы союға әлі келмейтіндер бірігіп, бір жылқының етін жартылап немесе *с и р а қ т а п б ө л і п* алатын болған. Тұтас малдың етін жартыға бөлу оңай да, түсінекті, ал *с и р а қ т а п б ө л у* дегеніміз – тұтас малдың етін төртке бөлу (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

СИРАҚТЫ с ы н. **1.** *Сирағы ұзын, сыриған.* Құлын туғанда көбінесе *с и р а қ т ы* болып келеді (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Ұзын *с и р а қ т ы,* қаз мойынды, сырықтай Ақалтекені де тасбақадай жатаған қалмақтың қысқа бақайын да көрдік (С.Әлжіков, Дала.). – Құста көккұтан, адамда сен *с и р а қ т ы с ы ң* ғой, – деді бурыл сақал, бұғағы семіз қара шал кеңкілдей күліп (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** а у ы с. *Тіреуіш орнатылған.* Проводник төрт *с и р а қ т ы,* жалпақ скамейка алып келді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бәтейдей, Шәкедей мергендер *с и р а қ т ы* шитілермен арқар атып, қос-қостың ішін аң терісіне, арқар етіне толтырып тастаған (М.Әуезов, Абай жолы). Екі темір кровать, қоңыр сырлы камод. Оның үстіне *с и р а қ т ы* кішкене айна тұр (Д.Әбілов, Арман.).

СИРАҚТЫЛАУ с ы н. *Аяғы ұзындау.* Ұзын *с и р а қ т ы л а у* келген қараторы қыз бала сәл бөгелді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

СИРАТ[1] [ар. صراط] з а т. д і н и. *Діни ұғым бойынша, күнәлілер мен күнәсіздерді ажырататын қиямет-қайымның қыл көпірі.* Бір сом қайыр дін үшін қылмаған бай, Ысырап қылып ағызар сайлардан май. Шары шығып дегені болып кетсе, *С и р а т т а н* өткендей-ақ көңілі жай (XX ғ. қаз. ақын.). Қылыштан, қылдан нәзік *с и р а т* деймін, Бейіште иманды құл тұрат деймін (Бес ғасыр.). *С и р а т* деген көпірдің жолын көрдім, Дінін күткен ерлердің жөнін көрдім. Үш мың жыл дәм татпастан жатып алдым, Тұмұқтан зақұм деген жеміс көрдім (Бабалар сөзі//Қисса-и Жұмжұма).

Сират көпір. д і н и. ***Сират***. Қиямет-қайымның *с и р а т к ө п і р і н е н* құтылатын күн жоқ (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Бәйге жолы *с и р а т к ө п і р д е н* өткен сыңар аяқ сын жолы екен (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *С и р а т к ө п і р і н е н* құлап, тозақ отында шыжғырылса ғана арамдықтан арылар (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

СИРАТ[2] [ар. سيرة] з а т. ә д е б. *Орта ғасырлардағы араб әдебиетінің жанры, проза үлгісінше жазылған өмірбаяндық шығармалар.* VIII–X ғасырларда туған «*С и р а т* Антар» жәдігерлігі 32 бөлімнен тұрады. Бергі кезеңдер туындылары «*С и р а т* Әбу Зайд», «*С и р а т* Сафф-ибнзи-Язан», «*С и р а т* Зат Әл-Химма» т.б. бізге жеткен көрнекті шығармалар санына қосылады (Әдебиеттану термин. сөзд.).

СИРЕ= е т. **1.** *Жиілігі кему, селдіреу.* Қонағының әңгімесін тыңдады. Әбден естір әңгімесін естіп алғасын кірпігі *с и р е й* бастаған жібіскі жанарын сығырайтып ашты (Ә.Кекілбаев, Үркер.). Ел аямай кесе берген соң, бұрынғы бітік тал *с и р е п* қалыпты (F.Мұстафин, Дауыл.). Қиып алып отынға пайдаланғандықтан талдар да *с и р е г е н* (М. Мағауин, Ақша қар). **2.** *Саны кему, азаю.* Қазақта айтыс өлең көп. Бірақ бұлар да ел ішінде жоғалып, *с и р е п* барады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жұлдызы *с и р е г е н* көкшіл аспанда Тезектің қарашоқысы айқындап көрінді (М.Әуезов, Шығ.). Қуанышым бірақ та Бірер жылдан аспады. Бірте-бірте Жырақтап, Хат та *с и р е й* бастады (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Серкелер әбден *с и р е д і*, Сыздады бітеу жаралар. Күйеуін қыздың сүйреді Қайнаға мықты – Қара нар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СИРЕГІРЕК с ы н. **1.** *Онша қалың емес, сиректеу.* Жолдың екі жақ шетінде *с и р е г і р е к* өскен қарағайлар жарысып отырады (С.Мұқанов, Ботагөз). **2.** *Азырақ, көп емес.* Олардың жолығу сәттерінің *с и р е г і р е к* болуы да содан болу керек (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

СИРЕК с ы н. **1.** *Жиі емес, селдір.* Жәлел бақыр басты келген, мұрны кішкене, ұсақ тістері *с и р е к,* қалмақ бетті бала (М.Әуезов, Шығ.). Қаланың орта шенінде жүнделген түйедей боп, жапырағынан айырылып арсиған *с и р е к* ағаш (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ілуде бір, аз.* Бұл жерде төрт қабат үйлер дегенің тым *с и р е к* кездеседі (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Әртүрлі сыналатын жер болмаса, Достықты, жақындықты шын-ақ дер ем. Жап-жақын жайшылықта көп досжарды. Мен неге жамандықта *с и р е к* көрем? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Міне, осылардың теріс

істерін, жаман мінездерін айтсаң мойындаушы мыңнан біреу, *с и р е к* табылады (М.Дулатов, Шығ.). «Ел» дейтін адал басшы әзір *с и р е к* Көпшілігі табансыз, қорқақ, күйрек. Ел үшін құрбанға шалса разы, Кім бар еді, ту ұстаған елін сүйреп? (С.Торайғыров, Шығ.).

Сирек кездесетін кітаптар қоры. *Аса құнды басылған шығармалардан тұратын (соның ішінде библиографиялық жиіліксіздігін танымал ететін) кітапхана қорының бөлігі* (Ор.-қаз. түс. сөзд. Ғылымтану).

Сирек кітаптар. а) *Көркемдік, ғылыми, библиографиялық немесе басқаша құндылығы бар, сақталған немесе данасы біршама аз мөлшерде шығарылған кітап.* ә) *Қалған таралымның ерекше қолдан көркемделген, жазушының қолтаңбасы қойылған, ерекше тұптелген және т.б. қайталанбас белгілері бар басылым данасы.* ≈ *С и р е к к і т а п т а р* қоры.

Сирек металл. г е о л.*Табиғатта аз, шашыранды әрі өндірілуі қиын қымбат бағалы, техникалық маңызы зор металл.* Асубұлақ поселкасы 1941–1942 жылдағы *с и р е к м е т а л д а р* рудасын өндіруге байланысты пайда болды (ҚСЭ). Көмір, темір, алтын *с и р е к м е т а л д а р ғ а* жатады (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Бұған дейін де шет-жағасын айтқанымен, Қазақстан түсті, *с и р е к* және пайдалы *м е т а л л* өндіріс жөнінен елімізде елеулі үлес салмағы бар (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Сирек элементтер. х и м. *Жер қыртысында біршама сирек ұшырасып, өте сиреген күйде таралатын, қазіргі технологиялық мүмкіндіктер тұсында ажыратып алудың қиындығы жоқ элементтер.* Жеке минералдар құра алмайтын, әртүрлі минералдар құрамына қосынды ретінде кіретін *с и р е к э л е м е н т т е р* тобына гафний, иттрий, селен, теллур, бром, йод сияқты металлоидтер жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СИРЕК-СИРЕК с ы н. *Өте селдір, арагідік.* Мылтық дауысы біресе бір-бірлеп, *с и р е к-с и р е к* атылып, біресе топталып атылып тұрды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Немістер андасанда ракета атып, *с и р е к-с и р е к* бес-алты мина тастауда (Б.Момышұлы, Шығ.). Денесі сом жаралған, тапал, қабағы шығыңқы, басы үлкен, жалпақ бетті, иегінің әр жеріне *с и р е к-с и р е к* біткен тікенек сақалды (Ә.Шәріпов, Пратизан.).

СИРЕКСУ *Сирексі етістігінің қимыл атауы.*

СИРЕКСІ= е т. **1.***Селдіреу, сиреу.* Тікпе шыбықтарды *с и р е к с і п* қалған орман алқаптарын толықтыру үшін отырғызды (М.Ахметов, Егін қорға.). **2.** *Жиілігі кему, азаю.* – Көрдіңдер ме, атыс *с и р е к с и* түсті (И.Есқараев, Тосқауыл). Не керек, одан соңғы айларда хат-хабар мүлде *с и р е к с і п* кетті (Ж.Мусин, Үміт.).

Кісі аяғы сирексіді. *Жүріп-тұрушылар азайды, келім-кетім саябырсыды.* Мен купеге *к і с і а я ғ ы с и р е к с і п,* жүрттың көбі ұйықтауға жатқанда ғана кірдім (Д.Исабеков, Тіршілік.).

СИРЕКСІТ= е т. **1.** *Азайту, жиілігін кеміту.* Сен ауылға келуді де тым *с и р е к с і т і п* жібердің (С.Санбаев, Аруана). **2.** *Сирек-сирек етіп орналастыру.* Олар қолдарына қалақ алып, қызылша *с и р е к с і т е д і,* кетпен ұстап, арық шабады (М.Мырзақұлов, Өмір.).

СИРЕКСІТУ *Сирексіт етістігінің қимыл атауы; сирек-сирек етіп орналастыру.* Өніп шыққан соң, мақта түптерін *с и р е к с і т у* керек («Қаз. әдеб.»). Жегенелеу деп өніп шыққан мақта түптерін *с и р е к с і т у д і* айтамыз («Қаз. әдеб.»). – Өнгенде жер бетіне өте қою шығады да, құлақтана бастаған кезде бір-бірімен тұтасып кетіп, *с и р е к с і т у* қиынға тиеді (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

СИРЕКТЕ= е т. **1.** *Сирек тарту, селдіреу.* Түрлі зиянды жәндіктерден қорғалмағандықтан, орман алқаптары *с и р е к т е п* құрап қалған (А.Балтабаев, Жасыл орман). **2.** *Саны азаю, кему.* Қазанның басынан адам *с и р е к т е г е н* кезінде, қарасақал қайтып келді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Кейбіреулері оққа ұшып, дұшпан қатарлары ыдырап, *с и р е к т е й* бастады (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

СИРЕКТЕТ= е т. **1.** *Жиілігін азайту, сиретy.* Ал енді бала өскен сайын емізуді *с и р е к т е т е* беру керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Айырғанда күл, көмір, насыбай жағып әурелемей-ақ емізуді *с и р е к т е т і п,* баланы бірте-бірте бездіру керек (3–6 жеті ішінде) (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Баяулату, ақырындату.* Сүйреді ол Ақбикешті дердектетіп, Жүрісін бірте-бірте *с и р е к т е т і п* (Т.Әлімқұлов, Боз жорға.).

СИРЕКТЕУ[1] с ы н. *Онша жиі емес, селдірлеу.* Станция қалқасындағы *с и р е к т е у* ағаштарды қалқалап келеміз (С.Бегалин, Замана.). Балуан жолдан бұрылып, бір сайға түсті де, *с и р е к т е у* қарағайдың арасына кіріп, аттарды тоқтатты (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Кейде *с и р е к т е у* боп шашырап көрінсе, көп жерде қалың жыныс дүм тоғай боп кетеді (М.Әуезов, Индия очерк.). // *Анда-санда, оқта-текте, арагідік.* Әрі оқып, әрі қызмет істеп жүрген кездерімде Жанатпен кездесуім *с и р е к т е у* болды (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос). Жамалдың күйеуі Әлимен *с и р е к т е у* көрісіп тұрды (С.Алдабергенов, Асу).

СИРЕКТЕУ[2] *Сиректе етістігінің қимыл атауы.*

СИРЕКТІК з а т. **1.** *Арасы қашық жатушылық, селдірлік.* Ағаш тұқымын мүмкіндігінше әр жерде әртүрлі *с и р е к т і к т е* отырғызған пайдалы (А.Балтабаев, Жасыл орман). **2.** *Өте аздық, көп емес.* Мал аяғының *с и р е к т і г і н е н,* бұ жерге де шөп қаулап өсіпті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СИРЕНА [лат. siren] з а т. ***Дабыл***. Тулаған тұтас кең Еділ, *С и р е н а,* ұран тоғысы. Ереуіл, тағы ереуіл: «Түс патша, тоқтат соғысты?» (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап.). Осы кезде *с и р е н а н ы ң* ащы үні естілді. Қала іші астан-кестен болды да қалды (Қ.Тоқаев, Көмескі із.). Сонымен сахнада – «Намыс гвардиясы». Зар қаққан *с и р е н а,* дызылдай ұшқан оқ, жарыма дүрілдеген бомба (Р.Нұрғалиев, Талант.).

СИРЕНЬ з а т. ө с. *Ақ, күлгін гүлді, хош иісті, бақшада өсірілетін ағаш, бойшаң бұта. С и р е н ь* бұтақтарының арғы жағынан ұзын бойлы қапсағай қарт шықты (Ө.Қанахин, Бақыт.). Бозқараған... Көрдің бе бозқараған? *С и р е н ь* иісі аңқиды боз даладан. Бозқараған – тікенек, тікенге өскен Сирень гүлін ешкім де қозғамаған. (Соның аты біздіңше Бозқараған) (М.Мақатаев, Шығ.). Көктемге қарай жанында Балауса гүлдер шығатын. Аман-сау қалған жалыннан Бір *с и р е н ь* өсіп тұратын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СИРЕНЬ [грек. seirēn] з а т. з о о л. **1.** *Судағы сүтқоректілердің бір отряды.* **2.** *Құйрықты қосмекенділердің бір тұқымдасы* (ҚҰЭ).

СИРЕҢКІРЕ= е т. **1.** *Азая түсіңкіреу, саны кеміңкіреу.* Көрші взвод адамы жанталас үстінде минаға тап болып, *с и р е ң к і р е п* қалған (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** *Сирек тарту, селдіреңкіреу.* Сүңгірбайдың онсыз да сирек сақалы *с и р е ң к і р е п* қалыпты (Ғ.Мұстафин, Қыр жігіті.). – Бірте-бірте *с и р е ң к і р е п* барамын. Уақыт алып келмейді көп тарағым. Таз болатын кезім жақын, – деді Бас, – Күнің сонда не болады, қарағым?! (Қ.Мырзалиев, Күміс қоңырау).

СИРЕҢКІРЕУ *Сиреңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СИРЕТ= е т. **1.** *Азайту, кеміту.* Соңғы жарты жылда Дулат бізге келуді мүлде *с и р е т т і* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қашып жаудың үрейі, Қамысқа қашқан үйректей Қырғидай Нүркен тиеді, Кетпейді тобын *с и р е т п е й* (С.Бегалин, О, баллада.). **2.** *Арасын алшақтату, сирек-сирек етіп орналастыру.* Қызылшаны өскен соң, кей жерін *с и р е т і п* қайта отырғызамыз (С.Бақбергенов, Адам.).

СИРЕТКІШ с ы н. *Жиі затты сиретуге арналған, сүйылтқыш мәшине. С и р е т к і ш т і ң* қармақша тістері мен пышақшалары болады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Күн жауып өткен соң *с и р е т к і ш* машинаны бір-ақ әкеліп салмайсыздар ма (К.Баялиев, Жер.).

СИРЕТТІР= е т. *Алшақтату, азайту.*

СИРЕТУ *Сирет етістігінің қимыл атауы, арасын алшақтату.* Бұл қызылша *с и р е т у* дегенің айтар ауызға болмаса, атқарар қолға өте қиын жұмыс (Ж.Мусин, Қанат.).

СИРЕТІЛ= е т. *Сирек етіп орналастырылу, арасы алшақтатылу.* Жүгері қатары тіпті *с и р е т і л м е г е н* (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты).

СИРЕТІЛУ *Сиретіл етістігінің қимыл атауы.* Ағаштардың ұштары шырпылып *с и р е т і л у г е* тиіс (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

СИРЕУ *Сире етістігінің қимыл атауы; саны кему, азаю.* **1.** *Селдіреу, сиректеу.* Көп жылдар серіні қаумалаған қалың топтың күзгі ормандай *с и р е у і* де тегін емес (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). **2.** *Азаю, кему.* Жау қатары *с и р е у г е* айналды (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). **3.** *Саябырсу, басылу.* Дәлізде гулеген шу біртебірте саябыр тауып, адам аяғы *с и р е у г е* бет алған (А.Байтанаев, Қыран.).

СИРОП з а т. *Шәрбет, жеміс шырыны.* Холосас – итмұрыннан және қантты *с и р о п т а н* сығып алынған қою, қоңыр қызыл, тәтті сұйық дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

СИСА [ор. ситец] з а т. *Мақтадан тоқылатын, арзан бағалы, түрлі түсті мата.* Қызыл ала, торы ала *с и с а м е н* тысталған көрпежастықтар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Оның үстінде көк ала гүлі бар ақ *с и с а* көйлек (М.Гумеров, Шыңырау). Ұлпа еркелей қарап: – Әже! Қуыршағыма көйлек істеп берейін, ана бір *с и с а ң н а н* бересің бе? – деді (Б.Майлин, Шығ.).

СИСТЕМА [грек. systema] з а т. ***Жүйе.*** **1.** *Бүтін, тұтас, бір-біріне байланысты заттардың жалпы бірлігі, құрамы.* Күн *с и с т е м а с ы* – белгілі бір уақыт бойына өмір сүріп, заңдылықпен дамып келе жатқан, тарихи нәрсе (А.Қасымжанов, Диалектика.). Жуырға дейін күн *с и с т е м а с ы* тоғыз планетадан тұрады деп есептедік (Т.Шаханов, Жоғалған.). **2.** *Қоғамдық формация, мемлекеттік құрылыс.* XXV съезд дүниежүзілік социализм *с и с т е м а с ы н* дамытып, нығайта беру мәселелеріне ерекше назар аударды («Қазақст. комм.»). Социалистік *с и с т е м а н ы ң* халықтарға мәдени өсу тұрғысынан да қолайлы екендігін паш еттік (Қ.Байсейітов, Құштар.).

СИСТЕМАЛЫ с ы н. **1.** *Бір жүйеге құрылған, тиянақты, сатылы.* Оқушыға *с и с т е м а л ы* білім беру үшін қосымша әдебиеттерді пайдаланған жөн («Қазақст. мект.»). **2.** *Белгілі бір жүйеге тән, арнаулы стандартпен шығарылған.* Клаус столының тартпасын ашып, оның түкпірінен «Вальтер» *с и с т е м а л ы* пистолет алып шықты (Қ.Исабаев, Жолдас.). Арал кеме жөндеу мастерскойы үшін «Парсенс» *с и с т е м а л ы* екі экскаватор қарауды бұйырамын (Д.Айдаров, Дәуір.).

СИТАЛ з а т. х и м. *Шыны кристалдық мата. С и т а л д а р* шыныны белгілі ретпен кристалдандыру арқылы алынады (Қаз. тілі термин. Химия).

СИТОБИЯЛАР [грек. sitos – тамақ, bios – өмір] з а т. б и о л. *Тамақ өнімдерінің ішіне кіріп, сонымен қоректенетін ағзалар* (Қаз. тілі термин. Экология).

СИТСА з а т. с ө й л. ***Сиса.*** Менің киімдерім: басымда қызылшұбар *с и т с а м е н* тысталған елтірі бөрік, ішімде кенеп көйлек-дамбал (С.Мұқанов, Өмір мект.).

СИФ [ағыл. CIF, Cost – құн, insurance – сақтандыру, Freigt – фрахт] з а т. э к о н. **1.** *Сыртқы саудадағы сатып алу-сату шартының түрі.* Тауарды *с и ф* шартымен жеткізу кезінде оның шартта көрсетілген сату бағасына тауардың құны, сақтандыруға және апарылатын портқа дейін тасымалдауға жұмсалатын шығын кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.). **2.** *Шеттен әкелінетін тауардың шекаралық бағасы. С и ф т е* шетелден сатып алуға жұмсалатын шығын, тауарды келетін портына жеткізу, кеме бортынан айлаққа түсіру үшін қажетті халықаралық тасымал мен сақтандыру төлемі қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сиф бағасы. э к о н. *Тауардың порттағы кеме бортына жеткізілгенге дейін мүлде жарамсыз болуы немесе бүлінуі қатерімен бірге жүкті тасымалдауға, кеден алымдарын төлеуге және сақтандыруға жұмсалатын барлық шығындар тауарды сатушыға жүктеледі дегенді білдіретін баға* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сиф мәмілесі. э к о н. *Сатушы көлікті ұйымдастырып, апарылатын портқа дейін тауардың кірепұлын төлеуге, тауарды кеменің бортына жеткізуге, экспорттық лицензияны алып, баж төлеуге, тауарды тасымал кезінде сақтандыруға, сатып алушыға шотты, коносаментті және сақтандыру полисін табыстап, тасымал шартына енгізілсе, тауарды тиеу мен түсіру шығынын төлеуге міндетті болатын мәміле түрі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СИФИЛИС з а т. м е д. *Жұқпалы жыныс ауруы, мерез.* Әйтпесе сіз *с и ф и л и с п е н* ауырған қызыңызды емдетер едіңіз ғой (Қ.Исабаев, Соңғы.).

СИФОН [грек. siphon] з а т. **1.** *Суды арнадан, науадан және уақытша арықтардан суарушы жүйекке беру құралы.* Полиэтиленнен жасалған *с и ф о н* екі су жинағыш басы бар. (Қаз. тілі термин. Су.). *С и ф о н* жұмыс істей бастауы үшін оны алдымен сұйықтықпен толтыру керек (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** *Сұйық заттарды бір ыдыстан басқа бір ыдысқа ауыстырып құю үшін әртүрлі деңгейде иіліп жасалған түтік. С и ф о н* сұйықтықты ыдыстан төңкермей-ақ төгуге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Кен.). Балықтар қоректеніп болған соң, шыны табаққа түскен жемнің қалдықтарын сол бойында *с и ф о н м е н* жинап алу керек (Т.Мұсақұлов, Акваниум.). **3.** *Суды, шырынды және басқа сусындарды газдандыруға арналған аспап.* Бір бұрышта, кішкентай стол үстінде гүл салынған құмыра мен газды су құйылған *с и ф о н* (І.Есенберлин, Айқас).

СИЫҚ з а т. **1.** *Сыртқы тұр-тұрпат, сұрық.* Кей ердің алды аласа, арты биік, Мінбей жатып атыңды қылады иық. Бас бітімі бәсеңдеу көрінсе де, Адырайған артында болмас *с и ы қ* (Шәкәрім, Өлеңд.). Қамар қанша жалынса да, мейірім қылар жұртының *с и қ ы* мынау болды; өз бетімен өлуге қолын босатпай қойды (С.Торайғыров, Шығ.).

Сиқы бірдей [бір]. *Ұқсас, тақылеттес.* Сары түнге сарылып, кірпік ілмей, Салқын күзде бір жылы үйді білмей, Сахарада салақтап күндіз-түні, Бұралқы ит пен малшының *с и қ ы б і р д е й* (Жамбыл, Тол. жин.).

Сиқы жоқ. а) *Сиықсыз, ұсқынсыз, сұйкімі жоқ.* Менің атым Байғыз қарт, Көзге түсер *с и қ ы м* ж о қ, Орынсыз күлер күлкім жоқ, Есепсіз ұйықтар ұйқым жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Түрі көрінбейді, ойы жоқ.* Мамықтан төсек, Тастай боп кесек, Жамбасқа батып, ұйқы жоқ; Сыбыр боп сөзі, Мәз болып өзі, Ойланар елдің *с и қ ы* ж о қ (Абай, Тол. жин.).

Сиқы кетті. *Берекесі кетті, сиықсыз болды. С и қ ы к е т і п* сұрланып, Қансыз қатып қалды өң. Туған жерде тыныстап, Көзімді аштым, алып дем (С.Мәуленов, Өлеңд.).

Сиқын алды [кетірді]. *Берекесін кетірді.* Мынау қара суық жұрттың *с и қ ы н а л ы п* бітті (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Не қыласың құр мақтап, Өңкей ақымақ есекті. Елдің *с и қ ы н*

к е т і р г е н Кесіп қып өтірік-өсекті (Жамбыл, Тол. жин.).

СИЫҚСЫЗ с ы н. *Кескін-келбеті нашар, ажарсыз, көріксіз.* Осы бір *с и ы қ с ы з* адамның көрінісі соншалық аянышты еді (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Қожа бет-әлпеті *с и ы қ с ы з* адам болса керек (Қожанасыр.). // *Ажарсыз, көріксіз адам. С и ы қ с ы з д ы ң* түсіне сұлу енеді (Қаз. мақал).

СИЫҚСЫЗДАН= е т. *Сұрқы қашу, көріксіздену.* Ол ернін қатты жымырып еді, күлімдеген жүзі *с и ы қ с ы з д а н ы п* кетті (К.Оразалин, Ақ жазық).

СИЫҚСЫЗДАУ с ы н. *Ұсқынсыздау, көріксіздеу.* Губернаторлық кеңсе әрі бөренеден қиылған, әрі *с и ы қ с ы з д а у* екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Асылгүл саған болпиған, *с и ы қ с ы з д а у* әйел боп көрінер (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). *С и ы қ с ы з д а у* шығыңқы бет сүйегіне терісі жабысып қалған тәрізді (А.Жұмаділдин, Құт құбыры.).

СИЫҚСЫЗДЫҚ з а т. *Көзге қораштық, сұрықсыздық.* Қырғауылдың айыбы – тек *с и ы қ с ы з д ы ғ ы* (Қаз. ертег.).

СИЫҚТЫ с ы н. с ө й л. *Келбетті, кескінді, өңді.* Гайнидай сұлу қызға *с и ы қ т ы* жігіт табылмай ма? (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

СИЫН= е т. **1.** д і н и. *Жаратушы құдірет, Құдай бар деп, соған табыну. С и ы н а р* мұнды бенде иесіне, Сөйлесе сөз түседі жүйесіне, Ат бермей ақ Айманға қалың шекті Мінгелі тағы жүрді түйесіне (Айман-Шолпан.). *С и ы н д ы м* пайғамбарлар барын айтып, Данышпан Лұқпанды, кәріні айтып, Жалбарындым әулиелер жүмләсіне, Сегіз жар, он екі имам жарын айтып (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Бидайлар басы толық иіліп тұр, Дән берген қожасына *с и ы н ы п* тұр. Басында бұл бидайдың дәні болмай, Кекірейіп, көкке қарап, бүлініп тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қадірлеу, қастерлеу, пір тұту.* Менің пірім – Сүйінбай, Сөз сөйлемен *с и ы н б а й* Сырлы сұлу сөздерді, Маған тартқан сиындай (Жамбыл, Тол. жин.). Абай Шығыстың жұлдыздарын өзінің ұстазы деп санаған, соларша қалам сілтеуге арман етіп, соларға *с и ы н ғ а н* (С.Мәуленов, Үркер.). Есіміне ел *с и ы н ғ а н* асылым, Ала тулы, ала құйын жасыным. Абылай хан – азаттықтың жаршысы, Жасап өткен өз дәуір, өз ғасырын (К.Салықов, Жезкиік).

Аллаға [Құдайға, Тәңірге, аруаққа] сиынды. *Құдайға, Жаратушыға жалбарынды, мінәжат қылды.* Біраздан мінді атына батыр Баян *С и ы н ы п* бір жаратқан *А л л а с ы н а.* Жолбарыс жортып кетті бетін түзеп, Шаңдатып Абылайдың ордасына (М.Жұмабаев, Шығ.). Қанды көбе киініп, Бір *А л л а ғ а с и ы н ы п,* Кезенген жауға кез келдік Жалаң найза, бір атпен (Махамбет, Өлең д.). Аш күзендей бүгілтті Алтын қарғы арланды, Аталықтай ақсақал *А л л а с ы н а с и ы н ы п,* Тілегі мүлде қиылып, Сәждеде жатып зарланды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ашу қылды Қалқанға, *С и ы н а д ы а р у а қ қ а,* Диуана болыс ел ақтап, Әзірленді бармаққа (Батырлар жыры). Әуелі *Қ ұ д а й ғ а с и ы н ы п,* екінші қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау (Абай, Тол. жин.). Надан ел әдеті ғой сасқандағы, *Т ә ң і р г е с и ы н а т ы н* аспандағы. Қаншама жалынғанмен илікпейді, Зәр талақ қатал екен тастандағы (С.Омаров, Әңгім.).

СИЫНДЫР= е т. *Мінәжат еткізу, табындыру.* Айырып байды бастан, Құлды ісінен, Жазылмыш жаңылмапты күллісінен, Бекер-ақ бес уақыт *с и ы н д ы р г а н,* Құдайға Құрманғазы күлді ішінен (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). Ханының сөзін патша естіп енді, Көңілінің жоқтығын сонда білді. Көзіммен көрмейінше нанбаспын деп, *С и ы н д ы р ы п* ханымды ол жауап қылды (Ғашық-наме.).

СИЫНДЫРУ *Сиындыр етістігінің қимыл атауы.*

СИЫНУ *Сиын етістігінің қимыл атауы; табыну, мінәжат ету.* Күні-түні Құдайға *с и ы н у,* дін оқуын оқу, қағидаларын жаттау – олардың негізгі міндеті (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Олар ерікті көздің жасына беріп, Тәңіріге *с и ы н у м е н* болды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Кейбір ақындар майдандағы қазақ жауынгерлерін атаның аруағына *с и ы н у ғ а* шақырды (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Тоқтарбай бастап, бар жиын қостайды. От ананың құрметіне арналған *с и ы н у* ырымы орындалады (М.Әуезов, Шығ.).

СИЫР з а т. **1.** *Аша тұяқты, мүйізді ірі қара мал; төрт түліктің бірі.* Жылқы, түйе, *с и ы р,* қой, ешкі, ит, мысық, тауық адамның үй маңайында тіршілік етеді. Соның үшін олар үй хайуандары деп аталады (М.Дулатов, Шығ.). *С и ы р* деген бір мал бар, Зеңгі атаның баласы. Қасиеті май берер, өзгеше екен бағасы (М. Ж.Көпеев, Шығ.). Бір өзінде үш құлынды бие, төрт бұзаулық *с и ы р,* жиырма шақты қой, ешкі бар (С.Жүнісов, Өшп. із.). **2.** *Осы түліктің ұрғашысы, аналығы.* Әзімхан бұзауға жанасқан *с и ы р д ы* айдаған бола қойды (С.Сейфуллин, Шығ.). Ән сарыны өңменінен өтетін, Мал да болса емшегі иіп кететін. Өзіме де себеп болды фермаға *С и ы р* сауған мезетте іздеп жететін (К.Салықов, Жезкиік). Бұл уақытта ол *с и ы р-*

л а р ы н сауып болып қайтып келе жатады (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Бойдақ сиыр. *Сиыр, дөнежін, құнажын, ұрғашы тайыншалардың қысырлары* (Қаз. мал атау.).

Буаз сиыр. *Бұқадан қашып кеткен, әлі бұзауламай жүрген сиыр.*

Мама сиыр. *Бірнеше бұзаулаған үлкен сиыр. М а м а с и ы р ы* жоғалып кетті (Ауызекі).

Сауын [сауынды] сиыр. *Сауылатын сиыр.* Ол *с а у ы н с и ы р л а р ғ а* жаны ашып, әукесін ұзақ уақыт сипап тұрды (М.Дүзенов, Ақәже). Онда бала-шағасының таңдайына тартар екіүш *с а у ы н с и ы р* ғана бар (С.Мұқанов, Өсу жыл.). Өйткені аға сұлтан деген олардың *с а у ы н д ы с и ы р ы* тәрізді еді, мыңдаған сом ақша әртүрлі жолмен келіп, қалталарына құйылып жататын (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Қонағына өлшеткен, Төрт қанат үй уығын. Кісі бойы қол жетпес Биіктігі сұлының, Жалбағай мен қостастар Көбейтті *с а у ы н с и ы р ы н* (О.Шипин, Дастан.).

Симменталь сиыры. *Ірі қараның сүтті, етті тұқымы. С и м м е н т а л ь с и ы р ы н ы ң* тұқымы сүйегі берк, ірі, тірілей салмағы ауыр келеді (Жаңарған өлке.). Бәрінен көп тарағаны: алатау сиыры, қазақтың ақбас сиыры және *с и м м е н т а л ь с и ы р ы* болды (Малшыларға кеңес.).

Сиыр бүйрек. *Бөлек-бөлек болып жатқан.* Арғы бетте көлденеңдеген жалаңаш үлкен тау, бергі жақтан *с и ы р б ү й р е к* қоңыр адыр (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Қоңыртау қонақ күткіш *с и ы р б ү й р е к.* Жарлау тас жайдақ шоқы, төбе түйдек, Қысқасай омырауын ашқан кеңнен, Кеспелтек кейбіреуі тұмсығы имек (Д.Еркінбеков, Шығ.). Қызыл түс, *с и ы р б ү й р е к* үй тастар да, Көк тонды, көлеңкелі шыршалар да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сиыр егіз тапты. э т н. *Сиыр әдеттегідей жалқы бұзауламады [Сиыр егіз тапқанын қазақ жақсы ырымға санамайды. Егіз бұзаудың бірін бөтен біреуге беріп жібереді].* Ол *с и ы р ы н ы ң е г і з т а п қ а н ы н* жаман ырымға жорыды (Ауызекі).

Сиырдың бүйрегіндей бытырады [бөлшектенді]. *Тоз-тоз болып, жан-жаққа тарады, берекесі кетті; басы қосылмады.* – Жүр онда, *с и ы р д ы ң б ү й р е г і н д е й б ы т ы р а у ғ а* айналған екенбіз, тек арты қайырлы болсын (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Суырдайын күн кешіп, әркім ойлап өз басын, Тұлпарларды тұқыртып, тұғырлары озғасын, *Б ү й р е г і н д е й с и ы р д ы ң б ө л ш е к т е н г е н* бұл қазақ, Құмалақтай бытырап, қалай ғана тозбасын (М.Мақатаев, Шығ.).

Сиырдың жорғасы секілденді. к е к е с і н. *Еп құып, майда жүріске салды. С и ы р д ы ң ж о р ғ а с ы с е к і л д е н і п,* қартайғанда жалғыз өзім болсам екен дейтұғын (Абай, Тол. жин.).

Сиыр жылы. *Уақытты он екі мүшел жыл жүйесімен есептеудің тышқан жылынан кейін, барыс жылынан бұрын келетін екінші жылы.* Мен 1924 жылдың майында, ескі жылдың майында, қазақтың ескі жыл санауы бойынша, *с и ы р ж ы л ы* туыппын (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). *С и ы р ж ы л ы* Сырдан шығып, бардым Орға, Хат жаздым темір қалам алып қолға. Жағалбайлы елінде бар екен деп, Есіттім ақын қыздың даңқын сонда (Айтыс).

Сиыр қашып кетті. с ө й л. *Бұқаға түсіп кетті немесе бұқаға түсіп, тоқтап кетті.*

Сиыр қора. *Сиыр тұратын, сиыр қамайтын қора.* Сәтжан келісімен қағаз, кітаптарын үйге қоя салып, *с и ы р қ о р а ғ а* барды (С.Бегалин, Уақыт.). Жас ақынға бір емес, мың қыз ғашық, Кеудемізді арманға жүрміз басып. *С и ы р қ о р а* үстінде ұйықтадым мен, Жүрегімді айға ашып, жұлдызға ашып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сиыр мінез. *Сүйкімсіз қылық (көрінген нәрсеге орынсыз соқтыққанда айтылады).* Оғаштық ісімізді білмедік пе? Көңілін бұл нәрседен кірледік пе? Сықылды *с и ы р м і н е з* жаман елміз, Орданың бір жеріне сүйкендік пе? (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сиыр өсіру. м а л ш а р. *Мүйізді ірі қара шаруашылығы, малшаруашылығының басты салаларының бірі. С и ы р ө с і р у* осыдан 7–8 мың жылдай бұрын жабайы сиырларды (тур, зубр, бизон, бантенг, зебу, қодас) қолға үйретуден басталды (ҚҰЭ).

Сиыр сәске [түс]. *Түс болуға таянған мезгілді білдіретін халықтық өлшем. С и ы р с ә с к е* кезі еді, ер-азаматынан айырылғалы отырған ауылдың әбігері басылмаған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күн *с и ы р с ә с к е т ү с* болғанда қарасы мың жарымдай қойды қаптатып айдап келе жатқан жастау қойшы көлденең кезікті (І.Жансүгіров, Шығ.). Қатты қимылымен қалжыраңқырап қалған Кәмеш, *с и ы р т ү с і* кезінде белін жазып дем алуға отырған (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

Сиыр соқпағы. а) *Шағындау, аса ұзақ емес жол.* Алдында көлденең түсіп бір *с и ы р с о қ п а ғ ы* жатыр (Ә.Әбішев, Найзағай.). ә) *Даудамай, талас.* Өз еркіне жіберсең ой-қыры, *с и ы р с о қ п а ғ ы* көп дала дауы осымен бітіп те қалып еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Сиыр тектес. *Жөнімен сөйлемейтін, қисық, қыңыр.* Өзі *с и ы р т е к т е с*, бір жан, жөнмен жүргенін көрген емеспін (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Сиыр тілді. *Ретсіз, жөнсіз, артық сөйлейтін (адам).* Адам қандай жұмыста жүрсе, «жікті» сол жерге жасайды ғой. Тіпті, *с и ы р т і л д і* болу лайық емес-ау деймін («Жұлдыз»).

Сиыр ферма. *Сиыр өсіретін ферма.* Көрінген ақ шатырдай қазақ үйлер, Шопандар, малшылармен отыр белде. Жайлауы Аңырқай мен Ақдолы да, Қой, жылқы ызғып жатыр, *с и ы р ф е р м а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СИЫР= е т. **1.** с ө й л. *Ысыру, сыпыру.* Қарлығаш одеялын *с и ы р ы п*, орнынан тұра берді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Шал балтаны қайық түбіне дүңк еткізіп лақтырып жіберді де, екі шелекті жағадан былайырақ *с и ы р ы п* тастады (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). **2.** *Сыдыру, аршу.* Мал жусанның басы мен сабағының сыртын *с и ы р ы п* тастап, түбіндегі бүршігін жейді («Айқап»).

СИЫРБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. vigna> *Сабағы тік не төселмелі, жапырақтары ірі, сарғылт жасыл гүлді, бұршақ тұқымдасының бір түрі. С и ы р б ұ р ш а қ* – бұршақ тұқымдасына жататын біржылдық, кейде көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қазақстанда 1 түрі: қытай *с и ы р б ұ р ш а г ы* (V.sinensis) бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СИЫРБҰЛДІРГЕН з а т. ө с. <лат. fragaria> *Ылғалды жерде өсетін бұлдіргеннің жабайы түрі.* Оның орнына піскен *с и ы р б ұ л д і р г е н д і* пайдалануға болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

СИЫРДАЙ с ы н. *Үлкен, зор, дардай.* Өлеңнің соңғы жолын айтып үлгермей-ақ бір *с и ы р д а й* қыз мені шапалақпен тартып кеп қалды (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Төрт-бес жылдан кейін мен де *с и ы р д а й* қыз болам, – деп қиялдады (Д.Әбілев, Арман.).

Осырған сиырдай қылды. *Мүйіздеді, мүшектеді.* – Ақанның атағын ойласаңдар, оу, бүкіл қарауыл, күні кеше еліннен бір сұлуды бұйыртпай, бәрін де серіні *о с ы р г а н с и ы р д а й қ ы л г а н д а р ы ң д ы* ұмыттыңдар ма? – деді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Сиырдай мүйіздесті. *Өзара қырқысты, тұртпектесті. М ү й і з д е с к е н с и ы р д а й,* Байласаң бас жіп жетер ме? Еңбегің еш, тұзың сор, Қайратың селге кетер ме (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Тұлыпқа мөңіреген сиырдай. *Бос алданып, көңіл жұбанышына сену, алданыш ету, жұбану.* Сөйткенше болған жоқ, ұзын составтың басындағы қаңқиған кәрі паравоз *т ұ л ы п қ а м ө ң і р е г е н с и ы р д а й* бірер рет ыңырсып алды да, ысылдап-пысылдап жылжып жүре берді (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

СИЫРЖОҢЫШҚА з а т. ө с. <лат. vicia> *Бұршақ тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік.* Бұршақ, *с и ы р ж о ң ы ш қ а* дақылдарының сабағы да құнарлы азықтан есептеледі (К.Боранғазиев, Жем-шөп.). *С и ы р ж о ң ы ш қ а н ы ң* бұл түрі француз жасымығы деген атпен мәдениленділірілген (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *С и ы р ж о ң ы ш қ а н ы ң* Қазақстанда 15 түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

СИЫРЖУА з а т. ө с. *Шабындықты жерде өсетін жуаның бір түрі.* Шабындықтың арасында *с и ы р ж у а* көп өсіпті (Ауызекі).

СИЫРКЕПЕ з а т. *Сиыр тұратын жер, орын.* ≈ *С и ы р к е п е г е* жинады.

СИЫРКӨЗ з а т. ө с. *Бұйраланып өсетін кішкене аласа шөп.* Ол жерге *с и ы р к ө з* көп өскен екен (Ауызекі).

СИЫРКӨЗДІ с ы н. *Сиыркөз өскен, сиыркөзі бар. С и ы р к ө з д і* жер қоныс болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С и ы р к ө з д і* жерге отыруға болмайды дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СИЫРКӨЗДЕН= е т. *Көзі алару, ақшию.* Шешендердің шеке тамыры білеудей болып, жыққан *с и ы р к ө з д е н і п*, сөзге қонақ беріспеді (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

СИЫРҚҰЙРЫҚ з а т. ө с. <лат. verbascum songoricum> *Басы шашақты, жуан әрі ұзын құрай.* Енді бірде жақындап келгенде, қасқыр сияқты көрініп зәресін ұшырған нәрсе, қатар өскен үш *с и ы р қ ұ й р ы қ* боп шықты (С.Мұратбеков, Дос.). Мен суға шомылып жүріп, Қиынсайдың қалың *с и ы р қ ұ й р ы қ*, түлкіқұрай өскен далиған аузына қарай бердім (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

СИЫРҚҰЙЫМШАҚ з а т. **1**. *Мүйізді ірі қараның құйымшақ омыртқасының майдаланып, кішірейіп кеткен бөлігі. С и ы р қ ұ й ы м ш а қ* құйрыққа қарай ұсақталып кетеді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Жеріне жетпей, аяқсыз қалған іс.* Шындық шеңберінен әдейі ауытқып, *с и ы р қ ұ й ы м ш а қ* жауаппен тынды (С.Омаров, Өмір.). Есек дәме, алдамшы үміт жетелеп, Тағы келдім Әбілхайыр алдына. Істің артын сөзге салсаң, шұбатып *с и ы р қ ұ й ы м ш а қ* боп жіңішкеріп бітетін (Т.Ахтанов, Шырағың.).

СИЫРҚҰЙЫМШАҚТАН= е т. **1.** *Біртебірте кішірейіп жіңішкеру.* Созылып жатқан ұзын жота. Теріскей жақ етегі *с и ы р қ ұ й ы м-*

ш а қ т а н ы п барып таусылған жер Бозшакөлдің жиегіне астасады (З.Ақышев, Жесірлер). Сәлден кейін *с и ы р қ ц й ы м ш а қ т а н ғ а н* жылқы ізі бірте-бірте тасқа сіңіп, жоқ болыпты («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** а у ы с. *Істің аяқсыз қалып, соңы сцйылып, берекесізденуі.* Сағиттың жыртқыштығы әуелде осындай қатты түршігіп ызаланған комсомол секретарының екпінді сөзі мінезімен басталса да, кейін тағы бірнеше күндер өткен соң, әлденеден бәсеңсіп, *с и ы р қ ц й ы м ш а қ т а н ы п* сұйыла берді (М.Әуезов, Шығ. жин.). Матайдың сөзінің басы таудай болса да, аяғы *с и ы р қ ц й ы м ш а қ т а н ы п* келіп, қылдай болып кетті (М.Әуезов, Тол. жин.). Бір қыдыру уақыттан кейін жарыссөз де *с и ы р қ ц й ы м ш а қ т а н ы п* сұйылып кетті (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Бас жағы әжептәуір әңгіме боп еді, аяғы *с и ы р қ ц й ы м ш а қ т а н ы п* барып, сауал түбі құрдым болды (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

СИЫРЛЫ с ы н. *Сиыры бар, сиыр цстайтын, сиыры көп. С и ы р л ы* көш ілбіп, ілгерілей берді (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.). Бұлар күн бата Соналы бойында отырған *с и ы р л ы* ауылға келді (Ш.Орманов, Қос басшы). Қатындар қалған жоқ, *С и ы р л ы* үйде айран жоқ, Үйдің іші шөл екен. Бұл төренің үйінде Екі қатыны бар екен. Күндестікпен, ұрыспен, Құрыған екен берекең (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

СИЫРСОҚПАҚ з а т. *Сиырдың жайылымға барып қайтатын үйреншікті жолы. С и ы р с о қ п а қ т ы ң* бір шеті – қара саз (Ауызекі).

СИЫРСІЛЕКЕЙ з а т. ө с. <лат. sanguisorfa> *Раушангүлділер тұқымдасына жататын гүлдері ұсақ, күңгірт қызыл түсті, көпжылдық өсімдік.* Соңғы кезде ауыз ішін, қызыл иек ауруларын *с и ы р с і л е к е й м е н* емдегенде жақсы нәтижеге қол жетіп отыр (М.Қожабеков, Дәрілік өсімдік.). *С и ы р с і л е к е й* июнь-август айларында гүлдейді (М.Қожабеков, Дәрілік өсімдік.). *С и ы р с і л е к е й д і ң* сабағы мен тамырларында илік заттар, қышқылдар, сапониндер, крахмал, С витамині, бояғыш заттар, эфир майы мен фионцидтер бар (ҚҰЭ). *С и ы р с і л е к е й д і ң* шипалық қасиеті ертеден белгілі болған (ҚҰЭ).

СИЫРУ *Сиыр етістігінің қимыл атауы; ысыру, сыпыру. С и ы р у* сөзін басқа түркі тілдердегі жеке тұрып, салт қолданылатын осындай сөздің мағынасымен салыстырсақ, ол біздің тіліміздегі сыпырудың тұп-тура синонимі болып шығады («Қазақст. мект.»).

СИЫРША ү с т. *Сиыр тәрізді, сиырға ұқсап.* Өнімсіз іске шеп-шебер, майданға түспей несі бар. *С и ы р ш а* тойса мас болып, өреге келіп сүйкенер (Абай, Шығ.). Іргеге қарай ұйықтап жатқан Дәу қара *с и ы р ш а* ыңқылдайды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Оқыра тиген *с и ы р ш а,* орғыта шапқан ес қалмай; Жолында мейлі кім тұрса, Екпіндеп келіп басқандай (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

СИЫРШЫ з а т. *Сиыр бағатын кісі.* Не көрмеді бұл Жәуке: қойшы да, *с и ы р ш ы* да, жылқышы да болып көрді (Б.Майлин, Шығ.). Шаһарға *с и ы р ш ы* екен шалдың өзі, Оларды екеуінің көрді көзі. Ұлы жоқ, қатыны өлген бір шал екен, Ержеткен қасындағы жалғыз қызы (Ғашық-наме). Тау алдында отыратын *с и ы р ш ы л а р* аулынан сүтті де шауып барып өзі әкелді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Ассалаумағалайкүм, Төлек байым, Мойны озған *с и ы р ш ы д а н* бөлек байым. Көктемде жабағысын сататұғын, Сарт, ноғай, саудагерге керек байым (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

СИЫРШЫЛА= е т. *Орнынан әрең, зорға тұру.* Байболат орнынан ауыр қозғалып, *с и ы р ш ы л а п* тұра берді (С.Омаров, Дала қызы). Әрине, неге жаман жекжат-жұрат, Қыз сорлы туған жерін неге қияд. Артымнан іздеп барар бауыр да жоқ, Тұрамын соны ойласам *с и ы р ш ы л а п* (Айтыс).

Сиыршылап тұрды. *Әбден көтеремнің аз-ақ алдында жүрген жылқы жатқан орнынан алдыңғы жағынан тұрмай, арт жағынан көтерілді.* Ұзақ *с и ы р ш ы л а п* орнынан зорға *т ц р д ы* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СИЫРШЫЛАУ *Сиыршыла етістігінің қимыл атауы.*

СИЫРШЫЛЫҚ з а т. *Сиыр бағушылық, сиыр бағу кәсібі.* Сыландап бос жүрмейін деп бөлімше меңгерушісіне барып *с и ы р ш ы л ы қ т ы* сұрады (А.Нұрманов, Құлан.).

СИЫРЫЛ= е т. *Сыдырылу, аршылу.* ≈ *С и ы р ы л ы п* қалды.

СИЫРЫЛУ *Сиырыл етістігінің қимыл атауы.* Ұластырудың ойдағыдай өтуін қамтамасыз ететін негізгі шаралар қалемшедегі бүрдің пісіп жетілуі және дичок қабығының жақсы *с и ы р ы л у ы* (Б.Жанғалиев, Бағбан.).

СИЯ [ир. سیاه] з а т. *Жазуға арналған әртүрлі бояулы сұйық зат.* Бар сөзін хатындағы оқып біліп, Қағаз бен қалам алды Ләйлі тұрып, Қайтадан ғашығына жауап жазды. Көзінің қанды жасын *с и я* қылып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жасырып жүрттың бәрі һүнерменен, Болып тұр қалам, *с и я* қару-жарақ. Білімді – мыңды, білекті – бірді жығар, Халықтан артуына һүнер сәбәп (М.Дулатов, Шығ.). Тағы да есебі жоқ комедия, Жетті екен бәріне қалай қара *с и я*?!

Дүниеде драматург ат бермесең, Қыла гөр ақиретте жүзін зия (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сия картриджі. и н ф. <ағыл. ink cartridge> *Сия бүріккіш принтерге арналған, ішінде сиясы бар бір реттік контейнер* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СИЯКӨК з а т. ө с. <лат. Jinaria mlgaris> *Сабынкөктер тұқымдасына жататын бір не көпжылдық өсімдік. С и я к ө к т і ң* құрамында линарин, пектолинарин, глюкозидтері, азот бар (ҚҰЭ). Кәдімгі *с и я к ө к* – дәрілік өсімдік. Ол негізінен іш жүргізетін және геморройға қарсы әсер ететін, сондай-ақ әртүрлі тері ауруларын емдейтін дәрі ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

СИЯЗ ор. з а т. с ө й л. ***Съезд.*** Итпелеп ұлықтарды дегенімен, Қолынан тарайды-мыс сайлау, *с и я з.* Ұзақтай қайырымы жоқ жанға, Қыз біткен, Мақпал атты өмірі тым аз (І.Жансүгіров, Шығ.). *С и я з* бар десе жүрегім, Орнықпайды, суылдап. Сырттыларға сыр бермей, Құр күлемін жымыңдап (Абай, Шығ.). Ежелден мәлім: қай ауылдың үстінде *с и я з* болса, сол ауыл мол шығасы болмақ (М.Әуезов, Шығ.).

СИЯҚ з а т. *Адамға я басқа бір затқа тән тұр-тұлға, пішін, келбет.* Жау *с и я ғ ы н ы ң* жаман екенін сезген қыздың төрт жеңгесі Қыжымкүлді кезек аңдуға шықты (Д.Исабеков, Тіршілік). Я, батыр, жасыл құрыш тұяғыңыз, Жебелі алмас болат қияғыңыз. Топайдай түсіріпсіз белдескенді, Мүгедек біздей емес *с и я ғ ы ң ы з* (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). Басында келіп жыладың, Сізден тілек сұрадым. Бұрын патша болсам да Бүгінде, міне, *с и я ғ ы м* (Батырлар жыры). Таниды мал ажарын *с и я ғ ы н а н,* Бәйгеден қосса келер құла құнан. Малымның ажарлысы сол емес пе, Береді қырық бес сом тұяғынан (XX ғ. қаз. ақын.).

СИЯҚТАН= е т. *Тәріздену, секілдену, ұқсау.* Апрель ішінің тынық түні мұлгіп, көңілді сергітіп, әлде несі жүректі қытықтаған *с и я қ т а н д ы* (Б.Майлин, Шығ.). Нілді адырының батыс жақ салбыраған бетіндегі завод Айшаға үлкен бір жат нәрсе *с и я қ т а н ы п* келе жатты (С.Сейфуллин, Шығ.). Жалпақ ел, бар ауылдар осы жайлауға көшу сапарында балалардың «ауыл-ауыл», «күрке-күрке» деген ойынын ойнап жүрген *с и я қ т а н а д ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

СИЯҚТАНДЫР= е т. *Ұқсаттыру, сәйкестендіру.* Кейде сүйек өрнектердің құрасын жіктерінің бір бетін жіптің есіндісі *с и я қ т а н д ы р ы п* бұраған күмістермен жабады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қантбала байғұс басынан кешірген уақиғаларын өзге қатындарға ертегі *с и я қ т а н д ы р ы п* айтып отырушы еді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ақназар бұл сөзді қалжың *с и я қ т а н д ы р ы п* айтса да, әлгідей мағыналы қылып айтты (С.Сейфуллин, Шығ.).

СИЯҚТАНДЫРУ *Сияқтандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ертегі *с и я қ т а н д ы р у.*

СИЯҚТАНУ *Сияқтан етістігінің қимыл атауы.* Осы өмірімде көп нәрсені көріп, көп нәрсені біліп алған *с и я қ т а н у ш ы* едім (М.Иманжанов, Адам.). Сен өзің кішіпейіл жігіт *с и я қ т а н у ш ы* едің (М.Иманжанов, Менің махабб.).

СИЯҚТЫ ш ы л. *Тәрізді, секілді.* Ақ сұңқар құстан ақ кетпес, Он екі құйрық, қырық шалғы, Бәрі бірдей тең болса. Қиған қамыс құлақты, Қашқан бөкен *с и я қ т ы,* Талаулатқыр назбедеу Ол ерін жауға бере ме, Күнінде ширек жем болса (Базар жырау, Шығ.). Біріне күш, біріне көрік берді, Көрікке құмар етіп ерік берді, Атадан сол *с и я қ т ы* мирас қалды, Аяймын күшім жетсе енді немді (Шал ақын, Өлеңд.). Тосып алды ол ортасында алаңның, Тұғырында таңертеңгі балаң күн. Күн *с и я қ т ы* о да ұлы, о да жас, Қарсы алдынан шыға берер адамның (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

СИЯҚТЫЛАУ с ы н. *Тәрізділеу, секілділеу.* Тембр (ұйғыр музыка құралы) дутар *с и я қ т ы л а у,* бірақ мойны одан қысқарақ (С.Мұқанов, Алып. адым.).

СИЯЛА= е т. *Сиямен былғау, сия жағу, сия тигізу.* Сөзге келместен оң қолының барлығын *с и я л а ғ а н* Серік, көрсеткен жерге бармағының таңбасымен бар пәрменімен жаныштап түсірді (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Жанна оқыстан қолын *с и я л а п* алды (С.Шаймерденов, Мінез). Деген ой көкірекке ұялап кең, Сөз бастап «Мамыр» деген зиялы атпен, Көрпеше төсеген соң қияға әпкем, Жатқамын көз алдымды *с и я л а п* мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СИЯЛАН= е т. *Сия-сия болу, сия жағылу.* Бүркіт ашық есіктен ауыз үйдің электр сәулесі түскен оның *с и я л а н ғ а н* кішкентай саусақтарын көрді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

СИЯЛАНУ *Сиялан етістігінің қимыл атауы.*

СИЯЛАТ= е т. **1.** *Сия жаққызу.* Қолын *с и я л а т ы п* алыпты (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Былғату, ластату, кірлету.* Намысыңның көйлегін *с и я л а т с а ң,* Сияға атар оғыңды ұяға атсаң, Екеуміз де қираймыз, жүрегіңе Егер титтей жалғандық ұялатсаң (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СИЯЛАУ *Сияла етістігінің қимыл атауы.*

СИЯЛЫ с ы н. *Сиясы бар.* Мәукіл қызыл *с и я л ы* қарындашты қолына алды (С.Бегалин, Уақыт.).

СИЯПАТ [ар. صيافت] з а т. *Істелген жұмыстың мөлшері (саны) мен сапасына байланысты еңбекақы, сыйақы төлеу ақшалай не заттай сыйлық беру арқылы жұмысшылардың, қызметшілердің еңбегін ынталандыру, бағалау шарасы.* ≈ *С и я п а т* көрсетті.

СИЯСАУЫТ з а т. к ө н е. *Сия құятын кішкене құты.* Аралбаев қоржынынан *с и я с а у ы т ы* мен қалам алып, қызыл кінешкенің бетіне әлденені шималайды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.) *С и я с а у ы т*, қаламсыз, Дәптер, кітап, қағазсыз, Ой қозғаған домбыра (Жамбыл, Тол. жин.). Жұмбақ қалам мен қарындашты жүйрік жорғаға, *с и я с а у ы т т ы* тастан соғылған, суы таусылмайтын құдыққа теңейді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

СИЯША ү с т. *Сия сияқты, сияға ұқсап.* Жар зары, бала зары, тұрмыс зары, Білмеймін, қаншама оны тұр қысқалы. *С и я ш а* кенет міне кетті тамып, Сынаптай көз жасымның бір мысқалы (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

СКАЗ ор. з а т. ә д е б. *Орыс әдебиетінде қалыптасқан әдеби жанр, оқиғаны баяндау өзгешелігі, тілінің қарапайымдылығы жағынан ертегі, аңыздарға жақын келетін әңгіме* (Әдебиеттану термин. сөздігі).

СКАЛПИНГ з а т. э к о н. *Бағаның барынша аз өзгертілуіне негізделген алыпсатарлық операциялардың бір түрі. С к а л п и н г т е* мұнда бағаның айырмасы уақыттық сипатта да, кеңістіктік сипатта да болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СКАЛЬПЕЛЬ [лат. scalpellum] з а т. м е д. *Тұтас металдан жасалған, ұзындығы 12–15 см хирургиялық пышақ. С к а л ь п е л ь* еденге соғылып, сыңғыр етті (С.Омаров, Дала қызы). Бұдан былай өте күрделі операциялар кезінде хирургтар *с к а л ь п е л ь д і ң* орнына лазер сәулесін пайдаланатын болады («Білім және еңбек»).

СКАЛЯР [лат. scalaris] з а т. ф и з. *Әрбір мәні нақты сан арқылы өрнектелетін шама. С к а л я р* шамаларға ұзындық, аудан, температура, уақыт, масса т.б. жатады (ҚҰЭ).

СКАЛЯРИЯ з а т. з о о л. *Қанаттары ұзын, ірілеу балық.* Көп жапырақты сагитария өсімдігіне *с к а л я р и я* дейтін балық уылдырығын салады (Т.Мұсақұлов, Аквариум.). Қазірде *с к а л я р и я* балықтарының жаңа тұқымы шықты (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

СКАМЕЙКА ор. з а т. ***Орындық.*** Алдыңғы үйде отырғандар шомылып шыққан үйректей *с к а м е й к а ғ а* тізіліп, біреуі мұртын қайырып, біреуі таяғына таянып салбырасып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.). *С к а м е й к а д а* қисайып үш-төрт әйел мүлгіп отыр (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Екеуі босағадағы ұзын *с к а м е й к а ғ а* барып отырды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

СКАНДИЙ [лат. scandium] з а т. х и м. *Күміс түстес, сарғыш реңді металл, химиялық элемент.* Алюминий және магний қорытпаларына *с к а н д и й* қосылғанда, олардың беріктігі, коррозияға төзімділігі артады (Қаз. тілі термин. Кен.). *С к а н д и й* берилл, титанит, колумбит, вольфрамит сияқты минералдарда да кездеседі (Қаз. тілі термин. Кен.).

СКАНЕР [ағыл. scanner] з а т. и н ф. **1.** *Компьютердің жадына бейнені енгізіп, құжаттан шағылған сәулені қабылдап, олардан цифрлы сигналдар құрастыратын, суреттерді, мәтінді, фотографияны оптикалық түрде оқи алатын құрылғы. С к а н е р* қабылданған бейнелерді компьютерлік өңдеуге жарамды графикалық пішімге түрлендіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.). *С к а н е р* – мәтіндік және графиктік ақпаратты екі өлшемді ақ-қара немесе түрлі түсті растрлық матрица түрінде компьютерге енгізу құрылғысы (Қаз. тілі термин. Информатика.). **2.** *Лексикалық талдауыш* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СКАНЕРЛЕ= е т. и н ф. <ағыл. scanning> **1.** *Мәліметтерді тізбекті түрде қарап шығу (мыс., кестелер, файлдар).* **2.** *Сканердің көмегімен компьютердің жадына бейнелерді енгізу.* Суретті *с к а н е р л е п* және оны дискіде файл түрінде сақтап, содан кейін бұл кескінді мәтіндік процессордың немесе электрондық беттеудің арнайы баспалық программасы арқылы құжаттың кез келген жеріне қоюға, графикалық редактормен өңдеуге немесе әлемнің кез келген нүктесінде тұрған телефаксқа факс-модем арқылы жіберуге болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СКАРЛАТИНА [итал. scarlattina] з а т. м е д. *Көбіне жас балаларда кездесетін өте жұқпалы тамақ ауруы.* Тамақта болатын өте жұқпалы аурудың бірі – *с к а р л а т и н а* (С.Нұрғожаев, Бала.). Мысалы, қызылша, *с к а р л а т и н а,* көк жөтел сияқты балалар ауруы гамма-глобулинмен емдегенде тез жазылады (Т.Айтбаев, Қан қасиеті). *С к а р л а т и н а м е н* ауырғанда организмде тек сол аурудың қоздырушыларына ғана әсер ететін иммунді денелер түзіледі (Адам анатом.).

СКАРН [швед. Scarn] з а т. г е о л. *Әкті-магнийлі-темірлі силикаттардан және алюмосиликаттардан құралған метасоматитті, тастанды, пайдасыз таужыныс.* Әкті және магнийлі *с к а р н д а р* болып екі түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология). Пайдалы қазба кендерінің көптеген түрлері *с к а р н д а р м е н* тығыз байланыста түзіледі (Қаз. тілі термин. Геология).

СКАРНДАН= е т. г е о л. *Карбонатты, кейде силикатты таужыныстардың көбінесе саяз тереңдіктерде, некен-саяқ терең қойнауларда жоғары температуралы метасоматоз процесіне ұшырауынан скарндардың түзілуі* (Қаз. тілі термин. Геология).

СКАРНОИД з а т. г е о л. *Құрамы жағынан скарндарға жақын, ал жаралу тегі тұрғысынан скарндар мен мүйізтастардың аралығына сәйкес келетін таужыныстар* (Қаз. тілі термин. Геология).

СКАТТАР [сканд. skata] з а т. з о о л. *Тұтасқанаттылар – тақтажелбезектілер отрядының үстіңгі тобына жататын балықтар. С к а т т а р* әдетте тірілей не жұмыртқалап туатын балықтар, ромб скаттәрізділер жұмыртқа салады (ҚҰЭ). *С к а т т а р д ы ң* көп түрінің еті жеуге жарамды, жүзбеқанаттары бағалы, бауырынан техникалық май алынады (ҚҰЭ).

СКАФАНДР [франц. scaphandre] з а т. *Ғарышта, су астында зерттеу жұмысын жүргізу үшін лайықталып тігілген арнаулы киім.* Япырау, өңім бе, түсім бе?! Қанаттас кабина ішінде, Қамқорлық жасаған кім екен, *С к а ф а н д р* ілулі тұр екен (Ш.Смаханұлы, Айға ұш.). Космос деген, меніңше, Оншама алыс болмады, *С к а ф а н д р* берілсе, Бір ұшсам енді болғаны (Қ.Ыдырысов, Аршынды.). Бөбегіндей сені қартқа сүйгіздік, Жақсы қасиетіңді сәбилерге білгіздік, Осынау жалпақ жұмыр жердің үстінде Алғаш саған *с к а ф а н д р* кигіздік! Тыңда, Бақыт! (Қ.Мүсірепов, Раушан).

Суасты скафандры. *Сұңғуірді сыртқы ортадан оқшаулайтын әрі су өтпейтін қабат түзетін сұңғу жабдықтарының бірі. С у а с т ы с к а ф а н д р ы н* киді (Ауызекі).

Ғарыштық скафандр. а с т р о н. *Авариялық-құтқару скафандры. Ғ а р ы ш т ы қ с к а ф а н д р* ашық ғарыш кеңістігінде пайдаланылатын скафандр және аспан денесінің бетіне шығуға арналған скафандр болып бөлінеді («Лен. жас»).

СКВАЖИНА з а т. г е о л. ***Ұңғыма*** *(жерден су, мұнай т.б. сұйық зат шығару үшін бұрғыланып тесілген, әрі терең, әрі тар тесік).* Балқаш бұл жерге келгенде, мұнда тек бұрғыланған минералды судың *с к в а ж и н а с ы* ғана бар еді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Қопару *с к в а ж и н а л а р* станоктармен бұрғыланады. Оларды қирату қуатының әсер ету сипатына қарай: механикалық әсер ету, термиялық әсер ету және құрама әсер ету станоктары деп үш класқа бөлуге болады (Т.Қалыбеков, Экология.). Бұрғылаудың қазіргі қолданылып жүрген әдістері бойынша осындай бір *с к в а ж и н а н ы* бұрғылауға 10 жылдан астам уақыт кетеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СКВЕНСОР [ағыл. Sequencer] з а т. и н ф. *MiDI-әуендерін редакциялауға арналған бағдарлама.* Жақсы *с к в е н с о р л а р* әрбір жазылған жолға арналған нақты синтездеуші құралды анықтауымен қатар оның сипаттамасын, дыбыстың жоғарылығын және қаттылығын тағайындайтын мүмкіндігі болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СКВЕР [ағыл. sguare] з а т. *Қала ішіндегі адам саялайтын кішігірім бақ.* Бір күні ол *с к в е р д е* Қойбағаровтың бір қызбен шүйіркелесіп отырғанын көрді (Т.Бердияров, Фарида). Театр жанындағы *с к в е р д е н* өте бергенде мұны велосипедке мінген екеу басып озды (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Нариман *с к в е р д е г і* орындықта өткенді ойлап, байқамастан өзінен-өзі күліп жіберді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

СКЕПТИК [грек. skeptikos] з а т. **1.** *Скептицизмді жақтаушы.* Ол бірталай *с к е п т и к т е р м е н,* оның ішінде бір қарт адаммен кездесті (А.Қасымжанов, Диалектика.). **2.** *Әр нәрсеге шүбәланып, сенімсіздік білдіретін адам.* – Сен *с к е п т и к с і ң,* – деді Кенжек. – Жасыңа жетпей қартайған *с к е п т и к с і ң* (М.Мағауин, Көк мұнар).

СКЕПТИЦИЗМ [грек. skeptikos] з а т. ф и л о с. **1.** *Объективті шындықты дұрыс тану мүмкіндігіне күдікпен қарайтын философиялық бағыт.* Бұл жағынан *с к е п т и ц и з м* агностицизмге – дүниені танып білу мүмкіндігін жоққа шығаратын философиялық бағытқа жақын, соның бастапқы сатысы болып табылады (ҚҰЭ). Бұрын кейбіреулерге осының бәрі ертегі, адам арманы туғызған тамаша қиял тәрізді көрінетін, бұл жалаң *с к е п т и ц и з м г е* айналып кетпеуге тиіс (Семья тәрбиесі). **2.** *Күдікшілдік, сенбеушілік. С к е п т и ц и з м* әлемдік философияда нақты мәдени-тарихи жағдайға сай және дүниені философиялық тұрғыдан түсінудің негізгі жолдарына байланысты пайда болған (ҚҰЭ).

СКЕРЦО [итал. scherzo] з а т. м у з. **1.** *Әзілқалжың сипаттағы мәтіндерге жазылған бір дауысты вокалдық пьеса.* 18 ғасырдың соңында *с к е р ц о* симфонияның, сонатаның, квартеттің т.б. құрамына қосыла бастады (ҚҰЭ). **2.** *Жылдам екпінде, ойнақы сипатта жазылған, ырғағы мен әуені еркін алмасып отыратын аспаптық пьеса. С к е р ц о* көбіне аспаптық сюита құрамына енеді (ҚҰЭ).

СКЕТЧ [ағылш. sketch] з а т. ә д е б. *Кейіпкерлері аз, комедиялық және сатиралық мазмұнға жеңіл құрылған, шағын бір актілі пьеса. С к е т ч т е* күлкілі жағдай, қызық сюжет, тапқырлық сөз үлкен орын алады (ҚҰЭ). *С к е т ч* әдетте эстрадада, цирк аренасында, миниатюралық театрларда қойылады. Қазақ әдебиетінде Б.Майлин, Ғ.Мұстафин т.б. жазушылар *с к е т ч т е р* жазған (ҚҰЭ).

СКИП [ағыл. skip] з а т. к е н. *Сусыма материалдарды көтеру үшін пайдаланылатын, жүгі автоматты түрде түсірілетін ыдыс. С к и п* пайдалы қазылымды, бос таужынысты шахтадан жоғары көтеру, шихтаны домна пешіне тиеу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СКИПИДАР з а т. м е д. *Қылқанды өсімдіктердің шайырын қайнату арқылы айырылып алынған ашы иісі бар сарғыштау, мөлдір сұйық зат.* Шайырдан *с к и п и д а р* шығаратындықтан, бұл емнің шынында пайдалы әсері болуы мүмкін (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Сары қарағайдың шайырын дайындап, одан канифоль және *с к и п и д а р* жасайды (М.Ахметов, Егін қорға.). Смоладан алынған *с к и п и д а р* резинка және қағаз өнеркәсібінде қолданылады (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.).

СКИФ з а т. т а р. *Біздің дәуіріміздің бірнеше ғасыр бұрын Қара теңіз бойында және оған жалғас жерлерде көшпенді өмір сүрген дала тайпаларының жалпы аты.* Біздің заманымыздан бұрынғы екінші-бірінші мың жылдарда өмір сүрген бабаларымыз *с к и ф т е р* өнері VII–VIII ғасыр тұсында мұсылман дінінің қаһарына ұшырап, тоқырап қалды (І.Омаров, Серпін). Мысалы, ертедегі *с к и ф,* одан бергі оғыз, одан бергі куман, сақ, қыпшақ деген атаулардың баршасы – осы орта үстіртті жайлаған біздің бабаларымыз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Содан *с к и ф т е р* заманында, күнгей жағынан Тува, Алтай, Якут сияқты түркі тілдес елдер, моңғол тұқымдас кейбір рулар жауыға келіп, байқалдық Тайгадағы тунгустарды Мұз мұхиттың жағасына қуып тастаған болу керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СКЛЕРИТТЕР [грек. skleros] з а т. б и о л. *Буынаяқтылардың хитинді кутикуласының тілікшелері. С к л е р и т т е р* арқа – тергит, құрсақ – стернит, екі бүйіріндегі – плейрит ұсақ тілікшелерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

СКЛЕРОЗ [грек. sklerosis] з а т. м е д. *Ағзада қан тамырларының қатаюы, ұмытшақтық.* Жасы егде тартқан, *с к л е р о з* ауруы бар адамдарға күн сәулесін қабылдау үшін үлкен сақтық керек (Б.Хабижанов, Бала организмі.). *«С к л е р о з д ы ң* шынымен басталғаны ма, қай таныс қақылдап тұрған», – деймін ішімнен («Қаз. әдеб.»). *С к л е р о з ғ а* қарсы пайдаланатын Р витаминдері қарлыған жемісіндегіден молырақ (К.Шалекенова, Жеміс.).

СКЛЕРОМЕТР [грек. skleros – қатты, metron – өлшем] з а т. г е о л. *Минералдардың қаттылығын дәлірек анықтауға арналған аспап* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СКЛЕРОФИТ [грек. skleros – қатты, грек. phyton – өсімдік] з а т. ө с. *Құрғақшылыққа төзімді, судың булануын тиімді тұтып қалатын қатты жапырағы мен бұтағы бар өсімдік. С к л е р о ф и т т е р* құрғақ аудандарда кездеседі (Қаз. тілі термин. Экология). *С к л е р о ф и т т е р г е* зәйтүн ағашы, талгүл, дала көкбасы, боз, ақ сексеуіл, қара сексеуіл және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

СКОЛЕКС [грек. skolex] з а т. б и о л. *Таспақұрттардың бас бөлімі* (Қаз. тілі термин. Биология).

СКОЛИОЗ [грек. skoliosis] з а т. а н а т. *Омыртқаның бір бүйірге қарай қисаюы. С к о л и о з д ы ң* туа бітетін және жүре пайда болатын түрлері бар (ҚҰЭ). Туа бітетін *с к о л и о з* омыртқа, қабырға мен жауырынның және төс сүйегінің әртүрлі себептерден дұрыс дамымауынан болады (ҚҰЭ).

СКОМОРОХ з а т. т а р. *Ежелгі Ресейде той-думанда ойын-сауық жасайтын, өлең айтып, әртүрлі аспаптарда ойнап, кейде би билеп, жұрттың көңілін көтеретін өнерпаз, ақын-әнші.* XV–XVI ғасырларда бірнеше *с к о м о р о х* бірігіп, топ құрып, ел аралап жүретін болған (Әдебиеттану термин. сөздігі). XVII ғасыр шамасында *с к о м о р о х т а р д ы ң* ақындығынан гөрі, өлең айтудан гөрі әртүрлі ойын көрсететін сауықшылдық өнері басым бола бастайды (Әдебиеттану термин. сөздігі).

СКРЕПЕР [ағылш. scrsper] з а т. т е х. *Топырақ, кен, көмір т.б. әкететін үлкен қырғышы бар мәшине.* Трактор бораннан кейін тазартылып, *с к р е п е р м е н* аршылған үлкен жолға

түсті (Х.Рахимов, Қарлығаш). *С к р е п е р л е р* сарт-сұрт етіп көмір тасыса, үңгуші машиналар гүрілдеп көмір қабаттарын опыра бастады (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). *С к р е п е р л е р д і* канал құрылысын салу, ор қазу және оның беткейлерін пішіндеу, сонымен қатар су қоймаларының топырақ қазу, тасымалдау, жер тегістеу жұмыстарын жүргізу барысында жиі қолданады (Қаз. тілі термин. Су.).

СКРЕПЕРЛЕН= е т. *Скрепермен ысырылу, жиылу. С к р е п е р л е н г е н* рудаларға көз тастап келе жатқан оның құлағына Ғайдайдың соңғы сөздері шалынып қалды («Лен. жас»).

СКРЕПЕРЛІК с ы н. *Скреперге тән, скреперге қатысты.* Ол өзіне тән жұмыстарды былай қойғанда жүк тиейді, *с к р е п е р л і к* қызмет атқарады («Білім және еңбек»).

СКРЕПЕРШІ з а т. *Скреперді жүргізуші.* Уалиахмет одан кейін бульдозерші, *с к р е п е р ш і* болып маманданды («Қаз. әдеб.»).

СКРИПАЧ з а т. с ө й л. ***Скрипкашы.*** Бері келе Варшава консерваториясын бітірген *с к р и п а ч* Чернюковтан нота үйренді (С.Талжанов, Ұлдай.).

СКРИПКА з а т. м у з. <итал. violino> *Ысқышпен ысып ойналатын төрт ішекті музыкалық аспап.* Ертеңгілікте оның терезесінің ашық көзінен *с к р и п к а* үні құлаққа шалынды (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Эстрада оркестрінен жіберілген екі кларнет пен *с к р и п к а* сарнап қоя берді сол мезет (Р.Әбутәліпов, Қыр. әңгім.). Домбыра, *с к р и п к а,* сыбызғы үні, Құлаштап көлде жүзіп «Абай» жыры. Кернеген палубаны теңселдіріп, Гармонның басылады алуан тілі (Ж.Сыздықов, Белестер).

СКРИПКАШЫ з а т. м у з. *Скрипкада ойнаушы.* Сапар он саусағынан күй сорғалаған баяншы, *с к р и п к а ш ы* (С.Байжанов, Жастық.). *С к р и п к а ш ы* – әнші Мұқа, Баймағанбеттер бөлек бір топ боп кірді (М.Әуезов, Абай жолы). Иван Павлович *с к р и п к а ш ы н ы ң* перне үстінде жүгірген жүйрік саусағына көз алмай қарайды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен.).

СКРУББЕР [ағыл. scrubber] з а т. т е х. *Цилиндрлі айналмалы, кенді қопсытып жуатын аппарат. С к р у б б е р* қолданудың негізгі мақсаты – сазды затты ыдыратып, бағалы зат түйіршіктерін олардан ажырату (Қаз. тілі термин. Кен.). Зат *с к р у б б е р д і ң* ішкі бетіне орнатылған қалқандармен көтеріле құлап, сумен араластырылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СКРЭБ [ағыл. scrub] з а т. б о т. *Құрғақсүйгіш, негізінен мәңгі жасыл бұталар мен аласа ағаштар тоғайы. С к р э б* Австралияның құрғақ аймақтарында кездеседі. Африкадағы және Индиядағы осыған ұқсас өсімдіктер типі *с к р э б* деп аталады (Қаз. тілі термин. Экология).

СКУББЕР [ағыл. scubber] з а т. т е х. *Газ тазалайтын құрылғы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СКУЛЬПТОР [лат. sculptor – кесу] з а т. *Сәулетші, сәулет өнерінің шебері.* – Жолдан бұрыс болмаса, көре кетсек жарар еді, – деді сапарлас жолдасымыз *с к у л ь п т о р* Х.Наурызбаев (С.Мәуленов, Жер нәрі). *С к у л ь п т о р д ы ң* жұмысы былай қарағанда оңай сияқты (С.Мәуленов, Үркер.). Қазір *с к у л ь п т о р* көптен ойында жүрген арманды іске асыра бастады («Қазақст. мүғ.»).

СКУЛЬПТУРА [лат. sculptura] з а т. *Әртүрлі заттарды (балшық, балауыз, тас, металл, ағаш) кесу, ою, жабыстыру арқылы жасалған сәулет өнері.* Архитектура, сұлу сурет (живопись), *с к у л ь п т у р а* сықылды пластика искусствосы адамның көру сезімін сиқырлап барып, жанда сұлулық толқындарын туғызады (М.Жұмабаев, Шығ.). Менің есіме жаңа Бразилия қаласындағы «Махаббат» деп аталатын шойын *с к у л ь п т у р а* түсті (Ә.Тарази, Құйрықты.). *С к у л ь п т у р а* көрушіні бірден баурап алады (С.Хайдаров, Азамат.).

СКУЛЬПТУРАЛЫҚ с ы н. *Скульптураға тән, скульптураға қатысты.* Оның орта белдеуінде үш адамның қимылы бейнеленген *с к у л ь п т у р а л ы қ* ескерткіш тұр (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Қабырғаның орта шенінде біреудің *с к у л ь п т у р а л ы қ* мүсіні де тұр (К.Баялиев, Жер тынысы). *С к у л ь п т у р а л ы қ* портреттер мен композицияларда жазушы өмірінің барлық кезеңі бейнеленген деуге болады («Қазақст. мүғ.»).

СКУМБРИЯ [грек. skumbri] з а т. з о о л. *Жерорта теңізі мен Қара теңізде болатын делдал тұқымдасына жататын ұсақ балық.* Витаминдер мен микроэлементтерге бай *с к у м б р и я н ы,* әсіресе, диета сақтайтын адамдар мен балалар тағамына пайдаланған оңды («Мәдениет және тұрмыс»).

СКЭЛПЕР [ағылш. scalper] з а т. э к о н. *Өз атынан немесе тапсырма бойынша әрекет ететін, биржадағы нақты тауардың шағын топтамаларымен сауда-саттық жасайтын ұсақ маклер. С к э л п е р* пайдасы тауар бағасының, әдетте, биржа күні ішінде өзгеруі есебінен алынады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СКЭН-КОД [ағыл. scan code] з а т. и н ф. *Пернені басқан кезде жүйелі блокқа жіберілетін оның реттік нөмірі; бір байттық сан. С к э н-к о д т ы ң* соңғы жеті разряды пернетақтаның әрбір

пернесіне тағайындалған ұқсастырғыш нөмірді көрсетеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЛАВЯНДАР з а т. т а р. *Тайпалар тобы, қазіргі Солтүстік-шығыс, Орта және Оңтүстік-шығыс Еуропа халықтарының арғы тегі. С л а в я н* халықтары (орыстар, беларустар, украиндықтар, болгарлар т.с.с) православие шіркеуіне қараған (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

СЛАВЯНШЫЛДЫҚ з а т. т а р. *XIX ғасырдың 40–50-жылдарындағы Ресейдегі қоғамдық ағым. С л а в я н ш ы л д ы қ* пен батысшылдық арасындағы тартыс бірімен-бірі ымыраға келмейтін жеке-жеке екі дүниетанымдық көзқарас қайшылығы болды (ҚҰЭ).

СЛАЙД [ағыл. slide] з а т. и н ф. *Экранда көрсетуге арналған мөлдір материалдағы фотографиялық бейне.* Отырыста қала әкімі осы бағдарлама бойынша қаланың бас жобасымен *с л а й д т а р* арқылы депутаттарды таныстырып, қаланың жаңа құрылыстары үшін 760 млрд теңге бөлініп отырғандығын хабардар етті («Түркістан»).

СЛАЛОМ [норв. slalom] з а т. с п о р т. *Биік таудан, әртүрлі кедергілерден өтетін шаңғы спорты.* Жарыстың соңғы күні арнаулы *с л а л о м д а* тартыс қыза түсті («Спорт»). Жарыстың бірінші күні шаңғышы 23 әйел арнаулы *с л а л о м н а н* күш сынасты («Спорт»).

СЛАНЕЦ з а т. м и н. *Құрылыс материалы ретінде жұмсалатын таужыныс.* Ақ тастан, құм тастан, сазды *с л а н е ц т е н* салынған үйлер кездеседі (ҚазССР тарихы). Пайдалы қазбалар: металды (қара, түсті және асыл металдар) рудалары, радиоактивті және сирек кездесетін элементтер, бейметалды (өнеркәсіптің металлургиялық, химиялық және басқа салаларына арналған шикізаттар), жанғыш (көмір, жанғыш *с л а н е ц т е р*, торф және т.б.) пайдалы қазбалар және құрылыстық тау жыныстары болып бөлінеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

СЛЕСАРЬ з а т. *Темірден жасалған нәрселерді дәнекерлеуші жұмысшы маман. С л е с а р ь ғ а* іс көп: бірін жалғау, бірін жөндеу, бірін жаңадан орнату керек (Т.Нұртазин, Адам.). Нияз *с л е с а р ь* – ұсталық мастерскойының бір цехында істейтін болды (С.Сейфуллин, Әңгім. повес.). Кейін Донбастан келген инженерлердің көмегімен *с л е с а р ь* болдым (F.Мұстафин, Шығ.).

СЛЕСАРЬЛЫҚ[1] з а т. *Дәнекерлеуші жұмыс.* Бас қатырмай тып-тыныш қана мастерскойда *с л е с а р ь л ы ғ ы м д ы* істеп жүре беретін едім (С.Мұратбеков, Көкорай).

СЛЕСАРЬЛЫҚ[2] с ы н. *Слесарьға қатысты, слесарьға тән.* Оның механикалық және *с л е с а р ь л ы қ,* ұсталық мастерскойы, 600 киловатт электр станциясы бар (М.Тайыров, Балқаш.). Түстік кезінде жігіттер *с л е с а р ь л ы қ* шеберханаға жиналды (М.Хайрутдинов, Алғашқы.). **Слесарьлық жұмыстар**. *Слесарьлық аспаптардың көмегімен дәнекерлеу, тетіктерді жасау немесе дайындамалардың бөлікті беттерін өңдеу және бұйымдарды құру жұмыстары.*

СЛЁТ з а т. *Белгілі бір көпшілік ұйым мүшелерінің мәжілісі.* Осыдан отыз жылдан астам уақыт бұрын халық өнері қайраткерлерінің бүкіл республикалық бірінші *с л ё т і н е* домбырашылардың шағын ансамблі қатысты (І.Омаров, Серпін). Кейін озат малшы есебінде ол *с л ё т к е* қатысады (С.Қирабаев, Октябрь.).

СЛОГАН [ағылш. slogan] з а т. *Жарнамалық идеяның қысқа, оңай ұғынылатын, тиімді тұжырымдамасынан тұратын жарнамалық ұран, девиз* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЛОТ [ағыл. slot] з а т. и н ф. *Компьютердің жүйелілік тақшасындағы кеңейтудің алып-қосу ойығы; мөрлі тақша орналастырылатын орын. С л о т* графикалық адаптерді, тізбекті және параллель интерфейстер, дыбыс карталары және тағы солар сияқты кеңейту тақшаларын орнату және оларды шинамен байланыстыру үшін керек (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЛЭНГ [ағыл. slang] з а т. и н ф. *Үздікті оқиғалары бар жүйені ұқсаттырып модельдеуге икемделген бағдарламалау тілі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЛЮДА з а т. м и н. *Металлургия, химия өнеркәсібінде, мәшине жасауда пайдаланылатын түсі сарғыш жылтыр болып келетін минерал.* Гранит құрамында дала шпаты, кварц, *с л ю д а* сияқты минералдар жиі кездеседі (С.Жортанов, Өлкетану.). *С л ю д а д а,* бір тектес ақ балшық та, су да, мұнай да минерал болып табылады (А.Машанов, Жер асты.). Мысалы, граниттің негізгі минералдары болып кварц, дала шпаттары, *с л ю д а л а р,* ал қосымша (болмашы) минералға қоңыр амфибол жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СМАЛЬТА [итал. smalto] з а т. **1.** *Түрлі түсті кішкене куб немесе пластина түріндегі мөлдір емес шынылар. С м а л ь т а* мозаика жасауда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия). **2.** *Минералды көк бояу* (Қаз. тілі термин. Химия).

СМЕНА ор. з а т. ***Ауысым*** *(басқа жұмысшымен ауыстыруды қажет ететін мерзімді жұмыс уақыты).* Сардардың үстінде жұмыс киімі, *с м е н а д а н* шығып келе жатып қы-

зына кездесті (З.Қабдолов, Жалын). Қазір сағат бірді соқты. Таңғы *с м е н а д а* шахтыға түскен жұмысшылар көзір шахтадан шығады (Б.Майлин, Шығ.). Үй иесі шахтер *с м е н а г а* барайын деп жатыр екен, қатқыл-салқын үнмен амандасып кетіп қалды (З.Шашкин, Теміртау.).

СМЕНАЛАС с ы н. *Сменасы бір, бір сменада жұмыс істейтін.* Басында көмекшің болмай, тыныс алдыратын *с м е н а л а с* достарың да жоқ кең далада төзімділік көрсету, меніңше нағыз ерлік (Алғы шепте.). Екеуі *с м е н а л а с* болып 600 гектар жерді дискіледі («Лен. жас»).

СМЕНАЛЫ с ы н. *Сменаға бөлінген, ауысымды.* 1968 жылдың жазында әрқайсысы 150 орындық үш *с м е н а л ы,* лагерьдің жұмысы тағы да ұйымдастырылмақ («Қазақст. мұғ.»). Ерлі-зайыпты екеуі де *с м е н а л ы* жұмыс істейтін («Қазақст. әйелдері»).

СМЕНАЛЫҚ с ы н. *Сменаға қатысты, сменаға тән.* Екеуінің де *с м е н а л ы қ* нормалары 36 гектардан екен (Б.Тоқтаров, Қыран.). Таңертеңгі *с м е н а л ы қ* жұмысқа кірісетін уақыты өтіп барады (А.Жақсыбаев, Менің.).

СМЕНДІК с ы н. *Сменамен ауысатын.* Заводтың аға инженерлігінен сұранып, Меңдеш әуелі қатардағы *с м е н д і к* инженерлікке ауысып еді (Б.Аманшин, Жар мұңы).

СМЕТА з а т. б у х г. *Алдын ала есептелген кіріс пен шығыс; материалдық және ақшалай қаражаттың жұмсалуы мен түсуінің жоспары.* Кәсіпорындарда өндіріске арналған жұмсалатын шығындарды жоспарлау кезінде көмекші өндірістің цехтар бойынша шығыны, өнімнің жаңа түрлерін, іске қосылатын объектілерді дайындауға және игеруге, жалпы өндірістік, коммерциялық және басқа шығындардың *с м е т а л а р ы* жасалады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Сондағы *с м е т а с ы* қызық: жаз болса да отын керек деп, жағуға төрт саржан кетеді деп, саржан басына бес сомнан алған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мектептің оқу-тәжірибе участогының өз алдына шаруашылығы бар, жыл сайын кіріс-шығыс *с м е т а с ы* жасалады (З.Ақышев, Біздің шамш.).

СМЕТАЛЫҚ с ы н. *Сметаға сәйкес.* Жұмыс көлемінің қаншама екендігін бірінші кезектің 38 миллион сомдық *с м е т а л ы қ* құны аңғартады («Лен. жас»).

Сметалық баға. э к о н. *Құрылыс өнімінің жоба негізінде жасалған сметада айқындалатын бағасы.* Құрылыс материалдарының, бұйымдары мен конструкцияларының *с м е т а л ы қ б а г а с ы* оларды сатып алуға, объект жанындағы қоймаға жеткізуге жұмсалатын шығынның нормативтік мөлшерін айқындайды және көтерме сауда бағасын тасымалдауға, жүк тиеу-түсіру жұмыстарына, ыдысқа және деректемеге жұмсалған шығынды қамтиды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сметалық есеп. э к о н. *Құрылыстары жекелеген жобалар бойынша жүзеге асырылатын үймереттер мен ғимараттардың құнын, сондай-ақ нарық көрсеткіштер, іріленген сметалық мөлшерлер мен жұмыс сызбалары болмаған кезде жұмыстардың жекелеген түрлерінің құнын анықтайтын сметалық құжат* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сметалық құжаттар. э к о н. *Түрлі құрылыстарды жүргізу үшін қажетті қаржының есептелген құжаттарының жинағы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сметалық нормалар. э к о н. *Құрылыстың сметалық құнын айқындау үшін қолданылатын нормативтер жүйесі. С м е т а л ы қ н о р м а л а р* арналу мақсатына, жұмыстардың түрлеріне, ірілендірілу дәрежесіне, құрылыс салаларына; ғимараттардың арналу түрлеріне қарай топтастырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СМОГ [ағыл. smog, smoke – түтін, fog – тұман] з а т. х и м. *Құрамы түтін, тұман және шаңнан тұратын аэрозоль.* Атмосферада жиналған *с м о г* адамдардың денсаулығына өте қауіпті (ҚҰЭ).

СМОЛА з а т. *Қарағайдан және кейбір басқа өсімдіктерден алынатын, әртүрлі заттардың күрделі қоспасы; ауа тисе тез қататын, иісті жабысқақ зат; қара май.* Қараменді шайдан соң тысқа шықты да, қара шелекке *с м о л а* қайнатты (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Қара ырғайдың жапырағында *с м о л а* болады (К.Шалекенова, Жеміс.). Тартылып су түскен соң арнасына, Жинала бастады жұрт жар басына, Шанасын *с м о л а м е н* майлап тастап, Ат жекті кірешілер арбасына (Қ.Тоғызақов, Таңд.).

СМОЛАЛЫ с ы н. *Смоласы бар, смола жағылған.* Құндақ сүзгінің арасын бітеп, әдетте жанар майдың өтуін қиындататын ірі түйіршіктермен *с м о л а л ы* заттарды ұстап қалады (Тракторист.).

СМОЛАЛЫҚ с ы н. *Смолаға тән, смолаға қатысты.* Зерттегенде логохилин смола құрамына кіретін *с м о л а л ы қ* спирт болып шықты (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

СНАЙПЕР [ағылш. sniper] з а т. *Көздеген нысанасына дәл тигізетін мерген. С н а й п е р* – қарақшыға дөп тигізетін, дұшпан офицерін немесе солдатын бір оқпен сұлататын мергеннің

өзі (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Ержанның тағы бір білгені, қыздың түпкі ойы *с н а й п е р* болу екен (Т.Ахтанов, Қаhарлы күн.). Қатер ғой жау құзғыны «әуендетсе», Аман, сау кетер еді-ау әуелде өтсе. *С н а й п е р* винтовкасын тосып көпке, Құлады төсін баса Әуелбек те (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

СНАЙПЕРЛІК з а т. *Снайпер болушылық, мергендік.* Жас кезімде *с н а й п е р л і к* үйренетін топпен алты ай оқыған болатынмын (Ол күндер.). Біз арнаулы *с н а й п е р л і к* ротаға бөліндік (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Гвардия сержанты Сәден Иықбаев *с н а й п е р л і к* винтовкасын дайын ұстаған күйі жүрттың арасымен сығылыса жүгіреді (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

СНАЙПЕРСКОП з а т. ә с к. *Түнде көздеп атуға арналған құрал. С н а й п е р с к о п* көмегімен нысанаға арнайы инфрақызыл сәуле (мыс, спупперскоппел) түсіруге болады, сондықтан белсенді қимыл құралдарының қатарына кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С н а й п е р с к о п т ы ң* көмегімен ату қашықтығы 100 метрден аспайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СНАРЯД з а т. ә с к. *Үш жағы ұшкір, цилиндр формалы зеңбірек оғы.* Наталья аяғын әрең басып, мектеп қорасына кіре бергенде, ертеректе *с н а р я д* қазып кеткен ұңғыға әлденені көміп жатқан екі адамды көрді (F.Мүсірепов, Шығ.). Біздің бір *с н а р я д* алдыңғы танктың қақ маңдай алдына барып тиіп жарылды (Б.Момышұлы, Москва.). Ауаны қамшыдай осып ысқырған *с н а р я д т а н* ар жақ жағалауды аяусыз ұрғылап берді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Көктен түскен дәрігер көңілденді, Карт шопанға қайтадан өмір келді. *С н а р я д т ы ң* тарыдай жарықшасы Қара құмға мәңгілік кебінделді (М.Мақатаев, Шығ.).

Снаряд жылдамдығы. ә с к. *Снаряд (оқ, мина) қозғалысының негізгі сипаттамасының бірі. С н а р я д ж ы л д а м д ы ғ ы* сандық жағынан уақыт бірлігіндегі снарядтар массасының ортасымен өтетін қашықтыққа тең (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Снарядтарды шашырата тастау. ә с к. *Бірдей жағдайда бір қарудан шашырата оқ ату. С н а р я д т а р д ы ш а ш ы р а т а т а с т а у д ы ң* табиғи түрі кездейсоқ жағдайларға байланысты болады: ұрыс зарядтары салмағының әртүрлі болуы, снарядтардың (оқтардың) салмағы, пішіні мен өлшемдерінің әртүрлі болуы, оқ-дәрінің сапасы, ұңғы сапасы мен қызу дәрежесі, қаруды көздеу кезіндегі қателіктер, атмосфералық жағдайлардың әртүрлілігі және т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С н а р я д т а р д ы ш а ш ы р а т а т а с т а у д ы ң* табиғи түрімен қатар табиғи емес түрі де болады, оның табиғи шашыраудан айырмашылығы ауқымды және түбірлі мақсаттарға байланысты зеңбіректен ату кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Снарядтың өзін-өзі жоюы. ә с к. *Зенит снарядтың (ракетаның) әуедегі нысанаға (ұшаққа) тимеген жағдайда атылғаннан кейін белгілі бір уақыт өткен соң жарылуы. С н а р я д т ы ң ө з і н - ө з і ж о ю ы* арнайы қондырғының (өзін-өзі жойғыштың) көмегімен, жарылмаған снарядтың (ракетаның) жерге (суға) түсуіне жол бермеу, сөйтіп, әскер мен жерүсті объектілерінің зардап шегуінің алдын алу мақсатында жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СНАРЯД-ҰШАҚ з а т. ә с к. *Әдетте ядролық зарядпен және реактивті қозғалтқышпен, сондай-ақ ұшуды басқару және мәні нысанаға туралау үшін арнайы құралдармен жабдықталған бір рет қолдануға арналған ұшқышсыз қанатты ұшу аппараты. С н а р я д - ұ ш а қ т ы ң* негізгі бөліктеріне жойғыш бөлік, басқару аппараты, қозғалтқыш және планер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С н а р я д - ұ ш а қ т ы ң* сыртқы пішіні жойғыш типтегі реактивті ұшаққа ұқсайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СНОБОЛ [ағылш. snobol] з а т. и н ф. *Мәтіндік ақпаратты өңдеуге арналған бағдарламалау тілі. С н о б о л д а* мәтіндер әріптердің, цифрлардың және басқа да символдардың еркін алынған тізбегінен тұратын жолдар ретінде қарастырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СО е с і м. с ө й л. ***Сол***. Екі жұтым, үш жұтым, Көзін ашып қарады, *С о* тұрған әмбе халайық, Қызды Үрге балады (Дастандар.). – Сенің үлкен боп, ес білгенің *с о* ма? (М.Әуезов, Шығ.). Күтетін әрқашан да бақытты алдан, *С о* бір жан арманы жоқ, бақытты адам. Осы бір жауап сөзі Мұқаң айтқан Жадымда жақсы әуендей жатып қалған (С.Мәуленов, Алыс кет.). Білмедің бірақ сен де оны, Ол жәйді ешкім білмеген, *С о* бойда тентек жел қолы Жасыра салған құмменен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Соның нәтижесінде. *Бір нәрсенің қорытындысы деген мағынада жұмсалатын құрмаластырушы жалғаулық шылау.* Кеше ең ақырғы рет тағы бір ем жасады, *с о н ы ң н ә т и ж е с і н д е* әжептәуір жақсы (З.Шашкин, Өмір.). Минералдық азық мол болғанның өзінде де құс рахитпен ауырады, *с о н ы ң н ә т и ж е с і н д е* төс сүйегі қисаяды (Құс өсіруші).

Соның үшін. *Сол себепті, сондықтан. С о н ы ң ү ш і н* кейде әйелі мен балаларынан сөгіс

естіп қалатыны есіне түсті (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

СОБА з а т. ж е р г. *Бүркітті құстыру үшін басына киіз, ескі шүберек байлаған ағаш.* Ертеңгісін бір *с о б а н ы* тығып жіберіп, бүркітті құстырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СОБАЛАҚ[1] з а т. ж е р г. *Отқа көміп пісірілген нан.* – Мына шешем үйіне барғанда талай *с о б а л а қ* беріп еді, – дейді ағасы інісіне (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). – *С о б а л а қ* берейін бе пісіріп? Нияз қуанып кетті (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат).

СОБАЛАҚ[2] с ы н. **1.** *Әбден үйысқан, шыратылған (жүн).* Оның дене құрылысы жабайы арқарға ұқсады, бірақ жүні ұзын да *с о б а л а қ,* қалың болады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Тұла бойы тобылғы түстес, *с о б а л а қ* жүн жауып кеткен (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *С о б а л а қ* шаш өсіріп, кең балақ шалбар киіп, түтінін бұрқыратып темекі тартқан мақтан ба? («Білім және еңбек»). **2.** а у ы с. *Босбелбеу, ынжық, былжыр (адам).* Біздің *с о б а л а қ* өмір бойы кісі өлтірген кісіше қабағынан қан жауып отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егерде Хакімнің туған ағасы мынадай *с о б а л а қ* болса, оның әкешешесі қандай сөлекет жандар екен демей ме? (Х.Есенжанов, Тар кезең). Шимайбек тентек *с о б а л а қ,* Соғылған доптай домалап, Кездескен жанның бәрінің, Алдына түсіп «ағалап» (Ш.Смаханұлы, Айға үш.).

СОБАЛАҚТАН= е т. *Үйысу, үйпалану.* Сөйткенше болмай, бұта арасынан маңдай шашы *с о б а л а қ т а н ы п* Әліқұл шыға келді (Ө.Ахметов, Адам бол.). Жігіт желкесін күзетпей бұйралатқан, қара шашы *с о б а л а қ т а н ы п* кеткен (С.Алдабергенов, Қанат.).

СОБАЛАҚТАНУ *Собалақтан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүнінің *с о б а л а қ т а н у ы.*

СОБАЛАҢ[1] з а т. с ө й л. ***Зобалаң.*** Ініміз екеуміздің басымызға бір *с о б а л а ң н ы ң* туғалы тұрғанын ішім сезе қойды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Оңалғаны құрысын, Әукеннің көп *с о б а л а ң ы,* Ұйықтап жатқан баланы жылатады. Маржанкүл жұбатам деп жүргенде, Әукен ішке бір жарты құлатады (О.Иманалиев, Соқырішек).

СОБАЛАҢ[2] с ы н. *Шұбалған, ұзын.* Сонда бірақ көрдім мен, Пальтомның сөлекетін – *с о б а л а ң ы н.* «Қайнасып ыстық өлеңмен, Қарамай кеппін-ау» – деп жобаладым (Д.Әбілев, Миллиард.).

СОБАЛАҢ: собалаң етті. *Сөлең етті.* Мынау не дегенше болмады, *С о б а л а ң е т і п* әрі бұрылғанда оның қасқыр екені танылып қалды («Қаз. әдеб.»).

СОБАЛАҢДА= е т. **1.** *Шұбатылу, сөлеңдеу.* Ақжүністің үстінде тобығына дейін *с о б а л а ң д а г а ң* ескі көйлек, аяғында тозығы жеткен ер адамның бәтеңкесі еді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Ақжүніс үстінде тобығына дейін *с о б а л а ң д а г а н* үлкен фуфайкамен төмен қарай далпылдап жүгіре жөнелген (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). **2.** а у ы с. *Икемсіз қозғалу, арбаңдау.* Сығай ауыз үйге аттай бергенде *с о б а л а ң д а г а н* біреумен сүзісіп қалып, шалқасынан түсе жаздады (Ж.Мусин, Ақ алаң). Шақпақ апылқұпыл қайта тұрып, ілгері қарай *с о б а л а ң д а й* жөнелді (С.Санбаев, Аруана).

СОБОР з а т. *Қаладағы не монастырьдағы ең үлкен шіркеу.* Біз *с о б о р д ы ң* бұрынғы орнын аралап жүргенімізде жаздың бір жаймашуақ күні тұр еді (І.Омаров, Серпін). Киевтегі күні бүгінге дейін сақталған София *с о б о р ы,* өзінің архитектурасы мен ішкі безендіру шеберлігі жағынан дүниежүзіне аты жайылған (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Мыңдаған адам жағаға шығып, одан *с о б о р г а* дейін екі жақты қаз-қатар тізіліп үлкен құрмет көрсетті (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). София *с о б о р ы н а* түскен жау бомбасы төбесін тесіп өтіп, ішін біраз бүлдірген екен (С.Мұқанов, Саяхат.).

СОБЫҚ з а т. б о т. *Жүгерінің дән байлайтын жері; сота.* Ат үстінен еңкейіп, кей сабақтың басын жұлып ап көрсе, *с о б ы ғ ы н ы ң* ұзындығы сүйемнен асады (С.Мұқанов, Шығ.). Соңғы жылдары республикамыздың көптеген озат шаруашылықтары суармалы жердегі жүгерінің әр гектарынан 50–60 центнер *с о б ы қ* алады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Дәнге толы *с о б ы қ* төмен иіліп, Бас шайқайды жел сырына күйініп. Дән де болса иесіне тартыпты, Тыныш шақта ойды ұнатар түйіліп (Н.Оразов, Шұғыла).

СОБЫҚТА= е т. *Жүгерінің собығын сабағынан ажыратып алу.* ≈ *С о б ы қ т а п* алды.

СОБЫҚТЫҚ с ы н. *Собыққа тән, собыққа жататын.* Бұл кітапшада жүгері сабаны мен *с о б ы қ т ы қ* өзегін мал азығына қалай дұрыс пайдаланудың әдістері туралы сөз болады (Қ.Құсайынов, Сабан.).

СОБЫҚША з а т. *Кішкене собық. С о б ы қ ш а л а р ы н д а* екеуінікіне де ұқсастау екі дән қабығы болады (Жалпы биология). Қоспаның көк шөбі сиыржоңышқада жылтыр *с о б ы қ ш а* пайда болған кезде жыртылып, топыраққа енгізіледі (Жанғалдиев, Бағбан).

СОВДЕП з а т. т а р. с о в е т. *Жұмысшы шаруа және солдат депутаттарының советі деген сөздің орысша қысқарған түрі.* «Үш жүз»

Петропавлдарға *С о в д е п п е н* бірігіп қызмет істеген (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бір адам *с о в д е п* маңындағы болып жатқан жағдайды айта келген (А.Сатаев, Ақын.). Ауылға шыққан *с о в д е п* уәкілдерінің билігі күшті болды (Ә.Қалмырзаев, Ар).

СОВЕТ з а т. т а р. **1.** *КСРО мемлекеті мен өкімет органы.* М.Әуезовтің, С.Мұқановтың, Ғ.Мұстафиннің, тағы басқаларының шығармалары бүкіл көп ұлтты *с о в е т* жұртшылығынан жақсы баға алғандығын айта аламыз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Көп ұлтты *с о в е т* халқының ән-күйін шетел халықтарына таныстырудың беташары осы концерт болатын (С.Бегалин, Сахара.). Сарайға салтанатты салған төсек, Жайнатты көшелерге кілем төсеп. *С о в е т т і ң* қонақ күткен құрметіне, Счет қақпай, шұғыл оймен жетпейді есеп (О.Шипин, Дастан.). Совет Ұмытты бір сәт елін де, Қозғалды баяу ілгері... Басталды *с о в е т* жерінде Назымның жаңа күндері... ақынды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Кеңес, коллегиялық орган.* Қазіргі кезде халық шаруашылық *с о в е т т е р і н д е,* заводтар мен фабрикаларда өндірістік эстетика саласында қызмет істейтін ұйымдар, бөлімдер бар (Е.Байзақов, Еңбек.).

Ауыл совет. т а р. а) *Еңбекшілер депутаттарының ауылдық кеңесі. А у ы л с о в е т і н і ң* бастығына қара бала болыстың бұйрығы деп, әншейін бір қағазды көрсете салды (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). ә) *Ауылдық кеңес бастығы. А у ы л с о в е т* ағам оған үй тауып беруге міндетті екен (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

Совет мемлекеті. т а р. *Социалистік революцияның жеңуі және пролетариат диктатурасы орнауы нәтижесінде туған жұмысшылар мен шаруалардың дүниежүзіндегі тұңғыш социалистік мемлекеті.*

СОВЕТТЕН= е т. т а р. *Кеңестік жүйеге, қоғамдық құрылысқа көшу.* Ол төңірек толық *с о в е т т е н і п* те болмаған кезең еді (Ғ.Сланов, Замана.). Ауылды қазір *с о в е т т е н д і* деп айтуға болады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *С о в е т т е н г е н* қазақ ауылының тұрмысын көрсететін, тап жауларын түйрейтін бірнеше саяси көркем өлеңдер берді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

СОВЕТТЕНДІР= е т. т а р. *Кеңестік жүйеге көшірту.* Ауылды *с о в е т т е н д і р е т і н,* мәдениеттендіретін жастар ғой (Ә.Нәбиев, Шолпан).

СОВЕТТЕНДІРУ т а р. *Советтендір етістігінің қимыл атауы.* Жиырмасыншы жылдары ауылды *с о в е т т е н д і р у* тап жігін ашу ұранын көтерді партия (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Ол бүкіл өмір бойы Коммунистік партияның елді *с о в е т т е н д і р у* және совет құрылысын дамытуға атсалысты («Қазақст. мект.»).

СОВЕТТЕНДІРУШІ з а т. т а р. *Кеңес құрылысын қалыптастырушы, Кеңес өкіметін орнатушы.* Ол кезде мұғалім жалғыз оқыту ісімен ғана емес, ауылды *с о в е т т е н д і р у ш і,* Совет өкіметінің саясатын, тап күресінің мәнжайын түсіндіруші, жалынды үгітші де болды («Қазақст. мект.»).

СОВЕТТЕНДІРІЛ= е т. т а р. *Кеңестік жүйеге көшірілу.* Сатыбалды қарт Сарыарқаның көшпелі елінің қалайша *с о в е т т е н д і р і л г е н і н* білгенінше баяндайды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

СОВЕТТЕНДІРІЛУ *Советтендіріл етістігінің қимыл атауы.*

СОВЕТТЕНУ т а р. *Советтен етістігінің қимыл атауы.* Автор шығармасын ауылдың *с о в е т т е н у* процесін әдеби күштердің қалыптасуы тәрізді маңызды проблемалардың төңірегіне құрған (С.Қирабаев, Октябрь.).

СОВЕТТІК с ы н. *Кеңес үкіметі құрылысына тән, кеңес өмір салтына қатысты.* Екінші жағынан, халықтың жасөспірім жаңа буындарына Абай шығармаларын қадірлі етіп танытушы *с о в е т т і к* қазақ мектебі болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Мәжит партия қатарына кірмегенмен, идеялық жағынан ол таза *с о в е т т і к* адам болатын (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СОВЕТШІЛ с ы н. т а р. *Кеңес өкіметіне шын берілген, Кеңес өкіметін жақтайтын.* Ал өзі сөзде *с о в е т ш і л,* істе қиянатшыл (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Біреуі «ұл» боп, Бірі құл боп, *С о в е т ш і л* боп, «Сасық»... деген қолындағы нан үшін (С.Сейфуллин, Шығ.). Дегенмен *с о в е т ш і л,* өжет коммунист судья аз жылдың ішінде көп міндет атқарады («Қаз. әдеб.»).

СОВХОЗ з а т. т а р. *Озат техникамен жабдықталған, өндірістік құрал-жабдықтары мен өндірілген өнім мемлекеттік меншік болып табылатын кеңестік шаруашылық кәсіпорын.* Сай-сайдан сулар тасып арқыраған, Еңбекке колхоз, *с о в х о з* үлескендей. Бұл түзде менен артық тау болмас деп, Ешкімге бас иместен сіресқендей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жүздеген *с о в х о з д а р* орнап, Мыңдаған колхоздар қоздап Болып бұрқанатын қомдап (С.Дөнентаев, Шығ.). – Шағалалыдан соң жұмысыңа орала бересің ғой, Сұлбеке, мен басқа *с о в х о з д а р г а* кетемін, – деді Исатай (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

СОҒА-МОҒА ү с т. *Бір-бірімен қағысып, соқтығысып.* Оспан арттарынан бұғып кеп,

Жиреншені қылтадан қатты шымшып алды. Анау ит екен деп, ытқып, шошып кеткенде, төбесін маңдайшаға *с о ғ а-м о ғ а* қонақүйдің төріне барып бір-ақ шығып еді (М.Әуезов, Абай жолы). Ұзын Иван маңдайшаға басын *с о ғ а-м о ғ а* жетіп келді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Мені өкшелеп келе жатқан Гүлнәр да өзін-өзі тоқтата алмады білем, мені *с о ғ а-м о ғ а* омақаса құлады (Т.Алтынбаев, Өткел).

СОҒДЫ з а т. т а р. *Қазіргі Тәжікстан және Өзбекстан Республикалары аймақтарындағы Зеравшан және Қашқадария өзендерінің алабында орналасқан ежелгі тарихи аймақ.* Б.з.б. 329–28 ж. *с о ғ д ы* тұрғындары Спитаменнің басшылығымен Александр Македонскийге күшті қарсылық көрсетті (ҚҰЭ).

Соғды әдебиеті. ә д е б. *Кейін тәжік, өзбек халықтары құрамына енген соғдылардың әдебиеті* (ҚҰЭ).

Соғды жазуы. л и н г в. *Солтүстік семит, арамей жазуының бір түрі.* Бірнеше нұсқада кездесетін *с о ғ д ы ж а з у ы* өте көне және жаңа деп аталатын негізгі екі түрге бөлінеді. Олар моңғол, манжұр жазуларына негіз болды. Ұйғыр әліпбиі де осы *с о ғ д ы ж а з у ы н а н* өрбіген (ҚҰЭ).

СОҒДЫЛЫҚТАР з а т. т а р. *Қазіргі Тәжікстан мен Өзбекстан Республикаларының аймағындағы Зеравшан мен Қашқадария өзендерінің алабын мекен еткен халық. С о ғ д ы л ы қ т а р* парсы патшаларына күмістен салық төлеп, қымбат бағалы тастар жеткізіп тұрды, ірі әскери күштер берді (ҚҰЭ).

СОҒУ *Соқ етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Біреуді-біреу таяққа жығып, ұрғылау, қол жұмсау.* Баланы ұру, *с о ғ у* ісі – адамшылыққа ұнамайтын іс (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол көкжалды сойылмен *с о ғ у ғ а* ыңғайлана берген кезде, қасқыр адамша сөйлеп, тіл қатады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). – Тоқпақпен, бидай піссе, соғам,– дейді, *С о ғ у ғ а* бұл тоқпағым, қоғам – дейді. Түрленіп түлкі сонда күлімсіреп: «Соққанды көрсетсейші бұған!» – дейді (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** *Металдан әртүрлі бұйым, құралдар жасау.* Демейтін жалын тайғақ, қолым қысқа, Жегіліп кетуші еді әр жұмысқа. Үйретіп көрік басу, темір *с о ғ у* Етуге құмар еді мені де ұста (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). Ал базбіреулер әкеме көрік басуға, балға *с о ғ у ғ а* көмектесе жүріп, кейде ойлап жатып шаруасын бітірмей кетпейді екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). Айша қыздың манадан дамыл көрмей көрікті баса бергенінен бел темір қызбады, *с о ғ у ғ а* келетін емес (С.Шарипов, Бекболат). **3.** *Жүрек, тамыр сөздерімен тіркесіп келіп, жұмыс істеу, қозғалу деген мағына береді.* Сәлден кейін Ермек науқастың тамырын ұстап, жүрегінің *с о ғ у ы н* тыңдаумен болып еді (С.Омаров, Дала.). **4.** *Бір жерге бару, аялдау.* Менің осында екенімді естіп, трубкадан: жол түссе ауданға *с о ғ у ы м д ы* өтінді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). Содан бүгін түс ауа осында жіберді, тіпті полк штабына *с о ғ у ғ а* да мұршам келмеді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **5.** *Үй, үлкен гимарат т.б. құрылыстар тұрғызу.* Табиғат тау *с о ғ у ғ а* шебер осы, Мәрмәрдай мөлдір көлдің кенересі. «Осылар менікі», – деп шалқияды, Шорманның қойшысының шөбересі (Қ.Бекхожин, Ардагер.).

СОҒУШЫ з а т. *Металдан түрлі бұйым дайындаушы.* Небір тепсе темір үзгендей, бұлшық еттері бұлтылдаған жігіттерді қырып салып, қайдағы бір сіңірі шыққан сілімтіктерді – темір *с о ғ у ш ы,* көрік басушы, тас қалаушы, боза қайнатушы сүмелектердің жиырма мыңын көзінен айдап әкетпекші (Ә.Кекілбаев, Үркер).

СОҒУ-СОҚПАУ е т. *Бару-бармау, келу-келмеу.* Ендігі оның қаупі – сырттай өкпелі деп еститін. Шоқанның Атбасар жолында туған үйіне *с о ғ у-с о қ п а у ы н д а* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СОҒҰРЛЫМ ш ы л. с ө й л. ***Солғұрлым***. Тарыны неғұрлым тез, қысқа мерзімде орып алса, *с о ғ ұ р л ы м* шығын аз болады екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). Неғұрлым мен кедергіні көп көрсем, Неғұрлым мен жөнсіздікке кектенсем, Мен *с о ғ ұ р л ы м* тірек етіп төзімді, Қайрай түсем, шыңдай түсем өзімді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бәрі де таныс маған: Ана таныс алдына бала ұстаған, Бала таныс басынан бағы ұшпаған. Аспан таныс неғұрлым көп қарасаң, *С о ғ ұ р л ы м* шыңырауда алыстаған (М.Мақатаев, Шығ.).

СОҒЫЛ= е т. **1.** *Таяққа жығылу, қол жұмсау.* Шып-шып етіп молданың қолындағы тобылғы; Қозғалтпайды жан-жағым, Талай дүре *с о ғ ы л д ы* (Жамбыл, Тол. жин.). **2.** *Ұрылу, ұрыну.* – Бөксемде жан жоқ секілді ғой. Мықтап *с о ғ ы л ғ а н* екенмін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Нәркес Наурызды итеріп қалғанда, өзі тақтайға барып *с о ғ ы л д ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **3.** *Металдан әртүрлі бұйымдар мен құралдар жасалу.* Жауға арнап *с о ғ ы л ғ а н* Қан ішуге қылыш бар, Қылыш бар да жауыңнан Құтылуға тыныс бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өскембай ұстаның балғасының шың-шың *с о ғ ы л ғ а н* даусы ауылдың бас-аяғына түгел естіледі (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **4.** *Үй, құрылыс т.б. тұрғызылу, салыну.* Биік қылып *с о ғ ы л ғ а н*

аққаланың басында Ыбырай тұр екен, Күлпаш оны да абайлаған жоқ (Б.Майлин, Шығ.). **5.** а у ы с. *Қалжырау, діңкелеу, шаршау.* Ат жүрісінен әбден *с о ғ ы л ы п* қалғандықтан ба, денесі дел-сал (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Қоңырау соғылды. *Қоңырау шылдырлады, қоңырау қағылды.* Ол монастырь-сопылар тұрар жері. Кешкі *қ о ң ы р а у с о ғ ы л ғ а н* көптен бері. Сопылар, қызметкерлер басылған жоқ, Тас көшесін сыпырып жүргендері («Қаз. әдеб.»).

Шапалақ соғылды. *Алақан ұрылды, қошемет көрсетілді.* – Көпке дейін тежеу мүмкін болмады Ұлан-асыр қуаныштың тасқынын. Өте орынды *с о ғ ы л д ы* бұл *ш а п а л а қ,* – деп сөз алды тостаған көз жапалақ (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОҒЫЛҒАН з а т. *Оңбаған, Құдай ұрған, ант атқан.* Одан-бұдан қашқан-босқан ақтың әпесері, өңкей *с о ғ ы л ғ а н д а р д ы* ертіп алып, ел шауып, банды болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол кез – Жайдан сықылды қырғыздың *с о ғ ы л ғ а н д а р ы,* Байзақ, Құдайберген сықылды қазақтың Құдай ұрғандарының шенді шекпенге қарық болып, жаппай елдің «аузы түкті гәпір, жеті басты ауыр» деп қан жылап жүрген кезі ғой (М.Жұмабаев, Шығ.). Ауданда Сыздықов сияқты *с о ғ ы л ғ а н н ы ң* отырғанын қайдан білсін! (Б.Майлин, Шығ.).

СОҒЫЛУ *Соғыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Таяққа жығылу.* Сүйем жер бар, Тоқты ішінде тоқты бар, *С о ғ ы л у* бар, соққы ішінде де, соққы бар Адамды да қияды кей баққұмар (Е.Ибраһим, Көкше.). **2.** *Ұрылу, қағылу.* Мәселен қақтығу, *с о ғ ы л у,* жаншылудың салдарынан тері бүлініп, қабынады (С.Омаров, Мал терісі.). **3.** *Орнау, тұрғызылу, құралу.* Жүрдім солай жырларға азық теріп, *С о ғ ы л у ы н* қаладым нәзік, берік. Махаббаттың көңілін қайтармадым, Қызжігітке өлеңдер жазып беріп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СОҒЫЛЫС= е т. *Ұрылу, қақтығысу.* Машина фонарынан шыққан жарыққа шыбын-шіркей өздері келіп, *с о ғ ы л ы с ы п* жатыр (Б.Әшімов, Қаражал). Бүгін Талапкердің бер жағында екі машина *с о ғ ы л ы с ы п т ы* (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

Сеңдей соғылысты. *Астан-кестені шықты, сапырылысты.* Нұрбек пен Естай не істерін білмей естері шығып, *с е ң д е й с о ғ ы л ы с т ы* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Мұншама көп халықтың бір араға жиналып, *с е ң д е й с о ғ ы л ы с қ а н ы н* бұл менің тұңғыш рет көруім (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СОҒЫЛЫСУ *Соғылыс етістігінің қимыл атауы.*

СОҒЫМ з а т. э т н. *Дәстүрлі қазақ тұрмысынан келе жатқан қыс мезгілінде азық-түлік жағын ертерек етпен қамтамасыз ету үшін қыста сойылуға арналған, бағып-күтілген, негізінен ірі қара немесе уақ семіз мал.* Қол-аяғым болмаса Қоймадың аман жерімді; *С о ғ ы м ғ а* сойған өгіздей Алғаның жақсы терімді (Қамбар батыр). Бір *с о ғ ы м* пұлсыз астан Жейтіндер де Қасығын қолдарына лапы келді. Үніліп суда болып назарлары, Сыйып тұр жағалауға азар бәрі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үй хайуандары адамға көп пайда келтіреді. Жылқыға мінеді, арба, шанаға жегеді, сүтінен қымыз ашытады. Семіздерін қысты күні *с о ғ ы м ғ а* сояды, терісін сатып ақша қылады (М.Дулатов, Шығ.). Бермей-ақ қойсын өгізін, Бермесін *с о ғ ы м* семізін. Бұлдады неге ағайын Бір ауыз жылы лебізін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Соғымның омыртқасымен ашаршылықтың бел омыртқасын үзейік. т і л е к. э т н. *Омыртқаға шақыру.* Ал осы биылға омыртқаға шақыруларда жиі айтылып, ауыздан-ауызға көшіп, танымал болып тұрған бір өзгеше игі тілек бар. Ол мынау: *«С о ғ ы м н ы ң о м ы р т қ а с ы м е н а ш а р ш ы л ы қ т ы ң б е л о м ы р т қ а с ы н ү з е й і к!»* Қай айтқыш айтса да, тауып айтқан («Егемен Қазақстан»).

Соғым терісі. *Жұндес, қыртысы қалың мықты терілер. С о ғ ы м т е р і с і* киім түрлерінің бәріне жарай береді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Соғым шүйгін болсын! э т н. т і л е к. *Сойған малының еті майлы, дәмді болсын деген мағынада.* Жылқының құны тайғанда, ауылдағы шалдар да ширатылып әдепкідегі қыдырып жүріп *«с о ғ ы м ш ү й г і н б о л с ы н!»* – дейтін бата сөздерін бір-біріне білдіре алмай қалды (М.Тоқбергенов, Жыл.).

СОҒЫМБАСЫ з а т. э т н. *Соғым сойған үйдің көрші-қолаңдарын, жекжат-жұрағаттарын асқа шақыру салты. С о ғ ы м б а с ы ғ а* шақырысқан алқақотан бір отырыста Әуес жайлы әңгімеге елеусіз ғана араласты (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Түсте біреудікіне түстеніп, кешке тағы бір үйден *с о ғ ы м б а с ы* жесе, шөлірікмей қайтсін (Е.Әлімжанов, Тарғыл сиыр).

СОҒЫМДЫҚ с ы н. э т н. *Соғымға союға жарайтын (мал).* Мәлке дәулет құрап алғасын қарашада *с о ғ ы м д ы қ* екі үш қой береді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Колхозшылар жыл сайын *с о ғ ы м д ы қ* жылқы сұрап бастықтарына жалынады (А.Жағанова, Еркежан). Шопандарға шықтық, өзім бір *с о ғ ы м д ы қ* мал ала қайтпақпын (Д.Досжанов, Тұлпар.).

СОҒЫМСЫЗ с ы н. *Соғым соймаған, соғымы жоқ.* Қазақ *с о ғ ы м с ы з* отырмайды

(Б.Дәулетбаев, Парыз). Бұрынғы таныс бас-қармалар әскерге кетті де, биыл *с о ғ ы м с ы з* қалған (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

СОҒЫМШЫ з а т. *Мал союшы (адам).* Қазақ ғұрпында табақ дегеніміз бас табақ, орта табақ, сый табақ, аяқ табақ деп негізінде төртке бөлінеді. Оның бержағында күйеу табақ, құдағи табағы, қыздардың *с о ғ ы м ш ы н ы н,* малшының табағы деген табақтар және бар (С.Қасиманов, Қаз. тағам.). Баймағамбеттің қырда жылқышылары болса, үй маңында *с о ғ ы м ш ы л а р ы* бар (Ж.Жұмақанов, Соқпақ соңы).

СОҒЫН= е т. *Үсті-басын қағып, тазалану.* Төлен қағынып, *с о ғ ы н ы п,* қайтадан киінді (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Түнде парға *с о ғ ы н ы п,* тазаланып алатын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

СОҒЫНДЫ с ы н. ж е р г. *Оңбаған, Құдай ұрған.* – Ертең таңертең анау *с о ғ ы н д ы* келмей тұрып, басқа ауылға аттанып кетейік, өлең жазайық, – деді Абай (Бала Мұхтар). Алтындай аясында соғымы бар, Жайнақ көл, сұлу төбе сайын қырлар – Сәнімен жатты тыныш. Ал сайқаннан Сопаңдап шыға келді *с о ғ ы н д ы л а р* (Қ.Бекхожин, Мамырстан). – Ой, *с о ғ ы н д ы* тентек! – деп қызара түскен Аққұлаш сиқырлана, қырлана қарайды (К.Оразалин, Көктем.).

СОҒЫНУ *Соғын етістігінің қимыл атауы.*

СОҒЫС з а т. ә с к. *Мемлекеттер және бір-біріне қайшы таптардың арасындағы қарулы күрес, ұрыс.* Жасы алпыстың жуан ішіне кіріп, жетпіске тақап қалған Сүгір, өзі де найза ұстап, *с о ғ ы с қ а* шығыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Шер құрып қарама-қарсы соғысқанда, Қазақ жеңіп, қалмақтан кегін алған. Сол *с о ғ ы с* – хан Абылай келген кезі, Қалмақтың сыбағасын берген кезі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кір басқан құлаш айдары Аждаһадан кем емес, Аузын ашқан айбары. Алты жүз кірген *с о ғ ы с қ а,* Алпыс алты айлалы Алты қару асынған Айласының айғағы (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қараңғы ел қайдан білсін *с о ғ ы с* жайын, Ажал ойнап алдында, басты уайым. «Шешінген судан тайынбас» дегендейін, Өршеленіп ұмтылад өлген сайын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Азамат соғысы. ә с к. *Бір мемлекеттің ішіндегі тараптар арасындағы қарулы қақтығыстар. А з а м а т с о ғ ы с ы* басталды (Саяси тарих).

Ұлы Отан соғысы. *1941–45 жылдар арасында болған Германия мен оның одақтастарының басқыншылығына қарсы Кеңес Одағының соғысы.* Ол Ұ л ы *О т а н с о ғ ы с ы н ы ң* майданында екі аяғынан айырылды (Ж.Исмағұлов, Адам.).

Соғыс жағдайы. ә с к. *Елде немесе оның жеке бөліктерінде мемлекеттік жоғары үкімет органдарының шешімімен төтенше кезеңде белгіленетін ерекше жағдай. С о ғ ы с ж а ғ д а й ы н д а* мемлекеттік үкімет органдарының қорғаныс пен мемлекеттік қауіпсіздікті сақтауды қамтамасыз ету жөніндегі барлық қызметі әскери кеңес пен Бас қолбасшыға көшеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс жүргізу стратегиясы. ә с к. *Соғысты жүргізуге, оның алдын алуға қарсы бағытталған әскери стратегия* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс жүріп жатқан жерді оқшаулау. ә с к. *Қарсыластың қару-жарақ, адам күштерін әкелетін жолдарын, көпірлерін талқандау* (Ядролық қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс қылды [салды]. *Соғысқа шықты, соғысты, бүлік шығарды.* Ер Дотан шыдамады мұны біліп, Хан бұзған соң уәдесін құдай ұрып. – *С о ғ ы с қ ы л ы п* шаһарды қиратам деп, Дотан тұра жөнелді атқа ұмтылып (Батырлар жыры). Өз жұртына іздеп келген жауды аясын ба, қарсы шығып *с о ғ ы с с а л д ы* (Қаз. ертегі.). Сол жерде майдан тартып батыр Сәмен, Аянбай бір күн, бір түн *с о ғ ы с с а л д ы* (Батырлар жыры).

Соғыс қылмыскерлері. ә с к. *Бейбітшілік пен адамзатқа қарсы қылмыс жасаушы адамдар.* 1943 ж. 30 қазанда Екінші дүниежүзілік соғыста қылмыс жасаған *с о ғ ы с қ ы л м ы с к е р л е р і н* жауапқа тарту жөнінде Мәскеу декларациясы қабылданды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Нюрнберг пен Иокиодағы халықаралық әскери трибунал басты *с о ғ ы с қ ы л м ы с к е р л е р і н* жауапқа тартты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс нәтижесі. ә с к. *Соғыс барысында қалыптасқан нақты әскери-саяси жағдай, қорытынды. С о ғ ы с н ә т и ж е с і н* бір жақтың жеңуі, екінші бір жақтың жеңілуі түрінде, сондай-ақ соғыста өзінің толық мақсатына жетпеген екі жақтың ымыраға келуі түрінде де көрінуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С о ғ ы с н ә т и ж е с і н і ң* ең маңызды өлшемі армия жағдайы ғана емес, сондай-ақ мемлекеттің тылдық-экономикалық, моральдық, ұйымдастырушылық күштері болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс өнерінің теориясы. ә с к. *Соғыс операциясына дайындалу және оны іске асырудың негізгі тәсілдерін зерттеп, тексеру. С о ғ ы с ө н е р і н і ң т е о р и я с ы н ы ң* негізгі бөліктері: стратегия теориясы, соғыстың оперативтік өнерінің

теориясы, соғыс тактикасының теориясы (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс стратегиясы. ә с к. *Соғыс тәжірибесін, әскери-саяси жағдайды, бір елдің экономикалық және моральдық күш-қуатын, ұрыстың жаңа амал-әдістерін, жаудың саяси көзқарасы мен мүмкіншіліктерін зерттеп тану; соғыста қарулы күштердің түрлерін нәтижелі пайдалану және басқару, оны материальдық-техникалық қамтамасыз ету негіздерін айқындау жөніндегі ғылым. Соғыс стратегиясы* соғысты жүргізу тәсілдерін, оның жағдайы мен өзгешелігін талдап жинақтау (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс театры. ә с к. а) *Соғыс жүргізуге немесе стратегиялық масштабта әскери қимылдар жасау үшін белгілі бір мемлекеттің (мемлекеттер одағының) қарулы күштері орналасқан құрлықтың, мұхиттың және әуе ғарыш кеңістігінің белгілі бір аумағы. Соғыс театрының* белгілі бір шекарасы болмайды, көбінесе белгілі бір құрлық толығымен немесе мұхит жағалауларымен, архипелагтар мен аралдар шоғырымен қоса кіреді. *Соғыс театрына* бірнеше әскери қимылдар театры кіруі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). ә) *Соғысушы елдердің құрлықтағы, теңіздегі және әуе кеңістігіндегі аумағы және онымен шектесіп жатқан соғыс қимылдары жүргізіліп жатқан немесе жүргізілуі мүмкін ашық теңіздер мен әуе кеңістіктері* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыстағы қимыл түрлері. ә с к. *Соғысқа қатысушы қарулы күштердің жауынгерлік талапқа сай қимылдары: ұрыс, шайқас, операция, соққы т.б.* (Қаз. тілі термин. Әскери).

Соғыстың бастапқы кезеңі. ә с к. *Соғыс әрекеті басталған кезден бастап, елдің қарулы күштерінің бірінші стратегиялық эшелоны алдында тұрған жақын стратегиялық мақсатқа қол жеткізгенге дейін созылатын соғыстың шешуші кезеңі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс факторлары. ә с к. *Соғысушы жақтардың материалдық, рухани мүмкіндіктерін жинақтау* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соғыс уақыты. ә с к. *Мемлекеттің соғыс жағдайында нақты болу кезеңі. Соғыс уақыты* соғыс жағдайының жарияланыуынан немесе соғыс қимылдарының басталуымен басталып, соғыс қимылдарының аяқталуы жарала нуымен немесе олардың нақты тоқтатылуымен бітеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СОҒЫС[1]= е т. *Ұрыс жүргізу, қарсы тұру.* Көп берейік киімді, Жаурамасқа Армия. Отан үшін, біз үшін. *Соғысып* жүр жан қия. Шолақ тон, пима, құлақшын Жинайық ұл, қыз, ерлерге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Не керек оның соңын айта беріп, Ел жиып *соғысам*, – деп, қайта келіп, Ендігі азып болған ел жиылмай, Соңына бақ таярда сайтан еріп (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Орынбордың ішінде, Бір күн, бір түн *соғысып*, Дұшпандарын талқандап, Қайтарды сөйтіп меселін (О.Шипин, Дастан.).

Соғысып өту учаскесі. ә с к. *Әскердің соғысып өтуі жүзеге асатын немесе байқалатын су мен оған жақын орналасқан жер өңірі. Соғысып өту учаскесіне* әскердің өзеннен өте алатын жағалаулары мен өңірлері, кең майданда шабуылдай алатын, табиғи бүркеніштері бар, көбінесе қорғанысы нашар немесе қарсылас басып кіру мүмкін емес деп есептейтін жерлер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Соғысып өту учаскесі* жағалаудан өту кезінде десанттық пароммен, көпірмен, мұздан өту, судан өту құралдарымен жабдықталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СОҒЫС[2]= е т. *Құрылыстар тұрғызысу, жасасу, салысу.* Мен есік алдының қарын күресем, аққала *соғысам* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Қол соғысты. *Алақан ұрысты, шапалақтады, қошемет көрсетті.* Екеуі де сілкілесіп, қайта-қайта *қол соғысты* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СОҒЫСҚҰМАР с ы н. *Соғыс ашуға дайын тұратын, соғысты тілейтін. Соғысқұмарлардың* бүкіл әлемдік қырғынды бастауға батылдары бармайды (М.Мағауин, Көк мұнар). Бақыт қайда барасың? – *Соғысқұмар* ойы жоқ, Ұлан-асыр тойы көп, Бейбіт елге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық). Ойрандалмаған ордаң бар, Солар үшін, Алдыңа тостым нанымды, *Соғысқұмарларды* құртыңдар (Е.Ибраһим, Жас.).

СОҒЫСҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Соғыс тілейтіндік, соғысты жақтаушылық.* ≈ Ессіз *соғысқұмарлық.*

СОҒЫССЫЗ ү с т. *Соғыс салмай, соғыс ашпай.* Кенесары бұл майданды ашпастан бұрын, патша әскерімен таласты *соғыссыз* шешпек боп, қолдан келген амалын аяған жоқ (І.Есенберлин, Қаһар). *Соғыссыз* жатқан батырдың бейбіт ауылына ән, думан жат емес шығар деп білдім (С.Жүнісов, Ақан сері).

СОҒЫСТЫҚ с ы н. *Соғысқа тән, соғысқа қатысты.* «Жүз» меніңше – *соғыстық* термин (С.Мұқанов, Есею жыл.). Соңғы айдан үрейі ұшып, не істеуге білмей жылап жүрген кезінде, Батыс Сібірдің *соғыстық* картасын жасаушы генерал-майор барон Сильвергельм келе қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СОҒЫСТЫР= е т. **1.** *Қажастыру, тұйістіру.* Михаил Иванович екеумізді құшағына қыстыда, басымызды *с о ғ ы с т ы р ы п* алды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Судың түбіндегі кесек-кесек жұмыр тастарды осы күнгі ағынның өзі-ақ сатыр-сұтыр айдап, біріне-бірін қажастырып, *с о ғ ы с т ы р ы п* жатыр (М.Әуезов, Қараш.). Ұлы дария қаһарланып, буырқанып, толғанып, Сеңмен сеңді *с о ғ ы с т ы р ы п*, тасып жатыр долданып (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Қағыстырып, ішімдік ішісу.* Бұл жолы Ақтай қолын тартқан жоқ, рюмкасын қаттырақ *с о ғ ы с т ы р ы п* қағып салды (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

СОҒЫСТЫРУ *Соғыстыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Төбелестіру, айтақтау.* Бала кезімде бөдене *с о ғ ы с т ы р у д ы* жақсы көруші едім (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **2.** *Тұйістіру.* Оның бүгінгі айтқан жаңалығы – жұмыртқа *с о ғ ы с т ы р у* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **3.** *Қағыстыру.* Ол стаканын *с о ғ ы с т ы р у ғ а* жоғары көтерді (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

СОҒЫСТЫРЫЛ= е т. *Қағыстырылу.* Рюмкалар тағы *с о ғ ы с т ы р ы л д ы* (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Шампандар тығыны аспанға атылып, тостар *с о ғ ы с т ы р ы л д ы* (Бал дәурен).

СОҒЫСТЫРЫЛУ *Соғыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

СОҒЫСУ *Соғыс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қарсы тұру, тайталасу.* Бұлттай көк бетінде ләшкер қайнап, Диюмен *с о ғ ы с у ғ а* басын байлап. Қалзімге Шаһбал хан барып қалды, ләшкерін даяр қылып алды сайлап (Ғашықнаме). **2.** *Қарулы қақтығысқа бару, ұрыс жүргізу.* Ханның басы қақиды, Уәзір көзі ақиды, Беті күлдей болды қу. Құп-қу болды, бозарды, Терлеп кетті, қызарды, Айтты: «Амал – *с о ғ ы с у*» (М.Жұмабаев, Шығ.). – Тұранмен *с о ғ ы с у ғ а* алсаң бетті, Ат, азық, әскер жиып берсеңнетті. – Деген соң жатпай-тұрмай жиып жүртты, Табанда орындады айтқан сертті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Аманкөл болысында Келтай деген кісі – бесеуі де жігіт жинап, солдатпен *с о ғ ы с у ғ а* дайындалып жатыр (С.Шарипов, Бекболат).

СОҒЫСУШЫ з а т. ә с к. *Соғысқа қатысушы, соғысқан ел (адам). С о ғ ы с у ш ы* елдердің II Интернационалға біріккен социалистік партиялары пролетарлық интернационализм принциптерін сөз жүзінде жақтағанмен, іс жүзінде оны қолдамады (Ә.Тәкенов, Қазақст.). Соғыс деген алапат дерт сияқты. Бір ғана *с о ғ ы с у ш ы л а р* тағдырын өрт шалып қойса бір сәрі ғой (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат).

СОДА з а т. х и м. *Көмірқышқылының натрий тұздарының және каустиктің жалпы техникалық атауы. С о д а* – шайға, нанға қосатын қос көмір қышқылды зат (Ғ.Қыдырниязов, Шопан.). Алхоры жемісін кептірмес бұрын жуып, 95°–97° температурадағы шай *с о д а с ы н ы ң* ерітіндісіне 5 секундке батырып алады (К.Шалекенова, Жеміс.). Сабынды *с о д а* және тұз ерітінділерімен өңдегенде қымбат реактивтер қажет емес (К.Құсайынов, Химия.).

Ас сода. х и м. *Қышқылтым дәмі бар, иіссіз, ақ түсті кристалды ұнтақ; натрий бикарбонаты. А с с о д а с ы* – натрий гидрокарбонаты (Қаз. тілі термин. Химия).

Кальцийленген сода. х и м. *Сусызданған натрий карбонаты. К а л ь ц и й л е н г е н с о д а* шыны өндіруде, жуғыш заттар өндірісінде, целлюлоза қайнатуда, алюминий өндірісінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

СОДАЛЫ с ы н. *Сода қосылған, содасы бар.* Біреулері кофе, енді біреулері *с о д а л ы* сумен виски, кока-кола ішіп отыр (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Киімдер аптасына бір рет 2 процентті *с о д а л ы* суға 30 минуттай салынады (А.Даиров, Хирург.).

СОДАН е с і м. **1.** *Сол уақыттан, сол кезден деген сөздердің қысқарған түрі. С о д а н* бері өткіздік көп жыл легін, Сол келіншек қазір қайда білмедім. Білем, бірақ сол әйелдің Жүрегін Ғұмыр бойы кірлетпестей жүргенін (Қ.Мүсірепов, Раушан). *С о д а н* кейін Қожакеңнің сұрауымен «Ғалияны» да өз мәнерімен құйқылжыта, құбылта соқты (С.Бегалин, Сахара.). *С о д а н* бері келемін Сыпайының қасында Қане шыққан мүйізім? Тереңдігім теңіздей, Қайратым қоңыр өгіздей (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Сол нәрседен, сол заттан деген сөздердің қысқарған түрі.* Әнім сен едің кешке салатын, *С о д а н* жас жаным ләззат табатын. Шамын басқа үйдің жақтың, аяулым, Сендей бақытты қайдан табармын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СОДЫР[1] з а т. ж а ң а. *Экстремизмді қолдаушы.* Осы елдегі белгілі оқиғалардан кейін есірткі трафигінің көлемі қысқарған жоқ қайта, өсе түсті, мұның өзі қылмыстық ұйымдардың *с о д ы р л а р д ы* даярлауды қаржыландыруына және әлемнің түрлі аймақтарында лаңкестік әрекеттерді жүзеге асыруына мүмкіндік беруде («Егемен Қазақстан»). Непалда бес орман күзетшісі *с о д ы р л а р* қойған минадан көз жұмды («Егемен Қазақстан»).

СОДЫР[2] с ы н. *Сотқар, тентек, бұзақы, бейбас адам.* Шұбар үнемі бір *с о д ы р д ы,* сотқарды,

өз сұмдығы өзіне жетіп жатқан біреуді алдына салады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қамбар сөйледі: «Асырап жатқан тобырым, Мақтым ханның біліңіз Халыққа берген *с о д ы р ы ң...*» (Қамбар батыр). Жауыздық селін қайнатқан Сойқанды, *с о д ы р* ел екен. Төсіне бәрін ойнатқан Жер ана, кеудең кең екен (М.Мақатаев, Шығ.).

Содыр мінез-құлық. п с и х о л. *Басқаларға моральдық немесе физикалық зиян көрсету мақсатымен жасалатын әрекет.* Психоаналитикада *с о д ы р м і н е з-қ ұ л ы қ т ы* тұнжыраңқы санасыз елігудің көрінуі, необихевиоризмде – фрустрацияның салдары, когнитивтік психологияда – субъектінің танымдық сферасында сәйкессіздіктің көрінуі ретінде қарастырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С о д ы р м і н е з-қ ұ л ы қ* қолайсыз сыртқы жағдайларға, адамгершілік тәрбие берудің жеткіліксіздігіне, отбасындағы қарым-қатынасқа, ата-ананың шектен тыс қатаңдығына және т.б. байланысты қалыптасуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СОДЫРҒЫ з а т. з о о л. <лат. prunellidae> *Торғай тектестер отрядының тұқымдасы.* Қазақстанда *с о д ы р ғ ы л а р* тұқымдасының 6 түрі (сүржон содырғылар – Prunella collaric, қаратұмсық содырғылар – P. himalayana, боз содырғылар – P. fulvescens, сібір содырғылар – P. monta-nella, қаратамақ содырғылар – P.airogularis, орман содырғылар – P. modularis) кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). *С о д ы р ғ ы л а р* ұясын жерге, жартастарға, ағаш пен бұталардың арасына салады (ҚҰЭ).

СОДЫРЛАУ с ы н. *Мінезі сотқарлау, бұзақылау.* Тұмарбай ұр да жық, *с о д ы р л а у* жан болғанымен, сөз мәнін түсініп, астарын сезе қояды (Қ.Исабаев, Айқыз). Менің осы інім *с о д ы р л а у* болып өсіп келеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СОДЫРЛЫ с ы н. *Бейбастақтығы, бұзақылығы бар.* Тұсыңда сенің, хан Барақ! Азулы бейне ақ Барақ! *С о д ы р л ы,* сойқан төлеңгіт Елге қарай анталап, Ашылғанды таппады, Ел етегін қымқырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Екі күнге созылған сессияда делегаттардың айрықша көңіл аударғаны бас секретарьдың *с о д ы р л ы* әрекеттері жайлы болды (F.Мүсірепов, Достық.). *С о д ы р л ы* жау, сойқан жау, Сияқтанып Балқан тау, Ұйықтағанда түсімде, Үрейімді алған тау (М.Әлімбаев, Жүрек.). Майбасардың *с о д ы р л ы,* зорлықшыл қылығының салдарынан Жігітек деген ру, бастығы Бөжей болып Құнанбайға қарсы болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

СОДЫРЛЫҚ з а т. *Содырға тән қылық; сотқарлық, бұзақылық.* Інісінің мына *с о д ы р л ы ғ ы н а* жыны кеп кетті Көк желкеден қойып қалды (Ш.Айтматов, Ерте келген.). Оған Құдай қарғап ұл бермей жүргені де осы *с о д ы р л ы ғ ы н а н* ғой (С.Сейтхазин, Хадиша). *С о д ы р л ы қ т ы* ол-дағы емдемеген, Үлкендікке бой ұрып көрген емен. Келе жатыр едім мен ақ дауылдай, Ерке мінез бой бермес кеудеменен (Н.Бәдіғұлов, Бәйтерек).

СОДЫР-СОЙҚАН с ы н. *Бұзақы, лаң салғыш, бүлікшіл.* Мұның *с о д ы р-с о й қ а н* мінезіне қарай оны жұрт кейде Содырбай дейтін де көрінеді (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине). Бұрынғы шығармаларында зиянкес, *с о д ы р-с о й қ а н* атқамінер тобының іс-әрекетін әшкерелеп жырлағанда, Абай болыстарды жиі айтатын (М.Әуезов, Әр жыл.). // *Бұзақы, бүлікшіл адам.* Абайды бар жерде жамандап, сол арқылы ұлықпен де жақсы, елдегі нелер жуан бұзықпен де, *с о д ы р-с о й қ а н м е н* де жақсы боп жүретін Оразбай дейтін соқыр бар (М.Әуезов, Абай жолы).

СОДЫР-СОТҚАР с ы н. *Бұзақы, тентек, төбелескіш.* Оның бер жағында, қала мен далаға кезек жортатын ұры-қары, *с о д ы р-с о т қ а р,* бұзақылар да мұны ықтап жүреді (К.Оразалин, Абай.). Біреу *с о д ы р-с о т қ а р* көрсе, біреулер оны ұры деп, ішінен сенімсізденіп тұратын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қыр соңынан қалмайтын *с о д ы р-с о т қ а р* Мырзалы мен Көшек сойылдарын сүйретіп жүр (Б.Тәжібаев, Қара торғай).

СОЗ з а т. м е д. <лат. gonorrhoea> *Жыныстық қатынас арқылы жұғатын жұқпалы ауру. С о з* – жұқпалы аурулардың бірі (Е.Оразақов, Дәрігер.). Әйел ауруын қоздыратын себептердің бірі – *с о з* (М.Исабаев, Мед. анықтама.). *С о з б е н* ауырғанда дұрыс ем қабылдап, толық жазылып кетпесе, еркек те, әйел де бедеулікке шалдығады. Сондай-ақ дұрыс емделмеген *с о з* ауруы жеке органдарды (мыс., жүрек, буын т.б.) да зақымдауы мүмкін (ҚҰЭ).

СОЗ= е т. **1.** *Бір нәрсені тарту, ұзарту.* Рамазан екі құлағын қолымен басып ұстап алған, атам ыза болғанда құлақтан *с о з а т ы н* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Тарта-тарта балалардың Алақаны тозады, Тартқанына бой бермей Төрт аяғын *с о з а д ы* (Көрұғлы). Ақан қойдың екі аяғын тік *с о з ы п* көтеріп, маған ұстатып қойды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Ашыған қамыр көтерілген соң, столға салып аударма лап *с о з а д ы* (Шопан сырласы). **2.** *Бір нәрсені ұсыну.* Сатай жамаулы ақ

кесесін Гүлияға қарай *с о з д ы* (С.Сейфуллин, Әңгім. повес.). Неге алмайсың, Қоблан, Дос қолымен, барымен *С о з ы п* тұрған семсерді (М.Әуезов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жалғастыра тұсу, сабақтастыру.* Мұны баласы сезді де ойын әрі *с о з а* ма деп үміт етіп, аз мүдіріп еді, шал тіл қата қоймады (З.Шашкин, Сенім). Көш келеді боздатып боз даланы, Көз ұшында боз сағым қозғалады. Әлдекімнің естілсе *с о з ғ а н* әні, Әлдекімдер аңырап жоқтау айтса, Әр кеудеде бір шемен қозданады, Әр қазақтың естіліп боздағаны (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бір істі уақытында бітірмеу, кешеуілдету.* Сол ауылға барып келуді *с о з ы п* кеттің-ау, – деп, райком хатшысы маған екі рет ескертіп еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Министр әдетте, қандай күрделі мәселе болмасын тым көпке *с о з б а й т ы н* (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). – Бұл жағдайды *с о з а* бермеген дұрыс, тезірек ымыраға келген жөн, – дедім (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

Әңгімені [сөзді, сөз арқауын] созды. *Көп сөйледі, ұзақ сөйледі.* Әлібек *ә ң г і м е н і* көп *с о з ғ а н* жоқ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ажалдан құтылатын адам бар ма, Алысып, арпалысып бәрін жығар Несін *с о з ы п* айтайын осы *с ө з д і* Қайран, халқым, жалған сөз емес шығар (Қабан жырау, Алтын қазық). Айыбын мойнына алған секілденіп жігіт үндемеген соң *с ө з д і с о з а* беруді лайық көрмеді білем (Б.Майлин, Шығ.). *С о з б а й ы н с ө з а р қ а у ы н* сағыздайын, Тіл майын тектен-текке тамызбайын. Шертейін шындық дейтін ұлы анадан, Тараған талайларға аңыз жайын (С.Сейітов, Алуан.). Сен *с ө з д і с о з б а,* үйіне қайт, – деді ол (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

Дауысын созды. а) *Ұзақ дауыстады.* Тайып тиген дүмнен ұшып түскенде құлын *д а у ы с ы н* ұзақ *с о з ы п* шыңғырып та жіберген (А.Сүлейменов, Бесін). ә) *Нақышына келтіріп әндетті. С о з а д ы* Біржан *д а у ы с ы н* қоңыр қаздай, Басқаға бір өзіңнен жүрмін жазбай. Бас қосқан мәжілісіміз болады деп, Жанбота, мазамды алдың ала жаздай (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын. шығ.).

Қол созды. а) *Талпынды, ұмтылды, әмеленді.* Мен дағы көп есіттім жастың назын, Қол жетпеске *қ о л с о з а р* бар ма ылажың, «Боламын мен» деп жүргенде болат қайтып, Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім (Абай, Таңд. шығ.). Жиырма бес көз ұшында елестейсің, Бір келіп енді бізбен кеңеспейсің. Біздерге осы уақытта күлсек те ұят, *Қ о л с о з с а қ*: «Құрышы әрмен, о несі» – дейсің (Базар жырау, Шығ.). Төсекте жатып керіліп, Түзге отырса ерініп, Аяғын буған қойға ұқсап, Мойнын ұсынып беріліп, *Қ о л с о з б а й д ы* азатқа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Жәрдем сұрады, тіленді.* Бір бүкір ортасында, сол қозғалмас, Жалынып еш адамға *қ о л ы н с о з б а с.* Арық қара, кең маңдай, қыр мұрынды, Екі көзден от жанған не қылған жас (Абай, Тол. жин.). Түскелі мен ізіңе көп жыл болды, *С о з ғ а л ы* саған қарай екі *қ о л д ы* Есіте алмай өз аузыңнан бір ауыз сөз Өр көкірек өшпейтін бір шерге толды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Жауыз тағдыр *с о з ғ а н қ о л д ы* қаққан күн, Жан-денемді жылан-шаян шаққан күн, Жапан түзде қара түнде жалғыз қап, Қан дария боп көздің жасы аққан күн (М.Жұмабаев, Шығ.).

Мойнын созды. а) *Ілгері ұмтылды.* Табан жолмен тартылып, Ауыздықпен алысып, Ұшқан құспен жарысып, Маядай *м о й н ы н с о з а д ы* (Қыз Жібек). Тарсыл-гүрсіл күшейген кезде Төлеубай лүпілдеген жүрегін басып, алдыңғы жаққа *м о й н ы н с о з ы п* қарады (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Бара алмағандары керегін сырттан дауыстап сұрап, *м о й ы н д а р ы н с о з ы п* тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Талпынды, ұмтылды, әмеленді.* ...Қол жетпейтінге *м о й н ы м ы з д ы с о з д ы қ* («Айқап»). Талпынады, талмайды. Танымасқа бармайды. *М о й н ы н с о з ы п* қарайды Көретіндей шалғайды (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Сіңірін созды. *Әбден титықтатты, шаршатты.* «Сейіл де – сейіл, сергелдең де сейіл», – дейді қазақ, енді қартайғанда *с і ң і р і м і з д і с о з а т ы н д а й* ештеңе жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Малды екі-үш жүз шақырым жердегі қысқы мал жайылымына *с і ң і р і н с о з ы п* айдағаннан гөрі жылы қорада баққан көшілгері (Сауыншы шамшырақ.).

Ұршық созды. *Жіп ширды.* Кемпір маңдайын шуаққа беріп, *ұ р ш ы қ с о з а д ы* (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.).

СОЗАҚТА= е т. *Ұзаққа, көпке созылу, кешеуілдеу.* Жұрт кешкі тамақтарын ішіп болуына қарай *с о з а қ т а п,* біртін-біртін шұбалып, жинала бастады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

СОЗАҚТАТ= е т. *Кешеуілдету, кешіктіру, көпке созу.* Күрішті өсіруін өсіргенмен, оруын *с о з а қ т а т ы п,* көп өнім жерде қалып қоятын (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). // *Асықпай, баппен, жайлап.* Нағашым қымызды *с о з а қ т а т а* сапырып, өз қолынан құйып берді (О.Бөкеев, Мұзтау).

СОЗАҚТАТУ *Созақтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әбден *с о з а қ т а т у.*

СОЗАҚТАУ *Созақта етістігінің қимыл атауы.*

СОЗАЛАҢ с ы н. *Жай, баяу.* Флегматик темпераменті – әсерлерді әлсіз алу һәм ішкі сезімдердің *с о з а л а ң* оянуы (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір мезгілде көп шуылдың ішінен күбілжіген, күрмелеген қылдырықтай бір *с о з а л а ң* дыбыс естілгендей болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мадияр орнынан *с о з а л а ң* тұрып, көңілсіз күйде шығып кетті (С.Омаров, Өмір асу.).

Созалаң тартты. *Ұзаққа созылды, кешеуілдеді.* Биыл шыбын кеш жатты, қыстың соңы *с о з а л а ң т а р т т ы* (К.Боқасов, Әкеге қара.).

СОЗАЛАҢДА= е т. *Жай, баяу қозғалу.* Әлден уақытта көлік даяр болды, алды айғайласып, ауылдан баяулап жөнеле бастады, арты *с о з а л а ң д а п*, ауылдан айналақтап шыға алмай жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Механизатор үстерінен бір ауыр жүкті әзер аударып түсіргендей, *с о з а л а ң д а й* орындарынан тұрды (І.Есенберлин, Көлеңке.). Ол орнынан *с о з а л а ң д а й* көтерілді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СОЗАЛАҢДАТ= е т. *Соза тұсу, көбейту.* Кейбір әдебиетшілер сөзді *с о з а л а ң д а т ы п* алған десе, енді біреулер геройларын жете суреттемеген дегенге мезгейді («Қаз. әдеб.»).

СОЗАЛАҢДАТУ *Созаландат етістігінің қимыл атауы.*

СОЗАЛАҢДАУ[1] с ы н. *Сылбырлау, шұбаланқылау.* Тұрлыбектің сөзі орашолақтау, *с о з а л а ң д а у* шығып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). // *Асықпай, жаймен.* Мен орнымнан *с о з а л а ң д а у* тұрып, салқын жүзімді өзгертпедім (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

СОЗАЛАҢДАУ[2] *Созаланда етістігінің қимыл атауы.*

СОЗАЛАҢДЫҚ з а т. *Шұбаланқылық, сылбырлық.* Драмалық тартысты көрсетудегі *с о з а л а ң д ы қ*, қажетсіз көріністердің болуы тым көбейіп кетті (Р.Нұрғалиев, Талант.). Секция мүшелері бұл авторды бір сарынды да сүрең *с о з а л а ң д ы қ т а н* сақтандырды («Қаз. әдеб.»).

СОЗАЛАҢҚЫ с ы н. **1.** *Баяу, сылбыр, марғау.* Сөзге сылбыр, жүріс-тұрысқа *с о з а л а ң қ ы* болғанмен, рульге отырғанда, атқа мінгенде, Саматқа желік бітеді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). **2.** *Ұзаққа созылған, кешеуілдеген. С о з а л а ң қ ы* ауыр қыстың шаруашылыққа зардабы көп болды (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.).

СОЗАЛАҢҚЫЛЫҚ з а т. *Шұбаланқылық, баяулық, сылбырлық.* Комедия *с о з а л а ң қ ы л ы қ т ы* көтермейді (А.Тоқпанов, Бүгін.). Қара, көр көмекшілері негізгі етістіктегі істің *с о з а л а ң қ ы л ы ғ ы н,* аяқталғандығын көрсетеді (Қазіргі қаз. тілі).

СОЗАҢ[1] з а т. ж е р г. *Түйенің ауытын тігетін ағаштан немесе темірден жасалған үлкен тебен ине. С о з а ң ы н* жоғалтып алды (Ауызекі).

Сөздің созаңы. *Сөздің жалғасы.* Жамайық көңіл жарығын, – Сабақтап *с ө з д і н с о з а ң ы н!* (О.Шораяқов, Шайыр).

СОЗАҢ[2] з а т. *Шеберлер терінің иіне, бояуына қосатын шөп.*

СОЗАҢДЫ с ы н. *Созаңы көп, созаң өскен.* Ойсыл қара қайда жүр, Ащылы өзек сайда жүр. Түйеқарын, *с о з а ң д ы,* Ермен, жусан жайда жүр (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

СОЗБАЙ: **созбайға салды**. *Ұзаққа кешеуілдетті, кешіктірді.* Ұзақ *с о з б а й ғ а с а л ы п* түн жарымына дейін бірде мөңкіп, бірде қарғы дызылдаған ұлдарын Жаңыл күшпен тұқыртты (С.Жүнісов, Ақан сері). *С о з б а й ғ а с а л ы п* отырған өздерің (С.Жүнісов, Ақан сері).

СОЗБАЙЛА= е т. *Созғылау, тартқылау.* Қасқырды тірі не шала-жансар әкелгенде атты жігіттер ортасына салып, *с о з б а й л а п,* тартысатын болған (С.Жүнісов, Ақан сері). Жаз бойы лақтары емшектерін *с о з б а й л а п* тартқан ешкілер аса қоңдана алмады (С.Жүнісов, Ақан сері).

СОЗБАЙЛАУ *Созбайла етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С о з б а й л а у ы н* қойды.

Сөзді сөзбайлау. *Көп сөйлеу, сөзін жалғастыра беру.* Енді бұдан әрі *с ө з д і с о з б а й л а у д ы ң* қажеті жоғын сезген Нұртаза соңғы шартын қойды (С.Жүнісов, Ақан сері).

СОЗБАҚ: **созбаққа салды**. *Бір нәрсені ұзаққа созды, кешеуілдетті.* Керей-Уақтың болыс-билері жерге орналасу мәселесін *с о з б а қ қ а с а л а т ы н* бір саңылау табылғанына мәз болып тарасты (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). ФЗО-ның форма киімін әне береді, міне береді деп *с о з б а қ қ а с а л ы п* жүр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ол айтқан жұмысыңды *с о з б а қ қ а с а л м а й,* бірден шешіп тастайды (М.Хасенов, Нартәуекел).

СОЗБАҚТА= е т. *Бір нәрсені кешеуілдетіп, ұзаққа созу.* Төл алуды *с о з б а қ т а м а й* ерте аяқтасаң жақсы-ақ болар еді (Дала шұғыласы).

Әңгімені [сөзді] созбақтады. *Көп, ұзақ сөйледі.* «Өзімнің» деген *с ө з д і с о з б а қ т а п* аяқтай берген Сарыбастың қолындағы наған ұшып кеп кетті (С.Мұқанов, Ботагөз). Осы бір түсініксіз *ә ң г і м е н і* одан әрі *с о з б а қ т а ғ ы м* келмей мен де үнсіз қалам (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Ол үнсіз тұрды да, *с ө з і н* күрт *с о з б а қ т а д ы* («Қазақст. мұғ.»).

СОЗБАҚТАЛ= е т. *Көпке, ұзаққа созылу, жалғаса беру. С о з б а қ т а л ы п* келген әңгіменің аяқталып қалғанын сезінген әке-шеше төрге шықты (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

СОЗБАҚТАЛУ *Созбақтал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ұзаққа *с о з б а қ т а л у.*

СОЗБАҚТАУ *Созбақта етістігінің қимыл атауы.* Әне-міне деп *с о з б а қ т а у м е н* қысты да түсірді (І.Қожабаев, Қансонар).

СОЗБАЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені созғылау, тартқылау.* Жүнді бір-бірімен жалғастырып ескенде, олардың ұштарын *с о з б а л а й* отырып, су салып дымдап ширатады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Ұзаққа созыңқырау, ұзарту, кешеуілдету.* – Сол жолыңды айтшы, жарқыным, *с о з б а л а м а й* (О.Бөкеев, Өз отың.). Еңбекақыларын ай сайын шұнтитып кесіп, оны да *с о з б а л а п* төлемеген Махориннің үйін олар өртеп жіберді (Б.Аманшин, Көкжар). Судан таймас шешінген, Не болса да қақты есік. *С о з б а л а й ы н* несін мен, Қалды екеуі беттесіп (А.Шамкенов, Жайлау.).

СОЗБАЛАҚ: созбалаққа салды. с ө й л. ***Созбаққа салды.*** – Сен қыз, *с о з б а л а қ қ а с а л м а й* жөніңді айт! – деді («Қаз. әдеб.»). Айтқалы отырған әңгімесін сығымдап, неге *с о з б а л а қ қ а с а л ы п* отырғанын Досан түсінбеді (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

СОЗБАЛАҚТА= е т. *Созбаққа салу, кешеуілдету.* Хан үлкен баласының көңіліне қарап, біраз *с о з б а л а қ т а п* көріп еді, бірақ баласы өзге бауырларының ала көзінен қаймықты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Орыстың бір тәуір жері – ақы-пұлды *с о з б а л а қ т а м а й* айдың аяғында беріп тұрады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Сүйген жігіті балаларының барына қарамастан, той мерзімін ылғи ертеңге итере салып, *с о з б а л а қ т а п* келеді («Лен. жас»).

СОЗБАЛАҢ: созбалаңға салды. с ө й л. ***Созбаққа салды.*** Әне-міне деп жүріп сол ақшаны бермей *с о з б а л а ң ғ а с а л м а й,* бірінші сабақтан-ақ ұшып кетті (Ә.Сәрсенбаев, Жиде.).

Созбалаңға келмейді. *Соза беруге, кешіктіруге болмайды.* Сен де осылай сөйлерсің өз балаңа. Ата-анадан айтылмай сөз қала ма? Ұялмайтын бол сонда өзің үшін, Өмір қысқа – *к е л м е й д і с о з б а л а ң ғ а* («Қаз. әдеб.»).

СОЗБАЛАТ= е т. *Ұзаққа созу, кешеуілдету.* Кімде-кім Балқаш пен Қоқырат аты естілсе-ақ, екі ойлы боп *с о з б а л а т ы п* немесе бірдей келіспей, безініп кетуді шығарды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

СОЗБАЛАТУ *Созбалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *с о з б а л а т у.*

СОЗБАЛАУ *Созбала етістігінің қимыл атауы.* Көпшілік ыңғайының өз жауабына қарай ойысқанын түсініп отырған Сапаров ендігі көп *с о з б а л а у д ы* ыңғайсыз көрді (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

Созбалауға салды. *Әбден кешіктірді, ұзаққа созды.* Мұнсыз да бітіп қоя қоятын жұмысқа осыны қыстырмай, осыларымен *с о з б а л а у ғ а с а л м а й* көңілі көншімейді (І.Жансүгіров, Әңгім.).

СОЗҒЫЗ: қол созғызды. *Жәрдем сұратты, тілендірді.* Көкірегіне қатты қысып құшақтап: – Өлігімді аттатпай саған *қ о л с о з ғ ы з б а с п ы н,* – деді қатты булығып (Д.Әбілев, Арман.).

СОЗҒЫЗУ *Созғыз етістігінің қимыл атауы.*

СОЗҒЫЛА= е т. **1.** *Қайта-қайта созу, соза түсу.* Сіңірі шыққан ескі саусақ, былғарыны қадала ұстап *с о з ғ ы л а ғ а н д а* жыртып жібергендей болады (Б.Майлин, Шығ.). Кимешегінің жақтауын қайта-қайта *с о з ғ ы л а п,* самайынан құлағына ысыра берді (О.Бөкеев, Қамшыгер). Нияз құрыш балғамен шыжыған темірді дүрсілдете ұрып, илеген нанша *с о з ғ ы л а п,* жұмырлап, қырлап керекті формаға салады (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Тартқылау, жұлқылау.* Көксеректі талап жатқанын көріп, өзге иттер де келіп шабынан алып, борбайынан *с о з ғ ы л а п* өлтіруге айналды (М.Әуезов, Көксерек). Бағанағы қаперсіз, бейқам әйелдер иықтары бүлкілдеп, бір-бір сиырдың емшегін *с о з ғ ы л а п* жатыр (Т.Тілеуханов, Өмір.).

СОЗҒЫЛАУ *Созғыла етістігінің қимыл атауы; тартқылау, кергілеу.* Ол үйреншікті әдетіне басып, құлағын сипалап, *с о з ғ ы л а у ғ а* кірісті (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

СОЗҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта созу, соза беру.* Мақпал үйінің алдында Қаратал жаққа мойнын *с о з ғ ы ш т а п* тұр екен (Ә.Сараев, Тосқауыл). Таңсық оны жеңе бастады, мойнын одан сайын да *с о з ғ ы ш т а д ы* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

СОЗҒЫШТАУ *Созғышта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қолын *с о з ғ ы ш т а у.*

СОЗДЫР= е т. **1.** *Жалғастыру, сабақтастыру.* Ән ақ жүрекке қанат бітіріп, ойды алысқа *с о з д ы р с ы н* (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Уақытын ұзарту.* Алматыдан шығарда деканға айтып, оған тағы бір ай қостырып, октябрьге дейін *с о з д ы р ы п* беріп еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

СОЗДЫРУ *Создыр етістігінің қимыл атауы.* Жәкеңнің демалысын *с о з д ы р у* өзіне ауадай қажет еді (З.Шүкіров, Жас жесір).

СОЗУ *Соз етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсені ұстап, бір бағытқа тарту.* Ұршықты

жүгірту, шүйкені *с о з у* ... саусақтардың шебер, ширақ қимылын керек етеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Кептірерде теріні көлденең *с о з у г а* болмайды (Ж.Кекжебаев, Орман.). **2.** а у ы с. *Бір істі кешеуілдету.* Ал шешімді ұзаққа *с о з у г а* болмайды (І.Есенберлин, Жанталас). Елдос көп *с о з у д ы* қаламаған асығыс қалпы ертеңгі сапарын айтып, Тәлім мен Гүлбанудың төбесінен жай түсіріп тынды (А.Байтанаев, Қансонар).

СОЗУЛЫ с ы н. *Созылған, керілген.* Алдына *с о з у л ы* қолы бірте-бірте ісініп, үлкейіп бара жатқан сияқты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бір заматта маған қарай *с о з у л ы* аяғын жинамастан, шыныаяғын төңкеріп, шылым тұтатты (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

СОЗЫЛ= е т. **1.** *Тартылу, ұзару.* Қызыл ұшқын шашырайды кәдімгі адам қанындай, Қызған темір қиналады кәдімгі адам жанындай, Қиналады, иленеді, *с о з ы л а д ы* қамырдай (М.Мақатаев, Шығ.). Садақты ат үстінен тартса Төкең, Қайыстай *с о з ы л а д ы* үзеңгісі. – Істейін, қайтармайын меселіңді, Сен едің,– деді батыр немересі (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Керілу, жайылу. С о з ы л ы п* ұйықтап бел жатыр, Төсін керіп көл жатыр, Тыныш тәтті түс көріп (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жалғасу, сабақтасу.* Оның тамаша күлкісі әрдайым сыңғырлап шығып, күйдей *с о з ы л ы п,* Жүрттың бәрін еліктіріп отыр (М.Әуезов, Шығ.). Қанша күн *с о з ы л д ы* бұл кескілесу, Жимастан екі жақта ешкім есін, Кім тірі, кім өлінің шекарасы Білінбес, жанды құлақ, естімесін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қолы созылды. *Көмек сұрады, жәрдем сұрады.* Жігіт *қ о л ы* селқос *с о з ы л ы п,* ерні ғана жыбырлады (С.Шаймерденов, Сел.).

СОЗЫЛҒЫШ с ы н. *Созылуға бейім, созылымды.* Екеу-екеу сағыз терісіп, сосын оны шырт-шырт шайнап, кімнің сағызы *с о з ы л ғ ы ш* екенін байқасты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жүн мықты болған сайын, *с о з ы л ғ ы ш,* ұзарғыш болады (М.Ермеков, Қазақст.). Алшаның, пектиннің *с о з ы л ғ ы ш,* желімдік қасиеті бар (К.Шалекенова, Жеміс.).

СОЗЫЛҒЫШТЫҚ з а т. *Созылатын қасиеті болушылық, созылымдылық.* Қан тамырларының үнемі бір мөлшерде болмай, олардың тарылып, кеңейіп тұруының, яғни *с о з ы л ғ ы ш т ы ғ ы н ы ң* шынықтыру үшін үлкен маңызы бар (Б.Хабижанов, Бала.). Ванадий қосу арқылы болаттың қаттылығын және *с о з ы л ғ ы ш т ы қ* қасиетін арттыруға болады (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

СОЗЫЛМА с ы н. *Ұзаққа созылатын, көпке баратын.* Диабетпен ауырған кезде *с о з ы л м а* шиқан шығуы мүмкін (С.Сейкетова, Тері. ауру.). Қан жағындысында көбіне орташа және ұсақ нутталлилер болатын болса, бұл – аурудың *с о з ы л м а* түріне айналғанын көрсетеді (С.Сыбанбаев, Мал ауру.).

СОЗЫЛМАЛЫ с ы н. **1.** *Созылғыш, созылуға бейім.* Түйе жүні *с о з ы л м а л ы* және өте мықты келеді (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Мұндай жіптер таза, жұмсақ әрі төзімді, *с о з ы л м а л ы* да әдемі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Ұзаққа созылған, созылыңқы.* Мұндай балалар өкпе қабынуының *с о з ы л м а л ы* түріне шалдығады (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). Дәмештің әкесі *с о з ы л м а л ы* науқасқа айналды («Қазақст. әйелдері»). **3.** а у ы с. *Сазды, назды.* Үй иесінің тартып отырғаны – Жетісудың *с о з ы л м а л ы* халық әндерінің бірі (М.Гумеров, Сүйе ме.). *С о з ы л м а л ы,* мұңды татар әндерін шырқағанда, Әдептің тұла бойын әлдебір сезім биледі (М.Гумеров, Хазірет.). *С о з ы л м а л ы* сырнаймын, Тер төгілмей, Еркін шаттық құрмаймын. Күні бойғы кен қазудан оралып, Түнді ұзартып Жігерлене жырлаймын (К.Салықов, Жезкиік).

СОЗЫЛМАЛЫҚ з а т. *Созылуға бейімділік, созылғыштық. С о з ы л м а л ы л ы ғ ы,* талшықтың созылып ұзару қасиеті, бұл мықтылығымен қатар өте зор рөл атқарады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Жүннің түрлі қасиеттері – мықтылығы, *с о з ы л м а л ы л ы ғ ы,* шайыры арта береді (Шопан серігі.). Себебі ол болаттың *с о з ы л м а л ы л ы қ,* беріктік қасиеттерін күшейтеді (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

СОЗЫЛТ= е т. **1.** *Ұзарту, шұбалту.* Екінші әйел дастарқан бойына *с о з ы л т ы п* құрт, ірімшік аралас бауырсақ төкті (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **2.** а у ы с. *Нақышына келтіру, созу.* Іле Нартайдың *с о з ы л т а* салған үні қоса естілді (М.Дүйсенов, Мейман.).

СОЗЫЛТУ *Созылт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ұзаққа *с о з ы л т у.*

СОЗЫЛУ *Созыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Керілу, жайлану.* Бүгемнен түсіп, сіресіп отырмын. *С о з ы л у г а* орын жоқ (А.Тоқмағамбетов, Ақ моншақ). **2.** а у ы с. *Ұзаққа жалғасу, көпке дейін бітпеу.* Жиналыс ұзаққа *с о з ы л у г а* тиісті (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Бұл әдісте есеп жұмысы 2–3 күнге *с о з ы л у ы* ықтимал (М.Исмаилов, Зорман.). Мына боранның ұзаққа *с о з ы л у ы н,* тым болмаса екі-үш күнге дейін тынбауын іштей тілейді (М.Әуезов, Қилы заман).

Созылу сызығы. г е о л. *Таужыныскқа тән қойнауқат (қабат, желі) жабынының немесе табанының, не жыртылу жазықтығының көлбеу жазықтықпен қиылысу сызығы* (Қаз. тілі термин. Геология).

СОЗЫЛУЛЫ с ы н. *Созылған, керілген.* Оның басы шалқайыңқы, сол қолы қалтасында, мені ұстап келе жатқан қолы сәл ілгері *с о з ы л у л ы* (Б.Аманшин, Жар мұңы).

СОЗЫЛЫМ з а т. к е н. *Тау-кен тұсбағдарының көмегімен меридиан сызығына салыстырмалы түрде анықталатын таужыныс қабатының (қойнауқат, желі немесе жыртылу жазықтығының және т.б.) көлбеу кеңістіктегі созылу не сағалану бағыты. С о з ы л ы м* бір-біріне 180°-қа айырма беретін екі созылу азимутымен сипатталады, алайда геологиялық құжаттар мен есепнамаларда осы екі көрсеткіштің біреуі ғана көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Геология).

СОЗЫЛЫМДЫ с ы н. *Созылуы жақсы, созылғыш.* Өсімдіктің бұл түрі ыстыққа тез балқиды, *с о з ы л ы м д ы* (С.Шаймерденов, Болашақ.). Алайда суи келе сірне қою да, *с о з ы л ы м д ы* келеді (Мал бордақылау.).

СОЗЫЛЫМДЫЛЫҚ з а т. *Созылуға бейімділік, созылушылық.* Американың бір фермасы *с о з ы л ы м д ы л ы ғ ы* резинка тәріздес мөлдір әйнек ойлап шығарды (Ғалам ғажап.).

СОЗЫЛЫҢҚЫ с ы н. **1.** *Созылған, керіліңкі.* Клетка пішіні сопақша, жұмыртқа тәрізді, кейде *с о з ы л ы ң қ ы,* қысқа, жуан таяқшаға да ұқсайды (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). Эндотецийдің клеткалары ірі, ішке қарай *с о з ы л ы ң қ ы* (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** а у ы с. *Шұбалаң, ұзағырақ.* Бірақ оқиғаның шешілуі сәл *с о з ы л ы ң қ ы* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Орыс тіліндегі ы жіңішкелеу әрі әнтек *с о з ы л ы ң қ ы* естіледі (Қазіргі қаз. тілі).

СОЗЫЛЫҢҚЫЛЫҚ з а т. *Созуға, ұзартуға болатындық.* Жүннің *с о з ы л ы ң қ ы л ы ғ ы,* биязылығы ешбір кемімеген (Ауызекі).

СОЗЫЛЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Көсіліңкіреу, созыла түсу.* Сол арада аяғым *с о з ы л ы ң қ ы р а п* кетсе болар ма (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). **2.** а у ы с. *Ұзарыңқырау, кешеуілдеңкіреу.* Бір үлкен дүние бастадым, бітіріп тастайтын едім, жағдай келіспей, *с о з ы л ы ң қ ы р а п* барады (М.Мағауин, Ақша қар).

СОЗЫМДЫ с ы н. **1.** *Жақсы созылатын, созылғыш.* Жүннен тоқылатын биязы матаға тіпті таптырмайтын талшығы аса биязы, төзімді, *с о з ы м д ы* деген айрықша мақтау айтылған (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** а у ы с. *Буынға жіктеп, соза түсуге ыңғайлы.* Мұндай тілдерде өлең жоғары *с о з ы м д ы* дыбысы бар сөздермен, созымсыз дыбысы бар сөздерді реттеп орналастырумен келеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сазды, назды.* Ақзейнептің даусы мұңды баяу, *с о з ы м д ы* (Ж.Молдағалиев, Торғай.). О баста осы аңыздан таралған *с о з ы м д ы* күйін Ықылас қыза келе басқаша тартып кетті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). **4.** а у ы с. *Ұзақ, көлемді.* Қызу өмір *с о з ы м д ы* шығармаларға мойын бұрғызбай келгені де бар (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **5.** а у ы с. *Мінезі жұмсақ, биязы.* «Ағашқа мәуе бітсе бәсең-бәсең» дегендей, Ұлпаным да жібектей *с о з ы м д ы* болып барады (F.Мүсірепов, Ұлпан).

СОЗЫМДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Созылымды болушылық, созылғыштық.* Қойдың жасына байланысты терісі жұмсақтық, *с о з ы м д ы л ы қ,* беріктік қасиеттерін жоя бастайды (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Жүннің *с о з ы м д ы л ы қ* қасиеті де оның мықтылығына байланысты болады (М.Ермеков, Қазақст.). **2.** а у ы с. *Сазды, назды.* Үнемі бабында тұратын үнінің *с о з ы л ы м д ы л ы ғ ы* қандай сезімтал музыка маманын да қайран қалдыра бастады («Қаз. әдеб.»).

СОЗЫМТАЛ с ы н. **1.** *Созылғыш, керілгіш.* Жиегі қатайған жүрек тамыры *с о з ы м т а л,* кеңу қасиеттерінен айырылады (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.). **2.** а у ы с. *Сазды, назды.* Кешкі ауада құйқылжыған сырнай, *с о з ы м т а л* саз, әсем ән тойхана түгіл талай жерге естіліп тұрды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

СОЗЫМТАЛДЫҚ з а т. *Созымтал болушылық, созылғыштық. С о з ы м т а л д ы ғ ы* нашарлаған жүрек еті көк тамырдағы қанның шапшаң жүруіне ойдағыдай көмектесе алмайды (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.). Осы кезде судың кедергі күшін тойтаратын дельфин терісінің *с о з ы м т а л д ы ғ ы* зерттелуде (Жалпы биология).

СОЗЫНДЫ з а т. *Бір нәрсенің ұзартылған жалғасы.* Егер де биіктіктері немесе олардың *с о з ы н д ы л а р ы* бір нүктеге қиылыспаса, онда чертеж дәл созылмаған деп айтуға толық болады (Геометрия).

СОЗЫҢҚЫ с ы н. **1.** *Созылыңқы, керіліңкі.* Осы түріне сай келетін *с о з ы ң қ ы* шағын мешогын басына жастанып қисая кетті (Б.Тоқтаров, Тауда.). **2.** *Қысыңқы, сығырайған.* Соның бірі – мынау тұрған өндірістегі *с о з ы ң қ ы* қой көзді сирек сақал, арықтау қара шал (І.Жансүгіров, Әңгім.). **3.** а у ы с. *Сазды, назды.* Ол *с о з ы ң қ ы* бір баяу үнмен кейде қоңырлатып ән салатын (С.Сейітов, Сөз сұра.). Жаным-ау, «Жиырма бестей» *с о з ы ң қ ы,* шырқау әнді желіс үстінде қалай шырқадың? (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

СОЗЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Сәл созыңқы, ұзыншалау.* Бұл жағдайда спутниктің жерде дөңгелек орбитамен емес, *с о з ы ң қ ы л а у* келген эллипстік орбитамен айналғаны дұрыс (М.Бекбауов, Көгілдір.).

СОЗЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Жайлап соза тұсу, ілгері ұсыну.* Арын қолын *с о з ы ң қ ы р а п* ілгері ұмтылды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Керіңкіреу.* Түсін қара, тісін қара өзінің! Қызыл еті қалыңдапты көзінің, Қоңқақ мұрын қолмен біреу көтеріп, *С о з ы ң қ ы р а п* кеткен сынды езуін (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). **3.** а у ы с. *Кешеуілдетіңкіреу, ұзатыңқырау.* Бейімбет ылғи үлгіреді, мен *с о з ы ң қ ы р а п* кетемін (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

СОЗЫҢҚЫРАУ *Созыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қолын *с о з ы ң қ ы р а у.*

СОЙ з а т. ж е р г. *Арғы заты, тегі, сүйегі.* Жайық деген жанды су, Көзі қара қанды су, Біздің жүрген жеріміз Күнде базар, күнде ду. Мен сүргіннің *с о й ы м ы н* Арқалы жерде шапқандай (Базар жырау, Шығ.). Үлкен кісілері де – иман жүзді, кісі көрген адамдардың *с о й ы* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Бір тәңірден болмаса, Кер келмес деп жүр едім, Нағашым жүйрік сен едің, *С о й ы ң а* тартқан мен едім (Ақберен). Ақылы жоқ жаманмен Ақыл салып жолықпа. Міндет қылма ұрыға, Қаласың бір күн борышқа, Азамат *с о й д а н* торықпа (Аралбай ақын). Мен кескекті ердің *с о й ы м ы н*, Кескілеспей бір басылман (Махамбет, Өлеңд.).

СОЙ= е т. **1.** *Бауыздалған малдың не басқа жан-жануарлардың терісін сыпырып, жіліктеп бөлу.* Оралып жатты торға Арыстаным, Ақылдан білді күштің қалысқанын. Терісін Арыстанның *с о й ы п* алып, Олжалы қайтты аңшы данышпаным (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** э т н. *Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде қонаққа, құдайы қонаққа арнап мал сою, қошемет, құрмет көрсету.* Майбасар бір семізді *с о й ы п*, барлық өз тобын бір арада сыйламақ тәрізді (М.Әуезов, Абай жолы). Қонақтарға арнап Қанатбай қой *с о й ы п т ы* (Ә.Тарази, Асу.). Мейманды күтпеу ар-ұжданға сыймаған, Ең асыл дәмін Қонағым бар деп жинаған. Қимас досы тұтқиыл келіп қалғанда Жалғыз атын *с о й ы п* тастап, сыйлаған (К.Салықов, Жезкиік). **3.** а у ы с. *Қатты тіліп тұсу, кесіп кету, қанын судай ағызу.* Төңіректегі шопандар жеткенше, қасқыр төбеттің бірі мұның өзіне тап беріп, жеңін жұлып, қолын тісімен *с о й ы п* кетті (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Алақанын шыны *с о й ы п* кеткеніне қарамады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **4.** а у ы с. *Ұру, соғу, сабау.* Олар өткен соң, Қайырбек жұдырығын билеп: «Әй, бір *с о й с а м* -ау» – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Елден сен әулиемісің, неге қашып кетесің, – деп шыбықпен *с о й д ы м* (К.Қазыбаев, Дәуір.). Шал ішіндегі ыза лапылдап жанып тұрғанда, тап болған Меркебекті *с о й ы п* жатыр (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **5.** а у ы с. *Жамандау, қатты сөздер айту.* Жауыздар нағыз жаны ызғар Жақсыны сырттан *с о я д ы.* Қиянат Жазған арызға Шындық боп қолын қояды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көк ала қойдай етіп сойды. *Қан-жоса етіп сабады.* Өгізге таласып алып кетпек болып едім, өзімді *к ө к а л а қ о й д а й е т і п с о й д ы* (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Соғым сойды. э т н. *Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі әр шаңырақтың қыс басталарда ірі қара, көбіне жылқы малын азық үшін сойып алды.* Қол-аяғым болмаса, Қоймадың аман терімді. *С о ғ ы м ғ а с о й ғ а н* өгіздей, Алғаның жақсы терімді (Қамбар батыр).

Сойып қаптап қойғандай [қаптағандай]. *Дәл өзі, айнымаған, аузынан түскендей.* Сол екен деп шалқамнан түсе жаздадым, құдды сол, *с о й ы п қ а п т а п қ о й ғ а н д а й* (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Бет пішіні, маңдайы, қасы, жүрістұрысы аумаған Темеш, *с о й ы п қ а п т а п қ о й ғ а н д а й* (К.Қазыбаев, Дәуір.). Халелдің түрі Жәміштен айнымаған, *с о й ы п қ а п т а ғ а н д а й* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Сөзбен сойды. *Көңілге қарамай, қатты айтты. С ө з б е н с о й ы п*, Пышақтап Жүректерді тілу бар... Жастықтарын құшақтап Жыламаса арулар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СОЙҒЫЗ= е т. *Қонаққа, құдайы қонаққа, асқа, жиын-тойға арнап малды бауыздату, сойдыру.* Амандаса келісіп, Бір бағыланды *с о й ғ ы з а р.* Кел деп аяқ берісіп, Қымызға әбден тойғызар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жазыпты сені асыма *с о й ғ ы з б а с қ а*, Қаныңмен топырағымды тойғызбасқа. «Ажалың аттан болар» деп сандалып, Шал мені қорқытқаны осы бас па? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осы сазға Боқмұрын Тоғыз мың үй тіккізіп. Тоғыз мың мал *с о й ғ ы з ы п*, Түйе менен биенің Қымыздарын құйғызып. Қырық түрлі жемісті Дастарқанға салғызып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОЙҒЫЗУ *Сойғыз етістігінің қимыл атауы.* Малшылардың үйіне соғу, бір қойын *с о й ғ ы з у* мінез менде жоқ (Ә.Әбішев, Ғаламат). Ол ас ошағын Қазбаланың суына жақындатып қаздырып, мал *с о й ғ ы з у ғ а* кіріскен екен (М.Әуезов, Шығ.).

СОЙҒЫЛА= е т. *Жырым-жырым ету, тілгілеу.* Неше күннен бері егіннің сабағы *с о й ғ ы л а п* күптей болған алақаны түз уыстағандай тызылдайды (С.Мұратбеков, Жабайы.). Жаудың артиллериясы мен авиациясы *с о й ғ ы л а м а ғ а н* бір метр де бүтін жер жоқ көрінді (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Бытырай ызыңдап ұшқан шойын жаңқалары жол бойындағы зәулім қарағайдың қалың қабығын ырсита аршып *с о й ғ ы л а п* кетіпті (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

СОЙҒЫЛАУ *Сойғыла етістігінің қимыл атауы.*

СОЙҒЫШ с ы н. *Мал союға дайын тұратын, қонақжай, қолы ашық.* Үйге Жаңбыршы ата қонғалы келеді, *с о й ғ ы ш* болсаң, бір қойыңды дәл бүгін сой (М.Тиесов, Дала.).

СОЙҒЫШТЫҚ з а т. *Мал союға ептілік.* Сүйеніш Мейірханның арқарды *с о й ғ ы ш т ы ғ ы н а* сүйсіне қарады (Ж.Еділбаев, Түркістан).

СОЙДАҚ с ы н. *Ерекше сойдиып тұрған, шаншылған.* Бәрінен биік *с о й д а қ* бітімді жақпар тастың үстіне шығып алдым (О.Бөкеев, Мұзтау). Әулие зиратта әзірге еңсе көтеріп, айбын шақырып тұрған қабірдің басына шаншылған *с о й д а қ* қара тас қана (Ә.Кекілбаев, Дала.). Бір сұмдықтың боларын білгендей, шашақтанып бой түзеп өскен түздің *с о й д а қ* сояу қара жусанының тасасына бұға түсіпті (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Сойдақ тіс. *Сойдиған ұзын тіс.* Соқадай *с о й д а қ т і с і м н і ң* Өтпеуі де жөн екен. Шайнағаным сіңір деп, Етігімнің көні екен («Қаз. әдеб.»). Дойыр *с о й д а қ т і с т е р і н* ақситып арс еткендей әмір айтты (М.Әуезов, Шығ.). Кеседей көзді біреу, суық түсі, Шошқаның қабанындай *с о й д а қ т і с і,* Басында бұтақтанған бар мүйізі, Қандай мал екенін бұл білмес кісі (Рүстем-Дастан).

СОЙДАҚ-СОЙДАҚ с ы н. *Айқұш-ұйқыш.* Жігері шар болаттай, ақылды, бірақ алаңғасарлау жігіттің жазуы ірі және *с о й д а қ-с о й д а қ* боп жатады-мыс (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Әр тұстан *с о й д а қ-с о й д а қ* завод мұржалары көрінеді (М.Сүндетов, Құмдағы.). Дәптердің өн бойын тауысып, бүйірлеріндегі бос жерлерді де қусырып, *с о й д а қ-с о й д а қ* із тастайды (С.Мәуленов, Шыңда.). **2.** *Сойдиған-сойдиған.* Сол сөздің растығын құптағандай, алдарынан *с о й д а қ-с о й д а қ* қарағай-шыршалар, қайыңдар ұшыраса бастады (О.Бөкеев, Өз отың.).

СОЙДАҚТА= е т. *Айқыш-ұйқыш ету, сойдақ-сойдақ болу.* Бусанып шың тасының шартарабы. Меруерт шық мөлт-мөлт түсті аршадағы. Із жатыр теріскенде *с о й д а қ т а ғ а н.* Құс біткен тіршілікке жар салады (Қ.Ілиясов, Қайран.). *С о й д а қ т а ғ а н* қан жоса, Сортаң жастың сорабы, Шарлап қырды, тауды аса, Шақырғандай болады (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

СОЙДАҚТАН= е т. *Айқыш-ұйқыш болып, сойдию.* Бала сәби кезінде саусағын аузына салып сора берсе, тістері ретсіз шығып, айқыш-ұйқыш боп *с о й д а қ т а н ы п* өседі («Қаз. әдеб.»).

СОЙДАҚТАНУ *Сойдақтан етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДАҚТАТ= е т. *Айқұш-ұйқыш етіп жазу.* Аманқос қызыл қаламмен *с о й д а қ т а т а* жазылған бір қағазды ұсынды (М.Сүндетов, Балық аула.). Біреудің жазуы маржандай, енді біреуі *с о й д а қ т а т ы п* ірі жазады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

СОЙДАҚТАТУ *Сойдақтат етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДАҚТАУ[1] с ы н. *Сойдиған, ірілеу, ұзындау.* Қыздың үстіңгі екі күрек тісі *с о й д а қ т а у* екен (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Тұла бойындағы бір міні – күрек тісі *с о й д а қ т а у* екен (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

СОЙДАҚТАУ[2] *Сойдақта етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДАҢДА= е т. *Сойдаң-сойдаң ету, көстеңдеу.* Қолы *с о й д а ң д а п,* тыным таппайды екен (Ауызекі).

СОЙДАҢДАТ= е т. *Ырситу, сойдиту.* Сары бүкіл аузындағы жалғыз тісін *с о й д а ң д а т ы п,* үңіреңдей күлді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СОЙДАҢДАТУ *Сойдаңдат етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДАҢДАУ *Сойдаңда етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДАҢ-СОЙДАҢ үс т. *Көстең-көстең.* «Бензовоздың» иесі қараторы, аяғын *с о й д а ң-с о й д а ң* басатын жас жігіт болып шықты (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

СОЙДАУЫЛ с ы н. *Үлкен, ірі.* Жуандығы қос білектей, ұзындығы екі құлаштан асып жатқан *с о й д а у ы л* сырықты екі қолымен құлашын жая алға ұмсына ұстапты (Р.Райымқұлов, Болат.).

СОЙДАУЫЛДАЙ с ы н. *Зіңгіттей, еңгезердей. С о й д а у ы л д а й* бес-алты азамат блиндаждың төбесін жабуды ертеңге қалдырды (Ә.Сараев, Тоскауыл). Тас-тастың түбінен *с о й д а у ы л д а й* бес-алты сойылшы аламандап өре түрегелді (М.Сатыбалдиев, Жартас.). – Әскерге кеткенде ши борбай бала еді, Сәрсеннің *с о й д а у ы л д а й* жігіт болғанын көрдің бе! (Т.Ахтанов, Дала сыры).

СОЙДАУЫТ с ы н. с ө й л. ***Сойдауыл***. Міне, осының бәрі жаңағы *с о й д а у ы т* қараның бір басындағы бақ пен атақ (І.Жансүгіров, Әңгім.).

СОЙДАУЫТТАЙ с ы н. с ө й л. ***Сойдауылдай***. Қыстың көзі қырауда ауылға келген *с о й д а у ы т т а й* жігіт қайда сияды? (І.Жансүгіров, Әңгім.). Қыз ағалары болуы керек – *с о й д а у ы т т а й* және екі жігіт көзге түсті (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). Өзі *с о й д а у ы т т а й* бес ағайынды жігіт. Сен жалғызсың [әйелі күйеуіне] (С.Мұқанов, Шығ.).

СОЙДИ= е т. **1.** *Сораю, состию.* Қызыл жел егіннің, әсіресе, күріштің дәнін қолмен уқалағандай түсіріп, құр *с о й д и г а н* сабағын ғана қалдырады (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Сидию, ырсию.* Тырнақтары *с о й д и г а н* саусақтарын шапшаңшапшаң ашып-жұмды (Е.Мырзахметов, Медет). Бойы түршіккен Ердос оның жүн басқан жуан аяқтарына қарап еді, тырнақтары *с о й д и ы п* тұр екен (М.Етекбаев, Алтын.). Бөкебайсыз мойны *с о й д и ы п,* өндіршегі аңқиып тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Тісі сойдиды. *Тісі ырсиып, ақсиды.* Көзіме түскен әсіресе қорқынышты жері – аузы, ырсиып от болып, *т і с т е р і* ақсиып *с о й д и ы п* тұр екен (М.Әуезов, Қараш.).

СОЙДИТ= е т. **1.** *Ірі етіп сойдақтату.* Ол не де болса ақ қағаздың дәл ортасына «Адам және заң» деп, үлкен етіп, *с о й д и т а* жазды (С.Бақбергенов, Кентау). **2.** *Ырситу, сидиту.* Басын шалқайта берді де, аттың тісіндей ірі сарғыш тістерін *с о й д и т а* аузын жайындай ашты (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

СОЙДИТУ *Сойдит етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДИЫП-СОЙДИЫП= е т. *Сораю, состию.* Қасына барып, кабинаның есігін ашып еді, темір пружиналары *с о й д и ы п-с о й д и ы п* шығып кеткен былқылдақ отырғышты басып жатқан бес елі тозаң бұрқ ете қалды (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Ол денесін ауырсынып, сәл кідірді де, бұрылып артқы жағына қарап еді, жендеттер «өлген шығар» дегендей, мотоциклдерінің жанында *с о й д и ы п-с о й д и ы п* тұр екен (Қ.Қайсенов, Жас партизан.). Көктемде, өзен көтерілген кезде, биік емендердің бұйра бастары қылтиып, қураған бұтақтар сойылдай *с о й д и ы п-с о й д и ы п* шығып тұрады (Ә.Сараев, Бозқырау).

СОЙДИЮ *Сойди етістігінің қимыл атауы.*

СОЙДЫР= е т. *Малды азық үшін немесе келген қонақтың құрметіне сойғызу, алқымының астынан пышақпен ордыру, кестіру.* Қардай аппақ ет үйіліп жатса да, тағы да былқылдаған семіз қашар *с о й д ы р д ы* (І.Қожабаев, Қансонар). Құрметті қонақтарға деп, әкем бордақыға ұстаған екі тоқтыны *с о й д ы р ы п* тастады (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Тобыр сондай той қылды, Есепсіз мал *с о й д ы р ы п* Риза қылды көп елді, Сыйлауменен тойғызып (Қамбар батыр). Сері жігіттің жауабына мейлінше риза болған Әлібек дөнен қой *с о й д ы р ы п,* ақынды қолына түсіре алмай жүрген сыйлы қонағындай күтті (С.Жүнісов, Ақан сері).

СОЙДЫРТ= е т. *Малды баузыдату, сойғыздыру, жан-жануардың терісін сыпыртып, жіліктетіп бөлдірту.* Шерияздаиды жондағы жылқыға жіберіп, қысырдың тайын алдырып *с о й д ы р т т ы* (Д.Әбілев, Баянауыл.). Екі жақтың да бір-біріне соғымға *с о й д ы р т қ а н* жылқысынан соққыға жыққызған жігіті көп (Ә.Кекілбаев, Дала.). Келді де Қытай халқын қамап алды, *С о й д ы р т т ы* сыртта жүрген жинап малды. «Бұларға қалайынша қыламын» деп, Падиша ақыл таппай қорқып қалды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СОЙДЫРТУ *Сойдырт етістігінің қимыл атауы.* Қой *с о й д ы р т у д ы ң* қызық жері бар екен (Ауызекі).

СОЙДЫРУ *Сойдыр етістігінің қимыл атауы.* Аш жүрсе де, жалаңаш жүрсе де, қолына іліккен 2-3 қараны саттыруға, *с о й д ы р у г а* қарсы болды (Б.Майлин, Шығ.).

СОЙҚАҚТА= е т. *Айқыш-ұйқышталу, шимайлану.* – Мені сорғалаған қан, *с о й қ а қ т а г а н* із әкеліп отыр, – деді Сәлмен (М.Әуезов, Қараш.). Сұмдық әрекет, қатал жаулықтың анық сорғалаған қан, *с о й қ а қ т а г а н* ізі жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

СОЙҚАҚТАТ= е т. *Қалай болса, солай, кескестеп, сойтаңдату.* Ол қарасудың тайыздау бір тұсымен *с о й қ а қ т а т ы п* өте шықты (Р.Тоқтаров, Терістік.).

СОЙҚАҚТАТУ *Сойқақтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С о й қ а қ т а т у м е н* келеді.

СОЙҚАҚТАУ *Сойқақта етістігінің қимыл атауы.*

СОЙҚАН з а т. **1.** *Бүлік, лаң, ойран.* Бұрынғы заманның жақсылығы со ма, қатар отырған бір туысқан елдер бірін-бірі шауып, жаншып, *с о й қ а н н а н* арылмаушы еді (М.Әуезов, Шығ.). Еңсесін ой езе ме, Екі иығы салбырап, Бір *с о й қ а н д ы* сезе ме, Қалыпты әбден қалжырап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жарылып жырымжырым сүйем қалған, Басылып *с о й қ а н* соғыс зәрені алған, Шаң басқан ақ кіреуке, көк дулыға, Тебінгі терге шіріп, қанға малған (Ғ.Қа-

йырбеков, Көнсадақ). **2.** *Лаң салғыш адам, бұзық, тентек.* Тұсында сенің, хан Барақ! Азулы бейне ақ Барақ! Содырлы, *с о й қ а н* төлеңгіт Елге қарай анталап, Ашылғанды таппады, Ел етегін қымқырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жанжақтан анталаған сояу тіс *с о й қ а н д а р д ы ң* ортасында отырып, қайтіп пана іздемессің?! (Ә.Кекілбаев, Үркер). Содырлы *с о й қ а н д а р д ы ң* біріне-бірі айтатын әзәзілдік өсиеті қандай болатынын ашып береді (М.Әуезов, Әр жыл.). Мына *с о й қ а н н ы ң* істеп келе жатқан қылығын көріп, зәрем одан жаман ұшты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Сойқан салды [жасады, шығарды]. *Ойрандады, бүлік салды, лаңдады.* Қозғады жау батыр ерді, Жауға *с о й қ а н с а л ғ а л ы,* Қалыңдығы қала берді, Жатыр еді алғалы (Абай, Тол. жин.). Мынадай уақытта ол бір үлкен *с о й қ а н с а л а т ы н* еді (Ш.Айманов, Қыран.). – Бір *с о й қ а н* енді саған *с а л а й ы н* ба? Аулыңды түн түнемей шабайын ба? Сөйлейсің әлің білмей, Маман шалым, Айманды тоқалдыққа алайын ба? (Айман-Шолпан). Суық ұрып лезде, *С о й қ а н д ы* бір *с а л а д ы.* Талай мешін сол кезде, Талғажаусыз қалады (Қ.Мырзалиев, Күміс.). Соншама *с о й қ а н ж а с а п* жүрген күш жалғыз батарея екен (С.Хайдаров, Жүрек.). Баланың бір *с о й қ а н ш ы ғ а р а р ы н* сезіп қалған Зейнеп дереу Есіркегенге бұрылып, тентек жиенін бауырына қысып, бетінен сүйе бастаған (І.Есенберлин, Қаһар).

СОЙҚАНДА= е т. *Лаң салу, бүлік шығару.* Соқтығыс басталғанда *с о й қ а н д а ғ а н,* Сорлы ақын соңғы сөзін айта алмаған. О, Тәңірі! Жоқсың ғой, болсаң егер, Паблоны – бауырымды қайтар маған (М.Мақатаев, Шуағым.).

СОЙҚАНДАЛ= е т. *Сойқан салыну, лаң шығарылу.* Сұмдық әрекет, қатал жаулықтың анық *с о й қ а н д а л ғ а н* ізі жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

СОЙҚАНДАЛУ *Сойқандал етістігінің қимыл атауы.*

СОЙҚАНДАС= е т. *Дау-жанжал шығарысу.*

СОЙҚАНДАСУ *Сойқандас етістігінің қимыл атауы.* Оның қаракөк бие үшін *с о й қ а н д а с у ы н а н* тамыры тереңге жатқан малшы дертін таныды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

СОЙҚАНДАУ *Сойқанда етістігінің қимыл атауы.*

СОЙҚАНДЫ с ы н. *Сойқаны мол, бүлік салғыш, лаңды.* Жауыздық селін қайнатқан *С о й қ а н д ы,* содыр ел екен. Төсіне бәрін ойнатқан Жер ана, кеудең кең екен (М.Мақатаев, Шығ.). Ақбас бұрамен арадағы *с о й қ а н д ы* шайқастан оңбай сынған бұғана сүйегі шодыр біткен, аяғын да аздап сылти басады (О.Бөкеев, Өз отың.). Бұдан кейінгі іс, бұл өңірдің адамы бұрын естіп көрмеген сорақы, *с о й қ а н д ы* жаза Оразбайдың осындай тісін басқан қаскөйлігінен туған-ды (М.Әуезов, Шығ.). // *Лаң салғыш, бүлік шығарғыш адам.* Кім бізге орнатпақшы «қоқан-лоққы?!» Біз мұндай көрмеп пе едік есерсоқты? Жаланған жалын тілін бұрап тұрды, Біз дағы *с о й қ а н д ы ғ а* салдық соққы (Қ.Аманжолов, Шығ.).

СОЙҚАНДЫҚ з а т. *Лаң салушылық, бүлікшілдік.* Фашизм дейтін қаратүнектің *с о й қ а н д ы қ қ а* толы бетпердесін еске салып тұратын осынау музейден шығып барамыз («Білім және еңбек»). Жау іздеп суырылған сапы қыннан, Сермелсе *с о й қ а н д ы қ т ы ң* сәті туған. Үрейлі енді өзі замана ғой, Хазардың теңізіндей сапырылған (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

Сойқандық жасады. *Сойқан салды, бүлік шығарды.* Мұхаметқали сол күні-ақ қасына қарулы бес солдат ертіп ел аралап, бұрынғыдан да қатал *с о й қ а н д ы қ ж а с а й д ы* («Мәдениет және тұрмыс»).

СОЙҚАНШЫ з а т. *Елдің шырқын кетіруге бейім тұратын басбұзар, бүлік салғыш, лаңдаушы.* Жазалаушы экспедициялар, полиция ұйымдастырған қаражүздік *с о й қ а н ш ы* бандалар жұмысшыларды атып-шапты, мал-мүлкін талауға салды («Қазақст. мект.»).

СОЙҚАНШЫЛ с ы н. *Бүлік салуға әуес, лаңшыл.* Ақтар уақытша басып алған аудандарды *с о й қ а н ш ы л* отрядтардың жан түршігерлік талқандаған айуандығы суреттеледі (Д.Еркінбеков, Шығ.).

СОЙҚАНШЫЛДЫҚ з а т. *Лаңкестік, бүлікшілдік.* Біреулеріміз лаңкестік, біреулеріміз *с о й қ а н ш ы л д ы қ* деп жүрген терроризмнің асқындауы – соның айғағы («Егемен Қазақстан»).

СОЙҚЫ с ы н. с ө й л. *Тұрпайы, дөрекі.* Арғынның болады дейді қызы *с о й қ ы,* Шот маңдай, иегі ұзын, мұрны кейкі, Бүйра шаш, дөң жауырын, қысқа тұмсық, Дүрбілжің тұла бойы ойқы-шойқы (Айтыс).

СОЙЛАС с ы н. *Тектес, негіздес.* Осы *с о й л а с* өзге басшылар секілді, Лютиковтың ерекшелігі оның ісі мен сөзі бір жерден шығатын (А.Фадеев, Жас гвардия).

СОЙЛЫ с ы н. ж е р г. *Текті, сүйекті.* Оның үстіне өзі де бір адамдығым бар деп жүрген *с о й л ы* жігіттердің бірі еді (Ә.Сараев, Бозқырау). Бейнесі үш түлеген қыран *с о й л ы* Алар

аңға шүйілсе, ілмей түспес (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

СОЙТАЛДАЙ с ы н. *Еңгезердей, алпамсадай, жауырыны қақпақтай.* Сотқар бала ендігі *с о й т а л д а й* жігіт болған шығар-ау... (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ауылдастары оның *с о й т а л д а й* жігіт боп серейіп өсіп кеткенін сол жолы ғана байқады (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Топ қақ жарылып, Әрмитаждың колоннасы секілді *с о й т а л д а й* біреу теңселе басып бермен шықты (М.Қабанбаев, Арыстан.). Қонысбайдың сол жағында танауы делиген, *с о й т а л д а й* бір бейтаныс қара бала отыр (Т.Бердияров, Солдат.).

Сойталдай жігіт. *Зіңгіттей, дардай, ержеткен азамат.* – Қазір *с о й т а л д а й ж і г і т,* ержетті, қолғанат болды, – деді ол орақ мұртын ширатып (С.Шаймерденов, Шығ.). Жылдарқазы, балалықтан кәне қандай із қалған Біз *с о й т а л д а й ж і г і т* болдық, ол бойжеткен қыз болған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОЙТАЛДАЙ-СОЙТАЛДАЙ с ы н. *Еңгезердей-еңгезердей.* Соқталдай-соқталдай Омбы қаласында он шақты жігіттің шайқасына қатыстым, кілең *с о й т а л д а й-с о й т а л д а й* жігіттер (С.Жүнісов, Жапанда.). Бір мезгілде судан *с о й т а л д а й-с о й т а л д а й* он шақты қара бұжыр жігіт шыға келді де, Ардақты ұстап алады (О.Бөкеев, Үркер). Ай, осы кездің жігіттері-ай, бәрі де *с о й т а л д а й-с о й т а л д а й* азаматтар, Құдай тағалам әйтеуір денсаулық берсін (Ш.Айтматов, Қош бол.).

СОЙЫЛ з а т. э т н. *Қолға ұстауға ыңғайлап жонған, қару ретінде пайдаланылатын мықты, ұзындығы 2-2,5 м, диаметрі 6-7 см қатты ағаш.* Қасқыр ұлығанда Қоспан жалма-жан орнынан тұрып, *с о й ы л ы н* ала сала атына қарай жүгірді (Т.Ахтанов, Боран). Қарсылыққа бекінген жиынның қолдарында *с о й ы л,* найзалары бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *С о й ы л* көтерген бір топ жан қайың кемеріне жабыса, толқын кешіп келеміз (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Орағытып жол таба ламай, өкпем өшіп келе жатқанда аттың тықыры, тықыл жолда сүйреткен *с о й ы л д ы ң* даңғыры естілді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ сойыл. *Сүйрете-сүйрете әбден ағарған сойыл.* Ат қойды көп іркілмей, Шашақты найза желпілдеп, *А қ с о й ы л д а р* сартылдап, Аманкелді алдында (Қаз. әдеб. хрестом.). Әрине *а қ с о й ы л ы* қара түнде оқшаңдап ат ойнатқан түйе жүн шекпендердің жұлынын үзу қиын тірлік емес (А.Сүлейменов, Бесін).

Қақ сойыл. *Әбден кеуіп қатқан сойыл.* – *Қ а қ с о й ы л* қатты соқсам шыдамас, қақ бөлінер, көк сойылды алайын, – деді Өнербек (З.Шүкіров, Ғажайып.). Екеуі айқаса бергенде, Бәкей бураны *қ а қ с о й ы л м е н* салып кеп өтеді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Төрт бөліп түн ұйқысын тұрды түннен, Астында ат, жабы жауып ерттеп мінген. Ешкі тал *қ а қ с о й ы л ы н* қарына іліп, Қаптатты сайға қарай көріп жүрген (О.Шипин, Дастан.).

Сойылын соқты. *Сөзін сөйледі, қолпаштады.* Ақиқатын айтайын, жамбасым жерге тигенше, мен соның *с о й ы л ы н с о ғ ы п,* намысын жыртамын (С.Омаров, Дала қызы). Тайқы Құлтастың суымен кіріп, күлімен шықса да, соның сөзін сөйлеп, соның *с о й ы л ы н с о қ т ы* (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

СОЙЫЛ= е т. **1.** *Малдың азық үшін не қонаққа арналып бауыздалуы.* Соғым *с о й ы л ы п,* ініpден-ақ бүлкілдеген ет иісімен үй ішінде жинақы да жылы шырайлы, қамсыз өмір тынысы сезіледі (Ф.Оңғарсынова, Біздің Камшат). Қазанда жаңа *с о й ы л ғ а н* қойдың еті бұрқ-бұрқ қайнайды (З.Шүкіров, Қиын түйін). Таң қалып Ер Төстікті көзі тесіп, Біреуі тұра келіп ашты есік. Ет беріп, шай қайнатып, қымыз құйып, Қонаққа қой *с о й ы л ы п* болды несіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Тіліну, кесілу. С о й ы л ы п* табандары жүре алмай, Шыға алмай тау үстіне демі құрыды (Ғашық-наме). Табандарым ойылып, Алақаным *с о й ы л ы п,* Дәулетбағым жойылып, Зар сергелдең болдым мен (Ғашықтық дастан.).

СОЙЫЛГЕР з а т. э т н. *Сойылмен ұруды меңгерген, машықтанған сойылшы, жауынгер.* Атасының қажырлылығын, *с о й ы л г е р* мықтылығын Мөңке балалар арасында мақтан ететін (С.Жүнісов, Ақан сері). Өзінің бес жүз атты әскеріне бес мың салт атты *с о й ы л г е р л е р і н* қосып, Қытайдың қалың жаяу әскерімен қан майданда үш мәртебе кездесті (І.Есенберлин, Алмас.). Ел ішіндегі мұндай жайларға ежелден етене қанық *с о й ы л г е р* Тапбасар бұл бүліктің арты неге соғарын елден бұрын болжаған (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

СОЙЫЛДА= е т. *Сойылмен соғу, сойылмен ұру.* Жасанып шапқан қол көштегі еркектерді *с о й ы л д а п,* бықпырт тигендей қылды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шауып келіп жатқан жігіттердің кейбірі жер тарпыған ашумен тігулі түрған үйлерді *с о й ы л д а п* өтті (М.Әуезов, Қилы заман). Жаудың бес-алтауы бұлардың аттарын *с о й ы л д а п,* алдарынан қуып алып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). Ысмайыл өзін *с о й ы л д а м а қ*

болған Жақайдың атына қарғып мініп, мінгесе шауыпты (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

СОЙЫЛДАЙ с ы н. **1.** *Сойыл сияқты, сойыл тәрізді.* Әкібайдың таяғы кішігірім *с о й ы л д а й,* басына патырон кигізіп, бір тұтам үшкір темір кигізіпті (F.Мұстафин, Көз көрген). **2.** а у ы с. *Еңгезердей, ірі.* Оған разы болмасаң, *С о й ы л д а й* сегіз ұлым бар, О да болсын сенікі (Қаз. ертег.). **3.** а у ы с. *Ұзын, ебедейсіз.* Тақыр тасты шарпынып, *с о й ы л д а й* құйрығын шабынып, өз жонын өзі сабалап, ойбай атып тұр екен (М.Әуезов, Абай жолы).

СОЙЫЛДАП-СОЙЫЛДАП= е т. *Дүркін-дүркін сойылмен ұру.* Құнанбай Жұмағұл мен Мырзаханға Бар дереу, қолдарыңа шоқпар сойыл алыңдар. Анау жылқысын *с о й ы л д а п-с о й ы л д а п,* дәл Байсал аулының ар жағына қуып тастаңдар (М.Әуезов, Абай жолы). Барымташы үшеу жеке-дара келіп жеткен көкаяқ атты Кәбекті ортаға алып, *с о й ы л д а п-с о й ы л д а п* жіберді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ соңы).

СОЙЫЛДАС= е т. *Соғысу, төбелесу, жанжалдасу, сойыл салысу. С о й ы л д а с қ а н* екі елден, Түн заманды төңкерген Топан-заман не күтед? (М.Жұмабаев, Шығ.). Осынау барымталы, бір румен бір ру күнде *с о й ы л д а с ы п* жатқан заманда өте керекті шара болатын (І.Есенберлин, Алмас.). Қандасқан жанды көп көрдім, *С о й ы л д а с ы п* сарт та сұрт. Мекені болды кептердің, Бидайың шыққан қанды жұрт (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

СОЙЫЛДАСУ *Сойылдас етістігінің қимыл атауы.* Өзге жаулармен *с о й ы л д а с у ғ а* Шоқан бейіл және әзір сияқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Боқшабаев мылтықтың оқыс атылуынан, *с о й ы л д а с у д а н,* айқай-шудан үркіп-қорқуды білмейді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *С о й ы л д а с у д а н* басқаны көрмеген қартқа мына соғыстың құпия сырлары көп (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

СОЙЫЛДАТ= е т. *Сойылды пайдалану, сойылмен ұрдыру.* Бәтен *с о й ы л д а т ы п* келіп жылқысын шауып алғандай елестеп кетті Қасымбектің көзіне (З.Ақышев, Ақбел.).

СОЙЫЛДАТУ *Сойылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С о й ы л д а т у ғ а* көшті.

СОЙЫЛДАУ *Сойылда етістігінің қимыл атауы.*

СОЙЫЛДЫ с ы н. *Сойыл ұстаған, сойылы бар.* Құрақтай орылмаған сүйір кілкі, Ұсталды көл басынан жүйрік жылқы. Найзалы, *с о й ы л д ы л а р* шықты жортып, Сәнді ауыл болды лезде миқы-сиқы (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). *С о й ы л д ы ғ а* соқтырмай, Қарулыға арттырмай, Арашалап жұртыңды, Алпауытқа аттың жай (М.Мақатаев, Шуағым.). *С о й ы л д ы* «соғыс» тоқталып, «жауынгер» жұртшылығы екінші әрекетке кіріскен (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.).

СОЙЫЛДЫҚ с ы н. *Сойыл жасауға жарайтын, сойыл боларлық.* Тәбия, олай десең, аттанайын, *С о й ы л д ы қ* шоқпар болса қатқан қайың. Төбеден сол қырсықты ұрып бергін, Алдым деп өзім ұрып мақтанбайын (Айтыс).

СОЙЫЛСАЛЫМ з а т. э т н. *Сойыл жететіндей жақын жерді білдіретін халықтық өлшем.* Қасқыр қойды соғып жарып жатқанда, қасына *с о й ы л с а л ы м* жерге келгенше қашпайды (М.Әуезов, Қараш.).

СОЙЫЛСОҒАР. с ы н. **1.** *Сойыл ұстауға жарайтын.* Іске татыр, *с о й ы л с о ғ а р* жігіттен үйінде тиыш отырған азамат жоқ еді (С.Мұқанов, Ботагөз). **2.** а у ы с. *Біреудің шашбауын көтеруші, сөзін сөйлеуші; ұр да жық.* Ауыл шабу жай ұрының жұмысы емес. Артына қолшоқпар *с о й ы л с о ғ а р д ы* ертіп алған мықтының, әкімәміршінің жұмысы (М.Әуезов, Шығ.). Төлеңгіттер – хан тұқымының *с о й ы л с о ғ а р л а р ы,* қарақшыларды төрелер түгіл, төлеңгіттер де қорсынады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Атқа мініп *с о й ы л с о ғ а р* азамат балам болса... (М.Әуезов, Шығ.).

СОЙЫЛУ *Сойыл етістігінің қимыл атауы.* Тері өнімінің бүтін болуы дұрыс *с о й ы л у ы н а* да байланысты болады (Шопан серігі). Осынша жылқының актілер бойынша еріксіз *с о й ы л у ы* Тасанға шыбын шаққандай да әсер етпейді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

СОЙЫЛША з а т. *Кішірек сойыл.* Шідербай үйінің арбасының астынан қойшының *с о й ы л ш а с ы н* тауып әкеліп, қирататын кісіше атына мініп одыраңдатып жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бозторғайды аяп кетті. Ақ білек, сұр жыланды *с о й ы л ш а м е н* салды келіп қақ бастан. Жауыз басы астына кеп, солаң ете дүрс етті (С.Сейфуллин, Шығ.). Қолдарында *с о й ы л ш а* алып жарауға мінген екі жігіт құнандарды алдарына салып, айдап ала жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ.).

СОЙЫЛ-ШОҚПАР з а т. э т н. *Қатты ағаштан жасалған қару-жарақ.* Әзірше жігіттердің көпшілігі *с о й ы л-ш о қ п а р ы н* қолтықтарына қысып, кейбір ердің қасына көлденең салыпты (М.Әуезов, Қараш.). *С о й ы л-ш о қ п а р ы* бар адам найзаны да оп-оңай қағып қалып, ортасынан үзіп жібере алады (F.Мүсірепов, Ұлпан). Сол баяғы қолдарына *с о й ы л-ш о қ п а р* шеті мылтық ұстап, қарулы әскерге қарсы шапқан халық («Қаз. әдеб.»).

СОЙЫЛШЫ з а т. **1.** *Сойыл соғатын, сойыл ұратын адам.* Атымды тебініп жіберіп, өзім жалына бұқтым да *с о й ы л ш ы* сілтеп үлгергенше қолтығының астына барып та қалдым (Х.Есенжанов, Тар кезең). Үй-үйдің арасынан шыға келген жаяу *с о й ы л ш ы л а р* ат үстіндегілерді оңай түсіріп алып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ат үстінен соқа сойылды үйіріп, қарсыласын жақындатпай, шекеден ұрып түсіретін *с о й ы л ш ы* адамдар көп болғанын тілге тиек етеді («Ана тілі»). **2.** а у ы с. *Қостаушы, жақтасатын, сөзін сөйлейтін адам.* Күн сәулесі, Ай нұры оранғаным, Менің де бар дауылды борандарын. Сүріндір деп дүлдүлді сауал артқан Сорақыға *с о й ы л ш ы* бола алмадым (К.Салықов, Жезкиік).

СОЙЫЛШЫЛ с ы н. *Қолына тұскенін кісіге ала жүгіретін, әпербақан, ұрда-жық.*

СОЙЫМ з а т. *Күнделікті ішіп-жемге сойылатын семіз мал, сойыс.* Ферма атаулы өз үйлерімен, өз *с о й ы м ы,* өз сусынымен келгенін осы арада байқадық (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Оның қора-қора қойының биылғы жабағысы, соғымы мен *с о й ы м ы н ы ң* тері-терсегі және келе жатыр (Б.Аманшин, Көкжар). – Сен бізге көже-қатық болатын *с о й ы м ғ а* мал бермейді дейді, ол малды қайда әкеткелі жүрсің? – деп, жапырлап қоя берді (Қоғамдық тәртіп.).

СОЙЫМДЫҚ с ы н. *Союға жарайтын (мал).* Өздерін-өздері асырардай, бес-алты *с о й ы м д ы қ* қой, мінер ат, көшер көліктен аспады (Б.Аманшин, Көкжар). Әдетте, қазақ *с ы й ы м д ы қ қ а* піштірілген еркек тоқтыны ұстайды, «еркек тоқты құрмандық» деуі содан (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

СОЙЫМПАЗ с ы н. *Мал союға епті, мал сою шебері.* Дәл қасап цехының босағасына жақындай бере *с о й ы м п а з д а р* ақ серкені оң жақтағы аядай темір шарбаққа өздерімен бірге ала кірді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). *С о й ы м п а з* жігіттер көзді ашып-жұмғанша, қарасұр денелердің бірінен екіншісіне көшеді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

СОЙЫС з а т. *Союға жарайтын мал, сойым.* Сексен қой, он екі тай *с о й ы с* алып, Айдатты сусынына елу бие. Ханымға тройкалап жеккен күйме, Пәуеске әшекейлеп алтын түйме (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Барлық жерде Абайларды әбігермен, салтанатпен, көп үйлер тігіп, көл-көсір *с о й ы с т а р,* қонағасылармен бейімденіп қарсы алысты (М.Әуезов, Абай жолы). Боталарын боздатып Түйені де айдатты, Көкетай *с о й ы с қ а* оңшең бозды байлатты (Манас). Құнанбайдың үлкен үйі саба, бір ту бие, бір тай *с о й ы с* апарды. Және азаға салғаным деп Зере мен Ұлжан түйе апаратын болды (М.Әуезов, Абай жолы).

Сойыс көбейсін. *Мал сойылып жатқанда айтылатын игі тілек.* – Ия, жігіттер! *С о й ы с к ө б е й с і н,* – деп ақсақалды басымен сыпайы ғана сәлемдік жолын ұстады (Б.Тоқтаров, Тауда.).

Сойыс қылды. *Сойды, бауыздады.* Кешегі күні көшке біздің Аютай сайына иықтары Жарқылдаған орыстарды ертіп қанша қалың қолмен би-болыс бөліп, менің барлық малымды *с о й ы с қ ы л ы п* қырып тастады (М.Жұмабаев, Шығ.).

СОЙЫС= е т. *Мал бауыздасу, көмектесу.* Баязи болса мал *с о й ы с ы п,* соның маңында жүр (Х.Рахимов, Сеңгір.). Айқыз үйіне жиналған село әйелдері түні бойы ұйқы көрмей, тас диірмен тартты, қамыр иледі, мал *с о й ы с т ы* (Аялы жандар). – Сосын, бір орысқа жетіп барып, мен де балық *с о й ы с а й ы н* дедім (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

СОЙЫСТЫҚ с ы н. *Союға жарайтын, союға керекті, союға арналған.* – *С о й ы с т ы қ* мал, қымыз-қымыран ағыл-тегіл келіп жатыр, – деді де, Тілеміс шығып кетті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қазір ол жабдық түгелімен әзірленіп болған: ішіне жасау-жиһаз лық толған екі ақ үймен, көліктік жиырма бес түйемен, сауындық жүз жылқымен, *с о й ы с т ы қ* мың қоймен аттандырады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ауыл адамдары тойға дайындалып жатты, Жаппар жасырып *с о й ы с т ы қ* мал әкеліп тастады (М.Жұмағұлов, Қыран.).

СОЙЫСУ *Сойыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мал *с о й ы с у.*

СОҚ= е т. **1.** *Ұру, періп жіберу (адамды).* Өлтіре *с о қ* фашисті, ұр желкеден, Ғасырлар мен жылдардың салмағымен. Өртенген үй, қираған атамекен, Қан мен жастың кегі үшін аянба сен! (Қ.Аманжолов, Шығ.). Есігіннің алдына ұрмай, *с о қ п а й* келтірген, (Арманың бар ма құдайға) мынау Махамбет сынды «жетімді-ай!» (Махамбет, Өлеңд.). – Ойлама, – деді, – Күңді, сен – мал, күңсің, Сөксем де, *с о қ с а м -д а ғ ы* шыда, көн сен. Шыдамасаң, қарсы «ләм» деуші болма, Тұншығып көз жасыңа көміл өл сен! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Аттың сауырына қамшы басу.* Хизулла атының сауырына құлаштап бір *с о қ т ы д а,* шаба жөнелді (Қ.Нәжми, Көктем.). **3.** *Тықылдату, тарсылдату, қағу.* Есікті ақырын ғана біреу *с о қ т ы* (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Айқай қайта шықты. Артынша терезені темір сияқты қатты нәрсемен *с о қ т ы*

(С.Бақбергенов, Кентау). Бай: «Ер», – деді артынан ере берді, Бай шіркеуден үйіне тым кеш келді. Қақпа *с о қ т ы,* қатты жел дүрілдеп тұр, Танымай ырылдасып иттер үрді (Абай, Тол. жин.). **4.** *Бір жерге жол-жөнекей бару, аялдау, кідіру.* Бұл сапарда біз баяғы замандағы көне Индияның мықты порты болған бір жайға *с о қ т ы қ* (М.Әуезов, Индия очерк.). Жолдас болып жақында Бір пәле болды басыма. Ақ үйге *с о қ п а й* келесің Сені Құдай алсын да (Майлықожа, Нақыл). Ауылға *с о қ п а й ы н* деп Киселев аттанар жағына қисая жүрді. Бір мезгілде қарсы алдынан сайдан үш адам шыға келді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірінші класс, ыстықсың маған оттай, Данышпанда кеткен жоқ саған *с о қ п а й.* Ақындар да кеткен жоқ саған соқпай, Батырлар да кеткен жоқ саған соқпай (С.Мәуленов, Таңд. өлең д.). **5.** *Металдан әртүрлі бұйым, құралдар жасау.* Зергер барсаң қасында, Алтыннан *с о қ қ а н* түйме бар Түймені көр де басым көр (Ер Тарғын). Қыздар тағар қос қалта, ішке жағар ақ малта, Аш беліне қаптырды Болаттан *с о қ қ а н* ай балта (Қамбар батыр). Озарына келгенде, Түрікпен *с о қ қ а н* мылтықтың – Толқыған шойын оғындай, Қарадан шығып жоғалған. Қызметіңді шегейін Қаумалаған қарындас, Кеңестің арзан келуі – Пайда болған самалдан (Базар жырау, Шығ.). Тетігін тауып темір *с о қ,* Қысқаш пенен балға бар. Өнеріңе үйлесіп, Темірсіз болмас, таңдап ал (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жаққан көмір, *с о қ қ а н* темір көп болса, бұл жұрт шебер, жұрт байлығы белгісі (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **6.** *Үлкен ғимарат, үй т.б. құрылыстар тұрғызу, салу.* Сол бетпен Жапар қолы кете берді. Бөгеттен нелер қиын өте берді. Табиғат өзі *с о қ қ а н* бір қамалға Күні-түні суыт жүріп, төте келді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Қызыл кірпіштен *с о қ қ а н* қалың қабырға құм астынан бір құлаштай суырылып шыққан (Т.Ахтанов, Махаббат мұңы). Түбінде болмасын деп өкінішті, Жау солай *с о қ т ы* берік бекіністі. Күндіз-түн бейне жынның ойнағындай, Айналды ақ тақырға дөңнің үсті (О.Шипин, Дастан.). Ұқтырып ұрпақтарға Абай тілін, Өткізген тебіреніп талай түнін. *С о қ қ а н д а* алыптардың мұнарасын, Осылай шебер қолдар қалайтұғын (С.Мәуленов, Алыс кет.). **7.** *Жүрек, тамыр сөздерімен тіркесіп келіп, жұмыс істеу, қозғалу деген мағына береді.* Махаббатпен қарап бақ, Тамыр *с о қ с а* солқылдап. Мен жазайын сізге хат, Оқып көрсін ол шындап (Абай, Шығ.). Рахмет баланың шеке тамырын ұстап көрсе бүлкілдеп *с о ғ ы п* жатыр (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Сөзім жоқ дәл осылай болуында, Бар қайғы қалың дертім менің мұнда. Көңілдің баяғыдай мінезі жоқ, *С о ғ а д ы* жүрек зорға, келші, тыңда (М.Жұмабаев, Шығ.). *С о қ п а* сорлы жүрегім, Шірікенді, ақ білегім! Мынау қарға, құзғынның Бердің-ау, Тәңірім, тілегін! (М.Жұмабаев, Шығ.). **8.** *Жел, дауыл, боран, құйын сөздерімен тіркесіп келіп, ұйтқу, ұрлеу, гуілдеу деген мағына береді.* Үстінде ұзын жолдың қалашылар (Күн бар ма кедей сордың бағы ашылар). Тоқтаусыз күні-түні *с о қ қ а н* боран, Біразын қалған басып қазасы бар (М.Дулатов, Шығ.). Күн суық, қатты аяз, шыдар емес, Қар борап *с о қ қ а н* желмен қылып егес. Кедейлер үсіп-тоңып дір қалтырар, Жылы үйде байлар жатар, уайым жемес (М.Жұмабаев, Шығ.). Сая жаным, Балапаным, *С о қ с ы н* дауыл, жел, Болма алаң, Сүйген анаң Сақтар, анық біл (М.Жұмабаев, Шығ.). Құйын *с о қ т ы,* бәйтерек мың жайқалды, Терең теңіз шарасы шын шайқалды. Момын қазақ Нарыққа тез кірісер, Жанталастың белгісі бір байқалды (К.Салықов, Жезкиік). **9.** *Ток, найзағай сөздерімен тіркесіп келіп өлтіру, зақымдау мағынасын береді.* Абайсызда электр тогы *с о қ қ а н* адам бірден өліп кетеді (А.Абсаттаров, Дәрігер.). Робертке «мен жындыханаға түсіппін», – деген ой найзағай *с о қ қ а н д а й* әсер етті (Т.Әбдіков, Ақиқат). Денем ток *с о қ қ а н д а й* дір ете қалды (Т.Сүлейменов, Жұлдыз адамы). **10.** *Қоңырау, дабыл сөздерімен тіркесіп келіп, қағу, ұру мағынасын білдіреді.* «Егер Маха Ганди қоңырауын үш дүркін *с о қ с а қ,* ойлаған үш түрлі мақсатың орындалып, мұратына жетесің», деген аңыз бар (Ә.Шәріпов, Алыс.). Ол көмекшісін шақырып, қоңырау *с о қ т ы* (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Жерде отырған үйректі ала алмайды, Дабыл *с о қ с а н,* ол ұшпай қала алмайды. Қаршыға қаз-үйректі іліп түссе, Құс бегі шапшаңырақ қадамдайды (М.Әшірбеков, Белестер). **11.** *Ат, мәшине сияқты сөздермен тіркесіп келіп шаршау, қалжырау, болдыру мағынасын білдіреді.* Ат *с о ғ ы п* шаршағандікі ме, мен қатты ұйықтап кетіппін (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Түні бойы машина *с о ғ ы п* тастаған денесін апыл-ғұпыл жиып, кабинаға сүйеніп үңіле түсті (Д.Рамаданов, Тас түлек). **12.** *Әкеліп, апарып, келіп т.б. сөздермен тіркесіп келіп, тірелу, әкелу мағынасын білдіреді.* Кейде өрге, кейде жерге тартқан көңіл, Білмеймін қайда апарып *с о ғ а р ы н* да (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Жарқын Махамбетке: – Орынсыз асығудың неге әкеп *с о қ қ а н ы н* өзің көрдің ғой, – деді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Әгей теңізінің европалық және азиялық жағалауын мекендеген халықтардың

алауыздығы Троя соғысына әкеліп *с о қ т ы* (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). **13.** а у ы с. *Тамақты ашқарақтана жеу, қомағайлана асау.* Бізде «бес» ала алатындар да бар, Ән сала алатындар да бар, Төл баға алатындар да бар, Нан *с о ғ а* алатындар да бар (Қ.Баянбаев, Қолшатыр). Салду дастарқаннан әлі бас көтерген жоқ, нан мен пиязды *с о ғ ы п* отырды (Б.Аманшин, Көкжар). Сүйірлеңкіреу етіп тураған үйіткен қойдың етін, әлгі сарылаға қоса асап, *с о ғ ы п* жатырмыз (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). **14.** а у ы с. *Әңгіме айту, зуылдату; көйіту.* Еріккендердің жұмыс істеп жатқан адамның жанына жиналып, әңгіме *с о ғ а т ы н* әдеті бар (Б.Майлин, Шығ.). Сол уақытта ақын Кермани қатты қуанған бала сықылданып, мынау өлеңді *с о ғ ы п* жіберді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір сөзімен ханның бетін қайтарған, Алдын болжап, айқын көріп айта алған. Төрт аяғы бірдей жорға тайпалған, Мақалдарды матап *с о қ қ а н* майталман (С.Мәуленов, Алыс кет.). **9.** а у ы с. *Көңіл қалдыру, ренжіту.* Талақ етіп бұл ғаламды Болды мәлім кеткенің Кінәсі жоқ жас адамды Қатты *с о қ қ а н* не еткенің (Абай, Тол. жин.).

Алақан соқты. *Шапалақтады, қол соқты.* Алладан қаһар, ғазап тигеннен соң, Қарынның киген кебін кигеннен соң, *С о қ п а й* ма *а л а қ а н ы н* енді шарт-шұрт, от болып, іші өртеніп күйгеннен соң (М. Ж.Көпеев, Шығ.).

Алдап соқты. *Отырғызып кетті, сан соқтырды.* Міне, сөйтіп, әкеңізді *а л д а п с о ғ ы п* келе жатқан Оспан біз боламыз, – деп қарқылдап, ұзақ күлді (М.Әуезов, Шығ.). – Кім болушы еді, Қаржас та! *А л д а п с о қ т ы* (Д.Әбілев, Арман.). Өй, сол сұм қызды *а л д а п с о қ қ а н ғ а* ұқсайды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ағаштан төмен түспеген, ірімшікті тістеген Қарға түсті көзіне, Қу құмар ақмаққа *А л д а п*, арбап *с о қ п а қ қ а* Кеңеседі өзіне (Абай, Тол. жин.).

Алып соқты. *Көтеріп алып жерге ұрды.* Сейіт сол үшеуін де, біреуінен соң біреуін Семей күресінде қолданатын тәсіліне салып, *а л ы п с о қ т ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Өлтір, – деді, – дүре сал да! Бір қарақшы *а л ы п с о қ т ы.* Шешіндірді, көрді сонда, іштен таққан галстукті (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Әңгімені дестелеп соқты. ж е р г. *Әңгімені, сөзді үсті-үстіне айтты.* Алданазар *ә ң г і м е н і д е с т е л е п с о ғ ы п* отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Басын тауға да, тасқа да соқты. *Не істерін білмеді, әлекке түсті, әуре-сарсаң болды.* Бұған көніп жүргеннен өлген артық, іштен тынып жанғаннан сөнген артық. Текке өлмей *т а у ғ а, т а с қ а б а с т ы с о ғ ы п,* Жолында не кез келсе көрген артық (С.Торайғыров, Шығ.). – Батыр, енді сабыр! – деп өтінді ағайындары мен дос-жарандары. Албырт жастықпен *б а с ы ң д ы т а у ғ а д а, т а с қ а д а с о қ т ы ң* (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). *Б а с ы м д ы т а у ғ а д а, т а с қ а д а с о ғ ы п,* дағдарып жүргенімде мейірімді (оған) кездестім, – дейді Айшуақов Салкен (С.Омаров, Шығ.).

Белге соққан жыландай тұрып қалды. а) *Орнынан қозғалмай қалды, киреленде қалды.* Зылиқа Әшім ісіне басын шайқап, *б е л г е с о қ қ а н ж ы л а н д а й* жел өтінде *т ұ р ы п қ а л д ы* (К.Оразалин, Шығ.). ә) *Қайғыға ұшырады, дертті болды* (Ә.Қайдар, Қазақтар).

Белгі соқты. *Белгіледі, таңбалады.* Ой мен қырлардан инженер қазақтардың аттап кеткен іздерін, *с о ғ ы п* кеткен *б е л г і л е р і н* ақсақалды қария енді өз көзімен көретін болды (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Бұрыштама соқты. *Қатынас қағаздың шетіне мөр басты, қол қойды.* Ғимай арызға *б ұ р ы ш т а м а с о қ т ы* да, арбаның салдыргүлдірін естіп, көше жақ терезеге келді (М.Гумеров, Хазірет.).

Дүре соқты. *Өлтіре ұрды, сілейте сабады; жазалады.* Зере естісін деп даңғырлап сөйлеп, қатты айтады. Бөжейге *д ү р е с о қ қ а н* жерді құшырланып, әсіресе, сүйсініп айтқан тәрізді (М.Әуезов, Абай жолы). Үкімет тарапынан қойылған губернаторларды дегенімен жүргізіп, қарсы келгендері болса *д ү р е с о қ қ а н* (С.Шарипов, Шығ.). Осыдан сендерді алып ханға барар, *Д ү р е с о ғ ы п* сендерден сұрақ алар. Өзінің қалмағына нанып отыр, Бар шыныңды айтпасаң қинау салар (Батырлар жыры).

Жарға [тасқа] соқты. *Қолайсыз жағдайға тап болды, мерт етті.* Бұл құмарлықтың аяғы *ж а р ғ а с о ғ а т ы н ы н* тағы да білді (З.Шашкин, Өмір.). Қандай *ж а р ғ а с о қ с а* да заман селі, Құлқы таза қалсыншы адам тегі. Қарайлама, жалған дос, жолың болсын, Күндер өтті байлатқан маған сені (К.Салықов, Жезкиік). Күні бойы жаңа таныс құрбыммен, Қыр басында гүл қуалап жүрдім мен. Келе ме деп күтіп едім, келмедің, Үмітімді *т а с қ а с о қ т ы ң* сен менің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жатқа соғады. *Жатқа айтады, есте сақтау қабілеті күшті.* Оқымаған жабайы қазақтың тілі шешен, ойы орамды, құлағы тіпті түрік, Сүйінбай, Абай, Біржан-Сараларды *ж а т қ а с о ғ а д ы* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Жер соқты. а) *Жығылды, құлады, қирады.* Балалар ерлік іс етті, *Ж е р с о қ т ы* жау, күрс етті. Екі көзге екі біз Қас қаққанша кірш етті

(С.Дайырбеков, Шығ.). ә) *Алданды, опық жеді.* – Жеті ай, – деп кедейдің *ж е р с о қ қ а н ы* Байдәулеттің көз алдынан кетер емес (Қ.Исабаев, Өткелде). «Шіркін-ай, мынау қара құрттай қаптаған жәрмеңке маңының қай жерінен қарап табармын», – деп *ж е р с о қ т ы м* (С.Бегалин, Замана.).

Жын [пері, аруақ] соқты. *Есі ауысты, жыңданды.* Мал менен бас сенде бар, менде жоқ-ты, Мені емес, *ж ы н с о қ қ а н д а* сені соқты. «Өзім болып тұрмын!» – деп айта бердің, «Құдайдан, – деп ойламай – барды, жоқты!» (М. Ж.Көпеев, Шығ.). Өсекші тіл тұрар ма сырды шашпай Абыройын әркімнің сөйлер ашпай. «Хан күйеуі ақылсыз бір есалаң, *П е р і с о қ қ а н* жан екен», – десті, – мастай (Б.Майлин, Шығ.). А, Баян, ат әкелдім мінбеймісің, Бірігіп меніменен жүрмеймісің, Басына өлген боқтың жоламайық, *С о ғ а р ы н а р у а ғ ы н ы ң* білмеймісің (Қозы Көрпеш.). *Ж ы н с о қ қ а н н а н* мыс соққан жаман (Қаз. мақал).

Зауқы [көңілі] соқты. *Көңілі ауды, ықыласы түсті.* Ол сабаққа *з а у қ ы с о қ с а* ғана келіп жүрді («Халық мұғ.»). Анау – демей, бұл – демей Өткен күнге жоқ кінә, Қала алмадым үндемей, Жырға *з а у қ ы м с о қ т ы* да (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *С о қ п а й д ы к ө ң і л* бүгін сауыққа да, Түсіміз кетіпті де ғой ауып мана. Жол мына адастырмас десек тағы Орнына түймеңді де тауып қада (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Көңіл көтеру үшін ит жүгіртіп, құс салу ең қызықты сайран ғой. Бұған *к ө ң і л і н ң с о ғ а* ма? – деді ағасы (Мың бір түн).

Кем соқпады. *Олқы түспеді, кемімеді.* Жанымыз да, қанымыз да тым ыстық, Өткінші емес, о да мәңгі тыныстық. Сол ыстықтан *к е м с о қ п а й д ы,* артпаса, О, татарлар, сіз көрсеткен туыстық (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). – Самырат, мүмкін сен де сырттан оқып, біздермен бірге теңізге шығарсың, ә? Бекше қай мұғалімнен де *к е м с о қ п а й д ы.* Көмектеседі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Қазан соқты. *Суық шалды, суық ұрды.* Дәмелі сол қаралы хабардан бері *қ а з а н с о қ қ а н* көк егіндей келеге келе алмай-ақ қойды (Ө.Қанахин, Дәмелі).

Қасқыр [түлкі] соқты. *Қасқыр, түлкі ұрып алды. Қ а с қ ы р с о қ қ а н* қуаныш, түндегі шала ұйқылы да, таңертеңнен бергі табыстың қалжыратқанын да ұмыттырып жіберді (З.Ақышев, Жесірлер). Он сегіз жасында *қ а с қ ы р с о қ қ а н* әкесі Серпер-Батыр бала атанып кеткен екен (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Таубай *т ү л к і с о қ қ а н ы н* лепіріп айтып келсе де, түлкіні кімге беруге келгенде бәсеңдеді (Б.Майлин, Шығ.).

Қиынға соқты [оңай соқпады]. *Оңайға түспеді, қиын тиді, қиналды.* Алғашқы пардың лебімен дуылдап тұрған моншадай, далада дем алудың өзі *қ и ы н ғ а с о қ т ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Оның пәлендей ауырлығы да жоқ екен, нормасын орындау да айрықша *қ и ы н ғ а с о қ қ а н* жоқ (Ғ.Сланов, Шалқар). *О ң а й с о қ п а с,* жас адамның бастан бағы ауғанда, Түн ішінде улап-шулап, алып бардық ауданға (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сеземін, сүйген жүрекке Сағыну *с о қ п а с о ң а й ғ а.* Дегенмен, қалқам, қалайда Қалт еткен шақта мені ойла (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қол соқты. п а р а л и н г в. *Біреудің көрсеткен өнеріне риза болып, көңіл толғанда алақан ұрып, қол шапалақтап білдіретін қимыл-ишарат.* Әміре Қашаубаев арқылы қазақ әнімен алғаш танысқан Париж Ермек Серкебаевтың өнеріне де сүйсіне *қ о л с о қ т ы* (І.Омаров, Серпін). – Әрдайым еңбегіңіз жемісті болсын, – деді. Оған бүкіл отырған жұрт *қ о л с о қ т ы* (С.Бегалин, Мектеп.). Шеттен біреу соны айтты да тамсанды, *Қ о л ы н с о ғ ы п,* кейбірі оны қарсы алды. Жолдыбайдың жалпақ жылтыр шекесі, Көлеңкеге сүңгіп, көзден тайсалды (А.Тоқмағамбетов, Агроном.). Талай-талай вокзалдан күтіп алып, *Қ о л* да *с о қ т ы* қолпаштап бүкіл халық. Бұрын терім бір түрлі қалың еді, Бүгін болмас нәрсеге шытынадық (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Осал соқпады. а) *Күш-қуаты кем түспеді.* Сүйтіп бұл күнге шейін ерлік пен жырындылыққа ешкімнен *о с а л с о қ п а й т ы н* Балағаз қапыда оп-оңайдан тұзаққа ілінді (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Оңай болмады, қиынға түсті.* Ойлама *с о ғ а д ы* деп маған *о с а л,* Әлі де бар сырымды саған ашам. Мен өзімнің ақындық ажалыммен Осымен үшінші рет жағаласам (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сарқылды шетсіз-шексіз ен жыр бөлек, іздейді әлі әжеден кенже ұл дерек. Маған да мұның *о с а л с о қ п а ғ а н ы н* Алдының түсінуіне он жыл керек (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Өтірікті соқты. *Өтірік айтты, өтірікті судай сапырды.* – *С о қ ө т і р і к т і,* Қорықпасаң өтші, көнеки! – деді Темірхан (М.Гумеров, Хазірет.).

Санын соқты. *Қатты өкінді, алданды, опық жеді.* Екеуі де әлі күнге дағдарып, құр *с а н ы н с о ғ ы п* жүр (М.Әуезов, Шығ.). Тоқабай екеуі апанға жаңа ғана барып қайтқан беті екен, *с а н д а р ы н с о ғ ы п,* өкініп отыр (Ғ.Мұстафин,

Дауыл.). Шулады көктем түсіп құлағандай [қуғыншылар] Беймаза кейбіреуі жылағандай, Өкінді барлығы да *с а н ы н с о ғ ы п,* Әмірхан қуа көр деп сұрағандай (И.Байзақов, Ақбөпе). Артынан барып өкініп, *С а н д ы* да *с о қ қ а н* батырмыз. Сөйлесек қоспай өтірік Соған да мәз боп жатырмыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сең соққан балықтай етті. *Есеңгіретті, сенделтті.* Бұл хабар бүкіл ауылды *с е ң с о қ қ а н б а л ы қ т а й е т т і* (Қ.Салғарин, Сол бір күн).

Сең соққандай [сең соққан балықтай] болды [сенделді]. *Есеңгіреп, сандалып қалды; не істерін білмей сенделді, мәңгірді.* Аңырып тұрған халық сонда барып есін жиып, *с е ң с о қ қ а н д а й б о л ы п* теңселіп кетті (Ә.Кекілбаев, Дала.). *С е ң с о қ қ а н б а л ы қ т а й с е н д е л г е н* аяз қасындағыларға ақылдасып еді (С.Мұқанов, Шығ.).

Сойылын соқты. *Сөзін сөйледі, намысын жыртты, болысты.* Ақиқатын айтайын, жамбасым жерге тигенше мен соның намысын жыртып, *с о й ы л ы н с о ғ а м ы н* (С.Омаров, Қызыл арай). Қара халық менің сонша үйім бар, сонша ауыл-аймағыммен *с о й ы л ы ң д ы с о ғ а й ы н,* дауыңды айтайын деп қай көп бергенге партиялас боламын деп, құдайға жазып, жатпайтұрмай салып жүріп, басын, аулын, қатын-баласын сатып жүр (Абай, Тол. жин.).

Суық соқты. *Үсік ұрды, ұсітті.* Құдай ұрып, алма ағашы *с у ы қ с о ғ ы п* кетсе, екі қолды мұрынға тығып қалған деген сол (А.Нұрманов, Аққу.).

Телеграмма соқты. *Жеделхат салды, жіберді.* Жаз, ендеше, тез *т е л е г р а м м а с о ғ а й ы қ* біздің үйге (М.Әуезов, Шығ.). Олар «Бағаналы базарға келе ме», – деп *т е л е г р а м м а с о ғ а т ы н* (С.Шарипов, Бекболат). Қай күні жүретіндіктері белгілі болғаннан кейін, Ақжол *т е л е г р а м м а с о ғ ы п,* үйіне хабар берген (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Телефон соқты. *Телефонмен сөйлесті, хабарласты, қоңырау шалды.* 28 июньде Айлақ Аянға *т е л е ф о н с о қ т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Жанында ешкім жоқ өзге, Кітаптар жатыр алдында. *Т е л е ф о н с о қ т ы* бір кезде, Түсті ме біреу жадына (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

Ішін [бүйірін] соқты. *Жиі және терең дем алды, алқынды.* Өкпесі қабынған мал, әдетте жиі жөтеліп, *і ш і н с о ғ а д ы* (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ақ көбігі шығып, *б ү й і р л е р і н с о ғ а* ентіккен, тарантасқа жегілген аттар тұр (С.Мұқанов, Саяхат.).

СОҚА з а т. к ө н е. **1.** *Жер жырту үшін қолданылатын ауылшаруашылық құралы.* Машина және шықты шөп шабатын, Аз күнде жан қинамай көп шабатын. *С о қ а* бар егін салған һәм машина, Секілді көп пайданы тең табатын (М.Дулатов, Шығ.). Әкеліп бер көк шолақты, Мырқымбай, Тез қамытта ағаш *с о қ а* жегелік (Б.Майлин, Шығ.). Көбіне тудырса да жатқа күдік, Әлде қайда алысқа аттап үміт. Жүретін сол құлыны *с о қ а* сүйреп, Қарғадай боп қалқиып атқа мініп (М.Айтхожина, Қаракөз.). Танкі табан трактор, *С о қ а с ы н* тіркеп құрсанған, Қыртысын терең іреп жүр, Көктемде жердің бусанған (Т.Жароков, Шығ. жин.). **2.** ж е р г. *Қада, ағаш, қазық.* Осы күндері *с о қ а л а р д ы* қағып-қағып, қамыс үй салатын болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СОҚА: соқа басы. *Ешкімі жоқ, жалғыз қара басы.* Жорға Нұрым беретін қалыңмалынан бір тиын да қалдырмастан құтылып, осы боқырау артынан Қамардың *с о қ а б а с ы н а* разы болатындығын білдірді (С.Торайғыров, Шығ.). – Қазақ ұғымында әлі күнге болотком құрамы жоқ, болыстың *с о қ а б а с ы н* ғана біледі, бұл – дәл қазір біздің пайдамыз, – деді Ералин Қасенге (Ғ.Мұстафин, Таңд.). Есіркер ешкімім жоқ, *с о қ а б а с ы м,* Ағыпты қаныменен қоса жасым. Қаңбақтай жел үйірген тентіреппін, Тоздырып талай үйдің босағасын (А.Шамкенов, Сырларым.).

СОҚАЛА= е т. **1.** *Соқамен жер жырту, жер айдау.* Жерді *с о қ а л а п* болған соң тырмалауға кірісерміз («Лен. жас»). *С о қ а л а п* жыртып тастаған, Біз ойнап, өскен қыр – мынау, Сезімде ойнай бастаған, Көктемді аңсап тұрмын-ау (Т.Нұрмұханов, Серпін). **2.** а у ы с. *Жұқалау, ақырындау.* «*С о қ а л а п* отырған, ойдағысын жеткізіп, жаңағы фатуаны сонда алып шыққан екен-ау, бұл» деп ойлады (М.Әуезов, Абай жолы).

СОҚАЛАУ *Соқала етістігінің қимыл атауы.*

СОҚАЛЫ с ы н. *Соқа тіркелген, соқасы бар.* Жыртық шапан, сынық *с о қ а л ы* шаруа егіске шықты (Қ.Ұябаев, Қырда.). Ақбибі оңға бұрылып, әудем жерден қырқаға тырмыса берген *с о қ а л ы* тракторды көрді (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

Соқалы орқазғыш. ә с к. *Жергілікті фортификациямен жабдықтау және жерасты байланыс желісін және т.б. салу кезінде ор қазуға арналған тіркемелі мәшине* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СОҚА-САЙМАН з а т. *Соқасы мен саймаиы. С о қ а-с а й м а н ы* мен көліктің тапшылығын көрмеген орыс шаруалары айналасы он күннің ішінде қырық гектарға тақау егінді салып үлгерді (К.Оразалин, Абай.). Екі-үш күннен кейін *с о қ а-с а й м а н* жөндеуге кіріскені есінде (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Егіншілер *с о қ а-с а й м а н ы н* түзеп, Жер жыртуға шығады (М.Дулатов, Шығ.).

СОҚАША ү с т. *Соқа сияқты, соқаға ұқсап.* ≈ *Со қ а ш а* ұстады.

Соқаша сүйек. а н а т. <лат. vomer> *Бас сүйек бет бөлімінің ұзынша келген, пішіні жебе тәрізді, сынаша сүйекті мұрын қуысы түбіндегі қырмен жалғастырып, мұрын қуысының шыға-беріс тесігін тең екіге бөлетін жұқа сүйегі* (Қаз. тілі термин. Биология).

СОҚАШЫ з а т. *Соқа айдаушы, соқа жүргізуші.* Жүсіп *с о қ а ш ы л а р д ы ң* қосына келіп, аттан түспей тұрды (Б.Майлин, Шығ.). Қанатын жая қатар-қатар түскен *с о қ а ш ы л а р* ілгері-кейінді жапа-тармағай жылжып барады (М.Иманбаев, Сұлу). Колхоздың шығыс жағындағы қазақта пар-пар өгіз жегіп, жер жыртып жүрген *с о қ а ш ы л а р* көрінеді (Б.Тоқтаров, Қыран.).

СОҚИ= е т. *Сопаю, состию.* Қостанай өңірінде Соқан *с о қ и г а н* жалғыз емес екен, оған тартқандар сол жүйеде толып жатқанға ұқсайды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қартайған шағында *с о қ и ы п* жалғыз қалды («Лен. жас»).

СОҚИЮ *Соқи етістігінің қимыл атауы.*

СОҚҚАН з а т. **1.** *Есі ауысқан, жынды, әумесер.* Ой, *с о қ қ а н-а й*! Босап кетті-ау көмейің! (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Өй, *с о қ қ а н* неме, орнында болса, орнымен жаса, – деді ол (Т.Оразов, Қаныш.). – Неге күледі бұл *с о қ қ а н?* – деп сескене күдіктендім (С.Шаймерденов, Қарғаш.). **2.** *Құдай ұрған, ант атқан, оңбаған.* Ол нағыз *с о қ қ а н н ы ң* өзі болып шықты (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де). Мына *с о қ қ а н* бұлдірмесе жарар ед. Бұл да мені өзімсініп жүруші ед. Арамызда терең-терең сыр бар ед. Мұны не деп жұбатармын, алдармын? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОҚҚЫ з а т. **1.** *Шоқпар, темір, ағаш сияқты сілтенген нәрселердің екпіні, ұрысы.* Тосын *с о қ қ ы д а н* әрі есеңгіреп, әрі сасып қалған Иоахим анадай жерге шалқалай құлады (Қ.Исабаев, Соңғы.). **2.** а у ы с. *Жаудың бетін қайтаратын шабуыл, тойтарыс.* Адамның ажал төндірген, Адамнан келер ажалы. Сабыр ет, жауым, сен білген *С о қ қ ы м ы з* біздің аз әлі (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** ә с к. *Ракеталық, құрлықтағы, әскери-әуе күштерінде, әскери-теңіз флоты әскерлерінде операция мен соғыс жағдайында қолданылатын оперативтік ұрыс түрі. С о қ қ ы* стратегиялық, оперативтік және тактикалық болып бөлінеді. Оған ядролық (ядро-ракеталық) және атыс құралдары (артиллериялық, ракеталық, авиациялық) жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Соққы берді. *Жаудың бетін қайтарды, тойтарыс берді; бас көтерместей етті.* Кейде жуан содырлар ортасы Абайдың өз басына да жала жауып, қастық арнап, *с о қ қ ы б е р у д і* талап етеді (М.Әуезов, Абай жолы). Командир тез шешімге келіп, қалған күшпен оң жақ бүйірден жауға *с о қ қ ы б е р д і* (Ә.Меңдібаев, От кешу). Бөбегің бауырыңнан сенің өрген, Соғыста фашистерге *с о қ қ ы б е р г е н.* Мәншүк пен Әлиядай ару қыздар, Жан қиып Отан үшін майданда өлген (М.Хакімжанова, Таңд.).

Соққыға жығылды. *Таяқ жеді, ұрылды.* Келесі күні «Тартоғай» ішінде Жүніс *с о қ қ ы ғ а ж ы ғ ы л ы п,* қолға түсті (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Соққыға жықты. *Өлімші қылды, ұрды.* Әйелін ауыр *с о қ қ ы ғ а ж ы қ қ а н ы н* Қапез енді ғана аңғарды (М.Хасенов, Нартәуекел). Сайысқа салып біреумен, *С о қ қ ы ғ а ж ы қ п а қ* талдырып. Мұхаммед атын бұл елде Өшірмек солай мәңгілік (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Соққы жеді. *Тауы шағылды, қиянат көрді, жаманшылық көрді.* Мен де *с о қ қ ы ж е д і м* – деп – сұм дүниеден Көп жазып ем, оныма өкіндім мен. Ойласам, көрген бейнет, тартқан қайғы Болыпты не біреуден, не өзімнен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өмір шіркін быксып ақырын сөнеді, Үміт шіркін тотығады, өледі. Өледі үміт, мен де ұзамай өлемін, *С о қ қ ы ж е г е н* сорлы жүрек біледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Хош, қалқам, үмітіңді үз мен бейбақтан, Мен қазір құр сүлдерім өлмей жатқан, Жайым бар сұм тағдырдың *с о қ қ ы с ы н ж е п* Хат жазуға халім де келмей жатқан (Ә.Нілібаев, Алаула.).

Соққы тиді. а) *Ұрылды, сабалды.* Зере Бөжейге *с о қ қ ы т и г е н і н* естігенде Жұмағұлға қадалып, ызғарменен қайта сұрап, анықтап ап... (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Ауыр жағдайға тап болды, ұшырады.* Тағдыр сиын бере ме, Оны жете білмедім. Бір кез менің төбеме, Сездім *с о қ қ ы т и г е н і н* (Ж.Қашқынов, Найзатас).

Соққы толқыны. ә с к. *Атом бомбасының жарылыс қуатының тең жартысы жұмсалатын ең күшті зақымдаушы фактор. С о қ қ ы т о л қ ы н ы н ы ң* жылдамдығы жарықтың жылдамдығынан едәуір кем (2 секундта 1 км, 5 секундта 2 км, 8 секундта 3 км) өтеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тағдыр соққысы. *Тағдыр тәлкегі, қиындық, азап.* Аң-таң боп бала тұрды жылай алмай, *Т а ғ д ы р д ы ң с о қ қ ы с ы* еді мынау қандай! Шаршаған күтуменен сорлы жүрек Жарылды жалғыз сәтке шыдай алмай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Талай соққыны көрді. *Тағдырдың талай қиындығын, азабын бастан кешті.* Жүз рет ажал төндірген, *К ө р д і* ғой *т а л а й с о қ қ ы н ы.* Жүз рет жауы өлтірген Аяған әсте жоқ мұны (М.Мақатаев, Шығ.).

СОҚҚЫЗ= е т. **1.** *Ұрғызу, сабату.* Лай деп осы таңдана, Бір кезде бардым ханға да, Хан сонда дүре *с о қ қ ы з ы п* Мәз болды түскен таңбаға (Қ.Ұябаев, Тағдыр.). **2.** *Металдан әртүрлі бұйым жасаттыру.* – Келін қарағым, шашбау *с о қ қ ы з ы п* ал, деп Дәркембек төрт-бес елу тиындықты алып, Бәтимаға берді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

СОҚҚЫЗУ *Соққыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кешке дейін *с о қ қ ы з у.*

СОҚҚЫЛА= е т. **1.** *Қайта-қайта ұру, соғу, ұрғылау.* Ол белдікті қолына алып, отырған жерінде Асанды *с о қ қ ы л а й* берді (А.Байтанаев, Асан). Кейбіреуін тірідей найза салып, Екі қолын артына байлап алып. Сүйреп жүріп *с о қ қ ы л а п* өлтіреді, Шырылдатып, шыңғыртып жатса талып (С.Мұқанов, Алып. адым.). *С о қ қ ы л а й* берсең, үгіліп, Қалмайды түйір таста да. Айқасып мына түріммен, Болам ба жұртқа масқара (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Үсті-үстіне тарсылдатып қағу.* Ол жау шауып келе жатқандай жұдырығымен есікті қатты-қатты қағып *с о қ қ ы л а й* берді. (М.Дүйсенов, Ант). Бір кезде терезенің әйнектерін ірі-ірі тамшылар *с о қ қ ы л а п* өтті («Қазақст. әйелдері»). Белгілі бұдан шығар толық түйін, Барады тасқын беті болып қиын. *С о қ қ ы л а п* барабанға кернейлетіп, Күңірентіп жөнелді жорық күйін (Ж.Сомжүреков, Нұрлы.). **3.** а у ы с. *Үсті-үстіне шабуыл жасау; үсті-үстіне соққы беру.* Жеті күн жеті түн табан тіресіп жау әскерін қатты *с о қ қ ы л а д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.) Жау қорлығына шексіз ызаланған совет әскерлері фашистерді күйрете *с о қ қ ы л а д ы* (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Мана таңертең сіздің зеңбіректер осы бекіністі үсті-үстіне *с о қ қ ы л а п* тұрды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

СОҚҚЫЛАН= е т. *Шабуыл жасалыну.* 1942 жылы 27 августа жау позициясы артиллериядан екі сағат *с о қ қ ы л а н д ы* (Ә.Бектемісов, Жау.).

СОҚҚЫЛАНУ *Соққылан етістігінің қимыл атауы.*

СОҚҚЫЛАС= е т. **1**. *Соғылысу. С о қ қ ы л а с ы п* таудай тастар, Ұшқын шашты құшақ-құшақ. Келді ерлер, ажал асқар Тулаған суды тастады тұсап (М.Хакімжанова, Жыр асуы). **2.** а у ы с. *Шабуылдасу, соққы берісу.* Тапжылмай табанымен шоқты басып, Атқылап автоматтан оқты шашып өткіздім күнбатыстың борандарын, Соғыстың теңізінде *с о қ қ ы л а с ы п* (Партия тур. жыр).

СОҚҚЫЛАСУ *Соққылас етістігінің қимыл атауы.*

СОҚҚЫЛАТ= е т. *Ұрдыру, соқтыру.* Батақов қазір біздің қолдан қайда кетеді, өзін біраз *с о қ қ ы л а т ы п* алдырдым (Б.Тәжібаев, Қара торғай).

СОҚҚЫЛАТУ *Соққылат етістігінің қимыл атауы.*

СОҚҚЫЛАУ *Соққыла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұрғылау, соғу.* Асау толқын жағаны өршелене *с о қ қ ы л а у д а* (Ә.Меңдібаев, От кешу). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне шабуыл жасау, шабуылдату.* Совет ұшқыштары Манчжурияның теміржол тораптарын *с о қ қ ы л а у м е н* жауды ығыстыра түсті (Ә.Бектемісов, Жау.).

СОҚҚЫЛЫ: соққылы ауа толқыны. ә с к. *Ядролық жарылыстың аса қуатты зақымдаушы факторы. С о қ қ ы л ы а у а т о л қ ы н ы* аса қуатты қиратқыш күшімен сипатталады және ол жарылыс орталығына жан-жаққа дыбыстан тез жылдамдықпен тарайтын күшті сығылған ауа аймағы болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С о қ қ ы л ы а у а т о л қ ы н ы н ы ң* қуат көзі – жарылыс орталығындағы миллиард атмосфераға дейін жететін жоғары қысым (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СОҚҚЫН з а т. ж е р г. *Боран, дауыл.* Февраль ішіндегі бір *с о қ қ ы н д а* жылқы қосымен ығып, сорға түсіп қырылды (С.Бегалин, Замана.). Қазір жел де жоқ, *с о қ қ ы н* болар сыңайы сезілмейді (Бал дәурен).

СОҚҚЫШ: соққыш тоқпақ. г е о л. *Ұңғымаларды соққылау тәсілімен бұрғылаған кезде қолданылатын құрал* (Қаз. тілі термин. Геология.).

СОҚҚЫШТА= е т. *Қайта-қайта ұрғыштау, пергілеу.* Сәлім бесатары дірдеңдеп, патронтаждарының бөлек-бөлек қалталары жалаңаш белді *с о қ қ ы ш т а д ы* (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.).

СОҚҚЫШТАУ *Соққышта етістігінің қимыл атауы.*

СОҚПА[1] з а т. *Аурудың оқта-текте қатты ауырып кететін кезі; ұстама.* Науқасы *с о қ п а* ғой! *С о қ п а н ы ң* осындай қатқыл келетіні болушы еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жаңа ғана

еңсемді көтеріп шығып едім, *с о қ п а с ы* құрғыр тағы ұстады (К.Тоқаев, Түнде.). Соқырішектің *с о қ п а с ы* болмас үшін, оны алдын-ала алдырып тастау керек (А.Даиров, Хирург.).

Соқпа дерт. *Кездейсоқ қайғы, күйік.* Әйел өлмес *с о қ п а д е р т т е н*, Сауыға алмас сынған ер. Мен көмірмін қалған өрттен, Енді рұқсат бізге бер (Абай, Тол. жин.).

Соқпа күй. *Домбыра ішегін соғып, тартылатын күй.* Қазір кейбір авторларымыз күйді *с о қ п а* немесе қақпа *к ү й л е р*, шертпе күйлер деп және оны географиялық тұрғыдан бөліп айтып жүр («Қаз. әдеб.»).

Соқпа толқын. *Жай, баяу, ақырын толқын. С о қ п а т о л қ ы н* жағаға таяу келіп, жылдамдығын кеміткен кезде пайда болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СОҚПА[2] з а т. ж е р г. *Сиырдың тезегі.* Екі арба *с о қ п а м ы з* бар. Ол отынымыз бар дегені ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СОҚПА[3] с ы н. *Қолдан соғылған* (*үй, там, пеш т.б.*) Міне, енді менің ауылымдағылар құйма немесе *с о қ п а* қыш үйлердің беріктігі мен артықтығын тани бастаған (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Бір босағада жұрттыкіндей *с о қ п а* пеш бар (З.Иманбаев, Қыран.). Тайғанап құлап, тағы да қумай бола ма, Әжетке жарап, әжеңнің қара ешкісін? Едені қорда езілген *с о қ п а* қорада «Қотшылап» қойып, қой сауып жатса ел кешкісін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СОҚПАҚ з а т. **1.** *Мал, адам жүріп, әбден тапталған жалғызаяқ жол.* Тастамай алды бала, о да керек, Қарады көш сүрлеуін ертерек. *С о қ п а қ т а н* көштің ізін тауып алып, Жүгіріп күн батқанша қақты дедек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бағыт, бағдар.* Кетті ғой бойда от қаптап, Айтшы сен, айтшы, досым-ау. Бабалар басқан *с о қ п а қ* па Мен басқан соқпақ осынау? (Т.Айбергенов, Мен саған.). Адамзатты билейді заманасы, Жүр деген *с о қ п а ғ ы н а н* табыл дейді. Жазғаным замандасқа жағынғанын, Маған бұл жамандаушы не қыл дейді (М.Дулатов, Шығ.). Әзірет қонған Қаратау, Аса алмаған онан жау, Болмаған онда хан талау, Ел *с о қ п а ғ ы* даңғыл жол – Қасымның қасқа жолы екен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Өмірдің, тағдырдың қиын жолы.* Бәлкім, ерлік тілер ем мен тамыр алған төзімнен, Ерлік сезім бірақ сенің табылады өзіңнен, Онсыз адам жүре ала ма *с о қ п а қ т а р* мен жолсызда, Ал сұлулық тілер едім, сұлусың сен онсыз да. Қайтсем екен? (М.Шаханов,Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Кішкентай, көрінбейтін, бірақ керек нәрсе деген мағынада.* Жасампаз от ап жаныңнан, Жарқылдап кетіп барамын. Жосылған сенің жоныңнан Бір *с о қ п а қ* болсам жарадым (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Өмір соқпағы. *Өмір жолы, тіршілік, тағдыр.* Осы әжім, мынау майда сызықтар осы Нұрмолданың өзі жүріп өткен үлкенді-кішілі *ө м і р с о қ п а ғ ы н ы ң* іздері емес деп кім айтар (С.Бақбергенов, Адам.). Бұл *ө м і р д і ң с о қ п а қ т а р ы* бұралаң, Бәрін, бәрін Жүрегіммен құп алам. Жатпасыншы аяғымның астында, Қиясыңнан қылаң берсін сыбағам (Қ.Мүсірепов, Раушан).

Соқпақ жол. *Жалғызаяқ сүрлеу.* Нұрқат Сәденов жазған арызды тексеруге өлкеден комиссия келді ауданға, естідің бе? – деді директор көлге қарай баратын үй арасының *с о қ п а қ ж о л ы н а* түсіп (З.Шашкин, Шығ.).

Соқпақ салды. *Бір іске бастама болды, қадам жасады.* Дискуссияның бастапқы *с о қ п а ғ ы н с а л ғ а н*... мақаласының теориялық тегінің солқылдақ екеніне тоқтаңқырау себебім сондықтан («Қаз. әдеб.»).

Соқыр соқпақ. ж е р г. *Көмескі жіңішке жол.* Кешке қарай *с о қ ы р с о қ п а қ п е н* келе жатып, адасып, қиналып келдім (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тағдыр соқпағы. *Тағдыр талқысы, тәлкегі. Т а ғ д ы р с о қ п а ғ ы* ол ауылға қарай бұрылмағанын сезді Бибітай (Б.Шаханов, Ғашық.). Сол сапарында бораннан адасып қалмай, Ресей өтіп кеткенінде *т а ғ д ы р с о қ п а ғ ы* қайда алып барар еді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

СОҚПАҚСЫЗ с ы н. **1.** *Соқпағы жоқ, жолсыз.* Бізді қаланың ішіне кіргізбей, жолсыз, *с о қ п а қ с ы з* тың қармен омбылатып айдап келді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ол *с о қ п а қ с ы з* жүрген жағын ойлайды (С.Байжанов, Сыр.). **2.** а у ы с. *Тың, ешқандай бағыт-бағдарсыз, қиын, тар.* Соқтықпалы, *с о қ п а қ с ы з* жерде өстім, мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма (Абай, Тол. жин.). Ар, әділет әулетін арман еткен, *С о қ п а қ с ы з д а* соққы жеп, қажып өткен. Ақын жанын аяйсың, сүйсінесің, Ғасыр жүгін көтеріп өлеңдеткен (Д.Әбілев, Миллиард.).

СОҚПАҚТЫ с ы н. *Соқпақ салынған, соқпағы бар.* Түйе керуендерінің *с о қ п а қ т ы* сораптарын теміржол тораптары басты (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Бұрала басқан *с о қ п а қ т ы* жол, Бұралып қырдан асқанда, Ақтық сөзін маған айтты, Қарап тұрып аспанға (С.Ерубаев, Шығ.).

СОҚПАҚШЫЛ с ы н. *Соқпақпен жүргіш, соқпаққа құмар.* Соқыр сиыр *с о қ п а қ ш ы л*, жаман адам тақпақшыл (Б.Адамбаев, Халық дана.).

СОҚПАЛЫ с ы н. а у ы с. **1.** *Ұрып, соғып ойналатын (аспап). С о қ п а л ы* аспаптар – дабыл, кепшік, даңғыра, дауылпаз, шыңдауыл (Шарапат). Қазірдің өзінде ұйғыр музыкасында «чаң» аталатын *с о қ п а л ы* аспап қолданылып жүр (Жыл он екі ай). **2.** *Анда-санда ұстап қалатын ұстамалы (ауру).* Арай айлы түнде күрт құлай қалғанда мұның *с о қ п а л ы* ауру екеніне күмән келтірмеді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). – Менікі *с о қ п а л ы* кесел, – деді Дәрмен (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

СОҚТА з а т. м е д. *Сыздауықтың, шиқанның ортасындағы өзегі, өлі ет.* Егер сыздауық шықса, аузы жарылғаннан кейін, оның *с о қ т а с ы н* алып тастау керек (Ауызекі).

Көк [қар] соқта. *Ылғалданып, нығыздалған қатқан қар.* Тіктеп тиген тұяқтар сусыз жердің *к ө к с о қ т а* қарын шеңгелдеп лақтырады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Кейде жаңбыр, кейде қар бұрқасында, көк тайғақ, *к ө к с о қ т а* лайсаңда дивизия жауынгерлері ілгерілей түсті (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Ол уысындағы *қ а р с о қ т а с ы н* Дәулетке қарай көздеп пәрмендей лақтырды (М.Айымбетов, Шілде.).

Соқта қар [күртік]. *Жаңа жауған ылғал қар.* Кәкен бетіне жабысқан *с о қ т а қ а р д ы* сыпырып, қатып қалған пимасын мықшыңдап суырып тастады (З.Иманбаев, Айналайын.). Жаға, жеңнен кірген жел жаншып, түртіп, Қиыршық қар қалта бетке бүркіп. Көзді еркін аштырмай, жасқандырып, Кірпікке байланған да *с о қ т а к ю р т і к* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Соқтасы қатты э т н. с а я т ш. *Қырағы құстың тұяқ сүйелі бекіді, қатайды.* Сұңқардан қыран құс болмас, *С о қ т а с ы қ а т п а й* аң алмас (Абыл Өтембетұлы).

Соқтасын суытты. *Көңілін қалдырды, ренжітті.* Әйел «теңіме тием» деп өңмеңдеген әмеңгердің *соқтасын суытты* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Соқтасы суыды. ж е р г. *Көңілі қалды, ренжіді.* Анада болыс алдына барып куәлік қағаз ала алмай *с о қ т а м с у ы п* қайтқаным бар (С.Бегалин, Замана.).

СОҚТАДАЙ с ы н. с ө й л. ***Соқталдай.*** Сейтхан бұл кезде жиырма тоғыз жастағы *с о қ т а д а й* жігіт еді (Қ.Қамбаров, Алтай.). Ұзын бойлы, шикіл сары, *с о қ т а д а й* жігіт жанында өзінен аласалау досына сүйсіне қарады (А.Байтанаев, Қыран.). Келе жатты үш солдат, Өңшең жігіт *с о қ т а д а й.* – Достар, мына селоға, Болмас, сірә, тоқтамай (С.Сейітов, Жаңғырық).

СОҚТАЛ[1] з а т. с ө й л. *Үлкен, дәу, сойталдай адам.* – Ол жерге мына екі *с о қ т а л д ы ң* бірі барсын, – деді ол (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

СОҚТАЛ[2] з а т. *Шөп-шаламға илеген былжыр, балшық.*

СОҚТАЛА= е т. *Жұмбаздау, илеу, шылау.* Сұлтанмахмұт екеуміз қосылған соң, шымнан *с о қ т а л а п* баспана тұрғызып алдық («Мәдениет және тұрмыс»). Кейбір шаруашылықтар үйдің қабырғасын кірпіштен тұрғызбай, шикі дуалмен *с о қ т а л а п* алады («Лен. жас.»). Таңатар бір қазан құрт езген көжені қозы қарын сары майға *с о қ т а л а п* ішіп алады (С.Сауытбеков, Аютас).

СОҚТАЛАН= е т. *Илену, шылану.* Еріген қармен *с о қ т а л а н ғ а н* ұзын өлең шөпті босату қандай азап (С.Жүнісов, Жапанда.). Анау қан-жынымен топыраққа *с о қ т а л а н ғ а н* былғаныш қызылды әлі де талғаусыз қылғып жатыр екен (Ж.Мусин, Ақ алаң).

СОҚТАЛАНУ *Соқталан етістігінің қимыл атауы.*

СОҚТАЛАҢ з а т. *Қиыншылық, зобалаң.* Соңғы төрт жыл ішінде талай *с о қ т а л а ң ғ а* түскен Қазақстан кемесі сең жүре бастаған уақыт мұхитында өзі көксеген бағытқа аса абайшылдықпен жүзіп келе жатты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СОҚТАЛАУ *Соқтала етістігінің қимыл атауы.*

СОҚТАЛДАЙ с ы н. *Зор денелі, еңгезердей, үлкен, дәу; сойталдай. С о қ т а л д а й* екі жігіт, өзі жықпа-жығылма күн көріп отырған үйге аз салмақ болған жоқ-ты (З.Шүкіров, Ізгілік.). – Телқара! Айналайын, Телқара! *С о қ т а л д а й* азамат боп кетіпсіз-ау! – деп, мойнынан құшақтай алып, бетінен сүйді (М.Әуезов, Абай жолы). Сол Қияқ енді мынау – *с о қ т а л д а й* жігіт болыпты (А.Нұрманов, Құлан.). Әсіресе *с о қ т а л д а й* Шорақазы ұстаз шалдың қуаты қашқан қолын қаусатып жіберердей қатты қысқанда, Ақанның оң иығы майысты (Т.Әлімқұлов, Сыр.).

СОҚТАЛЫ с ы н. **1.** *Жұмбаздалған, иленген, тығыздалған.* Жерге алғашқы қар жауып, шөп *с о қ т а л ы* солқылдаққа айналды (А.Хангелдин, Ғани.). **2.** *Үлкен, жуан, жұмыр. С о қ т а л ы* зор торы аттың тізесіне шейін Оспанның ұзын сирағы созыла түскен (М.Әуезов, Абай жолы). Қаршыға, сұңқар тұқымдас құстардың тұмсығының түп жағы келтелеу *с о қ т а л ы* келіп, имек ұшы едәуір ұзын әрі үшкір, жарғыш болады («Егемен Қазақстан») Емен боп өсті сол шыбық, Бертінде бір *с о қ т а л ы,* Түбінен бастау мол

шығып, Жолаушы талай тоқтады (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). **3.** *Кесек, сом, ірі.* Мынау – өте үлкен, келелі жұмыс, приставтың өркештеніп, кергіп тұрып жариялайтын, патша атынан сөйлейтін, үлкен *с о қ т а л ы* іс (М.Әуезов, Қилы заман). Терең идея жарасымды шеберлікпен айтылмақ, тартысы кесек, кейіпкерлері *с о қ т а л ы* туындылар жасауға негіз береді деп білеміз (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Асқар поэзиясы – ұлттық әдебиетіміздегі елеулі құбылыс, оған қосылған *с о қ т а л ы* сыбаға («Қаз. әдеб.»).

СОҚТАН з а т. а у ы л ш а р. *Төрт жасқа шығар еркек пішпе түйе* (А.Ниязов, Түйе табысты.).

СОҚТАНДАЙ с ы н. с ө й л. ***Соқталдай***. Өзімізден кішіректеу балалар тұрсын, *с о қ т а н д а й* қайратты әйелдер – Дәмелі мен Рақиланың өзін ағаш мылтықтың арқасында әлденеше рет қорқыттың (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Баяғы бұйығы Сережа қазір *с о қ т а н д а й* жігіт, әйгілі бір заводта цех бастығы, инженер (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

СОҚТАУЫЛДАЙ с ы н. *Сойталдай, дардай, үлкен.* Жер қабатын аударып, Жез сарайы орнаған, Шақырады шам жағып, *С о қ т а у ы л д а й* сом баған (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Соқтауылдай жігіт. *Зор денелі, еңгезердей, мықты, қарулы жігіт.* Омыртқасын жауының опыруға, Атқа мінді *ж і г і т т е р с о қ т а у ы л д а й* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жаңыл атқа мінгізіп жатып байқады – бала деп жүрген Қаламүш *с о қ т а у ы л д а й ж і г і т* болыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Ж і г і т* боп *с о қ т а у ы л д а й* Леша бала, Оқуын бітіргенде кеше ғана. Риддерге учитель болып келді, Бармастан үлкен қала шақырса да (Д.Әбілев, Алтай.).

СОҚТЫҒУ *Соқтық етістігінің қимыл атауы; тиісу, ұрыну.* Ұсақ кикілжіңге ұрынбас үшін сыпайылық сақтап, кішіпейіл боп, Есентайдың қиқарлықпен *с о қ т ы ғ у ғ а* оқталған жерінде бұл тайқып, ұстатпай кетеді (А.Жақсыбаев, Егес). Ия, жазықсыз жанды өлтіру тұрсын, оған *с о қ т ы ғ у ғ а* болмайды дейтіндеріңіз қайда, тақсыр-ау, – деп, Шөкең кәрі молданы тақымдай түсті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

СОҚТЫҒЫС з а т. **1.** *Қақтығыс, шайқас, қарулы күрес.* Полициямен *с о қ т ы ғ ы с т а* 70 адам өліп, 200 адам жараланды (КПСС тарихы). – Айтшы, аға, нағып жеңілдік Мәскеуде емес тегіндік, Болған білем *с о қ т ы ғ ы с*, Емес білем аз жұмыс («Қаз. әдеб.»). Асықпаңдар, – беретұғын жоқ бәйгем. Тілеймін кеп күндізтүні жатпай мен; Шашып тастап өлі дене, қан исін, *С о қ т ы ғ ы с т а р д а н* сақтай гөр (Т.Медетбеков, Алыс.). **2.** *Пікір қайшылығы, қарсылығы.* Ескілік пен жаңалықтың, идея мен идеяның *с о қ т ы ғ ы с ы* дегеніміз ойға келсе-ақ, орындала салатын нәрсе емес (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СОҚТЫҒЫС= е т. *Қақтығысу, соғылысу.* Сыртқы есікке ене бергенде қараңғыда біреумен *с о қ т ы ғ ы с ы п* қалған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Шатқал тар еді де, олар бір-бірін иығымен сүйкеп өткенде, үзеңгілері *с о қ т ы ғ ы с ы п* қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

СОҚТЫҒЫСТЫР= е т. *Қақтығыстыру, сөзбен іліністіру, ұрыстыру, қарсы қою.* Құнанбай мен Абай арасындағы қарым-қатынаста, оларды бірімен бірін *с о қ т ы ғ ы с т ы р а т ы н* –қоғамдық мүдделер, қоғамдық қатынастар (І.Омаров, Шабыт.).

СОҚТЫҒЫСТЫРУ *Соқтығыстыр етістігінің қимыл атауы.*

СОҚТЫҒЫСУ *Соқтығыс етістігінің қимыл атауы.* Машиналардың *с о қ т ы ғ ы с у ы н а н* не оның алдынан өтіп кетпек болып жүгіруден адамдардың мүгедек болып қалуы, кейде қазаға ұшырауы да кездеседі («Қазақст. мект.»). Сигналдың бірі – әдейілеп жасалғанға кедергімен *с о қ т ы ғ ы с у* үшін жасалған кедергі, екінші – дыбыстық сигнал (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

СОҚТЫҚ= е т. **1.** *Бір нәрсеге соғылысу, қақтығысу.* Бұзыла-жарыла Антұрған аптықты Өзеннің жарына Асығып *с о қ т ы қ т ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Беті ойнаған ақадай, Оппа қарға оппадай, Күп берісті топырлап, Топырлап, шулап, *с о қ т ы ғ а*, Тоғытқан бейне тоқтыдай Жыпырласты шөпірлеп (М.Жұмабаев, Шығ.). Жолдың жамандығынан артында отырған адамдардың ұшып кете жаздап, біріне-бірі *с о қ т ы ғ ы п* мазалары кеткенінен бұның жаны жай тапқандай (І.Есенберлин, Көлеңке.). **2.** а у ы с. *Өз-өзінен ұрыну, тиісу, ілінісу.* Бір күні жатқан жерін білген Тайлақ, Қарумен дайындалған жолдас сайлап. *С о қ т ы ғ ы п* түн ішінде талқан қылып, Самсының қол-аяғын алған байлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сен, қозы, текке қарап жүре алмайсың, *С о қ т ы қ п а* маған, десем тіл алмайсың. Мойныңды қазір жұлып алайын ба, Суымды неге былғап, лайлайсың? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қымызға тойып алған соң, Сөз сөйлейсің қағына; Қымызы бар құтыртса, *С о қ т ы ғ а с ы ң*, әркімге Қарамай қара, ағына (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Оған *с о қ т ы қ т ы*, бұған *с о қ т ы қ т ы*, бұлқынды, жұлқынды, көпірді, лепірді – ақырында біздің сөзіміз теріс емес екен-

дігін көзімен көріп, қолымен ұстағандай болды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам.). **3.** а у ы с. *Араласу; бір-біріне кедергі жасау.* Пән жүйесімен оқытқанда, пәндер жеке-жеке өз жолымен жүретін, бірінің арбасына бірі *с о қ т ы қ п а й т ы н*, ең ұстатқанда аз-маз жарыса үзеңгі қағыса оқылатын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОҚТЫҚҚЫШ с ы н. *Әр нәрсеге соқтығатын, жанжалқой.* Жалпы сырттай ойласа Тобықты зорлықшыл, *с о қ т ы қ қ ы ш* және ұрысы, барымтасы көп содыр ел (М.Әуезов, Шығ.). *С о қ т ы қ қ ы ш* жуандар, содырлы сайқалдар кімге көкірек керсін (М.Әуезов, Абай жолы). – Әй, бет-аузын құрт тескен жапырақтай боп, ілмиіп өлейін деп жүріп, өзің *с о қ т ы қ қ ы ш* біреу екенсің ғой, – депті Әміре жекіріп (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СОҚТЫҚПА с ы н. *Әр нәрсеге тиіскіш, ұрыншақ.* Бұл училище дегеніңде де ауылдың сүзеген бұқаларына ұқсаған *с о қ т ы қ п а* жігіттер көп болады екен (Х.Рахимов, Сеңгір.).

СОҚТЫҚПАЛЫ с ы н. **1.** *Соқтыққыш, ұрынғыш.* Роман – әзілқой, көңілді, күйедей *с о қ т ы қ п а л ы* жігіт (Б.Тілегенов, Аққайнар). Көпшілік арасында басқаға реніш туғызатын, *с о қ т ы қ п а л ы* сөз айту ұят болады («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** а у ы с. *Қиын-қыстау, азабы мол; кедергісі көп.* Жүрегіңнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла. *С о қ т ы қ п а л ы*, соқпақсыз жерде өстім, Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма (Абай, Тол. жин.). Тамалар тайпасының найзагерлері мен мергендігінде *с о қ т ы қ п а л ы* өмірдің ділгірлігі жатады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). *С о қ т ы қ п а л ы*, соқпақсыз тар заманда, Мыңмен жалғыз алысқан дарынды Абай. Мақсатың үстемдермен жараса алмай, Шықтың сен дәуіріңнен дара самғай (Т.Сүлейменов, Бұлақ).

СОҚТЫҚТЫР= е т. *Жанжалдастыру, әр нәрсеге ұрындыру, соғылыстыру.* Көтеріп көңіліңді көтермелеп, Әрнеге *с о қ т ы қ т ы р ы п* қағындырар. Кей жанның мәртебесін биік етіп, Астына тақ, басына тәж салындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). Ол аузына сыймайтын, мұздаған жұмыр тоғайрақты ешнәрсеге *с о қ т ы қ т ы р м а с т а н*, аяғымен домалатып әкетті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). *С о қ т ы қ т ы р д ы* сұрапыл, Батырларды батырға. Домалатты сұрапыл, Астындағы атын да (М.Жаманбалинов, Батыр.).

СОҚТЫҚТЫРУ *Соқтықтыр етістігінің қимыл атауы.*

СОҚТЫР= е т. **1**. *Металдан бұйым, құралдар жасаттыру.* Әбзелмен жарқыраған әсем басқан, Аз қалды сыйлы, сынды күндер түрған. Жақында жаны ашымас жау кеп шабар, Қалдырмай әбзелімнің бәрін талар, *С о қ т ы р г а н* шын күмістен тағаларды Суырып аяғымнан, олжаланар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дамыл бермей шеберге, Сауыт пен сайман *с о қ т ы р ы п*, Сары бақырдан оқ қылып, Жарағын жаудың сайладым (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). **2.** а у ы с. *Телефонмен сөйлестіру, хабарластыру.* Секретарь қызға телефон *с о қ т ы р ы п* еді, бір жаққа кетіпті (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). **3.** *Әкел, кел т.б. сөздермен тіркесіп келіп, тірелу, әкелу мағынасын білдіртеді.* Көп жағдайда монополист кәсіпорындар орасан зор жетіспеушілікті саналы түрде қоздырады, ал ол ақшаның құнсыздануына, оның сатып алу қабілетінің нашарлануына, сөйтіп тікелей зат айырбасының (натуральды айырбас, бартер) өріс алуына әкеліп *с о қ т ы р а д ы* (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Тауарға бағаның өзгеруі де бюджеттік желінің ығыстырылуына әкеліп *с о қ т ы р а д ы* (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). **4.** *Үй, құрылыс салдыру, жасату.* Дуал *с о қ т ы р ы п* алды (Ауызекі).

СОҚТЫРТ= е т. **1.** *Әңгімені қосып айту, көйіттіру.* Бағанадан бері тыңдауға құлқы жоқ осы бір әңгіменің мәнін, оның *с о қ т ы р т ы п* келіп, тірелген жерін енді бірден ұқты (Ә.Сараев, Бозқырау). **2.** *Жел, боран т.б. сөздермен тіркесіп келіп ұйытқыту, гүілдету деген мағынаны білдіреді.* Қайда кеттің, қайран жастық, оралмай, Күй шіркінді *с о қ т ы р а т ы н* борандай. Алтын заман аясында осындай, Армандамын қайта бір жас бола алмай (Т.Молдағалиев, Жүректегі.).

СОҚТЫРТУ *Соқтырт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сан *с о қ т ы р т у.*

СОҚТЫРУ *Соқтыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құрылыс салдыру, жасату.* – Осы күні біздің ауылда өлгендеріне осындай күмбез *с о қ т ы р у* салтқа айналды, – деді Әбдібай (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). **2.** а у ы с. *Ұшырату, тап болдыру (жағымсыз).* Әр оқыс қимыл қосымша қатерге *с о қ т ы р у ы* мүмкін (А.Апсаттаров, Дәрігер.).

СОҚЫР с ы н. **1.** *Көру қабілетінен айырылған, жанары жоқ.* Бірі – ақсақ, бірі – *с о қ ы р*, бірі – кемтік, Киімі – жүз құраулы жемтік-жемтік. Мойны – қара, қолы – көн, езуі – көк, Көзі үңірейген, беті ажым, бәрі – өлімтік (Абай, Тол. жин.). Қасында жолдастары – ақсақ, *с о қ ы р*, Қайыр тілеп шулап жүр, опыр-топыр. Палицын бай есікке келіп еді, Шыр айналды күңк етіп әлгі бүкір (Абай, Тол. жин.). *С о қ ы р* білмес жарық пен қараңғыны, Көңіл көзі сынасын, болса міні. Өлмей тұрып дәлелін өзіме айтсын, Менің

дауым айтылмас өлген күні (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қайғыланба *с о қ ы р* сорлы, шекпе зар, Мен – Күн ұлы, көзімде күн нұры бар. Сен келемін, мен келемін, мен келем, Күннен туған, Күннен туған пайғамбар (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Білігі жоқ, парасатсыз.* Таза ақылмен таппаған дін Шын дін емес – Жындылық. Қармалаған бір *с о қ ы р с ы н,* Өлген ой мен көз, құлақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Жолдастар деді Ысқақ оң қолымен мықынын тіреп: Біз *с о қ ы р* болмайық (Б.Майлин, Шығ.). Абыройлы боларлық, халыққа шын керекті нәрсені, айнадай ашық көрсетсе, Жұрт *с о қ ы р* ма, танымай ма? (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Білімсіз, надан, топас.* Білгенге жол бос, болсайшы қол бос талаптың дәмін татуға. Білмеген *с о қ ы р* қайғысыз отыр – Тамағы тойса жатуға (Абай, Тол. жин.). Асау той, тек жиын, опыр-топыр, ішінде түсі суық бір жан отыр. Алысты тұманданған ол ойлайды. Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей *с о қ ы р* (Абай, Тол. жин.).Бұл сөзге күндей ашық дәлелім көп, Не дінмен, не ақылмен қылсаң да егес. *С о қ ы р* ойлы бірезу өзімшілге Қанша ғылым білсе де кіре алмайды ес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Молда емессің, *с о қ ы р с ы н* Зікір айтып зарлаған. Жаназа оқып өлгенге, Підия алып жалмаған (Жамбыл, Шығ. жин.).

Көр соқыр. а) *Көзден мүлде айырылған.* Шал *к ө р с о қ ы р* болып, жарық дүниені көруден қалғалы арада әлденеше жыл өткен (А.Жағанова, Еркежан). ә) *Надан, топас.* – Әй, тәйір-әй, бұлар шаш ал десе, бас алатын *к ө р с о қ ы р* надандардың нақ өзі ғой (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Ақан ол – махаббаттың пайғамбары, Қазақтың жиған мүлкі, жайған малы – О, оның бір әніне тұрмайтын Амал не, *к ө р с о қ ы р л а р* аңғармады (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Алатауым көрінбесе, онда мен де *к ө р с о қ ы р,* Тауды сүйген ұлан болсаң, онда маған көрші отыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Соқыр аңғар. с у ш а р. *Өзге аңғарға немесе су қабылдау алабына шықпайтын (жетпейтін) сағасы жоқ аңғар. С о қ ы р а ң ғ а р* ағын судың оқпа қуыстарына жұтылуымен түйықталады (Қаз. тілі термин. Су.).

Соқыр атырау. с у ш а р. *Ауа райы қуаң шөл және шөлейт аудандардағы өзендердің теңізге, көлге немесе басқа өзенге жетпей суалып жоғалуы. С о қ ы р а т ы р а у д ы ң* сулары булану, егін суару, жерге сіңіру арқылы сарқылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Соқырға таяқ ұстатқандай. *Айдан анық, айқын; өте ұғымды.* – Әкемнің қандай ретпен бай болып, қандай мінезбен ел билеп тұрғандығын сол кітап *с о қ ы р ғ а т а я қ ұ с т а т қ а н д а й* көз алдыма әкеліп көрсетіп еді, – деді Қамбар (С.Мұқанов, Таңд.). «Өзіңді жаттай сыйла, жат бойыңнан түңілсін» дегендей, *с о қ ы р ғ а т а я қ ұ с т а т қ а н д а й,* алдымыздан кең сарай, жарық сәулеге нұсқайтын ерлер бар емес пе («Айқап»).

Соқыр дақ. а н а т. *Көз алмасының ішкі торлы қабығының артқы жағындағы көру жүйкесі шығатын аймақ. С о қ ы р д а қ* орналасқан көз алмасы торлы қабық аймағында жарық сезгіш фоторецепторлы нейроциттер болмайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Соқырдың тілегені – екі көзі. *Әркімнің көксегені өз мұқтажы деген мағынада.* Е, е, сөз жүйесін тапса, мал иесін табады. Олай болса, *с о қ ы р д ы ң т і л е г е н і – е к і к ө з і,* төреңе құлдық, шырағым, дегенің болсын (М.Әуезов, Шығ.).

Соқыр жол [соқпақ]. *Қайда барары, тіреле жері белгісіз сүрлеу.* Бұларды бастап келе жатқан бірер машинаның ескі сүрлеуі ғана... Кешкі де, таңғы елең-алаңда да, қазіргі жаяу боранда да жат жолдағы жатырқағыш жолаушы-тракторшыны бастап келе жатқан *с о қ ы р ж о л* – осы (М.Әуезов, Шығ.). Кемпір оған үлкен жол жоқ, тек бір *с о қ ы р с о қ п а қ,* жалғызаяқ жолмен баратынын айтты (Қаз. ертег.).

Соқыр кеуде. *Оқымаған, қараңғы адам.* Оқу жоқ, көз орны бар, *к е у д е с о қ ы р,* Көргенді, естігенді ми жоқ тоқыр (С.Торайғыров, Шығ.).

Соқыр көргенінен жазбас. *Ұстағанынан айырылмайды деген мағынада (қыңыр, топас адамдарға айтылады).*

Соқыр құдық. *Ескі құдық.* Су таба алмай шөлдеген құландар шөл жерде қазылған *с о қ ы р* [ескі] *қ ұ д ы қ қ а* барып, су иісіне еңкейгенде, ішіне құлап кететін кездері де болған. «Құлан құдыққа құласа, құрбақа құлағында ойнайды» деген мақал да содан шыққан (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Соқыр наным. *Қараңғы дүниетаным, фанатизм.* Жазу мәселесін шешкенде, алдымен «тілдің заңы бұзылса, жалпақ жұрттың тілі бұзылып кетеді, жоғалып кетеді...» деген *с о қ ы р н а н ы м н а н* (фанатизм) құтылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Соқыр нүкте. а н а т. *Жарыққа сезімтал емес торлы қабықтағы кішкене дақ, бұл көз алмасынан шығатын жүйке талшықтарының көру жүйкесін түзетін нүктесі. С о қ ы р н ү к т е* орталық шұңқырдан мұрынға қарай 12–15° бұрышпен көлденең орналасқан (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С о қ ы р н ү к т е с і* көру

жүйкесінің дискі деп те аталады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Соқыр сезім. *Ақыл таразасына тұспеген, ақыл билігінен шығып кеткен көңіл күй.* Сонымен, ту бастаған *с о қ ы р с е з і м* мен көңіл сезімнің аяғы келіп басқа адамдардан қорқу, оларды өзіне жақсы көзбен қарату болып шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы айлар Шолпанның жанында таспиқтай тізілген ретті болмаса да, оның жаны *с о қ ы р с е з і м м е н* осы ойларға өзі барып тірелген еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірер минут бұрын Сыздықтың басына келген салқын ой енді аласұрып құтырған ыстық, *с о қ ы р с е з і м г е* жол беріп, жоғала бастады (М.Әуезов, Шығ.). «Бұл неткен есімі елге запы мекен, Әлде бір *с о қ ы р с е з і м* аты ма екен», – Деп саған көп қараушы ем, Жанарымдай Жаутаңдап мұнай толқып жатыр екен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Соқыр сенім. *Белгілі бір ғылыми дәлелге сүйенбеген наным; ешкімнің сөзіне құлақ қоймай, бірбеткейлікке салыну.* Санасы артып, көзі ашылған қазіргі кездегі жұмысшы діни *с о қ ы р с е н і м д е р г е* жиіркеніштікпен қарайды (А.Құрманғалиев, Ислам діні.). Діни *с о қ ы р с е н і м д е р* еңбекші адамды алдады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Сені көріп қайта тудым мен бүгін. Аяу білмес мынау жендет жүрегімді мұз қатқан Ойран-асыр дөңбекшіткен, сыздатқан Дімкес *с о қ ы р с е н і м і м д і* күл-талқан ғып құзға атқан Пенделікке ұстатпаған сауырын Сенің даңқың артсын мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Соқыр тауыққа бәрі бірдей [бидай, тары]. *Білмегенге бәрі бірдей; білмегенге ақ-қарасы бәрібір деген мағынада.* Өлгені тіріліп, өшкені жанғандай қуанып, шуылдасты да қалды. «*С о қ ы р т а у ы қ қ а б ә р і б і р д е й*», тек хат ішінде «Қамар-Ахмет» деген сөз болған соң-ақ, құдай берді, ақты-қарасын ақтару қайда... шыдасын ба? (С.Торайғыров, Шығ.).

Соқыр тиын бермеді. *Ештеңе бермеді, қолына тұқ ұстатпады.* Байдың үйі бар тігінін Еркеге тіккізіп алып, *с о қ ы р т и ы н б е р м е д і* (Б.Майлин, Шығ.). Сол Аққошқар өз досын әдейі іздеп барса, *с о қ ы р т и ы н б е р м е п т і* (М.Тиесов, Дала.).

Соқыр тиынға керегі жоқ [тұрмайды]. *Тукке жарамайды, татымы, құны жоқ.* Мәселен, телеграф пен радионы иемденіп отырған осы күнгі қазаққа «ұзын құлақ» не керек? *С о қ ы р т и ы н ғ а к е р е г і ж о қ* (С.Омаров, Әңгім.).

Соқыр тұман. *Көзге тұртсе, көрінбейтін қалың тұман.* Қалың қарағай ішін *с о қ ы р т ұ м а н* басқан (С.Жүнісов, Ақан сері). Сол 1969 жылы Ауызсу қыстауында бүгінгідей *с о қ ы р т ұ м а н н ы ң* адастырып, әуре-сарсаңға салғаны бар (Ер есімі.).

Соқыр шам. *Сыртында шишасы жоқ, білтемен ғана жанып тұрған шам.* Әлеумет, демеңіздер, мұны өтірік, Жігіт сыртта, қыз, келін үйде отырып, Ай қараңғы білтелі *с о қ ы р ш а м д ы*, «Құйын» келіп, бір соғып, кетті ұшырып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Түйеде неше соқырың бар. с ө й л. э т н. а) *Неше жүз түйеңіз бар деген мағынада.* ә) т а б у. *Жүз түйе [Дәстүрлі қазақ қоғамында түйенің саны жүзге толғанда, жүзінші түйені көз тимесін деп ырым етіп, бір көзін ағызып жіберетін ырым негізінде қалыптасқан].* ...Кітаптың жолына саусағын қадап тұрып сапай қамшылағандай қып, ақырын көлгір ғана жүзбен кемпірге қарап: – Сіздің *т ү й е ң і з д і ң* саны *н е ш е с о қ ы р* болған ет осы, бәйбіше!? – деп қойғанда Несібелдінің өзі де жарылып күліп жіберді (М.Әуезов, Білекке білек).

СОҚЫРАЙ= е т. **1.** *Соқырлану, көзді тер басу.* Қан құйылған көздер *с о қ ы р а й ы п* қарауытады (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). **2.** ж е р г. *Бір көзінен айырылып қалу.* Қыдырбайдың қойының көзі *с о қ ы р а й ы п т ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СОҚЫРАҚ з а т. з о о л. *Албар тұқымдас балықтардың Мексикадағы жерасты суларда таралған ерекше түрі.* Аквариумда *с о қ ы р а қ* тасқа да, өсімдікке де қақтықпай, еркін жүзеді (Қ.Қайымов, Суасты.). Көзі болмаса да *с о қ ы р а қ* айналасын тамаша барлай алады (Қ.Қайымов, Суасты.). *С о қ ы р а қ т ы* көбейту үшін тұтас шыныдан жасалған, түпкі аумағы 900 шаршы сантиметрлік аквариум жетіп жатыр (Қ.Қайымов, Суасты.).

СОҚЫРЖЫЛАН з а т. з о о л. <лат. typhlopsvermicularis> *Соқырлар тұқымдасына жататын жер астында тіршілік ететін, жер құрттарына ұқсас, залалсыз ұсақ жыландар. С о қ ы р ж ы л а н д а р д ы ң* 150-ге тарта түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология). *С о қ ы р ж ы л а н д а р д ы ң* денесі цилиндр пішінді, басы мен құйрығы денесінен бөлінбеген (Қаз. тілі термин. Биология).

СОҚЫРЛАУ с ы н. *Көп аңғара бермейтін, сұңғыла емес.* – Мұның өзі бір кісіден басқаны көрмейтін *с о қ ы р л а у,* – деді Зайкүл жұртты тағы да күлдіріп (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

СОҚЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Екі көздің көру қабілетінің мүлдем жойылуы, адамның жарық*

пен қараңғыны ажырата алмауы. Соқыр жігіт алдындағы дабыр-тықыр таянған сайын, *с о қ ы р л ы ғ ы н* сездіргісі келмегендей, басын көтере еркін аттады (А.Лекеров, Түз гүлі). *С о қ ы р л ы ғ ы н* ескермейміз мәңгілік, Гомер қартты сөз еткенде құрметпен. Өйткені оның өр даусы жаңғырып, Жиырмасыншы ғасырды да тербеткен (Т.Қажыбаев, Жол басы). Екі көзім түн болды, Жарық дүние көре алмай, Шалқып та бір жүре алмай, *С о қ ы р л ы қ* ауыр іс еді (Пернедегі терме.). **2.** а у ы с. *Надандық, топастық.* Ағатай, сіздің қимай келгеніңіз, Сол шалдың азын-аулақ қарасы ғой. Кім өліп, кімнің малын, кім малданад. Ол үміт *с о қ ы р л ы қ т ы ң* сазасы ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мал үшін, біреудің білместігі, жаңсақ ісі, с *о қ ы р л ы ғ ы* үшін адам өлтіріп, қан ішуге бола ма екен (Б.Тілегенов, Аққайнар). – Міне, діни *с о қ ы р л ы қ* деген осы балам, жастардың оқып, білім алуы қажет, – дейді әкесі («Қазақст. мект.»).

СОҚЫР-МЫЛҚАУ с ы н. *Айт-ұйтті тыңдамайтын табиғаттың дүлей күші.* Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, *С о қ ы р-м ы л қ а у* танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап келіп қалды (Абай, Тол. жин.).

СОҚЫРТЕКЕ з а т. э т н. о й ы н. *Ортаға шығып, көзі орамалмен таңылған адам басқаларды қолмен қармалап ұстауға тырысатын ұлттық ойын түрі.* Ол алтыбақан, *с о қ ы р т е к е* ойыны кезіндегі оның ең алғаш Әбішпен кездесуі жақсы елес береді («Қаз. әдеб.»). Шернияз. Күрес, жарыс, алтыбақан, ақ сүйек, *С о қ ы р т е к е*, қара құлақ, әйгөлек, Айт пен тойда қыз қуатын қызығы. Шілдехана, қынаменде бір бөлек. Неше түрлі ойындарды істеуші ек, Қызбозбала отырысып дөңгелек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойнамап па ек онымен топай асық, *С о қ ы р т е к е*, ақ сүйек шапқыласып, Ойында бізге зорлық қылғаннан соң, Ойнамай жүрмеп пе едік онан қашып (С.Торайғыров, Шығ.). *С о қ ы р т е к е* мен түртушінің бірі ер, екіншісі қыз бала болса ойын қызықты өтеді (ҚҰЭ).

Соқыртеке ойнаудың не керегі [қажеті] бар. *Алдарқатып, бүкпелеудің қажеті қанша?* Шырағым-ай, *с о қ ы р т е к е о й н а у д ы ң н е к е р е г і б а р*, ашығынан келейікші (С.Торайғыров, Шығ.).

СОҚЫРТЫШҚАН з а т. з о о л. <лат. ellobius tulpinus> *Жүні сары қоңыр, кейде бірыңғай қара, жұмсақ әрі қалың болып келетін көзі өте кішкентай тышқан. С о қ ы р т ы ш қ а н* Қазақстан жерін түгелдей дерлік қаптаған (Ж.Лұқпанов, Химия.). Негізгі зиянкестерге жататындар: кішкентай саршұнақ, қаптесер, *с о қ ы р т ы ш қ а н,* бұзаубас (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

СОҚЫРІШЕК з а т. **1.** а н а т. *Адамның оң жақ бүйірінде ащы ішектің тоқ ішекке келіп жалғасқан жеріндегі өсінді.* Ащы ішек пен тоқ ішектің түйіскен жеріндегі *с о қ ы р і ш е к т і ң* ұзындығы 5–6 см болады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру). Кейде ащы ішектің және *с о қ ы р і ш е к т і ң* кілегей қабықтары қанталайды (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.). **2.** м е д. *Соқырішек ауруының асқынған түрі, аппендицит.* Трактористі ұлымыз алдыңғы жылы *с о қ ы р і ш е к* болып, операция жасап, аман қалды (Т.Әбдіков, Ақиқат). Әбілдің ауруы, айтқанындай, *с о қ ы р і ш е к* болып шықты (М.Дүйсенов, Ант). Оның ауруы – кәдімгі *с о қ ы р і ш е к* (К.Оразақов, Қайта соқ.).

СОЛ[1] е с і м. **1.** *Нақ, дәл осы мағынаны білдіретін сілтеу есімдігі.* Көшейін деп қыбырлап, Ел қыстаудан қозғалды. Жаралы жүрек жыбырлап, Жазылмай жалғыз *с о л* қалды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дүниеде ешбір қатер жуымайды, Әркім ие боп жүрсе өз аузына. Басына бәле адамның тілден болар, *С о л* тілден ұрынады сөз дауына (Қабан жырау, Алтын қазық). Жолдас болсаң жақсымен Дұшпаныңды жеңгенің, Адамдықтың белгісі Біріңе-бірің сенгенің. Құлағың сал жігіттер, Жарлымын деп мұңайма, Жеті мүшең сау болса, Тағдырдың *с о л* да бергені (Базар жырау, Шығ.). Байқара атаң бай болды, Төрт түлігі сай болды. Қайыры елге мол болды, Анық әділ *с о л* болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Күн, уақыт, мезгіл сөздерімен тіркесіп, дәл сол уақыт деген мағынада жұмсалады.* Күн батып, қас қарайып кеш боп қалды, Аузына әрне десе Тәңірім салды. Құдайдың қаһар, ғазап көп пәлесі, *С о л* уақытта бау ағашты қоршап алды (Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Шығ.). Нияз *с о л* күні түнде Дәметке айтқан әңгімесін бас дәрігердің үйіне барып, оятып ап, оған да баяндады (З.Шашкин, Доктор.).

Сол бойда [мезетте, сәт, сәтте]. *Қолма-қол, дереу, лезде.* Жықпылдан бір қылт етті де, *с о л б о й д а* жоқ болды (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Тақымынан толық шығарып алғанша бастырмалатып кеп, Жұмабайдың қалың қара тымағын көзіне қарай баса кигізіп жіберіп, *с о л с ә т т е* шоқпарға жармасты (М.Әуезов, Шығ.). Міне, қызық, *с о л с ә т т е* оның көздерінен от көрдім, Сонда есіме түсе кетті оқиғасы дәптердің. Кинодан соң Дариғаны әкеп салып үйіне, Қайттым шалқып, бұл алғашқы «табысыма» сүйіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). *С о л с ә т* көзсіз

ашуға мінген едік, Жылауға шақ тұрсақ та үндемедік. Ақылдасып алдық та, сыныкшының Терезесін қираттық, түнде келіп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сол бойы. *Сол қалпы өзгермей.* Ақтан жас, Ақтан жас! Сен де жетер ме екенсің? Жетімдіктің белінен Асып өтер ме екенсің? – Жарық сәуле көре алмай, Ел шаңына ере алмай, *С о л б о й ы* кетер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сол себепті [себептен]. *Осы айтылған нәрсенің себебінен. С о л с е б е п т і* барлық жүргінші қайтқан тырнадай, ұзақ салқар көштей боп, ылғи шұбалып, тізіле жүріп отырады (М.Әуезов, Шығ.). Асан кеше түнде ұзақ отырып қалды, *с о л с е б е п т і* бүгін кешірек оянышты («Спорт»). Шорманның Мұстапасы атымды алып, Атандым *с о л с е б е п т е н* Жаяу Мұса (Қаз. әндері).

СОЛ[2] с ы н. *Оңға қарама-қарсы жақ.* Өмірімнің қап-қараңғы түнінде, Ештеңе білмес түсім бе, я өңім бе? Оң мен *с о л*, от пенен су айырмас, Күшсіз, әлсіз есім білмес күнімде (М.Жұмабаев, Шығ.). Оң мен *с о л д а н* қараңдаған көлеңкелер көрінді (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Көңіл ит шаршамайтын шабандоздай, Жаттыққан бірдей болып оң мен *с о л ы*. Күніне мың шаһарды аралайды Мысалы бай көпестей жеткен қолы (Базар жырау, Шығ.). Оңы – күн, *с о л ы* – ай болды, Қара суы – май болды. Бесіктен белі шықпаған Жасы өсіп бас болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Оң мен солға қарамады. *Алды-артына қарамады, мән бермеді.* Қалтаны шал әкеліп берді қолға, Мен тіпті *қ а р а м а д ы м о ң м е н с о л ғ а.* Бір қалта әлгі шалдан алтын алып, Алла, деп үйге таман түстім жолға (Ғашық-наме).

Оң мен солын таныды [білді]. *Жақсы, жаманды ажыратуға жарады; есейді, ержетті.* – Бүгін шабарман болса, күні ертең сауатын ашып, *о ң м е н с о л ы н т а н ы ғ а н д а,* бір үлкен кызметтің тұтқасын ұстар, – деді Сәлкен (С.Омаров, Қайырлы.). *О ң ы м е н с о л ы н б і л м е й т і н* кішкентай Хакім жоқшылық таукыметін тым ерте тартты (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Сол жақ. э т н. *Киіз үй кеңістігінің дәстүрлі бөліктерінің бірі [Еуразиялық көшпелілердің (қазақ, моңғол, тыва, алтай, түрікмен, қарақалпақ, ногай, қырғыз т.б.) дуалистік дүниетанымы бойынша киіз үйдің іші екі бөлікке – ер және әйел (төрден қарағандағы оң және сол) жақтарына бөлінеді]. С о л ж а қ т а* ыдыс-аяқ пен тағам қоятын асадал, сөре сияқты үй заттары мен бұйымдары тұратындықтан, ол «қазан-аяқ жақ» деп те аталады (ҚҰЭ). Осыған сай *с о л ж а қ* «әйелдер жағы», яки әйелдер отыратын орын болып саналады (ҚҰЭ).

Сол қанат. *Әскер шебінің сол жақ бөлігі.* Көшпелілер қоғамында халық, оны құрайтын рулар екіге (оң мен солға) бөлінген. Оғыздарда үш оқтар *с о л қ а н а т т ы* құраған. Түрік қағандығында *с о л қ а н а т* тардуш деп аталса, түркі-моңғолдарда жоңғар деп аталған. Мұндай бөлініс Орта Азия халықтарында біразға дейін сақталды (ҚҰЭ).

СОЛ= е т. **1.** *Қурау, сему, шөгу (өсімдік).* Шөп басы *с о л а* бастаған кезде бір күні түс ауа Қазы аудан орталығына барған Беккалиға еріп қайтып келді (М.Мағауин, Қияда.). Бір кезде көл тасады құрымақ үшін, Күні ертең гүл гүлденед *с о л м а қ* үшін, Біраз күн адам тұрад, өмір сүред, Құртқа желе шіріп, сасып болмақ үшін (М.Жұмабаев, Шығ.). Құстарым қою түннен таңға ұшардай, Жүргем жоқ үлкендерден алғыс алмай. Гүл ектім ағайынның көңіліне Сол гүлім тұра ала ма мәңгі *с о л м а й* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Әбден жүдеу, қуару, қату.* Шураның екі ұрты шұқырайып *с о л ы п,* көзінің алдына көгілдір мұңды көлеңке ұялаған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Соғасың жиі-жиі, жүрек, неге? Соққанмен жандана ма *с о л ғ а н* дене? Сары су денені улайд тамырларда, Тазарып енді оны қан етем деме (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Күйі кету, өңі кету, еш нәрсеге қызықпау.* Шартарапта екі көзім, Тыңда менің айтқан сөзім, Атыңа, сірә, міне алмаймын *С о л ғ а н ы н ш а* беті-жүзім (Батырлар жыры.). Жанба текке, *с о л м а* босқа, Жас жүрегім, қой енді. Қайғы-зардың бәрін таста, Қалғанына той енді (ХХ ғ. қаз. ақын.). **4.** а у ы с. *Жастық, қызық дәурен өтті деген мағынада.* Отыз жыл соған дағы болып қапты. Байқасам, кәрілік те торып қапты, Біртіндеп тұтқын қылып алғаннан соң, Жастық та күзгі гүлдей *с о л ы п* қапты (К.Рай, Шығ.).

СОЛАЙ үс т. **1.** *Айтылған жаққа қарай, сол бағытқа.* Көккасқа құламадан қалай атылса, олар да *с о л а й* атылып өтіп, алда келе жатқан ата балықтар Көккасқаның маңына жинала бастады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ауыл адамдары тайлы-таяғы қалмастан *с о л а й* қарайлап қойды (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Қол ұстасып кеттік *с о л а й* жүгіріп, Екеуара шын достықты білдіріп. Ерке сезім жанымызды аралап, Дүниені бара жатыр күлдіріп (Г.Сейілжанова, Шалқыма). **2.** *Осылай, сондай.* Бірақ Жамбыл сырын ұқпаған жұртқа *с о л а й* да көрінген (С.Бегалин, Сахара.). Халықтың қадірменді ұлы қария Қазыбек би *с о л а й* деді (Ә.Әлім-

жанов, Жаушы). Күркіреп жауып кеткен өткіншідей, Секілді өмір *с о л а й* өкінішің. Орақ орып, кетпенді шаппасам да, Ән мен күй, өлең еді бар жұмысым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қалай болса, солай. *Немқұрайды, селсоқ, немкетті.* Ол гүл *қ а л а й б о л с а, с о л а й* өсе беретін арам шөп емес, оған алтын күн нұры керек (І.Есенберлин, Ғашық.). Құрбан қария қара тастан *қ а л а й б о л с а, с о л а й* қалай салған тығырық қара молаға келді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СОЛАЙЛАУ с ы н. *Сол сияқты, сондай.* – Шырағым, басқа жағын нете беріңіз, бұл қан жауғырдың өзі *с о л а й л а у,* – деп Сержан бай өкілге қарап күлімсірейді (Б.Майлин, Шығ.).

СОЛАЙЛЫҚ з а т. *Солай болушылық, сондайлық.* Ол қызметі *с о л а й л ы ғ ы* ма, үгіт-насихат хатшысы ғой, әйтеуір елдің рухани күші бар адамдарын, жастарын қолдаушы еді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

СОЛАЙША үс т. **1.** *Солай, сол тәрізді, сондай етіп.* Солардың бәрін жаратқанда көңілдерін *с о л а й ш а* ынтықтандырып қойғандығы һәм мұның бәрі жақсы көргендігінен екенін білдірмей ме? (Абай, Тол. жин.). Бірақ мұндағыларды *с о л а й ш а* аламыз десек, яки солай алсақ та, анау Қарақолға әкеткендер онымен босамайды (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** *Осылайша, осындай қылып. С о л а й ш а* бір солғындау жүрген кезімде көңілді шайдай ашқан бір жай болды (Ж.Жұмақанов, Екі жол). *С о л а й ш а* ханым кеткен, халық қалған, Қазақпын, қайран жерін алып қалған. Ездікке ел намысын қимағаннан, Әлгі бір ерлік аңыз қалып қалған (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

СОЛАҚ: солақ ен. э т н. *Қойдың екі құлағының артқы жақ немесе алдыңғы жақ ұшын ала тік бұрышты немесе сүйірлеу бұрышты етіп, кесіп салған белгі.*

СОЛАҚАЙ с ы н. **1.** *Жұмыс істеуге, қимыл-әрекетке оң қолдан гөрі сол қолдың бейімділігі.* Кузнецкінің *с о л а қ а й* ұстасы – Николай Кокорин өлкетану музейіне жеті зат тапсырды (Естімеген елде көп). Бірталай арпаласты сонымен, Басынан қан сорғалап жанымен. Ұстауға оң қолымен келмеген соң, *С о л а қ а й* таспен атты қолымен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кеудесін тосып кере құлаш қылышқа, Жығылды ол аттан бетін беріп шығысқа, Қылышын оның, қылышын жаудың қырық күндей, Соғып еді *с о л а қ а й* қолмен бір ұста (С.Мәуленов, Найзағай.). **2.** а у ы с. *Әр нәрсеге теріс қарайтын, керітартпа, теріс бақай (адам).* Мен осыны істедім, осыдан асқан жаңалық жоқ деп кеуде қағып жүрген кейбір *с о л а қ а й* жолдастар да бар (С.Бегалин, Уақыт.). Бірақ жер қадірін білмейтін *с о л а қ а й* жандар жұрт пікірімен санасқан жоқ (Т.Қаупынбаев, Жазира). Ауылды коллективтендіру кезеңінен көлденең көк аттылардың, *с о л а қ а й* белсенділердің ел басына күн туғызғаны белгілі (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

СОЛАҚАЙЛАН= е т. *Қисық, қыңыр кету; бұра тарту.* Байділдин Қызылордадан келе сала *с о л а қ а й л а н ы п,* Смағұл Садуақасовтан бастап «ұлтшыл» атаулыға қатты шабуыл жасап жүр (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СОЛАҚАЙЛАНУ *Солақайлан етістігінің қимыл атауы.*

СОЛАҚАЙЛАУ с ы н. *Керітартпалау, солшылдау.* Бірақ кемеңгер ақынның бұл өсиеті *с о л а қ а й л а у* данышпандық боп көрінді (Р.Хайруллин, Офицер.). Әдебиеттік көзқараста Әбділда екеуміз де ол кезде *с о л а қ а й л а у* едік (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СОЛАҚАЙЛЫҚ з а т. *Асырасілтеушілік, терісбақайлық.* Өзінің *с о л а қ а й л ы ғ ы м е н* даңқы шыққан ақын, жазушылар арасында Ұр Тоқпақ атанған бір жас сыншы бұл жолы табиғатына мүлде жат мінез танытты (М.Мағауин, Ақша қар). – Жолдастар беталды *с о л а қ а й л ы қ т ы ң,* орынсыз қызарудың жөні жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Бұрынғы психологияның қарайтын мәселесі бұл күнде өзгереді. Бірақ пәннің заты өзгерген себепті атын да тастаймыз десек, онымыз тым *с о л а қ а й л ы қ,* ұшқарылық болар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таза саяси-экономикалық қатынастарды біржақты әспеттеу үлкен әлеуметтік *с о л а қ а й л ы қ т а р ғ а* ұрындырды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СОЛАМАЙЫМЕН үс т. ж е р г. *Түгел, тұтас, бүтіндей.* Зілқара көйлегінің бір өңірін *с о л а м а й ы м е н* жыртып алып, Әлжан жарасын қолдары дір-дір етіп шаққа таңды (Ә.Сараев, Тосқауыл).

СОЛАН з а т. *Халық атауы.* Кіші бұқарада ұйғыр, дағұр, сібе, *с о л а н,* тағы басқа сондай халықтар мекендейтінін естуім бар (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

СОЛАҢ: солаң етті. *Сөлекет, шапшаң қозғалды, шұбалаң етті, аяқ астынан шыға келді.* Соны айтып келе жатқанда, шөлейт жақ кезеңнен *с о л а ң е т і п,* төрт атты кісі шыға келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жора қолындағы дала телефонымен теректің ең жоғарғы бұтағынан *с о л а ң е т і п* жерге құлап түсті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Біздің үйдің жанынан өте бергенімізде қараңғыдан бір нәрсе *с о л а ң*

е т е қалды (Н.Сералиев, Қаңтар). Мына жақтың басы жерге соғылды, Ал ана жақ, *с о л а ң е т т і* соғұрлы. Бар байлықтан бәсі басым қазынам, Бетіңді әкел, әкелші аппақ қолыңды, Сүйейін (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

СОЛАҢДА= е т. *Солаң-солаң ету, шұбаландау, сөлпеңдеу.* Жамал орнынан тұрып, терезеден қарады, анадай жерде *с о л а ң д а п* біреу кетіп барады (Б.Майлин, Шығ.). Бір қаншырға айтыпты бөдене кеп: – Сен үшін қатты уайым қыламын, – деп, – *С а л а ң д а ғ а н* байғұссың ұшуға олақ. Бір күні кетеді ғой тұрымтай жеп (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Мәз боп қалар ұсынған сыйын алсам, Дейді-ау, сірә, қызды оңай иип алсам. *С о л а ң д а п* соңымнан бір қалмай қойды, Шынында, қайтеді, осы тиіп алсам (Ж.Сомжүреков, Нұрлы.).

СОЛАҢДАУ *Солаңда етістігінің қимыл атауы.*

СОЛБАҚТА= е т. с ө й л. ***Солбаңда***. Үстеріне кигендері әскери қынама бел киім емес, лагерьдің *с о л б а қ т а ғ а н* брезент қамзолы екенін анық айырды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

СОЛБАҢ: солбаң еткізді. *Солбырайтты, ебедейсіз тастады.* Жылан иретіле, жұлқына білегіне оралғанмен, күшті қол алқымынан бір-екі рет мытып-мытып қысып жіберді де, бос бүйендей өлексесін *с о л б а ң е т к і з і п,* анадай жерге топ еткізді (І.Есенберлин, Қаһар).

Солбаң етті. *Сөлекет қозғалды, солбаңдады.* Оның қалтыраған қолы сүйеніш іздеп бос ауаны қармалайды, сонсоң *с о л б а ң е т і п* екі жанына құлап түседі (Т.Тілеужанов, Өзге.).

СОЛБАҢДА= е т. *Солбыраю, сөлбірею.* Еттіктің есігінен біреудің басы қылтиды, артынша көйлегі *с о л б а ң д а ғ а н* қара кемпірдің өзі көрінді (А.Жақсыбаев, Қайырлы.). Үйшігіне кірген аюдай, бөксесі *с о л б а ң д а п* өз үйіне барып, жоқ болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОЛБАҢДАУ *Солбаңда етістігінің қимыл атауы.*

СОЛБЫР с ы н. *Босаң, болжыр, сиықсыз.* Сол жақ қабырғадағы екінші Николай патшаның сопақша жирен сақалды *с о л б ы р* суретіне қарады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Соғысқан соң шығын *С о л б ы р* шығар басын күте білмейтін (Ә.Тәжібаев, Көне.).

СОЛБЫРА= е т. **1.** *Сөлбірею, киімі жараспау. С о л б ы р а ғ а н* шапанын сүйретіп шал үйіне кірді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Еңсесі түсіп, көңілсіз күйде болу.* Қалбағай *с о л б ы р а п* кетіп бара жатты (Ғ.Сланов, Жанартау). Ойнаған жоқпын мен бірақ, Өлеңмен оңай сайқалдай. Сондықтан кейде *с о л б ы р а п,* Тасада қалам байқалмай (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

СОЛБЫРАЙ= е т. **1.** *Киімнің етек-жеңі үйлеспей, ұзынды-қысқалы болуы, сөлбірею.* Қыз үстіне жеңі ұзын *с о л б ы р а й ғ а н* ақ халат киді (Е.Мырзахметов, Медет). *С о л б ы р а й ғ а н* шекпені шұбалып, шал қорбаңдай жүгірді («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Ұнжырғасы, еңсесі түсіп, көңілсіз күйде болу; сүмірею.* Бір күн тойса тамағың, Тасқын судай тасасың; Қарның ашса бір түске, *С о л б ы р а й ы п* солғандай Қаласың сүйтіп мазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Исатай сұры қашқан, үн-түн жоқ, *с о л б ы р а й ы п* келіп отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен *с о л б ы р а й ы п* сыртқа бет алдым, ұнжырғам түсіп кеткен (Ө.Қанахин, Жер бас.). ОАралбай сонда көтерем болған жылқыдай аяғын сүйрете басып, *с о л б ы р а й ы п* шыға берді (С.Омаров, Қызыл арай).

СОЛБЫРАЙТ= е т. *Сөлбірейту, сөлпеңдету.* Біз топырлап бараққа кіріп келгенімізде, жыртылған сұр шекпендерін *с о л б ы р а й т ы п* он шақты адам алдымыздан шықты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көшеде жүргенде екі қолды ешбір қимылсыз, *с о л б ы р а й т ы п* түсіріп жіберу де онша келісті емес («Қазақст. әйелдері»).

СОЛБЫРАЙТУ *Солбырайт етістігінің қимыл атауы.*

СОЛБЫРАЮ *Солбырай етістігінің қимыл атауы.* ≈ Үнсіз *с о л б ы р а ю.*

СОЛБЫРЛАУ с ы н. *Бәсеңдеу, солғындау, осалдау.* Бақы әдетінше мұртын сипай түседі, бірақ бұрынғыдай екпінді емес, *с о л б ы р л а у* сөйлейді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

СОЛБЫРЛЫҚ з а т. *Ұнжырғасы түскендік, сүмірейгендік, көңілсіздік.* ≈ *С о л б ы р л ы қ* байқалды.

СОЛҒҰРЛЫ ш ы л. с ө й л. ***Солғұрлым***. Ойламай-ақ кетейін, Байламаңыз жолымды. Алдыңыздан өтейін, Не жазып ем *с о л ғ ұ р л ы* (Жамбыл, Шығ. жин.). Арындап қатты жүгіріп, Алысқа рас барасың. *С о л ғ ұ р л ы* жиі сүрініп, Көбірек оның табасың (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

СОЛҒҰРЛЫМ ш ы л. *Соншалық, сондай.* Бірақ ішкі сырға, шынға келгенде, сол өрекпулер қаншалық бақырауық даңғаза болса, *с о л ғ ұ р л ы м* жалған болатын («Қаз. әдеб.»). Токарь жасаған әр деталь неғұрлым берік болса, машина да *с о л ғ ұ р л ы м* төзімді келеді (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Шешу саны неғұрлым азайтылып шығарылса, жоғарыда аталған қателіктер *с о л ғ ұ р л ы м* азаяды («Қазақст. мект.»).

СОЛҒЫЗ: көктей солғызды. *Жастық, балалық шақтың қызығын көрмеді, ерте есейт-*

ті. Сені сабағыңнан ерте үзіп, *к ө к т е й с о л ғ ы з ғ а н* соғысқа ылғи да көзім жасқа толып лағнет айтамын (С.Мұратбеков, Дос.).

СОЛҒЫЗУ *Солғыз етістігінің қимыл атауы.*

СОЛҒЫН с ы н. **1.** *Бәсең, баяу, сылбыр.* Ол *с о л ғ ы н* басып, біздің үйге апаратын көшенің бойына түеті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Бектас пен Әміржан *с о л ғ ы н* дауыспен екі ауыз тіл қатысқаннан бір бей-жай күй таныған Сүгірәлі еді (А.Байтанаев, Қайнар бұлақ). Комендант үндемей, түнеріп жүретін, көзінде нұры жоқ, қимылы *с о л ғ ы н* адам екен (Қ.Исабаев, Жолдас.). **2.** *Анық емес, күңгірт, көмескі.* Оның күлте жапырағы жасылдау, ақ немесе *с о л ғ ы н* қызғылт болады (К.Шалекенова, Жеміс.). Айжарық ағаш көлеңкесінен *с о л ғ ы н* түскен электр жарығына таман барып, сағатына үңілді (М.Есламғалиев, Аққу.). **3.** а у ы с. *Өз деңгейінен төмен, әлсіз.* Өмірде кейіпкер әлдеқайда әсем, әлдеқайда адамгершілікті, ал кітапта тым *с о л ғ ы н* жатады (Уақыт және қаламгер). Өкінішке орай, тіліміздегі мұндай зерттеулер, үлкен мәнге ие екеніне қарамастан, әлі күнге *с о л ғ ы н* зерттеліп жүр («Лен. жас»). **4.** а у ы с. *Жүдеу, өңі қашқан.* Қаны жоқ – *с о л ғ ы н* жүз, Жүдепті қайғырып... Қалыпты сорлы қыз Қолынан айырылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Солғын кендер. к е н. *Сульфидтер класына жататын минералдар тобы, мыстың қосалқы кендері* (Қаз. тілі термин. Геология).

Солғын тартты. *Көмескіленді, күңгірттенді.* Күз жетіп жердің жүзі *с о л ғ ы н т а р т с а,* Алтын күн нұры келіп, салқын артса, Жер жүзі өлім күтіп тұрса жылап, Сексенде селкілдеген байғұс қартша (М.Жұмабаев, Шығ.). Абақтыда аз отырса да, оның өңі көрер көзге *с о л ғ ы н т а р т қ а н*-ды (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Бұрын көзі қайғы-мұңнан таза, мөлдір сияқты еді, енді аясы кішірейіп, *с о л ғ ы н т а р т қ а н* тәрізді (А.Әлсеров, Алыста.).

СОЛҒЫНДА= е т. **1.** *Бәсеңдеу, баяулау, әлсіреу.* Исмаил мен Ахмедтің дауыстары *с о л ғ ы н д а п* қалыпты (Д.Досжанов, Жібек.). Отау шамы *с о л ғ ы н д а п* барады (Ғ.Сланов, Замана.). Жігіттер қызға құрған торын жиып, Үндері өшті үмітін мүлде тыйып. Менің дағы *с о л ғ ы н д а п* ыза, кегім, Арманыма тұншықтым ішім күйіп (Ш.Әбенов, Кейпін.). **2.** *Көмескі тарту, күңгірттену, өңсіздену, бозару.* Ойпаңдағы көкжасыл шөп өңі *с о л ғ ы н д а й* береді (М.Мағауин, Қиянда.). *С о л ғ ы н д а п* гүлдері, Жапырағын шөккенде (М.Хакімжанова, Жыр асуы). Спираль қарауытқан көмірдей *с о л ғ ы н д а п* барып, көз ойнатар жасыл түрге түсіп, жасып қалды (С.Шаймерденов, Болашақ.). **3.** а у ы с. *Күш-қуаттың азаюы, күші қайту, егде тарту.* Егде тарта бересің – сол бір қайғы. Елуден-ақ бояуың *с о л ғ ы н д а й д ы.* Арман тұрған асуға шыға қалсаң, Арғы асудан тағы да ол қол бұлғайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СОЛҒЫНДАН= е т. *Жүзі солғын тарту, өзімен-өзі болу, белсенділігі азаю.* Қараған сайын Айназардың бетінің өз ойымен шұғылданып, салқын тартып *с о л ғ ы н д а н ы п* келе жатқанын байқады (С.Сейфуллин, Шығ.). Әйелдің көздері кіртиіп, жүзі *с о л ғ ы н д а н ы п* азап шеккен (Майдан).

СОЛҒЫНДАНУ *Солғындан етістігінің қимыл атауы.*

СОЛҒЫНДАТ= е т. **1**. *Бәсеңдету, баяулату.* Түтіннің көбі саңылаудан шығып жатыр, пештің тартуын да солар *с о л ғ ы н д а т а д ы* (Ғ.Мұстафин, Дауылда.). **2.** а у ы с. *Өз деңгейінен төмендету, әлсірету.* Аударатын шығарманың әрі мен нәрін *с о л ғ ы н д а т п а й,* өз тілінде әсерлі де көркем етіп сөйлету үшін кей-кейде жанынан сөз қосу да қажет (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

СОЛҒЫНДАТУ *Солғындат етістігінің қимыл атауы*

СОЛҒЫНДАУ с ы н. **1.** *Әлсіздеу, баяулау.* Сұлушаштың даусы *с о л ғ ы н д а у* шықты (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.). Арынның үні *с о л ғ ы н д а у,* жуасыңқы (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Күңгірттеу, көмескілеу.* Оң қанатымыз жасыл мұнарлана, сол қанатымыз *с о л ғ ы н д а у* қызыл шапаққа бөленген (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Бір аңғарғаным – Аяужанның түрі бүгін бір түрлі *с о л ғ ы н д а у* көрінеді (І.Есенберлин, Ғашықтар).

СОЛҒЫНДЫҚ з а т. **1.** *Жүдеулік, жұтаңдық.* Өңінің *с о л ғ ы н д ы ғ ы н а,* киім киісінің жұпынылығына қарап, орта жастағы кісі деуге болады (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). **2.** а у ы с. *Көмескілік, әлсіздік.* Кейіпкерлер сөзінің өзара ұқсастығы, шығарманың көркемдік кестесінің *с о л ғ ы н д ы ғ ы* секілді олқылықтар бар (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СОЛҒЫР: көктей [жуадай] солғыр. қ а р ғ. *Қыршыныңнан қиылғыр деген мағынада.* – Япырай, мына *к ө к т е й с о л ғ ы р,* мойының астынан келгір жетімекті-ай! – деп әйел Жанболатты біраз қарап алды (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Әлгі жүгермек тағы тауға шығып кеткен ғой, *ж у а д а й с о л ғ ы р,* – деп бажылдады (Ш.Айтматов, Қош бол.).

СОЛДАТ [итал. soldo] з а т. ә с к. **1.** *Жаяу әскер құрамындағы қатардағы жауынгер, әскери адам.* Алмасқа уәғдә еткен бізден *с о л д а т,* Орнына түндік басы салған рамат. «Қазақта Руссияның бір ұғылы, Бар болса беремін» деп

нендей хәжет (М.Дулатов, Шығ.). Бұрын ел аман, жұрт тынышта бір мұжық бір жылда 50 қадақ ет жейтін еді, соғысқа барған *с о л д а т* күніне бір қадақ жейтін болды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Алты жүзге тақау *с о л д а т,* сержант, офицері бар батальоннан қалғаны – барлығы жиырма тоғыз-ақ адам (Ө.Қанахин, Бақыт.). **2.** с ө й л. *Әскери борыш.* Осыдан бірнеше жыл бұрын *с о л д а т т а н* қашып, қазақ ішіне, Қарқаралы қазақ ішіне келген, Бертіс ішіндегі Ырғызбайдың сүйек-шатыс бір аулына келген-ді (М.Әуезов, Абай жолы).

СОЛДАТТЫҚ[1] з а т. *Әскерде қызмет етушілік, солдат болушылық.* Ноғайға қарасам, *с о л д а т т ы қ қ а* да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды (Абай, Тол. жин.).

СОЛДАТТЫҚ[2] с ы н. *Солдатқа тән, солдатқа қатысты.* Енді міне, Баукең маған *с о л д а т т ы қ* еңбегімнің бағасын айтып бергенде кеудемді ойда жоқта мақтаныш кернеді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Иманбектің тағы бір *с о л д а т т ы қ* ер қимылы Ленин қаласының қоршауын бұзып шығуына байланысты еді (Ә.Бектемісов, Жау жаға.).

СОЛДАТША үс т. *Солдат сияқты, солдатқа ұқсап. С о л д а т ш а* сымдай киініп, Шекпені оның сұр ма екен? Күрегіне сүйеніп, Суықта жаурап тұр ма екен? (М.Әуезов, Шығ.). Есік ашылған кезде, үсті-басы су болып, *с о л д а т ш а* киінген бөлесі – Қасен Әмежанұлы кіріп келді (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Ермек *с о л д а т ш а* тез киініп, жуынды да шайға отырды (А.Шамкенов, Толқын.).

СОЛДЫР= е т. **1.** *Көктей қурату.* Көктемнің көпсінгендей көркін маған, Сөндіріп алған екен өртін ғалам. Дүние күзге айналып бара жатты, *С о л д ы р ы п* жас теректі солқылдаған (Е.Дүйсенбаев, Ұланғайыр). Сөндірмеші жанған шамды, *С о л д ы р м а ш ы* шыққан гүлді. Аямайсың неге, жаным, Тұңғыш шыққан құлыныңды (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.). Аспанға бел бала нұр, бері қара бір, Гүлдеттің... солады ғой енді ана гүл. Осылай бүр жарғызып *с о л д ы р а т ы н,* Содан соң ұйықтататын кең дала бұл (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Құрту, жою, жоқ ету.* Осы, осы, сол балада соңғы үміт, Сол үмітті алмаңдаршы *с о л д ы р ы п.* Келдім міне құшағына аяулым, Арып-ашып ұзақ-ұзақ жол жүріп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өзіңнен жырақ кетсем де, Көрмедім әсте сенімнің гүлін *с о л д ы р ы п,* Шыдамды тәңірім сыйлапты саған мол қылып, Кім айтар кәне бекер деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОЛДЫРМА з а т. б о т. *Өсімдік ауруы.* Бедеңнің тағы бір маңыздылығы зиянды ауруы *с о л д ы р м а н ы* азайтады (І.Сейітов,.. Суармалы егіс.).

СОЛДЫРУ *Солдыр етістігінің қимыл атауы; көктей қирату.* Оларды *с о л д ы р у* үшін 24-36 сағат бойы көлеңкеге қабатын қалың етіп жайып тастайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

СОЛЕНОИД [грек. sōlēn – түтік және eidos – түр] з а т. ф и з. *Ток жүретін оқшауланған сымнан оралған цилиндр тәрізді индуктивті орама. С о л е н о и д т ы ң* сыртқы магнит өрісі сырықты магниттің өрісіне ұқсас. Ішкі қуысында темір өзекшесі бар *с о л е н о и д* электрмагнит болып есептеледі (ҚҰЭ).

СОЛЕНОЦИТ з а т. б и о л. *Көп қылтанды құрттардың зәр шығару өзегінің ішкі жағындағы ұшы түйреуіштің басы тәрізді ерекше талшықты жасуша* (Қаз. тілі термин. Биология).

СОЛИДОЛ [лат. solidus – тығыз, oleum – май] з а т. *Мәшине, трактор тетіктерін, арбаның дөңгелегін майлайтын қоңыр түсті қоймалжың май.* Дәл қасында арқасын екі *с о л и д о л* бөшкесіне тіреп Зарапқан отыр (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Бұл кезде қолына *с о л и д о л* салынған қалбырды ұстаған Жұмабек арбаның доңғалақтарының білігіне май жаққан (Ә.Әлішев, Батыр.). Арбаны трактористердің біреуіне айтып еді, *с о л и д о л м е н* майлап берді (С.Бердіқұлов, Аспан.).

СОЛИДУС [лат. solidus] з а т. г е о л. *Еріткіштерді не балқымалардың тепе-теңдікті кристалдану ұштары температураларының химиялық құрамына тәуелділігінің графикалық бейнесі* (Қаз. тілі термин. Геология).

СОЛИСТ [итал. solista] з а т. м у з. *Музыкалық шығарманы жеке орындайтын адам.* Болат қазақтың Абай атындағы Ленин орденді академиялық опера және балет театрына *с о л и с т* болып орналасқан еді (Ш.Сариев, Арайлы.). Драмалық тенор даусы бар ол операға консерваторияны бітірген *с о л и с т е р* келгенше таңдамалы әнші болып жүрді (С.Мұқанов, Саяхат.). Енді Алмас сахнаға *с о л и с т* болып шығатын тұңғыш қазақ болды (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

СОЛҚ: солқ етті. а) *Қатты күштің әсерінен дүрс етті, зірк етті.* Артынша ауыр нәрсе еденге гүрс етіп құлап, аяқ астым *с о л қ е т е* қалды (Ж.Әбдіраманов, Көрінбес.). Түйіліп көзі-басы, қабақ-қасы, Қиналды, қамқоршымыз – ел ағасы. *С о л қ е т і п* отырды ол орындыққа, Арбаның үзілгендей бел ағашы (Қ.Боранбаев, Дән дария). ә) *Қорс етіп жылады.*

Көл – көкке, көк – көлге кеп асылады, Үйқысы аққулардың ашылады. Сұлулыққа сұқтанып, қашып әлі, Ана-жүрек *с о л қ е т і п* басылады (М.Мақатаев, Шығ.).

Солқ еткізді. *Дүрс еткізді, дүрсілдетті.* Үй қабырғасын *с о л қ е т к і з і п* есікті қатты жауып, шығып кетті (Т.Ахтанов, Дала сыры).

СОЛҚАҚТА= е т. с а я т ш. *Әлсіреу, шаршау, талу.* Аспанда үздіксіз ұшқан кезде *с о л қ а қ т а м а й,* талмай жинақы ұшуы үшін олардың сүйектері жинақы, бірімен-бірі тұтаса, дене құрылысы жұмыр біткен («Егемен Қазақстан»).

СОЛҚ-СОЛҚ: солқ-солқ етті. а) *Солқылдады, селкілдеді.* Қоңыр мұрт та *с о л қ-с о л қ е т к е н* жұмсақ пәуескеге домалана мініп, жирен айғырды жұлқынта аяңдатты (З.Қабдолов, Жалын). ә) *Басы (шекесі) қатты ауырды.* Басы қақ жарылып, *с о л қ-с о л қ е т е д і* (К.Сақабаев, Өткел.). Екі шеке *с о л қ-с о л қ е т е д і,* ойпырмай не боп барады (С.Жүнісов, Ақан сері).

Солқ-солқ жылады. *Мұрнындағы суды ішке қарай қайта-қайта тартып, ұн шығармай, дауыс салмай жылады.* Ақжелек пен Ақырғай *С о л қ-с о л қ е т і п ж ы л а д ы,* Ешбір жауап айта алмай, Екі көзін булады. Ер Төстіктің сөзіне Ыза боп іштен тынады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОЛҚЫЛ з а т. **1.** *Солқылдаған күй; селкілдегендік.* Күннің аптабы мен автобустың *с о л қ ы л ы* әбден шаршатып тастады (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.). **2.** *Тарсыл, солқ-солқ етушілік.* Еліммен дүниеге аян атым, Жаным жоқ гүлдентуден аянатын. Кендердің кезі келді Мен ұстаған Бұрғының *с о л қ ы л ы н а н* оянатын (Т.Айбергенов, Мен саған.).**3.** *Жылау, қорсылдаған дауыс.* Күлөнданың *с о л қ ы л ы* енді ышқынға айналды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СОЛҚЫЛДА= е т. **1.** *Солқ-солқ ету, селкілдеу, дірілдеу.* Орынбор қаласы Семейден ретті, көшесі тас, бержебайы да оңды екен. *С о л қ ы л д а ғ а н* кішкене пауеске (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өлшеулі демің біткен күн Өлім шіркін қоймайды Тасалап сандық ішінде Тас бүркеніп жатсаң да. Өлім – күзер, өмір – жол, Бірте-бірте күн санап, Көнерген сайын төзе алмай *С о л қ ы л д а й т ы н* басқанға (Базар жырау, Шығ.). Бас бәйгесі жүз тайлақ *С о л қ ы л д а ғ а н* өркеші. Маңдай алды келеді Еспембеттің Бөртесі (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Фаэтонның *с о л қ ы л д а ғ а н* жұмсақ орны сырттан қарағанда қаншалық жап-жайлы көрінгенмен, Мәукілде маза жоқ (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Майысу, иілу, былқылдау.* Барса тамда бір гүл тұр *с о л қ ы л д а ғ а н,* Басында үш жеміс бар былқылдаған: Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары. – Таңдап ал мен берейін бірін саған (Абай, Тол. жин.). Нән бөркімен милығын жаба киген, Бір ғаламат қарт көрдім жабағы үйден. Серіппесін серт ұстап, қазықбаулап, *С о л қ ы л д а ғ а н* жас талдан садақ иген (М.Мақатаев, Шығ.). Апайлар, қарындастар, даңқты ағайлар, Гүл жарған алма бақтар аппақ айдар. Бір сезім шымырлатып жүрегімнен Шыбығы *с о л қ ы л д а ғ а н* көк тоғайлар (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сұңқар шыңдардан суырып семсер ақберен, Бұрма құзардан бұзылып көшті қақ терең. Бала қайыңдай *с о л қ ы л д а п* бұлақ сайлардан. Кеудемнен менің сыбызғы тартып ақты өлең (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. *Басы, шекесі, тісі т.б. зырқылдап ауру.* Екі шекем *с о л қ ы л д а п,* басым ауырып жатып қаламын (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *С о л қ ы л д а п* миың төбеңе Әлдебір бақыт, әлде сын, Бұйырар саған ол енді Қаз тұру, жүру әммесін (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Денесі ауыр тартып, әсіресе, оң қолы, оң аяғы қатты *с о л қ ы л д а п* ауырып қимылдатпайды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Манағыдай тағы да екі шекесі *с о л қ ы л д а п* қоя берді (М.Сүндетов, Ескексіз.). **4.** а у ы с. *Белгілі шешімге келе алмау, босаңдық білдіру.* Алғашқы қиындықтарға шыдай алмай, елге тартып кетейін деп бір *с о л қ ы л д а ғ а н* кезі де болды (Ф.Оңғарсынова, Біздің Кәмшат). – Бүгін құдалар мен туысқандары бас қосып жатыр, сонда жүр десем *с о л қ ы л д а й д ы,* – деді Теміржан (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

Солқылдап жылады. *Дауыс салмай, денесімен қозғала, мұрнын жиі-жиі солқ еткізіп тарта отырып жылады* (Ә.Қайдар, Қазақтар.).

Солқылдап күлу. *Демі біткенше ұзақ күлу* (Ә.Қайдар, Қазақтар.).

СОЛҚЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Селкілдек, селк-селк еткен. С о л қ ы л д а қ* кроваттың үстінде ұзынынан созылып, басы ауырып меңзеңбольп Азамат жатыр (Б.Майлин, Азамат.). Мол жер, бақша-бау, салтанатты сарай, қос-қос арғымақ, *с о л қ ы л д а қ* арба, жүйрік ат, жүйрік тазы дегендер бізде болушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кертартпаның белгісі Кең дүние тар дейді Қолында жоқтар тайлақты *С о л қ ы л д а қ* өркеш нар дейді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Майысқақ, иілгіш.* Сол бір *с о л қ ы л д а қ* терек тасасында бір-бірімізге үнсіз қарасып, үндемей тұрғандаймыз (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). Білгем жоқ жастық бағасын, *с о л қ ы л д а қ* өрім тал едім, Секілді жейдем жағасы, Көңілім ашық бала едім (Т.Молдағалиев, Мен де.). **3.** *Былқ-сылқ еткен, бұлаңдаған.* Әміренің киім киісіне, жүріс-тұрысына қарағанда, бір бай-

дың *с о л қ ы л д а қ* мырзасы екен деп ұқты (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). **4.** а у ы с. *Бір шешімге келе алмай, аумалы-төкпелі күйде жүретін тайсақ, тұрақты емес; құбылмалы.* Сырғалыңды күң қылып, *С о л қ ы л д а қ т ы* жүн қылып, Күніңді тұман түн қылып, Қыл мойынға тақалтып, Шабақтай жемге қақалтып, Көмейіңе салар қармақты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сіздің *с о л қ ы л д а қ* пікіріңіздің бүге-шігесіне дейін біліп отырмын (С.Алдабергенов, Жаңару). Біз повестен жастыққа салынып жаза басып жүрген жігіт емес, өмірге бетпе-бет қарай алмайтын *с о л қ ы л д а қ* жанды көреміз («Қаз. әдеб.»). Тең бар ма пікірлерге жаста болса, *С о л қ ы л д а қ* қызға лайық қызба болса, Аты әйел кейбір шабаз еркек тайлас, Жігіттен пәнері артық қыз да болса (Нұрым Шыршығұлұлы//Ақберен).

СОЛҚЫЛДАҚТА= е т. *Бітеу жараның қабынып, ірің жия бастаған кезіндегі ауыртуы* (Ә.Қайдар, Қазақтар.).

СОЛҚЫЛДАҚТАУ с ы н. **1.** *Майысқақ, иілгіш.* Дене сымбатының кемшіліктері жөнінде, оның буындары *с о л қ ы л д а қ т а у,* алдыңғы аяқтары алшақтау келетінін айтуға болады (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). **2.** а у ы с. *Нақтылы емес, сенімсіздеу, екіқштылау.* Қарт сөзі *с о л қ ы л д а қ т а у* шығып тұр (F.Сланов, Шалқар). – Он жігітіңмен, Барақов, үкім орындауға шығасың, – деді *с о л қ ы л д а қ т а у* үнмен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Соның, әне әлеуметтік, қоғамдық негізі бізде *с о л қ ы л д а қ т а у* сияқты, тұғырына мықтап соны тұрғызбай, ешқашан біз көгермейміз дүниеде (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар.).

СОЛҚЫЛДАҚТЫҚ з а т. *Тұрақсыздық, құбылмалылық, екіжақтылық.* Сәлімханда ондай *с о л қ ы л д а қ т ы қ* жоқ (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

Солқылдақтық жасады. *Құбылды, жалтақтады, қобалжыды.* Кейбір мәселені шешерде жалтақтық, *с о л қ ы л д а қ т ы қ ж а с а д ы* (С.Шаймерденов, Сел.). Мамандардың арасынан ерлі-зайыпты Слепцовтардың *с о л қ ы л д а қ т ы қ ж а с а п,* бей-жай жүргендері анау (Ә.Әзиев, Жез тау.).

СОЛҚЫЛДАС= е т. *Солқ-солқ етісу, қосылып жылау.* Екі «мүсәпір» қосыла, *с о л қ ы л д а с ы п* жылап, шұңкілдесті де қалады (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

СОЛҚЫЛДАСУ *Солқылдас етістігінің қимыл атауы.*

СОЛҚЫЛДАТ= е т. **1.** *Майыстыру, иілту, тербелту. С о л қ ы л д а т ы п* белдерін, Толқындатып көлдерін, Үшқын бүркіп кетіп пе? Бұла қырдың бұланы, Қазағымның құланы – Жылқы үркіп кетіп пе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Садақты табан тіреп *с о л қ ы л д а т ы п,* Шортанды атты бала суға төніп. Сықырлап адырнасы атқан оғы Шортанды ортасынан кетті бөліп (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Зырқылдату, ауырту.* Пароход үстіндегі күйші солдаттардың сыбызғысы сыңғырлап, дыбылдап, дүмпілдеп, түтіктері күрсілдеп екпінді маршқа екілендіре басқаны Ақбілектің көңілін де босатқандай, тамырларын желпіндіре: *с о л қ ы л д а т қ а н д а й* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол шаншу да ауық-ауық қайтып оралып, өкпесін *с о л қ ы л д а т а д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры).

СОЛҚЫЛДАТУ *Солқылдат етістігінің қимыл атауы; солқ-солқ еткізу.* Руданы төгіп тұратын шүмектен еңіске қарай *с о л қ ы л д а т у* арқылы ысырып әкететін конвейер жұмыс істейді («Білім және еңбек»).

СОЛҚЫЛДАУ *Солқылда етістігінің қимыл атауы; жылау.* Оның тұла бойы сабыр, тоқсан толғанып айтады, одан соң қобалжу, *с о л қ ы л д а у* бітпеген сияқты (Ж.Ертілесов, Туған жер.). *С о л қ ы л д а у ы ң* жан шығарды, Неткен жан ең жаратқан. Көзіндегі тамшыларды, Құйшы мынау шарапқа (Т.Есімжанов, Осы жақ.).

СОЛМА з а т. в е т. <лат. piroplasmosis> *Көбінесе ірі қара малға және тағы басқа жануарларға тән кене арқылы жұғатын ауру.* Ауасы жылы өңірлерде бұл кенелер арқылы ірі қараның *с о л м а,* жылқының сары ауруы тарайды (С.Омаров, Мал терісі.).

СОЛО [итал. solo] з а т. м у з. *Көп дауысты шығарманы орындау үстінде жеке бір аспаптың басқа аспаптардан ерекше бөлініп ойналуы* (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

СОЛОД з а т. б и о л. *Крахмалды ыдыратуға қатысатын фермент; амилазасы мол, өнген дәннен алынатын ашытқы* (Қаз. тілі термин. Биология).

СОЛПИ= е т. **1.** *Етек-жеңнің олпы-солпы болуы; солбыраю, киімнің жараспауы. С о л п и г а н* киімі өзіне үйлеспей, тым жұпыны көрінеді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Мойнына су кету, сүмірею.* Сонымен, қыз аламыз деп барып, қырғын көріп, *с о л п и ы п* үйге қайттық (А.Нұрманов, Құлан.). Не керек, жануар бірде-бір сұрағына жауап бере алмай, кіртиген қоңыр көзін төңкеріп қараған да *с о л п и ы п* тұра берген (О.Бөкеев, Қайдасың.).

СОЛПИТ= е т. *Солбырайту.* Жігіт қорапқа асылған күйі оған ернін *с о л п и т а,* мүсіркей қарап тұрды (Ә.Сараев, Бозқырау).

СОЛПИТУ *Солпит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Етек-жеңін *с о л п и т у.*

СОЛПИЮ *Солпи етістігінің қимыл атауы.*

СОЛПЫ с ы н. **1.** *Жерге сүйретілген, шұбалған.* Кең қара пальтосының *с о л п ы* етегі еңкейген сайын жерге тиеді (К.Оразалин, Ақ жазық). **2.** а у ы с. *Ойқы-шойқы, кедір-бұдыр.* Қарсы алдында қалғандай қалың қол тұрып, Ұйқыңды талай шабытпен шауып өлтіріп. Өмірдің олқы, өмірдің *с о л п ы* жерлерін, Келесің әнмен толтырып (Р.Ниязбеков, Темірқазақ).

СОЛПЫЛАУ с ы н. *Шұбалаңқы, босаң.* Маздаған тартыс шенінде шиыршық атып тұратын моменттердің басы олқы, аяғы *с о л п ы л а у* боп біткен жері де бар (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

СОЛПЫЛДА= е т. *Солп-солп ету, солпию.* Бір қолы жансыз, қимылдамайды, *с о л п ы л д а п* санын ұрады (Б.Тілегенов, Көктем.).

СОЛПЫЛДАТ= е т. *Емшекті солп-солп сору, емшек ему.* Древесин сопақ құтысына сүт құйып алды да, қамшысын үйіріп, үйдің жанына бұзауларын қосып, сиырды айдап келді. Байлаудан босанған бұзаулар шешесінің жұмсақ желінін тұмсығымен нұқып-нұқып, ернімен емшекті қысып алып, жалма-жан *с о л п ы л д а т ы п* еміп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұзауы жүгіріп келіп бауырына жабысады, ал кеп сор *с о л п ы л д а т ы п* (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Тіпті ертеңіне алдыңғы аяқтарын бүгіп, селтиген қара құйрығын бұлғаңдатып, емшекті *с о л п ы л д а т ы п* соғып жатыр (І.Қожабаев, Ұя).

СОЛПЫЛДАТУ *Солпылдат етістігінің қимыл атауы.*

СОЛПЫЛДАУ *Солпылда етістігінің қимыл атауы.*

СОЛТАҚ с ы н. *Аяғын сылтып басатын; сылтық.* Үстіне шидем күпі, басына жаман тымақ, аяғына тері қаптаған шәркелі киіз байпақ киген, белбеулі, бір көзі соқыр, *с о л т а қ* шал түйеші келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қуаттың әкесінің сынған аяғы *с о л т а қ* болып біткен (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Үстінде жыртық сұр шинель, Бір аяқ *с о л т а қ,* қол ғарып. Көрінген көзден үркеді ол, Көрінген жұрттан қорғанып (Қ.Дәрібаев, Серт).

СОЛТАҚТА= е т. *Сылти басу, ақсаңдау.* Бейтаныс *с о л т а қ т а п* ұмтыла берді де, тобымыздың көптігін көріп айбынып қалды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Аздан соң, Тимофей *с о л т а қ т а п* жедел адыммен бастап кетті (М.Иманбаев, Сұлу). Абдолла еппен тұрып, сыбдырсыз киінді де, *с о л т а қ т а й* басып далаға шығып бара жатты (С.Ғаббасов, Ана.).

СОЛТАҚТАУ *Солтақта етістігінің қимыл атауы.*

СОЛТАҢДА= е т. с ө й л. ***Солтақта***. Ол атын аса қыспай, қара аттың *с о л т а ң д а й* шоқақтағанына еріп текіректей берді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ақсақ, мүгедек Әліпқали *с о л т а ң д а й* басып түйе соңына зорға өретін (С.Жүнісов, Ақан сері). Қарауыл *с о л т а ң д а п* келіп, шабдарды кержіктің оң қапталына шығарып, қосақтап үлгерді (Н.Серәлиев, Қанат).

СОЛТҮСТІК з а т. г е о г р. *Оңтүстікке қарсы жақ, терістік. С о л т ү с т і к т е н* соққан суық қара жел бет қаратар емес (Б.Момышұлы, Москва.). Айналған ауыл үстін тырна құсап, Бір айналып Алматы астананы, Бағытын *с о л т ү с т і к к е* түзеп алды. Соқамен трактордың айдауындай, Көшелер тарам-тарам бола қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Көңілімнің сыбырлап көк құрағы, Аққуы ұшқан ақ айдын көп тұнады. *С о л т ү с т і к к е* жылы ағыс жетті ме екен?! Бір жылы ағыс сен жақтан бетке ұрады, Бетім тосқым мен оған кеп тұрады (М.Мақатаев, Шығ.). Өмірің бүкіл қазақ өміріндей, Бітіксің Қостанайдың егініндей. *С о л т ү с т і к* аспанынан бұлттар ауып, Күн көзі жарқылдады көңіліндей (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Солтүстік жартышар. г е о г р. *Жер шарының солтүстік бөлігі, меридианның үсті. С о л т ү с т і к ж а р т ы ш а р д а ғ ы* құстардың көбі, тропикалық құстарға қарағанда, қоныс аударатын және көшпелі құстар болып келеді де, отырықшы құстар өте аз болады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СОЛТҮСТІК-БАТЫС з а т. г е о г р. *Белгілі бір мекеннің, аймақтың солтүстік пен батысының аралығы.* Ирица қаласының *с о л т ү с т і к-б а т ы с ы н а* қарай шабуылдап бара жатқан гвардеецтерге бір күні жау аса қатты қарсылық көрсетті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Қазақстанның әсіресе батыс, *с о л т ү с т і к-б а т ы с* аудандарының халқы Русынан өте-мөте берік байланыс жасап (ҚазССР тарихы).

СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС з а т. г е о г р. *Белгілі бір мекеннің, аймақтың солтүстік пен шығысының аралығы.* Шәйбай Айманов 1893 жылы Баянауыл тауының *с о л т ү с т і к-ш ы ғ ы с* жақ бауырындағы Айманбұлақ деген жерде туған (Ш.Айманов, Қыран.). Біздер жауды *с о л т ү с т і к-ш ы ғ ы с* жағынан ұрғанбыз (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

СОЛУ *Сол етістігінің қимыл атауы; құрау.* Көздің жауын алатын көрікті болғанмен, гүлдің *с о л у ы* да әп-сәтте емес пе (Р.Әутәліпов, Той тарқар). Көшіп отырғызылатын көшеттерді қазып алғанда, олардың кеуіп, *с о л у ы н а* жол беруге болмайды (А.Жанғалиев, Бағбан.).

СОЛШЫЛ с ы н. с а я с. *Солшылдық саясатты ұстанушы, қолдаушы.* Олармен қатар

Успенский бастаған *с о л ш ы л* әскерлердің тобы тағы шықты (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Қалың бұқара арасындағы мұндай ереуілшіл рухты пайдаланып қалуға тырысатын әзірге *с о л ш ы л* күштер Жапонияда да жеткілікті (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Партиялық терминдер *«с о л ш ы л»* аталатындар: «крестъянның кедейі мен батырағын ғана Совет үкіметінің бауырына тартып, орташа мен кулактарын құрту керек» десті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СОЛШЫЛДЫҚ з а т. с а я с. **1.** *Революциялық құрғақ сөзбен өздерінің ұсақ буржуазиялық тегін жасырушы оппортунистік, радиакалдық фракция.* Көсем өзінің бұл еңбегінде жас Коммунистік партиялардағы *с о л ш ы л д ы қ* қателерге талдау жасады (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). Марксизмнің-ленинизмнің Жамбыл университетінде «Коммунизмдегі *с о л ш ы л д ы қ т ы ң* балалық ауруы және қазіргі кезең» деген тақырыпта теориялық конференция өткізілді («Соц. Қаз.»). **2.** *Қоғамдық-саяси құрылысты өткір сынайтын, өзгертуге ұмтылатын фракция.* ≈ *С о л ш ы л д ы қ* ұстаным.

СОЛЫҚ: солығын басты. а) *Тынықты, дем алды.* Шешініп жайласып отырып, *с о л ы ғ ы м д ы б а с ы п,* дем алдым (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сүргінге ұшыраған жылқыларды бір күн қозғамай, *с о л ы ғ ы н б а с ы п* алғанды жөн көретінін айтып еді, Тәңірберген көнбеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ашиды тер құйылған арқа басың, Әзірге бір темекі тарта аласың. Демалып, *с о л ы қ б а с ы п,* орныққасын, Беліңнен салмағы өткір балта аласың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Жылағанын, өксігін қойды.* Бірталай уақыт өткенде барып, Айкүміс *с о л ы ғ ы н б а с ы п,* баланы жүрегіне қысқан күйде, орындыққа отыра кетті (Ғ.Сланов, Жанартау). Қалампыр мен Қаныш өлі екендігін де, тірі екендігін де білмей мең-зең болып, *с о л ы қ т а р ы н б а с а а л м а й* жылап қала берді (Б.Майлин, Шығ.).

СОЛЫҚТА= е т. **1.** *Бүйірін соғу, ентігу.* Түні бойы тоқтаусыз қуылған аттар бүйірін соғып, *с о л ы қ т а п* тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Өксігін шығара алмай жылау.* Өкіріп-өкіріп жылағаным сонша, өкпем қабынып, *с о л ы қ т а п* қалдым (А.Хангелдин, Өткен күн.). **3.** *Тоқтамай жүгіріп шаршау, ырсылдау.* Торғайлар – лақтырған дөп, қонады ұшып, Әне бір *с о л ы қ т а й д ы* қара күшік Мұқаншы, салқын сазды, көк құрақты, Өртеніп, өз-өзінен барады ысып (Ә.Абайділданов, Шыңда.).

СОЛЫҚТАУ *Солықта етістігінің қимыл атауы; босқа шаршау.* Табиғаты бөлек, топырағы алыс жатқан саздардың (әннің) сөлсіз, нәрсіздеріне сырттай еліктеп, құр *с о л ы қ т а у* құптарлық қадамдар емес («Мәдениет және тұрмыс»).

СОЛЫҢҚЫ с ы н. *Суалыңқы, жүдеу, солған, солбыраңқы.* Қып-қызыл балпанақтай беті де бұрынғыдай емес, *с о л ы ң қ ы,* жүдеу (К.Баялиев, Дегелек.). Әйелдің бар нәрі сорылып, сөлінен айырылған еріндері жүдеу, кеудесі де, бөксесі де *с о л ы ң қ ы* (М.Мағауин, Көк мұнар). Мәдинаның екі ұрты *с о л ы ң қ ы,* қабағы қатыңқы екен (С.Бақбергенов, Қайран шешем).

СОЛЫҢҚЫЛЫҚ з а т. *Әбден жүдеп солғандық, арығандық.* Өңі қарауытып, ықшам көздері ұясына түсіп кетіпті, қырын тұрған жігіттің жағының *с о л ы ң қ ы л ы ғ ы* Қаншайымға анық көрінді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

СОЛЫҢҚЫРА= е т. *Жүдеңкіреу, арықтаңқырау.* Ұрты *с о л ы ң қ ы р а ғ а н* сопақша бүйрек беті, қияқ қара мұрты, жүзіндегі әжімдеріне дейін ап-анық (Т.Ахтанов, Дала сыры). Су кемудің салдарынан клетка *с о л ы ң қ ы р а й д ы* (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СОЛЫҢҚЫРАУ *Солыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СОЛЫРҚА= е т. *Қатты шаршап демігу, ентігу.* Шаршап, *с о л ы р қ а п* аулақтау барып дем алып тұрған Сапарды әлдекім дауыстап шақырды (С.Сматаев, Алау).

СОЛЫРҚАУ *Солырқа етістігінің қимыл атауы.*

СОЛЬФАТАРЛАР з а т. г е о л. **1.** *Жанартаулы аудандарда жер қыртысының жарықтарынан шығып жататын температурасы 90-300°С аралығындағы күкіртті сутекті және күкіртті газ ағындары.* **2.** *Осындай газдарды ұзақ уақыт бойына шығарып жататын жанартаулар* (Қаз. тілі термин. Геология).

СОЛЬФЕДЖИО [итал. solfeggio] з а т. м у з. **1.** *Музыкалық есту қабілетін арттыру, дамыту үшін өтілетін пән. С о л ь ф е д ж и о* мен музыкалық сауаттылық жөнінде жүйелі сабақ өткізуге уақыт болмады (Қазақст. хор әні). **2.** *Фортепьяноның сүйемелдеуімен орындалатын дауысты дыбыстарға құрылған ән жаттығуы, вокалис.* Бір немесе көп дауысты ән үзінділері мен дыбыс атауына құрылған арнайы музыкалық жаттығулар, есту қабілеті бойынша музыкалық талдаулар жасау, музыкалық диктант жазу *с о л ь ф е д ж и о* жаттығулары топтамасын құрайды (ҚҰЭ). **3.** *Әннің нотасын оқу, айту, әндету ісі.* Қатысушылардың ноталық сауатына және *с о л ь ф е д ж и о н ы* қалай білетіндіктеріне қарамай-ақ, бірден нотамен үйренуді жүргізу керек (Хормен жұмыс.).

СОЛЯНКА з а т. т а м а қ. *Ет, балық немесе саңырауқұлақ сорпасынан әзірленетін сұйық тағам.* Балық *с о л я н к а с ы н* кез келген балықтың жон етінен, ал саңырауқұлақ *с о л я н к а с ы н* жастай кептіріп, тұздалған саңырауқұлақтан әзірлейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СОЛЯРКА з а т. *Трактор мен мәшинені жүруі үшін қажетті жанар-жағар май.* Мазут та, *с о л я р к а* да бұл үйден табылмады (Ә.Тарази, Қиян.). Самат енді бір мезгілде *с о л я р к а* құйылған фуфайкесіне от қоя бастаған (Фермаға кел.).

СОМ[1] з а т. **1.** *Жүз тиынға тең кеңестік кезеңдегі ақша.* Дариға! Мен бай болсам жүрттан асқан! Үйлерді салдырар ем қандай тастан! *С о м* түгіл, мыңын бірден жұмсар едім, Аямай киер киім, ішер астан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Колхоздың биылғы ақшалай табысы бес-алты миллион *с о м ғ а* жетпек (Б.Тоқтаров, Қыран.). Қилысыңдар, кездерің көп күндеген. Көздер мені ықтырады, ығады. Төрт-бес шумақ өлең жазсам түнде мен, Біреу оны төрт-бес *с о м* деп ұғады (Қ.Мұқашев, Дүбір). **2.** қ а р ж ы. *Қырғызстанның ақша бірлігі.* Атақты «Цеснаның» бір қап ұны үш жыл бұрын анау Ош жақта 1200 қырғыз *с о м ы* тұрса, биыл 300 сомға төмендеді дейді («Түркістан»).

СОМ[2] з а т. в е т. *Жылқы малында кездесетін жара, ауру.* Бір ат жатыр теңкиіп, – Бұл несі ой, ауру ма! Қарап еді еңкейіп, *С о м* шығыпты сауырына (С.Қалиев, Дүрбі). Көптеген аурулар – тілмені, сыздауықты, *с о м д ы* емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Қиналтар қыңырлығың қылған ондай, Жамбастан жарып шыққан *с о м* секілді (Кете Жүсіп).

СОМ[3] с ы н. **1.** *Кесек, тұтас, бүтін.* Аспан үстін торлап ақпай, Суреттері туып айқын. Балқытылған *с о м* болаттай Жуық арада суымайтын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жауыздың жанасуы жай ғана ма? Арамдық, бағатыны пайда ғана. *С о м* тасын тіселмеген тиірменнің, Күн бұрын дайындапты айдалаға (Қ.Ілиясов, Қайран.). **2.** *Зор, ірі.* Нар тұлғалы жігіт ту сыртынан тіпті *с о м* көрінеді екен (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Айбалта, оқ, найза да, *с о м* қанжар да, Ешбірі саған залал қыла алмайды; Астына көк сауыттың жара түспес, Қорғаушың көрінбейтін бар бір сайлы (А.Байтұрсынов, Шығ.). Төсі қайқы, тәкаппар өр кеуделі, *С о м* құрыштан құйылғандай шеңгелі. Шүйілгенде көктен көзін қан басып, Жем құтылып көрген емес жердегі (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Мықты, күшті.* Жұмыс барша жұртқа мәлім атың, Сан емес бақыт сұрап жалынатын. Сау болсын *с о м* білегің, от жүрегің, Жөнің жоқ тәңіріге табынатын (Ш.Мұхамеджанов, Шағала.).

Сом денелі. *Кесек денелі.* Комплексті егіс бригадасының бригадирі *с о м д е н е л і* Овчинников та аттан түсе берді (Б.Тоқтаров, Қыран.).

Сом алтын. *Тұтас құйған кесек алтын.* Тұлпардан туған көк жорға ат... Екі көзі жалтырап, Өмілдірік *с о м а л т ы н* омырауда алқылдап (Қ.Жұмағалиев, Өлеңд.). Бүлдіршіндей жас қыздың осыншама ерлік көрсеткеніне риза болған Абылай, беліндегі *с о м а л т ы н н а н* соғылған жаңа белбеуін шешіп берді (І.Есенберлин, Жанталас).

СОМА з а т. **1.** *Белгілі бір мөлшердегі ақша.* Сол ағамыздан елу қойдың *с о м а с ы н* алып, мен келесі жылы Қояндыға тағы бардым (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ол үйдің әр бөлмесі біткен дейді, Шамасы қырық мың теңге *с о м а с ы н а.* Үйлердің сіздің елдің көріп жүрмін, Жетпейді жалғыз Аппас қорасына (Айтыс). Тез киінді, тез киінсін кім одан, Мың сом алды текшеленген *с о м а д а н,* Әйелдердің алаң ашық қосында, Кілттеусіз-ақ қала берді чемодан (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). **2.** *Бір нәрсенің бағасы, құны.* Соның үшін қамсыздандыру ретінде жаздырған нәрсенің *с о м а с ы н а* қарай салық төлеп тұруға міндетті (С.Дөнентаев, Шығ.). Әр автолавкадағы жоспар сатылатын товардың түріне қарай емес, жалпы *с о м а с ы н а* қарап бөлінеді (Қ.Баялиев, Жер тынысы). 1930 жылдары Қазақстан дайындалатын терілерінің *с о м а с ы* жөнінен алтыншы орында болды (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). **3.** а у ы с. *Жиған-терген, бағалы зат.* Ата досқа санама, Алды-артында болжал жоқ, Жаңадан болған селтекті. Шайырлардың *с о м а с ы* – Хикая, толғау, ертек-ті (О.Шораяқов, Шайыр).

СОМАДАЙ с ы н. с ө й л. *Үлкен, дәу, еңгезердей. С о м а д а й* менің бетімнен әкем келіп бір иіскеді (М.Иманбаев, Сұлу). Австралиядағы Қазуар дейтін *с о м а д а й* түйеқұс болады (О.Әубәкіров, Сиқыр).

Сомадай болып. *Үп-үлкен, дәп-дәу бола тұрып.* Төр алдында *с о м а д а й* боп отырған Жауғашар отағасы бірер күрсініп қояды (Б.Майлин, Шығ.). Елдің сендей баласы мал тауып, бір үйлі жанды асырап жүр, ал сен *с о м а д а й б о л с а ң д а,* тіршілікке бой ұсынатын түрің жоқ, – деп Айтуарды анасының жазғырғаны бар (С.Байжанов, Жастық.).

Сомадай жігіт. а) *Ірі, қапсағай денелі бозбала (Есейген деген мағынада қолданылады).* Ғалия мен Асылбек барғанда, жастық орнына бастарына сырма бешпент жастанған... *с о м а д а й*

төрт *ж і г і т* қорылға басып, ұйықтап жатты (Ж.Жұмақанов, Шығ.). ə) *Ер жеткен, есейген жігіт.* Өз ішінен: «Шешең мен қарындасың ғана емес, *С о м а д а й ж і г і т с і ң,* əйелің мен балаң да бар шығар», – деп ойлайды (Ж.Жұмақанов, Шығ.).

СОМАЛА з а т. ж е р г. *Арба майлайтын ағаш қалақ.*

СОМАЛА= е т. *Бағалау, мөлшерлеу.* Əркімнің өзі іздеген нəрсесі бар, *с о м а л а п* ақшасына сонан алар (Абай, Тол. жин.). // *Сома-сома етіп.* – Тіпті *с о м а л а п* ақша бермесін, жетелетіп те жібермесін, қонаққа шақырсын, шабылып-шашылып күтсін (Ж. Алтайбаев, Сыпырғыш).

СОМАЛЫ с ы н. *Сомасы бар, ақшалы.* Нүрке малы, пұлы бар қалың *с о м а л ы* саудагер бай (М.Əуезов, Ақын аға). Магазин сонша бай, көп с *о м а л ы* болса да, сатып тұрған нəрселерінің көбі ұсақ-түйек қол сауда көрінеді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

СОМАТОЛОГИЯ [грек. soma – дене, logos – сөз] з а т. м е д. *Адамның дене құрылысын, оның тұрлері мен ерекшеліктерін зерттейтін медицина саласы. С о м а т о л о г и я* тірі адамның сыртқы ерекшеліктерін, дене пропорцияларын, жалпы салмағын, бұлшық еттерінің тартылу күштерін, дене мүшелерінің қасиеттерін зерттейді (ҚСЭ).

СОМБАЛ з а т. *Тиеуге ыңғайлап, қысқалап кескен жуан бөрене.* Жігіт ауыры – шомбал, ағаш ауыры – *с о м б а л* (Мақал).

СОМБРЕРО [итал. sombrero] з а т. *Етегі кең жасалған қамыс қалпақ.* Басында қамыс қалпақ – *с о м б р е р о,* қолында үлкен қара чемодан (С.Сматаев, Армысың.). Бастарында бір-бір дачаның төбесіне түндік болатын қалпақ – *с о м б р е р о* жарқ-жарқ етеді (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Көрер едім, көрумен өтсін таңдар, Көз алдымнан теңіздер, өтсін таулар. Араб досым сыйласын Нілдің суын, *С о м б р е р о* кигізсін мексикандар (Н.Хасенов, Туған.).

СОМДА= е т. **1.** *Берік те бекем етіп жасау. С о м д а п* соғылған ауыр маховигі сіресіп тұр (Тұлпар). Күмбезін соққан *с о м д а п* қылаң қыштан, Ерім көп жаратылған ұлы алғыстан. Жарылып кетпей қалам аман қалды, Жер шары сол күнгі ұлы қуаныштан (Р.Ниязбеков, Жалын.). Құрылысшы, қарқынды үдет, күш-жігермен, *Сом д а п* ақ жаңа үйлердің іргетасын. Үрпаққа мұра болып осы үйлермен, Шеберлік өнерің де бірге қалсын (Ə.Фатихов, Менің босағам). **2.** а у ы с. *Ұлы тұлғаны, жағымды кейіпкерді келісті етіп мүсіндеу, кейіптеу.* Жазушы Мұқан жауынгер досы, жас қаламгер тұлғасын сүйсіне *с о м д а г а н* (М.Əлімбаев, Қалам.). *С о м д а п* соғылған халықтық тапқыр сөздер мен нақылдарда бейнеленген адам қарым-қатынастарының алуан-алуандығын бағдарлау да қиын-ақ (М.Əлімбаев, Өрнекті сөз.).

Сомдап соқты. *Өмір адамды шыңдап, шынықтырды деген мағынада.* Тағдыр *с о м д а п с о қ қ а н д а й*-ақ күш-кейпін Иығынан дəуірінің ауыр жүгі түспейтін Қайсарбайдың Көрік деген бар еді бір жан досы Аукомолда хатшы болып істейтін (М.Шаханов, Fасырлар.). Ерсіліктен ұялсын деп қызарып, Өмір өзі үрлер кейде ыза қып, Кіші болсаң *С о м д а п с о ғ ы п* өсіріп, Кеседі екен кетсең кейде ұзарып (Е.Ибраһим, Өлеңд.).

СОМДАЙ с ы н. *Сом мөлшеріндей, сом көлемінде.* Дəрмен Нұрбибіге мың жарым *с о м д а й* ақша ұстатты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Вокзал құрылысына төрт миллион *с о м д а й* қаржы жұмсалмақ (Ə.Жəмішев, Дала.).

СОМДАЛ= е т. **1.** *Жасалу, қалыптасу.* Баланың бақыты сол екеуінің тату, қимас ортасынан *с о м д а л ы п* шығады ғой (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). **2.** а у ы с. *Мүсіндеу, кейіптеу.* Мінсіз бейнелердің ауыз əдебиетінде *с о м д а л ғ а н ы* жөнінде Максим Горький қағидасы баршаға мəлім (М.Əлімбаев, Қалам.).

СОМДАЛУ *Сомдал етістігінің қимыл атауы; мүсіндеу, кейіптеу.* Осы күнгі реализм мəселесі сөз болғанда екінің бірі оқиғаның нанымдылығына, характердің ашылуына, образдың *с о м д а л у ы н а* тоқталады («Қаз. əдеб.»). Барлық суреткерлік күш-қуат образдың психологиялық жағынан *с о м д а л у ы н а* бағышталған («Мəдениет және тұрмыс»).

СОМДАН= е т. **1.** *Өсу, үлкею.* Оның иығы мен жауырыны *с о м д а н ы п,* дене бітімі айрықша шыныға түсіпті (Ə.Өзиев, Жез тау.). **2.** ауыс. *Көркею, айшықтана түсу.* Келер жылдары станция ауласының сəулеті мұнан да *сомдана* түсетінін айтты (С.Ақтаев, Қапшағай.).

СОМДАНДЫР= е т. **1.** *Шынықтыру, тұлға ретінде қалыптастыру.* Өмірдің ой-қырын біраз кездірген жылдар мен жолдар партия солдатын *с о м д а н д ы р а* түспесе, босаңсытқан жоқ (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). **2.** а у ы с. *Мүсіндендіру, айшықтай түсу.* Мұның бəрі замандастар келбетін одан əрі айқындай түсіп, моральдық бейнелерін *с о м д а н д ы р а* түсу ниетінен туындап отырғаны белгілі («Қаз. əдеб.»).

СОМДАНДЫРУ *Сомдандыр етістігінің қимыл атауы.*

СОМДАНУ *Сомдан етістігінің қимыл атауы.*

СОМДАП үс т. *Сом-сом етіп, сом-сом күйінде.* Бимолда тиындап жинаған ақшаны *с о м д а п* шашатын адам емес (М.Гумеров, Сүйе ме.). Кейбіреулер тиын берсе, енді біреулер *с о м д а п,* алдына ұстаған қалпақтарға шиырып жібереді (Р.Райымқұлов, Болат.). Іш пысқан соң әуелі тиындап, қыза-қыза *с о м д а п* салып, лото ойнауды әдетке айналдырып алды (М.Рашев, Бетің қисық.).

СОМДАУ[1] с ы н. *Сом келген; кесектеу.* Жас жағынан екеуі құрдас болса да, Ташаттың денесі Шоқаннан ірілеу де, *с о м д а у* да екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СОМДАУ[2] *Сомда етістігінің қимыл атауы; мүсіндеу, кейіптеу.* Театрдың көптеген жас артистеріне бірқатар сүйекті спектакльдердегі орталық бейнесін *с о м д а у* сеніп тапсырылды («Қаз. әдеб.»). Очерк пен публицистика бес жылдық батырларының тұлғасын *с о м д а у д а,* озық тәжірибемен жаңалық, жақсылық нышандарды насихаттауда оқшау тұрады («Қазақст. комм.»). Уақыт тынысын, дәуір келбетін асқан шеберлікпен айнытпай *с о м д а у,* заманның жүрек соғысын тамыршыдай тап басып, әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы жеріне жеткізе бейнелей білу де шынайы суреткердің еншісіндегі дүние («Қаз. әдеб.»).

СОМДЫҚ с ы н. *Белгілі бір сомға жететін, сом болатын қағаз ақша.* Жаңылдың риза болғаны сонша, Оразбайдың қолына он *с о м д ы қ т ы* ойланбастан ұстата салды (С.Алдабергенов, Асу). Халел төс қалтасындағы бір уыс он *с о м д ы қ т а р д ы* стол үстіне тастаған (С.Жүнісов, Жапанда.). Жабысып жүз *с о м д ы қ т а р* құшақтасқан, Түрі бар айырылмайтын пышақтасаң, Кассердің бадырайып кетті көзі, –Көрмейтін мынау сұмдық үш ұйықтасаң (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СОМПА з а т. *Асықтың омпасына қарсы жағы.* Омпасына омпасын, *с о м п а с ы н а* с о м п а с ы н тигізсек қана, сол тигізген асық, ұпай есебінде саналады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СОМПАЙ= е т. *Сомпиып шығып тұру, сойдию.* Лотанда тек сүйек қалды, Құр *с о м п а й ғ а н* иек болды (А.Тоқмағамбетов, Таңд.).

СОМПАҢ: сомпаң етті. *Сопаң етті, сойдиды.* Бір кезде *с о м п а ң е т і п* шықты қайтып, Қорыққаннан қошқарын жүр құдайға айтып. Жүргенін батып, шығып көрді дағы, Рахым шапты көзін адырайтып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СОМПАЮ *Сомпай етістігінің қимыл атауы.* Көнетоз киім киіп, *с о м п а ю ы н,* қақпадан шыққан сағатта онда болған халді сізге тілмен айтып жеткізе алмаймын (Мың бір түн).

СОМПИ= е т. *Сопию, сидию, сораю.* Ауылдан шеткерірек тігілген үш-төрт керегелік *с о м п и ғ а н* шұрық тесік құрым үйлері болушы еді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Алыстан жүгерінің собығындай *с о м п и ы п* көрінген осы құдықтың басына кірпіштен салынған Байжан моласы екен (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

СОНА з а т. *Жануарларды шағатын қос қанатты қан соғыштардың ішіндегі ең ірісі.* Күн шыжыған ыстық, қалың талдың іші қаптаған маса мен *с о н а* (М.Гумеров, Шыңырау). Машинадан түсіп, оның тамақ бауын байлап жатқан да, *с о н а д а н* қорынып тыпыршыған ішкі ат делбені аяғына тағы шалып алды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Омырауы ақ көбікке малынған күрең бие сауыры мен қабырғасына маза бермеген көк бас *с о н а д а н* әбден мезі болса керек (Бәйшешек).

СОНАҒҰРЛЫМ үс т. *Анағұрлым, едәуір, әлдеқайда.* Ғайша сахнаға шығарда киімді нысананың шартынан *с о н а ғ ұ р л ы м* артық киіп, грим бояуларын да баса жаққызатын (М.Әуезов, Қараш.). Қазір де шаруа жайын сөйлескенде, Абай үлкен емес, Оспан *с о н а ғ ұ р л ы м* үлкен, тәжірибелі кісі сияқты көрінеді (М.Әуезов, Абай жолы).

СОНАДА үс т. с ө й л. *Анада; бұрыныракта. С о н а д а* Біржан айтқан асыл ән (М.Әуезов, Абай жолы). Айгүл жылдам басып Сағирадан тезірек қарасын үзіп кетті де, *с о н а д а* өзі табалдырығын жуған салтанатты кіреберіске барды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

СОНАДАЙДАН үс т. *Анадайдан, көз көрім жерден, алыстан.* Бәйкен қарт та Еркебұланды *с о н а д а й д а н* танып еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Сарысудың Телікөлге құйған жағасында *с о н а д а й д а н* қол бұлғап бес там тұр (С.Мәуленов, Жер нәрі). *С о н а д а й д а н* қарауытып жалғыз құдық көрінеді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

СОНАДАН үс т. с ө й л. ***Сонадайдан.*** Көрсең де қараша үйдің қандайын да, Бірдей ғой, таңғалмайсың таңдай ұра. *С о н а д а н* көз тартады мына бір үй, Жазу бар «Мектеп» деген маңдайында (Ж.Қашқынов, Соқпақ.). Түннің сонау бір кездері болғанда, Тыңдасаң-ау ашып тастап көрпені. Бақ ішіне шақырғандай *с о н а д а н,* Менің жалғыз жан сүйерім – Хауа-анам (Ж.Смақов, Мың махабб.).

СОНАЛА= е т. *Сонадан қашу, қорғану.* Өрістен қайтқан сиырлар *с о н а л а п,* кеш басталысымен-ақ қораға қарай жосылуда («Қазақст. комм.»).

СОНАЛАУ *Сонала етістігінің қимыл атауы.*

СОНАЛЫ с ы н. *Сонасы мол, сонасы көп.* Бұл жер *с о н а л ы* екен (Ауызекі).

СОНАН: **сонан бері.** *Сол кезден бастап, қазірге дейін.* Қошқарбай батырдың жолдасы Қосайдар *с о н а н б е р і* құлынды даласында («Қаз. әдеб.»).

Сонан кейін [соң]. *Сол кезден бастап, одан кейін. С о н а н к е й і н* Оңғарбай сәл бұрылып барып, көлдің дәл жиегіндегі бір көгалға отыра кетті (Б.Кенжебаев, Асау.). Апай Алматыға бармады, *с о н а н с о ң* мен келдім (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала). ...Тәңірің сенің көбейсін, тәкаппар елім, Алдымен сені жарылқар, *с о н а н с о ң* мені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СОНАР з а т. *Қалың қар жауып, ашылғаннан кейінгі аңға шығуға қолайлы тынық күн.* Алғашқы қар жауып ашылған тынық күні, яғни *с о н а р д а* бүркітті қолға қондырып биік ауылдың басына шығады (Ш.Айманов, Қыран.). Ер көгерсе алғыспен, Жер көгерер деген бар Жаңбыр мен жауған тамшыдан. Із тастаған алтайы Қашқанмен қысқы *с о н а р д а* Құтылмас қуған аңшыдан (Базар жырау, Шығ.). Әкем алғашқы *с о н а р ғ а* бармақ, атқа мінді (С.Бақбергенов, Мен.).

Келте сонар. *Жауған қардың көп жатпай тез еріп, аң ізінің көмескіленген кезі.* Өткен қыс қаңтардың ортасы ауа аңшының арманындай *к е л т е с о н а р* түсіп, осы Жөкен Мұсаны аңға алып шыққан (А.Сейдімбеков, Ақиық).

Сонар қар. *Жаңа жауған қар. С о н а р қ а р д ы ң* үстінде жортқан тышқан құрлы із қалдырған жоқ әлі. Сонда да бүлдіргіш, бұзық, – деп айыптады Аман (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Ұзақ сонар. а) *Қалың қардағы аң ізінің көп уақыт бойы бүлінбей жатқан.* Қазы *ұ з а қ с о н а р,* келте сонар, қан сонар деп аталатын, түлкі қағуға қолайлы күндерді құр жібермейді (М.Мағауин, Ақша қар). ә) *Көпке созылған, ұзақ.* Көпті көрген көне қарияның *ұ з а қ с о н а р* өмірінің сан қилы болмысынан туған сезім толғанысы тәріздес (Ә.Әзиев, Жез тау.). Оқытушы бұдан соң *ұ з а қ с о н а р* оқуға көшті де, оқушыларға кезек-кезек оқытты (Қ.Шыңғысов, Бетбе-бет).

СОНАРЛА= е т. *Аңды жаңа жауған қардағы ізіне түсіп аулау.* Қарағаш пен сәмбі шатысып-бытысып өскен аңғарын өрлеп, біраз *с о н а р л а п* қайтқалы шықтық (Е.Тұрысов, Ақбақай). Барады көшіп аулым Қаражарға, *С о н а р л а п* құсым салдым қалың қарға. Аласың байталыңды айғыр берсең, Алғашқы шашып жүрген малым бар ма (Айтыс).

СОНАРЛАТ= е т. *Жаңа жауған қар бетінде ізге түсу.* Соны қуып бағам деп *с о н а р л а т ы п,* Қанша адастың сабылып, борандатып. Өзің сөйтіп жүргенде, өзгелердің, Шаршағаны тағы да саған батып (Ғ.Қайырбеков, Торғай.). Соқтырып ай астынан алтын күрек, Қақтырып, бұрқақтатып, қағылдатып. Жүйткітіп, *с о н а р л а т ы п,* саяттатып, Қыранды қыр жолында шаңқылдатып (І.Жансүгіров, Шығ.).

СОНАРЛАТУ *Сонарлат етістігінің қимыл атауы.*

СОНАРЛАУ *Сонарла етістігінің қимыл атауы.*

СОНАРШЫ з а т. *Сонарда аңға шығушы.* Таңның бір үйқысынан тұрып, *с о н а р ш ы л а р* атқа қонған (З.Иманбаев, Қыран.). Таң алдында *с о н а р ш ы л а р* атқа мінуге қамданды (С.Бегалин, Уақыт.). *С о н а р ш ы ғ а* із керек, Із танырға көз керек (Мақал-нама).

СОНАТА [лат. sonare] з а т. м у з. *Бірнеше бөлімнен құралған, темпі, ырғағы күрделі музыкалық шығарма.* Дюрер үш жасында өз портретін салған, жеті жасар Моцарт төрт *с о н а т а* жазып үлгірген (Қ.Жарықбаев, Психология). Композитор *с о н а т а,* поэма сияқты музыканың күрделі жанрларына да қалам тартып жүр («Қаз. әдеб.»). *С о н а т а* ол бір өлмейтін, Әсем сазбен рең берді, Нотада әрбір келісім, Пәк сезіммен үндескен, Самғатып ойдың өрісін, Қиямен шексіз сыр кешкен («Лен. жас»).

СОНАУ е с і м. **1.** *Анау; сол, сол бір. С о н а у* тұстан бір кәрия қалың топты қақ жарып ілгері ұмтылған (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Таныс маған *с о н а у* шың, Таныс Ольшан орманы. Ақ шашты бұл жолаушың, Жас офицер сондағы (Қ.Бекхожин, Менің замандас.). Жүректі тағы да сулатты-ау, Тағы да бұл нендей әлегі? Сонау бір қыздан да сұңғақтау, *С о н а у* бір қыздан да әдемі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Алыс, шалғай, жырақ.* Алыста, *с о н а у* алыста Мандайын тамыз күнге ашып, Арқасын тіреп қамысқа, Тұратын еді бір лашық (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Баяғы, ерте, бағзы.* Дәм таба алмай ырымға, *С о н а у* аштық жылында. Қырылды ел, қайтерсің, Өз жері, өз суында (С.Мәуленов, Алыс кет.). *С о н а у* сақтар заманында, Бір азулы хан болған-ды Ақжайықтың алабында. Ханды бір күн қарттық жеңді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОНАУ-СОНАУ с ы н. *Өте алыс, тым шалғай. С о н а у-с о н а у* Алматыдан алып-ұшып хат келді, Хат келді де Бапа апайға бір қуаныш ап келді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОНАША ү с т. *Сона тәрізді, сонаға ұқсап.* Ауданға шақырылысымен, оқушылардың кей-

бірі Ербосынды *с о н а ш а* талайды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

СОНДА[1] үс т. **1.** *Сол кезде, сол уақытта, сол мезгілде. С о н д а* әлгі үлкен адам жаяу қашып-пысып жүргенін елемей, қолға түсем деп қорқып, жерге еніп кете жаздайды (С.Шарипов, Бекболат). *С о н д а* Еспембет сөйлейді: – Сен – атам, мен – шөберең, Алдымда талай асу бар, Бақыт па, сор ма, не көрем? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тоқсанда толқындағы наһандайсың, Есіріп, көзі ағарып, жарды сүзген. Балалық *с о н д а* айналып қайта келед, Көретін өліңді тең тіріңізбен (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Сол жерде, сол жақта.* Бір шақырымдай жерден колхоздың үйлері, ағаштары көрініп тұр, біздің үй *с о н д а* (З.Асабаев, Ар соты). Әжем мен жалғыз қарындасым *с о н д а* қалды, ал ата-анам жоқ (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Қарайсың өткен күнге алыс Қабірді қайта айналып, Жалғыз тұр *с о н д а* күнбағыс, Күн күзетіп, ай бағып (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Сол жаққа.* Олар екеуі де Күрмектідегі баздан хабар келіп, *с о н д а* кеткен (С.Бегалин, Уақыт.).

СОНДА[2]: **сонда да [дағы].** ш ы л. *Қарсы мәнді болып құрмаласқан жай сөйлемдерді құрмаластыратын қарсылықты жалғаулық; солай болса да, солай болғанмен.* Ағаштың арасына кіре өкпек желден құтылдым, *с о н д а д а* тоңған денемнің тұршігуі басыла қоймады (С.Мұқанов, Менің мект.). Біреудің отын үрледім, Өз отымды жақпадым, *С о н д а д а ғ ы* оңбадым: Көн шалбар түспей бұтымнан, Қыс болса тапшы қызылдан, Жаз болса шала жұтымнан (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СОНДАҒЫ с ы н. **1.** *Сол кездегі, сол мезгілдегі.* Сол Хасеннің әкесі жайында сұрағанда, профессордың көз алдына *с о н д а ғ ы* оқиға еріксіз елестеп кетті (І.Есенберлин, Көлеңке.). *С о н д а ғ ы* айтқан сөзі еді, Жиналған топ қауымға: – Осы жалғыз жиенім, Жағалайтын дауылда, Паналайтын жауында, Тығылатын ауырда (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Сол жердегі, сол орындағы.* Одан қолы босасымен, теміржол станциясынан пәтер жалдап алып, *с о н д а ғ ы* орыс мұғалімінен сабақ оқыған (С.Омаров, Қиыр жол).

СОНДАЙ[1] с ы н. *Сол сияқты, сол тәрізді.* Іздеп барғанымыз *с о н д а й* адамдар болғандықтан, біз оның көңілін жықпай үйіне қарай бұрылдық (С.Мәуленов, Жер нәрі). *С о н д а й* бір күннің бірінде Жағаға келіп жаттым да, Саусағым басы дірілдеп, Атыңды жаздым ақ құмға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ақынның елі *с о н д а й* деп, Үлгісі жақсы қандай деп, Болыңдар елге өнеге. Елі-жұртым сізге айтам, Бірлікті бол, шырақтар (Қабан жырау, Алтын қазық). // *Соншалықты кереметтей, соншама.* Январьдің шыныдай таза ауасында дем алу *с о н д а й* жылы (Х.Әбішев, Аспан сыры). Мана түн ішінде Мәукілдің келісіне таңырқаса да, өзінің кеңседе отырғанына *с о н д а й* көтеріліп, өзіне-өзі разы болып қалды (С.Бегалин, Уақыт.). Күмістей ақ қанатты бұл самолет, Балхашпенен аспанда шағылысты. Кемелер бірі – көкте, бірі – суда Екеуінің достығы *с о н д а й* күшті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОНДАЙ-АҚ м о д. *Сонымен бірге, соған қоса. С о н д а й-а қ* жалған прозалар жасап, деміне өзі пісіп отыратын жасанды байсалдылық, дөрекі салқындық, ұнамсыз мінез тағы да болған жоқ (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Тізіліп тас тобырдың бұл жасағы, Көзінен қашып жылдам жылысады. *С о н д а й-а қ* бейне сеңдей соғылысып, Жүрегім дамылы жоқ ой қысады (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

СОНДАЙЛЫҚ үс т. *Сондай, соншалықты. С о н д а й л ы қ* күшті куәлері бола тұрып, Өмірәлінің кейін неғып үндемей қалғанына таңы бар (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Батырбек осында істелініп жатқанның бәріне өзінің де қатысы барын бүгін *с о н д а й л ы қ* айқын сезініп, көңілі өсіп, шаттанып тұрды (А.Жақсыбаев, Егес). Жайдары, жарқын – мінезі, Ыммен сырын білдіріп, Әзілге ұста *с о н д а й л ы қ,* Қалжыңмен кейде күлдіріп (А.Лекеров, Өмір оты).

СОНДЫҚ үс т. с ө й л. *Сондайлық, соған тұрарлық.* Қозыға жарауымнан біраз бұрын Ойнатып уатпап па ем байдың ұлын? Сүйретіп, арбасының аты болып, Бір аяқ ас еді ғой *с о н д ы қ* құным (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). – Саған *с о н д ы қ* еңбегім сіңген шығар, қайным («Мәдениет және тұрмыс»). Қайдан азып жүргенге жолдас болып, Шарада кісі жоқ па *с о н д ы қ* деді? (Ғашықтық дастан.).

СОНДЫҚПЕНЕН ш ы л. с ө й л. *Сондықтан, сол себепті, сол үшін.* Рас, әкем бермек болды зорлықпенен, Білмейді ішімді анық, *с о н д ы қ п е н е н,* Жылармын, жалынармын, ұқтырармын, Зорлыққа көне қойман қорлықпенен (Шәкәрім, Өлең д.).

СОНДЫҚТАН ш ы л. *Сол себепті, сол үшін, солай болғандықтан.* Қараша ауылында мұндай киімдер тек жиын-тойда ғана киіледі, *с о н д ы қ т а н* тозуды білмейді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Аңдысып тұрған көзіңнің Қарасы менен ағындай. Мен сендерді көрмесем, Қалайынша *с о н д ы қ т а н* Шыдайын, жұртым сағынбай! (Базар жырау, Шығ.). Шырқаған топта Ерекең, Барады алдыңғы қатарда, *С о н д ы қ т а н* ісі жыр екен, Шетелде де, Отанда (С.Мұқанов, Замандас.).

СОНЕТ [итал. sonetto] з а т. ә д е б. *Екі, төрт шумақты, екі үш шумақты – барлығы он төрт жолды өлең.* Поэзиялық жанрдың ішінде баллада, ода, *с о н е т,* элегия сияқты формалар тіпті жоқ болып шықты (Е.Ысмайылов, Сын.). Түрленбеші, түрленбе, түрленбе өлең, Жұрт мақтамас түрленіп жүргенменен. Бір *с о н е т т і ң* үш жолы секілденіп, Отырмыз ғой үш ақын бір бөлмеде (Ж.Нәжімеденов, Мен.).

СОНСОҢ үс т. с ө й л. *Содан кейін (сонан соң сөзінің қысқартылып айтылу түрі). С о н с о ң,* бар ғой, қойманы Саймасай өртегенін көрген бір бала бар, өзіміздің мектепте оқиды (М.Гумеров, Шыңырау). *С о н с о ң* біраз жерге дейін еңбектеп жетті де, басын көтерді (Қ.Исабаев, Соңғы.). Үй ішімен келісіп, Жанжалсыз, әбден тынысып, Айттырып *с о н с о ң* алыңыз (О.Шипин, Дастан.).

СОНСЫН үс т. с ө й л. ***Сонсоң.*** *С о н с ы н,* траншея бойында сілейіп тұрған Ганс Галлерді шақыртып алып, оның түрегеліп тұрып жауап беруін талап етті (Ж.Тілеков, От кешу). От жағып *с о н с ы н* қасына, Қою күйін пісіріп, Отырғанда, қапыда, Бір тасын апты түсіріп (Қ.Мұқышев, Поэм.).

СОНША үс т. *Соншалықты, соншама, кереметтей.* Бәрің кеп жолығатын не жұмыс бар? Мені жөнге салатын қандай күш бар? Алдым қатын, тастадым, онда жүрттың, Жұмысы не болғандай *с о н ш а* құштар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қария ақынның Отан соғысы тұсындағы жырлары еліміздің жауына деген кекке қандай толы болса, Отанымызға дегенде аямай төккен мейірімге де *с о н ш а* толы (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ағызып ән бұлағын таңдайынан, Жас жігіт келеді әне мал қайырған. Тігіліп *с о н ш а* неге көп қарайды, Көз алмай қыз жүргізген комбайннан? (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СОНШАЛЫҚ үс т. *Соншама, тіптен.* Мисыз емен *с о н ш а л ы қ,* Мінезім бар бір тоға. Бөлінсең де қаншама, Қаламын мен ортада (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тас дедің бе? – деді әлгі адам томсарып, – Құнсыз болып қалғаным ба *с о н ш а л ы қ* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мұнда Қазақстанның жер қойнауының байлығының зор екендігі *с о н ш а л ы қ,* оның практикалық мүмкіншіліктерін ашып жеткізу үшін әлі де көптеген жылдар бойы геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу керек болады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СОНШАЛЫҚТЫ үс т. *Осыншама, соншама.* Жоғарыда музыкалық аспаптардың *с о н ш а л ы қ т ы* көп болғанын атап өттік (І.Омаров, Серпін). Кезеңге шыға келгенімде ауыл маған ұзақ мерзім көз жазып, *с о н ш а л ы қ т ы* сағынып көргендей, аяулы болып жарқырап жатты (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Осыншама азап қасіретін тартып жүрген адамнан да, *с о н ш а л ы қ т ы* сенім күшіне толы сөздер шығады екенау (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

СОНШАМА үс т. *Соншалықты, сонша. С о н ш а м а* жүдеу, жүзі де, түрі де былтырғы қалпынан көп өзгеріліп кетсе де Меңдігерейді ол бірден таныды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қиналып қысылғанда қол беретін Тәбибтен кетті ме екен құрып әулет. Келдің де айырылмадың, кесел мұндар, *С о н ш а м а* айырылмастай менде нең бар?! (О.Шораяқов, Шайыр.). Неге? Неге қарайсың *с о н ш а м а* ерек? Айырмамыз, арамыз сонша бөлек. Аққу деген – адал құс, айналайын, Айдынына аман-сау қонса керек (М.Мақатаев, Шығ.).

СОНЫ с ы н. **1.** *Бұрын таныс емес, жаңа.* Осынша *с о н ы,* осынша бай әңгімелер жатқанда, сөз таба алмай сандалып, «Қара боранға», «Зарзаманға», «Асық жарға», «Қайғы зарға» салынатын не бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ өзіме ғана аян, деректерім тың емес, жаңалық деп ұсынатын көлкөсір материалдың ешқайсысы да *с о н ы* емес (М.Мағауин, Қияда.). Ақын, жазушыларымызға бұрын таныс емес *с о н ы* мәселені бір дегеннен неге баурап алмайсыңдар деу – әділетсіздік болар еді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). **2.** *Ешкім аяқ баспаған, тың.* Сай еді жел жақтағы Тобылғылы, Көлемі көз жетпейтін шөбі *с о н ы.* Аралас майшағыр мен ерек жусан, Көрінбейд қияғынан қойдың жоны (О.Шипин, Дастан.). Қойдың егер өріске баратын жолы болмаса, онда өрістің бір жағын *с о н ы* қалпында сақтау пайдалы (М.Жанәділов, Шопан.). Шөбі *с о н ы* болады елдің шеті, Жігіттің ойнапкүлмек ғанибеті. Рас-ақ, не десең де, о дей бергін, Тұрпанның қызыққаны мол дәулеті (Сүйінбай ақын, Ақиық). **3.** *Таза, саф.* Беткейге жеткен соң, даланың күңірсіген исі мұрынды жарып, көкірегімізді кере-кере *с о н ы* ауаны алғашқы көрген уыз қымыздай сімірдік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОНЫЛА= е т. *Соны жерге ауысып, жаңалап жайылу.* Жайлауын өрістеп, күзеуін *с о н ы л а п,* колхоз малы қыстау сығалар кезі – мал сапасының сынға түсер шағы (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Марал жаз мезгілінде тау беткейлерінде *с о н ы л а п* жайылады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

СОНЫЛАҒЫШ с ы н. *Соны жерге жайылатын, соны жер іздейтін.* Бұл кезде бұзаулардың алды ере бастап еді, «Қоянқұлақ», «Майқарындар» *с о н ы л а ғ ы ш* әдетін істеп, жотаны қабақтай қаптай жөнелді (С.Бегалин, Уақыт.).

СОНЫЛАН= е т. *Жаңалану, соны жерге көшіру.* Жайылым үнемі *с о н ы л а н ы п,* жаңарып түрса ғана құнарлы (Береке бастауы).

СОНЫЛАНУ *Сонылан етістігінің қимыл атауы.*

СОНЫЛАУ[1] с ы н. *Жаңалау, өзгешелеу, тосындау.* Олардың көптеген нақтылы кәсіби атаулары ондай кәсібі жоқ өлкелердің құлағына *с о н ы л а у* естіледі (І.Омаров, Шабыт.).

СОНЫЛАУ[2] *Соныла етістігінің қимыл атауы.*

СОНЫЛЫҚ з а т. *Соны болушылық, жаңалық.* Түрлі пәндерден осыншама күрделі *с о н ы л ы қ* ашқан, өшпес із қалдырған Омар Ғайям ғылымнан қолы босаған кезде өлең жазған (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Қамқордың әңгімелері бұрын естілмеген аса бір *с о н ы л ы қ п е н* ана көңілін тағы да елегізітіп отыр (К.Оразалин, Көктем.).

СОНЫМЕН[1] м о д. *Қысқасы, сөйтіп. С о н ы м е н,* жарты сағаттан артық уақыт өткенде Қасен биіктің басына келіп шықты (М.Әуезов, Қараш.). *С о н ы м е н* кеше атқа мініп, мінеки саған келіп отырмын (Ш.Айманов, Қыран.).

СОНЫМЕН[2] е с і м . *Сол нәрсемен, сол затпен. С о н ы м е н* биік, өр сұлу, фәниге қара, Ол барда тілсіз болмайды, әрине, дала. Көше көп жаңа, тек биік қасоқтың атын Бергендей емшек береді ел сәбиге ғана (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сонымен бірге. *Сонымен қатар. С о н ы м е н б і р г е* ол қызығына қанып болмаған бір хикая бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ол Шоқанға, *с о н ы м е н б і р г е* Гумбольдтің жиһанкездік еңбектерін беріп таныстырды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Сонымен қатар. *Сонымен қоса, сонымен қабат. С о н ы м е н қ а т а р* біз олардың шыдамды, өздерін-өздері ұстайтын, қиындықты жеңе білетін, өмірге жақсы әзірленген болуын қалаймыз (Семья тәрбиесі). *С о н ы м е н қ а т а р* квалификациялы шахматшылардың тәжірибесін пайдалана білу тағы да ескерілмеген («Лен. жас»).

СОНЫРҚА= е т. **1.** *Соны қуып жайылу, сонырқалау.*≈ Күзеуін *с о н ы р қ а д ы.* **2.** а у ы с. *Қызығу, таңдану, таңырқау.* Ағыл-тегіл береке, ырыс, ойын-сауықтан соң, қонақтар созыла *с о н ы р қ а п,* машиналарға беттеді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Қарт аңшы қызу шайқасқа *с о н ы р қ а й* қарап, сүйсіне тамашалаған (І.Қожабаев, Ұя). **3.** а у ы с. *Бөтенсіну, жатсыну, тосырқау.* Тосырқамас әсте сені *с о н ы р қ а п,* Біз баяғы өзің көрген сол ұрпақ. Біз баяғы серігіңбіз жорықтас, Әуелден-ақ роталас, полктас (С.Сейітов, Сенем.). Қараймын тіпті таңырқап, Көргендей тұңғыш көк жүзін. Биікте сонау *с о ң ы р қ а п,* Туғандай менің жұлдызым (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СОНЫРҚАЛА= е т. *Соны қуу, жүре жайылу. С о н ы р қ а л а п* кешкі қой, Бұта қуып желеді. Алпысбайда баяғы ой, Қойды еңсеріп келеді (Қ.Шөкенов, Гудок).

СОНЫРҚАЛАУ *Сонырқала етістігінің қимыл атауы.*

СОНЫРҚАТ= е т. *Жаңарту, ауыстыру (жайылым туралы).* Көктемде қойды *с о н ы р қ а т ы п* жаю пайдалы (Б.Далабаев, Табыс.). Аралап алуанын көрсең қойдың, Татасың тәтті дәмін қызық ойдың. Соныға *с о н ы р қ а т ы п* жүздіріп жүр, Шама жоқ қойда жалғыз деуге тойдым (Д.Еркінбеков, Шығ.).

СОНЫРҚАТУ *Сонырқат етістігінің қимыл атауы.*

СОНЫРҚАУ *Сонырқа етістігінің қимыл атауы.*

СОҢ ш ы л. *Бір нәрседен кейін.* Ауданға барысымен жазған хаты үш күннен *с о ң* келіп қалды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Сабақтан *с о ң* балалар кластан шығып бара жатқанда, мұғалім апай оны тоқтатып, өзіне шақырып алды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Асыранды күшігің Байқамасаң пышынын Тойынған *с о ң* жау болмақ. Бабын тауып қарасаң, Бағуға қарап жарасаң, Еккенің бақша, бау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық).

Әрі-беріден соң. *Тіпті болмағаннан кейін, біраздан кейін. Ә р і-б е р і д е н с о ң* полиция оның үйіне от қойып өртеп жіберсе де, ол былқ етпейді («Лен. жас»).

Сәлден соң. *Біраз уақыттан кейін. С ә л д е н с о ң* сөреден секіріп түсті (С.Жүнісов, Өшп. із.).

Соң қалды. *Артында қалды, ілесе алмады.* Жолымды баста оңғарып, Ой сыйла маған тереңнен. Кетпеуім үшін *с о ң қ а л ы п,* Асығыс басып келем мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СОҢҒЫ с ы н. *Кейінгі, ақырғы.* Абай *с о ң ғ ы* күндерде, әсіресе, осы соңғы түнде, өзінде дағдылы болмаған бір халде (М.Әуезов, Абай жолы). Жеті айда жоғалса да талай іздер, Есімнен неге шықсын *с о ң ғ ы* сөздер? Күндіз-түн жатсам-тұрсам көз алдымда Улаған жүрегімді қара көздер (М.Жұмабаев, Шығ.). «Айқаптың» *с о ң ғ ы* шыққан 2-нші нөмірінде: «Қазаққа культура кіргіземіз, қазақты ағартып тура жолға бастаймыз» деп ашылған «Қазақ» газетінің әзірге пайдасы ілгері басуға бөгет болып, жұрттың бүліншілігіне көп себеп болып тұрған Степное положениені қолдаушыларға тиіп тұр (М.Дулатов, Шығ.).

Ең соңғы. *Ақырғы (рет), ең артындағы, соңындағы.* – Жарайды, *е ң с о ң ғ ы* рет шығып қайтам,– Деді шал,– жетелеп тұр үміт сайтан.

Үстіне бар жақсысын киіп алып, Көрінді тағы орнынан күндегі айтқан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Ақтық демің таусылғанша құлама, Құламасын біздер сенген мұнара *Ең соңғы* ауыр қоштасудың сәтінде Жыламаймын, Айнам, сен де жылама (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОҢЫ з а т. *Арты, ақыры, аяғы.* Мен үшін бір жігіт бар малын берген, Сол достым – неше жылдай *соңыма* ерген. Нәрсеңіз сіз сұраған – соның мүлкі, Өмірде өз жанынан қымбат көрген (Ә.Найманбаев, Шығ.).ӘАнт қағазға Әбілхайырмен бірге қол қойған бүтін Кіші жүз бен бір бөлек Орта жүз деп айту қата. Ант беруші Қошқарұлы Жәнібек, Бөкенбай секілді батырлар, осылардың *соңына* ерген азғана елдің өкілдері (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Дүниенің соңына түсті. *Дуние-мүлікке тоймады, дуние қуды.* Нысабы кеткен залымдар *Дүниенің түсіп соңына,* Кісі өлтіріп, жол тосып, Салып жүр жұртқа ылаңды. Жай жүргенде әркімдер Өзінше батыр байқасаң, Екіталай жерлерде Ердің басы сыналды (Базар жырау, Шығ.).

Соңынан [қыр соңынан] қалмады [қалар емес]. а) *Соңына түсті, қасынан кетпеді.* Әкемнің *соңынан қалмай* күн сайын қоймаға таңдана құмарта қараймын (З.Шашкин, Өмір.). Бір кездестім... қызды бойда бар жалын, Ләззат таттым, айту қиын ар жағын. Бір кездестім... Көл қорыған қызғыштай Енді қайтып *қыр соңынан қалмадым* (К.Салықов, Жезкиік). – Апа, мына Жаңыл жеңгем *қыр соңымнан қалар* емес, мені ұдайы қорқытады да («Қаз. әдеб.»). ә) *Қайда барса да, қаскөйлікпен ізін аңдыды.* Еламан Абралы әулетінен қайда барса да құтыла алмады, ізін бағып *қыр соңынан қалмады* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Соңына [қыр соңына] [шырақ [шам] алып] түсті. а) *Ізін бақты, аңдыды, қудалады.* Шынтас бұрынғыдан бетер оның *соңына түсті* (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Елден аттанып бара жатқан Ақанды түнделетіп жеткен Тастанның көзі шалып қалып, *соңына түскен* (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Бірнәрсегеқұмартты, қызықты.* Төлеген түбі осы өнердің *соңына түсті* (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *Соңыма* қалам алып *түскен* інім, Түйе отыр мына сырды ішке бүгіп: Жүйкеге, жүрекке де әсері бар Әртүрлі бояу-нақыш түстерінің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СОҢЫНАН ү с т. *Кейіннен, артынан.* Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиянаттылыққа салындырып алады, *соңынан* моллаға берген болады – ешбір бәһра болмайды (Абай, Тол. жин.). Дарияның жағасына жылап келіп, Жас ару сыр толқынға құлапты өліп. Соғыпты *соңынан* ел ескерткішті Мәңгілік бір төбеден тұрақ беріп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Соңынан күл шашты. *Қарғап-сіледі.* Туу, бәлекет, – десті жұрт. Сол бәлекет бел асты, «күң» *соңынан күл шашты* (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

Соңынан сөз ерді [борады, бөсті]. *Өсекке ілінді; артынан өсек-аяң тарады.* – Сенің қарындасыңды қайтем. *Соңынан сөз ерген* қыздың керегі қанша? – деді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Бозқараған! Армысың, қасиеттім бөзге ораған! Қайда әлгі бойжеткенің көз қадаған? Қайда жеңгем *Соңынан сөз борағанның*.. (М.Мақатаев, Шығ.). Қайғырмаймын *соңымнан сөз бөскенге*, Білемін бұғатынын кездескенде. Әйтеуір, жүздерінде жылылық бар, Қазақтың қайсысымен кездессем де (М.Мақатаев, Шығ.).

СОҢЫРА ү с т. *Кейін, соңынан.* Жастықта олардың білімді табарлық ұғымды *соңыра* табармын деп жайына қарату жарамайды. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұндай кезде маңына жуып мазалаған кісіні Құдайберген мырза *соңыра* оңдырмайтын қаталдығынан да хабардар (З.Жәкенов, Таң самалы). Қуаныш сол – жас баласы мал болады, Білмейді *соңыра* қандай хәл болады? Ұл мен қыз бірін-бірі сүймегенде, Мал берген ұл атасы дал болады (М.Дулатов, Шығ.).

СОҢЫРАҒЫ с ы н. к ө н е. *Соңғы, кейінгі.* Қалмайық құр қол, қалай да, «*Соңыраағысын* көрем» деп. Зияпат бермес Зұлжалал, «Патша едің, яки төре ең» деп (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СОҢЫРАҚ ү с т. *Кейінірек, біраз уақыттан соң.* Бұл айтылған заттардың бәрінен *соңырақ* әуе кемесі – аэроплан жасалып шықты (С.Сейфуллин, Шығ.). Археологиялық қазындылар мен ою-өрнек туралы жазбаларға қарағанда, бұл өрнек өзге өрнектердің бірсыпырасынан *соңырақ* шыққан (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Мұның бәрі көңіліндегі талап қана екенін ол *соңырақ* сезді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

СОП о д. *Өгізді жүргізу үшін айтылатын сөз.* «Соба» десе, оңға, *«соп»* десе, өгіздер солға бұрылады екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Маңайында жұмысшы. Қарлыққан дауыс *«соп, соп, соп!»* Жалаң аяқ балалар, Тақырында қуған доп (Б.Майлин, Шығ.). *Соп-соп!* Өй, мың болғыр! Жарықтығым осы көк өгіз ғой көсегемді көгертетін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Соп қамшы. э т н. *Арба, шанаға жегілген көлікке арналған сабы да, өрімі де ұзын қамшы.* Сүйсінетін *с о п қ а м ш ы* ысқырғанда Құмар еді құлшына күш қылғанға. Іштей нелер қарғысты жаудырамын, Тәңірінің таяғы түскір жанға (М.Мақатаев, Дариға жүрек). Басын тежеп, пәлек сәл салбыраса, *С о п қ а м ш ы м е н* соқашым салды қанша, ...Күңіреніп дүние кетер еді-ау, Егерде адамға ұқсап мал жыласа (М.Мақатаев, Дариға жүрек).

СОПА: сопа басы. с ө й л. ***Соқа басы.*** Асайын болса әлі бойдақ, *с о п а б а с ы* (Ө.Қанахин, Бақыт.). Ал жас жігітті жазықсыз сөккен оны маңынан қуып, *с о п а б а с ы* қалған қызымыз мүлде тағы боп кетті (М.Мағауин, Қиян.). *С о п а б а с ы м* сорайып мен не таптым ?! (М.Мақатаев, Шығ.).

СОПАЙ= е т. **1.** *Бір нәрсенің сопақ болуы, ұзаруы.* Бала жағы *с о п а й ы п,* көзі үңірейіп, бауырмал әкеге ақтық арызын айтып жатқандай болды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Оның шашы тықырланып өсіпті, беті *с о п а й ы п,* мұрны ұзарып кетіпті (А.Жағанова, Еркежан). Бишеннің бетінің қызылы азайып, дөңгелек жүзі *с о п а й ғ а н ы* болмаса, әдеміше өңінің нұры тая қоймаған («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Қалтию, қалқаю.* У-шу, даң-дұңның ортасында өзге бөрік киген бір еркек жоқ, *с о п а й ы п* жалғыз Меңдеш тұр (Б.Аманшин, Жар мұңы). Жанат сілейген күйде не істерін білмей *с о п а й ы п* әлі тұр (С.Мұратбеков, Көкорай). Сонау қырда қызбен қатарласа беріп Байдәулет ту сыртына айналып, өзі отырғызған бетте *с о п а й ы п* тұрған Төретайды көрді (Қ.Исабаев, Өткелде).

Сопайып барды. *Жеке басы, соқа басы барды, құр қол барды. С о п а й ы п б а р с а ң* қу басың, Ақтамберді, Қабанбай Өкпелеп мені сөкпей ме? – Қаламаймын, жан ата, Сұлуды да, малды да, Маңдайыма жазған бар, Бақытым менің алдымда (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сопайып [жалғыз] қалды. *Жалғыздан жалғыз қалды, жеке басы қалды.* Әйелі мен үш жасар ұлы Уақас *с о п а й ы п қ а л а* берді (М.Мағауин, Ақша қар). Екі бірдей баласы соғыста қаза болып, кемпірі екеуі *с о п а й ы п қ а л ғ а л ы* бері жалғыздық тақсіретін көп тартқан (Д.Исабеков, Тіршілік). Содан *с о п а й ы п ж а л ғ ы з қ а л ғ а н* нағашы әжем әр қызының қолында бірер жыл тұрып, күн кешіп келеді екен (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СОПАЙТ= е т. **1.** *Сопақ ету, ұзарту.* Мұрт қоймағандықтан ба, сақалы дөңгелек жүзі мен жалтыр басын *с о п а й т ы п,* ұзыншалау көрсететін тәрізді (Қ.Тоқаев, Көмескі.). **2.** *Қалқиту, қылтиту.* Қыздан қалып қоюға арланды ма, Маржанды *с о п а й т ы п* жалғыз жібергісі келмеді (А.Әлсеров, Ауыл.).

СОПАЙТУ *Сопайт етістігінің қимыл атауы.*

СОПАҚ с ы н. *Дөңгелек емес, ұзынша.* Созылған сыңар таспа абайсызда бырт етіп үзіліп кетіп, шала піскен асқабақтан аумайтын *с о п а қ* басы кереге сағанағына қатты соғылып, көзінің оты жарқ етті (З.Жәкенов, Таң самалы). Ол алжапқышын тастап, дәліздегі *с о п а қ* айна алдына келді (Ө.Қанахин, Бақыт.). Тыңдаңыз, міне, қария! Жер деген – мынау тақия! Тап осындай жұп-жұмыр. Екі басы *с о п а қ* па? Қараңыз енді Күн жаққа (М.Жұмабаев, Шығ.)

Отырса – опақ, тұрса – сопақ. *Қалай істесе де жақпады, мін таба берді. О т ы р с а – о п а қ, т ұ р с а – с о п а қ,* қатты жүрсе шаңды аяқ, ақырын жүрсе майлы аяқ деп, ит орнынан ұстапты (С.Омаров, Өмір.). Жеңгеміз шешемде кеткен өшін менен алуға кірісті; *о т ы р с а м – о п а қ, т ұ р с а м – с о п а қ* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Сопақ бет [бетті]. *Ұзыншалау, ат жақты болып келген бет, жүз. С о п а қ б е т,* қою бұйра шашты бұл құрбымның шынында Александр Сергеевичке кәдімгідей ұқсастығы бар (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Ол – орта бойлы, иықты, *с о п а қ б е т т і,* әлі денесі толысып жетпеген ақсары жігіт (Ә.Сараев, Бозқырау).

Сопақ мөр. *Бес жастан он жасқа дейінгі жылқының тіс бедерінің (шұңқырларының) мұқалмаған көздері.*

СОПАҚТАУ с ы н. *Ұзыншалау, сопақшалау.* Бәкештің бет әлпеті де әдемі, *с о п а қ т а у* боп біткен, қара торы күлім көздің өзі (М.Дүзенов, Әке бол.).

СОПАҚША с ы н. *Сопайып келген, ұзыншалау.* Бұл храмның сүйірленіп бітетін, *с о п а қ ш а* күмбезі таза алтынмен қапталыпты (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ат жақты, ашаң, *с о п а қ ш а* бетіне үлкен дөң мұрны да ылғи жараса бермейді (З.Қабдолов, Жалын). *С о п а қ ш а* келген сарғылт түсті алмалар бұтақта үзілмей ұзақ сақталады («Білім және еңбек»).

Сопақша ми. а н а т. *Жұлынның бастағы мимен тікелей жалғасы.* Бірінші топ – дибазол, оның әсері *с о п а қ ш а м и* арқылы тиеді (Р.Сәтбаева, Гипертония). *С о п а қ ш а м и* – жұлынның тікелей жалғасы (Қ.Жарықбаев, Психология).

СОПАҚШАЛА= е т. *Ұзынша ету, сопайту.* Құсбегілер бүркіттің ішін тазалау үшін азғана тұз салып, түйенің шудасынан *с о п а қ ш а л а п* орап, құстырады (Саятшылық).

СОПАҚШАЛАУ[1] с ы н. *Ұзынша келген, сопақтау.* Помидордың сыртқы пішіні домалақ та, *с о п а қ ш а л а у* да, ұшбұрыш та болып келе береді (Д.Әбілев, Помидор.). Фариданың бұрынғы ашаң денесі толысып, *с о п а қ ш а л а у* жүзі дөңгеленіп, ақ құба өңі нұрлана түскен (А.Лекеров, Қырда.).

СОПАҚШАЛАУ[2] *Сопақшала етістігінің қимыл атауы.*

СОПАҢ: сопаң етті. *Кенеттен пайда болды, қылт етіп шыға келді.* Қосбармақтың үстіне сорғалай төніп келген түз бүркіті қос қанатын кере, төстие қайқайып, *с о п а ң е т т і* (А.Сейдімбеков, Ақиық). Қайдан пайда болғаны белгісіз, оң жағынан *с о п а ң е т і п* екі неміс солдаты шыға келді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

СОПАҢДА= е т. *Сопаң-сопаң ету.*

СОПАҢДАС= е т. *Сопаң-сопаң етісу.* Қан жұтып, су құзғындай қарқылдасты, Толқынның үстін шоқып толқын басты. Бірнеше минуттан соң боршаланған, Кеменің ағаштары *с о п а ң д а с т ы* (С.Керімбеков, Бес мылтық).

СОПАҢДАСУ *Сопаңдас етістігінің қимыл атауы.*

СОПАҢДАТ= е т. *Қылтиту, көрсету.* Военкомның қолында *с о п а ң д а т ы п* ұстап отырған дәлелі жоқ, арты бос, өзі де анық сенбейді (З.Ақышев, Бұршақ.).

СОПАҢДАТУ *Сопаңдат етістігінің қимыл атауы.*

СОПАҢДАУ *Сопаңда етістігінің қимыл атауы.*

СОПАҢ-СОПАҢ: сопаң-сопаң етті. *Қайта-қайта сопаңдады.* Кенет, тобылғы арасынан екі көкшіл нәрсе *с о п а ң-с о п а ң е т і п* бой көрсетті (Қ.Исабаев, Арман.).

СОПАЮ *Сопай етістігінің қимыл атауы.*

СОПИ= е т. с ө й л. ***Сопай***. Кемпір екеуі *с о п и ы п* қазір соқа басы қалды (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Адалын айтқанда, Сапияның *с о п и ы п* жалғыз қалғысы келмейді (А.Жағанова, Еркежан).

СОПИТ= е т. *Биіктету, сопайту.* Ғибадатхананы бір қабаттың үстінде бір қабатты *с о п и т ы п* қалай берген (Қ.Сатыбалдив, Қараторғай).

СОПИТУ *Сопит етістігінің қимыл атауы.*

СОПИЮ *Сопи етістігінің қимыл атауы.*

СОПРАНО з а т. м у з. *Әйелдерге тән ең биік даусы. С о п р а н о* – әйелдердің ең биік даусы, төрт даусты хордағы жоғары дауыс партиясы (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). «Алтын астықты» нағыз опера стилінде жазды, басты рольдегі әйелдердің даусы *с о п р а н о* (Қ.Байсейітов, Құштар.). *С о п р а н о н ы ң* ерекшелігі дауыс желбезегінің діріл саны көп болады, ол көп болған сайын дауыс күшейе түседі, драматизмі арта береді («Егемен Қазақстан»).

СОП-СОЛҒЫН с ы н. *Түсі тым солғын, күңгірт, көмескі.* Бұрынғы ашық мінезді, күміс қоңырау күлкісі бар Аяжан емес, сабағынан үзілген ақ гүл тәрізді, қозғалар дәрмен жоқ, *с о п-с о л ғ ы н* (І.Есенберлин, Ғашықтар).

СОП-СОПАҚ с ы н. *Өте сопақ, тым сопайған.* Бирма қалаларындағы *с о п-с о п а қ* пагодаларға әлдеқалай кіре қалсаңыз, Будда мүсіндерінің алдында көздері бұлаудай болып, еңіреп отырған адамдарды көресіз (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Өзенде дөп-дөңгелек, *с о п-с о п а қ* жылмағай қайрақ тастардың әртүрі жатыр (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Көлеңкеде қолаяғымыз шидей, ұп-ұзын, басымыз *с о п-с о п а қ,* менің көлеңкем анау деуге намыстанасың («Қаз. әдеб.»).

СОПЫ [ар. صوفى] з а т. д і н и. *Дін жолына түскен, имамға қол тапсырған құдайшыл адам.* Сондай-ақ шалқар шабытты *с о п ы* ақын Ахмет Ясауидің (XII ғ.) түркі тілінде жазылған «Диуаны» да (Өлеңдер жинағы) сақталған («Қаз. әдеб.»). Мазар сайын мың *с о п ы* Бүлкілдетіп әр жерде Саулатып тұрған ғазалын. Қайнатып жатқан қазанын (М.Жұмабаев, Шығ.). Сәлдесі әлдеқайда қалған дейді, Мешітке бір *с о п ы* жоқ барған дейді (М.Дулатов, Шығ.).

Сопы бола қалды. к е к е с і н. *Тұқ жазығы жоқ, тап-таза адам болғансыды.* – Ей, Сыдық, көзіңді жұмып, өлгеннің етігін сатып, одан қалса оразадан пітір жинап, жиналған ақшаны, өзөзің бөлісе алмай, қырық пышақ болып қырқысатын сендер емес пе? Бүгін қайдан *с о п ы б о л а қ а л д ы ң?* – деді Нұрыш («Лен. жас»).

Сырты – сопы, іші – арам. *Сырт көзге адал, жазықсыз көрінгенмен, ішкі ойы бұзық, теріс.* Ойласам, сол тышқандай бұзықтар көп, *С ы р т ы – с о п ы, і ш і – а р а м* қылықтар көп. Пара алып, не қазынаның ақшасын жеп, Адалымсып жүретін ұлықтар көп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СОПЫЛЫҚ з а т. д і н и. *Сопыға тән қасиет, сопы болушылық, дін жолына берілгендік.* Айғаным өмірінің соңғы төрт-бес жылдарында *с о п ы л ы қ қ а* бой ұрып алған еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *С о п ы л ы қ* деген ауыр жол, Ұстап жүрсең – тәуір жол. Сопылықты іздесең, Оқыған көп ғалым бол (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сол уақыттан былай Ақанның жанында үлкен өзгеріс болады. Бұқардан оқып қайтып, Көкшетауда дәріс айтып тұрған, белгілі Науан қазіретке анда-санда барып сабақ алады. Дінге, *с о п ы л ы қ қ а* беріледі (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сопылық әдебиет. д і н и. ә д е б. *Ішкі рухани тереңдікке және Аллаға құштарлыққа бастайтын сөз өнері ретінде VIII ғасырларда мұсылман елдерінде қалыптасқан әдебиет. С о п ы л ы қ ә д е б и е т* исламның қайнар көзі саналатын құран мен хадистерден бастау алған (ҚҰЭ).

Сопылық ілім. д і н и. *Исламның қайнарынан бастау алатын ілім. С о п ы л ы қ і л і м н і ң* ислам әлеміне кең таралуы Джами, Руми, әл-Фараби, әл-Ғазали, Хафиз, О.Хайям секілді исламның классикалық кезеңінің ойшылдарына байланысты (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

СОПЫМСЫ= е т. с ө й л. *Сопысыну, сопы болғансу. С о п ы м с ы п* отыр, молдамсып мына бір сұр бет, Шамасы келсе, Алатауды да монастырь қылмақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СОПЫСЫМАҚ с ы н. *Сопы болғансып, өзін сопыға балайтын адам.* Үйдегі жас балаларынан мазасы кеткен *с о п ы с ы м а қ* шалдар да, обалсынған молдасымақтар да әйелдерінің артынан сүгірет жақты жағалауға айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОПЫСЫН= е т. **1.** *Өзінше сопы болғансу, өзін сопы санау. С о п ы с ы н ғ а н* қазірет қысылғанда құранның қағазын шылым ғып тартатын (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). **2.** *Момақансу, көлгірсу. С о п ы с ы н б а,* қара жүрек бол да қал, Тізе көрсең қара жүрек адамнан! Көп наданның мәжілісіне кез келсең, «Білем!» – деме, болып көрін наданнан! (М.Жұмабаев, Шығ.). *С о п ы с ы н ы п,* ақсынып әуре болмай, Ер болсаң, босатып ал сол зынданнан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СОПЫСЫНУ *Сопысын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өтірік *с о п ы с ы н у.*

СОПЫХАНА з а т. *Құдайға мінәжат ететін орын.* Лафарель. Неге танымаймын? Антонның *с о п ы х а н а с ы* есімде бар. Сіз мұнда келуші едіңіз. Осы орманда атыңызды ұстап мен тұрушы ем (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОР[1] з а т. *Кесір, кесапат, бақытсыздық, ауыртпалық.* Біз тағы сөз басталық Нартайлақтан, Жолығар қайсысына *с о р* мен бақтан. Не қылсам Айсұлуға жолығам деп, Бағана кетіп едіау Ақтас жақтан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Айтармын хал-жайымды жолыққанда, Жатырқап жат көрмесең *с о р ы м ы з ғ а.* Қызайдың ауылына біз бір қонақ, Аманат қонақтығым мойныңызда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Маңдайының соры бес елі. *Қырсық шалған, бақытсыз. Б е с е л і* екен *м а ң д а й ы н ы н ы ң с о р ы* да, Мұндай байлық түспес қайтып қолыңа (Шығыс жұлдыздары). *М а ң д а й ы н ы н ы ң б е с е л і с о р ы* бар екен (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Сор айдады. *Қырсық шалды, көресі азабы итермеледі.* Жүк тартқан кірешілер *с о р а й д а п* Балаусамен жанжалдасқан (F.Сланов, Дөң асқан). Апатайым-ай, *с о р а й д а п* әкелді ме? – деді артымдағы қыз (F.Мүсірепов, Шығ.).

Сорға айналды. *Басынан бақыты ауды.* Бағым бар деп мақтанба, *с о р ғ а а й н а л с а* қайтесің (Ш.Смаханұлы, Шығ.).

Сорға біткен. *Азап үшін жаралған, азап шеккен адам деген мағынада.* Басы қатты сұм жүрегің, тоқтата алмай кетті де. *С о р ғ а б і т к е н* көкірегін сендіре алмай өтті де (Абай, Тол. жин.).

Сор жеңді. *Қырсық шалды, соры қайнады. С о р ж е ң і п,* жолым болмай бір соғыста. Елімді шауып кетіп жалғыз қалдым (Е.Бердин, Қанды асу).

Сор қысты [түртті]. *Сор айдады.* Қалтаңдап шамға айналған шіркейдей-ақ, *С о р қ ы с ы п* сен жазғанды келген шығар (Айтыс). – Сен шалды *с о р т ү р т і п* жүрген шығар (Қ.Саурықов, Құмда.). *С о р т ү р т і п* тағы да сондағыдай сор түртіп келе ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сор тартты. *Сор түртті сор, айдады.* О баста-ақ осы *с о р т а р т қ а н* ғой, болмаса балалар: «Ата, қона кетіңіз, жеті түнде түртінектеп жүресіз бе!» – деп жалынып еді (А.Тоқмағанбетов, Әке.). Былай тұрсын шалдығы, Үш қатынның үстіне Менің басым қор болмақ, Екі көзден жас кетпей, *Т а р т қ а н ы м* қалың *с о р* болмақ (О.Шипин, Дастан.).

Соры арылмаған. *Қырсыққа белшесінен батқан.* – Мендей *с о р ы а р ы л м а ғ а н* жан бар ма? (Е.Еркебаев, Жолдар.).

Соры бес елі [қалың, көп]. *Тартар тауқыметі мен азабы мол, бейнеті көп.* Киім ілген шкафты да, оның құнын әлі де үш ай төлеу керек қой, асхана гарнитурын да, диванды да алып қояды. Сосын қайтадан *С о р ы м б е с е л і* боп жаңғыздан-жаңғыз қаңғырап қаламын («Лен. жас»). Жығылғанға жұдырық жолығады, Басы айналды ауылдың *с о р ы қ а л ы ң.* Елді талап, есерлер табыс тапса, Естілері үйде үнсіз торығады (К.Салықов, Жезкиік). *С о р ы қ а л ы ң* жан екем, соры қалың. Сірә да, көп кешікпей торығармын, Несіне жолды қумай, сөзді құдым, Сірә, мен бір пәлеге жолығармын (М.Мақатаев, Шығ.). Баланың бәрі сондай бола берсе, Асыраған ата-ананың *с о р ы к ө п-т і* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Соры қайнады. *Азап тартты, бақытсыздыққа ұшырады.* Бір Шымшық торға түсті *с о р ы қ а й н а п,* Барды ма, кім біледі, ажал айдап

Пәлені қаза менен қайда деме, Ғаріп боп, отыр сорлы көзі жайнап! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Малыңды бұйырмаған айдап жүрсің, Бейнетін тартып *с о р ы ң қ а й н а п* жүрсің. Үйіңе келген мейман аш аттанып, Байлықтан садаға кет, қарап құрсын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Халыққа жетпей, *с о р ы қ а й н а ғ а н*, Бола алмай оған бір адам қорған. Тоғыз жыл бойы «Елім-айлаған» «Елім-ай» атты роман болған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жуандардың жылмаңдағанына мастансаңдар, кедейдің *с о р ы қ а й н а ғ а н ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сорың құрғыр! *Бақытың кесілгір!* – Ойбу! *С о р ы ң қ ұ р ғ ы р* Қуанышайым! Бәдіғұл келе жатыр дейді (Ш.Құмарова, Қос шынар.). Әйел «О, *с о р ы ң қ ұ р ғ ы р*, бейбақ» деп ернін бір тамсанды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бәсе, *С о р ы ң қ ұ р ғ ы р д ы* Сөйтіп сор түртіп жүр ғой (М.Әуезов, Абай жолы).

СОР[2] з а т. **1.** *Аяқ батып кететін тұзды батпақ.* Бетіменен жайылсын Қамамайық *с о р г а* (Алпамыс). Сүйдім мен сені туған мекенім деп, «Соры бар» *с о р* топырақ шекерім боп, Жаныңда жүріппін де, біліппін бе Қойыңда бай қазына екенін көп?! (Т.Айбергенов, Мен саған.). – Ол көл емес, *с о р*. Қазір жақын барғанда көресіз (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **2.** г е о г р. *Үстіңгі қабаттарында оңай еритін тұздар бар шөл және шөлейт, кейде дала және орманды дала зонасының топырағы.* Жазық құмда қақтар, *с о р л а р* көп (С.Шаймерденов, Қарғаш). Онан былайырақ, арасы бір көш жер, Майсор, Жарсор деген екі *с о р* бар (З.Ақышев, Бұршақ.). **3.** *Тұз ерітіндісінен қалған ақ таңдақ белгі.* Ойпаң жерге су кептелді, *С о р ы* шықты бетіне (Ә.Абайділданов, Маржан). Жота-жота құм төбелер де артта қалып, күн шыға бұлар ақ *с о р ы* шығып, борпылдаған кең жазыққа ілінді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Гимнастеркасының сыртына тері шығып, иығы мен қолтығы аппақ *с о р* боп ты (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Еңбегі еш, тұзы [тері] сор. *Істеген ісінен опа көрген жоқ, еңбегі жанбады. Е ң б е г і е ш, т ұ з ы с о р* талай Отамалы, Исалар «мың айдағандардың» құлаккесті құлы болды (Дала дауылпаздары). *Е ң б е г і м і з е ш, т е р і м і з с о р* тіршілік болды бұл (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Сор топырақ. *1,5 м-ге дейінгі тереңдікте оңай еритін тұздардың мөлшері көп болатын топырақ.*

СОР[3] з а т. ө с. с ө й л. ***Сора***[2]. Төсін кіл жусан мен *с о р* еміп өскен сорлы дала (С.Нарымбетов, Тентек). Сырдарияның жайылмасында шалғынды *с о р*, сортаң топырақта жиде, терек, жыңғыл, қамыс т.б. өседі (ҚСӘ). Сордың бұлтын айдап тастап – көгіңнен, *С о р* тамырын жұлып тастап жеріңнен (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

СОР= е т. **1.** *Бір нәрсені ерін арқылы ішке тарту, ему.* Қайысқа және емізсе, сүті дайын, Кетеді бұлақ болып *с о р ғ а н* сайын. Дегенде қыз емейін, дәнеме жоқ, Қайран боп біле алмады мұның жайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бастапқы күндері бала емшекті өте жай *с о р а д ы* (Келіншектер.). – Мына ұлымыз бір емшекті қапыл-құпыл *с о р ы п* алады да, қызымыз еміп жатқан емшекке жармасады («Қаз. әдеб.»). **2.** *Бір нәрсені ауызға салып талмау, жалмау.* Бота тұзды еріндерімен сыпырып әкетті. Басын шайқай жүріп тұзды *с о р ы п* жүр, жеп жүр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Жол үстінде зеріккен жоқ. Бір тәттіні таңдайына салып *с о р ғ а н д а й* ол (С.Алдабергенов, Асу). **3.** т е х. *Шаң, газ, түтін, су тәрізді заттарды түтік арқылы тарту, сыртқа шығару.* Түтіктің ауасын насос арқылы *с о р ы п* шығара бастаған (О.Сәрсенбаев, Радио.). Ыдыстың ауызын мықтап бекіткеннен кейін оның жоғары жағында қалған ауаны насоспен *с о р ы п* алған (Қызықты физ.). **4.** а у ы с. *Бір нәрсені ақ жем қылу, бозарту.* Батиманың су *с о р ғ а н* ақ жем саусақтары сәл дірілдеңкіреп Ғаниды құшақтады (Ж.Арыстанов, Жалын.). **5.** а у ы с. *Арықтатып жүдету, аздыру.* Қағаз деген кәпір жаман ғой, адамды *с о р ы п* қояды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Тазагүл сүзектен тұрған адамдай, екі беті боп-боз, қайғы *с о р ы п* қаусап қалыпты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай) **6.** а у ы с. *Еңбек істемей біреуді қанау, жатып жеу.* Мұнан кейін орысша оқығандардың бірін қалдырмай «сыпайы» сөзбенен сөгеді: «Ұшан теңіз доқтырлар кім еді, маржалардың ауруын тазартқаннан басқа. Адуақаттар кім еді, екі адамды дауластырып, теспей қанын *с о р ғ а н н а н* басқа, пәлен кім еді, түген кім еді» (М.Дулатов, Шығ.). Жетті енді. Келгені байдың ел *с о р ы п* (І.Мәмбетов, Тарланбоз). Ойламай елдің қамын, алдан шолып, Борсықтай болыс жатты елді *с о р ы п*. Екі елі жардан төмен түспеген су Тасқында Қабырғаны әкетті орып (О.Шипин, Дастан.).

Сүліктей [теспей] сорды. *Аяусыз қанады, тұралатты.* Ел еңбегін *с ү л і к т е й с о р ы п* келген байлар, қожа-молдалар колхоз құрылысына қастандық жасауға тырысып бақты (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Ішкі Ресей қалаларынан тай-тай кездеме, қыруар шай, қант алдырып, еңбекшілердің қанын *с ү л і к т е й с о р д ы* (С.Омаров, Қайырлы.). – Қалай *т е с п е й с о р а д ы*. Бірақ қашанғы қанар дейсің (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Суық сорды. *Денесін суық ұстады, суыққа ұрынды.* Бермеген тым болмаса жейтін азық, Мен болдым шөп түбіне қаққан қазық. Ішімнен ой, сыртымнан *с у ы қ с о р д ы*, Жататын заман қайда бауыр жазып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОРА[1] з а т. *Көзден аққан жас, мұрыннан аққан су.* Сайраймын деп қалады шиқыл қағын, Терге батып, көзінен *с о р а с ы* ағып. Келтіре алмай, сілесі әбден қатты, Суыр үні ұқсасын құсқа нағып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақтар көзінің сілекейге ұқсаған *с о р а с ы н* сүртіп: «Рақмет, Санке, рақмет», – деседі (М.Жұмабаев, Шығ.). Күлсінай шешейдің жанарсыз көзінен *с о р а с ы* ағып, жауырыны томпиып дәрменсіз аянышты қалыпқа түскен («Қаз. әдеб.»). Аяғы тепеңдеп, қос-қостан қамшылап, омырауы аңқиып, көзінен *с о р а с ы* ағып, жұттан шыққан кісідей келе жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОРА[2] з а т. ө с. *Сортаң жерге шығатын алабота тәрізді өсімдік. С о р а* мен зығыр майынан майлы бояулар жасалады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *С о р а* өсімдігінде гүл күлтесі, ... болмайды (Ж.Әбиев, Биология.). Дала тышқандары тал, итмұрын, *с о р а* сияқты өсімдіктердің арасында тіршілік етеді (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

СОРАҒЫТ= е т. с ө й л. ***Сорғала.*** Осы кезде үйде Қамқаның да, Қодардың да көздерінен үнсіз жастар біртін-біртін *с о р а ғ ы т ы п* ағып отыр еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Екі көзден жас ырғып, ытып кеткен, Тоқтамай *с о р а ғ ы т ы п* әжім беттен (Үш ғасыр.). Бұ күнде ондағы ызбарын төгіп отыратын Мәжекең де, бетаузы ақпандағы алабас бураша *с о р а ғ ы т ы п*, ақ сабауға қош айтысып, қызырайып төсегінде жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.)

СОРАҒЫТУ *Сорағыт етістігінің қимыл атауы.*

СОРАЙ= е т. **1.** *Сойдию, биіктеп ұзару, сырию.* Жол кухняларымыздың мұржалары ғана *с о р а я д ы* (Арулар.). Бір ғажабы, Кей бала өсіп кеткен *с о р а й ы п* (Қ.Баянбаев, Қол шатыр.). Мадияр жапырақсыз, бұтақсыз кәрі ағаштай, *с о р а й ы п* жалғыз қалды (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Шошаю, сопаю.* Солдатқа беріп ұлдан айырылып, күйеуге беріп қыздан айырылып қу басың *с о р а й ы п* қалғанда, ойбайдың әкесін сонда көресің. Құрымыңа ие болатын кім екенін білесің бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйелдің аузын далитып қылыш тіліп кеткен. Қылышпен тілгілеп азаптау аз көрініп, малғұндар әйелдің бет сүйегіне шеге қағыпты. Тот басқан шеге *с о р а й ы п* тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

СОРАЙҒАН с ы н. *Сойдиған, артық шығып тұрған, қылтиған, ұзын.* Және де әкесі айтты баласына: – Сұқтанба құр *с о р а й ғ а н* қарасына! Құдайым өзгесіне дән бергенде, Бұл бидай дәнсіз қапты арасында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір кесім ет жоқ, терісі сүйекке жабысып қалған. Тек *с о р а й ғ а н* сүйек, үстеріндегі далба-дұлба тондарын, бет-аузын бәрін құм басып қалған (М.Жұмабаев, Шығ.). Ешқайдан күткен жәрдемі болмай, бейнеттен, аштықтан қажыған халық күн санап үмітінен айырылып, кеудесін қорқыныш кеулеп, анау айға, таудың *с о р а й ғ а н* тістеріне, үңгірлердің қап-қара аранына, шулап жатқан жаудың қолына қарайтын еді: бұлардың бәрі оларға өлімді ойлататын еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

СОРАЙТ= е т. *Шошайту, қылтиту.* Шамел ақ шитіні бауынан мойнына асынып, мылтықтың сирағын *с о р а й т ы п* сыртқа шықты (С.Бегалин, Замана.). Оның соңынан зеңбіректерінің мойнын *с о р а й т ы п* тағы төртеуі шықты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

СОРАЙТУ *Сорайт етістігінің қимыл атауы.*

СОРАЙЫҢҚЫРА= е т. *Сойдиыңқырау, биіктеп сорая түсу; ұзарыңқырау.* Саржанның беті ісіңкіреп, мұрны *с о р а й ы ң қ ы р а п* кеткен еді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

СОРАҚЫ с ы н. *Шектен шыққан, өрескел.* Қазақ тілін жүргізетін комиссия болсын, өзге мекемелер болсын, мұндай *с о р а қ ы* іске көзінің қырын салмаса, әрі-беріден соң «қазақшаң» мынау болса, орыс болып-ақ кетелік» – деушілер табылмай ма. Сонда не бетімізді айтамыз?! (М.Дулатов, Шығ.). *С о р а қ ы* ұзын да емес, қысқа да емес, Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды (Абай, Тол. жин.). Әйелдің шаныншпа, *с о р а қ ы* сөздерінің артындағы жасырын күшті сезгендей хан ақылды еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

СОРАҚЫЛАУ с ы н. *Ерсілеу, өрескелдеу.* Бұл әлгі, Айсұлуға жазғаннан да *с о р а қ ы л а у* емес пе? – деді ішінен (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Сіздің мінезіңіз менікінен *с о р а қ ы л а у* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

СОРАҚЫЛЫҚ з а т. *Шектен шыққандық, өрескелдік.* Абай жалтармай, жасқанбай бар *с о р а қ ы л ы қ т ы* басқа соғып, көзге шұқып айтады (М.Әуезов, Әр жыл.). Қазіргі заманда халықты аталыққа, руға, тайпаға, жікке, жерлестікке бөлу деген барып тұрған *с о р а қ ы л ы қ* қой (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СОРАҢ[1] з а т. *Топырағы сор, сортаң жер. С о р а ң* топырақ езіліп, лезде көлкіген батпаққа

айналады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бұл ара тайғақ; сазды *с о р а ң,* дымқыл тисе болғаны қамырдай иленіп жатады (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

СОРАҢ[2] з а т. ө с. *Алабота, сарсазан тәрізді сортаңға шығатын өсімдік.* Ал Жантақпен аралас сарсазан мен *с о р а ң* шөп өссе, онда бұл жердің суы ащы болғаны (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). ...былқылдақ сортаңға сары *с о р а ң* бітеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Айналадағы сексеуіл, жусан, *с о р а ң* біткенді шауып ұнтақтады (Ф.Оңғарсынова, Биіктік).

СОРАҢ[3] з а т. *Шың, құз.* Тарбағатай тауы заңғар биік, *с о р а ң д а р ы* аспан меңзеген, сайсаласы үлкен (С.Бегалин, Уақыт.). Әлден уақытта Түсіп бір *с о р а ң* тастың басына бүркітін алып жаяу шыға келеді (Ш.Айманов, Қыран.). Секіріп тастан-тасқа тау ешкісі Тұрады көзін салып *с о р а ң ы н д а* (Ақын жырлары).

СОРАҢ[4]: **сораң етті.** *Собаланддады, сопаң етті.* Сол мүлік *с о р а ң е т і п* ортаға шыға келгенде, жұрт таңырқай күлмегенде қайтсін (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Мен *с о р а ң е т і п* машинадан түскенімде ол кісі теріс айналды («Мәдениет және тұрмыс»).

СОРАҢДА= е т. *Сораң-сораң ету, сопаңдау.* Үшінші біреуі *с о р а ң д а п* қашып бара жатты (С.Адамбеков, Атылған қыз.). *С о р а ң д а п* болмадың ғой (А.Сүлейменов, Бесін). Артем *с о р а ң д а п* жан ұшырта жүгіріп келеді екен (Т.Сағымбаев, Кездесу).

СОРАҢДАТ= е т. *Сопаңдату, сорайту.* Қашып кеткен екеуін сақшылар ұстап алып, *с о р а ң д а т ы п* айдап келеді (Ауызекі).

СОРАҢДАТУ *Сораңдат етістігінің қимыл атауы.*

СОРАҢДАУ *Сораңда етістігінің қимыл атауы.* Көзге түсіп *с о р а ң д а у д ы ң* қажеті қанша (Ауызекі)

СОРАҢДЫ[1] с ы н. *Сор топырақты, сортаңды.* «Әлімбай» – бозғыл жапырақты, сәл *с о р а ң д ы* жер (Ы.Жақаев, Менің бақытым.).

СОРАҢДЫ[2] с ы н. *Сораңшөбі көбірек. С о р а ң д ы* жер мол болса, түйе малы тез семіреді (Ауызекі).

СОРАҢШӨП з а т. ө с. *Алабота тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. С о р а ң ш ө п т і* бұзаубас сораң деп те атайды (ҚҰЭ).

СОРАҢЫТ= е т. *Сор пайда болу, сор басу.* Қазір сол көл асты *с о р а ң ы т қ а н* табан-ды. Жердің молдығынан болар, ешкім ескермеген, аяқ асты болып босқа жатыр (М.Қаназов, Жер.).

СОРАҢЫТУ *Сораңыт етістігінің қимыл атауы.*

СОРАП[1] з а т. *Ыстық сұйықтықты сорпылдатып ішкенде шығатын дыбыс.* Соқты тынбай сағат та, Көп босады шынылар, Шыдай алмай *с о р а п қ а* (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

Сорап болды. *Бітті, таусылды.* Ақ су тезақ *с о р а п б о л д ы,* Шұнақ шыны аяқтар шылдыр қағып кісінесті, пұшық самауырға еріп, ауыз үйге шығып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.)

Сорап тартысты. *Сораптасты, сорап-сорап еткізді.* Майбасар, Жақып бастаған жиын үлкен сары самауырды жаңадан ортаға алысты. Шайды *с о р а п, с о р а п т а р т ы с ы п* жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

СОРАП[2] з а т. **1.** *Ескі жолдың сілемі, ізі.* Жол *с о р а б ы* аяқ астынан күңгірттеніп байқалғанмен, арғы сілемі тұңғиық ішіне көміліп кеткен (Ә.Әзиев, Жез тау.). *С о р а п т ы ң* кей жерін кесе қар басып, кей жері көрініп қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйренген сүрлеудің *с о р а б ы м е н* келіп, төсектастың тасасынан бір-ақ шықты (Ж.Мусин, Ақ алаң). Бірақ ертеңіне-ақ малдарының қолды болғанын білген қалмақтар сәйгектете қуалаған мал ізінің *с о р а б ы н а* түссе керек (К.Сегізбаев, Беласқан.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің жобасы, ізі.* «Айтсам» деген сөздерін біртелеп ойына түсіріп, *с о р а б ы н* тауып алғандай болған Құлжабай әлден соң сөз бастады (Е.Мырзахметов, Медет). Мұнысы біраздан бергі ой *с о р а б ы н ы ң* бір түйініндей еді (Жас қайрат).

СОРАП[3] з а т. т е х. *Төмендегі суды биікке сорып шығаратын құрал, насос.* Барлығы 500 шақырымды алып жатқан бұл каналдың суын 22 қуаты *с о р а п т ы ң* күшімен жарты шақырым биіктікке көтеру арқылы осы күнге дейін екі облысқа ауызсу беріліп келгені белгілі («Егемен Қазақстан»).

СОРАП-СОРАП о д. *Түйені суға шақырғанда айтылатын сөз.* Мәселен, суатқа келгенде су ішкізу үшін жылқыға моһ, ірі қараға шаушау, түйеге *с о р а п-с о р а п* сияқты сөздер де айтылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

СОРАПТА= е т. *Сұйықты сыздықтатып сорып ішу, үрттау.* Нартай сүт құйған қызыл күрең шайды *с о р а п т а п* тартып отыр (С.Досымов, Директор.). Дүрмекбай екеуміз *с о р а п т а й* отырып шай ішеміз (Т.Есімжанов, Аяулым). Кемпір *с о р а п т а п* шай іше отырып, дастарқандағы нанға екінші рет қол созды (С.Алдабергенов, Асу).

СОРАПТАЛ= е т. *Сорып ішілу.* Шай енді *с о р а п т а л д ы* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

СОРАПТАЛУ *Сорапталу етістігінің қимыл атауы.*

СОРАПТАС= е т. *Сораптап ішісу.* Біреулер кекіріп қойып құрт ұрттап, біреулер терлеп-тепшіп шай *с о р а п т а с ы п* отыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

СОРАПТАСУ *Сораптас етістігінің қимыл атауы.*

СОРАПТАТ= е т. *Сыздықтатып сору.* Үй ішіндегілер көжені *с о р а п т а т қ а н д а р ы н* тоқтатып, тым-тырыс тына қалды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

СОРАПТАТУ *Сораптат етістігінің қимыл атауы.*

СОРАПТАУ *Сорапта етістігінің қимыл атауы.* Бас бухгалтер тонын жамылып, ақ шайнектен шай *с о р а п т а у ғ а* кірісті (Д.Досжанов, Дария). Көкайдайдың кемпірі қыңқ етер емес, терлеп-тепшіп қара күрең шайды *с о р а п т а у м е н* болды (С.Санбаев, Аруана).

СОРАЮ *Сорай етістігінің қимыл атауы; биіктеп ұзару, сырию.* Алдыңғы отырғызған көшеттердің бәрін басып озып, мына теректің жеке-дара *с о р а ю ы н* қарашы (Ауызекі).

СОРБАҢ з а т. э т н. *Сорботқа; тұз бен қара лайға салып қайнатып, сыныққа орайтын түйе шудасы.*

СОРГО [итал. sorgo] з а т. б о т. *Оңтүстікте өсетін жүгері тәрізді малға жұғымды дақыл; қоқан жүгері. С о р г о* – жүгері тәрізді көк шөп, сүрлем және дән береді (Малшыларға кеңес). Сояның биік жақсы жапырақтанатын сорттары жүгерімен, *с о р г о м е н* (жүгерінің бір түрі) және басқа дақылдармен аралас егіледі (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.). Бұл аудандарда жүгерінің орнына *с о р г о* (қоқан жүгері) еккен жөн (М.Майлыбаев, Мақта егіс.).

СОРҒАЛА= е т. **1.** *Төмен қарай ағу, саулау, құйылу.* Ай қалқыды, сәуле аспаннан *с о р ғ а л а д ы,* Ағаштар ерке арудай ырғалады. Арудың аққу мойны бұрылғанда, Жұлдыздай жарқ-жұрқ етіп сырғалары (М.Жұмабаев, Шығ.) Қораның шіріген төбесінен жауын өтіп кетті, қабырғадан *с о р ғ а л а п* су ақты (Ш.Айтматов, Қош бол.). Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт *с о р ғ а л а п,* сүт емес-ау, құт сорғалап көнек-көнек лақылдайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Төмен қарай зуылдап түсу, құлдилау.* Қанат, құйрық суылдап ысқырады, Көктен қыран *с о р ғ а л а п* құйылғанда (Абай, Тол. жин.). Жау әскерінің ұйлығып тығылған қалың шоғырына ауыр снарядтар *с о р ғ а л а п* ағып келіп гүрс-гүрс жарылады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Алыстаған сайын қара бүркіт ақ бауыр торғайдай боп көрінеді. Бүркіт *с о р ғ а л а п,* төмен құлдилайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОРҒАЛАТ= е т. **1.** *Саулату, құйылту.* Машинаның бүйірінен бір шүмек маржандай таза дәнді комбайнды жанап жүрген автомобильдегі ящиктерге *с о р ғ а л а т ы п* құйып бара жатады (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Ағызыптамызу, ағызу, парлату.* Әкесінің қымызды асығып-үсігіп тез ішемін деп сақалынан қымыз *с о р ғ а л а т қ а н ы н* көріп, ішек-сілесі қата күліп еді-ау баласы (Тоғызыншы шежіре). Құшақтап екі жасты күңіренді ер Көзінен ыстық жасты *с о р ғ а л а т ы п.* Қайғыдан жарылғандай қайран жүрек, «Yh! yh!» – деп үзілгендей есіл өзек (М.Жұмабаев, Шығ.). Осылай Дубровский болған ғарып, Сұраса, айта алмайды сөз қайтарып. Көзінен қанды жасын *с о р ғ а л а т ы п,* Жатқызды төсегіне алып барып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Нөсерлету, жаудырту, үсті-үстіне бастырмалату.* Жігіттер, өкінсеңдер әнімді аңсап, Армандай еске түсер менің даңқым. Сөздерді інжу-маржан ақтарғанда, Нөсердей *с о р ғ а л а т ы п* жаудыратын (Ә. Найманбаев, Шығ.)

СОРҒАЛАТУ *Сорғалат етістігінің қимыл атауы; ағызу, парлату.* – Енді болмаса көзінен жас *с о р ғ а л а т у ғ а* дайын тұр (А.Байтанаев, Асан).

СОРҒАЛАУ *Сорғала етістігінің қимыл атауы; саулау, ағылу.* Төлеудің тағы бір оқ басына тиіп, оң жақ шекесінен қан *с о р ғ а л а у д а* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Партизанның екі жеңінен бірдей қан *с о р ғ а л а у д а* (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

СОРҒУ *Сорғы етістігінің қимыл атауы.*

СОРҒЫ з а т. э к о л. *Сүзгі.* Тіпті, судың құрамында мұнайдың елеусіз мөлшерінің кездесуі суға арнайы иіс береді, ол иіс суды *с о р ғ ы д а н* өткізіп, хлорлаған соң да кетпейді (Табиғат сулары.).

СОРҒЫ= е т. **1.** *Суы азайып құрғай бастау, дегду, кебіңкіреу.* Ақыр бос отырсыңдар, қырман *с о р ғ ы ғ а н ш а* мен сендерге бір әңгіме айтып берейін (М.Мағауин, Бір ата.). Бұл қопарылған гидромассаның біраз уақыт жатқаннан кейін суы *с о р ғ ы п,* шымтезектің өзі қалады (Ж.Жатқанбаев, Су.). – Суы *с о р ғ ы с ы н,* дем алсын, жануар, – деді Сәду (Т.Дәуренбеков, Кездес.). **2.** с ө й л. *Ағу, сорғалау, құлдилау.* Садақ тарта білем, төменіректегі жұлдыз *с о р ғ ы п* ағып түсті (Д.Досжанов, Жібек.). Қыран кенет төмен қарай *с о р ғ ы д ы. С о р ғ ы ғ а н* бетте тазыны төспен қағып өтті (Ж.Аяшев, Алақан).

СОРҒЫЗ= е т. **1.** *Жұтқызу, ішке тартқызу.* Асқазаны ауырып күні-түні құсып, аузын жаппай жылап жатқан балаға май *с о р ғ ы з ы п,* жауырыны қатқан болар деп сылаулар жасапты (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2.** *Бір нәрсемен бері тартқызу, сыртқа шығару.* Бұл сұйықтықты пипеткамен ептеп *с о р ғ ы з ы п,* таза фосфор ыдысқа құйып аламыз («Халық мұғ.»).

СОРҒЫЗУ *Сорғыз етістігінің қимыл атауы; құрғатқызу, кепкізу.* Бестемір сыртқы ашаларда аязға *с о р ғ ы з у* үшін жайып қойған өзінің көйлек-көншектерін көрді (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.).

СОРҒЫЗЫЛ= е т. к е н. *Сорғымен тартқызылу.* Кен мен оны қоршап жатқан тау жыныстарының бойындағы сулар арнаулы скважиналардан насостар арқылы *с о р ғ ы з ы л ы п* алынады (ҚСЭ).

СОРҒЫЗЫЛУ *Сорғызыл етістігінің қимыл атауы.*

СОРҒЫЛА= е т. *Қайта-қайта сору, сора тұсу.* Тіс жарарда баланың мінезі өзгереді, аузынан сілекей ағып, емшекті нашар емеді, көбіне саусағын *с о р ғ ы л а й* береді (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Трубкасын *с о р ғ ы л а п,* сақалын шоштитып, бір топ адамның ортасында тұрған Сорокинді кеңсенің алдынан тапты (З.Шашкин, Сенім). Тәй-тәй басқан күннен әжесінің бауырында ерке-шолжаң өскен Саршатамыз тіпті ересек тартқанға дейін шандырланған кәрінің омырауын *с о р ғ ы л а п* сора береді екен (О.Бөкеев, Шығ.).

СОРҒЫЛАУ *Сорғыла етістігінің қимыл атауы.*

СОРҒЫТ= е т. *Дегдіту, аздап кептіру.* Шиені салқын сумен тазалап жуып, *с о р ғ ы т ы п* қояды («Мәдениет және тұрмыс»). *С о р ғ ы т ы п* шоқпытымның суын сығып, Сағымдай сол лезде кеттім сырғып (Ғ.Орманов, Таңд.).

СОРҒЫТТЫРУ *Сорғыттыр етістігінің қимыл атауы.*

СОРҒЫТУ *Сорғыт етістігінің қимыл атауы.* Атып алынған ақтиін терісіндегі қанды ағызып *с о р ғ ы т у* керек (Ж.Кенжебаев, Орман.). Төсеніш төсерден бұрын жер еденнің сызын *с о р ғ ы т у* үшін, ағаш күлін немесе сөндірілген әк себу керек (Тарту).

СОРҒЫТЫЛ= е т. *Құрғатылу, кептірілу.* Жақсылап *с о р ғ ы т ы л ы п,* даяр болған азықты сүрлеуге де болады (Мал азығы.).

СОРҒЫТЫЛУ *Сорғытыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Желге *с о р ғ ы т ы л у.*

СОРҒЫШ[1] з а т. *Ылғалды өз бойына сіңіріп тартып алатын құрғатқыш.* Ол сия *с о р ғ ы ш ы н а* бірдеңе жазды да, қоңыраудың соғылуын күтті (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Жазған уақытта *с о р ғ ы ш* қағазы дәптердің бетінде, шынтағының астында тұрады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Алакөлең аршалы таудың қабағы, Аспанмен жөңкіп сұр бауыр аппақ жабағы. Бұйра шыңдардың бетімен қара көлеңке *С о р ғ ы ш қ а* құйған сияша жылжып барады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СОРҒЫШ[2] з а т. б о т. *Ылғалды жерде өсетін шөптің бір түрі.* Балауса, *с о р ғ ы ш,* селдір, ермен, бақбақ, Қанжыға, қоға, сасық, аққой болып, Бөлінеді жуалар мен тау сарымсақ (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

СОРҒЫШТА= е т. *Бір нәрсені сора тұсу, қайта-қайта сору.* Кабинада темекіні үсті-үстіне *с о р ғ ы ш т а й* түсіп отырған Тайманды көрдім (Қ.Мұхаметқалиев, Тоғай.). Абдул темекісін *с о р ғ ы ш т а п* біраз мүдіріп барып жауап қатты (А.Нұрманов, Құлан.).

СОРҒЫШТАУ *Сорғышта етістігінің қимыл атауы.*

СОРҒЫШТЫҚ с ы н. *Сорып алатын, сіңіретін.* Кәдімгі жай мақтада *с о р ғ ы ш т ы қ* қасиет болмайды. Ол судың бетінде қалқып жүреді (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

СОРҒЫШША үс т. *Сорғыш тәрізді, сорғышқа ұқсап.* Жол-жөнекей адамзат ақыл-ойының асылдарын *с о р ғ ы ш ш а* сіңірген сана жиырма бестен ары кемелдене бастайды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

СОРДЫР= е т. с ө й л. ***Сорғызу***. – Әй, Сапура, анау сүт *с о р д ы р а т ы н* құмыраның бірін ала келші (С.Ғаббасов, Ана.).

СОР-ҚАЙҒЫ з а т. *Қайғы-қасірет, азап.* – Әлек боп, арпалысып *с о р-қ а й ғ ы м е н,* Жоқ, ата, жасамадым ондайды мен... Жасымнан естігенім бар-тын еді, Әйтеуір, аққу атқан оңбайды деп (М.Мақатаев, Шығ.).

СОРҚАҢБАҚ з а т. б о т. *Алабұта тұқымдасына жататын аласа бұта. С о р қ а ң б а қ т ы ң* барлық түрінің құрамында сақар бар (ҚҰЭ).

СОРЛА= е т. *Соры қайнау, азап көру.* Өмір не зат, *с о р л а й д ы* кедей неге? Азап, бейнет – бәрі тек кедейге ме? (Қ.Жұмалиев, Қырда.). – Қарағым, Мәдижан, көк құсымнан айырылып қалып *с о р л а п* тұрмын, – дедім (Ш.Айманов, Қыран.). *С о р л а с а м* өзім *с о р л а й ы н* (Б.Аманшин, Жар мұңы). Жамандықтың белгісі, Әр нәрсені торлайды. Осындайлармен дос болса, Ақылды жігіт *с о р л а й д ы* (Қабан жырау, Алтын қазық).

СОРЛАН= е т. *Сор пайда болу, сор болып кету.* Тасқын су жайылып, ұзақ тұрғандықтан, ол жерлер *с о р л а н ы п* батпаққа айналған (М.Сабыров, Жасанды.). *С о р л а н-г а н* жерлерді шаю шараларын іске асыруға болашақта мүмкіндік мол (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

СОРЛАНДЫР= е т. *Сорға айналдыру, тұзын арттыру, сортаңдандыру.* Жерасты су деңгейінің шамадан тыс жоғары көтерілуі топырақтың үстіңгі қыртысын тез *с о р л а н д ы р ы п* жібереді («Лен. жас»).

СОРЛАНДЫРУ *Сорландыр етістігінің қимыл атауы.* Канал маңындағы шаруашылықтар пайдаланатын жерді *с о р л а н д ы р м а у* керек (Д.Әбілев, Помидор.).

СОРЛАНУ *Сорлан етістігінің қимыл атауы.* Топырақтың жел және су эрозиясын, *с о р л а н у ы н,* батпақтануын, арамшөп басуын болдырмау керек («Қазақст. мект.»). Бұл арада басқа егістікке қарағанда топырақ бетінің *с о р л а н у ы* өзге жерден анағұрлым төмен болып шықты (І.Есенберлин, Көлеңке.).

СОРЛАТ= е т. *Азапқа ұшырату, сорын қайнату.* Алатау, Арқа күңіренген Күні кеше зарыңнан. Сендерді солай *с о р л а т қ а н* Албастыдан арылған (М.Жұмабаев, Шығ.) Алдап кеткен екен ғой. *С о р л а т т ы*-ау мені ойбай! (С.Алдабергенов, Жаңару). Ердің көзі кетті деп, Аруаққа болма шет! Бізді тағдыр *с о р л а т т ы,* Көзің қырын салып өт! (Бес ғасыр.).

СОРЛАТУ *Сорлат етістігінің қимыл атауы.* Іс жүзінде түндік басына жүз сомнан жинап, нашарларды *с о р л а т у д а* (Д.Әбілев, Арман.).

СОРЛАУ[1] с ы н. *Соры көбірек, сортаңдау.* Мына жер ана жерге қарағанда *с о р л а у* екен (Ауызекі).

СОРЛАУ[2] *Сорла етістігінің қимыл атауы.* Қайтейін қарғыс айтуға аузым бармай, *с о р л а у м е н* өліп барамын (Тұлпар). Мал да бір, әйел де бір несі артық, Көнеді нелер қайғы, *с о р л а у ғ а* да (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Сорлатса өгей шеше – *с о р л а у* да ерек, Тәж сенің ақ басыңа қонды-ау бөлек. Шегі жоқ, зұлымдықтың, олай болса, Шегі де жақсылықтың болмау керек (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СОРЛЫ[1] с ы н. *Кесел-қырсыққа тап болған бақытсыз, мүсәпір.* Бетін жуған жасымен *с о р л ы* анаңа Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін. Кім сағынар сендерді қелгеніңше, Құлындарын көзімен көргенінше? Сендер қайтып келсеңдер адам болып Ғеш арманым болмас еді өлгенімше (М.Дулатов, Шығ.). Бір жан жоқ қыбырлаған, дала, дала... Келеді Қорқыт *с о р л ы* жаны жара, Ай, жыл өтіп, ер әбден арыған шақ, Алыстан бұлдырлайды тағы қара (М.Жұмабаев, Шығ.). *С о р л ы* бұлбұл жазға асық боп, Нұрлы гүлге айтты зар. Көбелек те шамды алам деп, Отқа түсті боп құмар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өзінің Отанынан айырылған адам – ең бақытсыз, *с о р л ы,* бейшара адам (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

Сорлының зары арлыға кездескей. *Көмексіз, бейшара кісінің мұңы жұрт құлағына жетсін деген мағынада. С о р л ы н ы ң з а р ы а р л ы ғ а к е з д е с к е й* деп жіберіп еді... айтар арызымызға құлақ ассаңыздар екен (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

СОРЛЫ[2] с ы н. *Тұз ерітінділері молырақ, ащылы, сортаңды.* Құм қоянының мекендері – төбе-төбе құм, сексеуіл, көл жағасындағы қамысты, *с о р л ы* жерлер (Қазақст. аң байлығы). Аттың ащы тері оның көздеріне жиналып, улы кірлерді, *с о р л ы* ақ көбіктерді айдап шығады (Саятшылық).

СОРЛЫЛЫҚ з а т. *Бағы жанбаушылық, мүсәпірлік.* Ақысыз ауыр еңбек, *с о р л ы л ы қ* пен бейшаралық, аяқ астыға үнсіз көну – қазақ жалшысының күні осы болатын (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Жылаудың айт десеңіз жөнін маған, Бір жанмын бастан қайғым арылмаған. Рақатсыз *с о р л ы л ы ғ ы м* еске түсіп, Сыртым сау, ішімде шоқ жалындаған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сонау күні осы жырын, осы әнін Басқа қызға айтып еді-ау бұл надан. Алғаш оның *с о р л ы л ы ғ ы н* аяп ем, Өзімді-өзім ұстап тұрдым, ой, әрең! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОРЛЫ-СОРТАҢ с ы н. *Шаруашылыққа қолайсыз, тұз ерітіндісі мол, ащы (жер).* Даланың суы ащы, жері *с о р л ы-с о р т а ң,* өсімдігі шая келеді, сондықтан да мұнда бұрын ел сирек болатын (Ә.Бірмағанбетов, Қазақст. геогр.). Мал қорығы *с о р л ы-с о р т а ң* ақ жемтік жерлер де бар (Тарту).

СОРЛЫШЕК з а т. *Сорлы балалар деген мағынада.* – Екі жетімегім, *с о р л ы ш е г і м,* енді қайттім, қайда соғам бұл басымды! – деп толғанғанда кәрі-жасы ағыл-тегіл ағады (М.Әуезов, Абай жолы).

СОРМАҚТА з а т. э т н. *Сыздаған жерге тартатын шипасы бар қайнатылған түйе жүні.* Немесе айталық: шажамай, *с о р м а қ т а,* дөдеге, үлпершек, күлдібадам, тарлау, тұра, құндыздық. Осылардан не біледі екен? («Қаз. әдеб.»). Сол бесатардың оғы Бекболаттың иығын ала, қарынан тиіп, сырт жағын үңірейтіп кетіп еді. «Бұған *с о р м а қ т а* тарту керек... малдың жаны мың да бір дәрі...» деп, әркім әртүрлі ем айтып жатқан үстіне, қаладан келген бір «үнүстрүк»:

«Дәрігерге көрсетпе, өледі» деген соң, Бекболатты дуанаға апарып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СОРМАҢДАЙ с ы н. *Сорлы, бақытсыз, мүсәпір.* Өлгеніңше дәурен сүрмедім, Ойлап келіп қарасам, Жігіттегі мен бибақ, Болғаным-дағы *с о р м а ң д а й* (Батырлар жыры). Оным, байды аяғандығымнан емес, *с о р м а ң д а й* кедей, сені аяғандығымнан (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Өтті анам – үш баламның пайғамбары, Үш сәби жүрегінің сайран бағы. Жыр қылып жатты біздің қара шаңырақ Менің *с о р м а ң д а й ы м н ы ң* тайған бағын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СОРМАҢДАЙЛЫ с ы н. *Бақытсыз, сорлы, еңбегі жанбаған.* Әттең, біздің *с о р м а ң д а й л ы* Жайықта, Ерлер аз ғой бара алатын байыпқа! Тым кеш ұқтым, Махамбеттей батырға, Бүкіл қазақ ғашық болса айып па? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СОРПА з а т. э т н. *Суға қайнап піскен еттің сөлі шыққан сүйық тамақ.* Аспазшылар ас әкелді. Май, ботқа, *с о р п а* исі аңқып кетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Қойшыға да ұстатты сүйек-саяқ Ет артынан *с о р п а* ішті бірер аяқ. Бата қылып, қол жуып болысымен Еңлік атты ерттеді айтқызбай-ақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Оның есесіне қысты күні *с о р п а ғ а,* көжеге, сарқасқа қылып құрт езіп тойып алса, қора ішіне кемзелшең, көйлекшең шыққанда бойы қыз-қыз қайнап жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақ сорпа. а) э т н. *Сүт, айран қатқан сорпа.* Сорпаға айран араластырса оны *а қ с о р п а* деп атайды (Ауызекі). ә) *Ақ көбік болып шыққан тер.* Астындағы аты *а қ с о р п а* Әйтім жетті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Жас сорпа. э т н. *Жаңа сойылған, сүрленбеген еттің сорпасы. Ж а с с о р п а* балаларды бір көтеріп тастар деп, Арынның өзі де аяғы-аяғына жұқпай, үйіне ұшып келген (Ж.Арыстанов, Жалын.). Жас балалы ана сүт, тәтті шай, сары май, *ж а с с о р п а,* ақ ірімшік, сыр тәрізді тағамдарды көбірек жеуі керек («Қазақст. әйелдері»).

Көк сорпа болды. *Ақ тер, көк тер боп, терлеп-тепшіді.* Қадірі де кетті айтар өкпенің, Жан ауыртты абыройды төккенің. *К ө к с о р п а б о п* жеткізгенде үйіне, Естен кетпес жеті әкемді сөккенің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қан сорпасы шықты. *Ақ көбік болып терледі, титықтады.* Әбден *қ а н с о р п а с ы ш ы қ қ а н д а,* «Сілең әбден қатты ма?» дегендей әкем ат айылын босатты (Т.Қаупынбаев, Жазира). Әтіке мойын созып қараса, ортадағы екі балуан *қ а н с о р п а с ы ш ы ғ ы п* шаршапты (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Сорпаға [сорпаның бетіне] шығар. *Іліп алуға жарайтын тәуірі, бетке шығары, алға ұстайтын жақсысы.* Қонақтардың түскенін естіген соң, уездің *с о р п а ғ а ш ы ғ а р ы м ы з* деп жүрген, шалбарларының тізесі қалталанған, пенжегінің артқы етегі жымырлаған шолақ кемесерлер де Төлегендікіне Мекеден қажы келгендей ағылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аудан қызметкерлерінің *с о р п а ғ а ш ы ғ а р л а р ы* біздің үйге тұрмағанда кімнің үйінде тұрар дейсің? (Б.Майлин, Шығ.). Ой мен қырдың *с о р п а ғ а ш ы ғ а р ы н ы ң* бәрі жиылып, бір жұмадан бері қалада үлкен келелі жарыс, айтыс-тартыс бар дейді Әбді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ауылдағы *с о р п а н ы ң б е т і н е ш ы ғ а р ы:* Ермек сары, Төребектер келді (С.Талжанов, Сейфулла.).

Сорпасы араласпаған. *Жақындығы, туыстығы, барыс-келісі жоқ.* Ұлпан Адам Атаның аржағында болмаса, оның бер жағында хан тұқымына да, би тұқымына да *С о р п а с ы а р а л а с п а ғ а н* Артықбайдың қызы (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Сорпасы [үш қайнаса сорпасы] қосылмайды. *Ілік-шатысы, аралас-құраласы, байланысы жоқ.* Колхозда *ү ш қ а й н а с а с о р п а с ы қ о с ы л м а й т ы н* бөтен адам (М.Дүзенов, Ақаже). Ал фильмнің аты «Махаббаттың төрт өлшемі» деп аталғаны болмаса, махаббатқа *ү ш қ а й н а с а с о р п а с ы қ о с ы л м а й д ы* (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Қазақ балалары үшін школ ашады, ноғайға қазақтың жазу жағынан *с о р п а с ы қ о с ы л м а с* үшін араб әрпін қалдырып, қазақ тіліндегі кітаптарды орыс әрпімен басады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СОРПАДАЙ с ы н. *Сорпа сияқты, сорпа тәрізді.* ≈ Майлы *с о р п а д а й.*

Сорпадай сапырды. *Астан-кестен қылды, астын үстіне шығарды.* Бекеттің танауы деңдие түсіп, қай-қайдағыны *с о р п а д а й с а п ы р а д ы* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

СОРПАЛА= е т. *Жас сорпа ішкізу, қалжалау.* Кемпір *с о р п а л а п,* өзі білер ем-домын жасап, баланы аз күннің ішінде сырқаттан айықтырып алды («Білім және еңбек»).

СОРПАЛАН= е т. *Сорпа ішіп әлдену, тыңаю, оңалу.* Әттең бір жас етке тісім тисе, *с о р п а л а н с а м* деп армандаймын (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). – Тауға алып кетейік, *с о р п а л а н ы п,* әбден тыңайып, бұл жерге сонан соң кел (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

СОРПАЛАНУ *Сорпалан етістігінің қимыл атауы.*

СОРПАЛАУ *Сорпала етістігінің қимыл атауы.*

СОРПАЛЫҚ с ы н. *Сорпа боларлық, сорпасулық.* Айтуын айтқанмен, әкімшілік тарапынан қыспақ жасалмаған соң, *с о р п а л ы қ* балық үшін болмаса, кәсіп үшін ешкім суға ау салған жоқ (Ә.Сараев, Тосқауыл). Сойды да *с о р п а л ы қ-қ а* семіз тоқты, Талапты болса дағы тапшы малы (Д.Еркінбеков, Айдай).

Сорпалығы бар. *Союға жарайтын, жілігі тамитын.* Аңның бәрін шетінен қыра бермей, жілігі татитын *с о р п а л ы ғ ы б а р* бітеу бүйректерін ат (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.).

СОРПА-СУ з а т. *Тамақтық маңызы шамалы сорпа-морпа.* Кемік сүйек, *с о р п а-с у* тимеген соң, Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.). Белгілі: қазақта ондай залым адамдардың өзіне қауіптілеу орынды күзеттіріп, *с о р п а-с у м е н* алдап қоятын иттері болатыны (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Аукаттылардың ауылына қоңсы қонып, солардың *с о р п а-с у ы н,* бірер тостаған қымызын тегін ішіп, жаман үйреніп қалған өгей әкем, байқаймын, жан ауыртатын жұмысқа басқысы келмейтін сыңайы бар (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СОРПА-СУАН з а т. с ө й л. ***Сорпа-су.*** «Ет дегенде бет бар ма» дегендей, қызылшыл қазақтар, қой сойылуын пайдаланып, *с о р п а-с у а н* ішуге жиналған көрінеді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СОРПА-СУАНДЫҚ с ы н. с ө й л. ***Сорпасулық.*** Төребай *с о р п а-с у а н д ы қ* бірдеме әкелгенше, бұл үйде татар дәм жоғын айтып, Айша апай мені дәм татып кетуге бөгеді (С.Мұқанов, Өмір мект.).

СОРПА-СУЛЫҚ с ы н. *Сорпа-су боларлық.* – Балаларға *с о р п а-с у л ы қ* соғым іздеп, ту, сонау Шідерті бойына кетпесі бар ма (Д.Әбілев, Баянауыл.).

СОРПЫЛДА= е т. *Сорп-сорп ету.* Кейбір тұсында «иірім» аталатын ағыс, түбіндегі әлдене шұқырға құйылып жатқандай дөңгелене иіріліп, ортасы *с о р п ы л д а й д ы* да жатады (С.Мұқанов, Есею. жыл.).

СОРПЫЛДАТ= е т. *Сорп-сорп еткізу.* Дайын емшекті *с о р п ы л д а т ы п* еме беретін бұзау сияқты («Қаз. әдеб.»). Қасқа сиырдың бұзауы шешіліп кетіп, енесін *с о р п ы л д а т ы п* еміп жатыр екен (З.Ақышев, Ақбел.).

СОРПЫЛДАТУ *Сорпылдат етістігінің қимыл атауы.*

СОРПЫЛДАУ *Сорпылда етістігінің қимыл атауы.*

СОРТ [франц. sorte] з а т. *Белгілі бір нәрсе, зат, өнім, тауар сапасының дәреже көрсеткіші, сұрып.* Күріштің жаңа *с о р т т а р ы* өсіріліп шығарылды (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Бірінші *с о р т т ы ң* терісін екінші *с о р т п е н,* екінші *с о р т т і к і н* үшіншімен қабылдап алып жатқанда шаруалары жоқ (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

СОРТАМЕНТ [франц. assortiment] з а т. *Маркадағы, профильдегі өнімнің құрамы.*

СОРТАҢ с ы н. *Тұзы көбірек, тұздылау (жер).* 1908 жылдары граф Пален Түркістандағы істерді тексергенде жазған еді: «Қазаққа артық жер деп қалдырғаны тастақ, татыр ащы, *с о р т а ң* жер, осы зорлыққа көніп, мінез шығармай тыныш отырғаны қазақтың момындығы дүнияда жоқ» деп (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Сондағы *с о р т а ң* жерлер үлкен теңіздің орны екен (Ғ.Сланов, Мөлдір.). Жеріміз *с о р т а ң* болғандықтан, ағаш өсіруге келмейді деген пікір де бар («Мәдениет және тұрмыс»). // *Дала, шөл және шөлейт зоналарындағы топырақ түрі. С о р т а ң д а* қара жусан, көкпек секілді қуаңшылыққа төзімді өсімдіктер өседі (Қ.Құрманов, Физ. геогр. терм.).

СОРТАҢДА= е т. *Сортаң тарту, сортаңсу.* – Шығаң да тарыны осы жерге егуші ме еді? – Жоқ, ол кісінің еккен танабы сонау бөгеттің ар жағында қалды, су болып, *с о р т а ң д а п* кетті (Октябрь өрендері).

СОРТАҢДАЛ= е т. *Сорлану, тұздылану.* ≈ Біржолата *с о р т а ң д а л д ы.*

СОРТАҢДАЛУ *Сортаңдал етістігінің қимыл атауы.* Жердің 9 мың гектардайы екінші *с о р т а ң д а л у ы н а* байланысты ауылшаруашылығы айналымынан шығып қалды («Соц. Қаз.»).

СОРТАҢДАН= е т. *Сортаң болу, сорға айналу. С о р т а ң д а н ғ а н* жердің көлемі 21,8 мың гектар шамасында болатын (М.Ерлепесов,.. Суармалы егін.). Орталық жайылма алқаптың кей жерлері *с о р т а ң д а н ғ а н* (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). Ақ балық, сазан балық, шортан балық, Айнала завод, қала ортаға алып. Балхашқа құстан басқа қонбаушы еді, Жан-жағы ыстық аптап *с о р т а ң д а н ы п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОРТАҢДАНДЫР= е т. *Сортаңға айналдыру.* Саршұнақтар жайылымдағы өсімдіктерді жеп қана қоймайды, ін қазу арқылы топырақтың құнарын қашырып, *с о р т а ң д а н д а н д ы р ы п* жібереді (Х.Қыдырбеков, Зиянкес кеміргіш.).

СОРТАҢДАНДЫРУ *Сортаңдандыру етістігінің қимыл атауы.*

СОРТАҢДАНУ *Сортаңдан етістігінің қимыл атауы.* Бұл аталған сортаңдарды игеру олардың структурасы мен *с о р т а ң д а н у* си-

патына байланысты (Агроном. анықтама.). Таукен жұмыстары басталғанға дейін қарашірікті қабаттың қалыңдығы, топырақтың құнарлы қабатының құрамы, қышқылдығы мен *с о р т а ң д а н у ы* бағаланады (Т.Қалыбеков, Экология.).

СОРТАҢДАУ[1] с ы н. *Тұздылау, ащырақ.* Бералы Шоқанды «хан» аталатын суы *с о р т а ң д а у* көлге әдейі соқтырды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *С о р т а ң д а у* жерге себілген арпа ... аласа өсті (С.Хайдаров, Азамат.).

СОРТАҢДАУ[2] *Сортаңда етістігінің қимыл атауы.*

СОРТАҢДЫ с ы н. *Соры молырақ, ащылау.* Борсық құмайт төбешіктердің етектерінде және *с о р т а ң д ы* жерлерде жүреді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Итсигек – шөлді, *с о р т а ң д ы* жердің өсімдігі (Шопан серігі).

Сортаңды бұйырғын. б о т. *Сорлы жерде өсетін бұйырғын түрі. С о р т а ң д ы б ұ й ы р ғ ы н* биіктігі 5-40 см. Бұталары көп, жан-жаққа тарайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

СОРТАҢДЫҚ з а т. *Сортаң болушылық.* Олар құдық суының *с о р т а ң д ы ғ ы н а н* да кемшілік табатын (Тербеледі тың дала). Жайылымның *с о р т а ң д ы ғ ы н* еске алатын болсақ, әр гектардан 16–17 центнерден өнім жинау тамаша көрсеткіш («Лен. жас»).

СОРТАП с ы н. к ө н е. *Тұзды, сорлы жер, сортаң.* Қабанға қарсы ұмтылма «ер» дегенге, *С о р т а п қ а* шашпа тұқым жер дегенге. Аблығып әндәміңді қолмен басып, Ұстатпа ыстаныңды «бер» дегенге (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СОРТАУЫТ с ы н. ж е р г. *Сортаң, тұздылау.* Олар да осындай *с о р т а у ы т* жерлерде көп жүреді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

СОРТТА= е т. *Сапасына қарай іріктеу, сұрыптау, сортқа бөлу.* Фабрикада әрбір қойдың жүнін бірнешеге бөліп, *с о р т т а й д ы* (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Қыздың бәрін осылайша *с о р т т а й* келіп, ақырында хатты Шолпанға жазуды ұйғардым (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Есімін оның үшін жазбаймын мен Болған соң хадемлардан саналмаған. Ғәр баптан білгенімді жаздым *с о р т т а п,* Барыма қанағат ет деме жоқтап! (М.Дулатов, Шығ.).

СОРТТАЛ= е т. *Іріктелу, сұрыпталу. С о р т т а л ғ а н* терінің сауыр бөлігінен көбіне әйелдердің және балалар ішіктері тігіледі (Ж.Кенжебаев, Орман.). Жүн жерде басылып, жерінде *с о р т т а л с а,* сорты жоғары болмақ (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

СОРТТАЛУ *Сорттал етістігінің қимыл атауы.* Машинаның жұмыс өнімділігі және дәндердің тазартылу, *с о р т т а л у* сапасы електерді дұрыс таңдап алуға байланысты болады (Ауыл шаруаш. машина.).

СОРТТАС= е т. *Сортқа бөлісу, іріктесу.* ≈ Бірге *с о р т т а с т ы.*

СОРТТАСУ *Сорттас етістігінің қимыл атауы.* Көкеме қаракөл терісін *с о р т т а с у ғ а* қол ұшын беріп жатыр едік (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

СОРТТАТ= е т. *Іріктету, сұрыптату.* Ертең тұқымдық астықты *с о р т т а т ы п* бітір (Ауызекі).

СОРТТАТУ *Сорттат етістігінің қимыл атауы.*

СОРТТАУ *Сортта етістігінің қимыл атауы.* Биязы жүнді қой тұқымдары аралас болса, оларды қырыққанда жүнді *с о р т т а у ы н а* да көп еңбек жұмсалады (С.Омаров, Қой бағу.). Картопты қаздыру, ұраға құю, ұрықтық картоп *с о р т т а у* – барлығы да оқушылардың мойнында (Н.Қазыбеков, Шалғай.). Ал кен өндіру кезінде рудаларды бірден *с о р т т а у* әлдеқайда арзанға түседі әрі оның пайдасы да көп (Т.Қалыбеков, Экология.).

СОРТТЫ с ы н. *Жоғары сортқа жататын, сұрпы жоғары.* Дән тек *с о р т т ы,* мал тек асыл тұқымды болды (С.Ақтаев, Дала.). Жоғары *с о р т т ы* сыр, алма, майшабақ, үлпілдек ақ булка, тағы не асыл тағамдар кішкене столдың үстіне сыймай кетті (Ж.Жұмақанов, Солдат.).

СОРТТЫҚ с ы н. *Зат сапасына, сортқа тән, сұрыптық.* Мұндай жағдайда *с о р т т ы қ* тұқым дәнінің тіршілігі бар-жоғын дереу тексеру керек (Ж.Шәріпов, Тұқым себу.). Сұлатпа шыбықтан өсіп шыққан жемістің *с о р т т ы қ* қасиеттері, тұқымынан өсіп шыққандарға қарағанда, жақсы сақталады (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

СОРТТЫЛЫҚ з а т. *Сорт түрлеріне тән сапалық қасиет.* Қаракөл елтірісінің *с о р т т ы л ы ғ ы* артты (С.Әлжіков, Дала.). Мемлекет бұл тұқымды *с о р т т ы л ы ғ ы* үшін негізгі бағасының үстіне тағы төрт есе артық күн төлеп сатып алады (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

СОРУ *Сор етістігінің қимыл атауы; сұйықтықты ішке тарту.* Балаға емшек бергеннен бастап, емшекті дұрыс *с о р у д ы* үйрету керек (Ж.Қодаров, Жас ана.). Сүліктің негізгі қасиеті – ұйыған қанды *с о р у* және қанның ұюына жол бермеу (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

СОРЫҒУ *Сорық етістігінің қимыл атауы.*

СОРЫҚ= е т. *Суы тартылып құрғай бастау, дегду.* Суы әбден *с о р ы ғ ы п* болғаннан соң күрішке піскен жұмыртқаны ұсақтап кесіп, пиязды турап, еріген майды, тұзды қосады (Шопан

сырласы). Сапропельді арнаулы орынға лайсорғышпен құяды да, кейін суы *с о р ы қ қ а н* соң егістік жерге шығарады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

СОРЫҚТЫР= е т. *Құрғату, дегдіту.* Қара қарақат жидегін салқын суға жуады. Сонан кейін үстіне ыстық су құйып 2–3 минут қойып, металл тор үстіне төгіп, суын *с о р ы қ т ы р а д ы* (К.Шалекенова, Жеміс.). Екінші етігін де жұлып алып, *с о р ы қ т ы р а* бастады («Лен. жас»).

СОРЫҚТЫРУ *Сорықтыр етістігінің қимыл атауы.*

СОРЫЛ= е т. *Жұтылу, тартылу.* Ауасы *с о р ы л ы п* алынған түтік ішіндегі заттардың түсуін қарастырсақ, заттар мөлшеріне, салмағына байланыссыз бірдей үдеумен түсетіндігін байқаймыз («Қазақст. мект.»). Көмір сумен бірге труба арқылы жер бетіне *с о р ы л ы п* шығарылады (К.Смаилов, Мамандық.).

СОРЫЛУ *Сорыл етістігінің қимыл атауы.* Бүрлердің негізгі міндеті қарынның ішкі аумағын кеңейту, сонымен қоректік заттардың *с о р ы л у ы н* жеңілдету болып табылады (Н.Рақышев, Күйіс малы.). Сору резинасының екі жағында бірдей қысым болғандықтан, ол майыспайды және сүттің *с о р ы л у ы н а* кедергі жасамайды («Қазақст. мект.»).

СОРЫНДЫ з а т. *Сорылып алынған сұйықтық.* Ана сүтінің алдыңғы *с о р ы н д ы л а р ы* сұйық, майы азырақ, тұзы молырақ болады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

СОСЛОВИЕ ор. з а т. т а р. *Құлшеленуші және феодалдық құрылысқа тән таптық айырмашылық формаларының бірі. С о с л о в и е* тек қоғамдағы өзінің нақты жағдайымен ғана емес, сонымен бірге мемлекетте алатын заңды орнымен де ерекшеленетін қоғамдық топтар болып табылады (К.Биекенов,.. Әлеумет. түс. сөздігі).

СОСЛОВИЕЛІК с ы н. т а р. *Сословиеге қатысты, сословиемен байланысты.* Ежелгі *с о с л о в и е л і к*, нәсілдік, дәулеттік артықшылық берілмеді(Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СОСТИ= е т. *Үдірею, оқшыраю, ақшию.* Әмина *с о с т и ы п,* не қыларын білмей, әрі Малдыбайдың түрінен қорқып, босағада тұрып қалды (Ж.Тәшенов, Қаратас). Болпаш арбадан секіріп түсіп, не істерін білмей *с о с т и ы п* тұр (Л.Құрманаева, Өшпе.). Екі жігіт кіріп келген бойда есік алдында *с о с т и ы п* тұрып қалды (А.Байтанаев, Қыран.).

СОСТИЫҢҚЫРА= е т. *Үдірейіңкіреу, оқшиыңқырау.* Жұмабай *с о с т и ы ң қ ы р а п* кіріп келді, Күлтай күлімсіреп жанындағы столға отырғызды (Б.Майлин, Шығ.). Ол анадайдан мені көріп *с о с т и ы ң қ ы р а п,* аяғын ойлана баяу басып, қасыма келді (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СОСТИЫС= е т. *Үдірейісу, оқшырайысу.* Шолпан мен Нұрқасым тағы да бір-біріне табына қарасып, жүректері ауыздарына тығылып, *с о с т и ы с ы п* қалысты (Д.Рамаданов, Тас түлек.). Бұлар дереу шамды өшіріп, орындарында *с о с т и ы с ы п,* үн-түнсіз тұрып қалды (К.Ахметбеков, Ақдала).

СОСТИЫСУ *Состиыс етістігінің қимыл атауы.*

СОСТИЮ *Сости етістігінің қимыл атауы.* Сәнжан алғашқыдай емес, бұ күндері жайбарақат, жайлы мінез тапты. Бұрынғы адам баласын менсінбей *с о с т и ю ы* жоқ (Ә.Тарази, Қиянсоқпақ).

СОСЫН ү с т. *Сонан соң сөздерінің бірігіп ықшамдалған түрі. С о с ы н,* артынан түсіндіріп айтам (Е.Өтетілеуов, Биік үй.). Ол біреу емес, екеу, *с о с ы н* үшеу болып көрінді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). *С о с ы н,* бір жалпылдақ тайлағым бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

СОСЫНҒЫ ү с т. *Сонан кейінгі, содан соңғы.* Алдымен біз той қылайық, *с о с ы н ғ ы* той сендердікі болсын (Б.Майлин, Шығ.). *С о с ы н ғ ы* жерде Абайдың жазғандарын мұрнынан тізіп шыққан (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

СОТ [ор. суд] з а т. **1.** қ ұ қ ы қ. *Азаматтық дау-таластар жөнінде шешім қабылдайтын және қылмысты істерді қарайтын мемлекеттік заң орны.* Облыстық *с о т т ы ң* коллегиясы істі қарай келіп, халық *с о т ы н ы ң* соңғы үкімін өзгеріссіз, сол күйінде қалдырды (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). – Кінәлі болсам ісімді *с о т қ а* беріңіз (Б.Қожабаев, Көктөбе). Қандай жұмысты қандай адам (тергеуші ме, би ме) қарайтынын білмейтін, өздері неше күндей кезек тимей сарғайған, елдері алыс, *с о т* маңайындағы ауылдарды қону-түстенумен әбден мезі қылып, жексұрын болған (М.Дулатов, Шығ.). **2.** қ ұ қ ы қ. *Заң орындарының мәжілістеріндегі қылмыстық істердің талқылануы.* Ертеңінде *с о т* болды. Жиналғандар көп болды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Қоңырөзектің үстінде көп адам жиналған *с о т* болды (М.Дүзенов, Ақәже). **3.** *Азаматтық дау-таластар мен қылмысты істерді қарайтын мәжілістің ресми бастығы.* – Сөз адвокатқа беріледі, – деді *с о т* (Б.Қожабаев, Көктөбе). – *С о т* келеді! Орындарыңнан тұрыңдар (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Әскери сот. з а ң. *Әскери тәртіпті бұзған адамдарды жазалайтын арнаулы сот.* Бұйрықты орындаудан бас тартқан адам *ә с к е р и с о т қ а* тартылады (С.Бегалин, Замана.).

Жолдастық сот. з а ң. *Азаматтық таластарды шешуге қоғамдық ұйымдар тарапынан тағайындалған адамдар тобы.* Мән-мазмұны шамалы азаматтық таластарды *ж о л д а с т ы қ с о т т а р* да шеше алады («Лен. жас»).

Кассациялық инстанцияның соты. з а ң. *Бірінші инстанция сотының шешімдеріне, үкімдері мен ұйғарымдарына және заңдық күшіне енбеген судьяның қаулыларына жасалған шағымдар мен қарсылықтар бойынша іс қараушы сот.*

Қадағалау инстанцияның соты. з а ң. *Заңдық күшіне енген шешімдерге, үкімдерге, ұйғарымдарға, қаулыларға жасалған қарсылық бойынша іс қараушы сот.*

Сот алқасы. з а ң. *Сот органы құрамындағы бірыңғай істерді қараумен айналысатын тұрақты бөлім. С о т а л қ а с ы* орындау уақытын ұзартуға, қысқартуға, орындау тәртібі мен тәсілін өзгертуге, борышқорға іздеу салуға, оның мүлкін тәркілеуге құқылы (ҚҰЭ).

Сот атқарушысы. з а ң. *Мүліктік қатынасқа байланысты сот шешімі мен өзге де орындаушылық құжаттарды мәжбүрлі түрде орындату міндеті жүктелген лауазымды тұлға.*

Сот билігі. з а ң. *Мемлекеттік билік тармақтарының бірі. С о т б и л і г і* қоғамда туындап отыратын нақты істер мен дауларды шешеді (ҚҰЭ). *С о т б и л і г і н і ң* деңгейі қанша билік болса да сот мекемесіне тиесілі емес, іс қарайтын сот алқасына тиесілі (ҚҰЭ).

Сот бұйрығы. з а ң. *Өндіріп алушының ақшалай сомаларды өндіріп алу немесе жылжымайтын мүлікті борышкерді немесе өндіріп алушыны олардың түсіндірмелерін тыңдау үшін шақырмай-ақ және сотта іс қарамай-ақ, даусыз талаптар бойынша борышкерден талап ету туралы арыз бойынша шығарылған судьяның актісі* (Заң термин. қаз.-ор. анықтамалық сөзд.).

Сот жоқ. *Сын жоқ, кінәлай алмайсың деген мағынада.* Кеудемізде лапылдаған оттар жоқ, Бірақ би мен ән дегенде тоқтау жоқ. Іліп алар түгіміз жоқ біздердің, Жоқ нәрсеге ешқашан да *с о т* та *ж о қ* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сот жүйесі. з а ң. *Түрлі деңгейдегі соттардың жиынтығы. С о т ж ү й е с і н і ң* құрамына азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, әскери, шіркеулік, сауда т.б. сот істері кіреді (ҚҰЭ).

Сот инстанциясы. з а ң. *Соттық істі қарау деңгейіне орай белгілі бір құзыреті бар сот өндірісінің сатысы.*

Сот қаулысы. з а ң. *Сот кесімдерінің түрі қылмыстық іс жүргізуде сот үкімдерін, заңи күшіне енген ұйғарымдар мен қаулыларды қайта қарау кезінде соттардың төралқалары қабылдаған шешім; сотқазы жеке қабылдаған кез келген шешім.* Азаматтық іс жүргізуде сот төралқасының қадағалаушылық іс жүргізу тәртібімен шығарылған кесімдері *с о т қ а у л ы с ы* деп аталады (ҚҰЭ).

Сот құзыреті. з а ң. *Істерді қарау жөніндегі соттың заңмен белгіленген өкілеттігі. С о т қ ұ з ы р е т і* Қазақстан Республикасының Конституциясында және басқа да арнаулы заңдарында айқындалған. Мәселенки, Конституцияның 77-бабында «Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға бағынады...» (Заңи термин. түс. сөздігі).

Сот құрамы. з а ң. *Заң бойынша нақты бір соттық істі қарауға өкілетті судьялар саны. С о т қ ұ р а м ы* сот өндірісінің және сот инстанциясының түріне қарай әртүрлі болады (ҚҰЭ).

Сот құрылысы. з а ң. а) *Сот жүйесінің ұйымдастырылуы және оның әрбір сатысының ішкі құрылысы.* ә) *Сот билігі және оның ұйымдастырылуы мен ішкі құрылысы туралы ғылым.*

Сот медицинасы. з а ң. *Сот істерін жүргізу кезінде туындайтын медициналық және биологиялық мәселелерді зерттейтін медицина ғылымының бір саласы.* Бастапқыда *с о т м е д и ц и н а с ы* мен криминалистика қылмысты ашу мен тергеу жөніндегі біртұтас ғылым болды (ҚҰЭ).

Сот орындаушысы. з а ң. *Мемлекеттік қызметте тұратын және соттар мен басқа да органдардың қаулыларын орындау бойынша өзіне заңмен жүктелген міндеттерді орындайтын лауазымды адам.* Соттар мен басқа да органдардың қаулыларын орындау жөніндегі *с о т о р ы н д а у ш ы с ы* қоятын талаптары барлық органдар, меншік нысанына қарамастан, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар үшін міндетті (Заң термин. қаз.-ор. анықтамалық сөздігі).

Сот өкілеттігі. з а ң. *Заңмен айқындалатын сот билігін атқарушы ретіндегі сот құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы* (ҚҰЭ).

Сот приставы. з а ң. *Соттар қызметінің және сот шешімдерін орындаудың белгіленген тәртібін қамтамасыз ету жөніндегі өзіне заңмен жүктелген міндеттерді орындаушы лауазымды адам. С о т п р и с т а в ы* бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалардың атқарылуына бақылау жасауды қамтамасыз етеді, сот орындаушыларына ат-

қару құжаттарын мәжбүрлеп атқаруда көмек көрсетеді, сот талқылауы кезінде залдағы тәртіпті бақылап отырады, төрағалық етушінің өкімін орындайды және соттарда судьяларды (Заң термин. қаз.-ор. анықтамалық сөздігі).

Сот сараптамасы. з а ң. *Шешілуі үшін маңызы бар жағдаяттарды белгілеу мақсатында, арнаулы ғылыми білім-білік негізінде жүргізілетін қылмыстық, азаматтық немесе әкімшілік істердің материалдарын зерттеу* (Заң термин. қаз.-ор. анықтамалық сөздігі).

Сот сарапшысы. з а ң. *Сот, тергеуші, жауап алушы сот сараптамасын жүргізуді тапсырған істің нәтижесіне мүдделі емес, арнаулы ғылыми білім-білігі бар адам* (Заң термин. қаз.-ор. анықтамалық сөздігі).

Сот ұйғарымы. з а ң. *Сот қаулыларының бір түрі. С о т ц й г а р ы м ы* негізгі шешім болып табылады (ҚҰЭ). Қылмыстық процесс бойынша қылмыстың жасалуына негіз болған себептерге тиісті ұйым мен лауазымды тұлғаның назарын аудару мақсатында *с о т ц й г а р ы м ы* шығарылады (ҚҰЭ).

Сот шешімі. з а ң. *Бірінші инстанция сотының азаматтық іс бойынша шығаратын актісі. С о т ш е ш і м і* кіріспе, сипаттама, негіздеме және шешуші бөлімдерден тұрады (ҚҰЭ). *С о т ш е ш і м і н і ң* кіріспе бөлімінде соттың толық атауы, шешім шығару уақыты мен орны, даудың мазмұны, іске қатысушы тұлғалар көрсетіледі (ҚҰЭ).

Сот шығындары. з а ң. *Қылмыстық іс бойынша анықтауға, алдын ала тергеуге, сараптамаға, аудармашыға, куәларға, адвокатқа және басқа істі жүргізуге кеткен шығындар.* Азаматтық іс жүргізу заңнамасында *с о т ш ы ғ ы н д а р ы н* өтеуден босатылған тұлғалар көрсетілген (ҚҰЭ).

Халықтық сот. *Халық сайлаған заң орнының ресми адамы. Х а л ы қ т ы қ с о т т а р д ы* халық сайлайды (Ауызекі).

СОТА[1] з а т. *Қысқалау келдек, таяқ.* Әр жерге бір *с о т а* қадалып, олардың бастарында тебінгідей тақтай қағылыпты (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). – Жаңа өспірім жігіт кезімде әкем болмашы бір дүниені бүлдіргенім үшін *с о т а м е н* ұрып, есімнен тандырды (Мың бір түн). Ер Алпамыс ойлады. Шамырқанды, шамданды. Мойнындағы *с о т а м е н* әрқайсысын бір салды (Алпамыс).

СОТА[2] з а т. ж е р г. *Жүгерінің собығы.* Ақаң мен Әсіл жүгерінің *с о т а с ы н* қайырып, қауынқарбыздың атызын аралайды (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). Қызыл қораз ен *с о т а ғ а* кездесіп, Андасанда әрқайсысын бір шоқиды (Ш.Смаханұлы, Шимайбек.). Маукең жүгерінің *с о т а с ы н* бір тесіктен тастай берді (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.).

СОТАЛА= е т. *Таяқпен ұру, соғу; қидалау.* Арыстан шықса айбат қып, Найзамен ішін жарады. Айдаһар шықса ысқырып, *С о т а л а п* оны шабады. Тақымына қыстырып, Ер Төстік пен Боқмұрын, Ойнап кетіп барады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОТАНАҚ с ы н. *Азырақ сотқарлығы бар, тентек.* Махаббат емес сотанақ, *С о т а н а қ* болса, сол – қайғы. Ұятты болсын махаббат, Ұятсыз болса, болмайды! (М.Мақатаев, Шығ.). Нұрбапа сабақ үстінде мазасыз. Әсіресе, өзінің туған әкпесі Күлайшаның сабағында *с о т а н а қ* (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). // *Азырақ сотқарлығы бар, бұзақы бала.* – Шешей-ау, әлгі *с о т а н а қ т а р* кімдер екен? (А.Хангелдин, Қараторғай).

СОТАНАҚТАУ с ы н. *Сотқарлау, тентектеу.* Жәкібайдың менен үш-төрт жас кіші Тілеу дейтін әрі ерке, әрі *с о т а н а қ т а у* баласы бар (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

СОТАНАҚТЫҚ з а т. *Тентектік, сотқарлық.* Мен бала тәрбиесіне жауап беремін. Ол бала оқуға баратын болады. *С о т а н а қ т ы ғ ы н* жояды, – деп қолхат жаздым («Лен. жас»).

СОТҚАР с ы н. *Бұзақы мінезі бар, бұзық, шектен шыққан тентек.* Шын айтып, шын жыласам, әкем тоқтар, Болса да қанша залым, қанша *с о т қ а р.* Аямай, ықтиярсыз бермек болса, Уәдем сол, не қылсаң, мені құтқар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Баланың *с о т қ а р*, тентек болуы өзіне лайық іс таппай іші пысқандықтан. Іші пысқан соң әр нәрсеге тиісіп, бүлдіре береді (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзі нағыз жынды, *с о т қ а р* қу болатын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

СОТҚАРЛАН= е т. *Бұзақылық істеу, тентектік жасау.* – Дархан, – деді ол *с о т қ а р л а н а* жымиып (Р.Райымқұлов, Жасыл белес.). Мынау батыр деп айтсын деп әдейі батырсынып, *с о т қ а р л а н а т ы н м ы н* (М.Иманжанов, Алғашқы.). Ит күн санап *с о т қ а р л а н ы п,* үй маңынан бір бейсауат адам не бір бұралқы ит жүргізбейтін болды (З.Шашкин, Сенім).

СОТҚАРЛАНУ *Сотқарлан етістігінің қимыл атауы.*

СОТҚАРЛАУ с ы н. *Сотанақтау, тентектеу.* Нүсіпбай дейтін *с о т қ а р л а у* жуан білек бір баламен жанжалдасып қалдым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Парықсыз, *с о т қ а р л а у* балада болатын әдетке басты ол (М.Иманжанов, Адам.).

СОТҚАРЛЫҚ з а т. *Тентектік, бұзақылық.* Шыңғыс Шепенің шадыр мінездерін де, *с о т қ а р л ы қ* қылықтарын да жақсы біледі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұдан екі жыл бұрын *с о т қ а р л ы қ* себепті екеуі де үш жылдан түрмеде отырып келді («Қазақст. мект.»). Таңгерейдің аздап *с о т қ а р л ы ғ ы* бар екенін мұғалімдер бұрыннан сезетін-ді (М.Неталиев, Үлкен жол.).

СОТСЫЗ с ы н. *Сот жасалмаған.* Жастық ажалына айдап келтірді... Куәлар боп орман, жер, дала, Көкте Күн, жерде жел тұрды, Оларды *с о т с ы з* өлтірді (М. Мақатаев, Шығ.).

СОТТА= е т. **1.** *Сот тәртібімен қылмысты адамды жазалау.* Көп кешікпей оларды *с о т т а п,* Сібірге жүргізеді-міс деген хабар оған да келеді (І.Есенберлин, Қаһар). – Япырай, әйелді *с о т т а д ы* деген не масқара! (М.Дүзенов, Ақәже). Ертең күндіз Панковада фашистер 6 партизанды *с о т т а м а қ* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** а у ы с. *Сөгу; сынау.* Ізгілікке жасалған Алуан-алуан қадамдар бар. Өзін-өзі ақтауға Бейім жүрген адамдардан Қағас, қашық түрсадағы даңққа Өз қылығын *с о т т а й* алар адамдар Пайдалырақ халыққа (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жақтасаң да өзің біл, даттасаң да, *С о т т а с а ң* да еркің бар, ақтасаң да. Мен де жұмбақ адаммын, оны да ойла, Мыңмен жалғыз алысып жатпасам да (М. Мақатаев, Шығ.).

СОТТАЛ= е т. *Қылмыстық жазасын өтеуге кесілу.* Ғ.Әбдіғұлов он екі жылға *с о т т а л д ы* («Соц. Қаз.»). Әкең кішкене астық ұрлағаны үшін *с о т т а л ғ а н* (М.Гумеров, Хазірет.). Бөрік дейміз. Астында оның жатыр кім? Айыбы не *с о т т а л а р д а й* пақырдың?! Айқасып-ақ өлетұғын, шіркін-ай, Ашық майдан – Арманы ғой батырдың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СОТТАЛУ *Соттал етістігінің қимыл атауы.* Ендігі күтетініміз – *с о т т а л у* (Т.Нұртазин, Мұрат). Әкең Төлеубай колхоздың екі бұт бидайын ұрлап, *с о т т а л у ы н а* өзі себепкер болған (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Заңды қолданған кезде судья төмендегі принциптерді басшылыққа алуға тиіс заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана *с о т т а л у ғ а* тиіс емес (ҚР Конституциясы).

СОТТАС= е т. **1.** *Сотқа берісу, сот шешіміне жүгінісу. С о т т а с ы п* та ала алмайсың оны (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** а у ы с. *Дауласу, таласу.* Ешкіммен *с о т т а с ы п,* жауласып өткен жоқ едім ғой (Б.Тілегенов, Аққайнар).

СОТТАСУ *Соттас етістігінің қимыл атауы.* Үнемі *с о т т а с у м е н* заман өткізген қайынағаға бүйтер ме еді? (Х.Рахимов, Сеңгір). Шешесі екеуі *с о т т а с у ғ а* шейін барады (Ө.Қанахин, Бақыт.).

СОТТАТ= е т. *Сот үкімін шығарту, жазалату.* Шырынбек доктордан қағаз алып, сені *с о т т а т қ а л ы* жатыр (Ж.Еділбаев, Түркістан). Жетектеп апар да *с о т т а т* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

СОТТАТТЫР= е т. *Сот үкімін шығарттыру, жазалаттыру.* Қызым, мен оның баласын *с о т т а т т ы р ы п* жер аударып жіберем (М.Дүзенов, Ант.).

СОТТАТТЫРУ *Соттаттыр етістігінің қимыл атауы.*

СОТТАТУ *Соттат етістігінің қимыл атауы.* Түрмедегі қауіпті адамдарды тез *с о т т а т у* жағын ойлады (Х.Есенжанов, Тар кезең). *С о т т а т у ғ а* сенен қорықты дейсің бе? (С.Омаров, Қиыр жол).

СОТТАУ *Сотта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сот төрелігіне жүгіну, жазалау.* – Зиянкессіз. Білдіңіз бе? Иә, бұл үшін *с о т т а у* да аз (Б.Қожабеков, Көктөбе). – *С о т т а у* керек сені (Ә.Әлішев, Батыр.). **2.** а у ы с. *Сынау, сөгу, бағалау.* Аспаны ашық болсын деп, Сәулесін алысқа шашып қалсын деп, Өлім де бөле алмас ғашық болсын деп, Адамдар оларды *с о т т а у ғ а* Асықпасын деп! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Соттау құзыры. з а ң. *Бірінші инстанция бойынша қарауға жататын істерді соттарға бөліп беру, яғни нақты бір істің шешімін табуға тиісті сотты айқындау.* Соттың іс қарау процесінде *с о т т а у қ ұ з ы р ы:* текістік (заттылық) және территориалдық (жергілікті) болып бөлінеді (Заңи термин. түс. сөздігі).

СОТТЫ с ы н. *Ісі сотқа түскен, айыпты, кінәлі.* Бірсыпыра үлкен адамдардың басын *с о т т ы* қылып жатса керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл – *с о т т ы* мәселе (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

СОТТЫҚ с ы н. з а ң. *Сотқа қатысты, сотқа тән. С о т т ы қ* істің мәні бойынша шығарылатын негізгі қаулыдан (шешім немесе үкім) өзге барлық сот қаулылары ұйғарым болып аталады (ҚҰЭ). // *Сотқа қатысты іс.* Партия – соры көп елдің, Айта алмай соны бөгелдім, *С о т т ы қ т ы* тастап жөнелдім, Дедім де етек жабайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Соттық сарап ілімі. з а ң. *Сот сараптамаларының қалыптасу және даму заңдары мен әдіснамасы, зерттеу заңдылықтары туралы білімдер жиынтығы.*

СОТТЫЛЫҚ з а т. з а ң. *Сотты болғандық.* Заңды қолданған кезде судья төмендегі принцип-

терді басшылыққа алуға тиіс: өзіне заңмен көзделген *с о т т ы л ы ғ ы н* оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды (ҚР Конституциясы).

СОТЫҚ з а т. с ө й л. *Жүз шаршы метр көлемді білдіретін өлшем бірлігі.* Қанша тырысып баққанымен, он *с о т ы қ* жердің тең жарымына тақауы табылмай қалды (М.Дүзенов, Ақәже). Ал бір килограмм тұқым он-он бес *с о т ы қ* жерді қамтиды (Д.Әбілев, Помидор.). Жиырма бес *с о т ы қ* жүгерінің шөбін тазалау менің мойнымда (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

СОТ-ЭКСПЕРТИЗА з а т. з а ң. *Соттық сараптау; тергеу және сот ісін жүргізуде туған медицинаға байланысты мәселелерді маман дәрігердің зерттеуі және ол туралы қорытынды беруі.* Егер оның жас кезінде *с о т-э к с п е р т и з а* дәрігері астрономиямен шұғылданады деп біреу айтқан болса, ол сене қоймас еді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

СОУС [франц. sauce] з а т. т а м а қ. *Тамақтың дәмділігін жақсартатын тұздық тәрізді сұйық зат.* Помидор *с о у с ы* қысты күні ет тағамдары мен сорпаға өң кіргізіп әрі жас дәм береді («Мәдениет және тұрмыс»). Уақтап тураған пияз, ақ *с о у с,* бұрыш, тұз салып араластырылады (Шопан сырласы).

СОФИЗМ [грек. sophisma] з а т. *Мәселені әдейі былықтырып, жалған қағиданы дәлелдеу мақсатымен құралған ой қорытындысы.* Шамаларды Аристотель екі категорияға бөлді. Оның осылай істеуіне Зеннонның осы *с о ф и з м і* еді (О.Жәутіков, Математика.).

СОФИОЛОГИЯ з а т. ф и л о с. *София-құдайдың даналығы жайындағы ілімдер жинағы. С о ф и я л о г и я* Інжілдің текстеріне, әсіресе, Сүлеймен пайғамбардың Даналық кітабына сүйенеді (Мәдени филос. энцикл. сөздік).

СОФИСТ [грек. sophistes] з а т. *Софизмді жақтаушы, софизм жолын қолдаушы адам.* Демокриттің атеизмі *с о ф и с т е р д і ң* дүниеге көзқарасының қалыптасуына зор әсер етті (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

СОФИСТИКА з а т. *Жалған дәлелдерді қасақана қолданушылық, адастыратын сөзуарлық.* Ғылымда да, саясатта да *с о ф и с т и к а* реакцияшыл рөл атқарады (Саяси сөздік). *С о ф и с т и к а* мен эклектиканың жайы басқаша (А.Қасымжанов, Диалектика.). *С о ф и с т и к а-ғ а* тән әдістер мыналар: бір құбылыстың басқа құбылыстардан байланысын үзу, бір топқа жататын құбылыс заңдылықтарын басқа топқа жататын құбылысқа қолдану (К.Биекенов,.. Әлеумет. түс. сөздігі).

СОФИСТІК с ы н. *Софистикаға тән, софистикаға қатысты.* Ол тәжірибені *с о ф и с т і к* тұрғыдан талдауға сүйеніп, материализмге қарсы күресті (ҚСЭ).

СОФТВЭР з а т. и н ф. *Компьютердің жұмыс істеуіне арналған бағдарламалар жиынтығы, бағдарламалық жасақтамалар.*

СОФЫ з а т. д і н и. *Дін жолына түскен құдайшыл адам, діншіл адам.* Осы моңғол *с о ф ы л а р ы* тұратын жерде үш ақ киіз үй бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Бабай түкті шашты Әзиз, Ер Сейтпенбет, Мағзамнан, Марал ишан, *с о ф ы* Әзиз – Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Шығ.).

СОФЫЛЫҚ з а т. *Дін жолына түскендік, құдайшылдық. С о ф ы л ы қ* пен илхад ағымдарды салыстырған кезде олардың қатарынан нақ исмаилияны бөліп айтатын себебіміз осыдан («Жас Алаш»).

СОФЫЯНА с ы н. е с к і к і т. *Сыпайы, момақан.* Сыртқы ажарымен *с о ф ы я н а,* мүләйім, пұшайман жан болған тәрізді (М.Әуезов, Абай жолы).

СОЦИАЛ с ы н. с а я с и. *Социалды, социалдық мағынасын білдіретін күрделі саяси терминнің бірінші бөлігі.*

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ з а т. с а я с и. *Социал-демократтарды жақтаушы, социал-демократ партиясының мүшесі.* Бақытжан Дүйсенбаевтың айдалатын мәнісі *с о ц и а л-д е м о к р а т* партиясында екені жұртқа белгілі болатын (С.Шарипов, Бекболат). 1904 жылы *с о ц и а л-д е м о к р а т т а р* тобы құрылды (Д.Айдаров, Дәуір.). Жоғарыда моллалар, саудагерлер, мұғалімдер деп едік, сөз ақырында қазақтан болған *с о ц и а л-д е м о к р а т т а р ғ а* бір ауыз сөз айтамын (М.Дулатов, Шығ.).

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЗМ з а т. с а я с и. *Социал-демократтардың идеологиясы мен тактикасы.*

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ з а т. с а я с и. *Екінші интернационалға кіретін социал-демократиялық партиялардың құрылуы нәтижесінде қалыптасқан саяси ағым. С о ц и а л-д е м о к р а т и я н ы ң* көсемдері мен теоретиктері пролетариат революциясы мен пролетариат диктатурасын мойындамай, буржуазиямен таптық ынтымақтасу саясатын жүргізеді, мұның өзі пролетариаттың мүддесін буржуазияның мүддесіне бағындыруға әкеліп соқты (Саяси сөздік).

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ с ы н. с а я с и. *Социал-демократияға тән, социал-демократияға қатысты.* 1898 жылы 1–3 мартта

жергілікті *с о ц и а л-д е м о к р а т и я л ы қ* ұйымдардың бірінші съезі Минскіде өткізілді («Қазақст. комм.»). – Петр Акакиевич, сіз *с о ц и а л-д е м о к р а т и я л ы қ* пікірдегі адаммен қалай қорықпай бірге тұрасыз (С.Жүнісов, Ақан сері).

СОЦИАЛДЫ [лат. socialis] с ы н. с ө й л. с о в е т. ***Социалистік***. Күндей боп Октябрьдің шамы жанды, Жолын көрді жұмыскер мылтық алды. Сол мылтықтың күшімен қанды кешіп Жайнаған баққа құрды *с о ц и а л д ы* (С.Мұқанов, Таңд. өлең.). Ол Зылихаға бұрылып: – Әркімнің *с о ц и а л д ы* міндеттемесін кейін қағазға түсіріп бересіз! – деді (Қ.Ысқақов, Түйық).

СОЦИАЛДЫҚ с ы н. с о в е т. с ө й л. ***Социалистік***. Қазақстан *с о ц и а л д ы қ* Республика болғалы, – Октябрьдің төрт күні Он бір жасқа толғаны (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). *С о ц и а л д ы қ* сәнді тұрмыс Мұнан әрі тассын ырыс (Қ.Тоғызақов, Таңд.).

СОЦИАЛИЗАЦИЯЛА= с о в е т. *Пролетариат диктатурасы жағдайында меншікті жалпы қоғамдық, социалистік меншікке айналдыру.*

СОЦИАЛИЗАЦИЯЛАУ *Социализацияла етістігінің қимыл атауы.* Олар [әсерлер] «жерді *с о ц и а л и з а ц и я л а у*» талабын ұсынып, капитализмді сол күйінде қалдыртпақ, жерді жеке меншіктенуді жою, оны шаруаларға тең бөліп беру арқылы деревняда социализм орнатуға болады деген (КПСС тарих. очерк.).

СОЦИАЛИЗМ [лат. socialisme] з а т. с о в е т. *Өндірістік қатынастарының негізгі өндіріс құрал-жабдықтары қоғамдық меншікте болатын қоғамдық құрылыс. С о ц и а л и з м* дегеніміз – коммунизмнің төменгі сатысы, *с о ц и а л и з м* тікелей капитализмнен туады да, онда ескі қоғамның кейбір белгілері әлі де сақталады (КПСС тарих. очерк.). – *С о ц и а л и з м* тұсында да тәртіп, заң бар жолдас Щербаков (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.).

Ғылыми социализм. с о в е т. *Капитализмді құлатып, оның орнын басатын осындай қоғам орнату туралы ілім. Ғ ы л ы м и с о ц и а л и з м* дегеніміз – капитализмді, оның даму заңдарын терең талдаудың нәтижесі (Марксистік филос.). Экономикалық ілімді Ленин *ғ ы л ы м и с о ц и а л и з м* теориясы ретіндегі марксизмнің басты мазмұны деп атады (Қысқ. саяси экон.).

Кемелденген социализм. с о в е т. *Социалистік құрылыстың социалистік экономикалық тұрғыдан жетіліп дамуындағы заңды сатысы; коммунизмге өтер белес. К е м е л д е н г е н с о ц и а л и з м* тұсындағы өкімет – бүкіл халықтың – жұмысшылардың, шаруалардың, интеллигенцияның жинақталған еркі деген сөз (Кемел. констит.).

СОЦИАЛИСТ з а т. с о в е т. *Социализмді жақтаушы, социалистік партия мүшесі.* Орыс *с о ц и а л и с т е р і н і ң* міндеттері – марксистік теорияны әзірлеу, оны жұмысшы бұқарасына тарату, жұмысшы табын ұйымдастыру (КПСС тарих. очерк.). *С о ц и а л и с т е р* реформалар жолындағы күрестен бас тарта алмайды (В.И.Ленин, Шығ.).

СОЦИАЛИСТІК с ы н. с о в е т. *Социализм негізінде орнығып, жүзеге асқан, социализмге тән, социализмге тиісті.* Партия мен үкіметіміз қазақ даласында *с о ц и а л и с т і к* мал шаруашылығын өркендетуді міндет етіп қойды (Қ.Досқалиев, Қаһарман.). *С о ц и а л и с т і к* құрылыс әл-ауқат, тұрмыс молшылығын жасайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Нарықтық экономика да, жоспарлы *с о ц и а л и с т і к* экономика да белгілі бір теориялық қағидаларға негізделгені, сүйенгені даусыз («Ақиқат»).

СОЦИОБИОЛОГИЯ з а т. б и о л. *Барлық тіршілік иелерінің, оның ішінде адамдардың іс-әрекетінің биологиялық негіздерін зерттейтін ғылыми бағыт.* Алғаш *с о ц и о б и о л о г и я* туралы көзқарасты американ биологы Э.О.Уилсон «Социобиология, жаңа жинақтау» кітабында тұжырымдады (К.Биекенов,.. Әлеумет. түс. сөздігі).

СОЦИОГРАММА з а т. *Топ элементтері арасындағы өзара әрекет құрылымын сызбамен бейнелеу.*

СОЦИОМЕТРИЯ з а т. *Шағын топтағы тұлғааралық қатынастардың ерекшелігін зерттеу әдісі.*

СОЦИОЛОГ з а т. ә л е у м. *Социология жөніндегі маман (әлеуметтанушы).* Совет философтары, *с о ц и о л о г т а р ы* мен экономистері қоғамдық қатынастар мәселесіне көп көңіл бөлді («Қазақст. мект.»). Мен миграция мәселесімен айналысатын *с о ц и о л о г* емеспін (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

СОЦИОЛОГИЗМ з а т. ә л е у м. *Фактілерді социологиялық тұрғыдан түсіндіру, социологиялық тұрғыдан қарау тәжірибесі.*

СОЦИОЛОГИЯ з а т. ә л е у м. *Әлеуметтік жүйелер дамуының заңдылықтары мен қозғаушы күштерін және қоғамдық феномендер мен процестердің өзара әрекеттестігін, байланысын зерттейтін қоғамдық ғылымның бір саласы.* Бүкіл өткендегі *с о ц и о л о г и я,* оның ішінде материалистік социология өткендегі дәуірлердің адамдары мен осы заманғы адамдар

арасында қандай ортақ сипат бар деген мәселені анықтау жолында болды (А.Қасымжанов, Диалектика.). Буржуазиялық *с о ц и о л о г и я д а* діннің шығуын түсіндіретін әртүрлі концепциялар шықты (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. ә л е у м. *Социологияға тән, социологияға қатысты. С о ц и о л о г и я л ы қ* зерттеулерге назар аударсақ, небір қызық көрсеткіштердің куәсі боламыз (З.Серікқалиев, Ақыл.). Тәрбие мәселелеріне арнаған педагогикалық, психологиялық және *с о ц и о л о г и я л ы қ* әдебиеттерді мұғалімдердің дербес оқып отырулары керек («Қазақст. мект.»).

СОЦИАЛ-ШОВИНИЗМ з а т. т а р. *1914 – 1918 жылдардағы дүниежүзілік бірінші соғыс кезінде туып, «буржуазиялық отанды қорғау» идеясын ұсынған, халықаралық жұмысшы қозғалысындағы ұлтшылдық ағым.* Олардың өздері фракцияшылдыққа бола *с о ц и а л-ш о в и н и з м м е н* жарасып отыр (В.И.Ленин, Шығ.).

СОЦИАЛ-ШОВИНИСТ з а т. т а р. *Социал-шовинизм саясатын жоқтаушы адам.* В.И.Ленин *с о ц и а л-ш о в и н и с т е р г е* қарсы, олардан арылған жаңа III интернационалды құрудың инициативасын қолға алу мәселесін партия алдына ашық қойды («Соц. Қаз.»).

СОЦИАЛ-ШОВИНИСТІК с ы н. т а р. *Социал-шовиниске тән, социал-шовиниске қатысты.* II интернационал *с о ц и а л-ш о в и н и с т і к* партияларға бөлінді (КПСС тарих. очерк.).

СОЦИУМ [лат. socium] з а т. *Адамдардың өмір құру жағдайының бірлігіне, сонымен қатар мәдениетінің біртектігіне байланысты өмір сүретін тұрақты әлеуметтік қауымдастығы. С о ц и у м д ы* басқару түрлері – рулық және семьялық-туыстық, әлеуметтік таптық, ұлттық-этникалық, территориялық қауымдастықтар (К.Биекенов,.. Әлеумет. түс. сөздігі). *С о ц и у м* деп ең кең мағынада түгел бір қоғамды айтуға болады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік).

СОЮ *Сой етістігінің қимыл атауы.* Сендей сыйлы қонақ келгенде, ауыл әдетімен қой *с о ю* керек (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қозыны *с о ю* кезінде елтіріге ақау түсірген қызметкердің еңбекақысы кемітіледі (Береке бастауы).

СОЮЛЫ с ы н. *Сойылған, сойылып қойылған.* Уа, қонағым, қонағым, Қайдан келдің, қарағым? Қой *с о ю л ы*, сары қымыз Жаюлы тұр тамағым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СОЯ з а т. ө с. *Әртүрлі тағам әзірленетін бұршақ тұқымдас дақыл, қытайбұршақ.* Белоктар – етте, балықта, жұмыртқада, сүтте, сүттен жасалған тамақтарда, ас бұршақта, сұлыда, *с о я д а* көбірек кездеседі (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). *С о я* – ертеден белгілі, жер шарына көп таралған бұршақ тұқымдас дақыл (Х.Боранғазиев, Жемшөп.). Зығырдың, күнбағыстың, *с о я н ы ң* күнжарасы ең құнды деп есептеледі (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

Соя майы. т а м а қ. *Экстракциялық тәсілмен соя бұршағынан алынатын май. С о я м а й ы н* алдырды (Ауызекі).

СОЯУ[1] з а т. **1.** *Өсімдіктердің жапырақ пен бүрінен айырылған сида сабағы мен ұшкір қылқандары.* Аласа ағаш өсімдігі. *С о я у ы* сирек, жіңішке, 12 –15 мм (К.Шалекенова, Жеміс.). Жүзген мен сексеуіл әлі бүр жармапты, *с о я у* қалпы (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Қазір шөп қатайып, бүршігінен арылып, *с о я у* тартқан кез (К.Боқасов, Әке.). **2.** *Тікен, шөгір.* Тораңғылдың басын тұжырып қоятыны – елден ерек сереймесін, өзге ағаштармен тең өссін дегені: *с о я у* болмай, жапырақты, күлтелі, паналы болсын дегені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол сүйенемін деп тікенек қабады, алақанына *с о я у* кіреді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Табаныма *с о я у* кіргендей (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер.). Мынау белеңдерден жалаң аяғын *с о я у* тілген жалшыларды көруші еді (К.Қазыбаев, Дәуір.). // *Ірі, ұзын, сойдақ.* Себелеп құйған қара нөсерден айылын жимаған тек сойдақ *с о я у* қара тас қана (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ағаш күнге талпынады, күнге өрлеген ағаш өзгеден бой асырам деп, *с о я у* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аралдағы сәні кеткен *с о я у* ағаштар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сояу құйрықты бие. *Құйрық қылшықтары түсіп қалған бие.*

СОЯУ[2] з а т. *Сүйектен істелген ине.* Сүйектен істелген инені *с о я у* немесе сүйрек деп атайды. Қанардың аузын тігуге, жабағы тігуге болады («Ана тілі»).

СОЯУДАЙ с ы н. *Сояу сияқты ұзын, сидиған.* Баланың тырнағы *с о я у д а й* өткір екен (Ғалам ғажап.). Машинамыз отарға жақындағанда дөңгелегіне *с о я у д а й* шеге кіріп, төбеге ұрғандай жолда тұрып қалды (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Тегеурінді тырнақтары *с о я у д а й*, Жай таппаған қызыл қанға боялмай. Түсіне енсе, жүрегі ұшып қояндай, Ұйқысынан өлген аңдар оянбай (С. Мәуленов, Алыс кет.).

СОЯУЛАН= е т. *Жапырағынан, бүрінен айырылу; сояу тарту.* Өсімдіктердің де бұрынғы сиқы жоқ, *с о я у л а н ы п* сабағы ғана қалған (Сауыншы шамшырақ.). Сабағы *с о я у л а н ы п* қалған қызғалдақ, раушан гүлдері жұпар аңқиды (І.Есенберлин, Алмас.). Шөп біткеннің

бәрі қурап, сабағы *с о я у л а н ы п* қалған («Қаз. әдеб.»).

СОЯУЛАНУ *Сояулан етістігінің қимыл атауы.*

СОЯУЛЫ с ы н. *Сояуы бар, сояуы көбірек.* Ақ шағыл құмдар, *с о я у л ы* төмпешіктер өз елінің құмын еске салды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Ауыз уылу көбінесе *с о я у л ы,* тікенекті шөп жегеннен болады (Ә.Әбішев, Мал санитары.).

СОЯУ-САҒДАР з а т. *Жарамсыз, шилі, тікенекті шөп-шалаң.* Бүлдіргіш, «қаскүнем» түлік – сиыр алдына тастаған шөптен гөрі аузы жетер-жетпестегі *с о я у-с а ғ д а р ғ а* ұмтылып, тілімен орап, күтірлете шайнайды (О.Бөкеев, Ұйқым.).

СӨГЕ з а т. *Еліктің ұрғашысы. С ө г е* – еліктің ұрғашысы, қазақ жерінде бұғыты, сөгеті деген жер аттары бар («Тіл және аударма»).

СӨГЕРЛІК з а т. *Мал қабырғасының омыртқамен ұштасқан жері.* Өзі көріп жүрген түйелерден *с ө г е р л і г і* артық, сирақты сары іңгенге ындыны кетіп, саудагер алды-артына шығып жалақтап жүр еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бір кезде басқа түйелерден *с ө г е р л і г і* артылып тұратын сирақты іңгеннің қазіргі мыжырайған түріне көз тоқтатып қарай алмады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

СӨГЕТ з а т. *Таулы жерде, тоғай арасында өсетін аласалау ағаш.* Шырғанақ, сөңке, терек, *с ө г е т,* емен, Үйеңкі, шырғай, балғын, торағылар, Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен сықылды ағаштардың талайы бар (І.Жансүгіров, Шығ.).

СӨГУ[1] *Сөк етістігінің қимыл атауы; киімнің тігісін ыдырату. С ө г у* – тігісті бұзу, тігілген нәрсені ажырату (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СӨГУ[2] *Сөк етістігінің қимыл атауы; кінәлап ұрсу.* Қызмет қылма оязға, Жанбай жатып сөнуге. Қалай сабыр қыласың, Жазықсыз күнде *с ө г у г е* (Абай, Тол. жин.). Некрасовтың өлеңін алсақ, үстемдік етуші қоғам құрылысын мінеу, *с ө г у* екенін көреміз (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). *С ө г у* қажет туысты Өсек-аяң таратқан. Құлақ деген қуысты Есту үшін жаратқан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СӨГІЛ[1]**=** е т. **1.** *Жіппен тігілген бұйымдардың (киім, етік, қапшық т.б.) тігісінің ажырап, ыдырауы.* Ұлтаны *с ө г і л с е,* кішкене (қолын көрсетіп) ілгізіп алмас па? (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Тағы да салшы, сал!» – деп емінеді, Шыдамай дорба енді *с ө г і л е д і.* Қазына дорба толған бір минутта Сау етіп бәрі жерге төгіледі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Отыра қалып, мәсісін шешіп қараса, өкшесі *с ө г і л і п* кетіп, содан құм кіріп келе жатыр екен (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қалың бұлт, тұман, қараңғылықтың ыдырап, тарқауы, ашылуы; жігі ажырау.* Бұлт *с ө г і л с е,* Жас қыранша көрінем, Шахталардан кеңің болып төгілем, Миллиардтарды аңсап шыққан егісте Ақ бидайдың сабағындай өрілем (К.Салықов, Жезкиік). Көк ала бұлт *с ө г і л і п,* Күн жауады кей шақта. Өне бойың егіліп, Жас ағады аулақта (Абай, Тол. жин.). Түн көбесі *с ө г і л і п,* Шолпан жұлдыз батқанда, Қара қырға кездестік Таң сарғайып атқанда Темірқазық – бетіміз, Үркер – оң жақ қапталда (О.Шипин, Дастан). **3.** а у ы с. *Егілу, жылау.* Серім деп, *С ө г і л* бірақ. Елім деп, Егіл бірақ! Бұзылғанда Шатыстық. Қызыл қанға Батыстық. Ерегестік, Егестік. Төбелестік – Әбестік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қабырғасы сөгілді. *Қатты қайғырды, күйзелді.* Халық өзінің қайсар азаматын қайтпас сапарға *қ а б ы р ғ а с ы с ө г і л е* қайысып шығарып салды (О.Сәрсенбаев, Сағым). Алпыстан асқан анашым *Қ а б ы р ғ а с ы с ө г і л і п.* Көре алмай жалғыз баласын Артымда қалды-ау егіліп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Іргесі сөгілді. п о э т. *Ыдырап, тарқап кетті, құрыды, күйреді.* Қауқайып ат үстінде сүлделері, Қазақтың қырау қабақ шын ерлері, Қабанбай, Бөгенбай мен Жәнібектер – Сабаздар *с ө г і л м е г е н і р г е л е р і* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СӨГІЛ[2]**=** е т. *Күнә болып есептелу, айыпталу.* Бәлки дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір үлкен зарарлы надандық, ол Құранда *с ө г і л г е н* (Абай, Тол. жин.).

СӨГІЛДІР: қабырғасын сөгілдірді. *Қайғыға батырды, күйзеліске ұшыратты.* Бір күнде құдай едім көгілдірді, Көз жақын құрбы-құрдас төгілдірді. Бекенай, Дәнекер мен Айдай жеңгем, Қаусатып *қ а б ы р ғ а м д ы с ө г і л д і р д і* (Ақберен).

СӨГІЛТ= е т. *Егілту, жылату, қайғырту.* Сылдырлады, сыр жылады, *с ө г і л т т і,* Көздің жасын көк майсаға төгілтті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қабырғасын сөгілтті. *Қайғыртты, күйзелтті.* Өздеріндей хандарды, *Қ а б ы р ғ а с ы н с ө г і л т т і п,* Қабырғадан аққан қан. Ат бауырына төгілтіп, Әділ жаннан түңілтіп, Ат көтіне өңгердік (Махамбет, Өлеңд.). Жібек жалын жайнатып, Ортекедей ойнатып, *Қ а б ы р ғ а ң д ы с ө г і л т і п,* Аш күзендей бүгілтіп, Әлі-ақ шауып алады Түйең менен жылқыңды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СӨГІЛТУ *Сөгілт етістігінің қимыл атауы.*

СӨГІЛУ *Сөгіл етістігінің қимыл атауы.* Сытыр-сытыр *с ө г і л у д е* тас еден, Жырым-жырым жыртылуда қабырға (Қ.Мұқашев, Жер.).

Мұз сөгілу. *Жылу мен механикалық күштердің әсерінен өзен суы бетіндегі мұз жамылғысының бұзылуы* (Қ.Құрманов, Физ. геогр. терм.).

СӨГІҢКІРЕ[1]= е т. *Киімнің тігісін ыдыратыңқырау.* – Әлі де болса сөге түс, *с ө г і ң к і р е,* – деді тігінші үйренушіге (Ауызекі).

СӨГІҢКІРЕ[2]= е т. *Біреуді кінәлап балағаттаңқырау, ұрсыңқырау.* Ал Арам сары болса, өлсе орнын бере ме маған? – деймін өзімді-өзім *с ө г і ң к і р е п* (С.Шаймерденов, Қарғаш).

СӨГІС[1] з а т. **1.** *Біреудің екінші бір адамға ұрсып, жазғырып, жер-жебіріне жете айтқан қатты сөзі.* Көш бойы жұрт қасында, Өзгеменен жұмыс жоқ. Атты теуіп, адамды Тістесе де *с ө г і с* жоқ (Абай, Тол. жин.). Бірі – мақтау, Біреуі – *с ө г і с* дейтін Екі қилы баға бар мен естітін. Жалғыз емес, Ішімде екі-адам жүр, Біреуімен біреуі келіспейтін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Ұрысқан, жазғырған, қатты.* Әкем шешеме қол да қатпайтын еді, *с ө г і с* сөздер де айтпайтын еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **2.** р е с м и. *Белгілі бір ұйымның тәртіп бұзушыларға бұйрық арқылы беретін ескертпе жазасы.* Үлгірген жоқ тамып та бір тамшы тер, Болашақта қиналмақ кімнің жаны? Бұрынғыдай *с ө г і с* жоқ, партбилет жоқ, Омырауында белгісі бар болғаны (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сөгіс алды. *Кінәсі үшін қатты сөз естіді, ескерту алды. С ө г і с а л ы п* келсе де, Мұқатпайсың ұлыңды. Қиналмайсың жесе де Кассир біраз пұлыңды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Ештеңе жоқ болса, бюродан неге қатты *с ө г і с а л д ы ң ы з* (С.Бақбергенов, Адам.).

Сөгіс берді. *Кінәсі үшін жазғырды, ұрысты.* Шал алып алтынды отқа атты, ұлына *с ө г і с б е р д і* өте қатты (Қ.Тәкежанов, Қария.). Шығару, *с ө г і с б е р у* оңай, ал адам тәрбиелеу оңай емес (М.Рашев, Бетің қисық.).

Сөгіс естіді. *Кінәсі үшін ұрыс, ауыр сөз естіді, жазғырылды.* Ақыл айтар туғандар, Бұл сөзімді ойлаңдар. Кәтелечке көбейді, *С ө г і с е с т і п,* тозды ажар (Абай, Тол. жин.). Қорласам егер жарымды, *Е с т і р м і н с ө г і с* анамнан (Қ.Баянбаев, Ақ шағала).

СӨГІС[2]= е т. *Тігілген бұйымның тігісін қолдап не алмас, қайшы т.б. көмегімен ыдыратып, сөгуге көмектесу, бірге сөгу.* Мына теріс тігілген киімдерді *с ө г і с* және оларды қайта тігуге жәрдемдес (Ауызекі).

Қабырғасын сөгісті. *Қырқысты, соғысты, бір-бірін аямады деген мағынада.* Қандарыңды төгісіп, *Қ а б ы р ғ а ң д ы с ө г і с і п,* Балақтарын түрісіп, Білектерін сыбанып, Күресетін түрің бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СӨГІТ= е т. с ө й л. ***Сөк***. Тігінші киімнің теріс тігілген жерін *с ө г і т т і* де, қайта тікті (Ауызекі).

СӨГІТУ *Сөгіт етістігінің қимыл атауы; сөгу, ыдырату.*

СӨГІТІЛ= е т. **1.** *Сөгілу, ыдырау, тігісі кету.* Балаға *с ө г і т і л і п* кетті (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Үзілу, таусылу.* Дәрігерім, *с ө г і т і л г е н* өмірімді қайта жалғап жатқандай (Ө.Сәуірбаев, Сыр.).

СӨГІТІЛУ *Сөгітіл етістігінің қимыл атауы.* Етіктің тігісінің *с ө г і т і л у і* қалай? (Ауызекі).

СӨДЕГЕЙ с ы н. **1.** с т и л ь. *Пайдасыз, бос, бекер.* Ұлан-ғайыр қырларда, далаларда бұрын қыбырсыз елсіздік, құлазыған меңіреу жабайылық тыныштығы ғана болушы еді. Совет адамының өзі үшін жер өгей, жел *с ө д е г е й* күйлер, күй емес-ау, күйсіздіктер мекендеген болатын («Қаз. әдеб.»). **2.** ж е р г. *Жалқау, епсіз. С ө д е г е й д і ң* ісіне сен, сөзіне сенбе (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** ж е р г. *Тұрпайы, өрескел.* Ол жігіт *с ө д е г е й* сөйлейді екен (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). **4.** ж е р г. *Оқшау, жалғыз.* Алыста бір *с ө д е г е й* мал көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СӨЗ з а т. **1.** *Адамның ой-пікірі, көзқарасы.* Білімдіден шыққан *с ө з* Талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге Көкірегінде болсын көз (Абай, Тол. жин.). Көп адам дүниеге бой алдырған, Бой алдырып, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына *с ө з* қалдырған (Абай, Тол. жин.). **2.** л и н г в. *Белгілі бір мағынасы бар заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің негізгі бірлігі.* Айтылуда метр деген де, литр деген де – екі буынды *с ө з* (Қазіргі қаз. тілі). Әр ұғым жеке *с ө з д е р д е н* тұрады. Сондықтан ұғым мен *с ө з* бір деуге болады (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Ауыздан шыққан мағынасы бар дыбыстың бәрін *с ө з* дейміз; әдебиет – «әдеб» деген сөзден алынса да, бұл уақытта мағынасы тереңдеп, күллі сөйленіп жүрген сөзді сіңіріп бара жатыр («Абай»). **2.** *Бір нәрсе жайында айтылған әңгіме.* Айта жүрсін *с ө з і м д і* Әңгіме ғып маңайым (Жамбыл, Шығ. жин.). Жангелдінің зарланып, Сондағы айтқан *с ө з і* еді: «Отызға жасым жеткенше, Байдың малы баққаным. Шаңқай түсте шалдығып, Байдың шөбі шапқаным» (О.Шипин, Дастан.). Көрілік қартайғанда көзден келер, Белгісі алжығанның *с ө з д е н* келер. Сыртылдап

буындарың ебі кетіп, Белгісі аяқ жақта тезден келер (Шал ақын, Шығ.). **3.** *Жиналыста көпшілікке қаратыла айтылатын пікір, мәлімдеме, деректі ақпар.* Президиумның құрметті мүшелері сайланып болғаннан кейін облыстық партия комитетінің бірінші секретары қысқаша *с ө з* сөйледі (М.Дүзенов, Әке.). *С ө з* сөйлеу – өнер. Сөйлер аудитория, шығар мінбе қандай, осыны ескерген жөн (К.Қазыбаев, Дәуір.). **4.** *Әнге арналған өлең мәтіні.* Ән *с ө з і* әркімге аудармасыз-ақ түсінікті сияқты (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Ақтық [соңғы] сөз. *Жантәсілім берер алдындағы ақырғы сөз, тілек.* Майданға түстік жауменен, Майдан болсын *а қ т ы қ с ө з,* Қан жауса да бұл жолда Қайтпас жүрек, таймас көз (О.Шипин, Дастан.). Жүйтки бер, тұлпар, жүйтки бер өмір, замана, Жалтақтама, алды-артыңа қарама. Айтармын мен де ең ыстық *с о ң ғ ы с ө з і м д і*: Еліңді сүй деп, жеріңді сүй деп балама! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Аталы сөз. *Халық талқысынан өтіп, сұрыпталған нақыл. А т а л ы с ө з г е* арсыз да тоқтайды (Қаз. мақал.).

Басалқа сөз. *Тоқтам сөз, төрелік сөз.* Партия жиып, мал сойса, Бата оқисың, жейсің бас. *Б а с а л қ а с ө з* сенде жоқ, Айтқан сөзің малың шаш (Абай, Тол. жин.).

Бос сөз. *Орынсыз айтылған мәнсіз пікір, ой.* Қартайғанда асырасын десең, о да – бір *б о с с ө з.* Әуелі – өзің қарауың қайтарлық қартаюға жетемісің, жоқ па? (Абай, Тол. жин.). Күллі мақлұқ өзгерер, Алла өзгермес, Әһли кітап бұл сөзді бекер демес. Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен *Б о с с ө з б е н е н* қастаспай түзу келмес (Абай, Тол. жин.).

Бірауыз сөз. а) *Бір ғана сөз, азын-аулақ, азғантай сөз. Б і р а у ы з с ө з* үйреніпсің бүгін де Менің ана тілімде. Қазақ болып туғаннан соң, бөбегім, Қазақ болып өлген жақсы түбінде (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Ешқандай сөз, ешбір сөз.* Әңгімеміз азбайды Мұрат бірақ Зеркүл жайлы *б і р а у ы з с ө з* жазбайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бірауыз сөзге татымады [тұрмады]. *Түкке тұрғысыз, қажетке жарамсыз болды.* Ақымаққа болмайды ақыл айтып, Алдап кетер көзіңді бақырайтып. Ағажан, маған несін әуре болдың, *Б і р а у ы з с ө з і ң і з г е т а т ы м а й т ы н* (М.Мақатаев, Шығ.).

Бірауыз сөзге келмеді. *Тіс жарып, ұн қатпады, ләм-мим демеді.* Сәбидің шешесіне еркелеп, мәре-сәре боп қалғанын көргенде, бейтаныс әйел *б і р а у ы з с ө з г е к е л м е с т е н* еңіреп қоя берді (Ө.Қанахин, Дәмелі).

Жабыраңқы сөз. *Ренішпен жазылған сөз.* Кім білер, *ж а б ы р а ң қ ы* жазған *с ө з і м,* Жібермей көп тоқтатар оның көзін. Жолаушы жол үстінде тамаша еткен, Сықылды өткен жанның бір күмбезін (Абай, Тол. жин.).

Жел сөз. *Көпірме, орынсыз мақтау сөз.* Мақтау – *ж е л с ө з* жанға қас, Қошеметшіл шығарған (Абай, Тол. жин.).

Жылы сөз. *Жанға жайлы жағымды сөз.* Түсімде мені жұбантып *Ж ы л ы с ө з б е н* сөйлесіп.Кетуші едің қуантып Қалушы еді көңіл өсіп (Абай, Тол. жин.). Сыбырлай атымды ата да, Айтшы бір, айтшы *ж ы л ы с ө з.* Бір жебеп жібер, махаббат, Бір демеп жібер, нұрлы көз (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сөз аңғарды [аңдады, таныды]. *Әңгіменің төркінін, ой-астарын пайымдай білді.* Адамға кеңес не керек, Бұл *с ө з і м д і а ң ғ а р с а,* Біразырақ сөйледім, Тәңірім біраз берген соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тәрбие етіп сыйлайды. Түсінген қазақ баласы. Бұрынғы өткен хандардың, Бұл *с ө з і м д і а ң ғ а р ғ ы н,* Ойран боп өтті қаласы (М.Сұлтанов, Өлеңд.).

Сөз бақты [қуды, аңдыды]. а) *Сөз қапысын жібермеді.* Қали үндемей қалды. Бірақ жағалай отырған өңшең *с ө з б а қ қ а н* жел аяқтар емес пе!.. «Таудағы түлкіні табындағы тазы алды, – деген-ау, Мағаш баладан оңай сүрінді-ау!» деп қалжың етті (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Өсек-аяң, бәле іздеді.* Өтірік жақын бола қап, Күлімсіреп *с ө з б а қ п а қ* (Шешендік сөздер). Бәкен еркек болып, жұртпен бірге жүріп-тұрып ел аралап *с ө з б а ғ ы п* көрген емес (Б.Майлин, Шығ.). Жол қуған қазынаға жолығар, *с ө з қ у ғ а н* бәлеге жолығар (Мақал). Соры қалың жан екем, соры қалың. Сірә да, көп кешікпей торығармын, Несіне жолды қумай, *с ө з д і қ у д ы м,* Сірә, мен бір пәлеге жолығармын (М.Мақатаев, Шығ.).

Сөз арасында [ұрынысында]. *Әңгіменің барысында, ішінді орайында.* Абайға келгенде де алғашқы сөзді Бегеш бастады. Ол *с ө з і н і ң а р а с ы н д а* Абайдың білімді, жақсы екенін бір қосты (М.Әуезов, Шығ.).

Сөз атасы. *Ақылды, мәнді сөз, сөз асылы. С ө з а т а с ы* – құлақ, жол атасы – тұяқ (Мақал).

Сөз аша алмады. *Ойындағы сырын ешкімге жария ете алмады.* Ем таба алмай, От жалындай Толды қайғы кеудеге. Сырласа алмай, *С ө з а ш а а л м а й* бендеге (Абай, Тол. жин.).

Сөз аяғы жерге тиді. *Бір тоқтамға келді, сөз тиянақ тапты. С ө з а я ғ ы ж е р г е т и і п,* байға дегенін істеткен соң, Орлов бастаған екі артель келіп жұмысқа түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сөз аяғы құрдымға апарды. *Сөзді бір тұжырымға жеткізбеді, тұлкі бұлаңға салды.* Екі Мүсіреп кезек-кезек киіп кетіп, *с ө з а я ғ ы н қ ұ р д ы м ғ а а п а р ы п* жоғалта бергенін көрдің бе!.. (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Сөз әлпеті [сиқы, сыңайы]. *Ауызлөмі, сөзыңғайы.* Мына жіберген кісінің *с ө з ә л п е т і* жаман. Айтқаны рас болса, дүние бір шайқалар-ақ (Ауызекі).

Сөз байлады. *Уәде жасады, мәміле етті.* – Құдай жазса, сізден артық кімге береміз. Шыдай тұрыңыз, – деп, Омар келуге *с ө з б а й л а д ы* (С.Торайғыров, Таңд.). Бекбол Александрмен бірге конституцияны да, сайлау заңын да мықтап талқылап, ұғынып шықпақа *с ө з б а й л а с қ а н.* Екі дос та бұны, әсіресе ұлы, зор міндет деп біліседі (М.Әуезов, Шығ.).

Сөз бастады. *Тұңғыш (бірден) әңгіме қозғады, жиын тойды т.б. алғаш сөз сөйлеп ашты.* Ақын, әнші той бастар, Шешен адам *с ө з б а с т а р.* Батыр адам қол бастар, Көпті көрген жол бастар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ендігі *с ө з д і б а с т а й ы н,* Ардақты елім тыңдасын Амангелді деп сұлуды, Көзінің қорқып жасынан, Жаламенен шатылған (О.Шипин, Дастан.). Қол бастау оңай, шабатын жерде жау бар, кеш бастау оңай, қонатын жерде су бар. Бәрінен де шаршы топта *с ө з б а с т а у* қиын, адам шешімін таппас дау бар (Шешендік сөздер).

Сөзбен сыбады [соқты, іреді, сойып салды]. *Жер-жебіріне жетті, шымбайына батыра сөйледі.* Ерте тұрып дірдектеп мен жүргенде, қанышпезер бай ұрысады *с ө з б е н с ы б а п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Аш бөрідей қаңғырған ақын келсе, Бұл Жамбыл жіберетін *с ө з б е н с ы б а п* (Жамбыл, Шығ.). Горбатов сөзге шыққанда, Еркінді *с ө з б е н с о й ы п с а л а р* деп ойлаған еді бірқатар адамдар (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Сөзбен шалды. *Уәжбен тиісті, соқтықты.* Айбас келіп, Қодарды *с ө з б е н ш а л д ы,* Қодар батыр шоқпарын жұлып алды (Қозы Көрпеш.).

Сөз берді. *Уәде берді.* Бөз орнына *с ө з б е р і п,* Құда, тамыр, дос кетті (Абай, Тол, жин.). Байғазысы болсын соның, арманыңды айт көздеген, Бірақ жалғыз тілегіңді орындауға *с ө з б е р е м* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бұлбұлым менің жез таңдай, *С ө з б е р і п* едің сен кімге. Машинада қозғалмай Жатырсың тілсіз зембілде (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сөз бермеді. *Езеуреп кезекке қарамай, сөйлей берді.* Әй, мыжымам-ай, *с ө з б е р м е й* жалғыз шапқан! (Ауызкі).

Сөз болды. а) *Әңгіме болды, айтылды.* Жиналмақ олар бар елден, Барлық ел сонда кез болмақ. Осынау ұлы әлемде Тыныштық жайы *с ө з б о л м а қ* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жанымның жарық жұлдызы, Жамандық күнде жарымсың. *С ө з б о л с ы н* ескі ер сөзі, Кейінгіге қалынсын (Абай, Тол. жин.). – Е, иә, иә, сол жиындарда не *с ө з б о л а д ы* екен, алдымен соны айтшы? (А.Жүнісов, Өмір.). ә) *Өсекке қалды, өсекке таңылды.* Алтын басың жез болып, Бір жаманға кез болып, Ел аузында *с ө з б о л ы п,* Көңілің ауру, денің сау (Айтыс). Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма? Біреуге жүрек аяғын шалыс басқан Жерін тауып артқыға *с ө з б о л м а й* ма? (Абай, Тол. жин.).

Сөз бостандығы. с а я с и. *Адамның өз ойын, пікірін, нанымын, дүниетанымы мен түсінігін тәуелсіз және дербес айту (жариялау, жарыққа шығару) мүмкіндігі.* ҚР Конституциясы цензураға тыйым сала отырып, *с ө з б о с т а н д ы ғ ы н* ой-пікірді БАҚ-та еркін тарату құқығы ретінде қарастырады және оған кепіл болады (ҚҰЭ).

Сөзге азды. *Өтірікке иланды; ықпалына ықты.* Дүниеде *с ө з г е а з б а й т ы н* пәнде бар ма (Шешендік сөздер).

Сөзге айналдырды. *Әңгімеге алаң етті, әңгімемен алдаусыратты.* Жүмбақ *с ө з г е а й н а л д ы р ы п* қыздың қолын ұзағырақ ұстап қалды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сөзге батыр, іске пақыр. *Құрғақ сөзге әуес кісі туралы айтылады.*

Сөзге ерді. ж а ғ ы м с ы з. *Біреудің айтуы бойынша әрекет жасады, айтақ сөзге иланды.* Жарың *с ө з г е е р м е с е,* Жөнді жөнсіз көрмесе, Үлесіңді өзінің Өзгелерге бермесе (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сөзден жығылды. *Қисынды сөзге көнді.* Бай *с ө з д е н ж ы ғ ы л ы п,* үйіне қайтып кетіпті (Қаз. ертег.).

Сөзге жығу. *Көндіру, райынан қайтару.* Мардан бір нәрсені дәлелдеп, Мәмбетті *с ө з г е ж ы ғ у ғ а* дайындалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сөзге [бір-екі ауыз, бірауыз сөзге] келді. а) *Тілдесті, сөйлесті, тілге келді.* Баланың күйін түсініп, кісі көзін ашып, *с ө з г е* сонда *к е л е д і* (Қаз. ертег.). ә) *Мәмілеге келді, келісті.* Жас қызбен *с ө з г е* де *к е л і п,* тіл қатысқан (І.Есенберлин, Алмас.). ә) *Қарсыласып кейіс сөз айтысты.* Е, жер-көкке сыйғызбай, қылау шалдырмай мақтайтын ағайыңмен *с ө з г е к е л і п* қалыпсың ғой (Ауызекі).

Сөзге келмеді. *Қарсы жауап айтпады, лөм-мим деп ауыз ашпады.* Ниязбек сіздің даусыңызды естігенде біраз *с ө з г е к е л м е й* неге зыта жөнелді? (Қ.Қамбаров, Әңгім.). Шапы-

раш *с ө з г е к е л м е й* шыға жөнелді. Ашуы басылмаған Айтуар долыра ытқып, есікке ұмтылды (Д.Әбілов, Шығ.).

Сөзге қарамады. *Тыңдамады, санаспады.* Сұңқарым қашты қолымнан, *Қ а р а м а й с ы ң с ө з г е,* ұялмай? Аса бір қорлық көрмесе, Қонысын кісі қияр ма-ай! (Шернияз ақын, Шығ.).

Сөзге қимады. *Өсек сөзге сенбеді, жаманатқа қимады.* Жеңгелерің қатты *с ө з г е қ и м а й д ы,* Әулетіме сәулет, дәулет, нұр жайды. Қайтпасын деп қартайғанда қайратым, Оңашада өте қатты сыйлайды (К.Салықов, Жезкиік).

Сөзге қонақ бермеді. *Басқаның сөзін тыңдамады, бой бермей, өзі сөйлей берді. С ө з г е қ о н а қ б е р м е й т і н* әкенің алдын орай алмай, Қошқарбай ұзақ сілейіп тұрып қалды (F.Мұстафин, Шығ.).

Сөзге құлақ қойды [салды, асты]. *Айтқанды тыңдады.* Бірақ қыз *с ө з і н е қ ұ л а қ қ о й м а й,* теректің түбіне келіп, дем алып, атын ұстап, ұйқыға кетеді (Қаз. ертег.). *С ө з і н е қ ұ л а қ қ о й д ы м,* түлкі шырақ, Мақтауға сенің тілің ұста тымақ (Ө.Тұрманжанов, Бөдене.). Азырқанды білемін ақсақал шал, Тентегінің *с ө з і н е қ ұ л а ғ ы ң с а л* (Абай, Тол. жин.). Өз дегенім болмаса, Өзгенің тілін алмаған. Кісі ақылы қонбаған Қанша айтса да болмадым, *С ө з і н е қ ұ л а қ с а л м а д ы м* (Махамбет, Өлеңд.).

Сөзге май құйды [тамызды]. *Әңгімені қыздырды, өршітті.* Механизаторлар кеукеулеп Мишенин мен Жинютиннің егес *с ө з д е р і н е м а й қ ұ я* түсті («Лен. жас»).

Сөзге тілі келді. *Есін жиды; сөйлеуге шамасы келді.* Төлегеннің *т і л д е р і* Осы *с ө з г е к е л д і* (Қыз Жібек).

Сөзге түспеді. *Уәжге көнбеді, айтқанға келіспеді.* Айтқан *с ө з г е т ү с п е г е н* Жаман емей немене. Сұрағанды бермеген Сараң емей немене (Бұхар жырау, Жыр.).

Сөзге ұйыды. *Шын ықыласы ауа тыңдады, ден қойды.* Жиылған көп халайық, *С ө з і н е ұ й ы п* тамсанып (Жамбыл, Шығ.).

Сөзге шорқақ. *Келістіріп сөйлей алмайтын, ойын еркін айта алмайтын кісі. С ө з г е ш о р қ а қ* болдым, сол себепті кейде менің әзілдерім қолайсыз естілетін («Лен. жас»).

Сөзден қалды. *Сөйлей алмады (тілі байланды).* Байғұс шал *с ө з д е н қ а л ы п т ы,* үнсіз жатыр (Ауызекі).

Сөзден сөз туды. *Әңгіме бір-біріне ұласты, айтар ой ойға жалғасты.* Қонаққа жүр деп құрметпен, Қондырып мейман қылады. *С ө з д е р і н е н с ө з т у ы п,* Таң атып, күн шығады (О.Шораяқов, Шайыр).

Сөздің аналитикалық формасы. л и н г в. *Негіз сөз бен көмекші сөздің тіркесуі арқылы жасалатын сөз формасы. С ө з д і ң а н а л и т и к а л ы қ ф о р м а с ы н а* сын есімнің күшейтпелі тұлғасы да жатады (С.Исаев, Қазіргі қаз. грам. сипаты). *С ө з д і ң а н а л и т и к а л ы қ ф о р м а с ы н ы ң* компоненттері біртұтас лексикалық мағынаны білдіріп, сөйлемде бір ғана мүше болады. Қазақ тілінде аналитикалық форма, әсіресе, етістіктің рай, шақ категорияларына тән (Қаз. тілі энцикл.).

Сөздің байланысу формалары. л и н г в. *Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын тәсілдер негізінде туындап, қалыптасқан синтаксистік байланыс жүйесі. С ө з д е р д і ң б а й л а н ы с у ф о р м а л а р ы* байланысу тәсілдердің негізінде жасалады. Басқаша айтқанда, байланысу тәсілдерінің негізінде жинақталып, қалыптасқан үлгілері, байланысу түрлері (Қаз. тілі энцикл.). Қазақ тіліндегі *с ө з д е р д і ң б а й л а н ы с у ф о р м а л а р ы н а* қабысу, жанасу, меңгеру, матасу жатады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөздің байланысу тәсілдері. л и н г в. *Әрі мағыналық, әрі синтаксистік бірлігі бар сөздерді өзара байланыстыруға дәнекер болатын амалдар.*

Сөздің грамматикалық формалары. л и н г в. *Сөздің лексикалық ұғымына қосымша мағына үстейтін тұлғалары; сөйлеу кезінде сөзді дәнекерлеп, оларға әртүрлі грамматикалық мәнмағына үстеп, бір-бірімен қатынасын көрсетіп тұратын, сөйлемде ғана қолданылатын сөйлеу бірліктері. С ө з д е р д і ң г р а м м а т и к а л ы қ ф о р м а л а р ы* белгілі бір топтағы сөздердің қосымшалар, грамматикалық тұлғалар (жалғау, жұрнақ) арқылы белгілі жүйелі парадигма бойынша түрленуі болып табылады (С.Исаев, Қазіргі қаз. грам. сипаты).

Сөздің орын тәртібі. л и н г в. *Сөздердің сөйлем не күрделі синтаксистік тұтастық ішінде белгілі ретпен орналасуы. С ө з д е р д і ң о р ы н т ә р т і б і* – тілдің маңызды құрылымдық көрсеткіштерінің бірі. Мысалы, түбір тілдерде сөздердің сөйлем ішінде орналасуы қатаң тәртіпті сақтаса, жалғамалы, қопармалы тілдерде біршама еркін болады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөздің синтетикалық формалары. л и н г в. *Қосымша жалғану және дыбыстардың алмасуы (ішкі флексия) арқылы жасалатын сөз формалары. С ө з д і ң с и н т е т и к а л ы қ ф о р м а л а р ы н* жасайтын тілдік құралдар – сөз түрлендіруші және сөз формаларын тудырушы жалғаулар мен жұрнақтар. Мыс., көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғаулары сөйлемде сөз-

дерді түрлендіріп, бір-бірімен байланыстырды (Қаз. тілі энцикл.). *Сөздің синтетикалық формалары* аффикстену және дыбыстардың алмасуы (ішкі флексия) арқылы жасалады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөздері жараспады. *Әңгімелері үйлеспеді.* Шай үстінде де *сөздері жараспады* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Сөзді арқаланды. *Біреудің айтқанына малданды, дегенін сүйеу тұтты.* Жұмағұл Құдай ұрған, сол *сөзді арқаланып,* әлгі Дәркембайдың қойын қуып жүр! – деді Ербол (М.Әуезов, Абай жолы).

Сөзді жүндей сабады. *Көп сөйледі, бөсті.* Гәп басқа жағында деп, ол *сөзді жүндей сабап* отыр («Лен. жас»).

Сөздің ауыспалы мағынасы. л и н г в. *Сөздің негізгі мағынасын метафоралық, метонимиялық қолданыспен, функционалдық ортақтастықпен және басқа да белгілермен байланыстыратын лексикалық тура мағынаның туынды түрі. Сөздің ауыспалы мағынасы* әлдебір заттың қосалқы, кездейсоқ белгісіне байланысты да жасала беруі мүмкін (Қаз. тілі энцикл.).

Сөздің баукесері. *Сөздің тоқетері, түйіні, қорытындысы.* Сол күні жігіттердің Орловпен жете танысып, ендігі іске жоба сызғандығы *сөздің баукесері* мынау болды: жігіттер бұдан былай бір ауыз болып, Орловтың айтқанын қалады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сөздің иіні. *Сөздің реті,ыңғайы. Сөздің иініне* қарап, тез түсіне қойдым (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

Сөздің кезегі. *Сөздің реті, ыңғайы жөні.* Жауыма да жатсын деп айта алмадым, Бала қаздай алдында байпаңдадым. Талай-талай сөзімнің әкесі өліп, Талай *сөздің кезегін* қайтармадым (М.Мақатаев, Шығ.).

Сөздің қысқасы. *Тоқетері; сөздің турасы.* Ендігі *сөздің қысқасы,* Айтушы ердің ұстасы, Сығалап атқан ақ перен Қалаған жерден ұрады (Қыз Жібек).

Сөздің лексикалық мағынасы. *Сөздің әуелдегі негізгі тура мағынасы. Сөздің лексикалық мағынасын* жете түсіну үшін, ең алдымен, сөздің заттық-логикалық мәнін, екіншіден, сөздің лексикалық мағынасының оның басқа мағыналарымен қандай қарым-қатынаста екенін, үшіншіден, сөздің лексикалық мағынасын соған ұқсас басқа лексикалық мағыналардан ерекшелеп көрсететін белгілерін анықтау қажет (Қаз. тілі энцикл.).

Сөздің майын тамызды. *Қисынын келтіре әдемі сөйледі.* Иван өз жауабында *сөздің майын тамызып,* тәптіштей жазды (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Сөздің парқын айырды. *Әңгіменің төркінін, мағынасын таныды, түсінді, ұқты. Айырған,* асыл сәулем, *сөздің парқын,* Байқаған жаман, жақсы кісі нарқын, Таста асыл, ғауһар дейін адам үшін, Нәсілдің таза туған зат шырағым (Ақан сері, Шығ.).

Сөздің созаңын [сөзін] сабақтады. *Әңгімесін жалғастырды.* Жамайын көңіл жарығын. *Сабақтап сөздің созаңын*! Қай кезде теріс емес, Аршыса көңіл тозаңын (О.Шораяқов, Шайыр). Мен таңырқап ойланып қалдым. Жәкем күліп, *сөзін сабақтай* берді («Қаз. әдеб.»).

Сөздің тиегін ағытты. *Шешіле сөйледі, ағытылды.* Дәрі сонда *ағытты,* Туғандай *сөздің тиегін*: – Оқу оқып, адам бол, Айналайын, жиенім! (О.Шипин, Дастан.).

Сөздің тігісін жатқызды. *Айтылып қалған сөзді жұмсартты, жуып-шайды.* Ол өткен жолы жаңсақ айтқан *сөзінің тігісін жатқызамын* деп келіпті (Ауызекі).

Сөз екі болмасын! *Айтылған серт, уәде бұзылмасын!* Шырақ, күні түсіп отыр деме, *сөз екі болып* жүрмесін (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Сөз естіді. *Біреудің тілі тиді, сөгіс алды.* Нұржан мен Ақанжан таяқ жеді, жиналыста жұрттан *сөз естіді* (З.Шашкин, Доктор.).

Сөз етті [қылды]. а) *Әңгімеледі, баяндады.* Әрқайсысы өзінің мамандығын *сөз етті* (С.Мәуленов, Дала.). Нұрлан қол беріп амандасып, өзінің қайдан келе жатқанын *сөз етіп,* екеуі сыртта аз-кем тұрып қалды (З.Шашкин, Сенім). Сөйледі Ғали мырза жігіт жайын, һәркімнің халі өзіне тұрар дайын, Қыздарды жігіттермен салыстырып, Тыңдаңыз, мен азырақ *сөз қылайын* (М.Дулатов, Шығ.). Сол күні көпке дейін көз жұмбадың, Көл жайлы, Көкше жайлы *сөз қылмадың.* Түнімен... Сен де айналып сондай күйге, Балбырап жатқаныңды сездім, жаным (С. Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Сөз қылды; өсектеді.* Жұрт екеуіңді *сөз етіп* жүр ғой (Ауызекі).

Сөз етінен өтіп, сүйегіне жетті. *Сөз арына, ұятына тиді; жанына қатты батты.* – Сіз қыр көрсетіп отырсыз ба? Кімге көрсетіп отырсыз. Қайда отырғаныңды ұмытпаңыз, Жақ ашшы, кәне! Малқар жым болды. Аман айғайсыз, жәй сөйлесе де, *сөзі етінен өтіп, сүйегіне жетті* (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сөз жарыстырды [таластырды]. *Айтқанын құптамады, қарсы жауап қайтарды. С ө з ж а р ы с т ы р ы п,* ой таластырып отыр. Терезеден күн түскен шағын бөлме жып-жылы, жап-жаңа (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Нұржан артық сөйлегенін сезді ме, *с ө з т а л а с т ы р м а д ы* (З.Шашкин, Сенім). Жақия бұдан әрі *с ө з т а л а с т ы р м а й,* алғашқы сұрағына қайырылды (М.Иманжанов, Шығ.). Ойын-сауықта, той-домалақта т.б. жастардың бас қосуы әдетте айтысқа, әсіресе, қыз (жас келіншек) бен жігіт арасындағы өлеңмен *с ө з ж а р ы с т ы р у г а* ұласады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Сөз желісі. *Түптен тартылған түйін-түйін, сала-сала ой тармағы.* Абай әкесінің *с ө з ж е л і с і н,* түп мәнісін түсінген жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Сөз жоқ. *Анық, даусыз. С ө з ж о қ,* егер менің тілімді алмасаң, ертеңгі күні өкінесің («Лен. жас»).

Сөз жүзінде. *Істе емес, сөз түрінде.* Қисыны кеп кездессе *с ө з ж ү з і н д е,* Бәрі дайын мазақтап табалауға (И.Бизақов, Құралай.).

Сөз жүйесін тапты. *Қисыны-қиюы келтіріліп, орынмен айтылды. С ө з ж ү й е с і н т а п с а,* мал иесін табады (Мақал).

Сөз зергері. *Қиыннан қиыстырғыш көркем сөздің шебері; шешен.* Дулат – Абайдың алдында өткен қазақ *с ө з з е р г е р л е р і н і ң* ішіндегі ең мықтысы (Р.Сыздық, Тіл. мәдениет).

Сөз келтірді. *Жаманатқа ілінді, жексұрын болды, сөзге қалдырды.* Қолдан келе берме жұрт меңгермек? Адалдық, арамдықты кім теңгермек?! Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ, Иттей қор боп, өзіңе *с ө з к е л т і р м е к* (Абай, Тол. жин.).

Сөз көтерді. *Әңгіме туғызды, қауесет таратты.* Сен жайлы «досың» *с ө з к ө т е р і п* жүрген сияқты ма қалай? (Қаз. тілі фраз. сөздігі). Онан әрі *с ө з к ө т е р у г е,* дау шығаруға бармады (А.Тоқмағамбетов, Таңд.).

Сөз [бірауыз сөз] көтере алмады. *Қалжыңға, әзілге ашуланып қалды. С ө з к ө т е р е а л м а й т ы н ы ң* бар, әзіл неңді алған? (Ауызекі).

Сөз қайтарды. а) *Жауап берді.* Айтыс әдебиетінің бір түрі ретінде әртүрлі даулы істі шешу үстіндегі билердің сөзін және талапкер мен жауапкердің *с ө з қ а й т а р у* үлгілерін атап өтуге болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). ә) *Қарсы сөз айтты.* Неге *с ө з қ а й т а р а с ы ң?* (Ауызекі).

Сөз қайырмады. *Жауап қатпады.* Өзі ұлыққа, кәдір жоққа Қарамай өз халқына. *С ө з қ а й ы р м а й,* Жөнді айырмай, Жұртқа шабар талпына (Абай, Тол. жин.).

Сөз қалдырды. *Келешек ұрпаққа мұра боларлық дүние жазды. С ө з қ а л д ы р* соңғыларға нышан етіп, Бір байдың қыстап кеткен жұртындай-ақ! Жаңалық жазып форма тарайын, Мерзімді әр мезгілдің мәнтіндей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Сөз қалмады [артылмады]. *Тегіс айтылды; кезегін, есесін жібермеді.* Тауда Дулат күйзеліп қозғалмады. Өз азығы өзіне аз болмады. Ысты, ошақты, Жалайыр, бас таңбалы, Ерегіссе Дулаттан *с ө з қ а л м а д ы* (М.Сұлтанов, Өлеңд.).

Сөз қатпады [қата алмады]. *Үндемеді, сөйлемеді.* Жыламай жауап қайтар деп, Жиылған көп сұрады. Ашып жауап айтпады. Батырлар тағы шулады. Түнеріп *с ө з қ а т п а д ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Байқап еді өліктің қозғап бәрін, Бәрі де өлік, бірі де *с ө з қ а т п а д ы.* Қабай жырау басы ауған жаққа кетті, Құзғындарға қалдырып боздақтарды (М.Мақатаев, Шығ.). Жігіттер сені көріп дәм тата алмас, Қасіретіңнен алдыңда *с ө з қ а т а а л м а с,* Жігітте еркек туған мен болмасам, Қасыңа жаман батып бір жата алмас (Ақан сері, Шығ.).

Сөз қашыртпады. *Шашау сөз шығармады, алыпқашты өсекке ерік бермеді.* Бүлікті шай үстінде Тәңірберген *с ө з қ а ш ы р т п а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сөз қозғады. *Әңгіме етті, әңгіме бастады.* Имамдар ғибадаттан *с ө з қ о з ғ а ғ а н,* Хұснизән мен иманды білді ойлаған. Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай, Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған (Абай, Тол. жин.). Жайғасып болған соң, Күнтуар Досан мен Қырмызыны, Дәмеліні өз қасына шақырып алып, той жайынан *с ө з қ о з ғ а д ы* (С.Омаров, Шығ.). Күні өткенмен күштіге табан тіреп, Шіркін мансап болмапты-ау оған тірек. *С ө з қ о з ғ а д ы* жанымa жақын келіп, Кінәлады ұмыттың ағаңды деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сөз қонбады [дарымады]. *Ұқпады, түсінбеді, зердесіне бармады.* Білсең бүйдемес едің ғой, – деп генерал *с ө з қ о н б а й* қойған баласына ренжіді (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сөз құрамы. л и н г в. *Сөздің сыртқы тұрпаты.* Тілдегі сөздер бір бүтін тұлға ретінде қаралғанмен, олар мағыналы бір не бірнеше бөлшектен құралуы мүмкін. *С ө з қ ұ р а м ы н ы ң* ең негізгі бөлшегі – түбір (ҚҰЭ). Қазақ тілінде *с ө з қ ұ р а м ы н* зерттеу ерте кезден бастап қолға алынған. *С ө з қ ұ р а м ы* туралы алғаш ойлар XIX ғасырдың екінші жартысындағы шығыс зерттеушілері Н.И.Ильминский мен П.М.Мелиоранский, М.Терентьев пен В.В.Катаринский сияқты көрнекті орыс ғалымдары-

ның қазақ тіліне арнап жазған әртүрлі грамматикалық еңбектерінде айтылған болатын (Қаз. тілі энцикл.).

Сөз қыдыртты [тасыды]. *Өсек-аяң таратты. Сөз қыдыртқан.* Жұрт құтыртқан, Антын, арын саудалап... (Абай, Тол. жин.). Баймағанбет адам мен адам арасына *сөз тасып,* біреуге біреуді ренжітерлік сыбыр айтып көрген емес (М.Әуезов, Абай жолы).

Сөз мағынасы. л и н г в. *Шындықтың (заттың, сапаның, қатынастың, қимыл-әрекеттің, қалыптың) белгілі бір құбылысының сөзде бейнеленуі. Сөз мағынасының* грамматикалық және лексикалық түрлері болады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөз мәдениеті. л и н г в. *Әдеби тілдің жазбаша, ауызша түрлеріне тән нормаларды (дыбыстау, сөз жұмсау, грамматикалық т.б.) игеру, сондай-ақ тілдік амал-тәсілдерді айтылмақ ойдың, сөздің мақсаты мен мазмұнына лайық дәл, бедерлі қолдана білу. Сөз мәдениеті* ұғымы, біріншіден, сөзді дұрыс қолдану (сөз дұрыстығы), екіншіден, сөзді бедерлі жұмсау (сөз шеберлігі) деген екі сатыдан тұрады (Қаз. тілі энцикл.). Қазақ тілінің *сөз мәдениетін* зерттеуде алда тұрған ең басты міндет – осы саладағы жұмысты ғылыми негізде жүргізуді қолға алу (Р.Сыздық, Ғылыми таным.).

Сөз салды. *Арға адам жүргізіп, ниет, көңіл білдірді.* Құдалықтың «қарғыбауына жүз құр ат беремін» деп *сөз салыпты* Мағаш Әбішке (М.Әуезов, Абай жолы). Мәсен нәрәнжік сол қызға *сөз салып* жүргенін қыздың өзі маған бірде айтқаны бар еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Жұмабек қалай болғанда да Розаға *сөз салатынын* білді, бірақ көңілдегі бар сезімін жеткізіп айтатын сөз таба алмай қиналды (А.Тоқмағамбетов, Таңд.).

Сөз саптады. *Жүйелеп сөйледі.* Құл болмас, құны кетпес кішіліктен, Білімді терең ойлап *сөзін саптар* (Ақан сері, Шығ.).

Сөз саптауы [саптасы]. а) *Айтар ойы, емеуріні деген мағынада.* Ақмаралдың қимылы мен *сөз саптауындағы* кейбір тартынулар, оның жасқаншақтығынан немесе көр балалығынан емес, бойына терең ұялаған әдептілігі мен биязылығынан шығып жатқан нәрсе болса керек (Ә.Сатыбалдиев, Шығ.). ә) л и н г в. *Сөзді қолдануы, стилі.* Ең алдымен, мұның *сөз саптасы* өзгеше (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.)

Сөз таныды. *Сөз білді, сөздің парқын айырды.* Шортанбай Дулат пенен Бұхар жырау, Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау. Әттең, дүние-ай *сөз танырі* кісі болса, Кемшілігі әр жерде көріней тұр-ау! (Абай, Тол. жин.). Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бишарасы. Айтушы мен тыңдаушы көбі надан, Бұл жұрттың *сөз таныма с* бір парасы (Абай, Тол. жин.).

Сөз тапқанға қолқа жоқ. *Иінін тауып, дөп сөйлегенге қарсылық жоқ деген мағынада.* – Алған азаттығыңызға таққан байғазы болсын, –деп, Аман белбеуді қыздың беліне әкеліп байлады. – *Сөз тапқанға қолқа жоқ* – деді де, басын бір шайқап жүріп кетті зергер (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сөз таппады. *Лайық сөз аузына түспеді.* Біреу білер жер келсе, *Сөз таба* алмас қалтылдап, Қалжыңға келер шорқақтау, Жауға келер қорқақтау (Абай, Тол. жин.).

Сөз таптары. л и н г в. *Сөздердің лексика-грамматикалық белгілері мен сипаттарын топтап көрсететін грамматикалық категория. Сөз таптарын* лексика-семантикалық, грамматикалық ұқсастықтарына қарай атауыш сөздер, көмекші сөздер, одағай сөздер деп те бөледі (ҚҰЭ). *Сөз таптары* – тілдегі сөздердің жалпы грамматикалық мағыналарының (семантикалық сипатының), түрлену жүйесінің (я түрленуінің), синтаксистік қызметінің (сөйлем мүшесі, сөз байланысы мен сөз тіркесін құрауының) ортақтығына қарай топталуы (Қаз. тілі энцикл.).

Сөз тартты. *Сөйлесе отырып, сырын білгісі келді.* Абай *сөз тартып* сұрағанда, ол тағы бір байдың қала жатағына істеп отырған жемтік қиянатын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Дайрабай *сөз тартады* жанасалап, Өзімді түк білмейтін бала санап, Білмеймін әкесінің құны бар ма, Бетіме көп қарайды тамашалап (С.Омаров, Өлеңд.).

Сөз тастады. *Айтар ойының сыңайын байқатты.* Айтылған сөздің бар сырын бұлжытпай таныған жүйрік, зерек Жиренше енді Әріптің жүзіне сәл ғана сығырая қарап, оқта-текте бір *сөз тастап,* шымшымдап тіл қатады (М.Әуезов, Абай жолы).

Сөз тұлғасы. л и н г в. *Сөздің әртүрлі тұлғалық көрсеткіштері арқылы грамматикалық мағынасын білдіретін морфологиялық түрлері. Сөз тұлғасы* грамматикалық мағына мен ол мағынаны білдіретін тұлғалық көрсеткіштердің тұтастығы болып табылады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөз тізгінін берді. *Емін-еркін сөйлеуге ерік берді.* Қасболаттың көпжылдық тәжірибесі бұдан әрі іркіліп, *сөз тізгінін* басшыға *берді* (Т.Ахтанов, Боран).

Сөз тіркесі. л и н г в. *Әрқайсысы дербес лексикалық мағынаға ие екі сөздің немесе бірнеше сөздер түйдегінің өзара сабақтаса байланысқан тобы. С ө з т і р к е с і* сөздерден тұрады, сөйлем құрамына енеді, сөйлем құраудың материалы, бас арқауы болып табылады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөз ұққыш. *Аз сөйлеп, көп тыңдайтын, сабырлы, сөз қадірін білетін (адам). С ө з ұ қ қ ы ш,* аз сөйлейді, көп тыңдайды, Сыпайы, өте әдепті, мақтанбайды, Тек қатты кектескенде тегеуіріні, Күштіге бас ұрмайды, жалынбайды (О.Шипин, Дастан.).

Сөз ұстар. *Билік-айтыс келесінде айтысушы жақтың атынан сөз сөйлейтін басшы кісі деген мағынада. С ө з ұ с т а р* басшысы кім екен (М.Әуезов, Абай жолы).

Сөз формалары. л и н г в. *Белгілі бір лексикалық мағыналы сөзге грамматикалық мағына үстейтін формалар арқылы түрленуі; сөздің категориялық грамматикалық мағынаны білдіретін белгілі бір грамматикалық тұлғада тұруы. С ө з д і ң ф о р м а л а р ы н ы ң* қазақ тілінде екі түрі бар: 1) сөзге форма тудыратын қосымшалар жалғану арқылы жасалатын синтетикалық формалар немесе сөздің синтетикалық формалары; 2) негізгі сөзге көмекші сөздердің тіркесуі арқылы жасалатын аналитикалық формалар немесе сөздің аналитикалық формалары (С.Исаев, Қазіргі қаз. грам. сипаты).

Сөз шығарды. *Әңгіме бастады, сөз етті.* Бір күні түнде отырғанда Мәмбеттің шешесі Келдіғұлдың қатыны туралы *с ө з ш ы ғ а р д ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сөз шығындады. *Бекерге айтты, сөзі далаға кетті.* Қарадың оқты көзбен суретінде, Жарқылдап айбын ойнап бұл бетінде, Содан соң қарт Көкшедей қалдық қатып, Жатпай-ақ *с ө з ш ы ғ ы н д а п* «кіл жетімге» (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сөзі аяқасты болды [далаға кетті, жерде қалды, зая болды]. *Айтқанын ешкім тыңдамады, елемеді.* Сен бе едің *с ө з і б о л ғ а н а я қ а с т ы* (М.Әуезов, Еңлік-Кебек). Танакөз ұзап кетті. Жылқыбайдың көп *с ө з і д а л а ғ а к е т т і* (XVIII–XIX ғғ. қаз ақын.). Өзі Қарқаралының төресі, ел ішінде де, қалада да *с ө з і ж е р д е қ а л м а й т ы н* еді (І.Жансүгіров, Шығ.). – Тірлікте бірлік ізде жанға сая, ұқпасқа айтқан *с ө з і ң б о л а р з а я* (Шешендік сөздер).

Сөзі батты. *Біреудің дегені өтіп кетті, жанға тиді.*

Сөзі бір жерден шықты. *Айтқандары үйлесе кетті, бір пікірде болды.* Екеуіңіздің *с ө з д е р і ң і з* түп-тура *б і р ж е р д е н ш ы ғ ы п* отыр (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Сөзі дуалы. к ө н е. *Айтқаны келетін киелі (адам) деген мағынада.*

Сөзі екіұшты. *Байламы жоқ, бұлтартпалы, тиянақсыз.*

Сөзі көкейге қонды. *Айтқаны көңілге ұялады.* Ақы беріп тыңдатқан. *С ө з к ө к е й г е қ о н а р* ма? Құлағын сатқан тәңірі атқан, Оңдырар ма, оңар ма (Абай, Тол. жин.).

Сөзі жарасты. *Әңгімесі үйлесті.* Екі би, айтқан *с ө з і ң ж а р а с а д ы.* Еншіге әркімдер-ақ таласады. Бұл Қасқакөл Орта жүздің көлі еді, Айтқандарың қиянатқа жанасады (Шешендік сөздер).

Сөзі жетпеді. *Айтқанынан береке шықпады.* Секілді Шәмси-Қамар, Дақтар-Бану, Затыңды жанға арам мендей тану. Заты жоқ жастықтың нысанасы, Адамға айтқан *с ө з і ң ж е т п е й* қалу (Ақан сері, Шығ.).

Сөзі қамшы болды. *Айтқаны тұрткі болды, әсер етті.* Бекеннің әлгі *с ө з і қ а м ш ы б о л ы п,* енді өнер институтына түсіп, білім жетілдіруге аңсары ауды Нариманның («Лен. жас»).

Сөзі қою шықты. *Айтқаны маңызды, мәнді болды.* Әзірге *с ө з д е р і қ о ю ш ы ғ ы п* жатқан жоқ (Т.Ахтанов, Таңд.).

Сөзі қыршаңқы. *Тілі ащы, қисық сөйлейтін (адам).* Жұлындырып ежелден отыратын, Мұның *с ө з і қ ы р ш а ң қ ы* түйе қотыр (Жамбыл, Шығ. жин.).

Сөзі майда. *Сыпайы, әдепті сөйлейді деген мағынада.*

Сөзім сөз. *Айтқаным екі болмайды, бар айтарым осы, айтылған тұжырымнан қайтпаймын деген мағынада.*

Сөзі мірдің оғындай. *Тауып сөйлейтін өткір тілді (адам).* Өзінің сөйлеген *с ө з і м і р д і ң о ғ ы н д а й* («Лен. жас). Ол сауатты адам. Жазған хатының әрбір *с ө з і м і р д і ң о ғ ы н д а й* (С.Төлешов, Түрлі бас.).

Сөзін алды. а) *Айтқанына көнді, дегенімен жүрді.* Қабыл көріп жас қаның, *С ө з і н а л с а ң* басқаның, Оны не деп айтайын? (Б.Күлеев, Таңд.). ә) *Уәдесін алды.* Қазір мақұл деген *с ө з і н а л ы п* қал (Ауызекі).

Сөзін бит шаққандай көрмеді. *Айтқанын елеусіз қалдырды, мән бермеді.*

Сөзінде байлау [пәтуа, тиянақ] жоқ. *Сөзінде береке жоқ, айтқанында тұрмайтын шалағай кісі туралы айтылады.*

Сөзінде тұрды. *Айтқанын орындады; айтқанынан қайтпады.* – Білемін оны өзім де, – Уәде ме? – Әбден уәде. – *Т ұ р а* біл жігіт *с ө з і ң д е* (Партия тур. өлең.).

Сөзін екі еткізбеді [етпеді, айтқызбады]. *Бірден-ақ көнді, лыпылдап дегенін істеді.*

Сөзін жерге тастамады [жықпады, жыққан жоқ, қимады]. *Дегенін екі етпеді, айтқанын қабыл алды.* Тұрлаусыздан сөз ұқпа, Аузы оның епті деп. Нашардан шыққан жақсының *С ө з і н ж е р г е т а с т а м а*, Атасы нашар өтті деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Басқа адамның орайы болмаған соң, бес тұяқтың бағып-қағуын өздеріңіз көрген ақсақалға жүктеп едік, ол да қатты қиналғанды, бірақ *с ө з ж ы қ қ а н ж о қ*, қоғам малы емес пе? Іске кірісті (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Нағашы апасының *с ө з і н ж ы қ қ ы с ы* келмеді ме... Есіркеген әйтеуір Зейнептің қолын қақпаған, дегеніне көне берген (І.Есенберлин, Шығ.).

Сөзін жұтты. а) *Сөзін кілт тоқтатып, артын айтпай қойды.* Қоспан *с ө з і н ж ұ т ы п,* баладай аузын ашып, Қасболатқа «мұның қалай» дегендей таңырқап қарап қалды (Т.Ахтанов, Боран.). ә) *Уәдесінен тайды, жалған айтты.* Мақұл деп едің, бірақ *с ө з і ң д і ж ұ т т ы ң* ғой (Ауызекі).

Сөзін жібермеді [жіберген емес]. *Уәжден жеңілмеді, сөзден есесін бермеді.* Ұстаған жерін қарашы. Ұқсамасаң, тума. Өзің Арыстаннан аумай қалыпсың. Ол да кісіге *с ө з і н ж і б е р і п* көрген *е м е с* қой, – Дербісәлі күлкіден оқыс тыйылып, ауыр күрсініп байсалды сөйлеп кетті (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сөзін өткізді. *Айтқанын істетті, тілін алдырды.* Құртқа сынды сұлуың, Айтқан *с ө з і н ө т к і з д і* (Қобыланды батыр).

Сөзін сатты [бұлдады]. *Сөзін бір керегі үшін өткізді, сөзін парағa берді.* Жұрттың бәрі *с ө з с а т қ а н*, Сатып алып не керек? Екі сөзді тәңірі атқан – Шыр айналған дөңгелек. Сатып алма, сөз сатса, Ол асылды аңдамас (Абай, Тол. жин.). *С ө з і м д і б ұ л д а п* несіне, Бойымды балап көрейін. Атасы тегін жел сөзден Бас-басына жетерлік, Еншіңді неге бермейін (Б.Өтемісов, Өлең.).

Сөзін сөйледі [айтты]. *Біреуді жақтап, соның дегенін қостады.* Белең алып күн сайын Араздық, өкпе көбейді. *С ө з і н а й т а р* біреу жоқ, Жарлыны кім жебейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сөзін түптеді. *Әңгімені саяр жеріне жеткізді, түп мәнін аша айтты.* Онан да Тәңірбергенжан, әуел жаңағы *с ө з і ң д і т ү п т е ш і* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сөзін тірілтті. *Растап құптады, әңгімесін жандандырды.* Аманбай аяғын жия түсіп, Жұманның *с ө з і н т і р і л т е й і н* дегендей: «Бәрін айт та бірін айт, кінәнің бәрі мұғалімдерде» – деді (Б.Майлин, Шығ.).

Сөзінің байлауы кетті. *Сөзінде тұрақ жоқ, мәнсіз, бос сөз деген мағынада.* Мынау азған заманда *С ө з і н і ң к е т і п б а й л а у ы*, Келелі биде кезек жоқ, Қоритын болыс сайлауы (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сөзінің бояуы оңды [кетті]. *Мәнсіз, әсерсіз сөйледі.* Талай толғанып, екшеп алған дәлелдерінің салмағы жоғалып, айтамын деген *с ө з і н і ң б о я у ы о ң ы п к е т к е н* сияқты болды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сөзінің бір кілтипаны бар. *Сөзінің бір астары, сыры бар.*

Сөзінің жаны бар. *Айтқаны дұрыс деген мағынада.* Қоштады сөйту керек деп, Қайтейін, *с ө з д і ң ж а н ы б а р*... Осындай түрлі себеппен Сақталып келген жайы бар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мені сізге жұмсаған жоқ, естігеннен кейін өзім әдейі келдім. *С ө з і н і ң ж а н ы б а р*, сіз не Мәриямға, не Ольгаға істеңіз, осы ауруды солар ғана емдей алады, – деді Халидаш («Қаз. әдеб.»).

Сөзінің төркіні жаман [жамандау]. *Түпкі ойы теріс, пікірі жаман.* Масақбай сонша қасармас па еді, қайтер еді, егер прокурордың аузынан *т ө р к і н і ж а м а н д а у* бір *с ө з д і ң* иісі шықпаса (С.Мұқанов, Тол. жин.).

Сөзінің уыты бар. *Тілі өткір, сөзі мәнді.* Жамбыл балам, тіліннің түйірі, *с ө з і ң н і ң у ы т ы б а р* екен. Біреуден бата алсаң қайтеді, – деді (С.Бегалин, Уақыт.).

Сөзің аузында. *Айтар ойыңды тежей тұр, сәл тұра тұр деген мағынада.*

Сөзіңе қарауыл қой. *Айтқаныңа сақ бол, байқап сөйле.* Тентек болма балаға, Безер болма келінге, Қадірің кетер еліңе, *Қ а р а у ы л қ о й с ө з і ң е* (Шәңгерей ақын, Шығ.).

Сөзі өтпеді. *Айтқанын жұрт қабыл алмады; айтқанын істете алмады; қолқа-тілегін орындамады.* Аздың да ісі бітер ме, Көптің де ісі жетер ме? Көп ішінде бір жалғыз. Сөйлесе, *с ө з і ө т е р* ме? (Бұқар жырау, Жыр.).

Сөзі сөз-ақ болды. *Айтқаны көңілге қонды, әбден ұнады.*

Сөзі түйеден түскендей [ірі]. *Дөрекі, ерсі сөйлейтін адамға айтылады.* Жаманның *с ө з і т ү й е д е н т ү с к е н д е й* (Мақал). ...Иісін білмейтін жаман адам, Жанға ортақ кіммін демес жүрсе тірі. «Пәленшенің баласы пәленмін» деп, Аузынан шыққан *с ө з і* қандай *і р і* (Ақан сері, Шығ.).

СӨЗБЕ-СӨЗ үс т. *Дәлме-дәл, нақ сол қалпында. С ө з б е-с ө з* қайталап, ол үміт етер бір ауыз сөз қосқан жоқ (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.). Хасеннің берген жауабын *с ө з б е-с ө з* есіне түс-

сірмек боп, ол ойлана қалды (І.Есенберлин, Көлеңке.). Бір ғажабы, өлеңнің негізгі түйіні, философиялық мәнін аңғартатын ең соңғы екі жолы Гетеде де, Лермонтовта да, Абайда да *сөзбесөз,* дәлме-дәл («Қаз. әдеб.»).

СӨЗГЕР[1] з а т. *Көсемсөзші, публицист.* «Публицист» дегеннің қазақша баламасы «*с ө з г е р* болып айтылса, тіл заңдылығына томпақ бола ма? Әрине, болмайды!» («Айқын»).

СӨЗГЕР[2] с ы н. ж е р г. *Сөзге шебер, сөзшең.* Аяз би – Данышпан, білгір халықтан, ділуар, *с ө з г е р* топтан, үлгілі, жолгер қарттан шығады, – депті («Қаз. әдеб.»). Ілкі заманнан жауырынышыны баулап, сұңғыла *с ө з г е р,* үңіле көрер тәрбие беретін (Д.Досжанов, Жібек.).

СӨЗГЕРЛЕУ с ы н. ж е р г. *Сөзуарлау.* Біздің Төлеңгітте Әшім деген *с ө з г е р л е у* адам болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СӨЗГЕРЛІК з а т. *Сөзге шеберлік, сөзшеңдік.* Мені *с ө з г е р л і к* салтыңа басып, күнілгері дайындап алған жаттанды сұрақтарыңмен қақпайлама («Лен. жас»).

СӨЗДЕЙ с ы н. ж е р г. *Ауызша.* Жазып алмасам, *с ө з д е й* айтқанды ұмытып қалам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СӨЗДІК з а т. л и н г в. *Белгілі бір мақсатты көздеп, алфавитке түсірілген, басқа тілге аударылған немесе мағынасы түсіндірілген сөздер жиынтығы, лұғат. С ө з д і к т е р* мынадай қызмет атқарады: 1) атауыштық (сөздіктегі сөздер бір нәрсені атайды), 2) есепке алушылық (сөздерді тіркейді, сақтайды және басқаларға жеткізеді), 3) информациялық (бір нәрсе туралы хабар береді), 4) нормативтік (сөздердің дұрыс мағыналары мен дұрыс қолданыстарын көрсетеді), 5) коммуникативтік, яғни қатынас құралы қызметі (сөздіктер арқылы бір халық екіншісі халықпен тілдесе алады) (Қаз. тілі энцикл.). Ең алғашқы *с ө з д і к т і* біздің заманымыздан бұрын, V ғасырда ертедегі гректер құрастырған (Ғалам. ғажап.). *С ө з д і к* – белгілі бір тілдің сөздік құрамындағы жалпы я белгілі бір саласындағы жеке сөздердің алфавиттік тәртіппен тізіліп, жүйеге түскен түрі (Қазіргі қаз. тілі).

Аймақтық [диалектологиялық] сөздік. л и н г в. *Жергілікті тіл ерекшеліктерін түсіндіруді мақсат ететін сөздік.* Қазақ тілінің *а й м а қ т ы қ с ө з д і г і* қазіргі қазақ тілі сөйленістерінің (диалектілерінің) лексика-семантикалық ерекшеліктерінен мол мәлімет бере алады. («Президент және халық»).

Антонимдер сөздігі. л и н г в. *Мағыналары қарама-қарсы сөздерді сипаттайтын сөздік.*

Аударма сөздік. л и н г в. *Бір тілдегі сөздерді басқа тілдің балама сөздерімен беріп, аударма сын беруді мақсат ететін сөздік. А у д а р м а с ө з д і к т е р* ұлттар арасында сөз алмасу үрдісін, өзара қарым-қатынас жасауды дамытады (ҚҰЭ).

Лингвистикалық сөздік. л и н г в. *Әліпбилік тәртіппен белгілі бір тілдің лексикасы мен фразеологиясын түсіндіруді мақсат ететін сөздік. Л и н г в и с т и к а л ы қ с ө з д і к т е р* әдеби тілдің өбден қалыптасып, халықтың тіл мәдениеті кемелденген тұста, сөз байлығын нормалық тұрғыдан сипаттау қажеттілігі туындаған жағдайда жасалады (ҚҰЭ).

Омонимдер сөздігі. л и н г в. *Тұлғасы бірдей, мағыналары әртүрлі сөздерді түсіндіретін сөздік.*

Орфографиялық сөздік. л и н г в. *Сөздердің дұрыс жазылу нормаларын көрсететін сөздік.* «Қазақ тілінің *о р ф о г р а ф и я л ы қ с ө з д і г і н і ң*» ұсынылып отырған 5-басылымы соңғы он-он бес жылдың ішіндегі тілімізде болып жатқан өзгеріс-жаңалықтармен толықтырылды (Қаз. тілі. орфогр. сөздігі).

Орфоэпиялық сөздік. л и н г в. *Сөздердің дұрыс айтылу нормаларын көрсететін сөздік.*

Синонимдер сөздігі. л и н г в. *Сөздердің мағыналарын сол сөзге мағынасы жағынан жуық келетін басқа бір сөздермен түсіндіретін сөздік.* Қазақ тілінің *с и н о н и м д е р с ө з д і г і* төрт рет, атап айтсақ, 1962, 1975, 2001, 2005 жылдары жарық көрді (Қаз. тілі. синоним. сөздігі).

Терминологиялық сөздік. л и н г в. *Жеке ғылым салаларына қатысты терминдерді түсіндіретін сөздік.*

Түсіндірме сөздік. л и н г в. *Бір тілдегі сөздер мен фразеологизмдердің мағынасын түсіндіруді мақсат ететін сөздік.* Көп елдерде ұлттық тілдің *т ү с і н д і р м е с ө з д і к т е р і н* жасау мемлекеттің тіл саясатының негізгі бөлігі ретінде арнайы мемлекеттік бағдарламаға енеді (ҚҰЭ). Бір тілді сөздіктерге – *т ү с і н д і р м е с ө з д і к т е р,* ал екі тілді сөздіктерге аударма сөздіктер жатады (Қаз. тілі энцикл.). Қазіргі кезде «Қазақ тілінің *т ү с і н д і р м е с ө з д і г і* толықтырылып, шығару ісі жүзеге асырылуда. Аталған сөзтізбеге кіретін сөздік бірліктерінің құрамын, лұғаттық мақаланың құрылымы мен құрылысын айқындауда, дереккөздерді талғаптаңдауда, сөздік бірліктердің мағынасын түсіндіруде бұл көптомдық еңбектің орны айрықша болатындығында сөз жоқ (Қаз. тілі. диалект. сөздік).

Фразеологиялық сөздік. л и н г в. *Тілдегі тұрақты тіркестердің мағынасын түсіндіріп, стилистикалық сипатын айқындайтын сөздік. Ф р а з е о л о г и я л ы қ с ө з д і к т і ң* де өзіндік әдістері бар (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Этимологиялық сөздік. л и н г в. *Жеке сөздердің тарихын, шығу төркінін ашып, түсіндіретін сөздік.*

СӨЗДІК с ы н. *Сөзге қатысты, сөзге тән, белгілі бір тілге тән.*

Сөздік қор. л и н г в. *Тілдің сөздік құрамының ішіндегі ең тұрақты, талай ғасырлар бойы өмір сүрген, жалпы халыққа ортақ, күнделікті өмірде кеңінен қолданылатын сөздер жиынтығы.* Мүмкін, өрлеу сатысының баспалдағына байланысты тілдердің *с ө з д і к қ о р л а р ы* аз я көп болуы ғажап емес (І.Омаров, Серпін). Сөздік құрамға тілде бұрыннан қалыптасқан, сондай-ақ кейін пайда болған барлық сөздер енсе, *с ө з д і к қ о р г а* ең қажетті ұғым-түсініктерді қамтыған, сол тілде сөйлейтіндердің бәріне түсінікті сөздер ғана кіреді (ҚҰЭ).

Сөздік құрам. л и н г в. *Тілдің байырғы сөздерін де, шеттен кірген сөздерді де қамтитын сөздердің тұтас жиынтығы.* Белгілі бір халықтың қоғамдық, шаруашылық, мәдени-тұрмысы неғұрлым күрделі болса, соғұрлым сол тілдің *с ө з д і к қ ұ р а м ы* да бай болады деген сөз (Қаз. тілі энцикл.). *С ө з д і к қ ұ р а м ғ а* жалпыхалықтық лексикамен қатар кірме сөздер, терминдер, кәсіби сөздер диалектілер, жаргондар, әдеби және ауызекі тіл лексикасы т.б. енеді (ҚҰЭ).

СӨЗДІКШЕ з а т. *Көлемі шағын сөздік.* Игіліктің алды болып тек өткен жылы «Қазақшанемісше сөйлесу» *с ө з д і к ш е с і* шықты («Қазақст. мұғ.»).

СӨЗЖАРЫС з а т. *Белгілі бір мәселе бойынша жарыссөз. С ө з ж а р ы с* барысында ортада туындаған мәселеге қатысты талқыны заң жобасын әзірлеу барысында кеңінен талқылау ұсынылды («Егемен Қазақстан»).

СӨЗЖАСАМ з а т. л и н г в. *Тіл білімінің жаңа мағыналы туынды сөздердің қалыптасуы мен мағыналық дамуын, жасалу тәсілдерін зерттейтін саласы. С ө з ж а с а м н ы ң* негізгі зерттеу нысанына атаудың жасалуы, қалыптасуы, ұғымда қалыптасқан бейненің тілдік таңбасы, туынды сөздің жасалу сипаты, әдіс-тәсілдері, жаңа мағынаның ішкі құрылымы т.б. жатады (ҚҰЭ). *С ө з ж а с а м* – жаңа сөздердің жасалуы, қазіргі кезде бір жағынан, фонетика, лексика, грамматика сияқты тілдік деңгейдің (қабаттың) өзіне тән ерекше белгілері мен қасиеттері бар бөлек бір түрі деп танылса, екінші жағынан, сол *с ө з ж а с а м* процесін, оның қырсырын, ерекшеліктерін қарастыратын тіл білімінің бөлек бір саласы (Қаз. тілі энцикл.).

Сөзжасам қосымшалары. л и н г в. *Түбір сөзге жалғанып, жаңа сөз тудыратын тұлғалар. С ө з ж а с а м қ о с ы м ш а л а р ы* жұрнақ деп аталып, белгілі бір сөз табының шеңберінде ғана өмір сүретін форма тудыратын қосымшалармен бір құрамда, бір құрылымда қаралып келеді (Қаз. тілі энцикл.).

Сөзжасам тәсілдері. л и н г в. *Туынды сөз жасалатын тәсілдер:* 1) семантика-фонетикалық – кей дыбыстардың сәйкесуі нәтижесінде жаңа сөз жасау мүмкіндігі; 2) семантикалық сөзжасамдық – сөз тұлғасы өзгермей-ақ, жаңа мағыналы туынды сөздің жасалуы; 3) семантика-синтетикалық сөзжасамдық негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы екіншілік мағынаның туындауы; 4) семантика-аналитикалық – негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы ерекше мағыналы атау жасау қабілеті (ҚҰЭ).

СӨЗЖАСАМДЫҚ с ы н. *Сөзжасамға қатысты, соған тән, сөз жасайтын.* Әрбір *с ө з ж а с а м д ы қ* тұлға кез келген сөзжасамдық тұлғамен жалғанып не қосарланып кете алмайды (ҚҰЭ). *С ө з ж а с а м д ы қ* тұлғалардың бір-бірімен түрлі тәсілдер негізінде бірігуі, қосарлануы жалғануының өзіндік ішкі заңдылығы болады, ол сөздердің синтагматикалық байланысу жүйесі негізінде іске асады ҚҰЭ).

СӨЗЖҰМБАҚ з а т. *Әрбір торшаны жасырылған атау сөздің әріптерін қою арқылы толтырып шешетін жұмбақ кесте.* Армандар талай көз жұмбақ Арулап неше түндерді, Шеше алмай жүріп *с ө з ж ұ м б а қ* Мәселе шешетіндерді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СӨЗСІЗ ү с т. *Сөз жоқ, даусыз.* – Ұрыспаңызшы, ана! Әкелем, келесі демалыста, *с ө з с і з* әкеліп берем (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Операның музыка салмағы Абайға аударылған. Бұл, *с ө з с і з,* дұрыс (С.Сұбханбердин, Өсімдік– дәрі.). Түскен кезде бәйгелерге жарысқа, Жаралғандай шабу үшін алысқа, Арын салып, терін, қанын төгеді, Бірақ *с ө з с і з* бірінші боп келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СӨЗТІЗБЕ з а т. л и н г в. *Сөздікке берілетін сөздердің алфавитке түскен тізімі; реестр.* Пікір алысудың нәтижесінде, *с ө з т і з б е г е* (словникке) қосу не алып тастау, әртүрлі өзгерістер енгізу жөнінде ұсыныстар болды (ҚСЭ).

СӨЗУАР с ы н. *Тілмар, шешен, сөзшең. С ө з у а р* білгіш, Законшік – көргіш Атанбақ – мақсұт, мақтанбақ. Жасқанып, қорқып, Жорғалап, жортып Именсе елің, баптанбақ (Абай, Тол. жин.). Өзге үлкедердің ішінде Абайға, әсіресе,

көңіл бөлген *с ө з у а р,* жарқын жүзді Қаратай (М.Әуезов, Абай жолы). Екеуі де *с ө з у а р,* от ала келіп, отыз әңгіме шертетіндердің дәл өзі (С.Шаймерденов, Қарғаш).

СӨЗУАРЛАН= е т. *Тілмарлану, шешенсу.* Дәулеттің соғысқа кірген жерін оқығанда, Сырбай *с ө з а у р л а н ы п* кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Шоқпыт Нұрғалыны молырақ *с ө з у а р л а н ы п* таныстырды (Д.Әбілев, Ақын.).

СӨЗУАРЛАНУ *Сөзуарлан етістігінің қимыл атауы.*

СӨЗУАРЛАУ с ы н. *Көбірек сөйлейтін, шешенсымақтау, тілмарлау.* Бәт жеңілтектеу, *с ө з у а р л а у* адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Боташ деген *с ө з у а р л а у,* мылжың шал (С.Жүнісов, Жапанда.).

СӨЗУАРЛЫҚ з а т. *Көп сөйлегіштік, боссөзділік; қазымырлық.* Сіз ондай сылдыр *с ө з у а р л ы қ қ а* салынбаңыз (М.Хасенов, Тұлпар.).

Сөзуарлыққа салынды. *Бейпіл, көп сөйледі.* Абай өлең жазғанда, боссөзділікке, *с ө з у а р л ы қ қ а с а л ы н б а й д ы* («Қаз. әдеб.»).

СӨЗШЕҢ с ы н. *Көп сөйлегіш, сөйлемпаз, сөзуар.* Ол жағы мен тіліне сүйенген, *с ө з ш е ң* қу болатын (А.Сатаев, Ақын.). Мұса *с ө з ш е ң,* домбыра тартып, ән салатын сауыққой кісі еді («Қаз. әдеб».). Мағжан *с ө з ш е ң* зайыбының шұбыртпа сөзін бөлуге мәжбүр болды (М.Хасенов, Нартәуекел).

СӨЗШЕҢДЕН= е т. *Тартымды сөйлеп шешенсу, сөйлемпаз болу.* – Менің картиналарым, – дейді суретші *с ө з ш е ң д е н і п,* – анау-мынау жандар емес, қорғасын мінез «құдайлар», картинамның жалпы эмоциясы шыққан секілді («Қаз. әдеб.»). Оның мас болған белгісі – *с ө з ш е ң д е н і п* кетуі ғана (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СӨЗШЕҢДЕНУ *Сөзшеңден етістігінің қимыл атауы.*

СӨЗШЕҢДІК з а т. *Көп сөйлегіштік, сөзуарлық.* Камшатқа оның ашық-жарқындығы, *с ө з ш е ң д і г і* ұнады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Сейілбек Әбиев өз *с ө з ш е ң д і г і н е* қысылғандай да болды (Ш.Есмұрзаев, Ильич.). Асқан бір *с ө з ш е ң д і г і* сезілмесе де, Дариха керекті жайларды аз сөзбен нақтылай баяндады («Лен. жас»).

СӨЙДЕ= е т. с ө й л. *Солай де деген тіркестің бірігіп барып, қысқарған түрі. С ө й д е п* едім, өзіме қарап ыржаңдап күлді әлгі (С.Сейфуллин, Шығ.). Байдәулет маған *с ө й д е д і* деп үн шығару міндет пе? (Қ.Исабаев, Өткелде).

СӨЙЛЕ= е т. **1.** *Тіл қату, айту.* Апырм-ай, ауыр болды-ау күнді өткізу, У жұтып, айдан ұзын түнді өткізу! Қозғалып, *с ө й л е п,* ойнап, тірі жатып, Өлем деп жас өмірден күдер үзу (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Пікір білдіру.* Мен орыс халқы атынан *с ө й л е п* тұрмын (М.Дүзенов, Ант). **3.** *Әңгімелеу.* – *С ө й л е,* Петя! – деп қойды Жәнібек жадырай түсіп (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **4.** *Өлең-жырға айналдырып, шешен тілмен ағытыла баяндау.* Алдарыңда аянбай Шыныменен *с ө й л е с е м* Сіздерге, жұртым, ұнармын. Жарауы түскен жүйріктей Ілестірмей ешкімді Қызсам жалғыз шығармын (Базар жырау, Шығ.). **5.** *Ойды ауызша түрде баяндау.* Адамзатқа не керек: Сүймек, сезбек, кейімек, Харекет қылмақ, жүгірмек Ақылмен ойлап *с ө й л е м е к* (Абай, Тол. жин.).

СӨЙЛЕГІШ с ы н. *Көп сөйлейтін, сөйлемпаз.* Шынғалиевты өте білгіш, өте *с ө й л е г і ш* деп риза болатын (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *С ө й л е г і ш* ауыз жыбырлағыш келеді (Ж.Еділбаев, Түркістан).

СӨЙЛЕМ з а т. л и н г в. *Аяқталған ойды білдіретін өзара грамматикалық байланыстағы сөздер тобы; тілдің грамматикалық заңдылығы негізінде қалыптасқан синтаксистік бірлік, адамдардың қарым-қатынас жасауы үшін жұмсалатын тілдік категория. С ө й л е м* – предикативтік қатынастың негізінде құрылған, мағыналық бірлікте жұмсалған, біршама аяқталған ойды білдіретін синтаксистік тұтастық (ҚҰЭ). Ҳәр уақытта балаларды толық жауап беруге әдеттендіру керек. Мақаланы бөліп оқытканда, ҳәр *с ө й л е м д і,* ҳәр балаға оқыттырарға, сауалдарды да әрқайсысына кезек берерге керек. Әр бала оқығанда басқалары зерттеп кітаптарына қарап отырарға керек (М.Дулатов, Шығ.). Қыз профессордың айтқан *с ө й л е м і н* бұлжытпай айтып берді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Жай сөйлем. л и н г в. *Бір сөзбен немесе бірнеше сөз тіркестерінен құралған аяқталған бір ғана ойды білдіретін коммуникативтік бірлік. Ж а й с ө й л е м н і ң* өзі құрамы жағынан іштей бірнеше түрге бөлінеді. Атап айтқсақ, тұрлауы мүшелердің (бастауыш, баяндауыш) қатынасына қарай екі құрамды (Мұғалім келді.) және бір құрамды (Түн. Ашық аспан.) болып жіктеледі (Қаз. тілі энцикл.). *Ж а й с ө й л е м д е р* мынадай типтерге бөлінеді: 1) Толымды және толымсыз жай сөйлем; 2) Номинативті және етістікті жай сөйлем; 3) Жалаң және жайылма жай сөйлем; 4) Айтылу мақсатына қарай бөлінетін жай сөйлем; 5) Екі негізді және бір негізді жай сөйлем; 6) Күрделенген жай сөйлем (Қаз. грамм.).

Құрмалас сөйлем. л и н г в. *Екі не одан да көп жай сөйлемдерден құралған күрделі ойды*

білдіретін коммуникативтік бірлік. Қ ұ р м а л а с с ө й л е м компоненттерінің байланысының негізгі екі түрі бар: салаластық байланыс, сабақтастық байланыс (Қаз. грамм.). Предикаттық қатынастың санына (құрылысына) қарай сөйлем жай және *қ ұ р м а л а с с ө й л е м* болып ажыратылады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөйлем мүшелері. л и н г в. *Сөздердің мағыналық тұрғыдан өзара тіркесуі нәтижесінде синтаксистік қызметте жұмсалатын сөйлемнің дербес бөлшектері. С ө й л е м м ү ш е л е р і* үлкен екі топқа бөлінеді: 1) тұрлаулы мүшелер (бастауыш, баяндауыш); 2) тұрлаусыз мүшелер (анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш) (ҚҰЭ).

СӨЙЛЕМДІК с ы н. *Сөйлемге тән, сөйлемге қатысты.* Әрбір компонент біршама біткен ойды білдіреді, бөлек тұрып та *с ө й л е м д і к* қасиетін сақтайды («Қазақст. мект.»).

СӨЙЛЕМПАЗ с ы н. *Көп сөйлегіш, сөзуар.* Пішініне қарағанда біртүрлі *с ө й л е м п а з* адам секілді (Б.Майлин, Шығ.). Әңгімесіз отыра алмайтын, *с ө й л е м п а з* атанған Омар қарт, тағы бір әңгіме бастады (С.Бақбергенов, Менің досым). Ысылған *с ө й л е м п а з* қыз көрінесің (Айтыс).

СӨЙЛЕМШЕ з а т. *Шағын, қысқа сөйлем.* Дербес сөйлемдер де, сөз тіркестері де, *с ө й л е м ш е л е р* де қазақ тілінде сондай орныққан грамматикалық тәсілдер арқылы құрмаласады (Қазіргі қаз. тілі). Романда осындай *с ө й л е м ш е л е р* көп-ақ (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

СӨЙЛЕН= е т. *Айтылу, сөз болу.* Өткен-кеткен әңгіме, *С ө й л е н і п* өтті ортада (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Ділуар боп жүр бұл кезде *С ө й л е н г е н* сөздің бағдарын Сезбейтін пәмлеп анайы. Тұлпармен басы тең болды, Дөрекі жалбыр жабайы (Базар жырау, Шығ.). *С ө й л е н б е й* саған, сірә, сыр қалды ма, Тәтті әнмен тыңдатпаған жыр қалды ма? Қозғады әйел сонда сөзді былай, Толғанып өз-өзінен ырғалды да (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СӨЙЛЕНУ *Сөйлен етістігінің қимыл атауы.*

СӨЙЛЕНІС з а т. л и н г в. *Жергілікті диалектілердің белгілі бір шағын аймақтарын қамтитын бөлігі, халықтық я ұлттық тілдің тармақтары.* Тіл білімінде жергілікті ерекшеліктерді қамту аумағы мен тілдік материалдың көлеміне қарай диалект, *с ө й л е н і с* терминдері қолданылады, оларды диалектология ғылымы зерттейді. Диалектіге қарағанда *с ө й л е н і с т і ң* қамтитын аясы шағын (бірнеше аудан не облыс), көбіне бірнеше *с ө й л е н і с* бір диалектінің құрамына енеді (ҚҰЭ). Тілдік ерекшеліктері бір-біріне жақын тектес бірнеше *с ө й л е н і с т е р* тобын (оңтүстік сөйленіс тобы, батыс сөйленіс тобы т.б.), яғни диалектілерді жасайды (Қаз. тілі энцикл.).

СӨЙЛЕҢКІРЕ= е т. *Сөйлей тұсу, айтыңқырау.* Мәлике де соның алдында келіпті. Апайы *с ө й л е ң к і р е п* жүр (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СӨЙЛЕС= е т. **1.** *Пікір алысу, әңгімелесу.* Сыр ашып, *с ө й л е с е л і к* оңашада, Ешкім жоқ, екеуміз тек басқа шеттен. Ашиды, рас, жаным, Түлкі саған, Ойлама айтады деп мекерлікпен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жігіттер мені де айналдырды. Мен олардың ортасына түспей, шеттеп жүретінмін. Өзім сияқты жуастау орыс қызымен жолдас боп, сонымен *с ө й л е с е т і н м і н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сағындым, еркем, ах-ах-ау, сені-ау! Сені-ау, Ардағым, Шақырғанда бармадым. Емін-еркін *с ө й л е с і п*, Тарқар ма еді-ау арманым (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Мәселені шешу, ақылдасу.* Ендігі жайды басты бір адаммен *с ө й л е с і п* шешу керек (М.Әуезов, Абай жолы). Қағазды жайып тастап, Сазарып отырып алысты, Не бәлені үйе. Ары *с ө й л е с і п,* бері *с ө й л е с і п* болды, береке, жүйе (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **3.** а у ы с. *Іштей тұсіну.* Бірақ аңдардың да жүрегі бар ғой. Мен олармен сенімен сөйлескендей *с ө й л е с т і м.* Олар менің ана екендігіме нанды. Аяғандары емес пе, күрсініп теріс қарап кетті (М.Жұмабаев, Шығ.).

СӨЙЛЕС: сөйлес қылды. ж е р г. *Жөн сұрады, танысты, ақылдасты.* Жолаушылар сол отаудың сыртына келіп тұра қалды. Есік алдына көрінген бір балалау жігітті шақырып, *с ө й л е с қ ы л д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сусар бөрік басында Үстіне киіп құлпыдан Керей ұлы Келмембет *С ө й л е с қ ы л ы п* кідірді Ауылдың келіп сыртынан (Қамбар батыр). *С ө й л е с қ ы л ы п* қақпада тұра қалды, Көрген адам бұларға қайран қалды (Дотан батыр).

СӨЙЛЕСКІШ с ы н. *Біреумен сөйлесе кететін, тіл тапқыш.* Байділдин Сәкеннің пәтеріне келгіштеп, оңаша *с ө й л е с к і ш,* бірге серуендегіш боп кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СӨЙЛЕСКІШТІК з а т. *Біреумен сөйлесе алғыштық, тілтапқыштық.* Мұханмен үш-төрт күн бірге болып, оның лебізін естіп, адамға үйірлігін, кісімен *с ө й л е с к і ш т і г і н* көргенде, менің ол ойларым айдалада қалды (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

СӨЙЛЕСТІР= е т. **1.** *Әңгімелестіру, пікір алыстыру.* Аппас жұртты сабырмен ғана *с ө й л е с т і р д і* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Кездестіру, жолықтыру.* – Танымайды ғой... Дегенмен жарайды. Ертіп бар. *С ө й л е с т і р* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Шет кісілермен *с ө й л е с-*

т і р м е с үшін бірсажный заседателдерді іс тамам қаралып біткенше ешқайда шығармай, соттың өзінде қондыратын болған (М.Дулатов, Шығ.). Құрақпай, жасың үлкен, жаның құрбы, Ер едің көпті көрген сегіз қырлы, Қызбенен жөнін тауып *с ө й л е с т і р г і н*, Естідің ішімдегі барлық сырды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СӨЙЛЕСТІРУ *Сөйлестір етістігінің қимыл атауы.* Ертең әрі кетсе, арғы күні *с ө й л е с т і р у г е* уәде етемін (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

СӨЙЛЕСУ *Сөйлес етістігінің қимыл атауы.* Қасболаттың Қоспанмен жөндеп *с ө й л е с у г е* мұршасы болмады (Т.Ахтанов, Боран). Енді оныменен *с ө й л е с у д і ң* реті жоқ (М.Мырзақұлов, Ақын). Қайтеді *с ө й л е с у г е* тіл де шорқақ. Мұндайда болып шықты ол да қорқақ. Барады кеудесіне сыймай жүрек, Қарады жан-жағына жалтақ-жалтақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӨЙЛЕСУШІ з а т. *Белгілі бір іс жайында екінші бір адаммен не топпен тілдесуші, пікір алысушы.* Оразбай үйіне алдын ала келіп *с ө й л е с у ш і* таныс чиновниктер, әсіресе, сол әлгі атаған қазақ төресін көтеріп сөйледі (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

СӨЙЛЕСІЛ= е т. *Айтылу, сөз болу.* Мекепармен сөйлесетін көп сөздер бар сияқтанады, оның бір де бірі *с ө й л е с і л м е г е н* екен (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

СӨЙЛЕСІЛУ *Сөйлесіл етістігінің қимыл атауы.*

СӨЙЛЕТ= е т. **1.** *Айтқызу, тіл қатқызу, сөз беру.* Мәлібекті беттен қағып *с ө й л е т п е й* қойған (М.Дүйсенов, Мейман.). Мен оны одан әрі *с ө й л е т к е м* жоқ (Бәйішешек). Басқарманың өзі бас боп жағдайды түсіндіріп, бір-екі ауыл арасы белсенді әйелдерді *с ө й л е т і п*, қазақшылық жөнімен де, орнына қарай заң айтып та көпшілікті қарындағы майдай біраз шайқап еді, ештеңе өнбеді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). **2.** а у ы с. *Музыка т.б. өнер туындылары арқылы ойды жеткізу.* Домбырадан күй төкті, Қос пернені *с ө й л е т і п*, Отырды ол өзенде Кейбір кезде әндетіп (О.Шипин, Дастан.).

СӨЙЛЕТКІЗ= е т. *Сөз беру, айтқызу, ойын білдірткізу.* Бүгін ауыл адамдары, Байдәулетті *с ө й л е т к і з і п* қойып отырған (Қ.Исабаев, Өткелде). – Сұлу *с ө й л е т к і з е т і н* сенің сұлу жаның емес пе (Е.Әлімқұлов, Қош бол.).

СӨЙЛЕТКІЗУ *Сөйлеткіз етістігінің қимыл атауы.*

СӨЙЛЕТТІР= е т. *Сөз беру, айттыру, ойын білдірту.* Өмірбек колхозды мақтай берді, Мұстафа оны *с ө й л е т т і р м е й* тастады (С.Шаймерденов, Мезгіл). Көбіне сені *с ө й л е т т і р і п* қояды («Лен. жас»).

СӨЙЛЕТТІРУ *Сөйлеттір етістігінің қимыл атауы.* – Бірақ мұны *с ө й л е т т і р у* керек, – деп, төрағасы кітапты бауырына қыса түсті (А.Мархабаев, Ғарышта.).

СӨЙЛЕТУ *Сөйлет етістігінің қимыл атауы.* Алтын тамызықтап сөз тастап, Бақытжанды *с ө й л е т у д і ң* амалын істеп бақты (Б.Аманшин, Көкжар). Қазіргі бюро мәжілісінде ең алдымен Әсия қызды *с ө й л е т у* керек (Ә.Нәбиев, Шолпан).

СӨЙЛЕУ *Сөйле етістігінің қимыл атауы; адамның тіл амалдарын пайдалану арқылы пікір, ой білдіру әрекеті. С ө й л е у* анатомиялық мүшелердің қатысуымен іске асқанымен, негізінен адамның психикалық қабілетіне, қоғамдық тәжірибесіне сүйенеді (ҚҰЭ). Еңбек процесі адамның жан-жүйесіне әсер етіп, алғашқы кезде ымменен, кейіннен жеке-жеке сөздерді айтуға, *с ө й л е у г е* үйретті (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). Арман мен сенім бір тілде *С ө й л е у г е* әсте құмар-ау. ...Біз жүрген сайды бұл күнде Қар басып жатқан шығар-ау (М. Шаханов, Ғасырлар.). *С ө й л е у* тәжірибесінде, әсіресе, көркем әдебиетте сөздер тек бір нәрсені (затты, сынды, қимылды) атап қана қою қызметін атқармайды, айналасындағы басқа сөздерге де қызмет етеді (Р.Сыздық, Ғылыми таным.).

Сөйлеу айшықтары. ә д е б. *Тыңдаушыға әсерлі болып, сөйлеудің әсемдігін, мәнерлігін, экспрессивтік мәнін күшейтіп беретін синтаксистік құрылымдардың ерекшеленген формалары; мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан, шешендік сөзде жиі қолданылатын амал-тәсілдер. С ө й л е у а й ш ы қ т а р ы н а*: шендестіру (антитеза), градация (дамыту), қайталау, параллелизм, риторикалық сұрау, риторикалық қаратпа, дауыс ырғағы т.б. жатады (Қаз. тілі энцикл.). *С ө й л е у а й ш ы қ т а р ы* жеке адамның сөйлеу шеберлігін, зерделілігін, тіл байлығын көрсетеді. Бұл амал-тәсілдерді үйреніп, пайдалану – тілдің құдіретін танытып, ой-пікірді мәнерлі парасатты жеткізудің жолдарының бірі (Қаз. тілі энцикл.).

Сөйлеу мүшелері. а н а т. *Негізгі физиологиялық қызметімен (тыныс алу және ас қабылдау) қатар тіл дыбыстарын жасауға қатысатын адамның дене мүшелері. С ө й л е у м ү ш е л е р і* дыбыстау аппаратын құрайды. *С ө й л е у м ү ш е л е р і* екі топқа бөлінеді: 1) тыныс мүшелері: өкпе, кеңірдек, көмей, мұрын қуысы (кеңсірік арқылы ауа жүріп тұрады); 2) дыбыстарды жасауға тікелей қатысатын мүшелер (Қаз. тілі энцикл.). *С ө й л е у м ү ш е л е р і н і ң* белгілі бір дыбыс жасау үстіндегі қозғалысы дыбыс артикуляциясы деп аталады (Қаз. тілі энцикл.).

Сөйлеу тілінің лексикасы. л и н г в. *Адамдардың күнделікті қарым-қатынастағы үйреншікті жағдайда қолданылатын, сөйлеу тіліне, яғни әдеби тілдің ауызша түріне тән сөздердің жиынтығы. С ө й л е у т і л і н і ң л е к с и к а с ы н а* жалпылама, күнделікті қарым-қатынастағы сөздер, диалектизмдер, кәсіби сөздер, қарапайым және эксперссивті сөздер, көнерген сөздер мен неологизмдер, терминдік, бейтарап стильдегі (аспан, жер, су, адам, кітап, қағаз т.б.), сондай-ақ ауыспалы мағынадағы сөздер де енеді (Қаз. тілі энцикл.).

СӨЙЛЕУШІ з а т. *Сөз айтушы, тіл қатушы.* Ғылым бар болса қалмақ та бар. Ол еш нәрсеге харекет бермейді. Ғаммаға харекет беретұғын өзі. Ол ирада – ғылымның бір сипаты, бір кәләм, яғни *с ө й л е у ш і* деген, сөз қарыпсыз, дауыссыз болушы ма еді (Абай, Тол. жин.).

СӨЙЛЕУІК с ы н. *Көп сөйлейтін, сөзуар. С ө й л е у і к* бала Баттал Айсұлудан оның оқуы жайын сұрай жөнелді (М.Әуезов, Өскен өркен). – *С ө й л е у і к* әйел ғой, – деді жігіт сәлден кейін (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Арғы шеткі үйдегі *с ө й л е у і к* келіншек (З.Қабдолов, Жалын).

СӨЙТ= е т. *Солай ет деген тіркестің бірігіп барып, қысқарған түрі; солай ету, солай істеу.* Бүгінше *с ө й т,* қонақүйіне бара тұр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). (Үйғырлар)... бұлар да мұсылман болдық депті, *с ө й т с е* де бұрыннан бақсы-бәлелерге иланып, отқа-шыраққа табынатын әдеттерімен исламға тез түсініп кете алмапты (Абай, Тол. жин.). *С ө й т* те тура жүре бер, Намысыңның ерттеулі атын міне кел. Ол төмендеп отырғанда, сен оның Жүрегінен шынар болып түрегел (М. Шаханов, Ғасырлар.). *С ө й т т і* де түнде жортқан жолбарыстай Үйіне жатақтағы жетіп келді. Айтыңыз енді мұның ақылын деп, Істерін анасына баян қылды (О.Шипин, Дастан.).

СӨЙТУ *Сөйт етістігінің қимыл атауы; солай ету.* Жағдай *с ө й т у д і* талап етеді (Б.Тоқтаров, Қыран.). – Әрине, *с ө й т у* керек, – деді Үмітбай (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қоштады *с ө й т у* керек деп, Қайтейін, сөздің жаны бар... Осындай түрлі себеппен Сақталып келген жайы бар (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СӨЙТІП ш ы л. *Солай етіп, сонымен. С ө й т і п,* ол біраз күн Шөженің қасына ерді (С.Бегалин, Сахара.). *С ө й т і п,* ол қысқы ұзақ түн ортасынан ауған кезде жатты (Б.Кенжебаев, Асау.). Толқын қаңға аунады. Өткел бермей қойды, *с ө й т і п,* жау жағы (Б.Ырзабаев, Қадірлі.).

СӨК з а т. *Қауызынан арылған ақтаған тары.* Тары жарма, *с ө к* үшін өсіріледі (Агроном. анықтама.). Елден алып шыққан азын-аулақ қауын, қақ, талқан, *с ө к,* құрт-май таусылды (Т.Бердияров, Солдат.). *С ө к т е н* түрлі майсөк, жарма, тары көже, сөп, бөртпе т.б. дәмді тағамдар жасалады. Сүтке, қаймаққа араластырып та, құрғақтай да жеуге болады (ҚҰЭ).

СӨК¹= е т. *Киімнің тігісін сөгу, тігісті ыдырату.* Әжем ескі күртесінің қолтығын *с ө к т і* (О.Тәжиева, Жетім қыз). Белдіктің астындағы астарын дырылдатып *с ө г і п,* бөксере бастадым (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Дір-дір еткен аяншақ қолмен қоржынның ауызын *с ө г і п* жатырмын (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Қабырғасын сөкті. *Қайғы-қасіретке ұшыратты, зар жылатты.* Қайран елді қақсатып, *Қ а б ы р ғ а с ы н с ө к п е с і н.* Тойтарыс бер, қарсы шап, Бір қадам алға өтпесін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле).

СӨК²= е т. *Кінәлап ұрсу, жер-жебіріне жетіп балағаттау.* Антұрған ел көзіне тік қараймын, Сонымды сен *с ө г е д і*-ау деп ойлаймын. Жүрегімді кескілеп салып жүрген Арсыздарды досым деп неге аяймын? (Абай, Тол. жин.). Не қылсаң қыл, адамға махаббат деп, Мейлің *с ө к,* мейлің үйрет, айла ізденбей. Ол сүюің шын болсын, жалған емес, Бұлдыр болма өзіңе-өзің сенбей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шал айтты қол қусырып, тағзым етіп: «Пәлеге қалдым, тақсыр, мазам кетіп! «Үй алмай, астау алдың, алжыған!» – деп, Барады сүйегімнен *с ө к к е н і* өтіп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СӨКЕТ з а т. *Жөнсіздіктен, ыңғайсыз жағдайдан туатын теріс іс, ұят, сөлекет.* Көл басында жалаңаштардан гөрі бірен-саран киімшең адамдар көзге *с ө к е т* көрінеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Еркектермен тізелесіп төрге шығып кеткенін *с ө к е т* көрді немесе Ақбілек өзінен артық болғанға күндеді ме, кім білсін, әйтеуір «Адырам қал» деген қарас еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Досың мақтап, дұшпаның күйінеді, *С ө к е т і* жоқ мінезге ешкім күлмес. Білімдінің қылығы мұндай кеңес, Жөні келсе, мойынсұн, қылмай егес (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Жөнсіз, шектен тыс.* Бірер жұмадан бері күн *с ө к е т* ысып тұр. Талма түс әлетінде қыбыр еткен адам тұрсын, жаны сірі аяқты мал, қанатты құсқа шейін бүйір соғып солықтап қалады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СӨКЕТСІН= е т. *Ыңғайсыз көру, ұятсыну.* Шаруа жайын бірден айтуды *с ө к е т с і н д і* (Ауызекі).

СӨКЕТСІНУ *Сөкетсін етістігінің қимыл атауы.*

СӨКЕТТЕУ с ы н. *Ұяттау, ерсілеу.* Сенің өзіңнен естігені *с ө к е т т е у* болмай ма (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

СӨКЕТТІ с ы н. *Ұятты, ерсі, ыңғайсыз.* Байға мән-жайды түсіндіріп айтып еді баласына ұрысып, қарындашын алып бергені сол, «Бала ға ара түсесің» – деп, Жұманның өзін *с ө к е т т і* қылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СӨКЕТТІК з а т. *Ұяттық, ерсілік.* Оның ерсілігі де, *с ө к е т т і г і* де жоқ сияқты (Ә.Шәріпов, Алыс.). Қызмет бабында осылай сөйлеудің *с ө к е т т і г і* жоқ шығар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Алматыны бөбектер қаласы деудің түк те *с ө к е т т і г і* жоқ дер едік (М.Иманжанов, Таныс қыз).

СӨКТЕ= е т. *Тарыны қауызынан айырып ақтау, тазарту. С ө к т е г е н* тары тәрізді (М.Сатыбалдиев, Жартас).

СӨКТЕУ *Сөкте етістігінің қимыл атауы.*

СӨКТІР[1]= е т. *Тігісін бұздыру, тігілген заттың аузын аштыру.* Құрт толы қаптың аузын *с ө к т і р д і* (С.Иманаев, Гашық.).

СӨКТІР[2]= е т. *Кінә тақтыру, ұрысқызу.* Ата, енені *с ө к т і р і п,* Ат басына соқтырып, Нәлет десе болмас па, Осылай жүрген жүріске (Махамбет, Өлең д.).

СӨКТІРУ *Сөктір етістігінің қимыл атауы.*

СӨЛ з а т. **1.** *Өсімдікте болатын шырын.* Ал қымыздық дегеніңіздің *с ө л і* қымыздан бір де кем емес (Ж.Тұрлыбаев, Аңшы.). Ибн-Сина XI ғасырда өзінің жасаған дәрілеріне апельсиннің шырынын, яғни *с ө л і н* қосатын болған (Ж.Әбиев, Биология.). Егер бала тамағы ауырып, жеміс жеуден қалса, жемісті сығып *с ө л і н* ішкізу керек (С.Нұрғожаев, Бала ауруы). **2.** *Нәр, дәрумен.* Азырақ дәтке қуат болар ма екен, Секілді серпіткендей тұманды жел. Жаның сау, жаған боста тебіренбесең – Тартылса не болады тәніңнен *с ө л*? (О.Шораяқов, Шайыр).

Өң [қан] жоқ, сөл жоқ. *Өңі жуған шүберектей, құп-қу.* Арбадан Қорлығайынды көтеріп түсірді, *ө ң ж о қ, с ө л ж о қ* қимылсыз жатыр (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). *Қ а н ж о қ, с ө л ж о қ,* құп-қу боп, оның жалпы еріні дір-дір етеді (О.Тәжиева, Жетім қыз).

СӨЛБІРЕ= е т. с ө й л. ***Солбыра.*** Шешесі баласын аяп елжіресе, әкесі: «*С ө л б і р е м е,* Арал!» деп қайрат беретін сияқты (Ә.Қалдыбаев, Мишка.). Көбіне басын салбыратып, *с ө л б і р е й і п* жүретін (С.Санбаев, Аруана.).

СӨЛДІ с ы н. *Сөлі бар; маңызды, шұрайлы.* Жентектелген *с ө л д і* ет (К.Ахметбеков, Сый орамал).

СӨЛЕКЕТ з а т. с ө й л. ***Сөкет.*** Мен үшін бұл *с ө л е к е т* болып көрінді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бәрі саған керек іс. Абайлап қара ұғынып, *С ө л е к е т* болып отырма, Еркектей болып жүгініп (Н.Төреқұл, Сүйінші.). Тірі жанға көрсетпей, Басынан тәжін шешпеді. *С ө л е к е т* болды патшаға Орасан шашы өскені, Оңашада өзінің Ұнамсыз болды көзіне, Айнаға қарап кескені (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СӨЛЕКЕТТЕУ с ы н. с ө й л. ***Сөкеттеу.*** Күйеу бала өз ісінің *с ө л е к е т т е у* болғанын сезіп, тұрған орнынан қозғалмай сілейіп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

СӨЛЕКЕТТІК з а т. с ө й л. ***Сөкеттік.*** Заңгіраштың қылығынан *с ө л е к е т т і к* байқалмайды (А.Жақсыбаев, Егес). Оның не *с ө л е к е т т і г і* бар (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

СӨЛЕКТЕ= е т. с ө й л. ***Сөлеңде.*** Жортып келе жатқан аңшының артынан қоса *с ө л е к т е п* Абайлар келеді (М.Әуезов, Абай жолы). Табылды баласына: – *С ө л е к т е п* бос жүргенің жетті, жұмысқа шық, – деді (С.Еркебаев, Жолдар.).

СӨЛЕКТЕТ= е т. *Сөлек-сөлек еткізу, салақтату, шұбалту.* Құрмаш пен әжесі шақырса, (көксерек) жүгіріп келмей, құйрығын *с ө л е к т е т і п,* бүкеңдеп қана келеді (М.Әуезов, Қараш.).

СӨЛЕКТЕТУ *Сөлектет етістігінің қимыл атауы.*

СӨЛЕКТЕУ *Сөлекте етістігінің қимыл атауы; салақтау, сөлек-сөлек ету.* Кенезені кептірген аптапта кер жорғаға шалқая міниіп, шалқып келе жатқан Шолақтың соңынан *с ө л е к т е у м е н* болды (С.Санабаев, Аруана).

СӨЛЕҢ: сөлең етті. *Құйрығын салақтатып шыға келді.* Сол сол-ақ екен, әлгі арадан бір қасқыр *с ө л е ң е т і п* шыға келді (Ж.Тұрлыбаев, Аңшы.). Екі көзі жарқырап мына түйнектің ішінен қасқыр *с ө л е ң е т і п* шыға келетін тәрізді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СӨЛЕҢДЕ= е т. *Бір нәрсенің салақтап, шұбалуы; сөлең-сөлең ету.* Әне Әли, жасыл сәлделі, *с ө л е ң д е г е н* жасыл шапаны, қолында ақ таяқ («Қаз. әдеб.»). Суынан қоғасы көп *с ө л е ң д е г е н,* Қоңыр, майда шөбі бар өлең деген (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын).

СӨЛЕҢДЕУ *Сөлеңде етістігінің қимыл атауы.*

СӨЛКЕБАЙ [ор. целковый] з а т. к ө н е. *Бір сомдық күміс ақша.* – Қанша аласыз? – Бір *с ө л к е б а й,* – деді шаштараз (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Қырмызы шашына таққан *с ө л к е б а й ы н* сыбдыратып, Ораз жатқан үйге кірді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Шіріген байдың қол жайған қайыршыға еш қиналмастан бір *с ө л к е б а й* ұстата салғанындай қылып бас-көзге қарамай рұқсат ете салды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

СӨЛПЕК с ы н. с ө й л. ***Салпақ.*** Баяғы жұмыс, сол жұмыс, Баяғы Мехнат, бос *с ө л п е к* (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

СӨЛПЕКТЕ= е т. с ө й л. ***Салпақта.*** Ол екі рет құрығынан айырылып, соңынан *с ө л п е к т е п* ерген жас жігітке күлкі боп қалды (Р.Тоқтаров, Түлпар.). – Осылай неменесіне *с ө л п е к т е й* береміз (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

СӨЛПЕҢ: сөлпең қақты. *Сөлең-сөлең етті, сөлпектеді.*

СӨЛПЕҢДЕ= е т. *Солаң-солаң ету, сөлеңдеу; салақтау.* Үрейі ұшқан жапон эскадралары да олардың соңынан *с ө л п е ң д е п* ерді (С.Ерубаев, Шығ.). – Бала аяғын типың-типың еткізіп, сүйрете басып, қасында *с ө л п е ң д е п* ілесіп келеді (Б.Тілегенов, Көктем.).

СӨЛПИ= е т. с ө й л. ***Солпи.*** Қақабай шарасы қалмағандай *с ө л п и і п,* Степанның ыңғайына көне берді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Әлгі «байғұстың» ұялғанынан *с ө л п и і п* қайтып келгені әлі есімде (Б.Момышұлы, Москва.).

СӨМКЕ [ор. сумка] з а т. *Жеңіл-желпі, шағын заттар салып, қолға ұстап жүретін тұрмыс бұйымы.* Кенет қолына шағын *с ө м к е* ұстап келе жатқан әйелін көрді (Т.Әбдіков, Ақиқат). Төртеуі де сұр кенеп *с ө м к е л е р і н* мойнына ілді (Н.Әбуталиев, Құрдас.). Көретұғын балларды *С ө м к е л е р і н* асынған, Галстуктер мойнында, Өтетұғын қасынан (О.Шипин, Дастан.).

СӨМКЕЛІ с ы н. *Сөмкесі бар, сөмке асынған.* Күйек байлаған тоқты қошқарша қыдыңдап киіз *с ө м к е л і* біреулер жүр (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Шүберек *с ө м к е л і* балалар (М.Қаназов, Жер.).

СӨМПЕК с ы н. *Денесі еңкіш, солбырайған.* Салбыраңқы *с ө м п е к* иықтар табансыз адамның белгісі деп топшылады Михеев (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Биік бойлы, *с ө м п е к* денелі ол қазақ-орысты Шыңғыс та жақсы танитын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СӨМПЕҢ с ы н. с ө й л. *Сөлеңдеген, сөмпеңдеген.* Жұман атына мініп алып, *с ө м п е ң* жортып, о да аулына қарай бетін түзеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

СӨМПЕҢДЕ= е т. с ө й л. ***Сөлпеңде.*** Ол қайыра-қайыра қайырлы болсын айтып, *с ө м п е ң д е п* ауылына қарай кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Көк бөрі тобылғы арасынан *с ө м п е ң д е п* тайқы берді (К.Ахметбеков, Сый орамал).

СӨМПИ= е т. с ө й л. ***Солпи.*** Захарович мойнына су құйылып, *с ө м п и і п* шықты (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Жайдақ атқа мініп, *с ө м п и і п* Есенғали келе жатыр екен (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар.).

СӨМПИТ= е т. *Солпиту, сөлпиту.* Бауыршық ағасы Ошақбайдың алдына *с ө м п и т і п* сарбазын отырғызды (Д.Досжанов, Жібек.).

СӨН= е т. **1.** *Оттың, шамның жанып бітуі, өшу.* Қалдым жалғыз, Тірі жансыз, күңіренем. Шер шешемін, Кеңесемін мұңменен. Досым жырақ. *С ө н д і* шырақ. Сөнемін. *С ө н е д і* Ай Мен де ұзамай өлемін (М.Жұмабаев, Шығ.). Алыста бұлттар барады, Түстері суық мұп-мұздай. Алыста бұлттар ағады, Асыға *с ө н г е н* жұлдыздай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Адал жарың – бірге соққан жүрегің. Жақсы ұлың – жер бетінде тірегің. Жақсы қызың – мәңгі *с ө н б е с* шырағың, Немерелер – кеш көркейтер легің (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің таусылуы, құру, жоғалу.* Онан соң жазғызады. Қысқасы, баланың іскерлігі *с ө н і п* қалмас үшін әсерді жаңалап отыру керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірақ оның ізгі үміті *с ө н е* бастады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Кетті бірлік, *С ө н д і* ерлік, Енді кімге беттемек? (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Ұмытылу, көмескілену.* Ісің бар, өзің жоқ, Күлөшжан келмейді. Көп ұлт, ұлы адам, Үніңе шөлдейді. Жұлдыздай жарқырап, Атағың *с ө н б е й д і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кетіп ең-ау көкірегіме қиял сап. Неге *с ө н д і* сол қиял мен сол арман, Жұлдызға ұқсап таң алдында жоғалған?! Неге сөнді? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Үйреткен шәкіртің Өзіңдей сайраған. Еңбегің өлмейді, Әуенің *с ө н б е й д і.* Артыңда шәкіртің, Өзің деп сөйлейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Басылу, көңілі қалу, қайтып беттей алмау.* Жасырмай жас жүректің жанға жайын, Айтуға тілің мұнша қайдан дайын? Жанып, *с ө н і п,* суынып қалған көңілім Қобалжиды хатыңды көрген сайын (Абай, Тол. жин.).

Жанбай жатып сөнді. *Өмірдің жақсы-жаманын көрмей-білмей жоқ болды, құрып кетті.* Сізге ғылым кім берер, *ж а н б а й ж а т ы п с ө н с е ң і з?* Дүние де өзі, малда өзі, Ғылымға көңіл берсеңіз (Абай, Тол. жин.).

Отың сөнбесін! т і л е к. *Бақытың жансын, өркендеп өсе бер! О т ы ң с ө н б е с і н* дейді. Қазақтың бір тілегі осы-ау (М.Қаназов, Жер.).

Оты сөнді. *Дәм-тұзы таусылды, өмірден қайтты, о дүниелік болды.* Қанша үйдің ұрлап адамын, Қанша үйде *с ө н і п* қалды *о т т а р.* Көрдің бе ұлын ананың, Соғыстан қайтқан солдаттар? (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Шырағы сөнді. *Өмірі үзілді, өлді. Ш ы р а ғ ы с ө н д і,* артында шулап қалған кімдер болды екен? (С.Алдабергенов, Асу). Әрі қарай әкетті елес мені, *Ш ы р а қ с ө н д і...* Белгісіз неге өшкені?! (Мұхаң маған алыстан елестеді...) Сұ-

рағым... Сұрағым бар емес пе еді? (М.Мақатаев, Шығ.). *С ө н д і* ме күндіз *ш ы р а ғ ы м*, Қап-қара тұман төңірек. Етпеттеп барып құладым, Өзендей жылап-еңіреп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СӨНГІШ с ы н. **1.** *Сөне беретін.* ≈ Жиі *с ө н г і ш* шам. **2.** а у ы с. *Көңілі құбылмалы, тұрақсыз.* Жігіт те өлген тез ғашық болғыш, тез *с ө н г і ш.* Қызықтан қашты, дүниені жалғыз кезген күш. Өзіне тимей, өзгені ғана кінәлап, Өзімшіл көңіл, келеді екен-ау өзгергіш (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӨНДІР= е т. **1.** *Өшіру, отты жандырмау.* Дозақ отын күл қылып *с ө н д і р е м і н,* Жаралы жүрегімнен қан тараса. Жарды көрген көзімнен сүймек болып, Ғажап па таман айуан анталаса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ауылдың бәрі де шамдарын *с ө н д і р і п,* қалың ұйқыға кіріп жатыр (Б. Майлин, Шығ.). Әне ол Бүгін тағы бомбалады, Ана Жердің ақ төсі қолдырады. Отты өртпен *с ө н д і р і п* кекті халық, Отты өртке еріксіз қондырады (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құрту, жою, жоғалту.* Қасболат оның күдігін бірден *с ө н д і р д і* (Т.Ахтанов, Дала сыры). *С ө н д і р і п* Ғаділдікті жүр ғой қазақ көңілді жарық етер шам болғандай (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көңілін басу, жасыту.* Тартқан бейнет, өткен жас, Жүректің отын *с ө н д і р м е с.* Махаббат – өмір көркі рас, Өлген соң ол да үндемес (Абай, Тол. жин.). Бір сенсің ғашық отын *с ө н д і р е т і н,* Кім бізді ықтиярсыз көндіретін? Өлсек шұқыр бір болсын, шықсақ – төбе Айырылмалық болса да өлтіретін (М.Дулатов, Шығ.).

Үмітін сөндірді. *Үмітін үздірді.* Өшпесін сәуле көз көрім, Қара аспанды төндірме. Өзіңнен күткен өзгенің *Ү м і т і н* сен де *с ө н д і р м е* (К.Салықов, Жезкиік).

Шырақты сөндірді. *О дүниеге аттандырды, өмірден оздырды.* Жаңа көрген сәуле менен шуақты, *С ө н д і р д і* ажал талай асыл *ш ы р а қ т ы.* Жасы болсын, қарты болсын өмірден Жақсы адамдар көп кететін сияқты (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СӨНДІРГІШ з а т. *Өртті, жанған отты сөндіру үшін қолданылатын құрал.* Өрт сөндіру үшін от *с ө н д і р г і ш т і,* суды, құмды және топырақты пайдаланыңыз (Мұны білуге тиіс). «Беларусь» тракторының көмегімен өрт *с ө н д і р г і ш* насос арқылы ертінді маяның үстіне шығарылады (Т.Сарбасов, Мал.).

СӨНДІРТ= е т. *Жарықты, шамды өшірту.* Көкшағыр Нүсіпке өз шамын өзіне *с ө н д і р т т і* (Д.Әбілев, Арман.). Заржанның бәйбішесі көп ақы беріп, Заржан келіп қонған күні шамды *с ө н д і р т е д і* (С.Бегалин, Сахара.).

СӨНДІРТУ *Сөндірт етістігінің қимыл атауы.*

СӨНДІРУ *Сөндір етістігінің қимыл атауы; өшіру.* Өрт шығатын ұшқынды көрісімен, *с ө н д і р у* керек (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

СӨНДІРІЛ= е т. *Өшірілу.* Білте шам *с ө н д і р і л д і* (Ш.Құмарова, Қос шынар). От *с ө н д і р і л і п,* түндік жабылып, үй іші ұйқыға кетті (І.Жансүгіров, Шығ.).

СӨНДІРІЛУ *Сөндіріл етістігінің қимыл атауы.*

СӨНДІРІС= е т. *Отты өшірісу.* Басқа колхоздан көре салып шапқан колхозшылар өртті *с ө н д і р і с т і* (С.Бегалин, Ана.). Бөлімше селоның өртін *с ө н д і р і с і п,* өздерінің бет алған бағдарына кетті (Қ.Әбдіқадіров, Мақташы.).

СӨНДІРІСУ *Сөндіріс етістігінің қимыл атауы.*

СӨНУ *Сөн етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өшу.* Жерошақтағы от *с ө н у г е* айналған (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). **2.** а у ы с. *Құру, жойылу, жоғалу.* Өмірдің шамы күн нұры, Күн нұрына *с ө н у* жоқ (Жамбыл, Тол. жин.). Сәл-сәл қалды *с ө н у г е* жай оттары, Олардың күні бітуге таяп қалды. Олардың болашағы Гитлерден басталып, Гитлермен аяқталды (М.Мақатаев, Шығ.).

Жанбай жатып сөну. а) *Өмірдің жақсы-жаманын көрмей-білмей жоқ болу, өмірдің парқын түсінбеу.* Қорға, жаным, сеніміңді жеруден Қорлық бар ма *ж а н б а й ж а т ы п с ө н у д е н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Ерте көз жұму, қыршын кету.* Қызмет қылма оязға, *Ж а н б а й ж а т ы п с ө н у г е,* Қалай сабыр қыласың, Жазықсыз күнде сөгуге (Абай, Тол. жин.).

Көздің шырағы сөну. *Көзінің оты өшу, жанары таю.* Қызыл шұнақ үскірік, Күнде үсінген құлағы. Қалған әбден *с ө н у г е,* Жылап *к ө з д і ң ш ы р а ғ ы* (О.Шипин, Дастан.).

СӨНІҢКІРЕ= е т. **1.** *Сәуленің, жарықтың бәсеңсуі; өшіңкіреу.* Шам *с ө н і ң к і р е п* қалыпты (Ауызекі).

Көзінің оты [нұры] сөніңкіреді. *Көзінің нұры тайыңқырады, жанары тайыңқырады. К ө з і н і ң о т ы с ө н і ң к і р е г е н* (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Отты *к ө з д е р і н і ң н ұ р ы с ө н і ң к і р е п,* онан қайғының ізі сезіле қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

СӨҢКЕ[1] з а т. б о т. *Аласа боп өсетін бұта.* Шырғанақ, *с ө ң к е,* терек, сөгет, емен, үйеңкі, шырғай, балғын торанғылар, сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен сықылды ағаштардың талайы бар (І.Жансүгіров,Шығ.).

СӨҢКЕ[2] с ы н. *Қурап қалған, кеуіп кеткен.* Аядай жерге әп-сәтте көз қыдыртып үлгірген

мені ұядан гөрі ақ *с ө ң к е* сүйектер таң қалдырады («Білім және еңбек»).

СӨРЕ[1] з а т. **1.** *Үстіне құрт, ірімшік т.б. жайып кептіруге арналған төрт аяқты қарапайым биік қондырғы; тек.* Алты қанат ақ боз үйдің іргесіндегі *с ө р е д е* алты-жеті ат ерттеулі тұр (С.Әлжіков, Дала.). Бақанның бәйбішесі *с ө р е г е* құрт жая бастады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *С ө р е,* шыпта – жеміс, құрт кептіретін ши бастырма (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта.). **2.** *Кітап, киім-кешек, ыдыс-аяқ қоюға арналған тақта.* Кітапсыз қалған *с ө р е с і ң,* Жырыңды жоқтай бересің. Бір көзің еді ол, Бір көзсіз Барлығын қалай көресің?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *С ө р е* – тағам, ыдыс-аяқ қоюға арналған, көшпелі тұрмысқа лайықталған, жақтаулары алмалы-салмалы тақта (ҚҰЭ). **3.** *Адам отыруға, дем алуға арналған вагондағы сәкі.* Мен вагонның үшінші *с ө р е с і н д е,* жүк қойылатын орында жататынмын, ол әрі жылы, әрі төсек таза тұрады (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Мен көпшілік вагонның үстіңгі *с ө р е с і н д е* жатырмын (Бәйшешек).

СӨРЕ[2] з а т. *Бәйгеден, жарыстан озып, бұрын келген жерді белгілейтін көмбе, мәре.* Бәйгенің қорытындысы оған қатысқан аттардың бәрі де *с ө р е г е* келіп болғаннан кейін шығарылады (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы). Ер Манасты құрметтеп Қырға халық шығады. Алты өріңді асынып, *С ө р е г е* келіп тұрады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *С ө р е д е н* құйын болып өтті ме атым, Түрі жоқ шаршайтұғын, аптығатын. Қайтейін, жанып жүріп дұшпан таптым, Қолынан келсе мені жоқ қылатын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СӨРЕЛЕ= е т. *Сөре, сәкі жасау; сөреге қою.* ≈ Қайта *с ө р е л е д і.*

СӨРЕЛЕП ү с т. *Сөре-сөре етіп, сөреге жайып.* Айда малды түгенде, Үгіттейді Қиялбай: – Онан дағы *с ө р е л е п,* Ет қылайық мұны оңай, Май асалық не керек (Ғ.Орманов, Абысын.).

СӨРЕЛЕУ *Сөреле етістігінің қимыл атауы.* Кітапханаңыздағы кітаптарды жүйелеу, *с ө р е л е у,* картотека жасау жақтарының бәрі тап-түйнақтай екен («Қаз. әдеб.»).

СӨТКЕ [ор. сутка] з а т. *Бір күн, бір түн деп есептелетін, жиырма төрт сағаттық уақыт; тәулік.* Асырайды шықпастай қылып шыбын жан, *С ө т к е с і н д е* екі қадақ қара нан. Көкшіл сорпа, ширек қадақ жасық ет. Сорлы тұтқын бәйге атындай жараған (М.Дулатов, Шығ.). Үш *с ө т к е* соқты дауыл тыным алмай (Ш.Әбенов, Ортақ арал). Ортада жарым *с ө т к е г е* жақын болып аттанды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

СӨТКЕЛІК с ы н. *Жиырма төрт сағаттық, тәуліктік.* – Сондай қыжалат кезімнің секундтары *с ө т к е л і к* ғұмырымды сарп қып кетеді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Белгілі бұрын Қостанай бес жүз шақырым. Соған кеп біттік *С ө т к е л і к* жолдың ақырын (Ғ.Қайырбеков, Торғай.).

СӨТІЛ= е т. с ө й л. ***Сөгіліл.*** Бір күні әлгі тіккен жері *с ө т і л д і* (О.Әубәкіров,Ұзын сөз.). Сол қаздарға қарап, бір сөз деді Төлеген: – Сауыттың көзі *с ө т і л і п,* Сынбай кетті дегейсің (Қыз Жібек).

СПАРРИНГ [ағыл. sparring] з а т. с п о р т. ***Жекпе-жек.*** Мысалы, біздің елімізде *с п а р р и н г* өткізу үшін өзіне тең келетін жүп табу қиын. Орта салмақта аса қиындықтар жоқ («Дала мен қала»).

СПАРТАКИАДА [грек. olympias] з а т. *Спорттың бірнеше түрінен өтетін көпшілік қауым қатысатын спорттық мереке.* Осы тұңғыш *с п а р т а к и а д а ғ а* ат спортынан төрт қазақ қызы қатысты (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). *С п а р т а к и а д а* жарыстары күннен-күнге қыза түсуде («Қаз. әдеб.»). *С п а р т а к и а д а* 1928 ж. КСРО-да өткізіліп, ежелгі Римдегі құлдар көтерлісінің (б.з.б. 73/74–71 ж.) көсемі Спартак құрметіне *с п а р т а к и а д а* деп аталған (ҚҰЭ).

СПЕКТАКЛЬ [франц. spectacle] з а т. *Театрда көрсетілетін ойын-сауық; театр өнерінің туындысы.* Б.Майлиннің «Жалбыр» *с п е к т а к л і* Кремль театрының сахнасында қойылды (І.Омаров, Серпін). *С п е к т а к л ь* жүріп жатыр («Лен. жас»). Осы заманғы театрда *с п е к т а к л ь* режиссер-қоюшының басшылығы арқылы театр ұжымы күшімен (актерлер, суретші, композитор т.б.) жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

СПЕКТР [лат. spektrum – елестету, бейне] з а т. ф и з. *Физикалық шама қабылдайтын әртүрлі мәндерінің жиынтығы. С п е к т р* ұғымы көбіне тербелмелі процестерде (мысалы, тербеліс спектрі, дыбыс спектрі, оптикалық спектрлер, теледидарлық сигналдар спектрі т.б.) жиі қолданылады (ҚҰЭ). Ядролық физикада массалар *с п е к т р і,* сондай-ақ импульстер, энергиялар және жылдамдықтар *с п е к т р і* ұғымдары да пайдаланылады (ҚҰЭ).

СПЕКТРЛІК с ы н. ф и з. *Спектрге тән, спектрге қатысты.* Классикалық физика көлемінде түсіндіруге болмайтын көптеген жаңа тәжірибелік фактілер (сутегі атомының *с п е к т р л і к* заңдылығы, Бальмер, Пашен т.с.с. формулалары) жаңа физика негізінде ғылыми түсінікке ие болды (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. кейбір филос. мәселе.).

Спектрлік приборлар. ф и з. *Оптикалық диапозондағы электрмагниттік сәулелердің спектрлік құрамын зерттеуге, сәуле көздерінің және онымен әсерлескен нысандардың спектрлік сипаттамаларын талдау үшін пайдаланылатын аспаптар. С п е к т р л і к п р и б о р л а р д ы* пайдалану мақсатына, сәулені спектрге ажырату және тіркеу тәсілдеріне, толқын диапозонына сәйкес бөлінеді (ҚҰЭ).

Спектрлік сериялар. ф и з. *Жиіліктері белгілі бір заңдылықтарға бағынатын атом спектріндегі спектрлік сызықтар тобы. С п е к т р л і к с е р и я л а р* сызықтарының арақашықтығы мен олардың қарқындылығы қысқа толқындар бағытында азая орналасады (ҚҰЭ).

Спектрлік талдау. ф и з. *Зат құрамын сандық және сапалық жағынан анықтауда оның спектрлерін алу мен зерттеуге негізделген физикалық әдіс. С п е к т р л і к т а л д а у д ы ң* негізгі – молекула және атомдар спектроскопиясы, оны талдау мақсаты және спектрлердің түрлері бойынша топтастырады (ҚҰЭ).

СПЕКТРОСКОПИЯ [грек. skopeo] з а т. ф и з. *Физиканың электрмагниттік сәулелерді зерттеумен шұғылданатын саласы.* Академияның физиктері ядро *с п е к т р о с к о п и я с ы*, ядро резонансы, космос сәулелері және рудалардың спектроскопиясы салаларында құнды зерттеулер жүргізіп жатыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СПЕРМАТОЗОИД [грек. spermatos] з а т. б и о л. *Адамның, жануарлар мен көптеген өсімдіктердің жетілген гаплоидты аталық жыныс жасушасы.* 1967 ж. *с п е р м а т о з о и д т ы* сүтқоректілердің спермасынан А.Левенгук тапты (ҚҰЭ). Ал *с п е р м а т о з о и д* терминін ғылымға 1827 ж. К.М.Бэр енгізді (ҚҰЭ). Бірсыпыра жағдайда аналық жұмыртқа жасушасына бір ғана *с п е р м а т о з о и д* емес, көптеген *с п е р м а т о з о и д* кіреді (Жалпы биология). Ал енді бұл ұрықтағы *с п е р м а т о з о и д т ы ң* тіршілік ету уақыты да әртүрлі болған (М.Қарсыбеков, Микро-элемент.).

СПЕЦИФИКА [лат. specificus] з а т. *Қарастырылып отырған пәнге немесе құбылысқа тән қасиеттер, олардың ерекшелігі.*

СПЕЦИФИКАЛЫҚ с ы н. *Ерекшелігі бар, өзгеше.* Балалар сценарийінің *с п е ц и ф и к а л ы қ* ерекшеліктерінің бірі – қашанда экрандық тартымдылықтың назарда болуы (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СПИДОМЕТР [ағыл. speed – жылдамдық, metron – өлшеу] з а т. ф и з. *Автомобиль, мотоциклдің жүрген жол қашықтығын және қозғалыс жылдамдығын білдіретін көрсеткіш. С п и д о м е т р* 120-ны көрсетті («Лен. жас»).

СПИНОР [ағыл. spin] з а т. м а т. *Бір координаттар жүйесінен екінші координаттар жүйесіне ауысқан кезде түрлендірудің ерекше қасиетімен сипатталатын математикалық шама. С п и н о р* кванттық механиканың әртүрлі мәселелерінде, топтардың көрініс теориясында, топологияда т.б. қолданылады (ҚҰЭ). Ғылымда *с п и н о р* ұғымы 20 ғасырдың басында екі бағытта (электрон спинін зерттеу және топтардың математикалық көрініс теориясын жасау кезінде) жүргізілген зерттеулердің 1929 ж., голлоанд математигі Б. Ван Дер Варден және 1913 ж., француз ғалымы Э.Картон (18969–1951) нәтижесінде пайда болды (ҚҰЭ).

СПИРОМЕТР з а т. т е х. *Өкпенің көлемін өлшейтін аспап.* Ішке дем алатын және сыртқа деммен шығарылатын ауаның көлемін *с п и р о м е т р* арқылы өлшеуге болады (Адам анатом.).

СПИРТ з а т. *Қант не крахмал араласқан сұйықты ерекше айдау арқылы алынатын жанғыш әрі мас қылатын ішімдік.* Атқа отырғанда, Байжан екі стаканға орталау қып *с п и р т* құйды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бөлменің ішіне *с п и р т* исі аңқып кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

СПОДУМЕН [грек. spodumenos] з а т. к е н. *Силикаттар класының пироксендер тобындағы минерал. С п о д у м е н н і ң* қызғылт және күлгін-қызғылт түсті мөлдір түрлері – кунцит, изумрудты-жасыл түстілері гиддент деп аталады (ҚҰЭ).

СПОНДИЛИТ [грек. spondeios] з а т. м е д. *Адам омыртқасының қабынуы.* Аурудың негізгі себебі – туберкулез қоздырғышы (туберкулезді *с п о н д и л и т*), кейбір жағдайларда, спондилит мерез, актиномикоз, стафилококк инфекцияларынан, Бехтерев ауруының салдарынан дамиды (ҚҰЭ).

СПОРА [грек. spora] з а т. б и о л. *Өсімдіктер мен кейбір жасушалы жәндіктердің ұрығы.* Биосфера литосфераға 5-км-ге (бактериялар), атмосфераға 30-40 км-ге (*с п о р а л а р* мен бактериялар) дейін, ал гидросфераның бүкіл қат-қабатын (11-км-ге дейін) бойлай енеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СПОРАЛЫ с ы н. *Споралар арқылы көбейетін.*

Споралы өсімдіктер. б о т. *Негізінен жынысты немесе жыныссыз жолмен тұзілетін споралар арқылы көбейіп, таралатын өсімдіктер.* Төменгі сатыдағы *с п о р а л ы ө с і м д і к т е р* (саңырауқұлақтар, қыналар, балдырлар) жыныссыз көбеюі өз еркімен қозғалатын зооспоралармен және ондай қозғалысқа қабілетсіз апланоспораларымен, спорангиоспораларымен;

жынысты көбеюі – зигоспоралармен, зооспоралармен; вегативті көбеюі де споралармен (оидиялар, гемма, хламидоспоралар) жүзеге асады (ҚҰЭ).

СПОРАЛЫЛАР [лат. sporozoa] з а т. б и о л. *Паразиттік қарапайымдар класы. С п о р а л ы л а р* буылтық құрттардың, моллюскалардың, буынаяқтылардың, омыртқалы жануарлардың және адамдардың ішегінде, дене қуысында, қан клеткаларында паразиттік тіршілік (ҚҰЭ).

СПОРТ [ағыл. sport] з а т. *Ағза нығайып, шынығуы үшін жасалатын дене жаттығуы.* Совет Одағында *с п о р т т ы ң* 60 түрі кеңінен дамыған (Ғалам ғажап.). Қазіргі жастардың ең сүйікті кәсіптерінің бірі – *с п о р т* («Лен. жас»).

Ат спорты. с п о р т. *Ат үстінде орындалатын спорттық жүрістер мен жарыстар. А т с п о р т ы н а* атқа шабу, кедергілерден өту, үшсайыс, бәйге және кросс, көпкүндік шабыс, жігіт өнері, вольтижировка, ат спорты ойындары т.б. жатады (Спорт атау. түс. сөздігі). *А т с п о р т ы н д а ғ ы* жаңа ереже егемендігімізді алып, ат спорты федерациясы құрылғаннан кейін аламан бәйгенің қашықтығы 31 шақырым болып өзгертілді («Парасат»).

Спорт кешені. *Бір аумақта орналастырылған және спорттың алуан түрлеріне арналған спорттық гимараттар тобы.* Солардың ішінде Сәтбаев қаласындағы *с п о р т к е ш е н і н і ң* орны өзгеше, 2 футбол, хоккей, гольф алаңы, жабық бассейні бар («Егемен Қазақстан»).

Ұлттық спорт түрлері. с п о р т. *Әр ұлтқа тән, тұрмыс-салтына ыңғайландырылған, ертеден келе жатқан дене тәрбие жүйесіне жататын спорт түрлері.* Аталмыш үш тұлпар қатарынан бес жыл бойы ел біріншіліктерінде, халықаралық ат ойындарында топ жарып, бәйгенің көрігін қыздыратын. Ендеше еліміздегі *ұ л т т ы қ с п о р т т ү р л е р і*, ат өнерін жалғастыру қажет («Егемен Қазақстан»).

СПОРТСҮЙЕР с ы н. *Қандай да бір спорт түрін жақсы көретін, соны жақтаушы, қолдаушы.* Мұхит асып футболдан төрт әлем біріншілігіне, құрлықтарды кезіп жүріп жеті Олимпиадаға, төрткүл дүниенің түкпіріндегі жүзден астам сан қилы спорт сайыстарына барды. Жай тамашалау үшін емес, елде елеңдеп күтіп отырған *с п о р т с ү й е р* қауымның көзайымы, ат төбеліндей қазақ спортшылары намысының қайрағы болу үшін барды («Айқын»).

СПОРТТЫҚ с ы н. *Спортқа тән, спортқа қатысты.* Мақсұт шкафтан *с п о р т т ы қ* костюмын алып киді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Жаттығулар гимнастикалық және *с п о р т т ы қ* болып екіге бөлінеді (М.Сисекенов, Өкпе. ауру.).

Спорттық гимнастика. *Спорттың негізгі түрлерінің бірі; еркін жаттығулар, таянып секіру және снарядтардағы жаттығулар.* Қазақстанда *с п о р т т ы қ г и м н а с т и к а* 1920 жылдардың аяғында дами бастады (ҚҰЭ).

СПОРТШЫ [ағыл. sportsman] з а т. *Спортпен айналысатын адам.* Шымырмыз, қайраттымыз, тұлғалымыз, Отанның жас *с п о р т ш ы* ұлдарымыз (Қ.Мүсірепов, Алау). Мұндай дене *с п о р т ш ы л а р д а* ғана болады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СПРАЙТ [лат. sprite] з а т. и н ф. *Бағдарламада қарастырылған командалардың көмегімен пайдаланушы анықтайтын және экранда біртұтас бүтін ретінде қарастыруға болатын кескін элементтерінің пішін үйлесімі. С п р а й т – программалық тәсілмен дисплей экранына шығарылатын шағын кескін* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СПРИНТ [ағыл. sprint] з а т. с п о р т. *Жақын қашықтыққа жүгіретін жүгіріс.*

СПРИНТЕР [ағыл. sprinter] з а т. с п о р т. *Спринтке жүгіретін спортшы.* Алдыңғы күні мұз айдынына *с п р и н т е р л е р* қайта шықты («Лен. жас»). *С п р и н т е р* Әмин Тұяқов спартакиада чемпионының алтын медалін жеңіп алды («Спорт»).

СПРИНТЕРЛІК с ы н. *Спринтерге тән, спринтерге қатысты.* Ал өнер жолы – қартайдым деп отыз жасында саптан шығатын *с п р и н т е р л і к* те, стайерлік де дистанция емес (М.Мағауин, Көк мұнар). *С п р и н т е р л і к* қашықтықтарда жеңімпаз атанған Н.Шейко құрмет тұғырының үшінші сатысына көтерілді («Спорт»).

СПУЛЕР [лат. spooler] з а т. и н ф. *Басқа бағдарламаларды орындаумен қатар бір мезгілде принтерге файлдардың ішіндегісін басып шығаруға мүмкіндік беретін дербес баспа бағдарламасы. С п у л е р* баспа үлгісінің барлық құрауыштары әрекеттерін ұйымдастырады және баспа серверіне келіп түскен барлық тапсырмаларды жоспарлайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СПУЛИНГ[spooling] з а т. и н ф. *Компьютердің жұмыс өнімділігін арттыру мақсатында мәліметтерді принтерге шығару жұмысын процессордың басқа жұмыс атқаруымен қатар орындау тәсілі.* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СПУТНИК з а т. *Жылдамдығы ғаламшар жылдамдығына сай келетін, орбитаға шығарылған жердің жасанды серігі. С п у т н и к* орби-

таға шығарылды («Лен. жас»). Жерді айналып *с п у т н и к* ұшқан көрінеді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ауылшаруашылық дақылдарының тұқымдарын *с п у т н и к* арқылы космосқа ұшырып, космос сәулелерімен сәулелендіріп барып еккенде, олардың әдеттегіден бірқатар ерте пісетіні тәжірибе жүзінде анықталады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ССУДА з а т. э к о н. *Белгілі мекемеге немесе жеке бір адамға берілген қарыз ақша.* Колхоздардағы өзара жәрдем кассалары колхозшыларға *с с у д а* береді (ҚазССР тарихы). Ол совхоздан екі рет *с с у д а* алды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *С с у д а* – азаматтық құқықта: мүлікті уақытша қайтарымсыз пайдалануға беру туралы келісімшарт (Заңи термин. түсінд. сөздігі).

СТАБИЛИЗАТОР [лат. stabilis] з а т. т е х. *Электр тогының тербелісін, тербеліс жиілігін реттеп тұратын құрылғы.* Телевизорды *с т а б и л и з а т о р л а р* арқылы ток жүйесіне жалғастыру керек (М.Бекбауов, Көгілдір.).

СТАВКА з а т. *Әскери қолбасшы және оның штабы орналасатын орын, штаб.* Маршал Мерецковтың *с т а в к а с ы* (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Халықты қауіпсіз жерге көшіру турасында біздің жоғарғы *с т а в к а н ы ң* дербес бұйрығы болған (С.Омаров, Дала қызы).

СТАВРОЛИТ [грек. stauros – крест, lithos – тас] з а т. к е н. *Силикаттар класына жататын минерал. С т а в р о л и т* аймақтық және жапсарлық метаморфизмнің ортаңғы стадияларында сазды шөгінділерден түзіледі (ҚҰЭ).

СТАГНАЦИЯ [лат. stagnum] з а т. э к о н. *Өндірістің тоқырауы немесе оның құлдырауы жаппай жұмыссыздықпен және ұнемі бағаның өсуін (инфляцияға) көрсететін экономикалық жағдайы. С т а г н а ц и я* – өндірістегі, саудадағы т.б. тоқырау (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СТАГФЛЯЦИЯ [лат. stagno] з а т. э к о н. *Елдің инфляциялық үдерістердің өршуі кезіндегі тоқырауды көрсететін экономикалық жағдайы.*

СТАДИОН [грек. stadion] з а т. *Көруші әуесқойлар отыратын орындары бар, спорт жарысын өткізуге лайықталып жабдықталған алаң. С т а д и о н* – жеңіл атлетика мен футболға арналған спорт аренасы, көрермендерге арналған трибунасы, спорттық ойындар мен гимнастика үшін алаңдары, қосымша құрылыстары мен ғимараттары бар кешенді спорт құрылысы (ҚҰЭ). *С т а д и о н* ортасында боксшылар жарысы өтіп жатыр (С.Бақбергенов, Өз жігіт.).

СТАЖ [франц. stage] з а т. ***Өтіл*** *(белгілі бір жұмыс саласында қызмет істеген уақыт мөлшері).* – Он сегіз жылдық *с т а ж ы м* бар (І.Жансүгіров, Шығ.). Отыз жыл *с т а ж ы м* бар менің (Е.Оразақов, Дәрігер.).

СТАЖЕР [франц. stagiaire] з а т. *Стаждық сынақтан өтетін адам.*

СТАЙЕР [ағыл. stayer] з а т. с п о р т. *Ұзақ қашықтыққа жүгіруші я коньки тебуші адам.* Қыздар арасындағы чемпион Людмила Латышева күшті *с т а й е р* («Спорт»). Мельбурн мен Римде біздің атақты *с т а й е р л е р і м і з* Владимир Кутц пен Петр Болотников бірінші боп келді («Лен. жас»).

СТАЙЕРЛІК с ы н. *Стайерге тән, стайерге қатысты.* Омаровтың *с т а й е р л і к* шеберлігіне көпшілік назар аудара бастады («Лен. жас»). Қыздар арасындағы бәсекеде *с т а й е р л і к* қашықтықтарды ұтқан Л.Латышева чемпион болды («Спорт»).

СТАККАТО [итал. staccato] з а т. м у з. *Музыкалық аспапта немесе әнші дауысында дыбыстарды үзіп-үзіп, қысқа орындау. С т а к к а т о* легатоға қарама-қарсы болады. Шекті аспаптарда (скрипка, виолончель) ойнағанда *с т а к к а т о* ысқыны жоғары, не төмен үзе жүргізу арқылы орындалады (ҚҰЭ).

СТАҚАН з а т. *Бір нәрсені ішуге жұмсалатын, цилиндр формалы шыны ыдыс.* Анна Дмитриевна соңғы *с т а қ а н* шайын ішіп болды («Қаз. әдеб.»). Ыдыс шашылып, бөтелкелер қирап, *с т а қ а н д а ғ ы* арақ төгіліп, үйдің ойран ботқасы шығып қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайма-шуақ сұм шалдың іші мықты, Алғашқы ішкен Әзімге тез-ақ шықты. Бір аяқ қолдан-қолға дегенсініп, Жәдігөй *с т а қ а н ғ а* дәру тықты (Абай, Тол. жин.).

СТАЛАГМИТТЕР [грек. stalagma] з а т. к е н. *Жерасты карст қуыстары мен үңгір табанынан жоғары қарай көтеріле өсетін бағаны тәрізді әртүрлі пішінді тас қадалар. С т а л а г м и т т е р* Қаратаудың қарет үңгірлерінде көп кездеседі (ҚҰЭ).

СТАЛАГНАТТАР з а т. к е н. *Үңгірлерде жоғарыдан төмен салбыраған сталактиттер (тассұңгілер) мен оларға қарсы табанынан жоғары қарай өскен сталагмиттер (тасқадалардың) қосылып, бірігуінен пайда болған тасбағандар. С т а л а г н а т т а р д ы ң* құрамы тамшылаған судағы ерітінділердің құрамына байланысты: әкті, гипсті немесе басқа тұзды (ҚҰЭ).

СТАЛАКТИТТЕР [грек. stalaktos] з а т. к е н. *Минералданған сулардың тамшылауынан үң-*

гірлердің, кеніштердің төбесінде және жоғары қабырғаларында тұзілетін минералдық тассұңгі тұзілімдер. С т а л а к т и т т е р әдетте әк құрамды болып, төмен қарай сүңгі, түтік, айдар, шашақ түрінде карст үңгірлерінде салбырап тұрады (ҚҰЭ).

СТАН з а т. *Шаруашылық орналасқан тұрақ, белгілі мекен.* Анау көрінген шөпшілер бригадасының *с т а н ы* (С.Бегалин, Мектеп.). Егін бригадирі Қобай қырманды дайындатып, *с т а н* басынан кетпейді (С.Бегалин, Мектеп.).

СТАНДАРТ [ағыл. standard] з а т. **1.** *Басқа ұқсас нысандарды, заттарды салыстыру үшін бастапқы үлгі ретінде қабылданатын үлгі, эталон, модель.* Машина жасау өнеркәсібінің өнімдеріне мемлекеттік жаңа *с т а н д а р т* белгіленеді («Лен. жас»). *С т а н д а р т* бойынша түйе жүнін төрт түрлі класқа бөледі: биязы, қылшықты, шуда және жабағы (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** *Тиісті ұйымдар ресми құжат ретінде қабылдаған технологиялық үдерістер мен өнімдерге қойылатын талаптар мен ережелерді реттейтін нормативтік-техникалық құжат. С т а н д а р т* құзыреті орган қабылдаған, шама өлшемін, терминдерді және олардың анықтамасын, өнімге және өндіріс үдерістеріне қойылатын талаптарды, адамдардың қауіпсіздігін, материалдық құндылықтардың сақталуын т.б. айқындайтын нормативтік-анықтамалық құжат (ҚҰЭ).

Аймақтық стандарт. *Стандарттау жөніндегі аймақтық ұйым қабылдаған және тұтынушылардың қалың көпшілігінің қолы жетімді стандарт.*

Мемлекетаралық стандарт. *Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі Мемлекетаралық Кеңес немесе Стандарттау және техникалық нормалау жөніндегі мемлекетаралық ғылыми-техникалық комиссия қабылдаған, міндетті және (немесе) ұсынылатын талаптардан тұратын және олар тікелей қолданатын стандарт.* ≈ *М е м л е к е т а р а л ы қ с т а н д а р т т а р д ы* бекіту.

Мемлекеттік стандарт. *Стандарттау, метрология және сертификаттау жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган бекіткен, міндетті және (немесе) ұсынылатын талаптардан тұратын және тұтынушылардың қалың көпшілігінің қолы жетімді стандарт.* ≈ *М е м л е к е т т і к с т а н д а р т* жасау.

Негіз қалаушы стандарт. *Кең салада қолдануға болатын немесе белгілі бір салаға арналған жалпы ережелерді қамтитын құжат.*

Ұлттық стандарт. *Стандарттау жөніндегі ұлттық орган қабылдаған және тұтынушылардың қалың көпшілігінің қолы жетімді стандарт.*

Фирмалық стандарт. *Өнімнің, үдерістің (жұмыстың), қызмет көрсетулердің нақты түріне қойылатын талаптарды белгілейтін, бір заңды немесе жеке тұлға әзірлеген және тек сол жеке немесе заңды тұлға ғана қолданатын құжат.*

Халықаралық стандарт. *Стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым қабылдаған және тұтынушылардың қалың көпшілігінің қолы жетімді стандарт. Х а л ы қ а р а л ы қ с т а н д а р т т ы* стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым, Халықаралық электротехникалық комиссия және басқа нақты өнімдерге арналған комиссиялар, қоршаған табиғи ортаны, қауіпсіздік пен денсаулықты қорғау ұйымдары жасайды (Заңи термин. түсінд. сөздігі). *Х а л ы қ а р а л ы қ с т а н д а р т* халықаралық ұйым қабылдаған және белгілі бір саладағы негізгі талаптарды, нормалар мен ережелерді белгілейтін нормативтік-техникалық құжат болып табылады (ҚҰЭ).

СТАНДАРТТА= е т. *Бір үлгіге салу, стандартқа келтіру.* Отарлар басында қой қораларды *с т а н д а р т т а п* салып жатыр («Қаз. әдеб.»).

СТАНДАРТТАЛ= е т. *Үлгіге салыну, стандартқа түсірілу.* Олигополиялық бәсеке жағдайында өнімдер *с т а н д а р т т а л а д ы* (мысалы, болат, алюминий) немесе дифференцияланады (жіктеледі, мысалы, автомобильдер, тұрмыстық приборлар және т.б.) (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

СТАНДАРТТАЛ*У Стандарттал етістігінің қимыл атауы.*

СТАНДАРТТАУ *Стандартта етістігінің қимыл атауы; шикізатқа, дүмбілдерге, материалдарға, өндірістік үдеріске, тауарларға және т.б. мемлекет ауқымында, сондай-ақ халықаралық ұйымдар шеңберінде бірегей нормалар мен арнаулы талаптар белгілеу. С т а н д а р т т а у* жөніндегі жетінші сессия ашылды («Соц. Қаз.»). *С т а н д а р т т а у д ы ң* басты міндеті – шаруашылық қарым-қатынастардың, тұрғындардың, қорғаныстың, экспорттың мұқтажы үшін әзірленетін өнімдерге, оны жасауға, өндіруге және қолдануға қойылатын прогрессивтік талаптарды айқындайтын нормативтік-техникалық жүйені жасау, сондай-ақ оны пайдаланудың дұрыс-бұрыстығына бақылау орнату (Заңи термин. түсінд. сөздігі).

СТАНИЦА ор. з а т. **1.** *15–17 гг. казактардан құрылған шағын атты әскер отряды.* **2.** *19 г-ғы казактар тұратын аймақ әкімшілік-аумақтық бөлік.* Қазақстан жеріндегі казак-орыстар тұрағы бұрын *с т а н и ц а* деп аталды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СТАННИН [лат. stannum] з а т. к е н. *Қалайы колчеданы, қоңыраулы кентас – сульфидтер класының минералы. С т а н н и н* пегматиттерде, қалайының, вольфрамның, полиметалдардың жоғары темпралы кендерінде касстерит, вольфрамит, сфалерит, халькапирит, пирротин, галенит, молғын кентастар т.б. минералдармен бірге кездеседі (ҚҰЭ).

СТАНОК з а т. *Металдан, ағаштан және т. б. заттан түрлі бұйым жасайтын, өңдейтін мәшине.* Ағаш шеберлері тез, қысқы, үскі қашау, *с т а н о к* сияқты аспаптарды пайдаланады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қопару скважиналар *с т а н о к т а р м е н* бұрғыланады. Оларды қирату қуатының әсер ету сипатына қарай: механикалық әсер ету, термиялық әсер ету және құрама әсер ету станоктары деп үш класқа бөлуге болады (Т.Қалыбеков, Экология.). Жиырма бес – *с т а н о к т а р д ы ң* Зырылдап жатқан ұршығы, Бәйгеге қосқан аттардың Тұяқтарының дүрсілі (Т. Айбергенов, Мен саған.).

СТАНСЫ [ор. станция] з а т. с ө й л. *Теміржол мен тағы басқа жол қатынастарының бойындағы жолаушылар тоқтайтын бекет.* Қуаты 300 мың кВт болатын бір ғана *с т а н с ы* үшін 120 м^3 су немесе жылына 300 млн текше метр су қажет (Табиғат сулары.). Вокзалдың бір үй жалдап нақ қасынан, Күзетті *с т а н с ы н ы ң* қақпасынан, Есігін сан пойыздың көзбен тінтіп, Сұрады әр жүкшіден қап тасыған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Үштөбе *с т а н с ы с ы* маңайында істейтін жұмысшылар небәрі 3-4 ақ адам (М.Шоқай, Таңд.).

СТАНЦИЯ [лат. statio] з а т. ***Стансы.*** **1.** *Теміржол мен тағы басқа жол қатынастарының бойындағы жолаушылар тоқтайтын бекет.* Екеуінің бірі жоқ, Қалың қайғы, ойға тоқ...Қайран ел тозып жүр ме екен? Кемпір, шал, бала, азамат *С т а н ц и я* біткенді аралап, Көзін сүзіп жүр ме екен? (М.Жұмабаев, Шығ.). Поезд үстінде келе жатқан азаматтарды қарсы алу үшін, *с т а н ц и я г а* шұбады жұрт (М.Мырзақұлов, Ақын). **2.** *Белгілі бір аймаққа қызмет істейтін қатынасы бар мекеме, кәсіпорын.* Озерная машина-трактор *с т а н ц и я л а р ы* ұйымдастырылды (Жаңарған өлке). Хабарымен Әлидің Орынборға жақындап, *С т а н ц и я г а* келген соң, Қалаға кірді таңертең (О.Шипин, Дастан.).

СТАРЕЙШИНА з а т. т а р. *Сайлау кезінде болатын құрметті қарт делегат мүшелерінің кеңесі. С т а р е й ш и н а л а р* Советінің тапсыруы бойынша, депутат В.Н.Титов Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Председателі етіп депутат Ш.Есеновты бірауыздан сайлады («Қазақст. мұғ.»).

СТАРОСТА з а т. *Сыныптағы, топтағы қоғамдық басшылық жұмыстарды жүргізетін сайланып қойылған оқушы.* Әрбір класта бір бала *с т а р о с т а* болып белгіленді (С.Бегалин, Бала Шоқан).

СТАРТ [ағыл. start] з а т. с п о р т. **1.** *Белгілі бір қашықтықты жеңу таласындағы спорттық жарыстың басталған жері. – С т а р т қ а!* – деген диктордың Әмірлі дауысы естілді. Жүйріктер қатар тізіліп тұра қалысты («Лен. жас»). **2.** *Ғарыш кемесі ұшарда берілетін белгі.* Сырдың бойы түлеуде, құлпыруда, Алқабында күй шалқып, жыр тұнуда. Төретамдар *с т а р т қ а* кезек алып, Байқоңырға жетуге ұмтылуда (М.Мақатаев, Шығ.).

СТАРТЕР [ағыл. starter] з а т. т е х. *Механикалық жолмен қозғалтқыштарға от беретін тетік.* Еламан моторға от беріп, *с т а р т е р д і* баса берді (І.Есенберлин, Айқас). Шофер кабинада отырып *с т а р т е р* тетігін қанша әуреленсе де мотор мыңқ етпеді (Ж.Тілеков, От кешу).

СТАРШИНА ор. з а т. **1.** к ө н е. *Ресей өкіметінің қазақтардың белгілі бір рулық топтарын басқару үшін сайлаған немесе тағайындаған адамы.* Уа және әрбір болыс елде *с т а р ш и н а* басы бір би сайланғандық, бұл халыққа көп залал болғандығы көрініп, сыналып білінді (Абай, Тол. жин.). Абайдың әкесі бір өзі билеп-төстеген Құнанбай Өскенбаев тобықты руының *с т а р ш и н а с ы* болды («Халық мұғ.»). Айғақтарын даугерлердің өздері алып келуін кейбір ережелер қолайсыз көреді, ол болмасын, айғақтарды сиезге келтіру *с т а р ш и н а л а р* мен шабармандардың ісі болсын дейді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). **2.** ә с к. *Қызыл армия мен соғыс-теңіз флотындағы кіші командирлік құрамның жоғары атағы, шендік белгісі.* Қыздың әскери атағы *с т а р ш и н а* (Ө.Қанахин, Бақыт.). Бүгін гвардия *с т а р ш и н а с ы* Байжанбековпен екінші рет кездестік (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

СТАРШЫН з а т. с ө й л. ***Старшина.*** Орыс сияз қылдырса, Болыс елін қармайды. Қу *с т а р ш ы н*, аш билер Аз жүрегін жалғайды (Абай, Тол. жин.). Кеңеске жиылған *с т а р ш ы н д а р* Исатайды қостады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жағаңа дуан түскен соң, Аягөз суы қағынды; Би, *с т а р ш ы н* мойнына Жезден қарғы тағын-

ды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ауыл *с т а р ш ы н д а р ы* үш жылға сайланды. Ал болыстық *с т а р ш ы н д а р* құқылары жөнінен Ресейдегі селолық старосталармен тең болды (ҚҰЭ).

СТАТИКА [грек. statike] з а т. ф и з. *Механиканың күш әсеріндегі материалық денелердің тепе-теңдік шарттарын зерттейтін саласы. С т а т и к а н ы ң* негізгі ұғымдарына күш, центрге және оське қатысты күш моменті және қос күш ұғымдары жатады (ҚҰЭ). *С т а т и к а* есептерін шешудің графиктік тәсілдері күштерден құралған көпбұрышты және Вариньон көпбұрышын салуға негізделеді (ҚҰЭ).

СТАТИКАЛЫҚ с ы н. *Орныққан, қозғалмайтын.* Осыған байланысты құрылыс конструкциясы мен олардың *с т а т и к а л ы қ* есептелуі және құрылыс жұмыстарын жүргізу күрделене түседі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Статикалық жүйе. *Тұрақтандырылған режім кезінде (яғни сыртқы әсер шамасы тұрақты болғанда) реттелетін параметрдің мәні оның берілген мәнінен біршама ауытқуда (статикалық ауытқу) болатын әрі ауытқу шамасы жүйеге әсер етуші күш шамасында тәуелді болатын жүйе.* Қарапайым *с т а т и к а л ы қ ж ү й е г е* су деңгейін реттеуіш құрылғы жатады. Статикалық жүйе автоматты реттеу мәселелерінде кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

СТАТИСТ [грек. statos] з а т. *Санақшы, қызметкер.* Аппаратта істейтін секретарь, *с т а т и с т,* машинистка, шофер – олар кімдер? («Лен. жас»).

СТАТИСТИКА [лат. status] з а т. *Қоғам мен халық шаруашылығының дамуындағы сандық өзгерісті көрсететін ғылым. С т а т и с т и к а* – санақ пәнінің көрсетуі бойынша, ана сүтін емген 100 баладан бір жылда 15–20-сы ғана өледі. Ал қолдан асыраған 100 баладан бір жылда 65 шамалы өледі (М.Жұмабаев, Шығ.). *С т а т и с т и к а ғ а* қарағанда, бүкіл жержүзінде орта есеппен 118 миллиондай адам паразит ауруларымен ауырады екен (М.Сейсекенов, Өкпе ауру.). Экономикалық *с т а т и с т и к а* мынадай түрге бөлінеді: өнеркәсіп, көлік, сауда ауылшаруашылығы және мәдениет статистикалары (Ор.-қаз. экон. түсінд. сөзд.).

Әлеуметтік статистика. *Бұқаралық әлеуметтік құбылыстар мен үдерістердің даму үрдістері мен заңдылықтарын олардың сандық жағын сапалық жағымен тығыз байланыста қарастыра отырып зерделейтін статистика саласы.*

Демографиялық статистика. *Халықтың саны, құрамы, орналасуы, қозғалысы туралы деректерді талдауда статистикалық әдістерді қолданумен айналысады.*

Қаржы статистикасы. э к о н. *Қаржы-ақша қатынастарының сандық жағын қаржы ресурстарының үдайы көбейтілуі және ауыспалы айналмалы үдерісінің сапалық ерекшеліктерімен тығыз байланыста қарастыра отырып зерделейтін статистика саласы.*

Салалық статистика. *Халық шаруашылығының жекелеген салаларын немесе қоғамдық өмір саласын зерделейтін статистика саласы.*

Статистиканың жалпы теориясы. *Статистикалық ғылымның негұрлым жалпы категорияларын, қағидаларын және әдіснамасын зерделейтін саласы.*

Халық тұрмысы деңгейінің статистикасы. *Халықтың материалдық және рухани қажеттіліктерінің қанағаттандырылуы мәселелерін зерттейтін статистика саласы.*

Экономикалық статистика. *Экономиканың даму үйлесімділіктерін, үрдістері мен заңдылықтарын анықтау мақсатымен материалдық өндіріс саласындағы қоғамдық құбылыстар мен үдерістерді сандық тұрғыдан зерделейтін статистика саласы.*

СТАТИСТИКАЛЫҚ с ы н. *Статистикаға тән, статистикаға қатысты.* Оның *с т а т и с т и к а л ы қ* бақылау, топтастыру, орташа шамалар, экономикалық индекс, баланс және графикалық суреттеу сияқты әдістері бар (ҚҰЭ).

СТАТОСКОП [грек. statos – тұрған, қозғалмайтын, грек. skopeo – қарау, бақылау] з а т. ф и з. *Негізінен аэрофототүсірім кезінде ұшу биіктігінің өзгерісін тіркеуге арналған аспап. С т а т о с к о п* ұшу биіктігіндегі тербеліс кезіндегі атмосфералық қысымның өзгерісін көрсететін дифференциялық барометрден тұрады (ҚҰЭ). *С т а т о с к о п т ы ң* көрсетулері статограмма деп аталатын арнайы фотопленкада диаграмма түрінде белгіленеді (ҚҰЭ).

СТАТУС [лат. status] з а т. *Азаматтың немесе заңды тұлғаның құқықтық жиынтығы мен міндеті жөніндегі құқықтың жағдайы, мәртебе. С т а т у с* жалпы адамға немесе белгілі бір лауазымға, органға не ұйымға тән құқықтар мен міндеттердің жиынтығы (ҚҰЭ)

СТАТУТ [лат. statutum] з а т. қ ұ қ ы қ. **1.** *Жекелеген мемлекетішілік және халықаралық ұйымдардың қызметін ұйымдастыру тәртібін белгілейтін ереже, жарғы.* ≈ БҰҰ Халықаралық сотының *с т а т у т ы* (1945 ж.). **2.** *Ұлыбритания парламенті және бірқатар ағылшын-саксондық құқық жүйесіндегі елдердің (Аустралия, Канада, Үндістан т.б.) жоғары өкілдік органы шығаратын заңнамалық акт. С т а т у т* нормалары статуттық құқықты құрайды (ҚҰЭ).

СТАТУСТЫҚ с ы н. қ ұ қ ы қ. *Статутқа тән, статутқа қатысты. С т а т у т т ы қ* құқық ағылшын-саксон құқық жүйесіндегі елдерде жалпы құқық жүйесімен қатар қызмет етеді (ҚҰЭ).

СТАТУЭТКА [франц. statuette] з а т. *Сымбат өнер суреті, мүсін.* Айнала сурет, *с т а т у э т к а,* кішкентай мүсіндер (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Биік кітап шкафының үстінде ақ мрамор *с т а т у э т к а л а р* ғана жылтырап көрінеді (С.Сәрсенбаев, Даңқ).

СТАТУЯ [лат. statua] з а т. *Адамды немесе басқа жануарларды сәулет өнері арқылы бейнелеу, мүсін.* Президиум столының сыртында Сергей Миронович Кировтың зор *с т а т у я с ы* (С.Мұқанов, Саяхат.). Ромул мен Ремнің шағын бронзадан жасалған *с т а т у я с ы* тұр («Қаз. әдеб.»).

СТАТЬЯ з а т. қ ұ қ ы қ. *Заңның, заң тәртібіне байланысты құжаттың тарауы, тармағы; бап.* Еңбек заңының *с т а т ь я с ы н а* сәйкес сізге басқадай компенсация берілмейді («Қазақст. мұғ.»). Кісісін бір болыстың біреу сабап Бар ма еді *с т а т ь я д а* көрген жерің (Ақын жырлары).

СТАХАНОВШЫ з а т. т а р. с о в е т. *Жұмыс жоспарын асыра орындайтын маңдайалды жұмыскер.* ≈ *С т а х а н о в ш ы л а р* қозғалысы.

СТЕГОЗАВРЛАР [лат. stegosaurus] з а т. з о о л. *Құсжамбасты динозаврлар отрядына жататын, жойылып кеткен бауырымен жорғалаушылар. С т е г о з а в р л а р* Солтүстік Америка, Еуропа және Азия құрлығында юраның соңы, бор кезеңінің басында (шамамен 150 – 100 млн. жыл бұрын) тіршілік еткен (ҚҰЭ). Алғашқы *с т е г о з а в р л а р* – сцелидозаврлар негізінен артқы екі аяғымен жүріп, ағаш жапырақтарымен қоректенген (ҚҰЭ).

СТЕНД [ағыл. stand] з а т. *Әртүрлі суреттер, портреттер, графиктер ілінген тақта.* Тағы бір *с т е н д т е* Баянауылдың табиғат көркі бейнеленіпті («Соц. Қаз.»). Міне, көп портреттер ілінген үлкен *с т е н д* тұр (Ә.Жәмішев, Дала.).

СТЕНОГРАММА [грек. stenos – қысқаша, грек. gramme – жазба] з а т. *Біреудің сөйлеген сөзін ешқандай өзгеріссіз нақ сол қалпында стенографиялық белгілер арқылы жазу, қағаз бетіне түсіру ісі.* ≈ Қорғау *с т е н о г р а м м а с ы.*

СТЕНОГРАФИСТ з а т. *Біреудің сөйлеген сөзін стенографиялық белгілермен жазып алуға машықтанған маман адам.* Қолы-қолына тимей тез-тез жазған *с т е н о г р а ф и с т е р* («Қаз. әдеб.»). Бұлардың әңгімесін *с т е н о г р а ф и с т* қағазға түсірді (С.Досанов, Қыран.).

СТЕНОГРАФИЯ [грек. stenos – қысқаша, грек. grapho – жазамын] з а т. *Сөйлеп тұрған кісінің айтқандарын ерекше белгілер арқылы бұлжытпай тез жазып алу амалы.* Сөзді жылдам жазу тәсілін *с т е н о г р а ф и я* дейді (Ғалам ғажап.). *С т е н о г р а ф и я м е н* танысып, біреуі болмаса біреуі: «Бұл қалай?» демей ме! (З.Шашкин, Сенім).

СТЕНОГРАФИЯЛА= е т. *Біреудің сөзін стенографияға түсіру.* Оқушының жеке сөздерін, сөйлемдерін зерттеуші *с т е н о г р а ф и я л а п,* күнделікке түсірді (Қ.Жарықбаев, Психология). Зерттелушінің сөз реакцияларын *с т е н о г р а ф и я л а п* отыру қажет (Қ.Жарықбаев, Психология).

СТЕНОГРАФИЯЛАУ *Стенографияла етістігінің қимыл атауы.*

СТЕНОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Стенография арқылы жазылған.* ≈ *С т е н о г р а ф и я л ы қ* баяндама.

СТЕНОКАРДИЯ [грек. stenos – жіңішке, тар және kardia – жүрек] з а т. м е д. *Жүректің ишемиялық ауруларының неғұрлым кең тараған түрі, жүректің демікпелі ұстама ауруы. С т е н о к а р д и я* жүрек бұлшықеттерінің қанмен жеткілікті қамтамасыз етілмеуінен, атеросклероз кезінде жүректің коронарлы артериясының таралуынан не қан тамырлардың түйілуінен болады (ҚҰЭ). Мұндай ұстама ауруды *с т е н о к а р д и я,* яғни жүректің талма ауруы дейді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). *С т е н о к а р д и я* коронарлық артерия арқылы жүрекке құйылатын қан мен жүрек бұлшық еттерінің қажетсінуі арасында уақытша сәйкестік болмауынан, яғни коронарлық қан айналымының жеткіліксіздігінен болады (Шаңырақ энцикл.).

СТЕРЛИНГ з а т. *Англиядағы ақша өлшемінің бірлігі.* Фирманың өткен жылғы бюджеті 250 мың фунт *с т е р л и н г т е н* астам болған («Соц. Қаз.»).

СТЕРЕО [грек. stereos – көлемдік, денелік, кеңістіктік] з а т. *Көлемділікті немесе кеңістікке тарала орналасуды білдіретін біріккен сөздің бөлігі (мыс., стереометрия, стереокино, стереография т.б.).*

СТЕРЕОБАТ [грек. stereobates, stereos – бекем, қомақты, bates – тұғыр] з а т. с ә у л е т. *Көне заман сәулет өнерінде ежелгі грек гибадатханалары мен бағана астына бірнеше қабат тақталардан сатылап, орнатылатын тұғыр.*

СТЕРЕОМЕТРИЯ [грек. stereos – кеңістік, грек. metron – өлшеу] з а т. г е о м. *Элементар геометрияның кеңістіктегі фигуралардың қасиеттерін зерттейтін бөлімі.* 1220 жылы Лео-

нардо «Іс жүзіндегі геометрия» атты кітап жазып, онда жер өлшеу геометриясы мәселелерін баяндамай, оған қоса шамаларды өлшеуге, арифметика, планиметрия және *с т е р е о м е т р и я г а* қатысы бар көптеген теоремаларды дәлелдейді (А.Көбесов, Математика.).

СТЕРЕОСКОП [грек. stereos – кеңістік, грек. skopeo – қараймын, бақылаймын] з а т. ф и з. *Белгілі бір жердің немесе жеке нәрселердің бейнелерін көлемдік қалыпта қарауға арналған оптикалық аспап. С т е р е о с к о п* көбінесе суреттерді анықтап көруге арналған (ҚҰЭ).

СТИГМЕРГИЯ з а т. п с и х о л. *Адамның шығармашылық еңбек үдерісіне берілу феномені, адамның еңбекке өздігінен ынталануы. С т и г м е р г и я* жұмыстың өзі еңбек процесіне қатысушыны қамшылап, еңбек ләззат алушылыққа айналатын кезде болады (ҚҰЭ).

СТИЛИСТИКА з а т. л и н г в. *Тіл білімінің, тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерін, қолданылу аясын, қатысымдық әрекет-қызметін зерттейтін саласы.* Тіл мен әдебиет ғалымдарының тоғысуынан туған *с т и л и с т и к а* ғылымы қазақ тіл білімінің ең кенже қалған саласы («Қаз. әдеб.»). Аударма арқылы ана тілімізге лексикалық тұрғыдан ғана емес, *с т и л и с т и к а* саласынан да үлес қосамыз (М.Әуезов, Өрнекті сөз.). *С т и л и с т и к а н ы ң* қарастыратын мәселелері әртүрлі деңгейдегі тілдік құралдардың мәнерлегіштік мүмкіндіктері, олардың стилистикалық мәні мен бояулары, сондай-ақ қарым-қатынастың сан алуан аялары (сфера) мен жағдайларындағы сөздердің қолдану заңдылықтары, әр аяға байланысты қолданыс тілін пайдалану, ең бастысы, тілдің қолданылуының коммуникативтік заңдылығы мәселелері болып табылады (Қаз. тілі. энцикл.).

СТИЛОБАТ [лат. stylobates, грек. stylos – бағана, bates – тұғыр] з а т. с ә у л е т. *Көне заман сәулет өнерінде ежелгі грек ғибадатханалары мен бағана тұғырының – стереобаттың ең үстіңгі қабаты немесе жоғары беті.*

СТИЛЬ [грек. stylos] з а т. **1.** *Заттың негізгі белгісі мен қасиетін білдіретін ерекше көрінісі, сипаттық бейне ұқсастығы.* Қырланып шығыс *с т и л і м е н* күмбезденіп өрілген, қыш арканың биіктігі 6,24 метрге жетеді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). «Мыралы» құрылысы мен «Арыстанбап» құрылысының қыш құралы да, архитектуралық *с т и л і* жағынан болса да бір-біріне жақын (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** л и н г в. *Тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметіне байланысты жіктелетін әдеби тілдің функционалдық түрі.* Қазақ әдеби тілінде бес функциональдық *с т и л ь* бар: 1) ауызекі сөйлеу *с т и л і*; 2) ресми *с т и л ь*; 3) ғылыми *с т и л ь*; 4) публицистикалық *с т и л ь*; 5) көркем әдебиет *с т и л і* (Қаз. тілі энцикл.). **3.** ә д е б. *Қаламгердің жазу мәнері, ой түйінін ашу тәсілі, образдар жүйесінің тұрақты бірлігі.* Жазушылардың *с т и л ь д е р і* – әдістері түрлі-түрлі болады (С.Талжанов, Ұлдай.). *С т и л ь* – жазушының өмір шындығын танып-білу, сезіну қабілетін, бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы (Әдеб. термин. сөздігі). Жазушының *с т и л і* дегенде, біз оның өмір шындығын өзінше тани білу, сезіну, тақырыпты өзінше игеру, өзінше ой толғап, бейнелеп айту, міне, осындай маңызды сипаттар танытатын, басқаға ұқсамайтын суреткерлік шеберлігін, дара қолтаңбасын айтамыз (Әдебиеттану термин. сөздігі).

СТИМУЛЯЦИЯ [лат. stimulus] з а т. **1.** *Ағзаны қоздыратын кез келген оқиға, іс-қимыл немесе қозудың өзі.* **2.** б и о л. *Өсімдіктердің жылдам дамуы үшін химиялық заттектер арқылы әсер ету.*

СТИПЕНДИАТ з а т. *Стипендия алып тұратын студент.* Институтты бітіргеннен кейін туып-өскен колхозына қайтатын *с т и п е н д и а т т а р* бар («Спорт»).

СТИПЕНДИЯ з а т. *Оқу орындарында студенттерге ақшалай берілетін тұрақты жәрдем.* Оқып жүрген адамның *с т и п е н д и я с ы* тамаққа ғана жетеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Бес адам колхоз *с т и п е н д и я с ы м е н* институттарда оқып жатыр (Октябрь өрендері).

СТИХИЯ з а т. *Күтпеген апат, сұрапыл жағдай; кездейсоқ табиғат құбылысы.*

СТИХИЯЛЫҚ с ы н. *Күтпеген, сұрапыл.* Жер шарының халқы жер сілкіну қалалар мен селоларды, гидротехникалық құрылыстарды бұзып қирататын, көптеген адамдарды кенеттен қазаға ұшырататын аса қауіпті, *с т и х и я л ы қ* апат болып саналады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СТОКИСТ з а т. э к о н. *Импорт қылатын елдегі экспорттық, импорттық операцияларды консигнация туралы арнаулы шарт негізінде жүзеге асыратын фирма* (Ор.-қаз. экон. түсінд. сөзд.).

СТОЛ з а т. ***Үстел*** (*тамақ ішуге, жазу жазуға арналып, тіреуіш сырақтарға орнатылған үй жиһазы*). Әйелдер дөңгелек *с т о л д ы ң* айналасында шайды сораптап ішіп отыр (С.Жүнісов, Өшп. із.). Мен жымидым, бұлай болса өжеттігі бар болсын: – Кел, жігітім, *с т о л г а* отыр, әңгімеңді айт, жол болсын? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Титықтатып тірліктің шоқырағы, Талант-

тың да тозады топырағы. Кейбіреулер ойлайды: Ақын біздің Тұрады да *с т о л г а* отырады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Стол теннисі. *Спорт ойынының бір түрі. С т о л т е н и с і н і ң* салмағы 2,40–2,53 г, шеңбері 11,4 – 12 см целлулоид доппен арнайы стол үстінде қалақпен ойналады (ҚҰЭ).

СТОМАТИТ [грек. stoma, stomatos – ауыз] з а т. м е д. *Ауыздың шырышты-кілегей қабығының қабынуы.* Клиникалық ағымына қарай *с т о м а т и т т ы ң* жедел және созылмалы түрлері бар. Егер қабыну тілде болса – глоссит, ал қызыл иекте болса – гингивит деп атайды (ҚҰЭ).

СТОМАТОЛОГ з а т. м е д. *Стоматология маманы, тіс дәрігері.* Тіс ауруын тек тіс дәрігері – *с т о м а т о л о г* емдейді (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Терапевтер мен педиатрлар, *с т о м а т о л о г т а р* керек (И.Жақанов, Қайта орал.).

СТОМАТОЛОГИЯ [грек. stoma, stomatos – ауыз, logos – ілім] з а т. м е д. *Клиникалық медицинаның тіс, ауыз қуысы, жақ сүйектері, бет пен мойынның оған шектесетін бөліктерінің ауруларын зерттейтін саласы. С т о м а т о л о г и я* тіс емдеудің жаңа әдістерін іздейді (Б.Айдарханов, Атом қуаты.). Ғылыми пән ретінде *с т о м а т о л о г и я н ы ң* негізін салған француз хирургы П.Фошар (1690–1762) болды (ҚҰЭ).

Балалар стоматологиясы. м е д. *Бала тістері мен ауыздың шырышты қабықтарын емдеуді жетілдіру және алдын алу шараларын қарастыратын сала.*

Ортопедиялық стоматология. м е д. *Тісті шегендейтін тіс, жақ, таңдай және бет кемістігіне протез жасайтын сала.*

Терапиялық стоматология. м е д. *Арнайы хирургиялық көмекті қажет етпейтін ауруларды (тіс, тіс айналасындағы тіндердің және ауыздың шырышты қабығының) дәрі-дәрмекпен, физиотерапия әдістерімен емдейтін сала және аурудың алдын алу жолдарын қарастыратын сала.*

Хирургиялық стоматология. м е д. *Әртүрлі қабыну үдерістерін жақ, бет, тіс сүйектерін хирургиялық операция арқылы емдейтін сала.*

СТОМАТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Стоматологияға тән, стоматологияға қатысты. С т о м а т о л о г и я л ы қ* саладағы зерттеулер 1960 жылдары басталып, республикадағы медициналық жоғары оқу орындары мен Алматыдағы Дәрігерлер білімін жетілдіру институтының *с т о м а т о л о г и я л ы қ* кафедраларында жүргізіліп келеді (ҚҰЭ).

СТРАТЕГ [грек. strategos] з а т. *Стратегия маманы, қолбасшы.* Олар әскери өнердің ұстаздары, асқан *с т р а т е г т е р і* болды (Ә.Бектемісов, Жау.)

СТРАТЕГИЯ [грек. strategia] з а т. **1.** *Қоғамдық, саяси күреске басшылық өнері, оны жүргізудің қоғам (кәсіпорын, партия) дамуының нақты кезеңінің жағдайларынан туындайтын жалпы жоспары. С т р а т е г и я* кәсіпорынның (фирманың, компанияның, партияның т.б.) ұзақ кезең бойына алдына қойылған міндеттерін шешуді мақсат еткен ірі ауқымды ұзақ мерзімді жоспарлауға қатысты қолданылады (ҚҰЭ). **2.** ә с к. *Соғыс жүргізу өнері.* Сухопелев әр күнді соғыс *с т р а т е г и я с ы* үшін пайдаланды (Р.Тоқтаров, Терістік.). Отодзоның әскери *с т р а т е г и я с ы* мен тактикасы (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

СТРАТИГРАФИЯ [лат. stratum – төсеніш, қабат, grapho – жазамын] з а т. к е н. *Тау жыныстарының түзілу жағдайларын, жасын, жатыс кезектестігін зерттейтін геологияның бөлімі. С т р а т и г р а ф и я* мен салыстырмалы геохронологияның көпшілік қабылдаған халықаралық бірліктерінің негізінде жиынтық стратиграфиялық және геохронологиялық шкалалар жасалған (К.Сапарбайұлы, Геология.). Қабаттаса жиналған тау жыныстары Жердің тарихи сипатын бейнелейді, ал оның жүйелік тәртібін ашатын *с т р а т и г р а ф и я* бүкіл геологияның, геохронология бағананың және геологиялық картаның негізі болып саналады (ҚҰЭ). Қазақстанның тектоникасы зерттеліп, Қаратаудың структура-геологиялық картасы жасалынады, *с т р а т и г р а ф и я н ы*, палеогеографияны және магматизм мәселелерін зерттеу, жер сілкінетін аудандарда жер қыртысының өзгеріп және ауысып отыруын зерттеу жұмыстары жүргізілуде (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СТРАТИГРАФИЯЛЫҚ к е н. с ы н. *Стратиграфияға қатысты, стратиграфияға тән.* Революциядан бұрынғы зерттеулердің жорамалдағанындай, тек девонның, карбонның және үштік дәуірлердің қабаттары ғана емес, Қазақстанда жыныстардың барлық *с т р а т и г р а ф и я л ы қ* спектрі бар екендігі анықталды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Бұрғылау процесінде тау жыныстарының үлгілері алынады, сулы горизонттардың *с т р а т и г р а ф и я л ы қ* орны мен қалыңдығы, жер бетінен жатыс тереңдігі және гидравликалық типі анықталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Стратиграфиялық бағана. к е н. *Жер қыртысын түзетін тау жыныстары стратиграфиялық бөлімшелерінің кезектілігі мен тетелестігін көрсететін бағана. С т р а т и г р а-*

ф и я л ы қ б а ғ а н а жер қыртысының тарихи даму кезеңдерін бейнелейді (ҚҰЭ).

СТРАТОСТАТ з а т. а с т р. *Стратосфера қабатына ұшуға арналған арнаулы жабдықтармен жабдықталған аэростат.* Стратосфера қабатына адам *с т р а т о с т а т қ а* мініп көтеріледі (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Самолеттен, *с т р а т о с т а т т а н* қарағанда, аспан қараңғылау (Астрономия). Экипажы болған жағдайда *с т р а т о с т а т т ы ң* гондоласы герметикалық әрі қауіпсіз етіп жасалады (ҚҰЭ).

СТРАТОСФЕРА [лат. stratum – қабат, грек. sphaira – шар] з а т. а с т р. *Атмосфераның тропосфера мен мезосфера аралығындағы жоғарғы қабаты.* Тротосфераның үстінде биіктігі 100 километрге жететін *с т р а т о с ф е р а* деп аталатын екінші ауа қабаты болады (Жалпы биология.). Атмосфераның екінші «қабаты» – *с т р а т о с ф е р а* (К.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Атмосфера газдық құрамы, физикалық қасиеттері жөнінен тропосфера, *с т р а т о с ф е р а,* ионосфера деп аталатын үш қабатқа ажыратылады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Бактерия мен ұсақ саңырауқұлақтардың тұқымын 20 километр биіктегі *с т р а т о с ф е р а д а н* да кездестіруге болады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

СТРЕЛКА з а т. **1.** т е х. *Өлшеу аспаптарында ылғи қозғалып, өзгерістерді көрсетіп тұратын жіңішке, жұқа тілше.* Қабырға сағаттың *с т р е л к а с ы* дүние тіршілігінің тынысын өлшеп, жоғары көтеріліп барады (К.Оразалин, Ақ жазық). Монометрдің *с т р е л к а с ы* лезде төмендеп кетті («Лен. жас»). **2.** *Бір нәрсенің бетіндегі бейне, белгі.* Бұрайтын тұтқаны *с т р е л к а* көрсеткен жаққа қарай бұрау керек (Б.Тілекметов, Фото сурет.). Бұрайтын механизмді тік көрсеткіш *с т р е л к а* бағытына қарай бұра (Б.Тілекметов, Фото сурет.). **3.** *Пойызды бір бағыттан екінші бағытқа жылжыту үшін орналастырған рельс бойындағы құрылыс; нұсқар.* Мұхтар поезд станциясындағы *с т р е л к а н ы ң* дұрыс-бұрыстығын көрді (Ы.Тникин, Турксиб.). Жол бойында онан әрман қозғалыстың бағытын көрсететін *с т р е л к а л а р д ы* кездестіріп отырдық («Лен. жас»).

СТРЕЛКАШЫ з а т. *Теміржолдағы рельсті ашып-жауып тұратын жұмысшы.* Ол *с т р е л к а ш ы,* артынан станция кезекшісі болды («Соц. Қаз.»). Бұл тәжірибелі *с т р е л к а ш ы,* сигналшы Сақыпжамал болатын («Лен. жас»).

СТРЕПТОКОККК з а т. б и о л. *Жұқпалы ауруларды қозғағыш бактерия.* Әйнек бетінде *с т р е п т о к о к к т а р* тізбек тәрізді боп көрінеді (О.Сейкетова, Тері ауру.). Ревматизмді *с т р е п т о к о к к* деген микробтар жұқтыратын көрінеді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

СТРОНЦИЙ [лат. strontium] з а т. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің II тобындағы химиялық элемент. С т р о н ц и й д і* алғаш ағылшын ғалымы Г.Деви жеке күйінде алған (1808) (ҚҰЭ). *С т р о н ц и й* табиғатта карбонатты тау жыныстары мен тұзды көлдердің түбінде жинақталған (ҚҰЭ).

СТРУКТУРАЛИЗМ [лат. structura] з а т. **1.** *XX ғасырдың 20 жылдарынан бастап гуманитарлық білімдер саласында қалыптасып келе жатқан бағыт.* Бұл бағыттың *с т р у к т у р а л и з м* деп аталу себебі де оның мәдениеттің түрлі салаларындағы құрылымдарды тауып, суреттеу мақсатымен тікелей байланысты (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). *С т р у к т у р а л и з м* – мәдениеттің көптеген құбылыстарының негізінде шын мәнінде бар логикалық құрылымды іздестірумен байланысты 2 ғасырда пайда болған социогуманитаристикадағы бірнеше бағыттың жалпы аты (ҚҰЭ). **2.** л и н г в. *XX ғасырдың алғашқы жартысында пайда болған лингвистикалық ағым. С т р у к т у р а л и з м* тілдің құрамды бөліктерін бір-біріне бөлмей, керісінше, оларды бүтін бір жүйе деп есептеп, олардың арасындағы өзара тәуелділіктен туатын заңдылықтарды ашуға ұмтылады. Тіл фактілерін шашыратпай бүтін бір жүйе деп қараудың алғышарттарын Бодуэн де Куртенэ мен Фердинад де Соссюр ұсынды (Қаз. тілі энцикл.).

СТРУКТУРАЛЫҚ с ы н. *Структурализм ағымына қатысты.*

Структуралық тіл білімі. л и н г в. *Тілдің құрылысы мен жүйесін тіл туралы ғылымның ішкі логикалық даму үдерісін зерттейтін бағыт.* Бұрын тіл білімінде, негізінен, салыстырмалы-тарихи әдісті қолданып келсе, *с т р у к т у р а л ы қ т і л б і л і м і* барлық тілге, яки бір топ тілге ортақ нәрсеге тырысатын тілдің абстракт теориясы боп саналады (Қаз. тілі энцикл.).

СТУДЕНТ [лат. studentis] з а т. *Жоғары оқу орындарында оқитын шамамен 18–25 жас аралығындағы оқушы.* КазПИ-дің бір топ *с т у д е н т і* келді (З.Ақышев, Біздің шамш.). – Институттың 500 *с т у д е н т і* түгелдей жаңа жатақханаға орналасады («Лен. жас»). 2–3 жылдан бері тұрғын қазағы бар шаһарлардың күйінде қазақша әдебиет кештері жасала бастады. Университетті қалаларда басқа мұсылман *с т у д е н т т е р і м е н* араласып біздің қазақ *с т у д е н т т е р і* де шарық кештерінде қазақ бөлімін кіргізе бастады (М.Дулатов, Шығ.).

СТУДЕНТТІК с ы н. *Студентке тән, студентке арналған. С т у д е н т т і к* өмірді тамамдадық Азамат боп аттандық маманданып. Аянышты бір жері тек сол ғана -Енді бірге екеуміз қала алмадық (М. Мақатаев, Шығ.). Екінші – бірге оқыған достарым бар, Сейфолла, Хамит, Серік Қошқар ұлдар Аңыз ғып Жаңа Арқаны айтушы еді, Тыңдаушы ек *с т у д е н т т і к* қостағылар (F. Қайырбеков, Көнсадақ).

СТУДИЯ [итал. studio] з а т. **1.** *Кескіндемеші, мүсінші мен фотограф жұмысына арналған арнаулы орын, шеберхана.* Суретшілердің ұлттық кадрларын даярлайтын *с т у д и я л а р* мен шеберханалар ашылды (Қазақст. бейне.). *С т у д и я н ы ң* 10 шәкірті бұл күндері Алматыдағы көркемсурет училищесінің студенті («Лен. жас»). **2.** *Кескіндемеші мен мүсіншілерді даярлайтын оқу орны, мектеп.* Эстрадалық *с т у д и я* әншілері өз репертуарларын көптеген жанрға құрды (І.Омаров, Серпін). **3.** *Шығармашылық және оқу қызметін жүргізуді мақсат ететін театр ұжымы.* Халық театрының жанында жастардың театр *с т у д и я с ы* жұмыс істейді («Лен. жас»). *С т у д и я* тек ірі театрларда ғана ұйымдасты (ҚҰЭ).

СУ з а т. **1.** *Өзен, көл т.б. түзетін түссіз мөлдір сұйық зат.* Аяғының астындағы *с у г а* қарап еді, өзінің түрін көрді. Шашы ұйпаланып қалған екен; *с у м е н* сылап шашын жатқызды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолдасы *с у* іздейді сыр жүгіріп, Беліне екі етегін алды түріп. Құдық шығар деді де жетіп келді, Үйілген бір арада топырақ көріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көлеңкедей өзіне ерген мұны, Біреумін мен, жуатқыш шермендені. «Таудай бол!» – деп айтатын әжем алғыс, Екі шелек *с у* әкеп берген күні (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *// Құрғақемес, ылғалды, дымқыл.* Ол жүректің жалынын басар бірақ, Өлсе көрде бастырған *с у* топырақ. Өзі сүйіп өзгеден сүю іздеп, Таппаған сорлы адамнан сөнер шырақ (Абай, Тол. жин.). Айшаның төбесінен саулап *с у* топырақ құйылып жатты (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Жаңа оянған яки шомылдырылған баланы болмаса *с у* жаялықпен серуенге шығару дұрыс емес, серуенге шығаруға нағыз қолайлы уақыт – түстен кейінгі 2–4 сағат арасы (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Өзен, көлдің жалпы атауы.* Оғыз ханның заманынан Шыңғыс ханның заманына шейін Дон, Еділ, Жайық бұл үш *с у д ы ң* жағасында Қыпшақтардан өзге ел жоқ еді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). Аққулар, алданыш па ең, арман ба едің? Қош енді, қанатым жоқ самғар менің! Нуларым сыңсы жылап қалды-ау менің, *С у л а р ы м* жетімсіреп қалды-ау менің!.. (М. Мақатаев, Шығ.). Ақтерек, Ырғайтыдай сай бар еді, Сол жерде талай-талай бай бар еді. Өзені қатпар жартас, күреленген *с у*, Атқыған жыра сайын қайнар еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жайық деген жанды *с у*, Көзі қара қанды су, Біздің жүрген жеріміз Күнде базар, күнде ду. Мен сүргіннің сойымын Арқалы жерде шапқандай (Базар жырау, Шығ.). **3.** х и м. *Қалыпты жағдайда сутек пен оттек 1:8 көлемдік қатынаста болатын тұрақты қарапайым химиялық қосылыс; сутек оксиді,* H_2O. Табиғатта ең көп таралған, бүкіл гидросфера *с у д а н* тұрады (ҚҰЭ). **4.** *Мұрыннан шығатын мөлдір сұйық зат, сора.* Көздің жасын, мұрыныңның *с у ы н* сүртіп алуға да қолың тимейді, бір ит боласың (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Тиянағы жоқ, байлаусыз, мәнсіз, бос нәрсе.* Өмір, дүние дегенің Ағып жатқан *с у* екен. Жақсы-жаман көргенің, Ойлай берсең у екен (Абай, Тол. жин.). Бойдағы бар қуаттың бәрін алып, Қайрат, өнер, талапқа қат қылғандай. Ойым – у, өмірім – *с у*, үмітім –бу, Қалмады бір сүйеніш шат қылғандай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ағын су. *Тоқтаусыз, ағып жатқан су; өзен.* Әділ іс – *а ғ ы н с у д ы ң* арнасындай, Әділ сөз – болат семсер алмасындай. Пайда етпе өне бойы өтірік айтып, Жаласы қалмас бір күн жармасылмай (О.Шораяқов, Шайыр).

Аузының суы құрыды. *Ынтық болды, құмартты.* Қасындағы қырық нөкер әйел мақтап, *а у ы з д а р ы н ы ң с у ы қ ұ р ы п,* сусылдай жөнелді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Жынды [тентек] су. с ө й л. *Спиртті ішімдік, арақ.* Етті Тілеукен жесін, маған осы *ж ы н д ы с у* да жарайды (М.Мағауин, Ақша қар).

Қара су. *Өзен, көлдің суы.* Аяғын баспас шабан борбайласаң, Өтпейді *қ а р а с у д а н* қойды айдасаң. Он бес пен жиырма бестің арасында, Кетпейді ұмсынғаның оңтайласаң (Ақмолла ақын, Күндер.). Бұлақтың аяғында *қ а р а с у д а* Жүзіп жүр үйрек ұшып, қаз қаңқылдап, Жағалай су жиегі ырғалып тұр, Жібектей жапырағы майда құрақ (О.Шипин, Дастан.).

Қара суға түсті. *Пора-пора терледі. Қ а р а с у ғ а т ү с і п,* суық терге малындым (Ж.Жұмақанов, Қияда.).

Қолтығына су бүрікті. *Жел берді, еліртті,* – Ойдәйт деген-ау, біздің Тәкең нағыз сері жігіт, – деп *қ о л т ы ғ ы м а с у б ү р к е д і* («Лен. жас»).

Мойнына су кетті. *Еңсесі түсті. – М о й н ы м ы з ғ а с у к е т і п,* езіле бермейік (С.Ғаббасов, Ана.).

Мұрнына су жетпей жатыр. *Мұршасы жоқ, қолы тимейді.* Оларға қарамақ түгіл өзімнің *м ұ р н ы м а с у ж е т п е й ж а т ы р* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

От пен суды айырмады. *Оң-солын танымады, жақсы мен жаманды ажыратпады.* Өмірімнің қап-қараңғы түнінде, Еш не білмес түсім бе, я өңім бе? Оң менен сол, *о т п е н е н с у а й ы р м а с,* Күшсіз, әлсіз есім білмес күнімде (М.Жұмабаев, Шығ.).

Салы суға кетті. *Ұнжырғасы түсті.* Қалима неше күн жүріп *с а л ы с у ғ а к е т і п,* ақыры артельге орналасты (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Су ағымы. ф и з. *Өзен арналарының көлденең қимасы арқылы белгілі уақыт аралығында ағып өтетін су көлемі. С у а ғ ы м ы* секундына текше метрмен ($м^3$/с) немесе секундына литрмен (л/с) өлшенеді (ҚҰЭ).

Су аяғы құрдым. а) *Жер түбі.* Көңілімді мың мен санға балаймын. Бенденің ілігіне жарамаймын, *С у а я ғ ы қ ұ р д ы м н а н* қашып жүрген Алла тағала қаңғыртқан Қарабаймын (Қозы Көрпеш.). ә) *Аяғы, ақыры сұйылды деген мағынада.* Қысқасы не керек, еңбеккүні әжептәуір дерлік ауыз толтырып айтарлық еді, ақыр аяғында *с у а я ғ ы қ ұ р д ы м* дегендей, анау болды, мынау болды, быт болды, ақырында үш метр шыт болды, – деді [- - -] (С.Төлешов, Түрлі бас.).

Су балансы. г е о г р. *Табиғаттағы не жеке шағын аймақтағы, атмосферадағы ылғалдың жалпы кірісі мен шығынын бейнелейтін сандық сипаттама; табиғаттағы су айналымының сандық мәні. С у б а л а н с ы* негізінен атмосфера қабаттарындағы ылғал айналымына байланысты, соның әсерінен су буы бір ауданнан келесіге ауысып отырады (ҚҰЭ).

Су басу. *Жер бетіндегі ағын сулардың немесе жерасты сулары деңгейінің көтерілуі. С у б а с у* – қала, елді мекен аумақтарында және бөгендер мен суармалы жерлерге жақын жатқан телімдерде пайда болатын техногендік процесс (ҚҰЭ).

Су басы жоғары болсын. т і л е к. ж е р г. *Егін суы мол болсын, шығымды болсын деген мағынада.* Уа, қария, *с у б а с ы ж о ғ а р ы б о л с ы н* (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). Диқанға береке, *с у б а с ы ж о ғ а р ы б о л с ы н*! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Суға да батты, отқа да жанды. *Көрмегені қалмады, барлық қиыншылықты басынан өткізді. С у ғ а д а б а т т ы, о т қ а д а ж а н д ы,* бірақ тірі қалды, құрып кетпеді (І.Есенберлин, Шығ.).

Суға кеткен тал қармайды. *Амалы құрыған адам нені болса да көмек тұтады деген мағынада.* Тетігі табылмаған, тынымы жоқ, Далбаса болашақтан ұғымы жоқ. Дегендей *С у ғ а к е т к е н т а л қ а р м а й д ы,* Біреудің жазатайым шығыны боп (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.).

Суға салса батпайды, отқа салса жанбайды. *Қиын-қыстау, төтенше жайсыз жағдайдың бәріне төтеп беретін адам туралы айтылады. С у ғ а с а л с а – б а т п а й т ы н, о т қ а с а л с а – ж а н б а й т ы н,* кесіп алса – қан шықпас белгілі Қалабай елдің жуаны деді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Судан суға шүйгу. *Еркін қызыққа кенелу.* Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек; Бұл үйректей болыңыз, *С у д а н с у ғ а ш ү й г у м е н,* Көлден көлге қоныңыз (Бұқар жырау, Жыр.).

Судан тұнық, сүттен аппақ. *Адал, ешбір күнәсы жоқ.* Сөйтіп жүріп сопы боп Құдай ұрып, Таспиық тартып мүлгисің түннен тұрып. Бойыңда ат тартпайтын арамдық бар. *С ү т т е н а п п а қ* боласың, *с у д а н т ұ н ы қ* (Ә.Төлебергенов, Өлеңд.).

Су деңгейі. г е о г р. *Су қоймалары мен су ағыстары еркін бетінің кез келген шартты жазық бетке немесе теңіз деңгейіне қарағандағы биіктігі. С у д е ң г е й і н і ң* жыл ішінде құбылуы климаттық жағдайларға тәуелді (ҚҰЭ).

Судың да сұрауы бар. *Не болса да жөнімен, ысырапсыз жұмсау керек деген мағынада айтылады.* Екі шығындалсаң, екі жұмыс істесең, екі қайырып еңбекақы төлесең қайдан жетсін. *С у д ы ң д а с ұ р а у ы б а р* демекші, бұл да бір күн маңдайға тиіп жүрмесе жарар еді («Қаз. әдеб.»).

Судың құйғаны. *Өзен салаларының түйіскен жері.* Жалпы *с у ы н ы ң қ ұ й ғ а н ы н а* жеткен соң ат шалдырып алды (М.Сұлтаниязұлы, Сүмбіле).

Судың ластануы. э к о л. *Су құрамының бұзылып, жарамсыз күйге көшуі.* Су көзінің бір бөлігінің немесе түгелімен пайдаланудың кез келген бір түріне жарамсыз болып қалуын *с у д ы ң л а с т а н у ы* деп атаймыз (Табиғат сулары.).

Су жаңа. *Ешкім ұстамаған, ине-жіптен жаңа ғана шыққан зат.* Әскери киімдері *с у ж а н ғ а* (С.Алдабергенов, Асу). Көңіліне күй өрлеп *С у ж а н ғ а* осы костюмді Тапсырды маған әкеліп, «Келген соң киеи» деп, Бірақ ол келмеді, Айырғандай мені барлық қызықтан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Су жолы. к ө л і к. *Су көлігі (кеме) қатынайтын су айдыны.* Белгілі бір бақылаудың жоқтығы салдарынан *с у ж о л д а р ы м е н* жолау-

шылар тасымалдайтын көліктерде қауіпсіздік заңдары толық сақтала бермейді («Егемен Қазақстан»).

Су иесі Сүлеймен. д і н и. *Ескі сенім бойынша, су пайғамбары деген ұғымда.* Алысқа барып, түнде суға түспес болар, *с у и е с і С ү л е й м е н* суға тартып кетеді (Фразеол. сөзд.).

Су көздері. г е о г р. *Жерасты суларының жер бетіне (кейде су астына) өздігінен шоғырлана шығатын жері.* Ауызсу ретінде пайдаланылатын *с у к ө з д е р і* үшін судың түсі 20 см түтікшеде, [---] байқалмауы шарт (Табиғат сулары.).

Су көлігі. т е х. *Жолаушылар мен жүктерді табиғи су (өзен, көл, теңіз, мұхит, бұғаз) және жасанды су (арналар, су қоймалары т.б.) жолдарымен тасымалдайтын көлік түрі. С у к ө л і г і* өзен және теңіз көлігі түрлеріне бөлінеді (ҚҰЭ).

Су қайтару. г е о л. *Суға қаныққан тау жынысының еркін күйдегі суды бөлуі* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Су қара көк танды. *Ақталып, өзін арашалап, мойындамай қойды. С у қ а р а к ө к т а н а* бердім, – дейді Байбол (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Су өрнегі. қ о л ө н е р. *Өрнектің бір түрі. С у ө р н е г і* кейде екі қатар сызық аралығында ирек сызық жасай отырып, дөңгелек, төртбұрышты бейнелерді жасайды (Х.Шобай, Қаз. қолөнері).

Су сағат. *Көне Индия, Қытай, Мысыр, т.б. елдерде белгілі бір деңгейдегі судың ыдысқа тамшылауы бойынша уақыттың өтуін айқындайтын аспап.* Осы негізде Мысыр күнпарағы жасалады. Мысырлықтар күн сағатын, кейіннен *с у с а ғ а т ы н* (клепсидра) жасайды (А.Көбесов, Математика.).

Су сепкендей басылды [сап болды]. *Пышақ кескендей тыйылды, үні өшті.* Сол қуанышым *с у с е п к е н д е й б а с ы л д ы* («Лен. жас»). *С у с е п к е н д е й с а п б о л ы п*, Тоқтайды сонда жөтелі. Былшықтан көзі жылтырап, Ту арқаңнан өтеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Су таза. *Тап-таза, қоспасыз.* Иноземцев аман-есен қайтқан күні Төреханды өз қолымен осы арбаға отырғызып әкеп тастардың *с у т а з а* қазақша түсіндіреді (А.Сүлейменов, Бесін).

Су тасқыны. г е о г р. *Су деңгейінің көтерілуінен болатын апат.* Нілдің тасыған суын жыл тәулік бойы сақтау және *с у т а с қ ы н ы н а н* қорғану үшін мысырлықтар түрлі каналдар, су қоймаларын және берік плотиналар жасады (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.)

Су тегін. *Арзан, қымбат емес.* Ірі капиталистер банкротқа ұшыраған кәсіпорындарды *с у т е г і н г е* сатып алды (ҚСЭ).

Су тұлпар. м и ф. *Аңыз бойынша, судан шыққан (жаралған) жүйрік ат, суын.* Есім хан айтты: «Жануар, судан шыққан неме едің, *С у т ұ л п а р* деген сенің едің, Атқан оқпен жарысқан жұлдыздай сені дер едім (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Күрзімен Ескеңді ұрып еді, *С у т ұ л п а р* шыдай алмай, тізе бүкті. Шаң шығып, Майдан жерді кетті қаптап, Өлді деп сыртта жүрген қауіп қылды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Су тұлпардан туған. м и ф. *Су тұлпар шапқан биенің құлыны, асыл тұқымды будан. С у т ұ л п а р д а н т у ғ а н* Қара жорға ат болды, Желден жүйрік жануар Биесіне бап болды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.)

Су түбіне кетті. *Құрыды, басы кетті.* Мен сені *с у т ү б і н е к е т і п* бара жатқанда, тұңғиықтан шығарып алдым ғой (С.Бақбергенов, Адам.). Бұл бір пәле болып шықса, бәріміздің де *с у т ү б і н е к е т к е н і м і з* (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Сіркесі су көтермеді. *Сәл нәрсеге ренжіді, қабағы ашылмады.* Көңілі көбең, *к ө т е р м е с с і р к е с і с у д ы*, Кісікиіктей күнсізден іркесін сырды. Кеудесі қаптай жазғыштың ниеті жаман, Жазбаханасы етікші күркесі-сынды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СУ: **жүрегі [тұла бойы] су ете түсті [қалды].** *Қатты қорықты, үрейі ұшты.* Кенет *ж ү р е г і м с у е т е қ а л д ы* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). «Ақжолдың» 71-нөміріндегі «Қапаста қалған Әмен Жүсіпұлы» деген атты оқығанда *ж ү р е г і м с у е т е т ү с т і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СУАҒАР з а т. **1.** а н а т. *Жоғары еріннің үстіндегі ойыс.* Мұрнының *с у а ғ а р ы н а* ғана мұрт қойған (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). **2.** *Су ағатын арық, жыра.* Рақат сусын қанып, жан жайланып, Қарап тұр аққан суға қайран қалып. Көреді *с у а ғ а р д а н* жазулы тас, Жағалап жоғарырақ жүрсе барып (М.Дулатов, Шығ.). **3.** э т н. ж е р г. *Киіз үйдің киіз есігінің төменгі етегі.* Есіктің *с у а ғ а р ы* жыртылып кетіпті ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СУАҒАШ з а т. с ө й л. ж е р г. ***Иінағаш.*** Қарашаш еңкейіп екі шелек *с у а ғ а ш қ а* сала бергенде ту сыртынан біреу: «Қарындас, тоқтай тұрыңыз» деп қалды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СУАЙДЫН з а т. *Судың жиналған орны, көл, хауыз, алап.* Шөгінді тау жыныстары жер бетіндегі тау жыныстарының үгілуі және кейінірек үгілген бөлшектердің құрлықта, *с у а й д ы н д а р ы* мен ағынды сулардың түбінде жиналуынан пайда болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СУАЙРЫҚ з а т. г е о г р. *Беті және атмосфералық жауын-шашын ағындарын екі беткейге бөлетін Жер бетіндегі шартты сызық. С у а й р ы қ* негізгі немесе құрлықтық, бірінші реттік (шектес өзендер жүйелері арасындағы) және екінші реттік немесе бүйірлік (негізгі өзеннің шектес тармақтары арасындағы) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

СУАЙТ з а т. *Ылги жалған сөйлейтін өтірікші.* Суанбайдың қатыны барып тұрған *с у а й т* (Д.Еркінбаев, Шығ.). – Ертеде өтірік айтпаса отыра алмайтын бір *с у а й т* болыпты («Лен. жас»). Қала көрген бір жігіт қарқылдап күліп: – Өй, айуанның *с у а й т ы н*-ай!.. – деді. Афанас Петрович ашуланып қалды (М.Жұмабаев, Шығ.).

СУАЙТТАУ с ы н. *Аздаған өтірігі бар, жалған сөйлейтін.* Асылға тартқан ба, аздап *с у а й т т а у* (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Аңшылар *с у а й т т а у* келеді демексіз ғой (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

СУАЙТТЫҚ з а т. *Жалған сөйлеушілік, өтірік айтушылық.* Әй, Жұман сенің *с у а й т т ы ғ ы н* қашан қалады? («Қаз. әдеб.»). Сылдыр *с у а й т т ы қ* тастайтын әдет (Тарту).

СУАЛ= е т. **1.** *Судың буға айналып тартылуы; кебу, құрғау.* Бақшаға ексек, қызғалдақ қуармаса, Таза бұлақ лай боп *с у а л м а с а*, Майысқыш шар тарапқа жас табиғат, Жарар еді жамандыққа бұралмаса (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жауын жауып, көл толса, Көлге ойнайды құрбақа, Көл *с у а л ы п* ортайса, Шоғырланып қуанар (Бес ғасыр.). Жағалай жайлау дәулеті, Жасыл шөбі қуармай, Жарқырап жатқан өзенің Жайдақ тартып *с у а л м а й* (Абай, Тол. жин.). – Ел кеткен соң суат *с у а л а р*, қорық, құрыр (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *Сүт шықпай қалу.* Бие ағытылған, сиыр *с у а л ғ а н* кез, ақ жоқ (F.Мұстафин, Дауыл.). Зейнеп – сүті аз және тез *с у а л а т ы н* әйел екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Арықтау, жүдеу, құсырылу.* Өңі жүдеу, ұрты *с у а л ы п*, қыр мұрыны ұзара түскен (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Көздің нұры кеміп, жақтар *с у а л а р*, Сүмбіл қара шаш селдіреп қуарар. Ет таралып, сүйек қалып саудырап, Тамырларда сасық сары су ағар (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жабырқау, көңілі, еңсесі түсу.* Қой, шешей. Әуре болма... Көмілмейсің де, *с у а л м а й с ы ң*... Баланды аясаң, тал түсте кебежеге тығып, қолаяғын байлап, аузын буып, түншықтырар ма едің? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біреу сені мақтаса, қуанасың, Жамандаса, жабырқап, *с у а л а с ы ң*. Мақтаған кім, сөккен кім – онда ісің жоқ. Бәрібір сен де елерме дуанасың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Қуару, солу.* Қызыл гүлің *с у а л ы п*, Ақ көңілің анық қарайды. Ғаммә жанды аулымен Патша Құдай сынайды (Абай, Тол. жин.).

СУАЛДЫР= ет. **1.** *Сүтін қайтару.* ≈ Ерте *с у а л д ы р д ы*. **2.** а у ы с. *Арықтату, жүдету.* Ауру оның жағын *с у а л д ы р ы п*, жүзін сарғайтып жіберген (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бәрін жоққа шығару, қара түнек орнату, қуарту.* – Қойшы, сен де, дүниені *с у а л д ы р а* бермей (А.Нысаналин, Алыста.).

СУАЛДЫРУ *Суалдыр етістігінің қимыл атауы.* Қайнау мен *с у а л д ы р у д ы ң* мезгілін қайнап шыққан қабық, түсіне қарай белгілейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

СУАЛМА з а т. ж е р г. *Су жайылған жер. С у а л м а н ы ң* суы тартылып, енді бір он күнде шөбін шабуға болады (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). *С у а л м а н ы ң* егісі бітік болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СУАЛТ= е т. **1.** *Қуарту, құрғату.* Көлжұтқыш көлдерді ұрттап *с у а л т а* салды (Қаз. ертег.). **2.** *Сүтін қайтару.* Жарылған Қампараның сүт *с у а л т қ а н* кенжесі еді (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). **3.** а у ы с. *Көңілін, еңсесін түсіру, жабырқату.* Бүгін сүйсем, сені алмас – ертең жалқып, Суып қайтар көңілім желше шалқып. Қуантып, қайғыменен *с у а л т а м ы н* – Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып (Абай, Тол. жин.). Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де қуратпай, *с у а л т п а й* тыныштық көрер емес (Абай, Тол. жин.).

СУАЛТУ *Суалт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сүтін қайтару, емшектен шығару.* Гүлнәр Бақытжанды емшектен *с у а л т у* ниетінде болды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Қуартып солдырту, еңсесін түсіру, жабырқату.* Арал теңізіне жеткенше біреуді *с у а л т у м е н* болған (Ұ.Бағаев, Дала.).

СУАЛУ *Суал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кебу, құрғау, тартылу, сарқылу.* Теңіздердің *с у а л у ы н а* байланысты, аспанымызда бұлт азайды (Қ.Исабаев, Өткелде). Шынында, 35 жылдық цикл ағаштың кесілген түбірінде ғана емес, көл деңгейінің көтеріліп, төмен түсуінде және Нил өзенінің жиі-жиі *с у а л у ы н д а*, поляр жарқылының жиілігінің қайталауында көрінеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). **2.** *Сүті қайту.* Сиыр *с у а л у ғ а* жақындады (С.Сейітов, Сүт.). **3.** *Көзден жас шықпау, таусылу.* Жылай-жылай құрғыр көз *с у а л у ғ а* да айналды (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

СУАЛЫҢҚЫ с ы н. *Арықтаған, жүдеу.* Оның өңі жүдеу, жағы *с у а л ы ң қ ы* (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Жігіттің жағы *с у а л ы ң қ ы*, сақалшашы өсіңкі (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СУАР= е т. **1.** *Малға және басқа үй хайуандарына су беру, шөлін қандыру, суғару.* Ішуге де, дәретке де суды Сарыкөлден ғана алады. Сарыкөлдің суына тірі тышқан түсірмейді. Мінген атын да *с у а р м а й д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.) «Же-

міне ең қалаулы сұлы алыңдар! Бұлақтың суымен һәм *с у а р ы ң д а р*!» Князьға атын алып, тосты басқа ат, Өтеді мұнан кейін неше жылдар. Басында бір қорғанның Алик тойлап, Жасақпен жанындағы күліп-ойнап, Қайғы жоқ, қасірет жоқ, ішіп бәрі, Күндерді бастан кешкен сөйлер ойға ап (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жағалауда сол жас жігіт ат *с у а р ы п* тұр еді (М.Шаханов, Баллада.). **2.** *Жерді, егінді, өсімдікті ылғалдандыру, суға бөктіру, су құю.* Даланың күнге күйіп аптабы өткен, Үстінен бұлт шықты қаптап көктен. Қуанды шаруалар «я, құдайлап»... Жерді бір *с у а р а р* деп қурап кепкен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жоңышқаны екпестен бұрын, жерді жайып *с у а р ғ а н* жөн (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). Егер қолында екі стакан су болса, біреуін өзің іш те, екіншісімен өсімдікті *с у а р* деген (І.Омаров, Серпін). **3.** *Қызған ыстық темірді суға батырып қатайту, шыңдап құрыштай тұсу.* Сом темірді *с у а р ы п,* Соғып жатыр керіліп, Маңдайынан тер ағып, Көзінен от төгіліп (С.Мәуленов, Таңд. шығ.). Қанжар болмас темір де *с у а р ғ а н ш а* (Ш.Сариев, Теңіз.).

Алмасын [қылышын] қанға суарды. *Қырып жойды, қан-жоса қылды.* Найзасын қарға асынып, *А л м а с ы н қ а н ғ а с у а р а р* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Қолына ала ту алып, *Қ ы л ы ш ы н қ а н ғ а с у а р ы п,* Тау суындай тасыған (М.Жұмабаев, Шығ.).

Көз [көз жанарын] суарды. *Мейірлене қарады, сүйсінді.* Жол бойының сұлу жаратылысына *к ө з с у а р а й ы қ* (С.Бегалин, Уақыт.). *Ж а н а р ы н к ө з д і ң с у а р а* Алдымда Қазан жайнады (Ж.Сыздықов, Асулар). Бүгін мен өзіме-өзім той қылмақпын, Сандық сайын алдына шырақ жағам. Теп-тегіс сандықтарды ашық қойып, Қазынама жарқыраған *к ө з с у а р а м* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СУАРМА с ы н. с ө й л. ***Суармалы.*** Қазақстанның *с у а р м а* шалғындары бар (Қазақст. етті молайту.). Алты мың гектар *с у а р м а* егістігіміз болса дейміз (Ғ.Сланов, Замана.).

СУАРМАЛЫ с ы н. *Суғарылатын, су арқылы шығатын. С у а р м а л ы* жерден орта есеппен 22 центнерден өнім алынып отыр (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). Барлық егістіктің алтыдан бір бөлігін ғана қамтитындығына қарамастан, *с у а р м а л ы* алқап жер шарындағы барлық ауылшаруашылық өнімінің тең жартысын береді (Табиғат сулары.).

Суармалы егіншілік [егістік]. е г і н ш а р. *Ылғалы аз, құрғақ, шөлейт және шөлді аймақтарда жоғары өнім алуға бағытталған егіншілік түрі. С у а р м а л ы е г і н ш і л і к* жағдайында егістіктердің ылғал режимімен қатар қоректік режимі, яғни топыраққа тыңайтқыштар енгізу қолдан реттеледі (ҚҰЭ). Алдағы уақытта *с у а р м а л ы е г і с т і к* алқаптарының қайтарма суларының көлемі суғару жүйелерінің жетілдірілуі арқылы біртіндеп азаюға тиіс (Табиғат сулары.).

СУАРТ= е т. **1.** *Суғарту, су ішкізу.* Ақаң құдық басында жылқы *с у а р т ы п* тұр екен (Ғ.Орманов, Жүрек). **2.** *Жерге, егінге су құйдыру. С у а р т ы п* әр толқынға бір ағашты Далаға сүйреп кеттік өлкейекті (Ғ.Қайырбеков, Құрдас).

СУАРТУ *Суарт етістігінің қимыл атауы.*

СУАРТЫЛ= е т. *Өткірлену, құрышталу, қатайтылу.* Ұшы ақ жыланның уымен *с у а р т ы л ғ а н* ақ жебе (І.Есенберлин, Қаһар).

СУАРТЫЛУ *Суартыл етістігінің қимыл атауы.*

СУАРУ *Суар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Малға су беру, суғару.* Кейбір қойшы бір отар қойды *с у а р у д ы* қиынсынады (С.Әлжіков, Дала.). **2.** *Жерді, егінді, өсімдікті ылғалдандыру, су құю.* Мына жидені *с у а р у ғ а* көмектесіңдер (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Қазақстанда 40 млн. гектардан артық жыртуға келетін, тіпті *с у а р у д ы* тілемейтін жер бар екендігі анықталды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Шалғай және биікте жатқан жерлерді *с у а р у* үшін түрлі гидравикалық тетіктер де құрды (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.). **3.** *Қызған ыстық темірді суға батырып қатайту.* Болатты жасыту және *с у а р у* әдістерін тәжірибелер жасап байқауға болады (Химия).

СУАРУШЫ з а т. *Мал мен өсімдікке су беруші, сушы, суғарушы.* Ұржарлықтар қосымша бес жүз *с у а р у ш ы* даярлауда («Лен. жас»). Күріш *с у а р у ш ы л а р* Ш.Тайшаев пен Қ.Хамитова (Халық бақыты үшін).

СУАРЫЛ= е т. **1.** *Су берілу, суғарылу.* Ат жемдеу алдында *с у а р ы л а д ы* (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). **2.** *Жердің, егіннің, өсімдіктің ылғалдандырылуы.* Күн ашық болса, жүгері бес рет *с у а р ы л а д ы* (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). **3.** *Қылыш жүзінің суға батырылып қатайтылуы. С у а р ы л ғ а н* қылыштай, Сыны кетпес асылым (Ж.Сыздықов, Асулар). **4.** а у ы с. *Малыну, көмкерілу.* Соғыс кезінде жау шебін сан рет ойрандап өткен бұл танктердің сауыты Балқаш пен Ақшатаудың вольфрамымен және молибденімен *с у а р ы л ғ а н* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

СУАРЫЛУ *Суарыл етістігінің қимыл атауы; суғарылу.* Жазда қой ең кемі екі мезгіл *с у а р ы л у ғ а* тиіс (Тарту). Малға жем, шөп берілуін, мезгілінде *с у а р ы л у ы н* бақылаймыз (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

СУАРЫМ з а т. *Суару мөлшері.* Әрбір гектарына *с у а р ы м* сайын 500–600 текше метр су жұмсайды (Б.Шағыров, Картоп).

СУАРЫС= е т. **1.** *Малға су берісу, суғарысу.* Қазақтар аттарын, түйені *с у а р ы с т ы* (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). **2.** *Жерге, егінге, өсімдікке су жіберісу, суландыруға, ылғалдандыруға көмектесу.* – Мына қалған жерді *с у а р ы с ы п,* жайлауға бірге кетеміз (О.Бөкеев, Үркер).

СУАРЫСУ *Суарыс етістігінің қимыл атауы.* Ол да өзіне меншікті мақталық жердің суын *с у а р ы с у ғ а* шығып еді (А.Байтанаев, Қайнар.).

СУАСТЫ с ы н. *Су бетінен төмен, астыңғы қабатындағы.* Аквариумға қатысы болмаса да *с у а с т ы* әлеміндегі тамашаларды өз көзімен көруге талпынған әйгілі Александр Македонскийдің (біздің эрамызға дейінгі 336–328-жылдар) мына бір тәжірибесі еріксіз еске түседі (Қ.Қайымов, Суасты.).

СУАТ з а т. **1.** *Өзеннің, бұлақтың мал суаратын жері. С у а т қ а* мал суғара барған малай, Келеді құлақ-мұрнын о да уқалай. Кенеттен бір мезгілде боран соғып, Лағып құба жонға кеткен талай (М.Дулатов, Шығ.). Бір Өгіз айдын шалқар көлге келді, Жағалап *с у а т ы* бар жерге келді. Шілденің сарша тамыз ыссы кезі, Бек қатты қаны қашып шөлдеп еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қораның айналасы пішендік, тұнық сулы *с у а т ы* мына жағында (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көзі, бастауы, арнасы деген мағынада.* Дененің барша қуаты Өнерге салар бар күшін. Жүректің ақыл *с у а т ы* Махаббат қылса Тәңірі үшін (Абай, Тол. жин.).

СУАТТЫ с ы н. *Суаты көбірек, суаты көп.* Суы мол ар жағы Іле, бер жағы Шу, *С у а т т ы* қой мен сиыр, Жылқы ішкендей (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шыг.). Қонысым саумал көлдей жер шұрайы, Шалғыны кең *с у а т т ы* малға жайлы (Айтыс).

СУАУРУ з а т. в е т. *Су тасыған жылы, сулы, сазды, дымқыл жайылымды жерден пайда болатын жұқпалы аурудың аты; түйе малында болатын жалқаяқ ауру.* Халық түсінігі бойынша, түйеде болатын ауыр індеттердің бірі сарысу – *с у а у р у* кеселі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *С у а у р у* көбінесе шыбын-шіркей, маса, сона және өте ұсақ қара шыбындар арқылы таралады. (Қаз. мал атау.).

СУАУЫЗ з а т. *Аузыннан сілекейі шұбырып аға беретін бала ауруы.* Екі қабат әйелдің жерігі қанбаса, баласы *с у а у ы з* болады (Эксп. матер.)

СУАЯҚ с ы н. ж е р г. *Алаяқ, қу.* Ылғи осындай қуды-кетті дау-дамайда куәлікке жүретін *с у а я қ* көсе саулай жөнелді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

СУБАЛЫПІЛІК: субалыпілік белдеу. г е о г р. *Биік таулардағы альпілік белдеуден төмен, шалғынды орман белдеуінен жоғары орналасқан табиғи белдеу. С у б а л ь п і л і к б е л д е у* Альпі тау жүйесі мен Кавказ тауының батысында 1700–2300 м. [- - -] биіктікте орналасқан (ҚУЭ).

СУБАНТАРКТИКАЛЫҚ: субантарктикалық белдеу. г е о г р. *Оңтүстік жартышардағы антарктикалық және қоңыржай белдеулері (58 – 60° және 65 – 67° о. е.) аралығындағы аймақ. С у б а н т а р к т и к а л ы қ б е л д е у г е* мұхит айдыны мен Антарктиданың солтүстігіндегі бірнеше аралдар енеді (ҚҰЭ).

СУБАРКТИКАЛЫҚ: субарктикалық белдеу. г е о г р. *Солтүстік жартышардағы арктикалық және қоңыржай белдеулер (60–65° және 67–73° с.е.) аралығындағы аймақ. С у б а р к т и к а л ы қ б е л д е у* тундра және орманды тундра белдемдерін қамтиды (ҚҰЭ).

СУБАСЫ з а т. ж е р г. *Шығырдың үлкен дөңгелегі.* Шығырдың ең негізгі бөлегі *с у б а с ы* делінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С у б а с ы* су жүретін ауыттың үстіне орнатылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СУБВЕНЦИЯ [лат. subvenire] з а т. э к о н. *Белгілі бір мақсат үшін мемлекеттің жергілікті жерлер мен шаруашылық саласына беретін көмегі, қаражаты; жәрдемқаржы.* Залалдарды жабу үшін және қайтарымсыз берілетін дотациядан өзгеше түрде *с у б в е н ц и я* – осы шарттар бұзылған жағдайда қайтару құқығымен бөлінетін мақсатты қаржыландыру (ҚҰЭ). *С у б в е н ц и я н ы ң* дотациядан айырмашылығы: белгілі бір шараны қаржыландыруға беріледі де, оны мақсатты түрде пайдалану тәртібі бұзылған реттерде ол кері қайтарылып алынады (Заңи термин. түсінд. сөзд.). Бюджеттік саясаттағы тағы бір тосын жаңалық енді өңірлерге бағытталатын *с у б в е н ц и я л а р д ы* нақты көлемі бірден үш жылға белгіленетін болды («Егемен Қазақстан»).

СУБЕДЕ з а т. ө с. <лат. menyanthes> *Өзі аттас тұқымдасқа жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Қазақстанда Тобыл-Есіл атырабында, Мұғалжарда, Зайсан, Алтай, Жетісу (Жоңғар) Алатауының мүкті және ылғалды-батпақты жерлерінде өсетін 1 түрі – үш жапырақты *с у б е д е* (M.trifoliata) бар (ҚҰЭ). *С у б е д е н і ң* су астындағы ұйықтарға терең орналасқан ұзын және жуан тамыры, тамырының ішінде ауа жүретін қуыстары бар (ҚҰЭ). Халық медицина-

сында *с у б е д е* геморрой түйіндерін, бауыр ауруларын, туберкулезді емдеу үшін және өт қалтасына тас байланғанда өт айдайтын дәрі ретінде қолданылады (Қазақст. дәрілік өсімдік.).

СУБЛИМАЦИЯ [лат. sublimare] з а т. ф и з. *Заттың кристалдық күйден газ тәрізді күйге ауысуы; жылудың жұтылуымен жүретін процесс. С у б л и м а ц и я* қатты және газ тәрізді фазалар қатар өмір сүретін температура мен қысымның барлық интервалында болатын буланудың бір түрі (ҚҰЭ).

СУБМӘДЕНИЕТ з а т. ә л е у м. <лат. sub – төменгі, нем. Kultur – мәдениет> **1.** *Қандай да болмасын әлеуметтік немесе демографиялық топтың мәдениеті.* Қазіргі жағдайда *с у б м ә д е н и е т* үлкен аймақтық, ұлттық мәдени құрылым негізінде пайда бола тұра, сол мәдениеттегі классикалық дәстүрден тысқары болады (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). **2.** *Кедейлікке немесе әлеуметтік қатынастардың жетіспеуіне байланысты өмір сүретін әлеуметтік қауымдастықтың шектелу мәдениеті. С у б м ә д е н и е т* туралы айтқанда интеллигенцияның, жұмысшы табының, ұлттар табының, ұлттық топтардың мәдениеті туралы айтуымызға болады (К.Биекенов,.. Әлеумет. түс. сөздігі).

СУБСИДИЯ [лат. subsidium – көмек] з а т. э к о н. *Заң актілерімен белгіленген мақсаттар үшін коммерциялық ұйымдарға бюджеттен бөлінетін тегін және қайтарымсыз төлемдер; демеуқаржы. С у б с и д и я* – мемлекеттік бюджет есебінен, ал беймемлекеттік фирмалар заңды тұлғаның, жеке тұлғаның таза табысынан өкімет органдарына, басқа мемлекеттерге беретін, көбінесе ақшалай нысандағы бір жолғы жәрдемақы (ҚҰЭ).

СУБСТАНЦИЯ [лат. substantia] з а т. ф и л о с. *Заттың біртұтастығының мәндік қасиетін, оның барлық өзгерістерінің негізін, себебін, тіршілік етуінің тұп-тамырын білдіретін категория.* Антикалық философияда ең алғаш *с у б с т а н ц и я* барлық заттардың негізінде жататын белгілі бір зат ретінде қарастырылады (ҚҰЭ). *С у б с т а н ц и я* – заттың, нәрсенің өзгермейтін мәні, мазмұны, ол қозғалыста біртұтас, оны ақылмен тануға болады (А.Көбесов, Математика.). Бір сөзбен айтқанда, субстанция біздіңше, материя ұғымын береді, ол акциденция – *с у б с т а н ц и я н ы ң* түрліше көрінісі (А.Көбесов, Математика.).

СУБСТИТУТ з а т. з а ң. *Қосымша мұрагер.* Заң бойынша мұрагерлер санатына кіретін-кірмейтініне қарамастан, кез келген адам *с у б с т и т у т* ретінде тағайындалуы мүмкін (Заң термин. сөздігі).

СУБСТИТУЦИЯ [лат. substitutio] з а т. з а ң. *Мұра қалдырушының өсиетте қосымша мұрагерді көрсетуі. С у б с т и т у ц и я* өсиетте хат ашылғанға шейін негізгі мұрагер қайтыс болған немесе мирастан бас тартқан реттерде, қосымша мұрагердің (субституттың) бар екенін мұра қалдырушының өсиетіне жазып қалдыруы (аманаттауы) (Заң. термин. сөздігі).

СУБСТРАТ[1] [лат. substratum] з а т. **1.** ф и л о с. *Барлық құбылыстар мен үдерістердің ортақ материалдық негізі.* **2.** б и о л. *Ағза қоректеніп тіршілік ететін орта.* Осы аталған және өзге де мысалдар негізгі көзі жер қыртысының терең қойнаулары мен жер қыртысы астындағы *с у б с т р а т т а н* басталатын тау жаратушы процестердің салдарынан саналатын жер сілкінулердің тектоникалық табиғатын қуаттай түседі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СУБСТРАТ[2] з а т. л и н г в. *Тілдердің тоғысуына тән құбылыс. С у б с т р а т* пен «суперстрат» термині тығыз байланысты. Бұлар тоғысып, араласып, қарым-қатынасқа түскен тілдердің бірінің «жеңіп», бірінің «жеңілуіне» байланысты болатын процестер (Қаз. тілі энцикл.).

СУБТРОПИК [лат. subtropikos] з а т. г е о г р. *Тропиктерге жақын ыстық өлкелер.* Биік таулар тізбегі біздің елімізді тропик пен *с у б т р о п и к т е н* бөліп тастады (Жалпы биология). Үнсіз маса, әсіресе, тропик, *с у б т р о п и к* аймақтарында көп кездеседі (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). Күннің активтік жағдайы күшейген сайын поляр ауданның қысымы көтеріледі де, *с у б т р о п и к а д а* азаяды, соның әсерінен атмосфералық жылжуы жылдамдайды (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

СУБТРОПИКАЛЫҚ с ы н. г е о г р. ***Субтропиктік.*** Қазақстанның солтүстігіне Сібірдің суық климаты, ал оңтүстігіне, кейде тіпті *с у б т р о п и к а л ы қ* климатқа жақын келетін жылы климат тән (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СУБТРОПИКТІК с ы н. *Субтропикке қатысты.* ≈ *С у б т р о п и к т і к* аймақ.

Субтропиктік белдеу. г е о г р. *Солтүстік және Оңтүстік жартышарлардағы қоңыржай және тропиктік белдеулер (30–40° с.е. және о.е.) аралығындағы аймақ. С у б т р о п и к т і к б е л д е у г е* Жерорта теңізі, Қара теңіздердің оңтүстік жағалауы, Орта Азия, Жапонияның оңтүстік аралдары, Флорида түбегі, Аустралия мен Африканың оңтүстік, Оңтүстік Американың біршама бөлігі енеді (ҚҰЭ).

СУБҰРҒЫ з а т. *Шұңқыр қазуға арналған және ол үшін су ағынының қуатын пайдаланатын бұрғы.* ≈ *С у б ұ р ғ ы* пайдалану.

СУБҰРҚАҚ з а т. *Қысым күшімен құбырдан, түтіктен не басқа бір көзден жоғары атқылайтын сұйықтық шапшымасы.* Римнен аттанарда Треви *с у б ұ р қ а ғ ы н д а ғ ы* ауызға шаққа ақша – монета тастап кетсеңіз, бұл жерге қалайда қайтып ораласыз деген сенім-наным бар (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Табиғи ресурстар және табиғатты пайдалануды реттеу департаменті, сондай-ақ шаруашылық субъектілері өкілдеріне *с у б ұ р қ а қ т а р* мен сужылғаларын тиісті деңгейде ұстап тұру тапсырылды («Алматы ақшамы»).

СУБҰТ з а т. ж е р г. *Шығырдың су басын ұстап тұратын ағаш. С у б ұ т* су малманды ұстап тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СУБҮРГЕ з а т. з о о л. <лат. daphnia> *Бұтақмұртты шаянтәрізділер туысы. С у б ү р г е н і ң* басқа бұтақмұртты шаяндардан гетерогониялық даму жолдары арқылы ерекшеленеді (ҚҰЭ). *С у б ү р г е м е н* омыртқасыздар, балық шабақтары қоректенеді (ҚҰЭ).

СУБҮРКІТ з а т. з о о л. *Өзен-көлдердің жағасын мекендейтін, көбінесе балықпен қоректенетін ірі жыртқыш құс.* Балық жейтін ірі жыртқыш құс *с у б ү р к і т і* (скопа) өзен, көлдердің жағасын мекендеп, сол жерлерде ғана ұялайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Бидайық, түйғын болмаса Тазқара мен *с у б ү р к і т* Маңайламас шенінен (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ақ құйрық субүркіт. з о о л. *Құйрықтары ақ түсті субүркіттің түрі. А қ қ ұ й р ы қ с у б ү р к і т* өзен жағаларында және кейбір көлдерде мекендейді (Ж.Төреходжаев,.. Жыртқыш құс).

Ұзын құйрық субүркіт. з о о л. *Құйрықтары ұзынша болып біткен субүркіттің түрі. Ұ з ы н қ ұ й р ы қ с у б ү р к і т* ұяларын әдетте адам аяғы баспаған көл жағасындағы қалың қамыс арасына немесе жалғыз ағаш басына салады (Ж.Төреходжаев,.. Жыртқыш құс).

СУБҮРКІТТЕЙ с ы н. *Субүркіт сияқты, субүркіт тәрізді.* Мойнын толғап Әліби, *С у б ү р к і т т е й* түнерді. Қолына енді түкіріп, «Ояйын, – дейді, төбеңді» (Бабалар сөзі // Шора батыр).

СУБЪЕКТ [лат. subjectum] з а т. **1.** ф и л о с. *Сыртқы дүниеге қарама-қарсы тұрған, танушы, әрекет етуші адам.* Фейербахтың антропологиялық философиясы бойынша, танымның *с у б ъ е к т і с і* – логикалық абстракция емес, нақты адам (Марксистік филос.). *С у б ъ е к т* – философияда – санасы, еркі бар жан (Саяси сөздік). **2.** г р а м м. *Сөйлемнің негізгі тұрлаулы мүшесі; бастауыш.* Кейбір қос сөздер екі *с у б ъ е к т і н і ң* арасындағы әрекеттің немесе қарым-қатынастың тікелей болатынын білдіреді (Қазіргі қаз. тілі.).

Құқық субъектісі. қ ұ қ ы қ. *Заң бойынша тікелей немесе өкілі арқылы құқылар мен заңи міндеттерді (яғни, құқық субъектілігін) иеленуге және жүзеге асыруға қабілеті бар (жеке немесе заңи) тұлға. Қ ұ қ ы қ с у б ъ е к т і с і* – әр саланың өзіндік ерекшеліктері бола тұра, құқықтың барлық саласындағы қарым-қатынастарға қажетті элемент (Заң термин. сөздігі).

СУБЪЕКТИВИЗМ з а т. **1.** ф и л о с. *Сыртқы тіршілікті, материалдық дүниені жоққа шығаратын және оны субъектінің санасында ғана өмір сүреді деп санайтын идеалистік философиялық бағыт.* Формализмнің философиялық негізі – идеализм, *с у б ъ е к т и в и з м* («Лен. жас»). **2.** *Жеке адамның күштеуінен болатын кемшілік.* Партия теориялық ой-пікірлерді жеке адамдардың күштеуінен, *с у б ъ е к т и в и з м н е н* тазартуға көмектесті (С.Қирабаев, Октябрь.). Басшылықтағы *с у б ъ е к т и в и з м* мен формализмге, орашолақтыққа жол бермеу керек (С.Мәуленов, Жер нәрі).

СУБЪЕКТИВТІК с ы н. *Субъектіге қатысты, субъектіге тән.* ≈ *С у б ъ е к т и в т і к* ұстаным.

Субъективтік құқық. з а ң. *Адамның не ұйымның заңға сәйкес ой-пікірін білдіру және іс-әрекетін жүзеге асыру мүмкіндігі. С у б ъ е к т и в т і к қ ұ қ ы қ т ы ң* бастапқы алғышарты құқық қабілеттілігі (құқық иелену қабілеті) болып табылады. *С у б ъ е к т и в т і к қ ұ қ ы қ* абстрактілік және нақты түрге, сондай-ақ абсолюттік және қатыстылық түрге де бөлінеді (ҚҰЭ). Азаматтың немесе ұйымның өз мүдделерін қанағаттандыруға байланысты нақты мақсаттарға жетуді діттеген ықтимал мінез-құлқының заңдастырылған шарасы. Құқыққа қабілеттілік, яғни құқық иеленуге жалпы (абстрактілі) қабілеті – *с у б ъ е к т и в т і к қ ұ қ ы қ т ы ң* алғышарты саналады (Заң термин. сөздігі).

СУБЭКВАТОРЛЫҚ: субэкваторлық белдеу. г е о г р. *Солтүстік және Оңтүстік жартышарлардағы тропиктік және экваторлық белдеулер аралығындағы аймақ.*

СУВЕНИР [франц. souvenir] з а т. *Естелік ретінде берілетін сыйлық, зат.* А.Елисеевке завод жастарының атынан естелік *с у в е н и р* тапсырды («Лен. жас»). Сарайдың ішінде *с у в е н и р* сататын бірнеше лавкалар тұр (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

СУВЕНИРЛІК с ы н. *Сувенир болар лық.* Халықтың тұрмысын, мәдениетін бейнелейтін *с у в е н и р л і к* бұйымдарды көреміз («Қаз. әдеб.»).

СУВЕРЕН [франц. souverain] з а т. *Қолында билігі бар адам.* Феодал мырзалардың сол сияқты басқа да барлық *с у в е р е н д е р д і ң* күш-қуаты шаруалар санына байланысты (К.Маркс, Капитал).

СУВЕРЕНДІ с ы н. *Егеменді; тәуелсіз, дербес, өз билігі өзінде.* Одақтас республика – *с у в е р е н д і* ұлттық мемлекет болды («Лен. жас»). Отарлық империялардың орнында 60-тан астам *с у в е р е н д і* мемлекет пайда болады (Қысқ. саяси экон.).

СУВЕРЕНИТЕТ з а т. қ о ғ.-с а я с и. ***Егемендік*** *(ішкі істерге мемлекеттің ешкімге тәуелді болмауы және сыртқы саясат жүргізу еркіндігі). С у в е р е н и т е т* елдің ішінде мемлекеттік биліктің үстемдік құруы және оның сыртқы саясат саласында ешкімге кіріптар болмауы; мемлекеттік биліктің егемендік қасиеті ретінде үстемдік пен тәуелсіздік оның саяси-құқықтық мәнін білдіреді (Заң термин. сөздігі). *С у в е р е н и т е т* – мемлекеттің ұлттық тәуелсіздігі (Саяси сөздік).

СУҒАР= е т. с ө й л. ***Суар.*** **1.** *Малға су беру.* Малды уақтылы *с у ғ а р ы п* тұрған жақсы (С.Бақбергенов, Адам.). **2.** *Егінді суару, ылғалдандыру, суландыру.* Біреулер кетпен шауып, егін *с у ғ а р ы п* жүр (Ғ.Тәшімбаев, Қос жүрек). Сусыз егін не шықсын, *С у ғ а р,* шыда азапқа. Дәмін алып ел ұқсын, Сонда ұмтылар тамаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ауыздықпен суғарды. *Асығыс болғандықтан, атына ауыздығын алмай су ішкізді. С у ғ а р ы п а у ы з д ы қ п е н* арғымағын Келеді көз ілеспей жүргеніне. Қайсыбірін айтайын, Бұл сапарда Ұлы жүз түгелінен қосылды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

СУҒАРТ= е т. с ө й л. ***Суарту.*** Бал татыған Балдайдың, Ал *с у ғ а р т ы п* суына (А.Тоқмағамбетов, Мөлдір.).

СУҒАРТУ *Суғарт етістігінің қимыл атауы.*

СУҒАРУ *Суғар етістігінің қимыл атауы; суару.* Малды *с у ғ а р у,* азықтандыру, астын тазалау сияқты жұмыстар да механикаландырылған (Қ.Серікбаев, Қастек.). Он гектар жерді күту де, *с у ғ а р у* да оңай еді (С.Бақбергенов, Адам.).

СУҒАРУШЫ з а т. с ө й л. ***Суарушы.*** Ермекбай колхозға мақта *с у ғ а р у ш ы* боп келді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

СУҒАРЫЛ= е т. **1.** с ө й л. *Малға су берілу, суарылу.* ≈ Уақтылы *с у ғ а р ы л ы п* тұрды. **2.** *Егіннің су жіберіліп ылғалдандырылуы.* 24 мың гектар егістік жер *с у ғ а р ы л д ы* (Ә.Жәмішев, Дала.). **3.** *Қылыш жүзінің суға батырылып қатайтылуы. С у ғ а р ы л ғ а н* қылыштың күл-талқанын шығару бәрінен де оңай (Т.Тобағабылов, Жазира). **4.** а у ы с. *Жетілу, толысу.* Ақыл деген – денеге егулі дән, *С у ғ а р ы л с а* кіреді оған да жан. Ақылдың өсіп-өніп зораймағы – Көрген, білген нәрседен ғибрат алған. Есітіп, біліп, көз көріп, ойға салмақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.)

СУҒАРЫЛУ *Суғарыл етістігінің қимыл атауы.*

СУҒАРЫС= е т. *Малға су берісу, суарысу.* Ол бақташылармен бірге сиырға шөп тасып, жем әкеліседі, *с у ғ а р ы с а д ы* (Абзал жандар).

СУҒАРЫСУ= *Суғарыс етістігінің қимыл атауы.*

СУДАЙ с ы н. *Су тәрізді, су сияқты.* Аттаналық қол болып, Қол болғанда мол болып, Жауға соғыс ашалық. Айтқанда өтірікті – *с у д а й* жылып, Шынды ескерген адам жоқ көзіне іліп. «Қу» десең, құлағына бір кірмейді, Езуін тастар ма еді, сірә тіліп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ағын судай. *Екпінді, тегеурінді. А ғ ы н с у д а й* екпіндеп, Лайы жоқ суатым (Абай, Тол. жин.).

Дәулеті судай тасыды. *Байлығы артты, молайды, көбейді.* Ағын жесең, ақылың жаннан асар, Сарыны алсаң, *д ә у л е т і ң с у д а й т а с а р,* Егерде қызыл жеміс алып жесең, Ұрғашыда жан болмас сенен қашар (Абай, Тол. жин.).

Қанын судай шашты. *Қырды, қырып-жойды, аямады. Қ а н д ы с у д а й ш а ш а л ы қ,* Мысық жынын басалық, Ұстап дарға асалық! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Судай ағылды. *Үсті-үстіне келіп жатты.* Қамарға хаттар *с у д а й а ғ ы л ы п* келсе де, кейбіреулерін жауапсыз жыртып, кейбіреулерін өзінің шешендігімен жебедей жерге енгізіп, енді қайтып басын көтеруге жаратпай тастай беруші еді (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Судай ақты. а) *Мүдірмей сөйледі.* Титан енді бұларды сотта тексеріп отыр. Өзі қазақшаға *с у д а й а ғ ы п* тұр (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Ферма бастығы қазақша *с у д а й а ғ ы п* тұрған Николай Авиловтың әңгімесі де таусылар емес (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). ә) *Көп шығын болды, көп төгілді.* Мыңдаған ат тұяғы ақ бидайлы алқапты, мәуелі бау-бақты таптап жаныштты, халық қаны *с у д а й а қ т ы,* бүкіл бір ел жоқ болуға айналды («Қаз. әдеб.»)

Судай арзан. *Құны, бағасы төмен.* Көрінген жәндік бір жалап кететін жайдақ *с у д а й а р з а н* қолтығына арланады (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Судай жаңа. *Су жаңа, ине-жіптен жаңа шыққан, қылшығына қылау түспеген (зат).* Алдабергенов *с у д а й ж а ң а* костюм-шалбарын киді (С.Бақбергенов, Адам.). – «Самосвал» деге-

нің болмаса, *с у д а й ж а ң а,* кабинасы да кең (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

Судай көпірді. *Шалқып, шалқақтады, көңілі тасыды.* Жылқыны қуа-қуа қара жолдан алыстап кеткен екенбіз; атқа мініп алған соң көңіліміз тасып, *с у д а й к ө п і р і п,* желдей есіп, қиқуды салып, жолға қарай жарысты жібердік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Судай сапырды. а) *Қалай болса, солай ретсіз, жөн-жосықсыз сөйледі.* Оразбай: Ей,... ақ-қараны *с у д а й с а п ы р а с ы ң.* Бірақ кірісер жеріңе кіріспейсің, бұл араға килікпе (М.Әуезов, Шығ.). Биғайша көрген-білгенін, естігенін *с у д а й с а п ы р ы п* айта берді (С.Байжанов, Жастық.). ә) *Рәсуа етті, алды-артына қарамай жұмсады.* – Мен дүкен меңгерушісі Кәдіралиевтың әйелімін. Сомдарды сынаптай сусытып, *с у д а й с а п ы р а м ы н* (М.Рашев, Бетің қисық.).

Судай суық, оттай тентек. *Ожар, бірбеткей кісі туралы айтылады.*

Судай сұлу. а) *Көрікті, әдемі. С у д а й с ұ л у* қара көз, Сүйгеніне берген сөз. Белгілі жерде табылмақ, Қараңғы жаздың түнінде (М.Жұмабаев, Шығ.). *С у д а й с ұ л у* сәулетай, Бір қарашы. Аңсадым. Суда ойнаған шабақтай Сүйреңдейді саусағың (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Мөлдір, таза, кіршіксіз.* Бұрын *с у д а й с ұ л у* махаббатты жырлайтын Ақан сопылықпен жан тазарту жайын жырлай бастайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Судай сімірді. *Талан-таражға салды, ішіп-жеді.* Курорттың мал-мүлкін, азық-түлігін, қаржысын *с у д а й с і м і р г е н* жылпостар бар («Қаз. әдеб»).

Судай сіңіп, тастай батты. *Жым-жылас жоқ болды, құрыды.* Екеуін де жассың, жастардың арасына барып *с у д а й с і ң і п, т а с т а й б а т ы п* кетесіндер (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). Қожаның күдігі дәл келді. Ардақты айттырып келген ешкім болмады. Салық төбесін қайтып көрсетпей, *с у д а й с і ң і п, т а с т а й б а т ы п* алған (О.Бөкеев, Шығ.).

Судай тасыды. а) *Мол болды, көбейді.* Астығы *с у д а й т а с ы ғ а н,* Көргенде қызыл қырманды, Кете алмай ұзап қасынан, Көзімде шаттық нұр жанды (А.Шамкенов, Сырларым.). ә) *Масаттанды.* Сөйтіп, Тұма-екең *с у д а й т а с ы п* көкірегімен тау құлатқандай болып келе жатқанда, қарсы алдынан қос ат жеккен бір тарантас көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Судай шайқады. *Астан-кестен қылды.* Заманында дүниені *с у д а й ш а й қ а ғ а н* Шаһ Жаһанның мүддесі мынау (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Судай шашты [шайқады]. *Қалай болса, солай жұмсады рәсуа етті.* Ол баюды мақсат тұтқан жоқ, ақшасын *с у д а й ш а ш т ы* («Қаз. әдеб.»). Қоғам мүлкін *с у д а й ш а ш ы п,* өзім білемге салынған мұндай адам бригадир бола алмайды (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.). Сандық толы сары алтын, Сапырып *с у д а й ш а ш қ а н* күн (Махамбет, Өлең д.). Қалмақтың сөйтіп дәулетін, *С у д а й* төгіп *ш а й қ а д ы* (Қамбар батыр).

Шаруасы судай ақты. *Шаруашылығы құрып кетті.* Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар *ш а р у а с ы с у д а й а қ с а* да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.).

СУДАН з а т. *Солтүстік Африкадағы түрлі этникалық топ. С у д а н* халықтарының тарихи-мәдени салаларында ортақтық көп (ҚҰЭ).

Судан тілдері. *Солтүстік Шығыс Африкадағы түрлі этникалық топ халықтарының тілі. С у д а н т і л д е р і н д е* сөйлеушілер қазіргі уақытта бірнеше мемлекетті мекендейді (ҚҰЭ).

СУДАНШӨП з а т. ө с. <лат. sorghum sudanense> *Астық тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік. С у д а н ш ө б і н і ң* шыққан жер – Судан мемлекеті (ҚҰЭ). *С у д а н ш ө п т і* пішен, сүрлем, көк балауса дайындау және дән алу үшін өсіреді (ҚҰЭ).

СУДОП з а т. с п о р т. *Суда өткізілетін командалық ойын. С у д о б ы* алғаш рет Англияда пайда болды. 1900 ж. Олимпияда ойындардың бағдарламасына енгізілді (ҚҰЭ). 5 қазанда *с у д о б ы н а н* ерлер арасында Ресей чемпионаты жалауын көтерді («Жас Алаш»).

СУДОҢҒАЛАҚ з а т. т е х. *Су ағынының әсерімен қозғалатын қарапайым гидравликалық қозғалтқыш. С у д о ң ғ а л а ғ ы* ежелгі Мысыр, Үндістан мен Қытайдағы суландыру жүйелерінде қолданылды (ҚҰЭ). Кейінірек *с у д о ң ғ а л а ғ ы* шағын өндірістік мәшинелер мен су дирмендерінің жетегі ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

СУДУР з а т. д і н и. *Әлемнен бөлек тұрған Құдайға тән абсолюттен жарық дүниенің жаралғанын білдіретін мұсылмандық дінтану мен философия терминдерінің бірі.* Мұсылман мистиктері *с у д у р* астарынан файдтың астарындағы тәрізді ғаламдағы сансыз бейнелерден Құдай мәңгілік көрініс табады дегенді ұқты (Ислам энцикл.).

СУДЫР з а т. **1.** *Бірдеменің сыбдыры; сылдыр, сыңғыр.* Жанас әйелінің кіріп келгенін оның көйлегінің *с у д ы р ы н а н* білді (М.Дүйсенов, Ант). Көкте самғаған құс қанатының *с у д ы р ы* мен

жерде жортқан ақ тұяғының дүбірі (З.Қабдолов, Сыр). **2.** а у ы с. *Іліп алары жоқ, тұрлаусыз, жылтыр сөздің иесі, жылпос.* Тұрлауы жоқ кілең *с у д ы р* жылмаңға – неғып сеніп тапсырасың малыңды (Б.Майлин, Шығ.). Нұрбақтың ісінде береке, сөзінде патуа жоқ, әдемілігі жылтыр жүзінде, *с у д ы р* майда сөзінде ғана (С.Байжанов, Сыр.).

СУДЫР-СУДЫР[1] з а т. э т н. о й ы н. *Қазақтың ұлттық ойындарының бір түрі.* Ойнаушылар алқа-қотан отырып, тізе астынан *с у д ы р-с у д ы р* деп орамалды бірден-бірге жылжытады. Ойын жүргізуші оны тауып алуға тырысып, айнала іздейді. Іздеуші орамалды таба алмаған жағдайда оны ойыншылар «Айда, судыр» деп, ширатылған орамалмен ұрғыштап отырады (ҚҰЭ).

СУДЫР-СУДЫР[2] е л і к. *Сыбдыр-сыбдыр еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Сұлу келіншек: «хи-хи-хи» деп күлгендей, Дыбысы шықпай, шегі қатып өлгендей, Былқ-сылқ етіп түрегелді судырап, *С у д ы р-с у д ы р* жансыз жібек жүргендей (М.Жұмабаев, Шығ.).

СУДЫРА= е т. **1.** *Сыбдырау, сылдырау.* Фекла қурап тұрған шөптің етегін, борсыған, қоңырсыған қиқымды ақтарып жүр. Қызыл иегіне жабысып қалған ерні қолындағы қу шөптей *с у д ы р а п* тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Желді күні жайқалып *С у д ы р а й д ы* жас құрақ (С.Сейітов, Жаңғырық). **2.** а у ы с. *Құрғақ бос сөйлеу, жылпылдау.* Қызыл сөзбен құр *с у д ы р а й д ы* (О.Сәрсенбаев, Сағым). Сол уақытта үш әйел күбір-күбір сөйлескендей болып, *с у д ы р а п* үйден шыға жөнеледі (М.Жұмабаев, Шығ.).

СУДЫРАҚ с ы н. **1.** *Судырағыш, сусылдағыш.* Ханзада экскурсияға жеңгесінің *с у д ы р а қ* плащын киді (Н.Сералиев, Зеңгір.). Өзеннің жиегін жасыл қора мен *с у д ы р а қ* көк құрақ көмкерген (Ө.Қанахин, Дәмелі). **2.** а у ы с. *Бөспе, көпірпіп сөйлейтін (адам). С у д ы р а қ* суайттар соңынан ермедік (Ә.Тәжібаев, Жартас). Бөс, *с у д ы р а ғ ы м,* бөс (Ш.Құсайынов, Қызыл жалау).

СУДЫРАМА с ы н. *Судырақ, суылдаған.* – Саған дайындықтың қажеті не, – деді Сауран. «Кітап кемірген *с у д ы р а м а* емес пе едің» – дегені ар жағында жылтылдап тұрды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СУДЫРАТ= е т. **1.** *Сыбдырату, сусылдату.* Майда қоңыр жел жапырақтарды тербей *с у д ы р а т а д ы* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). «Ашшы бетін!» деген бір үкім дауыс шыққанда, желегін бір қыз ашады. Ақбілектің келбеті Ай мен Күндей. Қатындар таң қалады: «Көп жаса! Отыра ғой шырағым!» – дегенде, Ақбілек жібек көйлегін *с у д ы р а т ы п* отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СУДЫРАТУ *Судырат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жапырақтарды *с у д ы р а т у.*

СУДЫРАУ *Судыра етістігінің қимыл атауы.*

СУДЫРЛА= е т. **1.** *Сыбдырлау, сусылдау.* Баяу толқып *с у д ы р л а й д ы* жапырақ (Т.Әбдірахманова, Көгершін.). *С у д ы р л а й д ы* орамал, Суық жерді сыпырып (С.Мәуленов, Жаз ерке). **2.** а у ы с. *Тез-тез сөйлеу, сарнау.* Батыршин *с у д ы р л а п* ала жөнелді (F.Сланов, Асау арна). Ұйым жетекшісі баяндамасын *с у д ы р л а п* оқып шықты («Лен. жас»).

СУДЫРЛАҚ с ы н. с ө й л. ***Судырақ.*** **1.** *Судырағыш, сусындағыш.* Ол лағыл түсті *с у д ы р л а қ* көйлегін киді (Д.Досжанов, Зауал). **2.** а у ы с. *Бөспе, көп сөйлейтін.* Істеген ісінде де береке жоқ *с у д ы р л а қ* жігіт (С.Сматаев, Алау).

СУДЫРЛАС= е т. *Сыбдырасу, сусылдасу.* Колхозда бау ағаштары, *С у д ы р л а с ы п* жапырақтары, Бұтағыма алма тақты (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Шаштары қоғаша *с у д ы р л а с ы п,* жалп-жалп етеді (Т.Жармағанбетов, Соңғы.).

СУДЫРЛАСУ *Судырлас етістігінің қимыл атауы.*

СУДЫРЛАТ= е т. **1.** *Сыбдырлату, сусылдату.* Жас жапырақтарын *с у д ы р л а т ы п,* сәнмен ғана теректер тербеледі (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **2.** а у ы с. *Тез-тез сөйлеу, зуылдату.* Судырлақ шешей *с у д ы р л а т ы п,* Сөзді еме тасып жүр (Б.Майлин, Шығ.).

СУДЫРЛАТУ *Судырлат етістігінің қимыл атауы.*

СУДЫРЛАУ *Судырла етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С у д ы р л а у м е н* болды.

СУДЬЯ з а т. **1.** з а ң. ***Сот*** *(қылмысты адамдарды жазалайтын, сол жайында пікір айтып үкім шығаратын адам, соттаушы; қазы).* Қазақстанда барлық *с у д ь я л а р д ы ң* мәртебесі бірдей және бір-бірінен тек өкілеттіктерімен ғана ерекшеленеді (ҚҰЭ). Әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен *с у д ь я л а р* партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап сөйлемеуге тиіс (ҚР Конституциясы). *С у д ь я л а р д ы ң* талаптары мен өкімдерін орындамау, оларды құрметтемеу заңда белгіленген жауапкершілікке әкеліп соғады (Заң. термин. сөздігі). **2.** с п о р т. *Спорт ойындарында билік айтушы, төрелік етуші.* Рингтегі *с у д ь я* жауынгерлерді таныстыра бастады (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Ойынға көрші құрылыстың физругі *с у д ь я* болды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Судьялар кеңесі. қ ұ қ ы қ. *Соттың іс бойынша үкім шығару үшін кеңес бөлмесіне кіріп кеңе-*

суі. С у д ь я л а р к е ң е с і ешкімнің араласуына, ықпал етуіне жол берілмеуі үшін құпия бөлмеде өтеді, яғни судьялардың тәуелсіздігі мен тек заңға бағынуы қамтамасыз етіледі (ҚҰЭ).

СУЖАҢҒАҚ з а т. ө с. *Суда өсетін бір жылдық өсімдік. С у ж а ң ғ а қ* еліміздің европалық бөлігінде, Сібірде, Қиыр Шығыста, Каспий теңізі жағалауында, Кавказ бен Орта Азияда, әсіресе, Волга өзенінің сағаларында көптеп кездеседі (Шаңырақ энцикл.).

СУЖЕЛЕК з а т. ө с. <лат. sium> *Шатыршағылділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы. С у ж е л е к т і ң* жемісі мен гүлінде эфир майы (80%-дай лимонен) болады (ҚҰЭ).

СУЖИДЕК з а т. ө с. *Сужидек тұқымдасына жататын бұта.* Қазақстанда Алтайдың балқарағайлы ормандары мен таутас беткейлерінде және субалпілік белдемдеріндегі ылғалы мол жерлер мен қалың тоғай ішінде өсетін бір түрі – голарктикалық *с у ж и д е к* (E.sudholarcticum) бар (ҚҰЭ).

СУЖҰЛДЫЗ з а т. ө с. <лат. callitriche> *Сужұлдыздар тұқымдасына жататын, суда өсетін бір, көпжылдық өсімдік.*

СУЖҰҚПАС с ы н. *Барып тұрған алаяқ, жылпос, суайт, мұттәйім.* Жалпы бұлардың тұқымы, *с у ж ұ қ п а с*, баянсыз, ысқаяқ ретінде екі болыс елге түгел мәлім-ді («Қаз. әдеб.»). Қымс етсе шабатын, Қарсақтың ізін табатын, Қадыр, Шуыт, Жайнағы *С у ж ұ қ п а с* қу қайдағы (Манас).

Сужұқпас шешен. *Сөзден мүдірмейтін, ділмар.* Япырай, өзім-өз болғалы дәл осындай *с у ж ұ қ п а с ш е ш е н* адамды көрген жоқ едім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

СУЖҰҚТЫРМАС с ы н. *Алаяқ, суайт.* Нағыз *с у ж ұ қ т ы р м а с* жішіт екен (Ауызекі).

Сужұқтырмас шешен. *Ділмар, сөзден мүдірмейтін.* Сұм жалған келді кезі кеселденген, Естіні туды заман есер жеңген. Барады кей қаламгер желе жортып, Қу жылпос, *с у ж ұ қ т ы р м а с ш е ш е н д е р м е н* (К.Салықов, Жезкиік).

СУЖҮРЕК с ы н. *Батыл емес, қорқақ.* Құбыжық бар десе, қорыққан баладай, *С у ж ү р е к* боп сорлы қазақ бұғулы (М.Дулатов, Шығ.) Бөки келеді, жалмауыз кемпір келеді, пері, жын шайтан, албасты, обыр келеді деген сықылды сөздермен баланы қорқыту қып-қызыл зиян. Мұндай сөздерді, ертегілерді, әңгімелерді естіп өскен бала өмір бойы *с у ж ү р е к*, корқақ болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сужүрек қылды. *Әбден үркітіп-қорқытты, зәрезап етті.* Бақсының «дәретсіз кісілерді шолып келеді, мұнікі керемет күшті және үйірлі жын», – деп жұртты қорқытып, *с у ж ү р е к қ ы л ы п* қойғандығы сонша, қашан кеш болды жарықсыз, серіксіз қандай әулиемін деп жүрген кісілер болса да далаға шыға алмады (С.Торайғыров, Шығ.).

СУЖЫЛАН з а т. з о о л. <лат. natrix tesselata> *Өзі аттас туысқа жататын жыланның бір түрі. С у ж ы л а н д а р* балық өсіретін питомниктерге, уылдырық өсіретін шабақтарға зиян келтіреді (ҚҰЭ). Көздері тостағандай, жанарларында ұғым ұшқыны бар бақалар үй маңындағы сәкілерді, шыбын-масасы мол қора-қопсы, дәліздерді емін-еркін жайлап алды, ал сары бас, қара шұбар, ақ бауыр *с у ж ы л а н д а р д ы ң* небір сойлары пішен қора ішінде сумаңдап өріп жүр (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СУИЦИД [лат. sui – өзін, caedere – өлтіру]. *Өзіне-өзі қол жұмсау.* Елімізде *с у и ц и д* жиілеп барады («Жас Алаш»).

СУККУЛЕНТТЕР [лат. succulentus] з а т. ө с. *Сабақтары мен жапырақтарында су қоры мол шөл және шөлейтті жерлерде өсетін көпжылдық өсімдіктер.* Ылғалды сабақтарында жинайтын сабақты *с у к к у л е н т т е р* (кактустар) және жапырақтарына жинайтын жапырақты *с у к к у л е н т т е р* (алоэ, агава) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

СУКӨКІРЕК: сукөкіректер тұқымдасы. ө с. <лат. hydrocharitaceae> *Суда өсетін көпжылдық дара жарнақты өсімдіктер. С у к ө к і р е к т е р т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* сабағы су ішінде өсіп, жапырағы су бетінде қалқып тұрады (ҚҰЭ).

СУКЦЕССИЯ [лат. succesio] з а т. б и о л. *Жер бетінің белгілі бір аймағындағы бір биогеоценоздың екіншісіне ауысуы. С у к ц е с с и я* нәтижесінде биогеоценоздардың өзгеруі – заңды құбылыс, ол организмдердің бір-бірімен және оларды қоршаған ортаның абиотикалық факторларының арасындағы өзара қарым-қатынасы арқылы жүзеге асады (ҚҰЭ).

СУҚАБАҚ з а т. ж е р г. *Қабығы тастай қатты, қауашағынан ыдыс жасайтын асқабақ түрі.* Ас үшін пайдаланатынын асқабақ, ал ыдыс үшін қолданылатынын *с у қ а б а қ* деп айтатын болған («Қазақст. мект.»).

СУҚАН: **суқанын қашырды.** *Зәре-құтын алды, үрейін ұшырды.* Қас пен көздің арасында қыздардың *с у қ а н ы н қ а ш ы р ы п*, қораға қасқыр түскендей етерлік олардың қандай сиқыры бар («Қаз. әдеб.»).

Суқаны сүймейді. *Жақтырмады, ұнатпады, жаны жек көрді.* Жанайдың Әзиевті *с у қ а н ы*

с ұ й м е й д і (С.Мұратбеков, Көкорай). Әйтеуір, сол жігітті *с ұ қ а н ы м с ұ й м е й д і* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Әмір орындықты Жүсіптің қасына әкеп, жайлана отырды да, сөзін сабақтады. Жүсіптің *с ұ қ а н ы с ұ й м е с е* де тістеніп, еріксіз мойын сұнды (З.Шашкин, Шығ.).

СУҚАРАҢҒЫ с ы н. *Көзі ештеңені көрмейтін, екі көзі бірдей көрмейтін соқыр.* Екі бірдей көзіңді *с ұ қ а р а ң ғ ы* соқыр қып та кететін (Т.Ахтанов, Шырағың.). Ол жаңа арада екі көзінен айырылған *с ұ қ а р а ң ғ ы* еді (М.Әуезов, Шығ.). Міне, менің алдымда тұр, өмір құмар бір адам Қою шашы маңдайынан төмен қарай құлаған. Байқамайды ол ештеңені, *с ұ қ а р а ң ғ ы* көздері. Көре алмайды ол бала күнгі елесінен өзгені (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СУҚИТ с ы н. с ө й л. ***Суайт.*** Ел емес пе ішінде, Суайт небір *с ұ қ и т* бар. Көрмесе де түсінде, Өсекпен сырттан сылқитар (А.Тоқмағамбетов, Өмір.). – Айтқанды орындамайтын бізді бір *с ұ қ и т* деп ойлайсыз ба? (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

СУҚОЙМА з а т. г е о г р. *Жер бетіндегі табиғи (көл) және жасанды (бөген, әуіт) ойыстарға ағынсыз немесе баяу ағыспен жиналатын су көздері.* Көңіл аудararлық бір жайт, көптеген *с ұ қ о й м а л а р ы н д а* алтын балықтың аталығынан да аналығы көбірек кездеседі (Қ.Қайымов, Суасты.).

СУҚҰЗҒЫН з а т. з о о л. <лат. phalacrocora cidae> *Ескек аяқтылар отрядының тұқымдасы.* Кішкене *с ұ қ ұ з ғ ы н* Балқан түбегінде, Кіші Азияда, Дунайдың төменгі ағысында, Каспий теңізінің жағалауында, Қазақстанның су қоймаларында және Орта Азияда ұя жасайды (Қаз.-ор. сөзд.). *С ұ қ ұ з ғ ы н д а р д ы ң* денесі ұзын (50–100 см), жақсы жүзеді, сүңгиді (Қаз. тілі термин. Биология). Бірқазандар мен *с ұ қ ұ з ғ ы н д а р ы* балапандарын өзінің жемсауы ішінен қоректендіреді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). *С ұ қ ұ з ғ ы н д а р* ұясында жатып өлім-жітімге ұшыраған [...], бұл құжаттама түрінде тіркелген болатын («Парасат»).

СУҚҰЛАМА з а т. г е о г р. *Өзен арнасын көлденең кесіп өтетін тік жартасты кертпештен құлап, тік ағатын су. С ұ қ ұ л а м а* тым қатты және борпылдақ жыныс қабаттары кезектесе қалыптасқан өңірлермен өтетін өзендер бойында пайда болады (ҚҰЭ). Жиегі үнемі шайылу салдарынан *с ұ қ ұ л а м а* өзен ағысын бойлай жоғары шегіне береді (ҚҰЭ).

СУҚЫЛ з а т. ж е р г. *Салқын, суық.* Жел соқса *с ұ қ ы л* тартып жыртық үйі, Осылай кетіп жүрді кедей күйі (А.Бабиұлы, Өлгий.).

СУҚЫЛДАТ= е т. *Мүдірмей, зулатып оқу, тоқтамай сөйлеу.* Менен мына жолдас артық, кітапты *с ұ қ ы л д а т ы п* оқып кетеді (Б.Майлин, Шығ.). «Анау да жақсы, мынау да жақсы» деп ол *с ұ қ ы л д а т а* беретін («Қаз. әдеб.»).

СУҚЫЛДАТУ *Суқылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кешке дейін *с ұ қ ы л д а т у.*

СУЛА= е т. **1.** *Су тигізу, ылғалдау, дымдау.* Сұрғылт тұман дым бүркіп, Барқыт бешпент *с у л а й д ы* (Абай, Тол. жин.). Мана *с у л а п* тартқан орамалым әлдеқашан кеуіп кетті (О.Тәжиева, Жетім қыз). **2.** с ө й л. *Суғару, су ішкізу.* Берекесі кеткен ел – Суы ашыған батпақ көл. Құс қаңқылдап, жағалап, *С у л а й* алмас жазғы төл (Абай, Тол. жин.). Ат *с у л а п* Көкпектінің көлдерінен, Сусындап Жағалбайлы елдерінен (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Көзін сулады. *Жылады, көзін сығымдады.* «Біз амалсыз қолға түсіп қалдық» – деп *к ө з і м і з д і с у л а п* аламыз (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын).

Суын сулады. *Сол жердің игілігін көрді, суын ішті.* Ойжайлаудың ойығын таптап, *с у ы н с у л а п* келе жатқандар – тұрғын адамдар (Б.Тоқтаров, Тауда.). Асқардың ақтарылған ағы емес пе, Қарқ болған қырғыз-қазақ, *с у ы н с у л а п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

СУЛА: жүрегі сулады. *Төбе шашы тік тұрды, өн бойы мұздап кетті, қорықты.* Айтуын айтсамдағы *Ж ү р е г і м* кетті *с у л а п* (Т.Молдағалиев, Жүрек.).

СУЛАН= е т. **1.** *Су болу, ылғалдану. С у л а н ғ а н* қою қара шашы күміс күнге малынды (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **2.** с ө й л. *Су ішу, суғарылу.* Қоғамдық ұлы қора, ұлы қоныс, Нұр бастау бұлағынан мал *с у л а н ғ а н* (С.Керімбеков, Бес мылтық).

СУЛАНДЫР= е т. *Су қылдыру, су жіберу.* Ол мыңдаған гектар жерді *с у л а н д ы р а р* еді (М.Рашев, Бетің қисық.). Екі жүз мың гектар жайылымды *с у л а н д ы р м а қ* бұл канал (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

СУЛАНДЫРҒЫШ з а т. с у ш а р. *Ылғалдандырғыш, су жібергіш.* Ол су магистралына жалынған насостан және жылжып келе жатқан думпкарлардың (темір вагондардың) бойына орналасқан тұрақты *с у л а н д ы р ғ ы ш т а н* тұрады (Т.Қалыбеков, Экология.). Барлық ленталы транспорт конвейерлері автоматты *с у л а н д ы р ғ ы ш т а р м е н* жабдықталды («Лен. жас.»).

СУЛАНДЫРУ с у ш а р. *Суландыр етістігінің қимыл атауы.//Ылғалы жеткіліксіз егін алабына су жеткізу, оның топырақтың өнім өсетін қыртысындағы қорын көбейту шаралары, мелиорацияның бір түрі.* Соңғы кезде Хасен жерді *с у л а н д ы р у* жоспарын ойлай баста-

ған (І.Есенберлин, Көлеңке.). Қазақстанның далаларын *с у л а н д ы р у*, ағаш өсіру, кендір егу жұмыстарына ғылыми көмек көрсету – академия коллективі алдындағы аса маңызды міндеттердің бірі (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Адам су ресурстарын есептеп бөлуді, ірі өзендердің ағысын өзгертуді, орасан көлемді сусыз жерлерді *с у л а н д ы р у д ы*, өзендер ағысын бөгеттер салып тежеуді және реттеуді т.с.с. көптеген әрекеттерді жүзеге асыруда (Т.Қалыбеков, Экология.).

Суландыру жүйесі. с у ш а р. *Арналар желісі және басқа да су техникалық, пайдалану құрылыстары бар суландыруды қамтамасыз ететін аумақ.* Бұл аумақтан басқа *с у л а н д ы р у ж ү й е с і н і ң* құрамына суды суландыру көзінен (өзеннен, су қоймасынан, арнадан, ұңғырлардан, т.б.) алып шығатын және жүйені құм, топырақ басудан, қоқыстардан сақтайтын бас суалғылық түйін, топырақтағы су деңгейін төмендететін және су мен тұзды суландыру аймағынан алып кететін коллекторлы-кәріздік желі, су техникасы құрылыстары, суландырылатын жердің мелиоративтік күйін, жолдары бақылауға арналған пайдалану құрылғысы, орман алқаптары кіреді (ҚҰЭ).

СУЛАНДЫРЫЛ= е т. *Ылғалдандырылу, су жіберілу. С у л а н д ы р ы л ғ а н* табиғи жайылым (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). 50–60 мың гектардай жер *с у л а н д ы р ы л ы п*, егін егуге мүмкіндік туды (С.Ысқақов, Табиғат.).

СУЛАНДЫРЫЛУ *Суландырыл етістігінің қимыл атауы.* Даланың жаппай *с у л а н д ы р ы л у ы* малшаруашылығын өркендетуге де зор ықпал жасады («Лен. жас»). 25 млн. га жайылым *с у л а н д ы р ы л у ғ а* тиіс («Қазақст. мект.»).

СУЛАНТ= е т. *Суландыру, су жіберілу.* Құлазып жатқан шөлдерді, *С у л а н т ы п* егін салды көп (Халық ақындары).

СУЛАНТУ *Сулант етістігінің қимыл атауы.*

СУЛАНУ *Сулан етістігінің қимыл атауы; су жіберілу, дымқылдану, ылғалдану.* Жаңбыр жауғанда, қала бақтарының *с у л а н у ы н а* мүмкіндік туады («Лен. жас»).

Кірпік сулану. *Көңілі босау, жылау.* Мұндайда ана шіркін шаттанады. Ал *к і р п і к с у л а н у ғ а* шақ қалады (Қ.Мұқашев, Дүбір.).

СУЛАС с ы н. *Суы бір, араласып жатқан.* Теңіз теңізбен *с у л а с* болмаса, теңіз болмайды (Б.Адамбеков, Халық дана.).

СУЛАТ= е т. *Суғару, суару, су беру.* Түс ауа Бөкенші асуының аузындағы Қодар құлаған жартасқа келіп, ат *с у л а т п а қ* болдық (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Сусағанды *с у л а т ы п*, Шаршағанды қунатып... Ағылатын ақпандай (Үш ғасыр.).

СУЛАТУ *Сулат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Орамалын *с у л а т у.*

СУЛАУ[1] с ы н. *Құрғақ емес, дымқылдау.* Тым *с у л а у* кесектерді Әжімгерей күрегімен қағып, кейін түсірді (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл).

СУЛАУ[2] *Сула етістігінің қимыл атауы; ылғалдау, дымқылдау.* – Мана мен шүберек *с у л а у ғ а* кеткенмін (М.Гумеров, Шыңырау).

СУЛЬФАТ [лат. sulphur] з а т. х и м. *Күкірт қышқылының табиғи тұзы.* Дельма және Вутренның Антарктидадағы *с у л ь ф а т т ы ң* шоғырлануына жүргізген зерттеулеріне қарағанда, бұл аймақта 1950-1975 жылдар аралығында айтарлықтай өзгеріс байқалмайды (Табиғат сулары.). Қышқыл *с у л ь ф а т т а р* немесе гидросульфаттар – химиялық шикізат (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУЛЬФАТТЫ с ы н. х и м. *Құрамы сульфаттан тұратын. С у л ь ф а т т ы* таужыныстардың басым көпшілігі шөгінді түзілімдер болып, галогендік таужыныстар тобына жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

СУЛЬФИДОЛИТ з а т. х и м. *Пирротин, пентландит, халькопириттен тұратын магмалық сульфидті кен. С у л ь ф и д о л и т* нориттік интрузияның ликвациясынан пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология).

СУЛЬФИДТЕГІШ з а т. х и м. *Мыстың, қорғасынның және мырыштың тотықты минералдарын сульфидтеу үшін қолданылатын, құрамында сульфид ионы бар реагент. С у л ь ф и д т е г і ш* ретінде ең жиі қолданылатын реагент – натрий сульфиді (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУЛЬФИД [лат. sulphur] з а т. х и м. *Құрамына теріс зарядты тотығу дәрежесі бар күкірт кіретін химиялық қосылыстардың жалпы атауы.* Гидротермалдық ерітінділердің тотықсыздандырушы ортасында түзілетін *с у л ь ф и д т е р* пәрмендірек тотығады (К.Сапарбайұлы, Геология.). *С у л ь ф и д т е р д і ң* ерітінділерден түнуына сілті мен күкірт иондары концентрациясының артуы, температураның төмендеуі себеп болады (ҚҰЭ).

СУЛЬФИДТІ с ы н. х и м. *Құрамы сульфидтен тұратын, сульфиді бар.* Жарамсыз жыныстар – саз, саздақ, өте сортаңданбаған құмайт, *с у л ф и д т і* құм, ұсақ тас, қиыршық тас, көлдегі және теңіздегі жұмыр тас, аргиллит, өте сортаңданған және сульфидті алевролит т.с.с. (Т.Қалыбеков, Экология.).

Сульфидті рудалар. *Темір мен түсті металдар сульфидтерінен (күкіртті қосылыстарынан) тұратын, бұл металдар ажыратып алынуы экономикалық тұрғыдан тиімді болатындай мөлшер мен концентрацияда болатын минералдық агрегаттар.* Жезқазғанның мыс қорының 92 проценті *с у л ь ф и д т і р у д а л а р* түрінде болса, 8 процентке жуығы тотыққан рудалар түрінде кездеседі (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *С у л ь ф и д т і р у д а л а р* – ауыр түсті металдардың көбі (қалайы мен вольфрамнан басқа), күміс, ішінара платина мен алтын алынатын, сондай-ақ күкірт қышқылы өндірілетін шикізат (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУЛЬФИРЛЕУ з а т. х и м. *Органикалық қосылысқа сульфотопты енгізу процесі* (Қаз. тілі термин. Химия).

СУЛЬФИТАЦИЯ [лат. sulphur] з а т. х и м. *Жемістерді, көкөністерді және олардың жартылай фабрикаттарын консервілеу мақсатында күкіртті ангидридпен, күкірт қышқылымен, сондай-ақ натрий бисульфитімен өңдеу процесі. С у л ь ф и т а ц и я* қант дайындауда, консервілеуде және тамақ өнеркәсібінің басқа да бірқатар салаларында қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СУЛЬФОКСИД з а т. х и м. *Құрамдарында екі органикалық радикалмен байланысқан органикалық қосылыс* (Қаз. тілі термин. Химия).

СУЛЬФОЛИТ з а т. х и м. *Құрамының 50%-дан астамы табиғи таза күкірттен тұратын шөгінді таужыныс* (Қаз. тілі термин. Геология).

СУЛЬФОҚЫШҚЫЛДАР з а т. х и м. *Бояғыштар, дәрі-дәрмек заттар, детергенттер синтезінде т.б. жерлерде қолданылатын көміртек атомымен байланысқан сульфотобы бар органикалық қосылыстар* (Қаз. тілі термин. Химия).

СУЛЬФОТҰЗДАР з а т. х и м. *Оттекті қышқыл тұздарының құрамындағы оттек рөлін күкірт атқаратын тұзілімдер, оттекті қышқыл тұздарының күкіртті баламалары.* Күшан, сүрме, висмут, ванадий, қалайы *с у л ь ф о т ұ з д а р ы* (тиотұздары) белгілі (Қаз. тілі термин. Геология).

СУЛЫ с ы н. **1.** *Суы молырақ, сулырақ; өзен-көлді.* Қыстаудың сыртындағы *с у л ы* шіліктегі көлбақалар шулап жатыр. Бақ-бақ-бақ. Не дейді екен олар? Жан керек, жар керек, бала керек дей ме екен? Көл бойынан дамылсыз: «Құдірет-ау, Құдірет-ау» деген дауыс естіледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Тегінде, Сырдария, Амудария бойлары дүниежүзінің үлкен өзендері Ніл, Тигр, Евфрат, Инд, Ганг, Прамаптур, Янцзы, Хуанхэ тағы басқалар сияқты ертеден-ақ адам баласы мекендеп, экономикасы мен мәдениетін дамытқан *с у л ы*-нулы аймақтар болған (Н.Баяндин, Атамекен). Сол баяғы *с у л ы* сай жота-жота, Қойың қаптап барады жоталата. Сәлем бердік, съездің делегаты, Ассалаумағалейкүм, шопан ата! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Дымқыл, ылғалды.* Маңдайына *с у л ы* шүберек басып, ежесі отыр қасында (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Күректің *с у л ы* топыраққа кіріш-кіріш кіргені анық естіледі (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай.). Ақ будан *с у л ы* жіп өрген, Аспанда сиқыр түрі көп. Тамшыны бүйтіп жіберген Табиғат дейтін құдірет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сулы бұлттар. м е т е о р. *Тек су тамшыларынан құралған (егер температура 0°С-тан төмен болса – суыған) тамшылы, жылы бұлттар. С у л ы б ұ л т т а р ғ а* қатпарлы, түйдек және биік-түйдек бұлттар жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

Сулы бұрғылау. к е н. *Шпур мен ұңғыманы бұрғылау барысында сумен шайып отыру* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сулы горизонт. *Су өткізбейтін таужыныстардың арасында немесе белдемі мен сутірек қабатының арасында жататын, жерасты суларының қалыптасу, қозғалу және арылу жағдайларының ортақтығымен сипатталатын бір немесе бірнеше сулы қабат. С у л ы г о р и з о н т т ы* құрайтын таужыныстардың литологиялық-фациялық құрамы мен олардың сүзілімдік және су сыйымдылық қасиеттері әртүрлі болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Су.).

Сулы горизонттың қалыңдығы. к е н. *Сутірек қабатының жабынына перпендикуляр, жерасты суларының ашық бетіне дейінгі аралық. С у л ы г о р и з о н т т ы ң қ а л ы ң д ы ғ ы* грунт суларының деңгейі көтерілгенде ұлғайып, төмен түскенде азайып отырады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сулы кешен. г е о л. к е н. *Сулы таужыныстардың суға қаныгу ерекшелігі мен геологиялық жасы бойынша азды-көпті біркелкі келетін қат-қабаты. С у л ы к е ш е н* ондағы жерасты суларының қалыптасу жағдайлары мен химиялық құрамының жалпылығымен сипатталады (Қаз. тілі термин. Геология).

Сулы қабат. а) *Суға қаныққан геологиялық жыныстар қабаты.* ә) *Қуыстары мен жарықтарына жерасты суы жиналған таужыныстардың бір немесе бірнеше қабаты* (Қаз. тілі термин. Су.).

Сулы таужыныстар. г е о л .*Белгілі көлемде су сыйыстырушы таужыныстар. С у л ы т а у-*

ж ы н ы с т а р қуысты-кеуекті, саңылаулы-жарықшақты, карсты-жарықшақты және аралас болып бөлінеді. Аталғандардың біріншісіне жататын шөгінділер – құмдар, әртүрлі құм аралас малта-қиыршық тастар, саздақтар және т.б., екіншісіне – магмалық, шөгінділік таутастары, ал карсты – жарықшақты жыныстарға карбонатты шөгінділер жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

СУЛЫҚ[1] з а т. *Қолдың суын сүртетін орамал.* Ақмарал ұзын ақ *с у л ы қ п е н* аузын сүртті (З.Шашкин, Теміртау). Бейсенбайдың *с у л ы ғ ы* әбден кірлеп, сауыс болып қатып қалған (F.Мүсірепов, Суреткер.). Ас келер алдында және астан кейін міндетті түрде қол, ауыз шайылып, *с у л ы қ п е н* сүртіледі (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

СУЛЫҚ[2] з а т. *Су, ылғал өткізбейтін сырт киім.* Шал брезент *с у л ы ғ ы н* шешті (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Үстінде *с у л ы қ* плащ, аяғында керзі етік (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Аңшы бастанып киген брезент *с у л ы ғ ы м ы з,* мойында қосауыз, астымызда қылаң ұрған ағылшын ер-тоқымды аттарымыз, артымызда сыңқылдап күліскен қыздар, мықырайған Жәкімнің бөксесі ерге сыймай, қорбиып, пәлтесі тырысып, үрген местей қоқиып, аяғының басын аттың қолтығына тығып, атқа отырысты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СУЛЫҚ[3] з а т. э т н . *Ауыздықты жүгенге шығыршық арқылы жалғастырып тұратын темір.* Бекболторы атты *сулығынан* тартып, жүргінші жаққа бұрды (М.Әуезов, Абай жолы). Жау шапқанда *с у л ы ғ ы н а н* жетектеп, «Бір жетсе, енді сенің атың жетед» деп, Тұлпарымды тартады жұрт алдыма, Баласындай әлпештеп жұрт малды да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тасқа тисе таңдағым Қараңғыда жарқ еткен Мен бір шапқан назбедеу – *С у л ы ғ ы н* шайнап өрленіп! «Сөйле» десең, сөйлейін, Көңілінді сөзбен делбейін (Базар жырау, Шығ.).

СУМАҚАЙ с ы н. *Жылпос, сұғанақ, сумаңдағыш.* Сапардың жымысқы күлкісі мен *с у м а қ а й* қолы оның көз алдына елестейді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). // *Жылпос, сумаңдағыш адам.* Берердей сау адамға ақыл-дәрі, Бір айтқыр талай әнтек тақылдады. Әрине, саясатшыл *с у м а қ а й д ы* Түлкілер «төрге шық» деп мақұлдады (К.Салықов, Жезкиік). Суық қолды *с у м а қ а й л а р* мен жебір, жемқорларды «Ағайын ақылы» жер-жебіріне жеткізе сынайды («Қаз. әдеб.»).

СУМАҚАЙЛАН= е т. *Сұғанақтану, сумаңдау.* Бір көрген қызға қырындап *с у м а қ а й л а н а* беру, қадетіме жат (О.Бөкеев, Мұзтау).

СУМАҚАЙЛАНУ *Сумақайлан етістігінің қимыл атауы.*

СУМАҚТА= е т. *Сумаңдау, жылмаңқағу. С у м а қ т а й* зарлап, көмейіне зілді үн кеп, Ұлардай шулап, барысша зілді гүрілдеп, Қаһарлы өзен жаман мінезін сездірсе, Қалтырап шетен, қайың да тұрар дірілдеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СУМАҢ с ы н. *Жылмаң, сыпсың.* Жүрістері *с у м а ң,* пішендері қужаң, байталдысы өзіміздің Қартқожа, анасы – Имақан (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бектастың Біралысы үлкен ұлы, Түлкідей қылмаңдаған *с у м а ң* тілі, Батырға айыбым деп ат апарды, Шыға алмай қалғандардың бірде-бірі (О.Шипин, Дастан.).

Сумаң қақты [етті]. *Жылмаңдады, жылп-жылп етті.* Шәкеңнің ақ боз бедеуі *с у м а ң қ а ғ ы п,* лыпылдап алға түсе берді (М.Әуезов, Абай жолы). Әрине, құс шырылдап қала берді, Қарғады ұя бұзғыш талай «ерді». Жөніме мен де кеттім *с у м а ң қ а ғ ы п,* Шулатқан ұры иттей бір тамам елді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жағаңдағы сұлу тал, Саясының шөбі бал, Ерекше семіз ішкен мал, *С у м а ң қ а ғ ы п* сүйріктей (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СУМАҢДА= е т. *Жылмаңқағу, жылп-жылп ету, сыпсыңдау.* – Әй, тентек қыз, тек отыр *с у м а ң д а м а й* (Н.Сералиев, Зеңгір аспан). Ат тізгінге сүйенбей-ақ өзі жол жөнін болжап *с у м а ң д а п* келеді (Т.Тілеуханов, Өзге.). *С у м а ң д а д ы* уәзір сұм: «Тәңірі куә, сөзім шын, Иран ханы енді сіз. Аббас тақтан түсті өзі, Сен хандық құр, іш те же» (М.Жұмабаев, Шығ.). Арам пейіл адамдар, Достығыңда тұрмайды. Араңа кірсе *с у м а ң д а п,* Сырыңды шым-шым ұрлайды (Қабан жырау, Алтын қазық).

СУМАҢДАС= е т. *Жылмаң қағысу, жылп-жылп етісу, сыпсыңдасу.* Жүйрік қолдар *с у м а ң д а с ы п,* Қорғасынды тіздейді (С.Сейфуллин, Шығ.).

СУМАҢДАСУ *Сумаңдас етістігінің қимыл атауы.*

СУМАҢДАТ= е т. *Сумаңдасуларын көрдің бе?!* (Ауызекі). *Жылмаң қақтырту, сыпсыңдату.* Төлеген көк жорға атты *с у м а ң д а т ы п* қасына жетіп барады (С.Сейфуллин, Шығ.). – Сен жігітім, тіліңді *с у м а ң д а т а* берме! (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.). Келгенмен мәңгі бақи өсіп-өнгін, Көшірер жұмыр жердің төсінен күн. Адамның атын кезек *с у м а ң д а т қ а н* Ажалдың бар жазуын өшірер кім?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СУМАҢДАТУ *Сумаңдат етістігінің қимыл атауы.* Оның ұры қолын *с у м а ң д а т у д а н* басқа білері жоқ (С.Сматаев, Алау).

СУМАҢДАУ *Сумаңда етістігінің қимыл атауы.*

СУМАҢ-СУМАҢ: сумаң-сумаң етті. *Тым қатты сумаңдады, жылпылдап кетті.*

СУМИ с ы н. *Ақылы жоқ, мисыз.* – Мына *с у м и д ы* қайдан ертіп келдің?! (Ауызекі). Қолымызға ол да бізше су құйды, Ол да бізше думандатты шулы үйді. Сондықтан да алданамыз адам деп Албастының ағасындай *с у м и д ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СУМО жап. з а т. с п о р т. *Ауыр салмақты балуандардың арасында өтетін жапонның ұлттық күресі.*

СУМҰРЫН с ы н. *Мұрнынан су ағып жүретін, салдыр-салақ (адам).* Қап, мына *с у м ұ р ы н* плебейдің басынуын-ай! (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сұлуға құмар көзімді *С у м ұ р ы н д а р г а* салдым ба?! Жігіттік дәурен бітті ме, Шал болар кезең күтті ме? Басқалар жүр ме көтеріп Мен көтеретін жүкті де (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Есеймеген, кішкене бала. С у м ұ р ы н д а р ы н* шақырған, Әжелер дауысы естілер. ...Осылай еді ескі ауыл, Осылай еді ескі жер (М.Мақатаев, Шығ.). Бас болды Көкше батыр бес жүз қолға, Жалмауыз қу кемпір де шықты жолға. Боқмұрын, *с у м ұ р ы н* да бірге шықты, Көрсетпек алыптығын осы жолда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СУ-МУ з а т. *Жеңіл сусын.* – Ресторанға қайта барайық, – деді жазушы. – *С у-м у* іше тұрармыз. Әйтіп-бүйткенше түстік те болады. Әрі одан тыныш жер жоқ (М.Мағауин, Өмір жыры).

СУННА з а т. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың (ғ.с.) үлгі-өнегесі мен өсиетіне сай мұсылман дініндегі адам орындайтын амалдар, суннашылдық. С у н н а* мен парыз арасында дәрежелік айырмашылыққа сай парыз – әрбір адамның орындауға міндетті амалы болса, *с у н н а* Алла жолына берілген адамның әрекеті мағынасына келеді (ҚҰЭ).

СУОТЫ з а т. ө с. *Астық тұқымдасына жататын мал азығы ретінде пайдаланылатын көпжылдық, кейде біржылдық екпе жем-шөп өсімдігі. С у о т ы н ы ң* көпшілік түрі малға құнарлы жем-шөп болып саналады. Араларында әсемдік үшін де өсірілетін түрлері бар (ҚҰЭ).

СУӨЛШЕУІШ з а т. *Судың көлемін есептеу үшін су құбырларына орнатылатын өзі арқылы ағып өткен су мөлшерін анықтайтын аспап. С у ө л ш е у і ш т і ң* қанатты не турбиналы, көлемдік және шүмекті түрлері бар (Қаз. тілі термин. Геология).

Суөлшеуіш имарат. с у ш а р. *Су өтімін, деңгейін, оның көлемін және сол телімдегі арнаға, су жүйесіне келіп қосылған жанама суды, арна немесе жүйе суының пайдасыз жоғалымын есептейтін, суару мен суландыру қалыбын анықтайтын гидротехникалық имарат* (Қаз. тілі термин. Су.).

СУӨТКІЗБЕУШІЛІК з а т. *Таужыныстардың табиғатта болатын арындық градиент жағдайында бос суды өзі арқылы өткізбеуі немесе ең аз мөлшерде өткізу қабілеті* (Қаз. тілі термин. Су.).

СУӨТКІЗГІШ с ы н. *Бойында суды ұстамайтын, су жібергіш.*

СУӨТКІЗГІШТІК з а т. *Суды ұстамайтын қасиет, су жібергіштік.* Тау жынысының *с у ө т к і з г і ш т і г і* оның қуыстылық дәрежесінің шамасы бойынша анықталмайды, қуыстардың өлшеміне қарай сипатталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СУӨТІМДІЛІК з а т. *Тау жыныстарының гравитациялық күштердің, қысым немесе капиллярлық көтерілімнің әсерімен ашық қуыстар арқылы су өткізу қабілеті. С у ө т і м д і л і к т і* білудің тау-кен жұмыстарын жүргізу технологиялары мен әдістерін таңдаудағы маңызы зор (ҚҰЭ).

СУПЕР... [лат. super] *Күрделі сөздердің бірінші бөлігі.* **1.** *Жоғары сапаны, жоғары әрекетті білдіреді. Суперавиация, суперартилерия т.б.* **2.** *Негізгі, бас, үстем деген мағына үстейді.*

СУПЕРВИЗОР [ағыл. supervisor] з а т. и н ф. **1.** *Дербес компьютер құрылғыларын бағдарламалар арасында бөлуді басқаратын операциялық жүйе бөлігі.* **2.** *Операциялық жүйенің немесе оның негізгі ядросының ескі атауы.* **3.** *Компьютерлік бағдарламаның есептеуіш жүйе ресурстарын үлестіруді басқаратын бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СУПЕРКОМПЬЮТЕР [ағыл. supercomputer] з а т. и н ф. *Қазіргі уақыттағы аса қуатты компьютер класына жататын, ең соңғы технологиямен жабдықталған, күрделі есептеуді жоғарғы жылдамдықпен орындауға арналған күрделі әрі бағалы компьютер* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СУПЕРМАРКЕТ з а т. *Күнделікті тұтыну бұйымдарын сатып, халыққа қызмет көрсететін, сатып алушы өзі талған, өзіне-өзі қызмет көрсететін, сату көлемі және тауарлар сұрыпталымы бойынша аса ірі азық-түлік және өнеркәсіп тауарлары дүкені.* Тауарлар сатудан басқа *с у п е р м а р к е т* аяққиім жөндеу, киімді химиялық әдіспен тазалау және жуу, шоттарды төлеу, чектерді инкассалау, т.б. сияқты түрлі қызметтер де көрсетеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СУПЕРСЕРВЕР [ағыл. superserver] з а т. и н ф. *Командалардың толық жүйесі бар процессорды пайдаланатын жергілікті есептеу желісіне арналған көп процессорлы жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СУПЕРСТОР з а т. *«Бір шаңырақтың астында» азық-түлік және өнеркәсіп тауарларының кең сұрыпталымын сататын және түрлі қызметтер көрсететін сауда орталығы. С у п е р с т о р* қаланың қарқынды дамыған аймағына қызмет көрсетуге арналған (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СУПЕРФОСФАТ з а т. х и м. *Негізінен фосфордан тұратын химиялық тыңайтқыш.* Әрбір гектарға 3–4 қарашірікке 3 центнер *с у п е р ф о с ф а т* араластырылып шашылады (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Қазақ ССР-нің Ғылым академиясы күкірт қышқылын қолданбай-ақ *с у п е р ф о с ф а т т а н* кем соқпайтын фосфорлы тыңайтқыш – термофосфат алудың жаңа неғұрлым тиімді тәсілін тапты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Қаратау фосфоритінің қоры өте көп, міне, осыған байланысты бізде ірі *с у п е р ф о с ф а т* әрі термофосфат өндіретін жаңа зауыттар салу туралы мәселе қоюдың мезгілі жеткен сияқты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СУПИЯЗ з а т. ө с. <лат. scilla> *Лалагүл тұқымдасы әсемдік өсімдікке жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. С у п и я з* – ерте көктемде өсетін әсемдік өсімдік (ҚҰЭ).

СУРДОКАМЕРА [лат. surdus – күңгірт естілетін, лат. camera – бөлме] з а т. *Қабырғасынан дыбыс өтпейтін арнайы жабдықталған үй. С у р д о к а м е р а* ғарышкер дайындауда толық тыныштық болуын, әртүрлі дыбыс, жарық, сигнал, т.б. әсерінің болмауын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СУРДОПЕДАГОГИКА [лат. surdus – саңырау, күңгірт естілетін, грек. paidagōgikē] з а т. п е д. *Педагогика ғылымының есту мүшесінің кемістігі бар балаларды тәрбиелеу және оқыту мәселелерін зерттейтін саласы. С у р д о п е д а г о г и к а* есту мүшесін алмастыратын көру және дірілді түйсіктермен қабылдау арқылы қалыптасатын танымның, ойлаудың, жадтық және басқа да психикалық процестердің ерекшеліктеріне орай оқыту теориясын, қағидаларын және әдістемесін жасайды (ҚҰЭ).

СУРДОПСИХОЛОГИЯ [лат. surdus – саңырау, күңгірт естілетін, грек. psychē – жан, logos – ілім] з а т. п с и х о л. *Арнаулы психологияның саңырау және құлағының мүкісі бар адамдардың психикалық дамуын, оқыту мен тәрбиелеу жағдайында бұл дамуды жетілдіру мүмкіндіктерін зерттейтін саласы. С у р д о п с и х о л о г и я* құлағының мүкісі бар адамдардың сақау болуына жол бермеу амалдарын зерттейді, естіп қабылдаудың кемістігін көру арқылы, дірілдік түйсіктер және т.б. арқылы алмастырудың компенсаторлық мүмкіндіктерін анықтайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СУРЕТ з а т. **1.** *Қарындашпен, қауырсынмен, бормен, бояумен салынған бейне.* Көру сезімінің күшеюі, ұлғаюы үшін ең пайдалы нәрсе – балаға *с у р е т* салғызу. Сурет салу баланың көру сезімін ұлғайту үстіне әдемілік сезімін де ұлғайтады (М.Жұмабаев, Шығ.). Адам *с у р е т і н* саламын деп құлағын есектікі, көзін адамдікі, тұмсығын құстікі секілді қылып салса, ол дұрыс сурет емес, балалар қорқатын «құбыжық» болып шығады (М.Дулатов, Шығ.). Жаз келеді, Көктем, қыс, күз келеді, Сұлу бейнең алдыма жүз келеді. Бейне деген ой салған *с у р е т* қой, Отырғанда өзіңді іздегелі (К.Салықов, Жезкиік). Жылатып я болмаса күлдіретін, Шеберлік көрсетуге құдіретін. Табиғат тастан соғып тастап кеткен, Жартасқа жалғыз сиыр *с у р е т і н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Бір заттың қағазға не басқа бір нәрсеге түсірілген бейнесі, келбеті. С у р е т і м д і* сонда қыл, Құдіреті күшті құдасын. Суретке бер және тіл, Мен екен деп ұнасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұйырып талайыма татыр мекен, *С у р е т і м* күле қарап жатыр ма екен. Сан жылдар сарғайтсаң да сақтағаның, Әлі де азын-аулақ қадірлі екем (К.Салықов, Жезкиік). Теңіздің асыл жатса тереңінде, *С у р е т т і ң* сыры – бояу, бедерінде. Көрікті осы қыздың сұлулығы, Мен білсем, алдыменен өнерінде (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Бейнені, кескін-келбетті салу өнері. С у р е т* те, мүсін де үнсіз тынып тұр, Булығып тұр, тілдесе алмай тұнық сыр. Өлең ғана Өз білгенін наз етіп, Тірі жанмен тірі кеңес құрып тұр (К.Салықов, Жезкиік). Майлы бояумен салынған *с у р е т т е р д і* қоятын раманың түсі, ені, бедері мен тереңдігі оған салынатын суреттің түсі мен сипатына сәйкес болғаны жөн (Шаңырақ энцикл.). **4.** *Фотография, мүсін, скульптурада бейнеленген, түсірілген кескін, кескіндеме.* Жиегіне жез бір тастар ұстаған Қайнарға мен жақын едім үш табан. Судан көрсем *с у р е т і м д і* – аумаймын Атасына тартып туған ұстадан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Оқыды бір кітапты хан баласы, Кітаптың *с у р е т* екен айналасы. Ер Хасен анадайдан көзін салса, Суреттің қыз секілді нышанасы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тарихта өлеңім мен жырым жүрсін,

Халықта ән-күйім мен үнім жүрсін. Айтқаны атамыздың рас қой деп, Оқыған ұрпақтарым біліп жүрсін. Сығалай *с у р е т і м д і* басып алып, Төріне ескерткіш қып іліп жүрсін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** с ө й л. *Нәрсенің кескінін оптикалық аппарат арқылы жарық сезгіш материалға түсіріліп алынған фотосурет.* **6.** а у ы с. *Даланың, табиғаттың әсем көрінісі.* Таң *с у р е т і* даланың, Алатаудың, Сенен бойға нұр шабыт – ағат алдым. Көкжиектен келеді тағы шығып, Көңілімнің құстарын оятар күн (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сурет галереясы. ө н е р. *Негізінен бірыңғай кескіндеме туындылары жинақталатын көркем-сурет мұражайы.* 90-жылдары Қазақстанда жекеменшік *с у р е т г а л е р е я л а р ы* да (мыс., «Ұлар», «Мың ой», т.б.) ұйымдасып, бой көрсете бастады (ҚҰЭ).

Сурет жазу. ө н е р. *Жазудың сурет өнерімен байланысты синкретті ең алғашқы түрі.* Пиктограммалар тілдік формаларды емес, оның мазмұнын бейнелейді, сол себепті *с у р е т ж а з у д ы ң* мағынасын түрлі тілдерде сөйлейтін адамдар түсіне алған (ҚҰЭ).

Суретке түсті [басты]. *Фотосуретін алу үшін фотоаппаратқа тартты.* Ал арада 35 тәулік өткенде ғалымдар «Викингтің» ғаламшардың басқа аймағынан әлгіден аумаған тағы бір тау мүсінді *с у р е т к е т ү с і р і п* алғанына көздерін жеткізді («Егемен Қазақстан»). Туристер жайы белгілі: Жол шықтық жиі, сирек те. Көргіштеп арғы-бергіні, Жаздық та, *б а с т ы қ с у р е т к е* (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

СУРЕТКЕР з а т. **1.** *Өнер саласында шығармашылық қызмет атқарушы.* **2.** ә д е б. *Көркем шығармада суреттеу, бейнелеу шебері.* Мұхтар Әуезов ең әуелі *с у р е т к е р* жазушы (С.Талжанов, Ұлдай.). Абай – *с у р е т к е р,* реалист («Қаз. әдеб.»). Шын *с у р е т к е р* қылқаламның ұшымен, Осындай-ақ келістірер бояуын (Д.Әбілев, Миллиард.).

СУРЕТКЕРЛІК з а т. **1.** *Суретшілік, мүсіншілік өнері.* Монна Лиза суретін алғаш көргенде Еркебұлан *с у р е т к е р л і к* сырдың бір қырын ашып қалған (І.Омаров, Серпін). **2.** *Образ жасаудағы шеберлік.* Абыз образы Әуезовтің *с у р е т к е р л і к* концепциясының символы іспетті («Лен. жас»). Рудакидің *с у р е т к е р л і г і* да ғажайып (Р.Бердібаев, Шығ.).

СУРЕТТЕ= е т. **1.** *Көркем образбен бейнелеу, сипаттау.* Қане, жаздыңыз ба? Нұрмаш. Бірдеңе жазған болдым. Бірақ қандай әдемілеп жазсам да, жас жүректің толқындарын *с у р е т т е п* жеткізе алатын емеспін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бейнелеу *с у р е т т е п* ойлау, көңіл ісі – түю, талғау (А.Байтұрсынов, Шығ.). Аңғармай кетпе арынмен, Қобызбен Қорқыт сарнаған. Болмады жері бармаған. Мұңлы әнмен өмір *с у р е т т е п,* Сол әнін соған арнаған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Біреудің, бір нәрсенің сыртқы тұлғасын, пішімін бейнелеп, ауызша баяндау.* Мұрты едірейген, көзі шұңғыл, түсі суық біреу екен,– деп ол келген қонақты *с у р е т т е п* жатыр (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Танакөзді *с у р е т т е п т і* жақын тартып аялай, Әй сабазың сөз асылын төккен екен аямай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қарағым, алтын сенде, әкел қазір, Белгілі болып тұр ғой сырың мәлім! «Серігі ұры қардың» деген сөз бар, *С у р е т т е п* көп сөйледің ұры халін (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Көрген-білгенді еске түсіріп, бейнесін көз алдына елестетіп айту.* Көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп тыстағы дүниеден хабар алды... бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып көңілді *с у р е т т е м е к* (Абай, Тол. жин.). Сезімтал ұланына бір ой тастап, Балжекең бір әңгіме кетті бастап. Айтты ол Петерборда болғандығын. *С у р е т т е п* сұлу сөзбен өте наштап (О.Шипин, Дастан.).

СУРЕТТЕЙ с ы н. *Сурет сияқты, сурет терезді.* Бақытын жаста аңсаған көзі көрді, Жетпісте кетті түлеп кәрі жүзі. Жүректе тұлғасы орнап *с у р е т т е й,* Құлақта терең ұғым қалды сөзі (О.Шипин, Дастан.). Ер сайыны бола алсаңыз мына сіз, Мен айтпай-ақ, бір көргеннен ұғасыз. Ол бір шыны сүтке салған *с у р е т т е й,* Ол бір құшақ музыкадай күнәсіз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СУРЕТТЕЛ= е т. **1.** *Көркем образбен бейнелену, сипатталу.* Рио-де-Жанейроның кескін-келбеті *с у р е т т е л е д і* (С.Мәуленов, Жер нәрі). Ол жайында өзі «Мемуарларында» тамаша жазған, сол уақиға ұлы режиссер Федерико Феллинидің «Казанова» фильмінде де *с у р е т т е л е д і* (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Аты да тұлпар ретінде *с у р е т т е л е д і* (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). **2.** *Бұрын болған оқиға, көрген-білген нәрсенің еске түсіріліп, елестетіліп айтылуы.* Ескі сөздердің ішінде қазақ жұртының өткен кездегі тұрмысы, салт-санасы, әдеттері көп *с у р е т т е л і п* отырады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СУРЕТТЕЛУ *Суреттел етістігінің қимыл атауы; көркем образбен бейнелену, сипатталу.*

Жаяу жарыстың жан-жақты *с у р е т т е л у і* тегін емес (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). – Поэзияда әрі шын, әрі нәзік *с у р е т т е л у г е* тиіс («Қаз. әдеб.»).

СУРЕТТЕМЕ з а т. *Сурет көріністері арқылы баяндалған жазба дерек.* Кішкентай көк құс жөніндегі осы бір шағын *с у р е т т е м е* қысқа да тұжырымды (Бәйшешек). – Алғашқы бетте одан ешкім де көлемді очерктер, әдемі *с у р е т т е м е л е р* тілеген жоқ (М.Мағауин, Ақша қар). Өнегелі жас еңбеккерлер жайлы *с у р е т т е м е л е р г е* конкурс жарияланды («Білім және еңбек»).

СУРЕТТЕУ *Суретте етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бейнелеу, сипаттау.* Қазақтың қанатты сөзінде *с у р е т т е у* бар (Ш.Айманов, Қыран.). Ыбырай табиғат бейнесін *с у р е т т е у г е* өте шебер адам (С.Мұқанов, Өсу жол.). **2.** *Еске түсіріп, елестетіп айту.* Баланың жанында *с у р е т т е у л е р* аз. Суреттеулерден ұғым жасай алмайды. Сондықтан баланың бір зат туралы ұғымы сол заттың суреті болады (М.Жұмабаев, Шығ.)

СУРЕТТІЛІК з а т. *Бейнелілік, жан-жақты көрсете білушілік.* Көркем әдебиеттің бояуы да, үні де... бәрі де тіл. Ал тілге ең қажет қасиет – *с у р е т т і л і к* («Қаз. әдеб.»). Жазушы шығармасында *с у р е т т і л і к,* бейнелік, көркемдік әлсіреген (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СУРЕТШІ з а т. **1.** *Бояу, қарындашпен бейнелеу өнерінің туындысын, сурет салуға маманданған адам.* Американ *с у р е т ш і с і* С.Сарджентің Пазырық кереметін көрген соң айтқан: «Итальян Ренессансының бүкіл живописі иран кілемінің бір қиығына татымайды!» деген (С.Абдрахманов, Елдік сыны). – Мына бояулар қай *с у р е т ш і н і ң* қолынан өтті екен? (Қ.Найманбаев, Үміт.). Портретін көрмейді кісі күнде, Болады оны ұғуға, түсінуге «Суретімді салды, – деп, – бір *с у р е т ш і*», Бір қуаныш ойнап жүр пішінінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *С у р е т ш і,* артист, күйші, жазушылар Сайраған ұлы Отанда бұлбұл тілші. Өрлеген өнерпаздық өмірімде, Маржандай көкірегімнен жыр төгілші (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Көркемсөз шебері.* Жазушы да – *с у р е т ш і.* Жақсы *с у р е т ш і* адамның сыртқы түрін айтпай сала білсе, жақсы жазушы да адамның ішкі сырын, мінезін, әдетін бұлжытпай көрсете біледі, оқығанын да көріп тұрғандай боласың (М.Дулатов, Шығ.). Тулаған толқындай боп жел өтінде, Өткен күн өтеді алдан тербетіле. Сол күннің *с у р е т ш і с і* Мұхтар аға, Көз тіккен бүгін әлем келбетіне (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СУРЕТШІЛ с ы н. **1.** *Сурет салғыш, бейнелегіш.* Шоқанның *с у р е т ш і л* талабы сурет сабағының оқытушысына қатты ұнайды (С.Бегалин, Бала Шоқан). **2.** *Суреттеп жазушы.* Абай бұл жырында, аса нәзік *с у р е т ш і л,* сыншыл ақын (М.Әуезов, Әр жыл.).

СУРЕТШІЛІК з а т. **1.** *Сурет салу өнерін кәсіп етушілік, сурет салушылық.* Екеуі де жетім еді әкесі өлген, Талаптан жетеміз деп, бос жүрмеген. Тігінші, кестеші еді кіші інісі, Мұстапа *с у р е т ш і л і к* ғылым білген (Абай, Тол. жин.). Бізде ән-күй жағынан, *с у р е т ш і л і к* жағынан Европа тәлімін алып, жетіліп шыққан өнерпаздар жоқ. Қазақтың өзінен композитор, өзінен суретші шықпай, қазақ музыкасы (ән-күйі), қазақ тұрмысының айнадай суреті жасалмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** ә д е б. *Бейне, образ жасаудағы шеберлік.* Сезім, көңіл суретін тілмен үйлестіріп келтіру ақынның ғана қолынан келетін жұмыс. Бұл туралы Абайдың *с у р е т ш і л і г і н е* жеткен әлі ақын жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ).

СУРРОГАТ [лат. surrogatus] з а т. *Уақытша сапалы тауардың орнын ауыстыратын өнім немесе жалған жасалынған өнімнің түрі.* Олардың орнына *с у р р о г а т* өнімдер жиі қолданылады («Жас Алаш»).

СУРФАКТАНТ [лат. surphaktant] з а т. а н а т. *Өкпе көпіршіктерінің (альвеолалар) ішкі бетін сылап, олардың қабырғаларының жабыспауын қамтамасы ететін зат. С у р ф а к т а н т т ы* өкпе көпіршіктерінің қабырғасындағы ірі альвеолоциттер (пневмоциттер) бөледі (Қаз. тілі термин. Биология). *С у р ф а к т а н т* фосфоли пид, белок және гликопротеидтен тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

СУРЬМА з а т. х и м. *Техникада түрлі қорытпаларға қосылып, қолданылатын көкшіл, ақ түсті металл; химиялық элемент (Sb). С у р ь м а* – күмістей ақ жылтыр металл (Е.Бірімжанов, Жалпы химия). Галанитте мырыш, кадмий, висмут, мыс, *с у р ь м а,* алтын т.б. қоспа түрде кездеседі (Қ.Нұрымбетов, Металл.). Сонымен бірге, Қазақстанда *с у р ь м а,* қалайы, күміс, висмут, индий және басқа да осы сияқты сирек кездесетін қымбатты металдардың кені табылып, кең пайдаланылып жатыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

СУСА= е т. **1.** *Таңдайы кеуіп шөлдеу, қаталау. С у с а г а н н ы ң* сусыны бол, Су сықылды сұпсуық. Бірақ ондай болма салқын, Ел көңілін қалдырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мысалы,

біз ыстықта *с у с а й м ы з*, сусын тауып, сусынды қандыруға ұмтыламыз (М.Жұмабаев, Шығ.). *С у с а ғ а н д ы* сулатып, Шаршағанды қунатып, Кезегенді тура атып, Жырыммен елді жетелеп, Мойыс жерден төтелеп, Ағылайын ақпадай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Суды қажет ету, құрғау, шөліркеу.* Ақ бұлттар тұр жусап, Күніренеді жер *с у с а п*, Алыстан ақырын Күн күлед. Қызыл жүзді гүлдерді, Бұрандаған белдерді Сүйемін деп күйдіред (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақтаңда елік жусан бір қапталда, Сары ауыз бақбақ *с у с а п* гүл атқанда. Ырғайлар сөйлеп ырғалған табанда, Мойныннан түсіп жұмсақ бір қақпанға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Көрмей сая көлеңке, Жатқан *с у с а п* шөл өлке, Десең көктеп, жаңарсын, Жылуын бер жаныңның, Өйткені сен адамсың! (С.Мәуленов, Алыс кет.). Шалғын, орман *с у с а ғ а н* Шілде – тамыз айында Қайраңға кеп жусаған Қызығамын жайынға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Аңсау, құмарту.* Жапсарлас ел Үйсін-Дулат Ықылас қобызына дәйім *с у с а п* отырады (І.Жақанов, Екі жирен). Дәрістік кітап жоқтықтан, қазақ медреселеріндегі шәкірттер ғылымның суына дұрыс қана алмай, *с у с а ғ а н* адамдай сандалып жүр (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қандай жақсы аңсап, *с у с а п* кездесу, Жан талабын, көңіл сырын тез шешу. Бәрінен де ең ғажабы сол шығар Қуанышты қайталауға сөз кесу (К.Салықов, Жезкиік). Ақбөрте кетті құнтиып, Садақтан тартқан оқтай боп; Қанға *с у с а п* қалмақ тұр, Обатұғын оптай боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СУСАЛҚЫНДАТҚЫШ з а т. *Суды атмосфера ауасымен салқындататын құрылғы.* Әдетте, *с у с а л қ ы н д а т қ ы ш* жылу құрылғыларынан, сығымдағыштардан және т.б. шығатын ыстық суды салқындатуға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *С у с а л қ ы н д а т қ ы ш* мұнаралы да, мұнарасыз да болады (Қаз. тілі термин. Кен.). Өндірісте мұнаралы *с у с а л қ ы н д а т қ ы ш* жиі пайдаланылады. Жұмыс өнімділігі сағатына 12000 м^3 (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУСАМЫР з а т. м е д. **1.** *Қант ауру.* Киіктің қаны шөлі қанбайтын, *с у с а м ы р* ауруына шалдыққандарға пайдалы (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). – *С у с а м ы р* деген ит ауру, – деді Бауыршық (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** а у ы с. *Шөлдегіш, сусағыш адам. С у с а м ы р л а р* сіміретін сыраны, Сау тірлікке үйрене алмай жүр әлі. Енді түнде шөлден кеппей таңдайың, Енді ертемен бас ауырмай тұрады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сімірейінші қанып бір, Жан едім суға *с у с а м ы р*. Қастерлеп қағып алып тұр, Сусылдап менен туса жыр (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СУСАР з а т. **1.** *Суда жүретін қоңыр түсті, қымбат бағалы терісі бар кішірек аң.* Көл, өзендердің жағасында *с у с а р*, құндыз, бұлғын да ұшырайды (І.Есенберлин, Қаһар). Бұлғын, жанат, *с у с а р* мен құндыз, тиін, Алтай түлкі, қасқыр мен асыл киім. Қазақстан жерінде барлық аңдар, Сән-салтанат қымбатты үйге бұйым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** з о о л. <лат. martes> *Сүтқоректілер класына жататын жыртқыш аң. С у с а р* – кәсіптік маңызы бар бағалы аң (ҚҰЭ). Орта Азия тассусары мен орман *с у с а р ы* – өте сирек кездесетін, жылдан-жылға саны азайып бара жатқан аңдар ретінде Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Сусар бөрік. *Сусар терісінен тігілген түсі қоңыр бөрік.* Вокзалға қарай бұл елді кім бөріктірді? Көрікті елдің құшағын гүл көміп тұрды. Бақтияр, Еділ киетін *с у с а р б ө р і к п е н* Күржістанға керік қас ғұн келіп кірді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тәбәрік боп балаға, немереге, *С у с а р б ө р і к* о да тұр керегеде (М.Мақатаев, Шығ.). Басында *с у с а р б ө р к і* бар (М.Әуезов, Өскен өркен).

СУСАРҒАЛДАҚ з а т. ө с. <лат. batrachium> *Сарғалдақтар тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік.* Суда өсетін басқа өсімдіктер сияқты *с у с а р ғ а л д а қ т ы ң* шілігіне де балықтар өз уылдырықтарын шашады (ҚҰЭ).

СУСАРЛЫ с ы н. *Сусары көп, сусар мекендеген.* Бұлғынды жер, *с у с а р л ы* жер, оңды жер (Достық жыры).

СУСАТ= е т. *Шөлдету, қаталату.* Сакә мен сигарет екеулеп Акиконы *с у с а т қ а н д а* шығар, сыраның бір бокалын сіміріп алды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Жасынан таныс иіс әркімді-ақ *с у с а т ы п* тамсандырады (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

СУСАТУ *Сусат етістігінің қимыл атауы.*

СУСАУ *Суса етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шөлдеу, қаталау.* Дене әсерленулерін былай бөлуге болады: 1) ет әсерленулері (кесіп, соғып алғанда, ұйып қалғанда, шаршағанда, демалғанда болатын әсерленулер); 2) нерв әсерленулері (нервтің солуы һәм ауруы, саулық әм жадырау әсерленулері); 3) тамақтану һәм қан жүру әсерленулері (ашығу, *с у с а у*, жүрек айну һәм жүрек ауырғанда болатын әсерленулер) (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Аңсау, құмарту.* Жан *с у с а у ы н* қандыратын сұлулықты адам әлемнен көз арқылы алмай ма? (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

СУСЕК з а т. *Астық сақтайтын ағаш наша.* Төбе-төбе үйілген бидай әлденеше *с у с е к т е* (Б.Серкебаев, Өткенде). Күзге салым шошаладағы шағын *с у с е г і м і з д і* бидайға лық толтырып алдық (С.Омаров, Дала қызы).

СУСЕПКІШ з а т. **1.** *Гүлге, өсімдіктерге себезгілеп су құюға арналған ыдыс.* **2.** *Кен өндіруде шаңды басу мақсатында қолданылатын, суды тозаңға айналдыратын құрылғы.* Пневматикалық *с у с е п к і ш т е р д і* кейде пневмогидро сусепкіш және тұмандатқыш деп те атайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУСОҚТА з а т. с а я т. *Саят құстарын баптау кезінде берілетін жемнің түрі. С у с о қ т а* – бір тәулік суға салып жасытқан семіз ет сияқты жемді ширықтыру үшін беріледі (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

СУСОҚТЫ с ы н. *Суға малшынып қалжыраған, су өткен (күй).* Өрістегі жылқыда ұзақ жүріп, *с у с о қ т ы* боп жаңа келді (Е.Тұрысов, Ақбақай).

СУСОРДЫ с ы н. *Су сорып, ақ жем болған.* Аяқтары *с у с о р д ы*, ақжем болып бозарып кетіпті (Ғ.Мүсірепов Таңд.).

СУСПЕНЗИЯ [лат. suspensio] з а т. т е х. *Қатты түйіршіктері біркелкі тараған, жұқа дисперсті сұйықтық. С у с п е н з и я н ы ң* дисперсиялылығы әдетте седименттік талдау әдістері арқылы немесе дисперсиялық ортаға енгізілген қосымшалардың адсорбция мөлшері тұрғысынан анықталады (Қаз. тілі термин. Геология). *С у с п е н з и я* бөлшектерін микроскоппен ғана көруге болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Кенді алдын ала байытуда немесе көмірді бос таужыныс минералдарынан бөлуде *с у с п е н з и я* өте тиімді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Суспензия ағымы. г е о л. *Суспензиялардың (суда қаныққан қалқыма түйіршіктердің) су алабы түбіндегі гравитациялық қозғалысы не ағымы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Суспензияны регенерациялау. к е н. *Пайдаланылған суспензиялардан қайта пайдалану үшін ауырлатқышты ажыратып алу, ауыр және жеңіл фракцияларымен бірге шыққан суспензоидті бөліп алу.* Сумен бірге шыққан суспензоид одан магнитті бөлгіштерде бөлінеді де, магнитсіздендіру операциясына түсіріледі. Магнетитті және ферросилицийлі суспензиялар үшін *с у с п е н з и я н ы р е г е н е р а ц и я л а у* электрмагнитті байытумен жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУСПЕНЗОИД з а т. к е н. *Суспензияның қатты фазасы.* Ауыр суспензияларда байыту технологиясында *с у с п е н з о и д* ретінде ферросилиций, ұсақ ұнтақталған магнетит, галенит, барит және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУСУ *Сусы етістігінің қимыл атауы.* Қайта-қайта *с у с у м е н* болды (Ауызекі).

СУ-СУАН з а т. *Су, шалап, көже сияқты сұйық тағам. С у - с у а н* ішсек те өлмеспіз (З.Ақышев, Ақбел.). Құр сүлдері қалған жұрт кешкі *с у - с у а н ы н* ұрттар-ұрттамастан төсегіне құлайды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

СУСҮЙГІШ с ы н. *Жоғары ылғалдықты қажет ететін, суды ұнататын.*

Сусүйгіш өсімдіктер. ө с. <грек. hydor – су, ылғал, phyton – өсімдік> *Төменгі бөліктері суға батып тұратын жер-су өсімдіктері. С у с ү й г і ш ө с і м д і к т е р* суды оттекпен байытады, суқоймалардың өздігінен тазару процесіне қатысады, фитофаг жануарлар үшін азық болады (Қаз. тілі термин. Биология). *С у с ү й г і ш ө с і м д і к т е р* суқоймалардың жағалауында, таяз суда, батпақтарда өседі (кәдімгі қамыс, субеде, мүйіз-жапырақ т.б.). (Қаз. тілі термин. Су.).

СУСҮМБІЛ з а т. ө с. <лат. Eichhornia crassihes> *Тропиктік жерлерде өсетін өсімдік. С у с ү м б і л* – су температурасының 22°С-ден төмен болмауын қалайтын, тропиктік аймақта өсетін өсімдік (Қ.Қайымов, Суасты.).

СУСЫ= е т. **1.** *Жылпылдап сырғып кету, сырылу.* Табандарының астындағы топырақ *с у с ы п* сырғанайды (О.Сәрсенбаев, Сағым). Бас бағады шыршаның қалқасынан, Қаруынан қолында қан сасыған. ...Ал аққулар, Аққулар тарануда, *С у с ы п* түсіп су моншақ арқасынан. Қарайды ана шыршаның қалқасынан (М.Мақатаев, Шығ.). Ашылды қанша қойма, қанша құлып, Қопсыған қолғап іші, қанша шұлық. Домалап дорба, қапшық, темір сауыт, Сасқанда қолдан *с у с ы п*, сан шашылып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Су-су ету, суылдаған дыбыс шығару.* Шөп үстінен тым шұғыл *С у с ы г а н д а й* бір дыбыс. Жүрегінде бір діріл, Дірілдейді түн тыныш (С.Мәуленов, Алыс кет.). Домбыраға елігеді Іздеп тосын ән сарынын. Дыбыс *с у с ы п* төгіледі Арасынан саусағының (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жүректен шыға сала сыңсыған ән, Жібектей мап-майда боп *с у с ы г а н* ән. Желдетіп тымырсықта, аңызақта, Шөлдетіп жақсылыққа су сұраған (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көзімде менің көлбеңдеп *с у с ы п* көк сағым, Көгілдір сағым дүние, Сен есік қақсаң, мен тіпті қара тасқа да Қараймын әйбәт сүйіне (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СУСЫЗ с ы н. *Суы, ылғалы жоқ; құрғақ.* Артымда қазақ қалың ел, Тақтақ жалғыз қара жол, Кетіп бара жатыр ем. Бейнетті, бітпес ұзын жол Отсыз, *с у с ы з* бетпақ шөл, Мың мехнатқа батып ем (М.Жұмабаев, Шығ.). *С у с ы з* егін не шықсын, Суғар, шыда азапқа. Дәмін алып ел ұқсын, Сонда ұмтылар тамаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тартылмас ішек қақпай домбыра да, Ауылды *с у с ы з* жерге қондыра ма? Торқадан тоғыз қабат тон озғанда Еңбексіз еш адамды оңдыра ма? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тиянақ жоқ, тыным жоқ, Әр жерде халық жүр еді. Халықтың мекен тұрағы Ыстық, *с у с ы з* шөл еді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

СУСЫЗДАН= е т. **1.** *Су, ылғал болмау, кебе бастау.* Теңішекте су қанға сіңіп отырады. Осының салдарынан қорек қалдықтары *с у с ы з д а н а д ы* (Адам анатом.). **2.** х и м. *Термиялық немесе химиялық әрекеттесу кезінде органикалық немесе бейорганикалық қосылыстардың молекулаларынан судың бөлінуі* (Қаз. тілі термин. Химия).

СУСЫЗДАНДЫР= е т. *Су, ылғалды болдырмау, кептіру.* Концентрленген қышқылдар теріні және басқа тканьдарды *с у с ы з д а н д ы р а д ы* («Қазақст. мект.»).

СУСЫЗДАНДЫРУ *Сусыздандыр етістігінің қимыл атауы. Суды, ылғалды болдырмау, кептіру.* Кейбір өнімдерді *с у с ы з д а н д ы р у* оларды тасымалдауда салмағын азайту үшін немесе жақсы сақталуы үшін қажет (Қаз. тілі термин. Су.). // к е н. *Кен байытудан алынатын қатты және сұйық өнімдерді тұтыну орнына (мыс, зауыттарға) жіберу алдында құрамынан суды бөліп шығарып, ылғалдылығын белгілі мөлшерге жеткізу әрекеті.* Флотациялық концентратты *с у с ы з д а н д ы р у* үш кезекте жүргізіледі: қойылдыру, сүзу және кептіру. Судың негізгі бөлігі қойылдыру процесінде бөлінеді. Ірі түйіршікті (кесекті) концентраттар кептіруді қажет етпейді (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУСЫЗДАНДЫРЫЛ= е т. *Сусыз еткізілу, кептірілу.* Тығыз жабылған шыны банкада *с у с ы з д а н д ы р ы л ғ а н* керосин («Қазақст. мект.»).

СУСЫЗДАНДЫРЫЛУ *Сусыздандырыл етістігінің қимыл атауы.*

СУСЫЗДАНУ *Сусыздан етістігінің қимыл атауы.* Организмдердің *с у с ы з д а н у ы* олардың тіршілік ету қабілетін төмендетеді (жоюға дейін апарады) (Қаз. тілі термин. Су.).

СУСЫЗДЫҚ з а т. *Ылғалдың жоқтығы, құрғақтық.* Ақжан өңірі *с у с ы з д ы қ т ы ң* зардабынан пайдаға аспай отыр (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). *С у с ы з д ы қ т а н* адам да қырыла бастады (С.Қасиманов, Сиқырлы.).

СУСЫЗ-НУСЫЗ с ы н. *Суы-нуы жоқ, бұтасыз, қу тақыр. С у с ы з-н у с ы з* бедеріп жатқан бетпақ шөл (С.Мәуленов, Үркер.).

СУСЫЛ з а т. *Зуылдаған жай сыбыс, суыл.* Жатсаң-тұрсаң да айнала сыбдыр, *с у с ы л* көп (Б.Аманшин, Жар мұңы). *С у с ы л ы н а н* сары тамыз салқындаған, Қара семсер қанат боп қалармысың. Белдеуінен даланың солқылдаған Бесқарағай орманы болармысың, Ей, менің қара шашым! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сусыл қақты. *Сусылдады, су-су етті.* Көшкен құм селеулі даладай *с у с ы л қ а ғ а д ы* (Ә.Сараев, Бозқырау). Дүние ағып, *С у с ы л қ а ғ ы п,* Фәни көлге құйылар (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд.).

СУСЫЛДА= е т. **1.** *Су-су етіп дыбыс шығару, сусыл қағу.* Содан соң топырағы опырылып, *с у с ы л д а п* төмен құйыла бастады (А.Нұрманов, Құлан.). Сып етіп жолдас, Дыбысы болмас Сұр жыландай *с у с ы л д а п.* Ілеспей көзің, Әкелер сөзін, Тұрымтайдай қутыңдап: «Тілепті тілек берсін» – деп, «Ер болса, үйге келсін» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қанатын қақпай *с у с ы л д а п,* Қазбауыр бұлттар қалқыған. Тәттімбет күйі шым-шымдап, Жалыны жанды шарпыған (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Жылпылдап сырылу, сусу.* Аялап қолмен, бұрыштап Жұқа бір қағазға ораған, – Төгіліп түсті уысқа *С у с ы л д а п* жібек орамал (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СУСЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Тез жылжып тұратын, сусымалы.* Шағыл *с у с ы л д а қ* жылжымалы құм, желмен бірі сусылдап жылжып отырады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). **2.** *Су-су етіп дыбыс шығаратын.* Үп еткен жел жоқ, құстың да *с у с ы л д а қ* қанаты естілмейді (Ш.Құмарова, Қос шынар). **3.** а у ы с. *Өсек-аяң айтушы зыпылдақ, зуылдақ. С у с ы л д а қ* шешей судырлатып, Сөзді елге тасып жүр (Б.Майлин, Шығ.). Жамағайындарының *с у с ы л д а қ* әйелі келіп, басын қатырғаны бар (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

СУСЫЛДАС= е т. *Су-су етісу, сусыл қағысу.* Әупілдектің шерлі үнімен қосыла қағлыс та үкілі басын шайқап, сыбырласа, *с у с ы л д а с т ы* (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Көп жылқы көк алалы көл жағалап, Бөктерлей *с у с ы л д а с ы п* төске қарай (З.Қалауова, Шолпан). Қалың ел тойға келген дуылдасып, Ән салды қыз, бозбала шуылдасып. Жиналған қыз, келіншек тіккен үйге Көлеңдеп шай көйлегі *с у с ы л д а с ы п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СУСЫЛДАСУ *Сусылдас етістігінің қимыл атауы.*

СУСЫЛДАТ= е т. *Су-су еттіру, сусыл қақтыру.* Келіншек көк суыртпақты ерніне тістеп, *с у с ы л д а т а* суырып жіп ширатады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біз үш салт атты *с у с ы л д а т ы п* жүріп кеттік (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.). Бойдақ па өзі? Танакөзден айырмастан жанарын Әлденені сүйкеп жатты *с у с ы л д а т ы п* қаламын (М.Шаханов, Ғасырлар.). *С у с ы л д а т ы п* шөлдерге егін, Шарапат боп енді бауға. Осы өмірге мен келгенмін Нілден сені кем қылмауға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СУСЫЛДАТУ *Сусылдат етістігінің қимыл атауы.≈ С у с ы л д а т у ы н* қоймады.

СУСЫЛДАУ *Сусылда етістігінің қимыл атауы.≈ С у с ы л д а у м е н* болды.

СУСЫМА с ы н. *Жылжып кеткіш, сусылдақ.* Ол өзіне бір көйлектік *с у с ы м а* сары жібек матаны алды (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Әп-сәтте *с у с ы м а* адырлардан әрі асып, жусанды жазыққа шықты (О.Сәрсенбаев, Сағым).

СУСЫМАЛЫ с ы н. *Жылжымалы, сырғымалы.* Бетбақтың *с у с ы м а л ы* құмды шағылдары (Ә.Бірмағанбетов, Қазақст. геогр.). Сұйық және *с у с ы м а л ы* материалдар (Қ.Бақтыбаев, Атом.).

Сусымалы зат. *Ірілігі белгілі бір мөлшерден аспайтын, құрғақ, өте қозғалмалы зат* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сусымалы таужыныстар. к е н. *Аралары кіріксіз, әртүрлі пішіндегі уақ сынықтар мен түйіршіктердің шоғыры болып табылатын таужыныстар. С у с ы м а л ы т а у ж ы н ы с т а р* үлгісіне құмдар (шынытасты, әкті және т.б.), сондай-ақ қиыршық тас пен табиғи ұсақталған тастар жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУСЫН з а т. **1.** *Шөлді қандыратын сұйық тағам.* Айдын көл, ата қоныс, құт болған көл, *С у с ы н* боп сұрағанға, от болған көл. Кеше бірлік, ынтымақ түгел шақта Бейне бір сенің басың сүт болған көл (М.Жұмабаев, Шығ.). Олай емес, ойласаң, талай мін бар, Бұрын шын, қаталы шын, анық шын бар. У берді ме *с у с ы н* деп, су берді ме, Көзің жұм да жұта бер деген кім бар? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С у с ы н г а* жолаушылар жармасады, Долларға теңге, тиын алмасады. Қара көз, қара мойыл Жап-жас қыздар Сатып жүр құшақ-құшақ колбасаны (К.Салықов, Жезкиік). Қаңсыған шөлдеп жолаушым, Қайырылып бізге түсе кет. Қажыған, мүмкін, боларсың, Қатықтан *с у с ы н* іше кет (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ішімдік, арақ-шарап.* Жүрегімнің көзін талай жас жуды, Ойсыраған орманындай түбірдің. Атам асы боп көрмеген *с у с ы н д ы* Мен де ақымақ, шығармын деп сімірдім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бейнет сусынын ішті. *Азапқа тұсті, мехнат кешті.* Кейде есер көңіл құрғырың, Махаббат іздеп талпынар. *І ш е м* деп *б е й н е т с у с ы н ы н* Асау жүрек алқынар (Абай, Тол. жин.).

Сусыны қанды. *Шөлі басылды, сусындады. С у с ы н ы қ а н ы п* шай ішіп, Тәуір тамақ жемейді. Құдағи жүр күбірлеп, Бүлкілдетіп көмейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Нұр жауса да аспаннан Оған тамшы тамбаған. Құла түздей сарғайып, *С у с ы н ы* бір *қ а н б а ғ а н* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Рақат *с у с ы н қ а н ы п*, жан жайланып, Қарап тұр аққан суға қайран қалып. Көреді суағардан жазулы тас, Жағалап жоғарырақ жүрсе барып (М.Дулатов, Шығ.).

СУСЫНДА= е т. **1.** *Шөлін, сусынын басу.* Азырақ ат тыныктырып, *с у с ы н д а п* алам да жүрем (С.Бегалин, Замана.). Оразаларыңды ашып, *с у с ы н д а п* алыңдар (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы). **2.** а у ы с. *Білім алу, нәр алу.* Алматыға келіп білім нәріне *с у с ы н д а п,* Жезқазғаннан еңбек бақытын тапты (Өнегелі өмір). Ақыл-ойға сыймайтын, өнерге жуыспайтын бос сандырақ болса, қоя салармыз, әйтпесе кім біледі, ақылыңыз *с у с ы н д а р,* қанағат алар, шеше алмай жүрген жұмбағыңыз шешілуге бұ кітап себепші болар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қияда көп *с у с ы н д а п* білім кенін, Қатарға ақын-кенші ілінгенім, Жез қазып, өлең жазып, саз төгілтсем, Жасымнан Ақан сері пірім менің (К.Салықов, Жезкиік). **3.** а у ы с. *Құмарын қандыру, құшырлану.* Есілге қонды аққу, қаз Ақ қанат сылқым сусылдап. Жағада тұрып болдым мәз, Аңсаған әннен *с у с ы н д а п* (К.Салықов, Жезкиік).

СУСЫНДАН= е т. с ө й л. *Шөлін басқызу.* Сары қымызбен *с у с ы н д а н ғ а н* адамдардың беттері піскен алмадай албырайды (А.Байтуғанов, Шопан.).

СУСЫНДАНДЫР= е т. **1.** *Сусын беріп, шөлін қандыру.* Алдымен мына жолаушыларды *с у с ы н д а н д ы р* (Ә.Әбішев, Найзағай). **2.** а у ы с. *Білім алдыру.* Сабыржанды білім бұлағынан *с у с ы н д а н д ы р ы п,* астанамыз Алматыға ұшырып едік (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

СУСЫНДАНДЫРУ *Сусындандыр етістігінің қимыл атауы; сусын беріп, шөлін қандыру.* Қалың қауымды *с у с ы н д а н д ы р у* керек (С.Еркебаев, Жолдар.).

СУСЫНДАНУ *Сусындан етістігінің қимыл атауы.*

СУСЫНДАТ= е т. **1.** *Суғару, ылғалдату.* Жер қыртысын қор суы еркінше *с у с ы н д а т а* алмады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Асау Ертіс ноқта ілді, тағаланды, *С у с ы н д а т п а қ* шөлдерді, далаларды. Ертіс құлап келеді, сүйінші бер Сүйінші бер, сүйікті Қарағанды! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құмарын қандырту, құшырландырту.* Ән кетті *с у с ы н д а т ы п* шөл өлкені, Қалайша көтерілмес көл өркені (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). Алтын теріп әр түйір тастарыңнан, Бақыт таптым бауырыңнан, асқарыңнан. Айхай, далам, *с у с ы н д а т* дастаныңнан! (М.Мақатаев, Шығ.). Не керек Ел қазақты бір шулатты, Салды да ауызына мың шумақты. Ана тіл, Ана жырдың бұлағынан Таңдайын талайлардың *с у с ы н д а т т ы* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СУСЫНДАТУ *Сусындат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Суғару, ылғалдату.* Сырдарияның шөлді даласын *с у с ы н д а т у* мәселесін ол Байжанға айқындай түсті (С.Мұқанов, Сырдария). **2.** а у ы с. *Құмарын қандырту.* Сартау бұлағындай мөлдір әңгімеге *с у с ы н д а т у ы* мүмкін (З.Қабдолов, Сыр).

СУСЫНДАУ *Сусында етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шөлін, сусынын басу.* Қымыз ішіп *с у с ы н д а у ғ а* ол бір ауылға бұрылды («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Білім алу.* Мәселе – өнер, білім бұлағынан еркін *с у с ы н д а у* («Қазақст. әйелдері»). Ол үшін күллі адамзаттың ең басты ортақ еншісі болып табылатын білім қорынан оның мәдениеті *с у с ы н д а у ы* керек (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СУСЫНДЫҚ с ы н. *Сусын боларлық, сусынға жарарлық.* Жылқы *с у с ы н д ы қ* сүтімен, дәмді етімен құнды (Б.Адамбаев, Халық дана.). Тарыдан жасалған көженің әрі *с у с ы н д ы қ* әрі тағамдық қасиеті мол («Қаз. әдеб.»).

СУСЫҢҚЫРА= е т. *Аздап сусу, сусып шығыңқырау.*≈ *С у с ы ң қ ы р а й* берді.

СУСЫРА= е т. *Суға құштар болу, зарығып шөлдеу.* Олар да *с у с ы р а п,* әбден қалжыраған (Ә.Жылқышиев, Мешін.). Мынау *с у с ы р а п* жатқан қойларды суаруға дәрмен жоқ (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Қызылқұмда мекенім, ата-бабам, Жерім жатыр *с у с ы р а п* қаталаған, Мұның бәрі маған мұң (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СУСЫРАУ *Сусыра етістігінің қимыл атауы.*

СУСЫТ= е т. *Сырғыту, ысырту.* Батыстан соққан ызғырық қарды *с у с ы т ы п,* суыра жөнелді («Лен. жас»).

СУСЫТУ *Сусыт етістігінің қимыл атауы.*

СУСІҢДІ с ы н. *Су әбден сіңген, ылғалданған.* Ара-арасында жыланкөз ұсақ жауын сіркіреп өтеді. Төңіректің бәрі *с у с і ң д і* болып қарауытқан (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СУТАЗАРТҚЫШ з а т. *Табиғи су көзінен шыққан суды пайдалануға берер алдында оны тазартатын құрылғы.* ≈ *С у т а з а р т қ ы ш т ы* пайдалану.

СУТАҚАЙ з а т. з о о л. *Тоқтау суда, кейде ағысы баяу тұщы суда кеңінен таралған, денесінің ұзындығы 12-20 мм, теңаяқты шаяндар отрядының түрі. С у т а қ а й* түрлі организмдердің органикалық қалдықтарымен қоректеніп, суды тазалап, биологиялық сүзгі қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

СУТАРТАР з а т. з о о л. <лат. rallus aquaticus> *Ылғалды саздақ жерде тіршілік ететін тырна тұқымдас дене тұрқы 30 см-дей, тұмсығы ұзын, тік, екі бүйірінен қысыңқы жыл құсы.* Алтайдың өзен-көлдерінде және саздарында біраз құстар ұялап, тіршілік етеді. Мысалы, сұқсыр үйректердің кейбір түрлері, қара жемсаулы гагара, қоңыр қаз, шүрегейлер, барылдауық, жалпақ тұмсық, бізқұйрық үйректер,... *с у т а р т а р,* шағала, қара дегелек, балшықшы, саржақ су бүркіті (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). *С у т а р т а р* Еуразия мен Африкада тараған, Кавказда, Байқал маңында, Қиыр Шығыста, Орта Азия мен Қазақстанда мекендейді, Қазақстанның барлық батпақты-сулы жерлерінде ұялайды (Қаз. тілі термин. Биология).

СУТАРТҚЫ з а т. с у ш а р. *Гидроэнергетика, халықты сумен қамтамасыз ету, ирригация және т.б. мақсаттар үшін суды өзеннен, көлден, бөгеннен, жер астынан және т.б. алатын гидротехникалық құрылыс.* Ол алынған суды сутаратушыға (сужеткізгішке) берілген мөлшерде, тиісті сапамен және су тұтыну кестесіне сәйкес жіберіп тұруға тиіс. *С у т а р т қ ы л а р* су көзіне байланысты ажыратылады (Қаз. тілі термин. Геология). Өзендік *с у т а р т қ ы л а р д ы ң* жағалаулық, арналық, жүзбе, шөмішті түрлері көп тараған (Қаз. тілі термин. Геология).

СУТАРТҚЫШТЫҚ з а т. *Заттың (материалдың) суды бойына сіңіру қасиеті. С у т а р т қ ы ш т ы ғ ы* бар заттарға жататындар: балшық, силикаттар және т.б. (Қаз. тілі термин. Кен.). *С у т а р т қ ы ш т ы қ* – металлургияда, кен байыту және гидрометаллургиялық процестерде жалпы материалдардың негізгі, қажетті техникалық сипаттамаларының бірі, гидрофильділіктің бір көрсеткіші (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУТАС з а т. г е о л. *Силикаттар класына жататын, кіршіксіз таза мөлдір берилл минералының түрі.* Бриллиант, ақық, *с у т а с,* алмас – бәрі де минералдар (А.Машанов, Жер асты.). *С у т а с* – сопы тас, мөлдір тас (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер). Әдемі көкшіл түсті болуына байланысты *с у т а с* асыл тастар ретінде зергерлік бұйымдар жасауға кеңінен пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология).

СУТЕК з а т. х и м. <лат. hydrogenium> *Оттегімен қосылып, су түзетін түссіз, иіссіз жеңіл газ; рет нөмірі 1, массалық сандары 1–4-ке дейін 4 изотопы белгілі химиялық элемент.* Судың молекуласы екі атом *с у т е г і* мен бір атом оттегінен тұратыны белгілі (Ж.Жатқанбаев, Су.). Қатты қысымдағы оттегі мен *с у т е г і н і ң* қосылысынан туған жану температурасы – 2900°С («Білім және еңбек»). Ал күндегі *с у т е г і н і ң* мөлшері 50 процентке жуық, демек, ондағы сутегінің қоры өте мол (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.). Батпақ топырағында оттегі жоқ деуге де болады, ал бірақ ондағы метан 70%, көмір қышқыл газы 10% шамасында, H_2S – 2%, азот 17% және *с у т е г і* 1% болады (Табиғат сулары.).

Сутек бомбасы. ə с к. *Жарылыс қуат термоядролық реакцияға негізделген аса жойқын бомба.* Өмірден өтерінің алдында өзі бас болып, Ф.Жолио-Кюри, Б.Рассел сынды атақты ғалымдарға хатқа қол қойғызып, дүниежүзіндегі барлық үкімет басшыларын *с у т е к б о м б а с ы н* қолданудан бас тартуға үндегені мәлім (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Жай ғана жарқ еткен Күн жарқылы 30 мың *с у т е к б о м б а с ы н ы ң* жарылуындай энергия шығаратыны есептелген (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Сутек жанармайы. х и м. *1903 ж. К.Э.Циолковский алғаш рет ракеталық жанармай ретінде ұсынған сұйық, сутек. С у т е к ж а н а р м а й ы* ракетаның соңғы үлгілері үшін ең тиімді жанармай, әртүрлі жерүсті қозғалтқыштары мен авиациялық әуереактивтік қозғалтқыштары үшін келешегі мол жанармай болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СУТЕКСІЗДЕНДІР= е т. *Химиялық қосылыстар молекулаларынан сутекті шығару.*

СУТЕКСІЗДЕНДІРУ *Сутексіздендір етістігінің қимыл атауы. // Химиялық қосылыстар молекулаларынан сутекті шығару процесі. С у т е к с і з д е н д і р у* – гидрогендеуге кері процесс. Бұл екі процесс белгілі бір жағдайда тепе-теңдікте болады (Қаз. тілі термин. Кен.). Егер осы тепе-теңдікті қысымды төмендету немесе температураны жоғарылату арқылы өзгертсе, онда реакция бағыты *с у т е к с і з д е н д і р у* процесіне қарай жылжиды (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУТЕКТЕНДІР= е т. *Сутекті қосып алу.* ≈ *С у т е к т е н д і р і п* тұрады.

СУТЕКТЕНДІРУ *Сутектендір етістігінің қимыл атауы. С у т е к т е н д і р у г е* қолданылған металл (Pt, Pd, Jr) өршіткілері сутексіздендіру үшін де пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУТЕКТІ с ы н. *Құрамында сутек бар, сутек қатысқан.* ≈ *С у т е к т і* қоспалар.

Сутекті бактериялар. б и о л. *Электрондардың ақырғы акцепторы ретінде оттекті пайдаланып, молекула күйіндегі сутекті тотықтыратын бактериялар.* Аэробты *с у т е к т і б а к т е р и я л а р ы* құрамында газ қоспасы және органикалық емес тұздары бар қоректік ортада жақсы өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

СУТЕКТІК с ы н. х и м. *Сутекке қатысты, сутекпен байланысты.* ≈ *С у т е к т і к* байланыс.

Сутектік көрсеткіш. х и м. *Ерітінділердегі сутек иондарының шоғырлануын (белсенділігін) сипаттайтын өлшем* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сутектік сынғақтық. х и м. *Металл сутекпен диффузиялық қаныққанда пластикалығының және мықтылығының кему құбылысы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Сутектік энергетика. х и м. *Сутекті энергия сыйымдылығы мол, экологиялық таза энергия көзі ретінде пайдаланатын әдістер жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия).

СУТОҒАН з а т. *Табиғи немесе жасанды жолмен ағын су мен іркінді су жиналатын өзен, көл, бөген және т.б.*

СУТОРАП з а т. *Өзара байланысқан гидротехникалық құрылыстар торабы.*

СУТӨКПЕ з а т. *Жер астындағы және ашық кен қазбаларынан шахта (кеніш және карьер) суларын жер үстіне тартып шығару жұмысы. С у т ө к п е л е р* жүйесіне жерүсті және жерасты суларының қазбаларға өтуіне бөгесін құрылғылар, шахта суларының ағынын реттеу, оларды сужинағыштарға не сутөкпе оқпандарға жинау құрылғылары кіреді (Қаз. тілі термин. Кен.). *С у т ө к п е* қондырғылары автоматтандыру, бақылау және қорғау аппараттарымен жабдықталады (ҚҰЭ).

СУТЫШҚАН з а т. з о о л. <лат. arvicola terrestris> *Су егеуқұйрығы. С у т ы ш қ а н* Қазақстанның батыс, солтүстік, орталық, оңтүстік-шығыс аудандарына таралған. Құрлықта, суда тіршілік етеді (ҚҰЭ).

СУТІЛ з а т. з о о л. <лат. atheresthes evertranni> *Басқа камбалаларға қарағанда дене пішіні ұзындау, Тынық, Атлант мұхиттарының солтүстік бөлігінде таралған камбала тұқымдасына жататын балық түрінің жалпы атауы* (Қаз. тілі термин. Биология).

СУТІРЕК з а т. с у ш а р. *Су өткізбейтін таужыныс немесе оның су өтетін қабаттарымен салыстырғанда суды өте нашар өткізетін қабаты.* Сулы таужынысты жауып тұратын *с у т і р е к* оның су өтпейтін жабынын, ал суды таужыныстың астында жатқан сутірек су өтпейтін төсенішін түзеді (Қаз. тілі термин. Су.).

СУҰРМА з а т. с у ш а р. *Қашыртқыдан ағып шыққан ағынның динамикалық әсерін қабылдаушы және судың артық энергиясын қарқынды түрде бәсеңдетуге арналған гидротехникалық құрылыс түрі. С у ұ р м а* ұзындығын шамамен бъеф қабысуының түптік режіміндегі ырғыма ұзындығымен анықтайды (Қаз. тілі термин. Су.). Ағынның *с у ұ р м а д а н* тұрақталып, таралуын қамтамасыз ететін рисберманың горизонтальды, горизонтальды көлбеу телімді және көлбеу рисберма деп аталатын түрлері бар (Қаз. тілі термин. Су.).

Суұрма қабырға. с у ш а р. *Суұрма құрылысының энергия бәсеңдеткіштерінің бір түрі.* Құрылымы бойынша *с у ұ р м а қ а б ы р ғ а* ағынның қысылу қимасынан 0,81п арақашықтықта, ал саңылаулы қабырғалы энергия бәсеңдеткішті сығылу қимасынан *3h* (мұндағы *h* – ырғыма соңындағы ағын тереңдігі) арақашықтықта есептеп орналастырады (Қаз. тілі термин. Су.).

Суұрма құдық. с у ш а р. *Ағынша соққысы мен ағынның суағары арқылы құйылатын су энергиясын қабылдауға, өзен арнасын қауіпті шайылудан қорғауға арналған арынды су энергиясын кеміткіш гидротехникалық құрылыс.* Суұрма шегіндегі ағынның артық кинетикалық энергиясын қарқынды бәсеңдету үшін өзен арнасына *с у ұ р м а қ ұ д ы қ т а р,* суұрма қабырғалар, арнайы ағын энергиясын бәсеңдеткіштер жиі орнатылады (Қаз. тілі термин. Су.).

СУҰСТАҒЫШ з а т. *Су өткізбейтін немесе өте нашар өткізетін.* ≈ *Су ұ с т а ғ ы ш* кешен.

СУҰСТАҒЫШТЫҚ з а т. *Су өткізбейтін немесе өте нашар өткізетін қасиет.* Тау жыныстарының *с у ұ с т а ғ ы ш т ы қ* қасиеті ретінде олардағы су қорының түзілуі мен қозғалуына байланысты қасиеттерді атауға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СУФАЛЕРИТ [грек. sphaleros] з а т. х и м. *Түсі қоңыр не қара, кейде сары, қызыл, жасыл болып келетін минерал, химиялық формуласы – ZnS мырыш алдамшысының минералогиялық атауы. С у ф а л е р и т* – мырыштың басты рудасы; жолай кадмий (суфалерит – кадмий алудың негізгі көзі), индий, галлий, германий алынады. Суда ерімейді, литопон деген ақ бояу құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Кен.).

СУФЛЕР [франц. souffleur] з а т. т е а т р. *Пьеса мәтіні арқылы спектакль немесе репитиция барысын бақылайтын, қажетті жағдайда актердің сөйлейтін сөзін есіне салып, сыбырлап оқып отыратын театр қызметкері.* Театрға қайта келіп *с у ф л е р* болдым (Қ.Бадыров, Өткендер.). Ол бір кезде театрда *с у ф л е р* боп істеген адам еді («Қаз. әдеб.»).

СУФФОЗИЯ [лат. suffossio] з а т. г е о л. *Топырақ құрамындағы ерігіш тұздарға жер асты суларының механикалық әсері және карст процестерінде басты орын алатын осы сулардың ерітуші ықпалы.* Жыныс құрамындағы бөлшектерді аққан судың шайып әкетуі нәтижесінде тау жыныстарында қуыстардың пайда болуы мен бұзылуы құбылыстарын сипаттағанда академик А.П.Павлов *с у ф ф о з и я* терминін қолданды (К.Сапарбайұлы, Геология.). Қазір *с у ф ф о з и я* деп жерасты суларының механикалық әсері (механикалық суффозия) және карст процестерінде басты орын алатын осы сулардың ерітуші ықпалы қабылданып жүр (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СУФФОЗИЯЛЫҚ с ы н. г е о л. *Суффозияға ұшыраған. С у ф ф о з и я л ы қ* ойпаңдар, әсіресе, лестер мен лесс тәрізді грунттарға тән, олар аэрофототүсіру суреттерінде өте анық көрінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

СУША ү с т. **1.** *Керегінше, қалауынша, көлгөсір.* Нақа мен бір өкіметтің ақшасын *с у ш а* сапырып жүргендей (Д.Досжанов, Тұлпар.). Арақ-шарапты *с у ш а* сапырып, шетінен мас қылды (М.Гумеров, Хазірет.). **2.** *Тоқтамай, мүдірмей.* Ол бұл өкіметтің заңына да *с у ш а* ағып тұр (А.Жүнісов, Өмір.). Шараптарыңды *с у ш а* сіміреді (М.Рашев, Бетің қисық.).

СУШАҢҒЫ з а т. с п о р т. *Спортшылардың арнайы жасалған шаңғымен катерге тіркеле сырғып, су бетімен жарысатын спорт түрі.* Өзенде тіпті, *с у ш а ң ғ ы м е н* серуендеуге тыйым салынған, себебі шашыраған су тамшыларындағы ауру қоздырғыш бактериялардан спортшыларға ауру жұғу қаупі бар (Табиғат сулары.).

СУШАРУАШЫЛЫҚ з а т. *Халықтың және халық шаруашылығының қажетін сумен қамтамасыз етуді, тиімді пайдалануды, қор-*

ғауды қарастыратын шаруашылық саласы. Біздің республикадағы *с у ш а р у а ш ы л ы қ* құрылысында бірегей су құбырларының құрылысы кеңінен пайдаланып, жерді мелиорациялайды (Тербеледі тың дала).

Сушаруашылық балансы. э к о н. *Белгілі бір аумақтың жерүсті және жерасты сулары қоры мен оларды белгілі уақыт ішінде халық шаруашылығының әр саласында пайдалану көлемінің арақатынасы. С у ш а р у а ш ы л ы қ б а л а н с ы* аумақтың сумен қамтамасыздық дәрежесін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Геология).

СУШАЯН з а т. з о о л. *Тұщы суда мекендейтін көп аяқты, денесінде сауыты бар, бунақ-бунақты болып келетін омыртқасыз жәндік.* Мысалы, зұламат, *с у ш а я н,* сұңғалақ, сушалқақтар балықтарға үлкен зиян келтіреді (Қ.Қайымов, Суасты.).

СУШЫ з а т. **1.** *Су таситын, су әкелетін адам.* Оны егіз арбаға су тасуға бекітіп еді, сол *с у ш ы* ауырып қалыпты (М.Гумеров, Шыңырау). *С у ш ы* жолдас, суыңды әкел (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** *Егістік пен шабындық жерді суаратын, суармалау жұмыстарын атқарушы маман. С у ш ы* саны молдау болса, бүкіл егіндікке суды бірден құлатып бітер еді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Қанаттың көкесі Ақтілеу күріш *с у ш ы с ы* еді (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Мойынды, бетті, құлақты Әзілдеп шіркей шымшылар. Егіске келген бұлақты Жетелеп жүрді *с у ш ы л а р* (М.Мақатаев, Шығ.).

СУШЫЛ с ы н. *Жүзгіш, малтығыш, суға құмар.* Сиыр *с у ш ы л* келеді. Пасық адам күншіл келеді (Қаз. мақал.). Мен өзім де *с у ш ы л* адамның бірі едім (Е.Мырзахметов, Туған күн).

СУШЫЛДЫҚ з а т. *Жүзгіштік, малтығыштық. С у ш ы л д ы қ* өнерімнің пайдасы тиді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Өзінің *с у ш ы л д ы қ* қабілетіне сенімі мол Рахмет жел өтіне бір қырын тартты (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

СУШЫЛҚАРА з а т. з о о л. <лат. cinclus> *Омыртқасыз су жәндіктері мен олардың дернәсілдерімен қоректенетін торғайтәрізділер отрядының бір туысы, отырықшы құс. С у ш ы л қ а р а л а р* омыртқасыз су жәндіктері және олардың дернәсілдерімен қоректенеді. Отырықшы құс. Ұясын өзен жағалауындағы жартасқа, кейде құлама судың тасасына салады (ҚҰЭ).

СУУ *Суы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Салқын күйге келу, тоңазу, салқындау.* Ас *с у у ғ а* айналды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Аралары алшақтау; салқын тарту, ренжісу.* Одан көңілімнің бір *с у у ы н* жоғарыда айттым (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ақыры тіпті көңілім *с у у ғ а* айналды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СУЫ= е т. **1.** *Ыстық қалыптан салқын күйге келу, тоңазу, салқындау.* Айналасы толған тамақ: *с у ы ғ а н* ет, кесеге құюлы шай (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Пеш *с у ы п* қалыпты, жусан жылуы тез қайтады (Д.Досжанов, Зауал). **2.** а у ы с. *Тыныгу, дем алу.* Көкеңе айта салшы, анау ат *с у ы с а* шөпке қойсын (Тұлпар). – Ат мойны *с у ы п* қалған шығар, қозғалайық (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3.** а у ы с. *Араларының алшақтауы; салқын тарту, көңілге кірбің келу.* Соңғы кезде Әмірбаймен екі арасы *с у и* бастағаны жақсылықтың нышаны емес (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине). Тіпті баласы өзінен де *с у ы п* бара жатқан сияқты (Н.Әбдікерімова, Сенім). Бәз баяғы аңғалдықпен, бәз баяғы пәктікпен Әлдекімнен ойы *с у ы п,* әлденеден бақ күткен (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Жігерін, көңілін, ынтасын басу.* Осы күнге шейін көзің жалт-жұлт етеді. Бетіңде нарттай шаттықтың қызуы. Әлі де басылған жоқ. Зәуре, босқа оны *с у ы т п а*: Айтып жіберші, Зәуре, айтшы бірдеме! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бүлдіріп алу былай болады: былай ойна деп бүйырсаң, баланың ойыннан ынтасын *с у ы т ы п* аласың (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақжанның жаны торығып, Көңілін қаяу, мұң басты. Мың рет сүйіп, жолығып, Мың рет *с у ы п,* мың қашты (М.Мақатаев, Шығ.).

Көңілі [су сепкендей] суыды. *Ренжіді, сенімнен айырылды.* Оған деген *к ө ң і л і м* су сепкендей *с у ы д ы* (Б.Аманшин, Жар мұңы). Кеш қалған ел ішінен ерте туып, Көп мезгіл құлазыған *к ө ң і л і с у ы п,* Еміреніп ұлы орыстың оқуына Талайды зерек Әли жетті қуып (О.Шипин, Дастан.). Хұрияттан *с у ы д ы* елдің *к ө ң і л і,* Құралған озбырлар мен алаяқтан, Соңына большевиктің ел ілесті, Жүрекке бостандықтың отын жаққан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Түсі суыды. *Ашуланды, ызғарланды.* Шәріптің *т ү с і с у ы п* сала берді (С.Талжанов, Ұлдай.).

Ізі суыды. *Жоғалды, ұмыт болды.* Сөйтіп, араға уақыт салып, қылмыстың *і з і с у ы д ы*-ау дегенде жаңа әрекетке кіріскен (Қоғамдық тәртіп.). Әлі *і з і с у ы п* үлгірмеген оқиғалар («Қаз. әдеб.»).

СУЫҒЫРАҚ с ы н. *Суықтау, ызғарлылау.* Павлоның кескіні қарауынан да *с у ы ғ ы р а қ* (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Көңілі құлазып, күздің суығынан да *с у ы ғ ы р а қ* бір ызғар ішіне түсіп кеткендей (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

СУЫҚ с ы н. **1.** *Тым салқын, жылы емес.* Жаз келер, қысты күнгі қысым өтіп, Қар, *с у ы қ,*

аяз, боран – бәрі кетіп. Қасықтай қар, тобықтай тоң қалмайды, Табиғат барша жанға рахым етіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақ құмың керегіңше даяр қылам, Кем-кетік жерің болса, даяр тұрам. Жаз жетсе, қорқынышсыз, қыс уайымсыз, Далада мың қорқыныш, *с у ы қ* боран (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ызғарлы, ұрейлі.* Бір көргенде қатал сияқты *с у ы қ* жүзді адам екен (Қ.Исабаев, Соңғы.). Басымнан бір *с у ы қ* мұң кетпей қойды-ау, Күннің де күші жетпей қойған қардай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). // *Ызғар, зардап.* Алған ұлы елінің күш туынан, Өткен соғыс *с у ы ғ ы,* ыстығынан. Алау жағып достарын жылытты ол, Өз жанының жалынды ұшқынынан (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Салқынқанды, салғырт, енжар.* Сіз мені әйелге ыңғайы жоқ бір *с у ы қ* жан деп ойлайтын шығарсыз; бірде олай ойлауға жарамайды, адамшылықтың бір негізі – әдеп. «Әдеп тұрған жерде иман тұрады» деген пайғамбардың хадисі бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қаны суық. *Салғырт, салқынқанды.* Кешегі дос – бүгін жау *қ а н ы с у ы қ,* Кешегідей келмейді жаны жуық, Мен жасаған қайырдың, жақсылықтың Жүрегінен шығарған бәрін қуып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қара суық. *Күзгі, көктемгі аласапыран кез, қара қатқақ. Қ а р а с у ы қ* есіп тұрған күз ортасы болатын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Көктемнің *қ а р а с у ы ғ ы,* қар еріп жатқан лайсаң (А.Сатаев, Ақын.). «Солтының белі» жаз шыға қонатын жері, Күн *қ а р а с у ы қ* Ебінің соғатын желі. Көктемгі жаңбыр ылбырап ұзақ жауғанда, Тұманбай байғұс бүрсеңдеп тоңатын еді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Суық жол. *Жаман жол.* Шынымен-ақ, оның *с у ы қ ж о л ғ а* түсіп кеткені ме? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Суық жүз [ажар, қабақ]. *Реніштi, кейiстi пiшiн; жатырқап, жатсына қараған кейiп.* Жолдастарым да ұйқыдан шошып, оянғандай шошынысып, жалт-жұлт қарасты. Бәрі де *с у ы қ ж ү з б е н* таңырқасып алды (С.Сейфуллин, Таңд.). Даусын көтере сөйлегенін, бір адамға *с у ы қ ж ү з* көрсетіп, қабақ шытқанын ешкім көрген емес (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Еламанның өңіне бұрын болмаған *с у ы қ а ж а р* пайда болыпты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Суық көзбен қарады [қарсы алды, қабақ көрсетті]. *Ұнатпады, жақтырмады.* Сырттан Сақып кірді. Үйдегілерге *с у ы қ к ө з б е н* бір *қ а р а д ы* («Лен. жас»). Аман ұялғаннан қыпқызыл болып, Таймасқа *с у ы қ к ө з б е н қ а р а п* қойып еді, ол бұған қасақана қарамады (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Әлиасқаров та *с у ы қ қ а б а қ к ө р с е т к е н* жоқ, бірақ сабырлы қарсы алды (Т.Ахтанов, Шығ.). Абай өзі қорықтың шетінде бір қыратқа таман шығып тұр еді. Жат жолаушыға *с у ы қ қ а р а д ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

Суық қару. *Көне заманнан оқ-дәрі мен атыс қаруы ойлап табылғанға дейін қолданылған, шабуылдау мен қорғануға арналған қоян-қолтық ұрыс қаруы. С у ы қ қ а р у* соққылы (найза, қылыш, семсер) және сілтегіш (садақ, қысқа сапты найза, сілтегіш машиналар ж. т.б.) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С у ы қ қ а р у д ы ң* кейбір түрлері қазірге дейін сақталған, қазіргі әскерлердің жеке құрамдарының жарығында атыс қаруларымен қатар қолданылады (сүңгі, армиялық пышақ, кездік т.б.) (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Суық қарыды [қапты]. *Суық қысты, аяз қарыды.* Дірілдеп жалғыз жапырақ Денесін *с у ы қ қ а р ы ғ а н,* Ақырғы сәтте жатып ап, Айырылар емес талынан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Көктем кетті, күз, міне, жуықтады, Бармысыңдар, бауырлар, қырықтағы? Бөрің тірі қалдың ба, *қ а р ы ғ а н д а* Қырқыншы жылдардың *с у ы қ т а р ы*? (М.Мақатаев, Шығ.). Еламан салқын амандасты. Сонан артық тілге келмей, *с у ы қ қ а п қ а н* киімі сықырлап, есік алдында теріс қарап тұрып шешіне бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Суыққа ұрынды. *Ауа райы қолайсыз, суық күнге тап келді.* Бармай ма әлі жуықтап, Қолдарың қазір қалтырап. *Ұ р ы н ғ а н* шығар *с у ы қ қ а,* Көктемде берген жапырақ (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Суық құшақ. *Салқын, жылы емес құшақ.* Үскірік, аяз Болғандай аз, Қар да басқан. Кебінге ұсап. Сүйекке өтер *С у ы қ қ ұ ш а қ*... Қашан, қайың, Жетеді жаз? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Суық соғып кетті [тастады]. *Әбден тоңды, ұсіді.* Ол жас еді, Секілді еді тал-шыбық, Көктемеде *к е т т і с о ғ ы п* қар, *с у ы қ*... Сол күндегі ол көтерген зіл-батпан Тауға түссе, қалар еді жаншылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Суық сорды. *Суықтады, суық өтіп тоңды.* Бермеген тым болмаса жейтін азық, Мен болдым шөп түбіне қаққан қазық. Ішімнен ой, сыртымнан *с у ы қ с о р д ы,* Жататын заман қайда бауыр жазып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Суық сөз [хабар, сыбыс]. *Алып-қашпа, жағымсыз, жайсыз хабар.* «Соғыс» деген *с у ы қ с ө з* (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Үш жыл күтті, Бес жыл күтті... Өлді деген *с у ы қ с ө з г е* сенбеді. Тұманға орап тілекті Тағы төрт-бес жыл өтті

(М.Шаханов, Ғасырлар.). Елді есінен тандырып, *С у ы қ х а б а р* соқты кеп. Күрсінеді барлығы, – Қара қағаз кепті, – деп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Суық су. *Температурасы 20°С-қа дейінгі табиғи су* (Қаз. тілі термин. Геология.).

Суық тер. *Қорыққанда, қиналғанда шығатын тер.* Оңаша отырған кезде, Қамит марқұмды ойлағанда маңдайынан *с у ы қ т е р* шып-шып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С у ы қ т е р* төккізетін Тау жаман қияметтен. Аттар бар өткізетін Қорым тас қия беттен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Суық тиді [өтті, ұстады, шалды]. *Суық зардабынан ауруға шалдықты, сырқаттанды.* Шомылардың алдында жалаңаш отырма, терлейсің. Терлеген дене жылдам салқындайды, *с у ы қ* тез *т и е д і*. Шешінісімен, басыңды сула да, суға түс (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сақал өсіп сақалындай текенің, *С у ы қ т и і п*, Селкілдетер жөтелің. Жұмыс та жоқ, Шабыт та жоқ жұмысқа, Зеріккеннен үйге сыймай кетемін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Биік ұстап үйренген асқақ атын, Асқақ еді ол. Жаны да жас болатын. *С у ы қ ө т і п* кетті ме, сәлден кейін, Боп-бозданып жөтеле бастады ақын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Соның бәрін көзіне ілмей, ұмытып, Көңілінде жоқ басқадай сыры түк. Баяғыша бала дейді жеңешем, Жүрегімді *с у ы қ ш а л ғ а н* жылытып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Суық түсті. *Күн суытты.* Мұз қатып, ноябрьде *с у ы қ т ү с т і*, Декабрь бұрқырады боран күшті. Январьда жол үстіне кесе тұрып, Жол бермей жүргіншінің алдын тосты (О.Шипин, Дастан.).

Суық үн [дауыс]. *Ашулы, қатты шыққан дауыс; зарлы үн.* Осы кезде Абай мен анасының құлағына ерекше бір жат, *с у ы қ ү н* естілді. Біреу: – Ойбай, бауырым-ем! – деп ат қойып келе жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

Түсі [түрі] суық. *Ызғарлы, ашулы.* Алара қарап бетіме, Деді: – Балам, жол болсын, *Т ү с і н ің с у ы қ* түн қатқан, Ақ сапарың оң болсын! (О.Шипин, Дастан.). *Т ү с і с у ы қ,* у тілді, Қарға адым жер боп мұңы, Үнемдеп жалап топырақ, Бұта көрсе тоқырап, Қыс болса қатып сіресіп, Жаз өмірмен күресіп, Аяғы жоқ, еңбектеп, Күн көріп жүр жылан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шақырды хан айғайлап жендеттерін, Тазыдай жаландаған көп иттерін. Пышағын қайрап алған қасапшылар, Көргенде жан шошыды *с у ы қ т ү р і н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Суығына тоңып, ыстығына күйді. *Бар бейнетін, қиындығын көрді. Ы с т ы ғ ы н а к ү й м е с е, С у ы ғ ы н а т о ң б а с а* Би мен бектің сәні жоқ – Елін қорғай алмаса, Тура жолға салмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СУЫҚҚОЛ з а т. *Ұрлық, қымқырушылық.* Сән мен салтанатты – *с у ы қ қ о л м е н* жасауға толтырған өз үйінен іздеді (М.Рашев, Бетің қисық.). Сағыр чемоданын ашты да, *с у ы қ қ о л д ы ң* кіргенін бірден байқады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Кей адам алдап жұртты түлкі боп жүр. Аңдығаны қоғамның мүлкі боп жүр. *С у ы қ қ о л* сұғамын деп арамтамақ, Қақпанға түсіп ақыр күлкі боп жүр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СУЫҚҚОЛДЫ с ы н. *Ұрлықты кәсіп еткен, сұғанақ.* Құмарым қайта көріп қанар ма екен, Әл бітіп салқын жүрек жанар ма екен. Болмаса *с у ы қ қ о л д ы* бір сұр мерген Дәл көздеп киікті атып алар ма екен (К.Салықов, Жезкиік).

СУЫҚСҮЙГІШ с ы н. *Суыққа төзімді, суыққа бейімделген.*

Суықсүйгіш өсімдіктер. ө с. <грек. kiyos – суық, аяз, мұз, pliyton – өсімдік> *Суық және физиологиялық құрғақ мекенжайда өсуге бейімделген өсімдіктер.* Әсіресе *с у ы қ с ү й г і ш ө с і м д і к т е р* Тянь-Шань (3700–4200 м) мен Памирдің (4700–5000 м) биік белдемінде өседі. *С у ы қ с ү й г і ш ө с і м д і к т е р г е* суық құрғақ ортаға бейімделген өсімдік түрлері (кекіребас, еңлікгүл, наурызгүл, ақмамық және т.б.) жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

СУЫҚСЫРА= е т. **1.** *Суыңқырау, салқындау, тоңазу.* Шешініп отырған соң, көлік соғып, *с у ы қ с ы р а ғ а н* дене жіпси берді (С.Қалиев, Еңбек.). **2.** а у ы с. *Салқын тарту, көңілі суу.* Сүйген жары *с у ы қ с ы р а ғ а н д а й* болды (Б.Дәулетбеков, Парыз).

СУЫҚСЫРАТ= е т. *Суыңқырату, салқындату, тоңазыту.* Қыземшектің басын бұлт торлағалы, баурайындағы осы ауылды күрдің желі *с у ы қ с ы р а т ы п* барады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

СУЫҚСЫРАТУ *Суықсырат етістігінің қимыл атауы.*

СУЫҚСЫРАУ *Суықсыра етістігінің қимыл атауы.*

СУЫҚТА= е т. **1.** *Суық өту, тоңу.* Дірілдеді, тоңды ма? Қалмасын деп *с у ы қ т а п,* Қымтады оны қойнына (С.Қалиев, Қасиетті). – Қызым *с у ы қ т а п* қалар, төбесіне шығу үшін көп күш керек (Ж.Еділбаев, Түркістан). **2.** а у ы с. *Алшақтау, суысу, ренжісу.* Баяғыдай емес, аралары алшақтап, *с у ы қ т а п* барады (Ауызекі).

СУЫҚТАН= е т. *Сыздану, ызбарлану.* Көксерек өскен сайын сызданып, *с у ы қ т а н ы п* келеді (М.Әуезов, Қараш.).

СУЫҚТАНУ *Суықтан етістігінің қимыл атауы.*

СУЫҚТАТ= е т. *Алшақтату, суыту.* Сол жағдайлар да *с у ы қ т а т ы п,* Қайнықешті төркініне апарып тастады (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

СУЫҚТАТУ *Суықтат етістігінің қимыл атауы.*

СУЫҚТАУ с ы н. **1.** *Суығырақ, салқындау.* Күн ашық болғанымен, қара *с у ы қ т а у* (Дала дауылпаз.). **2.** а у ы с. *Сұстылау, ызғарлылау.* Бір қараған адамға жүзі *с у ы қ т а у* (М.Сәрсенбаев, Жетінші.). Түсі де оның *с у ы қ т а у,* Түксиіп тұр бүгін де. Тастан өрген құдық бар Терең құздың түбінде (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СУЫҚТАУ *Суықта етістігінің қимыл атауы.*

СУЫҚТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. pyrrhula pyrrhula> *Орманды даланы мекендейтін төсі қызыл кішкене әнші құс.* Дала *с у ы қ т о р г а й ы* әдетте адам мекенінде де, ағаш кеуектерінде де, әртүрлі қуыс-қуыстарға да, құлама жарлардағы ескі індерге де ұялайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СУЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Салқындық, тоңазушылық, суытып кетушілік.* Бүгін даланың *с у ы қ т ы ғ ы* 30 градустан асатын шығар (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.). Егіз қозылы саулық сиятын клетканың *с у ы қ т ы ғ ы* 5 градусқа жетеді (Б.Далабаев, Табыс.). **2.** а у ы с. *Ашулылық, ызғарлылық, зілділік.* Ыбырай жігіттердің түсінің *с у ы қ т ы ғ ы н* көріп, тексермеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мұсақұл Тоқаштың *с у ы қ т ы ғ ы н* байқады (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

СУЫЛ з а т. *Сусылдаған дыбыс, зуыл.* Мұқағали кенет қанат *с у ы л ы н* естіді (А.Сүлейменов, Бесін). Тек жел соғып теңселген ағаштың *с у ы л ы* ғана естілді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

СУЫЛДА= е т. **1.** *Зуылдау, зу-зу етіп дыбыс шығару.* Қалың қамыс жапырыла құлап, ышқына *с у ы л д а й* бастады (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ішінен ақ пәуеске көресің тек Бұлқынған ақ тортаның денесін тек. Жебенің *с у ы л д а ғ а н* желі еседі, Атылған адырнаны кере сілтеп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Жайқалды жасыл таңғы бақ, Жайлауын желмен суарған. *С у ы л д а п,* шулап, жамырап, Айқайға басты ну орман (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жатқандай-ақ қойнында Шұбар ала жолбарыс. Торғай өзен бойында *С у ы л д а й д ы* нар қамыс (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Толастамау, тыншымау, тыным таппау.* Ілесіп *с у ы л д а ғ а н* шалғыларға, Жүруші ек шағылысып ақ мұнарға. Шалғыны лақтырып, құлайтынбыз Қалжырап, көкте жұлдыз қалғығанда (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Зымырау, заулау.* Бірдемесі дырылдайды. Жатқан жері ағып барад, Ұшқан құстай *с у ы л д а й д ы* Жел құлаққа зуылдайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жүрегі суылдады. *Зәресі ұшты, үрейленді. Ж ү р е г і м* кетті *с у ы л д а п,* Құлағым кетті шыңылдап. Теңселді терек бұтағы Балапандар шуылдап (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қалың халық жыбырлап, Тұра алмай тұр қыбырлап, Қарғадай боп шуылдап, *Ж ү р е к т е р і с у ы л д а п,* Төбе шашы дуылдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СУЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Сырғып тұратын, сусылдағыш (құм, топырақ).* Анадай жерден күректеп *с у ы л д а қ* тасып, қазықтың түбіне құйды (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). Мұны да алғаш шағыл қабаққа, *с у ы л д а қ қ а* көміп кептірмекші еді, бірақ екі-үш күннен соң томар бойында, бір қарағанда, әлдене жәндікке ұқсас солғын көк бөрткен пайда болды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). **2.** а у ы с. *Өтірікті қосып сөйлейтін, зуылдақ.* Мұндай *с у ы л д а қ* адамдардан аулақ жүрген жақсы (М.Дүйсенов, Мейман.). Кейбіреулер мұндай *с у ы л д а қ т а р д ы* ұнатпауы мүмкін (Шопан серігі).

СУЫЛДАС= е т. *Су-су етісу.* Шарт та шұрт, алмас қылыштар *с у ы л д а с ы п* келіп түйісіп жатыр (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

СУЫЛДАСУ *Суылдас етістігінің қимыл атауы.*

СУЫЛДАТ= е т. **1.** *Зуылдату, зу-зу етіп дыбыс шығару.* Тобылғы ұшын *с у ы л д а т ы п* жеңіл күйін соғып өтті (М.Мағауин, Бір ата.). Ағаш күректермен ақ маржан тарыны көсіп-көсіп алады да, жоғарыдан төмен *с у ы л д а т а д ы* (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **2.** а у ы с. *Зымырату, заулату.* Егер жаттаған өлеңді *с у ы л д а т ы п* айтып отырғанда тоқтай қалсақ, біз қазір жаңылып қаламыз (М.Жұмабаев, Шығ.).

СУЫЛДАТУ *Суылдат етістігінің қимыл атауы.*

СУЫЛДАУ *Суылда етістігінің қимыл атауы; зуылдау, зу-зу етіп дыбыс шығару.* Есіттің бе, қанатымның *с у ы л д а у ы н,* ұстап көр сұңқар болсаң шүйіл-дағы (Ә.Тәжібаев, Құрдас.).

СУЫЛДЫР з а т. ө с. <лат. blysmus> *Қияқөлеңдер тұқымдасына жататын көпжылдық*

шөптесін өсімдік. Қазақстанда Тянь-Шань тауларының сортаң топырақты шалғындарында, өзен бойларында, ылғалы мол батпақты жерлерінде өсетін 2 түрі бар. Жиі кездесетін түрі – қысыңқы *с у ы л д ы р* (ҚҰЭ).

СУЫН з а т. з о о л. *Бұғылар тұқымдасына жататын ірі аң.*

СУЫН= е т. **1.** *Салқындау, суу.* Тірлікте *с у ы н д ы м* да, жылындым да, Көріндім де, бұғындым, тығылдым да. Арымның алдына кеп тізе бүктім, Анамның ақ сүтіне жуындым да (М.Мақатаев, Шығ.). Магма *с у ы н г а н д а* оның көлемі біраз кішірейеді және тау жыныстарында бөлектік жарықшағы деп аталатын аса жіңішке жарықшалар пайда болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Қара бір лашық жығылып, Жинады шал да жемісін. Кенеттен аспан *с у ы н ы п,* Қара жел түрды мен үшін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қара сайды көргенде, Отырды ол кідіріп. Дел-сал болды денесі Бір ысып, бір *с у ы н ы п* (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Ынтығы басылу, қызбалығы кему.* Тез жалындап *с у ы н г а н,* Жұмақтан да қуылған, Адамзат бір әуреде. Есін жиып күйленіп, Әбден бойы үйреніп Алғаннан соң сәулеге (М.Жұмабаев, Шығ.). Алыстап кеттік расында, *С у ы н ы п* кетті-ау сезім де. Сен мені қарсы аласың ба Аулыңа барған кезімде (М.Шаханов, Ғасырлар.). *С у ы н б а с а м,* шіркін-ай, *с у ы н б а с а м*! Мұз болса да жүрегің ерітер ем, Суытайын суыққа ұрынбасам, Сәл кешірек сен менен туылмасаң (М.Мақатаев, Шығ.).

СУЫНДЫР= е т. **1.** *Салқындату, суықтандыру.* Анда-санда суға салып болса да *с у ы н д ы р ы п* алу керек (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). **2.** а у ы с. *Ынтығын бастыру.* Мырзатайдың көңілін *с у ы н д ы р д ы* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

СУЫНДЫРУ *Суындыр етістігінің қимыл атауы; ынтығын бастыру.* Біріне-бірінің көңілін қалдырып *с у ы н д ы р у* керек (Д.Әбілев, Арман.). Сүйгеніңді *с у ы н д ы р у* – қиын жағдай (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СУЫНТ= е т. *Суыту, ыстығын басқызу.* Уақыт деген *с у ы н т а д ы* екен (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Ызғарын тез *с у ы н т т ы* ол (А.Байтанаев, Қансонар).

СУЫНТУ *Суынт етістігінің қимыл атауы.*

СУЫНТЫҚ з а т. ө с. <лат. hygrophila plysperma> *Суда өсетін өсімдіктің түрі. С у ы н т ы қ* – көмбіс өсімдіктердің бірі, су температурасы 18-30^{0}С-де Оңтүстік-Шығыс Азияның жергілікті тоқтау және баяу ағатын суларында өседі (Қ.Қайымов, Суасты.). *С у ы н т ы қ* көбінесе аквариумды сәндеуге және балықтар уылдырық шашатын төсеніш ретінде пайдаланылады (Қ.Қайымов, Суасты.).

СУЫНУ *Суын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Салқындау, суу.* Магманың *с у ы н у ы н а* байланысты, мұнай қабаттары пайда болған (М.Маташев, Қара алтын.). *С у ы н у* кезінде жыныстың сыртқы қабаттары ішкі қабаттарға қарағанда жылдамырақ салқындайды, осының нәтижесінде жарықшалар пайда болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** а у ы с. *Ынтығы басылу.* Қазіргі халден жиренуі, түңіліп, тоңазып *с у ы н у ы* да сондайлық (М.Әуезов, Қилы заман).

СУЫНЫС= е т. *Бір-біріне ынтығы басылу.* Досыңнан *с у ы н ы с ы п,* жолдасыңнан айырыласың (Ә.Тарази, Қиян.). Өкпесі көп қысқа кездесуден *с у ы н ы с қ а н* (Ә.Сараев, Тосқауыл).

СУЫНЫСУ *Суыныс етістігінің қимыл атауы.*

СУЫҢҚЫРА с ы н. *Жылудың кеми бастауы; салқындаңқырау.* Қария шыны аяқтағы *с у ы ң қ ы р а п* қалған шайынан бір жұтып қойды (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Ғайнидің беті ашаң тартып, шырайы *с у ы ң қ ы р а ғ а н* сияқты (С.Сейфуллин, Шығ.).

СУЫР з а т. **1.** *Қыста үйықтап қалатын, кішірек кеміргіш аң және оның терісі.* Қиянат күшті әлсізге етпесін» деп, Аңдарға әмір шашып, қойдырыпты. Тойына шақырмаған жан қалмаған, Түлкі, қарсақ, құлан, киік, *с у ы р,* қоян (М.Дулатов, Шығ.) Болады кейде жасыл, кейде сары, Құлпырып, түрленіп түр жүннің бәрі. Көрмеген өмірінде бір түрлі түс, *С у ы р* деп айтар емес жолдастары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қосаяқ, *с у ы р* менен қарсақ, борсық, Қоян байғұс бұғады күндіз қорқып. Қасқа күзен, сары тышқан, байбақ ұлу Таң атқанда жылайды дауысын қосып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** з о о л. <лат. marmota> *Кемірушілер отряды, тиінтәрізділер тұқымдасына жататын сүтқоректі. С у ы р* – тиын тұқымдас кеміргіштердің ішіндегі ең ірісі (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). *С у ы р* жылына 6–8 ай бойы ұйықтап, көктемде оянады (Ғалам ғажап.). Сонымен бірге, бұл жерлер әрқилы жануарлардың – бұғы, киік, арқар, тауешкісі, ақтиін, түлкі, аю, *с у ы р,* құндыз, ондатр, тағы басқалардың мекені (Н.Баяндин, Атамекен).

Суырдың айғырындай шаңқылдады. *Ащы, тұрпайы дауыс шығарды.*

СУЫР= е т. **1.** *Біреуді, бір нәрсені, затты белгілі орнынан, жерден, судан т.б. тартып шығару, жұлып алу.* Жолаушы шаршады. Қалың

қардан аяғын зорға *с у ы р ы п*, ілбіп келеді. Бір мезгілде демалайын ден тоқтады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалмажан қойына қолын сүңгітіп, үш бұрыш хат *с у ы р ы п* алды (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). Жігіттерін жиып алып, Шыңырауға салып арқан. *С у ы р а д ы* жас қойшыны, «Ә» дегенше күштер дарқан (О.Шипин, Дастан.). Шыңға атқан оқтай зулайды, Шулайды толқын шұбырып. Балықшы қолы тынбайды, Тереңнен сазан *с у ы р ы п* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Бір заттың шаңын, қауызын тазарту, ұшыру.* Суық жел *с у ы р ы п* жер топырағын, Ағаштың тонап алтын жапырағын (Д.Әбілев, Өлең д.). Алақ-жұлақ жүгіріп, Жалғыз өзі жолда ойнап. Жерден құмды *с у ы р ы п,* Қуалады жолға айдап (С.Мәуленов, Алыс кет.). Аспаннан жауса ақбасқын Жерден борап *с у ы р ғ а н.* Зымыстан болып шаруаның Апшысын әбден қуырған (Базар жырау, Шығ.).

Май ішінен қыл суырғандай. *Икемді, епті.* Орсайынов *м а й і ш і н е н қ ы л с у ы р ғ а н д а й* епті (С.Бердіқұлов, Аспан.).

Суырып салды. *Дайындықсыз өз жанынан өлең шығарды.* Айтыс кезінде қарсыластар кезекпен *с у ы р ы п с а л ы п,* бір-біріне жауаптасады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

СУЫРДАЙЫН с ы н. п о э т. *Суыр сияқты, суырдай.* Ойым алаң, көңіл пәс, сауық қашқан, Осылай ма жай жүріп, анық басқан? Осы екен ғой намысты шағып тастап, *С у ы р д а й ы н* күн кешу жалықпастан, Түйсігінді түйіп ап, ағытпастан (М.Мақатаев, Шығ.). *С у ы р д а й ы н* күн кешіп әркім ойлап өз басын, Тұлпарларды тұқыртып, тұғырлары озғасын, Бүйрегіндей сиырдың бөлшектенген бұл қазақ, Құмалақтай бытырап, қалай ғана тозбасын (М.Мақатаев, Шығ.).

СУЫРМА з а т. *Үстел, шкаф сияқты жиһазға орнатылған кішкене тартпа жәшік.* Столдың, шкафтың *с у ы р м а л а р ы н а* шейін ашып тастады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Алдындағы касса жәшігінің *с у ы р м а с ы н* ашып іздестірген болады (А.Байтанаев, Қансонар).

СУЫРМАЛЫ с ы н. *Тартпалы, алмалы-салмалы.* Ерітінді құйылған сауыттар ыдыс түбі тұратын ойықтары бар үш қатарлы *с у ы р м а л ы* сөреге орналастырылған («Қазақст. мект.»). *С у ы р м а л ы* емен стол (Е.Домбаев, Менің туыс.).

СУЫРТ= е т. **1.** *Тартып шығарту, жұлып алдыру.* Қабанның екі азуын екі жауынгерге *с у ы р т ы п* алғызды (С.Бегалин, Уақыт.). Тұла бойымды уытта, Жанымды, өрте, *с у ы р т* та! Маңайыңа жуытпа, Жүрегімде болса тат! (Ш.Құдайбергенов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Желге ұстап ұшырту.* Далалықтардың топырағын желге *с у ы р т п а й* сақтап келген еді (Б.Жанғабылов, Жыл.).

СУЫРТҚЫ: суыртқы құрт. з о о л. *Жұмыр құрттар класының суыртқы құрттар туысы болып табылатын ақшыл түсті, жіп тәрізді құрт. С у ы р т қ ы қ ұ р т* друкункулез ауруын қоздырады (Қаз. тілі термин. Биология).

СУЫРТПАҚ з а т. **1.** *Жібін суырып алу үшін пайдаланылатын матаның жіңішке қиындысы.* Жіп суыруға арналған бір бөлек жыртынды матаны шеберлер *с у ы р т п а қ* деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *С у ы р т п а қ т а н* жинасаң, Сорлыға көйлек шығады (Қаз. мақал.). **2.** *Шашқа түскен ақ.* Көлеңке қайғы бұғып қап, Ойнап түр қайта қасында. Бір-бір тал ақ шаш *с у ы р т п а қ,* Айғайлап тұрды басында (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің шет пұшпағы, жалғасы.* Қайырбаев ой *с у ы р т п а ғ ы н а н* келесі айтпақ сөзінің жібін ыдырата, толғана тұрып қалды (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Хамит әжептәуір уақытқа дейін әңгіменің *с у ы р т п а ғ ы н* таба алмай қиналған (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Бір суыртпақ жіп. *Ештеңе, дәнеңе, тұқ. Б і р с у ы р т п а қ ж і п* алған емеспіз (Б.Майлин, Шығ.). Соқа басымнан өзге *б і р с у ы р т п а қ ж і б і м* де жоқ («Қаз. әдеб.»).

СУЫРТПАҚТА= е т. **1.** *Суыра тұсу, шымшымдап суыру.* Шебер өз керегіне қарай *с у ы р т п а қ т а п* отырып, арқау мен бой жіптерге іліп отырып түр жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Мұз боп қатқан маядан шөпті *с у ы р т п а қ т а п* жатырмын (А.Әлсеров, Алыста.). Қиярды, помидорды өсіргенде, олардың тұқымын қос қатарлы *с у ы р т п а қ т а п* себу (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). **2.** а у ы с. *Үзіп тастамай, там-тұмдап жалғастыру, сыздықтау.* – Оның қылмыстарын *с у ы р т п а қ т а п* біліп, документально жинай бер (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.). Қарап жатпай, *с у ы р т п а қ т а п* отырып өзі шығарып алған есеп-қисаптан шал мұз соққан балықтай есеңгіреп қалды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СУЫРТПАҚТАЛ= е т. *Суыра тұсу, шымшымдап суырылу.* Түйіншек жіптей *с у ы р т п а қ т а л д ы* (К.Ахметбеков, Ақдала). Қызылша қатарлары *с у ы р т п а қ т а л ы п* өңделеді (Агроном. анықтама.). Жота-жотаның астымен *с у ы р т п а қ т а л а* ауылға апарар жолға түсіп, ілби басып келе жатқандарында бұларды полу-

торка машинасы қуып жетіп, шаңын бұрқ еткізе тоқтаған еді (О.Бөкеев, Ән салады.).

СУЫРТПАҚТАЛУ *Суыртпақтал етістігінің қимыл атауы.*

СУЫРТПАҚТАТ= е т. *Үзіп тастамай, тамтұмдап жалғастыру, сыздықтатып ақырын шығару.* Баласы өмір бойы ұшына шықпаған сұрақты *с у ы р т п а қ т а т т ы* да кетті (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). Жақсы бағаны біреу жанын суырып жатқандай *с у ы р т п а қ т а т ы п* қоятын (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

СУЫРТПАҚТАТУ *Суыртпақтат етістігінің қимыл атауы.*

СУЫРТПАҚТАУ *Суыртпақта етістігінің қимыл атауы; суыра тұсу, шым-шымдап суыру.* Онысы көне жіптей *с у ы р т п а қ т а у ғ а* жарамай, үзіліп қала береді (Ә.Сараев, Бозқырау).

СУЫРТУ *Суырт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дәнді желге *с у ы р т у.*

СУЫРУ *Суыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тартып шығару, жұлып алу.* Құдай соғыс бергендей болса, атқа мықшыңдап тағы бір мінуге даярмын, Сіз үшін қалтыраған қолыммен Кәрі қылышты қынабынан бір *с у ы р у ғ а* әлім қаптал (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бір заттың шаңын, қауызын тазарту, ұшыру.* Дюналар белгілі бір тосқауылдырдың жанында (бұталар, бедердің ойлы-қырлы жерлері т.б.) желдің құмды *с у ы р у ы* нәтижесінде өзендер мен теңіздердің жағаларында түзіледі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СУЫРЫЛ= е т. **1.** *Тартып шығарылу, жұлыну.* Есіктің топсасы *с у ы р ы л ы п* қалыпты (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Ақтабан шұбырынды, Ақ туың жығылулы. Олақ қатын тоқыған алашадай, Өрмегіннің арқауы *с у ы р ы л д ы* (М.Мақатаев, Шығ.). Жерге түскен мына қыран, Өліміне сенсең мақұл. *С у ы р ы л м а ғ а н* қынабынан Сүп-суық бір семсер жатыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Бір заттың шаңы, қауызы тазартылу, ұшырылу.* Миы аққан жердің қуырылған Танабы болған Түркістан. Тұяқтан шаңның *с у ы р ы л ғ а н* Алаңы болған Түркістан (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. *Жеке-дара бөлініп, алға тұсу.* Тәйт, әрі *с у ы р ы л м а й*! Тайталасқанды қайдан шығарып алдың, тіліңді суырып алайын ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Не жүйріктер өткен жоқ *С у ы р ы л ы п* озған шаршыдан. Не сұлулар өткен жоқ Жібектей шашы оралып, Шыбықтай белі бұралып, Жұпар иісі аңқыған (Базар жырау, Шығ.). Үйіне Көкетайдың ел жиналды, Атақты осы атырап кәриясы. Ер Қосай тоқсандағы, Көкше батыр, Ер Манас елден тағы қос ағасы. *С у ы р ы л ы п* жолды Қосай сөз бастады: «Орданың орнында, – деп, – босағасы» (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Суырыла сөйледі [сөз сөйледі]. *Ағылып, ойын еркін, жеткізе айтты.* Әрқайсысы қысқа амандасып, біраз сұлық отырған соң *с у ы р ы л а с ө й л е п* кетті (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Күң боп езіліп, егіліп Жылағанды жақтады. *С у ы р ы л ы п* топта *с ө з с ө й л е п*, Әйел мұңын жоқтады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Суырылып шықты [шыға келді]. *Топтан ерекше бөлініп, алға ентеледі.* Кербез келіншек *с у ы р ы л ы п* алға *ш ы қ т ы* (І.Есенберлин, Қатерлі.). Тістеніп, алға бір қарап, Көтеріп қолын оң жаққа, *С у ы р ы л ы п ш ы қ қ а н* «уралап!» Оқ тиді кенет комбатқа (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Осы кезде *с у ы р ы л ы п* Топтан *ш ы қ т ы* бір адам, Амангелді осы еді Халық күткен, аңсаған (О.Шипин, Дастан.).

СУЫРЫЛТ= е т. с ө й л. *Желге ұстап ұшырту.* Суырып *с у ы р ы л т а м* ән сұлуды, Тілім бал, сілекейім шекерленіп (Ақын жырлары). Торқадай топырақ туырылттым, Уыстап шашу *с у ы р ы л т т ы м* (І.Жансүгіров, Шығ.).

СУЫРЫЛТУ *Суырылт етістігінің қимыл атауы.*

СУЫРЫЛУ *Суырыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тартып шығарылу, жұлыну.* Бомба боп жарылып, қылыш боп *с у ы р ы л у* болса керек (Д.Әбілев, Арман.). **2.** а у ы с. *Жеке-дара бөлініп, алға тұсу.* Мына кісінің соншама *с у ы р ы л у ы н* қарашы (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СУЫРЫНДЫ с ы н. *Жел ұрлеген, ұрінді.* Қиюсыз есіктен *с у ы р ы н д ы* қар ұйтқып кіріпті (А.Нысаналин, Алыста.). Шеңгелге іркілген *с у ы р ы н д ы* ұрінді қызыл құм (С.Досымов, Директор.).

СУЫРЫПСАЛМА с ы н. *Өз жанынан тез арада өлең шығара алатын, алдын ала дайындалмай-ақ, бірден айтатын. С у ы р ы п с а л м а* қазақ ақыны айғай шыққанда еті қызатын жүйрік ат сияқты (Қ.Сатыбалдин, Қара торғай). Жамбыл – «а» десе «мә» дейтін *с у ы р ы п с а л м а* ақын (М.Әуезов, Әр жыл.). Иса – барып тұрған *с у ы р ы п с а л м а* ақын (С.Мұқанов, Өсу жол.).

СУЫРЫПСАЛМАЛЫҚ з а т. *Өлеңді алдын ала дайындықсыз, ойдан шығарып, бірден айтатын ақындық қасиет.*

СУЫРЫС= е т. *Тартып шығарысу.* Батырдың Амангелді туын ұстап, Күндерде жалаң қылыш *с у ы р ы с п а қ* (Ғ.Қайырбеков, Көсем.). Аяғынан етігін әрең дегенде *с у ы р ы с ы п* алды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

СУЫРЫСУ *Суырыс етістігінің қимыл атауы.*

СУЫС= е т. **1.** *Аралары бір-бірінен алшақтау; салқын тартысу.* Миуа төккен тамылжып бау-бақтары, Тамаша үйден тұратын тау жақтағы Бірте-бірте *с у ы с ы п,* аяқ баспай, Достары да алшақтап, аулақтады (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Көңіл қалдыру, ренжіту.* Арман қуып, Аңқаулықтан у іштім. Алау құшақ ағайынмен *с у ы с т ы м.* Жыр жазам деп, – Дұрыс емес бұл енді, – Асына да бармай қалдым туыстың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жақсы қоныс жігітке Жұғысады туыстай. Жақсы құдаң бар болса, Сыйласады *с у ы с п а й* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Менің тентектігіме қыздың әкесі өкпелеп біржола араздасып, *с у ы с ы п* кеткен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

СУЫСУ *Суыс етістігінің қимыл атауы.* Сөйтіп жүріп бірталай мезгіл өтті, Күннен-күнге *с у ы с ы п* байлар кетті. Сыртынан Троекуров қиянаттап, Ол хабар Андрейге күнде жетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С у ы с у* боран мен Дидарбек тарапынан басталды (А.Байтанаев, Қыран.). *С у ы с у* деп сыртынан тон пішпе (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

СУЫСТЫҚ с ы н. *Реніш, өкпе-нала, көңіл қалушылық.* Араларында әлден салқын *с у ы с т ы қ* бар ма? (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

СУЫСЫҢҚЫРА= е т. *Араларының алшақтауы; бір-біріне өкпеленкіреу.* Содан соң көрші үйлермен сирек қатынасып, *с у ы с ы ң қ ы р а п* кетті (С.Нарымбетов, Тентек). Тез арада табыса алмай *с у ы с ы ң қ ы р а п* кетті (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

СУЫТ ү с т. *Асығыс, тығыз, ұртіс.* Бұның да жүрісі *с у ы т,* асығыс (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Біз *с у ы т* кетерміз. Кәні, нәрселерің, алып шығыңдар! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір кезде әлдеқайдан шықты дыбыс, Білінді тым асығыс *с у ы т* жүріс. Айнала елең етіп құлақ түрді, Күткендей кездейсоқта үлкен бір іс (О.Шипин, Дастан.). Тентек ояз тепсініп, Әскермен шықты далаға. Тым-ақ *с у ы т* жүрісі, Қонбастан келд араға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СУЫТ= е т. **1.** *Ыстығын басқызу, салқындату.* Сайрайсың мұңды күймен жүз құбылтып, Кейде аяң, кейде желіс, кейде сылтып. Денені *с у ы т а с ы ң,* ысытасың, Тұрасың маужыратып кейде жылытып (М.Жұмабаев, Шығ.). Жылқышының алдында *с у ы т ы п* қойған ет тұрады (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Төрт мезгілім – жазым, қысым, көктем, күзім бар тағы. Жылытатын, *с у ы т а т ы н* өзім жүрген ортаны. Бірақ олар бірі-біріне кезек күтпей сөз беріп, Тұрады ылғи тек мақсатқа байланысты өзгеріп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тұманды аспан қар тастап, Тұр еді кеше *с у ы т ы п,* Лақтырып қысты жамбасқа ап, Күн шықты жерді жылытып (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Ұзақ жолдан терлеп келген аттың ер-тоқымын шешпей, айылын босатып, отқа қоймай тынықтыру, дем алдырту. С у ы т ы п,* отқа жіберейін деп тұрғанда «қинап тастайды-ау!» деп, ішінен назаланып, ентелей басып, ат жаққа жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Кірбің қабақ таныту, салқын мінез көрсету.* Ольга кенет жүзін *с у ы т т ы* (Б.Майлин, Шығ.). Бауырым, көтерерсің жігіт болсаң, Қыруар көкірегіңе үміт толса. Өмір бұл үзіліссіз күйіп-жанар, Соңғы рет жүрегіңді *с у ы т қ а н ш а* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** а у ы с. *Арасы алшақтау.* Жақсы едің ғой, Құлын мүсін қылықтым, Тұзағына түстің қандай құрықтың? Қайдан жүрсің? Жүзің неге сынық тым? Неге ұмыттың, неге бізден *с у ы т т ы ң?* (М.Мақатаев, Шығ.).

Із суытпай. *Көп кешіктірмей, көп күттірмей.* Байғұс шал жете беріп, ұшты мұрттай, Жүгірді баласы да *і з с у ы т п а й,* Құшақтай жығылды әке үстіне кеп, Не керек, дүние көзден ұшты бұлттай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СУЫТҚЫШ с ы н. *Тоңазытқыш, мұздатқыш.* Қазір бассейнге *с у ы т қ ы ш* қоспаны ағытсақ болды өздері шыға келеді («Білім және еңбек»). Ішіне ауа *с у ы т қ ы ш* кондиционер орнатылған (Т.Ахтанов, Үндістан.).

СУЫТТЫР= е т. *Тынықтыру, дем алдырту.* Оны *с у ы т т ы р ы п,* дем алдырайын (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Көңілін суыттырды. *Көңілін түсірту.* Біртебірте *к ө ң і л і н с у ы т т ы р а* беру керек (М.Дүйсенов, Ант).

СУЫТТЫРУ *Суыттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көңілін *с у ы т т ы р у.*

СУЫТУ *Суыт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ыстығын басқызу, салқындату.* Су буын *с у ы т у* арқылы су алады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Сөйтіп, тазартылған сулар қайтадан технологиялық қажеттерге, атап айтқанда, технологиялық жабдықтарды *с у ы т у ғ а* және т.б. пайдалануға беріледі (Т.Қалыбеков, Экология.). Келемін көріп талай қысқы күнді, Тәніме қадама, аяз, істігінді. Еліре жармасқанмен келмейді әлің, Бойдағы *с у ы т у ғ а* ыстығымды (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Тынықтыру, дем алдырту.* Жайлауға шыға айғыр *с у ы т у ш ы* еді, Ыстықтың қалмайды деп зарараты. Тізіліп көл жағалай қонушы еді, Жарасып ақ үйлердің қияфаты (М.Дулатов, Шығ.).

СУЫТЫЛ= е т. **1.** *Салқындатылу, суық етілу.* Қорытылған руда *с у ы т ы л ы п,* таразыға түсіп өлшеніп жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тынықтырылу, демалдырылу.* Көлеңкеде *с у ы т ы л г а н* күрең ат («Қаз. әдеб.»).

СУЫТЫЛУ *Суытыл етістігінің қимыл атауы.* Аттың дұрыс *с у ы т ы л у ы* керек (С.Бақбергенов, Қарға там.).

СУЫТЫҢҚЫРА= е т. *Жылудың азайыңқырауы; салқындаңқырау.* Күн *с у ы т ы ң қ ы р а п,* Күшікбай бауырының ызғырығы қатайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Шери түсін *с у ы т ы ң қ ы р а д ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СУЫТЫС= е т. *Ыстығын бірге басқызу, салқындатысу.* Сорпа *с у ы т ы с т ы.* Афанас Петрович саусағын сорпаға малып, баланың аузына апарды (М.Жұмабаев, Шығ.).

СҰБХАНАЛЛА о д. д і н и. *Кемшіліксіз Алла, барлық кемшіліктерден ада Алла деген мәнде қатты қорқып, таңғалғанда айтылатын сөз.* Той ұшты бұрынғыдан тоғыз қалып, Бәйгіден қорқақ келді, батыр қалып, Ескі сөз сүрегі өткен ант секілді, Азамат законды алды нақыл қалып: Бұл сөзді асып айтсам, *С ұ б х а н а л л а!* Жарандар, бір шамаға жақындадық (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҰБХАТ з а т. с ө й л. ***Сұхбат.*** – Сіздің *с ұ б х а т ы ң ы з д ы,* раушан дидарыңызды сағынып келдім (О.Сәрсенбаев, Сағым). Осы ұзақ сапарда қыруар кездесу, сансыз *с ұ б х а т т а р* болды («Қаз. әдеб.»).

СҰБХАТТАС= е т. с ө й л. ***Сұхбаттас.*** Қонақжан, жолдас болма залымменен, Жүре көр *с ұ б х а т т а с ы п* ғалымменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

СҰҒАНАҚ з а т. **1.** *Жымысқы, ұры, тіміскі.* Көршінің *с ұ ғ а н а қ* қаншығы ауызғы бөлмеде тіміскіп жүр-ау (Д.Досжанов, Зауал). – Сені кім білген, қолыңның *с ұ ғ а н а ғ ы* бар екен ғой (М.Дүйсенов, Ант). Ендеше оған *с ұ ғ а н а қ,* жемқорларды жуытпау керек (С.Байжанов, Сыр.). **2.** *Ашқарақ, обыр, қомағай.* Жас келіншек – тоқ қонақ, Болмайды тіпті *с ұ ғ а н а қ.* Арып-талып жүрсе де, Ойлайтыны жақсы атақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұры байымайды, *с ұ ғ а н а қ* семірмейді (Қаз. мақал.). Сұқым шалдарша, *с ұ ғ а н а қ* балаларша, көзімізді сатып қалқиып отырмайықшы, өз үйімізде де шай бар ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біреуге іні, біреуге жұрағатсың, Бір көрініп қалуға құмар-ақсың. Місе тұтпай, ұмтылған әр табаққа Қайдан келген, қарағым, *с ұ ғ а н а қ с ы ң?!* (М.Мақатаев, Шығ.).

Сұғанақ аңшы. *Жабайы аңды, балықты, құсты рұқсатсыз аулап, табиғатқа зиян тигізетін адам.*

СҰҒАНАҚТАН= е т. **1.** *Сұқтанып ұрлана қарау; ұрыншақтану.* Назар үй ішіне *с ұ ғ а н а қ т а н а* қарап өтті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Соның өзін *с ұ ғ а н а қ т а н ы п* жүріп әрең саттым (М.Хасенов, Алғашқы ән). **2.** *Ашқарақтанып қомағайлану, обырлану.* Ашыққан нәресте аптығып, емшекті *с ұ ғ а н а қ т а н а* асап жіберді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). *С ұ ғ а н а қ т а н ы п* қайтем, әлдекім құсап (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

СҰҒАНАҚТАНУ *Сұғанақтан етістігінің қимыл атауы.*

СҰҒАНАҚТАУ с ы н. **1.** *Жымысқылау, ұрлау.* Тегеуірінді, қарулы қолдар жұмарлап, *с ұ ғ а н а қ т а у* саусақ белдігін де ағытып үлгірді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** *Ашқарақтау, қомағайлау.* Елшекем – *с ұ ғ а н а қ т а у* бір су бүркіт, Кеспірі – пісілмеген бір саба іркіт. Іркіттің, қымыздай ма, дәмі болмас, Елшекем ел қыдырмай мәні болмас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СҰҒАНАҚТЫҚ з а т. **1.** *Жемқорлық, ұрлық.* Шығарма қожа, молдалардың *с ұ ғ а н а қ т ы ғ ы н,* жемқорлығын паш етеді («Қаз. әдеб.»). Кісіге *с ұ ғ а н а қ т ы қ,* несібе құмарлық қылдым ба? Кісі өлтірдім бе? Ел тонадым ба? Азырақ жастықты кім қылмайды? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қомағайлық, обырлық.* Соңғы жігіттің *с ұ ғ а н а қ т ы ғ ы н а* Қартқожа сүйсініп қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үзіп-жұлып жесем екен деп *с ұ ғ а н а қ т ы қ* қылушылар да жоқ емес (Б.Майлин, Шығ.).

СҰҒУ *Сұқ етістігінің қимыл атауы; бір нәрсені пісіп алу, енгізу.* «Жүректің тұсы осыау» деп *с ұ ғ у ғ а* ыңғайланды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

СҰҒУЛЫ с ы н. *Сұғылған, тығулы.* Белі буулы, жеңі *с ұ ғ у л ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҰҒЫЛ= е т. *Бір нәрсенің ішіне кіргізілу, енгізілу.* Оның кеудесіне қанжар да *с ұ ғ ы л д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Сол кезде бүйірден де найза *с ұ ғ ы л д ы* (З.Ақышев, Ақбел.).

СҰҒЫЛУ *Сұғыл етістігінің қимыл атауы.*

СҰҒЫН= е т. **1.** *Бір нәрсенің ішіне ену, кіру, бойлау.* «Түйық түбек» су ішіне *с ұ ғ ы н ы п* тұрған жарты арал (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Тығып ап тұмсықтарын мамығына, Айдынтөсек, аспанды жамылуда. Арша, шырша, жартастар жағадағы, *С ұ ғ ы н ы п* бәрі көлге табынуда (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сұқтанып қарау.* Сердақ ойлы жарық түнге *с ұ ғ ы н а* көз сала

бастады (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). **3.** а у ы с. *Жан салып кірісу.* Шөгеріп түйелерін артып жатыр, Арқанын айқастырып тартып жатыр, Қыс қатты, аштық көрген ат-түйесі: *С ұ ғ ы н ы п* пішен-шөпті қарпып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жапанға біткен жапырақ Жамылсаң тоңар ма екенсің? Жазғы шыққан бүлдірген *С ұ ғ ы н с а ң* тояр ма екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СҰҒЫНДЫР= е т. *Кіргізу, ендіру, салу.* Баукең бір сигарет алып, оны ұзын мүштігіне *с ұ ғ ы н д ы р а* бастады (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Қамшының сабын өріміне қоса етігінің ұзын қонышына *с ұ ғ ы н д ы р ы п* қойды (С.Бегалин, Замана.).

СҰҒЫНДЫРМА зат. с у ш а р. *Шоғырланған су ағымын жасау үшін гидромонитордың не ағым жасайтын басқа құрылғылардың оқпанының шығар тесігіне қосылатын келте құбыр. С ұ ғ ы н д ы р м а д а* потенциалдық энергия кинетикалық энергияға айналады. Сұғындырманың нысаны мен ішкі бетінің өңделуі ағымның сапасына едәуір әсер етеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

СҰҒЫНДЫРУ *Сұғындыр етістігінің қимыл атауы.* Ол үшін қосқышты ұяшығынан суырып алып, сәйкес келетін ұяшықтарға *с ұ ғ ы н д ы р у* керек (М.Бекбауов, Көгілдір).

СҰҒЫНДЫРЫЛ= е т. *Кіргізілу, ендірілу.* Антеннаның әр қанаты бір-біріне *с ұ ғ ы н д ы р ы л ғ а н* (М.Бекбауов, Көгілдір.).

СҰҒЫНДЫРЫЛУ *Сұғындырыл етістігінің қимыл атауы.*

СҰҒЫНУ *Сұғын етістігінің қимыл атауы; ену, бойлау.* Қызыл құмға кіндік тұстан *с ұ ғ ы н у ы* керек («Қаз. әдеб.»). Қалай жылжуды, қалай *с ұ ғ ы н у д ы* үйретіп жүр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

СҰҒЫНЫҢҚЫРА= е т. *Ішке қарай кіріңкіреу.* Бұлар алғашқы қарқынмен немістерге қарай *с ұ ғ ы н ы ң қ ы р а п* кетіпті (Ә.Жәмішев, Дала.). Тек басы ғана сәл *с ұ ғ ы н ы ң қ ы р а ғ а н* (Т.Тілеуханов, Өмір.).

СҰҒЫС= е т. *Бір-біріне кірігу, ену.* Отты жүрек, ер жігіт, Байлап қойса тұрмайтын, Емен сапты көк сүңгі Ырғай-ырғай *с ұ ғ ы с п а й* (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). Екі босағаның жоғары басы *с ұ ғ ы с ы п* тұратын терең екі қашамасы болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СҰҒЫСУ *Сұғыс етістігінің қимыл атауы.*

СҰЙҚЫЛ с ы н. **1.** *Қою емес, сұйық.* Аурудың ішетін асы *с ұ й қ ы л,* тұзы бәсең болсын (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы). **2.** *Сирек, жиі емес.* Ол *с ұ й қ ы л* шашын сипалап ыржия күлді (Ә.Сараев, Тосқауыл). **3.** а у ы с. *Берекесіз, пәтуасыз.* – Ибай, қайнаға-ау, мына *с ұ й қ ы л* ініңіздің өзі емес пе, бәрін істеп жүрген (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

СҰЙҚЫЛДАН= е т. **1.** *Қоюлығы азайып сұйылу.* Сапырылмаған қымыздың беті көкшілденіп, бар маңызы түбіне шөгіп, *с ұ й қ ы л д а н а* бастады (А.Тоқмағанбетов, Жыр.). **2.** а у ы с. *Бәсеңсіну, төмендеу.* Оның жүрісі күн-түн сайын *с ұ й қ ы л д а н ы п* барады (Р.Аманкелдиев, Батыр.).

СҰЙҚЫЛДАНУ *Сұйқылдан етістігінің қимыл атауы.*

СҰЙҚЫЛДАУ с ы н. *Қалың, қою емес; сирегірек.* Ал парторг *с ұ й қ ы л д а у* ақ жирен шашын кейін қарай қайта-қайта сипады (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

СҰЙҚЫЛТ с ы н. **1.** *Қою емес, сұйығырақ.* Ол өзбектің *с ұ й қ ы л т* көк шайын, ұйғырдың қоймалжың күрең шайын да ішкен (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). **2.** *Қалың емес; сирегірек.* Ол *с ұ й қ ы л т* сақалын қайта-қайта сипап, мұртын шалғылайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). **3.** а у ы с. *Реңсіз, мазасыз.* Күз таңының *с ұ й қ ы л т* суық нұры (Ә.Кекілбаев, Дала.). **4.** а у ы с. *Өтірік, жөн-жосықсыз.* Өлгеніне жетіп, екі езуі екі құлағында тұрған мәз-мәйрам теңізшіні көргенде Кирилов *с ұ й қ ы л т* жымсиды (Ә.Кекілбаев, Тол. жин.). Ағамыздың бұлайша *с ұ й қ ы л т* келісін мен теріс деп санаймын (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

СҰЙҚЫЛТТАУ с ы н. *Жөнсіздеу, ретсіздеу.* – Келген бетте-ақ осы екеуінің жүрісі *с ұ й қ ы л т т а у* ма, – деп қалып едім (З.Ақышев, Жесір.).

СҰЙҚЫЛТЫМ с ы н. **1.** *Сұйығырақ, сұйықтау.* Шешем *с ұ й қ ы л т ы м* арпа көже ысытып береді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Қою емес, азғантай.* Болар-болмас *с ұ й қ ы л т ы м* шаң қалды («Білім және еңбек»). **3.** а у ы с. *Сүреңсіздеу, нашарлау, сапасыздау. С ұ й қ ы л т ы м* мақаласымақ пен публицистикалық шығармалар өресіне көтерілген мақалаларды айыра білуге болады (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

Сұйқылтым тартты. *Ебедейсізденді, сұйкімі кетті.* Сарыбаланың да іс-әрекеті бұл тұста біраз *с ұ й қ ы л т ы м т а р т қ а н* («Қаз. әдеб.»).

СҰЙЫҒЫРАҚ с ы н. *Сұйықтау, сұйқылтым.* Маған *с ұ й ы ғ ы р а қ* көже құятын тәрізді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Сиыр сүті қой сүтінен *с ұ й ы ғ ы р а қ* (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

СҰЙЫҚ с ы н. **1.** *Ағатын қасиеті бар, қою емес, сылдыр су. С ұ й ы қ* түске меңзеген аспан жерге төніп, жылжымай, тырп етпей табандап

тұрып, аңызағын аямай төгіп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Судан басқа да *с ұ й ы қ* заттар буға айналады (Ж.Жатқанбаев, Су.). Арақ, боза секілді есірткіш нәрселерге жолама. Наша шекпе, көкнәрі жеме, Диуана боласың. Шайды, кофені қатты қылып ішпе, *с ұ й ы қ* қылып іш (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Заттың қатты және газ тәрізді күйлерінің аралығындағы агрегаттық күй.* Газдарда серпімділік күштер тек сығылу кезінде, ал тұтқыр *с ұ й ы қ т а р* мен қатты денелерде сығылу және ығысу кезінде пайда болатындықтан газдарда тек қума толқындар, тұтқыр сұйықтар мен қатты денелерде қума және көлденең толқындар тарайды (ҚҰЭ). **2.** *Қалың, емес; ұсақ, селдір.* Шамалыдан соң селдір, *с ұ й ы қ* қамыстар кездесе бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Күн күйдірген *с ұ й ы қ,* сырғанауық құмдар ысылдап, күрсініп, күңіренгендей, бұлар да жылағандай, моңғолдың аласа, шыдыр аттарына мінген екі партизан жортып келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бағандай жуандығы төрт аяқтың, Әрбірі тұяғының оттың орны. Иілген аузы омыртқа, жалы *с ұ й ы қ,* Шоқтықты, қабырғалы көрсең формы (О.Шипин, Дастан.). **3.** а у ы с. *Берекесіз, сүреңсіз, маңызсыз.* Өлең оқытып қана қойсақ мәжілісіміз *с ұ й ы қ* болғалы тұр (С.Бегалин, Замана.). Сіз оны білесіз, өзі – бір сондай *с ұ й ы қ* жігіт (Қ.Сатыбалдин, Қызыл.). Алатау қарай берсең биіктейді, Бақытты тастамасын үйіп мейлі. Тек соның жақсы ауасын жұта бергін, Жерінен безгендерді *с ұ й ы қ,* – дейді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сөзі сұйық. *Сөзінің пәтуасы жоқ, бос.* Көңілі тәкаппардың көктен биік, Болғанда ойы тайыз, *сөзі с ұ й ы қ.* Кішіпейіл келеді білімді адам Дені толық, тарыдай басын иіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сұйық кристалл. ф и з. *Анизотроптық қасиеті бар молекулалары ретпен орналасқан сұйық.* Молекулаларының өзара орналасуына қарай *с ұ й ы қ к р и с т а л д а р д ы ң* нематолық, смекталық, холестерлік түрлері болады (Қаз. тілі термин. Геология). *С ұ й ы қ к р и с т а л д а р д ы* зерттеу заттардың құрылыс теориясы үшін өте маңызды және оларды техника, медицина, биологияның кейбір салаларында қолдануға болады (ҚҰЭ).

Сұйық отын. х и м. *Іштен жану қозғалтқыштарында (автомобиль, танк, авиация, ракета т.б.) отын ретінде қолданылатын органикалық заттардың жанармаймен қоспасы. С ұ й ы қ о т ы н н ы ң* ең кең тараған түріне мұнай өнімдері: керосин, бензин, мырыш, сонымен бірге спирттер және басқа да көмірсутектер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сұйық шыны. х и м. *Флотациялық байытуда таужыныс минералдарының флотациялануын басу үшін қолданылатын натрий немесе калий силикатының ерітіндісі, химиялық аты – кремний қышқылы (H_2SiO_3). С ұ й ы қ ш ы н ы* тас жолды, бетонды силикаттауға, отқа жанбайтын бояулар даярлауға, ағашты, электродтарды майлауға, су өткізбейтін цемент силикаттарына және т.б. қажеттерге пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СҰЙЫҚТА= е т. **1.** *Сұйылту, сылдыр суға айналдыру.≈ С ұ й ы қ т а п* қойды. **2.** а у ы с. *Берекесі кету, қожырау, сиырқұйымшақтау.* Ерлік іс түсінігі *с ұ й ы қ т а п* бара жатқан сияқты («Қаз. әдеб.»). Смена мүшелері енді бұйығы бой тартып, *с ұ й ы қ т а п* барады (Ә.Жәмішев, Армысың.).

СҰЙЫҚТАЛ= е т. *Сұйылу, сұйық болу. С ұ й ы қ т а л ғ а н* тамақ ішек бойымен жылжып отырады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

СҰЙЫҚТАЛУ *Сұйықтал етістігінің қимыл атауы.*

СҰЙЫҚТАН= е т. *Сұйық күйге ену, сұйық бола түсу.* Бірақ мицелиалдардың құрылысы мен орналасуы протоплазманың қоюлану және *с ұ й ы қ т а н у* қасиеттерін толық бейнелей алмайды («Лен. жас»).

СҰЙЫҚТАУ[1] с ы н. **1.** *Аздап сұйық; суы молдау.* Ұнды сүтке илеп, *с ұ й ы қ т а у* қылып ашытады (Ш.Құмарова, Қос шынар). **2.** *Сирегірек, селдірлеу.* Қойымыздың түбіттік түгі *с ұ й ы қ т а у* ғой (С.Бегалин, Уақыт.). Қазақ кескінді жалғыз-ақ адам бар, ол да түгі *с ұ й ы қ т а у* сақал-мұртын үйпаландырып еркіне жіберген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СҰЙЫҚТАУ[2] *Сұйықта етістігінің қимыл атауы.*

СҰЙЫҚТЫҚ з а т. ф и з. *Заттың қатты және газ тәрізді күйлерінің аралығындағы агрегаттық күйі; сұйық зат, сұйылған нәрсе.* Заттар әдетте газ, *с ұ й ы қ т ы қ* және қатты дене күйінде кездеседі («Білім және еңбек»). Түйеңнің іші қоймалжың сары *с ұ й ы қ т ы қ қ а* толып кетеді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Қатты дене сияқты *с ұ й ы қ т ы қ* өз көлемін сақтайды әрі өзі тұрған ыдыстың пішінін қабылдайды (ҚСЭ).

Сұйықтық қозғалысы. ф и з. *Сұйықтықтың кішкене бөлшектерінің сыртқы (гравитациялық) және ішкі жанама күштердің әсерінен жылжып ауысуы. С ұ й ы қ т ы қ қ о з ғ а л ы с ы н ы ң* уақыт ішіндегі байланысы тұрақты (стационарлы) және тұрақсыз (стационарлы емес) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Сұйықтық реттеу. б и о л. *Ағзаның сұйық орталарында (қан, лимфа, жасушадағы және*

жасушааралық сұйықтық) еріген қалыпта болатын биологиялық белсенді заттар арқылы мүшелер мен мүшелер жүйесінің тіршілігін реттеу (Қаз. тілі термин. Биология).

Сұйықтықтың арынды қозғалысы. ф и з . *Сұйық заттың өткізбейтін қабаттармен шектелген, оларға барлық жанасу нүктелерінде атмосфералық қысымнан артық қысым түсетін ортадағы қозғалысы* (Қаз. тілі термин. Су.).

СҰЙЫЛ= е т. **1.** *Сұйық бола бастау, сұйқылдану.* Әлекең кесесінің ішіндегі *с ұ й ы л а* бастаған шайға үңіліп бір қарап қойды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Өсімдік тұқымы өне бастаған кезде, оның ішінде қосындылары *с ұ й ы л ы п* бірімен-бірі қосылып кетеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** *Селдіреу, сиреу.* Мына жігіт жасына жетпей, тым *с ұ й ы л ы п* кеткен селдір шашын иығына түсіріп, еркіне қоя берген (Ө.Қанахин, Бақыт.). Жаздың екінші жартысынан бастап, бұл жайылымдардың шөбі қурап, *с ұ й ы л ы п* кетеді (Қ.Құсайынов, Жүрек). Мектеп директоры – орта бойлы, шашы мықтап *с ұ й ы л ғ а н,* шақша бас адам (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Шарасыздан шатырлап отты көсеп, Қанша ормандар *с ұ й ы л ы п* кетті кеше. Дірілдейді жүрегім әліге дейін, Жұлдыз зулап төбеңнен өтті десе (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** *Тарай бастау, ыдырау.* Көкжиектен көтерілген сайын қызыл күрең бояуы *с ұ й ы л ы п* түсіп, аппақ сүттей боп жарқырап алды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Итбай мен Асқар екеуі трамвайға кеп мінгенде, тұман *с ұ й ы л ы п,* аспанды иектеген күн көзі көріне бастады (С.Мұқанов, Ботагөз). **4.** а у ы с. *Сапасы нашарлау, қожырау; ұсақталу.* Қандай пайдалы деген жұмыстардың аяғы *с ұ й ы л ы п* кетсе, ел көзіне ойыншық болып көрініп, оған қайтып жуымайтын болады (Б.Майлин, Шығ.). Шығарманың бояу-өрнектеріне айтылар дау аз емес, кітап бел ортадан ауған кезде, мүлде *с ұ й ы л а* бастады (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Өкінішке орай, халық поэзиясының бұл түрі соңғы кезде *с ұ й ы л ы п* кетті, оның орнын жазбаша айтыстар баса бастады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Азғын тартып *с ұ й ы л ы п,* Қасиеті жойылып, Онан соңғы хан мен бек, Аталыдан азғын тек, Суалып қалды қараңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СҰЙЫЛТ= е т. **1.** *Сұйықтықтың қоюлығын төмендету, сұйық ету.* Қазіргі кезде қанды *с ұ й ы л т а т ы н* дәрілер бар, оларды берсе, тромбының болмауына жағдай жасайды (А.Даиров, Хирург.). **2.** а у ы с. *Қожырату, бытырату.* Бір жерінде әңгімені қойылтып маңызды түрде айтса, екінші жерде *с ұ й ы л т ы п,* ұсақ-түйекті сөз қылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тұқымың дегдар болғанмен, Кеңесбай, азғын туғансың. Тістеуік айғыр секілді Үйіріңді *с ұ й ы л т ы п,* Тай-құнанды қуғансың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СҰЙЫЛТҚЫШ з а т. *Сұйықтықтың қоюлығын төмендеткіш.*

СҰЙЫЛТУ *Сұйылт етістігінің қимыл атауы; сұйықтықтың қоюлығын төмендету.* Күйіктен соң денедегі қоюланған қанды *с ұ й ы л т у* үшін қанның орнына 500–700 текше см плазма құйылады (А.Даиров, Хирург.). // х и м. *Еріткіш қосу арқылы ерітінді концентрациясын төмендету* (Қаз. тілі термин. Химия).

СҰЙЫЛТЫЛ= е т. *Сұйық етілу, сұйықталу.* Глюкоза алу үшін крахмалды *с ұ й ы л т ы л ғ а н* күкірт қышқылымен қосып, бірнеше сағат қыздырады (Орган. химия).

СҰЙЫЛТЫЛУ *Сұйылтыл етістігінің қимыл атауы.*

СҰЙЫЛУ *Сұйыл етістігінің қимыл атауы; сұйық бола бастау, сұйқылдану.* Қанға оттегінің жеткіліксіз келуі малдың тыныс алуын жиілетеді, ал қанның *с ұ й ы л у ы* клетка тканында оттегінің жетіспеушілігін туғызады (С.Сыбанбаев, Сиыр. көкцид.).

СҰҚ з а т. **1.** *Ішіп-жеп, қадалған көз.* – Тілім тасқа, *с ұ ғ ы м* суға, назарым нарға аусын, – деп, ол аз-кем мүдірді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс). Құдайым сүйіндірсін ұзағынан Сақтансын дұшпандардың тұзағынан. Тіл, *с ұ қ т а н,* қауіпқатер қағыс қыл деп, Қол жайып мен тұрайын бір жағынан (С.Торайғыров, Шығ.). Деген ол, сөзін ұғып жатқаным жоқ, Көзінің *с ұ ғ ы м е н е н* атқанын оқ. Жатырмын жаңа біліп, ойша ақтарып, Дүниенің адам ашпас қатпары көп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Ашқарақ, қомағай адам (ит). С ұ қ* семірмес, ұры байымас (Мақал). Аш иттің артын *с ұ қ* ит жалайды (Мақал).

Сұғын қадады [салып қарады]. *Тесіле, қадала қарады.* Айғыз бен Қамқан бір тостаған қымыз жұтқызса, «құлқының құрғыр» деп, *с ұ ғ ы н қ а д а п* тұрады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Манадан *с ұ ғ ы м д ы қ а д а п,* бір кәмпитін қақшып алдым (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Әлі аулақта әрнеге ұрыншақ күн, *Қ а р а ғ а н ы н* білмеймін *с ұ ғ ы н с а п* кім?! Көзін ашқан жасқанып ботақанмын, Тұра алмаған тыраңдап құлыншақпын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сұғы тиді. *Көзі тиді.* Сөйтіп жүргенде, шынында да, Қамбардың *с ұ ғ ы т и д і* ме, әлде пенде шіркіннің су ішерлігі таусылды ма, бұл ауылдың Қамбарға ерген біраз есерлерін қуантып, «Алдияр дүниеден өтіпті» деген ха-

бар қыс ортасында-ақ жеткен (К.Сегізбаев, Беласқан).

Сұқ көзге ұшырады. *Көз өтті, көз тиді.* Жұрттың *с ұ қ к ө з і н е ұ ш ы р а п,* өсудің есесіне орнына алынып, өзінен төмендерге жалынып қызмет сұрап жүрмек пе? (Т.Ахтанов, Шығ.).

СҰҚ= е т. **1.** *Бір нәрсені пісіп алу, енгізу.* Сайысты сірә көрмеп ем, Солқылдақ қатер тезінде Қайыспады ер жүрек: Тигенше семсер сермелген Жұлып ап бір *с ұ қ т ы м* өзіне, Құлады дұспан жер тіреп (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Найзамен бір сандықтың аузына *с ұ ғ ы п,* көтеріп қалып едім, ішінен сау ете түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аррия ару Транзейге ойлы көзін ойната, Жүзін гүлдей жайната, Күле қарап, тұрдыдағы қанжарын, Жүрегіне *с ұ ғ ы п* алды бойлата (М.Шаханов, Ғасырлар.). Боршалап, іреп, сойып өз бетіңмен, Тоқпақтап, найза *с ұ ғ ы п* түйрелерсің. Оған да көнбеген соң, көңілің қайтып, Жуымай маңайына жиренерсің (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің ішіне салу, тығу.* Бұл расходқа еріксіз Бізді біреу *с ұ қ т ы* ма? Науқас болып немесе, Қазаққа да жұқты ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жұмагүл керегенің көзінен қолын *с ұ ғ ы п* жіберді де, ағаш баспаны бұра салып, есікті ашып үйге кірді (З.Ақышев, Ақбел.).

Бас сұқпады [сұққан емес]. а) *Кіріп көрмеді, бармады.* Киелі менің үйіме Атанбай атамнан қалған, Ешкім кеп *б а с ы н с ұ қ п а д ы,* ешкім кеп амандаспады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). «Почта-Телеграф» деген жазуы бар үйді көргені болмаса, Бекжан бір рет те *б а с с ұ қ қ а н е м е с-т і* (Қ.Мұхамбетқалиев, Тоғай.). Ол мектепті сыртынан ғана көргенім болмаса, әлі күнге ішіне *б а с с ұ қ қ а н е м е с п і н* (Т.Тобағабылов, Тағдыр). ә) *Араласу, килігу.* Жан серігім домбыра, Жастан алдым қолыма. Талаптанып тайқымай, Түстім қиын жолына. Әр ноқтаға бас *с ұ қ п а й,* Жатсам-тұрсам ойымда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қол сұқты. *Біреудің ісіне араласты, кірісті.* Совхоз директоры Жазылбектің көпшілік қамын көбірек ойлайтынын өздерінің жұмысына *қ о л с ұ қ қ а н д ы қ* деп жақтырмай қалатын кездері де болады (Октябрь өрендері). «Мен патша, ол құл». Менің үлесіме ол неге *қ о л с ұ қ т ы!*» – деген ой оны іш мерездей жеді (Мың бір түн).

Сұқ қол [саусақ]. *Бас бармақ пен ортан қолдың аралығындағы саусақ.* Сапар кітаптың арасына *с ұ қ қ о л ы н* салып, жаба тұра сөйлесті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). О кезде Әлдекей қаз мойын қара шақшасын жаман қоныштан суырып, бас бармағын *с ұ қ қ о л ы м е н* қаусырмалап тырнағына насыбайын нәшіне келтіре сілке бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аристотель тәжірибесі, яғни орта саусақ пен *с ұ қ с а у с а қ т ы* айқастырып (ортаны сұқтың үстіне салып), екеуінің арасында бір домалақ нәрсені домалатқанда, әлгі бір домалақ нәрсенің екі болып көрінуі, бұ да иллюзия (М.Жұмабаев, Шығ.). – Көрдің бе? – деді ол колонканың қасында күйбеңдеп жатқан екі кісіні *с ұ қ с а у с а ғ ы м е н* нұсқап (Арулар.).

СҰҚАҚТА= е т. с ө й л. ***Сұғанақта***. Құлақ елеңдетер бірдеңе естіп келсе, хан орданың маңында ертелі-кеш толып жүретін көп қызметшілерге анадайдан ақырып-жекіріп, жолын кескестеп *с ұ қ а қ т а ғ а н* тазыларды қамшымен бір сықпыртып, төлеңгіттерді де тұқым-тұяғымен түгел сыбап, табалдырықтан бұтқа толып зорға аттанды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

СҰҚАНУАР з а т. *Шешен, сөзуар адам.* Ағалық айтқан мынау насихатым, Арттырып мұнан өзге мен не дейн? *С ұ қ а н у а р,* сөзі шірік, інілерім, Атыспа әркімменен бұдан кейін! (А.Жарасбайұлы, Өлең.).

СҰҚБАТ з а т. с ө й л. ***Сұхбат*** (*әңгіме-дүкен құрған отырыс, жиын*). Бір күні кеште ауыл жігіттері Ақанды ортаға алып, ұзақ *с ұ қ б а т* құрды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Нұржапар түнгі ән мен күйден, әңгіме-кеңестен құр қалғанымен, ертеңгіліктегі *с ұ қ б а т* үстінен дөп шықты (Ә.Ысқақов, Жетекші.). Басқарды барлық *с ұ қ б а т т ы* Сананы жаңа залдағы, Күлліге түгел құптатты Күндердің заңын алдағы (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

СҰҚБАТТАС= е т. с ө й л. ***Сұхбаттас.*** Театрға барған адам өнер шеберлерінің ойынын көріп, рухани ләззат алуымен қатар, таныс, бейтаныс замандастарымен дидарласып, *с ұ қ б а т т а с а д ы,* мәдениетті түрде мағыналы дем алады (С.Байжанов, Сыр.). Майдандас достар ұзақ уақыт *с ұ қ б а т т а с с а* да, қуаныштары басылар емес (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Не де болса есен-аман сақтағай, *С ұ қ б а т т а с а р* тусын сәтті шақ талай. Қапияда көзден ғайып болмасын, Аққан жұлдыз сияқты бір тоқтамай (К.Салықов, Жезкиік).

СҰҚБАТТАСТЫР= е т. ***Сұхбаттастыр***. Маған көбіне ұнайтын бейне – Көпір. Көпір жаға мен жағаны жалғастыратыны сияқты, адам мен адамды *с ұ қ б а т т а с т ы р а д ы* («Лен. жас»).

СҰҚБАТТАСТЫРУ *Сұқбаттастыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚБАТТАСУ *Сұқбаттас етістігінің қимыл атауы.* Сізбен бір сырласып, *с ұ қ б а т т а с у д ы ң* еш жөнін таба алмай-ақ қойдым, – дейді ұстазына шәкірті (И.Жақанов, Екі жирен).

СҰҚИ= е т. *Үңіле қарау, шұқшию.* Бүркіттің күздің күнгі суықта шабыттанып аң іздеп, қырдың басынан етекке *с ұ қ и ы п* қарағаны сияқты көрінді (С.Сейфуллин, Шығ.). Аяғын қомдап, *с ұ қ и ы п* бара жатқанын көріп: «Мынау жан шыдатпас» деп, әжуалап күлісіп алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қожа, молда, мешкей, ындыны жаман неше түрлі *с ұ қ и ғ а н*, сімдік, шалдар жемтікке үймелеген қарға, құзғындай осы топта екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰҚИТ з а т. қ а р а п. ***Суайт***. Әй, *с ұ қ и т!* Қаратаздың мақтауын әбден жеткіздің, соған оның арманы жоқ шығар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

СҰҚҚЫ з а т. т е х н. *Техникалық бөлшек.* Тез барып *с ұ қ қ ы* әкел (Ауызекі).

СҰҚҚЫЛА= е т. **1.** *Үшкір затты піскілеу, түйреу.* Гестапошылар Лизаға дүре соғып, шашын талдап жұлып, тырнағының астына ине *с ұ қ қ ы л а п,* партизандардың қайда екенін айт деп азаптады (Н.Көшекбаев, Қарулас.). Бізді ол аяғымен теуіп жүріп түрғызады. Қайда тығылғаныңды тапса, сабанға айыр *с ұ қ қ ы л а й д ы* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Тағы да талай қорқынышты мезеттер кезеулі қанжарын жүрекке *с ұ қ қ ы л а п*-ақ бақты (С.Шаймерденов, Болашақ.). **2.** а у ы с. *Дененің шанышқылап, түйреп ауруы.* Әділбектің денесі әр жерден сыр білдіріп жүр, біресе асқазан, біресе жүрек кескілеп, *с ұ қ қ ы л а п* мазасын ала береді (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Кітапты көп оқығандықтан ба, әлде күні бойы мазасыз жұмыстан шаршады ма, көздері бұлдырап, екі шекесі *с ұ қ қ ы л а д ы* («Лен. жас»).

Тілін [тілмен]сұққылады. *Сөзбен түйреді, мысқылдады.* Ганиды тағы біреулер ащы *т і л м е н с ұ қ қ ы л а п:* – Неғыласыз сөзіңізді қор қылып, бірдеңе түсінбейтін адам болса екен, – деп күңк етті (М.Иманжанов, Көк белес). Қатындар да әккі екен. Күйеу жігіттің болмасын біле қойды да, Тек *т і л д е р і н с ұ қ қ ы л а п* есе қайырады (О.Сәрсенбаев, Сағым).

СҰҚҚЫЛАТ= е т. *Үшкір затты піскілеп түйрету.* Бағана Қабен ауырған жерін айтып, сол тұсқа дүркін-дүркін ине *с ұ қ қ ы л а т ы п,* блокада жасататын (З.Қабдолов, Жалын).

СҰҚҚЫЛАТУ *Сұққылат етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚҚЫЛАУ *Сұққыла етістігінің қимыл атауы; үшкір затты піскілеу, түйреу.* // г е о л. *Тау жыныстарының пішіндері мен көлемін үшкір сұққымен анықтау процесі.* Тау жыныстарының физикалық-механикалық қасиеттерін пішіндері мен өлшемдері түрліше келген үшкір сұққының грунтқа енуіне көрсетілетін кедергі бойынша анықтау жолы пенетрация немесе *с ұ қ қ ы л а у* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СҰҚПА з а т. *Есіктің не қақпаның сыртынан не ішінен бекітетін ағаш я темір.* ≈ Есіктің *с ұ қ п а с ы.*

СҰҚСИ= е т. *Өңірею, дөңкию.* Төрдегі текеметке мына түрімізбен жүрген жолымызды былғап, онда барып, *с ұ қ с и ы п* отыруға бет шыдар емес (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

СҰҚСИЮ *Сұқси етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚСЫР з а т. **1.** *Сұр түсті кішкене үйрек; сұқсыр үйрек.* Мен саған үш қарға, екі сауысқанды баулып, *с ұ қ с ы р* алдырған құсбегіні тауып берсем, жүзің қап-қара болмай ма? («Абай»). Қанатын қаршыға күйретіп, қиқайған қостың алдында бір қолымен жер таянып, аспанға қарап отырған *с ұ қ с ы р д ы ң* налыған зарын тәңірісіне жеткізем дейсіңдер ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жусан аңқып белдерден, Жер сімірді шуақты. *С ұ қ с ы р* ұшты көлдерден Сұрау белгі сияқты (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Жексұрын, сұм.* Қалует наганын қолына алып: – Әй, *с ұ қ с ы р,* сен бе едің табан аңдыған жауым! – деді өзі үңгір ішінде астына басқан дүшпанына төніп барып (F.Сланов, Арман.). – Ойбай-ау, енді не дейін? Ең болмаса, Исахан келсін де, – деп, ол *с ұ қ с ы р* Қамбарбектің плащ алған қолына жармасты (С.Бақбергенов, Кентау).

Сұқсыр үйрек. з о о л. <лат. podicipedidae> *Дене тұрқы 22–60 см, тұмсығы жалпақ емес, тұзу және жұмыр, қанаттары қысқа, су бетімен екпіндеп барып, шапшаң ұшатын су құстарының бір тұқымдасы. С ұ қ с ы р ұ й р е к т е р* бүкіл тіршілігін суда өткізеді, жақсы жүзеді және сүңгиді, бірақ құрлықта нашар жүреді (ҚҰЭ). Топ-тобымен шүрегей аралас *с ұ қ с ы р ұ й р е к т е р* ерсілі-қарсылы ұшып-қонып дуылдап жүр (С.Бегалин, Уақыт.).

СҰҚСЫРДАЙ с ы н. *Сұқсыр сияқты, сұқсыр тәрізді.* Жігіттің ғасы болған пері едіңіз. Ас панда ұшып жүрген сіз ақ түйғын. Екіден үшке жеткен түлегіңіз. *С ұ қ с ы р д а й* су ішінде мекен етіп, Ілінбей қармағыма жүр едіңіз (М.Жұмабаев, Шығ.).

СҰҚСЫРЛАН= е т. *Түсі қашу, сұрлану. С ұ қ с ы р л а н ы п* капитан чемоданын алды да, Өз сыйлығын ол маған Көрсетті әкеп алдыма (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

СҰҚСЫРЛАНУ *Сұқсырлан етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚСЫРША үс т. *Сұқсыр тәрізденіп, сұқсырға ұқсап.* Ыстықтап келген жігіт тез шешініп, өзенге қойып кетті; *с ұ қ с ы р ш а* сүңгіп, едәуір жерден барып бір-ақ шықты (М.Хасенов, Алғашқы).

СҰҚТА= е т. *Белгілі бір затты сұқ саусағымен көрсету, нұсқау.* Суретте жас баласын қолтығына қысып ұстаған әйел бір саусағын шахтерге *с ұ қ т а п:* «Жауынгерге оқ керек», – деп, үстіңгі жағына қызылмен жазылған (С.Бақбергенов, Кентау). Артынан еріп келген Кәмшатқа Тұрысбек кабинаның есігін *с ұ қ т а д ы* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

СҰҚТАЛ= е т. с ө й л. ***Сұқтан** (түйрелеу, сұққылау).* Көлденең кісінің көзі қарсы алдынан *с ұ қ т а л с а,* көкірегіңді кірш еткізіп өте шығар көк найзаның ұшындай (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Есік-терезеден анталаған, сығалаған сұғанақ, мүләйім көздердің әлденешеуі әскерге *с ұ қ т а л ы п,* қадалмай қалмады (С.Досымов, Жаңғырық).

СҰҚТАН= е т. **1.** *Түйрелеу, сұққылау.* Шуылдайды қарғалар, шуылдайды ұзақтар, Шатынайды қарағай, жүрегінде сызат бар. Сапқа тұрып шыршалар *с ұ қ т а н а д ы* найзасын, Шап бергелі даяр тұр шырмауықтар – тұзақтар (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ішіп-жеп, тесіле қарау, көзін тігу.* «Азырақ толығайын деген бе, қалай», – деді ол ішінен, сөйтті де *с ұ қ т а н а* қараған көзін аударып жіберді (І.Есенберлин, Көлеңке.). Және де әкесі айтты баласына: *С ұ қ т а н б а* құр сорайған қарасына! Құдайым өзгесіне дән бергенде, Бұл бидай дәнсіз қапты арасында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сұмырай жау *с ұ қ т а н д ы,* Біздің мына өр іске. Шегінбейік бір қадам, Қол созайық жеңіске (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Таза еді – Тау шыңындай бұлт бармайтын, Ешкімнің қызығына *с ұ қ т а н б а й т ы н.* Қаншама қабақ шытып ұрысса да, Зәредей жүрегіңде дық қалмайтын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СҰҚТАНДЫР= е т. *Тесілдіре қарау, көз тікті ру.* Биік нәрсе қандай сәулетті, көзге көрнекті, көңілге тамаша көрініп *с ұ қ т а н д ы р с а,* таңдандырса, төмен нәрсе өзінің төмендігімен, ұсақтығымен көзге күйкі, көңілге олқы көрініп, күлкіңді келтіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сыланған *с ұ қ т а н д ы р г а н* сұлу бейнең, Жібек жел, самалыңды жаным сүйген. Табынып тамашаңа күй шертейін Сырыңды айтшы, қайсың, ішке түйген (М.Хакімжанова, Намыс).

СҰҚТАНДЫРУ *Сұқтандыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚТАНТ= е т. *Тесілту, көз тіктірту. С ұ қ т а н т қ а н* сұлу сымбат бөгернайың, Сүйсініп суретіңді көрем дәйім. Көркіңе күндік жерден көз салдым-ақ, Көңілімде көлдей толқып, өлең дайын (Т.Шопашев, Көңіл.).

СҰҚТАНТУ *Сұқтант етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚТАНУ *Сұқтан етістігінің қимыл атауы; тесіле қарау, көз тігу. С ұ қ т а н у* деп бір нәрсеге артықша назар түсуін айтамыз. Адам сұқтанғанда жақсы нәрсеге сұқтанады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Білмедік *с ұ қ т а н у д ы ң* не екенін, Білдік біз көптің күші көл екенін. Жолымен ұлылықтың жүре білдік, Бағына кіру үшін берекенің (Қ.Көпішев, Кезеңдер). Күлтөбедегі жиын бұл жолы осы бір қаршадай бола тұрып, ішінде не жатқанын білдірмейтін жап-жас сұлтанның сүп-суық жүзіне де алақжұлақ қарап, *с ұ қ т а н у м е н* болған-ды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

СҰҚТАНЫС= е т. *Тесілісу, көз тігісу.* Кәдімгі дөкір қолды соққан ұста Орақ та дәулет болды-ау жұрт таласқан. Тұрғандай комбайны қорасында Шалғылы шаруаға *с ұ қ т а н ы с қ а н* (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

СҰҚТАНЫСУ *Сұқтаныс етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚТЫҚ з а т. *Сұғанақтық, ашқарақтық.* «Арыстан аш та болса, тоқтығын қоймас, Түлкі жоқ та болса, *с ұ қ т ы ғ ы н* қоймас», – деп отыратын Сейіптің әкесі (Р.Райымқұлов, Болат.).

СҰҚТЫР= е т. *Белгілі бір нәрсенің ішіне сұққызу, тықтыру.* Төлен Еркенің босағада тұрған етігін алып келеді, жылы қоңыр шәлісін иығына асты, пальтосының жеңін *с ұ қ т ы р д ы* (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

СҰҚТЫРУ *Сұқтыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰҚЫМ с ы н. *Тойымсыз, ашкөз.* Тезекбай ел қыдырып, зекет, садақа жинаған, ет, қымыз іздеп түтін аңдыған кісі емес, ондай *с ұ қ ы м,* сімтік шалдарды қайта шенеп жаратпай: «Не бар екен? Жатсайшы!» – деп отыратын (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ұ қ ы м* шалдарша, сұғанақ балаларша, көзімізді сатып, қалқиып отырмайықшы, өз үйімізде де шай бар ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ерні жұқалай бір *с ұ қ ы м* жігіт жамбасты тұтамдап, майын бармағымен бүркітше басып ұстап алыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰҚЫМДАУ с ы н. *Тойымсыздау, ашкөздеу.* «Ондай қыл, мұндай қыл» деген ойыны болмаса, өзге өнерінен жұрдай боп, дау қуып, ет аңдыған,

екі күрек тісінен айырылған, саптамасының қонышы салпылдаңқырап кеткен *с ұ қ ы м д а у* шал еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰЛА= е т. **1.** *Ұзынынан тұсу, құлап жату, серею.* «Апалап» уанбастан жылаған күн, Жүрем деп қаз-қаз тұрып құлаған күн. Еркелеп, құр былдырлап, өтірік жылап, Алдына апам байғұстың *с ұ л а ғ а н* күн (М.Жұмабаев, Шығ.). Бәйбатшаға жаяулық жаман батты, Аяғы ісіп, жүре алмай *с ұ л а п* жатты. Мұндай істің талайын көрген жарлы, Тастасын ба мырзасын, арқалапты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қираған, бұзылған үйлермен өртке берілген сарайлардың айналасында, айқасып *с ұ л а ғ а н* неміс солдаттарының өліктері жатыр (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Сырылдап өткір шалғы жарқ-жарқ етіп, Жырада *с ұ л а п* жатыр шалғын шөптер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Жайылу, созылып, төну.* Күнбатыстын нұры жалап құзарды, Қырандағы қыз жүзіндей қызарды. Қияндағы қарағайдан *с ұ л а ғ а н* Қара қою көлеңкелер ұзарды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қара адырдан қалықтап асып едік. Қар мен тұман шақырды «кел, мұндалап». Аспандағы ақ қанат қарамады, Астымызда бұлт қалды бейне *с ұ л а п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сұлап түсті. *Ұзынынан құлады, жалп етті.* Ақжаңыл кеше өз көзінше қан-қан боп аттан *с ұ л а п т ұ с к е н* әкесін тірі деп ойламаған, кешеден бергі қасіреті де сол (Д.Әбілев, Арман.). Буын-буыннан әл кетіп, қуатынан айырылған ол бір кезде баланы бауырына қысқан күйі *с ұ л а п т ұ с т і* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

СҰЛАМА с ы н. *Кең көсіліп жатқан (жазық жер).* Жылқышы көкжиектегі *с ұ л а м а* белдің шалғайынан саз беріп келе жатқан таң шашағына тесіліп қапты (С.Санбаев, Аруана).

Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама. т а р. *Қазақ тарихындағы жоңғар шапқыншылығына ұшырап, ел басына ауыртпалық түсіп, қиыншылық, азап көрген ауыр кезең. А л қ а к ө л с ұ л а м а, а қ т а б а н ш ұ б ы р ы н д ы* жылдарындағы қазақ батырлары халық басына түскен қара бұлтты найзасының ұшымен көтеріп әкетті емес пе («Білім және еңбек»).

СҰЛАТ= е т. *Ұзынынан түсірту, құлату, серейту.* Алдандым, алжастырдың, аңғырттандым, Ақылсыз аңқау басым, аңдадың ба? Қимас дос, қыспақта боп, жылаттың ба? Қайғымен қан жұтқызып, *с ұ л а т т ы ң* ба? (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен үйден шыққанша, үстіме жазатайым біреу кіре қойса, табан астында *с ұ л а т ы п* салуға бел байладым (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ағып өтіп сынаптай, Қояр емес *с ұ л а т п а й*... Жатыр ма екен іштегі Шіркін намыс шыдатпай (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СҰЛАТПА с ы н. *Жерге көлденеңінен сұлатып салынған.* Көбейтуге арналған *с ұ л а т п а* шыбықты ауруға шалдықпаған және жемісті өткен жылдарда көбірек беріп жүрген бұтақтардан таңдап алған жақсы (Ботаника).

Сұлатпа бұтақ. б о т. *Бұталы өсімдіктердің шеткі өркендерін жатқыза иілдіре сұлатып, топырақпен көміп, көктемде қосалқы тамыр пайда болған жерінен төменірек кесіп алып, отырғызылатын бұтақ.* Өсімдіктерді тік *с ұ л а т п а б ұ т а қ* арқылы көбейтеді. Ол үшін гүл өсіретін құмыраның түбін тесіп, *с ұ л а т п а* бұтақ арналған өркенге кигізіп, ішіне қара шірік араласқан топырақ салып, әлсін-әлсін суғарып тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). Өсімдіктерде *с ұ л а т п а б ұ т а қ т а р* арқылы және телу жолымен пайда болған өзгерісті келесі ұрпақтарда сақтап қалуға болады (Жалпы биология).

СҰЛАТУ *Сұлат етістігінің қимыл атауы.*

СҰЛАУ *Сұла етістігінің қимыл атауы; ұзынынан тұсу, серею.* Жол үстінде *с ұ л а у* деген не? (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҰЛБА з а т. **1.** *Алыстан қараңдаған бейне, тұлға.* Сақыштың көз алдынан күйеуінің жарық көшедегі әлгі *с ұ л б а с ы* лезде ғайып болды (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). Әлдебіреу трактор жарығының алдын кес-кестей берді. Сол сәт ол қарсы алдынан бір адамның *с ұ л б а с ы н* байқады («Лен. жас»). Алаңның ортасында бой көтеріп келе жатқан ағаш шіркеудің құрылысы, одан арғы тұста жапырлай жайғасқан жатаған үйлердің *с ұ л б а с ы* байқалады (Ж. Бейсенбаев, Шоқан.). Шақылдақ ұстап шапқылап жүрген мәз бала, Аңсаған жүзін аспанға бұрар азғана – Тамаққа шапқан тазыдай таумен зулатып, Көлеңке *с ұ л б а* жүгіртсе жермен тазқара (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Белгілі бір нәрсенің жалпы жобасы, нобайы, нұсқа, үлгі.* Зейнолланың көзі талып кетті. Алға түсіп келе жатқан жарық бұлдырап, жолдың тек белбеудей болған *с ұ л б а с ы н* ғана аңғарып келеді («Лен. жас»). **3.** б о т. *Ағаш не өсімдіктердің діңінің жоғарғы бөлігін құрайтын өркендер жүйесі. С ұ л б а* пішініне қарай конус тәрізді сүйір (шыршада), пирамида тәрізді (теректе), жайылмалы-иілгіш (талда) деп бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). Әсіресе, жеміс ағаштары жиі бұтақталса, *с ұ л б а с ы н ы ң* көлемі ұлғайып, гүлдері көбейіп, жемісі молаяды (Қаз. тілі термин. Биология). **4.** <грек. schema> *Конструкторлық құжаттамада бұйымның (немесе қондырғының)*

құрамдас бөлімдері мен құрама бөлшектері және олардың арасындағы байланыс шарттты кескіндемелік белгілермен көрсетілген құжат. Жалпы *с ұ л б а* кешеннің (күрделі бұйымның) құрамдас бөлімдері мен пайдалану орнында оларды өзара біріктіруді анықтайды, негізінен кешендермен жалпы таныстыру үшін қолданылады (ҚҰЭ). Сызықтар *с ұ л б а с ы* мұнда «көре білудің өзі ақыл-ой әрекеті» деп түсінетін Пуссен композициясының бүкіл құрылысын, құрамын бір ырғаққа келтіріп, өзара сабақтастырып, ұштастырып жатыр (З.Серіккалиев, Ақыл.).

Сұлба карта. *Әдетте, координаталар торы жоқ, кейде контурлары өте жуық оңайлатылған карта* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СҰЛБАЛАН= е т. *Сұлбасы көріну, байқалыну.* Жазықпен кеп, төбені белбеулей асатын жол *с ұ л б а л а н ы п* байқалады (Н.Сералиев, Қанат).

СҰЛБАЛАНУ *Сұлбалан етістігінің қимыл атауы.*

СҰЛТАН з а т. **1.** *Бірқатар мұсылман елдеріндегі монархтардың, бас билеушілердің атадан балаға мұра болып қалып отыратын мирасты лауазымы және сондай-ақ осы лауазымның иесі.* 11 ғасырда салжұқтардан бастап *с ұ л т а н* лауазымын дербес әулет басшыларына Халифа бекітіп отырды (ҚҰЭ). «Онда мен, патша қызын аламын!» – деп, Көңіліне біразылық тұрды ойланып. Шаһардың *с ұ л т а н ы н а* барды ертең, Шамасы шыққан күндей бұлттан жарып (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** т а р. *Қазақ жерінде Шыңғыс ханның тұқымынан шыққан билеушілерге беріліп, мирас болып қалып отырған лауазым, оның иесі.* Қазақстанда *с ұ л т а н* лауазымының мән-мағынасы сол қалпында сақталып, ол Шыңғыс ханның тұқымына беріледі (ҚСЭ). *С ұ л т а н д ы* қазақ ақсүйек деп те атайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Өшеді бәрі, Өшеді бәрі, Өшеді. Обалар анау – Отырарың ғой кешегі, Кешегі *с ұ л т а н* – Бүгінгі ұлтан, Көр де тұр: Бүгінгі бақыт басқаға ертең көшеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бұл түгелдей мына ұлыңның ақылы. Еркін жетер әңгіме ол бір таңға. Қапысызда қармақ салып, Махамбетті алдап соғып, Басын кесіп сыйға тарттық *с ұ л т а н ғ а* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** т а р. *Патшалық Ресейдің қазақ жерін билеуде енгізген әкімшілік жүйесі бойынша қазақ билеушілеріне берілген атақ-дәреже.* Абай жеті жасқа келгенде, оның әкесі Құнанбай Қарқаралы округіне *с ұ л т а н* болып тағайындалды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Барымтаға алды *с ұ л т а н д а р* Көп кедейдің бар малын. Тұсынан өткен Бөкенді Сойылға жығып жерледі. Өшпендігі екі елдің Күннен-күнге өрледі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Бегзат, ақүйек, асылзада.* Екі азамат, *с ұ л т а н ы м,* Екі лашын, сұңқарым, Ауға түскен, алданған (А.Байтұрсынов, Шығ.). – *С ұ л т а н ы м,* ниетіңді анық білдім, Таппаққа «бір қап гауһар» үкім қылдың «Бұл сөзде қате бар» деп қауіп етпеймін, Мақұл сөз мейір үшін қызыл гүлдің (О.Шораяқов, Шайыр). Кім білер көк қадірін сұңқар білмей, Кім білер жер қадірін тұлпар білмей, Кім білер жол қадірін ұлтан білмей, Кім білер ел қадірін *с ұ л т а н* білмей (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Қараңғы үйге салғанда, Көңілге қайғы толғанда, *С ұ л т а н ы м,* сонда келерсің! (Батырлар жыры).

Аға сұлтан. т а р. *Патшалық Ресейдің қазақ жерін билеуде енгізген әкімшілік жүйесі бойынша бірнеше сұлтанның үстінен қарайтын сұлтан; бас сұлтан.* Шыңғыс Құсмұрын еліне *а ғ а с ұ л т а н* болып тағайындалысымен, осы күзекке екі бөлмелі кеңсе үй салынған (С.Бегалин, Бала Шоқан). *А ғ а с ұ л т а н,* қазылар Майырға болды жағымды; Шайқады қулар талымды; Тайғызды бастан бағымды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ту ұстап бұл туды ел шыққан дөңге, Бір кезде *а ғ а с ұ л т а н* мінген шенге. Жолыққан уәзірге сағатында, Беріпті танысуға қырық мың теңге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жігіттің сұлтаны. *Жігіттің төресі, сегіз қырлы бір сырлысы.* – Басеке, өзіңді *ж і г і т т і ң с ұ л т а н ы* ма деп жүрсем, бор кемік күйреме екенсің ғой, – деді Нысан (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). – Ия, десеңші. Темір деген *ж і г і т т і ң с ұ л т а н ы* еді ғой, қайран замандас (С.Мұратбеков, Жабайы.).

СҰЛТАНБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. mullus barbatus> *Алабұға тұқымдасына жататын теңіз балығы.*

СҰЛТАНДЫҚ з а т. т а р. *Сұлтан болушылық, әкімдік, төрелік.* – Жасымда бір келіп, Ұшып кеткен *с ұ л т а н д ы қ,* қартайған кезімде қолыма қайта қона ма деген үмітім бар, – деді Мұстафа, біраз үндемей отырып (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.). 1868 жылғы реформа бойынша *с ұ л т а н д ы қ* қысқартылады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

СҰЛТАНСЫМАҚ с ы н. э к с п р. *Сұлтан дәрежесіне жетпеген, сұлтан болып жүрген.* Халифа туралы барлық мұсылман жерлерінде сөз көп, бұрынғы азбан халифа – патшалары мен әрі жердің *с ұ л т а н с ы м а қ т а р ы,* мүфтілері, тағы басқа осындай халықтың жаулары (С.Сейфуллин, Шығ.). – «Сұлтанчик» деген сөз,

мазақтау сияқты көрінуі мүмкін. «Сұлтаны» да мазақ, сонда қазақша ол, «сұлтан» емес, *«с ұ л т а н с ы м а қ»* болады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СҰЛУ с ы н. **1.** *Сыртқы келбет-кескіні жағынан дұрыстылығымен, тартымдылығымен көзге түсетін (зат, нәрсе).* Және де құр *с ұ л у* деп қарамалық, Сыр-сипатын көрелік көз жіберіп. Сырты алтын, іші фальші болып шығып, Сан соғып, құрбыларым, өкінбелік (М.Дулатов, Шығ.). Жып-жылы, *с ұ л у ы н а н* жылуы, осыдан артығы жоқ, деп бәйек боп жатыр Иранғайып (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Манастың сөзі батымды: – Әпкел *с ұ л у* атыңды! Не тілесең мен бердім, Қыз екенсің ақылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Көрікті, ажарлы, өңді. С ұ л у* бетін сүйгізсе, Улатып, жанды күйгізсе, Маңдайын жерге тигізсе, Ешкім әрі жүр демеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не қылса да, өлімнің өз еркі. Жындандырад мені *с ұ л у* көркі. Құшам, ішем, жынданамын, жылаймын, Бүгінгі күн өмір, өлім – менікі! (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Көрікті, ажарлы, өңді қыз, бойжеткен, әйел баласы. С ұ л у* көрсе, ақын қалмас үндемей, Шыдай алмас бүлкілдеген бұл көмей. Беттен сүйсем, Жақсылыққа жорыңдар, Беу, арулар! Өзгелерің күндемей (К.Салықов, Жезкиік). Жап-жас едік, *с ұ л у* едік, бірақ ерге шықпадық, Арманда өлген екі достың шаңырағын жықпадық (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Көркем, әсем көрінетін (табиғат құбылыстары т.б.).≈С ұ л у* көкше. **4.** *Ішкі мазмұны терең, сәнді, әсем, ұйлесімді. С ұ л у* мінез ақ жүрекпен артық ең, Қазақ атын шылбырдан сан тартып ең. Біз ұмытсақ, өлмес айғақ тарих бар, Атамыздай болған сабаз қартым ең (М.Дулатов, Шығ.). Көк сеңгірдей көркем, *с ұ л у* ойларым Ұсақталды, шашылды әрі тарыдай. Күлкіне де қанбадым, не тоймадым, Кетем білем қуанышқа жарымай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тірліктен не пайда, *С ұ л у* болып өтпесе. Ақырында жаһаннан Иманымен кетпесе (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **5.** *Әсерлі, бейнелі, көркем. С ұ л у* сөздер, сұлу өлеңдер жаттасын. Түрлі музыка құралдарының әуендерін тыңдасын, сурет салып үйренсін, ән салып, музыка құралдарын ойнап үйренсін. Міне, осыларды естісе, баланың сұлулық сезімдері өркендейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Есенжол, Жүсіп hісімді – Сөздері *с ұ л у* пішімді, Жаңа өрім жүйрік – бозбала Байлауда тұрған тағы бар (О.Шораяқов, Шайыр).

Қаса [қас] сұлу. *Асқан көрікті, ажарлы.* Тамсанып, таңғалдырып, көздің жауын алған *қ а с а с ұ л у* әйел мүсіндерін осындай қарындастарға қарап қана жасаған болар (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Қ а с с ұ л у д ы ң* белгісі Ақ сабынмен жуынып, Түрмемен белін буынып, Қиғаштап шашын таранған (Базар жырау, Шығ.).

СҰЛУДАЙ с ы н. *Сұлу сияқты, сұлу тәрізді.* Болады жер бетінде сыйың өктем, Жарылқап ағыл-тегіл құйып өтсең. *С ұ л у д а й* бар ләззатын тіліне орап, Қымсынбай жұрт көзінше сүйіп өткен (К.Салықов, Жезкиік). Аралайтын ағаштардың мың түрін, Жас *с ұ л у д а й* көп болатын селтеңі, Қусақ суы аспабындай күлкінің, Бір сәбидің сықылығын шертеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Май сұлу жылдан-жылға түрленеді, Кең өлкем сол *с ұ л у д а й* гүлденеді. Жер жүзі еңбекшілер тілек қосып, Әлемді ұрандаған үн кезеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҰЛУЛА= е т. **1.** *Әсемдеу, сәндеу, әдемілеу.* Қатар-қатар үй салып, *С ұ л у л а й м ы н,* сырлаймын. Жаңа үй болған жігітке Ең жақсысын сыйлаймын (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). Қалың жауған қар қиқы-жиқы қоралар мен үйлерді ақ мамыққа бөлегендей, олпы-солпысын көрсетпей *с ұ л у л а п* тастапты (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). **2.** *Нақышына келтіру, көркемдеу.* Мұхаңың маңайында жүретін жастардың бірталайы Мұхаңша бажайына келтіре, *с ұ л у л а п* сөйлеуге тырысатын еді (Ғ.Сармұрзин, Өнеге). Сандығым – жас жүрегім, тілім – кілті, *С ұ л у л а* сырдан құйған іші-сырты. Сақталған көкірегімде сыр сандығым, «Сенікі», «менікі» емес, көптің мүлкі (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

СҰЛУЛАН= е т. *Әсемдену, сәндену, әдемілену.* Қалдыбекке Қаншайымның мөлдіреген көзі, кішкене қыр мұрны, желге тотыққан қара торы өңі бұрынғысынан *с ұ л у л а н а* түскен тәрізді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Тоғайлар тербелгендей мың бұралып, Алдымда күлімдейді гүл ырғалып. Көтеріп көңілімді көк аспанға, Дүние кетті қазір *с ұ л у л а н ы п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Айтса, айтқандай, өзі де соңғы бірер жылда тез есейіп, екі-үш қар басып қызыл мен қызықтың дәмін татқан жас арландай соқталанып, *с ұ л у л а н ы п* алғанды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СҰЛУЛАНДЫР= е т. *Әсемдеу, сәндендіру, әдемілендіру.* Шаш – адамның көркі. Әсіресе, әйел әдемілігін айқындап, сымбатын *с ұ л у л а н д ы р а* түсуде шаштың орны бөлек («Қазақст. әйелдері»).

СҰЛУЛАНДЫРУ *Сұлуландыр етістігінің қимыл атауы.* Не керек қолда гүлменен Біреуді естен тандыру. Қажет пе бояп тілменен Сұлуды *с ұ л у л а н д ы р у* (К.Салықов, Жезкиік).

СҰЛУЛАУ[1] с ы н. *Ажарлылау, сымбаттылау, көріктілеу.* Омарғазының үш қызы

бар, үшеуі де көрікті, әсіресе, кішісі *с ұ л у л а у* («Лен. жас»).

СҰЛУЛАУ[2] *Сұлула етістігінің қимыл атауы; әдемі ету, әсемдеу.* Көп қыздардың ішін сұлуламай, тек сыртын *с ұ л у л а у ғ а* тырысуы өкінішті («Лен. жас»).

СҰЛУЛЫҚ з а т. **1.** *Келбеттілік, өңділік, ажарлылық.* Қыздың маңдайдан тура түскен қырлы мұрны, раушан гүлдің сабағындай үлбіреген қызғылт жұқа еріндері *с ұ л у л ы ғ ы н* асыра, әрлендіре түскендей (С.Омаров, Өмір асу). Табиғат кейде, тіпті, сүйкімді адамға оның тән *с ұ л у л ы ғ ы* аздық ететіндей үйіп-төгіп, бәрін береді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Аюбтың көзі көр болды, Күйініп ашу дертіне. Жүсіптің көңілі шат болды, *С ұ л у л ы қ* шырай көркіне. Ақыры құл боп сатылды, Ол Мысырдың кентіне (Базар жырау, Шығ.). **2.** э с т. *Адамның, ішкі дүниесінің, жанының әдемілігі, үйлесімділігі.* Ақанның жүйрік жаны ой дариясына шомып, *с ұ л у л ы ғ ы* жоқ былық тұрмыстан безгенде, халық оны ұға алмай, Ақанның жұмбақ өмірін шеше алмай, оны алып барып періге балайды (М.Жұмабаев, Шығ.). *С ұ л у л ы қ* – бар әлемді нұрға малған Алқызыл атар таңның арайында. *С ұ л у л ы қ* – адамдардың жүрегінде, *С ұ л у л ы қ* – ақсақалдың тілегінде (М.Қанғожин, Ақ қайың.). Жанымды *с ұ л у л ы қ қ а* тәлімдеген Аққу құс мауқын басты, әнім сенен. Көңілімде көлеңке жоқ, дала мінез «Жезкиік» бар сырымды мәлімдеген (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Көркемдік, әсемдік.* Таласа таңнын түріп бұлыңғырын, Бірінен-бірі асырып *с ұ л у л ы ғ ы н,* Көк таулар, кербез таулар, күмбез таулар, Алдымда шертіп жатыр сырын бүгін (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** ф и л о с. *Эстетикалық құндылықты сипаттайтын категория; әсемдік өлшемі.* Адамның өз жан дүниесіндегі *с ұ л у л ы қ қ а* ұмтылуы, табиғаттағы жалпы жаратылыстағы үйлесіммен және келісіммен үндесіп, кемелденеді (ҚҰЭ). **5.** а у ы с. *Қызығы молдық, мазмұндылық.* Шын тазалық жүректе, Шын *с ұ л у л ы қ* еңбекте. Көптің малын ұрлама, Сезімін сатып пұлдама – Міне, сонда тазалық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жан сұлулығы. *Ішкі сезім дүниесінің тазалығы.* Ол *ж а н с ұ л у л ы ғ ы н* жоғалтпай кетті, жүрегіне кек тұрса да, қақ тұрмайтын (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Сұлулық тәрбиесі. *Эстетикалық, көркемдік туралы тәрбие.* Тәрбие төрт түрлі: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, *с ұ л у л ы қ т ә р б и е с і* һәм құлық тәрбиесі. Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны (М.Жұмабаев, Шығ.).

СҰЛУЛЫҚСЫЗ с ы н. *Сұлулығы жоқ, сұлу еместік.* Гүлзар әйел қауымына *с ұ л у л ы қ с ы з* бақ қайда Шын сұлулық тереңдікте жатпай ма? Қайырлатқан кемесін талай ердің Саяз көлге шашылмағай шұғылаң (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҰЛУСЫ= е т. *Сұлу көріну, әсемсіп-сәнсу.* Үйдің көлеңкесінде болыстың қаршығадай қара тоқалы тегештегі қымызды қызыл ожаумен үйіріп сапырып, қасын кере түсіп, *с ұ л у с ы п* сызылып ол отыр (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). *С ұ л у с ы п* сырлы ағашқа қызықтырып, Күнәкар сол сорлыны қылған сұмсың (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

СҰЛУСЫН= е т. *Сұлулану, әдемілену.* Енді бәдік саудагердің бөзіне көш! Өлең қылған қыздардың сөзіне көш! Онан көшер жайыңды мен айтайын, *С ұ л у с ы н ғ а н* қыздардың көзіне көш (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СҰЛУСЫНУ *Сұлусын етістігінің қимыл атауы.* Біздер Санаштың *с ұ л у с ы н у д а н* көрне қашатынына, ол сүйкімділіктен құтыла алмайтынына ден қоямыз (Т.Нұртазин, Мұрат).

СҰЛУША с ы н. *Әдеміше келген, ажарлылау.* Ат жақты, ақ құба, *с ұ л у ш а* жігіт үлкен қара көзі күлімдеп тура қарап тұр (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бізді ақ сұр, ат жақты, *с ұ л у ш а* келген келіншек табалдырықтан қарсы алды (Қ.Исабаев, Өткелде).

СҰЛУЫРАҚ с ы н. *Келбеттірек, әдемірек.* – Сұлу әйелдер сұлу бала тумағанда қайтеді, Дүрияның өзінен шешесі *с ұ л у ы р а қ* дер едім (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СҰЛЫ з а т. ө с. **1.** *Малға азық ретінде өсірілетін екпе дақыл.* Сібірдің бармақтай ақ шолақ *с ұ л ы с ы н а* тұмсығы еркін тиген қыр аттары бір жетіде бөртіп шығыпты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Шоқпардай сар тары тұр басын иіп, Көрінбес ат құлағы тоғай биік Судырап теңселеді сұлу *с ұ л ы* Сумаңдап сылдыраған суды сүйіп (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қордайда дастарқаннан дәм-тұз татып Қызыққа қызыл әскер жатыр батып. Аттарына жоңышқа, *с ұ л ы* төгіп, Би билеп, күліп-ойнап гармонь тартып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сәйгүлігімнің сүйкімді барлық қылығы, Сауыры, саны, қидасын көрі жілігі, Жабуын қағып, ерін де қойдым дайындап, Алтынша шайып астауға сары *с ұ л ы н ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** <лат. avena> *Қоңырбас тұқымдас біржылдық және көпжылдық шөптесін өсімдіктер туысы; астық дақылы. С ұ л ы* дәнінің құрамында 9–19,5% белок, 21–55% крахмал, 7–24% клетчатка, 2,9–5,7% күл, 2–11% май, витаминдер

болады. Дәнінен жарма, ұн дайындайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СҰЛЫБАС з а т. ө с. <лат. avenastrum> *Шабындық пен жайылымда өсетін, астық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. С ұ л ы б а с т ы ң* құрамында гүлдеген кезінде 9,7% протеин, 1,9% май, 45,9% азотсыз сығынды зат болады (ҚҰЭ).

СҰЛЫҚ ү с т. *Қимылсыз, әрекетсіз күй.* Жігерінен айырылған жыр сұлық, *С ұ л ы қ* жырға сыншы тілін жүр сұғып. Билік күттік ханзададай тақ күткен, Ол итің де келмей қойды қырсығып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жоқ па бастан бейшарада тұр, сиық, Қабысып тұр қабырғасы ырсиып. Бір керемет... Іс бітіріп келгендей Айналаға әлсіз қарап, тұр *с ұ л ы қ* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сұлық жатты. *Халі нашарлап, қозғалмай, қимылсыз, тыныш жатты.* Кірпігі ғана қимылдап, *с ұ л ы қ ж а т қ а н* Қарғажан, түн ортасы жақындағанда ғана ернін қимылдатып тілін тамсанды (Д.Әбілев, Арман.). Таң атты. Төртінші түн жетті. Бұқарбай құдықтың басында *с ұ л ы қ ж а т ы р* (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаңбырменен дүр сілкініп шықты көк, Көк шалғынның бетін самал сүртті кеп. Оятқандай *с ұ л ы қ ж а т қ а н* енесін, Тұрды құлын тұмсығымен түртікілеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сұлық жүрді. *Батыл әрекетке кіріспеді, бос жүрді.* Қаскүнем, қара жүрек, қаны бұзық, Ұрыспай Дутовпенен жатқан бұғып. Торғайға мен комиссар болмадым деп, Қайғырып қапаланып *ж ү р д і с ұ л ы қ* (О.Шипин, Дастан.).

Сұлық түсіп жатты. *Қимылсыз жатты, қозғалмады.* Қыбырлаған адам жоқ үй маңында, *С ұ л ы қ т ү с і п ж а т ы р м ы н* диванымда. Күбірлеймін ішімнен өлеңімді, Өлең – менің дұғам да, Иманым да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҰЛЫҚ: сұлқын басты. *Аптығын басты, жігерін құм қылды.* Сен түгіл сұлтан болып билеген ел, Бұл бәдбақ нешеулердің *б а с қ а н с ұ л қ ы н* (Т.Ізтілеуов,Шығ.).

СҰЛЫП з а т. к ө н е. *Тұқым, тек, жаратылыс.* Атаңыз дегдар сығайдан, Анаңыз асыл құмайдан. Екі асылдың *с ұ л ы б ы н а н* Сәтті күні біна ғып Жаратты жаппар ылайдан. Дабылың асқан ер едің түркістандық «крайдан» (Базар жырау, Шығ.).

СҰМ[1] с ы н. **1.** *Залым, қу, жексұрын.* Бұл аса *с ұ м* бала, қулығы біздің әр жағымызда (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шынында, Құнанбай бірыңғай жар соғар озбыр да емес, жылмақай қу да емес, пасық *с ұ м* да емес (М.Қаратаев, Далада.). *С ұ м* Нұрбай, маза бермедің Әйел менен балаға. Жайылым мал шықпайды, Үштөбе деген далаға (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Қанішер, қатыгез, жауыз.* Сондықтан бір тексеру болмай қоймас, Мұнымды әділетпен ойла да шеш! Егер Құдай барлығы анық болса, Тең болмас ақ жүрек пен *с ұ м* залалкес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел еді ол «Алатай мен Қыжық» деген, Ағайын арасынан қыл өтпеген. Кім білген күн боларын жауығатын. Кім білген ауырарын *с ұ м* дертпенен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сұм жалған [өмір, дүние]. *Опасыз, баянсыз өмір.* Көкіректе жамандық еш ниет жоқ, Ақ болады кеңесің құс салғанда. Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген Бір қызық ісім екен *с ұ м ж а л ғ а н д а* (Абай, Тол. жин.). Қайтып едің қалыбыңа, Бар ма нәрсе өзгерген? Сен бір сыншы көрейін деп, *С ұ м ж а л ғ а н ғ а* кез келген (М.Дулатов, Шығ.). Кетті аяп кемпір байғұс қансыз бетті, *С ұ м ө м і р* ер жігітті әлсіретті. Кемпірден бір үзім нан тағы сұрап, Өртенген өзегіне талшық етті (О.Шипин, Дастан.). *С ұ м ө м і р*, сұлу дүние, алдадың ба? Тән арып,тамырда қан қалмадың ба? Жалған үшін жан қиып, жапа шектім, Еңбегім, екі болып, жанбадың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қаз дауысты Қазыбек, Төле би мен Әйтеке, Мөңке, алшын би Көбек, Өтетілеу, Сарытай, Тампыш, Мұрат, Киікбай – Солардан да өткен *с ұ м д ү н и е*! (Базар жырау, Шығ.).

Сұм жүрек. *Жаманшылық көп көрген, зарлы, шер жұтқан жүрек.* Әлденеден *с ұ м ж ү р е к* сескенеді, Аракідік әлдене ес береді. Табиғаттың, таудың да, аққудың да, Байғұсқа болмай қалды еш керегі. Келеді ана, сезбейді ештеңені (М.Мақатаев, Шығ.).

Сұм заман. *Қайғы-қасірет, азабы көп дәуір.* Бірге туған мен ағаңнан Шын досыңмын кем емес. Соққы жедім *с ұ м з а м а н н а н,* Бір жылы сөз ем емес (Абай, Тол. жин.). Ол – оның кінәсі емес, *З а м а н ы с ұ м.* Кездесті, болмады ғой амалы шын, Туған жер, ата-баба, қара қоныс Жаралған бұл дүниеде қазағы үшін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сұм тағдыр. *Азабы көп, қатыгез жазмыш, өткен өмір.* Мендегі ұлы мүмкіндікті жойдыңыз. Ботақанын тартып алған інгендей Ордаңызға жаутаңдатып қойдыңыз. Көктем өтпей жетіп қапты күзім де, Әттең, мына *с ұ м т а ғ д ы р д ы ң* қорлауы-ай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сайла деп дұрыс тамақты, Ескерттім жолдың ауырын. Тосар мүмкін *с ұ м т а ғ д ы р*, Көлденең от пен дауылын (О.Шипин, Дастан.).

Сұм тілді. *Жалған, улы сөзді.* Ұрыңнан асырдың *С ұ м т і л д і* қарыңды. Жасырдым, жасырдым, Енді айттым зарымды (Абай, Тол. жин.).

СҰМ² с ы н. *Бақытсыз, талайсыз, сорманДай.* Ақ ешкі сен де мұңды, мен де мұңды, Жаратты Алла неге біздей *с ұ м д ы.* Келгенде елу беске сұмырай Бетен Айырылып жалғызымнан аңырап қалды (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СҰМАҢДА= е т. с ө й л. ***Сумаңда.*** Сағыныштар, сарғалдақтар, сары құстар, Суық күздер *с ұ м а ң д а ғ а н,* кәрі қыстар. Көктем, көктем, етіп кеткен алтын дәурен, Саған менің қарт көңілім әлі құштар, әлі құштар (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҰМДАН= е т. *Залымдықтан қуақылану.* Сүйел қара *с ұ м д а н а* күліп, тақиясын бір шекесінен екінші шекесіне лықсытып ауыстырып киген (Д.Әбілев, Арман.). – Бәрінен де адамның несі керек... – дегенде Шекер тартып отырған тарамысын тісіне қыстырып, әнтек қоя тұрып, құйқылжыған көзінің құйрығымен *с ұ м д а н а* қарап жымияды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ғүнерін халыққа сатып бұлданбаса, Білгенсіп аз нәрсені *с ұ м д а н б а с а.* Халыққа хақ көңілден айт насихат Не хайлә қала берсін тыңдалмаса (М.Дулатов, Шығ.).

СҰМДАНУ *Сұмдан етістігінің қимыл атауы.*

СҰМДЫҚ з а т. **1.** *Қара ниеттілік, арамзалық, сұмырайлық.* Көрдің бе арыстекемнің мерт болғанын, Жеңіліп дұшпанынан дерт болғанын? «Ісімнен күнә *с ұ м д ы қ* болды ма?» деп, Зұлымдық қылмасқа енді серт қылғанын (М.Дулатов, Шығ.). Жалмауыздай жалаңдап, Ар-ұяттан күсіппін. Қулық пенен *с ұ м д ы қ-қ а* Құладындай ұшыппын (Абай, Тол. жин.). Ауырмақ түгіл, түшкіріп жүрген адам жоқ, Зұлымдық, *с ұ м д ы қ* болмаған сынды әлемде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Жайсыздық, жайсыз жағдай, жаман хабар.* Жел сипап, Күн күліп, Мазақ қып сүйген соң, Боларын бір *с ұ м д ы қ* Ішінен түйген соң (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол Ләйлі күннен-күнге нашарланды, Ұйқы жоқ, тыныштық жоқ, астан қалды. Бір *с ұ м д ы қ* денесінен сезді-дағы Шақырып ата-анасын қасына алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұлықтар мына *с ұ м д ы қ т ы* естігенде, тағы да біраз уақытқа шейін жүні жығылып, естері шығып қалды (М.Әуезов, Қилы заман). Біртебірте бел алып, Тапты мекен-тұрақты... Бір *с ұ м д ы қ т ы ң* боларын Біліп жүрген сияқты (С.Жиенбаев, Алтын қалам). // *Жайсыз, жаман, шошынарлық.* Махамбет ақын өлерінен екі күн бұрын айналасындағыларға өзінің жан шошынарлық *с ұ м д ы қ* түс көргенін, түсінде иығынан үзіліп түскен өз басы өзіне қоштасу айтып тұрғанын әңгімелеген (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сондағы соңғы сөзі түскен бастың: «Азаттық!» – Ер өмірі қысқармасын Білмеген қарғыс атқан, сұмпайылар ұқпады бұдан *с ұ м д ы қ* іс болмасын (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** *Қиындық, азап.* Әзер шыдап тұр жігіттер қан қайнап, Тілін тістеп, жіберердей айғайлап... Неше түрін көрсе де олар *с ұ м д ы қ т ы ң,* Мына азаптың барады уы жан жайлап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Көрген жұрт жимай тұрды әлі де есін, Тағдырдың *с ұ м д ы ғ ы н а* ел не десін? Белбеуін солдат сонда шіреп буып, Көтеріп алды жерден өлі әкесін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** *Масқара, адам айтқысыз жағдай.* Адам боп туып әуелде, Итке айналған не *с ұ м д ы қ?* Заманақыр келерде Жоғалта ма есін жұрт? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Ат мойнын қорыққанымнан бұрып алдым, Боларын бір *с ұ м д ы қ т ы ң* біліп алдым. Жабылып қамшыменен ұрған шақта, Басымды жаман тонға тығып алдым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ертеңгілік семіз уәзір бір сүрініп, бір құлап, Шырт ұйқыда жатқан ханды зорға оятты жұлқылап. – Ойбай, *с ұ м д ы қ!*– Енді қайттік, тез тұрыңыз, ұлы хан, Осы болар құрыған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аштық жылы жолда өлді ғаріп ана, Сатылды қыз бір уыс тарыға да. Аш келіншек баласын қамап кетті, Көрмеді ондай *с ұ м д ы қ т ы* кәрі дала (С.Мәуленов, Алыс кет.). // **5.** *Ерекше, тылсым.* Тұяқ та жоқ тігерге, дым қалмаған, Жау жалмаған, жабысып құм жалмаған, Сырлар бар-ау қойнында, туған далам, Ақтарылған қанынан қазағыңның, Құзғыны да құдайдың құр қалмаған. Сенде ме?.. Сенде *с ұ м д ы қ* сыр бар, далам (М.Мақатаев, Шығ.).

СҰМДЫҚ-АЙ м о д. э м о ц. *Сөкет қылық, цят, масқара.* Бүгін жұрттың бәрі естіді, не бетіммен қараймын елге, *с ұ м д ы қ-а й*! – деп Ұлтуған бетін басты (С.Мұратбеков, Жабайы.). *С ұ м д ы қ-а й,* мынау не деп отыр? Мұны алтынның буы көтеріп отыр ма, не ашудың уы көтеріп отыр ма (Ж.Тәшенов, Қаратас). *С ұ м д ы қ-а й* осы біреу мұң дауыстың, Шыға алмай көкіректе тұнған ұшқын. Күй тартып көкіректе боздатады, *С ұ м д ы ғ ы-а й* осы біреу мұң дауыстың (М.Мақатаев, Шығ.). Түк те болмас... Әлі талай өтер жыл, Әлі талай қызметін етер бұл. О, *с ұ м д ы қ-а й,* Әлденеден жасқанып, Адамдарға қарай алмайды екен бұл (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СҰМ-ЖЫРЫНДЫ с ы н. *Сұмырай, жексұрын, ұры, әккі.* Кенет тұра қалды да, Шұғыл

кейін бұрылды. Әлде байқап қалды ма? Әйгілі *с ұ м-ж ы р ы н д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

СҰМҚАЙ с ы н. *Жексұрын, сұм; жаман.* Кейбір кесір жандар әркезек әртүрлі *с ұ м қ а й* мінездер көрсетіп қап жүрді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ісі уақтық, іші тарлық сияқты жағымсыз қылықты адамдар, көбіне жәдігөй де *с ұ м қ а й* келеді (З.Қабдолов, Өмір).

СҰМҚҰЛА з а т. ө с. *Басқа өсімдік тамыры арқылы қоректеніп өсіп-өнетін, хлорофилсіз шөптесін өсімдік.* Қазақстан жерінде *с ұ м қ ұ л а н ы ң* 23 түрі өседі (Х.Тілемісов,.. Ауылшар. сөздігі).

СҰМПАЙЫ с ы н. *Сұмырай, жексұрын, сүйкімсіз.* Екі жасқа өшіккен бір *с ұ м п а й ы* жандар қыз жаққан отты өшіріп тастап, аралды таба алмай шаршаған жігіт суға кетіп өледі (І.Омаров, Шабыт). – Балажаным-ау, жұртта қалған тазыдай әлгі бір *с ұ м п а й ы* кім, ноғай ма өзі, шүршіт пе (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Күлгеннен танауына өткізген жіңішке ұзын зәресі селкілдеп, билеп, түрін бұрынғыдан бетер *с ұ м п а й ы* қып жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шұғыл мінез, *с ұ м п а й ы,* сөзі әдепсіз, Біреумен қалжыңдасса, шамданады. Өтірікке өлгенше шебер болар, Сүйкімсіз мінезбенен заңданады (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Сұмырай, жексұрын, сүйкімсіз адам.* Бәрімізге ортақ қызмет етіп жүрген «Атсыз» журналының бейтарап беттерінен *с ұ м п а й ы н ы ң* сұр жебесін атып отырсыз (М.Шоқай, Таңд.). Дозақтың басқышынан мен құларда, Аярсып, аяғансып келіп алға Көріп ем бір *с ұ м п а й д ы* көзі қызыл: «Ақыным, ал жолыңнан енді қалма!» (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СҰМПАЙЫЛЫҚ з а т. *Жексұрындық, сүйкімсіздік.* Әдеби шығармаларда жақсылық пен жамандықты, шындық пен жалғандық, сұлулық пен *с ұ м п а й ы л ы қ т ы* айыра білуге үйретудің аса зор маңызы бар (М.Әлімбаев, Қалам.). Адам жарық дүниеге жаратылысымен мына жалпақ жаһандағы сұлулықтың да, *с ұ м п а й ы л ы қ т ы ң* да мұрагері болып шығады (Тоғызыншы шежіре).

СҰМЫН [моңғ. сумын] з а т. а й м а қ. *Моңғолиядағы аймақтан кейінгі аудан-мен шамалас әкімшілік-аумақтық бөлік.* Өткен жылы жем-шөп дайындау жөнінде *с ұ м ы н н а н* жарияланған жүлдені табындардың 40 проценті орындап, бірлестіктен жем-шөп алмаған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мекемелер овощ өсіруді әжептәуір өсірсе, *с ұ м ы н* орталығындағы ауыл-үйлердің бірқыдыруы мал азығы үшін басқадай өсімдіктер егуді өрістетті («Жаңа өмір»).

СҰМЫНДЫҚ с ы н. а й м а қ. *Сұмынға қатысты, аудандық.* Бұл Буянт *с ұ м ы н д ы қ* «Нармандах» бірлестігінің №2 бригадасының жайлауы Қорымдық дарасы болатын («Жаңа өмір»).

СҰМЫРАЙ з а т. **1.** *Жалғыз аяқты, жалғыз көзді мақұлық.* Халық ішінде *с ұ м ы р а й* келген жақтан бір апат, не жұт, не ашаршылық болады деген наным бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ұ м ы р а й* келсе, су құриды (Мақал). **2.** а у ы с. *Жауыз, сұм а д а м .* Кең қоныс, атамекен кеткен жоқ па? Орнына «хахол» *с ұ м ы р а й* жеткен жоқ па? Мал болса бар сенгенің о да азайып, Заманы көші-қонның өткен жоқ па? (М.Дулатов, Шығ.). Сұлуға *с ұ м ы р а й л а р* сұқтанғыш-ақ Жаяды, өліп-өшіп, сырттан құшақ. Өткір сөз, салқын қабақ, паң мінезбен Талайын Хорлан өзі шыққан «тұсап» (М.Әлімбаев, Өшпес от). *С ұ м ы р а й д ы ң* кекті қанды қылышы соғысуға аптығып айт-өйге қарамастан, Жапон соғыс жариялады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰМЫРАЙДАЙ с ы н. *Сұмырай сияқты, сүйкімсіз.* Кемпірге ешкім батпады, Адам жауап қатпады. *С ұ м ы р а й д а й* сұрланып Өзі еш нәрсе айтпады. Төсек салса жатпады Мызғып кірпік қақпады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҰМЫРАЙЛАН= е т. *Жексұрын болып көріну, сүйкімсіздену.* Екеуі белгі берді сырт айналып, Үзілді оқты көзі *с ұ м ы р а й л а н ы п.* Мен көрем, олар көрмей атқылады, Тығылып қарап тұрмын ыңғайланып (Н. Баймұратов, Қанды жорық).

СҰМЫРАЙЛАНУ *Сұмырайлан етістігінің қимыл атауы.*

СҰМЫРАЙЛЫҚ з а т. *Жаман қылық, жексұрындық.* Әсіресе, сұлулықты сүйетін, *с ұ м ы р а й л ы қ т а н* безетін, жақсылық пен жамандықты алтын өлшегендей безбендеп отыратын адамға айналаның әсері, қимылы, бәрі анық көрініп отырады (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Сізге мен қызметті бола алмаймын, Шен үшін – *с ұ м ы р а й л ы қ* арды сату (Х.Бекхожин, Мариям.).

СҰҢҒАҚ с ы н. *Ұзын бойлы, биік.* Абайлар Ділданың бойын ғана көрді, сырт сымбаты талдырмаш, бірақ аса *с ұ ң ғ а қ* көрінді (М.Әуезов, Абай жолы). Шекердің айтуынша, мұрнының да «дәнеңкесі жоқ», қолы да «епсек», өзі де оны-мұныға «епті», мойны да «*с ұ ң ғ а қ*», өңі де «ақ құба» жігіт боп шықты (Ж. Аймауытов, Шығ.). *С ұ ң ғ а қ* еді – Бәрі кілең сырықтай, Қара шаңырақ көтеретін уықтай. Жүруші еді өңшең ғана өрімдер Үстеріне қылау-кіршік жуытпай (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сұңғақ бой [бойлы]. *Бойы ұзын, бойшаң.* Асқақ ұстап, *с ұ ң ғ а қ б о й ы н* сымбатты, Транзейге әйел былай тіл қатты: Құдай саған еркек деген ат берді, Дәулет берді, Атақ берді, Бақ берді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жақсылық мен білетін – ашаң кісі, *С ұ ң ғ а қ б о й,* шоқша сақал, жасаң кісі (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өзеннен су алып бара жатқан *с ұ ң ғ а қ б о й л ы,* қара торы қыз назарын бірден аударды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ол барлап тұр Болашаққа жол біліп, Көкірегіне ар-намысшыл толды үміт. Біздің тұңғыш ғарышкерден аумайды *С ұ ң ғ а қ б о й л ы,* зор тұлғалы сол жігіт (К.Салықов, Жезкиік).

СҰҢҒАҚТАН= е т. *Бойшаң тарту, ұзару.* Данаш бала кезінде талдырмаш еді, енді толысып *с ұ ң ғ а қ т а н ы п* өрімдей келіншек болыпты (А.Тоқмағанбетов, Жыр.). Орта бойлы талдырмаш денесі таралып, бойының *с ұ ң ғ а қ т а н а* түскенін қыздың өзі көріп, айна алдына тұрып қалды («Қазақст. әйелдері»).

СҰҢҒАҚТАНДЫР= е т. *Бойшаң тартты-ру, ұзарту.* Күлтай киген өкшесі биік дірілдеген туфли майрық көрінген ауыл қызының сирағын *с ұ ң ғ а қ т а н д ы р ы п,* келістіріп көрсетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

СҰҢҒАҚТАНДЫРУ *Сұңғақтандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дене бітімін *с ұ ң ғ а қ т а н д ы р у .*

СҰҢҒАҚТАНУ *Сұңғақтан етістігінің қимыл атауы.*

СҰҢҒАҚТАУ с ы н. *Сұңғағырақ, бойшаңдау.* Жас офицердің ортадан гөрі *с ұ ң ғ а қ т а у,* талдырмаш денелі, қоңыр өңді, кең маңдайы мен толық шекесі түгел көрінді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жүректі тағы да сулатты-ау, Тағы да бұл нендей әлегі? Сонау бір қыздан да *с ұ ң ғ а қ т а у,* Сонау бір қыздан да әдемі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СҰҢҒАҚТЫ с ы н. с ө й л. ***Сұңғақ.*** Арыстың құмы адырдай, *С ұ ң ғ а қ т ы* биік сол жағым. Қара түлей шығыста, Екі еспе, доңыз оң жағым (О.Шипин, Дастан.).

Сұңғақты бие. *Тек-тұқымы жақсы, бойшаң, кесек денелі бие.*

СҰҢҒАҚТЫҚ з а т. *Бойшаңдық, ұзындық.* Денесінің *с ұ ң ғ а қ т ы ғ ы н а,* көз тартарлықтай төсінің көтеріңкілігіне қарамай, Ақбаянның жалпы бейнесі жасыл шалғын арасынан анадайдан көрінетін ақ гүлді есіңе түсіретін (І.Есенберлин, Алтын құс). Бойының *с ұ ң ғ а қ т ы ғ ы,* жылдам басып тік жүруі Ажардан ауған жоқ (Б.Шалабаев, Өмірде.).

СҰҢҒАЛАҚ з а т. з о о л. *Суда тіршілік ететін қандаланың түрі.* Суда тіршілік ететін қандалалардан ең қауіптісі – *с ұ ң ғ а л а қ* (Қ.Қайымов, Суасты.). *С ұ ң ғ а л а қ* тым ашқарақ, жемін жемесе де бірінен соң бірін бекерге өлтіре береді (Қ.Қайымов, Суасты.).

СҰҢҒАТ з а т. ө н е р. *Бейнелеу өнері.* Эрмитаж қазыналарының арасында бүкіл адамзат білетін шығармалар, әлемдік *с ұ ң ғ а т* өнерінің ең бір жауһар туындылары баршылық (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Ол Ленинградтағы И.Е.Репин атындағы *с ұ ң ғ а т,* мүсін және сәулет институтының түлегі («Білім және еңбек»).

СҰҢҒЫ з а т. *Мылтықтың басындағы өткір найза.*

СҰҢҒЫЛА с ы н. **1.** *Көп білетін, білгір.* Ілияс өте ақылды, жинақы, саяси жағынан барынша *с ұ ң ғ ы л а,* партиялық тілмен совет әдебиетінің барынша халықтық, интернационалдық екенін айтты (С.Мәуленов, Үркер.). Жан-жағына көз тастап Мойнын маған бұрды да, Кетті жайлап сөз бастап, Бір қария *с ұ ң ғ ы л а* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Махаббатқа, арманға құмар қайың, Жапырағын төгеді неғылайын. Алатаулық дейді екен былайғы жұрт Сұлулардың *с ұ ң ғ ы л а* Тұманбайын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Тез сезе қоятын, зерек, зерделі.* Жалғызақ, бір *с ұ ң ғ ы л а* адам байқап еді, бірақ екінші бір нәрседен қорқамын деп мынау ер жүректі аяғымен басып кетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақан серінің түс-келбетін, мінез-құлқын қолмен қойғандай айтып беретін *с ұ ң ғ ы л а* қарттарды көргенде қатты риза боласыз («Қаз. әдеб.»). Үйге кіре бергенде. Аякеңе: – Қыз бала *с ұ ң ғ ы л а* келеді-ау,– деп, мүлде басқа нәрсені айтты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **3.** ж е р г. *Қу, сұм, залым.* Ол шатырына ойындағысын айтпай танып отыратын *с ұ ң ғ ы л а л а р д ы* жуытпайды, не істесе де таң-тамаша қалып отыратын жұмыр түйсік, маубастау адамдарға көбірек үйір (Ә.Кекілбаев, Дала.). Сумаң түлкі сұмырай, *С ұ ң ғ ы л а с ы н,* сұмын-ай! Ойы бірге армандас, Мекені ортақ, ормандас (М.Әлімбаев, Жүрек.).

СҰҢҒЫЛА з а т. ө с. <лат. orobanche> *Жапырақтары қабыршақ тәрізді, қарама-қарсы орналасып, гүлдері қос жыныстысы, масақ, шашақ, қалқанша тәрізді гүлшоғырына топтанған бір және көпжылдық шөптесін өсімдік тұқымдасы. С ұ ң ғ ы л а л а р* жабайы және екпе өсімдіктердің паразиті (Қаз. тілі термин. Биология).

СҰҢҒЫЛАЛАУ с ы н. **1.** *Зейінділеу, зерделілеу.* Осы мен қартайдым ба, қайттім білем? Бұлдырар көз әйнексіз көзім кілең. Даусымның

жоғалтыппын сыңғырлағын, Сұрғылттау, *с ұ ң ғ ы л а л а у* тартып кең (Ә.Тәжібаев, Кеше.). **2.** ж е р г. *Қулау, байқағыштау.* Ырым Нұриладай емес, ауыл өмірін, ел арасының қулық-сұмдығын көбірек білетін *с ұ ң ғ ы л а л а у* еді (С.Бегалин, Ана).

СҰҢҒЫЛАЛЫҚ з а т. **1.** *Зерделілік, зеректік.* – Тұра тұр, – деген Рақымбайдың тоқтамына Манарбек еріксіз кідіріп, жолдасының *с ұ ң ғ ы л а л ы ғ ы н а* қайран қалды (Т.Тілеуханов, Өз. бақыты.). Қараменденің адам танығыш *с ұ ң ғ ы л а л ы ғ ы* салған жерден айқын (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). **2.** ж е р г. *Қулық, сұмдық.* Қазақ деген арамдықты ойламайтын, *с ұ ң ғ ы л а л ы ғ ы* жоқ, аңқаулау ел ғой (З. Ақышев, Ақбел.). Әйел қауымы ерте пісіп, *с ұ ң ғ ы л а л ы қ т ы* бұрынырақ байқай ма, Қарғаштың тіксіне қарауының төркіні де сонда жатса керек (С.Шаймерденов, Қарғаш). Ендігі минутта кемпірінің қайдағыны ойлайтын қатыгез, *с ұ ң ғ ы л а л ы ғ ы н* айыптады (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

СҰҢҒЫТ з а т. ж е р г. *Қу, сұм.* Мен екі-үш көше айналып, әлгі өзімдей *с ұ ң ғ ы т қ а* қарамды көрсетпей, ұзап кеттім (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Мен мына *с ұ ң ғ ы т т а р д ы ң* әрқайсысына айына жазда 2 сомнан, қыста 3 сом 09 тиыннан ақы аламын (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

СҰҢҚ: сұңқ етті. *Әйелдің жіңішке даусы келте, қысқа ғана шықты.* – Кіріңіз! – деген жіңішке әйел даусы *с ұ ң қ е т т і* (Ғ.Сланов, Жанартау). Жерінде сонау жатқан Сарарқаның Тұр едік тамашалап дән алқабын. *С ұ ң қ е т к е н* әсем дауыс жалт қаратты, Әніндей сүйгенімнің, жан қалқаның (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Сұңқар тасқа соғылғанда, қысқаша ғана *с ұ ң қ е т т і*, келіп, ыза боп, олай-бұлай талпынды, тасқа ұрып кеудесін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰҢҚАР з а т. <лат. falconidae> **1.** *Жемін көбіне ұшып жүріп теуіп аулайтын, денесі шағындау, қыран құстардың жалпы атауы.* Мазасы кеткен бірдей іштен, сырттан, Аз ата көрген хорлық күшті жұрттан. Екі *с ұ ң қ а р* таласса құзғынға жем, Берекесін бұл қазақ сүйтіп құртқан (М.Дулатов, Шығ.). Мініп тұлпар, Алып *с ұ ң қ а р*, Тауға кетерсің (М.Жұмабаев, Шығ.). Қабекең сөз айтпайды жұмбақтамай: – Ей, Көбей, *с ұ ң қ а р* қалай, тауық қалай. Тоқтамыс жолаушылап кетіп еді, Сол келгенше өтпей ме уақыт талай? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Паналап биік қамысты Дабылын қағып, *с ұ ң қ а р* сап, Болмаған күні мыңын ап Көлдегі құсты тауысты (Батырлар жыры). **2.** з о о л. <лат. falco gyrfalco> *Сұңқар тәрізділер отрядына жататын күндізгі жыртқыш құстардың жалпы атауы.* Қазақстанда *с ұ ң қ а р* туысының 10 түрі (ақсұңқар, бидайық, ителгі, лашын, тұрымтай, бөктергі, жағалтай, лаггар, дала күйкентайы және кәдімгі күйкентай) бар (ҚҰЭ). *С ұ ң қ а р* тұқымдас жыртқыш құстар Арктика мен Антарктидадан басқа дүниежүзінің барлық жеріне кеңінен тараған (Шаңырақ энцикл.). **3.** а у ы с. *Ержүрек, өжет, батыл, қайратты ер адам.* Сәкен – Жаңаарқа атырабындағы тұңғыш қазақ революционері, бүгінгі сахара *с ұ ң қ а р ы* атанып отырған абзал перзент (А.Сатаев, Ақын.). Еркежан, сен іштей сездірмеймін дегеніңмен, Сайлаубекке ғашық екеніңді о баста-ақ аңғарғанмын, ол – әрине, жігіттің *с ұ ң қ а р ы* (Ә.Әлішев, Батыр). Қырағы, кия жазбас, *с ұ ң қ а р ы м*-ай! Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай! Үйілген өлексені өрге сүйреп, Шығармақ қыр басына, іңкәрім-ай! (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Дұрыс болды бұл орның Жасанған жауға ерлерім, Бекіністі жасаңдар, Айбынды *с ұ ң қ а р* мергенім (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Сұңқар мойын. *Әдемі, жұмыр мойын.* Жібердім бір баладан қағаз жазып, Сұлуға *с ұ ң қ а р м о й ы н,* белі нәзік. Лебіңнен «бір марқабат бола ма», – деп, Жолыңда құрбың отыр жүрек сазып (О.Шораяқов, Шайыр).

СҰҢҚАРДАЙ с ы н. *Сұңқар сияқты, сұңқар тәрізді.* Бай айтты: «Ей, жігіт, жүрсің қайдан, *С ұ ң қ а р д а й* топшыларын жемге тойған, Қазақтың жас баласы, жұмысыңды айт, Түсті ме қайыр сұрап, басыңа ойран» (О.Шипин, Дастан.). Жайлаған Алатауды қырдың ұлы, Қазақтың көзін жұмды жыр дүлдүлі. *С ұ ң қ а р д а й* самғап жүріп, кете барды Тұлпардай тұяқ серпіп тың дүбірі (К.Салықов, Жезкиік). Міне, бүгін байқашы, Ғылымнан бұлақ аңдаған, Жас балалар өзіңдей Жас *с ұ ң қ а р д а й* самғаған (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

СҰҢҚАРДАЙЫН с ы н. п о э т. *Сұңқардай, сұңқар сияқты.* Ер қолынан іс келмес, *С ұ ң қ а р д а й ы н* түйілмей, Буынып белін түйінбей, Зердесі жігер қайнамай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Құз басына ұялап, *С ұ ң қ а р д а й ы н* қиялап, Тап жауына шүйілген, Қадалған аш бүйірден (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҰҢҚАРША үс т. *Сұңқар тәрізді, сұңқар құсап.* Ол өз қатарларына үлгі-өнеге көрсетіп, *с ұ ң қ а р ш а* қалықтап, еңбек шыңына шыға берді («Қазақст. әйелдері»). Қазақтың баласы, Сахара даласы. *С ұ ң қ а р ш а* сілкініп, Жан-жаққа қарашы (С. Сейітов, Сенем.). Қос

шамшырақ көздерді – *С ұ ң қ а р ш а* қарат қырымға! Қысқартып қадам өрісін – Айналып қалма жырымға! (О.Шораяқов, Шайыр).

СҰҢКИ= е т. *Еңкіш тартып бүгілу, имию.* Ол мүлде *с ұ ң қ и ы п* жүдеп кетіпті, ендігі бюро оған үлкен сын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). *С ұ ң қ и г а н* арық, үнемі арақ ішіп жүретін бадырақ көз жігіттің қай түрін, қай қылығын ұнатамын, – деп еді Ұлтуған (С.Мұратбеков, Жабайы.).

СҰҢҚ-СҰҢҚ: сұңқ-сұңқ етті. *Суырыла сөйлеп сұңқылдады.* – Кіріңіз, – деп, оқытушы жол берсе, бұл да шалқая қап: – Жоқ, сіз кіріңіз, – деп, *с ұ ң қ-с ұ ң қ е т і п,* сый көрсеткенсіп тұрғаны (З. Қабдолов, Өмір.). – Келгелі бір-ақ рет кездестім, – деп, Нағима *с ұ ң қ-с ұ ң қ е т е д і* (З. Қабдолов, Өмір.).

СҰҢҚЫЛ з а т. **2.** *Құстың сұңқылдаған даусы.* Қолында өскен аққуы есіне түссе, зарлы *с ұ ң қ ы л ы.* Құлағына естіле қалғандай жүрегі елжіреген Шоқанның тұла бойы титіркеніп кететін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сахнада бұлбұл болып ән салып, Сандуғаштың *с ұ ң қ ы л ы н а* тамсанып, Сұлулыққа өмір бойы ғашық боп, Сүйіп өту бақыт еді қаншалық! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Өлген адамды жоқтап жылаған, зарлы ун.* Жат жұртта қалған ер-азаматтарын жоқтаған, зарлы *с ұ ң қ ы л* еңсені басып, егілтіп барады (С.Санбаев, Аруана). Әйелдердің *с ұ ң қ ы л ы* мен ащы үнінен іштегі еркектер сыртқа шықты, апамдар үйді басына көтеріп, өз үндерін тыстағы зарға ұластырып, іңірден үдете түсірді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

СҰҢҚЫЛДА= е т. **1.** *Саңқылдап дауыс шығару.* Ну қамыс жарыса өскен шулап күліп, Қайтадан түрегелді сұлап барып. Толқыны жардан құлап, аунап тұрып, *С ұ ң қ ы л д а п* жатыр бұлақ сыр ақтарып (Т.Айбергенов, Мен саған.). *С ұ ң қ ы л д а п* отыр домбырам, Сартылдап мұның қақпағы, Айтқан сөзге түсінбес Адамның мисыз ақымағы (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Құстың сұңқ-сұңқ етіп дыбыс шығаруы.* Көкте қалқып шағала, *С ұ ң қ ы л д а й д ы,* шулайды. Өзен ұрып жағаға Бұрқылдайды, тулайды (С.Мәуленов, Алыс кет.). Саралақаз оралды сазға тағы, Ақ тырналар аспанды боздатады. Сұқсыр көкек тоғайдан *с ұ ң қ ы л д а с а,* Қай-қайдағы мұңымды қоздатады (М.Мақатаев, Шығ.). Жердегі барлық сыбызғы бақтың *с ұ ң қ ы л д а п* бұлбұл үнімен Жырлайды сағақ мұнаралардың өр басын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Мал құлағы қылтылдап, Бассаң сазы былқылдап, Шөбі жұпар бұрқылдап, Көлінде аққу *с ұ ң қ ы л д а п,* Ойы – балық, қыры – киік, Қарағай, қайың былқылдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Сұңқ-сұңқ еткен дауыспен ән салу.* Сезімнен сыр тыңдаған Марияшым, Өзің де *с ұ ң қ ы л д а г а н* ариясың. Сен үшін тулатайын, шулатайын Өлеңнің бұрқылдаған дариясын (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** а у ы с. *Тілмарсып сөйлеу.* Дастарқан үстінде: – Тарта жесең, тай қалар, қыса жесең, қой қалар, тоя жесең, не қалар, – деп *с ұ ң қ ы л д а п* отырады (К.Сейдеханов, Түркістан.). Бірбіріне жуымай, Көкшіл көзі жылтылдап, Тұрады ылғи сұмырай Таң атпастан *с ұ ң қ ы л д а п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **5.** *Сұңқ-сұңқ етіп жылау, дауыс салу.* Бәйбіше ботадай боздап, әкесі жаңа өлгендей *с ұ ң қ ы л д а й* жөнелді (Б.Тілегенов, Аққайнар). ...Мен бір сорлы ғой!.. Менен сорлы кім бар деймісің?.. Бұдан өлгенім артық еді ғой!.. – деп *с ұ ң қ ы л д а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰҢҚЫЛДАҚ с ы н. *Сұңқылдаған, даусы сұңқ-сұңқ еткен.*

Сұңқылдақ аққу. з о о л. <лат. cygnus cygnus> *Тұмсығы сарғыш, ұшы ғана қара болып келетін, денесі ірі, қанатын жайғанда 2,5 м-ге жететін қаз тәрізділер отрядының үйрек тұқымдасына жататын аққу құстың бір түрі.* Үлкен көлдердің су айдындарындағы іркілмелі қамысты аралдарда аққулардың екі түрі – сыбырлақ және *с ұ ң қ ы л д а қ а қ қ у л а р* өсіп-өнеді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СҰҢҚЫЛДАС= е т. *Бірге сұңқылдау, сұңқ-сұңқ етісу.* Жағасында сұлудай Ширатылған құрағы. Әлденеге сырласып, *С ұ ң қ ы л д а с ы п* жылады (З.Қалауова, Шығ.).

СҰҢҚЫЛДАСУ *Сұңқылдас етістігінің қимыл атауы.*

СҰҢҚЫЛДАТ= е т. **1.** *Сұңқ-сұңқ етіп дыбыс шығарту.* Ол әңгіме айтқанда, әсіресе, небір ғажайыптар туралы *с ұ ң қ ы л д а т қ а н д а* аузыңды ашып қаласың (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). **2.** а у ы с. *Зарлату, дауыс салдырту.* Әуелгі кезде: «Япырау, осы байы өлген, баласы өлген қатындар өлісімен, қалай *с ұ ң қ ы л д а т ы п* жоқтай алады екен?» (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жырынды жеңгелері үйреткен құрама-сұрама жоқтауын, кісі келсе, *с ұ ң қ ы л д а т ы п* қоя беретін болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰҢҚЫЛДАТУ *Сұңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

СҰҢҚЫЛДАУ *Сұңқылда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сұңқ-сұңқ еткен.* Сондай «көпшіктер» жалқаулыққа, енжарлыққа бастайды. *С ұ ң-*

қ ы л д а ғ а н Әмірелер хорға қосыла білсе, кесел болмайды. Қайта біріне бар, біріне жоқ солақайлықтан құтылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сыңқ-сыңқ етіп жылау, дауыс салу.* Мұндай асарын асап, жасарын жасаған кәрі кісі дүниеден қайтқанда, дауыс салып, жоқтау айтып *с ұ ң қ ы л д а у* оншалық жараспайды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СҰП-СУЫҚ с ы н. **1.** *Мұп-мұздай, тастай.* Раушанның әдеті, қашан болса да, қол-аяғы *с ұ п-с у ы қ* боп жүргені (Ш.Құмарова, Қос шынар). Жылқышы тұратын бөлменің іші *с ұ п-с у ы қ,* терезелерін қалың қырау басқан, Қабырғаларына да қол тигізуге болмайды («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Ызғарлы, түсі суық.* Шашылды батырлары, бастан бағы, Жаншылып тістерінде бас бармағы Өкінді ол, заманына қарғыс айтып, *С ұ п-с у ы қ* қызыл көзден жас парлады (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *С ұ п-с у ы қ* зәрлі пішінде Сау ете қалды үш кісі. Өтеп те болды ішінде – Өзгеше маған сұстысы (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СҰП-СҰР с ы н. **1.** *Өте сұр түсті, қара бозғылт.* Күлгін, *с ұ п-с ұ р* шашым күлдей, Соны сорлы басым білмей. Қош, ендеше, күнес мезгіл, Қош, ендеше, жасыл күнгей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қораны да, үйді де, өрісті де, Түтіп жатыр ақтүтек тегіс міне. *С ұ п-с ұ р* аспан сұрланып, ойран салып, Бар қаһарын шашуда жер үстіне (М.Мақатаев, Шығ.). *С ұ п-с ұ р* болып көшеді бұлт аспаннан, Сұрғылт бұлттай қаланған сұр тастардан. Бетін шайып жаңбырдың тамшылары, Сұп-сұрғылт үй мөлтілдеп тұр жастардан (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Өңі қашқан; қан жоқ, сөл жоқ.* Күлдей күңгірт шашы бар, Тоқсан бесте жасы бар, Көз дегенің – *с ұ п-с ұ р* көр. Тасбиқ санап бүгіліп, Жерге қарап үңіліп, Көрше ауыр күрсінер, Менің бір қарт анам бар (М.Жұмабаев, Шығ.). Науқастың өңі *с ұ п-с ұ р,* қат-қабат маңдай қыртыстан бұрынғыдан жиілей де тереңдей түсіпті (З.Шүкіров, Ізгілік.). Қырық күннен соң емделген кісі сілтіден шыққандай, *с ұ п-с ұ р* болып, емдеген кісі соғымға семірткен малдай жылтырап шығады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

СҰПЫ[1] з а т. *Жұқа ақ мата, ақ дабы.* Ақ *с ұ п ы ғ а* сары, қызыл жіптен тігілген кимешектің жақтарына осы айтылған жіп түстерінің көп пайдаланылғанын дәлелдейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер).

СҰПЫ[2] з а т. с ө й л. ***Сопы.*** Ел аралап жүргенде, Сендей монтаны, *С ұ п ы л а р д ы* көп көрдім (Бес ғасыр.). Осы жолы да, өз Тәукені күллі қазаққа ортақ хан сайлап, *с ұ п ы* Әжіні күллі қазаққа пір сайлап, Жеті жарғының жосығын қабылдаған ұлы жиын аяқталғасын да жиылған жұрт (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ақтың сөзін дұрыстап Тәкит берген қараға. *С ұ п ы* болсаң көз салма Намахарамға қарама (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҰПЫДАЙ: ақ сұпыдай. *Аппақ құдай, боп-боз.* – Хиуажан! Өңін *а қ с ұ п ы д а й* боп кетіпті ғой, ауырасың ба? – деп, сұрады әкесі қызынан (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Үлкен өткір қара көзді, ұзын, қою қара мұртты адам таңмен бірге ашыла түскен қара сұр жүзі *а қ с ұ п ы д а й* (І.Есенберлин, Қаһар).

СҰР[1] з а т. **1.** *Сиық, тұр-тұрпат, сүдін.* Сұлуым, *с ұ р ы ң* маған сондай бөтен, Сұлу да осыншама сорлай ма екен?! Құдірет сен емессің, өзім екем, Өзіме табынбасам, болмайды екен!!! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Көрініс, сыртқы бейне.* Март айы басталмаған жазғытұрым, Алып тұр сұрғылт суық жердің *с ұ р ы н.* Тепсініп тентек боран күнде соғып, Ұшырған жер қыртысын бұдан бұрын (Е.Бердин, Қанды асу).

Сұры жоқ. *Тұрі жаман, келіссіз.* Пішіні үрген қуықтай, Дене толған тұлыптай, Дерт алғандай *с ұ р ы ж о қ* (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

Сұры кетті [қашты]. а) *Өңі қашты, түсі бұзылды. С ұ р к е т і п* жұрттың жүзінен, Сары қымыз көзінен Бір-бір ұшып жүр ме екен? «Қымызды жасық су ғой...» – деп Ендігі жас жеткіншек Ащы су ішіп жүр ме екен? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қара жер күрең тартып шалқып жанып, Көк орман көрінеді жалқынданып. Соғыстың сойқанынан *с ұ р ы к е т к е н* Астында майдан жері жатыр қалып (С.Мәуленов, Өлеңд.). Сөздері Ноғайбайдың жүйе болып, Сиқымбай тұрып қалды *с ұ р ы қ а ш ы п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Берекесі кетті, әбігерленді.* Сыр беріп, *с ұ р ы м қ а ш ы п,* шөлдедім бе, Іліккенде күннің шеті «Сары ұзынға» (Ж.Сыздықов, Белестер). б) *Айбарынан айырылып, үрейленді.* Жиналып тұрған ақсақалдардың, байлардың *с ұ р л а р ы к е т т і.* Өңдері қашты, бәрі дағдарды. Жандары мұрындарының ұшына келді («Қаз. әдеб.»). Мен оянсам, достарымның *с ұ р ы қ а ш ы п* кеткен екен. «Гитлершілер соғыс бастады» – дейді олар («Білім және еңбек»). Исатай *с ұ р ы қ а ш қ а н,* үн-түн жоқ, солбырайып келіп отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сұрын алды [кетірді]. *Сиқы кетті; жүз-өңі бұзылды; құты қашты.* Бір жаман кәрілікте түссе тісің, Ауыздан опырайып кетер пішін. Жасында оймақ ауыз сұлулардың Өзгертіп бұл кәрілік *а л а р с ұ р ы н* (Шал ақын, Өлеңд.). Болсаң да жаннан сұлу жаста бұрын,

Салатын көрген адам көздің қырын. Қайран жас, қара шаш пен қалам қастың, Өзгертіп бұл кәрілік *а л а р с ұ р ы н* (Шал ақын, Өлең д.). Үш күннен бері толас таппаған Қазанның қара суық дауылы теңіз жағасындағы балықшы ауылдың *с ұ р ы н к е т і р і п*-ақ тастапты («Қаз. әдеб.»).

СҰР[2] с ы н. **1.** *Заттың, нәрсенің бозғыл түсі.* Әлдекей отағасы жеңінің аузын қоңыр тібенмен ұштаған *с ұ р* күпісін желбегейленіп, қызыл елтірі тымағының мінер жақ құлағын айқыш-ұйқыштай жымырып, шалқайып отырып, шайды да жақсы ішті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Баянның Сарыарқада бойы биік, Ақбет тұр мұнарланып бұлтқа тиіп. *С ұ р* тасы ақша бұлтпен әзілдесіп, Тұрады бір-бірінің бетін сүйіп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** а у ы с. *Көңілсіз, сұрқай, жабырқау.* Ғұмырым бірден қысқарды менің, не үшін, не деп күн кешем? Кеудемде мейірім, ар-намыс барын көрермін-дағы сорымнан. *С ұ р* өмір сараң алданыштарын сыпырып алды қолымнан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ақ сұр. а) *Ақшыл сұр түсті.* Есіктің оң жағындағы сәнді киім ілгіште атлас астары жарқырап, *а қ с ұ р* макентош ілулі тұр (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). ә) *Аққұба, ақшыл.* Үстіне ақ халат киген ұзын бойлы, талдырмаш денелі *а қ с ұ р* орыс қызы бас зоотехникпен сөйлесіп тұр еді (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке).

Қара сұр. *Сұрғылт түсті қара.* Басынан тақиясын алып, қолын қусырып, еңкейе аяңдап келе жатқан *қ а р а с ұ р* кісіні көргенде, топ екі жарылды (С.Талжанов, Ұлдай.).

Сұр аю. з о о л. <лат. ursus arctos> *Солтүстік Америкада тіршілік ететін қоңыр аюдың түртармағы. С ұ р а ю* ертеректе жеке түр болып есептелген. (Қаз. тілі термин. Биология).

Сұр бұлт. *Аспанды жаппай торлаған, тұнжыр бұлт.* Сен менің қол жетпейтін қиялым ең, Барынша бар нұрыңды құя білген. *С ұ р б ұ л т т ы ң* сығаласаң арасынан, Қымсынып талайталай ұялып ем (М.Мақатаев, Шығ.). Күндізгі күркіреген *с ұ р б ұ л т т а н*, Сөйледі күңгір даусы жерді жарып. Аңдысқан арыстанша көз айырмай Көрісті екі батыр қолды алып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сұр жебе. к ө н е. *Бұрынғы өткен батырлардың өткір, жылмақай садақ оғы.* Көп оғының ішінен *с ұ р ж е б е* деген оқ алды (Ер Тарғын). Садағына *с ұ р ж е б е н і* салдырған, Садағының кірісін сары алтынға малдырған (Махамбет, Өлең д.).

Сұр заман. к ө н е. *Қатыгез шақ, ауыр уақыт.* Күй сол ма ол күндегі бұлдайтұғын, Сазы ма *с ұ р з а м а н н ы ң* тыңдайтұғын. Басып па ед Алатауды ауыр бұлт, Уайымы орынды ма ед улайтұғын (І.Жансүгіров, Өлең д.).

Сұр зығыр. ө с. *Зығыр тұқымдасына жататын өсімдік. С ұ р з ы ғ ы р* көбінесе Шығыс Қазақстанның таулы аймағында кездеседі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Сұр шолаң. ж е р г. *Кішкене көк тышқан. С ұ р ш о л а ң* егіннің тамырын жеп қоректенеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҰРА= е т. **1.** *Бір нәрсені білгісі келу, сөзге тартып, жауап алу.* Көк қауырсын бидайық, Ержетсе кімге лайық. Жатсынбайық жақындап, Пікірін тартып *с ұ р а й ы қ* (М.Дулатов, Шығ.). – Аман ба, Жүке, сенің малы-басың? Ініңнің *с ұ р а й с ы ң* ба шаруасын. Аң аулап, Ақдалаға кетіп қаппын, Қайтып, кім болғанымды не қыласың (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Бір затты беруін өтіну, қалау.* Сұрадың сонша қолқалап, *С ұ р а д ы ң* кітап сен менен. Қозғады мені сол талап, Қолқаңды жөн бе бермеген (F.Орманов, Таңд.). Екінші істейтін нәрсе – көніп отырып *с ұ р а й т ы н* кеңшілік, льгота (М.Дулатов, Шығ.). Алатұғын әлі де бар асуым, Керек маған, Әділет, қарасуың! *С ұ р а м а й м ы н* тақ пен тәж, тағдыр, сенен, Жетіп жатыр қара нан, Қара суың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Тілек білдіріп өтіну, қолқалау.* Шалып қалды бұл сөзді, Қарт мастердің құлағы. – Тілеулі, – деді, – кім сізді Адвокат бол деп *с ұ р а д ы* (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Қазақтың жайы белгілі, Өлеңі өңкей құрама, Байқадың ғой ендігі, Оны менен *с ұ р а м а* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бір ашуын беріңіз, Біз *с ұ р а д ы қ* көніңіз. Балалық қып жүрмесін Қайта айтқызып көріңіз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** *Біреу туралы білгісі келіп, соны сөз қылу, шақыру.* Ұнатып көңілі кеткен соң, Қасындағы жолдасын Жақсылыққа жіберіп, Зылиқаны *с ұ р а й д ы* (О.Шипин, Дастан.). Әбекең мен Сәбит менен Раушан жайының егжей-тегжейін *с ұ р а й д ы,* ең кемі оның темекі тартатыны-тартпайтыны туралы да білгілері келеді (С.Сейітов, Сөз сұра.). **5.** а у ы с. *Билеу, билік ету.* Үш алаштың баласын *С ұ р а ғ а н* үш би деп айтар Қазақтардың мақалы (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Ал тыңдасаң, әлеумет! Түркістан атты қалада Дешті Қыпшақ далада Баласына үш жүздің Тәуекел атты төреңіз Хан болып, көп жыл *с ұ р а д ы* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Ақыл сұрады. *Кеңес беруін өтінді, кеңесті.* Қас болды қарындасым, Әділ, маған, Қас болмаған қарындас табылмаған. Жау жағадан алғанда, бөрі етектен, *А қ ы л с ұ р а й* келіп тұрмын әдейі саған (Қабан жырау, Алтын қазық). Білгеннен *а қ ы л* көп *с ұ р а,* Басыма деме ар болар. Аты шыққан ерлерді Аяққа басып кемітпе – Бір шағымқой бар болар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Жәрдем [көмек] сұрады. *Жәрдемдесуін қалады, өтінді.* Көлік күші жеткілікті, адам күшін таба алмай, *Ж ә р д е м с ұ р а п* шапқылайтын бригадир Қоғамбай, Осынау бір тынымсыз жан қамшылаған торы атын Әзілқой-тын, әрі менің жақын жездем болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жан жолдасы бала кездің Көсемім ең *к ө м е к с ұ р а р.* Сені көріп тұрған кездің Бақыты да ерек шығар (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жөн сұрады. *Жөнін, кім екенін анықтап білді.* Таранған тоты құстай бала екенсің, Мысалы екі бетің ал қызыл гүл. Хал білмек, *ж ө н с ұ р а м а қ* ғам ғанимат, Абзалда сөйлеселік атың білдір (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Қайдан жүрген жас ұлсың? Ұқсайсың жапа шеккенге,– Жігіт *ж ө н і н с ұ р а д ы* Тентіреген баланың (О.Шипин, Дастан.). Ол тұрған ойда-жоқта долы боран, *Ж ө н с ұ р а п* ала алмайсың соғып одан. Туады ол үміттерден, күдіктерден, Не шаттық, не болмаса торығудан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Кешірім сұрады. *Айыбын мойындап, кешуді өтінді.* Ол істеген қатесі жайында әке-шешесіне толық баяндап, өткендегі балалықпен, абайсыздда, аңғалдық жасап айтқан өтірігіне *к е ш і р і м с ұ р а п* хат жазды (Б.Қожабеков, Көктөбе). Ұлым едің өсірген, Ақ сүтімен төсімнің, Талайды халық кешірген, *С ұ р а,* құлыным, *к е ш і р і м* (Д.Әбілев, Алтай асу.). Сендер – орман, Мен – шыбық. Керек маған кеңшілік. *С ұ р а й* алам *к е ш і р і м,* Кетсе өзімнен кемшілік (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жарлылықтан жасымда Жоқ болды тапқан кесібім. Бірақ байға бас ұрып, *С ұ р а м а д ы м к е ш і р і м* (О.Шипин, Дастан.).

Көңіл сұрады. *Науқастың хал-жағдайын, көңіл күйін білді. К ө ң і л с ұ р а й* келген Потанин: – Мен келгенде, Шоқан бөлменің қақ ортасында қазақы түлкі ішікті айқара жамылып жатыр екен,– дейді («Лен. жас»). Есеп... Есеп өмірі. Текке өткізбес бір айды. Басшылардың *к ө ң і л і н* Бірінші боп *с ұ р а й д ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қайыр сұрады. *Құдайы, садақа тіледі.*– Кедеймін көзім болса, демес едім, Қара нан *қ а й ы р с ұ р а п* жемес едім. «Арманым – көзі барлар, – бар, – десе егер, Мен оған өмірімде сенбес едім» (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай.). Бай айтты: «Ей, жігіт, жүрсің қайдан, Сұңқардай топшыларын жемге тойған, Қазақтың жас баласы, жұмысыңды айт, Түсті ме *қ а й ы р с ұ р а п,* басыңа ойран» (О.Шипин, Дастан.).

Қиылып сұрады. *Қатты өтінді. С ұ р а ғ а н м е н қ и ы л ы п,* Тау үн-түнсіз жатыр жай. Бұлт астында бүйығып, Үйықтап кеткен батырдай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құдайдан [Тәңірден] сұрады. *Тәңірге сиынып, тілек тіледі.* Сабырдан өзге шара жоқ Қайтыңыз, мырза, райдан. Бұл секілді нәубеттің Ақырын *с ұ р а п Қ ұ д а й д а н* (Базар жырау, Шығ.). *С ұ р а д ы м* күнде-күнде от *Қ ұ д а й д а н,* Жүректе жеңісе алмай өтті майдан. Барымды аяғам жоқ туған елден, Табайын бойымдағы жоқты қайдан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ғазиза, сен де, қарағым, Жақсы оқып сабағың, Сұлулыққа ұмтылып, *Т ә ң і р д е н* тілеп, жас төгіп, *С ұ р а,* жалын – Зуһра бол! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Медет сұрады. *Сүйінші тіледі, жәрдем күтті.* Дін мұсылман баласын – Кереметпен билеген; Сахар тұрып жылаған, Хақтан *м е д е т с ұ р а ғ а н,* Ол ерлердің тағаты – Құдайына ұнаған (Базар жырау, Шығ.).

Рұқсат сұрады. *Келісім беруін өтінді.* Әшім Қамбардың кабинетіне кісілер бар уақытында да аяғын көтере басып *р ұ қ с а т с ұ р а м а с т а н-а қ* кіретін-ді (К.Оразалин, Ақ жазық).

Сауға сұрады. а) *Бас амандығын, бостандығын арашалауды тіледі.* Ақырғанға шыдамай Баймағамбет сасады, *С а у ғ а с ұ р а п* басына, Жалынып есік ашады (О.Шипин, Дастан.). ә) *Олжа сұрады.* Жазғы таңның нұрынан Қанып ішсем деп едім. Жастығымның жырынан *С а у ғ а с ұ р а п* келемін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сөз сұрады. *Сөйлеуге ниет, тілек білдірді.* – Әмірхан інім, менде сөз бар, – деп, қарт колхозшы Үйқас шал *с ө з с ұ р а д ы* (Ә.Әлішев, Батыр.).

Сұрағанға тілеген. *Дөп келді, сәті түсті, құланның қасынуына мылтықтың басуы дәл келді.* Ташкентке бет алып қызыл вагонды ұзыннан-ұзаққа созылған поезд тап болып, «*с ұ р а ғ а н ғ а т і л е г е н*» деп бұлар қуанып еді («Жас Алаш»).

Халін [хал-жайын, жағдайын] сұрады. *Жай-күйді, ахуалды білді.* Саяда өскен құрақ та Дауылда басын құрамас. Ақымақ жетсе мұратқа, Өзгенің *х а л і н с ұ р а м а с* (К.Салықов, Жезкиік). Жүрміз бе, жоқпыз ба әлде барынша ұнап, Оларға жеткізді ме дарын шын-ақ? Қайтар ма ек неше жүздей жыл өткен соң Қазақша қазақ тілі *х а л і н с ұ р а п!* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Артыңа алаңдама, алға ұмтыл, Қартыңнан хат арқылы *х а л с ұ р а* да! (О.Шораяқов, Шайыр). Аспаннан түсе алмай тұр тамызып ән, Соны ұқтым бозторғайдың арызынан. Әлде ана қалың қоға арасынан *Х а л-ж а й ы н с ұ р а п* тұр ма әбіжылан? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Табиғат не себепті мұңайды деп, Таң ата күн келеді *ж а ғ д а й с ұ р а п.* Күн келіп маңдайынан сүйгеннен соң, Белуардан көк шалғыны өскен бұлап (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

СҰРАҚ з а т. **1.** *Жауап алу, бір-бірімен қарым-қатынас барысында ойларын айқындау үшін қойылатын сұрау, сауал.* Донбас шахтерлері Қарағанды жайлы білгісі келіп, біздерге көп *с ұ р а қ т а р* берісті (С.Хайдаров, Құрыш білек.). Азған ұлға береді ме, бермейді ме кешірім, Қалың қауым бұл *с ұ р а қ қ а* айтар әділ шешімін (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Әр нәрсенің сұрауы.* Ешкімнің хақын жемеңдер. Артыңда оның *с ұ р а қ* бар. Әділетсіз адамда ұяты жоқ қият бар (Қабан жырау, Алтын қазық). Жанында қанжары бар қайран төре, Сұлтан жоқ заманында ондай бетті. *С ұ р а ғ ы,* топырағы жеңіл болсын, Фәниден бақи жайға жүріп кетті (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Шешімін таппаған мәселе.* Ақырында бұл *с ұ р а қ қ а* жігіт қойды нүктені, Жұма күні Үркер жұлдыз туған шақта күт деді. Сонымен екеуі де атар таңды қиялдай, Бір-біріне қол бұлғасып бара жатты қия алмай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір *с ұ р а қ* – әлі күнге мен аңғарман, Сұрап келем ақылды адамдардан, Өзге жұрттың хандары жақсы болып, Біздің хандар қалайша жаман болған? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қабағында [көкейінде] сұрақ тұрды. *Сұрап білгісі келген ой болды.* ...Бір ару автобусқа жылап кірді. «Қайтем?» – деп *қ а б а ғ ы н д а с ұ р а қ т ұ р д ы.* Қасына енді жете бергенімде, Автобус мөңкіп кетіп, лақтырды (М.Мақатаев, Шығ.). Көрінбесін, ал жұмысқа келмегені қалай бұл? Осы *с ұ р а қ к ө к е й і м д е т ұ р ы п* алды талай күн (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сұрақ белгі. л и н г в. с ө й л. ***Сұрау белгісі.*** Мұңайғым да келмейді, қуанғым да, Тасыдым ба, білмеймін, суалдым ба?! Көктедім бе, білмеймін, қуардым ба?! *С ұ р а қ б е л г і,* әйтеуір, тұр алдымда (М.Мақатаев, Шығ.).

Сұрақ жаудырды. *Үсті-үстіне сұрақ қойды.* Көңілі жібіп, ол да аймалап сүйіп жатыр бетімнен, Содан кейін *с ұ р а қ т а р д ы ж а у д ы р д ы м* мен шетінен. – Ауыл қалай, астық қалай, мал жайлаудан қайтты ма? Нұргүл апам бақуат па, маған сәлем айтты ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дариға, көк орман кептелді кеп Көзіме құрсау құрып. Қарағай леп белгі боп, *С ұ р а қ т ы* тұр *ж а у д ы р ы п* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сұрақ қойды. *Сұрау берді, сұрады.* Кино, концерт – құрып кетті салтанат, Карта ойыны, арақ ішу бар талант. Оқып-оқып *с ұ р а қ қ о й д ы* ақсақал: – Айтшы ақыным, осыны кім байқамақ? (К.Салықов, Жезкиік). Өлке даңқын артқанымен арқаға Әлі күнге түспей келген картаға Қыран ғана қалықтайтын көгінде Бұлттан биік заңғар аз ба, *С ұ р а қ қ о й ғ а н* таңдар аз ба, Жазылмаған заңдар аз ба өмірде? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сұрақтарды түрлендіру. п е д. *Оқушылардың, студенттердің білімін әр қырынан тексеру үшін қойылатын сұрақ, тапсырма* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СҰРАҚСЫЗ с ы н. *Сұрағы жоқ, сұрақ қойылмаған.* Оларды сотсыз, *с ұ р а қ с ы з* өлтірді, Жастық ажалына айдап келтірді... Куәлар боп орман, жер дала, Көкте Күн, жерде жел тұрды, Оларды сотсыз өлтірді (М.Мақатаев, Шығ.).

СҰРАҚТЫ с ы н. *Сұраулы, жауап күткен (пішін, келбет, кейіп).* Садақбайдың аласапыран пәруай жүзіне *с ұ р а қ т ы* кейіппен тосырқай қарап тұрды (О.Бөкеев,Ұйқым.).

СҰРАЛ= е т. *Бір нәрсені білгісі келу мақсатында сұрақ қойылу.* Амандық-саулық *с ұ р а л ы п* болған соң, Үлберген жаңадан шай жасап, нан турап, Амантайға шай берді (С.Мұқанов, Ботагөз). Өзі жаман туғанның Ата-тегі *с ұ р а л м а с.* Басы тәуір болғанның Қатардан басы қала алмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҰРАЛА с ы н. *Сұр мен ағы аралас түсті.* Ауылым қонды Нұраға, Мінген атым *с ұ р а л а.* Керексіз сөзбен бұрала, Қазақ сүйтпей тұра ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С ұ р а л а* тас дәуіт, қалам сауыт, шамдал, басқыштар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰРАЛАҚАЗ з а т. з о о л. <лат. ancer fabalis> *Қаз тәрізділер отрядының үйрек тұқымдасына жататын құстардың бірі.* Тундрада көп ауланатын құс түрлері – *с ұ р а л а қ а з* бен қарашақаз, ал Сібірдің батыстағы орманды

көлдерінен сұр қаздар ауланады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СҰРАЛУ *Сұрал етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАМШАҚ с ы н. с ө й л. *Сұрана беретін, тілемсек, сұраншақ.* Қазақ *с ұ р а м ш а қ* жылауық жұрт қой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы молда екеңнің *с ұ р а м ш а ғ ы*-ай! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰРАМШАҚТЫҚ з а т. с ө й л. ***Сұраншақтық.*** Ардақтаған жалғызын, әйтпесе, адам болар көз нұрын ата-анасы жасынан *сұрамшақтыққа* үйретеді: «Ағатайыңның қамшысын сұрай ғой», «Баланың меселін қайтармаңыз», «Ағалары айттық, байғазы, көрімдік беретін шығар», «Қарағым сұра» (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰРАМПАЗ с ы н. с ө й л. ***Сұраншақ.*** Дәуренбай – әншейінде алдына барған *с ұ р а м п а з д ы ң* бетін қайтармайтын, түйықтау адам (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

СҰРАН= е т. *Біреуден бір нәрсе өтіну.* Еселі еңбегіммен көзге көрініп, ақыры сын сағатында сынға түсу үшін өзім қайта-қайта *с ұ р а н ы п,* майданға кетіп барамын (Ж. Тәшенов, Қаратас). Қамсыз шах ол патшаның болған аты, Кем болған сол заманда қолқанаты. Өзімен бірге күйіп жылайды екен, *С ұ р а н ы п,* дұғада боп хан санаты (Ә.Найманбаев, Шығ.). *С ұ р а н ы п* кетті тіленіп, Тұрған соң Отан шақырып. Жүргенше үйде тірі өліп Жақсы өлу — оқ боп атылып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҰРАНБАҚ с ы н. *Үнемі сұрана беретін, сұраншақ.* Пұлы өтсе, үміті бар қуанбақтан, Еңбегім жанды ғой деп жұбанбақтан. Абай кетсе, осы елде кім қалады, Не табамыз наданнан *с ұ р а н б а қ т а н*? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.)

СҰРАНУ *Сұран етістігінің қимыл атауы.* Айнақұл демалыс алайын десе, жыл өткен жоқ, теміржол тәртібі бөлек, келе сала жағдай айтып *с ұ р а н у д а н* ұялып тағы біраз жүріп қалды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

СҰРАНШАҚ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Үнемі сұрана бергіш, тілемсек.* Ұлпан *с ұ р а н ш а қ т а р д ы ң* соншама көптігіне ыза болып, кейде Есенейдің бар байлығын таратып бергісі де келеді (F.Мүсірепов, Ұлпан). Сөзіне естіген жан болсын құмар, Көңіліне тоқып, бойына қылсын тұмар. Түртіншек *с ұ р а н ш а қ* боп пайда іздесе, Ақындық қайыршыдай кімге ұнар (Қ.Тәкежанов, Қария.).

СҰРАНШАҚТАН= е т. *Не болса, соны сұрап мазалау, тілемсектену.* Механизатор кадрларын жас жігіттерден даярлап, көктемгі егісте жылдағыдай *с ұ р а н ш а қ т а н ғ а н* жоқпыз («Лен. жас»).

СҰРАНШАҚТАНУ *Сұраншақтан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАНШАҚТЫҚ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Сұрай берушілік, тілемсектік. С ұ р а н ш а қ т ы қ* қазақтың өзіне мін емес көрінеді. «Жыламаған балаға емшек бермейді», «Бермейтін сараң болмайды, сұрауы жетпейді» «Берген перне бұзады» – міне сұрау қолдаған даналығы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қиынбай шауып келе жатып, Сағындықтан насыбай сұрап алып еді, ол оған: *«С ұ р а н ш а қ т ы ғ ы ң д ы* бір қоймайақ қойдың-ау!» – деді (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын).

СҰРАНШЫ з а т. *Сұрай беретін, сұраншақ адам.* Баймырзаға: – Жігерсіз бар болғыр! – деді Қалампыр, – енді *с ұ р а н ш ы* болуың ғана қалып еді, досқа күлкі, дұшпанға таба болғың келіп пе еді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Тойдан да, даушылардан да, *с ұ р а н ш ы л а р д а н* да Ұлпан әбден қалжырап қалды (F.Мүсірепов, Ұлпан.). Пайдакес елді жеген *с ұ р а н ш ы л а р,* Заманы Некалаймен бірге батты. Аштықтан шұбай бердік атты-жаяу, Ой жетеу, ақыл алтау, жүріс баяу (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СҰРАНЫМ з а т. э к о н. ***Сұраныс.*** *С ұ р а н ы м* – бұл нарықта болатын, ақшамен қамтамасыз етілетін қажеттіліктердің көріну формасы (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *С ұ р а н ы м н ы ң* мөлшері халықтың ақшалай табыстарының деңгейіне және өндірушілер өндіріс құралжабдығын сатып алуға бөлетін сомаға байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сұранымды болжау. э к о н. *Тиісті өндірістік жоспарларды жағымды түрде негіздеу мақсатымен тауарлар мен қызметтерге болашақ (ықтимал) сұранымды зерттеу. С ұ р а н ы м д ы б о л ж а у* қысқа мерзімді (жағдаяттық), орташа мерзімді және ұзақ мерзімді болжау түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сұранымды қанағаттандыру. э к о н. *Қолда бар тауардың қалыпты жұмыс істеуін ғана емес, сонымен бірге оның қауіпсіздігін, түрлі нұсқаларының пайдаланылуын және сатудан кейінгі қызмет көрсетуді қамтитын процесс* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сұранымды молайту. э к о н. *Сұраным кез келген бағамен ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің көлемін ұлғайту; ауытқымалы сұранымды оңға қарай сырғыту* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сұранымның жоқтығы. э к о н. *Нарықтағы тұтынушылардың тауарға мүдделі болмауы немесе оған немқұрайды қарауы мүмкін жағдай* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СҰРАНЫС з а т. **1.** *Қажет етушілік, керек затты талап етушілік.* **2.** эк о н. *Нарықта ұсынылған игіліктерге (тауарларға, қызеттерге, жұмыс күшіне) тұтынушы, қолданушы тарапынан қажет етушілік, қажетсіну.* **3.** и н ф. <ағыл. query, request> *Мәліметтер базасынан немесе ақпараттық іздестіру жүйесінен керекті ақпарат (жауап) беруді талап ету процесі. С ұ р а н ы с* құру кезінде диалогтық терезелер шығып, оған мәліметтер енгізуге, керегін таңдауға болады. Бұл элементтер топтастыру, іздестіру шарттарын құрастыру үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сұраныстар кітапханасы. и н ф. <ағыл. inquiry library> *Сұраныстарды жүйелі сақтауға арналған, міндетті түрде сұраныстар тілінде құрастырылатын кітапхана.* Қажетті ақпаратты алуға компьютермен жұмыс істейтін адам *с ұ р а н ы с т а р к і т а п х а н а с ы н д а* сақталып тұрған сұраныстың атауын енгізсе болғаны (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сұраныстар тілі. и н ф. <ағыл. query language> *Мәліметтер базасында орналасқан ақпаратқа қатынас құру үшін пайдаланылатын тіл* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СҰРАНЫШ з а т. с ө й л. ***Сұраншы.*** Мейлің жалын, жалбарын, Құран ұста, Өлең келмес қол жайған *с ұ р а н ы ш қ а.* Кейде оятар жатқанда шырт үйқыда Қорқынышты жорытып қуанышқа (К.Салықов, Жезкиік).

СҰРАПЫЛ с ы н. **1.** *Алай-дүлей, үйқы-түйқы.* Әсердің күштілігі. Әсер күшті болса, есте ұзақ ұсталады. Мысалы, қатты дауыл, *с ұ р а п ы л* боран сықылды күшті көріністер тез ұмытылмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Кетер ме көпке шейін Доңыз естен, Былтырғы қатты боран қыстайғы ескен? Жетпіс пен сексендегі қариялар: «Көрмедік *с ұ р а п ы л д ы* мұндай», – дескен (М.Дулатов, Шығ.). – *С ұ р а п ы л* дауыл соққан түні даладағы әкеңнің халін ойлап, қасына неге дереу жетпедің? – деді ол (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Есімді қалдым жия алмай *С ұ р а п ы л* дауыл шайқаған, Сірі екен жаным, ұялмай Жер басып кеттім қайтадан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Қиянкескі, кескілескен.* Міне, дүниежүзіндегі халықтардың көбі соғысқа кірісіп, қанға боялып, шаруасы түзелгеніне екі жыл толып, үшіншіге айналды. Бұл *с ұ р а п ы л* соғыстың жуан ортасында өзіміз қараған Россия мемлекеті тұрғандығын білесіңдер (М.Дулатов, Шығ.). Үш күндік *с ұ р а п ы л* ұрыстан кейін біздің де қатарымыз селдіреген, көп жолдастар көз алдымызда жоқ (Ж.Сайн, Жол үсті.). *С ұ р а п ы л* қырғын еді Мәскеу үшін, Желігін мынау жаудың бас!– деу үшін, Тағы да Қазақстан керек болды, Қазақтың төкті әкеліп әскер күшін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Кешегі жаумен шайқасқан *с ұ р а п ы л* күндерде елге есен қайтар болсақ, жұмыста ауырлық бар демес едік, – деп, талай айтқан едік (Е. Тұрысов, Келіншектау). **3.** а у ы с. *Күшті, тегеурінді.* ...Әсіресе, «кемалшылдыққа» қарсы *с ұ р а п ы л* насихат жүргізіліп жатқанын біле ме екен? (М.Шоқай, Таңд.). Республиканың негіздеріне қарсы *с ұ р а п ы л* насихат өрістеді (М.Шоқай, Таңд.).

СҰРАПЫЛДАН= е т. *Үйқы-түйқысын шығару, астан-кестен болу.* Жорға тепсеңінің *с ұ р а п ы л д а н а* соққан дүлей боранына Қайып деген қарт қойшы қайта шырағандай сергіп кетті (С.Бегалин, Уақыт.).

СҰРАПЫЛДАНУ *Сұрапылдан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАС= е т. *Бір-бірінен нәрсені білгісі келу, жөн білісу.* Ол қазақша құшақ жая көрісіп, көңіл айтып амандық *с ұ р а с т ы* (С.Бегалин, Ана қайраты). Жол болсын деп *с ұ р а с ы п* Жауап қатып тұрыпты. Үшеуі де жылқышы, Білекке ілген құрықты. Кімдікі деп бұл жылқы, Балалардан сұрады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жөн сұрасты. *Бір-бірінен жөнін, кім екенін сұрап білді.* Қазекем *ж ө н с ұ р а с қ а н д а,* қызбаланып түгел сұрайтыны белгілі (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Осы ауланың алдында тұрған толықша келген сары адамға сәлем бердік, *ж ө н с ұ р а с т ы қ* (А.Сатаев, Ақын.).

СҰРАСТЫР= е т. *Мәліметті біреу арқылы немесе әркімнен сұрап білу.* Ауыл советінің кеңсесіне келіп *с ұ р а с т ы р ы п* анықтағанда, қыздың жасы он үштен он төртке қараған боп шықты (Т. Ахтанов, Боран). Еліне келе сала *с ұ р а с т ы р д ы,* Әркім-ақ айтып берді анық сырды. Олжайдың бас адамын жиып алып, Осы Хан өзенінде кеңес құрды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақта кемшілігі басынан қайдан шыққан хабар екендігін *с ұ р а с т ы р ы п* едік, олар бұл хабарды «Русское слово» газетасынан алған екен (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Жақтырып қызды сынап ұнастырды, Бұл қыздың аты-жөнін *с ұ р а с т ы р д ы.* Жауабын алдыңғы жыл қабыл алмай, Өкініп биыл танып рас білді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СҰРАСТЫРУ *Сұрастыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАСТЫРЫЛ= е т. *Біреу туралы небір нәрсе жайында білу үшін сөз еттірілу.* Шопанға қастық қылды-ау деген адамдар көрші отырған шаруашылықтан, совхоз орталығынан, малшы-

лар арасынан *с ұ р а с т ы р ы л ы п* іздестірілді (Қоғамдық тәртіп.).

СҰРАСТЫРЫЛУ *Сұрастырыл етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАСУ *Сұрас етістігінің қимыл атауы.* Поезға алғаш отырғанда, әдет бойынша, қысқа-қысқа тіл қатысып, амандық *с ұ р а с у д а н* әрі ұзай алмадық (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

СҰРАТ= е т. *Біреу арқылы сұрау.* Қарабастың қолындағы қағазды алып оқып, жүз адам пулемет *с ұ р а т қ а н ы н* қазақ жағы тегіс білді (С.Шарипов, Бекболат).

СҰРАТҚЫЗ= е т. *Сұрату, жауап алғызу.* Төлеген Тоқтаровтың аты-жөнін *с ұ р а т қ ы з б а с т а н* жауап берді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

СҰРАТҚЫЗУ *Сұратқыз етістігінің қимыл атауы.*

СҰРАТТЫР= е т. *Сұрап жауап алдыру.* ≈ *С ұ р а т т ы р ы п* жіберіпті.

СҰРАТТЫРУ *Сұраттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Біреу арқылы *с ұ р а т т ы р у* .

СҰРАТУ *Сұрат етістігінің қимыл атауы.* Қазақ халқын біз көтеріліске дайындап бола берген кезде, менің *с ұ р а т у ы м* бойынша, белгілі отрядты десантпен қазақ жеріне түсірсе екен деймін (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.). Алдияр хан! Күнге түстім ажарсыз, Амал нешік. Екі сөйлеу ер адамның өлгені... Жас жігітті сізге әкеліп *с ұ р а т у ғ а* кешірім Иланыңыз, менің шамам келмеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҰРАУ[1] з а т.**1.** *Жауап берілуін талап ететін сөз; сұрақ.* Сабақ жақсы болудың бір шарты, сұрау қойылуға шеберлік *с ұ р а у д ы ң* дұрыс, тауып қойған оқытушы-оқыту ісіне жетік кісі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Берілген *с ұ р а у л а р ғ а* жауабымыз дәлелді болу үшін, Бағаналының өткен күндеріне аздап көз салып өтейік (С.Шарипов, Бекболат.) *С ұ р а у*, таңдану, кідіру белгілері тиісінше оқып, дауысты көтеретін орында көтеріп, бәсеңдететін орында жәй оқу тиіс (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Сұраныс, талап.* «Жолымды бер» – дейді олар, Ол – *с ұ р а у ы* кезектің, Әркімнің бір жолы бар, Құты болғанға не жетсін! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қиын екен өмірдің *с ұ р а у л а р ы*, Ойланды балаң жігіт, біле алмады. «Белінен дүшпан аттап баратқанда, Біздің ел неге қарсы тұра алмады?!» (М.Мақатаев, Шығ.). Сол үшін келген едім — атым Шынар, Тыңдауға өнерпазды халық құмар. Кененді біздер жаққа жіберсін деп, Ұсыныс, көп әйелдің *с ұ р а у ы* бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** и н ф. *Компьютер желілерінде – көп абонентті арналар арқылы хост-компьютерге қосылған терминалдар мен шалғай құрылғыларды басқару тәсілі* (Қаз. тілі термин. Информатика).

Сұрау алды. к ө н е. *Жауап алып тергеді.* Адам баласынан махшарда *с ұ р а у а л а т ы ғ ы н* қылып жаратқандығында hәм ғадаләт, hәм махаббат бар (Абай, Тол. жин.).

Сұрау белгі. л и н г в . *Сұраққа жауап күту мақсатымен қойылатын тыныс белгі.* Егер соңғы сөйлемді сұраулық интонациямен айтпай, жай хабарлау ретінде айтатын болсақ, сөйлемнен соң *с ұ р а у б е л г і с і* емес, нүкте қойылады (Қаз. тілі энцикл.) Жусан аңқып белдерден, Жер сімірді шуақты. Сүксүр ұшты көлдерден *С ұ р а у б е л г і* сияқты (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сұрау есімдігі. л и н г в. *Сұраулық мағынаны білдіретін есімдік. С ұ р а у е с і м д і к т е р і* заттың атын, мезгілін, мекенін, амалын т.б. білу мақсатында қойылады (Қаз. тілі энцикл.).

Сұрау салды. *Хабар-ошарсыз кеткенді іздеді, хабар-дерегін сұрады.* Биыл жазда Әзімбайдың аты жоғалыпты, оған *с ұ р а у с а л ы п*, айналаны шалып, бірде-бір дерек таппай қойды, – дейді Базаралы Абайға (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Келеміз елімізден біз жолаушы. Бет алып шыққан жерім Көк бояушы. Үйірін қысырақтың жауға алдырып, Келеміз *с ұ р а у с а л ы п* біз сұраушы (Қыз Жібек). Інілер деген ағаның ізіне басқан *с ұ р а у с а п*, Жортпаушы ма еді таң алды тырна көз көлдер қырау шақ (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сұрауын тапты. *Тілін тапты, ретін келтірді.* «Сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ» деген ең барып тұрған құдай ұрған сөз осы. *С ұ р а у ы н т а б а м ы н*, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой (Абай, Тол. жин.).

СҰРАУ[2] *Сұра етістігінің қимыл атауы; білгісі келу, жауап күту.* Жаутаңдап қарап дала тұр, Көз жасын сүртіп жаңа бір. Хабарсыз ұлын *с ұ р а у ғ а*, Жолыңды тосып ана жүр (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СҰРАУЛЫ с ы н. *Сұралынатын, сұрауы бар.* Қарағым-ау, оған бола ма, қазынаның санаулы да *с ұ р а у л ы* дүниесі, жұртқа таратып беріп, ертең елге не бетімен қарайды (Б.Тілегенов, Көктем.).

Сұраулы сөйлем. л и н г в. *Басқа біреуден жауап күту мақсатымен айтылатын сөйлем. С ұ р а у л ы с ө й л е м д е р* сұрау есімдіктері арқылы жасалады («Қазақст. мект.»). Колхоз бастығының атын ұрлап, жетелеп келе жатқан жерінен ұсталған деген сөйлемге: «Қалай жұлып алған?» деген *с ұ р а у л ы с ө й л е м* қойылды

(Қоғамдық тәртіп.). *С ұ р а у л ы с ө й л е м д е г і* ең басты нәрсе – сұрау мағынасының болуы, өйткені кейбір сөйлемдер, сырттай қарағанда, сұраулы сөйлем сияқты көрінгенімен, олай бола алмайды (Қаз. тілі энцикл.).

СҰРАУСЫЗ с ы н. *Сұрауы жоқ, жоқтаусыз.* Маржанның *с ұ р а у с ы з,* жоқтаусыз адам екенін білген соң, Байболаттың жүрегі орнына түсейін деді (С.Омаров, Өмір. асу.). Мынадай қорлықты көрсеткенше, қинамай біржолата өлтіріңдер, қаным *с ұ р а у с ы з* болсын (Д.Әбілев, Ақын.). *С ұ р а у с ы з* дарға асқын деп, Патша үкім қылады (Дастандар). *С ұ р а у с ы з* кетіп барады мерекелер де нелер көп, Күтіп ем сені гүл басқан 1-Майда келер деп. Кірпігімді ілмей тосып ем отызға толған күнімде, Қарақшы көрген киіктей ғайып болды ол да бүгінде (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сұраусыз өлді. к ө н е. *Соңынан іздер адамы болмай, кегі алынбай қалды.* Зорлықта мал, қорлықта ел, – Бүйткенше жұтсын қара жер, Кек алмаған ер-қатын, *С ұ р а у с ы з ө л і п* қалғалы (Бабалар сөзі).

СҰРАУЫЛ з а т. т а р. *Сұрау салушы.* Елге *с ұ р а у ы л* жіберер ерді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

СҰРҒЫЛТ с ы н. **1.** *Сұрлау келген, сұр.* Траншеялар жолын тілгілеген *с ұ р ғ ы л т* даланың сойқаны шығып, соғыс жүріп жатыр (Б.Момышұлы, Москва.). Ұлы теңізді түгел көлегейлеген бір ғаламат *с ұ р ғ ы л т* перде бурыл жоталы аспанмен астасып, келіп-ақ қалыпты (Тұлпар). Кең дала, айдау жазық, кәрі адырлар, Мұңлы өзен, *с ұ р ғ ы л т* аспан, қара құмдар. Тізіліп өтіп жатсын жолы ұзын қыр, Ойнашы Ықыластың қобызын бір (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Құқыл тартқан, бозарған.* Әлі есімде, жүдеу тартқан *с ұ р ғ ы л т* жүзі шырай тартып, көз айырмастан қарап қалған Ленинге берген уәдесін ол орындай алмағанына қатты күйінді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Шоқан мұндай сәті келіп біреуді ажуа еткенде, с *ұ р ғ ы л т* өңі жайнап, тек көзі ғана күлімдейтін (С.Бегалин, Шоқан асу.). **3.** а у ы с. *Сүреңсіз, сұрықсыз, жүдеу.* Жарқын көпшілікке: – Сіздердің сораптарыңызға бергенде, бұл үйдің *с ұ р ғ ы л т,* сүреңсіздігін дәлелдеу еді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Сұрғылт тартты. *Қараңғылық басты, кешкірді.* Күңгірт көңілім сырласар *С ұ р ғ ы л т т а р т қ а н* бейуаққа, Төмен қарап мұңдасар, Ой жіберіп әр жаққа (Абай, Тол. жин.).

СҰРҒЫЛТТАН= е т. *Сұрғылт тарту, бозғылттану.* Қысқа қарсы *с ұ р ғ ы л т т а н ы п* алған еліктер қалың шидің арасында елең-елең етеді (А.Жүнісов, Өмір.). Күн батып, белдерде көлеңке қонды, жер беті біртегіс *с ұ р ғ ы л т т а н ы п,* түнжырап қалды (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат).

СҰРҒЫЛТТАНУ *Сұрғылттан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРҒЫЛТТАУ с ы н. *Сәл сұрғылт келген, сұрғылт тартқан.* Сәкеннің *с ұ р ғ ы л т т а у* өңі қоңырқайлау, толқынды қою шашының өңі шымқай қара, қалың ұзын мұртты, қара сұрлау (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СҰРЖЫЛАН з а т. **1.** *Сұр түсті жыланның бір түрі. С ұ р ж ы л а н н ы ң* найза басы қақшиған, бейне ажал, алмас көзі бозторғайға шұқшиған, айыр тілін жалаң-жалаң еткізіп, ысқырғанда өңбеңіннен өткізіп, арбап, буып, уытын жиып, торғай сорды топылдатып, қылқ еткелі тұр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** з о о л. <лат. viperidae> *Африка мен Еуразияда кеңінен тараған, қабыршақтылар отряды жыландар тармағының тұқымдасы.* Басы үстінен қарағанда үшбұрышты не трапеция тәрізді, денесінен анық бөлінген. *С ұ р ж ы л а н д а р* уы медицинада дәрі-дәрмек жасау үшін және уға қарсы сарысу дайындау үшін пайдаланылады. Қазақстанда екі түрі мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** а у ы с. *Сұрқия, қас дұшпан.* Жердегі бір жырадан, Жылжып жендет *с ұ р ж ы л а н,* Шықты шыңға өрмелеп. Қапыда жылан шақты деп, Сұңқар қаза тапты деп, Азаланды жер мен көк (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Бәрінің тартып алды мал мен мүлкін, Тұтқындады ерлерді – елдің көркін. *С ұ р ж ы л а н* Сұлтан отыр қанын тартып, Қара бет, қара жүрек азған шіркін! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұлыңғыр тартқан жардан да Бірдеңе көрдім жылжыған. Жаңағы балапандарға Жақындап қапты *с ұ р ж ы л а н*? (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СҰРЖЫЛАНДАЙ с ы н. *Сұржылан сияқты, сұржылан тәрізді.* Сып етіп жолдас, Дыбысы болмас *С ұ р ж ы л а н д а й* сусылдап. Ілеспей көзің, Әкелер сөзін, Тұрымтайдай қутыңдап: «Тілепті тілек берсін» – деп, «Ер болса, үйге келсін» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СҰРКӨБЕЛЕК з а т. з о о л. *Алдыңғы қанатында көлденең орналасқан 5 жіңішке жолағы және 3 таңбасы бар, денесі сұр түсті жәндіктер класының қабыршақ қанаттылар отрядының сұрköбелектер тұқымдасының бір түрі. С ұ р к ö б е л е к* ауылшаруашылығы дақылдарына көп зиян келтіреді. Мыс., жұлдызқұрттары өсімдіктердің тамыр бөлімдерін және сабағын зақымдайды (Қаз. тілі термин. Биология).

СҰРҚАЙ с ы н. **1.** *Сұрғылт, сұр, жанға жайсыз, сұрең.* Омбыға таянған сайын күн *с ұ р қ а й* тарта бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауыл үстін боз тұман, *с ұ р қ а й* бұлт басып тұрды (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Сол бір жылдың күзгі *с ұ р қ а й* аспаны сұсты бұлты төгіп-төгіп салардай, төніп кеп, талайды жалмап жоқ қылған екен (С.Нарымбетов, Тентек). **2.** а у ы с. *Сұреңсіз, сұрықсыз.* Жалғыздық! «Дала ұлына жападан жалғыз жорту пешенесіне о бастан жазылған», – деуші еді Көкем, ал мен үшін жалғыздықтан қиын, жалғыздықтан *с ұ р қ а й* өмір жоқ секілді (О.Бөкеев, Үркер.). **3.** а у ы с. *Жабырқаңқы, көңілсіз.* Оның көңілі біртүрлі *с ұ р қ а й,* жүдеу, өзі сүйген аяулы жанның ауылы ғаламат өрттің қызуынан енді болмаса жанып кететіндей ме, қалай (І.Қожабаев, Қансонар.). Бала жатыр төсекте күйіп-жанып, Баласын ана отыр күйін бағып. Қайдағы бір қатыгез, *с ұ р қ а й* ойлар, Миын қарып барады, миын қарып (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Қиын, ауыр.* Не бір қиын кезең, *с ұ р қ а й* күндер бастан өтіп жатты, бірақ өнер қызығына шын берілген жас талап оның ыстығына күйіп, суығына тоңуға көнулі еді («Қаз. әдеб.»). Сонау бір *с ұ р қ а й* жылдардың ыстық-суығы ақыры әкеп буыннан ұстады да, биыл қыс қозғалтпай тастады (С.Ақтаев, Дала.). **5.** а у ы с. *Сапасы нашар, нәрсіз.* Туған әдебиетіміз өссін десек, ең алдымен көркемдік қуаты әлсіз, *с ұ р қ а й* шығармалардан арылуымыз керек («Қаз. әдеб.»).

СҰРҚАЙЛАН= е т. *Құқыл тарту, өңі кету, бозару.* Бөз көйлегінің екі жауырынының ортасы *с ұ р қ а й л а н ы п* көрінеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Бүгінге дейін *с ұ р қ а й л а н ы п* бей-жай жатқан дала бірден құлпырып шыға келеді («Лен. жас»).

СҰРҚАЙЛАНУ *Сұрқайлан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРҚАЙЛЫҚ з а т. **1.** *Сұрықсыздық, сұреңсіздік.* Әйтсе де Кербұғы өзін қартайдыға телігісі жоқ, үйірдегі жас маралдардың ұятсыз қылығы мен биылғы күздің соншалықты *с ұ р қ а й л ы г ы* қажытты деп білді (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2.** а у ы с. *Сапасы нашарлық, сапасыздық.* Әдебиеттегі *с ұ р қ а й л ы қ* пен сүреңсіздікке қарсы күрес әлі де тиісті дәрежеге көтерілген жоқ (С.Мәуленов, Үркер.). Әдебиеттегі *с ұ р қ а й л ы қ қ а,* ортақолдылыққа қарсы күрес газет бетіндегі материалдарда үнемі және тиісті дәрежеде көріне қоймайды («Қаз. әдеб.»).

СҰРҚАЙҚЫ з а т. ж е р г. *Су астында қалып, кейін кеуіп, ұзақ уақыт жатып қалған сиырдың нығыз келген, отқа жаққанда қызуы мол тезегі.*

СҰРҚАРЛЫҒАШ з а т. з о о л. <лат. apodidae> *Зиянды жәндіктерді құртатын пайдалы құс. С ұ р қ а р л ы ғ а ш* сағатына 170 км ұшады, жақын жерде 310 км-ге дейінгі шапшаңдықпен ұша алады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.)

СҰРҚИЯ с ы н. *Оңбаған, залым, сұмырай.* Қазақтан қалмай партия, Көбейді сұм мен *с ұ р қ и я,* Келген жастар ел тия, Қабыл алып өсек сөз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Салдың жара кеудеге *с ұ р қ и я* жау, Кетпес естен қан қырғын, талаутонау: Сенің арам сүйегің шірігенше Біздің ауыр жарамыз жазылар-ау (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Түңіле бай үйінен бала кетті, Сұм өмір, *с ұ р қ и я* өмір тентіретті, Іңірде көз қарайған өлімсіреп, Үңірейген ескі көрдей үйге жетті (О.Шипин, Дастан.).

Сұрқия тіл. *Аздырушы, әзәзіл сөз.* Жұрт біледі, күледі *С ұ р қ и я т і л д і ң* жаманын, Қошеметшілердің амалын (Абай, Тол. жин.). *С ұ р қ и я т і л і н* жалдайды, Момын мен аңқауды алдайды. Қанды қақпан бар құрған, Түсірер болса қандайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СҰРҚИЯЛАН= е т. *Сүйкімсіз, жексұрын болу.* Осы тартыс үстінде кедейлер тобының өсіп, шыныға бастағанын, Қасқырбай, Түлкібай сияқты үстем тап өкілдерінің күрес тәсілін өзгертіп, *с ұ р қ и я л а н а* түскенін көреміз (С.Қирабаев, Октябрь.). – Өзінің жаңа ғана Тамараның үйінің жанында болғанын есіне түсіріп, неміс офицерімен рюмка соғыстырып, *с ұ р қ и я л а н а* күліп отырғанын ол көз алдына келтірді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

СҰРҚИЯЛАНУ *Сұрқиялан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРҚИЯЛЫҚ з а т. *Оңбағандық, сұмпайылық.* Ықыластың барбиған жалпақ бетінде, жағымпаздана мөлтеңдеген көз құбылысында сайрап тұрған *с ұ р қ и я л ы қ* бар еді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Тез бел буып, тез байламға келетін Үлдай, ауру әйелдің Ақмарал екеніне көзі еркін жеткен соң, бұл жолы да өзінің *с ұ р қ и я л ы ғ ы н а* басады (Қ. Жұмалиев, Жайсаң жан.). Құр көкірегін керген *с ұ р қ и я л ы қ т а н* басқа оларда түк жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰРҚЫЛ с ы н. с ө й л. ***Сұрғыл.*** Тап болдым Қарақамыс базарында, Өзіне таныс едім озалында. Көзі тік, түсі *с ұ р қ ы л,* тілі қатты, Жоқ екен игесіні ажарында (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сұрқыл тартты. *Сұрғылттанды, сұрқайланды, сұрланды.* Көк *с ұ р қ ы л т а р т т ы.* Шөп қуарып, жапырақ сарғайып, мал-жан тоңазуға айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰРҚЫЛТАЙ[1] з а т. к ө н е. *Ханның кеңесшісі, ақылшысы.* Әдетте әрбір атақты адамның бір *с ұ р қ ы л т а й ы* болады, ал Мұхаммед пайғамбардың *с ұ р қ ы л т а й ы* – өзінің немере ағасы Әбужаһил (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Тұсында Абылайдың Бұхар жырау, Хан Әділдің кезінде Түбек тұр-ау. «Әр заманның бар дейді сұрқылтайы», *С ұ р қ ы л т а й ы м* менің де екен мынау (Сүйінбай ақын, Жыр.).

СҰРҚЫЛТАЙ[2] з а т. *Екіжүзді, опасыз, қаскүнем адам.* – Иә, бұл сұмзаманнесұрқылтайына бастап тұрғанын кім білсін (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Адам баласының сорына қашан да, қай заманда да бір *с ұ р қ ы л т а й* кездеспей қалмайды. «Әр заманда бір *с ұ р қ ы л т а й*» деп неге айтты дейсің бұрынғылар (Ғ.Сланов, Жанар тау). Ойпыр-ай, бұл *с ұ р қ ы л т а й д ы ң* жаны сірі екен, таңнан қара кешке дейін нәр татпай іздейтіні ілік (Қ.Ысқақов, Түйық).

Сұрқылтай заман. *Қиын, қатыгез, ауыр заман.* ...Жан-жақтан жауы анталап тұрған *с ұ р қ ы л т а й з а м а н д а* (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

СҰРЛАН= е т. **1.** *Сұрғылт, сұр түске ену.* Айтайын аспанымнан нұр жауғанын, Жырлайын бұтақтардың бүр жарғанын. Айтайын суық күздің *с ұ р л а н ғ а н ы н*, Арса-арса ағаштарда мұң қалғанын (М.Мақатаев, Шығ.). Қораны да, үйді де, өрісті де, Түтіп жатыр ақтүтек тегіс міне. Сұп-сұр аспан *с ұ р л а н ы п*, ойран салып, Бар қаһарын шашуда жер үстіне (М.Мақатаев, Шығ.). Құт қоныс, қойны қайырлы, Алдымда Ақсу-Аюлы. Бұғылы мен Тағылы, Тарихтай жатқан жаюлы Жоғалттым жастық жылдарды, Күз бұлты төніп *с ұ р л а н д ы* (С.Мәуленов, Алыс кет.). *С ұ р л а н ы п* аспан, Желдеп күн, Сарғайған шақта атырап: – Келеді... Күтіңдер, – депті Талдағы соңғы жапырақ (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Түсі бұзылу, өңі кету, бозару.* Бір мезгілде бір шұбар матушке келіп, ентігіп, *с ұ р л а н ы п*, ерні дірілдеп есік көзінде тұра қалып еді. Бәрі де үн-түн жоқ, төмен қарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ат терлете Көктеп өтіп шатқалды Біраздан соң қуғыншылар кеп қалды. Қыз бейшара тұманданып көз алды. Бір қызарды, Бір *с ұ р л а н д ы*, Бозарды, Әбден қанып ұғысқан соң мән-жайға Қияқ мұртты қыз ағасы сөз алды (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Қанын ішіне тарту.* Губернатор ішінен күле отырып тыңдап алып, *с ұ р л а н а* отырып тергеп шықты да, үкімін айта бастады (Ә.Әбішев, Найзағай). Отырғандардың барлығы қандарын ішіне тартып *с ұ р л а н ы п*, жүздері қуқылданып шыға келеді («Лен. жас»). Патша кенет *с ұ р л а н д ы* да, түйілді: (Ақыныңның енді күні қиын-ды:) – Өлеңдері – кебін болсын өзіне, Күз түбінде шірісін!– деп бұйырды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Білмеймін кеткенімді болып қандай, *С ұ р л а н д ы м* сұсымнан жау қорыққандай. Президент жадырап бір қолымды алды, Баяғы жас күніне жолыққандай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҰРЛАНДЫР= е т. *Түсін бұздыру, бозару.* Нұрым күліп жібере жаздап, тез өңін *с ұ р л а н д ы р а* қойды (Х. Есенжанов, Ақ Жайық).

СҰРЛАНДЫРУ *Сұрландыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰРЛАНУ *Сұрлан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сұр түске ену.* **2.** а у ы с. *Түсі бұзылу, өңі кету, бозару.* Потанин Шоқанның жағдайын сезбеді, оның қабағы қатып, түсі *с ұ р л а н у ы н*, түнде ұйықтамауына жорыды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** а у ы с. *Қанын ішіне тарту.* Кемпірге ешкім батпады, Адам жауап қатпады. Сұмырайдай *с ұ р л а н ы п* Өзі еш нәрсе айтпады. Төсек салса жатпады Мызғып кірпік қақпады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҰРМЕРГЕН з а т. *Атқан оғы мұлт кетпейтін мерген.* Жақсығұл атты мылтық топ үстіне Кез келген тұра алмады ат үстінде. Тең екен *с ұ р м е р г е н* мен батыр Шабаз, Жақсығұл Есім ханды қарсы алмақ боп, Қамданды атысуға оқ-дәрі аз боп (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы).

СҰР-МҰР з а т. с ө й л. *Анау-мынау.* Маған сенің *с ұ р - м ұ р ы ң н ы ң* керегі жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҰРСЫЗ с ы н. *Сиықсыз, келбетсіз.* Қу томардай өң *с ұ р с ы з*, Жарасынан қан да ақпай, Жатыр екен қимылсыз... Жүзі таныс солдаттай (М.Әлімбаев, Ту тіккен). Бұл да дала батырының еңбегі Жылдан-жылға өлкемді ырыс кернеді. Гүлге ораған *с ұ р с ы з* жатқан даламды Рахмет саған, тың даланың ерлері (Қ.Ыдырысов, Ойлап тап).

СҰРСЫЗДАН= е т. *Ұсқыны кету, түрі бұзылу.* Төреге ажырайып тура қарап, Түйіліп *с ұ р с ы з д а н ы п* қас пен қабақ: – Еріккен хан да өстіп оттай ма екен, Мағынасыз сауал сұрап елді қамап (Б.Бигелдиев, Балқаш.).

СҰРСЫЗДАНУ *Сұрсыздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *С ұ р с ы з д а н б а у ы* мүмкін емес.

СҰРТОПЫРАҚ з а т. г е о г р. *Шөлейт жерде қалыптасатын топырақ түрі.* Ауданның топрыақ жамылғысы негізінен сортаңды сұр, сор, құмдақты *с ұ р т о п ы р а қ т а н*, Сырдария жайылымында шалғынды-сұр топырақтан тұрады (ҚҰЭ).

СҰРТОПЫРАҚТЫ с ы н. г е о г р. *Құрамы сұртопырақтан тұратын.* Қазақстан мен Өзбекстанда соңғы бес-алты жылдың ішінде *с ұ р т о п ы р а қ т ы*, қара топырақты, қоңыр топырақты

жерлерде балқытылған фосфаттар егістік жағдайында сыналды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Боз қоңыр және *с ұ р т о п ы р а қ т ы* аймақтарда (Орталық, Оңтүстік Қазақстан) қарашірік қабатының қуаттылығы аздау, төменгі қабаты өте тығыз және сортаң болады (ҚҰЭ).

СҰРТЫШҚАН з а т. з о о л. *Жабайы және екпе өсімдіктерді зақымдап, зиян келтіретін кеміргіш жәндік.*

СҰРША с ы н. *Ашаңдау келген сұр түсті.* Жасы қырықтар шамасында, жіңішке қияқ мұртты, маңдайы қасқалау, *с ұ р ш а* жігіт, аты Мұса («Қаз. әдеб.»). Жанары жалын *с ұ р ш а* қыз Келеді күнде үйіме. Мейлі аптап, мейлі лайсаң күз, Қараған емес біріне (І.Мәмбетов, Сыр). Зулайды ол бүгін тұсымда менің жаңғырып барлық еңдікпен *С ұ р ш а* құмдарға, құм шағылдарға таңдайы кеуіп сел күткен, сел күткен, Егер сен жарық жанарыңды алсаң қайғы мен мұңға қаптатып, Сағынып жүрмегендіктен! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сұрша балық. з о о л. *Албырт тұқымдасына жататын балық.*

СҰРШӨП з а т. ө с. *Малазықтық өсімдік.* Тұрған отты саршөп бар, Балыққөз, сасыр, *с ұ р ш ө п* бар. Қазтаңдай мен сүтқұрай Мал азығы әр шөп бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҰРЫҚ з а т. *Сүйкімсіздеу, азып-жүдеген сыртқы келбет, ұсқын.* Жолымда талай-талай елдер көрдім, Шетіне жеткізбейтін көлдер көрдім. *С ұ р қ ы н а н* сайғақ қашып, сағым көшкен Суы жоқ, шөбі де жоқ шөлдер көрдім (К.Райбаев, Жаңа толғау). – Ашуланып қалмақтың Түгі шықты сыртына; Тістегенде тісінің Қаны толды ұртына; Көз шыдап қарап тұрмастай Қарағанда *сұрқына* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жау *сұрқ ы н а* қарасам Алқымынан алғандай, Салған өрті дүшпанның Жер мен көкті шалғандай (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Сұрқы жаман. *Түрі ұрейлі; жүзі адам көргісіз, келіссіз.*

Сұрқы қашты [кетті]. *Өңі қашты, түсі бұзылды.* Ашық даусы ұйқыны ашып Жіберетін тебіренсе Сұмырайлардың *с ұ р қ ы қ а ш ы п*, Кететұғын оны көрсе (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Аппақ боп шаш пен қасы, сақалмұрты, Суалған ішке тартып екі ұрты. Бүк түсіп, белі иіліп жатыр сұлап, Бозарып, өңі-түсі *к е т к е н с ұ р қ ы* (Д.Еркінбеков, Айдай).

Сұрқын алды. *Сиқы кетті; жүз-өңі бұзылды; құты қашты.* Сырттан қыз сілкінгендей беріп сыртын, Талайдың айдынымен *а л г а н с ұ р қ ы н* (І.Жансүгіров, Өлең.).

Сұрқын қашырды. *Өңін алды, ұсқынын кетірді, берекесін кетірді.* Соққан дауыл тіршіліктің барлық *сұрқын қ а ш ы р ы п*, Көне іздерді құмға көміп кете берген жасырып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҰРЫҚСЫЗ с ы н. **1.** *Сұрқы нашар, ұсқынсыз.* Айналаның барлығы жылан жалап кеткендей, жып-жылмағай өңсіз, *с ұ р ы қ с ы з* бірдеңе (Ә.Әбішев, Найзағай). Қазіргі буржуазиялық елдердің әрбір қаласында байлар тұратын кварталдар мен жұмысшылар тұратын *с ұ р ы қ с ы з* аудандардың арасындағы айырмашылық жер мен көктей («Соц. Қаз.»). **2.** а у ы с. *Сұрқай, көңілсіз.* Сарғайдым санаменен шал ақындай, Әнімді әлдиледі дала тынбай, *С ұ р ы қ с ы з* күндер кештім кейінгі кез Суық қыс құшағына алатындай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҰРЫҚСЫЗДАН= е т. *Сұрқы кету, өңі қашу.* Оның қазіргі өңі жапырақтары селдіреген күзгі қарағаш бұтақтары тәрізді *с ұ р ы қ с ы з д а н ы п* кеткен (Д.Әбілев, Баянауыл.). Мамам өте әдемі, әдемілігі сондай, көрші Күлшира, Майра, Сайра апайлар мамаммен кездесіп сөйлесе қалса, бұрынғыдан бетер *с ұ р ы қ с ы з д а н ы п* сала береді (М.Қабанбаев, Арыстан.).

СҰРЫҚСЫЗДАНДЫР= е т. *Сұрқын кетіру, өңін алу.* Оның көздері бақырайып, кір піктері тіктене үркініп, жақ жүндерінің өзі жүдеу өңдерін *с ұ р ы қ с ы з д а н д ы р а* түскен (Д.Әбілев, Баянауыл.).

СҰРЫҚСЫЗДАНДЫРУ *Сұрықсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰРЫҚСЫЗДАНУ *Сұрықсыздан етістігінің қимыл атауы.*

СҰРЫҚСЫЗДАУ с ы н. *Сұрқы нашарлау, көріксіздеу.* Оның өзі де шашы түскірдің *с ұ р ы қ с ы з д а у* болып тұрғанын байқайды (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

СҰРЫҚСЫЗДЫҚ з а т. *Сұрқы кеткендік, сиықсыздық.* «Ақсақ құлан» күйінен желі тартқан әділдік пен озбырлықтың, сұлулық пен *с ұ р ы қ с ы з д ы қ т ы ң* тарихи тартысы болатын (І. Омаров, Шабыт.). Қалам қайраткері өз оқырмандарын биік мұратқа, жарқын болашаққа, сұлулық пен *с ұ р ы қ с ы з д ы қ т ы ң* не екенін түсіндіреді («Қазақст. әйелдері»).

СҰРЫП[1] з а т. *Шыттан сәл қалыңдау, жылтырақ мата.* Жидебай ауылға келді десеақ болғаны, Әнәпия да басына үкілі тақиясын, үстіне қос етек қызыл-жасыл таспалы ақ *с ұ р ы п* көйлегін, қызыл масаты бешпетін киіп шыға келеді (А.Хангелдин, Өткен күн.). Оның үстіндегі ақ *с ұ р ы п* көйлегі терден қара қошқылданып, денесіне жабысып қалыпты (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Әбдіреге төсек астына арнайы жайылатын, шеті малдың қылынан түрлі түске

боялған, шашақтармен көмкерілген сырдақ немесе қағылез етіп басылған жұқа текемет бүктесіні,... ақ жібекпен, *с ұ р ы п п е н* тысталған екі кісілік көпшіктер жиналатын да, онсыз да бау-шумен безендірілген, тұскиіз, кілем ілінген үй ішін жайнатып жіберетін болған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

СҰРЫП[2] з а т. *Таңдалып іріктелген, жақсы ет.* Олар жылқыны сойғаннан кейін *с ұ р ы п* етін өлшеп, қарын-қартасын «боқ қапшығы» деп жігіттерге қан-жын төгетін шұқырға таста деп тапсырады екен (С.Бегалин, Замана.). Бүркіт жемді үш-төрт күнде бір жесе де шыдайды, майлы *с ұ р ы п* ет, өкпе-бауыр құсқа жақпайды (Шопан сырласы).

СҰРЫП[3] з а т. <франц. corte> *Белгілі бір зат, өнім, тауар сапасының көрсеткіші.* Фьючерс – уағдаласылған *с ұ р ы п т а ғ ы* тауарды белгілі бір мөлшерде, келісілген бағамен, көрсетілген кезең бойына жеткізу жөніндегі келісімшарт (Қаз. тілі термин. Экономика).

СҰРЫПТА= е т. *Таңдап, талғап алу.* Біздер жазушы болғандықтан, мәні мен әріне, әуені мен мүсініне қарап, електен өткізіп, *с ұ р ы п т а п* алмасақ, жазған шығармаларымыз әлде бірдемеге ұқсап кетер еді (І.Омаров, Серпін). Мақала көп сөйлемнен тұратыны бәрімізге мәлім, сондықтан сөйлем сөзден өседі, оны таңдап, *с ұ р ы п т а п* ала білу керек (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Егін жұртқа бағалы тек дәнімен, Дән саларлық ойларыңды *с ұ р ы п т а.* Дос көңілін ұсынғанның бәрінен Достық шыға бермейтінін ұмытпа (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҰРЫПТАҒЫШ з а т. к е н. *Сулы ортадан әртүрлі ірілік кластарын бөліп алуға қолданылатын аппарат.* Байыту фабрикаларында ұнтақтау сұлбасында спиральды сұрыптағыштар және гидроциклондар, жинақтау үстелдерінің алдында камералы сұрыптағыш, ал пульпадан су бөліп алу үшін конусты *с ұ р ы п т а ғ ы ш т а р* қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СҰРЫПТАҒЫШТЫҚ з а т. *Сұрыптағыш қасиеті бар.* Суды буландыратын өсімдіктер өздерінің тамыр жүйесінің *с ұ р ы п т а ғ ы ш т ы қ* қабілетіне байланысты өздерінің тамыр жүйелері ерігіш тұздарын азғана мөлшерде ұстайды, (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СҰРЫПТАЛ= е т. *Таңдалып, талғап алыну.* Күнделікті көріністерден *с ұ р ы п т а л ғ а н* материалдардың ара-арасында жазушының жолында жүрегімнен шыққан ыстық лептер көрініп қалып отырады (І.Омаров, Шабыт). Комплексте керексіз көп материалдар шығындалады, *с ұ р ы п т а л а д ы,* тек еңбек пен жаратылысқа, қоғамға қатынасы бар, өмірге керектілері алынады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҰРЫПТАЛУ *Сұрыптал етістігінің қимыл атауы.* Жазу тілінде мұғалімнің қоятын талабы – оқушылардың сөз қолданысы, сөйлем құрауы, стильдік, синтаксистік жағынан дұрыс, мейлінше *с ұ р ы п т а л у ы* («Қазақст. мект.»). Бұдан кейінгі антропоидтардың ұзақ мерзім өзгеріп, *с ұ р ы п т а л у ы н а н* келіп, артқы екі аяғымен жүріп, алдыңғы екі аяғы (қолы) босап, қару ұстауға бейімделетін адам мен маймылдар аралығындағылар шыққан (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

СҰРЫПТАМАЛЫ с ы н. *Сұрыпталатын, таңдамалы.* Сондықтан да біздер кәсіпорындарға *с ұ р ы п т а м а л ы* түрде, әсіресе, экспортқа өнім шығаратын және табиғи байлығымызбен (потенциалмен) жұмыс істеп жатқан кәсіпорындарды қолдау жасау керек дегенбіз («Ақиқат»).

СҰРЫПТАС= е т. *Бірге таңдау, талғасу.* Бірге жүріп *с ұ р ы п т а с ы т ы* (Ауызекі).

СҰРЫПТАСУ *Сұрыптас етістігінің қимыл атауы.* Бұл әдістер ғылымның көп жылғы даму жолында түрлі тексерулерден өтіп, *с ұ р ы п т а с у* арқылы қалыптасқан (К.Жарықбаев, Психология).

СҰРЫПТАУ з а т. **1.** б и о л. *Ағзаның сыртқы орта жағдайларына мейлінше көп бейімделуін қамтамасыз ету үдерісі. С ұ р ы п т а у д ы ң* екі түрі белгілі (табиғи және арнайы). Табиғи сұрыпталудың нәтижесінде сыртқы орта жағдайына әбден бейімделген организмдер қалыптасса, арнайы *с ұ р ы п т а у д ы ң* нәтижесінде әртүрлі өсімдіктердің жаңа сорттары мен жануарлардың жаңа түрлері пайда болады (Қаз. тілі термин. Биология.). **2.** г е о л. *Ұсақталған бөлшектерінің мөлшері бойынша әр текті пайдалы қазылымды ірілігі жөнінен шамамен біртекті екі не одан көп өнімге бөлу үдерісі.* Сұйық не газ тәрізді ортада елексіз сұрыптау минералдар түйіршіктерінің ірілігіндегі және физикалық қасиеттеріндегі айырмашылықтарды пайдалануға негізделеді; ауалық, гидравликалық, механикалық және электрлік *с ұ р ы п т а у* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** и н ф. <ағыл. sorting> *Шақырулардың сұрыптаулық тізбесіне қосылған терминалды немесе оның құрауышын адрестеу; белгілі бір ережеге сәйкес жиын элементтерін топ бойынша үлестіру үдерісі.* С ұ р ы п т а у д ы ң бір түрі – мәліметтерді *с ұ р ы п т а у* нышанының мәндерінің өсуі немесе кемуі бойынша ретке

келтіру (Қаз. тілі термин. Информатика). **4.** ə с к. *Арнайы сұрыптаулық қондырғы арқылы жүзеге асырылатын телебасқару объектілерінің қабылдау қондырғысында пәрмендік белгілерді (сигналдарды) ажырату үдерісі.* Іс жүзінде *С ұ р ы п т а у д ы ң* реттеуші, сапалық, кодтық және аралас түрлері қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *С ұ р ы п т а у д ы ң* ең тиімді және техникалық жағынан күрделі түрі – аралас түрі. Ол ракетаның атқарушы органдарын анықтаушы элементтерді бір мезгілде және қатаң жүйеде енгізу арқылы қозғалысқа келтіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сұрыптау ережелері. х и м. *Атомдар, молекулалар, атомдық ядролар, қарапайым бөлшектер және басқа физикалық жүйелердің квант күйлері арасындағы мүмкін болатын ауысуларды анықтаушы ережелер* (Қаз. тілі термин. Химия).

Сұрыптау құндылығы. б и о л. *Бір генотиптің басқа генотиппен салыстырғандағы сұрыптау құндылығы (артықшылығы). С ұ р ы п т а у қ ұ н д ы л ы ғ ы н д а* қоршаған орта жағдайына бейімделуі кем генотип біртіндеп ығыса береді (Қаз. тілі термин. Биология).

Сұрыптау шкаласы. к е н. *Затты ірілік кластарға бөлу үшін қолданылатын жиынтық елек тесіктерінің қатары.* Қатар орналасқан елек тесіктері диаметрлерінің тұрақты қатынасы *с ұ р ы п т а у ш к а л а с ы н ы ң* модулі деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

СҰРЫПТАУ *Сұрыпта етістігінің қимыл атауы.* Араб босағаның жоғары басы сұғысып тұтасымен, *с ұ р ы п т а у* жұмыстарын жылдар бойына үздіксіз жүргізген (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Бұйымдар шығарушы кәсіпорындарының кең түрде дамуымен байланысты кейінгі кезде ықтималдық теориясы дайындалған бұйымдарды *с ұ р ы п т а у ғ а* ғана пайдаланылып қоймай, сонымен қатар өндіріс процесінің өзін ұйымдастыру үшін де қолданылды (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

СҰРЫПТАУ-БІРІКТІРУ з а т. и н ф. *Компьютердің бағдарламалық жасақтама құрамына кіретін арнайы сұрыптау-біріктіру бағдарламасының көмегімен орындалатын мәліметтерді сұрыптау мен жинақтау процесі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СҰРЫПТАУЫШ з а т. и н ф. <ағылш. selector> *Сүйемелдейтін импульстердің бар болуына байланысты кірістік электр сигналдарын бір немесе екі шығыстық желіге автоматты түрде бағыттайтын құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СҰРЫПТАУЫШ-КОМПАРАТОР з а т. и н ф. <ағылш. sorter-comparator> *Мәліметтерді сұрыптауды және оларды салыстыруды орындайтын құрылғы немесе бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СҰС з а т. *Айбат, қаһар.* Сұлулықта *с ұ с* болса, абырой-атақта да айбын бар (М.Әлімбаев, Қалам.). Басшысы жоқ әскерден – Әруақты туған ерлердің Жалғыз да болса *с ұ с ы* артық (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Білмеймін кеткенімді болып қандай, Сұрландым *с ұ с ы м н а н* жау қорыққандай. Президент жадырап бір қолымды алды, Баяғы жас күніне жолыққандай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сұс болды. *Түнерді, сұстанды, қатуланды.* Семсерлері өтпестен Қапаланып *с ұ с б о л д ы*. Өкініп, бармақ тістеді (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

Сұс көрсетті. *Сұстанды, айбаттанды.* Сәкеннің кейбір тұстастарына кейде тәкаббар пішін, *с ұ с к ө р с е т е т і н* өр мінезі де бар еді («Қаз. әдеб.»). Осы сыншы дегендердің өздері өте қызық, кейде түксиіп *с ұ с к ө р с е т і п* жүргенмен, жас бала сияқты (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

Сұсы басты. *Сұсты кейпі жасқантып тастады.* Осы отырған жандарды әлде ән буып тастады ма, жоқ әлде жабырқау тартып, тұнжырап қалған Шәкеннің *с ұ с ы б а с ы п* кетті ме, әйтеуір, бір түсініксіз мысын құртты (И.Жақанов, Екі жирен). Көкірегін ақынның мысы басып, Мысы басып, тәкаппар *с ұ с ы б а с ы п:* – Мүмкін емес,– деді ол дір-дір етіп, Мүмкін емес,– деді ол түсі қашып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҰСТАН= е т. *Сұс көрсету, қатулану. С ұ с т а н ы п* үн-түнсіз кезек-кезек қарап тұра бердім, мені көрген соң, есі шығып кеткен Жаппас не дерін білмей, қалбалақтап бір орында тұра алмады (З.Шашкин, Өмір.). Дегенмен Ықылас Дүкенұлы сыр бермеуге тырысты, ішінен мазақ қылған старшынға *с ұ с т а н а,* тіктене қарап, назарын тайсалдырды («Лен. жас»). Қара жер де *с ұ с т а н ы п,* Тұр үндемей тіс жарып. Сол бір сәтте аспаннан, Ақ найзағай түсті ағып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СҰСТАНДЫР= е т. *Сұс көрсеттіру, қатуландыру.* Оның қатыңқы қабағы сызданып, соққыдан қалған көк таңба бетін *с ұ с т а н д ы р ы п,* айбарландырып жіберген (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

СҰСТАНДЫРУ *Сұстандыр етістігінің қимыл атауы.*

СҰСТАНУ *Сұстан етістігінің қимыл атауы.* Біледі тәлімсуді, *с ұ с т а н у д ы,* Біледі достарыңды, дұшпаныңды. Иіріп ой жібіңді

тегершіктей Тартады сенің ынта-құштарыңды (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев).

СҰСТИ= е т. с ө й л. *Едірейіп тұрып қалу, состию.* Ол әуелі көргеніне таңданғандай боп, *с ұ с т и я* қарап, бірақ бірте-бірте күдігі тарап, әлденеге қуанғандай жүзі албырап өзгере берді (М.Сәрсекеев, Туған жер.).

СҰСТИЫС= е т. с ө й л. *Едірейіп тұрып қалысу, состиысу.* Шоқанның әскери киімін көрген аттылар *с ұ с т и ы с ы п* қалды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

СҰСТИЫСУ *Сұстиыс етістігінің қимыл атауы.*

СҰСТИЮ *Сұсти етістігінің қимыл атауы.*

СҰСТЫ с ы н. **1.** *Түсі суық, зілді, қаһарлы.* Молданың қабағы тым түксиіп, қарауытқан өңі кешегісінен де *с ұ с т ы* сияқтанды («Қаз. әдеб.»). Самайына ақ кірген толқынды қою шашы *с ұ с т ы* түріне қара галстукті қардай аппақ көйлегімен, көмірдей қара тройка костюмі қалай келіскен десеңдерші (І.Есенберлин, Алтын құс). Көшер ме сені көріп қыс түнерген, Мылтығын лақтырар ма *с ұ с т ы* мерген. Мен саған Алатауымды көрсетейін, Қасыңа қырық қыз ертіп шықшы бермен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тұрғандай жазалап, Жүзі де *с ұ с т ы* оның: «Сен бүгін, азамат, Майданға не істедің?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Сырқай, сұрықсыз. С ұ с т ы* екен аспан суретің Шексіз де шетсіз көлемің. Арқалап жердің құдіретін Жотаңа шығып келемін (М.Мақатаев, Шығ.). Иықтан жоқтық түспеді. Иттер де қапты, Тістеді. Уақыттың өзі безбүйрек. Заманның өзі *с ұ с т ы* еді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҰСТЫЛАУ с ы н. *Түсі суықтау; зілділеу, қатулау.* Мыңжасар бұрын көкесі соғып әкелген өлі қасқырды көргені болмаса, тірісін көріп отырғаны осы. Арлан *с ұ с т ы л а у* көрінді оған (Фермаға кел.). Жүрекбайдың дауысы *с ұ с т ы л а у* шыққандықтан да, Түлкібек абыржып қалды (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.).

СҰСТЫЛЫ с ы н. *Түсі суық, түнеріңкі.* Қара бұлтты кең заңғардың аясындағы *с ұ с т ы л ы* қарасұр таудың қалың жандарын кесіп иреңдеген тастары кедір-бұдыр, жайсыз жолмен қос атты үнсіз жортып бара жатты (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

СҰСТЫЛЫҚ з а т. *Түсі суықтық, айбаттылық.* Кірбең қабағының маңдайында қайғы-қамығудан көрі ыза-кекті байқататын әлде бір *с ұ с т ы л ы қ,* өжеттік бар (А.Жұмаділдин, Сең.). Ол сұлулықты, *с ұ с т ы л ы қ* пен қарапайымдылықты ұнататын-ды (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

СҰХБАТ [ар. صحبة] з а т. с ө й л. **1.** *Әңгіме-дүкен құрған отырыс, жиын.* Қалың дүрия көрпе, шаңы тысты жастықтарға сүйене, дөңгелек үстел жанында отырып, қыз бен жігіт сыпайы бір *с ұ х б а т* құрды (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** қ о ғ.-с а я с и. *Ғылым, мәдениет, әдебиет т.б. қайраткерлерімен кездесіп өткізілетін әңгіме, пікір алысу.* Ылғи да портреттік *с ұ х б а т т ы ң* бастауында тілге тиек ететінім – туған жері... Өйткені қандай адамның болса да, жақсы-жаманының түп негізі туған жерден қаланатынын ұқтым, – деді Қажекең («Ана тілі»). **3.** п у б л. *Журналистің белгілі бір мәселе төңірегінде бір немесе бірнеше адаммен әңгіме жүргізу түрінде өткізілетін публицистика жанры.* Міне осындай ірі-ірі жетістіктерге жетіп отырған зейнетақы қорының басқарма төрағасының орынбасарымен болған *с ұ х б а т т ы* «Түркістан» газеті оқырмандарының назарына ұсынып отырмыз («Түркістан»). **4.** п с и х о л. *Әдетте не ақпарат жинау үшін, не психотерапевтік әсер ету үшін қолданылатын, арнайы бағытталған диалог. С ұ х б а т т ы ң* еркін және стандартты түрлері бар. Әдістері: клиникалық сұхбат және диагностикалық сұхбат (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сұхбат қылды. *Әңгімелесті, пікірлесті.* Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат, Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат. Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік, Ер табылса, жарайды *қ ы л с а с ұ х б а т* (Абай, Тол. жин.).

СҰХБАТТАС= е т. *Жиналып әңгіме-дүкен құрысу.* Жақсыменен бас қосып, *С ұ х б а т т а с с а ң* тарқайды Көкіректе шер болса (Базар жырау, Шығ.). Бұ кезде кесте-гүлмен шекулі өңір, Гажайып ән-әуенмен өтуде өмір. Сыр жайлы, басқа жайлы өзіңізбен Келіп ем *с ұ х б а т т а с ы п* кетуге бір (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шекеде камшат бөрік кигені асыл Сылдырлап алтын шолпы иықта шаш Бұралған тоты құстай мүшелері, Бозбала *с ұ х б а т т а с қ а н* болмай ма мас (М.Дулатов, Шығ.).

СҰХБАТТАСТЫҚ з а т. *Достық, көңілдестік.* Жолдастық, *с ұ х б а т т а с т ы қ* – бір үлкен іс, Оның қадірін жетесіз адам білмес. Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас, Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес (Абай, Тол. жин.). Оған Алматы саммитінде құрылған ТМД, Мәңгілік достық туралы шарт, тығыз экономикалық-мәдени байланыстар, екі ел басшылығы арасындағы тұрақты саяси *с ұ х б а т т а с т ы қ* оң ықпал етті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СҰХБАТТАСУ *Сұхбаттас етістігінің қимыл атауы.* Ұят енді ұлы кезді ұғынбау. Үшқалақтық – ертелі-кеш шыбындау. Санасызбен *с ұ х б а т т а с у,* Сырласу – Секундтарды босқа шашу Шығындау (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҮБЕ з а т. **1.** *Мал қабырғаларының етегіне біткен, майлы, қалың етті, қыртысты, кейінгі бөлегі.* Қыс бойы бордаққа байланып, жаңадан сойылған семіз қойдың жас *с ү б е л е р і* де бар екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жайлаудан жақсы ет алған саулықтар аңызда қалған дәнді жеп, *с ү б е* майы қалыңдай түседі (М.Жанәділов, Шопан.). **2.** *Адам қабырғасының астыңғы тұсы.* Қыз қалайда разы болмайтындығын айтқан соң, алдында келе жатқан қыздың *с ү б е с і н е* сапыны сұғып алып, бір томардың қабағына тастап кетеді (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Маңдайалды, таңдаулы адам.* Ерте кезде шабарман болып, ат үстінде жүріп, содан қалған желік кәртайғанша басылмай, өзін бір *с ү б е* кісіге санайтын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біз де бір елдің *с ү б е с і м і з,* баққа қарсы мансап, ашықтарға әзәзіл ара тұрады, Аламанов қарсы тұрмақ екен (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Түбінде Ербол осы елдің *с ү б е* адамының бірі болады-ау, барабара!– деп білді (М.Әуезов, Абай жолы).

Сүбе би. к ө н е. *Басты би, белді би.* Хан сөзі бітісімен, Қыпшақтың *с ү б е б и і н і ң* бірі, топ жарған шешен Құба би: – Қара бетпін, ағайын, – деді. Ашу үстінде аяулы ұлыңды өлтіріп, елге қарар емес, жерге қарар жайым бар. Кессең бас, алсаң жан мінекей, құнын беруге дайынмын (І.Есенберлин, Алмас.). Қыпшақтың *с ү б е б и і н і ң* бірі – топ жарған шешен Құба би (І.Есенберлин, Алмас.).

Сүбе қабырға. *Қой-ешкінің 7-12 қабырғалары.* Құйымшақ пен сегіз ара омыртқаны қосағына ап, екі сан бөлінді. Ең соңында он *с ү б е қ а б ы р ғ а* мен алты бел омыртқа сөгілді (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Сүбесін сөкті. *Қиратты, быт-шыт етіп талқандады.* Мүлт кетпес нар кескендей өткір тілмен Қаусата жау *с ү б е с і н с ө к п е й* ме? (Қ.Жұмалиев, Шығ.).

СҮБЕДЕЙ с ы н. *Сүбе сияқты, сүбе тәрізді.* Тоқал торы ат жайлаған, Тобығына тондық ала байлаған Хандар шыққан төбедей, Қабырғадан бүтін шыққан *с ү б е д е й* Аударылмас қара кемедей, Қандыауызға сырлап салған жебедей (Алдаспан).

СҮБЕЛЕ= е т. *Етті сүбе етіп бөлу.* Әп-сәтте *с ү б е л е п* тастады (Ауызекі).

СҮБЕЛЕУ *Сүбеле етістігінің қимыл атауы.* Ертең Итбай қымызмұрындық бермекші болды. Сергазының бұлайша жанын салып *с ү б е л е у і* – уәдесіне жетсе, Қожаш ертең кешке, болмаса үш күн өтіп, төртінші күні келмек еді (С.Көбеев, Қалың мал).

СҮБЕЛІ с ы н. **1.** *Семіз, қоңды, майлы.* – Біздің малшыларды ұмытпаңыздар, *с ү б е л і с і н* соларға қойыңыздар, – деп, ол ескертті («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Ең жақсы, таңдаулы.* М.Қаратаевтың «Абай» эпопеясы турасындағы жазған ғылыми зерттеулері көпшілікке мәлім, танымал *с ү б е л і* еңбек («Соц. Қаз.»). Жыл аралығында атқарылған істердің *с ү б е л і с і н і ң* қатарына бұдан бұрынғы теміржолшылар сарайын қайта жабдықтай отырып, елорда тұрғындарына Күләш Байсейітова атындағы опера және балет театрын сыйға тартуын айрықша атап өтуге болады («Парасат»).

Сүбелі ата [ауыл]. к ө н е. *Қабырғалы, ірі ру, күшті, жуан ата, ықпалды ауыл. С ү б е л і а т а д а н* тараған ел еді (Ауызекі).

СҮБЕЛІК з а т. **1.** *Малдың сүбесі, сүбе тұсы. С ү б е л і к т е н* қадалған бойда төрт тағандап жұлқып, айғыр да аузын арандай аша, бұрыла беріп, көсіп қалды (Қ.Ахметбеков, Сый орамал). Уақ мал төсінің қалақ шеміршегіндегі, еркек малдың қамшысындағы, екі *с ү б е л і к т е г і,* (ошақ без) мойын еттегі (тышқаныш без), қуық, жатыр, өт, жүрек, «бауыздалып», екі жағындағы құлақ бездері сияқтылар сылынып алынады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). **2.** а у ы с. *Іргелі, мықты ел.* Сүйіндік *с ү б е л і г і м* елдің көркі, Арқаның көк дауылға болад бөркі (Бес ғасыр.).

СҮБЕЛІЛЕУ с ы н. *Жақсырақ, үлесті.* Мұны әуел баста Жарықбас Есентүгелмен қажасуда қолқабысы тиер деп ертпеп пе еді, байқаса қарақалпақ-жалайырларды ішке тартудағы пайдасы *с ү б е л і л е у* шықты («Жұлдыз»).

СҮГЕН з а т. к ә с. *Тұмсығы ұзын, жіңішке, дарияда болатын балық түрі. С ү г е н н і ң* еті жеуге қолайсыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮГЕНДЕЙ с ы н. *Сүген балықтай.* Ұлылық төсі түгелдей, Қаптаған қайсар білекті ел. Ау қапқан асау *с ү г е н д е й* Бұлқиды асау жүректер (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СҮГІРЕТ з а т. с ө й л. ***Сурет.*** Әміржан Әсияға бір кітаптың неше түрлі хайуандардың *с ү г і р е т і н* көрсетіп отырып, олардың адамға қандай пайда, қандай зияны бар екенін оқып отырып түсіндірді (С.Мұқанов, Аспаз). Жетісуда көп жыл қызмет қылған Н.Н.Пантусов (осы күнде ол кісі өлсе керек) Ақсу, Нарын деген

өзен бойындағы Талас көлінің қабағындағы ескі бейіт, софылардың *с ұ г і р е т і н* кітапқа басып отыр (Ә.Бөкейханов, Шығ.). – Мүмкін болса, екеуің *с ұ г і р е т к е* түсіп жіберіңдер (М.Дулатов, Шығ.).

СҮДІГЕР з а т. *Келесі жылы көктемде дәнді дақылдар егу үшін күзде жыртылған жер.* Өткен жылдың мақтасын жиып-теріп алысымен, зябь айдалып *с ұ д і г е р л е р* тегіс суарылуда («Қаз. әдеб.»). *С ұ д і г е р* айдау кезінде белгіленген жоспардан екі есе асып түсіп отырады («Лен. жас»). Жақаш екеуміз жыртып жатқан *с ұ д і г е р д і ң* үстінде біраз аялдағандай болды да, Аспантаудың Шоқыбас шыңына бет түзеді (Ш.Мұртазаев, Жүрек.).

СҮДІГЕРЛІК с ы н. *Сүдігерге қатысты,сүдігерге тән.*

Судігерлік өңдеу. е г і н ш а р. *Жазда немесе алдағы жылы жаздық дақылдар егуге арнап жазда-күзде топырақты жыртып өңдеу* (Қаз. тілі термин. Су.).

СҮДІН з а т. ж е р г. *Сұр, ұсқын, тұр. С ү д і н і* келмегенге сүйкенбе (Мақал).

Сүдінің құрысын. *Сұры, тұрпаты келіспеген адамға айтылады.* – Ой, *с ү д і н і ң қ ұ р ы с ы н,* Қаратаудың жылқысы бәріне де жетеді, – дейді отырғандардың біреуі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Өй, *с ү д і н д е р і ң қ ұ р ы с ы н* бажырайған! Немене, бетімде ай туып келе ме! – Аққемпір әйелдерден көзін тайдырып, Абзалға бұрылды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СҮДІНСІЗ с ы н. ж е р г. *Түрі нашар, ұсқынсыз.* Өзі бір *с ү д і н с і з* неме екен! (Ауызекі).

СҮДІНСІЗДЕУ с ы н. ж е р г. *Түрі нашарлау, ұсқынсыздау.* Петька деген біздің бір кісінің келмеген, *с ү д і н с і з д е у* жолдасымыз темір пешке шабынып отырып, су киімін кептіріп жатыр деп жазып қой (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

СҮЗ[1]= е т. *Мүйізімен қағу, соғу; мүйіздеу.* Көп сиыр қасқырды қамап ап, кейде *с ү з і п* жарып тастайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Таяқтан қорқып қалған зеңгі баба мүйіздерін шайқап желді *с ү з е* бүкеңдейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Керді Теке көкірек, Көрінді оған жақын көк, *С ү з е й і н* деп ойлады. «Меке-ке!» – деп кекірді, Тұқырып басын секірді, Қора ішінде құлады (М.Жұмабаев, Шығ.). Баса-көктеп *с ү з г е н д е й* балаңды өндір, Тырнады ма туа сап жараңды ол бір?! Франкистей сен-дағы фашиспісің, Арам өлгір, ақтонды қараң келгір?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жер сүзді. *Мұрттай ұшты, омақаса құлады.* Ақжігітовтың пулеметы сақылдап қоя бергенде, бірнеше солдат *ж е р с ү з е* құлады (С.Сейітов, Сөз сұра.). Вагон ішінен екі-үш адам төбелерімен *ж е р с ү з е* құлады да, қозғалмастан жатты (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Көз көрмей барды бала *ж е р д і с ү з і п,* Сөйлеуге дәрмені жоқ тіке тұрып. «Өзімнің баламдай жас бала екен»,– деп, Бір кемпір бір кесе сүт берді құйып (О.Шипин, Дастан.).

СҮЗ[2]= е т. **1.** *Сұйық затты сүзгіден өткізу.* – Жасым елудің алтысына келсе де, өз басым сорпа *с ү з і п* көргенім жоқ (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). **2.** *Тор, ау салып балық ұстау.* Балықты электр тогының көмегімен *с ү з і п* алу әдісі, әсіресе, тоғандарда тиімді (Ғалам ғажап.). Қолдан балық *с ү з е м і з,* Жалтылдатып тіземіз. Көгалда жатып көсіліп, Күншуақтап шешініп, Ән шырқаймыз шешіліп (С.Қасиманов, Өс-өс.). Балықшы шабақ *с ү з б е г е н,* Балдырлы судан айды іле. Шилі өзен жақта қызбенен Шүрегей түссе бәйгіге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Көп жерді аралап тінту, қарап шығу.* Атты қызыл жауынгерлер қала шығысындағы қарағай ішіне тығылып қалған жау бар ма деп, тағы да бір қапысыз *с ү з і п,* тінтіп қайттың (Д.Әбілев, Арман.). Ауыл үйдің шетінен тінтіп, *с ү з і п* келеді (С.Жүнісов, Жапанда.). Жемірілді кемері, Өлгелі жатқан құрт ауру, Жан-жаққа *с ү з і п* көз салу – Қолынан енді келері (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жал-құйрығын сүзді. *Аттың жал-құйрығын тарады.* Ол жылқыны бәйгеге қосып, *ж а л-қ ұ й р ы ғ ы н с ү з і п* немесе шабандоздар мініп көкжарға салып, адымын ашып, қызығын көреді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Бәйге аттарын реттеп *Ж а л-қ ұ й р ы ғ ы н с ү з е д і.* Тұлпарларды аралап Қоңырбай сыншы жүр еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Көз сүзді. ә) *Көзін салып, телміріп қарады.* Құлық саумақ, *к ө з с ү з і п,* тіленіп адам саумақ – өнерсіз иттің ісі (Абай, Тол. жин.). «Көп қуға *к ө з і ң і з д і с ү з б е*» делік! «Ұқпас деп бізден үміт үзбе» делік! «Залымдар заң үйретіп адастырды, Бізді сал жөнделерлік ізге» делік! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Графтай» адал көңіл адам сирек, Айта ма сұлуға ол сөзді түйреп?! Күрсініп, *к ө з і н с ү з і п* жүрген кезде, Қадалып бір «сары маса» қойса керек (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Көз салды, көрсеқызарланды.* Шығарып махаббаттың масқарасын, Өзінің ойлап жайлы баспанасын. Әркімге *к ө з с ү з г е н* бір көрсеқызар Кетіпті тастап жарын, жас баласын (А.Шамкенов, Сырларым.). Барамын күннен-күнге қызық боп мен, Жүрмейтін *к ө з і н* маған *с ү з і п* көптен Баяғы біреулерді сағынасың, Біржола күдеріңді үзіп кеткен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сүзе қарады. *Көзінің астымен қарады, жақтырмады.* Жігіт Дәмеліге көзінің астымен *с ү з е* бір *қ а р а п* қойды (Ө.Қанахин, Дәмелі). Сотқар бұқадай көзінің астымен *с ү з е қ а р а п,* гүрілдеп пәрмен еткен Архиптің алдына түсіп, елпеңдей берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Сүзіп шықты [өтті]. а) *Аралап, қарап шықты, тексерді.* Нұрман соңғы екі күн бойы фермаларды түгел аралап, мал қыстаудың жайын бүге-шігесіне дейін *с ү з і п ш ы ғ ы п* еді (Дала дауылпаз.). – Сен үшеуің араларыңды алшағырақ ұстап, қоғаны *с ү з і п ө т е с і ң д е р* (А.Хангелдин, Алғыс). ә) *Сүзе қарады, көз жүгіртті.* Ол «кім не айтады? деген сұрауын қойып, көзімен алқа-қотан отырған оқушыларын шетінен *с ү з і п ш ы қ т ы* (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Киімнің аты естілісімен брезент шалбарды бір көтеріп қалып, көзінің астымен Майсары жақты бір *с ү з і п ө т т і* (С.Сматаев, Алау).

СҮЗБЕ з а т. т а м а қ. *Айраннан сүзіліп жасалатын тағам, жақсы ұйыған қатықтың қалтаға құйылып, сорғытылған түрі. С ү з б е* екі түрде дайындалады: тұздалып немесе тұздалмай әзірленген кеберсіген сүзбе қарынға салынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С ү з б е д е н* де құрт жасап, сөреге кептіріп, қыс айларында сорпаға қатады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *С ү з б е,* қатық сияқты сүттен алынған тағамдарда микробтар көпке дейін өлмейді (Малды туберк. сақта.). *С ү з б е н і* тұздап, малдың қарнына салып, кептіреді. Оны жылдың кез келген маусымында езіп сорпаға, көжеге қосуға, сондай-ақ сүт, су қосып шалап етіп, сусын ретінде ішуге болады (Шаңырақ энцикл.).

СҮЗГІ з а т. с ө й л. **1.** ***Сүзгіш***. Сүтті тез сүзу мақсатымен *с ү з г і н і* қозғалтып, сүтті шайқай беру – араласқан заттарды бөлшектеп, сүттегі бактериялардың арта түсуіне себепкер (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). Камфора майдың сұйық бөлегінен тоңазыту, *с ү з г і д е н* өткізу, преске салып сыру арқылы бөлінеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** ж е р г. *Тесік ожау, шолпы. С ү з г і* нан пісіруге қолданылады (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Шәйнектен шайды кесеге құйғанда саманы ұстап қалатын сүзгіш құрал.* Біздер *с ү з г і* болмаса, шай іше алмаймыз (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі). **4.** т е х. <франц. filtre> *Сұйықты немесе газды бөгде қатты қоспалардан тазалауға арналған қондырғы немесе зат. С ү з г і н і ң* өте майда тесіктерінен сұйық пен газ өтеді де, қатты түйіршіктер онда қалып қояды. Мұндай *с ү з г і л е р* мақта-матадан, жүннен, тоқыма кенептен, шыпы талшықтардан және т.б. жасалады. (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Өндірісте көпшілік жағдайда вакуум *с ү з г і л е р* және пресс-сүзгілер қолданылады. Вакуум сүзгілер барабанды және дискілі болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). **5.** т е х. *Белгілі бір жиілікті дыбыстың, электрмагниттік толқындарды, кейбір сәулелерді өткізетін немесе тоқтататын аспап, құрылғы.* Электр *с ү з г і л е р* түзеткіштерде, көп арналы байланыс жүйелерінде, радиоқұрылғыларда, автоматика, телемеханика құрылғыларында т.б. кеңінен қолданылады (ҚҰЭ).

Сүзгі ау. ж е р г. *Балық аулайтын тор көз ау. С ү з г і а у д а н* балық алдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүзгі қайық. ж е р г. *Суға сүзгі салатын үлкен қайық. С ү з г і қ а й ы қ қ а* міндік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮЗГІ-НЫҒЫЗДАҒЫШ з а т. т е х. *Иілгіш, сүзетін тоспасы бар сүзгіш. С ү з г і-н ы ғ ы з д а ғ ы ш* артық қысым әсерінен және фазалардың жанасу беті өте үлкен болатын жағдайда жұмыс істейді (Қаз. тілі термин. Химия).

СҮЗГІЗ= е т. *Мүйізімен қаққызу, мүйіздеткізу.* Атай шапанын мүйізіне тоса қойды да, желп еткізіп сиырға құр ауаны *с ү з г і з і п,* өткізіп жіберді (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

СҮЗГІЗУ *Сүзгіз етістігінің қимыл атауы.*

СҮЗГІЛЕ= е т. *Қайта-қайта сүзу, мүйіздеу.* Неге екенін кім білсін, сиыр деген мал үйген шөпке өш келеді де, көпене, шошаң, мая көрсе-ақ *с ү з г і л е й* бастайды (С.Мұқанов, Менің мект.). Сол жаққа қарап, ашамайы арбиған сиырлар бірі бұқасын, бірі бұзауын жоқтағандай, жер *с ү з г і л е п* мөңірейді (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

СҮЗГІЛЕ²= е т. *Сүзгіден өткізу, қайта-қайта сүзу.*

СҮЗГІЛЕН= е т. *Сүзгіден өткізілу.* ≈ *С ү з г і л е н е* бастады.

СҮЗГІЛЕНУ *Сүзгілен етістігінің қимыл атауы.* Сазды жыныстардағы судың *с ү з г і л е н у і* су қозғалысы жылдамдығының аздығы себепті, әдетте, суффозия тудырмайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СҮЗГІЛЕС= е т. *Мүйіз қағысу, мүйіздесу.* Тістесіп, *с ү з г і л е с і п* олар жатты, Алысып жағаларын сілке тартты. Ұршықтай бірін-бірі дөңгелентіп, Лақтырып жердің шаңын бұрқыратты (Ж.Саин, Күлөнда).

СҮЗГІЛЕСУ *Сүзгілес етістігінің қимыл атауы.*

СҮЗГІЛЕУ *Сүзгіле етістігінің қимыл атауы; қайта-қайта сүзу.* Сермелгенде жалт етіп қыз

білегі, Қатарласа жігіт те жүзді бері. Әлде күшін құрбылар сынаса ма, Ұнай ма әлде толқынның *с ұ з г і л е у і* (Ә.Ахметов, Ашық аспан).

СҮЗГІЛІК: сүзгілік ара бөлгіш. х и м. *Сұйықтықты немесе газды өткізіп, қатты затты ұстап қалатын кеуек материал қабаты* (Қаз. тілі термин. Химия).

СҮЗГІШ з а т. *Сұйық затты сүзуге арналған құрал.* Жаңбыр, қар суларын *с ұ з г і ш т е н* өткізіп, пайдалануға әбден болады (Б.Тілекметов, Фото сурет.). Сүт астаушадан насос арқылы тазартқышқа немесе тазарту үшін *с ұ з г і ш к е* құйылады (Қымыз.). Қысым айырмашылықтарына сәйкес су *с ұ з г і ш* беттен өтеді де, ал қатты зат сол бетте қалып қояды (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сүзгіш катер. ә с к. *Өзен, көлде, каналда, айлақта жау минасын тауып, оны жоятын кеме* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Сүзгіш қабат. г е о л. *Белгілі бір жерде таралған және өлшеуге болатын қалыңдығы бар, саңылаулы-жарықшақты және қуыс-кеуекті таужыныстар. С ұ з г і ш қ а б а т* деп аталу үшін оның сүзу коэффициенті 10-3 м/тәуліктен кем болмау керек (Қаз. тілі термин. Су.).

СҮЗДІР= е т. *Суды, сұйық затты сүзгіден өткіздіру.* Өзен, дария, көлінде Сансыз кеме жүздіріп, Судың түбін *с ұ з д і р і п,* Бетін жол ғып таптатты (Қ. Аманжолов, Өмір.). Әр тасты бір *с ұ з д і р д і ң,* Мұз дәрияға жүздірдің, Нұрдан үміт үздірдің, Қажымасқа-ақ бекіп ем (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СҮЗДІРТ= е т. *Мүйізбен қаққызу, мүйіздету. – С ұ з д і р т е р м і н!* – деді күліп, бөкселі келген, ақсары әдемі сауыншысы, – екеуміздің мінезіміз ұқсас екенін шұбар тайыншаның өзі де сезеді (І.Есенберлин, Көлеңке.).

СҮЗДІРТУ *Сүздірт етістігінің қимыл атауы.*

СҮЗДІРУ *Сүздір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЗЕГЕН с ы н. **1.** *Мүйіздеп кететін, сүзетін (мал).* Гурттағы табындағы әрбір малдың жағдайына көңіл бөліп, *с ұ з е г е н* сиырлар болса, олардың мүйіз ұшын кесіп тастау қажет (F.Әбішев, Мал. жарақат.). Бейсенбі күні *с ұ з е г е н* бұқа босанып кетіп, бір адамның көзін сүзіп шығарды, ол адам әл үстінде жатса керек (Қожанасыр хикая.). **2.** а у ы с. *Аяусыз, қатал.* Аңдамасаң мүйіздейді, тағдыр кейде *с ұ з е г е н.* Содан бастап жан досыңның шаңырағы кертілді, Үш айдан соң шешесі кеп, алып кетті Зеркүлді (М.Шаханов, Fасырлар.).

Сүзеген бұқадай қарады [қадалды]. *Көзімен сүзе қарады, жақтырмады.* Шынболат төмен еңкейген күйі *с ұ з е г е н б ұ қ а д а й* Жаңбыршыға *қ а д а л д ы* (Т. Жармағанбетов, Ақ жауын).

СҮЗЕК з а т. *Қатты сандырақтап ауыртатын жұқпалы ауру.* Мұғалімнің мұңы, Боранбайдың ылаңы. *С ұ з е к* кернеді. Есеп бермеді. Ақсақалдың бұйрығы. Ұрылардың қимылы. Бақсының емі, Молданың жемі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алған соң әбден қызып, сөз ұқпайды, *С ұ з е к к е* елеуреген ем жұқпайды. Аз басыла бергенде, ал қолыңа, Қызу кезде сөз ұқпай қылжақтайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел ішіне келген қалың *с ұ з е к т е н* Бақтығұлдың әкешешесі қатар төсек тартып жығылып, араларына екі күн салмай, әуелі шешесі, артынан әкесі өлді (М.Әуезов, Қараш.). Балалықтың безгегі мен *с ұ з е г і н* Бастан кешіп, Денсаулықты күзедім. Ойынымнан кете ме деп от шығып, Ортасынан әзілімді үземін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сүзектен тұрғандай [тұрған кісідей]. *Тым жүдеу, арық.* Даңқы жер жарған асыл Қамарымыз жоқ жерден жалаға ұшырап, қайғыра-қайғыра *с ұ з е к т е н т ұ р г а н д а й* құр шыбын жаны қалған (С.Торайғыров,Шығ. жин.). Қойшы өгізінен секіріп түсіп, жаныңа келгенде, түрі *с ұ з е к т е н т ұ р г а н д а й,* боздағы шығып, жақ жүні үрпиген (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жамал бейшара аз күннің ішінде *с ұ з е к т е н т ұ р г а н к і с і д е й* болып, келген ата-аналарымен жылап көрісуге де халі келмеді (М.Дулатов, Шығ.).

СҮЗЕКІ з а т. ж е р г. *Балықты сүзіп аулайтын сүзгі, тор.* Кедей жұрттың басқа кәсібі жоқ, Аққөлдің балығына *с ұ з е к і* салып, аратұра балық алушы еді, енді оған тыйым салынды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қазіргі кезде Балқаш балықшылары арасында *с ұ з е к і м е н* жұмыс істеуді ұлғайту шаралары жүргізілуде (М.Тайыров, Балқаш.).

СҮЗУ[1] *Сүз етістігінің қимыл атауы (1).* Мен қошқардың *с ұ з у* әдісіне еліктеп, бірнеше қадам кері шегіндім де, жүгіріп келіп, көк желкеден түйіп жібердім (Ж. Тілеков, От кешу).

СҮЗУ[2] *Сүз етістігінің қимыл атауы (2).* Сауыннан кейін мал қорасында сүзілгеніне қарамастан, фермадағы сүт сақталатын орынға келісімен қайта *с ұ з у* керек (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). // *Сұйықты ерімеген қатты түйіршіктерден, газдарды шаң-тозаңнан, күйеден бөлу әдісі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СҮЗУЛІ с ы н. *Таралып қиылған, сүзілген.* Тұлпарларын жаратып, Кім шаппайды намысқа. Ат құйрығы *с ұ з у л і,* Кекілдері түюлі. Қалыстардың қолында Ала арқанға тізулі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жүйріктердің құй-

рықтары *с ү з у л і*, кекілдері түюлі (З.Ақышев, Шығ.).

СҮЗІЛ[1]= е т. *Түйрелу, мүйізделу.*

СҮЗІЛ[2]= е т. *Сүзгіден өткізілу.* Бөлінген су ағызынды, ал *с ү з і л г е н* зат сүзінді деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Көзі сүзілді. *Телміріп ұзақ қарады.* Қара *к ө з і ң*-ау *с ү з і л г е н,* Қыпша белің-ау үзілген! Ауыздағы отыз тіс ақ маржандай тізілген (Ә.Найманбаев, Шығ.). Азу тісі ақсиған, Марқасқадай қасқиған, *К ө з і* ақықтай *с ү з і л г е н,* Маржандай тісі тізілген, Келімі келген кермиық, Сағағынан үзілген (Базар жырау, Шығ.).

Сүзіліп қарады. *Телміріп, басын алға созып қарады.* Жауынды түнде аттылы тұрғай, ел керуендіні де терезесінен қанша *с ү з і л е қ а р а с а* да, ажырата алмайтынын жолаушылар әрине біледі (М.Сүндетов, Ескексіз.). Көңілге бір келіп ой, Көзін ашып қыз-үміт, Кеше ғана еді ғой *Қ а р а ғ а н ы с ү з і л і п* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сол жүрекпен *қ а р а й м ы н* сол жұлдызға *с ү з і л і п,* Шаңыраққа ілінді ол көк аспаннан үзіліп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҮЗІЛГІШ с ы н. *Сүзілетін, сүзілуге арналған.*

Сүзілгіш бактериялар. б и о л. *Зардапты бактериялардың, стафилококтардың, стрептококтардың, ішек таяқшасының, сальмонеллалардың, сонымен қатар сүзек дизентериясының, дифтерияның қоздырушыларының және т.б. микробтардың бөлшектеніп, майдаланып, сүзілгіш түріне айналған бактериялар тобы. С ү з і л г і ш б а к т е р и я л а р* сапрофиттерде де болады. Бұлар көзі өте тар нитроцеллюлозадан дайындалған мембраналық фильтрлерден өтіп кетеді (Қаз. тілі термин. Биология.).

СҮЗІЛДІР= е т. *Таралып қидырылу.* Сендей өзге жақынды мен таппадым, Содан болар шаужайыңа қақпадым. Сұлу аттай *с ү з і л д і р і п* жалыңды, Ертелі-кеш бір өзіңді баптадым (М.Айтхожина, Баянжүрек).

СҮЗІЛДІРУ *Сүзілдір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЗІЛТ= е т. *Сүзгілету, сүзгіден өткіздіру.*

Жал-құйрығын сүзілтті. *Аттың жал-құйрығын сүзіп тарату.* Жігіт болдық бір кезде Әр қызықты қолға ұстай. Бедеу ат мініп бүгілтіп, *Ж а л-қ ұ й р ы ғ ы н с ү з і л т і п,* Салдық бір қиғаш жарыстай (XX ғ. қаз. ақын.). Тобышық атты бүгілтіп, *Қ ұ й р ы қ-ж а л ы н с ү з і л т і п,* Езді бордай үгілтіп, Түйғындай ерді ширатып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СҮЗІЛТУ *Сүзілт етістігінің қимыл атауы.*

СҮЗІЛУ *Сүзіл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сүзгіден өткізілу.* Осы уақытқа дейін канал суының *с ү з і л у і,* су жүйелерінің батпақтануы, оның ластануы сияқты мәселелер жете зерттелген жоқ («Лен. жас»). Судың *с ү з і л у і* болу үшін алдымен су көзі (жауын-шашын, өзен, көл, мұздық сулары) және су өткізгіш қабат болуы шарт (Қаз. тілі термин. Су.). **2.** х и м. *Кеуек орта немесе түйіршікті қабат арқылы сұйықтың немесе газдың өткізілуі. С ү з і л у* тегеурінді және тегеуріндісіз болып бөлінеді. Гидрологияда және мұнай өндіруде үлкен маңызға ие (Қаз. тілі термин. Су.). Жерасты суларының қозғалысы *с ү з і л у д і ң* бірқалыпты заңына бағынады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Сүзілу алабы. с у ш а р. *Жердің кеңістік бөлігі, сүзілуші ағынның алып жатқан көлемі. С ү з і л у а л а б ы н д а* атмосфералық қысым болмайды, тек қана массалы қысыммен сүзілу ғана болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Сүзілу алаңы. с у ш а р. *Ластанған ақаба (сарқынды) суларды топырақтың үстіңгі қабаттары арқылы жерге сіңіру жолымен тазартуға арналған жер (телімі). С ү з і л у а л а ң ы н а* арнайы тәжірибелік немесе тым жарықшақты – карсты таужыныстары таралған жерлерді де жатқызуға болады (Қаз. тілі термин. Су.). *С ү з і л у а л а ң ы н д а* тазалау процесі жер бетінің 0,2-0,3 м қалыңдығында нәтижелі жүреді. Себебі, осындай қалыңдықта оттек концентрациясы жоғары болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сүзілу аспаптары. с у ш а р. *Таужыныстардың сүзгіштігін (сүзілу коэффициенті) анықтау үшін қолданылатын аспаптар. С ү з і л у а с п а п т а р ы* сүзілім арынына қарай әртүрлі болады. Мысалы, арын тұрақсыз, ауыспалы болса – Каменский түтікшесі, тұрақты жағдайда – Тимм немесе Знаменский аспаптары қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Сүзілу жолы. с у ш а р. *Судың жоғарыдан төмен қарай сүзілу арқылы жер астындағы су деңгейіне жеткен аралығы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Сүзілу жылдамдығы. а) с у ш а р. *Суды горизонттың көлденең қимасы арқылы белгілі бір уақыт ішінде ағып өтетін су мөлшері (см^3/тәулік, м^3/тәулік)* (Қаз. тілі термин. Су.). ә) *Заттың ірілігі мен қиыршықтылығына байланысты оның тез немесе баяу сүзілуі; зат неғұрлым ірілеу және қиыршықты болса, соғұрлым тезірек сүзіледі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сүзілу ысыраптары. с у ш а р. *Гидродинамика тұрғысынан алғанда, негізінен таужыныстардың кедергісі салдарынан (кейде су тұтқырлығынан) жерасты суларының сүзілу шамасының бәсеңдеуі; гидрофизикалық тұрғыдан, мысалы, судың жоғарыдан төменгі деңгейге жеткенше кеткен ылғал шығыны, ягни сүзілу ысырабы* (Қаз. тілі термин. Су.).

СҮЗІНДІ з а т. *Сүзгі бетте қалатын, сүзілген зат, заттек.* Балық жемдейтін кезде тесігінен құм өтетін сүзгімен құмды сүзіп, *с ү з і н д і д е н* қалған масақұртты балыққа беруге болады (Қ.Қайымов, Суасты.). *С ү з і н д і* ылғалдылығы қатты заттың түйірөлшемдік құрамына, сүзгі беттің екі жағындағы қысым айырмашылығына, температураға және т.б. байланысты (Қаз. тілі термин. Кен.).

СҮЗІС= е т. **1.** *Бір-бірін сүзу, мүйіздесу.* Өтіп бара жатқан екі өгіз тұра қалып *с ү з і с і п* еді, мүйіздері сартылдап, тұяқтары ілінген жердің топырағын бұрқыратты (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Келіспей қақтығысып қалу, ұстасу.* – Екі бай *с ү з і с е* беріңдер, арыққа түсіп шыбын болар біз жоқ, – деп Байжан басын есікке қарай беріп, о да жантая кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

СҮЗІСТІР= е т. *Бір-бірін сүздіру, мүйіздестіру.* Бағынышты елдерін ірітіп, *с ү з і с т і р і п* ұстау, қанаушы тап билеген заманның әдеті болғанын білеміз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СҮЗІСТІРУ *Сүзістір етістігінің қимыл атауы.* Біздердің көбірек айналысатын ойынымыз – қошқар *с ү з і с т і р у* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СҮЗІСУ *Сүзіс етістігінің қимыл атауы; бір-бірін сүзу, мүйіздесу.* Сүйектің сынуы негізінен ұрып-соғудан, малдың *с ү з і с у і н е н,* тебісуінен, жығылуынан, сонымен қатар жемшөптің құрамында белоктың, витаминнің және минералдық заттардың жетіспеуінен болады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

СҮЙ= е т. **1.** *Ерінді тигізіп, мейірлене өбу.* Керілді ерке Көкше күміс Айға: «Сәулеңді, сәулем, көбірек, – деп, – төкші, төк!» Бетінде Бурабайдың ерке толқын Бір тынбай, күліп жарды *с ү й д і* шөп-шөп (М.Жұмабаев, Шығ.). Тағы да Болатбекті алдыма алып, ұзақ-ұзақ құшақтап, беттерінен кезек-кезек *с ү й е* беремін (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап.). – Ал мен кеттім, мен үшін қос бөбегіннің бетінен алмакезек *с ү й* (Ө.Қанахин, Бақыт.). – Солай ет, шырақ! – деп Қыстаубай өзіне еңкейген Төлеуді беттен *с ү й д і* де, Еркені маңдайынан иіскеді (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). **2.** *Туған жер, Отан, атамекенді қадірлеу, қастерлеу. С ү й е м* сені туған ел – атамекен, Абзал адам сенсің ғой, құшағың кең. Жер мен көктің жаннаты бір өзіңсің, Сенен артық не табам, қайда кетем (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Жаз келсе, саяхат көңілді – Еңбек пен күт қонған өңірді. Мақтаныш етеміз, *с ү й е м і з, С ү й е м і з* Отанды, өмірді (М.Әлімбаев, Биікке.). Жұтыңдаршы нұрлы ауаны, Жүрмеңдерші қапаланып. *С ү й і ң д е р ш і* бұл даланы Кеуде төсеп жата қалып (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** *Ата-ананы, сәбиді, туған-туысты, бауырды, адамды жақсы көру, сыйлау.* Немере мен шөбере, Туажатты *с ү й г е н і м,* Ақ ешкіге парланып, Жүрген шақта зарланып, Қабыл болды тілегім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әрі берік, әрі жылы, Жыртылмайды сүйресек. Керім-кербез кей жігіт Жек көрді-ау бүй десек. Боламыз ба жазалы, Шаруаны *с ү й* десек (Ш. Құдайбердиев, Шығ.). Батыры ма жүрек жұтқан, Ерте ойлаған ел намысын. *С ү й д і* оны жалпақ жұрт та, Өлмей тірі қалғаны үшін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** *Ғашық болу, ынтығу, құмарту.* Қалқаман, рас болса айтқан сөзің, Сен үшін келіп тұрмын, көрді көзің. *С ү й г е н* жарым, сүйенген жаным сенсің, Не қылсаң да біле бер, мейлің өзің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** *Өзін-өзі жақсы көру, өзін жоғары бағалау.* Қайтейін, достым, мін демей, Өзіңді көптеу *с ү й е с і ң.* Сыздаған жерді іздемей, Қытыққа тиіп жүресің (К.Салықов, Жезкиік). Айтсам деймін барлық асыл сөзімді, Күле қарап келе жатса бір адам. Адалдығым үшін *с ү й е м* өзімді, Және солай сүйгеніме қуанам (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** а у ы с. *Бір затты, өнерді жақсы көру, табыну.* Биік әнді *с ү й е* алмайды өзге ерін, Мұндай бақты тұра алады кім ұстап? Мен бір гүлдің ғауһар мінез сөздерін Жүрегіме құйып жүрмін уыстап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **7.** п о э т. *Есу, леп соғу.* Беттерінен жел *с ү й і п,* Аттың жалын тербетті. Шолғыншысы алдында Жүрістерін сергітті (О.Шипин, Дастан.). Баянның Сарыарқада бойы биік, Ақбет тұр мұнарланып бұлтқа тиіп. Сұр тасы ақша бұлтпен әзілдесіп, Тұрады бір-бірінің бетін *с ү й і п* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Сал бойына сай пешпент киіп жатыр, Жаңа ғасыр жасауы білінді ақыр. Астананы ерке Есіл бөлеп, тербеп, Сарыарқаның самалы *с ү й і п* жатыр (К.Салықов, Жезкиік).

Бала сүйді. *Балалы болды, перзентті болды.* Тең құрбыңмен теңеліп, Шаруа жиып кенеліп, *Б а л а с ү й і п,* мал жиып, Керсеніңе бал құйып, Өмір сүрер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жар сүйді. *Ерлі-зайыпты болды, үйленді.*

Көңілі сүйді. *Ұнатты, жақсы көрді.* Кейбіреу оспадарсыз өр көкірек, Биікке шығамын деп бос секіред. Баз адам қара жүрек, қара ниет, Қайдағы шаргейдікті *к ө ң і л і с ү й е д*. Басының бадырайған мінін білмей, Біреудің кемшілдігін қайдан білед (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құлай сүйді. *Өлердей ғашық болды. Қ ұ л а й с ү й г е н* сері Ақынның жүрегі, Өзіңсің бе, Үш тотының біреуі. Сырымбеттің сүйенетін тірегі, Өзіңсің бе, үш шоқының біреуі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сүйген жар. *Сүйіп қосылған жұбайы, сүйікті қосағы.* Гитарыңның шектерінен Сиқырлы үндер сыңғырлар. Көзін қадап, өткен күннен, Күлімдер бір *с ү й г е н ж а р* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жайдың қайта дастарқанды, Қолда ойнатып кесемізді, Құштың қайта *с ү й г е н ж а р д ы*, Кім айырар енді бізді (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Сүйіп өтті. *Өле-өлгенше жақсы көрді.* Сонда да *с ү й і п ө т е м*, сүйіп өтем, Сүйе тұра құша алмау – күйік екен. Алыптан алып болып тумаған соң, Адам болып жүру де қиын екен (М.Мақатаев, Шығ.).

Шын [шексіз] сүйді. *Қатты жақсы көрді, жан-тәнімен ұнатты.* – Сен Хатираны *ш ы н с ү й і п* қосылдың ба, дегенде, – Сүйгені қалай, ғашығы қалай, бір-бірімізді ұнаттық та қосылдық, – деп күлетін Шынтас (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Қайырымды, нашар десе жанын берген, *Ш ы н с ү й і п* солар үшін бейнет көрген, Халықты құрметтегіш жас та болса, Атақты және болды өте мерген (О.Шипин, Дастан.). Көрде де енді сен жайлы ойға батамын Бұл іңкәрлік созылады қаншаға? Кім қаншама *ш е к с і з с ү й с е* Отанын Оның тартар азабы да соншама (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮЙГЕНДІК з а т. *Сүюшілік, мейірленушілік.* Миллион хикмет бірлән жасаған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын *с ү й г е н д і г і* емес пе? (Абай, Тол. жин.).

СҮЙГІ с ы н. с ө й л. ***Сүйікті.*** Атадан ұл туса игі, Ата жолын қуса игі. Балаңды жұрт мақтаса, Бәрінен де сол *с ү й г і* (Мақал.).

СҮЙГІЗ= е т. **1.** *Ерінді тигізіп, өбкізу.* Қасына Ермектен басқа өмірі ешкімді жолатпаған, санбатта жүргенде, қырындаған сан офицерге пысқырып та қарамаған Ләйлә сол күні қалың жұрттың көзінше маған бетінен *с ү й г і з д і* (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Анау жартасқа апарды елден таса, Терең құз Хан өзенге құйған аша, Қатын сонда Қиялға жалыныпты: «Қодарды бір *с ү й г і з* деп тым болмаса» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ай да үстінен асқанда, Ақ денесін тигізіп, Алады екен асқарға Ақ бетінен *с ү й г і з і п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қидасынгер, ендеше, қидасынгер, Көшкенде жемір тайлақ бұйдасын жер. Ақ бетіңнен бір *с ү й г і з* замандасым, Көрген жан, әзер болса қимасың дер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Жақсы көргізу, силатқызу.*

СҮЙГІЗУ *Сүйгіз етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өбкізу.* Жігіт болсаң бір сырлы, сегіз қырлы, Арманды алдан іздеуден арылмайды. Сүю менен *с ү й г і з у* екі түрлі, Екі көңіл қосылмай жарылмайды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Жақсы көргізу.* Ақтығында айтпағым: оқығандар өзін өзі тәрбие қылу керек. Қара халықтан жиренбей, жақын жүріп, сырласып, мұң-мұқтажымен таныс болып, өзі ұлтын сүюге, халыққа өзін *с ү й г і з у г е* жиһат қылуы керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙГІЛІК с ы н. с ө й л. ***Сүйікті.*** Саяуыш *с ү й г і л і к т і* жарың еді, Жасында Рүстемге барып еді. Көп уақыт бала болды бата алып, Басына бақ пен қыдыр дарып еді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Игілікке сүйгілік. *Сый-сияпат, құрмет.* Бір түбірлі сөздердің құбылуы да қызғылықты: «Жақсы бала – сүйік, жаман бала – күйік немесе *«и г і л і к к е с ү й г і л і к»* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Ат терлетіп арнайы Сайынға жолығып, жолдастың парызын өтегендей «баласы келді» дегенді естіген күні Үсен торыға мініп, *и г і л і к к е с ү й г і л і к* білдіре келіпті (Б.Даулетбаев, Парыз).

СҮЙГІШ с ы н. *Сүйе беретін, сүюге құмар, ынтық.* Әйелдері ұятсыз, Күнде *с ү й г і ш*, тұрақсыз. Қылмыңдасар, керілер. Жүздерінің қаны жоқ, Көздерінің жаны жоқ, Еркектері – «перілер» (М.Жұмабаев, Шығ.). Көктің батпас Күнінен, Періштелер үнінен, Жұмақта хорлар лебізінен, Өз нұрынан нұр бөліп, Сезгіш, *с ү й г і ш* жан беріп. Махаббат, рахмет теңізінен (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар, Жаңа *с ү й г і ш* адамзат көрсе қызар. Ар мен ұят ойланбай тәнін асырап, Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар (Абай, Тол. жин.).

Мақтан сүйгіш. *Мақтан құмар, мансапқор, өзімшіл.* Осы жұрт Ескендірді біле ме екен? Македония шаһары оған мекен. Филипп патша баласы, ер көңілді, *М а қ т а н с ү й г і ш* – қызғаншақ адам екен (Абай, Тол. жин.).

СҮЙГІШТІК: мансап сүйгіштік. *Мансапқорлық, атақ құмарлық. М а н с а п с ү й г і ш т і к,* мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікші-

лік осыған ұқсаған әрбір маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады (Абай, Тол. жин.).

СҮЙДЕ= е т. *Солай де сөзінің қысқартылып айтылуы.* – Енді егіншілікке көшпексіз ғой. – Жоқ, сол қойшы қалпымда қалмақпын. Солай деп едім ғой бұрын да... – Ия, ия *с ү й д е п* едіңіз, есімде (І.Есенберлин, Көлеңкеңмен қорға.). – Ой ақылсыз, балам, о не дегенің? Кісі алыстан сағынып келген ағасын *с ү й д е п* қарсы ала ма екен? – деген Ұлжан (М.Әуезов, Абай жолы). Оныңыз да рас қой, әркім *с ү й д е п* айтады. Қайдан білейін, реті қалай боларын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Амал бар ма көнбеске, Бастығы *с ү й д е п* айтқан соң, Қырға шықты сарбаздар Солдатқа шауып тимекке (О.Шипин, Дастан.).

СҮЙДЕУ *Сүйде етістігінің қимыл атауы.* Оның *с ү й д е у і* мүң екен, ішке әдемі киінген сұлу жігіт кірді (Ә. Нұрпейісов, Күткен күн).

СҮЙДІР= е т. **1.** *Ерін тигізіп, өбтіру.* Бота көз, сиқырлы сөз, ханым Гүлсім, Көктегі күн күлмесін, Гүлсім күлсін! Гүлсім – Күн, көкте ақырын жүзе білед. *С ү й д і р і п*, күйдіргенін қайдан білсін! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Гашық ету, жақсы көргізу.* Менің де махаббатқа жаным құмар, Сол ғана табындырар, жалындырар. Сол маған ана сыйлап, бала өсірген, Сол маған жар *с ү й д і р г е н,* жанын қияр (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). **3.** *Өзін-өзі жақсы етіп көрсету.* Мал жияды мақтанып білдірмекке, Көзге шұқып, малменен күйдірмекке. Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар, Сорпа-сумен, сүйекпен *с ү й д і р м е к к е* (Абай, Тол. жин.).

СҮЙДІРУ *Сүйдір етістігінің қимыл атауы; ерін тигізіп, өбтіру.* Жалын ғой, алып ұшса жастық жаны, *С ү й д і р у,* сүюменен ойлағаны. Ақылын әр тарапқа алып қашып, Тағатсыз тасымай ма ыстық қаны (И.Байзақов, Ақбөпе).

СҮЙЕ= е т. **1.** *Бір затты құламас үшін бір нәрсеге тіреп қою.* Солдат асықпай-саспай иығындағы мылтығын қыстау қабырғасына *с ү й е п* қойды (А.Нұрманов, Құлан.). Қабырғаға *с ү й е п,* кірестеп қойған жәшіктердің бір қуысынан қағазға оралған әлденені алып келіп, маған берді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Асқар таудың көкірегі ашылып, Ақ қайыңдар арқа *с ү й е п,* асылып, Жап-жас болып шыға келді жартастар Алғашқы қар әжімдерін жасырып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Біреуді демеу, сүйемелдеу.* Бәйек боп ғазиз анаға, Тоқберген жүрді елпектеп. Ап шығып *с ү й е п* далаға, Ап кіріп жүрді жетектеп (М.Мақатаев, Шығ.). Жүрсе де ол *с ү й е п,* елпеңдеп, Жүрсем де өзім аяқпен, Сүрініп кетпес пе екем деп, Түртемін жерді таяқпен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *С ү й е й с і ң* сен, өзің де Әрең-әрең тұрғанмен, Әлі қалған көзіңде Маған деген бір дәрмен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Біреуді жақтау, қолдау.* Большевиктің кім екенін біз қайдан білейік, елге келгендердің бәрі большевикті жамандап, Колчакты мақтап, қазақты Колчак *с ү й е д і* дейді (С.Шәріпов, Бекболат). Аллаға қарсы хан болдың, Тентекті *с ү й е п* не құрым. Азған сені көргенде, Қайнайды менің зығырым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жақсылыққа жақсылықпен өріс берген күндерім, Тағдырымның жанарынан жеңіс көрген күндерім, Сүрінгенді *с ү й е й м і н* деп құлап қалған кездерім (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арқа сүйеді. *Тірек етті, арқа тұтты.* Қаджар нәсілі әзірбайжан түріктеріне *а р қ а с ү й е п,* мықтап таққа орнығып алған (С.Шәріпов, Бекболат.). Кейбір басшылардың бұйырмай, зекімей, өзіне *а р қ а с ү й е п* сөйлейтіні-ақ кісіні қинайды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Иек сүйеді. *Біреуге, бір нәрсеге сенім артты, әдеттенді.* Жұрт енді өздері айтуды қойып, радиодан, пластинкадан тыңдауға *и е к с ү й е п* алған (Қ. Жұмаділов, Қаздар.). Даяр препараттарды пайдалану тым қолайлы болғанымен, оларға аса *и е к с ү й е й* беруге де болмайды (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.).

СҮЙЕК з а т. **1.** *Адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы. С ү й е г і* жоқ, тіске жұмсақ болған соң, hәр кім жейді біздің қазақ баласын. Аз емеспіз, алты миллион халықпыз. Әлхәмдуллила надандыққа ғарықпыз (М.Дулатов, Шығ.). Жас төлдің азығында кальций мен фосфор сияқты минералды заттар жетіспесе, оның *с ү й е г і* жұмсарып, аяғы қисайып, рахит ауруына шалдығады (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі). Киіз басуға қажетті, қазақы қойдың күзем жүнінің табыла бермейтінін, киізге ақ реңк беретін және нығарлауға бірден-бір құнды материал – *с ү й е к* үгіндісінің, бордың, кереге көктеуге лайық таспа тілетін терінің, ағаш құрастырмаларын сырлауға қажет болатын бояудың, балық желімінің жетісе бермейтіндігін айтсақ, киіз үй мәселелері күрделене түседі (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта). **2.** а у ы с. *Өлген адамның денесі, мәйіті.* Көлік пен кісі әкелем үйден барып, Қайтамын Томан менен баламды алып. *С ү й е г і н* Айсұлудың тастамаймын, Қоямын жаназалап елге апарып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). –Чехтар өз ұлтының мәдениет тарихын, бұдан 25 мың

жыл бұрын өлген әскери қолбасшының *с ү й е г і н,* оның әшекейленген қару-жарақтарын сақтай білгендіктерін дәлелдейді (М.Мағауин, Ақша қар). Қай дума, комиссия болса-дағы, Бұған закон сұраймыз төрелесіп. Жетпіс екі милләтте жол бар ма екен *С ү й е к т і,* дінді қорлауға тепкілесіп? (М.Жұмабаев, Шығ.). Мені оққа төсеп, *С ү й е г і м н е н* аттағысы келді, Империя тәж-тағын сақтағысы келді. О-о-о! Кәрі тарлан! Түлкі дипломатия мақтанышы еді (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Өне бойы, тұтас дене.* Егерде қолың тисе білегіне, Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе. Бетіңді таяп барсаң тамағына, Шымырлап бу енеді *с ү й е г і ң е* (Абай, Тол. жин.). Сіз өзіңіз айдар таққан ер жігіт деп киелі Шомақ палуан, Дара біткен *с ү й е г і,* Арқаға сап көтерсе атан түйені, Марапаттап қуана қол соғасыз, Иығына алтын шапан жабасыз (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Ата-тек, ру.* – *С ү й е г і ң* қай ел? – деді келіншек. – Қарқаралы дуанына қараған арғынмын (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Балам, өзіңнің *с ү й е г і ң* кім? – деді шал сөзін маған арнап (Ө.Қанахин, Жер бас.). **5.** э т н. *Киіз үйдің кереге, уық, шаңырақ, сықырлауықтан тұратын негізгі қаңқасы.* Киіз үйдің *с ү й е г і* аталатын ішкі қаңқасы: кереге (қабырға сүйегі), үйдің шаңырағын керегемен жалғастырып тұратын уық және шаңырақтан құралады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Бас сүйек. а н а т. <лат. cranium> *Адамның, омыртқалы жануарлардың басының қаңқасы.* Ол тарихта бірінші болып жабайы адамдардың *б а с с ү й е г і н,* миын зерттеп, олардың аң түсті адамдардан ешқандай айырмасы жоқ екендігін дәлелдеді (Н.Баяндин, Геогр. ашу.).

Етінен өтіп, сүйегіне жеткен. *Әбден бойға сіңген, қалыптасқан. Е т і н е н ө т к е н, с ү й е г і н е ж е т к е н,* атадан мирас алған, ананың сүтіменен емген надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген (Абай, Тол. жин.).

Кемік сүйек. *Жұмсақ майлы сүйек.* Кемпіршал құржаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз қара суық қырда жүрсең. *К е м і к с ү й е к,* сорпа-су тимеген соң, Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.).

Көз сүйек. *Көзді қоршаған сүйек.*

Күйдірілген сүйек. *Жануарлар сүйегін өртегенде алынатын қара түсті зат* (Қаз. тілі термин. Химия).

Қу сүйек. *Еті жоқ, құр сүйек.* Бір жемтік тақыр тиді болып қалған, Талай қарға, құзғындар ауыз салған. Ауыз жарыр еті жоқ, бір *қ у с ү й е к.* Ұшқан құс, жүгірген аң қорек алған (М.Ж.Көпеев, Тірлікте.).

Құр [қу] сүйегі қалды [көрінді]. *Әбден азып-тозды, арықтады, жүдеді.* Бізден бетер таңсықтың ашыққаны батты, сап-сары болып қатып, *қ ұ р с ү й е г і қ а л д ы* (Б.Майлин, Шығ.). *Қ ұ р с ү й е г і к ө р і н і п* денесінен, Қалың шашты сиреген төбесінен. Қара суды қасықтап тамызсам да, Өтпейді оның өртенген өңешінен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жоқ шығар сендей адам ұлын күткен, *Қ а л г а н ш а қ у с ү й е г і* құр үміттен. Қайтайық топырақтан тыс тұрғанда. Күн қалды бір-ақ тұтам бұл тірліктен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Піл сүйегі. а) *Күйдірілген сүйектің тұз қышқылымен өңделген ең жақсы сұрпы.* ә) *Өзгеше реңкі бар ақ түсті ЛБМ-ның шартты белгісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Сөзі сүйектен өтті. *Намысына тиді, жанына қатты батты.* Хакімнің сөзі мен айдаладағы Жолмұқан палуанның *с ү й е к т е н ө т е р с ө з д е р і н е н* кейін «кессең, басым мінеки» деуге таяу қалған Құныс, енді ол ниетінен қайтуға бет бұрды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Түгі шығып білектен, Жаны бір тулап жүректен. Неше бір құрдас айтса да, Қараманның бұл *с ө з і, Ө т і п* кетті *с ү й е к т е н* (Қобыланды батыр). «*Ө т е д і* таяқ еттен, *с ө з с ү й е к т е н*» – Бұл мақал елде бар-ды ертеректен. Қайысып қайғылының қабырғасы, Тигендей болып кетті оқ жүректен (О.Шипин, Дастан.).

Сүйегі асыл. а) *Мықты, қайратты. С ү й е г і а с ы л* дүр еді, Құдайдың өзі біледі. Он төртінші айдай боп, Түседі кімнің қасына (Қамбар батыр). Менің анам – *с ү й е г і а с ы л,* мықты адам, Талай рет жай түссе де, жықпаған... Бар кезде де – Сыртқа сыры шықпаған, Тар кезде де Қабағын бір шытпаған (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Атақты, текті. А с ы л* ғой деп *с ү й е г і,* Ардағын ел сүйеді. Адалдығың Арамның Қытығына тиеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сүйегі ауыр. *Салмақты, денелі. С ү й е г і а у ы р* кісі ғой, анау-мынауға қозғала қояр ма екен (А. Тоқмағамбетов, Шығ.).

Сүйегі балқыды. *Жан жүйесі босады.* Кешікпей бір кемпірді ертіп келді, Жібердім қуанғаннан сонда күліп. Шіркін-ай, сұлу қыздың пейіліне, *С ү й е г і м,* денем *б а л қ ы п* тұрдым еріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сүйегі жасыды. а) *Қапаланды, қорланды, күйінді.* Болмайды ішкен асың – ас Қайтып *с ү й е к ж а с ы м а с?* Мұнымен Қалқабай, Сордан көзің ашылмас (Жамбыл, Шығ. жин.). ә) *Беті қайтты.* Сүйсіне алмадым, сүймедім. *С ү й е г і м ж а с ы п,* сор қалың. Сүйсініп саған тимедім, Бола алмадым сенің жарың (Абай, Тол. жин.).

Сүйегі жасық. *Өте бос, жігерсіз. С ү й е г і м ж а с ы қ,* буын бос, Біраз ғана айлам бар (Абай, Тол. жин.).

Сүйегі қызды. *Елікті, намысы қозды.* Сонда да мені көріп басқа білімпаздардың *с ү й е к т е р і қ ы з а р* («Айқап»).

Сүйегі менікі, еті сенікі. к ө н е. *Бала менікі болғанымен, сенің қол астыңда, не істесең де еріктісің деген мағынада.* Қазақ баласын баяғыда молдаға бергенде «*с ү й е г і м е н і к і, е т і с е н і к і*» деп беруші еді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сүйегін әзер сүйретті. *Жүйкеледі, болдырды.* Жаңыл... іштей бұлқынса да *с ү й е г і н ә з е р с ү й р е т і п* келген қартқа сөз айтуға батпады (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сүйегіне сіңген. *Қанына сіңген, әдет болып кеткен.* Бұған себеп: елдің *с ү й е г і н е с і ң г е н* ескі әдеттің әлі күштілігі (М.Дулатов, Шығ.). Бұл кемдік бәріміздің басымызда, *С ү й е к к е с і ң і п* өсті жасымызда. Құр софысып хұқылықты бүркемейік. Шынға дүшпан, Алланың қасымыз ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Туғаннан бәрі ата мұрасындай болып, *с ү й е г і н е с і ң і п,* көңіліне орналасып қалған надандық шіркін жуық маңда жақсылық сөзді естірте қоя ма (С.Торайғыров, Шығ. жин.).

Сүйегін жуды. *Өлген адамды арулады.* Біраздан кейін адамдай болып көзін жұмып жатыпты. Сонан соң досы бір қазанға суды қайнатып: «*С ү й е г і н* өзім *ж у а м ы н*», – депті (Қаз. ертег.).

Сүйегін қорлады. *Намысын аяққа басты, жәбірледі.* – Жазасын тартқан жоқ па Мадгат ағаң, Не қылды қарындасың ойла, саған. *Қ о р л а ғ а н* өз *с ү й е г і н* тіпті оңбайды, Туысқа мейірімсіз боп қарамаған (XVIII–XIX ғғ. ақын. шығ.). – Бетімен кеткен қу шешек, әй осы сен кімнің *с ү й е г і н қ о р л а м а қ с ы ң* түге (О.Тәжиева, Жетім қыз).

Сүйегің шыққыр! қ а р ғ. *Өлігің шықсын, өл деген мағынадағы қарғыс сөз.*

Сүйегі сал болды. а) *Мешел болды.* Мендей ғарип құлыңның Ал ұсындым қолын ал *С ү й е г і м* менің *б о л д ы с а л,* Қуат кетіп тәнімнен (Мұңлық-Зарлық). ә) *Діңкеледі, болдырды.*

Сүйегі саудыраған. *Әбден қартайған, арық. С а у д ы р а ғ а н с ү й е г і* сексендегі кәрі шал, Қабаған келіп түйеді Сықылданып сұм ажал (Қ.Аманжолов, Өлең д.). Көзі ғана жаутаңдап, жаудыраған, Еті қашып, *с ү й е г і с а у д ы р а ғ а н.* Жатыр аға келмеске аттанғалы Қалған жалғыз қаңқасы қаудыраған (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сүйегі шымырлады. *Тұла бойы тұршікті.* Жүрегім суылдап, *С ү й е г і м ш ы м ы р л а п,* Алладан тілеймін – Құпия сыбырлап (Абай, Тол. жин.).

Сүйек алысты. *Қыз алысып, қыз берісті, құдандалы болды.* Ахмет: – Сен де хан тұқымысың, мен де хан тұқымымын. Аталарымыз алыстан қосылады, екеуміз жақындап *с ү й е к а л ы с а й ы қ,* – депті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Іздеп келді алыстан, Бұрыннан да емес жат. Құдандалы қат-қабат, Талай *с ү й е к а л ы с қ а н* (С.Дөнентаев, Шығ. жин.).

Сүйек бермес. *Қомағай, обыр; «сүйекті екі жағынан ұстап, ортасынан тістеген» сараң.* Оларша – жердің белі, таудың құзы, Ата ұлы арыстандай кер ауызды. Біздіңше – хат білмейтін бір қатты шал, Жуан ит *с ү й е к б е р м е с,* жалмауызы (І.Жансүгіров, Өлең д.).

Сүйек жақын [туыс] болды. *Сүйек шатыс, құдандалы болды.* Баласын со жыл туған ырым қылып, Ат қойған «Қажыбай» деп атандырып. Ақырында Жұмағұлмен құда болған, *С ү й е к ж а қ ы н б о л а й ы қ* десіп жүріп (С.Торайғыров, Шығ. жин.). – Бұрын долбарлай таныс болсақ, енді *с ү й е к т у ы с б о л а т ы н* жағдайға келіппіз (С.Бегалин, Уақыт.).

Сүйек жаңғыртты. *Бұрыннан құдандалы болып келе жатқан кісілер қыз берісіп, жекжаттықты қайтадан жаңалады.* «Әуелден бас түйіскен жақын едік, бұрынғы сүйегім ескіріп барады, қайтадан *с ү й е к ж а ң ғ ы р т а й ы қ,* Амантайға баласын берсін» депті, – деді Қайша Дәмешке (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Осы ауыл Аманның немере, шөбере туыстарымен ерсілі-қарсылы құда, бертін келе *с ү й е к ж а ң ғ ы р т п а ғ а н* соң, қарым-қатынастары сиректеп алыстан, сырттан тілек болып жүреді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Сүйек жону. *Сүйек жонумен байланысты қолөнері түрі.* ≈ *С ү й е к ж о н у* шебері.

Сүйек кебеже. *Сүйекпен оюлап, мықтармен әшекейлеген ағаш кебеже.*

Сүйекке біткен. *Әдетке айналған, қалыптасқан. С ү й е к к е б і т к е н* өнер мен үйреніп тапқан өнердің арасы қандай болу туралы жазушылардың көбінің пікірі осындай. Жазушылық өнері табиғаттың берген сыйы болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Елдің сөзуар, пәлеқор партия басы – атқамінерлердің *с ү й е г і н е б і т к е н* машығы бойынша айтыс пен таласты сүйеді (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

Сүйек кемігі. а н а т. <medulla ossium rubra, лат. medulla – ми, os – сүйек, rubra – қызыл> *Жілік бастары, омыртқа денелері және*

жалпақ сүйектер кемігі сүйек тақташаларының аралықтарындағы ұяшықтары қуысында орналасқан қантүзу мүшесі. С ү й е к к е м і г і н д е морфологиялық белгілері жағынан бірбірінен ажыратыла қоймайтын, барлық қан клеткаларының бастамасы – көп мүмкіндікті діңгекті клеткалар және көпмүмкіндікті жартылай діңгекті клеткалар, осы аталған клеткалардан мамандану бағыттарына байланысты жетілген (Қаз. тілі термин. Биология).

Сүйекке таңба [дақ] салды. *Жаман атқа ұшыратты, ұятқа қалдырды.* –Ноғайлыны алды деп *С ү й е к к е т а ң б а с а л д ы* деп. Өлейін десе, жан тәтті, Кірейін десе көр қатты (Қобыланды батыр). Қыз айтты: «Өлмей қалды екі таңға, Басымды әуре қылман ондай жанға. Сарғайып өлерше боп қалып еді, Патшаның *с ү й е г і н е с а л д ы м т а ң б а* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол осы бір жұқа өңді, өткір бет, маңдайында әжім қалыңдағанмен, ажары таймаған қалың қабақты отты көз әйелдің бойынан *с ү й е к к е д а қ с а л ы п,* жат боп кетсе де, үзілмеген жіптің ұшығын сезеді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Сүйекке таңба түсті. *Жаман атқа ұшырады.* Менің алғыр ұрпағымның *с ү й е г і н е* зор *т а ң б а,* Намысыма сызат *т ү с т і* мына сенің арқаңда,– деп Шыңғысхан Шағатайға оқты көзін қадады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сүйек тасу. *Адамның сүйегі, буын-буыны сырқырап ауру. С ү й е к т а с у* ауруын байқасымен дәрігерге көріну керек. Екі жылдай болды, бір балам *с ү й е к т а с у* ауруымен ауырып жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүйекке тию. *Жанға бату.* Жаңа жылдың басшысы – ол, Мен ескінің арты едім. Арман деген ащы сол, *С ү й е к к е т и д і,* қарт едім (Абай, Тол. жин.).

Сүйекке түсті [кірді]. *Өлікті жуды, арулады.* – Жаназа, намазын оқитын молдалар, *с ү й е к к е т ү с е т і н* кісілер бар – бәрін де реттеп қамдауымыз керек (С.Талжанов, Ұлдай.). *С ү й е к к е к і р е т і н* адамдарды, марқұм көреген болса, алдын ала белгілеп кетеді, әйтпесе оның жанашыр туыстары не бас-қасында жүрген молда белгілейді (Қаз. әдет-ғұрып.).

Сүйекке түсу [кіру]. э т н. *Өлікті жуып дайындау, арулау.* Біздің жолымыз *с ү й е к к е т ү с у* болар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сүйек қас. ж е р г. *Тұқымымен, жеті атасынан бері қас, өштес. С ү й е к қ а с* болған адам екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүйек [сар сүйек] құда. *Ескіден, ежелден келе жатқан құда.* Қазақ, қырғыз басынан көршілес ел, Араласып бір жүрген еншілес ел. Қыз алысып, қыз берген *қ ұ д а с ү й е к,* Басынан-ақ аралас, көңілдес ел (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сөзден кетіп бәтуа, Базынаң жүрмей татуға, Аңдысып *қ ұ д а с ү й е к п е н,* Көтеріп тастап иекпен, Қадір, қасиет, сый кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сүйек құны. т а р. *Кісі өлтіргені үшін төленетін құн; өлген адамды жерлеуден бастап, жылын беру аралығындағы рәсімдерге жұмсалатын шығын мөлшері.* Әйтеке қыз құнына қосымша оның өнерлі екенін айтып, өнер құнын және қыздың жоқтаушыларын келеке қылып сүйек сындырғаны үшін *с ү й е к қ ұ н ы н* төлеуді талап етеді («Дала мен қала»). Көзімен көрген жұрт күйгендіктен Ұлбикені өлтірген байы Бойтан серіні бас жетімі үшін құнына беріпті. *С ү й е к қ ұ н ы* үшін елу жылқы, алты жақсы беріпті. Өнер құны үшін және елу жылқы, алты жақсы беріпті («Егемен Қазақстан»).

Сүйек майы. а н а т. <medulla ossium, лат. medulla – ми, май, os – сүйек> *Негізін қан жасаушы торлы (ретикулалық) ұлпа түзетін жілік қуыстарын толтырып тұрған майлы ұлпа. С ү й е к м а й ы н д а* қан түзу қызметі өте нашар жетілген. Организм қанды көп жоғалтқан жағдайда сүйек майының қан түзу қызметі күшейеді (Қаз. тілі термин. Биология). *С ү й е к м а й ы н* мал сүйегін шағып қайнату арқылы алады. Малдың түрі мен типіне қарай, олардың сүйектерінен алынатын тағамдық майдың да консистенциясы сұйық немесе нығыз болады (Шаңырақ энцикл.).

Сүйек сақтар тек болмас. *Ұрпақтан-ұрпаққа ауысарлық кек.* Жаман адам белгісі – *С ү й е к с а қ т а р т е к б о л м а с.* Жақсы адамның белгісі – Ашуы бар, кек болмас (Ш.Смаханұлы, Шығ.).

Сүйек тамыр. *Ежелден жақын берік дос. С ү й е к т а м ы р* сүйенісіп күн көреді, Ауыз тамыр айтысып артығын алады (Мақал).

Сүйек тастады. *Дуние беріп алдандырды.* Мырзаға бақ, дәулет біткенмен, басқа жарлы, өзі төмен әрі аз атадан шыққан. Сондықтан бір Мақашты *с ү й е к т а с т а п,* көңілін аулайды да, жүзді ықтырып ұстайды (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сүйек төсек. қ о л ө н е р. *Жақтауларына сүйектен өрнек салып, әшекейлеген ағаш төсек. С ү й е к т ө с е к т і ң* жақтауын шекітіп, күміс, түрлі түсті асыл тастар да орнатылады (ҚҰЭ).

Сүйекті жарған. *Ар-ұятын қорлаған.* Надан жұртта жауыз жоқ па, *С ү й е к ж а р г а н* сөз тиер (Б.Күлеев, Таңд.).

Сүйек тістеген ит. *Күйеуді келеке қылу, мысқыл етуден туған әзіл сөз.*

Сүйек тістескен. *Алыс-берісі бар, баталасқан.* Асабаның ақсақалы – Сүйеу қарт, Есболдың көп жыл қанжығалас болған қадірмен жолдасы, бір жағынан, *с ү й е к т і с т е с к е н* құдандалы жекжат (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Тілде сүйек [жоқ]бар ма? *Тіл буынсыз, қалай бұрсаң солай кетеді.* Ет жүрексіз ерніңнің айтпа сөзін, Тіл үйренген нәпсінің қу мінезін. *Т і л д е с ү й е к,* ерінде жиек *б а р м а* ? Шымылдық боп көрсетпес шынның жүзін (Абай, Тол. жин.).

СҮЙЕККАП з а т. а н а т. <periosteum, грек. peri – маңы, қасында, os, ossis – сүйек> *Қаңқа сүйектерінің сыртқы дәнекер ұлпалы қабығы. С ү й е к қ а п т ы ң* ішкі қабатын жіңішке талшықты дәнекер ұлпасы, оның коллаген және эластин талшықтары, қан тамырлары құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). *С ү й е к қ а п т ы ң* сүйектің сынғаннан немесе жарылғаннан кейінгі қалпына келу процесін (регенерация), қоректенуін көлденеңінен қалыңдап өсуін қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

СҮЙЕК-САЯҚ з а т. *Қалған-құтқан ет, сүйек-мүйек.* Түлкінің тышқан жемей мәні болмас, Кемірсе *с ү й е к-с а я қ* қарны тоймас. Жемтік түссе жермін деп қалғанынан, Қасқырға іздеп барып болды жолдас (Шәкәрім, Өлең д.). Көруге аттың *с ү й е к-с а я қ т а р ы н,* Ертіп ап Егор менен қонақтарын, Сарайдан шығып Алик келе жатыр, Жағалап Днепрдің алаптарын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қойшыға да ұстатты *с ү й е к-с а я қ* Ет артынан сорпа ішті бірер аяқ. Бата қылып, қол жуып болысымен Еңлік атты ерттеді айтқызбай-ақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Бәрібір, ол қақпанға түспейді, өзі сондай сүйкімді, – деп Болат пен Жанат тіпті ақбақайға арнап алдын ала *с ү й е к-с а я қ,* сорпа-су қоятынды шығарды («Қаз. әдеб.»).

СҮЙЕК-СИПАТ з а т. *Дене бітімі, кейпі, кескіні.* Сіз жүрген балапан қаз көл бетінде, Ата-анаң, алтын қалаң жел бетінде. Лайық адамдыққа мысалың бар Қарасам *с ү й е к-с и п а т* келбетіңе. Еріскен ілтипатқа бір баласың Атаның дәулеті мен құрметінде (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҮЙЕКСІЗ с ы н. *Сүйегі жоқ.* Болбырама! Болбырама! Болбырайсың *с ү й е к с і з.* Домбырамыз домбыра ма Тірнектей бір тиексіз?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҮЙЕКТЕ= е т. *Сүйекпен әшекейлеу, безендіру.* Абай төсектің бас жағындағы *с ү й е к т е г е н* кітап шкабының ішінен қағаз, қарындаш алды (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Есікті ашып, үйге кіріп келгенде, Келгембай *с ү й е к т е г е н* ағаш төсектің үстінде шынтақтап жатыр екен (М.Тоқжігітов, Ән атасы.).

СҮЙЕКТЕЛ= е т. *Сүйекпен әшекейлену, безендірілу.* Бақытжан пеш жақ бұрышта сүйеулі тұрған *с ү й е к т е л г е н* ұзын қара домбыраға қарай қолын созды (Б.Аманшин, Көкжар). *С ү й е к т е л і п,* неше түрлі ою-өрнекпен безендірілген кебежелердің үстіне әбдіре, қаршын қойылатын да, көрпе-төсек жиналатын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

СҮЙЕКТЕЛУ *Сүйектел етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕКТЕН= е т. *Сүйек пайда болу, қатаю.* Пантокрин «панты» деген сөзден алынған, ол теңбіл маралдардың әлі *с ү й е к т е н б е г е н* жас мүйізінің атауы (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

СҮЙЕКТЕНУ *Сүйектен етістігінің қимыл атауы.* Мектепке дейінгі жаста ішкі мүшелері мен вентативті нерв системасы тез жетіліп, скелеттің қатайып, *с ү й е к т е н у і* тездейді (Семья тәрбиесі).

СҮЙЕКТЕС с ы н. *Қыз алып, қыз беріскен, сүйегі жақын.* Көкшетау дуанына аға сұлтан болғаннан кейін, онымен *с ү й е к т е с* болғысы келгендер де әр рудан біртіндеп емес, бірнешеулеп табылды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жұбағанов Сұртай Шалматайдың *с ү й е к т е с* адамы. Ол арқылы Шалматайдың қолы қайда болса да жетеді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

СҮЙЕКТЕСТІК з а т. *Құдандалылық, жақындық.* Сәкен маған байырғы *с ү й е к т е с т і к* жағынан жақын: Сейфуллиннің жалғыз қарындасы Шәрбәнуды менің әкелерімнің бірі – Омар деген кісі айттырып алған (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

СҮЙЕКТЕУ *Сүйекте етістігінің қимыл атауы.* Ағаш шеберлерінің өнері: ағаштарды құрастыру, өрнектеу әдістері, бояу, *с ү й е к т е у,* күмістеу және т. б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СҮЙЕКТІ с ы н. **1.** *Сүйектен тұратын, сүйегі бар.* Балықтардың қаңқа құрылысына байланысты шеміршекті және *с ү й е к т і* балықтар болып екі топқа жіктелетіні мәлім (Қ.Қайымов, Суасты әлемінің айнасы). **2.** *Сүйегі ірі, еңгезердей.* Қаншама ауру болса да, жастайынан ірі, *с ү й е к т і.* Жөкең күні бүгінге дейін ешкімге сыр бермей келген (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды түн.). Кенже қызының өзіне тартқан *с ү й е к т і,* қарулы болатынын дене бітімінен білетін (С.Бақбергенов, Қайран шешем). **3.** *Дәні қатты қабықпен қапталған.* **4.** *Сүйекпен әсемделген.* Құрманбек шебердің істеген *с ү й е к т і* асадалы бөлшектері мен ағашын қоса

есептегенде, 96 бөлектен тұрады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Сүйекті аққурай. ө с. *Жапырақтары дөңгелек, шеттері тісті, гүлдері ақшыл көк түсті, биіктігі 150 см-ге жуық, өн бойын ақ түк басқан, жуан тамыры жерге 4 м-ге дейін тереңдейтін өсімдік. С ү й е к т і а қ қ у р а й д ы ң* денедегі ақ таңдақты емдеудегі дәрілік қасиеті Индияда өсетін әлгі өсімдіктен асып түспесе кем түспейтіндігі анықталды (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік. өсімд.).

Сүйекті жемістер. б о т. *Жемісі бір ұялы сүйекті, сырты шырынды жұмсақ етті, тұқымы сүйекті жемісінің ішінде орналасқан, шие, алхоры, өрік, шабдалы, алша және т.б. сияқты раушангүлділер тұқымдасына жататын жеміс-ті өсімдіктер.* Өрік, шабдалы, алма, шие сияқты жемістерді *с ү й е к т і ж е м і с* деп атайды (ТМұсақұлов, Ботаника). *С ү й е к т і ж е м і с-т е р д і ң* көпшілігінің тұқымы біреу ғана болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СҮЙЕКТІЛЕУ с ы н. **1.** *Сүйегі ірілеу, кесек.* Жалғызсырап, тыпыршыған Нұрлан анадай оқшау тұрған *с ү й е к т і л е у* арық қызға барды да, биге шақырып, топ арасына сүңгіп кетті (З.Шашкин, Сенім). Түр-тұлға жағынан Баймағамбет әкесіне ұқсайтын, айырмасы тек Қанапияның беті *с ү й е к т і л е у* еді (С.Мұқанов, Өсу жол.). **2.** а у ы с. *Кесектеу.* Жоғарыда айтқанымдай, сыры көп, Айтар ойы *с ү й е к-т і л е у,* ірірек, Түпнұсқасы басқа тілдік өлеңім Бес қазақша өлеңімнің бірі боп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СҮЙЕКТІЛІК з а т. *Ірілік, үлкендік, зор тұлғалылық.*

СҮЙЕК-ШАТЫС с ы н. *Құдалық қарым-қатынасы бар, қыз алып, қыз берген, құдандалы.* Әкем Орынбор даласындағы бір сұлтанмен дос болып, оған сенімен *с ү й е к-ш а т ы с* боламын деп уәде беріпті (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Қарға тамырлы қазақпысың деген, жөн сұраса келе, қария менің әкеме әріден қосылатын *с ү й е к-ш а т ы с* жақындығы да бар екен («Мәдениет және тұрмыс»). Іштерінде оқу іздеп бара жатқан шәкірт те, *с ү й е к-ш а т ы с* қуған еркек те, төркін іздеген қатын да, жұмыс, кәсіп іздеген пайдашы да, арзан пұл алып қайтып, елге сатып, мал таппақ болған саудагер де бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ү й е к-ш а т ы с* – бір рудан тараған, дегенмен тікелей жақындығы жоқ аталас ағайын. Ең ақырғы жетінші топқа айтушының немене не шөпшек деп аталатын ұрпақтары мен олардың аталас туыстары, құдандалы жақын *с ү й е к-ш а т ы с т а р ы* кіреді (Х.Арғынбаев, Қазақ отбасы).

СҮЙЕКШІ з а т. *Өлікті жерлеуші, қоюшы адам.* Көктемде өлген Қодарға күземде кеп, *с ү й е к ш і* болған кімді көрдің (М.Әуезов, Абай жолы). Еппен көтеріп, денені жерге қойған *с ү й е к ш і л е р,* енді көп ұзамай топырақ тастамақшы («Қаз. әдеб.»). *С ү й е к ш і* айтамын ғой, әнеки, кемпірді арулап, *с ү й е к ш і* қатындар шығып бара жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙЕКШІЛІК з а т. *Сүйек жону өнері.*

СҮЙЕЛ з а т. **1.** *Теріге шығатын домалақ келген кішкене қатты бөртken.* Төменгі үйдің босағасында тік сүйеніп тұрған – танауының сыртында қара бұршақтай қара *с ү й е л і* бар, ат жақты, жылтыр қара жігіт (Д.Әбілев, Арман.). Ағашының сырты бозғылт, бұтақтары бытыраңқы орналасқан, сыртында ақ түсті шайырлы *с ү й е л д е р і* болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** *Аяқ-қолдың қажалып, ойылуынан болатып өлі еттенген тері.* Жер қазып, құм, тас төсеп қойып жолға, *С ү й е л-д е р* шықпап па еді біздің қолға (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Жарасов етігін шешіп көрсе, *с ү й е л і* езіліп қатып қалыпты (М.Әуезов, Өскен өркен). Қайтемін қиялымды енді күштеп, Бірталай тастаппын ғой еңбек істеп. Томпиған саусағымның, *с ү й е л д е р і* Икемге бара жатыр көнбегіш боп (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Көзге шыққан [түскен] сүйел болды. *Жеккөрініштi болды, ерекше жексұрын көрінді.* Қолдан кеткен туды қалай да қайырып аламыз, не қасиетті еліміздің *к ө з і н е с ү й е л б о л-м а й,* өзіміз жоғаламыз – деді Сәденов (Ә.Әбішев, Найзағай).

СҮЙЕЛ= е т. *Тіреп қойылу.* Қаракөз үйдің ішін сыпырып, қабырғаға жақын *с ү й е л г е н* сандық үстіндегі төсекті қайтадан жинады (Ә.Әлішев, Батыр.).

СҮЙЕЛДЕЙ с ы н. *Сүйел тәрізді, сүйел сияқты.* Ұйқым да қашып, үйдегі қымыз ішілмей, Отырмын қазір Роден салған мүсіндей, Құйқылы жерге қырсығып шыққан *с ү й е л-д е й* Қыналы таста Еш нәрсеге де түсінбей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көзге шыққан сүйелдей. *Елден бөлек, жекедара жүріп, жек көрініштi болды.* – Қатарымның бәрі ел қорғауға кеткенде, *к ө з г е ш ы қ қ а н с ү й е л д е й* ауылда жалғыз жүру-ақ жаныма батты (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). – Бүкіл халық білегін сыбанып еңбек етіп жатқанда, *к ө з-г е ш ы қ қ а н с ү й е л д е й,* менің селтиіп бос жүруім ұят секілді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Кейде маңында *к ө з г е ш ы қ қ а н с ү й е л-д е й* бес бас сиыр, бірлі-жарымды ат ұшырайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙЕЛДЕН= е т. *Терінің қатайып қалыңдауы, сүйел болуы.* Анастасия баласының *с ү й е л д е н і п* қалған алақандарын көріп, көзінен жасын төгіп жіберді (К.Шалқаров, Серіккөл). Рака айналған өңештің ішкі қабатындағы клетка тканінің қалыңдауы, *с ү й е л д е н і п* беріштенуі де рака айналуға әсер етеді (Р.Сатпаева, Өңеш рагы).

СҮЙЕЛДЕНУ *Сүйелден етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕЛДІ с ы н. *Сүйелі бар, сүйел түскен.* Үлкен завод салуда барлық жұмыс салмағы құрылысшылардың күсті білегі мен *с ү й е л д і* алақанына түскен («Қаз. әдеб.»). Дихандар Зейнепке күле қарап: – Бала, көп жаса! – деп көк майсаны шынтақтап *с ү й е л д і* қолдарымен таба нанды үзіп жейді (Л.Құрманаева, Өшпес.).

Сүйелді дене. а н а т. <corpus callosum лат. corpus – дене, callosum – сүйел> *Мидың екі жартышарының арасындағы ізынша сай табанында орналасқан үлкен ми сыңарларын байланыстырып тұрған милық ақ зат. С ү й е л д і д е н е н і ң* бағаны, алдыңғы және артқы ұшы болады. Алдыңғы ұшы төменгі бағытта иіліп, сүйелді дененің иінін түзеді, ал артқы ұшы ми күмбезімен бірігіп кетеді (Қаз. тілі термин. Биология).

СҮЙЕЛЖАЗАР з а т. ө с. <лат. heliotropium> *Сыртын тық жапқан сабағы бұтақтанып, жай жапырақтарының жиегі тегіс, өркен бойына кезектесіп орналасып, биіктігі 10–50 см-дей болып өсетін, айлауық тұқымдасына жататын бір не көпжылдық шөптесін өсімдіктер не жартылай бұталар. С ү й е л ж а з а р д ы ң* 1 түрі – кішкентай сүйелжазар, ол тек Іле Алатауында (Бұғыты тауында) ғана кездесетін эндемик (ҚҰЭ). *С ү й е л ж а з а р* мамыр-шілде айларында гүлдейді. Жемісі маусым-қыркүйекте піседі (Ә.Исамбаев,.. Хал. мед. пайд.).

СҮЙЕЛМЕ: сүйелме дақыл. е г і н ш а р. *Жер бетіндегі бөлігі сүйеніп жабысып өсетін екпе өсімдік.*

СҮЙЕЛУ *Сүйел етістігінің қимыл атуы.*

СҮЙЕЛШӨП з а т. ө с. <лат. chelidonium> *Тамыры көп тармақты, түсі сырт қарағанда қоңыр қызыл, іші сары, тамырынан буынданған, дөңгелек пішінді жапырағының астыңғы беті көгілдір, үстіңгі жағы ашық жасыл түсті, гүлдері қосжынысты болып келетін, биіктігі 80 см-дей көкнәр тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. С ү й е л ш ө п т і* бауырдың, өт жолының, сары ауруды, өттегі, қуықтағы тастарды түсіруде, холециститті емдеуде қажетті дәрі деп есептейді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Ветеринарияда *с ү й е л ш ө п т і ң* судағы түнбасы малдардың түрлі қотырлары мен қышмаларын емдеу үшін қажет (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *С ү й е л ш ө п,* үлкен сүйелшөп – жабайы өсімдік. Қазақстанда өседі (Шаңырақ энцикл.).

СҮЙЕМ з а т. э т н. *Бас бармақ пен сұқ саусақ аралығымен өлшенетін халықтық өлшем (бір сүйем 4 елі – бармақ пен саусақты керіп, оған төрт саусақты қырынан қатар қойып өлшеу).* Немістер бар аймақтың әр *с ү й е м і н* күні бұрын нысанаға алып, атқылап бекінген (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Қазақ жауынгерлері Украина, Белоруссия, Кавказ жерлерін өзіміздің жер, Отан жері деп бағалап, оның әрбір *с ү й е м і* үшін жаумен жан аямай жұлқысты (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Жарақат барын сездірмей, Әр *с ү й е м* үшін егесіп, Еңсесін жатқа ездірмей, Тістеніп жатты төбешік (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қарыс сүйем. *Бармақ пен ортан қол аралығымен өлшейтін халықтық өлшем.* Қол үшін беріп, темір арқанмен тартқылауға бірде-бірінің дәрмені жоқ. Әркім өзімен әуре, *қ а р ы с с ү й е м* қозғала алмай, қара терге түсіп жатыр («Лен. жас»). Тізеден қар кешіп еңбекпен, *қ а р ы с с ү й е м* жер үшін жанын қиып жатқан ер-азаматтар («Лен. жас»).

Сынық сүйем. э т н. *Бір сүйемнің төрттен үш бөлігі.* Үдей ырғып тайбурыл Құбылып ойнап жер басты. Алдыңғыдан артқысын *С ы н ы қ с ү й е м* кем басты (С.Сейфуллин, Шығ). Жетіп бардым ақ үйге, Көз тұрмайды кілемге, Ноқасының ендері Жетеді *с ы н ы қ с ү й е м г е* (О.Шипин, Дастан.).

СҮЙЕМДЕ= е т. *Сүйеммен өлшеу.* Қойдың сүбесі мен жылқының қазысын бұрынғыдай бірер елімен емес, *с ү й е м д е п,* қарыстап өлшейді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ажал әзірге батырларға бата алмай жүр, *с ү й е м д е п,* қарыстап ілгері жылжып келеді («Лен. жас»).

СҮЙЕМДЕУ *Сүйемде етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕМЕЛ з а т. **1.** *Тірек, сүйеніш.* Қыстаубай жаяу жүре алмайды, *с ү й е м е л г е* көнер емес (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Ақлимада Нұрилаға *с ү й е м е л* болар лықтай күш жоқ (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жазбасам өзім үшін етіп ермек, Іздесе жаралы жан дәрі-дәрмек, Әшейін *с ү й е м е л д і ң* амалындай, Қайткенде тұра тұру реті келмек (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Көмек көрсетуші, қолдаушы, жәрдемші.* Достардың ыстық демі, жәрдемге ұсынған қолы әрдайым қиыншылық күндерінде *с ү й е м е л* болып отырды (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). Сүйеу жоқ, *с ү й е м е л* жоқ есіл батыр,

Сұмдардың сұм кінәсін кешірді ақыр. Қараса Қарасайдың табанынан Бұлттай боп қалың әскер көшіп жатыр (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

СҮЙЕМЕЛДЕ= е т. **1.** *Қолтықтау, сүйеу, демеу.* Қатындар Шәмшиді: «Қарағым, шырағымдап», өліп-өшіп *с ү й е м е л д е п,* қолтықтап күйеуінің қасына апарып шегерді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шығысқа қарап, көкірегін керіп, ауыр күрсініп, көзінің жасын сыққан ананы бала *с ү й е м е л д е п* үйге кіргізді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Бір топ жігіт Мұқажанды жан-жағынан *с ү й е м е л д е п,* тік көтеріп алып, шеттегі киіз үйге қарай беттеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** а у ы с. *Көмек беру, жәрдем ету, қолдау.* Мен өзім басқа жарымаған адаммын, өзің секілді басынан бағы тайған жастарға жаным ашиды, *с ү й е м е л д е п* жібергім келеді (С.Омаров, Қиыр жол). Біздер керек жерінде біріміздібіріміз демеп, *с ү й е м е л д е п* отырудың орнына жоқ жерден сүзеген сиырша мүйіздеп, мүйіздесе кетеміз (Ө.Қанахин, Бақыт.). **3.** а у ы с. *Ән орындаушыға музыкалық аспапта ойнап, қосылу.* Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген артисткасы Күләш Байсейітова «Гәкку» әнін орындайды, фортепьянода *с ү й е м е л д е й т і н* Евгений Григорьевич Брусиловский, – деп хабарлады (Қ.Байсейітов, Құштар.).

СҮЙЕМЕЛДЕН= е т. *Сүйемел жасалу, қосталу.* Бізде кейбір сабақтар пластинка, магнитофон арқылы музыкамен *с ү й е м е л д е н і п,* викторина түрінде де өтіледі («Мәдениет және тұрмыс»). «Дәулеткерейдің өмірі мен творчествосы» туралы оқылған лекция Дәулеткерейдің «Топан», «Қос ішек», «Қыз ақжелең» күйілерімен *с ү й е м е л д е н д і* («Мәдениет және тұрмыс»).

СҮЙЕМЕЛДЕНУ *Сүйемелден етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕМЕЛДЕТ= е т. *Қолтықтату, сүйеп демету.* Қарт *с ү й е м е л д е т і п* аяғын өзі басты да, үрпиісіп, жаудырап қалған немерелеріне, ағайын-туғандарға мейірлене қарады («Қаз. әдеб.»).

СҮЙЕМЕЛДЕТУ *Сүйемелдет етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕМЕЛДЕУ *Сүйемелде етістігінің қимыл атауы; демеу, қолтықтау.* Әжей басын көтеріп, *с ү й е м е л д е у м е н* машинаға отырды (М.Иманбаев, Жеткіншек.).

СҮЙЕМЕЛДЕУШІ з а т. *Сүйемел жасаушы, қолдаушы.* Қиындықта *с ү й е м е л д е у ш і м* болған өзіңсің (Ауызекі).

Сүйемелдеуші артиллерия. ә с к. *Ұрыс кезінде негізгі тапсырмаларды атқаратын жалпы әскери бөлімшелердің, бөлімдер мен құрамалардың мүддесінде ұрыстық міндеттерді атқару үшін аға бастық тағайындайтын артиллериялық бөлімшелер, бөлімдер, құрамалар. С ү й е м е л д е у ш і а р т и л л е р и я н ы ң* қоса берілген сүйемелдеуші артиллериядан айырмашылығы ол өздерінің тікелей бастықтарының бағынуында қалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

СҮЙЕМЕЛЕ= е т. **1.** *Қолтықтан алу, демеу.* Мүсіреп пен Сәдір екеуі Есенейді екі жағынан *с ү й е м е л е п* алды да, Артықбай батыр арт жағынан қорғап, Есеней тобы қозғалып кетті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Сергей Лизаны ұйқыдан оятып алғандай *с ү й е м е л е п,* қаз тұрғызып байқап еді, әйелі қуану орнына жыламсырап отыра кетті (Ә.Әзиев, Жез тау.). **2.** а у ы с. *Көмектесу, жәрдем ету, қолдау.* Бала толық ұқтырып айта алмайды екен, *с ү й е м е л е п* аузына салып жіберу керек. Баланың «білмейтін», «тілім жетпей тұр» деген сылтаумен қанағаттану жарамайды, ырқына жібермей, ептеп, шым-шымдап өзіне айтқызуға жат ету дұрыс (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙЕМЕЛЕУ *Сүйемеле етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕМҚОҢЫЗ з а т . з о о л. *Қоңыздың бір түрі. С ү й е м қ о ң ы з* құрты қауіп төнген жағдайда өзі жорғалап жүрген ағаштың қураған бұтағына ұқсап қимылсыз қатады да қалады («Парасат»).

СҮЙЕН з а т. ж е р г. *Мәтке үстіне салатын жіңішке ағаш.* Біздің қорада *с ү й е н г е* жарайтын ағаштар толып жатыр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

СҮЙЕН= е т. **1.** *Бір нәрсеге қисайып, сүйкену, таянып тұру.* Кеменің үстін айналып жүрді де, апасымен отырған Мишканы көріп, анадай жерге барып, *с ү й е н і п* тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). Болатхан бір аяғымен ептеп басып, балдаққа *с ү й е н і п* шығып барады (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Көп жылады ол өз мұңына жасай алмай иелік, Көп жылады ол Ақжәмидің иығына *с ү й е н і п* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Тірек ету, арқа сүйеу.* Әйтеуір сұрапылдан қалдық аман, Сәби ек... кекіл шашы жалбыраған. Біздерге *с ү й е н е т і н* қамкөңіл ел Күніне сан қуанып, сан жылаған (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Еңіргенде егіліп, Ел басына күн туды, Ел *с ү й е н г е н* азамат, Ер басына күн туды (О.Шипин, Дастан.). Мен көрмеймін, сен көресің оны елім. Өзіңсің ғой *с ү й е н е р і м,* сенерім. Неге, неге сұрланасың жанарым, Күні бұрын дірілдейсін неге ерін (Т.Молдағалиев,

Шақырады.). **3.** а у ы с. *Негіз ету, сілтеу жасау, ұстану.* Ломоносов жұртты нақты ғылымның, теориялары мен заңдарын дәл зерттеу, дәл байқау мәліметтеріне *с ү й е н е т і н* ғылым жолында еңбек етуге шақырды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Тілі мен жағына сүйенді. *Білгішсіп шешенсіді, тілмарсыды.* Қабдолла, сен *т і л і ң м е н ж а ғ ы ң а с ү й е н б е й,* кесімді уәдеңді айт (С.Омаров, Өмір). – *Т і л і ң м е н ж а ғ ы ң а с ү й е н б е,* сен бала. Біз Дәрібаев Кәрібайдың достарымыз (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

СҮЙЕНДІР= е т. *Қисайып сүйкендіру, таяндыру.*

СҮЙЕНДІРУ *Сүйендір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕНТ= е т. *Таяныш қылдыру, тірек еттіру.* Өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына *с ү й е н т і п,* бірін биік жартасқа, бірін терең тұңғыққа, қалың орман қорғалатты (Абай, Тол. жин.).

СҮЙЕНТУ *Сүйент етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕНУ *Сүйен етістігінің қимыл атауы; негіз ету, сілтеу жасау, ұстану.* Сөз тудырушы қосымшаның белгісін тек сөз мағынасын өзгертуден ғана іздемей, оның басқа да белгілеріне *с ү й е н у* қажет («Қазақст. мект.»).

СҮЙЕНІЛ= е т. *Негіз етілу, сілтеу жасалу.* Баланы жастайынан оқытуға үйрету оның тікелей қызығуына *с ү й е н і л е д і* (Қ.Жарықбаев, Психология). Көбейту кестесін үйренгеннен кейін көбейту амалына *с ү й е н і л е д і* («Халық мұғ.»).

СҮЙЕНІЛУ *Сүйеніл етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕНІС= е т. **1.** *Сүйкенісу, таянысу.* Аттылар жалт қарасып, төбе басында бір-біріне *с ү й е н і с к е н* әйел мен еркекті көрген соң, тізгіндерін тартып, екеуі де асыға тебісіп, өрге қарай бұрылды (Ә.Әзиев, Жез тау.). Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар, Көңілді көтеретін қуаныш бар. Құлын-тайдай айқысып, ойын салып, Кептерше *с ү й е н і с к е н* демалыс бар (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Бір-бірін тірек етісу, арқа сүйесу.* Тау бұзып, тас қаласып, гүл егісіп, Саулығын бір-бірінің тілеп ұшып, Тіреусіз аспан-жердің арасында Адамдар күн көреді *с ү й е н і с і п* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сүйек тамыр *с ү й е н і с і п* күн көреді, Ауыз тамыр айтысып артығын алады (Мақал.).

СҮЙЕНІСУ *Сүйеніс етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕНІШ з а т. **1.** *Сүйенетін зат, тіреуіш.* Әке-шеше мүддесіне бас иіп, Қайыршы дорбамды иығыма салып, майысқақ тобылғыны *с ү й е н і ш* тұттым (М.Сатыбалдин, Қоңыр қозы). Оң жақтағы бөлменің төр алдына салынған жер төсекте жан-жағын құс жастықтарға *с ү й е н і ш* жасаттырып Самархан отыр (К.Оразалин, Абай.). **2.** а у ы с. *Қолдаушы, сенімді адам.* Көреді де жабырқаңқы бұл мені, Жанкүйерлер сөзге қоспай өтпейді. Бұл баланың бастық болмай жүргені, Жебейтұғын *с ү й е н і ш і* жоқ, – дейді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шелегі не? Сарқып іш! Адамдар аз болатұғын, *с ү й е н і ш.* Ағайын көп тұрған бойы күйеліш (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Қолдау, демеу, тірек, таяныш.* Алдабергеновтың бұларға қарсы қояр барлық қаруы, бар күші, жалғыз *с ү й е н і ш і* адалдығы ғана болды (С.Бақбергенов, Адам.). Бойдағы бар қуаттың бәрін алып, Қайрат, өнер, талапқа қат қылғандай. Ойым – у, өмірім – су, үмітім – бу, Қалмады бір *с ү й е н і ш* шат қылғандай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақымақтар сындырады сағыңды, Алаулап та бір намыстан күйеді іш. Балық қанды пақырлар да табылды, Таптым сонда Римнен де *с ү й е н і ш* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СҮЙЕС= е т. *Бір-біріне сүйеу.* Оқ тигені *с ү й е с і п* үйме-жүйме, Тағдыр ісі түсірді мұндай күйге. Жақынынан айырылған жаралы көп, Көздің жасын тия алмай келеді үйге (Дастандар).

Иық сүйесіп, күн көрді. *Селбесіп бір-біріне көмектесті.* «Екі жарты, бір бүтін болайық. Кімге сенеміз? *И ы қ с ү й е с і п, к ү н к ө р е й і к* » деп Қодар Жәнпейіске зарын шақты (М. Әуезов, Таңд. шығ.).

СҮЙЕСТІР= е т. *Бір-біріне сүйеттіру.* Жауынгерлер мылтықтарын күрке етіп *с ү й е с т і р і п,* кейбіреулері су жағасына беті-қолын жууға кетті (І.Есенберлин, Қаһар).

СҮЙЕСТІРУ *Сүйестір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕТ= е т. *Бір нәрсеге тіреп сүйеу.* Шығатын шақта сапарға аттанып, Тұңғиық шыңырау шегіне бір сәт тоқталып: *С ү й е т і п* басын жанашыр туыс-досына, Ақырғы сөзін айтқалы жатты ол оқталып (С.Жұмабеков, Гүлзар).

СҮЙЕТУ *Сүйет етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕУ[1] з а т. **1.** *Сүйеніш, қолдаушы болған адам.* «Қатал бақыт» хан қызы ең, Қас кермедің: «Ар ма?» – деп. *С ү й е у і* жоқ жалғыз ем, Сүйегінде таңба көп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Өз балаңнан кем емес Жақсы болса күйеуің. Шаршағанда шалдығып, Нағашың, бір *с ү-*

й е у і ң, Жақсы болса жиенің, Жұлынындай жүйенің (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Тірек, таяныш.* Ерім майданда қаза болған кезде, туысқан халықтардың биік адамгершілігі, бауырмал мейірімі бізге *с ү й е у,* демеу болды (Ж.Бектепов, Қызылшашы.). Ақаңды көріп қайттық күйеуменен, Адамға ізгі дұға *с ү й е у* деген. Самырат, Қонақбайды және көрдік, Жүргізген бізді Алла бұл жерменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҮЙЕУ² *Сүйе етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тіреп қою.* **2.** а у ы с. *Біреуді демеу, қолдау көрсету.* Елу әлі жылаған жоқ «жүрек!» деп, Жастық сезім *с ү й е у і м е н* жүр ептеп. Жатқан менің дүнием көп шашулы, Үлгеруім керек соны реттеп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *С ү й е у ш і* ең сүрінсем де, жығылсам да, Мәңгілік қоштастық па бүгін сонда. Қасымда сен барыңда бала едім мен, Мұртымды күнде ертемен қырынсам да (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жақсылықпен аты шыққа біреудің, Орынына онан сайын тілеудің – Күні бұрын ор қазамыз құлайтын, Құлай жатсаң, қажеті жоқ *с ү й е у д і ң* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СҮЙЕУСӨЗ з а т. с ө й л. *Белгілі бір мәтіннен алынған қысқаша үзінді, сілтеме.* Әсіресе, 1917-1930 жылдардағы әдеби процестерге ат басын бұрған әдебиетшілеріміздің Сізге сілтеме жасамайтыны, Сіздің зерттеулеріңізден *с ү й е у с ө з* келтіре кетпейтіні кемде-кем. Осы сарап мысалдың өзі-ақ Сіздің еңбектеріңіздің әдеби ортада лайықты ылтипатқа ие болғанын және бола беретінін айғақтап тұр ғой деп ойлаймыз («Соц. Қаз.»).

СҮЙЕУСІЗ с ы н. *Тірексіз, қорғанышсыз.* Өсіріпсің небір сынға төзсін деп, Еңкейтпепсің желге қарсы тұрсын деп, Сүймепсің *с ү й е у с і з*-ақ өссін деп (М.Құттықов, Ар-намыс). Қалыңдық қалды күйеусіз, Інісі қалды *с ү й е у с і з*... Аузынан шыққан соңғы арыз, Мойнында деген мол парыз (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

СҮЙЕУІШ з а т. *Тірек, тіреуіш.* Алма ағашына *с ү й е у і ш* қойып едік, жел құлатып кетіпті (Ауызекі).

СҮЙКЕ= е т. **1.** *Жаға-маға сурту.* Бала көйлегінің жеңімен *с ү й к е й* сүртіп, ондағы қалың дақты қалыңдата түсті (С.Алдабергенов, Асу). Тілеухан шылымын құшырлана бір сорды да, май-май қолының сыртымен маңдай терін *с ү й к е й* салып, цех ішін аралап кетті («Қаз. әдеб.»). **2.** *Өте жақындап жанамалау, жанасу.* Келіншек ыдыс-аяқ жинап жүргенде, мамыр қыздың төсіндей кеудесімен Павелді *с ү й к е й* өтеді (А.Нұрманов, Құлан.). Автобус үстінде біреу *с ү й к е п* өтеді, біреу жаншып өтеді (М.Мағауин, Қияда.). **3.** *Айдақ-сайдақтатып тез жазу.* Бимендіден Арғын бұтақтарының шежіресін жазып алып, «Радлов, Потанин еңбектеріне жалғас бірдеме *с ү й к е м е к*» ойы бар (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Исабектің екі тиынға екі жапырақ қағаз сатып алып, *с ү й к е п* жаза бастағанына бір қарады да, иығына көтеріп, қолындағы телеграмманы почташы қызға ұсына берді (Б.Тоғысбаев, Асыл арман.). Бойдақ па өзі? Танакөзден айырмастан жанарын Әлденені *с ү й к е п* жатты сусылдатып қаламын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮЙЕКТЕ= е т. с ө й л. *Тез-тез жазу.*

СҮЙЕКТЕТ= е т. *Айдақ-сайдақтатып тез жазу, сыдырту.* Қыз басқа отырғандарға назар аудармастан, қолхатты *с ү й е к т е т і п* жаза бастады (Ә.Әбішев, Найзағай).

СҮЙЕКТЕТУ *Сүйектет етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙЕКТЕУ *Сүйекте етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙКЕЛ= е т. *Айдақ-сайдақтатып тез жазылу, сыдыртылу.* Біз алақандай бір бет қағазға асығыс *с ү й к е л г е н* айбақ-сайбақ жазуды тани алмай, ежіктей бастадық (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ).

СҮЙКЕЛУ *Сүйкел етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙКЕН= е т. **1.** *Жақындап, жанамалап жанасу, сүйену.* Бұталар кешті бүркеніп, Біріне-бірі еленде п, Біріне-бірі *с ү й к е н і п,* Келеді бұлттар төмендеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). «Жолай-Жолай» жолайлап Қара тұлпар келеді, Құйрық тістеп жанастап. Қой сүйкенер өреге, Тай *с ү й к е н е р* – дөдеге. Тау сілкінтіп, тас жарып Дүбірлі тұлпар келеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Соқтығу, тиісу.* Өнімсіз іске шеп-шебер Майданға түспей несі өнер. Сиырша, тойса мас болып, Өреге келіп *с ү й к е н е р* (Абай, Тол. жин.). Әйтеуір дауласпай жүретін кісі емес, өзі-ақ бір қысылғанда келіп *с ү й к е н е р* (М.Дулатов, Шығ.).

СҮЙКЕНУ *Сүйкен етістігінің қимыл атауы; соқтығу, тиісу.* Онсыз да қылжақтап, қыздарға *с ү й к е н у д і ң* сылтауын таба алмай тұрған жігіттердің көктен іздегені жерден табылып мәз-майрам («Лен. жас»).

СҮЙКЕНІҢКІРЕ= е т. *Жанасыңқырау, жақындап сүйеніңкіреу.* Қолындағы тор дорбасы жер сызып келе жатқан бұйра шаш жас келіншікке қарсы кездескен балдақты кісі, байқаусызда, сәл *с ү й к е н і ң к і р е п* өтті (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

СҮЙКЕНІС= е т. *Жанасу, жақындап сүйенісу.* Құлан өз үйірінен бөліне шығып, андасанда қыстаққа өздігінен келіп, сол есекпен *с ү й к е н і с і п* тұрады екен (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

СҮЙКЕНІСУ *Сүйкеніс етістігінің қимыл атауы.* Жастық шақтағы *с ү й к е н і с у,* мүйізбен қағысу сияқты еркек әдеттерін еске түсіргелі келді (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

СҮЙКЕС= е т. *Жанасу, түйісу.* Алда бір қыз бен бір жігіт иықтарын тиістіре, ниеттерін сүйістіре *с ү й к е с і п* барады (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Жүйкеге *с ү й к е с к е н* нәрседен жүйке электрленіп, оның ағыны барлық жүйке саласын аралайды екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙКЕСТІР= е т. *Жанастыру, түйістіру.* Жақып тракторға атының тұмсығын *с ү й к е с т і р е* беріп қамшы сабымен есікті ұрғылады (З.Иманбаев, Айналайын.). Тұяқтың қолын ұстатуға бір қатын қолын созып еді, алақанына апарып *с ү й к е с т і р д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙКЕСТІРУ *Сүйкестір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙКЕСУ *Сүйкес етістігінің қимыл атауы.* Қара халқы мен оқығанының арасында жақындық болмады, бірін бірі жек көрді. Ақсүйек, дворяндар қара халықпен *с ү й к е с у д і* бойына қорлық, намыс көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЙКЕТ= е т. *Айдақ-сайдақ етіп жазу.* Мен өз еркім өзіме тиген шақтарда, бетімді қасымдағы жолдастарымнан теріс бұрып, *с ү й к е т і п* жазып жатам (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

СҮЙКЕТУ *Сүйкет етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙКЕУ *Сүйке етістігінің қимыл атауы.* – Байларға шөп сатпағанды көрсетейін! – деп, ол шырпыны қолына алып, оттыққа *с ү й к е у г е* ыңғайланды (З.Иманбаев, Қыран.).

СҮЙКІМ з а т. *Жағымды қылық, сүйкімділік.* Жарлылық, жалынышты, жалтаң көздік, *С ү й к і м і,* икемі жоқ шалдуарлық (Абай, Шығ.). Қызға бесік жарасар тербеткенде, Айқайлап бала ойнар ержеткенде. *С ү й к і м і* бар сәбидей сәулешім-ай Кімге айтамын назымды сен кеткенде (Қара өлең). Бір елдің аялаған ардағы едім, Алысқа арман қуып бармақ едім. Бір ояу балаң болып өтейінші Құдай-ау, *с ү й к і м і м д і* алма менің (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сүйкім сиыржоңышқа. ө с. *Бұршақ тұқымдасына жататын бір не көпжылдық өсімдіктің бір түрі. С ү й к і м с и ы р ж о ң ы ш қ а* биіктігі 50–100 см жіңішке көген тамырлы, көп жылдық өсімдік (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Сүйкімі кетті. *Жағымсыз көрінді, ұнамады.* Ойпырмай, бұл *с ү й к і м і м* қалай *к е т т і,* Қоюшы ем нұрландырып талай бетті. Қоюшы ем шоқтандырып талай көзді, Тұрмады, бұл басымнан бәрі де өтті (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҮЙКІМДЕН= е т. *Сүйкімді болу, жақсы көріну.* Тілі шыққан бала бұрынғысынан да *с ү й к і м д е н і п,* бүкіл ауылдың еркесі болып алды (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Мен Заңипаның қолын қысыңқырап қойсам, оның күлімдеуі одан да бетер *с ү й к і м д е н е* түседі (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

СҮЙКІМДЕНУ *Сүйкімден етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙКІМДІ с ы н. **1.** *Тартымды, жарасымды, сымбатты. С ү й к і м д і* жасында болпиған, сүйкімді бір бала болады ғой, тап сол бала осы еді. Құдай оңдап, аты да түріне сай бола кетер ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұлу әйелдерді ажарлы дейміз, *с ү й к і м д і* дейміз, сымбатты дейміз, ал бұлардың бір-бірінен артық-кемін кім айта алады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Өңі де өзге, тілі де өзге бейтаныс қыз тіл қатты, Қабағында, жанарында жасырынған мұң жатты. Бейтаныс жан *с ү й к і м д і* екен ізетті де сымбатты (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Құлаққа жағымды, сазды.* Мұқтардың *с ү й к і м д і* келген қоңыр даусында да ана жүрегін елжіреткен әдемі ырғақты толқын бар (К.Оразалин, Абай.). Қасымнан қолтықтасып өткен екі жастың біреуінің даусы құлағыма сондай *с ү й к і м д і* естілді (С.Бегалин, Уақыт.). Қазақ әуендері өте қарапайым болғанымен, құлаққа *с ү й к і м д і* естіледі (А.Сатаев, Ақын.). **3.** а у ы с. *Көңілден шығатын, қонымды.* Шолпан Шәкеннің нақ сүйері болудың үстіне, малайларына, ауылына, басқа ағайындарына да *с ү й к і м д і* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **4.** а у ы с. *Жанға жайлы, ұнамды, ыңғайлы.* Сырласады сырлассаң, Қырға асады қырға ассаң. Аппақ әуен сықырлап, Жырлағалы тұр бассаң, Жанарынан жаз бүркіп, Тұр қыс күні *с ү й к і м д і,* Оянбасаң мәжбүр қып, Ашатұғын ұйқыңды (Т.Айбергенов, Мен саған.). Атақты да *с ү й к і м д і,* Медеудегі мұз айдын. Мен соңыма біртүрлі, Қарай-қарай ұзаймын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҮЙКІМДІЛІК з а т. *Тартымдылық, сымбаттылық, жарасымдылық, ұнамдылық.* Ғазиза көрген көзге алғашқы жерден-ақ *с ү й к і м д і л і г і н* сездіретін уыз жас (М.Әуезов, Тол. жин.). Қыздың ашаңдау келген ақша жүзінде адамды

еріксіз тартып әкететін бір *с ү й к і м д і л і к* бар (Ә.Әбішев, Найзағай).

СҮЙКІМДІРЕК с ы н. *Көңілге қонымдырақ, тартымдырақ.* Мәліктің бойына біткен әдемі қасиеті, реңсіздігін білдірмей, *с ү й к і м д і р е к* көрсетіп, бауырына икемдей тартады (З.Шашкин, Сенім).

СҮЙКІМСІЗ с ы н. **1.** *Сүйкімі жоқ, көрікті емес.* Ғани сығыр көзін тайдырғанша асығып, тіл қатпастан іске кіріп кеткен. Енді, міне, сол бір *с ү й к і м с і з,* көрі жеңгейге амалсыз күні түскелі отыр (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** *Көңілге жақпайтын, қонымсыз, ұнамсыз; дөрекі.* Жігіттердің осындай бір *с ү й к і м с і з* қылығын Шәмшинұр ұнатпаушы еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). *С ү й к і м с і з* боп көрінген мына шофер жігіттің өзі де баурап бара жатқандай (А.Шамкенов, Толқын.). Озды деп сені халық мақтаушы еді, Арқаның Адай менен Табынынан. Тыңдасаң, сөзім айтқан қалай екен, Адайдың жүйрік деген Абылынан? *С ү й к і м с і з* бұл ауылға күйеулерше Аттандық Бозтөбенің бауырынан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *Жағымсыз, жайсыз.* Есіктен аттай бере мейман туфлиін шешті. Қоңыр салқын бөлмені бір *с ү й к і м с і з* иіс жайлап алғандай (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

СҮЙКІМСІЗДЕН= е т. *Сүйкімі кету, ұнамсыз көріну.* Иегінің астына біткен сақалдың бір талы ақ еді, құнардан айырылған ақ қылшық *с ү й к і м с і з д е н і п* түрды (Т. Әлімқұлов, Шежіре.).

СҮЙКІМСІЗДЕНУ *Сүйкімсізден етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙКІМСІЗДІК з а т. **1.** *Сүйкімі жоқтық, жарасымсыздық.* Сафиолланың мінез, бет-жүз *с ү й к і м с і з д і г і н е н* бе, жазғаны ұнамады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **2.** *Ұнамсыздық, қонымсыздық.* – Мына иттің денесінің *с ү й к і м с і з д і г і н* Нарбас қатын біліп қалып, тепкілей бергенде, ол тұра қашты (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СҮЙКІМШІЛІК з а т. *Сүйіспеншілік, құштарлық. С ү й к і м ш і л і к* жоқтығы өсіп, іс араздыққа жетеді, онан ұлғайып ұрысқа айналады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). Көңілі сүйіп, Өз еріктерімен қосылған соң, жасынан айттырып қойғаннан, еріксіз қосылған еркек пен әйелдің арасында *с ү й к і м ш і л і к* болмай, көрген күндері опасыз болады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

СҮЙМЕН з а т. **1.** *Қатқан жерді, мұзды оятын ауыр және ұшты сом темір.* Жұмысшыларға белес те, тау да, қатпар-қатпар шың мен тас та бөгет бола алмады. Қайла, *с ү й м е н м е н* тауды тіліп, тасты қопарды (С. Аққошқаров, Бақыт.). *С ү й м е н і* әр тиген сайын тақтай-тақтай тас күрт-күрт омырылады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Болат *с ү й м е н н і ң* ұшынан мұз қиыршықтары жаңа көтеріліп келе жатқан күн сәулесімен жарқ-жарқ етеді («Лен. жас»). **2.** к ә с. *Балық аулауда қолданатын темір ұшты таяқ. С ү й м е н* дегеніміз бір басы жұмыр ағашқа сапталған, екінші басы үшкір, ұзындығы құлашқа жуық, жуан қырлы темір (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **3.** ж е р г. *Құлатқан ағашты бұтағын аршып, 3–4 метрді кескен соң орнынан қозғау, ырғау үшін жасалған әлді таяқ.* Өрт кетпесін деп оттың жиек-жиегін қымтап, бықсыған *с ү й м е н н і ң* қалдығын қызыл шоққа лақтырып жіберді де өзенге беттеді (Қ.Ысқақов, Қараорман.).

СҮЙМЕНДЕ= е т. *Жерді сүйменмен ою, шұңқырлап қазу.* Балалар ән салып, мектептен үйренген декламацияларын сөйлесе, күректер жерді өктемірек *с ү й м е н д е п,* кірпіш құйған қалыптар лып-лып етеді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Ер балалар *с ү й м е н д е п* қазып, төбешікті талқандап жатыр, ал қыздар зембілмен топырақ тасып жүр (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

СҮЙМЕНДЕУ *Сүйменде етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙМЕНТҰМСЫҚ з а т. з о о л. <лат. mortyrus> *Денесі ұзындығы 1–1,5 м-ге дейін жететін, құйрық бөлімінің астында денесінің айналасына электр кернеуін тұғызатын, электрлі мұшесі бар сүйменттұмсықтар отрядына жататын сүйекті балық. С ү й м е н т ұ м с ы қ* Африканың ағысы жай тұщы су қоймаларында кездеседі. Ірілерін жергілікті халық тамақ ретінде пайдаланады (Қаз. тілі термин. Биология.).

СҮЙМЕНТАМЫР з а т. ө с. <лат. levisticum> *Сабағы жұмыр, жапырақтары қауырсын тәрізді шатыршағылдылер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. С ү й м е н т а м ы р д ы ң* кептірілген тамыры дәм татымдық зат ретінде пайдаланылады, жас тамырынан тосап қайнатылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СҮЙМЕНШІ з а т. *Сүйменмен жұмыс істеуші, сүймендеуші. С ү й м е н ш і л е р д і ң* қызу жұмыстарына разы болған Атаман буырыл мұртын ширата, сүйсіне қарап аз тұрды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). *С ү й м е н ш і л е р д і ң* ізінше нарел айдаушылар іске кірісті («Лен. жас»).

СҮЙРЕ= е т. **1.** *Затты, нәрсені бір орыннан екінші орынға жерге тигізе тарту, дарылдату.* Маймылдың көзі түсті томашаға, «Енді жұрт

қалсын, – дейді, – тамашаға». Томарды бір көтеріп, бір *с ұ й р е т і п*, Бүлінді өз-өзінен оңашада (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қарашаш бір қапты тезекке толтырып, сары атанның жалына әрең *с ұ й р е п* апарды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жарға біткен жантақты Жаннан безген жан жейді. Қабырғадан саз кешіп, Жүк *с ұ й р е г е н* нар жейді (Шал ақын, Өлеңд.). Оның жанында отқа жағуға трактормен *с ұ й р е п* әкелген жуан ағаштың қысқа-қысқа бес-алты кескіні бар болатын (А.Оразалин, Қайырлы.). **2.** *Алды-артына қаратпай тартқылау, ерікке қоймау.* Жылқыбай мені лақтай дырылдатып *с ұ й р е г е н* бойда табалдырық түбіне бір-ақ алып келді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Елпан Сұлусарының бұрымын білегіне орап алып, үйіне қарай *с ұ й р е й*, жөнелген кезде арашалауға тұс-тұсынан ауыл адамдары жүгірді (С. Мыңжасарова, Қыр қыз.). Әмина көкесі құрықпен ұстаған құлынның басына ноқта кигізді де, дереу ерікке қоймай *с ұ й р е п* апарып, желіге байлап тастады (А.Жағанова, Еркежан). **3.** а у ы с. *Біреуге көмектесу, демеу, қолдау.* – Асылы ештеме шығатын емес. Сұрақ беріп *с ұ й р е м е с е ң і з* неден бастарымды білмей отырмын, – деді ол (М.Неталиев, Үлкен жол.). Ғылымның құр сәулесін шашпай еш нәрсе шықпайтынын біліп, қалың кедей жастарын ғылым алуға *с ұ й р е г е н* Ғани болатын (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). **4.** а у ы с. *Өз дегеніне көндіру, билеу, жетектеу.* Әркімді заман *с ұ й р е м е к*, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны иелемек (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Азапқа түсіру, әурелеу.* Орман министрлігінен келген комиссия Оразқұлды біраз жерге *с ұ й р е п*, тексеріп әбден есін шығарған (Ш.Айтматов, Қош бол.). Аяғыңды қия бассаң сот, біреудің маңдайынан шертсең сотқа *с ұ й р е п* жүргендері (З.Шүкіров, Сарша тамыз). **6.** а у ы с. *Сөзбұйдаға салу, әне-міне деп кешеуілдету.* – Шырағым, ішіңе сақта, Қотыраш жалақымнан қалған бір тоқтыны үш жылдан бері *с ұ й р е п* келеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Алға [ілгері] сүйреді. *Талпындырды, ұмтылдырды.* – Тек бригада ғана емес, совхозымызды *а л ғ а с ұ й р е с е к,* сөйтіп межеге мүдірмей жетсек, – дейді ол (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). «Ұлықпандай болсақ» деп, Жас достары ойлады. *А л ғ а с ұ й р е п* барлығын, Бала жігер қоймады (О.Шипин, Дастан.). Әнін әнге жалғасын деп, Келеді арман *а л ғ а с ұ й р е п.* Менің кемем өрге жүзсе, Сен қуандың алғаш рет Астына алып қанатыңның, Нұрын шаштың жан отыңның (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жақсылыққа мәңгілік шөлдегендей, Мені *і л г е р і с ұ й р е й д і* жол бөгелмей. Ол да маған сенбейді-ау, өмір бойы Қойнымдағы әйелім сенбегендей (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Есіктегі басын төрге сүйреді. *Ел қатарына қосты, санатқа іліндірді.* Атадан жақсы ұл туса, *Е с і к т е г і б а с ы н т ө р г е с ұ й р е р.* Атадан жаман ұл туса, Төрдегі басын жерге сүйрер (Мақал). *Б а с ы м д ы* сен *е с і к т е г і, Т ө р г е* қарай *с ұ й р е й с і ң.* Жұлдыздарға қосып мені Жұлдыз болып жүр – дейсің («Білім және еңбек»).

Кеудесін сүйреді. *Өзін-өзі қинады, зорланды.* Өмірінде ауылынан қырық қадам аттап шықпаған қарттар да *к е у д е с і н с ұ й р е п* осында жеткен (К.Сейдеханов, Түркістан.).

Қылышын сүйретіп қыс келді. *Суық түсті, аяз болды.* Колхозынан киіп келген киімдері жыртылып болды, *қ ы л ы ш ы н с ұ й р е т і п қ ы с т ы ң к е л е* жатқаны мынау, бұл не? (Ә.Әбішев, Замана.). Ертең *қ ы л ы ш ы н с ұ й р е т і п қ ы с к е л г е н д е,* осы бастан жылы қора-қопсымен, жем-шөппен қарық етілмеген малдан қара үзіп қалу оп-оңай (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Өрге сүйреді. *Жетектеді, жол бастады, басшылық етті.* Әміре қазақтың ән өнерін әлемге танытқан, асқақ үнімен жаңадан ірге жайған театр сахнасын *ө р г е с ұ й р е г е н* әуен асқары еді (С.Бегалин, Сахара.). Жігітім, қатарыңнан ірі екенсің, Дүрілдеген жігіттің бірі екенсің. Арқаңа елдің жүгін артып алып, *Ө р г е с ұ й р е п* өгіздей жүр екенсің (Шал ақын, Өлеңд.). *С ұ й р е г е н м е н* дамылсыз өзін *ө р г е*, Өзі пенде жандардың сөзі пенде. Бір батылдық көрсем деп үміттендім Ең жігерсіз адамның көзінен де (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮЙРЕЛ= е т. **1.** *Сүйреп тартылу; сүйрелендеу.* Шұбар атты келеді, Тізесі аттың жалында, Аяғы жерге *с ұ й р е л і п.* Қаныпезер ит еді, Баланы шаншып найзалап, Жіберген талай үйді өртеп (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Шұбатылу, ілініп-салыну.* Маңдайынан тер бұршақтап, *с ұ й р е л і п* Зейнеп шығып кетті (Б.Майлин, Шығ.). Көз тоя ма дүниеге, Жастай қанған үйреніп. Төңіректі болжайын деп, Шықтым үйден *с ұ й р е л і п* (С.Машақов, Жылдар.). Бидай ағаш, шайтаннан Жырақ жүр деп құдайым Әмір етіп жол берген. Жұмақтан ақыр *с ұ й р е л і п* Дүнияға келді атамыз Екі бидай жегеннен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҮЙРЕЛЕ= е т. **1.** *Біраз жерге дейін сүйреу.* Олар үш қасқыр, бір қойды *с ұ й р е л е п,* жардың жиегіне шығарды (З.Шашкин, Сенім). Үрбаланы

қолынан шап беріп ұстап, дедектетіп есіктен былайырақ *с ү й р е л е п* әкетті (Д. Досжанов, Зауал). Бұл әнді үйренгенің үйренерсің, Дегенде әттең Әсет күңіренерсің. Бұл әнді бірің бұзып, бірің түзеп, Бұқадай мұрнын тескен *с ү й р е л е р с і ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Үстіүстіне ерікке қоймай, алды-артына қаратпай тартқылау, жетектеу.* Анада құдағилар әрліберлі *с ү й р е л е п* жүргенде, куәлігім жерге түсіп, аяқ астында тапталып қалса керек («Мәдениет және тұрмыс»). Бірін-бірі кимелеп, Бірін-бірі *с ү й р е л е п.* Ақ қанаттың астына Жатты бәрі үймелеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Көмектесу, демеу, қолдау.* Өз жігерін өзі қайрап, өзін-өзі *с ү й р е л е п,* Ұяң жүзді жігіт кірді осы сәтте үйге кеп. Дариға оны таныстырды әзілменен бұрып кеп, – Колхоздағы ең бір «өжет» тракторист жігіт,– деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қуаныштан күліп, ойым бір шалқып билемек, Кеттім мен сосын күнәсіз арман *с ү й р е л е п.* Қара шашты бала ақын болып тұр екем, Қабырғадағы айнаны көрсем үйге кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СҮЙРЕЛЕҢДЕ= е т. *Ирең қағу, ирелеңдеу.* Ол жалт етіп қараса, бір қара су жыланы бақаны құйрығынан тістеп алып, *с ү й р е л е ң д е п* барады екен (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Керосин шамының тілдей жалыны *с ү й р е л е ң д е й* көтерілгенде, Күлзила селт етті (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.).

СҮЙРЕЛЕҢДЕУ *Сүйреленде етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕЛЕУ *Сүйреле етістігінің қимыл атауы; тартқылау, жетектеу.* Дәметкен, тартыншақ түйедей екі көзі жан-жағында, кейін тартып, *с ү й р е л е у м е н* болды (Б. Майлин, Шығ.). Барды місе тұтпай тапқандарына мәз болғанша, үйге *с ү й р е л е у* жағын ойласа етті (Р. Тоқтаров, Терістік.).

СҮЙРЕЛУ *Сүйрел етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕҢ: сүйрең қақты. *Сумаңдады, жылмаң қақты.* Түтін бүрқ-бүрқ. От жарқ етті, Жалын тілі *қ а қ т ы с ү й р е ң* (Д. Әбілев, Таңд. өлең.)

СҮЙРЕҢДЕ= е т. **1.** *Сүйреленде, ирелеңдеу.* Ұмтылған ұрымталдан ұрыдай нақ, Балдырдан балықтарды түріп айдап, Ажалдың жазуындай *с ү й р е ң д е г е н* Жіңішке қоңыр жылан зымырайды-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Бір нәрсенің сүйреңқағуы; сумаңдау.* Ол аз болғандай, сол қолы *с ү й р е ң д е п,* Ақыштың жағасын жөндеп, жабысқан бірер қылшықты алып тастаған болды (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Ер жетті ұлан есейіп, Тыным көрмей күйбеңдеп. Қабыдың шапан тері илеп. Он саусағын *с ү й р е ң д е п* (С.Бегалин, Өлеңд.). **3.** а у ы с. *Аузы-аузына жұқпау, өсек айту.* Кербез бе әлде сұлу маң-маң басқан, Шай құмар, еңбек десе құты қашқан, Өзінше адамзаттың сұлуы боп, *С ү й р е ң д е п* аузы-мұрны өсек шашқан (Пернедегі терме.). Кей қатын аузы *с ү й р е ң д е п* өсек айтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шаруа десе жиреңдеп, Өсек десе *с ү й р е ң д е п,* Қымыз аңдып қыдырып, Бейпіл сөзге сыдырып, Жаландасып ұл кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бағиланың баяғы мінезі. Ерні *с ү й р е ң д е п,* бір сөйлеп кетсе тоқтамайды (Т.Ахтанов, Боран).

СҮЙРЕҢДЕС= е т. *Аузы-аузына жұқпай өсек айтысу.* Қыз жеңгелетіп, жарқылдап жүрген жеңгелер жоқ, беттері тыржыңдасып, еріндері *с ү й р е ң д е с і п,* сүйкенген малша, бірінбірі иықпен түртіседі (Б.Майлин, Таңд.шығ.). Бекен туралы әйелдер *с ү й р е ң д е с к е н д е,* сол есіткендерін одан әрмен қоюландыра түсіп жатыр (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

СҮЙРЕҢДЕСУ *Сүйреңдес етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕҢДЕТ= е т. *Сүйрең қақтыру, сумаңдату.* Гонорар табамын деп қаламыңды қашанғы *с ү й р е ң д е т е* бересің (С. Шаймерденов, Өмір нұры). Аяжанды шошытқан қызыл сиыр бұл кезде оның орнында қалған чемоданын ұзын қызыл тілін *с ү й р е ң д е т і п* жалай бастаған еді (Б. Соқпақбаев, Аяжан).

СҮЙРЕҢДЕТУ *Сүйреңдет етістігінің қимыл атауы.* Ақ даланың бетін жаландаған жаяу борасын да тілін *с ү й р е ң д е т у д е н* бір жалықпайды (Т. Ахтанов, Дала.).

СҮЙРЕҢДЕУ *Сүйреңде етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕҢ-СҮЙРЕҢ: сүйрең-сүйрең етті. *Сумаң-сумаң етті, жылмың қақты.* Кейде сөз таба алмай қалғанда қаламы құр *с ү й р е ң-с ү й р е ң е т і п* қағазды тесіп алардай болады да, едәуір кідіріп қалады (F. Мүсірепов, Оянған өлке). Қамысбай-ау, Қамысбай, Жақсы атқа қашан жетесің? Сөзге дегенде қалыспай, *С ү й р е ң-с ү й р е ң е т е с і ң* (Н. Шакенов, Сурет).

СҮЙРЕС= е т. *Бірге сүйреу, тартысу. С ү й р е с і п* мұзда күн ұзын, Малшына қайттық сондықтан. Мұрын мен құлақ қып-қызыл, Қолымыз әбден домбыққан (F.Орманов, Таңд. шығ.). Керегенің тұсынан бай баласы, Құдашалап айтысып бақырады. Жеңгелері *с ү й р е с і п* теңге алғалы. Өлең айтып, ән салып аңырады (К.Әзірбаев, Шығ.).

СҮЙРЕСУ *Сүйрес етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕТ= е т. **1.** *Бір нәрсені, затты орнынан тартып жылжыту.* Сол күйде Ұзақты Әубәкір арқалап, *с ү й р е т і п* әкетпекші болып еді, өзінің де жайы кетіп, басы айналып бара жатқанын байқады (М.Әуезов, Қилы заман). Тіркеме *с ү й р е т к е н* екі-үш машина ағашын түсіріп тастап кетіп барады (Қ. Ысқақов, Бұқтырма.). **2.** *Сүйрелеңдету, шұбату.* Арсылдаған алпауыттан күй кетіп, Жүрді содан бір жамбасын *с ү й р е т і п.* Қалған күні қорлықпенен өтсін деп, Қарамады ешбір оған үй де түк (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Өнер үйрен, кеудеңді өрге сүйре, Ендігі жас, болмаңдар енді еріншек! Сұр шекпенін *с ү й р е т к е н* ит қорлықта, Отырмыз қайдан келіп біз келімсек! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өкпесін сүйретті. *Қиналды, зорланды.* Кешқұрым Күләнда жұмыстан *ө к п е с і н с ү й р е т і п* зорға жетті (С. Досымов, Директор.).

СҮЙРЕТКІ з а т. **1.** *Бір ұшы көлікке жегіліп, екінші ұшы жерге сүйретіліп жүретін, екі арасы шарбақтар арқылы жалғасқан ұзын екі ағаш.* Мұндай *с ү й р е т к і н і ң* арыс жағы көлікке жегілгенде, арт жағы жерде сүйретіліп отырады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Онан соң екі қарағайды қиып алды да, бір жақ бастарын кертіп, ердің қасына байлады да ұзын *с ү й р е т к і* жасады (Ә. Әлімжанов, Отырар.). Қирап бүлінген арба, *с ү й р е т к і,* шүйдесі айырылған қамыт, қасы жарылған ершік, ауыздығы жырылған жүген бас ие табылмай жер-жерде шашылып жатыр (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). **2.** е г і н ш а р. *Егістік жердің бетін тегістеуге арналған құрал.*

СҮЙРЕТКІЛІК з а т. *Сүйреткі боларлық.*

СҮЙРЕТПЕ[1] з а т. **1.** *Арба, шана бара алмайтын ойлы-қырлы жерлерде, көлікке жегіп, шөп т. б. зат таситын құрал.* Менің ағаларым шөмеле жасап, шөмелені *с ү й р е т п е м е н* қыстаудың жанына әкеліп, кебен үйеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Ішкен-жегендері басылыңқыраған соң, тысқа шыққан Сәт *с ү й р е т п е* жасау қамына кірісті (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Жылқы ізін ала, бір-екі түйені салып, оған мала ағаштардан *с ү й р е т п е* жасап тіркеген жөн (Ә.Әлішев, Батыр.). *С ү й р е т п е* – екі басын ат арқасына салып, зат сүйрететін ағаш құрал. Оған адам да отырады (С.Кенжеахметұлы, Шығ.). **2.** т е х н. *Мәшине, тракторды соңына тіркелген тіркеме.* Жалғыз амал – тез арада *с ү й р е т п е* жасап, тракторға тіркеу керек (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). Ауыл шетінде қос өгіз жеккен екі арбадан және тракторға тіркеген *с ү й р е т п е д е н* шөп түсіріп жатыр (С.Санбаев, Аруана).

Сүйретпеге салды. *Әне-міне деп созды, жылжытпады.* – Әйтсе де айтқан уәдеңіз бар еді, күні бүгінге дейін *с ү й р е т п е г е с а л ы п* келесіз, – деді жылқышы (С.Жүнісов, Жапанда.). Ол өз сменасында тапсырманың бос сөзге айналмауын, *с ү й р е т п е г е с а л ы н б а у ы н* ойлады (А.Жақсыбаев, Егес).

СҮЙРЕТПЕ[2] з а т. к ә с. *Түскен аң тез қашып кетпеуі үшін қақпанға байланған ауыр зат.* Жүгіріп қақпан құрған жерге бардым. Қақпанның ауыр *с ү й р е т п е с і* бар еді (Қ.Әжікеев, Саят). Кейде *с ү й р е т п е н і* тас қағып немесе бұта іліп қалады. Мұндайда аңның ұзақ азаптануына тура келетін (М.Мағауин, Қиянда.).

СҮЙРЕТПЕ[3] з а т. э т н. *Ірі малдың бас терісінен немесе мойын терісінен жұмырлау, әрі тікелеу етіп жасалатын қымыз құюға арналған көн ыдыс; үлкен торсық. С ү й р е т п е* ірі қараның терісінен де, ешкінің терісінен де тігіледі. Оны тігетін терінің көк еті мен шел майын тазалап, түгін қырады (Шаңырақ энцикл.). Ат үстінде ұзағырақ жүріп сусаған Балуан Шолақ осы үйге түсерде бір *с ү й р е т п е* қымызды жалғыз ішерліктей болған еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бар жайды ойластырған Әуез бағана, мал өрер шақта, екі семіз қой, бір *с ү й р е т п е* қымызды Омархан мен Нұржамалдан жөнелтіп жіберген (К.Оразалин, Абай.).

СҮЙРЕТПЕЛЕП үс т. *Сүйретпеге құйып, толтырып.* Мұқаң семинарияда оқып жүрген кезінде осында бағлан мен *с ү й р е т п е л е п* қымыз әкеліп те, дем алып қайтып жүрген (К.Оразалин, Абай.).

СҮЙРЕТПЕЛІК с ы н. *Сүйретпеге жарарлық.*

СҮЙРЕТТІР= е т. *Сүйреп тарттыру.* Қайықты суға салған аттарымызға *с ү й р е т т і р і п* отырдық (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Беттеріндегі шүберектерін шешкен нөкерлеріне Ганке бұйырып, Шалғынбай мен Мұқышты алдарына *с ү й р е т т і р і п* әкелдірді (Ә.Әзиев, Жез тау.).

СҮЙРЕТТІРУ *Сүйреттір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕТУ *Сүйрет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсені, затты орнынан тартып жылжыту.* Бөлінетін, жарылатын яки *с ү й р е т у г е* ауыр нәрселерді орнынан қозғамай сатсын дейді низам («Жұлдыз»). **2.** *Сүйрелеңдету.* – Газез бригадир болдым деп, ертең кешке дейін портфелін *с ү й р е т у м е н* жүр (М.Дүзенов, Астана.).

СҮЙРЕТІЛ= е т. **1.** *Жерге тиіп, сүйреп тартылу.* Көріп тұрып алыстан Кеше жағамды ұстап ем, Қара тасқа жабысқан Жатып еді қыпша бел, Бір қазақтың сұлуы. *С ү й р е т і л і п* бұрымы (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Ілініп-салыну, әрең қозғалу.* Біраз тұрып, тәлтіректеп жезтырнақ *С ү й р е т і л і п* қопаға қарай жөнеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы кезде нар астында қалған бірен-сарандар да *с ү й р е т і л і п* шығып, алдындағыларға қосылып қалып еді (М.Әуезов, Қилы заман). Қадиша күн батар алдында Отырар төбесіне *с ү й р е т і л і п* әрең шықты (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Дерт жаппаса – жас адамға шермеңде, Өлең беті бері қарай бергенде. Суық тиіп өкпе, қолқа, басыма, Алматыдан *с ү й р е т і л і п* келгенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жауызға тастың қыры жаман батты, Қаңқ етіп оқ тигендей омақатты. Әлсіреп әлі кетіп, *с ү й р е т і л і п,* Қан құсып кесек-кесек барып жатты (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Ұзынынан созылып жату.* Олар орманға енді. *С ү й р е т і л г е н* сан тарап жолдар көрді. Алды-артынан қалт етпей, қару алған, Ақ кебінге оранған қолдар келді (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮЙРЕТІЛУ *Сүйретіл етістігінің қимыл атауы; жерге тиіп, сүйреп тартылу.* Сумка *с ү й р е т і л у м е н* келіп табалдырыққа соқты (А.Сарбөпин, Ала қарға).

СҮЙРЕТІЛІҢКІРЕ= е т. *Аздап, сәл-пәл сүйретілу.* Ол *с ү й р е т і л і ң к і р е п* барып, тораңғылды қапсыра құшақтап, аударылып ағашқа арқасын сүйеп отырды (Н.Баяндин, Құм асты.).

СҮЙРЕТІЛІҢКІРЕУ *Сүйретіліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕТІНДІ с ы н. *Сүйрелген.* Ал мына сияқты тоқпақты *с ү й р е т і н д і* ізі ғой тіпті қалмайды. Сонда қалай таппақпыз? (Н.Қазыбеков, Шой табан.).

СҮЙРЕТІҢКІРЕ= е т. *Аздап сүйрету, сүйрете тұсу.* Ол ұзынша үстелдің екі жанында бос тұрған орындықтардың біріне, сол жақ аяғын серейтіп, ыңғайсыздау *с ү й р е т і ң к і р е п* барып отыра кетті (О. Сәрсенбаев, Жиде.).

СҮЙРЕТІС= е т. *Бірге сүйрету.*

СҮЙРЕТІСУ *Сүйретіс етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙРЕУ *Сүйре етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір орыннан екінші орынға тарту.* Қария насыбай атып, кішкене демін алып, белгілі әдісімен қайықты *с ү й р е у г е* кірісіп еді (Ә. Сараев, Қараша.). Бір түйір дәннен көтеріп, Келеді шұбап илеуге, Біреудің өзі жетеді Шаршаған кезде *с ү й р е у г е* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Алды-артына қаратпай тартқылау, ерікке қоймау.* Қыздардың *с ү й р е у і м е н* ортаға шығып, екі-үш рет вальс айналып қайттым (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

СҮЙРЕУШІ з а т. *Сүйреп алып келуші, жәрдемдесуші, қол ұшын беруші.* – Сонда, шаң басып жатқан осы сиықсыз, болашағы да нашар қалаға астананы *с ү й р е у ш і* кім? – деп сұрады ол (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СҮЙРІК[1] з а т. **1.** *Сулы жерде өсетін өсімдіктердің қамыс, борық т.б. ұзын, жұмсақ, әрі тәтті ақ тамыры.* Қоғаның су түбінде ақ *с ү й р і г і* қылтиып көрініп тұрады (Ө. Қанахин, Жер бас.). Қамыс тамыры *с ү й р і к* деп аталатын майқоғаны да жеген (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). «Ел үшін өл. Ел үшін...» – Өмірді аяп не етейін! *С ү й р і к т е н* сұлу саусағың, Мен садаға кетейін! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Өсімдіктің жаңадан өніп шыққан көгі.* Қол қанатым құйрығым Судан шыққан *с ү й р і г і м,* Суырып озған жүйрігім (Қыз Жібек).

Сүйрік саусақ. *Жіп-жіңішке, ұзын, салалы саусақ.* Назыкеш еңкейіп шалапты Жабайдың аузына тосқанда, әлі әжім түспеген *с ү й р і к с а у с а қ т а р ы* Сейіттің көзіне түсіп еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Қалай батыл ойнайды *С ү й р і к с а у с а қ* бізбенен! Нең кетеді, еркетай, Өлтірсең атып көзбенен? (М.Жұмабаев, Шығ.). Таусылмас болды-ау ғасыр бұл бір маған, Қашан да саған қарай күмбір қағам. Ақ *с ү й р і к с а у с а ғ ы ң д ы* сағындым мен, Көк пішен көз алдымда судырлаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СҮЙРІК[2] з а т. з о о л. <лат. asipenser ruthenus> *Дене пішіні сүйірленіп барып жуандайтын, терісінің сыртын өте майда қырлы түйіршіктер жапқан бекіре тәрізділер отрядына жататын тұщы су балығы. С ү й р і к* су түбінде омыртқасыздармен, ал шабақтары хирономидтермен қоректенеді (ҚҰЭ).

СҮЙРІКТЕЙ с ы н. *Жіп-жіңішке, сұлу, әдемі.* Табиғат Рахимаға жіп-жіңішке, ұп-ұзын, ақ, *с ү й р і к т е й* саусақтар берген екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Отыздың үстіндегі жас билеушінің дене бітімі *с ү й р і к т е й* сұлу болса керек (О.Сәрсенбаев, Сағым). Тал бойында бір міні жоқ, жаңа шығып келе жатқан *с ү й р і к т е й* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жағаңдағы сұлу тал, Саясының шөбі бал, Ерекше семіз ішкен мал, Сумаң қағып *с ү й р і к т е й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қаз мойын, қарақат көз, жазық маңдай, Тәтті сөз, оймақ ауыз, балды таңдай. *С ү й р і к т е й* он саусағың қыпша белің, Таза гүл бой сипатың Райхандай (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СҮЙРІКТЕН= е т. *Тұқымның тамырлануы.* Сонда *с ұ й р і к т е н е* бастаған тұқымды еккенде ол 4–5 күннен кейін жер бетіне тегіс өніп шығады (А. Алманиязов, Қазақст. қауын.).

СҮЙРІКТЕНУ *Сүйріктен етістігінің қимыл атауы.* Тұқым *с ұ й р і к т е н у* үшін мол мөлшерде суды қажет етеді (А. Алманиязов,.. Асқабақ).

СҮЙРІКТІ с ы н. *Сүйрігі бар, сүйрік өскен.* Қарияның мінген торы ала аяқ аты да ауыздығы алулы, құмның ақ *с ұ й р і к т і* қиғын быртт-быртт орады (Н. Әбуталиев, Жаңарған.).

СҮЙСІН з а т. ө с. <лат. orchidaceae> *Сүйсіндер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдіктер. С ұ й с і н д е р д і ң* дүниежүзіне көп тараған 800-ге жуық туысы мен 35000-ға жуық түрінің Қазақстанда 27 түрі өседі. Жапырақтары бүтін жиекті, кезектесіп орналасқан (Қаз. тілі термин. Биология.). *С ұ й с і н д е р д і ң* гүлінде басқа туыстарына қарағанда әртүрлі дақтар болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

СҮЙСІН= е т. **1.** *Бір нәрсеге разы болу, ұнату, таңдану.* Қызыл көздері қалаға қарап *с ұ й с і н і п* жалындады (М. Жұмабаев, Шығ.). Аямасам ақ тілек асыл достан, Ол да елім, бәйгеге атың қосқан. *С ұ й с і н е м і н* кемеңгер мінезіне Түркі тектес білгірі басын қосқан (К.Салықов, Жезкиік). Бір үймек шөпті бір іліп, Айырмен атсаң аспанға. *С ұ й с і н і п* қарттар бірігіп, Үлгі қып айтса жастарға (М.Мақатаев, Шығ.). Ерлігіне *с ұ й с і н д і* Қазақстан даласы. Батыр болды осындай. Ер Мұсабек кешегі Сеңгірбайдың баласы!.. (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Таңдану, сүйіну.* Бейсен кірісімен кабинет ішіндегі өзгерістерді *с ұ й с і н е* қарап өтті (О.Сәрсенбаев, Сағым). **3.** *Рақаттану, ләззаттану.* Екі қан ауыр болар бір өзіңе *С ұ й с і н б е* бұл рақымсыз мінезіңе. Айырған екі асықты оңа ма екен, Деп тұрсың алғыс айтар кім өзіңе? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бастықтары ақырып-жөкіріп, балағаттап бұйрық қылса, *с ұ й с і н і п,* көңілденіп орындайтындықтары көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Сен далада жаяу жүріп көрдің бе? *С ұ й с і н е с і ң,* қызғалдаққа, Зергүлге. Соңғы аптасы болса егерде мамырдың Солықтайды төсін қақтап жер күнге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҮЙСІНГІШ с ы н. *Сүйсіне түсетін.* Көктемнің бұлты көңілшек, Жанасқан желге исінгіш. Көктемнің бұлты келіншек, Ұмсынған жанға *с ұ й с і н г і ш* (К.Салықов, Жезкиік).

СҮЙСІНДІР= е т. **1.** *Разы қылдыру, таңдандыру.* Жігіттердің күнделікті оқу-жаттығу, соғысқа дайындалу жұмыстарындағы қимылдары бәрімізді *с ұ й с і н д і р д і* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** *Ләззаттандыру, рақаттандыру.* Жан *с ұ й с і н д і р е р* мінезіне лайықтап әжем оны Жануя деп атайтын-ды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

СҮЙСІНДІРГІШ с ы н. *Сүйсіндіретін, таңдандырғыш. С ұ й с і н д і р г і ш,* жанға жайлы бар әні, Сазды әуендер бойға жылдам тарады. Қыр басында өткен ғажап бір күнді Бір ғасырға теңегім кеп барады (К.Салықов, Жезкиік).

СҮЙСІНДІРУ *Сүйсіндір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Разы қылдыру, таңдандыру.* Кімді жіберу керек? Комбат Қошқарбаевқа тоқтады. Берлинге кіргелі мұның қимылы өз басын *с ұ й с і н д і р у д е* (К.Қазыбаев, Дәуір.). **2.** *Ләззаттандыру, рақаттандыру.* Шәкен Айманов, Хадиша Бөкеевалар сахнада мәнерлеп оқығанда, жұртты *с ұ й с і н д і р у ш і* еді («Қаз. әдеб.»).

СҮЙСІНЕРЛІК с ы н. *Қуанарлық, рақаттанарлық.* Жаратылысындағы қасиеті ме, Жаңқия апайда адам *с ұ й с і н е р л і к* бір тазалық бар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Еліміздің алдында тұрған шаруашылық саяси міндеттерді шешуге әйелдердің белсене қатысуы, оған өз үлестерін қосуы өте *с ұ й с і н е р л і к* жайт («Қазақст. әйелдері»).

СҮЙСІНТ= е т. **1**. *Таңғалту, таңырқату.* Отырарда бір қадірлі қарияның қанатты, Тұлпар тектес аты бопты *с ұ й с і н т к е н* бар алапты. Мінезі сәл жайсыз екен шодыр бала іспетті,– Шаршап-талып шөлдесе де арықтан су ішпепті (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мұстапа Қазыбеков жұртымызды талай сәнді сарайлармен, тамаша үйлермен *с ұ й с і н т т і* (Ә.Жәмішев, Дала.). **2.** *Ләззат алғызып, рахатқа бөлету.* Осылай санай берсең, көңіл қуантып, көз *с ұ й с і н т е р* құдіретті цифрлар жалғаса береді («Білім және еңбек»). *С ұ й с і н т е р і* жоқ болса өнер де өгей, Игіліктің нұрына бөленгендей, Бір топ бала қасынан Бейсен қарттың Қалмайтын-быз ілесіп көлеңкедей (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тіл – Төлеген ажалы Намысы барды күрсінткен. Тіл – Қыз Жібек ажары Ақындар жырлап, *с ұ й с і н т к е н* (К.Салықов, Жезкиік).

СҮЙСІНТУ *Сүйсінт етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙСІНУ *Сүйсін етістігінің қимыл атауы; разы болу, ұнату, таңдану.* Алақанын аямай соққан Құралайдың Кенжебекке қадала қараған көзінде *с ұ й с і н у* бар (Н.Сералиев, Қаңтар). Маған тіпті керегі жоқ мақтаудың. Әсіресе, ақталудың, Ақтаудың! (Орны бөлек *с ұ й с і н у д і ң,* сүюдің. Орны бөлек жақсы жырды жаттаудың!) (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Біреуіннің арманыннан шошып ем, Бірің, міне, еттің лезде мәз-мейрам. Бірің үшін күрсінумен өтермін, Бірің үшін *с ү й с і н у м е н* өтермін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮЙСІНІС= е т. *Разы болысу, ұнатысу, таңданысу.* Оның бұл ерлігіне бүкіл ел болып қатты *с ү й с і н і с к е н* болатын (К.Оразалин, Абай.). Олар бәрі қосылып ән шырқады. *С ү й с і н і с к е н* үлкендер алғыс орнына қол шапалақтады (Н.Сералиев, Зеңгір аспан).

СҮЙСІНІСУ *Сүйсініс етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙТ= е т. с ө й л. ***Сөйт***. – *С ү й т,* сені түстен кейін өзім апарып саламын (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). – Ой, айналайын, *с ү й т ш і,* кел, көмектесе ғой, – деп қуанды әже (Қ.Сәрсекеев, Кілт). *С ү й т с е* де жамандыққа бір тоймаған, Ант ұрғандық қылығын еш қоймаған. Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен – Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған (Абай, Тол. жин.). Анадан да сақ болып, Тарпаң атқа мінгендей Алдыңа бесік өңгеріп, Мақсатыңа *с ү й т і п* жет (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СҮЙТІП ү с т. *Солай деп; солай етіп.* Абайласаң, жігіттер, Болатын *с ү й т і п* кезінде Әр кемелге – бір зауал. Осыларды ойламай Ақылсыз кейбір ақымақтар, Алдағанға мәз болар (Базар жырау, Шығ.). Айтып келді жолдасы, «Жақсылық *с ү й т і п* айтты» деп, Келе ме бұған әліңіз? Өтірік емес бұл сөзім, Расына наныңыз (О.Шипин, Дастан.). *С ү й т і п* ағыл-тегіл шашылып баққан балаңызға баяғы бір қолы тигенін кешірмей жыл он екі ай жауыр аттай қыржыңдадым да жүрдім-ау мен бейбақ (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

СҮЙІКТІ с ы н. *Қымбатты, аяулы, ардақты.* Осы уақыттың бәрінде ол әйеліне жақсы жар, балаларына *с ү й і к т і* әке болды (Р. Тоқтаров, Тұлпар.). Түн баласы... Түн жолына түскен ол, Сақаусың деп Мұса тілін кескен ол, Тәңірінің *с ү й і к т і* ұлы Айсаның Тітіркенбей ұрттап қанын ішкен ол (М.Жұмабаев, Шығ.). «*С ү й і к т і м* Балқия, мені сүйгенің рас болса, енді көп ойлағанды қой (М. Дулатов, Шығ.). *С ү й і к т і* тәте, қош боп тұр, Әркім тәуір көреді Алманың тәтті қызылын (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). // *Өзіне ыстық, қымбат адам.* Жүреді *с ү й і к т і с і н* мақтап әркім, Өзіңнен талай-талай хаттар алдым. Сен маған жайдың аппақ көңілінді, Кіршіксіз мақтасындай Мақтааралдың (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Ерекше қастерлі, қадірлі (ел, жер). С ү й і к т і* Отаны үшін ерлікпен қаза тапқан Қаби Халиуллиннің есімі совет адамдарының есінде мәңгі сақталады (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Ардақтай берер *с ү й і к т і* ел, Ардақтау сені парыз боп. Батырлық тұлғаң биіктер, Бұрыннан бетер аңыз боп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Кеткен аспан жайдағыдан биіктеп, Даланың да көркі неткен *с ү й і к т і* ед! Гүлдер-қыздар жұпар шашып тұрғандай Мына тойға бар асылын киіп кеп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** *Елге құрметті, қалаулы, сыйлы.* Қазақстан еліне, Туып, өскен жеріне *С ү й і к т і* болдың, Мәлігім! Құрметпенен отырдың Астананың төріне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Біреу сыйлар *с ү й і к т і* ақыным деп, Біреу қимас қымбатты жақыным деп. Мен не дейін? Бұл күнде аулақ жүрсе, Дос болғандар биікте әкімім деп (К.Салықов, Жезкиік). **4.** *Бағалы, артық, қымбат.* Маздақ жыры қашанда тойға дайын, Ойға алайын, тағы бір ойланайын. О *с ү й і к т і* нұрлы өмір, мүмкінсізді, Мүмкін еткен күшіңнен айналайын! (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Талмас қанат, Алмас қылыш иықты, Маған ылғи аңсататын биікті, Тіпті жалғыз інім өлген кезде де Ұмыттырған кеудемдегі күйікті Бүркітімді жоғалттым ең *с ү й і к т і* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** *Биік, ғажап, асқақ.* Сұлудың көңілінде көп ұйықтадым, Көп айттым махаббаттың *с ү й і к т і* әнін. Өтемін мен де өтемін бұ дүниеден, Кетемін қалай соның қиып бәрін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҮЙІКТІЛІК з а т. *Сүйікті болушылық, сүйкімділік.* Оның шығармаларының халыққа кең тарағандығы және *с ү й і к т і л і г і* соншалық, тіпті қазақ совет әдебиеті деген ұғымды С. Мұқанов есімінен бөліп қарау мүмкін еместей (Р. Бердібаев, Достық.).

СҮЙІКТІМ з а т. э к с п р. *Қымбатты, аяулы, жақын адамына айтылатын қаратпа атауыш. С ү й і к т і м*-ау, Сәнсіз өмір мәнді ме? Мәнсіз адам шырқай алмас әнді де. Бәсеңдетпе, Қарлықтырма даусыңды Бақытсыз боп қалмау үшін мәңгіге (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮЙІН= е т. **1.** *Біреудің іс-әрекетіне, қызметіне, еңбегіне іштей елжіреу, риза болу.* Абайла, адамзаттың ісін қара, *С ү й і н б е* сыртын көріп, ішін қара. Жақсы, жаман дейтұғын мақалдар бар, Сыртың ағың оңбайсың, ішің қара (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тұра салып төсектен Дір қалтырап киініп. Ойға кірер есіктен «Уақыт бар» деп *с ү й і н і п* (М.Жұмабаев, Шығ.). Қабекең көз қиығымен бәрін бақылап, қағылез дәрігерге қатты *с ү й і н г е н д е й* (З.Жәкенов, Таң самалы). Халқының берген киімін, Киініп әскер *с ү й і н е р.* Аш-жалаңаш дүшпандар, Көріп іші күйінер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Таңдану, сүйсіну.* Сұлу ат, келте киім, керім, кербез, *С ү й і н і п* сипатына таңданады, Пысықпын деп көп

сөйлеп мылжың болып, Ант ішіп бір сөз айтса қарғанады (Ә.Найманбаев, Шығ.). Уланованың биіне Қызығушы еді *с ү й і н е*. Классиктердің бәрі де Жиналушы еді үйіне (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СҮЙІНДІР= е т. **1.** *Разы қылдыру.* Нұрбибі осы мезгілдің ішінде жақсы да, жаман да адамдарды кездестірді; *с ү й і н д і р г е н і* де, күйіндіргені де болды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Иә, Мүліковтер жұртты еңбектерімен *с ү й і н д і р д і* (К. Қазыбаев, Дәуір.). **2.** *Таңдандыру.* Кең дала тартушы еді кеңдігімен, Туған жұрт *с ү й і н д і р д і* елдігімен. Жақындап біз де келдік жол аузына, Бұл өмір өтпей қалар енді кімнен? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұзағынан сүйіндірсін! *Жақсылығы, қуанышы баянды болсын!* – Ақ пейілдің аты арымас деген. Жиырма жыл бойы не көрмедің, Меруерт. Енді қуанышың *ұ з а ғ ы н а н с ү й і н д і р с і н* (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира). –Келінді, балалы болған екенсің, *ұ з а ғ ы н а н с ү й і н д і р с і н!* – деп аузын бір сипап қойды ол (Б. Тілегенов, Көктем.). Жайыңыз жазған хаттан ғылам болды, Шыққан зат анық білдім келген жолды. Бір құдай *ұ з а ғ ы н а н с ү й і н д і р с і н,* Сүйікті сипатыңа көңілім толды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СҮЙІНДІРУ *Сүйіндір етістігінің қимыл атауы.* Мұндағы сырлар достарды ғана *с ү й і н д і р у м е н* бітпейді, пиғылы жаман – қасты да талай күйіндіруге жетеді! (М.Неталиев, Қайдасың.).

СҮЙІНТ= е т. *Разы ету, елжірету.* Оның көзілдірік астынан қараған жылышырайлы жанарлары шәкірттерді *с ү й і н т і п,* қанаттандыра түседі (Қ. Қамбаров, Алтай.). – Анаңды *с ү й і н т е р л і к* іс ете алсаң, тамаша ғой! (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

СҮЙІНТУ *Сүйінт етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІНУ *Сүйін етістігінің қимыл атауы. Риза болу, елжіреу, сүйсіну.* Ән тілімен, күй тілімен айтылған арман да, өкініш те, *с ү й і н у* де, күйіну де қайталанған сайын бойыңа тереңдей тарап, ерітіп әкетеді екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қыздың құрбысына *с ү й і н у і* сирек қой, әйелдердей емес, оларда қызғаныш басым болады (М.Сүндетов, Құмда.).

СҮЙІНШІ з а т. э т н. *Жаңалықты, қуанышты хабарлаушыға берілетін сыйлық, жоралғы. – С ү й і н ш і с і н* мен берейін, – деп маған қалтасынан алып он сом қызыл ақша берді (С.Бегалин, Мектеп.). Дамыл алмай жылар қар, Ақ шымылдық ашылар. Сылқ-сылқ күліп сылдырлап, Бірдеңе деп былдырлап, Көрінгеннен *с ү й і н ш і* Сұрайтын жас баладай, Асығып сулар жүгірер (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Жаңалығы бар, қуанышты.* Ауылға атпен шауып келе үйге жүгіріп кіруге болмайды. Бұл қауіп-қатер не адам шығынының хабары деген жаман ырымға саналады. Егер *с ү й і н ш і* хабар болса, шауып келуге болады. Бірақ «Сүйінші, сүйінші» деп айқайлап келу керек (Қазақы тыйым.).

Құлақ сүйінші. *Қуанышты хабарды бірінші естірткенге берілетін сый.* Әке, мен енді сырымды айтайын: ана күні мынау Үсенге *қ ұ л а қ с ү й і н ш і* беріп қойған менің қалыңдығымды алып қашып отыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мұның иесін тауып бер, *Қ ұ л а қ с ү й і н ш і* аламын. Алып Жолай аңқандап, Мақтанып келіп талтаңдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сүйінші бер. э т н. *Қуанышты хабар айтып, сүйінші сұрай келген адамның айтатын сөзі.* Қордайым, қасиетті туған жерім, Талай сауық-тамаша құрған елім. Мен жазылдым, елжұртым, *с ү й і н ш і б е р,* Домбыра алып әнімді төгілтемін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тыңдай қалдық, жайына ас қалыпты, Ұлы съезд сол күні басталыпты. – *С ү й і н ш і м д і,* кәнеки, *б е р і ң д е р,* – деп Қисық кекіл Петямыз мастанып тұр (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮЙІНШІЛЕ= е т. **1.** *Жақсылық хабарды, қуанышты жеткізу.* Бұл кезде олар, базардағы жұртқа барып, төңкеріс хабарын ұрандап, *с ү й і н ш і л е п* қайтқан (А.Хангелдин, Ғани.). Байланыс және ақпарат министрі қазақтілді интернет-ресурстарына тегін хостинг ұсынылатынын *с ү й і н ш і л е п,* бұл бағдарламаға баршаны қатысуға шақырды («Айқап»). **2.** *Сүйінші деп, сүйінші сұрай келу.* Сөйткенше болған жоқ, есік айқара ашылып, бір құшақ дала аязын ала, топ адам кірді, *с ү й і н ш і л е п* (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

СҮЙІНШІЛЕС= е т. *Бірге сүйінші сұрау.* Балалардың бәрі де *с ү й і н ш і л е с і п* жамырасады (С. Сейтхазин, Хадиша).

СҮЙІНШІЛЕСУ *Сүйіншілес етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІНШІЛЕУ *Сүйіншіле етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІНІС= е т. *Таңданысу, сүйсінісу.* Жыландай арбайтұғын қадап көзін, Отырды әзер ұстап Жүсіп өзін. Мақтасып, Бағыдаға *с ү й і н і с к е н,* Тікендей көріп барлық жұрттың сөзін (И.Байзақов, Құралай.).

СҮЙІНІСУ *Сүйініс етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІНІШ з а т. *Бір нәрсе жайында марқайып қуанған нәзік сезім, ризалық.* Қыз қайда

Ардақжандай туған айдай, Күлім көз, оймақ ауыз, ақша маңдай. Сағындым, еркем, ах-ах-ау, сені-ау! Сөйлесе, сөзі майда, лебі жылы, Жанымның *с ү й і н і ш і* бұлбұл таңдай (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жырлап жататын Мол ма *с ү й і н і ш?!* Жанға бататын Жоқ па күйініш?! Ғарыш ғасырын Қалай жазасың?! Сүрттік жасырып Сорлы көз жасын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сүйініш білдірді. *Ризалығын байқатты, ықылас жасады.* Ән тоқтағанда отырғандар тәтті ұйқыдан оянғандай селт етісіп, ерекше ықылас, *с ү й і н і ш б і л д і р д і* (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Серік пен Таймұрза да жас партизанға *с ү й і н і ш т е р і н б і л д і р і п,* жандары қалмай қолпаштай берді («Қаз. әдеб.»).

СҮЙІНІШТІ с ы н. *Сүйсініп разы боларлық, сүйсінерлік.* Жұрт *с ү й і н і ш т і* пішінмен маған қарап еді, мен де мақтанышымды сыртқа шығарғандай кеудемді толтыра бір дем алдым (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Егер жеке адамның қылықтары шектен асып бара жатса, коллектив оны жазаға тартады, ал оның қылықтары *с ү й і н і ш т і* болса, оны құрметтейді, мақтан етеді (Ә.Бәженов, Дүниеге көзқарас.). Мазасыз әрекеттің *с ү й і н і ш т і* нәтижесі біртін-біртін көріне бастады (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.).

СҮЙІНІШТІЛІК з а т. *Ұнамдылық, сүйкімділік.*

СҮЙІП-ҚҰШ= е т. **1.** *Аймалау, сүйіп-құшақтау. С ү й і п-қ ұ ш ы п* солдат тұрды, Еске түсіп өлген жары. Іші-бауры жылып тұрды, Бөбегі боп бар құмары (Ж.Өмірбеков, Мың терезе). **2.** *Елжіреу, мейірлену.* Бай еді ғой, бай еді әкем ұлысы, Кең еді ғой кербез әлем тынысы. *С ү й і п-қ ұ ш ы п* еркелеткен бір ұлдың Жоқ болатын сүйкімсізбен жұмысы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *Құштар болу.* О, тіршілік, өлі де мен өзіңді, Жан-тәніммен *с ү й і п-қ ұ ш ы п* өлердей. Мәңгілікке жұмғым келмей көзімді, Қиын жолмен жүріп келем бөгелмей (С.Оразаев, Дала.).

СҮЙІП-ҚҰШУ *Сүйіп-құш етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІР с ы н. *Сүйірленіп келген, үшкір.* Қабырғада самсаған қару-жарақ ілулі тұр. Болат наркескен, қисық алдаспан, *с ү й і р* ұшты найза, шойын басты шоқпар, жақтың бірнеше түрі (І.Есенберлин, Алмас.). Полковник Кондратьев *с ү й і р* ұшталған әртүрлі түсті қарындаштарды әрі-бері алақанына салды (К.Тоқаев, Тасқын). Болды тасты кескен *с ү й і р* қылыш Жігіттің ақыл бітсе (ер) досына (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сүйір бұрыш. г е о м. *Бұрыштары сүйір болып келген үш бұрыш.* Бұрыштарының шамаларына қарай үш бұрыш мынадай түрге бөлінеді: бұрыштарының біреуі тік болғанда – тік бұрыш, бұрыштары сүйір болғанда – *с ү й і р б ұ р ы ш,* бұрыштарының біреуі доғал болғанда – доғал бұрыш, – деп аталады (А.Әбішев, Ауылда.). Мұндай диагональ горизонталь сызықпен шамамен 75° *с ү й і р б ұ р ы ш* жасайды (Сызу).

Сүйір кірпіш. *Көне құрылыстарда арнайы алты қырлы етіп жасап, сұқпалап қалағанда сырт көрінісі ылғи алты бұрышты торкөз болып келетін күйдірген кірпіш* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СҮЙІРЛЕ= е т. *Сүйір ету; үшкірлеу, ұштау.* Айдынғали ағай бастаған жұмысшылар тобы жуан-жуан ұзын сырықтардың бір басын *с ү й і р л е й* шауып жатыр (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Сырт көз, көше беті жұпыны көрінгенімен, аула іші кең, шарбақ та биік, ұзын *с ү й і р л е п* ағаштан қиып жасалыпты (М.Сүндетов, Ескексіз.). Әдемілеп, *с ү й і р л е п,* Шығармақшы ұшын ол. Терлеп-тепшіп, күбірлеп, Беріліпті ісіне ол (Е.Елубаев, Көкпар).

СҮЙІРЛЕН= е т. *Сүйір етілу; үшкірлену, ұшталу.* Әйкел ойынының құралы ұзындығы 40–60 сантиметр келетін сапты аяқ және ұзындығы 15–20 сантиметр, екі ұшы *с ү й і р л е н і п* жонылған әйкел таяқ (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Оның ұш жағы *с ү й і р л е н е* біткен қиғаш қасы ұшуға талпынған қарлығаш қанатындай (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жапырақтары қарама-қарсы орналасады, түбіндегі жапырақтары ұзынша – күрек тәрізді, тек сағақтарына қарай *с ү й і р л е н г е н,* ал жоғарғы жапырақтары қандауыр тәрізді, тегіс жиекті, үшкірленбеген (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

СҮЙІРЛЕНДІР= е т. *Сүйір еттіру; үшкірлендіру, ұшын өткірлендіру.* Ит қайтсын, селк етті де, атып тұрып, тұмсығын ту аспанға соза *с ү й і р л е н д і р і п,* ал кеп ұлы (М.Қабанбаев, Арыстан.).

СҮЙІРЛЕНДІРУ *Сүйірлендір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІРЛЕНУ *Сүйірлен етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІРЛЕУ[1] с ы н. *Үшкірлеу келген, сәл сүйір.* Гүлзаттың ұшы *с ү й і р л е у* қырлы мұрны, мұңға бейімдеу ұялы көздері, желкесіне түюлі жүретін қара шашы қасымнан көрінгендей болды (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). Анчар жемісі жасыл түсті, кішкене, *с ү й і р л е у* келген домалақша дән («Білім және еңбек»).

СҮЙІРЛЕУ[2] *Сүйірле етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІС з а т. *Сүйгендік, сүюшілік.* Жәнібек төргі бөлмеде отырып бір уақытта «шөп» еткен *с ү й і с т і* ап-анық естіді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Сол себепті бұл *с ү й і с т е н* жас әйел тек тұңғыш рет бақыт дегеннің не екенін көрді (Ж.Жұмаханов, Махабб.).

СҮЙІС= е т. **1.** *Ерін тигізісу, өбісу.* Жанжағымызға қарасақ жалғыз біз емес, бірін-бірі жапа-тармағай құттықтап, жағалай *с ү й і с і п* жатқан жұрт (С.Мәуленов, Жер нәрі). Бірақ көппен түсіністім, Сыйыстым Тіл табыстым Құшақтастым, *С ү й і с т і м* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бір сүймесең махаббатқа бөлер кім, Онсыз біздің не болмақшы көрер күн. Көз жұмарда ақырғы рет *с ү й і с і п,* Тіршілікке алғыс айтып, сенермін (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Бір-бірін жақсы көрісу, ұнатысу.* Сүйсіне алмадым, сүймедім, Сүйегім жасып, сор қалың. *С ү й і с і п* саған тимедім Бола алмадым сенің жарың (Абай, Тол. жин.). Түскендей бұғалық Шыңғырмай, Шуламай: Жөн сөзді құп алып Жөнсізге туламай, Ешкімге тиіспей, Ешкімге жоламай, Жаманмен *с ү й і с п е й,* Жақсыны тонамай (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҮЙІСПЕНДІК з а т. с ө й л. ***Сүйіспеншілік***. Бала табиғатының сан алуан қыры мен сырын, қат-қабат ерекшелігін білетін бұл адам өз коллективінің арасында да адал, таза *с ү й і с п е н д і к к е* бөленген (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Кесіп құрай шебер қолмен, Қойшы әнге салады енді: Өзен бойын *с ү й і с п е н д і к* Жырына ол малады енді (О.Шипин, Дастан.). Солдаттардың сүйген еліне деген *с ү й і с п е н д і к* сезімін арттырып, қас жауларға өшпенділігін күшейте түсті (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

СҮЙІСПЕНШІЛІК з а т. **1.** *Құштарлық сезім, ынтықтық көңіл күй, махаббат.* Балаға деген ана мейірімі, оның оттан да ыстық махаббаты қандай күшті болса, анасына деген баласының *с ү й і с п е н ш і л і г і* одан да күшті (І.Есенберлин, Көлеңке.). Заһира – еңбекпен ел құрметіне, өз жерлестерінің *с ү й і с п е н ш і л і г і н е* ие болған еңбекшіл жан, өршіл коммунист (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Қыз бен жігіт арасында тұтанған *с ү й і с п е н ш і л і к* оты үйленген соң ошақ басын шұғылалы нұрға бөледі («Қазақст. әйелдері»). **2.** п с и х о л. *Адамдардың бір-бірін жақсы көріп, сыйласым мен қарым-қатынас жасау қасиеті* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СҮЙІСТІР= е т. *Бетіне, ерніне ерін тигіздіру.* «Алтыбақан» мен «Ақ сүйекті, былай қойғанда, үй ішінде, от басында ойналатын «Серік қалау». «Кел, сақина», «Судыр-судыр», «Телефон», тағы толып жатқандары қыз-жігітті құшақтастырып, *с ү й і с т і р і п* жатады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ұйтқып соққан дауылдай күй ышқынып, Тауды тауға тастайды түйістіріп. Еліктерді ойнатып еркелетіп, Аққуларды қояды *с ү й і с т і р і п* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Өлеңді жазбай кеткен көптен бергі Оятып, міне, тағы көктем келді. Боятып жеті түске бар әлемді, Тағы бір *с ү й і с т і р і п* көк пен жерді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СҮЙІСТІРУ *Сүйістір етістігінің қимыл атауы.*

СҮЙІСУ *Сүйіс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ерін тигізісу, өбісу.* Кейінгі кезде қыз бен жігіт көпшілік орындарда отырып-ақ бір-біріне деген ыстық сезімдерін білдіруі, бас салып *с ү й і с у і* кездесіп қалады (Ш.Әмірәлиев, Жақсы.). *С ү й і с у д е н* ернім менің кеппейді, Ғашық мезет сүйеу болып, септейді. Жер-жаһанның бар қызығы біз білген Бір сүюдің рақатына жетпейді (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Бір-бірін жақсы көрісу, ұнатысу.* Табысу мен кездесу, Талпыну мен түйісу, Сағыну мен *с ү й і с у,* Тіпті кейде одан да өзге сезімдер Махаббатқа бастап бара алмайтыны белгілі, Махаббат ол – жан мен тәннің тізе қосқан ерлігі (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮЛБЕ з а т. с ө й л. ***Сүлба***. Едірей есік пен төрдей алдында бара жатқан Тұрсынның қарауытып көрінген *с ү л б е с і н* оқты көзімен атып келеді (С.Сматаев, Алау). Жыланды басына үйірілген қара бұлт таудың кешкі *с ү л б е с і н* зорайтып, сұстандырып көрсетеді (Ж.Мусин, Ақ алаң). Автобустан түскенде бел-бел болып қарауытып жататын көне Отырардың *с ү л б е с і* әрең көрінеді («Білім және еңбек»).

СҮЛГІ з а т. *Беті-қол, ыдыс-аяқ сүртетін мата орамал.* Кәрім жақсылап жуынып, ақ *с ү л г і м е н* денесін әбден ысқылап сүртінді (С.Алдабергенов, Әңгім.).Кереуеттің бас жағындағы қабырғада сәл еңкейте ілінген үлкен айна, оның басына кестелі ақ *с ү л г і* іліп қойыпты (М.Тоқжігітов, Ән атасы.).

СҮЛДЕ з а т. с ө й л. ***Сүлдер***. Макагонның халі әлі де өте нашар екендігі *с ү л д е с і н* әрең сүйреткен денесінен де, алқам-салқам бет-аузынан да көрініп тұр (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қауқайып ат үстінде *с ү л д е л е р і,* Қазақтың қырау қабақ шын ерлері, Қабанбай, Бөгенбай мен Жәнібектер – Сабаздар сөгілмеген іргелері (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Жүрсе-дағы құры *с ү л д е,* Жауға қарсы қасарысқан. Оққа қарсы күн ішінде, Он жүгірді жас арыстан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Құр сүлдесін сүйретті [тартты]. ***Құр сүлдерін сүйретті.*** Тағы да жылға жақын өтті уақыт, Бұл күтіс шал байғұсқа кетті батып, Сонда да *қ ұ р с ү л д е с і н с ү й р е у м е н е н* Пойыздың даусы шықса, тұрады атып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Темір балдақ қоя ма, Тас төбеден тигесін, Екі-үш рет домалап, *Т а р т т ы с ү й р е п с ү л д е с і н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сүлдесі қалды. ***Сүлдері қалды.*** Шыдайсың да амалсыз, Көнесің де! Көнбегенде қайтесің! Өлесің бе?! Сүзек деген пәледен *с ү л д е м қ а л ы п*, Сандырақтап жатқаным әлі есімде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Осы оқиғадан кейін Қаншайым әбден азып кетті. Шөлмектей боп жүдеп, көзі үңірейіп құр *с ү л д е с і* ғана *қ а л д ы* (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

СҮЛДЕР з а т. *Адамның арып-ашқан, жадап-жүдеген, әлсіреген сыртқы кейпі.* Берірек келгенде адам баласы «Жанды» басқаша ұғына бастаған: жан мен тән-егіз, «жан» «тәннің» көлеңкесі, елесі, *с ү л д е р і*, ауа тәрізді көзге көрінбейтін бірдемесі деген нанымға келген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Естайдың тірі аруақ, құр *с ү л д е р і,* Жүрегі Маралды да күрсінеді Хорланға «Қош бол!» деп те айта алмады-ау, Өкініш... өксімеген білсін нені (М.Әлімбаев, Өшпес от). Сүлдері қалған, талайғы Теңселіп қыздың *с ү л д е р і,* Ауаны қармап ұстауға, Шайқалып қалып... ілгері... Шалқалап барып... түсті аунап (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Құр сүлдері қалды [шықты]. *Әбден жүдеді, арып-ашты, арықтады.* Тек жершіл қазақы ат мінген *қ ұ р с ү л д е р і қ а л ғ а н* он шақты солдат қана, бес-алты күн өткеннен кейін Балқаш көлін жағалай көшкен Ысты руының аулына келіп жетті (І.Есенберлин, Қаһар). Барлық жұрт жым-жырт, дене тіршілігінен айырылып, құр ғана *с ү л д е р і қ а л ғ а н д а й* (М.Әуезов, Қилы заман.). Тұрмыстың күйбеңі, Қаншама сүйреді, *Қ а л д ы* ғой *с ү л д е р і м,* Қызыққа қи мені! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Құр сүлдерін сүйретті. *Азып-тозды, титықтады.* Армия шегінгенде тосып жолды, *С ү й р е т і п қ ұ р с ү л д е р і н* әкем сорлы. Бір буда гранатты сұрап алған, Сол қару маған тиген енші болды (Қ. Жармағамбетов, Дәурен).

Сүлдері құрыды. *Мүлдем титығы құрып шаршады, әбден сілесі қатты; тұралады.* Онда да ыстығым қайтып, төсектен тұрдым дегенім болмаса, сүзек болған адамдай *с ү л д е р і м қ ұ р ы п,* тәлтіректеген аяғымды әрең басам (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жыламаспын деп ойлап еді, күйіп-жанып жатқан баланы бетінен сүйер жерде *с ү л д е р і қ ұ р ы ғ а н* бойымен бесікке асыла кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

СҮЛДЕЛЕН= е т. *Сүлдесі түсу, нобайлану.* Ал, біздің туған ауылымыз көкжалқақ мұнар пердесіне тұмшаланып тек нобайы ғана *с ү л д е л е н е д і* (О.Бөкеев, Ән салады.).

СҮЛДЕЛЕНУ *Сүлделен етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛЕ ү с т. *Селқос, немқұрайды, көңілсіз; сүлесоқ.* Тұрсынбай отырғандарға *с ү л е* ғана амандасып, оңаша айтары барын аңғартып Ушаковке қарап тұрып қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Соңғы екі-үш аптадан бері ол асқа тәбеті жөнді шаппай, тамақты *с ү л е* ішіп, көкірегінде қызыл пайда болатынын айтты (А.Тұрғанбаев, Рентгенология). Бүгін жүрсең, өлер ең маған ермей, Аңға жүрдің бек *с ү л е* көңіл бермей. Шабайын деп тұрғанын көре тұра, Жолбарысқа бардың ба көзің көрмей (Үш ғасыр.).

Сүле ауру. *Ұзаққа созылған, созылмалы ауру.* Сүзектің аяғы ұзақ *с ү л е а у р у ғ а* айналып, әлі түзеліп кете алмай Палау жүр (З.Шүкіров, Сарша.). Ақ түйғындай қанат қағып, сампылдап, Сен кіргенде палатаға саңқылдап. Көне дерттен, *с ү л е а у р у д а н* арылып, Талай сырқат сауығады жарқылдап (Ж.Сыздықов, Асулар).

Сүле болды. *Сүле ауруына ұшырады.* Тұңғышбай көп сөйлеймейді. *С ү л е б о л ы п* ауырған адамша жүні жығылып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЛЕЙ з а т. к ө н е. *Жыршы, жырау.* – Сыр бойынан жырдың алуан-алуан *с ү л е й л е р і* шыққан екен (От ортасы.). Еламан екеуміз Ақтоған басында отырып, Сыр бойындағы небір *с ү л е й л е р д і* есімізге түсірдік («Қаз. әдеб.»). Сүйінбай, Жамбыл, Өмірзақ, Үмбетәлі, Әбдіғали... дәл осылай саралай берсе, жыр *с ү л е й л е р і* бұл елде тым көп («Лен. жас»). Үлкен баласын өңкей бірөң сүлік сұлу ат мінген мың қаралы *с ү л е й* жігітпен қадірлі мейманның алдынан жіберетін күнді асыға тосқан (Ә.Кекілбаев, Үркер).

СҮЛЕЙСОҚ с ы н. с ө й л. ***Сүлесоқ.***

СҮЛЕЛЕ= е т. с ө й л. ***Сілеле.*** Енді *с ү л е л е п* жата берудің жөні жоқ. Бой жазбақ керек, қозғалмақ керек (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Өздері де әбден *с ү л е л е д і* білем, кеше таңертең біреуі «Тем-аға, бүгін түске шейін жатып тыныксаң қайтеді?» – деді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СҮЛЕЛЕН= е т. с ө й л. *Ұнжырғасы түсу, көңілсіздену, сілелену.* Курнос Иван Шураны

көрген сайын бір түрлі ауыр сезім бойын басып, *с ү л е л е н і п* қалатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Нұрсұлу қабағы кіртиіп, *с ү л е л е н і п* барып диванға отыра кетті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

СҮЛЕЛЕНУ *Сүлелен етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛЕЛЕТ= е т. *Ұнжырғасын түсірту.* Жігіттер жолдан титықтады, мал айдау азабы *с ү л е л е т к е н* (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

СҮЛЕЛЕТУ *Сүлелет етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛЕЛЕУ[1] ү с т. *Көңілсіз, немқұрайды, селқос.* Әппақ саусақтарынан ғана ұстап, ернімді болар-болмас жыбыр еткіздім де *с ү л е л е у* амандастым («Білім және еңбек»).

СҮЛЕЛЕУ[2] *Сүлеле етістігінің қимыл атауы.*

СҮЛЕСАПА с ы н. ***Сүле-сопа*** *(еш нәрсеге көңілі жоқ, бейжай).* Ол кешке таман *с ү л е с а п а* болып, ертең не жұмыс істейтінін ойлап келе жатыр еді (М.Мырзақұлов, Ақық). Күрсінсем, елім жаным, ұқ ішімді, Мінеме *с ү л е с а п а* жүрісімді. Жүзімде шініра күлкі жатыр, Қиярда саған соңғы тынысымды (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

СҮЛЕСОҚ с ы н. *Селқос, ықылассыз.* Капитан Гофман менімен *с ү л е с о қ* амандасты да «иә, қалай, келдіңдер ме?» деп әйтеуір сұрай салды (Б.Момышұлы, Шығ.). Жігіт еш нәрсеге зауқы жоқ, *с ү л е с о қ* күйде, сахна төрінде тұрған рояльдің қақпағын ашты да, мәнсіз, мағынасыз, кез келген пернені басты (Бал дәурен).

СҮЛЕСОҚТАУ с ы н. *Селқостау, ықылассыздау.* Тірі жанның көзіне Түспегенді қалайсың. Сылқымдардың өзіне *С ү л е с о қ т а у* қарайсың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СҮЛЕСОҚТЫҚ з а т. *Селқостық, самарқаулық, енжарлық.* Оның әншейіндегі жігерлілігін *с ү л е с о қ т ы қ* иектеп кеткен сияқты («Білім және еңбек»). Оның енді қазір бір нәрсеге зауқы болмай, енжар *с ү л е с о қ т ы қ* еңсесін басып тұр («Қаз. әдеб.»). Тамақты қабылдамау жабық ауыз – *С ү л е с о қ т ы қ т ы ң,* я қарсыласудың құбылысы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮЛЕ-СОПА с ы н. *Еш нәрсеге көңілі жоқ, бейжай.* Жабыдағы жас келіншек, қарамайды жарына, *С ү л е-с о п а* жігіт отыр қолын таяп жағына (М.Мақатаев, Шығ.). Сыңар қанат сынық құс байлауда тұр, Тағы бірі айдында жайрап жатыр. Қан аралас қалқыған мамығымен, Жетім көлдің толқыны ойнап жатыр. ... Қасиетке оқ атып, жойған пақыр, Қалай алып кетерін біле алмастан, *С ү л е-с о п а* жағада ойлауда құр (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮЛЕСІЗ с ы н. *Селқос, көңілсіз. С ү л е с і з* жау сезіп тұр Енді жолы болмасын. Қайтып мойнын бұра алмай, Фашист иттер зарласын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҮЛКІН: сүлкін түсті. ж е р г. *Ұнжырғасы, еңсесі түсті.* Үйден жүгіре шыққан Балдан біраздан кейін *с ү л к і н і т ү с і п,* қайта оралған соң, Қотырақ ағам аттанып кетіпті (С.Тәукейұлы, Ақыр Жәнібек).

СҮЛІК [ар. سلوك] з а т. **1.** з о о л. <лат. hirudinea> *Түсі қара, денесі жұмыр, теңіздерде, тұщы суларда және топырақта тіршілік ететін қан сорғыш құрт. С ү л і к* қара суды, тау бұлақтарын, көлшіктер мен тоғандарды, су қоймаларын мекендейді (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі.). Медицинада пайдаланатын *с ү л і к т і ң* 9 пар көздері болады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Медицина *с ү л і г і н* бірқатар ауруды емдеуге пайдаланады (ҚСЭ). **2.** а у ы с. *Біреудің еңбегін қанаушы, арамтамақ.* Кім жазалы өзіміздан көрмесек, Төбемізге шығардық қой дөндетіп. *С ү л і к* болып қазақ қаным шаққан соң, Аузына салмай қайтсін аңдатып (М.Дулатов, Шығ.). Ақсаусақтар ұқсайтұғын *с ү л і к к е* Арқан тастап, Болады ие күлікке. Безбен ұстап тұрған адам – Сатушы Көзбояушы бола алады циркке! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сүлік қара. *Жіңішке, жұмыр, қара түсті жылқы.* Оның жанары сандалкөкке түсті, Базаралы да *с ү л і к қ а р а ғ а* сұқтана қарап қалған екен (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Түсіме еніп майдан, даңқ, *с ү л і к қ а р а* сәйгүлік, Армандадым, қиялдадым жетемін деп қай күні (О.Сүлейменов, Атамекен).

Сүлік салды. *Ауырған жерге медициналық сүлік жіберіп, арам қанды сорғызды.* Гипертонияның ауруы ұстағанда дәрігердің Ұлықсатымен *с ү л і к с а л с а* да болады (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

Сүлік салып емдеу. м е д. *Адам денесіндегі арам қанды медициналық сүлік қойып емдеу.* Кейбір ауруды *с ү л і к с а л ы п* емдеу әдісі ертеден қолданылып келеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Сүлік сорғандай [бозарды]. *Өңі қуарды, қаны қашты. «С ү л і к с о р ғ а н д а й* бетінде қаның қалмапты. Танымай қалдым ғой, көкешім», – деп еді Нұрила (Ж.Арыстанов, Сұңқар.). Ол екі күнде *с ү л і к с о р ғ а н д а й б о з а р ы п* біткен (З.Шашкин, Доктор.). Шалдың қызыл шырайлы жүзі *с ү л і к с о р ғ а н д а й б о з а р ы п,* ернінен күлкі қашты (Д.Исабеков, Тіршілік).

СҮЛІКТЕЙ с ы н. *Сүлік сияқты қара, жіңішке, жұмыр, жарағаи (ат сыны).* Наурызбай бас бәйгіге тігілген *с ү л і к т е й* қара су жорғаны жанындағы жолдасын жыққан айбым деп, Ақбөкенге тартқанды (І.Есенберлин, Қаһар). Жылқышы бауырынан жарағаи *с ү л і к т е й* қара бестіні топ алдына көлденең тарта берді (М.Хасенов, Түлпар.).

Сүліктей қадалды [жабысты]. а) *Жабысып алды, айырылмады.* Жылауық Тұрдыбек құр сүлдер шешемнің арық төсіне *с ү л і к т е й қ а д а л ы п,* сорудан бір жалықпайды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Кенет бір күшті қол *с ү л і к т е й ж а б ы с қ а н* жиреніштi денені бойынан жұлып алды (Т.Ахтанов, Шығ.). Әр екі, үш сағатта атам биенің бауырына *с ү л і к т е й ж а б ы с ы п* алып отырғаны (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). ә) *Қыр соңынан қалмады.* Ол *с ү л і к т е й қ а д а л ы п* тексереді екен (С.Адамбеков, Көсе.). Сөйлеріне келгенде, Судағы қара *с ү л і к т е й,* Қызыл тілім *қ а д а л ғ а н* (Базар жырау, Шығ.).

Сүліктей созылды. *Көсіле бауырын жазды, шапты.* Жатаған келген жарау аттар *с ү л і к т е й с о з ы л ы п,* керіле құлаштап барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *С ү л і к т е й с о з ы л ғ а н* қос қарагердің қасат тұяқтарынан жел ескендей кошевканың алды бұрқ-бұрқ етіп, ақ борандатып кетті (Ж.Мусин, Ақ алаң).

Сүліктей сорды. *Елді аяусыз қанады.* Түрменің бұл үйі қаланы *с ү л і к т е й с о р ғ а н* Патқұлда дейтін саудагердің үйі еді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Қаланы билеушілер мен дәулет иелерінің көпшілігі – қазақ даласын *с ү л і к т е й с о р ғ а н* саудагерлер мен көпестер болатын (К.Оразалин, Абай.).

СҮЛІКТЕР з а т. з о о л. *Буылтық құрттар типінің бір класы. С ү л і к т е р* балық шаруашылығына көп зиян келтіреді, ал медициналық сүлік гипертония, склероз, инсульт ауруларын емдеуге қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология).

СҮЛІКШЕ үс т. *Сүлік сияқтанып, сүлікке ұқсап.* Паразиттер өзінің күшті сорғыштарымен *с ү л і к ш е* қадалып, қарынның, шектің және басқа органдардың кілегейлі қабықшасын қатты жаралайды (К.Уәлиева, Мал ауру.). Жауын суын *с ү л і к ш е* сорып бүр атқан жусан иісі танауды жарады (Д.Досжанов, Дария).

СҮЛІКШІЛ с ы н. *Діншіл.* Рас сөз кейбіреуге көрінді осы, Сияқты *с ү л і к ш і л д е р* досы, Молая берді ақырын қобалжыған, Аңсаған мекендерін көңіл босы (С.Мұқанов, Шығ.).

СҮМБЕ з а т. с ө й л. **1.** ***Сүмбі***. Болыстан мөр бастырып ап, қалаға шапқан старшын көк *с ү м б е* мылтықты жасауыл әкелген (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Екінші, жау көп, аямайды; қуғыншылардың қарусызы жоқ. Бұл болса, әрі жалғыз бас, оның үстіне *с ү м б е м е н* оқтайтын жалғыз ауыз қара шитіден басқа сенімді қаруы да жоқ (М.Әуезов, Қараш.). **2.** а у ы с. *Дене тұрқы, бойы. С ү м б е с і* мынау сойылша, Басары мынау бақанша. Құндағы мынау құс мойын, Оғы мынау бақалшақ (І.Жансүгіров, Шығ.). // *Әдемі, сұлу.* ...Аққулар... Аққу мойын, *с ү м б е* қанат, Алаңсыз таранда күнге қарап. Айдынның еркелері, білмей тұрмын. Етермін тағдырыңды кімге аманат?! (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮМБІ з а т. *Мылтықтың ұңғысын тазалайтын әрі жайлайтын ұзын, жіңішке, жұмыр темір немесе тобылғы таяқша.* Жұмат мылтығының ішін сүртіп, тазалығын қарады да *с ү м б і с і н* жиып салды (Б.Балабеков, Ән сапары). Ұңғының ішіне оқ-дәріні құясың да, *с ү м б і м е н* тығыздап барып, атасың (М.Жұмағұлов, Қыран.). // *Бой-тұрқы тұзу, тура.* Аттанып, түн ішінде суыт жүрді, Аттардың бәрі жүйрік, жарау *с ү м б і,* Барзудай бас қосқан соң батырменен, Ән салды Күлөндам да неше түрлі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Терегі *с ү м б і* сұлу, қыздай бойшаң, Атыңа жал бітеді бір күн қонсаң (С.Сейфуллин, Шығ.).

СҮМБІДЕЙ с ы н. *Сүмбі тәрізді жіп-жіңішке, түп-тұзу.* Зияның үйретуімен Нарбота кеше ешкі майынан *с ү м б і д е й* түп-тұзу алты дана шырақ қатырған (С.Омаров, Қиыр.). *С ү м б і д е й* тұзу денесі, Балдырғандай жас бала. Көктемнің қызыл гүліндей, Өмірге келген жас қана (А.Лекеров, Өмір). Сұлулығың *с ү м б і д е й,* Жылқыға бітпес жануар Сымбатың менен сияғың (Батырлар жыры).

Сүмбідей боп жарады. *Бабына келді, бауырынан жарады.* Қарай-қарай баланың, Екі көзі талады. Астындағы шұбар ат, *С ү м б і д е й б о п ж а р а д ы* (Алпамыс).

СҮМБІЛ[1] з а т. ө с. <лат. adianthum> *Қырыққұлақтәрізділер тұқымдасына жататын көпжылдық, хош иісті, пияз текті споралы шөптесін өсімдік.* Шырыштың қызғылт түсті әдемі гүлдері сабағына шашақтанып бітеді де, олар бақтарда әдейі өсірілетін *с ү м б і л д і ң* гүліне ұқсайды (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Өсіп тұрған *с ү м б і л д і ң* жас тамыры, өсірілген пияздың жас жапырағы, спирт немесе сірке қышқылы гемотоксимен, фуксин немесе метилен көгі – дейді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.). // п о э т. *Әдемі, сұлу, тұзу.* Қала бар Бурабайдың жағасында, Күркі атқыған сағасында, Ақ балтыр, сұлу қайың, *с ү м б і л* шырша, Аңқытқан майын

ағашында (С.Сейфуллин, Шығ.). Келеді неше қабат таудан асып, Бар құдай жаһан түзден нәсіп шашты. Келе жатса үш биік, *с ү м б і л* шырпы, Алдында төбенің тұр қатарласып (Батырлар жыры).

СҮМБІЛ[2]: сүмбіл шаш [бұрым]. *Ұзын, мойылдай қара шаш.* Өкшеге түскен *с ү м б і л ш а ш,* мөлдір қара көз, кептер иық, қаз омырау, балғын жұмыр дене – бәрі жарасып-ақ тұр (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Орнатқан гауһар тәжге зұбаржат тас, *С ү м б і л ш а ш*, інжу тісті, қиылған қас. Гүл жүзді, пісте мұрын, құралай көз, Еш адам мұндай болып жаратылмас (Бабалар сөзі). Бұралған бел – шыбық, жұп-жұмыр бөксесі, Тоқ балтыр дір етер, жер басса өкшесі. Қос құлаш *с ү м б і л ш а ш,* қағады тірсегін, Тал бойда мін бар ма, айтсыншы білсе кім? (Т.Рахимов, Он сегіз.). Ұлы тауды жатқан қар қыстай басып, Көктем жігіт бөктерген қыздай қашып, Қара *с ү м б і л б ұ р ы м д а р* тарқатылып, Торғай тасып барады, Торғай тасып (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

СҮМБІЛЕ[1] з а т. **1.** *Шығыс күнтізбесі бойынша жылдың алтыншы айы.* Бұл жердің күні ыстық болғандықтан, *с ү м б і л е* тумай, су мұздамай жайлаудың қойы етекке түспейді (І.Жансүгіров, Шығ.). Болжаса да боларын астық қанша, Әкеледі *с ү м б і л е* қастық канша. Нағыз диқан беталды даурықпайды, Бидай болып мол егін бастыққанша (К.Салықов, Жезкиік). Әсте, *с ү м б і л е н і ң* салқын түнінен қашып, олар далаға жатуды қойған болар (Д.Исабеков, Мазасыз.). Сыр бойының биылғы күзі салқын болатын сыңайы бар. Жұрт *с ү м б і л е д е н-а қ* үстінен күпәйкесін тастамайтын болған («Қаз. әдеб.»). **2.** а с т р. *Сүмбіле айында көрінетін жарық жұлдыз.* Ертедегі египеттіктер (Мысыр халқы) аспандағы ең жарық Сириус (қазақша *с ү м б і л е*) деген жұлдыздың тууына қарап егін салатын кезін біліп отырады (Х.Әбішев, Аспан сыры). «*С ү м б і л е* туар жылтиып, ат семірер құнтиып» деген немесе «Үркер жамбасқа келсе, жаз шықпағанда не қалды» деген мақалдар күздің, жаздың қай кездерде болатынын аңғартады (Х.Әбішев, Аспан сыры). Астрахан елін су алған Жыл он екі ай толған соң Көп ұзамай басылды *С ү м б і л е*, мизам туған соң (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Лақ сүмбіле. *Тамыз айының бірінші жартысы.* Тамылжыған қырық күн шілде ауылын артқа салған шаң еді, қазір *л а қ с ү м б і л е* өтіп, үлкен сүмбіле де туып қалған шығар-ау (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қозы күземі *л а қ с ү м б і л е* туған соң алынады (Х.Әбішев, Аспан сыры).

Теке сүмбіле. *Тамыз айының екінші жартысы.* Қазақтар бұл айдың соңғы жартысын *т е к е с ү м б і л е* деп атаған (ҚСӘ).

СҮМБІЛЕ[2] з а т. ж е р г. **1.** *Қауын арасына шығатын шөп.* **2.** *Күзде жауын күшімен шығатын шөп. С ү м б і л е* кезінде мал бір тояттанады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮМБІЛЕ= е т. *Мылтықтың ұңғысын сүмбімен тазарту.* Ол әлі қылауы түспеген мылтық бөлшектерін таза шүберекпен жалтылдата ысқылап, стволдың ішін *с ү м б і л е п,* әлденеше рет сүртіп шықты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СҮМБІЛЕУ *Сүмбіле етістігінің қимыл атауы.*

СҮМЕ з а т. **1.** *Сауын малының желіні.* Ботасына еміренген кездерінде, қара нардың *с ү м е с і* күніне үлкен екі ағаш шелекті еркін толтырады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сиыр да күтім тілейді, күтімі келіспесе, *с ү м е с і* тартылып, сүті азайып қалады (С.Мұқанов, Саяхат.). Еңбек сауып, мал *с ү м е с і н* емген ел аштан өліп, көштен қалған емес (С.Ақтаев, Дала.). **2.** *Сүт өнімі.* Шаруалар жаз болса малдың *с ү м е с і м е н* отырып, күз болса, алысқа түйір дән іздеп аттанатын (Б.Шалабаев, Өмірде.). Жұрт «жұтқан жұтамас» деп малдың *с ү м е с і м е н* күн көріп, майдан үшін еңбек етіп жүрсе, оның бар пиғылы – баю (С.Жүнісов, Өшп. із.). Ол байдың уақытша сауынға берген жалғыз сиырының *с ү м е с і н* талшық етіп, күн кешті («Қазақст. әйелдері»).

Жер сүмесін емді [сүмесіне кенелді]. *Егін екті, егінмен күн көрді.* Әйтпесе Кемелжан *ж е р с ү м е с і н е м і п,* тамаша қалалар тұрғызбас па еді (С.Шаймерденов, Өмір.). Бірігіп мал өсіру, селбесіп егін егу жолына түскен кезден бастап *ж е р с ү м е с і н е к е н е л г е н* (Ы.Тникин, Жомарт.).

СҮМЕК[1] з а т. в е т. *Түйенің аяғына түсетін құрт ауру.* Уа болған жылқы да, *с ү м е к* болған түйе де ауырған аяғын мүлде баса алмай, көтеріп тұратын болады, асқынып кетсе тұра алмай жатып та қалады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

СҮМЕК[2]: қара сүмек болды. *Қара суға түскендей терледі.* Тұра ұмтылған оның алдына кеп тоқтай қалған торы ат *қ а р а с ү м е к б о п* тер басып, ыңырана барып «ыңқ» етіп сұлай кетті (С.Ғаббасов, Ана.). Күнде таңертең көрсем, тұлпарымның бірі *қ а р а с ү м е к б о л ы п* тұрғанын көремін (Бозінген).

СҮМЕК[3] з а т. ж е рг. *Күл шығаратын құрал. С ү м е к п е н* күл шығару керек еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮМЕК[4] з а т. э к с п р. ж а қ т ы р м а у. *Сүмелек, сүйкімсіз, сұмырай, жігерсіз, жасық.* ≈ Үй, *с ү м е к*!

СҮМЕКТЕ= е т. *Су, тер сорғалау, саулау.* Мәди суы *с ү м е к т е г е н* қоржынның ішіндегі шөлмектердің бірін алып құя бере тоқтай қойды (Ә.Әбішев, Найзағай). Кейде төпеген жаңбырдың астында қалып, мойныңнан су сорғалап *с ү м е к т е й с і ң* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

СҮМЕКТЕТ= е т. *Сүмеңдету.* Тазы түлкіні бастырмалатып, алдына салып, *с ү м е к т е т і п* айдай берді (С.Бақбергенов, Қарға там.).

СҮМЕКТЕТУ *Сүмектет етістігінің қимыл атауы.* Екі жауырыны қақпақтай Кәдір сабан қосылған лайды араластырып жатыр еді, дене қызуы мен күннің ыстығы ащы терді *с ү м е к т е т у д е* (Қ.Қамбаров, Алтай.).

СҮМЕКТЕУ[1] с ы н. ж е р г. *Бойшаң, ұзын.* Айдынғали екі иығына екі кісі мінгендей, *с ү м е к т е у* қара жігіт болатұғын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮМЕКТЕУ[2] *Сүмекте етістігінің қимыл атауы.*

СҮМЕЛЕК[1] з а т. ж е р г. ***Сұңғі.*** Хакімнің ойына март айының шуақ күндерінде әйнектің *с ү м е л е г і н* қағып түсірген шақтар келді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

СҮМЕЛЕК[2] з а т. т а м а қ. ж е р г. **1.** *Бидайдың өнген дәнінің ашытқысы мен ұннан істелген быламық тәрізді тағам* (Парсы.-қаз. түс. сөзд.). **2.** *Бидайды ұзақ уақыт қайнату арқылы даярлайтын тағам түрі* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮМЕЛЕК[3] с ы н. ж а ғ ы м с ы з. **1.** *Еңбекті сүймейтін жалқау; жек көрініштi (адам).* – Әй, Қатай, Бөпіш қалада біреуге жалданып жүр деген, ол да біздің ауылдың *с ү м е л е г і* (С.Жүнісов, Өшп. із.). Жә, жолама, *с ү м е л е г і м*, Бетіңді ет қып жіберемін, Енді саған мәңгі жабық қақпамыз! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Пайдағұлға үнемі айтып жүретін өсек-лайсаңы есіне түсіп, «жылмаңдауын қарашы, *с ү м е л е к т і ң,* өзі күлгенмен, көзі күлмейді екен!» – деп ойлады ол (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). **2.** *Жексұрын, қаныпезер, аяусыз.* Тағдыр дейтін *с ү м е л е к* шыр айналып кетпейді, Ол қабағын шытынса, есік жаққа беттейді. Табанында тағдырға ызғарменен қарайды, Қарайды да аяйды, аяйды да, теппейді (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮМЕЛЕКТЕ[1]**=** е т. ж а ғ ы м с ы з. *Сүмелең қағу, тіміскілену.* Қалай ғана кездесіп ем. Енді әлгі сәурік те *с ү м е л е к т е п* жүріп алады ғой (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Шыбын жан шүберекте, Бір мезет маза көрсе. Сарсытпай *с ү м е л е к т е п,* Жазарын жаза берсе (Т.Нұрмұхамедов, Жомарт.).

СҮМЕЛЕКТЕ[2]**=** е т. *Сұңғілену, сұңғі болу.* Түншықтырып тыныс алдырмайды, Шарқатын ақ қырау басты. Иегіне тоң мұз *с ү м е л е к т е п* тұрып қалады. «Туу, мына күн сұмдық екен. Қақауының түрі тегін емес. Сірә, қан жалар» (М.Қаназов, Жер кіндігі). Құм ішінде ағаштың түрі көп, қашан құм болғанша мәуесі *с ү м е л е к т е п* тұратын бұталар да кездеседі. Жиде ағашының жидесі күзде *с ү м е л е к т е п* тамаша боп кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮМЕЛЕКТЕЙ с ы н. *Сүмелек сияқты, сүмелек тәрізді.* Сағыздай созылып, *с ү м е л е к т е й* шұбатылып өтпей қойған күндер артта қалған соң-ақ құмырсқа адымға айналады екен (Д.Исабеков, Тіршілік).

СҮМЕЛЕКТЕН= е т. *Сұңғілену.* Саптама етіктен екі аяғы мұздағасын аттан түсті. Қолындағы қамшысының сабымен үстін қаққыштады. Аттың бауырына *с ү м е л е к т е н і п* мұз қатыпты (М.Мәжитов, Құлынды жон).

СҮМЕЛЕКТЕУ[1] с ы н. *Шаруаға қыры жоқ, жұқсыздау.* Оның үстіне өз әкесі өлгеннен кейін, шешесіне үйленген қайнағасы да бір *с ү м е л е к т е у* кісі еді, ақыр сол шаруасын шалқайта берді, шалқайта берді («Қаз. әдеб.»).

СҮМЕЛЕКТЕУ[2] *Сүмелекте етістігінің қимыл атауы.*

СҮМЕЛЕКТІК з а т. *Жарымаушылық, кедейшілік, біреудің арқасында күн көрушілік.* – Біздің селоның кісілері бұған не дейді? – деп Тимофей қасындағы орыстарға қарады. – Киргиз ит *с ү м е л е к т і г і н* қашан қояды, – деп Усковский орысша-қазақша сөздерді араластырып киліге кетті. – Қит етсе, орыста семіз ат бар, астық бар, картоп бар, шөп бар, – деп шыға келесіңдер. Сендердің өздеріңе ілесіп Совет салығын бізге аударады. Сен сволочь, қашан жарисың? Соны айтшы! (Қ.Тоқаев, Соңғы соққы).

СҮМЕЛЕН= е т. *Салбырау, іліну. С ү м е л е н і п* тұрған биік жартастар қолмен тізгендей қатпарланып әсем көрінеді, әртүрлі белдеу сызықтарын табиғи дегенге сенгің келмейді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). – Күн шығысымен ауа тағы ыси бастады. Вокзалдың маңайындағы тас төселген жерден былайғының бәрі толарсақтан шаң. Құрай, шөп бұталардың бәріне *с ү м е л е н і п* шаң қонған (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Өткір тұмсығымен қақ бөліп жарды да, бұтаққа *с ү м е л е н г е н* сүр қардың үстіне қойды (А.Бүркітбаев, Шығ.).

СҮМЕЛЕҢ: сүмелең қақты. *Бір нәрсені іздеді, тіміскіленді.* Жыртқыштардың ірілеу бірі, еркегі болса керек, тура сарсудың жайылып аққан жайпақ тұсына қарай тоғанды жағалап *с ү м е л е ң қ а ғ а* жөнелді («Лен. жас»).

СҮМЕЛЕҢДЕ= е т. *Бір нәрсені іздеп, жан-жағына алақ-жұлақ қарау, тіміскілеу.* Ол ұрылар құсап жан-жағына алаң-алаң етіп, *с ү м е л е ң д е п* кетіп барады (З.Шашкин, Теміртау). Соғым сойған жер қан сасиды. Иттер *с ү м е л е ң д е п* айналсоқтайды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Арбаның артында енесіне ұқсас бұзау, ал оның соңында сабалақ жүнді, ала ит *с ү м е л е ң д е п* келеді (От ортасы.).

СҮМЕҢ[1] с ы н. *Жылқы малының бурыл түрі.* Сол екі ортада бәйге төбеге өңмеңдеп келіп қалған тас түйін шоғырдың ішінен бір *с ү м е ң* бурыл суырылып ілгері шықты да, күрең қасқамен қапталдаса берді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СҮМЕҢ[2]: сүмең қақты. *Күні бойы тентіреді, телмеңдеді.* Күнұзын ел қыдырып *с ү м е ң қ а ғ ы п,* Өтірік пен өсекке судай ағып. Екі табақ ет жесең еліресің, Жерден алтын тапқандай масаттанып. Терлеп еңбек істерлік біреуің жоқ, Бар әдетің бос жүрген пәле бағып (XX ғ. қаз. ақын.). Сол құзға шықты өрмелеп буржуазия Уақыттың *с ү м е ң қ а ғ ы п* ең соңында. Көтеріп шала-жансар патшалықты, Аза боп буржуазия жасын сықты, Құбылып екі жүзбен жұрт алдында, Арам ой жатты тоқып не сұмдықты (Қ.Аманжолов, Ақын өлімі.).

СҮМЕҢДЕ= е т. *Сүмең-сүмең ету, телмеңдеу, тентіреу.* Татар саудагерлерінің арбасына мініп, мыналарды қырып салған ұлықтың артынан *с ү м е ң д е п* кетіп бара жатыр (М.Әуезов, Қилы заман). Колхоз бастығының ол дегенде есі жоқ, соңынан итше *с ү м е ң д е п* бір елі қалмаушы еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Айдаладан адамның иісі шыққан соң *с ү м е ң д е п* тартып келе жатқан түлейдің ішіндегі қасқыр, қарсақтар екен (Ә.Кекілбаев, Күй). Сол сұр жылан сықылды – *С ү м е ң д е г е н* сұм дұшпан, Жайлап қана жытылды, Бағанағы жартастан (Қ.Аманжолов, Ақын өлімі.).

СҮМЕҢДЕС= е т. *Сандалысу, тентіреу, телмеңдесу.* Қасқырлар мойындарын жерге салып тізілсе *с ү м е ң д е с і п,* қамсыз жортып сайға түсе берді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

СҮМЕҢДЕСУ *Сүмеңдес етістігінің қимыл атауы.*

СҮМЕҢДЕТ= е т. *Сүмең-сүмең еткізу, телмірту. С ү м е ң д е т і п* айдап келіп, соқтала қазыны көрсетіп: – Мынау қайдағы қазы? – десті. Сасқалақтап тұрып: – Сұрпақтап алғаным еді деппін. Көпшілік бетіме түкірді. Сонан бері «Сұрпақпай сұғанақ» атандым да кеттім (І.Жансүгіров, Әңгім. фельет.). Пар жектім екі торы *с ү м е ң д е т і п,* Жеріне уағда еткен келдім жетіп. Уағда өткен айдың басында еді, Кетіпті содан бері күндер өтіп (Ақан сері, Шығ.). – Е, бәлем, қалай екен! Ит құсатып *с ү м е ң д е т і п* соңына ертіп жүретін немесің ғой! Бұл жылағаның жылаған ба? Жылағанның көкесін енді көрерсің! (Ш.Айтматов, Ерте қайт.).

СҮМЕҢДЕТУ *Сүмеңдет етістігінің қимыл атауы.*

СҮМЕҢДЕУ *Сүмеңде етістігінің қимыл атауы.* Күні үшін *с ү м е ң д е у ш і* еді, тісі шығысымен қауып алмасына кім кепіл? (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Сен баяғыда соңымнан аңдып *с ү м е ң д е у ш і* ең, Құдай атып енді танымай тұрсың-ау (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Расында, мал қайырып жүргенімде Алтынбектің шалбарының балағы шұбалып осы үйге кіріп бара жатқанын көргем. Ұры иттей *с ү м е ң д е у і* жаман еді. Яғымус үйімде ғой деп ойлағам (Д.Досжанов, Шығ.). Крепостнойлық право жыл сайын жұмсару орнына қатайып барады. Россия капиталистік елдердің соңынан *с ү м е ң д е у д е,* өндіріс күші әлсіз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СҮМЕҢ-СҮМЕҢ: сүмең-сүмең етті [желді, жортты]. *Сүмең қақты, сүмеңдеді.* Оларды таныды жұрт бөксесінен,– Бір шаруа тепті тұңғыш өкшесімен. Кешегі батырсынған баскесерлер, Быт-шыт боп, *е т т і* бүгін *с ү м е ң-с ү м е ң* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Күрең байталмен *с ү м е ң-с ү м е ң ж е л і п* келе жатқан Ақанды бәрінен бұрын Жарқын өзі көрді. Хаби оның жүрісін сайқымазаққа айналдырды (Н.Қазыбеков, Ағайын). Жалғыз бөрі желді түнді тінтіп *с ү м е ң-с ү м е ң ж о р т а д ы.* Ауық-ауық кідіріп, тұмсық ұшын желге тосып тұрады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

СҮМЕР с ы н . *Ынжық, бос белбеу, жігерсіз.* Жомарт бар білмейтұғын барды, жоқты, Ерлер бар ескермейтін атқан оқты. Су сұрап іше алмайтын *с ү м е р е л е р* бар, Сатпақты саусақтары, мұрны боқты (Т.Ізтілеуов, Шығ.)

СҮМЕ-СҮМЕ с ы н. *Малмандай, малшынған, су-су.* Сүлеймен қырманның шетіне келіп тоқтады. Астындағы бурыл *с ү м е-с ү м е.* Бүйірі солқ-солқ етіп, діңкелеп әзер тұр. Әңгімесін жайына қалдырды да, Кәрім оған қарсы жүріп, жақындап келді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Сүме-сүме болды. *Әбден су болды, малшынды. С ү м е-с ү м е б о л ғ а н* бірнеше бала Ұлжан шешейдің алдынан қарсы жүгіріп келеді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). *С ү м е-с ү м е б о л ы п* екеудің жауабын күтпеген ол, бір жаққа кетіп қалды (Дәрігер мерейі).

СҮМЕСІН з а т. т а м а қ. *Сүтке су не сүт қосылған тағамның түрі.* Сүтке сүт қосылса – *с ү м е с і н,* сөзге сөз қосылса – демесін (Мақал). Жалғыз сиыр мен екі-үш тұяқтың *с ү м е с і н і* бір үйлі жанның ауыз шаюына да жетпейтін болған соң, қайын жұртқа көшуге Қаңтарбай амалсыздан көнген (З.Ақышев, Ақбел.). Астық өнімінен, малдың саны мен *с ү м е с і н е н* Одақ көлемінде алатын алдыңғы қатарлы орнымыз әрдайым құрметпен аталады (Ж.Исмағұлов, Адам.).

СҮМЕСІНДІ с ы н. *Уызды, сүтті.* – Мынау шөптің уызы, – деді Нарым тізе бойы *с ү м е с і н д і* шөпті сындырып, – енді бір жетіден кейін сүті құйылады. Сосын кідірмей шабу керек. Одан кешіксең, бұл шөптің малға түк те пайдасы жоқ (М.Дүзенов, Ақәже).

СҮМЕТІЛ= е т. **1.** *Суға әбден малшыну, су-су болу.* Қақпа қасында қалғандар бас сұғатын пана таппай, *с ү м е т і л і п* жаңбыр астында бүрсеңдейді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Әр барақтан *с ү м е т і л г е н* адамдар шықты (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Сүйретілу, әрең жүру.* – Досбол, уа, Досбол! Осы сен айтшы. Түсіндірші мына біздерге. Ертең мал мен жан ортаға түскенде де, шөп қорыған төбеттей Рәштайдың соңынан *с ү м е т і л і п* жүремісің? – деп бойдақ жігіттің бірі ентелей төнді. – Бәсе, сонда не істейсің? – Таласпасқа несіне таласасыңдар? Онда Досбол көптің бірі ғана боп қалмай ма? Қарқ-қарқ күлкі қызарақтаған Досболдың жауабын аяқсыз қалдырды (С.Сматаев, Алғашқы асу). Үшінші күні қара иттің халі тіпті ауырлады. Орнынан *с ү м е т і л і п* зорға тұрды, тұмсығымен түртіп жүріп, итаяғын тапты: сол қалпы, кеуіп жатыр (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

СҮМЕТІЛДІР= е т. ***Сүйретілдіру***. Жаман еркек жік-жапар: «Ойбай, аузымызға нәр алмағалы екінші күн», – дейді. «Бәсе, бастап қойғандарыңда қайтып кететін ем», – дейді машина қауынан сойыс малын түсіріп жатып. Кабинадан етек-жеңін *с ү м е т і л д і р і п* Жаңыл бәйбіше шықты, қоржыны толы – қазы, түймеш, ірімшік, сықпа құрт, май, балқаймақ; «Келініме шашу шашамын, ақ жауып әкеліңдер!» – дейді шіреніп (Д.Досжанов, Дария).

СҮМИ= е т. *Сүмірею, сыриып солбыраю, сумпию. С ү м и г е н* сүңгі сұрша тал, Шомылды таудың суына (І.Жансүгіров, Шығ.). Мырылдады азандай, Сәлде салды қазандай, Тасбиқ алды қолына, Тап сопыдай *с ү м и д і,* Тап молдадай мүлиді, Кірді тәубе жолына (М.Жұмабаев, Шығ.). Бәрі жерге үңілді, Бәрі ойға көмілді, Сақалдары салбырап. Машайығы *с ү м и і п,* Молдалары мөлиіп, Бере алмады бір жауап (М.Жұмабаев, Шығ.).

СҮМП: **сүмп берді.** *Қойып кетті, зып берді, жоғалып кетті.* Іниіне жете бере құйрығы шошаң етіп, *с ү м п б е р д і.* «Қырық жыл қырғын келсе де, сен арымассың, патшағар» – деп Дүйсекең сәл езу тартты да, аяңдай берді (Е.Домбаев, Ол. адам). Кенет күнұзын маңқиып отырған Күйгенбай ін аузындағы саршұнақтай Әрайда көрпесіне *с ү м п б е р д і* (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

СҮМПЕК с ы н. с ө й л. *Сүмелек, бейшара.* Пазыл мырс ете қалды. Ал, Нұрым көгеріп кетті. «Мына итті не қылсам екен өзін! Жапалақтай ербиіп, ат үстінен бір тартуға келмеген *с ү м п е к*! Қара, мынаның сырттан мақтануын» деп кіжінді ол. Бірақ ол мырс еткен Пазылдың Маймақовтың өтірігіне күліп тұрғанын көріп, жұмсара түсті (Х.Есенжанов, Тар кезең).

СҮМПЕЛЕҢДЕ= е т. *Сүмелеңдеу.* Киім арқасында қыз болып жүрген Итемгеннің Жәмиләсі, Пірадар үйінің Нәзиласы, Шайзаның қасында *с ү м п е л е ң д е г е н,* Жоны қазылған, көздері сүзілген арық сиыр секілді (Ғ.Мүсірепов, Тула. толқын.).

СҮМПЕҢ: сүмпең етті. *Сүмп берді.* Қалдым үнсіз таппай амал, Көзбен атып жүрген ізін. Блиндажға әлгі бір сал, *С ү м п е ң е т т і* бұрмай жүзін (С.Баймолдин, Сағыныш).

СҮМПЕҢДЕ= е т. *Сүмелеңдеу.* Оқ астынан тайқып шыққан мотобригада солдаттары... жолсыз жазықпен *с ү м п е ң д е п* қашып, жосып келеді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

СҮМПЕҢ-СҮМПЕҢ үс т. *Сүмелең-сүмелең, сүмірейіп.* Тұрған жеріңнен сәл қозғалсаң, табан астындағы сылбыр неме сүлдерін көтере түрегеп, бұралқы иттей тағы да беті ауған жаққа лағып, *с ү м п е ң-с ү м п е ң* шоқыта жөнелетіндей. Нәсілсіз неменің сөйтерін білгенсін тырп еткізбей желкелеп баса түсесің (Ә.Нұрпейісов, Сең).

СҮМПИ= е т. *Сүмірею, бүрісу, ұнжырғасы түсу.* Ері шынымен қатты өкпелеген бе, маңына қайтып жоламады. Қанша ғайбаттаса да, *с ү м п и і п* жанынан шығып, өз ырқынан озбауға қадеттеніп қалған Әйел «қайда барар дейсің, әне келді, міне келедімен» көп тосты. Келмеді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Бір күні осы үйге *с ү м п и і п* әкем келіп тұр. – Жайша келдің бе? – Тұрдыбекті бәлніске әкеп ем. – Е, оған не болды? – Су екен деп, аптол ішіп қойыпты... (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). – Бері кел-ей! – деп ақырып қалды, өзі кереуеттің үстіне отырған соң, *с ү м п и і п,* қасына келдім. Тағы неден жазық-

ты болып қалғанымды білмедім. Ештеңені елемегендей болып, Жәмила шелегін көтеріп, тысқа шыға берген. Оған да ақырып қалды (Қ.Сегізбаев, Біз қала.). Сол бұлақтай мөлдір жан, сол бастаңғы иесі бұл күнде мына қарсы алдында кепкасы қиқайып, иығы *с ү м п и г е н*, жүзін жел қоңырайтып, даудырап отырған қораш қарадүрсін жігіттің жары дегенге кім сенеді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

СҮМПИІП-СҮМПИІП үс т. *Сүмірейіп, сүмелең қағып.* Ол екеуі де маңдайларын көлеңкеге беріп, құйрықтарын ерсілі-қарсылы ербеңдетіп, мимырт аяңдап, аттарын көп қыстамай, *с ү м п и і п-с ү м п и і п* кетіп барады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СҮМПИТ= е т. *Сүмірейту, сүмиту.* Қашанда М.Әуезов жағымсыз деген қаһармандардың өзін сүмірейтіп, *с ү м п и т і п* жібермейді, оларды жан-жақты, сан алуан мінезімен беруге ұмтылады (Р.Нұрғалиев, Талант.). «Қоқиланып сөзді тыңдамайтын Досмағамбетовты суға батқан әтештей *с ү м п и т т і м* білем, енді сенің әуселеңді көрейін» дегендей, Коршунов қыза келе, Ақжанға да ауыз салды (М.Хасенов, Нартәуекел). Жөн-жосық көрсетуге келген мама бәйбішелер жаулықтары қарқарадай боп, үй тігіп жатқандардың уықты қалай шанышқанына, керегенің қалай жайылғанына, шаңырақтың тым аспандап кетіп, үйді *с ү м п и т і п* тастамауына, я тым төмен көтеріліп, уықтың бәрін ішке жығып, үйді жапырайтып жер табандатып жібермеуіне бас-көз болып, анадай-анадай жерлерге шығып қарап, ақыл айтып жүр (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СҮМПИТУ *Сүмпит етістігінің қимыл атауы.*

СҮМПИЮ *Сүмпи етістігінің қимыл атауы*

СҮМПІС с ы н. *Сымпиған, сүліктей.* Ол сыбдырын сездірмей тақай түсті, көздегені қоянкөк *с ү м п і с* жылқы (Д.Досжанов, Жібек.).

СҮМПІЛДЕ= е т. *Жылмаңдату, бұлтиту.* Мәккадан алып келген қара мәсуегі екі ұртына кезек-кезек *с ү м п і л д е п*, арақ исімен қанша арпалысса да, жеңе алар емес, ноғалалы қызыл көзі қанша уқаласа да [Ғабдулғафур қажы] қалпына келер емес, асты-үсті күлтілдеп ісіп шыққан (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

СҮМСЕ з а т. ж е р г. *Қырман сыпыратын ұзын сыпырғыш.* Колхозшы әйелдер қырманды *с ү м с е м е н* сыпырып, жұмысты өндірді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮМСИ= е т. *Сүмірею, сүмпию, дірдектеу.* Жаңа ғана жайраңдап отырған жігіт кенет жүні жығылып, *с ү м с и і п* кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Аязды суық боранда, Қалшылдап өстің *с ү м с и і п.* Таңды атырдың қораңда, Қар құшақтап, мұз сүйіп (І.Жансүгіров, Шығ.). – А-ә-әй! – Қарлығыңқы әйел дауыс өте бәсең. Сәнбет селк етіп, состия қалды. Қарсы алдында кеспелтек денелі біреу *с ү м с и і п* тұр. Фонарын көтеріп, ананың бас-аяғына тінте қарап еді – танымады (І.Қожабаев, Қансонар).

СҮМСУІР з а т. қ о л ө н е р. **1.** *Қайыс, тері, сіріні тесуге арналған бұғы, ешкі мүйізінен жасалатын ұшы өткір тескіш құрал.* Малмадан иі қанған таспаны алып уқалап, созып әбден жұмсартады да, түгін қырып тастап, дымқыл кезінде қос таспаны қатар ширатқанмен, *с ү м с у і р д і ң* көзінен өткізіп керіп қояды («Білім және еңбек»). **2.** *Шие болып байланып қалған түйінді шешу үшін киіктің, еліктің, ешкінің мүйізінен жасалған түйін шешкіш.*

СҮМСІК с ы н. *Сүмелек, сүмірейген.* «Сіз қартайдыңыз ғой, дем алыңыз», – деп, мейірі түскені есінде. Содан бұны оқудан шығармақ болғанда, бүкіл курс «тәрбиелейміз» деп, кепілге алып, әйтеуір, стипендиясын садақа қылып, құтылып еді ғой. Сонда сен Аңқашты жер-көкке сыйғызбай мақтап, жиналыста жылағаның қайда? Ал сен, Аңқаш, мына бәйбішеңе СХИдың бір *с ү м с і г і* көз сүзіп, қайта-қайта гүл әкеліп, терезесін торуылдағанда қандай халде болдың? (Б.Әлімжанов, Қиқымат.). Қозатын кешке жақын арқасы бар. Тағы да бір нағашым Әбілғазы, Жегені ұрлық еті қысы-жазы. Шөмішпен қатын-қалаш басына ұрып, Іргеден кіріп жүрген *с ү м с і к* тазы («Қаз. әдеб.»).

СҮМТИ= е т. *Сүмірею, мыжыраю.* Жез тұтқалы есікті ептеп ашқанда, басындағы күйе-күйе *с ү м т и г е н* Арғын тымағын ұсынып үйге кіріп те кетті. Тар коридор, бір есіктен бір есікке сүңгіп, кірген есігін де ұмытып қалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҮМІЛТ= е т. *Сүмірейту, сүмпиту.* Үстіне ескі кембулат шолақ жеңді *с ү м і л т е* киген, басын майлық орамалдай қара кір шытпен тартып тастаған, кетік тісінен тілі жылт-жылт етіп, соқыр көзден тер саулап, арсиған арық, қатпа қара шұбар соқыр шал домбыраны баурай ұстап, аңыратып отыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҮМІРЕЙ= е т. *Құты қашу, еңсесі түсу, сүмпию, солбыраю.* Қымызы бар қылтиса, *С ү м і р е й і п* кетесің, Ақау түсіп сағыңа; Қымызы бар қош алса, Дүрдиесің мінгендей Қара орын хан тағына (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қайғы жұттым, «ah» десем, шықты жалын, Сыртым – сау, ішімде – өрт жанған қалың. Күйдірген қалың өрттің зардабынан Өлгелі тұр *с ү м і р е й і п* сорлы жаным (М.Жұмабаев, Шығ.). Шы-

мылдық ішінде Тұяқ күйеу отыр *с ү м і р е й і п,* шашбауын сылдыратып, Күнікейді қасына әкеп отырғызып, қыз, қатындар қамалағанда Тұяқ қысылып, терлеп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮМІРЕЙТ= е т. **1.** *Бейшара ету, сұмелек етіп көрсету.* Жұрт алдында өзіңді *с ү м і р е й т п е,* Жұрт алдында өзіңді ақта, Жаз да! (О.Сүлейменов, Атамекен). **2.** а у ы с. *Шиқылдау, жіңішке дауыс шығару.* Шарықтаған сайын үдеткен бозторғайдың шырылы, боталардың қоңыраудай сыңғырлаған жіңішке, сұлу, қаяусыз зары, енелерінің ауық-ауық қоңырлата бастап, қоюлата көтеріп, бір жоғары, бір төмен толқынтып, жіңішкерте, *с ү м і р е й т е* созып: «У-ү-ү-h» деп барып басылған ырғалаң боздасы сайын даланы жаңғырықтырып, өз алдына бір гөйгөй тартып, біріне-бірі ұласып, қызғыштай қытқылдап, қырғидай шықырлап бара жатқан арбалардың шиқылы (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ү м і р е й т е,* қылмита соқты, желдете құтырта соқты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Төмендету, іске алғысыз ету.* Мәмпәси. Қайдан білейін, ұнға сүңгіп шыққан сияқты ғой. Досым, қой, сен тіпті *с ү м і р е й т і п* жібердің ғой (Қ.Аманжолов, Шығ.).

СҮМІРЕЙТУ *Сүмірейт етістігінің қимыл атауы.*

СҮНБІ з а т. с ө й л. ***Сұмбі.*** Жүреді түні бойы жұлдыз санап, Ғашығын іздеп, көзін көкке қадап, Ермегі *с ү н б і* сынды Торытөбел Оқтаудай ішін тартып қатқан жарап (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СҮНБІШЕ үс т. *Сұмбідей, сұмбіше.* «Не аламын, не қолында өлемін» деп-ақ құдиған сияқты. Қос топшысы шыт ауаны *с ү н б і ш е* жарып су-су етеді. Нағыз түздің құсы екенін танытпақ болғандай қатты екпіндеп, зор күшпен зу-зу ағындады (А.Сейдімбеков, Ақиық).

СҮНДЕТ[1] з а т. д і н и. *Мұсылман болудың белгісі ретінде 5–9 жастағы ер баланың жыныс мүшесіндегі тері бөлшегін кесу арқылы жасалатын діни ғұрып, дәстүр.* – Алты жүзінші жылдың әр жағында қазақтар *с ү н д е т* жасаған ба, жоқ па – соны неге сұрамайсыңдар (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.) Өз бетімше енді көрсем екі зекет, бір *с ү н д е т к е* қоймаспын-ақ бәлем (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Артық ет кесу деген, не пәле! Бұл қанішерлік қой. – Ол былай, – деп көшір Павел Ивановичке *с ү н д е т* жолын айтты (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Қожаны көрдім дегенше – шүметегіңнің басымен қош айтыса бер, – деген екен *с ү н д е т т е н* құтылған бір бала (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Сүндет ат. э т н. *Сүндетке отырғызылатын балаға мінгізілген тай, ат.* Хамит, Сәбит және маған да бір-бір *с ү н д е т а т* атау керек болды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Хамиттан *с ү н д е т а т ы н* сұрады, қуанған немедей ол бұрыл ат! – деді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Бес жасар баласын піштіртіп, сонда қожасы құрғыр баладан *с ү н д е т а т ы ң д ы* айт деп сұрағанда иттің ғана баласы менің Күреңтөбелімді атапты дейді (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде).

Сүндет бала. э т н. *Сүндеттелген ұл, бала.* Ертеде *с ү н д е т к е* отыратын *б а л а н ы ң* ерекше бір белгісі болған: оның мінген атының кекілінде үкі, жалында, арт қанжығасында, құйысқанында әр алуан түсті маталар, орамалдар, жыртыстыр байлаулы болады (Ақ желкен).

Сүндетке отырғызды. э т н. *Мұсылмандық белгісін салды, шекіді.* – Осындайда Қанжығалы, Шекті рулары дария жағасында бастары қосыла қалғанда, ұлан-асыр бір үлкен той болған. Қоңырат руынан шыққан атақты бай саудагер Қисан жалғыз ұлын *с ү н д е т к е о т ы р ғ ы з ғ а н* (І.Есенберлин, Жанталас).

Сүндетке отырды. э т н. *Сүндеттелді.* «Алдағы жазда Нұржан *с ү н д е т к е о т ы р д ы,* тон алма, той ал» деп ем, тыңдамадың. Баланың тілеуін кескендей болдың, барболғыр! [Қалампыр Баймырзаға] (С.Мұқанов, Балуан-Шолақ). Басқа жалпақ жұрт, қараңғы халық бұлай сөйлесе де мұғалім алдырып отырған Шалматайларға мұғалімнің кім екендігі аян: олардың білуінше Фазыл мұғалім жасырынған қызыл бас та емес, *с ү н д е т к е о т ы р м а ғ а н* орыс та емес, жәдит оқуының жаңа мұғалімі Фазыл Жиянгелдин (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сүндетке отыртты. э т н. *Сүндеттеді.* – Сендер мұның *с ү н д е т к е о т ы р т қ а н д а* не дегенін естіп пе едіңдер? – деп, аз күліп алды. Абай қысылып ұяла бастады (М.Әуезов, Абай жолы).

СҮНДЕТ[2] з а т. **1.** д і н и. ***Сүннет.*** Сенсің – жан ләззаты, Сенсің – тән шәрбәті, Сұлуды сүймектік – Пайғамбар *с ү н д е т і* (Абай, Тол. жин.). Бісміллә деп жазылған нұрдан қалам, Күн дегенде жаралған барша ғалам, жар-жар-ай! Пайғамбардың *с ү н д е т і* жиын-тойда, жар-жар-ай, Тыңдасаңыз айтайын біраз кәләм (Ақан сері, Шығ.). Ғалиға Фатиманы қосқан жаста, Әйелді жатқа жазған әуел баста. *С ү н д е т і* пайғамбардың, байғұс кемпір, Қызыңа барып сөйлес ақылдас та (Ә.Найманбаев, Шығ.). ...фарыз, *с ү н д е т і* бір заман Қауымына аумас, айнымас Қағайда болған (М.Әуезов, Абай жолы). Назым келіп қол алды Ғашықтарша бұрынғы, Солардан қалған *с ү н д е т* деп, Дастарқан жайып сылдырлап

(Қамбар батыр). **2.** д і н и. *Сүннет намаз.* Орнынан көтерілді, *с ү н д е т т і ң* соңғы қайырмасын күбірлеп қайталады, тағы тізерледі; сол күйі сілейіп ұзақ отырып қалды, әлдеқашан ұмытқан қиялы қапелімде есіне түсіп, соның шырғалаңынан шыға алмай қалған кісі тәрізді (Д.Досжанов, Жібек.). Егерде біреу таң намазының *с ү н д е т і н* оқыса, иманға ұйи алмай қалатұғын болса, сүнәтті қалдырып, парызға ұйып оқиды (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Бұқарбайдың ұлының *С ү н д е т і н* ал, құттықтап. Бар Жалайыр жабылды: Біреу айдап танасын (І.Жансүгіров, Әңгім. фельет.). **3.** а у ы с. *Міндет, парыз.* Жантөре көшкен, қонғанда ауылда болса, Қасқырбайдың үйін өз үйінен бұрын жығысып, шаңырағын бұрын алысу; тіккенде бұрын көтерісу – оған *с ү н д е т* сықылды (С.Мұқанов, «Теміртас»). Сабақ басын сұрасаң, нұн болады, Жаман сөз жақсы адамға мін болады. Пайғамбар ат сұрамақ *с ү н д е т і* екен, Әкеңнің атын сұраймын кім болады? (Айтыс).

СҮНДЕТСІЗ с ы н. *Сүндеттелмеген, мұсылмандық жолына түспеген.* Ақ некелі әйел *с ү н д е т с і з д е р г е* рәсуа болды-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮНДЕТТЕ= е т. э т н. *Ер баланың жыныс мүшесінің басын жауып тұратын теріні айналдыра кесіп алып тастау, сүндетке отырғызу.* Әлгі байғұс осы маңдағы оншақты ауылдың балаларын түгел *с ү н д е т т е п,* бір-екі жыл ішінде байып алды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Жасы бес-алтыға келген еркек кіндікті бала атаулыны ауыл қожалары шетінен *с ү н д е т т е п,* кішігірім ат шаптырған тойлар да өтіп жатыр (С.Жүнісов, Ақан сері). Қолға түскен казак-орысты мұсылман қылып, дінге кіргеніне таңба салу үшін *с ү н д е т т е м е к* болып, ұстара қайраған Иманбай деген молдасымақ та, ауызыбасы қан болып айдалып барады (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҮНДЕТТЕЛ= е т. *Сүндетке отырғызылу.* Келін түссе, қыз ұзатылса, бала *с ү н д е т т е л с е* – бәрі де болымсыз ғана жаяу желікпен, бірер табақ етпен тарқайды (М.Әуезов, Абай жолы). Күздің күні *с ү н д е т т е л е т і н* үшеуміз қораның сыртында кәдімгідей шүйіркелесіп отырып, бурыл атты қайсымыз аламыз деген мәселені қарадық (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СҮНДЕТТЕЛУ *Сүндеттел етістігінің қимыл атауы.* Той Абылай сұлтан мен Қалден Цереннің қарындасы Хочадан туған тұңғышы Қасымның жетіге толып, *с ү н д е т т е л у і н е* арналған (І.Есенберлин, Жанталас).

СҮНДЕТТЕТ= е т. *Сүндетке отырғызу.* Суыт жүріп келе жатсақ, сол арадағы көп ауыл балаларын *с ү н д е т т е т і п,* ұлан-асыр той жасап жатыр екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бала би деген баласын *с ү н д е т т е т і п* той істеп, ат шаптырғанда бас бәйгеге құл бастаған тоғыз, бас балуанға күң бастаған тоғыз жігітті беріпті (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Нағашым кіші баласын *с ү н д е т т е т е д і* екен, апам екеуі соған кеткен (І.Есенберлин, Қаһар).

СҮНДЕТТЕТТІР= е т. *Сүндетке отырғыздырту.* Апасы кішкенесін *с ү н д е т т е т т і р і п* еді (М.Иманбаев, Сұлу).

СҮНДЕТТЕТТІРУ *Сүндеттеттір етістігінің қимыл атауы.*

СҮНДЕТТЕТУ *Сүндеттет етістігінің қимыл атауы .*

СҮНДЕТТЕУ *Сүндетте етістігінің қимыл атауы.* Қыз ұзату, келін түсу, бала *с ү н д е т т е у,* ас беру сияқты жиындардың көбі ауыл жайлауда отырғанда болады (С.Мұқанов, Менің мект.). Бала *с ү н д е т т е у д і* қазақтар көбінесе 7–9 жасар шамасында орындайды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). – «Қожа-екем» оттаңқырап отыр, – деді Қараменді, өзінің бұл сөзді де, «қожаны» да жақтырмай отырғанын байқап, *с ү н д е т т е у* нан тауып жеп жүрген кәсібім еді деп қоя салмаймысың (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

СҮНДЕТТОЙ з а т. э т н. *Сүндетке отырғызылған балаға арнап жасайтын жиын-той.* Ғәм оның атқамінер *с ү н д е т т о й ы,* Тойға сойған үйінің жылқы, қойы. Құдалық, үйі түскенде сойған малын Еңбек қыл, кедей таппас өмір бойы (С.Торайғыров, Шығ.). Бір-бір сүндет атымыз болады екен, «*С ү н д е т т о й ы*» болғанда сол сүндет атымызға мініп шығады екеміз, ендігі жылы оқу оқиды екеміз, ақылды болады екеміз (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

СҮННӘТ з а т. д і н и. ***Сүннет.*** – Ал, шешей, берген дәміңізге рақмет, «келмек парыз, қайтпақ *с ү н н ә т*» деуші ме еді (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Қандай көргін, ия, расул, Мен күнаһар үммәтің. Ықыласыммен қылармын Бұйырған өмір *с ү н н ә т і н* (Батырлар жыры). Насыбай атпағаның жарамайды, Оны атпасаң бойға қан тарамайды, Парыз, уәжіп, *с ү н н ә т т і* тамам қылсаң, Құдайым насыбайға қарамайды (Алдаспан). Пайғамбар көп қатынды алуы рас, Бәрінің ризашылығын табуы рас. Бай қазақтар қатынды көп алады, *С ү н н ә т і* пайғамбардың деп алады. Осындай ғаділдікпен ұстамаса, Күнаһар боп бекерге неге алады? (М.Дулатов, Шығ.).

СҮННЕ з а т. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың өмірі туралы хадистер, аңыздар жинағы.* Ислам дінінің ең негізгі кітабы – Құран. Бірақ тұрмыста кездесетін мәселелердің бәрін бірдей Құран қамти алмайды. Сондықтан діншілер кейде Мұхаммедтің... өмірбаяндарынан мысалдар алып, ...аңыз ретінде айтылып жүретін әңгімелерге сүйенеді. Бұл аңыздың жинағын *с ү н н е* деп атайды (М.Ысқақов, Соқыр сенім). Пакистан молдаларының ішіндегі бір көрнекті көсемі Иналолда хан өзінің жақында ғана шығарған «Қазіргі замандағы ислам» атты кітабында: «Құран мен *с ү н н е д е* пайғамбар мұсылман заңдарының тек негізін берді, сол заңдардың егжей-тегжей детальдарын өмірдегі өсіп-өлу қажеттік жағдайларға сәйкес өздерің шешіңдер» – деді, деп жазған (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Бұл аңыздардың жинағы *с ү н н е* деп аталады. Сүннедегі әрбір әңгімені хадис дейді. Құран сөздерін, жай діншілерді былай қойғанда, молдалардың да басым көпшілігі түсінбейді. Оның тілі өте ауыр және бірталай сөздері ескірген (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

СҮННЕТ з а т. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың іс-әрекеті, жүріс-тұрысы, болмысындағы кейінгі мұсылмандарға парыздан кейін міндет болған сипаты.* Жарқыным, сәлем берсең, саламат бол! Жетеді мұратына өлмеген құл. Сіз берсең сәлеміңді әлік алдық, *С ү н н е т і* пайғамбардың қазулы жол. Қол берсең көріселік деген сөзің, Бұл дұрыс шариғатқа болмайды сол (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Шырағым, ренжітпе атаңызды, Бұзбаңыз құдай дескен батаңызды, *С ү н н е т і н* пайғамбардың қабыл қылмау – зор күнә; мен айтайын қатеңізді (С.Торайғыров, Шығ.). Жарқыным, сәлеміңді ғалік алдық, Мүлде жан бойымызға такаппарлық *С ү н н е т і* пайғамбардың жазулы жол, Білісу айып емес, есен-саулық (Айтыс). Исламның бес парызын бажай қылмай, Сен неге болып жүрсің тәрік *с ү н н е т*? «Қонағым, өзіңіз де қарай отыр», – Дегендей неге керек құр қошемет?! (Айтыс).

СҮННЕТТЕЙ с ы н. *Сүннет сияқты, сүннет тәрізді.* Қыз бермек пайғамбардың *с ү н н е т і н д е й,* Ұзатпақ ата-анаң міндетіндей. Ғаркімнің өзіне ерік берген жоқ па. Алланың бұны дейміз құдіретіндей (М.Дулатов, Шығ.).

СҮННИ з а т. д і н и. *Сүннит жолын ұстанушы.* Жылаған *с ү н н и л е р д і ң* сөзін естіп, Бойыма ішкен асым тарамайды (Бабалар сөзі).

СҮННИТ з а т. д і н и. *Ислам дініндегі Құранмен бірге Суннаны негіз етіп алушы, негізгі бағытты ұстанушылар.* Осы күні дін жосықтарын орындау ғұрыптарына қарай мұсылмандар 25–30 түрлі жікке бөлінеді, ең ірілері *с ү н н и т т е р,* шииттер және хариджиттер (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Қазақтар *с ү н н и т* болса да, чечен, ингуш сияқты шиттермен бірге намаз оқи береді (А.Құрманғалиев, Ислам діні.). – Мына шал кім? – Алланың арамыздағы өкілі. Уфаға, Мүфтиге қол тапсыруға аттанып барады. *С ү н н и т* ағымындағы мұсылман! – Қараменді әдейі айтты (Ж.Молдағалиев, Самал).

СҮҢГЕК з а т. с ө й л. ***Сүңгі.*** Бұл жаз белгілері білініп, терезелерге *с ү ң г е к* тұра бастаған кез еді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Шырмауық шиемен уластырылған Екатерининская, Ванета және басқа алхоры ағаштарының уластырушымен телінген жерінде *с ү ң г е к т і ң* уластырушыға жататын тамырға таяу бөлігі, жер бетіндегі бөлігіне қарағанда, едәуір жуан және қуатты (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

СҮҢГУ *Сүңгі етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Суға секіру, бойлау.* Оның құлашты сермеуі де, суға *с ү ң г у і* де, шалқасынан жатып аяғымен суды тебуі де бізге таңсық (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **2.** *Батыру, бойлата тығу.* Күн жылжып көтерілді көкке таман, Қызарып болғандай боп бұлан-талан. Айбалта күн астында жарқылдайды, Көксейді сүйір найза *с ү ң г у г е* қан (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жорту, кезу, жүру.* Ойы – әбден із тастап болғаннан кейін мына алқапты көлденеңінен кесіп өтіп, ар жағындағы адырларға *с ү ң г у* (Қ.Исабаев, Серт).

СҮҢГУЛІ с ы н. *Сүңгіген, батқан.* ≈ *С ү ң г у л і* найза.

Ой тереңіне сүңгулі. *Терең ойға шомған, ойға батқан.* Манарбек селт етіп, абыржып қалды. – Біздің Манар *о й т е р е ң і н е с ү ң г у л і* екен. Бекер ояттым білем, а? – Қарақат көзі ақша бетіне нұр құйды (Т.Тілеуханов, Өзге.).

СҮҢГУШІ з а т. *Су астына тереңдеп жүзуге, сүңгуге жаттыққан маман, сүңгуір.* Балтық флоты корабльдерінің бірінде *с ү ң г у ш і л е р* жаттығу үшін су түбіне сүңгіді(«Соц. Қаз.»). *С ү ң г у ш і л е р* өздері қолдан жасап алған «перископтар» – жартылай суға енгізілген биік қалбырлар арқылы маржанды жерді тауып алады («Лен. жас»).

СҮҢГУІР[1] з а т. з о о л. <лат. aythya > ***Сүңгуір үйрек.*** Көл жағасында көккұтан, қасқалдақ, *с ү ң г у і р* және тағы басқа құстар берік қоныстанған. Соңғы кездері айдын көлдің еркесі аққу да кездесетін болған («Соц. Қаз.»). *С ү ң г у і р,* сұқсыр сүмеңдеп, Қасқалдағың

қалтылдап, Шүрегейің шүмеңдеп, Шағалаң шулап шаңқылдап (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҮҢГУІР[2] з а т. **1.** *Су түбіне ұзақ уақыт бойлай алатын, жақсы сүңгитін адам.* Ол кемемен сейіл құрып жүріп, Суға еңкейгенде, тастың жібі үзіліп, суға түсіп кетті. Сол сағаттан бастап, қыз тағы жынданды. Патшаның қайғысы шамадан тыс болды. *С ү ң г у і р л е р д і* сүңгітіп, теңіз түбін қанша үңгісе де тас табылмады (Мың бір түн). Бұл жетеуінің бәрінің де өнері бірдей, бірақ қызды *с ү ң г у і р г е* қосыңыз, өйткені ол қызды басқалардан бұрын құшты ғой (Қаз. ертегі.). Темір дурлер, *С ү ң г у і р л е р* Кезеді оғын Гидролары Көктен төніп сүңкіп (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Су түбінде жұмыс істейтін маман.* Океанда оқ құрсанған Шықты талай корабль, *С ү ң г у і р і н* жаудың судан Жықты талай корабль (Т.Жароков, Шығ.). Осыған орай су астында жұмыс істейтін *с ү ң г у і р л е р* үшін акулалардан қорғануға сірке қышқылды мыс ерітіндісін пайдалануды ұсынған (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Бірақ оған саспадым, Жүгіруді тастадым. Боламын деп *с ү ң г у і р,* Суда жүзе бастадым (Жыл он екі ай).

Сүңгуір қайық. ә с к. *Теңіздер мен мұхиттардың түбін зерттеу үшін және әскери мақсаттар үшін арнайы жабдықталған, маңызды тактикалық қасиеті жасырыну болып табылатын ұрыс кемесі.* Атомдық *с ү ң г у і р қ а й ы қ* ядролық энергетикалық қондырғылардың көмегімен іс жүзінде шектеусіз уақытқа дейін су астында іс-қимыл жасай алады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Теміржол салынып отарба жүргеніне, судың үстімен пароход жүргеніне, судың астымен *с ү ң г у і р қ а й ы қ* жүргеніне, құрғақ жай ғана жолмен автомобиль жүргеніне едәуір уақыт болады (С.Сейфуллин, Шығ.). Сағатына мың шақырымды қусыратын истребительдер теңіздің қабат-қабат түбін сүзіп найзағайдай ағатын *с ү ң г у і р қ а й ы қ т а р* қиял емес шындық. Әрине, бір кезде олар елге қол жетпес арман болды (С.Мәуленов, Шыңда.).

Сүңгуір қайықтай. *Сүңгуір қайық сияқты.* Өзі жұдырықтай ғана, бірақ қанат, құйрығымен тұтас алғанда *с ү ң г у і р қ а й ы қ т а й* үп-ұзын көрінетін, маңдайы жайпақтау келген, тұмсығы жолбарыстың тырнағындай иілген, сарғылттау, қияғының өткірлігі ұстарадай, қарақаттай мөлдіреген көздері бадырайып, бөтегесі жүйрік аттың омырауындай, сирақтары жіңішке, сарғылт саусақтарының басына имие біткен сұрғылт тұяқтарының ұштары егелген біздей өткір, қанатының топшысынан арғы жағы қарлығаштың қанатындай ойыңқы біткен (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

Сүңгуір үйрек. з о о л. *Суы терең, қопалы өзен-көлдерде тіршілік ететін, сүйір тұмсықты, төбесінде айдары бар үйрек тұқымдасына жататын құс.* Бір топ *с ү ң г у і р ү й р е к* оның дәл қасынан дыр етіп, көтеріле ұшты (З.Шашкин, Теміртау). – Мынау – *с ү ң г у і р ү й р е к,* – деді, сүйір тұмсықты, төбесінде шошайған айдары бар құсты менің қолыма ұстатып (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Осындай жағдайда шешініп жіберіп, өзеннің қақ ортасына барамыз да, құйрығымызды жарқырата, *с ү ң г у і р ү й р е к к е* ұқсап су астына кетеміз де; тереңіне таман барып әрі тұнық, әрі мұздай судан рахаттана, бақаша тырбаңдап жүріп-ақ қылқ-қылқ жұта береміз. Бір сүңгігеннен шөліміз қанбаса, біраз дем алған соң, қайтадан сүңгиміз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СҮҢГУІР[3] з а т. ж е р г. *Шөп суыратын құрал, шотаяқ.* Есенғазы *с ү ң г у і р м е н* шөп суыршы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮҢГУІРДЕЙ с ы н. *Сүңгуір тәрізді, сүңгуір сияқты.* Бір киттер сеспей қатқан *с ү ң г у і р д е й* бауырын жарқ еткізді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Толқынның бір қырқасынан екінші қырқасына ағып шығып, енді тұмсығымен тереңді сүзе *с ү ң г у і р д е й* ағады (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Дауысы күзгі күннің күркіріндей, Аршындап алған беттен бір мүдірмей. Комбаин егін орып бара жатыр, Сүңгіген көк теңізге *с ү ң г у і р д е й* (С.Мәуленов, Дала.).

СҮҢГУІРЛІК з а т. *Жақсы сүңгі алатын қасиет, сүңгігіштік.* Сұқсыр *с ү ң г у і р л і г і м е н* оқ дарыта қоймайтын, айлакер құс (Ә.Көшімов, Лашын.).

СҮҢГУІРІН з а т. з о о л. *Бауыры ақ, тұмсығы ұзын, құйрығы қысқа, көлде, теңізде жүретін үйрек. С ү ң г у і р і н* суға сүңгіп, торта балықты алып жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮҢГІ[1] з а т. **1.** к ө н е. *Бірнеше қырлы, екі жағы да ұшты, темірден, болаттан жасалған ағаш сапты найза түрі.* – Бір сөзбен айтқанда, байдың сәйгүліктерін ерттеп мініп, *с ү ң г і л е р д і* қайрау керек, – деді қонақ, Құрмаш үзіп жіберген әңгімесін одан әрі жалғастырған сыңаймен. – Ал өзіңізге, Құрмаш, ініңізді ерте келдім (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Сөзімді тыңдап, батырым, Бурылыңа мін дейді Қарыңа *с ү ң г і* іл, – дейді (Батырлар жыры). Әуелі тәуір сөйлеп, Артынан шайтан жабысты. Шайтан емей немене? Ырғай сапты *с ү ң г і н і,* Ырғай-ырғай салысты (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Мылтықтың ұш жағына орнатылған қосым-*

ша қару; үшкір әрі ұзын пышақ. Талайлар *с ү ң г і г е* шаншылып, оққа ұшып жатыр (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Жалт қарасам екі неміс солдатының екі жағымнан қаусыра, *с ү ң г і л е р і н* кезей келіп қалғанын бір-ақ көрдім (Е.Мырзахметов, Туған күн). **3.** к ә с. *Балық аулайтын құрал.* Ұзаққа созылған жаңбыр тасқыны аяқталып, балықшылар *с ү ң г і,* ауларын қайыққа тиеп, жолға дайындалды (Т.Әбдіков, Күз.).

Ақ сүңгі. *Асыл болаттан жасалған сүңгі.* Әкесі мен шешесі Жүдә білмей қалады. Үй сыртында *а қ с ү ң г і* Қайта оған барады (Батырлар жыры).

Көк сүңгі. *Асыл болаттан жасалған қымбат сүңгі.* Атасынан жасырып, Алысқа малды айдаған, Болар деп керек бір күнге, Алмас қылыш, *к ө к с ү ң г і,* Сауыт, сайман сайлаған (Батырлар жыры). Сонда Қоллақ сөйлейді Алла тізгін оңдаса *К ө к с ү ң г і н і* салармын Балдағы алтын ақ берен Қызыл қанға малармын (Батырлар жыры). Басқа тиіп, тасқа тиіп, Мұқалады ұшы *к ө к с ү ң г і н і ң* (Д.Әбілев, Өлеңд. поэм.). Мойнына тағы тағдыр салып құрық, Шат күліп, шірей тартып, алдық бұрып, Көтеріп бақыт туын кеттік шауып, *К ө к с ү ң г і* найзамызбен бұлтты сырып (Қ.Аманжолов, Шығ.).

СҮҢГІ[2] з а т. *Түтіннен, ыстан, шаң-тозаңнан пайда болатын сауыс.* Қарауытқан төбеден қаз-қатар салбырап тұрған түтін, шаң *с ү ң г і л е р і* есік ашылса, адам қозғалса бірге қозғалады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Су түбіндегі балдырдай *с ү ң г і л е р* де салбырап-салбырап бұрышбұрышты тұтып қалған екен (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Төбедегі түтін тартар жалғыз қуырдың аузынан *с ү ң г і л е р* салбырайды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Келген күйде Қаражігіттің туысы Құдабаев Ахметтің тошаласын ақтарып-төңкеріп, екі-үш жігіт – кешке дейін іздесек те, қап-қараңғы қалың *с ү ң г і* тұрған сырғауылдардың арасынан да, тері-терсек, саймандардың ішінен де, ас-судың маңынан да жоғымызды таба алмадық (С.Жүнісов, Шығ.).

СҮҢГІ[3] з а т. **1.** *Шатырдан, қораның төбесінен т.б. сүйірленіп мұз болып қатқан тамшы.* Су қатып, *с ү ң г і* тұрған боқырауда, беттеді Кенесары Алатауға (І.Жансүгіров, Поэм.). **2.** *Мұрт, сақалдың терлеп, сосын тоңазуынан қатқан аяз.* Тым құрыса леппен жібітейік, Ерітейік мұртының *с ү ң г і л е р і н* (М.Мақатаев, Шығ.). Қызыл сеңсең тымағы, бет-аузын ақ қыраумен жапқан селдір сақалына *с ү ң г і* тұрған, үстіндегі ылғи қой терісі, аяғында шеркелі сылдырма, ақ таяғын беліне қыстырып, анда-санда «шәйт!» деп ақырып теңселе басып, Тастамақ қойшы да қойын сырмалап жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮҢГІ[4] з а т. м е д. *Адамның ішкі құрылысын зерттеуге арналған түтік тәріздес жабдық, зонд.* Асқазанымды *с ү ң г і м е н* тексерді (Ауызекі).

СҮҢГІ= е т. **1.** *Тереңге бойлап, су ішінде көрінбей жүзу.* Аспаннан сорғаласа суға сұңқар, *С ү ң г і м е й* үйрек сорлы неғып тұрар! Ақырған арыстанның айбатына Шыдар ма қоян жүрек қорқақ құлдар?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Күміс қарға көбіктей, *С ү ң г і п* алып сүліктей, Топырлаған топ бала, Қарақшыдай қалтиып, Қарындары шартиып, Бастады соға ақ қала (М.Жұмабаев, Шығ.). Ертіс үстіне салынған дәу көпірдің тағандарын су астына *с ү ң г і п* орнатқан Қара нар осы. Қайран қаламын, кірпігі ғана қимылдап ауруханаға түсіп еді, тірі қалыпсың, жарқыным. Бақытың бар екен (О.Бөкеев, Өз отың.). Толқындағылар кейде тереңге *с ү ң г і г е н д е й* шым батып, көрінбей кетеді де, қалтылдап қайта шығады, Қабенді қайта шақырады (З.Қабдолов, Жалын). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің арасына, ішіне кіру, ену, көрінбей кету.* Бір мезетте, сол сым арқылы зырылдап вагинетка келді де, корпус ішіне *с ү ң г и* жөнелді (Ғ.Сланов, Очерк.). Әдеттегідей, ішкі бетіне одеял ұстаған аласа есіктен сыртқа шумақтанып, шыққан сымдар бозғыл шөп арасына *с ү ң г и* кіріп, түстұсқа тарап жатыр (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Толтырып тоғандарды жұлқи ағам, Жүйткимін бір қияға бір қиядан. Аспанға қанша метр биіктесем, Жерге де сонша метр *с ү ң г и* алам (Т.Айбергенов, Мен саған.). ...Көк самолет инелікше сыпсың етіп, көк әлеміне қағілез *с ү ң г и* жөнелді. Мұнарлы аспанда әрлі-берлі төңкеріліп, айнала бастады (С.Шаймерденов, Мінез). **3.** а у ы с. *Шому, тереңнен ойлау, қиялға берілу.* Осылай сөйлеушілердің бәрі адам мен айуанның дене құбылысына көз салмай, құрғақ ойға *с ү ң г и* берген-ау дейміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Анығында әлеуметшілдік тұрмыс алдымызда деп отырмыз. Арманға жету үшін, қиялға *с ү ң г і м е й* болмайды. Қиялға сүңгімей нағыз өмірді жазған болмайсың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сүйсіндім де *с ү ң г и* бердім өлеңге, Қиялыммен қияннан да әрі ұштым (Ш.Мәмбетов, Сыр). **4.** а у ы с. *Қойып кету, кіріп кету.* «Ел қазақтары» дегеніміз – шүйде желке, шермиген жуан, сұлу мұрттар, кеңсе қызметкерлеріндей олар «тәртіп» біле ме, рұқсат сұрау, есік алдында топтануыңды білмейді, Кәдірбаевтың кабинетіне *с ү ң г и д і* де кетеді (Б.Майлин, Азамат.).

СҮҢГІГІШ с ы н. *Жақсы сүңгі алатын, сүңгуір.* Мен әрі *с ү ң г і г і ш,* әрі жүзгіш атандым (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қарақаз өте шаппшаң жүзе алады және *с ү ң г і г і ш* (Қ.Қайымов,

Қызықты зоол.). «Мына пәлең мүлдем *с ү ң г і г і ш* екен-ау, ә!» – деген ой келді. Қалай батыр? – дедім көзіме сорғалаған суды алақанымен бір сипап. – Тамаша! – деді анау. – Тоңған жоқсың ба? – Жоқ, рақат (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СҮҢГІГІШТІК з а т. *Сүңгі білетіндік, сүңгі алатындық.* Оның өзінше *с ү ң г і г і ш т і к* өнері бар еді (Ауызекі).

СҮҢГІДЕЙ[1] с ы н. *Сүңгі (1) сияқты, сүңгі тәрізді.* Шаршы әлемдегі әрбір тірі пенденің құлағына көк найзаның *с ү ң г і с і н д е й* суық естілетін айбарлы Алмас хан атағынан да тайсалатын түрі көрінбейді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Баймағамбет оған оң көзін *с ү ң г і д е й* қадап қатты да қалды. Бірақ құрт шайнағанын қойған жоқ. – Оны кім айтты? – Жұрт айтып жүр (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс). Түн ішінде мылтық ұңғысынан шыққан от ерекше айқын көрініп, шоққа қақтаған қызыл *с ү ң г і д е й* жарқылдар еді. Бірер рет қолға түсіп, әжептеуір айып төлеп, әзер құтылғандары да бар (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

Ақ сүңгідей. а) *Жарқ етіп, асыл болаттай.* Бұлт мұнардан сел шайғандай аршылып, *А қ с ү ң г і д е й* көк аспанға шаншылып, Алатау тұр Жамбылындай жалғанның, Бейнесіндей биіктегі арманның (Ә.Тәжібаев, Аралдар). Аязды күндері қарт Алатау бұрынғыдан да анығырақ болып көрінеді. Басынан қар басқан аппақ шоқылардың шыңдары аспанға *а қ с ү ң г і д е й* шаншылады. Сол шыңдардың жықпыл-жықпыл болып жатқан еңістіктері де көзге барлық болмысымен шалынады (С.Мәуленов, Жер нәрі). ә) *Ұзын, салалы, аппақ (саусаққол).* Ал мен жүрдім, Енді сендер қалдыңдар, Аппақ өлке, Бала көңіл балғындар, Ал мен жүрдім, *А қ с ү ң г і д е й* қолдарын Ақ шашты ана, Аппақ сақал шал бұлғар (Ғ.Қайырбеков, Сарыарқа.). Жайды ол *а қ с ү ң г і д е й* саусақтарын Тұрған жұрт айналасын қоршап қалың (Ғ.Қайырбеков, Дала қоңырауы).

Көк сүңгідей. б е й н. *Көк сүңгі сияқты.* Жыр төселген жолдармен Желе-жортып келемін. *К ө к с ү ң г і д е й* өңгерген Қолда батпан өлеңім (Қ.Аманжолов, Шығ.). Үшкір келген басында, *К ө к с ү ң г і д е й* тасы бар. Құпия осы расында, Қашан сыры ашылар (Ж.Қашқынов, Соқпақтар). Таспын кейде тарғыл тастан қаланған, Кейде ауамын, ауалардан жаралған. Кейде таудың шыңы болып тұрамын, *К ө к с ү ң г і д е й* көк төсіне қадалған (С.Мәуленов, Өлеңд.).

СҮҢГІДЕЙ[2] с ы н. *Сүңгі*[3] *тәрізді, сүңгі сияқты.* Күмбездің ішкі төбесі араның ұясындай быжырлаған аппақ-аппақ ұзыншау шұқанақ. Ол шұқанақтар анадайдан бейне бір төбеден салбыраған мұз *с ү ң г і д е й* немесе жер астындағы керемет ысталактеттей боп көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Судан бір желі борық суырып алдым. Үзіп алған құрақтың желісінде *с ү ң г і д е й* ақ сүйрік самсап тұр (С.Жұбатыров, Алыста.).

СҮҢГІЛЕ[1]**=** е т. **1.** *Бір затты сұққылау, шанышқылау.* [Байсал] мені жек жатайын десем де, *с ү ң г і л е й* тұрғызайын деген ғой! (М.Әуезов, Абай жолы). Ағашты ойып үңгілеп, Тұмсығымен *с ү ң г і л е п*, Ұя қылып тынбайды, Әнін орман тыңдайды (Жұмбақтар). Тыныш жатсаң, «неге жатып алдың» деп, орныңнан *с ү ң г і л е п* тұрғызды... – Сізді қаладан келе жатыр деп естідім бе? Шәріңізде не жаңалық бар, Бай-еке? – деді Нартай қолындағы қымызды орталай түсіп (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Сөзбен түйреу, қағыту, ұрсу.* Оны көрсем оқпен оспасам да, сөзбен *с ү ң г і л е п*, тірідей өлтіріп кетермін деуші едім (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

СҮҢГІЛЕ[2]**=** е т. *Сүңгі қату.* Қазалы қаласының мал базары күндегісіндей бүгін де қызу. Мынадай суықта сақал-мұртына қырау тұрып, *с ү ң г і л е й* қатқан шаруалар әкелген малын тез өткізіп, дүкен, лавкалардан керек-жарақтарын алып, ауылдарына тез қайтуға асығады (А.Хангельдин, Ғани.). Түнімен қар жауды жапалақтап, *С ү ң г і л е п* тұр ағаштар сақалы аппақ. Шыға келді аулаға ертеменен, Жас балалар қолдарын шапалақтап (Р.Нұрпейісов, Туған өлкем).

СҮҢГІЛЕН= е т. *Сүңгі пайда болу, сүметілу.* Қар жауып, мұз *с ү ң г і л е н і п* барып, белі бүлгілгенше көгеріп тұра беретін биік, аласа – неше алуан өсімдіктердің аттарын білгір жұрт жүзден тізбектейді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде). Тымаған шешті. Әдемі қиықша бұрыл мұрты мен шоқша сақалына *с ү ң г і л е н г е н* мұзды саусағының ұшымен түсіріп, күлімсірей тіл қатты (Н.Сералиев, Қаңтар). Көрінгені: көгілдір аспан – шымырлатып, шым-шымдап тұңғиықтан сыр тартады; одан беріде, тап көзінің алдында, қарақұстың қанатындай шатыр кернеуі – кең аспанды көлегейлеп, төменге төнеді; кернеуге *с ү ң г і л е н і п* мұз қатқан, сүйірленген ұшынан көз жасындай мөлдіреп, әлсін-әлсін тамшы үзіледі (М.Асылғазин, Ауылдастар). Жұрт қызметке жаппай аттанар уақытқа дейін түннің қырау қабағы *с ү ң г і л е н і п* салбырайды да тұрады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Боз қырау басқан теректер *с ү ң г і л е н і п,* көкке найзадай шаншылады (К.Тоқаев, Көмескі із).

СҮҢГІЛЕС= е т. *Суға шылқу, малмандай су болу.* Дархан көйлегін шешіп, әбден *с ұ ң г і л е с к е н* терді сығып тастап, қайта киді (О.Бөкеев, Өз отын.). Судан шыққан тышқандай үстібастары *с ұ ң г і л е с к е н* су (Б.Тұрсынбаев, Ауылдан келген.). Әлгі бір алапат қарлы боран, желді жаңбырынан кейін тыныс алған табиғат – Тарбағатайдың алтын арайға шомылған тауы, теріскей орманы, нөсер суына *с ұ ң г і л е с і п* тұрған көк шалғын, жаңа түр, жаңа келбетпен шырайланғандай еді (О.Бөкеев, Мұзтау).

СҮҢГІЛІ с ы н. *Сүңгісі бар, сүңгі орналастырған.* Қармақ *с ұ ң г і л і* ұзын сырық, ұзын сапты сүймен ұстаған қажырлы жігіттер кемелердің екі қабырғасына қатарласа тізіліп, мұз сеңдерін алыстан тіреп, кері итереді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Жатушы ек жалаңаш жетімдер, Шыға алмай жамылған киізден. Қорғаушы ек ашулы аяздан, Сүзетін *с ұ ң г і л і* мүйізбен (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

СҮҢГІМПАЗ с ы н. *Сүңги алатын, сүңгуге құмар, сүңгігіш.* Сүңгіген балапандардың кейбірі балдырға оралады да, *с ұ ң г і м п а з* балалар оларды ұстап алады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СҮҢГІТ= е т. **1.** *Судың астына бойлату.* Шардақбай. Жоқ, мені тергемеді, тексермеді демесін дегенім де. Алапайдың мойнына тас байлап суға *с ұ ң г і т і п* жіберсеңдер де еріктерің (Ш.Хұсаинов, Үкілі Ыбырай). **2.** а у ы с. *Жасыру, көрсетпеу.* Қара бұлт шаршағандай қона қалып, Жатады жер бауырлап о да барып. Бұлтты да *с ұ ң г і т е д і* тереңіне Көк теңіз толқынымен орап алып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Араластыру, тығу, жоқ қылып жіберу.* Күн – бикеш көкжиектен құлап кеткен, Самал жел сыбырлайды құрақты өпкен. *С ұ ң г і т і п* тереңіне жұлдыздарды, Сақырлап қайнап жатыр бұлақ біткен (Т.Айбергенов, Мен саған.). – Бунт, – деді сонсоң қылышты қынына сарт *с ұ ң г і т і п* жіберіп. – Айтсам айтты дейсің ғой. Бунт неңді алған сендердің (А.Сүлейменов, Бесін).

СҮҢГІТУ *Сүңгіт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Судың астына бойлату, суға шомылдыру.* Әкем бізді күнде таңғы тәтті үйқымыздан оятып, Жарыпшыққанға бақаша *с ұ ң г і т у м е н* болды (Б.Аманшин, Көкжар). **2.** а у ы с. *Кіргізу, жоқ қылдыру.* Бүйірде тар, тастай қараңғы бөлме бар екен. Соның босағасына жеттік. Ниеті – соның ішіне *с ұ ң г і т у.* Біліп қалдым. Қарсыластық. Болмады (А.Марқабаев, Арал әуен.). Сейілдің кітапты жауып, тумбочка ішіне *с ұ ң г і т у г е* ғана шамасы келді (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз. жігіт.).

СҮҢГІТІЛ= е т. **1.** *Шомылдырылу, суға бойлатылу.* Қашаға қамалған қой ерітінді толтырылған каналға түсіріледі. Ерітіндіге қойдың басы да *с ұ ң г і т і л е д і* (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.). **2.** а у ы с. *Абақтыға жабылу, қамалу.* «Мылтық жасырғандар» делінетіндерінің бірі қалмай, қойдай қосақталып айдалып, абақтыларға апарып *с ұ ң г і т і л д і* (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

СҮҢГІТІЛУ *Сүңгіміл етістігінің қимыл атауы.*

СҮҢГІШІ з а т. *Сүңгі лақтыратын адам.* «*С ұ ң г і ш і л е р* кейінге серпіл!», «Күрзікөштер, ортада қал!» деген зор дауыстар самсаған топты лек-лекке кесіп-турап тұр (Д.Досжанов, Жібек.).

СҮҢЕЙ з а т. *Бейшара, сүмек.* – Қап, мына шіркіннің қорлығы-ай! – Енді қай жаққа шапқылар екен, қатын іздеп... *с ұ ң е й* неме! – Шапқылау ма... сотталмай кеткенді айт бұдан. Сиқы жаман («Қаз. әдеб.»). – Айлалы қыз көрінеді. – Сүйе алмаған *с ұ ң е й д е н* көріңдер. – Иә, десейші, көкпарды алып қашушы да жеткен кісіге бірден ұстата салмай, тартысады ғой. Ал қыз шіркін оңайлықпен бетін тоса қоя ма? – десіп көпшілік дабырласып қалды (С.Ләмбеков, Әке жолы).

СҮҢИ= е т. *Сүмірею, сүмпию.* Өлім күтіп отырған күшігендерше Сонбайдың үйінің сыртында *с ұ ң и е* қарап отырған төрт-бес кісіге келіншектер көздерінің қырымен ұрланып қарасып қояды (С.Сейфуллин, Шығ.). Шың құз, тау-бұлтты қақпан биік ерен, Тіп-тік тың, аңғар жартас мылқау керең, *С ұ ң и і п,* мінбелесіп, қатып қалған Төнісіп көл түбіне түнсіз терең (С.Сейфуллин, Шығ.).

СҮҢКИ= е т. *Бейшаралану, сүмірею.* «Маңына сенеді ғой, қара судың тарғыл шортаны сияқты *с ұ ң к и г е н* неме!» – деді тағы да ішінен Әлипан (С.Сейфуллин, Әңгім. повес.). Оған қарсы қолдың ағасы саңырау Тілеуіш қаратасын бұтының арасына тығып, тақырға былш-былш ұрылған қағаздан көз алмай *с ұ ң к и і п* отыр (Ә.Сараев, Тосқауыл).

СҮП: сүп берді. *Зым-зия болды, кіріп кетіп, жоқ болды.* Қыздырып мені-дағы мынау екпін, Туы бір, ұлты бөлек, қалың көптің Ішіне *с ү п б е р д і м* де, көшін бастап, Жеріне нысаналы бірге кеттім (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

СҮП-СҮЙКІМДІ с ы н. *Үріп-ауызға салғандай, әп-әдемі.* Жалт бұрылып қарасам, басында ақ қалпашағы бар, екі жастар шамасында *с ү п-с ү й к і м д і* кішкентай бала фотоаппараттың құндағын ашқысы келіп, тиегін тартқылап

жатыр (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). – С-сен жоқта, азамат жоқта, біз байғұс не көрмеді дейсің, бәрін де көрдік қой, жетім бала, жесір қатынның күнін қара күшікке берсін де, – деп, *с ү п-с ү й к і м д і* кішкене танауын тартып-тартып алды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Даусы *с ү п-с ү й к і м д і* боп сықылықтап, шегін тартып Әскербек те күлді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

СҮП-СҮЙРІК *с* ы н. *Жіп-жіңішке, ұзын.* – Алдасаңыз өкпелеймін, – деп әйел *с ү п-с ү й р і к* саусағымен жігітке наздана сес көрсетті (Ө.Қанахин, Бақыт.). Ал немен теңеймін *с ү п-с ү й р і к* саусағын, Ұстасаң еріксіз ауады-ау аңсарың (Т.Рахимов, Он сегіз.). Терезе, еендеріне, қабырғасына не сыпырғы, не бір шүберек тимегеніне көп болған. Кейбір жерінен тамшы ағатын болса керек, қатып қалған мұздың *с ү п-с ү й р і к,* суық тілі әр жерден бір жылтырап тұр (С.Бақбергенов, Адам.).

СҮП-СҮЙІР с ы н. *Жіп-жіңішке, ұшкір.* Қаздар *с ү п-с ү й і р* тұмсықтарымен нәзік көк шөпті быртт-быртт үзіп, бірімен-бірі бәсекелескендей бас көтермей жайылуда (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Расында да, Үміттің денесі сондай сұлу еді! Жұп-жұмыр, қағаздай аппақ қос анары бұзылмаған алмұрт тәрізді, үштері *с ү п-с ү й і р* (І.Есенберлин, Ғашықтар). Қағазға төнген қалам ұшындай *с ү п-с ү й і р* құлақтарын алыстан көрінген қырқаларға шаншады. Қыл шылбырмен жетелеп алған Айгүлдің өзін сүйрелеп алға қарай жұлқады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

СҮПІЛЕ= е т. *Алдап-сулау, тақырға отырғызып кету.* Тамырымды ұстап, одан кеудемді сипап, омырауымды аштырып, үпілеп, *с ү п і л е п* отырып, бір кезде бассалмасы бар ма (С.Адамбеков, Атылған қыз.). – Кешегі зоотехник *с ү п і л е п* кеткен ғой, – деді Жұмабай міз бақпай. Жұмабайдың жағасынан ала түскім кеп кетті. Бәтіштің тіпті де жазығы жоқ қой (Ө.Күмісбаев, Тау жол.).

СҮР[1] з а т. э т н. **1.** *Ұзақ уақыт сақтау үшін, тұздалып желге кептірілген, не ыс салып сүрленген және осы еттен асылған маңызды, кәделі тағам.* Оның қазір қыстың *с ү р і* мен майына қолды молырақ салып, бастыққа бар дәмді асын ұсынуға жанталасқаны осы балаларға дейін айқын еді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде). Болыстың баласы келгендіктен үй иесі жал, жая, қазы, қарта сықылды қадірлі мүшелерден салған екен. Және семіздің *с ү р і* екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жазға салым *с ү р* жесу, қыдырып қонақ болысып, сақтаған сыбаға жесу бар ғой (М.Әуезов, Абай жолы). Бір табақ *с ү р-д і* жеті-сегіз кісі айнала отырды (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Көп уақыттан бері өзгеріссіз жатқан қар, шөп т.б.* Шалғынбай шеміршек, *с ү р* қардың үстіне жантая кетті де, ойланып қалды. Сонсоң «Иә, менің көркімді сыйламағаны анық... Жақсы айтты сол жігіт... Еңбек етпесем... Еңбек етпесем»... деп іштей біразға дейін қайталаумен болды (А.Сейдімбеков, Серпер). Шыбын шыға Шонай қарт Шалқасқаны қораға кіргізді. Күніне бір тостаған сұлы беріп, қыстан қалған *с ү р* шөпті жегізді (М.Мәжитов, Құлынды жон). // *Ежелгі, қартаң, әбден таптаурын болған.* Жүгірді Ақан жылдам, әлдеқайда. Әлі де *с ү р* қырсығы арылмай ма? Мін таққан Әсияны, ар-намысты, Асығыс алабұртып, алып ойға (Қ.Бекхожин, Үш кезең). Осы қазақ жері туралы 5 жылда қылған жалқы запрос үш жыл *с ү р* болып жатып, 3-нші Дума жоғалғанда 1912-нші жылы бірге шіріді; үкімет жауап берген жоқ (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Абыз. Ұлым, маған сөздің кешегі, бүгінгі дейтін *с ү р і,* жасының парқы жоқ қой (М.Әуезов, Шығ.).

Сүр бойдақ. *Көп уақытқа дейін үйленбеген жігіт.* – Жиғансыз *с ү р б о й д а қ т ы* кілең сірә... Асқа отыр... – Уақыт тығыз... – Білем, шыда... – Сәдірді іздеу керек «біріншіден» Тоғытып кетпей тұрып күрең сыра! (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Алғашқы көріністе отыздағы Жомарт, қырықтағы Кәрім отыздағы *с ү р б о й д а қ* Жәленді қажап, таптап отыр (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). «Біздей байдың балалары әлдеқашан қатын алып, мал-малданып, жан-жанданып жатыр, біз әлі күнге шейін *с ү р б о й д а қ п ы з.* Сен әкемізге барып айт, бізге қатын алып берсін», – депті (Қаз. ертег.).

Сүр бойдақтық. *Ұзақ уақыт, үйленбей жүрушілік.* Соңғы кезде осы Қалиды көрсе Бақтияр өзін-өзі аяйтын бір күйге түсіп жүр. Аяйтыны – мен де осының ізін қуып, ұзақ *с ү р б о й д а қ т ы қ* күндер кешем бе деп ойлайды (М.Сүндетов, Қызыл ай).

Сүр ет. э т н. т а м а қ. *Сүр болған еттен асылған тамақ.* Ебейсін *с ү р е т* пен құрт езген майлы сорпаның исі әлі де айыға қоймаған ыссы үйдің ауасына мұрнын төсеп қойып, манаурап жатқан-ды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ауыз үйден араластыра асылған *с ү р е т* пен жас еттің бұрқыраған иісі келіп тұр (М.Гумеров, Шыңырау).

Сүр кебік. с ө й л. *Кеуіп қалған жер, шалғын.* Естімейді құлақ ешбір тықырды, Әлде пері әпсүн оқып түкірді? Бетпақ шөлдің көгі де бір *с ү р к е б і к,* Айы нұрсыз, жұлдызы үнсіз сықылды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сүр кедей. к ө н е. *Қашаннан дәнеңе бітпеген, жарлы.* Қазір ауру, Әлжан деген *с ү р к е д е й* бар. Сыздық деген көбең кедей бар. Нұрғали, Ізбасар деген орташалар бар, – деді Аман (Ғ.Мұстафин, Шығ.). – Әй, қойсаңдаршы ауыл арасындағы быжың-тыжыңды. Бай емес, би емес, неше атасынан бері *с ү р к е д е й.* Өзі – жөн білетін пысық жігіт (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Сүр қуырдақ. т а м а қ. *Сүрленген еттен қуырылған ащылау қуырдақ. С ү р қ у ы р д а қ* – сүр еттен қуырылған-ды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Сүр сақтады. э т н. *Қыс бойы сүрленген соғымның сұрып етін көктемге, жайлауға дейін қадірлі қонақтығына сақтады.* Қалмасын ағасынан іні көші. Бусанып жадырасын жердің төсі. *С а қ т а ғ а н с ү р і ң д і* де, майыңды да Қазанға тоғытатын күнің осы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҮР[2] з а т. *Қаракөл елтірісінің бір түрі.*

СҮР[1]**=** е т. **1.** *Өткір затпен (сүргімен) екінші нәрсенің бетін жұқалап алу.* Әлгінде шешем келсапты төсеніш етіп, сапсыз шалғымен тері *с ү р д і* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Дененің бір жерін аздап жырып кету, жаралау.* Жығылғанда бетімді жер *с ү р і п* кетті (М.Мақатаев, Шығ.). Кәзір екі қолы май-май. Өзінің әдеті ме, әлде мазасын ала ма, анда-санда үлкен мұрнын қисайта жуан білегімен бетін *с ү р і п* өтеді (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Байқадым да, бетімді жер *с ү р г е н і н,* Табиғат, тажалыңды келтір дедім. Сонда сездім, күтіп ем, сонда сездім, Өз білгенін істепті дертім менің (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮР[2] *Өту, басынан өткеру деген мағынадағы, негізгі етістікке тіркесетін көмекші етістік.*

Дәурен сүрді. *Өмірдің рақатын көрді, дәурендеді.* Ақмолада жарты жыл *д ә у р е н с ү р г е н* Балуан Шолақ, серіктерінің [ақын, әнші, сал] намысын қорғамаймын деп, зор екі жанжалға килікті (С.Мұқанов, Шығ.). Қартайғанша мінбедім, Өлгенімше *д ә у р е н с ү р м е д і м*! Ойлап келіп қарасам, Жігіттегі мен бибақ, Болғаным дағы сор маңдай (Ер Тарғын). Уа, дүние жас уақытта ойнап-күлсек, Біраз күн көріп қызық, *д ә у р е н с ү р с е к.* Көзіне әркімдердің түсер едік, Қылтиып тәуір киіп, жақсы ат мінсек (Үш ғасыр.).

Өмір сүрді. *Тіршілік етті, жасады, ғұмыр кешті.* Жапырағы қураған ескі үмітпен Қиял қып *ө м і р с ү р і п,* бос жүріппін. Жыбыр қағып көңілді тыншытпайды. Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн (Абай, Тол. жин.). Мен – сен емес, жас күнім жайнап тұрған, Жүректе түрлі талап қайнап тұрған. Сендер *с ү р д і ң,* мен де *ө м і р с ү р м е с* пе едім? Бір шырақ сөнер кетер саулап тұрған (Абай, Тол. жин.). Жасты көксеп кемпір мен шал арманда, Өсіп үлкен бола алмай бала арманда, Еркектей еркін *ө м і р с ү р м е д і к* деп, Әйелдер де болады және арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сырыңды алған, құныңды алған, Өмір, өмір... Өмір өзі – бір құйын. Ұлы болып туылғаннан, Ұлы болып *ө м і р с ү р м е к* тым қиын (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮРГЕК[1] с ы н. *Тайғақ, тайғанақ.* Ілгері жүрген сайын көше бойына төгілген жуынды сулардың қатқан көк *с ү р г е к* мұзға аттары тайғанап әрең жүріп келеді (Біздің оттар.). Жаңбырдан кейінгі *с ү р г е к т е* Оңдасын «Белорусь» тракторымен шөп машинасына қарай келе жатыр еді (Ұ.Бағаев, Дала.).

СҮРГЕК[2] с ы н. *Мал жайылып, тозып, шиырланған (жер).* Торыайғырдағы ферманың отырған жері *с ү р г е к* болған соң, әрі қарай көштік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮРГЕКТЕ= е т. **1.** *Тайғанақтау, сырғанақтау.* Таудан терең сайға қарай ылдилаған аттардың тұяғы тағалы болса да, *с ү р г е к т е п,* әрең аяңдап келе жатыр (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

СҮРГЕКТЕТ= е т. **1.** *Сырғанақтату, тайғанақтату.* Солай деді де, жауап күтпестен сыңар сүрлеуге түсіп, *с ү р г е к т е т е* жөнелген (Ә.Асқаров, Тайга). Ауыл үстінен аяңмен өткен Мұса былай шыға тақым қағып, шұбардың майда желісімен *с ү р г е к т е т е* жөнелді. Сол бетінде өгіздің еті жатқан өзекке келгенде тізгінді бірақ тартты (А.Сейдімбеков, Ақиық). **2.** а у ы с. *Сырғыту, сүйкеу (жазу туралы).* Бірақ «оқысам-ау, анау кигіз сөмкелі өкіл сияқты *с ү р г е к т е т і п* жазсам-ау» деген арман көкейімнен кетпейді. Жүдеу елдің шаруасы біте ме, қар күреп жүріп те, су әкеле жатып та, ағаш жарып отырып та көңіл-қиялым оқуды, жазуды елестету болады. Мен үшін оқып, жаза білетін адам бұ дүниедегі ең бір білгіш, ғұлама секілді (А.Сейдімбеков, Серпер).

СҮРГЕЛЕҢ з а т. с ө й л. *Сергелдең, дүрбелең.* Ендігі бір *с ү р г е л е ң* – комбайн әкеп дерменені бастыру, оны қаптап Арыстағы қабылдау пунктіне жөнелту (Д.Исабаев, Тіршілік). Мұны соңғы күндердің *с ү р г е л е ң і* атты сездіріп отыр (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Өмір мен өлім жағаласқан *с ү р г е л е ң* заман (І.Омаров, Шабыт.).

СҮРГІ[1] з а т. **1.** *Ағашты өңдеу, тегістеу үшін қолданатын аспап.* Сөренің біреуінде ара, балта, *с ү р г і,* шапқы сияқты ағаш шеберінің ісмерлік саймандары тізіліп тұр (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Айналамыз – құм. Көк те құм. Құм сы-

қылды сарғылт сұр. Қарағайларда *с ұ р г і д е н* түскен жұқа жаңқадай құрысып адамның ішектері ілулі тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Әбден тегістелмеген бетінен *с ұ р г і н і ң* іздері көрінеді. Орын жетпегендер неше түрлі жәшік, шелектерге жайғасқан. Қызыл матамен жабылған стол жанынан совхоз басшылары орын алды (С.Еркебаев, Жол.). **2.** *Илеген терінің етін қырып, құрыс-тырысын жазу үшін ағаштан, темірден жасалған қырғы құрал* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Жоңғы сүргі. *Дөрекілеу өңдейтін сүргі* (Шаңырақ энцикл.).

Жұқа сүргі. *Ұзынша детальдарды соңғы рет өңдейтін сүргі* (Шаңырақ энцикл.).

Кәдімгі сүргі. *Алғашқы және таза өңдейтін сүргі* (Шаңырақ энцикл.).

Тегістегіш сүргі. *Соңғы рет тазалайтын сүргі* (Шаңырақ энцикл.).

СҮРГІ² з а т. ж е р г. *Сүрлеу, жалғызаяқ жол.* Мынау *с ұ р г і м е н* барсаң, Бәйдібектің жылқысын алып қайтасың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮРГІЗ: дәурен сүргізді. *Бақытты өмір кешуіне жағдай жасады, ештемеден қақпады.* Тұщыны ғана татқызып, Тәуір-ақ *д ә у р е н с ұ р г і з д і ң.* Басымнан сипап жатқызып, Бетімнен сүйіп тұрғыздың (Қ.Мырзалиев, Көш). Қызық *д ә у р е н с ұ р г і з г е н.* Ен дәулетке енгізген Ұлы данам Сталин. Адамды құстай ұшырған Жан сүйсінер іс қылған (Н.Байғанин, Өрісте.). Ашылған гүлдей жарқырап Қылығы мен сүйгізді. Өзі теңнің ішінде Асырып *д ә у р е н с ұ р г і з д і* (Қамбар батыр).

СҮРГІЗУ: өмір сүргізу. *Тіршілік еттіру, ғұмыр кешкізу.* – Осылар-ақ адамға тыныш *ө м і р с ұ р г і з у д е н* қалды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Мен *ө м і р с ұ р г і з у* дегеніңе түсінбей келемін (Т.Тілеуханов, Өмір.).

СҮРГІЛЕ= е т. **1.** *Сүргімен тегістеу, өңдеу.* Қалиасқар бір жалпақ тақтайдың бетін *с ұ р г і л е п* жалтыратты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Гүлнар есік, терезелерге қажетті саймандарды жонып *с ұ р г і л е г е н д е,* қолы аса міністкер кісі боп шықты (С.Мұқанов, Шығ.). Оларды жонып, *с ұ р г і л е п,* есік, терезе жасаушы ұсталар қандай көп көрініп еді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). **2.** а у ы с. *Сырғақтату, зырылдату.* Ұзын салалы саусақтары шоттың тасын ерсіл-қарсыл *с ұ р г і л е г е н д е,* өзендегі шабақ қуған шортандай жүйткитін (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). **3.** *Тегістеу, сыру.* Ол (шал) аула жаққа бұрылды да қашадағы смоланы *с ұ р г і л е п* жатқан немересіне: – Дунька! – деп айғай салды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Қалың қарды *с ұ р г і л е й* қуалаған қатты желдің осып кеткен жолдарын кесіп өткен шана іздері жан-жақтан жарыса келіп құйылып, колхозға қарай қасқая көсілген даңғыл жолға өтіп кетіп жатыр (М.Иманбаев, Сұлу). **4.** *Сүрткіштеп ысу.* [Сайдақ] кірпігі айқасып жұмылып кеткен көзін жұдырығымен *с ұ р г і л е п* зорға ашты (Ә.Әбішев, Замана.). **5.** *Теріні тазартып, жазу.* Әлгінде шешем келсапты төсеніш етіп, сапсыз шалғымен тері *с ұ р г і л е г е н.* Содан соң екеуін қатар сүйеп қоя салған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). // *Қиғаштата, жанай.* [Әзімбайды] Тұмсығымен көзінен *с ұ р г і л е й* қойып жіберіп, жерге лақтыра тастап кетті (М.Әуезов, Ақын аға). **6.** а у ы с. *Жөнге салу, тәртіпке келтіру.* Өзіміз отырып оқып жарытпай жүргенде, жүріп оқитындар да кездеседі. Кездескенде екі көзі газетте, келе кеудеңді *с ұ р г і л е й т і н д е р і* де бар, «Кешірерсіз» дейді де оқуын әрі қарай жалғастырып кете береді (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет). Түрің бозарып кетіпті, тегі хатшы біраз *с ұ р г і л е г е н* ғой өзіңді, – деді көзі тұздай, жауырынды, дембелше жас жігіт (З.Шашкин, Өмір.). Қабенді Әли тағы таңдандырды. Бәрінен бұрын «мақсаттан айырылсаң – мен боласың» дегені қызық. Бұл не? Парықсыз масаң адамның өзін-өзі оп-оңай құрбан етуі ме, әлде, өзін өмір ысып, *с ұ р г і л е п,* жонып тастаған тәжірибелі кісінің өзгеге айтар адал ақылы ма? (З.Қабдолов, Жалын).

СҮРГІЛЕН= е т. *Сүргімен тегістелу.* Маңдайша мен табалдырық жуан қайыңнан шабылып, *с ұ р г і л е н е д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Балаға *с ұ р г і л е н б е г е н* тақтайды беруге болмайды (Келіншектер.). Гид ол жаққа бұрылып та қарамастан, сампылдап әңгіме айтып жатыр. Мен оған құлақ түрмей, көп *с ұ р г і л е н б е й,* қарағай тақтайшалардан қалай болса солай домбалдай салған әлгі жәшіктерге қарағыштай бердім (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СҮРГІЛЕТ= е т. *Сүргімен тегістету.* Ақылды ұстаз баз баяғы балташы Сабыржанға *с ұ р г і л е т і п* теп-тегіс тақтайшалар жасатып, әр балаға бір-бірден беріп қояды («Қазақст. мект.»).

СҮРГІЛЕТУ *Сүргілет етістігінің қимыл атауы.*

СҮРГІЛЕУ *Сүргіле етістігінің қимыл атауы; сүргімен тегістеу.* Ағашты өңдеудегі негізгі жұмыстар – кесу, жару, бұрғылау, қиыстыру, *с ұ р г і л е у* және бояу (Е.Райымжанов, Бастауыш класс.). *С ұ р г і л е у* барысында пышақ жүзі мұқалады (Шаңырақ энцикл.). *С ұ р г і л е у* – материал бетін

тұрақты қалыңдықпен қырып жонып алу арқылы өңдеу (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сүргілеу станогы. *Ағаш бетінің кедір-бұдырын тегістеу, жалтырату үшін қолданылатын айналмалы жүзі бар станок. С ү р г і л е у с т а н о г ы н д а* қалыңдығы 10–175 мм-лік бүйым 10–300 м/мин жылдамдықпен өңделеді (ҚСЭ).

СҮРГІЛЕУШІ з а т. *Сүргілеп, өңдеуші адам.*

СҮРГІН з а т. **1.** *Неше түрлі азабы көп әуресарсаң, қыспақ, қым-қуыт сергелдең; қуғын.* О, шіркін, емес еді-ау осал ағаң, Кезі жоқ көп екен деп, жау санаған. Үш жылдай ұлы *с ү р г і н,* қанды айқаста Жеңілмей, елу мың қол асыраған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Ол үйде бұрын топырлап жататын қонақ, әнеугі *с ү р г і н н е н* кейін азайып, соңғы кейбір күндерде атымен болмай қалған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Орыстың *с ү р г і н г е* айдалып келген революционері, Чернышевский мен Добролюбовтың ізбасары Е. П. Михаэлиспен Абай осында танысады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). **2.** *Қарбалас шақ.* Төл алудың *с ү р г і н і* саябырсыған, енді там-тұмдап қана қоздап жатқан (Н.Серәлиев, Құм адам.). **3.** ж а ң а. *Табиғат апаты, өзгеріс (катаклизм).* Бодандық пен тоталитаризм кезеңінде табиғат байлығы қорқаулық пен тоналып, экономика жүйеге бейімделген дәстүрлі шаруашылық зорлықпен өзгертіліп, 1949–1989 жылдар аралығында 500-дей атом және сутегі бомбалары сыналып, қазақ даласы экологиялық *с ү р г і н г е* (катаклизм) ұшырады («Жас Алаш»).

Сүргінге түсті. *Қуғын көрді, ұйқы-тұйқысы шықты.* Ел шетіне жау тиіп, қаймағы бұзылмай бейбіт жатқан халық ұйқы-тұйқы болып, *с ү р г і н г е т ү с т і* (Т.Ахтанов, Дала.).

Сүргін етті. ж е р г. *Соттады, жапты.* Со кездерде кімді *с ү р г і н е т т і,* кімді қудалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүргін салды. *Тас-талқанын шығарды, ойран салды.* Аққозы озбыр еді Тарақтының, Істеген барымта, ұрлық таппай тыным. Жұлысып қаракесек, қуандықпен, Арқадан Сырға қарай *с а л ғ а н с ү р г і н* (С.Бегалин, Таңд. өлең д.). Екеуі өр асуға тартты тура, Сілкініп, меңіреу орман батты шуға. Әңгірлеп әңгүдіктер *с а л д ы с ү р г і н,* Құтырған көбік ауыз бейне бура (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

СҮРГІНДЕЙ с ы н. *Сүргін сияқты, сүргін тәрізді.* Жош етіп сен желіктің, қызыл тілім. Жігітке пайдасы жоқ асқан білім. Жапанда ақ киіктің *с ү р г і н і н д е й,* Тездетіп кеттің өтіп есіл күнім (Базар жырау, Шығ.).

СҮРГІНШІ з а т. *Қуғын-сүргінге түсіруші.* Ышқына соққан желдің ысқырған үні солардың артына түскен *с ү р г і н ш і н і ң* қиқуындай (М.Ысқақбаев, Қырық қыз.).

СҮРГІНШІЛІК з а т. *Қуғын-сүргін.* – Иығын алдырыпты ат тайында, Қалмапты үзілмеген тартпа, айыл да. Ғаламат – *с ү р г і н ш і л і к* сол бір кезден, Қалыпты, – дейді, – осы бір ақ қайың да (Ж.Сәтібеков, Далада.).

СҮРГІТ= е т. ж е р г. *Бір жұмысты тоқтамай істеу.* Малын сатып, *с ү р г і т і п* бір шығамын ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

СҮРГІШ ор. з а т. *Ерітілген күйінде конверт, құлыптың аузын бекітіп, мөр басу үшін қолданылатын қызыл қоңыр түсті қатты зат.* Жиырма минуттан кейін *с ү р г і ш,* мөр басылған пакетті бір салт адам аудандық тексерушіге алып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

СҮРГІШТЕ= е т. *Желімдеп болған соң, сүргіш ерітіп, мөр басу.* Хатты *с ү р г і ш т е п,* Жатағановтың қолына берді (С.Адамбеков, Қожанасыр). Буфетті жауып, құлыпты *с ү р г і ш т е п,* ойымда ештеңе жоқ, аялдамаға жүгіре басып келдім (Қоғамдық тәртіп.).

СҮРДЕ з а т. *Үстінен бастыра сүйреткен ауыр нәрседен кейін тапталып, киіздей боп сарғайып кеткен қалың шөп.*

СҮРДЕК[1] с ы н. с ө й л. ***Сүргек.*** Оның әрі аштық, әрі ұзақ *с ү р д е к* жол титығына жеткен екен (З.Шүкіров, Жас жесір). Бет алды ашық дала, жылқы тұяғы айдап тастаған үлкен *с ү р д е к* (З.Шүкіров, Ізгілік.).

СҮРДЕК[2] с ы н. ж е р г. **1.** *Жайылымы тозған (жер).* Қарабұтақ өзенінің бойындағы жер *с ү р д е к* болған соң малды көшіру қажет болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Сүрлеу.* Боранды ауылға қайтқан малдың *с ү р д е г і м е н* жүрсең, адаспайсың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮРДЕКТЕ= е т. с ө й л. **1.** ***Сүргекте.*** Таң атып қалған екен, түрегелдім, Атымды мінейін деп көңіл бөлдім. Қарасам мойнақ қырды асқан екен, *С ү р д е к т е п* түсіп кеткен ізін көрдім (Батырлар жыры). **2.** *Малды түнету.* Біз бүгін малды осында *с ү р д е к т е т т і к* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮРДЕҢ з а т. ж е р г. *Мал ізі немесе тапталған жер.* Түйемен жүрген *с ү р д е ң д і* тауып алып, үш жігіт намаздыгер кезінде сүрдеңмен келіп, мені қуып жетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮРЕ з а т. **1.** д і н и. *Құран Кәрім мәсімдерінің 114 тарауының жалпы атауы. С ү р е* атауының сөздік мағынасы алғашқыда «бірінші дәрежелі», «аса маңызды» деген ұғымды білдірсе, кейіннен терминдік мағынаға ие болды. Әдетте «Фатиха сүресі», «Бақара с ү-

р е с і», «Ықылас с ү р е с і» сияқты мәсімінің негізгі атауымен қосыла қолданылады (ҚҰЭ). Онан соң қира'әт, яғни сурәhи фатиха оқисың, мұнда бірақ сөз ұзарады. Ол фатиха *с ү р е с і н і ң* мағыналарында көп сыр бар (Абай, Тол. жин.). Ол Құранның 18-*с ү р е с і н* әндете айтты (І.Есенберлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бір заттың жобасы, нұсқасы; негізі.* Жаздың қысқа түні түрілуге айналыпты, сол сәуледен ауылдың *с ү р е с і* көрінеді (С.Бақбергенов, Қоянкөз). Ескі археологиялық жазбалар көп елдің тарихында бүгінгі футболдың *с ү р е с і* ежелден барын айтады (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Жақында жауған қар жолды басып тастапты, тіпті жол *с ү р е с і* де көрінбейді (Көктем лебі). // *Ұзақ бір бөлік.* Біреуі бала болып, біреуі іні болып көңілімді жұбатумен келеді, – деп, Сәрсекең өз күйін бір *с ү р е* әңгіме қылып өтті (Б.Майлин, Шығ.).

Ой сүресі. *Толғану, қызық ойға шому.* Қатын өзі шешініп, байының қойнына кіріп жату керек қой деген *о й с ү р е с і м е н* малданып, еркек басымен әйелге жалынуды ар көргенсіп, Тұяқ біраз жатып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сүре айтыс. ә д е б. *Екі ақынның бірталай мәселені қамтып, бірнеше шумақ өлеңмен түйдектей төгіп, көсіле, ұзақ жауаптасу айтысы.* Жамбылдың айтыстары XIX ғасырдың 80–90-жылдары бүкіл қазақ айтыстарына жаңалық түрінде, *с ү р е а й т ы с* болып, эпикалы жыр дәрежесіне көтеріледі (Е.Ысмайылов, Ақындар.). Айтысты зерттеушілердің бәрі де оның әуелгі кезде түре айтыс, кейінірек *с ү р е а й т ы с* түрінде туып дамығанын айтады (К.Сейдеханов, Қаhарман.).

Сүре тартыс. *Екі домбырашының күй шерту жарысы.* Кейде *с ү р е т а р т ы с.* Екі домбырашы кезектесіп, өздері білетін күйлерін шетінен шерте береді (М.Мағауин, Өмір жыры). Кешегі ойын жалғаспаған беті қалды. Бекжан *с ү р е т а р т ы с* тепе-тең аяқталды деп пайымдаса керек (М.Мағауин, Өмір жыры).

Ұзын [ұзақ] сүре. *Бірінен кейін бірі жалғасқан ұзақ сонар (әңгіме).* Сөкен әлгі ақ сұр қызбен бір *ұ з ы н с ү р е* әңгімеге кірді де кетті (С.Талжанов, Ұлдай.). Шеген маған қарап еді, мен оның *ұ з а қ с ү р е* әңгімесіне түсіне алмай Борашқа қарадым (F.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

СҮРЕЙ с ы н. *Ақымақ, ойсыз.* Мына *с ү р е й* ұлың әңгір таяқ ойнатты (Б.Тілегенов, Уақыт).

Жынды сүрей. *Есуас, делқұлы.* Құдайым біздің айрандай ұйыған ортамызға Дарқан деген *ж ы н д ы с ү р е й д і* әкеліп тықты (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

Сүрейі тиеді. *Әсері болады.* Құрғақ даналық психологиялық жан туралы пайымдауы дұрыс болса, жанның денеге *с ү р е й і т и е д і,* денемен арасында қатынас бар деген тағы теріс (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮРЕК з а т. б о т. *Сабақтың (ағаш діңі) қабықтан кейінгі едәуір көлемді бөлігін алып жатқан қабық пен өзектің арасында орналасқан қабаты. С ү р е к п е н* су және еріген минералды тұздар ерітіндісі тамырдан жер үсті мүшелеріне қозғалады (Қаз. тілі термин. Биология). *С ү р е к* құрылыс материалы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Биология). *С ү р е к* ағаштанып кеткен тығыз қабықты клеткалардан құралған (Ботаника). Безді клеткалар шайқурай, эвкалипт, дәмжапырақ (лавр), магнолия жапырақтарында, шүйіншөптің (валерьяна) тамырларында, қабықта, *с ү р е к т е,* өзекте, құртқашаштың тамырсабақтарында көп (Биология).

СҮРЕКГҮЛ з а т. б о т. *Тропикте өсетін ағаштардың діңі мен жуан бұтақтарында бүйыққан бүршіктерден шыққан гүлшоғыр* (Қаз. тілі термин. Биология).

СҮРЕКЖАПЫРАҚ з а т. б о т. *Ағаштың жуан діңінен шыққан жапырақ* (Қаз. тілі термин. Биология).

СҮРЕКТЕН= е т. *Сүрекке айналу, серпімділік қасиеттің жойылуы, қатаю, лигниндену.* Қайсыбір өсімдік эпидермисінің қабықшасынан сыртқа қарай өсіп шыққан жіңішке өскіншелер бірте-бірте *с ү р е к т е н і п* барып тікенекке айналады (Ботаника). *С ү р е к т е н г е н* клетка қабықшасы зиянды микробтардың ішке енуінен қорғайды (Қаз. тілі термин. Биология). Мұндағы клеткалардың қабықшалары *с ү р е к т е н і п,* қатайып кеткен (Ботаника).

СҮРЕКТЕНУ *Сүректен етістігінің қимыл атауы.* Өсімдік клеткаларының *с ү р е к т е н у і н* анықтау үшін бірнеше әдістер қолданылады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *С ү р е к т е н у* кезінде клетка қабықшаларына лингин сіңеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СҮРЕКТІ с ы н. *Сүрегі бар. С ү р е к т і* өсімдіктерді қалемшелерінен көбейткенде өсімдік түрлерін бүршіктерінің құрылысына қарай ажыратады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Кейбір *с ү р е к т і* өсімдіктер жүздеген-мыңдаған жылдар өмір сүреді («Қазақст. мект.»).

СҮРЕЛЕ= е т. **1.** *Егжей-тегжейін қалдырмай, жүйелеп әңгімелеу.* Олар өздерінің сонау бір қиынқыстау кездегі майдан кешкен, еңбек азабын көрген шақтарын *с ү р е л е п* сөйлесіп мәз болып қалды (С.Бегалин, Замана.). Бұл жерде оның бәрін *с ү р е л е п* тұруға уақыт жоқ (Х.Есенжа-

нов, Ақ Жайық). **2.** *Бумалау, топтау.* Қомы астаудай түйелер, Қазысы қарыс биелер, Қолайлы қоныс жерінде Семіздіктен шайлаған. Кіреге шыққан керуендей, Наруанға буып, нарға артып, *С ү р е л е п* жүкті тайлаған (Базар жырау, Шығ.).

СҮРЕЛЕҢДЕ= е т. *Сүйретілу, шұбатылу.* Кет енді! – деп қолын жұлқына босатып алып, кереуетіне *с ү р е л е ң д е п* барып отыра кетуге мұршасы келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮРЕЛЕУ *Сүреле етістігінің қимыл атауы.*

СҮРЕЛІ с ы н. *Мән-мағыналы, жүйелі, салалы.* Ол өлеңге де өрісі онша емес. *С ү р е л і* сөзден, өнегелі әңгімеден көп білмейді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Билік жайын айтқан жігіт сөзін аңыра тыңдаған Шоқан, ер құны, ел дауы деген бір үлкен *с ү р е л і* әңгіме барын білді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Шоқан *с ү р е л і* әңгімені аузын аша, аңыра тыңдаған (С.Бегалин, Шоқан асу).

СҮРЕН[1] з а т. *Айқай, шу. С ү р е н д і* құлақ шалады, Ат дүбірі жерді жарады (Қашаған ақын, Шығ.).

Сүрен қосты. *Әдеттегіден гөрі дауыс, ашы ун, айқай қатты шықты.* Сол-ақ екен, бергі беттегі балалар да оларға *с ү р е н қ о с ы п,* айқайға басты (Е.Тұрысов, Құралай.). Жексенбі күнгі үлкен дүлдүлдер сайысына көп жиналған жанкүйер қауым орындарынан тік тұрып, қуғынға *с ү р е н қ о с т ы* («Лен. жас»).

Сүрен салды. *Айқайлады, қиқу салды.* Уәде бойынша Құлжатай мен Еңсебайдың үні шыға сала, ауылға жете бере суық хабарды жедел білдіру үшін, Марқа да *с ү р е н с а л м а қ* керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қара – Бура бүктетіле құлаған кезде, – деді қарт Бесоба ауыр күрсініп, – манадан бері бізді қыздыра, өздерінің де делебесі қоза *с ү р е н с а л ы п* тұрған жұрт қалт танды (М.Мағауин, Аласапыран). Ол тастан қылған шептің ішінен пиадилап (жаяулап) *с ү р е н с а л ы п* жүгірді (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

СҮРЕН з а т. ж е р г. *Ұзақ әңгіме.* Әңгімеден әңгіме туады да аяғы *с ү р е н* болып созылып кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүрен жүріс. *Сапырылысқан жүріс, сабылыс.*

СҮРЕНДЕ= е т. с ө й л. *Айқайлау, дауыстау.* Анау ұзап кетпей тұрғанда тезірек *с ү р е н д е* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮРЕҢ[1] з а т. *Әбігер, сергелдең, қарбалас.* Бала-шаға би болған шаңыраққа, Әке көзі жоғалмай тұрған шақта. «Бет-бетіне түйе айдап» бәтшағарлар, Бір-бірінің үстінен барған сотқа. Жан безеріп, жүрегің қан жылайды, Адам аяу дегенің қалған жоқ па? Көз көрмеген бұл *с ү р е ң* қайдан шықты Баяғының салатын бәрін отқа? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қызды алам деп жүргенде, бұл иттер шешесін атып өлтіріпті, мұның арты үлкен *с ү р е ң г е* шаппасын кім біледі? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮРЕҢ[2] з а т. *Кескін, кейіп, өң.* Оқиғалардың *с ү р е ң і* жаман, қам қылмай, қол қусырып отыра берсек, алдымен қазақ халқы сорлайтын түрі бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Бір үйге бір кісінің аурулы болғаны сол үйдің *с ү р е ң і н* қандай бұзып, бір үйлі жанды ауру қылса, ұлттың бірнеше адамының аурулы болуы ұлтқа сондай әсер бермек (Абай, Тол. жин.).

Сүреңі кетті. *Мазасы кетті.* Шаймерден атқа мінеді, Көк далаға жүреді. Есепсіз жауға шабылып Халықтың *к е т к е н с ү р е ң і* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Сүреңін кетірді. *Мазасын алды, құтын қашырды.* Кешегі шапқан сұм Нұрбай, *К е т і р д і* елдің *с ү р е ң і н,* Қашырды елдің реңін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

СҮРЕҢ[3] з а т. **1.** *Амал, пайда.* Ана дегенің, не мына дегенің бізге қандай амалы (*с ү р е ң і*) тиетінін ол амалдың бізге келтірген өзгерісі арқылы ғана білеміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Әсер, ықпал.* Ол уақытта бақылаушыны, мүмкін болғанша, күллі құбылыстардың *с ү р е ң і н е н* босатамыз не ондай құбылыстарды мүлде жоғалтамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сүрең берді. *Мән үстеді, реңк қосты.* Ортік діні ерте кездегі фәлсәфаға үлкен *с ү р е ң б е р г е н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойдың жылдамдығына, не баяулығына дененің шаршағандығы *с ү р е ң б е р м е с* пе деген мәселе біздің ынтамызды тартады екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮРЕҢДІ с ы н. *Сергелдеңі мол, әбігерлі.* Бүкіл Совет елінің бір бөлегі – Алтай өлкелерінің адамдары өміріне де толқымалы *с ү р е ң д і* бір жылдар келіп еді (Ғ.Сланов, Замана.). Сөйтіп, ел басына қатер төніп, ер-азамат қарағаштай қақтап атқа қонған сол бір сұрапыл *с ү р е ң д і* жылдың жазында Жахман өз қалауы бойынша майданға аттанды (З.Қабдолов, Сыр).

СҮРЕҢСІЗ с ы н. **1.** *Сұры қашқан, сиықсыз.* Соры бетіне шығып жатқан *с ү р е ң с і з* далаға, Арыс – Түркістан каналы бойына № 1 мақта совхозы орнады (С.Мәуленов, Жұлдызды.). **2.** а у ы с. *Қызықсыз, мәнсіз.* Гүлнаштың басынан *с ү р е ң с і з* сұрғылт күндер өтіп жатты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Самойлов өзінің нәрсіз, *с ү р е ң с і з* сұхбатында Кеңес Ғылым академиясы мен Түркия Ғылым академиясы арасындағы байланыстар туралы... әңгімелейді (М.Шоқай, Таңд.).

Өмірге келу де егіз, кету де егіз. *С ү р е ң с і з* өтуде жаз, өтуде күз. Жалғанда өлім бар да – жетімдер бар, Сондықтан мәңгілікке бекінгеміз (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮРЕҢДІК з а т. *Көңілсіз, сұры қашқандық.* Күннің *с ү р е ң д і г і* жаманға айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮРЕҢСІЗДЕН= е т. *Сүреңі қашу, сиқы кету.* Жылжып жыл өткен сайын жас келіншектің көңілі әлденеге құлазып, сауық-сайранның, жиналған жиһаздың қызуы мен қызығы *с ү р е ң с і з д е н е* бастады («Қазақст. әйелдері»).

СҮРЕҢСІЗДЕНДІР= е т. *Сұрқын қашыру, кейпін алу.* Мұның өзі де бір кезгі сірестіріп, *с ү р е ң с і з д е н д і р і п* тұратын схемадан арылған әдебиеттің жаңа типін сипаттайды («Қаз. әдеб.»).

СҮРЕҢСІЗДЕУ с ы н. **1.** *Реңі қашқан, өңсіздеу, сиықсыздау.* Шоқан келген кезде ол бірнеше ағаш үйлерден тұратын *с ү р е ң с і з д е у* елді мекен болатын (Ж.Бейсенбаев, Шоқан.). Қоңыр күз. Айнала шаңытып *с ү р е ң с і з д е у* көрінеді (Сауыншы шамшырақ.). **2.** а у ы с. *Қызықсыздау, мәнсіздеу.* Ойынның екінші жартысында жезқазғандықтар қорғанысқа кетіп, кездесу қызықсыз, *с ү р е ң с і з д е у* болды («Спорт»).

СҮРЕҢСІЗДІК з а т. *Сұрқы қашқандық, жабырқаушылық.* Елде бір *с ү р е ң с і з д і к* бары сезіледі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Арман бәрін түсінсе де, көңілінен бір *с ү р е ң с і з д і к* кетпей қойды (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). Клубтардағы мәдени-көпшілік жұмыстарының *с ү р е ң с і з д і г і н* ең бірінші – жанды басшылықтың жоқтығынан деп білуіміз керек («Лен. жас»).

СҮРЕПЕТ з а т. ж е р г. *Ұсқын, сиық, пішін.* Уақыттың беймезгіл кезі. Қонайын десем, үй ішінің *с ү р е п е т і* мынау (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). Қостанайдың қоңыр күзінің *с ү р е п е т і* мынау, ал қақаған қысы қандай? (Береке бастауы). Осы су болмаса мына гүл жайнаған Жамбыл қаласы қандай *с ү р е п е т т е* болар еді («Соц. Қаз.»).

СҮРЕПЕТСІЗ с ы н. *Ұсқынсыз, сиықсыз, сұрықсыз.* Артта қалған мына дүние селт еткізер қызығы, жұбанышы жоқ бос даңғыраған суық бөлмедей *с ү р е п е т с і з* көрініп кетті (Б.Шаханов, Ғашық.).

СҮРКЕЙЛІ с ы н. *Қорқынышты, қаһарлы.* Суық та *с ү р к е й л і* айбын танытып... қалың солдат Оңғарсынды... алдына алған күйі ауылдан ұзап кетті (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

СҮРКІЛ з а т. *Қуғын-сүргін; аласапыран.* – Москва түбінде жауға болған *с ү р к і л* дәл осы арада болады! – деді Сырбай (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бас-аяғы сегіз жүз гектар егін сексен күндік *с ү р к і л м е н* өтеді (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). Кешегі *с ү р к і л д е н* соң бір сілкініп басылған Шәкиге де шын батады екен (М.Қаназов, Жер кіндігі).

Сүркілге салды. *Алды-артына қаратпай қуды, құдалады.* Ол бір күні қашқан жауды *с ү р к і л г е с а л ы п* қуып, арттағы қолдан тым алыстап кетіпті (Д.Досжанов, Зауал).

СҮРКІЛДЕТ= е т. *Қуғын-сүргінге салу.* Ол тағдырдың біз білмеген көп бұралаңына салып *с ү р к і л д е т е р,* алыс-жақынмен табыстырар, шаршатар (Д.Досжанов, Жібек.).

СҮРКІЛДЕТУ *Сүркілдет етістігінің қимыл атауы.*

СҮРКІТ= е т. *Қуу, айдау.* Бұрын жалғыз ат пен жалғыз тазы көрінсе, дүркірей жөнелетін ессіз мақұлық қуғыншыны алдына салып ап, өзі *с ү р к і т е* жөнелгені не сұмдық? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

СҮРЛЕ= е т. **1.** *Етті түтінге немесе желге қақтап, сыр жасау.* Жаз айларында бұзылып кетпес үшін етті тұздап, тұз сіңгеннен кейін түтінге немесе желге қақтап *с ү р л е й д і* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Олар жер түбіндегі малды әкеледі, құдағи күндегісін күнде *с ү р л е п* көміп тастай береді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). **2.** *Мал азығын тұздап, леп шығармай топырақ астына көму.* Бақташылар мал азығы үшін 50 гектар жерді өздері баптап, өздері *с ү р л е й д і* (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). Зябь жыртып, егін жинап, жем *с ү р л е д і к* (Айтыс).

СҮРЛЕМ з а т. м а л ш а р. <исп. silos> **1.** *Астық өнімдерін, қант және т.б. тамақ өнімдерін сақтауға арналған, қима аудандары әртүрлі, темірден, темір-бетоннан жасалған сыйымдылық. С ү р л е м г е* салынатын балауса түріне қарай жүгері, күнбағыс, сұлы, сиыржоңышқа сүрлемі деп бөлінеді (ҚҰЭ). **2.** *Арнаулы сыйымдылықтарда консервіленетін, майдалап туралған көк өсімдіктерден дайындалған шырынды жем.* Жүгерінің дәні шошқа мен құстар үшін өте құнды азық болса, көк шөбі, *с ү р л е м і* сауын сиырлар үшін де сондай бағалы (Қ.Құсайынов, Жүгері.). Колхоз пішен мен *с ү р л е м* дайындау жоспарын асыра орындады (Ә.Жәмішев, Дала.). *С ү р л е м г е* қой тез үйренеді әрі өте сүйсіне жейді (Шопан. кітабы).

СҮРЛЕМДЕ= е т. *Сүрлем әзірлеу, шөп сүрлеу.* Мәселен, колхоз 183 центнердің орнына 290 центнер жүгері *с ү р л е м д е д і* (Ө.Шеденов,.. Бүгінгі ауыл.).

СҮРЛЕМДЕУ *Сүрлемде етістігінің қимыл атауы.*

СҮРЛЕМДІК с ы н. *Сүрлем жасауға арналған, сүрлем боларлық.* Бізде *с ү р л е м д і к* жүгері дәні сүттеніп, балауызданып піскенде орылады (Қ.Құсайынов, Химия.). *С ү р л е м д і к* дақылдар мал азығы қорынан үлкен орын алады (Т.Сарбасов, Мал. азық.). *С ү р л е м д і к* көк балауса комбайннан көмбеге автомашинамен немесе трактор тіркемесімен тасып жеткізіледі (Мал. бордақылау.).

СҮРЛЕМЕ з а т. с ө й л. ***Сүрлем.*** Жүгері және бұршақ дақылдарының дәні мен сабанына араластырып жасаған *с ү р л е м е* қойдың тәулік рационын протеинмен және минералдық заттармен толық қамтамасыз етеді (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

СҮРЛЕН= е т. **1.** *Сүр етілу, сүр болу.* «Төс» аталатын мүше күйеу мен ұзатылған қыздың сыбағасы. Ұзатылған қызға *с ү р л е н г е н* төс жіберу де міндетті болған (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** *Өсімдік, шөптердің ашытылып, сүрлем болып дайындалуы.* Өсімдікте қант неғұрлым мол болса, ол соғұрлым жақсы *с ү р л е н е д і* (Қ.Құсайынов, Химия.). **3.** а у ы с. *Ескіру, уақыт өту.* Бұларға hәр бір өткен минут *с ү р л е н г е н* жылдай болып: «Қашан келді, қашан келеді», – деп тұрғанда, бүркенген екі әйел көрінді (М.Дулатов, Шығ.).

СҮРЛЕНДІК з а т. с ө й л. ж е р г. ***Сүрлем.*** Ауданның колхоздарында жабайы өсетін шөптер есебінен *с ү р л е н д і к т і* мол дайындауға болады («Соц. егінші»).

СҮРЛЕНУ *Сүрлен етістігінің қимыл атауы.* Сонда, біріншіден, аралас себілген дақылдардың жалпы өнімі артады, екіншіден, мұндай азықтың *с ү р л е н у* процестері жақсарады (К.Боранғазиев, Жемшөптік.).

СҮРЛЕУ[1] з а т. **1.** *Көптен бері жүрілмеген ескі, көмескі жол.* Баурыңа ел көшкенде, Көштің жолы *с ү р л е у* боп, Қалушы еді қазылып (Бес ғасыр.). Қолымда жүген, қой салған *с ү р л е у* ізбенен Ала аяқ атты алқына басып іздегем. Кестелі өңір. Келісті, көркем төккені-ай Табиғат ісмер сиқыры күшті бізбенен! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жіңішке *с ү р л е у* мені жаудан аман қалып, шөлде тезек жинап, от жағып отырған достарыма алып келе жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Тастамай алды бала, о да керек, Қарады көш *с ү р л е у і н* енді ертерек. Соқпақтан көштің ізін тауып алып, Жүгіріп күн батқанша қақты дедек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бағыт, бағдар. С ү р л е у і* Сарыбайдың солай деді, Мұңлығым оңғарылсын жолай деді. Жаман сөзің жоқ екен жарықтығым Өзің де аман-есен болғай деді (Қозы Көрпеш.). **3**. а у ы с. *Өмір жолы.* Кейбіреуі *с ү р л е у д і ң* Апарады түрмеге... Қалай өмір сүрмеудің Керектігін білген Ел! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сүрлеу жол. ***Сүрлеу***. Сайдың аранынан қоңыр іңір жылжып шығып, шөптерді, бұталарды қара желегімен бүркеп, тұла бойын түк басып тағы болып жапанда жүдеп жалғыз жатқан *с ү р л е у ж о л д ы ң* бетіне қарады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СҮРЛЕУ[2] *Сүрле етістігінің қимыл атауы.* Ет көп болса, оны дұрыс сақтау үшін баптап *с ү р л е у м е н* бірге, дұрыстап кептіріп, ет комбинатының технологиясы бойынша дәмді колбасалар жасау керек (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Қатты құрғап кеткен жүгеріні *с ү р л е у* қиынға түседі (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

СҮРЛЕУЛІ с ы н. *Сүрленген, сүрлеген (мал азығы).*

СҮРЛЕУ-СОҚПАҚ з а т. *Жөн, бағыт-бағдар.* Күні кеше біздегі кейбір ізденістерді бос әуре көріп миығынан күлгендердің өзі қазір сол біз бағыт алған *с ү р л е у-с о қ п а қ қ а* қарай бет бұрып жатыр (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

СҮРЛЕУСІЗ с ы н. *Жол түспеген, ізсіз.* Әлі жол түспеген, *с ү р л е у с і з* қалың қардың үстімен әрең жүріп келеді ол (С.Бақбергенов, Адам.). Содан ба, ойларым көмескі, *С ү р л е у с і з,* адыр, шын, дөңесті. Жер аз ба әкетер еліктеп, Секілді босқа бір желікпек? (Ә.Райымбеков, Құрыш.).

СҮРЛЕУІТ з а т. с ө й л. ***Сүрлеу.*** Дәл тұсында, анадай жердегі *с ү р л е у і т т е* омырауымен жер сүзе құлап, теңбіл жон бір елік жатты (М.Айымбетов, Шілде.).

СҮРЛІК= е т. *Жығылып-сүріну, есі шығу.* Біз ғой *с ү р л і г і п* жүріп, күрсіне жүз кісімен жүздесіп, жүз кісімен қоштасып жататын («Жұлдыз»).

СҮРМЕ[1] з а т. *Кірпік пен қасты қарайтып бояу үшін қынадан жасалған бояу.* Жас келіншектің алғашқы ақ неке түндері өткен бөлменің әтір, опа-далап, *с ү р м е* иісі әлі біржола өшіп үлгере қоймаған (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қара *с ү р м е* тігілген қасы қандай, Жайдары, ашық мінез сөзі балдай (С.Торайғыров, Шығ.). Бұқадай мұртын таңқита қырып, көзіне *с ү р м е* сүртіп, төрт көзденеді де жүреді (Б.Майлин, Шығ.).

Сүрме тақайлатты. *Араздасқан адамға тіке барды.* – Алдымен, кісі салмай, *с ү р м е т а қ а й л а т қ а н ы м ы з* болмас (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Сүрме тартты. *Қасы мен кірпігіне бояу жақты.* Хауыз бақта қолдарына гүл алған, Жыр

қадірін бізден жақсы білетін Қас арулар *с ү р м е т а р т ы п* сыланған, «Қазақтың жас шәйіріай», – деп жүретін! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ибрагимнің сәлдесін басына орап, Көзіне *с ү р м е т а р т т ы*, шашын тарап. Ысхақ нәби кемерін тағындырып, Жүсіпті алып шықты жолға қарап (Жүсіп-Зылиқа).

СҮРМЕ[2] з а т. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің V тобындағы химиялық элемент. С ү р м е н і ң* алу жолын және қасиеттерін алғаш сипаттап жазған алхимик В.Валентин (1604) болды (ҚҰЭ). *С ү р м е н і ң* басқа металдардан бір ерекшелігі – қатаю кезінде ұлғаяды (Қаз. тілі термин. Химия).

СҮРМЕЛЕ= е т. *Кірпік, қасты сүрме жағып бояу.* Ол өзі де мейлінше сұлу, жаңа туған ай секілді жіңішке қасын *с ү р м е л е п* тастаған (І.Есенберлин, Алтын.). Оның қолында айна, қасын-кірпігін *с ү р м е л е п* қойыпты (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

СҮРМЕЛЕН= е т. *Кірпік, қасқа сүрме жағылу.* Етегі ақ көйлектің ілмеленген, қастарың харіф мәттей *с ү р м е л е н г е н.* Сүмбіл шаш, лағыл ерін, асыл қалқа, Іш-бауырым ғашық отпен тілмеленген (М.Жұмабаев, Шығ.). Валяның *с ү р м е л е н г е н* ұзын кірпігі жасқа малшынипты («Лен. жас»).

СҮРМЕЛЕНУ *Сүрмелен етістігінің қимыл атауы.*

СҮРМЕЛЕТ= е т. *Кірпік, қасына сүрме жақтыру.* Оның аяғындағы биік өкшелі кебісіне күміс шалынып, әшекейленген, қасын *с ү р м е л е т к е н* (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

СҮРМЕЛІ с ы н. *Сүрме жағылған, боялған.* Көзінің қарашығы үлкен болғанмен, үш жағы сүйірленіп, шығыс классикасын өрнектеген қыздар суретінің *с ү р м е л і* көздеріне ұқсайды (С.Еркебаев, Жолдар.). Екі көзі *с ү р м е л і* Бұл сияқты перизат Қыз іздеген Төлеген (Батырлар жыры).

СҮРНІГУ *Сүрнік етістігінің қимыл атауы.*

СҮРНІК= е т. ж е р г. *Сүрініп-қабыну, шаршап-шалдығу.* – Тамақ ас, әкең де келер *с ү р н і г і п,* – деген соң, ол орнынан көңілсіздеу көтеріле берген (О.Сәрсенбаев, Сағым). – *С ү р н і г і п* өлетін болдым, қауындар былқып пісіп жатыр, – деді Танагүл (Н.Сералиев, Қаңтар).

СҮРТ= е т. **1.** *Бір нәрсені суынан құрғату.* Әміржан тез-тез жуынып, иығына асып алған түкті ақ сүлгімен беті-қолын *с ү р т і п,* үйге кірді (С.Омаров, Өмір.). Сәкен маңдайынан бұршақтаған терді *с ү р т т і* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Көздің жасын, мұрыңның суын *с ү р т і п* алуға да қолың тимейді, бір ит боласың (Абай, Тол. жин.). **2.** *Кірінен арылту, тазарту.* Бір сырласып, басым менің айналды, Айналды да, алмас тілім байланды. Сүйіп, *с ү р т і п,* жарқыратып қойсаңшы Сәйлейтұғын айнаңды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сүт иісің бұрқырап, Жүлгеше ерке жүр кейін. Жүрегімді жыртып ап, Кебісіңді *с ү р т е й і н* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Аузын қу шөппен сүртті. *Бар нәрсені жоқ деп, пейілін тарылтты. А у ы з д ы қ у ш ө п п е н с ү р т е т і н* дәуірден өттік. «Жазушымыз жоқ» деп қынжылатын заман артта қалды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Артельге көмек сұрап келген Арыстанды Рақым *а у з ы н қ у ш ө п п е н с ү р т і п,* қайтарған екен (Ф.Оразаев, Басты.).

Көз жасын сүртпеді. *Көмектеспеді, жанынан табылмады.* Жылта алмадым тоңғанында *К ө з ж а с ы ң д ы с ү р т п е д і м*... Ораламын жол барында, Күте бер тек, күт дедім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көзін [жасын] сүртті. а) *Жылама, еңсеңді көтер деген мағынада.* Сондай ыстық әрбір өлке, Әр алап. *К ө з і ң д і с ү р т!* Бұлай жылап қарама! Туған жердің өзен-көлін, Тау-тасын Үлгеруім керек әбден аралап! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Жылады, қиналды.* Сұрғылт тұман дым бүркіп, Барқыт пешпент сулайды. Жеңіменен *к ө з с ү р т і п,* Сұрланып жігіт жылайды (Абай, Тол. жин.). Жырлап жататын Мол ма сүйініш?! Жанға бататын Жоқ па күйініш?! Ғарыш ғасырын Қалай жазасың?! *С ү р т т і к* жасырып Сорлы *к ө з ж а с ы н* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жаутаңдап қарап дала тұр, *К ө з ж а с ы н с ү р т і п* жаңа бір. Хабарсыз ұлын сұрауға, Жолыңды тосып ана жүр (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СҮРТЕК з а т. *Жылқының аяңнан жылдамдау жүрісі.* Көкжал тұр, жерді тарпып арпалысып, Дүбір көрген секілді жанталасып. Мініп ала жөнелдім желқомды ерттеп, Жылқының *с ү р т е г і м е н* шола басып (Батырлар жыры).

СҮРТКІ з а т. с ө й л. ***Сүрткіш***. Оңғақ шүберектің бояуы бітіп, тозығы жеткен соң *с ү р т к і д е н* басқаға қажеті де жоқ (Ж.Тілеков, От кешу). – Ай-хай, ашуындай-ақ бар екен, – деді маңдай әйнектің *с ү р т к і с і н* іске қосқан Иса күлімсіреп (К.Ахметбеков, Ақдала).

СҮРТКІЛЕ= е т. *Дымданған, су тиген, кірлеген нәрсені қайта-қайта сүрту, құрғату, тазалау.* Айғаным ана жанарын жаулығының ұшымен әлі *с ү р т к і л е п* барады (Р.Сейсенбаев, Аңсау). Бәйтен қолындағы подшипниктi керосинмен *с ү р т к і л е г е н* болады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

СҮРТКІЛЕУ *Сурткіле етістігінің қимыл атауы.*

СҮРТКІШ з а т. *Бір нәрсенің бетін тазарту үшін пайдаланатын шүберек, қағаз т.б.* Оқушы борды оң қолға, *с ү р т к і ш т і* сол қолға ұстады («Халық мұғ.»). Жұмыс істеген кезде қолға жұққан майды тазарту үшін *с ү р т к і ш* шүберекті пайдалану керек (О.Сейкетова, Тері. ауру.).

СҮРТКІШТЕ= е т. *Қайта-қайта сурте беру, сурткілеу.* Дарын ауылға жақындағанда ғана жылауын қойып, бетін *с ү р т к і ш т е й* бастады (М.Сүндетов, Балық аула.). Бұл кезде шофер жігіт жұмсақ шүберекпен машинаның маңдай әйнегін *с ү р т к і ш т е п* жатқан (К.Ахметбеков, Ақдала). Ол әрлі-берлі қаққыштап, *с ү р т к і ш т е п* жүргенде күн батқанын да байқамай қалыпты (Қ.Найманбаев, Үміт.).

СҮРТКІШТЕУ *Сурткіште етістігінің қимыл атауы.*

СҮРТУ *Сурт етістігінің қимыл атауы.* Ол үй ортасында тұрып алып жалаңаш денесін үлкен түкті орамалмен *с ү р т у г е* кірісті (І.Есенберлин, Қаһар). Күн өткен адамды тез көлеңкеге жатқызып, басына салқын су құйып, денесін сулы шүберекпен *с ү р т у* керек (М.Исамбаев,.. Мед. анықтама).

СҮРТІЛ= е т. *Тазалану, құрғатылу.* Осы бір аз мерзімнің ішінде паровоз майланып та, *с ү р т і л і п* те бітті (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Жұмысқа кірісер алдында экскаватордың барлық бөлшектері шаң-тозаңнан *с ү р т і л і п,* майланады («Лен. жас»).

СҮРТІЛУ *Сүртіл етістігінің қимыл атауы.* Бұлардың орнына *с ү р т і л у і,* жуылуы оңай заттардың болғаны дұрыс (Т.Қалжеков, Туберкулез.).

СҮРТІН= е т. *Беті-қолын, денесін құрғату, сурткілеу.* Екі жолаушы дарияға жуынып шығып, беті-қолдарын *с ү р т і н і п* тұр (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы). Ол қуырдаққа тойғасын, аузы-басын *с ү р т і н і п,* дастарқаннан былай шеттеп шыға келді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

СҮРТІНДІР= е т. *Сурткізу, құрғаттыру, тазартқызу.* Ұлпан мен Шынар бірін-бірі киіндірді, *с ү р т і н д і р д і* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Мәлике есік алдында беті-қолын, аяғын жуды-рып, *с ү р т і н д і р і п,* өзі үн-түнсіз шам жақты (Д.Әбілев, Арман.).

СҮРТІНДІРУ *Сүртіндір етістігінің қимыл атауы.*

СҮРТІНУ *Сүртін етістігінің қимыл атауы.* Салқын сумен *с ү р т і н у д і* жаздыгүні бастаған қолайлы (Ш.Көшербаев, Туберкулез.). Денені сумен шынықтыру әдетте *с ү р т і н у д е н* басталады (Семья тәрбиесі).

СҮРТІНШЕКТЕ= е т. *Сурткіштеңкіреу, айналасын сурткіштеп отыру.*

СҮРТІНШЕКТЕН= е т. *Қайта-қайта сурткіштеу.* Сомадай болып, қит етсе есі-дерттерің ойын. Ойындарың осылғырлар!.. Бол тез, *с ү р т і н ш е к т е н б е й,* отыр машинаңа! Ертеден бері үш-ақ айналдыңдар, осы алақандай жерді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

СҮРТІП-СҮРТІП= е т. *Сурткіштеу, сурткілеу.* Ақылға салып, қосу жарамайды десе де, жастық шіркін билеп алып кетті: ауылдан шыға бергенде байдың үйінің есігіне көзі түсіп, есікте Мешіт сұлуды көзі шалып қалып еді, Мойнындағы алқасы жарқ-жарқ етіп, Ақбозатқа мініп кетіп бара жатқан Бұқарбайға қарап жымиып күліп қалтың көзін *с ү р т і п-с ү р т і п* алып, айқайды салып жіберді, Ақбозат жақтан атылған оқтай, қырда ойнаған қояндай кежәуміттің ырс-ырс етіп дем алғаны естілді (М.Жұмабаев, Шығ.).

СҮРТІС= е т. *Көз жасын құрғату, сурту.* Еркектер жағы дыбыстарын шығармай орамалдарымен көздерін *с ү р т і с е д і* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Бекет осыны ойлай жүріп, Нәркестің көз жасын *с ү р т і с т і* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СҮРТІСУ *Сүртіс етістігінің қимыл атауы.*

СҮРУ *Сүр етістігінің қимыл атауы.*

Өмір сүру. *Тіршілік ету.* Бәз біреулер тіршілікте жүр бекер, Кейінгіге бір ісі жоқ үлгі етер. *Ө м і р с ү р у* оңай емес, сонда да Сол өмірден Өз еркімен кім кетер (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Болған жоқ *ө м і р с ү р у* қалай да оңай, Өткіздік көп қызықты абайламай. Ұл өссе, қыз өссе деп жүргенінде, Өзіңнің өшеріңді және ойламай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СҮРІ з а т. э т н. *Тұздалып, желге кептірілген ет, сүр.* Жылыбайдың кемпірі көн қаптағы *с ү р і д е н* бір жілік етті алып «түфу, пәлекет! Осы, анау керең болсын!» деп басынан үш айналдырып, қайтадан қапқа салды (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Сүрі жер. а у ы л ш а р. *Ауыспалы егіншілікте дақыл егілмей өңделіп, таза, қопсытылған күйінде сақталатын егістік танабы; ылғал мен қоректік заттарды қолайлы жинау үшін бірнеше рет өңделетін танап. С ү р і ж е р* көбінесе күздік және жаздық дақылдарды себуге арналады (ҚҰЭ). *С ү р і ж е р* үш топқа бөлінеді: таза және ықтырмалы, екпе, жасыл (ҚҰЭ).

СҮРІК з а т. *Ең жоғарғы сортты жұмсақ былғары.* – Қайнаға-ау, мына бір *с ү р і к* былғарыдан жақсылап етік тігіп беріңіз (Б.Майлин,

Таңд. шығ.). Аяғының басын азырақ қысатынын біле тұра, әдемілігіне бола ғана алған қара *с ү р і к* туфли, осы қазір еш жерін қысқан жоқ (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Ол басындағы қара *с ү р і к п е н* тыстаған бүйра құлақшын бөріктің жоғары түріліп тұрған жалпақ етегін төмен түсіріп жіберді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

СҮРІЛ[1]= е т. *Сүрмелену, сүрме жағылу.* Қаламдай қасы *с ү р і л г е н,* Оймақтай аузы түрілген. Ақжүністей арудың, Алғанынан айырылып, Сөнгені ме енді шырағы (Ер Тарғын).

СҮРІЛ[2]= е т. е с к і к і т. *Ада қалу, құр қалу.* Рахматынан *с ү р і л г е н* Шайтанға Хақтың қары екен. Атамыздан ол туған Әбіл, Қабыл ер екен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СҮРІЛУ *Сүріл етістігінің қимыл атауы.*

СҮРІН= е т. **1.** *Жазатайым жығылып қала жаздау.* Ақбілек аспанға қарады – аспанды мезгілсіз бұлт құсар емес; *с ү р і н е р* ме екен деп өкшесін тебінді – кер жорға сүрінер емес, өзге аттарды сау желдіріп тепсең де теңселіп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оның аты інге аяғын тығып ап, *с ү р і н і п* кетті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жігіт жарын құшады, Қолдан тізгін босады. Сенді саған екеуі, Енді, жүйрік, *с ү р і н б е*! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Мүлт басу, жаңсақ кету, қателесу.* Жүргемін жоқ қайғының жүгін артып, Ер *с ү р і н с е* еңкеймес, жығылар тік. Бөліп-жарған қайсыбір қуаныштан, Ойландырған оңаша мұңым артық (М.Мақатаев, Шығ .). Мен *с ү р і н с е м* мекіреніп, күш кіріп, «Шоқ, шоқ» деуін отырса да іш біліп, «Әй, итай», деп қайтамын мен үйіме, Әлемдегі ең мұңды әнді ысқырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Абылаев бір кез, бір жыл ішіндегі сәтсіздікке ұшырап *с ү р і н г е н і н* санап өтті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Көз сүрінді. *Көз жауын алды, әдемілігімен таңдандырды.* Мен коридорға шыға бергенімде терезе алдында жағын таянып, кітап оқып отырған келіншекке *к ө з і м с ү р і н е* кетті (Д.Исабеков, Тіршілік). Үй ішінің жиһазынан *к ө з с ү р і н е д і* (Береке бастауы). Киімнің неше түріне *к ө з с ү р і н е д і* («Қазақст. әйелдері»).

СҮРІНДІ с ы н. *Сара, бұрыннан салынған.* Бұл – ойлаған кісіге қиын емес, *с ү р і н д і* ғылым жолы (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

СҮРІНДІР= е т. **1.** *Құлату, аяқ басысына кедергі болу.* Күн сәулесі, Ай нұры оранғаным, Менің де бар дауылды борандарым. *С ү р і н д і р* деп дүлдүлді сауал артқан Сорақыға сойылшы бола алмадым (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Қапы қалдыру, шатастыру, жаңылыстыру.* Мына келе жатқан қара шал оңайлықпен жолдасын *с ү р і н д і р е т і н* шал емес (Б.Майлин, Шығ.). Кәпірің сөзге сайрап тұр. *С ү р і н д і р і п* кетпесе. Шернияз. Жігіттігің құрысын, Соған айлаң жетпесе (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮРІНДІРУ *Сүріндір етістігінің қимыл атауы; қапы қалдыру.* Мұның бәрі мені *с ү р і н д і р у д і ң* амалы еді, арамдығы іске аспады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). Дайрабай орайын тауып жеңгейді бір *с ү р і н д і р у* амалын көздеді (Ғ.Сланов, Домбыра.).

СҮРІНЕ-ҚАБЫНА үс т. *Жығыла жаздап, тапырақтай жүгіріп.* Біреуді біреу желкеге түйіп кетіп, аяқтан шалып кетіп, *с ү р і н е-қ а б ы н а* арбаға жеттік (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Алда бетпақ-ай, бетпақ-ай, бетпақ-ай! Не бетімді айтайын, бетпақ-ай! – деп тас-талқан болып, жолында отырған адамдарға *с ү р і н е-қ а б ы н а* үйден шыға жөнелді (М.Дулатов, Шығ.). ...«Айналайын, айналайын» деп *с ү р і н е-қ а б ы н а,* Шығушы еді-ау, қарсы алдымнан мен келгенде сағынып, Сол адамды өмір-өзен кетті ағызып жыраққа, «Айналайын» деген сөзі қалып қойды құлақта (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СҮРІНТ= е т. *Біреуді аяғынан шалу, сүріндіру, құлата жаздау.* Оны *с ү р і н т е* бергенде Асан мен ұры кеп аяқтан алды (М.Әуезов, Әңгім.).

Көз сүрінтті. *Тамсандырды, көз тартты.* Сонда тағы қараймын мен биіктен, Алтын теңіз Алматы *к ө з с ү р і н т к е н.* Сол теңізге қарғымақ болып тұрған Айнымайды Көктөбе жез кииктен (Ғ.Қайырбеков, Қанатты.).

СҮРІНТУ *Сүрінт етістігінің қимыл атауы.* Барлыбай Әділбектің басын кірлетуге татитын факт тауып беруі керек, аудан жақта *с ү р і н т у д і* мойнына алып отырған бір мықтылар бар (З.Шүкіров, Қиын түйін).

СҮРІНУ *Сүрін етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жығыла жаздау.* Міндет емес өзіннің ұрынуың. Саған біреу шашады бұрын уын. Тар жол, тайғақ кешуден аман өтіп, Мүмкін тегіс жерлерде *с ү р і н у і ң* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қымталар ізгілікпен бүгін іргем, Аулақпын тым ойсырап, түңілуден. Тас беріш жатар батып жүрегімде, Сол артық оқыс құлап, *с ү р і н у д е н* (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Жаңылу, мүлт кету, қателесу.* Бұл ауыртпалықты көтерісу жолында жығылу да, *с ү р і н у* де кездесуі мүмкін (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қиналмаймын ағым көп деп шашымда, Қанатымды қарыған от жасымда. Тағы, тағы... *С ү р і н у г е* болады, Сүйреп қалар досың болса қасыңда! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өкінбе, өкпелеме бүгініңе, Өмір, өмір! Болмайды түңілуге. Мәңгі сені жазбаған

с ұ р і н у г е, Қайта тұрып, қақың бар жүгіруге (М.Мақатаев, Шығ.).

СҮРІНШЕК[1] з а т. в е т. *Төс сүйектің бірінші буыны.*

СҮРІНШЕК[2] с ы н. **1.** *Сүрінгіш, сүріне бергіш (адам).* Қорыққан кісі *с ұ р і н ш е к,* ұраға барып етпетінен түскенде жігіттер үстіне қона түсті (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). **2.** *Қайта-қайта сүріне беретін, аяғына қан түскен (ат).* Тебеген, тістегіш, үркек, ұрыншақ, *с ұ р і н ш е к,* бас асауы бар аттар да болады (Өнерпаз.). **3.** а у ы с. *Жаңылысып қала беретін, мүлт кететін.* Өмірден алғаны аз, пайымдағаны мардымсыз адам қаншама талант иесі болғанымен, әлгіндей айтыс үстінде *с ұ р і н ш е к* келеді («Қазақст. мұғ.»).

СҮРІНШЕКТЕ= е т. *Қайта-қайта сүріне беру, тайғанақтау.* Ат әуелі тәлтіректеп, *с ұ р і н ш е к т е п* барды да, гүрс етіп құлады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Кеңес те үнсіз, шұбар ат та жиі-жиі *с ұ р і н ш е к т е п* келеді (С.Санбаев, Аруана).

СҮРІНШЕКТЕУ *Сүріншекте етістігінің қимыл атауы.*

СҮРІНШЕКТІК з а т. **1.** *Сүріншек болушылық, сүрінгіштік.* Досан әр аттың басындағы аяңшылдық, жүйріктік, шабандық, үркектік, *с ұ р і н ш е к т і к,* төзімділік, болдырғыштық, шөпті таңдап жегіштік– тағы осы сияқты толып жатқан қасиеттерді түгел біледі (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.). Жүйрік атта үркектік, *с ұ р і н ш е к т і к* қасиеттер болады (Б.Соқпақбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жаза басушылық, жаңылушылық, қателесушілік.* Ақында *с ұ р і н ш е к т і к* көп кездеседі (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

СҮРІНІП-ҚАБЫНЫП ү с т. *Жығылып-сүрініп, асып-сасып.* Қақабай *с ұ р і н і п-қ а б ы н ы п,* құлап қала жаздап, тұра қашты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Мен *с ұ р і н і п-қ а б ы н ы п* гүл алаңына жеттім әйтеуір («Қаз. әдеб.»).

СҮРІНІС з а т. **1.** *Сүрініп кетушілік, сүрінушілік.* Осындай *с ұ р і н і с т е* Төкен шыдай алмады (А.Шамкенов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жаңсақтық, қателесушілік.* Сондай *с ұ р і н і с к е* ұшырайтын жерден арашалап алып шығатын комбайншының шеберлігі (Т.Нұртазин, Адам.). Айтуар алғашқы жылғы *с ұ р і н і с т е н* кейін ашына түскені болмаса, жасыған жоқ (Шопан серігі). Ә.Тәжібаевтың *с ұ р і н і с т е р і н е н* гөрі сәтті табыстары басым (М.Қаратаев, Шығ.).

СҮРІС= е т. *Қақтығысып қалу, таласу, ұрысу.* Қатындар, керілдеспей, *с ұ р і с п е й* отыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

СҮТ з а т. **1.** *Төлдеген малдың т.б. сүтқоректі жануарлардың сүт бездерінен бөлінетін түсі ақ, төлі үшін қоректік маңызы зор сұйықтық.* Жер мақтасына кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін; құстар жүнін, етін, жұмыртқасын, хайуандар: етін, *с ұ т і н,* күшін, көркін, терісін. – һәммасы адам баласының пайдасына жасалады (Абай, Тол. жин.). Үй хайуандары адамға көп пайда келтіреді. Жылқыға мінеді, арба, шанаға жегеді, *с ұ т і н е н* қымыз ашытады. Семіздерін қысты күні соғымға сояды, терісін сатып ақша қылады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** б и о л. *Босанған ананың, бала емізетін ананың сүт безінен бөлінетін, нәресте үшін қоректік маңызы зор секрециялық сұйық зат.* Ана *с ұ т і н і ң* құрамы сәбиге қажетті қоректік заттар, гормондар (әсіресе, қалқанша бездің гормоны), ферменттер, белоктар, көмірсулар мен витаминдерге бай болғандықтан, сәбидің организмі оны жақсы сіңіреді (ҚҰЭ). Бастапқы кезде балаға ең дұрыс тамақ – ананың *с ұ т і.* Сүттің ішінде денеге керек тамақ заттарының бәрі бар (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Ішуге, пайдалануға дайын мал (сиыр) сүті. С ұ т т і ң* өзі және одан өндірілген өнімдер өте сіңімді және адам организмі үшін өте пайдалы тағам (ҚҰЭ). Пісірілген *с ұ т т і* ыстықтай және салқындатып ішеді, шайға, көжеге қатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Самал есті, даладан, сай жақтан ба?! Аппақ іңір тауларды ойлантқан ба? Аспанға *с ұ т* әлдекім қайнатқан ба?! Кілегей тұр меймілдеп каймақтанған (М.Мақатаев, Шығ.). Шайды азайтып *с ұ т* ішсек, Жуытпай ма кеңеске? Бал қоймай-ақ, май қойсақ, Келген қонақ жемес пе? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақ сүт [сүтін] берді [емізді]. *Аялап өсірді, әлпештеді, мәпеледі.* Айналып толған өсірген, *А қ с ұ т і н б е р і п* кешірген. Тастамайтын есінен, Сағындым ғаріп анамды (С.Сейфуллин, Өлең д.). Бөтен тілді, Өз тілімдей ұққанмен, *А қ с ұ т б е р г е н,* Ұмытқам жоқ анамды (Қ.Мұқышев, Құзар.).

Ақ сүтімнің айы ұрсын! қ а р ғ. *Ананың қарғысы тисін, сүті атсын!* Тоғыз ай, он күн көтерген, Еңбекті анаң мен едім. Өзімнен туған перзентім, Ізгілік етер деп едім. Қара жүрек арам ит, Анаға жоқ керегің. *А қ с ұ т і м н і ң а й ы ұ р с ы н.* Қазыретті баба ұрсын, Еңсеңнен басып тағы ұрсын (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Ақ сүтін ақтады. *Ата-ананың еңбегін өтеді, сенімін орындады.* Нұрсұлтан ата күші мен *а н а с ұ т і н* қалай *а қ т а ғ а н ы н* қазір бүкіл еліміз біледі (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Қайраттанып халқыма Сөз айтып жүрмін күпілдеп. «Құдай

қосса, жұртымның *А қ т а р м ы н* осы жол *с ү т і н»* деп (Абай, Тол. жин.). «Айналайын, апам-ау, *а қ с ү т і ң д і а қ т а й* алмадым ғой мен, ақтай алмаймын ғой», – деп өз бармағымды өзім тістеп, өксіп-өксіп жылап жіберемін (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Ақ сүтін емді. *Ана сүтін еміп өсті, мәпелеп-ді, әлпештенді.* Өле-өлгенше бала деп, Ананың соғар жүрегі. *А қ с ү т і н е м г е н* бала көп, Ақталса ана тілегі (М.Хакімжанова, Жыр асуы).

Ақ сүтін кешті. *Оң батасын берді, ризалық етті. А қ с ү т і н к е ш с і н* анамыз, Разы болсын атамыз (Қыз Жібек).

Ақ [ана] сүтін көкке сауды. *Теріс батасын берді, назаланды, қарғады.– А қ с ү т і м д і к ө к к е с а у а м!* – деп әйел омырауын жыртып жіберді (С.Ерубаев, Шығ.). Егер сұлу дүниені Талқандатсаң тас жүрекке. Жан күйдіріп іштің шері, *А н а с ү т і н с а у а р к ө к к е* (Д.Әбілев, Таңд. өлең.).

Ана [емшек] сүті [сүтінің табы] аузынан [ернінен] кеппеген [кетпеген]. *Әлі бұғанасы қатпаған, өте жас, тәжірибесі жоқ.* Гриша жапжас, әлі *а у з ы н а н а н а с ү т і н і ң т а б ы* да *к е т п е г е н* (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары). Сол айтқандай, мына зоотехник бала, – *а у з ы н а н е м ш е к с ү т і к е т п е г е н* біреу (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). *Е м ш е к с ү т і к е т п е г е н е р і н і н е н,* Екі інімді мен қайтып асырармын (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

Ана сүтімен сіңген. *Кішкене күнінен машықтанған, жасынан үйренген.* Ән мен күй қазақ баласына *а н а с ү т і м е н с і ң г е н* қасиет (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

Сүт бездері. а н а т. *Адам мен жануарларда сүт түзетін без, желін.* Адамда *с ү т б е з д е р і* 15–20 безді бөліктерден тұрады (ҚҰЭ). *С ү т б е з д е р і н д е г і* физиологиялық және анатомиялық өзгерістер етеккір келгенде немесе жүктілік кезінде айқын байқалады (ҚҰЭ).

Сүт бота. *Уызынан сүтке жарыған, әлі отықпаған жас бота.*

Сүт диетасы. м е д. *Сүт өнімдерін, оның ішінде айран, сүзбемен тамақтануға құрылған диета.*

Сүт кенже. *Ең соңғы туған бала.* Қарт әжесі Өтешті *с ү т к е н ж е м* деп емшегінен ерте айырып, өзінің бауырына басып өсіріп еді (Ә.Нұрпейісов, Таңд.). Нұрмағамбет Қаламбырдың *с ү т к е н ж е с і* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Он үш құрсақ көтерген Ұлжан шешейдің Мұрат *с ү т к е н ж е с і* (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Сүтке тиген күшіктей. *Соққы көрген, жүні жығылған, сүмірейген.* Сабыр қутыңдап жүретін Ниязбектің *с ү т к е т и г е н к ү ш і к т е й* мына ұсқынын көріп, бір сәт аяп кетті (Қ.Қамбаров, Тауда.). Батырақ, кедей, орташа Тілекке қарай беттеді. *С ү т к е т и г е н к ү ш і к т е й* Бай, молдалар шеттеді (С.Мұқанов, Шығ.). Жік-жапар боп, жалынып шақырғанда келмей *с ү т к е т и г е н к ү ш і к т е й* боп бұралқыланып жетіп бару өлім емес пе?! (М.Иманжанов, Шығ).

Сүтке тойған қозыдай. *Момақан, монтиған, сүйкімді. – С ү т к е т о й ғ а н қ о з ы д а й* отырысын монтиып (Ауызекі).

Сүт көже. *Суға қайнатылған күріш, кеспе т.б. сүт қосып әзірленген көже.*

Сүт көп, көмір аз. э т н. а) *Малдың желінсау ауруларының алдын алу үшін көктемде, алғаш күн күркірегенде жасалатын ырым, мал тойынып сүтейсін деген ағы тілек.* Әйелдер шөміш, не сүзгішті сыртқа алып шығып, аққа малып алған сыртымен киіз үйдің дөдегесін қаға үйді солдан оңға қарай айнала отырып «*с ү т к ө п, к ө м і р а з*» деп қайталайды. «Көмір аз» деуі – отқа табыну ғұрпының реликтерінің бірі деуге тұрады («Ана тілі».). Жазғытұрым әуел бұлт күркірегенде, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан ұрып, «*с ү т к ө п, к ө м і р а з*» деген секілді (Абай, Тол. жин.). ә) *Істің немен тынары белгісіз, көз жетпейді деген мағынада.* – Түh, жеделдетіп кеттіңіз ғой. Тұра тұрыңыз әлі, *с ү т к ө п, к ө м і р а з,* – деді Ғазизге Дәмеш (М.Әуезов, Қараш.). Қарамендінің айтқаны: «Нұрланнан кейін сендердің алдыңа бала әкеліп салғанымша *с ү т к ө п, к ө м і р а з*» (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Сүт қайнағанша. *Әне-міне дегенше, демде.* Темір арба жүретұғын болған соң, Ташкент пен Шымкенттен жерге *с ү т қ а й н а ғ а н ш а* барып қалмасақ та, бір аттың тері құрғағанша барып қалар едік («ТУГ»).

Сүт қанты. х и м. *Таза күйінде ақ түсті, кристалл тәрізді ұнтақ; лактоза.* Сүттің негізгі көміртегі *с ү т қ а н т ы* немесе лактоза болып келеді. Лактоза ішекке барғаннан кейін бірден ірімей бөлініп кетеді (Шаңырақ энцик.).

Сүт қатты. *Шайға сүт қосып ішті.* Өмір шіркін кейде жомарт қолменен Сараңдардың шайына *с ү т қ а т а д ы.* Кейде қызық, тұлпар жүрген жолменен Есектер де кетіп бара жатады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Гүлді үзбеуге ант бергендей шегіндім, Шегіндім мен көп қызықтан не білдім. Хат келмейді бүгін маған еш жақтан, *С ү т қ а т ы п* құйған шайын мақтадым келіннің (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сүт қозы. ж е р г. *Кенже туған қозы.* Пірманның малы *с ү т қ о з ы* тапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүт қышқылы бактериялары. х и м. *Табиғатта көп тараған, көмірсуларын ашытып, негізінен сүт қышқылын түзетін бактериялар тобы* (Қаз. тілі термин. Биология).

Сүт лақ. *Енесінің алғашқы уызынан бастап сауылмай, емін-еркін еміп өскен лақ* (Ж.Бабалықұлы, Қаз. мал атау.).

Сүт майы. *Сүттің құнарлы, майлы бөлігі, беті. С ү т м а й ы* азықтық және биологиялық қасиеттеріне байланысты неғұрлым бағалы деп есептелінеді. Адам организміне оның 95%-ы сіңеді («Шаңырақ»).

Сүт өкпе. в е т. *Төлдің дұрысembегенінен болатын өкпе ауруы.* Отықпаған төлдің мәйегі (яғни ұлтабары) мен өңешті байланыстырған канал өте жіңішке болғандықтан, обырлана емген сүт өкпеге жетіп, *с ү т ө к п е г е* шалдықтырады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). *С ү т ө к п е г е* қарсы сырттақ (бриони) шөбінің түрлерін, 3 күн бойы қара меңдуана дәнін қатыққа қосып ішкізген, ашыған қымыз беріп емдеген (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

Сүт өнімдері. т а м а қ. *Сүттен дайындалатын әртүрлі өнімдер. С ү т ө н і м д е р і н д е* түзілетін сүт қышқылы адамның ас қорыту жүйесіндегі шіру процестерінің дамуын тежеп отырады. Ол денсаулыққа пайдалы және қоректік қасиеттері мол (ҚҰЭ).

Сүтпен еніп, сүйекке сіңген. *Қанға сіңген, қалыптасқан, әдетке айналған.* Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың *с ү т і м е н е н е н г е н* надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген (Абай, Тол. жин.). Сынның әдісін осылай түсіну осы күнге дейін көп сыншымыздың *с ү т п е н е н і п, с ү й е г і н е с і ң г е н* әдеті болып келеді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). *С ү т п е н к і р г е н* мінездің шынымен-ақ сүйекпен кеткені (Ә.Әбішев, Шығ.).

Сүт тайлақ. *Енесінен айырылмаған тайлақ, еті тәтті бота-тайлақ.* Жүгінген Қантекең мен Досқанаға. Сұраған адам құнын бос қала ма? Басы атан, ең аяғы *с ү т т а й л а қ* деп, Бұл құнды олар кескен жүз қараға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сүт тандыры суалды. *Әбден қуарып, құрдым болды.* Онда да *с ү т т а н д ы р ы с у а л ы п,* астық тамыры қуарып тұрған жоқ екен (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Сүттен ақ [судан] таза. *Кіршіксіз, пәк, адал, таза. – С ү т т е н а қ, с у д а н т а з а* баланы жасына жетпей жұлмалап қызша киіндіретін не қысыпты бізді, – деді шешем (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). *С ү т т е н а қ* махаббатты, балдан тәтті өмірді улаған баласы құрысын! Сегіз жыл бойы «сен» демеген Сәрсенбай бір жылы сөз айтудан қалды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сүт тіс. а) а н а т. *Баланың 7 жасқа дейін түсетін алғашқы тіс.* Тіс адам өмірінде екі рет шығады. Алғашқыда 20 *с ү т т і с і* шығады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Тіс төрт түрге бөлінеді. Бірінші түр – күрек тіс. Саны 8 болады. 5–12 ай арасында шығады. Екінші түр – ит азу. Саны – төрт. 12–16 ай арасында шығады. Үшінші түр – ас азу. Саны – 4, 17–20 ай арасында шығады. Төртінші түр – түпкі азу. Саны – 4,20–24 ай арасында шығады. Міне, осымен баланың 20 *с ү т т і с і* болған болды. 7 жаста бұл сүт тісі түсе бастап, 7–11 жас арасында балаға дәйімі тісі шығады (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) в е т. *Жылқының бес жасқа дейінгі тісі.* Екі жарым жастан бес жасқа дейінгі жылқының *с ү т т і с т е р і н і ң* орнына, түпкілікті тістер шығады (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.).

Сүттің беті. с ө й л. *Піскен немесе шикі сиыр сүтінің қаймағы, беткі жағы.*

Сүт үстінде қаймақ болды. *Қағажу көрмей, бұла боп өсті.* Көз салып біздің күйге бойлаймысың? Әлі де тірімін деп ойлаймысың? Ерке қыз, *с ү т ү с т і н д е қ а й м а қ* болған. Үйдегі желігіңді қоймаймысың (М.Әуезов, Шығ.). Тамараның айтқаны екі болмайды, ол – ортамыздағы гүл, *с ү т ү с т і н д е қ а й м а қ* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Қырдағы мен сайдағы, Ардақты ару жиналған. *С ү т б е т і н д е* кілегей, Қалың бір жұрттың *қ а й м а ғ ы* (У.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

Сүті қайтқан бие. *Кәріліктен, күтімсіздіктен, аурушаңдығынан сүті кеміп азайған бие* (Қаз. мал атау.).

Уыз сүт. ***Уыз.*** Сол тілменен дүниені атадым, Таптым бүкіл тіршіліктің атауын. Жатты онда *у ы з с ү т і* ананың, Жатты онда аманаты атаның (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СҮТАҚЫ з а т. э т н. *Күйеу жақтың қалыңдықтың анасына беретін өзге кәделермен бірге қыз ұзату тойына дейін апаратын кәдесі, жоралғысы. С ү т а қ ы н ы* құдалар қалыңдықты алуға барғанда арнайы салтанатпен, тойға немесе шығарып салу рәсіміне жиналған ауылдастары, туыстары алдында жұртқа көрсетіп, арнайы атап берген (ҚҰЭ). – Қарағым, сен кешсең аруақ та кешер. Марияның, Үсенде қарызы қалғаны рас. Бірақ Әділде де осы үйде ілу, жыртыс, *с ү т а қ ы,* тоймал дегендей қарыздары бар емес пе? Ашуыңды бізге беріп, кешкенің рас болса, бәрінің емін өзің тап! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қыз әкесінің үйғарымымен қыз ұзату тойы басталардан бірнеше күн бұрын күйеу қа-

лыңдық ауылына барады. Осы жолы «бас жақсы», «қара мал», «той малы», «сүтақы», сонымен қатар «жаныма-жақсы» деген кәделерін *с ү т а қ ы г а* деп апара жатқан түйеге артып, малын айдап барады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). Әдетғұрып бойынша, күйеу қызды асырап, тәрбиелеп өсіргені үшін анасына *с ү т а қ ы,* ал әкесіне той шығыны үшін – той малын беретін (ҚазССР тарихы).

СҮТБАУЫРСАҚ з а т. ж е р г. *Қатқан нанды сүтке жібітіп дайындайтын тағам.*

СҮТБИДАЙ з а т. ж е р г. *Бидайдың пісу кезіндегі дәнінің сүйық шағы, көксағалға дейінгі түрі.*

СҮТБҰРЫШ з а т. ж е р г. **1.** *Сүт пен майға бұрыш, пияз қосылып дайындалған көже.* **2.** *Күрішті сүтке пісіріп даярлаған тағам түрі.*

СҮТЕЙ= е т. *Малдың желіні сүтке толу, сүт көп шығу.* Саулықтардың мейлінше *с ү т е й е* түсуін қамтамасыз ету үшін, азықтандыру ісін дұрыс ұйымдастыру керек (Шопан сырласы).

СҮТЕЙТ= е т. *Сүтті қылу.* Сүрлем – малды *с ү т е й т е* түсетін құнарлы азық (Н.Рақышев, Күйіс малы.). Бұл заттар өте сіңімді болғандықтан, малдың денсаулығын жақсартумен қатар етейтіп, *с ү т е й т і п* те жібереді (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

СҮТЕЙТУ *Сүтейт етістігінің қимыл атауы.* Сабан қосылып әзірленген жүгері сүрлемінің малды етейтуге, *с ү т е й т у г е* жақсы әсері бар (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

СҮТЕН з а т. *Еркек балықтың ұрықтық шәуеті.*

СҮТЕЮ *Сүтей етістігінің қимыл атауы.* Аузы көкке толмайынша жаңа төлдеген қойдың желіні *с ү т е ю ш і* ме еді? (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

СҮТЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. lactuca> *Кескен кезде жапырағынан сүт сияқты ақ, сұйық зат шығатын өсімдік.* Бұл сияқты құбылыс көбінесе *с ү т ж а п ы р а қ* деген өсімдікте кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СҮТЖЕНТ з а т. т а м а қ. *Сүтке бөктірілген сөкке сарымай, қант, мейіз, қатқан нан ұнтағы қосылып, қаймақпен жаншылып әзірленетін тағам.*

СҮТЖҰҚПАН з а т. т а м а қ. *Сүтке бұқтырылған нан.* Майжұқпан, *с ү т ж ұ қ п а н* сияқты ас түрлерін даярлау сиреп барады («Лен. жас»).

СҮТЗАУЫТ з а т. *Сүт өнімдерін әзірлейтін зауыт.* Жуырда қаладағы цементшілер кентінде *с ү т з а у ы т ы* іске қосылды («Егемен Қазақстан»).

СҮТКҮРІШ з а т. т а м а қ. ж е р г. *Қайнаған сумен сүтке күріш салынып дайындалған көже. С ү т к ү р і ш т і* жасағанда күрішті суға қайнатады. Суды бойына тартқанда сүт құяды, одан соң үстіне сарымай салады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С ү т к ү р і ш* қою болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮТҚОР с ы н. ж а ғ ы мс ы з. *Ақшаны, малды өсімге беріп, шамадан тыс өсім алушы, пайдақор.* Бірақ сүтемген, Сыздықтың қанаушы, *с ү т қ о р* екендігін ешкім ұмытқан емес (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы.).

СҮТҚОРЕКТІЛЕР з а т. з о о л. <лат. mannalia> *Ең жоғарғы сатыдағы омыртқалы жануарлар класы. С ү т қ о р е к т і л е р* жер бетінде бұдан 200 млн жыл бұрын пайда болған (ҚҰЭ). Оған мысал ретінде қазақ жерінде *с ү т қ о р е к т і л е р д і ң* 155 түрінің мекендейтіндігін айтсақ та жеткілікті (Х.Қыдырбаев,.. Қазақст. хайуанат.). Жалпы алғанда, ірі құстар, ұсақ құстарға қарағанда көбірек жасайды. Сонымен қатар ұсақ құстардың кішігірім *с ү т қ о р е к т і* жануарларға қарағанда өмірі ұзақтау келеді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СҮТҚУРАЙ з а т. ө с. *Мал жейтін шөп.* Тұрған отты саршөп бар, Балыққөз, сасыр, сұршөп бар. Қазтаңдай мен *с ү т қ ұ р а й* Мал азығы әр шөп бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СҮТҚҰЛАҚ з а т. ө с. ***Тікенжиде***. Тікенжидені Сибирь ананасы, шілік, терновник, *с ү т қ ұ л а қ* деп те атайды (К.Шалекенова,.. Жеміс.).

СҮТҚЫШҚЫЛ з а т. б и о л. *Жануарлардың, өсімдіктердің және микроағзалардың зат алмасуында түзілетін, суда жақсы еритін, түссіз кристалды, маңызды өнім. С ү т қ ы ш қ ы л ы* және оның тұздары тоқыма, тері илеу өнеркәсібінде, медицинада және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бактериялардың тіршілік әрекеті нәтижесінде өсімдік шырынындағы қанттан *с ү т қ ы ш қ ы л ы* түзіледі (Н.Шоқанов,.. Сапалы сүрлем.). *С ү т қ ы ш қ ы л ы* және оның тұздары тоқыма, тері илеу өнеркәсібінде, медицинада т.б. қолданылады (ҚСЭ).

СҮТМӘШИНЕ з а т. *Сүттен қаймағын айыратын қол және электрлі мәшине.* – Мейлің, *с ү т м ә ш и н е с і* жоқта да күнімізді көргеміз, аяғаның сол болса, бермей-ақ қой, – деп Манат ашуға басты (С.Омаров, Дала). Ел шаруасы өркендеп, Кедей біткен компаңдап. Үй басы *с ү т м ә ш и н е,* Онысы кедей қолданған (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СҮТПАСТЕРЛЕУІШ з а т. т е х. *Сүтті қысқа мерзімдік пастерлеуге арналған аппарат* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СҮТПІСІРІМ з а т. э т н. *Сүт пісіп үлгіретіндей шамалы, азғантай, 20 минут шамасындағы уақытты білдіретін халықтық өлшем.* Жігіт қыздан қара үзбей тұр, қыз қозғалатын емес, *с ү т п і с і р і м н е н* астам уақыт өтті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Жау арықтың ортасында бір жерге жиылып топ болып, бір *с ү т п і с і р і м* қарап тұрды (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). Алаңдап, қайтсын көңіл алабұртпай, – Уақыт – *сүтпісірім* аралықтай, Сағындым, сағынғанда, әдеті ғой, Ұсақтың көрінетін бәрі алыптай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Болыс боламын деп жүрген бір жас мырза күні-түні дамыл алмай, *с ү т п і с і р і м* үйде тұрмай, тұс-тұсқа шапқылап жүр («ТУГ»).

СҮТПІСІРІМДЕЙ с ы н. *Шамалы уақыт, азғана.* Мырза мен қашқындардың кеңесі бір *с ү т п і с і р і м д е й* ғана созылды (Ә.Көшімов, Лашын.).

СҮТСАЛМА з а т. э т н. т а м а қ. *Қайнаған сүтке пәтірнанды турап салып жейтін тағам түрі.* Әжем қазір сиырды сауып, *с ү т с а л м а* пісіріп бере қояйын дегеніне мәз болып, далада асыр салып ойнап жүрген балаларға қосылмай үйде отырды («Жұлдыз»).

СҮТСІЗ с ы н. **1.** *Сүті аз, сүті жоқ.* – Не қыл дейсіңдер маған, сендердің сиырларыңды *с ү т с і з* қылған мен бе? (С.Сейфуллин, Шығ.). *С ү т с і з* анаға бала асырау оңайға түспеді (Е.Оразақов, Қайта соқ.). **2.** *Сүт қатпаған, сүт қоспаған (шай).* Кішірек ақ самауырға қойылған *с ү т с і з* шайды қара нанмен ғана сораптай тартып отырғанымызда бір жігіт кірді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Қара көже, *с ү т с і з* қара шай-дағы, Қара тағдыр белгісіндей қайдағы. Әкеміздің қазасына жыл болып, Енді ошақта соның асы қайнады (Қ.Баянбаев, Шапағат.).

СҮТСІЗДІК з а т. *Сүт жоқтық, сүті болмағандық.*

СҮТСІРНЕ з а т. т а м а қ. *Сүтті айрықша әдіспен үйыту арқылы дайындалатын тағам, сыр.* Құмыра жанында бір орама шұжық пен екі кесек *с ү т с і р н е* жатқанын көрмей-ақ білем («Жалын»).

СҮТТЕЙ с ы н. **1.** *Сүт сияқты, сүт тәрізді.* О, менің *с ү т т е й* аққан қос бұлағым, Сендерсіз иесіз сарай – бос тұрамын. Кәріген үндерінді есіте алмай, Елеңдеп отыр менің қос құлағым. Жүргенде өз өртімді сөндіре алмай, Өртіме тәңірім әкеп қосты жалын (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Аппақ, кіршіксіз, тап-таза.* Мына простынялар қардай ақ, *с ү т т е й* таза болсын (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Іші-сырты аппақ *с ү т т е й* шағын үш бөлмелі үй аса жиһазды болмағанымен, өте таза еді (А.Лекеров, Түз гүлі). // *Сүт күйінде, сүт қалпы. С ү т т е й* іше бер (Ауызекі). **3.** а у ы с. *Аққұба, әдемі.* Жымиып-ақ жұмақ қылар төріңді, Жүзі *с ү т т е й,* жұқа, қызыл ерінді. Көкем менің, көңілде өлген сәулені Білмей далмын қалай тірілтерімді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сүттей ақ [аппақ]. *Ниеті адал, ойы таза; күнәдан пәк.* Сонда соның бәрі де с *ү т т е й а қ* адамдар болса екен-ау, өсектен сау біреуі жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Көңілі *с ү т т е й а қ* кісі, Қазына-кенге болар тап. Құрбыңа қонса бақ құсы, Той емес пе екен ол артық?! (Қ.Мырзалиев, Домбыра). *С ү т т е й а п п а қ* ниетпен Бір өзіңе ант берем: Енді өмірімде ет жемен! Ұшыраса аш тышқан, Тәжірибесіз жас тышқан Етімнен кесіп ет берем (М.Жұмабаев, Шығ.). Сәбилік шақ! *С ү т т е й а п п а қ* кезең бұл, Аңғал, бейқам балбұлақтай сыңғырлы. Досым «киіп көремін» деп әжемнің Аңдаусызда көз әйнегін сындырды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сүттей жарық. *Күндізгідей жап-жарық.* Күн батты. Аспандағы табақтай ай маңайды *с ү т т е й ж а р ы қ қ а* бөледі (Ә.Меңдібаев, От кешу). Куәсі қызық кештердің *С ү т т е й* бір *ж а р ы қ* ай еді. Самалы жайлап ескен кіл Ауылдың түні әдемі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *С ү т т е й ж а р ы қ,* айлы түн. Таң әлі жоқ. Бірақ жоқ екенін білсе де, Абай әлде қандай өзгеше «таңды» сезеді (М.Әуезов, Шығ.).

Сүттей ұйыды. а) *Тату-тәтті, ынтымақты болды. С ү т т е й ұ й ы п* отырған жалғыз келінін бұзып бір Сүйіндікке беріп жіберген (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Дерекем бақыт тұтты жұртың жиып, Жолымнан залымдарды қойды тиып. Достары арқасында мұрат тауып, Тұрады дұшпандары *с ү т т е й ұ й ы п* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ол *с ү т т е й ұ й ы п,* тату отырған ағайын арасына жік түсіріп, лаң салады екен (С.Омаров, Өмір.). ә) *Қалтқысыз сенді, иланды.* Қарақшылар тобының бастығы юристің ақылына *с ү т т е й ұ й ы п,* басын шұлғи берді (Қоғамдық тәртіп.). Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке *с ү т т е й ұ й ы п,* бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай кетпейтұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.). Сол аруақ мұны тауып жатқан. Әне, оларды соқты ма? Тағы қарап тұр, Ахметті де соғады. Зиратқа түнетіп, шырақ жағып, құрмалдық союға керек деп, жүзі жүз түрлі ем айтып жатушы еді. Міне, бұлардың қайсысына болса да Нұрым *с ү т т е й ұ й ы п:* «Пәле, пәле, тіпті жөні бар, аруақ асыға ма, саса ма? Біз ұмытсақ

та, жарықтықтар жебеп, желеп жүреді ғой» деп арқасы шымырлап кететін (С.Торайғыров, Шығ.). Шешендіктің сәні жоқ – Сөзіне *с ү т т е й* ел *ү й ы п*, Қолтығына ел сыйып, Басына бақыт қонбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сүттей іріді. *Берекесі кетті, шырқы бұзылды.* Олай демейін десе, айрандай ұйып отырған оттың басы *с ү т т е й* неге *і р и д і* (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

Іріген сүттей бұзылды. *Тез өзгерді, айныды.* Ол басында көңілді жүрді де, артынан *і р і г е н с ү т т е й б ұ з ы л а* бастады (А.Әлсеров, Алыста.).

СҮТТЕН= е т. *Өсімдіктің, астық дәнінің нәрленуі, дәні толыға бастауы.* Егін басы *с ү т т е н і п* дән тарта бастаған кез (Ж.Молдағалиев, Самал). Күріш бас салып, *с ү т т е н і п* келеді (Бал дәурен).

Ақ сүттенді. *Таң білініп, төңірек бозғыл тарта бастады.* Бұл кезде төңірек *а қ с ү т т е н і п,* жаздың қысқа таңы белгі берген еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Әлем *а қ с ү т т е н і п,* айнала алқап тегіс көзге ілініп, Еспе маңайы алақанда жатқандай анық көрінеді (Шопан серігі).

СҮТТЕНУ *Сүттен етістігінің қимыл атауы.* Пісіп-жетілудің үш кезеңі болады: *с ү т т е н у,* балауыздану немесе қамырлану және толық пісу кезеңдері (Н.Шоқанов, Өсімдік.). Түптеу, гүлдеу, тозаңдату, *с ү т т е н у,* Тақта, қияң, буын, масақ, түктену. Күлшай – күріштің есептейді ай, күнін, Оңай емес, ырыс тасып, күт кеңу (Қ.Дәрібаев, Шилі өзен).

СҮТТЕП: сүттеп алу. *Берген қарызды өсімімен алу.* Берген қарызды өсімімен алу бұрын да болған. Қазақ оны *с ү т т е п а л у* дейді («Қаз. әдеб.»).

СҮТТЫРНАҚ з а т. э т н. *Нәрестенің қырқынан шығарғанға дейін алынбаған тырнағы.* Сәби үшін ең бір елеулі кезең – қырқынан шығару. Қауіп-қатерлі 40 күн өтіп, нәрестенің мойны қатқан соң, ата-анасының көңілі орнына түседі. Осы сәтке дейін нәрестенің іштен туа алынбаған *с ү т т ы р н а ғ ы* мен қарыншашына да тиіспейді («Егемен Қазақстан»). Жаңа туған шарана баланы алғашқы күндері шырақ жағып, күзетпесе, оны перілер әкетіп, орнына басқа бала тастап кетеді деп сескенген; оған ауру дарытатын қас күштер, жын-шайтандар үйір болады деп оларды жолатпаудың қамымен басына шырақ жағып күзеткен, осы аралықта баланың туғалы алынбаған *с ү т т ы р н а ғ ы* мен қарыншашына да тиіспейді («Ана тілі»).

СҮТТІ с ы н. *Сүтті көп беретін, сүті мол.* «Алатау» тұқымды сиырлар әрі *с ү т т і,* әрі етті болады («Қазақст. әйелдері»). Қазақ жылқысының биелері далада бағылғанына қарамастан *с ү т т і* келеді (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). // *Маңызды, алдыңғы қатарлылар.* Кей байлар елдегі құттылар, *с ү т т і л е р* берекелесе алмаған соң, кеселді қулар көбейіп кетіп, көп қорқытып, іздеген нәрсесі жоқ, еріксіз кім болса соған жеміт болып жүр (Абай, Тол. жин). // ж е р г. *Шебер, жақсы.* Меруерт домбыраны *с ү т т і* тартады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүтті ешкілер. а у ы л ш а р. *Сүт өндіру мақсатында өсірілетін ешкілер. С ү т т і е ш к і л е р г е* заанен, горький, мегрел, тоггенбург, мальта, нубия т.б. тұқымдар жатады (ҚҰЭ).

СҮТТІГЕН з а т. ө с. <лат. euphorbia densa> *Сүттіген тұқымдасына жататын, бір не көпжылдық, сабағынан улы ақ сүт шығатын өсімдік.* Ішінде уқорғасын, меңдуана, *с ү т т і г е н,* убалдырған тағы басқа улы шөп аралас өскен жерге мал жаюға болмайды (Ә.Әбішев,.. Мал санитары.). *С ү т т і г е н н і ң* сабақтары мен жапырақтары жіңішке және күңгірт жасыл түсті болады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). *С ү т т і г е н н і ң* көптеген түрінің сабағы сүтті, шырынды болады және ол адамға, малға улы, тиген жерін күйдіріп жаралайды (ҚСЭ). *С ү т т і г е н* – ең ірі тұқымдастардың бірі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Сүттіген тұқымдасы. ө с. *Қос жарнақты, сүт шырынды ағаш, бұта және шөптесін өсімдіктер. С ү т т і г е н т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* көптеген түрі өте пайдалы (ҚҰЭ).

СҮТТІЛІК з а т. *Сүтті көп берушілік.* Сиырлардың *с ү т т і л і г і* олардың азығына және күтіміне тығыз байланысты (Жалпы биология). Ботаның өсуі інгеннің *с ү т т і л і г і н е* байланысты (Малшыларға кеңес).

СҮТХАНА з а т. **1.** *Сауылған сүт тұратын бөлме.* Сиыр сауатын бөлімшеде сауу қорасы, *с ү т х а н а,* ыдыс жуатын, тағы басқа бөлмесі болуға тиіс (С.Тілеубергенов,.. Мал шаруаш.). Ереже бойынша, дені сау сиырдан сауылып, мемлекетке өткізуге арналған сүтферма *с ү т х а н а с ы н д а* пастеризацияланбайды (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). **2.** *Емшектегі дені сау және 3 жасқа толмаған науқас балалар үшін арнайы тамақ әзірлейтін қоғамдық тамақтандыру мекемесі.* Оңтүстік аймақтарында шайхана, *с ү т х а н а* сияқты сөздер жиі айтылады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

СҮТШӘРБАТ з а т. т а м а қ. *Балмұздақ, жеміс шырыны және сүт араластырып жасалған салқындатылған сусын. С ү т ш ә р б а т,* торт, пирожныйлар, міне, осыншалық ішім-жем

тағамдарын тек жәрмеңкелерден ғана көре аласыз («Алматы ақшамы»).

СҮТШЫРЫН з а т. б и о л. *Сүтжолдары жасушаларының вакуолінде болатын, құрамында терпеноидтер, алкалоидтер, танниндер, көмірсулар, майлар мен ақуыздар бар ақ және сарғыш түсті сұйықтық.* Гевея, фикус өсімдіктерінің *с ү т ш ы р ы н ы н а н* каучук алынады, көкнәрдің сүтшырынынан морфин, кодеин, папаверин дәрілері жасалады (Қаз. тілі термин. Биология).

СҮТШІ з а т. *Сүт тасушы, сүт сатушы адам. С ү т ш і л е р д і ң* фляг тиеп мінгені, Көш соңында бақырауық інгені. Күзден бергі кірпіш қала қып-қызыл, Көш алдының өрлеп барып енгені (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің). // *Сүт сататын.* – Алтай, сен есейіп қалдың ғой, анау *с ү т ш і* әйелге барып, сүт әкеле ғой (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос.).

СҮТШІЛ с ы н. *Сүтті жақсы көретін, аққұмар.*

СҮТІ: дәрет сүтіді. *Дәрет сындырды, дәретке шықты.* Оған жарымаған кісідей «Бозінген» шудасы желкілдеп, байын іздеді. Байы тысқарыда *д ә р е т с ү т і п,* бір қолы ішінде тұр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СҮТІҢКЕ з а т. *Өзен бойындағы салға әзірлеген самырсын. С ү т і ң к е л е р д і ң* төбесіндегі төрт-бестен тізе қосып «Трынка» соғып жатқан қауға сақалдар етектен қарағанда жемтік үстіндегі күшігеннің үйірі сияқты; көпшілігінің мекен-тұрағы қалада, ырызық-нәпақасы далада, сыпайылағанда – саяқтар, балташылардың тілімен айтқанда қалымщиктер (Қ.Ысқақов, Қара орман).

СҮТІҢКЕДЕЙ с ы н. *Сүтіңке сияқты, үлкен.* Екі жағында сирақтары *с ү т і ң к е д е й* болып серейіп жатқан Бекет пен Бескемпірге кезек-кезек еңкейіп: – Бес жүз! – деп сыбырлады (Қ.Ысқақов, Қара орман).

СҮТІМ з а т. ж е р г. *Қарғам, қарағым, шырағым мағынасындағы қаратпа атауыш.* Аман келдің бе, *с ү т і м,* – деп баласының маңдайын иіскеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СҮТІН[1] з а т. *Мақсат, бағдар, болашаққа сенім, мұрат.* Қуаныш сол жүрегіме, сол *с ү т і н і м* – ұстар нық (Хафиз ғазалдары).

СҮТІН[2] з а т. ж е р г. *Үйдің тіреуіші, ұстын.* Күмпиіп үрген местей ісе берген, Леп шығып бір жерінен тесіледі. Сарайға түзу ағаш *с ү т і н* болып, Қырық бөлек қисық ағаш кесіледі (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

СҮТІНДІК: сүтіндік етті. *Басшылық жасады, сүйеу, тірек болды.* Осы айтқан үгітімді тыңдасаңдар, *С ү т і н д і к* етерсіңдер үш Құлысқа. Қусырып қолдарыңды отырмаңдар, Айналған адамдардай құр құнысқа (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СҮФ о д. *Ауруды үшкірген кезде, ұшықтағанда айтатын сөз. – С ү ф!* – деп үшкіріп қалды Бұрыш оның мөлдір жүзіне (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

СҮФИТ о д. ***Сүф***. Анау салғаннан ahoy деп екілене бір қайырып тастап, әлдене сөздерді термелеп кетті: Адыраспанның түбінде адырайған әулие, сүттігеннің түбінде сүмірейген әулие! Аруақтармен таласпа, жын-шайтанды аласта! *С ү ф и т, с ү ф и т,* аласта! – деп құтырынды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

СҮФУ о д. с ө й л. ***Сүф.*** – Бісміллә, бісміллә, сухан алла, Сухан алла, *с ү ф у, с ү ф у,* кет бәлекет, кет! – деп жын-шайтанға алыстан айбат шегіп үшкіріп, – Бақтыбай, Бақтыбай! – деді (С.Жүнісов, Ақан сері).

СҮҺРАТ з а т. к ө н е. *Марапат, атақ.* Сол үшін Шабден Жантаев, Қарабековтер Россияға құрметті кісі болып *с ү h р а т* тапты. Сүhрат награда деген сөз болуға тиіс («Жұлдыз»).

СҮЮ *Сүй етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жақсы көрген ғашығының бетінен, ернінен өбу.* Көп өтті содан соң билеп күн, Есейдім, жалынды күйге ендім. Сен маған *с ү ю д і* үйреттің, Билеуді өзім-ақ үйрендім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сүйісуден ернім менің кеппейді, Ғашық мезет сүйеу болып, септейді. Жер-жаhанның бар қызығы біз білген Бір *с ү ю д і ң* рақатына жетпейді (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Жақсы көру, ғашық болу.* Қиын боп тұр көзім жасын тиюым, Қажытты ғой күндіз-түні күюім. Оның қалай ойлауында ісім жоқ, Бұрынғыдан мың есе артты *с ү ю і м* (М.Жұмабаев, Шығ.). Бар обалы оның шатақ діншілде Сол дінді бояп басқан. Еркіндік талап, шын *с ү ю* Жирену мақсат, он түю Қуаныш, қайғы, күлкі ашу Денесі сау боп жан күю... Жансыздан бұлар шығар ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Хабар күтіп Арман атты аралдан, Адамдар тек *с ү ю* үшін жаралған. Бірақ соны түсінбейді, қайтесің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Махаббат, ғашықтық.* Жоқ, менің *с ү ю і м* өзгеше, сенің сүюіңдей емес. Қалай деп айтайын... әйтеуір өзгеше сүйемін (М.Дулатов, Шығ.). Құрбыңмен қолды ұстасып, Биікке шықтың екеуің. Сезесің сонда, тұстасым, *С ү ю д і ң* қандай екенін (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СФЕРА [грек. sphaira] з а т. **1.** м а т. *Барлық нүктелері бір нүктеден бірдей қашықтықта болатын математикадағы тұйық бет шардың беті.* Жанау нүктені табу үшін ол нүктенің *с ф е р а д а* жататынын және екі жазықтықтың параллельдік шартын ескеру керек (М.Әмір-

баев, Аналит. геом.). *С ф е р а м е н* шектелген әрі центрі бар кеңістіктің бөлігі шар деп аталады (ҚСЭ). **2.** а у ы с. *Орта, өріс, аумақ.* Ғалым мен суреткер әлем сырын әрқайсысы тек өз тұрғысынан зерттейді, өз табиғаты *с ф е р а с ы н д а* бейнелейді (З.Серіккәлиев, Ақыл.). Қазір республика комсомол ұйымы мүшелерінің тең жартысына жуығы тікелей материалдық өндіріс *с ф е р а с ы н д а* еңбек етеді («Лен. жас»).

Аспан сферасы. а с т р. *Аспан әлемі.* Жер айналған кезде онымен бірге бақылаушы да және оның *а с п а н с ф е р а с ы* да айналады (Астрономия). *А с п а н с ф е р а с ы н д а ғ ы* жұлдыздардың орын ауыстыруын фотографияларды микроскоппен қарап салыстыру жолымен байқауға да болады (Астрономия).

СФЕРАЛЫҚ с ы н. *Сферағa тән, сферағa қатысты.*

Сфералық астрономия. а с т р. *Астрономияның аспан сферасындағы шырақтардың көрінерлік қозғалысы мен орналасуын зерттеуге байланысты есептерді шешудің математикалық тәсілдерін қарастыратын бөлімі. С ф е р а л ы қ а с т р о н о м и я* Күн жүйесіндегі планеталар беттерінің координаттарын анықтаумен де айналысады (ҚҰЭ).

Сфералық бет. м а т. *Кеңістікте берілген нүктеден (центрден) қашықтықтары бірдей нүктелердің геометриялық орны. С ф е р а л ы қ б е т* жазықтық пен шеңбер бойымен қиылысады (Аналит. геом.). Жарты шеңберді диаметрі арқылы айналдырсақ, одан *с ф е р а л ы қ б е т* пайда болады («Халық мұғ.»).

Сфералық геометрия. *Математиканың сфера бетіндегі геометриялық фигураларды зерттейтін саласы.*

Сфералық тригонометрия. г е о м. *Математиканың сфералық үшбұрыштардың бұрыштары мен қабырғалары арасындағы тәуелділікті зерттейтін саласы* (ҚҰЭ). Ортаазиялық математиктер жазық тригонометрия және *с ф е р а л ы қ т р и г о н о м е т р и я н ы* бір ізге келтіріп өз алдына жеке пән етті (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). *С ф е р а л ы қ т р и г о н о м е т р и я* салсынан жасалған маңызды нәтижелердің бірі синус, косинус, тангенс, котангенс атты тригонометриялық функциялардың ғылымға енгізілуі (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

СФИНКС з а т. *Ежелгі Мысырдағы басы адам, денесі арыстан бейнесіндегі тас мүсін. С ф и н к с* – бүкіл араб жұрты бас иіп құрметтейтін, зарыққанды, тарыққанды жебейтін құдіретті тас мүсін («Қаз. әдеб.»). Бөлменің бұрышында гипстен соғылған *с ф и н к с* түр (Т.Шаханов, Көгілдір.).

СХЕМА [грек. schema] з а т. **1.** *Бір заттың ішкі-сыртқы құрылысын, оның бөліктерін бейнелейтін сызықтар, сұлба.* Одан әрі Рахимов *с х е м а* сызу бойынша өз пікірін айта берді (Б.Момышұлы, Москва.). Егер мүмкіншілік болса, қой қырқылатын жерді 209 бетте көрсетілген *с х е м а* бойынша дайындау абзал болар еді (Шопан серігі). **2.** *Белгілі бір заттың ең негізгі белгілерін көрсететін жоба, үлгі.* Ракттың алдын алу шараларының *с х е м а с ы н* Н.Н.Петров өз еңбектерінде жасап берді (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.). Бұдан біз Евклид геометрияны Аристотельдің логикалық *с х е м а с ы* бойынша құрғанын байқаймыз (О.Жәутіков, Математика.). **3.** и н ф. *Қандай да бір нысан құрылымының шартты символдар мен графиктік кескіні.*

СХЕМАЛЫҚ с ы н. *Схемаға тән, схемаға қатысты.* Мәселен, «Қазақ халқының және қазақ хандықтарының құрылуы» тақырыбы бойынша *с х е м а л ы қ* көрнектілікті кеңінен пайдалану мүмкіндігі бар («Қазақст. мект.»).

СХЕМАТЕХНИКА з а т. *Берілген функциялардың тиімді орындалуын және құрамына кіретін элементтердің параметрлері дұрыс есептелуін жасақтау мақсатымен радиотехника, байланыс, автоматика, есептеу техникасының жеке аспаптарын саралау және синтез жасау мәселелерімен шұғылданатын ғылыми-техникалық бағыт* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СХЕМАТИЗМ з а т. *Істің байыбына барып, мәнін ашпай, үстірт қараушылық.* Осыдан барып батырдың ерлік бейнесі мен қарулас достары, ұрыс ортасының шындығы *с х е м а т и з м* үлгісінде көрсетілді (С.Қирабаев, Октябрь.). Ол газет очерктерінде *с х е м а т и з м* мен бірсарындылық, үстірттік осыдан басталатынын ескертеді (С.Хайдаров, Жүрек.). Социалистік реализм *с х е м а т и з м н і ң,* қарадүрсіндіктің, түрпайылықтың қас жауы («Лен. жас»).

СХЕМАТИКАЛЫҚ с ы н. *Схема түріндегі.* Мына суретте кері байланыс принципі жүзеге асырудың анализі *с х е м а т и к а л ы қ* түрде келтірілген (Гармондар.).

СХОЛАСТИКА [лат. scholastikos] з а т. ф и л о с. *Болмысты зерттеуден қашып, шіркеу догматтарына, қағидаларына сүйенген орта ғасырдағы идеалистік философия.* Шоқан мұсылмандық жалаң *с х о л а с т и к а д а н* басқа дәнеме бермейді деп жазды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Ол көркемөнерді шындық өмірден бөліп әкетіп, идеалистік *с х о л а с т и к а н ы ң* бұғауында күрмеп ұстауда (Е.Байзақов, Еңбек.).

Ол діни *с х о л а с т и к а ғ а* қарсы шығып, мектептерде пән сабақтарын өткізуді қолданған адам («Білім және еңбек»).

СЦЕНАРИЙ [итал. scenario] з а т. **1.** *Кинофильмге негіз болатын әдеби шығарма, киносценарий.* Бұл мәселені Мирзоян бұдан бір жыл бұрып көтеріп, *с ц е н а р и й* жазу Бейімбет пен И.П.Шуховқа тапсырылған болатын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *С ц е н а р и й* сөз өнері жанры ретінде 20 ғасырда дамыды. Ол кино және теледидар сценарийі болып бөлінеді (ҚҰЭ). «Ана туралы аңыз» фильмін Ж.Тәшенов пен А.Сацкийдің *с ц е н а р и й і* бойынша режиссер А.Карпов қойған («Қаз. әдеб.»). **2.** *Театрда ойнаушылардың, концерт қоюшылардың сахнаға шығу, ойнау тәртібі, реті көрсетілген жазба.* Алматыдан орындай келетін басқа да шаруалар бар. *С ц е н а р и й* керек. Бәрі бірінші үлкен концертке байланысты (Т.Рсаев, Самал).

СЦЕНАРИСТ з а т. *Сценарийдің авторы. С ц е н а р и с т е р і м і з* О.Сүлейменов, Ә.Әшімов, Қ.Ысқақовтар бірден-екіден сценарий жазды («Қаз. әдеб.»). Бір топ режиссерлер, *с ц е н а р и с т е р,* актерлер, операторлар өздерінің пысық, алғыр екендігін танытты («Қаз. әдеб.»).

СЦИЕНТИЗМ [лат. scientia] з а т. ф и л о с. *Ғылым мен оның жетістіктерін тарихтағы прогрестің басты факторы, қоғамдық, әлеуметтік проблемаларды шешудің құралы деп бағамдайтын дүниетаным.*

СЦИФОИДТЫ: сцифоидты медузалар. з о о л. <лат. schyphozoa> *Ішекқуыстылар типінің бір класы. С ц и ф о и д т ы м е д у з а л а р* – дара жыныстылар, метагенез жолымен (жыныссыз көбею мен жынысты көбеюдің алмасып отыруы) дамиды (ҚҰЭ).

СЧЕТ з а т. с ө й л. ***Шот***. Сарайға салтанатты салған төсек, Жайнатты көшелерге кілем төсеп. Советтің қонақ күткен құрметіне, *С ч е т* қақпай, шұғыл оймен жетпейді есеп (О.Шипин, Дастан.).

СЧЕТЧИК з а т. с ө й л. *Электр энергиясының есебін көрсететін құрал.* Электрмонтер келіп жаңадан *с ч е т ч и к* қойып кетті (Ауызекі).

СЪЕЗД з а т. **1.** т а р. с о в е т. *Кеңес Одағы коммунистік партия депутаттарының әлеуметтік, қоғамдық, экономикалық мәселелерді қарайтын, талқылайтын, шешетін құрылтайы.* 1981 жылы 4 февраль күні республикамыздың астанасы Алматыда Қазақстан Коммунистік партиясының XV *с ъ е з і* ашылды («Қаз. әдеб.»). 23 февральда Кремльдің Съездер сарайында Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVI *с ъ е з і* салтанатты жағдайда өз жұмысын бастады («Лен. жас»). Жездем тіпті өзгермеген, баяғыша көрікті, Колхозшылар *с ъ е з і н е* делегат боп келіпті (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Үлкен оқиға.* Тыңдай қалдық, жайына ас қалыпты, Ұлы *с ъ е з д* сол күні басталыпты. – Сүйіншімді, кәнеки, беріңдер, – деп Қисық кекіл Петямыз мақтанып тұр (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** т а р. ***Сыяз***. Ел мен жердің жаулары, Бірінші болған *с ъ е з д е н* Тас атылып қуылды (О.Шипин, Дастан.). Кел деп тегіс шақырды, Бірінші болған *с ъ е з г е,* Торғай үйез қол астын (О.Шипин, Дастан.). Билердің алды – отызда, арты – он бесте, Би тұрды осы күні жас баладан. Шығады *с ъ е з д* болса қылтиысып, Әкелген жез құмандай Бесқаладан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

СЫБА[1]= е т. *Баттастыру, жабу.* Сарт бұл сағананың бір жағынан тесік қалдырып, өлген кісіні тесіктен әлгі сағананың ішіне енгізіп, балшықпен жауып *с ы б а п* қояды («Қаз. әдеб.»).

СЫБА[2]= е т. **1.** *Түгін қалдырмай балағаттау, тілдеу.* Бошыбай бейпіл ауыз, екі сөзінің бірі – боқтау және «еркек» демей, «әйел» демей, «кәрі» демей, «жас» демей, кез келгенін *с ы б а й* береді екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жаппас бұдан әрі қарсыласудан ештеңенің өнбейтінін сезді білем, қазақша әдемілеп бізді бір *с ы б а п* алды да, вагоннан секіріп түсті (З.Шашкин, Шығ.). Шақырды бір былдырап зәңгілерін, Арабша *с ы б а п* алды бар білерін. – Рақымсыз сен тәкаппар Медғат залым, – деді, – міне болды ғой өлер жерің (М.А.Құнанбаев, Медғат-Қасым). *С ы б а п* боқтап отырып шоқынып қояды. Палладийдің сасық сықылығынан жиреніштi тыржиып теріс қарайды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Қуу, айдау.* Жөнсіз сынаған, Жаудай *с ы б а ғ а н* Талай туыста Кетті сыбағам. Емес арызым, Беру – парызым. Талай суайтта Кетті қарызым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СЫБАҒА з а т. **1.** э т н. *Құрметті қонаққа, жақын-жуыққа арнап сақталған соғым еті; кәделі мүше.* Жарасбай. Келгеніңіз жақсы болды. Тақсыр келмесеңіз өкпелейтін едік. Мұнда да *с ы б а ғ а ң ы з* даяр. Осында Қалжан мырза мен мынау мұғалім жігіт екеуімен зекет жайынан күнде айтысып, әйтеуір ата піріміз еді ғой деп сізге сақтап отырмыз (М.Дулатов, Шығ.). *С ы б а ғ а* әкелген қадірлес абысын-ажын, бәйбіше-келін Ұлжан аулын басып жатқан болу керек (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Үй ішінен жырақта жүрген балаға сақталған соғым еті.* Сіз менен аясаң да аттың майын, Мен сізден аямаспын жақтың майын Қыстағы сүр, жаздағы бағлан қозы, *С ы б а ғ а м,* ішкен қымыз, жеген

майым, Бай бар ма сиыршыда сізден өтер Басқа елдің не қылайын Қарынбайын?! (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **3.** ***Согым***. Бөрте ұлысында бір *с ы б а ғ а ғ а* оқыған адамдар да көп. Қалаға да жақын. Сөйте тұрып қырғын сүзекті мезгілінде докторға білдірмеуі кешілместей кінә, жуылмастай ұят (М.Дулатов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Әр адамның өзіне лайық еншісі, тиесісі, үлесі.* Ал енді дүние бұл күйінде тұрмас, бұл соғыс та бітер. Сол кезде қызметін бағалар. Сонда еккенде жоқ, сепкенде жоқтар *с ы б а ғ а ғ а* ортақ бола алмас (М.Дулатов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Несібе, ырыздық.* Босағасы кең еді, төрде орын тар, Төрде жалғыз отырмақ ойында бар. Жалғыздық – бір Тәңірінің *с ы б а ғ а с ы*, Өршілдік пен лағнетке болған душар (Абай, Тол. жин.). Бұл іс – олардың *с ы б а ғ а с ы* емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, Бұлар – адам аздырушылар Хаттә дінге де залалды (Абай, Тол. жин.). *С ы б а ғ а с ы н* тағдырдың жөнді іше алмай, Мұңаямын мұқалған мұңды шалдай. Бір үмітім әйтеуір жылтырайды, Алыс тауда жанатын жалғыз шамдай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тосады *с ы б а ғ а с ы н* алдан көп күн, Жаныңның оты мәңгі жалындасын. Киноға жеке барар халден кеттің, Сен енді келін болдың, қарындасым! А-хахау. А-е-ей! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** а у ы с. *Пайда, кіріс.* Мен олардан сырымды жасырғам жоқ *С ы б а ғ а* іздеп айламды асырғам жоқ. Кетіп қалды талайы тарығып ем, Кетіп қалды тойымның басында боп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сыбағадан құр [жай] қалды. *Тиер, тиесілі үлесін ала алмады.* Қартаның соңына түсіп, ата дәулетін шайқадым, көп *с ы б а ғ а м н а н қ ұ р қ а л д ы м*. Жол менікі. Қимасаңдар, көрдегі Нұрша бір аунап түседі (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Алданып көзі жетпей қалған жоқ па, Махұрым *с ы б а ғ а д а н ж а й қ а л а р ы н*? (М.Дулатов, Шығ.).

Сыбаға дәметті. *Жақсылық күтті, несібесін іздеді.* Халқың бар ел сыйлаған, ер сыйлаған, *Д ә м е т е р* менің одан сол *с ы б а ғ а м* – Мәңгілік атағыңды бермесе де, Бір күнгі абыройыңды берсін маған! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Арман, арман шалқып жатқан бай теңіз, Қараңғысың нұрлы Ай кетсе көгіңнен, Азғана еңбек, аз ғана оймен кейде біз, Көп *с ы б а ғ а д ә м е т т і к а у* өмірден (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сыбағам қайда. а) *Сақталған соғым еті бар ма деген мағынада.* ә) *Несібем, бұйырғаны қайда деген мағынада.* Ат басы алтын берсе табылмаған, *С ы б а ғ а м қ а й д а* менің алынбаған? ...Бір түйір кәрі көздің жасы емес пе ем, Ұшында сақалыңның дамылдаған?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Сыбағасы бар. *Кеткен есесі, ала алмаған өші бар.* Бақытым болған теңдікке, Басымды еткем садаға. Көрсеткен Арман ерлікте, *С ы б а ғ а м* менің *б а р*, Ана (М.Мақатаев, Шығ.).

Сыбағасы қайтарылды. *Сазайын берді.* Біркімбайдың да, бітістіруші дуалы ауыздың да *с ы б а ғ а с ы қ а й т а р ы л а д ы* (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

Сыбағасын алды. а) *Сазайын тартты, жазасын алды.* Ал жеңілдік жасаушылар нақтылы орындарда отырған дәл жауапты адамдар ғой. Өз орнымен, өз *с ы б а ғ а с ы н* олар да *а л у* керек (М.Әуезов, Шығ.). Анталаған жау Совет Армиясының тегеуріні шыдай алмай, кері шегінді, Москва түбінде мықтап *с ы б а ғ а с ы н а л д ы* (С.Мәуленов, Шығ.). ә) *Несібесін, ырыздығын алды.* Сөзімде – зарым, жаным, ойлағаным, Шықтым мен ту көтеріп тойда қалың. Әр күннен *с ы б а ғ а а л ы п* қалу үшін Әркім де береді ғой бойда барын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өзіме-өзім тіреу боп, тілеу боп та келем мен, *С ы б а ғ а м д ы а л ғ а л ы* сұлу, сұлу өлеңнен. Махаббаттың маралы қашқақтайды дегенмен, Жылдар ұшып барады аққу болып төбемнен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *А л ы п* қал *с ы б а ғ а ң д ы* жас кезінде, Бүгіншіл неге болдың, ертеңді біл. Надандық – жас жауыр ат, бәрі рия, Қат болған білімсізге бейшара тіл (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сыбағасын берді. а) э т н. *Қонақтыққа келе алмаған жасы үлкен қария не науқас кісіге астан ауыз тисін деп береді.* Өзі келе алмайтын қарт адамдардың *с ы б а ғ а с ы н б е р і п* жібереді (ҚҰЭ). ә) *Сазайын тартқызды, жазасын берді.* Біреуін мысқылдап, бірін кекеп, бірін түк білмейтін қып, неше түрлі дәлелдер келтіріп, *с ы б а ғ а с ы н б е р д і-а у*! Егерде бер-нелеудің шешуі бар болса, онысының қажеті қанша? Керек болған халде, өте ұзын емес пе? Ақылды ғана қанағаттандыра ма, болмаса көңілге я қиялға тиісті *с ы б а ғ а с ы н* да *б е р е* ме? (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Сабыр ет, қалқажан, – деді Мүкіш. – Мен білетін Махмұт болса, Есдәулеттің *с ы б а ғ а с ы н б е р е д і*. Қара да тұр! (Д.Әбілов, Өлең.). Шеп құрып қара-қарсы соғысқанда, Қазақ жеңіп, қалмақтан кегін алған. Сол соғыс – хан Абылай келген кезі, Қалмақтың *с ы б а ғ а с ы н б е р г е н* кезі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). б) *Несібеден, ырыздықтан қағылды.* Бір айтылмас сырдың өзін мың айтпа. Өткеніңмен, Кеткеніңмен мұңайтпа! Жерге отырып төрге отырар кездерде, *С ы б а ғ а м д ы б е р д і м*

талай суайтқа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). в) *Үлес берді, бөліп берді.* Жиырмасын жалғыз өзім атқанмын мен. Шығарып он екісін тастағанда, *Б е р м е к* боп екеумізге бір *с ы б а ғ а*, Жанжал сап бұл үшеуі әуреленген (О.Шипин, Дастан.).

Сыбағасына қалдырды. *Үлесіне, сыбағасына қалдырды, тастады.* Тұрмын қарап бір әдемі сезіммен Тырналардың келген осы кезін мен. Көк аспанды *с ы б а ғ а м а қ а л д ы р ы п*, Бір топ ноқат ғайып болды көзімнен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сыбаға сорпасы төгілді. ж е р г. *Үлесінен айырылды, бос қалды.* Сорым қайнап, *с ы б а ғ а с о р п а м т ө г і л г е н д е й* болды... сары майының жаны шықты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сыбаға тартты. а) э т н. *Арнайы сойылған, сақталған етті асып, сый-құрмет көрсетті, қадірледі.* «Ердің ері екі сыбаға» деуші еді, Шәкірбеков төрт *с ы б а ғ а т а р т т ы* (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Сағынған ел, ауыл бұның алдына бірнеше *с ы б а ғ а т а р т қ а л ы* тұр («Лен. жас»). ә) *Сыйлады, берді.* Ұрпақтарға сыйға *т а р т қ а н с ы б а ғ а*, Мұхтар жазған таныс маған бұл ара. Мынау дала ашық жатқан кітаптай, Сонау таулар кәрі жырау ғұлама (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тағдыр ерге *с ы б а ғ а н ы т а р т а д ы* екен не түрлі, Жігіт аттан қарғып түсіп дарияға секірді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сыбағасына [сыбаға] тиді. *Еншісіне қалды, бұйырды.* Денеде 1,5 мың миллионнан астам нейрон бар деп есептеледі. Бұлардың үштен бірінен көбірегі мидың *с ы б а ғ а с ы н а т и е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т и д і* дала *с ы б а ғ а м а*, Мен бір соған мұрагер ем. Өтсін талай жыл арада, Өз орнымда тұра берем (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тебірену, тербелу, Ақын үшін кінә ма?! Ел сүйетін ер болу – Саған *т и г е н с ы б а ғ а* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СЫБАҒАЛАС с ы н. *Қарайлас, бірге жүрген.* Қанден күн санап тойынып, жондана бастады. Мойнақ бар жерде, өзімен *с ы б а ғ а л а с* иттерге ырылдап айбат шегеді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

СЫБАҒАЛЫ с ы н. **1.** *Сыбағаға ие, сыбағасы бар.* Бірақ сені лашынның Құмартқанын білмессің. Ілінбей де қалмассың, *С ы б а ғ а л ы* жүлдесің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Арнаулы, тиісті; лайықты.* Қанатқа деген *с ы б а ғ а л ы* сөзін айтқан соң, Айкүміс бір жеңілейіп қалғандай болды (Ғ.Сланов, Жанартау). Менің кең байтақ өлкем Қазақстан да ұлы мерекеге *с ы б а ғ а л ы* сыйымен келіп отыр (С.Сейітов, Жылдар.). Дәм жазса, алда талай мерзім бар, *с ы б а ғ а л ы* сый-сияпатымыз тағы бола жатар (К.Ахметбеков, Ақдала).

Сыбағалы салмақ. *Заттың өзіне тән ауырлығы.* Олар жер қабаттарында *с ы б а ғ а л ы с а л м а қ т а р ы н а* қарай су төменгі, мұнай ортасында, ал газ жеңіл болғандықтан, ең жоғары жағында орналасады (М.Маташев, Қара алтын.). Қажетті зат қалқып шығуы үшін оның *с ы б а ғ а л ы с а л м а ғ ы* сұйықтың сыбағалы салмағынан кем, яғни жеңіл болуы керек («Білім және еңбек»).

СЫБАҒАСЫЗ с ы н. *Сыбағасы жоқ, үлессіз, тиесісіз.* – Мынау маған өкпелеген адамдай бұртыңдап, теріс айналып кете барды-ау. *С ы б а ғ а с ы з* қалдым дейтін шығар (С.Сейітов, Сөз сұра.). Шынымды айтсам, тіпті *с ы б а ғ а с ы з* қалсам да мұндай «кәсіппен» айналыспайтын едім (Т.Бердияров, Солдат.).

СЫБАЙ[1] з а т. ж е р г. *Жиырма бес пұттық таразы тасы.* Мына *с ы б а й д ы* қарулы жігіттер аударып тастайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫБАЙ[2] с ы н. *Жақын, аралас-құралас, көрші.* Аққұрай, қарақұрай, құрай-құрай, Құдайым қызды ауылмен *с ы б а й* қылғай. Шешесін алты ай жаздай ауру қылып, Құлағын әкесінің саңырау қылғай (Қаз. әндері). Бастаған әр не жолға Құдай болар, Қара кешсе, тұнық су ылай болар. Көзімнен не туса да көремін де, Қарабай Сарыбайға *с ы б а й* қонар (Қозы Көрпеш.). Төрт үйің екі-екіден *с ы б а й* қонған, Қойым бар, мыңнан-мыңнан қорам толған. Атыңды айт, жөнің білдір, құда бала, Нағылған адам едің түзге қонған (Айтыс). Қажу бар ма мен сорға? Ат қылып тәңірім жаратты сен секілді *с ы б а й ғ а* (Батырлар жыры).

СЫБАЙ[3] ү с т. *Салт.* Тайжүзген жағынан *с ы б а й* шыққан Есенгелді Аққұдықтағы ауылдардан түскен екі балуан жігітке қарсы жақтан балуан жетпей артылып қалды (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЫБАЙЛАС с ы н. **1.** *Шектес, көршілес.* Қазақ Х ғасырдың ар жағында көп заман бұрын өзінің хандары болып, өзін-өзі билеген, ежелден қазақ атанған түрік жұртының бір тарауы. Қазақ XII ғасырдың аяғында әртүрлі түркі руларымен қосылып, көбейіп, тағы да бөлек жұрт болып, *с ы б а й л а с* жұрттардың көбімен соғысып, бірде жеңе, бірде жеңіле келіп XVIII–XIX ғасырларда Россияға бағынғаннан кейін еркінен айырылған жұрт (М.Дулатов, Шығ.). Ақмоламен *с ы б а й л а с* Торғай облысында Абайды білетін адам кем, тіпті жоқ деп айтса да боларлық (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оған Асан көбінесе, еншісін берем де, болыс аулымен *с ы б а й л а с*

қонып отырып-ақ құда түсірем (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жалпы алғанда, бүкіл Жоңғариядағы қара топырақты және оты мол жерлер осы *с ы б а й л а с* жатқан үш алып – Кеген, Текес, Қарқара ғана екен (Ш.Уәлиханов, Мақала.). **2.** а у ы с. *ЫМ-жымы бір, бір-бірімен тығыз байланысты, ауыз жаласқан (адамдар).* Алғаш келгенде атаманды аузына алуы тегін емес екен, екеуі с *ы б а й л а с,* дос боп шықты (Қ.Исабаев, Айқыз). Анау екеуі мұның *с ы б а й л а с т а р ы* екені де айдан анық (Е.Мырзахметов, Медет). Бір көлдің емен айтты қамысына, – *С ы б а й л а с* көптен бергі танысына: «Жаратқан мені құдай сонша артық, Мықты, – деп, – жер жарылад дабысыма!» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сыбайлас бұрыш. г е о м. *Бір қабырғасы ортақ, ал былайғы екі қабырғасы бір түзу сызық болатын екі бұрыш.*

Сыбайлас жемқорлық. з а ң. <лат. corruptio> *Мемлекеттік құрылымдардың экономика аясында қылмысты құрылымдармен біте қайнасуы, сондай-ақ мемлекеттегі лауазымды адамдардың, қоғамдық және саяси қайраткерлердің сатылғыштығы, парақорлығы.* Қазақстанда сондай-ақ *с ы б а й л а с ж е м қ о р л ы қ* үшін қылмыстық, тәртіптік, әкімшілік жауапкершілікті реттейтін арнайы нормативтік-құқықтық актілер де қабылданды (ҚҰЭ).

СЫБАЙЛАСТЫҚ з а т. **1.** *Жақындық, байланыстылық, таныстық.* Сол Омардың немересі Сәлмен дегенге Шабданбек қарындасын беріп отырғаны да сол *с ы б а й л а с т ы қ т ы* күшейтудің ниеті еді (С.Сейфуллин,Шығ. жин.). Алғаш елеусіз көрінген осы саудагер, мүмкін сол топпен *с ы б а й л а с т ы қ* тапқан шығар (К.Тоқаев, Тасқын). **2.** з а ң. <итал. maffia> *Ордалы қылмыс, ұйымдасқан қылмыс қоқан-лоқы, зорлық-зомбылық, адам өлтіру әдістерімен әрекет ететін астыртын ұйым. С ы б а й л а с т ы қ* өз ұйымдастырушыларының жетекшілігімен астыртын топтың экономикалық саясатта немесе кадр тағайындау ісінде белгілі нәтижелерге жету үшін мемлекеттің және қоғамдық ұйымдар мен мекемелердің басшыларына заңсыз түрде, қылмыстық жолмен қысым көрсетуінен көрініс табады (ҚҰЭ). **3.** э к о н. *Қоғам және саяси қайраткерлердің, сондай-ақ мемлекеттік шен иелері мен лауазымды адамдардың парақорлығы және сатылғыштығы.*

СЫБАЙ-САЛТАҢ с ы н. *Жалғыз-жарым, жеке басты.* Олар өздері *с ы б а й-с а л т а ң,* әр жерге көшіп-қонып жүр (А.Байтанаев, Қансонар). Біз жазға қарай бет алған ретте жеңіл, *с ы б а й-с а л т а ң* кеткенбіз (М.Әуезов, Шығ.). *С ы б а й-с а л т а ң,* ар-ұяты бар, шаруаға ұқыпты әйел қайдан табылар екен? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫБАЛ= е т. *Малшыну, көресіні көру.* Жүзден озып жол алып, Жолына бәйге мол алып, Қара терге *с ы б а л ы п,* Құйындай шаңы шұбалып, Қырымнан жалғыз көрінген (Базар жырау, Шығ.).

СЫБАН= е т. **1.** *Білегін жалаңаштау, жеңін түріну.* Әкем мен тәтем еттің екі жағынан жүрелей отырып, жеңдерін *с ы б а н ы п* алып кіріскен (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *С ы б а н ы п* батыр білекті, Қайтпаған қайсар жүректі, Тәңірі оңғарса тілекті, Кенеден туған ер Сыздық. Келтірер өзі реңді (М.Жұмабаев, Шығ.). Қыз-келіншек үй тігер Бұрала басып былқылдап, Ақ білегін *с ы б а н ы п,* Әзілдесіп сыңқылдап (Абай, Тол. жин.). Ұстаудың бұл үш дәуірі күресу дәуірлері сияқты. Байланыс – балуандардың белдерін буынып, білектерін *с ы б а н ы п,* балтырларын түрініп, күреске шығып ұстасқаны есебіндегі дәуірі (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бір жұмысты, міндетті атқаруға кірісу, құлшыну.* Білімге салып тілекті, *С ы б а н ы п* едім білекті, Ағартуға жүректі, Аршымақ болып қоқымын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Аноштан туған Хайнан-ды, Нәпсі деген жылан-ды. Нәпсіні тірі сақтамай Өлтіруге *с ы б а н д ы* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сыбана [сыбанып] кірісті. *Бар ынтасымен құлшына кірісті.* Салқия Сүгірбайға берген уәдесін орындауға *с ы б а н а к і р і с т і* (Х.Мұстафин, Қыр жігіті). Құнанбаев дегеннің бәрі мықты, Нарық түгіл игерді-ау, қажылықты. Сен білекті *с ы б а н ы п,* тез *к і р і с т і ң,* Кей жалқаулар «биіктен» әмір күтті (К.Салықов, Жезкиік). Жанына жарқын нұр алып, Алдында тұрса Ақжаны. Қаруын тастап, *с ы б а н ы п, К і р і с с е* іске ол дағы (М.Мақатаев, Шығ.). Осыны түсінген жастарымыз еңбекшілерге мәдени қызмет көрсету ісіне *с ы б а н а к і р і с у д е* (І.Омаров, Серпін).

Сыбанып сөйледі. *Өзеуреп, шын ниетімен емес, арам ниетпен, көріну үшін сөйледі. С ы б а н ы п* сайлау десе *с ө й л е й т і н д е р* Жұлқынды тыным алар көрмей түндер. Озып жүр зиялыдан Қиялилар – Көшеде көпіршітіп сөйлейтіндер, – Дегенде қарттың буы тарқап қалды, Көнетоз сипай берді тар қапталды. «Сенгенім сендер болсаң» дегендей боп, Жан-жаққа басын үнсіз шайқап қалды (К.Салықов, Жезкиік).

СЫБАНДЫР= е т. *Жеңдерін түрдірту.* Сол өңірдің бозбаласын жиғызып, құман беріп, бәріне дәрет алғызып, *с ы б а н д ы р ы п,* белді бекем буғызып, жүгіндіріп алқа-қотан отыртты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫБАНДЫРУ *Сыбандыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫБАНТ= е т. *Сыбандыру, жеңін тұргізу.* Бәріне де жеңдерін *с ы б а н т т ы* (Ауызекі).

Білекті сыбантты. *Іске құлшынтты, талпынтты.* Отан деген жалғыз сөз, Қуантады жүректі. Құлшына істер жұмысқа, *С ы б а н т а д ы б і л е к т і* (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

СЫБАНТУ *Сыбант етістігінің қимыл атауы.*

СЫБАНУ *Сыбан етістігінің қимыл атауы; құлшыну.* Үйдің орайын қарапайым еңбекші жандар қалай келтіріп жатыр, қию керек желкедегі кежірді, *с ы б а н у* керек білекті (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ленин бастаған большевиктер «күрес жұмысшы мен шаруа өкіметті қолына алмай тынбайды» деп білек *с ы б а н у д а* (Қ.Исабаев, Өткелде).

СЫБАНУЛЫ с ы н. *Сыбанған, тұріп қойған.* Тракторлардың тетігін Тәптіштеп ол біледі. Өзі жасап заводтан Шығарғандай күледі. *С ы б а н у л ы* білегі, Қуанулы жүрегі (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

СЫБАНЫҢҚЫРА= е т. *Сыбана тұсу.* Жеңіл бешпент ішік киіп, білегін *с ы б а н ы ң қ ы р а п* алған Ызғұтты аңшыдай шапшаң, ықшам (М.Әуезов, Абай жолы). Қуанышбай көйлегінің жеңін *с ы б а н ы ң қ ы р а п,* шынтағындағы жастықты көтере түсті (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

СЫБАТТЫР= е т. *Боқтату, жаман сөз айтқызу.* Соның ғана орны толмай тұр деген 7-нің ауылнайы болысқа үш-төрт атасынан бері *с ы б а т т ы р ы п* алды (Қ.Тайшықов, Окт. үшқыны).

СЫБАУ з а т. *Боқтық, дөрекі сөз.* Егер сондай *с ы б а у д ы ң* он екі де бірін өз әйеліне айтсаң бар ғой, онда әйелің сенен ажырасып кетер еді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

СЫБДЫР[1] з а т. **1.** *Судың сылдыры, желдің не басқа нәрсенің әсерінен шығатын баяу дыбыс.* Судың *с ы б д ы р ы,* ауылдың шуылы, қайықшылардың әні, құстардың шырылы, орманның сыбыры араласып, Балжанның жүрек діріліне құйылысып үндесуші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күндерден күндер өтті. Үнемі кіргеншыққан танымал кісі, күңгірленген біркелкі «Құлехұлла», «Олла hұйадхұу» жаттап алған «шұбар», «тұмар», «есіктің алды» дауыс қылған сайын Ұмсынайдың қашанғы өлген Әбділдасын жоқтауы, өзі кім болса, соған көріскені, қатындардың айырғаны, – бәрі де жапырақтың *с ы б д ы р ы,* судың ағыны, түйенің боздағаны тәрізді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Болар-болмас естілген дыбыс.* Төргі үйдегі әкесінің *с ы б д ы р ы* тоң жермен жүрген аттың дүбіріндей естіліп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аяңдап ақырын, Жүрекпен алысып, *С ы б д ы р ы н,* тықырын, Көңілмен танысып (Абай, Тол. жин.). Өткен өмір белгісі – осы *с ы б д ы р,* Көңілді күнде сындыр әлде тындыр. Ақыл анық байқаған қылығыңды, Қу шыққансып қағасың босқа бұлдыр (Абай, Тол. жин.).

Сыбдыр етті [қақты]. а) *Сыбдырлаған дыбыс шықты, сыбдырлады.* Әлдене арттан *с ы б д ы р е т е* қалды (Е.Домбаев, Ол осындай.). Құз түбінде зырлап ағып жатқан мөлдір сулы бұлақ малта тасты домалатып *с ы б д ы р қ а ғ а д ы* (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Бұралаң жолдар мен кең аллеялар үстіне төне, қалың жапырақты қарағаштар желмен ойнап *с ы б д ы р қ а ғ а д ы* (І.Есенберлин, Көлеңке.). ә) *Сылдыр-сылдыр етті, сусылдады.* Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу, Көбелек пен құстар да сайда ду-ду. Гүл мен ағаш майысып қарағанда, *С ы б д ы р қ а ғ ы п,* бұлаңдап ағады су (Абай, Тол. жин.). б) *Сыбырласып сөйлесті.* Құлшылыққа жиылған көп жамағат *С ы б д ы р қ а ғ ы п* тосып тұр, сол-ақ қымбат (Абай, Тол. жин.).

СЫБДЫРА= е т. *Сыбдыр қағу, сыбдырлау.* Арырақтан, ауылдың шығыс жағынан басталатын құрғақ сары қамыс анда-санда себепсіз *с ы б д ы р а п* қояды (Ә.Тарази, Қиян.).

СЫБДЫРАТ= е т. *Сыбдырлату, ақырын сыбдырлаған дыбыс шығарту.* Құрақты *с ы б д ы р а т п а й* жер бауырлап, Айдар да бекініске жылжи берді (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Көп боп кетті тақырып, қайғы тағы Айтарыңның көптігі... айнытады. Сайқымазақ самал жүр ауламда әне, *С ы б д ы р а т с а м* екен деп қай бұтаны (Ж.Нәжімеденов, Қызғалдақ.).

СЫБДЫРАТУ *Сыбдырат етістігінің қимыл атауы.*

СЫБДЫРЛА= е т. **1.** *Желдің әсерінен ағаш жапырақтарының ырғатылуы, сусылдауы.* Жанжағым жасыл терек жапырақтары, кешкі самалмен баяу *с ы б д ы р л а й д ы* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Оң қанатта Сейхун жатыр толқын атып жарқырап, Қош бол, қош бол, – деп күрсіне *с ы б д ы р л а й д ы* бал құрақ (М.Шаханов, Fасырлар.). Шаттыққа толы шақтарды ең Өткіздім сенде, қыр бастым. *С ы б д ы р л а п* тұрған бақтармен Сыбырлап тұрып сырластым (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Тысыр-тысыр ету; сыбдырау.* Есіктің алдына келіп, аттан түсіп жатқанымда, үйдің ішінен *с ы б д ы р л а ғ а н* дыбыс естілді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

СЫБДЫРЛАС= е т. *Сыбдыр-сыбдыр етісу, сусылдасу.* Әр алуан ағаш бас шұлғысып, *с ы б д ы р л а с ы п,* сәлем етіп қалғандай (Н.Fабдул-

лин, Қызық.). Жай соққан самалмен ырғала толқып, жапырақтары сырласқандай *с ы б д ы р л а с ы п* кетеді (А.Бекбосынов, Ауылым.).

СЫБДЫРЛАТ= е т. *Сусылдату, сылдыр еткізу.* Біраз жүрген соң қалың талдың жас шыбықтарын *с ы б д ы р л а т а* жайнап, екі ақ төбет секіріп шыға келді (С.Сейфуллин, Шығ.). Кенет-кенет *с ы б д ы р л а т ы п* құрақты, Бұлақ жақтан шыға келді бір атты. Бұл кім өзі, сезім көлін шайқаған (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жібек жел кейде жан-жақты болар-болмас *с ы б д ы р л а т а* қозғап, дірілдете сипап өтеді (Р.Райымқұлов, Түйелі.).

СЫБДЫРЛАУ *Сыбдырла етістігінің қимыл атауы.* О, қайыңдар, шуылдасқан топтала, Сырды ұрлаудан, *с ы б д ы р л а у д а н* тоқтама. Ол әзірше ағытқан жоқ сыр маған, Төмен қарап жымияды тек қана (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫБДЫРЛЫ с ы н. *Сыбдырлаған, сыбдыр-сыбдыр еткен.* Шетендер *с ы б д ы р л ы* үн барда Тұратын бір ашық мұңды ән сап. Есіңде болар-ау шыңдарда Рауаш, қымыздық жұлған шақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЫБДЫР-СЫБДЫР е л і к. *Қайта-қайта сыбдырлаған дыбысты бейнелейтін сөз.*

Сыбдыр-сыбдыр етті. *Сыбдырлады, тысырлады.* Шамасы көк терек болу керек, жапырағы *с ы б д ы р-с ы б д ы р е т е д і* (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.). Терек жапырақтары қыз бен Хайроллаға сыр шерткісі келгендей *с ы б д ы р-с ы б д ы р е т е д і* («Қаз. әдеб.»).

СЫБДЫРСЫЗ с ы н. *Дыбыс шығармастан, үн-түнсіз.* Шоқан ешкілердің шулауы мен маңыраған үндерінен оянып, *с ы б д ы р с ы з* киініп, тысқа шықты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Орнымнан *с ы б д ы р с ы з* тұрдым да, терезе пердесін түріп, далаға көз салдым (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

СЫБЫЗҒЫ[1] з а т. м у з. *Құрайдан, ағаштан немесе жезден жасалған үрлемелі музыкалық аспап.* Мүсіреп екі құрайды таңдап алды да, көшпелі елдердің ең бірінші күй аспабы – *с ы б ы з ғ ы* жасады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қозым неге сарнайды? – Ажалдан хабар береді. *С ы б ы з ғ ы м* неге зарлайды – Деп тұр ием өледі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Даусындай *с ы б ы з ғ ы н ы ң* алыстағы, Құлаққа кейбір дауыс келді толып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сыбызғысын суарды. *Сыбызғы тартар алдында аспаптың ішіне су жүгіртіп, дымдап алды.* Шыныға су құйып *с ы б ы з ғ ы с ы н с у а р д ы* (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Сыбызғы тартты. а) *Сыбызғыда ойнады.* Бала үнсіз жайғасып, *с ы б ы з ғ ы с ы н т а р т т ы* (Ауызекі). ә) *Сыңсыды, сызылтқан дыбыс шығарды.* Сақ құлақты орман да түр ойда қап, Ақ бұлақты арман жатыр аймалап. Сырға толқын сылдыратып тоғандар, *С ы б ы з ғ ы с ы н т а р т ы п* жатыр бағандар (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сұңқар шыңдардан суырып семсер ақберен, Бұрма құзардан бұзылып көшті қақ терең. Бала қайыңдай солқылдап бұлақ сайлардан. Кеудемнен менің *с ы б ы з ғ ы т а р т ы п* ақты өлең (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫБЫЗҒЫ[2] з а т. ө с. *Сазды жерлерде қалың болып өсетін іші құрай шөп.* Ырғалған су жиегі майда құрақ, Сары ащы жазаң жері жалмаңқұлақ. Тоғайдай сазға біткен *с ы б ы з ғ ы с ы,* Түйенің шудасындай қалың қияқ (О.Шипин, Дастан.). Сүйген қызы жылғалардан, Беред әкеп *с ы б ы з ғ ы н ы.* Сахараны аралайды, Тағы баяу сыбызғы үні (О.Шипин, Дастан.).

Сыбызғы торғай. ж е р г. з о о л. *Торғайдың түрі.* Сібірден осында сібір пайыз торғайы, биші торғай, *с ы б ы з ғ ы т о р ғ а й* ұшып келеді, тіпті сібір сұр қарғасы да қорықта қыстайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫБЫЗҒЫДАЙ с ы н. *Үні, даусы сыбызғының даусындай сазды, нәзік.* Хатшы қыз *с ы б ы з ғ ы д а й* жіңішке даусымен жар сала, бригадаларды аралап келеді (Ө.Қанахин, Дәмелі). *С ы б ы з ғ ы д а й* сызылтып азалы үнін, Өкпек желі соққанда Қазалының. Есігін аш, ен де кет, тосырқама, Қазалының кез келген қазағының (М.Мақатаев, Шығ.). Асқар *с ы б ы з ғ ы д а й* сыңғырлаған сүйкімді нәзік даусымен сөйлей бастады (С.Омаров, Дала.). Осылай сөйлеп тұрады, *С ы б ы з ғ ы д а й* сызылған, Даусы ерге ұнады (Қисса-дастан.).

СЫБЫЗҒЫЛАТ= е т. **1.** *Құстардың нәзік үнмен сайрауы.* Олар ағаш бұтасына жасырынып алып, сәл шырыл араластырып *с ы б ы з ғ ы л а т а д ы* да отырады (К.Баялиев, Дегелек). **2.** *Әндету.* Ол *с ы б ы з ғ ы л а т ы п* ішінен тартып ән салады (С.Сматаев, Елімай).

СЫБЫЗҒЫЛЫ с ы н. *Сыбызғысы бар.* Шошынды, ол басқа бір жан. Қайда қойшы *с ы б ы з ғ ы л ы.* Мың құбылып, мың толқыған Керек маған сыбызғы үні (О.Шипин, Дастан.). Сырласып *с ы б ы з ғ ы л ы* дәуірлермен, Сұқсұр боп сыңсып ұштым сәуірлерден. Көгілдір сезімдермен қош айтыстым, Бұрымдай тарқатылған босай түстім (Айтып қал барын болса білтелемей, Арқасы қасқалдақтан жауыр мерген...) (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫБЫЗҒЫШЫ з а т. *Сыбызғы тартатын адам.* Өйткені Есекең бұл өлкеде алдына жан салмаған асқан *с ы б ы з ғ ы ш ы* көрінеді

(С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Керуен басы батыр жігіт *С ы б ы з ғ ы ш ы* жырлағанда, Елестейді еткен бір күн Зарлы үнді тыңдағанда (О.Шипин, Дастан.). *С ы б ы з ғ ы ш ы*, сырнайшы жүз мың адам, Үлкен ұғылы келеді Маңғаз тамам. Таутастай адамы бәрі келді, Шүлөнкөрі алдында қырық лек адам (Бабалар сөзі).

СЫБЫЛЫҚ с ы н. *Жылбысқа, жұмсақ.* Қойны-қоныштарына *с ы б ы л ы қ* қар толды (М.Есламғалиев, Екінші.).

СЫБЫЛЫҚТАП үс т. *Толассыз, ақырындап (жауу).* Тәулік бойы *с ы б ы л ы қ т а п* жауатын ақ жаңбыр басталды («Қаз. әдеб.»).

СЫБЫЛЫҢҚЫ с ы н. *Дымқыл басқан, бұлыңғыр. С ы б ы л ы ң қ ы* күз (М.Қуанышбаев, Тайталас).

СЫБЫР з а т. **1.** *Сыбдыр, сусыл (ағаш, шөп).* Жақын тұрған жас қамыс Қоя қойып *с ы б ы р д ы,* Түре қойып құлағын, Тыңдай қалды күбірді (М.Жұмабаев, Шығ.). Жан күбірі, жел *с ы б ы р ы*, Құлағымда бесік үні. Сені кемпір, мені шал деп, Ойлайды жұрт осы күні (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сырттағы желдің *с ы б ы р ы* Мен үшін қазір өлеңдей. Жұлдыз да маған жымиып, «Жігітсің енді!..» – дегендей (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Ақырын айтылатын сөз, күбір.* Сырттасынбақ, қусынбақ, өршілденбек, *С ы б ы р м е н е н* топ жасап бөлек-бөлек. Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ, Өзімен-өзі бір күн болмай ма әлек? (Абай, Тол. жин.). Жаярмын талай жерге дабысыңды, Жүйрікпін әрбір топта суырылған. Менің бұл айтқан сөзім жаман ба екен, Сен қыздың түндегі айтқан *с ы б ы р ы ң н а н*? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ел-жұртым, аға-іні, көңіл қошым, Бұл менің арыздасқан сөзім болсын. Даусымды ести алмай арқыраған, *С ы б ы р ы м* таңдандырар шыққан тосын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өтті-ау деме ғұмырым Аяқ-табақ Кір жуып. Сенің үнің, *С ы б ы р ы ң* Бүйрықтарға тұр жуық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Өсек-аяң, құр әңгіме.* Үйіне кірсе – дүбір, Үйіңнен шықса – *с ы б ы р.* Жақсылығыңа тоймас, Жамандауын қоймас; Сыртыңнан қарғыс айтып, Көзіңе алғыс айтып, Қыр соңыңнан қалмас... (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қашады неге жас достар, Түйіссе жолдар кез кеп қап. Екеу де екеу бас қосқан, *С ы б ы р* да күбір сөз қаптап (С.Мәуленов, Алыс кет.). *С ы б ы р д а н* басқа сыры жоқ, Шаруаға қыры жоқ, Өтірік, өсек, мақтанға, Ағып тұрса бейне су (Абай, Тол. жин.). **4.** а у ы с. *Болған жасырын оқиға, күңкіл.* Есіткендей болады, Құлағым ескі *с ы б ы р д ы.* Ескі ойға көңілім толады, Тірілтіп өткен құрғырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әуелгі кездегі күңкіл, *с ы б ы р* зорайып, елдің пікірі әшкереленеді, ел арасында бірнеше жиналыстар болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Бәйгені сыбыр алды. б е й н. *Өсек-аяң, сыпсың сөз көбейді, бос әңгіме күшейді.* Құрт жегендей қуарып, Қазаның тандыр суалып, Елдік кетіп ыдырап, *Б ә й г е н і* өсек *с ы б ы р а п* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сыбыр етті. *Ақырын айтты, сыбырлады, көпке есітпеді.* Қадиша бір қағаберісте *с ы б ы р е т і п,* Ақанның алыстағы бір асқа кеткенін айтқан (С.Жүнісов, Ақан сері). Ол бір оңаша қалғанымызда құлағыма *с ы б ы р е т е* қойды (Қ.Байсейітов, Құштар.). Лезде қайта көтеріліп еңсеміз, Көңіліміздің айдынынан күн күлді. Сол сәтте інім *с ы б ы р е т т і*: «Сенбеңіз, Көзәйнекті қонақ бала сындырды» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сыбыр қосты. *Әңгімеге өрт салды, көбейтті.* Артта қалған ағаштар ақырын сыбырласты, Данконың қаны тамған шөптер анау сыбырға *с ы б ы р қ о с т ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫБЫР-КҮБІР з а т. *Сыбырласқан, күбірлескен әңгіме, құпия сөз.* Орда толған жұрттың арасында осындай біріне-бірі қайшы түрлі толғаулар, *с ы б ы р-к ү б і р* әңгімелер қоздап жатты (С.Талжанов, Ұлдай.). Әлі есімде. Жақаш пен көкем ауылға келе, оңашаланған *с ы б ы р-к ү б і р* көбейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ол *с ы б ы р-к ү б і р д і ң* сырын ептеп шамалады (Б.Нұржекеев, Шығ.).

СЫБЫРЛА= е т. **1.** *Дауысын шығырмай ақырын сөйлеу.* Күй дәуірлейді, сорғалайды, жаяулайды. Бейне құйып жүрген су жүзіндей толқындап, жыбырлап, *с ы б ы р л а п* барып басылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Басқаға естіртпей ақырын айту.* Сөйлесті бәрі *с ы б ы р л а п,* Мен отырдым тыңдауға. Жүрегім тұр жыбырлап, Дәл тапқанда ымдауға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаратып бір-бір атын мініп алды, Патшаның ауылына ел жиналды. – А, Құдай, ханға қолды жеткізе гөр! – Деп әркім өз ішінен *с ы б ы р л а д ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Өсек айту, жамандау.* Қыдырса елден-елді өсекпенен, *С ы б ы р л а п* отырмаса есеппенен, Дүниядан бос етсең де ала көрме, Ондайды маһшар күні, ешек деген (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сыбырлағанды Құдай естімей ме? *Жұртқа мәлім болмайтын ештеме жоқ деген мағынада.* Бірақ *с ы б ы р л а ғ а н д ы Қ ұ д а й е с т і м е й м е* дегендей, мұндай қолдың текке жатпағанын Еділ, Жайық, Жағалбайлы рулары бірден сезген (І.Есенберлин, Жанталас). *С ы б ы р-*

л а п с ө й л е г е н д і Қ ұ д а й е с т і м е й м е, орыс солдатын жеңетін Қоқанда да күш жоғы өзіңізге аян (І.Есенберлин, Шығ.).

СЫБЫРЛАҚ[1] з а т. в е т. *Малдың қызыл асығымен бірге біткен өте майда сүйек.*

СЫБЫРЛАҚ[2] с ы н. *Дауысы бәсең, ақырын. С ы б ы р л а қ* домбыраға қосылып ән салды («Қаз. әдеб.»).

Сыбырлақ аққу. з о о л. <лат. cygnus olor> *Қазтәрізділер отрядының үйрек тұқымдасына жататын құс.* Үлкен көлдердің су айдындарындағы іркілмелі қамысты аралдарда аққулардың екі түрі – *с ы б ы р л а қ* және сұңқылдақ *а қ қ у л а р* өсіп-өнеді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СЫБЫРЛАҢҚЫРА= е т. *Сәл сыбырлай сөйлеу.* Алқа да балалардың көңілін жұбатып, ақырын дауыспен *с ы б ы р л а ң қ ы р а д ы* (І.Жансүгіров, Әңгім.). – Қырғыздағы қарындасының келгенін естігем, – деді Еркебұлан, ен далада тұрса да, *с ы б ы р л а ң қ ы р а п* сөйлеп, – ұнай ма өзі саған (Ә.Тарази, Құйрықты.).

СЫБЫРЛАҢҚЫРАУ *Сыбырланқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫБЫРЛАС= е т. **1.** *Жасырын әңгіме айту, күбірлесу.* Шықырлатып керегені күйретеді, *С ы б ы р л а с ы п* жеңгесі үйретеді. Кедейлердің қызы мен жігіттерін Айтыстырмай, жағадан сүйретеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сыпсыңдап қызкеліншек *с ы б ы р л а с ы п.* Аулақта кездесе алмай жүрген жастар Ымдасар бір-біріне жымыңдасып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ақ патша шығарып тұр әділ жолды, Кісі жоқ әділ болсаң сенен оңды. Көз қысып екеу-екеу *с ы б ы р л а с қ а н.* Бар ма еді ондай әдет бұрын-соңды? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *Желдің әсерінен ағаш жапырақтары, шөп басының сусылдауы.* Жел жүріп, судың беті жыбырласа, Ызыңдап, құлағыңа *с ы б ы р л а с а.* Бұғасың, бүгілесің сонша төмен, Тұрамын жарар ед деп жығылмаса (А.Байтұрсынов, Шығ.). Таң атты бозарып, Жоғалды жұлдыз, Ай, Шыдасын о не ғып Есі ауып жырылмай. Тойға келген таң желі *с ы б ы р л а с ы п,* Сызылтып ән салып, Шақырады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қалың ағаш жапырағы *С ы б ы р л а с ы п* өзі-өзі, Көрінбей жердің топырағы, Құлпырған жасыл жер жүзі (Абай, Тол. жин.). Орманда жел құбылтқан *с ы б ы р л а с ы п,* Әр жерден көрінеді сағымдалып. Жамылған түн көрпесін ауыл торып, Аш қасқыр кез болады ұры-қары (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Сырласу, сыр айтысу.* Қырдағы ел ойдағы елмен араласып, Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып. Шаруа қуған жастардың мойыны босап, *С ы б ы р л а с ы п,* сырласып, мауқын басып (Абай, Тол. жин.).

СЫБЫРЛАС с ы н. *Сырлас, ымы-жымы бір.* Бөтен елде бар болса Ежеттесің, сыйлайсың, *С ы б ы р л а с,* сырлас көп болған (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫБЫРЛАСУ *Сыбырлас етістігінің қимыл атауы.*

СЫБЫРЛАСУШЫ з а т. *Сыбырласып сөйлесуші адам. С ы б ы р л а с у ш ы* үшеу болса, сыр жатпас (Мақал-нама).

СЫБЫРЛАТ= е т. *Ақырындату, дауысын басу.* Қып-қызыл өрт – теңізге құлады күн, Жүзінде жапырақтың – құбылды уақыт Радио даланың думан үнін, Әлдекім басып қойған *с ы б ы р л а т ы п* (М.Ибраев, Темір.).

СЫБЫРЛАТУ *Сыбырлат етістігінің қимыл атауы.*

СЫБЫРЛАУ *Сыбырла етістігінің қимыл атауы.* Бірақ сол жалынышын оның құлағына *с ы б ы р л а у ғ а* бата алар емес (Ж.Тілеков, Шалғай.). Балалар дауысынан мүлде айырылып *с ы б ы р л а у ғ а* ғана күші жетеді (С.Шарипов, Шығ.).

СЫБЫР-СЫБЫР с ы н. **1.** *Ақырын, жай.* Дәрігерлер мен медсестралардың *с ы б ы р с ы б ы р* сөйлескені жазғытұрғы араның ұясын еске алады (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). **2.** *Сыпсыңдаған, сусылдаған.* Ауыл іші жыбыр-жыбыр әңгіме, *с ы б ы р-с ы б ы р* өсек (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** *Сыбдырлаған, сыбдыр-сыбдыр еткен.* Сұраса суға келіп: «Не, – деп, – өмір?» – Беті құр соғылғаннан жыбыр-жыбыр. Желге айтып ед, ол жынды не деуші еді, Басы жоқ, аяғы жоқ, *с ы б ы р-с ы б ы р* (М.Жұмабаев, Шығ.). *С ы б ы р-с ы б ы р* жел мынау, Сылдыр-сылдыр су мынау. Дала тоқсан күйімен, Қағып жатыр қоңырау (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Жасырын, құпия. С ы б ы р-с ы б ы р* сыр айтып, Сыңқылдайды көл-айна. Әуенге бір құмартып, Әндетеді тоғай да (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сыбыр-сыбыр етті. *Сыбырлады, сыбдырлады.* Әнеугі ұрыстан кейін, Өрік Ақбілекті ықтатып алуға бел байлап еді. Шам сөнсе, Өрік *с ы б ы р-с ы б ы р е т і п,* ақсақал: -Е, -е -и, – дей беруші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫБЫРШЫ з а т. т е а т р. *Театр сахнасында актердің айтатын сөзін сыбырлап оқып беруші; суфлер.* Жантөре ұлы Жүсіп өте жақсы *с ы б ы р ш ы* еді (Ғ.Сланов, Замана.). Суфлерсіз ойын қою деген онда болмайтын, суфлерді *с ы б ы р ш ы* дейтінбіз («Қаз. әдеб.»).

СЫБЫРШЫЛ з а т. *Тыныш отыра алмайтын, көп сөйлейтін адам.*

СЫБЫС з а т. **1.** *Өтірік-шынды айтылған ұзынқұлақ хабар.* Дәрігер қызға таласып, қыр-

сық бәле содан басталыпты деген *с ы б ы с* тарап кеткен (К.Тоқаев, Түнде.). Бәйбіше кәрі, бала жас, Қожайын жоқ өзімнен, Жақын деген келінмен Еш *с ы б ы с* жоқ сезілген (О.Шипин, Дастан.). Екеуі құда болды деген *с ы б ы с* менің құлағыма ертеде бір шалынып еді. Оған нанбап едім. Енді қисыны келді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Дыбыс, үн, ызың.* Әтеш тыныш, *с ы б ы с* жоқ, әскерден түк дыбыс жоқ, Тағы өтеді жеті күн. Жұрт айырылды сауықтан, Ел жайғаспай қауіптан. Әтеш тағы берді үн (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Кемпірлер сәл *с ы б ы с* шықса, шошаң еткізіп бастарын көтеріп ала қояды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Мен тыңдап байқасам, әлгі *с ы б ы с* дәл көк желкемнен шығады (И.Жақанов, Қайта орал.).

СЫБЫССЫЗ үст. сөйл. *Дыбыссыз, үнсіз.* Гүлжайсаң орнынан *с ы б ы с с ы з* тұрып кетіп, бұрыштағы кітап текшесінің маңына барды (К.Ахметбеков, Ақдала). Жолаушы әлдекімді шошытып алмайын дегендей, аяғын аңшыларша *с ы б ы с с ы з* соза басып, ілгері жөнелді (С.Санбаев, Аруана).

СЫБЫС-СЫПСЫҢ зат. *Өсек-аяң, қауесет.* Көк есекті Бадырақтың қутыңдаған қара қатынынан алыс-жақынның *с ы б ы с-с ы п с ы ң ы* құтылған емес (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

СЫҒАЙ[1] зат. *Текті, асыл жер.* Атаңыз тегдар *с ы ғ а й д а н*, Анаңыз асыл құмайдан. Екі асылдың сұлыбынан Сәтті күні біна ғып Жаратты жаппар ылайдан. Дабылың асқан ер едің Түркістандық «крайдан» (Базар жырау, Шығ.). Аңдысып, алдап, арбаумен Айтылып сөзі екіұшты, Көбейген аяр, мүдәйі. Жоқтықтан жолы күрмеліп, Кеңеске басы кірмей жүр Жігіттің не бір *с ы ғ а й ы* (Базар жырау, Шығ.).

СЫҒАЙ[2]**: ығай мен сығай.** *Бірінен-бірі өткен, таңдаулы, мықты (адамдар).* Батыр Баян үш мың салт атты *ы ғ а й м е н с ы ғ а й* ер жігіттерден құрылған жаужүрек қолмен Сыр бойына беттеді (І.Есенберлин, Жанталас). Мұса бастаған ауылдың *ы ғ а й м е н с ы ғ а й* құрметті адамдары топ болып, жолға қарай бет алды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Өңімде емес, түсімде Көрсеткені Құдайдың. Сөз сөйлер деп тілеуші ем Шаршы топта, алдында *Ы ғ а й м е н е н с ы ғ а й д ы ң*! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шонжарлар біздей пақырға Тізесін, сірә, таяй ма? Тең келмедік біз сорлы, *Ы ғ а й л а р м е н с ы ғ а й ғ а* (О.Шипин, Дастан.).

СЫҒАЙЛА= етт. *Іріктеу, таңдау, сайлап алу.* Сондықтан еркек атаулы ат ұстап, найза баптап, мылтық оқтап, айбалта, сапы сияқты қаруларын *с ы ғ а й л а п* дайындап жатты (М.Әуезов, Қилы заман). Соңғы кездегі қуғын әлденеше жақты болуға айналды. Бір жағынан, он шақты кісіні қолдарына мылтық, қару-жарақты *с ы ғ а й л а п* беріп, күндіз-түні таутастың барлығын кезгізуден басқа, тау ішінде отырған елді де мұның соңына салмақшы болды (М.Әуезов, Қараш.).

СЫҒАЙЛАН= етт. *Дайындалу, сайлану.* Күні бұрын тап-түйнақтай дайын боп, сырт елге сыр білдірмей *с ы ғ а й л а н ғ а н* мол нөкерін соңынан шұбыртқан Құдайберген жүретін жолды тексеріп шықты (З.Жәкенов, Таң самалы). Жерге жүйрік басшысы Құлжым батыр, Батырға түз тамағы балдай татыр. Алыс ел жері шалғай Байжігітке, Төрт батыр *с ы ғ а й л а н ы п* келе жатыр (С.Әлімбетов, Өлеңд.).

СЫҒАЛА= етт. **1.** *Жасырынып, бұғып қарау.* «Қызық» көрушілер іргеден, жабықтан *с ы ғ а л а п,* тындап бірін-бірі итермелеп, түйе түскендей үйді қиратып барады (М.Дулатов, Шығ.). Сол сәт біздей бақытты жан болмаған да шығар-ақ, Көпке дейін терезеден қарап тұрдық *с ы ғ а л а п* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күнікей олардың алдынан баруға арланып, құдалар үйінің босағасынан сығыр көзімен *с ы ғ а л а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Бір көзін қысып көздеу.* Алмас қылыш сыналмас, Айқасқан жерден аршындап, Қиялай тартып шаппаса. Ақ берен мылтық сыналмас, *С ы ғ а л а й* көздеп сұр мерген Асырымнан атпаса (Базар жырау, Шығ.). Таянып қалған кезінде, Көздеді батыр *с ы ғ а л а п*, Нақ жүректің тұсы деп, Батырдың атқан оғымен Омақасып өкіріп, Құлады доңыз нардай боп (О.Шипин, Дастан.). Көзін салып қияға, Дүрбісін алып қолына, Қарады батыр *с ы ғ а л а п* (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Көзін сығырайту.* Яғни *с ы ғ а л а п* қарамаса, көрмейтін болады. Баланы нәрсеге түзу қаратпай, қисық қарату да зиянды. Баланың жүре қыли болуы да осыдан (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** ауысс. *Кіре алмай, алыстан көз сүзу.* Дәм айдап кеп отырмыз алыс жайдан, Кең сарай кездескенім, көңілім қайран. Іргеден *с ы ғ а л а м а й* еркін кірдім, Демеді ешбіреуі «келдің қайдан?» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЫҒАЛАС= етт. *Жасырынып қарасу.* Жиылып отырған кісілер мұғаліммен кеңесе бастап, үйдің жабығынан қыз-қатындар *с ы ғ а л а с ы п* тұр еді (М.Дулатов, Шығ.). Аттарынан түсе қап, Сарбаздар да атысты, Оққа байлап бір-бірін, *С ы ғ а л а с ы п* жатысты (О.Шипин, Дастан.). Ән шыққанда елең етіп еді, қазір үйге кіруге бата алмай ол құрбысы екеуі жабықтан *с ы ғ а л а с ы п* тұр (С.Сатаев, Алау).

СЫҒАЛАСУ *Сығалас етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒАЛАТ= е т. **1.** *Жасыру, тығу.* – Пазылжан, мен емес Маймақовты үйден-үйге *с ы ғ а л а т ы п* жүрген (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Сығырайту.* Мен-дағы күтіп тұрдым трамвайды, Трамвай адам салмай жүре алмайды. Халықты айнасынан *с ы ғ а л а т ы п*, Сұлудай сыңғыр қағып бұраңдайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Аңду, қадағалау, бақылау.* Тыным таппай түн болса, *С ы ғ а л а т ы п* сыртынан Үй тыңдатқан жиырма бес. Шынатақтап қасына Шырт ұйықтап жатқанда Түр-түрлатқан жиырма бес (Базар жырау, Шығ.).

СЫҒАЛАТТЫР= е т. *Сығырайттыру.* Сондықтан да Жидебайды басқаларға алып беріп, Абайды күн астынан өзіне *с ы ғ а л а т т ы р м а қ* емес (К.Оразалин, Абай.).

СЫҒАЛАТУ *Сығалат етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒАЛАУ *Сығала етістігінің қимыл атауы; аңды, қадағалау.* – Сізді көргенде-ақ жүрегім дүрсілдеп, сабыр таба алмадым да, үлкен үйге кіріп кетіп, жаппадан *с ы ғ а л а у м е н* болдым (Қ.Исабаев, Өткелде). Ойландаршы, не ұтамыз жанжал ғып, Кетпеді ме кетер қыз. Жолға ғашықтық бекер біз. Қолға түссек торға түскен торғайдай Зындан торын *с ы ғ а л а у м е н* өтерміз. Бас аманда, баста құлақ аманда, Тілді алсаңдар қайту керек табанда! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЫҒАН з а т. **1.** *Әр елдерде топталып, көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүретін арғы тегі үнділік халықтың атауы, осы халықтың өкілі.* Мамет тоқалына әбден сенгендігі сонша, сауда жұмысымен көбінесе түзде жүргенде, әйелін жалғыз тастап кетуге өмірі қорыққан жан емес, ол өзге татар елдерімен немесе *с ы ғ а н д а р м е н* қой, жылқы, бал саудасын қылар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Үйі жоқ, күйі жоқ, көшіп-қонып жүретін адам.* Көшпелі *с ы ғ а н д а р д ы* отырықтандыру туралы СССР Жоғарғы Советі Президиумының Указы шықпай тұрып-ақ, Нәлли әке-шеше ошағының басынан біржолата қол үзді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

Сыған болып кетті. *Тозып, берекесі кетті.* Мынау *с ы ғ а н б о л ы п к е т і п т і* ғой (Ауызекі).

СЫҒАН-МЫҒАН з а т. *Қаңғыған біреулер, сығандар.* Ау, әлгі не қайда? Қақпаның, қораның ішіне қайыршы, *с ы ғ а н-м ы ғ а н* кіріп кетпесін. Бірдеңені алып ұрлап әкетеді. Жолатпа, қуып жібер (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҒАРАҢДА= е т. *Жақсы көре алмау, сығаран-сығаран ету.* Таскөз *с ы ғ а р а ң д а п* отырып көп жерін қиқалап тастаған екен, құйқасынан тілкім-тілкім ұстараның ізі білінеді (К.Ахметбеков, Ақдала).

СЫҒАРАҢДАУ *Сығаранда етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒУ *Сық етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сулы заттың не жуылған киімді бұрап, суын шығару, ағызу.* Олар малшынған киімдерін шешіп ап *с ы ғ у ғ а* тура келді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** *Қысу.* Жыланның орала түскен балуан денесінің бір *с ы ғ у ы н а н* киік қалмады (І.Есенберлин, Алмас.).

СЫҒЫЛ= е т. **1.** *Суынан құрғату, сығу.* Баланың зақымдалған жеріне салқын суға батырып *с ы ғ ы л ғ а н* таза шүберек басу керек (Е.Оразақов, Дәрігер.). **2.** *Жаншылу, суы, сөлі алыну.* Жаңа *с ы ғ ы л ы п* алынған сөлді салқын жерде немесе тоңазытқышта сақтау керек (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **3.** *Қысым түсірілу, қысым жасау.* Қозғалу себебі заттың бөлімдері (молекулалары) дәйім аударылып, төңкеріліп, айырбасталып *с ы ғ ы л ы п* отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Қысымшылық көру.* Абылай туы жығылды Қабырғаң, қазақ, *с ы ғ ы л д ы.* Үріккен қойдай біріңе Бірің келіп тығылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЫҒЫЛМА з а т. к е н. *Қатарлас қабырғалармен шектелген, тілімше тәрізді, тік не құлама геологиялық дене. С ы ғ ы л м а л а р д ы ң* жүздеген, мыңдаған км-ге созылып, сығылмалық белдеулер болып топтасуы жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Кен.).

СЫҒЫЛУ *Сығыл етістігінің қимыл атауы.* Аристотель дыбыс тарайтын ортада сиреу мен *с ы ғ ы л у* процестерінің алма-кезек ауысып отыратыны туралы дұрыс болжам жасаған (ҚСЭ). Өткен бір кезеңде осы процестер Күннің күрт *с ы ғ ы л у ы* мен айналу жылдамдығының артуына әкеп соқты (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫҒЫЛЫҢҚЫ с ы н. *Екі жағы ішке қарай қысылған.* Жер нағыз шар емес, ол *с ы ғ ы л ы ң қ ы* (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Осінен тез айналу салдарынан Юпитердің формасы жай көздің өзіне айқын *с ы ғ ы л ы ң қ ы* болып көрінеді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

СЫҒЫЛЫС= е т. **1.** *Қысылысу, иін тіресу.* Еркек пен әйел екі топ боп, есікке кептеліп, *с ы ғ ы л ы с ы п* кіріп жатыр (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Үш жүз жылқы ықтай *с ы ғ ы л ы с ы п*, бір-біріне тығыла жіті басып келеді (І.Есенберлин, Көлеңке.). **2.** *Ықшамдалу, қысқару.* Жүрттың туынды, қосылмалы ұзын сөздері ауызша айтылғанда, қысқарып, ықшамдала береді. Сөз ықшамдық тілейді. Қарап отырсақ, ық-

шамдалып, *с ы ғ ы л ы с ы п* кеткен сөздер толып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қысымшылық көру.* Кетіпті араздасып бір туысқан, Барымта ұрлық қылып мал қуысқан. Сыя алмай кең дүниеге таласушы ед, Таршылық енді көрініп *с ы ғ ы л ы с қ а н* (М.Дулатов, Шығ.).

СЫҒЫЛЫСТЫР= е т. *Кішкентай жерге сыйғызу.* Сол вагонға бірнеше адаммен бірге Төлегенді де *с ы ғ ы л ы с т ы р а* мінгізді де, есікті жауып, сыртынан құлып салды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы). Бұқтырма ГЭС-і екі таудың арасына с *ы ғ ы л ы с т ы р а* салынған таңғажайып құрылыс (Тоғызыншы шежіре).

СЫҒЫЛЫСТЫРУ *Сығылыстыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫЛЫСУ *Сығылыс етістігінің қимыл атауы; қысылысу, иін тіресу.* Мақпал шапанды қыздар, кимешекті келіншектер, түйе жүн шекпенді жігіттер тізерлесіп *с ы ғ ы л ы с у д а* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – Әзірше *с ы ғ ы л ы с у ғ а* тура келер (С.Алдабергенов, Жаңару).

СЫҒЫМ[1] з а т. **1.** *Бір уыс, бір кесек.* Қомағайдың сазайы – бір *с ы ғ ы м* май (Мәтел). **2.** а у ы с. *Күші басымнан көрген қысым, қыспақ.* Жеңген жаудың *с ы ғ ы м ы н а н* зорға құтылған қара ала ит қыңсылап жүні жығылып, бір жаққа кетті (М.Әуезов, Көксерек). *С ы ғ ы м ғ а* түсіп қарлыға қырылдаған, алқынған дыбыстар шын сәніне дәл осы бір шақта ғана жеткендей (Р.Райымқұлов, Болат.). Тепкі, тегеуіріннің *с ы ғ ы м ы н а н* сытыла алмай, ақжемденіп сілікпесі шыққан халық, көбінде жасқанып жалпақтағыш кеспірленіп, шыбықпен шықпартып үйреткен маймылдай бұғынғыш – бүгежек, мүсәпір сүрей мәңгүрт пішінге ауысары анық (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

Бір сығым. *Ешқандай, мүлде.* Өл бүйткенше. Қара мұның тыншуын, Заузатыңнан қауқарың жоқ *б і р с ы ғ ы м.* Егер Айла бірге жүрсе Ханыңның Өзім барып тегістеймін тұмсығын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЫҒЫМ[2] з а т. ж е р г. *Жуқа жібек орамал.* Менің алған *с ы ғ ы м ы м н ы ң* көлемі төрт метр, бірақ бір уысқа сыйып кетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

СЫҒЫМ[3] з а т. с а я т. *Бүркіттің ортаңғы саусағы.* Аяғы (бүркіттің) төрт саусақты, саусақтары салалы. [___] Артқы саусағын – тегеуіріні, ішкісін –жембасары, ортаңғысын – *с ы ғ ы м ы,* шеткісін – шеңгелі дейді (Ж.Бәлшенов, Білмейді.).

СЫҒЫМ[4] з а т. *Ақша, пұл салған қалта, қапшық.* – Жігіттер, сабыр етіңдер, бірден зарбап тон берем, бір *с ы ғ ы м н а н* пұл берем (Жеті қаған.).

СЫҒЫМДА= е т. **1.** *Бір затты алаңға салып қысу, сығу.* Ауладағы балалардың бірі қыпқызыл боп ісініп кеткен қолымен көбік қарды уыстап алып, *с ы ғ ы м д а п,* қасындағы балаға лақтырды (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). Ол самайындағы шодырайған сүйелін сұқ саусақтарымен *с ы ғ ы м д а й* берді (А.Сатаев, Дала.). **2.** *Қыран құстың ұстаған аңын аяқтарымен қысып ұстауы.* Жеткенде он жетіге шырт түкіріп, Қылжаңдап, қызды ауылды қырындайсың. Қызықты, қызбалықты қызу күнің, Бір жерден ебін тауып ұрынғайсың. Тау жүрек, тастан қайтпас тас түлек құс, Түлкі алып аяқтанып *с ы ғ ы м д а й с ы ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Тамтұмдап алу.* Отызда ойлы болар кемел жасың, Қырқыңда күнде қылыш суырмайсың. Елу жас – екі жастың тап ортасы, Бар болса ескі күштен *с ы ғ ы м д а й с ы ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Айыпты деп жауап алу, қыспақтау.* Оны полиция бөлімінде екі күн ұстады. Жеке камерада жақсылап *с ы ғ ы м д а п* та алған (Қ.Исабаев, Соңғы.). Ол Кербаланы әдбен *с ы ғ ы м д а д ы* (Т.Жұртбаев, Шығ.). Сәлім азықты малға *с ы ғ ы м д а п* берді (К.Оразалин, Абай.).

Көз жасын [көзін] сығымдады. *Көзінен жас шықты, жылады.* Аспазшы әйел *к ө з ж а с ы н с ы ғ ы м д а п* өз жөніне кетті (С.Мұратбеков, Көк орай). Жетпіс беске жеткенде жер таянып, Тамақты бітеу жұтып қылғынғайсың. Сексенде қара көздің нұры тайып, *К ө з і ң д і* ұрмай жылап *с ы ғ ы м д а й с ы ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сығымдап ұстады. *Қатты ұстады, еркіне жібермеді.* Досбол ұлын *с ы ғ ы м д а п ұ с т а й т ы н* («Лен. жас»).

СЫҒЫМДАЛ= е т. **1.** *Уысқа салынып қысылу.* Ол ақ құрттай *с ы ғ ы м д а л ғ а н* ақ қар түйіршігін атасына ұсынады (С.Мәуленов, Шыңдағы.). **2.** а у ы с. *Таңдалу, сұрыпталу.* Ғасырлар бойы жинақталған, *с ы ғ ы м д а л ғ а н,* сұрыпталған шешендік сөз нұсқауларынан шебер сөйлеу мәнерлігін үйреніп, үлгі алуға болады (Б.Адамбаев, Халық дана.). **3.** а у ы с. *Қысқартылу, ықшамдалу.* Осы «Ақтаңдақтың» орнын толтыру үшін біз мүмкіндігінше қазақ халық әдебиеті мазмұнын баяндай отырып, жіліктеп-жіліктеп, сондай-ақ үлгілері мен бұлақ көздерін көрсете отырып, барынша *с ы ғ ы м д а л ғ а н* түрде оның ықшам очеркін жазып шығуды мақсат тұтып отырмыз (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

СЫҒЫМДАЛҒЫШТЫҚ з а т. к е н. *Сыртқы күш әсерінен тау жынысының көлемін кішірейту қабілеті.* Құмдар *с ы ғ ы м д а л ғ ы ш т ы қ* қасиетке ие. Құмдардың сығымдауға кедергісі

оның түйірлерінің қозғалуы кезінде пайда болатын үйкеліс әсерінен туады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫҒЫМДАЛУ *Сығымдал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қысылу.* Бұл жағдайда ғимарат тұғыры біртекті грунттан орын алады, ғимараттың салмағынан жыныс қабаттарының біркелкі *с ы ғ ы м д а л у ы н а* жағдай туады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жыныс қабаттарының (пластардың) еңістігі тік болғанда ғимараттардың түрлі бөлігі әртүрлі жыныстарда орналасуы мүмкін. Бұл жағдай жыныстардың әркелкі *с ы ғ ы м д а л у ы н* тудырады да, ғимараттың кейбір бөліктерінің түрліше шөгіп отыруына байланысты келетін деформациялардың пайда болуына себепші болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** а у ы с. *Қысқартылу, ықшамдалу.* Оның бәрі бұрынғы жасалған кестенің *с ы ғ ы м д а л у ы н ы ң* салдарынан туды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

СЫҒЫМДАН= е т. *Уысталып, қысылу.* Құлағы болды қалқандай, Мұрынына қарасаң, *С ы ғ ы м д а н ғ а н* талқандай (Алпамыс).

СЫҒЫМДАНУ *Сығымдан етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫМДАУ *Сығымда етістігінің қимыл атауы. Қысу, қылқындыру.* Алқымынан алған әлуетті қолдың *с ы ғ ы м д а у ы н д а* тірлік тынысы үзіліп, қас-қабағының арасында ғана араша тілегендей шықпаған жанда белгі бар (К.Оразалин, Көктем.).

Көз жасын сығымдау. *Жылау, көзінен жас шығару.* Шіркін-ау, ер жігіттің *к ө з ж а с ы н с ы ғ ы м д а у ы н а* себепкер не, қандай күш көңілін босатқан («Білім және еңбек»).

СЫҒЫМДЫЛЫҚ з а т. *Қатты сығылғандық.* Біз айтып отырған кеңістік және уақыт аралықтарында жердің қабатында алуан-алуан түрлі өзгерістер болады. Олар – беріктік, *с ы ғ ы м д ы л ы қ,* созылымдылық және жыныстардың химиялық құрамы («Білім және еңбек»).

СЫҒЫН= е т. *Үстіндегі су болған киімін, шашын сығып, суын ағызу.* Ол солай тұрып *с ы ғ ы н ы п,* қолымен шашын салалап, күннің қызуы ұялаған шоқ талдың түбінде жүрелей отырып үстін кептірді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫҒЫНДЫ з а т. т а м а қ. *Жеміс, көкөніс шырыны, сөлі.* С витамині мол қарақат және қызыл қарақат шырындарын, итмұрын тұндырмасын, жидек, помидор, апельсин *с ы ғ ы н д ы л а р ы н* ауру адамға күнде беруге болады (Е.Оразақов, Туберкулез.). Ішімдік сулар: чай, кофе, какао, овощ және жеміс *с ы ғ ы н д ы л а р ы,* итмұрын тұндырмасы (Т.Қалжеков, Туберкулез).

СЫҒЫҢҚЫ с ы н. *Құшық, жабысыңқы.* Оның қарақұсы шодырайған, самайлығы *с ы ғ ы ң қ ы* (Р.Қабышев, Мінездеме). Эллипсоид екі бүйірі *с ы ғ ы ң қ ы* шар (А.Қалығұлов, Сан сырлы). Кейінгі кезде көбейе бастаған, асыл тұқым аталатын, былғары ер-тұрманды, тірсегі тік, бауыры көтеріңкі, жоны тайқы, өкпесі *с ы ғ ы ң қ ы,* тұрқы қысқа, ұзын сирақ өңшең жирен мен күреңдерді төңіректеді (М.Мағауин, Таңд.).

СЫҒЫР[1] з а т. м е д. *Алыстан көрмейтін көз ауруы.* Көз бен нәрсенің арасы 5–10 дюймнен жақын болмасын. Жақын қаратып әдеттендірсең, бала *с ы ғ ы р* (близорукий) болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сығыр көз. *Сығырайған қысық көз.* Бет-аузын жүн басқан кішкентай, қара шал күлімсіреген *с ы ғ ы р к ө з і н* шам сәулесінде одан сайын сығырайтады (М.Иманжанов, Көк белес). Ойын аяқталған кезде орта бойлы, толықша, *с ы ғ ы р к ө з* бала оған жүгіріп келді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Күнікей олардың алдынан баруға арланып, құдалар үйінің босағасынан *с ы ғ ы р к ө з і м е н* сығалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сығыр Құдай. *Налыған, кейіс сөз.* Ойбай-ау, *с ы ғ ы р Қ ұ д а й,* айтсаңшы, немене естіп келдің (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). – *С ы ғ ы р Қ ұ д а й-а й,* өшті ғой мына жарығы құрғыр (К.Нұрғалиев, Екінші).

СЫҒЫР[2] м о д. *Құдай атқан, соққан.* – Абай сен маған осыны айтқызып-айтқызып, ертең әкең мен екеумізді тағы араз қыласың-ау, *с ы ғ ы р!* – деп Сүйіндік күліп қойды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Е-е, *с ы ғ ы р,* енді қайттім? Табар ма еді осы дүлейдің бір айласын (К.Оразалин, Ақ жазық). Не дейді, *с ы ғ ы р* шұнақ? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ы ғ ы р* шұнақ-ай! Енді қай жаққа барайын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҒЫРАЙ= е т. **1.** *Жарықтың өлеусіреп көмескіленуі, сәл ғана жарық беруі.* Таңертең түрме терезесінің жалғыз ғана *с ы ғ ы р а й ғ а н* ашық көзінен самал лебі келеді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жаңабайдың *с ы ғ ы р а й ғ а н* жарыққа қарап жатып ойлағаны тағы осы ой болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаңыл шошып оянды, шам *с ы ғ ы р а й ы п* сөнуге қалыпты (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Жақсы көре алмай сықсию, сығырандау. С ы ғ ы р а й ғ а н* көзі көрінбей Томар-томар былшықтан. Отырса бойы аспайды Қолындағы ұршықтан (М.Жұмабаев, Шығ.). «Көшіп атыр» деген соң көзімді ашып, бет-аузымды уқалап, өңім қашып, *С ы ғ ы р а й ы п* жан-жаққа алақтасам – Уда-шу – бәрі әбігер, дабырласып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Афанас Петрович ана

арбадан мына арбаға жүгіріп елбеңдеп жүр. Үстіндегі шапаны да жыртық. *С ы ғ ы р а й ғ а н* екі көзі де жыртық (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫҒЫРАЙМА с ы н. *Сықсиған, бітиген.* Көп ұзамай, қазан-аяқ жақтағы *с ы ғ ы р а й м а* шырақ та сөнеді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Пеш жағылған, *с ы ғ ы р а й м а* шам бар (М.Жұмағұлов, Қыран.).

СЫҒЫРАЙТ= е т. *Көзін қысыңқырап қарау.* Осы сөзді айтып күліңкіреп, көзін ерке мысықтай *с ы ғ ы р а й т ы ң қ ы р а п* сынап, Шолпан Әзімбайға қарады (М.Жұмабаев, Шығ.). Мазғұтов көзін *с ы ғ ы р а й т ы п,* қарусыз тұрған бандиттердің бет-әлпеттеріне зерттей қарады (М.Қаратаев, Далада.). Ол көзін *с ы ғ ы р а й т ы п* айналып шолып өтті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

СЫҒЫРАЙТУ *Сығырайт етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫРАЙЫҢҚЫРА= е т. *Аздап сығыраю, сықсию.* Білтесі *с ы ғ ы р а й ы ң қ ы р а ғ а н* лампы әлі жанып тұр (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СЫҒЫРАЙЫҢҚЫРАУ *Сығырайыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫРАҚ з а т. к е к е с і н. *Ұсақ-түйек әңгімелерді теріп, сөз қылып, өсектеп жүретін, жыбырлақ адам.* Жуырда келіп кеткен *с ы ғ ы р а ғ ы* бұның құлағына алдағы жазда тумаластарының тұтқындағы әйелдері, құлдар мен күндері дүние-малымен түгел қайтып келетінін сыбырлап кетті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

СЫҒЫРАҢДА= е т. **1.** *Сығыраң-сығыраң ету, қайта-қайта сығыраю.* Үйдің ішін қанша *с ы ғ ы р а ң д а п* қарасам да таба алмай-ақ қойдым (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет). **2.** *Сығаңдап қарау, жақсы көре алмау. С ы ғ а р а ң д а п* отырып, көп жерін қиқалап тастаған екен (К.Ахметбеков, Сый орамал).

СЫҒЫРАҢДАС= е т. *Жапа-тармағай сынай қарасу.* Ауыл адамдары аңдай келіп, бірде мені күткендей *с ы ғ ы р а ң д а с а* қалыпты (Б.Майлин, Шығ.).

СЫҒЫРАҢДАУ *Сығыраңда етістігінің қимыл атауы.* Сәттар сұмырай көзі жұмылып, әркімге бір *с ы ғ ы р а ң д а у м е н* отырды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

СЫҒЫРАЮ *Сығырай етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫРДАҢ с ы н. с ө й л. *Қатаң, қытымыр.* Университеттің профессоры Джорж Бейкер – *с ы ғ ы р д а ң,* өзімшіл, ақсүйек адам (Т.Әбдіков, Күзгі.).

Сығырдаң тартты. *Қатайды, қытымырланды.* Сағдат көп еркектің ішінде жалғыз жүріп, *с ы ғ ы р д а ң т а р т қ а н* әйелге лайық қылықтардан айырыла бастаған сыңайы да жоқ емес (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СЫҒЫРДАҢДАУ с ы н. *Қатаңдау, қытымырлау.* – Өзі *с ы ғ ы р д а ң д а у* жігіт еді, бере қойса жақсы ғой, – деп ойлап қояды Құмар (А.Нұрманов, Аққу.).

СЫҒЫРДАҢДЫҚ з а т. *Қытымырлық, қатаңдық.* Дәулеті шағын Нұрмақтың салдырсалақ тұрмысында ешқандай *с ы ғ ы р д а ң д ы қ* жоқ (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

СЫҒЫС[1]= е т. с ө й л. ***Сығылыс***. Ағаштан істелген шарбақтың ішінде *с ы ғ ы с а* толған жас бұзаулар (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Аудандық мәдениет үйінің іші *с ы ғ ы с қ а н* халық (С.Байжанов, Жастық.).

СЫҒЫС[2]= е т. *Қысу, басып қарау.* Жылқышылардың торсық бүйірін бірге *с ы ғ ы с ы п,* қоржын түбін қағысты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Жасын сығысты. *Жылады, көз жасын ағысты.* Әке-шешесін көзі көргендер естеріне алып, ыстық жастарын *с ы ғ ы с т ы* (К.Жүнісова, Құстар.).

СЫҒЫСТЫР= е т. *Сығылыстыру.* Дарханның үш бет қағазға *с ы ғ ы с т ы р а* жазған хатын оқи түсудемін (Т.Тобағабылов, Жазира).

СЫҒЫСТЫРУ *Сығыстыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫСТЫРЫЛ= е т. *Иін тіреспіру, қысылысу.* Қарама-қарсы екі қабырғадағы сонау төбеге тірелетін бес-алты қатар полкада *с ы ғ ы с т ы р ы л а* қойылған кітаптар (С.Шаймерденов, Болашақ.). Станцияның маңынан былай өңкей жәпірейген жеркепе үйлер бір-біріне жапсырыла *с ы ғ ы с т ы р ы л а* салынған (Б.Тілегенов, Көктем.).

СЫҒЫСТЫРЫЛУ *Сығыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

СЫҒЫСУ *Сығыс етістігінің қимыл атауы.*

СЫДЫР= е т. **1.** *Қатты тиген заттан дененің сырылуы; терісін алып кету.* Ыстық өтті иықтан, Бұтын бұта *с ы д ы р ы п.* Жарылды аяқ ұйықтан, Жаяу суды қыдырып (Қ.Шөкенов, Гудок). **2.** *Сойылған, өлген мал терісін сылып алу, сыпыру.* Тірі қасқырды машинаға арқандап қойып, олар өлі қасқырдың терісін *с ы д ы р а* бастады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Сол кезде Жақып қойнынан бір түлкі суырды. Илеп, етін *с ы д ы р ы п* қырыңқырап, жүнін ішіне қарата бүктеген екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Дәулет жалма-жан қойнынан пышағын суырып ап, қасқырдың бас терісін тіліп жіберіп, тізеге сап бір-ақ *с ы д ы р д ы* (З.Шашкин, Өмір.). Қуансаң етім саған бүйырғанға, Қасқырша табандап

тарт *с ы д ы р г а н д а*. Мені жеп тірілікте тоймасаң да, Тоярсың көзіңе құм құйылғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Тілінген таспаны, тарамысты қатты нәрсенің арасына салып ысқылау, кем-кетігін алу, тегістеу.* Төлеу етік жамайды, осы қазір таспа *с ы д ы р ы п* отыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ертеден-ақ Ұлықпан Судың бойын қыдырған. Борық тартып тереңнен, Тал шыбығын *с ы д ы р г а н* (О.Шипин, Дастан.). **4.** *Сыртын, қабығын тазалау.* Боз қонақты миясын Жер ме еді түйе *с ы д ы р ы п!* Егер ме еді егінді, Езілген кедей жұмылып (О.Шипин, Дастан.). **5.** с ө й л. *Ығыстыру, жылжыту, ысырып тастау.* Ұлжан есік перделерді *с ы д ы р ы п,* төр үйге бас сұғып қарады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Бастық қағазға қараған жоқ, столдың шетіне *с ы д ы р а* салып, орнынан көтерілді (Б.Дәулетбаев, Парыз). **6.** а у ы с. *Сыпсыңдау, суырылып сөйлеу.* Келемеж қылып атасын, Алмай ақыл батасын, Мойнына алмай қатасын, Шаруа десе жиреңдеп, Өсек десе сүйреңдеп, Қымыз аңдып қыдырып, Бейпіл сөзге *с ы д ы р ы п,* Жалаңдасып ұл кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **7.** а у ы с. *Тездету, шапшаңдату, зуылдату.* Мейрам қағаздың бірін *с ы д ы р а* оқып, біріне түйіле қарап қалды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Жон терісін сыдырды. *Жазасын берді, ұрды.* Не десең о де, ұрыс мейлі, сөк, арқамның *ж о н т е р і с і н с ы д ы р,* бәрібір ғашықпын (А.Шамкенов, Табамын.).

Көзімен сыдырып өтті. *Жан-жағын тез шолып шықты.* Жақсылықсыз кабинет ішін *к ө з і м е н* бір *с ы д ы р ы п ө т т і* де телефон құлағын үрлеп қойып, қаттырақ дауыстап қайта сөйлеп кетті (Ғ.Сланов, Шалқар). Кіріп келген бетте танитын ешкім жоқ па екен деп вагонды *к ө з і м е н* бір *с ы д ы р ы п ө т е д і* Айжан (З.Ақышев, Жесірлер).

СЫДЫРА ү с т. *Тегіс, жапа-тармағай, жаппай.* Бөрі ішігін жамылып, Қабаттап киген қамзолды *с ы д ы р а* түйме тағынып (Батырлар жыры). Батыр, – деп ол Жайларға таман бұрылыңқырап, оның назары өзіне әбден ауғаннан кейін ғана отырғандарды қолымен *с ы д ы р а* нұсқады (К.Оразалин, Көктем.). Бірнеше рет фотосуретке түсіріп шүйіліп келіп пулеметтен *с ы д ы р а* атамын (Т.Бигелдинов, Аспан.).

Сыдыра жыртты. а у ы л ш а р. *Жерді топырағы аударылмай орнында қалатын арнаулы соқамен (лущильникпен, дискілі соқамен) қопсытты.* Далалық жерлерге оның төгілген дәнін сол жылдық өзінде егістікті *с ы д ы р а ж ы р т ы п,* терең зябь көтеріп жоюға болады (К.Боранғазиев, Жемшөп.). Егер біржылдық арам шөптер көбірек болса, күзде аңызды лущильник арқылы *с ы д ы р а ж ы р т қ а н* тиімді (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

СЫДЫРАЖЫРТҚЫШ з а т. а у ы л ш а р. *Егістік жерді жұмсартатын, қопсытатын арнаулы соқа.* Ағаш отырғызылатын жер май, июнь айларында 30 сантиметр тереңдікте таза пар ретінде жыртылады, бұл алқап жазда екі рет культивацияланады немесе дискілі *с ы д ы р а ж ы р т қ ы ш т а р м е н* жыртылады, қыста қар тоқтатылады (А.Балтабаев, Шөлде.). Ал жазғытұры көктемгі егіске кірісер алдында танап бетімен дискілі *с ы д ы р а ж ы р т қ ы ш* жүргіземіз де, сол жерді арам шөбі шыққанша қалдыра тұрамыз (Б.Жанғалов, Жылдар.).

СЫДЫРҒЫ з а т. э т н. *Ортасына тіс орнатылған таспаны өңдеу үшін қолданылатын құрал. С ы д ы р ғ ы* – жұмырлап таспалаушы тесігі бар құрылғы. Өрме бабында иленген мүлтіксіз тілінген, сыпайы *с ы д ы р ғ ы д а н* өткізілген таспалар білгір шебердің қасынан нақышын тауып, ершімделеді («Ана тілі»).

СЫДЫРҒЫШ з а т. с ө й л. ***Сыдырғы.*** Божы, бишік өретін қайыстың шетін *с ы д ы р ғ ы ш п е н* тегістейді (Қаз. тілі. диал. сөздігі). Өрімшілер таспа тілгенде оны біркелкі етіп сыдыру үшін қатты ағаштан немесе мүйізден әзірленген *с ы д ы р ғ ы ш т ы* қолданады («Ана тілі»). Ағаштан, мүйізден істелінген *с ы д ы р ғ ы ш т ы ң* пышақ жүзі тиетін тұсы жұқарып, жылдам тозады («Ана тілі»).

СЫДЫРМА з а т. *Етікке бас орнату, ұлтарту. С ы д ы р м а ғ а* жылдам едім, енді көзім көрмейтін болыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сыдырма қылыш. ж е р г. *Алмас, өткір қылыш.* Ертеде *с ы д ы р м а қ ы л ы ш* болған, бұ күнде о жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫДЫРМАЛАТ= е т. *Тездету, шапшаңдату.* Ол сөздерін *с ы д ы р м а л а т ы п* қайта айтып шықты (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат).

СЫДЫРМАТАС з а т. г е о л. *Шөгінді кесектері.* Жақпар, шақпа тас, женттас, *с ы д ы р м а т а с* түрінде жиылатын кесектер жиынтығы элювийлік қорымдар деп аталатын шөгінділерді қалыптастырады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫДЫРТ= е т. **1.** *Сыру, денесін жаралау.* Ересектеу балалар, борбайларын бұтаққа *с ы д ы р т а,* ұядағы балапандарды жерге лақтырумен болды (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** а у ы с. *Жүгірту, зымырату.* Шницель, бутерброд, жұмыртқадан жасалған шарлотта көзі... – деп қымбат тағамдар атын бір *с ы д ы р т ы п* өтті (Қ.Исабаев, Соңғы.).

СЫДЫРТУ *Сыдырт етістігінің қимыл атауы.*

СЫДЫРУ *Сыдыр етістігінің қимыл атауы.* Бұл егеуқұйрықтардың терісін *с ы д ы р у* кезінде қолын жарақаттаудың салдарынан туляремия микробының денеге еніп кетуінен болған (Аса жұқпалы.).

СЫДЫРЫЛ= е т. *Сырылу, терісі жаралану.* Қыстаубайдың етігін шешуге болмады, үсікпен қолдырап тұрған ет бірге *с ы д ы р ы л а т ы н* болды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

СЫДЫРЫЛУ *Сыдырыл етістігінің қимыл атауы.* Сыртқы жарақат деп денеге қатты тиген заттан терінің *с ы д ы р ы л у ы н,* жара болуын, сүйек сынуын, денеден қан ағуын айтамыз (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

СЫДЫРЫМ з а т. э т н. *Тарамыстың, таспаның сыдырылған жіңішке бір талы, талшығы.* От жақты, балық пісті, тойып алды, Байбатша қуанғаннан әнге салды. «Сынық ине *с ы д ы р ы м* таспа» деген Мирас боп кейінге сонан қалды (Шәкәрім, Өлеңд.).

СЫДЫРЫМТА з а т. к ө н е. *Біреудің бөлінген малын өз малына қосып алып, сіңіріп кету әрекеті.* Кейін, барымта мен *с ы д ы р ы м т а* көбейген соң, ондай жиындар өте сиреп, тек қазақтар «базар» деп атаған жәрмеңкелерде ғана ел жүз көрісетін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оның қара білек мықты жігіттерден топтар сайлап, алыс барымта, жақын *с ы д ы р ы м т а д а* талай жолы болғаннан аты шыққан (Б.Аманшин, Көкжар).

СЫДЫРЫНДЫ з а т. **1.** *Тарамыс сыдырғанда, таспа тілгенде түсетін қалдық, жұқана.* **2.** к е н. *Желдің әсерінен тауда болатын жайдақ тастар.* Желдің бұзушы әрекетінің нәтижесінде пайда болатын бедердің дұрыс пішіндеріне *с ы д ы р ы н д ы л а р* (сойдақ тастар) жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫДЫРЫС з а т. ж е р г. ***Желіс.*** Бұл ат шапқыш та емес, аяңшыл да емес, тек *с ы д ы р ы с қ а* жақсы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫЗ[1] з а т. **1.** *Ылғалы мол, дымқыл жер.* Бала еңбектеп от орнына барып күйіп қала ма, күл, көмір жей ме, нәжіске былғана ма, *с ы з ғ а,* сазға отыра ма, оны бақылаушы жоқ. Үсті-басы күл, топырақ, үрпиіп ылғи сызда, сазда отырады (М.Жұмабаев, Шығ.). *С ы з ғ а* ұйықтап, мұзды жастанған, Бойын бір жазды шіркін ер. Ақшуақ болып аспаннан, Құйылды жерге күлкілер (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қыз түйесін тұрған жеріне шөктіргісі келіп «шөк» деп еді, түйесі *с ы з ғ* а шөге қоймады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Салқын, суық, дене тітіркенетін ызғар.* Жазғытұры қалмайды қыстың *с ы з ы,* Масатыдай құлпырар жердің жүзі. Жан-жануар, адамзат анталаса, Ата-анадай елжірер күннің көзі (Абай, Тол. жин.). Көрсе екен жандар рахат жалаң аяқ, Білінбей табанына жердің *с ы з ы.* «Бірлікте, біттік дүние» десек тағы, Аласот халық көңілінде бар жел-құзы (О.Шораяқов, Шайыр). Өлсем, орным қара жер *с ы з* болмай ма? Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма? Махаббат ғадауатпен майдандасқан, Қайран менің жүрегім мұз болмай ма (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Көңілдегі реніш, зіл, ашу.* Ол мынау қала халқының жүзі сызнен де ауыр бір *с ы з д ы* көреді (К.Қазыбаев, Ызғар). Мақтауын батыр Тайлақ алғаннан соң, Халқына *с ы з ы н* айтып жөнеледі (Батырлар жыры). Жалпылдақша бара жатыр жүз жанып, Арамызда перде қалып, *с ы з* қалып... Не қылсаң да мызғымаспын енді мен, Қуанбасам, мұңданбаспын қызғанып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өкпе сызы. *Көңіл реніші, наз.* Сенімі жоқ серменде сырды бұзды, Анық таза көрмейміз досымызды. Қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ, Жүрегінде жатады *ө к п е с ы з ы* (Абай, Тол. жин.).

Сыз өтті. *Тоңды, суық тиді.* Қас-қабағын күзетіп, Жүгірсем де күн-түні, Табанымнан *с ы з ө т і п,* Таба алмадым күлкіні (Ә.Жанәділов, Үміт). Ауырсаң егер *с ы з ө т і п,* Не істерге тіпті білмейміз. Түнімөн төсек күзетіп, Күнімен кірпік ілмейміз (Қ.Мырзалиев, Көш). Бәрінен қымбат, бәрінен артық сол адам, Көзіме жас кеп, бетімнен сүйсе ол «Күнім» деп, *С ы з ө т і п* кешке салқындау саздан мен оған Қараушы ем талмай, қас қарайғанша күлімдеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жалықпайды жалғыз хатты жүз оқып, Жүреді ол да жаңбыр өтіп, *с ы з ө т і п.* Туған жерін күзетеді жас жігіт, Жас құрбысын тұрады ол да күзетіп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЫЗ[2]**: таң сыз берді.** *Таң қылаң берді, ағарып атты.* Жүрген кезде серуендеп *С ы з б е р е д і* құла *т а ң.* Адамдарды көргеннен Сағынғанды ұнатам! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Т а ң с ы з б е р і п* келе жатқан кезде, сиыр қораның ығында киім бүркеніп, қалтырана түсіп екі кісі сөйлесіп отыр еді (Б.Майлин, Азамат.). Ол басқарма басшылары *т а ң с ы з б е р г е н н е н-а қ* егін басында жүретінін соншалық маңғаз сөйлеп түсіндірді (Ақ бидай).

СЫЗ= е т. **1.** *Қарындашпен не қаламменен қағаз бетіне сызық жүргізу, сызбасын салу.* – Әкелген катеріңнің чертежін *с ы з,* одан кейін мұндағы бассейнге жүргізіп байқаймыз (Р.Қунақова, Кішкене.). Ендеше мен саған қай жерден бұрылып, қалай жүретін бағытыңды қағазға *с ы з ы п*

берейін (С.Еркебаев, Жолдар.). **2.** *Жазған жазуды өшіру, жоқ қылу, жою.* – Міне, өшірдім! – деді де, жаңағы екі ауыз өлеңді қайта-қайта *с ы з ы п* тастады (М.Әуезов, Абай жолы). Сондықтан бас редактор аса маңызды емес екі хабарды *с ы з ы п* тастады (О.Сәрсенбаев, Радио.). **3.** *Белгілі бір сөздің не сөйлемнің астына қарындашпен не қаламмен белгі соғу.* Мен еш кітапты *с ы з ы п,* белгі салып, оқыған кісі емеспін (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Өз ойыңнан сөйлем құрап жаз, туынды зат есімнің астын *с ы з* («Қазақст. мект.»). **4.** а у ы с. *Қасын бір сызық қып бояу.* Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды. Жіңішке қара қасы *с ы з ы п* қойған, Бір жаңа ұқсатамын туған айды (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Шығармашылықпен айналысу, өлең жазу.* Ертегі ескі әңгіме артта қалған, Суреті өткен істің бұрын болған. Шимайлап ақ қағазға *с ы з д ы м* мен де, Қаламым айрылар деп бір күн қолдан (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қазір түн. Көктем түні маужырап тұр. Отырмын жазбай, *с ы з б а й* қалжырап құр. Алдында тереземнің көрі қайың, Көктей алмай бұтағы саудырап тұр (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Жазу, қолтаңбасын қалдыру.* Бәрі өтеді бірте-бірте алдымнан, Баян қыздай балдырған жан, балғын жан. Өз қолымен жазып, *с ы з ы п* әсемдеп, Өз есімін жүрегіме қалдырған (Т.Молдағалиев, Шақырады.). «А»-ны жазды әуелі, Дөңгелектей *с ы з ы п* ап. «Б»-ны жазды иректеп, Бала қолы қызық-ақ (О.Шипин, Дастан.). **7.** а у ы с. *Құстың су бетіне бауырлай барып, ұшуы.* Көл беті – көкорайда жоқ, әсемдік, Ақ гүлін тұңғиықтан тебе сырғып, Қалқыған жапырағын кие-жара, Су *с ы з д ы* құс біткеннің төресі ілбіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **8.** а у ы с. *Тез жүру, шапшаңдатып өтіп кету.* Қодекең ұзын *с ы з ы п* жөнеледі, «Менің осы ізіммен жүре бер» деп (Қозы Көрпеш.).

Ауаны сызды. *Тыныштықты бұзып, дауыстады.* Нәзік бір үнмен *а у а н ы с ы з ы п,* Төгіліп жастық көз шарасынан. Аққулар қыздар ағады жүзіп, Жасыл гүлдердің арасынан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жер сызды. *Жер бауырлады, төмендеді, ауырлады.* Уа, Шығыс! Жерінде емес, көгінде мен, Үңіліп Бұқтармаңа көңілденем. Аспанына *ж е р с ы з ы п* өтіп барам, Құс болып сенен ұшқан темірменен, Керемет, керемет қой өмір деген!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫЗАЛЫ с ы н. *Көкорайлы, шалғынды.* Отырса, Ертіс бойындағы өзен, өлке, тау, бұлақ, *с ы з а л ы,* құйқалы жер сағалаған елдер отырар (Ж.Аймауытов, Қартқожа.).

СЫЗАМЫҚ з а т. *Болар-болмас сызық, сызат.*

СЫЗАТ з а т. **1.** *Болар-болмас шытынай білінген сынықтың ізі, жарықшақ. С ы з а т* түсті дегеннен сына бастады де (666 мақал.). Қарап боп мұз сәулеті, Қақ айырылды *с ы з а т ы.* Көктем неткен «әулекі», Көктем неткен бұзақы (Т.Шопашев, Жастық.). Бұл жерлердің тарихының бәрі ұзақ, Қойны толы шыңырау құз, жар, *с ы з а т.* Сол тарихта Мұхтар деген жалғыз ат, Сол тарихта Абай деген жалғыз ат (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Көңіл кірбіңі, реніш.* Әке мен баланың арасында үлкен бір *с ы з а т* бар екенін Толқын бұрын да байқайтын (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Қолдан келсе әрекет қыл, Бақ сына! Қиындықтың *с ы з а т ы н а* қақ сына. Қызғанбаймын артық затын басқаның, Қызығатын мінезім бар жақсыға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Шуылдайды қарғалар, шуылдайды ұзақтар, Шатынайды қарағай, жүрегінде *с ы з а т* бар. Сапқа тұрып шыршалар сұқтанады найзасын, Шап бергелі даяр тұр шырмауықтар – тұзақтар (М.Мақатаев, Шығ.). Аптапқа қақталғанмен төбесі ұзақ, Түсірсін мезгіл оған неге *с ы з а т!* Жаркент ғимараты – Уәлібайдың Мешітін салыпты ұста шегесіз-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Кемістік, кемшін тұс.* Атқа тыныш, адамға жайлы Алды-арты бірдей сұлу, көзге ыңғайлы. Оғаш, оғат, оқыра, *с ы з а т ы* жоқ, Ер қайда сыр-сымбаты түгел сайлы! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Намысқа сызат түсті. *Намысы тапталды, атына кір келді.* – Даңқың қайда төске өрлеген? Екі жүз мың әскерменен Алты ай бойы кіпкішкентай Отырарды ала алмау Алты ай бойы Отырардың осал тұсын таба алмау Ойы – дауыл, Сезімі – аспан, Тек жеңіспен көзін ашқан Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор таңба, *Н а м ы с ы м а с ы з а т т ү с т і* мына сенің арқаңда, – деп Шыңғысхан Шағатайға оқты көзін қадады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Таң сызат берді. *Құланиектеніп таң ата бастады, таң бозарды.* Тымық түн, *т а ң* енді ғана *с ы з а т б е р і п* атып келеді екен (М.Хасенов, Алғашқы ән). *Т а ң с ы з а т б е р е* арбамды жегіп, енді қозғала бергенім сол еді, көрші кемпір Дәмеш алдымды орағытты (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

СЫЗАТТА=е т. *Әрең-әрең, сыздықтау, тамшылау.* Биені сауғанда сүт *с ы з а т т а п* зорға шығады (Қымыз).

СЫЗАТТАН= е т. **1.** *Сызат түсу, әжімдену.* Оның жүзі тотыққан, әжімдері бұрынғыдан көрі терең *с ы з а т т а н а* түскен (Б.Момышұлы,

Москва.). **2.** а у ы с. *Реніш тудыру, көңілге жара, кірбің түсіру.* Бір күнде *с ы з а т т а н ы п* жүрекке түскен жарадай көзі сығырайған бидай өнді моңғол жарлық қағаз орнына Шыңғыстың жүзін белбеуінің бұрышына түйіп алып, Қарақорық қақпасынан шауып шығып, оңға бұрылып, Ертіс пен Обьты басып, дарияға бет алып құйындатқан (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫЗАТТАНУ *Сызаттан етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗАТТАП үс т. *Біртіндеп, жайлап.* Әкелі-балалы екі жаяу тау қолтығына енгенде, таң *с ы з а т т а п* белгі берді (Ғ.Мұстафин, Өмір.). Қалдарбек төл алудың аяқталып келе жатқанын, шөп шабуға әзірліктің басталғанын *с ы з а т т а п* жеткізіп жатыр (Тоғызыншы шежіре).

СЫЗАТТЫ с ы н. *Сызаты бар, жарық.* Сырттай қарағанда жарылған, *с ы з а т т ы,* өте ірі және өте ұсақ, қалыптан тыс пішінді, лас жұмыртқа бракқа шығарылады (Құс өсіруші.).

СЫЗАШЫҚ з а т. *Жерден шығатын бұлақ, қайнар, тұма, саздақ сияқты су көздерінің жалпы атауы.* Нәзік үндер, тас жауса да үзілме, Көңіл жуар көп *с ы з а ш ы қ,* сарқылма! Жас қалады күйшілердің ізінде. Тас қалғандай сәулеттшінің артында (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЫЗБА[1] з а т. г е о м. *Қандай да бір құрылымның шартты графикалық бейнесі.* Жиырмаға жуық қолмен сызылған түрлі түсті плакат, жазба цитаттар мен *с ы з б а л а р* класс қабырғаларына ілінді («Қазақст. мект.»). Шеберхана жетекшісі бізге бірнеше альбомдарды ұсынып, ондағы суреттер мен *с ы з б а л а р д ы* түсіндіре бастады («Білім және еңбек»).

Сызба геометрия. *Геометрияның кеңістіктегі фигураларды жазықтық бетіне кескіндерін салу арқылы зерттейтін саласы. С ы з б а г е о м е т р и я н ы ң* бұдан басқа перспектива, аксонометрия және кешенді сызба деп аталатын бөлімдері бар (ҚҰЭ).

СЫЗБА[2]**: дым [нәр] сызбады.** *Тұқ тамақ ішпеді, дәнеңе татпады.* Бір үйлі жан *д ы м с ы з б а й* сазарып отыр (О.Бөкеев, Үркер). Желекті жасыл көктемге Жетпеген де бар, жеткен де. Дауасыз тап боп сүзекке, Апталар бойы *д ы м с ы з б а й,* Күндіз-түн жатып күзетте, Аққандар бар жұлдыздай (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қорлығайын сусыннан бөтен *д ы м с ы з б а й д ы* (С.Жүнісов, Өшп. із.). Шеридің дерті жаман, *н ә р с ы з б а й д ы,* аты жоқтық өзі дейді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫЗБАҚТА= е т. *Сорғалау, саулау.* Қан *с ы з б а қ т а ғ а н* орақ тұмсығын сипады (Ә.Әбішев, Үлкен жол).

СЫЗҒЫ з а т. г е о л. <нем. Abris> *Алдағы белгілерге дейінгі қашықтық немесе азимуттары көрсетілген кішігірім бір өңірдің жоспары немесе нұсқалық суреті. С ы з ғ ы* жүргізу – орта және ірі масштабты геоботаникалық карта жасаудағы кең тараған әдіс (Қаз. тілі термин. Геология).

СЫЗҒЫЛА= е т. **1.** *Сызғылап тастау; шимайлау.* Ол төмен қарап отырып сөйледі де алдында жатқан қағазды қарындашпен мағанасыз *с ы з ғ ы л а й* берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** а у ы с. *Жазылған мәтінді жөндеу, қатесін тексеру.* Ол машинкаға басылған мақаласын *с ы з ғ ы л а й* бастады (А.Жағанова, Еркежан).

СЫЗҒЫР= е т. **1.** *Шөптің, желдің әсерінен ысқырып, нәзік үн шығаруы.* Қияқ пен ши түптер желге *с ы з ғ ы р ы п,* нәзік әуез үн шығарады (З.Қабдолов, Жалын). Апрель желі ызғырық Өңменнен өтер өкпек жел, Шулайды қамыс *с ы з ғ ы р ы п.* Жайылып жатыр шөптеп төл (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). **2.** *Желдің үілдеп, суырып соғуы.* Екеуі де терезеге көзді қадап, ызғарлы желдің *с ы з ғ ы р ғ а н ы н,* ақсақ құтпанның әлдеқандай көмескі дауыспен үзілтіп ұлығанын тыңдайды (Б.Майлин, Шығ.). **3.** *Құстың үн шығаруы.* Тауда Тарлан ақырса, Тас мұрынын ару сұңқар *с ы з ғ ы р а* Көгілдірін ертіп Көлден құлар ұшар ма? (Батырлар жыры).

СЫЗҒЫРУ *Сызғыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗҒЫРЫҚ з а т. *Сызылта, ысқырта шыққан үн, дыбыс.* Түншығып тұрған дүниеде тек шегірткелер ғана сайраңдап жүр: секіріп жүріп сызырады, көп *с ы з ғ ы р ы қ* қосылып өзгеше бір үн құрады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

СЫЗҒЫШ з а т. *Қағаз бетіне тура сызық түсіру үшін қолданылатын құрал.* Ол *с ы з ғ ы ш ы н* қағаздың бетіне салды да, түзу сызық жүргізді («Лен. жас»). Бір-екі оқулық, дәптер, блокнот, *с ы з ғ ы ш* секілді өзіме аса қажет заттар сатып алдым (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қайырған соғыс қанатын Ұстаз да қатал болатын. Сөйлесең сабақ үстінде *С ы з ғ ы ш п е н* салып қалатын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Логарифм сызғышы. г е о м. *Сандардың дәреже көрсеткішін есептеп шығаратын құрал.* Үстеріне ақ халат киіп, *л о г а р и ф м с ы з ғ ы ш т а р ы н* қолдарына ұстаған мына қыздар толып жатқан өлшеулердің нәтижелерін қай уақытта өңдеп үлгіреді екен («Лен. жас»).

СЫЗҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта сызғылау.* Ал Темір, отыр құмда ойланғансып, Ынтасын жұмысқа тек қиған жансып. *С ы з ғ ы ш т а п* алдындағы топырақты, Жобалап шиден белгі қойған шаншып (Қ.Бекхожин, Шардара).

СЫЗҒЫШТАУ *Сызғышта етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДА= е т. **1.** *Қақсау, сүйектің қақсап ауруы.* Бруцеллез де ревматизм ауруы сияқты, сүйек *с ы з д а п* сырқырайды (А.Дайыров, Хирург.). Құрыстап денең дел-сал боп, Буының *с ы з д а п* сырқырар. Құлазып көңіл енжар боп, Бұзылар ойдың шырқы бар (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Жараның аузы шықпай солқылдату.* Ақын боп өмір кешіру оңай деймісің, қарағым, Аузыңда болу бұл өзі *с ы з д а ғ а н* барлық жараның. Көкірегіңе құйып ап әлемнің асқақ бар әнін, Қосудың арпалысы бұл – тоғыспас жолдар торабын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Мына бір бармағыма жара шығып, кешеден бері *с ы з д а п* ауырып тұрғаны (С.Әлжіков, Кәрі сайтан). Атамның шекесіне бір шиқан шығып еді, түнімен *с ы з д а п* ұйықтай алмай шықты (М.Гумеров, Сүйе ме.). **3.** а у ы с. *Шіреніп менменсу, паңдану, тәкаппарлану.* Балжан жайшылықтағы *с ы з д а ғ а н* суық қалпын бұзбай, ақырын түрегелді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Ол өзінің қолында заң тұрғанын білдіргендей *с ы з д а й* сөйлеп, жонын көрсетеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **4.** а у ы с. *Уайым, өкініш басу.* Ұл мен Қыз қамы... Көңіл мұздады. Қолдан түк келмей, *с ы з д а д ы.* Торын өрмекші Тоқып көрмекші. Кірпік ілместен Шығам дөңбекшіп! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жүз құбылса өмірдің арай таңы, Жүзі өзгерді кей достың маңайдағы. Жүдеп қайтем ондайға, Жолы болсын, Жаны *с ы з д а п,* өтті ғой Абай дағы (К.Салықов, Жезкиік).

Басы ауырып, балтыры сыздады. *Ауырды, сырқаттанды, денсаулығы сыр берді.* Совхозда біреудің *б а с ы а у ы р ы п, б а л т ы р ы с ы з д а с а,* дәрі-дәрмегін алып жедел көмек беруге Ікіләм жүгіреді (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). Сондықтан жүртшылық бұл кітапты өзінің ана тілінде оқып, *б а с а у ы р ы п, б а л т ы р с ы з д а й т ы н* жағдайда өсімдіктен жасалған дәрілерді қажетіне пайдаланатыны даусыз (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Желіні [емшегі] сыздады. *Сауын малдың емшегін сүт кернеді, сүтке толды.* Көк сиырдың *ж е л і н і с ы з д а п,* өрістен ерте қайтып келетін әдеті болушы еді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Көптігі шөптей сыңсыған, Қаптаған қойым соңым да, *Ж е л і н і* сүттен *с ы з д а ғ а н,* Сиырым анау шұбаған (Ғ.Орманов, Таңд.).

Жүрегі сыздады. *Қайғырды, қапаланды.* Қанат басына түскен қиындықты жанымен сезіп, *ж ү р е г і с ы з д а й д ы* (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Бір хабар жетіп келді жедел тығыз, Бой мұздап, *ж ү р е к с ы з д а п* құбылдық біз. Әліби, табытыңды иыққа сап, Егілмей біз келеміз басып нығыз (О.Шипин, Дастан.). *Ж ү р е к с ы з д а п* ауырып, Жағалайды қара мұң. Білейін деп, бауырым, Біреулерге қарадым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қарны сыздады. *Асты шамадан артық іші, қатты тойды.* Қымызды көбірек ішіп жібersем керек, *қ а р н ы м с ы з д а п* жүре алмай тұрмын (С.Мұқанов, Менің мект.). Оның *қ а р н ы с ы з д а п* ауырып барады (С.Сматаев, Алау).

СЫЗДАН= е т. **1.** *Әлдеқандай боп, паңдану, маңғаздану.* – Біз болыс, старшын емеспіз. Ел кісісі болса әне, қариялар бар, – деп бір-екеуі *с ы з д а н ы п* жауап берді де, жүріп кетті (М.Әуезов, Қилы заман). Өзен жатты құпиясын ішке бүгіп *с ы з д а н а,* Сол өзеннен су алуға келе жатты қыз бала. Жармақ таққан кәмшат бөркі сыңғыр-сыңғыр етеді, Құла жүйрік бұла көңіл қиырға озып кетеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Біраз жүртқа зейін қоймай *с ы з д а н а,* Ортамызда отырды бір қыз бала. Міне, ғажап, келбет қандай, көз қандай (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Ашуын ішіне жиып, ызбарлану.* Рысқұлдің ашуы бетіне шығып *с ы з д а н а* қарады (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). Есеней аулының жолы үлкен әйелі болып үйреніп қалған Айтолқын Ұлпанға да, Несібеліге де *с ы з д а н а* қарап амандасты (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бірі – жігіт, екіншісі – қыз бала, Қалды кемпір көзін қадап *с ы з д а н а.* Ал ана екеу, сыр шертісіп не түрлі, Бірін-бірі қимай тұрған секілді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Аз уақыт *с ы з д а н ы п* тұрды да жас мырза атын қамшылап шаба жөнелді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

СЫЗДАНУ *Сыздан етістігінің қимыл атауы.* Онсыз да тар ойды осы түйсік құрсауы қыса түскен Әйтікеннің соңғы күндері *с ы з д а н у ы* тым тереңдеп кеткен (Ж.Мусин, Ақ алаң).

СЫЗДАНЫҢҚЫРА= е т. *Кергіңкіреу, паңданыңқырау.* Болыс салмақтана өзінің болыстық жолын сақтап, *с ы з д а н ы ң қ ы р а п,* сықсия қарап, қоңыр салқын қабақпен қодырайыңқырап, оқшау амандасты (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Қыз бұл сұраққа жауап бергісі келмегендей қасын көтеріп, *с ы з д а н ы ң қ ы р а п* қалды да үлкен кісінің сауалын жауапсыз қалдырмады («Қаз. әдеб.»).

СЫЗДАС= е т. *Әлдеқандай болысу, паңдану.* Биік болу – жаза бір, Қар жамылып, мұз басып. Жатысу ғой сазарып, Кетісу ғой *с ы з д а с ы п* (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

СЫЗДАТ= е т. **1.** *Ауырту, тым тоя ішкеннен іштің керілуі.* Әрі қалың киініп, әрі шайнамсыз құр шайды қарнын *с ы з д а т ы п* тоя ішкен Ыдыкең қызыл өгізге бірден қарғып міне

алмайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** а у ы с. *Қапаландыру, қайғырту.* Сені көріп қайта тудым мен бүгін. Аяу білмес мынау жендет жүрегімді мұз қатқан Ойран-асыр дөңбекшіткен, *с ы з д а т қ а н* Дімкес соқыр сенімімді күл-талқан ғып құзға атқан Пенделікке ұстатпаған сауырын Сенің даңқын артсын мәңгі! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жүрегін [көкірегін] сыздатты. *Қайғыландырды, қапаландырды.* Ендеше, жазушының аз ұлттар өкілдерінің *ж ү р е г і н с ы з д а т қ а н* дертті өз шығармасында тамыршыдай дәл басуы дегеніміз осы емес пе? («Қаз. әдеб.»). Жетіп жатыр өзі қою ойымның, *Ж ү р е г і ң д і с ы з д а т а д ы* уайым-мұң. Бірте-бірте қиып, қырқып үлгердім Бұтақтарын біраз құмар ойынның (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жатты әкең аттан құлап мерт болып, Күтті ауыл екі көзі төрт болып. Саған тиіп сол бір сәттің салқыны, *К ө к і р е г і ң д і с ы з д а т т ы* ауыр дерт болып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СЫЗДАТУ *Сыздат етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДАУ[1] с ы н. *Дымқылдау, ылғалдау.* Жер әлі де *с ы з д а у* еді, сондықтан да бұл екеуі отырған жоқ (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Суы жоқ, *с ы з д а у* арық ішіндегі жалбыздың сүйкімді иісі шалғайдағы ауылды еске салады (Т.Бердияров, Солдат.).

СЫЗДАУ[2] *Сызда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Буын, сүйектің сырқырап ауруы, қақсау.* Серіктің аяғының ісігі қайта бастады, түнге қарай *с ы з д а у ы* да азайды (Ж.Еділбаев, Түркістан). *С ы з д а у ы* менің арқамнан Өтпеген, сірә, жон бар ма. Суындай таудың тарқалған Адастым талай жолдарда (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Қапалану, қайғыру.* Жаныма қап ең жақын боп, Жүректе бүгін *с ы з д а у* көп. Мен болсам кеттім ақын боп, Азырақ бақытсыздау боп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫЗДАУСУ *Сыздаусы етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДАУСЫ= е т. *Сыздану, сыздаусырау.* – Сізді ауыл активтері жұмыс істемейді деп жүр, – деп ол зіл тастап, жарылар шиқандай біраз *с ы з д а у с ы д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Асыл ашулы кісі секілді емес, үлкен алдында инабат сақтап, *с ы з д а у с и* сөйлейді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

СЫЗДАУСЫРА= е т. *Сызданыңқырау, бәлсіну.* – Кіріңіз, – деді әлгі әйел де *с ы з д а у с ы р а й* (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер.).

СЫЗДАУСЫРАУ *Сыздаусыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДАУЫҚ з а т. м е д. *Суық тию салдарынан денеге шығатын шығу; шиқан.* Егер адам емделмесе, 1–2 күннен кейін іріңді *с ы з д а у ы қ т ы ң* айналасындағы қабыну күшейіп, ісікке айналады (О.Сейкетова, Тері. ауру.). Суықтың әсері ме, дәл кеудесіне *с ы з д а у ы қ* шығып, бірнеше күн өлердей қатты қиналады (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫЗДАУЫҚША үс т. *Сыздауық тәрізді, шиқанға ұқсап.* Әлгіндей ұсақ-түйекке кінәмшіл болуым *с ы з д а у ы қ ш а* ісініп, асқына береді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Есіне көсе түсуі мұң екен, бүкіл жан-дүниесі *с ы з д а у ы қ ш а* тырсылдап, жарылып кетуге шақ қалды (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

СЫЗДАУЫТ з а т. *Сызды, дымқыл жер.* Сай табанындағы *с ы з д а у ы т т а н* дермен шөптің кермек иісі аңқиды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Жер *с ы з д а у ы т,* сондықтан ол көнетоз қоңыр пальто төсеніпті (Ж.Жұмаханов, Қияда.). Мына жер қоғалы, қамыс өскен *с ы з д а у ы т* (М.Әбдірахманов, Көктем лебі).

СЫЗДИ= е т. *Сызылу, ыздию.* Үшеуі *с ы з д и ы п* әскер киімін киген (Н.Әбуталиев, Сахара.).

СЫЗДЫ с ы н. **1.** *Дымқыл, ылғалды, сызы мол.* Олар шекпенін *с ы з д ы* жерге төсеп тастап, ер жастанып, батырдың алғашқы айқайын күтіп жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ауа дымқыл, *с ы з д ы.* Біртүрлі еңсе көтертпей, көңілсіздік шақырады (К.Ахметбеков, Ақдала). **2.** а у ы с. *Қаһарлы, зәрлі, сұсты.* Асқардың *с ы з д ы* кескінін жұмсартпақ болған Байсақал, төс қалтасының түймелеген ілгегін ағытты да, күмәжникті суырып, ішінен пакетті алып берді (С.Мұқанов, Ботагөз). Мен ашу буса да, *с ы з д ы* үнмен ақырын ғана сөйледім (С.Шаймерденов, Сел.).

СЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Жылқы малының тіс аралығындағы сызат, тістерді бір-бірінен саралап тұратын жік.* – Өзі жүйрік жылқы екен, – деді Балуан Шолақ, айғырдың тісін көріп тұрып. Бірақ ұзаққа шаба қоймас, тісінің *с ы з д ы ғ ы* қысқа (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** *Етіктің немесе теріден тігілген киімдер тігісінің аралығына салатын жіңішке ғана белдемше былғары.* Аралығына *с ы з д ы қ* жүгіртіп біріктірген қоныштың екі қоспасын тамашалап, аударып-төңкеріп сұқтана қарады (Т.Тілеуханов, Өмір.). *«С ы з д ы қ* салып тігілген тігістері қандай әсем еді», – деді Ақжол күбірлеп (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **3.** *Дарияның, өзеннің жыра аққан жіңішке тармағы, сызат.* Сарысу өзені *с ы з д ы қ* арнамен Сырға қарай ағады (М.Мағауин, Қиянда.). Ғабдолланың айыра алмауы, әйтеуір, сыртқа шыққан Сырдың *с ы з д ы ғ ы* (З.Шашкин, Тоқаш

Бокин). **4.** *Керегеге өрнек салатын құрал.* Қырғышпен жонып, (арнаулы екі жүзді қырғыш) керегенің басына уықтың қарынына сызық (өрнек) шығарады (Г.Раймханова, Ата кәсіп.). **5.** ж е р г. *Қайық тақтайының арасына, жігіне салынатын зат.* Қайықтың *с ы з д ы қ т а р ы* кәдімгідей жүріпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тіске сыздық етті [қылды]. *Азық қылды, талшық етті, тіске басты.* Қыстың беті қалай бұрылады деп, кәрі-құртаң малды *т і с к е с ы з д ы қ е т і п,* қалтырап отырушы еді (А.Нұрманов, Құлан.). *Т і с к е с ы з д ы қ қ ы л а т ы н* даяр ас таппай, қатынын сабады (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

Тісінің сыздығына сақтады. *Сырды берік, бекем, құпия ұстады; жария етпеді. Т і с і н і ң с ы з д ы ғ ы н а с а қ т а ғ ы н* деп, Анықтап айтып берді аты-жөнін. Сол маңнан ту иесін табасың деп Мезгеді Ұлы таудың биік дөңін (С.Керімбаев, Бес мылтық).

СЫЗДЫҚТА= е т. **1.** *Суды, шайды ақырындап, жайлап, сызылтып ұрттау, ішу.* Салқын қымыз *с ы з д ы қ т а п* тамағынан, Сәуле жұлдыз сығалап жанарынан. Қарақат көз қарқара киігіне, Құз-қиядан қарайды бала қыран (М.Мақатаев, Шығ.). Ол шайды *с ы з д ы қ т а п* ішіп отыр (А.Жағанова, Еркежан). *С ы з д ы қ т а п* сіміріп жатыр. Әне, тауысып та қойды (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). // *Әрең, ақырын.* Күріштей аппақ тістері арасынан әр сөзі кейде *с ы з д ы қ т а п,* ысылдап шығады (Р.Райымқұлов, Болат.). **2.** *Судың кішкентай көзден ақырындап шығуы, ағуы.* Ал су *с ы з д ы қ т а п* аққанда, су саудагерінің жуан кеспектерін ер болсаң, толтырып көрші, қане (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Тау қатпарларының әр жерінен *с ы з д ы қ т а п* аққан бұлақ пен ескі құдықтарды сағалайды тұрғындар («Лен. жас»). Анар тұрған тік тастың іргесімен *С ы з д ы қ т а п* бір болымсыз су ағатын (Т.Әбдірахманова, Көгершін.). **3.** *Киімге, болмаса үй жиһаздарына өрнек ретінде кемерлеп сыздық салу.* Петр Петровичтің назарын аударған қақпақтың ішкі оң жақ бұрышына *с ы з д ы қ т а п* жағылған қола болды (К.Тоқаев, Тасқын). **4.** *Болар-болмас жарық, сәуле тұсу, жарықтың жылтырап қана көрінуі.* Үй ішіне *с ы з д ы қ т а п* кірген таң сәулесін көріп, ол орнынан тұрды (С.Бегалиев, Уақыт.). Сығырайған терезеден болар-болмас жарық *с ы з д ы қ т а п,* әр заттың нобайы көріне бастады (О.Бөкеев, Мұзтау).

СЫЗДЫҚТАЛ= е т. *Тігіс аралығына былғары салыну.* Кебістің ернеуі астарланып, шеті *с ы з д ы қ т а л а д ы* да, өте жіңішке тарамыс пен екі қатар етіліп қайылып отырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫЗДЫҚТАЛУ *Сыздықтал етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДЫҚТАН= е т. *Ақырындау, баяулау, әрең өту.* Сол шаң енді бірте-бірте *с ы з д ы қ т а н а* созылып, соның ұшында ноқаттай бұлдырап, бірер қарайғанның нобайы да білінді (Е.Тұрысов, Ақбақай).

СЫЗДЫҚТАНУ *Сыздықтан етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДЫҚТАТ= е т. **1.** *Сызылтып ұрттау.* Түйе сүтін қатқан қою, қызыл күрең шайды *с ы з д ы қ т а т а* тартып, дабырласып отыр (М.Мағауин, Ақша қар). **2.** *Аяқкиім былғарысының арасына белдемше салып тігу.* Кебістің күлшініне, өкшесіне, тұмсығына *с ы з д ы қ т а т ы п* күміс қағады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫЗДЫҚТАТУ *Сыздықтат етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДЫҚТАУ *Сыздықта етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДЫЛАУ с ы н. *Салқындау, ылғалдау, сыздырақ.* Желсіз тып-тынық түн. Қара күздің *с ы з д ы л а у,* шықты уағы еді (М.Сүндетов, Балық аула.).

СЫЗДЫР= е т. *Сызу сызғыз.* Чертеждің бәрін көршісіне *с ы з д ы р т ы п* алды (Ауызекі).

Ат бауырын сыздырып. б е й н. *Шөптің биік, бітік шығуы және жылқы малының тоя оттап, бабында келе жатуы туралы.* Бозарған таңды бетке ұстап, шалғынға *а т б а у ы р ы н с ы з д ы р ы п,* бір салт атты келеді (Б.Майлин, Шығ.).

СЫЗДЫРТ= е т. **1.** *Біреуге сызу салдырту.* **2.** а у ы с. *Жоқ қылу, өшірту.* Тағдырым, талай сыйласқан Әлдилеп махаббатымды, Қия алмай жүрген қимасқа *С ы з д ы р а* көрме атымды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Ат бауырын сыздыртып жүру.* Сол шұбырған қалың жылқының соңын ала бөрте жорғасын *с ы з д ы р т ы п* жылқышы жігіт жүр (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл).

СЫЗДЫРТУ *Сыздырт етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗДЫРУ *Сыздыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗУ[1] з а т. **1.** п е д. *Сызба сызып үйренуді меңгертетін оқу пәні.* Математикамен тығыз байланысты бола отырып, *с ы з у* – техниканың ғылыми тілі деп аталады («Қазақст. мект.»). Республика мектептерінде *с ы з у д а н,* ән-күйден арнаулы білімі бар мұғалімдер жетіспей келеді («Қазақст. мект.»). **2.** *Бір нәрсенің жоба-нобайын қағаз бетіне түсіріп, нақты көрсеткен үлгі.* Ол

қолындағы *с ы з у* жобаларды алып, өзінің жәшігіне тығып қойды (М.Дүзенов, Әке.). Кен табылып, соның *с ы з у ы н* сызып отыр екен ғой десек, өлең жазады екен (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). – *С ы з у д а н* бірдеңе түсіндіңдер ме? – деді Серіккали дастарқанша жайылған қағазға айнала үңілген коммунистерге (Қ.Исабаев, Соңғы.). **3.** т е х. *Кейбір шартты белгілерді, ерекше ережемен белгілі бір масштабты сақтай отырып, белгілі бір аспаптардың көмегімен, кейде қолмен салынған сызба.* Техникалық *с ы з у д а ғ ы* нәрселерді бейнелеудің басты тәсілі – кескіндерді өзара перпендикуляр жазықтарға тік бұрыштап проекциялау (ҚҰЭ). **4.** а у ы с. *Оқу, жазу.* Олар миына *с ы з у* (оқу) қонбаған жасамыс адамға саясатты ауызша түсіндіреді екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). Жазуларың, *с ы з у л а р ы ң* жоқ. Болған. Құртып жібердіңдер (О.Бөкеев, Мұзтау). Менің екі ұлым бар. Екеуі де орысша жазу мен *с ы з у* біледі (М.Жұмағұлов, Қыран.).

СЫЗУ[2] *Сыз етістігінің қимыл атауы.* Сөйтіп таяқшаларды қалай *с ы з у* керектігін түсіндірді. Оқушылар сыза бастады (Жыл он екі ай). Толтырғам сия қаламға, Толтырғам құйып әр түсін: Жазуға кетті жартысы, *С ы з у ғ а* кетті жартысы (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.).

СЫЗУЛЫ с ы н. *Сызбалы, сызылған.* Карта осы екен-ау, «Жердің бәрі суретке түсіріліп, *с ы з у л ы* болады деп Төлегеннен еститінмін» (М.Әбдіхалықов, Ленин.).

СЫЗЫҚ з а т. **1.** *Қағаз бетіне болмаса басқа бір затқа түскен жазу, сызылған шимай.* Столдың үстіндегі әйнектің астында бір қағазға сызылған *с ы з ы қ т а р* жатты (М.Иманжанов, Жастық.). Үйге келсе, науқас құрдасы қағаз бетіне ерсілі-қарсылы *с ы з ы қ т а р* тартып, бірдемелерді шимайлап жазып отыр (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Ойдың әсем дүниесін сызықтаумен отырды. Толып жатқан *с ы з ы қ т а р* Қағаз бетін толтырды (С.Сейітов, Большевик.). **2.** г е о м. *Түзу түріндегі геометриялық фигура.* Беттің кез келген бөлігінің шекаралары, сондай-ақ қозғалыстағы нүктелердің траекториясы да *с ы з ы қ* болып есептеледі (ҚҰЭ). «Жазық орындар» деп аталатын Аполлонийдің тағы бір геометериялық шығармасы геометриялық нүктелер орнын классификациялауға, оның ішінде өзі «жазық орындар» деп атаған түзу *с ы з ы қ* пен шеңберді зерттеуге арналады (А.Көбесов, Математика.). **3.** а у ы с. *Бетке, маңдайға түскен әжім.* Маңдайына да қисық *с ы з ы қ т а р* қаптап кеткен екен (Қ.Найманбаев, Үміт.). Мұт шалғысын салты десек қызыққан. Екі көзде мұң тұнып тұр біз ұққан. Сол заманның шырғалаңын аңдатар Маңдайдағы жылғаланған *с ы з ы қ т а р* (К.Салықов, Жезкиік). Ажарлы өңін қалың әжім қаптап, бетіне уайым *с ы з ы қ т а р ы* із тастаған (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Қағазға үңілгенде езуіндегі *с ы з ы ғ ы* тереңдеп, екі ұрты салбырап кетті (Т.Ахтанов, Боран). **4.** а у ы с. *Тағдыр бұйрығы, жазуы.* Бәрімізге ортақ бір ғана тағдыр *с ы з ы ғ ы* бар-ды (Т.Шаханов, Жоғалған.). Бұл сөздің жаңа жеттік қызығына, Тағдырдың пәнде көнер *с ы з ы ғ ы н а.* Қыз бастап байбатшаны алып келді, Баяғы өзі көрген құдығына (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қайғылы менің көңілім тола ма екен, Алланың *с ы з ы ғ ы* екі бола ма екен? Маңайға тантық құлды жолатқызбай, Қорқытып қойған оны құдай екен (Қозы Көрпеш.). **5.** а у ы с. *Көңілдегі қайғы-қасірет, іштегі күйік.* Осы күн өмірімнің, Ешбір жоқ қызығы. Жаралы көңілімнің, Жазылмай *с ы з ы ғ ы* (Абай, Тол. жин.). **6.** а у ы с. и н ф. *Экрандағы түзу сызық түріндегі геометриялық фигура немесе оны кескіндеу элементі және графиктік редактордағы ең қарапайым геометриялық элемент* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЫЗЫҚЖОЛ з а т. и н ф. <ағыл. track > *Дискінің бір толық айналымында ауыстырусыз бір бастиекпен оқылатын магниттік дискінің бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

СЫЗЫҚТА= е т. *Сызық жүргізу, сызат салу.* Уықтың қары мен керегенің бас жағын сай-сай етіп *с ы з ы қ т а ғ а н д ы* сарнау деп атайды (Қаз. түсін. сөздігі).

СЫЗЫҚТАЛ= е т. *Сызық жүргізілу, сыздықталу.* Мұндай білезіктің екі шеті кейде алтынмен көмкеріліп, *с ы з ы қ т а л а д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫЗЫҚТАЛУ *Сызықтал етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗЫҚТАН= е т. *Түрлену, түп-түзу болу.* Бұл тізбекті көргенде, *с ы з ы қ т а н ғ а н* жіңішке жол үстіне ұзыннан-ұзақ қара нәркес яки қара қошқыл маржан-моншақ төгіліп қалған екен деп қаласың (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

СЫЗЫҚТАНУ *Сызықтан етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗЫҚТАУ *Сызықта етістігінің қимыл атауы.* «Сарнау» дегеніміз керегенің бас жағын, уықтың қарын сай-сай етіп *с ы з ы қ т а у* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫЗЫҚТЫ с ы н. *Сызық сызылған, сызық түскен, сызығы бар.* Сфералық және цилиндрлік координаталар да кеңістіктегі қисық *с ы з ы қ т ы* координаталар тобына жатады (Проектив. геометрия). Бейнесі өмір көркіндей, Көрінген

жайнап жотада. *С ы з ы қ т ы* дәптер бетіндей, Сызылған дала соқаға (Т.Жароков, Шығ.).

СЫЗЫҚТЫҚ з а т. *Сызыққа құрылғандық.*

Сызықтық алгебра. м а т. *Алгебраның есептердің сандық шешімдерін математикалық бейнелеу және зерттеу үдерісіне арналған маңызды бөлімі. С ы з ы қ т ы қ а л г е б р а н ы ң* негізгі есептерінің екеуінің мәні ерекше зор (ҚҰЭ). *С ы з ы қ т ы қ а л г е б р а л ы қ* теңдеулер жүйесінің шешімі және матрицаның меншікті мәні мен меншікті векторларын анықтау (ҚҰЭ).

Сызықтық бағдарламалау [программалау]. м а т. *Операцияны зерттеу кезінде қолданылатын математикалық әдіс.* Жордан-Гаусс әдісі *с ы з ы қ т ы қ п р о г р а м м а л а у д а* қолданылатын көптеген әдістердің негізі болып саналады (Ж.Күлекеев, Сызықтық.). *С ы з ы қ т ы қ п р о г р а м м а л а у* дегеніміз өндірістің негізгі мақсаты мен шарты белгілі бір сызықтық өрнектер (теңдеулер) түрінде берілген жағдайда, сол процесті зерттеу үшін қолданылатын математикалық тәсіл (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

Сызықтық спектр. ф и з. *Жеке спектрлік сызықтардан тұратын оптикалық спектрлердің бір түрі. С ы з ы қ т ы қ с п е к т р* еркін атомдарға тән (ҚҰЭ).

Сызықтық теңдеу. м а т. *Белгісіздері (айнымалы шамалары) 1-дәрежелі болып келетін және белгісіздердің көбейтінділері қатыспайтын теңдеу. С ы з ы қ т ы қ т е ң д е у л е р* жүйесінің бір шешімі, шексіз көп шешімі немесе мүлде шешімі болмауы да мүмкін (ҚҰЭ). Лейбниц бүкіл сызықтық алгебраға жаңа жол ашқан *с ы з ы қ т ы қ т е ң д е у л е р* жүйесі анықтаушы ұғымының бастамасын енгізеді (А.Көбесов, Математика.).

СЫЗЫҚША з а т. **1.** *Сәл ғана болар-болмас сызат, таңба; әжім.* Қабағынан жасында ат тепкен, тұяқ дағы бір жаңа айдай имек *с ы з ы қ ш а* болып қалып қойыпты (Ғ.Мұстафин, Қара ғанды). Жазық маңдайынан көлденең түскен *с ы з ы қ ш а л а р,* көзінің алдындағы кішкентай сызаттар, ауыр жылдардың айғағындай сезілді (А.Лекеров, Түз гүлі). Зейнептің аласалау кішкене маңдайында бірнеше *с ы з ы қ ш а* – әжім пайда болды (Ө.Қанахин, Мұрагер). **2.** л и н г в. <франц. tiret> *Есім негізді бастауыш пен баяндауыштың арасына, сілтеу есімдігінен кейін және тағы басқа мәтін мазмұнын айқындауда қойылатын, дефистен ұзын, көлбеу сынық сызық түріндегі тыныс белгісі.* Құрмалас сөйлемнің жай сөйлемдерінің арасында қос нүктеден басқа үтір, нүктелі үтір, *с ы з ы қ ш а* да қойылуы мүмкін («Қазақст. мект.»). Аталған мақал-мәтелдер бастауыш пен баяндауыш арасында қойылатын *с ы з ы қ ш а ғ а* байланысты пайдалануға да қолайлы («Қазақст. мект.»).

СЫЗЫҚШАЛЫ с ы н. *Айқыш-ұйқыш сызық жүргізілген, сызбаланған.* Жолақ тоқымаларға түсірілетін әшекей, түрлі *с ы з ы қ ш а л ы* жолақ жүгіртіп, жалпақ етіп қалдырылған аралығына ан, өсімдік бейнелері түсіріледі (ҚазССР тарихы).

СЫЗЫЛ[1]= е т. **1.** *Сызық салыну, сызық түсірілу.* Қарындашпен асты *с ы з ы л ғ а н* сөйлемдерге көз жүгіртті (К.Баялиев, Жер.). Минус, сұрақ белгісі, жол-жолдың астын қуалай *с ы з ы л ғ а н* сызықтар (Е.Домбаев, Ол осындай.). **2.** *Белгілі бір нысан нобайының қағаз бетіне түсірілуі; белгіленуі.* Ал жер қағаз бетіне осылай *с ы з ы л ғ а н д а* оның үсті – солтүстік, асты – оңтүстік, оң қол жағың – шығыс, сол қол жағың – батыс болады (Қ.Исабаев, Өткелде). Машинаның қандай бөлшегі болмасын, алдымен конструктордың қолынан қағаздың бетіне *с ы з ы л ы п* шығады да, сол сызықтар бойынша қалып жасалады (С.Бақбергенов, Біздің колхоз). Әрине, ол кезде көпірдің жобасы *с ы з ы л ғ а н* да жоқ (С.Аққошқаров Бақыт.). **3.** *Жойылу, жоқ қылу.* От пен оттың арасында ұсталар, Ұстахана түтін толы ысталар. Арасында тармақ пенен тармақтың Он *с ы з ы л ғ а н,* Жүз сызылған нұсқа бар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Жазылу, жоспар жасалу.* Быт-шыт елдің бірігіп зорға басы, *С ы з ы л а д ы* келер күн жол-жобасы. Қара аспанның қарайды дөңесінен, Дөңгеленген ауылдай Орда басы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Байларды қуып арадан, Болашақ іске алдыңғы Пландар тегіс *с ы з ы л д ы* (О.Шипин, Дастан.).

СЫЗЫЛ[2]= е т. **1.** *Сыпайы болып көріну, өтірік көлгірсу, инабат сақтағансу.* Ыбырайларды байы тірісінде «қайнаға» деп *с ы з ы л ы п,* сәлем қылып тұрушы еді, байы өлген соң «Ыбырайым шал» деп атын атайтынды шығар-ды (Б.Майлин, Азамат.). Халима Бөзікеннің алдында әдеп сақтап, «ағай» деп *с ы з ы л а* сөйлеген кезде, Барақ өкіректеп кеп күледі (С.Мұратбеков, Көкорай). **2.** *Әдеп сақтау, артық қылық көрсетпеу.* Сіз-біз деп, жол беріп, жол көрсетіп, сыпайылық мінезбен *с ы з ы л ы п* тұрады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Жақындамай, тұрды аспанда *с ы з ы л ы п,* Бітер ме екен, кетер ме екен үзіліп. Қара тастай жібімейтін бір кезде Патшаның да тұрды көңілі бұзылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Күйеу болып *с ы з ы л ы п,* Сай паналап түсті аттан, Қыз қорған-

сыз қызғалдақ Айдалада бос жатқан (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Сызбайлану, кербездену, жаймен асықпай қимылдау.* Сартай *с ы з ы л а* отырып бір кесе шайды тауысты да ыдысын төңкерді (С.Алдабергенов, Асу.). Қаншайым сары жез құманын ұстаған бойы *с ы з ы л а* басып ішке кірді (А.Байтанаев, Қайнар.). **4.** *Жайымен, баяулап ұшу (құс).* Қарсы алар алдарыңнан ақ бидайым, *С ы з ы л ғ а н* аспандағы аққудайын. Айта бар елдеріңе, асыл достар, Ешкімге бұл далам да аттырмаймын (Е. Ибраһим, Көктем.). Биші қайың той-думан, Мұнар жартас ойқұздан. Сұлу аққу *с ы з ы л ы п,* Кетпейді көк айдыннан («Қаз. әдеб.»). **5.** *Әннің, музыка үнінің құлаққа жағымды, баяу, сазды шығуы.* Ықаңның қобызының күйі әуелі ақырын ырғалып *с ы з ы л ы п* отырып, бірте-бірте күңіреніп кеп зарлап жөнелді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Үйінің жанынан өтіп бара жатып ылғи әзіл-қалжың, шырқалған ән, *с ы з ы л ғ а н* скрипка үнін естиміз (З.Асабаев, Ар соты). Дөңбекшиді өрт болып жүзің маған, Жүрегімде жүр әлі *с ы з ы л ғ а н* ән. Көкірегімнің қақ төрін жарып аққан, Жайық, Жайық қаймағы бұзылмаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бірі жіңішкелеу, бірі қоңыржай екі дауыс әуелі *с ы з ы л а* шығып, бара-бара күшейе берді (Ж.Бектенев, Қызылшашы.).

Қыздай сызылған. *Ұяң мінезді, биязы, момын, сыпайы.* – Е, мұғалім Әділхан де. Өзі де бір *қ ы з д а й с ы з ы л ғ а н* биязы жігіт («Лен. жас»). – Айтпағанда сенен қорқар деймісің? Бұрын *қ ы з д а й с ы з ы л ғ а н* мұғалім едің. Қарай гөр енді мұны (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СЫЗЫЛДЫР= е т. *Әдемі дауыспен әндету, ән салу.* Екілене соққан жел уіліне қосылып, сыбызғы сазындай *с ы з ы л д ы р ы п,* нәзік тәтті даусымен шырқаған әннің аяғын үзілдіре қайырды (С.Омаров, Өмір.). Әнші еді сүйген жары, *С ы з ы л д ы р ы п* әнге салды, Жас жігіттің от жүрегін Қытықтады қыздың әні (С.Дайырбеков, Арман).

СЫЗЫЛДЫРУ *Сызылдыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗЫЛМА с ы н. *Ерекше бір сарынды үнмен мәнерлі, сазды шығатын.* Залдағы жарық өңін өзгертісімен құлағымыз саксафонның *с ы з ы л м а* майда үнін шалды (Қ.Исабаев, Жолдас.). Сонсоң оған сыбызғының *с ы з ы л м а* үні қосылды (Қ.Исабаев, Соңғы.).

СЫЗЫЛМАЛЫ с ы н. *Сазды үнмен сызылып шығатын.* Хамадан сұлтанның Шамдағы алтындаған сарайынан *с ы з ы л м а л ы* сазды әуен миуалы «Ата баққа» талып жетеді (Д.Сапаров, Өткен күн.).

СЫЗЫЛТ= е т. *Ән, әуеннің баяу, сазды шығуы.* Татардың жанға жәйлі нәзік те сазды әнін *с ы з ы л т а* жөнелді (Н.Баяндин, Құм асты.). Таң атты бозарып, Жоғалды жұлдыз, Ай, Шыдасын о неғып Есі ауып жығылмай. Тойға келген таң желі сыбырласып, *С ы з ы л т ы п* ән салып, Шырқады бозторғай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өзен өлді өрге ұмтылып, көл өлді, Сүюменен біз қартайдық сол елді. Тәттімбет те таңнан жұртын оятып, «Саржайлауын» *с ы з ы л т ы п* бір жөнелді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сыбызғыдай *с ы з ы л т ы п* азалы үнін, Өкпек желі соққанда Қазалының. Есігін аш, ен де кет, тосырқама, Қазалының кез келген қазағының (М.Мақатаев, Шығ.). // *Жүйткіп немесе жайлатып.* Асфальтпен *с ы з ы л т ы п* келіп тоқтай қалғанымызда бәрі жапырлай бізге қарады (Б.Аманшин, Жар мұңы).

СЫЗЫЛТУ *Сызылт етістігінің қимыл атауы.* Әсем келіншектер бас қосып, ғажайып бір сырлы әндерді *с ы з ы л т у ш ы* еді (И.Жақанов, Екі жирен). «Алғабас» совхозының автоклубы да өзінің әсем ән мен тәтті күйін *с ы з ы л т у д а н* әлі де жалығар емес (Ғ.Сармұрзин, Мейірім).

СЫЗЫЛУ *Сызыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сызбасы салыну.* Олардың қағазға не тақтаға *с ы з ы л у* ерекшеліктері бар («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Әдептілік көрсету, сыпайы болып көріну.* Оның бұл *с ы з ы л у ы* жігітке орынсыз шолтаңдықтан туған жасанды қылық болып көрінеді (М.Иманжанов, Алғашқы.).

СЫЗЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Қысылыңқырау, қымсыныңқырау, ұялыңқырау, сыпайы мінез көрсету.* Қыз-келіншектер *с ы з ы л ы ң қ ы р а п,* іштерінен бірдеме айтқандай жымиысып: – Шүкір! Шүкір! Айтсын! – десті (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЫЗЫЛЫҢҚЫРАУ *Сызылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗЫЛЫС= е т. *Ұзатпау, әңгімені көбейтпеу.* Салт аттылар аман-саулық сұрасып *с ы з ы л ы с ы п* жатпай-ақ «іске» кірісті (К.Сегізбаев, Қойнау.).

СЫЗЫЛЫСУ *Сызылыс етістігінің қимыл атауы.*

СЫЗЫҢҚЫ с ы н. *Сызылып тұрған, қиғаштанған, жіңішке.* Жақсы еді, әрі жас еді әйелі оның (Аңғартар кейінірек үйленгенін) Ақ құба, орта бойлы, маңдайы кең Қысықтау қара көзі, бетінде мең, *С ы з ы ң қ ы* сирек біткен екі қасы (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

СЫЙ з а т. **1.** *Несібе, ырыздық.* Тәтті сөз бен түзу ой Тағдыр *с ы й ы* емес пе? Әуре қылма, жаным, қой Мені күндеп егеспе! (Ш.Құдайбер-

диев, Шығ.). Тартады күзгі желмен дала күйді, Қалдырды өшпейтіндей баба *с ы й д ы.* Арада мыңдаған жыл өтсе-дағы, Көтеріп келеді ел Фарабиді (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қызыл талша – қыз Раушан, Бұл дүниеде сен болсаң, – Қобыз болса, күй болса, Хақтан келген *с ы й* болса, Қайран баба Ықылас Өлмейтіні ып-ырас. Қыз – өріс те, ұл – мирас. Әулет жолы қыпқиғаш, Алысқан қол айтқан серт – Дүние деген бір концерт, Мәз боламыз – боп аң-таң, Көп соғамыз алақан, Өмір көшсе алаңсыз, Ақырғы рет бір шолып, Сонда біздер қалармыз, Қол емес-ау сан соғып (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Бұл сөз (тіл) адамға ғана берілген *с ы й* («Абай»). **2.** *Түрлі жағдай, себептерге байланысты берілетін сыйлық, тарту.* Күтетін құрмет, *С ы й ы ң д ы* Туысқан, Туған жалғыз ба?! Шен-шекпен жағы тиімді Бұйырды біраз балдызға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ал енді жақсы оқуды, дұрыс құлқы үшін шәкірттерге *с ы й* (награда) беру, үлестіру тіпті дұрыс емес. Мұндайда сый алған балалар *с ы й* алу үшін ғана тырысып, кеуделеріне орынсыз менмендік, ретсіз тәкаппарлық кіріп, сый алмаған балалар күншіл һәм өзіне-өзі сенбейтін жасық болып шығады (М.Жұмабаев, Шығ.). Шәкірт не істесе, мақтау, яки *с ы й* алу үшін емес, міндет болғандықтан істеу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сыбаға, үлес.* Жауын ерте көрген соң, Ұрып, *с ы й ы н* берген соң, Жау тыйылды, басылды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Дон Карлос. Сондай жассың... әлі де бес, алты жыл жас боласың. Әлі де сенің алты жыл маңайында Үймелеп, еркелетіп, әлпештеп, олар *с ы й* беред, Түндер бойы тәтті әнмен әлдилейді, Қараңғы түнде сен үшін бірін-бірі өлтіред (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ә, биіміз, биіміз, Түрленіп қапты үйіңіз, тымақ тәуір күйіңіз, Байқаймын, мол ғой тегінде Алатын елден *с ы й ы ң ы з.* «Сен» деп сізге не дейін, Тамұқта мәңгі күйіңіз (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Сыйластық, құрмет, қошемет. С ы й* қандай, мінез қандай, сымбат қандай? Ойласаң арзан қандай, қымбат қандай? Қызығы қыз, бозбала ұмытылмас, Аңдып кеп айдын көлден қу атқандай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** а у ы с. *Жақсы мінез, жақсы қылық.* Қызбенен ерегісер күйің бар ма? Бойыңда адам елер *с ы й ы ң* бар ма? Кеудеңде өрге айдайсың, сорлы қойшы, Басқа да кедейліктен мінің бар ма? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6.** а у ы с. *Жақсылық, жайлылық.* Көңілімнен күй үзбеймін, Жырлау үшін мәңгілік. Табиғаттан *с ы й* іздеймін, Тұру үшін жаңғырып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Не деген ғажап еді биылғы Май! Табиғат та сыйлады-ау *с ы й ы н* бұлай! Шуақ толы үйлердің әйнегінен, Ақтарылып, сыртқа нұр құйылғандай, Не деген ғажап еді биылғы Май! (М.Мақатаев, Шығ.). Аштарға ас, жалаңашқа беріп киім, Егінге сайман сайлап аштырды үйым, Қондырып жар басына жатақтарды, – Ал, – деді, – табиғаттың дарқан *с ы й ы н* (О.Шипин, Дастан.). **7.** а у ы с. *Көмек, жәрдем.* Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі, Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі. Қара қидан орта қап ұрыспай берсе, О да – қылған кедейге үлкен *с ы й ы* (Абай, Тол. жин.).

Сыйға алды. *Тарту ретінде ие болды.* Омеке, құтты болсын мейрамыңыз, Іниден осы өлеңді *с ы й ғ а а л ы ң ы з!* Халықтың қазынасында үлкен байлық – Сексен жыл сындарлы жыр жиғаныңыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сыйға – сый [сыраға – бал]. *Жақсылыққа жақсылық, сыйластықтың да өзіне лайық қайтарымы бар, құрметке құрмет деген мағынада.* Мен саған олжа болар ерін бе едім, Құтқардың сөзім сыйлап, ерінбедің. «*С ы й ғ а – с ы й*» дегенменен, таз басыңды Аузыма салып тұрған кешірмедім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Олар да мені жек көрмейді-ау деп ойлаймын, маған үйір-ақ, *с ы й ғ а – с ы й, с ы р а ғ а – б а л,* мен де уақытымды олардың арасында көп өткіземін (С.Еркебаев, Алғашқы.). Енді саған қараймын, қараймын да, Шырқ айналам шабақтай ақ айдында. *С ы й ы ң а – с ы й, с ы р а ғ а – б а л,* қайтаруға, Халім менің келе ме, жараймын ба?! (М.Мақатаев, Қарлығашым.).

Сыйға [сый орнына] тартты. *Сыйлап берді, сыйлық ретінде тарту етті.* Жатырмын *с ы й ғ а т а р т ы п* немереме, Асылын туған жердің топырағына (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік). Осы үйде толқытып әрқилы жайда, Шабыт кеп *т а р т қ а н* өлмес *с ы й д ы* Абайға. Осы үй ақындықтың кемесіндей Мәңгілік тұрып қалған Жидебайда (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бағың жанса бас құрар амал-айла, (Әйтсе де адам оны әр кез бағалай ма) Содан мені бір қойшы тауып алып *С ы й о р н ы н а т а р т ы п т ы.* Тарағайға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сыйға тарту. қ ұ қ ы қ. *Бір тұлғаның өзіне тиесілі мүліктік құндылықтарды екінші бір тұлғаның меншігіне қайтарусыз беруі.* Шартпен (сыйға тарту шартымен) ресімделеді және нотариуста тіркеледі. *С ы й ғ а т а р т у* заңды тұлғаның атына ресімделсе, сыйдың құны оның негізгі қызметке жатпайтын қызметінен түскен табысы болып табылады және оған салық салынуға тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Сый етті [қылды]. *Тарту етті, сыйлады.* Жеті жүз елу жылдан соң, Той жасап бүгін дүрлет-

кен. Біз де келдік алыстан Осы тойға құрметпен. Аруағына Шотаның Термесі бұл Кененнің Осы тойға *с ы й е т к е н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Талпынған талаппенен мен де бірер, Көп жүрдім, кездей келді көрмеге жер. Ең болмаса, халқыма көрсетейін *С ы й қ ы л ы п*, белгі болар бір нәрсе бер (Абай, Тол. жин.).

Сый көрді. а) *Сый ретінде қабылдады. С ы й к ө р д і м* жалғыз кірпіш, бір ағашты. Қуаныш бетін басып тұра қашты. Жүр солай мәңгүрт болып ақын жігіт Жұмсамай өлең үшін мына басты (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Зор қошеметке ие болды.* Керімбала мен Әкім қожаның қонағы боп, ол меймандос ауылда да көп *с ы й к ө р г е н* (М.Әуезов, Абай жолы). Шырқағаным ән болды, Шерткеніміз күй болды. Мәдениетті үй болды, *К ө р г е н і м і з с ы й* болды, (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сый көрсетті. *Қошеметтеді, сыйлады.* Жаныңа салып бір мол қайғы, *К ө р с е т к е н* екен ғой *с ы й* маған. Айттым ғой, бұл түге оңбайды, Ақырғы тұлпарды қинаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ел-жұрты Ер Төстікке той қылады, Тойына талай малды сойдырады. Тауып ап, тозып кеткен ағаларын, Тамаққа *с ы й к ө р с е т і п* тойдырады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сый қонақ. *Қадірлі, құрметті мейман.* Жәбікен *с ы й қ о н а ғ ы н ы ң* өз қарындасын мақтауын күтіп, жымыңдап, көтеріліп қалды (М.Әуезов, Абай жолы). «Ассалаумағалейкүм» – кіріп келді, «Уағалайкүмассалам» – орын берді. Көрпе салды, «Жоғары шығыңыз» – деп, Төрге барып *с ы й қ о н а қ* отырды енді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алыс кетем, айналып соға алмаспын, Ендігәрі *с ы й қ о н а қ* бола алмаспын. Өлең қуған пенде едім ертелі-кеш, Сонымен азырақ көңіліңді аштым (Ә.Найманбаев, Шығ.). Күлшат! Үйіңді әзірле! *С ы й қ о н а қ* келіп қалды! – деді (Д.Әбілев, Арман.).

Сыйы өткендік. *Беделі артушылық, қадірі асқандық.* Қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, *с ы й ы ө т к е н д і к,* байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, тартып алмақ (Абай, Тол. жин.).

Тағдыр сыйы. *Пешенеге жазылған жақсылық.* Талай-талай белдерден өтіп аман, *Т а ғ д ы р с ы й ы н* сен берген татып әмән. Тұлпар ғана жететін жерлерге де, Мезгіліңде мен жаяу қатынағам (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тағы кімсің таң ата келе қалған, Аз ба *с ы й ы т а ғ д ы р д ы ң* менен алған. Желден сақта жерімде шаң боратар. Керден сақта, құдайым, керенаудан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СЫЙ= е т. **1.** *Киімнің денеге шақ болуы, тар болмауы.* Шақырдың мені қияға Қанаты талар демей-ақ. Тар жейдең маған *с ы я* ма, Жүрсің ғой білем мені аяп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Киім-кешек *с ы й ғ а н м е н*, Керек қой бір жарасу. Зерлі аяққа құйғанмен, Қара су ол – қара су! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Белгілі бір жерден орын табылу, орын жетісу. С ы й м а й д ы* жұрт тауға да, алаңға да, Машинада есеп жоқ, анаң қара, Жетісуда мұндай той, мұндай жиын Өтпегенін айтады тарих – ана (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бір басы Тұзақ... Сырласып Ұзақ Оңаша, Тар үйге *С ы й д ы қ*. Сәби де Сүйдік, Тамаша! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ақтан болды күніңіз, Ғаршы менен күрсінге Тайталасты үніңіз, Өзің болған күніңде, Бір көшеге *с ы й м а й д ы*. Азат еткен құлыңыз (М.Дулатов, Шығ.). Шығармайын естен мен, Айтқаныма көңіл бөл. Аспан *с ы й ғ а н* кестеңнен Оймағындай орын бер! (С.Мәуленов, Алыс кет.). Болмасам да елге мәлім зиялы, Бауырыңмын ешкімге жоқ зияным. Жан емеспін бөрліктірер жиынды, Жарты адамның орынына *с ы я м ы н* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Орыны болу, басы артық болмау, жетісу.* Біздің жаққа үйренісіп кеткен бе, Көңілді ән сап келіп еді көктемде, Өскен жерін қимай кетіп барады, Өскен жерге *с ы й м а й* кетіп барады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қырықтан соңғы иманым – Отыз жылдай жиғаным. Көп ғалымның сөзінің Ақылға алдым *с ы й ғ а н ы н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақтың бәрі *с ы й с а* деп аштым айқара, Құшағым менің, ерлігін жердің қайтала, Торғайды атып, топырағына тигізген Беймергендердің берекесіздігін де байқама! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жан бауырым, қарашығым, Ғазиза! Қарлығашым, келдің ұшып, мен риза. Сорлы ағаңды сағынипсың, ойлапсың, Жылар ма едің жүрегіңе ой *с ы й с а* (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Біреуге ұнау, жағу, сіңу, тіл табысып тұра алу.* Сардар шал бүкіл Жем мен Жайық арасына *с ы й м а ғ а н*... дей бергенде, Қабан оған суық жанармен жалт қарап, «қой!» дегендей ишарат етті (З.Қабдолов, Жалын). Бір отырсақ, *с ы й м а д ы ң* туысқанға, «Қу жетім» – деп қуады ұрысқанда, Ешкі менен қойымның басын ұстап, Әкеме сауғызушы ем: мыс құманға (К.Әзірбаев, Шығ.). Саудагер қашты бұл елден, Несиесін жия алмай, Бұралқылар сандалды, Жуандарға *с ы я* алмай (Абай, Тол. жин.). Өзіме-өзім жақпадым, Енді қайда *с ы я* алдым? Қалап алған көп мінез, Қалайша қылып тыя алдым? (Абай, Тол. жин.). Бас-басыңа би болсаң, Манар тауға *с ы й м а с с ы ң*, Басалқаңыз бар

болса, Жанған отқа күймессің (Абай, Тол. жин.). **5**. а у ы с. *Айтуға тұру, жеткілікті болу.* Көп адам дүниеге бой алдырған Бой алдырып, аяғын көп шалдырған. Өлді деуге *с ы я* ма, ойлаңдаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? (Абай, Тол. жин.). Арман – алыста, Арнам – ағыста. Бағам өссе деп, Басам намысқа. Қиял – қиянда, Құсым – ұямда, Сайрап берер ем, Сөзге *с ы я м* ба?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қазақтың «жүректісі» мақтауға *с ы й м а й д ы* (Абай, Тол. жин.).

Ақылға сыймады. а) *Ойлап, түсіну мүмкін болмады. А қ ы л ғ а с ы й м а с* ол Алла, Тағрипқа тілім қысқа ah! Барлығына шүбәсіз, Неге мәужүт ол қуа (Абай, Тол. жин.). ә) *Көңілге қонбады, сенімді болмады.* Ел көзіне оғаш көрінген бұлардың ісі *а қ ы л ғ а с ы й м а д ы* (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

Анары кеудесіне сыймады. б е й н. *Әйел адамның омырауы туралы.* Бала емізген Дәрінің Емшегін сүт кернеген. *К е у д е г е с ы й м а й* қос *а н а р*, Торсықтай болған теңдеген (О.Шипин, Дастан.).

Басы бір қазанға сыймады. *Басы бірікпеді, ынтымағы болмады.* Ол екеуінің *б а с ы б і р қ а з а н ғ а с ы й м а й т ы н ы* өздеріне ғана емес, осы отырған жұртқа тегіс мәлім (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Бойына ашуы сыймады. *Қатты ашуланды, қаһарланды.* Осыдан кейін бұл хабар Батырға барып жетеді, *Б о й ы н а с ы й м а й а ш у ы* Денесі дір-дір етеді, Елестеп ердің көзіне Зылиқаның мұн-зары (О.Шипин, Дастан.).

Бір кеудеге сыймады. *Түсінісіп тұра алмады, тіл табыса алмады.* Шешілгіш шешен тілім көп тұтықты, Айтуға тосырқайды өтірікті. Бір жүрек, ұлы көкірек қалды менде, *С ы й м а д ы б і р к е у д е г е* екі мықты (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Екі қолы алдына сыймады. *Жұмыссыз, іс-әрекетсіз бос отырып зерікті, өзін қояр жер таппады.* – Келгеніңе біраз күн болды, *е к і қ о л ы ң а л д ы ң а с ы й м а й* жүрген шығар? – деді председатель Әлімге (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Осындай алыс сапар үстінде *е к і қ о л ы ң н ы ң а л д ы н а с ы й м а й* қалатын әдеті емес пе? (С.Шаймерденов, Мезгіл).

Жақсы қашан да [қай жерге де] сыяды. *Мінезі жақсы адам сыйымды болады деген мағынада.* Шақырып жатса қашам ба Қауымнан өзім зиялы?! Қасыма менің; *Қ а ш а н д а* Тағы бір *ж а қ с ы с ы я д ы*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жер-көкке [жер бетіне] сыймады. а) *Өзін қояр жер таба алмады, дегбірсізденді.* Біреулердің сөзі толы кекесін... Кекесіннің естіп жүрміз көкесін. Ұл-қызыңмен, Жұлдызыңмен тіл таппай, *Ж е р б е т і н е* кейде *с ы й м а й* кетесің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Еленбеп *ж е р к ө к к е с ы й м а й* жүрген Ержан, дереу мектепке тартты (І.Қожабаев, Қансонар). ә) *Қатты мақтанды.* Жиналған жұрттың ішінен әлгінде батырсынып *ж е р-к ө к к е с ы й м а ғ а н* Саяжан көзіме түспеді («Қаз. әдеб.»). б) *Орын табылмады; тым көп болды.* Көрпе-жастық, алаша-текеметтер *ж е р-к ө к к е с ы й м а й д ы*, кедей болсаң көшіп көр (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Жүрегі кеудесіне сыймады. *Қатты қорықты.* Қайтеді сөйлесуге тіл де шорқақ. Мұндайда болып шықты ол да қорқақ. Барады *к е у д е с і н е с ы й м а й ж ү р е к*, Қарады жан-жағына жалтақ-жалтақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кең далаға [дүниеге] сыймады. *Өзін қоярға жер таппады, не істерін білмеді.* Сұлуды адам жаны қимайды екен, Беймезгіл еске түсіп қинайды екен Жезкиік, сені аңсаған кездерімде Бір өзім *к е ң д а л а м а с ы й м а й* кетем (К.Салықов, Жезкиік). Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға, Алла асыраған бендесі аш бола ма? Ер жеткен соң, *с ы й м а й с ы ң к е ң д ү н и е г е*, Тыныштық пен зар боларсың баспанаға (Абай, Тол. жин.).

Көкірегіне сыймады [қалай сыяды]. *Бәрін қабылдап, бәрін ішіне сақтап жүре алмады.* Көкшетау көп аңсаған қиялы елдің, Қалайша *к ө к і р е г і м е с ы я р* менің. Шөлдесе со бір жердің көк терегі, Көпсінбей көз жасымды құяр едім (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қанасына сыймады. *Асып, төгілді.* Көкірегіне білімнің Көзі қайнап бұлақтай *Қ а н а ғ а с ы й м а й* кернеген; Қаз дауысты Қазыбек, Төле би мен Әйтеке, Мөңке, алшын би Көбек, Өтетілеу, Сарытай, Тампыш, Мұрат, Киікбай Солардан да өткен сұм дүние! (Базар жырау, Шығ.).

Қиялына сыймады. *Алыста, қол жетпейтіндей, үлкен арман болып көрінді.* О, сәлем, қатпар-қатпар қиял шыңдар, Биіктікті енді маған қиярсыңдар. *С ы й м а ғ а н қ и я л ы м а* дүние едің, Тіпті енді құшағыма-ақ сиярсыңдар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қолтығына ел сыйды. *Тату-тәтті, бірлікте тіршілік етті.* Шешендіктің сәні жоқ – Сөзіне сүттей ел ұйып, *Қ о л т ы ғ ы н а е л с ы й ы п*, Басына бақыт қонбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қуанышы қойнына сыймады. *Қатты қуанды, мәз боп тебіренді.* Рахметтің *қ у а н ы ш ы қ о й н ы н а с ы й м а д ы* (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Қайран жездем! *Қ у а н ы ш ы м с ы й-*

м а ғ а н д а й қ о й н ы м а, Кітабымды тастай салып, асылдым-ау мойнына (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ у а н ы ш ы қ о й н ы н а с ы й м а ғ а н* Қалима шауып келе жатқан атынан түсе салып, жаяу жүгірді (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

Құшағына сыйғандай. б е й н. *Үлкен, кең, ауқымды. Қ ұ ш а ғ ы н а* құзының Теңіз суы *с ы й ғ а н д а й*... Жер бетінің қызығын Жалғыз көріп тұрғандай! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Маңдайға сыймады. *Бұйыртпады, тұрақтамады, айырылды деген мағынада.* – Әлі күнге дейін хабарсыз болса, біздің *м а ң д а й ғ а с ы й м а й* кетті десеңізші,– деді жыламсырап (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Өзіміздің төл баламыздай болып кетіп еді, *м а ң д а й ы м ы з ғ а с ы й м а д ы* (Д.Қасенов, Ауыл.). Ақыл-ойын жалындатқан, Өнер, ғылым Шамын жаққан Ұлы қала Азияның *м а ң д а й ы н а с ы й м а д ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өмірге сыймады. к ө т е р і ң к і. *Қатты әсерленуден көңіл күйдің өзгеруі туралы.* Армандаймыз, аңсаймыз, қиялдаймыз, Мына думан *ө м і р г е с ы я а л м а й м ы з.* Бос қиялмен өтпесек жарар еді, Көктемеген егінді жия алмай біз. Өзімізді, себебі, жиі алдаймыз, Өзімізден өзіміз ұялмаймыз (М.Мақатаев, Шығ.).

Терісіне сыймады. *Қатты ашу шақырып, долданды, ашуланды.* Болыс *т е р і с і н е с ы й м а й* жарылып кеткелі тұр (С.Көбеев, Орынд. арман). Ашудан *т е р і с і н е с ы й м а й* тырсылдап, күптей болып ісінген Әубәкір өз аулына кірді (А.Сатаев, Дала.). Қиналсаң да, *с ы й м а с а ң* да *т е р і ң е*, Байпаңдаумен айта алмайсың еліңе. Жүрмейді оған «мені де бір аяңдар», Жүрмейді оған «көтеріңдер мені де» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тілі аузына сыймады. *Таңдайы кеберсіп, қатты шөлдеді.* Күн шыжып тұр. *Т і л і м а у з ы м а с ы й м а д ы* (З.Шүкіров, Ғажайып.). *Т і л і м а у з ы м а с ы й м а й* шөлдеп келе жатып, кешке қарай ел қарасына іліктік (С.Көбеев, Орынд. арман).

Үйге сыймады. *Бір нәрсені ойлап, уайымдап, тағат тауып отыра алмады, кіріп-шыға берді.* Әлденеден зар илеп, Өзіңді-өзің қинайсың. Жалғыз өзің Бір *ү й г е* – Бір сарайға *с ы й м а й с ы ң* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ішке қайтіп сыйған. *Қалай шыдаған, ішіне сақтаған, сыр ашпаған деген мағынада.* Жазылған соң әлденіп есім жиып, *Қ а й т і п* жатқан сорлы өнер *і ш к е с ы й ы п*, Алты жылдай ілулі домбырамды, Қолыма алдым баламдай бетін сүйіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫЙАҚЫ з а т. **1.** қ о ғ.-ә л е у м. *Қызметкерлер мен жұмысшыларға даталы күндерге байланысты берілетін қосымша, үстеме ақы.* АҚШ Қазақстанға көмек, *с ы й а қ ы* бермейді. Менің ойымша, АҚШ пен Қазақстан өзара әріптестік шеңберінде жұмыс істейді. Сол әріптестік аясында екі мемлекет те бір-біріне көмек көрсете алады, мәселе сол туралы болса керек («Жас Алаш»). Сөйткенмен де, әмір берушілік және әкімшілік қызметін атқаратын осындай қызметкерлер санатының *с ы й а қ ы л а р* алып жүргендігі жайлы көптеген деректер іс жүзінде кездесіп жүр («Егемен Қазақстан»). **2.** э к о н. *Алынған несие, лизингіге алынған мүлік үшін төлемақы, алынған депозиттер бойынша және борышқорлық бағалы қағаздар бойынша төлемақы.*

СЫЙАҚЫЛА= е т. *Сыйақы беру.*

СЫЙАҚЫЛАУ *Сыйақыла етістігінің қимыл атауы.* Алматы қаласының әкімі «Дене шынықтыру және спорт туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылы 2 желтоқсандағы Заңына сәйкес 2004 жылғы XXVIII Олимпиада ойындарының жеңімпаздары мен жүлдегерлерін және олардың жаттықтырушыларын *с ы й а қ ы л а у ғ а* қатысты өкім өтті («Алматы ақшамы»).

СЫЙАЯҚ з а т. э т н. *Құрмет ретінде ұсынылған үстеме (көбіне сүйық) тағам.* Іш-іштің астына алып, Әлиша құйған *с ы й а я қ т ы* да ішпеді (М.Тиесов, Алтын шынар).

СЫЙҒАҚ з а т. к ө н е. *Сый, сыйлық.* Қолымдағы көп сүңгі *С ы й ғ а ғ ы м* деп ілгенмін (Қалнияз Шопықұлы).

СЫЙҒАНСУ *Сыйғансы етістігінің қимыл атауы.*

СЫЙҒАНСЫ= е т. *Сыйғандай болу, жайғасқансу.* Әйтеуір, сездірмеуге тырысып теріс бұрылып, іштей өзімше *с ы й ғ а н с ы п*, жан терім шыға жаздаған еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

СЫЙҒЫЗ= е т. **1.** *Орналастыру, кіргізу, жайғастыру.* Қоңқаның лашығы төрт кісіні тығыз *с ы й ғ ы з а т ы н* секілденеді (Б.Майлин, Шығ.). – Біздің колхоз жұмысшыға шөлдеп отыр, – деді, – қанша үй болса да *с ы й ғ ы з а д ы*, тек аш-арық деп жүрмесе (С.Мұқанов, Есею жыл.). Киношы бейғам мұндағы – шыңдағы жайдан, Қырғыздар құсап тау даңқын кім, кәні, жайған?! Атағы шығар көкпарда – ұлдары жайраң, Алты ауыл бүгін шалғынға сырмағын жайған. Мәскеудей тасып, қанжайлау Арбатша қайнап, Аңғарға атты ел *с ы й ғ ы з д ы* қалмақша байлап баяғы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Бірге, бір үйде тұру, кеңдік көрсету.*

Үшінші Мәсімхан бар қырғыздағы, Үйіне үш ай тығып, тұрғызғаны. Әли батыр бәріміз қырғыз барып жатқанда бізді айтпай, *с ы й ғ ы з ғ а н ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ұятсыз-имансыз. Одан не күтуге болады?! Әні, кіші келіні сондай адам болып, ақыры, *с ы й ғ ы з б а д ы* (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Тілі қышыған біреулер – Разия ең аяғы шал мен баланың итін де *с ы й ғ ы з б а й,* ана үйге қуып жіберді дейтін көрінеді (М.Гумеров, Шыңырау). **3.** а у ы с. *Бәрін қамту, ойластыру, қалдырмау.* Асқар таудың, айдын шалқар көлдердің, Жүрегіме *с ы й ғ ы з а* алсам сырларын. Сахараның сайран салып желіндей, Жанартаудың жалын атып лебіндей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сан алуан сенімдегі діни ағымдардың бәрінің қызметін аясына *с ы й ғ ы з ы п,* заңдастырып отырған мемлекетіміздің Дін туралы Заңының тым көңілшектігіне, жалпақшешейлігіне дәстүрлі мұсылман және православие діндерін тұтынушылар тарапынан сын айтушылық та бар («Егемен Қазақстан»). Өзіне осындай қасиеттері *с ы й ғ ы з а* келе экспрессема, В.П.Григорьев бойынша, «элементтердің кездейсоқ жиынтығы емес, олардың реттелген көпшілігі» («Қаз. әдеб.»).

Жер-көкке сыйғызбай мақтады. *Асыра мақтап, орынсыз дәріптеді, қол-аяғын жерге тигізбей көтермеледі.* Біз Жан әзірлеген тамақты *ж е р - к ө к к е с ы й ғ ы з б а й м а қ т а й т ы н б ы з* (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Сосын ғой өлеңіңді *ж е р - к ө к к е с ы й ғ ы з б а й м а қ т а ғ а н ы.* Басқа біреу болса, сөйтер ме еді, – деді Бағила (Т.Ахтанов, Махаббат.).

СЫЙҒЫЗУ *Сыйғыз етістігінің қимыл атауы.* Оның көптеген қасиетін бір мақалаға *с ы й ғ ы з у* қиын (І.Омаров, Шабыт.). Заттарымды екі қолыма *с ы й ғ ы з у* бір бейнет болды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СЫЙҒЫЗЫЛ= е т. **1.** *Орналастырылу, сыйымды ету.* Көп орынды сандарды жазғанда әрбір цифр бір тордың ішіне *с ы й ғ ы з ы л а д ы* («Халық мұғ.»). **2.** а у ы с. *Қамтылу, бар болу.* Бұл – сурет, сонымен бірге, поэтикалық ұшқыр ой да *с ы й ғ ы з ы л ғ а н* толған (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

СЫЙҒЫЗЫЛУ *Сыйғызыл етістігінің қимыл атауы.*

СЫЙДА з а т. м а л ш а р. *Малазықтық шөп. С ы й д а* атауының (орысша аты да дәл осылай) пайда болуына да көп уақыт болған жоқ. Бұл 1984 жылы Жезқазған облыстық ауылшаруашылық тәжірибе станциясы шығарған малазықтық шөптің ресми аты. Ол – құлқайыр тұқымдасына жататын мәдени дақыл (Б.Қалиев, Қазақст. өсімдік атау.).

СЫЙДЫР= е т. **1.** *Сыйғызу, бәріне орынды жеткілікті ету.* Әскери қалашық Москвада бұрын бес мың әскер *с ы й д ы р с а,* бұл күнде он бір мың оқушылар сыйдырады екен (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ойын түгел жеткізу, толық қамту.* Менің сізге айтарым тым көп сияқты еді, жатқа жазып *с ы й д ы р а* алмаспын деп ойлап ем (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Рахат көрсем, *с ы й д ы р ы п* мақтаныма, Таласы бар кімнің деп тапқаныма, Қарсы жалдап, қайрандап шыға бердім, Көнбедім деп жалғанның, қаққанына (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫЙДЫРУ *Сыйдыр етістігінің қимыл атауы; толық қамту.* Реферат жазған оқушы өзінің оқығанын, білгенін шағын баяндамаға *с ы й д ы р у ғ а* машықтанады («Қазақст. мект.»). Дариға-ай, жұдырықтай бір жүрекке *с ы й д ы р у* екі адамды қиын қандай! (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

СЫЙДЫРЫЛ= е т. *Қамтылу, толық берілу.* «Камо грядеши» христиандар үшін қандай жолды таңдадың, қандай мұрат ұстандың, нені аңсар тұттың деген сыңайдағы өмірлік сауалдардың екі сөзге *с ы й д ы р ы л ғ а н* сығындысындай естіледі (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

СЫЙ-ҚОШЕМЕТ з а т. *Шын жүректен, ақниетпен көрсетілген қошемет, сый.* Қазақ халқынан шыққан талантты ғалым Шоқанға олар шын жүректен *с ы й - қ о ш е м е т* көрсетті (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Сыр бойында сиқырлы бір ауыл бар, Онда от бар, бұрқыраған дауыл бар. *С ы й - қ о ш е м е т,* оттан ыстық ықылас, Бар болғаның жақсы екен-ау, бауырлар! (М.Сарикова, Сырсандық).

СЫЙ-ҚҰРМЕТ з а т. **1.** *Қошемет, зор құрмет.* Бәтима апа, қош. *С ы й - қ ұ р м е т т е р і ң і з г е* қатты ырзамыз (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тарту-таралғымен, *с ы й - қ ұ р м е т п е н* қонақты шығарып салайық (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). **2.** *Сый-сияпат, тарту-таралғы.* Бәрі қиын аш қарын, Аш сезімге. Талай тұрды мөлдіреп жас кезімде. Бағындамын бұл күнде *с ы й - қ ұ р м е т т і ң,* Болғанда ғой соларың жас кезімде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сый-құрметке ие. *Ортасында қадірлі.* Ол коллектив арасында *с ы й - қ ұ р м е т к е и е,* тәжірибелі мұғалімнің бірі («Қазақст. мұғ.»).

СЫЙЛА= е т. **1.** э т н. *Жасы үлкен адамды қадірлеу, алдынан кесе өтпеу.* Содан бері Ұлықпан, *С ы й л а й* берді апайын. Басқаларға сабақта Жібермеді ұпайын (О.Шипин, Дастан.). *С ы й л а д ы м* үлкендерді аға ғой деп, Кигем жоқ көңіліме ала көйлек. Еңбекпен абыройға жетіп жүрдім, Берген жоқ ешкім маған ала ғой

деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Түсіріп ап тұғырдан Отырғызып оқшауға. Бағуда халқым мәпелеп, *С ы й л а п* отыр жатсам да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қазақтың үлкен дәстүрінің бірі – үлкенді *с ы й л а й* білу. Үлкенге еркелей білу (Б.Момышұлы, Офицер.). **2.** *Ата-анаға қызмет ету, ақ сүтін ақтау, бағу.* – Бақыт қайда барасың? – Ата-анасын *с ы й л а ғ а н*, Ұйымшылдық ойлаған, Тату жанға барамын (Қабан жырау, Алтын қазық). «Әупіш аға» – дейді оны балаларым; *С ы й л а й д ы* деп тек ата-аналарым, – Жанының сырын олар сезе алмайды, Мен көрем оның артын бағаларын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Қадірін білу, құрмет көрсету.* Досты дос мұнан артық қалай *с ы й л а р,* Жүндері бұрқыраған аспанға ұшты. Су құйып үстеріне жиылған жұрт, Екеуін зордан ғана айырысты (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** *Күту, асты-үстіне түсіп қарау.* Баланы *с ы й л а п* жатыр тамақ қамдап, Су төккісіз жорға боп шал жылмаңдап. Отыз құл мынау тек жан емес қой деп, Әлінше қызметінде жүр тырбаңдап (Абай, Тол. жин.). *С ы й л а й д ы* ханымыз деп үлкен-кіші, Біреудің хақын жемес жақсы кісі. Тақтағы хан, топтағы биді еңкейткен, Хан ата, қалай екен малдың күші? (Шал ақын, Өлең д.). Елдің бәрін жинадық, Алпыс күндей *с ы й л а д ы қ.* Ауылға келген қонаққа, Көргенсіздік қылмалық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ас аяды демеймін сізді менен, Кем қылмай-ақ *с ы й л а д ы ң* ештемеден. Шыққан жерім, шын үйім ойға түсіп, Мезгіл толып қалған соң, қайтамын мен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сепшіл келер Шаруаңа да қираған, Алумен емес, Берумен жаны шираған. Мал-жаның аман ба десе Болмыстың бабын *с ы й л а ғ а н* (К.Салықов, Жезкиік). **5.** *Сыйлы қонақты күту.* Мейманды күтпеу ар-ұжданға сыймаған, Ең асыл дәмін Қонағым бар деп жинаған. Қимас досы тұтқиыл келіп қалғанда Жалғыз атын сойып тастап, *с ы й л а ғ а н* (К.Салықов, Жезкиік). Бұл тойға патша сойды сан қарасын, Жұртының қырық күн *с ы й л а п* хан, қарасын. Жиналған мерекенің құрметіне Дүнияға патша етті хан баласын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел Малың болса, *с ы й л а м а й* тұра алмас ел. Қаруының барында қайрат қылмай, Қаңғып өткен өмірдің бәрі де – жел (Абай, Тол. жин.). **6.** *Бағалау, қадірін, бағасын білу. С ы й л а с а* елін ұлықтап, Араласаң қызықтап, Қызық пенен тыныштыққа Қазақ тұрмас тұрақтап (Абай, Тол. жин.). *С ы й л а д ы* жұрт жырымды нәзік деп те, Тастап мені, о уақыт, озып кетпе. Қолтаңбамды қалдырдым көктемге де, Найзағайдың өзімен жазып көкке (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Аға болсаң дәстүрімді *с ы й л а,* аға, Қисынсыз бір сөздер айтып қинама. Сара ақын да, Айкүміс те, Ұлбике, Жол беріп тұр жассың ғой деп Динаға (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Алыстардан есен жеттім еліме, Дүбір қостым дербестіктің деміне. Алатауды Көкшетаудай *с ы й л а й м ы н*, Жаным құштар Сарыарқаның желіне (К.Салықов, Жезкиік). **7.** *Құрметтеу, қошемет көрсету.* Ортаға алып әлгіні Бәрі бірдей *с ы й л а й д ы.* Бірі сүйіп құлақтан, Бірі жүнін сипайды (Абай, Тол. жин.). Сұлу деген сол жерде. Ерлері *с ы й л а п*, қадірлеп, Ашпаған бетін пердеден. Батырлары жасанып, Аттары кетпес кермеден (Қабан жырау, Алтын қазық). Бағалапсың қарағым, Біліп менің нарқымды. Ардақты атқа ие боп, *С ы й л а д ы м* мәңгі халқымды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әбділданы *с ы й л а д ы м* жалыны үшін, Көрдім одан жанар тау жарылысын. Көрдім жанын жалаңаш жанып тұрған Поэзия бақыты, жарығы үшін (С.Мәуленов, Алыс кет.). **8.** *Сыйға тарту, сыйлыққа беру.* Кім біледі, гүлдің сыры маған онда бимәлім, Бірін үзіп алдым-дағы Дариғаға *с ы й л а д ы м* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бейсенбай, Дінтаймен құрмет қылып, *С ы й л а д ы* былтыр маған қылып шығын. Былтырғы қашып кеткен Есқалиын Әдетін қылып кетті тағы бүгін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Төбеңде тұрсын ойнап жазың мәңгі, Халыққа *с ы й л а* асыл қазынаңды. Еңбегің елге тартқан болса ерекше, Көтерер ел де сенің базынаңды (С.Мәуленов, Алыс кет.). Айдын көл де аққу-қазды жинаған, Көк теңіз де күндіз-түні тулаған, Менің әнім менің күйім қашанда, Асыл ағам, жан ұстазым *с ы й л а ғ а н* Домбырамды сыйламаймын ешкімге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **9.** *Бұйырту, несібе ету.* Көкек айы – анамның көкебайы, Аласұрған арманның етеді айы. Келген сайын келешек *с ы й л а* маған Бөлеп мені бақытқа кет ұдайы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өзіңнен жырақ кетсем де, Көрмедім әсте сенімнің гүлін солдырып, Шыдамды Тәңірім *с ы й л а п т ы* саған мол қылып, Кім айтар кәне бекер деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жұмысың да болар-ау жұрт ісінде, Зорлықпенен түспесін бір тісің де. Бәрін де көр тағдырың не *с ы й л а с а*, Тек досыңның көңіліне бұлт түсірме (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **10.** *Көрсету, бастан кешіру, беру.* Құшақтап дүниенің күллі бәрін, Алпыста жас балаша күлді жаның. Жүз емес, Мұхтар аға, бүгінгі күн, *С ы й л а й д ы* елің саған мың жылдарын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ал ертең бәрін ұмытып Аспандай түндың көгілдір. Не деген дарқан өмір бұл! *С ы й л а д ы м* саған

көп қайғы, Сонда да кінә артпадың (М.Шаханов, Ғасырлар.). Түсті ме ақау жаныңа?! Білмеймін бауырым, Арманым. Батпандай ауыр тағы да, Не *с ы й л а р* екен алда күн?! (М.Мақатаев, Шығ.). Жиырма бес, арманыма жету үшін Рақмет *с ы й л а ғ а н* отың үшін! Достастырған күндерге ризамын, Қоштастырар күндерде өкінішім (Т.Айбергенов, Мен саған.). **11.** *Әдеп сақтау, сызылу, үндемеу, артық қылық көрсетпеу.* *С ы й л а ғ а н* әдеп сақтап келін едің, Бағыма осындай-ақ тірі болсын. Ағаңды бір мақтандыр, қарақтарым, Ат пенен атан сұрап қалатпадым, Хат жазып қалағаным жалғыз түлкі, Жібердім әдейі сеніп, қуаттарым (Ә.Найманбаев, Шығ.). **12.** *Аямау, аста-төк қылу.* Не деген ғажап еді биылғы Май! Табиғат та *с ы й л а д ы-а у* сыйын бұлай! Шуақ толы үйлердің әйнегінен, Ақтарылып, сыртқа нұр құйылғандай, Не деген ғажап еді биылғы Май! (М.Мақатаев, Шығ.). **13**. ж а ғ ы м с ы з. *Жылпылдау, сыйлағансу.* Бір-бірін қорықса *с ы й л а й д ы* бүгінгі адам, Түсінер бұ сөзіме білімді адам (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *С ы й л а р* да кейбір кесапат Өзіңді емес, теңгенді. Жолата көрме қасыңа Өтірік-өсек тергенді. Тіршілікке мынау Сергек қара сен де енді (К.Салықов, Жезкиік).

Ел сыйлаған. *Ортасына қадірлі.* Кей адам ешбір тоймас, құйсаң толмас, Қақпанға ондай адам түспей қоймас. Әділ жұрт ғасыр бойы сынап келген, Жақсының *е л с ы й л а ғ а н* атын жоймас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сыйлап шақырды. с ө й л. *Арнайы, қонақ етті.* Мынадай ғажап жарысқа Арнайы *с ы й л а п ш а қ ы р ғ а н.* Көреген, көне таныстар Құйылды алыс-жақыннан (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЫЙЛАҒАНДЫҚ з а т. *Қадір тұтып құрметтегендік, қастерлеушілік.* Автобус ішіне қарт кісі келіп кіргенде, жас адам тұрып орнын берсе, осының өзі де адамгершілікке, үлкенді *с ы й л а ғ а н д ы қ қ а* жатады («Қазақст. әйелдері»).

СЫЙЛАҒЫШ с ы н. *Жасы үлкен адамды құрметтегіш, қадір тұтқыш, қастерлегіш.* Ондай үйдің іші үлкенін *с ы й л а ғ ы ш,* кішілерін балаша мәпелегіш, мейірімді, меймандос келеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ыбырай сынды ұлы адамды ұмытпау – үлкенді *с ы й л а ғ ы ш* ағайын үшін жақсы жоралғы (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). – *С ы й л а ғ ы ш* болса, ең әуелі күйеуін сыйлап алсын өзі, – деді Балзия жұлып алғандай (Е. Домбаев, Ол. адам).

СЫЙЛАҒЫШТЫҚ з а т. *Сыйлай білушілік, құрметтегіштік.*

СЫЙЛАЙ-СЫЙЛАЙ ү с т. *Құрметтей-құрметтей, қастерлей, қадірлей-қадірлей.* Қыз емес, қыздың аты – қызыл бидай, Қыз үшін түкке жүрдім көңлін қимай. Қалмады баста бөрік, белде белбеу, Жеңгесін қызды ауылдың *с ы й л а й-с ы й л а й* (Қаз. әндері). О да пенде, дәл өзіндей жай ұлан, Ол әңгіме қозғамас, өз жайынан. Сәл айырма: Бізден гөрі жомарттау Жан асылын *с ы й л а й-с ы й л а й* байыған (М.Әлімбаев, Ту тіккен).

СЫЙЛАМПАЗДЫҚ с ы н. *Біреуді құрметтеуге, сыйлауға бейімдік, ептілік.* Қолынан іс келмегендігінің есесін кісі *с ы й л а м п а з д ы ғ ы м е н,* жылтыр-жылпостығымен толтырғысы келеді (С.Байжанов, Сыр.).

СЫЙЛАН= е т. **1.** *Сый-құрметке бөлену, қошеметке кенелу.* Кешегі жалын күнімде, Адай түгіл алапқа, *С ы й л а н д ы* талай бұл басым. Аралап жүрмін халықты, Несібе айдап қуғасын (Ақберен). Осылай сөйлеп үйғарып, Сізге кеңес беруге... Отырған жоқпын *с ы й л а н ы п,* Шығып жүре беруге Отырмын етіп ибалық (Қашаған ақын, Шығ.). Жайнаған түрлі гүлмен кең даламдай, Қай жаққа ұшсам-қонсам ең даламды, Балақай, ас-суыңмен *с ы й л а н а м* деп (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Сыйлыққа, сыйға берілу, тарту етілу.* Кеш соңында жас жауынгерлердің әке-шешелеріне гүл шоқтары *с ы й л а н ы п,* «Ерлікті еске алу» деген киножурнал көрсетілді («Мәдениет және тұрмыс»). **3.** ж е р г. *Марапатталу.* Ол Халықтар Достығы орденімен, 1980 жылы Октябрь революциясы орденімен *с ы й л а н д ы* («Үгітші»). Мұның айқын айғағы оның бір рет сұмындық саңлақ дәрежесіне көтеріліп, VI бесжылдық екпіндісі атануы, сондай-ақ 40 жылдық мерекелік медальмен *с ы й л а н ы п,* жоғарғы ұйымның жүлдесін екі рет жеңіп алуы болмақ («Жаңа өмір»).

СЫЙЛАНУ *Сыйлан етістігінің қимыл атауы; тарту етілу.* Оның Фрунзенің алғысын алғаны, бинокльмен *с ы й л а н у ы,* осының бәрі де түгелдей жазылған (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

СЫЙЛАС с ы н. *Бір-біріне сый-құрмет көрсететін қадірлес, қошеметтес.* Құнан байдың көп уақыттан бергі *с ы й л а* с құрдасы да, досы да осы Тінібек (М.Әуезов, Абай жолы). – Нияз, мен сені жақсы көрем. Екеуміз *с ы й л а с* дос болайық (Т.Ахтанов, Боран). Екі ел *с ы й л а с* болса, бірін-бірі қимас болар (К.Әзірбаев, Аңыздар.). Бөтен елде бар болса, Ежеттесің, *с ы й л а с ы ң,* Сыбырлас, сырлас көп болған (Абай, Тол. жин.).

СЫЙЛАС= е т. **1.** *Сіз-біз десу, бірін-бірі қошеметтеу.* *С ы й л а с қ а н ғ а* не жетсін, сөй-

лескенге не кетсін (Қаз. мақал.). Ойлаған адам білмес қыздың сырын, Ақылмен болжай білген сипат түрін. Қонаққа жас күйеу де бармақ болды, Көрмеген еш *с ы й л а с ы п* бұдан бұрын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қашан қалар бұл кәсіп, Кезі бар ма тоқтаған? Кіре беріп *с ы й л а с ы п*, Шыға беріп боқтаған (F.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Араласу, сыйластық қарым-қатынаста болу.* Тайса тек бақыт басынан, Жылыстар сырттан қасынан, *С ы й л а с ы п* жүрген сыбайы. Қамқоршы көкжал қалған жоқ, Қайырылып қайғы жегендей, Қақпанға түссе жұбайы (Базар жырау, Шығ.). Әзілдеп айтам, бауырым, Бәрі де өзің жолдасың, *С ы й л а с ы п* жүрсең бәрібір, Бәрібір – солдат болғасын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ер жігіт шетте жүрген ел сағынар, Елден соң туып-өскен жер сағынар. Туған жер, өскен халқым орның бөлек, *С ы й л а с а р* қырғыздан да ел табылар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Сыйлыққа, мал-мүлік, тарту-таралғы берісу.* Самауыр, ожау, кесе, темір кереует, түскиіз секілді керек-жарақтарға қоса – екі ұрғашы бұзау *с ы й л а с ы п т ы* (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). **4.** *Бір-бірінің қадірін білу, бағаласу. С ы й л а с п а с а ң* тіріде, Екі көзің ағарсын, Өлгеннен соң жылама (Шал ақын, Өлеңд.). Fабиден мен Fабитсің атың үйқас, Әрі дос, әрі құрдас, әрі жолдас. Қаламдас қайраткерлер халық сүйген, Қарасып, қадіріңмен енді *с ы й л а с* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫЙЛАСАРЛЫҚ с ы н. *Сыйласуға жарарлық, тұрарлық. С ы й л а с а р л ы қ* тектінің Кім танымас нұсқасын? Күнде өзімшілептінің Несін адам ұстасын? (Абай, Тол. жин.). Өтіріксіз турашыл, Еш сөзі жоқ таппаған. *С ы й л а с а р л ы қ* кісіге Түк қалмайтын сақтаған (Абай, Тол. жин.).

СЫЙЛАС-ҚИМАС с ы н. *Жақын, жақсы араласатын.* Ал менің досым Бсису түнімен жөтеліп, аунап, Бір кезгі жасыл арманы өртеніп, лаулап Еске алып жарын, баласын, *с ы й л а с қ и м а с ы н* Түсінде көріп шығады сүйікті Палестинасын (М.Шаханов, Fасырлар.).

СЫЙЛАСТЫ с ы н. *Сый-құрмет көрсететін, қадірменді.* Қасындағы шалға қапсағай кісі ұрысып, жекіп барады. «*С ы й л а с т ы* кісіні өстіп ренжітетініміз бар. Қараңғылық-ай!» (Д.Досжанов, Тұлпар.).

СЫЙЛАСТЫҚ з а т. *Сый-құрметке, қадір-қасиетке иелік, татулық, достастық.* Сыпайы *с ы й л а с т ы қ* ажарлары, өнерлі жастар мәжілісі реңдене түскендей (М.Әуезов, Абай жолы). Таныстық олар. Сол таныстық *с ы й л а с т ы қ қ а* ұласты. Апта өтпей-ақ қос кеудеден қимас сезім гүл ашты (М.Шаханов, Fасырлар.). Дүние, шіркін, кезексің, Бірде шөл, бірде бай теңіз. «*С ы й л а с т ы қ қ а* не жетсін!» Тағы айтамыз. Қайтеміз? (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

СЫЙЛАСУ *Сыйлас етістігінің қимыл атауы; сыйластық қарым-қатынаста болу.* Жыласуға көз жақсы, *с ы й л а с у ғ а* жат жақсы (Қаз. мақал.). Қайда сосын *с ы й л а с у* – Қала берген ол арман. Дүние боқты жинасу – Берерменсіз аларман (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Ал Сонямен екеуінің аралығындағы қатынас – жолдастық *с ы й л а с у* ғана (С.Сарғасқаев, Бір отрядта.). Әз тұтуға, *С ы й л а с у ғ а* Қалмады жан бір татыр (Абай, Тол. жин.).

СЫЙЛАСУШЫЛЫҚ з а т. *Өзара қадір тұтушылық, қошемет көрсетушілік.* Бірақ Қарлығаш екеуміздің арамызда ерекше бір жақындық, іштей *с ы й л а с у ш ы л ы қ* барын екеуміз де сезетінбіз (А.Лекеров, Түз гүлі).

СЫЙЛАСЫМДЫ с ы н. *Үйлесімді, жарасымды.* Адамдармен *с ы й л а с ы м д ы* қарым-қатынас жасауды, үй ұстауды, бала тәрбиелеуді де өзің үйретесің («Қазақст. мүғ.»). *С ы й л а с ы м д ы* семья құра алмасаң, өмірде өзгелермен де түсінісіп жұмыс істеуің қиын («Қазақст. әйелдері»).

СЫЙЛАСЫМДЫЛЫҚ з а т. *Татулық, сыйласымдық, құрметтеушілік.* Достық *с ы й л а с ы м д ы л ы қ* екі адамға да ортақ («Қазақст. әйелдері»). Еркектің беделді, қадірлі болуы ең алдымен әйелімен *с ы й л а с ы м д ы л ы ғ ы н д а* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

СЫЙЛАТ=е т. *Сый-құрмет көру, сый-қошемет көрсеткізу.* Біреуге *с ы й л а т ы п,* біреуді сыйлаушы едім ғой бұл жерде (А.Жүнісов, Өмір.). Ол өзін жұртқа *с ы й л а т а* да біледі (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

СЫЙЛАТҚЫЗ= е т. *Өзін сыйлата білу.* Қызметімен жұрт көзіне көрінді, Қандай істі тапсырсаң да сенімді. Үлкенге «іні», кішіге «аға» мінезі *С ы й л а т қ ы з д ы* көпке осы өрімді (Т.Әбдірахманова, Көгершін.).

СЫЙЛАТҚЫЗУ *Сыйлатқыз етістігінің қимыл атауы.*

СЫЙЛАТТЫР= е т. *Өзін сыйлата білу, құрметтеткізу.* Ол өзгені сыйлай да, өзін *с ы й л а т т ы р а* да білетін (От ортасы.). Таза жолға берік ағам, Ауырса шын төсек тартып, Өзін сонда *с ы й л а т т ы р ғ а н,* Ой таба алмай онан артық (І.Жансүгіров, Шығ.).

СЫЙЛАТТЫРУ *Сыйлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫЙЛАТУ *Сыйлат етістігінің қимыл атауы.* Кәрілік білінгендей көзімізден, Сыр ұқсын жастар әрбір сөзімізден. Кінәлап басқаларды не қыламыз, *С ы й л а т у,* сыйлата алмау өзімізден (Ж.Байтанаева, Арыс.).

СЫЙЛАУ *Сыйла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құрметтеу, қошемет көрсету. С ы й л а у* – табыну емес. Сыйлай білген – сыйлата да біледі (F.Мұстафин, Көз көрген). Әйелін – *с ы й л а у* жігітке ар емес, жігіттің ең жақсы қасиеті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** а у ы с. *Құлақ асу, мән беру.* Қазақ мәдениетінде бір адам екінші адаммен сөйлескенде, санадан бұрын сезімге көбірек орын беріледі. Оған қашанда қарсы жақтың пікірін *с ы й л а у* тән, кез келген адамның мәселеге өзіндік ой тұрғысынан баға беру құқығы сақталады («Жас Алаш»).

Үлкенді сыйлау. э т н. *Қазақ халқының жасы үлкен кісіні құрметтеу, алдынан өтпеу, үлкеннен бұрын сөз алмау, әдеп сақтау, үлкеннің сөзін тыңдау, айтқанына құлақ асу т.б. тұратын мінез ерекшелігі.* Оны ең әуелі мектептен бастау керек. Мектеп бағдарламаларына «имандылық сабақтарын» кіргізіп, *ү л к е н д і с ы й л а у,* өзгеге қиянат жасамау, жанындағыларға тек жақсылық істеу секілді халқымыз ежелден ардақтап келе жатқан биік моральдық құндылықтарды балғындардың бойына ерте бастан егіп, құлағына құя беру керек («Егемен Қазақстан»).

СЫЙЛЫ с ы н. **1.** *Құрметті, қадірлі.* Сырт жерде жігіт жолдасымен *с ы й л ы* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). – Қасенге айт, қонақ келді де. *С ы й л ы* кісілер, – деді (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Дүниеде ғиззат-хұрмет алмақ үшін, *с ы й л ы* болмақ үшін, қажы болмақ үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт болғандарды бір бөлек қояр дейді (Абай, Тол. жин.). **2.** *Қастерлі, қымбат.* Майсөк деген бұл өңірде ең қадірлі қонаққа еттен кейінгі *с ы й л ы* ас (А.Байтанаев, Қайнар.). Генерал сіз туралы тым *с ы й л ы,* сыпайы сөздер айтты (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Әбзелмен жарқыраған әсем басқан, Аз қалды *с ы й л ы,* сынды күндер тұрған. Жақында жаны ашымас жау кеп шабар, Қалдырмай әбзелімнің бәрін тонар, Соқтырған шын күмістен тағаларды Суырып аяғымнан, олжаланар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫЙЛЫҚ з а т. **1.** *Сыйға берілетін зат, тарту-таралғы.* Алдымен мырзаның құдағиына, қарындасына, жиендеріне арнап дайындаған *с ы й л ы қ т а р ы н* ұсынды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Разымын. Әке-шешеме айтсам, сізге ат берсе *с ы й л ы қ қ а,* көп емес деймін (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** *Жарыста озғандарға берілетін жүлде, сый, бәйге.* Жақсы істеп кетсе, жалақының үстіне *с ы й л ы қ,* абырой алады (F.Мұстафин, Қарағанды). Жоспар орындалса – *с ы й л ы қ,* атақ өзінен-өзі келіп жатады (З.Шашкин, Өмір.). ...Үлгілі еңбегі үшін жылма-жыл *с ы й л ы қ* алу да Ахметтің әдетіне айналған (С.Алдабергенов, Әңгім.).

Мемлекеттік сыйлық. *Өнер мен әдебиетте, ғылым және техникада ашқан жаңалық пен еңбектегі табысы үшін берілетін жүлде.* 1949 ж. «Біржан – Сара» операсының творчестволық коллективі, композиторы *М е м л е к е т т і к с ы й л ы қ қ а* ие болды (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

Сыйлық ақша. *Жалақы, айлықтан тыс, арнайы даталы күндерге қарсы қызметкерлер мен жұмысшыларға берілетін ақша.*

Сыйлыққа тартты. а) *Сый ретінде берді.* Түсіпжан әйелдерге *с ы й л ы қ қ а т а р т у г а* арналған салмағы 300 грамдық сыңар жұмыр білезікті жасады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). ә) *Белгілі бір шаруаны орындағаны үшін заттай, яки ақшалай ақы, сый жасады.* Әйел молдаға келеді де, *с ы й л ы ғ ы н а* бір лақ *т а р т ы п*, жаңағы жазуды оқып бер деп жалынады (М.Қаратаев, Далада.).

СЫЙЛЫҚАҚЫ з а т. с ө й л. ***Сыйақы.***

СЫЙЛЫҚКЕР з а т. ж е р г. *Сыйлық иесі.* Ол сұмындық 4 реткі саңлақ, әрі депутат, VII бесжылдық екпіндісі, аймақтық ХДХ атқару әкімшілігінің *с ы й л ы қ к е р і* құрметіне ие болған («Жаңа өмір»). Борхүү, Ауыл шаруашылық министрлігі мен бірлестіктер Одағы жоғары кеңесінің *с ы й л ы қ к е р і* Ш.Пийлэндер биыл әр жүз енеліктен 100–105% төл алды («Жаңа өмір»).

СЫЙ-САУҚАТ з а т. *Қадір тұту, құрмет көрсету, сый ретінде берілетін тарту-таралғы.* Ертеңінде бәріміз зайыптарымызды ертіп, *с ы й с а у қ а т т а р ы м ы з д ы* көтеріп, айтылмыш адрес бойынша, үш қабат жаңа үйге келдік (С.Омаров, Тастағы жазу). Кітапхана қызметкерлері кітапты ұқыпты ұстайтын, көп оқитын балаларға арнап жазып, кітап сияқты *с ы й-с а у қ а т* береді («Қаз. әдеб.»).

СЫЙ-СИПАТ з а т. *Сыйлық, тарту-таралғы.* Біз сіздің тілің сыйлап барамыз деп, Қызыл тақия *с ы й-с и п а т* киіп алдық (Батырлар жыры). Жиылған жаназаға қанша жанды Бәрін де *с ы й-с и п а т п е н* жөнелтті енді (Батырлар жыры).

СЫЙ-СЫБАҒА з а т. *Әркімнің үлесіне тиетін тарту-таралғы.* Айғаным бәйбішеге алтын тон жапты. Ілесіп келген адамдардың бас-

басына арнап қымбат *с ы й-с ы б а ғ а* берді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Бәйбішесінің кіші інісінің әйелі босанышты, соған құтты болсын айтуға, *с ы й-с ы б а ғ а с ы н* алып, ертеңіне сонда аттанды (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

СЫЙСЫЗ с ы н. *Көп алдында беделі жоқ, қадірсіз.* Ыбекең ел ішінде *с ы й с ы з* емес тәрізді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Екі жігіт инспектор болып істейді. Өздері онша *с ы й с ы з* адамдар емес (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

СЫЙ-СЫЯПАТ з а т. **1.** *Қадір тұтқан сыйлы адамға берілетін тарту-таралғы.* Шоқан аттанарда Юногойдың берген *с ы й-с ы я п а т ы:* бұғының илеген терісінен кестеленіп әшекейленген шолақ тон, қонышы биік етік, төбесіне бұғы тайыншасының тармақты түкті мүйізін тіккен бөрік (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Батыр, Шабден, Алматыға бірінші келіп отырмыз, сол үшін мынау сізге *с ы й-с ы я п а т* – үш киімдік асыл мата еді, – деп алдына сыпайыгершілікпен қояды (К.Әзірбаев, Аңыз.). Қайсы кезде болмасын қазақ қадір тұтқан адамынан *с ы й-с ы я п а т ы н* аяған емес («Қазақст. мұғ.»). *С ы й-с ы я п а т қ а* батқан Жәнібек пен Бікембайдың үлгісі басқа билердің көзін қызықтырып, көңілін бөлді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** *Біреуге көрсетілген құрмет, зор қошемет.* Алыстан келді. *С ы й-с ы я п а т* бүгін бізден болу жөн (Д.Әбілев, Арман.). Ол қадірлеп, мал сойып, бас тартып, баяғыша *с ы й-с ы я п а т п е н* аттандырыпты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Император III Валентианның айтуы бойынша, Рим Папасы ғұндар көсемін барша *с ы й-с ы я п а т ы м е н* қарсы алып (Рафаэль картинасында сол сәт бейнеленген), мол етіп қазына сыйлады (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

Сый-сыяпат көрді. *Зор қошемет, құрметке ие болды.* Шүкіршілік, еңбегіміз ескерусіз қалған емес. Халықтан бірталай *с ы й-с ы я п а т к ө р д і к* (А.Бекбосынов, Ауылым.).

Сый-сыяпат көрсетті. *Аса жоғары қадірлеп, қошемет жасады, құрметтеді, сыйлады.* Үй иесі дәулеті шамалы шаруа адам екен. Бізді қуана қарсы алып, *с ы й-с ы я п а т т ы ң* бәрін *к ө р с е т т і* (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Жанаққа жатақтар *с ы й-с ы я п а т к ө р с е т і п т і* («Қаз. әдеб.»).

СЫЙТАБАҚ з а т. э т н. *Құдаларға бас тартып болған соң, асық жілік немесе жамбас салып қосымша табақ апарғанда құдалар жағынан берілетін кәде. С ы й т а б а қ* келіп қалды алдымызға, Әуенге құдеке жан салдыңыз ба? Бір балаң екі бала болып тұр ғой, Әрқашан жүре берсін гүлдей жайнап (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫЙШЫЛ с ы н. *Қолы ашық, біреуге сыйлық бергісі келіп тұратын.*

СЫЙШЫЛДЫҚ з а т. *Сый-сыяпат, тарту-таралғы беруге бейімділік, құштарлық; қонақжайлылық.* Менің жерлестерім, өзің білесің, мүмкін, олардың, шығыстың *с ы й ш ы л д ы ғ ы н а н* да болар, әрқашан да орыстардың айтқанына құлақ қояды ғой (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

СЫЙЫМ з а т. *Бір нәрсенің аса көп орналасуы, көп сыюы; сыйымдылық.* Қазір домна пешінің *с ы й ы м ы* – 2700 текше метр («Лен. жас»). Әкең түгіл, тие алмай тиыныңа, сен үшін түстім өмір қиынына, Өш алар талай кезім келмеп пе еді, Өзің ойлап қарашы *с ы й ы м ы н а* (Шәкәрім, Өлеңд.).

СЫЙЫМДЫ с ы н. **1.** *Ішіне көп нәрсе сыятын, бүйірлі.* Ал 14-кадрда қола қазан бейнеленген. Оның екі құлағы бар, алып жүруге, түйеге артуға қолайлы әрі *с ы й ы м д ы* («Қазақст. әйелдері»). **2.** а у ы с. *Белгілі бір ортада я қызмет орнында жағымды, сыйлы, беделді.* – Ол екеуі түрі-түсі келген, тепсе темір үзетіндей мықты, айналасына *с ы й ы м д ы,* сыйлы болыпты (М.Дүйсенов, Ант). Сыпайы болсаң, елге *с ы й ы м д ы* боласың (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Баласының аман-сау, коллективіне *с ы й ы м д ы,* абыройлы болуын ойлап жүретін әке мен шеше (С.Аққошқаров, Бақыт.). Жаңа түскен келіншектің ауыл-үйге *с ы й ы м д ы* болуы абысын-ажынға байланысты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **3.** а у ы с. *Жарасымды, орынды, лайықты.* Қаншама *с ы й ы м д ы* ғып айтам дегенмен, Ерғалидың осы сөзі есіткен құлаққа біртүрлі жат, дөрекі секілденіп тұрды (Б.Майлин, Шығ.). Ойын-күлкі деген құрдастарға жарасымды да *с ы й ы м д ы* дүние ғой (Е.Домбаев, Ол адам.). Шынында, қалай қуанып, қалай шаттанса да *с ы й ы м д ы* әрі орынды еді («Қазақст. комм.»).

Ақылға сыйымды. *Көңілге қонымды, нанымды.* – Әрине, бұл *а қ ы л ғ а с ы й ы м д ы* дәлел, – деді тергеуші (О.Сәрсенбаев, Бақыт). Ата-ананың балаға деген махаббаты қаншалықты зор болса да *а қ ы л ғ а с ы й ы м д ы* болу керек (Семья тәрбиесі).

СЫЙЫМДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Белгілі бір бұйымдар мен заттарға арналған қоймалардың, ыдыстардың ауқымы, кеңдігі, сыйғыза алушылығы.* Қойманың жалпы *с ы й ы м д ы л ы ғ ы* 500 тонна (Б.Шағыров, Картоп). Бидонның *с ы й ы м д ы л ы ғ ы* екі килограмдай (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). Канал бойындағы мұндай су қоймаларының саны 12, жалпы *с ы й ы м д ы л ы ғ ы* 798 миллион текше метр (Балдәурен).

2. к е н. *Шанаптар, шандар, зумпфтар және т.б. түріндегі ыдыс-жабдықтар* (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** *Электрөткізгіштің немесе өткізгіштер жүйесінің электр зарядтарын жинау және ұстап тұру қабілетін сипаттайтын физикалық шама* (ҚҰЭ). **4.** и н ф. *Компьютер жадына, сақтау құрылғыларына жазуға болатын мәліметтердің ең көп мөлшері (өлшем бірліктері: бит, байт, сөз немесе таңба). С ы й ы м д ы л ы қ* биттермен, байттармен (Кб, Мб, Гб) символдармен немесе сөздермен өлшенеді (ҚҰЭ). **5.** с а я с и. *Мүмкіншілік, ауқым.* Бұған әдетте, тұтынушылар сұранымының құрылымын құрайтын географиялық, демографиялық әлеуметтік-психологиялық және басқа да факторларды бөлек-бөлек есепке ала отырып, нарықтың *с ы й ы м д ы л ы ғ ы н* анықтау кіреді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

СЫЙЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Ортаға сыйлы емес, тіл табыса алмайтын.* Бұралқылар сандалды, Жуандарға сыя алмай. *С ы й ы м с ы з* болды алашқа, Барымтасын тыя алмай. Осында істейді деп естігенмін. Бірақ өзі коллективке *с ы й ы м с ы з* дейтін (А.Шамкенов, Толқын.). Кәкімбек бұны әрі-беріден соң *«с ы й ы м с ы з* біреу екен» деуі де мүмкін (А.Жақсыбаев, Егес). **2.** *Оғаш, ұнамсыз, келіссіз.* – Сен де ойланбай, *с ы й ы м с ы з* бір нәрсені айта саласың-ау, – деп Сәтжан Жанайдың ойланбай айтқанын дәлелдеді (С.Бегалин, Таңд.). – Рақмет, қарағым. Қол жетпегендіктен емес, шариғат жолына *с ы й ы м с ы з* болғандықтан, атам оған тыйым салды (А.Ханкелдин, Қара торғай). Сенің әке-шешең әдет-ғұрыпқа сүйеніп, сені сүймеген адамға берем деуі, адамшылыққа да, әділшілікке де, жолға да *с ы й ы м с ы з* (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Есепсіз, қисапсыз, мөлшерсіз.* Қайта-қайта директор есебіне деп жаза берсем, әрі *с ы й ы м с ы з* көп, оның үстіне есепсіз дүние бар ма, бастан асып жететін (С.Бегалин, Уақыт.).

Ақылға сыйымсыз. *Көңілге қонбайтын, теріс.* Кешірген өмірінің, жазған өлеңінің, ретсіз болып, яки ғибрат алмаққа жарамайтындығын, *а қ ы л ғ а с ы й ы м с ы з* жері болса, кейінгі замандағы сынаушы жастардан өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілік пен бойды ыза кернеп, өткен қатам болса аяп, аз сөзге көріңдер, деп жазғаны «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма...» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫЙЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Жүрген жеріне, өскен ортасына қадір-қасиеті жоқтық; сыймаушылық.*

СЫЙЫН= е т. **1.** *Құдайға сену, Құдайға құлшылық ету.* – Мал-жаныңыз аман ба, бала-шаға? – Шүкір, жүрміз *с ы й ы н ы п* бір Аллаға. Қымыз сапыр, қонаққа мал әкеп сой, Шай қайната беріндер отты жаға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мамыр айтты: – Мен сенсіз тірі тұрман, Үш қайырдым сөзінді мен антұрған. Бір Құдайға *с ы й ы н ы п* ал да жөнел, Жолыңда өлсем разымын, жаным құрбан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Тымақ кепті даладан... Ұшып кепті қаладан...» деген хабар дүңк етті, Тымақ біткен күңк етті, Шуылдасты, жиылды, Алласына *с ы й ы н д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Біреуге Құдайдай сену, пір тұту.* Бақ-дәулетке *с ы й ы н ы п,* Болма боран, жел, дауыл, Аса сәнді киініп Қуыршақ болма Сәкекүл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жұмақтың кілтін, Алланың мүлкін Арендаға алып па? Молда сатса тиынға, Ол – ала емес, *с ы й ы н б а!* Шалқаңнан жатып Алланы сатып, Аламын деп қорлама! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫЙЫНУШЫ з а т. **1.** *Құдайға табынушы, сенуші.* **2.** а у ы с. *Біреуге Құдайдай сеніп, пір тұтушы.* «Қаркеңе» табыс үшін *с ы й ы н у ш ы л а р* саны кеми бастады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

СЫЙЫС= е т. **1.** *Белгілі бір аяға я жерге (орынға) ысырыла жайғасу, орналасу.* Үй тар болса да пейіл кең, шырағым.Ептеп *с ы й ы с а р м ы з* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бұл кезде қос басындағы үлкен-кіші ішке кіріп, *с ы й ы с ы п* отырысқан еді (С.Байжанов, Сыр.). Бәріміз де кішкентай столға айнала *с ы й ы с ы п,* шайға отырып жатырмыз (Р.Тоқтаров, Терістік.). **2.** а у ы с. *Тіл табысу, өзара келісу, шығысу.* Сәкенмен *с ы й ы с ы п* қызмет атқаратын ол Сәдуақаспен де сыйыса кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Екеуміз бір облыста *с ы й ы с ы п* қызмет істесе алмаймыз (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Сыйыса алмады [сыйыспады]. *Ортақ тіл тауып келісе алмады, шығыспады, бір пәтуаға келе алмады.* Екі жақсы қосылса, айырылуға қиыспайды, екі жаман қосылса, кең дүниеге *с ы й ы с п а й д ы* (Қаз. мақал.). Сыйлайтын ер, *С ы й ы с п а й т ы н* ездер бар. Сүйектен де өтетұғын сөздер бар. Үйге сыймай... Үй деген де сөз бе екен! Жер бетіне сыймайтұғын кездер бар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бір заманда өзара *с ы й ы с а а л м а й* жеті жұрт көшкен жарты арал, енді жетпіс ұлт десе де құшақ жайып, қарсы алады (Достық нұры).

СЫЙЫСТЫР= е т. *Орналастыру, орынды жеткілікті ету.* Іле Дәмеш дәмге шақырды. Қонақтарды стол басына тегіс *с ы й ы с т ы р ы п,*

әрқайсысына орын тауып берді (З.Шашкин, Теміртау). Ұқсатып, ұнасымды *с ы й ы с т ы р ы п,* Жасты да жамандапты қиыстырып. Ойынкүлкі – бар қылған мінезіміз, Біреуін де қалдырмай жиыстырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫЙЫСТЫРУ *Сыйыстыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫЙЫСТЫРУШЫ с ы н. г е о л. *Құрастырушы (таужыныс).* Жоғарғы температураның (100°С шамасы), сонымен бірге газдар мен су буының әсері *с ы й ы с т ы р у ш ы* жыныстарды түпкілікті өзгерістерге ұшырату, нәтижесінде мәрмәр, скран, кварцит түзіледі (К.Сапарбайұлы Геология.). Бастапқы минералдар *с ы й ы с т ы р у ш ы* тау жыныстарының қалыптасуы кезінде, ал туынды минералдар осы жыныстардың түрленіп өзгеруі кезінде түзіледі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫЙЫСУ *Сыйыс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тіл табысу, келісу.* Бірің – күн де, бірің түн, Бір кемеге салса да, *С ы й ы с у* жоқ, зар-зар! Сүйіп алғанға шықтар Қылдай жерде қалса да Қиысу жоқ зар-зар! (С.Торайғыров, Шығ.). **2.** л и н г в. *Жай сөйлемдердің ыңғайлас мағыналы болуы, құрмаласуы.* Сыйысыңқы сөйлемдер жайылыңқы іргелестің ықшамдалуынан, *с ы й ы с у ы н а н* жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

СЫҚ= е т. **1.** *Сулы затты я жуылған кірді қысып, бұрап, суын кетіру.* Сайдақ су болған киімдерін екі аяғының арасына қысып, сыңар қолымен *с ы ғ ы п,* жаңағы өзен жағасында отыр еді (Ә.Әбішев, Замана.). Шешініп, гимнастеркамыз бен шалбарымыздың суын *с ы қ т ы қ.* Ілгері жүріп кеттік (Т.Бигелдинов, Аспан.). Сөзді әнге дұрыстап, Өлшеуменен *с ы ғ а* ма. Сыймаса да сырықтап, Зорлық қылып тыға ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Күш қолдану, қысу, сығымдау, бұру.* Қабағын түйді арыстан сөзін ұғып: – Өлтірмегім оңай-ақ қойды *с ы ғ ы п.* Өз жұртын өзі қырған патша бар ма? Жаман аттан қорқамын кетсе шығып (Абай, Тол. жин.). Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр, Түнерген төбеміздан бұлт арылмай. Көк етті, көн терілі, көніп қалған, *С ы қ с а* да шыдай беру – жұрт жарылмай (А.Байтұрсынов, Шығ.). Айдаһар тас қорғанды сыртынан орап алып, қысып *с ы ғ а* бастайды (Қаз. ертег.). Ортада қалғандарының бүйірін *с ы ғ ы п* өлтіріп жатқан болар. Әлде бөрінің бірі арасына кіріп кетті ме, әйтеуір астан-кестен (Т.Ахтанов, Дала.).

Битін сығып, қанын жалады. *Жарымады, жоқшылықпен өмірі өтті.* Екі сөзінің бірінде: «Көрер ем, ана күнін көре алмай, *б и т і н с ы ғ ы п, қ а н ы н ж а л а п* отырған үйінде отырсаң» (С.Жүнісов, Ақан сері).

Жанын сықты. *Қыспаққа алды, қинады.* Мініп отырып, қанын шығармастан *ж а н ы н с ы ғ ы п,* бар шындығын айтқызды (Ә.Әбішев, Найзағай). Жеме-жемге келгенде, Жауды қысып шеңгелге, *Ж а н ы н с ы ғ ы п* аларды! (Жамбыл, Шығ.).

Жегенін желкесінен сықты. *Ішкен асын бойына сіңірмей, сазайын берді. Ж е л к е д е н с ы ғ ы п ж е г е н і н,* Көреміз күнде сорғанын (Бейбітшілік даусы).

Жасын [көз жасын] сықты. *Жылады, сықтады, мұңайды.* Тарылды көкірек, Қысылды жүрек, Ағызды *с ы ғ ы п ж а с ы м д ы* (Абай, Тол. жин.). Ұмсынай (сөзінің ара-арасында бөгеліп, *к ө з і н і ң ж а с ы н с ы ғ ы п* алады). Жайлармыз. Бір қарын май бар еді, түгел алады да... Орта қап құрт сол қалпымен берерміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Ал, бардық, – деді Сырбай, – *к ө з д і ң ж а с ы н* бір *с ы ғ ы п* қош айтыстық. Онда не бітті (С.Мұқанов, Шығ.). «Бара бер, бақытты бол, балам» деп анасы *к ө з і н і ң ж а с ы н с ы ғ ы п* еді (С.Алдабергенов, Асу).

Үрерге иті, сығарға биті [түгі] жоқ. *Ішерге асы, киерге киімі болмады. – Ү р е р г е и т і, с ы ғ а р ғ а б и т і ж о қ* адамға қыз бере ме екен. Сонда менің құдағиым ана Қалиман кемпір болмақ па? (З.Ақышев, Ақбел.).

СЫҚА= е т. *Нығыздап, лықа толтыру.* Әлденеше жүк машиналарын азық-түлік пен бұйым, аспаптарға *с ы қ а п* алған Строгов суткеге жетпей қайта оралды (М.Әуезов, Шығ. жин.). Сатан шақшаларға насыбайды *с ы қ а п* толтырған соң төбеге тартты (І.Жансүгіров, Шығ.). Жинаған жемістерінің жеуден қалғанын қалталарына *с ы қ а ғ а н* балалар амалсыздан жүгіріп келді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Сықай тойды. *Аузы-мұрнынан шыққанша жеді.* Түс әлетінде тары көжеге *с ы қ а й* бір *т о й ы п* кекіріп отырғаны (Б.Майлин, Шығ.).

СЫҚАҚ з а т. **1.** *Әзіл-оспақ; яки кемсіту ретінде айтылатын әжуа, тәлкек; өткір мысқыл.* Абай Құлыншақтың сабырлы *с ы қ а ғ ы н а* қызығып, күліп жіберді (М.Әуезов, Шығ. жин.). Байсал айтылған *с ы қ а қ қ а* шыдай алмады (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Адам ауырлайтын да, ауырламайтын да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты – мазақ, мысқыл болады да, жеңіл күлкінің аты – *с ы қ а қ,* қулық болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** ә д е б. *Көркем әдебиет пен журналистикадағы уытты, ащы мысқылмен жазылатын жанр.* Соғыстан кейінгі поэзиядағы көрнекті құбылыстың бірі – мұнда мысқыл және *с ы қ а қ* жанры өріс алып отыр (М.Қаратаев, Туған. әдеб.). А. Тоқмағамбетов жазған шығар-

малардың басым көпшілігі мазмұн жағынан екі жүйеге бөлінеді: бірі – үгіт-насихат, екіншісі – мысқыл, *с ы қ а қ* (С.Мұқанов, Өсу жол.). Әдебиет пен журналистикада ел сүйіп, іздеп жүріп оқитын жанрдың бірі – *с ы қ а қ* («Қаз. әдеб.»).

Сықақ қылды. *Мазақ етті, тәлкек етті.* «Әлде мен туралы айтып, келіншек мені *с ы қ а қ* қылып, күліп отыр ма екен?» – деп те ойладым (Б.Майлин, Шығ.).

СЫҚАҚ-ӘЗІЛ з а т. *Жағымсыз іс-әрекет мінезді мінеген қалжың, күлкі, келеке, мазақ.* Өткір тілді, тапқыр Алдаркөсе ертегіде қанаушыларға қарсы халықтық *с ы қ а қ-ә з і л д і ң* кісісі болып көрінеді (ҚазССР тарихы). Туыстармен бірге көтеріңкі көңіл, *с ы қ а қ-ә з і л,* күлкі, қанатты да өткір сөздер, көңілді күлкі үйге бірге енеді (Семья тәрбиесі).

СЫҚАҚҚОЙ с ы н. *Қуақы тілді, қалжыңшыл, әзілқой, мысқылшыл.* Қазақта: «ойыншы, күлдіргі, қу, мысқылшыл, *с ы қ а қ қ о й,* қылжақ» аталатындардың бәрі де табиғатында артист болып туғандар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бай күйеудің жолдасының ішінде әнші, күлдіргіш, *с ы қ а қ қ о й* адамдар да болады (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

СЫҚАҚТА= е т. *Әзіл-сықақпен әжуалау, мазақтау, кем-кетікті көрсетіп келекелеу, мысқылдау.* Бәйбішенің қыбын тауып, қымызды көбірек ішпек болғандар, – Жәукені *с ы қ а қ т а й т ы н* болды (Б.Майлин, Шығ.). Мінезі ойнақы, қалжыңшыл Нұрмағамбет әлдекімді *с ы қ а қ т а п,* бір ауыз өлеңді жанынан да шығарып жібереді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Қожақ моншадан келгелі Петр Денисовты *с ы қ а қ т а п* келекелеумен отырды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

СЫҚАҚТАЛ= е т. *Мінелу, ажуалау.* Оның жас әйелге ұмтылатын сұғанақ мінезі өте өткір, шебер *с ы қ а қ т а л а д ы* (Д.Еркінбеков, Шығ.).

СЫҚАҚТАЛУ *Сықақтал етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚАҚТАУ *Сықақта етістігінің қимыл атауы.* Ол бұны өмір бойы мазақтаумен, *с ы қ а қ т а у м е н* өскен (Р.Тоқтаров, Ертіс.). – Немене, сіз бүгін мені *с ы қ а қ т а у* үшін келген бе едіңіз? (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

СЫҚАҚШЫ з а т. *Біреуді әжуалап, келемеждеуге шебер, мысқылшыл адам.* Әйгілі *с ы қ а қ ш ы* ақынның осы өлеңі ғасырлар өтсе де ескірмей, ел есінен кетпей келе жатқаны кімге аян емес (М.Рашев, Бетің қисық.). Ішінде әншілері, шәйірлері, домбырашылары, *с ы қ а қ ш ы л а р ы,* мысқылшылдары бар (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бізде *с ы қ а қ ш ы* аз емес. Олар жыл санап жинақтар да шығарып жатады («Қаз. әдеб.»).

СЫҚАҚШЫЛ с ы н. *Біреуді сынап-мінеуге, келеке етуге бейім, ажуашыл, мысқылшыл.* Асқар, меніңше, ең *с ы қ а қ ш ы л* ақын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Хұсекең найза тілді, *с ы қ а қ ш ы л* да кісі. Бірақ сықақты тура айтпай, көп жағдайда астарлап, тұспалдап мақтамен бауыздайды («Лен. жас»). Малтекең сауықшыл, отырған жері күлкілі, *с ы қ а қ ш ы л,* біреулерді келеке етуге жаны құмар адам еді («Қаз. әдеб.»).

СЫҚАҚШЫЛДЫҚ з а т. *Біреуді сынап, мінеуге шеберлік, әжуашылдық, әзілкештік, сықаққойлық.* Мен қасымдағы қойшыны «Шибұт аға» деп, кейде «Қамыс-қара» деп те қоятыным бар. Осы *с ы қ а қ ш ы л д ы ғ ы м н а н* әлденеше таяқ жедім (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

СЫҚАЛ= е т. *Толтырылу, аузы-мұрнынан шығарылу.* Босаға жақта Ақжолдың талдан тоқыған сусәгі бар еді, бұрын ол бидайға *с ы қ а л ы п* тұратын (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Кітап *с ы қ а л ғ а н* екі шабадан адамзат ақыл-ойының қазынасындай сезіледі (Д.Әбілев, Арман.).

СЫҚАЛУ *Сықал етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚАС= е т. *Қалың нөпір боп сығылысу, иін тіресу, тығыз орналасу.* Алты мың адам сыятын үлкен залға *с ы қ а с қ а н* халық дүр көтеріліп, қол шапалақтады (С.Байжанов, Құрыш.). Жалғыз аяқ жолдың шетіндегі *с ы қ а с қ а н* кішкене үйлердегі адамдардың бәрінің түсі таныс («Қаз. әдеб.»). Тау етегі *с ы қ а с қ а н* бау-бақша, жеміс ағаштары (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СЫҚАСТЫР= е т. *Толтыру, көп салу, орналастыру.* Итжонға *с ы қ а с т ы р а* салған егін шеті Аласа белінің адырына барып араласыпты (Тербеледі тың дала). Кеңесжан кітаптары мен ұсақ-түйек заттарын *с ы қ а с т ы р а* салған сары портфеліне ұмсына түсті («Қаз. әдеб.»).

СЫҚАУЛЫ с ы н. *Нығыздаулы, лық толы. С ы қ а у л ы* жалын жаршылар. Жарыққа шыққан жаңада Менің де жырым бар шығар (С.Ләмбеков, Қарқаралы). Соғыс жылы жалақтаған аштықта, Біздің сарай *с ы қ а у л ы* еді астыққа (Д.Әбілев, Өлеңд.).

СЫҚАУЫРЫН з а т. к ө н е. *Тезге салған ағашты қатты қысып, басып тұрып түзейтін, не бүгетін ағаш құрал.* Киіз үйдің уығын, яки шаңғарақ ағаштарын бұрын с *ы қ а у ы р ы н ғ а* салып иіп отырған (Ауызекі).

СЫҚАЯҚ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Алаяқ.* Осы құрылтайда *с ы қ а я қ* тілмаш Камал Ақрамов атамекеніміздегі мұғалімдердің жартысынан

астамын «залалдыларға» жатқызды (М.Шоқай, Таңд.).

СЫҚИ= е т. **1.** *Ыдыстың лықа толуы, шамадан аса толтырылу. С ы қ и я* асылған жабағы етін бабымен пісіруді қадағалаған, күлімсіреген үлкен өткір көзді Жаңқаш еді (Ә.Әзиев, Жез тау.). **2.** *Сылқию, тою, кекірік ату.* Етке *с ы қ и я* тойған бұлар сорпаны самарқау ішті (Ө.Қанахин, Дәмелі). Көңілденіп, үйге келген соң тамаққа *с ы қ и ы п* тойып алды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **3.** а у ы с. *Мұнтаздай болып, ыздиып киіну. С ы қ и я* киінген Кенжебек екеуміз шақырылған сағатқа жетіп бардық (Н.Серәлиев, Ақ қайың). *С ы қ и ы п* киінген семіз жігіт үріккен атын әрең тоқтатып, жерге секіріп түсті (С.Санбаев, Аруана). Ертеңіне барымды киіп, *с ы қ и ы п* Балпанға келдім («Қаз. әдеб.).

СЫҚИТ= е т. *Асыра толтыру, лықа толтыру.* Байқасам сатысынан асыра *с ы қ и т а* тиелген жоңышқалы арба сықырлап келіп тоқтаған екен (Б.Момышұлы, Шығ.). Алтынды пұттап тапсырып, қалталарына ақшаны *с ы қ и т а* салып қайтады ауылға («Қаз. әдеб.»).

СЫККЫШТА= е т. *Қайта-қайта сығу.* Жылан шаққан жердің қанын *с ы қ қ ы ш т а й* беру керек (Н.Баяндин, Саяхат.).

СЫҚЛА= е т. е с к і к і т. *Жоқтау, қайғыру.* Бату хан бұл жамағатты мейман қылды, қырық кеш және күндіз *с ы қ л а д ы* (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі).

СЫҚПА з а т. э т н. *Уысқа салып, сығымдап істеген құрт.* Жолазыққа деп, біреу бүйенге тыққан май, біреу *с ы қ п а*, біреу таба нан әкеліп беріп жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жағыпарға мына арақ теріс болмады, жалғыз-ақ қылғып жіберді де, дастарқандағы бір *с ы қ п а н ы* қажалай бастады (А.Жүнісов, Өмір.). Тіпті бір-бірін құптасқан шашуларын да шашып, құрт, ірімшік, *с ы қ п а л а р ы* мен қоса әншейінде шетін көрсетпейтін шақпақ қантты да қардай боратқан (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.). Қосүйеңкіге соғайын, Үрбаланың қолынан *с ы қ п а* қосқан майлы сорпа ішейін (Д.Досжанов, Дария).

Сықпа құрт. э т н. *Қайнатқан айран, сүзбеден немесе қатықтан сығымдап жасалған, кепкен құрт.* Танакөз алдына қойған *с ы қ п а қ ұ р т* пен сары майдан ауыз тиді де тысқа шықты (Ғ.Мұстафин, Таңд.). Кепкен *с ы қ п а қ ұ р т п е н* қаймақ құйдырып, қою ғып ішкен майдан дүниенің жұмағы бар деймісің (С.Мұқанов, Ботагөз).

Сықпа сақар. э т н. *Қолмен сығып, сығымдап жасалған қара сабынның бір түрі.* Жылқыға әдейілеп тоғыз яки он бір *с ы қ п а с а қ а р* жұтқызу сияқты шараларды қолданатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Тіс жуатын сықпа. *Тіс жууға арналған, фтор қосылған құтыдағы паста.* Тіс жуатын *с ы қ п а н ы* кәдімгі шоколад ауыстыратын күн алыс емес сияқты («Жас Алаш»).

СЫҚПАҚТА= е т. ж е р г. *Айтар сөзді нәрлеу, әсерлеу, ретсіз көбейту.* Соңғы бір сөздерімді ажарлап айтқым келіп, қанша *с ы қ п а қ т а с а м* да ажарланбады (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

СЫҚПАҚТАУ *Сықпақта етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚПАЛА= е т. **1.** *Уысқа салып сығымдау.* Мұндай бүркіттің ішіне *с ы қ п а л а ғ а н* қар жіберіп, тоңдырып, ширықтырады (Саятшылық). *С ы қ п а л а п* жезіңізді ірікшіктей, Соқталап қорғасынды тіліншіктей, Талқандап елеп, екшеп алып жатыр, Тастамай бір асылын түйіршіктей (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Қайта-қайта сығу.* Бүйен басын *с ы қ п а л а п,* бір тәрелке май алды (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.).

СЫҚПАЛАН= е т. *Пышырлану, бұршік-бұршік болу.* Әйтәуір башпайының жықпылынан пышыр-пышыр *с ы қ п а л а н ғ а н* мұздай балшықтан жер басып келе жатқанын сезді («Қаз. әдеб.»). Түйілген бұлттың бүріккен ұшқыны масақ басын дымқыл тартқызды. Оны Тұқан бункерге *с ы қ п а л а н ы п* түскен дәннен аңғарды («Лен. жас»).

СЫҚПАЛЫ[1] с ы н. *Тығыз, қауырт, шұғыл.* Тығыз программа, *с ы қ п а л ы* уақыт қой (Б.Момышұлы, Тол. жин.).

СЫҚПАЛЫ[2]**: сықпалы жуу құралдары.** *Кір жуатын сабын, ақұнтақ т.б. сияқты заттар.*

СЫҚПАМАЙ з а т. *Құтыдағы бетке, қолға жағатын май.* Содан бері мен опа май да, *с ы қ п а м а й* да қолыма алған емеспін (Б.Момышұлы, Шығ.)

СЫҚПАН з а т. ж е р г. т а м а қ. *Қамырды үзіп-үзіп, қайнаған суға салып жасаған сорпа.* Бұл *с ы қ п а н* сөзі әсіресе Түрікменстанның Ташауыз, Көнеүргеніш, Тахта аудандарында айтылады (Диалек. сөздік).

СЫҚПАР с ы н. ж е р г. *Пейілі тар, сараң.* Кейде *с ы қ п а р* адам да кездесіп қалады (Диалек. сөздік).

СЫҚПАРЛА= е т. *Тығыздау, сықпалау; жұмарлау.* Биқасаптың чемоданға *с ы қ п а р л а п* тығатыны ылғи ғана өзіне керекті «дүниелік» (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

СЫҚПЫРТ= е т. **1.** *Түгін қалдырмай жержебіріне жете ұрсу, сөгу, боқтау.* Құнанбайдың

алдында мысықтай үндемей отырып, былай шыға бере, бала-шаға, малшы жалшыны *с ы қ п ы р т ы п* боқтап жүру Тәкежанның дағдысы болған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Содан тоқылдап, екеуінің жер-жебіріне жетіп, бүкіл үрімбұтағына дейін *с ы қ п ы р т а* боқтап алмай, сабасына түспейді (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** *Өтірікті судай сапыру.* Қыли өтірікті де ретіне қарай *с ы қ п ы р т ы п* жібереді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). – Бізге әкеңнің ауруы жайында өтірікті қалай *с ы қ п ы р т қ а н ы ң д ы* айт (Т.Жанұзақов, Азаматтар). – Ол әзіл-шынын араластыра отырып, бәрін де *с ы қ п ы р т а р* еді, – деді Анаш (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). **3.** *Зуылдату, бастырмалатып аузы-аузына жұқпай сөйлеу.* – Дүйсен онан әрі шешесінің руын айтып, түпкі аталарының аты-жөнін *с ы қ п ы р т а* жөнелді (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

СЫҚПЫРТУ *Сықпырт етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚПЫТ з а т. қ о р а ш с ы н у. **1.** *Бетәлпет, кейіп-кескін.* Григорий Васильевич неміс офицерінің арсыз, жексұрын *с ы қ п ы т ы н а* жирене, кекті ашумен қарады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Әне, оқыған, ел көріп, жер-жиһанды аралаған жігіттің *с ы қ п ы т ы* (О.Бөкеев, Мұзтау). Алыстан қараған пендеге Қалшаң қараның бұл *с ы қ п ы т ы* тас діңгекке ұқсаушы еді («Лен. жас»). **2.** *Бір нәрсенің кейпі, түрі, ұсқыны.* Көп айтылса жақсы сөзден де сын кетіп, *с ы қ п ы т ы н а н* айырылады (І.Омаров, Серпін). Жанардың қолын алды да, танысқан *с ы қ п ы т ы* болуға тиіс, мұрнының астынан міңгір етті (З.Қабдолов, Жалын). Алтайды басып бір кезде Енесей қырғыздары өтті, қайтып өтті десеңізші: «Текті елден» теперіш көрген үркердей жұрттың үрке босуы, туған жерін сауғаға тастап, жұмсақ жұрт іздеуі әншейін еріккені ме, жо-жоқ, тілімтілімі шығып, тентіреп бара жатқан тозғынды елдің жан шошырлық аянышты *с ы қ п ы т ы* әлі есінде, сонда астына ат беріп, аузына асын тосқан тағы мынау пейілі дарқан айналайын Алтай емес пе еді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

СЫҚСИ= е т. **1.** *Көзді сәл ғана жұмыңқырап қарау, сығыраю.* Мақтаншақ бәйбіше құдағиына қарап *с ы қ с и я* қалды (Б.Майлин, Шығ.). Кәрі шешең *с ы қ с и ы п* Толтыра алмай ұршығын Отыр жылап бүкшиіп Көзінің сүртіп былшығын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кішкене жыпылық көздерін жиі қағып, *с ы қ с и я* күле тұрып Дәндібай сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Жарықтың сәл ғана жылтиып көрінуі, бітию.* Таңға жақын – аспан бұлттан айығып, *с ы қ с и ы п* жұлдыз самсады (Б.Майлин, Шығ.). Ол көк майса шөпті жапыра отыра кетті де, алыстағы *с ы қ с и ы п* жылтыраған оттарға көз жіберді (Б.Тілегенов, Көктем.). **3.** *Шамның әрең жануы.* Көзін ашты. Ондық шам күңгірттеніп *с ы қ с и ы п* тұр (С.Алдабергенов, Асу). Ақбілек те тірі мен өлінің арасында, қасында жалғыз кемпір, жатқан жері көр, алдында ала көлеңке, *с ы қ с и г а н* жалаңбас лампы, дарға асылған адамдай, жіпке асылып Бибәтимасын көп қақты-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҚСИМА[1] з а т. ж е р г. *Шілтерсіз шам. С ы қ с и м а н ы* сықсита жағып, таңды көзбен өткізуші едік (Диалек. сөздік).

СЫҚСИМА[2] с ы н. *Болар-болмас қана боп сығырайған, жылтиған, бітиген.* Үй іші қара көлеңке, *с ы қ с и м а* білте шам (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Қалың ағаштың арасына сирек қондырылған *с ы қ с и м а* шамдардың сұйқылт жарығында тәлтіректеп келе жатқан мас кісідей (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Үйге келдім. *С ы қ с и м а* шамның жарығымен апам байғұс үңіле түсіп, бірдеме істеп отыр (С.Шаймерденов, Қарғаш). Ауыл жым-жырт. *С ы қ с и м а* терезеден оттар жылтырайды (С.Омаров, Дала.).

СЫҚСИТ= е т. **1.** *Көзін сығырайтып қарау.* Шалы шүңірек көзін *с ы қ с и т ы п,* оған ақтарыла қарады (Д.Исабаев, Тіршілік.). Бикемен оңаша қалған соң, Мамет тышқан көзін *с ы қ с и т ы п,* Бикеге тап берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Шамның жарығын басу.* Ондық шамды *с ы қ с и т а* жағып электрді сөндірді (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

СЫҚСИТУ *Сықсит етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚСИЮ *Сықси етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚ-СЫҚ е л і к. *Сыңғырлаған күлкіні білдіретін бейнелеуіш сөз.*

Сық-сық күлді. *Сыңғырлап күлді.* Батыс халықтары Жапанды табалап, *с ы қ-с ы қ к у л д і.* Жапанның әлемді арманы далаға кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҚСЫҢДА= е т. ж а қ т ы р м а у. *Дауысын қатты шығармай, білдірмегенсіп жылау, жылаған кейіп таныту.* – Сонша жыл аңсап сағынғанда алдыңнан шығып күтіп те ала алмадық, – деп орамалын көзіне апарып, *с ы қ с ы ң д а п* жылаған болды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Иманды болғыр тамырым-ай, – деді *с ы қ с ы ң д а п.* Қоңқайдың жылағанын көріп Күлшетай мен Тасқынбай да келді қастарына (М.Иманбаев, Жеткіншек.). Бір шамада ол тығылып жылады. Оған қосыла барлық қыздар *с ы қ с ы ң д а п* жыласын (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

СЫҚСЫРАЙ= е т. ж а ғ ы м с ы з. *Сығыраю.* Ол маған шегір көзімен *с ы қ с ы р а я*

қарап: – Мүсәпір шал, нанбайсың ғой, – деді (М.Иманжанов, Адам.). «Әлгі біздің кемпір сөйтіп», – деп, *с ы қ с ы р а й ы п* күледі өздері (Т.Тілеуханов, Өмір.).

СЫҚТА[1]= е т. **1.** *Нығыздау, нығарлау, іспектеу.* Жақсы қашап, дұрыс орнатып, *с ы қ т а п* апару керек (Ғ.Мұстафин, Қарағанды**). 2.** а у ы с. ж е р г. *Зорлау, қысу.* Сыйда *с ы қ т а м а қ* жоқ (Қаз. мақал.).

СЫҚТА[2]= е т. *Егіле жылау, қайғыру, уайымдау.* Ендігісін кім білсін? Көп болса, Хадиша жылар, *с ы қ т а р* (С.Бақбергенов, Кентау). Әйел жыламай да, *с ы қ т а м а й* да барлық болған жайды айтып берді (С.Бегалин, Замана.).

СЫҚТАС= е т. *Жыласу, қайғырысу.* Құшақтасып, сүйісіп, жыласып, *с ы қ т а с ы п* жатыр (З.Ақышев, Ақбел.). Жыласты, *с ы қ т а с т ы,* у-шу болды (С.Шарипов, Бекболат).

СЫҚТАТ= е т. *Жылату, егілту.* Қарды да, жарды да боратты, *с ы қ т а т т ы* – ақыры көндірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҚТАТУ *Сықтат етістігінің қимыл атауы.*

СЫҚТАУ *Сықта етістігінің қимыл атауы.* Біздің қолымыздан келгені көзіміздің жасын көл етіп жылау, *с ы қ т а у* ғана болды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Тәйірі сөз бе екен көз жасы, Сүймеуші ең жылауды, *с ы қ т а у д ы.* Аяныш асыл жан қазасы, Өлім көтермейді құптауды (Т.Молдағалиев, Көш.).

СЫҚТЫР= е т. *Басын қарату, шашты биттен тазалату.*

СЫҚТЫРУ *Сықтыр етістігінің қимыл атауы.* Гогольдің күзетшіге битін *с ы қ т ы р у ы* да осыған жақын ғой, оны да жақтырмағандар болған (С.Талжанов, Ұлдай.).

СЫҚЫ= е т. с ө й л. ***Сықа.*** Ұзын қыпшақтар маған өкпелі секілді. Ара мен орманның ішінде *с ы қ ы п* жатқан өз еліңнің көзін ашпай, қалың арғынның ортасына түсіп кеттің дейді (Ж.Молдағалиев, Самал).

СЫҚЫЛ з а т. с ө й л. ***Сықылық.*** *С ы қ ы л ы н* бұл баланың білмедім деп. Жұртының бәрі жылап көңіл айтты (Ғашықтық дастан.).

СЫҚЫЛ= е т. *Сығылысу, топырлау.* Кішірек келген земленкенің есігінен төріне шейін *с ы қ ы л ғ а н* адам (Б.Майлин, Шығ.).

СЫҚЫЛДА= е т. с ө й л. **1.** ***Сықылықта.*** «*С ы қ ы л д а п* қызарып, қыстығып күлген күлкі Шұбардан, Майбасардан да байқалып еді (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен көздері күлкімен жұмылып, бүкіл денесімен *с ы қ ы л д а п* күліп отыр (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *Сылқылдау, кербездену (жастық кезеңге тән қимыл-әрекет).* Жасында Байшуақтан бір жаман жығылғаны болмаса, балуан, домбырашы, әнші, насыбайшы, *с ы қ ы л д а ғ а н* бозбала болған, қалжыңға да ұста кісі еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҚЫЛДАН= е т. *Бір нәрсеге ұқсау, сол тәріздену, секілдену, сияқтану.* Үш қора үш төбешіктің басында, бұзылған мола *с ы қ ы л д а н ы п* тұр (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Ғашықтық келсе жеңер бойыңды алып, жүдетер безгек ауру *с ы қ ы л д а н ы п.* Тұла бойы тоңар, суыр, үміт үзсе, Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып (М.Жұмабаев, Шығ.). Тоқтаусыз төмендетті күннен-күнге Түрі жоқ азғана аял, дәт қылғандай. Шатыраш ойнап ұтылған *с ы қ ы л д а н ы п,* Байқаймын, кешікпей-ақ мат қылғандай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сол қаздардың даусын сағынған *с ы қ ы л д а н а м ы н* (М.Тиесов, Дала.).

СЫҚЫЛДАНДЫР= е т. *Ұқсаттыру, тәріздендіру.* Әлсіз, ұяң даусы сүт өңдес мәрмәр тасқа жан біткен мүсін *с ы қ ы л д а н д ы р ы п* жіберді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫҚЫЛДАС= е т. *Сықылдасу, сылқ-сылқ етісіп күлісу.* Молда, болыс, шабар үшеуі тістене *с ы қ ы л д а с ы п* күлісті (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

СЫҚЫЛДЫ ш ы л. *Секілді, тәрізді, сияқты, іспетті.* Бас көзімен қарасаң – нәпсі жалған, Бір сұлу қыз *с ы қ ы л д ы* жұрт таңданған. Анық ақыл көзімен қарағанда, Өзін берер қалыңға ол қызды алған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Асаған, ұрттағанға ез жұбанар, Сенімді дәулет емес сен қуанар. Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы *с ы қ ы л д ы* тез суалар (Абай, Тол. жин.). Байқаймыз, тіл біржола туған жоқ *с ы қ ы л д ы,* тіл бірте-бірте өсіп, жетілген, әр жұрттың тілі әртүрлі басқышта тұрған сықылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Ұқсас, теңдес жан, нәрсе.* Өлген Сұңқар мынау түбі жоқ, қиыры жоқ көк шөлде не көрді екен? Сол Сұңқар *с ы қ ы л д ы л а р* өлсе де, өздерінің көкті көксеулерімен неге жанның тыныштығын алады? (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен сенің не айтқалы отырғаныңызды сеземін. Бірақ... Не айтарымды білмей дағдаратын *с ы қ ы л д ы м ы н* (М.Дулатов, Шығ.).

СЫҚЫЛЫҚ з а т. *Сықылықтаған күлкі.* Дәл осы кезде тыста, үй сыртында дабырлап жүрген ұсақ балалар *с ы қ ы л ы ғ ы* естіліп еді (М.Әуезов, Ақын аға). Ырысбала да *с ы қ ы л ы қ п е н* араластырып, сөзбен қағысып жүр (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Сыбап боқтап отырып шоқынып қояды. Палладийдің сасық *с ы қ ы л ы ғ ы н а н* жиренішті тыржиып теріс қарайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Шешемнің артын-

да қызыл ала кенеп алашаны жамылып отырған Палладий сық-сық күледі. Ұзап ілгері жүрген сайын Палладийдің *с ы қ ы л ы ғ ы* үдеп келе жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫҚЫЛЫҚТА= е т. *Бір нәрсеге мәз болып, сылқ-сылқ күлу.* Жұматай мен Бәтима бірінбірі түрткілеп, *с ы қ ы л ы қ т а п* күле береді (М.Әуезов, Қараш.). Қыз бұған жас балаша мәз болып, *с ы қ ы л ы қ т а п* күлді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Зиядаш бұлтыңдап ойнап жүр. Әлденеге мәз болып *с ы қ ы л ы қ т а п* күледі (Ш.Құмарова, Қос шынар).

СЫҚЫЛЫҚТАС= е т. *Мәз болысу, сық-сық күлісу.* Одан арғысын таңертең екі қыз *с ы қ ы л ы қ т а с ы п* күліп отырғанда барып қана пайымдады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Үшеуі де ішек-сілелері қата *с ы қ ы л ы қ т а с ы п* күле бастады (Т.Жармағамбетов, Соңғы.).

СЫҚЫЛЫҚТАУ *Сықылықта етістігінің қимыл атауы.* Күлгенде «қатты *с ы қ ы л ы қ т а у ғ а*» болмайды, күлгенде де шамалап күлу керек (Семья тәрбиесі).

СЫҚЫР[1] з а т. *Ағаш есікті ашқанда, еденді, қарды басқанда шығатын дыбыс.* Аяғынды бассаң, шытынап жатқан құрғақ қырдың *с ы қ ы р ы* естіледі («Қаз. әдеб.»).

СЫҚЫР[2] е л і к. *Кенеттен, күтпеген жерден шыққан тысырлаған, тырс еткен қысқа дыбысты бейнелеу үшін қолданылатын сөз.* Сол ойда жатқанда есік *с ы қ ы р* ете қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Осы сәт жаман ағаш еден *с ы қ ы р* етті (М.Сүндетов, Ескексіз.).

СЫҚЫР-СЫҚЫР е л і к. *Тырс-тырс еткен, қайта-қайта сықырлаған дыбысты бейнелеу үшін қолданылатын сөз.* Ашқан-жапқан сайын есіктің тот басқан топсасы *с ы қ ы р-с ы қ ы р* етеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Аяғының астында шыныланған қатқыл қар *с ы қ ы р-с ы қ ы р* етеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Аяғындағы етігі *с ы қ ы р-с ы қ ы р,* шиқ-шиқ етіп құлақты жейді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

СЫҚЫРЛА= е т. **1.** *Сықыр-сықыр ету, шықырлау, шиқылдау.* Бала тым қорқақ келеді. Мұның себебі – баланың қиялы тым тірі һәм денесі әлсіз. Бала желден, *с ы қ ы р л а ғ а н* есіктен қорқады, қозыдан, лақтан қорқады, жат кісіге жоламайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Ойнақтап толқын, жел гулеп, Майысар, діңгек, *с ы қ ы р л а п.* Ол жүрген жоқ бақ іздеп, Қашпайды бақтан бойды ұрлап (Абай, Тол. жин.). Дәу ағаштар шайқалып, *с ы қ ы р л а п,* ашулы әнге салып, күрілдеп, орман үстінде ұшып жүрген нажағай орманды салқын көк отпен жарық қылып, дереу жоқ боп кетіп, адамның құтын ұшырып тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Сырқырау, қақсау.* Буын-буыны *с ы қ ы р л а ғ а н м е н,* әлі тың (М.Құмарбеков, Асау.). Сырқырап, *с ы қ ы р л а п* тұрған денесін зор қозғап, әлгіде ғана өзі қазған терең арыққа келіп отырды (Д.Досжанов, Тұлпар.). **3.** *Шақырлау, сақылдау (аяз).* Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр-мылқау танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері *с ы қ ы р л а п* келіп қалды (Абай, Тол. жин.). *С ы қ ы р л а п* келіп қалған қысы қандай, Қар жауып, су қатырған мұзы қандай. Берген соң Алла қуат жан сақтарлық, Жүреді мақұлықтар үсік алмай (М.Дулатов, Шығ.). Дала *с ы қ ы р л а ғ а н* аяз (С.Мұқанов, Аспаз). Сырттағы *с ы қ ы р л а ғ а н* сары аязға қарамай, төбеге кеп қалған күн терезеге төнді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Кешке қарай *с ы қ ы р л а ғ а н* сары аяз ұрды (М.Сүндетов, Ескексіз.). **3.** *Жаңа, ағаштан жасалған. С ы қ ы р л а ғ а н* жаңа есіктің тақтай табалдырығын аттап, қонақтар үйге кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** с ө й л. *Шыртылдаған, толған, көп.* Бәрінің қалтасы *с ы қ ы р л а ғ а н* ақша (С.Жүнісов, Жапанда.).

СЫҚЫРЛАҚ с ы н. с ө й л. *Сықырлауық, сықырлаған.* Қоңыр ат жеккен *с ы қ ы р л а қ* арбасына отырып, үйге бет алды (З.Иманбаев, Айналайын.). Ақбілек *с ы қ ы р л а қ* бесікті одан сайын шиқылдата тербетіп отыр еді, бала шошып кетіп қоя қойды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

СЫҚЫРЛАТ= е т. *Сықыр-сықыр еткізу, шықырлату.* Жандәрмен қайраттанып зорға дегенде салдама есікті қозғап, *с ы қ ы р л а т ы п* ашты (Б.Майлин, Шығ.). Мұрат орындықты *с ы қ ы р л а т а* шіренді (С.Алдабергенов, Әңгіме.). Ақын Ақан қауырсын қаламын *с ы қ ы р л а т ы п* жазатын «н» харпінен, жазаласа, ишанның машайығынан, құранның аятынан, шәкірттің қағаз-сиясынан, молданың мың бейнетпен, өзіне керек суретті жасай білген (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫҚЫРЛАУЫҚ[1] з а т. э т н. *Киіз үйдің ши есігінің ішкі жағынан жабылатын, оюлап жасалған, жарма ағаш есік.* Қазақ үйлерінің сүйегі кереге, уық, маңдайша, таяныш, табалдырық, *с ы қ ы р л а у ы қ* деп аталатын ағаш құралдардан тұрады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *С ы қ ы р л а у ы қ* (жарма есік) кереге шеңберін тұйықтап, киіз үйге кіріп-шығатын есік қызметін атқарады. Ол табалдырық пен маңдайшадан, қос босағадан және жарма беттен құралады (Шаңырақ энцикл.). *С ы қ ы р л а у ы қ т ы* көздеп, оймалап, сүйектеп, бояп жасайды (ҚҰЭ). Биіктігі 1,5 м, ені 0,8 м. есік қалдырылып, оған

ағаштан жасалған *с ы қ ы р л а у ы қ* қондырылады (ҚазССР тарихы).

СЫҚЫРЛАУЫҚ[2] с ы н. **1.** *Сықыр-сықыр ететін, ескі, көнерген.* Ағаш есіктің аздаған *с ы қ ы р л а у ы ғ ы* бар, егер топсасына су тигізсе үні шықпайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мен ішке кірсем, ол үюлі алманың жанындағы *с ы қ ы р л а у ы қ* кереуетте басын салбыратып төмен қарап отыр екен (Д.Исабеков, Таңд.). Бейсен *с ы қ ы р л а у ы қ* диванға қисая кетті (Қ.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *Құрым, таза теріден жасалған.* Аяқта – *с ы қ ы р л а у ы қ* етік. Шашы да мойылдай қап-қара, көзі өткір (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

СЫҚЫРСЫЗ үс т. *Сықырлатпай, дыбыс шығармай, шиқылдатпай, үнсіз.* Есігін *с ы қ ы р с ы з* ашып, шал нұсқаған ауызғы үйге ендік (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Киіз үйдің есігі *с ы қ ы р с ы з* ашылды. Артық дыбыс естілген жоқ (А.Байтанаев, Қайнар.). *С ы қ ы р с ы з* есік ашылды, Исі аңқыған шырақтың, Нұры үйге шашылды (Қисса-дастан.).

СЫЛА[1] з а т. к ә с. *Бекіре, сазан, шортан тәрізді ірі ақ балықтың бір түрі.* Ауланған *с ы л а,* бекіре, шоқырларды стойкаға әкеліп өңдеп жатты (С.Хасанов, Теңіз.). Ол шоқал түбінің ақ қайраңынан шүпірлеген қаракөз, сауыры мұнартып тұнып тұрған *с ы л а,* сумаңдаған шортан шоғырын көрді (Ә.Сараев, Тосқауыл).

СЫЛА[2] с ы н. **1.** *Бойшаң келген, тік, сымбатты.* Үстіндегі *с ы л а* бойына құйып қойғандай әскери киіміне қарап, әскери гарнизоннан екенін білді (Ш.Құмарова, Қос шынар). Ол *с ы л а* бойын жұғыстырып, тым тақау жүріп келеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** *Жұмыр, шымыр, тығыршық.* Зейнеп толықша, *с ы л а* денелі болып жүрді де, содан кейін семіре бастап, Шоқан Омбының оқуына аттанар шақта жуандап кетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Кіші көк өзіне бой берер емес. Ауданның тар көшелерімен өткен шақта жұқалау киінген *с ы л а* жігіттерді қағып та кетіп жатыр (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.).

СЫЛА[1]**=** е т. **1.** *Үйдің, қораның, сарайдың т.б. қабырғаларына балшық, лай соғу, сылақ жүргізу.* Арық бойына салынған ұзын сары үйді екіүш әйел *с ы л а п* жатыр (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Қолмен сипау, жағу, уқалау.* Тәуіп оны маймен *с ы л а п* отырып, сондай бір тездікпен бұғананың тайған жерін бас бармағымен басып қалды (Р.Райымқұлов, Болат.). Шақырады сені Қодар тез келсін деп, Байғұстың қабырғасын барып *с ы л а* (Батырлар жыры). Шәрбанудың бір тырнағынан садаға кеткір. Ой, болыстан тапқыр жүзі қара. Кәрі ит. Әлі күнге ойнас қылады. Болыс келсе жағын *с ы л а п,* қылмың-қылмың етіп өліп қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сылап-сипау, күту, баптау.* Күріш сипағанды, *с ы л а ғ а н д ы* жақсы көретін дақыл (Ер есімі.). Бүркітін *с ы л а п,* санын ұстап, бабын болжап отырған Шәке де «енді құстар өнерін көреміз, ат қамдаңдар» деп асықтырып еді (М.Әуезов, Абай жолы). – Тас түлегім, мен сені баулыдым, *с ы л а п* өсіріп, қанатыңды қатырдым (Б.Бұлқышев, Азамат.).

Бойын сылады. *Өзін-өзі күтті, әдеміленді.* Маған десең ертеден кешке дейін *б о й ы н ы ң д ы с ы л а п,* екі қолыңды жылы суға малып өткіз (А.Хангелдин, Ғани.). Батима айнаға барып шашын тарайды. Тарағын, шөлбесін көреді, *б о й ы н с ы л а й д ы,* Айнаға алыстап қарайды, жақындап қарайды. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұлулықтың сәні жоқ –Көрсеқызар күлкі ғой, Шаруа істемей *с ы л а п б о й,* Жол саудаға жолдаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЫЛА[2]=е т. *Әдемілеу, түзулеу.* Домбырасын кербез ұстап, мұртын *с ы л а п* жайраңдай, Жұбайларға қарап қойып той бастады Сайранбай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сербек мұртын *с ы л а п,* ширатып, ұшын едірейтіп қойған. Жүзінде ыстық күн, панасыз даладан қажып; көлеңкесі мол орманы бар еліне кеткісі келгендік те көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫЛАҒЫШ з а т. *Үйді әктегенде, бояғанда, яки басқа заттарды сырлағанда пайдаланылатын құрал.* Осы қалайы *с ы л а ғ ы ш т ы* енді архитектор жігіт қолына ұстап қызыға көріп тұр (Е.Қалиев, Рудный). Шура жұмысқа араласты. *С ы л а ғ ы ш т ы ң* ұзын сабын салалы саусағымен қысып, ұстап алған («Лен. жас»).

СЫЛАЙз а т. к ө н е. *Сыңай, тұр.* Қосылып нәпсім оған, нарау тартып, Түрі бар беретұғын ұстап жауға. Шошынып сұм нәпсімнің *с ы л а й ы н а н* , Ақылға келіп едім қорғалауға (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

СЫЛАҚ з а т. **1.** *Топырақ пен құмды суға араластырып жасаған, үй сылайтын балшық.* Үйдің қабырғаларының сыртына *с ы л а қ* жүргізілді (Қ.Қамбаров, Алтай.). **2.** *Сылау, балшық жағу жұмыстары.* Қазір екі этажды кеңсенің үйі салынып болған. *С ы л а ғ ы* жүріп жатыр (Т.Нұртазин, Адам.). Үйдің қабырғасы түгел қаланып біткен, *с ы л а ғ ы* да біткен (А.Байтанаев, Қыран).

СЫЛАҚТА[1]**=** е т. *Сылақ жүргізу.* Осыдан бірер күн бұрын барлық қалау жұмысы бітіп, енді іші-сыртын *с ы л а қ т а п,* тақтайлауы қолға алынған-ды (К. Оразалин, Абай.).

СЫЛАҚТА[2]**=** е т. *Сыланду, бұлғаңдау, боянды, өзін-өзі күту.* Он жасымда сүт емген қозыдаймын, Он бесте жарға ойнаған лақтаймын, Бой түзеп жиырмада *с ы л а қ т а й м ы н,* Отызда

ағып жатқан бұлақтаймын (Шал ақын, Өлеңд.). Жақсы әйел бойын түзеп *с ы л а қ т а й д ы*, Өз байынан басқаны ұнатпайды, Үйіне мейман түссе, хош келдің деп, Еш адамнан рұқсат сұратпайды (Шал ақын, Өлеңд.).

СЫЛАҚТАУ *Сылақта етістігінің қимыл атауы; сылақ жүргізу.* Сылақшылар осының төменгі бөлімін *с ы л а қ т а у д ы* бітіріп жатыр (Адам және химия).

СЫЛАҚШЫ з а т. қ ұ р ы л ы с. *Сылақ жұмысын жүргізуші маман жұмысшы.* Өскеменге келдім. Арнаулы *с ы л а қ ш ы* деген мамандық алдым (Ж.Исмағұлов, Адам.). Барлығы да әлденеше мамандық меңгерген ағаш шебері. *С ы л а қ ш ы,* бетоншы, арматуршы («Лен. жас»). Ол үй жасау комбинатына *с ы л а қ ш ы* болып орналасты («Білім және еңбек»).

СЫЛАҚШЫЛЫҚ з а т. қ ұ р ы л ы с. *Сылақшы кәсібін меңгерушілік, сылақшы мамандығы.* Бәрімізді шебер ағайлар *с ы л а қ ш ы л ы қ қ а* үйретті («Қазақст. әйелдері»). Бетоншы да болды, *с ы л а қ ш ы л ы қ т ы ң* да сырымен таныстық, тас та қалады («Қазақст. әйелдері»).

СЫЛАЛАН= е т. *Арықтау, ашаңдану.* Құс аз күнде бой жүні сүзіліп, *с ы л а л а н ы п* сала берді (А.Сейдімбеков, Шығ.).

СЫЛАЛАУ с ы н. *Арығырақ, ашаңдау, етсіздеу.* Кейбір семізге қазы ғана қалың бітіп, өзге денесі с *ы л а л а у* болады ғой (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЫЛАМА[1] з а т. к ө н е. *Өте сәнді, әдемі тігілген баскиім.* Қарқарадай *с ы л а м а с ы* бар, бұғақтары бұлтиған, қылаң етіп қылт етіп, сылаң етіп сылт еткен келіншектер де келді (А.Тоқмағамбетов, Ақ моншақ).

СЫЛАМА[2]: сылама үй. *Сыланған үй.*

СЫЛАМАЙ з а т. *Бетке, қолға, денеге жағуға арналған май, крем. С ы л а м а й* сатып алу үшін дүкен жағаладым («Зерде»).

СЫЛАН з а т. ж е р г. *Кішкене арал, құрғақ жер.* 10–20 жылдың ішінде теңіздегі кейбір жерлер құрғаққа айналып, *с ы л а н* болып қалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С ы л а н н ы ң* көлемі 2–3 гектардай болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫЛАН[1]= е т. **1.** *Сылақ жағылу, балшықталу.* Үйдің қабырғасы қара балшықпен *с ы л а н ғ а н,* кір (М.Әуезов, Шығ.). Ержан үйін көрсетті. Сырты *с ы л а н ғ а н* шағын ғана қос ағаш үй екен (М.Хасенов, Алғашқы ән). **2.** *Шылану.* Шырыштың асқазан жолдарына тегіс *с ы л а н ы п,* ауруды бәсеңдететін қасиеті бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **3.** а у ы с. *Сыламай жағыну.* Сандықтан айнасын алып жағын *с ы л а н ы п,* көзін түкіріктеп сүртіп, түзеледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫЛАН[2]= е т. *Бой түзеп әдеміленіп-сәндену, сұлулану, тарану.* Бет түзетіп сәндегіш әтеш болсын, Қоқиып, қодырайып, ұшып-қонсын. Іш түземей, *с ы л а н ы п* сыртын түзеп, Тауықтың айғыры бол, бейне солсын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қатарымызға қарап бой түзей бастадық, *с ы л а н ы п,* таранатын болдық, әдептілікке, әдемілікке ұмтылдық (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Тоты құстай сыланған. б е й н. *Сұлу, әдемі.* Осыдан мені айырмай, Үш қатынның үстіне Қоя берсең сол шалға, Ақ сұңқардай түлеген Амангелді сен болсаң, *Т о т ы қ ұ с т а й с ы л а н ғ а н,* Зылиқа сұлу мен болсам, Екі қолым жағаңда! (О.Шипин, Дастан.). Бола алмай дидар нәсіп қол созғанмен, Қызығын көре алмадым рақаттың. *С ы л а н ы п т о т ы қ ұ с т а й* қыр көрсетіп Аққудай биікке ұшып қанат қақтың (М.Дулатов, Шығ.).

СЫЛАНДЫР= е т. *Баптау, бой түзеттіру.* Жігіттер аттарын *с ы л а н д ы р ы п,* құлпыртып желдей есіп жортып келеді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СЫЛАНДЫРУ *Сыландыр етістігінің қимыл атауы.* Олар үшін шашын тарап, *с ы л а н д ы р у д а н* артық рахат жоқтай көреді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

СЫЛАНТ= е т. *Бойын түзету, әдемі болып жүруіне мүмкіндік жасату.*

СЫЛАНТУ *Сылант етістігінің қимыл атауы.* Күнінде уәделі қалқажанның, *С ы л а н т у* соны болар енді қандай (Ақын жырлары).

СЫЛАНУ *Сылан етістігінің қимыл атауы; сәндену, сұлулану.* – Иә, мен... жігіттердей емес, қыздар *с ы л а н у д ы* ұнатады (К.Жүнісова, Құстар.). Осы сенің-ақ *с ы л а н у ы ң* бітпейді екен (А.Жұмаділов, Сең.).

СЫЛАНЫП-СИПАН= е т. *Үсті-басын әдемілеу, тарану, қарану, сәндену.* Қыз мені көріп, өз бөлмесіне кірді де, *с ы л а н ы п-с и п а н ы п* қайта шықты (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). *С ы л а н ы п-с и п а н ы п* тойға келген Әйкенге әркім-ақ сүйсінетін де, қызғанатын да еді (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Балтәтті ішкі үйге кіріп кетті. Айна алдында таранып, *с ы л а н ы п-с и п а н ы п* жүріп алды (К.Баялиев, Нөсер).

СЫЛАНЫП-СЫРЛАН= е т. *Үй, мекеменің ақталып, сырлануы.* Жыл сайын жазда келесі оқу жылы қарсаңында қанша жөнделіп *с ы л а н ы п-с ы р л а н ғ а н м е н,* «ескіні жамағанның есі кетеді» дегеннің кері келеді («Қаз. әдеб.»).

СЫЛАҢ с ы н. **1.** *Кербез, керім, сәнқой.* Ерінің бір айтқанын қайталатпауға дағдыланған *с ы л а ң* тоқал Айғанша қысыр жылаңдай жүйткіп жүр (F. Мүсірепов, Таңд. шығ.). Бүгінгі қалыңдық қандай *с ы л а ң,* сұлу еді. Бәрі ғажап (О.Сәрсенбаев, Сағым). Жасы қырықтан асса да үсті-басына шаң жуытпай, өзін таза ұстайтын *с ы л а ң* әйел (С. Омаров, Өмір.). **2.** *Әдемі, әсем.* – Мен өз басым жаратылыс қойнында толқыннан *с ы л а ң,* сұлу көрініс көрген емеспін (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Тағы сол баяғы сары жапырақ суырған *с ы л а ң* күз («Қазақст. мұғ.»). Әбілқайыр өз-өзінен ыңылдап келе жатқан бидің ойын бөлгісі келмегендей, астындағы *с ы л а ң* сұр арғымақты сипай қамшылап жым-жырт келеді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Сылаң етті. *Бұлаң етті, сымпың етті.* Алдынан *с ы л а ң е т і п* шыға келген «Волгадан» бұрыла берді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Сусып өткен көлең-кедей дыбыссыз Жолбарыс киіз үйдің сыртынан *с ы л а ң е т і п* өте шықты («Лен. жас»).

Сылаң қақты. а) *Сылаңдады, жайнады, сұлуланды.* Назым екі көзі жайнап Жүніс алдында еркелі бір пішінмен *с ы л а ң қ а ғ ы п* тұр (М.Иманжанов, Адам.). Теріскейден, түстіктен төгілген нұр, Құмарланып барамын құмарланып! Бір бейтаныс арудай *с ы л а ң қ а ғ ы п,* Шыдамды алып барады, шыдамды алып (М.Мақатаев, Шығ.). Әйелдер суда жүзген аққудай *с ы л а ң қ а ғ а д ы* (Ә. Нұршайықов, Махаббат.). ә) *Мөлдіреп, сылдырап ақты.* Балауса балдырғаны белуардан Сылдырлап мөлдір бұлақ *с ы л а ң қ а қ қ а н.* Аққудай дарияға қатар жүзген, Қыздары Алматының ән шырқатқан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫЛАҢГЕР с ы н. *Сәнқой, кербез.* Ерсі боп па, не «Қос етек бұрақ бел, Қуалай соғар қоңыр самал, қылаң жел». Қазақ қызы қалағанын киеді, Сұлулық та – шамшыл, сәнқой, *с ы л а ң г е р* (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

СЫЛАҢДА= е т. *Кербездену, сәндену, бұраңдау, сылаң-сылаң ету.* Сұлу жүр *с ы л а ң д а ғ а н.* Күлімдеп қылаңдаған, Ерініп бір басуға, Жас талдай бұраңдаған (М.Дулатов, Шығ.). *С ы л а ң д а ғ а н,* сызылып, Қызға көңілі бұзылып, Білмей жармай берді ойды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жеңін беріп сұлу келіншек *с ы л а ң д а п,* Тал шыбықтай жүзге иіліп бұраңдап, Сызылып қана жанған оттың басына Отырды ақырын жұлдыздайын жымыңдап (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫЛАҢДАН= е т. *Бұраңдау, еркелеу.* Жел кейде Жас арудай бұлаң қағып, Еседі самал болып *с ы л а ң д а н ы п* (Ә.Нілібаев, Көңіл.).

СЫЛАҢДАНУ *Сылаңдан етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛАҢДАТ= е т. **1.** *Аттың баппен әдемі жүруі.* Әсет сәйгүлігін *с ы л а ң д а т ы п,* тал түсте ауылға келіп түсті-ау (Х.Әдібаев, Таңбалы.). **2.** *Сәнденту, бұраңдату.* Жүзіме көрінгендер көз салсын деп, Өз бойын тоты құстай *с ы л а ң д а т қ а н* (М.Көпеев, Тірлікте.).

СЫЛАҢ-СЫЛАҢ: сылаң-сылаң етті. *Сылаңдады, бұлаңдады, бұралды.* Қара костюм-юбкалы, ақ жібек кофталы Гүлнар *с ы л а ң-с ы л а ң е т е д і* (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Әдемі қара ат жігіттің астында күміс ер-тоқымды жарқылдатып, ойқастап *с ы л а ң-с ы л а ң е т е д і* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

СЫЛАП-СИПА= е т. **1.** *Дененің ауырған жерін қолмен, алақанмен сипау, сылау.* Ойда жатып Заңипа үйықтап кетті, Бір қария ақ сәлделі жетіп кепті. Қолын келіп қолымен *с ы л а п-с и п а п,* Жазылар, е, бейшара, қолың депті (Бозінген). **2.** *Сипағыштау, ұстау.* Дәрмен қыздың екі қолын бірдей алақанына салып, *с ы л а п-с и п а й* берді (Ө.Қанахин, Жер бас.). **3.** *Құсты, атты баптау, қарағыштау.* Ербол Қарашолақты түлкіден айырған бойында жеңіне қондырып алып, *с ы л а п-с и п а д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Көре біл де басқалардың тәуірін, *С ы л а п-с и п а* жүйріктердің сауырын. Ырза болам десең егер Өмірдің Жақсылығы жетіп жатыр, бауырым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ақбозатты бұрынғыдан бетер *с ы л а п-с и п а п,* айналып-толғанатын болды. Қойнына жататын қалыңдығынан бетер атты мәпелегеніне жылқышылар тағы күлді (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Үсті-басын, киімін әдемілеу, сәндеу.* Беттеріне біреу қараса қасы-көзін төңкеріп, үстіндегі киімдерін *с ы л а п-с и п а п* шала бүлінетіндері-ай (А. Жақсыбаев, Қайырлы таң). – Үсті-басын *с ы л а п-с и п а п,* шашын, бетін ретке келтіріп, – тіпті екеуміз жөн де сұраспаптық-ау, – деді Құндыз (Ж. Жұмақанов, Қияда.). – Әй, сенің осы үсті-басыңды *с ы л а п-с и п а п* сызданудың жаман екен, үйдегі құрдас аман ба еді (Ә.Кекілбаев, Дала.). **5.** а у ы с. *Жым-жылас қылу, тұқ қалдырмай сыпырып-сиыру.* Столды жаңағының арасынша мұнтаздай тазалап, дастарқандарын *с ы л а п-с и п а п* қойған екен (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). Алақаншық сырғыма түні бойы тынымсыз соққан боран орнын *с ы л а п-с и п а п,* батысқа қарай ирелеңдеп шұбатылып кетіп жатыр («Қаз. әдеб.»). **6.** а у ы с. *Жуып-шайып, алдап-сулау, бипаздау.* – Арықпарық деп *с ы л а п-с и п а п* қайтесің, – деді ол (Қ.Жүсіпәлиев, Шопан.). Масқара етіп жаман-

дап кетеді, одан да мұны алдап-сулап, *с ы л а п-с и п а п* шығарып салғанымыз жөн болар деп білді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). // *Көп батырмай, ақырындап.* Баяндамасында сабаққа салқын қарап, қол бос уақытта лағыңқырап жүретін кейбір оқушыларды *с ы л а п-с и п а п* қана сынап өтті (Т.Жангелдин, Сын сағат.). **7.** а у ы с. *Қадірлеу, құрметтеу, күту, мәпелеу.* «Қонақтарын» *с ы л а п-с и п а п* аттандырып жібергелі отыр (З.Ақышев, Ақбел.). Өзің қарсы ал. *С ы л а п-с и п а п* жөнелтіп жібер (Ж. Молдағалиев, Айналайын.). *С ы л а п-с и п а п,* қадірлеп, Беретұғын жем де артық. Есер шіркін есіріп, Болып алды тым тантық. Қысы-жазы жүйрігін *с ы л а п-с и п а п* жүргені (Т.Иманбаев, Түт ағашы.).

СЫЛАП-СИПАТ= е т. *Біреуге денесін сипату, сылату.* Қазақ қызы денесін *с ы л а п-с и п а т ы п* көрген емес (F.Мүсірепов, Ұлпан).

СЫЛАП-СИПАТУ *Сылап-сипат етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛАП-СИПАУ *Сылап-сипа етістігінің қимыл атауы; алақанмен сылау, уқалау.* Мойнындағы көк ет жүйесін ақырын *с ы л а п-с и п а у* тәсілімен ықылықты тез қойғызуға болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). – Ойбай-ау, *с ы л а п-с и п а у д ы* сенен үйренгенім жоқ па? – деп Тұрсын да ағынан жарылды («Қаз. әдеб.»).

СЫЛАС= е т. *Сылақ жүргізісу.* Сыбанып білек түйілді, Еңбекке бетін үйірді. Бірі қышты қаласты, Бірі үйлерді *с ы л а с т ы* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітабым).

СЫЛАСУ *Сылас етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛАСЫ з а т. ж е р г. *Бір нәрсенің реті, жөні, қисыны.* Ол кейін бір *с ы л а с ы н* тапқанша, кемді күн қамыс арасына тығыла түрмақ болды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Көктем қашық емес қой, бір *с ы л а с ы* болар оның (Ә. Әлішев, Батыр.).

СЫЛАТ[1]= е т. *Сылақ жасату.* Үйге жөндеу жүргізді, іші-тысын қайыра *с ы л а т т ы* (Д.Досжанов, Дария). *Денесін уқалату, сипату.* Енді айдында шомылып болып, қызметшілерге денесін *с ы л а т қ а н д а* да мұнараға қарап жататын болды (Ә. Кекілбаев, Бір уыс.).

СЫЛАТУ *Сылат етістігінің қимыл атауы; сылақ жасату.* Қарағандының борандары мен аяздары қала тұрғындарына үй *с ы л а т у ғ а* үйретті (Д.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

СЫЛАУ[1] з а т. м е д. <франц. massage> *Сары буын мен бел ауруын т.б. ауруларды сипалап, уқалап емдеу әдісі, былау.* Ел арасында бел ауруын *с ы л а у* да табылған ақыл. *С ы л а у д ы* әуелі жайлап сипалаудан бастап уқалайды (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Көркемөнер, жас бөбек Сүйкімді болмас, бақбаса. Тортасын алған бал қаймақ, Бойына *с ы л а у* жақпаса (Жамбыл, Шығ.).

СЫЛАУ[2] *Сыла етістігінің қимыл атауы; сылақ жүргізу.* Үйлерін с *ы л а у ғ а,* жылытуға ала көңіл, қам көңілдіктен мұршалары келмепті (Ж. Өмірбеков, Қызыл су).

Бойын сылау. *Сәндену, бойына қарау.* Олар таранып *б о й ы н с ы л а у д ы* да ұмытқан (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

СЫЛАУЛЫ с ы н. *Сыланған, сылақ жүргізілген.* Тоқыма қора тағы да бар. О да ескі, о да малдың жапасымен *с ы л а у л ы* (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

СЫЛАУМӘЛІК з а т. к ө н е. *Түйе малында кездесетін ауру.* Қарайын найзамды қолыма алып, Отырамын қолымды балға малып, Пайдасы жоқ жеріңді неғылайын. Мен кеткен соң жолықсын *с ы л а у м ә л і к* (Қозы Көрпеш.).

СЫЛАУШЫ з а т. *Сылақшы, үй сылайтын жұмысшы.* – Жұмыс жүрмей жатыр, Жұмеке! – деп Есімбек жағдайды түсіндірді. *С ы л а у ш ы л а р д ы ң* құрылысты тоқтатқанын айтты (Е.Оразақов, Дәрігер.). Нұраш әуелгі кезде құрылыста үй *с ы л а у ш ы* болып істеп жүрді (Е. Қалиев, Рудный.).

СЫЛБУ *Сылбы етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛБЫ= е т. *Өте баяу, тым жай жүру, ыбылжып, ілбіп басу.* Қаланың көшесімен жүріп келеміз. Сап аяғын тас жолға кезек келсап соққандай «сарт-сұрт», «сарт-сұрттап» баспай, *с ы л б ы п* басып келеді (Б.Момышұлы, Шығ.). Кейде қар, кейде *с ы л б ы п* қырық аяқтап, Буылдыр дымқыл түнек қос қабаттап. Таң ата төрт жорытқыш жетті Ілеге, Аттарын арып-ашып сандалақтап (С.Керімбаев, Бес мылтық).

СЫЛБЫР с ы н. **1.** *Бос, былжыр, болбыр.* Көкпеңбек кең далада қойшылармен кең әңгімелесіп барады. Олар сөзге олақ, қимылы *с ы л б ы р,* тосын сөзге тіпті ойсыз (F. Мұстафин, Көз көрген). Аққірпік *с ы л б ы р* мінезімен жай сөйлеп, куәлардың көпшілігі осында екенін айтты (Д.Әбілев, Арман.). // *Бос, былжыр адам. С ы л б ы р д ы ң* аты шылбырына сүрінер (Қаз. мақал.). **2.** *Баяу, жай, ақырын.* Қасен қырсау тартқан аттай *с ы л б ы р,* сараң басады (М. Әуезов, Шығ. жин.). Үш күн бойы үзілмей *с ы л б ы р* ақ жаңбыр жауды (Т.Ахтанов, Боран).

Сылбыр аяң. *Жай, баяу жүріс.* Салт адам атын байлап, бүркітін жерге қондырып, көзіне шалынған үш кісіге *с ы л б ы р а я ң м е н* жақындады (С.Мұқанов, Шығ.). Ол қыстауға *с ы л б ы р а я ң м е н* әзер жетті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СЫЛБЫРА= е т. **1.** *Болбырап-солбырау, болжырау, ыбылжу.* Жігіттің *с ы л б ы р а ғ а н* жай қимылы қыздың жүйкесіне тиді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Түске дейін әлі шай қоймапты. *С ы л б ы р а п,* соның-ақ ісі бітпейді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Түс ауа ыстықтан шөлдеген, шаруаларынан қалжыраған балалар *с ы л б ы р а п,* үнсіздікке басты (С.Сейтхазин, Хадиша). **2.** *Үзбей бірқалыппен, толастамай сіркіреп жауу (жаңбыр).* Таң атқалы біркелкі ақ жауын *с ы л б ы р а п* жауып тұр (С.Омаров, Қызыл). Бір аптадан бері күздің суық қара жаңбыры *с ы л б ы р а п* жауып тұр (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

СЫЛБЫРАҢ с ы н. ж е р г. *Жауын-шашын әсерінен болатын лайсаң, былбырақ. С ы л б ы р а ң* уақыттардың кезінде Арқалықтың ішіндегі жолдар да ауырлап кететін (К.Оразалин, Ақ жазық). Мен мұнда күздің *с ы л б ы р а ң* лайсаңында, атты кісіні аударып түсірер ызғарлы жел ескенде туыппын (О.Бөкеев, Қамшыгер).

СЫЛБЫРАУ *Сылбыра етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛБЫРЛАН= е т. *Сылбыр тарту, ыбылжу.* Чума қоздырғышы денесіне енгесін 2–3 күннен кейін түйе *с ы л б ы р л а н ы п,* оттамай жатып алады (Аса жұқпалы ауру.).

СЫЛБЫРЛАНУ *Сылбырлан етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛБЫРЛАУ с ы н. **1.** *Бостау, босаңдау, енжарлау.* Ол асығуды, сасуды білмейтін, іске *с ы л б ы р л а у* жігіт көрінген еді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Отыздар ішіндегі аяқ алысы *с ы л б ы р л а у,* жас жігіт, қазақша тілдесіп көріп едім, өзбекшілеп қоя берді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Бұрындық төмен қарады. Енді оның даусы сәл *с ы л б ы р л а у* шықты (І.Есенберлин, Алмас.). **2.** *Баяу, ақырындау.* Түн. Қазақ үйдің сыртынан қара жаңбыр *с ы л б ы р л а у* құйып тұр (І.Жансүгіров, Шығ.). *С ы л б ы р л а у* себелеген манағы ақша қарды алдына салып, әлдеқайда алысқа қуып әкетті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

СЫЛБЫРЛЫҚ з а т. *Белгілі бір жұмысты орындауға қатысты босаңдық, енжарлық, жайбасарлық, жайбарақаттық.* Егін жинау – *с ы л б ы р л ы қ т ы* көтермейтін аса жауапты науқан («Соц. Қаз.»). Бүкіл еліміз көлемінде жаппай саяси және еңбек өрлеуі белең алған тұста, біздің тарабымыздан ешқандай босаңдық, *с ы л б ы р л ы қ,* енжарлық болмауға тиіс («Қаз. әдеб.»).

Сылбырлық көрсетті. *Енжарлық танытты, баяу қимылдады.* Мекеме алдында үлкен науқан тұр еді. Соны өткізуде Шәріпқан *с ы л б ы р л ы қ к ө р с е т т і* (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

СЫЛДЫР[1] з а т. **1.** *Шолпы, сырға сияқты т.б. заттардың қағылып-соғылуы нәтижесінде шығатын дыбыс.* Бір уақытта шолпы *с ы л д ы р ы* естіліп, Тоғжанның әсем бойы көрінді (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Судың сылдырлап ағуынан шығатын дыбыс.* Жұмақтағы кәусар судан, Бетіндегі алтын будан, Періштелердің жырынан, Жұмақ суы *с ы л д ы р ы н а н,* Жапырағының сыбдырынан, Тәңірінің дәл өз нұрынан Жаратылған періште еді, Мекені оның ғарышта (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Телефон, қоңырау дауысының шылдыры.* Телефон *с ы л д ы р* ете түсті. Ыбырай жалма-жан трубканы алды (Д.Әбілев, Арман.). **4.** *Өсімдік жапырақтарының жел қаққандағы сыбдыры.* Баяу желге қимылдаған жапырақ *с ы л д ы р ы н а н* басқа еш нәрсе естілмейді (Арулар.). Жел білінбейд, *с ы л д ы р... с ы л д ы р...* көп қамыс. *С ы л д ы р... с ы л д ы р...* жақындады жат дыбыс. Дыбыс тынды. Бұ не болды? Не екен? Әлде ерге шапқалы тұр жолбарыс (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сылдыр қақты. а) *Бұлақ сылдыр-сылдыр етіп ақты.* Қазақ: «Ер жігіт тұлпардың тұяғымен, сұңқардың қияғымен, *с ы л д ы р қ а қ қ а н* судың бойымен, алма мойын сұлудың қойнымен жұбанады» – дейді екен (М.Жұмабаев, Шығ.). Көк болат түстес мөлдір суының өзі көрінбесе де *с ы л д ы р қ а қ қ а н* күлкісі алыстан естіледі (Ә. Әбішев, Найзағай). Барса, бір *с ы л д ы р қ а қ қ а н* мөлдір бұлақ, Таспадай бейне арықтан шыққан құлап. Түсе сала Ескендір басты қойды, ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ (Абай, Тол. жин.). ә) *Шолпы, сырға т.б. заттар сылдырады, сылдыр-сылдыр етті.* Білектей арқасында өрген бұрым, Шолпысы *с ы л д ы р қ а ғ ы п* жүрсе ақырын. Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты, Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін? (Абай, Тол. жин.). б) *Сусылдады, сыпылдады.* – «Осы жігіт тым *с ы л д ы р қ а ғ ы п* барады, өтірік соғып тұрған жоқ па екен?» – деді ол (Б.Тоқтаров, Қырандар.).

СЫЛДЫР[2] с ы н. **1.** *Сөзінде тиянақ, пәтуа жоқ, судыр, бос сөзді.* Аузымен орақ орып, іс жүзінде түк бітірмейтін *с ы л д ы р* басшылар туралы жыр жазып берер еді (Р.Райымқұлов, Қыз – айна.). **2.** *Селқос, енжар.* Олар «жылқы бұл жаққа келген жоқ» деген *с ы л д ы р* жауап берді (С.Бегалин, Сахара.). **3.** *Суы көп, маңызы жоқ, сұйық, майсыз (тамақ).* Күніне жарты қадақ нан, бір мезгіл беретін *с ы л д ы р* сорпа оқумен шұғылданған жас жігіттерге ас болмады (Ж.Арыстанов, Жалын.). Норма орындалмаса, *с ы л д ы р* көже, қатқан қара нанмен де қоштаса бер (Х.Әдібаев, Таңбалы.). – Мына *с ы л д ы р* сүт жүрегіме әбден тиіп болды (А.Әлсеров, Алыста.).

Сылдыр көмей, жез таңдай. *Сөзге жүйрік, шешен.* Енді бір сәтте, дайын отырған *с ы л д ы р к ө м е й, ж е з т а ң д а й* жас жырау үкілі домбырасын бар екпінімен қағып-қағып жіберді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Сылдыр сөз. *Мәнсіз, бос, сұйық сөз.* Өсімдікте жан бар деген ұғым – XX ғасырдың адамына тым *с ы л д ы р,* тым дәлелсіз, қысыр *с ө з* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйреніспеген кісіні *с ы л д ы р с ө з б е н е н* жарылқаудың не керегі бар? (С.Омаров, Өмір.). Тұрлауы жоқ *с ы л д ы р с ө з д і* де, у қосылған зәрлі сөзді де Гүлжанға келіп, көбінесе айтатын – Салқия (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

Сылдыр су. *Ішінде іліп алар дәнеңесі жоқ сұйық, қатығы жоқ тамақ.* Сіз үшін арнайы карцер жасауға мәжбүр болам. Нан мен *с ы л д ы р с у ғ а* ғана отырғызып қоям (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Сіздің мына кеспеңіздің бір түйірі жоқ, *с ы л д ы р с у* ғой (Ауызекі).

СЫЛДЫРА= е т. **1.** *Сыбдыр-сыбдыр ету, суылдау (жапырақ, қамыс, шөп т. б.).* Құс шуылдап, қамыс *с ы л д ы р а п* кетті (К.Оразалин, Абай.). **2.** *Бұлақтың, арықтың сылдырлап ағуы.* Су *с ы л д ы р а п,* жел гулеп, күн шуақтап, Жылылық пен достықты тұрсын мақтап. Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш, Теңселтіп айтып тұрса ол шайқақтап (Абай, Тол. жин.). Төменде *с ы л д ы р а п,* жырласып жатқан толқындардың шуынан екеуі де қыздың суға барып түскенін ести алмады (М.Жұмабаев, Шығ.). Әуелде көзге көрінбей, *с ы л д ы р а п* бұлақ ағып жатқан сықылды еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Шолпы, сырға сияқты т.б. заттардың сылдыр қағуы.* Салтанаттың алтынды шолпысы бірде жіңішке шыңғыр салып, бірде *с ы л д ы р а й* түседі (М.Әуезов, Абай жолы). **4.** *Қоңыраудың соғылуы, шылдыр етуі.* Дәл осы кезде сыртқы есіктің қоңырауы *с ы л д ы р а п* қоя берді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). **5.** а у ы с. *Ішімдік ішілу, стақандардың қағысуы.* Стакандар тағы да *с ы л д ы р а д ы.* Остап Кемалды еріксіз ішкізіп отыр (Х.Рахимов, Полк туы). // *Бос, бекер.* О да *с ы л д ы р а ғ а н* сөз боп қала ма деп шошимын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫЛДЫРАҚ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Бос, құр сылдыр, өтірік.* «Сағынам», «бас ием», «сенсіз күнім жоқ», «сен кеңсің, дархансың» деген *с ы л д ы р а қ* сөздер мен пәһімсіз перзентсіну – дала даналығына сай емес (Уақыт және қаламгер). Дидактика ақыл айтып, жақсыны өсиеттейтін *с ы л д ы р а қ* сөздер тізбегін емес, бейнеге, адамның, оқиғаның, сөздің суретіне құштар («Қазақст. мұғ.»).

СЫЛДЫРАС= е т. *Сылдырлаған көп дыбыстың шығуы, сылдыр-сылдыр етісу.* Қыз қызғалдақ бой түзеп, Көздің жауын алғанда, *С ы л д ы р а с ы п* сай, өзек, Арна болар арманға (Н.Оразов, Көңіл.).

СЫЛДЫРАТ= е т. **1.** *Сыбдыр-сыбдыр еткізу.* Ағаш басына қонған торғайлар жапырақтарды қаттырақ *с ы л д ы р а т т ы* (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** *Сылдыр-сылдыр, шылдыр-шылдыр еткізу.* Соловьев қоңырауын *с ы л д ы р а т ы п* жиналысты ашты (Б.Майлин, Шығ.). Дүние Майда неге құлпырады?! Қарашы, кәрі емен де бұлқынады. Қайын Ана сырғасын сәби самал, Сипалап, *с ы л д ы р л а т ы п,* жұлқылады (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Соғыстыру, қағыстыру.* Мен бұларды әлде тегін таптым ба? Асықтарды *с ы л д ы р а т ы п* ойнаған, Ойыншыдай олжаға тез баттым ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Шырқату. С ы л д ы р а т ы п* ән салды, «Кеше күндіз патшаның Шашын алып бердім, – деп, – Қасиетті басынан, Қос мүйізін көрдім»– деп. Жел естіді желпінді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЫЛДЫРАУ *Сылдыра етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сылдырлау, соғылысу.* Қорадағы қазан-ошақтың *с ы л д ы р а у ы н а* қарағанда шай қайнатып, ас қамдап жүрген болуы керек (С.Омаров, Қиыр жол). **2.** *Судың сылдырлап ағуы.* Жаздың нулы бақша бауы, Құлпырған жаз гүлдері, Сұлу судың *с ы л д ы р а у ы* Ойды бөліп түндегі (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

СЫЛДЫРЛА= е т. **1.** *Шолпы, сырға сияқты заттардың сылдыр-сылдыр етуі, сыңғырлауы.* Шекеде камшат бөрік кигені асыл *С ы л д ы р л а п* алтын шолпы иықта шаш Бұралған тоты құстай мүшелері, Бозбала сұхбаттасқан болмай ма мас (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Бұлақтың сылдыр-сылдыр етіп ағуы. С ы л д ы р л а п* өңкей келісім Тас бұлақтың суындай, Кірлеген жүрек өз ішін Тұра алмас әсте жуынбай (Абай, Тол. жин.). **3.** *Жапырақ, қамыс, шөп т.б. сыбдырлауы.* Сұлу қыздай кербез құрақ *с ы л д ы р л а п,* Көз ұшында сағым жүріп бұлдырап Торғай шырлап, бұлбұл жырлап сайрайды (Бес ғасыр.). Сиқырлы гүлге оранған жібек майда, *С ы л д ы р л а п* сылқ-сылқ күлген терең сайда, Ерке өзен жанын өртеп, Жармен ойнап, Сүйгізген ақ бетінен күміс Айға (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫЛДЫРЛАС= е т. *Сыбырласу, сыбыр-сыбыр етісу.* Үйдің ішінде кісі толы, тыста қыз-келіншек *с ы л д ы р л а с ы п,* судырласып, сыбырласып, үйді айналып сығаласып жүр (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЫЛДЫРЛАТ= е т. *Шолпы, сырға т.б. заттардың сылдыр-сылдыр етуі.* Шолпыла-

рын *с ы л д ы р л а т ы п,* қыздар отау үйге кірді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

СЫЛДЫРЛАТУ *Сылдырлат етістігінің қимыл атауы; жапырақ, қамыс, шөп т.б. сыбдыр-сыбдыр еткізу.* Адымымды аңдып басып, қамысты қатты *с ы л д ы р л а т п а у ғ а* тырыстым (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

СЫЛДЫРЛАУ[1] с ы н. *Онша қою емес; сұйықтау, нәрсіздеу.* Ол Хакімге бір тілім нан мен *с ы л д ы р л а у* сорпа, екіншісіне үш жапырақ еттен жасалған қуырдақ әкелді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

СЫЛДЫРЛАУ[2] *Сылдырла етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛДЫРЛЫ с ы н. **1.** *Сылдыр-сылдыр еткен.* Ақжар аулындағы әсем табиғаты күміс *с ы л д ы р л ы* өзені және жасыл желекті тоғайы кімді де болса қызықтырмай қоймайды (А.Сатаев, Ақын.). **2.** *Сылдыры бар; жағымды.* – Балтәттінің үні де бір түрлі құлаққа жағымды, қоңыраудай *с ы л д ы р л ы* (К.Баялиев, Нөсер).

СЫЛДЫРМАҚ[1] з а т. **1.** *Сылдырлаған, сыңғырлаған дыбыс, үн шығару үшін (қоңырау, даңғара, асатаяқ, шолпы т.б.) заттарға тағылған сылдырауық, сылдырақ.* Қоңыраулы шолпы біріне-бірі тізбектелген бірнеше ромбы бейнелес күміс құтышалардан құралады да, олардың ішіне *с ы л д ы р м а қ т а р* салынады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Тани кетті Ақбілек: етегін кірмен зерлеген, төбесін үкі сәндеген басында найза ақ тақия; қолында шаңкіш асасы: асасының өн бойы шығыршық, кебшік, *с ы л д ы р м а қ;* үші қозы жауырын, мойнында тәсбісі; танауы таңқиған, омырауы аңқиған, кеңірдегі сорайған, жіліншегі сидиған, саусақтары шибиған, үркек малша оқшиған, бес тал сақалы шоқшиған, шынжау етті, шың бетті, жағына пышақ жанитын, бір көргеннен танитын – Іскендір екен кәдімгі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аспаптардың ішінде бас жағына темірден жасалған сегіз *с ы л д ы р м а қ* бекітілген асатаяқ та бар (Шарапат). **2.** *Сілкігенде, әрі-бері қозғап шайқағанда сылдырлайтын балалар ойыншығы.* Сылдыр-сылдыр *с ы л д ы р м а қ,* Су ағады сылдырлап. Торғай, құлдыр-құлдырлап, Не сөйлейсің былдырлап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сылдырмақты сылдырлақ, Сымат соғып сындырмақ. Сылдыр-сылдыр сылдырлап, Сылдырласын *с ы л д ы р м а қ* (М.Тоқбергенов, Жыл.).

СЫЛДЫРМАҚ[2] з а т. **1.** ө с. <лат. rhinanthus> *Сабынкөктер тұқымдасына жататын бір жылдық жартылай паразитті өсімдік. С ы л д ы р м а қ* өсімдіктің тамырынан су мен ондағы еріген заттарды тамыр сорғыштары арқылы қабылдайды (ҚҰЭ). **2.** б о т. *Ішінде ұрығы болатын өсімдік қауашағы.* Қара шеңгелдің ішінде майда ұрығы бар, жез қоңырауға ұқсас бармақ басындай *с ы л д ы р м а ғ ы* болады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Торғай ешкіге келіп: – Ешкі, ешкі, ана шеңгелдің *с ы л д ы р м а ғ ы н* неге жемейсің? – депті (Қаз. ертег.).

СЫЛДЫРМАҚАЙ з а т. *Сылдырмақ ойыншық.* Арқалыққа салбыратып, *С ы л д ы р м а қ а й* тағады бөпежаны. Саусақайын шолтаңдатып, Қашан ойнап жатады? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫЛДЫРМАҚСЫЗ с ы н. *Сылдырмағы жоқ.*

СЫЛДЫРМАҚТАЙ с ы н. *Сылдырмақ секілді, сылдырмақ тәрізді.* Апасы жылтырағанды Күнікейдің үстіне жапсырады, шашын жылтыратып тарайды, өреді, омырауын, қызыл, жасыл жіппен кестелейді, тана моншақты камзолына тағады, уақ күмістен *с ы л д ы р м а қ т а й* шашбау да істейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бүлдірген беті бөбектің, Қолында отыр сылдырмақ, Өзі сақ-сақ күледі, *С ы л д ы р м а қ т а й* сылдырлап (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫЛДЫРМАҚТЫ с ы н. *Сылдырмағы бар.* Үлкен қамыс тегенеден, *с ы л д ы р м а қ т ы* күміс ожаумен құйылған көп сары тостағандағы қымыз Абайдың өзінен бастап, үй ішіндегі қонақтың бәрін жағалады (М.Әуезов, Шығ.).

СЫЛДЫР-СУАЙТ с ы н. *Бос сөзді, өтірікші, алдамшы.* «Дейді екенді» лепіртіп, Тағы айтар кім болды екен? *С ы л д ы р-с у а й т,* сұғанақ Сұқты көзді молда екен (А.Тоқмағамбетов, Дария.).

СЫЛДЫРСЫЗ с ы н. *Тыныш, баяу. С ы л д ы р с ы з* ағатын дария түнде тіпті тыйыш (С.Мұқанов, Сырдария).

СЫЛДЫР-СЫЛДЫР е л і к. **1.** *Шолпы, сырға, тиын сияқты нәрселердің бір-біріне тиіп, қозғалуынан шығатын дыбысты бейнелейтін сөз. С ы л д ы р-с ы л д ы р* теңгелер сылдырлады, Күмбірледі, әлдекім сыбырлады (Б.Майлин, Таңд. шығ.). **2.** *Бұлақтың сылдырлап ағуын бейнелейтін сөз. С ы л д ы р-с ы л д ы р* су ағады. Суға қараса, Ақбілекті бұлдыр-бұлдыр ой тербетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ормандар судыр-судыр гулесетін, Бұлақтар былдыр-былдыр тілдесетін. Балықшы-ой шартарапты шанышқылап, Тереңде *с ы л д ы р-с ы л д ы р* су кешетін (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сарқырамай, *с ы л д ы р-с ы л д ы р* ағасың. Арқырамай, сусып, сыбдыр қағасың (С.Сейітов, Бетпе-бет).

Сылдыр-сылдыр етті. *Қайта-қайта сылдырлады, сыбдыр-сыбдыр етті.* Қыздың басындағы кәмшат бөрік, үстіндегі жеңсіз барқыт камзол, қара шашының бұрымындағы жалт-жұлт

еткен шолпылары *с ы л д ы р-с ы л д ы р е т е д і* (А.Сатаев, Дала.).

СЫЛДЫРШӨП з а т. ө с. <лат. stlene> *Қаламтыр тұқымдасына жататын бір, екі және көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* Салбыр *с ы л д ы р ш ө п* – дәрілік өсімдік, оны жүйке жүйесін тыныштандыру, қабынулар мен ауырсынуды басу және қан тоқтату үшін пайдаланады (ҚҰЭ).

СЫЛҚ е л і к. *Күрт, кілт тыйылған, жасалған қимылды білдіретін сөз.* Азынап дыбысы да анық естілді. Нәрсе қырқаға көтерілді де, *с ы л қ* тоқтады (С.Елубаев, Ойсыл қара). Бастарынан айырылған екі дене екі-үш аттап барып *с ы л қ* құлады (І.Есенберлин, Қаһар). Онан кейін тағы Петр ұсап пысылдап, шалқасынан түсіп *с ы л қ* жата кетті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сылқ етті. а) *Бірден төмен түсті, салбырап қалды.* Алтыатарын алып, Ақбілекке кезене бергенде Ақбілек шаңқ етіп безілдеп кезулі мылтыққа қарсы тұра жүгірді. Қара мұрттың кезенген қолы *с ы л қ е т т і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хакім жерден топырақ алып барады, Бір уыстап сүйекке шаша салды. Ана басы *с ы л қ е т і п* жерге түсіп, Сүйек басы жоғары шығып қалды (Абай, Тол. жин.). ə) *Әлсірегендіктен гүрс етті, талып қалды.* Сақыпжамал: – Әни! – деп шыңғырып жіберді де *с ы л қ е т і п* құлап, талып түсті (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Сылқ [құлап] түсті. а) *Сылқ етіп құлады.* Исаның шоқпарымен салып кеткен қасқыры *с ы л қ т ұ с і п,* тырая кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ойнақы тазы қасқырдың аузына түспейді, өз аузын тағы босатпайды. Осы кезде Аман келіп, қара тұмсықтан дәлдеп бір ұрып еді, қасқыр *с ы л қ* ете *т ұ с т і* (F.Мұстафин, Шығ.). Алуа қара шашының түбінен жылжып аққан, төгіліп аққан қанымен қатар өзі де төгілгендей *с ы л қ қ ұ л а п т ұ с т і* (М.Әуезов, Шығ.). ə) *Ұнжырғасы түсіп, сұлқ басылды.* Демалыстан көбеңсіп келген көңіл су сепкендей басылып, Орынбай *с ы л қ т ұ с т і* де қалды (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Жылы, сәнді, жанға жайлы әдемі отырыстан шыққан соң көңіл күйі *с ы л қ* төмен *т ұ с і п* кетті (Р.Тоқтаров, Терістік).

СЫЛҚИ= е т. **1.** *Күш-қуат, әлден айырылу, әлі кету, әлсіреу.* Арманды өкініш өзегін өртеп өтті. Есеңгіреген адамша *с ы л қ и ы п* жүрелей кетті (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Төбемнен жай түскендей болды. Оң аяғыма бәтеңкемді сұққан күйі *с ы л қ и ы п* отыра кеттім (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.). **2.** а у ы с. *Ішімдікті көп ішу.* – Жә, жат енді төсекке барып, дем ал. Бұрын істемеген кәсіпті істеп, *с ы л қ и ы п* келіпсің ғой (С.Шаймерденов, Сел.). Жүкеңнің үйінен *с ы л қ и ы п* шыққан Жолдыбаев боз бестіні безілдетіп, «Тескенсуға» бір-ақ тартты («Лен. жас»).

Сылқия тойды [ішті]. *Асты, ішімдікті мөлшерден көп ішті.* Жұман аздан соң күлкіні ұмытып кеткен екен, етке *с ы л қ и я т о й ы п* алды (М.Әуезов, Абай жолы). – Өзі де *с ы л қ и я і ш і п* алған екен, біз мұны таң атпай шабуылдап іздеп жүрсек (С.Сейтхазин, Хадиша). – Сол күні қала орталығында болып, *с ы л қ и я і ш і п* алған едім (Қоғамдық тәртіп.).

СЫЛҚИТ= е т. **1.** *Боқтау, жер-жебіріне жету, сілейте сөгу.* Бүкіл Тінібек елін косақтап, тілі жеткенше *с ы л қ и т а* боқтады (С.Омаров, Қызыл.). **2.** *Сөзбен жеңу, дес бермеу.* Кейбір сараңдау шаңырақты бір-ақ ауыз сөзбен *с ы л қ и т ы п* кеткен де – осы өңірдің азаматтары (Ә.Ибрагимов, Асыл.). **3.** *Бар пәрменімен тартып жіберу.* Дүйсембі қауырт қимылдап, күрт кетті. Әуелі Бәстиді жаққа *с ы л қ и т а* бір соқты (Х.Рахимов, Сеңгір.). **4.** *Тоя ішу, әбден жеу.* Шай береді, артынан ет келеді, *С ы л қ и т а* соқ, (соныңды еп көреді). Жел ауыз жеңешеңнен сақ болғайсың, Әзілмен қанжығаға бөктереді (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫЛҚИТУ *Сылқит етістігінің қимыл атауы; сөзбен жеңу, ұпайын жібермеу.* Үкібайды сөзбен тағы да *с ы л қ и т у д ы* ойлады ол (Ж.Еділбаев, Түркістан).

СЫЛҚИЮ *Сылқи етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛҚ-СЫЛҚ е л і к. *Қайта-қайта сылқылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.* Отау үйдің ішінен Әубәкір мен Меңсұлудың *с ы л қ-с ы л қ* күлкісі естілді (А.Сатаев, Дала.).

Сылқ-сылқ етті. *Сылқылдап күлді.* Ұмсынай келіп, күрсініп, *с ы л қ-с ы л қ е т і п,* маңдайын алақанымен тіреп отыра кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сылқ-сылқ жұтты. *Қылқ-қылқ, құлқ-құлқ еткізе ішті, сімірді.* Апсағай денелі қара сақал біреуі қаңылтыр торсығының аузынан *с ы л қ-с ы л қ* су *ж ұ т ы п* жатыр (F.Мұстафин, Қарағанды). – Бәтір-ау, мұны қайтеміз енді? – деп әйелдер коньякті сорaптап ұрттап, *с ы л қ-с ы л қ ж ұ т т ы* (Б.Майлин, Азамат.). Алқынып тұр. Жылымшы судан *с ы л қ-с ы л қ ж ұ т т ы* да қайта кірісті ісіне (F.Мұстафин, Көз көрген).

Сылқ-сылқ күлді. *Сылқылдап күлді, рақаттана мәз болды.* Баяғыдағы бір өр мінезіне басып, ескісін еске түсіріп, Базаралы *с ы л қ-с ы л қ к ү л д і* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кәрі Каспи қара көк көзін ашты, Жылы жүзбен Терекке амандасты. Жыбыр қағып, қозғалып, *с ы л қ-с ы л қ к ү л і п,* Қатынды алды, қитықсыз араласты (Абай, Тол. жин.). Өмір – өзен,

с ы л қ-с ы л қ к ү л е р, сылдырар, Қайда ағады, оның жөнін кім сұрар? Аққан сумен біз де ағармыз, кетерміз, Ағынға ермей, жағасында кім тұрар? (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫЛҚЫЛ з а т. *Сылдырлап, сыңқылдап, сыңғырлап шыққан дыбыс, үн.* Бірақ бүгінгі мұңында сол бұлақтың *с ы л қ ы л ы,* жас майсаның сыбдыры да бар сияқты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Домбыра *с ы л қ ы л ы* тоған суының құламадағы ағысын естіртіп еді (К.Баялиев, Нөсер).

СЫЛҚЫЛДА¹= е т. **1.** *Бұлшық еттің босауы.* Мені көргенде ауыл-үйдің адамы үркіп тұрады-ау!.. Мен өзгердім ғой. Қатын болдым ғой, көртайдым ғой; көзімнің алды көк таңба шығар; етім *с ы л қ ы л д а п,* денем бос қалған шығар; белім бүкірейіп, бөксем жалпиған шығар (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қағылған шегенің, бөлшектің т.б. босауы, былқылдауы.* Торды қаққан шегелерді бар қуатымен ырғап, астыңғы жағында бір шегенің *с ы л қ ы л д а п* бос тұрғанын білді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). – Ehe, – деді ол, – мына бір құс ауызын *с ы л қ ы л д а п* босап кеткен екен ғой (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауhар). **3.** а у ы с. *Шылқу, шылқылдау.* Қар көк жентек боп, *с ы л қ ы л д а п,* еріп жатыр (С.Бақбергенов, Қарға там.). Қолтығынан аққан тер Тебінгіден *с ы л қ ы л д а п*... Шамның жанған шырағы Жердің болмас жырағы (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). **4.** а у ы с. *Бұлаңдау, еркелеу, еркетотайлану.* Қалпақбай – *с ы л қ ы л д а ғ а н* бозбала (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). **5.** а у ы с. *Сыланңдау, сылаң қағу.* Айтысып қыз, бозбала ән салып тұр, Сыртында шал мен кемпір тамсанып тұр. Қыздар мен жігіттерді таныстырып, *С ы л қ ы л д а п* жеңгелері ақша алып тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫЛҚЫЛДА²= е т. **1.** *Судың сылдырлап, сыңғырлап ағуы.* Жақсы өнге аққан бұлақ *с ы л қ ы л д а й д ы,* Желпініп бар жануар тың тыңдайды. Жаңғырып Алатаудың асқар түзі Кемпіршал буындары былқылдайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Секірген тау шыңынан ерке бұлақ, *С ы л қ ы л д а п* бұраң қағып, тасты тербеп. Күркіреп жатқан тасып долы өзендер, Лақтырып ақ көбігін, төсін кеpед (М.Хакімжанова, Жыр асуы). **2.** а у ы с. *Әзілдесіп рақаттана күлу, сылқ-сылқ ету, мәз болу.* Шайын тастай салып күлген Кербезге Әлібектің бала күлкісі қосылып, үй іші *с ы л қ ы л д а ғ а н* күлкіге батты (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Сабадан қымыз құйдырып, Ортасына қойдырып, Жасы үлкендер бір бөлек, әзілдесіп *с ы л қ ы л д а п* (Абай, Тол. жин.). Үй іші ду күлді. Қажен таздар *с ы л қ ы л д а п* көзінен жас ағызды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сылқылдай [сылқылдап] күлді. *Сылқ-сылқ күлді, рақаттана мәз болды.* Абай қатты *с ы л қ ы л д а й к ү л г е н д е,* Жұман оянып кетіп, басын көтерген (М.Әуезов, Ақын аға). Өтеген теріс қарап, *с ы л қ ы л д а п к ү л е д і* (С. Ерубаев, Шығ.). Салтанат та *с ы л қ ы л д а п к ү л і п* жүр (Д.Исабеков, Мазасыз.).

СЫЛҚЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Сылқ-сылқ еткен, сыңғырлаған.* Әділхан сылқ-сылқ күлді. *С ы л қ ы л д а қ* күлкінің соңы ашық сырға ойысты (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). **2.** *Былжырақ, шылқылдақ.* Жер *с ы л қ ы л д а қ.* Мал қыстан арып шыққан, лау мінуге қиын (F.Мұстафин, Көз көрген). Жіпсіген *с ы л қ ы л д а қ* қармен жайдақ шана сырылдап, жылмаңдап ытқыды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

СЫЛҚЫЛДАС= е т. *Күлісу, мәз болысу.* – Ж-жоқ, – деді Базаргүл, – Әйткенмен *с ы л қ ы л д а с ы п,* түсінісіп болғанша, ешкінің құйрығы көкке жетер (Ж.Мусин, Ақ алау).

СЫЛҚЫЛДАСУ *Сылқылдас етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛҚЫЛДАТ= е т. **1.** *Қылқылдату, қылқ-қылқ еткізіп, ашқарақтана, құныға жүту.* Сырлы аяқтағы сары қымызды *с ы л қ ы л д а т а* бір жұтты. Екібастұз шежіресін бастады (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Қолына тиген суды ат үстінен тұрып *с ы л қ ы л д а т а* жұтып болды Айтан (С.Fаббасов, Ана.). Жарыса келген екі аяқ қымызды бірінен соң бірін *с ы л қ ы л д а т а* бастады (Ә.Әбішев, Найзағай). **2.** *Сылқ-сылқ еткізіп ұру, соғу.* Бір-біріміздi *с ы л қ ы л д а т ы п* соғып жатырмыз, соғып жатырмыз (Д.Исабеков, Тіршілік). Екі жақ бірін-бірі *с ы л қ ы л д а т ы п* ұрды (С.Камалов, Әңгім.). **3.** а у ы с. *Әнді, күйді безілдету, бебеулету.* Ақын осы тойда осы өлеңді *с ы л қ ы л д а т т ы* (Ж.Мусин, Үміт). Жігіт шағында *с ы л қ ы л д а т қ а н* күйінде дәті шыдамай домбыраның сағағын толғады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

СЫЛҚЫЛДАТУ *Сылқылдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛҚЫЛДАУ *Сылқылда етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛҚЫМ с ы н. *Кербез, сәнқой.* Жас шағында қалада орысша оқыған, бұл кезде ел мырзасы болып, ән түзейтін, өлең жазатын *с ы л қ ы м* серілеу жігіттің өзі осы (М.Әуезов, Ақын аға). Сүмбіл шашы, *С ы л қ ы м* жасы, Отағасы Кәріге. Сөкпе, жаным, Тәтті қаным, Бітті иман Бәріңе (М.Жұмабаев, Шығ.). Қыдырып жігіт *с ы л қ ы м,* Ерігіп күнде дарқан. Жеңгесі жылы жүзді, Ат қойып кенже қалқам (М.Дулатов, Шығ.).

Сылқым сұлу. *Өзінің сұлулығын, әдемілігін бұлдайтын қыз.* Ұқсайды *с ы л қ ы м с ұ л у л а р* Мөлдіреп тұрған шарапқа. Босайды бір сәт буындар, Кірбіндер тарап қабақта (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

СЫЛҚЫМДАН= е т. *Кербездену, сәндену, паңдану.* Танковты мына әскери формада емес, *с ы л қ ы м д а н а* киген костюм ішінде көргім келетін де тұратын (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Шаттықтың күйі бүгін ағылды, Мырза боп кетті дала *с ы л қ ы м д а н ы п.* Көрпе ғып кеудесіне жамылады, Көктемде көкте тұрған бұлтыңды алып (Жас қанат).

СЫЛҚЫМДАНУ *Сылқымдан етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛҚЫМДАУ с ы н. *Кербездеу, серілеу, паңдау.* Қатын-қалаш, бала-шаға, домбыра ұстаған *с ы л қ ы м д а у,* үй қыдырғыш бозбалалар да, бәрі жапырлады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жеңілтек қыздай көктемнің Мінезі-ай осы құбылма. *С ы л қ ы м д а у* оны еткен кім?– Сыймайды ешбір ұғымға (Т.Шопашев, Көңіл.).

СЫЛҚЫМДЫҚ з а т. *Кербездік, сәнқойлық.* Жүріс-тұрысында керемет бір нәзік *с ы л қ ы м д ы қ,* назды кербездік жатыр (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Басыңа өзгеріс түссе, *С ы л қ ы м д ы қ* қалар, сән қалар, Есінен танған кісіше, Есікті таппай сандалар (Ш.Мұхамеджанов, Арқа.).

СЫЛҚЫТ= е т. **1.** *Қомағайлана қылқыту, жеу.* Алдаберген салқын етті үсті-үстіне асап, *с ы л қ ы т ы п* жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *С ы л қ ы т ы п* жұтып жатыр. Рашид езуінен сілекейі қашып, тамсанды (С.Елубаев, Ойсыл қара). **2.** *Ішімдік ішу.* Кейбір таң атпастан *с ы л қ ы т ы п,* ішіп те алған тәрізді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **3.** а у ы с. *Қанау, езу, тойымсыздық көрсету.* Қайта шулап, жамырап қатын, бала, Қанға шөлдеп қаңырсып жатыр дала. Қайта жауып, жай оты шатырлаған, Қайта төнген тамұқтың сотын қара. Қара жауы қайтадан лап қойды, Кезек бермей пақырға, батырға да. Қазақ қанын *с ы л қ ы т ы п* жатыр дала (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫЛҚЫТУ *Сылқыт етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛП е л і к. *Ішке тартылған ауаны күрт тоқтатқанда естілетін дыбысты бейнелейтін сөз.*

Аузын сылп еткізді. *Таңғала, таңырқай ауыздарын шылп еткізді, сылп-сылп дегізіп үн шығарды. А у ы з д а р ы н с ы л п е т к і з і п* босаға жақта әйелдер отырды (Б.Майлин, Шығ.). Олар да әлденеге таңғалысып, *а у ы з д а р ы н с ы л п е т к і з і п* қояды (F. Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Мынау әлгі Сапар ғой, – деп *а у з ы н с ы л п е т к і з д і* әйелдің біреуі (Р.Райымқұлов, Болат.).

СЫЛП-СЫЛП е л і к. *Шалп-шалп, салп-салп, шылп-шылп еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Жерошақ басы: қожалақ бала, қоңырсақ құйқа, қандықыл қатын, ішек-қарын, тезек, *с ы л п-с ы л п* ит, тікесінен шаншылған майда қоңыр түтін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Пароход сорпа жалаған кәрі төбетше, суды *с ы л п-с ы л п* ұрып қозғала бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сылп-сылп етті. *Шылпылдады, шылп-шылп етті.* Екеуі ақырын «шу-шулеп» тебініп, тағы да бір жерге кептеліп кеп тұрады. Жаңбыр суы *с ы л п-с ы л п е т е д і* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ат тұяғымен жентектеліп ұшқан қар бетке *с ы л п-с ы л п е т і п* тиеді (Б.Майлин, Азамат.).

СЫЛПЫҚ с ы н. *Былжыраған, езілген, лайсаң, әлі қата қоймаған, бос. С ы л п ы қ* қар сұйыла-сұйыла еріп те бітті (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Аққаймақ *с ы л п ы қ* жолды шылп-шылп басып, сылбыр келеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Мынадан *с ы л п ы қ* күзде намысты қайтсін, шырқ айналып, қорасының маңынан шыға алмай жүрген шығар (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СЫЛПЫЛ з а т. *Сылп-сылп еткен дыбыс.* Жаңбырдың бір сарын *с ы л п ы л ы* әбден мезі қылды (Ө.Қанахин, Шығ.).

СЫЛПЫЛДА= е т. **1.** *Шылп-шылп ету.* Құлақ салсаң, дыбысы, – Тау суындай сыңқылдап, Қолтығынан аққан тер Тебінгіде *с ы л п ы л д а п* (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Шылқылдау.* Қар *с ы л п ы л д а п* еріп жатқан уақ (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **3.** *Салпылдау, баяу ілбу.* Айгүл түбекке қайтқанда отарының соңында *с ы л п ы л д а п* келе жатқалы бүгін үшінші тәулік (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

СЫЛПЫЛДАҚ с ы н. *Қары еріген лайсаң, сылпық.* Орал *с ы л п ы л д а қ* балшықтан тайып жығылып, мені сүйрей құлады (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз.). Жер *с ы л п ы л д а қ.* Әр жерде, ағаш түбінде ғана қырбақ қар көрінеді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). *С ы л п ы л д а қ* көктем кезі (Н.Fабдуллин, Сар. жапырақ).

СЫЛПЫЛДАТ= е т. **1.** *Әйел адамның таңғалғанын білдіріп, ернін шылп еткізуі. – С ы л п ы л д а т п а* аузыңды,– деді шатақ әйелге қызараңдап (F.Мұстафин, Өмір.). **2.** *Шылпылдатып жеу, шайнау.* Қойнындағы бала аузын *с ы л п ы л д а т ы п* бірдеңе жеп жатқандай болды (С.Мұратбаев, Жабайы.).

СЫЛПЫЛДАТУ *Сылпылдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛПЫЛДАУ *Сылпылда етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛПЫҢ с ы н. **1.** *Толассыз, бірқалыпты жауған, салпылдақ.* Маршпен келе жатқанбыз. Жердің миы ақтарылған, *с ы л п ы ң* жаңбыр (С.Бердіқұлов, Аспан.). **2.** а у ы с. *Ілбіген, ыбылжыған, баяу, босаң (жүріс).* Олар осы *с ы л п ы ң м е н,* алдында бес-алты шақырымда кездесетін балықшылар мекеніне ымырт жабыла әрең жетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЫЛТ е л і к. *Кілт еткен, бұлт еткен қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Сылт етті. *Кілт етті, бұлт етті.* Сонда сұлу қыз Құртқа Қылаң етіп, қылт етіп, сылаң етіп, *с ы л т е т і п...* (Қобыланды батыр). Атқан оқтай жылысып, Ор қояндай ығысып, Қылаң етіп, сылаң етіп, *с ы л т е т і п* (Қыз Жібек).

СЫЛТАУ з а т. *Белгілі бір іс-әрекеттің, ойдың орындалмай қалғанына айтылатын бостау себеп, негізсіз дәлел.* Тамыр келіп сұрайды бір қимасын, Тәтті көңіл, жүрекпен жақын санап. Хас мыстан ендігі жыл жаз бермекші, Ол сапар бір *с ы л т а у м е н* арашалап (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өксіп өткен адамдай ұрпағы жоқ. Кілең «жоққа» мылқаудай тіл де шолақ, Не беретін жауабы, *с ы л т а у ы* жоқ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Аксинья сиыр айдап келемін деген *с ы л т а у м е н* к ү н сайын сайға баратын болды (М.Жұмабаев, Шығ.). Тек неше түрлі *с ы л т а у м е н* соза беру жағын ғана ескеріп отырдық: пішен шабатын кез, егін оратын кез бірінің артынан бірі келе жатыр, мәулет сұраңдар дедік халық әлі түсінген жоқ, әбден түсінсін, осыған пұрсат сұрау керек дедік (М.Дулатов, Шығ.).

Сылтау қылды [етті]. *Не болса соны желеу қылды, сөзге себеп, тиек етті.* Қазақты үкімет «надан» деп *с ы л т а у қ ы л с а д а,* әуелгі екі Думадағы қазақ депутаттары надан емес еді (М.Дулатов, Шығ.). Қаймығып оған қарсы жан шықпады, Әр жігіт әр нәрсесін *с ы л т а у қ ы л ы п* (Ж.Саин, Өлеңд.). Жылқы бағуды *с ы л т а у е т і п,* бүгін жылқышыларға еріп Оралбай да шықты (М.Әуезов, Абай жолы). Ауыр жұмыс кез болса, Араздығы сөз болса, Араз кісі болғансып, *С ы л т а у е т е р* бекерді (Абай, Тол. жин.).

Сылтау таппады. *Тиісерге қара таппады. С ы л т а у т а п п а й,* аңдап жүрген әңгүдік Білді осылай қор қыларын мәңгілік. Ақ таяғын қолына ұстап ақының Айдалаға кетті қашып қаңғырып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сыныққтан [сыныққа] сылтау тапты [іздеді]. *Келіспеуге уәж, желеу, себеп ойластырды.* Бұрын *с ы н ы қ т а н с ы л т а у т а у ы п,* ысқыра кететін Нұртай бұл күнде Күреңбаймен шүйіркелесе түсетін (С.Омаров, Қайырлы.). «Суға кеткен тал қармайды» деген ғой, *с ы н ы қ қ а с ы л т а у і з д е м е й* амал бар ма (С.Торайғыров, Шығ.).

СЫЛТАУРАТ= е т. *Бір нәрсені уәж, желеу ету, себеп, сылтау қылу.* Омар бірдемені *с ы л т а у р а т ы п* осылай келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Мәмбет қызға өз сөзін айтуға қыз аулына келіп, *с ы л т а у р а т ы п* сусын сұраған (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Наурызды *с ы л т а у р а т ы п,* омыртқа аңдып жүрген біреулер ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). «Байман отырған үйге бірдеңені *с ы л т а у р а т ы п,* өзім барсам қайтар екен?» деген де ой келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫЛТАУРАТУ *Сылтаурат етістігінің қимыл атауы.* Рас, сақтық үшін бақылап жүрмін, өлгім келмейді деп *с ы л т а у р а т у ы н а* болады (М.Гумеров, Хазірет.).

СЫЛТАУШЫЛ с ы н. *Желеуі, айтатын себебі көп, өзін ақтағыш.* Жалқау адам *с ы л т а у ш ы л,* Жүре алмайды «ауырмай». Керіседі кей «актив», Біріне-бірі бағынбай (Қ.Жапсарбаев, Өлеңд.).

СЫЛТУ *Сылты етістігінің қимыл атауы.* Жүгіріп ойнағаннан кейін баланың аздап аяғы ауырып *с ы л т у ы* ғажап емес (Е.Оразақов, Туберкулез.).

СЫЛТЫ= е т. *Аяғын шекіп басу, сәл ақсаңдау.* Алшынбай *с ы л т и* басады, ақсақ екені рас (М.Әуезов, Шығ.). Ойласаң көзге жас келер, Сенім бар жерде бағың бар. Аяғын *с ы л т и* басса егер, Ақсатқан шығар залымдар (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шығыстан соққан жел *с ы л т ы п* басқан жігіттің плащ-палаткасының етегін желпіп тастады (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.).

СЫЛТЫҚ с ы н. *Аяғын шекіп басатын, ақсақтау.* Ілгері қатты адымдап кетті. *С ы л т ы қ* аяғын ауыртып алғанын да сезбеді (М.Әбдіхалықов, Ленин.). Сөз сөйлеп, бүйтіп қайым айтпақ түр ғой, Маңыма келмеуші еді сендей құлар. Сөйлеме жел сөзіннің керегі жоқ, Қаңғырмай елімнен кет, *с ы л т ы қ* мұндар (Бозінген).

СЫЛТЫҚТА= е т. *Ақсаңдау, ақсау.* Санын үзген көп қалмақ Сынған санын сүйретіп, Тарғынның қуғанын көрген соң Қашты сайға *с ы л т ы қ т а п* (Ер Тарғын).

СЫЛТЫҚТАУ *Сылтықта етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛТЫМА з а т. *Аяғын аздап ақсап, шекіп басатын кемістік.* Бірақ бір аяғының бұл *с ы л т ы м а с ы* кейде Дөнен байға жарасады деп айтысатын (С.Сейфуллин, Шығ.). Қой, ақсағы несі, жай әшейін болар-болмас *с ы л т ы м а с ы* ғана бар (С.Жүнісов, Жапанда.). Мұның сол аяғына жамбастай жылжы, анау әйел-

дің *с ы л т ы м а с ы н а н* аумайды екен (Қ.Исабаев, Соңғы.).

СЫЛТЫҢДАЙ үс т. *Сылқылдана, кербездене.* Атымыз қашқан, аяндап жүрер жай бар ма, Түскемін талай түптері сынап сайларға. Алдымнан шелек сылдыры шыққан, сыландап, *С ы л т ы ң д а й* басып, су іліп жаттың қайнарда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЫЛУ[1] з а т. в е т. *Мал пішкенде зауық бездерін жартылай алу тәсілі.* Оның да екі түрі бар: енге жабысқан қалақ тәрізді безді басқа бөлігінен ажыратып жекелей кесіп алу, яғни, *с ы л у* тәсілі (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

СЫЛУ[2] *Сылы етістігінің қимыл атауы; кесіп алып тастау.* Жеңгеміздің мамандығы – хирург, яғни кеселді пышақпен *с ы л у,* соған қоса басқа дерттерді де емдейді (Ж.Еділбаев, Түркістан). Тас құралдар ет кесуге, терінің шелін *с ы л у ғ а,* ағашты тесуге пайдаланылған (ҚазССР тарихы).

СЫЛЫ= е т. **1.** *Сыдыру, сыпыру, терісінен ажырату.* Қозының терісін сыпырып алғаннан кейін шелін *с ы л и д ы* да, дереу тұздап, алаңға жайып қояды (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.). Түлкінің терісін *с ы л ы п* алып, басымды көтерсем, анадай жерде бір аю қорбаңдап кетіп барады екен («Лен. жас»). **2.** *Кесіп алып тастау (без, беріш, ісік, жалпы кесел).* Емі – тек операция жасап, жылауықты қалтасымен *с ы л ы п* тастау (М.Исабаев, Мед. анықтама). Осы бетім – ақ ниетім, келдім бастап, Жанымнан бар жараны *с ы л ы п* тастап. Еңбекші ел, ашуы – ұшан, мейірімі мол, Жанымды тарттым саған жалаңаштап (М.Жұмабаев, Шығ.). Әй, ағатай! Не керемет?! Көзіме менің не болды?! – Көзіңде қалың шел бар екен Дәрігер көріп, Шелін *с ы л ы п* тастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Түп-тамырымен құрту, жоқ ету, жою.* Зұлымдықты *с ы л и т ы н* да, халық жарасын жазатын да – ақын тілі (С.Бегалин, Сахара.). Олардың бойынан осы бір жаман әдетті *с ы л ы п* тастау – біздің алдымыздағы міндеттің ең бастысы болса керек (Бал дәурен).

СЫЛЫМ: сылым еті жоқ. *Тым арық, қатпа.* Сәлімгерей әрең өтті, *с ы л ы м е т і ж о қ* таразы бойы мұндай абырой болмас па? (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Ол үзіп-үзіп шолақ сөйлейтін, *с ы л ы м е т і ж о қ,* қапсағай қалың қара жігіт (Ә.Сараев, Тоскауыл).

СЫЛЫМДА= е т. *Етті сүйектен сылу, сыдыру.* Етті сүйектен ажыратып *с ы л ы м д а й д ы,* сонан соң қарынды аударып, ет қарынның түксіз жағына салынады («Мәдениет және тұрмыс»).

СЫЛЫМДАУ *Сылымда етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛЫН= е т. **1.** *Ісіктің, кесел орнының кесіп, алынып тасталуы.* Жамалдың тамағына операция жасалды. Залалды ісік *с ы л ы н ы п* тасталды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **2.** *Етті сүйектен сыдыру.* Арын шала *с ы л ы н ғ а н* жілікті табақтың сыртына тастай берді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **3.** а у ы с. *Қатты жүдеу, құр сүлдері қалу.* Айықпас ой мен уайым әбден жаншып, езіп, бұл күн санап *с ы л ы н ы п,* жүдеп бара жатты (З.Қабдолов, Жалын). Шолпан үш-төрт күннің ішінде-ақ *с ы л ы н ы п* түсіп, мықтап төсек тартты (А.Хангелдин, Қараторғай). Өңешімнен тамақ өтпей, шай батпай, Жаным елсіз кемесі жоқ айлақтай. Екі күнде етім түсті *с ы л ы н ы п,* Қалғы берем қаңтарулы бәйгі аттай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** а у ы с. *Айырылу, құр алақан қалу.* Үшінші жауһар – ұят дұр, Таңба қылмай таза жүр, Жыртып ұят пердесін – Абыройдан *с ы л ы н б а*! (О.Шораяқов, Шайыр).

СЫЛЫНУ *Сылын етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛЫҢҒЫР с ы н. *Ашаң жүзді, жүдеу, жұқа.* Ол нұрлана түскен ұзын бойлы, сұңғақты келген *с ы л ы ң ғ ы р* қара торы жігіт (А.Тоқмағамбетов, Жазғы.). Көзілдірікті *с ы л ы ң ғ ы р* ұзынтұра жігіт аккордион әкеп тартты (Н.Серәлиев, Ақ қайың). Жас жігіттің *с ы л ы ң ғ ы р,* жұқа өңінен балалық ізі әлі кетпеген (С.Бақбергенов, Қоянкөз.).

СЫЛЫҢҒЫРЛАУ с ы н. *Жүдеулеу, жұқалау.* Ол айтқан уақытында келді. Орта бойлы, *с ы л ы ң ғ ы р л а у* келген қараторы жігіт екен («Білім және еңбек»).

СЫЛЫС= е т. *Сыдырысу, бірге сылу, сыпырысу.* Көре қалып үскірікті, үсікті, *С ы л ы с қ а н* ол көп асқынған ісікті... Жел айдаған жалғызжарым ұшқындай, Саңылауы далаға да түсіпті (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

СЫЛЫСУ *Сылыс етістігінің қимыл атауы.*

СЫЛЫТ= е т. *Кеселді, ісікті кестіру, алдыру.* Бұдан жазылмаса, оташылар шақырып, ноғаласын *с ы л ы т а т ы н* (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Оны дәрігерге қараттым, *с ы л ы т т ы м.* Қазір жазылып келеді (Б.Кенжебаев, Асау.).

СЫЛЫТУ *Сылыт етістігінің қимыл атауы.*

СЫМ[1] з а т. **1.** *Радио, телефон-телеграф байланысы мен жарық беру үшін электртоғын өткізетін желі.* Орынды сөз тисе ыстық шоқтай боп, Сезім селі толқынына тоқтау жоқ. Шырақ жағар жүрегіңе Жақсы өлең, *С ы м м е н* тартып, Шамға жеткен тоқтай боп (К.Салықов, Жезкиік). Телеграф және шықты *с ы м* темірсіз, Иланып болған іске жүрт сенерсіз. Үстіңнен жүргенменен көз көрмейді, Әлбетте қалайынша сіз білерсіз (М.Дулатов, Шығ.). Балқытып

пісіру немесе ерітіп дәнекерлеу кезінде электрод орнына қолданылатын *с ы м* (Қаз. тілі термин. Кен.). Телефон *с ы м ы* өрмек жібіндей созылған (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** *Сымтемір.* Сипатың жүмлә ғайып нұр секілді, Сүйегің бейне күміс *с ы м* секілді. Кешегі қара Мәмбет айтқан екен, Формы төрелерде бұл секілді. Қызығып сүйегіңе құда болдым Сүйегі би Шонтының хан секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** а у ы с. *Телефон.* Көрдім мен отарбаны, кемені де, Орысты көрдім келген кемеліне. *С ы м м е н е н* сөйлестірген адамдарды, Барлығы орыстың тән өнеріне (О.Шипин, Дастан.).

Сымға тартқандай. *Тұзу, орынды, мінсіз.* Тарихшылар халық басынан кешкен түрлі уақиғалардың мағлұматтын *с ы м ғ а т а р т қ а н д а й* сынға салып, мінсіз етіп, дұрыстап өткізеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жоғарыда айтылған керек шарттардың бәрін орнына келтіріп шығарған өлең, *с ы м ғ а т а р т қ а н д а й,* нағыз мінсіз өлең болып шықпақ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сымға тартқан күмістей. *Тал бойында міні жоқ; сұмбілдей әдемі, сұлу.* Анна Ивановна *с ы м ғ а т а р т қ а н к ү м і с т е й* балқыған нәзік, сұлу денесімен түгелдей бұрылып, Жайынбекке салқын қарады (С.Жүнісов, Ақан сері). Ән шырқап ақын Жанақ, зарлар күймен, Лашындай шарықтаған көкте күйген, Көк торғындай құлпырып Ләйлім сұлу, *С ы м ғ а т а р т қ а н к ү м і с т е й* шыққан үйден (XIX ғ. қаз. поэз.). Тұлпардан туған көк жорға ат, Оттай көзі жанады. *С ы м ғ а т а р т қ а н к ү м і с т е й,* Сүмбідей болып барады (С.Сейфуллин, Шығ.).

Сым саусақ. б е й н е. *Жұп-жұмыр, сұйір, әдемі саусақ.* Сұлу бейне бүлдіршіндей, *с ы м с а у с а қ,* көз ажары жанған күндей. ...Динажан, домбыра тарт! Десе әкесі жорғалай жөнелетін бір іркілмей (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Тартқан сымдай. б е й н. *Әдемі, көркем.* Қалқатай, қасың қиғаш жаратылған, Мінезің *т а р т қ а н с ы м д а й* ширатылған. Седратіл мінтақаның ағашындай, Сыртыңнан көрген жігіт қарап тұрған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЫМ[2] з а т. ж е р г. *Матадан тігілген шалбар.* Қызылордаға барғанда Алматы жігіттерімен бірге болдым. Ол жақта көйлекті жейде, шалбарды *с ы м* дейді екен (Х. Есенжанов, Көп жыл.). – Сіздерде *с ы м д ы* не дейді? – *С ы м д ы – с ы м* дейді. – Шалбар деп атамай ма? (М.Мағауин, Ақша қар). – Апа, саған көйлек алдым. – Балаларға ше? Балаларға кәстөм, *с ы м* ал деп ем ғой (А.Нұрманов, Құлан.).

Сым шалбар. ж е р г. *Матадан тігілген, қыры сымдай тартылған шалбар.* Бопыраздатып, *с ы м ш а л б а р м е н* сидаңдап жүргенге «тұтқаның бірі осының қолында емес» деп ойламайтын сияқты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫМ[3] з а т. ж е р г. к ә с. *Темір тескенде астына қойылатын ортасы тесік дөңгелек төс* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫМАҚ ш ы л. м е н с і н б е у. *Бірдемеге, біреуге ұқсас, тәрізді, іспетті дегенді кемітіп, менсінбегенде, қорашсынғанда айтылады.* Бірін-бірі кимелеп, тікесінен тік, қылқиысқан бозбала *с ы м а қ* жастар да тіпті иін тіресіп, есікті сындырып барады (С.Торайғыров, Шығ. жин.). Үстіндегі әскери киім *с ы м а қ т а р ы н* шешіп, өзінің төл киімдерін киіп алды (Д.Әбілев, Арман.). Шешен *с ы м а қ* біреуі, Сөйлеп келед сапылдап. Өзгесі басын изейді, Қоштап сөзді мақұлдап (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

СЫМБАЛ[1] з а т. к ө н е. *Үлкен қып буылған тең, асыл бұйым.* Он жеті атан ақтауға кіре салдым Жүктің пұтын сомнан жәшік алдым. Қуандықта үш *с ы м б а л* бұл ұрлатып, Екі мың тоғыз жүз төлеп салдым (Айтыс). Алты атан *с ы м б а л* артқан нардай болды, Өзің баршы дегенге дардай болды (Қозы Көрпеш.).

СЫМБАЛ[2] с ы н. ж е р г. *Әдемі, сәнді, көркем.* Сидам тарлан сақалын салалы саусақтарымен желбірете тарады. Ақ аралас *с ы м б а л* мұртын ширатты (С.Омаров, Қиыр жол). *С ы м б а л,* әдемі жапырағы төгілген аппақ жас қайыңға теңегенге Серіктің інілері жымыңдап қуанады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

СЫМБАЛДА= е т. **1.** *Мығымдап байлау, теңдеу.* – Асыл бұйымдарды *с ы м б а л д а п* буып, адам көрмес жерге апарып тыққыз, – деді Байғұл (Б.Майлин, Шығ.). Бәрі кеп мая шөпті бұзбақ болды, Шекесі мінген көлік қызбақ болды. Көлігін шөпті шашып байластырды, *С ы м б а л д а п* арқан, жіппен бумақ болды (К.Әзірбаев, Шығ.). *С ы м б а л д а п* бір есекке артады екен, Апарып бір қалаға сатады екен, Жылдық керек-жарағын жиып алып, Қыста тыныш үйінде жатады екен (Б. Бигелдиев, Балқаш). **2.** *Әдемілеу, сәндеу.* Шал қарауытып, белін *с ы м б а л д а п* буып, бекіп алған болатын (Ж.Молдағалиев, Торғай). Бирмада әйелдер мойындарын мыс сыммен *с ы м б а л д а п* орап тастайды екен дейтіні қайда? (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

СЫМБАЛДАЙ с ы н. *Әдемі, сұлу.* Ал қарағай сұлу сындардай Сымнан тартқан *с ы м б а л д а й,* Көгерген бүрі қуармай, Шөлде өссе де суармай, Бойы сұлу болғанмен, Көлеңкесі талша жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЫМБАЛДАУ *Сымбалда етістігінің қимыл атауы.*

СЫМБАТ з а т. **1.** *Адамның дене бітімінің әсемдігі, сұлулығы, мүсінділігі.* Сізде *с ы м б а т,* бізде ықылас, Осы сөзім бәрі рас. Сіздей жардың жалғанда Қызығына жан тоймас (Абай, Тол. жин.). Болғанда ақыл ойда, *с ы м б а т* бойда, Тұра ма ақын қарап мұндай тойда? Үш жүздің азаматы бас қосыпсың, Менімен айтысатын Жамбыл қайда? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бозбалалар *с ы м б а т ы н а* көз тастайтын табына, Қарияның ай дидарлы қызы бопты тағы да (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Сырт бейне, тұлға.* Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат, Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен *с ы м б а т.* Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік. Ер табылса, жарайды қылса сұхбат (Абай, Тол. жин.). – Бой *с ы м б а т ы* сұңғақ, биік екен Сармолданың, – деді Дәмежан (М.Әуезов, Абай жолы).

СЫМБАТ-ПІШІН з а т. *Кескін-келбет, тұр-тұрпат.* Қазір Ермек мына Досжанның *с ы м б а т-п і ш і н і н е,* тұр-келбетіне ой жібере қараған сайын жақсы көріп барады (А.Байтанаев, Жаңбыр.).

СЫМБАТ-СИПАТ з а т. *Тұр-келбет, көрік-пішін.* Өзінің көрік-пішінімен, с *ы м б а т-с и п а т ы м е н* бұл үй гүл оранған, жасыл жамылған (М.Қаратаев, Далада.).

СЫМБАТСЫЗ с ы н. *Дене мүсіні келіспеген.* Ол *с ы м б а т с ы з,* кескінсіз жирен-шұбар (С.Мұқанов, Шығ.).

СЫМБАТТА= е т. *Көркемдеу, мәнерлеу, сәндеу.* Оркестрге түсіргенде артығын «жоныш», *с ы м б а т т а п* алдарына тартқанымызда екеуі де риза болатын (А.Жұбанов, Құрманғазы). Бабына келтіре сырлап, *с ы м б а т т а п* сөйледі (С.Мұратбеков, Дос іздеп).

СЫМБАТТАЛ= е т. *Айшықталу, көріну.* Шекаралық пункттер көлемімен, көлденеңімен сұлудың бетіндегі меңдей *с ы м б а т т а л ғ а н* (Б.Тоқтаров, Тауда.). Еркеш өлеңдерінде еңбек ерлері – шын мәнісінде бейнелеу, әсірелеу арқылы *с ы м б а т т а л а д ы* («Қаз. әдеб.»).

СЫМБАТТАЛУ *Сымбаттал етістігінің қимыл атауы.*

СЫМБАТТАН= е т. **1.** *Дене бітімінің сұлулануы.* Сұлушаштың күн санап *с ы м б а т т а н ы п* келе жатқаны көңіліме аян (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Мәдина Жанардың қыстағыдан да таралып, *с ы м б а т т а н ы п* кеткенін байқады (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Мінер атын, киімін ып-ықшам қып, *С ы м б а т т а н ы п,* сымпиып тамақ аңдып, Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан Антұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып (Абай, Тол. жин.). **2.** *Көркею, сәулеттену.* Астанамыз көктем күндерінде сәулеттеніп, *с ы м б а т т а н ы п* кетеді (С.Сейітов, Жылдар.). Басынан қыран ұшқан, бауырынан елім деген ұлан ұшқан Алатау. Сонау бір шыңы ерекше *с ы м б а т т а н ы п* тұр («Білім және еңбек»).

СЫМБАТТАНДЫР= е т. *Дене бітімін әдемілендіру.* Жақсы, қонымды киім кісіні, әсіресе, жас баланы *с ы м б а т т а н д ы р ы п* жібереді («Лен. жас»).

СЫМБАТТАНДЫРУ *Сымбаттандыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫМБАТТАНУ *Сымбаттан етістігінің қимыл атауы.*

СЫМБАТТАС с ы н. *Ұқсас, тәріздес.* Қарагер Жұмбақтас Су ішкен бурадай. Күнменен *с ы м б а т т а с* Күміс көл Бурабай (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Мүмкін-ау. Жер мәңгі көгерер... Ұлы есім солармен *с ы м б а т т а с,* Соларға теңелер (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫМБАТТАУ *Сымбатта етістігінің қимыл атауы; көріктеу.* Сөзбен қандай *с ы м б а т т а у* я кескіндеуге болатындығын көрсету үшін бірнеше мысал келтіріп қарайық (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫМБАТТЫ с ы н. *Денесі сұлу, мүсінді.* Мәлике ажарлы да *с ы м б а т т ы* (Д.Әбілев, Арман.). Асқақ ұстап, сұңғақ бойын *с ы м б а т т ы,* Транзейге әйел былай тіл қатты: Құдай саған еркек деген ат берді, Дәулет берді, Атақ берді, Бақ берді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Текті атаның баласы, өзі – жас, дені сау, *с ы м б а т т ы* жігіт. Жасы 18–19-дан артық жоқ шығар (М.Жұмабаев, Шығ.). Жүртқа күлкі болмайын десең, бұл міністерінді таста, баланды сұлу, *с ы м б а т т ы* қылып өсір (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сымбатты бүйірдақ. з о о л. *Амазонканың төменгі ағысындағы Арипирангa аралындағы суда тіршілік ететін балықтардың бірі.* Ұзақ сақталған, кермектігі 3–4° dH, қышқылдығы 5–6 pH суда *с ы м б а т т ы б ц й і р д а қ* жақсы өседі (Қ.Қайымов, Суасты.). *С ы м б а т т ы б ц й і р д а қ* сыйымдылығы 2,5–5 литрлік аквариумдарда көбейе береді (Қ.Қайымов, Суасты.).

Сымбатты кергек. з о о л. *Малайя, Зонд тұбектерінде тіршілік ететін балық. С ы м б а т т ы к е р г е к т і ң* көбеюі үшін мөлшері 75х37х37 см аквариумға температурасы 26–27°С, кермектігі 14–17° dH, қышқылдығы 6,6 pH су құю керек (Қ.Қайымов, Суасты.). *С ы м б а т т ы к е р г е к т і ң* дене тұрқы 10–11,5 см, аналығынан ұзын болады (Қ.Қайымов, Суасты.).

СЫМБАТТЫЛАУ с ы н. *Көріктілеу, сәнділеу, кескінділеу.* Қаракөк түсті матадан костюм кисе, ықшам әрі *с ы м б а т т ы л а у* боп көрінеді (С.Байжанов, Сыр.). *С ы м б а т т ы л а у* болғанмен сырты, Қырылса да сақал мен мұрты, Кетпестей болып қанына сіңген Осы бір көне ескінің ғұрпы (Т.Жабаев, Із).

СЫМБАТТЫЛЫҚ з а т. *Дене бітімінің сұлулығы.* Қыз іздеген Сартайдың көзіне, сол кезде сұлулығымен, *с ы м б а т т ы л ы ғ ы м е н,* әншілдігімен атаққа шыққан Үкі түседі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Отырысының өзінен де бір ойлылық, *с ы м б а т т ы л ы қ* танылатын (К.Оразалин, Абай.). Сұлулық, *с ы м б а т т ы л ы қ* дегеніміздің өзі – әуелі жастық екен-ау (Н.Қазыбаев, Тұсаукесер).

СЫМБАТТЫРАҚ с ы н. **1.** *Көркемдірек, әдемірек.* Жас қала *с ы м б а т т ы р а қ* көрінді (С.Мәуленов, Өлеңд.). **2.** *Сымбаты келіскен.* Ол түсінді де: «Кешегіден бұл сұлу *с ы м б а т т ы р а қ*». Мызғып кетіп оянса қапелімде ай жүзі отыр күліп аппақ («Жұлдыз»).

СЫМБАТШЫ з а т. т а р. *Сәулет өнерінің, тас қашаудың шеберi, мүсінші.* VI–XII ғасырларда бәдізші, *с ы м б а т ш ы* деп аталған тас қалаушы арнаулы шеберлер болған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сурет өнері ескерткіштерінің, көптеген тас сымбаттарының болуы *с ы м б а т ш ы л а р д ы ң* және оюшылардың болғанына дәлел болып табылады (ҚазССР тарихы).

СЫМБЫЛ з а т. к ө н е. *Көшкен кезде жүк буатын, теңдейтін арқан.* Қаңтарда қарыс жауған қардай болды Алты аттың *с ы м б ы л* арқан нардай болды (Батырлар жыры). Түйеге *с ы м б ы л* тартқан теңдей болсын суға аққан мұз бұзылып сеңдей болсын (Батырлар жыры).

Сымбыл қалмады. *Ештеңе қалмады, тып-типыл.* Мал деген не тәйірі, ал бүгін менің қорамда жатқанда ғана менікі, ал ертең басқа біреу айдап әкетсінші, орнында *с ы м б ы л* да *қ а л м а й д ы* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СЫМБЫЛБАЙ е с і м. *Дәнеме, ештеңе, еш нәрсе.* Әулие түгіл аяғында *с ы м б ы л б а й* да келмеген (С.Сұбханбердин, Пьеса.). Масқара! Күмажінік түгілі *с ы м б ы л б а й* да жоқ. Алас ұрды. Қалтасын олай ақтарды, бұлай ақтарды. Қойын, қонышын сипалады. Түк жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Дәмегөй-ау, құтымдай құрғырыңды кесіп беріп, *с ы м б ы л б а й ы ң м е н* дем аласың ба? – деп, арт жағынан Қатыш келіп, иықтан бір салды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫМБЫРЛА= е т. *Сыңғырлау, күмбірлеу.* Үлкенді-кішілі балалар мен қыздар көшеге айқаймен, күлкімен, *с ы м б ы р л а ғ а н* таза дауыспен жүгірісіп шығып жатыр (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Айнала көл, айнала қарағай. Ертегінің аңызындай *с ы м б ы р л а п* сыр шертеді (С.Мәуленов, Жұлдыз.). – Мүсеке, құсыңыз құтты болсын!– деді, таңғы тұнық ауада үні *с ы м б ы р л а й* шығып (А.Сейдімбеков, Ақиық).

СЫМБЫРЛАС= е т. *Сыңғырласу.* Қақтыққан алай-бұлай атты, жаяу, Жүгірген, желген аттан жүрген баяу. Гүсірлеп *с ы м б ы р л а с қ а н* ыңғ-жың жүріс, Мүкден тек тыныштанады таңға таяу (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

СЫМБЫРЛАСУ *Сымбырлас етістігінің қимыл атауы.*

СЫМБЫРЛАУ *Сымбырла етістігінің қимыл атауы.*

СЫМДАЙ с ы н. **1.** *Сым тәрізді, сым сияқты.* Телеграфтың *с ы м ы н д а й* қатарласып кірпіш үйлер салынып жатыр (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Өрген күміс *с ы м д а й* бұратылып су ағып жатыр (Ә.Шәріпов, Алыс.). **2.** а у ы с. *Түп-түзу, тіп-тік. С ы м д а й* түзу тар көше бойы лек-лек болып шұбырған адам (Б.Майлин, Шығ.). **3.** *Тап-таза, шап-шақ (киім туралы).* Солдатша *с ы м д а й* киініп, Шекпені оның сұр ма екен? Күрегіне сүйеніп, Суықта жаурап тұр ма екен? (М.Жұмабаев, Шығ.). Пәлтелерін жамылып, қалпақтарын шекесіне салып, *с ы м д а й* болып Төлеген мен Балташ шыққанда «Заманына қарай бұ да жарастықты екен» деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сөзі сымдай болды. *Сөзі нық, анық, тура болды.* Тәртіпті үлгі көрген қыз баланың, Болады *с ө з і с ы м д а й,* белі қылдай. Тал бойының кірі жоқ, Бойы бар сымдай, Белі бар қындай, Мүшесінің міні жоқ, Қыз осындай болар ма, Оны сөккен оңар ма! (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

Сымдай майысты. *Мың бұралып толқыды, толықсыды.* Белі қылдай, тұла бойы *с ы м д а й м а й ы с қ а н* алтын шаш бір сұлу қыз (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Сымдай тартылған. *Оқтай түзу, тіп-тік.* Ол кезде Омбыда қазіргідей *с ы м д а й т а р т ы л ғ а н* көшелердің бірі жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). *С ы м д а й т а р т ы л ғ а н* тіп-тік, сұңғақ бойлы келіншектің ат жақты, ақсұр жүзі күліп тұрғандай (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Тартқан сымдай болды. *Түп-түзу болды.* Бір ғажабы, сол бұлақтың бәрі де *т а р т қ а н с ы м д а й б о л ы п* тік ағады (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Түзу сымдай қып тартты. *Түп-түзу, оқтай түзу етті.* Іргелерге кендір жіп *Т а р т ы п т ү з у с ы м д а й қ ы п,* Дәнекері қызыл қыш Қатарлаймыз жымдай ғып (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЫМҚҰРТ з а т. з о о л. *Жәндіктер класының қаттықанаттылар отрядының шыртылдақтар тұқымдасына жататын қоңыздардың дернәсілі* (Қаз. тілі термин. Бология).

СЫМП: сымп етті [берді]. *Жып берді, сып етті. С ы м п е т і п* төргі үйден Отар шыға келді (С.Сейфуллин, Шығ.). Жанына жақындап кетсе жалт етіп қарап қалады да, *с ы м п е т і п* өте шығады (З.Ақышев, Ақбел.). Ол төбесі жабық күйме ішіне *с ы м п б е р і п* кіріп кетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЫМПИ= е т. **1.** к е м і т у. *Тар киімнің тыртиып тұры.* Екіншісі –болыстардың знак, мөрлеріне, тілмаш, «учительдердің» қақиған картоздарына, *сымпиған* шалбарларына оралып келген орыс албастысы (М.Жұмабаев, Шығ.). Он шақты күннен соң ағатайым мен апам екеуі төсекорнымен арбаға салып, мені қалаға алып келді. Бір қатын, үш-төрт *с ы м п и г а н* еркек алдымыздан шығып, үйге кіргізді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Жылмию, қылмию.* Мінер атын, киімін ып-ықшам қып, Сымбаттанып, *с ы м п и ы п* тамақ аңдып, Бұраңдап жылы жүзін асқа сатқан Антұрғанға қысылмай, кел, кет қаңғып (Абай, Тол. жин.). Кешке қарай Сұраған бір қабат киіммен *с ы м п и ы п* шыға келді (С.Мұқанов, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Бар мүмкіншіліктен айырылып, жұрдай болу, жымдай болып құр алақан қалу; құнтию.*

СЫМПИТ= е т. *Тақырлап алып тастау.* Өткір ұстарамен мұртымды *с ы м п и т ы п* қырып тастағым келді (Т.Бердияров, Солдат.). Не бұтақ, не жапырақ жоқ, *с ы м п и т ы п* күзеп алған ағаш түйірлері ғана көрінеді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Қылшықтай мойнын қуартып, Тоқпақтай басын *с ы м п и т ы п* (Батырлар жыры).

СЫМПИТУ *Сымпит етістігінің қимыл атауы.*

СЫМПИЮ *Сымпи етістігінің қимыл атауы.*

СЫМПЫЛ з а т. *Сыбдырлап, сусылдап шығатын ун, дыбыс.* Аққудың сұңқылы, күміс толқынды кескілеген қылыш қанаттың *с ы м п ы л ы* естілетін (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Бәрі әзір, бәрі тегін түрлі неғымет, Мұны бір жұмақ деп санайық та, Қаз қаңқыл, үйрек *с ы м п ы л,* аққу сыңқыл, Еткенге құлақ түріп салайық та (С.Дөнентаев, Шығ.).

СЫМПЫЛДА= е т. **1.** *Сусылдау, суылдау, судырау.* Жоғары-төмен үйрек, қаз Ұшып тұрса *с ы м п ы л д а п.* Қыз-келіншек үй тігер, Бұрала басып былқылдап (Абай, Тол. жин.). Шырынкүлдің қарсы алдынан бір сұқсыр үйрек *с ы м п ы л д а п* ұшып өте шықты (С.Омаров, Өмір.). Тек қанаты *с ы м п ы л д а ғ а н* сұқсыр үйрек сумаң етіп шыға келді де, суылдап аға жөнелді (З.Ақышев, Жесірлер). **2.** а у ы с. *Сампылдау, зуылдау, сумаңдау.* – Жақсы келдің. Қалай, аткөлігің аман ба? Мұскеңнің ақуалы жақсы ма? – деп *с ы м п ы л д а й* жөнелді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Амалын таптың, солай болсын, – деп Жанысбай *с ы м п ы л д а п* еді Бейсен де қостап кетті (С.Омаров, Қиыр жол.). Қарындастарымыз да программа сатып, *с ы м п ы л д а п* жүгіріп жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫМПЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Сусылдақ, суылдақ. С ы м п ы л д а қ,* ұшқыш екені көрініп тұр («Лен. жас»). *С ы м п ы л д а қ* шүрегей үйректер қанат суылына мойныңды бұрғаныңша, ұзап кеткенін көресің («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Сампылдаған, сумаңдаған, зуылдаған.* Осыларға баскөз боп жүрген *с ы м п ы л д а қ* қара қатын жүгіре басып дікеңдеп жетіп келеді (З.Ақышев, Ақбел.).

СЫМПЫЛДАС= е т. *Суылдасу, сусылдасу.* Міне, шат боп *с ы м п ы л д а с ы п* Қарлығаштар қырлайды, Ойды кезіп, қырдан асып, Жаздың жырын жырлайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

СЫМПЫЛДАТ= е т. *Әңгімені көп айту, аузы-аузына жұқпау.* Мағрипа жеңгей *с ы м п ы л д а т ы п* әңгіме айтып кетті (Ә.Тарази, Құйрықты.). Ол сөйлеп кеткенде отарбаның жүрісіндей *с ы м п ы л д а т а т ы н,* тыңдай беретін жұрт (З.Ақышев, Ақбел.).

СЫМПЫЛДАТУ *Сымпылдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫМПЫЛДАУ *Сымпылда етістігінің қимыл атауы.*

СЫМПЫҢ: сымпың қақты [етті]. а) *Сып-сып етті, суылдады.* Оның екі көзі су ішінде *с ы м п ы ң қ а ғ ы п* ойын салған ақ шабақтарда (Ф.Дінисламов, Сырлы көл). Сылаң етіп жолықса қайтқан ізі, Сағадан *с ы м п ы ң қ а ғ ы п,* із шалғанда. Бүркітші тау басында, қағушы ойда, іздің бетін түзетіп оңдағанда (Абай, Тол. жин.). ә) *Сумаң етті.* Исаны көріп, төргі бөлмеге *с ы м п ы ң е т і п* кіріп кеткен келіншек, қолындағы қағазын жасырған (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

СЫМПЫҢДА= е т. *Сып-сып етіп, зуылдап жүру.*

СЫМПЫС[1] з а т. *Еш шаруаға қыры жоқ берекесіз, жылпос, сұйық адам.* Сойдауылдай екі кісі бір *с ы м п ы с қ а* түк істей алмай, жігерлері қум боп жөндеріне кетті (З.Қабдолов, Жалын). Киім кисе жеңі жоқ, Етегі бар да белі жоқ, Бармақ сияр жері жоқ. Қатпа болған түйедей, Киеңкі болған биедей Ел биледі бір *с ы м п ы с* Екі бұты таралған (Мұрат Мөңкеұлы, Өлеңд.).

Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ, Бәрі де шаруаға келеді олақ. Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп, Бар өнері – қу борбай, *с ы м п ы с* шолақ (Абай, Тол. жин.).

СЫМПЫС[2]: сымпыс құйрық. *Биенің (жылқының) қылшығы селдір, сұйқылтым, жұқа болып келген құйрығы.* Астындағы жарау, *с ы м п ы с қ ұ й р ы қ* тоқал жал көк биесі тершіңкіреген (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СЫМПЫСТАН= е т. *Сұйылу, сиреу, азаю.* Өз айналаңдағы екі-үш адамның ғана өлгенін көріп, бөген болған жылқының құйрығындай *с ы м п ы с т а н ы п,* азайып қалғаныңды бір-ақ сезесің (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

СЫМПЫСТАНУ *Сымпыстан етістігінің қимыл атауы.*

СЫМПЫСТАУ с ы н. *Қысқалау, аласалау, келтелеу.* Болыс лаулап бір сындар ат мініп алат, *с ы м п ы с т а у* келте киім киіп алат (І.Жансүгіров, Шығ.). Есік ашылып, бір *с ы м п ы с т а у* жігіт көрінді. Қоңқақ, кең танау екен (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

СЫМПЫТ= е т. ж е р г. *Тоқтамай сөйлеу, істеу.* О, қасқа, сөзді *с ы м п ы т ы п* жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫМСЫЗ с ы н. *Сымы жоқ. С ы м с ы з* телеграфты ойлап тапқан Гуль мо Маркони «Ғажайып дегеніміз не?» деген сауалға төмендегідей жауап берген екен. – Ғажайып – сенің мені, менің сені түсінуім («Егемен Қазақстан»).

Сымсыз телефон. а) *Сымы жоқ телефон.* ә) *Өсек, сыпсың сөз.* Әлім қысыла езу тартты. – Жоқ, жауаптағалы тұрғам жоқ, әже! Елдің *с ы м с ы з т е л е ф о н ы н ы ң* мықтысына таңым бар да. Жау қайда, біреу қайда? (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СЫМ-СЫПАТА з а т. *Темір-терсек, сым, бұранда т.б.* Енді бір қараса: бала-шағасының мінгескені – манағы машина, дәл сол, машинаның тұла-бойы тола бұранда, *с ы м-с ы п а т а* (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

СЫМТЕМІР з а т. ж е р г. **1.** *Сым.* **2.** *Шегенің басын шығаратын ұста құралы.*

СЫМША ү с т. *Сым тәрізді, сымға ұқсап.* Пышақтай тұяқтары дымқыл жерге кірш-кірш қадалған. Арқан тағы да *с ы м ш а* тартылды (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Насыбайын атты да шырт түкірді, түкірігі *с ы м ш а* созылып барып, бес-алты метр алға түсті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

СЫМЫРЛАР з а т. з о о л. <лат. coccoidea, coccinea> *Тең қанатты жәндіктер отрядының бір тармағы, жеміс ағаштары мен жидек бұталарына түсетін зиянкес жәндіктер. С ы м ы р л а р* өсімдік қоректілер, өсімдіктің жасуша сөлін сорып, ағаштың діңінде, бұтақтарында тіршілік етіп, қабықты шытынатады, ағаштың өркендерін, кейде ағашты түгелдей қуратады (ҚҰЭ).

СЫН[1] з а т. **1.** *Сынақ, тексеріс, байқау.* Есектей қалпы кейбір адамдардың, Көзі тар, көңілі соқыр жамандардың. Асылды жасықпенен танымайтын *С ы н ы н а н* сақта, Алла, надандардың! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кеңшілікте кеудесін соғып, «мен, мен» деп көкіп жүрген адамдарды тар жолда, ұлы *с ы н д а* көру керек екен (С.Сейфуллин, Тар жол.). Сүйіндік басшы адамы Бөкеншінің, Қажы айтты: «Мына жұмыс бізге бір *с ы н,* Ел бұзарлық іс қылды естілмеген, Мұнысына не айтасыз ініңіздің?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** ә д е б. *Белгілі бір ғылыми, әдеби туындының жетістіктерімен қатар кемістіктерін талдап, баға бере айтылатын пікір.* Менің *с ы н ы м д ы* сынаушылар болса, тіпті жақсы. Әдебиет сыналынбай, пікір жарыққа шықпай, үндемей, не бетімен жүріп, өнерлі жұрт бола алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мін жетпейді біреуге, Сын жетпейді біреуге. Мін менен *с ы н* сөз боп па, Тіл жетпейді біреуге! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бетке ұстарың сол баяғы көлем бе? Өзің байқа: Мен аз жазып келем бе?! Өлеңі бар, Драма бар, *С ы н ы* бар – Бір он томдық табылады менен де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Жағымсыз мінез, оғаш іс үшін тағылатын кінә, мін.* Жақып екеуміздің сырт жарастығымыз қазір, әйтеуір, *с ы н* тағарлық емес-тін (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Малды, үйді сатқаныңды да кінә ғып қоймаймын, қажет болған шығар. Ал өз басыңа қояр *с ы н ы м* болса қайтесің? (Р.Тоқтаров, Ертіс.). – Әсіресе, жазушы, журналистерге таққан *с ы н ы* дұрыс емес пе? – деп қосағасым күлімдеп кетті (Ғ.Сланов, Замана.).

Ащы сын. *Бетке айтушылық, қатты сынға алушылық.* Қанша дос боп жалғасам да аяулы арман-тілекті, Аямайтын *а щ ы с ы н ы м* ашындырар жүректі. Табысыңа шын қуанып, сырға қоссам сыр алуан, Бекер басқан қадамыңды бетке айтпай да тұра алман (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Өзара сын. т а р. с о в е т. *Коммунистік партия мүшелерінің, мекеме қызметкерлерінің бет-жүзге қарамай мінін айтатын сыны.* Сын және *ө з а р а с ы н* – маркстік партиялар мен еңбекшілердің, басқа да ұйымдарының жұмысындағы кемшіліктер мен қателіктерді ашудың және жоюдың негізгі әдісі (Саяси сөздік). *Ө з а р а с ы н* жүзеге асырылып отырса ғана партия нығая береді (Партия тарихы).

Сын артты. *Наз айтты, назданды.* Телегей болған тебіндей, Тұрсақ та бұлтқа *с ы н а р т ы п*, Нөсерлет тағы дегендей Қараймыз көкке құмартып (К.Салықов, Жезкиік).

Сын болды. *Сынақ болды.* Құрақпай: – Атыңа тез мінгін, – деді, Жүреміз киіміңді кигін, – деді. Осы той екеуіңе бір *с ы н б о л а р*, Менің де ерлігімді білгін, – деді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сынға алды. *Сынап-мінеді, айып-мінін көрсетті.* Өз әкеміз айтса да ұнамалық, Ағамыздың сөзі деп тыңдамалық: Үйреткені өнер ме, әрекет пе, – Өзіміз ортамызға *с ы н ғ а а л а л ы қ!* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Хан айтты: «Мұның жайын кім білмеді, Әлде бір есалаңдау жынды ма еді. Өлердегі сөзіңді *с ы н ғ а а л а й ы қ*, Қаніки, дәтіңді айтшы енді?» – деді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сынға қалды. *Сынға ұшырады.* Жұқартып өзіңді-өзің, салма мұңға, Себепсіз сезіктеніп, *қ а л м а с ы н ғ а*. Шелектеп төгіп-төгіп, толастайды Көкірек көктем бұлты далба-дұлба (К.Салықов, Жезкиік).

Сынға құлақ асты. *Сын нәтиже берді, жөнделді, қабылдады.*

Сынға салды. *Сынап, байқап көрді, тексерді.* Сондықтан тұрмыс мәселелері туралы шыққан сөздерді *с ы н ғ а с а л м а й* сенуге болмайды. Сондықтан да тұрмыс мәселелері турасындағы пікірлер талқыға салынып барып мақұлданады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сынға теріс қарады. *Кемшілікті, айтқанды құп алмады, мойындамады.*

Сынға төзбеді. *Сынды жақтырмады, құлақ аспады.* Өкпе-наз өлең ауылында кездесе берер, Өлтірмек мұндай *с ы н ы н а т ө з б е с е ң* Өнер. ...Жеңеше, Абай қажыға жетер-ақ еді, Мекені Меке боларын сезбесе егер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сынға түсті. а) *Жарысты, бәйгеге түсті.* Ат шапты, балуандар да *с ы н ғ а т ұ с т і*, Көңілім көкке құстай ұшты. Кенен қарт бозбала боп қайта түлеп, өмірім жастық шақты қайта құшты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Сынға алынды, сыналды.* Ездік мінез *с ы н ғ а т ұ с п е й* қойсын қайдан байқала, Қиындықсыз келген бақыт кетер кезін айта ма?! Бұл ерлігің болсын сенің ең алғашқы, ең соңғы, Кәне, менің қимылымды қайтала (М.Шаханов, Ғасырлар.). б) *Тексерілді, баға берілді.* Осы заман үш ауыз сөздің басын құрай білетіндердің жазулары тасқа басылып, халыққа таралып, *с ы н ғ а т ұ с і п* тұрғанда, Абай сөзі өзі өлгеннен кейін бес жыл өткенде басылды (М.Дулатов, Шығ.). Зырқырап Жамбыл сөйлесін, Өрге жүзген қайықтай. *С ы н ғ а т ұ с с і н* сөзіміз Осы отырған халыққа-ай (Жамбыл, Шығ.).

Сын көзбен қарады. *Бірден құлай кетпеді, әбден байқады, ойланды.* – Олар көп нәрсеге *с ы н к ө з б е н қ а р а й д ы*, – деген Бахтиярдың сөзін есіне алды Нағима (М.Гумеров, Хазірет.). Ол енді ізденуді мақсат тұтты. Әр шығармасына *с ы н к ө з б е н қ а р а й т ы н* болды (Бал дәурен). Американың ғалымы Мейнерцхаген әртүрлі әдістерді қолданып және бұрынғы баспа бетінде жарық көрген мәліметтерге *с ы н к ө з б е н қ а р а д ы* (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Сын күлкі. *Сынай, байқай күлетін күлкі. С ы н к ү л к і* нәрсе көңілге күдікті, ерсі көрінген уақытта келетін күлкі. Анау – көңілдің күйінен тура шығатын күлкі де, күлкілі – күйді көңілге сын тудырғаннан кейін шығатын күлкі. Күлкілеу – толғауға қарау болатын, соңғы түрдегі күлкі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сын мақала. ә д е б. *Белгілі бір әдеби шығарманың жетістігімен бірге кемшілігі баса көрсетілетін сыни мақала.* Шыж-быж газеттің төртінші бетіндегі *с ы н м а қ а л а н ы* оқып, көзі шарасынан шыға бастады (М.Рашев, Бетің қисық.). Асқардың ақындығы туралы әр мезгілде *с ы н м а қ а л а л а р ы* басылып келді (Е.Ысмайылов, Сын.).

Сыннан өткізді. *Сынады, байқады, тексерді.* Үйреніп өмір бар заңын, *Ө т к і з і п с ы н н а н* қанша мың, Білген соң қымбат-арзанын, Алдыңа тастар маржанын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сыннан өтті. *Өзін көрсете білді, жетістіктерімен көрінді.*

Сын сағатта. *Қысыл-таяң уақытта, ауыр күн туған кезде. С ы н с а ғ а т т а* қолына ту алады, Болымсызға баладай қуанады. Абай менен Жамбылды туған халық Талай-талай даңғылды туар әлі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өмірдің көп сабағын және ұғынып, Әйтеуір *с ы н с а ғ а т т а* жеңеді үміт. Кетпейді қабағымнан бір қара бұлт, Жетпейді жез киігім мені қуып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Білсін ұрпақ осынау келсе баққа, Ер қыздарды кезінде ер сап атқа. Жігіттермен майданға бірге кіріп, Ерлік жасағандарың *с ы н с а ғ а т т а* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сын сойылы. б е й н. *Өткір сын.* Талантты тарихшы Е.Бекмаханов азаттық үшін күресті зерттегені үшін бірнеше жыл бойы *с ы н с о й ы л ы н а н* көз ашпай, ақырында жиырма бес жылға сотталғаны белгілі («Қаз. әдеб.»).

Сын тағылды. *Сыналатын кез келді.* Бораны – бөрі ұлып тұр, Төбеттей тынбай үріп тұр. *С ы н т а ғ ы л д ы* қаңтарға. Аман ба екен

жылқышы? Аман ба екен жылқысы? Малға барған жан бар ма? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сын тақты. *Кінәлады, айыптады, кінә тақты.* Таңданба, досым, *т а ғ ы п с ы н,* Көңілдің сәтсіз шағына. Жыласын, жасын тауыссын, жыламас үшін тағы да (Н.Шакенов, Айгүл). Жолдар, жолдар, мені алыс апарыңдар. Апарыңдар, ұзаққа сапарым бар, Қаламдаймын әлі мен ұшталмаған, Өткізіңдер шөлдерден құс қонбаған, *С ы н т а қ п а с ы н* дос түгіл дұшпан маған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өзің кімсің, біреуге *с ы н т а ғ а с ы ң,* Айтқаныңмен оларға қай жағасың. Қайраттан да, қамдан да босатып ал, Сонда тура шындыққа жол табасың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сын таппады. *Кемшілігі жоқ, кемістігі жоқ.* Мін таппай Қарақаттың жүрісінен, *С ы н т а п п а й* ас-тамағы, үйі-ішінен. Шіркін-ай, мынау әйелді алар ма ед деп, Хан отыр әйелге көз қысуменен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сын тартты. *Сынға алынды.* Көлденеңнен *т а р т с а с ы н ы н* күн алдан, Қара түнде табу ләзім аппақ ән. Бұлт та – тұман, мұң да – тұман, тұманнан Ешкім рақат, ешкім опа таппаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сын түзелді. *Айтылған сын жөнделді.* Айтылды ердің бар шыны. Елінен шыққан тоғыздың Бір басшы еді бар мұны, *Т ү з е л е р* болды сол *с ы н ы* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Тағдыр сынын көтерді. *Қиыншылыққа төтеп берді, тағдыр тауқыметіне мойымады.* Жігіт болдым күй толы көкірегі, Ықыластардың тербейді оты мені. Мен сендердің жалғыз тал қауырсының, Көп *т а ғ д ы р д ы ң к ө т е р г е н* ауыр *с ы н ы н* Рақмет, адамдар, жасарыңдар, Бауырың ем, жүрек қып жасадыңдар! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫН[2] з а т. *Қандай да болмасын бір заттың табиғи бітімі мен сәні, келбеті.* Осының бәрімен Көңілінде міні жоқ, Жүзінің нәрі мен Бойының *с ы н ы* жоқ (Абай, Тол. жин.). Заттың өзін емес, *с ы н ы н* ғана суреттеу жабайы суреттеу деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). Тегіс тексер, сөз көрсең, сыр мен *с ы н ы н,* Түзетуге именбе, тапсаң мінің. Әдеп сақта жалғыз-ақ қате айтты деп, Былшылдапты дей көрме, білсең шының (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сын есім. л и н г в. *Заттың түрін я түсін, сапасын білдіретін сөз табы.* – Өткенде не өттік? – *С ы н е с і м.* – Оның қандай түрін білесің? – (М.Рашев, Қанатты.). *С ы н е с і м* барлық тілдерде жеке сөз табы ретінде кездеспейді, парсы, финн тілдерінде зат есім, корей, қытай тілдерінде етістік құрамына кіреді (ҚҰЭ).

Сыны қашты [кетті]. *Сәні кетті, көркі, сиқы бұзылды. С ы н ы қ а ш ы п* жылдан-жыл, сырт тартады денеміз (Ғ.Омаров, Сәт). Ызғарын қысқы боран ұқса құлақ, Кешкі аяз кәр қылғандай дір қалтырап. Сып-сидаң, *с ы н ы қ а ш қ а н* бір бұтақ та, Желпілдеп дірілдейді жалғыз жапырақ (Б.Күлеев, Таңд.). Сырлы аяқтың сыры кетсе де, *с ы н ы к е т п е й д і* (Қаз. мақал.).

СЫН[3] з а т. *Араб әліпбиіндегі«с» әрпінің айтылуы. С ы н* сәләмат қалмағым болды мүшкіл («Қаз. әдеб.»).

СЫН= е т. **1.** *Қирау, бүліну.* Көкте ұшқан көк сұңқар, Тау бөктерлеп ұшатын, Тас бөктерлеп қонатын. Жасаған жаппар кәр қылса, Өрден аққан дария Сағасынан тынатын. Ер көтерген көк сүңгі, Күні бітсе шарт етіп, Ұңғысынан *с ы н а т ы н* (Базар жырау, Шығ.). *С ы н б а й* қайтсін? «Масленкенің» шелпегін жеймін деп бір жолдастың үйінде отырып қалып, «бозжорғаны» айдаңқырап жібергенмін (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Аяқ, қол сияқты дене сүйегінің морт кетуі.* «Қалмаған бастан басқа күймеген жер, Ал қызыл тас үстімен сүйрегенде, Қол шыққан құлағанда, жамбас *с ы н ғ а н,* Дегендей пәле, қырсық үймелеңдер (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сүйекті өрт мүжіген, күйік шалған, Жілікті *с ы н ы п* қалған, қиып салған, Бір шебер көлеңдейді көз алдымда Тұманның арасынан түйықталған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Не қылсам өлтіруге асық едім, Қылышты аямайақ басып едім. Болған соң қаруы жоқ таспен ұрып, Қалған соң қолым *с ы н ы п* қашып едім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Ағаш т.с.с. қақ бөлінуі, қурауы, құлауы.* Есіркегіш екенсің, – деді шілік – Онша сорлы емеспін, тартпа күйік! *С ы н б а й м ы н,* майыссам да, солқылдаймын, Желден маған келмейді еш кемшілік (Абай, Тол. жин.). Ол қанша пайда тапты жалғыз тұрып, Өзгенің әлек етіп бәрін қырып? Ағашта қурап тұрған әл болсын ба, Кетіп ед дауыл соғып, қалды *с ы н ы п* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жаратпаса, желге не? Ерегісті жынды жел, – Қамысты алды құшаққа, *С ы н а* жаздады бұрақ бел (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Басылу, тауы шағылу, мою.* Базаралы біраз уақытқа басын төмен салып, сөніп, *с ы н ы п* қалды (М.Әуезов, Абай жолы). «Ақ иіліп *с ы н б а қ* жоқ» – деген рас, Нәпсі өлсе өзімшіл, бұған кім сенбейтін? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әйел өлмес соқпа дерттен, Сауыға алмас *с ы н ғ а н* ер. Мен – көмірмін қалған өрттен, Енді рұқсат бізге бер (Абай, Тол. жин.). Көңілдің күйі тағы да Өмірсіз жанның алды ішін. Аударды өлең жағына,

Нәпсінің *с ы н ғ а н* қайғысын (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5**. а у ы с. *Шығынға ұшырау, ұтылу.* Ақшасын біреуге өсімге берсем ала алмаймын деп, сауда қылсам *с ы н ы п* қалам ба деп қорқып, өз қолымда сақтайын десе, ұрлатам ба деп, ақшасын алып барып, үш бөліп банкаға беріпті. Батырбек саудадан *с ы н д ы* да, осы бауды бір ат, бір сиырға маған сатты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **6.** а у ы с. *Күн райының (аяз, жел) ызғары қайту, толастау, басылу.* Ертеңінде Матеннен жүріп кеттік. Шұнақ аяз азырақ *с ы н д ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Күтпеген тұста күн де *с ы н ы п,* ауыл-ауылдың аралас-құраласы жиіледі (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Ажары сынды. а) *Өңі қайтты, қартайды.* Тоңбибі үйден шықты. Бұрынғыдай емес, *а ж а р ы с ы н ы п,* қартайып қалыпты (Б.Тілегенов, Аққайнар). ә) *Көңілі жабырқады, мұңайды.* Үзіп-үзіп айтылса да ұзақ бір жыр естілгендей болып, өңдері бұзылып, *а ж а р ы с ы н а* қалған әйелдер біріне-бірі қарай алмай қалысып еді (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Басы сынды. с ө й л. *Басы қатты ауырды.* Қайтып кеп көз шырымын алмасам, *б а с ы м с ы н ы п* барады (М.Сүндетов, Ескексіз.). – Есбол, *б а с ы ң с ы н ы п* тұрған шығар? (М.Гумеров, Сүйе ме?).

Белі сынды. а) *Ауырды. Б е л і м с ы н ы п* барады (Ауызекі). ә) *Қатты қайғырды.* Жасымнан сендер едің менің елім, Аяушы едім қайысып, *с ы н ы п б е л і м.* Тірілігімде тілімді алмасаң да, Өлгеннен соң, дерсіңдер қамқоршы ерім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Белі сыну. *Жағдайдың күрт төмендеуі, қиын жағдайға тап болуы.* Қазағым-елім, Қайқайып *б е л і ң, С ы н у ғ а* тұр таянып. Талауда малың, Қамауда жаның, Аш көзіңді оянып. Қанған жоқ па әлі ұйқың, Ұйықтайтын бар не сиқың?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Жүзі сынды. *Қара бет, жүзіқара болды, ұятқа қалды.* Жұрт көзіне қарай алмай, *ж ү з і ң с ы н ғ а н н а н* сақтасын. Осыны ойлағанда өне бойым түршігіп кетеді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Көк аспан сынды. б е й н. *Найзағай шартылдады.* Жарылып жартас қақырап, Темір мен темір сайысар. *К ө к а с п а н с ы н ы п* шатынап, Қара жер белі қайысар (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Көңілі сынды. *Қамықты, көңілі қалды.* – Жәжә! Сендер құрлы пайдамды, намысымды білемін! – деді Махамбетше. Ол қабағын шытқанда, өзгесінің *к ө ң і л і с ы н д ы* (F.Мұстафин, Көз көрген.). Дәркенбай дәрісін тап, жібер емдеп, Қалыпты *к ө ң і л с ы н ы п,* қатты дендеп. Алыстағы ағайыннан не алды екен деп Жүрмесін жетегіне жұрт желеңдеп (Жамбыл, Шығ.).

Күрт сынды. *Жүнжіп кетті, басылып қалды.* Өмір бойы қиындық көрмей, бұлан боп өскен жігіт күйрек екен. *К ү р т с ы н ы п,* жүнжіп кетті (Ә.Тарази, Үлкен ауыл).

Қыры сынбаған. *Үтіктелген, мұнтаздай, тап-таза.* Үстінде *қ ы р ы с ы н б а ғ а н* қара костюм, кіршіксіз ақ жібек көйлек (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қызыл-жасыл киген қыздар, шалбарларының *қ ы р ы с ы н б а ғ а н* бозбала кешке түгел жиналды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Қыры сынды. *Беті қайтты, көңілі басылды, жүні жығылды.* Онда Жетісудағы Совет өкіметінің дұшпандарының *қ ы р ы с ы н б а й* тұрған қиын-қыстау мезгілі болатын (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). Бұлданып сала берме ойға бөтен, Алам да домбыраны қойға кетем, Себебі сендейлерден *қ ы р ы с ы н ы п,* Талай ақын жазуды қойған екен (Қ.Ілиясов, Қайран.).

Морт [шарт] сынды. *Ашу қысты, кенеттен ашуланды.* Онда *м о р т с ы н а т ы н* томырық, осал әйел болғаны ма? («Қаз. әдеб.»). Қатырған күлің сілесін, Мен сенің көптен көсеуің *М о р т с ы н а м,* сынсам, білесің, Маған жат күңкіл, өсегің (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Теңіздің осы бір *ш а р т с ы н а р* мінезі қыз арманын талқан етіп, жақын тұтқан адамын алыстатып жіберетін тәрізді (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Сағы сынды. *Беті қайтты, тауы шағылды.* Белгісіз болашағын бұлдыр сағым, Таң атса, ойланды жұрт бір құрсағын, Сенетін кісім де жоқ, ісім де жоқ, – Шабылмай, қарап тұрып *с ы н д ы с а ғ ы м* (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Шөлмек мың күн сынбас, бір күн сынар. *Жасырған нәрсе, көрінуге, айтылуға тиісті нәрсе білінбей тұрмайды.* Арамдық білінбей тұрмайды. Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек, Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек. Арамдықтан жамандық көрмей қалмас, *М ы ң к ү н с ы н б а с, б і р к ү н і с ы н а р ш ө л м е к* (Абай, Тол. жин.).

СЫНА з а т. **1.** *Үш жағы сүйірлеу етіп жасалған ағаш, тас жарғанда арасына қағатын, қысқа ағаш, я темір.* Ол үшін *с ы н а н ы ң* жүзіне қарсы жағын темірмен құрсаулап қояды (ҚҰЭ). Ағашқа қыстырылған араны босату үшін, қолына балта алып, тіліктің арасына *с ы н а* қағады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Нәтижесінде, «жаттығуда қиын болса, ұрыста оңай болады» демекші, тиянақты, дәйекті жүргізілген дайындық жұмыстарының жер қойнауындағы жалғасы 1052 метр тереңдікке жасанды тоспа орнатып, оған *с ы н а* отырғызудан басталып, ары қарай ескі ұңғыдағы металл құбырды бүйірлей тесіп,

технологиялық операция небәрі оншақты тәуліктің ішінде ешбір кедергісіз орындалды («Егемен Қазақстан»). **2.** *Етік, сырт киім тіккенде арасына салатын былғары.* Былғары *с ы н а* піштіріп, шыныаяқпен іштірген (Бес ғасыр.).

Сына болды. *Екі араға жік салды, ретсіз килікті.* Оның үстіне Айдаболдың болысы Көбеев Мұса мен ояздың арасындағы осы бір әңгімені пайдаланып, екі ортаға *с ы н а б о л ы п* кіреді (А.Жұбанов, Замана.).

Сына жазу. л и н г в. *Ертедегі парсылар және кейбір халықтар қолданған, сынаға ұқсас сызықша жазу.* Өз тұсында Шумер және Аккад мемлекеттерінде *с ы н а ж а з у д ы* қолданған (О.Жәутіков, Математика.). Жетісуды мекен еткен көшпелі тайпалар парсының *с ы н а ж а з у ы н д а* «шошақ бөрікті сақтар» деп аталыпты (Ж.Бейсенбаев, Шоқан.). Сол сияқты көп уақытқа дейін герман, тіпті славян тайпалары әртүрлі таяқша алмасып, сондағы белгілерге қарап, бір-біріне не демек екендерін білген. Бұл руна (киелі) жазу аталған. Қазіргі қазақтар оны *с ы н а ж а з у* дейді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Сына қақты. а) *Тарсылдатты, жағымсыз дауыс шығарды.* Тас көшеге табанмен *с ы н а қ а ғ ы п,* Қайда асығып барады мына халық?! Абыр-сабыр ағылған адамдарға, Айғай салғым келеді тұра қалып (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Миын жеді.* Көтеріп сені батырып, көтеріп сені шығарам, Кішкентай күнім, сенсіз мен өмір де сүріп шыдаман. Кішкентай күнім, сені мен арқалап жүріп айығам, Табанға кірген шегеден, миына *қ а қ қ а н с ы н а д а н* (М.Мақатаев, Шығ.). б) *Екі ортаға жік салды, араларын суытты.* – Уәли, Уәли деп қақсаушы едің, осы жолы араларыңа мықты *с ы н а қ а қ қ а н* шығармын (Қ.Мұқаметжанов, Өзіне де.). Түркістанда жарты ғасырға созылған орыс үстемдігі ішкі күштерімізді құлатумен ғана тынбастан, ұлттық ынтымағымызға да *с ы н а қ а ғ ы п* үлгерді (М.Шоқай, Таңд.). Олардың *а р а л а р ы н а с ы н а қ а ғ ы п,* сенімсіздік ұрығын сепкісі келеді («Қазақст. мұғ.»).

Сынасын тапты. *Ретін келтірді, қиюын тапты.* Келіншек *с ы н а с ы н т а у ы п,* ақ патшаны түйреп өтті де, оның оң қолы губернаторды қатты шымшыды (М.Дүзенов, Ант).

СЫНА= е т. **1.** *Кемшілікті көрсетіп мінеу, шенеу, сын айту.* Бір кезде мұны өсекшіл деп, өлеңдерін мінеп, *с ы н а п* зықысын шығарушы еді (Б.Майлин, Азамат.). Қарашы, еркектер ылғи *с ы н а п* жүреді-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Байқау, тексеріп көру.* Бейне бір құдіретті *с ы н а ғ а н д а й,* «Сақтар деп сақтар болса» сертпен жүрдік. Жат жақты жаратқанға күзеттіріп, Жақынмен ырылдастық, иттей үрдік (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әсіресе маған бір ұнайтыны – Алатаудан долы өзен құлайтыны, Құлын-тайдай тебіскен құрбылардың, Әзілменен бір-бірін *с ы н а й т ы н ы* (М.Мақатаев, Шығ.). Сол жолдардың біреуін талассыз деген күнде де, *с ы н а м а й,* икемдей, даяр қамытты қазақ баласының мойнына кигізе қою – тарих алдында, еліміздің тағдыры алдында кешірілмес күнә болар еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Көзіме жас бер, жылайын, Шыдам бер, сабыр қылайын. Жаралы болған жүрекке Дауа бер, жамап *с ы н а й ы н (*Абай, Тол. жин.). **3.** *Сырттай бақылау, алыстан қарап жүру.* Өз елің өлсең жылар, күндеп өтер, Қайын-жұртың қалжыңдап мінеп өтер. Нағашың сыйлайды да, *с ы н а й д ы* да, Жақсы болсаң түп жұртың іздеп жетер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тереңдеп қарайсың, телміріп тұрмайсың. Бихабар жүргенсіп Бек қатты *с ы н а й с ы ң* (Абай, Тол. жин.). Сан ғасыр *с ы н а п к ө р* мейлі, Өмірден өзім кеткенде, Оқтан да олар өлмейді, Өлмейді ешбір дерттен де (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бағын [бақытын, бақ талайын] сынады. *Талабын байқап көрді, тәуекелге бел байлады.* Әкеңнің ұшқан ұясына барып, *б а ғ ы ң д ы с ы н а!* – деді ол даусын қатайтып (Ұ.Бағаев, Жан сұлу). Кебек батыр өз *б а қ ы т ы н с ы н а м а қ қ а,* Әдейі іздеп келіпті балгер жаққа. Оңашада жалынды абызға кеп, бал ашып бер деді де біздің жаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫНАҒЫШ с ы н. **1.** *Кемшілікті мінегіш, шенегіш, сынға алғыш.* – Сыр сақтағыш, ел *с ы н а ғ ы ш,* Берік жансып жүруші ем. Жұртты сөгіп: «Таңырқағыш Неткен жан!» деп күлуші ем. Бұл не ғажап өзгелерден Артық болды жұлдызың! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл неғып Хамзинді *с ы н а ғ ы ш* боп кетті (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). «Өз басының міні көп, өзгені *с ы н а ғ ы ш* келеді» деген осы ма әлде! (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). **2.** *Біреудің кемшілігін байқағыш, аңғарғыш, абайлағыш.* Сәруар *с ы н а ғ ы ш* назарымен қонағының тұла бойына бір көз жүгіртіп өтті (Б.Аманшин, Көкжар). Қыз бала өсе келе жігітке көз салғыш, *с ы н а ғ ы ш* болады екен (Ә.Нәбиев, Шолпан). Әкесіндей бұлдағы Білмегенін сұрағыш; Ненің қалай тұрғанын Абайлағыш, *с ы н а ғ ы ш* (С.Мұқанов, Замандас.).

СЫНАДАЙ с ы н. **1.** *Тіп-тік болып, тұптұзу.* Қасболаттың сонау сөзі енді келіп екеуінің арасына *с ы н а д а й* қадалып тұрып алды

(Т.Ахтанов, Дала). **2.** а у ы с. *Айнымайтын, бұлтартпайтын.* Бөренені жарып шыққан *с ы н а д а й* Бабалардан бізге жеткен, Құлақтыны іздеп өткен, Өсиет бар мынадай: «Әр нәресте қашан есі кіргенше, Жер қадірін, Ер қадірін білгенше, Алғашқы әнтек қылығына Өзі ұялып күлгенше, Көтергенше балаң ойдың желкенін Қинаса да қиқар соқпақ, қиыс жол, Өзін туған қасиетті өлкенің Ауасымен дем алуға тиісті ол» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Екі ортаға [араға] сынадай қағылды. *Килікті, соқтықты, қыстырылды.* Екі *о р т а ғ а с ы н а д а й қ а ғ ы л а* қалған Серік пен Биғанымды да Айғаным жеп қоярдай жек көруде (А.Байтанаев, Жаңбыр.).

Сынадай қыстырылды. *Соқтықты, кірісті, ілінді.* Дегенмен қара мұрт өлермен адам. Қайдағы қиынға *с ы н а д а й қ ы с т ы р ы л ы п,* ауыл атынан араласып, ылғи көзге түсіп жүреді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). – Үйде отырмаймын демейсің-ау, бірақ халық тоқтатпайды, – деді Ұзақ Байжұма мен Бақтиярдың арасына *с ы н а д а й қ ы с т ы р ы л ы п* жатып (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Сынадай сығылысты. *Қысылып-қымтырылды, тар жерде иін тіресті.* Әрең дегенде бір вагонға *с ы н а д а й с ы ғ ы л ы с ы п* кірдік (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Қой-ешкі *с ы н а д а й с ы ғ ы л ы с ы п,* жата алмай тұрған шығар (М.Хасенов, Тұлпар.).

СЫНАҚ з а т. **1.** *Тексеру, байқау.* Бұл жас әдебиетшілерге жасап отырған *с ы н а ғ ы* сияқты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** а у ы с. *Тағдыр талайы, қиыншылық, ауыр күндер.* Тым ауыр Туған елге *с ы н а қ* кіріп, Жүрмеспіз жұрт қиналса, шуақ қуып. Қаныштың арман еткен сырын айтсақ, Жамиғат алғыс айтар құлақ түріп (К.Салықов, Жезкиік). **3.** п е д. *Жоғары және арнайы орта оқу орындары студенттерінің семинар және практикалық сабақтарда, өндірістік тәжірибеде алған білімдері мен дағдыларын, олардың өздігінен орындайтын міндетті жұмыстарын (сызған сызбаларын, шығарған есептерін және т.б.) тексерудің бір түрі.* Балалар *с ы н а қ т а н* жақсы өтті (С.Көбеев, Орынд. арман). Ертең *с ы н а қ.* Лабораторияға келіп «Тілдің» жазғанын тексер (Т.Шаханов, Көгілдір.). *С ы н а қ қ а* бірігіп әзірленіп отырған оқушылар әр бөлмеден кездеседі («Әдебиет және искусство»). **4.** ә с к. *Атомдық қаруларды тексеру, сынақтан өткізу ісі.* Парламенттік қызмет тарихында Жоғарғы Кеңес Семей облысындағы ядролық полигонда *с ы н а қ т а р д ы* тоқтату туралы қаулы қабылдап, барша қазақстандықтар қабылдаған 1990 жылдың 22 мамыры мен 30 қарашасы күндері есте қалатын айтулы мезеттер еді («Егемен Қазақстан»).

Сынақ жүргізді. а) *Емтихан алды.* ә) *Тәжірибеден өткізді, байқау жүргізді.*

Сынақ кітапшасы. п е д. *Студенттердің білім, білік, іскерлік дағдыларына қойылатын бағаны тіркеу кітапшасы.*

Сынақ мерзімі. а) *Қызметкердің тапсырылатын жұмысқа, сондай-ақ ішкі фирмалық құжаттармен айқындалатын басқа да талаптарға сай келетінін тексеру мақсатымен белгіленетін мерзім.* Ең көп *с ы н а қ м е р з і м і* 6 айдан аспайтын мерзім болып белгіленеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). ә) с о в е т. *Совет адамының бейнесіне нұқсан келтіретін, жаман дағдысымен көзге түскен жұмысшы, қызметкерге ұжым тарапынан берілетін байқау мерзімі.* Ішкілікті кім ішпейді, кім қателеспейді. *С ы н а қ м е р з і м* берейік. Түзелер, – деушілер де болды (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Сынақтан [мінсіз] өтті. *Өзін көрсете білді, сыннан мүдірмей өтті, жетістіктерімен көрінді.* Сан *с ы н а қ т а н ө т і п п і з*-ау, Осы әлетке жетіппіз-ау. Содан бері біраз жылды, Артқа тастап кетіппіз-ау (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ол соғыстың нелер қиын *с ы н а ғ ы н а н м і н с і з ө т т і* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Сынақты өткерді. *Сыннан өтті, бастан кешірді. Ө т к е р д і к* қанша *с ы н а қ т ы,* Ойласақ бәрі күлкілі. Екеуміз екі бұлақты Иемдеп алдық бір күні (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЫНАҚСЫЗ ү с т. *Байқаудан, сыннан өткізбей.*

СЫНАҚТА= е т. **1.** *Сынау, байқау.* Жұпар қыз талайларды *с ы н а қ т а ғ а н,* Бірі жоқ байырғылап тұрақтаған. Барса да, шебер, шешен, әнші, жыршы, Қайтарған, біреуін де ұнатпаған (Н.Ахметбеков, Аманкелді). **2.** п е д. *Сынақтан өткізу, білімін тексеру.*

СЫНАҚТАУ *Сынақта етістігінің қимыл атауы.*

СЫНАҚША з а т. с ө й л. *Студенттердің сынақ пен емтиханда алған бағасы көрсетілетін құжат.* Декан студентке студенттік билет пен *с ы н а қ ш а н ы* тапсырып тұр («Лен. жас»).

СЫНАҚШЫ з а т. п е д. *Белгілі бір пән бойынша емтихан, сынақ алушы мұғалім.* Тағы да бірдемесін бүлдіріп алдық па деп, *с ы н а қ ш ы л а р* әдепкіде шошып кетті (Х.Ерғалиев, Шындық.).

СЫНАЛ= е т. **1.** *Сынға түсу, байқалу.* Соңғы жылдар бойында Алшынбай, Құнанбай достығы талай *с ы н а л ғ а н* (М.Әуезов, Шығ.). Дом-

быра күйге келмес бұрамаса, Кім білер кімнің жайын сұрамаса? Кім білер кімнің жатқан ішкі сырын, Жолдас боп бірге жүріп *с ы н а л м а с а* Келеді есерсоқтау кейбір аңғал, Екінші сөз нанымсыз бір алдаса (Ә.Найманбаев, Шығ.). *С ы н а л м а й д ы* ер жігіт Ерте тұрып, кеш жатып, Күнара зорға нәр татып, Қабағы әбден қатпаса. Аңсыраған қыранға – Айнадай болар жер дүние – Аспанда ұшып қалықтаса, Еңбексіз тапқан дүниенің, Қадірі болмас кісіге, Жоқтықтың зарын тартпаса (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Сынға ұшырау, сын айтылу.* Ешкім Досмайылша мені жазбады деп өкпелеу жоқ. Біз бұл 16 кісінің атын атасақ, бұлардың көбі газетке тоқтаусыз керекті мәселелер туралы жазып *с ы н а л ғ а н д а р,* кейбіреулері аз-кем жазса да, тәуір жазғандар (М.Дулатов, Шығ.). Дарынды сөз қай жағынан *с ы н а л м а қ* деген мәселеге келсек, оның жөнін дарынды сөздің шығатын жолы көрсетіп айтып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр, Сұрамсақтар пәпсісін тыя алмай жүр. Сәлем борыш, сөз қулық болғаннан соң, Қандай жан сырттан сөз боп, *с ы н а л м а й* жүр? (Абай, Тол. жин.). **3.** *Тәжірибеден өту.* Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері *с ы н а л ы п,* көп буын қолданып келе жатқан тақтай жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс бояуға тиісті (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫНАЛА= е т. **1.** *Ағаш не темір, тас сызатына сына қағу, сына ұру.* Қайыркен қайланың істік те өткір ұшын тас сызаттарына *с ы н а л а п* ұрады (Ж.Еділбаев, Түркістан). Көп сырымның қанғың келсе біріне, Сүңгіп шыққан Тынық мұхит түбіне. Қаһарымды болсаң егер сынамақ, Мұз тауларын талқандап көр *с ы н а л а п* (Ә.Есмұрзаев, Арман.). **2.** а у ы с. *Біртіндеп қыстырылу, сығылысу.* Ермолай өзі Оспан мен Қанипаның арасына *с ы н а л а п* кіріп, екеуін құшақтап алып, сүйе берді (С.Омаров, Дала). Мен әйелдердің арасымен *с ы н а л а п* кірдім (С.Жүнісов, Жапанда.). **3.** а у ы с. *Білдірмей кіру, байқатпай ену.* Боз қыраумен *с ы н а л а й т ы н* Білесің бе қыс барын?! Ұнайтын да, Ұнамайтын Болады, рас, тұстарым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СЫНАЛАН= е т. *Қыстырылу, сығылысу.* Кейде *с ы н а л а н ы п* қалмауы үшін дискілердің орнына шарлар қояды (Мал бордақылау.). Мың сан жылқы бір қораға кіргендей, Сығылысып, *с ы н а л а н ы п* сырғиды (Ә.Жәмішев, Сағым.). Әні-міне дегенше, сыңар иықпен *с ы н а л а н ы п* жүріп, кассаның алдына да барып қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СЫНАЛАНЫЛ= е т. *Енгізілу, қыстырылу.*

СЫНАЛАНЫЛУ *Сыналаның етістігінің қимыл атауы; енгізілу, қыстырылу.* «Дөң асқан» мен «Жанартау» арасына да бір кітап *с ы н а л а н ы л у ы* керек (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

СЫНАЛАС= е т. *Көп болып сығылысу, топырлау.* Шамасы бұл маңда киіздей тұтып, *с ы н а л а с ы п* жатқан жау әскері тегіс дүрліккендей ұялас аш қасқырлардың үстінен шығып, өздеріне ұлыта аңғартқандай (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

СЫНАЛАСТЫР= е т. *Сіңістіру, кіріктіру, жымдастыру.* Әрине, бұл жерде *с ы н а л а с т ы р а,* жымдастыра ұйқастыру қиын шаруа емес (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СЫНАЛАУ *Сынала етістігінің қимыл атауы; қосу, ұстеу.* Жұрт тоздырып тастаған нәрселерді жамап-жасқап, сыртын бояп жылтыратып шығарсаң, ол – ақындық өнер емес, құрастыру, *с ы н а л а у* болады (Е.Ысмайылов, Сын.).

СЫНАЛТ= е т. ж е р г. *Жарыстыру, бәсекелестіру.* Бүкілхалықтық социалистік жарыста төртінші рет *с ы н а л т ы п,* сыйлаған жоғары сыйлығын қуанышпен қабыл алдық («Жаңа өмір»).

СЫНАЛТУ *Сыналт етістігінің қимыл атауы.* Жуықта Өлгийдегі спорт залында волейболдан жастар арасындағы 1983 жылғы чемпион *с ы н а л т у* бәсекесі болып өтті («Жаңа өмір»).

СЫНАЛЫ с ы н. *Сынасы бар.* ≈ *С ы н а л ы* тас.

Сыналы механизм. к е н. *Жақты ұсатқыштың ұсатылған кенді шығару жырығын ұлкейтетін немесе кішірейтетін қондырғы.*

СЫНАЛЫҚ з а т. *Ағаштарда немесе басқа да ағаш материалдарында кездесетін ойық тілік. С ы н а л ы қ қ а* өзге бір қосындысының шығыңқы тілігі сұғылады, ағаштан жасалған элементтерді біріктірудің әдісі («Білім және еңбек»).

СЫНАЛУ *Сынал етістігінің қимыл атауы; сынға түсу, тексерілу.* Алғашқы екі айдың жоспарын бір жарым еседен орындап, өмірінде *с ы н а л у д а н* бір шықпаған атағын аспанға көтеріп алды (Ә.Әбішев, Жас түлек). Бұрынғы қазақ ауылындағы жігіт күші қалың жұрт бас қосатын жиын тойда, күресте *с ы н а л у ш ы* еді (Р.Әутәліпов, Алтын.).

СЫНАЛЫН= е т. *Сын айтылыну, сынға алынылу.* Менің сынымды сынаушылар болса, тіпті жақсы. Әдебиет *с ы н а л ы н б а й,* пікір жарыққа шықпай, үндемей, не бетімен жүріп өнерлі жұрт бола алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫНАМ з а т. *Жаңадан жасалған заттың жарамдылығын тексеретін әдіс.*

СЫНАМА з а т. **1.** з е р г. *Асыл металдар, қорытпаларының ішіндегі алтын, күміс, платина немесе палладийдің сандық құрамы (мөлшері). С ы н а м а* қорытпаның (массасы бойынша) 1000 бөлігі ішіндегі қанша бөлігі асыл металдар екендігін көрсететін сан (Қаз. тілі термин. Кен.). *С ы н а м а ғ а* қойылатын негізгі талап – онда бастапқы заттың барлық қасиеттері сақталуы қажет (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** г е о л. *Зерттелмек нысаннан нақтылы ережелерге сәйкес түрлі-түрлі талдауларды жүзеге асыру үшін алдына отырып, сол нысанның сыр-сипатын ашып беруге көмектесетін материал. С ы н а м а л а р д ы* алудың түрлі-түрлі әдіс-тәсілдері бар (Қаз. тілі термин. Кен.).

СЫНАМААЛҒЫШ з а т. г е о л. *Зерттелуге тиісті таужыныстардың, жерасты суының, газдың сынамасын және т.б. алуға арналған аспап* (Қаз. тілі термин. Су.).

СЫНАМАЛАУ з а т. г е о л. *Зерттелетін материалдың қасиеттерін және құрамын анықтау мақсатымен бастапқы қалпынан сынама алу.*

СЫНАМПАЗ з а т. *Сын айтқыш, сынағыш, мінегіш адам.* Мінез сұлулығынан гөрі, мін айтқыштар, сындарлы ойлардан гөрі, *с ы н а м п а з д а р* көп болды (К.Қазыбаев, Дәуір.). Ерқожаның қалжыңшыл, адамнан сөз тартуға құмар, *с ы н а м п а з* кісі екені көрініп отыр (Ғ.Сланов, Домбыра.). Мал танығыш *с ы н а м п а з* кәриялар ентелеп, мойындарын соза қарасып, әртүрлі болжал айтысады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СЫНАП з а т. **1.** х и м. <лат. hydrargyum> *Әдеттегі температурада сұйық қалпын сақтайтын табиғаттағы бірден-бір металл.* Нұра, Ертіс өзендеріндегі судың құрамындағы *с ы н а п*, қорғасын, мырыш, кадмий секілді қатерлі ауыр металдардың мөлшері ШМШ-нен бірнеше ондаған есе асып түсетіні белгілі болып отыр (Табиғат сулары.). *С ы н а б ы* бар кен, әдетте, флотациялық әдіспен байытылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Есілдің құба талы, шынарым-ай, Алдымнан майысып шық бұралдағы... Көріндің хордай болып жұмақтағы, Өткірсің нар кескендей қынаптағы. Сөзіңді ешбір жанға ұстатпайсың, Қалбырға құйып қойған *с ы н а п т а ғ ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Термометр, градусниктегі жылу мөлшерін көрсетіп тұратын, сынаптан жасалған белгі.* Босағадағы термометрдің *с ы н а б ы* нольден төмен түсіп, он екіге тіреліпті («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Тез өзгергіш, қылтсылты көп мінез, көңіл күй.* Енді қазақша мал бағып отырып қалған қазаққа жазылып указни молла болса, осы ұйтқыма сайқал, *с ы н а п* мінезді кісі құрметті болған жұртқа дүния законы түгіл, құран жолы не жақсылық жүргізбек? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Мүмкін бұл ертектегі жұмақ бағы! Бал күлкі. Қор қызы ма жұмақтағы? Үйлердің іргесінен сылдыраған Бұлақтар күміс пе, не *с ы н а п* па әлі? (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Адамға берген Тәңірі өзі аз өмір, Бұйрығы: «Жаса-дағы, жерге көміл!» Бірде мұз, бірде жалын, бірде дауыл, Құбылған өмір – *с ы н а п*, бейне көңіл (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫНАП-МІНЕ= е т. *Кекетіп-мұқату, кінәлау, айыптау.* Ескендірдей алыптар Дүниеге енді туа ма? Алып адам денесін *С ы н а п-м і н е п* бола ма? (М.Жұмабаев, Шығ.). Сусаннаның *с ы н а п-м і н е п* тұрғанын ол өзі де сезгендей (З.Шашкин, Доктор.). Дастарқанды, үй ішін *с ы н а п-м і н е п* отырған қонақтар үй иелері келген соң, жаңағы өзара кеу-кеу әңгімелерін тиды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СЫНАП-МІНЕУ *Сынап-міне етістігінің қимыл атауы.* Қыздың *с ы н а п-м і н е у д е н* аулақ ойда екенін аңғарды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). С *ы н а п-м і н е у д і ң* реті келгеніне риза болғандай, Малецкий қозғалақтап отырды (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

СЫНАПТАЙ с ы н. **1.** *Сынап сияқты, сынап тәрізді.* Кетеріңе келгенде сылақтайсың. Тығыны жоқ шыныға құйғандай-ақ Қашарыңа келгенде *с ы н а п т а й с ы ң* (Бес ғасыр.). **2.** а у ы с. *Мөлдір, таза.* Ауылдың алдынан сылдырап, *с ы н а п т а й* таза су ағып жатыр (Ө. Тұрманжанов, Адам.). Диірмен тұрған жердің, ой, әдемісі-ай! *С ы н а п т а й* тұнық, күркіреген тау өзені (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **3.** *Жылпылдаған, ұстатпайтын, тұрақтамайтын. С ы н а п т а й* толқып, Түлкідей жортып, Кетеді көңіл әр жаққа (Шәкәрім. Өлеңд. поэм.). Желқуық өңшең байталдар, Бірі де қайыру берместен, *С ы н а п т а й* ақты сайтандар. Бір-бірлеп жүріп сай-құмнан, Өлгенде әзер қайтардым (М.Мақатаев, Шығ.). Жиырма бес бар ма маңайда, Жайқалған жасыл құрақтай. Отыз кеттің алыстап, Толықсыған *с ы н а п т а й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сынаптай бұзылды [құбылды, сырғыды, сусыды]. *Тез, жылдам айныды, өзгерді.* Бүгін тек қас пен көздің арасында *с ы н ы п т а й б ұ з ы л д ы* да жоқ болды (З.Қабдолов, Жалын). Бұланға деген сұлу: Жалынбаймын, Қорласаң дауыл күнгі жалындаймын. Жібекті ұстай алмай жүн еткенге, *С ы н ы п т а й с ы р ғ ы п* кетсем, табылмаймын (Ғ.Малдыбаев, Шығ.). Дүниеде *сынап-*

т а й қ ұ б ы л ы п, сан өзгеріп тұратын жайлар аз көрінбейді (А.Байтанаев, Қансонар). *С ы н а п т а й с у с ы ғ а н* жүйрік ойы осыған сайып, бір ауық байсал тапты (С.Омаров, Дала.).

СЫНАПТЫ с ы н. х и м. *Сынап салынған, сынабы бар.* Судың температурасын өлшеуге *с ы н а п т ы* термометр қолайлы (Т.Мұсақұлов, Аквариум). Металдардың активтік қасиетіне сай мыс *с ы н а п т ы* ерітіндіден ығыстырады (А.Мырзабаев, Химия.). Күзде, қыста *с ы н а п т ы* кварц шамдарын пайдалана отырып, қолдан көгілдір күлгін сәуле береді (Құс өсіруші.).

СЫНАПША үс т. *Сынапқа ұқсап, сынап тәрізді.* Бұл абырой деген тұрақсыз болу керек. *С ы н а п ш а* мөлдіреп көз алдында тұрады да, бір кезде жалт беріп жоқ болады (К.Қазыбаев, Ызғар). *С ы н а п ш а* із-түзсіз өте шығатын адамдар аз емес (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). Жанарының шырқау түбінен *с ы н а п ш а* жылтырап, комбайн жарығының шағылған сәулесі көрінеді (Тербеледі тың дала).

СЫНАРЛЫҚ с ы н. *Сын тағарлық, сынайтындай.* Уайым – ер қорғаны, есі барлық. Қиыны бұл дүниенің – қолы тарлық. «Ehe-ehe»-ге елірмек бозбалалар. Бұл – бес күндік бір майдан ер *с ы н а р л ы қ* (Абай, Тол. жин.).

СЫНАС= е т. *Сынға түсісу, сайысу, байқасу.* Білдір анығын, не хақиқат, Не жөн, не пайдам? Сал тура жолға мені, жетекшім, Бұл – *с ы н а с а т ы н* майдан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Созылған оған қол қанша, Қаруын қардың *с ы н а с ы п.* Атымды жуып болғанша, Көкпар да кетті қыр асып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сен неге бой көрсетпей жасқанасың? Тастаса көзің көрсін халық ұнатпай. Бұл шақта сөз базары көтеріңкі, *С ы н а с п а й* бақытыңды сен де баптай (М.Дулатов, Шығ.).

Күш сынасты. а) *Шама-шарқын, күш-қуатын байқасты.* – Есенмен *к ү ш с ы н а с ы п,* бір кездесіп едім, – деді Кебек (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Екеуміз осылайша, бір-бірімізді суға кезек құлатысып, біраз *к ү ш с ы н а с т ы қ* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). ә) *Бақ, атақ-дәреже салғастырды, бәсекелесті, таласты.* Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ. Сапырылды байлығын, баққан жылқын Баста ми, қолда малға талас қылған, *К ү ш с ы н а с қ а н* күндестік бұзды-ау шырқын (Абай, Тол. жин.).

Ой сынасты. *Ақылын, зеректігін тексерісті, ақылдасты.* Байқамас оны ешкім жақындаспай, істес боп *о й с ы н а с ы п,* ақылдаспай. Бөшкеде не зат барын білеміз бе, Қақпағын я бір жерін тесіп ашпай? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫНАСУ *Сынас етістігінің қимыл атауы.* Күш пен өнер *с ы н а с у ғ а* ол ұзақ та, тиянақты да әзірленді (Ж.Жұмақанов, Адам.). – Келген екенсіңдер, жоғарылатыңдар, – деді Айқыз аз-кемге созылған үнсіз *с ы н а с у д а н* кейін (Қ.Исабаев, Аялы.).

СЫНАТ= е т. **1.** *Байқату, байқап, тексеріп көру.* Абай Долговқа өзінің айналасындағы балалары мен шәкірттерін *с ы н а т т ы* (М.Әуезов, Ақын аға). Әділет пен ақылға *С ы н а т ы п* көрген-білгенін Білдірер алыс жақынға Солардың сөйле дегенін (Абай, Тол. жин.). Семіздерін бұлатып, Жүйріктерін *с ы н а т ы п,* Жұрушіні зарлатты (Ы. Шөреков, Исатай-Махамбет). **2.** *Сынға ұшырату, сын айттыру.* Сол уақытта есті кісілер есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын *с ы н а т п а й* жүріп ізденеді екен (Абай, Тол. жин.). *С ы н а т а р с ы ң* өзіңді, Менің түгім құрамас, Өлген кісі сөзімді Сынама деп сұрамас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күнәлі біреу ойдан, біреу тілден, Ахмет, осы айтқаның жетер, тоқта! Көрдің бе, сөзің онша ажарлы емес, Ұялмай *с ы н а т а р ғ а* салып топқа. Алайда тыңдағандар бір ойланар, Түлкідей төре беру бар ма, жоқ па? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Екеуміз *с ы н а т а й ы қ* ағайынға, Сондағы айтар дауыңды тағайында. Сен сөкті деп ескіше бала жинап, Көшкен жұртқа қаңғырып лағайын ба? (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Сөктіру; мазаққа айналдыру.* Сексеннен алған хабардың Ызғары тұр шыдатпай. Көргім келмес тоқсанды, Келіндерге *с ы н а т п а й.* Жүз, сірә, мені қоймассың Қараңғы көрге құлатпай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Топтан озған тұлпардай, Егесті жерде бойымды, Емеспін, сірә, *с ы н а т қ а н.* Келіспесе қой деңдер, Келімін таппай сөз айтып, Ретке келмес лаққан (Базар жырау, Шығ.).

СЫНАТТЫР= е т. *Сынға алдыру, сынға түсіру.* Өмір, өлім – кез болып сынақ түрлі, Олар талай ерлікті *с ы н а т т ы р д ы.* Қазір, бірақ ізетпен сол Махамбет Қараша үйден бір сусын сұрап тұрды (Ж.Нәбиуллин, Таныс әуен.).

СЫНАТТЫРУ *Сынаттыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫНАТУ *Сынат етістігінің қимыл атауы; байқату, тексерту.* Сарапқа салса – ат ала, Жүйріктен әркім үміткер. *С ы н а т у* үшін атама, Жиналып қалды жігіттер (Ә.Абайділданов, Алыс.).

СЫНАУ *Сына етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тексеру, байқау.* Болмайды бір *с ы н а у ғ а* ойламасақ, Сұлуды шарғы сөзбен қозғамасақ. Бір ішік көрмей пішіп тігіп берсін, Осылайша қылалық ақыл жасап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

– Апыр-ай, адам сөзі болды ма рас, Әзелден ата дұшпан бізге мирас?! Ашпасақ әділдікпен екеуіңді, Көрінер, сырт *с ы н а у ғ а*, көзге қораш (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** *Әдеби шығармаға сын-пікір жазу.* «Абайдың» тұңғыш кітабының қолжазбасын баспаның маған *с ы н а у ғ а* бергені бар-ды (Ғ.Сланов, Замана.). **3.** и н ф. <грек. test, testing> *Жүйені немесе оның құрауышын қандай да бір мәселені нақты орындау арқылы тексеру* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **4.** ә с к. *Сынақ, атом қаруын, қару түрлерін сынау.* Бұл ғаламның түбіне жететіндей, Сұмдық-сұмдық *с ы н а у л а р* өтетіндей. Мен басымнан қорқамын, мен болмасам, Атом-миым жарылып кететіндей (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫНАУСЫЗ с ы н. *Сынға ілінбей, сынсыз.* Бірақ Чернышевскийдің топшылауында, ойын – бос ермек деген ұғым *с ы н а у с ы з* қалған (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

СЫНАУШЫ з а т. **1.** *Біреуді мінеуші, сын айтушы адам.* Көріскен соң бір дидар, Алла оңғарып келгенде, *С ы н а у ш ы* сонда табылар Мұнда жатқан елден де (Абай, Тол. жин.). Серәлі басында *с ы н а у ш ы л а р д ы ң* сөзіне ыза болып, ашуға булықты (Т.Ахтанов, Махаббат.). **2.** *Сыншы, көркем шығарманың, оқулықтың тілі мен тақырыбына сын айтушы. С ы н а у ш ы л а р* да байқап жазарға керек; Ғаркімнің ізіне түсіп қуған, үйренген бір ісі болады. Сол ісін ол басқалардан артығырақ біледі. Егер оқу, оқытуды машықтап, ол оқытудың һәм оқыткан нәрселерінің асыл тәртібін, түп негізін анық білетін кісілер жазу хақында өз пікірлерін түсінікті етіп жазса, *с ы н а у ш ы* деп соларды айтуға жарайды (М.Дулатов, Шығ.). Менің сынымды *с ы н а у ш ы л а р* болса, тіпті жақсы (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ы н а у ш ы* да осы арасын көздеуге керек еді (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Сырт көз, бақылаушы.* – Біз жұмысқа барамыз. Қос саған аманат, – Атаман маған *с ы н а у ш ы* пішінмен қарады, – қашып кетуші болма (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Көрші Қайырбек шал қалып қойып жүрмесін сүйекке түсуден. *С ы н а у ш ы* көз көп қой (Т.Әбдіков, Ақиқат). **4.** т е х. *Белгілі бір техниканы байқап, тексеруші маман, қызметкер.* – Батареяның барлық ісі сенен сұралады. Сұраушы, *с ы н а у ш ы* көп, соның бірі қасында отыр, – деді Скориков (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Кейін бұл кереметтің авторлары Фарнборадағы самолет *с ы н а у ш ы л а р* тобы екені белгілі болды («Білім және еңбек»). *С ы н а у ш ы л а р* атып түсіруге тиісті нысана, міне, осы самолет екен («Лен. жас»).

СЫНАУЫР з а т. *Тәжірибе жасау үшін пайдаланылатын сүйір түтікше.* Екінші тәжірибеге ішіне су құйылған 3 *с ы н а у ы р* (пробирка) немесе тарлау ыдыс алып, біріншісіне қалыңдығын 0,5 мм өсімдік майын құйып, ішіне жапырағы бар өркенді салу керек (Биология).

СЫНАША үс т. *Сына сияқты, сынаға ұқсап.* Туыс-бауырлардың арасына *с ы н а ш а* қадалмайын деп, өзін-өзі ұстады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

Сынаша сығылысты. *Жоқ жерден қыстырылды.* Тұрғандарды кимелей, *с ы н а ш а с ы ғ ы л ы с ы п* кеп қысыла өтті топтан жігіт (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

СЫНҒАҚ с ы н. *Бос, болбыр, жасық.* Біздің кей ақындар, менің байқауымша, осы шақтарда кейде жеңіл жарақаттанғыш келеді. Сын алдында орынсыз *с ы н ғ а қ* болғыштары байқалады (М.Әуезов, Шығ.).

СЫНҒАҚТЫҚ з а т. *Сынғыштық.* Мәселен, сіз жарықтың *с ы н ғ а қ т ы қ* заңын білсеңіз, ол уақытта қолыңызға қағаз, қарындаш алып, нәрсенің түрі дәлдік не қуыс шыны арқылы, болмаса прызма арқылы қалай сынғанын көрсете аласыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫНҒЫШ с ы н. *Күйрегіш, опырылғыш; қирауға бейім.* Жер беті адыр-бұдыр болғандықтан, механизмдер *с ы н ғ ы ш* келеді (С.Әбдірайымов, Шөлжайылым.). Діңгене ауруымен ауырған баланың сүйегі нәзік, көбінше *с ы н ғ ы ш* келеді (Т.Дарқанбаев, Витамин.). Итсигектің майда сабақтары көп бұтақты, ал бұтақтарының түсі көк, *с ы н ғ ы ш,* сулы боп келеді (Р.Ибраев, Шопан.).

СЫНҒЫШТЫҚ з а т. х и м. *Морттық, опырылғыштық.* Минералдардың басты физикалық қасиеттеріне: қаттылық, түсі, сызығының (дағының) түсі, жылтыры, жымдастығы, *с ы н ғ ы ш т ы ғ ы*, тығыздығы, меншікті салмағы, мөлдірлігі, магниттілігі т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫНДА[1]= е т. с ө й л. ж е р г. ***Сына***. Мына кемпірі құрғыр мұрсат бермейді, басқан ізін аңдып, әрбір қимылын *с ы н д а п,* «күлекештік қыздың соры» деп отырады (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Сиқы жоқ қораларың аңғал-саңғал, Шығарды малшыларың күнде жанжал. Сыпайы *с ы н д а п* қана мен айтайын, Бұл сөзімнің салмағын өзің аңғар (Айтыс). Ер болсаң, мұңымды сен тыңдап қара, Бағалап әр сөзімді *с ы н д а п* қара. Мұңымды орындап бер, бұйырамын, Ойлама «құтылам» деп тыңдап қана (К.Райбаев, Жаңа толғау).

СЫНДА²= е т. *Әдемілеу, сомдау.* Кейін қанша жыл, қанша уақыт өтсе де, ақын сезімі *с ы н д а п* соққан әлгі ақ құстың шашына ақ еніп, бетіне әжім түспек емес (Тоғызыншы шежіре). Сыпайы *с ы н д а п* қана мен айтайын (Айтыс).

СЫНДАН= е т. *Әдемілену, сомдалу.* Ұшқанда құс озбаса біткен канат, Үмітін күннен-күнге арттырады. *С ы н д а н ы п* баққан сайын көңілі құлап, Тигізбей күндіз күнге, түнде желге (Батырлар жыры).

СЫНДАНУ *Сындан етістігінің қимыл атауы.*

СЫНДАР с ы н. *Тіп-тік, бойшаң, сұңғақ.* Ұзын бойлы *с ы н д а р* Мәстура тура келіп, үйіне барып кірді де, шелек алып құдыққа қарай жүрді (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Анау күні біздің бір тапал көршіміз *с ы н д а р* әйелімен көшеге шыққан. Өзі әйелінің белінен келеді (З.Қабдолов, Өмір.). *С ы н д а р* бойлы, қиылған қара қасты, қыр мұрынды, сұлу мұртты еді Сәкең («Мәдениет және тұрмыс»).

СЫНДАРДАЙ с ы н. ж е р г. *Сұлу, тіп-тік, сынды, сымбатты.* Қарағай сұлу *с ы н д а р д а й* Сымнан тартқан сымбалдай, Көгерген бүрі қуармай, Шөлде өссе де суармай, Бойы сұлу болғанмен, Көлеңкесі талша жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шынар ағашы *с ы н д а р д а й* болып өседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Мынау бір *с ы н д а р д а й* жігіт қайдан келген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫНДАРЛА= е т. **1.** *Бағдарлау, қадағалау. С ы н д а р л а п* қарап қойды. Сұлтанмахмұт мән бермеді (Д.Әбілев, Арман.). **2.** *Тәптіштеу, егжей-тегжейлі баяндау.* Өзінің Программасында болашақ құрылысшысына қажетті адамгершілік қасиеттерін *с ы н д а р л а п* тізіп, оның моральдік кодексін жасап берді (Ж. Исмағұлов, Адам.).

СЫНДАРЛАУ с ы н. *Бойшаңдау, биіктеу, сұңғақтау.* Бұрынғы орта бойлы тығыншақ денесі қазір сүйектілеу, *с ы н д а р л а у* көрінді (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

СЫНДАРЛАУ *Сындарла етістігінің қимыл атауы.*

СЫНДАРЛЫ¹ с ы н. **1.** *Ұзын бойлы, сұңғақ келген, сымбатты.* Менің түсінігімше, Дудар бұйра шашты, әрі *с ы н д а р л ы* әрі сұлу жігіт болса керек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Абат ұзын бойлы, *с ы н д а р л ы,* ақсары кісі болатын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Осындайда әркім-ақ көңіл құштарын бүкіл ауылдың ең сұлу да *с ы н д а р л ы* қызы – Жамбыға айтып қалуға тырысатын (Ш.Құмарова, Қос шынар). **2.** а у ы с. *Әдепті, сыпайы.* Сыпайы да *с ы н д а р л ы* қарт жас кезінде жігіт-ақ болған шығар, – деген ойға берілді қара бала (Б.Шаханов, Ғашық.). Әдепті, *с ы н д а р л ы,* сұлу ханымның әдеттегісінен жаза басқаны Күшігенге де таң көрінді (Б.Аманшин, Көкжар). **3.** а у ы с. *Сабырлы, салиқалы, парасатты.* Күлән *с ы н д а р л ы* пішінмен Айнашқа бір қарап қойды (С.Омаров, Өмір.). Әрнеге шыж-быж ете күйіп-піспейтін, адамға одыраңдамайтын бірсыдырғы *с ы н д а р л ы* мінез иесі еді ол (Ш.Құмарова, Қазбауыр.). Сөйлеген сөздері *с ы н д а р л ы,* салиқалы адамға ұқсайды (Қоғамдық тәртіп.). Тұтас алғанда атқарушы билікпен *с ы н д а р л ы* арақатынас жөнге келтірілді, бұл атқарушы жөнінде ел Президенті әлденеше рет атап айтқан болатын («Егемен Қазақстан»).

Сындарлы күй. г е о л. *Тепе-теңдікте болатын екі фазаның фазалар соған жеткенде қасиеттері жағынан барабар болып шығатын күйі. С ы н д а р л ы к ү й* температураның, қысымның және үлестік көлемнің сындарлы мәндерімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Сындарлы серіктестік. *Тұрақты, негізі дұрыс серіктес, кәсіптес, әріптес болушылық.* Тараптардың демократияландыру процесін дамыту, бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігі, Қазақстанда адам құқығын және азаматтық еркіндіктерді сақтау бойынша саяси ықпалдастығының мәселелерін талқылау *с ы н д а р л ы с е р і к т е с т і к* және өзара түсініс-тік рухында өтті («Егемен Қазақстан»).

СЫНДАРЛЫ² с ы н. *Сыналатын, қысылтаяң, қиын.* Қақаған суық, жалындаған аптап сияқты *с ы н д а р л ы* шақтарда өзіне көмекші болып жүрген ұлына сене бермейді (С.Әлжіков, Дала.). Совет Қарулы Күштері талай-талай *с ы н д а р л ы* жолдардан өтті («Қаз. әдеб.»).

СЫНДАРЛЫЛЫҚ з а т. *Байсалдылық, байыптылық.* Жалпысында, тұрақты жұмыс істейтін кеңестің барлық отырыстарына қатысып келе жатқандар оның қызметіндегі *с ы н д а р л ы л ы қ т ы* аңғармауы мүмкін емес («Егемен Қазақстан»). Билік сапасын замана талабына лайық шыңдай алатын халықтық сана сонда орнайды. Демек, қоғамның әлеуметтік *с ы н д а р л ы л ы ғ ы н* қамтамасыз ететін билік сапасы мен халық санасын жетілдіру үшін бір-ақ нәрсе қажет (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СЫНДАС ш ы л. *Сияқты, тәрізді, ұқсас.* Мүйіз *с ы н д а с* өрнектердің мәнерлеріне қарай қалыптасқан өрнектердің атаулары бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Аққайың *с ы н д а с* бойың бар, Кірпікті кімге үйірдің? Қандай жаннан ойың бар, Қарағым, кімге бұйырдың (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

СЫНДАУ *Сында етістігінің қимыл атауы.*

СЫНДЫ[1] ш ы л. *Сияқты, секілді, тәрізді.* Жиырма жеті жасында Абдрахман көз жұмды. Сәулең болса басында, Кімді көрдің бұл *с ы н д ы?* (Абай, Тол. жин.). Айқара қамқа жамылып, Алдында күміс тегене. Ардақты туған атадан Әуелі сәлем берейін Сүлеймен *с ы н д ы* төреме (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Атлант *с ы н д ы* кәрі жын, Жұлады шашын долдана, Жауыздықтың зәр уын Жаудырып жатыр Конгоға (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫНДЫ[2] с ы н. *Сынамалы, сыналатын, сындарлы.* Сонымен аса *с ы н д ы* тапсырманы орындауға шыққан жолы (С.Бегалин, Сәтжан). Сөз арасында, *с ы н д ы* жылдар ішінде адамдардың берік бірлігін таныта білгенін мақтан етеді (М.Дүзенов, Әке.). Балқаш еңбеккерлерінің алдында үлкен *с ы н д ы* кезеңдер бар. Соның бірі – заводты автоматтандыру (Т.Қойшыманов, Қоңырат.).

СЫНДЫ[3] с ы н. *Тұла бойы келісті, сымбатты.* Бегімшенің шешесі егде тартып қалса да, *с ы н д ы* әйел екен (Б.Момышұлы, Шығ.).

СЫНДЫР= е т. **1.** *Қыш, шыны т.б. жасалған ыдыс т.б. нәрселерді шағу, құлату.* Өзі кесені *с ы н д ы р ы п* алса да, сүттің бетін жеп қойса да, бәрін Жаңылға жаба салады (Т.Ахтанов, Боран). Мыс бақырды *с ы н д ы р д ы,* талқан қылып, Көмірге салды мысты дүкен құрып (Абай, Тол. жин.). **2.** *Аяқ, қол, башпай сияқты морт сынғыш сүйектен тұратын дене мүшелерді мертіктіру.* Оның салалы саусақтары Құдайбергеннің білегін *с ы н д ы р ы п* жібере жаздады (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). **3.** *Ортасынан бөлу, опыру, үзу.* Қалима екеуіне бұрама қалашты *с ы н д ы р ы п* ұсынып жатып: – Кушай, кушай. Сладкий, – деді (Р.Тоқтаров, Ертіс). Балапан нанын жемей, Қанаттың бұлтыңдаған ұртына қарап бір сәт отырды да, қолындағысынан тағы бір *с ы н д ы р ы п* берді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Жаңағы алманың бір бөлегін *с ы н д ы р ы п* алып, бала көзінше жеуіңіз керек еді (М.Әлімбаев, Тәрбие.). **4.** а у ы с. *Бетін қайтару, тауын шағу, түңілдіру.* Ерегіскен жерде Шалматайларды Шаяхмет бай *с ы н д ы р ы п* кете береді (І.Жансүгіров, Шығ.). Өткен өмір белгісі – осы сыбдыр, Көңілді күнде *с ы н д ы р* әлде тындыр, Ақыл анық байқаған қылығыңды, Қу шыққансып қағасың босқа бұлдыр (Абай, Тол. жин.). Құлақ сал, Емен батыр, тоқта азырақ! Есімі пақырлықтың менен жырақ. Иілсем, мені дауыл *с ы н д ы р а* алмас, *С ы н д ы р а р* сені қайта бұрыныpақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Пайда көру, ортада пайда жасау.* Бір қойды Жұматайдың ақымына *с ы н д ы р ы п,* байдыкінен алмақ болып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Белін сындырды. а) *Күш ең көп түсетін, сенген қуат, дәрменінен айырды.* Еңіреткен елімді Ләнет болсын хан, сұлтан *С ы н д ы р д ы ң* тағы *б е л і м д і* Қарғыс алдың ел-жұрттан (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Адасқанды аңдадың? Қатеден бір жан өлді деп, *С ы н д ы р ы п* кетті *б е л д і* деп, Жаулыққа елді оңдадың (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). ә) *Беделін түсірді, абыройын төкті.* Адамның келген жерден мінін айтып, Жекейдің бір *с ы н д ы р д ы ң* басып *б е л і н.* Жасымда жалайырға әкем берген, Ол емес, енді ойласам, менің теңім (Айтыс).

Дәрет сындырды. *Дәретке отырды, түзге отырды.* «Кішкентай тұра тұр. Мен қазір ғана *д ә р е т с ы н д ы р ы п* келе қояйын», – деп сыртқа ата жөнелді (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Ауылдан аулақтап барып, *д ә р е т с ы н д ы р ы п,* төңірекке көз салды (А.Нұрманов, Құлан.).

Қырын [сағын] сындырды. *Бетін қайтарды, көңілін басты.* Бір бәленің кесірі менің абыройымды төгіп, *қ ы р ы м д ы с ы н д ы р ы п,* кісіліктен шығара бастады (Ә.Тұрманжанов, Адам.). Қатал жаза революционер ақынның *с а ғ ы н с ы н д ы р ы п* алған жоқ (Қ.Нұрмаханов, Дос.). – Мен білсем, жеңешем ақылы, арнамысы мол кісі. Сенің *с а ғ ы ң д ы с ы н д ы р м а й ы н* дейді дағы (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – Абай елдің Абайы емес пе еді? Кімнің *с а ғ ы н с ы н д ы р а с ы ң?* – дейді Керім Жиреншеге, Айдар мен Ажар дауында (М.Әуезов, Абай жолы).

Сындырған нандай. *Тәрбиелі, көргенді бала.* Үлкен баласы сондай мінәйім, *с ы н д ы р ғ а н н а н д а й* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тіл сындырды. *Сауат ашты, білім берді, шет тілін үйренді.* Сондай «молдалардың» алдына да *«т і л і н с ы н д ы р»* деп қазақтар балаларын жинап береді екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол инженер үйінде жүріп, орысша сөйлеп, *т і л і н с ы н д ы р д ы* (С.Мәуленов, Шыңда.). – Болады, балалардың *т і л і н с ы н д ы р с а қ* жетеді ғой. Шет тілінен өлдік осы (М.Қаназов, Жер.).

Шөп [қурай, бұрау] басын сындырмады [сындырған емес, сындырған жоқ]. *Тұқ бітірмеді, ақсаусақ, шаруа істемеді.* Өзіңіз кеткелі *ш ө п б а с ы н с ы н д ы р ғ а н е м е с.* Тек роман ғана жазады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Ал Гатау нағыз жатып ішер, өмірі *ш ө п б а с ы н с ы н д ы р м а й д ы* (М.Гумеров, Хазірет.). Ол екі жыл бойы *б ұ р а у б а с ы н с ы н д ы р м а й,*

бос сенделіп, шерменде аталған (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Шөп сындырды. э т н. *Жақсылық, қуанышты нәрсенің болғанына сүйсініп, ши алып сындырды, разы болды.* – Шын болса, *ш ө п с ы н д ы р а й ы н,* – Ырымбала шөп іздеп айналасын қарманды (А.Хангелдин, Ғани.). – Иә, Құдай бірдеңе берер, *ш ө п с ы н д ы р а й ы н ш ы,* – Меңсұлу төсектен басын көтерді («Қазақст. әйелдері»).

СЫНДЫРАМА з а т. *Сынған бұтақ, шөп үйінділері.* Көбінесе жазықтың қоянындай бытырап, үркердей шошайған *с ы н д ы р а м а л а р.* Қотан боларлық қой қадау-қадау ұшырайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫНДЫРМАЛЫ с ы н. *Бүктемелі, жиналмалы.* Санап қыратын *с ы н д ы р м а л ы* қайқы бел ұстара костюмының қалтасын керіп келеді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Домбыра *с ы н д ы р м а л ы* сым ішекті Осындай оның ішкі сырын шертті. Дәм беріп анасына абақтыдан, Құмарта Құрманғазы шылым шекті (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

СЫНДЫРТ= е т. *Дене сүйегін мертіктіру.* Аяғымды *с ы н д ы р т ы п,* қолымды кестіре алмаймын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

СЫНДЫРТУ *Сындырт етістігінің қимыл атауы.*

СЫНДЫРУ *Сындыр етістігінің қимыл атауы; ортасынан бөлу, опыру.* – Отағасы, сіздің алмаңыздың бұтағын *с ы н д ы р у* түгіл, оның өзі не болары белгісіз, – деп Аманжол күбірледі (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Қолмен ұрып жілік *с ы н д ы р у д а* Байғазы көзге түсті (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Қалалар мен ірі елді мекендердің төңірегіндегі құстар ұясының бұзылуы, олардың жұмыртқаларын алып, мақсатсыз *с ы н д ы р у* тура адамдарға байланысты жәйт. Әсіресе суық, жаңбырлы күндері жұмыртқа басып отырған құстарды үркітуге болмайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СЫНДЫРЫЛ= е т. *Қиратылу, үзілу.* Ағаштың бір бұтағы *с ы н д ы р ы л м а ғ а н,* бір жапырағы үзілмеген дерлік (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Тамыр бұтақтары *с ы н д ы р ы л м а й,* көшет шұңқырға түзу отырғызылады (А.Балтабаев, Шөлде.).

СЫНДЫРЫЛУ *Сындырыл етістігінің қимыл атауы.*

СЫНДЫРЫҚ з а т. ж е р г. *Сынық, үзім.* Екеуінің қолында да бір-бір *с ы н д ы р ы қ* сұлы нан (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СЫНДЫРЫМ: бір сындырым. *Бірүзім, біржапырақ.* Бүгін ертеңгісін біздің үйден балаасына *б і р с ы н д ы р ы м* нан берді (Ә.Әлішев, Батыр.). Қанағатшыл Драгомировтің тоюына: күрешке сүт, екі жұмыртқа, *б і р с ы н д ы р ы м* қалаш жетіп жатады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Біздің Әлкен де сол сияқты *б і р с ы н д ы р ы м* нан мен бір-екі шыны аяқ шайдан бір асырмайды (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

СЫНДЫРЫС= е т. *Бірге қиратысу, үзісу.* Әкесі топ шыбықты бөліп-бөліп Бір-бірден ұлдарына бөліп беріп. – Ал енді сындырыңдар! – деді тағы Балалар *с ы н д ы р ы с т ы* қызық көріп (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

СЫНДЫРЫСУ *Сындырыс етістігінің қимыл атауы.*

СЫН-ЕСКЕРТПЕ з а т. **1.** *Жұмыстағы кемшіліктерді сынап, бетке айтқан пікір, оларды жөндеу жайлы тілек-талап.* – Сөзіміз сөз, Бөке. Кешегі айтқан *с ы н-е с к е р т п е л е р* әлі жадымызда («Лен. жас»). – Мынау отырған Қамбарбек те талай рет айтылған *с ы н-е с к е р т п е л е р д е н* қорытынды жасамады (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). **2.** *Қандай да бір мекеменің үйымдастырылуы мен жұмыс барысы туралы ресми түрде жазылған пікір, мақаладағы сын.* Газет бетінде де елеулі *с ы н-е с к е р т п е л е р* болды. Бірақ санаторий басшылары осы дабылдан тиісті қорытынды жасамай келеді («Соц. Қаз.»). **3.** ғ ы л. *Ғылыми-зерттеу жұмысына айтылған жөнделуі, толықтырылуы тиіс пікірлер, ұсыныстар, ескертпелер.*

СЫНИ с ы н. *Сындарлы, сынай қарағаң.* Бұрынғы кезеңдерге қарағанда сол жылдары қазақ зиялыларының арасында да партия комитеттерінің жоғарыдан жолдап жатқан нұсқауларына *с ы н и* көзқараспен қарай бастағандар қатары күн санап өсе бастаған-ды («Егемен Қазақстан»).

СЫН-СИПАТ з а т. **1.** *Бір заттың өзіне тән сапасы, қасиеті, көркі.* Қазақтар жылқының тұқымын, қасиетін, *с ы н-с и п а т ы н,* мінезін, әдетін жақсы таниды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Бұл қара қабақ қоңыр күздің *с ы н-с и п а т ы.* Қазіргі ойлы сәтінде Шырынкүл нақ осындай күйге түсті (С.Омаров, Күншуақ). **2.** *Мінез-құлқы, өзін ұстауы.* Негізінен әркімнің еңбектегі, қоғамдық ортадағы *с ы н-с и п а т ы н а* маңыз беріледі («Лен. жас). Олардың *с ы н-с и п а т ы* мен кескін-келбетін санамалап естіп білесіздер, ал біздер олармен аз-кем аралас-құралас өмір құрдық (Ә.Нұрпейісов, Таңд. шығ.).

СЫНСЫЗ с ы н. *Ерекше, мінсіз.* Қазақта *с ы н с ы з* сұлу біреу болса – соның өзісің, екеу болса – біреуісің, алдыңғысысың! (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Жоқ! Әне, саңқылдаған аққу

екен, Тапсырсам сәлемімді айтар ма екен? Ей, Аққу! Сәлем деші жолыққанда, Сарыарқа *с ы н-с ы з* сұлу біздің мекен (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). // *Сын жоқ жерде, сын болмаған жағдайда. С ы н с ы з* кемшілік түзелмейтіні көпке мәлім (Ауызекі).

СЫНСЫЗДАУ с ы н. *Көріксіздеу, әрсіздеу, сәнсіздеу.* Олардың әйелдерінің киімі *с ы н-с ы з д а у,* көйлектерінің белі жоқ, қап сияқты (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

СЫН-СЫҚАҚ з а т. ә д е б. *Жеке адамдар өміріндегі, қоғамдық құбылыстағы жағымсыз іс-әрекеттерді өткір әшкерелеп, мысқылдап, әжуалап, сынайтын әдеби шығарма, фельетон. С ы н-с ы қ а қ т ы* дамытуда А.Тоқмағамбетовтің, С.Адамбековтің, О.Әубәкіровтің елеулі еңбектері бар (С.Қирабаев, Октябрь.). – Соңғы номердің төртінші бетін түгел *с ы н-с ы қ а қ,* әзіл-оспаққа арнасақ қайтеді («Қаз. әдеб.»). «Беташар» жырында көңілді, күлкі әзіл-қалжың мен *с ы н-с ы қ а қ* та аралас келіп отырады (Н.Төреқұл, Сүйінші.).

СЫН-СЫМБАТ з а т. *Мінез, бет-әлпет, сымбат.* Екінші – балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрпатын, *с ы н-с ы м б а т ы н* келтіріп сүгірет жасау өнері. Бұл сымбат өнері болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кемшіліксіз *с ы н-с ы м б а т,* Көп артықсын хордан да Жаратылдың еркіңмен, Еркіңе Құдай салған да! (М.Жұмабаев, Шығ.). Қарекең қыздың *с ы н-с ы м б а т ы* мен мінез-құлқын өте ұнататын (Д.Исабаев, Қара шаңырақ).

СЫНТАС з а т. к ө н е. *Ерте кездегі тастан қашалып салынған адам бейнесі; балбал.* Тағы бір құлаққағыс – Хан биігінен 12 шақырымдағы «Қарасай» қыстағының маңындағы сай табанынан бұл өлкедегі дың, үйтас, *с ы н т а с,* тасқорым, қаламқорған, қорған тас, қорым т.б. обаларға мүлде ұқсамайтын тас мола – қорған табылып отыр («Білім және еңбек»). Қозыке мен Қодар құл қас болыпты, Алып құлға Қодар құл бас болыпты. Қозыкені өлді деп естіген соң, Тұра қалып сол жерде *с ы н т а с* бопты (Қозы Көрпеш.). Әркімнің *с ы н т а с ы* бар дәуіріндей, Мойнына жүк боп түсер кәдімгідей. Дүйім де дүлей күшке дес бермессің, Қолдассаң қарақтарым, бәрің бірдей (А.Сұлтанов, Кең дала).

СЫНУ *Сын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қирау, бұзылу.* Есік сықырлап *с ы н у ғ а* айналды (Б.Майлин, Шығ.). Минералды жарғанда пайда болатын беттің сипатына қарай *с ы н у ы н ы ң* төмендегідей түрлері болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** *Жарылу, опырылу.* Миуасын көтере алмаған ағаштардың *с ы н у* қаупі бар (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Белі сыну. а) *Бел жаздырмай, қатты ауыру.* ә) *Жағдайы күрт төмендеу, қиын жағдайға тап болу.* Қазағым-елім, Қайқайып *б е л і ң, С ы н у ғ а* тұр таянып. Талауда малың, Қамауда жаның, Аш көзіңді оянып. Қанған жоқ па әлі ұйқың, Ұйықтайтын бар не сиқың?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫНШЫ з а т. **1.** *Біреудің іс-әрекетін, болмысын сынауға, мінеуге бейім, кемшілік көргіш кісі.* Дариға, сол күндерде күнім қараң... Қазақ елім, бір ауыз сөзім саған: Болғайсың, *с ы н ш ы* болсаң, әділ *с ы н ш ы,* Кінәні жүрекке қой, қойма маған! (М.Жұмабаев, Шығ.). Залым кісі кірмейді тіпті санға, сынайтұғын бір *с ы н ш ы* табылғанда. Білімдігің бит шаққан құрлы болмас, тамам күнәң жиылып жабылғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Демеймін мені мақтасын, Я жақсын, я жақпасын Сүйтсе де мұндай *с ы н ш ы д а н* Құдайым бізді сақтасын (Абай, Тол. жин.). Көрсетіп бар өнерін болды Бұлбұл Есекке қарсы қарап қонды Бұлбұл. Қарап тұр екі көзін айырмастан, *С ы н ш ы* не дер екен деп енді Бұлбұл (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** э т н. *Алыстан аңғаратын, кемшілікті парасатпен, салмақпен бағалайтын, көпті көрген кісі.* Үлкендер көреген, танығыш, *с ы н ш ы* ғой (М.Әуезов, Абай жолы). Ата – балаға *с ы н ш ы.* Атаға тартып ұл тумас, анаға тартып қыз тумас (С.Сейфуллин, Шығ.). **3.** э т н. *Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі малдың, әсіресе, жылқының, бапталған сәйгүліктердің сынын дөп басып, айта білетін зерделі кісі.* Адамның көзі, құлағы, аузымұрны, бойы сияқты пошымына қарап-ақ кім екенін нақ айтатын Толыбай (19 ғ.). сынды *с ы н ш ы л а р* тарихтан белгілі (ҚҰЭ). Бәйге аттарын реттеп Жал-құйрығын сүзеді. Тұлпарларды аралап Қоңырбай *с ы н ш ы* жүр еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Енді *с ы н ш ы* тоқтады Басқа атты айтпады. Желіктіріп, желпітіп. Үш жүз атты айдады, Жалауларын байлады, Алты өрінен асының Сөре қалап жайғады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** ә д е б. *Әдеби, көркемсөз жазатын адам, әрі жазушы, әрі сыншы, шығармаларға талдап баға беретін, әдеби сынмен шұғылданатын әдебиетші. С ы н ш ы л а р ы м* жабылар, Сөйлей бермей тоқталық. Сенің жоғың табылар, Елдің жоғын жоқталық! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұшқары кейбір *с ы н ш ы л а р* әдебиеттегі шеберлікті сөз құрамында деп ұғады (С.Мұқанов, Өсу жол.).

СЫНШЫЛ с ы н. **1.** *Біткен істің немесе біреудің кемшілігін парасатпен бағалайтын, көрегін.* Асықпай, байыпты оқып бергеніне *с ы н ш ы л* да есті әже соншалық разы болып, батасын берді (С.Бегалин, Шоқан.). **2.** *Аңғарғыш, байқампаз.* Солдат қауымы *с ы н ш ы л* келеді. Командир туралы пікірін естіртіп айтпағанмен, іштеріне тізбектеп жүреді (Б.Момышұлы, Шығ.). Тегінде жай көрермен болғанмен, жұрт көзі байқағыш та *с ы н ш ы л* ғой (Жүлдегерлер). **3.** *Талап қойғыш, көңілі тола бермейтін.* Көп ойлаған адам, *С ы н ш ы л* келеді. Орынсыз сөз, Былшыл келеді (XIX ғ. қаз. поэз.). **4.** ә д е б. *Әдеби, көркем шығармаларды талдап, сын айтатын.* Әділ сынға қарсы дау жүрмейді. Барша қаламдас жолдастарымның кінәсін бір өзім арқалап, *с ы н ш ы л* жігіт алдында мөнтеңдей бердім (С.Омаров, Дала.). // *Көркем шығарманы талдап, сын айтатын адам.* Кемеңгер А.С.Пушкин өзі де: – «Міне, менің баспа жүзіне шыққаныма 16 жыл, *с ы н ш ы л д а р* осы мерзім ішінде менің өлеңдерімнен 5 грамматикалық қате байқады», – дейді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Сыншыл реализм. ә д е б. *Қоғамның адамзаттық нормаларға қайшы келетін кемшіліктерін сынға алатын әдебиеттегі көркемдік әдіс.* Қоғамдық дамудың дұрыс жолды таңдауында сынның рөлі қаншалықты болса, *с ы н ш ы л р е а л и з м* де өнер құдіретімен өмірдің көлеңкелі тұстарын шынайы бейнелеуге ұмтылып, оны жою мен әділетті қоғам орнатуға үндейді (ҚҰЭ).

СЫНШЫЛДЫҚ з а т. **1.** *Сын көзбен қараушылық, сынағыштық, мінегіштік.* Исаның *с ы н ш ы л д ы қ* та мінезі болатын, көрген адамына, «сенің мінезің, қылығың мынадай екен ғой» деп баға бере қалатын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Өзі көркем шығарма жазбағанмен, *с ы н ш ы л д ы қ* салтын да құрмағанмен, Үмітбай біреудің жазғанын ауызша сынағыш адам (С.Мұқанов, Есею жыл.). Әбділданың *с ы н ш ы л д ы қ* өлеңдерінде де оқырманға ой саларлық тәжірибе, ғибрат мол (Уақыт және қаламгер). **2.** ә д е б. *Көркем шығармаға сыни пікір айтушылық, сыни көзқарас.* Сол сөзінен Абай *с ы н ш ы л д ы ғ ы,* өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сәбиттің өлеңінде көңілге тақ еткізе түсетін тапқыштық, салыстырғыштық, *с ы н ш ы л д ы қ,* аса терең болмаса да, төрт тағандап түсетін нығыздық бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақтың әдебиетіне жан берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңнен өрнек шығарған, ақындық, *с ы н ш ы л д ы қ* бірдей дарыған Абай еді («Абай»).

СЫНШЫЛЫҚ з а т. *Талғампаздық, талғағыштық.* Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына *с ы н ш ы л ы қ* керек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осы мақала менің *с ы н ш ы л ы қ,* публицистік бағытымды белгіледі десем де артық емес («Қаз. әдеб.»).

СЫНЫҚ[1] з а т. **1.** *Адамның, малдың сүйек бүтіндігінің бұзылуы; сынған, қираған, мертіккен жері. С ы н ы қ т ы ң* бітуі – өте күрделі биологиялық процесс (ҚҰЭ). Малда болатын *с ы н ы қ т ы,* сондай-ақ оның буынының шыққанын салу, халық тәжірибесінде үлкен орын алған (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жедел жәрдем көрсетіп, *с ы н ы ғ ы н* орнына салып, аяғын таңып берді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). **2.** *Бір нәрсенің қираған, жарылған, бөлшектенген бөлігі.* Оның айналасында заман қиратқан хан сарайының *с ы н ы қ* тастары үстінде қызыл ала шапан, алтынмен кестеленген төбетей киген бірталай татар отырды (М.Жұмабаев, Шығ.). Шынының *с ы н ы ғ ы н а н* құраған терезелері бүкіл дүниеге наразылығы бардай ренжіп қарайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Әжемнің абайсызда қолынан түсіп кетіп қираған кесе-аққұмандардың *с ы н ы ғ ы* қазір бетке шығып қалыпты (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Асылдың [алтынның, сом алтынның, болаттың] сынығы. а) *Текті ұрпақ. А с ы л д ы ң* нағыз *с ы н ы ғ ы* ең, сілтеуін тапса тас тілген. Өмір сырын ұғып ең, Алысып өсіп қасқырмен (Д.Әбілев, Уақыт). Екі *а с ы л д а н* қосылған Сом алтынның *с ы н ы ғ ы.* Өлгенше естен қалмайды Өзгеше біткен қылығы (Абай, Тол. жин.). ә) *Жақсының көзі, ұрпағы.* Сен бұған қарағанда асыл, *а л т ы н н ы ң с ы н ы ғ ы н д а й* екенсің (С.Бақбергенов, Кентау). Сен содан туған *б о л а т т ы ң с ы н ы ғ ы* болдың, иә, солай екен (Р.Райымқұлов, Болат.).

Сөзге сынық қылды. *Айтқан сөзін тыңдамады, айтқанын істемеді.* Бұлаңдаған Құртқаның, *С ө з г е с ы н ы қ қ ы л д ы ң* деп, Егер шықса алдынан, Басын кесіп алмаққа (Қобыланды батыр).

Сыныққа сылтау іздеді [тапты], сынықты сылтау [қылды] етті. *Болымсыз нәрсені себеп, желеу етті, не болса соны сылтауратты.* Қит етсе, *с ы н ы қ т а н с ы л т а у т а у ы п,* балағаттап тастайтын болды (М.Жұмабаев, Шығ.). Ендігі бір мақсаттары: Қамарды қаралау үшін, *с ы н ы қ қ а с ы л т а у т а б у* еді (С.Торайғыров, Шығ.). *С ы н ы қ т ы с ы л т а у е т і п* қамаған күнде барақтағы жұмысшылардың көтеріліп кетуі мүмкін болатын (М.Дүзенов, Ант).

Сынықтан басқаның бәрі жұғады. *Адам табиғаты тез бейімделгіш, үйренгіш, еліктегіш деген мағынада. Сынықтан басқаның бәрі жұғады* деп есептейтін қазекең мұндай әңгімені естісе иланып, шын екен деп ұғары анық (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). – О, тағдыр, *сынықтан басқаның бәрі жұғады* екен-ау («Қаз. әдеб.»). Қазақта «*сынықтан басқаның бәрі жұғады*» деген мақал бар. Бұл мақал көп тәжірибе шегумен көшпелі надан қазақ елінде аурудың жұғатынын түсінгендігін көрсетеді (М.Дулатов, Шығ.).

СЫНЫҚ[2] с ы н. **1.** *Быт-шыт боп сынған, қираған, күйреген.* Киіз үстінде бетін шаң басып жатқан *сынық* айнаны көзі шалды Жазираның (М.Сүндетов, Ескексіз.). Оразбай осы үйдің шаң басқан *сынық* әйнегінен сығалады (С.Алдабергенов, Асу). Жолдың жиегінде қар басқан пулеметтің с*ынық* қалдықтары быт-шыт болып жатыр (Б. Момышұлы, Москва.). **2.** *Сындырылған, сынған, екіге бөлінген.* Бай жылады көре алмай елдің шаңын, Кедей тінтіп қарап жүр жұрттың маңын. Сонша қарап тапқаны *сынық* ине, Және біраз таспаның сыдырғанын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көңілі жабырқаңқы, қабағы қатыңқы, қайғылы.* Мен – *сынық* жан, жамағанмен Түзеле алмай түрленіп. Теңің емес, біл, саған мен. Не қыласың кірленіп? (Абай, Тол. жин.). **4.** а у ы с. *Мінезі жатық, сыпайы, әдепті, инабатты.* Түсі жылы, мінезі тым *сынық* екен. Ұстазға лайық адам-ау (Ә.Әлішев, Батыр.). Ағай қызметіне шексіз адал, жұртқа мінезімен жағатын *сынық*, инабатты жан (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Керек іс бозбалаға – талаптылық, Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық. Кейбір жігіт жүреді мақтан көріп, Сыртқа пысық келеді, көзге *сынық* (Абай, Тол. жин.).

Көңілі сынық. *Қасірет көрген, мұң басқан, көңілсіз.* Көз оттары сөнген, жүзі баяу. Түлкі айтты төмен қарап, пақырсынып, Тақуа сопыларша *көңілі сынық*: «Бірді алдап, бірді ұрлап шеккен ғұмыр Жақсы-ақ деп жүргенім жоқ көңілім тынып» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жасымнан жетім едім *көңілі сынық*, Өнерім артық емес ондай ұлық: Еңбекпенен көз сүзбей күн көремін Харекетім – суретші, бояушылық (Абай, Тол. жин.). Іштегі ескі жалынды Сөндір жаңа қылықпен, Сөйлесші жақсы, жағымды Мендей *көңілі сынықпен* (Абай, Тол. жин.).

Өңі [сыртқы ажары] сынық. *Жүзі жүдеу, қабағы қатыңқы.* – Бір жеріңіз ауырмай ма? *Өңіңіз* неге *сынық*? – десіп, қасына келіп үйіріліп тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Сыртқы ажары да *сынық* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Сынық бұрау алмау [бұрауға қол тигізбеу]. ж е р г. *Еш нәрсесіне қол тигізбеу, тиіспеу мағынасында.* Арлы әйел жарамды сыртқа біл-дірмесем дегенмен, маңдай терімен толған бір үйлік жасаудан *сынық бұрауда* ала *алмай* қорланды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Сынық бұрауына қол тигізіп,* тірі жанға жәбір көрсетпеймін. Еліңе де, жеріңе де қызықпаймын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сынық жүзді. *Жабырқаңқы, қайғылы. Сынық жүзді,* күнқақты жадау әйелдер, шырқыраған баласына қарауға да мұршасы жоқ (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Сынық ине, сыдырым таспа бермеді. *Өте сараң, өлермен, пайдакүнем болды, татырмады.* Жақын ағайындары мыңғырған бай бола тұра, *сынық ине, сындырым таспа бермейді* оған (Қаз. ертег.).

Сынық ине, тұтам жіп [сыдырым таспа]. *Үйдің мүлкі, керек-жарақ заттар.* Күлмира бұл үйдің *сынық ине, тұтам жібін* сетінеткен емес (Д.Әбілев, Ақын.). От жақты, балық пісті, тойып алды, Байбатша қуанғаннан әнге салды. *Сынық ине сыдырым таспа* деген Мирас боп кейінгіге сонан қалды (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

Сынық мүйіз. қ о л ө н е р. *Халық қолөнеріндегі өрнектің бір түрі. Сынық мүйіз* оюы әдетте тік бұрыш жасамай, ылғи дөңгелене иіріліп келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Сынық сөз. *Сыпайы, мүләйім сөз.* Жыршы боп арамызда сайраған тіл, Сыпайы *сынық сөзбен* сыйлаған тіл (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.).

Сынық сүйем [қарыс]. а) э т н. х а л ы қ т ы қ ө л ш е м. *Сұқ саусақ я ортаң қолдың буыны бүгіліп барып белгіленетін өлшем.* Саусақтың *сынық сүйем* салалары, Бөлектеп бұлшық етін екі қары. Шүйделі, жауырынды, орта бойлы, Үйқасқан барлық келбет бұдан әрі (И.Байзақов, Құралай.). Оң бетінде жараның орны, *сынық қарыс* қызара айшықтанған тыртығы терін өзгертіпті (Б.Момышұлы, Москва.). ә) *Кішкентай, титтей, бір елі.* Қатыны өлген кісіге *сынық сүйем* кемдік қыла ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әзер болса одан *сынық сүйем* қысқалығы болар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сынық шөптің басын сындырмады [көтермеді]. *Ешнәрсе істемеді, тұқ бітірмеді.* Үйде *сынық шөптің басын көтермейтін* Мәлике де ара-тұра осындай түн азабына тіленіп шыға келетін (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫНЫҚСУ *Сыныққсы етістігінің қимыл атауы; сыпайысыну.* – Сол *с ы н ы қ с у* дегенің менің қолымнан келер ме екен? – деп өзім де қорқып келем (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

СЫНЫҚСЫ= е т. *Әдепті болғансу, сыпайысыну.* Ойбай-ау! Енді не айтам? – деп өтірік *с ы н ы қ с ы п,* домбыраны жуырда баурамай, бұлданған болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол кейде мүләйім пішінде боп, *с ы н ы қ с ы п,* кішік болып келеді (М.Әуезов, Әр жыл.). – Мен бақыр қайда кетуші едім, – деп өлі *с ы н ы қ с ы п* сөйлеген Бәтима Әлияға қарап қойды (Қ.Исабаев, Айқыз).

СЫНЫҚСЫЗ с ы н. *Кірбіңі жоқ, кіршіксіз, асыл.* Мөлдіреген көзіңді *С ы н ы қ с ы з* тәтті сөзіңді, Көргенде жүрек балбырап (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫНЫҚТАУ с ы н. **1.** *Көңілсіз, жабырқаңқылау, төмендеу.* Бағзы еркіндік, еркелік сезілмейді, жүні жығылып қалған, даусы *с ы н ы қ т а у* шығады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). **2.** *Бәсеңдеу, пәстеу (ауа райы).* Кеше ғана күн *с ы н ы қ т а у* еді. Бір күн ішінде құбыла қалғанын қарашы (Ә.Ысқақов, Жетекші.). Бүгінгі күні, күндіз *с ы н ы қ т а у* сияқтанған күн райы кешке қатайды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Өңі сынықтау. *Жүзі жүдеулеу, қабағы қатыңқылау.* Қабыш қыз соңынан кетті. Ол тез оралды. Өңі *с ы н ы қ т а у,* абыржыған сыңайы бар (Б.Шаханов, Ғашық.). Дәнекер кеткеннен бері Күлжәмиланың Жанармен кездескені осы. *Өңі с ы н ы қ т а у* көрінді (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

СЫНЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Мінез-құлықтың сыпайылығы, әдептілік, ибалылығы.* Мінезінің *с ы н ы қ т ы ғ ы н а,* жауынгерлермен қарымқатынасының сыпайылығына қарамастан, лейтенант Сыроежкин кезі келгенде, қатал да, талапты да қоя біледі (Ә.Әлішев, Батыр.). Расында *с ы н ы қ т ы қ,* әдептілік, ибалық әйел баласына жарастықты, ең сындарлы асыл қасиет («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Жабырқаңқылық, жүдеулік, мұңдылық, реніштілік.* Қаншалықты қуаныш үстінде болса да, Хадиша жүзінде де бір *с ы н ы қ т ы қ* байқалады (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Иван Павлович әйелі кескінінен *с ы н ы қ т ы қ т ы* байқады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Ал табиғатынан аңғал Думбай оның өңіндегі *с ы н ы қ т ы қ т ы* байқар емес (Ә.Сараев, Бозқырау).

СЫНЫҚШЫ з а т. *Адамның және малдың тайған (шыққан) буыны мен сынған сүйегін қолмен орнына сала білетін емші. С ы н ы қ ш ы* сүйектің тайған, сынған тұсын қойдың құйрық майымен немесе жылқы майымен сылап отырып, сынықты орнына салады (ҚҰЭ). *С ы н ы қ ш ы н ы ң* құлымын Сынған көңіл жамаған. Алман сопы қылығын, Екіұшты ғып қалаған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әлгі шал ертеден бері зыр жүгіріп, сынық салатын адам таба алмады. Асылбек *с ы н ы қ ш ы* бар емес пе (С.Мұратбеков, Көкорай).

СЫНЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Сынық сала білушілік, оташылық.* Қарт шопанның *с ы н ы қ ш ы л ы қ* өнері де бар екен (І.Қожабаев, Ұя). Ал енді *с ы н ы қ ш ы л ы ғ ы н д а* дау жоқ. Аспанға қарап отырып, көзін тарс жұмып алып, бармақтарының ұшымен сипалап салады (Ә.Сараев, Қараша.).

СЫНЫП [ар. صنف] з а т. п е д. *Нақты оқу жылындағы оқушылардың жасына және санына қарай топтастырылған қатары; класс.* Үлгілі *с ы н ы п т а р ғ а* байрақ (жалау) тапсырылды («Ұлан»). Бастауыш *с ы н ы п т а р д а* сынып жетекшісі міндетін сол сыныпқа сабақ беретін мұғалім атқарады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сынып белсенділері. п е д. *Сыныпта, мектепте, мектептен тыс уақытта, қоғамдық істерді атқаруда белсенділік іс-әрекеттер көрсететін оқушылар.*

Сынып жетекшісі. п е д. *Жалпы білім беретін мектепте сабақтан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастырумен, үйлестірумен және жүргізумен айналысушы ұстаз.* Оқытудың орта және жоғары сатыларында *с ы н ы п ж е т е к ш і с і н* сол сыныппен жұмыс істейтін мұғалімдердің ішінен мектеп әкімшілігі тағайындайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *С ы н ы п ж е т е к ш і с і* қызметі арнаулы орта оқу орындарында да бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сыныптан тыс жұмыс. п е д. *Сабақтан тыс уақытта оқушының білімін тереңдетіп, біліктілігін арттыру, сонымен қатар бос уақыттарын саналы және белсенді өткізу мақсатында жүргізілетін жұмыс. С ы н ы п т а н т ы с ж ұ м ы с қ а* оқу үйірмелері, мәдени жұмыстар – оқу конференцияларын өткізу, байқаулар, конкурстар, тақырыптық кештер, мектепшілік мейрамдар, кездесулер және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Сыныптан тыс оқу. *Оқу бағдарламаларына сәйкес немесе оқушының тілегі бойынша әдеби шығармаларды оқып, талдау* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

СЫНЫПТАМА з а т. <лат. classis – разряд, топ, facere – істеу> *Құбылыстар мен нысандарды ұқсастығы мен айырмашылықтары-*

на қарай белгілі бір сыныптарға, топтарға, түрлерге жүйелеп бөлу. С ы н ы п т а м а ұзақ қолдануға арналған, алайда уақыт оза келе оған қажетті түзетулер енгізіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

СЫНЫПТАУ з а т. *Құбылыстар мен заттарды белгілері мен ұқсастықтарына қарай бөлу.* Егер мұндай прибор өндіріске кеңінен енетін болса, астық дайындау және астық өңдеу мекемелеріне түсіп жатқан астықтың сапасын тездетіп және дәйекті түрде бағалауға, оны *с ы н ы п т а у ғ а* және қоймаға түсетін астықтың жалпы үйіндісінен күшті және бағалы астықжақсартқыш бөлуге мүмкіндік туар еді («Егемен Қазақстан»).

СЫНЫС[1]= е т. ж е р г. *Сықасу, сығылысу, жиі, тығыз орналасу, қалың боп тұтасу.* Бірақ бұл ауыл асықпай көшіп, жол бойында *с ы н ы с ы п* отыратын ауылдардан ерулігін жей жүретін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әсіресе осы өлкелердің белдеулерінде қаптай өсіп, *с ы н ы с а* біткен балапан қарағайлар (С.Бегалин, Шоқан асу.). Көнере қызыл жартастар Төріне жиған жүгіндей. *С ы н ы с қ а н* қалың ағаштар Кілемнің шашақ түгіндей (Ғ.Орманов, Таңд.).

СЫНЫС[2]= е т. *Қиратылу, бүліну.* Ат үстінен алысып, бір-біріне жабысып, Балтаменен ұрысты, Ұңғысынан *с ы н ы с т ы* (Батырлар жыры). Тастан аққан бұлақтай, Шекеден қаны жылысты. Неше бастар жарылып, Неше қолдар *с ы н ы с т ы* (Бабалар сөзі).

СЫНЫСУ *Сыныс етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢАЙ з а т. **1.** *Біреудің ойы, іс-әрекетінің ыңғайы, реті.* Қожамберді жым болды. Жылым жігіт, жүрттың с *ы ң а й ы н* байқап қойды (Б.Майлин, Шығ.). Ал апамның қазіргі сөз *с ы ң а й ы н а н* Әлимаға алдын ала ара түсіп отырғанын жақсы сездім (С.Мұратбеков, Дос.). **2.** *Күн райы.* Кешқұрым күннің *с ы ң а й ы* бұзылды. Төбеге ойнап шыға келген шөкім бұлттың етегі қоюланып, өсе түсті (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Сыңай берді [білдірді, көрсетті, танытты]. *Бір істі құптарлық көңіл байқатты, ниет білдірді.* Бірсыпырасы «байдың үйіне тастап кет, оқысын» – деді, әжем онша *с ы ң а й б е р е* қоймады (Б.Майлин, Шығ.). Қарт бұл сөзді ұнатпаған *с ы ң а й б і л д і р д і* (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Сыңайын байқады. *Ыңғайын көрді, емеурінін түсінді.* Шалының *с ы ң а й ы н б а й қ а ғ а н с ы н,* кемпір ұшып түрегеп, оның қолынан қамшыны оп-оңай жұлып алды да, түрулі тұрған есіктен сыртқа қарай лақтырып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

СЫҢАЙЛАС с ы н. **1.** *Тәріздес, іспеттес, ұқсас, ыңғайлас.* Осы *с ы ң а й л а с* сөзден кейін бұлар қайтты (М.Гумеров, Хазірет.). Ішінде жылан жатса да, бала жылап жатса да сездірмейтін мерез адам *с ы ң а й л а с* (О.Бөкеев, Қамшыгер). Ол тақырып жағынан жазушының жұртқа белгілі «Ботакөз» романымен *с ы ң а й л а с* («Қаз. әдеб.»). **2.** *Қатарлас, теңдес, шамалас.* Үй иесі әйел: – *С ы ң а й л а с ы м,* арып-шаршаған адам көрінесің, көзіміз үйренсін, жөніңді айта отыр, – деді (Ғ.Мүсірепов, Өмір.).

СЫҢАЙЛЫ с ы н. **1.** *Тәрізді, сияқты.* Күрделі қылмыс табылмаған *с ы ң а й л ы.* Жеңілдеу жаза беріп, яки шартты жазамен босатып қалуы ықтимал (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Қалған балалар да бұған қарсы *с ы ң а й л ы* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** *Ыңғайлы, бейім.* Біз бұл мақалада жасы жетпей жатып қоғамдық тәртіпті бұзуға *с ы ң а й л ы* жеткіншектердің дұрыс мінез-құлқын қалыптастырудағы факторларға ғана тоқтадық («Қазақст. мект.»).

СЫҢАЙСЫ= е т. *Сыңай таныту.* Бадырақ ішіп жіберіп, «Жеңгем сыйлап берген соң, ішіме сыйса жарады» деп, амалсыз алған *с ы ң а й с ы п* қымыз бетіндегі қара келтек қылшықты сүйелді саусағымен іліп тастап, тартып жіберген (І.Жансүгіров, Бадырақ).

СЫҢАЙЫ ш ы л. *Шамасы, байқасам, солай болу керек деген мағынадағы сөз. С ы ң а й ы,* өз көздерімен көріп, көңілдері тынсын деп, әлгілерді ішкеріге әдейі апарған сияқты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СЫҢАР з а т. **1.** *Жүп нәрсенің бірі, егіздің екіншісі.* Бойы он кез, жауырыны үш кез, *с ы ң а р* жұдырығы қол ағаштай (М.Әуезов, Әр жыл.). Бір сен емес, жылатқан *С ы ң а р ы н* алып талайды. Бәрімізді аясаң, Тоқтау қылсаң ұнайды. Айырылған *с ы ң а р ы н а н* қоңыр қазым! Кайдасың қалқатайым? Күн мен айдың, Айтсаңшы, кездескенше көбін-азын (М.Әлімбаев, Өшпес от). **2.** *Теңі, сол құралыпты кісі.* – Дәл осылай айтса, сал Біржан сенің *с ы ң а р ы ң* дағы! – деді де тұрып кетті орнынан (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол да мына Қаржауовтың *с ы ң а р ы.* Бәрінікі де бұрмалау, бәрінікі де алдау (Х.Есенжанов, Тар кезең). Шығайбайдың *с ы ң а р ы* дерлік Түмен дейтін бай қойшыларына сүт пісіріп ішіп қояды деп, темір ыдыс ұстатпайды екен (Ө.Қанахин, Жер бас.). **3.** л и н г в. *Күрделі сөздің, біріккен сөздің құрастырушысы, компоненті.* «Сушыл қара», су тартар» деген құстардың атауларының бірінші *с ы ң а р л а р ы* «су» деген сөз болып тұрғанымен, әрқайсысы өз ерекшелігіне қарай атау алған («Қазақст. әйелдері»). Жау-жұмыр деген тір-

кесті талдай отырып, ғалым оның алғашқы *с ы ң а р ы* – «май» деген мағынада қолданылғанын айтқан болатын («Қаз. әдеб.»). Сөз түбірі қач, кой – көптеген түркі тілдерінде жеке тұрып қолданыла беретін сұрау есімдігі. Әңгіме осы сөздің екінші *с ы ң а р ы* жайында («Қазақст. мект.»).

Егіздің сыңарындай. а) *Бір-біріне етене жақын, тату.* – Құдай-ау, бәрі де өзімнің ет бауыр *е г і з і м н і ң с ы ң а р ы н д а й* аяулы жеңгелер ғой (С.Мұратбеков, Жабайы.). Ай өтпей бұл кірбің ұмытылып, екеуі бұрынғы *е г і з д і ң с ы ң а р ы н д а й* ыстық татулық қалпына түсті (Бәйішешек). ә) *Біріне-бірі ұқсас, айнымайтын.* Жетегіне *е г і з д і ң с ы ң а р ы н д а й* екі торы төбел ат алған Серік салт аттылар взводынан жаңа ғана келе жатыр еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Алматы мен Жамбыл қалалары екі көздің бірі, *е г і з д і ң с ы ң а р ы н д а й* («Соц. Қаз.»).

Сыңар емшек. *Сиырдың жұп екі емшегінің біреуі қалыбынан тыс кішкене болатын немесе бірінен сүт шығып, екіншісінен сүттің шықпайтын емшегі.*

Сыңар ен айғыр. *Туысынан бір ен боп туған еркек жылқы.*

Сыңар жетім. *Енесінен егіз туып, сыңарынсыз, жалғыз қалған қозы.*

Сыңар құртты бөліп жеді [сыңар құрттың жартысын берді]. *Тіршілікті, ыстық-суықты бірге көрді, өзара көмектесті.* Бұрын да осы үйге *с ы ң а р қ ұ р т т ы ң ж а р т ы с ы н б е р і п* отыр едік қой (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сыңар мүйіз. қ о л ө н е р. *Кілемге, текеметке, шиге т.б. салатын өрнек түрі.*

Сыңар мүйіз бұғыдай етті. б е й н. *Көңілін басты, жүдетті.* Осы бір жай оны *с ы ң а р м ү й і з б ұ ғ ы д а й*, сынық қанат сүңқардай *е т і п*, көңілін санадан солдыра беретін (М.Әуезов, Шығ.).

Сырдан сыңар аяқ өткен. *Айлакер, амалы көп, қу, алаяқ.* – Қандай *С ы р д а н с ы ң а р а я қ ө т к е н* алаяқтар еді. Қап! Тым құрымаса, қайда тұратынын да біліп алмаған екенсің (С.Жүнісов, Өшп. із.). *С ы р д а н с ы ң а р а я қ ө т к е н* қанша қу болғанымен, бұл жолы құтыла алмасын білген Үмбетияр не істеді деңіз (Б.Аманшин, Көкжар). Мынау бала *С ы р д а н с ы ң а р а я қ ө т с е* де, үстіне су жұқтырмас сөз тауып кетті (З.Ақышев, Қызыл жалау).

СЫҢАРДАЙ с ы н. *Сыңар сияқты, сыңар тәрізді. С ы ң а р д а й* жұптары жазылмайды (Ауызекі).

СЫҢАРЕЗУ с ы н. *Бірбеткей, қырсық.* Бұл мамандардың арасында да керқайсаң *с ы ң а р е з у л е р* жоқ емес (С.Бегалин, Уақыт.). Жалпы, қай халықтың Қожанасырын алсаң да, сайқымазақ, *с ы ң а р е з у* сөзімен, қырық есекке жүк болар қырсықтығымен, ақылмандыққа бергісіз аңқау болмысымен ортасын күлкіге кенеген кейіпкерді көресің («Қаз. әдеб.»).

СЫҢАРЕЗУЛІК з а т. *Кертартпалық, қыңырлық, бірбеткейлік.* Идеологияға біржақты иек артқан рухани *с ы ң а р е з у л і к* өз өркениетінің қызығын көргізбей, ойда жоқта осылай опат тапқызды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СЫҢАРЖАҚ с ы н. **1.** *Жалғыз, жарым.* Көңіл алаң болып жүргенде, іске құлқым соқпайды. Бір нәрсем жоғалған, бір мүшем жетпеген кісідей, *с ы ң а р ж а қ* боламын да тұрамын... (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Бірбеткей, қырсыққыңыр. С ы ң а р ж а қ* адам менмендікті жақындай тереді, ондай адам өзінің менмендігін байқамайды, үйткені бәрін де өзі, өзінің тар ауданды-ақылымен өлшейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Кертартпа, бұра тартушы.* Мәселе *с ы ң а р ж а қ* және шовинизм рухындағы кейбір Мәскеу баспасөздерінде басталған осындай әңгімені біздің Қазақ әдебиетшілерінің жалғастыруында болып отыр («Қаз. әдеб.»). Шарты табылмай, зорлықпен қылғынып отырып жазылған өлеңнің әдебиетті күшейтуге септігі жоқ. Қайта *с ы ң а р ж а қ* қылғаннан басқа (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҢАРЖАҚТЫҚ з а т. *Кертартпалық, бірбеткейлік.* Ынта бірбеткей, жолы тар болса, адамды *с ы ң а р ж а қ т ы қ қ а,* қала берсе, менмендікке тартады. Менмен кісі бар нәрсеге өзіне қандай пайда, зиян келтіретін болса, ынталануы да сонша болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҢАРЛАС з а т. *Қатарлас, теңдес, серіктес.* Досқа күлкі, дұшпанға таба қылма, қарағым. Қасқыр да *с ы ң а р л а с ы н а* қас қылмайды (Б.Тілегенов, Көктем.) Ол әскери адамша күрт бұрылды да, өзіне жаңа *с ы ң а р л а с т а р* іздеуге кетті («Қазақст. мұғ.»).

СЫҢҒАҚ с ы н. с ө й л. *Сынғыш, сынуға бейім.* Сабағының жуандығы орташа, қатты, *с ы ң ғ а қ* емес (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.). Сандықшадан жоғары аяққап ілулі тұрады. Онда кесе, шыныаяқ, аққұман, тағы сондай *с ы ң ғ а қ* заттар сақталады (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СЫҢҒЫР з а т. *Шолпы, сырға т.б. қозғалуынан шыққан, сыңғырлаған дыбыс.* Осы сәтте тыстан естілген шолпы *с ы ң ғ ы р ы* жігіт құлағын елең еткізді (А.Сатаев, Дала.). Үзік сөз, салқын сұрақтар үзеңгі, жүгеннің күміс *с ы ң ғ ы р ы* арасынан талып, тұншығып кетеді (С.Нарымбетов, Тентек). // *Сыңғырлаған, сылқ-сылқ еткен, сылқылдаған.* Үй іші у-шу. Әйелдің *с ы ң ғ ы р* күлкісі, «беу, шіркін», – деп көтермелеген ерлер даусы

(С.Шаймерденов, Жыл.). *С ы ң г ы р* даусы тап қазір де керемет бір музыка әуеніндей күмбірлеп, Ахмедиярдың құлағынан кетер емес (Ө.Қанахин, Жүрек.).

СЫҢҒЫРЛА= е т. **1.** *Сыңғыр-сыңғыр ету, сылдырлау, күмбірлеу.* Күн ашық, тоғайлар шат, ыңғ-жың орман, Оянып жан-мақұлық түнде қонған. Шығады тоқылдақтың тоқ-тоқ даусы, Сайрағы сарғалдақтың *с ы ң г ы р л а ғ а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әлдекім жөткіріне берді, *с ы ң г ы р л а ғ а н* үзеңгілер қақтығысып кетті (М.Сүндетов, Ескексіз.). Жоғары жиілікті шу-соққылы агрегаттар, жоғары жылдамдықты ауа мен газдар ағыны шығаратын *с ы ң г ы р л а ғ а н*, ызыңдаған, ысылдаған шу-спектрдегі ең көп деңгейі 800 гц жиіліктен жоғары орналасқан (Т.Қалыбеков, Экология.). Домбыраға су тимепті, қос шек *с ы ң г ы р л а п* тұр (А.Сатаев, Дала.). **2.** *Сылқылдау, сыңқылдау.* Кең бөлмеден *с ы ң г ы р л а ғ а н* Гүлсімнің күлкісі естілді («Қазақст. әйелдері»). Тек келіншектің сылқылдаған, *с ы ң г ы р л а ғ а н* күлкісі ғана сол дүкенде қала берді (Е.Домбаев, Мен туыс.).

СЫҢҒЫРЛАҚ с ы н. **1.** *Сылдыр қаққан, күңгірлеген.* Бала тағы да күлді. – Жүлдыздардың орнына *с ы ң г ы р л а қ* қоңыраулар сыйға тартқан секілдімін («Лен. жас»).

Дауысы сыңғырлақ. *Үні сыңғырлаған, нәзік.* Сіздің дауысыңыз ашық, *с ы ң г ы р л а қ* көрінеді. – Оны кім айтты, не нәрсеге, ән салуға ма? (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Дариға-ай, *д а у ы с ы*, әндері Күмістей көсіп сапырған. *С ы ң г ы р л а қ* еді, сәнді еді, Шарықтап шабыт шақырған (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

СЫҢҒЫРЛАС= е т. *Соқтығысып, сыңғырлаған дыбыс шығарысу.* Бірлікшіл, қажырлы қолдарда стакандар *с ы ң г ы р л а с т ы* (С.Алдабергенов, Әңгім.). Омырауындағы ордендер мен медальдар *с ы ң г ы р л а с ы п* қоя берді (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат).

СЫҢҒЫРЛАСУ *Сыңғырлас етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢҒЫРЛАТ= е т. *Шыны ыдыстың бірбірімен соғылуы не басқа нәрсемен соғуы нәтижесінде сылдырлап дыбыс шығаруы.* – Дұрыс, – деп, қолындағы стаканын *с ы ң г ы р л а т ы п* соғыстырды да, дем алмай тартып жіберді (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ғылыми совет председателі алдындағы су құюлы графинді қаламмен *с ы ң г ы р л а т а* ұрып, орнынан тұрды (З.Қабдолов, Жалын).

СЫҢҒЫРЛАТУ *Сыңғырлат етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢҒЫРЛАУ *Сыңғырла етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢҒЫРЛЫ с ы н. *Сылқылдаған, сылқсылқ еткен.* Ауық-ауық желпіп өткен жарасты әзіл ортаны *с ы ң г ы р л ы* күлкіге толтырып, қимылға қайрат, жұмысқа үн бергендей («Білім және еңбек»). Әп-сәтте ағылар сыр жырдан ба екен, *С ы ң г ы р л ы* күлкілері – Сырдан ба екен?! Жүдә, кіл кең дастарқан, жомарт келер Осынау әр жігіттер тұрған мекен! (З.Ыбраев, Алтайым).

СЫҢҒЫРСЫЗ с ы н. *Сылдыр еткен дыбысы жоқ, сылдырсыз.* Біріне-бірі соғылған ернеуі қалың, қырлы стопкалар созыңқы *с ы ң г ы р с ы з*, жай ғана шың етіп барып түптерін ажыратады да, демде босайды (М.Иманжанов, Көк белес).

СЫҢҒЫР-СЫҢҒЫР е л і к. *Сылдыр-сылдыр, шылдыр-шылдыр еткен, сыңғырлаған дыбысты бейнелейтін сөз.* Теңбіл аспан жанарыңда тұр тұнып, Көкірегіңде *с ы ң г ы р-с ы ң г ы р* жыр тұнып, Сұңғақ, жұмыр, балғын тұлғаң жұтынып, Мен қараймын, мен төнемін ынтығып (Ж.Қалиев, Армысың.).

Сыңғыр-сыңғыр етті. *Сыңғырлады, сылдырлады.* Бұлар бойшаң жіңішке бокалдың аш белінен ұстап, қақтығыстырғанда *с ы ң г ы р-с ы ң г ы р е т т і* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Айқайлап кеп ұрысқанда стол үстіндегі шыны аяқтың өзі, жаны жоқ болса да дірілдеп, *с ы ң г ы р-с ы ң г ы р е т е д і-а у* (Тұлпар).

СЫҢҒЫТ= е т. *Қылқылдата жұту, сіміру.* Ақжол кеседегі қымызды дем алмастан *с ы ң г ы т ы п* жұтып ішті де, рақмет айтып, үйден тезірек шығып кетті (Н.Ғабдуллин, Өмір.). *С ы ң г ы т ы п* бір-бір ожаудан мұздай су ішті де, қағазға орап төрт бұрышына байлаған бірдеңені тастап кетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫҢҒЫТУ *Сыңғыт етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢҚ е л і к. *Күлген кезде сыңқылдап шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Сыңқ етіп күлді. *Аяқастынан сыңқылдап күлді.* Ақжаңыл *с ы ң қ е т і п к ү л д і* де құрбы қыздары тобына қарай жүгіріп кетті («Қаз. әдеб.»). Қасына тақаған қаса сұлу *с ы ң қ е т і п к ү л д і* (Д.Досжанов, Жібек.).

СЫҢҚЫЛ з а т. *Сыңқылдаған әсем үн, дыбыс.* Оның жағымды, аққудай *с ы ң қ ы л ы н а н* гөрі жуандау қоңыр үні де естір құлаққа әдемі әсер қалдырады («Лен. жас»). // *Сыңқылдаған, сәнді.* Мәлике ғана өзіне тән күміс *с ы ң қ ы л* күлкісімен биязы күліп, Махмұтқа нұрлана қарайды (Д.Әбілев, Баянауыл.). *С ы ң қ ы л* күлкі жеңіл жымиысқа ұласып, әдемі бір үйлестік тапты (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Сыңқыл қақты. *Сыңқылдап күлді.* Бұрынғы *с ы ң қ ы л қ а ғ ы п*, күмістей сылдырап тұратын

сүйкімді үні де жоқ (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Сыланданп аққан судай *с ы ң қ ы л қ а ғ ы п,* Сызылып шықты бір үн сыры басқа (Қ.Бекхожин, Мариям.).

СЫҢҚЫЛДА= е т. **1.** *Сықылықтап, сылқсылқ күлу.* Сылдырап аққан өзенге Үй тігіп дереу қонысып, Бұрала басып былқылдап, Әзілдесіп, *с ы ң қ ы л д а п,* Жас келіншек, жас қыздар Кереге жайып, уық байлар Үйден үйге жүрісіп (М.Жұмабаев, Шығ.). Ойнап, *с ы ң қ ы л д а п* күлісіп, жамырасып сөйлескен дауыстары естіліп жатыр (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бірі *с ы ң қ ы л д а п,* бірі езу тартып жымиып көзін саған қарай төңкеріп тастай өтіп бара жатады-ау (З.Ақышев, Достар.). Қыз-келіншек үй тігер, Бұрала басып былқылдап. Ақ білегін сыбанып, Әзілдесіп *с ы ң қ ы л д а п* (Абай, Тол. жин.). **2.** *Сылдыр қағу, сылдырау (су).* Арықтардан *с ы ң қ ы л д а п* салқын су ағады, алтын бидай самал желмен тербеліп, тебіренеді («Қазақст. мұғ.»). Бұлақтың *с ы ң қ ы л д а ғ а н* назды үні, Үйімнің естіледі іргесінен. Осы одақ маужыраған жазды күнгі, Атойлы түсіреді күнді есіме (К.Аманкелдиев, Жылға.). Құлақ, салсаң дыбысы Тау суындай *с ы ң қ ы л д а п,* Қолтығынан аққан тер Тебінгіде сылпылдап, Маядай мойнына созады (Алпамыс). **3.** *Қиқу салу, қиқулау (құс).* Көлдің жайқанында, айна сияқты судың бетінде сызылып жүзіп жүрген, *с ы ң қ ы л д а ғ а н* аққу құстар көз алдыма келеді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Шағалалардың у-шуы, әсіресе, сұр шағаланың *с ы ң қ ы л д а ғ а н* дауысы, қызғыштардың қиқылы қосылып, сол маңды бастарына көтеріп, құлақты тұндырады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Сонан бірнеше ай жүріп, шаршап келе жатса, бір-екі аққу *с ы ң қ ы л д а п* ұшып барады екен (И.Байзақов, Таңд.). Таяудағы көл жақтан қанатымен су сабалап, аққудың *с ы ң қ ы л д а ғ а н* үні естіледі (Бәйшешек). **4.** а у ы с. *Сыңғырлау, сылқылдау.* Домбыра еркелей *с ы ң қ ы л д а п,* Сопы лебіз тартты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). *С ы ң қ ы л д а п* бір ән салады, Сықылықтап күледі. Әм шырайлы, әм саналы Жан тәрізді. Кім еді? (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). Түні бойы, таң атқанша, мана жаққан сөнген оттан аулақ шатырдың көлеңкесінде, айдың сәулесінде құшырланған тістерден, еркектердің ентіккен демінен, әйелдердің ыңқылдаған, *с ы ң қ ы л д а ғ а н* ыстық дауысынан құмарлықтың толқынды жыры жасалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫҢҚЫЛДАС= е т. *Сыңқ-сыңқ етісу, сылқылдасу.* Қыз-бозбала араласып, сыбырласып, *с ы ң қ ы л д а с ы п,* кезек-кезегімен әрқайсы өз әлінше ән айтып жатыр (С.Омаров, Қызыл арай). Олар да суға шомылған жастардай *с ы ң қ ы л д а с ы п,* әзіл-қалжыңды үсті-үстіне төгуде (Т.Жармағамбетов, Сентябрь).

СЫҢҚЫЛДАСУ *Сыңқылдас етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢҚЫЛДАТ= е т. *Домбырада т.б. аспапта ойнау, сыңғырлату.* Ахмет домбырасын *с ы ң қ ы л д а т ы п* тартып отырды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Радиоқабылдағыш Шығыс елдерінің бір сазды, сырлы әуенін *с ы ң қ ы л д а т ы п* төгіп тұр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

СЫҢҚЫЛДАТУ *Сыңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫҢҚЫЛДАУ *Сыңқылда етістігінің қимыл атуы.*

СЫҢСУ[1] з а т. к ө н е. **1.** э т н. *Ұзатылған қыздың туған-туыс, елімен қоштасар кезде әндетіп айтатын өлеңі; тұрмыс-салт дәстүрінің бірі.* Ұзатылған қыздың тойында жасалған ойын-сауықтың біразы аяқталған кезде, қыздың аттанар мезгілі жеткен шақта *с ы ң с у* айтылды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Қыз ұзатқан елді жылау, *с ы ң с у,* зар басса, келін түсірген елді қуаныш басты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *С ы ң с у* кезінде ұзатылған қыз жылап, ән-жырмен туған-туыстарын аралап шығады, олармен қоштасады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** ә д е б. *Қыз ұзату дәстүріне байланысты туындаған тұрмыс-салт жыры.* Жалпы *с ы ң с у* өлеңдерінде екі түрлі сезім көрінісі байқалады: бірі – қуаныш, екіншісі – қайғы үстіндегі қоштасу, сондықтан оның әлеуметтік сипаты басым көрінеді (ҚҰЭ). *С ы ң с у* халық поэзиясына тән өлшемдерге құрылып, бірде жыр, бірде қара өлең үлгісінде келеді, лирикалық сипаттағы музыкалық сарын, айшықты поэзиялық өрнекпен айтылады (ҚҰЭ).

СЫҢСУ[2] *Сыңсы етістігінің қимыл атауы; жылау, зарлау.* Жағалай жоқтау, *с ы ң с у,* зарлау, қалың айғай-шу жер-көкті жаңғыртады (М.Әуезов, Қилы заман). Әйелдердің зарлы *с ы ң с у ы,* балалардың жылаған даусы қосылып у-шу болды (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

СЫҢСЫ[1]**=** е т. **1.** *Өлген адамды жоқтап, дауыс айтып жылау.* Әуес күйеуін құшақтап, қыздай *с ы ң с ы д ы.* Нұрсұлтан етпеттеп еңіреді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Ауыл-аймақ Жадыраның *с ы ң с ы ғ а н* даусы естілгеннен-ақ, ішкелі отырған асын әрі ысырып қоятын (Ә.Әлішев, Ат тұяғын.). Дәл осы кезде әлдекімнің құлында даусы шығып, бір нәзік үн, әйел үні, *с ы ң с ы п* қоя берді (З.Қабдолов, Жалын). **2.** *Даусын қатты шығармай жылау.* Аққулар, алданыш па ең, арман ба едің? Қош енді, қанатым жоқ самғар менің! Нуларым *с ы ң с и* жылап қалды-ау ме-

нің, Суларым жетімсіреп қалды-ау менің! (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Жіңішке, сызылған дауыспен ән айту, әуендету.* Концерт бөлімінде Қалыбек қызын ұзатты. Ол бажылдаған шал да, барқыраған кемпір де, *с ы ң с ы ғ а н* қыз да болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *С ы ң с ы ғ а н* дауыспен ән салды Берен (Б.Майлин, Шығ.). Ол үшін құм шағылдар ән салады, Ол үшін таптырмас күй таң самалы. Ол үшін меңіреу құз, мелшиген тас *С ы ң с ы ғ а н* симфония сан салалы (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** *Садақ оғының зуылы, шыңылдап атылу.* Жазылып майдан құшағы, Сәттерде кейбір тыншыған. Ажалды іздеп ұшады, Адасқан оқтар *с ы ң с ы ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** э т н. *Сыңсу айтып жылау. С ы ң с ы п* салған мұңлы әні Әминаның бойын балқытып, жүрегін толқытты (А.Жағанова, Еркежан).

СЫҢСЫ²= е т. *Жыртыла айырылу, самсау, қаптау, быжынау. С ы ң с ы ғ а н* тұрба бұл ара, Сырық боп көкке асылған. Мұнартып жатқан мұнара Сыр тартқан сансыз ғасырдан (Т.Айбергенов, Мен саған.). Әйтсе де белдесіп келгенде қаптаған сойыл, *с ы ң с ы ғ а н* найза қоя ма, түн ортасы аумай Ақмола бекінісінен әскері жеңілді (І.Есенберлин, Шығ.). Асанқайғы айтқан: «Бейбақ дала» – қураған, қу дала, талтақ. Көк орай шалғыны да жоқ. *С ы ң с ы ғ а н* орманы да жоқ. Бетбақ дала жым-жылмағай (С.Сейітов, Жылдар.).

Сыңсыған қол. *Самсаған қалың әскер.* Ақшоқы жақтан жолды таңдатып *с ы ң с ы ғ а н* қалың *қ о л* келеді (Қаз. ертег.).

СЫҢСЫМА з а т. э т н. ж е р г. ***Сыңсу***. Сыр бойы күндіз сүргін, түнде қырғын, мазасыз отыру жоқ үйде бір күн. *С ы ң с ы м а,* жоқтау деген шықты бәле, Орнына сыңсытып баяғыдай күй мен жырдың (Ғ.Жұмабаев, Жомарт.).

СЫҢСЫТ= е т. **1.** *Сыңсыған дыбыс шығарту.* Сағыныштай сарғайып сарықайың, Жапырақтар шертеді сарыуайым. Кернейлетіп, *с ы ң с ы т ы п* жет, тырналар. Ұзатқалы барады сәуір айын (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Жылату, көресіні көрсету. С ы ң с ы т а р м ы н* бәріңді де! Бәлем, жылтыр шеке молда! (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). **3.** *Сызылтып ән салу, жіңішке дауыспен әуендету.* Ақанның оқ тиіп өлген Құлагерін жоқтаған өлеңін өз әнімен *с ы ң с ы т қ а н д а,* тыңдаған елді жылатады (І.Жансүгіров, Шығ.). Қалайша мен, жаным-ау, тұра аламын, Жүрегімнің *с ы ң с ы т п а й* шынар әнін. Табанымның астында қара дария Тас төбемде тайгасы Мұнараның (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫҢСЫТУ *Сыңсыт етістігінің қимыл атауы.*

СЫП: сып берді [етті]. *Көзді ашып-жұмғанша жып етті, зып етті.* Ол жалма-жан сыртқа шығып, күтіп тұрған автобусқа *с ы п б е р д і* (М.Рашев, Бетің қисық.). *С ы п е т п е с* жолдас, Дыбысы болмас, Сұр жыландай сусылдап (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Көз байлана *с ы п е т і п* шал да келді, Әзім де есік ашты, дайын еді. Әзімді баласына балағандай Жайнаңдап, жарқын жүзбен үйге кірді (Абай, Тол. жин.). *С ы п е т і п* бір жағаға келді жетіп, Шал жөнелді баланы қасына ертіп. Бір барабан тұр екен, қағып еді. Қамады желмаялар дүбірлетіп (Абай, Тол. жин.).

СЫПА¹ ар. з а т. т а р. *Ел басы, иесі; әскери шендегі қызметкер.* Әрине, қандай іске болса да, қандай сөзге болса да жатақтар мен жәмшіктерден төре, *с ы п а л а р* шебер болады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Патша өлім үшін болып жатқан таласты анықтауға сардар, *с ы п а л а р ы н* жиды (Мың бір түн). Олардан туғаннан-ақ топырағың кем, Қонбаған бағыңа бақ, сөзіңе ем. Олар бір ел иесі *с ы п а* болса, қалайша, «ұрыменен» болады тең (Айтыс).

СЫПА² з а т. *Ағаштан биіктеп жасалған сәкі, нар.* Еденге тақтай төсеуге мүмкіндік бола бермейтіндіктен, шетін қыншпен қаластырып, ортасына кесек сыныктарымен араластыра топырақ төгіп, үстін қалың етіп сылап тастайтын сәкі, *с ы п а* (суфа) жатақ, қонақ бөлмелерінің үштен екісіндей бөлігін алып жататын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Сәкінің, *с ы п а н ы ң* үстіне қамыс, ши, киіз төселіп, көрпешелер салынатын да, ортаға қойылған жозы айналасына жержастықтар тасталатын. Жержастық қонаққа төсек салғанда құсжастықты (көпшікті) биіктеу үшін де пайдаланылған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Үшеуі де бірлесіп кешкі асын тез қамдасатын да түнге жақын осы *с ы п а д а* отырып, бүгінгідей талауын немесе нарын, кейде қуырдақ тәрізді дәмді тоқ астарын ішетін (М.Әуезов, Шығ.).

Сыпа бойлы. *Бойшаң, бойы сұңғақ келген.* Құрым етікті *с ы п а б о й л ы* жас жігіт атынан жеңіл ырғып түсті (А.Нұрмақов, Аққу).

Сыпа тас. *Биіктеу тас.* Бір бұлақ суы тұнық ағып жатыр, Қасында бір бәйтерек, *с ы п а т а с* тұр. Жіберіп атын отқа шөп жесін деп, Отырды ол сыпаға Имам батыр (Бабалар сөзі).

СЫПА³ с ы н. с ө й л. ***Сыпайы***. Өзі *с ы п а* жігіт екен – сызылып тұрғанын көрдің бе? – деп әйелдер жағы Бөлекбайды бірсыпыра сөз қылып өтті (Б.Майлин, Шығ.). Сөзі *с ы п а* бойын бағар, Балам түзде қойын бағар. Балам түзде жаурап жүрсе, Келін үйде ойын бағар (Б.Майлин, Шығ.). Неге Оспандай болмайсың қасыңдағы қайда *с ы п а* мінезің жасыңдағы. Омыра-

уың сия боп отырасың Шапқаң мыж-мыж тұрады басыңдағы (А.Тоқмағамбетов, Дария.).

СЫПАЙ з а т. к ө н е. ***Сыпа***. Сырт бейнесі Дешті қыпшақ *с ы п а й л а р ы н а* ұқсайды (І.Есенберлин, Шығ.).

СЫПАЙЫ с ы н. **1.** *Әдепті, инабатты, биязы, кішіпейіл. С ы п а й ы* көз, сынық тіл мүләйімсіп, әдеппенен қатты айтпай сіз дейміз ғой (М.Дулатов, Шығ.). *С ы п а й ы* амандықтан кейін Сүлей көздің қырын жібере бастады: кәдімгі әйел бала (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Мәдениетті.* Әдепті, *с ы п а й ы* елдің қалпында жоқ, Жасырын дыбыс шықты шуылдаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біреуі атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында *с ы п а й ы,* жұғымды жігіт атанбақ (Абай, Тол. жин.). **3.** *Қарапайым, жарасымды.* Әбітайдың киімі *с ы п а й ы* ғана (Б.Майлин,Шығ.). Қалайша, *с ы п а й ы* сұлу тігілген ұзын бешпет, жұқа сұр шапаны бар Абайдың үстінде (М.Әуезов, Ақын аға). // *Тыныш, тек, жайымен.* Қолдағыңды қорғап бақ, Мал арзан деп аптықпа. *С ы п а й ы* жүр де шаруа ойла, Даңғойланып аптықпа (Абай, Тол. жин.). Бұл елде басты жұмыс – ел қыдырмақ, Бай ауылға түстеніп пайда қылмақ. Онан өзге зияны тимей кетсе, Сонымен-ақ *с ы п а й ы* кетсін бірақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сыпайы әдебиет. к ө н е. *Жазба әдебиет.* Сондықтан олардың шығармалары жазу әдебиет яки *с ы п а й ы ә д е б и е т* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *С ы п а й ы ә д е б и е т т і ң* сол сияқты шығармалары әуезе жыр деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сыпайы киінген. *Әдемі, жарасымды киінген.* Адам баласына жыртықсыз, кірсіз, *с ы п а й ы к и і н і п,* һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей таза кимек – дұрыс іс (Абай, Тол. жин.).

Сыпайы тіл. *Әдеби тіл.* «Досмайыл хажы» деп *с ы п а й ы т і л м е н* жазған бір хат алдым деп. Оқып қарасақ, бұл алғашқы хаттан да сорақы. Бұл хатты да жауып қойдық (М.Дулатов, Шығ.). Жазу-сызу, өнер-ғылымы бар мәдениетті жұрттар асыл сөздерін *с ы п а й ы т і л м е н* жазып шығарады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫПАЙЫГЕРШІЛІК з а т. **1.** *Сыпайы қалып сақтаушылық, әдептілік, инабаттылық, ізеттілік, кішіпейіл мінез көрсетушілік.* Бастарының түйісіп қалғанына бірінен-бірі кешірім сұрап, *с ы п а й ы г е р ш і л і к* те істеген жоқ (F.Мүсірепов, Оянған өлке). *С ы п а й ы г е р ш і л і г і* мол Айбас бұл сапар үндемей қалуды қолайсыз көрді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). – Рақмет, ағай. Өзім де барамын ғой. – Қыз *с ы п а й ы г е р ш і л і к* танытып тұр (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). **2.** *Қысқалық, ішін бермеушілік, ашылмаушылық.* Сөздерінде жалаң *с ы п а й ы г е р ш і л і к,* әлденендей сақтық байқалады (М.Жұмағұлов, Қыран.). –Қайтайық біз де, – дедім. *С ы п а й ы г е р ш і л і к* сөзім емес, шыным (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

СЫПАЙЫЛА= е т. **1.** *Сыпайылық білдіру, әдептілік сақтап, ізет көрсету, кішіпейілдік жасау.* Келіншек әлден уақытта *с ы п а й ы л а п* сызыла тіл қатты (С.Мәуленов, Шыңда.). *С ы п а й ы л а п* қана шығарып салмақшысыз ғой. – Онда бара көрейік, – деді Шекер кенеттен (Қ.Найманбаев, Үміт.). **2.** *Қарапайымдап, жарасымды ету.* Киімдері де кәдімгідей – қызылды-жасылды, алаң-жұлаң емес, *с ы п а й ы л а п* қана тіккен ақ костюмдер («Білім және еңбек»). **3.** а у ы с. *Бір нәрсе жайында жайлап, жұқалап, ептеп қана айту.* Біз тиісті жауабын бергеннен кейін, қарсы дау айтпаса да *с ы п а й ы л а п* үңги түсті (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ақбала түрегелді. Темірке *с ы п а й ы л а п* жатқан жоқ. Ішке кірген бойда түйеден түскендей қып, турасын айтты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бірақ көкірегімдегі сол кезімді әжеме *с ы п а й ы л а п* жеткізіп берер дәрмен жоқ менде (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

СЫПАЙЫЛАН= е т. *Сыпайы болып көріну.* – Өйтіп *с ы п а й ы л а н б а қ п ы з,* Таңатжан. Ондай керенауды жақтырмаймыз (М.Қаназов, Жер.).

СЫПАЙЫЛАНДЫР= е т. *Жұқалау, ептеп жеткізу.* Осы мақалды «Тың өлкесі» газеті бұрынғысынан әлдеқайда *с ы п а й ы л а н д ы р ы п* қолданыпты (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

СЫПАЙЫЛАНДЫРУ *Сыпайыландыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫПАЙЫЛАНУ *Сыпайылан етістігінің қимыл атауы.*

СЫПАЙЫЛАС= е т. *Ізет білдірісу, кішіпейілдік көрсетісу, сіз-біздесу.*

СЫПАЙЫЛАСУ *Сыпайылас етістігінің қимыл атауы.* – «Сіз» деп *с ы п а й ы л а с у д ы* тастап Жекей де енді «сенге» көшті (Б.Нұржекеев, Бір махабб.).

СЫПАЙЫЛАУ[1] с ы н. *Әдептілеу, инабаттылау, ізеттілеу, кішіпейілділеу.* Буряттарға одырая қарап, аяқтарын керденДей басқан Кафтыров Шоқанға *с ы п а й ы л а у* келді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). «Мың асқанға бір тосқан» дейді халық. *С ы п а й ы л а у,* сүйкімділеу болсаң қайтеді, балам? (М.Гумеров, Хазірет.).

СЫПАЙЫЛАУ[2] *Сыпайыла етістігінің қимыл атауы.*

СЫПАЙЫЛЫҚ з а т. **1.** *Мінез-құлыққа тән ізеттілік, инабаттылық, әдептілік, кішіпейіл-*

дік қасиет. – Ол ашу үстінде болар, *с ы п а й ы л ы қ т а н* кетіп, сенге көшті (Қ.Исабаев, Соңғы.). Сұлулыққа *с ы п а й ы л ы қ* жарасар (Қаз. мақал.). Ол «Әсемдік, *с ы п а й ы л ы қ* дегеніміз не?» деген тақырыптарда оқылған лекцияларды сүйсіне тыңдады («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Мәдениеттілік.* Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, *с ы п а й ы л ы ғ ы,* тазалығы төмен болған (Абай, Тол. жин.). Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, *с ы п а й ы л ы қ* – бәрі соларда (Абай, Тол. жин.).

СЫПАЙЫЛЫҚПЕН үс т. *Сыпайы түрде.*

СЫПАЙЫМ з а т. с ө й л. *Мәдениетті, ерекше әдепті болып отырған кісіге қатысты қаратпа атауыш.* Үлкен қарт сонда отырып айтты жайын, Сөйлесе, ағызады тілдің майын. – *С ы п а й ы м,* сыр бердің деп кінә қойма. Бұл жігіт жалғыз менің күн мен айым (Н.Ахметбеков, Шығ.).

СЫПАЙЫРАҚ с ы н. *Сыпайылау, әдептілеу, биязылау.* Сіздей шортан тілемейміз, *С ы п а й ы р а қ* болыңыз, – дейді Гортензьо Катаринаға (М.Әуезов, Шығ. жин.). Таласты жерде жүлде алып, талайдың аузына құм құйған Жантөре әдепкіде *с ы п а й ы р а қ* келді (С.Омаров, Қиыр жол). Жоқ, онымен басқарақ, *с ы п а й ы р а қ* сөйлеселік (Ә.Тәжібаев, Гүлден.).

СЫПАЙЫСУ *Сыпайысы етістігінің қимыл атауы.* «Әйелдерге жүлдызды адам» саналатын Сәкеннің, басқа серілердей, әйел алдында *с ы п а й ы с у ы н,* сыныксуын көрген емеспіз (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СЫПАЙЫСЫ= е т. *Сыпайы болғансу, әдеп, ізет, инабат сақтағансу.* Мен де оның көзіне түстім білем. Бұған шейін тоң айбатпен *с ы п а й ы с ы п* жүріп ек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Енді не тұрыс бар, үйге кірейік, қонақ жайғассын, – деді Нарбота *с ы п а й ы с ы п* (С.Омаров, Қиыр жол). Екі қажының қарсы алдында қалып, иіліп сәлем берген ол, именіп бүгілмей, сыныксып Зухраның көзіне қарашығын қандауырдай қадап, әдеттеп сұсты *с ы п а й ы с ы м а й,* сескеніп, секем алдырмай, өзіне шаншыла қараған айбатынан айнымай бір сәт тік тұрып қалған (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

СЫПАЙЫСЫН= е т. *Сыпайы болып көріну.* – Қайдағы батыр, – деп Дүйсеке *с ы п а й ы с ы н ғ а н* болды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жоғары жақ ішек-қарныңды ақтарып көрмейді ғой. *С ы п а й ы с ы н ғ а н* сыртыңа қарап жібереді (С.Алдабергенов, Жаңару).

СЫПАЙЫСЫНУ *Сыпайысын етістігінің қимыл атауы.*

СЫПАЙЫШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Сыпайыгерлік, әдептілік, ізеттілік, инабаттылық, кішіпейілділік.* Қатты сөзбен бетін қайыруға бастапқы кезде Берен *с ы п а й ы ш ы л ы қ* істеп еді, үдеп бара жатқан соң оған да барды (Б.Майлин, Шығ.). Ақ табан ару торы ат жайлаған, Алдаспан ауыр қылыш байлаған, *С ы п а й ы ш ы л ы қ* бұзды деп Ала білек оқ салған (Шалкиіз// Алдаспан). Әшейінде *с ы п а й ы ш ы л ы қ* сақтап, батыр алдында үндері шықпайтын маңындағылардың қарғаша шулай қалғандары шамына тиіп отыр (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Сыбай-салтаңдық, жалғызбастылық.* Алаштан байтақ озбаса, Арабыдан атты сайлап мінбен-ді. Күлікке тастай болып тимесе, Үстіме көбе сайлап кименді! Күмістен екі қолтық жоқ болса, *С ы п а й ы ш ы л ы қ* сүрмен-ді (Шалкиіз//Алдаспан).

Сыпайышылыққа сыймайтын сөз. *Дөрекі, боқтық сөз.* Тек содан кейін ғана, асықпай-саспай тұрып, кемпірге берген жауабына *с ы п а й ы ш ы л ы қ қ а с ы й м а й т ы н* бір-екі *с ө з д е н* қосар қосты (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

СЫПАЛЫҚ з а т. ж е р г. ***Сыпайылық.*** Жай араламайды, *с ы п а л ы қ* мінез танытып, жұртты күлкіге қарық қылып жүреді (Д.Досжанов, Жібек.). Жол жүріп жүдеп, шаршап бұлар жетті, Рауа отыр еді бүркеп бетті. Сыр бермей *с ы п а л ы қ п е н* шүкірлік қып, Бұларды бірнеше күн құрмет етті (Т.Ізтілеуов, Назым.). Оларға елшілікке мен барайын, Шамасын шақтап, анық аңғарайын. Сыр бермей, *с ы п а л ы қ п е н* отырыңыз, Айтқанша алдыңа кеп әр қалайын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СЫПАТ [ар. صفة] з а т. с ө й л. *Бейне, сипат, келбет.* Дүниені ескермейтін паң секілді, Жатырқап тірі жанды аң секілді; *С ы п а т ы н,* түрін көрсе сол бүкірдің, Бір үлкен мақсұты бар жан секілді (Абай, Тол. жин.). Совет жазушылары шығармаларында Отанымыздың нелер тамаша патриоттары мүлде жаңа адамдардың *с ы п а т т а р ы* суреттеледі (С.Көбеев, Шығ.). Байжігіт күйлерінің өзіндік *с ы п а т ы,* озық қасиеті – философиялық тереңдігінде (М.Мағауин, Өмір жыры).

СЫПАТТА= е т. с ө й л. *Баяндау, сипаттау.* Ақбөпе Әмірханды бұрын білген, Көрмей-ақ өткен қыста даңқы келген. Өнерін Әмірханның көрген жастар *С ы п а т т а п* Ақбөпеге айтып берген (И.Байзақов, Таңд. шығ.). Түкті мерген Туғанбекті *с ы п а т т а п,* мақтар еді, Туғанбек оған қабағын түйген соң тартынып қалды (Айбек).

СЫПАТТЫ с ы н. *Бейнелі, сынды, тәрізді.* Ол *с ы п а т т ы* қазақтан Дүниеге ешкім кел-

мепті. Өлмейтін атақ қалдырып, Дүниеге көңілін бөлмепті (Абай, Тол. жин.). Әкімдіктің ешбір нышаны жоқ *с ы п а т т ы* ресми де жазылмаған (Б.Момышұлы, Шығ.).

СЫПАША з а т. *Кішірек етіп жасаған сыпа.* Ол ошақ басындағы *с ы п а ш а* үстінде жамбасына бір бөстекті тастай салып қисайған екен (Р.Райымқұлов, Жасыл.). Дәрібек мамық салған *с ы п а ш а н ы ң* үстінде жатыр екен (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

СЫПАША з а т. э т н. *Лайға жылқының құйрық, жалын қосып, тастан өрген, көп заманға шыдайтын шағын күмбез.* Шоқан Уәлихановты жазуына қарағанда, Шу өзенінің бойында Аралбай батырдың *с ы п а ш а с ы* (күмбезі) бар көрінеді («Алматы ақшамы»). Аралбай батыр *с ы п а ш а с ы н ы ң* есігін күншығысқа қаратыпты (Сыпаша – шағын күмбез). Сары топырақтан шыланған лайға жылқының құйрық, жалын қосып, тастан өрген. Осындай тәсілмен жасалған күмбез *с ы п а ш а* көнекөз қәриялардың айтуына қарағанда, бұзылмай, мүжілмей жүздеген жылдарға шыдайтын көрінед (Ж.Тұрлыбаев, Шығ.).

СЫПИ: сыпи табан етік. *Өкшесіз, жұқа, жеңіл мәсі орнына киетін етік.*

СЫПҚЫР с ы н. *Сыптай.* Арбадан орысша киінген *с ы п қ ы р* қара сұр жігіт атып түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫПҚЫРТ= е т. с ө й л. ***Сықпырт***. Қойшы, әйтеуір, бәрін *с ы п қ ы р т ы п* айтып шықтым (Т. Бердияров, Солдат.).

СЫП-СИДА с ы н. *Тіп-тік, ұп-ұзын, сидиған, жіп-жіңішке.* Көп ұзамай, кешқұрымғы көлеңкедей сорайып, ұп-ұзын, *с ы п-с и д а* жігіт кіріп келді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Зәулім ағаштардың бұрынғы көркі жоқ: *с ы п-с и д а* болып жалаңаштанған (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Сырғауылдай *с ы п-с и д а* қара қыз қолына ұстай кірген қызыл папканы үн-түн жоқ ана кісінің алдына қойды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

СЫП-СИДАМ с ы н. *Сорайған, сойдиған, тұп-тұзу, тіп-тік, жіп-жіңішке.* Бұрынғы жатаған жаппаларды көше тәртібімен салынған сәнді үйлер ауыстырыпты. Әр жерде *с ы п-с и д а м* талдар қылтияды (Қ.Нұрғалиев, Екінші.). Жеміс ағаштарынан бойшаң қарағай, *с ы п-с и д а м* үйеңкі, сыланған ақ қайың бар («Лен. жас»).

СЫП-СЫМБАЛ с ы н. *Әдемі, көркем.* Алмабек бас-аяғы *с ы п-с ы м б а л* сұңғақ бойлы (С.Омаров, Шығ.).

СЫП-СЫНЫҚ с ы н. *Мінезі ұяң, биязы.* Жоқ, біздің Кенжехан соңғыларынан емес, күннен-күнге ширай түсіп, *с ы п-с ы н ы қ* жігіт болып келеді (Қ.Әжікеев, Жылан.). Бұрынғы мінезі байқалмайды, осы даланың жаңа түскен келініндей *с ы п-с ы н ы қ* («Қаз. әдеб.»).

СЫП-СЫП: **сып-сып етті.** *Сыпылдады, сусылдады.* Аузы-аузына жұқпай, *с ы п-с ы п е т е д і* (Ауызекі).

СЫПСЫҢ[1] з а т. *Өтірік өсек-аяң, сыбыс.* Жұрттың *с ы п с ы ң ы н а* қарағанда, сол банды ішінде Құланжан да болған дейді (А.Нұрманов, Құлан.). «Бұл дәу де болса Сәдудің ісі» деген әңгіме, ел ішінде үрейлі *с ы п с ы ң* көбейіп кетті (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

СЫПСЫҢ[2] с ы н. **1.** *Сидам, жіңішке, сұйрік, қарағай.* Арқада жер жетпейді Бурабайға, Бөленген бұйра *с ы п с ы ң* қарағайға. Бұлт құшқан мәңгі мең-зең Көкшетауға Бөлектау: «Ой, бауырым!» – дер анадайда (М.Жұмабаев, Шығ.). Соғыста жан құтылмас кәнігі елден. Еместі алысқанның әлі келген. Қарағай, қайың, терек, жыңғыл, *с ы п с ы ң,* Көрінді қашқан жауға бәрі мекен (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Кенекем көзін ашып таң боп қатты, Қараңғы, көз көрмейді ешбір затты. Нажағай маңайында жарқ-жұрқ етіп, Қарағай, *с ы п с ы ң* біткен шулап жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). Бөктергілі бөгел сай, Су түспеген терең сай, *с ы п с ы ң* біткен қарағай, Онан да өтіп жөнелді (Қобыланды). **2.** *Сымпың, самдағай.* Дөңгелек күрең жүзді мығым біреу, астындағы *с ы п с ы ң* торыны ойқастатып, алдынан өте берді (С.Шаймерденов, Өмір.). **3.** *Шапшаң.* Осы кезде, бағанағы шай қойған *с ы п с ы ң* қара келіншек жаулықты жұлып әкетті (С.Мұратбеков, Дос.).

Сыпсың құйрық. *Құйрық қылы сұйық, жіңішке жылқы, ат. С ы п с ы ң қ ұ й р ы қ,* жатаған торыны сипай қамшылап, үзеңгісін шірене тебініп қояды Оңғарбай (С.Омаров, Хантағы).

СЫПСЫҢ: сыпсың етті [қақты]. *Зып етті, сымпың қақты, сумаң етті.* Көк самолет инелікше *с ы п с ы ң е т і п,* көк әлеміне сұңғи жөнелді (С.Шаймерденов, Мінез). Қыздың бір жеңгесі *с ы п с ы ң е т і п,* үй артынан шыға келді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Құс қанатындай *с ы п-с ы ң қ а ғ ы п,* жеңіл жібек көйлектер судырайды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

Сыпсың сөз. *Алыпқашпа, өсек, сыбыр-күбір.* Қанша айтқанмен, ауыл ғой, *с ы п с ы ң с ө з і* болмай тұрмайды (С.Алдабергенов, Асу). Сәлима ауылға келгеннен кейін «әлі дүниеге келмеген баланы дәрімен шірітпек пе» деген *с ы п с ы ң с ө з д е р* көбейіп кеткен соң, дәрігерге көрінуді де қойған (С.Мелдешов, Әңгім.).

СЫПСЫҢДА= е т. **1.** *Сып-сың-сыпсың ету, сумаң қағу.* Ертеңінде түндегі бөтен қатын, алдақашанғы осы үйдің байырғы қатынынан жаман, ерте тұрып, төсек жиып, байға дәрет алғызып, орамал әперіп, шылапшынды шығартып, *с ы п с ы ң д а п,* қужаңдап, ажарланып түрегелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Сүйрендеу, сып-сып ету, сыпылдау.* – Одан да үндемей шыдап, байының елі-жұртын, қонақ-қопсысын сыр бермей, *с ы п с ы ң д а м а й* күтсін, – деді Зере (М.Әуезов, Шығ. жин.). *С ы п с ы ң д а ғ а н* қатындардың сөзін жаратпай, Ақын әжей оларға ұрсып тастаған (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

СЫПСЫҢДАС= е т. *Сыпылдасу, ретін тауып өсек айтысу.* Қолғабыс етісіп, қонақ күткендер болу кесек. Өзара *с ы п с ы ң д а с ы п* қалады (К.Ахметбеков, Сый орамал). «Ең аяғы медалі де жоқ», – деп *с ы п с ы ң д а с а т ы н* көрінеді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

СЫПСЫҢДАСУ *Сыпсыңдас етістігінің қимыл атауы.*

СЫПСЫҢДАТ= е т. *Сыпсың-сыпсың еткізу, сыпылдату.* Сөзді *с ы п с ы ң д а т ы п,* қырық саққа жүгіртіп әкетеді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

СЫПСЫҢДАТУ *Сыпсыңдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫПСЫҢДАУ *Сыпсыңда етістігінің қимыл атауы.*

СЫПСЫҢ-СЫПСЫҢ з а т. *Өзара күңкілсүңкіл, сыбыр, сыбыс әңгіме, өсек.* Жұрт астың арасында бірін-бірі сыртқа шақырып, *с ы п с ы ң-с ы п с ы ң* көбейіп кетті (Ә.Кекілбаев, Дала.). Той өтті. *С ы п с ы ң-с ы п с ы ң* қаңқу сөз үйден аулақтады (Е.Әкімқұлов, Даңқым.). Жігіттермен қосылып, Екі жеті жүргені *С ы п с ы ң-с ы п с ы ң* сөз болып, Көбейді күңкіл жан-жақтан (Батырлар жыры).

СЫП-СЫЛДЫР с ы н. **1.** *Мүлде сүйық, сылдыр (тамақ).* Берген тағамы *с ы п-с ы л д ы р* бірдеме («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Түйіні жоқ, мәнсіз жадағай (сөз).* Айбастың бюрода сөйлеген сөзі *с ы п-с ы л д ы р* болып шықты (Т.Қойшыманов, Таңд.).

СЫП-СЫПАЙЫ с ы н. **1.** *Биязы ғана, инабатты.* Тәртіпке бағынбаймын, қазақшылық қыламын деп *с ы п-с ы п а й ы* жігіт ұялып қалды (Б.Майлин, Шығ.). Сөзінің сөлкеу тұрған ештемесі жоқ, *с ы п-с ы п а й ы* (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Не сенерімді, не сенбесімді білмеймін. *С ы п-с ы п а й ы* Қоңырдың жылы жүзі (Н.Сералиев, Қаңтар). **2.** *Тап-таза, қарапайым ғана, жарасты. С ы п-с ы п а й ы* киінген, жылпостау жігіт кабинетке кірді де, босағада мүлдәйімсіп тұра қалды (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге айтпа).

СЫП-СИДА с ы н. *Тіп-тік, ұп-ұзын, сидиған.* Асан *с ы п-с и д а* болып өсіп кеткен («Спорт»).

СЫПТА= е т. *Түп-түзу етіп жону, шабу.* Сырғауылдай ұзын, *с ы п т а п* жонған ағаштың басында метр жарымдай қызыл орамал желбірейді (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Босқа уақыт өлтіргенше бөренелерді *с ы п т а й* берейін деп бір ойлады да, шалдың тәтті ұйқысын тағы да бұзғысы келмеді (Қ.Ысқақов, Түйық).

СЫПТАЙ с ы н. **1.** *Тартылған сымдай түптүзу, артық еті жоқ.* Подполковник екі қолын жанына түсіріп, екі өкшесін сарт еткізіп, *с ы п т а й* қатқан күйінде Тиховтың қарсы алдында тұрды (Б.Тоқтаров, Тауда.). Ал Ши – Амбының қасындағы *с ы п т а й* денесіне ақ көйлек, қара фрак киген, биік жал тұмсығының үстіне алтын жиекті пенснесін қондырып, оқтау жұтқандай сіресіп отырған консул Борнеман қазір мына топтың арасында мүлде бөлек, бейне басқа планетадан келген адам тәрізді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Бұрын да *с ы п т а й* биік жігіт еді, ұзын шинель киіп, белін қатты байлаған соң, оның бойы әрі биік, әрі сымбатты көрінді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). **2.** *Қынап тігілген, тап-тар, құнтиған.* Жігітіміздің басында кепка, үстінде костюм, бұтында с *ы п т а й* шалбары бар (Д.Досжанов, Зауал). Денемнің бар сымбаты жұртқа көрініп тұратын, *с ы п т а й* киімімнің өзі жақсы (Ғ.Сланов, Домбыра.). Қыздардың үшеуінің де кигені *с ы п т а й* трико шалбар (Ө.Қанахин, Жүрек.)

Сыптай болды. *Жарасымды, жинақы болып киінді.* Тастады шаштан шешіп, шолпы қалды, Құдиярдың сырт киімін буып алды. Ақырын *с ы п т а й б о л ы п* тысқа шығып, Әуелі жанжағына көзін салды (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Сыптай киінді. *Жып-жинақы, тап-таза, жарасымды киім киді.* Шымылдық алдына *с ы п т а й к и і н г е н* Сабыржан шығып, қол көтеріп, жұртты тыныштыққа шақырды да, сөз бастады (Қ.Исабаев, Айқыз). Серік *с ы п т а й* сұлу *к и і н і п,* үсті-басына шаң жуытпайды (О.Сәрсенбаев, Даңқ).

Сыптай қылды. *Денесімен дене етіп, киімін тар қылып киді.* Бешпет, шалбарыңды да *с ы п т а й ғ ы п* тарылтып, тыраштансаң да, сен әлі шіп-шикі баласың – деп кекетіп, өз бойына жақын тартуға қомсынатын сияқты (Ә.Нұрпейісов, Шығ. жин.).

СЫПТИ= е т. *Шұнтию, сымпию, құнтию.* Әлде құйрық-жалын күзеген тайдай *с ы п т и ы п,* шошақ тұмақ, сұр шинель кигізіп, Текенің қа-

зақ-орыстарына қоса ма? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жігіттің бұтында шидей *с ы п т и ғ а н* шалбар, онысы туфлиіне үш елідей жетпей тұр (С.Алдабергенов, Қанат.).

СЫПТИЮ *Сыпти етістігінің қимыл атауы.*

СЫПТЫҒЫР с ы н. **1.** *Тығыншықтай, жұпжұмыр.* Бұрынғы *с ы п т ы ғ ы р* кеудесі енді төстеңдей көтеріліп, иек астына салбыраңқы боғақ бітіпті (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Кешкі апақ-сапақ мезгілде аласа бойлы, шүңірек көз, *с ы п т ы ғ ы р* қара жігіт кеп енді үйге (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Оған қарағанда негізгі топтың кеуде тұсында көк қасқырдай *с ы п т ы ғ ы р* болмағанмен, бота тірсек, жуан сіңір құла төбелдің үстінде төбедей болып отырған қаба сақалдың алып тұлғаға сай асынған қылышы мен қарына ілген шашақты найзасына қарап, осы топтың, осы топтың ғана емес, бүкіл жұрттың сенім артар күші де, найзасының ұшы да болар батыры екені танылғандай (К.Сегізбаев, Беласқан). **2.** *Ықшам, ыңғайлы.* Сержант жалт бұрылғанда, *с ы п т ы ғ ы р* шолақ тонының етегі жарқылдап, кирза етігінің өкшесі сарт етті (С.Омаров, Қызыл.). Киімі *с ы п т ы ғ ы р,* атқа отырысы шошақтау және иығында мылтығы бары байқалады (Х.Есенжанов, Тар кезең). *С ы п т ы ғ ы р* киінген қала жұртының арасында өзгеше өңді, бөгде бояулы бір топ көзге шалынды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СЫПТЫҒЫРДАЙ с ы н. *Ысылған, ширақ, ықшам, оңтайлы.* Денесінде бір жапырақ артық ет жоқ *с ы п т ы ғ ы р д а й* Балташтың киімі де жұқа (З.Ақышев, Ақбел.). Қарсы алдымнан әдемі киінген, *с ы п т ы ғ ы р д а й* сұлу жігіт жолықты (Қ.Байсейітов, Құштар.).

Сыптығырдай сыланды. *Сәнденді, сұлулады,* Тор көзденген тап-таза дене. Ертегілерден елестейтін, *с ы п т ы ғ ы р д а й с ы л а н ғ а н* бикеш тәрізді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫПТЫҒЫРЛА= е т. *Жіңішкелеп орау, бұтау, сидамдау.* Келген ағашты *с ы п т ы ғ ы р л а п* бұтап, қысқалап шауып, Ырыскелді деген колхозшы жалақтап жүр (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Иіріліп келе жатқан жіпті біркелкі етіп *с ы п т ы ғ ы р л а п* отыру істері саусақтардың шебер, ширақ қимылын керек етеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫПТЫҒЫРЛАН=е т. *Жіңішкеру, тартылу.* Орта бойлы топ-толық денесі *с ы п т ы ғ ы р л а н ы п,* сәл сидаң тартыпты (Ф.Дінисламов, Көл.). Қайнату үстінде жібек жіптің қылшықтары бүріліп, *с ы п т ы ғ ы р л а н а д ы* да бояу жақсы сіңеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫПТЫҒЫРЛАНУ *Сыптығырлан етістігінің қимыл атауы.*

СЫПТЫҒЫРЛАУ *Сыптығырла етістігінің қимыл атауы.* Мұндай арқан *с ы п т ы ғ ы р л а у* етіліп ылғи жылқының қылынан есіледі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

СЫПТЫҒЫРЛЫҚ з а т. *Сараңдық, тартыншақтық.* Көсем бейнесін жасауда ешбір ақын тілден сараңдық, теңеуден *с ы п т ы ғ ы р л ы қ* жасамаған (Ф.Оразаев, Басты.).

СЫПТЫР= е т. ж е р г. *Жол беру, қарау.* Осы күнгі жастар ақсақалдарды былай қойғанда жолда келе жатқан мәшинеге де *с ы п т ы р м а й д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫПЫЛДА= е т. **1.** *Жыпылдап тез-тез сөйлеу, сып-сып ету.* Біреуі аузы-аузына жұқпай *с ы п ы л д а п* сөйледі (А.Жақсыбаев, Менің дос.). – Бәсе, көргенсіз ит, *с ы п ы л д а п* ана жақта өсек айтып жүр екен ғой, – деді Шекер (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – Әрине, ақылдасқаныңыз теріс емес, – деді Әтіхайым *с ы п ы л д а й* түсіп («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Жылмаң қағу, сумаңдау.* Балдайдың *с ы п ы л д а ғ а н* саусағына қарап: «Осы әйел тарамыс есуден басқа жұмыс істемеген шығар» деп те ойлайсың (Б.Майлин, Шығ.). Дүкенге барғыштап, *с ы п ы л д а п* жүргенінен шошушы еді (Қ.Қазыбаев, Ызғар). *С ы п ы л д а ғ а н* түріне қарағанда, «қуса құмалақ түспейтіннің өзі болуы керек» деп Орынғали ішіне бір ой түйіп қойды (М.Дүйсенов, Мейман). **3.** *Зу-зу ету, суылдау, заулау.* Советтік машиналардың әртүрлі маркалары *с ы п ы л д а п* ерсілі-қарсылы өтіп жатыр (С.Мұқанов, Саяхат.). **4.** *Құстардың неше алуан төңкеріліп ұшуы.* Ұшуға ыңғайлы жұмыр, жинақы біткен дене бітімі саят құстарына *с ы п ы л д а п* ұйытқи ұшуына не сыпырма ағыза ұшуына пәлендей ауырлық келтірмейді, қанаты мен денесін еркін ұстап, оны неше аунап құбылтып отыруына мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»). Боз аспаннан *с ы п ы л д а п* бір жалғыз құс ұшып кетті (С.Елубаев, Ойсыл қара). Шалынып бір үн алыста Қарайсың кенет жиекке: Сылдырап кеткен қамыс па? *С ы п ы л д а п* өткен үйрек пе? (F.Орманов, Таңд.).

СЫПЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Көп сөйлейтін сөзшең, өсекші, беймаза.* Отырған жерін өсекпен өртейтін *с ы п ы л д а қ* әйелдер қара кемпірдің алдында аузын бағып сөйледі (А.Жақсыбаев, Кайырлы таң). Кеше әлгі *с ы п ы л д а қ* келін келіп еді (З.Шүкіров, Жас жесір). Тайжанның қызы жасынан жеңілтек, шешесіне тартқан *с ы п ы л д а қ* (З.Шашкин, Сенім). **2.** *Төңкеріліп, неше алуан әдіске салып ұшатын (құс).* Үшінші

тобы, қаршыға тектес құстар, *с ы п ы л д а қ* келіп, неше алуан төңкеріліп ұшудың түрлі әдісін қолданады («Егемен Қазақстан»).

СЫПЫЛДАС= е т. *Жыпылдасып, өсек айтысу.*

СЫПЫЛДАСУ *Сыпылдас етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫЛДАТ= е т. **1.** *Қолы-қолына жұқпай, шаруаны тез істеу.* Инеш саусақтарын *с ы п ы л д а т а* қимылдатып клавиш бойымен жүгіртіп өтті (С.Шаймерденов, Болашақ.). Қыз-келіншектер уықтың бауларын *с ы п ы л д а т а* шешіп, шаңырақтан ағытып алып, жерге қатарлап жинай бастады (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** *Тез-тез жүру, бастырмалату.* Бұлар көш қасында топтанысып келе жатқанда, қолдарында қаршығасы, бір топ болып, күйеулері де *с ы п ы л д а т ы п* өте шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қартқожа бір сайда келе жатыр еді. Екі атты кісі *с ы п ы л д а т ы п* Алабасқа қарай өтіп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫПЫЛДАТУ *Сыпылдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫЛДАУ *Сыпылда етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫР з а т. *Топалаң, қарасан.* Сиырды қарағанда қазақ «ай *с ы п ы р* келгір» дейді («Лен. жас»). *С ы п ы р,* сыйпар, «ұшаяқ» – қарасан індетінің атауы, эвфемизмдер (Ә.Ахметов, Түркі тіл. табу. эвф.).

Сыпыр алғыр! қ а р ғ. *Қара малға, сиырға айтылатын қарғыс.* Өк, көк өгіз! *С ы п ы р а л ғ ы р* сүйкенбе! Неткен қасқой, мойнын жерге үйкеуге, Сүйкенем деп өзі бос жерді қиратып, Осынша елді дозаққа құлатып үйте ме? (І.Жансүгіров, Шығ.).

СЫПЫР= е т. **1.** *Үй ішін, қора-қопсы, көшені қоқыр-соқыр, шаң-топырақтан сыпыртқымен тазарту.* Қызы Сақып шағырдан бұған қауқиған сыпырғышпен үйдің ішін *с ы п ы р а* бастады (Б.Майлин, Шығ.). Ол монастырь – сопылар тұрар жері, Кешкі қоңырау соғылған көптен бері. Сопылар, қызметкерлер басылған жоқ, Тас көшесін *с ы п ы р ы п* жүргендері (Абай, Тол. жин.). Ұзын қара пешпентті, ұзын шашты, Жамағатты итеріп бір жол ашты, Мешітіне бастықтың келер жолын Дайын қылып, *с ы п ы р ы п* шаңын басты (Абай, Тол. жин.). *С ы п ы р ғ а н д а й* тезекті Өңшең залым кезептен Еңбекші елді аршыды. Жарлықты Жүкең жаудырды, Уәзірді жер аудырды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Бір нәрсені ысыру, серпіп түсіру.* Жамантай басындағы жаулықты *с ы п ы р ы п* тастап, Айқыздан гүрзіні жұлып алды (Қ.Исабаев, Аялы жан.). Сұқ саусағымен тершіген маңдайын бір *с ы п ы р ы п* тастады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Көзіне түскен шашын білегімен кейін *с ы п ы р ы п* қойды (Т.Ахтанов, Боран). **3.** а у ы с. *Қалдырмай, сыпырып-сиыру, жинау.* Қойдың бұрқыраған жүндерін жел дыбысын сездірмей жорғалап келіп, *с ы п ы р ы п* алып кетіп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Еркек атаулының бәрін *с ы п ы р ы п* әкетті (С.Алдабергенов, Асу). Көрдің бе, сүттің қаймағын *с ы п ы р ы п* жеп қойыпты (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). **4.** *Алып тастау, сыдыру.* Шашын ұстарамен *с ы п ыр ы п* тастағанда әкесіне деген ашу-ызасы әлі тарқай қоймаған (А.Жағанова, Еркежан). Қоштасып бір күн отырдым, Баланың, балғын шашымен, Шашымды тентек *с ы п ы р д ы,* Жігіттің ұстарасымен (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). Қойдың терісін *с ы п ы р ы п,* бөлшектеп, пәршелеп тастады (Д.Досжанов, Зауал). **5.** *Киімін жалаңаштанып шешу.* Арақ ішіп құтырсаң, Бар киімді *с ы п ы р с а ң* Дүниеден мұтылсаң, – Жолға түстің түп-түзу (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мінеки, үстіндегі киіміне дейін *с ы п ы р ы п* алып, түнде жалаңаш тастайды (Т.Ахтанов, Боран). Біреулері отыр, біреулері киімдерін *с ы п ы р ы п* тастап, тақыр жерде күнге қыздырынып жатыр (М.Мағауин, Ақша қар). **6.** *Жұлып алу, ағыту, босату.* Ол тастың басына жайлана отырып, бүркіттің томағасын *с ы п ы р д ы* (Ш.Айманов, Қыран.). Омар кеңсенің алдындағы сырыққа байлаған аттарының жүгенін *с ы п ы р ы п* жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар). Аттың жүгенін *с ы п ы р д ы* да, сауырға бірді салып, айдап жіберді (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Аузын үріп, аяғын сыпырған [табанын қырып өсірген]. а) *Бағушының көп еңбегі сіңген, жақсы қаралған (мал).* – Қарт мұртын сипап қойып: «Ақырған ақпанда, *а у з ы н ү р і п, а я ғ ы н с ы п ы р ғ а н* төл гой», – деп балаша қуанады («Лен. жас»). ә) *Әлпештеп өсірген (бала).* Біздің жаққа қарап аяғын баспады-ау. *А у з ы н ү р і п, т а б а н ы н қ ы р ы п ө с і р г е н* әкесі мен шешесі не жазды («Лен. жас»).

Бетпердесін сыпырды. *Шынайы болмысын, шын ойын, ниетін көрсетті, ашық кетті.* Раушан Айжанның нервісіне тигісі келді ме, *б е т п е р д е с і н с ы п ы р ы п* тастап, ашығырақ кірісті (З.Шашкин, Сенім). Белсендісін бояма, *б е т п е р д е с і н с ы п ы р ы п* Іздесе көп қоя ма? (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

Жон терісін сыпырды. а) *Өлімші ете сабады, көресіні көрсетті.* Жүр, жүр, кәне, ажалың қазір, тоқтан кеп түрса да, ана ойпаңдағы бағанға шам орнат. Әйтпесе *ж о н т е р і ң д і с ы-*

п ы р а м (С.Мұратбеков, Көкорай). Ау, сол арта қалған ауданның шаруасын жөндемесем, ертең Ералиннің *ж о н т е р і с і н с ы п ы р а с ы ң д а р* ғой (Т.Ахтанов, Дала.). ə) *Өлтіре сынады, тілдеді.* – Тілеуің берсін, осылардың *ж о н т е р і с і н с ы п ы р ғ а н* өлеңдерің бар ма, Абай екеуіңнің? – деді Оспан Дәрменге (М.Әуезов, Абай жолы).

Маңдай терін [бес] сыпырды. *Бейнеттенді, еңбек етті, еңбек сіңірді. М а ң д а й т е р і н с ы п ы р ы п* тапқан мүлікті адам қадірлеп ұстамай ма? (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Өзі түк бітірмейді, жұрттың *м а ң д а й т е р і н б е с с ы п ы р ы п* тапқан тамағына əзір қасық бола кетеді (С.Бердіқұлов, Аспан.).

Сыпырып алды [əкетті]. а) *Күштеп, зорлап алды, тартып əкетті.* Ораз бен Батырбек кейінгі жігіттерге ым қақты, Абылаевтың қаруын *с ы п ы р ы п а л у ғ а* шақырды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қарқаралыда банды жұртты тонап, арба, аттарын *с ы п ы р ы п а л ы п* сегізі күні кеткен екен (Қ.Исабаев, Өткелде). ə) *Киімін тыр жалаңаш қылып шешіп алды.* Түрменің халі нашар. Өз киімдерімізді, іш киімдерімізге дейін, *с ы п ы р ы п а л ы п* қойған (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қатынды қапыда өлтіргендеріне тағы өкіністі. Қатынның киіміне тиген жоқ, еркектің үстіндегі киімін *с ы п ы р ы п а л ы п*, тырдай жалаңаш анадай құмға апарып тыға салды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жатақханаға жақындағанда үш-төрт бұзақы жабылып, бар киімін *с ы п ы р ы п ə к е т і п т і* (М.Мағауин, Ақша қар).

СЫПЫРА[1] з а т. *Қамыр илейтін жұқа жарғақ тері.* Келіншек қолын сабындап жуып жіберді де, өрешенің ішіндегі *с ы п ы р а н ы* алып, қамыр илеуге кірісті (Б.Дəулетбаев, Парыз). Үсіптің үйінен тері *с ы п ы р а ғ а* ораған бір тостаған талқаннан басқа түк те табылмады (Ш.Мұртаза, Жұлдыз.). Кебеженің үстінде тұрған *с ы п ы р а н ы* алдына дүңк еткізді. Ойы қамыр илемек (К.Ахметбеков, Ақдала).

Сыпыраның ішінде отырды. *Мол дəулеттің ішінде отыру мағынасында айтылады.* Жайсаң жер, мыңғырған мал ортасында, *с ы п ы р а і ш і н д е о т ы р м ы з* ғой (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

СЫПЫРА[2] үс т. *Баршасы, шетінен, бəрі бірдей, тұтас, түгелдей, жаппай.* Барымта мен партия – Бəрі мастық, жұрт құмар. *С ы п ы р а* елірме, сұрқия, Көп пияншік нені ұғар? (Абай, Тол. жин.). Адам аулап, *С ы п ы р а* саулап, Байды жаулап жетісер (Абай, Тол. жин.). Бəрін *с ы п ы р а* боқтап, маңайына жолатпады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ертеңгі онға дейін «Бірлік» совхозының қойшыларын *с ы п ы р а* аралап шығуым қажет (Д.Досжанов, Дария).

Сыпыра жомарт. *Берегенсіген, жомартсынған, бəріне көмектескіш.* Құландай үркіп елдерің, Қалдырып мекен жерлерін, Жаяу, жалпы, жалаңаш, Қатын, бала, ерлерін Аштықтан қырғын тапқанда, *С ы п ы р а ж о м а р т,* қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.).

Сыпыра күзеу. *Жылқы малының құйрық қылын күзеу түрі.* Сағалықтан тегістей құйрықтың дəл ұшында «шыбындық» қана қалдырып қырықса, *с ы п ы р а к ү з е у* болады. Екінші сөзбен «сыптығыр» деп те атайды («Қазақст. мект.»).

Сыпыра соқты. *Түк қалдырмай жеді.* Той тағамын *с ы п ы р а с о қ қ а н д а р ы м е н* қоймай, менің қалыңдығымды зорлап, масқара етті (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

Сыпыра шапқан тақтайдай. *Қақпақтай, тіптүзу, кең.* Жауырыныңа қарасам, *с ы п ы р а ш а п қ а н т а қ т а й д а й* (Ер Тарғын). Жауырыныңа болайын *С ы п ы р а ш а п қ а н т а қ т а й д а й.* Құйрығыңа болайын, Қынаптан шыққан қанжардай (Ер Тарғын).

СЫПЫРА[3] з а т. ж е р г. *Рет, қатар.* Бір кісі екі *с ы п ы р а д а н* киім кидік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қоралардың бəрі де, бұзау үйі де ішісырты екі *с ы п ы р а д а н* сыланды («Екпінді жол»).

СЫПЫРҒЫ з а т. с ө й л. ***Сыпырғыш***. *С ы п ы р ғ ы* келсе, шаң қашар (Қаз. мақал.). Қолына *с ы п ы р ғ ы с ы н* ұстай шыққан кісі үйінің маңын сыпыра бастады (Ғ.Мұстафин, Өмір.). Сыпыр, сыпыр, *с ы п ы р ғ ы!* Тазалықтың Құдайы (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын).

СЫПЫРҒЫШ з а т. **1.** *Үй ішін, қора-қопсы, көшені сыпыру үшін сіпседен, жусаннан, шіліктен жасалған сыпыртқы.* Қызы Сақып шағырдан буған, қауқиған *с ы п ы р ғ ы ш п е н* үйдің ішін сыпыра бастады (Б.Майлин, Шығ.). Шоқпыттың үстінде жыртық тон, қолында қара *с ы п ы р ғ ы ш ы* бар еді (Д.Əбілев, Баянауыл.). *С ы п ы р ғ ы ш* ірі құс қанатынан немесе шілік, жусаннан буып жасалған үй сыпыратын мүлік («Ана тілі»). **2.** *Моншада шабыну үшін жөке, емен жапырағынан буып жасалған құрал. С ы п ы р ғ ы ш ы н* орыстың бере түршы, бауырым, Денемнің құрыс-тырысын жазайын, бөртсін сауырым (Қ.Аманжолов, Шығ.).

СЫПЫРҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта, əр жерінен сыпыру.* Үйдің ішінің бəрі күземнің қылшығы, жүн екен. Ырысбала *с ы п ы р ғ ы ш т а п* жүр (І.Жансүгіров, Шығ.). Бектемір тау-тау боп үйілген қызылдың төңірегін *с ы п ы р ғ ы ш т а п* жүрген еді («Мəдениет жəне тұрмыс»).

СЫПЫРҒЫШТАУ *Сыпырғышта етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫРМА с ы н. *Сусыма, сырғыма.* Бұл жерде *с ы п ы р м а* жел, қума жел, жаяу борасын деген көп болады («Лен. жас»). Толғаулы найза, бір отпен Күдері баулы көк шыбық *С ы п ы р м а* қылыш қынынан (Бес ғасыр.).

СЫПЫРМАЙ з а т. ж е р г. *Аласа жиекті бөрік.* Менің *с ы п ы р м а й ы м д ы* алып берші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫПЫРМАЛЫ: сыпырмалы қылыш. э т н. *Ұшы қайқы, жалаңдаған жеңіл қылыш.* Мұз қатып минутында сықырлады. Тұра алмай тоңып тегіс тыпырлады. Топтанып тұрған кезде тұран келіп, *Қ ы л ы ш п е н* қыра берді *с ы п ы р м а л ы* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

СЫПЫРТ= е т. **1.** *Сыпырғышпен үйді тазалату.* Қожа кетісімен ауылнай осы үйдің келіні мен қызына төргі үйді *с ы п ы р т т ы* (Ә.Нәбиев, Шолпан). **2.** *Шашын тақырлатып, алып тастау.* Қам жемеңіз, қазір барып шашын *с ы п ы р т ы п* тастаймын (С.Шаймерденов, Өнім.). **3.** *Терісін сыдырту.* Оны жаулап аламын деп қолға түскендердің тірідей терісін *с ы п ы р т ы п,* көбін отқа жақтырдым, кейбіреулерінің құлағын, мұрнын кескізіп, саусақтарын саудыратып үзіп, көзін ойғыздым (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). **4.** а у ы с. *Зулату, сыпылдату, соқтырту.* «Ә» дегенше болмай алымды ат *с ы п ы р т ы п* жетіп келді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жұрт «не көрдің, не білдің?» деп сұраса, анау студент өтірікті шындай *с ы п ы р т а* беріпті (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). «Тәбәрікті тұқыртып, «Жасанды» ашып *с ы п ы р т ы п,* Суылдатып келеді. Ауызына – Алла, ойында: «Қанша түсер қойынға?... Жуырда кім өледі?» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сыпырта ұшу. с а я т. *Сұңқар, лашын тектес құстардың оқтай атылып, ағызып ұшуы.* Алайда оқтай атылып, ағыза не *с ы п ы р т а ц ш у г а* келгенде сұңқар мен лашын тектес құсқа ешқайсысы тең келмейді («Егемен Қазақстан»). Сөйтіп, қыран құстардың көбірек қолданатын ұшуы үш түрлі: қалықтай сыза ұшу, сұрапылдай ағыза не *с ы п ы р т а ц ш у,* сыпылдап ебелектей ұшу («Егемен Қазақстан»).

СЫПЫРТҚЫ з а т. с ө й л. ***Сыпырғыш.*** Әйелдер дереу *с ы п ы р т қ ы* тауып, су сеуіп, үйдің ішін тазартып, сыпыруға кірісті (С.Мұратбеков, Жабайы.). Раушан *с ы п ы р т қ ы н ы* тастай сап, төргі үйге атып кірді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

СЫПЫРТҚЫЗ= е т. *Шашын біреуге тақырлатқызу.* Шашын жаңа ғана ұстарамен айнадай қып *с ы п ы р т қ ы з ғ а н,* одан шып-шып тер шығады (С.Досымов, Директор.).

СЫПЫРТҚЫЗУ *Сыпыртқыз етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫРТУ *Сыпырт етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫРУ *Сыпыр етістігінің қимыл атауы. С ы п ы р у д ы* ауланың қақ ортасынан бастады (Қ.Исабаев, Соңғы.). Менің жұмысым сиыр сауу, нан жабу, үй *с ы п ы р у* (Т.Тобағабылов, Жазира).

СЫПЫРУЛЫ с ы н. *Тазаланып сыпырылған.*

СЫПЫРУШЫ з а т. *Кеңселер мен қонақ үйлерді, көшелер мен аулаларды тазалаушы жұмыскер.* Қонақүйінің директоры мен кассирі де, күтушісі де, *с ы п ы р у ш ы с ы* да жалғыз ғана кемпір екен (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Осындағы мектепке үй *с ы п ы р у ш ы* керек деген (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Осы стансаның төңірегін *с ы п ы р у ш ы* болып орналастым (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

СЫПЫРЫҚ с ы н. *Тақыр, тықыр, жылтыр.* Ең тынымсыз қылмыстының шошақ біткен *с ы п ы р ы қ* төбесінен, аласа маңдайына қарай оқыс құлай түскен сызығы болады (М.Әуезов, Ақын аға). Жерінің ауасына, тұрмысына қарай, Қазақстан елінің киімі де неше алуан. Түркістан жағында кең қолтық дөңгелек етек, ұзын жең күпі, шапан тымақ, жалбағай, саптама етік болмайды, шолақ жең, *с ы п ы р ы қ* сарт шапан, жиегі дүрдиген жалпақ бөрік, киіз қалпақ, кебіс, мәсі немесе қу етік (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әсіресе «Күйме-тас» сияқты *с ы п ы р ы қ,* секие біткен, жинаған жүктей жартасқа таңдана, қызыға қарады (С.Бегалин, Шоқан асу).

СЫПЫРЫҚТАН= е т. с а я т ш ы л ы қ. *Жылмағайлану, таралу.* Саят құстарының бас сүйегіне келсек, ол да құйған болаттай қайнаса біткен өте шымыр, қағылшаң келіп, желке жағы біраз *с ы п ы р ы қ т а н ы п* тұрады («Егемен Қазақстан»).

СЫПЫРЫЛ= е т. **1.** *Сыпырғышпен топырағы тазалану, жиыстырылу.* Таза с *ы п ы р ы л ы п,* таза жиылған оңаша үй, Абай көңілін көтеріңкі етеді (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Сыдырылу, терісі алыну.* Сорлы құлынның терісі *с ы п ы р ы л ы п* болмай жатып талапайға түседі (З.Шүкіров, Ізгілік.). **3.** *Сылыну.* Буы бұрқырап ас келді, тарелкада құйқасы *с ы п ы р ы л ғ а н* бас, табақта тоқпан жілік, жамбас (Д.Досжанов, Зауал). **4.** *Таю, жылмағай жерден ауу.* Күшпен тартып қалғанда Елпан аттан *с ы п ы р ы л ы п,* бар салмағымен жерге құлады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **5.** а у ы с. *Ысырылу, ығысу.* Бар балықшы Мөңкеден бір күнде іргесін ашып *с ы п ы р ы л ы п* шығады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Мың діл дә білімдінің жалғыз сөзі, Таңырқап

жұрттың бұған тұрған кезі. Сен болып бақыт таңы нұр түсірсең, *С ы п ы р ы л ы п* қайғы бұлты кетер өзі (М.Дулатов, Шығ.). – Ал сау бол! – деп Жаннаның құшағынан *с ы п ы р ы л ы п* шыға берді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СЫПЫРЫЛУ *Сыпырыл етістігінің қимыл атауы.* Ыстық күндері оның терісі тез *с ы п ы р ы л у ы* керек (М.Исмаилов, Зорман.).

СЫПЫРЫНДЫ з а т. *Бір нәрсені сыпырғанда, тазалағанда жиылған қоқыр-соқыр, шөп-шалам, қоқсық.* Ошақтан шыққан күл көшеден, үйден жиылған *с ы п ы р ы н д ы л а р* да бағалы тыңайтқыштар бола алады (Е.Жамалбеков, Суармалы.). Түнде далаға *с ы п ы р ы н д ы* төкпейді, үй сыпырмайды. Сыпыра қалғанда: «Үйге бүйі кіріп кетті» дегенді айтып барып сыпырады (А.Қайбарұлы,.. Қаз. ырым.). – Шелекте толып тұрған кір-қоқырларды анау *с ы п ы р ы н д ы* төгетін жәшікке апарып төгіп кел, – деп қолына берді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

СЫПЫРЫС= е т. *Үйді т.б. сыпыруға көмектесу.*

СЫПЫРЫСУ *Сыпырыс етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫРЫП-СИЫР= е т. **1.** *Сыпырып, жинау.* Ығына түскен азын-аулақ қарды *с ы п ы р ы п-с и ы р ы п,* көлікке жеккен ысырғышпен алысқа апарып төккен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ертең қырманды *с ы п ы р ы п-с и ы р ы п,* келесі жылдың тілеуін тілеп жат деп кетеміз ғой, – десіп жатыр жұрт («Лен. жас»). **2.** *Тұқ қалдырмай жалап-жұқтау, жеу.* Табақ түбінде қалған асты *с ы п ы р ы п-с и ы р ы п* бір-ақ асады (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Жеңгесінің алдына жайып салғанын түгел *с ы п ы р ы п-с и ы р ы п* жеп, жатып қалды (С.Аққошқаров, Бақыт.). **3.** а у ы с. *Тұқ қалдырмай алу, теру, қамту.* – Өртеніп жатқан ел мынау, әлі де мал дүниеге көзі тоймай, ойдан-қырдан *с ы п ы р ы п-с и ы р ы п* жатқан Оспан анау, – деді Серікбай (М.Әуезов, Қилы заман). Одан тұқым қорын ғана құйды да, басқасын *с ы п ы р ы п-с и ы р ы п* мемлекетке тапсырды (С.Алдабергенов, Асу).

СЫПЫРЫП-СИЫРУ *Сыпырып-сиыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫПЫС с ы н. *Сидам, жіңішке. С ы п ы с* қара сирақ есікті аттады. Сосын жез түймелер көзге шалынды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

Сыпыс құйрық. *Құйрық жалы сидам (ат).* Мынау қамыс құлақ, құлан жал, *с ы п ы с қ ұ й р ы қ,* жазық бауыр байырғы жылқы (С.Қалиев, Еңбек.).

СЫР[1] [ар. سر] з а т. **1.** *Әркімнің өзіне тән, басқа адамға белгісіз құпия ойы, жасырын пікірі.* Ішім – толған у мен өрт, сыртым дүрдей, Мен келмеске кетермін түк өндірмей. Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр, *С ы р ы м д ы* тоқтатайын айта бермей (Абай, Тол. жин.). Жүрегіңнің аш көзін, Жанның *с ы р ы н* арала. Көркем десең жарымды, Мас бол, жүрек тазала (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Болсаң да жалғыз жапанда *С ы р ы ң а,* құрбым, берік бол! Күбірлесе-ақ ауызың, Әкетер қағып жүйрік жел (М.Жұмабаев, Шығ.). Қызға кісі жіберіп сөйлеспекке *с ы р ы м* әшкере болар деп қорықты (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). **2.** *Істің мән-жайы, жай-жапсары.* Түзу кел қисық-қыңыр, қырын келмей, Сыртын танып іс бітпес, *с ы р ы н* көрмей. Шу дегенде құлағың тосаңсиды, Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей (Абай, Тол. жин.). Мұны оқыған ұландар, Үмбетей жырын тыңдаңдар! Байқап оқып әрбірін, Ақылға салып бар *с ы р ы н,* Не деп отыр, көр түрін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Біреуге біреу жақын жүрейін деп, Құда болар *с ы р* жайын білейін деп. Бір-бірін сүймесе де құда болар, Сонымен «партияға» кірейін деп (М.Дулатов, Шығ.).

Сыр айтты. *Құпиясын білдірді, ішін берді.* Енді мен *с ы р а й т у ғ а* ұялмаймын, Айтпауға жүрегімді тыя алмаймын. Тіріден өлі кісі ұяла ма? Әйтеуір дүниеде тұра алмаймын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күшті жуан қара ағаш, Жапырақсыз жалаңаш, Өмірде беті қайтпаған, Ешкімге *с ы р ы н а й т п а ғ а н,* Тура келіп тағдыры, Долы дауыл кез келіп, О да бір күн құлайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жүйрік қиял дүниені кездіріп, Туған ел мен өскен жерден бездіріп, Қиын қиғаш қияларға жетектеп, *С ы р ы н а й т п а й,* жөні қалай сездіріп (М.Дулатов, Шығ.).

Сыр алды. *Құпиясын біліп қойды.* Түзге шықсам өзіммен бірге шығып, Қасыма жолдас болып, жүріп алды. Ағайынды кісідей бірге қонып, Со шіркін күннен-күнге *с ы р ы м д ы а л д ы* (Сүйінбай ақын, Өлеңд.). Ескі досын көргенде, Есебі жоқ ант ішіп, Аруақ, Құдай айтысып, *С ы р а л ғ а л ы* айттым деп (Абай, Тол. жин.).

Сыр алдырды. *Бар ойын білдіріп алды, сырын ашып қойды.* Ондайда *с ы р а л д ы р ы п* қойсаң, қадірің кемиді (Т.Ахтанов, Боран). Байтас қорықса да, *с ы р а л д ы р ғ а н* жоқ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Рай отырғанда Ақбала *с ы р а л д ы р м а й,* кінәсіз жанша көзін төмен салып жүреді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сыр алысты. *Сырласты, жақын тартты, сыр тартты, пікірлесті.* – Жүз таныстығым бар, Бірақ *с ы р а л ы с қ а н* кісім емес (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Бір-бірімізді жиналыстарда ғана көріп жүргеніміз болмаса, сөйлесіп *с ы р а л ы с қ а н* емес едік (Ы.Кененбаев, Лабасы.).

Сыр ашты. а) *Көңілдегі құпиясын ақтарды, білдірді.* Тауып айтса мінді деп, Жоғалтып бақ мініңді. Өз етіңді жұлып жеп, *А ш п а* алашқа *с ы р ы ң д ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақтың өзім дағы баласымын, Білемін сол себепті рәсімін. Хәйламен қақпан құрған жауды көріп Теріс пе сізге келіп *с ы р а ш у ы м?* (М.Дулатов, Шығ.). Сөзіңіздің бәрі де шын, Мен көптен сеземін. *С ы р а ш а а л м а й* болып жақын, Іштен тынып төземін (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Қаныкты, тусінді.* Көп іздедім күздің *с ы р ы н а ш қ а н ш а* Сөйлеткенше сол бір гүлдің берген кезде көзқарасынан ішкі жан дүниені бірден тартар сыры байқалады (К.Оразалин, Абай.).

Сыр бермеді. *Ештеңе білдіртпеді, ішін бермеді.* Қалың елім, қалың қара ағашым, Қайраты мол, айбынды ер, алашым! Өзі-ақ құлар, *с ы р ы ң б е р м е,* сабыр қыл, Ақымақтар байқамаған шамасын! (М.Жұмабаев, Шығ.). Сықылды тау киігі жатырқағыш, Жоламай жанға жақын сырттан қашар. Батса да дерті жанға қанша қинап, *С ы р б е р м е й* жатты бала күшін жинап (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сияз бар десе жүрегім, Орнықпайды суылдап. Сыртқыларға *с ы р б е р м е й,* Құр күлемін жымыңдап (Абай, Тол. жин.).

Сыр бөлісті. *Сырларын айтысып, мауық басысты.* Осынау шағын *с ы р б ө л і с т е г і* орасан цифрлардан үш-төрт адамның фамилиясын атауға болады («Егемен Қазақстан»).

Сыр бүкті. *Ішкі құпиясын жасырды, жария етпеді.* – Сенен *с ы р б ұ г е т і н* біз емес, Әзірше айламен тұрған жақсы (Ә.Әзиев, Жез тау.). Ләззат енді Нияздан инедей сырын жасырмайды. Кісі өзінен *с ы р ы н б ұ г і п* тұра ала ма? (Т.Ахтанов, Боран).

Сыр білдірмеді. *Сыр бермеді, ештеңесін сыртқа жария етпеді.* Өлтірсін байын, маған не керек?... Бірақ мақсатыма жеткенше, *с ы р б і л д і р м е у і м* керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәуекел зор, ақыл мол, Қорықпай тосқан тағдырын. Қиынсынбай өлімді ол. *Б і л д і р м е г е н* еш *с ы р ы н* (Абай, Тол. жин.).

Сырға берік. *Сырын сыртқа шашпайтын, сабаз, орынсыз әңгіме айтпайтын.* Қайраты зор, білмейтін ерінуді, Не асып, не мақтанып желігуді? Еңбегімен күнелткен, *с ы р ғ а б е р і к,* Ұнатпайтын орынсыз елігуді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *С ы р ғ а б е р і к* сабазым, Ашуын таппас қиынсың. Бірақ жалған, қайтейін, Мезгілсіз келіп дүниеге (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік). Ана суайттың сырбаздап берген тағамына сатылмай, оның жайсыз сұрағына інім үн қатпапты, *с ы р ғ а б е р і к* мінезінен айнымапты (Қаз. тілі фразеол. сөзд.).

Сырға жаңа барды. *Енді түсінді, мән-жайды енді ұқты.* Байбатша анық *с ы р ғ а ж а ң а б а р ғ а н,* Қыз Сәмсая түрленді қуанғаннан. Жақындап жарылуға, есі қалмай, Падиша үйден шықты ұялғаннан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сырға толы. *Сыр-сипаты, құпиясы көп.* Сұлудың *с ы р ғ а т о л ы* торғын беті-ай, Бетінде ешбір толқын көрінбеді. Біраздан көздеріне жас мөлдіреп, Жас сұлу жылап тұрып күлімдеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сыр жасырмады. *Ішіндегісінің бәрін айтты.* Базарбай. Менен *с ы р ж а с ы р м а й т ы н ы ң* қайда? Жәмилә. Неғыппын? Базарбай. Шерниязға тимекші бопсың! Жәмилә. Базарбай, сен аптықпа, Сені сүйгендігімнен Осыны істеп отырмын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сыр жоқ. *Құпия жоқ, бүкпесіз, адал.* Жүрегімде нұрым жоқ, Жасыратын *с ы р ы м ж о қ,* Айтпай арам безімді. Жалғыз мені деме қор (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жауыңның жан жолдасы осы дейді, Мұнан таса *с ы р ы ж о қ* досы дейді. Не қылсаң да көңілін орнықтырып, Осыменен шын жақын болшы дейді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сыр қалмады. *Құпиясы жоқ.* Байлардың қу білмеген *с ы р ы қ а л м а с,* Тамам құдың бірімен-бірі жалғас. Араз болып жүрсе де пайдасы бір, Орны дайын ол иттің, құры қалмас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сыр қылды. *Өсектеді, әңгіме етті.* Ойланар кез болды ғой, Орынсызды құр қылмай. Сабын алып онан да, Үстімізді кір қылмай, Тазалайық денені Сыртымызды *с ы р қ ы л м а й* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сыр мінез. *Сыры, мінезі белгілі; кәнігі, сыралғы, сырлас.* Шешілмеген бір жұмбағының мағынасын тапқандай. Онысы Қасболат. *С ы р м і н е з* болып жүріп сырын алдырмаған бір жан. Сонау арасат кезде сол үшін басын оққа байлаған солдатын сатып кеткен жоқ па еді? (Т.Ахтанов, Шығ.). Қол бастап, киіп сауыт – Царградты! *С ы р м і н е з* мініп сенімді атты. Далада келе жатып князь көрді – Ішінен орман шыққан қартты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өйткені ол малға *с ы р м і н е з* қазақ халқының ұғымына тез жетіп, көкейіне бірден қонатын (М.Ермеков, Тарту). – *С ы р м і н е з* ат. Ешқайда кетпейді, – деді Байжан (С.Мұқанов,Шығ. жин.).

Сыр сақтады. *Құпиясын ешкімге айтпады.* Әуелден сұлу жайы бізге мәлім: Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған. Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай, Бойына майдалықпен *с ы р с а қ т а ғ а н* (Абай, Тол. жин.). *С ы р с а қ т а ғ ы ш,* ел сынағыш, Берік жансып жүруші ем. Жұртты

сөгіп: «Таңырқағыш неткен жан!» – деп күлуші ем. Бұл не ғажап өзгелерден Артық болды жұлдызың! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шернияз. Әлде өзіңнен сөзің бөлек, *С ы р ы ң д ы* ішке *с а қ т а й с ы ң* Жүрегіңді көлеңкелеп, Ашар мезгіл таппайсың, Әлде өзіңе (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сыр тапты. *Мән-жайын ашты, құпиясын білді.* Ешкім жауап Айуанда да ақыл бар адамдайын, Десең ойлап ондайдан *с ы р т а б а й ы н*: Көңіл көзін аштағы ақылға сал, Құр құлақпен тыңдама, қалқатайым! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сыр тартты. *Құпия пікірін, жасырын ойын білу үшін сыңайын байқады.* Міне, өзі де келе жатыр екен. Мен *с ы р т а р т ы п* көрейін, сен бара тұр (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). Ойын-сауықта қатар отырғанда ақырын *с ы р т а р т ы п* көргісі келіп Көжек талай оқталды (Т.Ахтанов, Шығ.).

Сыр шертті. *Көңіл құпиясын айтты.* Қазақтың аяулы ғалымдарының бірі, марқұм Мыңбаев менімен ұзақ сөйлесіп, біраз *с ы р ш е р т к е н* еді (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

Сыры ашылды. *Жасырын пікірі, ойы білініп, әшкере болды.* Енді *с ы р ы а ш ы л д ы.* Атой беріп, өзгелерді де шақырып алып, ілгері жүрдік (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Сыры бар. *Құпиясы бар, мән-жайы басқаша.* Мың жыл жатса түрмеде Құтылған соң. Не зиян бар сонан Міне, бұл өмірдің *С ы р ы б а р* осындай Күні түнге Тұрмас қосылмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не *с ы р б а р* дін деген жолда, Кітап, тәпсір, қожа, молда... Бояулы бір шатақ ол да, Сынарлық қаруым жоқ сай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сыры жайылды. *Мән-жайға елдің бәрі қанық болды, құпия ел аузында жүрді. С ы р ы м ы з* елге *ж а й ы л ы п* бара жатқан көрінеді, енді ай жарым шамасында сабақ бітіп, балалар тарайды. Сол уақыттан қалмай жұмысты бітіруіміз керек. Арманда кетіп жүрмелік, тез жауап қайтар! Хош қалқам, Балқия. Қасымың (М.Дулатов, Шығ.).

Сырына жетті. *Қанық болды, түсінді, білді.* Бұл хакимдерден мұрад – мұсылман хакимдері... дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің *с ы р ы н а ж е т с е* де, діннің хақ мағрифатына жете алмағандар (Абай, Тол. жин.).

Сырына қанық. *Мән-жайдан, бір нәрседен толық хабардар.* Әрі совхоз өндірісінің ой мен қырына, сан-салалы *с ы р ы н а* мейлінше *қ а н ы қ* адам (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Түзден ұстаған құсты үйрететін адам құстың *с ы р ы н а қ а н ы қ* болу керек («Лен. жас»).

Сырын білді. *Құпиясын сезіп қойды.* Құдайай, жұрттың бәрі маған ғашық! Мен де бәрінің көңілін қалдырғым келмейді, Мен бәрінің *с ы р ы н б і л е м,* олар бірін-бірі білмейді, бәрінің есі шығып бітті-ау, байғұстығың мұнан қызық болар ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұндай өте асқан жүйрік балаларды *с ы р ы н б і л м е й т і н* бөтен ауылдың балаларының ойындарына қосуға болмаса, өз ауылдарының ойынына араластырмай, өздерінше «бұл жүйрігіміз» деп оны құрметтейді (М.Дулатов, Шығ.). Алғашқыда олар маған ұнап жүрді, Көзінің көктігімен, бетінің ақтығымен, Мүләйім қылығымен – көбінесе жаңалығымен: Бергеніне шүкір, *с ы р ы н б і л д і м* кешікпей олардың, Мен жұғысу обал екен, байқасам (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сырын білдірді. *Құпиясын ашты, айтты.* Сіздейін жаздым жауып білгішіме, Не түрлі жазған сөзің кірді ішіме *С ы р ы м д ы* жалғыз саған *б і л д і р е м і н,* Айтпаған мұнан бұрын бір кісіге (М.Дулатов, Шығ.).

Сырын сарықты. *Ішкі құпия, пікірін түгел айтып берді.* Батаңды бер, жан ата, Шөберең *с ы р ы н с а р қ а д ы,* Егер бата бермесең, Шөберең шердің құлы боп, Күн санап дерті артады (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік).

СЫР[2] з а т. с ө й л. ***Сүтсірне***. Стол үсті дәмге толы екен: құрт, ірімшік, *с ы р,* май, күлше нан, жұмыртқалар (Ғ.Сланов, Домбыра). Сиырдың сүті *с ы р* өндіруде бағалы шикізат болып саналады (Қымыз). Соя сүтінен *с ы р,* сүзбе жасайды (Ботаника).

СЫР[3] з а т. қ ұ р ы л. *Темір, ағаш т.б. нәрселерге ерекше түс, рең беру үшін жағылатын құрылыс материалы; бояқ. С ы р ы* таусылған шелегін жерге қойды да қолын сүртті (С.Хайдаров, Құрыш.). Зеңгір *с ы р м е н* сырланған үлкен терезелерден көк жібек мұхарамалар көрінеді (С.Шаймерденов, Болашақ.). Төр алдында қызыл *с ы р м е н* сырланған ас ішетін дөңгелек стол (А.Байтуғанов, Шопан.).

Сыры кетті. *Сыры түсті, ескірді.* Бұрыштағы қара кебеженің *с ы р ы к е т е* бастапты (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

СЫР[4]**: сыр жалаңаш.** *Тыр жалаңаш, тұттай.* Қайғысыз жатып, қарны тоқ, Ұйқысы қанып тұрады бай. *С ы р ж а л а ң а ш,* түк те жоқ: Лапкесі, үйі айнадай (Абай, Тол. жин.).

СЫР[5]**: сыр жүгірді.** *Зыр жүгірді, зырылдады.* Жолдасы су іздейді *с ы р ж ү г і р і п,* Беліне екі етегін алды түріп. Құдық шығар деді де жетіп келді, Үйілген бір арада топырақ көріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫРА з а т. *Арпа және құлмақ араластырып ашыту арқылы дайындалатын күші аз сусын (ішімдік). С ы р а* дайындауда арпаны тазалай-

ды, жуады, суға салып жібітіп қауызынан ажыратылған дәндерді көктетіп, әрі қарай ыстық бумен кептіріп диірменге тартады да, суға араластырады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Ішкілікке *с ы р а н ы* арақпен де салыстыруға болмайды, себебі сырада орта есеппен 4 проценттей ғана алкоголь бар (Б.Омарұлы, Жүрек.). *С ы р а с ы н* асықпай ішіп алып, ерніне жұққан көбікті жалады (Т.Әбдіков, Күз.). *С ы р а* алкогольді ішімдікке жатады. Оның кейбір түрінде 6 проценттей алкоголь бар («Қазақст. әйелдері»).

СЫРАҒДЫ з а т. *Шырағым, жарығым, сыралғым деген мағынадағы қаратпа атауыш.* –Е-ее, есіме енді түсті, со жылы екен-ау, – бақырдың көңілі көтерілсін дедім, *с ы р а ғ д ы м*, шыным да сол, – «Сендей азаматы бар кісі кедей болушы ма еді», – деп өп-өтірік майыса қойдым (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

СЫРАҚОР з а т. *Сырағa құмар кісі, үнемі сыра ішіп жүретін.*

СЫРАЛҒЫ с ы н. *Бұрыннан сырлас, үйренішкті.* Екеуі ертеден *с ы р а л ғ ы* жандардай емін-еркін сөйлесіп кетті (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Сөйлескен сайын екеуміз әбден *с ы р а л ғ ы* адамдар құсап кеттік (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Әлем таныған өккі екі қайраткердің кездесуі жылы шырайлы сәлемдесуден басталып, ескі таныстардың *с ы р а л ғ ы* әңгімесіне ұласты («Егемен Қазақстан»).

СЫРАЛҒЫЛЫ с ы н. *Бұрыннан белгілі, танымал.* Сиқырлы, *с ы р а л ғ ы л ы* әлдиіне, Өтермін өле-өлгенше құлдық ұрып (І.Қажытай, Тасжарған).

СЫРАЛҚЫ з а т. к ө н е. э т н. *Аңшының серіктестеріне беретін атқан аңының бір саны не қолы.* «Аңшыдан – сыралқы, батырдан – олжа» – дегендей, аңшы әкелген аң етінен серіктестеріне бір санын немесе қол етінен бөліп таратуды *с ы р а л қ ы* деп атайды. Ал егерде, алған аңын бүтіндей берсе, ол «олжа байлағаны» болады (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). Ержанына: «Ерден – сауға, мергеннен – *с ы р а л қ ы*» – деді де, Ғалімнің маңдайынан сүйді (Ж.Тілеков, Хинган.) Батырдан – сауға, мергеннен – *с ы р а л қ ы* (Қаз. мақал.).

СЫРАХАНА з а т. *Сыра сататын орын.* Орта көшелер адамға толды. *С ы р а х а н а л а р д ы ң* алдында очередь пайда болды (Б.Майлин, Азамат.). Атшабардағы *с ы р а х а н а н ы ң* алдында ылғи да аттар байлаулы тұратын (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

СЫРАШЫ з а т. *Сыра жасаушы, сыра сатушы.* Жұмыстан дем алып бас қосқанда *с ы р а ш ы ғ а* барып, сыра ішіп, мәжіліс ететін едік (С.Бегалин, Замана.). Әміренің әншілік өнері танылып, кейде қымызшы, *с ы р а ш ы* үйлеріне барып, ән шырқап жүрді (С.Бегалин, Сахара.).

СЫРБАЗ[1] з а т. **1.** ж е р г. *Қозының күземнен соңғы семірген кезі.* **2.** т а м а қ. э т н. *Өз терісіне орап, қоламтаға көміп, пісірген бағлан еті; жолжұмыр.* Нұрмолда күні бойы асылған қозының *с ы р б а з* етін тамсана отырып ұзақ жеді (С.Бақбергенов, Адам.). Енді «*с ы р б а з* жасаймын», – деп әлгі қозының қақ етін сары майға қуырсын. Үстіне сарымсақ салсын. Бұрыш сепсін (Д.Досжанов, Дария).

СЫРБАЗ[2] с ы н. **1.** *Байсалды, байыптылығымен қоса паң, сәнқой (ер) адам.* Оңтүстік кемерінде Зайсан көлдің үй салып жатқан *с ы р б а з* жігіт көрдім (Д.Әбілев, Таңд.). Ой, не қыласың, ол бір *с ы р б а з д ы ң* бейіті, – деп арбадан қырындаңқырап отырды: әсіресе ішіндегі *с ы р б а з ы* Уәли еді (Б.Майлин, Шығ.). Осы *с ы р б а з* ақсақалға бір көргендер де, бұрыннан білетіндер де қызыға қарайды («Білім және еңбек»). **2.** *Кербез, сұлу, сылқымдығына ақылы сай (әйел).* Оу, кер маралдай керілген *с ы р б а з* жеңешем! Өзің келіп қапсың ғой (Ш.Құмарова, Қос шынар). Ботакөзінің қарақаты әлі мөпмөлдір әйелі *с ы р б а з* сұлу, маңғаз бәйбіше көрінеді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Бекназардың келіні төре әулетін шебер бағындырған *с ы р б а з* әйел (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). **3.** *Жайлы, салтанатты, сайлы.* Бір күйден с *ы р б а з* бір күйім, Бір әннен сырлы бір әнім. Бір үйден биік бір үйім, Бір дөннен толық бір дөнім (Н.Жанаев, Қазқоңыр).

СЫРБАЗДА= е т. *Мәнерлеу, сәндеу, әрлеу.* Тамағымды кенеп алдым. Айтқан соң *с ы р б а з д а п,* тұзын сіңдіріп айтайын (F.Қабышев, Мысық.). Қашан саған қолымды созбағалы, Кеудеде арман көлі қозғалады. Қос шек *с ы р б а з д а ғ а н* сырлы саздай, Керек маған сөзімнің тозбағаны (М.Айтхожина, Аққуым.). – Құрып қалғыр, *с ы р б а з д а ғ а н* шерменде (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

СЫРБАЗДАН= е т. *Кербезденy, сылқымдану, паңдану.* Қара тоқал *с ы р б а з д а н а* сылқ-сылқ күледі (Ә.Көшімов, Лашын.). Асықпай, саспай баптанып, *с ы р б а з д а н а д ы* да жүреді. Менің оған ішім пысады (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

СЫРБАЗДАНУ *Сырбаздан етістігінің қимыл атауы.* «Бұрын да болса сау емес еді, енді мына Желеудің *с ы р б а з д а н у ы н* қара» дейтін (С.Бақбергенов, Кентау).

СЫРБАЗДАУ *Сырбазда етістігінің қимыл атауы.*

СЫРБАЗДЫҚ з а т. *Кербездік, сылқымдық, паңдық.* Үміттің уайымымен енді Меңдеш бұрынғы кербездік, *с ы р б а з д ы қ т ы* да қойды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Біреудің әлем-жәлем киім киісіне, сәнқойлығына, *с ы р б а з д ы г ы н а,* паңдығына еліктеу де жоқ емес («Білім және еңбек»). Барсам олай емес, Омарбек пен Райымжанның *с ы р б а з д ы ғ ы* өздерінің сүйегіне біткен нәрсе екен (От ортасы.).

СЫРБӨРТПЕ з а т. э т н. с а я т. *Бүркіт жемі.* Бүркітке берілетін жемдер: қызыл, қансоқта, тартпа, бөртпе, сыр бөртпе, ақжем, жанышпа, тоят, сусоқта, толарсақ деп бөлінеді («Қаз. әдеб.»).

СЫРБҮРІККІШ з а т. қ ұ р ы л ы с. *Металдан, пластмассадан, ағаштан және басқа материалдардан жасалған бұйымдардың жалпақ және бедерлі беттерін сырлауға немесе лактауға (жұмыс көлемі шағын болған жағдайда), сондай-ақ үй-жайларды әртүрлі сұйықтармен және экстрактылармен ылғалдандыруға және бүркуге арналған құрал. С ы р б ү р і к к і ш п е н* істелген жұмыстың тиімділігі мен лак-сыр қаптамның сапасы көбіне-көп бүркілетін сұйықтықтың таза болуына және тұтқырлығына байланысты, сондықтан да сырды не лакты қолданар алдында әбден араластырып, одан кейін металл яки дәке сүзгіден өткізіп алу керек (Шаңырақ энцикл.).

СЫРҒА з а т. **1.** *Әртүрлі қымбат металдар мен асыл тастардан (алтын, күміс, гауһар, жақұт, лағыл т. б.) жасалған, сән үшін әйелдердің құлағына тағатын әшекей зат.* Құлақтағы әшекей *с ы р ғ а с ы,* бастағы кәмшат бөрігі, білек толған білезіктері – баршасы да, Абайдың бұл өңірден көрмеген бір сәні сияқты (М.Әуезов, Абай жолы). Ханның құлақтарында сұлу қыздың ерніне ұқсайтын цейлонның қып-қызыл жақұттарынан жасалған *с ы р ғ а л а р* (М.Жұмабаев, Шығ.). Пәренжі үсте – бітеу қап, Бетінде перде – шімбеті. Шімбетінің астында Гүл шырайлы шын беті. Желпіне алмай, жамылып, Бырыпып тұрған тер беті. Шаңырақ *с ы р ғ а* құлақта, Мөлт-мөлт еткен меруерті (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Малдың құлағына бекітетін нөмірлі қаңылтыр, ен.* Туған күні қозының оң құлағына металдан жасалған нөмірлі *с ы р ғ а* тағылады (Қ.Серікбаев, Қастек.). Мал өлшенеді, *с ы р ғ а* салынады, қоңы анықталады (Т.Телеуғалиев, Ет эксперт.). Жаңа туған әрбір қозының құлағына *с ы р ғ а* салып, сол сырғадағы нөмірді кітапқа тіркеп отыру тағы бар (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

Құлағына алтын сырға. а) *Есітпей-ақ қой, мән берме деген мағынада.* Келін-қыздардың *қ ұ л а ғ ы н а а л т ы н с ы р ғ а,* ау, ағайын, күйрықсыз өмір болып па еді (М.Дүзенов, Ақәже). ә) *Құлақдар бол, ескер.* Сен де баламсың, *қ ұ л а ғ ы н а а л т ы н с ы р ғ а* (М.Гумеров, Шыңырау). Ал сонан соң, бәріңнің де *қ ұ л а ғ ы н а а л т ы н с ы р ғ а:* алда-жалда Қажының қызы Әтікемен қашып кететін болса, сүйреп өлтірем (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Қаскелең ауданындағы сауда орындарының *қ ұ л а ғ ы н а а л т ы н с ы р ғ а* (Б.Кенжебаев, Асау.).

Сабақты сырға. э т н. *Үзбелі сырғаның бір түрі.* Жадыратып қабақты, жарқылдат *с ы р ғ а с а б а қ т ы* (Қашаған // Ақберен).

Сырға ен. ж е р г. *Құлақтың арт жағынан, алдыңғы жағынан, шетінен тілініп, салынған ен. С ы р ғ а е н* салбырап тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сырға салу. э т н. *Күйеу жақтан құда түсуге келген кісілердің қалыңдықтың құлағына сырға салып, қызды алып кететін күнді белгілейтін жоралғысы. С ы р ғ а с а л у* кезінде жігіт жағынан 4-5 адам келіп құда түсер ырымын жасап, қыздың құлағына сырға тағып, қызды алып кететін күнді белгілейді. Осы аралықта «той малы», «сойыс», «бала күту», «әке күші» деген кәделерді орындау керектігі келісіледі (ҚҰЭ).

Сырғасы тайды. *Ат оқыс жығылғаннан артқы аяғындағы сырға буыны орнынан қозғалып кетуі.* Өйткені көзір көк биенің *с ы р ғ а с ы т а й ғ а н,* ол артқы бір аяғын солтақтай баылқының *с ы р ғ а с ы т а й д ы,* тұяғы жарылды (Б.Әбдіразақов, Салдалкөк). Тұра сүйек пен оның артындағы бақалшықтың орнынан жылжып кетуін де халық арасында *с ы р ғ а т а й д ы* деп атай береді. Тосын қимыл жасағанда ат артқы тұяғының маңдайын шалыс басып, ағат адымдағанда дененің салмағы бір аяққа түскендіктен де сырғасы тайып кетеді (Б.Қинаятұлы, Жүйрік жылқы.).

СЫРҒАҒҮЛ з а т. б о т. *Еменнің, талдың, теректің салбырап өсетін масақ, шашақ тәрізді гүл шоғыры* (Қаз. тілі термин. Биология).

СЫРҒАҚ[1] з а т. **1.** *Қарсыз қара суықта жер бетін басқан жылтыр көк мұз.* Тоғайсыз ашық жондарда *с ы р ғ а қ* көрінеді (М.Әуезов, Шығ.). Бақырға келді дейсің жөн сұрап кім? Жауабы осы кемпір көп сұрақтың. Біреу-міреу мертігіп қалмасын деп, Бетіне құм шашады көк *с ы р ғ а қ т ы ң* (Т.Бердияров, Көгілдір.). **2.** *Қатып қалатын, қар аралас жаңбыр.* Немесе *с ы р ғ а қ* па, қар аралас жаңбыр ма, әйтеуір бір лайсаңның хабаршысы бұл (М.Иманбаев, Сұлу).

СЫРҒАҚ[2] с ы н. *Табансыз, тұрақсыз, жеңілтек.* Оны бұзған табан астынан киліге кетер қатердің көптігі, өз тұқымының үрейшіл *с ы р ғ а қ,* босқын тұрмысы тез-ақ үйретті (Б.Шаханов, Ғашық.). Әлидің бір сырын сонда сезген: сырт мінезді *с ы р ғ а қ,* жеңілтек көрінгенімен, ішінде берік (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Алдарында боқ жеп жалынып алады да, беруге келгенде бәрі *с ы р ғ а қ* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызмет бабында өзін *с ы р ғ а қ* ұстайтын Стариков, Драгомировтың Шоқан жайлы айтқан сөздерін тыңдап болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Сырғақ жүрді. *Шеттеп, қашып жүретін болды.* Соңғы кезде екі тоқал *с ы р ғ а қ ж ү р е т і н,* көп сыбырласатынды шығарды деп бәйбіше айтып отырушы еді (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Сырғақ сөйледі. *Сырғыта, қашқақтай айтты.* Соңынан қуған құрық сауырына тиген қашағандай, *с ы р ғ а қ с ө й л е п,* сырттап құтылып кететін бригадирдің мойны бұрыла алмады (І.Жансүгіров, Шығ.). Ребаконның да, өзінің де менімен *с ы р ғ а қ с ө й л е с у і н е* ыңғайсызданғандай болды (С.Мұқанов, Есею жыл.).

СЫРҒАҚСУ *Сырғақсы етістігінің қимыл атауы.* Оның бұлай *с ы р ғ а қ с у ы н а* екі себеп болған (С.Мұқанов, Ботагөз). Дәметкен *с ы р ғ а қ с у ы н* жұмсартудың орнына нығайта түсті (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

СЫРҒАҚСЫ= е т. *Сырғақтау, сырттап, қашқақтау, шеттеу.* – Жақындағың келмей, қайта *с ы р ғ а қ с ы п* жүрген өзің ғой (З.Шүкіров, Жас жесір). О жақ, бұ жағына шығып, сыр тартқан Кемелді *с ы р ғ а қ с ы п,* маңайына жуыттпай қойды (А.Нұрманов, Құлан.). – Осы соңғы кезде сен бізден неге *с ы р ғ а қ с ы п* жүрсің? Не ойлағаның бар (Н.Ғабдуллин, Алғы шеп.).

СЫРҒАҚСЫТ= е т. *Ысыру, ығыстыру.* Сылдыр уәде беріп, біреу басқаға *с ы р ғ а қ с ы т қ а н н а н,* қайта-қайта талқылағаннан ештеңе ұтпайды («Қазақст. мұғ.»).

СЫРҒАҚСЫТУ *Сырғақсыт етістігінің қимыл атауы.* Кездейсоқ үйлесу ме, *с ы р ғ а қ с ы т у* ма («Лен. жас»).

СЫРҒАҚТА= е т. **1.** *Сырғақсу, сырттап, қашқақтау, шеттеп жүру.* Жұмыстан кейін менен *с ы р ғ а қ т а п* қашып жүрген Ержанның жолын тостым (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Бұлар қаладағы астың, тағы басқа науқаннан *с ы р ғ а қ т а п,* мына Семей жаққа жылжып бара жатқандар көрінеді (С.Бегалин, Уақыт.). Жәнібек тұқымы сен менен неге *с ы р ғ а қ т а й с ы ң?* (Ә.Көшімов, Лашын.). **2.** *Созбақтау, үзілтіп-созылту.* Алайда бүгін-ертең болады дескен той *с ы р ғ а қ т а п* ұзай берді (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Той дегеннің өзі *с ы р ғ а қ т а п* кейіндеп бара жатқаннан кейін, одан да өзіміз кіріп шығайық дескен болулары керек (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

СЫРҒАҚТАТ= е т. *Ығыстыру, кейінге шегеру.* Көпшіліктің ауызекі естігені дұрыс. Әйтпесе *с ы р ғ а қ т а т ы п* кеткен жағдайдың сыртынан ерер сөзі көп болмақ (С.Ғаббасов, Ана.).

СЫРҒАҚТАТУ *Сырғақтат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАҚТАУ *Сырғақта етістігінің қимыл атауы; сырғақсу, қашқақтау.* Ілияспен кездестірген Енді тосаңсу, *с ы р ғ а қ т а у д а н* тыйылып, жас көңілдер емірене табысқан (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

СЫРҒАЛА[1]**=** е т. *Малдың құлағына сырға тағу, салу.* Қазақ өзінің меншікті малын *с ы р ғ а л а п* көріп еді (М.Неталиев, Үлкен жол.). – Иә, адалдығың сол, өз қойыңды да колхоз қойымен бірге *с ы р ғ а л а п* қосып жіберген екенсің ғой, Арыстан? – деді тағы да кекесінмен Базаргүл (Ж.Мусин, Ақ алаң).

СЫРҒАЛА[2]**=** е т. *Алыстан тору, төңіректеу, сығалау.* Ат мінесің, Қарабай, бек тағалап, Ақсақ қасқыр аулыңды жүр *с ы р ғ а л а п.* Құбас іңген үйіңде шөгіп жатыр, Бозша тайлақ жүреді жар жағалап (Қозы Көрпеш.). Бар мақұлық құлақ тосқан осы үнге, Қаз-үйректер тынған толқын төсінде. Түлкі жортпай *с ы р ғ а л а й д ы* үреймен, Сүңгі түсіп кездескен бір бос інге (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

СЫРҒАЛАН= е т. *Сырға салып әдемілену, сырға тағыну.* Құмған алған, Суға барған, Сұлуымды сағындым. *С ы р ғ а л а н ғ а н,* Қуған арман, Құлынымды сағындым (М.Мақатаев, Мавр).

СЫРҒАЛАНУ *Сырғалан етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАЛАУ *Сырғала етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАЛЫ[1] з а т. ө с. ж е р г. *Жабайы жоңышқаның бір түрі.* Мынадай жоңышқаны біз *с ы р ғ а л ы* дейміз, сырғалыны сиыр да жей береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРҒАЛЫ[2] с ы н. *Сырға таққан, сырғасы бар.* Сыланған *с ы р ғ а л ы* сұлу келіншек те ақ маңдайы жарқырап, аш беліне төгілген қолаң шашын серпе тастаған (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Көзіне кешегі *с ы р ғ а л ы,* моншақты, сыбырлай сөйлейтін әйел елестеп кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.). // э т н. *Айттырылған, құда түскен қыз, бойжеткен. С ы р ғ а л ы ң д ы* күң қылып, Солқылдақты жүн қылып, Күніңді тұман түн қылып, Қыл мойынға тақалтып, Шабақтай жемге қақалтып, Көмейіне салар қармақты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЫРҒАЛЫҚ з а т. а н а т. *Құлақтың сырға өткізетін жұқа жері, қаумет.* Адамдарға ғана тән мұндай сипат, ол – құлақтың жұмсақ *с ы р ғ а л ы ғ ы* (А.Қасымжанов, Диалектика.). Қара жорғаның алдыңғы екі аяғының *с ы р ғ а л ы ғ ы н а н* жоғары қыспа жіліншігіне күміс білезіктер салынған (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

СЫРҒАНА= е т. **1.** *Жоғарыдан ылдиға қарай, қар үстінде аяқпен, шанамен зулау, сырғып түсу.* Едіге төбеден екі-үш рет көңілсіз *с ы р ғ а н а п* түсті де, ойланып аз тұрып, шанасын сүйрете-мүйрете үй жаққа беттеді (М.Мағауин, Ақша қар). Мінезін көріп шошынсам Түзеймін деп қосылсам; Орнықты деп отырсам, *С ы р ғ а н а й* берсе шанаша (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Жылмағай нәрсені үстап, төмен қарай зулап түсу.* Сонан соң арқаныңды тасқа байла, Түсетұғын ыңғайлы жерді сайла. Арқаннан ұстадағы түс *с ы р ғ а н а п,* Жарамайды қылмасаң сүйтіп айла (Абай, Тол. жин.). **3.** *Құлдилау, төмен қарай зуылдау.* Қалықтап жүрген құстардың көлеңкелері салмақпен *с ы р ғ а н а п* бара жатқан шойыннан құйылған бір нәрселерге ұқсайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұлттардан жерге түскен қою көлеңкелер жерде *с ы р ғ а н а п,* еңбектеп, жоғалып кетіп, тағы көрініп тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Өту, зымырау (уақыт).* Сол *с ы р ғ а н а п* өтіп жатқан әр жылдың өз шежіресі бар (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Мезгіл шіркін *с ы р ғ а н а й д ы* сынаптай, Күз-ау тағы... Тұр ол мені жұбатпай... Бергенім аз... Содан кейде ұялып қалам күздің ойшыл қалпын ұнатпай (Қ.Жұмағалиев, Перзент). Қырықтан кетсең *с ы р ғ а н а п,* Қала да қоймас жас исің. Арттағы күнге бір қарап, Көк желкеңді қасисың (Ғ.Қайырбеков, Алтын бесік). **5.** а у ы с. *Тұрақтамау, байыздамау.* Ақылмен ойлап білген сөз бойыңа жұқпас, *с ы р ғ а н а р.* Ынталы жүрек сезген сөз бар тамырды қуалар (Абай, Тол. жин.).

СЫРҒАНАҚ з а т. *Коньки, шанамен сырғанайтын жер; мұз айдыны.* Өзінің сабақтан тыс уақытын таза ауада, мұз айдынында, *с ы р ғ а н а қ т а* өткізеді (Б.Соқпақбаев, Болашақ.). Көлдің суат тұсының қиыстау кең айдыны – коньки тебетін *с ы р ғ а н а қ* (Р.Әутәліпов, Алтын.). // *Тайғақ, баянсыз, тайғанақ; тұрақсыз.* Шіркін, азаттық-ай! *С ы р ғ а н а қ* тірлік, сыншыл көз – сені бір сәт ұмытуға да азаттық керек (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Қарақас. Шешем, сорлы шешем. Ақырып қалатын болды. *С ы р ғ а н а қ* тағдыр сырып әкеп мені сізге күң етті (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Сырғанақ тепті. *Коньки, шанамен сырғанады.* Өзеннің үсті көк мұз. *С ы р ғ а н а қ* тепкен балалар (С.Мәуленов, Үркер.).

СЫРҒАНАҚТА= е т. *Қайта-қайта тайғанақтау.* Әлсіз аяқтары *с ы р ғ а н а қ т а п,* сүріне құлап, «Аяшы! Атпашы» деп жалынғандай шыр-шыр етті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Жердің тайғанақтығынан автомобиль тоқтай алмай, *с ы р ғ а н а қ т а п* келіп, қапты дал-дұл қылып жарып өте шықты (С.Шарипов,Шығ.).

СЫРҒАНАҚТАТ= е т. *Созбалақтау, қашқалақтау.* Сұлтанғазы *с ы р ғ а н а қ т а т ы п,* сұраушының өзін ығыр қылып барып тоқтады да, ақыры мінгізіп алды (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

СЫРҒАНАҚТАТУ *Сырғанақтат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАНАҚТАУ *Сырғанақта етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАНАҚШЫ з а т. *Сырғанаушы, коньки-киші.* Көлдің кең мұзын жағалай алысқа кеткен *с ы р ғ а н а қ ш ы л а р* біраздан кейін оралып Асқарға беттеді (С.Мұқанов, Ботагөз).

СЫРҒАНАС= е т. *Сырғанақ тебісу.* Екеуекеу жарыса *с ы р ғ а н а с ы п* жатыр оқушылар (Н.Сералиев, Намыс).

СЫРҒАНАСУ *Сырғанас етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАНАТ= е т. *Ұшырту, зырылдату.* Кеш батқаннан бері күншығыстан азырақ жел тұрып, қатаңдап, жаңадан жауған күпсек қарды *с ы р ғ а н а т ы п,* жаяу борасындап тұр (М.Әуезов, Қараш.). Қосақталған төрт қой оны қар үстімен бұлғақтатып, оп-оңай *с ы р ғ а н а т ы п* келеді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Тау суындай арнасы жылғалатқан, Жасырғандай жан сырын мұңға батқан; Бара жатыр байтақ ел шана болып, Үлкен күртік еріксіз *с ы р ғ а н а т қ а н* (К.Салықов, Жезкиік).

СЫРҒАНАТУ *Сырғанат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАНАТТЫР= е т. *Сырғанақ тептіру.* Оның қайқы бас сыңар конькиі бар. Кейде маған да *с ы р ғ а н а т т ы р ы п* қояды (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

СЫРҒАНАТТЫРУ *Сырғанаттыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒАНАУ *Сырғана етістігінің қимыл атауы.* Түу, сен өзің мынадай айлы, жарық түнде шанамен *с ы р ғ а н а у д ы ң* қандай керемет екенін білмейді екенсің ғой (С.Мұратбеков, Көкорай). Сен болсаң тек *с ы р ғ а н а у д ы* білесің, Менің болса толып жатыр күресім. Өте алмаймын мен бекерге сырғанап, Маған дүние болашағы тұр қарап (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СЫРҒАНАУШЫ з а т. *Сырғанақ тебуші, сырғанақшы.* Әйгілі Медеу айдыны – ұшқыр, әрі мәнерлеп *с ы р ғ а н а у ш ы л а р* мекені («Қазақст. әйелдері»). Конькимен мәнерлі *с ы р ғ а н а у ш ы л а р* жаңа бастамаға бірінші болып үн қосты («Лен. жас»).

СЫРҒАНАУЫҚ с ы н. *Сусыма, сусылдақ.* Күн күйдірген сұйық, *с ы р ғ а н а у ы қ* құмдар ысылдап, күрсініп, күңіренгендей, бұлар да жылағандай, моңғолдың аласа, шыдыр аттарына мінген екі партизан жортып келеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫРҒАТОЙ з а т. э т н. *Ертеректе сәбиі тоқтамаған жағдайда баланың құлағына сырға салатын ғұрып.* Әлгі баланың ат жалын тартып мінер жасқа жеткенде сырғасын алып, *«с ы р ғ а т о й»* атқарған (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

СЫРҒАУЫЛ з а т. *Үйдің төбесін жабуға т.б. арналған жіңішкелеу келген ұзын ағаш, сырық.* Ұранхай халқы жүн тартылып, су сеуіп жинар кезінде басқы шетінен екі-үш ораулы киізден 10–15 сантиметр шамасында шығып тұратын жіңішке *с ы р ғ а у ы л* бақан салып орайды да, сыртынан жіппен шырмап буады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері). Оқшау *с ы р ғ а у ы л* жан-жақтан келетіндерге алыстан көрінсін деп әдейі қағылған (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Шым қабырғадан, төбедегі сирек салынған *с ы р ғ а у ы л д ы ң* арасынан сорғалаған су (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫРҒАУЫЛДАЙ с ы н. *Сырғауыл сияқты ұп-ұзын, сорайған.* Даудан мүйіз шығар болса, әрқайсымыздың басымызға *с ы р ғ а у ы л д а й* бір-бір мүйіз тұрмас па еді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

СЫРҒАУЫЛДЫҚ с ы н. *Сырғауыл болар лық.* Бурабай бойындағы «меңіреу» аталатын қалың орманнан бір бұраулық не бір *с ы р ғ а у ы л д ы қ* ағаш кестірмейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЫРҒИ с ы н. *Суайт, өтірікші.* Бір рет өтірік айтсаң, ол зор бәле: өтірікші, *с ы р ғ и*, сенімсіз болсаң, онан тіршілігіңе келетін кесапат көп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫРҒИЯ с ы н. с ө й л. ***Сырғи.*** Сырына сынап тұрмас *с ы р ғ и я л а р*, көрсетіп көлтексиді бізге сыртын. Бұларды қадірлемей қалмайды әлі Деп келсе: «Ханым өзім, қазақ ұлтым» (Н.Ахметбеков, Амангелді).

СЫРҒУ *Сырғы етістігінің қимыл атауы.* Шоқан атының төмен *с ы р ғ у ы н а н* қорыққан ол өз атынан қарғып түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оның үстіне биіктен төккен кезде ауаның ағысының әсерінен және үйіме құламасынан жыныстардың төмен *с ы р ғ у ы н а н* шаңтозаң көбейе түседі (Т.Қалыбеков, Экология.). Құрамында сазды жыныстардың түрлі қабаттары болатын пластардың еңістігі айтарлықтай тік келгенде, олардың жапсарлық беткейлерінде көбінесе *с ы р ғ у* құбылыстары пайда болды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СЫРҒЫ з а т. ж е р г. *Бидайды сырып үйетін ағаш құрал. С ы р ғ ы н ы* атқа жегеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *С ы р ғ ы м е н* қыста қар жинайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРҒЫ= е т. *Бір орында тұрмау, жылжу, ысырылу.* Терме айтушылары түрлі нәрсені сөз қылып, бірақ ешқайсысына айналмастан, кідірместен ілгері қарай *с ы р ғ и* берді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сегіз өрім ала қамшы ысылдап төне бергенде бетін қалқалап жүкке қарай *с ы р ғ и* берді (Ш.Құмарова, Қос шынар).

СЫРҒЫЗ= е т. *Сырып тіккізу, тіктіру.* Жаңадан тіккізген, ішінде киізден *с ы р ғ ы з ғ а н* қалың байпағы бар (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

СЫРҒЫЗУ *Сырғыз етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒЫМА з а т. *Желдің, боранның әсерінен сусып, жылжыған құм, қар; сусыма.* Соңғы бораннан кейін бұл жолмен шана жүрмеген сияқты. Көп жерлерін көлденең *с ы р ғ ы м а* басып қалған (Самғау). Жолды қар басқан. Қазір де *с ы р ғ ы м а* боран соғып тұр (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

СЫРҒЫМАЛЫ с ы н. *Жылжымалы, сусымалы.* Қымбат ағаштардан жасалған үй қабырғалары *с ы р ғ ы м а л ы* екен (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Байжан *с ы р ғ ы м а л ы* қос-қабат терезенің бірінен соң бірін жоғары көтерді (С.Мұқанов, Сырдария). Әбсаттар бүгін қызметіне ерте келіп, кабинетінің *с ы р ғ ы м а л ы* терезесін шалқасынан ашып тастап, орнына барып отырды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Сырғымалы баға. э к о н. *Ұзақ мерзімде дайындалатын бұйымдар жөніндегі сауда мәмілелерінде белгіленетін, осы ұйымдарды дайындау үшін қажет уақыт кезеңінде орын алған өндіріс шығындарындағы өзгерістерді ескеруге мүмкіндік беретін сырғақтау қағидаты негізінде есептелетін баға* (Қаз. тілі термин. Экономика).

СЫРҒЫҢҚЫРА= е т. *Ысырылыңқырау, жылжыңқырау.* Секретарьдың «малшылармен де тілдеспепсіз» дегені оның жанына қатты тиді. Тіпті жанында отырған «Қаратұрық» совхозының директоры одан сәл *с ы р ғ ы ң қ ы р а п* отырды (Б.Дәулетбаев, Парыз).

СЫРҒЫТ[1]= е т. **1.** *Ысыру, итеру.* Сейітжан болса қақпаның оң бұрышына жай ғана допты *с ы р ғ ы т а* салды («Спорт»). Мәншүк арқа-

сында келе жатқан автоматын *с ы р ғ ы т ы п* алдына шығарды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** *Зырылдау, бірқалыпты желу.* Жарлау жерден ырғытып, Тегіс жерден *с ы р ғ ы т ы п* Аяңдамай желеді (Батырлар жыры).

СЫРҒЫТ[2]= е т. *Жауаптан жалтару, дұрыс құлақ аспау.* – *С ы р ғ ы т қ а н ы ң* жетті ғой. Қабырғаңа кеңес те, бір жауабын бер! – деп жеңгесі кеткен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫРҒЫТҚЫ з а т. к е н. *Жердің бетіне тікелей шығатын жері жоқ, әртүрлі жүктерді өз массасының әрекетімен түсіруге арналған көлбеу жерасты қазбасы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

СЫРҒЫТПА с ы н. *Шығарыпсалма, жылжытпа (сөз).* Мен оны аяп кеттім. Бірақ колхоз белсенділері тіс жарып ештеңе демеді, *с ы р ғ ы т п а* жауаппен рең бермей қалды (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). – Көп дүниенің ішінде бірен-саран кем-кетік жүреді ғой, – деп *с ы р ғ ы т п а ғ а* сала бастады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

СЫРҒЫТПАЛА= е т. *Сырғытпаға салу, созбалау.* Ол өздігінен айтпай, *с ы р ғ ы т п а л а п* тұр (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

СЫРҒЫТУ *Сырғыт етістігінің қимыл атауы; ысыру, итеру.* Бұл қазақ қызметкеріне жағдай бермегендік... *с ы р ғ ы т у д ы ң* әдісі, – деді Қасен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Мұны саған қарай *с ы р ғ ы т у ы н а* қарағанда директор сірә, онша құлықты емес қой деймін (М.Хасенов, Тұлпар.).

СЫРҒЫТЫЛ= е т. **1.** *Ысырылу, жылжытылу.* Табақ ортаға қарай *с ы р ғ ы т ы л д ы.* Оң жағымда тұрған тәйтік бала маған қарай табақпен қоса жылжыды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** а у ы с. *Қалдырылу, шегерілу.* Мынау үйлену дегеніміздің өзін жұртқа жария ету кейінгі кезекке *с ы р ғ ы т ы л д ы* (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

СЫРҒЫТЫЛУ *Сырғытыл етістігінің қимыл атауы.*

СЫРҒЫШ[1] з а т. *Астықты, қарды, тағы басқа сол тәрізділерді жылжытып, сырып, жинайтын, топтайтын құрал.* Басында көне тоз қоян тымақ, селдір сақал мосқал кісі *с ы р ғ ы ш п е н* көпене қарды шірене итеріп келеді (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Біздің қызметіміз – үйіліп жатқан астықты күрекпен, итергімен ысырып, машинаның бидай *с ы р ғ ы ш* қанатының астына түсіріп беру (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

СЫРҒЫШ[2] с ы н. *Сыратын, сырып қоятын.* Айтқаныңды кектесең, Оқ жалынсын кетпесең! *С ы р ғ ы ш* қанат етпесең... Адамға қызмет (М.Дулатов, Шығ.).

СЫРДАЙ с ы н. *Сыптай, артық еті жоқ.* Үсті-басы *с ы р д а й* боп Жүрген шығар құлыным. Жалғызым кетіп жүрдай боп Кесілді қолым, құрығым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫРДАҚ[1] з а т. э т н. к ө н е. *Нар түйеге жүк арту үшін жасалған қом. С ы р д а қ* – ауыттың астына төсейтін киіз (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Әбдіреге төсек астына арнайы жайылатын, шеті малдың қылынан түрлі түске боялған шашақтармен көмкерілген *с ы р д а қ* немесе қағылез етіп басылған жұқа текемет бүктесіні, жібектен, масатыдан, қырмызыдан, сәтеннен тігілген көрпелер, ақ жібекпен, сұрыппен тысталған екі кісілік көпшіктер жиналатын да онсыз да бау-шумен безендірілген, түскиіз, кілем ілінген үй ішін жайнатып жіберетін болған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

СЫРДАҚ[2] с ы н. с ө й л. ***Сырғақ[2].*** Бұрын жалпылдап амандасатын досым айнып қалыпты, түрі *с ы р д а қ* (Ауызекі).

Сырдаққа салды. *Қашқалақтады, сырт айналды.* – Неге? – деп жай-жапсарын сұрап көріп еді, аяғына отырғызатын емес: «Өзің білесің ғой, қайтесің әурелеп» деп *с ы р д а қ қ а с а л д ы* (З.Шашкин, Теміртау).

СЫРДАҚТА= е т. *Сырдақдау, сырттау, қашқалақтау.* Сұлтанғазының да *с ы р д а қ т а п,* өзімен бірге отырғысы келмей жүргенін көріп, ана бір көктемде өзара болған әңгімені еске алды (Ж.Молдағалиев, Самал). Әбдікәрім Тихон жайындағы сөзді көбейтпей, *с ы р д а қ т а й* берді (С.Омаров, Қиыр жол). Сырттанбай *с ы р д а қ т а ғ а н м е н,* институттың сырттан оқытатын бөлімі құтқаратын емес, жазғы сессияға биыл тағы шақырды (З.Ақышев, Достар.).

СЫРДАҚТАТ= е т. *Басын алып қашқақтату, жолаптауға тырысу.* – Саған «соны берермін» деп бір жұмыс ыңғайлап едім, оған ауданнан басқа біреуді жіберіп қойды, – деп *с ы р д а қ т а т т ы* (З.Ақышев, Бұршақ.). – Қаражат жіберсеңдер болды емес пе! – деп *с ы р д а қ т а т ы п,* алып жүруге ауырсынғандай сыңай білдірді (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

СЫРДАҚТАТУ *Сырдақтат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРДАҚТАУ *Сырдақта етістігінің қимыл атауы. С ы р д а қ т а у ы* тегін емес екенін түсінетін Павло мен біз ғана (Д.Әбілев, Шығ.).

СЫРДАҢ с ы н. **1.** *Сараң, қатты, қолы тар.* Біреуге тоқты-торым беріп, кейде *с ы р д а ң* бәйбіше сандықтан шапан-шоқпыт әперер еді (М.Әуезов, Тол. жин.). **2.** *Жұтаң, тапшы, кедей.* Сиырлының үйі – айран, сиырсыздың

үйі – *с ы р д а ң* (Мақал). **3.** *Тақыр, құ жазық.* Қазақстанның батыс өлкесінде шөлейт, тақыр, *с ы р д а ң* жерлер көбірек ұшырасады («Қазақст. ауыл шаруаш.»). **4.** б е й н. *Қытымыр, сырдақ.* Көзді ашып-жұмғанша көсеуін ап қолына, Жетіп келді бір күні жел үрлеген *с ы р д а ң* күз (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** *Сырғақ, қашқалақ.* Түзде мырзаң, Үйде *с ы р д а ң,* Сөзі қылжаң еркесіп (Абай, Тол. жин.). Ол аяқ астынан *с ы р д а ң* мінез көрсетіп, тайсақтай бастады (Ауызекі).

Сырдаң тартты. *Қашқалақтады, сырт айналды.* Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек, Қызықты ертегіге көтерілмек. Ақсақалдың, әкенің, білімдінің Сөзінен *с ы р д а ң т а р т ы п,* тез жиренбек (Абай, Тол. жин.). Түзу бол деген кісіге Түзу келмес ырықтап. *С ы р д а ң т а р т ы п* қашады, Ұстайсың қайтіп құрықтап (Абай, Тол. жин.). Осылайша, алма-кезек аяқтан шалысып, өмір бойы аңдысып өткен қыр жуандары сол баяғы бақас көңілмен бір-біріне қартасын ашпай, *с ы р д а ң т а р т ы п* отырған жайы бар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

СЫРДАҢСЫ= е т. *Сыздап, сіз-біздесіп, іштерін бермеу.* – Сыйлы кісі қабылдап, *с ы р д а ң с ы п* отырғанда абыройымды саппастарымның айрандай төккенін мойындайын, – деп ол суық жымиды (К.Сегізбаев, Беласқан).

СЫРДАҢДА= е т. *Бойын аулақ салып қашқақтау, сырғақтау.* Аларда жылмаңдап келеді, Берерде *с ы р д а ң д а п* кетеді (А.Асылбеков, Туыс.). Сөз таластыра берсе, істің арты насырға шабатынын сезген Алмабек *с ы р д а ң д а й* бастады (С.Омаров, Қиыр жол). Жаңа жолда үлкен дүкен болатұғын. Соған ләпкеші екеш ләпкеші де шыдамай, *с ы р д а ң д а й д ы.* Басты дәлелдері – ауылда арақтың аз өтуі (Ж.Молдағалиев, Самал).

СЫРДАҢДАТ= е т. *Қашқалақтату, сырғақтату.* Атасының еркесі, апасының көмекшісі екенін білеміз ғой. Сіз өйтіп *с ы р д а ң д а т п а ң ы з* (Д.Исабеков, Тіршілік).

СЫРДАҢДАТУ *Сырдаңдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРДАҢДАУ *Сырдаңда етістігінің қимыл атауы.*

СЫРДАҢДЫҚ[1] з а т. **1.** *Кедейлік, жұтаңдық, тапшылық, жетіспеушілік.* Жігіттің жалғыз атты *с ы р д а ң д ы ғ ы н,* қоңторғай тіршілігін де сөз арасында қыстырып өтті (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). **2.** а у ы с. *Сырғақтық, құр баяндаушылық, жұтаң ойлық (әдеби шығарма туралы).* Романның тілінде де *с ы р д а ң д ы қ* бар. «Өйтті, бүйтті» деген құрғақ баяндаушылар көп те, бедерлі картиналар аз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

СЫРДАҢДЫҚ[2] з а т. **1.** *Сырғақтаушылық, қашқалақтаушылық.* Мен қашқақтап кетіп жүрдім. Бұл *с ы р д а ң д ы ғ ы м д ы* сезген Ақжүніс қайтадан бұрынғысынша үндемейтін болды (Ә. Әлімжанов, Махамбет.). **2.** с а я т. *Сырттаушылық, құстың қашқалақтап ұшуы.* Онымен қатар күтімі жоқ құстар аңға салғанда *с ы р д а ң д ы қ* білдіріп, иесінің шақырғанына келмей, еркіне ұшып кеткендері де аз емес («Егемен Қазақстан»).

СЫРДАҢДЫЛЫҚ з а т. *Қашқалақтаушылық, ішін бермеушілік, сырғақтаушылық.* Ол бір кезде жоғалып *с ы р д а ң д ы л ы қ,* Мейірім оты жанғандай қырдан күліп, Біздің бүкіл ауылды осы қарттың Тұрушы еді есімі нұрландырып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СЫРДЕСКІ с ы н. с ө й л. ***Сырдесте***. Алыс сыртқа әуре етпей, жақын с *ы р д е с к і* жандарды бұрынғыдан да жақындастырған балаңыз жараған екен аға (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). Ат сөз болғанда, екеуі де *с ы р д е с к і* өз аттарымен шығатынын айтты («Қаз. әдеб.»).

СЫРДЕСТЕ с ы н. *Сыр мінез, сыралғы, сырға берік. С ы р д е с т е* болмаса да көз таныс адам, алты ай қыста бір рет иек көтеріп, амандық ишаратын жасамаппыз (М.Мағауин, Бір ата.). Бірінің ойын бірі қабағынан сезетін *с ы р д е с т е* құрдас достар рахаттана күлісіп алып, Жәкеңді қайтадан қолпаштай, қаумалай жөнелді (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Сырласып, құса таратуға кіретін *с ы р д е с т е* бәйбішесі емес, уыздай жап-жас бейтаныс бойжеткен (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

СЫРИ= е т. *Серею, ұзару.* Ол күндегілерге керемет көрінген нәрселердің бұл күн де алдауыш пердесі алынып, сыры білініп, *с ы р и ы п* шыны ғана қалды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

СЫРИҒАН с ы н. *Сидиған, ұзын.* Фрау Эльза жасы келіп қалған әйел. Оның үстіне *с ы р и ғ а н* арық еді (Т.Ахтанов, Боран). Қыз күнінде аяқ-қолы *с ы р и ғ а н,* ап-арық еді. Қазір нарттай боп толысқан, көз тойғысыз әсем келіншек (С.Мұратбеков, Көкорай). Көзі дәу қарағаш басына түсіп еді, сирақтары *с ы р и ғ а н* қос дегелек ұзын тұмсықтарымен ескі ұяны шұқылап жөнге салып жатыр екен (К.Баялиев, Дегелек.).

СЫРИТ= е т. с ө й л. *Бір нәрсені жоқ қылу; тонау.* ≈ *С ы р и т ы п* кетті.

СЫРҚА= е т. *Ауру, сырқырау.* Стакан суға үш тамшысы жетеді, Титтей дәм жоқ, өңі-дағы елеусіз. Ішкен жанның өзегі де өртенбейді, Жүрегі де бей-жай болып, құспайды. Ауырмастан, *с ы р қ а м а с т а н* өледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Іленің қасиетті ауасында Денсаулық

таза жүр ме *с ы р қ а ғ а н н а н*? Мен өзім кеше күндіз Қайшыда едім, Қайтсам деп дидарласып келдім саған. Отырыңыз, тамақ іш бізбен бірге Сөзімді кейін айтам іште қалған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЫРҚАТ з а т. **1.** *Көптен бергі меңдеп жүрген дерт.* Мұстафаның ескі *с ы р қ а т ы* меңдеп, төсек тартып жатып қапты (С.Мұқанов, Өмір.). Мен де жүрт сияқты бұл адамның ұзақ жылдар шеккен қасіретін, *с ы р қ а т* салдарынан жұмыс істей алмай қалғанын ғана білетін едім (І.Омаров, Серпін). **2.** *Ауру, науқас.* Дәрігерге *с ы р қ а т ы н д ы* қарата, болмаса кейбір «төрге» арсыз қыла келсек, есігінің көзінде күттіріп қояды. Сарыласаң, ішің пысады, жарты сағаттан соң, «қабылдаймыз» деп еді, табандатқан екі сағат өткен шығар деп ойлайсың (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осында қой барыңды, Ешкімге сен шашылма. Өзім *с ы р қ а т*, балам жас, Қызмет ет осында (О.Шипин, Дастан.).

СЫРҚАТТАН= е т. *Науқастану, ауыру.* Мен кетерде шешем *с ы р қ а т т а н д ы м* деп жүр еді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Апам болса көкем *с ы р қ а т т а н ы п* жатыр дегеннен кейін елге жүріп кеткен-ді (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Әнеукүні қойшы суық тиіп, қатты *с ы р қ а т т а н д ы* (О.Бөкеев, Қайдасың.). Кішкене ми *с ы р қ а т т а н с а,* адам денесін билей алмай, бір олай, бір бұлай құлай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫРҚАТТАНУ *Сырқаттан етістігінің қимыл атауы.* Совет өкіметі жылдары ішінде халық арасында *с ы р қ а т т а н у* едәуір кеміді (Аялы жандар).

СЫРҚАТТАНЫҢҚЫРА= е т. *Науқастаныңқырау, ауырыңқырау.* Былтыр Қараөткел барғанымда осы кісінің үйінде жатып едім. *С ы р қ а т т а н ы ң қ ы р а п* келген екен (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

СЫРҚАТТАУ с ы н. *Науқастау, дімкәстау.* Қанатай бір жағынан сол Оспанның *с ы р қ а т т а у* атанғанына мазасызданады (Б.Тоқтаров, Қыран.). Әкесі қартайған және *с ы р қ а т т а у* кісі еді (Ер есімі.).

СЫРҚАТТЫ с ы н. *Науқасты, аурулы.* Данияр *с ы р қ а т т ы* болып ауыл мектебінен дер кезінде оқи алмаған (С.Омаров, Өмір.).

СЫРҚАТТЫҚ з а т. *Денсаулық жоқтық, сырқаулық.* Балғын орындаушы өзінің *с ы р қ а т т ы ғ ы н* да ұмытып, әбден балқып алған (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Шешесінің *с ы р қ а т т ы қ* жағдайына таныс аудан дәрігерлері Әсеттің өтінішін аяқсыз қалдырған жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық).

СЫРҚАУ с ы н. с ө й л. *Ауру, сырқаулы.* Келін кешеден бері *с ы р қ а у,* ішім ауырады дейді (О.Сәрсенбаев, Сағым). // *Науқас адам.* Саудайы-ай сауды алмадың-ау, *с ы р қ а у д ы* алып, Бір пәлеге жолықтың шырқау барып, Ала жаздай көгалды бір көрмедің, Сары жүртқа қондың ба ірге аударып? («Қаз. әдеб.»).

СЫРҚАУЛЫ с ы н. *Аурулы, науқасы бар. С ы р қ а у л ы* болды. Жалғыз бала, сүйегі қайда қалды екен қарағымның (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Асыл болса жасы алпысты алқымдады. Соңғы кезде *с ы р қ а у л ы* боп алды (Е.Мырзахметов, Медет).

СЫРҚАУЛЫҚ з а т. *Науқастық, дімкәстық.* Денсаулық ғанибет, *С ы р қ а у л ы ғ ы* болмаса, Ер жолдасы – қатыны, Ақ жаулығы болмаса (Қаз. мақал.). Тұлғамды топан сумен жуушы едім. Сыпырып *с ы р қ а у л ы қ т ы* қуушы дедім. Күлмеді өмір, бірақ, қабақ түйді, – Теңселіп тар төсекке үйілдедім (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер).

СЫРҚЫНДЫ с ы н. **1.** *Қу, әккі, айлакер.* Ақбозды жігіт те талай қидаласуды басынан өткерген *с ы р қ ы н д ы* болса керек, ер үстіне түзеліп отыра беріп, сойылын Барластың оң жақ самайына сақ еткізген (К.Сегізбаев, Беласқан). Сондықтан Тойшыдай *с ы р қ ы н д ы* атбегілер кеше кештен бастап әр келген атақты бәйгелердің бабын байқасып, аңыстарын аңдысып, тыным таппаған (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Ораз *«С ы р қ ы н д ы* шал ірге аударыптыау» – деп келе жатыр (Т.Әлімқұлов, Шежіре). **2.** *Жырынды, тісқаққан.* Түлкі қартаң тартқан, *с ы р қ ы н д ы* ашушаң екен (М.Әуезов, Абай жолы).

СЫРҚЫРА[1]= е т. *Сүйектің шаншып, шағып ауыруы, қақсауы.* Клавдия қатты тістеніп, сәл ғана ыңырайды. Көзінен жас та шықпайды. Оң қолының шынашағы *с ы р қ ы р а п* миын шаққандай (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Алған мұны бала-шаға бәрі ұғып. *С ы р қ ы р а й д ы* жіліншігім жарылып. Қақсайды кеп, Қақсайды кеп түнімен, Бірақ та бұл сырқат емес, Кәрілік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Буын-буын *с ы р қ ы р а й д ы* андыздап, Стокгольм әлі қайда? Жол ұзақ. Жетпіс бесі қинаса да тұсау сап, Келеді екен, келеді екен, кімді аңсап (М.Әлімбаев, Өшпес от). Бір мезетте Ақбілек екі қолын құлаштай сермеп ылдиға түсті. Аяғының *с ы р қ ы р а ғ а н ы* әнтек басылайын деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сай-сүйегі сырқырады. а) *Тұла бойы қақсап ауырды.* Тоңған денеге таяқ тез батады екен, содан *с а й-с ү й е г і м с ы р қ ы р а й д ы* (F.Мұстафин, Таңд. шығ.). ә) *Тұла бойы ті-*

тіреді; жан-жүйені босатты. Баласын жоқтаған ана зарын естігенде *с а й-с ү й е г і ң с ы р қ ы р а й д ы* (Ауызекі).

СЫРҚЫРА²= е т. *Зырқырау, зымырау.* Қуаты оттай бұрқырап, Уәзінге өлшеп тізілген. Жаңбырлы жайдай *с ы р қ ы р а п,* Көк бұлттан үзілген (Абай, Тол. жин.).

СЫРҚЫРАМА з а т. *Шаншып, шағып, қақсап ауыратын сүйек ауруы.* Қиза шешейдің белінің *с ы р қ ы р а м а с ы* да, тісінің қақсамасы да тыйыла қалған (С.Шаймерденов, Мінез). Бірер күннен кейін белім мен аяғымның *с ы р қ ы р а м а с ы* аздап сая тапқандай болды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Жеңгеңнің қолының *с ы р қ ы р а м а с ы* бар. Оның үстіне тілін ала қоймасаң, Иманыңды алатын бұрқырамасы бар (О.Әубәкіров, Көктайғақ).

СЫРҚЫРАТ= е т. *Қақсату, ауырту.* Шынында, жердің сызы жамбастан өтіп, бүкіл тұла бойын *с ы р қ ы р а т ы п* жіберген (С.Мұратбеков, Көкорай).

Сай-сүйегін сырқыратты. *Тұла бойын тітіретті, қатты әсер етті.* Ауылда қалған балалардың зары миыңды жеп, *с а й-с ү й е г і ң д і с ы р қ ы р а т а д ы* (Ә.Кекілбаев, Дала.).

СЫРҚЫРАТУ *Сырқырат етістігінің қимыл атауы.* – Жоқ! Біз ұмыта қойған жоқпыз. Ұзақ түндерде шойырылған белдер мен сыздаған сандардың *с ы р қ ы р а т у ы* ұмыттырмайды (Алғы шепте.).

СЫРҚЫРАУ *Сырқыра етістігінің қимыл атауы; шағып ауыру, қақсау.* Менің кәрі буындарым әзірге *с ы р қ ы р а у д а н* сау (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сендегі ауру да солармен тамырлас. *С ы р қ ы р а у ы* басқа да, сарыны бір (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

СЫРҚЫРАУЫҚ з а т. *Әлсін-әлсін сырқырай беретін, жиі қақсайтын.*

СЫРЛА¹= е т. **1.** *Сырмен бояу, сыр жағу.* Қызыл сырмен өзің *с ы р л а,* жасылмен Түктібай *с ы р л а с ы н* (М.Гумеров, Шыңырау). Тұрғын үйді әрлеуге желімді, әкті, майлы, эмальды және суэмульсиялы сырлар, олифа және түрлі лактар пайдаланылады. Желімді сырмен төбені, қабырғаны *с ы р л а й д ы* да, ал әкпен бөлменің төбесін ақтайды (Шаңырақ энцикл.). Есікке жақындай түстім. Төмен қараған бойда парта *с ы р л а п* тұрған Мархаба бар дүниені ұмытқандай әнге берілген (С.Сматаев, Армысың.). **2.** ж а қ т ы р м а у. *Бояну, сәндену.* Бояумен *с ы р л а д ы ң ы з* сырттарыңды, Керіліп сипадыңыз мұрттарыңды. Қарасам ішіңді ашып дәнеме жоқ, Не дейін надан демей жұрт бәріңді? (М.Дулатов, Шығ.).

СЫРЛА²= е т. **1.** *Сыр қылып бүгу, жасыру.* Ханымдар тәңірі қостап, асылменен *С ы р л а г а н* ой ішінде ғасылменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** а у ы с. *Жіңішкелеп жеткізу, сыпайылау.* Қазақты я қорқытпай, я параламай ақылменен не жерлеп, не *с ы р л а п* айтқанменен еш нәрсеге көндіру мүмкін де емес (М.Дулатов, Шығ.).

СЫРЛАН= е т. *Сыр, бояу жағылу.* Мықтымның үй іші *с ы р л а н ғ а н,* асты-үсті тақтай, жарық, терезесі ашпалы (Б.Майлин, Шығ.). Өз үйлерінің басқа сырмен *с ы р л а н ғ а н* көк әйнектері жат жұрттық боп кеткен суық суымен қамықтырды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СЫРЛАНУ *Сырлан етістігінің қимыл атауы.* Қай бөлменің қай түсте с *ы р л а н у ы* туралы Есімбек сыршылармен кеңесті (Е.Оразақов, Дәрігер.).

СЫРЛАС с ы н. *Көңілі жақын, сыры бір, пікірлес.* Мен де жанмын, жапан түзде бір басым, Жарым да жоқ, досым да жоқ, *с ы р л а с ы м* Аз өмірде көп алданып, у ішіп, Көп түндерде төктім талай көз жасым (М.Жұмабаев, Шығ.). Қағазым – жолдасым, Қаламым – *с ы р л а с ы м,* Өлген соң белгілі, Қайта кеп тұрмасым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақылды жан табылмас маған *с ы р л а с,* Көріне тентек көп надан мойын бұрмас. Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды Көре тұра, көңілде тыныштық тұрмас (Абай, Тол. жин.).

СЫРЛАС¹= е т. *Біреуге сырын айтып, бөлісу, жақын болу.* Сыр айтты Алма бір күні *С ы р л а с т ы қ* ұзақ шешіліп. Өз сөзін осы құрбымның Қағазға қойдым көшіріп (Т.Молдағалиев, Алатау.). Қос уыс ділда берді Әзімге шал: – Сенің ортақ малың, – деп мендегі мал – Шешілісіп, *с ы р л а с ы п,* отыралық, Әртүрлі қымбат баға ішкілік ал (Абай, Тол. жин.). Қырдағы ел ойдағы елмен араласып, Күлімдесіп көрісіп, құшақтасып. Шаруа қуған жастардың мойны босап, Сыбырласып, *с ы р л а с ы п,* мауқын басып (Абай. Тол. жин.). *С ы р л а с қ а н ы* көк аспан, Жұлдыз қарап, бал ашқан, Тәуіп екені тағы бар, Депті: «Алдияр, ханымыз!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Білу қиын *с ы р л а с п а й* біздің жайды, Көлеңкеге пішкен тон жараспайды. Адам үшін арымен ойламаған Жүксіз, ойсыз жүктімен санаспайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫРЛАС²= е т. *Сыр, бояу жағысу, көмектесу.* Мен ертерек барып, еден *с ы р л а с т ы м* (Ауызекі).

СЫРЛАСТЫР= е т. *Сыр айтысу, сыр бөлістіру.* Үй ішінде созылған үндестік әркімді өз ойымен *с ы р л а с т ы р ы п* тастаған болатын

(К.Оразалин, Абай.). Өзіңмен өзіңді *с ы р л а с т ы р а т ы н* толғанған терең сезім, тебіренген күй бар (З.Серіккалиев, Ақыл.).

СЫРЛАСТЫРУ *Сырластыр етістігінің қимыл атауы.*

СЫРЛАСУ[1] *Сырлас етістігінің қимыл атауы* (1). Еркін сөйлесіп, *с ы р л а с у д ы ң* реті келмесе де, екі жас бірі-бірін үнсіз іштей ұғысқандай болған (Ә.Әлішев, Батыр.). Кейде шын жүректен сөйлесіп, *с ы р л а с у д ы ң* сәті түсе бермейді («Қаз. әдеб.»). Шынармысың шыққан бір шың басына, Ұғармысың, ғазиз жан жүр қасымда. Бұрармысың мойныңды, алдиярым, Шығармысың бір сәтке *с ы р л а с у ғ а*?.. (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫРЛАСУ[2] *Сырлас етістігінің қимыл атауы* (2). Мектептің еденін *с ы р л а с у ғ а* ата-аналарды көмекке шақырдық («Лен. жас»).

СЫРЛАТ= е т. *Сыр, бояу жақтыру.* Сыртын сырмен *с ы р л а т қ а н,* Қарағай найза орнатқан, Ақ бөкендей қойы бар, Ақ күмбездей бойы бар, Қандай байдың үйі екен? (І.Жансүгіров, Шығ.).

СЫРЛАТУ *Сырлат етістігінің қимыл атауы.* Еденді *с ы р л а т у ғ а* жақсы сыр таба алмадық (Ауызекі).

СЫРЛАУ *Сырла етістігінің қимыл атауы; бояу, сыр жағу.* Оқу кабинетінің төбесін, еденін, мебелін *с ы р л а у ғ а* ерекше көңіл бөлген жөн («Қазақст. мект.»). Госпиталь үйлері салынып бітіп, ішін *с ы р л а у* жұмысы жүріп жатыр еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

СЫРЛАУШЫ з а т. *Бояу жағушы, бояушы.* Ол – қарапайым қазақ әйелі. Бұрын үй *с ы р л а у ш ы* болып істеген (З.Қабдолов, Сыр). Оқушылардан балташылар, сылақшылар, *с ы р л а у ш ы л а р* звенолары құрылды («Халық мұғ.»).

СЫРЛЫ[1] с ы н. *Бояу жапқан, боялған, сырланған.* Есікке таман оюлы *с ы р л ы* кебеже, екі жақ босағада сәндік үшін іліп қойған тоғыз қара құндыз, Тоғыз қара түлкі (І.Есенберлин, Қаһар). «Қош бол» – деп Гүлжәмила қайтады үйге, Бес пар ат парлап жеккен *с ы р л ы* күйме. Айырылып Кешубайдан қалары жоқ, Көрмей жүр дүниенің сырты міне (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қазанның *с ы р л ы* қаласын Бұзып, жарып Қылекең Он екі күн дегенде Жалғыз жанды құтқармай Айдап шықты далаға (Батырлар жыры).

СЫРЛЫ[2] с ы н. *Құпия сырға толы.* Таң бозарса, аспанда құйқылжытып Әнді неге салады бозторғайың?! Ылымдылар тексеріп көрді ме екен, Әлемнің қиын *с ы р л ы* осындайын? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Толғау шын *с ы р л ы* болуы тиіс. Өтірік жай сөзге де жараспайды. Толғау сияқты *с ы р л ы* шығармаға өтірік жараспақ түгіл бүлдіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ашылар аспан әудемде, Басылар дем ап күн жауып. *С ы р л ы* да нұрлы дүниеге, Қарарсың сонда бір ауық (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сегіз қырлы, бір сырлы. *Қолынан келмейтіні жоқ; өнерлі, шебер.* Ол *с е г і з қ ы р л ы, б і р с ы р л ы* жігіт еді (Ж.Самұратов, Мәңгі есте). Жігіт жан дейтін жігіт – *С е г і з қ ы р л ы, б і р с ы р л ы* болар (Шал ақын, Өлеңд.).

Сыры көшкен сырлы аяқтың сынындай. *Кәрілікке бет алған кісінің сырт келбеті, бет-пішіні туралы.* Қырық беске жеткенде желбегей сап, Етегін шапаныңның буынбайсың. Елу жас – екі жастың тең ортасы, *С ы р ы к ө ш к е н с ы р л ы а я қ т ы ң с ы н ы н д а й с ы ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СЫРЛЫҚ= е т. *Сытылу, құтылу.* Ажалсыз шығар *с ы р л ы ғ ы п* , Қырғыннан аман кім қалды? Сүлеймен батыр, Жиембет, қылып жүр ерлер тойларды (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

СЫРЛЫЛЫҚ с ы н. *Ішкі сырға бай болушылық, сыршылдық.* Ұлттық әсемдік өнеріміздің *с ы р л ы л ы ғ ы,* көркемдігі жағынан ешбір елдікінен кем соқпайтыны баршаға аян болып отыр («Мәдениет және тұрмыс»). Халық әуенінің негізінде ғасырлар бойы шеккен азабы, көрген бейнеті, арманы мен абзал ниеті жатады. Онсыз сәнділік те, *с ы р л ы л ы қ* та жоқ (І.Омаров, Шабыт.). Қазіргі поэзиямызға көз жіберсек, ойлылық, *с ы р л ы л ы қ,* әуенділік жағынан біраз іріленгенімізді көру қиын емес (Уақыт және қаламгер).

СЫРМА[1] с ы н. *Арасына жүн немесе мақта салып яки жай ғана сырыған (киім).* Алтынбайдың басында сұрғылт түсті *с ы р м а* тақиясы бар (М.Әуезов, Шығ. жин.). Аяңдап кетіп барады, үстінде *с ы р м а* күртке (С.Бердіқұлов, Аспан.). Сары үзеңгі сарғайып, тат басыпты, *С ы р м а* тоқым шаңменен баттасыпты (М.Мақатаев, Шығ.).

Сырма шалбар. ж е р г. *Арасына мақта салып, сырып жасалған шалбар.* Мыртық, тапал адам мақталы *с ы р м а ш а л б а р* киген, малақайын қолына ұстап тұр (К.Тоқаев, Тасқын).

СЫРМА[2] з а т. *Қарлы борасын, сусымалы бұрқақ.* Түн желтең боп, аздап *с ы р м а* жүріп еді (А.Сейдімбеков, Ақиық). Боран бұрынғыдай емес, бәсеңсиін деп қапты, бұрқағы басылып, *с ы р м а* жүріп жатыр (А.Нұрманов, Құлан.).

Сырма боран. *Сырма.* Сөккен жоқпын тез өткен құсты қонбай, Қарлы дала – теңіздің нұсқы сондай. Бетіндегі көрінді ай сәулесі *С ы р м а б о р а н* жылжыған қысқы жолдай (К.Салықов, Жезкиік).

СЫРМА[3] з а т. *Темірден яки пластмассадан жасалған, түйме орнына киімге пайдаланатын бұйым.* Күрткемнің *с ы р м а с ы* бұзылып қалды (Ауызекі).

СЫРМА[4] з а т. ж е р г. *Шөп жинайтын құрал.* Бұл жұмысқа олар екі тракторға тіркелген кең *с ы р м а м е н* шөп тартып, сменалық тапсырманы асыра орындады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Егерде бричка жетпесе, онда *с ы р м а н ы* пайдаланып, қайткен күнде де барлық егінді тез маялап алу керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРМАДАЙ с ы н. *Қарлы борасын сияқты.* Осы пәледен уәдемен құтылайын дейтін, даланың *с ы р м а с ы н д а й* сырғақ қызметкерлер бар («Қаз. әдеб.»).

СЫРМАЙ з а т. *Полимерлену нәтижесінде және ауадағы оттектің әсерінен тотығып, оңай кебетін өсімдік майы, олифа.*

СЫРМАҚ з а т. **1.** *Түрлі түсті киізден, матадан сырып, оюлап жасаған қалың киіз.* Жақсыбайдың жалғыз баласы Әділ Милы құдығына бүгін қонып, биесін байлатып бола сала үй тігілгенге қарамай-ақ далаға *с ы р м а қ* салғызып, бір табақ піскен ет пен бір тегене қымызды ортаға алып, құрбы-құрдастарымен мәз-майрам болып отыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Алаң. Сазамбайдың үйі. Сол жақта Сазамбайдың кілем жапқан төсегі, еденде *с ы р м а қ,* алаша, кілем, оң жақта есік, төрде екі терезе (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атағы шығар көкпарда – ұлдары жайраң, Алты ауыл бүгін шалғынға *с ы р м а ғ ы н* жайған. Мәскеудей тасып, қанжайлау Арбатша қайнап, Аңғарға атты ел сыйғызды қалмақша байлап баяғы... (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *С ы р м а қ т ы ң* бояуларына қарай ақ сырмақ, қара ала сырмақ, қызыл ала сырмақ, деп бөледі немесе қолдану тәсіліне байланысты шай киіз, от киіз дейді (Г.Раймханова, Ата кәсіп.). **2.** ж е р г. *Ішіне мақта салып, сырып істелген шапан.* Біздің елдің қарттары *с ы р м а қ т ы* жаздың ыстық күндерінде де кие береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сырмақ сырды. *Сырмақ жасады.* Бұ бір – баланы көп тауып, жалғызынан басқаның бәрі ұзатылып, өліп таусылған, ауыл үйдің жібін иіріп, жабуын, *с ы р м а ғ ы н с ы р ы п,* сабасын тігіп... күн көріп отыратын көңілшек тәуір кемпір еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫРМАҚША з а т. *Кішкене, шағын сырмақ.* Бақша алаңындағы үйшіктерді түрлі ұлттық өрнектермен әсемдеу, ойынға қажетті *с ы р м а қ ш а,* кілемше, ұлт киімдері ата-аналардың шебер қолдарымен жасалған («Қазақст. мұғ.»). Ол тапжылмай есік алдындағы кішкене *с ы р м а қ ш а н ы ң* үстінде отырады да қояды (К.Қазыбаев, Дәуір.).

СЫРМАҚШЫ з а т. *Сырмақ жасаушы, сырмақ оюшы.* Тіпті өзіміздің кілемші, *с ы р м а қ ш ы,* кестешілер табиғатты көре білген, одан ала білген (F.Қайырбеков, Ақ желкен).

СЫРМАЛА= е т. *Сырып тігу.* Шал тықыр, бурыл шашты басындағы *с ы р м а л а п* тігілген, төбесінде қойдың құмалағындай шошаймасы бар қара тақиясын көзіне қарай сырғытып қояды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

СЫРМАЛЫ с ы н. *Сырып тігілген, сырмаланған.* Үйдің іші жасаулы: түрлі түсті кілемдер де, *с ы р м а л ы* жаңа көрпелер де кездеседі (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Мыңайдар үстіндегі *с ы р м а л ы* кеудешесін шешіп, арқасына жамылды (Т.Ахтанов, Боран). Ол басындағы орамалдың үстінен киген *с ы р м а л ы* қара тақиясын алды, маңдайын сүртті (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Сырмалы астар. *Жүннен, мақтадан не бұларды араластырып сырып, сырт киімдердің астарына мақта орнына пайдаланылатын материал.*

СЫРНА з а т. с ө й л. *Сырнай сөзінің қысқа түрі.*

СЫРНАЙ[1] з а т. **1.** *Ауызбен үрлеп ойнайтын, құрайдан, ағаштан жасалатын музыкалық аспап.* Мойнына асқан қалтасында қамыстан қиған он шақты *с ы р н а й* бар (Т.Ахтанов, Үндістан.). Кенжетай мен Асқар екеуі қараңғы көшемен құлағын тігіп келе жатыр еді, бір үйдің терезесінен шулаған дауыс, тартылған *с ы р н а й* естілді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). *С ы р н а й д ы ң* бір тәуірін сұрап алды, Түрлентіп неше алуан күйге салды. Сол шаһардың ханының жас баласы, Хасеннің бұл күйіне қайран қалды (Ә.Найманбаев, Шығ.). *С ы р н а й д ы* ерніне тақағаны болмаса, ол ойнай қойған жоқ (Р.Сейсенбаев, Аңсау). **2.** м у з.*Қазақтың үрмелі музыкалық аспаптарына байланысты қолданылатын жалпы атау. С ы р н а й* өзінің жасалған затына қарай (саз сырнай, қамыс сырнай, мүйіз сырнай т.б.), құрылысына байланысты (қос сырнай – екі түтікті сырнай) бөлінеді (ҚҰЭ).

СЫРНАЙ[2] з а т. с ө й л. ***Гармонь.*** Көшеде *с ы р н а й д ы* кергілеп, айқайлап өлеңдетіп

жүрген жастар бар (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Әнші Майра тіктірген ақ отауға жиналып, қымыз ішетін, ол *с ы р н а й* тартып, ән салатын (Қ.Тоғызақов, Таңд.). 19 ғасырдың ортасынан қазақ арасына гармоника (гармонь немесе қағаз сырнай деп те атаған) тарай бастады. Ел арасында *с ы р н а й д ы ң* көптеген түрлерінен гармонь ғана қалғандықтан, оны қағаз сырнай демей сырнай деп атап кеткен (ҚҰЭ).

СЫРНАЙ-КЕРНЕЙ з а т. *Сазды үн шығаратын үрмелі музыкалық аспаптар.* Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей, Шаһарына жеткенше дамыл көрмей. Көкпеңбек темір киген өңкей батыр Тарттырып жөнеледі *с ы р н а й к е р н е й* (Абай, Тол. жин.). Жас бала... *с ы р н а й-к е р н е й* болса, даусына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?», «бұл немене?» дейді (Абай, Тол. жин.). Қуанып қос қонтайшы – Ұса, Серен, Алғысқа көмді елірген қалың қолды Көңілінен Ұса, Серен кеткен қауіп, Қуанып, *с ы р н а й-к е р н е й* қылды сауық (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫРНАЙЛАТ= е т. *Сырнай тарту, сырнайға қосылып думандату.* Әрине, Тауып-келді ана жылғыдай құрметтеп, *с ы р н а й л а т ы п* қарсы алатын шығар (І.Есенберлин, Жанталас). Аққу келді оралып өскен жерге, Еркем келді аңсаған көркем көлге. Алғыс айттым қосылып ару құсқа, *С ы р н а й л а т ы п* сыбызғы ескен желге (К.Салықов, Жезкиік). Баурайында Қорқыт үні еседі, Абылай – ұран, Ағыбай – дүбір көшеді. Ақын Тайжан *с ы р н а й л а т ы п* ән салса, Тілдеседі Қаныш аға кешегі (К.Салықов, Жезкиік). Сонда *с ы р н а й л а т ы п* бір-екі ауыз ән айтып жіберсеңіз, тіпті жақсы болар еді (Б.Тоқтаров, Қыран.).

СЫРНАЙЛАТУ *Сырнайлат етістігінің қимыл атауы.* – Әндету, *с ы р н а й л а т у д ы* қоя тұрып, тамақ жібітіп алсақ қайтеді? – деді Асан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СЫРНАЙЛЫ с ы н. **1.** *Сырнайы бар.* **2.** а у ы с. *Үнді, сазды, қоңыраулы.* Қалың қарағай тасасынан бағанарақта үйірінен адасқан бұғының *с ы р н а й л ы* даусы шыққан («Білім және еңбек»). Ах, телефон тамаша ғой, Ал теріс деп таласа ғой. Ыңғайлы да, *с ы р н а й л ы* да, Талмайды да, тынбайды да (Ә.Ахметов, Маржандария).

СЫРНАЙША үс т. *Сырнай сияқтанып, сырнай тартқандағыдай. С ы р н а й ш а* тербеп нұрлы үнің көк перде, Басымнан ұшып бір мұңым кеткенде. Бұлақты көрген ботадай жұтынып, Ерніңе қызғылт ындыным кепкенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

СЫРНАЙШЫ з а т. *Сырнай ойнаушы; гармоньшы.* Гриша өзі ағып тұрған балалайкашы және *с ы р н а й ш ы* (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Хан тұрған үйінен губернатордың үйіне шейін шам жағып, көшені жарық қылып, *с ы р н а й ш ы л а р д ы* ойнатып, түн ортасы асқанша тойын осылайша өткізіпті («ТУГ»). Сыбызғышы, *с ы р н а й ш ы* жүз мың адам, Үлкен ұғылы келеді Маңғаз тамам. Тау-тастай адамы бәрі келді, Шүләнкөрі алдында қырық лек адам (Бабалар сөзі). *С ы р н а й ш ы н ы ң* шықты үні ыршып аттай, Қараңғыда жарқ еткен бір шырақтай (С.Мәуленов, Шалқар).

СЫРНАУ с ы н. ж е р г. *Тегіс те айқын (жол).* Жол жақсы, не деген *с ы р н а у* жол (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫР-СИПАТ з а т. **1.** *Бір нәрсенің болмысы, табиғаты, жалпы қасиеті.* Ұстаушының және басқа ұстау бұрқағының ішінде жүрген адамның мінезі, құлқы, мұңы, мүддесі, ниеті, мұраты барша *с ы р-с и п а т ы н* баяндайтын болған соң сөйлеген сөзінен, істеген ісінен, ұсқынынан, әлпетінен, әдетінен көрінерге тиістігі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Пәнді әліптеу нәрсені пән мақсатымен алып, дәлдеп әліптеп, *с ы р-с и п а т ы н* дұрыс танытып, нәрсе туралы дұрыс ұғым беру үшін істеледі (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Мән-жай, жай-жапсар.* Қысқасы, өз көмекшісінің *с ы р-с и п а т ы н* осындайда байқамақ керек (Р.Хайруллин, Офицер.). – Ә, бәрекелді! Әннің *с ы р-с и п а т ы н* айыра біледі екенсің, шырағым! (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит).

СЫРП-СЫРП е л і к. *Аяқкиімді сүйрете басып, сырпылдатқанда шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Сырп-сырп басты. *Аяқкиімін сүйрете басып, тырпылдатты.* Менен еш жауап болмаған соң, қадала беруді жөн көрмеген болар, кемпір *с ы р п-с ы р п б а с ы п* қарсыдағы бөлмесіне кіріп кетті (Д.Исабеков, Таңд. шығ.).

СЫРПЫЛ з а т. *Сырп-тырп еткен дыбыс.* Үйге жақындаған аяқ *с ы р п ы л ы* естілді (С.Елубаев, Білте шам.).

СЫРПЫЛДАҚ с ы н. *Сиырдың жаңа тастаған қоймалжың жапасы.* Үшінші әйел – ашып атар, жатып ішер. Саптама етік көрпілдек, сиыр жапасы *с ы р п ы л д а қ*, сормаңдай ерге жолығады (Шал ақын, Өлең.).

СЫРПЫЛДАТ= е т. *Аяқкиімді сүйрете басып, тырпылдата жүру.* Сүйретпесін *с ы р п ы л д а т ы п,* кухняға бет алды (Б.Аманшин, Жар мұңы).

СЫРСЫЗ[1] с ы н. *Сыршылдығы жоқ, сыршыл емес.* Тарих *с ы р с ы з,* халық тілсіз, батыр мұңсыз болмас-ау (М.Әлімбаев, Ту тіккен). Қиялы жарлы ақын *с ы р с ы з* гүл, үнсіз бүлбүл секілді (С.Мәуленов, Үркер).

СЫРСЫЗ[2] с ы н. *Бояу жағылмаған, боялмаған, бояусыз.* Етектері түрулі туырлық пен *с ы р с ы з* ақ жем керегелердің арасында ши де жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері).

СЫР-СЫЛАУ з а т. *Жағылған сыр, бояу, сылақ.* Ескі мәдениеттің есіл қымбат жұрнағы бет-аузы айғыздалып, *с ы р-с ы л а у ы* көшіп, бұрыштары жеміріліп, құбыла жағы толықсып, жантайып, мұналарының қабырғасы шатынап, құлауға таянған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫР-СЫМБАТ с ы н. **1.** *Көрік, сымбат.* Алматы, асқар тауың аялаған, Бауырында сен балапан саялаған. Әлемде әдемілік бір өзінде, Табиғат *с ы р-с ы м б а т ы н* аямаған (А.Асылбеков, Көкорай.). – *С ы р-с ы м б а т ы* дәл келген Құс жоқ қой мендей көрнекті, – Деп мақтанып тауыс құс Қанатын көкке сермепті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сабылып сары ала күз келді. Ала жаздай жасыл желекке көміліп тұрған үлкен шаһардың *с ы р-с ы м б а т ы* өзгеріп сала берді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). **2.** *Тұр, ажар.* Атқа тыныш, адамға және жайлы Алды-арты бірдей сұлу, көзге ыңғайлы. Оғаш, оғат, оқыра, сызаты жоқ, Ер қайда *с ы р-с ы м б а т ы* түгел сайлы! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫР-СЫР: кеудесі сыр-сыр етті. *Көкірегі сырылдады, сырылдаған дыбыс шықты.* Жаны мұрнының ұшына келген жолбасшы *с ы р-с ы р е т к е н к е у д е с і н* екі қолымен кезек басады (А.Сатаев, Ақын ізі). Саржанның *к е у д е с і с ы р-с ы р е т е д і* («Қаз. әдеб.»).

СЫРТ[1] з а т. **1.** *Бір нәрсенің ішіне қарама-қарсы жағы; тыс.* Торы жорғаны қанша қастерлегенмен, *с ы р т ы* түк, іші боқ бір айуан (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *С ы р т ы* алтын, тісі күміс тарағыңның, Кірі жоқ ақ торғындай тамағыңның. Сағынып қыз дауысын жүргенімде, Бір кезі келіп қалды-ау қарағымның (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өкіл бір қағазды конверттеп, *с ы р т ы н а* адресін жазды (Б.Майлин, Шығ.). Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті, Өзі сынды, дөңгелек келсе көтті. *С ы р т ы* қысқа, бауыры, жазық келіп, Арты талтақ, ұмасы үлпершекті (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Адамның сыртқы тұлғасы, тұрпаты.* Абайла, адамзаттың ісін қара, Сүйінбе *с ы р т ы н* көріп, ішін қара. Жақсы, жаман дейтұғын мақалдар бар, Сыртың ағың оңбайсың, ішің қара (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қайғы жұттым, «аһ» десем, шықты жалын, *С ы р т ы м* – сау, ішімде – өрт жанған қалың. Күйдірген қалың өрттің зардабынан Өлгелі тұр сүмірейіп сорлы жаным (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Бір нәрсенің, заттың, бұйымның мүсіні, кескіні.* Қайран жігіт жүрегіне нұр тұна Өліп кетті сені тастап жұртына. Кебек толы құмыраның келісті Ішін көрмей ғашық болып *с ы р т ы н а* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** *Басқа жер, тыс, тұз.* Керек іс бозбалаға – талаптылық, Әртүрлі өнер, мінез, жақсы қылық. Кейбір жүреді мақтан көйлеп, *С ы р т қ а* пысық келеді, көзге сынық (Абай, Тол. жин.). Көп отырсаң сыймайсың үй ішіне, Олпаң-солпаң көрінер жүрісің де. *С ы р т т а* жүріп сағынтып үйге келсең, Кемпіріңнің түзелер жүрісі де. Қайран жастық-ай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** *Алыс жер, аулақ, сырт жақ.* Бояуын аспандағы алып бұлттан, Қарағай қара тасты жарып шыққан. Өзінің жасыл желек жас аруын, Оқжетпес күзетеді бағып *с ы р т т а н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). О, Кеңесбай мырза, тыңда сөз! Айтатұғын келді кез. Көкіректеніп паңданбай, *С ы р т т а н* көріп таңданбай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Екі мұңды бас қосса Тарқатып шерін шығарар. Жабырқап досың қайғырса Дүшпаның *с ы р т т а н* сығалар (Базар жырау, Шығ.). Ұлытау асқақтаған асқан бұлттан, Тұрғандай Қаратауды қарап *с ы р т т а н.* Кішітау, Ұлытауға қарағанда Көлдердің томарындай судан шыққан (О.Шипин, Дастан.). **6.** *Бөтен, жақын емес адамдар.* Таққа міниіп таж киген, Жұртына жағып күн көрген. Ғаріп пенен қасерге Қамқоры *с ы р т т а н* көп тиген. «Әділетті» хан түгел Орнында оның орда жоқ (Базар жырау, Шығ.). **7.** *Дала, аула, үйдің іші емес.* Жүрші *с ы р т қ а,* қарашы таң нұрына, Табынайық табиғат паңдығына. Таң атады, кетеді базаршы күн, Қазынасын жинап ап сандығына (М.Мақатаев, Шығ.). *С ы р т қ а* шықтым. Күлімдейді-Ай көктен, Түн тамаша екен дедім күліп мен. Үй жанында біздің көрші бойжеткен Сырласып тұр бір бейтаныс жігітпен (М.Шаханов, Ғасырлар.). **8.** *Ауыл, қыр, далалық.* Қала бізге жақпады, *с ы р т т ы* ойладық, Ана, іні, қарындас, жұртты ойладық. Шашымызды додалап, қиран басып Мұрнымыздың астына мұрт қоймадық (М.Мақатаев, Шығ.). **9.** *Нақты бір мекеннің айналасы, сырт жағы.*

Дүние сыртын берді. *Бақ-дәулет тайды, бақ кетті. Д ү н и е с ы р т ы н б е р г е н д е,* Мырс еттім бейбіт көңілмен, Боз жусан ескен белдерде Бозторғай үні төгілген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жоқты сырттан қамдайды. *Керек-жарақты алдын ала біліп, сайлап жүреді.* Жан досы жақсы қандай-ды, *Жоғыңды сырттан қамдайды.* Осылар түгел сай болса, Көңілің сүйтіп жай болса, Береке, ырыс, бедел, бақ, Ізіңнен қалмай қуалап, Сен қашсаң да ол қоймайды! (Базар жырау, Шығ.).

Көзге былай, сыртқа былай. *Шынайы емес, құбылма, екіжүзді адам.* Адамның адал ісін арам етер Ұялмас ардан кеткен зұлымдылар. Кей адам *көзге былай, сыртқа былай,* Жоқ емес іш ақтарар жырындылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Мал аласы сыртында. *Адамның арамдығы туралы айтқанда қолданылады.* Болады *мал аласы сырт* жағында, Жүреді күшіген құс жұрт жағында. Құлар мен алаяқтың сыры мәлім, Аласы көрінбейді, ұрт жағында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тұяқтан азған тұлпардай Қияға салсаң қисынсыз, Тауысарсаң тұраңды. *Аласы малдың сыртында* Айыру қиын адамның Ішіндегі қыланды (Базар жырау, Шығ.).

Сырт адам [кісі]. *Бөгде кісі, бөтен адам. Сырт адам* сияқты емес (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Сырт айналды. а) *Бұрылып кетті, теріс қарады.* Өтірік! –дей алмадым бозбалаға. Жел соқпай шөптің басы қозғала ма? Сыдыртып *сырт айналып* өткенім бар, Көргенде ондайларды өз қаламда (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). Бурыл сақал бай шалбарының ала жіп бауын шұбатып, дәл бір дәретке отырғалы жүрген кісідей магазин ішінде жалтаңдап бүкшендей берді. Жаңағылардың сөлемін алмай, күңкілдеп, наразы болып, *сырт айналып* барады (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Сенген, жақын деген адамның өзі аулақтады, шеттеді, қашқақтады.* Бауырыңа тартқан, Сырыңды айтқан Сырласың *сырт айналар* (Абай, Тол. жин.). Бір жұртым *сырт айналды* жат елдерше, Тіріліп, қайтер еді, әкем келсе? Құрысын көмір жағып, су алмайтын, Қолыма алар ем-ау пәтер берсе (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Дос, бедел дос – Кемел дос, Жаңылмай, Жанындай сенер дос. Өзгелер *сырт айналса,* Өзгеріп бұлт айналса, Сол ғана – соңынан келер дос, Қол ұшын қысылмай берер дос (К.Салықов, Жезкиік).

Сырт берді. *Сөйлескісі келмеді, жақтырмады, жақындамады.* Дос алады бермесең, бұлт берем деп, Жауыңа қосылуға *сырт берем* деп, Бұзылған соң мен оңай табылмаспын, Не қылып оңайлықпен ырық берем деп (Абай, Тол. жин.). Мен саған адал жүрегіммен келіп едім. Сен маған *сыртыңды беріп* отырсың-ау (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Ол Бекешке ала көзімен ата қарап, *сырт берді* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Сырт буын тартты. *Сартаптанып қалды, ашыла алмады.* Әңгіменің иінін келтіре алмады. Іштей қанша алабұртқанымен, сезім қылын шертуге келгенде, *сырт буын тартып,* қарайып қалғаны көрініп тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Сырт дүние. *Қоршаған орта; тұз.* Тек үй тіршілігінің адамы боп *сырт дүниені* ұмытты (А.Байтанаев, Қайнар.).

Сырт естуі. *Басқалардан аңғаруы, бөгде біреудің айтуы.* Жүніс жолдасты білсем де, сырлас емеспін. *Сырт естуім* мінезі қатаң дейді (І.Жансүгіров, Шығ.). *Сырт естуіне* қарағанда, Мір Кәрімберді Жүніс сұлтанға барып қосылған тәрізді (І.Есенберлин, Алмас.).

Сырт киім. *Пәлте, плащь, тон сияқты суық, жаңбырлы, салқын күндері далаға киетін киім.* Сөз ыңғайын таныққаннан кейін Сатылған *сырт киімдерін* кие бастады (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Шәйбаланың бетінен бір сүйіп, аймалады; *сырт киімін* шешіндірді де, тамағын берді (Ә.Жәмішев, Дала.).

Сырт көз. *Бөтен, бөгде кісі, өзге жұрт, айнала. Сырт көзге* бейқам бозбала, Жоқтай-ақ қойда саудасы. «Суардым» десе – сөз ғана, Ол емес, мотор – қауғашы (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). Өз ауылына баруға бел байлаған соң, Абай екі-үш күннен бері көп асығып, көп дегбірсізденген. *Сырт көзде*н жасырса да, Әйгерімді қатты сағынып, көп қобалжушы еді (М.Әуезов, Шығ.). Романның бірінші кітабы *сырт көзге* ғана бітпеген сияқты («Жұлдыз»).

Сырт көзінен танытты. ж е р г. *Сыртынан, сырт бейнесінен байқатты.* Сыр сақтамас шыншыл таза жүрек Есей жайын тіл ұшына алмай қанша жасырса да бір сөзге келмей *сырт көзінен танытып* алды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сыртқа жайды. *Бүкпеді, бәрін ашық айтып берді.* Үйде де, түзде – қайда да Қалтама тығып жүретін, Сырымды *сыртқа жаймаған* Бар еді блокнотым (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Сырт қалды. *Шеттеп қалды, еленбеді.* Ғылымға ұмтылмайды неліктен жұрт, Өнерден бұлай етсе *қалады сырт.* Өзіңді Орынборға алып келем, Айтқан бұл ақылымды, қарағым, ұқ (О.Шипин, Дастан.).

Сырт қасық. ж е р г. *Үлкендеу келген сырлы ағаш қасық.* Бүйір жағы сопайып жасалады да сұйық тамақты құятын жағы шүмек тәрізді болып келеді. Ожауды таппасаң, *сырт қасықты* әкел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сыртқа тепті. а) *Шеттетті, алыстатты.* Ойыншылардың кейбіреуін іш тартып, кейбіреуін *с ы р т қ а т е б у* сияқты мінездер көпті көрген мамандар үшін кешірімсіз («Лен. жас»). Жалғыз басты шал ғой, Жәутікті *с ы р т қ а т е п п е й і к,* қолда жүре берсін (К.Оразалин, Кеңбайтақ.). ә) *Атқақтады, сыймады, арнасынан асты.* Арықтан артылған су *с ы р т қ а т е у і п,* Көгертті күндік жерді қалған кеуіп. Борбасты бұйрат құмға шалғын шығып, Аймаққа тұр жайқалып, жұпар сеуіп (О.Шипин, Дастан.).

Сырттағы ел. *Былайғы жұрт, сырт көз.* Ел үшін туған ер Манас, Егескенді жер, Манас, Айтылмаған нең қалды? Естіген *е л с ы р т т а ғ ы,* Бұл ерлерге таңғалды! Желдей гулеп, ел көшіп Ер Қосайға кеп қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сырттан таңылды. *Өз елі, өз адамы емес, бөгде, бөтен жұрттың айтуы, ат қоюы туралы.* Ақмешіт қаласында 1925 жылғы 15 сәуірде Бүкілқазақстандық кеңестердің 5-ші съезі ашылды. Ол съезде бұған дейін *с ы р т т а н т а ң ы л ғ а н* қырғыз-қайсақ деген атауды түбегейлі жойды. Қазақтың атын өзіне қайтарды. Ақмешіт қаласын Қызылорда деп өзгерту жөніндегі Сұлтанбек Қожанов ұсынысы қабылданды («Егемен Қазақстан»).

Сырттан [сыртынан] тон пішті. *Анық-қанығына көзі жетпей, құр долбарлады.* – Бастығым ертең келеді дейсіз, а... – деді Ақмарал біраз отырып. – Ол кісі мені біле ме екен, жоқ, әлде сізге ұқсап «Сөзге сарań шығар-ау» деп *с ы р т т а н т о н п і ш і п* келе ме? (Ә.Сатыбалдиев, Шығ.). Қамалап келген қардарға Көрінсін теңшеңшешіліп. Бізге деген халық *т о н ы* Тұрғандай *с ы р т т а н п і ш і л і п* (О.Шораяқов, Шайыр). Қазақтан өкіл болмағанда, басқа депутаттар қанша шешен, жүйрік болса да, қазақ жәйін білмеген соң, *с ы р т т а н т о н п і ш е а л м а й д ы* (М.Дулатов, Шығ.).

Сырт хабар. *Біреу арқылы естілген, бөгде хабар. С ы р т х а б а р д а н* естуімше, Әкім сіздің үйіңізде тұратын сияқты (Х. Есенжанов, Тар кезең). Кейбір жайдан *с ы р т х а б а р ы* бар Нұрғазиев енді Сақаңның өзіне кінә арта сөйледі (Ә.Ибрагимов, Асыл мұрат.).

Сырт халық. *Шетел, бөтен, жат жұрт.* Білмеппін дәнеңесін *с ы р т х а л ы қ т ы ң,* Сөз қатпай, таң атса да, құр жатыппын. Ойламай, көз жүгіртпей, меңіреу басым Жанаспай, жақын жүрмей, құр қалыппын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сырты ащы, іші тәтті. *Сырттай қатал, тік болғанмен, түбін ойлағанда пайдасы мол кісі (мінез, сөз т.б.) туралы айтылады.*

Сырты бүтін, іші түтін. *Сыртқа білдірмегенімен көңілі жарым, мұңлы, шерлі, жаны жабырқау, жаралы.* Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда, Көбінің *с ы р т ы б ү т і н, і ш і т ү т і н* (Абай, Тол. жин.). Күйеуі Күләйімнің теңі емес, Теңі түгіл түзу қарар адам да емес, Сұлудың *с ы р т ы б ү т і н, і ш і т ү т і н.* Мұқаннан басқа сырды адам білмес (С.Торайғыров, Өлең д.). Керімсал құлын білек, Жайлы құшақ, Мазасыз махаббатқа сайлы құшақ. *С ы р т ы б ү т і н, і ш і т ү т і н* телмірсең Қызыққан ханшайымға жарлыға ұқсап (К.Салықов, Жезкиік).

Сырты дос. *Жалған, өтірік жолдас.* Айтушылар қоя ма өсек-аяң, Тағы күндеу, тағы бір тілі шаян. *С ы р т ы д о с* боп, ішінен қастығы бар, Арамтамақ, ала аяқ, сөзі жаман (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сыртымен жылтырады. *Көлгірсіді, арам ойын сездірмеуге тырысты.* Шұбар Абайға *с ы р т ы м е н* ғана *ж ы л т ы р а ғ а н* болып, ішкі есеп, айла-тәсіл, ниет, мақсат та мүлде басқада болатын (М.Әуезов, Шығ.).

Сыртымен құрмет қылды. *Бергі жағымен, жалған қошемет жасады.* Болымсыз қулық тойымсыз Болды балаң жөргекте. Ішімен тау боп, *с ы р т ы м е н* Кім тояр *қ ы л ғ а н қ ұ р м е т к е?* (Абай, Тол. жин.).

Сыртынан әңгіме қылды. *Өсектеді, бетіне емес, сырттай сөз қылды.* Лайық Амандікі емес пе деп Айтыпты күшіктегі Адам болыс. Жалайыр Дүнгенеге топ құрғанда, *С ы р т ы ң н а н ә ң г і м е г ы п* тамам болыс. Өз елін жаудан бетер тоздырады. Орнына ел жинаудың жаман болыс (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Сыртынан бақты. *Қалай болады екен деп байқастады.* Дүнияның өтуі Кірпігіңді қақ-қандай. *С ы р т ы ң н а н б а ғ ы п* елім жүр Қойшы қойын бақ-қандай. Шама қылып қарасаң, Дүнияның айласы Алдап жүріп соққандай (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Айла бітіп, шығыпты енді айқасқа, Ып-ыстық, қан шашылыпты қой тасқа. Бірін-бірі жібермеді азулар, *С ы р т т а н б а ғ ы п* жүрді түлкі ойқастап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сыртынан дүшпан сескенді. *Қаһарлы, айбынды, айбарлы батыр тұлғасы туралы.* Нағашым – алты Әлімде Кішкене еді, *С ы р т ы н а н* көрмей *д ү ш п а н с е с к е н е д і.* Тағамның тал түстегі саясына – Бес Бозғұл, алты Әлмембет түстенеді (О.Шораяқов, Шайыр).

Сыртынан есітті. *Өзінен емес, басқа біреулер арқылы естіп білді.* Көзіме емес, *с ы р т ы м н а н* Сан *е с і т т і* құлағым «Сыбан бала» дескенін (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сыртынан күлді. *Мысқылдады, мазақ етті.* Келемеж қылып біреуді, *С ы р т ы н а н к ү л і п* жыртыңдап; Бетпе-бет келсе сөз таппай, Самайы терлеп мыңқылдап, Жат жұрт түгіл әуелі Қадірі кетті қазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сыртынан мақтанды. *Өзі жоқ жерде, жақсылығын айтты, сүйсіне айтты. М а қ т а н у ш ы* еді *с ы р т ы ң н а н* Масайрап қалып бұл шақта ел. Құшақтап тұрып мұртыңнан Сүйейін аға, мұрсат бер (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сыртынан малданды. *Қолы ештемеге жетпесе де, көңілін тоқ ұстады.* Осы күнге дейін Қызылбикеден үзілді-кесілді бір жауап ала алмай, тілегіне жете алмай, тек *с ы р т ы н а н м а л д а н ы п,* мәз боп жүруі де ұялшақтығы ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сыртынан өсектеді [сөз болды]. *Бетіне айта алмай, сыртынан өсекке қосты, сөз етті. С ы р т ы ң н а н ө с е к т е м е й м і н,* Екі есті есек демеймін. Ақын деп сәлем берсем де, Жақын деп есептемеймін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр, Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр. Сәлем борыш, сөз құлық болғаннан соң, Қандай жан *с ы р т т а н с ө з б о п,* сыналмай жүр? (Абай, Тол. жин.).

Сыртынан сатып кетті. *Жалған дос болып, опасыздық жасады.* Бала хан таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені *с ы р т ы ң н а н с а т ы п к е т е д і*» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? (Абай, Тол. жин.).

Сыртынан семірді. *Сырттай мәз болды, сырттай малданды.* Алыстағы жұрт *с ы р т ы н а н с е м і р і п,* құр дақпыртқа табынып жүріпті (Ә.Нұрпейісов, Таңд.).

Сыртынан табалады. *Көре алмайтынын білдірді, сол керек деді.* Жақының жат болады алыс болса, Жат та жақын болады таныс болса. *С ы р т ы ң н а н* жаман туыс *т а б а л а й д ы,* Аяғың бір нәрседен шалыс болса (Шал ақын, Өлең.).

Сыртына шығармады. *Сыр бермей іште сақтады; ішінен тынды. С ы р т ы н а ш ы ғ а р м а с а* да, Омарбектің баланың сөзі сияқты сөзіне Көкен ішінен кейіп ыза болғандай болды (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Дымы ішінде, *ш ы ғ а р м а й*-ақ *с ы р т қ а* үнін, Көп жазуда көрейік деп жұрт күнін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сыртын суық ұстады. *Ішін бермеді, сыр алдырмады.* Кемпір үндемеді. Осындайда балашағаға сыр алдырмай, *с ы р т ы н с у ы қ ұ с т а п,* сазарып отыратын тәкаппар мінезі болушы еді (Ә.Нұрпейісов, Тол. жин.).

Сыртын тосты. *Сөйлескісі, араласқысы келмеді.* Мына Тәңірберген ит екен. Өз ісін орайына келтіріп алғасын, маған *с ы р т ы н т о с ы п* шыға келді (Ә.Нұрпейісов, Тол. жин.).

Сыртыңды көрсет. с ө й л. *Кет, үйден шық.*

Сырты сұлу. *Санасы төмен, парасаты жоқ, тек бет-әлпеті ғана жылтыраған.* Таспаны өрерден бұрын бір жақ қырын пышақпен сыдырып (майдалау жонып) алады, сонда өрім бір жағынан жұмырланып, сырты кедір-бұдырсыз жылмағайлау келеді. Атақты ақын Доскей Әлімбаев өзі айтысқан қызды мақтағанда: «сырылып қойған таспадай *с ы р т ы ң с ұ л у*» дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Сырты таза. *Ақ, адал болып көріну.* Іші арам, көп көзіне *с ы р т ы «т а з а»,* Тапқызбас тал бойынан ешбір жаза, Бастыққа ие қылса да жағып алып, Бермейді құрғақ сөзбен жұртқа маза (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ту сырты. *Дәл арты, арт жағы, арқа тұсы.* Айқайлады *т у с ы р т т а н* Қара батыр: – Шық, әйтпесе, туғызам заман ақыр. Шық, болмаса жан-жақтан өрт қоямын, Айтқаныма көнбесең қара да тұр! (С.Мәуленов, Алыс кет.). Алдампаздар ала қашты күлкімді, Жарым түнде бөлді менің ұйқымды. Жұдырықтардан *т у с ы р т ы м н а н* түйілген Жотам менің дірілдейді біртүрлі (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Түгі сыртына шықты. *Қатты ашуланды.* Ашуланып қалмақтың *Т ү г і ш ы қ т ы с ы р т ы н а;* Тістегенде тісінің Қаны толды ұртына; Көз шыдап қарап тұрмастай Қарағанда сұрқына (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Іші алтын, сырты күміс. б е й н. *Келісті, таңдаулы.* Өлеңде әркімнің-ақ бар таласы, Сонда да солардың бар таңдамасы. *І ш і а л т ы н, с ы р т ы к ү м і с* сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы? (Абай, Тол. жин.). Абайдың оқығанмын өлең сөзін, Сол кезде пайда болған маған сезім. «*І ш і – а л т ы н, с ы р т ы – к ү м і с* сөз жақсысын», Уаһ, дариқ! Ескермепті албырт кезім (О.Шораяқов, Шайыр).

СЫРТ[2] з а т. г е о г р. *Жалпақ жонды қыраттар. С ы р т* көбінесе тегіс пішінді қырат, жазық, биіктігі шамалы суайрық жазықтық, өзен аралығы, кең және жалпақ қырлар, белдер. Еріген сулар кең, жазық табанды аңғарларға жайылып ағады. *С ы р т,* әдетте, ормансыз мекен (Қаз. тілі термин. Геология).

СЫРТ[3]**: сырт етті.** *Сыртылдады, тырс етті.* Төмен басып қалғанда, шығып кеткен шынтақ *с ы р т е т і п,* Зәуреге де естіліп, орнына да түсе қалған (М. Әуезов, Өскен өркен).

СЫРТҚАБЫҚ з а т. б и о л. <грек. ekto – сыртқы, derma – тері> *Гаструла сатысындағы ұрықтың сыртқы клеткалар қабаты, яғни сыртқы ұрықтық жапырақшасы. С ы р т қ а б ы қ т а н* жүйке жүйе мүшелерін түзетін жүйке ұлпасы (нейроэктодерма), тері эпидермисі (сыртқабықша) мен оның туындылары (тер, май, сүт бездері, тері түктері, тұяқ, тырнақ, майтабан, мүйіз, қабыршық, қауырсын, т.б.), ас қорыту және тыныс алу жүйелері бас бөлімі мүшелерінің эпителий қабаттары мен бездері дамиды (Қаз. тілі термин. Биология).

СЫРТҚАБЫҚША з а т. б о т. *Жасыл жапырақтардың және бірінші жылы пайда болған өркеннің сыртқы жұқа қабықшасы.* Бір қатар клеткалардан тұрады. Жапырақтардың астыңғы бетіндегі *с ы р т қ а б ы қ ш а н ы ң* өте көп өзекшелік саңылауы болады (Қаз. тілі термин. Биология).

СЫРТҚАРҒЫ үс т. с ө й л. ***Сыртқары.*** Бабас ақынмен тек өзінің жерлестері ғана емес, *с ы р т қ а р ғ ы* басқа болыстардың дәмелі ойыншылары да әдейі іздеп келіп, дойбы ойнайтын болған («Қаз. әдеб.»). *С ы р т қ а р ғ ы* жерде, әртүрлі объектілерге қарауылдар қойылады (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.).

СЫРТҚАРЫ үс т. *Тысқары, шеткері.* Қотан шетінде екі-үш шоң болып түйелер жатыр. Олардан *с ы р т қ а р ы* бытырап сиырлар жатыр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Бұл көп сыбыр, көп сөзден Сәкен мен Сарыбала ғана *с ы р т қ а р ы* (F. Мұстафин, Көз көрген). Питерде. Алғашқы абақты, Ильичтей дананы қымбатты. Сонда да ұшқыр ой жол тауып, Түрмеден *с ы р т қ а р ы* тарапты (М.Мақатаев, Шығ.).

СЫРТҚАРЫЛАУ с ы н. *Тысқарырақ, шеткерілеу.* Екі үйдің *с ы р т қ а р ы л а у* жанында екі көк арба, бір ырдуан ағаш арба тұр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СЫРТҚЫ с ы н. **1.** *Өзінен тыс; іші емес.* Адамның ақыл-есіне жалпы көз салсақ, көреміз: ақыл-есі бірте-бірте басқыштап өркендейді екен. Былайша: біз *с ы р т қ ы* сезім құралдары арқылы сырттан түрлі әсер алып, бізде түрлі әсерлену болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Дедукция бойынша жалпыдан жалқыға, индукция бойынша жалқыдан жалпыға ой жүргізуді бала білмейді. Бала аналогия бойынша ойлайды. Мұнда да көбінесе *с ы р т қ ы* болмашы сындарына қарайды (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Сырт жақтағы; бөтен, бөгде.* Әйтеуір кімнің не сөйлеп, не қойғанын *с ы р т қ ы* адам түгіл, сөйлеп отырғанның өзі де білмейді (С. Шәріпов, Бекболат). Сыяз бар десе жүрегім Орнықпайды суылдап *С ы р т қ ы л а р ғ а* сыр бермей, Құр күлемін жымыңдап (Абай, Тол. жин.). **3.** *Шетелдік, халықаралық.* Валютаның *с ы р т қ ы* конверсиялануы – бұл ұлттық валютаны ел ішінде де, одан тыс жерлерде де шетел азаматтарының пайдаланылуына шектеудің болмауы (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон.). Оған мүше елдердің мүдделері мен *с ы р т қ ы* саяси басымдықтары, әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуының деңгейі мен модельдері, ықпалдасуы ТМД-ның ішкі нақты қозғаушы күші болуы үшін болашаққа деген көзқарастары тым алшақ еді («Егемен Қазақстан»). **4.** *Айнала, қоршаған. С ы р т қ ы* өмірдің айы-күні бұларға соқпай, өз бетімен өтіп жатады (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Сыртқы белгі. *Көрініп тұрған, басы ашық өзгешеліктер.* Сондықтан басқа адамның жан көріністерін бақылау дегенде оның жан көріністерінің *с ы р т қ ы б е л г і л е р і н* бақылау, тексеру керек деп ұғу керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сыртқы берешек. қ а р ж ы. *Мемлекеттің шетел банктері мен басқа да қаржы мекемелеріне қарыз бен несие алуына байланысты туындайтын берешегі.* Ұзақ мерзімді *с ы р т қ ы б е р е ш е к* сырттан алынған және шетелдік валютамен, тауарлармен және көрсетілетін қызметтермен өтелуге тиіс бір жылдан астам мерзімдік борышқорлық міндеттеме берешегі ретінде айқындалады (ҚҰЭ).

Сыртқы дүние. *Айнала, қоршаған орта.* Міне, бұл қайрат ісі. Қайраттың бет алысы екі жақ: жан көріністері hәм *с ы р т қ ы д ү н и е* (М.Жұмабаев, Шығ.). Ет сезімі адамның жан тұрмысы үшін, яғни адамның білімін арттыруына көп көмек көрсетеді. Біздің, *с ы р т қ ы д ү н и е д е г і* заттар туралы толық білімді болуымызға осы ет сезімі себепші (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сыртқы интерфейс. и н ф. <ағыл. front-end interface> *Ішкі жүйенің сыртқы объектілермен (пайдаланушымен, есептеу желісімен) әрекеттестігінің құралдары мен ережелері.*

Сыртқы қарыз. э к о н. *Халықаралық несиенің негізгі нысаны; шетелдік кредиторлардан алынған немесе шетелдік қарыз алушыға берілген қарыздар. С ы р т қ ы қ а р ы з* кезінде қарыз берушілер қарызгерге белгіленген мерзімге уағдаласылған қаражат сомасын береді немесе осы сомаға тиесілі тауар қызметін көрсетеді, бұл мерзім өткеннен кейін қарызгер алынған соманы пайызымен қоса несиелерге қайтаруға міндеттенеді (ҚҰЭ).

Сыртқы модем. и н ф. *Компьютер қорабынан тысқары, бөлек блок түріндегі модем. С ы р т-*

қ ы м о д е м компьютердің тізбекті портына, телефон желісіне, телефонның өзіне және ток көзіне жалғануы тиіс (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Сыртқы сауда бірлестігі. э к о н. *Экспорт-импорт операцияларын және солармен байланысты қызмет түрлерін жүзеге асыратын шаруашылық есептегі ұйым.*

Сыртқы саясат. с а я с и. *Мемлекеттің өзге мемлекеттермен саяси, экономикалық, әскери және әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасының жиынтығы.* Мемлекеттің қауіпсіздігі, аумағының біртұтастығы, сырт мемлекеттермен дұрыс қарым-қатынас жасауы сол елдің *с ы р т қ ы с а я с а т ы н а* тікелей байланысты (ҚҰЭ). Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына елдегі жағдай мен Республиканың ішкі және *с ы р т қ ы с а я с а т ы н ы ң* негізгі бағыттары туралы жыл сайын Жолдау арнайды (ҚР Конституциясы).

Сыртқы шығын. э к о н. *Кәсіпорын басқа ұйымдарға (фирмаларға, кәсіпорындарға) немесе жалпы қоғамға аударатын өндіріс шығыны.*

Сыртқы істер. с а я с и. *Мемлекеттің халықаралық, шетеларалық істеріне қатысты.* Нариманның қызметі іріленуге айналуы 1919 жылдан басталады. Сол жылы да Мәскеуге шақырылып, оны *С ы р т қ ы і с т е р* комиссариатының Күншығыс бөлімін басқарушылыққа, одан кейін ұлт істерін басқаратын комиссардың орынбасарлығына сайлайды (М.Дулатов, Шығ.).

Сыртқы істер министрлігі. д и п л. *Сыртқы саяси қызметті жүзеге асыратын және дипломатиялық қызмет органдарының бірегей жүйесін басқаратын орталық атқарушы билік органы.* Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы «Конституциялық заңды орындау және сыртқы саяси бағытты қамтамасыз ету мақсатында ҚР Президентінің 1992 ж. 2 шілдедегі Жарлығымен ҚР *С ы р т қ ы і с т е р м и н и с т р л і г і* туралы Ереже бекітілді (ҚҰЭ).

СЫРТ-СЫРТ е л і к. *Тырс-тырс, тысыр-тысыр еткен дыбысты білдіретін сөз.* Есік бірнеше рет *с ы р т-с ы р т* қағылды (Т.Нұртазин, Адам.). Күз жауынының алғашқы ірі тамшылары машина әйнегіне *с ы р т-с ы р т* тамып, мөлдір моншақтары молая береді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

СЫРТТА ү с т. *Туз, дала. С ы р т т а* тынымсыз соғыс жүріп жатыр (F.Мұстафин, Көз көрген). Қыз тұрды тыңдап сүйсініп, Тамаша түнді үн қосқан. Күндіз ыстық, түн суық, Үйге енді *с ы р т т а* тұрмастан (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

СЫРТТА= е т. *Шеттеп кету, алыстау.* Бұл кезге дейін ол бізден *с ы р т т а п* кеткен (Ауызекі).

СЫРТТАЙ ү с т. **1.** *Біреуден сұрап біліп, сырттан. С ы р т т а й* естуімше, Төреғожин Атбасар уезіндегі бір білікті кісінің баласы (С.Мұқанов, Есею жыл.).*С ы р т т а й* сыр тартып, қанып еді, биыл үшеуінің де егіні жаппай жайқалып пісіп түр дейді (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.). Тіпті ол кісіні *с ы р т т а й* білетінім де шексіз еді (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). **2.** *Бетіне емес, сыртынан.* Ондайда жеке қалам жетімсіреп, Бәріне *с ы р т т а й*: «Өсші, жетілші», – деп. Осыдан сол балалар татуласса, Ақсақал болмаспын-ау екінші рет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Талай мәрте тулапмөңкіп, Тұлданып Тасыр тағдыр *с ы р т т а й* бізге күлді анық. Байлық күттік айлық күткен адамдай, Ол кезінде келмей қойды бұлданып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Халқым мені жақтаса – Күншіл *с ы р т т а й* оттайды. Оттап қана қоймайды. Бес қаруын оқтайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Өндірістен қол үзбей (оқу).* Челябідегі мұғалімдер институтын бітірді. *С ы р т т а й* оқыса да тәуір білім алған кісілер қатарында (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **4.** *Сырт жағынан, сырт қарағанда.* Сол аңғарда сан ғасыр қатар жатқан, Пенделік пеп шарапат ауылы бар. Екі ауылдың көз салсаң тірлігіне, *С ы р т т а й* ұқсап жатады бір-біріне (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сырттай оқу. п е д. *Жоғары оқу орындарының өндірістен қол үзбей оқитын бөлімі.* Қызы Әсия – әкесімен бірге көмірдің күлділігін анықтайтын лабораторияда жұмыс істейді және Кентау институтына *с ы р т т а й о қ у ғ а* түсу үшін емтихан тапсырып жүр (Самғау).

Сырттай ұрықтану. б и о л. *Суда тіршілік ететін және көбейетін көптеген жануарларға (сақиналы құрттар, қосжақтаулы моллюскілер, тікентерілілер, ішектыныстылар, балықтардың көп түрлері, құйрықсыз қосмекенділер т.б.) тән ұрықтану түрі* (Қаз. тілі термин. Биология).

СЫРТТАН[1] з а т. **1.** *Тегі жақсы, қырағы, алғыр ит, қасқыр.* Малды бақсаң, қойды бақ, – Май кетпейді шарадан. Ит асырасаң *с ы р т т а н н а н,* – Қой бермейді қорадан (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Барыңдар, әкеліңдер салға салып, Сынайын *с ы р т т а н ы ң д ы* жауға салып. Қияннан құйылып кеп қиратсын бір, Қатарын бөрілердің, қанжоса ғып (М.Мақатаев, Шығ.). Сені қуған қара қасқыр адамға жерік еді. Ол қасқырдың *с ы р т т а н ы* еді (Қаз. ертег.).

2. а у ы с. *Күшті, мықты, қайратты адам.* Ұры болса да тегін ұры емес. Ұрылардың *с ы р т т а н ы* екен, – деген ойға келеді (Бозінген). Ақиқатты тура айтып, Жасқанып, жасып бұқпадың. Аз пұлменен көп қайрат Көрсеттің өрлік, *с ы р т т а н ы м!* (М.Дулатов, Шығ.). «Кең ақыл, отты қайрат, *с ы р т т а н ы м*» – деп Ер едім еркелеткен Алаш тамам. Сындырдым азғана Уақ елім белін, Елімнен кетіп елді қайдан табам? (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫРТТАН[2] з а т. ө с. ж е р г. *Құмда өсетін тамыры жуан әрі ұзын улы шөптесін өсімдік. С ы р т т а н н ы ң* тамырын жазда жинап, қыста көтерем сиырға береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРТТАНДЫҚ з а т. *Күштілік, қайраттылық, батырлық.* Бірақ бұл сырын Желкеге сездірмеді. Бұрынғы *с ы р т т а н д ы қ* ірі қалпын ұстанып қабылдады (Д.Әбілев, Баянауыл.).

СЫРТТАНСУ *Сырттансы етістігінің қимыл атауы.*

СЫРТТАНСЫ= е т. *Мықтысыну, күштісіну.* Міндетінен бас тартпас, айтқызбай-ақ біледі. Сыр бермейді, *с ы р т т а н с ы п* жасқай қояды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Сыр бермес *с ы р т т а н с ы п* отырған Несіптің жүзіне ол әбден тесіле қарады (Д.Әбілев, Баянауыл.). Міндетінен бас тартпас Айтқызбай-ақ біледі, Сыр бермейді *с ы р т т а н с ы п,* Кежегесі тартып тұр Бейне арыстан түлегі (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

СЫРТТАНСЫМАҚ з а т. *Өзін күштіге балайтын, қайратты боп көрінетін адам.* Шолақ ойлап, шолтаңдап, *с ы р т т а н с ы м а қ,* Аса мықты жан шығып көзден тым-ақ. Аударысып жүргенде ауып кетіп, Абыройың ашылар байқа, шырақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫРТТАТ= е т. *Сыртқа тебу, жақын тартпау.* Сөйлескен сонша іш тартып, Әке деген жандар мейірбан. Соларды бізден *с ы р т т а т ы п,* Кім екен ұзақ айырған (F.Орманов, Таңд.). Сөйтіп, Сағынның сүйіспеншілігін байқатпай отыр. Тіпті Сағынның өзін *с ы р т т а т а* береді (Б.Дәулетбаев, Парыз).

СЫРТТАТУ *Сырттат етістігінің қимыл атауы.* Қара құрттың көз қарасынан іш жия қалды. Бірақ оны ішке тарту да, *с ы р т т а т у* да өзіне байланысты (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

СЫРТТАУ[1] с ы н. *Шеткерірек, алыстау.* Саха елі дегеніміз – басқа халықтан *с ы р т т а у,* шеттеу жатқан ел деген сөз («Қаз. әдеб.»). – Ешкім кірмей тұра тұрсын және *с ы р т т а у* болсын, – деп Тихов ескертті біреуге (Б.Тоқтаров, Тауда.).

СЫРТТАУ[2] *Сырттa етістігінің қимыл атауы.*

СЫРТТЫҚ[1] з а т. *Тон, ішік, шекпен сияқты киімдерді тыстайтын қалың мата.* Есімбектің үстінде қалың *с ы р т т ы қ п е н* тыстаған қара сеңсең ішігі бар (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс).

Сырттық ішік. ж е р г. *Түлкі ішік.* Түлкі терісінен істелген ішікті біз *с ы р т т ы қ і ш і к* дейміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРТТЫҚ[2] з а т. *Далалық, сырт жақ.* Сонда не Бұғылының, не Машанның сыртынан шығу керек деп долбарладым да, күні бойы осы *с ы р т т ы қ т а* арлы-берлі үш рет жортып шықтым (М.Әуезов, Абай жолы).

СЫРТТЫҚ[3] з а т. ж е р г. *Жетекті көтеріп тұратын, ыңыршақ арқылы өткізілетін қайыс.* Медеудің *с ы р т т ы ғ ы* көтеріле бастаған кезде Алексеевке кездесті (Б.Майлин, Шығ.).

СЫРТЫЛ з а т. *Тықылдап, сырт етіп естілген дыбыс.* Дем алушылар әлі оянған жоқ, тек қана ашып-жабылған есік *с ы р т ы л ы* естіледі (З.Шашкин, Өмір.). Стол үстіндегі кішкене сағаттың нәзік *с ы р т ы л ы* естіледі (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат).

СЫРТЫЛДА= е т. *Сырт-сырт ету, тырсылдаған дыбыс шығару. С ы р т ы л д а м а* он саусақ, Майдалап, мата түтілші. Шыртылдама шынашақ, Шыр айналшы, шүйке ілші (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Өрістен қайтқан сиырлар бақайлары *с ы р т ы л д а п,* ауылдың түс-түсынан аңдап тола бастады (Б.Майлин, Шығ.). Бұхараның таңы ыстық тал түстей, Январьда тұрады оған қар түспей, Қолда кесе саусақтары *с ы р т ы л д а п,* Шайханада билейді өзбек артистей (С.Мәуленов, Алыс кет.). Досыңмын десе, жаймадың құшақ, қай жұртқа, Көрген жоқ әлі досыңа көңілің айнып та. Сиыр да керек *с ы р т ы л д а п* келіп кешқұрым, Қораңды сенің толтыратұғын байлыққа (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Талпақ мүйіз жуантық ала бел өгізі жылтылдап, тұяғы *с ы р т ы л д а п,* аяңдай берді (С.Мұқанов, Шығ.).

СЫРТЫЛДАҚ[1] с ы н. *Тырсылдақ, сытырлақ.* Дауысы бар азандай, Желіні бар қазандай, Мүйізі бар жылтылдақ, Буыны бар *с ы р т ы л д а қ,* Зеңгі баба баласы (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

СЫРТЫЛДАҚ[2] з а т. *Кнопкалы түйме.* Егер *с ы р т ы л д а қ т ы* жүн матадан тігілген бүйымдарға бекітетін болса, оның астына мақтаматадан астар салу қажет (Шаңырақ энцикл.). *С ы р т ы л д а қ* бекітілетін жерлерді белгілеу үшін киімнің алдыңғы бойларын астар жағымен беттестіріп, оның орта сызығын түйреуішпен түйреп қою керек (Шаңырақ энцикл.).

СЫРТЫЛДАТ= е т. *Тырсылдату, сырт-сырт еткізу.* Түскі сауынға бақайларын *с ы р т ы л д а т ы п,* бұзауын іздеп, озаңдатып қоңыр сиыр да жеткен еді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Жайраңғали арызға тағы бір көз жүгіртіп шығып, стол үстін саусағымен бір-екі *с ы р т ы л д а т ы п* қойды (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.).

СЫРТЫЛДАТУ *Сыртылдат етістігінің қимыл атауы.*

СЫРТЫЛДАУ *Сыртылда етістігінің қимыл атауы.*

СЫРТЫНАН үс т. *Бетіне, өзіне емес, сырттай. С ы р т ы н а н* қыз солай деп қойды сақтап, Сыртынан Хасен ерді көрмей мақтап. «Қыз сүйе ме, сүймей ме, қайтеді?» – деп, Күпті көңіл күрсініп екі жақтап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Сыртынан естимін. *Біреумен жақын таныс-білісім жоқ, өзгелердің айтуына қарағанда деген мағынадағы сөзқолданыс.*

СЫРУ[1] з а т. қ о л ө н е р. *Арасын жиі етіп тігетін тігістің түрі.* Қазақ халқы тігістерді бірнеше түрге бөледі. Қабу, *с ы р у,* жөрмеу, тепшу, қаю т.б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

СЫРУ[2] *Сыры етістігінің қимыл атауы.* Киіз тоқымдарды да түрлі ою-өрнектермен әдемілеп *с ы р у г а* тырысатын (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Өрмек құру, ши тоқу, сырмақ *с ы р у,* кесте тігу сияқты ежелгі ел кәсібі жайында материалдар жариялаған едік («Қазақст. әйелдері»).

СЫРШЫ[1] з а т. *Бояушы, сыр жағушы.* Бала аса бір *с ы р ш ы* ұстаның баласы екен (С.Бегалин, Уақыт.). Бұл арада мен білетін *с ы р ш ы* жоқ (Е.Оразақов, Дәрігер.). Гайша деген қазақша есімін өзі ғана біледі. Көп жылдан бері сылақшы, *с ы р ш ы* болып істейді («Қазақст. әйелдері»).

СЫРШЫ[2] з а т. *Сыр айтқыш, тыңдағыш адам.* «Сұлулықтың асығы – жыршы!» – дер ме? «Жүректің сырын шешер *с ы р ш ы!*» – дер ме? Не қуаныш, не қайғы басқан күнде Басыма келіп: «Ақыным, тұршы!» – дер ме? (М.Жұмабаев, Шығ.).

СЫРШЫЛ с ы н. **1.** *Сырға толы, нәзік (қасиет).* Әннің *с ы р ш ы л* сұлу сарыны құлаққа жағып барады (М.Хасенов, Алғашқы ән). Өксігендей үн шығарған Өзі болар желдің, мүмкін. Күрсінді әлде *с ы р ш ы л* орман, Дүрсіл шықты дүркін-дүркін (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). **2.** ә д е б. *Көңіл-күй, эмоция, сезімге бай, лирикалық.* Осы фантазияны қазақтың ең терең *с ы р ш ы л* ақыны Шәңгерей Бөкеев мынадай деп суреттейді (М.Жұмабаев, Шығ.). *С ы р ш ы л* ақындардың ішінде өлеңнің ішкі суретіне сөзінің сыртқы кестесі үйлесіп, маңызды болып шығатын Мағжанның өлеңдері (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кейінгі ақындардың тағы бір міні – *с ы р ш ы л* еместігі, һәркімнің жүрегінде бір жасырын сыр бар, жасырын тіл бар, жасырын күй бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫРШЫЛДЫҚ з а т. **1.** ә д е б. *Көңіл күй, эмоция, нәзік сезім жырланатын өлең сипаты.* Бұлардың еліктеу күші де, көңіл қиялы да қалаған жерден дәл шығып отырмайды, *С ы р ш ы л д ы* қ сипатын көрсететін Сұлтанмахмұттың «Жас жүрегі», Ахметтің «Су жағасында» деген өлеңдері сияқтылар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл өлеңде сезімталдық, *с ы р ш ы л д ы қ,* ойшылдық тұрса қол ұстасқан (С.Мәуленов, Үркер.). Тұманбай ағаның өлеңдеріндегі жүрек қылын шертер нәзіктік, *с ы р ш ы л д ы қ* ұнайды («Білім және еңбек»). **2.** *Нәзіктік, сезімталдық.* Сыпайылық, *с ы р ш ы л д ы қ* Бар еді ұяң жүзінде, Барсам-дағы құлшынып, Қимаушы едім үзуге (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Сыршылдық өлең. *Лирикалық өлең.* Мұхтар Әуезов оны «*с ы р ш ы л д ы қ* салт *ө л е ң д е р і*» деп атап, Ахаңа ұқсап, бірақ одан өзгеше жолмен үшке бөлген (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

СЫРЫ[1]**=** е т. *Жиі етіп, бастырып тігу.* Қолдан *с ы р ы ғ а н* қара шарығымды киіп, сыртқа шықтым (М.Иманбаев, Сұлу). Ана бір жолы үнді көпесі Маравий Бараев сыйлаған астарына елтірі салып *с ы р ы ғ а н* бұқара ішігінің өңірін қусыра ұстап, екінші қолымен емен столды нығарлай таянып, шайқалақтап орнынан көтерілді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Әкем кетті аттанып көкшолақпен, Шоқпыт бөрік, үстінде жүннен шекпен, Аяғында *с ы р ы ғ а н* киіз етік, Екі жеңі жамаулы шуда жіппен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫРЫ[2]**=** е т. **1.** *Кері жиырып тастау, ысыру.* Есікке ұстаған пүліш пердені ақырын ашып, басымды қылтитсам болды... жұмсақ жымиып, тоқыған шілтерін *с ы р ы п* қояды да, қолын созады («Жұлдыз»). Айымкүл басын шұлғылап, қолдарын сермеп тыпырлап, үстіндегі ескілеу ала шыт көрпесін тепкілеп, сырып тастайды (Д.Рамазанов, Тас түлектер.). **2.** *Сызып кету, сыдыру.* Көзге түртіп қалса көргісіз, жан далбасалап алдымдағы бұтаны қолыммен *с ы р ы п* , жүріп келем («Қаз. әдеб.»).

СЫРЫҚ з а т. э т н. *Қазақ үйдің киізін жөндеуге, жауынды күні үйдің бір бұрышын тіреуге, түндікті көтеріп ашуға арналған жуанырақ ұзын ағаш.* Шаңырағым, уығым Адал басқан, *с ы р ы ғ ы м* Ат ұстайтын құрығым (Бес ғасыр.). Бұрыштағы карнезді нар пештің қуысында қаз мойын жез шәугім; пештің ал-

дында үлкен жез шылапшын. Төрдегі көлденең *с ы р ы қ т а* қызылала тек жайнамаз, екі сүлгі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қуып шығып серкені қойдан бөліп, *С ы р ы қ* сапты қамшымен сойды-ау келіп. Бірін-бірі паналап, ығысады, Көк серкенің тағдырын қойлар көріп (М.Мақатаев, Шығ.).

Бастан сырық түспеді. *Қорлық, азап көп көрді*. Алланың рахматына созамын қол, Адасқан мен бір ғаріп таба алмай жол. Тереңге түсіп кетем, ұстар жал жоқ, Қазақтың күллі ғайып ғадетінде. Қасірет ақырында тартқаным ба, Малымыздан құрық, *б а с ы м ы з д а н с ы р ы қ т ү с і р е* ме? (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал).

Сырық ойнатып, сырмағын жүндей түтті. *Шауып алды, ойрандады*. Бері көш десе, әрі көшкен ауылдардың басына хан нөкерлері *с ы р ы қ о й н а т ы п, с ы р м а ғ ы н ж ү н д е й т ү т т і* емес пе? Қаншама мал барымталанып алынды! Қаншама ел атамекен жерін тастап, жаңа қонысқа қонды (І.Есенберлин, Таңд.).

СЫРЫҚАТТАМАС з а т. э т н. ж е р г. *Қыз ұзатқанда жеңгелерінің күйеуден алатын кәдесі*. Еркежанның *с ы р ы қ а т т а м а с ы н* мен аламын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРЫҚТА=е т. *Сырықпен ұру, таяқтау*. Тебінісіп қамалар, Тоқтатып болмас *с ы р ы қ т а п,* Түзу бол деген кісіге Түзу келмес ырықтап. Сөзді әнге дұрыстап, Өлшеуменен сыға ма, Сыймаса да *с ы р ы қ т а п,* Зорлық қылып тыға ма? (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

СЫРЫҚТАЙ с ы н. *Ұзын, сидиған*. Мойны ұзын құрықтай, Борбайы ұзын *с ы р ы қ т а й* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Жақсы болды оқуы да, ойы да, *С ы р ы қ т а й* боп өсіп кетті бойы да. Осы күзде үйлендірем, келіңіз, Алдын ала шақырғаным тойыма (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Арық әрі *с ы р ы қ т а* й ұзын болғандықтан ба, ол екі жағына теңселе басып жүреді (А.Жақсыбаев, Менің дос.). *С ы р ы қ т а й* әйелдің қалтасын ақшаға сықыта толтырды, астына ат мінгізді (Д.Досжанов, Зауал).

СЫРЫҚТАП ү с т. *Сырықпен өлшеп, мөлшерлеп*. Бұл ауылдың *с ы р ы қ т а п* қазар арығы емес. Ат кетсе көрінбес, атан кетсе білінбес шыңырау апан (Қ.Әбдіразақов, Серпіліс). Енді әйелдер жерді *с ы р ы қ т а п* бөліп алып, арық та қазды, су кешіп, егін де суарды (Ә.Жәмішев, Дала.).

СЫРЫҚША з а т. *Кішірек сырық*. Үйдің арт жағынан *с ы р ы қ ш а* көзге шалынады (С.Байжанов, Таңд.).

СЫРЫҚШЫ з а т. ж е р г. *Жер өлшеуші*. Әуелі *с ы р ы қ ш ы* келіп жер өлшеп береді, сонан соң сол жерді қазып бітіруге жанталасатын ек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫРЫЛ з а т. *Сыр-сыр еткен, сырылдаған дыбыс*. Ауру бала лоқсиды, кеудесінде *с ы р ы л* бар (З.Иманбаев, Солма гүл). Көкіректе *с ы р ы л* бар, демігіп жатып алыс-жақынын еске түсіреді (С.Смаилов, Алау). Демікпе ұзаққа созылмайды, өкпенің *с ы р ы л ы* емдей келе жоғалады (Б.Айтқожин, Бронхит.).

СЫРЫЛ= е т. **1.** *Ысырылу, сырғу*. Дулат келсе бермейді Төрден орын *с ы р ы л а*. Толғанып, төрем, көз жібер Ойың менен қырыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қызғыштың даусы көбейді Көлден аққу *с ы р ы л ы п*; Қайырымы кеткен соң, Мырзадан қоңсы жырылып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қайтамын түкке де еді бұрылмастан – Гүлдерге қыруар дала басқан. ...Төбемнен төніп тұрған еді-ау бұрын Мінекей көз жетпеске *с ы р ы л д ы* аспан (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Жоғалу, өшу, құру*. Құдай қосқан қосақтан Жалғанда қалдым жырылып. Қайғыңда қалдым қамалып, Қызығым кетті *с ы р ы л ы п* (Абай, Тол. жин.).

СЫРЫЛДА= е т. **1.** *Демалғанда өкпе ауруынан сырылдаған дыбыс шығару, сыр-сыр ету*. Ұзақ сөйлеуді денсаулығы көтермейді екен. Соның өзіне кеудесі *с ы р ы л д а п,* ентігіп қалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Кеудесі *с ы р ы л д а п,* өкпесі аузына тығылып, әлсін-әлсін тоқтала дем алады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қақырық түспегендіктен кеудесі *с ы р ы л д а п,* қасындағы адамға естіледі (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). **2.** *Шалғы, орақтың шөпті сыр-сыр еткізіп қиюы, шабуы*. Іліпбай, Қырықбай қарт, Ырысбектер, Тырнадай тізіліпті жалпы көптер. *С ы р ы л д а п* өткір шалғы жарқ-жарқ, етіп, Жырада сұлап жатыр шалғын шөптер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫРЫЛДАҚ з а т. *Сыр-сыр еткен дыбыс, ұн*. Бір күні түске таяған мезгілде демалысы жиілеп, Мақсұттың кеудесіне *с ы р ы л д а қ* пайда болды (М.Әуезов, Қараш.).

СЫРЫЛДАТ= е т. *Сыр-сыр еткізу, сырылдаған дыбыс шығарту*. Орақ жүзінің сыңғырлап піскен арпаны *с ы р ы л д а т ы п,* орғаны әр тұстан естіліп тұрды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Көзінің астымен қарап қояды да, қолындағы шыбықты *с ы р ы л д а т ы п* жона береді (А.Жағанова, Еркежан).

СЫРЫЛДАТУ *Сырылдат етістігінің қимыл атауы*. Болғанда атың жарау, биең қату. Көк қаршыға көл бойында *с ы р ы л д а т у*.

Қайтқанда қанжығаға қаз байланып, Алдыңнан «сауға» десе шығып тату (Әсет, Шығ.).

СЫРЫЛДАУ *Сырылда етістігінің қимыл атауы; сырылдаған дыбыс шығару.* Бронхиттен болатын жөтел түнде ұзаққа бармайды, онымен бірге бронх демікпесі кезіндегідей дем алу қиындап, кеуде *с ы р ы л д а у ы* болмайды (Б.Айтқожин, Бронхит.).

СЫРЫЛДАУЫҚ з а т. к ө н е. *Дабыл қағатын құрал.* Сөйткенше «жау шапты» деп айғай шықты, *С ы р ы л д а у ы қ* тартылды кідірместен (И.Байзақов, Таңд.).

СЫРЫЛУ *Сырыл етістігінің қимыл атауы.* Көгілдір сахна шымылдығы *с ы р ы л у ғ а* шақ тұр («Лен. жас»).

СЫРЫМАЛЫ с ы н. с ө й л. *Сырып тігілген, сырмалы.* Қалтырап тұла денем жылымады, Аяқта киіз етік *с ы р ы м а л ы.* Тағы да шыбын жаннан безіп тұрмын, Қасқырдың естіледі ұлығаны (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СЫРЫМТА з а т. э т н. *Қарымта қайтару, жасырын жолмен есе алу әрекеті.* ...Өштік-қастық қайрай түскен қиястық бар – бәрі топтанып келіп Бақтығұл мен анау сегіз-тоғыз жігіттің аттанысын жиілете берді. Әуелде бір алған, екі алған мал барымта деп аталып жүр еді, аяғы білсе – барымта, білмесе – *с ы р ы м т а ғ а* да ауыса бастады (М.Әуезов, Таңд.). Көргендерге барымта, Көрмегенге *с ы р ы м т а,* Көрінеу қылдық зорлықты (К.Әзірбаев, Шығ.). Ел ішінде бұрыннан барымта, *с ы р ы м т а ғ а* көніккен бұзықтар, мейлінше бетімен кеткен (С.Бегалин, Замана.).

СЫРЫСТЫР= е т. *Ысырыстыру, жинау.* Отты *с ы р ы с т ы р ы п* жатып қалдым (А.Хангелдин, Өткен күн.).

СЫТҚЫ з а т. з о о л. <лат. monodon monoceros> *Кит тектестер отряды дельфиндер тұқымдасына жататын сүтқоректі* (Қаз. тілі термин. Биология).

СЫТЫ= е т. **1.** *Жылыстау, шығып кету.* Күн төбеден ауғанда Оқ жаңбырдай жауғанда, Қорыққаннан қол қашты, Басын *с ы т ы п* ноқтадан (Ы. Шөреков, Исатай-Махамбет). **2.** *Сәл жыртып кету, сету.* Қасқыр күрең айғырдың танауын *с ы т ы п* кеткен (F.Мұстафин, Шығ.).

Сытып алды. ж е р г. *Балықты аудан қолмен алу.* Көзден *с ы т ы п а л а м ы з,* өйткені балық жылмағай ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СЫТЫҚ: сытық ине. *Көзі сынған не жырылып кеткен ине.*

СЫТЫЛ= е т. *Жылп етіп шығып кету, жылыстау, құтылу.* Аң алдынан құтылып Кеткен емес *с ы т ы л ы п,* Содан Есет малданды. Есеттей дос болмас деп, Баяғы ноғай оңбас деп, Қозғалып бүркіт саңғыды (М.Дулатов, Шығ.). Тұлпар кетті құтылып, Төкетайды алып *с ы т ы л ы п.* Шалқұйрық пен Ер Төстік, Шала алмай қалды ұмтылып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Білген болса, Көкжалды Кетті дей бер *с ы т ы л ы п* – Қармағынан ажалдың Оп-оңай-ақ, құтылып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Сытылып шықты. *Жылыстап барып, құтылып кетті.* Сол абыржудың ішінен *с ы т ы л ы п ш ы ғ ы п,* қаланың батыс шетіндегі өз үйіне Дәулет тым суыт келді (Қ.Жармағамбетов, Әңгім.). Мен судан жаңа шыққан балықтай, оның қолына тұрмай, *с ы т ы л ы п ш ы ғ ы п* кете бердім (Ө.Қанахин, Жер бас.).

СЫТЫЛУ *Сытыл етістігінің қимыл атауы; жылыстау, қашу.* Сағит жападан-жалғыз-ақ *с ы т ы л у д ы ң* қамын ойлады (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

СЫТЫР е л і к. **1.** *Сүйек, буынның орнынан тайғанда, сынғанда шығатын дыбысын бейнелейтін сөз.* **2.** *Тырс еткенді бейнелейтін сөз.*

Сытыр етті. *Сытырлап сынды, сыртылдады.* Қарабайдың да оң иығы сынып кеткендей *с ы т ы р е т к е н* (М.Әуезов, Шығ. жин.). Бұлт беріп айналып кетіп еді, ананың шынтағы *с ы т ы р е т к е н д е й* болды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СЫТЫРЛА= е т. *Сыртылдау, сырт-сырт ету, тысырлау, шытырлау.* Буын-буыны *с ы т ы р л а й* орнынан түрегеліп, асықпай киіне бастады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Соқыр жауын басылғанда *с ы т ы р л а п,* Шаңқан үйден шұбатылған түтін де ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тырқыл қағып, тыпырлап, күшенді де бөртінді. Іш жарылды *с ы т ы р л а п,* Мақтанам деп өзі өлді (Абай, Тол. жин.). Өрт жалмаған үй мүліктерінің *с ы т ы р л а п* жанғаны ғана естіледі (Қ.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

СЫТЫРЛАТ= е т. *Шырт-шырт еткізу, сытыр-сытыр еткізу, тысырлату.* Пісіп тұрған, қарбызды өткір пышақпен *с ы т ы р л а т а* кескенде айызыңды қандырады (Р.Тоқтаров, Терістік.). Не толқытса соның мұңын тартасың... Аурухана ауласында *с ы т ы р л а т ы п* картасын Жанарында әзіл ойнап жарасты Маған бір қыз бал ашты: – Науқастан ба ерініңіз кезерген Жазыласыз, Налымаңыз бекер сіз (М.Шаханов, Fасырлар.). Төкен саусақтарын *с ы т ы р л а т ы п,* сығырая жанған пілте шамға қарады (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Бір күні қас қарайған кезде, орыстар бір жаққа баратындай қаружарақтарын қамдап, мылтықтарын *с ы т ы р-*

л а т ы п, оқтап, ер-тұрмандарын салдырлатып, балдырлап сөйлеп, аттарын ерттеп әбігерлене бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СЫТЫРЛАТУ *Сытырлат етістігінің қимыл атауы.*

СЫТЫРЛАУ *Сытырла етістігінің қимыл атауы.* Цифрлар қатарын реттеген автоматты машиналардың *с ы т ы р л а у ы,* сызыла зырлауы естіледі (Береке бастауы).

СЫЯЗ [ор. съезд] з а т. т а р. *Революциядан бұрынғы қазақ сахарасындағы дау-шарды, қылмысты істерді қарап, билік айтатын үлкен жиналыс.* Орыс *с ы я з* қылдырса, Болыс елін қармайды. Қу старшын, аш билер Аз жүрегін жалғайды (Абай, Тол. жин.). Момындық күшті екенін Көрсем-дағы күтпеймін. *С ы я з д а н* соң елімді Қысып алып кетпеймін. Елде *с ы я з,* ойда ояз, Оңбай-ақ тұр әртүрлі (Абай, Тол. жин.). Олар бізге оқы дер қу болмақты, Уағыдасыз, жалғаншы су болмақты. *С ы я з* сайын әркіммен арпалысып, Күнде дау, күнде жанжал, шу болмақты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

СЫЯПАТ [ар. ضيافة] з а т. *Сый, құрмет, мәзірет.* Тойда қонақтарға дастарқан *с ы я п а т ы н* көрсетіп жатты (И.Жақанов, Қайта орал.). Алпысыңа ақыры жеткенімде Қымбат әсте әрбір күн, Өткенім де! Керек маған сыйың да, *С ы я п а т* та; Артық емес шенің де, Шекпенің де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СЫЯПАТТЫ с ы н. **1.** *Қадірлі, құрметті, сыйлы.* **2.** *Келбетті, келісті, сымбатты.* Суретте *с ы я п а т т ы* бір кісі тұр (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан).

СЫЮ *Сый етістігінің қимыл атауы.*

СІБЕ-СОЛАҢ з а т. *Халық аты. С і б е-с о л а ң,* сарт сауандарда мұндай асқақ дауысты әншіні көрмеген (Әсет әнші туралы) (Т.Рыскелидев, Ұлы көш). Мұнда қалғандар бірен-сарań маньчжур командирлері мен шахар, *с і б е-с о л а ң* әскерлерінен сұрыпталып алынған, ештеңеден тайынбайтын жанкештілер еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Кіші бұқарада үйғыр, дағұр, *с і б е-с о л а ң* тағы басқа сондай халықтар мекендейтінін естуім бар (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы).

СІБЕЛЕС= е т. *Сөз таластыру, көндікпеу.* Ісжанның да, Қанымжанның да одан бейхабар емес екенін айтып, *с і б е л е с і п,* салғыласып көнетін емес (Ж.Тұрлыбаев, Райымбек батыр).

СІБЕР[1] з а т. *Шөп.* Жылқы болса күндіз-түн қыр отына жайылып жүргендіктен, енді ылдиға қарай шалғын *с і б е р* іздеп, ұмтылыса түседі (М.Әуезов, Абай жолы).

СІБЕР[2] с ы н. ж е р г. *Сәнқой, тәкаппар, өркөкірек.* ≈ *С і б е р* жігіт.

СІБІРЛЕ= е т. **1.** *Таңның бозарып атуы; жарық түсу.* Таң *с і б і р л е п* оянатын, шөл құстарымен құм қойнында ұшыраспақпыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Ас бола ма сасық сорпа, қара нан? Алма бетте қалмады ғой тамшы қан. Қоңырау қағып оятады ақырып, Тым болмаса *с і б і р л е п* те атпай таң (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Сіркіреу, себезгілеу (жаңбыр). С і б і р л е п* жауған жаңбыр, тамшы тиген сайын әнтек дірілдеп қалатын су-су жапырақ, өзеннің бірқалыпты сарылы, анда-санда шоқ атқылап сырт-сырт жанған от – бар-барлығы біздерді ертекті дүниеге бастағандай еді. Әншейінде алысып-жұлысып тыныш отырмайтын қазақтың қара домалақ ұлдары жым болған (О.Бөкеев, Ауыл хикая.).

СІБІРЛЕУ *Сібірле етістігінің қимыл атауы; таң бозарып ату.* Аңның отқа шығар мезгілі таңның *с і б і р л е у і н е н* басталады (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

СІБІРЛІК с ы н. *Сібірге тән, Сібірде өсетін, мекендейтін.*

Сібірлік қылды. ж е р г. *Сібірге жер аударды.* Ол бұрын *с і б і р л і к қ ы л ғ а н* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сібірлік шетен. ө с. <лат. sibirica Hedl> *Биіктігі 3-10 метр ағаш* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

СІБІРТКІ з а т. ж е р г. *Сыпыртқы.* Қарақалпақ, түрікмен қазақтарында – сепсе, оңтүстікте – сыпырғыш, Маңғыстауда – *с і б і р т к і,* Орынбор қазақтарында – шылауыш (Эксп. матер.).

СІДЕТ з а т. *Міндет.* Кісіге *с і д е т* жүктетпей, Еңбекпен тапқан қоректі. Біреудің қылған қарызын Айтқызбай артық төлепті (Абай, Тол. жин.). Мұндай жандар ең соңғы тынысына шейін, ажал сағатының өзінде де сол ажалмен араздасып ұстасып пәле жапсырып, *с і д е т* артып өлер еді (М.Әуезов, Шығ.). Алуан үрдіс, алуан *с і д е т* меңгердің, Талаптының қанатына жол бердің. Панасы сен күннен қашқан байғыздың, Анасы сен еңіреген ерлердің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сідет қылды [етті]. *Міндет, сылтау қылды.* Жақындық, туысқандығын *с і д е т қ ы л ы п,* Қоңқай, Қанайдың үйіне қысы-жазы ертелі-кеш келе беруге жолы ашық еді (М.Әуезов, Шығ.). «Қызды ұзақ ұстап көп сөйлесіпті» десе, әр нәрседен секем алып отырған Сыбан оны да бір *с і д е т е т у і* мүмкін (М.Әуезов, Шығ.).

СІДІК з а т. қ а р а п. **1.** *Адам, ит, малдың кіші дәреті.* «Бауыл» деп *с і д і к т і* айтады, тәнге нәжіс тигізу мәкіру дегеннің мәнісі сол (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** ж а қ т ы р м а у. *Арақ, ішімдік. С і д і к п е н* шайтан малғұн суарған соң, Қызығы насыбайдың жасымайды. Тіліне малғұнның ермеген жан Иманын таза қылып асырайды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Сідігі бір, жатыры басқа. к е к е с і н. *Әкесі бір, шешесі басқа балалар туралы.*

Сідігін бетіне шашқан [шыққан]. д ө р е к і. *Тез ашуланғыш, долы, орынсыз ашу көрсететін адам туралы айтылады.*

Сідігіңе дарысын. к ө н е. *Әйелің жүкті болсын, перзентті бол деген мағынадағы тілек.* – *С і д і г і ң е д а р ы с ы н*, – деді дағы, «Әумин!» – деп, көзінен болды ғайып. Жеке түтін сол күнде болған екен, Бір қатыннан бөлек жоқ өзінде анық (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.). Арт жағынан көгертіп, *С і д і г і ң е д а р ы т с а*, Перзентті сен де боларсың (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

СІДІКШАПТЫРЫМ: сідікшаптырым жер. қ а р а п. *Тиіп тұрған, өте жақын қашықтық.* Сыздық кетісімен Танакөз Әбекен мен Тәукені бидайша қуырды: – Несіне еркек болып жүрсіңдер? Сен *с і д і к ш а п т ы р ы м ж е р д е н* күнұзын бір арба шөп әкеліп төккен жоқсың (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

СІЗ е с і м. *Сен есімдігінің сыпайы түрі. С і з г е* надан қанша малын Берсе, босқа алмаңыз, Неге десең, ол өзіндей Ақылы бар кісі емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әзіреті Дәуіттің Отыз ұлын алғанда, Көңіліне қайғы-қасірет Құдіретімен салғанда, Сонда көрген Сүлейменді, *С і з г е* де бергей жаратқан Солардың сабыр, қуатын (Базар жырау, Шығ.). Түлкіге қара шекпен айтады арыз: – Тыңдауға қаріп сезін, *с і з г е* парыз. Ашып айт білгеніңді әділдікпен, Жұмыс бар арамызда осы тәріз (О.Шораяқов, Шайыр).

СІЗ-БІЗ ү с т. *Бәрі бірге, ортақтасып.*

Сіз-біз болды. *Тату-тәтті ынтымақта тұрды.* Қойшы әрі! Пәлен жылдан бері түтін түтетіп, *с і з-б і з б о л ы п* отырған ағайын-ауылды қиып, қайда бармақшысыңдар, – деді («Лен. жас»).

Сіз-біз деп. *Өзара сыйласып, әдептілік сақтап, артыққа бармай.* Ру, жік арасында араздық жоқ, «*С і з-б і з» д е п* бірін-бірі құрмет еткен: Өркендеп күннен-күнге кәсіптері Талай жұрт көшіп келді төңіректен (О.Шипин, Дастан.).

СІЗДЕЙ с ы н. *Сіз сияқты, сіз тәрізді.* Сізде сымбат, бізде ықылас, Осы сөзім бәрі рас. *С і з д е й* жардың жалғанда Қызығына жан тоймас (Абай, Тол. жин.). Бай да бір, жарлы да бір кірсе көрге, Ат керек пәлен ұлы пәлендерге. Тазалап жинасаң да бақытың көп Нашар іс лайық па *с і з д е й* ерге?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Дәл *с і з д е й* бұл жаһанда адам болмас, Сізге ұқсап дүние адам тумас (Ғашықтық дастан.).

СІЗДЕЙІН с ы н. *Сізше, сіз сияқты. С і з д е й і н* жаздым жауап білгішіме, Не түрлі жазған сөзің кірді ішіме Сырымды жалғыз саған білдіремін, Айтпаған мұнан бұрын (М.Дулатов, Шығ.).

СІЗДІК с ы н. *Сізден шыққан, сізден туған, сізге тән.* Құт-аға, әннің көлін мөлдіреттің. Алғысын айтпақ болып мен жүректің, *С і з д і к* мол ықыласқа тиек салып, Сыр толы көкірегімді домбыра еттім (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СІЗСІЗ ү с т. *Сіз болмағанда, сіз жоқ жерде.* Көзімнің нұрысыз, *С і з с і з* жоқ қуаныш. Өмірдің гүлісіз. Көңіліме жұбаныш (Абай, Тол. жин.). Қайырлы бүтін қылыңыз! Ісіміз *с і з с і з* бітпейді, Ақиқат осы шынымыз! (Дастандар).

СІЗШЕ ү с т. *Сіздің ойыңызша, сізге салса.*

СІЛӘН з а т. с ө й л. *Сиыршы, кедей-жатақтардың үйі.* Қарабастауда да, Көкбастауда да ол кездері *с і л ә н* қылып салған үйлер болатын («Қаз. әдеб.»). Тіпті өзеннің шығыс бетінде Сиыршы *с і л ә н і* атанатын, кәдімгідей көше болып салынған қыстақ, кедейлердің бау-бағы, егін-төгіні, арықтоғаны... бар-ды (Т.Қыдырбекұлы, Алатау).

СІЛБІ[1] з а т. *Баяулатып ұзақ жауған жауын-шашын.* Бірнеше күннен бері жауған *с і л б і* мазаны кетіріп тұр (Ауызекі).

СІЛБІ[2] з а т. *Өрмекшінің өрнегін тоқуға керекті талшық зат.* Өрмекші әменде *с і л б і с і н* өзінен шығарады (С.Шаймерденов, Мезгіл). Көкшіл мүк басқан, салбыраған *с і л б і,* қоңыр қоқшыл шаң астынан дымдана безерген бітеу тас қабырғаға содан соң ғана бажалай қарады (М.Мағауин, Аласапыран). Жабықты тұтқан шаң-тозаң, *с і л б і* астынан Жақып, Бескемпір, Мешел, қайдағы бір кепкен шалдар телміріп отыр (Қ.Ысқақов, Қараорман).

СІЛБІ[3] з а т. *Жас асау түйелердің мұрнына өткізілген бұлдіргі, қыл жіп.*

СІЛБІ[4] з а т. *Көктемгі көбең кезең.*

СІЛБІ[5] з а т. ж е р г. *Жұқа мұз, кілегей мұз.* Түнде күн суық болып, астауға *с і л б і* мұз тұрып қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СІЛБІЛЕ= е т. *Қардың, жаңбырдың баяу, ұзақ жауыы.* Үш күннен бері *с і л б і л е г е н* ақ жауын айықпай тұр (М.Әуезов, Шығ. жин.). *С і л б і л е г е н* қарлы жауынға қарамастан өрт күндегісінен де күшті еді (К.Оразалин, Ақ жазық). Қараша мен желтоқсанның өліарасында апта бойы *с і л б і л е п* жаңбыр жауып тұрады да, арты күрт суытып, тұсардан келетін қалың қар бірден басып қалған (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

СІЛЕ[1]: сілесі қатты. *Қатты шаршады, болдырды, діңкеледі.* Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң, Шаптырады қалаға бай да аңдатып. Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан, Қолға түсер *с і л е с і* әбден *қ а т ы п* (Абай, Тол. жин.). Алыс-жұлыс, ауыр күйік, аттың соққысымен Ақбілектің *с і л е с і қ а т ы п,* аттан түсіргенде, өлген адамша сылқ ете түскен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оятса да оянбай қалды жатып, Бай маңқылдап ұрсып жүр бұтып-шатып. Арақ ішіп ақылы кеткен сорлы, О да ұйықтады *с і л е с і* әбден *қ а т ы п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сілесі құрыды. *Қатты шаршап шалдықты.* Хиуа ханының диуанбегі Мәтнияз Хиуадан Қазалыға 600 шақырым салт атқа мініп келіп, одан Оренбургқа арбамен барып, әбден *с і л е с і қ ұ р ы п,* жүруге дәрмені болмай, екі айдан көбірек Орынбор қаласында жатыпты («ТУГ»). Ақбілектің жылағанына көңілі босап, Ұрқия да жылады. Екеуі әбден жылап-жылап, әбден *с і л е с і қ ұ р ы п* мауқы басылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жүгіріп, *с і л е м қ ұ р ы п* жеттім мұнда, Басыма бәле болып бұзау жемі. Қасыңа қарайладым, ей, қарындас, «Қолынан келер-ау,– деп,– дерттің емі» (О.Шораяқов, Шайыр).

СІЛЕ[2] з а т. *Қарғыс, нала.* Арғы атаң – хан Нұралы, әкең – Есім, Ақсұңқар алған аңын тірі жесін, Алшайып ат үстіне мінгеннен соң, Халқымның ала көрме, көп *с і л е с і н* (Абыл ақын, Жыр.).

Сілесіне қалды. *Қарғысына ұшырады.* Қатынын да ренжітіп кетіп еді. Әжесі де ішінен разы болмай қалып еді. Әлде солардың *с і л е с і н е қ а л д ы м* ба деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Апыр-ай, біреудің *с і л е с і н е қ а л ғ а н* жоқпыз ба? (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты.). Әйтпесе, тәңірінің *с і л е с і н е қ а л ы п,* Темір ханнан жұрдай боп, оған әлде бір әйелді құшақтатқаны да (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛЕ[3] з а т. ж е р г. *Жұқа ақ мата, дәке.* Жараны орауға бір *с і л е* іздеп таптым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СІЛЕ= е т. *Қарғау, қарғыс айту.* Қыз жылады құзға шағып зар-мұңын Қарғап, *с і л е п,* дүниенің тарлығын Секіруге сүйгенінің соңынан Бірақ күші жетпей қалды сорлының (М.Шаханов, Ғасырлар.).

СІЛЕГЕ з а т. *Қоралардың төбесіне үйген шөпті боран ұшырып кетпеу үшін үстінен кесе-көлденең тастайтын ағаш бастырық.* Қоралардың төбесіндегі үйген шөпке *с і л е г е,* бөренелерден бастырық салды (Ж.Тұрлыбаев, Аңшы.). Тақтай шатырын қына жеп, есік-терезесінің оюлы кәсектері саудырап, *С і л е г е с і н е* дейін майысып бара жатқан қара шаңырақтың жалғыз қарашысы да осы (Қ.Ысқақов, Қараорман).

СІЛЕГЕДЕЙ с ы н. *Жұп-жұмыр, әдемі.* Аппақ мойыны аршылмаған қайың *с і л е г е д е й* жұп-жұмыр екен, жалт етіп айналып бір қарағанда көз шарасының үлкейіп, маңдайымен бетіне күреңітіп ноқта түскенін де байқап қалған (Қ.Ысқақаов, Қараорман).

СІЛЕЙ= е т. *Мелшиіп қатып қалу, қалшию.* Екі биенің ортасындағы қасқа тай еді: *с і л е й м е й* қайтсін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауыл кісілері шаңылдап сөйлесіп, қираған үйлерді жинасып, біреуді мінеп, біреуді шенеп, біреуді жүптеп жатты. Қартқожа ешкімге тіл қатпады. Көзін сүртіп, кемсеңдеп, бұғанасын сипап, ауырсынып отырған әжесіне қарап, *с і л е й і п* қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сілейіп жатты. *Қозғалмады, қатты соққыдан тұралап қалды.* Иван. Атқан қалпақтай ұшырдыңыз, Сіз де оған есе жіберген жоқсыз. Бір күн, бір түн *с і л е й і п ж а т т ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛЕЙТ= е т. **1.** *Ұру, сұлату, әбден соғу, көзін құрту.* Ханым шебердің от боп жайнаған көзіне тағы бір қарады да, нөкерлеріне *с і л е й т* деп бұйырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Есінен таңдыру, қатыру.* Келсе игі еді, көрсе еді біздерді. (Олар жортқан әрбір ізде – жүз белгі). Немене анау? Көз ұшында, далада. Тарғыл-тарғыл. Құлан үркіп бара ма? Па, шіркінді бұғалыққа түсіріп, *С і л е й т і п* бір жегер ме еді шанаға! Ой, тәйірі, құмы екен ғой Нарынның, Қырсығынай мына сайқал сағымның (М.Мақатаев, Шығ.).

Сілейтіп салды. а) *Қатты сынады, аузын аштырмады.* Ол қате басқан қызметкерлерді *с і л е й т і п с а л ы п,* артынан ұмытып кететін («Лен жас»). Сүйдің екен өле сүйдің. Немесе Жек көргенді жек көрдің сен он есе. Күйіп-пісер, Ашуланар кім өйтіп?! Сөксе біреу, *С а л а с ы ң-а у с і л е й т і п!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Таяққа жықты.* Сасып қалған ұлықтар мылтықтарын ата алмады, жігіттер бәрін де *с і л е й т і п с а л д ы.* Пристав өліп қалған шығар (Қ.Әміров, Рев. ұлан.). Күні кеше Сәрсенбай Шолпанды неге ұрды? Бұрын барлық дүниесі суға ағып бара жатса ләм демейтін Сәрсенбай Шолпанды неге *с і л е й т і п с а л д ы*? Не үшін? (М.Жұмабаев, Шығ.).

СІЛЕЙТУ *Сілейт етістігінің қимыл атауы; ұру, сұлату.* Бұл одан талай мәрте кек алғанымен, бас көтерместей етіп *с і л е й т у д і ң* сәті түспей жүрген-ді (М.Гумеров, Шыңырау).

СІЛЕЙІС= е т. *Бір-біріне қарап мелшию, естен тану, үндей алмай қалу.* Кемпір-шал түйеден түсіп ап, *с і л е й і с і п* тұр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Бір-біріне телміріп *с і л е й і с і п* қапты. Үнсіз-ақ ішкі күйлерін танытты (Т.Тілеуханов, Өзге.).

СІЛЕЙІСУ *Сілейіс етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕКЕЙ з а т. *Адамның немесе хайуанның ауыз қуысынан сілекей бездері арқылы бөлініп шығатын созылмалы, түссіз, иіссіз сұйықтық.* Қуаты құрып; қаны қашып, аузы аңқиып, аузынан *с і л е к е й* ағып, Темірбай қадалып қарап жатыр: сегіз казак-орыс мылтығын оқталып, екеудің қарсы алдында қаз-қатар тізілді (М.Жұмабаев,Шығ.). Мерез денедегі жарадан, ауру адамның *с і л е к е й і н е н,* қаннан жұғатынын білімпаздар, доқтырлар анықтаған (М.Дулатов, Шығ.). Ауылға жеткенше екеуінің әңгімесі – әйел болды. Әйел деген жарықтық өмірі таусылмайтын, адамды жалықтырмайтын қызық әңгіме ғой. Әсіресе «Екі әуейі» әйелдің әңгімесіне жалыққан болар ма? Ауыздарынан *с і л е к е й і,* көздерінен жасы аққанша күлісіп мәз-мәйрам болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сілекей бездері. а н а т. <лат. glandulae salivales> *Ауыз қуысына сілекей бөлінетін экзокринді бездер. С і л е к е й б е з д е р і* омыртқасыздардың ішінде кейбір құрттарда, моллюскаларда, өрмекшітәрізділер мен жәндіктердің көпшілігінде болады (Қаз. тілі термин. Биология). *С і л е к е й б е з і н і ң* сөлі ауыз қуысына түскен азықты дымқылдандырып жібітеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Сілекей сірне. э т н. *Үйірлі жылқысынан жылқы берерде қылы мен сілекейін үзіп алып, өзіне сақтап қоятын ырым.* Үйірлі жылқысынан біреуге мал ұстап берген кезде, сол жылқының жалынан бір тал қылды жұлып алады да, қылға сол жылқының сілекейін жағып, қалтаға салып сақтап қояды. Бұл *с і л е к е й с і р н е* деп аталады (А.Қайбарұлы,.. Қаз. ырым.).

Сілекейін алып қалды. э т н. *Біреуге берген малдың сілекейін дәулетім ауыспасын деген ырыммен өз киімінің жағасына жағу салты.* Малымның бәрін бердім де *с і л е к е й і н а л ы п қ а л д ы м.* Енді мына сілемдей жерді қимайсыңдар ма маған (Қ.Құрманалин, Аспан.).

Сілекейі шұбырды. а) *Есі танды, тамсанды, қызықты.* Жұрт оның сөзін аузынан *с і л е к е й і ш ұ б ы р ы п* тыңдады (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Араны ашылды.* Бір мырс етті мұртынан, *С і л е к е й ш ұ б ы р д ы* ұртынан, Көзін қызыл қан жапты. Бір «ап» деді, тап берді, Тап бергенде, шап берді, Топыр қылды жан-жақты (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сілекейін шұбыртты. *Қарны ашты, іші шұрылдады.* Ашаршылық дегенде, Бұғышы *с і л е к е й і н ш ұ б ы р т ы п,* аюдың етінен бір жапырақ үзіп алып, отқа қыздырып, аузына қылғытып салды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көш келіп, байдың үйлері үлкен-үлкен жабасалмасын жасап алған кезде, сиырларының тілін салақтатып, *с і л е к е й і н ш ұ б ы р т ы п,* бүйірін солықтатып, жүгіріп, сиырларын ұстап, жүгін түсіріп жатқанда Шекерлер де келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛЕКЕЙЛЕ= е т. **1.** *Сілекеймен сулау.* Балалар қантты қуана алып, *с і л е к е й л е п* сора бастады (Б.Момышұлы, Офицер.). **2.** *Сілекейін жағу.* Екі жігіттің бетін сүйіп *с і л е к е й л е д і* де, Далый жөніне жүре берді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Ол да менің бетімнен *с і л е к е й л е м е г е н* жер қалдырмады (С.Сматаев, Алау).

СІЛЕКЕЙЛЕН= е т. *Сілекейі көбею, шығу.* Жасыл және ақ қанатты тоқылдақтардың ұзын тілдері *с і л е к е й л е н і п* тұрады. Тілдеріне жабысқан құмырсқа және оның жұмыртқалары бұл құстарға жақсы қорек болады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

СІЛЕЛЕ= е т. *Сілесі қатып шаршау, болдыру.* Ойынға мейіріміз қанып, ертеңіне *с і л е л е п* ұйықтайтынбыз (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Сабақ оқуға да зауқым соқпай, әбден с *і л е л е п* келген жандай қонақүйдегі диванға жата кеттім (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Бүгін де екі-үш килограмм салмағын жоғалтқан болды, үйге әбден *с і л е л е п* шаршап жететін шығар («Білім және еңбек»).

СІЛЕЛЕН= е т. *Қатты шаршау, болдыру.* Ерболда үн жоқ. Әбден *с і л е л е н г е н* жанша сөлбірейіп келіп орнына отырды (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

СІЛЕЛЕНУ *Сілелен етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕЛЕТ= е т. *Шаршату, болдырту.* Мұны *с і л е л е т к е н* сырттағы боран емес, ауылдағы, іштегі боран болды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Есін білмейтін төрт-бес немересін бағып-қағудың өзі-ақ кемпірімен екеуін *с і л е л е т і п,* зықысын шығарды (І.Қожабаев, Қансонар).

СІЛЕЛЕТУ *Сілелет етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕМ з а т. **1.** *Ұзынынан ұзын созылып жатқан тау жоталарының аласарып бітер, таусылар жері, жалғасы.* Түс ауа Судет тауларының *с і л е м і н е* келіп іліктік (Р.Хайруллин, Офицер.). **2.** а у ы с. *Жалғасы, аяғы, сарқыншағы.* Жан тақырыпты осындай ұғымдардың *с і л е м і* дін

тақырыптарында да бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Санасы – жыр, Дәстүрі – ет, Салты – қымыз, Тойда ғана отырар халқы тығыз... Бір кездегі біртұтас кереметтің Жұрнағымыз, *С і л е м і*, Сарқытымыз! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Армысың, ардақ мекен, асыл мекен! Айрықша топырағың, тасың бөтен, Бабалар бақыт іздеп кезуші еді. Білмепті, бақыттары қасында екен. Ғасырлар *с і л е м і м е н* басулы екен (М.Мақатаев, Шығ.). Психология «Жан қуаттары», «Сана туралы», «Жан құбылыстары» туралы сөйлейтін пән деген сөз тәжірибелі психологияларда көп жолығады. Бұл ненің салдары? Бұл бұрынғы құрғақ даналыққа сүйенгеннің салдары, ескінің *с і л е м і* әлі де қалмағандық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛЕМДЕ= е т. *Тарамысты жалғап, шырату.*

СІЛЕМДЕЙ с ы н. *Сілем тәрізді.* Заңғар тау *с і л е м і н д е й* тізіле, тіркесе көлбеп, үш төбе жатты (З.Қабдолов, Жалын).

СІЛЕМДЕН= е т. *Сабақтаса жалғасу, созылу.* Мұнда ұзын *с і л е м д е н і п* келген «Ешкіөлмес» төбешіктерінің етегіне жалғаса салынған – сүт фермасы (М.Мырзақұлов, Өмір.).

СІЛЕМДЕНУ *Сілемден етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕМДЕС с ы н. *Бір-бірімен жалғас, сабақтас.* Аңғарлы заңғар, терең сай, Түнемей кетпес бұлт оған. *С і л е м д е с* жатыр Ащысай, Хантауға жақын бір табан (А.Тоқмағамбетов, Шағала.). Арқа, Оралдың *с і л е м д е с,* Босаға белбеу шегінде Ильич шамын алып ГЭС, Ойнатқан Арқа көгінде (С.Бегалин, Өлеңд.).

СІЛЕМДІ с ы н. *Жалғасып жатқан, тұтасқан, созылған.* Қазақстанда бүркіт ұясы көбінесе Алтай, Тарбағатай, Алатау, Ақшатау, Көкшетау, Шығыс сияқты *с і л е м д і* тауларда, орманды алқаптарда, әсіресе, биік қарағайлы, үйеңкілі жерлерде кездеседі (Саятшылық). Оң жақтағы *с і л е м д і* тау сәнін кіргізіп тұрған жасыл желек көзінді қуантады («Қазақст. әйелдері»).

СІЛЕМЕЙ з а т. с ө й л. ***Сілекей***. Көптен қымыз ішпеген Асқардың аузына *с і л е м е й і* жайылып мұрнына кірген тәтті иіс – қашан аяқты қолына ұстатып, сіміре бір жұтқанша тағатын қалдырмады (С.Мұқанов, Ботагөз).

СІЛЕМЕЙЛЕ= е т. *Сілекейлеу; сілекейін жағу.* Ешкім бұрын өппеген, бір сүйіп *с і л е м е й л е п* өңін кетірмеген қыз ернінің бал шырынынан тәтті не бар бұ жалғанда (Ө.Қанахин, Жүрек.). Мінім, мұным мінегіш досқа мәлім, Қостағанын білмеймін, қоштағанын. Біреу жатыр бетімді *с і л е м е й л е п*, Біреу жатыр тықпыштап тостағанын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Арақ сасыған аузымен мені *с і л е м е й л е й* сүйіп, құшақтап, ағайым ақыл айтып тұр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

СІЛЕМЕЙЛЕН= е т. *Былжырау, сілекейлену.* Алоэлардың етженді жапырағы және *с і л е м е й л е н г е н* ащы шырыны, сыртқы жиектерінде тікендері болады («Халық мұғ.»).

СІЛЕМЕЙЛЕНУ *Сілемейлен етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕМЕЙЛЕУ *Сілемейле етістігінің қимыл атауы.*

СІЛЕМЕЙЛІ с ы н. *Сілекей тәрізді шұбалған.* Тұз, азот қышқылдары тыныс жолдары мен көздің *с і л е м е й л і* қабықшаларын қатты тітіркендіреді («Қазақст. мект.»). Клеткада крахмал да, углеводтың басқа түрлері де, сонымен қатар, протоплазмада *с і л е м е й л і* түйіршік деп аталатын тым ұсақ тамшы болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

СІЛЕМІРЛЕ үс т. *Бірте-бірте, жаңа-жаңа. С і л е м і р л е п* таң атып қалыпты (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

СІЛЕН= е т. *Ант су ішу, қарғану.* Сонша қарғанып, *с і л е н і п* не болды? (Ауызекі).

СІЛЕТ з а т. с ө й л. *Сылтау, міндет.*

Сілет қылды. *Міндет қылды, міндетсіді.* Жақындық, туыстығын *с і л е т қ ы л ы п*, Қоңқай Қанаттың үйіне қысы-жазы, ертелі-кеш келе беруге жолы ашық еді (М.Әуезов, Өскен өркен). Қанипаны маған қиындар деп, ұзақ өрісті достығын, қандас жақындығын *с і л е т қ ы п*, ерікке қоймады (С.Омаров, Қызыл.).

СІЛЕТСІЗ с ы н. *Міндет көрмейтін, жақсылығын сатпайтын.* Міндетсіз, *с і л е т с і з,* мақтансыз, қаяусыз, айнымас дос, болады дегенге сенбеңіздер. Өйткені өзін ұмытып кететін адам табылмайды: әркімге алдымен тіршілік, керек, тамақ керек. Әр өз басының, әр досының пайдасы бірдей табылған соң адам шын дос боп жүреді (әлде «шын ұлтшыл», «шын әлеуметшілер» де сондай ма екен?) Бекболат пен Ақберген сондай достар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛЕУ з а т. *Қарғыс, қарғап-сілеушілік, нала.* Бізден кетіп тіледің Мұсылманның тілеуін. Ойламадың атамның Қарғысы менен *с і л е у і н* (Бабалар сөзі).

СІЛЕУСІН з а т. з о о л. <лат. lynx> *Құйрығы шолақ, құлақтары ұзын, ұшы ұшкір, ұшында аздаған шашағы бар, түгі қалың әрі ұзын, мысық тектес жыртқыш аң.* Тайганың кең алқаптарын қоңыр аю, қасқыр, түлкі, бұғы,

с і л е у с і н тағы басқалар мекендейді (Ж.Әбиев, Биология.). Күштілерін көргенде аң мен мал да, Қашады жан сауғалап жыртқыштардан. *С і л е у с і н*, барыс, қасқыр қас жаулары, Қу түлкі, мысық бөрі алман-жалман (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Орманда қабан, аю, *с і л е у с і н* һәм құт ұшырып, ылғи жер сүзіп жүретін бұқалар ұшырады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сілеусін көз. *Өткір; тайсалмайтын көз.* Тұздай шақырайған *с і л е у с і н к ө з* сынайын деп тұр (Қ.Ысқақов, Қараорман). Қылилау келген *с і л е у с і н к ө з д е р і* қиғаштанып, салпиған еріндері бір жағына қарай қисайып кетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Түркістан сілеусіні. з о о л. *Тянь-Шань, Жоңғар Алатауы, Тарбағатай, Сауырда таралған, ормандарда, таудың орманды және субальпі белдеулерінде қалың бұталар мен тасты үйінділерді мекендейтін сілеусіннің сиреген түрі. Т ү р к і с т а н с і л е у с і н і* Солтүстік және Батыс Тянь-Шаньда сирек. Алматы қорығында онға жуық аң тіршілік етеді. Санының азаюының негізгі себептері – қоректенетін объектілер санының азаюы және қасақылық (Қазақст. қызыл кітабы).

СІЛЕЮ *Сілей етістігінің қимыл атауы.*

СІЛКУ *Сілкі етістігінің қимыл атауы; сілкілеу, сілтеу.* Тұршы, жел, үйқыңнан қозғалшы. Шулатшы орманды *с і л к у м е н,* Жосылта тағы бір айдашы Шыңдарды, бұлттарды іркілген (Ә.Тәжібаев, Шығ. жин.). Тозаң басқан тонын өз перзенттері *с і л к у г е* кіріскен секілді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Сол сөзді бітірген кезде, тағы үш орыс келді. Олардың басын *с і л к у і н е н,* қол сермесінен Ақбілек: «Бір жаққа апарайық, жабылып масқаралайық, атып өлтірейік» деп тұр ғой деп түсінді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛКІ= е т. **1.** *Шаң, балшық, қар т.с.с. қағып түсіру, сілкілеу.* Абай мол шапанын шешіп, жолдың шаң, тозаңын *с і л к і п,* қайта киіп жатқан (М.Әуезов, Шығ. жин.). Үшінші сәуле тауықтың Ұясына дәл түсті. «Кукареку» деп әтеш те, Қақты қанат, *с і л к і д і* үсті (М.Жұмабаев, Шығ.). Хайырлы сағат. Алашқа бірдей шатлыққа, Сабыр етіп, сарғайған жеттік ақтыққа. *С і л і к* үстіңнен шаңды, қазақ баласы, Жетер енді, оянбай біраз жаттық та (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Серпу, ысыру.* Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп, Жан-жануар қуанар тойға елеріп, Азалы ақ көрпесін *с і л к е* тастап (Абай, Тол. жин.). Көрпесіндей Бұлттарын *с і л к і п* аспан, Еркесіндей Есігін жұлқып ашқан... Үйқы қашқан, Бауырым қандай қиын, Қиынырақ одан да күлкі қашқан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** п а р а л и н г в. *Жақтырмай «қойшы» дегенді қолын сермеп білдіретін қимыл-ишарат жасау.* «Жүре бер» дегендей тілмашқа басын изеді, төмен қарап, маңдай терісін үш саусағымен уқалап біраз отырған соң, оң қолын *с і л к і п* қалып, ұшып түрегелді де өз кеудесін өзі түртіп-түртіп Ақбілекке қолын ұсынып: «Жүр!» – деді. Ақбілек жып-жылдам түрегелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Ұрсу, кею, сөгу. С і л к і п* бақтың, Қағып бақтың, сен әсте. Ол бір күндер айналды енді елеске. Кербез болып жүруші едің ортада, Күмбез болып тұрсың енді дөңесте! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бір сілкіп алды. *Көптен бері үндемей келіп, бір ұрсып алды деген мағынада.* Қырсық шал қиғылықты салды-ау дейсің, Бала жігіт қызарып қалды-ау дейсің. Ақ таяғын тоңға ұрып, әппақ бөркін Ашулы шал *б і р с і л к і п а л д ы-а у* дейсің (М.Мақатаев, Шығ.).

Дүр сілкіді. *Бүкіл денесімен сілкінді.* Қос қанатын *д ү р с і л к і п,* Жан-жағына қаранып. Садақ мойнын иілтіп, Сылаң қағып таранып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Өзін-өзі сілкіді. *Өзін қайрады, дем берді.* Біздер әбден батушы едік күлкіге. Сен де бірге күлуші едің ілкіде. «Көңілдегі көп тозаңды қағып ал – Деуші едік біз,– *ө з і ң д і-ө з і ң с і л к і* де!» (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Санасын сілкіді. *Өмірге басқаша қарады, оянды.* Жаңа бөрік одан сайын жаңарды... Тебірендім мен *с і л к і п с а н а м д ы.* Сен ол сәтте есіне алдың тауыңды, Мен ол сәтте ойлап тұрдым даламды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

СІЛКІЛЕ= е т. **1.** *Ары-бері қозғау, қайта-қайта жұлқылау.* Жас бұтақты қаттырақ көріп едік *с і л к і л е п,* Жасыл бұлттай жапырақ қоя берді сіркіреп (С.Мәуленов, Қызыл арша). **2.** п а р а л и н г в. *Қол алып амандасқанда, ықылас білдіргенін, қуанғанын қолды қатты қысу арқылы білдіріп, қимыл-ишарат жасау.* Жайдары жігіт Қасболат қолын *с і л к і л е й* амандасып, ықылас білдіріп жатыр (Т.Ахтанов, Боран). **3.** а у ы с. *Кемшілігін айтып ұрсу, сөгу.* Директор қызметкерлерін біраз *с і л к і л е п* алды (Ауызекі). Алып қайта жағаңнан *С і л к і л е й д і* тұрғызып. Көмектес дейді адамға, Қуа бермей құр қызық (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** а у ы с. *Дем беру, ояту.* Алдымнан таулар күркіреп, Дөңбекшіп теңіз жалдары, Келеді мені *с і л к і л е п,* Домалақ шардың жолдары (Т.Айбергенов, Мен саған.). *С і л к і л е* құлай жаздатып, Толқыныңменен қағып өт. Жіберші мені маздатып, Кеудеме жалын жағып от (Т.Айбергенов, Мен саған.).

СІЛКІЛЕН= е т. *Қозғалу, ояну.* Жатқан далам ұйқылы-ояу күрсініп, Жетті «Аврора» жаңғырыққан дүрсілі. *С і л к і л е н д і* күйбеңде өткен тіршілік, Тарсылдатты кеудесін ат дүрсілі (Т.Нұрмағанбетов, Серпін).

СІЛКІЛЕНУ *Сілкілен етістігінің қимыл атауы.*

СІЛКІЛЕС= е т. **1.** п а р а л и н г в. *Қол алысып амандасқанда, қолды қатты қысысу арқылы қуанғанын білдірісу.* Жаныма жаққан сияқты. Екеуі де қолдарын *с і л к і л е с і п,* қатты қысысты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Болат екеуміз қолымызды қатты қыса *с і л к і л е с і п,* шұрқырасып жатырмыз (Е.Мырзахметов, Туған күн). **2.** а у ы с. *Ұрсысу, сөзге келісу.* Олар осылай анда-санда сөзге келіп, *с і л к і л е с і п* алмаса, ішкен астары бойларына сіңбей, бастары ауырады (Б.Тілегенов, Көктем.). **3.** *Алысу, жұлқыласу.* Ағайындас ауылмен, *С і л к і л е с і п* даулымен, Қалған апат-тасқыннан Көне музей тас түрған (С.Мәуленов, Алыс кет.).

СІЛКІЛЕСУ *Сілкілес етістігінің қимыл атауы; алысу.* Зүбәйір мен Талханы өлтірді. Айшаны тұтқынға алды. Бұдан кейін Әлиге Мағауиямен *сілкілесуге* тура келді (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Сыпайыламады, *с і л к і л е с у г е* дайын адамша бадырайтып батыл айтты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

СІЛКІЛЕУ *Сілкіле етістігінің қимыл атауы; сынға алу, сөгу.* Асылы, ақылды, алғыр басшының өзгені *с і л к і л е у д і* ғана мақсат етпей, өзі қоса сілкінуді көбірек ойлағаны абзал (З.Қабдолов, Жалын). Журналистер тағы бір пресс-конференцияға асығып отыр екен. Бізге сұрақтар беріп, *с і л к і л е у г е* уақыттары қалмады (Т.Ахтанов, Үндістан.).

СІЛКІН= е т. **1.** *Қар, жаңбырдан ағаш бастарының ауырсынып, қозғалуы.* Сартылдап жауған күзгі жаңбырдың екпінімен бас сілкіп, жер солқылдатқандай салмақпен *с і л к і н і п* қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бар дүние – Меніменен бір тұрып, Маған қарай келе жатыр ұмтылып. Ұясынан ұшып шығып торғайлар, Ағаштар да жатыр бірге *с і л к і н і п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Азайды ағаларым алдымдағы, Жел тұрып көп *с і л к і н д і* тағдыр бағы. Барады қатарым да сиреп менің Бір жаққа асыққандай жанның бәрі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Қағыну, шаңын кетіру.* Дүниеге көңілің алаң, күдіктенбей, Тозаңнан тұтып жатқан *с і л к і н б е й-а қ.* Артыңа жастан жиған қалар мүлкің, Алдаушы салдақы-қар шіркіндейақ (О.Шораяқов, Шайыр). Мен бұл тойдан тілеймін жылап тұрып, Қазанымда бір асым ет қалмауын. Мен сөйтіп бар шаңнан бір *с і л к і н е м і н,* Мен сөйтіп рақаттанып бір күлемін (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сонда тымақ желпінді, Құлақтарын *с і л к і н д і,* Тамақты бір кенеп ап, Білекті бір білеп ап: «Мен – кешегі «Малақай» Күнім туды алақай! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Өз-өзіне қайрат-жігер беріп ширыгу, қатулану.* Жігерлен, *с і л к і н,* Қайраттан, беркін Деп насихат бергенде (Абай, Тол. жин.). Ұйқы шала, көңіл нала бір тірлік, Бермейтіндей қиялдауға мүмкіндік. Алты ай қыста жатқан үнсіз қар басып, Анда-санда дала құсап *с і л к і н д і к* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ал, жастар! Жігерленбей, *с і л к і н б е й* қара бұқараларымыздың есі кірмей, ақыл да, білім де күштіде, жуанда деп бағына берсек, іс бітіре алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Құстың бүкіл денесімен дүр етуі.* Айтады сөзін жаттап жұрт үнемі, Сол кезде тарап қара түн түнегі. Қиялға баяғыша ерік беріп, Қырандай қанат қомдап *с і л к і н е д і* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көк аспанда күн күлген Көктем менен жаздарда өлден шығып *с і л к і н г е н* Қызығамын қаздарға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5.** *Жылқы малының шабар, мінер алдында бүкіл денесімен дүр етуі.* Шын жарауы түскенде, Жабуын алсаң жануар – *С і л к і н і п* дүр-дүр керілген. Ұлы дүбір болғанда Шыр айналып қазығын Осқырып жерді тебінген (Базар жырау, Шығ.). – Сен неге, тұлпар атым, кісінейсің? Жабығып неден көңілің, түсті еңсең? Ерігіп, ауыздығың қарш-қарш шайнап, Бұ қалай, бұрынғыдай *с і л к і н б е й с і ң?* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мінсін деп күрең жорға *с і л к і н і п* тұр. Мінсе деп, көк машина құлшынып тұр. Баласы талайлардың соғыста өлді, Қайғысын ЦК өзі естіртіп тұр. Бір балаң Отан үшін құрбан болды, Ер Жәке, тауба қылып орныңнан тұр! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6.** а у ы с. *Жұлқыну, ұрсу, ашулану.* Ол *с і л к і н е* айтқан Әйкеннің бетіне қарай алмады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). **7.** а у ы с. *Ояну, өзін-өзі қолға алу, іске кірісу.* Дуан салып ішінен, Айырып қуат күшінен, Ақ патша десе үрпиіп, Оянып шошып түсінен, Аға сұлтан қазының Ел *с і л к і н д і* ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Дүр сілкінді. *Оянды, ширықты.* Күннің нұры, қыстың жыры қосылып, Сорғалады төмен қарай жосылып, *Д ү р с і л к і н д і* жердегі бар тіршілік Ән-баспалдақ көк жүзіне жол шығып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Татығандай төзім сүт, *Дүр сілкінді* аймағың. Жыл алдынан өзің шық, Ақбоз мініп, айбарым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жер сілкінді. *Жерасты дүмпу күштерінің әсерінен жер тітіреп қатты қозғалды.* Жорғаның бұл салысына Алатау дүбірмен аунап-аунап түскендей болды. *Ж е р с і л к і н і п* дүрілдеп кеткендей болды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Бір кезде *ж е р с і л к і н г е н д е й,* жер асты күңіренгендей үн шықты (Ә.Тарази, Қиянсоқпақ).

Көңілі сілкінді. *Көңілденді, қуанды.* О, күлкілер, ерке назды күлкілер, Сендер барда жүрегімде жыр түлер. Сендер барда көктемінде шаттықтың Аунап-қунап *к ө ң і л і м* бір *с і л к і н е р* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сілкініп бір сөйледі. *Ашына айтты.* «Дертіме, тақсыр баба, дауа бер!» – деп, Ер Сәмен зар еңіреп қояды бас. Сәменді көзін ашып көрді байқап, *С ө й л е д і б і р с і л к і н і п* басын шайқап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

СІЛКІНГІШ с ы н. *Сілкіне беретін.* Ақындардың айырмасы бар, Ән мен күйдің қайырмасы бар. Дегбірсіз ат *с і л к і н г і ш*, Дегбірсіз ақын жұлқынғыш (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

СІЛКІНГІШТІК з а т. г е о л. <грек. seismos> *Жер қойнауларының (тұтастай не жекелеген атыраптардың) жер сілкіну ошақтарын қалыптастыру қабілеті* (Қаз. тілі термин. Кен.).

СІЛКІНДІР= е т. **1.** *Қозғалдыру, сілку.* Шай ішіп бой жылынып күннің көзіне қарап келген соң, бес-алты арық сиырға сырмақ, алаша, ескі туырлық жауып, өмілдіріктеп, құйысқандап шандып, артқы аяқтарын *с і л к і н д і р і п* мамырлатып қорадан айдап шығамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір ағашқа келіп, жемісін жеуден бұрын, әуелі ағашты мұрнымен соғып, *с і л к і н д і р і п,* құрт-құмырсқасы түскендей болған соң жей бастайды (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көңіл көтеру, селт еткізу, дүрліктіру.* Тағы бір дүр еткізіп, *с і л к і н д і р і п*, Тағы бір буырқантып, бұлқындырып, Алар ма ек былқ-былқ еткен бос мойынды Басына бағындырып, тұрқын бұрып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Би номерлері де өте ұнамды, тартымды болып, жұртты *с і л к і н д і р і п* тастады (І.Омаров, Серпін). **3.** *Тітірету, қозғалдыру.* Артиллериялық дайындық жер *с і л к і н д і р г е н д е й* өте күшті, өте ұзақ болды (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.).

Дүниені дүр сілкіндірді. *Әлемге аян болды, бәрін таңғалдырды, атағы дүркіреді, білді.* Бұдан он жыл бұрын атағы *д ү н и е н і д ү р с і л к і н д і р г е н* Жетібайымыз осы болатын (З.Қабдолов, Сыр).

СІЛКІНДІРУ *Сілкіндір етістігінің қимыл атауы.*

СІЛКІНТ= е т. **1.** *Тітірету, қозғалту.* Орман түр жапырағын бүркеніп, Сәждеге маңдайын қоярдай. Амалсыз дағдырға түр көніп, Жатыр жер *с і л к і н т е р* оянбай (Ә.Тәжібаев, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Ояту, дүрліктіру.* Жүргенімде жүдеткен түнде езіле, Дүр *с і л к і н т і п* дүмпуі тиді өзіме. Ұлы аралдай жермұхит астындағы Қалқып шықтым түнектен күн көзіне (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

Дүр сілкінтті. *Барлығына бір мезгілде қатты әсер берді деген мағынада.* Иә, қарттар бар арғымағы арманнан, Жігерімен *д ү р с і л к і н т к е н* даланы. Сұлулықты сезінуден қалған жан Бәрінен де қалады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ерлік хабар жылдам екен желден де, Ерлік хабар *д ү р с і л к і н т і п* даланы, Бүкіл ауыл жолға шығып қарады. Сол көрініс қалып қойды кеудемде (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жеңіс күні тағы келді, *Д ү р с і л к і н т і п* қалың елді. Әкелген жоқ біздің үйге Мен сағынған жауынгерді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

СІЛКІНТУ *Сілкінт етістігінің қимыл атауы; тітірету, қозғалту.* Жарамас Пегас ат саған *С і л к і н т у* үшін жер-көкті. Талантың тасып жатса да, Көкесі керек еңбектің (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.).

СІЛКІНУ *Сілкін етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Дүр ету.* Боз қыраулар найзадай кірпігінде, Боз орманның қария түр түбінде. Шау бүркіттей шаңқ етіп тағы қайта, Боз қырауды тұрғандай *с і л к і н у г е* (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Ояну, еңсе көтеру.* Асаулардың арманы – Шідер үзу, Жұлқыну. Тіршіліктің бар мәні – Буырқану, *С і л к і н у*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СІЛКІНІС з а т. **1.** *Еңсе көтеру, серпіліс.* Ыбекеңнің жастарға арнаған хаты Баян қыздың ауылына да жаңа леп, үлкен *с і л к і н і с* әкелді (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Өмір бар жерде дүр *с і л к і н і с,* сергу, серпілу болуға тиісті (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

СІЛКІҢКІРЕ= е т. *Қағыңқырау, жұлқыңқырау.* Бұл – «Қоңыр» аулындағы Жаппасбай пысығымыз еді. Азамат оны танып, қолын *с і л к і ң к і р е п* босатып, үйге кірді (Б.Майлин, Азамат.). Үзеңгіні ұстап, *с і л к і ң к і р е п,* ердің үстіне салмақ түсетіндей етіп, басып-басып қояды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

СІЛКІҢКІРЕУ *Сілкіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СІЛКІС= е т. *Алысу, жұлысу.* Сонда қоймай үмітін, *С і л к і с і п* жатыр жау әлі. Бермейді маза күні-түн, Жаңғырта жұтып ауаны (Ғ.Орманов, Көгілдір.).

СІЛКІСУ *Сілкіс етістігінің қимыл атауы.*

СІЛКІТ= е т. *Шаңын қақтырту.* Шабарман жігіт келе жатқан қонақтың жайын айтып, Мәжелдің өзі үйі, сырмақ-алашасын *с і л к і т і п,* үй ішін жинастырып, дайындық жүргізді (С.Бегалин, Замана.).

СІЛКІТУ *Сілкіт етістігінің қимыл атауы.*

СІЛТЕ= е т. **1.** *Нұсқап жіберу, жол көрсету.* Екі бала Қалима *с і л т е г е н* жаққа құстай ұшты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Дүрімбайдың жылқысының жатқан жөнін *с і л т е,* онан соң өз қолыңнан кісі басы бір-бір ат бер (С.Шәріпов, Бекболат). «Баруға, – Қасқыр айтты, – жүрексінем, Оның да қозыларын жеп ем талай». «Білмеймін *с і л т е р і м д і* енді қайда!» – Барып көр Қисықбасқа анау сайда! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Қылыш, қару жұмсау.* Кәпірге қылыш *с і л т е п* қарасқаным! Дүниеде теңін тауып жарасқаным! Тәніңнен дұшпан көрсең түгің шыққан, Лайық заманыңа арыстаным! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оң-солға алдаспанды *с і л т е г е н д е,* Бұлақтай қалмақ қанын бұрқыратқан, Жанында жалғыз жолдас – жас Жанатай Қансырап зорға ғана кірпік қаққан, Түзеліп отыруға халы қалмай, Қисайтып бара жатты құлап аттан (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Еркін сөйлеу, жазу, бөгелмеу, іркілмеу.* Нерудың бұзып-жарып еркін *с і л т е й т і н і* ұнады (М.Мағауин, Ақша қар). Қарманып қалам *с і л т е й м і н,* Қарайламай да, қамданбай. Шыға алмай жүрген бір тердің Хабары жақын калғандай (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Қараймын қайта Қолжазбаларыңды қолыма ап. Көсіле *с і л т е п,* Кетіпсің көп іс орындап (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Жөн көрсету, үлгі, бағыт-бағдар беру.* Білімнің тұрған бұлақ бастауында, *С і л т е г е н* алысқа жол жас қауымға. Даланың Лермонтовы дана Шоқан, Тұр биік Алатаудың асқарында (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Асыра сілтеді. *Артық айтты; шаш ал десе, бас алды.* Жеке меншікті жойды деп тым *а с ы р а с і л т е п* отырмыз (F.Мұстафин, Шығ. жин.).

Жөн сілтеді. *Бағыт берді, жол көрсетті.* Көкірекпен тартамыз, *ж ө н с і л т е г е н* дауысқа. Ізімізше қайтамыз Бетіміз теріс ауысса (Қ.Әбдіқадыров, Таңд. өлең.). Үкі айтты: «Мінгіз Есек, мені, – деді, Мініп ап, мен бастаймын сені, – деді, Жолды айтып, *ж ө н д і с і л т е п,* мен отырсам, Көзінің еш нәрсе емес кемі», – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Домбырамның құлағын Бостау қылып бұрдым. Жылқымның *ж ө н і н с і л т е ш і,* Өркенің өссін, шырағым! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қолын сілтеді. п а р а л и н г в. *Қойшы, доғар дегенді қолын сермеп білдірді.* Қалима сөзінің аяғында *қ о л ы н с і л т е п,* теріс айналды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СІЛТЕЛЕ= е т. п а р а л и н г в. *Бір нәрсеге шыдай алмағанда, разы болмағанда қолды сілкілеп білдіру.* – Белгілі болдыңдар. Кетіңдер, бәрің, кетіңдер! – Ораз қолын оңды-солды *с і л т е л е п,* түтігіп кетті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СІЛТЕМ з а т. *Бір сілкініп қалған сілкініс, серпіс.* Қамшының екінші *с і л т е м і* есік сыртын осып өтті (К.Ахметбеков, Шығ.).

СІЛТЕМЕ з а т. к і т. *Жазба еңбектердегі тақырыпты ашу үшін, пікірді дәйектеу үшін басқа еңбектен алынған үзінді.* Жаз шыға yh деп демалып артыма қарасам, әртүрлі үзінділер, *с і л т е м е л е р* тіркелген қағаздар, фотокөшірмелер, микрофильмдер үлкен екі шабадан бопты (М.Мағауин, Қиянда.). Кейінгі жылдары жаңа программаға сәйкес баспадан шыққан химияның есептері мен жаттығуларында осындай материалдарға *с і л т е м е* берілген («Қазақст. мұғ.»).

СІЛТЕН= е т. **1.** п а р а л и н г в. *Доғар дегенді білдіру үшін қимыл-ишарат жасап қол сермеп, серпіну.* Ол қолымен бейне өрт сөндіргендей *с і л т е н і п* қалғанда, жұрт тыншыға қойды (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2**. *Қару жұмсау.* Тыныштықты аңсай ма ел тегінге! Тірі адамға *с і л т е н б е с* келтегін де. Күнде ескертпе жасайтын бәйбішең жоқ, Ұрып кетер жоқ онда тентегін де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

СІЛТЕНУ *Сілтен етістігінің қимыл атауы.*

СІЛТЕҢКІРЕ= е т. **1.** *Асырыңқырап жіберу, артығырақ кету.* Деп шалды өте мақтап асырып тым, Асыра *с і л т е ң к і р е п* бағалаппын (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **2.** *Ішімдікті көбірек ішіп қою.* Жас қой. Жылынамыз деп жігіттермен *с і л т е ң к і р е п* жіберіпті (И.Жақанов, Екі жирен).

СІЛТЕҢКІРЕУ *Сілтеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СІЛТЕС= е т. *Жұлқысу, қозғалтысу.* «Асса кәне, билеңдер!» деп айқайлап жүр. Жігіттер жұлқына *с і л т е с і п* шыр көбелек айналып, қиқу салысып кетті (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

СІЛТЕСУ *Сілтес етістігінің қимыл атауы; бір-біріне қару жұмсау.* Айдабол, Қаржас тағы да қызыл шеке қан боп қалуы мүмкін. Сойыл *с і л т е с у г е* енді үлгіртпей жету қажет (Д.Әбілев, Арман.).

СІЛТЕТ= е т. *Жол, бағыт көрсеттіру.* Ойнап жүрген бір баладан Алтынайдың үйін *с і л т е т і п* алды (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Ешкімге жөн де *с і л т е т к е н* жоқ және ешкімнен рұқсат та сұрап жатпады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Шықтым деп кеңге шаттанды, Байсейіт, беріш, есенгүл Бағытын тура *с і л т е т і п*, Бабатты мырза жатқа алды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

СІЛТЕТУ *Сілтет етістігінің қимыл атауы.*

СІЛТЕУ *Сілте етістігінің қимыл атауы; нұсқау, жол көрсету.* – Галиасқардың жолдасымын, соның *с і л т е у і м е н* таптым сіздің үйді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Купедегі көршім – әскери адамның *с і л т е у і м е н* теміржол техникумын да тез тауып алдым (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек).

Сілтеу есімдігі. л и н г в. *Грамматикада бағыт-бағдарды көрсету қызметін атқаратын есімдік. С і л т е у е с і м д і к т е р і* сөйлеушімен аралық қатынасқа байланысты сөздердің орнына қолданылады, сондықтан бұл есімдіктерден сөз арқауы болып отырған заттың алыс, жақындығы білініп тұрады (Қаз. тілі энцикл.).

СІЛТЕУШІ з а т. *Бағыт-бағдар беруші, жол көрсетуші, нұсқаушы.* Оқушы, үйретуші, бастық, жөн *с і л т е у ш і* жоқ (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Жол *с і л т е у ш і л е р д і ң* бағдарлаған жері де алыс емес екен (А.Хангелдин, Өткен күн.). Жолды екеуміз бастаймыз, шопан Ата! Айдаушы – мен, *с і л т е у ш і* өзіңіз (Саржайлау).

СІЛТІ з а т. **1.** х и м. *Құрамына сутектік көрсеткіші 7-ден артық сулы орта тұзіп, гидролизденетін ерімтал негіздер мен тұздар кіретін химиялық қосылыс.* Түрлі ферменттерді, *с і л т і л е р д і*, қышқылдарды қайнатудың нәтижесінде түрлі қанттарға – глюкозаға, фруктозаға, ал қантсыз бөлімі – агликонға дейін ыдырайды (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Негіздердің көпшілігі суда ерімейтін заттар, ерітінділерін *с і л т і* деп атайды (Б.Бірімжанов, Жалпы химия). Әк пен *с і л т і* сабынды зарарлы микробтардың бірқатарынан арылтады (Қ.Құсайынов, Сабан.). **2.** ж е р г. *Сабан күлін суға қайнатып тұндырып алғаны.* Теріні *с і л т і г е* салса, жүні жидіп түсіп қалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сілтіге салған сүйектей. *Боп-боз, қуарған.* Бастанып күнде ел тонап, Қаныңды сорып сүліктей. *С і л т і г е с а л ғ а н с ү й е к т е й* Қойып еді қуартып, Семдіріп еді суалтып, Тойдыруға құлқынын Еңбегіңді жеп еді (Н.Байғанин, Өлеңд.). Өзі де *с і л т і г е с а л ғ а н с ү й е к т е й* боп-боз (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Сілтіден шыққандай. *Қуарған, бозарған.* Қырық күннен соң емделген кісі *с і л т і д е н ш ы қ қ а н д а й,* сұп-сұр болып, емдеген кісі соғымға семірткен малдай жылтырап шығады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

СІЛТІДЕЙ с ы н. *Сілті сияқты.*

Сілтідей тынды. *Тып-тыныш болып, тына қалды, қозғалмады.* Ішінде сауатын ашқан біреуі жоқ. Сонда да кітаптың әрбір сөзін қалт жібермейді, *с і л т і д е й т ы н ы п* қалыпты (І.Омаров, Серпін). Ханымға тазша естіртсе жеке барып, Жұрт *с і л т і д е й т ы н а д ы* хайран қылып (Батырлар жыры). Ұмтылмай алға, толқымай, Ашыққан жүдеу жұмысшы, Дауылсыз көктің қалпындай, *С і л т і д е й т ы н ы п* тарасты (Ғ.Қайырбеков, Өлеңд.). Есіткен жұрттың бірсыпырасы жағаларын ұстап, *с і л т і д е й т ы н ы п* отырған көрінеді (Б.Майлин, Шығ.).

СІЛТІЛЕУ з а т. х и м. *Сілтілер көмегімен қатты минералдарды әртүрлі құрауыштарға ажыратып алудың гидрометаллургиялық әдісі. С і л т і л е у* минералдар мен тау жыныстарының, кендер мен концентраттардың, аралық өнімдер мен өндіріс қалдықтарының құрамындағы кейбір элементтердің минералдық кристалдық тор тұтастығын бұзбай-ақ ерітінділерге өтуіне арналған (ҚҰЭ).

СІЛТІЛІ с ы н. х и м. *Сілтісі бар, сілті қосылған.* Балқытылған фторсыз фосфаттар тыңайтқыштардың шағын *с і л т і л і* немесе нейтралды түрлерінің бірі болып табылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Кейбір балықтар судағы нейтраль немесе *с і л т і л і* ортада жақсы тішілік етеді де қышқыл реакция көрсететін жұмсақ тап болса, ауырады немесе өліп қалады (Қ.Қайымов, Суасты.). Егер аквариумдағы су қышқылы болса, онда универсал индикатордың түсі – қызылға, ал *с і л т і л і* болса – көкке боялады (Қ.Қайымов, Суасты.).

СІЛТІЛІК з а т. *Сілтіге тән.* Күз айында жаңбырдан соң, суықтың әсерінен өсімдік бойындағы *с і л т і л і к* заттар жуылып кетеді де оны жылқы мен қой да жейді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Аквариумға жарық өте мол түскенде, өсімдік қалың өскенде судың *с і л т і л і г і* артады (Қ.Қайымов, Суасты.). Сутегінің көрсеткіші судағы сутегі иондарының шоғырлануын анықтайды және судың қышқылдық немесе *с і л т і л і к* қасиетін көрсетеді (Табиғат сулары.).

Сілтілік металдар. х и м. *Элементтерің периодтық жүйесіндегі I топтың негізгі топшасында орналасқан химиялық элементтер, литий, натрий, калий, рубидий, цезий, франций. С і л т і л і к м е т а л д а р д ы ң* ұқсастығы сыртқы электрондық қабатында, 1s-электроннан болады (ҚҰЭ).

СІЛТІСІЗДЕНДІРУШІ з а т. х и м. *Сілтілік қасиеттен айырушы.* Осыған сәйкес сульфатты жебір және көмірқышқылды жебір сулар деп ажыратады. Бұлардан басқа *с і л т і с і з д е н д і р у ш і,* жалпы қышқылдық, магнезиялық және оттегі жебірлілігі де болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СІЛТІШЕ з а т. х и м. *Қатты қоспалардан кейбір құраушыларды бөліп алуға арналған сұйық белсенді агент.*

СІЛІК= е т. с ө й л. ***Сілкі***. Асылбек үшін Күнту қуанса, мен тап сенің өзің үшін қуандым! – деп, Абайды еріксіз күлдіріп тұрып, қолын *с і л і к т і* (М.Әуезов, Абай жолы).

СІЛІКПЕ з а т. т а м а қ. **1.** э т н. *Жаңа сойылған қой, қозының етін солайымен қарынға салып, құмға көміп, үстіне от жағып пісіретін тағам.* Қазақ етті сол сойылған малдың өз қарнына пісіріп жейтін болған. Қарынды бұзбай алады да, тазалап жуып, ішіне етті сыйғанынша толтырып, оған мөлшерлеп тұз салады. Онымен бірге сорпа қайнағанда бу шығып тұру үшін қарынның ауыз жағына қуыс құрай немесе малдың екі басы шабылған жілігін шығарып байлайды, сонан кейін ет салынған қарынды құмға көмеді де, үстіне от жағады. Солай пісірілген *с і л і к п е* аталатын ет көшпелі елдердің дәмді асының бірі болған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** *Ішінде ет немесе балық кесектері бар, қоюланған ет немесе балық сорпасы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сілікпесі шықты. а) *Көп қайнап, езіліп пісті, ылжырады.* – Зылиқа тәте, сені тез келсін деді, еттің *с і л і к п е с і ш ы ғ ы п* кетеді, – деп айтты (Қ.Ысқақов, Тұйық). ә) *Әбден қалжырады, титықтады.* Атқан аңы жоқ, үйге әрең жеткен – шаршағанда да *с і л і к п е с і ш ы қ т ы* (Ж.Тәшенов, Қара тас).

СІЛІКПЕЛЕ[1]= е т. **1.** *Жас төлдің етін жұмсақ етіп, езіп пісіру.* Қазаққа алты санды бірдеймін деп, Пәнденің еш ақылын білмеймін деп. Қодығын тыпырлатып бауыздайды, *С і л і к п е л е п* үйге апарып бір жеймін деп (Қозы Көрпеш.). **2.** а у ы с. с ө й л. *Сөгу, жерден алып, жерге салу.* Біз бұрын бірыңғай сөгіп, *с і л і к п е л е й* беретін рулық құрылым шынтуайтында әлдеқайда күрделі дүние көрінеді («Астана ақшамы»).

СІЛІМТІК з а т. *Итаршы, сұмелек.* Сен үшін, мен үшін, бәріміз үшін ондайлар жау, жаудың *с і л і м т і г і* (Т.Жанкелдин, Сын сағатында). Әскери антымызға берікпіз. Талайлардың көз жасы үшін арамза *с і л і м т і к т е р д е н* аямай өш алудамыз (Т.Ыдырысов, Жалын.). Қайран Ыраш сұлу, *с і л і м т і к* Отарбайдың соққысынан қаза болыпты (С.Бегалин, Замана.).

Сілімтігі шықты. *Көнетоз болды, тамтығы қалмады, бой-бой болып жыртылды.* Қасапшының бешпеті секілденіп бұл шинельдер соғысқа жөнелтуге дайындаған талай ротаның қолынан өтіп, өңін жойып, *с і л і м т і г і ш ы ғ ы п* әбден сарғайып біткен (Қ.Нажми, Шығ.).

СІЛІМТІКТЕН= е т. *Сүмірею, сұмсию.* Келген сайын *с і л і м т і к т е н і п* бірдеме алмай кетуі жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

СІЛІМТІР з а т. *Бір нәрсенің ештеңеге жарамайтын қаңқасы; қалдық.* Үшінші локомобильдің дөңгелегіне дейін шоқиып, дүр *с і л і м т і р і* ғана қалыпты (F.Мұстафин, Қарағанды). Кешегі салтанатты қаланың орнына күйреген кірпіш, тас-талқан болған құр *с і л і м т і р і н* қалдырады (І.Есенберлин, Алмас.). Бірлі-жарым қабырғалардың *с і л і м т і р і* мен ескі қоныстағы топырақ үйіндісінен өзге ештеңе де жоқ (М.Қаназов, Жер кіндігі).

СІМІР= е т. *Тоқтаусыз жұту, кідіріссіз ішу.* Мен, әрине, тірілерше күлмедім, Банкетке де тірілерше кірмедім, *С і м і р м е д і м* шампанын да бокалдың, Күзетінде кеттім қайтып Отанның (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Сол желікті басады адам, Сүйем таңның желін мен. Көкірегімді тосам оған, *С і м і р е м і н* лебінен (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). Наримадан басқалары құйған арақты *с і м і р і п* салды да, үш қашқын үн-түнсіз күзетке кетті (М.Гумеров, Хазірет.).

СІМІРТ= е т. *Тоқтаусыз жұтқызу, кідіріссіз ішкізу.* Күн қызған кезде, үн шыланған бие сүтін *с і м і р т е т і н б і з* (Саятшылық). Қондырмас менің көңілімді өзге сән-сарқыт, *С і м і р т ш і* маған тұңғиықтардан ән тартып. Сен себелеген сезімнің самал сазымен Жазира жаным желпініп бақсын һәм шалқып (М.Сатыбалдиев, Шула. толқын).

СІМІРТУ *Сімірт етістігінің қимыл атауы.* Жерді тыңайтқышқа тояттандырып, суды керегінше *с і м і р т у* керек (Ақ бидай).

СІМІРУ *Сімір етістігінің қимыл атауы.* Есенжол мөлдір суды мейлінше *с і м і р у м е н* болды (М.Мағауин, Қиянда.). Ауаны да көдімгідей көзбен көріп, қолмен ұстап, *с і м і р у г е* болатын сияқты (С.Мұратбеков, Көкорай).

СІҢБЕ с ы н. *Жауын-шашын суларының таужыныстардың жарықшақтары мен кеуектері арқылы сіңуінен пайда болған жерасты суы. С і ң б е д е г і* ең маңызды гидрогеологиялық көрсеткіш – жауған жауын-шашын суы мөлшерінің оның жер астына сіңген шамасына қатынасы; оны су сіңуі коэффициенті (%) деп атайды (Қаз. тілі термин. Су.). *С і ң б е* су жер

бетінен біршама терең деңгейлерге дейінгі таужыныстарға тән болмашы жарықшақтар мен майда кеуектер арқылы жылжи отырып жинақталатын жерасты суы (Қаз. тілі термин. Геология.).

СІҢ= е т. **1.** *Бір затқа судың енуі, сорылуы.* Егіндік жерге су жақсы *с і ң д і* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Кірігіп-бірігіп кету, етене болып араласу.* Әрең деп азырақ естерін жинап, аттарына мініп, өзеннің қалың талдарына, қамыстарының араларына кіріп *с і ң і п* кетті (С.Сейфуллин, Шығ.). Пароходқа өзінің үйіндей үйреніп, біржола *с і ң і п* кеткен жігіттер де аз болмайды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Сүйекке сіңген аурудай. *Әбден орнығып алған, әдетке айналған.* Жолаушы шығу ниеті *с ү й е к к е с і ң г е н а у р у д а й* бойымды билеп алды («Қаз. әдеб.»).

СІҢБІР= е т. *Мұрынды сұқ саусақ пен бас бармақтың ұшымен ұстап, қатты дем шығару арқылы тазалау.* Үйлерінің төбесі аласа әрі жұқа, үстіңгілердің *с і ң б і р г е н і н е* шейін естіліп жатады (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

Сіңбіргеннен оңай. *Оп-оңай, еш қиындығы жоқ.* Біріміздi-біріміз қолдап, қуаттай білсек, болғаны, шатақ шығару *с і ң б і р г е н н е н о ң а й* (А.Хангелдин, Ғани.).

СІҢБІРУ *Сіңбір етістігінің қимыл атауы.* Жанынан өткен адам *с і ң б і р у г е* қорқатын боз аттың осқырып, үріккеніне қарамастан, қарғып мініп алды Асан (З.Ақышев, Ақбел.).

Сіңбіруге қол тимеді. *Бос уақыты болмады, жұмысбасты болды.* Уақыт қайда, *с і ң б і р у г е қ о л т и м е й д і,* – деді Сырбай (С.Мұқанов, Шығ.). Оған ең жақын *с і ң б і р у г е қ о л ы т и м е й т і н* қазақтар жер жыртып, шөп шабатындар, сөйтіп жүріп ертеңнің қамын қоса ойлайтындар (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Кейбір уақытта *с і ң б і р у г е қ о л т и м е й д і* (С.Байжанов, Сыр.).

Сіңбіруге мұрша [мұрса] болмады [жоқ]. *Жұмысбасты болды; әддісі болмады.* Бөлек-бөлек бригад, өзді-өзінің қоқысы бар. *С і ң б і р у г е м ұ р с а ж о қ,* тосып ал! (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сіңбіруге мұршасын келтірмеді. *Уақыт тығыз, асығыс болды, мүмкіндік бермеді.* Қазір қыс уақытында іс көп, *с і ң б і р у г е д е м ұ р ш а н ы д ы к е л т і р м е й д і* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

СІҢБІРІК з а т. *Мұрын қуысынан ағатын сора.* Мұрындарынан сорғалаған *с і ң б і р і к т е р і н* жеңдерімен сүртіп, бірін-бірі иықтан қағады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Сіңбірігінді сүрт. к е к е с і н. *Ержет, өз-өзіңе кел, есей.* Бекшенің жолына көлденең тұруға саған әлі ертерек. Әуелі *с і ң б і р і г і н д і с ү р т і п* ал (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.

СІҢБІРІН= е т. *Мұрынды бас бармақ пен сұқ саусақтың ұшымен ұстап қатты дем шығару арқылы тазалау.* Бердібек қалтасынан көкала штапель қолорамалын алып, асыға терін сүртініп, *с і ң б і р і н і п* алды (М.Мағауин, Көкмұнар). Сексенбай қолғабының сыртымен желбезегін кезек басып, *с і ң б і р і н і п* алды (М.Қаназов, Жер кіндігі).

СІҢБІРІНУ *Сіңбірін етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қатты *с і ң б і р і н у.*

СІҢГІЗ: судай сіңгізіп, тастай батырды. *Пайдаланып, иемденіп кетті.* Сырттан келген талай артық малды Игнатқа өткізіп, *с у д а й с і ң г і з і п, т а с т а й б а т ы р ы п,* із-түзсіз жоғалтқан жоқ па (Б.Тілегенов, Аққайнар).

СІҢДІ: сүйек сіңді әдет. *Қалыптасқан дағды, үйреншікті іс.* Жақында киді ме, әлде бұрыннан *с ү й е к с і ң д і ә д е т* пе, әйтеуір, қайта-қайта көзілдірігін ұстай береді екен (Ә.Жәмішев, Армысың.).

СІҢДІР= е т. *Судың, сұйықтықтың сорылуы.* Суды өте тез *с і ң д і р д і* (Ауызекі).

Құлағына сіңдірді. *Үнемі айтып жүрді.* Әкесі әбден *қ ұ л а ғ ы н а с і ң д і р г е н* «ассалаумағалайкүмін» айтып, Қалижан жағалай қол беріп шықты (М.Дүйсенов, Мейман.).

Тамақ сіңдірді. *Ішкен тамағын қорытты.* Қарны қозының қарнындай бұлтиған екі жігіт *т а м а қ с і ң д і р м е к* үшін ұзақ серуен жасады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

СІҢДІРУ *Сіңдір етістігінің қимы атауы; қабылдау, меңгеру.* Машықты оп-оңай, жеңіл табиғатына *с і ң д і р у,* соның нәтижесінен сұлулық пайда болса, аяғы барып өнерге айналады (А.Тоқпанов, Бүгін.).

Санасына сіңдіру. *Әбден түсіндіру, ұқтыру.* Отанға астықты көбірек тапсыру деген сөзді ауылдағы әр коммунистің *с а н а с ы н а с і ң д і р у* керек (З.Шашкин, Сенім).

СІҢДІРІЛ= е т. *Ендірілу, сорылу.* Материалдардың пайдалану қасиетін жақсарту мақсатында бойына антисептиктер мен антипириндер *с і ң д і р і л е д і,* түр беру үшін бояу жағылады (ҚСЭ).

СІҢДІРІЛУ *Сіңдіріл етістігінің қимыл атауы.*

СІҢЛІ з а т. *Бірге туған қыздардың, жақын әйелдердің кішісі; жасы үлкен әйелдердің жасы*

кіші әйелге қарата қолданылатын атауы. Менің қасымда жалғыз *с і ң л і м* бар, әкеміз болса әскерге кетті (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Жол апаға берілгені рас болса, бір олжасын ана *с і ң л і с і н е* тартпақ (А.Хангелдин, Қараторғай). Клара – Әжікей деген кісінің әйелінің *с і ң л і с і* (А.Сатаев, Ақын ізі).

СІҢУ *Сің етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір затқа судың, сұйықтықтың сорылуы, енуі.* **2.** *Атмосфералық және жерүсті суларының әртүрлі капиллярлық, субкапиллярлық кеуектер мен жарықшақтар арқылы топырақ пен таужыныстарға енуі.* Грунтқа сіңген судың бүкіл жауын-шашын суына қатынасы *с і ң у* коэффициенті деп аталады (Қаз. тілі термин. Геология). Римдік Марк Витрувий Полий (біздің заманымызға дейінгі I ғасыр) жер асты сулары жаңбыр мен қар суларының топыраққа *с і ң у і* есесінен түзіледі деп болжады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **3.** *Заттардың жануарлар ұлпаларынан жасуша элементтері арқылы қан мен лимфаға өтуі. С і ң у* процесі негізінен ас қорыту жолында, сондай-ақ өкпе кеңістігінде, плеврада, жатырда, қуықта және терінің беткі қабатында жүреді (Қаз. тілі термин. Биология). *С і ң у* қарапайым жануарларда пино- және фагоцитоздық жолмен жүрсе, жоғары сатыдағы жануарларда аш ішек бүрлері арқылы сорылады (Қаз. тілі термин. Биология). Белоктың, майдың, көміртегінің денеге жақсы *с і ң у і н е* минералды заттардың атқаратын рөлі зор («Қазақст. әйелдері»).

Барған жеріне судай сіңу. *Келіннің түскен елінің ағайын-туысымен етене араласып кету.* Сен бізді ел алдында абыройсыз қылайын деген екенсің. Қыз *б а р ғ а н ж е р і н е с у д а й с і ң у г е* тиіс (Ж.Тәшенов, Қаратас).

СІҢІМДІ с ы н. *Тез қорытылып, бойға жақсы тарайтын, жұғымды.* Ана сүті құрамы жағынан бөбекке өте *с і ң і м д і,* таза (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). Кешкі тамақ ұйықтаудан 2–3 сағат бұрын ішілсе, *с і ң і м д і* болады әрі тынығып, жақсы ұйықтауға толық жағдай туады (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.). Қардың суына қарағанда бұлақтың зәрі сынған суы саулықтарға *с і ң і м д і* келеді (Б.Дәулетбаев, Парыз).

СІҢІМДІЛІК з а т. *Бойға жақсы тарайтындық, жұғымдылық.* Карбидтің ұнтағы, мен өңделген сабанның *с і ң і м д і л і г і* едәуір артатындығы байқалды (Қ.Құсайынов, Сабан.). Табиғи жайылымдағы басты-басты өсімдіктердің өніп-өсуін, өнімділігін, жұғымдылығын, *с і ң і м д і л і г і н,* қоректік қасиеттерін зерттеу керек (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.).

СІҢІМСІЗ с ы н. *Тез қорытылмайтын, бойға тарамайтын; жұғымсыз.* Жануар майының құрамында холестерин болады. Өте майлы тамақ *с і ң і м с і з* де ауыр да келеді (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.). Фосфорит суда ерімейтін болғандықтан, өсімдікке *с і ң і м с і з* зат деп аталады (А.Мырзабаев, Химия.).

СІҢІР з а т. а н а т. <лат. tend – қатаю, созылып керілу> *Дене мүшелерін байланыстырып тұратын ақшыл сары мықты зат, бұлшық еттерді қаңқа сүйектеріне бекітетін бұлшық ет бөлігі.* Тығыз дәнекер ткань терінің негізін, тарамыстарды және *с і ң і р л е р д і ң* көпшілігін құрайды (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Сәлім қайнап тұрған қазанға құлап, сол қолының *с і ң і р і* сәл тартылып қалған еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). *С і ң і р* бұлшық еттерді қаңқа сүйектеріне байланыстырып, тіректік қызмет атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

Жуан сіңір. *Күшті, қуатты, мықты.* Асан мен Үсен екеуі алты ай мінсе арымайтын әрі жуас, әрі мықты, *ж у а н с і ң і р* жылқы («Қаз. әдеб.»).

Сіңірі қатқан. *Әбден арықтап біткен.* Сиырың арық екен *с і ң і р і қ а т қ а н,* Сорыма ауырып тұр, қарғыс атқан! (Жамбыл, Шығ.).

Сіңірі шыққан кедей. *Мал-мүліктен жұрдай, түгі жоқ адам.* Ерекең – *с і ң і р і ш ы қ қ а н к е д е й,* үйінің ішінде іліп алар еш нәрсесі жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Ол *с і ң і р і ш ы қ қ а н к е д е й* бола тұрса да, өзгеге жалынбай, қысыжазы өз еңбегімен, мергендігімен күнелтті (Ф.Дінисламов, Көл жағасы.).

СІҢІР= е т. **1.** *Суды, сұйықты сору.* Ерте отырғызылған ағаш топырақтағы барлық ылғалды өзіне емін-еркін *с і ң і р д і* (А.Балтабаев, Жасыл орман). **2.** *Бойына қабылдау.* Қара түсті дене бойына жарықты толық *с і ң і р і п,* энергия, жылу бөліп шығаратындығы белгілі («Білім және еңбек»). Өсімдік шаң-тозаңды бойына жақсы *с і ң і р е т і н д і к т е н,* елді мекендерді, қалаларды көгалдандыру, ауаны тазарту мақсатында көп егіледі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Еңбек сіңірді. *Ерекше қызмет етті, жұмыс істеді.* Хамза кезінде өзбек мәдениетінің орыс мәдениетімен жақындаса түсуіне үлкен *е ң б е к с і ң і р д і* (Қ.Нұрмағанбетов, Дос лебізі).

СІҢІРГІШ[1] з а т. *Газ және сұйық күйіндегі заттарды, ерітіндіде еріген заттарды өзіне сіңіріп алғыш зат. С і ң і р г і ш* техникада заттарды тазарту, бояу үшін жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия). *С і ң і р г і ш т е р –*

қоршаған ортадан әртүрлі заттарды сіңіріп (жұтып) алуға қабілетті, кеуек құрылымды заттар (Қаз. тілі термин. Биология).

СІҢІРГІШ[2] с ы н. *Сіңіруге бейім, сіңіріп алғыш.* Активтендірілген қайың көмірі улы заттарды *с і ң і р г і ш* келетіндіктен уланған организмге немесе ішек қысымына қарсы пайдаланады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

СІҢІРГІШТІК з а т. *Сіңіруге бейімділік, сіңіріп алғыштық.* Жарықшалардың көбеюі тау жыныстарының беріктігін төмендетеді, су *с і ң і р г і ш т і г і н* жоғарылатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

СІҢІРЛІ с ы н. **1.** *Сіңірі мол, көп.* Биылғы сойған соғымымыздың еті семіз емес, ылғи *с і ң і р л і* болды («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Әлуетті, жуан, мықты. С і ң і р л і,* жер соғарлы, аяғы тік, Түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншік, Шашақты, шақпақ етті, аласа ұршық; Құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қоңыр ат – жирен айғыр секілді, *с і ң і р л і,* қайратты жылқы (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

СІҢІРТ= е т. **1.** *Ағзаға жақсы сіңдірілу, қабылдану.* Жүзім басқа тамақтарды жақсы *с і ң і р т і п,* онда витаминнің толық бөлініп шығуына әсер етеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** а у ы с. *Иемдендіру, меншіктендіру, пайдаланып кету.* «Ақ мылтығымды *с і ң і р т е* қоймаспын» деп Түсіптің қатулана айтқан сөзі осы жерде құлағына естіліп тұрғандай болды (С.Бегалин, Замана.).

СІҢІРТУ *Сіңірт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тамақ *с і ң і р т у.*

СІҢІРУ *Сіңір етістігінің қимыл атауы.* **1.** г е о л. *Ылғалдың (сұйықтың) жерге сіңуі, атмосфералық жауын-шашынның ылғалы мен жер бетіндегі судың капилляр және субкапилляр жарықшақ арқылы топыраққа сіңуі.* Грунт сулары режимінің заңдылықтарына сәйкес топырақты тазарту мен ылғал *с і ң і р у* мақсатындағы жер суаруды қыста және көктемде жүргізу ұсынылады (К.Сапарбайұлы, Геология.). *С і ң і р у* жаңбыр, қар, өзен, көл суларының таужыныстардағы жарықшақтар мен кеуектер арқылы жерге сіңуі (Қаз. тілі термин. Су.). **2.** *Атмосфералық және жер бетіндегі сулардың топыраққа, тау жыныстарының арасына өтуі мен ондағы қуыс түтікшелерімен ыза сулардың деңгейіне қарай қозғалуы* (Қаз. тілі термин. Су.). Пластикалы саздардың басты қасиеттеріне суды *с і ң і р у* қабілеті, суда жылдам жібуі, суға қаныққанда көлемін ұлғайтуы, кепкенде көлемін кемітуі, әртүрлі химиялық элементтерді жұтуы, отқа төзімділігі жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **3.** а у ы с. *Қабылдау, түйсіну.* Азаттың бойына кішкентай күнінен біткен қасиет – қайғыға беріктік пен қуанышқа сабырлылық, осыны әбден ұғынып, бойға *с і ң і р у д е н* туған нәрсе еді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Еңбек сіңіру. *Көп еңбектену, жұмыстану.* Жетісу малдың майлы құйқасы сияқты құнарлы жер. Тек *е ң б е к с і ң і р у* қажет (С.Бақбергенов, Адам.).

СІҢІРІЛ= е т. **1.** *Ендірілу.* Топырақтың 3–4 сантиметр қабатына *с і ң і р і л е* себілген тұқым тез көктейді (Қ.Сыдықов, Жоғары.). **2.** *Жіберілу, қосылу, қабылдану.* Биыл тұқым себер алдында 100 гектар жерге арам шөпті құртатын химиялық дәрі *с і ң і р і л д і* (К.Баялиев, Жер тынысы).

СІҢІРІЛГІШТІК з а т. х и м. *Сорбция үдерісіне сорбат ретінде қатынасу қабілеттігі* (Қаз. тілі термин. Химия).

СІҢІРІЛУ *Сіңіріл етістігінің қимыл атауы.* Совхоздағы органикалық тыңайтқыш мол болып, ол тұқым себерден бұрын егіндікке *с і ң і р і л у і* қажет (С.Хайдаров, Жүрек.). Астық түсіміне жердің бапталу сапасы, тұқым себу нормасы, дәннің тиісті тереңдікке *с і ң і р і л у і,* ақырында егін орағының мерзімі де үлкен әсер етеді (С.Ғабдуллин, Өрлеу.).

СІҢІС= е т. *Етене араласу, аралас-құралас болу.* Қоспан шын ұясын, өз мекенін енді тапқандай азғана күнде *с і ң і с і п* кетті (Т.Ахтанов, Боран).

Қанға сіңісті. *Толық қабылданды, меңгерілді.* Қазір ортақ мүдде, ортақ мақсат *қ а н ы м ы з ғ а с і ң і с і п,* тамырын терең жайып барады (Ақ бидай).

СІҢІСТІ с ы н. *Үйреншікті, дағдылы.* Қапанның бала жасынан бері пәлекеттер туралы ертегі-аңыздар құлағына *с і ң і с т і* болған (А.Нұрманов, Құлан.).

СІҢІСТІР= е т. *Ендіру, кірістіру.* Нәдірдің бойына жалпы ырымшылдық бітпеген. Сонда да өзі өміріне *с і ң і с т і р і п* алған әдет-ыңғайынан аумайды, жаңылмайды (Б.Тоқтаров, Тауда.). Қапан құнды пікірлер көргенде құнығып кетіп, жетпіс беттік мақаласына біразын-ақ *с і ң і с т і р г е н* екен (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

СІҢІСТІРУ *Сіңістір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ендіру, енгізу.* Ауыспалы жайылым әдісін қолдану шаруашылыққа өте пайдалы. Сондықтан оны тең түрде өндіріске *с і ң і с-*

т і р у керек (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). **2.** *Етене араластыру, кірігу.* Сол кездегі Түркістандағы білім беру тәжірибесін көп зерттеген Н.К.Остроумов орыс үкіметінің жергілікті халықтарды өздеріне *с і ң і с т і р у г е*, ол үшін орыс-туземдік мектептер ашуға көп күш жұмсалғанын ашып көрсетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

СІҢІСУ *Сіңіс етістігінің қимыл атауы.* **1.** г е о л. <лат. assimilatio> *Интрузиялардың жер қыртысына бірте-бірте енуі барысында интрузия магмаларына тән жоғары температуралар әсерінен жапсарлас таужыныстар бөлігінің балқуы және бұл балқымаларды магманың өз бойына сіңіріп алуы. С і ң і с у* нәтижесінде өзіндік өзгешеліктермен сипатталатын дүбара магмалар түзіледі (Қаз. тілі термин. Геология.). **2.** и н ф. *Өзара қиылысатын жазықтықтары бар графикалық объектілердің орналасуы* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **3.** *Ендірілу, меңгерілу.* Жылқышының тұрмыс жағдайына вагондар, киіз үйлер, газ, радио, телевизия *с і ң і с у і* керек (С.Хайдаров, Азамат.). **4.** *Етене араласу, аралас-құралас болу.* Ал бір этностық топтың өкілдері екінші сондай топтың ортасына тап болып, бірте-бірте өз сипатын өзгертіп, өзгелердің сипатына көшуі *с і ң і с у* деп аталады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Бұзақы ұры Талдықорғанға кете алмаса керек, ол жаққа *с і ң і с у* қиын (К.Тоқаев, Түнде.).

СІРӘ м о д. *Дәуде болса, бәлкім. С і р ә,* мына жүнін жұлған тырна құсаған бухгалтер тұрғанда біз ақша, еңбек ақы дегенді түсімізде ғана көретін шығармыз (С.Бегалин, Уақыт.). Осынау үйде алайда. Бар-ау, *с і р ә,* сыр бөтен. Жаңағы шал сарайға Теңеп, неге күлді екен (А.Шамкенов, Сырларым.). Анаржан! Көзіме әлденелер көрінді ғой жаңа. Кісі ауырарында, *с і р ә,* осылай шатасса керек (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Сірә да. *Ешқашанда да, еш уақытта да, тіпті де, мүлде.* Әке баласын жаман болсын деп *с і р ә д а* тілемейді (А.Байтанаев, Қайнар бұлақ). Заңғыпа бір қыздан ақылым, ажарым кем деп *с і р ә д а* ойламайтын (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

СІРГЕ з а т. *Енесін емдірмеу үшін тана, торпақ, тайыншаның тұмсығын тесіп өткізіп қоятын істік ағаш.* Болашақ маман зор ынтамен қызыға тыңдаған еді, ал таңба, *с і р г е,* кескек, әсіресе, күйек жайлы әңгімені есіткенде, шынын айту керек, тыпыршып отыра алмады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Енесін еміп қоятын тай мен тайыншаның мұрындарын тесіп *с і р г е* өткізіп, кейбіреулерінің танауларын тіліп жіберіп жатыр (З.Ақышев, Ақбел.). Көтеріп көшкен іргені Жиынды ноқта, *с і р г е н і* Қарттар мен ерлер жиылып, Ортаға салған білгенін (Бес ғасыр.).

СІРГЕЖИЯР з а т. э т н. *Күдігүні бие ағытардан ең соңғы қымызға көрші-қолаңды шақыру кәдесі.* Айтып жүрген өлеңді мен баяғы, Жылғы ішінде тұрмайды кей саяғы. Өз қолыннан бермесе мен алмаймын, *С і р г е ж и я р г а* ағаның «батаяғы» (Түбек Байқошқарұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

СІРГЕМӨЛДІРЕТЕР з а т. э т н. *Күздігүні бие ағытардан бұрын ең ақырғы қымызға көрші-қолаңын шақыру кәдесі.* Осы екі мезгілде «тай жүзген» толтырылып, көктемдегісін «қымызмұрындық», күздегісін *с і р г е м ө л д і р е т е р* атап, Есеней төңіректегі елдерді шақырып, қонақ ететін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

СІРГЕЛЕ= е т. *Енесін еміп қоймауы үшін тана, торпақ, тайыншаның тұмсығына сірге өткізу.* Қос емшек қызыл сиырды дертеге байлап, бұзауын *с і р г е л е п* енесінің қасына бос жіберіп, іңірде бөктерге қарай бет алдық (Ж.Жұмақанов, Қаракөз).

СІРГЕЛЕУ *Сіргеле етістігінің қимыл атауы.*

СІРГЕЛІ с ы н. *Тұмсығында сіргесі бар, сірге өткізілген.* Сен мына ту қатынның қасында *с і р г е л і* танадай жас көрініп жүрген сияқтысың (Қ.Ысқақов, Тұйық).

СІРГЕЛІК з а т. *Сірге өткізетін жер; мұрынның, тұмсықтың асты.*

СІРЕ с ы н. *Сіресіп қатып қалған (қар).* Жалпақ жазықты көмкеріп жатқан *с і р е* қардың әр жері жыртылып, жер қыртысы қаран-құран көрініп қалыпты (К. Сегізбаев, Ашыл. сыр).

СІРЕ= е т. *Тығыздалу, сіресу, қату.* Төбелердің күнгей жағы аздап қарайғаны болмаса, қар әлі с *і р е п* жатыр (Қ.Шөкенов, Гудок).

Сіреп салды. *Қатырып, сірестіріп тастады.* Февральдың бас кезінен жапалақтай бастаған қар он күн бойына үздіксіз жауып, сар даланы *с і р е п с а л д ы* (С.Қалиев, Еңбек.).

СІРЕЛЕ= е т. *Сіреп салу, ныгыздап толтыру.* Қоржынынан *с і р е л е п* салған сүр ет, тоң май шығарды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

СІРЕЛЕУ *Сіреле етістігінің қимыл атауы.*

СІРЕҢКЕ з а т. с ө й л. ***Сіріңке.*** Асайын екінші қалтасынан *с і р е ң к е* алды да, сигаретін жайбарақат тұрып тұтатты (Ө.Қанахин, Бақыт.). Күмісжан с *і р е ң к е* таба алмай біраз жүрді (С.Сейтхазин, Хадиша).

СІРЕС= е т. **1.** *Мұз болып қату, тоңазу.* Бұдан бірнеше күн ғана бұрын *с і р е с к е н* қалың ақ қардың құрсауында тұнжырап жатқан Шөладыр теріскейі көктем желімен желпіне бастады (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Икемге келмеу, қозғалмау; қақаю.* Қос қолдап шірене тарттым тізгінді, аттың мойны *с і р е с і п* қалған сияқты (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Тұмаудың беті қайтқан. Бірақ белінің *с і р е с і п* сырқырағаны басыла қойған жоқ (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3.** *Тығыздалу, тұтасу, топтасу.* Кешке аспан жүзі қалың бұлт қаптап келіп *с і р е с і п* тұрып алды (Ә.Тарази, Қиялы.). Шолаққеспе өзендерінің көк майсасына таяқ тастам сайын малшылар *сіресе* қонысқан-ды (А.Сейдімбеков, Ақиық). **4.** а у ы с. *Айтқанға көнбеу, қасарысу, ерегісу.* Өлеңді айтпақ түгіл ұға алмайсың. Айтсаң да үддесінен шыға алмайсың. Сен білмейді екен деп айтпасын ба, Неге мұнша *с і р е с і п* күп алмайсың (Абай, Шығ. жин.).

СІРЕСПЕ[1] з а т. м е д. <лат. tetanus> *Зақымданған жүйке жүйесінен пайда болатын, бұлшық еттерді жиырып, сірестіріп тастайтын жұқпалы ауру.* Топалаң мен *с і р е с п е н і ң* қоздырғыштары қайнаған суда көп уақытқа дейін өлмейді (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). *С і р е с п е* (столбняк) – жараланған жерге улы микроб түсуінен қозатын аса қауіпті жұқпалы ауру (М.Исамбаев, Мед. анықтама.). Күйші сексен жасқа келгенде *с і р е с п е* деген ауруға шалдығып төсек тартып жатып қалады (М.Мағауин, Өмір жыры).

СІРЕСПЕ[2] с ы н . *Сіресіп, тығыз орналасқын.*

Сіреспе аударма. *Сөзбе-сөз аударма.* Орта ғасырларда әріпшілдік, *с і р е с п е а у д а р м а* басым болса, бертін келе – жаңғыру дәуірінде, XVII–XVIII ғасырларда «еркін» аударма етек алды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

СІРЕСПЕЛІК з а т. *Сіресіп қалғандық.* Оқулықтағы аударманың шикілігінен, *с і р е с п е л і г і н е н* асқан залал жоқ («Қаз. әдеб.»).

СІРЕСТІР= е т. *Қақайту, қозғалтпау, қақшиту.* Тұла бойды мықтап ұстаған суық буын-буындарын қозғалтпай, *с і р е с т і р і п* тастаған (М.Дүйсенов, Мейман.). Ақайға таң салқыны тиді ме, қалай, мойны омыртқасын суық *с і р е с т і р і п* ұстап қалыпты (Д.Досжанов, Зауал).

СІРЕСТІРУ *Сірестір етістігінің қимыл атауы.*

СІРЕСТІРІЛ= е т. *Ныгыздалу, тұтасу.* Жолы жапырылған көк майсадан *с і р е с т і р і л е* сығылып жасалған көк даңғыл (З.Қабдолов, Сыр.).

СІРЕСТІРІЛУ *Сірестіріл етістігінің қимыл атауы.*

СІРЕСУ *Сірес етістігінің қимыл атауы; айтқанға көнбеу, қасарысу.* Бақыт шырағым, *с і р е с у,* шіренуінді еліңе, кеңсеңе барғанда қойғын (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Олар *с і р е с у м е н* жүреді-дағы бір күні ииле алмай барып жалп ете түседі (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

СІРЕСІҢКІРЕ= е т. *Икемге келіңкіремеу, мұздап қалу.* Әлгінде шана үстінде тұрғанда, *с і р е с і ң к і р е п* қалған Дәнештің бойы да жылынайын деді (С.Мұратбеков, Дос.). Кәмәш *с і р е с і ң к і р е п* қалған денесін ауыр қозғап, үлкен тонның ішіне күмп беріп кіріп кетті (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

СІРЕСІҢКІРЕУ *Сіресіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

СІРЕУ с ы н. *Тізеден келер тұстас қатып қалған, сірескен (қар).* Сеңдей тұтасқан *с і р е у* қарды мықты аттар күтірлетіп бұзып келеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Күні-түні тынбастан үдеп соқты да, қыстасты *с і р е у* қардың айналасы үш-төрт-ақ күн ішінде туталақанын шығарды (Е.Мырзахметов, Медет). Өткен қыста бұйратқа *с і р е у* қар түскен (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Діңгек басына шығып, жан-жақты шолып көрейінші? – Шыға алсаң? Көрмеймісің, – ақ *с і р е у* боп қалғанын (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

СІРЕУЛЕ= е т. *Ныгарлап, ныгыздап тастау, қату.* Бастаушы трактордың кабинасынан қар *с і р е у л е п* тастаған далаға қарап Қапез келе жатты («Мәдениет және тұрмыс»).

СІРЕУЛЕН= е т. *Сіресу, қақшию.* Бүркіттің қанат-құйрықтарын, мойын мен жота жүндерін мұз басып, *с і р е у л е н і п* қатып қалыпты (Т.Жанұзақов, Азамат.). Сақал-шашқа *с і р е у л е н і п* мұз тұратын мына суықта шекпеншең жүргенің қалай? («Қаз. әдеб.»).

СІРЕУЛЕНУ *Сіреулен етістігінің қимыл атауы.*

СІРЕУЛІ с ы н. *Тығыздалып үйілген, сіреуленіп қалған.* Сол бір *с і р е у л і* қалың қар басқан қатал қыстың қалың ортасында шаруа жайымен Созақ жағына жол шеккеніміз бар (Е.Тұрысов, Келіншектау.).

СІРКЕ[1] з а т. *Биттің ұрығы, бит пайда болатын тұқым.* Биттің *с і р к е с і* көбінесе мамықта құжынап тұрады (С.Омаров, Мал терісі.). Киімдерді 30 минут қайнатса, вирус, бит және *с і р к е л е р* өледі (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). Оның *с і р к е м е н* сірескен қою қара шашы қобырап тұр (М.Тиесов, Әңгім.).

Сірке жауын. *Майдалап жауған, ұсақ жаңбыр.* Болар-болмас сіркіреп *с і р к е ж а у ы н* бу боп ұшып үлгірді («Қаз. әдеб.»).

Сіркесі су көтермеді. *Ештеңені жақтырмады, еш нәрсеге зауқы соқпады.* Әділсіздік зардабын шегіп ашынған жандардың *с і р к е с і с у к ө т е р м е й д і* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қазір жұрттың бәрі ашулы, *с і р к е с і с у к ө т е р м е й д і,* бейнетке батқан әйелдер ұрынатын қара таппай жүр (З.Шүкіров, Сарша тамыз). *С і р к е м с у к ө т е р м е й*, ықылым жоқ (Жамбыл, Шығ.).

СІРКЕ[2] з а т. *Тамақтың дәмін кіргізу үшін қосылатын қышқыл, сұйық зат; сірке суы.* Стол үстінен кейде бұрыш, кейде *с і р к е* таппай әбігер боласың. Сірке сұрасаңыз қалжыңдаған болып, қыңыр жауап береді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Сірке альдегиді. х и м. *Түссіз, тыныс тарылатын күшті иісті сұйықтық. С і р к е а л ь д е г и д і* су, эфир, спиртпен кез келген мөлшерде араласып, альдегидке тән қасиеттер көрсетеді (ҚҰЭ). *С і р к е а л ь д е г и д і* сірке қышқылын, сірке ангидридін, боғыыш заттар, дәрі-дәрмек, хош иісті заттар алуда және органикалық синтезде қолданылады (ҚҰЭ).

Сірке қышқылы. х и м. *Көп сатылы синтез арқылы ацетиленнен алынатын химиялық зат. С і р к е қ ы ш қ ы л ы* суда жақсы ериді, оның өзіне тән күшті иісі болады (Орган. химия). *С і р к е қ ы ш қ ы л ы* жасанды жібек алуда және қағаз синтездеуде көп қолданылады (Химия). *С і р к е қ ы ш қ ы л ы н* алғаш 1700 жылы неміс ғалымы Г.Э.Шталь (1659–1734) алған, 1814 ж. И.Я.Берцелиус (1779–1848) құрамын анықтаған (ҚҰЭ). *С і р к е қ ы ш қ ы л ы* – өткір иісті, қышқыл дәмді, түссіз сұйықтық. Сусыз сірке қышқылының балқу t – 16,75°С, қайнау t 118,1°С, тығыздығы 1,055 г/см^3 (ҚҰЭ).

Сірке суы. *Тамаққа қосатын қышқыл зат; сірке.* Тұз, бұрыш, *с і р к е с у ы* дастарқанның бірнеше жеріне қойылады (Келіншектерге кеңес). Ыдысты ыстық сумен тазалап жуған соң, дақтарды *с і р к е с у ы н а* батырылған шүберекпен ысып кетіреді (Келіншектерге кеңес).

СІРКЕАҒАШ з а т. ө с. <лат. rhus hirta> *Бұта, ағаш өсімдіктер тұқымдасы. С і р к е а ғ а ш т а р д ы ң* жылы аймақтарға тараған 60 туысы мен 600 түрінің Қазақстанда 3 туысы 3 түрі бар (ҚҰЭ). Жабайы және күрделі жапырақтары кезектесіп немесе қарама-қарсы орналасқан. *С і р к е а ғ а ш* тағамдық, дәрілік, техникалық, әсемдік өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

СІРКЕДЕЙ с ы н. *Өте ұсақ, кішкене.* Ақсақал анда-санда төбесіне үймелеген сары маса мен *с і р к е д е й* ұсақ шіркейлерді қолымен жасқап қояды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Өне бойдан *с і р к е д е й* мін таппадым, Көрмеген жаным екен, көңілім тойды (Қозы Көрпеш.).

СІРКЕЛЕ= е т. *Сірке түсу, сіркелеп кету.* Тұтқынға алынған жау солдаттарының ішкі киімдері *с і р к е л е п* кетіпті (Б.Момышұлы, Шығ).

СІРКЕЛЕУ *Сіркеле етістігінің қимыл атауы.*

СІРКІРЕ= е т. *Жаңбырдың себезгілеп, бұркіп жаууы.* Осы кезде күздің сылбыр жаңбыры да *с і р к і р е й* бастады (І.Есенберлин, Қаһар). Осы заматта бүрікпе жаңбыр *с і р к і р е й* бастады (Ж.Тілеков, От кешу).

СІРКІРЕУ *Сіркіре етістігінің қимыл атауы.*

СІРКІРЕТ= е т. *Себезгілету, бұрку.* Жаңбыр құйып өтіп, соңғы тамшыларын *с і р к і р е т і п* тұрды (Ғ.Мұстафин, Жайнаған.).

СІРКІРЕТУ *Сіркірет етістігінің қимыл атауы.*

СІРКІРЕУ *Сіркіре етістігінің қимыл атауы.* Таң атқалы сылбыр жауын *с і р к і р е у м е н* тұр, аспан тұтасқан сұрғылт бұлт (З.Шашкин, Өмір.).

СІРКІРЕУІК: сіркіреуік жаңбыр. *Ұсақ жаңбыр, масса ішілік бұлттардан (әдетте, қатпарлы бұлттар) немесе тұманнан жауатын, диаметрі 0,5 мм-ден аспайтын өте ұсақ су тамшыларынан тұратын атмосфералық жауын-шашынның түрі. С і р к і р е у і к ж а ң б ы р* бар сияқты, бірақ оны терезеден байқау қиын (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат).

Сіркіреуік тұман. *Өте ұсақ су тамшыларының сіркіреген жаңбырдың ірірек тамшыларымен бірігіп, жер бетіне немесе заттың үстіне түсетін тұман* (Қаз. тілі термин. Су.).

СІРҚАБЫҚ з а т. <лат. cuticula> **1.** б о т. *Өсімдіктің жерүсті мүшелерінің сыртын қаптап тұратын май тәрізді кутин – шаңдақ сияқты зат.* Әсіресе қараөрік, жүзім, алма жемістерінің сыртын қолмен сүрткенде тез кететін ақшылсұрлау шаң сияқты зат – *с і р қ а б ы қ* өте айқын көрінеді (Қаз. тілі термин. Биология). Шөлде өсетін өсімдіктердің сыртын *с і р қ а б ы қ* қаптап, қалыңдай түседі де, қуаңшылыққа төзімділігін арттырады. Жеміс сыртындағы *с і р қ а б ы қ* қолайсыз жағдайлар мен зиянды микробтардан қорғайтындықтан, жемістер шірімей, бұзылмай көпке дейін сақталады (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** б и о л. <лат. tunica serosae, лат. tunica – қабық, serosa – сір> *Жануарлар ағзасындағы көкірек, құрсақ және жамбас дене қуыстарының ішкі беттерін астарлайтын, осы қуыстардағы*

ішкі мүшелерді сыртынан қаптайтын жұқа қабық. С і р қ а б ы қ ішкі борпылдақ дәнекер ұлпалық, сыртқы бір қабатты жалпақ эпителий (мезотелий) қабаттарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология). *С і р қ а б ы қ т ы ң* мезотелий клеткалары сірлі сұйық бөліп, қорғаныш қызметін атқарады және зат алмасуға қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

СІРЛІ: **сірлі без.** <лат. glandula – без, serum – сары су> *Құрамында ас қорыту ферменттері бар, белокты секрет бөліп шығаратын экзокринді без. С і р л і б е з г е* құлақ түбі (шықшыт) сілекей безі жатады. *С і р л і б е з д і ң* секреторлық соңғы бөлімдері пішіні конус тәрізді бір қабат безді клеткалар – сероциттерден құралады (Қаз. тілі термин. Биология). *С і р л і б е з* секретінде ас құрамындағы қантты, крахмалды ыдырататын ферменттер болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Сірлі сұйықтық. б и о л. *Дене қуыстарындағы (көкірек, құрсақ, жамбас) бір қабатты жалпақ эпителий жасушалары – мезотелиоциттер бөліп шығаратын сұйықтық. С і р л і с ұ й ы қ т ы қ* ішкі мүшелердің бір-біріне жабыспай өзара еркін қозғалуын қамтамасыз етумен қатар, қорғаныш қызметін де атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

СІРНЕ[1] з а т. **1.** т а м а қ. *Қойдың жас төлінің етінен қарынға салынып, өз сөліне бұқтырылып пісірілетін тамақ.* Бұқпаны қойлы ауылда қонақ күте білетін тәжірибелі адамдар ғана жасай алады. Оңтүстік жақта бұл *с і р н е* деп аталады («Парасат»). **2.** ж е р г. *Ірімшіктің сарысуынан жасалған тағам. С і р н е н і* сықпалап қояды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

СІРНЕ[2] з а т. б и о л. *Өсімдік пен жануардың жасушалары мен тканьдарында болатын сұйық зат; шырын, сөл.* Сілекей *с і р н е* татып, топ қауынның тоқ тілімдері шырын шертіп, жұпар аңқиды (О.Әубәкіров, Сиқыр).

СІРНЕЛЕН= е т. *Сірнесі шығу.* Мәңгі күңгірт қоңыр көлеңке орнағандай. Мөлдір аспан бұлыңғырланып, бұтақтарына боз қырау *с і р н е л е н г е н* теректердің бұтағы сидиып, үнемі сарылдап шулай беретіндей («Жұлдыз»).

СІРІ з а т. **1.** *Етіктің өкшесіне қойылатын қатты қалың көн.* Қаудыр тон, алба-жұлба құлақшын, тақасы тышқан кеміргендей мүжіліп, *с і р і с і* қисайған көн етігімді әперді (Ө.Қанахин, Жер бас.). // *Көн болып қатып қалған. С і р і* алақан, шойын білек мына туды сен ұстайсың Еркебұлан (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Таңның атысынан күннің батысына дейін бейнеттен басқа көрері жоқ – Қалиманың алақанының мүйізденіп, *с і р і* боп кеткені рас еді (М.Мағауин, Қиянда.). **2.** *Шала иленген көн тері.*

Жаны сірі. *Мықты, берік, көнбіс.* Бұралаң бұл өмірдің соқпағы көп, Ол кімді адастырып соқпады кеп? Шықты да шың басына *ж а н ы с і р і.* Жасқаншақ жарым жолда тоқтады тек (Т.Нұрмұхамедов, Күн.).

Сірі болып жабысты. *Сіресе мықтап жабысты.* Енді біз не болармыз тірі болып, Тірі жүрген ғаріптің бірі болып. Екі бетім табақтай қайран нұрым, ақсүйекке *ж а б ы с т ы с і р і б о л ы п* (Қобылан Бөрібайұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

СІРІК з а т. ө с. *Биік тауда өсетін бетеге тәріздес шөп.* Жердің оты қай жақта екенін өздері де білетін секілді. Көк *с і р і к* шөпті іскектей жұлып, жүре жайылып барады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

СІРІЛЕН= е т. *Сіресіп қату, құрысып қалу.* Аққан қанды ірің, аға-аға қара тұяққа дейін *с і р і л е н і п* қалыпты (Саятшылық). Көн қотыр мен зақымдалған жерінің жүні түсіп, *с і р і л е н і п,* мал содан арықтайды (Ш.Қалықов, Қой.).

СІРІЛЕНУ *Сірілен етістігінің қимыл атауы.* Жүрек бұлшық етінің нашар қоректенуі мен *с і р і л е н у і н е* байланысты жүрек қуаты кеміп, қан айналымының қалыптылығы бұзылса, адам тез шаршайды, жүрсе ентігеді, аяғының басы домбығады (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.).

СІРІЛІК з а т. *Етік өкшесінің сірі тұрған жері.* Қар өндіріп жауыпты. Етіктің *с і р і л і г і н е н* келеді (Ж. Еділбаев, Түркістан).

СІРІҢКЕ з а т. *От тұтату үшін басына күкірт жағылған жіңішке шырпылар және сол шырпылар салынған қорап.* Қалтамды ақтарып жарты қорап *с і р і ң к е* таптым (І.Есенберлин, Алтын құс). – От жағатын *с і р і ң к е* алмаппын, – дейді әкем жайлап қана (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *С і р і ң к е н і* қорапқа жағылған қоспаға үйкеген кезде, ең алдымен қораптағы фосфор жанады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С і р і ң к е* қоспа тотықтырғыш (бертоле тұзы, калий бихроматы және пиролюзит), қалпына келтіргіш (күкірт), байланыстырғыш (крахмал, декстрин, гуммитрагант, лигносульфон), толтырғыш (ұнтақталған шыны, темір жосасы, мырышты бояу, саз, гипс, диатомит), бояу және пигмент тәрізді заттардан тұрады (ҚҰЭ).

Сіріңке қара. *Қатқан қара, қошқыл қара.* Дәулетқан – жасы отыздан асқан, қыр мұрынның астына шоқшалап мұрт қойған, *с і р і ң к е қ а р а* жігіт (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.). *С і р і ң-*

к е қ а р а жігіт ауыл адамдарына сөз сөйледі («Қаз. әдеб.»).

СІРІТАБАНДЫЛАР з а т. з о о л. <лат. tylopoda> *Сүтқоректілер класының бір отряды. С і р і т а б а н д ы л а р* қайназой заманының үштік кезеңінің бас кезінде Солтүстік Америкада пайда болып, бірте-бірте Оңтүстік Америкаға, Еуропа мен Азияға, Солтүстік Африкаға таралған. Негізінен шөлейтті, шөлді және таулы аймақтарда кездеседі (ҚҰЭ). *С і р і т а б а н д ы л а р д ы ң* денесінің ұзындығы 120–300 см, шоқтығына дейінгі биіктігі 72–210 см, салмағы 45–550 кг. Мойны едәуір ұзын, басы аса үлкен емес, тұмсығы сәл созылыңқы (ҚҰЭ).

СЭНДВИЧ [ағылш. sandwich] з а т. т а м а қ. *Бутербродтардың ағылшынша және қазіргі жалпыеуропалық атауы. С э н д в и ч* май жағылған, үстіне бір жапырақ ет не балық еті салынған бір тілім нан салат, балдыркөк жапырағымен не тағы бір тілім нанмен жабылып беріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *С э н д в и ч* казинодан ойынды үзіп, түскі тамаққа кетпеу үшін ойлап шығарған лорд Сэндвичтің атымен аталған (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

СЮЖЕТ [франц. sujet] з а т. *Көркем мәтінде өзара жалғасқан оқиғалардың тізбегі, біртұтас желісі.* Алтайдың әр бұрышы Шишкиндей суретшіге *с ю ж е т* боларлық ғажайып картина (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Сөз өнерінде *с ю ж е т* ұғымын алғаш 17 ғ-да классицизм өкілдері П.Корнель мен Н.Буало қолданды (ҚҰЭ). *С ю ж е т* негізі – өмірлік тартыс, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыс, адамдар көзқарасындағы қарама-қайшылық (ҚҰЭ).

СЮЖЕТТЕС с ы н. *Жүйе-желісі бір, мазмұндас.* Лирикалық және лиро-эпикалық дастандардың кейбірі өзара мазмұндас *с ю ж е т т е с* болып отырады («Қаз. әдеб.»).

СЮЖЕТТІ с ы н. *Сюжетке бай, жүйе-желісі бар.* «Тар жол, тайғақ кешу» – *с ю ж е т т і* шығарма (С.Мұқанов, Өсу жол.). Фабдол айтатын *с ю ж е т т і,* ұзақ жырлардың саны көп болатын (С.Мұқанов, Өсу жол.). *С ю ж е т т і* шығармалар тәрізді, – дейді Сәкен баяу үнмен не өзіне, не маған айтқаны белгісіз (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

СЮЖЕТТІК с ы н. *Сюжетке тән, сюжетке қатысты.* Нұрханның «Есім сері», «Қарға» поэмалары өзінің *с ю ж е т т і к* құрылысы жағынан, жазылу стилі жағынан «Сұлушаш», «Құралай сұлу» поэмаларымен астасып жатады (С.Мәуленов, Жер нәрі). Поэманың тұтасып жатқан *с ю ж е т т і к* линиясы жоқ, бар уақиға комсомолецтің ертелігі ретінде беріледі (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

СЮЖЕТТІЛІК з а т. *Жүйесі, арқауы, желісі барлық.* Бүгінгі поэзиямыздың жақсы үлгілеріне тән қасиеттің бірі – нақтылық пен *с ю ж е т т і л і к* (Уақыт және қаламгер).

СЮИТА [франц. suite] з а т. м у з. *Әртүрлі музыкалық пьесалардан тұратын көлемді шығарма, аспаптық музыканың топтамалық формадағы негізгі бір түрі.* Бұл *с ю и т а д а н* композитор С.Мұхамеджановтың өзіне тән творчестволық ерекшелігін айқын аңғарамыз («Қаз. әдеб.»). А.Жұбанов музыканың күрделі жанры опера, симфония, *с ю и т а л а р ы н* жазумен ғана белгілі емес, ол – қазақ музыкасының ғұлама зерттеушісі, академик (Ж.Шәкәрімов, Әміре). *С ю и т а н ы ң* классикалық түрі 17 ғасырдың ортасында (И.Я.Фробергердің шығармалары) қалыптасты (ҚҰЭ). *С ю и т а н ы ң* озық үлгілерін И.С.Бах пен Г.Ф.Гендель жазды. 19–20 ғасырларда оркестрлік түрі пайда болды (ҚҰЭ).

СЮРРЕАЛИЗМ [франц. sur – үсті, realisme – реализм] з а т. ә д е б. *Әдебиетте XX ғасырда пайда болған ағым. С ю р р е а л и з м н і ң* негізі Францияда қаланып, Бельгия, Ұлыбритания, Египет, Канада, АҚШ, Бразилия, Аргентина, Куба, Чили т.б. елдерде дамыған (ҚҰЭ). *С ю р р е а л и з м* 20 ғасырдағы авангардизм, модернизм, экспрессионизм тәрізді ағымдармен үндеседі. 20 ғасырдың аяғында Қазақстан суретшілерінің (мыс., С.И.Калмыков, Е.Төлепбаев, А.Осипов, Ю.Плотников, В.Приходько т.б.) туындыларынан да осы бағыттың кейбір нышандары бой көрсетті (ҚҰЭ).

СЮРРЕАЛИСТ з а т. *Сюрреализм бағытын ұстаушы, қолдаушы. С ю р р е а л и с т е р* бүгінгіден бас тартуды, түсінікті ұғымдардың ықпалынан ажырауды көздейді, олар сол тұстағы әдебиетті теріс құбылыс ретінде қабылдады (ҚҰЭ).

СЮРРЕАЛИСТІК с ы н. *Сюрреализмге тән, сюрреализм бағытындағы. С ю р р е а л и с т і к* сарын сөз өнерінің ортағасырлық кезеңінен белгілі. Андре Бретонның (1896-1966) 1924 ж. жазылған «Сюрреализм манифесі» ағымның орнығуы негіз болды (ҚҰЭ). Мысалы, кино өнерінде режиссер Л.Бунюэль («Андалузия иті», 1928) фильм қойса, театрда Р.Витрак, Ж.Кокто, Арто, кейінірек Ж.Грак пен Ж.Кехадд *с ю р р е а л и с т і к* бағытта пьесалар жазды (ҚҰЭ).

Т

Т 1. *Қазақ алфавитінің 25-әрпі және сол әріптің жазылу (графикалық) таңбасы.* Сөз басындағы *т* әрпі кейбір түркі тілдерінде д-ға айналып кетеді: дүзу, дұзақ, дажал (Қазіргі қаз. тілі). **2.** л и н г в. *Тілдің ұшы күрек тіспен жымдасып барып бірден кілт ашылып кетуі арқылы жасалатын шұғыл дауыссыз дыбыс; фонема. Т,* с – екеуі де тіс дыбысы болғанмен, екеуінің айтылу жолы екі түрлі (Қазіргі қаз. тілі). Жуан сөздердегі (сан, сат) с, н, *т* фонемаларының жуан болуы сол сөздердегі жуан фонема «а»-мен байланысты (Қазіргі қаз. тілі).

ТА ш ы л. *Да шылауының фонетикалық варианты.* Әлі келген алып *т а* жығады, шалып та жығады (Қаз. мақал). Көзінен бір тамшы ыстық жас *т а* ырыпып кетті (М.Әуезов, Қараш.).

ТАБА[1] [ир. تابه] з а т. *Нан т.б. тамақ пісіру үшін металдан жасалған дөңгелек, көмеш ыдыс.* Оның алдына қызметкер әйел үш жұмыртқаны кішкене *т а б а д а* шыжылдатып әкеп қойды (І.Жансүгіров, Шығ.). Біздің жақта нанды *т а б а ғ а* салып пісіреді («Қаз. әдеб.»). Көбінесе ауылдық жерлерде, әсіресе малды ауылдарда қолданылады. *Т а б а ғ а* пісірілген нанды таба нан дейді (ҚҰЭ).

Таба нан. *Табаға шоқтың қоламтасына көміліп пісірілген нан.* Сары көңнің шоғына піскен сары *т а б а н а н д а р* десте-десте қаланып жатты (Е.Тұрысов, Қыран тауы). Жаралған ғой ақ қауызды дән нұрдан, Дән бар жерде думан сүргем, сән құрғам. Айналайын қасиетіңнен мен сенің, Жаңа піскен хош иісті *т а б а н а н* (Б.Тәжібаев, Жүріп кел.).

ТАБА[2] з а т. *Біреудің сәтсіздікке ұшырағанына қуанушылық; шоқ-шоқ деушілік.* Жанашырың құтқарса да жаладан, Құтқара алмас *т а б а д а н* (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). Қасқырға түсті осындай ақыр заман, Өлімнен де *т а б а с ы* батты жаман. Аңдаусызда шоңқиып түлкі отырса, Құйрығы салбырапты орға таман (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Таба болды [қылды]. *Келеке-мазағына қалды, күлкі, мазақ болды.* Үлкені дей бер олжаның Қаршыға болып жыр ілсең; Досқа да *т а б а б о л ғ а н ы ң* Абайсыз жолда сүрінсең (М.Айтхожина, Аққуым.). Өзгерді сүйген қыз да, амалы не? *Б о л д ы* ғой жігіт басы *т а б а* мүлде. Ақан тез тоқталды да бір бұрышта, Хат жазды қызға кінә таға міне (Қ.Бекхожин, Шығ.). – Бізді досқа күлкі, дұшпанға *т а б а қ ы л а* көрме (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Табасы қанды. *Біреудің сәтсіздігіне жаны кіріп, рақаттанды.* Ағамның өлгеніне *т а б а с ы қ а н г а н д а й,* Асанның жау боп түскені өлсем сүйегіммен кетеді (С.Мұқанов, Ботагөз). Әкем мен шешем өлген соң, *Қ а н г а н ы* сол ма *т а б а ң н ы ң*? Қас ақымақ болмасаң, Өлімге неге күлесің, Қайдан білдің, тоғыз би, Боларын неден қазаңның? (А.Азаматқызы, Шығ.).

ТАБАҚ[1] [ир. طابق] з а т. **1.** *Тастан, ағаштан, темірден жасалған тамақ салатын жайпақ ыдыс. Т а б а қ* әрленіп, әспеттеліп, ою-өрнек салынып та жасалады (ҚҰЭ). Көп кешікпей сары *т а б а қ қ а* толы буы бұрқыраған жас ет те келді (І.Есенберлин, Қатерлі.). *Т а б а қ қ а* салған қуырдақтың буы бұрқырап тұр екен (С.Мұқанов, Ботагөз). **2.** э т н. *Мүшелеп жасаған бір табақ ет (бас табақ, аяқ табақ).* Жарас ауыз үйден үлкен *т а б а қ,* ыстық ас әкелді (М.Әуезов, Таңд.). **3.** *Пластинка.* Олар патефон *т а б а ғ ы н д а ғ ы* жансыз дауыстан гөрі жанды адамдардың әуендерін тыңдауға құмартады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ертеңіне Шолпан әні граммофон *т а б а ғ ы н а* жазылды (А.Хангелдин, Қараторғай).

Өз табағын өзіне тартты. *Біреудің өз істегенін өзінің алдына келтірді.* Айқасып жауды талай аттық біз де, Дақ салмай өтейік деп ақтық ізге. Ондаған самолетін оқпен өртеп, *Т а б а ғ ы н ө з а л д ы н а т а р т т ы қ* біз де (Х.Талғаров, Менің алтын.).

Табақ тартар. э т н. *Күйеу жігітке төс салып ұсынылған табаққа сый беру кәдесі.* Өздері де жырынды қулар екен, «ат байлар», «су құяр», *«т а б а қ т а р т а р»* дей ме-ау, әйтеуір қалтаны қақты («Лен. жас»).

Табақ тартты. а) *Табаққа салып тамақ (ет) әкелді.* Дастарқан жайып, қонақтарға *т а б а қ т а р т т ы* (С.Көбеев, Қалың мал). ә) *Кәделі сыбағасын (құдаға жамбас, күйеуге төс, қызға асықты жілік т.б.) беріп сыйлады. Т а б а қ т а р т ы л ы п,* ас-су ішілген соң, жиылған жұрт ат жібергелі ауылдан анадай қырға шықты (М.Жұмабаев, Шығ.). Төредей сыйлап қонақ төрт жігітті, Ата салт – *т а б а қ т а р т т ы,* бас мүжітті. Сонан соң жөн сұрасты, ақын үнсіз, Сөйледі Сәт ағасы, басшы мықты (М.Әлімбаев, Өшпес от). б) *Үлестірді, үлесін берді.* Қазаққа жер кесілгенде ауылға, ұлысқа, руға, өздерінің тілегіне қарай, *т а б а қ* бір *т а р т ы л с ы н* (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *Т а б а қ т а р т с а* сөнімен, өлең айтса келісер Тамылжытып әнімен (Марабай Құлжабайұлы// XIX ғ. қаз. поэз.).

Тағдыр тартқан табақ. *Пешенеге жазылған тағдыр, жазмыш.* Қосылмай өзге балаға Ойнаушы ем жалғыз далада. Адамзат көнбей қала ма *Т а ғ д ы р д а т а р т қ а н т а б а қ қ а* (Ш.Құдайбердиев Шығ.).

ТАБАҚ² з а т. с ө й л. ***Парақ.*** Осы жырларды Аян бір *т а б а қ* ақ қағазға жазып алды (С.Сейфуллин, Шығ.). Ол нота сызықтары түсірілген бірнеше *т а б а қ* қағаздарды ұсынды (М.Есламғалиев, Аққу сазы).

Баспа табақ. *Кітаптың он алты беті.* Оның 9 *б а с п а т а б а қ* кітабы шықты («Қазақст. мұғ.»).

ТАБАҚ-ТАБАҚ з а т. *Бірнеше табақ, көп табақ.* Қолыңнан мұның бірі келмес болса, Кісімсініп ең болмаса қақыр інім Сөзіңді тыңдайтайын десең жұртқа, Ет асып *т а б а қ-т а б а қ* шақыр інім (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАБАҚТАЙ с ы н. **1.** *Табақ сияқты, табақ тәрізді.* Өзі жалпақ бет тіпті жалпайып, *т а б а қ-т а й* болып кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** а у ы с. *Үлкен, жалпақ.* Ақжанның қолындағы балға *т а б а қ т а й* көгілдір тасқа тық ете қалды (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

Шар табақтай. *Өте үлкен, быттиған.* Ақан көргенде тап мұндай емес еді, жонданып, беті *ш а р т а б а қ т а й* болып семіріп кетіпті (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАБАҚТАС с ы н. *Дәмдес, дастарқандас; аралас-құралас.* Үлкен кісімен *т а б а қ т а с,* мәслихаттас болса әркім-ақ өз қадірін біліп, іріленіп қалады ғой (Т.Ахтанов, Боран). Не жақсылармен *т а б а қ т а с* болды, не асыл ағалардың ақылын алды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Кемелбайдың қатынымен Раушан Тасқараның тойында әлдеқалай *т а б а қ т а с* болып, етке таласқандықтан араздасқан (Б.Майлин, Шығ.). Мына мерезбен мен *т а б а қ т а с* болмаймын. Мерез жұқтырып алар жайым жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

ТАБАҚША¹ з а т. **1**. *Кішкене табақ.* Қолындағы *т а б а қ ш а с ы н* дөңгелек дастарқанның үстіне әкеп қойды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2**. х и м. *Мұнараның түйіспе элементі. Т а б а қ ш а* өзінен өткен заттардың концентрациясын немесе температурасын сатылап кемітіп отырады (Қаз. тілі термин. Химия).

Табақша дене. б о т. *Қалталы саңырауқұлақтар мен қыналардың ашық жемістік денесі. Т а б а қ ш а д е н е* кейде алғаш жартылай немесе түгелдей жабық болады. Жемістік дене түзбейтін жіпшумақтың бетінде жетіледі. Ішкі бетінде қатарласып орналасқан споралары бар қалталар және жіпшелерден тұратын гимений қабаты болады. *Т а б а қ ш а д е н е* көбіне аскоспоралары арқылы таралады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАБАҚША² ү с т. *Табақ секілді, табаққа ұқсас.* Ай жүзеді аспанда алтын *т а б а қ ш а,* Кейде шоршып, кейде сүңгіп қабақша. Күзетіндей күн қалдырған артында Тынығады сам жамырай таң атса (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.).

ТАБАҚШЫ з а т. э т н. *Үлкен той, ас беру сияқты жиындарда қонақтарға табақ тартушы адам.* Ыңғайлы, шапшаң *т а б а қ ш ы л а р* ат үстінен көсіліп көп табақтарының сорпа-тұздығын төкпестен, қонақ үйлердің алды-алдына тұра-тұра қалысады (М.Әуезов, Абай жолы). Тойда қымыз құйылған, тартып табақ, *Т а б а қ ш ы л а р* жүр әне кісі санап. Жастар жағы бөленсін шаттық күйге, Құт иесі күн шыға кетсін тарап (Бозінген).

ТАБАЛА= е т. *Біреудің сәтсіздігіне қуану; өзіне сол керек деу. Т а б а л а м а,* шырағым, кеш жазамды, Айтпасаң да тарттым ғой мен сазамды. Шығармасаң, құдықтың аузынан кет, Ала бермей күйдіріп көп мазамды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақылың қайда кетті, данышпаным? Серт айтып түспеске қол алысқаның? Біреуге күлсең, келер өз басыңа, *Т а б а л а п* мұнан бұлай күлме, жаным! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үндей алмай жатқан сұпыдан сол есесін енді қайырғандай боп: «Ризамын-ау!.. Бәлем, сазайыңды тартқан шығарсың!» – деп *т а б а л а п* отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Менің әжем Әбдірахман үшін ботадай боздап жылап жүргенде, айызы қанған адамша *т а б а л а п* масаттанып тұрғандары болады (Б.Майлин, Шығ.).

ТАБАЛАН= е т. *Табаға қалу, келеке-мазақ болу.* Зияда ақша беттен қаны ағып, Өн бойы өрімдейі боп жараланып, Қайнайды зығырданы отырғанға, Дұшпанның күлкісіне *т а б а л а н ы п* (С.Мәуленов, Сен екеуміз).

ТАБАЛАНУ *Табалан етістігінің қимыл атауы.*

ТАБАЛАС= е т. *Табалау, күлкі, мазақ етісу.* Ақсақалдар маң-маң басып, Мені жатыр *т а б а л а с ы п.* Жұман жылмаң той істеді, Қазан-қазан етін асып (Б.Майлин, Шығ.).

ТАБАЛАСУ *Табалас етістігінің қимыл атауы.*

ТАБАЛАТ= е т. *Күлкі, мазақ еткізу, табаға қалдыру.* Отанын сүйген абзал ұл халқын, ел намысын дұшпандарға *т а б а л а т қ ы с ы* келмеді (Ә.Әлішев, Батыр.).

ТАБАЛАТУ *Табалат етістігінің қимыл атауы.*

ТАБАЛАУ *Табала етістігінің қимыл атауы.* Дүние – кең, өмір – тар әр адамға, Оң керек шоң көңілді жаралауға. Жетіп жатыр жалғыз сөз жақыныңды Дүшпан санап, жат санап *т а б а л а у ғ а* (Р.Нұрпейісов, Қапшағай). Кімнің басына күн туса, соны *т а б а л а у ғ а,* мұқатуға, одан әрі батпаққа батыруға құмартып тұрады: табаласа, аяғымен таптаса, сонда айызы қанады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАБАЛАУШЫ з а т. *Біреудің жаңылыс басқанына айызы қанып, рақаттанатын, іші тар, күншіл адам.* Көтерген сайын көкке шығып, тым дәндейіп кетіп еді. Құдая тобасын есіне түсірсін бір, бәлемнің, – деп *т а б а л а у ш ы л а р* да болды (С.Торайғыров, Шығ. жин.).

ТАБАЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Біреудің сәтсіз ісіне рақаттанушылық, адам бойынан көрінген кемшілікке немесе басына түскен қиындыққа байланысты оны кемсітушілік.* Оның күлкісінде «бәлем, түстің бе қолға» дегендей *т а б а л а у ш ы л ы қ* бар (М.Дүйсенов, Гүлжан.). *Т а б а л а у ш ы л ы қ* табалаушының біреудің кемшілігін көріп, түзелсін деген достық ниетінен емес, керісінше оны жасытып, жігерін мұқалту мақсатындағы жаулық ниеттен туындайды. Сондықтан да қазақ ұғымында «достың күлкісі мен жаудың табасынан сақта» деген тілеу бар (ҚҰЭ). *Т а б а л а у ш ы л ы қ т ы ң* сыннан айырмашылығы да өзгенің кемшілігі жойылсын деп күйінуден туындамай, қайта оның басына туған қиындық ұлғая түссін деген жаман ниетімен сипатталады (ҚҰЭ).

ТАБАЛДЫРЫҚ з а т. **1.** *Есіктің маңдайшасына қарама-қарсы, төменгі жағындағы жерге, еденге тиіп тұратын көлденең ағашы.* Қазақ үйлерінің сүйегі – кереге, уық, шаңырақ, маңдайша, таяныш, *т а б а л д ы р ы қ,* сықырлауық деп аталатын ағаш құралдардан тұрады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Т а б а л д ы р ы қ* пен маңдайшаның екеуінде екі тобыршық бар, ол сықырлауықты жауып тұрады (ҚҰЭ). *Т а б а л д ы р ы қ* пен маңдайша қайыңнан, ал басқалары тал, қара мойыл, терек сияқты ағаштардан жасалады. Қазақ халқы *т а б а л д ы р ы қ т ы* аса қастерлеп, қадір тұтқан. «Табалдырықтан биік тау жоқ», «Табалдырықты баспа» деп, оның қадір-қасиетіне жоғары мән берген (ҚҰЭ). // *Есіктің кіреберісі, ішке қарай аттап өтетін жер. Т а б а л д ы р ы қ т а н* бастап төрге дейін төселген түкті кілемдер табаныңнан тар былқ-былқ етеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Мен кебісімді *т а б а л д ы р ы қ т ы ң* сыртына тастадым (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** к е н. *Металлургиялық пештердің әртүрлі шалаөнімдерді шығаруға арналған арнаулы бөлігі.* Қож *т а б а л д ы р ы ғ ы н ы ң* биіктігі былау ішіндегі балқыманың биіктігін анықтайды (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** к е н. *Шөктіру мәшинесінде тор бетіндегі заттың үстіңгі қабатындағы жеңіл фракцияны келесі камераға немесе қалдық науаға белгілі мөлшермен түсіру үшін орнатылған тетік. Т а б а л д ы р ы қ т ы* көтеру немесе түсіру арқылы (биіктету немесе аласарту) өтетін заттың шығынын реттеуге, соның нәтижесінде технологиялық көрсеткіштерді өзгертуге болады (Қаз. тілі термин. Кен.). Мыс, *т а б а л д ы р ы қ* биіктеген сайын қалдықта жоғалым азаяды, ал ауыр фракция (концентрат) шығымы көбейіп, одан пайдалы құрамбөлікті бөліп алу дәрежесі өседі, бірақ концентрат сапасызданады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Апаттық табалдырық кен. *Апатты жағдайда барлық балқыманы немесе әрбір шалаөнімді жеке-жеке шығаратын табалдырықтар.*

Жоғарғы табалдырық. к е н. *Омырылған жердегі тұтқыр құраушының мөлшері 90%-дан кем болмайтын балқыма температурасы* (Қаз. тілі термин. Кен).

Табалдырығын аттамады. *Үйіне келмей, кірмей қойды.* Әбдібек қарт әне бір күні қисынсыз келе қалған ашу үстінде Қалдыбай есігін қатты жауып, енді қайтып бұл *т а б а л д ы р ы қ т ы а т т а м а с п ы н* деген сертін ала кетсе де, кейіннен ауыр ойға қалған болатын (А.Байтанаев, Шығ.).

Табалдырығын тоздыру. *Қайта-қайта бара беру.* Жамап-жасқап әйтеуір жеткізуге жақын қалып ек. Бір күні әлгі ескілерін тағы бермей қойды. Тағы директордың *т а б а л д ы р ы ғ ы н т о з д ы р у* басталды («Лен. жас»).

Табалдырық [табалдырықтан] аттады. а) *Үйге енді, үйге бас сұқты.* Ол *т а б а л д ы р ы қ т а н а т т а п* үйге кіргенде, Толқын жасқа булығып, одан әрі сөйлей алмай қалған-ды (Ғ.Сланов, Асау арна). ә) *Келін болып түсті.* Келіншек боп біздің үйдің *т а б а л д ы р ы ғ ы н а т т а ғ а н н а н* бері маған «жалқы бала» деп ат қойып алды (М.Дүзенов, Ақәже). б) *Өмір кезеңінің бір баспалдағына көтерілді.* Мектеп *т а б а л д ы р ы ғ ы н* бірінші *а т т а ғ а л ы* отырған балалар жиналысты («Балдырған»). Өмір *т а б а л д ы р ы ғ ы н* жаңа ғана *а т т а п* кірген жап-жас жігіт (З.Ақышев, Жесірлер).

Төменгі табалдырық. к е н. *Тұтқыр құраушының мөлшері 10%-дан артық болмайтын балқыма температурасы* (Қаз. тілі термин. Кен).

Шығару табалдырығы. *Балқыту пешінің төменгі жағындағы қож шығаратын тесігі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАБАН[1] з а т. **1.** *Аяқтың жерге тиетін, жер басатын бөлігі.* Сипау нервтерінің көп жиылған жері – қол. Қол болғанда, саусақтардың ішкі жақ бас терісі. Мұнан соң – алақан, тілдің ұшы, ерін, мұрынның ұшы, саусақтардың сыртқы жағы, *т а б а н* һәм жақ терісі (М.Жұмабаев, Шығ.). Үстелге отырғанда *т а б а н ы ң д ы* жерге я еденге тегіс тигізіп тіреп отыр. Аяғың жерге (еденге) жетпесе *т а б а н ы ң н ы ң* астына тақтай (сандық, жәшік) қойып басып отыр (М.Дулатов, Шығ.). Әлдеқайда бетпақ шөл, Бетпақ шөлде жалғыз жол Сол жолменен жалғыз жан Түн бойы талмай жүріпті, *Т а б а н ы н* тастар тіліпті, Келгенде атып алтын таң (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Аяқкиімнің адам табаны тиіп тұратын бөлігі.* Сырбай етігінің *т а б а н ы м е н* жыланның басын езгенде, күйрығы сылқ етіп жерге түсті (С.Мұқанов, Шығ.). Етіктің *т а б а н ы* қатты болу үшін бүрменің үстінен тоз немесе қасаң салады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *Аяқасты.* Жер жүзін қан басқанда, Көбігі шығып аспанға, Жын жолдас боп адамға, Туралық, теңдік ұмытылып, Інжіл, Құран жыртылып, Жатқанда жерде – *т а б а н д а* (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Заттың жерге тиіп тұратын астыңғы жағы.* Шананың *т а б а н ы* тиген қар шықырлап, сықырлай түседі (М.Әуезов, Абай жолы). Үйдің *т а б а н ы н* Қызылжар, Омбы көпестерінің үйіндей таспен көтеріп өрген (С.Жүнісов, Ақан сері). Жұдырықпен қабат таяулар, сүзгілер, зембілдер, ау *т а б а н ы н а* байланатын тесік тастар зулады; бірақ торлары желбіреген, желкенбаулар керілген, таса-бұқпасы, қақпақалтарысы көп пункт үстінде олардың діттеген жерден шығуы екіталай еді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). **5.** г е о м. *Фигураның төменгі бөлігі.* Демокрит мәселен, *т а б а н ы* цилиндр немесе призмада жатқан, ал биіктігі сондай конустың немесе пирамиданың көлемі сол цилиндрдің немесе призма көлемінің үштен біріне тең екенін тұңғыш дәлелдеген (А.Көбесов, Математика.). Пирамиданың биіктігі 146 метр, *т а б а н ы* квадрат түрінде (М.Исқақов, ...Математика). Дәлелдеу барысында әл-Жауһари үшбұрыштың орта сызығы *т а б а н ы н ы ң* жартысына тең және бұрыштың ішінен алған кез келген нүкте арқылы түзу жүргізсек, ол түзу міндетті түрде бұрыштың қабырғаларын қиып өтеді деген тұжырымдарды қорытады (А.Көбесов, Математика.). **6.** *Өзеннің, сайдың, өзектің су ағатын арнасы, төменгі етегі, іші.* Шалдығып-шаршап, ашығып-арып келген балықтар өзен *т а б а н ы н* екі күн, екі түн қазды (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол өзек *т а б а н ы н д а* арқандаулы тұрған атқа бұрылыпты (І.Жансүгіров, Шығ.). Сонау дөңнен өзенге құлайтын тарау-тарау сайдың *т а б а н ы н д а* көсіліп шаба алмайсың (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

Ақ табан болды. а) *Табанынан таусылды, көп жүріп шаршады.* Сөткеге созылған жүрістен әбден қалжырап, *а қ т а б а н б о п т ы* (Д.Исабеков, Тіршілік.). ә) *Ел-жұртынан айырылып, басқа жаққа босты.* Азан-қазан қыр үркіп, Кімдер қалмай далада, Талай көшті Сыр жұтып, Ауғын *б о л д ы а қ т а б а н* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ақ табан шұбырынды [алқа көл сұлама]. т а р. *Жоңғар шапқыншылығына ұшырап, елінен-жерінен айырылған қазақ халқының тарихындағы ауыр кезең.* XVIII ғасырдың 20-жылдарының басында болған Жоңғар шабуылы қазақ халқының тарихында *А қ т а б а н ш ұ б ы р ы н д ы* жылдары деп аталды (ҚазССР тарихы).

Бір табан. *Аз да болса, біршама.* Ғалымның әлем құрылысына көзқарасы *б і р т а б а н* алға басқандық болды (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). Жүректі кернеген соң ақындық леп, Сол үшін мақтанамын ақынмын деп. Айта алам коммунизм ұрпағына *Б і р т а б а н* жырларыммен жақынмын деп (Т.Жабаев, Із).

Қара табан. к ө н е. *Еңбегін сатып күн көрген жарлы, кедей.* Жамаған дүние, малды мен бір надан, Жасымнан сорлы кедей *қ а р а т а б а н.* Алматы, Пішпек, Тоқпақ, Қоқандағы, Не болды, уа дариға, қайран бабам (Қаз. әндері).

Табан аңдысты. *Бірінің-бірі ізін бақты, жауласты.* Хан баласы ақсүйек, Ежелден *т а б а н а ң д ы с қ а н,* Ата дұшпан сен едің, Ата жауың мен едім (Махамбет, Өлеңд.).

Табан асты. к е н. *Домна пеші табан тасының жер астындағы бөлігі.* Іргетастың қисайып жарылмауы үшін *т а б а н а с т ы н а* түсетін күш (жүктеме) оның барлық периметрі бойынша біркелкі болуы керек (Қаз. тілі термин. Кен.).

Табан астында [астынан]. *Кенеттен, күтпеген жерден; тез, жылдам.* Маржан апаның бір қол, бір аяғы *т а б а н а с т ы н д а* тартылып қалды (М.Байғұтов, Шілде). Шәкір кенет төбесінен жай түскендей, *т а б а н а с т ы н а н* бүлінді (М.Иманжанов, Көк белес).

Табан аудармады [аударған жоқ, таймады]. а) *Тапжылмады, қозғалмады, тырп етпеді.* Осы кезде қонақ үйге жетіп қалған Жиренше атын тастай беріп, тазы итін мойынан ұстап тұра қалған, бірақ жеті-сегіз сарыала құтыра шығып, гүр-гүр етіп кеп, қоршап алды. Үйге де кіргізбей,

т а б а н а у д а р м а й қойған еді (М.Әуезов, Таңд.). Таразының басынан Сырбай *т а б а н а у д а р ғ а н ж о қ* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). ә) *Алған бетінен қайтпады; тайсалмай төтеп берді.* Масақбай осы тоқтамнан *т а б а н ы н а у д а р м а д ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Жүрек қобалжымай, *т а б а н т а й м а й,* қасқайып тұрып салысуға шыдадық (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Табан аузында. *Қолма-қол, ешбір кідіріссіз, бөгелместен.* Қуғыншылар үстінен қапылыс та басып, Балуанды *т а б а н а у з ы н д а* атып тастапты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Мартынов Лермонтовқа таянып келеді де, дәл жүректен атады. Лермонтов *т а б а н а у з ы н д а* қаза табады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Табанға салды [таптады]. а) *Жауын жеңіп, бас игізді, бағындырды.* Қанша ауыр болғанмен, Ұрыста да бар ләззат. *Т а б а н ғ а с а л с а қ* жауыңды, Табар жаның рақат (С.Сейітов, Жаңғырық). Дүшпанын *т а б а н ы н а с а л д ы* бүктеп. Емес ол оттан қорқып, оқтан таяр Барады құз тұрса да тура тіктеп (Ақын жырлары). ә) *Қорлады, азаптады.* Айдарлымды құл қылды, Тұлымдымды тұл қылды. Солқылдаған мырзамды *Т а б а н ғ а с а л ы п* жүн қылды (Алпамыс). Үріп ішкен мырзаны, керіле басқан кербез сұлуларды *т а б а н ы н а с а л ы п,* илеп жүн қылып жүр (Б.Майлин, Шығ.). Көрдің бе, әне, Сауытбек Раушанмен билеп жүр; Намысыңды, арыңды *Т а б а н ғ а т а п т а п* илеп жүр (Д.Әбілев, Жүрек).

Табандағы тұяқ. *Сүйеніш, көмекші, тірек.* Қанатымда қияғым, *Т а б а н ы м д а т ұ я ғ ы м.* Алдыңнан шығып Сансызбай: «Көкешім менің Төлеген Көрдің бе!» – десе не дейсің (Қыз Жібек).

Табан елі. э т н. *Төрт саусақ пен басбармақты біріктіре ұстағандағы қалыңдық (көбіне жылқы қазысының өлшемі ретінде қолданылады) білдіретін халықтық өлшем. Т а б а н е л і* қазы түсетін биелер базарда он үш сом (І.Жансүгіров, Шығ.).

Табан жазбай [серіппей]. *Тапжылмай, тырп етпей.* Баян ол жерде *т а б а н ж а з б а й* отырып, екі қораның құрылысында кімнің не істейтінін ажыратып жазғызды (Т.Нұртазин, Адам.). Тек робот сол орнынан *т а б а н с е р і п п е й* тұрып қалыпты (А.Мархабаев, Ғарышта.).

Табан жол. *Жалғыз аяқ жол; сүрлеу, соқпақ.* Машина етекке түскеннен кейін *т а б а н ж о л* тағы үш жаққа айырылды (К.Ахметбеков, Ақдала). Таң атты. Жарманы кесіп өтетін *т а б а н ж о л* көзге айқын шалынды (Н.Серәлиев, Шығ.). Жау жағадан алады, Шалқып жатқан [Жайықтың] *Т а б а н ж о л ы н* жау алып, Тік жарға әкеп қамады (Қыз Жібек).

Табан жолын көрмеді. *Аяғының астын көрмеді (қартайып, көз жанары суалған кісі туралы айтылады).* Өсекең жарықтық соңғы күндері *т а б а н ж о л ы н к ө р м е й* қалды (Ауызекі).

Табан қарыс. э т н. *Кере қарыс деген мағынадағы халықтық өлшем.* Сиыр атан өгіздей болса керек. Еміздігі *т а б а н қ а р ы с* еді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Табан қышыры. з а т. *Малдағы табанның сыртындағы қысаң қатты жұқа қабаты. Т а б а н қ ы ш ы р ы* ұзақ жүріс пен тозудан жүре алмай бейнет шегеді (ҚҰЭ).

Табан тіреді. а) *Бір жерге тұрақтап орнықты, жайғасты.* Үш күн ұдайы Тәңірбергеннің аулында *т а б а н т і р е п* жатып алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Соғыста бір жерге *т а б а н т і р е п* арпалысып қалған дүшпанды орнынан қозғау қиын (Б.Момышұлы, Таңд. шығ.). ә) *Тапжылмай төтеп берді, қайсарлық көрсетті.* Екі жақтан да едәуір шығын болды. Біздің адамдар *т а б а н т і р е п* тұрып алды (С.Бақбергенов, Қарға там.). б) *Бір тоқтамға, шешімге келді; негіз, тиянақ етті.* Таза лекция (дәріс) түрін алсақ, балалардың жадын ғана сүйенгеннен басқа, *т а б а н т і р е й т і н* негіз жоқ. Бұл түрмен оқыту баланың ілтифаты, білімі арқылы өте жеткілікті тілейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Хатты оқып шыққанша талай ойларға ауысып, талай тоқтамға келемін, бірақ бірде-біріне *т а б а н т і р е м е й* сырғанай берем (Ж.Саин, Жол үсті.). Ендеше, менің *т а б а н т і р е г е н* ойым мынау: бір күн туыппын, бір күн өліппін, қашан өзім өлгенше, кім менімен жауласса, соны бауыздаймын да жүрем (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Табан тіресті. *Өліспей берісседі, асқан ерлікпен қасарып, қайсарлық көрсетті. Т а б а н т і р е с к е н* айқастарда тайсалып тартынбаған жігіттерді ардақтайды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Қазақ халқы жоңғарлардың шапқыншылығына қарсы *т а б а н т і р е с к е н* қатты күрес жүргізді (ҚазССР тарихы). Жаудың тірі күшін там-тұмдап құртуды көздеген біздің әскерлер атыс сала шегініп келіп, Джуксите қаласына жетерде тоқтап, *т а б а н т і р е с е* қалған-ды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

Табан шөгуі. с у. *Бөгет табанының, басқа да гидротехникалық құрылыс бөлшектері элементтерінің шөгуі. Т а б а н ш ө г у і* көп ретте статикалық және динамикалық күштердің

әсерін дұрыс есептемеуден, сонымен қатар бөгет табанының грунт құрылымының ерекшеліктерін ескермеу салдарынан болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Табаны алты қарыс. *Табанды, байсалды, жұмысқа төзімді кісі.*

Табаны жерге тимеді. а) *Әлпештелген, жаяу жүріп көрмеген, бұлы болып өскен деген мағынада.* Назымның жайын айтайын, *Табаны жерге тимеген*, Маңдайы күнге күймеген, Күймеден басқа нәрсеге, Жорға да болса мінбеген (Қамбар батыр). ә) *Құстай ұшты, зымырады, зулады.* Құбылып бурыл гуледі, *Табаны жерге тимеді*, Тіктеп тиген тұяғы Көлденең жатқан көк тасты Саз балшықтай иледі (Қобыланды батыр). Шу! – дегенін білген соң, *Табаны жерге тимеді.* Табанына тиген тас, Саз балшықтай иленді (Батырлар жыры). Қабылдың кеудесін қорқыныш қысып, алды-артына қарамай, *табаны жерге тимей* ұшты (Бәйішешек).

Табаны күректей. *Толық, аттай, бақандай деген мағынада.* Үш-төрт айдың ішінде орысша бастырып шығаруға *табаны күректей* жеті поэманы аударуға тура келді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Осында *табаны күректей* он бес жыл қызмет істеді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Арада *табаны күректей* бір ай өтті (С.Бақбергенов, Шығ.).

Табаны қызды. *Делебесі қозды, шабыты келді.* Сайратқан Орта жүздің бүлбұлымын, *Табаным қызған* сайын бұлдырлаймын (Ш.Қошқарбаев, Сөйле, Шашеке). Көрейін мен де толғанып, Келгенінше шаманың. Дүбірге қызған жүйріктей, *Қызып* тұр әзір *табаным* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Табанына кірген шөгір [тікен, шөңге] маңдайыма қадалсын! [кірсін!]. *Ең жақын, жақсы көретін адамына жақсылық тілеу, қорғау мақсатында, оған келген ауырлық т.б. маған келсін деген түрде айтылады.* Хадишаның *табанына кірген шөгір маңдайыма қадалсын*! (М.Ақынжанов, Шығ.).

Табанын алдырды. *Көп жүріп не аяқ киім жайсыз болып, табаны қолдырап ойылды. Табанын* тасқа *алдырып,* Үш Қошайға жеткенде, Жарақатты денесін Қара қан алып кеткенде (Манас).

Табанын күйдірген. *Бір жайдың ызасы, зары қатты өткен; жанына тиер ызасы бар.* Бірақ қарызға батайын десе, бұрынғы қарыздары *табанын күйдірген* тәрізді (С.Мұқанов, Шығ.).

Табаны ойылды [тесілді]. *Өмір тауқыметін тартты; қажыды.* Көп қасіретті көрдім мен, *Табандарым ойылып* (Батырлар жыры). Солардың жұмысын *табаным тесіліп* талай істесем де, жарытып ақы бермеді (Қаз. ертег.).

Табанынан жарылған. *Ағып тұратын су жорға, таймас жорға; жарамды ат.* Жамбыл Мағашпен енді танысып амандасты да, торы жорға аттың бүгінгі өнерін өз көзімен көрген жайын айтты. *Табанынан жарылған* жануар-ай, – деп қолын, жұдырығын түйе созып, көрсетіп – айызымды қандырдың-ау! – деді (М.Әуезов, Таңд.).

Табанынан сарылды [таусылды, сарсылды, тозды]. *Босқа әуре болды, титықтады, сандалды. Табанынан сарылып* тұрғасын күйеу жігіттің аяғы ауыра бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Табаныңнан таусылып*, жасыңа жетпей қартайып салпаңдап жүргенің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түн бойы ұйықтамады бір де мызғып, Су сарылдап құйылды кемені ырғып. Отыз құлы *таусылды табанынан*, Су төгіп, таң атқанша, ол сарпылдап (Абай, Тол. жин.). Уәли үйге дабырлай кірді: – О, батырлар, мында екенсіңдер ғой. Мен *табанымнан сарсылып* жүрсем (Т.Ахтанов, Таңд.). *Табаныңнан тозасың*, Құр жүгіріп, тарпылдап (Абай, Тол. жин.). Бозбаланы жинап алып отырғаның... Мен сартылдап жүремін... Сен үшін мен сартылдап, *табанымнан таусылып* жүремін (Ж.Аймауытов Шығ.). Елің бұзық болған соң, Ояз жатыр шартылдап. *Табаныңнан тозасың* Құр жүгіріп тарпылдап (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Табанынан тік тұрғызды. *Барынша аянбай қызмет еткізді.* Оның ауыр халі бәрімізді де *табанымыздан тік тұрғызды* (О.Тәжиева, Жетім қыз). Нұрсәлім әже үйдегілердің бәрін *табандарынан тік тұрғызды* («Білім және еңбек»).

Табанын жалады. а) *Құлдық ұрып, жалынып-жалпайды.* Қалың елді қырғынға ұшыратты да, өзі тайып тұрды. Енді кеп Аллақұлдың *табанын жалап* жүргені мынау (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Мейлің, маған десе, *табан жала*! Ол аттың ерін ап, мойнын, арқасын изеткамен қағып, сыпырып, сұлы салған жәшікке апарып байлады (З.Шашкин, Шығ.). ә) *Жағымпазданды, жарамсақтанды.* Жоғары болса бір елі, *Табанын* иттей *жалайтын.* Төмен болса бір елі, Қасқырдай сұсты қарайтын (Қ.Мұқашев, Поэм.). Сенің *табаныңды жалаған* тілді көбірек көретін болып жүрмін. Ал сен

ондайлардан жиіркенудің орнына рақаттанып, «көрдің бе, байыңның қандай құдай екенін?» дегендей, көзіңнің қиығын маған былай паңдана тастайсың (Ә.Әбішев, Таңд.).

Табанын жалтыратты. *Тайып тұрды, кетіп отырды.* Жыныма тие берсе, *«т а б а н ы ң д ы ж а л т ы р а т»* – дермін (М.Сүндетов, Ескексіз.). Осы колхозда отырады екенсің, ана төлдерді бақ, отырмайды екенсің, *т а б а н ы ң д ы ж а л т ы р а т* (С.Жүнісов, Жапанда.). Көңілшек басшылардың көңілжықпас ниетіне жұртшылықтың қанағаттанбағанын сезген Ырысалды қас пен қабақтың арасында жан адамға із-түзін білдірмей, *т а б а н ы н ж а л т ы р а т ы п* отырды (К.Тоқаев, Көмескі із). Әлде помещик қайтып келмей, *т а б а н ж а л т ы р а т ы п* зыттың ба? (З.Шашкин, Шығ.).

Табанын тайдырды. *Қуды (бұл жерде орнынан алды деген мағынада).* Жазу жағын маған жібер... Бұның алдындағы екі басқарманы құртқан мен едім ғой. Ол кісінің де *т а б а н ы н т а й д ы р ғ а н* менмін, – деді Назар (Т.Ахтанов, Таңд.).

Табанын тілді. *Рақым етпеді, аямады. Т а б а н ы н т і л і п* жұмысқа сал (М.Ақынжанов, Ыбырай.).

Табанын тіліп, тұз құю. *Ауыр жазаның бір түрі.* Сыбызғыны кім істеді десе, *т а б а н ы ң д ы т і л і п, т ұ з қ ұ й с а* да айтпа (А.Байтанаев, Шығ.).

Табанын үш тартып жеді. *Тарығып зарықты, жүдеп-жадады.*

Табанының бүрі [табанында бұдыр] жоқ. *Тұрақсыз, айтқанында тұра алмайтын жалтақ, табансыз.* Әй, *т а б а н ы ң ы з д ы ң б ұ р і ж о қ-а у*, айтайын дегеніңіз басқа еді, оны да айта алмадыңыз, ә? – деді Абзал Мырқалға (Ә.Әбішев, Шығ.). Қылмысты мойындауға келгенде *т а б а н ы ң н ы ң б ұ р і ж о ғ ы* өкінішті (М.Иманжанов, Менің махабб.). Мұнда келген билердің *т а б а н ы н д а б ұ д ы р ж о қ* болып тайғанаса, өзі қатын болсын (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Табанының бүрі кетті. *Күш-қайраттан айырылды.* Бұл не, қорқақтығы ма әлде кәріліктің алды боп, *т а б а н ы н ы ң б ұ р і к е т е б а с т а ғ а н ы* ма? (І.Есенберлин, Қаһар).

Табаныңнан таусылғыр! қ а р ғ. *Бармасаң бадал деген мағынада көбіне тілазар балаға айтылады* (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздігі).

Табаны тайды. а) *Өлді, қаза тапты.* Ерінбей қожаң сөйлесін, Опасыз мына жалғаннан Кеткенше *т а й ы п т а б а н ы* (Шортанбай ақын, Шығ.). ә) *Тұрақсыздық білдірді, тайсақтады, төтеп бере алмады.* Жүрек қобалжымай, *т а б а н т а й м а й,* қасқайып тұрып салысуға шыдастық (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жасанысқан жау көрдім, Белсеніскен дау көрдім, Үрікпедім де саспадым, Бірі өтірік болмасын, *Т а б а н ы м т а й ы п* қашпадым (Ш.Смаханұлы, Ұры.).

Табаны [тасқа] тиді. *Тауқымет көрді, қиналды.* Мен тауда ойнаған қарт марал, *Т а б а н ы м т а с қ а т и е р* деп, Сақсынып шыққан қиядан (Махамбет, Өлең.). *Т а б а н ы т и і п* жастың орта жолда, Жеті айда Петербургке жетті зорға (О.Шипин, Дастан.). Енді бұрынғыдай түзге жорта беруге өзім де жарай алмаймын. Көп жортқан кәрі қасқырдай енді *т а б а н ы м т и і п* жатуға айналдым (І.Жансүгіров, Таңд.).

Төс табаны жерге тиді. *Әбден жүйкелді, шаршап-шалдықты* (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздігі).

ТАБАН[2] з а т. з о о л. <лат. carassius gibelio> *Тұқы тұқымдас Каспий, Азов және Арал теңіздеріндегі негізгі кәсіптік маңызы бар балық.* Совет Одағында *т а б а н* балығын аулау жөнінен Арал теңізі үшінші орын алады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Жел басылысымен су сабасына тартылады. Бір қызығы, көл жағасындағы шұқанақ атаулы *т а б а н* балыққа толып қалады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *Т а б а н* балықтар қорек талғамайды, зоопланктон, зообентос, өлексемен (детритпент) қоректене береді. Кәсіптік маңызы бар балық, қақталған, тұздалған, ысталған, жас түрінде тағамға пайдаланылады (ҚҰЭ).

ТАБАНАҚЫ: табанақы, маңдайтер. а) *Жатпай-тұрмай, жанын қинап істеген адал еңбегі.* «Обал ғой, адал ақысы ғой, *т а б а н а қ ы, м а ң д а й т е р і* ғой, бұларды жылатпау керек қой» деген сөзді айтқан бірен-сарандар болыпты (М.Әуезов, Шығ. жин.). Нашарды жылатып тапқан дүниеден, өзің еңбек қылып, *т а б а н а қ ы, м а ң д а й т е р і ң м е н* күн көрсең, сол абзал ма деймін, – деді ол (С.Талжанов, Сейфулла.). ә) *Адал, ауыр еңбектің өтемі.* Байғабылдың қазіргі күнде өргізіп отырған мың жарым жыл-Әқысында менің *т а б а н а қ ы м* мен *м а ң д а й т е р і м* бар – дейді жалшылықта болған Желдібай (С.Омаров, Қайырлы жаз). «Байтал түгіл, бас қайғы» дегендей, төрт жылда төрт қара да таппай, *т а б а н а қ ы, м а ң д а й т е р і м і з* тамағымыз бен киімізден артылмады (Ж.Жұмақанов, Қаракөз).

ТАБАНДА ү с т. *Лезде, табан аузында, күтпеген жерден, аяқ астынан.* Айтыс *т а б а н д а* суырып салып айтылады (Бозінген). Көк

биені *т а б а н д а* бауыздап тастайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жанында жайдың оты жарқылдаған, *Т а б а н д а* тап берсе жау тартынбаған. Халықпыз ақ алмасты айға жанып, Күл қылып келген жауды талқандаған (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

ТАБАНДА= е т. **1.** *Аяқкиімге жаңадан табан салу, ұлтан қағу.* Аяғында төрт елі етіп *т а б а н д а ғ а н* қайқы бас пима (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Мынау пима обалы не жамандап, Мыңқ еткен жоқ, төрт қыс кидім *т а б а н д а п* (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). **2.** а у ы с. *Табанын тіреп, барлық күшін салып тапжылмау.* Қысырдың семіз асау тайын бастырмалатып қуып жетіп, құйрығынан алып *т а б а н д а п* тұрып қалғанда тай тапжыла алмады (М.Әуезов, Қараш.). Байтұмар аттай бедеудің Аяққа қаққан шегесін Қысып ұстап қысқашпен *Т а б а н д а п* суырып алады (Алпамыс). **3**. а у ы с. *Қасарысып көнбеу, сіресу, қарысу.* Ақыл сөзге ынтасыз жүрт шабандап. Көнгенім-ақ саған деп жүр *т а б а н д а п.* Кісімсінген, жеп кетер білімсіз көп, Жіберсем, өкпелеме көп жамандап (Абай, Шығ. жин.). Зат білер, зат қадірін деген сөз бар, Жақсыны дұрыс болмас жамандаған. Жаманға қадір білмес бір сөз айтсаң, Тырысып болмас іске *т а б а н д а ғ а н* (Ақан сері, Шығ.). **4.** *Орнынан қозғалмау, жылжымау.* Өрістетіп салған мал көк майсаның үстінде күн ұзаққа жылжымай бір орында *т а б а н д а й д ы* да жатады (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ТАБАНДАН= е т. *Алған бетінен қайтпау, қасарысу.* Ұйықтап және жатып алып демді, Оянып тұрып онан жөнеді енді, Күн ыстық, шөлдеген соң, суды қайдан Табам деп, *т а б а н д а н ы п* жортып-желді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАБАНДАП ү с т. *Қозғалмастан, мызғымастан, тырп етпей.* Бес-алты километр жүргеннен кейін машина тас төбеге ұрғандай *т а б а н д а п* тұрып қалды (С.Досанов, Тау жолы).

Қос [тас] табандап. *Тапжылмай сіресіп, төрт тағандап.* Жусанбай Нұрпейісті көтеріп алып лақтырғысы келіп елі. Бұл *қ о с т а б а н д а п* тұрып алды (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). Вагонға ешкім көтеріп сала алмағандықтан, *т а с т а б а н д а п* осы жерде жатқан кесекті балуан қаңбақша ойнатып арбаға тастап жіберді (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Мысық табандап. *Еппен, білдірмей, аяғының ұшымен басып.* Ол енді *м ы с ы қ т а б а н д а п* есікке беттеді (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.). Үйіне *м ы с ы қ т а б а н д а п* енеді (Д.Досжанов, Кісі.).

ТАБАНДАҒАН ү с т. с ө й л. ***Табандатқан***. *Т а б а н д а ғ а н* жиырма жыл Бүркітбай бие сауыпты (М.Әуезов, Абай жолы). *Т а б а н д а ғ а н* бір жарым сағат отырдым («Қаз. әдеб.»). Өлеңмен мені біреу жамандаған, Сөйтсе дағы ретін таба алмаған. Әйтеуір жамандаудың жөні осы деп, Анық кінә қоймаған, *т а б а н д а ғ а н* (М.Дулатов, Шығ.).

ТАБАНДАЛ= е т. *Табан салыну.* Аяғында *т а б а н д а л ғ а н* қара пима («Қаз. әдеб.»).

ТАБАНДАЛУ *Табандал етістігінің қимыл атауы.*

ТАБАНДАТ= е т. *Табан салдырту.* ≈ *Т а б а н д а т ы п* алды.

ТАБАНДАТҚАН ү с т. *Тұп-тура, табаны күректей.* Мәлік еліне бармағалы, міне, *т а б а н д а т қ а н* он екі жыл (З.Шашкин, Сенім). Алда әлі *т а б а н д а т қ а н* үш ай қыс тұр (М.Дүзенов, Әке.).

ТАБАНДАТЫП ү с т. *Қақшитып, мықтап.* Бел арқан тартқандай ұтылап тартып, *т а б а н д а т ы п* тұрып байлады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Жұмысшыны *т а б а н д а т ы п* бүртөкел қылып, «әріставайт» етіп қалаға жөнелтті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАБАНДАТУ *Табандат етістігінің қимыл атауы.* Пимаңды *т а б а н д а т у* керек болса өзім-ақ орындаймыз (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ТАБАНДАУ *Табанда етістігінің қимыл атауы. Т а б а н д а у* – етіктің табанына шолақ ұлтан қағу (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

ТАБАНДЫ с ы н. **1.** *Табан салған, табаны бар.* Қалың *т а б а н д ы* ботинка тым үлкен (Ә.Нәбиев, Шолпан). Түйе жегілген, қолдан жасаған ағаш *т а б а н д ы* шана (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **2.** а у ы с. *Алған бетінен қайтпайтын тұрақты, сөзіне, уәдесіне берік.* Олардың қандай сұрағына болса да жауап берердей. Балташтың да білім тәжірибесі молайып, қызметке ысылып, ісіне *т а б а н д ы,* біртоға коменес болып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көздеген мақсатын қадағаламай, тиянақтамай, жолда шала қалдырмайды, *т а б а н д ы,* қайратты болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Орындау жолында адам түрлі бөгетке ұшырап, бөгетті жеңе алмай қажып, жасып бекітуін қайтып алуға мүмкін. Бұлай істемес үшін адам табанды болу керек. *Т а б а н д ы* адам – қайраты күшті адам (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАБАНДЫҚ з а т. к е н. *Қазбаның еденіне көлденең немесе ұзын бойына төселетін жақтау шегеннің элементі.* Шегеннің жақтаулары жұмсақ жерге кіріп кетпес үшін осы *т а б а н-*

д ы қ т ы ң үстіне орнатылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Т а б а н д ы қ* сонымен қатар еденнің қопсып көтерілмеуі үшін де жасалады. Көлденең табандықтар шегеннің басқа элементтері жасалған материалдан, ал ұзына бой табандықтар, әдетте, ағаштан жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.). Әйнектің тарам-тарам қырауы *т а б а н д ы ғ ы н а* тырс-тырс тамады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАБАНДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Тұрақтылық, төзімділік, қайсарлық.* Іскерлік *т а б а н д ы л ы ғ ы н а* қарап, екіге бөлінеді: табанды іскерлік, табансыз іскерлік (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т а б а н д ы л ы қ* қолға қонар құс емес, Бір жарқ етіп көрінетін күш емес, Өзі үндемей, аузын аңдып өзгенің Жалтақтаған жандардың бұл ісі емес (А.Шамкенов, Сырларым.). Бізге тән *т а б а н д ы л ы қ,* байсалдылық, Жанымда ерлік деген жайсаң ғұрып. Дүшпанмен жағаласқан сұрапыл кез Кетіпті қаймықпайтын қайсар қылып (М.Құрманалин, Аспан.). **2.** п с и х о л. *Адамның көздеген мақсатына жету жолындағы қайтпас қайсарлығымен сипатталатын қасиеті.* Адам өзінің өмірлік мақсатын айқын түсініп, адамдық атына лайық ізгі мақсатқа ұмтылуымен *т а б а н д ы л ы қ* негізгі мән-маңызға ие болады (ҚҰЭ). *Т а б а н д ы л ы қ* адамнан өз мақсатының, атқарар ісінің мән-маңызына деген сенімді қажет етеді. Осындай сенімге ие адам ғана қиындықтарды уақытша сынақ ретінде қабылдап, болашақтан үміт күтіп, *т а б а н д ы л ы қ т ы ң* үлгісін көрсете алады. *Т а б а н д ы л ы қ қ а* қарамақарсы ұғым табансыздық (ҚҰЭ). **3.** п с и х о л. *Қиыншылықтар мен кедергілерге қарамастан мақсатқа қалай да жетуге бағытталған еріктік қасиет. Т а б а н д ы л ы қ* баланы мектепке дейінгі жастан бастап-ақ шамасы жететіндей тапсырмаларды аяғына дейін орындай білуге, өзінің мінез-құлқын алдағы нәтижеге бағындыру, кейде тікелей, сол сәттік ниет-тілекке қарамақарсы әрекет жасауға дайын болып мақсатты нәтижеге жетуге тәрбиелеу негізінде жетіледі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Т а б а н д ы л ы қ* қасиеттерін кемелдендіруде, бұл тұрғыдағы тәрбиеде мәнді мақсаттар және тапсырылған іс үшін жауапкершілік пен борыштылықты ұғынудың маңызды мәні бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТАБАНДЫРАҚ с ы н. *Табандылау, қайсарлылау.* Солай, әйел! – деді Темір. – Мен білем, аңдар, көбінесе адамдардан күштірек сүйіп, жауларымен адамдардан гөрі *т а б а н д ы р а қ* алысады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАБАНЕТ: табанет, маңдайтері. *Адал, ауыр еңбектің өтемі.* Мен саған жолдағам жоқ тоқтығымнан, *Т а б а н е т і, м а ң д а й т е р і м* сұрағанда, Қарайсың ұстағандай шоқтығымнан (Ш.Қошқарбайұлы, Өлең д.).

Табанет, маңдай тер ақталды. *Еңбегінің зейнетін көрді, еңбегі ақталды. А қ т а л ғ а н ы н* танимын, Заманнан бергі сарсыған. *Т а б а н е т, м а ң д а й т е р і м н і ң* (Жамбыл, Тол. жин.).

ТАБАНСЫЗ с ы н. **1.** *Табаны жоқ, табан салмаған. Т а б а н с ы з* аяққиім бола ма? (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Тұрақсыз, солқылдақ.* Сап даналық жолының өзі екі айырық болады: бірі ғаламның адам ақылы жетерлік те, жетпестік те жағын зейінге салады. Алдыңғы *т а б а н с ы з* даналық делініп, соңғысы табанды даналық делініп айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ал енді бір затқа тұрақтай алмай, бірінен-біріне секіретін іскерлік *т а б а н с ы з* іскерлік деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұлтқа қалдырып кеткен Ыбырайға Әзімхан: «Берекесіз, *т а б а н с ы з*», – деп іштей кейіді (Д.Әбілев, Арман.).

ТАБАНСЫЗДЫҚ з а т. *Тұрақсыздық, солқылдақтық.* Ылым шыдамдылықты сүйеді, *т а б а н с ы з д ы қ т ы ң* кәсібі емес (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Табансыздық көрсетті. *Айнып кетті, уәдесіне берік болмады.* Адамның түрлі дағдыларды меңгеруге ықыласы болмаса, *т а б а н с ы з д ы қ к ө р с е т с е,* ол тез арада машықтана алмайды (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТАБАНША үс т. *Табанға ұқсап, табан секілді.* Ей, мардар, құр жанымды нетесің деп, Сол дүшпан ұрды мені *т а б а н ш а* кеп (Ғашықтық дастан.).

ТАБАНЫШ з а т. *Тірек, таяныш.* Молаға барып бата қылса да, анда-санда намаз оқыса да, Жидебайдың бар талшық қылатын дұғасы да, дін жүзіндегі *т а б а н ы ш ы* да осы болатын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАБАРАК ар. з а т. д і н и. *Кәлам тәртіп.* Ей, сүйікті туғандарым, hәр бір бұзық жамандық істер асылында хұлықтың жамандығынан табылады, соның үчүнде хұдай *т а б а р а к* уа тағалы калам шарифінде бұйырды (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Оқ бойы жер қалғанда, Желдібай шарт жүгініп отыра қалып, желмен бірге күбірлеп *т а б а р а к т ы* жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАБАС з а т. г е о л. *Аралдық силикаттар класына жататын минерал. Т а б а с* түрлітүсті кристалдар құрайды; *т а б а с т ы ң* әдемі түстерге боялған түрлері асыл тастарға жатады, техникада жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАБАСАРАН з а т. *Дағыстанның жергілікті халқы. Т а б а с а р а н д а р* негізінен елдің оңтүстік-шығысын мекендейді. Жалпы саны 97,5 мың адам (1995) (ҚҰЭ). *Т а б а с а р а н* тілінде, сондай-ақ көпшілігі лезгин, әзірбайжан және орыс тілдерінде сөйлейді (ҚҰЭ).

ТАБАШЫ з а т. *Табалаушы, күндеуші.* Жаландаған жаулардың Берілді мықты сазасы! Көре алмаған дұшпандар Не демейді, – *т а б а ш ы* (Жамбыл, Шығ. жин.). *Т а б а ш ы м е н* көрші болсаң, қақпаң биік болсын (Мақал). Дұшпанға *т а б а ш ы* болар дейтін жер келсе, ондайда бұл [ұзақ] етінен ет кесіп алса да былқ етпей, сыр бермей, қасқырша дыбысын шығармай өлуге жараушы еді (М.Әуезов, Қилы заман).

ТАБАШЫЛ с ы н. *Табалағыш, күндегіш.* Жаман сопы тобашыл, Жаман адам *т а б а ш ы л* (Мақал). // *Табалағыш, күндегіш адам.* Сол қуға, із аңдығыш, түсті ме сәт, Сөйлеп тұр сөз сабалап жарым сағат. Сондай бір *т а б а ш ы л д а р* аз болды ма? Сүрінсең масайраған санын сабап (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ТАБАШЫЛДЫҚ з а т. с ө й л. ***Табалаушылық.*** Болып жатқан құбылыстардың жан-жақты талдап түсінуден гөрі бар пәлені өзгерістерге жабуға тырысатын *т а б а ш ы л д ы қ* басым (М.Кемел, Сөз – құдірет.).

ТАБҒАШТАР з а т. *Халық, қытайлардың Сяньби одағына қарасты көшпенділерге қойған атауы.* Күлтегін жазуында «*Т а б ғ а ш* халқына бек ұлдарым құл болды, сұлу қыздарым күң болды. Түркі бектері түркі атын тастап, Табғаш бектердің Табғаш атын ұстап, Табғаш қағанға бағынды, елу жыл жұмысын, күшін жұмсады» делінген (ҚҰЭ). *Т а б ғ а ш т а р д ы* қытайлар деп санаушылар бар (ҚҰЭ).

ТАБДЫЛ [ар. تبديل] з а т. е с к і к і т. *Өзгеріс, алмастыру, ауыстыру.* Алланың тағдырына *т а б д ы л* болмас, Пенденің ғибрат алар кәрі-жасы (Қожабай Тоқсанбайұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

ТАБЕЛЬ з а т. **1.** *Таблица, қандай да бір нәрселердің белгілі ретпен, графалар бойынша берілген тізімі.* **2.** п е д. *Мектеп оқушыларының тоқсандық, жылдық оқу үлгерімі көрсетілетін құжат қағаз.* Мектеп шкабынан алып, Айкеннің өткен жылдағы *т а б е л ь д е р д і ң* мінездемелерін қарап отырмыз (З.Ақышев, Біздің. шамш.). **3.** *Еңбеккерлердің жұмысқа келген-кеткен уақыттарын, істелген жұмыстың көлемін жазып отыратын есеп-қисап қағазы.* Әрбір он күнде көмекші бригадир *т а б е л ь* толтырады (Ш.Құндызбаев, Ильич.). **4.** ә с к. *Қару-жарақ, ұрыс техникасы мен мүліктердің әскер бөлімі мен бөлімшесіне тиесілі саны көрсетіліп берілген тізімі бар құжат. Т а б е л ь д е р* қорғаныс министрлігі бекіткен әскери қызметшілерді қамтамасыз ету мөлшері (нормасы) бойынша нақты әскери бөлімнің (бөлімшенің) иелігінде болуға тиісті бүкіл әскери мүліктің жиынтық мәліметі болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАБЕЛЬДІК с ы н. *Табельге қатысты, табельге тән.*

Табельдік қару-жарақ. ә с к. *Әскери бөлім штаты үшін табельде көзделген қару және оны қолдануға қажетті техникалық құралдар. Т а б е л ь д і к қ а р у-ж а р а қ қ а* штаттың өзінде көрсетілген қару-жарақ, сол сияқты ұрыс қимылдарын жүргізуде, ұрыстық дайындықта қызмет ету және қамтамасыз ету кезінде қолдануға қажет қосымша техникалық құралдар енгізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Табельдік қарулар. ә с к. *Қорғаныс министрлігінің табелінде бөлімшелер мен инженерлік әскер бөлімдері үшін қарастырылған инженерлік қарулар, жабдықтар мен мүліктер (бірыңғай үлгідегі және бір мөлшердегі). Т а б е л ь д і к қ а р у л а р ғ а*: өткелден өту құралдары (понтонды парктер, сал қайықтар, қайықтар, өздігінен жүретін өткелден өтетін десанттық құралдар), инженерлік жабдық машиналары, қол құралдары, бүркемелеу мүліктері мен басқа құралдар кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Табельдік мүлік. ә с к. *Қорғаныс министрлігі бекіткен бірыңғай норма, типтерге, өлшемдер мен сапаларға сәйкес бөлімде (бөлімшеде) болуға тиісті жабдықтау заттары. Т а б е л ь д і к м ү л і к к е:* қару-жарақ пен бөлімнің (бөлімшенің) ұрыс техникасы, әртүрлі құралдар мен аппаратуралар, жабдықтар, киім-кешек, табельдік құралдар және басқа мүліктер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАБЕЛЬШІ з а т. *Табель толтырушы.* Бұрын бұра басса, *т а б е л ь ш і г е* айтып, еңбеккүндерін қадағалап отыратын (Т.Нұртазин, Адам.).

ТАБЖЫЛМА= е т. с ө й л. ***Тапжылма.*** Ол күн сәскелікке көтерілгенге дейін *т а б ж ы л м а й* отырды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қанды күндер, қара түндер Өткен талай біздің бастан. Ажалды оқпен, ер жүрекпен Қарсы алғанбыз *т а б ж ы л м а с т а н* (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

ТАБИАТ з а т. е с к і к і т. ***Табиғат.*** Сағыт бала жылайды, Жыламасқа болмайды, *Т а б и а т т ы* өлең қып, Көзінің жасын бұлайды (Бабалар сөзі//Жетім гөдек).

ТАБИF [ар. تابع] з а т. **1.** *Біреуге еруші, біреудің жолын қуушы, шәкірт, жәрдемші.* **2.** *Қолдасты, қарасты, бағынушы.* Олай болса, сипаттар өз орталарында бірі – *т а б и г,* бірі – мәтбуғ болады ғой (Абай, Тол. жин.).

ТАБИҒАТ [ар. طبيعة] з а т. **1.** *Бар тіршілік, бүкіл әлемнің сансыз көп формаларын қамтитын әр алуандығымен, үйлесімділігімен, көркемдігімен ерекшеленетін жаратылыс дүниесі; адамның өмірлік және танымдық-эстетикалық ғибраттану ортасы.* Ол уақытта қай халықтың да болса, табиғат бауырында болып, *т а б и г а т* тауқыметінде тұрып, табиғат қабағына қарап, өмір шеккен (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т а б и г а т* бірде былай, бірде олай, Кетері мәлім емес әлдеқалай. Әкесі жан, шешесі дене болып, Көңіліміз сол себептен екіталай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақ-қырғыз қырылып жатыр екен деп *т а б и г а т* өзгермеді, тағы да қыс түсті («Абай»). **2.** *Тау, орман-тоғай, өзен-су, бау-бақша. Т а б и г а т т ы ң* берген бағы, Қәдірім бар елімде. Бұдан зор іс қылсам-дағы, Басар жан жоқ, белімді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а б и г а т т ы ң* таусылмас қасиетін Жұрттың жұмсап жүргені – ақылсыз іс. Қайда кетті жаралыс берген байлық, Ұстанғалы әскер мен қару сайлық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаз жетті, *т а б и г а т т ы ң* оянуымен бірге адамның көңілі де еленді, жаңа дүниеге шыққандай болып тұр (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Әрбір заттың, құбылыстың өзіне тән ерекшелігі, қасиеті.* Жалған мадақ, арзан атақ менің *т а б и г а т ы м а* сыймайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Акустика – дыбыстың, үннің шығу, пайда болу *т а б и г а т ы н* зерттейтін ғылым (К.Қуатбаев, Муз. сөздік). Мақал-мәтелдердің түпнұсқасында, *т а б и г а т ы н д а* өлең бола кетерлік элементтер жоқ (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Табиғат апаттық құбылыстар. *Қатерлі табиғат құбылыстары.* Табиғат құбылыстарына жер сілкіну, жанартау атқылауы, цунами, сел, тасқын, тайфун, құйын, алапат дауыл, қар көшкіні, құрғақшылық т.б. жатады. *Т а б и ғ а т т а ғ ы а п а т т ы қ қ ұ б ы л ы с т а р* шығу тегіне қарай эндогенді (ішкі) және экзогенді (сыртқы) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Табиғат байлықтары. *Табиғи қорлар, адамзат қоғамының материалдық, ғылыми, рухани және мәдени мүқтаждығын қамтамасыз ететін табиғаттың құрамдас бөліктері. Т а б и ғ а т б а й л ы қ т а р ы* – қоғамның мүмкіндіктері мен мүқтаждықтарының өзгеруімен, ғылым мен техниканың дамуымен байланысты тарихи түсінік (ҚҰЭ). Табиғи шикізаттарды көп мөлшерде тұтынатын өндіргіш күштердің жедел өркендеуіне байланысты *т а б и ғ а т б а й л ы қ т а р ы н ы ң* негізгі түрлерімен өндірісті қамтамасыз ету қоғамның басты міндетіне айналды (ҚҰЭ). *Т а б и ғ а т б а й л ы қ т а р ы н ы ң* минералдық, климаттық, су, топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі, жердің ішкі жылуы т.б. түрлері болады.

Табиғат ғажабы. *Табиғаттың әдеттегіден ерекше не үздік құбылыстары не нысандары.* Соңғылар көбіне табиғат ескерткіштері деп жарияланып, қорғалады (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғат ескерткіштері. *Ғылыми, мәдени-танымдық және сауықтырушылық маңызы бар (қайталанбас немесе өзіндік сипаты бар) бағалы табиғи нысандар. Т а б и ғ а т е с к е р т к і ш т е р і н е* су құламалары, үңгірлер, гейзерлер, шатқалдар, көпғасырлық ағаштар, көрікті көлдер, ерекше пішінді жартастар, минералды бұлақтар, метеорит кратерлері, геологиялық жаңалықтар мен ұлттық саябақтар, қорықтар мен қорықшалар т.б. қорғалатын табиғи аумақтар жатады (ҚҰЭ). *Т а б и ғ а т е с к е р т к і ш т е р і н і ң* қатарына сондай-ақ тарих пен мәдениет ескерткіштері болып танылмаған немесе бірыңғай табиғи-тарихи ескерткіштер құрамына енбеген жасанды табиғи нысандар да жатады (ҚҰЭ).

Табиғат қорғау құқығы. э к о л. *Тіршілік ортасы мен табиғат ресурстарын қорғаудың заңдылық негіздерін қарастыратын халықаралық құқық пен мемлекет ішіндегі табиғатты құқықтық қорғаудың тарауы* (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғат қорғау шаралары. э к о л. *Қоршаған табиғат ортасына жағымсыз әсер етуді азайтуға, жоюға, елдің табиғи-ресурстық әлеуетін сақтауға, жақсартуға және ұтымды пайдалануға бағытталған шаруашылық қызмет түрлері. Т а б и ғ а т қ о р ғ а у* мақсатындағы жобаланатын және жоспарланатын *ш а р а л а р* кешені өндірісті дамытумен және демографиялық ахуалмен байланысты перспективалық өзгерістерді ескере отырып, адамдардың денсаулығын қорғау мен қоршаған ортаны қорғау мүдделеріне сай келетін қалыпты талаптардың сақталуын қамтамасыз етуді, қоршаған ортаның жағдайын жақсартудан, табиғат ресурстарын үнемдеуден және неғұрлым толық пайдаланудан барынша тиімді экономикалық нәтиже алуды көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Табиғат қорлары [ресурстары]. э к о л. *Қоғамның материалдық және мәдени мұқтаждығын қанағаттандыру үшін қолданылатын адамзатты қоршаған табиғи ортаның ең маңызды құрауыштары (жер, орман, жануарлар әлемінің ресурстары т.б.).* Соңғы онжылдықтар ішінде *т а б и ғ а т р е с у р с т а р ы н* пайдаланудың салдарынан адамзаттың табиғатқа тигізетін әсер-ықпалы өлшеусіз өсті (Т.Қалыбеков, Экология.).

Табиғаттағы су айналымы. г е о л. *Күн радиациясы мен ауырлық күшінің әсерінен жер қабығы және гидросфера арасында үздіксіз жүретін ылғал алмасу үдерісі* (Қаз. тілі термин. Геология).

Табиғатты басқару. *Өзін-өзі реттеуге қабілетті шаруашылық-өндіргіш табиғи кешендерді құру мақсатымен және экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін адамның орта түзетін құрауыштардың мөлшері мен арақатысын, қарқынды және экстенсивті пайдаланылатын аумақтардың ұштастырылуын, үйлесуін реттеуі* (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғатты қорғау. э к о л. *Адамзат қоғамы мен бүгінгі және келешек ұрпақтың материалдық, мәдени және рухани қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында табиғат пен оның байлықтарын тиімді пайдалануға және қайтадан қалпына келтіруге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесі.* Осыған орай *т а б и ғ а т т ы қ о р ғ а у д ы* мемлекеттік реттеу жүйесі қазіргі заманда экономикасы дамыған елдерде тұрақты мемлекеттік реттеу тетіктерінің құрамдас бөлігі болып табылады (ҚҰЭ).*Т а б и ғ а т т ы қ о р ғ а у* – қазіргі кезде адамзатты толғандырып отырған аса маңызды мәселелердің бірі (Н.Баяндин, Fасырлар қойнауы.).

Табиғаттың кенттенуі. э к о л. <лат. urbanys – қалалық> *Қала салудың әсерінен табиғи ландшафтың жасанды ландшафтқа айналуы. Т а б и ғ а т т ы ң к е н т т е н у* процесі бұрын табиғи экожүйелер орналасқан жерлерді толық алумен қатар жүрді (Қаз. тілі термин. Экология.). *Т а б и ғ а т т ы ң к е н т т е н у і н д е* табиғатты қорғау тұрғысында, өнеркәсіп пеп халықтың қоршаған табиғи ортаға шамадан тыс салмақ түсіретіндей болып шоғырландырылмауы көзделуі керек (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғаттың түрленуі. э к о л. *Табиғи кешендердің биологиялық өнімділігін немесе шаруашылық өнімділігін арттыру үшін қалыптасқан экологиялық тепе-теңдіктің антропогендік өзгеруі. Т а б и ғ а т т ы ң т ү р л е н у і* табиғи жүйелердің жаңа кеңістіктерін шаруашылық тұрғыдан игерумен немесе биологиялық құнарлылығын қайта қалпына келтірумен байланысты болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология.). Әдетте, *т а б и ғ а т т ы ң т ү р л е н у і* экожүйені сукцессиялық жақсартумен, олардың түрлік құрамының әралуандығын азайту арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғаты қаламады. *Жаны жек көрді; жаны сүймеді; көңілі соқпады.* Бірге туған жақындығы болса да, *т а б и ғ а т ы қ а л а м а д ы* ма, Қадыржанға онша жуыспады (Т.Ахтанов, Шығ.).

ТАБИҒАТТАНУ з а т *Табиғат, жаратылыс жайлы түсінік беретін ғылым, пән.* Орта мектептерде *т а б и ғ а т т а н у,* ботаника және зоология сияқты пәндерден төл оқулықтарын пайдалануда («Қазақст. мект.»). *Т а б и ғ а т т а н у* – табиғатты зерттеумен айналысатын географиялық, биологиялық, тарих, физика, химия және т.б. ғылымдардың кешені (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАБИҒАТТАНУШЫ з а т. *Табиғат, жаратылыс құбылыстарын зерттеуші.*

ТАБИҒАТТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Табиғат, жаратылыс туралы түсінік.* Бір кезде индустриялану тұсында еліміздің табиғат байлықтарын зерттеу мен игеру *т а б и ғ а т т а н у ш ы л ы ғ ы м ы з* қандай ыждаhат танытса, қоғамымыздың рухани мүмкіндіктерін зерттеу мен іске жұмылдыруда адам мен қоғам танушылығымыз да дәл сондай ыждаhат көрсетулері жөн (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТАБИҒАТТАС с ы н. *Жаратылысы бір, ұқсас.* Дарынына дүйім ел таңданатын, Даламме. *Т а б и ғ а т т а с* Тарлан Ақын, Заулаған зымыран жылдар қанатында Келешек ұрпақтарға самғар атың! (Қ.Жұмағалиев, Ақжарма).

ТАБИҒИ с ы н. **1.** *Табиғатқа тән; жасанды емес.* «Ұшқын» бетінде жарыққа шыққан жас Бернияз әдебиетіміздің сол *т а б и ғ и* жолымен шықты (М.Жұмабаев, Шығ.). Алайда табиғатта жалғыз-ақ *т а б и ғ и* себептер, *т а б и ғ и* амалдар ғана бола алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақстан – *т а б и ғ и* байлықтары мол республикалардың бірі (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). **2.** *Таза, қоспасыз.* Жасанды алмастың құны *т а б и ғ и* алмастан әлдеқайда төмен (О.Бейсеев, Жеңімпаз.). Есесіне өнеркәсіп пен ауылшаруашылық кәсіпорындары аталған өзендерге, олардың *т а б и ғ и* су қорларымен шамалас лас суларды төгеді (Табиғат сулары.). Сәндік көркемдеуге келсек, «Валют-Транзит

Алтын» өз өнімдерін әрлеу үшін жартылай құнды және құнды, сонымен бірге *т а б и ғ и* тастарды пайдаланады («Егемен Қазақстан»). **3.** а у ы с. *Боямасыз, нанымды.* Рахияның сырт пішіні езгергіш және кісі сенерліктей *т а б и ғ и* еді («Қазақст. әйелдері»). *Т а б и ғ и* жазуға, сұлу жазуға тырысатын ақындарымыздың бірі – Мұқағали (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

Табиғи аумақтық кешен. г е о г р. *Белгілі бір аумаққа қатысты алынған табиғат құраушыларының өзара заңды байланысы.* Әрбір *т а б и ғ и а у м а қ т ы қ к е ш е н* аумақтың ұзақ даму эволюциясына сай географиялық қабық барлық құраушыларын біріктіреді (ҚҰЭ). Кез келген *т а б и ғ и а у м а қ т ы қ к е ш е н* табиғи кешен болып саналады және ландшафт кешені деп аталады (ҚҰЭ).

Табиғи ая. э к о л. *Жергілікті жердің табиғат ортасын және табиғи жағдайын сипаттайтын және адам мен қоршаған ортаға (немесе оның жеке элементтеріне) табиғи факторлардың тұрақты салыстырмалы әсерінің деңгейін (табиғи көпжылдық ауытқу ішінде) көрсететін жеке физикалық, химиялық және басқа көрсеткіштер немесе олардың жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғи бөгеттер. ә с к. *Бөлімшелер мен бөлімдердің шабуылға шыққанда ұрыс әрекеттерін қиындататын, маневрін шектейтін жергілікті жер заттары мен жер бедері элементтері. Т а б и ғ и б ө г е т т е р* әскердің қозғалысын тежейді немесе біржолата тоқтатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а б и ғ и б ө г е т т е р*: тік құламалы биіктіктер, сайлар, жарлар, өзендер, каналдар, батпақтар және жергілікті жердің т.б. элементтері болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Табиғи бүркеме. ә с к. *Бөлімдер мен бөлімшелердің жасырын орналасуы мен қозғалысын табиғи түрде бүркемелейтін жергілікті элементтер. Т а б и ғ и б ү р к е м е* элементтеріне: жер бедері (қыраттар, аңғар, сай және т.б.), өсімдіктер (орман, тал-шілік, бұталар), елді мекендер, кейбір құрылыстар және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Табиғи газ. х и м. *Химиялық құрамы мен физикалық қасиеттері жағынан сан алуан болып, әртүрлі геологиялық және геохимиялық жағдайларда ұшырасатын газдардың жалпы атауы. Т а б и ғ и г а з д ы ң* құрамына метан (98%-ға дейін), этап, пропан, бутан, изобутан және пентан кіреді. Мұндай газдың жану жылуы 32,7 МДж/м^3 және одан да жоғары (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а б и ғ и г а з д а р* шөгінді тау жыныстарындағы органикалық заттардың катагенетикалық түрленуінен түзіледі; шоғырлануы тектоникалық факторларға байланысты (ҚҰЭ).

Табиғи ескерткіштер. *Жаратылысына немесе адам қолымен ежелден өзгертілген табиғи аумақ. Т а б и ғ и е с к е р т к і ш т е р* ерекше қорғалатын телім ретінде ерекше ғылыми не мәдени, сондай-ақ әлеуметтік (көбіне жалпы дүниежүзілік) мән-маңызы болады (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а б и ғ и е с к е р т к і ш т е р д і ң* аумағы, әдетте, әжептәуір болады, оларға ұлттық саябақтар, қорықтар және басқа да ерекше қорғалатын табиғи аумақтар қамтылады (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғи жағдайлар. э к о л. а) *Адамдардың іс-әрекетіне қатыссыз болатын тірі ағзалар, денелер жиынтығы мен табиғат құбылыстарының жиынтығы. Т а б и ғ и ж а ғ д а й л а р* зерттелетін қатынас жүйесінде негіз ретінде қарастырылатын басқа тірі организмдерге, денелерге және құбылыстарға әсерін тигізеді (Қаз. тілі термин. Экология). ә) *Қоғамның шаруашылық қызметі мен тіршілігі үшін өндіргіш күштердің тап сол даму деңгейінде өте маңызды табиғат денелері мен күштері. Т а б и ғ и ж а ғ д а й л а р* адамдардың материалдық, өндірістік және өндірістік емес іс-әрекеттеріне тікелей қатыспайды, мыс., климат (Қаз. тілі термин. Экология). б) *Тікелей және жанама түрде тұтынатын, бірақ түпкі өнім құрамына тікелей кірмейтін, оны алуға қажетті табиғат денелері мен күштері* (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғи жұмыссыздық. *Жұмыссыздықтың тең еңбек нарығы жағдайында сақталған объективті қажетті деңгейі. Т а б и ғ и ж ұ м ы с с ы з д ы қ* уақытша және құрылымдық жұмыссыздық түрлеріне бөлінеді (ҚҰЭ). *Т а б и ғ и ж ұ м ы с с ы з д ы қ т ы* қысқарту әдістері ең алдымен жұмыс күшінің осал санаттарының (жастардың, әйелдердің, ұзақ уақыт бойына жұмыссыз жүргендердің) жұмыспен қамтылуына кәсіптік қайта даярлау, кәсіпорындарға нысаналы жәрдем қаржы бөлу, еңбек нарығының ақпараттық инфрақұрылымын дамыту жолымен жәрдемдесуге бағдарланған (ҚҰЭ).

Табиғи кедергілер. *Жер қыртысы, теңіз толқындары, электрлік және басқа да үдерістер, ғарыштық көздердің сәулеленуі нәтижесінде пайда болатын радиокедергілер. Т а б и ғ и к е д е р г і л е р* белсенді және енжар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Табиғи кему. *Тауар салмағының жетіспеуі, ол тауардың кейбір топтарына – көкөніске,*

жеміс-жидекке, астыққа, цементке т.б. тән табиғи қасиеттердің салдарынан пайда болатын шығындар. Т а б и ғ и к е м у, сілкілеу, төгілу, жел ұшыру т.б. түрінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Экономика). *Т а б и ғ и к е м у* нормасын уәкілетті мемлекеттік орган белгілейтін нормативтік кему және тасымалдауды, сақтауды, тиеу-түсіру жұмыстарын, т.б. жеткіліксіз ұйымдастыру салдарынан болатын нормативтен тыс кему түрлеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Табиғи қор [ресурс]. ***Табиғат қорлары.*** Өндірістің дамуы *т а б и ғ и қ о р л а р д ы ң* кемуімен бірге, қоршаған ортаның ластануына әкеп соқты (Табиғат сулары.). *Т а б и ғ и р е с у р с т а р* сарқылатын және сарқылмайтын болып бөлінеді. Сарқылмайтын *т а б и ғ и р е с у р с т а р ғ а* күн энергиясы, жел, су толысуы, ағын су жатады. Сарқылатын *т а б и ғ и р е с у р с т а р* қалпына келетін және қалпына келмейтін болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Экология). Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да *т а б и ғ и р е с у р с т а р* мемлекет меншігінде болады (ҚР Конституциясы).

Табиғи қорық. э к о л. *Табиғи кешендерді қорғау үшін құрылған қорық. Т а б и ғ и қ о р ы қ т а р д ы* қорық демей, мемориалды мұражай-саябақ және табиғи-тарихи саябақ деп атаған дұрыс (Қаз. тілі термин. Экология.). Ұлттық саябақтан айырмашылығы – *т а б и ғ и қ о р ы қ* аумағы белдемденбейді (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи құрауыш. э к о л. *Өзінің табиғи немесе адам өзгерткен жағдайында ландшафтың қалыптасуына қатысатын материалдық денелер. Т а б и ғ и қ ұ р а у ы ш т а р ғ а* тау жыныстары, ауа, жер беті және жерасты сулары, топырақтар, өсімдіктер және жануарлар әлемі жатады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи құрылыс материалдары. *Құрылыста қолданылатын әртүрлі таужыныстар. Т а б и ғ и қ ұ р ы л ы с м а т е р и а л д а р ы* табиғи құрылыс тастарына (кесілген, өңделген және уатылған тастар) және қопсық материалдар (құм, гравий, малтатас, шақпатас) тастарына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология.). *Т а б и ғ и қ ұ р ы л ы с м а т е р и а л д а р ы* құрылыста қолданылуына қарай: ірге мен қабырға материалдары (шойтас және бөлек тас); жабындық материалдары (жабындық тақта-тас және т.б.) болып ажыратылады (Қаз. тілі термин. Геология.).

Табиғи ландшафт. э к о л. *Адамның іс-әрекетінің әсеріне душар болмаған (антропогендік немесе техногендік ландшафтқа қарамақарсы), тек табиғи факторлардың әсерімен қалыптасқан немесе қалыптасатын ландшафт* (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи ластану. э к о л. *Қоршаған ортаға ластағыш табиғи заттектердің түсуі. Т а б и ғ и л а с т а н у* ғарыштық бөлшектердің, жанартау күлінің, топырақ эрозиясы кезінде түзілетін шаңның, өсімдік тозаңының, теңіз тұзының, орман өрттерінің түтінінің, т.б. ортаға түсуіне байланысты (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи монополия. э к о н. *Өндірістің, көрсетілетін қызметтер (өткізілетін тауарлар, орындалатын жұмыстар) түрінің технологиялық ерекшеліктеріне байланысты осы көрсетілетін қызметке (тауарға, жұмысқа) сұранымды қанағаттандыру үшін осы көрсетілетін қызметтер (өткізілетін тауарлар, орындалатын жұмыстар) рыногында бәсекелік жағдай жасау мүмкін болмайтын немесе экономикалық тұрғыдан тиімсіз болатын жай-күй* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Табиғи өсімдік. *Адамның әрекет-әсеріне (ағаш кесу, жырту, жайылым, пішен шабу, т.б.) ұшырамаған күйіндегі өсімдіктер.* Қазіргі кезде жер шарында адам болмаған 1,5 млрд га алғашқы тропиктік ылғал ормандар бар. *Т а б и ғ и ө с і м д і к* Бразилияда, Заирде, Индонезияда, Колумбияда, т.б. жерлерде сақталған (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғи өсіп-өну. д е м о г р. *Белгілі бір уақыт аралығында туғандар (N) мен өлгендер (M) санының арасындағы айырманың абсолюттік шамасы* ($\Delta P_{болады}$*=N-M).* Егер туғандардың саны өлгендердің санынан асып түссе, *т а б и ғ и ө с і п-ө н у* оң болады; өлім-жітім өте жоғары деңгейде болғанда немесе бала туу өте төмен деңгейге түсіп кетсе, өлім-жітімнің саны туғандардың санынан көп болуы мүмкін. Мұндайда *т а б и ғ и ө с і п-ө н у* көрсеткіші теріс болып шығады (ҚҰЭ). Жекелеген аумақтар үшін *т а б и ғ и ө с і п-ө н у* халықтың жалпы өсіп-өнуі мен халықтың миграциялық өсіп-өнуі арасындағы айырма ретінде есептелуі мүмкін. Жалпы алғанда жер шарының халқы тек *т а б и ғ и ө с і п-ө н у* нәтижесімен ғана өзгереді (ҚҰЭ).

Табиғи пигменттер. г е о л. *Табиғи минералды бояулардың боялыш қасиеті бар құрамбөлігі. Т а б и ғ и п и г м е н т т е р д і ң* басты-басты техникалық сипаттары – олардың түсі, жарыққа төзімділігі, бояуының қанықтылығы (бояу күші), атмосфераға шыдамдылығы, көмкеру қабілеті және суға төзімділігі (Қаз. тілі термин. Геология.).

Табиғи радиация. ф и з. *Ғарыштан түсетін немесе көптеген тау жыныстары мен топырақ құрамына кіретін, физикалық жартылай ыдырау кезеңі ұзақ радиоактивті изотоптар ядроларының ыдырауы кезінде түзілетін иондаушы сәулелену. Т а б и ғ и р а д и а ц и я н ы ң* орташа жүктемесі 110 мбэр/жыл құрайды, мұның ішінде осы жүктеменің 80%-ы – Жер көздері, тек 20%-ы ғана ғарыш табиғатының иондаушы сәулеленуі (Қаз. тілі термин. Экология.). *Т а б и ғ и р а д и а ц и я* адам біршама жақсы бейімделген, қалыпты экологиялық фактор болғанымен, ол организмнің денелік және тектік зақымдануын жоғарылатуы мүмкін. Әсіресе, мұндай жағдай ғарыштық *т а б и ғ и р а д и а ц и я* деңгейі жоғарылайтын таулы жерлерде болады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи радиоактивтілік. ф и з. *Табиғи жағдайдағы изотоптарда байқалатын құбылыс. Т а б и ғ и р а д и о а к т и в т і л і к* пен жасанды радиоактивтілік арасында принципті айырмашылық жоқ. Өйткені изотоптардың қасиеттері олардың түзілу тәсіліне байланысты болмайды (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи саябақ. *Едәуір экологиялық және эстетикалық құндылығы бар және табиғатты қорғау, ағартушылық және тынығу мақсаттарында пайдалануға арналған, табиғат кешендері мен объектілерін қамтитын табиғатты қорғайтын тынығу мекемелері. Т а б и ғ и с а я б а қ т а р ғ а* жүктелетін міндеттер: табиғи ландшафтарды сақтау; демалу үшін жағдай жасау және тынығу ресурстарын сақтау; табиғатты қорғаудың тиімді әдістерін белгілеу және енгізу, табиғи саябақ аумақтарын тынығу мақсатында пайдаланған жағдайда экологиялық тепе-теңдікті қолдау (Қаз. тілі термин. Экология.).

Табиғи сұрыпталу. *Ортаның табиғи жағдайының әсерінен ағзалардың ең бейімделгендерінің тірі қалып, аз бейімделмегендерінің жойылуы. Т а б и ғ и с ұ р ы п т а л у* организмдерге және олардың қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасына тән үш қасиетпен – тектік өзгергіштікпен, белгілердің тұқым қуалауымен, сыртқы ортаның тірі қалуға және көбеюге әсер етуімен байланысты болады (Қаз. тілі термин. Экология.). Табиғат зерттеушілердің ішінен Ч.Дарвин бірінші болып *т а б и ғ и с ұ р ы п т а л у д ы ң* тұқым қуалайтын өзгергіштікпен бірге органикалық дүние эволюциясының негізгі қозғаушы факторы болып саналады деп көрсетті (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғи сұрыптау. *Тірі ағзалар эволюциясының негізгі қозғаушы факторы.* Адамның қатысуымен жүретін қолдан сұрыптауға қарағанда, *т а б и ғ и с ұ р ы п т а у* организмге сыртқы орта факторларының әсер етуінен туындайды (ҚҰЭ). *Т а б и ғ и с ұ р ы п т а у д ы* алғаш рет бір-біріне тәуелсіз бірнеше ағылшын натуралистері: В.Уэльс (1813), П.Мэтью (1831), Э.Блайт (1837), А.Уоллс (1858) т.б. тұжырымдаған (ҚҰЭ).

Табиғи талшықтар. *Табиғи жағдайларда түзілетін жіп және тоқыма бұйымдарын дайындауға қолданылатын денелер. Т а б и ғ и т а л ш ы қ т а р д ы ң* көпшілігі жоғары молекулалық заттардан құралады (ҚҰЭ). Кейбір бұйымдарды алу үшін бірнеше *т а б и ғ и т а л ш ы қ т а р д ы* өзара және химиялық талшықтармен қоспасы пайдаланылады (ҚҰЭ).

Табиғи тасалар. ә с к. *Қорғануға мүмкіндік беретін жер бедері элементтері мен жергілікті заттар. Т а б и ғ и т а с а л а р ғ а* шатқал, сай, тік және қия жар, төбешіктер, табиғи үңгірлер, ормандар жатады. Олар ядролық қарудың жоюшы факторлары мен қарудың адам күшін шығынға ұшыратуын төмендетеді, сондай-ақ қарсыластың бақылауынан және жоюдың қарапайым түрлерінен тасалайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Табиғи тепе-теңдіктің бұзылуы. э к о л. *Экожүйе элементтері мен құрамды бөліктерінің құрамындағы және өзара қатынасы процесіндегі өзгеріс. Т а б и ғ и т е п е - т е ң д і к т і ң б ұ з ы л у ы* – түптен келгенде бір экожүйенің орнына басқасының ұзақ мерзімге немесе шартты шексіз мерзімге алмасуына әкеліп соғады (Қаз. тілі термин. Экология).

Табиғи тозу. *Негізгі қорлардың пайдаланылу барысында да, жұмыс істемей тұрған кезеңінде де материалдық тозуы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Табиғи төсеніш. *Тығыздығы мен салмағы орташа кен кесектерін құрайтын қабат.* Кенді шөктіріп байытуда тор үстінде ауыр салмақты кесектер астыңғы қабатты құрайды. Тығыздығы мен салмағы орташа кесектер ортаңғы қабат құрап, *т а б и ғ и т ө с е н і ш* жасайды. Осы арқылы астыңғы қабатқа жиналып бөлінетін ауыр фракцияның сапалы болуына жағдай жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Табиғи тұздар. х и м. *Тұзды немесе ащы дәмі бар, суда едәуір ерігіш және шөгінді тұзды кен орындарын түзетін минералдар тобы* (ҚҰЭ).

Табиғи шабындық пен жайылым. *Шөп шабуға, мал жаюға пайдаланылатын табиғи өсімдікті алқаптар. Т а б и ғ и ш а б ы н д ы қ п е н ж а й ы л ы м* – жемшөптің негізгі базасы (ҚҰЭ). Бұрынғы КСРО-дағы барлық *т а б и ғ и*

ш а б ы н д ы қ п е н ж а й ы л ы м аумағының 55% Қазақстанда (180 млн га табиғи жайылым және 8,2 млн га шабындық). *Т а б и ғ и ш а б ы н д ы қ п е н ж а й ы л ы м н ы ң* 68 млн гектары далалық, 34,5 млн-ы шөлейт, 70,3 млн-ы шөлдік және 6,2 млн гектары таулық жайылым (ҚҰЭ).

Табиғи ырғақтар. *Тірі ағзаларды қоса табиғатта болатын құбылыстар мен оқиғалардың уақыт мезгілінде қайталануы. Т а б и ғ и ы р ғ а қ т а р* былайша ажыратылады: кезеңдік – ұзақтығы бірдей (күн мен түннің, жыл маусымдарының ауысуы, т.б.) және циклдік – ұзақтығы құбылмалы ырғақтар (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а б и ғ и ы р ғ а қ т а р*: ғасырдан артық, ғасырлық, ғасыр ішіндегі, жылдық, тәуліктік, т.б. болады (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАБИҒИ-КЛИМАТТЫҚ с ы н. *Табиғат пен ауа райына тәуелді, байланысты.* Қазақстан жеріндегі бір өсімдік түрінің гүлдеу, тұқым не жеміс беру мезгілі әр аймақта әр мезгілде болатыны оның *т а б и ғ и-к л и м а т т ы қ* ерекшеліктеріне байланысты (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ТАБИҒИЛЫҚ з а т. **1.** *Адамның жасандысыз таза ісі, бейнесі, көрінісі, жүріс-тұрысы. Т а б и ғ и л ы қ* – әсемдіктің тірегі, негізі (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **2.** а у ы с. *Боямасыздық, нанымдылық.* Бұл өлеңдердің бәрінде де *т а б и ғ и л ы қ,* сезім шындығы бар еді (М.Мағауин, Ақша қар). Көптеген ақындар ұлылықты, әдемілікті, *т а б и ғ и л ы қ т ы* ұлы ұстазға балауы, әрине, тегін емес («Қаз. әдеб.»).

ТАБИҒИН [ар. تابعون] з а т. е с к і к і т. *Жолын қуушы, ұстанушы.* Сахаба өтіп кетті отыз үш мың, Өтіпті *т а б и ғ и н л а р* олардан соң. Төрт имамның абзалы-имам Ағзам, о да өтті, бұ дүниеден қалады кім?! (М.-Ж.Көпеев, Шығ.).

ТАБИҚ [ар. تابع] с ы н. е с к і к і т. *Бағынышты, тәуелді.* Бұл қазақ халқы Россия мемлекеті, ақ патша ақзам хазіретіне *т а б и қ* болғаннан бері ұлы шах ағзам бұ жағы халықтарын мейірбандық мархабатымен әртүрлі ғылым-білімге ашына қылмаққа жаһұқ етіп («ДУГ»).

ТАБИП [ар. طبيب] з а т. е с к і к і т. *Емші, тәуіп.* Айналды ата-анасы баладан кеп, Ғарыптар зарланып жүр уайым жеп. *Т а б и п қ а* жібергелі жатыр еді, Баласы безек болды жіберме деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Замандас, жақсы сөзді *т а б и п* деген, Құрбыға бір себеппен бітсе хаста. «Бір сырлы, сегіз қырлы» көрінесіз, Тағы да білгеніңді айтып таста (М.Дулатов, Шығ.).

ТАБИР [ар. تدبير] з а т. е с к і к і т. *Амал, айла, шара.* Тәннен қуат, басымнан кетті ақылым, Сіздерден дүниеде жоқ еш жақыным. Сіздерді маған дұшпан қылғанына, Алланың тағдырына жоқ *т а б и р і м* (Жүсіп-Зылиха).

ТАБИЮН з а т. д і н и. **1.** *Пайғамбардың замандастарын жақын білетіндер.* **2.** *Ерушілер, ізін қуушылар, шәкірттер.* Шаһарда асқан сұлу қыз бар еді, Қызы-ай деп *т а б и ю н н ы ң* ел қызығар еді. Бұл хабарды әркімнен естіген соң көрмекке аламын деп о да келді (Ғашықнаме).

ТАБЛИЦА [лат. tabula] з а т. **1.** *Кесте.* Ол Менделеев *т а б л и ц а с ы н* түгелдей жатқа біледі (Ғалам ғажап.). Тарихта тұңғыш тригонометриялық *т а б л и ц а л а р д ы* жасаған Птолемей (О.Жәутіков, Математика.). **2.** м а т е м. *Сандық деректердің белгілі бір жүйеге келтірілген және бағандарға бөлінген тізбесі.* Математикалық *т а б л и ц а л а р* есептеумен тікелей байланысты математика, физика, химия, астрономия, техника, экономика т.б. салаларда қолданылады (ҚҰЭ). Әрбір математикалық *т а б л и ц а* дәлдік дәрежесімен (дұрыс таңбалардың саны немесе таблицалық жауаптардың мәндік цифрларымен), аргументтердің өзгерту диапазондарымен, қадаммен (аргументтердің көршілес таблицалық мәндерінің арасындағы айырмамен) сипатталады. Математикалық *т а б л и ц а л а р* математика ғылымы дамуының ежелгі кезеңінде-ақ пайда болған (ҚҰЭ). **2.** с т а т и с т и к а. *Қандай да бір бұқаралық құбылыстарды немесе процестерді сипаттайтын статистикалық деректерді, сандарды жүйелеп орналастыру түрінде бейнелеу әдісі.* Статистикалық *т а б л и ц а л а р* горизонтальды (жолдар) және вертикальды (бағаналар немесе графалар) бөліктерден тұрады. Олардың қиылысында цифрлық деректер орналастырылған таблица торлары болады (ҚҰЭ). Статистикалық *т а б л и ц а л а р д а* барлық қажетті деректер қысқаша қамтылып, атауы дәл әрі қысқа жазылады (ҚҰЭ).

ТАБЛО [франц. tableau] з а т. *Жарық сигналдары немесе жазу пайда болатын қалқан. Т а б л о* көліктегі диспетчерлік қызметте, стадиондар мен спорт алаңдарында (жарыс нәтижелерін жариялау үшін), жарнамада т.б. жерлерде қолданылады (ҚҰЭ).

ТАБУ[1] з а т. **1.** <ағылш. tuboo> *Ежелгі әдет-ғұрыпқа, діни наным-сенімге байланысты тыйым салынған сөздер.* Қасқырды «ит» деп атауды *т а б у ғ а* жатқызуға болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Мұндай сөздер балама

түрде басқа сөздермен алмастырылады. *Т а б у д ы ң* алғашқы мәні көне дәуірден басталады, ол адамзаттың түрлі нәрселерге табынуына, сиынуына байланысты қалыптасқан (ҚҰЭ). **2.** э к о н. *Тауардың кейбір түрлерін (арақты, темекіні) жарнамалауға салынатын тыйым* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАБУ[2] *Тап етістігінің қимыл атауы; кезіктіру, тауып алу.* Сол жердегі жас терекке «Әміре Қашаубаев» деп жазғанының да белгісіз қалған әнші зиратын *т а б у ғ а* әсері болды (Ж.Шәкәрімов, Әміре). Эпостық және тарихи тақырыптарға арналған пьесалардың сахналық шешімдерін, көріністерін *т а б у д а* Қалибек – қай режиссерге болсын әркез консультант, ұстаз болған актер. Біз халқымыздың ескі мұраларын Қалибекше білуге үйренуіміз керек («Қаз. әдеб.»).

Шешімін табу. *Бір нәрсенің түйінін шешу, жолын қарастыру.* Геометриялық тұрғыдан қарағанда, сызықтық программалау есептерінің *ш е ш і м і н т а б у*, ол осы деңгейлік сызықтардың ішінен таяныш түзуі болатын, әрі функционалға максимал мән әперетін нүктені табуға сәйкес (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ТАБУЛЯТОР [лат. tabula] з а т. и н ф. *Пернетақтадан енгізілген ақпаратты автоматты түрде өңдеуге және нәтижелерін кесте түрінде беруге арналған электрмеханикалық есептеуіш мәшине. Т а б у л я т о р* қосу мен алу операциясын аса тиімді орындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Табуляция позициясы. и н ф. а) *Пернеліктегі табуляция пернесін (Tab) баса отырып ауыстыруға болатын мәтін жолындағы нүкте немесе топтағы (мыс., диалоғтық терезеде) басқару элементі.* ә) *Бетке мәтінді орналастыру және туралау үшін пайдалануға тағайындалған позиция.* Word редакторында *т а б у л я ц и я п о з и ц и я с ы н ы ң* төрт түрі бар, олар төменгі кестеде келтірілген (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТАБУН з а т. х и м. *Орталық жүйке жүйесін зақымдайтын, тез әсер ететін жалпы улағыш зат.* Адам ағзасында физиологиялық әсері жағынан *т а б у н* жүйкеге әсер ететін жоғары дәрежеде улағыш зат (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАБЫ з а т. е с к і к і т. *Денсаулық, шама, хал.* Шай қайнап самаурында бауырсақпен, Адамның ас ішуге *т а б ы* болса, домбыра қолда, шертіп ел жатқанша, Сол кезде жиырма бестің шағы болса (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

ТАБЫМДЫ с ы н. *Ұтымды, орайлы. Т а б ы м д ы с ө з* – орайлы, шешен айтылған, салиқалы сөз. Талай тарлан билердің табымды сөздерін естіген (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

ТАБЫЛЫН= е т. *Кез болу, кезігу.* Олай болса тілегің *т а б ы л ы н д ы*, Назаланба, бойға жи сабырыңды. Ол болмаса, өмірден өлім артық, Өзің қазып дайында қабіріңді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАБЫЛ= е т. *Кез болу, кезігу.* Көп қараса, жоқ *т а б ы л а р* (Мақал). *Т а б ы л а р* ақтайтын да, боқтайтын да, Сөз емес арнап жазған дос пен қасқа... Әйелмен пәлен бар деп жанасқанда, «Пәлен» деп ұйқысырап адасқанда, Үйрету балаларға қандай жақсы, Ақылға салып, ойлап, бал ашқанда (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күзен *т а б ы л а р*, ақшаға кім әкелмес дейсің (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тілегі табылды. *Тілегі орындалды, қабыл болды. Т а б ы л а р* әлде *т і л е г і ң*... Адамның арты бұл емес, Кейін де келер, білемін. Сынайды солар мұны ды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тыныштығы табылды. *Тыныштанды, тыншыды.* Облыс қажеті болсын, патшалық қажеті болсын, жақсы өтелсе, халықтың рахаты, *т ы н ы ш т ы ғ ы* сонан *т а б ы л а д ы* (М.Дулатов,Шығ.).

Табылған ақыл. *Орынды айтылған сөз.* Сондықтан да оны күпінің сыртына тақсам қайтеді? «*Т а б ы л ғ а н а қ ы л*!» – деді кенет өзіне-өзі («Қаз. әдеб.»).

ТАБЫЛУ *Табыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кез болу, кезігу.* Бұған көпжылдық тоң аймағында табылған мамонттар мен керіктердің бұзылып үлгірмеген көптеген өліктерінің *т а б ы л у ы* дәлел бола алады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Келешектегі геологиялық-барлау жұмыстарының нәтижесінде мұнда мыс пен қорғасынның жаңа кен орындары *т а б ы л у ы* да ықтимал, ал Чуквикаматтың жайына келетін болсақ, соңғы 10 жыл ішінде ондағы мыс қорының үштен бір бөлегінен астамы сарқылып таусылған (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **2.** *Көріну, бой көрсету.* Жиырма сегіз – жігіттік шақ, бағы гүл, Жиырма сегіз – жалын болып жағылу. Жиырма сегіз – биіктерден *т а б ы л у,* Жиырма сегіз – қиындыққа шабуыл (Т.Қызықбаев, Алтай.).

ТАБЫН з а т. *Сиыр малының, аңның (киік, бұғы) үйірлі тобы.* Құрбыңа жатырқамай аш сырыңды, Жүйріктей бауыр жазып бабындағы Ұмытпа мысалды да деп айтылған Түлкіні тазы алады *т а б ы н д а ғ ы* Болады не нәрседен және де ескер Жігітке абыройдың табылмағы (М.Дулатов, Шығ.). Суат басында бір *т а б ы н* өгіз Жатыр екен (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

– Қанды басың бері тарт, – деп ол киік *т а б ы н ы н ы ң* алдын орай бүкшеңдей жөнелді (Бәйшешек).

ТАБЫН= е т. **1.** *Түрлі табиғат құбылыстарына құлшылық етіп сиыну.* Бақыты мол адамдар, Көрмеген қасірет жамылып, Оған еш зат тең келмес, Тәңірі қып жатқа *т а б ы н ы п* (М.Жұмабаев, Шығ.). Князь Уладимир осы пұтқа *т а б ы н б а қ т ы* шариғаттан тысқары көріп, өзге жұрттардың діндерін жақсы, екінші құдайға мақұл екенін біліп жүреді («ТУГ»). Жайың осы. Өңкей сұм жалынғаның, Лайық па соларға *т а б ы н ғ а н ы ң*? Құдай берген малыңды қуға шашып, Осынша есер болғаның не қылғаның? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бас ию, құрмет тұту, бағыну.* Ән құдіретіне *т а б ы н ы п,* ғажайып бір сәулетті дүниеге еніп кеткендей масайрап келеміз (С.Хайдаров, Азамат.). Оскар өмір бойы сұлулықты жырлаған, жалпы жұрттан сері деген лақап алған. Жұрт оны да сері деген. Сол серілігі үшін абақтыға жапқан... Ақан да сұлулыққа *т а б ы н ғ а н* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАБЫНҒЫШ с ы н. *Бас иғіш, құлдықшыл.* Асылы түсінбейтін нәрсесіне кісі *т а б ы н ғ ы ш* келетін сықылды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Мен сені қызғанам Қадалған саған көзден де, Есіркеп айтқан сөзден де, *Т а б ы н ғ ы ш* топтың ішінде Толқығаныңды сезгенде (Т.Молдағалиев, Мен де.).

ТАБЫНДАП үс т. *Табын болып, топталып.* Тағы ешкілер, арқарлар, еліктер, бұғылар сияқты аңдар Алматының қасындағы тауда *т а б ы н д а п* өретін еді (С.Мұқанов, Саяхаттар). Колхозда өскен түлігім, Жайылған қаптап *т а б ы н д а п* Малым тұрсын жерімнің Меруерт болды әр тасы (Жамбыл, Өлеңд.).

ТАБЫНДАТҚАН с ы н. с ө й л. ***Табандатқан***. Бір жаулықты ұстағалы *т а б ы н д а т қ а н* ай болған жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАБЫНДЫР= е т. *Бас идіру, бағындыру, құрмет тұтқызу.* Менің де махаббатқа жаным құмар, Сол ғана *т а б ы н д ы р а р,* жалындырар. Сол маған ана сыйлап, бала өсірткен, Сол маған жар сүйдірген жанын қияр (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Аймауытов шығармаларының оқырмандары баурап, еліктіріп қана қоймай, өзіне біржола *т а б ы н д ы р а т ы н* сыйқырлы күшінің сыры да осында болса керек («Қаз. әдеб.»).

ТАБЫНДЫРУ *Табындыр етістігінің қимыл атауы.* Тағы табиғатты тағылықпен *т а б ы н д ы р у ғ а* болмайды (М.Дүзенов, Астана.).

ТАБЫНДЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Бағындырушылық, бас идірушілік.* Балгерлер өзінің дәрі-дәрмектерін халық тәжірибесінен алған. Бірақ бұл біртіндеп дінге *т а б ы н д ы р у ш ы л ы қ т ы ң* құралына айналды (Семья тәрбиесі).

ТАБЫНТ= е т. *Табындыру, бағындыру.* Табиғатты *т а б ы н т а м ы з,* Тайынбаймыз ұлы жолдан. Жапандарды жаңғыртамыз, Жемістерді егіп қолдан (М.Хакімжанова, Таңд. өлеңд.). Ұшқын атсын жанарың жалт еткенде, Бір шалқайып қалғанда әнтек кеудең. Тарт күйіңді *т а б ы н т п а й* қоймайтұғын, Айтқан сөздей халық боп ант еткенде (Н.Бәдіғұлов, Бәйтерек).

ТАБЫН-ТАБЫН с ы н. *Өте көп, топ-тобымен.* Сондай-ақ өте көп алуан түрлі аңдар, әсіресе, шөпқоректілер Азиядан тұңғыш рет Солтүстік Америкаға лек-лек, *т а б ы н-т а б ы н* болып өтіп жатты (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

ТАБЫНУ *Табын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Пұтқа, табиғат күштеріне, жеке тұлғаға беріле сеніп жалбарыну, Құдайға балап құлшылық жасау.* Қоғамдық санадағы *т а б ы н у д ы ң* көрінісі жеке басқа табыну ретінде белгілі болып, қоғам мүшелерін тобырлық санаға итермелеп, соқыр сеніммен, өзара күдікшілікпен ұштас дертке айналады (ҚҰЭ). Адамдар Айға, Күнге, тасқа, суға *т а б ы н ы п,* әр нәрсенің құдіретті күші бар, қасиетті, киелі деп білген (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **2.** а у ы с. *Бағыну, құрмет тұту.* Талантқа *т а б ы н у* – бір басқа да, ұлықтарға жағыну – бір басқа (Ө.Қанахин, Жүрек.). Кавказдықтардың ғажап бір салты үлкендердің айтқанын әулие сөзіндей тұтып, оған *т а б ы н у* екен (Ә.Әзиев, Жез таулар). Ақанның жат мінездерін, өмір бойы тәңірі көріп сұлулыққа *т а б ы н у ы н* көз алдыма алып келсем, менің есіме Англияның ақыны – Оскар Уайльд келіп түседі (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАБЫНУШЫ з а т. **1.** *Құлдық ұрушы, сиынушы.* – Сіз тура будда мүсініне *т а б ы н у ш ы* ламаға ұқсап кеттіңіз, – деді ол (А.Сатаев, Ақын ізі). **2.** а у ы с. *Бас июші, құрметтеуші.* Әміренің талантына *т а б ы н у ш ы л а р* тосып тұрып құттықтайтын, құшақ-құшақ гүл сыйлайтын (Қ.Жармағанбетов, Әнші.).

ТАБЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Сиынушылық, құлдық ұрушылық. Т а б ы н у ш ы л ы қ* – Құдайға сиыну, ғибадат қылу (Саяси сөздік). Алғашқы діндердің орнын бірте-бірте ата-бабаға *т а б ы н у ш ы л ы қ* басады (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

Жеке адамға табынушылық. *Саяси басшының рөлін асыра бағалаудан туған ұжымдық басшылық принципіне қайшы көрініс.* Сәкеннің өз басы *ж е к е а д а м ғ а т а б ы н у ш ы л ы қ* заманының құрбаны болып кеткен кездің өзінде, оның шығармалары ел арасында өлген жоқ («Қаз. әдеб.»).

ТАБЫНШЫ з а т. *Табындағы малды бағып қараушы, бақташы.* Бейсембай деген сол қаланың *т а б ы н ш ы* жатағы болатын (Е.Бекенов, Дала.). Келісімен совхоздың аға *т а б ы н ш ы с ы* болды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ТАБЫС з а т. **1.** *Белгілі бір жұмысты атқару нәтижесінде түсетін ақша, материалдық игіліктер; кіріс, пайда.* Келген соң, «босқа жүргенше, тіл үйрен» деп, бір учитель қатынды жалдап, төрт ай оқытты. Бұрын қазақ баласын оқытып, ысылған, кәрі қатын екен. Баласы жоқ. *Т а б ы с ы м е н* күн көреді. Сол қатыннан оқығаным көп пайда болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жеңгесіне тапқан *т а б ы с ы н* апарып берді (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** э к о н. *Кәсіпорындардың (фирмалардың, компаниялардың) белгілі бір уақыт кезеңіндегі қызметінің нәтижесінде (мыс., өнімді өткізуден, жұмыстарды орындаудан, қызмет көрсетуден) алатын ақшалай қаражаты немесе материалдық құндылықтары. Т а б ы с* халықтың (жеке адамның, отбасының т.б.) өз мұқтаждарын қанағаттандыру үшін алатын ақшалай немесе заттай нысандағы қаражаты да болуы мүмкін (халық табысы) (Қаз. тілі термин. Экономика.). **3.** э к о н. *Өткізілген өнім мен көрсетілген қызметтің құны мен жұмсалатын шығынның арасындағы айырма ретінде алынатын өндірістік-шаруашылық қызметтің нәтижесі.* Жеке адамның табысы халықтың қолына түседі және тұтыну мен қорлану мақсатына пайдаланылады. Ол жалдамалы еңбектен, кәсіпкерліктен, меншіктен, өзіндік қосалқы шаруашылықтан, қолөнерінен және басқа өзіндік кәсіппен айналысуынан түскен *т а б ы с т а н* құралады (ҚҰЭ). *Т а б ы с т ы* шаруашылық жүргізуші субъект (кәсіпорын, бірлестік, идара, т.б.) қызметінің қорытындылаушы көрсеткіші ретінде пайдалану кезінде оны материалдық шығынды, өндіріс барысында тұтынылған құрал-жабдық пен еңбек заттарының көшірілген құнын есепке алмай (шегеріп) есептейді (Қаз. тілі термин. Экономика.). **4.** э к о н. *Иеленушілерге төленетін дивиденд немесе бағалы қағаздың ағымдағы бағасынан алынатын пайыз, сол сияқты салым мен депозит бойынша пайыз.* Негізгі қызметтен алынатын *т а б ы с* – субъектінің жарғылық қызметінен: өнімді дайындау мен сатудан, жұмыстарды орындаудан, қызмет көрсетуден алынатын ақшалай және басқа қаражат (Қаз. тілі термин. Экономика.). Негізгі қызметке жатпайтын қызметтен алынатын *т а б ы с* – негізгі қызмет барысында табыс әкелмейтін көздерден алынатын, негізгі құрал-жабдықтың, бейматериалдық активтердің істен шығуынан, тауар-материалдық құндылықтарды қосымша бағалаудан, активтерді қайта бағалаудан түсетін табысты, мүліктік табысты т.б. қамтитын табыс (Қаз. тілі термин. Экономика.). **5.** а у ы с. *Қол жеткен жетістік, жеңіс.* Әдебиет, мәдениет салаларында бұрын болып көрмеген ғажайып *т а б ы с т а р ғ а* қол жетті (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Мемлекеттік табыс. э к о н. *Барлық мемлекеттік органдарға түсетін табыс.*

Салық салынбайтын табыс. э к о н. *Бюджеттің салықпен байланыспайтын санаты.*

Табысқа салынатын салық. э к о н. *Ұйымдық құрылымына, бағыныстылығы мен меншік нысанына қарамастан, кәсіпорындардың (фирмалардың) өздеріне тиесілі акцияларды, облигацияларды және басқа бағалы қағаздарды өткізуінен, бірлескен кәсіпорындарға үлестік қатысудан, бейнекөрсетімнен, көпшілік ойынсауық шараларынан, ақшалай ұтысы бар ойын автоматтарын, ойын-жүлделік аттракциондарды пайдаланудан, лотереяларды өткізуден алған табысының бір бөлігін бюджетке алу нысаны. Т а б ы с қ а с а л ы н а т ы н с а л ы қ* – табыс алумен байланысты материалдық шығынды, өтемпұлдық аударымды, жарнамаға жұмсалатын шығынды, мүлікті жалдау шығынын, басқа да кейбір шығындарды шегеріп тастағанда, жоғарыда аталған шаралардан алынған ақшалай түсім (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Табыс салығы. э к о н. *Мемлекеттік, кооперативтік, қоғамдық және басқа кәсіпорындар мен ұйымдардан алынған жалақы мен басқа да төлемдер салық салу нысаны болып табылатын салық төлемінің түрі. Т а б ы с с а л ы ғ ы* төлеушілердің топтары мен табыстың мөлшері бойынша сараланып, белгіленген үдемелі мөлшерлеме бойынша төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Т а б ы с с а л ы ғ ы* мен жинақтау қорына шегеріп тастаса, қолдарында қарттардың зейнетақысындай сома қалады («Егемен Қазақстан»).

Табыс саясаты. э к о н. *Бағаның өсуін және кәсіпорындар мен халықтың ақшалай табысын әкімшілік шаралар арқылы реттеу практикасында ақшаға сұранымды, өндірістің жалпы*

(макроэкономикалық) көлемін және инфляция қарқынын реттеу саясатының құрамдас бөлігі. Т а б ы с с а я с а т ы бағаның өсуін және кәсіпорындар мен халықтың ақшалай табысын әкімшілік шаралар (лимиттерді дорару, белгілеу, жалақыны индекстеу) арқылы реттеу жолымен жүзеге асырылады (ҚҰЭ). *Т а б ы с с а я с а т ы н ы ң* негізгі мақсаты – жалақы серпініне ықпал жасау (ҚҰЭ).

Табыстарды теңестіру. э к о н. *Мемлекеттік, әлеуметтік-экономикалық саясат бағыттарының бірі; оның міндеті – ұлттық өнімді, өзіндік табыстар мен мүлікті бөлудегі айырмашылықтарды келісу. Т а б ы с т ы т е ң е с т і р у д і ң* түпкі мақсаты – қоғамның жіктері мен топтары арасындағы қарама-қайшылықты жою, қоғамның тұрақтылығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Табыстау актісі. э к о н. *Табыстау құжаты. Т а б ы с т а у а к т і с і н е* құжатқа сәйкес құқықтар мен міндеттемелер мына жағдайларда ауысады: заңды тұлға қосылғанда жаңадан пайда болған заңды тұлғаға ауысады; бір заңды тұлға екінші заңды тұлғаға қосылғанда ауысады; бір түрдегі заңды тұлға екінші түрдегі заңды тұлғаға өзгертілгенде ауысады (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Т а б ы с т а у а к т і с і* жаңадан құрылған заңды тұлғаның кіріспе балансы болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Табыс туралы декларация. э к о н. *Азаматтардың, лауазымды адамдардың немесе ұйымдардың табыс мөлшері мен көздері туралы мәлімдемесі, декларациясы. Т а б ы с т у р а л ы д е к л а р а ц и я* жергілікті өкімет органдарының шешімімен не прокурордың талап етуімен берілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Т а б ы с т у р а л ы д е к л а р а ц и я н ы* уәкілетті мемлекеттік салық органы белгілеп, бекітеді және ол барлық салық төлеушілер үшін міндетті болып табылады (ҚҰЭ).

Табысты капиталдандыру. э к о н. *Капиталды табысқа айналдыру, яғни бөлінбеген табысты не жарғы капиталын молайту түрінде не айналым қаражатын толықтыруға бағытталған табыс түрінде өндіріске бағыттау (қайта инвестициялау)* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тиянақты табыс. э к о н. *Мүлікті (жылжымайтын мүлікті, бағалы қағаздарды) иеленуден түсетін табыс.*

Туынды табыс. э к о н. *Бастапқы табыстардың негізінде оларды бір иеленушіден екінші иеленушіге беру жолымен құралатын табыс түрі.*

Ұлттық табыс. э к о н. *Материалдық өндіріс аясында жаңадан жасалатын құн немесе жылдық жиынтық қоғамдық өнімнің соған сай келетін бөлігі.*

ТАБЫС= е т. **1.** *Бірін-бірі тауып алып, кездесу, көрісу, дидарласу.* Қасиетті жеріме, туған еліме қайтып, туған-туысқандарыммен *т а б ы с а т ы н* болдым (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Үйірінен адасқан, *Т а б ы с қ а н д а й* тай-құлын (Дастандар). Мен үшін кезіп кеттің айдалаға Білмедім кеткеніңді қай далаға. Қарағым, ақыретте *т а б ы с а й ы қ,* Бұл өмір енді қайтып айнала ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2**. *Төлдің енесіне қосылуы, жамырауы.* Сыртта қозыларына *т а б ы с а* алмаған саулықтардың даусы да көңілін тыншытпады (К.Оразалин, Ақ жазық). **3.** *Бірін-бірі түсінісу, татуласу, достасу.* Әнеугі төбелестен кейін екеуі дос болып *т а б ы с қ а н* (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Кеше біз өмірлік жар болып *т а б ы с қ а н д а* осы оттың басында қол ұстасқанбыз (С.Бегалин, Уақыт.).

Табыс етті [қылды]. *Бір затты біреуге жеткізіп тапсырды, қолына тигізді.* – Мына қағазды Молдахметке *т а б ы с е т.* Сыртында адресі жазылған (Б.Тілегенов, Көктем.). – Е, Икім, бұл тіліңе сенейін-ай, Икімге бұрынғымнан көнейін-ай, Апарып Қозыкеме *т а б ы с қ ы л с а қ,* Қолымнан алтын жүзік берейін-ай (Қозы Көрпеш.). Сөйлейді тас жазуы өткендерін, Қайырылмай қандай дәурен кешкендерін, Мәселен, пәлен патша пәлен жылы, Орысқа жұртын *т а б ы с е т к е н д е р і н* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тіл табысты. *Ұғынысты, түсіністі; берекелесті, бітімге келді.* – Сенің саналы жігіт екеніңе көзім жетті, – деді Едіге. Сен екеуміз *т і л т а б ы с а* аламыз (М.Мағауин, Көк мұнар). Ол Шолпанмен *т і л т а б ы с қ а н ш а* асық (Ә.Нәбиев, Шолпан).

ТАБЫСКЕР с ы н. *Табыс тапқыш, пайда түсіргіш, кіріс кіргізгіш.* Көкем марқұм: «Балам, *т а б ы с к е р* болу үшін еш нәрседен арланба» – деген сөзді аузынан тастамаушы еді (З.Жәкенов, Қайта айналып.). Ол осы бір жатақтың ұстасы, ісмері, *т а б ы с к е р,* талмас шебері боп алды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАБЫСКЕРЛІК з а т. *Табыс тапқыштық.* Ахмет бұрын да, қазір де *т а б ы с к е р л і г і* болмаса, малға қырбай (Ғ.Мұстафин, Миллионер). Кәрімнің *т а б ы с к е р л і г і,* жылпостығы баласына жұқпапты (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ТАБЫССЫЗ с ы н. **1.** *Табысы жоқ, олжасыз, пайдасыз.* – Егінді ерте жинап алсаң, *т а б ы с-*

с ы з қалмассың, жігітім,— деді ол («Лен. жас»). Әшірдің қымызшы болып орналасқанына жыл болып қалды. *Т а б ы с с ы з* емес. Қымыздан түскен ақша өзінікі (А.Хангелдин, Қараторғай). **2.** а у ы с. *Жетістіксіз, нәтижесіз.* Біздің бригада үстіміздегі бес жылдықтың алғашқы екі жылында да *т а б ы с с ы з* болған жоқ («Лен. жас»).

ТАБЫСТА= е т. *Тапсыру, аманат ету.* Қойды бала-шағаға *т а б ы с т а д ы м* да жолға шықтым (Қ.Нүсібалиев, Қарымта). Директорға өзі жолығып, мені қатты *т а б ы с т а п* жатты (Б. Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ТАБЫСТАУ *Табыста етістігінің қимыл атауы.*

ТАБЫСТЫ с ы н. **1.** *Табысы мол, пайдалы.* Байқаймын, бәріміз де молшылыққа кенеледі екенбіз. Колхозымыз *т а б ы с т ы* болады екен (Т.Иманбеков, Тұт ағашы). Бұл түліктердің бәрі де шаруашылықтың *т а б ы с т ы* саласына айналып келеді (Ғ.Серікбаев, Қастек.). **2.** а у ы с. *Нәтижелі, жемісті.* Жаңа жылмен құттықтаймын, өмірде бақытты, творчество майданында *т а б ы с т ы* болуыңды тілеймін (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Тоғызыншы бесжылдық. Қазақстан үшін де теңдесі жоқ *т а б ы с т ы* жылдар болды («Соц. Қаз.»).

ТАБЫСТЫЛЫҚ з а т. **1.** *Табысы молдық, нәтижелік.* Озон бұзғыш заттардың заңсыз айналымның алдын алу және қолға алынған күш-жігердің *т а б ы с т ы л ы ғ ы н а* көз жеткізу үшін тропосферада оның жиналуының тұрақты мониторингін жүргізу («Егемен Қазақстан»). **2.** э к о н. *Алынған табыстың базалық көрсеткішке қатынасын сипаттайтын салыстырмалы шама* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАБЫСТЫР= е т. **1.** *Кездестіру, жолықтыру.* Өмір сені *т а б ы с т ы р ы п,* жоғалған бақытымды қайта тауып қуанған едім (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **2.** *Татуластыру, достастыру.* Екі аразды *т а б ы с т ы р а т ы н* да, айыратын да арадағы кісі (Б.Майлин, Шығ.).

ТАБЫСТЫРУ *Табыстыр етістігінің қимыл атауы; татуластыру.* Сөз – ұлы құдірет, Ұлылығы – сөзбен адамдарды *т а б ы с т ы р у ғ а* болады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТАБЫСТЫРЫЛ= е т. *Төлді енесіне қосу, жамырату.* Қозы бұл кезеңде енесімен күніне үш рет *т а б ы с т ы р ы л ы п* тұрады (Алғы шепте.).

ТАБЫСТЫРЫЛУ *Табыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАБЫСУ *Табыс етістігінің қимыл атауы, достасу.* Қатар аққан қос өзен сияқтымыз қазір біз, Тоғысуға әзірміз, *т а б ы с у ғ а* әзірміз. Соның бәрін ойласақ, қуаныштан гүлдейміз. (М.Шаханов, Баллада.).

ТАБЫТ [ар. تابوت] з а т. **1.** *Өлген адамның денесін салуға арналған ағаштан істелген қорап.* Сонда шал терезеден бір ысқырды, Төрт жігіт *т а б ы т т ы* алған үйге кірді (Абай, Тол. жин.). Бір кезеңде *т а б ы т* баяу қозғалып, қараңғы үңгірге түсе бергендей болды (З.Қабдолов, Жалын). **2.** д і н и. *Нұх пайғамбардың кемесі.* Мінеки, келіп қалдық атар таңға, Жарқырап күн де шығар тірі жанға. *Т а б ы т қ а* салып алып әлде мені Апарар сырын білмек бір даланға (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Өлім, ақырзаман.* Қайдасың, молда мен бай, қарнын керген? Өмірге сендер мазақ болып өлген... Ақ қардай үлпілдеген біздің жақта Болады: бізге бақыт, саған – *т а б ы т* (Т.Ізтілеуов, Өлеңд.).

Табыт қақты. *Өлім тіледі, кім болса да тың біреудің өлімін тіледі.* Ең алдымен мынау мешіттің астында тұрған үш табыт куә! Осы оба фәләкәті келерден бұрын «адам өлмейді», «жаназа болмады», фидия, садақаға тойымсыз терең қалтам толмады» деп *т а б ы т қ а қ қ а н* кісілер бар (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАВТОЛОГИЯ [грек. tauto – дәл сондай, logos – ілім] з а т. **1.** *Бір айтылған ойдың, сөздің, сөз тіркестерінің қайталануы.* Әдебиетте *т а в т о л о г и я* көбіне үдемелі мағынаны арттыру үшін, салыстыру мақсатында қолданылады (ҚҰЭ). Мақсатсыз *т а в т о л о г и я* сөз жүйесін бүлдіріп, мағынасыздыққа ұрындырады (Әдебиеттану термин.). **2.** ф и л о с. *Өзара барабар ақиқатты заңдылық.* Дәстүрлі логикада *т а в т о л о г и я* – ұғымның анықтамасынан басқа сол ұғымдағы ойды басқа сөздермен қарапайым түрде қайталау (ҚҰЭ).

ТАҒА[1] з а т. *Аттың тұяғына қағылатын доға түрінде соғылған темір. Т а ғ а* жылқы, қашырдың тұяғы тозбау және табаны таймау үшін тұяғына лайықтап жасалады (ҚҰЭ). Малдырып саф алтынға үзеңгіңді, *Т а ғ а н д ы* шын күмістен қақпадым ба? Жауабы иесіне берген аттың: «Сұрайсың не себептен, мен жабықтым?» (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т а ғ а н* жетсе, өкшесін онікінен пышақ сыртындай болса да артық сал. Әйтеуір өнеріңді аяма қарағым! – деп бір ескертіп өтеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Таға тимеді. *Адам аяғы баспады.* Өткізген *т а ғ а т и м е й* сан ғасырды, Білмейсің сонда мұны кім жасырды (Пернедегі термелер).

ТАҒА[2] з а т. ж е р г. ***Нағашы.*** Жиеннің айтқан сөздері *т а ғ а с ы н а* ұнады («Айқап»). Осы күні *т а ғ а* деген сөз қалып қойып, оның орнына әдеби тілде нағашы деген сөз қолданылып жүр (Қазіргі қаз. тілі).

ТАҒАЖУП с ы н. *Таңғажайып, керемет.* Әркім өз шамасынша алып олжа, Тарқатар *т а ғ а ж у п* пен қайғы, құқмар. Әзірге ауазаңа өлшегенде Осындай болатыны анық шығар (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан).

ТАҒАЙЫНДА= е т. **1.** *Біреуді белгілі бір қызметке орналастыру.* Қанатты бұрғылау мастері етіп *т а ғ а й ы н д а д ы* (Ғ.Сланов, Жанар тау). Мені ауруханаға бас дәрігер етіп *т а ғ а й ы н д а й м ы з* десті (Д.Досжанов, Тұлпар). **2.** *Солай атау, соған арнау, көрсету.* Бұлайша қарағанда, психологияны жандықтардың қылығы туралы пән деп *т а ғ а й ы н д а с а* да жарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАҒАЙЫНДАЛ= е т. *Қызметке орналастырылу.* 1989 жылдың маусымында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті XV Пленумында Мәскеуден келген келімсек Г.Колбиннің орнына республика партия ұйымдарының бірінші хатшылығына Н.Ә.Назарбаев *т а ғ а й ы н д а л д ы* («Егемен Қазақстан»). 1996 жылы қазанның 30-ында Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы болып *т а ғ а й ы н д а л д ы* (М.Кемел, Сөз – құдірет). 1955 жылы Қ.И.Сәтпаев қайтадан Қазақстан Ғылым академиясының президенті болып *т а ғ а й ы н д а л ы п,* өмірінің соңғы күндеріне дейін осы қызметте істеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТАҒАЙЫНДАЛУ *Тағайындал етістігінің қимыл атауы.* Еңбек комиссары болып *т а ғ а й ы н д а л у* – үлкен сенім, жауаптылығы тіпті үлкен (С.Бегалин, Замана.).

ТАҒАЙЫНДАТ= е т. *Қызметке орналастырту.* Бұның бәрін рудник бастығы Бекенов Әлжанның өзі *т а ғ а й ы н д а т ы п т ы* (І.Есенберлин, Алтын құс).

ТАҒАЙЫНДАТУ *Тағайындат етістігінің қимыл атауы; белгілеу.* Асырап-бағудан айырылған жағдайда пенсия *т а ғ а й ы н д а т у ғ а* ерікті (Семья тәрбиесі).

ТАҒАЙЫНДАУ *Тағайында етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Біреуді белгілі бір қызметке қою, орналастыру.* Мұғалім кадрларын іріктеу, жұмысқа *т а ғ а й ы н д а у,* тұрақтандыру ісіне мейлінше көңіл бөлеміз («Қазақст. мект.»). Шетелдік діни бірлестіктердің Республика аумағындағы қызметі, сондай-ақ шетелдік діни орталықтардың Республикадағы діни бірлестіктер басшыларын *т а ғ а й ы н д а у ы* Республиканың тиісті мемлекеттік органдарымен келісу арқылы жүзеге асырылады (ҚР Конституциясы). **2.** *Белгілеу.* Еңбек биржаларының негізгі атқаратын қызметтері мыналар: адамдарды жұмысқа орналастыру үшін делдалдық қызмет көрсету және жұмыссыздыққа байланысты жәрдемақы *т а ғ а й ы н д а у* (Б.Жүнісов,.. Нарық. эконо. негіз.). **3.** *Айқындау, анықтау.* Оның үстіне қылық дегеніміз осы қимылдардың шумағы (жинағы) болса, ол қимылдың арасындағы байланысын табу да, басқаша айтсақ, қимылдардың мінезін, сыртқа шығу түрін *т а ғ а й ы н д а у* да психологияға кіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құбылыстың өзгеруін талдаудың мәнісі – бұл құбылыстардың нендей шарты болғандығын *т а ғ а й ы н д а у* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАҒАЙЫНДЫ с ы н. ж е р г. *Тұрақты, тыңғылықты.* Амантай соңынан ерген адамдарды мыңға, жүзге, онға бөліп, әрқайсысына *т а ғ а й ы н д ы,* сенімді адамдарын бастық қойды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ТАҒАЙЫНДЫЛЫҚ з а т. *Тұрақтылық, тыңғылықтылық.* Қандай жұмысты тапсырсаң да, ол *т а ғ а й ы н д ы л ы қ* көрсетті (Ауызекі).

ТАҒАЛА [ар. تعالى] з а т. д і н и. *Көбінесе, Алла, Құдай, Хақ сөздерімен тіркесіп айтылып, бүкіл дүниені, адамзатты жаратушы деген мағынаны білдіреді.* Алла *т а ғ а л а* жар болып, оңыңнан тұрсын самалың! (Алпамыс). Бұл сөзді шын айттың ба, жаным балам? Жаратқан жалғыз қылып Хақ *т а ғ а л а м.* Мен сені елім үшін жіберер ем, Жүреді қайтып шыдап ғаріп анаң? (Батырлар жыры). Жаратқан бәрімізді Хақ *т а ғ а л а м,* Қасында молдалардың дәуіт қалам... (І.Жансүгіров, Өлеңд.). Құдай *т а ғ а л а н ы* ғайыбы жоқ, міні жоқ, өзі әділ иман келтіріп едік, енді Құдай тағала бір антұрғанға, еңбексізге мал береді екен (Абай, Тол. жин.).

ТАҒАЛА= е т. *Аттың аяғына таға қағу. Т а ғ а л а ғ а н* аттардың айқыш-ұйқыш шимайлап сызып тастаған іздері анық көрінді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Ер қолынан мал тайса, Ұзын суды жағалар. Батыр мінер бедеуді Болатпенен *т а ғ а л а р* (Қамбар батыр).

Шошқа тағаладың ба? к е к е с і н. *Не тындырған шаруаң бар? Тектен-текке қарап отырдың деген мағынада.* Жұмыс істемегенде немене, кешке шейін ай қарайсың ба, жоқ әлде *ш о ш қ а т а ғ а л а й с ы ң б а*? («Мәдениет және тұрмыс»). – Жауды жалғыз өзің, жапырғандай боласыңдар! Біз де мұнда *ш о ш қ а т а ғ а л а п,* қол қусырып отырғанымыз жоқ (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

ТАҒАЛАН= е т. *Таға қағылу.* Аттар семіз, күйлі. Тегіс *т а ғ а л а н ғ а н,* жүріске қажитын емес (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАҒАЛАНУ *Тағалан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒАЛАТ= е т. *Таға қақтыру.* Жаратты бір қара көк тұлпар атты, Өзі жорға жануар құс қанатты. Тұрманының барлығын алтындатып, Күміспен төрт аяғын *т а ғ а л а т т ы* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТАҒАЛАТТЫР= е т. *Таға қақтырту.* Атыңды Бейсенге айтып *т а ғ а л а т т ы р,* – деді Шыңғыс (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ТАҒАЛАТТЫРУ *Тағалаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒАЛАТУ *Тағалат етістігінің қимыл атауы.* Балуан Шолақ ұста дүкендеріне атын *т а ғ а л а т у ғ а* барғанда, тағаны қолының екі саусағымен ғана сығып тастайды екен («Қаз. әдеб.»).

ТАҒАЛАУ *Тағала етістігінің қимыл атауы.* Атының бір тағасы түсіп қалған. Оны қайта *т а ғ а л а у ғ а* уақыт та болған жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТАҒАЛЫ с ы н. *Таға қағылған, тағасы бар. Т а ғ а л ы* атпен жүріп кетсең, ізің күмістей жарқырап қалатын жерді де көріп келдік (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Аштан өлуге көзім жетпесе, ағайынның *т а ғ а л ы* тор тайына қиянат етуші ме едім! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлімнің аты *т а ғ а л ы* – Шапса да мұзға таймады, адайды қашқан қоймады (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Тағалы ат тайып жығылғандай. *Жап-жалтыр, тұқыл жоқ, тұлдыр жоқ.* Қылтанақ шығып көрмеген қасқа иегінен *т а ғ а л ы а т т а й ы п ж ы ғ ы л ғ а н д а й* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). «Баяғыда сақалды иекке қоюшы еді... Бәрінен *т а ғ а л ы а т т а й ы п ж ы ғ ы л ғ а н д а й* болып отырғанын қарашы, бәтшағардың!» – деді (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Тағалы тай қалмады [қалған жоқ]. *Тігерге тұяқ қалмады, малдан жұрдай болды.* Алмақ түгіл *т а ғ а л ы т а й ы н қ а л д ы р г а н ы м ы з ж о қ.* Желісін қиып, құлындарына шейін алып келдік (М.Әуезов, Қараш.). Қолы көп кешегі өткен Дутовтан да, Жер қайысқан сонша көп неткен банда. *Т а ғ а л ы т а й қ а л д ы р м а с* елге кірсе Осы арада құрталық біз онан да! (Е.Бердин, Қанды асу).

ТАҒАЛЫҚ з а т. *Тұяқтың таға қағылатын жері.* Тұяғы жұқа, *т а ғ а л ы ғ ы* төмен. Менің Тораласаяғым тәрізді шашасы биік, құйма тұяқ емес (С.Бақбергенов, Мен. сүйемін).

ТАҒАМ [ар. طعام] з а т. *Ас, тамақ, дәм.* Алдымызға неше түрлі *т а ғ а м д а р* әкеліп қойды (І.Омаров, Шабыт.). Қарамайды-ау бағанға, Қарап отыр тағамға, *Т а ғ а м ы м ы з* – бір тышқан: Құжырайып, құнтиып, Тыңдап отыр жылтиып Сүлік құйрық сұр тышқан (М.Жұмабаев, Шығ.). Кеш, Асаубай үйінде жас пен кәрі, Бәрі де сол колхоздың адамдары, Жиналды, отырысты әсем, сәнді, Қойылған алдарына *т а ғ а м д а р ы* (Ж.Саин, Самал).

ТАҒАМДАС с ы н. *Дәмдес, дастарқандас, табақтас.* – Ойпырмай, адамды білу деген қандай қиын. Бірге жүріп, дәмдес-тұздас, *т а ғ а м д а с* болып жүргеннің өзінде сыр бермепті-ау! («Білім және еңбек»).

ТАҒАМДЫҚ с ы н. *Тамақтық, астық.* Сары майдың адамға аса жұғымды, *т а ғ а м д ы қ* қасиеттері мол (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Аққайранның *т а ғ а м д ы қ* маңызы өте жоғары (К.Күленов, Қазақст. балық.).

Тағамдық концентраттар. т а м а қ. *Азықтүліктің тез әрі оңай тамақ дайындап алуға болатын арнайы өңделген құрғақ қоспалары. Т а ғ а м д ы қ к о н ц е н т р а т т а р д ы ң* түрлері сан алуан: сүйық (бұршақ езбе-көжесі, щи, борщтар, көкөніс, картоп және қозы-құйрық көжелері және т.б.) және қою (алуан түрлі ботқалар, кеспеліктер, жармалықтар, пудингтер және т.б.) тағамдардың, сондай-ақ тәтті тағамдардың (кисельдер, кремдер, желелер және т.б) концентраттары, ұннан жасалған кондитер тағамдарын (кекстер, торттар және т.б.) дайындауға арналған концентраттар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тағамдық майлар. т а м а қ. *Қазіргі өндіріс орындарында дайындалатын жоғары сапалы май өнімдері. Т а ғ а м д ы қ м а й л а р ғ а* сары май, қорытылған жануар майлары, маргарин және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАҒАМТАНУ з а т. м е д. *Медицина ғылымының тағамның адамға қажетті мөлшері мен сапасын және оның ағзаның дұрыс өсіп, қалыптасуына тигізетін әсерін жан-жақты зерттейтін саласы.*

ТАҒАН[1] з а т. **1.** к о н е. *Бір нәрсенің (ошақ т.б.) аяғы; тіреуіш.* Тас қалап, үш *т а ғ а н* ошақ жасап, астына қу шөпшек қалады (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). **2.** *Үш аяқты темір ошақ. Т а ғ а н н ы ң* үш бұтындай бір үйде үшеу, Сыртқа да естілмейді шуы, дабыр. Іні, әкпе жұмыс істеп тұрған жерде, Әбіржіп кешке келер абыр-сабыр (О.Малқаров, Өтсе де күн.). **3.** к е н. *Қазба маңдайшасының астына немесе төбесі мен табанасты арасына қойылып, көбінесе осьтік сығымға төтеп беретін жақтаулық немесе тіректік шегеннің элементі. Т а ғ а н д ы қ* материал ретінде ағаш, әртүрлі профильді илемдік металл балкалары (бөренелері), соның ішінде арнайы құбырлар, темірбетон қолданылады.

Конструкциясы жағынан қатты, икемді, тұтас және құрамды, ұзындығы тұрақты және өзгергіш (жылжытылмалы), қимасы тұтас және қуыс етіп жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.). **4.** с ө й л. ***Табан***. Баттасын басқан ізі қалған екен, Жұғыпты аяғының *т а ғ а н ы н а* (Әсет, Шығ.). Еңістер бітіп, жол *т а ғ а н ы* жазық жерге түсті (М.Әуезов, Индия очерк.).

Төрт тағаны қимылдады. *Зорға қозғалды; әлсіреді.* Қылыш қайрап, зеңбірек оқтағаны, Жеңе алмас құр *қ и м ы л д а п т ө р т т а ғ а н ы* (С.Торайғыров, Шығ.).

Көзге таған түсті. *Ақау түсу, әлсіреу.* Кез қылды жапан түзде мені саған, *Т ұ с к е н ж о қ* жасым жетіп, *к ө з г е т а ғ а н* (Қозы Көрпеш.).

ТАҒАН[2] з а т. с ө й л. ***Тағанақ***. Дауылға хабаршы көретін бір белгісі – қара *т а ғ а н д а р д ы ң* тобы аспанға биіктей көтеріліп ап, асыр салуы болатын (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Малшылар алыстан ұшып келген қара *т а ғ а н д ы* көріп қуанды (М.Дүзенов, Әке.).

ТАҒАНАҚ з а т. з о о л. <лат. lanius excubitor> *Тұмсығы ұшкір, қауырсыны жұмсақ, қанаты қысқа, торғай тұқымдас құс.* Дене тұрқы 16–36 см, ұзын құйрықты, қылтанақ езулі, имек тұмсықты *т а ғ а н а қ т ы ң* Солтүстік Америка, Еуропа, Африка және Азияда таралған 12 туысы, 72 түрі бар (ҚҰЭ). Қазақ даласының өзге жерінде сирек кездесетін *т а ғ а н а қ* сақалды, алақұмай, көк қарға, қодас, қоңылтырды да іздеген адам табатын (І.Есенберлин, Қаһар). *Т а ғ а н а қ* дейтін құс та өзіне аз уақытқа азық қорын жинайды. Ол ұстаған насекомдарын және ұсақ омыртқалыларды ағаш бұтақтарына немесе тікенді бұтақтарға іліп қояды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ТАҒАНДА= е т. *Бір орыннан тапжылмау, қозғалмау.* Тағдырдың тал түсте талдырып жығып, ажал тағына тырп етқізбей шегелеп, *т а ғ а н д а п* тастаған Прометеймін (Д.Әбілев, Баянауыл.). Қалың бетеге мен күреңсеге жылқылар *т а ғ а н д а п* жатыр (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Төрт тағандады. *Тартыншақтап, сіресіп, ілгері баспады.* Желіндегі құлындар қарсылығын әлі қойған жоқ. Бірі оралып тыпырлап жатыр. Бірі *т ө р т т а ғ а н д а п* кейін тартып тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Түйелер *т ө р т т а ғ а н д а п* тұрып алды, боздап, жер тарпыды (Д.Досжанов, Жібек.).

ТАҒАНДАЛ= е т. *Қозғалтпау, тапжылтпау.* – Жаныңның періште қанатымен бір желпіп өтші, менің мынау төсекке еріксіз *т а ғ а н д а л ғ а н,* ырықсыз тағдырымды! – деп жатқан тәрізді ол (Д.Әбілев, Арман.).

ТАҒАНДАЛ *Тағандал етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒАНДАУ *Таганда етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒАСЫЗ с ы н. *Таға қағылмаған, тағасы жоқ. Т а ғ а с ы з* ат тақыр мұзға түскесін бауырын жаза алмай, бүгежектеді де қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Біздің тауда *т а ғ а с ы з* ат жүрмейді, Тағасыз ат тайғанақтап құлайды. Тау баласы жалтақтауды білмейді, Тағдырын да сол биікте сынайды (Т.Молдағалиев, Ескерткіш).

ТАҒАТ [ар. طاعة] з а т. **1.** *Шыдам, төзім, сабыр.* Біткендей уақытым да, *т а ғ а т ы м* да, Вокзалдың қараймын мен сағатына: – Қазір, – деп өтіп кетті кезекші қыз, Қосылған жолшы халық санатына (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). Хат жазбай неге мені жазаладың, *Т а ғ а т* жоқ, тағы бүгін мазаладым. Жолыңа қарай-қарай көзім талды, Қайтейін наза жаным, наза жаным... (З.Шүкіров, Сағыныш). **2.** д і н и. *Аллаға мойынсұну, діни міндеттерді, ғибадаттарды орындау жолындағы іс-әрекеттер.* Орта ғасырдағы дінтанушылар *т а ғ а т т ы* «ізбен жүру», «Құдайдың әміріне сай болу» ретінде бағалап, оны бірнеше дәрежеге бөліп қарастырады (ҚҰЭ). *Т а ғ а т т ы ң* жоғарғы дәрежесіне қол жеткізу үшін адам дінін, негізін, иманның шарттарын, мұсылмандық парызды жете біліп, орындауы қажет. *Т а ғ а т т ы ң* тағы бір қағидасы бойынша мойынсұнушы тек ғибадаттарды орындап қана қоймай, бойын түрлі күнәлардан аулақ ұстауы қажет (Ислам энцикл.).

Тағат алмады. *Шыдамы таусылды, дегбірсізденді.* Басшылары кеткен соң *т а ғ а т а л м а й,* Жиналған жұрт дағдарып жанталасты (Жамбыл, Шығ.).

Тағат қылмады [қылып тұра алмады]. *Шыдамы жетпеді, төзімнен айырылды, дегбірсізденді.* Беті-қолымды жууға *т а ғ а т қ ы л м а й,* киімімді үстіме іле салып жүгіріп бардым (Б.Тұрсынбаев, Ауыл.). Қантты таңдайыма тастап жібергенше *т а ғ а т қ ы л м а й* сілекейім шұбырып барады (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.). Бір жұлдыз ай астында сәулеленген, Көп дүшпан сырттан асық, әуреленген, Басында Қап тауының сіз бір пері: *Т ұ р а а л м а с т а ғ а т қ ы л ы п,* сізді көрген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тағат таппады [таба алмады]. *Мазасы кетіп, көңілі орнықпады; қатты алаңдады.* Аяқталмай қалған сөзімді қашан айтып, соған қашан жауап алғанша *т а ғ а т т а п п а д ы м* (Т.Әбдіков, Көкжиек). Көрші-қолаң үйге бір кіріп, бір шығып, *т а ғ а т т а п п а й* абыржып

жүр (С.Әлжіков, Дала.). Күйші *т а ғ а т т а у ы п* жата алмай, атына мініп ел аралап кетеді (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Ажал оғы келе ме? – деп біріне, Жігіттер *т а ғ а т т а п п а д ы* (Жамбыл, Шығ.). Абай науқасының үшінші күнінде тыныштық, *т а ғ а т т а б а а л м а й*, тынысы бітіп, жанталасып, өне бойы оттай күйіп жатты (М.Әуезов, Таңд.).

Тағат тұтып отыра алмады. *Дегбірсізденді, сабыры кетті, тынышсызданды.* Жақып *т а ғ а т т ұ т ы п о т ы р а а л м а д ы.* Пальтосын кие салып далаға шықты (Т.Ахтанов, Таңд.).

Тағаты таусылды [кетті, қалмады, жетпеді]. *Шыдамы таусылды, сабырсызданды, төзімінен айырылды.* Серікбай қалжыңдап: – Япырай құрдас, *т а ғ а т ы н т а у с ы л ы п*, діңкең құрыды-ау, – дегенше, Зылиқаның итарқасының алдынан от жарқ ете түсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Осылай қарай жолың түсе қалса, өзгеше күйге түсіп, *т а ғ а т ы н к е т і п,* сені тезірек көруге асығамын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Көрген-білгенін тезірек қағазға түсіргенше, *т а ғ а т ы қ а л м а й д ы* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сағындым ғой сол әніңді сан сырлы, Сарғайдым да, *т а ғ а т* шіркін *т а у с ы л д ы* (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.). Байжан кездесу кеші өтетін күні оған қатыспай қалуды бір ойлады. Бірақ *т а ғ а т ы ж е т п е д і* (Н.Ғабдуллин, Шығ.).

ТАҒАТСЫЗ с ы н. *Төзімнен, сабырдан айырылған; шыдамсыз.* Сұлтанмахмұт та сағатына қарап қойып, Мәликенің келер минутын *т а ғ а т с ы з* күтуде еді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Ардақты ағамен дидарласып қалғалы *т а ғ а т с ы з* күтіп тұрған сол мектептің қалың оқушы жастары болатын (Е.Тұрысов, Құралай).

ТАҒАТСЫЗДАН= е т. *Сабырсыздану, шыдамсыздану.* – Шынымен-ақ, Әміренің даусын естимін бе? Иә, естимін, – деп *т а ғ а т с ы з д а н а м* (Ж.Шәкәрімов, Әміре). Ол бөлмеде жіпсіз байланғандай *т а ғ а т с ы з д а н ы п,* тыпыршып жүр (С.Аққошқаров, Бақыт.).

ТАҒАТСЫЗДАНДЫР= е т. *Асықтыру, шыдамсыздандыру.* Сүзексіз толып шыққан күні ұйықтай алмаймын. Кәрі жүрек келер таңға *т а ғ а т с ы з д а н д ы р а д ы* (Қ.Найманбаев, Серт.).

ТАҒАТСЫЗДАНДЫРУ *Тағатсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒАТСЫЗДАНУ *Тағатсыздан етістігінің қимыл атауы.* Автобус жолда айлап-апталап кідіріп жатқандай *т а ғ а т с ы з д а н у м е н* болды (Қ.Салғарин, Ақмаржан).

ТАҒАТСЫЗДЫҚ з а т. *Шыдамсыздық, сабырсыздық.* Жылқышы жігіттің даусында *т а ғ а т с ы з д ы қ* бар (С.Санбаев, Аруана).

ТАҒАТТА= е т. *Тағат табу, шыдамы жету, сабыр сақтау.* Ол қаншама сабыр тұтса да, жүрегі алып ұшып *т а ғ а т т а м а д ы* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Ол класс ішінде *т а ғ а т т а й* алмады, тысқа қарай жүгірді (С.Жүнісов, Өшп. із.).

ТАҒАТТАН= е т. *Сабыр ету, шыдамдылық көрсету.* Тақылдатып ұрғанда, *Т а ғ а т т а н ы п* тұрған ба, Таусылды да жігері Сауыт құсып жіберді (Ә.Табылдиев, Көңілді.).

ТАҒАТТАУ *Тағатта етістігінің қимыл атауы.* Дүние толған жұмбақ. Оның шешімін таппайынша *т а ғ а т т а у ғ а* мұрсат қайда (Т.Шаханов, Жоғалған.). Бұл фәниде рақат бар ма, Сенің тәтті ләззатыңнан? Разы болман *т а ғ а т т а у ғ а,* Жар табылса жаннатыңнан (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме).

ТАҒАТТЫ с ы н. *Шыдамды, төзімді.* Екіүш күн жол жүріп келсе мазасызданып кететін күйеуінің мына *т а ғ а т т ы* қалпына таң қалды (Ә.Тарази, Қиянда.). // *Шыдамды, төзімді жан.* Менің құрбым – ұрпақ қой ел жыр етер, Шаттығы да, мұңы да елжіретер. Еркектері – әйелдей *т а ғ а т т ы л а р,* Әйелдері – еркектей ержүректер (Ж.Молдағалиев, Қызыл қайың).

ТАҒАТТЫҚ з а т. с ө й л. ***Тағаттылық.*** Оның одан арғы тағдырына *т а ғ а т т ы қ* жасамаған («Қазақст. мект.»).

ТАҒАТТЫЛЫҚ з а т. *Шыдамдылық, сабырлылық.*

ТАҒАШЫ з а т. *Таға соғатын, ат тағалайтын адам.* Атты қайта тағалауға уақыт та болған жоқ, *т а ғ а ш ы* да кездескен жоқ еді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Совхоздарда ат тағалайтын тұғыр, шебер *т а ғ а ш ы л а р* жоқ («Қаз. әдеб.»).

ТАҒБИР [ар. تعبير] з а т. е с к і к і т. *Мағына, мән.* Мысырда бір саудагер, алып сатар, Үлкен бай, аты оның Мәлік Дұғар. Ғажайып ұйқысында бір түс көріп, *Т а ғ б и р ы н* жорушыға қылды хабар (Жүсіп-Зылиха).

ТАҒБИРШЫ з а т. е с к і к і т. *Түс жорушы. Т а ғ б и р ш ы* жори берді түстің жөнін, Дәулетің өседі екен енді сенің. Ғад қаюсын жағалап жүрген балаң, Үстіне бір шығарсың барша елдің (Жүсіп-Зылиха).

ТАҒДЫР [ар. تقدير] з а т. **1.** д і н и. *Құдіреттің жазуы, жазмыш; адам өміріндегі барлық оқиғалардың алдын ала белгіленуін білдіретін діни ұғым. Т а ғ д ы р* адамды төмендетеді дер, *т а ғ д ы р* адамды машинаға айналдырады дер, бұлай деу –

адамның ішкі қасиеті барлығын білмегендік (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** миф. *Кейбір діни-идеалистік философиялық жүйелерде дүниедегі және адам өміріндегі оқиғалардың, жағдайлардың, іс-қимылдардың адамға беймәлім жолмен алдын ала анықталып қоятынына сенім.* Барлық әлемдік діндерде адам өміріндегі оқиғаларды Құдай (Абсолют) алдын ала анықтайды деген наным бар. Сондай-ақ *т а ғ д ы р* – табиғаттың, қоғамның, тарихтың танылмаған санада игерілмеген жұмсақ заңдылықтары іспетті (ҚҰЭ). **3.** *Өмір, тұрмыс, тіршілік.* Талпынғанмен *т а ғ д ы р д ы* бұра ала ма, Құдай қоспай, басымыз құрала ма. Аз күн қызық көрелік онан дағы, Бұл дәурен бір қалыпты тұра ала ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бәтеспен екеуміздің ілгергі күндері *т а ғ д ы р ы м ы з* қандай боларына көзім жетпейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Тумақ, өлмек, қартаймақ болмай қоймас, Қанша қызық көрсе де, пенде тоймас. Сол тоймастық – дүниені жамандатқан Сен сөкті деп *т а ғ д ы р д ы* қайта жоймас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бір нәрсенің жай-күйі, келешегі, болашағы.* Адам тұрмысының *т а ғ д ы р ы н* күн сайын құбылып, қайта-қайта келіп тұрған ұсақ уақиғалар шешеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құрылтайдан басқа Россияның *т а ғ д ы р ы н* шешетін қожаның жоғын да білеміз. Құрылтайға шейін автономия болары жолында еткен қызметімізге ешкім көлденең келмесіне, мәдени-ұлт автономиясы шегінде қазақ-қырғыз үкіметі Алашорда екендігіне ешкім шүбә қылмасына сенеміз (М.Дулатов, Шығ.). Өмір, дүние, жер мен көк, өткен заман. Ажал алмай қоймайды ешкімді аман. Өлмей, өшпей, қартаймай жүргің келсе, Ол – болмай ма *т а ғ д ы р д ы* жамандаған? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тағдыр араз. *Әуелден-ақ бұйырмаған, бір болуға қоспаған.* Бұл күнә емес, әншейін наз, Сағынамын, айтамын. Досың-ақпын *т а ғ д ы р а р а з*, Толғанамын, қайтемін (Абай, Тол. жин.).

Тағдырға мойынсұнды [бағынды]. *Алла тағаланың басқа салғанына көнді.* Адамдар бір-бірімен қиын істе кездескенде: «Алланың жазғанын көреміз де», – деп, қандай қиыншылық болса да: «Жазмыштан қашып құтылмаймыз», – деп *т а ғ д ы р ғ а м о й ы н с ұ н а д ы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Медресе мұғалімге орын болып, Қонағым қарық боп тұр осы күнде. Замана замандасқа жағын дейді, Күнбе-күнгі *т а ғ д ы р ғ а б а ғ ы н* дейді (М.Дулатов, Шығ.).

Тағдырға риза болды [көнді]. *Алла тағаланың берген ризығына көңілі толды, басқа салғанына көнді.* – Балам. Ерім өлгелі он үш күн болды. Мынау бүгін... – деді де, өліктің анасы *т а ғ д ы р ғ а р а з ы б о л ғ а н* түрмен айтты: – Мариям ана бәрін біледі. Бәрін көріп тұр. Мен оған шүкіршілік қыламын (М.Жұмабаев, Шығ.). – Қайғы емес, қаза, Болмаймын наза, Ноқталы басқа бір өлім. Туған жан өлмек, *Т а ғ д ы р ғ а к ө н б е к*, Кімді алмайды бұл елім, Шал болмай-ақ өлейік, Алла ісіне көнейік (Ш.Құдайбердиев, Шығ.)

Тағдырдың [тағдырда] жазғаны [салғаны]. *Алланың арнауы, маңдайға жазғаны.* Айналайын Сансызбай, Қолқанатым, құйрығым, Судан шыққан сүйрігім, Көрмей бенде қоймайды, Жаратқан ие Алланың *Т а ғ д ы р д а ж а з ғ а н* бұйрығын (Қыз Жібек). Тостым *т а ғ д ы р ж а з ғ а н ы н*, Қосан үшін, адал арым үшін не салса да көндім (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Егерде Ақбота таппаса, онда *т а ғ д ы р д ы ң ж а з ғ а н ы* – үсідік далада (З.Шашкин, Шығ.). *Т а ғ д ы р с а л ғ а н* шарасыздыққа көніп, бұл дүниедегі ең бір жақсы көретін әйел жанында қол созымдай жерде жатып та қозғала алмайды (Ә.Нұрпейісов, Сең). Білмейді бастарына келмеген жан, Атына махаббаттың мінбеген жан. *Т а ғ д ы р д а* осылайша *ж а з ғ а н* болса, Бар ма екен құдіретке көнбеген жан (М.Сералин, Өлеңд.).

Тағдырдың кермесіне кез болды. *Басына іс түсті, ауыртпашылық түсті, қиналды, қиыншылық көрді. Т а ғ д ы р д ы ң к е з б о л ы п т ұ р к е р м е с і н е* Тайпаланған талай жорға, талай тұлпар Солардан жаным – тәнім ардақты емес, Орынсыз күйзелейін мен несіне?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тағдырдың құлы. *Пенде, көнбіс. Т а ғ д ы р д ы ң қ ұ л ы* осылар, Сен таппайсың шарасын. Торайғыров естісе, Мұны «қатын ойбай» дер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тағдырдың уын ішті. *Тұрмыстың ауыртпалығын, қайғы-қасіретін көп тартты.* Қайтейін сорға тағы жаңылыстым, Қапыда жөні басқа жолға түстім. Асығыс албырт көңіл ағат кетіп, *Т а ғ д ы р д ы ң* бал орнына *у ы н і ш т і м* (Б.Күлеев, Таңд.).

Тағдыр жетті. д і н и. *Ажалы жетті, күні бітті.* Атамыз әуел Адамнан Неше дүркін халық өтті. Содан бергі заманнан, *Ж е т с е т а ғ д ы р* аумайды Өлшеулі өмірің қадамнан (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Тағдыр жазған жол. *Маңдайға, пешенеге жазғаны.* Тегінде *т а ғ д ы р ж а з ғ а н ж о л ы м е н* қалтақтап келе жатқан қазақ елі Россия ре-

волюциясы толқынының екпінімен кете барып қанша ұтты, қанша ұтылды, бұл істері жұмбақ, анық шешуін тарих берер (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақбала, қасыңа кеп тағзым құрдым, Мен едім тірліктегі сенің құрбың. Жетпейді қанша созсам саған қолым, *Тағдырдың* ауыр екен *салған жолы* (Айтыс).

Тағдырын қолына алды. *Болашағын, өмір жолын өз билігіне алды.* ...Бұқарам өз *тағдырын қолына алды* (К.Әзірбаев, Шығ.).

Тағдырын қосты. *Бірге болды, жұптасты, қосылды.* Тағы да өстім, мінекей, тағы да өстім, *Тағдырымды* бөбегім, саған *қостым* (Х.Ерғалиев, Өлеңд.).

Тағдырын шешті. *Істің тетігін тауып, шешімін анықтады.* Қазіргі заманда егін *тағдырын шешетін* механизатор екені әркімге-ақ аян (Ж.Исмағұлов, Адам.). Сейітжан соққан жалғыз доп ойын *тағдырын шешті* («Спорт»).

Тағдыры шешілді. *Мәселе анықталды, шешімін тапты.* Тайқы мен Үлкен айналада қол соқты да, аяулы Аяштың *тағдыры* осылай *шешілді* (А.Хангелдин, Өткен күн.). Талай рет қанды соқтығыстарда үнді елінің *тағдыры шешілген* (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ТАҒДЫРЛАС с ы н. *Тағдыры бір, тағдыры ұқсас.* Бұлар – баяғыдан бері қатар өсіп, бірге еңбек етіп келе жатқан әріптес, *тағдырлас,* туыстас адамдар (Ә.Жәмішев, Дала.). *Тағдырлас* туыс түрікмен Туасы тілек біріккен, Сыйымды сенен ірікпен, Төрімді берем тұрып мен (С.Сейітов, Сенем саған).

ТАҒДЫРЛАСТЫҚ з а т. *Тағдырлас болушылық.* «Сырын білмес аттың сыртынан жүрме» деген көне қағиданың мәнін *тағдырластық* жеңіп еді (С.Бақбергенов, Белгісіз.).

ТАҒДЫРЛЫ с ы н. *Тағдыры бар, тағдырға ие.* Тамаша *тағдырлы* адамдармен тоғысып, деңгейіміздің де едәуір биіктегенін сезінеміз (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Алуан *тағдырлы* адамдарды кездестірген жасамыс дәрігер еді (Ә.Әлішев, Батыр.).

ТАҒДЫРСЫЗ с ы н. *Тағдырдың бұйрығынсыз, жазмышсыз.* Басқаға сізден бөтен көңілім кетпес, Қосылған жас жүрекке нәрсе жетпес. Мен дайын қай уақытта кел десең де, *Тағдырсыз* дұшпан аңдып ештеңе етпес (Айтыс).

Тағдырсыз тәбділ болмас [бола ма; тағдырға тәбділ жоқ]. *Жазмышқа шара жоқ, не салса да көнесің деген мағынада.* Сақта дейміз, қайтеміз, ілінген жалғыз тіректі, *Тағдырына тәбділ жоқ,* Тәуба қылсаң керекті (Абай, Шығ. жин.). Боямасыз ақ көңіл, Кірлетпей кетті жүректі. Ойламаған өлімнен Жасқанамын демепті. *Тағдырға тәбділ болмаса* Сабырлық қылсақ керек-ті (Абай, Тол. жин.). *Тағдырсыз тәбділ болмас* деген сөз бар, Жылайды кез келтірмей өзіне пар. Гүлдейін балбыраған уақыты өтіп, Тигені ақырында бір ақсақ шал (С.Көбеев, Орынд. арман).

ТАҒДЫР-ТАЛАЙ з а т. *Жазмыш, пешене.* Болжал әдебиеттің негізгі мазмұны қазақ халқының болашақ баянсыз *тағдыр-талайы* болып табылады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТАҒЗЫМ [ар. تعظيم] з а т. *Ізет, құрмет, қошемет.* Бір күні Троекуров іші пысып, Үйінде отыр еді арақ ішіп, Шабашкин жылмаң қағып кіріп келді, *Тағзыммен* қолтығына бөркін қысып (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Тағзымға – *тағзым,* Назымға – назым Тілеушілік – ол әдеп. Жолдан мен де шықпаймын, Сөзбен сыйлап мықтаймын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Салтанат сұрланған жүзбен көзін төмен салды да, Абайға *тағзыммен* бас иді (М.Әуезов, Абай жолы). Ханым алдында *тағзыммен* отырған жұрт әлі мәжіліске кіріскен жоқ еді (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Тағзым етті [көрсетті, жасады, қылды]. *Иіліп ізет көрсетті, бас иді.* Сазамбай сасыппысып, есіктен зорға сыяды. Кіре беріп тымағын шешіп, қолын кеудесіне қойып, *тағзым етеді.* Қолын ұсынып комиссарға ұмтылады. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қап алды, қанжар алды сонда Әзім, Сөзінің ұқты бәрін қылмай жазым, – Шырағым, айтқанымды жаңылма, – деп, Барынша *қылып* жатыр шал да *тағзым* (Абай, Шығ. жин.). Осыны естігенде қошқар мен теке дереу жасын тыйып, ойнақ салып, шалдың алдына келіп, бас изеп, *тағзым етісті* (Қаз. ертег.). Абай бұл кісінің сыпайы жүзіне өз тарапынан лайықты *тағзым көрсетіп,* тымағын алды (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен аға алдында кішілік *тағзым жасап* сәлем берді (К.Оразалин, Абайдан соң). Сәлем бердік, Салауат аға, – деп Күмісбек мылтық ұстаған қолын төсіне қойып *тағзым жасады* (Ғ.Сланов, Шығ.). Құлшылық етем құмдарға, *Тағзым жасаймын* қырларға! Шүкірлік етемін қашанда, Осы бір Отанда тұрғанға! (М.Мақатаев, Шығ.). Сондықтан қыз Күнікей тұра келді, Батырды Дотан сынды көзі көрді. Күнікей тұра келіп *тағзым қылды,* Құдай тілеп бергенін енді білді (Батырлар жыры).

ТАҒЛА з а т. *Тағала, Жаратқан, Жасаған.* Не тұрып отырғанын көрмейсің, не дәлізге шыққанын көрмейсің, не тамақ ішкенін

көрмейсің, бұл неғылған жан, япырмау? Әлде байқұстың бір жері ауыра ма? Жә, не де болса, менен қысылмай, сенетін *т а ғ л а с ы н а* тәуеп етіп алсын (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

ТАҒРИФ [ар. تعريف] з а т. е с к і к і т. *Мән, мағына, түсінік.* Патшаға қатты қайғы кез болады, Зауалы бейнетінің тез болады, Жазулы осы тонда қыз суреті, *Т а ғ р и ф ы* ол суреттің сөз болады (Ғашық-наме). Жүсіп нәби он бірге шыққан еді, Жақып сушы қасында ұйықтап еді. Ғажайып ұйқысында бір түс көріп, *Т а ғ р и ф і н* атасынан сұрап еді (Жүсіп-Зылиха).

ТАҒРИФАТ з а т. д і н и. е с к і к і т. ***Тарықат.*** Жалпы жұмыр басты пенденің бәрінен ақи-тақи ақиқатты айтуды талап ете беру де жөнсіз. Араб философиясында *т а ғ р и ф а т ,* мағрифат, хақиқат текке сатыланбаған («Егемен Қазақстан»).

ТАҒУ *Тақ етістігінің қимыл атауы; байлау, оралу.* Малдың басына жіп *т а ғ у д ы ң* да тәсілі бар көрінеді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Оның арманы қызыл галстук *т а ғ у* еді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТАҒЫ[1] с ы н. **1.** *Жабайы, қолға үйренбеген (дала аңы, тұз құсы). Т а ғ ы* ешкілер, арқарлар, еліктер, бұғылар сияқты аңдар тауда табындап өретін еді (С.Мұқанов, Саяхат.). Көк *т а ғ ы с ы* енді оралмас деп күдер үзген шақта қанаты күнге шағыла жарқылдап, аспаннан сорғалап кеп иесінің қолына қайта қонғандай (Д.Әбілев, Арман.). // *Жабайы, қолға үйретілмеген аң-құс.* Қарағай, қайың, орман-сайы толған, Ақырған арасында *т а ғ ы л а р ы.* Топтанып киік, арқар орғып жүрген, Ежелден үйреншікті таудың малы (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көппен араласпай, бөлектеніп жүретін (басқаны жатырқайтын адам).* Баланы басқа адамға асыратпа, Білгенше сылап-сипап өзің сақта. Жылы жүз ата-анадан көрмеген соң, Жүрмесін *т а ғ ы* болып өскен шақта (XX ғ. қаз. әдеб.). Екі иті атыменен жан жолдасы. Қатын жоқ, баласы жоқ, жалғыз басы. *Т а ғ ы* өскен болса-дағы ол тас жүрек, Балаға ауып кетті ықыласы (Ш.Әбенов, Ортақ арал). **3.** а у ы с. *Мейірімсіз, қатыгез; зұлым, жауыз.* Қара жүрек қаталдықтан, соқыр сенімнен туған *т а ғ ы* дәстүрдің түпкі сыры діни ырым-сырымда жатыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). // *Мейірімсіз, жауыз адам.* Енді мынау қарайсың тек, Дәрменің жоқ көзіңмен жеп. Арланасың, қорланасың Тұтқын болдым *т а ғ ы ғ а* деп (Қ.Аманжолов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Даму жағынан артта қалған; надан, мәдениетсіз.* – Сылқым мырзалар дала халқына бұратана *т а ғ ы* ел деп қана менсінбей қарайды (А.Сатаев, Дала күйлері). // *Надан, мешеу халық.* Өмірінде басын сұғып көрмегенмен, қазақтың қысқы үйін де, жазғы үйін де ол баяғы *т а ғ ы л а р* тұратын үңгірдей көретін (С.Мұқанов, Ботагөз).

ТАҒЫ[2] ш ы л. *Және, бұдан басқа, мұның үстіне, әлі де болса.* «Мына тажалдың көзі *т а ғ ы* шалып қалмаса игі еді» деп қауіптенеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мәлік қос ауыздың екінші оғымен *т а ғ ы* бір бөлтірікті атып түсірді (З.Шашкин, Сенім).

Тағысын тағы [тағы тағылар, тағы басқа]. *Бұдан басқа да, тағы сол сияқты.* Сонда ғана дәуперi, жезтырнақ, жалмауыз кемпір *т а ғ ы с ы н т а ғ ы л а р* жайынан айтылған ертегілерге ойымыз ұйып, бойымыз балқып, тыңдайтын дәрежеге жете аламыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Не күйінеміз, не сүйінеміз, *т а ғ ы с ы н т а ғ ы* сол сияқты толып жатқан жайларға тап боламыз (А.Тоқпанов, Бүгінгі.). Осының бәрінің ізі Сәбит шығармаларына айқын түскен: ол – әйел теңдігі, ол – өзгерген ел, жұмыскер өмірі, *т а ғ ы т а ғ ы л а р* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТАҒЫЛ= е т. *Орнатылу, салыну.* Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да, Оған да үкі-тұмар *т а ғ ы л с а д а.* Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды, Кім желігіп қай шеттен қағынса да (Абай, Шығ. жин.). Уықтардың аяқ бауы, сәнмен есіп *т а ғ ы л ғ а н* шашақты желбаулар, тегеріштер басқалардың үйінде жоқ қой (С.Бегалин, Замана.).

Кінәрат тағылды. *Айыпталды, жоққа шығарылды, қате табылды.* Қазақ дастандарының «Қамбар батырдан» басқасына *к і н ә р а т т а ғ ы л ы п,* архивтің тереңіне тықсырылды («Қаз. әдеб.»).

ТАҒЫЛАН з а т. з о о л. *Кемірушілер тобына жататын тау тағысы. Т а ғ ы л а н д ы* жайра деп те атайды. Кей жерде оны үлкен кірпікшешен деп те атайды («Тіл және аударма»). Дерті оның кеудесіне қадалды, таудағы *т а ғ ы л а н н ы ң* инесіндей («Тіл және аударма»).

ТАҒЫЛАН= е т. **1.** *Тағыға айналу, жабайы болу.* Аралдағы жылқылар түлеген, құлындаған, жыл бойы адам көрмеген жануарлар *т а ғ ы л а н ы п* та қалған (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Қаңғырған итке дейін *т а ғ ы л а н ы п* кеткен (Ә.Әлімжанов, Жаушы). **2.** а у ы с. *Жауыздық, қатыгездік көрсету.* Мың-мыңдаған патриоттар *т а ғ ы л а н ғ а н* жендеттер қолынан қаза тауып жатты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Ашынған, *т а ғ ы л а н ғ а н* адамның ақырғы бет тырнасы тәрізді бейберекет долылық еді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Тағыланған жануар. *Әлдебір себептермен адамның бағып-қағуынан босаған және адамның арнайы қарауынсыз тіршілік етуге бейімделген үй жануары. Т а ғ ы л а н ғ а н ж а н у а р* үлкен

топ құруы мүмкін (мысалы, якут «жабайы» жылқылары, тағыланған мысықтар мен иттер) (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а ғ ы л а н ғ а н ж а н у а р* жабайы болған үйірсек (асыранды) жануар (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАҒЫЛАНУ *Тағылан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒЫЛУ *Тағыл етістігінің қимыл атауы.* Соғыс ерте есейткен жас жігітке «жас та болса, бас болды» деген ат *т а ғ ы л у ы* әбден орынды еді («Қаз. әдеб.»).

ТАҒЫЛЫҚ з а т. **1.** *Қолға үйренбей далада, түзде өсушілік, жабайылық.* Қауымнан қаштым қағылып, Оңаша өмір сағынып, Жасымда біткен *т а ғ ы л ы қ,* Осы екен ғой асылда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тоймаса да ойынға, *Т а ғ ы л ы қ* бар бойымда; Ерекшілік ойымда, Қарамай қылған мазаққа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Малға өте жұғымды өсімдіктерін де теріп жүрем. Аңдарының тіршілігін білуге тырысам. *Т а ғ ы л ы ғ ы* болмаса, аңдардың нәсілі малдарыңызбен бір ғой асылы (Ғ.Сланов, Замана.). **2.** т а р. *Адамзат тарихының бірінші кезеңін білдіретін атау.* Мұны жабайылық немесе *т а ғ ы л ы қ* деп алғашқы адамдардың іс-әрекетін, еңбекке қарым-қатынасын, табиғатты игерудегі еңбек тәсілінің жабайылығын бейнелеу үшін қолданған (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** а у ы с. *Жауыздық, зұлымдық, қатыгездік.* Соғысып та, соққы беріп те көрген елдің қызы мұндай *т а ғ ы л ы қ т ы* естіген емес-ті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Тұрыпты ол тірегіндей туралықтың, шындықтың, Тұрыпты ол бетін осып *т а ғ ы л ы қ т ы ң,* сұмдықтың (Ә.Жәмішев, Сағым толқын). **4.** а у ы с. *Надандық, қараңғылық, артта қалушылық.* Жырдың тағы бір өзгешелігі – мұнда көшпелі ел тұрмысының *т а ғ ы л ы қ* өрескел салтын сынау бар (М.Әуезов, Әр жыл.). Шоқан Чернышевскийге дала өмірінің *т а ғ ы л ы қ* халін шешен тілмен тебірене баяндап берді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Ауызекі сөзде адамдардың мәдениетсіздігін, надандығын сипаттау үшін де *т а ғ ы л ы қ* дөрекілік ұғымын білдіруге қолданады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Тағылық жасады. *Жабайылығын көрсетті, өрескел мінез танытты.* Қызыл ала қанға бөккен жас арланды көргенде, жас бөрілер де *т а ғ ы л ы ғ ы н ж а с а м а й* тұра алмады (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАҒЫЛЫМ [ар. تعليم] з а т. *Тәлім, үлгі-өнеге.* Ел ішіне сау келсең, *Т а ғ ы л ы м* айтпас ер ме едің? Жол көрсетіп, сонда өлсең, Арманым бар дер ме едім? (Абай, Шығ. жин.). Абайға бұл сөздер оншалықты даусыз хақиқат болып танылған жоқ. Ішінен: «Сіз ата болсаңыз, ол – ана. Бала ата-ананың *т а ғ ы л ы м ы м е н* бірдей өседі» деп ойлады (М.Әуезов, Шығ.). Халық *т а ғ ы л ы м ы* ұлттық тәжірибелерден пайда болған (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Мемлекеттікті, парламентаризмді қалыптастыруда, егемен мемлекеттің қазіргі заманғы құқықтық жүйесін құруда он жыл ішінде қалыптастырған тәжірибеміз бар. Ең бастысы, осынау тарихи *т а ғ ы л ы м н а н* тиісті қорытындылар шығара білу ләзім («Егемен Қазақстан»).

Тағылым айтты. *Үлгі, уағыз сөз үйретті.* Ел ішіне сау келсең, *Т а ғ ы л ы м а й т п а с* ер ме едің (Абай, Тол. жин.).

Тағылым тұтты [алды]. *Ісін, мінезін, ақыл-парасатын өнеге етті.* Ақылын ағалардың *т а ғ ы л ы м т ұ т т ы қ,* Ар-ұят ұялаған кеудемізге (Қ.Бекхожин, Ардагер.). Не файда бір орыннан қозғалмайтын, Тазармас қарасу да жатқан ақпай. Артықтан *т а ғ ы л ы м а л ы п,* кемге үйретпей, Жүруің лайық па ғақыл таппай? (М.Дулатов, Шығ.). Сын бөлімінің меңгерушісі, дарынды сыншы Тәкен Әлімқұлов, бас редактор, майталман ақын, публицистиканың шебері С.Мәуленов секілді қаламы төселген әріптестер тәжірибесінен *т а ғ ы л ы м а л а* отырып, бірыңғай сын, рецензия, көсемсөз жазуға бейімделдім («Қаз. әдеб.»). Шеркестің *т а ғ л ы м а л а р* ұстазы осылар, өнеге қандай (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ТАҒЫН ш ы л. ***Тағы***. Кез қылды жапон түзде мені саған, Түскен жоқ жасым жетіп, көзге *т а ғ ы н* (Батырлар жыры).

ТАҒЫН= е т. *Өзіне тағу, үстіне қадау.* Келеді өне балалар да ағылып, Бейне отан солдатындай сап түзеп. Омырауға значогін *т а ғ ы н ы п,* Мойынында галстугі желбіреп (Б.Ысқақов, Сенің өлеңд.). Ботамды көрдім түсімде Қырмызы моншақ *т а ғ ы н ғ а н.* Ботамды көрдім түсімде Атасын боздап сағынған (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалтырауық *т а ғ ы н ы п,* Қылтиғанды қыр қылмай. Мазақтатып әркімге Өзімізді жыр қылмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАҒЫНДЫР= е т. *Таққызу, қадату.* Ибраһимнің сәлдесін басына орап, Көзіне сүрме тартты, шашын тарап. Ысқақ нәби кемерін *т а ғ ы н д ы р ы п,* Жүсіпті алып шықты жолға қарап (Ғашық-наме).

ТАҒЫНДЫРУ *Тағындыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒЫНУ *Тағын етістігінің қимыл атауы.* Жаңа гимнастеркамды киіп, ордендерім

мен медальдарымды *т а ғ ы н у ғ а* тура келді (Т.Бигелдинов, Аспанда.).

ТАҒЫРЫП [ар. تعريف] з а т. е с к і к і т. *Сыр-сипат, кейіп.* Біз бір бұлбұл сайраған Ашылған сіз бір қызыл гүл. *Т а ғ ы р ы п ы ң а* жете алмас Мақтағанмен қызыл тіл (М.Байзақұлы, Өткен күндер).

ТАҒЫС= е т. *Қадасу, тағу.* Жұлдызың бер, кеудеңе *т а ғ ы с а й ы н,* Төсіңді әкел, төсіме соғысайын. Ен даланы алтын дән кернегендей, Жанымның тебірентейін август айын (Е.Ибраһим, Махаббат.).

ТАҒЫСУ *Тағыс етістігінің қимыл атауы.*

ТАҒЫСЫ з а т. *Жалғасы, соңы.* Қалқаман мен Мамырды жаздым бұрын, Оқығандар байқадың оның сырын. Енді айтайын Еңлік пен Кебек сөзін *Т а ғ ы с ы н а н* көріңіз мұның түрін (Шәкәрім, Өлеңд.).

ТАҒЫТ з а т. к ө н е. ***Тақ.*** Тар құрсаулы таж, *т а ғ ы т,* Патша бізді биледі (Жамбыл, Шығ.).

ТАҒЫША ү с т. *Тағы секілді, тағыға ұқсап.* Кер бие оқ тиген *т а ғ ы ш а* алып жөнелді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). *Т а ғ ы ш а* шапшып аласұрған құнан екі рет шалқалай құлап, тулап көрген (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТАДБІР з а т. е с к і к і т. *Шара, тәсіл.* Бұл туралы патшаның өзі де түбінде бір *т а д б і р* істемей қоймас (М.Сералин, Шығ.). Кісідей арқалаған нақақ жала, тағдырға *т а д б і р* таппай қалма шала (Қара өлең).

ТАЖ з а т. ***Тәж.*** *Т а ж ы н д а ғ ы* тізген тас Гауһар күннің көзіндей. Арамтамақ Аббас хан Өз құлқына тап басқан Уәзір жиды өзіндей (М.Жұмабаев, Шығ.). ...*Т а ж ы н* жұлып патшаның, Алтын тақтан құлатты Салтанат сәнін қиратты (Жамбыл, Шығ.).

ТАЖАЛ [ар. دجال] з а т. **1.** д і н и. *Ақырзаман болғанда шығады-мыс делінетін аждаһа.* Әбілдің зияратын аттап өтіп, Қабылдың бата қылма моласына, Қорыққанға қос көрініп, қойдай үркіп, Тығылып *т а ж а л д ы ң* бұтханасына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шіркеуге барып садақа бер. Не болмас дейсің. Заман бұзылды ғой.. *Т а ж а л* шығып Ресейді жалмап жатыр. Қиямет-қайым болды ғой (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақыр заман боларда *т а ж а л* деген шығып, дүниені жалмай бастайды, адамды сол апаттан Мәді ғана құтқарады, – дейді араб ертегісінде (С.Мұқанов, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Сұмпайы, сұмырай, бәлекет.* «Мына *т а ж а л д ы ң* көзі тағы шалып қалмаса игі еді» деп қауіптенеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қодарқұл тыныш қойсын ба! *Т а ж а л* ғой нағыз. Күлімді көкке ұшырар (Ә.Тарази, Қиян соқпақ). Үйінде қатын-балаға қырғидай тиіп, арыстандай ақыратын *т а ж а л д ы ң* өзі болмасына кім кепіл (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). **3.** а у ы с. *Өлтіріп, қиратып, өртеп, жоқ қып жіберетін апат, алапат; ауыртпалық, қиыншылық.* Еркектер! Басымызды кісендейтін де өздерің, табалайтын да өздерің, Сен ер жігіт болсаң, менің басымды *т а ж а л д а н* құтқаршы, көрейін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл ретте отандық білім саласының ардагері К.Нәрікбаевтың «ТМД елдері ғылым-білім саласын бірыңғайландырғанда, бәсекеге де, *т а ж а л ғ а* да төтеп беретін еді» дегенге саятын ойы әлі де көкейтесті деп білеміз («Жас Алаш»). Қайран анам қайратты еді, табанды, Мұңға батты естіп суық хабарды. Жалғыз ұлын аттандырып ел үшін, Қарғап қалды соғыс деген *т а ж а л д ы* (К.Шілдебаева, Арманым).

ТАЖ-ТАҚЫТ [ар. تاج و تخت] з а т. *Тәж-тақ.*

ТАЖ-ТАҚЫТТЫ с ы н. е с к і к і т. *Патшалық құрған, тақта отырған. Т а ж-т а қ ы т-т ы* күйінде, Менің көрген мехнатым, Еш көрмейді біреу де (Ғашықтық дастан.).

ТАЖЫ= е т. *Тайқу, бұрылу, ауытқу.* Жалғыз-ақ шариғатты мықты ұстайды, Өлсе де оған қарсы іс қылмайды. Шықпайды адалдықтан қылдай *т а ж ы п,* Алса да басын кесіп, бұрылмайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАЗ з а т. **1.** *Басқа түсетін жұқпалы жара.* Ол дәріні басқа жара шығып, *т а з ғ а* айналғанда, бастың, не беттің әр жеріне ақтаңдақ жара шыққанда береді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа). Орынбай дәл жиырмада жасың бар ма? *Т а з ы н* айтып, ағаңда қасың бар ма? Көп ішінде ағаңның тазын айтып, Тазға бөліп беретін шашың бар ма (Айтыс). Мен саған олжа болар серің бе едім, Құтқардың сөзім сыйлап, ерінбедің. «Сыйға-сый» дегендейін, *т а з* басыңды Аузыма салып тұрған кемірмедім (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** м е д. <ағыл. calvities> *Негізінен бастағы шаштың сиреуі, кей жағдайда терінің жекелеген бөліктеріндегі тұктердің толықтай түсіп қалуы түрінде болатын ауру. Т а з* ауруына шалдыққанда бастағы шаш қана емес, адамның қасы, кірпігі, сақал-мұрты т.б. түсе бастайды (ҚҰЭ). *Т а з* ауруының пайда болуына жүйке жүйесі қызметінің бұзылуы, эндокриндік және асқазан-ішек жолдарының аурулары, созылмалы инфекция ошақтары (тұмау, дизентерия т.б.) әсер етеді (ҚҰЭ). **3.** *Басы таз адам. Т а з* таранғанша, той тарқар (Мақал). Жоғарыда айтып өткен Байжанның он жеті жастарға келген Жұман дейтін бір *т а з*

һәм ақылсыз баласы бар еді. Сол елде екі-үш Жұман есімді жігіттер болғанға, бірін – «сары Жұман», бірін – «тапал Жұман», Байжанның баласын – «таз Жұман» деуші еді (М.Дулатов, Шығ.). Мен қайран атам малға сатқанына, Бір *т а з д ы* жалпақ елден тапқанына. Аты өшіп тумай кеткір Жұман деген! Мал беріп, мені өзімсіп жатқанына (М.Дулатов, Шығ.).

Айна таз. *Тұк шашы жоқ, жылтыр таз.* Кигені молдекемнің ала шапан, Құдай аулақ қыла гөр *а й н а т а з д а н* (Халық ақындары).

[Баяғы] таз кебін [кепесін, кепешін] киді. *Баяғы жағдайына келді, бұрынғы қайталанды.* Көзден аққан ыстық жас, Қойынға талай төгілді. Қайта *к и м е с е м* игі еді, *Б а я ғ ы т а з к е б і м д і* (Батырлар жыры). Жылқы бағуға жарайтындарың қаласыңдар да, қалғаның ауылға келіп, *т а з к е п е л е р і ң д і* қайта *к и е с і ң д е р* (С.Жүнісов, Жапанда.). Өзенге түскен соң, бұралып *б а я ғ ы т а з к е п е ш т е р і н к и е д і* (М.Мырзақұлов, Ақық).

[Бұрынғы] Таз қалпына келді [түсті]. *Бұрынғы қалпына келді, қайта қалпына түсті.* Арман екі беті ісініп, тағы *б ұ р ы н ғ ы т а з қ а л п ы н а т ұ с т і* (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Екі-үш күннен соң Иса мен Қадишаның сезім дегенді білмейтін көн болған көңілдері *б ұ р ы н ғ ы т а з қ а л п ы н а к е л і п* еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қырма таз. *Әр жерде тықыр ғана шашы бар таз. Қ ы р м а т а з ғ а* қырық теңге (Қаз. әдеб. хрестом.).

Ойма таз. *Ойдым-ойдым шашы жоқ таз. О й м а т а з ғ а* он теңге (Қаз. әдеб. хрестом.).

Таз кебіне түсірді. *Бұрынғы қалпына келтірді.* Қараса: лашығында кемпірі отыр, Баяғы жарық астау жырық-жырық. Түсіріп *т а з к е б і н е* бір-ақ күнде Қойыпты қу қақпасты Құдай ұрып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Таз қарын. *Күйіс қайыратын жануарлардың төрт бөлімді қарнының тықыр тұкті бастапқы ең үлкен бөлімі.* Күйістілердің қарны төрт бөлімнен тұрады, олар: үлкен қарын, *т а з қ а р ы н,* жалбыршақ және ұлтабар (Н.Рақышев, Күйіс малы).

Төбел таз. *Төбесінің шашы жоқ таз (адам). Т ө б е л т а з ғ а* төрт теңге (Қаз. әдеб. хрестом.).

ТАЗА с ы н. **1.** *Лас емес, кірсіз.* Адам баласына сыпайы киініп, һәм ол киімін былғап, былжыратып кимей, *т а з а* кимек – бәрі дұрыс іс (Абай, Шығ.). Бар екен таудан аққан *т а з а* бұлақ, Тұк ел жоқ маңайында қылған тұрақ. Жағалай біткен ағаш жапырақты, Жайқалып күн мен желден тұрған қорғап (М.Дулатов, Шығ.). **2**. *Мұлтіксіз, тап-тұйнақтай, мұнтаздай. Т а з а* сыпырылып, *т а з а* жиылған оңаша үй Абай көңілін көтеріңкі етеді (М.Әуезов, Абай жолы). **3.** *Қоспасыз, табиғи, жасанды емес.* Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп, *Т а з а* ақыл қосылса, әлемнің таласын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім, *Т а з а,* терең, өткір, күшті, кең тілім. Таралған түрік балаларын бауырыңа Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім (М.Жұмабаев, Шығ.). Айтамын мұны жастарға, *Т а з а* арақ ішкен мастарға, У ішіп, қулық жинаған, Айтпаймын қуыс бастарға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Қоспасөз, табиғи түрі.* Күлерсің мас деп сөзіме, Мастығым жақсы өзіме. *Т а з а с ы н* тауып бір жұтсаң, Көрінер еді-ау көзіңе, Алдыңғы айтқан емдерім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Сау, ауру емес, дұрыс дамыған.* Нашар, аурулы бала 6 қадақ шамасында, нағыз сау, *т а з а* бала 10–11 қадақ шамасында салмақты болады (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Кіршіксіз, пәк.* Менің қарамағымдағы жұмыс істейтін шебер мыналар туралы ант-су ішуі керек: 1) ол өмір бойы бес уақыт намазын оқыған және бір рет те қаза жібермеген; 2) ешқашан шариғатқа сай дәрет алмай, қара жерді баспаған және ешқашан жамандық ойламаған; 3) ешқашан зинақорлық жасамаған және әрқашан *т а з а* жүрген (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Батпассың, ел ішіне келген соң, Ел сөзінен басыңды аласың ба?! Үй ішіне пайда келтірмей жүрген Азамат жоқ қазақтың баласында. Құр *т а з а* болам дегенмен бола ма?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жас бала әзір *т а з а,* бұзылмаған, Бақшада бір таза гүл үзілмеген. Бұл өңір Жаппас, Қыпшақ жігітінің Кезі жоқ ол сұлуға сүзілмеген (Қаз. әдеб. хрестом.). **6.** а у ы с. *Адал, арам емес.* Ақылды сол – ынсап пен ар сақтайды, Арсыз сол – арамдықпен жан сақтайды. Адал сол – *т а з а* еңбекпен күнін көріп, Жаны үшін адамшылық ар сатпайды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шоқан хүкімет қолында құр жансыз құрал болмай, *т а з а* пікірлі, ақ жүрек, ұлтын сүюші жігіт болғандығы – орыс ғаскерінде патшаға ант берген офицер бола тұрып, мұсылмандарға орыс ғаскері қылған залымдыққа шыдамай қарсы келіп, Черняевтен айырылғандығы зор дәлел болса керек (М.Дулатов, Шығ.). Мейірімді ием, *т а з а,* нәзік әйелді Қара жүрек қазаққа неге жараттың? Ah, зар қылды, құлағына кім ілді? Сорлыларды жауыздарға қараттың!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). **7.** а у ы с. *Дұрыс, жөн.* Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып, Жас бойға

жаман атақ тағынбалық *т а з а* ойлап, татулық іс табалық! Жау жоқта, тіпті жауды сағынбалық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **8.** а у ы с. *Нағыз, дәл, тура.* Түрік халқын тексеріп, *т а з а* ғылым жолында жүрген орыстың Радлов, Катанов, Бартольдт, Самойлович сықылды ғалымдары Әбубәкірдің қазақ-қырғыз туралы жазған мақалаларына кең орын беріп, қабыл алып, сол Әбубәкір мақалалары арқылы қазақ-қырғыз елінің жайын арғы Европа ғалымдарына да білдірген (М.Жұмабаев, Шығ.). Ең әуелі оқушыға салғаннан айқын көрінетін өзгешелік, бұл өлең *т а з а* қазақ тілінің өзімен жазылады (М.Әуезов, Әр жыл.).

Сипан таза. *Тып-типыл, дым жоқ, тұк жоқ.* Тып-типыл. Қас-қағымда *с и п а н т а з а* айырылып қалды (Қ.Ысқақов, Тұйық).

Сүттен ақ, судан таза. *Күнәдан пәк, жаза баспаған, ешбір қылмысы жоқ.* Ол қателіктерін мойындамаған. *С ү т т е н а қ, с у д а н т а з а* боп шыға келген («Лен. жас»). Өзін *с ү т т е н а қ, с у д а н т а з а* көреді. Әйтпегенде ше! Келгеннен бері көлденең тұрған жанды көрген емес (М.Рашев, Бетің қисық.).

Таза айналыс шығындары. э к о н. *Тауарды сатып алушыға және сатушыға тікелей байланысты шығындар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Таза активтердің құны. э к о н. *Инвестициялық қор активтері құнының осы қордың міндеттемелерінен асып түсуі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Таза алтын. *24 караттық алтын* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Таза арулады [арулап көмді, қойды]. *Сүйегін (марқұмның денесін) құрметтеп жерледі.* Сен мына туысқандарымды жөндеп *т а з а а р у л а п* көм, сонан кейін саған некеленіп тиейін (Қаз. ертег.).

Таза бәсеке. э к о н. *Көптеген ұсақ сатып алушылар мен сатушылардың бәсекелестігі.* Нарық жағдайында бәсекесінің бірнеше түрлері болады: а) *т а з а б ә с е к е*; ә) монополиялық бәсеке; б) олигополиялық бәсеке; в) таза монополия (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). *Т а з а б ә с е к е* нарығын бір-біріне ұқсас (бір-бірін ауыстыра алатын) тауарлардың көптеген сатушылары және сатып алушылары құрайды, олардың бірде-біреуі жеке-дара сұранымға бақылау орнатуға, нарыққа тауар жеткізу немесе оған баға қоюда үстемдік жасай алмайды (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Таза жүрек [көңіл]. *Адал, ақ ниет.* Альбом – жүрек, жақын достар қолға алар, *Т а з а ж ү р е к* оны оқып толғанар. «Мен жазайын, мен оқимын!» – деп алып, Надан жастар кетпес қара тап салар (М.Жұмабаев, Шығ.). Баладай еркеленткен қолына алдың. Жұбаттың еске салып өткенді алтын. Тіледің *т а з а ж ү р е к*, ақ көңілмен Болсын деп баяғыдай жүзің жарқын (М.Жұмабаев, Шығ.). Оқуға сусап Россиядан Мединеге барған шәкірттерді һәм олардың, *т а з а к ө ң і л м е н* медресе ашамыз деулерін теріс демейміз. Бұларға көмек беруге уағда еткен қажыларды да сөкпейміз (М.Дулатов, Шығ.).

Таза қанды жылқы тұқымы. *Басқа жылқы тұқымдарының қанын араластырмай, өте ұзақ уақыт бойы (10 ұрпақтан жоғары) іріктеу, жұптау және жас малдарды арнайы бағытта баптау барысында алынған жылқы тұқымы. Т а з а қ а н д ы ж ы л қ ы т ұ қ ы м ы н а* негізінен ағылшын және араб жылқыларының тұқымдары жатады (ҚҰЭ). Ұзақ уақыт бойы басқа тұқымдардың қанын араластырмай өсірілген *т а з а қ а н д ы ж ы л қ ы т ұ қ ы м ы н* арабтар көбіне ат спортында пайдаланады (ҚҰЭ).

Таза масса. <итал. netto> *Оралған, қапталған өнімнің таза салмағы.* Шығынды есептен шығарған соң, қалған *т а з а м а с с а с ы* немесе мөлшері (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Таза металдар. к е н. *Қоспалар мөлшері аз металдар не қорытпалар.* Тазалық дәрежесіне қарай тазалығы орташа немесе техникалық таза (99,0–99,9%), таза (99,90–99,99%), өте таза немесе химиялық таза (99,99–99,999%), ерекше таза немесе спектрлік таза (негізгі металл 99,999%-дан артық) болып сараланады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Таза монополия. э к о н. *Нақты тауар рыногындағы бір ғана сатушы әрекет ететін жағдай. Т а з а м о н о п о л и я* жағдайында, жеке кәсіпорындар бәсекелестердің болмауына байланысты өздерінің дара үстемдігін орнықтыруға тырысады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Таза өнім. э к о н. *Кәсіпорын (фирма) ұжымы жаңадан жасаған құнды көрсететін құндық көрсеткіш; тұтынылмаған өндіріс құралжабдығының жалпы өнімі (оның бір бөлігі). Т а з а ө н і м* жалпы (тауарлық) өнім мен жұмсалған материалдық шығынның айырмасы арқылы немесе жалақы мен еңбекақының басқа да түрлерінің, пайданың және таза табыстың басқа да элементтерінің сомасы ретінде есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.). Кәсіпорын өндірген өнімнің барлық номенклатурасы (сұрыпталымы) бойынша нормативтер негізінде есептелген тауарлық өнім нормативтік *т а з а ө н і м*, ал оның құрамында өтемпұлдық аударым

да ескерілетін болса, шартты *т а з а ө н і м* деп аталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Таза пайда. э к о н. *Кәсіпорында (фирмада) салықтар мен басқа да төлемдерді төлегеннен кейін қалатын пайда. Т а з а п а й д а* кәсіпорынның толық билігінде болады, кәсіпорынның жарғысында өзге жайт көзделмесе, ол бұл пайданы одан әрі пайдалану бағыттарын айқындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Т а з а п а й д а н ы* пайдалану бағыттарын таңдауға мемлекеттік ықпал ету салықтар, салық жеңілдіктері, экономикалық санкциялар арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Таза пар. е г і н ш а р. *Топырақты ауылшаруашылық өсімдіктерін (көбіне күздік дақылдарды) егуге дайындау әдісі. Т а з а п а р* кезінде ерте жиналып алынатын ауылшаруашылық дақылдары өсіріліп, одан кейін күздік дақылдар егуге дайындық жұмыстарын жүргізу үшін уақыт қалуға тиіс (Қаз. тілі термин. Экология).

Таза себінділер. б и о л. *Жасанды оғар қосылған қоректік ортада бактерияларды, балдырлар мен саңырауқұлақтарды бір жасушасын егу арқылы көбейтіп өсіру әдісі.* Биотехнологияда да *т а з а с е б і н д і л е р* әдісі пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Биология).

Таза су. э к о л. *Құрамында лас заттектері жоқ су.* Санитариялық жағынан *т а з а с у* адамның денсаулығына зиян келтірмейді (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а з а с у* – иіссіз, мөлдір, дәмсіз, ішінде ауру қоздыратын бактериялар жоқ су (Қаз. тілі термин. Геология).

Таза табыс. э к о н. *Жалпы табыс пен төленген салықтарды қосқанда өндіріске жұмсалған шығындардың арасындағы айырма, яғни субъект есепті кезеңде алған қалдық нәтиже. Т а з а т а б ы с* бейрезидент-заңды тұлғаның тұрақты мекемесінің табыс салығы бойынша салық салу объектісі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Таза ұлттық өнім. э к о н. *Өндірілген өнімнің өнім шығару барысында тозған өндіріс құрал-жабдығын ауыстыру (амортизация) үшін қажет бөлігін шегеріп тастағандағы жалпы ұлттық өнім.* Демек, жалпы ұлттық өнім – брутто болса, *т а з а ұ л т т ы қ ө н і м* – нетто (Қаз. тілі термин. Экономика.). Жалпы ұлттық өнім капитал өтемпұлын шегеріп тастағандағы жалпы ұлттық табысқа тең, ал *т а з а ұ л т т ы қ ө н і м* таза ұлттық табысқа тең (Қаржы-экон. сөздігі).

Таза шарап. т а м а қ. *Табиғи жолмен алынған, қоспасыз шарап. Т а з а ш а р а п* жүзімді ашытып, сақтап, тазалап алынатын ішімдік (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Іші лас, сырты таза. *Сырты – бүтін, іші – түтін, қу, айлакер. І ш і л а с, с ы р т ы т а з а* залымдардың Алданып құр сыртының тазасына. Мәз болып байғазы алған балаларша Сатылып жылтыраған танасына (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАЗАЛА= е т. **1.** *Жуып-шайып, сүртіп, сыпырып, кір-қоқыстан тазарту.* Атқораның ішін *т а з а л а п* таста. Сұр аттың жамбасы қал-бетімен сарала былғанып қалыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кемпір үй үшін бүгін *т а з а л а п,* тап-түйнақтай ғып жиған екен (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Жарасын *т а з а л а п* таңдық (К.Тоқаев, Көмескі із.). **2.** *Зиянды қалдықтарды, жәндіктерді т.б. кетіру, жою.*

ТАЗАЛАҒЫШ с ы н. *Тазалауға арналған, тазалайтын.*

Тазалағыш құралдар. *Ыдыс-аяқ, ванналар және т.б. тазалау үшін қолданылатын әр алуан заттектер. Т а з а л а ғ ы ш қ ұ р а л д а р д ы ң* негізі – фосфаттар мен тензидтер, сондай-ақ құрамында формальдегид, натрий гипохлориді, хлор қосылыстары және экологиялық тұрғыдан қауіпсіз емес басқа да заттектер бар зарарсыздандырғыш құралдар болып табылады (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а з а л а ғ ы ш қ ұ р а л д а р д ы* қолдану тұрмыстық ақаба сулар сапасының өзгеруінің, олардың құрамындағы органикалық заттекті ыдырататын микроорганизмдердің жаншылуының негізгі себептерінің бірі болып отыр (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАЗАЛАН= е т. *Тазартылу, лас, қоқыс т.б. арылу.* Қырман *т а з а л а н ғ а н* қып-қызыл астық (Б.Майлин, Шығ.). Қораның өзі суық, іші жақсы *т а з а л а н б а ғ а н,* тайғақ (F.Мүсірепов, Шұғыла). Адам ағзасына пайдалылығы – оны суға салып қойып, белгілі уақытта, мөлшермен суын ішсе, асқазандағы жара жазылып, бүйректегі тас түсіп, өт жолдары *т а з а л а н ы п,* демікпе, ангина секілді аурулардан арылтады («Жас Алаш»).

ТАЗАЛАНУ *Тазалан етістігінің қимыл атауы.* Беті-қолды, аяқты күнде жуып, *т а з а л а н у ғ а* жастай дағдылану керек (Семья тәрбиесі).

ТАЗАЛАС= е т. *Тазартысу, жуысу.* Айжанға осы тамақтарды әзірлес, ыдыстарды *т а з а л а с* дегелі келіп ем (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАЗАЛАСУ *Тазалас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗАЛАТ= е т. *Тазарту, жуғызу.* Сойылған малдардың ішек-қарнын *т а з а л а т ы п,* бірнеше жерден самауыр қойдырып жіберді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТАЗАЛАТҚЫЗ= е т. *Тазалаттыру.* Бригадир оны біресе жүк тиеуге жіберді, біресе тұқым *т а з а л а т қ ы з д ы* (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

ТАЗАЛАТҚЫЗУ *Тазалатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗАЛАТТЫР= е т. *Тазалатқызу, тазарту.* Қораның ішін *т а з а л а т т ы р ы п* қойса бір сәрі ғой (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТАЗАЛАТТЫРУ *Тазалаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗАЛАТУ *Тазалат етістігінің қимыл атауы.* Кір-қоқысқа толып кеткен қонысты *т а з а л а т у г а* кірісті (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТАЗАЛАУ[1] с ы н. *Тазарақ, аса кірлемеген, ластанбаған. Т а з а л а у* көйлек-шалбарымды киіп, жуынып-таранып, аудан орталығына жаяу тарттым (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТАЗАЛАУ[2] *Тазала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тазарту, кір-қоқыстан арылту.* Ол сыпырғышты алды да, есік алдын *т а з а л а у г а* кірісті (К.Оразалин, Абай.). **2.** *Жер бетінен немесе қандай да бір нысан көлемінен (атмосфера, су, шикізат, т.б.) бөтен және жағымсыз заттектерді жою* (Қаз. тілі термин. Экология). **3.** *Қатты, сұйық және газ тәріздес қалдықтарды қоршаған ортаны ластайтын зиянды қоспалардан арылту (яғни, қалдықтарды жағымсыз құрауыштардан тазарту)* (Қаз. тілі термин. Экология).

Тазалау дәрежесі. э к о л. *Шығарылған газдан немесе ақаба судан бөлініп алынған ластағыш заттек массасының тазартылғанға дейін газдың не судың құрамында болған ластағыш заттек массасына пайыздық қатынасы* (Қаз. тілі термин. Экология).

Тазалау флотациясы. э к о л. *Бірінші негізгі флотациялау операциясынан алынатын өнім сапасы оған қойылатын талаптарға сай келмеуіне байланысты жүргізілетін операция. Т а з а л а у ф л о т а ц и я с ы н ы ң* неше мәрте жүргізілетіні бастапқы кендегі металдың үлесіне, өнімге (концентратқа) қойылатын талаптарға байланысты өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Кен.). Түсті металдар кендерін байытуда *т а з а л а у ф л о т а ц и я с ы* негізінен 2-4 рет жүргізіледі. Тек көмірді флотациялауда тазалау операциясы жүргізілмеуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.).

Термиялық тазалау. х и м. *Металл бетін оттекті-ацетиленді жанарғының жалынымен тазалау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Химиялық тазалау. х и м. *Металл бетін жемірілу тежегіші қосылған қышқыл негізінде жасалған арнайы заттармен тазалау* (Қаз. тілі термин. Химия).

ТАЗАЛАУШЫ з а т. *Шаң-тозаңнан, кір-қоқыстан тазартушы.* Ауыл кеңесі де, тұқым *т а з а л а у ш ы л а р* да – бәрі де өзді-өзінің жұмысына кірісті (F.Мүсірепов, Шұғыла). Қора *т а з а л а у ш ы л а р д ы ң* қасына Бөрібай да келді (Қ.Жармағанбетов, Әнші азамат).

ТАЗАЛЫҚ з а т. **1.** *Кір жолатпаушылық, шаң-тозаң баспаушылық; тап-тұйнақтылық.* Адам сұлулықты сүйсе, *т а з а л ы қ т ы* сүйеді. *Т а з а л ы қ т ы* сүйсе, оған ауру үйір болмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Нариманның дәрігерлік ғылымын таңдауы да әлдеқалай емес еді. Надандық салдарынан бақсы-балгерден қожа-молдадан емденіп, үшкіру-түшкірулерге иланып, *т а з а л ы қ,* денсаулық жайын білмейтін неше түрлі қауіпті жұқпалы аурулар жайлап бара жатқан еліне осы жағынан қызмет ету ниетімен қалаған еді (М.Дулатов, Шығ.). *Т а з а л ы қ* – саулық негізі, Саулық – байлық негізі (Мақал). **2.** а у ы с. *Адалдық, ақниеттілік, пәктік.* Болар іс болды деп қоймай, биылдан соң болса да Дінмұхамет Әділовке гимназияға кіруіне тоқтату болмасын, нақақ жаладан айырылсын деп, Мұстафа баласын директорға апарып, айыбын мойнына алдырып, ана баланың *т а з а л ы ғ ы н а* сендіруге сөз байланды (М.Дулатов, Шығ.). Адалдық, *т а з а л ы қ т а н* құры екенсің, Бағанадан байқатпай тұр екенсің. Сені адам деп несіне айтысайын, Боқ жейтін жол кесердің ұлы екенсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т а з а л ы қ қ а* тағы кеттім, Балалықты қуып жеттім. Жоғары ғаршыдан өттім, Осыны шындаған, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тіл тазалығы. л и н г в. *Тілдің жасанды, бөтен сөзбен шұбарланбай, өзінің табиғи, төл қалпын сақтауы.* Профессор М.Балақаев әдеби *т і л д і ң т а з а л ы ғ ы н,* оның объективтік заңдары мен нормаларын сақтауды әділ талап етеді (F.Мүсірепов, Суреткер). Әңгіме *т і л т а з а л ы ғ ы н* сүйетін қаламгер жөнінде болғалы отыр (F.Қабышев, Тарихта қал.).

ТАЗАР= е т. **1.** *Кір-қоқыс, шаң-тозаң т.б. нәрселерден арылып, тазалану.* Не файда бір орыннан қозғалмайтын, *Т а з а р м а с* қарасу да жатқан ақпай. Артықтан тағлым алып, кемге үйретпей, Жүруің лайық па ғақыл таппай? (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Таза ауа жайылу.*

Кеңейсін мектеп, көбейсін тұрған үйлер де, *Т а з а р с ы н* ауа, көгере түссін гүлдер де. Ұзарсын жолдар – сәбидің жүрер жолдары, Көбейсін кітап оқитын барлық тілдерде (Ә.Тәжібаев, Кеше.). **3.** а у ы с. *Арам, жаман пиғылдан арылу.* Өртеңнің орнындай қайта *т а з а р ғ а н* жүрегі үлкен сезімге, шынайы достыққа ашық болмақ (Т.Ахтанов, Дала.). Заман жаңарып, адамдардың пейілдері *т а з а р д ы* («Соц. Қаз.»).

ТАЗАРАҚ с ы н. *Тазалау, біршама таза.* Байы байша, кедейі кедейше *т а з а р а қ* киімдерін киіп, бәрі біртүрлі асығып лепіруде (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТАЗАРТ= е т. **1.** *Тазалау, кетіру.* Мақтан етіп Жомарт жұрт, аз ортаны, Балаң жырдың талайын жазар тағы. Кейде кіршең көңілді күйе басса, Сенің ауаң, Туған жер, *т а з а р т а д ы* (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.). Тамақ бергеннен кейін баланың аузын *т а з а р т ы п* отыру керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл мен емес, шын мені Жарат, жоғалт өзгені. *Т а з а р т*, мына дүниені, Бұл адамнан қалсын тұл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** х и м. *Металдар мен қорытпалардың сапасын жақсартуға және бағалы ілеспе қоспалардан элементтерді алу үшін металдар мен қорытпалардан (әдетте, сұйық түрінде) қоспаларын кетіру.*

ТАЗАРТҚЫ з а т. *Тазартатын химиялық қоспа.* Дәнекерлеу жұмыстарында металл бөліктерінің бір-біріне байланысуын жылдамдатуға, әрі тотығудан қорғауға, әрі тазартуға септігін тигізетін химиялық қоспаларды *т а з а р т қ ы* дейді (Н.Гулиза, Атакәсіп).

ТАЗАРТҚЫЗ= е т. *Тазалатқызу, таза еткізу.* Сиыр қораның ішін *т а з а р т қ ы з ы п* сылатты (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

ТАЗАРТҚЫЗУ *Тазартқыз етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗАРТҚЫШ з а т. *Шаң-тозаң, кір-қоқысты тазалағыш құрал.* Дән *т а з а р т қ ы ш т а р* мен астық тиейтін механизмдер қарауытып дөңкиіп көрінеді (Ә.Жәмішев, Дала.). Машинаның әйнек *т а з а р т қ ы ш ы* тынымсыз бұлғаңдап маңдай терезеге түскен қарды жентектеп екі шетке ысыра береді (Т.Ахтанов, Дала.).

Тазартқыш имараттар. э к о л. *Ақаба суды ластағыш заттектерден жүйелі тазалауды жүргізуге арналған арнайы инженерлік құрылымдар. Т а з а р т қ ы ш и м а р а т т а р* кешеніне механикалық (електер, торлар, тұндырғыштар, тұтқыштар, т.б.), физикалық-химиялық (хлорлағыштар, буландырғыштар, сергіткіштер, озондағыштар, ультрадыбыстық және бактерицидтік қондырғылар және т.б.), химиялық және биологиялық тазалау имараттары қамтылады (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а з а р т қ ы ш и м а р а т т а р* – өндіріс орындарынан шығарылатын суларды химиялық, биологиялық және т.б. жолдармен тазалауға арналған имараттар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАЗАРТПА з а т. г е о л. **1.** *Тазарту өнімі, геологиядағы ең қарапайым кен қазбасы.* Геологиялық барлау жұмыстарында *т а з а р т п а* түпнұсқа таужыныстарды және пайдалы қазбаларды үстіндегі жұқа қопсық түзілімдер қабатынан аршып ашылымдау үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология.). **2.** *Мақсатты өнімдер сұйықты шайғындау әдісімен бөлініп алынған ерітінділер. Т а з а р т п а* бір-бірімен араласпайтын су және органикалық фазалар арасында заттардың, көбінесе иондар мен металл қосылыстарының әртүрлі таралуына негізделген бөлу әдісі негізінде пайда болады (Қаз. тілі термин. Химия).

ТАЗАРТПАЛА= е т. *Тазартылмаған заттарды олардың құрамындағы бөгде қоспалардан ажырату, айыру, аршу, қалыпқа түсіру және қорыту.*

Тазартпалап қазу. к е н. *Ашық немесе жерасты жұмыстарында тазарту ұңғу беттерінен пайдалы қазбаларды айырып алуға байланысты жүргізілетін жұмыстар жиынтығы. Т а з а р т п а л а п қ а з у* жұмыстарына кен массивінен пайдалы қазбаларды жарылыссыз және жарылыс жасау тәсілдерімен бөлу, қопарылған кентастарды тасымалдайтын құрылғыға тиеу, тасымалдау және қазба құрал-жабдықтарын ауыстыру, кен қазу ісінде бекітпе орнату, тазалап қазу кезінде тау қысымын бақылау жұмыстары жатады (ҚҰЭ).

ТАЗАРТПАЛАУ *Тазартпала етістігінің қимыл атауы. Т а з а р т п а л а у* – тағамдық өнімдерді қоспалардан тазарту (Қаз. тілі термин. Химия). Мыс, қайнап жатқан қорғасынның әртүрлі қосымша металдардан тұратын «көбігін» қалқып алу процесі *т а з а р т п а л а у* деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.). Ал *т а з а р т п а л а у* цехында қорғасын ақтық қорытудан өтеді. Тағам өнімдерін қоспалардан тазарту да осы *т а з а р т п а л а у ғ а* жатады. Тазартпалаудың әдістері – гидратация, қышқылмен өңдеу, сілтілермен бейтараптандыру, дезодорация және т.б. (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАЗАРТУ *Тазарт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тазалау, қоспасыз, табиғи күйде келтіру.* Өзендерді алып шығам жолыма, Суаруға туған

жердің даласын. Тауларды да алып шығам жолыма, Туған жердің *т а з а р т у ғ а* ауасын (С.Мәуленов, Рауан). Өсімдік шаң-тозаңды бойына жақсы сіңіретіндіктен елді мекендерді, қалаларды көгалдандыру, ауаны *т а з а р т у* мақсатында көп егіледі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** *Арылту, жою, кетіру.* Ал пайдаланған газдарды күйеден *т а з а р т у* үшін алуан типі (инерциялық немесе электрлік) сүзгіштер қолданылады (Т.Қалыбеков, Экология.). Кейбір егістіктерден де кемірушілерді *т а з а р т у* үшін қаратамырды ойдым-ойдым етіп егеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **3.** х и м. *Металлургияда құймалар мен жаншылған металдардың беттік қабатын күйіктен, таттан, құймалық қоспалар мен шаң-тозаңнан, сондай-ақ құю жүйесінің элементтерін кедір-бұдырдан арылту. Т а з а р т у* үшін құм жаудырып өңдеу машинасы, тазалау барабаны, гидравликалық аппараттар, сондай-ақ қышқылмен, отпен күйдіріп тегістеу тәсілдері т.б. пайдаланылады (ҚҰЭ). Асыл металдарды *т а з а р т у* аффинаж деп аталады (Қаз. тілі термин. Кен.). Шикізаттан өндірілген алғашқы металл 96-99% шамасында негізгі өнімнен, қалғаны бөгде қоспалардан тұрады. Физикалық, химиялық және механикалық қасиеттерінің тиімсіздігіне байланысты мұндай металдарды, мыс, мыс зауыттарында алынатын 98-99% мысы бар тазартылмаған (қара) мысты өнеркәсіпте пайдалануға болмайды, оны қайтадан өңдеу, *т а з а р т у* қажет (Қаз. тілі термин. Кен.). **4.** х и м. *Мұнайды қайта айдаудан пайда болған дистилаттарды зиянды қоспалардан (нафтенді қышқылдар, күкіртті қосылыстар т.б.) арылту. Т а з а р т у* мұнай өнімдері күкірт қышқылымен, әктаспен, гипохлоритпен, хлорлы алюминиймен т.б. өңделеді (ҚҰЭ). **5.** х и м. *Түтін газдарын олардың құрамындағы қатты, бу және зиянды газ тәрізді қоспалардан арылту. Т а з а р т у д ы ң* пирометаллургиялық, химиялық және электрлік ыдыраулық әдістері қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия). *Т а з а р т у* атмосфераны ластамау мақсатында арнаулы машиналармен (күл ұстағыш циклон, электр сүзгі т.б.) жүзеге асырылады (ҚҰЭ). **6.** т а м а қ. *Сұйықтықты айдау арқылы тазалау, қоспалардан тазалау.* Құмшекерді *т а з а р т у* арқылы рафинад алады, майды қоспалардан тазалап рафинадталған май алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ағыншамен тазарту. к е н. *Шөміштен аққан сұйық шойынның ағынын оттекпен немесе тотықтырғыш газбен үрлеу арқылы тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Балқыта бөліндіре тазарту. к е н. *Екі фазаның тығыздығы айырмасына негізделген, оның біреуі тазартылатын металл болатын тазалау әдісі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Иодидті тазарту. к е н. *Қайтымды қосылу реакциялары және газ тәріздес иодид титанның термиялық диссоциациясы нәтижесіне негізделген титанды тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Карбонилді тазарту. к е н. *Металдардың көмір тотығымен – карбонил тобымен химиялық қосылыстар түзуі арқылы металдарды бөлу (тазалау)* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Науада тазарту. к е н. *Пештен құйылған сұйық металды науада тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Отпен тазарту. х и м. *Анод пешінде ауа оттекпен үрлеу арқылы мысты тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Пеш сыртында тазарту. к е н. *Пештен немесе конвертерден шығарылған сұйық металды тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Плазмамен тазарту. х и м. *Плазма доғасы немесе плазматроннан шыққан плазма ағынымен металдың бір тұсын өте қатты қыздыру арқылы тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сапалы тазарту. х и м. *Металдарды мұның алдындағы тазартуға қосылған қоспа реагенттерден тазалау. С а п а л ы т а з а р т у* металдарды қайта тазалау әдісі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Тотықтыра тазарту. х и м. *Металдарды тотықтандырғыш (O_2) ортасында тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Үш қабатты тазарту. к е н. *Төменгі анод қабаты 30-40% мыс қосылған алюминий балқыма, жоғарғысы – таза алюминий, екі қабат аралығында хлорлы барийдің алюминий және натрий фторидтерімен қоспасы бар электролит қабаты бар алюминийді электролитті тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Химиялық тазарту. к е н. *Химиялық реакцияның әсерімен тазалау. Х и м и я л ы қ т а з а р т у* – аффинаж (тазарту) қайнаған күкірт немесе азот қышқылдарында асыл металдарды тазалау (Қаз. тілі термин. Кен.).

Шөміште тазарту. х и м. *Балқу пешінің өнімділігін арттыру және тазарту процесінде жағдайды жақсарту мақсатында шөміште жүргізілетін тазалау* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАЗАРТУШЫ з а т. *Тазалаушы, керексіз нәрседен арылтып сұрыптаушы.* Істі төменнен, қатардағы қорғасын *т а з а р т у ш ы л а р д а н* бастайын деп өтініп айттым (Ә.Жәмішев, Ар-

мысың.). Соған қарамай теңіз сулары мөлдір әрі жетерлік дәрежеде тазалық күйін осы *т а з а р т у ш ы л а р д ы ң* (моллюскалар, шаян тәріздестер, құрттар) арқасында сақтайды (Табиғат сулары.).

ТАЗАРТЫЛ= е т. *Тазалану, кір-қоқыстан т.б. арылу.* Кірінен, шайырынан *т а з а р т ы л ы п* қырқылған қойдың күзем жүнінен киіз басылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ерітіндіні төгер алдында жол беті лайдан және тау жыныстарының кесектерінің автогрейдермен *т а з а р т ы л ы п*, катоктармен тегістеледі (Т.Қалыбеков, Экология.). Қажет болған жағдайда ағаш қабығы сыртындағы мүктен, қынадан, бүлінген жерлерден *т а з а р т ы л а д ы* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** *Таза ауа жіберілу, желдетілу.* ≈ Ауа *т а з а р т ы л д ы.*

Тазартылған кеңістік. к е н. *Тазартып алу жұмыстарының нәтижесінде пайда болған, кені алынған кеңістік. Т а з а р т ы л ғ а н к е ң і с т і к* ашық болуы мүмкін, оны толтырымдық материалдармен немесе үстіңгі қабысып жатқан таужыныстарды қопарып толтыруға болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Тазартылған су. э к о л. *Қоспалар құрамы табиғи аядан немесе шектеулі рауалы концентрациядан (ШРК) аспайтын деңгейге дейін жеткізілген су* (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАЗАРТЫЛУ *Тазартыл етістігінің қимыл атауы; желдетілу.* Жатар алдында бөлме желдетіліп, ауасы ұдайы *т а з а р т ы л у ы* тиіс («Қазақст. әйелдері»).

ТАЗАРТЫС= е т. *Тазаласу.* Олар ағаш-ағаш арасын арамшөптен *т а з а р т ы с ы п*, зиянды жәндіктерге қарсы у шашты (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан).

ТАЗАРТЫСУ *Тазартыс етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗАРУ *Тазар етістігінің қимыл атауы; тазалану.* Залым адам – тұңғиық лай құдық, Жылтырап тұрғанменен беті тұнып. Шомылам деп ішіне түсе қалсаң, *Т а з а р у д ы ң* орнына, кеттің құрып (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТАЗАРЫЛ= е т. *Тазару, арылу.* Өмірге өрлеттім-ау назарымды! Білмеймін басқа нені жазарымды. «Өкпелеп жүр ме Тәкең» деген күдік, Әйтеуір көңілден бір *т а з а р ы л д ы* (Т.Жабаев, Із).

ТАЗАРЫЛУ *Тазарыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАЗКИРА [ар. تذكرة] з а т. ә д е б. *Жазушының өмірі мен шығармашылығынан мәлімет беріп, шығармаларынан үзінді келтіретін кітап.* Түркі және парсы әдебиеттануында қалыптасқан үш үлгінің бірі. Ең көне *т а з к и р а ғ а* Мұхаммед Ауфу Самарқандидің ежелгі әдебиет үлгілерін қамтыған «Негіздер негізі» (1220 ж.ш.), сондай-ақ Даулатшаһ Самарқандидің «Тазкират ош-шора» (1487), Ә.Науаидің «Маджалис ан-Нафаис» (1491–92) атты еңбектері жатады (ҚҰЭ). Кейін парсы-түркі тілдес халықтарда *т а з к и р а* кең тараған (Әдебиеттану термин.).

ТАЗҚАРА з а т. з о о л. <лат. aegypius monachus> *Үлкен жыртқыш құс; күшіген. Т а з қ а р а* – жыл құсы, біздің аймаққа көктемде – апрельде келеді де, күзге дейін болады (Х.Қыдырбаев,.. Қазақст. хайуан.). Маралды мал ішінен атпен қуып, әкеп жүр ауылына айдап Албан. *Т а з қ а р а*, балта жұтар, ақбас құмай, Бұлақта отырғанын көрем ұдай (І.Жансүгіров, Шығ.). Қасқыр, суыр, борсықтар, шаңқылдақ сары, *т а з қ а р а*, ала қарға, құзғындар сияқты аспан мен жер тағысы түгел мерекеде (М.Әуезов, Қилы заман).

ТАЗҚҰМАЙ з а т. з о о л. *Сұңқартәрізділер отрядына жататын ірі жыртқыш құс.* Қазақстанда жұртшы, *т а з қ ұ м а й*, сақалтай, сұңқар, қыран, аражегіш, жамансары, балықшы, түйғын, жыланжегіш, субүркіт, кезқұйрық, құладын қаршыға сияқты құстар бар. Бізде сұңқардың 10, қаршығаның 29, балықшы, түйғынның 1, қыран құстардың 40 түрі ұшырасады («Парасат»).

ТАЗША с ы н. *Басы таз (бала).* Қазады бес жасыңнан атаң орды, Қарайды малы көпке оңды-солды. Таз болсын, *т а з ш а* болсын кеттің жылап, Жігерсіз, мұнша неден болдың сорлы (С.Торайғыров, Шығ.).

ТАЗЫ з а т. *Жүні тықыр, сирақтары, сүйек бітімі нәзік, аң алатын жүйрік ит, құмай.* Байғұсты кетті *т а з ы* қуып алып, Ауызды әні салып, міні салып. Жүйрік *т а з ы* адымын аштырсын ба, Көк желкеден бас салды бір-ақ шалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Құрбыңа жатырқамай аш сырыңды, Жүйріктей бауыр жазып бабындағы Ұмытпа мысалды да деп айтылған Түлкіні *т а з ы* алады табындағы Болады не нәрседен және де ескер Жігітке абыройдың табылмағы (М.Дулатов, Шығ.).

Таулы жердің тазысы. *Кеуде жағынан бөксе жағы биіктеу, аяғы сіңірлі, мықты, мойны ұзын әрі жуандау, өте ашулы тазы түрі. Т а у л ы ж е р д і ң т а з ы с ы* кейде тайсалмай қасқырға да түседі (ҚҰЭ).

Ши тазы. *Шоқтығы мен бөксе жағының биіктігі бірдей, өте шапшаң, ұшқыр, сүйегі жеңіл, нәзік келетін дала тазысы.*

Тазы қуған қояндай. *Қатты қорқып, абыржыған. Т а з ы қ у ғ а н қ о я н д а й* алқынып-жөтеліп, өн бойынан буы бұрқырап, қарауытып, сұрланып жылқышы кіріп келді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ТАЗЫҒЫР з а т. *Шөпсіз, тақыр жер.* Сыр бойындағы сортаң сол бір от орнындай *т а з ы ғ ы р д а н* басталып кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТАЗЫДАЙ с ы н. *Тазы сияқты, тазы тәрізді.* Барып едім жақындап, Маған қарап сөз айтты, Қарсы тұрып бақылдап. Жеген малдың иесі, Түлкі қуған *т а з ы д а й*, Әкеңді жүр тақымдап (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТАЙ[1] з а т. *Бір жастан асқан, екі жасқа әлі толмаған жылқы төлі.* Құнанбайға сыбағаға деп арнаған семіз қойлар, жүнттай жабағылар, арда емген *т а й л а р* да болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Т а й ы н ы ң* құйрығын шошайтып Енесін іздеп, ауылда лақ безілдейді. Суға бара жатқан үш жас қыз: Ақбілектердің алдынан шауып шыққан бала жолыға сала, *т а й ы н ы ң* құйрығын шошайтып, ауылға қарай ызғытты (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а й* мініп, желі айнала жарысқан күн, Тең құрбы, балалармен алысқан күн, Қымс етсе, «әке, апа, тиеді» деп, Жұдырықты кезек-кезек салысқан күн (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазақ жақсы ат өсіру үшін еркек *т а й д ы* көбіне тарттырмайды, құнан, дөнен шыққанша бұла етіп өсіреді. *Т а й* көбіне енесімен бірге болады (ҚҰЭ).

Тай бәйге [жарыс]. э т н. *Ылғи тай мініп жарысатын бәйге. Т а й б ә й г е д е н* озғандарға жүлдеге лақ, қозы не ойыншықтар беріледі. *Т а й б ә й г е* жас балаларды шабандоздыққа баулиды (ҚҰЭ). Көк жайлаудың кезінде Болды бір күн *т а й ж а р ы с*, Баратындай қуандым Жарысып мен айға алыс (Х.Талғаров, Торы тайым).

Тайға да, танаға да жетті. ж е р г. *Жұрттың бәріне, тайлы-таяғына түгел жетті.* Ахметтің аулаған балығы *т а й ғ а д а, т а н а ғ а д а ж е т т і* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тайға таңба басқандай. *Өте анық, айқын, бадырайған.* Жазу машинкасының *т а й ғ а б а с қ а н т а ң б а д а й* айқын түсірген әрбір әрпі өткен өмірімнің шежіресін шертіп тұрғандай (С.Омаров, Қайырлы.). Мұраттың әр қимылы да, ісі де сенімді, дәл, *т а й ғ а т а ң б а б а с қ а н д а й* айқын (Т.Ахтанов, Қаһарлы.). Жауапкердің барлық сыры да, шыны да *т а й ғ а т а ң б а б а с қ а н д а й* айқындалған еді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

Тай қымыз. э т н. *Қатты ашымаған жұмсақ қымыз; сүт құйғаннан кейінгі екінші күнгі қымыз. Т а й қ ы м ы з*, құнан қымыз, дөнен қымыз, Теңтеңдеп қара нарға сабаны артқан (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Тай өгіз. *Бір жастан асқан, піштірілген еркек тайынша.* Ол қыста жеделдете бордақылап семірткен 156 *т а й ө г і з д і* ет комбинатына тапсырды («Соц. Қаз.»).

Тай шаптырым [шаптырымдай] жер. *Тай бәйгесі жіберілетін, онша алыс емес қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Бір топ салт атты ымырт жабыла бергенде, Оспан қорасынан *т а й ш а п т ы р ы м ж е р д е г і* кәрі аруақ Кеңгірбайдың биік шошақ моласына келіп, ат тұмсықтарын тіресті (М.Әуезов, Таңд.). Алпыс-жетпіс кісі орнынан тұрғыза алмайтын Жанды батырды *т а й ш а п т ы р ы м д а й ж е р д е н-а қ* жыланның демі орнынан қозғалтып қояды (Қаз. ертег.). Алапқа алқа-қотан отырды жан, Жері жоқ инешаншар адам тұрған. Жаяулап *т а й ш а п т ы р ы м ж е р г е* келді, Алыста аттар қалды байластырған (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тай шықты. *Бір жасқа толды, құлындықтан кетті.* Құртқаның баққан бурылы Жасқа толып *т а й ш ы қ т ы* (Қобыланды.).

ТАЙ[2] з а т. *Бума, байлам, тең. Т а й* қылып көп мәнзілді бұл төртеуі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *«Т а й»* деген сөздің жылқы баласы деген мағынасынан өзгеше бума, байлам, буда, тең деген мағынасы бары белгілі (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТАЙ[3] з а т. *Оңтүстік Қытайдағы, Үндіқытай және Солтүстік-шығыс Үндістан елдеріндегі халықтар тобы. Т а й л а р д ы ң* жалпы саны 70 млн-нан асады (ҚҰЭ). *Т а й л а р* Оңтүстік Азия өтпелі нәсіліне жатады. Паратай әулетінің тай тобының тілдерінде сөйлейді (ҚҰЭ).

ТАЙ= е т. **1.** *Аяғы (дөңгелегі) сырғанап, тұрған орнынан жылжып кету.* Ол әлденеден *т а й ы п* жығылып та қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Паровоз жолдан *т а й ы п,* вагондар бірінің үстіне бірі шығып жатыр (Т.Жангелдин, Партизан.). **2.** а у ы с. *Қашу, безу, қарасын көрсетпеу.* Оқып алады да, балаларымыз үлкен қалаға *т а я д ы* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Осы арадан *т а й ы п* кеткім келіп жүр (Р.Әбутәліпов, Алтын.).

Алған беттен [айтқанынан, өз дегенінен] таймады. *Алған бағытынан қайтпады, өз дегенін істеді.* Нұр десе ол нұр еді ғой жайнаған, Өткірлігі ақ алмастай қайраған. Көздерінде жанып тұрған оты бар, Жалын еді *а л ғ а н б е т т е н т а й м а ғ а н* (М.Байсейітов, Қарқаралы.). Ердің екі сөйлегені – өлгені. Басыңды кесіп алса

да, *а й т қ а н ы м н а н т а й м а й м ы н* (Б.Тілегенов, Аққайнар). Бөлшектеп жұтып жіберетініне көзі жеткендіктен, *ө з д е г е н і н е н т а й м а д ы* (І.Есенберлин, Алмас.).

Басынан бағы тайды. *Бақытсыздыққа ұшырады, сәтсіздікке тап болды.* Дүние бір қисық жол бұраңдаған, *Б а қ т а й с а,* басқа дәулет құралмаған (Қаз. сов. әндері). Оның *б а с ы н а н б а ғ ы* құрғыр *т а й ы п* жүре берді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Жолдан тайды. *Бұзылды, азғындады, теріс жолға түсті, дұрыс бағытынан адасты.* Ол менің не үшін күресетінімді көрді, сол *ж о л д а н т а й м а й,* қасық қанымды сарқып беретініме сенді (М.Дүзенов, Ақәже). Теңіне бармаған неше әйел *ж о л д а н т а й ы п* жүр (М.Дулатов, Шығ.).

Көзінің нұры тайды. *Көзінің оты, жанары азайды. К ө з д і ң* бұрынғы ойнақшыған *н ұ р ы* да *т а й ғ а н* (Ә.Қалмырзаев, Ар). Орта жастан асқанмен, Ұлбергеннің *к ө з і н і ң* өткір *н ұ р ы т а й ғ а н* жоқ еді (С.Мұқанов, Ботагөз).

Қылдан тайды. *Қате басты, жаңылды, әділдіктен кетті. Қ ы л д а н т а й с а м,* ерегісетінімді білемін, осыған жеткенің жеткен-ақ. Бірақ көріп алдым, – деді Жантас (М.Әуезов, Абай жолы).

Өңі тайды. *Жүдеу тартты, әрінен айырылды.* Жаңылдың *ө ң і т а й ғ а н,* жағы пышақ жанығандай (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Серттен [уәдеден, сөзден] тайды. *Уәдеде тұрмады, айтқанынан шықпады, айныды.* Деген соң біз қартайдық, Біз қартайдық. Белгісі қартайғанның *с е р т т е н т а й д ы қ* (Біржан сал, Өлең.д.). Жолымда неге ғана сен кезіктің? – (Абайсыз ақ ниеті-ай, жеңге жұртын!). Сен айтқан *у ә д е ң н е н т а й с а ң* мейлің. Айтпаған уәдеме мен берікпін (Б.Аманшин, Жайық.). Сүйінбай айтқан *с ө з д е н т а й ы п* па еді, Кедейлік Бәзіл жасқа айып па еді?! Қыздарын қалыңмалға матап беріп, Атаң сенің Тай торы байып па еді (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Тайып отырды [тұрды, берді]. *Кетіп қалды, зытты.* Өзінің тиісті сағатын оқып *т а й ы п о т ы р а т ы н* ұстаздан ғылыми тәлім-тәрбие күту, әрине, қиын-ақ (Е.Букетов, Атан.). Қазбек маған бір қарады да, *т а й ы п т ұ р д ы* (Е.Домбаев, Менің туыс.). Үйінен телеграмма алдырып, ол да *т а й ы п б е р д і* («Қаз. әдеб.»).

Тұғырдан тайды. *Қайраты қайтты, әлқуаттан айырылды.* Жас алпыстың алтауына келді ғой. Бірақ қартайды, *т ұ ғ ы р ы н а н т а й ғ а л ы* тұр деп ойламаңыз (М.Мағауин, Көк мұнар). Сіз қазір жұмыс жасындасыз, әлі он-он бес жылсыз *т ұ ғ ы р д а н т а я* қоймайсыз (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ТАЙГА з а т. *Солтүстік жартышардың қоңыржай белдеуіндегі қылқан жапырақты орман белдемі. Т а й г а* Еуразия мен Солтүстік Американың үлкен кеңістігін алып жатыр. Оның ауданы 13,4 млн км^2 (жер шарындағы орман ауданының 25 %-ы) құрайды. *Т а й г а* белдемі батыстан шығысқа қарай 7000 км, ал солтүстіктен оңтүстікке қарай 1000 км-ден артық (Сібірде 2 еседей артық) созылып жатыр (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а й г а* – шырша, майлы және балқарағай, самырсын өсетін қоңыржай ендіктегі қылқанжапырақты орман (ҚҰЭ). Ит мұрны өтпейтін *т а й г а н ы ң* ішімен жаяу-жалпы бара жатқан тұтқындар (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ТАЙҒАҚ с ы н. **1.** *Тайғанақ, сырғанағыш.* Сұңқар селк ете түсті де, тәкаппарлықпен бір саңқ етіп қалып, *т а й ғ а қ* таста тырнағы таятая жардың шетіне келді (М.Жұмабаев,Шығ.). Шыққан соң сыртқа, Жайған соң жұртқа. Сөз тергеуге төзімді. Көп мағына, аз ләфуз, Есек баспас *т а й ғ а қ* мұз (А. Байтұрсынов, Шығ.). Олай болса, артық сөз ғой демеңіз Өмір – теңіз, су үстінде кемеміз. Басар аяқ нық болғанда, ақыл жөн, Аяқ асты *т а й ғ а қ* болсын демеңіз (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тұрақсыз, баянсыз; бір сөзді емес, айныгыш.* Түйе аяғы маймақ, Төре аяғы *т а й ғ а қ* (Мақал). «Шын қасиет соларда», – Дегенім күнә болар ма? Құбылма мінез, *т а й ғ а қ* ой, Екі сөз болмас оларда. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Естіген сөз – *т а й ғ а қ,* көрген көз айғақ (К.Сегізбаев, Беласқан).

Табаны тайғақ. *Ісіне, сөзіне берік емес, тұрақсыз. Т а й ғ а қ* болса *т а б а н ы ң* тантырамай шыныңды айт, Өзім берем есесін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Әй, *т а б а н ы ң ы з* тым *т а й ғ а қ-а у,* айтайын дегеніңізді де айта алмадыңыз (Ә.Әбішев, Жас түлек.). *Т а б а н ы ң т а й ғ а қ* сен байғұс қара тер боп қайтесің (З.Жәкенов, Таң самалы).

Тар жол, тайғақ кешу. *Ер басына күн туған, қиын қыстау, азабы, ауыртпалығы көп кезең.* Намыс толғау басында *т а й ғ а қ к е ш у, т а р ж о л д а,* қиыншылық шегіне жетіп тақалған шақта шығатын сөз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кімнің шын дос, кімнің шын қас екені *т а р ж о л, т а й ғ а қ к е ш у д е* ғана мәлім болды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ТАЙҒАҚТА= е т. **1.** *Тайғанақтау, сырғанау.* Оның табанына ешбір бұдыр ілікпеді, сабындай жылпылдап *т а й ғ а қ т а й д ы* (О.Бөкеев, Мұзтау). **2**. а у ы с. *Тайсақтау, айну, өзгеру;*

имену, жасқану. Соның көбі әуелі *т а й ғ а қ т а п,* бұлтара жауап беретін (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Екі ұлының бірінің-біріне айтатын ашу сөзді түп-тура жеткізуден әсіресе *т а й ғ а қ т а й т ы н* (М.Әуезов, Абай жолы). Біріненбірі қымсынбай, *т а й ғ а қ т а м а й* ағытты сырларын (Т.Есімжанов, Дала.).

ТАЙҒАҚТАН= е т. *Тайғанақтану, сырғанақ болу.* Сай бойы көк *т а й ғ а қ т а н ы п т ы* (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат).

ТАЙҒАҚТАНУ *Тайғақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҒАҚТАТ= е т. *Сырғыту, тайдыру.* Маған тура қарауға батпағандай көзін *т а й ғ а қ т а т т ы* (М.Мағауин, Қиянда.).

ТАЙҒАҚТАТУ *Тайғақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҒАҚТАУ *Тайғақта етістігінің қимыл атауы; тайсақтау, айну.* Аяғы немен тынар екен. Енді *т а й ғ а қ т а у ғ а* өте кеш (Ә.Хасенов, Жат жазасы).

ТАЙҒАҚТЫҚ з а т. **1.** *Тайғанақтық, сырғанақтық, сырғақтық.* Жердің батпақтана бастаған *т а й ғ а қ т ы ғ ы н а* қарамастан, бір мотоцикл қырманға қарай қатты зымыратып келеді (Ә.Нұршайықов, Жер.). **2.** а у ы с. *Тұрақсыздық, жалтақтық.* Қаһар талай *т а й ғ а қ т ы қ* көрсеткен ғой. Ел бірлігі үшін батыр төзіпті (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Мінезінде *т а й ғ а қ т ы қ,* жасықтық, ұшқалақтық бар («Лен. жас»).

ТАЙҒАНА= е т. *Тайғанақтау, сырғанау.* Жылқы дамыл-дамыл тебісіп, тістесіп, *т а й ғ а н а п* құлап, күзетшілерге дамыл бермеді (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла). Абыз бір кезде қалай аяғының *т а й ғ а н а п* кеткенін, қалай ұшып түскенін өзі де сезбей қалды (Б.Бұлқышев, Адамзат.).

ТАЙҒАНАҚ с ы н. **1.** *Табан тұрмайтындай сырғанақ, тайғақ.* Жарқабақтау, *т а й ғ а н а қ* жағаға әупірімдеп шыққан торы ат дүр сілкініп алып жылыстай тартты (С.Жүнісов, Ақан сері). *Т а й ғ а н а қ* тасқа табаның тұрақтамай, сырғанап кетеді екенсің (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **2.** а у ы с. *Тұрақсыз, табансыз.* Жеңілтек адам *т а й ғ а н а қ* болады (Ш.Құмарова, Қандауыр.). Айнығыш жан – дүние құлы, Біз бе ек, сәулем, *т а й ғ а н а қ.* Біз емес пе дүние шыңы, Қайда ойының, қайда бақ? (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

ТАЙҒАНАҚТА= е т. *Қайта-қайта тая беру, тайғақтау, сырғанау.* Асқар сырғанақ тепкендерге қарай мұздың үстімен *т а й ғ а н а қ т а й* беттеді (С.Мұқанов, Ботагөз). Еламан үйге жеткенше асығып, мұзды *т а й ғ а н а қ т а п* басып келе жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Басында мәңгілік қар жататын қиын асулардан жалпақ табан түйенің өзі мұздан *т а й ғ а н а қ т а п* әрең өтеді (С.Бақбергенов, Мен.).

ТАЙҒАНАҚТАТ= е т. *Сырғыту, тайғақтату.* Ол торы атты *т а й ғ а н а қ т а т а* ылдиға құлады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТАЙҒАНАҚТАТУ *Тайғанақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҒАНАҚТАУ *Тайғанақта етістігінің қимыл атауы.* Үйден шықсаң болғаны *т а й ғ а н а қ т а у м е н* әзер жүресің (Қ.Бадыров, Өткендер.).

ТАЙҒАНАҚТЫЛЫҚ з а т. *Тайғақтық, сырғанақтық.* Жердің *т а й ғ а н а қ т ы л ы ғ ы н а н* автомобиль тоқтай алмайды (С.Шарипов, Шығ.).

ТАЙҒАНАТ= е т. *Сырғанату, тайғақтату. Т а й ғ а н а т п а* табанды, Тау шыңымен ойнама! Аймаласаң адамды, Тау желіндей аймала (Н.Әлімқұлов, Барабаншы.).

ТАЙҒАНАТУ *Тайғанат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҒАНАУ *Тайғана етістігінің қимыл атауы.* Сазға *т а й ғ а н а у д а н* ба әлде төмен құлаған тастардан тіреу таба алмағаннан ба, қалталақтап барып, мінер жақ қабырғасынан жығылды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАЙҒЫЗ= е т. *Ауытқу, дәл тигізбеу, мүлт кету.* Қайдағы тірі! *Т а й ғ ы з а* салдым деймісің, қақ жүректен қададың ғой. Үшкіл жарасынан қан да ақпай атыр Демін де алмайды қалай? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Көз тайғызды. *Көзін тайдырып әкетті, жүзін бұрды.* Ұялып қарай алмай, Зайда қырын, Төңкеріп *к ө з т а й ғ ы з д ы* сұлу бұрын. Астынан жанарының жарқ еткізіп, Бір қараумен білдірді жүрек сырын (И.Байзақов, Құралай.).

ТАЙҒЫЗУ *Тайғыз етістігінің қимыл атауы.* Оны дұрыс жолдан *т а й ғ ы з у ы* мүмкін («Қазақст. әйелдері»).

ТАЙҒЫШ с ы н. **1.** *Тайғанақтағыш, тайғақтағыш.* Мына жердің баспалдағы *т а й ғ ы ш* екен (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Айнығыш, өзгергіш.* Ол уәдеден *т а й ғ ы ш* жігіт сияқты емес («Қаз. әдеб.»).

ТАЙДАЙ с ы н. **1.** *Тай сияқты, тай тәрізді.* Үлкендігі *т а й д а й,* жүні қара бурыл, жасаған сайын ағара-ағара, ақырында ақ боз болып кетеді (М.Дулатов, Шығ.). Қасқыр кішігірім *т а й д а й* екен (Қ.Әбдіқадіров, Мақташы.). **2.** *Ірі, үлкен.* Бұғылы–Тағылыға шықсақ барып, Есіліп Есіл ағар мың бұралып, Ұлары Ұлы таудың бұлт

боп ұшса, Аралда асыр салар *т а й д а й* балық (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Ала тайдай бүлдірді. *Лаң, бүлік салды, атыстырып-шабыстырды.*— Елді *а л а т а й д а й б ү л д і р і п,* сені мұнша не қара басты (С.Омаров, Қайырлы жаз). Момын елін *а л а т а й д а й б ү л д і р г е н* қанқұйылы қарғыс атқан алапестер кім? (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Жүрегі тайдай тулады. *Жүрегі алып ұшты, өрекпіді, қобалжыды.* Күзетшінің *ж ү р е г і т а й д а й т у л а п* қоя берді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.). Келтіріп домбыраның құлақ күйін, Бала Естай бола қалды бір-ақ түйін. *Ж ү р е г і т а й д а й т у л а п* әуелінде Дауысы әзер шықты қинап қиын (М.Әлімбаев, Бал дәурен.).

ТАЙДЫР= е т. *Айныту, тайсақтату.* Қазақ халқын енді бұл жолдан ешкім де *т а й д ы р а* алмайды (І.Есенберлин, Қатерлі өткел).

Тақтан тайдырды. *Тақтан түсірді, тақтан құлатты.* Құланды қақтан қайырған, Хандарды *т а қ т а н т а й д ы р ғ а н;* Қарсыласып келгенде Қақ жүректен салдырған (Қаз. әдеб. хрестом.).

ТАЙДЫРТ= е т. *Ысырту, ығыстыру.* Істі Ақмолаға *т а й д ы р т ы п,* жаланы ұялмай төгіп, барымташыларды айдатып жібердің (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАЙДЫРТУ *Тайдырт етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙДЫРУ *Тайдыр етістігінің қимыл атауы.* Бір нәрсеге машықтанған адамды қисық-қыңыр болса да, ол жолдан *т а й д ы р у* қиын ғой (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТАЙДЫРЫЛ= е т. *Түсірілу, құлатылу.* Россия патшасы Николай тақтан *т а й д ы р ы л д ы* (А.Хангелдин, Ғани.).

ТАЙДЫРЫЛУ *Тайдырыл етістігінің қимыл атауы.* Сонымен қатар, көшпелілердің тарих төрінен *т а й д ы р ы л у ы н ы ң* ең соңғы, ең бір трагедиялық түйіні де қазақ жерінде өткені тағы рас (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

ТАЙЖАҚЫ з а т. э т н. *Тай, құлын, құралай терісінен тіккен ішік.* Жантастың үстінде жирен құлынның терісінен тіккен ескі *т а й ж а қ ы* болатын (З.Ақышев, Достар.). Құралайдың терісі – *Т а й ж а қ ы с ы н* киеді; Садаққа салған оқтай боп, Тұлпарға тола мінеді (Қамбар батыр). *Т а й ж а қ ы* – қазақ, қырғыз, қарақалпақ, саха т.б. түркі халықтарының ежелгі киімі. Қазақта шымқай қара, торы құлын терілерінен тігілген. *Т а й ж а қ ы н ы ң* етек жағына құлынның пұшпағын ұзыннан құрап жалғайды, артқы бойының ортасына құлынның жалын келтіріп тігеді, қайырма жағалы, сырма астарлы болады (ҚҰЭ).

ТАЙЖАҚЫЛЫ с ы н. *Тайжақысы бар, тайжақы киген.* – Кіл қара құлынның жарғанынан күлте жалдарын жеңге тігінен келтіріп, төгілдіре тіккен *т а й ж а қ ы л ы* жас жігіт ақ боздың үстінде үзеңгі баруын төрт қабаттап, айылын жимай кесек сөйлеген (К.Сегізбаев, Беласқан). Сөйткенде ол да ақ боз аты ақшаңқан қармен астасып кеткенмен, *т а й ж а қ ы л ы* денесі ғана қара барқынданып бара жатқан Алдиярға қараған (К.Сегізбаев, Беласқан).

ТАЙЖҮЗГЕН з а т. э т н. *Өте үлкен саба. Т а й ж ү з г е н н і ң* піспегін арқанға кереді екен де, екі қарулы жігіт әрең көтеріп піседі екен. Піспектің жоғары жағын қазақ күміс және сүйекпен әшекейлеп жасаған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Осы екі мезгілде *т а й ж ү з г е н* толтырылып, көктемдегісін қымыз-мұрындық, күздегісін сіргемөлдіретер атап, Ежелгі төңіректегі елдерді шақырып қонақ ететін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАЙҚА= е т. *Тайқақтау, тайқып шығу, айну.* Партияшылды құтыртпа Мен сендікпін деп халық. Оң-терісін байқамай, Таза жолдан *т а й қ а м а й* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әрі айлакер, әрі найзакер екен!.. Атуға қимай, әлденеше *т а й қ а п* кетіп жүрдім (І.Жансүгіров, Шығ.). Біз де әркімді байқаймыз, Тап бергеннен *т а й қ а й м ы з.* Сіздей асыл көз болса, Қайтіп басты шайқаймыз (Абай, Шығ. жин.).

ТАЙҚАЗАН з а т. **1.** э т н. *Тайдың еті түгел сыйып кетерліктей үлкен қазан.* Үлкен *т а й қ а з а н д ы* толтырып Есбике құрт қайнатса, Баян үлкен күбіде іркіт пісіп тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен үйлердің *т а й қ а з а н д а р ы* күп-күрең, сары қасқа құртқа толып тұрушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Үлкен жетістік, ірі олжа.* Табыстың *т а й қ а з а н ы* бұдан кейінгі жылдарда да орта түскен жоқ (Т.Смағұлов, Шығ.).

ТАЙҚАЗАНДАЙ с ы н. *Тайқазан сияқты үлкен.* Содан кейін үлкендігі *т а й қ а з а н д а й* мыс қоңырауын жерге құлатқан (І.Есенберлин, Шығ.).

ТАЙҚАҚ с ы н. *Тұрақсыз, айнымалы, өзгермелі.* Демеу керек қып жүрген хатшы емес, шақар да азулы. Бұл жолы неғып *т а й қ а қ* соққанын – деді (З.Шашкин, Теміртау).

Тайқақ берді. *Тайқақтады, тайсалды.* Жіберді ашуды ақыл шайқап-шайқап, Монтаңдап ашу жасып, *б е р д і т а й қ а қ.* Құрыш қол қылыш алған мақпал болып, Алдаспан шыға берді қайта тайқап (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАЙҚАҚСУ *Тайқақсы етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҚАҚСЫ= е т. **1.** *Қашқақтау, сырдақтау; тайсақтау.* Үстірттің өрінде өсіп, жүзін көрмеген жігіт судан *т а й ғ а қ с и* берді (Т.Нұртазин, Адам.). **2.** *Тайсалу, қаймығу.* Қыз әкесінен жігіт те *т а й қ а қ с и т ы н* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТАЙҚАҚТА= е т. *Тайсақтау, табансыздық көрсету, қашқалақтау, сырдақтау.* Мұңымызды шағып, барымызды айтайық деп оқталсақ та, дәтіміз бармай *т а й қ а қ т а й* беруші ек (С.Жүнісов, Ақан сері). Ипырмай, қайдан ғана кездесіп ең?! Тайып ем, *т а й қ а қ т а п* ем жүздесуден. Тәкаппар бір кездегі көңілің үшін Мен сенен біржолата үміт үзгем (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

ТАЙҚАҚТАУ *Тайқақта етістігінің қимыл атауы.* Тулатып алсам тұзым жығылар деп *т а й қ а қ т а у д ы* Тәңір оған жазбапты (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТАЙҚАЛ= е т. *Тайсақтау, сырдақтау.* «Ақтық майдан!» Одан тайған, – Өлмек байдан – Қызыл әскер Сескенбеді *т а й қ а л ы п* (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ТАЙҚАЛАҚ с ы н. *Сенімсіз, күдікші.* *Т а й қ а л а қ* кісі көпке дейін толқып, жуырда ештеңеге табан тірей алмайды, кейде белгілі бір қорытындыға келе алмай, дағдарып қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Сенімсіз, күдікші адам.* *Т а й қ а л а қ т а р* қай жағына қосыларын білмей, екі жаққа кезек жүріп, екі топтың арасын жуырда жіктетпеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЙҚАЛАҚТА= е т. **1.** *Қайта-қайта таю, тайғанақтау.* – Ал жарық тым күшті болмаса, ондай қозғалыс біржола қоймайды, жәндік жарыққа қарай талпынарын да, талпынбасын да білмей, *т а й қ а л а қ т а ғ а н,* белін байламаған іспетті болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Машиналар біресе *т а й қ а л а қ т а п,* біресе шоқақтап маза берер емес (Ғ.Сармұрзин, Мейірім.). **2.** а у ы с. *Қашқақтау, сырдақтау.* «Біздің үйден неге *т а й қ а л а қ т а п* жүрсіз?» – дегендей, ол бетіме күмәнді қарады (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ТАЙҚАЛАҚТАУ *Тайқалақта етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҚАЛУ *Тайқал етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҚАҢДА= е т. с ө й л. ***Тайқақта.*** Әділдіктен тая сөйлеп, *т а й қ а ң д а п,* Орынына отырды Львов қайқаңдап (Ә.Райымбеков, Құрыш.).

ТАЙҚАР з а т. *Екі жасар есек.* Ол *т а й қ а р* есекті тепеңдетіп тартып отырады (С.Нарымбетов, Тентек). Шабындық жиегінде жайылып жүретін ақ *т а й қ а р* бір күндері көрінбейтін болды (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.). Шашын құйқасына дейін көгертіп қырғыздан бір бала қара *т а й қ а р д ы ң* құйымшағына отырып шапқылап барады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТАЙҚАУ *Тайқа етістігінің қимыл атауы.* Жау таяқ жеп, амалсыз *т а й қ а у ғ а* мәжбүр болды (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ТАЙҚИ= е т. *Сәл шалқақ келу, тайқы болу.* *Т а й қ и ғ а н* маңдайынан кейін, желкесіне таман біткен кірпіксіз кішкентай қара көзі тесіп барады (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Қатты күлгенде, тар маңдайы тіпті *т а й қ и я* түсердей, еңгезердей денесі селк-селк етеді (З.Шүкіров, ізгілік.).

ТАЙҚИТ= е т. *Шалқақтату, шалқиту.* *Т а й қ и т а* желкесіне киген картөзіне қарап таныды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ТАЙҚИТУ *Тайқит етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҚИЮ *Тайқи етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙҚУ *Тайқы етістігінің қимыл атауы; тайсалу, қашқақтау.* Кісі бетін көруден *т а й қ у ш ы* еді ғой (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТАЙ-ҚҰЛЫН з а т. *Жылқы малының жас төлдері.* Ағыс жағына күштілерін салатын да, олардың ық жағымен *т а й-қ ұ л ы н д а р ы н* тоғытатын (І.Есенберлин, Алмас.). Баяғыда да өстіп *т а й-қ ұ л ы н д а р* құйрығын шаншып, асыр сап ойнаушы еді-ау! (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ТАЙ-ҚҰЛЫНДАЙ с ы н. *Тай-құлын сияқты, тай-құлын тәрізді.* *Т а й-қ ұ л ы н д а й* бірге жүрді (Ауызекі).

Тай-құлындай тебісті. *Асыр салып бірге өсті, жастық шағы бірге өтті.* Атам-заманнан бері білетін, *т а й-қ ұ л ы н д а й т е б і с і п,* бірге өскен етене құрбылар тәріздіміз (Ө.Қанахин, Бақыт.). Рахмет –менің *т а й-қ ұ л ы н д а й т е б і с і п* бірге өскен мектептес досым (З.Қабдолов, Сыр). Көп қызыққа батысқан, *Т а й-қ ұ л ы н д а й т е б і с к е н,* Асық ойнап алысқан (Қыз Жібек). Өзіңмен бірге туысқан, *Т а й-қ ұ л ы н д а й т е б і с к е н,* Бірге туып, бірге өскен, Кіндігімді бір кескен, Мен сорды кімге тапсырдың (Қ.Бекхожин, Шығ.).

ТАЙҚЫ с ы н. *Тайпиған, шалқия біткен.* Призманың орнына қалың айнаның *т а й-қ ы* қырын ұстасаңыз да кемпірқосақты не құлақтанған күннің сәулесін көреміз. Осы түстерді физикада «спектр» дейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тайқы маңдай. *Жалпақ емес, тайпиған маңдай.* Қаймақ жүз, сұрша кісі кірсіз жандай, ілмиген қара көзді, *т а й қ ы м а ң д а й.* Көселеу, орта бойлы, мүп-мүләйім, Қимылы еп-елеусіз сүр жыландай (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТАЙҚЫ= е т. **1.** *Сырғу, тайқақтау.* – Бір қызықты нәрсемен шұғылданып отырғанда, ақылымыз біресе о жаққа, біресе бұ жаққа *т а й қ ы п* болмайды, дүркін-дүркін ақылымызды ауыздықтап күшпен әлгі нәрсеге ілтифатымызды тоқтатып отырмыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түрленбеген нәрседен ілтифат дереу *т а й қ ы п* шыға келеді. (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Батылы бармай жалт беру, тайсалу, қашқақтау, сырғақтау.* Апыр-топыр екі орысты екі алып ұрып, бірінің үстіне бірі илектеп жатқанда, үшінші орыс *т а й қ ы п* шегіне берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәкежан бұл жерге келгенде, ерегістен амалсыз *т а й қ ы п* кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Айну, өзгеру.* Жер ортадан асқан бұл шағында туралықтан *т а й қ ы п* шыға беретін (З.Ақышев, Ақбел.). Қойды қойып, оқуға жүріп кеткісі келіп бір *т а й қ ы д ы* (Т.Ахтанов, Боран). – Тұла бойың құпия екен, құтылып көр, *т а й қ ы п* көр Құтқармаймыз, онан да өзің жәйлап бізге айтып бер (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАЙҚЫЛА= е т. *Сырғыта тұсу, тайғақтату.*

Тайқылай салу. к ә с. *Етік өкшесіне бірнеше қабат сіріні жербасары жіңішке, табанына қарай жуындап келетіндей етіп қиғаштай кесіп салу тәсілі.*

ТАЙҚЫЛАУ с ы н. *Сәл шалқия біткен, тайпиғандау.* Маңдайы *т а й қ ы л а у,* төбесі шошақтау көрініп еді, Кенесары ақылды адам болмай шықты, – дейді Есеней ішінен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Маңдайы сәл *т а й қ ы л а у* екен, қасы шекесіне шыққан сияқтанды (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ТАЙҚЫТ= е т. *Сырғыту, ысыру.*

Көзін тайқытты. *Көзін тайдырды, жүзін бұрды.* Әлібек *к ө з і н т а й қ ы т ы п* әкетті (Д.Әбілев, Арман.).

ТАЙҚЫТУ *Тайқыт етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙЛА= е т. *Бума-бума, тең-тең етіп буу, бума-бума етіп байлау.* Маталарды *т а й л а п* буып дайындадым (Мың бір түн). Мал айдатсам базарға Асылы жіп деп менсінбей, Матаны қара кем алып, Асыл мауыт, торқа тон, Мақпалды қызыл *т а й л а д ы м* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТАЙЛАҚ з а т. *Түйенің бір жастан екі жасқа дейінгі төлі.* Қаратаудың басынан көш келеді, Көшпен бірге бір *т а й л а қ* бос келеді. Туған жерден айырылған жаман екен, Мөлтілдеп екі көзге жас келеді (Қаз. әндері). Ел ағасы Исекең анау, қайраным. Өрге бастап, төрге тартқан *т а й л а ғ ы н.* Өрісін кең тарылтпайтын аз елдің, Атығайдың алып жүр ғой байрағын (М.Жұмабаев, Шығ.). Түйе жыл сайын боталамайтындықтан, *т а й л а қ т ы* інгенді жергілікті ел сауын малы ретінде ұстайды (ҚҰЭ).

Айыр тайлақ. *Таза нәсілді айыр бура мен айыр інгеннен туған қос өркешті, үлпек жүнді, көз қызығатындай тайлақ.*

Аруана тайлақ. *Таза аруана нәсілді бура мен таза аруанадан туған жалғыз өркеш түйе төлінің екі жастағы атауы.* – Мен «Темір» совхозына жақындап келгенде, Арыс өзенінен су ішіп шыққан 1 топ түйе арасынан бірер *а р у а н а т а й л а қ т ы* көріп, таңданып, біраз тұрып қалдым (Эксп. матер.).

Қоспақ тайлақ. *Қоспақ болып туған будан тайлақтың жалпы атауы.* – «Темір» совхозының түйе фермасына барған бойымда ферма бригадирі Ж.Тастанов қасында екі жігіті бар, бір *қ о с п а қ т а й л а қ т ы* ақта ету үшін қора ішінде жүр екен (Эксп. матер.).

Нар тайлақ. *Көбіне жалғыз өркеш боп туған, 1–2 жас аралығындағы будан боталардың жалпы атауы.* – Қызылқұм мал жайылымындағы «Шәуілдір» совхозының түйе фермасында *н а р т а й л а қ т а р* жеткілікті екен (Эксп. матер.).

Сүт тайлақ. *Енесі боталауға бірер ай қалғанша еме беретін тайлақтар мен түрліше себептерден қайымай не қысыр қалған інгеннің емізіп жүрген былтырғы боталарының жалпы атауы.* Сары інген ботасын келесі боталаған күніне дейін емізе беретін де жұрт оның тайлағын *с ү т т а й л а қ* деп атаушы еді (Эксп. матер.). Жүгінген Қантекең мен Досқанаға. Сұраған адам құнын бос қала ма? Басы атан, ең аяғы *с ү т т а й л а қ* деп, Бұл құнды олар кескен жүз қараға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тайлақ келе. *Тайлақтан құралған келе.* Келені тапсырып тұрғаның бұл бір емес қой. *Т а й л а қ к е л е н і* Жасақтап береміз (А.Ниязов, Түйе.).

Тайлаққа артқан теңдей. *Шамадан, мөлшерден артық затты әлі келмейтін жанға көтертуге орай айтылады.*

ТАЙЛАҚТА= е т. с ө й л. ***Тайраңда***. Сары атан *т а й л а қ т а п* желіп келеді («Әдебиет майданы»). Түйелерді шыр айнала *т а й л а қ т а ғ а н* қара бураның әрекетін жұрт енді ғана аңғарған (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ТАЙЛАҚТАЙ с ы н. *Тайлақ сияқты, тайлақ тәрізді.* Түсте толқын тулап ед Ойнақтаған

т а й л а қ т а й. Кешке толқын тынып тұр Қоңыр іңір бейуақтай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Мұрнын тескен тайлақтай. *Ырыққа көнгіш, өте жуас* (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздігі).

ТАЙЛАҚТАТА үс т. *Тайлақ түрінде, тайлақ күйінде.* Түйе саны шамалы екен, жігіт *т а й л а қ т а т а* айдап келді (С.Бегалин, Замана.).

ТАЙЛАҚША[1] з а т. *Бір жарым жастан асқан, екі жасқа әлі толмаған тайлақтың атауы.* Әрі *т а й л а қ ш а м д ы* бас білдіргенім, Әрі апаша сәлем бергенім (Мақал-мәтел.). Тайлақшамды күзде *т а й л а қ ш а* кезінде піштіріп жіберген пайдалы (Эксп. матер.).

ТАЙЛАҚША[2] үс т. *Тайлаққа ұқсап, тайлақ секілді.* Үйге жылан кіріп келгендей, Ақбілектің жүрегі су ете түсті. Сара Ақбілекке қарай тығылып, көзі бажырайып, үріккен *т а й л а қ ш а* ожырая қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а й л а қ ш а* тайраңдап көрсін, пысықсынған шіркін қанша жерге барар екен деп ойлады (Ғ.Сапаев, Гүлдана).

Көшке ерген тайлақша. *Көрінгеннің ырқында кеткен, соңына ерген деген мағынада.* Тірліктің жетегінде *к ө ш к е е р г е н т а й л а қ ш а* сенделмек қой (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Мұрнын тескен тайлақша. *Ырыққа көнгіш, өте жуас.* Ол Уркварттай алпауытты *м ұ р н ы н т е с к е н т а й л а қ ш а* өңкілдетіп соңынан салып қойды (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТАЙЛАН с ы н. е с к і к і т. *Мықты, күшті, ірі, зор.* Кіршашқа киіндіріп сауыт, сайман, Суретін салып өте етіп *т а й л а н,* Қолына қылыш, шоқпар ұстаттырды, Көргендер айбынатын анадайдан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). – Кәнеки, – деді бабай, – кімсің өзің? Көрініп бара жатыр жұмсақ сөзің. Туымды, тап өзіңдей *т а й л а н* ерді Жоқ еді өмірімше көрген көзім (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жылауға мен де аянбан Еліме сый ғып тартуға, Сұлу сөздің *т а й л а н ы н* (Т.Ізтілеуов, Бау-бақшалы.).

ТАЙЛАН= е т. *Тай түрінде буылу.* Шанаға жөнсіз мол шөп артылған екен, төрт бұрыштап *т а й л а н ғ а н* жоңышқа көрінеді (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Теңдер буылып, *т а й л а н ы п* қалып жатыр («Лен. жас»).

ТАЙЛАНУ *Тайлан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙЛАП үс т. *Тай түрінде.* Кейде қасқыр жеді қылып, жабағы *т а й л а п,* соғым да беріп жүрдім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЙЛАС с ы н. ж е р г. *Теңдес, пар.* Екеуіне *т а й л а с* жоқ, Өзгелері кем еді. Сөйлесе сөздің жүйі бар, Ежелден толың миы бар (Батырлар жыры). Топта шығар айбатым, Халыққа аян қайратым. Бұл жиында бар ма екен, Менің қатар *т а й л а с ы м* (Н.Байғанин, Шығ. жин.). Аң аулап айтқанындай жатты сыртта, *Т а й л а с* жоқ екеуіне ешбір жұртта. Құс атып, құлан қуып, қаптап, артып, Келуші ед айтып өлең кешкі ымыртта (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАЙЛАС[1]= е т. *Тай түрінде буу.*

ТАЙЛАС[2]= е т. ***Тайталас***. Тақыр жерде *т а й л а с қ а н* Қайыңнан найза сайласқан Қарсы келген дүшпанмен Бурадай тісін қайрасқан, Құланды қақтап қайырған, Ордадан бүгенді айырған, Қаһары келсе хандарды, Алтын тақтан тайдырған (Базар Оңдасұлы, Шығ.).

ТАЙЛАСУ *Тайлас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙЛАТ= е т. *Тай түрінде әкелу.* Олардың алып мүлкін, алып малын, Жылқының қазықарта, жая-жалын. *Т а й л а т ы п,* нарқы қымбат нарларға артып, Мишанға алып барып, берер бәрін (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАЙЛАТТЫР= е т. *Тай-тай етіп буу.* Падиша Мәликаға бөлді енші, Көп еді қазына, мүлік, жиған кеніші. Бәрін де қалдырмастан *т а й л а т т ы р д ы,* Қызымды етейін деп елден ерсі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАЙЛАТУ *Тайлат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙЛАУ *Тайла етістігінің қимыл атауы; тай-тай етіп буу.* Шөпті *т а й л а у* жұмысы республикамыздың барлық аймақтарында жүзеге аса бастады (Шопан сырласы).

ТАЙЛЫ с ы н. *Тайы бар, тай ерткен.* Меншігіндегі бір *т а й л ы* биесін қосқан болатын (Ж.Тілеков, Шалғай.).

ТАЙЛЫҒУ *Тайлық етістігінің қимыл атауы; қаймығу, жалтару.* Одан да жырласаңшы байлығыңды, Қой, Әкпар, налып мұнша қайғыруды. Мен салсам оңды-солды сөз семсерін, Көрсетпе көп алдында *т а й л ы ғ у д ы* (Айтыс).

ТАЙЛЫҚ с ы н. *Тайдың құнына татырлық.* – Менің басым екі *т а й л ы қ* па еді? – деп жауап берді Жібек (Қыз Жібек). Бәрі де Исатайдың байлығы еді, Зерлеген қара шақшам *т а й л ы қ* еді (Үш ғасыр.). Қорен атқан *т а й л ы қ* оқ, Ар жағындағы екі тау Қабатымен көшіріп. Жеті қабат жер астына кетеді (Қыз Жібек).

ТАЙЛЫҚ= е т. **1.** *Тайсақтау, беттемеу, ығысу.* Жыртқыштардың жарықтан *т а й л ы қ қ а н* қалпын көрген бала отты сөндірмеуге тырысты (М.Иманжанов, Жастық). **2.** *Қаймығу, жалтару.* Бала күнінен осы жиырма жеті жасына дейінгі жан бетінен *т а й л ы ғ ы п,* жалған айтып көрмегенін айтты (Д.Әбілев, Арман.). Кіршіксіз тазамын деп жұртқа жалтармай, жасқанбай тура қарауға неге *т а й л ы ғ а м?* (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТАЙЛЫ-ТАЯҚ з а т. *Үлкен-кіші, жас-кәрі, бала-шаға, ауыл-аймақ түгелімен, барлығы.* – Әне, көрдіңіз бе, *т а й л ы-т а я ғ ы м е н* қаптап барады жұрт (F.Мұстафин, Дауыл.). Ауыл адамдары *т а й л ы-т а я ғ ы н а* дейін жүгіріп, шатырлы үйге қарай шұбырды (С.Жүнісов, Жапанда.).

Тайлы-таяғы қалмады. *Үлкен-кіші, бала-шаға, ауыл-аймақ бірі қалмады, барлығы келді.* Отыз үйлі көшек боп *т а й л ы-т а я ғ ы м ы з қ а л м а й* өмір бойы оның жалшылығында келеміз (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Қайнады Қаратауда қалың жайлау, Жанжалсыз, барымтасыз тұрмайды сау. *Қ а л м а й д ы т а й л ы-т а я қ* айқай шықса, Әдеті бүлік іздеп күнде тыңсау (И.Бизақов, Құралай.). Жүруге жарамайтын бірлі-жарымды мүгедектер болмаса, *т а й л ы-т а я ғ ы қ а л м а й* тұтас келді (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Кәрі де, жас та, әйел де, бала да, күллі Алакөл өңірі *т а й л ы-т а я ғ ы қ а л м а й* қоштасуға келді (Т.Жанұзақов, Азаматтар).

ТАЙЛЫ-ТАЯҚТЫ з а т. с ө й л. ***Тайлы-таяқ.*** Басы – Фабит Мүсірепов қып солардың *т а й л ы-т а я қ т ы с ы н* тастамай, түгел апару керек (С.Мұқанов, Есею жыл.). «Академик, атақты жазушы Мұхтар Әуезов келіпті» деген соң, *т а й л ы-т а я қ т ы с ы* қалмай жиналған (F.Сармұрзин, Өнеге).

ТАЙМ [ағыл. time] з а т. с п о р т. *Футбол ойынының үзіліске дейінгі және үзілістен кейінгі жеке-жеке бөлігі.* Бірінші *т а й м* бітті. Екінші *т а й м* басталды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). – Алғашқы *т а й м д а ғ ы* қателерімізді қатты ескерейік (С.Баязитов, Алтын кілт).

ТАЙМАҢ: таймаң қақты [етті]. ж е р г. *Таймаңдады, тайсалмады, именбеді. Т а й м а ң қ а ғ ы п* ақ тоқал, Тіл қатады қонаққа. Тынышы кетіп ақ сақал, Көп қарайды сол жаққа (F.Орманов, Таңд.). – Жоқ, – деп *т а й м а ң е т е* қалды Әсілбек – өзі өтірік оқиды (Қ.Әжікеев, Саят).

ТАЙМАҢДА= е т. ж е р г. *Еш нәрседен қаймықпау, тайсалмау. Т а й м а ң д а м а й* тамылжып, Бір суынып, бір ысып. Дем ала алмай дамыл ғып, Елең қағып бос шошып (Абай, Шығ. жин.).

ТАЙМАҢДАС= е т. *Бір-бірінен қаймықпау, таймаңдау.*

ТАЙМАҢДАСУ *Таймаңдас етістігінің қимыл атауы.* Әйелінің жас жігітпен махаббат жайлы *т а й м а ң д а с у ы* Аманға тіпті де жақпады (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ТАЙМАҢДАУ *Таймаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙМЕН [лат. hucho taimen] з а т. з о о л. *Албырттар тұқымдасы, өзі аттас туысқа жататын тұр. Т а й м е н* Қазақстанда Ертісте, Бұқтырма су қоймасында және оларға құятын Қалжыр, Күршім, Үлбі, Ұба өзендерінде кездеседі (ҚҰЭ). *Т а й м е н* ұзындығы 1 м-дей, салмағы 3–15 кг. Топтанбай, жеке тіршілік етеді (ҚҰЭ).

Таймен балық. *Массасы 10–100 кг-ға дейін болатын ірі балық түрі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАЙМЕР [ағыл. timer] з а т. **1.** т е х. *Берілген уақыт аралығында техникалық жүйені, мәшинені, өндірістік немесе тұрмыстық аппаратты автоматты түрде қосып (өшіретін) бақылаушы-реттеуші аспап.* Жұмыс істеу принципіне байланысты *т а й м е р д і* механикалық, гидравликалық, пневматикалық және электрлік деп ажыратады (ҚҰЭ). *Т а й м е р д і ң* бірдүркін, көпдүркін және кезеңдік жұмыс істейтін түрлері бар (ҚҰЭ). **2.** и н ф. *Уақыт санауыш схема. Т а й м е р* – уақыт аралығын өлшеуге арналған орталық процессордың ішкі регистрі (Қаз. тілі термин. Информатика.). **3.** и н ф. *Ағымдық уақытты немесе уақыт аралығын анықтайтын электрондық сағат (құрылғы) немесе белгілі бір уақыт аралығы сайын мәні өсіп, өзгертіліп отыратын сағат рөлін атқара алатын регистр. Т а й м е р* компьютердегі уақытты автоматты түрде бақылауға немесе өлшеуге арналған құрылғы (Қаз. тілі термин. Информатика.). Сондай-ақ *т а й м е р* программаға сәйкес кейбір жағдайларды басқару үшін орталық процессордың жұмысын үзу (тоқтата тұру) сигналын бере алады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТАЙМ-ЧАРТЕР [ағыл. time – уақыт, charter – қағаз, құжат] з а т. э к о н. *Сауда кемесін немесе оның бір бөлігін белгілі бір мерзімге жалға алу жөніндегі теңіз тасымалы шарты* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАЙМШИТ [ағыл. time – уақыт, cheet – парақ, тізімдік] з а т. э к о н. *Шетелдік теңіз тасымалында жүк тиеу-түсіруге кететін уақыт шығыны дәл көрсетілетін теңіз тасымалы құжаты* (Қаз. тілі термин. Экономика).

ТАЙПА [ир. طايفه] з а т. *Бірнеше ру, аталардан құралатын әлеуметтік топ, этникалық қауымның, қоғамдық бірліктің бір түрі.* Қазақ тілі – түрік *т а й п а л а р ы н ы ң* ішіндегі таза, бай, негізгі тіл (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). *Т а й п а* дамыған рулық қоғамда пайда болып, нақты рулардың бірлігі ретінде қалыптасқан. *Т а й п а н ы ң* негізгі белгілері – ортақ қалыптасқан тіл, жеке атауы және нақты өмір сүру аймағының болуы (ҚҰЭ). *Т а й п а* мүшелері қандас туыстардан тұрады. Рулар мен аталарға бөлінеді. Олардың бірыңғай ортақ тілі, өз алдына көсемдері, ақсақалдары, жері, экономикалық

бірлестігі болады. Олар қауымдасып тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Осы күні дүниежүзі жаратылыстану ғылымы алдында тұрған күрделі мәселелердің бірі – жер бетінен жойылып кеткен немесе мүлде өзгерген *т а й п а л а р д ы*, халықтарды әбден анықтау (Н.Баяндин, Ата мекен).

Бір тайпа ел. *Рулы ел.* – Бәтеке, жасыңыз ғана үлкен емес, *б і р т а й п а е л д і ң* бетке шығар тұздығысың (С.Жүнісов, Ақан сері). Балықшылар *б і р т а й п а е л:* шетінен сіңірі шыққан кедей (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тайпалар одағы. т а р. *Байырғы тұрғындар бірлестігі. Т а й п а л а р о д а ғ ы* Қазақстанда шамамен б.з.б. 2-мыңжылдықтың аяғы – 1 мыңжылдықтың басында пайда болды. Тайпалар одағы нәтижесінде алғашқы ортағасырлық мемлекеттер қалыптасты (ҚҰЭ).

ТАЙПАҚ с ы н. **1.** *Биік емес, аласа.* Үндемей кіріп келдің *т а й п а қ* қара, Өзің қандай, мен қандай байқап қара (Жамбыл, Таңд. жин.). *Т а й п а қ* үйдің алдында ақ көйлек киген біреу тұрды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). *Т а й п а қ* жағаға шығып қалған ақ қайраңды көріп қуанып кеттім (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** *Шұңғыл емес, жайпақ. Т а й п а қ* күміс табаққа салған конфеттері әртүрлі (К.Тоқаев, Көмескі.).

ТАЙПАҚТАУ с ы н. **1.** *Бойы аласалау, талпақтау.* Оның иығы кеңдеу, бойы *т а й п а қ т а у* еді («Жұлдыз»). **2.** *Жайпақтау, жайпиғандау.* Осы өзеннің бір тұсында *т а й п а қ т а у* кішкене сайды екі жақтап совхоздың орталығы орналасқан (Ғ.Сланов, Замана.).

ТАЙПАҚТЫҚ з а т. *Аласалық, талпақтық. Т а й п а қ т ы ғ ы* үшін ауыл жастарының арасында «Иткөрмес» атанған кемиек қараны ойнақы, өткір әзілмен іліп түсті (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТАЙПАҚША с ы н. *Тайпақтау, аласалау.* Айнабұлақтың батыс деңгейіндегі бұйра-бұйра *т а й п а қ ш а* таудың изен, жусан, торғайоты шөптері түрленіп өнген екен (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс).

ТАЙПАЛ= е т. *Аттың біркелкі әдемі, жайлы жүруі, жорғалауы.* Жорғалай аяқтанған Сағымсары жортақ, желіс, шабыс дегендерді білмей, үнемі *т а й п а л а т ы н* да отыратын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қыран-қыран болар ма, Тас қияға өрлемей. Жорға жорға болар ма Төрт аяғы *т а й п а л м а й* (Жамбыл, Шығ.).

Тайпалған жорға. *Төрт аяғы тең жорға; су жорға.* Қыздар кәмшат бөріктерінің үкісін үйіріле бұлғақтатып, *т а й п а л ғ а н ж о р ғ а м е н* шықты (С.Бегалин, Замана.). Астарындағы өңкей үстіне су құйсаң, төгілмейтін төрт аяғынан бірдей *т а й п а л ғ а н ж о р ғ а* (С.Жүнісов, Ақан сері). Тайғақ жолда *т а й п а л ғ а н ж о р ғ а* артын боратып, алдын желдетіп, сынапша ағып келеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.). *Т а й п а л ғ а н* қатты *ж о р ғ а* өзге жүргіншінің бәрін сар желдіріп келеді (М.Әуезов, Таңд.).

ТАЙПАЛАС с ы н. *Бір тайпадан шыққан, тайпасы бір.* Рулас, *т а й п а л а с,* жерлес деген кері кеткендіктен түсіне де кірмейді (Ө.Қанахин, Жүрек.). Сахараның мен Нұрымы Су тағының құлыны, *Т а й п а л а с* жүйрік, жорғасы (Бес ғасыр.).

ТАЙПАЛДЫР= е т. *Тайпалату, жорғалату.* Еркежан тор жорғаны шайқалдырып, Бір кейін, бір ілгері *т а й п а л д ы р ы п* (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

ТАЙПАЛДЫРУ *Тайпалдыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙПАЛМА: тайпалма жорға. *Су жорға, төгілген жорға.* Ол өзінің ел көшкенде мінетін *т а й п а л м а ж о р ғ а с ы н а* отырып, ауылдан шығып бара жатты (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТАЙПАЛТ= е т. *Тайпалдыру, жорғалату, жортақтату.* Күрең жорға атты қатты *т а й п а л т ы п* келе жатқан Омар қуып жетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Әйел тебініп қалып жүріп кетті. Тіп-тік отырып жорға торыны *т а й п а л т ы п* барады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ТАЙПАЛТУ *Тайпалт етістігінің қимыл атауы.* – Тойға келе жатқандай *т а й п а л т у ы н* (Н.Сералиев, Қанат).

ТАЙПАЛУ *Тайпал етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙПАЛЫ с ы н. *Бірнеше тайпадан тұратын.* Бұлардың ең көп *т а й п а л ы* бай ұлы болса, одан – беріш, байбақты, шеркес, шайқылар, адай, жаппас т.б. тарайды (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ТАЙПАЛЫҚ с ы н. *Тайпаға тән, тайпаға қатысты.* Бұл тұста ру, *т а й п а л ы қ* құрылыс ыдырап, көшпелі қауым отырықшылыққа бет бұрды (ҚСЭ).

ТАЙПАҢДА= е т. *Тайпалу, шайқалып жүру; жорғалау.* Жорғалар жол үстінде *т а й п а ң д а ғ а н,* Жігіттер екі көзі жайтаңдаған. Сол сәтте дуылдаған сезіміңді Тілменен дәл жеткізіп айтар ма адам (Ж.Қыдыров, Гүлхайыр). Төгілген қара мөлдір толқын жалы, Қазақтың күлте құйрық тума малы. Тап басар, *т а й п а ң д а с а* су төгілмес, Халықтың ғашық болған жануары (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ТАЙПАҢДАУ *Тайпаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙПИ= е т. *Жайпию, жапыраю, жалпию.* Тап осы жерде *т а й п и ы п* тұратын кішкене ақ үй болатын (С.Бегалин, Уақыт.). Жұдырығым *т а й п и ғ а н* тұмсығына тиді (М.Қабанбаев, Бақбақ.).

ТАЙПИТ= е т. *Жалпайту, апырайту.* Жермен-жексен етті. *Т а й п и т ы п* кеткен сияқты (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАЙПИТУ *Тайпит етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙПИЮ *Тайпи етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙРАҚТА= е т. с ө й л. ***Тайраңда***. Қырыққан ешкі бүржектеп, Күзеген түйе *т а й р а қ т а п,* Боранды бұршақ шүмектеп, Жер су болды тайғақтап (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қырда бота *т а й р а қ т а п,* Ойда құлын ойнақтап, Қутыңдапты қозы-лақ (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай).

ТАЙРАҚТАТ= е т. *Тайраңдату, тайраңтайраң еткізу.* Кәлен түйесін *т а й р а қ т а т ы п* желе жөнелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Кейде еріксем, кәрі атанды жол ортасында *т а й р а қ т а т ы п* алам (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТАЙРАҚТАТУ *Тайрақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙРАҚТАУ *Тайрақта етістігінің қимыл атауы. Т а й р а қ т а у,* яки тайраңдау – үлкен түйенің ойнақтауы («ҚазССР ҒА Хабаршысы»).

ТАЙРАЛАҢДА= е т. с ө й л. ***Тайраңда***. Қасқа бұзау да енесінің жанында *т а й р а л а ң д а п* ойнақ салады (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

ТАЙРАҢ з а т. **1.** *Тайрақтаған жүріс.* Иесі алға қарай қопаңдап, қоймастан бүйірлей берген соң, тайлақ құсап *т а й р а ң ғ а* басты (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** а у ы с. *Еркінсіп масайраған қылық.* Мезгіл-мезгіл айнып жүрек тартасың, Қайтарусыз, ежелгі ескі *т а й р а ң ғ а.* Кімнің алған мәңгілікке шені бар, Азулы боп атақтарын жайғанда? (Үш ғасыр.). Шошыр ма бәлкім, *Т а й р а ң ы н* оның көрген көп, Дарақыланып, Төбеңе ойнап төнген кеп (Ш.Сариев, Тағдыр).

ТАЙРАҢДА= е т. **1.** *Түйе малының тайраңтайраң етіп желуі, ойнақтау.* Үкідей ұлпа жүнді ақ бота *т а й р а ң д а п* ойнақтаған болады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Орнынан бақыра атып тұрып, *т а й р а ң д а п* орғыған түйе үстінен Деев көкжал бөрілердің үлкен бір тобын көрді (М.Қаратаев, Далада.). **2.** *Түйе құсап арбаңдап, ебедейсіз жүру.* Ұзап кеткен жолдастарының артынан *т а й р а ң д а п* жүгіре жөнелді (Ө.Қанахин, Дәмелі). **3.** а у ы с. *Ештеңеден ығыспай еркінсу, масайрау.* Ызалы халық дем арасында топтанып жиналып қалды: – Бұл қай басынғаны? – Қашанғы төбемізде *т а й р а ң д а й д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тағы да бұрынғы жуандар, молдалар *т а й р а ң д а й т ы н* болып алды (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ТАЙРАҢДАС= е т. *Масайрасу, еркінсу.* Үлкен адамдардың бұлай *т а й р а ң д а с ы п* мәз болысатын жағдайына да таңырқайтын (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Бір-бір ұштың көзімнен қайран жастық, Асық атып жас күнде *т а й р а ң д а с т ы қ.* Сабау қамшы таяқты ат қып мініп, Шаңмен ұшып желменен біз жарыстық (К.Әзірбаев, Шығ.).

ТАЙРАҢДАСУ *Тайраңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙРАҢДАТ= е т. **1.** *Тайраңдап ойнақтату, тайрақтату.* Сырбай түйесін *т а й р а ң д а т ы п* желдіруден тыным алмады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Масайрату, еркінсіту.* – Мұндай жүгенсіздерді жөнге салмай қашанғы есіртіп, *т а й р а ң д а т ы п* қоясыңдар (Б.Тілегенов, Көктем.).

ТАЙРАҢДАТУ *Тайраңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙРАҢДАУ *Тайраңда етістігінің қимыл атауы; еркінсу.* – Әкесінің үйіндей еркін *т а й р а ң д а у ы н* қарашы (С.Омаров, Қызыл.).

ТАЙСА= е т. с ө й л. ***Тайсал***. Үлкен ағамыз Қайсар еді, Мұның алдында Жолбарыс та *т а й с а р* еді (О.Әубәкіров, Көктайғақ). – Қайтпаспын айтқанымнан, – деді, – *т а й с а п.* Ізінше келген күйше қайта берді, Базардан түс қайтқанда құдай жайқап (Бабалар сөзі//Ғаяр қатын).

ТАЙСАҚ с ы н. *Батыл емес, жалтақ, жасқаншақ.* – Сенің әкең жас шағында көзсіз ер еді. Қазір *т а й с а қ* қой (О.Бөкеев, Үркер). Бағдат қысылып қап, табанда *т а й с а қ* жауап бергені анықталды (Саржайлау).

ТАЙСАҚТА= е т. *Қаймығып, именіп тайсалу, қашқалақтау.* Даусы да тым өктем шығады. Ештеңеден жасқанып, *т а й с а қ т а й т ы н* түрі жоқ (Б.Тілегенов, Аққайнар). Төңірегін қоршаған қалың топ, қыз-келіншектерден *т а й с а қ т а п,* қасына жақын бара алмады (С.Бақбергенов, Кентау). Адуын қайсар мінез, темір білек, Шыдамай кей жігіттер шайқас тілеп. Додаға *т а й с а қ т а м а й* тез кірсін деп, Ысқыртып атты бұтқа алды білеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАЙСАҚТАҢҚЫРА= е т. *Тайсалыңқырау, қашқалақтаңқырау.* Мені көрсе *т а й с а қ т а ң қ ы р а п* жүретін Серікпен кездесіп қалдық (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ТАЙСАҚТАҢҚЫРАУ *Тайсақтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАҚТАТ= е т. *Тайсалту, қаймықтыру.* Бетпе-бет кездесуден де дәл мына аңсаған елдің

аңырап табысар сәті *т а й с а қ т а т ы н д а й* (С.Сматаев, Алау).

ТАЙСАҚТАТУ *Тайсақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАҚТАУ *Тайсақта етістігінің қимыл атауы.* Бір қыздан *т а й с а қ т а у д ы* жігіт басыма намыс көрдім (Бәйшешек).

ТАЙСАЛ= е т. *Қаймығу, имену, жасқану.* Басқа түскен өкініш, қиындықтан *т а й с а л ы п,* торығу ер жігітке жараспайды (С.Омаров, Күншуақ). Табан тіреске айқастарда *т а й с а л ы п,* тартынбаған жігіттерді ардақтайды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Кенжетайдың *т а й с а л м а ғ а н* кескінінен Кошкин сескеніп, өлтіріп тастар деген ой келіп қалды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ТАЙСАЛАҚТА= е т. с ө й л. ***Тайсақта***. Мәкәлім Жүсіпбектен *т а й с а л а қ т а й д ы.* Міне, сынай қарап алдында отыр (И.Жақанов, Екі жирен). Ол менің қолымда еш қарудың жоқ екенін көре тұра *т а й с а л а қ т а п,* кейін шегіншектей берді де, қаша кеп жөнелді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ТАЙСАЛДЫР= е т. *Жасқандыру, қаймықтыру.* Ықылас ішінен мазақ қылған старшынға сұстана, тіктене қарап, назарын *т а й с а л д ы р д ы* (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ТАЙСАЛДЫРУ *Тайсалдыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАЛТ= е т. *Имендіру, қаймықтыру.* Әзімхан шатынап қарайды. Сұлтанмахмұт та көзін *т а й с а л т п а й д ы* (Д.Әбілев, Арман.).

ТАЙСАЛТУ *Тайсалт етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАЛУ *Тайсал етістігінің қимыл атауы.* Саған деген бір махаббат бар еді, Соны өлтірмей алып келдім өзіңе. *Т а й с а л у ш ы* ем ақ жүзіннен әдемі Кездейсоқ бір көзім түссе көзіңе (Т.Молдағалиев, Жүрек.).

ТАЙСАЛЫҢҚЫРА= е т. *Қаймығыңқырау, именіңкіреу.* Балалар сенер-сенбесін білмей *т а й с а л ы ң қ ы р а п* тұр еді (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

ТАЙСАЛЫҢҚЫРАУ *Тайсалыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАН= е т. с ө й л. ***Тайсал***. – Қандай оттан сендер таярсың, қандай ажалдан мен *т а й с а н а р м ы н?* (М.Әуезов, Абай жолы). Қызыл күрең өңінде көрген жан *т а й с а н а р л ы қ* айбат болатын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТАЙСАНДЫҚ з а т. э т н. *Төрт адам қолдасып көтеретін үлкен сандық.* Үстіне жинап қойған көрпе-көпшігі бар *т а й с а н д ы қ* үймен бірге құлағанда, кемпірдің аяғын басып қалып, ол шырылдап жатыр (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.).

ТАЙСАҢДА= е т. *Тайсалақтау, қашқалақтау.* Мәз-мейрамсып, майсаңдап, Тал шыбықтай иілер. Тұрмас сенен *т а й с а ң д а п* Жолығуы жиілер (С.Сейітов, Жаңғырық).

ТАЙСАҢДАУ *Тайсаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАТ= е т. *Тайдыру, тайсақтау; қаймығу, имену.* Талшағүл қызара қысылды да көзін тез *т а й с а т ы п,* дәптерге қайта үңілді (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ТАЙСАТУ *Тайсат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙСАУ *Тайса етістігінің қимыл атауы.* Бұл не бассыздық? Басшы адамнан ептеп *т а й с а у* деген болушы еді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ТАЙ-ТАЙ с ы н. *Бума-бума, тең-тең.* Үйінде Қызылжардан әкелген *т а й-т а й* мата көптеп жатады екен (С.Жүнісов, Ақан сері). Аузынан бұрқыраған жалын лебі, Ғазиздың бірсыпыра саудагері. *Т а й-т а й* ғып кездеме, шай, темекі артып, Базарға керуенмен кетіп еді (Ғ.Малдыбаев, Қырым.)

ТАЙТАҚТА= е т. *Тайраңдау, тайталақтау.* – Тәртіп бұзбайтын сабазым, көшенің жиегімен қалай-қалай *т а й т а қ т а й с ы ң,* – деп тұрмын (Н.Сералиев, Намыс).

ТАЙТАҚТАТ= е т. *Тайпаңдату, тайраңдату.* Әлгі жігіт мамаағаштан атты шешіп алып мінді де *т а й т а қ т а т а* жөнелді (С.Бегалин, Сәтжан).

ТАЙТАҚТАТУ *Тайтақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙТАҚТАУ *Тайтақта етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙТАЛАҚТА= е т. *Тайтаңдау, тайраңдау.* Сары атан *т а й т а л а қ т а п* желіп келеді (Ғ.Мұстафин, Шығанақ).

ТАЙТАЛАҚТАУ *Тайталақта етістігінің қимыл атауы.* – Әй, сен *т а й т а л а қ т а у ы ң д ы* қой! Тыртаңдама! (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТАЙТАЛАС з а т. **1.** *Талас-тартыс, егес, қақтығыс.* – Сізбен бұрын пікір *т а й т а л а с ы н а* түсіп көрген емес едім (Д.Әбілев, Арман.). Өмір дегенің қандай *т а й т а л а с* (С.Бегалин, Уақыт.). Құда боп құйрық-бауыр жегеннен соң, Басылған бақ күндестік, *т а й т а л а с ы* (С.Торайғыров, Шығ.). **2.** *Қатарлас, бірге, тең.* Мүсірептің екінші ұлы Ботпай зерек, Біжікенмен *т а й т а л а с* оқып келеді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Балалыққа тай-құлындай өзіммен *т а й т а л а с* өскен Сауранбай жылы ұшырап, ішім жібіп барады (Ж.Жұмақанов, Екі жол). Бұл кезде қазақ әлі жоңғарлармен *т а й т а л а с* түсіп, кейде жеңіп те жүрген (І.Есенберлин, Жанталас).

ТАЙТАЛАС= е т. **1.** *Сөзбен я күшпен тіресу, таласып-тартысу.* Байсал ауылдары мен Құнанбай ауылдары әр қоныстың тұсында иықпен қағысқандай боп, ылғи *т а й т а л а с а* келіпті (М.Әуезов, Абай жолы). Байқа шырағым, көңіліңде Жомарт болса, Жанатпен *т а й т а л а с ы п* қайтесің (F.Мұстафин, Жиырма бес). Зарлық әрмен қарай *т а й т а л а с ы п* сөз таластырған жоқ (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2.** *Бәсекелесу, жарысу.* Қазақстан шаруашылық пен мәдениеттің қай саласында болмасын, Европаның ең озық елдерімен *т а й т а л а с а* алатын болады (С.Мәуленов, Шыңда.). Тұнығын шыбын жанның шайқап шашып, Келеді өмір, өлім *т а й т а л а с ы п* (А.Нысаналин, Көктем.).

ТАЙТАЛАСҚЫШ с ы н. *Егескіш, ерегіскіш.* – Бара алмайсың! Бітті, – дедім – өлеңім! – Қара мұның *т а й т а л а с қ ы ш* өнерін! (Д.Әбілев, Өлеңд.).

ТАЙТАЛАСТЫР= е т. *Таластыру, тірестіру.* Егер күндіз бен түнді *т а й т а л а с т ы р ы п* бақсаң, текетіресер жері көп (Т.Тобағабылов, Жазира.).

ТАЙТАЛАСТЫРУ *Тайталастыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙТАЛАСУ *Тайталас етістігінің қимыл атауы; жарысу, бәсекелесу.* Жаңа тәртіп ғасырлар бойы шегенделген ақсақалдық-феодалдық ескі салтпен *т а й т а л а с у д а* (F.Мұстафин, Дауыл.).

ТАЙТАҢ: тайтаң қақты. *Тайраң-тайраң етті, тайтаңдады.* Торы ат жау жетегінде *т а й т а ң қ а ғ ы п* шыға берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАЙТАҢДА= е т. **1.** *Тайраңдау, тайрақтау.* Әкем мені мойнына мінгізіп, түйеше *т а й т а ң д а п,* ат боп желетін (Р.Әбутәліпов, Қыр әңгім.). Желмаям, желші нар тайлақ, Тартына берме *т а й т а ң д а п*. Тартына берсең тайтаңдап, Тақымдап қоям қайта айдап (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Еркінсіп, баса көктеу, дандайсу, ешкімнен ығыспау.* Әншейінде кеудесін көтеріп, *т а й т а ң д а п* жүретін менмен әйел жасқаншақ, қорғаншақ боп қалған (К.Тоқаев, Түнде.).

ТАЙТАҢДАТ= е т. *Тайраңдату, тайрақтату.* – Апар мынаны *т а й т а ң д а т п а й!* Сен осыны басқа шығарып жүрген! (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ТАЙТАҢДАТУ *Тайтаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙТАҢДАУ *Тайтаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙТЕРІ з а т. **1.** э т н. *Тай терісімен тысталған көрпеше.* Оразбай бір шынтақтай, бір ытқып отыра қалып, біресе тепеңдеп, астындағы *т а й т е р і с і н е н* жылжи шығып кетеді (М.Әуезов, Таңд.). Тәнештер төр алдындағы *т а й т е р і г е* келіп отырысты (С.Бегалин, Сәтжан). *Т а й т е р і* мал терісінен де, аң терісінен де жасалады. Кейбір жерлерде тәйтері деп те аталады (ҚҰЭ). **2.** *Тай терісінен жасалған, жүннің үстіне қаратып салатын тері төсеніш, тулақ.* Жазылған жүрттың қақ ортасында *т а й т е р і* тулақта малдас құрып отырған төртеудің сөзіне құлақ түрді (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ТАЙ-ТУЛАҚ з а т. *Арық-тұрақ, нашар жылқы.* Бұл келгендердің көпшілігінің киімдері де нашар, мінген аттары да *т а й-т у л а қ,* тұғыршықтар (С.Сейфуллин, Шығ.). «Осы қыстан шықпас-ау» деген кәрі-құртаңды, *т а й-т у л а қ т ы* күзден бастап сойып алды (З.Ақышев, Ақбел.). Бұлардың мінгендері кәкір-шүкір, *т а й-т у л а қ* емес, кілең сайгүлік (І.Есенберлин, Алмас.).

ТАЙТҰЯҚ[1] з а т. *19 г-га дейін қазақ жерінде айналымда болған ақша түрі; аумағы тайдың тұяғындай кесек күміс, алтын.* – Жоқ! Алмағаныңа мен разы емеспін, тым болмаса бір семіз ат пен бір құлынды бие жетелеп кет, – деп ат пен бір құлынды биені берді, Жәмила жеңгейдің сақинасы деп бір *т а й т ұ я қ т ы* қалтасына салды да: – Ал енді, мен Жәмила жеңгейге қашан кісі жіберейін? – дегенде, Үсен сасып қалып, аз ойланды да: – Сайлау өткенше қоя түрсаң қайтеді? – деді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жамбы, *т а й т ұ я қ,* қойтұяқ, атантұяқ аталатын алтын мен күмістің жентектерін Рафаэлов керуені қоржындап жияды (С.Мұқанов, Шығ.). *Т а й т ұ я қ т ы ң* көлемі мен пішіні тайдың тұяғына ұқсас жасалған. Оның кішкентай түрі – қойтұяқ, ал үлкені – жамбы деп аталады (ҚҰЭ).

ТАЙТҰЯҚ[2] з а т. ө с. <лат. asarum eurohaeum> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Соңғы кездерде *т а й т ұ я қ* өсімдігінің қақырық түсіретін, зәр айдайтын, ішек құрттарын шығаратын қасиеттері анықталды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Т а й т ұ я қ* тамырын тұмау тигенде, бас ауырғанда, тыныс мүшелері бітіп қалғанда иіскейді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Қазақстанда биік таулардың тасты беткейлерінде, ағысы қатты тау өзендерінің жағалаулары мен құмды қайраңдарында өсетін 2 түрі (жартас *т а й т ұ я ғ ы* және тықыр *т а й т ұ я қ*) бар. *Т а й т ұ я қ т ы ң* тамыры тармақталған, жатаған, ұзын және жуан болады (ҚҰЭ).

ТАЙФУН [ағыл. typhoon] з а т. *Тынық мұхиттың оңтүстік-шығыс Азияға жақын бөлігінде пайда болып, сұрапыл дауыл түрінде әрекет ететін өте күшті тропиктік циклонның аты. Т а й ф у н* көбінесе жаз бен күзде Филип-

пин және Маршалл аралдарының аралығында түзіліп, сағатына 10–20 км (тәулігіне 350–500 км) жылдамдықпен солтүстік, солтүстік-батысқа жылжиды (ҚҰЭ). Жазғытұрым және жазда муссон өзінің бағытын өзгерткен кезде қатты дауыл – *т а й ф у н* шығады (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). *Т а й ф у н* кезінде желдің күші өте сұрапыл болады. Жаздың соңы мен күзде өте күшейеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ТАЙША[1] з а т. с ө й л. ***Тайынша***. Кім көрінген танаға, *т а й ш а ғ а* айырбастап алып жылқыны сойып-ақ жатқаны (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Сапақтың бір өгізі әлденеше *т а й ш а* боп көбейе берді (Б.Серкебаев, Өткенде).

ТАЙША[2] үс т. *Тай секілді, тайға ұқсап.* Екеуі де жас бала, асау *т а й ш а* жосып жүр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Жүрегі тайша тулады. *Жүрегі қатты соқты, дүрсілдеді.* Кішкентай *ж ү р е г і т а й ш а т у л а п* қуанышы қойнына сыймас (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Онсыз да қатты соғып тұрған *ж ү р е г і м т а й ш а т у л а п* кетті (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТАЙЫЗ с ы н. **1.** *Терең емес, саяз.* Ол өзеннің *т а я з* шетін ғана шалпылдатып, ортасына бара алмады (С.Мұқанов, Өмір мект.). Кемал өзі қазып алған *т а й ы з* окобының ішінде отыр (Х.Рахимов, Полк туы). // *Саяз жер.* Натриймен байланысты сілтілі жерасты сулары *т а й ы з д а* орналасқанда аридтік аймақтарда мәдени өсімдіктер үшін аса зиянды келетін топырақтың содамен тұздануын тудырады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** а у ы с. *Ой-өрісі, білімі төмен, үстірт.* Көңілі тәкаппардың көктен биік, Болғанда ойы *т а й ы з,* сөзі сұйық. Кішіпейіл келеді білімді адам, Дәні толық тарыдай басын ииіп (К.Әзірбаев, Шығ.). Ойындағысы бойында тұрмайтын, аузын ашса ар жағы түгел көрінетін *т а й ы з* (С.Сматаев, Армысың.). Ол тым *т а й ы з* сөйлеп қалғанын сезіп, төмен қарап отыр екен (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТАЙЫЗДА= е т. *Өзен-көлдің суы терең болмай, саяздану.* Жайық өзені жылма-жыл *т а й ы з д а п,* құм шөгіп барады (С.Хайдаров, Теңіз.). Окоптың дені кісі бойы екен. Тек бір-екі жерінде ғана *т а й ы з д а п,* белуарға таман келіп қалады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ТАЙЫЗДАН= е т. *Саяздану, таяздану.* Өзен мол суынан айырылып, *т а й ы з д а н а* бастаған (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). Каспийге құятын Орал өзенінің суы *т а й ы з д а н ы п,* бағалы қызыл балығы азайып кетті (Н.Баяндин, Атамекен).

ТАЙЫЗДАНУ *Тайыздан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙЫЗДАТ= е т. *Саяздату, таяздату.*

ТАЙЫЗДАТУ *Тайыздат етістігінің қимыл атауы.* Плугты біржолата көтеру немесе *т а й ы з д а т у* үшін штурвал қолданылады (Ауыл шаруаш. машина.)

ТАЙЫЗДАУ[1] с ы н. **1.** *Саяздау, жайдақтау.* Қыздар бір топ болып көлдің *т а й ы з д а у* жеріне кетіп барады (І.Есенберлин, Айқас). **2.** а у ы с. *Ақыл-ойы, білімі төмендеу, шамалылау.* Тәңірберген осы ағасын *т а й ы з д а у* көргенмен, жаулық жолын қатты ұстамайтынын ұнататын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Кейбір білімі *т а й ы з д а у* солдаттарға кіші лейтенант атағын берді (Ж.Қанатов, Өмір.).

ТАЙЫЗДАУ[2] *Тайызда етістігінің қимыл атауы.* Теңіздің шұғыл *т а й ы з д а у ы* Каспий үшін елеулі қатер төндіріп отыр («Соц. Қаз.»).

ТАЙЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Терең болмаушылық, саяздық.* Бір жерде окоптың *т а й ы з д ы ғ ы н* сезіп, тереңдетуді талап етті (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). **2**. а у ы с. *Білімі аздық, ой өрісі төмендік.* Еңбекшілер жұртшылығы өсіп, ірі сұраулар қоя бастағанда, жазушыларымызды саяси *т а й ы з д ы қ* бөгей береді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТАЙЫН= е т. *Жүрексініп имену, жасқану, тайсалу, қаймығу.* Мынауы теріс дейтін адам жоқ екенін біледі, сонсоң несіне *т а й ы н с ы н* (Б.Майлин, Шығ.). Бер жағы құз болғанмен, арғы беті Саусақтың саласындай жиі қайың. Тәуекел! Өзің айтшы: қалайша күн көресің?! Жаудан *т а й ы н,* таудан тайын (С.Мұқанов, Сұлушаш). Зардабы жауға жайылып Ақтың бетін қайырып, Басшысы өліп қалған соң Бата алмады *т а й ы н ы п* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТАЙЫНБА= е т. *Неден болса да тартынбау, алған бетінен қайтпау, тәуекелге бел байлау.* Шын сүйген пенде ғашығының жолында оттан да, судан да *т а й ы н б а й д ы* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Сен қыссың, мен көктемнің айындаймын, Ел үшін өлуден де *т а й ы н б а й м ы н.* Сен жортып дүниеге өлім сепсең, Мен ылғи жаңа өмірді дайындаймын (К.Райбаев, Жаңа толғау).

ТАЙЫНБАУ *Тайынба етістігінің қимыл атауы.* Өзінің намысы үшін Бағлан неден болса да *т а й ы н б а у ғ а* бекінген-ді (Ә.Әбішев, Ғаламат).

ТАЙЫНУ *Тайын етістігінің қимыл атауы.*

ТАЙЫНША з а т. *Бір жасқа толып, екі жасқа жетпеген торпақ.* Бірен-саран оқшау шыққан *т а й ы н ш а,* құнажын болса, сәйгелдің қуғынына ұшырап, құтырғандай жосып жүр (М.Әуезов, Абай жолы). Жалғыз-ақ жүні түспеген кө-

пей *т а й ы н ш а ғ а* ұсап қойшы-малшылар ғана жалба-жұлба күпісін тастай алмайды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Мәстек озып бәйге алды, *Т а й ы н ш а* бұл боп, тай қалды, Бағасыз қыран жай қалды, Достықтың қылы үзілді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТАЙЫНШАДАЙ с ы н. *Тайынша сияқты, ірілеу, үлкен.* Ол талды өзектің қалың шиінен бір *т а й ы н ш а д а й* қасқырды ұрып жығып алған еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қарсы алдынан арсылдап *т а й ы н ш а д а й* төбет шыға келді (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТАКЕЛАЖ [голл. takelage] з а т. *Ауыр жүкті көтеруге, тасымалдауға қажетті құралдар (шынжырлар, сым арқандар) құрамы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАКИН з а т. з о о л. *Сырт түрі бұқаға ұқсас жүні жібектей, майда, салмағы 350 келіге дейін болатын сиырдың бір түрі.* Қытай мен Бирманың тауларында тіршілік ететін *т а к и н д е р* қысқа қарай жайылым іздеп, төменге түседі (ҚҰЭ).

ТАКС з а т. ә к с. *Әуе шабуылына қарсы қорғаныстың американдық әскери жүйесі. Т а к с* бірқатар жылжымалы бақылау орталықтарынан тұрады және әуе кеңістігін автоматты бақылауға, сондай-ақ, тосып алушыларға мәліметтер дайындауға арналады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а к с* жүйесінде хабарламаларды беру сымды, радиожелілі және тропосфералық желіден тұратын жалпы байланыс жүйесі арқылы іске асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАКСА [лат. taxare] з а т. э к о н. *Мемлекет немесе өзін-өзі басқару органдары дәл белгілеген тауарлар бағасы немесе еңбек пен көрсетілетін қызмет ақысының мөлшері. Т а к с а* заттай, шартты-заттай және еңбек көрсеткіштерін таксалау арқылы ақшалай көрсеткіштерге аударылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАКСИ [франц. taxi] з а т. *Жүрілген жолға арнаулы таксометрдің көрсетуі бойынша ақы ұстап, жолаушылар мен жүк тасымалдауға арналған автомобиль.* Қаз-қатар тізілгеи шұбар бүйір *т а к с и л е р* бірінің артынан бірі сып етіп кетіп жатыр (З.Шашкин, Теміртау). Тым асығыс жүгіреді Жүрегімде тасып қан, *Т а к с и* қуып жете алмайды Қиялымды асыққан (М.Шаханов, Қырандар.). *Т а к с и* ретінде сериялық жеңіл, жүк және жүк-жолаушылар автомобильдері мен таксомоторлық тасымалдаудың ерекшеліктері ескерілген арнайы (жүк қоюға арналған орынның, сақтандыру аспаптары мен құралдарының болуы т.б.) автомобильдер қолданылады (ҚҰЭ).

ТАКСИС [грек. taxis] з а т. *Еркін қозғалатын ағзалардың (жануарлар, бактериялар), сондай-ақ кейбір жасушалардың (сперматозоидтардың) біржақты әрекет етуші факторға жауап ретінде қозғалу реакциялары. Т а к с и с т е р* тітіркендіргіш негіз жарық (фототаксис), ылғал (гидротаксис), температура (термотаксис), химиялық заттектер (хемотаксис) және басқалар болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология.). Мыс., ылғалға, жарыққа, тыңайтқышы мол топырақ-қа, жылуға және т.б. фактор бағытында жылжу немесе қозғалу оң *т а к с и с* те, ал қарсы бағытта жылжу теріс таксис деп аталады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАКСИСТ з а т. с ө й л. *Такси жүргізушісі.* – Қарағым, ренжімесең қаланы бір айналып келейікші, – деген ол сосын *т а к с и с т к е* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТАКСИСТІ с ы н. *Таксисі бар, таксиске қатысқан.*

Таксисті қозғалыстар. б и о л. *Өсімдіктердің, өсімдік мүшелерінің, жасушалардағы органеллалардың белгілі бір фактордың әсерінен кеңістіктегі белгілі бір бағытта жылжуы. Т а к с и с т і қ о з ғ а л ы с т а р* – өсімдіктердің өсу ортасына бейімделу жолдарының бірі (Қаз. тілі термин. Биология). Әсер ету факторының табиғатына қарай *т а к с и с т і қ о з ғ а л ы с т а р д ы ң* термо-, тигмо-, гигро-, хемо-, фототаксис түрлері болады (Қаз.тілі термин. Биология).

ТАКСОМЕТР [лат. taxo – құнын анықтаймын, грек. metron – өлшем] з а т. *Жұмысын есепке алатын және қабылданған тариф бойынша жолақы сомасын көрсетуге арналған аспап. Т а к с о м е т р* белгіленген тарифке сәйкес жүрілген жолға төленетін ақыны көрсететін аспап (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а к с о м е т р* беріліс тар қорапшасының жетектеуші білігімен тиісті редуктор арқылы қосылған иілгіш білікшемен қозғалысқа келетін механикалық есептегіш болып табылады (ҚҰЭ). *Т а к с о м е т р* жолақыдан басқа автомобильдің жалпы және ақы төленген жолын километрмен, жолаушылармен жасалған сапар санын, жұмыс күнінде түскен ақшаның жалпы сомасын да көрсетеді (ҚҰЭ).

ТАКСОМОТОР: **таксомотор паркі**. *Таксилерді пайдалануға беретін, оның бүкіл жұмысын басқаратын мекеме.* Қазір қоғамдық өкілдер қаладағы автогараждарға, *т а к с о м о т о р п а р к т е р і н е* жиі-жиі рейдтер жасайды («Лен. жас»).

ТАКСОН [грек. taxis – орналасу, on – мән] з а т. *Қасиеттері мен белгілерінің ортақтығы әртүрлі дәрежесімен байланысқан дискреттік нысандар тобы. Т а к с о н* – белгілі бір таксоно-

миялық санат (түршелер, түр, туыс, тұқымдас және т.б.) беруге негіз болатын қасиеттері мен белгілерінің қайсыбір дәрежедегі ортақтығымен байланысқан дискреттік объектілер (мыс., организмдер) тобы (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а к с о н н ы ң* бөлінуі нысандардың әртүрлі қасиеттері мен белгілеріне: шығу тегінің ортақтығы, құрылысы, құрамы, формасы, атқаратын қызметіне сүйене алады (ҚҰЭ). Бірақ мұндағы әрбір жағдайда белгілер мен қасиеттердің қоспасы қажеттілік болуға тиіс және осы *т а к с о н н ы ң* жүйеде бір ғана орын алып, басқа таксондармен қиылыспағаны жеткілікті (ҚҰЭ).

ТАКСОНОМИЯ [грек. taxis – орналасу, nomos – заң] з а т. б и о л. *Ағзаларды олардың туыстық дәрежесі бойынша иерархиялық жіктеудің ұстанымдарымен, әдістерімен және ережелерімен шұғылданатын биология саласы. Т а к с о н о м и я* түсінігі бірінші рет биологияда пайда болды (терминді 1813 ж. өсімдіктердің жіктелімін жасаған швейцариялық ботаник О.Декандоль ұсынды) (ҚҰЭ). XX ғасырдың 2-жартысында *т а к с о н о м и я* мәселелері тек биологияда ғана емес, көптеген иерархиялық ұйымдасқан дискреттік нысандармен істес болатын бірқатар басқа ғылымдарда да елеулі рөл атқара бастады (ҚҰЭ).

ТАКСОНОМИЯЛЫҚ с ы н. *Таксономияға тән, таксономияға қатысты.*

Таксономиялық категория. *Таксономияда категориялардың бір-біріне бағынышты топтарын – таксондарды белгілеу үшін қолданылатын түсініктер.* Рационалдық жіктелім міндеттеріне байланысты нақты болмыс саласын анықтау үшін *т а к с о н о м и я л ы қ к а т е г о р и я* жүйесі құрылады (ҚҰЭ). Сондықтан *т а к с о н о м и я л ы қ к а т е г о р и я* жіктелімінің нақты нысандарын тікелей сипаттамай, тек оны құрудың әдісін, типология міндеттерін шешудің логикалық қағидаларын сипаттайды (ҚҰЭ).

ТАКСОФОН з а т. *Шақырушы абоненттің бір реткі ақылы байланысы үшін жалпы қолданыстағы телефон аппараты.* Байланыс *т а к с о ф о н ғ а* бір немесе бірнеше белгілі бағаланған монета немесе арнайы жетон салынғаннан кейін жүзеге асады. Таксофон жергілікті (қалалық және ауылдық) байланыс (ҚБТ), қалааралық байланыс, құрама – жергілікті және қалааралық байланыс болып ажыратылады (ҚҰЭ).

ТАКТ [лат. taktus] з а т. м у з. *Музыкалық шығармалардың салмақты үлесі мен салмақсыз үлесінің аралығы* (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ТАКТИК з а т. *Тактикаға шебер адам.* Ол өзінің талантты *т а к т и к* екендігін танытты («Лен. жас»).

ТАКТИКА [грек. taktika] з а т. **1.** ә с к. *Соғысты басқара, жүргізе білу ғылымы; барлық әскер түрлерінің және қарулы күштер түрлерінің бөлімшелері, бөлімдері мен құрамаларының ұрысқа дайындығы мен оны жүргізудің теориясы және практикасы.* Күндізгі *т а к т и к а* сабағынан қайтысымен күндегі әдетінше автоматын сүрткілеп шаң-тозаңнан тазартты (С.Сейітов, Сөз сұра.). *Т а к т и к а* әскери өнердің құрамдас бөлігі болып табылады, ол оперативтік өнер мен стратегияға бағынышты бола отырып, олардың мүддесінде әрекет етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а к т и к а* – қарулы күштердің әртүрлі бөлімдері мен бөлімшелерінің, құрғақтағы әскерлердің әскери құрамалары, әуе мен теңіздегі арнайы әскерлерінің шайқасқа дайындығы және оны жүргізуінің теоиясы мен практикасы (ҚҰЭ). **2.** *Белгілі бір мақсатқа жету үшін қолданылатын әдіс, жол, экономикалық, әлеуметтік және басқа саясатта алға қойылған мақсатқа жету үшін қолданылатын құралдар мен тәсілдер; іс-қимыл желісі. Т а к т и к а* – шектеулі кезең бойына нақты жағдайдың дамуын егжей-тегжейлі нақты жоспарлау (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Т а к т и к а* стратегияға бағынышты, оған қызмет етеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

ТАКТИКАЛЫҚ с ы н. *Тактикаға жататын, тактикамен байланысты.* Конференция партияның *т а к т и к а л ы қ* мәселелеріне көп көңіл бөлді («Қазақст. комм.»).

Тактикалық барлау. ә с к. *Әскери барлаудың құрамалардың, бөлімдер мен бөлімшелердің командирлері мен штабтары, әскерлер (күштер) түрлерінің, арнаулы әскердің бастықтары және ҚК-дің барлық түрлерінің құрамалары мен бөлімдерінің қызметтері ұйымдастыратын құрамдас бөлігі. Т а к т и к а л ы қ б а р л а у* ұрысты дайындау мен ойдағыдай жүргізу үшін қажет барлау мәліметтерін алу мақсатында жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық бомбалаушы. ә с к. *Қарсыластың нысандарын ұрыс даласында және оперативтік терендікте жоюға арналған жоғары ұшу салмағы 35–70 т, ұшу қашықтығы 5 мың км-ге дейін, бомбалық жүк көтергіштігі 3–4,5 т, ядролық жойғыш бөлігі бар ұшақ.* Ядролық-авиациялық бомбалар мен «Әуе – Жер» класындағы авиациялық ракеталардың пайда болуы мен олардың жетілдіруі *т а к т и к а л ы қ б о м б а-*

л а у ш ы л а р д ы ң соққы күшін шұғыл күшейтті (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а к т и к а л ы қ б о м б ы л а у ш ы* орта стратегиялық бомбалаушыға айналды, ал әскерді авиациялық қолдау мәселесі, негізінен, жойғыш бомбалаушылар мен шабуылдаушыларға тапсырылды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық бүркеніш. ə с к. *Өз әскерлерінің (күштерінің) ілгерілеуі мен орналасуын, артиллериялық және ракеталық әскерлердің атыс (сөрелік) позицияларын, басқару пункттері мен басқа да маңызды объектілердің орналасуын қарсыластан жасыру арқылы жергілікті жердің бүркеніш қасиеттерін, көріну шектеулі болатын жағдайлар мен бүркеніш құралдарын, сондай-ақ жалған позициялар, аудандар жасау әдістерін пайдаланып жасалатын бүркеніш* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық дайындық. ə с к. *Бөлімшелерді, бөлімдер мен құрамаларды сол әскер салаларының тактикасына сәйкес ұрысты ұйымдастыру мен жүргізу тәсілдеріне үйрету мақсатындағы жауынгерлік дайындықтың маңызды бөлімі. Т а к т и к а л ы қ д а й ы н д ы қ* ұрыс жарғыларында көрсетілген тактиканың маңызды ережелерінің негізінде жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Бөлімше мен взводтың *т а к т и к а л ы қ д а й ы н д ы қ* тактикалық және тактикалық саптық сабақтарда іске асырылады және ұрыстық жағдайға жақындатылған тактикалық күрделі жағдайларда жетілдіріледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық десант. ə с к. *Қарсыластың тактикалық және жақын маңдағы операциялық бөлімдеріндегі маңызды объектілерді алу және жойып жіберу үшін шабуылдау соғыстарында, қарсылас әскерлерінің маневрлік іс-шараларын тоқтатуда және қауырт шабуылдарды қамтамасыз ету үшін қолданылатын десант. Т а к т и к а л ы қ д е с а н т қ а* жалпы әскери (теңіз жаяу әскерлері) және күшейтілген рота, батальон, полк құрамындағы бөлімдер де кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а к т и к а л ы қ д е с а н т* құрлықтағы әскер мен әскери-теңіз флотының құрамаларымен бірге, ал кейде олардың бірігуі арқылы қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық жағдай. ə с к. *Құрама (бөлім, бөлімше) мен оның көршілері ұрысқа дайындалатын және оны жүргізетін ұрыс алқабында (учаскеде, ауданда) қалыптасатын жағдай. Т а к т и к а л ы қ ж а ғ д а й* тиісті командирлер мен бастықтар тарапынан бағаланады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық жаттығу. ə с к. *Барлық әскер салаларының бөлімшелері мен бөлімдерін, арнайы әскерлерді, олардың командирлері мен штабтарын қазіргі заманғы ұрыс жүргізуге іс жүзінде бірлесе дайындаудың ең жетілген түрі. Т а к т и к а л ы қ ж а т т ы ғ у* жалпы әскери және арнайы (инженерлік, байланыстық, тылдық т.б.) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а к т и к а л ы қ ж а т т ы ғ у* ротадан жоғары бөлімшелерде жүргізіледі және бөлімше атына сәйкес роталық, батальондық, полктік т.б. деп аталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық қор. ə с к. *Құрамалар (бөлімдер), бөлімшелер командирлерінің тікелей қол астындағы бөлімдер (бөлімшелер); ұрыстық рет элементі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тактикалық ракеталар. *Жалпы әскери қарулар құрамаларынан тұратын және қарсыластардың тактикалық тұпкірінде орналасқан объектілерді жоюға арналған ұрыс ракеталары. Т а к т и к а л ы қ р а к е т а л а р ғ а* ұшу қашықтығы бірнеше ондаған км-ге жететін басқарылмайтын және басқарылатын ракеталар жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а к т и к а л ы қ р а к е т а л а р* өте жылдам қозғалады және әскердің ұрыс тәртібіне араласып кете алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАҚ[1] [ир. تخت] з а т. **1.** *Хан, патша, королдің отыратын орны, сандал тақ.* Азған елдің хандары, *Т а қ* үстінде отырғандары, Жарлыдан алып байларға, Сыйлар берсе керек-ті (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Ел бақпады, *т а қ* бақты. Бар жұмысы – тек жатты Алтын сарай ішінде. Әйел жиды үйірлеп, «Әйел!» деді күбірлеп, Өңінде де, түсінде (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Билік, билікке ие болу белгісі.* Мен патсамын!.. Неткен ғажап мынау нұр! Жұртым күшті. Елім мынау елгезек. Абырой, атақ, бақ та, *т а қ* та осында! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үйренді *т а қ т ы ң* тәртібін. Көні кепкен сүр кедей, Біраз күн сөйтіп ләм демей, Басқаннан соң қарқынын (М.Жұмабаев, Шығ.). Әліп хан еліне келіп, отыз күн ойын, қырық күн тойын істеп, елін жинап, жұрт алдында Аққайшыға *т а ғ ы н* береді (Бозінген).

Тағынан түскен жоқ. *Күш-қуатынан айырылған жоқ, қартайған жоқ.* Мен әлі *т а ғ ы м н а н т ұ с і п* отырғаным *ж о қ,* шашым ақ болса да, көңілім жас (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала).

Таққа мінгендей. *Ерекше құрметтелді, қадірленді.* Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген. Бірақ басқа сөзден өлеңнің *т а қ қ а м і н г е н д е й* артықшылығы қандай? Оны да көрсетіп, айтып қойған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тақ басына әкелді. *Таққа отырғызды.* Темірліктерді *т а қ б а с ы н а ә к е л і п,* патшалығын жаулап берген Алтын Ордадан шыққан түркі тайпалары болатын (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Таққа мінді [отырды]. *Хан сайланды, патша болды.* Мысалы тоқылдақтың тәубесіндей Кетеді бір жылдан соң ұмытысып. Құл кетті хан орнына *т а қ қ а м і н і п,* Жұрт кетті жамандықты жатқа біліп (М.Дулатов, Шығ.). Хан болып, халықты билеп бағызылар, Көрсетіп әділшілік *м і н г е н т а қ қ а.* Қан төгіп бағызылар қаһарлы боп, Аямай зұлымшылық еткен халыққа (М.Дулатов, Шығ.). Қараның *т а қ қ а м і н г е н і* – Бір-біріне құда түскені (Мақал). Кешікпей әкем өлді де, мен *т а қ қ а о т ы р д ы м* (Бозінген).

Тақтан түсті [құлады, тайды]. *Патшалықтан, хандықтан айырылды.* «Патша уәдесінен тайса, *т а ғ ы н а н т ү с к е н і*» – деп бұрынғылар айтқан (С.Шәріпов, Бекболат). Патша *т а қ т а н қ ұ л а ғ а н* хабар қазақ даласында тез тарады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тоғызыншы тілек тілеңіз: Төреңіз *т а қ т а н т а й м а с қ а,* Тоқсандағы қарт бабаң Топқа жаяу бармасқа (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Тақтан түсірді [құлатты, тайдырды]. *Патшалығынан, хандығынан айырды.* Сырым Нұралы ханды *т а қ т а н т ү с і р і п,* қуып, Есім ханды өлтіріп, патша хүкіметімен жауласты. Ақырында жеңілді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Ол аузы алты қарыс Николайды да *т а қ т а н т а й д ы р г а н* заман ғой. Қазақ халқы да жоқ болып құрып қалмас. Көп кешікпей, бұл бұзықтар қазақ сотының алдында жауап берер һәм тиісті жазасын тартар (М.Дулатов, Шығ.).

ТАҚ[2] з а т. **1.** *Жұппен алмасып келіп отыратын сан (1, 3, 5, 7).* Қыс пенен жаз, Күн мен түн, *Т а қ* пенен жұп, Жақсылық пен жамандық – Болды сегіз (Абай, Тол. жин.). Мәселен, барлық натурал сандар жиыны – жұп сандар мен *т а қ* сандар жиындарының бірігуі (О.Жәутіков, Жоғары математика.). **2.** а у ы с. *Жеке, дара, жалғыз.* Ата-анадан *т а қ* туған, Жалғызым едің сол Бекет. Мен келгенде тоқтамай Жалғызым қайда барасың? (Батырлар жыры). Адал жанды аққа бер, Мерейі асқан өренім Кебек сынды *т а қ қ а* бер (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Құдай неге қылмаған адамды *т а қ,* Балаларын өзінен өстіріп-ақ. Хауа-Ананы жаратудай мақсұты не? Сол арасын білуге ақылым шақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тақ функциялар. м а т е м. *Өзінің анықталу облысындағы барлық x үшін f(-x)=f(x) шартын қанағаттандыратын f(x) функциясы. Т а қ ф у н к ц и я л а р д ы ң* анықталу облысы x=0 нүктесіне қарағанда симметриялы; тақ функцияға x, sin*x*, tg*x* т.б. мысал бола алады (ҚҰЭ). Жұп және *т а қ ф у н к ц и я л а р д ы ң* графигін құрғанда олардың жұп болу және тақ болу қасиеттерін пайдалану керек (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

ТАҚ[3] ү с т. *Нақ, тура, дәл.* Қызметіне *т а қ* тұрды (Алпамыс). Бір қатты боран басталып *т а қ* үш күн, үш түн соқты (М.Әуезов, Абай жолы). *Т а қ* осы жерде өзімізбен сөйлесіп, мынау өзенге қарап отыратын еді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТАҚ[4] е л і к. *Тақылдаған қысқа да қатты дыбысты бейнелейтін сөз.*

Тақ етті. а) *Сарт етіп, қатты дыбыс шықты.* Үсті-басы жер тіліп, Аяқ-қолы мертігіп, Ағып барып, Маңдайы тасқа *т а қ е т т і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тентек лақ бақ етті, Тұмсығы тасқа *т а қ е т т і* (С.Боранбаев, Қалытқы). Әсия қолына ала берген пияласын *т а қ е т к і з і п* қоя салды (Ш.Шалқаров, Серіккөл). ә) *Сақ етіп, дәл жауап берді.* Қой неден өседі десе, «төлден өседі» деп *т а қ е т е* қалады қарт (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). – Сен ше? – деді ол екінші балаға. – Мен де! – деді ол *т а қ е т і п* (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

ТАҚ= е т. **1.** *Бір нәрсені қадау, жапсыру, ілу.* Жәмеш көшкенде жорға ат мініп, үкі *т а қ қ а н* кәмшат бөрік киіп, белін қынап буынып шапан киетін (М.Әуезов, Қараш.). Үкі *т а қ т ы қ,* Күлкі бақтық, Жоқ немеге сүйініп (Абай, Шығ.). Айсұлу. Мәдеске тіккен соң, жаман бола ма? Мынадан былай *т а ғ ы п* тастаған, үлкен жасыл түйме, етегі келтелеу біртүрлі жарасады! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тас моншақты *т а қ қ а н ш а,* Күмісті салдырлатқанша (Дастан.). **2.** *Пайдалану, байлау, орау, салу.* Ол маған қолсағатын берген, әлі *т а ғ ы п* жүрмін (Ж.Молдағалиев, Сарарқа). Сұңғақ, жұмыр мойнына ақ меруерт *т а қ қ а н ы* жарасып тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Айып [кінә] тақты. *Қылмысты деп санады, жазғырды, кінәлады.* Аңдаусызда айтылған әнеугі бір сөздің жазасы ма, жоқ әлде жаңадан *т а ғ а р а й ы б ы ң* бар ма маған (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Ақыры ағалы-іниге *а й ы п т а ғ ы п,* екі тайыншасынан айырылады (З.Шашкин, Өмір.). Бірге оқыған құрбыларыңды ұмытып кеттің ғой, – деп *к і н ә т а ғ ы п,* үйіне сүйреп әкелді (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ат қойып, айдар тақты. а) *Ат берді, белгілі бір атауды таңды.* Көлгірсіп көрген жерде жылмаң қақты, *А т қ о й ы п* «аға-еке» деп *а й д а р т а қ т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). «Нәубет қырсық» деп, *а т қ о й ы п, а й д а р т а ғ ы п* алып-

ты (З.Иманбаев, Кең аймақ). ə) *Атаққа таңды, жаманатын шығарды.* Басын сыйлап, жақсылық істегеннен басқа, *а т қ о й ы п, а й д а р т а қ қ а н д а й* мен оған не жаздым («Мәдениет және тұрмыс»).

Ат [атақ] тақты. а) *Лақап ат қойды, атады.* Маған ол «ақын бала» деп *а т т а ғ ы п,* үйінен шығармайтын еді (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Жасымда жұрт мені «тентек қара» деп атайтын. Тентектегім шегінен шыққан соң сондай *а т т а қ т ы* ма екен (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). ə) *Атаққа ұшыратты, атын шығарды.* Жұрт жарықтық кең ғой. Өзі *т а қ қ а н* жаман *а т а қ т ы* өзі қайтып алады (М.Дүзенов, Әке бол.).

Жіп тақты. *Белгіледі; меншіктеді, иемденді.* Бұл есім қазақ пен татарға ортақ, сондықтан біреуіне *ж і п т а ғ а* қою қиын (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Егер Өтегеннің қызына өзге жігіттер *ж і п т а ғ ы п* қоймаса, жолымның болғаны дей бер (М.Байғұтов, Шілде.).

Сын [мін] тақты. *Кемшілігін көрсетті, жетіспейтін жерін айтты.* Түрленіп мынау заман ағып жатыр, Жай өтпей һəркімге *с ы н т а ғ ы п* жатыр, Жайынан замананың хабардар ма? Осы біздің қазақтар неғып жатыр? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Маскүнем, арам дей бер, өзіме аян, Қаскүнем, сарań дей бер, өзіме аян. Сыртымнан сырын білмей, *с ы н т а қ п а* тек, Жақсы де, жаман дей бер, өзіме аян (А.Лекеров, Өмір оты). Треске *т а ғ а р м і н і м і з* жоқ, қайырымыз да, ауымыз да жеткілікті (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ТАҚА[1] з а т. **1.** к ө н е. *Аяқкиімнің табанына байлайтын жылқының тұяғы.* Үстінде ақ тоны бар, белін буынған, аяғына тай тұяғынан *т а қ а* жасап тартқан жігіт (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Талай пимасына *т а қ а* жасап беретінмін (С.Бердіқұлов, Аспан.). **2.** ж е р г. *Аяқкиімнің өкшесі, өкшелігі.* Ол биік *т а қ а* етік, кемерлі таңия киген екі жігітті ертіп шықты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Аяғына *т а қ а с ы* төмен, өздеріндей кісілерге ұнасымды туфли киетін болды (Р.Тоқтаров, Терістік.). *Т а қ а* – аяқкиімнің өкшелігі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *Аяқкиімнің өкшесіне қағылған, металдан жасалған жалпақ кесінді. Көлемі өкшені айналып келген доғаша болады.*

ТАҚА[2] ү с т. *Нақ, нағыз, тура, əбден.* Тағы сол Мүкамалұлы сөзін одан ары сабақтап: «Төніп келе жатқан ашаршылық апатының алдын аларлық астық, жем қоры *т а қ а* таусылды...» (М.Шоқай, Таңд.). *Т а қ а* бір тас жүрек біреу болмасаң, аямасқа əддің жоқ (С.Омаров, Қызыл арай). Амал-айласыз адам бола ма. Мен де *т а қ а* қара жаяу адам емеспін (Е.Айтмағанбетов, Құлақ.).

ТАҚА= е т. *Жақындау, жуықтау, таяну.* Бір күйіп, бір суынып, бір елжіреп, Біресе жас баладай жасын төкті, Өртемей отты жүрек қоймақ па екен, *Т а қ а д ы* сұлу қыз да бетке бетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Еш адамды қалдырмай қасыма да, От пен су, өзім жүрем асыма да. Елсізде жалғыз жатып жазу жазам, Қарамай *т а қ а п* қалған жасыма да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Есеней тобының қаша жөнелгенін таныған соң, жеңіле берген жау ес жинап, жан-жағынан қапталдап, əсіресе, арт жағынан *т а қ а п* қалды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Мен сағатыма қарасам, уақыт кешкі алтыға *т а қ а п* қалған екен (Ə.Нұршайықов, Алтын соқпақ).

ТАҚАЙЫР: тақайыр қылмады. *Айныды, өзгерді.* Уадасында көп *т а қ а й ы р* қылмаушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАҚАҚТА= е т. *Бір нəрсені қайта-қайта айтып, мазаны алу.* Берген қарыздарын *т а қ а қ т а п* сұрап жүрген бұл не деген созылған көршілері! (М.Жұмабаев, Шығ.). Əдет арқасында адам белгілі ғана істерді істеп, *т а қ а қ т а п* ұшына шығады, анық орындайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАҚАҚТАТ= е т. *Қайталату, қақсату.* Намазбек: «Шайды əкеліп жасаңдар! Қонақтар кешігіп қалды ғой», – деп *т а қ а қ т а т ы п* отыр (І.Жансүгіров, Əңгім.).

ТАҚАҚТАТУ *Тақақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚАҚТАУ *Тақақта етістігінің қимыл атауы.* Əкем одан əрі қазбаламайды. *Т а қ а қ т а у* ол кісінің тумысында жоқ (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТАҚАЛ= е т. *Жақындау, жуықтау.* Əдепсіз, көргенсіз боп аталғаның – Адамнан хайуанға *т а қ а л ғ а н ы ң.* Əр халық ұрпағына қалдырады, Əдеп пен əдет жайлы мақалдарын (Т.Есімжанов, Ой өрнек).

ТАҚАЛА= е т. с ө й л. ***Тақа***. Кемешті сар тегешті алдыңа *т а қ а л а п* қойып, төңкере лықытып, бұрап-бұрып, шорылдатып қымызын ілезде құя қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАҚАЛТ= е т. *Жақындату, жуықтату.* Құр жылқылар сусып, *т а қ а л т а р* емес. Қарагер де маңайлатпай қойды (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ТАҚАЛТУ *Тақалт етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚАЛУ *Тақал етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚАЛЫҢҚЫРА= е т. *Жақындаңқырау, жуықтаңқырау.* Ол есікке *т а қ а л ы ң қ ы р а д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТАҚАЛЫҢҚЫРАУ *Тақалыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚАЛЫС= е т. *Жақындасу, жуықтасу.* Сəкенмен *т а қ а л ы с а* түсуге соңғы бір оқиға себеп болды (Ə.Көшімов, Жас аңшы).

ТАҚАЛЫСУ *Тақалыс етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚАС з а т. *Талас-тартыс, егес.* Бұл аңыз жайылым үшін жағаласып, қан төгіскен сонау бір *т а қ а с* тар заманда дүниеге келіпті (І.Омаров, Серпін). Десеңдер «Ес бүтін боп, осы ұят», Табысып, *т а қ а с* сөзді тежеріңдер! Түйеден тағылым алып, кішік болып, Тартпа бас, тартты досың, тез еріңдер (Айтыс).

ТАҚАС[1]= е т. *Ерегісу, егесу, таласу.* Тағы да таласып келіп, тағы да *т а қ а с ы п* келіп қонып жатқан екі бай ақ үйлерін әлі тіккен жоқ еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. Шығ.). Ақыры қолымды бірақ сілтеп, ымыраға келуді жөн деп таптым. Қашанғы *т а қ а с а й ы н* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТАҚАС[2]= е т. *Жақындату, жуықтату, тақау.* Әйелдер мен қыздар желпіншектерін түйістіре, бір-біріне құлақтарын *т а қ а с ы п* сыбырласып жатыр (А.Сатаев, Дала.).

Төс тақасты. *Төс түйістірді, құшақтасты.* Байбатыр Қадірмен *т ө с т а қ а с а* құшақтасты да, үнсіз шығып кетті (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАҚАСТЫҚ з а т. *Таласып-тартысушылық, ерегісушілік.* Рушылдық пен жікшілдік, бақастық пен *т а қ а с т ы қ* халықтың басын қостырмай, тарыдай бытыратты (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТАҚАСТЫР= е т. *Қағыстыру, жақындастыру.* Кейінгі жігіттерді тосып алып, үзеңгі *т а қ а с т ы р а* тоқтады (З.Иманбаев, Айналайын.).

ТАҚАСТЫРУ *Тақастыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚАСУ *Тақас етістігінің қимыл атауы; ерегісу, таласу. Т а қ а с у* өнер емес, құр қызғаншақ, Абайла, аңқау болма, байқа, шырақ. Қайтып келер есікті қатты жауып, Қалай ғана кіресің бетің шыдап (О.Малқаров, Өтсе де.).

ТАҚАТ [ар. طاقة] з а т. с ө й л. ***Тағат*** *(мұрша, мезіл, мүмкіндік).* Не қулық, не сұмдықпен жұмысым жоқ, Алдаған айла қылып бір ісім жоқ. Арсызбен араны ашық арпалысып, Жалғанда *т а қ а т ы м* жоқ, тынысым жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тақат қылды. *Сабыр қылды, шыдады.* Тиыспай ел-жұрты зар жылайды, Анасы *т а қ а т қ ы л ы п* жүре алмайды (Батырлар жыры). Көрген соң Сарыбайға жұрт жылайды, Сол жерге *т а қ а т қ ы л ы п* тұра алмайды (Қозы Көрпеш.).

ТАҚАУ[1] үс т. *Таяу, жуық, жақын.* Мезгіл күзге *т а қ а у* болатын (М.Әуезов, Таңд. Шығ.). Ел қыстау іргесіне *т а қ а у* қонған (С.Омаров, Дала қызы).

ТАҚАУ[2] *Тақа етістігінің қимыл атауы.* Жазу столын терезеге *т а қ а у* керек («Балдырған»).

ТАҚАУЛАУ с ы н. *Жақынырақ, жуықтау.* Мағауия *т а қ а у л а у* келген соң: – Ассалаумағаликүм! – деп сәлем беріпті (К.Оразалин, Абай.).

ТАҚАУЫР с ы н. с ө й л. *Жедел (талап).* Б.Ақтанның жарты ғасыр бұрын қойған қатаң талабы бүгінгі *т а қ а у ы р* талапқа мейлінше үндес («Шұғыла»).

ТАҚАУЫРЛА= е т. *Қузалау, қаузау.* Жарбол әкесінің неге олай дегенін *т а қ а у ы р л а п* сұрамады (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ТАҚАУЫРЛАН= е т. *Бітуге жақындау.* Жалданумен бес-он теңге тауып, тіршілік ету *т а қ а у ы р л а н д ы* («Шұғыла»).

ТАҚАУЫРЛАНУ *Тақауырлан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚБЕЗЕ з а т. ж е р г. *Тақсірет, тауқымет.* Тез оңалуға дәмді тамақ керек қой, құлқын шіркіннің *т а қ б е з е с і н е н* құтыла алмай қойдым (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Тақбезесін тартты. *Тақсіретін, зардабын тартты.* Қытымыр қыстай алшыны қуырған тапшы түрмыстың *т а қ б е з е с і н т а р т қ а н* жұрт қашан да өмір көктемін аңсайды («Қаз. әдеб.»). – Жетіспеушілік пен жүдеушіліктің *т а қ б е з е с і н* біраз *т а р т т ы ң* ғой (М.Хасенов, Алғашқы ән).

ТАҚИҚ [ар. تحقيق] с ы н. е с к і к і т. *Анық, айқын, таза.* Жүсіптің қолын тұтып Мұхалис болып, Хақ пайғамбар екенін *т а қ и қ* білді (Ғашықтық дастан.).

ТАҚИҚДАР з а т. е с к і к і т. *Дидар, бейне. Т а қ и қ д а р ы н* көрген адам қуанғандай, Ғылымға сардар болып ту алғандай, Мүбәрсіз майданына бұл шыққан соң, Батырлар бола қалды жоғалғандай (Ақмолла Мұхамедияруұлы// XIX ғ. қаз. поэз.).

ТАҚИЯ [ар. طاقية] з а т. *Кестелеп, сырып жасалған дөңгелек, жеңіл баскиім. Т а қ и я н ы* бір түсті матадан (сәтен, шұға, барқыт т.б.) аласа, төбесін төрт сай немесе дөңгелек төбелі етіп тігеді. Ерлерге арналған *т а қ и я н ы ң* кестелісі де, кестесізі де қолмен, яки машинамен «таңдай», «ирек», «қабырға» тігістерімен сырылады (ҚҰЭ). Күнікей түйені тіркеп, *т а қ и я с ы н* түзеп киіп, оң жағына қарағанда Ордабай айналасының барлық шаңырағынан да үлкен, күлімдеген қызыл жақұт күн көктің бір өңірін сары алтынға малып, екі түйенің арасынан абажадай боп адырдан суырылып, келе жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оқудан қайтты жас Сапар! Төрде отырған ақсақал Орын берді қасынан. Не білдің, балам? Не хабар? Жұлып алды жас Сапар *Т а қ и я н ы* басынан

(М.Жұмабаев, Шығ.). Біржанның оқалы *т а қ и я с ы н ы ң* жібек шоғы ырғала түседі (М.Әуезов, Абай жолы).

Тақияға тар келе ме [тарлық етпейді]. *Қомсынып, олқысынып отырсың ба деген мағынада.* Оншақты қой біздің *т а қ и я м ы з ғ а т а р к е л е т і н б е* еді (Б. Тілегенов, Аққайнар). Осы үй де *т а қ и я ң а т а р л ы қ е т п е й д і* (С.Досымов, Жаңғырық).

Тақияда тамтығын қалдырмады. *Бәрінен айырды, түгін қалдырмады.* Әбігершілік тынышталса, алдағы жазда ауылдық кеңестер сайлауын өткізбекпіз. – Оған дейін біздің *т а қ и я д а т а м т ы ғ ы м ы з д ы қ а л д ы р м а й* жүрмесе (Ә.Көшімов, Қысталаң).

Тақияң жерге түседі [түсердей]. *Зәулім, биік.* Сүп-сүйір бейне найза шың, құз, биік, Төбесі кейде тұрар бұлтқа тиіп. Қарасаң етегінен шың басына, *Т а қ и я ң ж е р г е т ү с е р* тұрған киіп (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Өрлей-өрлей келдік тез, бір тұсқа жеткенде түйықтап қалдық. Бет алдымыз – төбеңе қарасаң, *т а қ и я ң т ү с е р д е й* заңғар (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

Тақия жүгіртпек. э т н. *Ұлттық ойын түрі.* «Хан қалай?», «Белбеу соқ», «*Т а қ и я ж ү г і р т п е к*», «Сақина тықпақ», «Мыршым», «Ондай қылма, мұндай қыл», «Ләпи молда», «Қалдырма қақи», «Балтам тап...» сияқты сүйісетін, белбеумен ұрысатын, жұдырық жұмсайтын, емшек ұстайтын, қол қысатын, тағы талай қол жұмысы аралас ойындарды адақтаған кезде, жігіттер түрегелісіп, «құр-құр» қалмақ ойыны сияқты жақтан ұратын, күш сынасатын ойындарды да істеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тақия қарын. б и о л. *Месқарын мен жалбыршақ қарын аралығында орналасқан ең кішкентай қосалқы қарын; қарынның тықыр түкті бөлігі.* *Т а қ и я қ а р ы н* немесе «шұбар», «бедерлі қарын – күйіс малының қарынының ең үлкен бөлігі – тазқарынмен жапсарлас (алдына қарай) жатқан кішкене бөлігі» (С.Сыбанбаев,.. Мал қаны.). Мес қарын мен *т а қ и я қ а р ы н д а* айтарлықтай өзгерістер болмайды, жалбыршақ қарын нығыздалған құрғақ жынға толған (С.Сыбанбаев,.. Мал қаны.).

Тақия теппек. э т н. *Тақия теуіп ойнайтын балалар ойыны.* Ол тақиясын *т а қ и я т е п п е к* ойнап, жыртып қойған (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Қойшы ойыны көп-ақ. Оның аттары мынадай: салтаяқ, сауыртаяқ, жорғатаяқ, *т а қ и я т е п п е к,* ақсүйек, соқыртеке – осының бәрі ұпай ұтыс болады (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Тақия тұзақ. *Кішкентай құстарды ұстауға арналған шағын, дөңгелек тұзақ.* *Т а қ и я т ұ з а қ* мен істеп, Көрсетейін құруын. Әжеп емес ілінсе, Ол құс келіп, құлыным (Бабалар сөзі// Жетім гөдек).

Тақия тігіп беретін тапты. *Қыз тапты, қызды болды.* – Сүйінші, Сәрсеке! Шолпан жеңге аман-есен босанып, *т а қ и я т і г і п б е р е т і н т а п т ы,* – деді (М.Дулатов, Шығ.).

ТАҚИЯДАЙ с ы н. **1.** *Дөп-дөңгелек.* Көзбен көріп Бопау менен Жылкелді, Қайынына қамқор болған күндерді, Тыным тауып, тығырыққа тіреліп, Тауда қалды *т а қ и я д а й* бір белгі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Осы арада Ертістен бөлінген *т а қ и я д а й* көл, ну ағаш болатын (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). **2.** *Өте тар, кішкентай.* «Сайлыдағы» асхана да, баспана да, клуб та *т а қ и я д а й* тар (М.Рашев, Бетің қисық.).

ТАҚИЯЛЫ с ы н. *Тақия киген, тақиясы бар.* Ала *т а қ и я л ы* өзбек саудагерлері ұсақ-түйек саудасын жасап жатыр (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ТАҚИЯСЫЗ с ы н. *Тақиясы жоқ, тақия кимеген.* Оның *т а қ и я с ы з* жалаң басының бұйралау шаштары күнмен шағылады (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТАҚИЯШАҢ с ы н. *Басына тақия ғана киген.* Ұзын бойлы, бұрымы тоқпақтай, *т а қ и я ш а ң* бойжеткен үлкен жастықты алып шықты (Ғ.Сланов, Жанартау).

ТАҚҚЫЗ= е т. *Тақтыру, қадату.* **≈** Түйме *т а қ қ ы з у.*

Мін тақкызбады. *Кінә тақтырмады, арттырмады, тура жүрді.* Қалайша осы уақытқа шейін бойына бір *м і н т а қ қ ы з б а й* келген (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТАҚҚЫЗУ *Тақкыз етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚПАҚ з а т. *Жаттап алып, көпшілік алдында айтуға лайықты шағын өлең.* Салт-санасына сәйкес пікірлерді келтесінен келтіріп, өлең түрде ұйқастырып айту – *т а қ п а қ* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Шебер тіл жүйрік ойды шеше білсе, Таусылар деп ойлама сөздің кені. Жыр, өлең насихат сөз, мақал, *т а қ п а қ,* Тауып айтса – дауасыз дерттің емі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұлттық тәрбиеде тәлім-тәрбиелік *т а қ п а қ т а р* көп қолданылады. *Т а қ п а қ* – тәлім-тәрбиелік мәні зор поэзиялық жанр (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТАҚПАҚТА= е т. **1.** *Өлең сөзді жатқа айту, тақпақ айту.* Ағам жаттатқан өлеңді жұрт тынышталған кезде *т а қ п а қ т а п* ала жөнелдім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Советтік паспорт жайлы ақын жырын *Т а қ п а қ т а п* асқақ үнмен кетті айқайлап (І.Мәмбетов, Тарланбоз). **2.** *Сөздің майын тамызып, қиыстырып, термелеп айту.* Ол *т а қ п а қ т а й* жөнелді: жер қарада дала-

ның сызы болды, қар кетерде екі елі мұзы болды (С.Жүнісов, Ақан сері). – Уа, азаматтарың бәйгілі, абыройларың әйгілі болсын, – деп *т а қ п а қ т а й* сөйледі (С.Бегалин, Сахара.). *Т а қ п а қ т а п* сөйлеу сөзді өрнектеп, мақал-мәтелдеп сөйлеу деген мағына берген (ҚҰЭ).

ТАҚПАҚТАТ= е т. *Тақпақ айту, жатқа айту.* – Мына өлең есіңде ме? – деді де ол *т а қ п а қ т а т а* жөнелді (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ТАҚПАҚТАТУ *Тақпақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚПАҚТАУ *Тақпақта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тақпақтап сөйлеу.* Кейде ақыл үйретуге құштарлық, *т а қ п а қ т а у,* салқын сөзуарлық басым жатады (С.Қирабаев, Октябрь.). **2.** *Қисынды сөзді, тақпақты мәнерлеп айту.*

ТАҚПАҚШЫ з а т. *Тақпақ айтушы.* Алаңға қазақ халқының ең талантты әншілері, күйшілері, *т а қ п а қ ш ы л а р ы* мен бишілері жиналды (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ТАҚПАҚШЫЛ с ы н. *Термелеп, нақылдап сөйлегіш.* Бұлар әзілқой, сосынғы өнері – кілең жыршы, *т а қ п а қ ш ы л* келеді (Д.Досжанов, Зауал).

ТАҚРАР [ар. تكرار] ш ы л. *Қайта, тағы.* Тәржіма халі өткен жылы «Қазақта»... жазылғандықтан бұл жолы *т а қ р а р* жазбаймыз (М.Дулатов, Шығ.).

ТАҚСЫР [ар. تحضير] з а т. к ө н е. *Мәртебесі жоғары адамға жалыну-жалбарыну мағынасында айтылатын қаратпа сөз.* Құдайға шүкір, *т а қ с ы р* шүкір, қайыр дуаңызға, құдай деп отырмыз (М.Дулатов, Шығ.). Қызы едім мен Зұлқия Оспанбайдың, Ол Қасым қол астында Болсынайдың, *Т а қ с ы р-а у*, мизамыңа мүмкін болса, Өтініп, кішілікпен жол сұраймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Және де мен айтайын, *т а қ с ы р* ханым! Адамның бұзықтығы жұртқа мәлім. Қалайша айла тауып жоямын деп, Дұшпандық ойлайды әман бізге залым (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сүйегі таза хан болсаң, Кейін тұр, *т а қ с ы р,* қасымнан. Біздің елге келдіңіз Нәсібіңіз шашылған (Қамбар батыр).

ТАҚСЫРЛА= е т. *Тақсыр-тақсыр деу.* – *Т а қ с ы р л а м а!* – деп судьяның жарамсақ жасауылы байдың бетін қақты (І.Жансүгіров, Әңгім.). Мұндай сөз естімеген ес білгеннен, Бетіне қарсы келіп ешбір елден. Не «мырза» не *т а қ с ы р л а п,* қусырып қол, «Алдияр, бұйырыңыз, бексің» деген (Қ.Мұқышев, Бала.).

ТАҚСЫРЛАУ *Тақсырла етістігінің қимыл атауы.* Қасында отыр уәзірі, *Т а қ с ы р л а у ғ а* әзір-ді Қос құлағы қалқайып. Хан қорқорын тартады (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір қазақша мектеп ашу үшін көп тіленшілік, көп *т а қ с ы р л а у* керек еді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТАҚСІРЕТ [ар. تحسيرات] з а т. *Ауыртпалық, қиыншылық, азап.* Тату үйге *т а қ с і р е т* жоламас (Мақал). Соғыс *т а қ с і р е т і н* қанша ұмытайын десең де болмайды (Б.Тілегенов, Көктем.). Балғын шақ әке сенен қалған екем, Сағынып өкси-өкси налған екем. Зіл жүгін *т а қ с і р е т т і ң* буын қатпай, Зорлықпен бұғанама салған екем (Қ.Жармағанбетов, Сырлы тал).

Тақсіретін тартты [шекті]. *Азабын көрді, зардабын тартты.* Екеуі де кедейліктің *т а қ с і р е т і н т а р т ы п,* тұрмыстың ауыр азабын арқалаған бейнетқор жандар (С.Омаров, Дала қызы). Ата-ананың қадірін өзің өсіп, өмір құрғанда білесің, әлі-ақ *т а қ с і р е т і н т а р т а с ы ң* («Мәдениет және тұрмыс»). Кешегі Байтұрсынның Ахметі, Көп *т а р т қ а н* қазақ үшін *т а қ с і р е т т і,* Ол дағы дәріс оқып, аз күн жүрген, Жүз аттап босағаңды қасиетті. (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТАҚТА[1] [ар. تخت] з а т. **1.** *Бормен жазуға лайықталып жасалған қара не қызыл түсті мектеп жабдығы.* Оқушылар өз бөлмелерін июнь айындаақ ақтап, парта, *т а қ т а л а р ы н* жөндеп, сырлап бітірді («Халық мұғ.»). *Т а қ т а* – оқу орындарында, ғылыми мекемелер мен өндірістік кәсіпорындарда және т.б. жерлерде әртүрлі жазба мәліметтерді көрнекілендіру үшін пайдаланылатын жабдық (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Түрлі құлақтандыру, жарнама, күнделікті хабар, газет т.б. ілінетін арнаулы тақтай.* Социалистік міндеттеме жазылған *т а қ т а* ерекше көз тартатын («Соц. Қаз.»). **3.** *Құрылыста, үйлердің, ғимараттардың т.б. ішісыртын қаптауға, еденге төсеуге, төбесін жабуға пайдаланылатын құрылыстық құрылым. Т а қ т а* тастан (гранит, мәрмәр), бетоннан, темір-бетоннан, керамикадан, гипстен, асбест-цементтен, шыныдан, ағаштан т.б. дайындалады (ҚҰЭ).

Көрсеткіш тақтасы. *Еңбектің нәтижесі, қорытындысы көрсетілетін орын.* Көпшілік қайратты қызмет атқарған орындарда *к ө р с е т к і ш т а қ т а л а р* ұйымдастырылды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Құрмет тақтасы. *Еңбек озаттарының аты жазылып, суреті ілінетін арнаулы орын.* Социалистік жарыста үздік шыққандардың есімін *қ ұ р м е т т а қ т а л а р ы н а* жазу бізде дәстүрге айналған («Лен. жас»).

Мемориалдық [ескерткіш] тақта. *Тарихта аты қалған өнер-білім, мемлекет қайраткері туған я тұрған үйге қағылатын жазулы белгі*

тас. Қарсақбай жағында асыл аға Қаныш Сәтбаевтың көп түнеген жерлері бар. Ал сондай жерлерге *м е м о р и а л д ы қ т а қ т а* қойса, нұр үстіне нұр («Лен. жас»). Алматы үй жасау комбинатының жігіттері мен қыздары Ғ.Мұратбаевтың туған жерінде болып, оған *е с к е р т к і ш т а қ т а* орнатты (Д.Айдаров, Дәуір.).

Шахмат [дойбы] тақтасы. *Шахмат, дойбы тастарын жүргізіп ойнауға арналған тақта.* Стол үстіндегі *ш а х м а т т а қ т а с ы н а* жармасты (К.Тоқаев, Тасқын). *Д о й б ы т а қ т а с ы н а* тастарын қайта қоя отырып, Орекең ойланып қалды (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ТАҚТА[2] з а т. **1.** *Арасын межелеп бөліп-бөліп тастаған егістік жер.* Өнеки, жасыл кілемдей құлпырған ұшы-қиырсыз егіс *т а қ т а л а р ы* жатыр (С.Байжанов, Сыр.). Арғы қалыңның іші бықып жатқан бәдірең. Анау *т а қ т а* сәбіз бен пияз (Е.Тұрысов, Қыран.). *Т а қ т а н ы ң* жан-жағында канал, жол сияқты белгі болады (Қаз. тілі термин. Су.). **2.** *Өлшеп, бірдей етіп бөлінген, тақталанған бөлік.* Айшықтың әрбір *т а қ т а с ы* шумақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз өлең дейтіні шумақ болады. Әр шумақта бірнеше тармақ болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тақта шай. т а м а қ. *Шай ұгінділерінен массалары 100, 200, 500 г болатындай етіп, төрт бұрыштап, баспаланып өндірілген шай. Т а қ т а ш а й ы н ы ң* пұты тоқсан сегіз сом сексен тиыннан болды. Көк шайдың ақ құйрық дегені екі жүз жиырма сомнан сандығы сатылды («ТУГ»). Жаз жалымен жібермей жалғыз тайын, Тыныштықпен ішпейді *т а қ т а ш а й ы н,* Ұрысы ұрлап, қуы алдап, сұмы еріліп, Құртады үш жақтап тамам байын (Шәкәрім, Өлең.д. поэм.).

Тақта шоколад. т а м а қ. *Құрамында 0,6%-ға дейін тоебромин, 0,4%-ға дейін қымыздық қышқылы бар өте құнарлы тағам.* Массалары 15, 18, 20, 25, 50, 100 г болатын *т а қ т а ш о к о л а д* түрлері екі немесе үш қабатталып оралып (бірінші қабат – жұқа қағаз, екіншісі – фольга, үшіншісі – көркемделген қағаз зат белгі) шығарылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а қ т а ш о к о л а д т ы ң* сақталу мерзімдері: қоспасы жоқ болса – 6 ай, ал қоспалы немесе салмалы болса 3 ай болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАҚТАДАЙ с ы н. *Тақта сияқты, тақта тәрізді тегіс, жазық.* Қазығында тігілген, Жыландай белі бүгілген, Қырымнан қара көрінсе Құлағын жұптап үңілген, Жауырыны жазық *т а қ т а д а й,* Жалы жұмсақ мақтадай (Базар жырау, Шығ.).

ТАҚТАЖЕЛБЕЗЕКТІЛЕР з а т. з о о л. *Моллюскалардың бір класы. Т а қ т а ж е л б е з е к т і л е р* теңізде, тұщы суларда судың түбіне көміліп, жай жылжитын жәндіктер (ҚҰЭ). *Т а қ т а ж е л б е з е к т і л е р д і ң* Жер шарында кең тараған 20 мыңнан астам түрі бар, Қазақстанда Каспий теңізінде 24, арал теңізінде 7 түрі анықталған (ҚҰЭ).

ТАҚТАЙ з а т. *Бөренені тіліп әзірленетін екі жағы тегіс, жұқа ағаш, құрылыс материалы.* Қап, бәлем, бір қылармын саған» – депті, *Т а қ т а й д ы* ашуланып және тепті. Ол келмесе суалып қалмаймын деп, Қонағын ертіп алып аңға кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Үшеуі мұны көріп қалды тоқтай: Жапанда жазуы бар неткен *т а қ т а й*?! Жазылған оқып көрсе, сөзі мынау: «Болсаң бол, ей, жолаушы, бұл бұлақтай!» (М.Дулатов, Шығ.). Терең ғып тағы біреу бір көр қазған, Басына *т а қ т а й* қағып, жазу жазған: «Өлімнен құтылмайсың, қашқанменен, Мынау көр – сенің көрің, Қорқыт жазған!» (М.Жұмабаев, Шығ.).//*Тақтайдан істелген.* Жас баланы арбаға салып сүйреу – қазақтың бір қате жұмысы. *Т а қ т а й* арбаның ішіне жаман көрпеге оратқызып баланы салып алып, 6–7 жасар балалар: «Мен ағамның қаракер атынша шабамын» деп тұрып арбаны дүрілдеткенде баланың не жаны қалады? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тақтай кәріз. *Тақтайдан тор немесе үш бұрышты құбыр жасап, артық жерасты суын басқа тұсқа бұрып әкету арқылы жер құрғататын тәсіл* (Қаз. тілі термин. Су.).

Тақтай жол. *Дағдылы жол, тұзу бағыт, жөн.* Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан *т а қ т а й ж о л* болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тақтай соқты болды. *Денесіне тақтай батты.* Сонсоң, әрі *т а қ т а й с о қ т ы б о л ы п,* әрі түскі шұбаттан қағылып тықыршып отырған Сафин (А.Сүлейменов, Бесін).

ТАҚТАЙДАЙ с ы н. *Кедір-бұдырсыз, теп-тегіс.* Төселген *т а қ т а й д а й* тегіспен зымыраған машина аттан озып кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Қалада үйреншікті кешкі қалып, Көшелер күндегідей шаммен жарық. *Т а қ т а й д а й* тас төсеген көшелері Дүрсілдеп ағытылған сансыз халық (С.Сейфуллин, Өлең.д.).

ТАҚТАЙЛА= е т. **1.** *Тақтай төсеу, тақтай салу.* Асты-үстін *т а қ т а й л а ғ а н* төргі кең бөлменің ортасында төрт аяқты биік стол орнатыпты (С.Омаров, Өмір.). **2.** а у ы с. *Тізу, тізбектеу.* Өз әкеңді айтайын, Қара тіл ділмар Ақтайлақ, Топқа жалғыз сөйлеген Асыл сөзді *т а қ т а й л а п* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТАҚТАЙЛАН= е т. *Тақтай төселу, тақтай салыну.* Кең үйдің едені *т а қ т а й л а н г а н* (К.Баялиев, Жер.).

ТАҚТАЙЛАНУ *Тақтайлан етістігінің қимыл атауы.* Еден міндетті түрде *т а қ т а й л а н у ы* керек (Шопан серігі).

ТАҚТАЙЛАТ= е т. *Тақтай төсету, тақтай салдыру.* Үйдің асты-үстін *т а қ т а й л а т т ы,* сырлатты (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ТАҚТАЙЛАТУ *Тақтайлат етістігінің қимыл атауы.* Табанын *т а қ т а й л а т у* керек дейсің, сонда даладай үйге тақтай шақ келе ме? (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТАҚТАЙЛАУ *Тақтайла етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚТАЙЛЫ с ы н. *Тақтай төселген, тақтай салған. Т а қ т а й л ы* еденнің үстінде текемет (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ТАҚТАЙША з а т. *Кішкене тақтай.* Сол үйдің қақпасына төрт бұрышты *т а қ т а й ш а* қағылды («Лен. жас»).

ТАҚТАҚ[1] з а т. з о о л. *Інге ұя салатын ақ құйрық торғай.* Қырғи, тұрымтай, жағалтай сияқты қырандар тап берген шақта сұр *т а қ т а қ* лып беріп жер астына кіріп жоқ болады (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Жайықты мекендеген ұзақ қарға, Шуылдап неше түндей ұзақ таңда, Таң қалды таста *т а қ т а қ,* талда бүлбүл, Жылатпай қазақ қызын ұзатқанға (Б.Адамбаев, Ақ бөбек).

ТАҚТАҚ[2] с ы н. *Кедір-бұдырсыз, тегіс.* Артымда қазақ қалың ел, *Т а қ т а қ* жалғыз қара жол, Кетіп бара жатыр ем. Бейнетті, бітпес ұзын жол Отсыз, сусыз бетпақ шөл, Мың мехнатқа батып ем (М.Жұмабаев, Шығ.). Шағын топ күн батпай *т а қ т а қ* қара жолға түсті (Ә.Әзиев, Жез тау.). Ол батысқа тартқан *т а қ т а қ* асфальтта машинасын бірқалыпты ырғаққа салып қойып келе жатты (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

ТАҚ-ТАҚ е л і к. *Тарс-тарс, сарт-сарт еткен қысқа да қатты дыбысты бейнелейтін сөз.* Таңертең ең бір тәтті ұйқының құшағында жатқан кезде терезені өрт шыққандай *т а қ-т а қ* ұрып оятады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Тағалы аттың тасқа тиген *т а қ-т а қ* тұяқ тасырын естіп еді (А.Сүлейменов, Бесін).

Тақ-тақ етті. *Тақылдады, тарсылдады.* Кей ерді сом қосылған дейміз тәуір, Атқа жайлы болса да кісіге ауыр. Бір желгізбей астыңа *т а қ-т а қ е т і п,* Мініп алсаң қылады қоңды жауыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шошып тұра бергенде таяқ басыма да *т а қ-т а қ е т е* қалды (F.Мүсірепов, Суреткер.).

Таңдайы [тілі] тақ-тақ етеді. *Тақылдап мүдірмей сөйлейді; бөгелмей жауап береді.* Осыны айтқанда досының *т а ң д а й ы т а қ-т а қ е т е д і* (О.Сәрсенбаев, Сағым). *Т і л і* сау, сөйлесе *т а қ-т а қ е т е д і* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТАҚТАЛА= е т. *Тақта-тақта етіп бөлу. Т а қ т а л а п* қойған әлгі Америка ғұзасының таза мақтасы Самарқанд қаласындағы Гусев пенен Овчинников деген саудагердің дүкендерінде сатылады («ТУГ»).

ТАҚТАЛАУ *Тақтала етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚТАЛЫЛАР з а т. з о о л. <лат. placozoa> *Дене пішінін өзгертіп, амеба сияқты қозғалатын, омыртқасыздардың бір типі. Т а қ т а л ы л а р д ы* алғаш рет 1883 ж. австриялық зоолог Ф.Шульц тауып сипаттады (ҚҰЭ).

ТАҚТАТАСТАР з а т. г е о л. *Бітімі тақталанып келген метаморфтық тау жыныстарының жалпы атауы. Т а қ т а т а с т а р д ы* құраушы минералдар қатарласып (параллель) орналасқан, жұқа пластинкаларға ажырау қабілеті бар болып келеді (ҚҰЭ). *Т а қ т а т а с т а р* аймақтық метаморфизм әсерінен қалыптасып, екі топқа ажыратылады (ҚҰЭ). *Т а қ т а т а с т а р* – таужыныс түзетін минералдар параллель дерлік орналасатын, бітімі жұқа қабатты, жұқа қалақша болып жарылатын ұсақ түйірлі таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАҚТАТАСТЫҚ з а т. г е о л. *Қатты соққы әсерінен тау жыныстарының белгілі жазықтыққа параллель, біршама оңай жарылу қабілеті. Т а қ т а т а с т ы қ* динамометаморфизмге байланысты (ҚҰЭ).

ТАҚ-ТҰҚ с ы н. *Болар-болмас, жетер-жетпес; бірде бар, бірде жоқ, жарымаған.* Арыз құмар болғандар Опыр-топыр, шақ-шұққа. Түспей жүр ме, көрдің бе, Жалаң-жұлаң, *т а қ-т ұ қ-қ а?* (Абай, Тол. жин.).

ТАҚТҰЯҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. perissodactyla> *Сүтқоректілер класының отряды, ірі жануарлар.* Қазіргі кезде *т а қ т ұ я қ т ы л а р д ы ң* 3 тұқымдасына: жылқылар (Equidae), тапирлер (Tapiridae) және мүйізтұмсықтарға (Rhinoceratidae) жататын 16 түрі Африкада, Азияда, Оңтүстік Америкада тараған (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а қ т ұ я қ т ы л а р* шөлді жерлерде, далалы, орманды дала аймақтарында, кейбіреулері тропиктік ормандардың батпақты жерлерінде мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология). Арғы тегі кондилартрлар болып есептелінеді. *Т а қ т ұ я қ т ы л а р* жоғары палеоценнен белгілі. Негізінен эоцен мен олигоценде жақсы дамып, миоценде көпшілік түрі жойылып кеткен (ҚҰЭ).

ТАҚТЫР= е т. *Таққызу, байлаттыру.* Аяғын арқан қияр деп, Жібектен арқан *т а қ т ы р д ы.* Ащы тері шықсын деп, Таң асырып шаптырды (Қамбар батыр). Қараған кезде көгілжім көзін төңкеріп, Қызғалдақ далам жатқандай бейне өртеніп, (Өртеніп деуім еркелік) Міне, мен, айнам, сол шақта, Шадыман оймен шат күліп, Гүлдерден алқа *т а қ т ы р ы п* (М.Шаханов, Қасырлар.).

ТАҚТЫРУ *Тақтыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚУА [ар. تقوى] с ы н. *Діндар, діншіл.* Махмұт *т а қ у а* болды. Тұла бойы толған тұмар, мойнында – тәспі, дұғалық, аузында – зікір, күн шықпай оқыған – намаз, заулатқаны – «жасын», ол дәретсіз жер баспайды; «қари» болам деп, Құранның 13 парасына дейін жаттап алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол қалаға жақын маңайда бір асқан ақылды *т а қ у а* адам бар еді, тастың үңгірін үй қылып, уақытымен ғибадатын етіп, ағаш егіп жатушы еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түлкі айтты төмен қарап, пақырсынып, *Т а қ у а* сопыларша көңілі сынық: «Бірді алдап, бірді ұрлап шеккен ғұмыр Жақсы-ақ деп жүргенім жоқ көңілім тынып» (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Діндар, діншіл адам.* Күңіренген мектебінде шәкірт оқып, Көңіліне ғылым алған тоқып. Мешітке сыймай кеткен *т а қ у а л а р* Гау бағып күнәсінен қақтан қорқып (М.Дулатов, Шығ.).

Тақуа болу. *Шариғат талаптарын шын пейілімен беріліп орындау.* Сондай күнәдан тазару үшін құлшылық ету (тағат-ибадат қылу) керек деп білген, тән рахатын іздемей, сопылық ету, *т а қ у а б о л у* керек, ой қызметіне шұғылдану керек деп түсінген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАҚУАЛАН= е т. *Тақуа болу, тақуаға тән қылық көрсету.* – Әлейкумсалам, – деп, Таукең алақанды кеудеге қойып, *т а қ у а л а н д ы* да қалды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ТАҚУАЛАНУ *Тақуалан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚУАЛАУ с ы н. *Тақуаға бейімірек, діндарлау. Т а қ у а л а у* кәрілердің жаңағы бата қылғыш, бет сипағыш машықтарын көп істейтін болған-ды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАҚУАЛЫҚ з а т. **1.** *Тақуаға тән іс-әрекет.* Бахытжанның діншілдігі, *т а қ у а л ы ғ ы,* хазіретшілдігі жасынан белгілі еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Арғынбай Әйет, Тобыл өзендерін мекендеген бір тайпа елге қажылық, *т а қ у а л ы қ* аты шыққан, имам есепті кісі еді («Қаз. әдеб.»). Мұстафа Мекеге тағы да барып қайтты. *Т а қ у а л ы ғ ы* арта түсті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** *Адамның діни, адамгершілік, әдептілік парыздары мен міндеттеріне адалдығын сипаттайтын имандылық қасиеті. Т а қ у а л ы қ* адамның ішкі сенімі мен соған лайық амалының, сөзі мен ісінің, ғибраты мен әрекетінің арасындағы үйлестікпен жүзеге асады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Сондықтан адамның сырт келбеті, діни-ғұрыптық киімі немесе шешен сөзі ол адамның тарапынан соған лайық іс атқармайынша, *т а қ у а л ы қ т ы ң* көрсеткіші бола алмайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Шын мәніндегі адамгершілікпен сипатталатын *т а қ у а л ы қ қ а* жетудің қиындығы да осында (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТАҚУАСЫН= е т. *Тақуа болғансу, діндарсу. Т а қ у а с ы н ғ а н,* діндарсынған молдекемдерге осы әңгімем жүрегін тілім-тілім тұз сепкендей болатынына көзім жетеді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ТАҚУАСЫНУ *Тақуасын етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚУАША ү с т. *Тақуаға ұқсап, тақуа тәрізді.* Анық бір құдай жолын қуған *т а қ у а ш а* мақамдайды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТАҚША з а т. и н ф. *Электрондық құрауыштардан тұратын, компьютердің басқа құрылғыларымен жалғаса алатын, бетінде баспа өткізгіштері бар ауыстырмалы шағын тақта. Т а қ ш а* – радио-электрондық аппаратуралар жинаған кезде үстіне электр және радио сыңарлары орналастырылатын жалпақ құрылма конструкция (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТАҚЫ з а т. к ө н е. *Амал, айла, әдіс.* Жықпыл іші жүргізбеді, Ақыры жылтыр да болса *т а қ ы с ы н* тауып тастың өзімен өрмеледі (Ғ.Орманов, Жүрек.). Қисықты *т а қ ы с ы* бар түзетуге Бара-бар патша еді ол алтын тезбен (Т.Ізтілеуов, Назым).

ТАҚЫЛ[1] з а т. *Тақ-тақ еткен дыбыс.* Есікті қаққан күшті *т а қ ы л* Есімбекті ерте оятты (Е.Оразақов, Дәрігер.). Әр тұстан пулеметтің *т а қ ы л ы* естіле бастады (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ТАҚЫЛ[2] з а т. к ө н е. *Амал-айла, құлық.* Пайдасыз ақыл – Байлаусыз *т а қ ы л,* Атадан бала ойы өзге (Абай, Шығ. жин.). Кеткен бе ашу алып ақылыңды, Таусармын ана-мына *т а қ ы л ы ң д ы.* Жеңермін Құдай қойса жалғыз өзім, Көмекке ал, Алтайдағы ақыныңды (Бозінген).

ТАҚЫЛДА= е т. **1.** *Тақ-тақ ету, тарсылдау.* Етігімнің *т а қ ы л д а ғ а н ы н а н* немістердің зәресі ұшып, қашып кетпей ме? – деп күлді (Л.Құрманаева, Өшпе.). Пулемет *т а қ ы л д а п* қоя берді, мылтықтар атылды (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). **2.** а у ы с. *Мүдірмей бөгетсіз, тық-тық етіп сөйлеу.* Бірақ әрқайсысы өз орнында болып,

қосылып айтып кеткенде, бірі гүрілдеп, бірі сұңқылдап, бірі *т а қ ы л д а п*, бірі шақылдап, мың құбылып, мұңға шомылып, сыбызғыдай созылып, үзіліп-үзіліп алпыс екі тамырыңды қозғағандай ән болып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а қ ы л д а т ы п* айтсақ та, Ұйқасқа жылдам қайтсақ та, Аяқты бірдей бассақ та, Шықпайды бізден терең сыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаттап алған сөздеріңді айтып *т а қ ы л д а м а й*, жүрегіңді жарып шыққан пікіріңді білдір (Ә.Нұршайықов, Жер туралы).

Таңдайы тақылдады. *Тақ-тақ етіп сөйледі, мүдірмей сайрай берді.* Әдепкі сұрақтарына *т а ң д а й ы м т а қ ы л д а п* жауап беріп тұрған мен осы тұста мүдіріп қалдым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Еріндеріне тимей *т а ң д а й ы т а қ ы л д а п* қоя бергеніне қарағанда ол неміс тілін әжептәуір білетін тәрізді (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ТАҚЫЛДАҚ[1] з а т. *Тас ататын соғыс қаруы.* Тас атқыш *т а қ ы л д а қ* түгілі, зымырыпмен атып ала алмайсың (Д.Досжанов, Жібек.).

ТАҚЫЛДАҚ[2] с ы н. *Тақылдауық, сөзуар, сайрауық. Т а қ ы л д а қ* Меруерт тағы бірдеңе айтып, тиісе берер деп қысылды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТАҚЫЛДАТ= е т. *Тақ-тақ еткізу.* Бүркіт тас түлек кезіндегідей зерігіп, қайрақ тұмсығын *т а қ ы л д а т ы п,* талпынбайды (С.Жүнісов, Ақан сері).

Таңдайын тақылдатты. *Мүдірместен сөйледі.* Ер жігітті сынаған Қарсы шапқан жау болар. Кейбір-кейбір жамандар *Т а қ ы л д а т а р т а ң д а й ы н*, Қыламын деп мал жайын, Қайдан білсін ол қонақ, Ол кісінің қандайын (Базар жырау, Шығ.).

ТАҚЫЛДАТУ *Тақылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫЛДАУ *Тақылда етістігінің қимыл атауы; тықылдап сөйлеу.* Қаршадайынан бастап *т а қ ы л д а у ы н* қарашы (Ә.Әлішев, Батыр.).

ТАҚЫЛДАУЫҚ с ы н. *Тақылдақ, тақылдағыш.* Өзін оқуға зерек деп еститінмін. Бірақ мұндай *т а қ ы л д а у ы қ* екенін білмеуші едім (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТАҚЫЛЕТТЕС с ы н. с ө й л. ***Тақылетті***. Таңғы шық керемет болады екен ғой өзі! Қандай мөп-мөлдір. Сәбидің кіршіксіз, пәк көңілі *т а қ ы л е т т е с* (Саржайлау). Адам тағдыры да табиғат *т а қ ы л е т т е с* – суығы да, қоңыр-салқыны да, ыстығы, жайма шуағы да болады (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл). Солардың бірінің тұсында, бұдан 70 миллион жыл бұрын сүтқоректілердің жоғарғы тобына жататын адам *т а қ ы л е т т е с* жан иелері жаратылыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТАҚЫЛЕТТІ с ы н. *Ұқсас, сияқты, тәрізді.* Сардар қазір мүлдем ауру адам *т а қ ы л е т т і* емес, сау кезіндегідей ширақ (З.Қабдолов, Жалын). Тек осы *т а қ ы л е т т і* адамдардан шеккен қиянатын өмір әділетсіздігіне саймаса болды (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ТАҚЫЛЖЫР з а т. **1.** ж е р г. ***Тақым***. Сирақ *т а қ ы л ж ы р д ы ң* сіңіріне ғана ілініп бөлек қалған (З.Ақышев, Жесірлер). Құнанын шешіп алып, мінгелі жатқанда, келіншегінің қойнынан жаңа тұрған ағасы жалаң аяғына кебіс іліп, бір қолымен *т а қ ы л ж ы р ы н* дыр-дыр қасып, бір көзін сығырайтып: «Уай, сен қайда барасың?» – деп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дуананың сүйек қолы езіп, құрысып қалған *т а қ ы л ж ы р ы н* уқалап жазып, шапанын сілкіп жамылып, дуанаға еріп, қолтаулап тағы аяңдады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а н а т. <лат. patella> *Ортан жіліктің тобықтық шығырымен буын арқылы байланысқан ірі тиек сүйек. Т а қ ы л ж ы р ғ а* санның төрт басты бұлшық етінің сіңірі бекиді. Тақылжыр жануарлардың артқы аяғындағы күрделі тобық буынын түзуге қатысып, буынның жазғыш бұлшық еттері үшін шығыр қызметін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАҚЫЛ-ТАҚЫЛ ү с т. *Аз-аздан, жиі-жиі (тамақ ішу).* Ауырған адам тамақты *т а қ ы л т а қ ы л* ішсе, сіңімді болады («Мәдениет және тұрмыс»). Әуелі май жағып, *т а қ ы л-т а қ ы л* нан жесін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ТАҚЫЛ-ТҰҚЫЛ ү с т. *Бірде бар, бірде жоқ, тақ-тұқ.* Не кигенге, не ішкенге жарымай *т а қ ы л-т ұ қ ы л* болғанның несі жақсы (М.Байғұтов, Шілде). Төлебайдың тапқаны *т а қ ы л-т ұ қ ы л* тамаққа ғана жарайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ТАҚЫМ з а т. *Тізенің астыңғы, ішкі жағы.* Жануар қысса *т а қ ы м* сезуші еді, Қайшылап құлақтарын безуші еді. Әреңге қызыл май боп еруші еді. Өзі тоқ жетектегі семіз шіркін (М.Дулатов, Шығ.). Кей ақмақ әлек етер жақындарын, Аямай жұмсап күш пен ақылдарын Жау түгіл, иттен бойын қорғай алмай, Қаптырар ақырында *т а қ ы м д а р ы н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұ да үзеңгісін табанының орта кезінен салды, шапанның етегін Шәмшише *т а қ ы м ы н а* қыстырды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Атқа тақымы тиді. *Атқа мінді, атқа шапты.* Атқа *т а қ ы м ы т и г е н д е р* өздерін бақытты санайды (Қ.Жұмалиев, Айқас).

Қу тақым. а) *Тақымдасып, тартысып жүретін пысық, қу адам.* Бұл жүрістің түбі бір жан-

жалға соғарын сезінген *қ у т а қ ы м д а р* Игіліктің тобына өздері қосылып, елден-елге шығарып салып қайтысты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). ә) *Әйелге жарымайтын еркек* (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік).

Тақым батырды. *Қинады, озбырлық көрсетті.* Ежелден жарлы-жақыбайларға *т а қ ы м б а т ы р ы п* қалған қансорғыш шонжарлар өз балаларын ебін тауып майданнан қалдырып отырды (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

Тақым бұрау [тақымына қыл бұрау] салды. к ө н е. *Қылмысты адамдарды (ұры, барымташы т.б.) азаптаудың бір жолы; жазаның түрі.* Тақыр жерге отырғызып, *т а қ ы м б ұ р а у с а л а й ы н* деп пе едің (С.Әлжіков, Күле көрме.). Кенжебек сөзі Тайқыға *т а қ ы м б ұ р а у с а л ғ а н н а н* кем батпады (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Халқын сатып, жауына болысар адам Жомарт па екен, *т а қ ы м ы н а қ ы л б ұ р а у с а л ы п,* дүреге жықса да су жолын көрсетпепті (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Тақым бұрау, тар қыспақ. *Ауыр азап, қиыншылық.* Талай *т а қ ы м б ұ р а у, т а р қ ы с п а қ т ы* көрген, өжет жауынгеріміз деп алсақ та, ол орынға олқы соғып тұрмыз (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

Тақымға алды. *Қатты састырды, әбден қысты.* Қара бала сыртқа бір шығып кеткенде, Сүлекең Тілек пен Қуанышты *т а қ ы м ғ а а л д ы* (Қ.Жұмалиев, Айқас).

Тақымға басқан. *Маңдайына біткен, меншікті (ат).* Ағыжанның *т а қ ы м ы н а б а с қ а н* екі аттың бірі – боз шұбар ат (С.Талжанов, Ұлдай.). *Т а қ ы м ғ а* жастан *б а с қ а н* тұлпар еді, Шапқанда құс қалдырған сұңқар еді (Батырлар жыры). *Т а қ ы м ғ а б а с қ а н* жалғыз ат өне бойы лауға жегілген соң ыңыршағы айналып, қотыр болды (Б.Майлин, Шығ.).

Тақымға салды. *Тізесін батырды, күш көрсетті.* Ол дұспандарын *т а қ ы м ғ а с а п* жасытып, ығыртып алуға кірісетін (І.Есенберлин, Алмас.).

Тақым қағар. *Атқа мінгенде тақым тимеу үшін былғарыдан, киізден жасалған зат. Т а қ ы м қ а ғ а р ғ а* байлаған жалпақ резинка мен былғары етігі анадайдан қарайып жалтырайды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Тақым салды. *Атқа мінді, атқа шапты.* Арғымақтары қайда екен бұ даланың, Бәйге алаңын көргенде шыдамадым. Аңсап келген ауылда сәйгүлікке *Т а қ ы м с а л м а й* мен қалай тұра аламын (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.).

Тақымы атқа жарымады. *Мініп жүрер көлігі болмады.* Аузым асқа жарымай, *Т а қ ы м ы м а т қ а ж а р ы м а й,* Езілген кедей болғанмын (Ақын жырлары).

Тақымы кеппес ұры. *Баукеспе ұры.* Уа, сен Қанжығалы Бөгенбай, *Т а қ ы м ы к е п п е с ұ р ы* едің, Қабанбайдан бұрын найзаңды Қай жерде жауға тіредің (XVIII–XIX ғг. қаз. ақын.).

Тақымынан сойыл түспеді. *Көп жапа шекті, таяқ жеді, азап тартты.* Қайдауылдың үшінші ұлы Бегімбет деген ел екі айрылып, Бірәлі жағындағы жарты ауылнайдың партия бастығы Аманкелді ұры, сан рет абақтының дәмін татқан, *т а қ ы м ы н а н с о й ы л т у с п е г е н* (М.Дулатов, Шығ.).

Тақымын жазды. *Атқа мініп шапты. Т а қ ы м ы н* бір *ж а з ы п* алғысы келген Сәкенге сәйгүлік шабдардың бұл қылығы қатты ұнады (С.Талжанов, Сейфулла.). Біраз жер *т а қ ы м ж а з ғ а н н а н* кейін мен атымның басын іркіп, аяңға түсірдім (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Тақымы толмады. *Көңілі толмады, місе тұтпады, қорашсынды.* Мына қасқа бас Сағатқа *т а қ ы м ы т о л м а й т ы н ы н* ашық-ақ білдіріп отыр (Ғ.Сланов, Жанартау). Ғажап-ау, расында, адамның ақылы, Жоқ оған, – дүниенің алысы, жақыны. Бүгінгі биігі – ертең-ақ аласа, Ал ертең оған да *т о л м а й д ы т а қ ы м ы* (Ә.Жәмішев, Сағым.).

ТАҚЫМДА= е т. **1.** *Көлікті жүргізу үшін тақым қағу, тақым қысу.* Өкше темірді бауырына батыра *т а қ ы м д а ғ а н д а* жирен қасқа ауыздығымен арпалыса ыршып жөнелді (Б.Момышұлы, Москва.). Желмаям, желші нар тайлақ, Тартына берме тайтаңдап. Тартына берсең тайтаңдап, *Т а қ ы м д а п* қоям қайта айдап (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Өкшелеп қалыспау.* Өмір – түлкі, сен – төбет, Арсаладан келесің. *Т а қ ы м д а,* тез дөңгелет, Өмір – түлкі, сен – төбет, Артыңнан аңдып кім келед? Түлкіңді соған бересің...Өмір – түлкі, сен – төбет, Арсаладан келесің... (М.Жұмабаев, Шығ.). Ниязбайдың айтағын күтпей-ақ ешкіге қосыла жөнелген қызыл тазы о да *т а қ ы м д а п* барады (С.Бегалин, Уақыт.). **3.** а у ы с. *Қоярда қоймай қыр соңына түсу, тақақтап қалмау, қайталай беру.* Шәмшидің кебісінен асырмасаң, кем қылма...– деп *т а қ ы м д а п,* қайрап, қадағалап отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәңірберген өз бойына сөз дарытпай, суық сазарып алған-ды. *Т а қ ы м д а п* қоймай отырған Ебейсінге енді оның өзі тап берді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТАҚЫМДАС= е т. *Жақындасу, қатарласу.* Құғыншы келіп қалды жақындасып, Аттары қояр емес *т а қ ы м д а с ы п* (К.Әзірбаев, Өлеңд.).

ТАҚЫМДАСУ *Тақымдас етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫМДАТ= е т. *Жақындату, қатарластыру.* Тақырлар сыр білмеген келе қалса, Мәз болды *т а қ ы м д а т п а й* құтыла алса (XX ғ. қаз. ақын.).

ТАҚЫМДАТУ *Тақымдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫМДАУ *Тақымда етістігінің қимыл атауы.* Мақұлдауы аз, *т а қ ы м д а у ы* көп тірлік болғалы тұр ғой мұның өзі (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ТАҚЫМДЫҚ з а т. *Тақымның тұсы, шапқа жақын жер.* Жылқы түгінің тозаңы көк шалбардың артын, екі *т а қ ы м д ы ғ ы н* түгел тұтыпты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Анау қос сирақ *т а қ ы м д ы қ т а н* шорт кесілгенде, бәріміз де көзімізге жас алғанбыз (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ТАҚЫМКЕШ с ы н. *Көкпарда, жекпе-жек тартыста жеңгіш (адам).* Мұса – жерде балуан, ат үстінде, көкпарда *т а қ ы м к е ш* жігіт (С.Сейфуллин, Шығ.). Арнала дайындалған *т а қ ы м к е ш* жігіттерге тартыс серкесі берілді (С.Бегалин, Замана.). – Жүріңдер, одан да бес арыстың тартысқа салатын *т а қ ы м к е ш т е р і н* көрейік (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ТАҚЫМТАҒЫЛАН= е т. *Көптен атқа отырмай, жатырқау, тосырқау.* Көптен ат көрмей *т а қ ы м т а ғ ы л а н ы п* қалғасын ба, кешегі аз жолдың өзінде шаршап қаппын (А.Сүлейменов, Бесін).

ТАҚЫР[1] з а т. **1.** г е о г р. *Шөл, шөлейтті өңірлерде өсімдік өспейтін құқыл жер.* Тұзды, қиыршық тасты шөлдер көбінесе *т а қ ы р* келеді (ҚСЭ). Құм болғанда құстың қанатын қиып, түлпардың тұяғын тілетін *т а қ ы р* жер (Н.Әбуталиев, Сахара.). **2.** э к о л. *Шөл мен шөлейттегі жазық сазды ойпауыттарда түзілетін топырақ типі. Т а қ ы р* жерде өсімдіктер мүлде өспейді (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а қ ы р* Орта Азияда кездеседі (Қаз. тілі термин. Экология). **3.** *Шөбі құрап қалған, тегіс жер.* – Киіз үйлердің орны дөңгеленіп, қара *т а қ ы р* күйінде жатыр, – деді Ұлпан (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Жігіт есіне баяғы өздері күнде асық ойнайтын аң *т а қ ы р* түсіп еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). **4.** *Өсімдіксіз, беті кеуіп жарылып кеткен ойдым жер; топырақтың түзіле бастаған бір түрі. Т а қ ы р* шөл, шөлейт аймақтарында жазық, ойпаң балшықты жерлерде кездеседі (ҚҰЭ). // *Тықыр, жалтыр. Т а қ ы р* кілемге бауырын төсеп жатқан бала еркелей үн қатты (С.Омаров, Жүйрік көңіл). Саян *т а қ ы р* басын сипап сәл жымиып қойды (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Ол қол орамал алып, бет-аузын, *т а қ ы р* иегін, мойнын түгел сүртіп шықты («Қаз. әдеб.»). // *Кенде, жұрдай.* Балжан тілден *т а қ ы р* болғанмен, ұзын кірпікті саялаған, сұлу қос қара көзден тақыр болған жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құ тақыр. *Ешқандай өсімдік өспеген, таптақыр. Қ у т а қ ы р* далада, отсыз, сусыз жерде келе жатып тоқтайды (З.Ақышев, Жесірлер). Бір жапанда соғысып, Кегін алмас демеңіз. Құландар ойнар *қ у т а қ ы р* Құрай бітпес демеңіз (Алдаспан).

Тақырға отырғызды. *Жер соқтырды, алдап кетті.* Мұндай қулар ауылдан келген аңқауларды *т а қ ы р ғ а о т ы р ғ ы з ы п* кете береді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездесп.).

Тақыр жер. *Еш нәрсе төселмеген, төсенішсіз жер.* Бәріміз де *т а қ ы р ж е р г е* малдас құрып отырмыз (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Ауыз үйде *т а қ ы р ж е р д е* жатқан Күлжәмиланы көрді (К.Қазыбаев, Ызғар).

Тақыр кедей. *Түгі жоқ, нағыз кедей.* Биыл бай болсаң, ендігі жылы *т а қ ы р к е д е й* болып қалуың да оп-оңай (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Тақыр мұзға отырды. *Қапы қалды, алданды.* Не онда жоқ, не мұнда жоқ, *т а қ ы р м ұ з ғ а о т ы р ы п* қалғаны ғой (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ТАҚЫРАЙ= е т. *Шашы алынып, тақыр болу.* Жүнін алған терідей *т а қ ы р а й ы п* шыға келген (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Құмар *т а қ ы р а й ғ а н* қара жылтыр шекесіндегі қан тамыры білеуленіп ұрса бастады (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан).

ТАҚЫРАЙТ= е т. *Тақыр етіп, жалтырлату.* Басын ұстарамен *т а қ ы р а й т а* қырғызды (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТАҚЫРАЙТУ *Тақырайт етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫРАЮ *Тақырай етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫРЛА= е т. *Тақыр ету; түк қалдырмау.* Бастарын *т а қ ы р л а п* қырып тастаған (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Рулы елге бой бермеген. Кеңқорықтың шөбін машинамен *т а қ ы р л а п* жинап алады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ТАҚЫРЛАН= е т. *Тықырлану, шөп шықпау.* Мал өрісі тез-ақ *т а қ ы р л а н ы п* қалады (Ә.Жәмішев, Дала.). Жер ақ *т а қ ы р л а н а* бастады (М.Сүндетов, Құмда.).

ТАҚЫРЛАНУ *Тақырлан етістігінің қимыл атауы.* Бөлімшелердің шөбі *т а қ ы р л а н у ғ а* жақын (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТАҚЫРЛАТ= е т. *Тықырлау, жалтырату.* Еркектер шаштарын *т а қ ы р л а т ы п* алдырып, мұрттарын басып, әбігерге түсті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТАҚЫРЛАТУ *Тақырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫРЛАУ[1] с ы н. *Сәл тақыр.* Біздің жер *т а қ ы р л а у* болып келеді (Дала қырандары).

ТАҚЫРЛАУ[2] *Тақырла етістігінің қимыл атауы.* Барлық ішкі, барлық тысқы дүпшанды Талқандауға, *т а қ ы р л а у ғ а* Туған жерден аластауға ынтықты (Ә.Тәжібаев, Көне қоңырау).

ТАҚЫР-ТАЗА үс т. *Бүтіндей, біржола.* Сол барымның өзінен де *т а қ ы р-т а з а* айырылып, жілігімнің майын тақыр-таза үзіп алар едім (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ТАҚЫРТАҚ з а т. *Тақыр.* Көде-қара, қарақоңыр топырақты, мұқ жусан таз-*т а қ ы р-т а қ т ы,* көкпек ащыны жайлайды (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ТАҚЫРШАҚ з а т. *Сортаң, тақыр жер.* Көп жыл бойы көрмеген туған жерде Ыстық қой асық атқан *т а қ ы р ш а қ* та (Д.Әбілев, Ой толқын.). *Т а қ ы р ш а қ т а* бір топ бала асық ойнап жатыр еді (Қ. Исабаев, Айқыз).

Тақыршаққа отырғызды. *Жер соқтырды, алдап кетті.* – Мына қыз мені де, мен сықылдыларды да *т а қ ы р ш а қ қ а о т ы р ғ ы з ы п* кетті (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

Тақыршаққа отырды. *Қапы қалды, алданып қалды.* Байлар өмір бойы қара табандарды қан қақсатып келіп, ақыры *т а қ ы р ш а қ қ а о т ы р ы п* қалды (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТАҚЫРШЫЛЫҚ з а т. *Құрғақшылық, қуаңшылық, шөп өспей қалушылық. Т а қ ы р ш ы л ы қ т ы ң* салдарынан қырда отыра алмаған біздің үй жаз ортасында қорағa көшіп келді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Өткен жылы құрғақшылық, *т а қ ы р ш ы л ы қ* болғаны есімізде («Қаз. әдеб.»). Көктемде жауған сел жауындар жерді жеті қатына дейін иітіп, өткен жылдардағы *т а қ ы р ш ы л ы қ т ы ң* қарулығын биыл бір еселеп қайырғандай (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ТАҚЫРЫП з а т. **1.** *Жазған еңбектің, шығарманың, оқылатын дәріс, баяндама, сабақтың аты.* Әр бөлім бірнеше тараулар мен *т а қ ы р ы п-т а р д а н* тұрады (Б.Адамбаев, Халық дана.). Тақтаға сабақ *т а қ ы р ы б ы,* жоспары, жаңа сөздер жазылып қойылды («Халық мұғ.»). «Осыны жазған шынымен-ақ өзіммін бе?» – дегендей, фельетон *т а қ ы р ы б ы н а,* автордың аты-жөніне үңіледі (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). **2.** *Шығарма мазмұнының негізгі арқауы, онда сөз болатын басты мәселе, айтылатын жайдың бағыт-бағдары.* Шығарманы жазудағы автор идеясы тұрғысынан *т а қ ы р ы п* туындыға арқау болған мәселелер, суреттелген оқиғалар мен өмір құбылыстарының шеңбер-шегі (ҚҰЭ). Көркем әдебиет шығармасын жазғанда әуелі жазатын *т а қ ы р ы п* түзу болу керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Бүгінгі күннің тақырыбы, әсіресе, тың игеру *т а қ ы р ы б ы* суретші творчествосынан ерекше орын алады («Соц. Қаз.»). **3.** и н ф. *Бағдарламаның, құрылғы драйверінің және т.б. басында орналасатын параметрлер блогы. Т а қ ы р ы п* – ақпараттың негізгі бөлігіне дейін орналасқан құжаттың басқарушы бөлігі (Қаз. тілі термин. Информатика.). **4.** и н ф. *Құжаттың бастапқы бөлігі; мәліметтерді жеткізу желілерінде – берілетін хабардың арнайы басқарушы символынан кейін орналастырылатын және адрес ретінде пайдаланылатын символдар тізбегі.* **5.** и н ф. *Windows жүйесіндегі мәтіндерде – құжат беттерінің жоғарғы жағына орналасқан колонтитул. Т а қ ы р ы п* тарау, тақырып аттарын немесе бет нөмірлерін көрсетіп, сол құжаттың барлық беттеріне орналасады (Қаз. тілі термин. Информатика.). **6.** и н ф. *Терезенің, диалогтық терезенің немесе аспаптар тақтасының жоғарғы бөлігіндегі көк немесе басқа түсті көлденең белдеу. Т а қ ы р ы п-т а* бағдарламаның, соған жалғасып құжаттың атаулары бейнеленеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бағдарлама тақырыбы. и н ф. <ағыл. program header> *Бағдарламаның жүктелу форматының алғашқы адрестерінде орналасқан және осы программаны басқаруға қажетті қызметші мәліметтерді қамтитын бағдарламаның бір бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Блок тақырыбы. и н ф. <ағыл. block header> *Блоктың басында орналасып, ол жайлы мәліметтер беретін және операциялық жүйеде қолданылатын арнайы жазба.* Мыс., *б л о к т а қ ы р ы б ы н д а* оған кіретін логикалық жазбалар саны көрсетілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Бөлім тақырыбы. и н ф. <ағыл. division header> *Бағдарлама бөліктерінің басын көрсететін сөйлем* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Пакет тақырыбы. и н ф. <ағыл. batch header> *Пакеттің құрылымы жайлы мәліметтен тұратын оның бірінші элементі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тақырып алабы. и н ф. <ағыл. title bar> *Терезе тақырыбы жазылған экранның ең жоғарғы жолында орналасқан, көкшіл не басқа түсті көлденең жол. Т а қ ы р ы п а л а б ы н ы ң* сол жақ

шетінде жүйелік меню батырмасы, ал оң жақ шетінде – терезені ұлғайтатын, жиыратын және жабатын үш басқару батырмалары орналасады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тізім тақырыбы. и н ф. <ағыл. list header> *Тізім немесе ішкі тізімнің бастапқы адресінен тұратын жазба.* Сондай-ақ *т і з і м т а қ ы р ы б ы* тізімдегі элементтер саны, соңғы элементтің адресі және т.б. қосымша мәліметтерді қамтуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Функция тақырыбы. и н ф. <ағыл. function header> *Функция идентификаторы және формальды параметрлер тізімін қамтитын функция сипаттамасының бастапқы бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тақырып файлы. и н ф. <ағыл. header file> *Бағдарламаның басында анықталған және Си тілінде жазылған бағдарламадағы қызметтерде пайдаланылатын айнымалылар мен мәліметтер типі бар сыртқы файл. Т а қ ы р ы п ф а й л ы н ы ң* тізбегі Си тілінің стандартымен анықталған (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТАҚЫРЫПТАС с ы н. *Тақырыбы бір, ұқсас.* Осы екі ақынның ортақ *т а қ ы р ы п т а с* өлеңдерін салыстырсақ, екеуінің де адамгершілікті паш еткенін аңғарамыз (Ф.Оразаев, Басты тұлға). Үлкен қоғамдық ой тұжырымдау осы *т а қ ы р ы п т а с* шығармалардың көбінде-ақ байқалады (С.Қирабаев, Октябрь.).

ТАҚЫРЫПТЫҚ с ы н. *Тақырыпқа қатысты, белгілі бір тақырыпқа арналған.* Біздің поэзиядағы бауырластық сезім де әдебиетіміздің *т а қ ы р ы п т ы қ* шеңберінің кеңейе түскенінің куәсі (М.Әлімбаев, Қалам.). Тұрғындар арасында *т а қ ы р ы п т ы қ* кештер өткізу дағдыға айналды («Соц. Қаз.»).

Тақырыптық тексеру. п е д. *Нақты тақырыпқа байланысты оқушының білімін, машықдағдыларын тексеру* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТАҚЫРЫПША з а т. *Қысқа, шағын тақырып.* Осы мақаланы жазарда мен қандай *т а қ ы р ы п ш а* қойсам екен деп толғандым (М.Әлімбаев, Қалам.). Бұл *т а қ ы р ы п ш а л а р д ы ң* ішінде 3 апталық боп жасалған жалғыз-ақ «Күзгі тұрмыс». Оның ішінде де октябрь мейрамы кіргендіктен 2 жұмалық боп шығады. Өзгесі бір жұмалық, 2 жұмалық... (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егер текст ұсақ бөліктерге бөлінетін болса, оқушылар жеке фактілер мен сөйлемдерді оларға *т а қ ы р ы п ш а* етеді (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТАҚЫРЫПШЫ: тақырыпшы мүше. л и н г в. *Сөйлемді актуалды мүшелеудегі ремалық бөлігі.* Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы *т а қ ы р ы п ш ы м ү ш е* делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өрнекті сөйлемнің *т а қ ы р ы п ш ы м ү ш е с і* мен баяншы мүшесіндегі пікір бір-біріне қарсы мағынада болса, қайшы оралым деп аталады: (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАҚЫС с ы н. *Қу, әккі, айлакер.* Құдайберген мырза отты өзгенің қолымен көп көсеп, игілігін өзі көріп үйренген *т а қ ы с* (З.Жәкеков, Таң самалы). Ол зұлымдығына найза бойламайтын *т а қ ы с,* ішінде не сыр барын аңғартпайтын қу еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). «Тайсақ *т а қ ы с* жасау керек қысылтаяңда» деген сөзі оралды нағашысының (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ТАҚЫСТАН= е т. *Әккілену, қулану.* Олар осы күні сөз сөйлеп *т а қ ы с т а н ы п* алған, кәрі қойдай тартыншақ (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ТАҚЫСТАНУ *Тақыстан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҚЫСТАУ с ы н. *Әккілеу, қулау, айлашыл.* Көпті көрген *т а қ ы с т а у,* қулау біреуді әжемнің: «қуғынды көп көріп, құйрығы бурыл болған түлкі» деп отыратыны есімде бар (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ТАҚЫСТЫҚ з а т. *Әккілік, қулық, айлашылдық.* Жұмағұл жаратылысындағы *т а қ ы с т ы қ* қулығына салып, бойын бағып отырды (М.Әуезов, Қараш.). Арамза *т а қ ы с т ы қ* пен жымысқы қулыққа әбден дағдыланған (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТАҚЫТ з а т. с ө й л. ***Тақ.*** Жарық жұлдыз сенің тартқан бағытың, Өлшеуі жоқ тәңірі берген бақытың. Арманы жоқ, ардақты ата ақ жүрек, Ханзаданың күндемессің *т а қ ы т ы н* (М.Дулатов, Шығ.). Достыңыз зор, дұспаның қор, Бар тілекке жетсеңіз. Сансыз бақыт, алтын *т а қ ы т,* Барша жаннан өтсеңіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қуып бақыт, Тілеп *т а қ ы т,* Жолдар шегерсің (М.Жұмабаев, Шығ.). Басымдағы тажымды, Астымдағы *т а қ т ы м д ы,* Қызым, саған берермін (Ғашықтық дастан.).

ТАЛ[1] з а т. **1.** *Майысқақ бұтақты, жіңішке жапырақты ағаш, бұта. Т а л д ы ң* ақ тал (ұзын, бұтақсыз түрі, жылына үш, төрт метрдей биіктікке өседі), бос тал (қара көк, қара жасыл), қара тал (қисық қысқа, көп түзуді керек етеді) түрлері бар (Г.Райымханова, Ата кәсіп). Оларға *т а л* – шымылдық, шалғын – төсек, Басына жастық қылар томардан да. Көз тойып, көңіл толмақ пенде де жоқ, Болады айырылған соң со да арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** б о т. *Талдар тұ-*

қымдасына жататын ағаш, бұта, бұташық өсімдіктер туысы. Т а л д ы ң биіктігі – 30–70 см, кейде 30 м-ге дейін болады. Жапырақтары тұтас, кезектесе орналасқан (ҚҰЭ). Негізінен *т а л д ы ң* Солтүстік жартышарда өсетін 350 (кейбір деректерде 600-дей) түрі бар. Қазақстанның барлық өңірінде кездесетін 46 түрі белгілі (ҚҰЭ). *Т а л д ы ң* шаруашылық маңызы үлкен, дәрілік, балдық, илік, бояулық, әсемдік т.б. өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

Тал бесік. *Талдан иіп жасалған бесік.* Инемұрты шаншылып танауында, Әлденені мысық тұр қарауылдап, ...Оралып қарашұбар жылан жатыр, Бас жақта, *т а л б е с і к т і ң* балағында (М.Мақатаев, Шығ.). *Т а л б е с і г і н* таянған шешем, Түнде тұрып оянған шешем. Тар құрсағын кеңіткен шешем, Тас емшегін жібіткен шешем (Құлыншақ Кемелұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

Тал бойы. *Бүкіл денесі, тұла бойы. Т а л б о й ы н ы ң* кірі жоқ, Бойы бар сымдай, Белі бар қындай, Мүшесінің міні жоқ, Қыз осындай болар ма, Оны сөккен оңар ма! (Шәкәрім, Өлең. поэм.). Ат бегі шалдар ақ боз арғымақтың *т а л б о й ы н а н* бір мін таппады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Көк сағымның ішінде өскен елік пе ең, Ел көзінен қымсынасың неліктен. Өтпеймісің кең дүниені шайқалтып, *Т а л б о й ы ң а* тағдыр берген көрікпен (С.Жиенбаев, Оркиік).

Тал қалқан. *Қалқанның бір түрі.* Осындай *т а л қ а л қ а н д а р д ы ң* қалдықтары батыстағы скифтерге, Алтайдағы сақтарға қатысты археологиялық материалдарда кездеседі (ҚҰЭ).

Тал тұқымдасы. б о т. <лат. salicales> *Қос жарнақты өсімдіктер, ағаштар, бұта, бұташық. Т а л т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* қазба қалдықтары бор кезеңінен белгілі (ҚҰЭ). *Т а л т ұ қ ы м д а с ы* негізінен Солтүстік жарты шардың қоңыржай белдемелерінде өседі (ҚҰЭ).

Тал шыбықтай бұралған. *Нәзік, ұзіліп түрған, талдырмаш. Б ұ р а л ғ а н т а л ш ы б ы қ т а й* сұлу Баян, іздеусіз Баян қайтып жатыр қойны (Батырлар жыры). *Т а л ш ы б ы қ т а й б ұ р а л ғ а н* өзі көрім, Мінеки оны айтатын келді жерім (Батырлар жыры). Қыз-бозбала қарс айырылып, *т а л ш ы б ы қ т а й б ұ р а л ғ а н* көрікті қызға жол берді (А.Сатаев, Дала.).

ТАЛ² з а т. *Біртектес, ұқсас заттардың жеке біреуі, данасы.* Ол жұмыста бір *т а л* шашын шашау шығармай, басын орамалмен шымқай байлап алады (Т.Нұртазин, Адам.). Кірпігінің әр *т а л ы н д а* бір тамшы дірілдеп-қалтырап, жаудырай қалған қара көз сол Зәуренің көзі еді ғой (Х.Ерғалиев, Шындық.).

Бір тал. *Ешқандай, мүлде, бірде-бір.* Сақалында *б і р т а л* қылау жоқ («Қаз. әдеб.»).

ТАЛ³: тал түс. *Нағыз шаңқай түс, талма түс.* Бұл жиында кімдер бар? Ал айтайын, жаттап ал, Жалпы еңбекші, жарлы бар. Тап *т а л т ү с т е* таланып, Тірі күйі тоналып, Соғым болған сорлы бар (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т а л т ү с т е,* күн қызып тұрғанда суға түспе. Тамақтан соң тоқ қарынға суға түспе. Қызып я терлеп тұрып суға түспе, әуелі қызуыңды басып, теріңді кептір (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Құс жолы – түнгі дөдеге, *Т а л т ү с т е* құстар легі. Қаптады жасыл төбеге Қызғалдақ гүлдің түмені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тал түс сызығы. г е о г р. *Аспан меридианы жазықтығының математикалық көкжиек жазықтығымен қилысатын түзу сызығы. Т а л т ү с с ы з ы ғ ы* аспан сферасымен солтүстік және оңтүстік нүктелерінде қилысады (ҚҰЭ). *Т а л т ү с с ы з ы ғ ы н а* көкжиек жазықтығындағы перпендикуляр бағыт аспан сферасының шығыс және батыс нүктелерін анықтайды (ҚҰЭ).

Тапа [тапай, талма] тал түс. *Күн тас төбеге көтерілген кез. – Т а п а т а л т ү с т е* шабатындай ауылымның үстін шаңдатып келе жатқан бұл кім? (Шешендік сөздер). *Т а п а й т а л т ү с т е* қораға қасқыр түсуші ме еді? (Қаз. ертег.). *Т а л м а т а л т ү с* болғанда, Күнге қарап жусаған Құлаша атты көреді (Батырлар жыры).

ТАЛ= е т. **1.** *Есінен тану, есі ауып қалу, талықсу.* Есітіп айғайлаған сол дыбысты, Жүргендер алыстағы жүгірісті. Буынып өлген қатын, *т а л ғ а н* қатын Үстінен екеуінің келіп түсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жайшылықта жан қиған, жақын дүние, *Т а л ы п* тұрсам, назарың салмадың ба? Ортекедей орғытып, оққа жығып, Жалмауыз жауыз жалған, жалмадың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Қатты, шаршап әлсіреу.* Жүре алмай, демі құрып сонда әрі, Соқпалы, содыр жолдан шығар бәрі. *Т а л ғ а н* күш, қиналған тән, ауырған жан Дертіне жақындықты етер дәрі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жүре алмай, Адам шаршап, *т а л а* берді. Әр жерде тұрып демін ала берді. Аюдан Адам нашар болғаннан соң, Ере алмай кейін, артта қала берді (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т а л с а* да, тоқтамады, Қорқыт жүрді, Бетпақ шөл өтті талай қырды, өрді. Қажыған, қаны кепкен мезгілінде Алыстан мұнарланған қара көрді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Көзі талды. а) *Көзі ауырды, көруі нашарлады.* «Баланың *к ө з і т а л д ы* білем, шам жақтырайың», – деді нағашым (І.Омаров, Серпін). ә) *Қарай-қарай, күте-күте шаршады. К ө з і м т а л д ы*

сарғайып, Ұзақ тостым жолыңды, Өз сертіңе лайық Бермедің кеп қолыңды (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

Құлаққа талып жетті. *Алыстағы дауыс, ұн әрең жетті, үзіліп барып естілді.* – Кесе әкел! – деп даурығысып жатқан үлкендердің үні *қ ұ л а ғ ы н а т а л ы п ж е т т і* (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Мен мұндамын! – деген дыбыс *қ ұ л а ғ ы н а т а л ы п ж е т т і* (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Өзегі [аш өзегі] талды. *Қарны ашты, ашжалаңаш болды.* Өзен жағалағанның *ө з е г і т а л м а с* (Мақал). Ол бірнеше күн бойы нәр сызбай, *а ш ө з е г і н і ң т а л ғ а н ы н а* да қарар емес (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

ТАЛА= е т. **1.** *Иттің, жыртқыш аңның тістеп жара түсіруі; бір жерін жұлып алып тастауы.* – Анада Есенжолдың әлгі Бардасоқ дейтін жаман төбеті *т а л а п* тастады (М.Мағауин, Ақша қар). Қара арланды қасқыр *т а л а п* өлтіреді (Ш.Айманов, Қыран.). **2.** *Ара, маса, сона т.б.жәндіктердің денені шағып дуылдатуы.* Балдан бұрын ара *т а л а п* барады (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Теңіз жағасының маса, сонасы *т а л а п,* берекетін алып бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **3.** а у ы с. *Тонап, шауып алу, тартып алу.* Қасқырдың зорлық болды еткен ісі, Ойлаймын – оны мақтар шықпас кісі Нашарды талай адам *т а л а п,* жеп жүр, Бөріден артық дейміз оның несі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көп уақыттан бері керуен *т а л а д ы* деген хабар естігеніміз жоқ («ТУГ»). Жау келіп басады да, жаныңды қырып, барыңды *т а л а п* алады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Итті еркелетсең, ерніңді жалар, Төрені еркелетсең, еліңді *т а л а р* (М.Әлімбаев, 666 мақал). **4.** а у ы с. *Таласып-тармасуы, таласуы.* Басты, шекені қарттар мүжіп, құлақты балаларға кесіп беріп, басқа жұрттар көжені *т а л а п* ішеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Арадай [араша] талады [ара талағандай қылды.] *Барлығы бірдей тұс-тұстан жабылып, жеп жібере жаздады.* Дәл қазір әйелдер өзін *а р а д а й т а л а й т ы н ы н а* да көзі жетеді (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Ермекжанды жабылып *а р а ш а т а л а п* жатыр (F.Мұстафин, Дауыл.). Сырттағылар анталап, Әбенді қамалап *а р а т а л а ғ а н д а й қ ы л д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ит талағандай. *Үсті-басының алба-жұлбасы шыққан.* Сақыштың үсті-басы *и т т а л а ғ а н д а й,* шоқпыт-шоқпыт (М.Әуезов, Абай жолы).

Иттей [итше] талады. *Бәрі жабылып, талауға түсірді.* Бейне бір сол болғандай қалағаны, Бар еді *и т т е й* мені *т а л а ғ а н ы.* Осы сәт түсті есіме туысымның Атпенен қуып талай сабағаны (Р.Ниязбеков, Темірқазық).

Қасқырдай [қасқырша] талады. *Ешбір аяушылық көрсетпеді; талан-таражға салды.* Кешке орталыққа қайта жетпесек, бұлар да *қ а с қ ы р д а й т а л а й ы н* деп отыр (М.Қаназов, Жер кіндігі). Т.Шевченко халықты *қ а с қ ы р ш а т а л а ғ а н* украин помещиктері туралы крепостнойлық правоға қарсы бағытталған поэмалар мен өлеңдер де жазады (Қ.Нұрмаханов, Дос.).

Талап жеді. *Ешбір аяушылық көрсетпеді, қатыгездік танытты. Т а л а п ж е с е м* де үн шығарма, тұяқ серіппе дейсің бе (М.Әуезов, Абай жолы). Дүние кезек, ақырын күттім. *Т а л а п ж е ң д е р* кемпір екеумізді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ТАЛАҒЫШ с ы н. *Ел шапқыш, жаулап, тартып алғыш.* Екеуі де құлқынның құлы, елді *т а л а ғ ы ш* нағыз аранауыздың өзі болып алды (Б.Аманшин, Көкжар). Майданда белуардан кешіп қанды, Жойылып ел *т а л а ғ ы ш* түгел банды (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТАЛАЙ[1] з а т. *Бақ, несібе, тағдырдың маңдайына жазғаны.* Тәңірім *т а л а й ы м а* не жазса да, бір іске бел буғаным рас (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Осындай жиын-тойларда, Көтерілген *т а л а й ы м.* Тұяғы қызған тұлпардың Көре алмассың маңайын (Сүйінбай ақын, Ақиық). Ақын болу – өзгеше тағдыр. Бірақ адам болу – көдімгі екі аяқты, жұмыр басты пенденің жұпыны тірлігін бастан кешу, Тәңірі еншілеген өмірдің бар ризығын тату үшін де ерекше *т а л а й* керек (М.Мағауин, Өмір жыры).

Талайын сынады. *Тағдырын сынады.* Баптан гөрі бақ шапқан мынау фәни жалғанда ақырғы рет өзінің *т а л а й ы н с ы н а п* қалғысы келгендей (С.Санбаев, Аруана). Бақыт – бір шың, Әркімдер-ақ өз *т а л а й ы н с ы н а д ы.* Сол бір жолда бірі құлап, Бірі жеңіп шығады (Ә.Есмұрзаев, Арман.).

Талайың ашылсын. т і л е к. *Бағың ашылсын, бақытты бол. Т а л а й ы ң* қалқам *а ш ы л с ы н*! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаман да болсақ, Бір күнде әкеңдей болып ек! Саған жамандық тілеп көргемін жоқ, Әлі де тілемеймін. Өмірің алдыңда! Әлде болса *т а л а й ы ң а ш ы л с ы н*! Сол менің берген батам! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талайың өссін! а л ғ ы с. *Мерейің үстем болсын, бақытты бол!*

Талайы төмен түсті. *Беделі түсіп, көңілі басылып қалды.* Атқа мініп алған соң есе тиіп, Қару-жарақ асынып, сауыт киіп. Сол жерде-ақ қыз *т а л а й ы т ө м е н т ү с і п,* Батырдың дәрежесі болды биік (Ш.Әбенов, Кейпін батыр).

ТАЛАЙ[2] үс т. **1.** *Әлденеше, бірнеше. Т а л а й* сөз бұдан бұрын көп айтқамын, Түбін ойлап, уайым жеп айтқамын (Абай, Шығ. жин.). *Т а л а й* ақын өткен сенің тұсыңнан, Сонда Көкшем көк пердесін ысырған. Қанаттанып Сәкен, Ілияс саңқылдап, Сенде Ыбырай «Гәкку» құсын ұшырған (Ж.Сыздықов, Асулар). **2.** *Көп, көптеген.* Мен келгелі *т а л а й* күн сіздікіне, Сіз де бір күн барарсыз біздікіне. «Жолың болсын, қонағым» – деп қалыңыз, Жолығамын жолда әлдекімдікіне (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қонған шығар бұрын да *т а л а й* қонақ, Бәріне де жетеді асың молақ. Кейін тағы келетін керуен бар, Жер босаттым, бұл үйге кірсін сол-ақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Көп адам, көпшілік.* Сен: «Сүй!» – дедің, *т а л а й д ы* сүймедім бе? Көбелек боп көп отқа күймедім бе? Тірілгенім болмаса, өлгеннен соң Мен талай күлден кебін кимедім бе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл жолда *т а л а й ы м ы з* өлерміз, қырылармыз, бірақ біздің еңбегіміз өлмейді, біздің атымыз адам баласының тарихында алтын жазумен жазылып, мәңгі қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолама қулар маңайға, Не қылмадың *т а л а й ғ а*? Кім жағады сендерге Тартқызған азап Абайға? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Неше түрлі, алуан түрлі.* Тіршілікте адам баласы нелер күйге түспек, бейнет жекпек, пахат таппақ; өкінбек, үміт етпек; адаспақ, түзелмек; *т а л а й* ажалға да басын байламақ, талай соққы жемек («Абай»). Ескендірдің басынан *Т а л а й* заман көшіпті. Арыстанның жалындай Жалпылдап шашы өсіпті (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Неше түрлісі, сан алуан.* Араб, Иран елдерінде болыпты деген ғашықтардың Айжан кітаптан т *а л а й ы н* оқыған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қаламдас досым, бауырым, Қырлардан жаңа келдің бе? Қыдырып қазақ ауылын, Қызықты *т а л а й* көрдің бе (Ә.Дүйсенбиев, Көңілді.). **4.** *Сан мәрте, бірнеше рет.* Ел мінезін білдің ғой, *Т а л а й-а қ* бірге жүрдің ғой. Итпен бірге ит болып, Күнәсіне кірдің ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Талайдан бері. *Көптен бері, бұрыннан.* Ол *т а л а й д а н б е р і* көріп жүрген, сырлас адам сияқты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бұл маңға *т а л а й д а н б е р і* келе алмаған-ды (З.Жәкенов, Таң самалы).

Талайды көрді. *Жақсы-жаманды басынан кешті, қатып-пісті.* Бойы серейген балаң жігіттер де, *т а л а й д ы к ө р і п* тіс қаққан кәртеміштер де бар екен (М.Хасенов, Тұлпар.).

Талай жер. *Алыс, біраз жер.* Біздің ауыл әлі де *т а л а й ж е р д е* («Қаз. әдеб.»).

ТАЛАЙҒЫ с ы н. *Көптен бергі, бұрыннан келе жатқан.* Қоскөл жатыр. – Ақан сері «Қоскөлі», Жолаушылар үзілмейді көшпелі, Күйді толған, әнді әлдилеп *т а л а й ғ ы* Ақ қайықтар, ақ айдындар төстегі (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). Санай берсең, бірі өтеді бірінен, Олар бір дерт келе жатқан *т а л а й ғ ы.* Опат болған ғасырлардың күлінен, Отқа өртенген Брунолар қарайды (М.Мақатаев, Мавр).

ТАЛАЙЛЫ с ы н. *Бақытты, абыройлы.* Жұрт назары сүріне алға қарайды, Жан едік біз бұрыннан-ақ *т а л а й л ы.* Жанарымыз жамыраған жұлдыз боп, Жүзіміз де өзгеше бір арайлы (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Таз екенін қайтесің, *Т а л а й л ы с ы н* айтсаңшы (Мақал-нама).

ТАЛАЙСЫЗ с ы н. *Бақсыз, сорлы. Т а л а й с ы з,* бақсыз мен сорлы, Еріксіз аттап ұяттан. Қорлыққа көндім бұл ғұрлы Байқалар халім бұл хаттан (Абай, Таңд. шығ.). Адамның өзі қанша *т а л а й с ы з* болса да, өмірінде бақыт елесінің бір жылт етер шағы да бар ғой (А.Нұрманов, Аққу.). Содан сон ес жимағам мен бір апта, *Т а л а й с ы з* жетпейді деп ер мұратқа. Жүрегің көрінетін аузынды ашсаң, Жоқ екем жүрегіңде мен бірақ та (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАЛАЙ-ТАЛАЙ с ы н. **1.** *Көптеген, әлденеше, бірнеше.* Келешек үшін бар қуанышын, күлкісін күреске жұмсаған сендердің істеріңді *т а л а й-т а л а й* ғасырлар сөз қылар (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Осы тудың астында біздің жауынгерлер *т а л а й-т а л а й* жеңіске жетті (С.Бақбергенов, Қарға там.). Баянауыл топырағы *т а л а й-т а л а й* айыр көмей шешен, әншілер, ақындар, композиторлар, жазушылар, ғалымдар, өнегелі өнерпаздар туғызған-ды (Н.Баяндин, Атамекен). **2.** *Неше түрлі, әр алуан; алуан-алуан.* Ен далада оңаша жүріп өзі де *т а л а й-т а л а й* оймен толғанған жоқ па еді? (Т.Ахтанов, Боран). *Т а л а й-т а л а й* қыздармен киноға да бардым (К.Асанов, Сағыныш). Ыстығына күйіп, суығына тоңып, *т а л а й-т а л а й* қиындықтардан өттім (Е.Домбаев, Ол осындай.).

ТАЛАҚ[1] [ар. طلاق] з а т. д і н и. *Ер адамның әйелін тастағанда айтылатын «неке бұзылды, әйелін тастады» деген мағынадағы сөз.* «Айдарбек Зейнепті жазықсыз ұрып, Қараңды батыр, кет!.. Мен сенен *т а л а қ*!» – деді (Б.Майлин, Шығ.). Русша білмек бұларға шарт болмаса, іс етсе шариғаттың фәрмәнінше Никах, *т а л а қ*, мирас, жаназа оқып, Указной балаға есім қойса (М.Дулатов, Шығ.).

Талақ айту. д і н и. *Ислам дініндегі неке бұзу шарты.* Егер *т а л а қ а й т у* мерзімі ішінде ерлі-зайыптылар қатынас жасап қойса, неке бұзу заңсыз болып табылады. Үшінші рет талақ айтылған жағдайда ерлі-зайыптылар қайта қосы-

лу үшін әйел өзге біреуге ерге шығып, одан айырылысуы немесе жесір қалуы шарт (ҚҰЭ).

Талақ етті [қылды]. а) *Неке бұзды, әйелін тастады.* Ері *т а л а қ е т і п* тастаған соң, екінші адам болса, арада төрт ай, он күн өтпей бұрынғы ері қайтып ала алмайтын мишқаттың ғиддәт шартын көпе-көрнеу ескермеген еді (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Дүниеден, тіршіліктен безді. Т а л а қ е т і п* бұл ғаламды, Болды мәлім кеткенің, Кінәсі жоқ жас адамды Қатты соққан не еткенің (Абай, Тол. жин.). Таныспай дүниемен *т а л а қ е т і п,* Қалыпты қол тапсырар уағдасы. Бір күні жоқ боп шықты қашып зытқан, Айнала қалың орман, тауға шыққан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Алтайдың Қорқыт кезді алаптарын, Ешкімге ұқтыра алмай жанның зарын. Ата-ана, дос, туысқан бәрін тастап, *Т а л а қ қ ы п* қара көзді қарақтарын (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалғанды *т а л а қ қ ы л ы п с ы ң,* Бас-аяғын біліпсің. Есі шыққан кісідей, Құр сандалып жүріпсің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Талақ қағаз [хат, шарт]. д і н и. *Некенің бұзылғаны туралы куәлік.* Аз күнде Ғалия Біржаннан *т а л а қ қ а ғ а з* алды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ел жақсысын жиып, *т а л а қ х а т ы м д ы* бере қой, – деді қатыны (Мың бір түн). Егер де зақым көріп, қатын *т а л а қ қ а ғ а з* алмай қашып кетсе, талақ қағаз байы бермесе, қатынның сұрағанына, онда қатын қауымға айтып, қауымның билігімен болыстың мөрін бастырып алса талақ хат орнына жүреді («ДУГ»). Имам бикені қолынан жетелеп, неке қиятын кілем үстіне отырғызып, хатшысы некенің дұғасын, *т а л а қ т ы ң ш а р т ы н* оқып жатты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талақ салды [тастады]. а) *Неке бұзды, әйелінен ажырасты.* Есім ишанның өзі бас болып, «*т а л а қ с а л, т а л а қ с а л*» деп қоймаған соң, қатыннан да құтылып бір тындық (С.Шаймерденов, Әнім сен.). Ақтан Аршалыны *т а л а қ т а с т а м а қ қ а* белді бекем буды (О.Бөкеев, Мұзтау). ә) *Дүниеден безді, еш нәрсені керек қылмады.* Әділетсіздіктерді көре отырып Фараби шыдай алмайды. Ақыры Әмір сарайын *т а л а қ т а с т а п,* Халидтен кетіп қалады («Лен. жас»). *Т а л а қ с а л ы п* халықты, Елден шыққан сұрқия Егізбай мен Сегізбай Сол түннің ақ ішінде Түрікпен жаққа келеді (Шалкиіз ақын, Шығ.).

ТАЛАҚ[2] з а т. **1.** *Қарынға жабыса біткен, қан түзетін жүйеге жататын мүше; көк бауыр.* Бруцеллез ауруымен ауырған адамның *т а л а ғ ы,* бауыры үлкейіп, бұлшық ет қатты сыздай бастайды (Шопан кітабы). Егер індет келсе, *т а л а ғ ы* қарайып ісініп, мал тіпті тез өліп қалатын (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). **2.** а н а т. <лат. lien, грек. splen> *Қанның иммундық бақылау қызметін жүзеге асыратын орган. Т а л а қ* қанның үлкен қан айналым шеңберінің басты тамыры, қолқадан қақпалық вена жүйесіне ағу жолында, сол жақ қабырға астында (IX–XI) орналасқан (ҚҰЭ). 20–40 жас аралығындағы ересек ер адамдардағы *т а л а қ т ы ң* салмағы 192, ал әйелдерде 153 г, ұзындығы 10–14, ені 6–10, қалыңдығы 3–4 см болады. *Т а л а қ т ы ң* пішіні кофе дәні тәрізді, түсі қошқыл қызыл, жұмсақ, екі беті, екі жиегі, екі шеті болады (ҚҰЭ). **3.** в е т. *Бағым-күтімі нашарлаған жылқы ұшырайтын ауру. Т а л а қ* болған жылқы тынышсызданып, аяғымен жер тепкілейді, бүйіріне қайта-қайта қарайды, кейде жата қап екі жағына кезек аунап, құйрығын бұлғақтатады (Қ.Беделхан, Халықтық.). Қазақ малы әртүрлі жұқпалы аурудан көп қырылады: жамандату, маңқа, аусыл, қарасан, күл, топалаң, секіртпе, *т а л а қ* деген (М.Дулатов, Шығ.).

Талағы жабысты. к е к е с і н. *Ымы-жымы бірігіп, жігі айырылмастай болды.* – Сертшілін қара мына бейбақтың. Онымен *т а л а ғ ы ң* қашан *ж а б ы с ы п* қап жүр (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Талағында [талағының] биті бар. *Еті тірі, пысық, епті.* Жиын-тойда өлең айтып, жарқыратып «жол алып» шығуды *т а л а ғ ы н д а б и т і б а р,* аузының ебі бар жігіттің бәрі-ақ өнер көретін (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Талағы тарс айырылды [жарылды, кетті]. *Бұлан-талан болып, қатты ашуланды.* – Ыпырау, басың жарылып, көзің шықпаса, неге сонша *т а л а ғ ы ң т а р с а й ы р ы л а т ы н ы н* мен қайдан біліппін (Ж.Тілеков, От кешу). Қанына қарайып отырған Бейбіттің *т а л а ғ ы т а р с ж а р ы л ы п,* іштегі ыза-наласы сыртқа атырылып бір-ақ шықты (Р.Ниязбеков, Отағасы). – Бәтір-ау, жылдам жүр дегенге *т а л а ғ ы ң т а р с к е т е д і* (Д.Досжанов, Кісі.).

ТАЛАҚАЙ: **ту талақай.** *Бейберекет, опыр-топыр, астан-кестен.* Қылышын үйіріп қаптаған жауға тап берді. Қолбасшың ұмтылған соң *т у т а л а қ а й,* жұрт түгел жосылды (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ТАЛАҚТАЙ с ы н. **1.** *Талақ сияқты, талақ тәрізді.* Жігіт жұртқа арқасын көрсетті. Қамшының ізі көкпеңбек *т а л а қ т а й* екен (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). **2.** а у ы с. *Талаураған, көк-*

пеңбек. Өмірі көрмеген мына қорлыққа *т а л а қ т а й* түтігіп, қап-қара көк болды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Талақтай жабысты. *Қыр соңынан қалмады, айырылмады.* Қайда барса қасынан қалмай, *т а л а қ т а й ж а б ы с ы п* жүрген бір бәле (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). Оның арқасына екі адам *т а л а қ т а й ж а б ы с ы п* алса да, алдына келгендерін жапырып барады (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын).

ТАЛАҚША үс т. *Талақ сияқты, талаққа ұқсап.* ≈ *Т а л а қ ш а* көгерді.

Талақша жабысты. *Қыр соңынан қалмай, айырылмай, кетпей қойды.* Сыздық жолдан бұрылғанда Жақып қоса бұрылды, *т а л а қ ш а ж а б ы с ы п* сөйлескісі келіп барады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жаңағы сіздің сөзіңізден кейін ол әйел менің алдымнан күнде кес-кестеп, *т а л а қ ш а ж а б ы с а т ы н ы* даусыз (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТАЛАМАҚАЙ з а т. с ө й л. ***Талапай.*** Қарақатты ауылдың бала-шағасы *т а л а м а қ а й ғ а* салып, бір-бір уыстап бөліп әкеткен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТАЛАМУС з а т. а н а т. *Көру төмпешігі, аралық мидың ең үлкен бөлігі.*

ТАЛАН з а т. с ө й л. *Бақ, несібе, тағдырдың жазуы.* Бірақ *т а л а н* соқыр, соқырлыққа бармай, ақылға жүрттың пайдасына тоқтаған оң (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қарадан қашқан түлкі құтылмайтын, Тазының әдіске үйір сағы болса. Тап болып *т а л а н ы н ы ң а* мұндай бүркіт, Тағы да ішіп-жейтін малы болса (Кете Жүсіп, Өлеңд. толғау.). Ықпалы жүрген Наушаның, *Т а л а н ы* бар заманда, Әли арыстай батыр-ай (Бес ғасыр.).

Таланы өрледі. *Бағы жанды, тасы өрге домалады.* Емес, – деп, ата-тегі бізден артық, *Таланы* таласпаңдар *ө р л е г е н г е* . Бақ қонып бастарыңа, бітсе дәулет, Көзің сал көкірегі шерлегенге (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ТАЛАН= е т. *Талауға түсу, тонау.* Елінде қатты жаугершілік соғыс болып, баланың малжаны *т а л а н ы п,* өзі қашып шығыпты (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Үлкен, кіші, кәрі, жас – түгел отырсыздар. Қане, не айтасыздар? Қырыла, *т а л а н а* берген жақсы ма? Аман қалған жақсы ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Онан дағы таста де, Мынау сәби балаңды. Енді амал басқа не Мал да, жан да *т а л а н д ы* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Талан болды. *Талауға түсті, таланды, тоналды.* Заман-заман болғанда, Мұсылман абад болғанда, Дін қылышын шабысып, Дүние *т а л а н б о л ғ а н д а* (Бабалар сөзі).

Талан көрді. *Ауыр азап көрді.* Сондықтан сор жайлады кең даланды, Заманнан *к ө р д і ң* озбыр сен *т а л а н д ы.* Отының басын дағы билей алмай, Мал алдың айырбастап өз баланды (Т.Әбдірахманова, Көгершін.).

Талан қылды. *Талады, тонады.* Ерегісесің менімен *Т а л а н қ ы л ы п* шалыңды Шауып алып малыңды (Батырлар жыры).

ТАЛАНДЫ[1] з а т. *Талаушылық, тонаушылық.* Тығындыдан, *т а л а н д ы д а н* қалған дүниеден тірі айырылу да қорлық (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

ТАЛАНДЫ[2] с ы н. с ө й л. *Несібелі, бақытты, бағы бар.* – Иттен де *т а л а н д ы* неме екенсің, – деді ол, Молдағұлға құрбылығын сатып (С.Мұқанов, Теміртас). *Т а л а н д ы* ерге тап болар, Ақылға дана ару жар, Тал шыбықтай бұралған (Үш ғасыр.).

ТАЛАНСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Талайсыз*** *(несібесіз, ырыссыз). Т а л а н с ы з д ы ң* бәрі қор! Кетемін бұл жерден (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ТАЛАНТ[1] [грек. talanton] з а т. *Табиғи дарын, ерекше қабілет.* Тағдырдың өзі өлшемей мол ғып төгіп бере салған Ілиястың *т а л а н т ы н* бағалауға тек ешбір қоспасыз айтылған осы «ақын» деген сөз ғана лайық («Қаз. әдеб.»). Құдіретіне ақылдың сенер ішім, Тумай жатып ақымақтың өлері шын. Адамға мен өз басым бас иемін – Сақалы емес, – *Т а л а н т ы,* өнері үшін (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек. Жылытқан тұла бойды асық жүрек, Тоқтаулылық, *т а л а н т ы* шыдамдылық, Бұл қайраттан шығады, білсең керек (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** п с и х о л. *Жеке тұлғаға тән көркем шығармашылықтың белгілі бір саласындағы айрықша қабілет.* Адамның *т а л а н т ы* айқын қажетсінушілік пен шығармашылыққа бағытталып, әрқашан белгілі бір қоғамдық талап-тілектерді бейнелейді. Осы себепті адамның талантының дамуында оның дүниетанымы, қоғамдық позициясы орасан зор рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). *Т а л а н т* адамның қандай да бір көркем шығарма саласын жете меңгеруінен ғана емес, оның сол өнерге ерекше бейімділігінен, табиғи дарындылығынан көрінеді (ҚҰЭ).

Таланты көмілді. *Көрінбеді, ескерілмеді, байқалмады.* Бұл суретші бүгінгі шейін *т а л а н т ы к ө м і л і п* келе жатқан көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛАНТ[2] [грек. talanton] з а т. *Ежелгі Грекияның, Вавилонның, Персия мен Кіші Азиядағы басқа да аймақтардың ең ірі салмақ жө-*

не ақша-есептік бірлігі. Т а л а н т 60 минаға бөлінді (1 мина – 100 драхма) (ҚҰЭ). Солон реформасы бойынша (б.з.б. 594 ж.) 26,2 кг күмістен тұратын аттикалық кіші *т а л а н т* (А.Македонский кезінде – 25,9 кг) енгізіліп, кең қолданыс тапты. Ассирия-вавилон өлшемдері жүйесіндегі *т а л а н т* 30,3 кг-ға тең болған (ҚҰЭ).

ТАЛАН-ТАРАЖ ир. з а т. *Мал-мүлкін, байлығын талаушылық, тонаушылық.* Жаман ойлы бұзық адамдар иесіз қалаға тиіп, неше түрлі *т а л а н-т а р а ж д а р* істесе, әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ еді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Талан-таражға салды. а) *Тонады, талады.* Оған ең алдымен хет, кассит тайпалары шабуыл жасап, байлығын *т а л а н-т а р а ж ғ а с а л д ы* да, ақырында ассириялықтар қатты соққы беріп құлдыратып жіберді, ол тек қана б.э.д. VII ғасырда қайтадан көтеріліп, жаңа Вавилон мәдениеті туды (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). Ұлықбек өлгеннен кейін мұсылман фанатиктер обсерваторияны талқандап, кітап, құралдарды шашып *т а л а н-т а р а ж ғ а с а л ғ а н* еді (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). ә) *Қоғам мүлкін ысырапқа ұшыратты, ұрлады.* Ол ішкі істер министрлігі мемлекеттік меншікті *т а л а н-т а р а ж ғ а с а л у ғ а* қарсы бөлімдерінде жұмыс істеп ысылған («Айқын»). Жұрт кеудесімен оқ қағып Отан қорғап жатса бұлар үйде отырып қоғам мүлкін *т а л а н-т а р а ж ғ а с а л а д ы!..* (Қ.Ысқақов, Түйық).

ТАЛАНТСЫЗ с ы н. *Дарынсыз, қабілетсіз.* Қытайға сес көрсеткен, ұлттық тірлігі, тұтастығы жоқ жоңғар халқы таққа таласқан *т а л а н т с ы з* ханзадалардың сойылын соғар тобырға айналды да, ақыры сайда саны, құмда ізі қалмай құрып тынды («Парасат»). // *Дарынсыз, қабілетсіз жан.* Жо, жоқ, тағдыр әділетсіз олай-бұлай өзгерген, *Т а л а н т с ы з ғ а,* талғамай-ақ танадай ғып көз берген (М.Шаханов, Ғасырлар.). Поэзия – қызу майдан алаңы, Таланттының жанады онда талабы. *Т а л а н т с ы з д а р* көшке ілеспей қалады, Ал Сырбайдың бұл майданда бар әні! (Р.Нұрпейісов, Қоңыр өлең).

ТАЛАНТСЫЗДЫҚ з а т. *Дарынсыздық, қабілетсіздік.* Талапсыздық *т а л а н т с ы з д ы қ т а н* да жаман (Мәтел). Біздіңше таланттылық пен *т а л а н т с ы з д ы қ т ы ң* басты белгісінің бірі де осы өнердей өз жолын, өз биігін іздеу, іздемеуінде болса керек («Жұлдыз»).

ТАЛАНТТЫ с ы н. *Дарынды, ерекше қабілетті, өнерлі.* Махамбет – *т а л а н т т ы,* ақын да болған кісі (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Әйелдерден ерлермен бірдей өнерлі де, *т а л а н т т ы* да, ғалым да, жазушы да шыққанын бүгінгі тамаша өміріміз бүкіл әлемге көрсетіп отыр («Қазақст. әйелдері»). Сезімді, сергек туған көз ашықтың, *Т а л а н т т ы* талабы зор оттысы да. Ажал ма, арманда ма – қалай өлем, Білетін дәрігердің жоқ жақсысы да! (Ә. Найманбаев, Шығ.)

ТАЛАНТТЫЛЫҚ з а т. *Дарындылық, ерекше қабілеттілік.* Абай әндері орындаушының *т а л а н т т ы л ы ғ ы н а* орай жасара түседі, жаңара береді (С.Мәуленов, Үркер.). Сол кездегі көптеген оқымыстылар Шоқанның алғырлығынан, *т а л а н т т ы л ы ғ ы н а н* аса зор үміт күтті («Қазақст. мект.»).

ТАЛАНУ *Талан етістігінің қимыл атауы.* Жұлыну, *т а л а н у д а* өткен арманды жастық шағын айтты (Т. Құрманғалиев, Теңіз.).

ТАЛАП [ар. طلب] з а т. **1.** *Ынта, ықылас, ұмтылушылық.* Бойдағы бар қуаттың бәрін алып, Қайрат, өнер, *т а л а п қ а* қат қылғандай. Ойым – у, өмірім – су, үмітім – бу, Қалмады бір сүйеніш шат қылғандай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл талап сәті болса – таудай *т а л а п,* Ниеті қабыл болғай Құдай қалап. Әркімнің жүректегі дертін қозғап, Жазылар талай сөздер неше тарап (Ж.Аймауытов, Шығ.). Талантты өсіретін – *т а л а п* (Мақал-нама). **2.** п с и х о л. *Адамның ішкі ізденісінен туындап, ілгері ұмтылысымен сипатталатын ізгі қасиеті.* Адамның тұрмыс-тіршілікте ілгерілеуге, қоғамдағы өз орнын табуға, рухани дамуға, ілім-білімін молайтуға ұмтылысымен көрінетін *т а л а п* – өз кезегінде тұлғаның өзіне-өзі сын көзбен қарап, өзінің хал-жағдайына қанағаттанбай, талап қоя білуінен туындайды (ҚҰЭ). *Т а л а п* қанағатсыздыққа ұрындырмай, адамды ілгері бастыруы үшін ынсаптылықтың нәзік өлшемі ұмытылмағаны абзал (ҚҰЭ). **3.** *Мақсат, тілек.* Қайырсыз неше сараң байлар да бар, Қайықтай толқындағы қалтылдаған. Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп, Ұмтылып, *т а л а п* ойлап талпынбаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). 3–4 жылдан бері Мединеде оқып жатқан 10–15 қазақ шәкірттері Медине шаһарында қазақ атына бір зор медресе салу *т а л а б ы н д а* болған. Сол ниетпен барған қажылардан жылда ақша жинай бастаған (М.Дулатов, Шығ.). Тау биік, *т а л а п* таудан да биік (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **4.** *Міндет, жауапкершілік.* Әдебиет өскен сайын оқуүйрену *т а л а п т а р ы* да тереңдей беруге тиісті (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ойменен, *т а л а п п е н е н* болды сегіз, Айтылмай енді қалды неменеміз? Өзге жақсы мінездің бәрі-

дағы Шығады осылардан түгел деңіз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жас [жаңа] талап. *Жасөспірім, жеткіншек.* Тағы сені жырға қоспақ бір ұлың, Өзің еккен жауқазынның гүлімін. Өрге құлаш сермеп жүрген мен де бір, Арманы мол *ж а с т а л а п т ы ң* бірімін (С.Хангелдин, Шапақты.). Халықтың қолөнердің қарт саңлақтарының қатарына жүздеген *ж а ң а т а л а п т а р* да келіп қосылды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Талап арыз. қ ұ қ ы қ. *Субъективті құқықты немесе заңды мүддені қорғау үшін заңда бекітілген сотқа шағымдану нысаны. Т а л а п а р ы з* сотқа жазбаша түрде тапсырылады (ҚҰЭ). *Т а л а п а р ы з д а* мүдделі тұлға өз талабын және сотта іс қарауға қажетті мәліметтерді көрсетеді: соттың атауы, талапкердің және жауапкердің аты-жөні мен мекенжайы, құқық бұзушылыққа негіз болған жағдайлар, олардың дәлелдері, талаптың құны т.б. мәліметтер, сондай-ақ тіркелген құжаттардың тізімі (ҚҰЭ).

Талап қою. *Міндет жүктеу, жауапкершілік арту.* Ал Алматы қалалық тілдер басқармасының бастығы қаржы саласының мамандарын қазақша сөйлетудің бірнеше жолын айтты. Олар, біріншіден, терминология мәселесін реттеу, екіншіден, кадр таңдағанда қатаң *т а л а п қ о ю*, үшіншіден, компьютерге қазақ тілін енгізу екенін жеткізді («Жас Алаш»).

Талабыңа нұр жаусын! а л ғ. *Алдыңнан жарылқасын, бақытты бол! – Т а л а б ы ң а н ұ р ж а у с ы н!*– деп игі тілек білдірді (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Талабы тас болды. *Райынан қайтты, тоқтады.* Тақымы бір қысып, қамшыны бір басып, шаба жөнелгісі келеді де – *т а л а б ы т а с б о л а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талабы таудай. *Өте талапты, қабілетті.* Жамалжан *т а л а п т а у д а й* болсадағы, тон келте, сүйгеніңнен қолы қысқа (М.Дулатов, Шығ.).

Талап етті [қылды]. а) *Талпынды, ұмтылды.* Білмекке *т а л а п е т і п* көрейін деп, Шын сөзге көңілімді бөлейін деп, Надан болып қорлықты көргенімше, Естінің айтқанымен өлейін деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаман ғой жарлылық күй адамзатқа, Жақсы емес рақатсыз байлық, бақ та. Мал жиып бай болуды *т а л а п е т к е н*, Жадыңа бұл кеңесті ұғып сақта! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жалаңашқа киімнің жоғы арманда, Тоңғанға отын менен шоқ арманда. *Т а л а п қ ы л с а*, табылар соның бәрі, Мал жаусын ба оларға жоғарыдан да (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тұрмысқа тірі күнде бол себепкер, Отырма құр үйіңде бойға сеніп. *Т а л а п қ ы л*, аздыкөпті жұмса ойды, Әр істің ақырын ойла, көңіл бөліп (Ақан сері, Шығ.). ә) *Сұрады, орындалуын қажет деп тапты.* Күдікті элемент Байтасовты қызметтен босатып, ісін сотқа беруді *т а л а п е т е д і* (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Талап ету мерзімі. қ ұ қ ы қ. *Азаматтық құқығы бұзылған адамның сотқа шағымдануға тиесілі уақыты. Т а л а п е т у м е р з і м і* тұлға өз құқығының бұзылғанын білген немесе білуге тиіс болған күнінен басталады (ҚҰЭ). Талап қоюға төтенше, адам еркінен тыс жағдайлардың кедергі болуы, талапкердің соғыс жағдайына көшірілген әскер құрамында болуы, тиісті қатынасты реттейтін заң күшінің тоқтатылуы т.б. заңда көрсетілген жағдайлар *т а л а п е т у м е р з і м і н і ң* уақытша тоқтап тұруына негіз болады (ҚҰЭ).

Талаптарды біріктіру. қ ұ қ ы қ. *Бірнеше талапты бір өндіріске қосу. Т а л а п т а р д ы б і р і к т і р у* немесе бөлу мәселесін азаматтық іс қозғаған судья шешеді (ҚҰЭ).

ТАЛАПАЙ з а т. **1.** *Шашылып жатқан нәрсені таласа-тармаса жинап алу әрекеті.* Әй, балалар, балақай, Жүрген жерің алақай, Алға қойған тәттіні Жасамаңдар *т а л а п а й* (С.Оңғарбаев, Дөңде.). **2.** *Талан-тараж, талау, тонау.* Менің тірнектеп жиған мал-мүлкімнің бәрі тоз-тоз боп, әркімнің қолында *т а л а п а й м е н* кете барды (Б.Тілегенов, Көктем.).

Талапайға салды. *Тонады, талауға салды.* Ауылдарын шауып, *т а л а п а й ғ а с а л ы п*, қара қан жұтқызып қайтты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Талапайға түсті. *Көрінгеннің қолында, талауында кетті.* Әр төбенің түбінде қойын құрттап, айранын ұрттап қозғалмай отырған аңқау ауылдар *т а л а п а й ғ а т ү с т і* (З.Ақышев, Ақбел.). Исі Матайға өкімі жүрген қатыгез Қисықтың дәулеті, сөйтіп, бір-ақ күнде *т а л а п а й ғ а т ү с т і* (Ә.Хасенов, Жат.).

Талапайы шықты. *Тоналды, талауға түсті.* Маңғұл сарбазына кезіксе ғой, әлдеқашан *т а л а п а й ы ш ы ғ ы п* тоналар еді (Д.Досжанов, Жібек.).

ТАЛАПАЙЛА= е т. *Талапайға салу, таласып-тартысып бөліп алу.* Бір-бірін кейін қағып «балақайлап», Мәз болып қыз-бозбала «алақайлап». Шашуды жерге түскен теріп алды, Жарасты әзілімен *т а л а п а й л а п* (Ш.Мұхамеджанов, Шағала.). Ел қыдырудан оралған апама жан-жақтан жамырап, әкелген пісі-күйік нәрселерін *т а л а п а й л а п* жеп аламыз (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТАЛАПАЙЛАС= е т. *Талапайға салысу, таласып-тартысу, бөлісу.* Бес асық, хан ойнап, *т а л а п а й л а с ы п* мәз болған қыз-жігіттерден оқшау қалған Ақанның көңілі құлази берді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАЛАПАЙЛАСУ *Талапайлас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАПАЙЛАТ= е т. *Талапайға салғызу.* Бояуға салған сары сақаны «хан» сайлап *т а л а п а й л а т ы п* еді, оған балалардың илануы келіспеді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ТАЛАПАЙЛАТУ *Талапайлат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАПАЙЛАУ *Талапайла етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАП-БҰЛА= е т. *Талау, талауға салу.* Аткөліктерін алдына салып айдаған малын, алып жүрген іске тартар мүлкін *т а л а п-б ұ л а п т ы* (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ТАЛАПКЕР[1] з а т. <лат. abituriens> *Негізгі не жалпы орта мектепті бітіріп, арнайы орта немесе жоғары мектепке түсуге талаптанушы (адам).* Таңдау пәні сәйкес келген жағдайда *т а л а п к е р* төрт мамандықты көрсете алады («Астана ақшамы»). Шілденің соңғы күні жоғары оқу орнына түсушілерді қабылдау емтихандары аяқталып, ата-аналардың да, *т а л а п к е р л е р д і ң* де мойнынан бір ауыр жүк түскендей болады («Егемен Қазақстан»).

ТАЛАПКЕР[2] з а т. **1.** *Сот орнына арыз беріп ізденуші, жоқтаушы адам.* Түлкі екен судьясы «теңшіл» деген, Атақтан сау емес ед «кемшіл» деген. Бір күні *т а л а п к е р* мен жауапкерге Шақыру қағаз шықты «келсін» деген (А.Байтұрсынов, Шығ.). Обал жоқ өртесе де мұны отқа, Апарып өлтіріңдер байлап оққа. Терісімен *т а л а п к е р д і* риза етіп, Әкеліп тапсырыңдар етін сотқа (А.Байтұрсынов, Шығ.). Айтыс әдебиетінің бір түрі ретінде әртүрлі даулы істі шешу үстіндегі билердің сөзін және *т а л а п к е р* мен жауапкердің сөз қайтару үлгілерін атап өтуге болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** қ ұ қ ы қ. *Өзіне қатысты тікелей қылмыспен мүлікті залал келтірілді деп ұйғаруға негізі бар және оны өтеу туралы талап қойған заңды тұлға.* – Бейназаров сізге жеңілдік жасаған, заң бойынша сіз өзіңіз *т а л а п к е р* емес, жауапкерсіз! – деп мұның өзін қорқытып тастаған (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Бұл шақырулар *т а л а п к е р л е р* мен жауапкерлерге қолхат арқылы тапсырылып, тиянақты болу жағы ескерілген (С.Бегалин, Замана.).

ТАЛАПКЕР[3] с ы н. *Келешегінен үміт күттіретін ізденгіш, талапшыл, үміткер. Т а л а п к е р* азаматтар, көзі ашық байлар һәм мырзалар «Азамат» серіктігіне молырақ кірісіп, газет һәм баспахана ісін тағы да көркейтер деген үміттеміз (М.Дулатов, Шығ.). Бұл күнге шейін өзімізден халық әдебиетін, бұрынғы данышпан шешендердің, ақындардың, әділ билердің асыл сөздерін жинаушы жоқ еді, бұл туралы Диваев, Потанин қарттарға мәңгі борыштымыз. Бұлар жанып тұрған шырақ, жолын қуған *т а л а п к е р* жастар адаспас (М.Дулатов, Шығ.). // *Талапшыл, үміткер адам.* 13 февральда Семейдегі саудагерлер клубында қазақтың жас *т а л а п к е р л е р і н і ң* иждиһадымен мұсылман атынан жаралыларға деп ашылған науқасхананың һәм қазақ мұқтаж оқушыларының пайдасына болған қазақша әдебиет кешінде болғандарды жазбақшымын (М.Дулатов, Шығ.).

ТАЛАПКЕРЛІК з а т. *Ізденгіштік, талаптанушылық.* Оның *т а л а п к е р л і г і,* алғырлығы, іскерлігі қатты ұнады (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

ТАЛАПСЫЗ с ы н. *Ынтасыз, мақсатсыз.* Адам баласының ең жаманы – *т а л а п с ы з* (Абай, Таңд. шығ.). *Т а л а п с ы з* алдан бақыт ашылмайды, Күрессіз өмір тауы асырмайды, Өртеген жүрегіме май құйғандай, Сәулемсіз жанған жалын басылмайды (Ж.Саин, Күлөнда).

ТАЛАПСЫЗДЫҚ з а т. *Талаптанбаушылық, ұмтылмаушылық, ынтасыздық.* Осы қолындағы аз-мазына мақтанып, «осы да болады» деп, баяғы қазақтың *т а л а п с ы з д ы ғ ы н а* тартып жатып алатын (Абай, Тол. жин.).

ТАЛАП-ТАЛҒАМ з а т. *Талап пен талғам.* Бүгінгі оқушы қауымның *т а л а п- т а л ғ а м ы* өскелең («Лен. жас»).

ТАЛАПТАН= е т. *Алдына қойған мақсатқа жетуге тырысу, ұмтылу. Т а л а п т а н* да білім мен өнер үйрен, Білімсіз, Өнерсіз, Болады ақыл тұл. Мақтанға салынба Мансаптың тағы үшін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бойға сенген биіктер жайға қалып, *Т а л а п т а н ғ а н* нашардың амалы асты. Ұл, қыз демей баланы оқыт, қазақ, «Пәлі делік, сонда біз, мынау асты» (М.Дулатов, Шығ.). Түркістан халқы 1864 жылы тағы да Қоқан хандығынан бөлінуге *т а л а п т а н ы п* қараса да, ретін таба алмайды (М.Дулатов, Шығ.). Өнерлі ел бар мұқтажын жерден ембек, Өнермен техниканы жұмсап еңбек. «А, Құдай, өзің берден» түк шықпайды, *Т а л а п т а н ы п,* талпынсаң сонда бермек (С.Торайғыров, Шығ.).

ТАЛАПТАНДЫР= е т. *Ұмтылдыру, тырмысу.* Режим баланың ойы мен еркін бастаған ісін аяқтауға *т а л а п т а н д ы р а д ы* (Семья тәрбиесі).

ТАЛАПТАНДЫРУ *Талаптандыр етістігінің қимыл атауы.* Баланы *т а л а п т а н д ы р у* мен оның назарын аударып қана қою жеткіліксіз (Семья тәрбиесі).

ТАЛАПТАНУ *Талаптан етістігінің қимыл атауы.* Ұлттық өскен әдебиеттің озық өкілдері жалпы советтік әдебиеттің ортақ проблемаларын шешуге *т а л а п т а н у ы м ы з* керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Адамзат тарихының тәжірибесі, адамның еңбекке деген ең жақсы ынтасы, яғни *т а л а п т а н у ы*, тек нарық, оның ішінде еңбек нарығы жағдайында ғана іске асатындығын көрсетті (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ТАЛАПТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Ілгері ұмтылушылық, тырысушылық.* Сәтті еңбектерде маған ұнайтыны – ғылыми тереңдікке бойұрушылық, сынды тартымды жазуға *т а л а п т а н у ш ы л ы қ* (М.Әлімбаев, Қалам.).

ТАЛАПТАС с ы н. *Талабы бір қатарлас.* Көрінсем кейде түн жарған алау оттардай, Ағылсам кейде бәйгеден озған аттардай, *Т а л а п т а с* жандар көп болғай, Қанаттас жандар көп болғай! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАЛАПТЫ с ы н. *Көздеген мақсатына, жетуге ұмтылғыш, ізденгіш, талабы мол.* Қазақ баласы һәр істе осындай *т а л а п т ы* болса, һеш кімнен кем қалмас еді («Қазақ»). Түнгі сағат 11-де мәжіліс бітті. Мұнан кейін мәжілісте болған ардақты ақсақалдар, *т а л а п т ы* жастар «Қазақ» газетіне жазыла бастады. 66 кісі жылдық газетке ақша берді (М.Дулатов, Шығ.). Еті кетіп, қауқиған сүйегім бар, Жай таппай жанып жүрген жүрегім бар. Жайнаған таза жүрек, *т а л а п т ы* жас, Ұғар деген сөзімді тілегім бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жиырмасыншы ғасырға қарсы тұрған Шықпаса шаһбазлар бірлі-жарым, *Т а л а п т ы* һүнер іздеп жастар шығып, Көңілдің шығармаса хәстәләрін (М.Дулатов, Шығ.).

ТАЛАПТЫЛЫҚ з а т. *Талапты болушылық, ілгері ұмтылушылық.* Оның бойынан сергектік те, өзіне-өзі сенген өршілдік те, *т а л а п т ы л ы қ* та табылатын еді («Білім және еңбек»).

ТАЛАП-ТІЛЕК з а т. **1.** *Алдына қойған, жетсем деген арман, мақсат.* Бұл кездегі Ғали өлеңдері халықтар достығын, халықтардың азаттық жолындағы *т а л а п-т і л е г і н* көрсетуге арналды («Соц. Қаз.»). **2.** *Мұқтаж, қажеттілік.* Тұтынушылардың *т а л а п-т і л е г і* мұқият зерттеліп, олардың қандай товарларды керексініп отырғаны анықталуы тиіс («Соц. Қаз.»). Мұғалімдердің өмірімен, *т а л а п-т і л е г і м е н* танысып біліп тұруым керек («Халық мұғ.»).

ТАЛАПШЫЛ с ы н. *Талап қойғыш, талап еткіш, ұмтылғыш.* Адам жас кезінде әр нәрсеге ұрыншақ, *т а л а п ш ы л* келеді екен (Ә.Қалмырзаев, Ар). *Т а л а п ш ы л* саған дәуірің, Жалқауға алшақ төрі оның, Самарқау болма, бауырым! (С.Хангелдин, Шапақты.).

ТАЛАПШЫЛДЫҚ з а т. *Талап қойғыштық, талап еткіштік.* Өмір тәжірибесі өзара *т а л а п ш ы л д ы қ,* жауапкершілік сезімі күшейе түсетінін көрсетіп отыр (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ТАЛАС з а т. **1.** *Белгілі бір мәселе жайындағы пікір тартысы, дау, керіс.* Барын салып *т а л а с қ а*, Арын сатып қалашқа, «Жұрт болалық» деген жоқ, Жұрт қайғысын жеген жоқ, Іріп-шіріп, азып ек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бола берсе *т а л а с ы*, Екі нардың арасы, – Шыбындай ғой, шамасы, Өлмей ме қазақ алдалап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өткен сайлауда азырақ *т а л а с ы м ы з* болған (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Даулы, шешілмеген, анық-таныгы белгісіз жай.* Адал еңбек, ақ жүрек берер шешіп, Таза ақыл қосылса, әлемнің *т а л а с ы н* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бауыр, жүрек *Т а л а с* боп тұр, Намыс, сүйек Қалаш боп тұр. Малың алдау, Талауда тұр, Жаның арбау, Қамауда тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бәйгеге қостым тұлпар деп, Ұқсап жүрме жабыға. Алдымен келсең майданда, *Т а л а с* жоқ сенің бағыңа (М.Дулатов, Шығ.). *//Таласатын, даулласатын.* Ол кезде жерге *т а л а с* қазақ, қалмақ, Атысып, ауыл шауып, жылқыны алмақ, Бір соғыста қалмақты қазақ жеңіп, Тобықтының бәрі де тойға бармақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Үміт, дәме.* Өлеңге әркімнің-ақ бар *т а л а с ы,* Сонда да солардың бар таңдамасы. Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы (Абай, Шығ. жин.). **3.** *Тайталас, қатарма-қатар, теңбе-тең.* Қарақшыға *т а л а с* келдік, әттең, жер жақын болды (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Он бес пен жиырманың екі арасы Адам бола бастаудың бастамасы. Адамдық, надандықтың *т а л а с* кезі Ел басы я болу жігіт басы (Б.Бигелдиев, Балхаш).

Аспанмен [көкпен] талас. *Өте биік, зәулім.* Алатау – алып ана *к ө к п е н т а л а с*, Арда емген сол ананы тентек Талас. Қырғызға қасиетті Талас суын Ертеде қоныс қылған батыр Манас (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАЛАС= е т. **1.** *Белгілі бір мәселе жайында даулласу, тартысу.* Көке аға, осы күнде мен жас-

пын ғой, Жай-күйіңді біле алмай адастым ғой. Көп жылдар мешеу қалған халық үшін, Алаш деп, бәлшебек деп *т а л а с т ы м* ғой (М.Дулатов, Шығ.). Мектепте оқымаған білмей жүр ғой Жердегі мал-мақұлық, құс аспанда. Айтамын молдаекең жоқ оңашада, Сөз бермес «кәпірсің» деп *т а л а с қ а н д а* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұл сөзге тамам қонақ *т а л а с т ы* кеп, Бірі сол, бірі емес деп, бәрі сөйлеп. Қашқынның түсін жазған қағазды алып, Оқыды справник мынадай деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Бір-бірімен тістесіп жұлқыласу, алысу. Т а л а с қ а н* иттердің ішінде көбірек көзге түскен Кулаковтың шолақ құйрық танадай көк иті еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Іңірде ауылға келіп, итпен *т а л а с қ а н* қасқыр да аз болған жоқ (Қ.Әбдіқадіров, Мақташы.). Тапқан ба тегі жарасым, Қасқыр мен иттер *т а л а с ы п,* Айыққан бөрі кетіпті ішкіштен мүлде ара ашып (Ш.Смаханұлы, Кездік). **3.** *Таласып-тармасу, асығу. Т а л а с ы п* өнер-білім алып жатыр, Күнбе-күн алға қарай барып жатыр. От жегіп, көкте ұшып, суда жүзіп, Тәңірінің рахметіне қанып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұман келеді деген хабар аныққа шыққан соң, дүниеде бірінен-бірі бөлек тұрудан қапаста жатқанды артығырақ көріп, не болса да, екеуі қосылуға бір жол қарамақшы болып, енді қай күні бір жолықса бұрынғы іштегі жұмбақ болып жатқан сырларын *т а л а с ы п* сөйлемекші болып тұрғанда, Жамалға Ғалидан бір хат та келіп жетті (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *Ұрысып, керісу. Т а л а с п а й* бөліссе табиғат байлығын, Қара жер тойғызар адамның барлығын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан, *Т а л а с ы п* бір-бірінің жүзін жыртқан. Алданып арадағы дау-шарына, Қатерден қапері жоқ келер сырттан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Түсің суып кеткен екен. Алам десең алып қал! Не қыласың *т а л а с ы п*? Бұ да бір уақыт шығар! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Бақ сынасу, жарысу.* Оныңыз рас, ел жек көре қоймас, бірақ мен тұрғанда, жарқырап шыға қоймас, менімен *т а л а с а р л ы қ* не малы бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл мәжілістер бір мәрте болмай, бірнеше күндер ақылға салынып, ақырында Сәрсенбай билікке *т а л а с п а қ ш ы* болды (М.Дулатов, Шығ.). Ат шауып, тай жарысқан, *Т а л а с ы п* бәйгі алысқан. Көтерем арық-тұрық, Жаз шығып жайланысқан (М.Дулатов, Шығ.). **6.** а у ы с. *Аңсау, ұмтылу.* XIII ғасырдағы адамзатқа белгілі аумақтың тең жартысына жуығын жермен жексен еткен, тас үстінде тас қалдырмаған Шыңғыс тәңірлікке *т а л а с а д ы* (М.Бұлұтай, Зұлымдық.).

Аспанмен [көкпен] таласқан. *Өте биік, зәулім.* Онда *а с п а н м е н т а л а с қ а н* мұнаралы шыңдар да, құламалы құздар да бар (С.Мәуленов, Үркер.). *К ө к п е н т а л а с қ а н* теректер қайтадан жасыл жапырақ киінді (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТАЛАСА-ТАРМАСА үс т. *Жедегабыл, асығыс-үсігіс.* Қанапия мен Шәрбану тұра жүгіріп *т а л а с а - т а р м а с а* шығады, олардың артынан Ұмсынай шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жігіттер *т а л а с а - т а р м а с а* құдық түбіне бір-бір түсіп шықты (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Сыртта қазанға ет салып, қыз-келіншек *т а л а с а - Т а р м а с а* қимылдап, әзілдесіп күлісіп, өз қызығымен өздері болып жатыр (Ғ.Сланов, Асау арна).

ТАЛАСҚЫШ с ы н. *Төбелескіш, даукес, жанжалқой.* Жыныс бездерін алып тастаса әрекеті күшті *т а л а с қ ы ш* әтеш сылбыр болып жуасиды (Адам анатом.). *Т а л а с қ ы ш,* қаныпезер, өздері кіп-кішкентай қара құмырсқа бұлтық-бұлтық семіз (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Қазақтың қызметке *т а л а с қ ы ш* болатындығының, өздерінің жалқау болатындығының себебі не? (Абай, Тол. жин.).

ТАЛАСҚЫШТЫҚ з а т. *Жанжалқойлық, даукестік, төбелескіштік.* Аналық безін алып тастаған мекиенге әтештің аталық безін орнатса, онда әтештің айдары, қауырсындары және әтешке тән *т а л а с қ ы ш т ы қ* пайда болады (Адам анатом.).

ТАЛАССОКРАТОН [грек. thalassa – теңіз, kraios – күш] з а т. г е о л. *Мұхит түбінің тектоникалық тұрғыдан орнықты, қозғалысы аз аты-рабы. Т а л а с с о к р а т о н д а р ғ а* тән жер қыртысының көлденең қимасы қалыңдығы 5–10 км-ден аспайтын базальт қабатынан және оны көмкеріп жататын терең сулық шөгінділер қабатынан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология). Шөгінді қабаттың қалыңдығы әдетте жүздеген метрден аспайды, тек *т а л а с с о к р а т о н д а р д ы ң* континенттермен жапсарласу өңірлерінде ғана бұл көрсеткіш 1,5–2,5 км-ге жетуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАЛАССОКРАТТЫҚ: талассократтық кезең. т а р. *Қазіргі кездегі құрлықтардың бетіне теңіз суының кеңінен жайылу кезеңі.* Уақыт бойынша *т а л а с с о к р а т т ы қ к е з е ң* құрлықтардың аумағы төмен түсіп, теңіз суы басқан тектоникалық циклдердің ортасына сәйкес келеді (ҚҰЭ). *Т а л а с с о к р а т т ы қ к е з е ң д е*

карбонаттық жыныстар үлкен рөл атқарған теңіздік шөгінді қатқабаттар қалыптасты (ҚҰЭ).

ТАЛАССЫЗ с ы н. *Дау-дамайсыз, даусыз, анық.* – Деді де батыр қырандай, Жан-жағына көз салды, Өңкей ерлер *т а л а с с ы з* Батырдың сөзін құп алды (О.Шипин, Дастан.). Көркем әдебиеттің баланың рухани есеюіне қаншама қоғамдық көмек беретінін әркім-ақ *т а л а с с ы з* мойындайды («Қаз. әдеб.»). Қайткенде де жақсының жақсылығы көпке өнеге екені *т а л а с с ы з* шындық (Тоғызыншы шежіре).

ТАЛАС-ТАРТЫС з а т. **1.** *Дау-дамай, ұрыс-керіс.* Дау-жанжал ел арасы толып жатыр, Өзара *т а л а с-т а р т ы с* болып жатыр. Кешегі шешек жарған қазақ гүлі Сарғайып, бір су тимей солып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жайшылықта бақкүндестік, анау-мынау кикілжіндер болып жүрсе де, рулар арасындағы үлкен дау, *т а л а с-т а р т ы с т а р д ы* Шәкеннің алдына әкеледі (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2.** *Бәсекелестік. Т а л а с-т а р т ы с* – табиғаттың негізгі заңының бірі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАЛАСТАУ с ы н. *Дауы көптеу, шешілмеген.* Әдебиет мәселесі – біздің Қазақстан ішінде әзірге *т а л а с т а у* мәселе. Соның үшін бұл туралы әркім өз пікірін айтуға ерікті (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ТАЛАСТЫ: таласты жер. *Таласатын, бәсекеге түсетін, сыналатын жер.* Оза шауып олжа алған, *Т а л а с т ы ж е р д е* жүлде алған, Жасанған жауға қол салған, Ортадан ойып жол салған, Қарт Қожақ деген ер едім (Ер Тарғын).

ТАЛАСТЫР= е т. **1.** *Жарыстыру, бәсекелесу.* Бұл арада Әсенмен білім *т а л а с т ы р ы п,* ақыл салыстыруды бойына лайық көрмеді (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Айтысу, сөз таластыру.* Фани дін басшыларымен шариғат *т а л а с т ы р ы п,* айтысқа түсуге барған жоқ (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Билікке таластырды. *Болыстыққа таластырды, айтақтады.* Сөйтсе де өткен сайлаудағы Байжанның Нұрпейіске болысып, өзін құр тастағанын ойлап, Сәрсенбай құдалық себебімен келесі сайлауда би болмаспын ба екен деген ойға кіріп, өзін *б и л і к к е т а л а с т ы р ғ а н* достарына ақылдасты (М.Дулатов, Шығ.).

Биік таумен [көкпен, аспанмен] таластырды. *Өте биік, зәулім етті.* Мұнара және салған жарастырып, Төбесін *б и і к т а у м е н т а л а с т ы р ы п.* Шығарды әрбір түрлі үлгілерді Наданға ғылымменен жол аштырып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бой таластырды. *Жарыса, қатарласа өсті.* Біздің әулеттен басқа аталардың ұл-қыздары Оралдың өзімен *б о й т а л а с т ы р ы п,* дырауындай азамат боп қалған (М.Дүзенов, Ақәже). Жан-жақтағы жақпар-жақпар жар тастар, біріне-бірі *б о й т а л а с т ы р ы п* тұрған биіктер көзір қарауытып көрінеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Сөз таластырды. *Қарсыласып дауласты, салғыласты.* Қаншама жыл қабақ шытыспаған әйелімен бұдан әрі *с ө з т а л а с т ы р м а д ы* (Тербеледі тың дала). Жастар үлкен кісімен *с ө з т а л а с т ы р ғ ы с ы* келмеді, дүр етіп орындарынан тұрып, бәрі бірдей қол жууға ауыз үйге сытыла бастады (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТАЛАСТЫРУ *Таластыр етістігінің қимыл атауы.* Бақы мен Аманқұлдың күндізгі ермегінің үлкені айғыр *т а л а с т ы р у* болатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Сөз таластыру. *Айтысу, дауласу.* Беке, сіз бен бізге *с ө з т а л а с т ы р у д ы ң* қажеті қанша? (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТАЛАСУ *Талас етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Дауласу, керісу.* Ханға жауап қайырып, *Т а л а с у ғ а* бой ұрып, Шал айтқанша қамданып Хан асамен маңдайға, «Таласатын қандай? Мә!» – Деп жіберді бір салып (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Ұмтылу, тайталасу.* Ұлы қонтайшы өлісімен оның балаларының арасында таққа *т а л а с у* басталды (І.Есенберлин, Жанталас). Байлардың болыстыққа, старшындыққа *т а л а с у ы* – әрине, ауыл арасының үстемдігіне *т а л а с у* (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ТАЛАСЫП-ТАРМАСЫП үс т. *Таласа-тармаса.* Біреу тырнағымен, біреу мүйізімен, біреу тісімен майданға шығып, тіршілік тартысында тұр. *Т а л а с ы п-т а р м а с ы п* тамақ іздейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оның үстіне тамақ та жайсыз: ашаршылық ж... ғой. *Т а л а с ы п-т а р м а с ы п,* күніне жарты қадақ қара нан, бұлдыры жоқ, картоп салған сорпа ішесің (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛАТ= е т. **1.** *Тістеп жұлқылату, талатқызу.* Қасқыр бөлтіріктерін бауырына көтеріп, көзін ашқан соң-ақ, тірі лақ пен қозыны *т а л а т ы п* баулиды (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат). **2.** а у ы с. *Қанату, қысымшылық көрсету.* Ол Терентевтей аз ұлтты көп ұлтқа *т а л а т ы п* қойып, мұртынан күліп отыра беруді білмейді (З.Ақышев, Ақбел.).

ТАЛАТОП с ы н. е с к і к і т. *Лас, кір. Т а л а т о п* болып қалысты. Аяныспай ұрысты, Жығыса алмай тұрысты. Әрі-бері кимелеп, Бірін-бірі сүрісті (Бабалар сөзі).

ТАЛАТТЫР= е т. *Талатқызу, талауға түсірту.* Бір аяқтан ас ішкен иттер де ұяласын басқаға *т а л а т т ы р м а й т ы н* еді (Т.Дәуренбеков, Кездес.). Ана тобырларға менің адал малымды жегізіп, тапа тал түсте *т а л а т т ы р ы п* қойғандарыңа ырзалығым жоқ, ағайын! (А.Хангелдин, Ғани.).

ТАЛАТТЫРУ *Талаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАТУ *Талат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАУ[1] з а т. *Талан-тараж, тонау.* Бауыр, жүрек Талас боп тұр, Намыс, сүйек Қалаш боп тұр. Малың алдау, *Т а л а у д а* тұр, Жаның арбау, Қамауда тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Баяғысын бастады, Ұжданды былай тастады. Бостандықта жоқ жұмыс. Зар еңіреді талай жан, Сел боп ақты қызыл қан. Өтірік, *т а л а у*, өлтіріс (М.Жұмабаев, Шығ.).

Талауға салды. *Талады, тонады.* Не болыс, не ауылнай біздің артымыздан келіп, елді *т а л а у ғ а с а л м а с ы н* (С.Шарипов, Бекболат).

Хан талау. к ө н е. ***Ханталау*** (*елді дұрыс басқара алмаған хандардың жазасы).* Осының бәрі қолынан келмеген күйде елге бағынып, билердің айтқанын істеп отыратын еді. Елді тәсілмен ұстауға қолынан келмеген, бірақ билерге бағына алмаған хандарды *х а н т а л а у* деп, ел талап алып, қуып жіберетін еді не өлтіретін еді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТАЛАУ[2] *Тала етістігінің қимыл атауы.* Қолына түссе, ақбөкеннің лағындай қасқырша *т а л а у ғ а* дайын (Ш.Айтматов, Қош бол.). Бұл кезде Англия, Франция пират кемелері бұрынғы орнығып қалған Мексикадағы, Панамадағы, Испания отарларын ашықтан-ашық *т а л а у ғ а,* оларға шабуыл жасауға айналып, Испанияны қатты қорқытты (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.).

ТАЛАУЛА= е т. с ө й л. ***Талаура***. «Нан! Нан!» – деп көкітіп сол шірікті! – деп Мақаш дәрі шарпыған секпілді қоңыр жүзі *т а л а у л а п,* бурыл шашын шалқалай жапырып қойды (Т.Нұртазин, Адам.).

ТАЛАУЛАН= е т. с ө й л. ***Талауран***. Директордың қабағы қырыстана, көзі табан астында *т а л а у л а н ы п* шыға келді (К.Ахметбеков, Ақдала). Маған күлген бозбала *т а л а у л а н с ы н,* Талдан байлап ақ найза жалаулатсын! Өзі жауға кеткенде баласы өліп, Үйде отырып қатыны бебеу қақсын (Батырлар жыры).

ТАЛАУЛАНУ *Талаулан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАУЛАУ *Талаула етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАУРА= е т. **1.** *Шапақ шашу, қызыл жалқындану.* Болар-болмас желбіреп боз жалауы, Шың басында бір нүкте қозғалады. Талма түсте *т а л а у р а п* өртенген Күн Сексеуілдің шоғындай қозданады (М.Мақатаев, Шығ.). Күн еңкейіп, қанға малғандай қып-қызыл боп, *т а л а у р а п* батып барады екен (Қ.Мұхаметқалиев, Жұлдызды.). *Т а л а у р а п* атып келе жатқан таң да әлдебір үрей әкеле жатқандай (А.Жұмаділдин, Сең.). **2.** а у ы с. *Қызара бөрту, қабыну, ісіну.* Жара *т а л а у р а п* тұрады. Жазыла келеді де қайта іріңдейді («Мәдениет және тұрмыс»). Баспаның *т а л а у р а п* қабынып ауыратын катаралды түрі әлдеқайда жеңіл өтеді (С.Нұрғожаев, Бала ауруы).

ТАЛАУРАН= е т. *Шапақ шашу, жалқындану.* Таң ақ таңлақ болып сарғайып, *т а л а у р а н ы п* атып қалған екен (С.Сейфуллин, Әңгім.). Ауыр тұман тұншыға, Жауын жаумай далаға *Т а л а у р а н ы п* күн шыға Кең жапанды басты зіл (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАЛАУРАНУ *Талауран етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАУРАҢҚЫРА= е т. *Қызара бөртіңкіреу.* Мәмбеттің *т а л а у р а ң қ ы р а ғ а н* көзінде ерліктен өзге бостандық белгі таппады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТАЛАУРАҢҚЫРАУ *Талауранқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАУРАТ= е т. **1**. *Қызыл жалқындану, шапақ шашу.* Шілде күні қанға малғандай қызарып, *т а л а у р а т ы п* шықты (З.Иманбаев, Дала.). Сарыла ойлай-ойлай иі қанған, Түншықты Жамалдағы тұйық арман. Күн батты. Ал батыста *т а л а у р а н ы п* Тапжылмай ұйып алды ұйыған қан (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қызара бөрту, қабыну.* Рысбектің санынан бір жара шығып, *т а л а у р а т ы п* ісіп кетіпті (З.Ақышев, Жесір.).

ТАЛАУРАТУ *Талаурат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛАУРАУ *Талаура етістігінің қимыл атауы; қабыну, ісіну.* Ояна кетсем – бәрі түс. Жүйкенің *т а л а у р а у ы н а н* болар, тісім-тісіме тиер емес (Ө.Канахин, Жер бас.). Бронхит дегеніміз сол бронхылардың қабынуы, *т а л а у р а у ы* (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ТАЛБҰРАУ з а т. *Талдан жасалған бұраудың түрі.* – Сіздің сөзіңіз рас болса, көзі шыққан түйеге *т а л б ұ р а у* саламын (Едіге).

ТАЛҒА= е т. *Таңдау, іріктеу, сұрыптау.* Мен өзім нақ күнәсі көптің бірі, Айтпаса – ашылмай-

ды көңіл кірі. Жазықты-жазықсыз деп *т а л ғ а м а д ы м*, Кетпеді тырнағыма түскен тірі (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т а л ғ а м а й* жақынды ұрар, алысты ұрар, Өңкей байды еліртіп жарыстырар. Жолдасынан бұзылып бір қу шықса, Оны бір қу жетелеп таныстырар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақтың бағына қарай бұл кездерде окружной судтар бұл сияқты қазақ дауларына *т а л ғ а п* тануға айналған һәм қазақта талау, әйел зорлау жоқ екендігіне көзі жеткендей болған (М.Дулатов, Шығ.). Жақсыны жақсы деп сүйіп, жаманды жаман деп жиренбеген кісі – еш нәрсені *т а л ғ а м а й т ы н*, тұтынған жолы жоқ адам болуы керек қой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛҒАҒЫШ с ы н. *Талғампаз, талғамды.* Жүгері – ауа райын аса *т а л ғ а ғ ы ш* дақыл (Д.Қасенов, Ауыл.). Алғашқы бір-екі айда екіқабат әйелдер тамақ *т а л ғ а ғ ы ш* келеді (К.Өтегенова, Аборт. зияны).

ТАЛҒАЖАУ з а т. *Қоректік зат, талшық.* Көбінің қоржынында қарынға салып бүрген қатқан ет, таба нан, құрт, май, жент, жарма дегендей үйден алған *т а л ғ а ж а у* бар (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жамылып құрым киіз, жамау шоқпыт Тіршілікке не істетпеді амал жоқтық. Іздеген *т а л ғ а ж а у д ы* табан асты Жүрдік біз жеген иттей «айналсоқтық» (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Талғажау етті. *Қорек қылды, талшық етті.* Күзде жинаған тары-талқанын қыс бойы *т а л ғ а ж а у е т к е н* олар көктемде ақтан басқа асты сирек көруші еді («Қаз. әдеб.»). Жігіт жолға даярды, тек *т а л ғ а ж а у е т е т і н* бірдеңелер алуы керек (С.Еркебаев, Жолдар.).

ТАЛҒАЖАУЛА= е т. *Талшық ету, қорек қылу.* Қардың бетіне шығып тұрған шөптің басын шалып, қамыстың шашағын жұлып, *т а л ғ а ж а у л а п* жүрген сиыр не оңады (С.Әсіпов, Ауыл.).

ТАЛҒАМ з а т. *Адамның бір нәрсеге деген ұнасымды көзқарасы, талғампаздық.* Ауыл да алғаш эстетикалық *т а л ғ а м ы н* оятқан Мұхтар енді көп тоқиды (А.Әуезов, Бала Мұхтар). *Т а л ғ а м* – адамның өмір мен өнердегі эстетикалық құбылыстарды ажырата білуге, түсінуге және баға беруге деген қабілеті; әсемдікті, сұлулықты түсінетін сезім (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а л ғ а м* адамның дүниеге, қоршаған ортаға деген көзқарасын білдіреді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТАЛҒАМАЛЫ с ы н. *Талғайтын, сұрыптайтын.* Өлең түріне қарай әр бунақтың шумақ ішінде таңдамалы да, *т а л ғ а м а л ы* да орны бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Таңдамалы орны берілмесе, өлең өлең болмай шығады. *Т а л ғ а м а л ы* орнына назар салынбаса, өлең жорғағынан жаңылады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАЛҒАМДЫ с ы н. **1.** *Талғайтын, талғағыш,* Бұршақ – топыраққа *т а л ғ а м д ы* дақыл (К.Боранғазиев, Жемшөп.). **2.** *Талғамы бар, талғампаз.* Тұрмағанбет жасынан талапты да *т а л ғ а м д ы* болған (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). **3.** *Таңдаулы, іріктелген.* Балаларға арналған көптеген таңдаулы да *т а л ғ а м д* ы шығармалар сол журнал арқылы жарық дүниеге келген («Қазақст. мект.»).

ТАЛҒАМДЫҚ з а т. с ө й л. ***Талғамдылық.*** Кітапта сабақты пайдалану мүмкіншіліктері мен эстетикалық *т а л ғ а м д ы қ* жақтары ескерілген («Қазақст. мект.»).

Жарғақты талғамдық. ф и з. *Жартылай өткізгіш жарғақтың бөлінетін ортаның әртүрлі құраушыларына орай түрлі өткізгіштігінің болуы* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Сіңіру талғамдығы. х и м. *Күрделі қоспаның құрауыштарының сіңіру сипаттамасы. С і ң і р у т а л ғ а м д ы ғ ы* берілген жағдайда сорбент жұтқан сорбаттардың мөлшерлерінің қатынасымен анықталады (Қаз. тілі термин. Химия.).

Шайғындау талғамдығы. х и м. *Күрделі қоспа құрауыштарының шайғындық сипаттамасы. Ш а й ғ ы н д а у т а л ғ а м д ы ғ ы* берілген жағдайда көп құрауышты қоспалардың шайғындағы таралу коэффициенттерінің қатынасымен анықталады (Қаз. тілі термин. Химия).

ТАЛҒАМДЫЛЫҚ з а т. *Талғампаздық, талғағыштық.* Баланы көркемдікті көріп білуге, сезінуге баулуды эстетикалық тәрбие дейміз. Қарапайым тілмен айтқанда *т а л ғ а м д ы л ы қ қ а* баулу, үйрету («Мәдениет және тұрмыс»). Ғали, әсіресе, лирик есебінде өлең өнерін биік сатыға көтеріп, поэзияда *т а л ғ а м д ы л ы қ* пен сыршылдықтың үлгісін жасады (С.Қирабаев, Октябрь.).

ТАЛҒАМПАЗ с ы н. *Талғағыш, талғамды.* Ботагөз жасында өте тәкаппар, *т а л ғ а м п а з* қыз болғанымен, кейін аяулы әйел, жақсы дәрігер болып еді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Ғали Орманов – әр сөзіне жауапкершілікпен қарайтын *т а л ғ а м п а з* ақын («Қаз. әдеб.»). Жалпы тұрмысында эстетикалық *т а л ғ а м п а з* Сәкен жазу жұмысында да солай болуға тырысатын (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТАЛҒАМПАЗДЫҚ з а т. *Талғағыштық, талғамдылық.* Өмірдегі сұлулықты, табиғат көріністерін, ебең пен әлеуметтік қарым-қатынастағы, жеке адам бойындағы әсемдік көріністерді бағалай, қабылдай білу қасиетін *т а л ғ а м-*

п а з д ы қ қасиет деп бағалайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жастарды техникалық творчествоға тарту – оларды *т а л ғ а м п а з д ы қ қ а,* ізденіске баулитыны, білімге деген құмарлығын арттыратыны белгілі («Білім және еңбек»). Ауыл қыздарының біреуіне үйлене салмай, әйелді ту сонау Алматыдан әкелуі де ағайынның *т а л ғ а м п а з д ы ғ ы* күштілігінен болса керек (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТАЛҒАМПАЗДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Талғампаздық.*** Экранда жүріп жатқан оқиға музыка тілімен үндесе, оның әсері тіпті ықпалды болмақ, ол баланың эмоциясына әсер етіп, жақсы мағыналы образға еліктеуге, *т а л ғ а м п а з д ы л ы қ қ а* жетелейді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАЛҒАМСЫЗ с ы н. *Талғам қойылмай, қалай болса, солай.* Халық ағарту жұмысындағы бір жолға қойылмай келе жатқан жұмыс – мұғалімдерді кейде *т а л ғ а м с ы з* қабылдау («Қазақст. мұғ.»).// *Талғамы жоқ, талғамайтын адам.* Биік өнер биік талғам таңдайды *Т а л ғ а м с ы з д ы* тағдыр әркез алдайды. Мен басты деп танымаймын сондықтан Абайды ұқпас даңғойды (М.Шаханов, Қасырлар.).

ТАЛҒАМСЫЗДЫҚ з а т. *Талғам қоя білмеушілік.* Әр сөздің иісін, дәмін айырмай, сыртына қарап қолдану – *т а л ғ а м с ы з д ы қ қ а* апарады («Қаз. әдеб.»). Жазушы тек олардың өсек-аяңдарын, түрліше ұнамсыз істерін *т а л ғ а м с ы з д ы қ п е н* тізе берген (С.Қирабаев, Октябрь.).

ТАЛҒАМШЫЛ с ы н. *Талғампаз, талғамды.* Ауылдың қыздары әрі асау, әрі *т а л ғ а м ш ы л* ғой, біз сияқты қарапайым, қатардағы солдатты қайтсін («Лен. жас»). Ертіс пен Жайық өңірін аралаған да, тірнектеп жинаған халықтың ән қазынасын аса *т а л ғ а м ш ы л* тыңдаушысына жеткізе білу жеңіл ме? («Қазақст. әйелдері»).

ТАЛҒАМШЫЛДЫҚ з а т. *Талғампаздық, талғамдылық.* Әдебиет сынында танымдылық пен *т а л ғ а м ш ы л д ы қ* әлі де жеткіліксіз («Қаз. әдеб.»). Сонымен бірге сында субъективизм, нәрсіз *т а л ғ а м ш ы л д ы қ,* идеялық – көркемдік дәрежесі төмен шығармаларды мадақтау сияқты ұнамсыз құбылыстар әлі де жойылып біткен жоқ («Қаз. әдеб.»).

ТАЛҒАС= е т. *Таңдасу, сұрыптасу.* Кең далада, аспан астында орын *т а л ғ а с ы п,* үлкендік жасасып отырған жандарға тек қана таңғалғандай едік (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ТАЛҒАСУ *Талғас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛҒАТ= е т. *Таңдату, сұрыптату.* Аштық ас *т а л ғ а т п а й д ы,* Ашықтық жас *т а л ғ а т п а й д ы* (Мақал). Оның атқарып жүрген жұмысы уақыт *т а л ғ а т п а с ы н* біледі (А.Байтанаев, Асан).

ТАЛҒАТУ *Талғат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛҒАУ[1] з а т. с ө й л. ***Талғажау.*** Жастау біреуі: «Шөлдегенде *т а л ғ а у* қыларсың», – деп қалтасынан бір уыс малта алып ұсынды (Д.Исабеков, Тіршілік). Қамқоршысынан ерте айырылған қан күрең құлын ересек жылқы теуіп кеткен жерге ұмтылып, басы қырқылған шөптің мұздақ түбірін *т а л ғ а у* етіп жүр (М.Дүзенов, Әке.).

ТАЛҒАУ[2] *Талға етістігінің қимыл атауы.* Бұл бөлме қыздар мекені екені тазалықтан да, *т а л ғ а у д а н* да танылады (С.Шаймерденов, Болашақ.). Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі – түю, *т а л ғ а у* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Абайдан кейінгі сөзге *т а л ғ а у* кіреді: айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т а л ғ а у* жолында шалықтап әр қияға бір шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛҒАУЛЫ с ы н. *Таңдамалы, таңдаулы.* Онда барсам қайтеді, бармай-ақ қойсам қайтеді деген *т а л ғ а у л ы* ой болған жоқ (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ТАЛҒАУЛЫҚТЫ: талғаулықты жалғаулық. л и н г в. *Сөйлем ішінде кезектесіп қолданылатын жалғаулықтың бір түрі. Т а л ғ а у л ы қ т ы ж а л ғ а у л ы қ т а р д ы ң* ең жиі қолданылатын түрлері: я, не, немесе, болмаса біресе («Қазақст. мект.»).

ТАЛҒАУСЫЗ үс т. **1.** *Немқұрайды, қалай болса, солай.* Біз айналадағы нәрселерге *т а л ғ а у с ы з* қарамаймыз (Қ.Жарықбаев, Психология). Саудасыз аз ақыға жалданатын, *Т а л ғ а у с ы з* болмашыға алданатын. Сағынып сол күндерін, сол дәуренін, Күрсіне мұңлы сайтан алды демін (Ә.Тәжібаев, Өлең.). **2.** *Әмбебап, көп, алуан түрлі.* Өлең бір мақсатқа жұмсалатын құрал болу керек емес. Жалпы еркін, азығы *т а л ғ а у с ы з* өнер болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талғаусыз қоректенетін жануарлар. б и о л. *Өсімдіктекті және жануартекті азықпен қоректенетін жануарлар* (Қаз. тілі термин. Биология).

Талғаусыз өсімдіктер. ө с. *Сутектік көрсеткіштері (pH) әртүрлі топырақта өсетін өсімдіктер (інжугүл, дала шырмауығы, жатаған сарғалдак, орман бүлдіргені және т.б.)* (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТАЛҒАУСЫЗДЫҚ з а т. *Немқұрайлылық, кездейсоқтық.* Осы бір игілікті істі кейде *т а л ғ а у с ы з д ы қ,* атүсті қараушылық кездесе ме деп те қауіптенеміз (ХХ ғ. қаз. ақын.).

ТАЛҒАУШЫЛ с ы н. *Талғампаз, көп таңдайтын.* Ондай елдің ақыл, қиял, көңіл тілегі де өскен, ұстарған, нәзіктелген. Азға тұрғысызға, тайызға қанағат етпейді, *т а л ғ а у ш ы л,* таңдаушыл келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛДА= е т. **1.** *Бір-бірлеп салалау, тарамдау.* Сақалын *т а л д а п* таранып, Сөзге кірді қария (Қ.Әбдіқадіров, Батыр). Табылды бар ермегі, Тарамысты *т а л д а д ы.* Оқшантайдың белбеуін Қайта ұзартып жалғады (С.Мәуленов, Құлыншақ). Қара шашым *т а л д а й ы н,* Ертеңдікеш зарлайын, Ең болмаса жасаған Бейішінде болғаймын (Б.Майлин, Шыр.). **2.** а у ы с. *Бір істі жеріне жеткізіп тексеру, саралау.* Ғылым тарихын *т а л д а п* қарасаң, талай тамаша істерге тап боласың (А.Қалығұлов, Жарық.). Вожатый Есентайдың қатесін *т а л д а п* айтты (С.Бақбергенов, Менің досым).

ТАЛДАҒЫШ з а т. **1.** *Талдау жүргізуге арналған құрал* (Қаз. тілі термин. Химия.). **2.** <Analisatores, грек. analisis – жіктеу, талдау> б и о л. *Дененің сыртқы бетіндегі сезім мүшелері мен ішкі мүшелерді жүйке жүйесінің орталық бөлімімен байланыстырып тұрған рефлекторлық доғаның сезімтал бөлігі. Т а л д а ғ ы ш т а р* үш бөлімнен тұрады: 1) тітіркеністерді қабылдайтын шеткі бөлім (рецепторлар), 2) жүйкелік қозуды ми орталықтарына өткізетін өткізгіш жолдар (аралық бөлім), 3) қабылданған сезімге талдау жасалатын ми жабынындағы және қыртыс астындағы сезімтал орталық бөлім (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а л д а ғ ы ш т а р д ы ң* көмегімен организм мен қоршаған орта арасында байланыс қалыптасады (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а л д а ғ ы ш т а р* – сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерді қабылдап, талдау жүргізетін анатомиялық-физиологиялық құрылымының күрделі жүйесі (ҚҰЭ).

Талдағыштар жүйесі. б и о л. *Сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсерлерін қабылдап, оларды талдауға бейімделген сезімтал жүйке құрылымдарының жүйесі. Т а л д а ғ ы ш т а р ж ү й е с і* қабылдаушы құрылымнан – рецепторлардан, өткізгіш бөліктен және ми қыртысында орналасқан орталық бөлімнен тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАЛДАҒЫШ с ы н. *Талдау ісін атқаратын, талдай алатын.*

ТАЛДАЙ с ы н. *Тал сияқты, тал тәрізді.* Желмен ашылғандай ақырын ғана есік ашылып кетеді. Үйге үш әйел кіреді. Алдыңғысы денелі, ұлғайған, бір бәйбіше; екіншісі – орта жастағы әйел; үшіншісі – *т а л д а й* нәзік, талдырмаш бір қыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Әлгідей болмайды, жорғалаған желдің ішінен жібектей судырлап, *т а л д а й* бұраңдаған, жүзіне кәдімгі айдың нұрындағы нұр төгілген бір әйел шыға келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сені көріп құба *т а л д а й* иілген, Танытқым кеп шеберлік пен тегімді. Қас ұстадай пілләдан жіп иірген, Жаным, ойым бір қиялға берілді (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАЛДАН= е т. **1.** *Салалану, тарамдану.* Жауыз! Жауыз! – дегенде Айшаның шашы *т а л д а н ы п* бетіне түскен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Саралану, жіктелу.* Туынды етістіктердің түбір етістіктерден тағы бір айырмашылығы – бұлар түбірге және жұрнаққа *т а л д а н а д ы* (Қазіргі қаз. тілі). Мұнда өлең мазмұны, құрылысы бір-бірімен байланысты *т а л д а н ы п,* өте қызықты мәліметтер береді («Қаз. әдеб.»).

ТАЛДАНУ *Талдан етістігінің қимыл атауы.* Оқып-үйренуге тиісті шығармалардың дер кезінде *т а л д а н у ы н,* онда теориялық қағидалар мен әсіресе практикалық тұжырымдардың мән-мазмұнын ашуды ерекше есте ұстаймыз («Қазақст. мект.»).

ТАЛДАНЫЛ= е т. *Саралану, жіктелу.* Алдыңғы шептің іргесінде нағыз жауынгерлік сабақтар жүргіздік, жау жақтан қолданылатын ұрыс түрлері, әдіс-айлалары *т а л д а н ы л д ы* (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Олар ақын-жазушының творчестволық жолының қалыптасуын, даму кезеңдері мен ерекшеліктерін білмей тұрып, программа бойынша *т а л д а н ы л а т ы н* шығармаларын толық ұғынуы мүмкін емес («Қазақст. мект.»).

ТАЛДАНЫЛУ *Талданыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛДАС= е т. *Сараласу, талдау жасасу.* Олар бірінші күннің жұмысын өзара *т а л д а с ы п,* пікір алысты, бір-бірімен жақын танысты («Казақст. әйелдері»).

ТАЛДАСУ *Талдас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛДАТ= е т. *Жіктету, талдау жасату.* Дәрібаев бір студентті тақтаға шығарып, сөйлем *т а л д а т ы п* тұр (З.Асабаев, Жарас.). Оқушыларға сөйлемдегі сөздерді сөз құрамы жағына *т а л д а т а т ы н* («Қазақст. мект.»).

ТАЛДАТУ *Талдат етістігінің қимыл атауы.* Бір күні алгебрадан қозғалысқа арналған бір есепті *т а л д а т у* керек болды («Халық мұғ.»).

ТАЛДАТЫЛ= е т. *Талдау жасатылу, жіктетілу.* Магнитофонмен сөйлемдер жаздырылып, сөйлем мүшелеріне *т а л д а т ы л д ы* («Қазақст. мект.»).

ТАЛДАТЫЛУ *Талдатыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛДАУ[1] зат. **1.** филос. *Бүтіндіқұрамды бөліктерге жіктеп талдауға негізделген ғылыми-зерттеу әдісі. Т а л д а у* екі нысанда болады: практикалық әрекет және ой тәсілдері. *Т а л д а у* терминінің синонимі – зерттеу. Адамның даралық дамуында *т а л д а у* алдымен нақты практикалық әрекетпен іске асырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **2.** х и м. *Тұтастай бір заттың немесе оның қандай да бір ингредиентінің кез келген сипаттамасын – құрамын, құрылысын, күйін анықтауды мақсат еткен зерттеу әдістері мен процестері. Т а л д а у* (анализ) дегеніміз қоспалы, күрделі нәрселерлі, пернелерді жеке-жеке алып, бөлшектеп тексеру (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аргентометрлік талдау. х и м. *Титрант ретінде күміс нитратының ерітіндісі қолданылатын, кейбір аниондарды анықтайтын титриметрлік талдау* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Атомды-абсорбциялық талдау. х и м. *Көрінетін не ультракүлгін сәулелерді зерттейтін үлгінің атомдық буы арқылы жіберіп, оның қарқындылығы анықталатын спектрінің элементтің жұту сызықтары жатқан бөлігінде жататын спектрлік талдау* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Атомды-флуоресцентті талдау. х и м. *Арнайы сәулеленуге ұшыраған үлгінің атомдық буының флуоресценциясының қарқындылығын өлшеуге негізделген фотометрлік талдау* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Бақылау талдауы. х и м. *Бұрынырақ алынған мәліметтерді, оларды алуға қолданылған әдістеме бойынша қайта тексеру мақсатында өткізілетін талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Белсендіруші талдау. х и м. *Зерттейтін затты кванттармен және ядролық бөлшектермен сәулелендіргенде түзілетін радиоактивті изотоптардың сәуле шығару энергиясын өлшеуге негізделген талдау* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Вольтамперметрлік талдау. х и м. *Зерттелетін заттың ерітіндісін электролиздеуде үйектелу кернеуімен ток күші арасындағы тәуелділікті анықтау негізіндегі сандық және сапалық талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Газдық талдау. х и м. *Анықталатын құрауыш газ фазасында болатын немесе сол күйге өтетін үдеріс* (Қаз. тілі термин. Химия).

Газкөлемдік талдау. х и м. *Зерттелетін заттың өлшендісі реактивпен әрекеттескенде бөлінетін газ көлемін өлшеуге негізделген газдық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Дериватографтық талдау. х и м. *Үлгіні қыздырғанда оның температурасы мен массасының бір мезгілде өзгеруін өлшеуге негізделген талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Елеуіштік талдау. х и м. *Стандартты елеуіштер арқылы өткізуге негізделген түйіршік өлшеу құрамын талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Жалынды-фотометрлік талдау. х и м. *Зерттелетін үлгіні жалында жандырғанда берілген элементтің эмиссиялық сызықтарының қарқындылығын анықтайтын фотометрлік талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Жүйелік талдау. х и м. *Зерттелетін ерітіндідегі иондарды бөлудің және одан кейін анықтаудың белгілі реті сақталатын сапалық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Изотоптық талдау. х и м. *Радиоактивтік изотоптар көмегімен заттың құрамы мен құрылымын анықтайтын талдау әдісі. И з о т о п т ы қ т а л д а у* – зерттелетін заттың изотоптық құрамын анықтайтын талдау әдісі (Қаз. тілі термин. Химия.).

Иммерсиялық талдау. х и м. *Ұнтақталған заттың сыну көрсеткішін сыну көрсеткіші белгілі әртүрлі сұйықтықтардың ішіндегі оның интерференция суретін салыстыру арқылы анықтайтын әдіс* (Қаз. тілі термин. Химия.).

Колориметрлік талдау. х и м. *Зерттелетін затты түсті қосылысқа айналдырып, оның концентрациясын ерітіндідегі бояуының қарқындылығына сай анықтауға негізделген көрнекі талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Кондуктометрлік талдау. х и м. *Ерітіндінің электр өткізгіштігін өлшеуге негізделген сандық талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Көлемдік талдау. х и м. *Берілген үлгімен реакцияға түсуге қажетті реагент ерітіндісінің көлемі өлшенетін сандық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Көрнекі талдау. х и м. *Жүйедегі түзілген түсі бар заттың ерекшеліктеріне сай көзбен көріп, сапасын анықтау тәсілі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Құрылымдық талдау. х и м. *Үлгінің құрылымын анықтау мақсатында жүргізілетін талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Люминесценттік талдау. х и м. *Зерттелетін затқа ультракүлгін сәулелер әсер еткенде немесе реакцияның барысында пайда болатын лю-*

минесценцияланатын жарық шығарудың қарқындылығы анықталатын талдау әдісі (Қаз. тілі термин. Химия).

Майдалық талдау. х и м. *Майдалық ортадағы бөлшектердің мөлшерлерін оның мөлшері мен қуыстарына сай анықтау әдістерінің жиынтығы. М а й д а л ы қ т а л д а у* эксперимент нәтижелеріне жеке факторлардың әсер етуін анықтайтын статистикалық әдіс (Қаз. тілі термин. Химия).

Макрохимиялық талдау. х и м. *Қойылған мақсатқа жету үшін массасы 100 мг-нан немесе көлемі 1 мл-ден көп үлгі қажет ететін талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Масс-спектрометрлік талдау. х и м. *Заттың үлгісі иондану, түзілген иондар массасының спектрі тіркелетін талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Микрохимиялық талдау. х и м. *Қойылған мақсатқа жету үшін массасы 0,01–10 мг және көлемі 0,1–1 мл үлгі жеткілікті болатын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Нейтронды-абсорбциялық талдау. х и м. *Анықталатын элементтер нуклидтерінің нейтрондарды жұтуын немесе шашыратуын өлшеуге негізделген элементтік талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Нефелометрлік талдау. х и м. *Зерттелетін заттың жүзгіндерінен шашырап таралған жарық қарқындылығын өлшеуге негізделген сандық талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Потенциометрлік талдау. х и м. *Электрхимиялық реакцияға қатысатын құрауыштардың белсенділігі мен электродтық потенциал арасындағы тәуелділігін анықтауға негізделген сандық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Пішіндік талдау. х и м. *Әрекеттеспейтін молекулалардың әртүрлі конформацияларының арасындағы тепе-теңдікті және заттардың физикалық, химиялық қасиеттері мен конформациялық ерекшеліктерінің байланысын зерттейтін стереохимия бөлімі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Рентген құрылымдық талдау. ф и з. *Үлгі арқылы өткен рентген сәулелерінің дифракция көрінісін зерттеп, қатты денелердің атомдық-молекулалық құрылымын анықтайтын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Рентгенспектрлік талдау. ф и з. *Зерттелетін заттың рентген спектрлерін пайдалануға негізделген талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Рентгенфазалық талдау. х и м. *Рентген сәулелерінің дифракциясын зерттеуге негізделген, кристалдық үлгілердің фазалық құрамын анықтайтын сандық және сапалық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Рефрактометрлік талдау. х и м. *Зерттелетін заттың сыну көрсеткіші өлшенетін сандық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Сандық талдау. х и м. *Үлгідегі химиялық элементтердің, атомдар топтамасының немесе құрылымдарының мөлшерін анықтайтын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Сапалық талдау. х и м. *Үлгінің құрамында әртүрлі химиялық элементтердің не атомдар топтамасының бар екендігін анықтайтын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Спектрлік талдау. х и м. *Сәуле шығару, жұту және электромагниттік сәуле шығарудың комбинациялық шашырау спектрлерін зерттейтін талдау әдістерінің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Спектрфотометрлік талдау. х и м. *Зерттелетін үлгіден шығатын сәуле ағынындағы жұтылу спектрін спектрофотометр көмегімен зерттейтін талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Сындық талдау. х и м. *Кендердегі, құймалардағы және бұйымдардағы асыл металдардың мөлшерін анықтайтын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Талдаудың дәлдігі. х и м. *Сандық талдау кезіндегі өлшеу қателігінің шамасы. Т а л д а у д ә л д і г і н і ң* 2 түрі бар: абсолюттік және салыстырмалы дәлдіктер (Қаз. тілі термин. Химия).

Талдаудың кинетикалық әдістері. х и м. *Химиялық реакция жылдамдығы мен реакцияласушы заттар концентрациясының арасындағы тәуелділікке негізделген химиялық талдау әдістері* (Қаз. тілі термин. Химия).

Талдау жасады. *Талдады, жіктеді.* Философияның тарихында категорияларға алғаш рет теориялық *т а л д а у ж а с а ғ а н* Аристотель болды (А.Қасымжанов, Диалектика.).

Талдау және жинақтау. <грек. analysis – саралау, мүшелеу және synthesis – бірігу, тұтасу> ф и л о с. *Бүтінді, тұтастықты құрамдас бөліктерге, мүшелерге ойша немесе реалды түрде таратып, ажырату арқылы түсіну және олардың ішкі үйлесімінің мысалымен басқа құбылыстарды тану әдісі. Т а л д а у ж ә н е ж и н а қ т а у* ғылыми-зерттеуде, таным процесінде кеңінен қолданылып, зерттеу нысанының құрамы, құрылысы, қасиеттері, қатынастары мен белгілерін анықтауда қолданылады (ҚҰЭ). Ойлау операцияларында *т а л д а у ж ә н е ж и н а қ т а у* абстрактілік ұғымдардың көмегімен жүзе-

ге асырылатын, қорытындылау абстракциялау, т.б. логикалық әдістермен тығыз байланыста нәтиже беретін әдіс ретінде көрінеді (ҚҰЭ).

Талдау картасы. э к о л. *Қандай да бір құбылыстың жеке элементтерін, әдетте, аз талданып қорытылған көрсеткіштермен бейнелеп көрсететін карта. Т а л д а у к а р т а с ы* қаралып отырған көрсеткіштің кеңістіктік ерекшеліктерін немесе зерттелетін құбылыстардың өзара қатынасын зерттеуге арналған (Қаз. тілі термин. Экология). Екінші жағдайда *т а л д а у к а р т а с ы н* көбіне кешенді карта деп атайды (Қаз. тілі термин. Экология).

Тамшылық талдау. х и м. *Талдаулық реакцияны ерітіндінің бір тамшысында жүргізетін микрохимиялық талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Термиялық талдау. х и м. *Температураны бағдарламаға сай өзгерту жағдайында жүргізілетін талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Титриметрлік талдау. х и м. *Зерттелетін құрауыштың мөлшерін онымен әрекеттесуге жұмсалатын титрант көмегіне сай есептейтін сандық талдаулар жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Төрелік талдау. х и м. *Өнім өндіруші мен тұтынушы арасындағы таласты шешу кезінде және ұзақ сақталған өнім сапасының мемлекеттік стандарт пен техникалық шарттарға сәйкестігін тексеруде жүргізілетін бақылау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Фазалық талдау. х и м. *Зерттелетін жүйенің құрамындағы жеке фазалардың құрамы мен құрылымын анықтайтын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Хими.).

Физика-химиялық талдау. х и м. *Тепе-теңдіктегі жүйе қасиеттерінің күй параметрлеріне тәуелділігін зерттейтін талдау әдістерінің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Фотометриялық талдау. ф и з. *Әртүрлі заттардың инфрақызыл немесе ультракүлгін сәулеленуді, сол сияқты күндізгі жарықты өткізу, сіңіру немесе шашырап тарау мөлшерін өлшеуге негізделген талдаудың оптикалық әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Функциялық талдау. х и м. *Берілген затқа тән функциялық топтарды анықтайтын талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Химиялық-спектрлік талдау. х и м. *Үлгіні химиялық әдістермен ерітіндіге ауыстырып өңдеу сатысы кіретін және сол ерітіндіні эмиссиялық спектрлік талдаумен зерттеу* (Қаз. тілі термин. Химия).

Хромотографиялық талдау. х и м. *Қоспа құрауыштарының сорбент пен элюент арасындағы тепе-теңдігіне немесе кинетикалық таралу өзгешеліктеріне негізделген талдау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Шөгулік талдау. х и м. *Дисперсті жүйедегі бөлшектердің және полимерлердің ерітінділеріндегі макромолекулалардың молекулалық массасын шөгу жылдамдығы арқылы анықтау* (Қаз. тілі термин. Химия).

Элементтік талдау. х и м. *Зерттелетін заттағы химиялық элементтерді сапалық тұрғыдан ашып, сандық тұрғыдан мөлшерін анықтауға бағытталған талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

Эмиссиялық спектрлік талдау. х и м. *Зерттелетін үлгінің шығару спектрлеріне негізделген элементтік спектрлік талдау әдісі* (Қаз. тілі термин. Химия).

ТАЛДАУЫШ з а т. г е о л. *Үйектегіш микроскоптың объективі мен окулярының аралығында тубуста орналасқан Николь призмасы. Т а л д а у ы ш* жарықтың үйектелгенін бақылайды және анизотроп минералдарда қоссынған сәулелердің интерференциялауына жағдай туғызады (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАЛДЫ с ы н. *Талы көп, тал өскен (жер).* Суы мол, қамысты көлдер мен *т а л д ы* өзендердің жағасына біткен шалғынның шығымын адам сөзбен айтып жеткізе алардай емес (І.Есенберлин, Қатерлі.). Сұраушының сүйгенін Кім береді *т а л д ы с ы н,* Тым болса осы шүйкенің, Бітірсем екен жартысын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛДЫР= е т. *Есінен тандыру, талықсыту.* Өзіңде өзіңнің қасың болмаса, баланың аузын астан алмай, аспен ұрып жығып, болмаса тамақ бермей, аштан қатырып, *т а л д ы р ы п* ұйықтатып бала асырауыңды қой (М.Жұмабаев, Шығ.). Қараңғыда Ноғайбекті қамшымен ұрып *т а л д ы р ы п* кеткен жігіт екенін шырамыттым (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Осылармен бірге ат белін *т а л д ы р ы п* жүрсем деп ойлаймын (Б.Момышұлы, Шығ.). Осы ойлар байбатшаны *т а л д ы р а д ы,* «Күйеуі мұны неге ар қылмады? Бұл қызға мен де рұқсат етейін»,– деп, Мақсатын көп жыл күткен қалдырады (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАЛДЫРМАШ с ы н. *Үзіліп түрған, нәзік, жіңішке.* Желмен ашылғандай ақырын ғана есік ашылып кетеді. Үйге үш әйел кіреді. Алдыңғысы денелі, ұлғайған, бір бәйбіше; екіншісі – орта жастағы әйел; үшіншісі – талдай нәзік, *т а л д ы р м а ш* бір қыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақбаланың баяғы қыз күніндегі ажары сынбапты,

қыз кезінде *т а л д ы р м а ш,* нәзік болатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мойнына галстук таққан *т а л д ы р м а ш* қана бір жас қыз мені мектеп ішіне қарай бастай берді (О.Тәжиева, Жетім қыз).

ТАЛДЫРМАШТАЛ= е т. с ө й л. ***Талдырмаштан.*** Мамыргүл шынында да мамырдың гүліндей аппақ болып, бойы таралып, *т а л д ы р м а ш т а л ы п* өсіпті (А.Хангелдин, Ғани.).

ТАЛДЫРМАШТАН= е т. *Жіңішкеру, таралып жүдеу.* Мектеп жасына дейінгі баланың денесі біртіндеп *т а л д ы р м а ш т а н ы п* және бойшаң бола бастайды (Семья тәрбиесі).

ТАЛДЫРМАШТАНУ *Талдырмаштан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛДЫРМАШТАУ с ы н. *Нәзіктеу, жіңішкерек.* Денесі *т а л д ы р м а ш т а у* болғанымен, Кенжетайдың бір кісіден таяқ жемейтін күші бар еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Машинадан секіріп түскен *т а л д ы р м а ш т а у* офицер маған таман бет алды (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Егер жүйрік ат өте құлынсауыр, белі қайқы, жіңішке, аяғы *т а л д ы р м а ш т а у,* басы ешкі тұмсықтау болса ұшқыр жер ұзаған сайын шабысы, шабыты төмендей береді екен (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ТАЛДЫРМАШТЫҚ з а т. *Нәзіктік, жіңішкелік.* Маржанның сымбаты құрбысына қарағанда көшілгері. Денесінің *т а л д ы р м а ш т ы ғ ы н а* қарамастан, балтырлары тоқ (М.Сқақбаев, Сұлутөр.). Жастық өзі де он беске келіп қалды. Бірақ бойымның қысқалығы, өзімнің *т а л д ы р м а ш т ы ғ ы м* ол жаста екенімді ұрлап, тіпті, «балиғатқа жетпеген» дегізетін секілді еді (А.Тоқмағанбетов, Ақ моншақ).

ТАЛДЫРТ= е т. *Әлсірету, қатты шаршату.* Бәрі де кетіп барады, Жүйрігін алға оздыртып, Жаяуын артқа қалдыртып, Тұлпарға тұяқ тоздыртып, Қыранға қанат *т а л д ы р т ы п* (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер).

ТАЛДЫРТУ *Талдырт етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛДЫРУ *Талдыр етістігінің қимыл атауы.* Көкірегіңді жастанып ап, *Т а л д ы р у ш ы* ем қолыңды мен. Деген сөзің «Қалқам шырақ» Кетер емес көңілімнен (М.Хакімжанова, Ана махабб.). – Ақ белін босқа *т а л д ы р у ғ а* туыппын ба, осы? – деді ол (Р.Ниязбеков, Отағасы).

ТАЛИ= е т. *Тарбию, талтаю.* Жағадан ұстап Алшыораз *Т а л и я* тартып табанын. Ат үстінен жұлып ап Аударып жерге түсірді (Батырлар жыры).

ТАЛИБАН з а т. с а я с и. *Ауғанстандағы пуштундар арасында 1994 ж. құрылған ислам қозғалысы.* Қазақстан басшысының Ауғанстандағы ахуалға арнайы тоқтала келіп, мұндағы ең басты мақсат *т а л и б а н д а р д ы* тұғырдан тайдыру емес, ең керегі елде ашық қоғам, заңды билік орнауына қол жеткізу, экономикалық жағдайды жөндетуге жәрдемдесу екендігін ескерткені де орынды естілді («Егемен Қазақстан»).

ТАЛИҒЫМ з а т. е с к і к і т. *Тағдыр, жазмыш; бақ, несібе.* Иә, Хатым, мұнша малым бәрі кетті, Харамилер бәрі де қашып бітті. *Т а л и ғ ы м н ы ң* шырағы қайта жанып, Үндістанның бір лалам душар етті (Бабалар сөзі // Хатымтай).

ТАЛҚАН з а т. т а м а қ. э т н. **1.** *Қуырылған бидай, жүгері, тары және т.б. дәндердің диірменге тартылған не келіге түйілген ұнтағы. Т а л қ а н* – көптеген тағамдарға таптырмайтын шикізат (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а л қ а н н а н* быламық, ботқа, атала дайындауға болады. Сондай-ақ сүтке, қаймаққа, сары майға, сорпаға, суға бұлғап желінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а л қ а н н ы ң* сағын бөліп алу үшін жайпақ табақ-қа салып екшейді (ҚҰЭ). Шайды *т а л қ а н м е н* ішеміз, көжені *т а л қ а н н а н* жасаймыз. Ертеңгісін де *т а л қ а н,* кешке де *т а л қ а н* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). **2.** а у ы с. *Күл-паршасы шыққан, быт-шыты шығып бұзылған үгінді.* Бұл күнде енді қираған үйлердің *т а л қ а н* болып қалған тастарының жан-жағына түсетін жөнді көлеңкесі де жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.).

Талқан етті [қылды]. *Күл-паршасын шығарды, тас-талқан етті.* Невскийдің Арман үшін берген жауабы оның басына төнген қауіп-қатердің талайын *т а л қ а н е т т і* (Ә.Әбішев, Ғаламат). Ашуыма көп тисең, Өзекті жанға бір өлім, Ордаңды *т а л қ а н қ ы п* шабармын (Махамбет, Өлеңд.).

Талқанын сынады. *Тағдырын сынады.* Жебедей жерге кіргенше, Өлейін де тынайын. Талайлымен қосылып, Кел, тәуекел, кел енді, *Т а л қ а н ы м д ы с ы н а й ы н* (Бабалар сөзі).

Талқанын шығарды. *Күл-талқан етті, қиратты, бүлдірді.* Ата бура аяғына салған кісеннің *т а л қ а н ы н ш ы ғ а р ы п,* ауылдан қашып келе жатқан беті осы (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ТАЛҚАНДА= е т. **1.** *Қуырылған бидай мен тарыны түйіп, ұнтақтау.* Әжем қуырған бір аяқ бидайды келіге түйіп, *т а л қ а н д а п* берші деп өтінді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Қирату, бүлдіру, жою, құрту.* Неміс фашистерін өз ордасында

т а л қ а н д а ғ а н совет жауынгерлері елге қайтып келіп жатты (М.Хасенов, Берлин.). Егер қолынан келсе, олар таудың тасын *т а л қ а н д а п,* ағашын өртеп, күл ғып кеткісі келді (С.Мұқанов, Ботагөз). Батысқа қарай бет алған жорығында моңғол шапқыншылары XXI ғасырдың бас кезінде Қазақстанның бұрынғы халықтарының бұл жоғары дәрежелі мәдениетін *т а л қ а н д а д ы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **3.** а у ы с. *Қол жеткізу, орындау.* Орыс тілін үйренуге осынша талаптанса да, қиынырақ соғады. «Қатып кеткен күнелі тілді сәби баланың шолжаңына келтіру онша жеңілге соғатын месе, Бірақ талабының *т а л қ а н д а м а й т ы н* нәрсесі жоқтығына сеніп, іс қылып жатырмын» – дейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛҚАНДАЛ= е т. *Жеңілу, жермен-жексен етілу.* Халықтардың күштерін біріктіру арқа сында гитлершіл Германия мен империалистік Жапонияның армиялары *т а л қ а н д а л д ы* («Қаз. әдеб.»). Екі күннен кейін немістердің әскери эшелоны *т а л қ а н д а л ғ а н ы* жөнінде Үлкен жерге хабар берілді (К.Тоқаев, Көмескі із.).

ТАЛҚАНДАЛУ *Талқандал етістігінің қимыл атауы.* Жау өзін мүлдем *т а л қ а н д а л у д а н* сақтап қалу үшін қолда бар барлық күшін аямай жұмсап бақты (Ә.Меңдібаев, От кешу). Дәл сол кезде Сталинград түбіндегі гитлершіл армияның *т а л қ а н д а л у ы* Болгарияда партизан қозғалысын күшейте түсуге жігерлендірді (Қ.Меңдіқожин, Бауыр.).

ТАЛҚАНДАН= е т. *Быт-шыт болу, күл-талқаны шығу.* Қирады кеме мүлде *т а л қ а н д а н ы п,* Ағызып бет-бетімен кетеді алып. Аралға жалғыз Пәрмән аман шықты, Білмейді кім өлгенін, кімнің қалып (Ш.Әбенов, Ортақ арал).

ТАЛҚАНДАНУ *Талқандан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛҚАНДАС= е т. *Күл-паршасын шығарысу, бірге құрту.* «Қалқам» деп қадір тұтып қазақ қызын, Белсеніп *т а л қ а н д а с т ы ң* күндік құзын. Кедейдің жанын ұққан жаршы атанып, Ақтап ең туған елдің дәмін-тұзын (М.Хакімжанова, Таңд.).

ТАЛҚАНДАСУ *Талқандас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛҚАНДАТ= е т. *Күл-паршасын шығарту, күл-талқан еткізу.* Мен киініп болған соң урядник қасындағы стражникке жатағымызды *т а л қ а н д а т ы п* тінткізді (С.Сейфуллин, Шығ.). Қаһарын шашқан дүшпанды *Т а л қ а н д а т а* қуғызды (Ү.Кәрібаев, Өлеңд.).

ТАЛҚАНДАТҚЫЗ= е т. *Күл-парша еткізу, тас-талқанын шығартқызу.* Отанымыздың қасиетті асқар белі – Қазбек пен Эльбрустың алтын шыңын қайтып қана неміс оғына *т а л қ а н д а т қ ы з а р с ы ң?* (Б.Бұлқышев, Адамзат.).

ТАЛҚАНДАТҚЫЗУ *Талқандатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛҚАНДАТУ *Талқандат етістігінің қимыл атауы.* Қай жан шыдар бұл қорлыққа, Қай жан шыдар бұл мазаққа! Сүйген жерін *т а л қ а н д а т у* – Өлім арлы азаматқа (А.Тоқмағанбетов, Өлеңд.).

ТАЛҚАНДАУ *Талқанда етістігінің қимыл атауы; қирату, құрту.* – Біз жауды толық *т а л қ а н д а у* үшін елімізге қанша металл керек болса, сонша беруге тиіспіз, – деп қаулы қабылдады (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Жерді зор көлемде тартып алу, отырықшылық ошақтарын *т а л қ а н д а у,* қоғамдық өмірдің барлық саласындағы ұлттық алалау, қисапсыз алым-салық қазақ халқының экономикалық жағдайының құлдырауына, еңбекшілердің қайыршылыққа ұшырауына апарып соқтырды (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ТАЛҚАНДЫҚ с ы н. *Талқан болармық, талқанға жарарлық.* Өзің кетердегі *т а л қ а н д ы қ* дән таусылғансын, ала ешкінің лағын сойып алғанбыз (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ТАЛҚУРАЙ з а т. б о т. <лат. lysimachia> *Примула тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер, кейде жартылай бұта. Т а л қ у р а й* маусым-тамыз айларында гүлдеп, жеміс салады (ҚҰЭ). *Т а л қ у р а й д ы ң* құрамында (әсіресе тамырында) сапонин бар, сондықтан өсімдікті мал жемейді (ҚҰЭ).

ТАЛҚЫ з а т. **1.** *Теріні керіп, созып, иін қандыра жұмсартатын ағаш аспап. Т а л қ ы* – теріні керіп, созып жұмсартатын ағаш құрал. Ол қатты мықтап орнатылады. Ортасын кертіп, ойып қояды (ҚҰЭ). *Т а л қ ы н ы ң* ирек, сүзгі, созғы, баспа талқы, тіс ағаш дейтін түрлері болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а л қ ы м е н* тері өңдегенде бір адам терінің өңін ішіне қарата шиыршықтап бүктеп, бастырықтың астына төсеп, жайлап айналдырып отырады, екінші адам бастырықты көтеріп, басу арқылы терінің қырыс-тырысын жазып, жұмсартады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** а у ы с. *Адам баласының басына түскен ауыр азап, бейнет, қиындық.* Жұмажан жетім болып, жас кезінде өмір *т а л қ ы с ы н ы ң* небір қиыншылығын басынан кешірді (Ауызекі). **3.** а у ы с. *Таразы, сынақ.* Туған елім – надан ел, Жетімдік қаза қайтпайды ол. Көп *т а л қ ы с ы* – аққан

сел, Бұзуға болмас тағдырын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жасыңда араластың малтымаға, Қызығып есер елдің салтына да! Би, болыс, епті жігіт атанам деп, Көп түстің ерегіскен *т а л қ ы ғ а* да! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Талау, талан-тараж.* – Қалқам-а-ай! Көрмегенді көрген екенсің ғой!.. Әйтеуір көп орыстың *т а л қ ы с ы н а н* аман болғаныңды айтсайшы! – деп таңдайын қағып, басын шайқады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талқыға салды. а) *Сынады, тексерді, сынақтан өткізді.* Сөзімді не кектерсің, не жүптерсің, Ойыңды теріс дейді Баян-айын! *Т а л қ ы ғ а с а л м а й* шындық табылмайды, Құл ғана қожаны ылғи қабылдайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Солақ екен теңіз тулап, Таудай-таудай қара толқын Теңізді *с а л д ы т а л қ ы ғ а* Долы дауыл буырқанып. Ұстаудан шыққан аңдай ұлып, Кеменің кенеп майшаларын Сатырлатты, қиратты (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Көпшіліктің пікірталасынан өткізді, қаралды. Т а л қ ы ғ а с а л м а с а* Қасқақ сөзінің жалғаны жоқ, оған әзір тоқтам да жоқтай көрінген (К.Сегізбаев, Беласқан).

Талқы көрді. *Тауқымет тартты, сыннан өтті.* Тұқымымын тұлпардың, Талайын *к ө р г е н т а л қ ы н ы н* (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ТАЛҚЫЛА= е т. **1.** *Иден шыққан, тобарсып кепкен теріні талқыға салып жұмсарту.* Хамза ағай теріні *т а л қ ы л а п,* уқалап әбден бабына келтіргенде аппақ қағаздай болып шығатын («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Бір істі жан-жақты тексеріп, пікір алысу, белгілі бір тұжырымға келу.* Ертеңіне талапкер өнерпаздар әркімнің рольде қалай ойнап шыққанын, жетістігі мен кемшіліктерін, көрермендерге операның қалай әсер еткенін *т а л қ ы л а д ы* (Қ.Боқаев, Өнерпаз.). Сол күні үшеуміз далада отырып, келешегіміздің жоспарын *т а л қ ы л а п* едік (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Тюркологтардың советтік Комитеті мен Қазақ ССР Ғылым академиясы ұйымдастырған конференцияда 320 баяндама *т а л қ ы л а п,* тюркология ғылымының бүгінгі проблемасын ортаға салды («Білім және еңбек»). **3.** а у ы с. *Талау, талан-таражға салу.* Ол о ма? Келген-кеткен кісінің көзі Ақбілекте болатынын алдымен әкесі сезеді. Бәрі де «Мамырбайдың орыс *т а л қ ы л а ғ а н* қызын қара!» деп, ақсақалды көзге шұқыған тәрізденеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛҚЫЛАН= е т. *Жан-жақты тексеріліп, талқыға салыну.* Ноябрь айында академияның сессиясында Жезқазған мен кенді Алтайдың проблемалары *т а л қ ы л а н д ы* (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Бұл тапсырма тиісті өндірістік бөлімше коллективінің жиналысында *т а л қ ы л а н д ы* (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Соңғы кездері парламенттік тыңдаулар тәжірибеге кеңінен кіре бастады. Тыңдаулардың нәтижесі бойынша атқарушы билік органдары үшін, сондай-ақ *т а л қ ы л а н а т ы н* мәселелер бойынша заңдарды жетілдіру жөніндегі нақты ұсыныстар жасалып әзірленді («Егемен Қазақстан»).

ТАЛҚЫЛАНУ *Талқылан етістігінің қимыл атауы.* Педагогикалық советте барлық мұғалімдерге қатысы бар мәселелер *т а л қ ы л а н у ы* тиіс («Қазақст. мект.»). Күн тәртібінде «табиғатты қорғауды жақсарту және табиғи қорды тиімді пайдалану жөніндегі шаралар туралы» маңызды мәселе *т а л қ ы л а н у д а* (М.Неталиев, Үлкен жол.).

ТАЛҚЫЛАС= е т. *Жан-жақты тексеріп, талқыға салысу.* Әрқайсысы өз ойларын, келешек жоспарларын ортаға салып, *т а л қ ы л а с қ а н* (Р.Баймаханов, Шайтанқұм.). Қайнекей Жармағанбетов жергілікті қаламгерлердің шығармаларын оқып *т а л қ ы л а с т ы,* ақыл-кеңестерін берді (М.Әлімбаев, Қалам.).

ТАЛҚЫЛАСУ *Талқылас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛҚЫЛАТ= е т. *Жан-жақты тексеріп, талқыға салдыру.* Бұл бастаманы аудандық партия комитеті қолдап, барлық шаруашылықтарда *т а л қ ы л а т ы п,* үлкен қозғалыс туғызды (Т.Айнабеков, Алғы шеп.). Әуелі жазғанын геологтар бастығына көрсетіп алады. Сосын совхоздың ашық партия жиналысында *т а л қ ы л а т а д ы* (Д.Досжанов, Дария).

ТАЛҚЫЛАТУ *Талқылат етістігінің қимыл атауы.* Үйірмеге *т а л қ ы л а т у ғ а* роман бітіріп, алып келдім (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ТАЛҚЫЛАУ *Талқыла етістігінің қимыл атауы; талқыға салу.* Пленум қарарларын *т а л қ ы л а у ғ а* арналған бұл бюроға Еңліктің де айтар сөз, қояр тілегі жоқ емес (К.Оразалин, Ақ жазық). Мәжіліс бірінші оқылымда мақұлданғаннан кейін ол барша жұрттың *т а л қ ы л а у ы* үшін баспасөзде жарияланған болатын. («Егемен Қазақстан»). Мәселені ақылдасудың, *т а л қ ы л а у д ы ң,* кеңесу мен дәйектеудің, келісудің, шешім қабылдаудың өркениетті тәсілдерін білу – кәсіби парыз («Егемен Қазақстан»).

ТАЛЛИЙ [грек. thallos] з а т. х и м. *Күміс түстес ақ, жұмсақ металл, химиялық элемент.* Қасиеті жағынан *т а л л и й* қорғасынға ұқсас, бірақ одан жұмсақ (Қаз. тілі термин. Кен.). *Т а л л и й* сұр, жылтырақ металл, сирек элементтерге жатады (ҚҰЭ). *Т а л л и й* негізінен, қалайы және қорғасын құрамды, қышқылға төзімді, мо-

йынтіректік қорытпалардың құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Химия). Қазақ ССР Ғылым академиясының қызметкерлері Шымкенттегі қорғасын зауытының агломерация цехының тозаңдарынан сирек кездесетін элемент – *т а л л и й* өндірудің жаңа әдісін де тапты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТАЛЛОМ з а т. б о т. *Төменгі сатыдағы өсімдіктердің (балдырлар, саңырауқұлақтар, қыналар) денесі. Т а л л о м* сабаққа, жапыраққа, тамырға ажырамайды. Кейбір мүктәрізділердің де денесін *т а л л о м* немесе мүк қабаттары деп атайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАЛМА[1] з а т. *Талып қалатын ұстамалы ауру.* Қосаған мұрын, қой көзді, Жазда туған балалар *т а л м а,* рахит ауруларымен сирек ауырады (Келіншектер.). Біз де жүгіріп келіп: – Не болып қалды, суға тұншықты ма? – Әлде күн тиді ме, бұрыннан *т а л м а с ы* жоқ па еді? – деп сұрай бастадық (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Талмасы ұстады. *Талып қалды.* Табан астында Жұмабикенің *т а л м а с ы ұ с т а п,* көзі ақшаңдап, бүрісіп-тырысып қалды («Қаз. әдеб.»).

ТАЛМА[2] з а т. з о о л. <лат. nemachilus> *Европа мен Солтүстік Азияда мекендейтін балықтардың ең әдемісі. Т а л м а,* әсіресе, уылдырық шашу кезеңінде құлпырып кетеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

Талма балықтар. з о о л. *Тұқымтәрізділер отрядына жататын майда балық тұқымдасы.* Бұрын *т а л м а б а л ы қ т а р* шырма балықтар тұқымдасының туысы ретінде қарастырылды (ҚҰЭ). Бұлардан *т а л м а б а л ы қ т а р д ы ң* ерекшелігі: көзінің астына жиналмалы тікенегі болмайды, басы екі жағынан қысылмаған, ұзын денесі жұмыр, 6 мұртшасы бар (ҚҰЭ).

ТАЛМА[3] с ы н. *Әлсіз, нәзік.* Жүрек *т а л м а* жер ғой. Ол бар-барда ойламаған жерден аттай тулап, алқынып қысыла беретінді шығарды (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). Қобаған мұрын, қой көзді, *Т а л м а* бетті, нұр жүзді Қарлыға деген қызы бар (Қобыланды батыр).

Талма жер. а) *Нәзік, әлсіз жер.* Сергей қарақшылардың екеуін *т а л м а ж е р і н е н* дәл ұрып құлатты (З.Жәкенов, Таң самалы). ә) *Тар жер, қиын кез, басқа ауыртпашылық түскен тұс.* Тар кезең, *т а л м а ж е р д е* табылу жоқ, Қалады құлақтары болып керең. Осындай дүниенің ісін байқап, Достық пен жақындыққа талғап сенем (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Талма түс. *Күннің тас төбеге келген кезі. Т а л м а т ү с* кезінде тобылғы түбінен қоян ырпшып шықты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Көкте жәуһар сансыз жұлдыз жарқырап, Жерде гүлдер гүл-гүл жайнар балбырап. Қай жер сұлу жұлдыз, гүлді жырлаудан, Сүю жыры – сұлу дейді әркім-ақ. *Т а л м а т ү с т е* күннен сұлу не десең, Ғашық айтар: «Сүйгенім ғой, жан-шырақ!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Шыңдарында найзағай дамылдаған, Құздарында қорқыныш мамырлаған. *Т а л м а т ү с т е* тау-ару ұйқыдағы, Боз көрпесін бойына жамылмаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Талма шақ. *Қараөзек шақ; көктем кезі.* Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезінде, нағыз *т а л м а ш а қ т а,* қойды сойып сап, былқытып асып жатқандарын (С.Мұратбеков, Көкорай). Жұлдыздардың көздерінде күлу бар, Сары майдай толық сыған сұлулар... *Т а л м а ш а қ т а* талып кеткен тәрізді Сезімдерде шымыр-шымыр тұну бар (Е.Ибраһим, Гәкку).

ТАЛМА[1]**=** е т. *Тынымсыз еңбек ету, жалықпай іздену, әрекеттену.* Суы азайған аймақ пен суы молайған жерлердегі ауа райының өзгеруі және гидротехникалық жағдайы географиялық және экономикалық ірі мәселелерін шешу үшін еліміздің орталық ауданындағы көптеген ғылыми мекемелер ғалымдары *т а л м а й* еңбектеніп келеді (Жер жаннаты). Кенен – сәулетті совет заманын *т а л м а й* жырлап келе жатқан әншіақын (К.Әзірбаев, Шығ.). Талабың биік асқар болса, сол асқардың шыңына *т а л м а й* өрмеле (Қ.Жармағанбетов, Әнші.).

ТАЛМА[2]**=** е т. *Бір затты ауызға салып, әрлі-берлі тамсанып дәмін көру.* Кеше түстен нәр татпаған Қоспан қоржынынан құрт алып *т а л м а п* қояды (Т.Ахтанов, Боран). Алатаудың салқын самалына көкірек тоса отырып, осы кафеде балмұздақ пен қымызға сусындап, балбырап піскен тәтті жидек-шиені тамсана *т а л м а п,* демалған қандай тамаша (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі). – Шалдарды көндіреміз. Жағалауда бірде-бір кеме байлаулы қалмайды. Сұраса, осылай айт, – деп қызбаланды отырғандардың біреуі, аузына салғанды *т а л м а й* алмаған басқармаға (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТАЛМАЙ ү с т. *Үздіксіз, үнемі, шаршамастан, тынбастан.* Әлдеқайда бетпақ шөл, Бетпақ шөлде жалғыз жол Сол жолменен жалғыз жан Түн бойы *т а л м а й* жүріпті, Табанын тастар тіліпті, Келгенде атып алтын таң (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАЛМАТ= е т. *Тамсандыру, дәмін алдыру.* Шөп шашсаң, қой бірінің үстіне бірі шығып, бірін-бірі басып өлтіреді. Бар адам бір-бір баудан

ұстап қораның ішінде қашып жүріп, жұлдырып *т а л м а т а д ы* (Тоғызыншы шежіре).

ТАЛМАТУ *Талмат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУ[1] с ы н. с ө й л. ***Талма.*** Байшуақ та ақбозды жігітті *т а л м а у* тізенің тұсынан жеткен бетте қиғаштай ұрып өткен (К.Сегізбаев, Беласқан). Оның көзі «сүйгенім бір сен» деп тұрған тәрізді, *т а л м а у,* буалдыр көрінді. Ақбілек: «Мен де сенің жолыңа құрбан» дегендей салалы оқ кірпігін салмақпен қағып, майы жылтыраған қара көзін бір төңкерді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талмау жер. ***Талма жер.*** Тізенің *т а л м а у ж е р і н е н* тиген соққы жанына қатты батқан Қажымұқанның көзінен от жарқ ете түсті (М.Танекеев, Қажымұқан). Базаралының сойылы *т а л м а у ж е р г е,* тізеге тиген екен (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАЛМАУ[2] *Талма етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУРА= е т. *Әлсіреу, өлімсіреу, үзілу.* Күй аяғы созаланданып, *т а л м а у р а п* үзіліп бара жатты да, қайтадан бел алып, қырланып, құлпырып шыға келді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Әжімді жүзі сарғайып, кәрі жүрегі *т а л м а у р а ғ а н* ана терең ойға шомып, томсарады (С.Орманов, Әңгім.). Со шеттен түннің тұнық ауасында шырқалған асқақ ән алыстан *т а л м а у р а п,* талып естіледі (Е.Тұрысов, Келіншектау).

ТАЛМАУРАТ= е т. *Әлсірету, өлімсірету. Т а л м а у р а т ы п* барып таң да атты-ау, әйтеуір (О.Бодықов, Бұлбұл). Талман қарттан сол кезде күй үйренген Балбөпе жеңгейдің тамылжыта, *т а л м а у р а т а* салған әнін құныға тыңдаған жас өнерпаз (С.Талжанов, Ұлдай.).

ТАЛМАУРАТУ *Талмаурат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУРАУ с ы н. *Талмауратқан, талмаусыраған.* Тобылғы торының қалқасы аман болса, таңғы *т а л м а у р а у* шақта ауданға салып ұрып жетіп барасыздар (Ж.Мусин, Ақ алаң.).

ТАЛМАУСУ *Талмаусы етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУСЫ= е т. *Талықсу, үзілу, әлсіреу.* Санаулы қалқа жаным, қалған күнім, *Т а л м а у с ы п* шықпай жатыр көрдің бе үнім. Нұрыммен өмір сүрген бір күніммен, Жақсы ғой қабырдағы мың күн түнім (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Байғыз сұңқылы артынан еріп, кейде қатты, кейде баяу, талықсып та, *т а л м а у с ы п* та жетіп еді құлаққа (С.Бақбергенов, Қайран шешем).

ТАЛМАУСЫРА[1]**=** е т. *Талықсу, әлсіреу, қалжырау.* – Ойбай, өлдім! Өлдім! Жібер! Жібер! – деген әйелдің даусы мұнайшының құлағына т *а л м а у с ы р а й* жетті (І.Есенберлин, Маңғыстау.). *Т а л м а у с ы р а п* барып ұйықтап кеткен екем, біреу мені иығымнан тартады (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ТАЛМАУСЫРА[2]**=** е т. *Талаурату, шапақтану.* Осы кезде шам *т а л м а у с ы р а п* өшіп барып қайта жанды (С.Мұратбеков, Көкорай). Жаңа жыл. Қар аппақ. Талауратып, *т а л м а у с ы р а п* күн шықты. Тиісерге қара таппай жалақтап, Тентек аяз өз деміне түншықты (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАЛМАУСЫРАТ= е т. *Талықсыту, қалжырату.* Күлпаштың жүрегін сексеуілдің шоғындай ғаламат ыстық сағыныш шымырлата қарып, минут сайын баурап, тал бойын *т а л м а у с ы р а т а* ұмтылтып барады (З.Жәкенов, Таң самалы). Хатты ашып оқуға ойым кетті. Сағынышым жүрегімді әлдеқалай *т а л м а у с ы р а т қ а н д а й* («Соц. Қаз.»).

ТАЛМАУСЫРАТУ *Талмаусырат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУСЫРАУ *Талмаусыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛМАУЫР: **талмауыр жер**. ***Талма жер.*** Білгір ғалым жаңылған жоқ, *т а л м а у ы р ж е р д е н* дәлдеп соқты (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Шитіден екпіндей шыққан жалғыз оқ ерлі-зайыпты екеуін екі жаққа сұлатып салғанымен, *т а л м а у ы р ж е р і н е н* тимеген сияқты («Лен. жас»).

ТАЛМҰҚ з а т. д і н и. с ө й л. ***Тамұқ.*** Бірақ қожалар, ноғай, молдалар көбінесе ақын болмағандықтан, қазақтың ертегі, жырларындай келістіріп, мұңды, зарлы әдемі қылып шығара алмаған. Шығармаларының сөзінен мәздемей, ертегінің жаңалығымен, әңгімесінің қисынымен қызықтырып, *т а л м ұ қ т ы ң* азабымен қорқытып, жұмақтың рақатынан үміттендіріп, дін арқылы тыңдаулы қылған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАЛОН [франц. talon] з а т. *Құжаттың не квитанцияның түбіртегі немесе бір зат алу үшін берілген бақылау қағаз.* Шоферінің тең жартысының *т а л о н ы* есік, тәртіпсіздік жасамаған адамы аз (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Ол редикюлінен уыс-уыс *т а л о н д а р д ы* алып, стол үстіне тастап жатыр (А.Сатаев, Ақын.). *Т а л о н* – бір нәрсені алуға, бір жерге баруға құқықты куәландыратын бақылау құжаты (ҚҰЭ). *Т а л о н* – қандай да бір бүтін құжаттан бөлініп алынатын бөлігі немесе бөлінгеннен соң қалғаны; бір нәр-

се алуға берілген құқықты растайтын бақылау құжат (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАЛПАЙ= е т. *Жалпаю, тайпию.* Шыңғыстың айтуымен дөңгелек үстелге қоса әр балаға орындық та істелген болатын. Бұл оқушы балаларының жерге *т а л п а й ы п* отырмауына, ыңғайлы отырып сабақ оқуына қолайлы болатын (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қарақшының өңі еш өзгермеген тәрізді. Сол кәдуелгі иегі *т а л п а й ы п,* шеке жағы қушиған қансыз-сөлсіз бет-бәдені (А.Нұрманов, Құлан.).

ТАЛПАҚ с ы н. *Жалпиған, тәмпиген.* Ол хатты оқып болғаннан кейін *т а л п а қ* танауын дыңқ еткізді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Сен кәдімгі *т а л п а қ* танау сиырсың, сиырлығың өзіңе бұйырсын! (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Жұманның қасында өзіне тартпаған *т а л п а қ* қара баласы Месқара бар екен (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАЛПАҚТАЙ с ы н. *Жалпайған, тайпиған.* Үйі де Алпысбайдың тап өзі сияқты жылтыраған екі көзі бар *т а л п а қ т а й* жер үй екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛПАҚТАУ с ы н. *Жалпиғандау, тәмпигендеу.* Шымкент қалалық комсомол комитетіне орта бойлы *т а л п а қ т а у,* қара кескінді жігіт келді («Лен. жас»).

ТАЛПАЮ *Талпай етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛПИ= е т. *Жалпию, тәмпию.* Демес, сірә, балпиған – Сиырдан бет-жүз аудым, Танауын қара *т а л п и ғ а н* Қалқан құлақ бұзаудың (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). Аң жоқ қайран қалмаған Дәл үңгірден аумаған Аузын көріп аңқиған, Мұрнын көріп *т а л п и ғ а н* (Қ.Жұмағалиев, Алатау).

ТАЛПИТ= е т. *Жалпиту, тәмпиту.* Ұста дүкенінің үйі де *т а л п и т ы п* тамнан соғылған (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ТАЛПИТУ *Талпит етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛПИЮ *Талпи етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛПЫ= е т. с ө й л. *Талпыну, ұмтылу.* Әй, кеуілім, *т а л п и* берме бет алдыңа Бетіңе талпынғанмен кете алдың ба? Үш түгіл алтайыға алты қостым, Сонда да біреуіне жете алдың ба? (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ТАЛПЫН= е т. **1.** *Қимыл-қозғалыс жасап тырмысу, ұмтылу. Т а л п ы н ғ а н* сайын, торға түскен қаршығадай, шырматылып орала беріппін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дәрмен жоқ қолдан келер *т а л п ы н ғ а н м е н,* Хафа боп қайғырады бұларды ойлай. Тәнің бар, мысалында жаның жоқ боп, Сырт бүтін, жанып тұрған ішің шоқ боп (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Сәбидің жүруге, жетуге талпыныс жасауы.* Сәби әкесіне қарай *т а л п ы н ы п,* жүгіріп кетке келі тұр (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Есік пен төрдей жерге келгенде бала *т а л п ы н ы п,* алдындағы көк шөпке орала берді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *Т а л п ы н ғ а н* жаңа нәресте, Ақ қанатты періште, Былдырлаған бұлақтай, Көрінген жанды күлдірген, Жаңа піскен бүлдірген, Балауса нәзік құрақтай, Қайтыпты қозы көз тиіп, Бетінен кепті жел сүйіп... Балқиды жаным бұл күйге. Мені де, өлім, әлдиле... Әлдиле, өлім, әлдиле!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Мақсатқа тырысу, талаптану.* Қайырсыз неше сараң байлар да бар, Қайықтай толқындағы қалтылдаған. Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп, Ұмтылып, талап ойлап *т а л п ы н б а ғ а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жан *т а л п ы н а р* талайды көрмек үшін, Әр сырын дүниенің білмек үшін. Дене байғұс салмақ боп баса берер, Жаралған ғой түбінде өлмек үшін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Байладым белді бекем буайын деп, Жүректі адалдықпен жуайын деп. *Т а л п ы н ғ а н* мақсат іздеп махрұм қалмас, Адамдық ғылым жолын қуайын деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАЛПЫНДЫР= е т. *Ұмтылдыру, талаптандыру.* Арман адамды қашанда алға *т а л п ы н д ы р а д ы* (Б.Бодаубаев, Жас.). Гимнастиканың барлық үш түрі де эстетикалық сезімді оятып, әсемдікке *т а л п ы н д ы р а д ы* («Қазақст. мект.»).

ТАЛПЫНДЫРУ *Талпындыр етістігінің қимыл атауы.* Игі көпшілікті әсерлендіру үшін, сезімін шертіп, арманын *т а л п ы н д ы р у* үшін таза толғаныс, терең тебіреніс керек екен («Қаз. әдеб.»).

ТАЛПЫНТ= е т. *Ұмтылдыру, талаптандыру.* Ән жанымызға қанат бітіреді. Жақсылыққа *т а л п ы н т а д ы* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Тұрады қуанышты бүкіл халқым, *Т а л п ы н т қ а н* ұлы мен қызын жоғарыға (Ж.Молдағалиев, Бастаушы.).

ТАЛПЫНТУ *Талпынт етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛПЫНУ *Талпын етістігінің қимыл атауы; талпыныс жасау, ұмтылу.* Бұйырған кетпейді, жүгірген жетпейді. Ал жақсылыққа *т а л п ы н у* біреуге жамандық жасаудан тумайды (Д.Жанботаев, Дала.). Баланың осылай іздену, *т а л п ы н у,* үйрену, тыныгу харакеттеріне тыйым салуды әкелік, аналық қамқорлығым деп ұғатын ағайындар жоқ па қазір? (С.Байжанов, Сыр.). Қалампыр қуанышпен баға берді, Болашақ халық үшін туған ерді. Күн сайын күлім қағып *т а л п ы н у м е н* Түледі ақ сұңқардай Амангелді (О.Шипин, Дастан.).

ТАЛПЫНЫС з а т. **1.** *Жүрсем деген алғашқы қозғалыс, тырмысу.* Сүгірәлінің сәбиінің алғашқы *т а л п ы н ы с ы,* шалқасынан жатқан оның өз бетімен етпетінен аунап түсуі қандай қызық (Ө.Қанахин, Бақыт.). **2.** *Белгілі бір мақсатқа жетсем деген қимыл-әрекет, талап-тілек.* 2004 жылдан бастап күшіне енген Салық кодексі шетелдік инвесторлардың Каспий қайраңын игеруге деген *т а л п ы н ы с ы н* тежеп отыр («Жас Алаш»). Қоңыратқа әке мүсінін жасауға *т а л п ы н ы с ы* қатты ұнады (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Талпыныс жасады. *Талпынды, талаптанды.* Бөлім штабы қоршауда қалған жауынгермен байланыс орнатуға бірнеше рет *т а л п ы н ы с ж а с а д ы* (Ә.Меңдібаев, От кешу).

ТАЛТАЙ= е т. *Аяқты екі жаққа тарбитып ашу.* Бүйра шашты бозбала тұра келіп, тап Петрге ұсап екі аяғын керіп, *т а л т а й ы п* тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). От басында өзін-өзі қақтап *т а л т а й ы п* отырған Ақтан енді жалынға арқасын төсеп теріс қарады (О.Бөкеев, Мұзтау). – Түркістан қайда? – дейсің. – Міне, Түркістан! – деп қасындағы ортадағы біреуді нұсқайды. Оны-сы: жазылып екі тарпасын дуал түбіне тастай беріп, өзекте бізге қарап *т а л т а й ы п,* дамба лын байлап тұрған бір қазақ болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талтайған тал түсте. *Тапа тал түсте. Т а л т а й ғ а н т а л т ү с т е* самсаған сары қолдың ортасынан сүйреп алып шықты деген осы емес пе? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛТАЙТ= е т. *Аяқтарын екі жаққа тарбитып алшайту.* Жанып жатқан жапаны жиіжиі қағыстыра отырып, екі бұтты *т а л т а й т ы п* жіберіп кеп, отқа қақталамыз (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Мен тек Құдайдан қорқатын адаммын, – Зікірдин екі аяғын *т а л т а й т а* отырып, ныгыздана түсті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Екі қолымен көрдің екі ернеуіне асылып, аяғын *т а л т а й т ы п,* Әбежан көрге түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛТАЙТУ *Талтайт етістігінің қимыл атауы.* Мойнымыздағы ашаның екі аяғын бірдей сезу үшін, ашаны 30 миллиметрге шейін *т а л т а й т у г а* керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛТАЙТЫҢҚЫРА= е т. *Сәл талтайту, аяғын ашыңқырату.*

ТАЛТАЙЫҢҚЫРА= е т. *Талтая түсу, талтаңдау.* Ол қол орамалын қалтасынан суырып алғанда аяғы *т а л т а й ы ң қ ы р а п* кетті (С.Талжанов, Ұлдай.). Қоңырат дағдылы әдетімен тамағының астын қос қолдай тіреп, *т а л т а й ы ң қ ы р а п* тұра қалды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТАЛТАЙЫҢҚЫРАУ *Талтайыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛТАҚ с ы н. *Аяқтың арасы тұзу болмай, қисайыңқырап біткен, талтайған.* – Бақа, бақа, балпақ, – Бұтың неге *т а л т а қ?* – Су бетінде көп жүзіп Бұтым содан *т а л т а қ* («Балдырған»). Қалпағы қақырайып, мұрты едірейген *т а л т а қ* аяқ қазақ-орыс қазақшалап шықты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Кей ер бар жанға жайлы, үсті жалпақ, Жатып алар жалпайып, атқа салсақ. Желдік салмай мінуге жарамайды, Тегіс тиер оқпаны сонша *т а л т а қ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Талтақ басты. *Алшаңдады, алшаң-алшаң жүрді.* Ол қыр көрсеткені ме, қызға мақтанғаны ма, кім білсін, теңселе жүріп, *т а л т а қ б а с а д ы* аяғын (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Анау *т а л т а қ б а с ы п* келе жатқан сопақ бет сары жігіт – оның да аты Қасенхан (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

Талтақ бұт. *Жіліншегі сіңірлі, аяқтары алшақ-алшақ біткен.* Қара қылшық дәу бөрі *т а л т а қ б ұ т,* алшақ мүйіз ешкіні сүйрелеген күйінде қайқаңға алып шықты (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ТАЛТАҚАЙ с ы н. *Талтақтау, талтақ-талтақ еткен.* – Е, е, сұр кительді *т а л т а қ а й* қазақ екен ғой!.. Онымен кейпім жараспайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Оқшау тұрған екі жігітке келіп тұмсық тіреген соң, еңгезердей бұқа көзденген *т а л т а қ а й,* бұжыр бет берік қараны нұсқады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТАЛТАҚТА= е т. *Талтақ-талтақ басу, алшаңдау.* Көз алдымнан бір боз жорға аяғы тайпалып жыбыр-жыбыр басып өтті де, соның артынан басын шұлғып тастап, *т а л т а қ т а й* аяңдап келе жатқан бәйгі шабдар көрінді (Ә.Әбішев, Қараш.). Келе жатты көлбақа, Кешке жақын *т а л т а қ т а п.* Құсып келет сол бақа, Жүрген жерін салтақтап (С.Сейітов, Сапар.). Құлағын киер тымақтың, Мойны бостау шырақтың. Мас кісідей *т а л т а қ т а р,* Осыны қайтіп ұнаттың? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАЛТАҚТАУ[1] с ы н. *Талтиған, талтайғандау, қисықтау.* Аттың екі артқы аяғы сәл *т а л т а қ т а у,* тілерсегі түкті, жуан (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Талтақтау басты. *Талтақтап жүрді, талтиып жүрді.* Әбдірахман аяғын сәл *т а л т а қ т а у б а с ы п* Червяковтың жанына кимелеп кіріп келіп, оның бетінен сүйді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТАЛТАҚТАУ[2] *Талтақта етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛТАЛАҢДА= е т. *Тәлтіректеп, әрең жүру.* Молданың үйінің үлкен бақырын әкеп, алқымына көсеу тіреп, қоңырсытып бауырсақ пісіріп отырғанда, *т а л т а л а ң д а п,* қалталаңдап, көзін ашып, жұмып, манаурап, жалаңбұт Медеужаны да келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЛТАҢДА= е т. **1.** *Аяқтың арасын кең ашып, талтақтап жүру.* Қасқа сиыр күзгі кезде желіні бұтына сыймай, жарылардай боп *т а л т а ң д а п,* емшегінен сүті ағып зорға жетеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Кейінгі екеудің көрілеуі атқа бірінші отырғаны болса керек, *т а л т а ң д а п* таза жүре алмай қалыпты (А.Сатаев, Дала.). Қарасай орнынан ширақ тұрып, *т а л т а ң д а й* басып қараңғыға сүңгіп кетті (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** а у ы с. *Дандайсу, еркінсу, мардамсу.* Келген жігіт екі қолын қалтасына салып, *т а л т а ң д а п* маңғаз басады (К.Тоқаев, Тасқын). *«Т а л т а ң д а с а ң* талтаңда, ақшаң болса қалтаңда» дегендей, серілікке де дәулет керек шығар (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Біздің жуастығымызды басынып, олар *т а л т а ң д а п* кеткендері рас (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ТАЛТАҢДАС= е т. *Талтаң-талтаң етісу, талтақтасу.* Жер сызған желіндері талтаң басып, Сиырлар келіп тұрды *т а л т а ң д а с ы п* (А.Тоқмағанбетов, Өлеңд.).

ТАЛТАҢДАСУ *Талтаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛТАҢДАТ= е т. *Дандайсыту, тайраңдату.* Бәлені басқаға аударып, сытылып шыға келмек қой. Жоқ, мен оны *т а л т а ң д а т а* алмаймын (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ТАЛТАҢДАТУ *Талтаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛТАҢДАУ *Талтаңда етістігінің қимыл атауы.* Үшпаққа шығып, жұмаққа кіргендей, төбесі көкке жеткендей мәз болып, қуанған сорлының *т а л т а ң д а у ы н д а* ауыр трагедия жатыр (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ТАЛТАЮ *Талтай етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛТИ= е т. *Аяқтың арасын кеңірек ашып, талтаю.* Сары Сатай бұдан соң да екі-үш кездесіп, алдыма көлденең *т а л т и ы п* тұра қалды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ТАЛТИТ= е т. *Талтайту, тарбиту.* Фельдфебель шарылдай орнынан тұрып, Мәукеннің жанына келіп, екі бүйірін таянып, мұртын тікірейтіп, екі аяғын *т а л т и т а* тұрып алды (Ғ.Ахметов, Жорық.).

ТАЛТИТУ *Талтит етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛТИЮ *Талти етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛУ *Тал етістігінің қимыл атауы; қалжырау, шаршау.* Оның түсі өрт сөндіргендей, қиналған жүзінде шаршап, *т а л у* емес, өршеленген ыза белгісі тұр (Ж.Саин, Жол үсті.).

Өзегі талу. *Қарны ашып, тамақ жегісі келу.* Аштықтан *ө з е г і м т а л у г а* айналғандай болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТАЛУСЫРА= е т. с ө й л. ***Талмаусыра.*** Мойнына қылшылбыр батып буынған Қондыбай *т а л у с ы р а п,* сүйретіліп жығылады (С.Бегалин, Замана.). Біреу мұрнынан қан кетіп, *т а л у с ы р а п* жатыр (Т.Нұртазин, Ауыл.).

ТАЛША: қылша мойным талша. *Не істесең де көндім, тақсыр, құлдық деген мағынада.* Қылмыстың бәрін де өз мойнима алдым. *Қ ы л ш а м о й н ы м т а л ш а* деп, қасқайып тұрып алдым (С.Омаров, Қиыр.). *Қ ы л ш а м о й н ы м т а л ш а* деп, қару кезенген солдаттың алдына түсіп, желбегей шинелім салпаңдап, дивизион штабының қасындағы гауптвахтыға қарай сапар шектім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТАЛШЫҚ[1] з а т. **1.** *Әрбір заттың құрамын құрайтын жеке бөлшектері, талы.* Қой тіпті азғана уақыт ашықса да, жүн *т а л ш ы ғ ы* жіңішкереді (Ғ.Қыдырниязов, Шопан.). Әйнек *т а л ш ы ғ ы н а н* мата тоқуға, кілем, ленталар жасауға да болады (Шопан серігі). **2.** х и м. *Көлденең қимасы кіші, ұзындығы шектелген иілгіш әрі берік ұзыншақ дене.* Мақта мата өндіруге қажетті *т а л ш ы қ т а р д а н* тұратын кеуек масса (Қаз. тілі термин. Химия). *Т а л ш ы қ* – ұзындығы қалыңдығынан мыңдаған, миллиондаған есе артық созылыңқы, циллиндр пішінді қатты дене (ҚҰЭ). Түзілу процесінде *т а л ш ы қ* көбінесе айқын білінетін анизотроптық қасиеттерге ие болады. *Т а л ш ы қ т ы ң* бойлық бағыттағы беріктілігі, ісінгіштігі, электрлік кедергісі жоғары (ҚҰЭ).

Ацетатты талшық. х и м. *Целлюлозаның ацетатынан алынатын жасанды талшық* (Қаз. тілі термин. Химия).

ТАЛШЫҚ[2] з а т. *Жүрек жалғарлық азынаулақ тамақ, қорек.* Қарағаны – жалғыз сиырдың сүті. Қыстығүні сол сиырдың жалғыз торпағын *т а л ш ы қ* қылады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бұл үй қыс басында бір торпағын союға рұқсат сұрап алып еді, соны *т а л ш ы қ* қып жатырмыз (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Әркім тамыртанысын сағалап, картоп, ол-пұл жеміс алып, үзіп-жұлып дегендей, біразға дейін *т а л ш ы қ* етті (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТАЛШЫҚТА= е т. **1.** *Бір-бірлеу, тал-тал ету, талдау.* Халық творчествосының мол әдіс,

тәжірибелерінің ішінде металдарды *т а л ш ы қ т а п* бұрау, өру, тоқу сияқты әдіс түрлері өте көп (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Т а л ш ы қ т а п* жинайтын жүн жоспарының орындалуы Баймұрат пен Рахиманың қосқан үлесі (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). **2.** а у ы с. *Аз-аздау, там-тұмдау, ұнемдеу, талғажау ету.* Бұл – Арыстанбекке сойылған қойдың еті. Өздері жеместен *т а л ш ы қ т а п* беретін (М.Құмарбеков, Асау.). Ол жігіт соғыстан кейінгі қысашаң шақта қабырғасы қайысқан жұртты демеп, аштарға *т а л ш ы қ т а п* азық беріп, жұрттың жұтымына жамау болған еді, есіл ер (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). **3.** а у ы с. *Шетінен пайдалану, қажетіне жарату.* Халықтың бай тілінен керектілерін *т а л ш ы қ т а п* ала білген адамның ғана жазушылыққа қолы жетпек (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ТАЛШЫҚТАН= е т. *Талшық-талшық болып бөліну, тарамдану.* Бір клетканың ішіндегі протоплазма қанша жерге бөлініп немесе *т а л ш ы қ т а н ы п* жатса да, олардың әрбір бөлігінде белгілі бір бағытпен емес, түрліше бағытпен қимылдай береді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Үйдің өмірі жарық көрмейтін сыз бұрыш-бұрышында қағаберіс түсіп қалған бірлі-жарым дән көгеріп, *т а л ш ы қ т а н ы п* өсіп тұрады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ТАЛШЫҚТАНУ *Талшықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛШЫҚТАУ *Талшықта етістігінің қимыл атауы; талғажау ету.* – Анау дорбаның түбіндегі тары бес-алты күн *т а л ш ы қ т а у ғ а* жетіп қалады (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ТАЛШЫҚТАС з а т. г е о л. <грек. asbestos> *Жеке-жеке тіндерге оңай дараланатын өте берік талшықтар жиынтығынан тұратын минерал түрі. Т а л ш ы қ т а с* шифер, бітеме жасауға, терезе бітемелерін, автомобиль төсемелерін жасауда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экология). *Т а л ш ы қ т а с т а н* жасалған бұйымдар тозып, мүжілгенде ауа көзге көрінбейтін өте ұсақ талшықтармен ластанады, олар адамның өкпе ұлпасына өтіп, обырға ұшыратуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология.). *Т а л ш ы қ т а с т а р* амфибол-талшықтас және хризотил-талшықтас деп аталатын басты-басты екі түрге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология). *Т а л ш ы қ т а с т а н* негізінде өнеркәсіптің әртүрлі салаларында пайдаланылатын 2000-нан астам бұйым түрі жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАЛШЫҚТЫ с ы н. *Талшығы бар, тарамдалған.* Жасына қарай жылқы еті майсыз қабаттары анық білінбейтін жіңішке немесе жуан *т а л ш ы қ т ы* болуы мүмкін (А.Иманғалиев, Адай жылқы.) Стокостың қабығы жұқа, еті сарғыш қызыл түсті, сулы, көбірек пісіп кетсе, *т а л ш ы қ т ы* жармақтарға айналады (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

ТАЛШЫҚТЫҚ с ы н. *Талшыққа тән, талшыққа қатысты.*

Талшықтық құрылым. г е о л. *Талшық пішінді таужыныс құрушы минералдар болады. Т а л ш ы қ т ы қ қ ұ р ы л ы м н ы ң* параллель талшықтық және шырмалған талшықтық түрлері бар (Қаз. тілі термин. Геология.).

Талшықтық оптика. ф и з. *Оптиканың жарықтың таралуын және ақпараттың жарық-жетекші бойынша берілуін зерттейтін саласы. Т а л ш ы қ т ы қ о п т и к а* 20 ғасырдың 50-жылдары пайда болды (ҚҰЭ). Жарық *т а л ш ы қ т ы қ о п т и к а д а* көп өзекті жарық өткізгіштер мен иілгіш талшықтар шоғы арқылы таралады (ҚҰЭ).

ТАЛШЫҚТЫЛАР з а т. б и о л.<лат. mastigophora> *Тұщы суларда, теңіздерде, ылғалды топырақтарда және адамның, жануарлардың денесінде паразиттік тіршілік ететін саркомастигофоралар типінің бір класы. Т а л ш ы қ т ы л а р* жер шарында кең тараған. *Т а л ш ы қ т а р д ы ң* негізгі белгісі – бір, екі не бірнеше талшығының болуы (ҚҰЭ). Қоректену тәсіліне қарай *т а л ш ы қ т ы л а р* аутотрофты, гетеротрофты және миксотрофты топтарға бөлінеді. Класс – өсімдік және жануар тектес *т а л ш ы қ т ы л а р* болып, екі класс тармағына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАЛШЫН з а т. б о т. <лат. castanca>*Шамшат тұқымдасына жататын, биіктігі 35 метр болатын ағаш.* Либриформ клетка қабықшалары көп қалыңдап кеткен ағаштардың (емен, *т а л ш ы н,* қайың, темір ағаш және т.б.) сүрегі өте тығыз, салмақты және мықты келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Талшын жаңғағы. б о т. *Бук тұқымдасына жататын талшын және тәтті талшын деп аталатын ағаштардың жемісі. Т а л ш ы н ж а ң ғ а ғ ы* қыркүйек-қазан айларында пісіп, жиналады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а л ш ы н ж а ң ғ а ғ ы* тағамға жасаң түрінде де пайдаланылады. Негізінен оны қайнатып, қуырып немесе қамырға араластырып пісіріп, сары май қосып тәтті тағам жасайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАЛЫҒУ *Талық етістігінің қимыл атауы.* Талпынған жас жүректің тілегі көп, Торығып, *т а л ы ғ у* жоқ, жүрегі от (Ж.Өмірбеков, Батыр.). Ер жігітке айналдым, *Т а л ы ғ у* білмес таң нұрлы (Д.Әбілев, Өлеңд.).

ТАЛЫҚ= е т. *Шаршау, қалжырау, діңкелеу.* Көпке дейін ұйықтай алмай, *т а л ы қ қ а н* кезде талып кетсем керек, у-шу дауысқа шошып ояна келдім (С.Мұқанов, Саяхат.). Әрі қалтырап тоңып, әрі қуанышқа масайраған мен ауыл адамдарының ұйықтауын *т а л ы ғ а* күтемін (Ж.Саин, Жол үсті.).

ТАЛЫҚПА з а т. с ө й л. ***Талма***. – Әй, кім де болса қаныпезер әрі әккі екен, – деді, – қарашы, ұйқы тамырын езіп жібергендерін. *Т а л ы қ п а* ауруға шалықпаса неғылсын (Ж.Мусин, Ақ алаң).

ТАЛЫҚСУ *Талықсы етістігінің қимыл атауы.* Сағат бойы *т а л ы қ с у,* Қорлану әм өкіну. Жан сезімін ар қысу, Ұялу әм өкіну (Қ.Мұқышев, Поэма.). Не өлер, не тірілер мұндай жайда Жылауға, *т а л ы қ с у ғ а* уақыт қайда? (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТАЛЫҚСЫ= е т. **1.** *Есі кірер-кірмес халде болу, есеңгіреу.* Жабай сұлық жатыр, есеңгіреп, *т а л ы қ с ы п* кеткен сияқты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Ыстық бүріп естерінен танған бейкүнә екі жан, Сағади мен Шайқан біраз *т а л ы қ с ы п* жатып, ақыры жан тәсілімін қылды (А.Байтанаев, Қансонар). Жалпы денедегі судың сегіз процентгейі жоғалса, адам есеңгірейді, он процентгейі жоғалса, *т а л ы қ с и д ы,* он екі процентгейі жоғалса, өлім сағаты туады (Ә.Әзиев, Жез тау.). **2.** *Әлсіреу, шаршап-шалдығу, қалжырау.* Осы бір үшеуінің арасындағы айтыс таң белгі бере тоқталып, Дәмеш *т а л ы қ с ы п* ұйықтап кетті (З.Шашкин, Доктор.). Жылқышылар *т а л ы қ с ы п* ұйқыға кеткенде іске кірісеміз («Мәдениет және тұрмыс»). Нақ осы бір бұйрықты күтіп отырғандай, Тілеубектерге тіпті жақын жерден *т а л ы қ с и* шыққан дауыс естілді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТАЛЫҚСЫТ= е т. *Талдыру, есеңгірету.* Қара кобралардың уы да тез тарап, жарты сағаттың ішінде-ақ адамды *т а л ы қ с ы т ы п* жібереді (Естімеген елде көп). Талдырып, *т а л ы қ с ы т ы п,* тамылжытып, Орғытып орағытып, баса өрлетіп (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАЛЫҚСЫТУ *Талықсыт етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛЫҚТЫР= е т. *Есеңгірету, естен тандыру, талықсыту.* – Уа, рақымсыз тағдыр! Жазықсыз *т а л ы қ т ы р а т ы н* жаның көп-ау сенің?! («Лен. жас»). Жол айырылса бастым ылғи кеңіне, Таршылықтың *т а л ы қ т ы р ғ а н* кегіне (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

ТАЛЫҚТЫРУ *Талықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЛЫҢҚЫРА= е т. *Талмаусырау, есеңгіреу.* – Ғафу, – деді Ғабең, кешегі думаннан *т а л ы ң қ ы р а п* қалған ауыл әлі ұйқыда жатқан (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ТАЛЫП [ар. طالب] з а т. е с к і к і т. ***Тәліп.*** Нұсқасыз сөзім жоқ еді, Қарасаң молда *т а л ы п т а р* (Базар Оңдасынұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

ТАЛЫС з а т. э т н. *Жылқының, сиырдың бас терісін бітеу сылып алып, шикі күйінде түгін сыртына қаратып жасайтын түбі кеңдеу, ауыз жағы ықшамдалып, ашылып-жабылатындай екі ағаш жақтауға бекітілетін тері ыдыс. Т а л ы с қ а* етікшілер, зергерлер, т.б. ұсақ қолөнершілер шебердің аспаптарын салады (ҚҰЭ). Кереге басында жылқының бас терісінен істеген *т а л ы с,* желқом ер, босағада бір-екі қақпан жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қайдан табары мәлімсіз, Күсемістің сірі *т а л ы с ы н а н* түйген тарының қоры еш уақытта үзілмейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАЛЫСТАЙ с ы н. *Үлкен, зор, дәу.* Табалдырықта *т а л ы с т а й* болып, кесе-көлденең түсіп, қарауыл жатыр екен, оянған жоқ (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Әп-сәтте дастарқан жайылып, мен өзіміздің *т а л ы с т а й* сумкадан дәмтағам, ішімдіктерді самсата бастадым (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Аяғымда қорбиған қонышты, кепкен *т а л ы с т а й* үлкен ботинка (Ғ.Сапаев, Гүлдана).

ТАЛЬК [нем. Talk] з а т. х и м. *Силикаттар класына жататын минерал.* Канада, АҚШ, Францияда *т а л ь к т і ң* ірі кендері бар. *Т а л ь к* өнеркәсіптің бояу, қағаз, резина, парфюмерия, керамикалық бұйымдар жасау салалары мен медицинада кеңінен қолданылады (ҚҰЭ). *Т а л ь к* өндіріс пен ауылшаруашылығында өсімдік зиянкестеріне қарсы (ұлы дәрілер даярлауда) қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия). *Т а л ь к* ультранегізді, кремнийлі доломититтердің өзгеруінен пайда болады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАЛЬКИТ з а т. г е о л. *Құрамының 75%-ынан көбі талыктен тұратын гидротермалық, метасоматоздық таужыныс. Т а л ь к и т* ультранегізді және доломитті таужыныстар бойынша қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология). *Т а л ь к и т т і ң* бітімдік 2 түрі бар: 1) тығыз бітімді – стеатит; 2) тақтатас бітімді – талькті тақтатас (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАЛЬКТАС з а т. г е о л. *Негізгі минералы талыктен тұратын таужыныс.* Минералдық құрамы және технологиялық қасиеттері бойынша *т а л ь к т а с* тальк-карбонатты және тальк-хлоритті болып екі топқа бөлінеді: біріншісі от-

қа және сілтілерге, екіншісі – оларға қоса қышқылдарға төзімді (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАЛЬКТЕНУ з а т. г е о л. *Ультранегізді таужыныстар құрамындағы оливин мен пироксеннің қышқыл гидротермалық ерітінділер әсерінен талькке айналу үдерісі.* Тау жыныстары айтарлықтай өзгерістерге шалынып алмасу, желі түзілу процестері жүреді де, кварцтену, *т а л ь к т е н у*, хлориттену орын алады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТАМ з а т. **1.** *Шатырлы және тоқал үй.* Екі ауызды *т а м* үйдің төргі бөлмесіне кіргізіп, киіздің үстіне құрақ көрпе төсеп, қонағын отырғызды да, өзі самаурын көтеріп сыртқа шығып кетті (Ш.Құмарова, Қос шынар). Енелі-келінді екеуі *т а м н ы ң* ішін тазалап, есік-терезелеріне одеял, простыня ұстап, ұядай қып қойды (Ә.Тарази, Құйрықты.). Мықыштың баласының отауы *т а м г а* кірген екен, қыз бен жеңгесі сонда отырады (М.Әуезов, Қараш.). **2.** ж е р г. *Мола, бейіт.* Жол жиегінде төрт құлақты *т а м д а р* ағараңдайды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Біздің жақта *т а м* деп өліктің үстіне ағаштан я кірпіштен тұрғызған, төбесі не ашық, не жайпақ үйді айтады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ТАМ= е т. *Сұйық заттың сыздықтап ақырын созаландап, үзіп-үзіп ағуы.* Емшектегі сүтпен бірге көзінен жас жылжып ағып, бір-екі рет баланың езуіне де *т а м ы п* кетті (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Айман рюмканы дастарқан жиегіне қоя бергенде Зейнептің алдына шарап *т а м ы п* кетті (Л.Құрманаева, Өшпес.).

Бармағынан бал [он саусағынан өнер] тамған. *Асқан шебер, өнерпаз.* Ел ішінде талай *б а р м а ғ ы н а н б а л т а м ғ а н* күйші, бұлбұл көмей әнші әйелдер болған («Қаз. әдеб.»). Арық қазып алысқа, Асырдым суын теңіздің. *Б а р м а ғ ы н а н б а л т а м ғ а н,* Шебер жігіт дегіздім (О.Шипин, Екі дастан).

Бетінен қаны тамған. *Қып-қызыл нарттай, әп-әдемі.* Жас кезінде Науатжанның *б е т і н е н қ а н ы т а м ы п* тұрушы еді (К.Баялиев, Дегелек.). Бәрінен Мүгілсімді айтсайшы, *б е т і н е н қ а н ы т а м ы п* тұр (Х.Рахимов, Сеңгір.).

Кіндік қаны тамған. *Туған, өскен (жер).* Солардың ішінен әсте есте қалары – сұрапыл шөл даланың қандай да қиын шарттарына төнген, *к і н д і к қ а н ы т а м ғ а н* сол сахарадан бөтен жер іздемес жергілікті халық (С.Қашағанов, Ыстық.).

Қаны жерге тамбайды. *Бағасы көтеріліп, құны артып тұр деген мағынада.* Сендерді қайдам, осы күні бала оқытқандардың *қ а н ы ж е р г е т а м б а й д ы* деседі (Т.Тобағабылов, Тағы бір.).

Қылышынан қан тамған. *Қаһарына мінген, қатулы.* *Қ ы л ы ш ы н а н қ а н т а м ғ а н* полицейлерден қаймығып, өз жолдарынан тайған жоқ олар (З.Мұхаметжанов, Торғай.). Батыс Сібірдегі патша жандаралының қарда *қ ы л ы ш ы н а н қ а н т а м ғ а н* жендеті екені ұсқынынанақ көрініп тұр (Ж.Бектұров, Жол.).

Түгін тартса майы тамып тұр. *Құнарлы, берекелі жер туралы айтылады.* Байқайсыздар ма, осы жерге өсіп-өнбейтін не бар, *Т ү г і н т а р т с а м а й ы т а м ы п т ұ р* ғой (З.Асабаев, Ар соты).

Тілінен бал тамған. *Шешен, ділмар.* Менің әкем Пірман *т і л і н е н б а л т а м ғ а н* шешен, он саусағынан өнері төгілген шебер кісі ед (С.Омаров, Жүйрік.). *Т і л д е р і н е н б а л т а м ғ а н,* Жорға жүйрік майталман, Шешен де өтті дүниеден (Жамбыл, Шығ.).

ТАМАДА з а т. ***Асаба***. – Ей, менің хандарым мен ханымдарым, Гүлгүлім!.. Гүлгүлімді қабылдағын! Жаңа ұрпақ келсін мейлі, жаңа ғасыр, – Ей, Жастық, Жоғалмайсың, жаңарасың. Жаңа жылға бергенде қонақасы, Мені есіңе ал, Жастықтың *т а м а д а с ы*? (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАМАҚ[1] з а т. *Мойынның алдыңғы жағы, иектің асты.* Ұзын қара пышақты суыра сала, Бақтығұл *т а м а қ т а н* ыстық қанын шапшытып құлжаны орып жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Кемпірдің *т а м а ғ ы н а н* қан ағып, қорылдап өліп қалады (Қаз. ертег.). Мақпал аузын тамсанып, *т а м а ғ ы н* жұтынып, біраз тұрды да, жалт бұрылып шыға жөнеледі (З.Ақышев, Жесір.).

Тамағын кенеді. *Сөз сөйлеуге я өлең айтуға қам жасап ыңғайланды.* Маржан *т а м а ғ ы н к е н е п* алып, халық әні Гауһартасты бастап жіберді (Ғ.Мұстафин, Дауыл). Агроном Дәулетов *т а м а ғ ы н к е н е п,* дауысын түзеп алды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Төрағасы жайғасты төрге барып, Бос орын жоқ Зал іші көмбе халық. Әуезовті бір шешен мақтап жатыр, Аракідік *т а м а ғ ы н к е н е п* алып... Бір бұрышқа отырдым мен де барып (М.Мақатаев, Шығ.).

Тамақ ісірді. *Дәме етті, үміттенді.* Ақыл сұрап, босқа үміттеніп, *т а м а қ і с і р і п* дәме қылармық дәнеме жоқ (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ТАМАҚ[2] з а т. *Ішім-жем, тағам, дәм, ас.* Солар келгенше орындарыңды дұрыстап, дайындап, орнығып алыңдар, әзірше еш нәрсе жоқ, кешкі *т а м а қ т ы* солармен ішесіңдер (Б.Момышұлы, Шығ.). Әрі-беріден соң «сен ал, мен алға» келіп *т а м а қ қ а* тойып, арақка қызып, дауыстары жарқын-жарқын шыға бастады (І.Жан-

сүгіров, Шығ.). Келгендерге апам *т а м а қ* асып, шай беріп жатыр (Ә.Жылқышиев, Айтолқын).

Тамақ айырды. *Талшық етті, күнелтті.* Дүрімбай Мұқанға мынау атыңды тастап кетсең, тым болмаса Қарсақбайдағы ағылшынға отын тасып *т а м а қ а й ы р ы п* тұрар едім (С.Шарипов, Шығ.).

Тамақ асырады. *Күнін көрді, күнелтті.* Ол шал ау салып, балық ұстап, *т а м а қ а с ы р а п т ы* («Балдырған»). Нені күтем; Не керек осы маған? Аяқ-қолым, жанарым, басым аман. Шаруаның баласы емес пе едім Күшіменен *т а м а ғ ы н а с ы р а ғ а н*?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тамақ жабдықтары. т а м а қ. *Тамақ өнімдерін өңдеуге қажетті жабдықтар. Т а м а қ ж а б д ы қ т а р ы* механикалық (кесу, араластыру, қопсыту, илеу, бұлғау және т.б.) және жылулық (қазандар, плиталар, су қайнатқыштар және т.б.) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тамақ кәсіпорындары. т а м а қ. *Нан зауыттары, кондитер, макарон, шай фабрикалары, спирт, арақ, шарап, сусындар, май және т.б. өнімдер шығаратын кәсіпорындар* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тамақ қалдықтары. т а м а қ. *Қоғамдық және жеке тамақтану, сондай-ақ тамақ өнеркәсібі мекемелерінің қалдығы. Т а м а қ қ а л д ы қ т а р ы* негізінен мал азығына пайдаланылатын көкөніс, жеміс, балық, ет, нан қалдықтары, жұмыртқа қабығы және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.)

Тамақ өнеркәсібі. т а м а қ. *Дәм-тағам өнеркәсібі, ет, сүт және балық өнеркәсібі салаларының жиынтығы. Т а м а қ ө н е р к ә с і б і н е* қант, кондитер, нан, әртүрлі сусындар мен ішімдіктер, басқа да тамақ өнімдері кәсіпорындары, сондай-ақ темекі өнімдерін, сабын және майлы негіздегі жуғыш заттар, парфюмерия-косметика өнімдерін шығаратын кәсіпорындар қамтылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Қазақстанда *т а м а қ ө н е р к ә с і п* қол еңбегіне негізделген жартылай майдагерлік өндіріс түрінде дамыған (ҚҰЭ).

Тамақтан улану. м е д. *Бұзылған немесе улы тағамдарды қабылдаудан, тағам құрамына микроағзалардан бөлініп шығатын улы заттармен уланғаннан пайда болатын ауру. Т а м а қ т а н у л а н у* малдардың еті мен сүтін өңдеу ережелерін дұрыс сақтамағанда немесе тағамдарға (балық, шұжық, консервілерге) кейбір микробтар мен олардың уларының (токсиндердің) жайылуы салдарынан, көбінесе үй жағдайында қысқа арналған тағамдарды консервілеуді дұрыс жүргізбегенде пайда болады (ҚҰЭ). *Т а м а қ т а н у л а н у* – тағамға улы заттардың араласуынан, улы саңырауқұлақтардан, бұзыла бастаған тағамнан пайда болатын ауру (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тамақтың сіңімділігі. т а м а қ. *Ағзаның энергетикалық шығыны мен түрлі биосинтездерді толтыру үшін тамақтық заттарды пайдалану дәрежесі. Т а м а қ т ы ң с і ң і м д і л і г і* организмге түскен және одан шығарылған белоктардың, майлардың, көмірсулардың мөлшерімен анықталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тамақ шығымы. э к о н. *Тағамдық шикізаттан дайындалған тамақ мөлшері* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАМАҚБАУ з а т. э т н. *Қамыттың екі жақ ағашын қосып байланыстыратын жіңішке қайыс.* Аттың сырттығын, *т а м а қ б а у ы н* қарап болып бұрылып арбаға қайта келді (Б.Майлин, Шығ.). Нұрмаш аттың *т а м а қ б а у ы н* байлап жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

ТАМАҚСАУ с ы н. *Ашқарақ, қомағай. Т а м а қ с а у* әкем ет қашан пісіп, аузына түскенше шыдай алмайтын тәрізді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бұл да – оның күнде айтып, күнде істейтін ісі. Әсіресе *т а м а қ с а у* кемпір бұл үйдің дастарқандағысынан сыпырып соғып, алдағы асты жепіріп жіберуші еді (А.Нұрманов, Құлан.).// *Ашқарақ, қомағай адам.* Қонаққа келген мейман түсіп жатыр, Шаң-топырақ аспанға ұшып жатыр. Кептеп ішіп үйренген *т а м а қ с а у л а р* Көтере алмай қымызды құсып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТАМАҚСАУЛАУ с ы н. *Ашқарақтау, қомағайлау.* Асылбек *т а м а қ с а у л а у* жігіт еді. Алды-артына қарамастан алдына қойылған табақтағы етке елден бұрын қолын салып жіберді (Ауызекі).

ТАМАҚСАУЛЫҚ з а т. *Ашқарақтық, қомағайлық.* Босағаны аттар-аттамастан қазанды қарақтайтын *т а м а қ с а у л ы ғ ы ң д ы* қашан қоясың осы (З.Жәкенов, Қайта айнал.). Ол денсаулығын күтіп, спортпен айналысатын. Артық ішіп-жеуге қарсы боп, *т а м а қ с а у л ы қ т ы* зиянды санайтын (А.Жақсыбаев, Егес).

ТАМАҚТА= е т. *Малды тамағынан алу, азумен бауыздағандай етіп жарақаттау, ору.* Аш бөрілер іңірде ауылға үйірімен шауып, қораға түсіп, қойды *т а м а қ т а п* келіп жүрді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ішін жарғанын, ішін жарып, тамақтағанын *т а м а қ т а п* жайратыпты да салыпты (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Тазысы жетіп *т а м а қ т а п,* Қасап сойған ешкідей Қан сасытып қырады (Қамбар батыр).

ТАМАҚТАН= е т. *Тамақ ішіп-жеу, қарын тойғызу.* Аштан қаусап, кеуіп, талып келген жолдастар *т а м а қ т а н ы п,* тойып, кенеліп қалды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Ахмет жұмыстан келіп *т а м а қ т а н г а н н а н* кейін газеттерді қарай бастады (С.Алдабергенов, Әңгім.). Слет біткеннен кейін Есенжол тездетіп үйіне келді де, апыл-ғұпыл *т а м а қ т а н ы п* шахтаға аттанды (С.Хайдаров, Құрыш.).

ТАМАҚТАНДЫР= е т. *Тамақ беру; қоректендіру.* Бөбектің тілі ең әуелі «ана» деген сөзге келеді. Оны алғаш *т а м а қ т а н д ы р г а н д а,* алғаш аялаған да – Ана (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Қыз әкесін *т а м а қ т а н д ы р ы п* үйіне қайтты (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

ТАМАҚТАНДЫРУ *Тамақтандыр етістігінің қимыл атауы.* Қанша ұзаққа кетсе де, апам бізді *т а м а қ т а н д ы р у* үшін түсте үйге келеді (З.Асабаев, Жарас.). Ол сөзінің ақырында адамдарды тез *т а м а қ т а н д ы р у* туралы бұйрық берді (К.Оразалин, Жарас.). Балапандарын *т а м а қ т а н д ы р у* әдісі әртүрлі құстарда түрліше болады. Жоғарыда айтқанымыздай тауық тәрізді құстардың мекиені жемді тауып алып, ерекше дыбыстар шығарып балапандарын шақырады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ТАМАҚТАНУ[1] з а т. б и о л. *Ағзаның энергия шығынының есесін толтыру, жасушаларды құру мен қайта жаңғырту және олардың функцияларын реттеуге қажетті қоректік заттардың ағзаға түсу, қорытылу және сіңірілу процестерінің жиынтығы. Т а м а қ т а н у* процесінде қоректік заттар ас қорыту мүшелеріне түсіп, көптеген ферменттердің әсерімен түрлі өзгерістерге ұшырағаннан кейін, ағзаға тоқтаусыз айналыста болатын сұйықтыққа түседі, сөйтіп ағзаның ішкі ортасының факторларына айналады (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а м а қ т а н у* – организмнің өмір сүруге, денсаулықты және жұмысқа қабілеттілікті сақтауға қажет нәрлі заттарды бойға сіңіру процесі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАМАҚТАНУ[2] *Тамақтан етістігінің қимыл атауы.* Химия кабинеті мен лаборант бөлмесінде тамақты сақтап қоюға және *т а м а қ т а н у г а* болмайды («Қазақст. мект.»). Организмнің тәулігіне төрт рет, белгілі бір мезгілде *т а м а қ т а н у г а* дағдыланғаны жөн (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

Тамақтану режімі. ф и з и о л. *Тамақ мөлшерінің бір күнде тамақтану мезгілдері бойынша физиологиялық тұрғыдан неғұрлым дұрыс бөлінуі. Т а м а қ т а н у р е ж і м і н і ң* принциптері – мезгілінде тамақтану, яғни тәуліктің белгілі бір уақытында тамақтанып отыру; тәулік ішінде тамақты мезгіл-мезгіл бөліп ішу (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тамақтану эстетикасы. т а м а қ. *Тәбеттің ашылуына жақсы әсер ететін дастарқанның жалпы көрінісі, оның әсем жасалуы, тағамдарды үйлестіріп, рет-ретімен беру* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАМАҚТАУ *Тамақта етістігінің қимыл атауы.*

ТАМАҚТЫҚ с ы н. *Қоректік, нәрлілік.* Өсімдіктің құнарлы *т а м а қ т ы қ* заттарының дені жапырағы мен гүлінде болады (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Күріш *т а м а қ т ы қ* қасиеті жағынан жоғары бағаланады (Д.Айдаров, Дәуір.). Қысқы ауланатын балықтың *т а м а қ т ы қ* құны жазғы балықтан артық (М.Таиров, Балхаш.).

ТАМАҚШЫЛ с ы н. *Тамақсау, тамаққұмар. Т а м а қ ш ы л* қауым Түзеген дауын Сезер ме нең бар ішінде? (С.Бегалин, Таңд. өленд.).

ТАМАМ[1] [ар. تمام] е с і м. *Барлық, күллі, дүйім. Т а м а м* жұрт көтермекке аттанғанда, Алдынан қарсы бармай маған нетті? Жиыннан жеке келген, тұлпарым-ай. Үмітсіз қандай дұшпан қағып өтті (М.Жұмабаев, Шығ.). Берекеге жи дейсің, *Т а м а м* қазақ баласын. Кек, ашудан тый дейсің, Айыртып ақ пен қарасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Онан сайын Омардың «кетші, кетшінің» астына алған жан даусы *т а м а м* ауылды басына көтеріп өрлеп барады (С.Торайғыров, Шығ.).

ТАМАМ[2] [ар. تمام] үс т. *Өте, аса, тым.* Көшпелі халықтың халі *т а м а м* мүшкіл. Егер қардың көптігінен су мол болып, шөп, егін жақсы шығуға үміт қылса да, егін салуға жем қалмаған, әркімнің қолында сақтаған жемдері болса да, ол да түгесіліп қалған («ТУГ»).

ТАМАМ[3]: тамам болды. *Бітті, аяқталды, тұгесілді.* 15 күннің ішінде барлық егіс *т а м а м б о п* біту керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Дүниедегі нәрселердің барлығын, олардың қалай өмір шегетінін танумен білім *т а м а м б о л м а й д ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Білім табу жұмысы жалғыз талдаумен *т а м а м б о л м а й д ы.* Білім танудың шығатын нүктесі, негізгі, қажет заттары талдау арқылы болатыны рас, бірақ оны-мен нәрсені толық біліп жетпейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тамамына келді. *Бітті, аяқталды, тұгесілді.* Жақындап *к е л д і* сөзім *т а м а м ы н а,* Ұсындым

сынаушының назарына. Орынсыз хатам болса көрсетіңіз, Ғибрат еске түсіп аларыма (М.Дулатов, Шығ.).

ТАМАМДА= е т. *Бір нәрсені бітіру, аяқтау.* Енді сөзді *т а м а м д а п*, Тоқтау қылдық бұл жерге. Бүркеншігін ашайын, Асыл жүзін көріңіз, Төрде отырған аталар, Әумин деп бата беріңіз! Барша көпке бір сәлем! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАМАМДАЛ= е т. **1.** *Біту, аяқталу.* Көп ұзамай, Сәрсенбаевтың сөзі де *т а м а м д а л ы п*, мәжіліс аяқталды (М.Әбдіхалықов, Қара.). Төребектің келуін күтіп тұрғандай кино да *т а м а м д а л ы п*, жұрт шулап сыртқа шыға бастады (Қ.Жойқынбеков, Азамат.). **2.** а у ы с. *Өмірмен қош айтысу, о дүниелік болу.* Деген ем мен сол түні *т а м а м д а л д ы м*, Өздерің боп онда да аман қалдым. Сендер еткен жақсылық аз ба маған, Бар ма сырың жүректен қозғамаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТАМАМДАЛУ *Таматдал етістігінің қимыл атауы.*

ТАМАМДАН= е т. *Бітіру, аяқтау.* Оқу біткен осымен таусылып *т а м а м д а н б а с* (К.Асанов, Сағыныш).

ТАМАМДАНУ *Тамамдан етістігінің қимыл атауы.* Таулы жерлерде тәжірибе *т а м а м д а н у ғ а* жуық (Т.Нұртазин, Мұрат).

ТАМАМДАС= е т. *Бірге бітіру, аяқтау.* Біз өзара серттестік, Сабақтан да алып жүрдік «төрт», «бестік», Сөйтіп жүріп мектепті де *т а м а м д а с т ы қ* (Х.Талғаров, Шыңда.).

ТАМАМДАСУ *Тамамдас етістігінің қимыл атауы.*

ТАМАМДАУ *Тамамда етістігінің қимыл атауы.* Соңғы үш жылда Мұрат жаңа проектілерді *т а м а м д а у м е н* байланысты, демалыс алған жоқ (Т.Нұртазин, Мұрат). Қазір денсаулығым жақсы. Педагогикалық институттың соңғы курсын да *т а м а м д а у ғ а* жақындадым («Лен. жас»).

ТАМАН ш ы л. *Жақын, таяу, жуық, қарай.* Әзімхан басын көтеріп, отқа *т а м а н* жарыққа таяу отырды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Базарбай. Бұл екеуін әдейі Аңдуға келмесеңіз, Былай *т а м а н* барайық (Ж.Аймауытов, Шығ.). Орталап қалған ай батысқа *т а м а н* сызып барады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТАМАША [ар. تماشى] з а т. **1.** *Қызық-думан, ойын-сауық.* Сәуле қаланы шарлап, қызығы мен *т а м а ш а с ы н* сұқтана көрді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Балалық махаббаты *т а м а ш а д а*, Қызарып, ұялысып оңашада, Бір сағат көрісе алмай тұра алмаушы ек, Көңілде бір бөтен ой болмаса да (М.Жұмабаев, Шығ.). Ой қозғайды оңаша таудың басы, Өткеннің ойға түсіп *т а м а ш а с ы*. Қолтығына қабағын түйіп қарап, Әне тұр Қодар өлген құз-жартасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Соншалықты жақсы, ерен, керемет. Т а м а ш а* көз жеткісіз тоғайларың, Жараттың бір секундта оңай бәрін. Шадлықпен дүниеңнен орын алып, Көкте құс, суда балық, тоғайда аңың (М.Дулатов, Шығ.). *Т а м а ш а* қарағанға түрің қандай! Мынау көз, мынау мойын, мұрын қандай! Ғауһардай қанаттарың жарқырайды, Келісті қалай біткен және маңдай! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш, Емеспін жемісі көп *т а м а ш а* ағаш Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан, шаруаңа жараса, алаш (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Қызығы, гажабы.* Көзім тоймас қарасам *т а м а ш а с ы н*, Қисабына ми жетпей адасасың. Заң түзеп, закон жайып, патша отырып, Қараған ғаділдікпен қарашасын (М.Дулатов, Шығ.).

ТАМАШАЛА= е т. *Қызықтау, таңырқау, таңдану.* Бұрын тау көрмеген солдаттар көздерін алмайды, *т а м а ш а л а п* келеді (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Сұлтекең бүкіл дүниені ұмытқан. Ғалияның тамақ жегенін *т а м а ш а л а й д ы* (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

ТАМАШАЛАТ= е т. *Қызық көрсету.* – Мінші, мынаған! Мінші, жаным! Біраз *т а м а ш а л а т а й ы н*. Қуаныш! Сені осы әткеншектегіше мәңгі-бақи тербетіп, мәпелеп өтуге дайынмын (І.Қожабаев, Қансонар).

ТАМАШАЛАТУ *Тамашалат етістігінің қимыл атауы.* Нұрлан жас досына туған өлкесін *т а м а ш а л а т у м е н* жүр (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТАМАШАЛАУ *Тамашала етістігінің қимыл атауы.* Қол жуыла бере бізді тың игерушілердің көркемөнер коллективтерін *т а м а ш а л а у ғ а* шақырды (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Екі составтан түскен халық мерекені қарсы алуға даярланған теміржолшылар поселкесін *т а м а ш а л а у д а* (Дала қырандары). «Тараздың» алғашқы ойынын *т а м а ш а л а у ғ а* келген жанкүйерлер де гол соғылмаса да, тең ойынды (0:0) ұтысқа балап, қол соғып қайтты («Жас Алаш»).

ТАМАШАЛЫ с ы н. *Қызықты, қызғылықты.* Той қылды, *т а м а ш а л ы* неше күндей, Бәрі мас адам, пері есін білмейді. Мұратқа ақырында жетті Сағит, Қосқан соң бір сұлуды ай мен күндей (Ғашық-наме). Нұрын төгіп, *т а м а ш а л ы* таңғы аспан. Күн келеді дәл төбеден ау-

мастан (Қ.Ыдырысов, Жолық.). Жүсіпжан біздерменен аңға барсын, Көрмеген *т а м а ш а л ы* жерлер көрсін (Ғашықтық дастан.). Береді баласына тон мен жүзік, Бұл тоннан *т а м а ш а л ы* шығар қызық (Ғашықтық дастан.).

ТАМАШАЛЫҚ з а т. *Қызық, игілік, ғаламаттық.* Барлық игіліктер мен *т а м а ш а л ы қ т ы* аса сүйе білуге дағдыланған болса, барлық осы үш қасиет – кең көлемдегі білім, ойлай білу және қайырымдылық сезім – адамның шын мағынасында білімді болуы үшін қажет (Семья тәрбиесі). Осы өлеңдердің *т а м а ш а л ы қ* сипаты – шындығында («Қаз. әдеб.»).

ТАМАШАСЫЗ с ы н. *Ойын-сауықсыз, қызықсыз.* Күрсінген, күйіренген күйдің тілі, Белгілі байқағанға әннің үні. Бұларда шаттық та бар, қайғы да бар, Адамның *т а м а ш а с ы з* бар ма күні? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТАМАШАШЫЛ с ы н. *Сауықшыл, қызықшыл.* Ауылдың жаңалыққа сусаған *т а м а ш а ш ы л* жас-желеңі сол үйге кіріп шығып, әлденеге мәз болып, көңіл күлкісін көбейтіп жатыр (Е.Тұрысов, Қыран.).

ТАМБУР [франц. tambour] **1.** з а т. *Жолаушылар мінетін вагонның шығаберіс аузындағы бос жер.*Түнделетіп жолға шыққан поездың *т а м б у р ы н д а* екі-ақ кісі тұрмыз («Мәдениет және тұрмыс»). Мұхит вагонның *т а м б у р ы н а* да кіріп үлгірген екен (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Поезд түн ортасында Павлодарға жете бергенде ол проводник әрі жүр десе де болмай, айтысып *т а м б у р д а н* кетпеді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). **2.** *Үйлер мен құрылыстардың сыртқы есіктері алдында сыртқы және ішкі есіктерінің арасына суық ауа мен желден қорғау қызметін атқару үшін тұрғызылатын шағын кіреберіс. Т а м б у р* – үйге, вагонға және т.б. кіруге арналған, ішкі-сыртқы есігі бар кішкентай дәліз (ҚҰЭ). *Т а м б у р* сырттағы суық ауаның ішке кіруінен сақтандырады (ҚҰЭ).

ТАМҒЫ [ар. طمع] з а т. *Олжа, дәме.* Бөріге деді Бану: – Ей, жануар, Жөнің бар, сенің менен *т а м ғ ы* қылар (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан). Үшінші жауһар – ұят-дүр, *Т а м ғ ы* қылмай таза жүр, Жыртып ұят пердесін – Абыройдан сылынба! (О.Шораяқов, Шайыр).

ТАМДЫР= е т. **1.** *Тамызу, жаудыру.* Біз ауылда жауынды тілеп *т а м д ы р а* алмай жүрсек, бұлар жаңбырдан қашып, көйлек-шалбарын қорынып бара жатқаны анау (Ә.Қалмырзаев, Ар). **2.** *Ағызу.* Сен де бір кез сол жерде еңбек еттің, Қуаныштан көзіңе жас *т а м д ы р ы п* (Р.Нұрпейісов, Қоңыр өлең).

ТАМДЫРУ *Тамдыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАМИЛЬДЕР з а т. *Үндістандағы халық, Тамиланд штатының негізгі халқы. Т а м и л ь д е р* Шри-Ланканың солтүстігінде (2,8 млн) және Сингапурде (115 мың) тұрады (ҚҰЭ). Шри-Ланканың *т а м и л ь д е р і* осы аумақта 8–13 ғасырларда пайда болған Ланки *т а м и л ь д е р і н е* және 19 ғасырдың 2-жартысы мен 20 ғасырдың басында қоныс аударған үнді *т а м и л ь д е р і н е* бөлінеді (ҚҰЭ).

ТАМОЖНЯ з а т. ***Кеден*** *(шекарадан өтетін тауарларды тексеретін және осы тауарларға салынған салықты алып тұратын мекеме).* Маған бір *т а м о ж н я* қызметкерінің түсіндіруінше, бұл аэропортқа қатаң тәртіп 1963 жылдың күзінде-ақ орнатылған көрінеді («Соц. Қаз.»).

ТАМПОН з а т. м е д. *Жараның аузын бастыратын немесе қан тоқтату үшін қойылатын тығын мақта не дәке.* Қан тоқтату үшін нафазолинге батырылған *т а м п о н д а р д ы* қолданады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТАМПЫҚ: тампық мұрын. *Тәмпіш мұрын.* Күнде өзіміз көріп жүрген дөңгелек бет, қысық көз, *т а м п ы қ м ұ р ы н* қазақ қыздарының бірі. Аты-жөні – Дайрабаева Мүслима (Арулар.). Он алтылар шамасындағы аласа бойлы, *т а м п ы қ м ұ р ы н* бала жігіт Дәмір де Жүніске ілесе: – Мен де заводқа барам! – деді (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ТАМСА= е т. *Бір нәрсенің дәмін ауызбен байқап көру.* – Не екенін өзің білмесең де, таңдайың танитын болар, аузыңа сал да *т а м с а й* бер (Ә.Әбішев, Найзағай). Садық біресе көркем келіншекке, біресе шелектің ішіндегі сыраға қарайды, аузын *т а м с а й д ы* (М.Қосшығұлов, Шындық.).

ТАМСАН= е т. **1.** *Тамақтың жемісінің дәмін татып көру я болмаса татқандай болып сезіну.* – Көрдің бе, балам, қазір уылдырық жейміз, – атаман кенеп дорбадағы уылдырыққа бас бармағын бір батырып ап, аузына салды да, *т а м с а н а* басын шайқады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Еркебай шабдалыдан ауыз тигісі келіп, құмарта *т а м с а н д ы* (Өзбек. әңгім.). Мен қазанның түбіндегі бидайға қараймын. Енді қашан піседі деп *т а м с а н ы п* барып отырмын (Ә.Нұрмаханов, Жекпе-жек). **2.** а у ы с. *Аузының суы құрып, таңдану, таңырқану.* Сол кезде ағаштың ар жағындағы жолмен орысша киімі бар бір жас әйел келе жатып, келіншектің сөзіне құлақ салып тұра қалды. «Сағындым-

ау, қайтейін!» деген кезде, келіншектің қарсы алдынан өте беріп, бетіне қадала қарады да, *т а м с а н ы п* тоқтады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Енді айтатын орын келді ғой деп, жеңгесіне бастанаяқ көрген оқиғасын сөйледі. Жеңгесі *т а м с а н ы п* тыңдай берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Амалсыздан орнынан тұрып, бір *т а м с а н ы п,* күрсінді де, екі қолын ептеп дуананың мойнына апарды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАМСАНДЫР= е т. **1**. *Тәбетін ашу, еліту.* Тағам иісі аш адамның мұрнын жарып, *т а м с а н д ы р ы п* барады (Е.Оразақов, Дәрігер жолы). **2.** а у ы с. *Сүйсіндіру, таңырқату.* Әміре әр әнді жүрекпен тебірене айтып, тыңдаушысын *т а м с а н д ы р а т ы н* (Ж.Шәкәрімов, Әміре). Гүжім аспан әлеміне айбатты, Қайратына *т а м с а н д ы р ғ а н* аймақты, Қайсар қыран тағдыры Ақылсыздау, бірақ адал кемпірдің, Пышағында ойнапты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАМСАНДЫРУ *Тамсандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАМСАНТ= е т. *Тамсандыру, сүйсінту.* XIX ғасырда табылған Оңтүстік Африкадағы алмастың қоры да талай мықтыны *т а м с а н т қ а н ы* тарихтан белгілі (Н. Нұрахметов, Синтетика.). Ол ойынға кіріскенде манадан бері көпті *т а м с а н т қ а н* өнердің барлығы жайдақталып қалады (М.Мағауин, Өмір жыры). Ғажайып сөздер айтайын, Білген жанды *т а м с а н т ы п* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТАМСАНТУ *Тамсант етістігінің қимыл атауы.*

ТАМСАНУ *Тамсан етістігінің қимыл атауы; таңдану, таңырқану.* Бір іске дәл қорытынды жасады екен деп оған *т а м с а н у ғ а* болмайды (Т.Тілеуханов, Өмір.). Ербол да сұқтанып, *т а м с а н у д ы ң* үстінде еді (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАМСАНЫҢҚЫРА= е т. *Тамсана тұсу, таңырқау.* Жадыраға қарасам ол *т а м с а н ы ң қ ы р а п* қалпеге қарап отыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАМСАНЫС з а т. *Таңырқасқан күй, таңданыс.* Осы кезде сырттағы қыздардың сыбысы, әйелдердің *т а м с а н ы с ы* естіліп тұрды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Таңданыс пен *т а м с а н ы с* толас алған шақта Тәттімбет сөзін жалғастырды (А.Сатаев, Дала.). Шыдамы таусылған жұртта *т а м с а н ы с,* қыбыр-қыбыр қозғалыс пайда бола бастады (Н.Қазыбеков, Шалғай.).

ТАМСАНЫС= е т. *Таңданысу, сүйсінісу.* Жаны бар ма?.. Қалай қозғалып тұр? – деп *т а м с а н ы с қ а н,* күрсініскен, ішін тартқан бір топ елдің ортасында көзі жайнаңдап, етті ернін анда-санда бір жымырап, ақсарылау жаңа өспірім қыз ауыз жаппай сөйлеп тұрды (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Соқа басын сопитып қоя бергені несі! – деп *т а м с а н ы с т ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бибажар мен Мүслима қорыққан, ауыр сынған түрмен Айшаға, қатындарға қарап *т а м с а н ы с т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАМСАНЫСУ *Тамсаныс етістігінің қимыл атауы.*

ТАМСАТ= е т. *Тамсандыру, сүйсіну, таңырқату.* Мен көрдім қарды желдің қаусатқанын, Көктемде шатырлардан тамшы аққанын. Жасындай сағыныштың құлап түсіп, Жібітіп тоқ таңдайын *т а м с а т қ а н ы н* (Жас қанат).

ТАМСАТУ *Тамсат етістігінің қимыл атауы.*

ТАМСАУ *Тамса етістігінің қимыл атауы.*

ТАМТАМ з а т. м у з. *Мыс қаңылтырдан бет-тестіріліп жасалған, ұрып ойнайтын музыкалық аспап. Т а м т а м* – симфониялық оркестрдің негізгі аспабының бірі (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ТАМ-ТҰМ с ы н. *Азғана, шағын, шамалы.* Мен аға лейтенант Баубек Бұлқышев жөнінде *т а м-т ұ м* білетінімді ортаға салдым (М.Әлімбаев, Қалам.). Шіркін-ай, бір тілім нан болса десейші осындайда. Төлеудің жолға алып шыққан *т а м-т ұ м* сүтін бағана ішіп тауысқан (С.Хайдаров, Құрыш.). Таң сәріде тұрып, жер жыртуға кеткен топтың бітіріп қайтары берекесіз, *т а м-т ұ м* ғана (Т.Қаупынбаев, Жазира). Жарты бақыт, жартылай уайыммен, Жарты ғасыр ғұмырға шыдайын мен. Осынау *т а м-т ұ м* ғана шырайыммен, Шыға алатын тауыма шығайын мен (М. Мақатаев, Шығ.).

ТАМ-ТҰМДАП ү с т. *Аз-аздап, ептеп-септеп.* Шәкен Шолпанды құшақтай жатып, мазасы неге кеткенін *т а м-т ұ м д а п* айтты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Дала жақтан осындай жолаушылар *т а м-т ұ м д а п* келіп жатты (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

ТАМТЫҚ з а т. *Қалған қалдық, жұқана.* Самарқан шәрінде ескіден қалған түрлі үйлер, тамдар бар. Бұлардың көбі бұзылған, көбінің тек орны бар не *т а м т ы ғ ы* бар (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Кеше бір сол командирден айырылдық. Айырылып қана қоймай, батальонның тірі қалған *т а м т ы ғ ы* оның өлігінің қасынан өтті (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Окоптан бір шақырымдай қашықтықта тастан соғылған үйдің *т а м т ы ғ ы* көрініп, әріде, орман тұсында шағын деревняның төбелері дес берді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Сау тамтығы қалмаған. *Жыртылып әбден тозған, бүлінген, тоз-тозы шыққан.* Ата-анадан мұраға қалған қоңырқай шыттан жасалған көрпе-төсектің де *с а у т а м т ы ғ ы қ а л м а ғ а н* екен (Т.Тобағабылов, Тағы бір.).

Сау тамтық жоқ. *Дымы қалмады, паршапаршасы шықты.* Арғыншаның денесінде *с а у т а м т ы қ ж о қ,* аюдың тырнағы орып-орып кеткен (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

Тақияда тамтығы қалмады. *Түгін қалдырмай, қиратып бүлдірді.* Пулеметтен қауіп жоқтығын көрген соң жігіттеріме мен де айғайды салып кеп бердім. Қисық аулының *т а қ и я д а т а м т ы ғ ы қ а л м а д ы* (Ә.Хасенов, Жат.).

ТАМУ *Там етістігінің қимыл атауы.* Шал қап-қара сақалының етегінен *т а м у ғ а* айналған жерді алақанымен сипап өтті (З.Иманбаев, Қыран.).

ТАМҰҚ з а т. **1.** д і н и . *Діни ұғым бойынша, күнәһар адамға (о дүниеде) азап көрсететін жер, тозақ.* Мейірленсем – сегіз жұмақ қолымда. Қаһарлансам – *т а м ц қ* даяр құлыма. Жоқ жақынын, жасағандай жалғызбын! Мен бе иілер әлсіз адам ұлына?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жауыздық істесе, Тәңірінің наразылығын алуға, ашуына, қаһарына ұшырауға, яғни *т а м ц қ қ а* кіруге сену (М.Жұмабаев, Шығ.). Шығармаларының сөзімен мәздемей, ертегінің жаңалығымен, әңгімесінің қисынымен қызықтырып, *т а м ц қ т ы ң* азабымен қорқытып, жұмақтың рақатынан үміттендіріп, дін арқылы тыңдаулы қылған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Олардың ұғымында о дүниеде *т а м ц қ қ а* түссе, отқа күймейді (С.Мұқанов, Менің мект.). **2.** а у ы с. *Ауыр азап, михнат, бейнет.* Дамыққан сайын, сұлуы да жабықты; күйді, жанды, тартты азапты, *т а м ц қ т ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біз талай қыл көпірден өткенбіз. Енді Гитлердің де *т а м ц қ қ а* түсуіне аз қалды (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Қарша бораған оқ бұл үшеуіне тағы да *т а м ц қ* орнатты (С.Досанов, Қыран.).

ТАМШУЫР з а т. м е д. <франц. pipette> *Дәрі тамызатын шыны түтікше.* Микроскопқа тиісті құрал-жабдықтар: заттық әйнек (заттық шыны), жабын әйнек, су, сапты ине, *т а м ш у ы р* (пипетка) (Биология). *Т а м ш у ы р* – сұйық көлемін дәл өлшеуге арналған шыны түтік (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а м ш у ы р* химияда, медицинада қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАМШЫ з а т. *Сұйық заттың ең кішкене бөлігі.* Жүргеннен тіпті қарап файдалырақ Күнінде үйренсең де жалғыз хәріф *Т а м ш ы д а н* тама берсе, болар дария, Кетпей ме ахырында бір молайып (М.Дулатов, Шығ.). Ашық көздің жиегінде тұрған сүңгі мұздардан ептеп тырсылдап *т а м ш ы* ағады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Көзінен үзіліп түскен бір *т а м ш ы* жасты Қабеңнің маңдайынан сүртіп еді, Қабен қадала қараған күйі басын шайқады (З.Қабдолов, Жалын).

Бетінде тамшы қан қалмады [жоқ]. *Жүдеді, ажары тайды.* Ас бола ма сасық сорпа, қара нан? Алма *б е т т е қ а л м а д ы* ғой *т а м ш ы қ а н.* Қоңырау қағып оятады ақырып, Тым болмаса сібірлеп те атпай таң (М.Жұмабаев, Шығ.). Жәмила! Мұнша неге жүдедің? *Б е т і ң д е т а м ш ы қ а н ж о қ* қой, Жаралы ма жүрегің? Тегінде терең зар көп қой! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАМШЫДАЙ с ы н. *Өте кішкентай, титтей.* Өзін бақылаумен әуестенудің *т а м ш ы д а й* болса да шындығы бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАМШЫЛА= е т. *Сұйық заттың тамшыға айналып ағуы.* Түнгі жаңбырдан іркіліп қалған су үй төбесінен тырс-тырс *т а м ш ы л а й д ы* (А.Тоқмағанбетов, Әке.). Сауырдан аққан қара тер Жаңбырдай жерге *т а м ш ы л а п,* Оңды-солды қамшылап, Ер Қосай заулап жөнелді (Батырлар жыры).

Көзінен жас тамшылады. *Жылады, көңілі босады.* Жолаушылар поезы орнынан қозғалысымен-ақ Жанатай *к ө з і н е н* де *ж а с т а м ш ы л а п* қоя берді (Е.Салихов, Алақан).

ТАМШЫЛАТ= е т. *Тамшы түрінде ағызу.* ≈*Т а м ш ы л а т ы п* ағызды.

Маңдай терін тамшылата төкті. *Аянбай еңбек етті, еңбектенді. М а ң д а й т е р і н т а м ш ы л а т а т ө к к е н* осындай еңбекқор диқандарымыздың арасында жауынгерлеріміз аштық дәмін татқан жоқ (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе). Мұндайда шылауына оралып, аштан көтеріп алатын ауылдастардың тілегін орындау үшін *т а м ш ы л а т а т е р т ө г е т і н* де кездері болады («Лен. жас»).

Тамшылата суармалау. е г і н ш а р. *Микросуармалаудың бір түрі; өсімдіктің тамырын арнаулы тамшылатқыш тамызғы арқылы ылғалдандыру. Т а м ш ы л а т а с у а р м а л а у* нәтижесінде су қоры тиімді пайдаланып, сүзілуі мен буланы өте аз болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТАМШЫЛАТУ *Тамшылат етістігінің қимыл атауы.*

ТАМШЫЛАУ *Тамшыла етістігінің қимыл атауы.* Жазғытұрым көл боп жауған жаңбырың

Жомарт ердің бергеніне жете алмас: Қапшық-қапшық алтын-күміс ер берер, *Т а м ш ы л а у д а н* жаңбыр асып кете алмас (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т а м ш ы л а у* – кен қазбаларына жер-асты суларының төбе және қабырға таужыныстары арқылы тамшылап жиналуы (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАМЫЗ з а т. *Шілдеден соң, қыркүйектен бұрын келетін жаз айы, август. Т а м ы з* айының тымырсық шуақ күні, мезгіл бесіннен төмен түскен, көлеңке ұзара бастаған шақ (С.Талжанов, Ұлдай.). Бұл *т а м ы з* айының алғашқы күндерінде, Алматыдан арнайы келген Қазизамен оңаша отырып сөйлескен әңгіме еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). *Т а м ы з* айының тоғызы күні Қаратаудың күнгей бет мен Сырдарияның қос қабағын бұрын-соңды болмаған аптап жалады (Д.Досжанов, Дария). *Т а м ы з,* август – қазақ халқының байырғы күнтізбесіндегі азаматтық жылдың 6-айы. Ұзақтығы 30 күн, шілдеден соң, қыркүйектен бұрын келеді. 10–12 ғасырларда юлиан күнтізбесіндегі *т а м ы з* айына сәйкес болған (ҚҰЭ).

ТАМЫЗ[1]= е т. *Сұйық затты тамшылатып ағызу.* Достың құны мұнымен, Бітпегендей шынымен, Армансыз бүркіт кек алды. Кеудесін сөгіп төренің, Суырып алып жүрегін, *Т а м ы з б а й* қанын жеп алды (М.Дулатов, Шығ.). Гауһар жігіттің қолын уқалап, басын демеп, аузына су *т а м ы з д ы* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қасықпен Жеңістің аузына дәрі *т а м ы з д ы,* жастығын қайтадан жөндеп салып, көп бөгелмей ол да шығып кетті (Ө.Ахметов, Алда күн.).

Майын тамызып айтты. *Сөзді мәнеріне келтіріп, тартымды етіп сөйлеп берді.* Ертесінде Жолдыбайға оқыған әңгімелерінің оқиғасын бірінен соң бірін *м а й ы н т а м ы з ы п а й т ы п* бердім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Жолай саған ауылда болған бір қызық нәрсені *м а й ы н т а м ы з ы п* тұрып *а й т ы п* берем (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ТАМЫЗ[2]= е т. *Отты тұтатып жандыру, от алдыру.* Асия керосин *т а м ы з ы п* жібергенде от лап етіп, қара жалыны маған шалқиды (М.Иманбаев, Сұлу). Ол далаға шығып, күннің райын болжайды. Темір пешке от *т а м ы з а д ы* (О.Бөкеев, Мұзтау). Лезде Сәнім қайта оралып, от *т а м ы з д ы* (Ғ.Сланов, Әңгім.).

ТАМЫЗДЫҚ з а т. с ө й л. ***Тамызық.*** Бекетайдың әжесі ұқыпты кісі болса керек, ертең жағатын қиы мен *т а м ы з д ы қ* қылар шөпшегіне дейін әзірлеп қойыпты (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Ол жер ашық бойына ұзыннан-ұзақ қаланған қу тезектің әр жеріне *т а м ы з д ы қ* сап лапылдатып жаға бастады (С.Ғаббасов, Ана.). Аяры жоқ адуын жауыздықтан, Алып шықты арымды *т а м ы з д ы қ т а н.* Амалым не, жастықтың кер тұлпарын, Тасқа қамап тастадым ауыздықтап (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАМЫЗДЫҚТАЛ= е т. *Тамызық салынып тұтатылу. Т а м ы з д ы қ т а л ғ а н* от лаулап кете қоймаған соң, қараңғы қуыстарды сипалап жүріп, бір ашық қаңылтырды алып келді де, ішіндегісін қарамастан отқа шашып жіберді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТАМЫЗДЫР *Құйдыру, тамшылату.* ≈ Су *т а м ы з д ы р у.*

ТАМЫЗДЫРУ *Тамыздыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫЗУ *Тамыз етістігінің қимыл атауы.* Түн ұйқысын төрт бөліп, аузына сүт *т а м ы з у м е н* отырған Айманкүл баладан күдер үзіп еді (М.Дүйсенов, Мейман.).

ТАМЫЗЫҚ з а т. *От тұтататын, кепкен, қураған отын.* – Ермегі жоқ үйдің күні құрсын да, – деді Мәрзия *т а м ы з ы қ қ а* жермай құйып жатып (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Пешке отты екі мезгіл жақпаса, тоңып қалатын түрлері бар. Бірер тонна көмір, *т а м ы з ы қ* болар лық ағаш түсіріп алмаса болмайтын сияқты (Ө.Қанахин, Жүрек.). Көмірменен *т а м ы з ы қ* әкелдім де, екі пешке от жағып дүрілдеттім (Уақыт және қаламгер). Синченко самауырға *т а м ы з ы қ қ а* ағаш ұсақтап отыр (Б.Момышұлы, Шығ.).

ТАМЫЗЫҚТА= е т. *Тамызық салып от тұтату, жағу.* Сипалап жүріп қураған бұтақтарын кесіп әкеп, тобылғы шауып алып, *т а м ы з ы қ т а п* от тұтатты (А.Нұрманов, Құлан.). Енді біреуге ниет қылса – сөнген оттың қоламтасын үрлегендей *т а м ы з ы қ т а п* тұтанбай ма деп қорқады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТАМЫЗЫҚТАП үс т. *Шетінен, ақырындап, бірте-бірте.* Бір тамса да, соған тамсын деп, Тұяқ бір шеге қақса да, «Иланы ниет қылдым Күнікейдің қалыңмалын өтемекке...» – деп қағып, тапқан-таянғанын *т а м ы з ы қ т а п* төлей берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алшын *т а м ы з ы қ т а п* сөз тастап, Бақытжанды сөйлетудің амалын істеп бақты (Б.Аманшин, Көкжар). Пляжкада бір жұтым, Қалған суын нормалап, *Т а м ы з ы қ т а п* тамызды Су жүгірді сорғалап (А.Тоқмағанбетов, Көгілдір.).

ТАМЫЗЫҚТАТ= е т. *Біртіндеп айту, шетінен білдіру.* Шұбар қаладағы киізші Сейсеке, Қасен, Жақып сияқты байларды, мешіт-медреседегі хазірет-халфелерді де ақырын *т а м ы з ы қ т а т ы п,* Абайға жау ете түсетін сөздер айта біледі (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТАМЫЗЫҚТАТУ *Тамызықтат етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫЗЫҚТАУ *Тамызықта етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫЗЫҚТЫҚ с ы н. *Тамызық боларлық, тамызық етерлік.* Қи сөне қалғанда тұтатып алу үшін аздаған *т а м ы з ы қ т ы қ* ағаш бар (С.Мұқанов, Менің мект.). Мезгіл сәске түс болатын. Торғын есік алдында самаурынға *т а м ы з ы қ т ы қ* тобылғы бұтап отырған (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ТАМЫЗЫЛ= е т. *Тамшылатылу, тамшы түрінде ағызылу.* Нафтизиннің ерітіндісі танаудың екеуіне де кезекпе-кезек күніне 2–3 рет 1–2 тамшыдан *т а м ы з ы л а д ы* (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТАМЫЗЫЛУ *Тамызыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫҚ з а т. с ө й л. ***Тамұқ.*** Құранның моральдық нормаларының негізі – ол дүниедегі өмірге сену, жұмақ пен *т а м ы қ т ы* мойындау (Ә.Бәженов, Дүниеге көз.).

ТАМЫЛЖУ *Тамылжы етістігінің қимыл атауы.* Үйқыдан жаңа тұрған жас арудай, табиғаттың таңертеңгі *т а м ы л ж у ы н а* елтіген Дәмелінің көңілі біртүрлі күй шертеді (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ТАМЫЛЖЫ= е т. **1.** *Маужыраған тыныштық қалыпқа ену, бөлену.* Таң алдында *т а м ы л ж ы п,* Тәтті ұйқыға батқан шақ. Бір тамақтың қамын жеп Ұйқылы-ояу жатқан шақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Олардың ақар-шақар таулары бірінің иығына бірі басын сүйеп, жасыл жамшы жамылып, *т а м ы л ж ы п* алдымыздан шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн *т а м ы л ж ы п* тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Құлақтың құрышын қандырып құйқылжу, шырқау.* Сен сүйсең *т а м ы л ж ы ғ а н* қазақ күйін, Ынтықпын көруге мен өзбек биін. Жаюлы дастарқаным келсең бізге, Әзірге қабыл алшы апаң сыйын! (М.Хакімжанова, Таңд. өлеңд.). Соңында будақ-будақ боз шаң қалдырып зымыраған автомашина да, *т а м ы л ж и* қалықтаған әсем ән де бірте-бірте алыстай берді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТАМЫЛЖЫТ= е т. *Құлақ құрышын қандырып құйқылжыту, шырқату.* Бір күні теректің бұтағына бұлбұл келіп қонды да, *т а м ы л ж ы т ы п* сайрай бастады («Балдырған»). Әлтай да қиғаш қозғалып, әсем әннің қайырмасын *т а м ы л ж ы т а* қайталай берді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Саңқылдап аққу тамсантсын, Қаңқылдап қаздар аңсатсын. Талмаурат, заулат, *т а м ы л ж ы т,* Көңілдің бұлтын тарқатсын (К.Салықов, Жезкиік).

ТАМЫЛЖЫТУ *Тамылжыт етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫР з а т. **1.** б о т. <грек. rhiza> *су мен қоректік заттарды жеткізіп тұратын мүшесі.* Өсімдіктер *т а м ы р* арқылы топыраққа бекіп, одан су, суда еріген минералды тұздарды, органикалық заттарды бойына сіңіріп, оны сабағы мен жапырағына жеткізеді (ҚҰЭ). *Т а м ы р* арқылы өсімдік топырақтан су мен минералды тұздардың ерітіндісін сіңіреді (ҚҰЭ). *Т а м ы р* – шығу тегіне қарай негізгі, жанама, қосалқы деп бөлінеді. Тамырда қоректік заттар қорға жиналады (сәбіз, шалқан, қызылша, шомыр), кейбір өсімдіктер тамыр арқылы көбейеді (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** а н а т. *Қан жүретін жол.* Жаңа туған баланың *т а м ы р ы* бір минутта 150 рет соғады. Екі жасар баланың тамыры 120-ға шейін соғады. Жеткен адамның тамырының соғуы бір минутта 65–70-тен аспайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Ауру малдың *т а м ы р ы* минутына 120–140 рет соғады, тамырдың толуы бәсеңдейді (С.Сыбанбаев, Мал қаны.). **3.** а у ы с. *Алыс-беріс жасап жүретін досжар адам, дос, жақсы жолдас, сыйлас адамдар.* Жақсы көрер *т а м ы р д ы ң* атын алма, тайын ал (Мақал). *Т а м ы р л а р* бір-бірінің қуанышренішіне ортақ, қашанда біріне-бірі көмекші, қамқор, тату болуға міндетті (ҚҰЭ). Достықтары ұзақ жылға созылған *т а м ы р л а р* «достықтың аяғын сүйек айырады» деп, қыз алысып, «мың жылдық» құда болысады. Егер басқа екі ұлт өкілдері (қазақ-орыс, қазақ-қырғыз, т.б.) достасып алыс-беріс, қарым-қатынас жасаса, олар да бірін-бірі тамырлар деп атайды (ҚҰЭ). *Т а м ы р* келіп сұрайды бір қимасын, Тәтті көңіл, жүрекпен жақын санап. Хас мыстан ендігі жыл жаз бермекші, Ол сапар бір сылтаумен арашалап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ашынажай, көңілдес адам.* Осы оймен оның қатынымен *т а м ы р* болдым. Қатыны мені сүйеді. Ол жас, маған қызығады. Оның махаббатын пайдалануым керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а м ы р* болсаң тамыр бол, ашына бол, Жел сөзіме қызықсаң басыма бол. Сақалды да бар деген сан періште,

Көшіп кел де аулымның қасына қон (Айтыс).
5. а у ы с. *Бір нәрсенің шыққан жері, төркіні, негізі.* Ақсақал айтқан сөздің *т а м ы р ы* қайда жатыр, аңғардыңыз ба? (Ауызекі).

Алпыс екі тамыр. *Қан жүретін жолдың бәрі.* Аяз қысса мүйізді, Мүйіз қысып тұқылды... Қанталаса тұқылы, *А л п ы с е к і т а м ы р ы н* Қансып қалған сықылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Әлсіз тамыр. *Тамыр соғысы баяу, ақырын байқалатын тамыр.* Қазақ тамыршылары қан тамырларының сипатына қарай төмендегіше жіліктеп топтайды: қалқыма тамыр, шекпе тамыр, баяу тамыр, қарқынды тамыр, керме тамыр, сырғақ тамыр, өрекпі тамыр, *ә л с і з т а м ы р* т.б. (Қаз. әдет-ғұрып.).

Тамыр болды. *Достасты, тамырласты.* Бастады аға-жеңгем бір жұмысты, Самсымен *т а м ы р б о л* деп көрдей қысты. Көзімді жаудыратып малға сатпақ, Көрем деп ойлап па едім мұндай істі? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сонда Мағаш көлденеңнен Қалиға сыпайы сөйледі: «Қали аға, осы сөздің кесігі оңай емес пе? Рұқсат етсеңіз мен айтайын, – деді де, *Т а м ы р б о л д ы ң* – айтыс жоқ, қолдан бердің – қайтыс жоқ! Бұндай даудың тетігі осы болса нетеді» (М.Әуезов, Абай жолы).

Тамыр буындырғыш. к ә с. *Малды пішкенде тамыр, енді қысып ұстауға арналған аша ағаш құрал.*

Тамыр жайды. *Өріс алды, тарады, қанат жайды, өршіді.* Соңғы кезде қазақ арасында *т а м ы р ж а й ы п,* өршіп бара жатқан даужаланы бұлай бөлуге болады (М.Дулатов, Шығ.). Елде көңілге қарау деген нәрсе кемірек болса, мерез, құлғана сықылды жұқпалы аурулар осыншалық *т а м ы р ж а й ы п* кетпес еді (М.Дулатов, Шығ.).

Тамыр жүйесі. б о т. *Бір өсімдіктегі әртүрлі тамырлардың (негізгі, жанама, қосалқы) жиынтығы. Т а м ы р ж ү й е с і* – кіндік және шашақ тамыр деп екіге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а м ы р ж ү й е с і* топтанып, тарамдалып кең жайылып өсетіндіктен, өсімдік топырақтан қоректік заттарды көбірек сіңіріп, жақсы өседі (Қаз. тілі термин. Биология).

Тамыр жіберді. *Орнықты, орнын тапты.* Ал жығылмау азаматтық міндетің. Қалай? Қайтіп? Қай жолмен? Оны өзіңнің өрең білер. *Т а м ы р ы ң д ы* терең *ж і б е р* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тамыр қысымы. б о т. *Өсімдіктегі су тасымалының төменгі, шеткі қозғаушы күші. Т а м ы р қ ы с ы м ы н* өсімдіктің жер үсті мүшесін кесіп (қиып) алғаннан кейін, қалған түбіртектен бөлініп шығатын сөлі арқылы байлауға болады. Егер сол түбіртекке манометр жалғанса, біраз уақыттан кейін оның көрсеткіші өзгереді (ҚҰЭ). *Т а м ы р қ ы с ы м ы* өсімдіктегі күрделі зат алмасу процесінің нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ).

Тамырмен қоректену. б о т. *Өсімдіктердің күрделі заттарды сіңіруі, өңдеуі және өз қажетіне пайдалануы; көп сатылы физиологиялық үдеріс. Т а м ы р м е н қ о р е к т е н у* процесі тамыр жүйесінің ең белсенді бөлігі – тамыр ұшында жүзеге асады (ҚҰЭ). Өсімдіктердің *т а м ы р м е н қ о р е к т е н у* физиологиясы егін шаруашылығындағы тыңайтқыштарды тиімді пайдаланудың ғылыми негізі болып табылады (ҚҰЭ).

Тамыр мойны. б о т. *Тамырдың сабаққа өтетін, шартты түрде белгіленетін шекарасы* (Қаз. тілі термин. Биология).

Тамыр тарылу. б и о л. <лат. vas, constrictio> *Жазық еттерінің жиырылуына байланысты тамыр диаметрінің кішіреюі* (Қаз. тілі термин. Биология).

Тамырын басты [ұстады]. *Сөз тартты, ыңғайын байқады.* – Біздің Құралжан ішпейді ғой. Келгелі талай үй шақырды, бәрінен аузына алған емес, – деп шешесі баласының алдын орап, *т а м ы р ы н б а с ы п* көріп еді (С.Досымов, Директор.). Жарайды көктен түскен Құдай болса да шақыршы өзін! Танысып, *т а м ы р ы н б а с ы п* көрейік! (Ә.Әзиев, Оянған ар). – Әй, шал, баяғыңа басып жүрмегін. *Т а м ы р ы н* байқап-байқап *ұ с т а ғ а й с ы ң,* – деді әжем (Тұлпар).

Түп тамырымен құртты. *Мүлдем жоқ қылды, ештеңесін қалдырмады.* Баяғыдағы Ақтоғайдың бармақтай ақ бидайы *т ү п т а м ы р ы м е н қ ұ р ы ғ а н,* бүгінде ондай бидайдың болғандығына жастар сенбейді (Ауызекі).

Тамыры тереңге кетті. *Әбден орнықты, орнын тапты.* Құрметке де алданбай ақшыл тартқан мына бас, Бір дертке де байланбай жапырақ, жайып тұр ағаш. *К е т к е н т а м ы р т е р е ң г е,* жеткен сөзім кереңге Сондықтан да сол ағаш мәңгі бақи құламас (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Шеке тамыры солқылдады. *Басы зеңіп ауырды.* Ахмедиярдың жүрегі лүп-лүп соғып, өзінен-өзі демігіп, *ш е к е т а м ы р ы с о л қ ы л д а п,* қаны басына шапшиды (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ТАМЫРАТПА з а т. б о т. *Тамырдағы қосалқы бұршіктерден дамитын өркен. Т а м ы р а т п а* қарағаш, көктерек, терек, аққараған, өртегүл, шамшат, сүттіген, ақжелкек, жантақ, таусағыз, қалуен өсімдіктерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). Өсімдіктерді вегетативтік жолмен көбейтуге *т а м ы р а т п а* өте пайдалы (ҚҰЭ).

ТАМЫРАЯҚТЫЛАР з а т. б и о л. <л а т. rinzopoda> *Саркодиналардың бір класс тармағы. Т а м ы р а я қ т ы л а р* 3 отрядқа бөлінеді: амеба, қабыршақты амебалар және фораминиферадар (ҚҰЭ).

ТАМЫРДӘРІ з а т. ө с. <лат. tolygonum otphibium> *Лалагүл тұқымдасына жататын, өзен бойларында, тау беткейлерінің орта белдеулерінде өсетін, кейбір ауруларды емдеуге пайдаланылатын улы көпжылдық шөптесін өсімдік. Т а м ы р д ә р і* шілде-тамыз айларында гүлдейді. Малазықтық, дәрілік, инсектицидтік улы өсімдік (Қаз. тілі термин. Биология). Біздің қазақ ішінде ауруларды *т а м ы р д ә р і м е н* емдеу беріректе жайылулы. Ауруға файда ма, залал ма, онысына қарамай, қай ауру болса мейлі, бұ заманда қазақ *т а м ы р д ә р і м е н* емдейді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Уқорғасын, меңдуана, убалдырған, *т а м ы р д ә р і* және қырық буын сияқты улы шөптерді жегеннен барып қой уланады (Ш.Қалықов, Қой. ауру.).

ТАМЫРЖЕМІСТЕР з а т. ө с. *Сәбіз, қызылша, кейбір мәдени өсімдіктердің топырақасты мүшесінің ірі етжеңді, шырынды болып өзгерген түрі. Т а м ы р ж е м і с т е р* негізгі тамырдан және топырақ астындағы сабақтың бөлімінен немесе түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а м ы р ж е м і с т е р* кейбір мәдени өсімдіктердің (сәбіз, қызылша, шалқан, аскөк және т.б.) жер астындағы қуатты шырынды органдары (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАМЫРЖУА з а т. б о т. <лат. allium polyr rhizum> *Жуа туысына жататын көпжылдық өсімдік. Т а м ы р ж у а* Қазақстанда Оңтүстік Алтай, Тарбағатай және Сауыр тауларының сортаң топырақты жерлерінде өседі (ҚҰЭ). *Т а м ы р ж у а н ы ң* биіктігі 15–20 см, сабағы қырлы. Жапырағы жіп, жартылай цилиндр тәрізді, сабағынан қысқа болады (ҚҰЭ).

ТАМЫРЛА= е т. **1.** *Тамыр жаю, тамыры таралып өсу.* Қарағай, қайың, тал, терек *Т а м ы р л а п* тұқым шашпаған. Изен, жусан, ебелек Бір қарыстан аспаған (К.Әзірбаев, Шығ.). Шұғыла атқан жаздың таңындай боп, Сәулесі дөңгелене *т а м ы р л а й* кеп, Бұлтқа шағылысты (С.Мұқанов, Ақ аю). **2.** а у ы с. *Жылжу, жай қозғалу.* Биыл жыл жаман емес. Жұрт шанамен ел аралап *т а м ы р л а п* жүріп жатыр («ТУГ»).

ТАМЫРЛАН= е т. *Тамыр жаю, тамыры таралып өсу.* Өсімдіктер әбден *т а м ы р л а н ғ а н н а н* кейін оларды басқа ыдысқа көшіріп отырғызады (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.). Шығып келе жатқан, әлі *т а м ы р л а н ы п* әлденбеген ағаш тұқымдарын арамшөп басып, тұншықтырып жіберуі мүмкін (А.Балтабаев, Шөлде.). Өткенді естімесе, көз көрмейді, Сипаты жылға жылдың кез келмейді. Шырағы қара жердің қалың шөппен, Тас балқып *т а м ы р л а н ы п* безденбейді (Ә. Найманбаев, Шығ.).

ТАМЫРЛАНДЫР= е т. *Тамыр жайғызу.* Көпжылдық өсімдіктің жанама өрендерін жаз бойы кесіп алады да, оларды парниктерде өсіріп *т а м ы р л а н д ы р а д ы* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ТАМЫРЛАНДЫРУ *Тамырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫРЛАНУ *Тамырлан етістігінің қимыл атауы.* Колхоздар мен совхоздардың тәжірибе жұмыстары мен практикалық істерінен орман алқаптарының *т а м ы р л а н у ы* мен одан әрі дұрыс, бойлай өсу үшін көптеген жұмыстар жүргізу керек (М.Ахметов, Егін қорға.).

ТАМЫРЛАС с ы н. *Негіздес, шығу төркіні бір.* «Қазақ жерінде» деген өлеңінде Тоқтағұл екі халықтың тағдыры *т а м ы р л а с,* достығы мәңгі екенін айтады (Р.Мылтықбаев, Түбі бірге.). Сендегі ауру да солармен *т а м ы р л а с,* Сырқырауы басқа да – сарнауы бір (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). *Т а м ы р л а с п ы н.* Қабырласпын. Гундармен де Қарындаспын. Ауыр бастым. Дабырластым. Бұлғалармен Бауырласпын. Бұлан астым. Құлан астым. Орыстармен Құдаласпын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТАМЫРЛАС= е т. **1.** *Бірге өсу, достасу.* Туған жермен *т а м ы р л а с ы п* бірге өскен Әрбір сабақ, әр қауызбен тілдескен, Ер ризығын жерден тартып жүретін. Алтын астық – дән терумен күн кешкен (С.Сейтхазин, Тереңде.). Бір-біріне қонаққа барысу, «ақсарбас, көккасқа» айтысып баталасу, *т а м ы р л а с ы п* достасу көп (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Қабысу, тоғысу.* Ұлттың мұраты мен зиялы қауымының мұраты *т а м ы р л а с ы п,* қабысып жатуы қажет (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТАМЫРЛАСТЫҚ з а т. *Бауырластық, туыстастық.* Москвада өткен Абай тойы ха-

лықтар арасындағы терең *т а м ы р л а с т ы қ т ы* айқын көрсеткендей болды («Қаз. әдеб.»).

ТАМЫРЛАСУ *Тамырлас етістігінің қимыл атауы.*

ТАМЫРЛАУ *Тамырла етістігінің қимыл атауы; кешігу, орнығу.* Мені қайта кеп түрткілеген күдікке аялдағам жоқ, аялдауға, *т а м ы р л а у ғ а* дәтім де жетпеді (А.Сүлейменов, Бесін).

ТАМЫРЛЫ с ы н. **1.** *Тамыры көп, тамыры терең.* Адыраспан – көп жылдық, терең *т а м ы р л ы* өсімдік. Сабағы мен гүлінде уы болады (Ботаника). **2.** *Ертеден келе жатқан, дәстүрлі.* Ақын Сәкен Сейфуллин ұлт өнеріндегі осы бір терең *т а м ы р л ы* дәстүрді одан әрі соза түсті (І.Омаров, Серпін).

Тамырлы қабық. а н а т. <лат. tunica vasculosa – қабық, тамыр> *Көз алмасының қан тамырлары мол ортаңғы қабығы. Т а м ы р л ы қ а б ы қ т ы ң* құрамына өзіндік *т а м ы р л ы қ а б ы қ,* кірпікше дене және нұрлы қабық кіреді. Өзіндік *т а м ы р л ы қ а б ы қ* көздің торлы қабығын қоректендіреді. Оның негізін дәнекер ұлпасы құрайды (Қаз. тілі термин. Биология). Қасаң қабықтың артқы жағы, *т а м ы р л ы қ а б ы қ т ы ң* алдыңғы бөлігі нұрлы қабық деп аталады (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТАМЫРЛЫҚ з а т. *Алыс-беріс жасап жүретін дос-жарандық.* Амантайдың тапқан жері орман күзетшісі Березиндікі. Мұның онымен аздап *т а м ы р л ы ғ ы* болатын (С.Мұқанов, Ботагөз).

ТАМЫРЛЫРАҚ з а т. *Тамыры үлкендеу, жуанырақ.* Есік алдындағы отынның шырпылырағынан ала кел, *т а м ы р л ы р а ғ ы н а н* ала кел («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАМЫРМҮК з а т. ө с. *Су астында өсетін, жоғары сатыдағы автотрофты өсімдіктер.* Жолақақпаны көбейту онша қиын емес, аквариумға *т а м ы р м ү к,* нителла тәрізді өсімдіктерді нықтап орнатып, су температурасының 25^{0}С болуын қадағалау керек (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТАМЫРСАБАҚ з а т. б о т. <грек. rhizota> *Көпжылдық өсімдіктердің жапырақ шығармайтын, түрі өзгерген жерасты өркені.* Тамырдан айырмашылығы: *т а м ы р с а б а қ т ы ң* ұшында бүршік болады; буын және буынаралығынан тұрады. Жасыл жапырақтың орнына жетілмеген майда түссіз қабыршақтары болады (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а м ы р с а б а қ т а р* бүршіктен дамып, көлбеу бағытта өседі (ҚҰЭ). *Т а м ы р с а б а қ т а р*: жатаған (бидайық, қоңырбас, бетеге, арпабастар), қысқарған (бүлдірген мен гравилатта), шырынды (қырлышөп пен құртқашашта), түйнек тәрізді (каннада) деп бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАМЫР-ТАНЫС з а т. *Көңілдес, дос-жаран.* Егер болыснай азық-түлік комитеті әділдік қылмаса, бағасынан артық берсе, өз пайдасын істесе, *т а м ы р-т а н ы с,* жақынына берсе, ол уақытша жауапты болмақ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол қаланың байырғы тұрғыны болғандықтан, *т а м ы р-т а н ы с* көп. Уәли Жылқыбайға лайықты жұмыс та тауып береді (М.Майшекин, Мұрагер.). Алматыда *т а м ы р-т а н ы с ы* көп Қараш Елеусізді талай үйге ертіп барды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ТАМЫР-ТАНЫСТЫҚ з а т. *Көңілдестік, дос-жарандық.* Қылмыстыны *т а м ы р-т а н ы с т ы қ п е н* қорға деген заң жоқ (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Кейбір оқу орындарында оқытушылар мен студенттер арасында парақорлық, *т а м ы р-т а н ы с т ы қ,* моральға жат қылықтар сияқты масқара фактілер кездеседі («Қаз. әдеб.»).

ТАМЫРТҮЙНЕК з а т. б о т. *Тамаққа, мал азығына жұмсалатын жуан, етті тамыры бар өсімдіктер (қызылша, тарна, сәбіз және т.б.)* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАМЫРТҮК з а т. б о т. <лат. fontinalis antipyretica> *Су астында, аквариумда өсірілетін жоғары сатыдағы автотрофты өсімдік. Т а м ы р т ү к* – температурасы 18-20^{0}С таза суда, жарық мол түссе, жақсы өседі (Қ.Қайымов, Суасты.). *Т а м ы р т ү к т і* әсіресе уылдырықтайтын балықтар өсірілетін аквариум суының астына төсесе, уылдырықтардың дамып, кейін шабақтардың жасыруына қолайлы орын болады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТАМЫРША з а т. б и о л. *Ұрықтанған жұмыртқа жасушасынан дамыған ұрықтың бір бөлігі.* Тұқым өнгенде ең алғаш ұрық *т а м ы р ш а с ы* дамып шығады (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а м ы р ш а* біртіндеп ұлғайып өсіп, негізгі тамырға айналады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАМЫРШӨП з а т. ө с. <лат. spirodela> *Балдыршөп тұқымдасына жататын көпжылдық су өсімдіктері.* Қазақстанда Тобыл, Есіл өзендері мен Қарқаралы, Зайсан, Түркістан және Тарбағатай тауларында кездесетін бір түрі – кәдімгі *т а м ы р ш ө п* (S. podyrrhiza) бар (ҚҰЭ). *Т а м ы р ш ө п* ағыны баяу суларда, көлдерде,

тоғандарда, тоспа сулардағы қамыс, қоға арасында өседі (ҚҰЭ).

ТАМЫРШЫ з а т. *Қол тамырын ұстап ауруды анықтайтын емші.* Ғәрбір *т а м ы р ш ы* дәрігерлерді әкеліп тамыр ұстатып, ұшықтатып-қақтырып көрсе де тәуір болмады (М.Дулатов, Шығ.). Менің әкем *т а м ы р ш ы,* қан алғыш емсек болған екен, – деді Мұхаметқали (С.Бегалин, Замана.). *Т а м ы р ш ы л а р* Шығыс медицинасында көбірек қолданылған тәсіл бойынша ауруды ыстық, суық деп бөліп, майлы, майсыз тамақпен, түрлі дәрілік шөптермен емдеген (ҚҰЭ).

ТАМЫРШЫДАЙ с ы н. *Тамыршы сияқты, тамыршы тәрізді.* Ендеше, жазушының аз ұлттар өкілдерінің жүрегін сыздатқан дертті өз шығармасында *т а м ы р ш ы д а й* дәл басуы дегеніміз осы емес пе? (Адам жанының әндері).

ТАМЫРШЫЛЫҚ з а т. *Тамыр ұстап ауруды емдеу.* Тамырын ұстаумен бір адамның ауру, сау екені білінетін болса, *т а м ы р ш ы л ы қ* деген әулиелік емес екені өз-өзінен көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАМЫРШІРІК з а т. б о т. *Өсімдіктерде гельминтоспорий, фома саңырауқұлақтары түрлерімен зақымдалу салдарынан пайда болатын аурудың түрі. Т а м ы р ш і р і к* аурумен күресу ауыспалы егісті қолдану, өсімдік қалдықтарын өртеу, фунгицидтермен өңдеу арқылы іске асырылады (Қаз. тілі термин. Биология). Өсімдік ауруларының 70-ке жуық түрлері (тат, септориоз, монилиоз, парша, *т а м ы р ш і р і г і* аурулары) мен 100-ден астам арамшөп түрлері белгілі («Егемен Қазақстан»).

ТАН= е т. *Айтқан сөзінде тұрмау, жалтару, бұлтару, мойындамау. Т а н б а й м ы н,* шәкіртімін Толстойдың, Алдампаз, арам сопы көпір қойдың. Жанымен сүйді әділет, ардың жолын, Сондықтан ол иесі терең ойдың (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Тәңіріңе таңданарсың, анаңнан сен де *т а н б а й с ы ң,* карт! (М.Жұмабаев, Шығ.). Тәкежан әкесінің аяздай суық ашуынан қорқып, өтірік айтпақ, *т а н б а қ* боп жалтарып көрген (М.Әуезов, Абай жолы).

Естен танды. *Ақылынан алжасты, есеңгіреді, есі ауып қалды.* «Сен сүйерсің, мен күйермін, жанармын, құшақтарсың – мен *е с і м н е н т а н а р м ы н.* Өлеңдетіп, жүйрікке мініп кетерсің, Жүрегімде от, жылай-жылай қалармын!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Ойбайлап жылап жатқан баласын көріп, шошынғаннан шешесі *е с і н е н т а н ы п* қалады (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

ТАНА[1] з а т. *Бір жас пен жастан асып, қоңдылық алып, дене тұрқы өсе бастаған сиырдың ұрғашысы.* Ірі қараның алты айға дейінгі төлін бұзау, алты айдан бір жасқа дейінгісін торпақ, баспақ десе, бірден екі жасқа дейінгілерін тайынша, *т а н а* дейді («Қаз. әдеб.»). 1–1,5 жасар *т а н а л а р д а* оқыра личинкаларының даму мерзімі ересек малдарға қарағанда бір ай ерте аяқталады (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.).

ТАНА[2] з а т. *Ақықтан жасалған, киімге тағылатын жалтырауық түйме.* Іші лас, сырты таза залымдардың Алданып құр сыртының тазасына. Мәз болып байғазы алған балаларша Сатылып жылтыраған *т а н а с ы н а* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Зергерлер өрнектейді ақ *т а н а н ы,* Жақсылар өнеріне мақтанады (Айтыс). Шолпының қасында жалтыраған *т а н а* жатқан алақанына салды, тананың бәрінде тамаша айшық бар-ды (Д.Досжанов, Жібек.). Біреуі ақық моншақ, бірі *т а н а.* Алып кел: «Омырауыңа – дейді, – қада». Шеріктеп, кездеп шығып шәйі көйлек, Табылды камзол тігер Қатипа да (Сара, Тордағы.).

Тана көз. *Мөлдіреген дөңгелек көз.* Балқияның әжімсіз ақ жүзінде, жайнаған *т а н а к ө з і н д е* сезік бар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ол су болған шашын сипап, *т а н а к ө з д е р і н* төңкере Нұрқасымға аударды (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

Тана тағу. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы жас баланың қуанышын ұстемелейтін жора [Жақын туысқаны немесе көрші-қолаңның жас баласы алғаш рет өз бетімен іс тындырса, үлкенге тән ақылдылық танытса, оның осы көшелілігін құптап, әспеттеп, ерекше ескеру белгісі ретінде баланың киім-кешегіне тананы (түйме, күміс түйме) әйел адам өз қолымен тағып: «Бәрекелді, азамат екенсің, ақылды екенсің», – деген сөздермен қолпаштайды]. Т а н а т а ғ у д а* үлкендеу нәрсе сыйлық ретінде ұсынылса оны байғазы дейді (ҚҰЭ). *Т а н а т а ғ у* дәстүрлі қоғамдағы бала тәрбиесіне қатысты қалыптасқан нормаларды, эстетикалық құндылықтарды реттеуге қызмет етеді. Жас баланың мерейін өсіріп, болашақта жақсы қасиеттерді бойына сіңіруіне септігін тигізетін тәрбие тетігінің бірі саналады (ҚҰЭ).

ТАНАДАЙ с ы н. *Тана сияқты, тана тәрізді.* Енді Жанат жөнелді, *Т а н а д а й* көзі жарқылдап, Алтын кебіс сартылдап, Сырғасы алтын күректей (Дастандар). Жанбай қалған ағаштың шаласындай Соқтығып әркімге бір

ұрынады Сиырдың тентек болған *т а н а с ы н д а й* (Бес ғасыр.). Естіртпей сөйлеп сөзінді асқарға, Шалқытып бұла сөзімді аспанға. Шашыңа іліккен бір тал шөпті алып, *Т а н а д а й* жәудір көзіңді ашқанда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құлаққа ұрған танадай. *Жым-жырт, тыптыныш.* Зал іші *қ ұ л а қ қ а ұ р г а н т а н а д а й,* ұшқан шыбынның ызыңы естілерліктей, тып-тыныш бола қалды (Қ.Жармағанбетов, Әнші.).

ТАНАЗАР з а т. *Ой, ес, ми.* Кірпігі іліне бергенде Күкіш келіп, қарсы алдына тұра қалып, ұйқысын шайдай ашады. Содан әрі қарай оның бар дүние тағы да *т а н а з а р ы н а н* шығады да, санасында тек Күкіш қана қалады (Ж.Тұрлыбаев, Тамыз таңы). Әрине, оным адам өмірін білмеуден болу керек. Өйткені адам ғана дүниеге өктем екені ол кезде *т а н а з а р ы м а* кіріп пе?! Ойымда қайтадан Сәлима шешемнің сөзі тұр (Б.Қадырбекұлы, Алатау).

ТАНАМОНШАҚ з а т. э т н. *Ақықтап жасалған моншақ.* Шәкесі *т а н а м о н ш а қ т а р ы н а* безелектеп жабыспақ болып еді, Тұмарбай қабағын түйіп, тістеніп, үндетпеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Апасы жылтырағанды Күнікейдің үстіне жапсырады, шашын жылтыратып тарайды, өреді, омырауын қызыл, жасыл жіппен кестелейді, *т а н а м о н ш а қ т ы* камзолына тағады, уақ күмістен сылдырмақтай шашбау да істейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оң жақта аз күн тайраңдап, дәурен сүрсін деген бәйбішенің тілін екі қылмай, Ақбілегін маңдайға шерткен жан емес еді; оның *т а н а м о н ш а г ы н а,* сән-салтанатына дүние аяған жоқ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАНАП з а т. **1.** *Пайдалануға жарамды жердің бір бөлігі.* Жер *т а н а б ы* тартылды, айнала төңірекке шекара-шеңбер түсті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Мұндай шөгінділердің тағы бір мысалына егістікте көптеп игеріліп келе жатқан суармалы *т а н а п т а р ғ а* жиылатын ирригациялық салындылар да жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Биіктеу келген *т а н а п т а р д а* көбінесе тұщы сулар, беткейлер, сайлар, аңғарлар аумағында тұщы және сәл тұзғылт, ал аңғарлар мен сайлардың ойдымды жерлерінде тұзғылт және тұзды сулар қалыптасады (К. Сапарбайұлы, Геология.). **2.** а у ы с. *Ауқым, көлем. Т а н а б ы* тәніміздің тартылса да, Ниеті нәпсібаттың өзгермейді (Т.Ізтілеуов, Кәрілік.). Көңіліне көп қып ілім гүлін ексе, Байлардан артық болар *т а н а п т а р ы ң* (Т.Ізтілеуов, Шәкірттерге).

Жер танабын қуырды. *Айшылықты алты аттады, өндіртіп жүрді.* Аттардың сау желісі *ж е р т а н а б ы н қ у ы р ы п* жібергендей талай белдерден асып, талай өлкелерден өттік (Ә.Әбішев, Сәуле.). Мақтау сөздер шабытымды одан бетер тасытты. *Ж е р т а н а б ы н қ у ы р г а н* тарлан бозша бауырым еркін жазылып, нағыз бабыма түсе бастағандаймын (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТАНАПТАЙ с ы н. *Танап сияқты, танап көлеміндегі.* Үш өгізбенен күнде үш *т а н а п т а й* күрішті бастырады («ТУГ»).

ТАНАПТЫҚ с ы н. *Танап-танап болып бөлінген (жер).* Кемірейген саз балшық дуалдармен қоршалған, шөкім-шөкім *т а н а п т ы қ* жерлер шытыраның көзіндей ию-қию (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Танаптық құлақарық. е г і н ш а р. *Күріш егілген алапқа су жеткізетін жүйе.* Бір танаптық құлақарық 20–40 гектарға жасалады. *Т а н а п т ы қ қ ұ л а қ а р ы қ* ішкі шаруашылық канал желілерімен жалғасады, кіші каналдар үлкен каналмен 90°С бұрышпен жалғасуы тиіс (Қаз. тілі термин. Су).

ТАНАСАП з а т. э т н. *Танаңы терісімен қапталған сап.*

ТАНАСАПТЫ с ы н. э т н. *Тана терісімен қапталған сабы бар.* Бике сүйтерін білгендей күтіп еді. Ол былайырақ бұрылды: бұрылғанда, қолында *т а н а с а п т ы* қанжары жарқ ете түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАНАТОЛОГИЯ [грек. thanatos – өлім, logos – ілім] з а т. м е д. *Адам өлімінің себептерін, оның даму механизмін, клиникалық, биохимиялық және морфологиялық көріністерін зерттейтін медицинаның теориялық және тәжірибелік бөлімі. Т а н а т о л о г и я н ы ң* міндеті өлім алдында жатқан науқастың организмін тірілту үшін дәрігерлік көмек көрсетіп, адамның өлер алдындағы қиналысын жеңілдету болып саналады (ҚҰЭ). *Т а н а т о л о г и я н ы ң* негізгі мақсаты – адам өлімінің себептерін ғылыми тұрғыдан зерттеп, клиника үшін маңызды материалдар жинақтау (ҚҰЭ).

ТАНАТОЦЕНОЗ [грек. thanatos – өлім, koinos – жалпы, бірлікте] з а т. э к о л. *Өлі су ағзаларының жинақталуы. Т а н а т о ц е н о з* бірте-бірте шөгінді жыныстарға айналады (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАНАУ з а т. а н а т. *Адамның, жан-жануарлардың дем алатын мұрын қуысы.* Ал енді

Аю тұрды қарауылда, Кінә жоқ, бағып досын қарауында. Қорылдап ұйықтап жатқан жекетақтың Бір шыбын келіп қонды *т а н а у ы н а (*А.Байтұрсынов, Шығ.). Қоян бір құлағын көтеріп тыңдап, онан соң екінші құлағын тікшитіп, мұрттарын сипап, *т а н а у ы н* тартып, иіскеленіп, артқы аяқтарымен шоңқиып отырды (М.Дулатов, Шығ.). Иіскеу сезімінің құралы – *т а н а у д ы ң* терісі (М.Жұмабаев, Шығ.). Қаратайдың Қасені көк түтінді *т а н а у ы н а н* жарыстыра бұрқылдатып жіберіп, артынан ауыр бір күрсініп қалды (А.Жүнісов, Өмір.).

Қызыл танау болды. *Жанталасып әбігерге түсті, жұмысбасты болды.* Намыр жатақханасына келсе, жолдасы *қ ы з ы л т а н а у б о п* практикалық күнделіктерін жазып жатыр екен (С.Ғаббасов, Ана.). Бас көтерер ер-азамат қора басына пішен тасып, бір жағынан егін орағына қамданып, *қ ы з ы л т а н а у б о л ы п* жатқан шақ (С.Омаров, Дала.).

Танаудан тізді. *Ешкімді қалдырмай, шетінен түгендеді.* Кімдер жоқтан бастайын, Қысқа қайырын саспайын, *Т а н а у д а н т і з і п* санайын. Жалпы айтқанда, жоқ жауыз, Жатып сорар жалмауыз, Еңбекші момын маңайын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Танау қақты. *Ашуланды, екіленді, ызаланды.* Қасен бұл жерде бияздана алмаспын дегендей боп, *т а н а у қ а ғ ы п*: – Бұл – қазақ қызметкеріне жағдай бермегендік. Сырғытудың әдісі, – деді (М.Әуезов, Таңд.).

Танауы делдиді [қусырылды, тарылды, қақты]. а) *Булықты, елірді.* Көзі ақшаңдап... *Т а н а у ы д е л д и і п*, Қиналуын! Кішкентай, байғұс (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Ашуланды, ыза-кегі бетіне шықты.* Махамбеттің қолында тобылғы сапты сары ала қамшы, ашуланғаны сонша, кең *т а н а у ы д е л д и і п*, демінен ұзын сақалы желп-желп етеді (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Келгеннен-ақ көзі ежірейіп, *т а н а у ы қ у с ы р ы л ы п*, айқай салды (А.Тоқмағамбетов, Өлең.).

Танауы жырылған. *Қиқар, қырсық, шатақ.* Айдауды көп көріп, қамшыкесті болған кейбір түйе мен өгіздің *т а н а у л а р ы ж ы р ы л ы п*, ерікке көнбей қалады. Мінезі қиқар адамды *т а н а у ы ж ы р ы л ғ а н* деп атайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Танауын [көкке] көтерді. *Ісініп-кебінді, дандайсыды, менсінбеді.* – Әлгі жаман неменің *т а н а у ы н к ө т е р і п,* әлдеқандай болып кеткенін көрдің бе? (С.Жүнісов, Жапанда.). Ауыл шонжарлары бұрынғы *т а н а у к ө т е р у і н,* кедейлерге соқтыруын қойды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ояз өтірік арқасынан қағып, шен-шекпен берсе, болыстар *т а н а у ы н к ө к к е к ө т е р е т і н* («Қаз. әдеб.»).

Танауы шелектей болды. *Мақтанып жер-көкке сыймады, әлдеқандай болып дандайсыды.* Пәленше байдың ұрпағы, түгенше мырзаның немересі десе, кейбіреудің *т а н а у ы ш е л е к т е й б о л а д ы* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ТАНАУЛА= е т. *Алқыну, демігу, ентігу, өкпесі өшу.* Бір қызық ит жүгіртіп аң ауласа. Мінген ат шабуылмен *т а н а у л а с а.* Болғанда іші қызыл орман түлкі Құлпыртып тез сақтаумен сабауласа («Спорт»). Аруақ, аруақ, қайдасың? – деген кезде *т а н а у л а п* Жақып пен Байбол келді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екеуі де өздерінің кездейсоқ жолығысқандай болғанын аңғартқысы келіп, *т а н а у л а п* тұрып сөйлесті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТАНАУЛАТ= е т. *Алқынту, ентіктіру, ентелету.* Нұрбай атына мініп, қайта шапты. Ой-шұқырға, тас-жыраға қарамай, тор төбелді *т а н а у л а т ы п* келеді (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Астындағы аттарын *т а н а у л а т қ а н* жәрмеңкенің басшыларын халық онша елемей, биіктен нар денелі боп көрінген Қажымұқанға құшақ жая қарсы ұмтылысты (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ТАНАУЛАТУ *Танаулат етістігінің қимыл атауы.*

ТАНАУЛАУ *Танаула етістігінің қимыл атауы.*

ТАНАУРА= е т. с ө й л. ***Танаула.*** Майыр *т а н а у р а п* қатты демігіп орындығына қайта кеп отырды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Үлкен бір үйдің алдында Амангелді мен шал асығыс-үсігіс қимылдап жатты. Баспақбай келіп, *т а н а у р а ғ а н* аттарын алды, сүп-сүр боп кеткен Көшімбек келді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТАНАУРАТ= е т. с ө й л. *Танаулату, алқынту.* Тамада қыранша саңқ-саңқ етеді. Өзі *т а н а у р а т ы п,* белсеніп алыпты («Қаз. әдеб.»). Құдайберді мен Қамысбай астарындағы екі бозды *т а н а у р а т ы п* тербелтіп ең соңғы үш үлкен кісіні ертіп, келді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТАНАУРАТУ *Танаурат етістігінің қимыл атауы.*

ТАНАУРАУ *Танаура етістігінің қимыл атауы.*

ТАНБА= е т. *Алған беттен қайтпау, жазбау.* Араға мезгіл салып, үзіліспен сұраса да, өз айтқанынан *т а н б а д ы* (К.Тоқаев, Тасқын). Шомылып терге, шаң жұтса, Шалдығып *т а н-*

б а с табыстан. Қос тізгінді босатпай, Ауыздықпен қарысқан (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). Қанша айтқанмен Зейнеп өз ойынан *т а н б а й* қойды (С.Омаров, Өмір.).

ТАНБАУ *Танба етістігінің қимыл атауы.*

ТАНБУР з а т. м у з. *Шығыс елдерінде кең тараған үш ішекті музыкалық аспап. Т а н б у р д ы ң* шанағы тұт ағашынан, ішектері жіңішке болат немесе мыс аралас жезден жасалып, мойнына пернелер байланады, не ойып орнатылады. Жалпы тұрқы 1100–1300 мм (ҚҰЭ). *Т а н б у р* негізінен шығыс халықтары арасында кеңінен тараған (ҚҰЭ).

ТАНГАЖ [франц. tangage] з а т. ә с к. *Ұшу, жүзу барысындағы ұшақтың (ракетаның) немесе кеменің негізгі көлденең білік инерциясымен салыстырғандағы бұрыштық қозғалысы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАНГЕНС [лат. tangens] з а т. м а т е м. *Тригонометриялық функциялардың бірі. Т а н г е н с* периоды π болатын, шектелмеген, тақ функция (ҚҰЭ). Тік бұрышты үшбұрыштың сүйір бұрышының *т а н г е н с і* деп осы бұрышқа қарама-қарсы жатқан катеттің іргелес жатқан катетке қатынасын айтады (ҚҰЭ). Аристархта «*т а н г е н с*», «синус» терминдері атымен жоқ, олардың орнына тік бұрышты үшбұрыштың катеттері және шеңбер доғасының хордалары алынады, теңсіздіктер сөзбен баяндалады (А.Көбесов, Математика.). Ол тұңғыш рет синус, косинус, *т а н г е н с*, котангенс сызықтарын радиусы бірге тең дөңгелек ішінде анықтауды, мысалы, тангенс, котангенс сызықтарын (тура көлеңке, кері көлеңке) тік бұрышты үшбұрыш арқылы емес, шеңберге жанаманың кесінділері арқылы анықтауды ұсынады (А.Көбесов, Математика.).

Тангенстер теоремасы. м а т е м. *Үшбұрыш қабырғаларының ұзындықтар мен оларға қарама-қарсы жатқан бұрыштардың жарты айырмасы мен жарты қосындысы тангенстерінің арасындағы қатысты өрнектейтін теорема* (ҚҰЭ).

ТАНГЕНСТІК с ы н. м а т е м. *Тангенске қатысты, тангенске тән.* Тек тригонометрияда ғана емес, бүкіл ортағасырлық үнді математикасының көрнекті табысының бірі – олардың шеңбер доғасын *т а н г е н с т і к* дәрежесі бойынша қатарға жіктеу әдісін ұсынуы болып табылады (А.Көбесов, Математика.).

ТАНГО [исп. tango] з а т. ө н е р. *Музыкалық өлшемі жұп (негізінен 2/4) болып келетін қазіргі заманғы бал биі. Т а н г о н ы ң* даму тарихында оның үш түрі айқындалған (ҚҰЭ). 19 ғасырдың 50–80-жылдары Севильяда әзіл-оспаққа, кейде сатираға құрылған андалузиялық *т а н г о* кең өріс алды (ҚҰЭ).

ТАНДЫР[1] [ар. تنور] з а т. э т н. *Нанды қабырғаларына жапсырып, қарып пісіруге арналған пеш.* Рахметтің машинасы Айбаршаның үйіне кеп тоқтай қалғанда, Дәметкен *т а н д ы р г а* күлше жауып жатыр еді (С.Мұқанов, Сырдария). Пеш кәдімгі *т а н д ы р* тақылеттес. Соның ішіне текшелеп қыш қалыптар салынған (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). *Т а н д ы р д ы ң* биіктігі 80–100 см, түбі жалпақ, ауыз жағы кішірек, кірпіштен күмбез тәріздес қаланып жасалады. Іші-сырты сыланады. Тандырды қурай немесе бұта, бұтақ жағып қыздырады (ҚҰЭ). *Т а н д ы р* – нанды қабырғаларына жапсырып, қарып пісіруге арналып, кірпіштен дөңгелектеп қаланған даладағы пеш (Қаз. тілі термин. Тамақ.). // *Кеуіп құрғап қалған, қаңсыған.* Арансыз *т а н д ы р* шөлдерден, Ағыздық сел қып суды да. Көшпелі жауын күлге орап, Көркейттік бүгін құмды да (Т.Әміренов, Жол.). Сортаң суды шөлдедім деп жұтар ма? Көмекейі *т а н д ы р* болып кепсе де (Қ.Бекхожин, Менің заман.). Бұрынғы *т а н д ы р* құла құм Жап-жасыл бақша, көк дала. Айқара өскен гүл бағын Ақ дала, тіркес көп қала (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

Тандыр болып суалды. *Құрғады, кепті, жоғалды.* Қазіргі қазақ ұлығы Жаман иттен несі кем – Жемтік көрсе, қан көрсе, Айрылар мүлде есінен Сендер атқа мінген соң, *Т а н д ы р б о л ы п с у а л д ы* Шалқар көлдей несібем (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тандыр нан. э т н. *Тандырға пісірілген нан.* Ол екі кештің арасында бұрқыратып тағы да бір *т а н д ы р н а н д ы* пісіріп үлгерді (Т.Қаупынбаев, Жазира). Ол бұталарды қыстақтың отын базарына апарып сататын да, онысына тұз бен *т а н д ы р н а н* сатып әкелетін («Білім және еңбек»).

Тандыры кепті [құрыды]. *Суалды, кеуіп, құрғап қалды. Т а н д ы р ы к е у і п* кезеріп жататын нелер тұздар қазір түрлі дақылға тіреліп тұр (Тербеледі тың дала). Ғасырлар бойы *т а н д ы р ы к е у і п,* шөліркеп жатқан Сахараға жеті қабат жер астынан су әкелдік (Н.Әбуталиев, Сахара.). Елуге кемпір едім жасым жеткен, Сорлы едім бала көрмей зарлап өткен. *Т а н д ы р ы қ ұ-*

р ы п қалған тас желіннен Сүт ақса мұнан бұрын қайда кеткен? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАНДЫР²: есінен тандырды. *Ақылынан адастырды, алжастырды.* Дариға, жұбанамын, жел ойменен, Тартпадым сұм садақты бұл ойменен. *Т а н д ы р ғ а н* мені *е с і м н е н* ғашықтық қой, Бір тынбай сұр жыландай жаным жеген (М.Жұмабаев, Шығ.). Ой деген у – Ауызға алсаң, қандырад. Ой деген у – Жанды *е с і н е н т а н д ы р а д.* Ой деген у – Ішсең мас боласың, Ой деген у – Ішесің де соласың (М.Жұмабаев, Шығ.). Тамақты үйіп-төгіп, мас қылып *е с і н е н т а н д ы р ы п* жіберуді көздеп еді, Батырбек шамадан асырып ішпеді (А.Жақсыбаев, Егес).

ТАНДЫРДАЙ с ы н. *Тандыр сияқты, тандыр тәрізді.* Үлестіріп жасауын, енші беріп еліне, Жатыр әне сол дала *т а н д ы р д а й* боп нан жапқан (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАНДЫРЛА= е т. *Қаңсу, кебу, құрғау.* Келесі күн. Бұрынғыша кең дүние тарылып, күйзеліп, *т а н д ы р л а п* тұр (І.Қожабаев, Қансонар).

ТАНДЫРЛАТ= е т. *Қаңсыту, кептіру, құрғату.* Әлем-тапырық ыстық *т а н д ы р л а т ы п* кептіріп барады (С.Нарымбетов, Тентек).

ТАНДЫРЛАТУ *Тандырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТАНДЫРЛАУ *Тандырла етістігінің қимыл атауы.*

ТАНДЫРУ: естен тандыру. *Ақылынан адастыру, есеңгірету.* Сен сапырған өзен дауыл күнгі теңіздей тулап, тау-тау толқындар жалы айдаһарша шапшып сеңдерді де, қайықты да қайта-қайта көміп кетіп, *е с т е н т а н д ы р у д а* (Д.Әбілев, Арман.).

ТАНЗИМАТ [ар. تنظيمات] з а т. с а я с и. *Модернизация, жаңашаландыру.* Өйткені Француз революциясы тұсынан бастап Түркияда *т а н з и м а т* деген саясат жүргізілді («Егемен Қазақстан»). *Т а н з и м а т* – қазіргі тілмен айтқанда модернизация деген сөз (ҚҰЭ).

ТАНК [ағыл. tank] з а т. ә с к. *Түгелдей сауытты, шынжыр табанды соғыс мәшинесі. Т а н к* снарядымен әртүрлі нысаналарды қиратады; сенімді сауыты мен арнаулы қорғаныш қалқандары қирату құралдарынан сақтайды және өзінің оралымдылығы арқылы бөгет-кедергілерден еркін өтеді (ҚҰЭ). *Т а н к* – қуатты қарумен жарақталған, шынжыр табанды, өтімділігі жоғары, сауытты ұрыс машинасы. Танкінің негізгі элементтеріне айналмалы мұнаралы сауытты корпус, қару-жарақ, күш беретін (моторлы) қондырғы, күш берілісі, жүріс бөлігі, электр жабдықтары, бақылау аспаптары мен байланыс құралдары жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а н к і н і ң* ішкі корпусы төрт бөлімшеге бөлінген: басқару бөлімшесі, ұрыс бөлімшесі, күш беретін қондырғы бөлімшесі және күш берілісі бөлімшесі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк әскері. ә с к. *Құрлықта негізгі соққы беретін әскер түрі. Т а н к ә с к е р і* танк экипажы бөлімдерінен, құрамаларынан тұрады, сондай-ақ оның құрамына мотоатқыштар, ракета, артиллерия, зенит бөлімдері мен арнаулы әскерлердің инженерлік, байланыс, автомобиль т.б. бөлімшелері мен бөлімдері кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк взводы. ә с к. *3-4 танкіден тұратын танк әскерлерінің тактикалық бөлімшесі. Т а н к в з в о д ы* әдетте, танк ротасының құрамында қимыл жасайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а н к в з в о д ы н ы ң* шабуылдағы ұрыс реті – ұрыс желісі. Қорғаныста *т а н к в з в о д ы* тірек пунктін иемденеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк десанты. ә с к. *Ортақтаса ұрыс қимылдарын жүргізу үшін танкілермен алып жүрілетін атқыштар (жаяу әскерлік, мотоатқыштар) бөлімшесі.* Ұлы Отан соғысы жылдарында негізінен шабуылдау үдеген сәтте пайдаланылды. Әдетте, танкілерге 8–10 адамнан орналастырылды. *Т а н к д е с а н т ы н ы ң* құрамына танкілік ротамен (сауытталған танкімен) бірге әрекет ететін атқыштар взводынан ротаға дейін енді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк қаруы. ә с к. *Танкіге орнатылған қару-жарақ* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк пулеметі. ә с к. *Танкіден атыс жүргізуге бейімделген жаяу әскерлерге қарсы қолданылатын пулеметтің бір түрі. Т а н к п у л е м е т і н і ң* жекелеген, қосарланған, зенитті, тура, тіке ататын, т.б. түрлері болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк ротасы. ә с к. *Танк взводтарынан тұратын танк әскерлерінің тактикалық бөлімшесі. Т а н к р о т а с ы* қуатты қару-жарақты, жоғары жылжымалы, маневрлі және жаппай жою қаруының әсеріне төзімді болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т а н к р о т а с ы* басқа әскер тектерінің бөлімшелерімен бірлесе әрекет ете отырып, ұрыста қарсыласты тікелей жоюда

маңызды тапсырмалар орындайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк тосқауылы. ә с к. *Қарсыластың шабуыл жасауы (қозғалыс жасау) ықтимал бағытында жасырын орналасқан танк бөлімшесі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Танк ұрысы. ә с к. *Екі қарсылас жақтың танк бөлімшелерінің, бөлімдерінің, құрамаларының соқтығысы; артиллерия мен авиацияның қолдауы арқылы және әуе шабуылына қарсы қорғаныс құралдарымен бірге жүргізіледі, жалпы әскери ұрысының негізгі бөлімі. Т а н к ұ р ы с ы* әскери ұрыстың негізгі бөлімі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАНКЕР [ағылш. tanker] з а т. т е х. *Сұйық заттар (мұнай және оның өнімдері, сұйытылған газ, тамақ өнімдері, химиялық сұйықтар және т.б.) тасымалдайтын кеме.* Бұл *т а н к е р* Волганы жоғары өрлеп, Москваның өнеркәсіп орындарына мұнай жеткізеді («Соц. Қаз.»). 1978 жылдың 17 наурызында «Амекс Кодис» атты аса ірі *т а н к е р д і ң* жарылып суға батуынан 220 мың тонна жанармай су айдынына жайылды (Табиғат сулары.). Бір кездегі аса тұнық теңіз суының үстінде мыңдаған *т а н к е р л е р* кезіп, суды ластайды (Табиғат сулары.).

ТАНКИСТ з а т. ә с к. *Танк жүргізуші.* Кожедубовтың атынан жаудың ұшқыштары қорқатын болса, Бигелдиновтың атынан *т а н к и с т е р і,* жау әскерлері қорқатын (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Үдере қашқан жаудың қалдығын зеңбіректер нысанаға алып атқылап жатса, *т а н к и с т е р* өкшелете қуып берді («Лен. жас»).

ТАНТАЛ[1] [лат. tantalum] з а т. х и м. *Болаттарға легирлеуші қоспа, қызуға төзімді құймалар құраушы ретінде, электртехникада, химиялық мәшине жасау мен ядролық энергетикада конструкциялық материал т.б. ретінде қолданылатын ашық сұр түсті ауыр металл; химиялық элемент. Т а н т а л* жинақы электролиттік конденсаторлар, электрондық шамдардың тетіктерін жасауда, аспаптық және ыстыққа берік қорытпалардың құрам бөлігі ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). Хирургияда *т а н т а л* сүйектерді, жүйкелерді бекіту үшін, сүйектің жасанды алмастырғыштарын, сондай-ақ жүрек қызметінің стимуляторларын жасауға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАНТАЛ[2]**: тантал азабы.** *Мәңгілік шөл азабы, мәңгілік аштық азабы.* Жалғыз нәсілін қолына алып сүйе алмаған, аймалай алмаған азап біткеннің ауыры екен. Бұл *т а н т а л а з а б ы* ғой (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). 1831 жылы Омбы, Семей үйездерін аралаған ірі шенеулік В.Косторин қырғыздар (қазақтар) *т а н т а л а з а б ы н* тартып жүр екен деп жазып кеткен («Егемен Қазақстан»).

ТАНТУ *Танты етістігінің қимыл атауы.* Мөлшерден артық ішіп, мас болып, жығылу немесе аузына келгенін айтып *т а н т у,* біреумен байланысу сияқты өте жаман қылықтар – көргенсіздіктің белгісі («Қазақст. әйелдері»).

ТАНТЫ= е т. *Орынсыз мылжыңдау, көку.* Арақ ішкен екенсің, аузыңа келгеніңді *т а н т ы м а* (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). – Оны қайдан біле қойдың, сен де *т а н т и* береді екенсің! – деп Батыраш намыстан булыққанда, Күреңбай оған да мойын бұрмады (С.Жүнісов, Ақан сері). Намыс деп шатып, ел деп *т а н т ы п,* сау басты дауға сап қойғанша, өкесін көндіруге келісе алмаған өзінен де бар (А.Сүлейменов, Бесін).

ТАНТЫҚ с ы н. ж а ғ ы м с ы з. *Мыжып көп сөйлейтін, бос сөзге үйір, сөз соқты (адам).* Демеңіз әдебі жоқ неткен *т а н т ы қ,* Айтамын жанбасын деп ерте қамтып. Тең емес бақайыңа біз бүйткенде, Сіздердің ғашықтығың жүз есе артық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түсіндіргенің бар болсын! Бұ жерде ит қылған соң. Артық көріп тидің ғой, Ол қалталы болған соң. Жігіттігі несі артық? Ақынсынған бір *т а н т ы қ.* Желеңдеген бір бәдік, Қатынын қайтпек ол аңғырт (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көрмедім бұл жалғанда сендей *т а н т ы қ,* Соларға тең бола ма сендей шартық? (Батырлар жыры). *Т а н т ы қ* шал иесіз үйге кіріп келді, Белдеуге Бақа айғырды іле тастап (Батырлар жыры).

ТАНТЫҚТЫҚ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Мылжыңдық, көпсөзділік, сөзуарлық.* Қыз шіркін *т а н т ы қ т ы ғ ы* міне осындай, Кім байқар ер қадірін, сөз қосылмай. Жай тастап, құлашымды кең созамын, Сен түгіл атаңнан да бір шошынбай (Ақын жырлары). Келгеннен бері кездесіп жүрген адамдардың бірде-бірінен сезілмеген бұл мінез *т а н т ы қ т ы ғ ы н* былай қойғанда естен кетер емес (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТАНТЫРА= е т. с ө й л. ***Танты.*** Тайғақ болса табаның *Т а н т ы р а м а й* шыныңды айт, Өзім берем есесін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өзің не айтып отырсың *т а н т ы р а п* (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ТАНТЫРАҚТА= е т. *Бұтып-шату, былықтыру.* Аптығып қотыр таймен келесің тез, Бұл жалғанда ақылсыз адамнан без. Көп шатып *т а н т ы р а қ т а п* сөзді ұзартпа, Қанеки, шошығаның немене сөз? (Қозы Көрпеш.).

ТАНТЫРАҚТАУ *Тантырақта етістігінің қимыл атауы.*

ТАНТЫРАУ *Тантыра етістігінің қимыл атауы.* Айтарыңды ойлап алған артық-ау, Айтып алып, өкінгенің – *т а н т ы р а у* (Мақалнама).

ТАНУ[1] *Тан етістігінің қимыл атауы.*

ТАНУ[2] *Таны етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Айнытпай, тап басып білу.* Іздеп келгенім өзіңіз едіңіз. Кісі *т а н у д а н* қалыпсыз, деді Бәтес (Ж.Молдағалиев, Торғай.). **2.** *Айыру, ажырату.* Алтынды табу оңай, Адамды *т а н у* қиын (Мақал-нама). **3.** *Түсіну, түйсіну.* Өзін-өзі *т а н у ғ а* талпынған адамзат алдында тұрған күрделі сұрақтарға жауап іздеп, ой толғауы, батыл да оқшау пікірлерге баруы автордың жеке-дара тұжырымын қалыптастырған (Адамды зерттеу.). Осы бағыттағы суреткерлер өмірді символ арқылы *т а н у ғ а* тырысқан («Күн еді – сүймеуші еді түнді дер ме?»). Адамзаттың даму тарихындағы қандай да философиялық ізденіс тіршіліктің мәнін түсініп, өзін-өзі *т а н у д ы ң* жолдарын айқындауға ықпалын тигізеді (Адамды зерттеу.).

ТАНША з а т. ж е р г. ***Тана***. Сіздің жақта *т а н ш а* дейді. Біз тана дейміз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАНШАДАЙ с ы н. *Танша сияқты, танша тәрізді.* Жалғыз Күреңтөбел аты бар. Көкдауыл атанған, *т а н ш а д а й* ірі, сұрғылт көк иті бар (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде).

ТАНЫ= е т. **1.** *Айнытпай тап басып білу.* Таза ақыл ақты барлайды, Дәлелсіз сөзді алмайды. *Т а н и т ы н* жанға кез болса, Хақиқат жерде қалмайды, Жалғанға сатпас шыныңды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бекер ме, – Қасқыр айтты, – менің сөзім? Білесің жалғаншы деп кімді өзің! Әкеңді алдыңдағы *т а н и м ы с ы ң*? – Балам, сен байқап қара, ашып көзің! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бірақ әлі құрып, демін зорға алып тұрды, сөйлеуге шамасы жоқ еді... Оның қара көздерінен мөлдіреп, домалап, суалған жақтардан парлап ағып тұрған жасты көрдім. Мен оны *т а н ы д ы м* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Бір затты жан-жақты тексеріп, ажырату, айыру.* Сөз асылын *т а н и д ы* фәһимлілар, Ақымаққа айтқаның жайға қалар. Жұрттың бәрі бірдей деп ойламаймын, Түсінгендер бұл сөзден файдаланар (М.Дулатов, Шығ.). *Т а н ы с а* қайтеді, тек маған Корольдің өзі жолықпаса болғаны. Олай десең, мен Мадридте тірі жаннан қорықпаймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ер сүрінбей ел *т а н ы м а с*. Ат сүрінбей жер *т а н ы м а с* (Мақал). **3.** *Мойындау, қабылдау.* Кенесары мынадай әмір жазған: «Біздің адамдарымыздың сендерде қаны бар. Кінәлеріңді мойындарыңа алыңдар, мені хан деп *т а н ы ң д а р*, мендік болыңдар, менің сендерге жақын болғым келеді» (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Әкесін таныды. *Көресінді көрді, маңдайы тасқа тиді. – Ә к е ң д і т а н ы м а й* жүр екенсің, танытайын – деп қойнына қолын салды (А.Тоқмағанбетов, Ақмоншақ).

Оң-солын [оң қол, сол қолын] таныды. *Жақсы-жаманды, келер-кетерді білді, ақылы толды. О ң-с о л ы н т а н и т ы н* соқталдай жігітке бір жұмыс табылар (Ж.Еділбаев, Түркістан). Бүгін шабарман болса, күні ертең сауатын ашып, *о ң қ о л, с о л қ о л ы н т а н ы ғ а н д а* бір үлкен қызметтің тұтқасын ұстар! (С.Омаров, Қайырлы.).

Хат таныды. *Оқып, жаза білді, сауатын ашты.* Оқу осылайша жүріп жатты. Ептеп әр нені біліп, *х а т т а н ы п* қалдық (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Қазақ тілі – ана тілім, жүрегім, Сен арқылы *х а т т а н ы д ы м,* түледім (Р.Нұрпейісов, Мейірім).

ТАНЫҒЫСЫЗ с ы н. *Мүлдем басқаша боп өзгерген, құлпырған, жаңарған.* Соңғы жылдары Жамбыл облысы *т а н ы ғ ы с ы з* өзгерді («Соц. Қаз.»). Мейрам тұсында қала мінезі де кісі *т а н ы ғ ы с ы з* өзгеріп кетеді. Жұрт таза киінеді (З.Қабдолов, Жалын). Екі-үш күннен кейін Қарақұм адам *т а н ы ғ ы с ы з* құлпырып кетеді (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

ТАНЫҒЫШ с ы н. *Танып-білуге шебер.* – Кәне, Желменде мырза, *т а н ы ғ ы ш* болсаң, анау өрістегі бір қора қозыдан туған егіз қозыны танып алып келші, – депті (К.Әзірбаев, Аңыз.). Жаңадан көргенін, жаңа нәрсені тез *т а н ы ғ ы ш* Мысықтың зеректігі Шоқанға сондай ұнады (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ТАНЫҒЫШТЫҚ з а т. *Танып-білуге шеберлік.* Университетте істейтін ғалымдардан, оқытушылардан екінші қабілет талап етіледі, ол – педагогикалық қырағылық, адам *т а н ы ғ ы ш т ы қ* (Бәйішешек). Баланы қоршаған

ортамен қарым-қатынасы кеңейіп, *т а н ы ғ ы ш т ы қ* қабілеті өседі, оның мінез-құлқы күрделене бастайды (Семья тәрбиесі).

ТАНЫҚ с ы н. *Беймәлім, белгісіз. Т а н ы қ* нәрселердің атын жаздырмай тұрып, өзін, әйтпесе тұрпатын, суретін, үлгісін, жоспарын көрсету керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өткен іс – ойға күңгірт, көзге *т а н ы қ,* Көрмесе де білгенге бәрі қанық. Мың жеті жүз жиырма екінші жыл Қазақтың Сыр бойында жүргені анық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Өткен күн көзге *т а н ы қ,* ойға елесті, Білемін қаны сасыған заманды ескі (Жамбыл, Шығ. жин.). Білгенге анық, білмегенге *т а н ы қ* (Мақал). // *Белгісіз, беймәлім нәрсе.* Бағасы бір халқыма Жабағы мен мамықтың. Нанбайды, рас, антыма Кәдірі мол *т а н ы қ т ы ң* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Оқыту жақыннан алысқа, жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, таныстан *т а н ы қ қ а* жылжып отыратын болсын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАНЫЛ= е т. **1.** *Танымал болу, белгілі, мәшһүр болу.* Өзгені айтпағанда, қазақ топырағында жүріп-ақ әлемге *т а н ы л ғ а н* әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Төле, Қазыбек, Әйтекелер секілді ел мұңын жоқтаған даналар мен билер, бертінгі Абай, Ахмет, Мұхтарлардың рухы Әбекеңнен жалғасын тапқандай («Егемен Қазақстан»). Ассамблея осы жылдар ішінде азаматтық қоғамның аса маңызды институты және мемлекетіміздегі ішкі саяси тұрақтылықты сақтаудың беделді де белсенді құрылымы мен құралы ретінде өз республикамызда ғана емес, шетелдерде де кеңінен *т а н ы л д ы* («Қаз. әдеб.»). **2.** *Қабылдану, мойындалу.* Ал бұл республикада мекендейтін орыстардың бір-ақ пайызы қазақ тілін игерді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болып жарияланып, орыс тілі ұлтаралық тіл болып *т а н ы л ы п,* мемлекеттік тілмен қатар ресми қолданылатын болды («Егемен Қазақстан»). Парламентаризм жаңадан қалыптасып келе жатқан елде тақтайдай тегіс жол қайдан болсын, ол Жоғарғы Кеңес жұмысын бастағанына нақ бір жыл толғанда заңсыз деп *т а н ы л ы п,* таратылды («Егемен Қазақстан»).

ТАНЫЛУ *Таныл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Танымал болу, белгілі болу.* Уәли қызы Майраның халыққа кең *т а н ы л у ы н а* Қоянды жәрмеңкесі себеп болған (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сырым Күдериннің мықты альпинист ретінде бүкіл елімізге *т а н ы л у ы* 1962 жыл (С.Балғабаев, Жұлдыз.). **2.** *Қабылдану, көріну.* Әркімнің құқық субъектісі ретінде *т а н ы л у ы н а* құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы (ҚР Конституциясы).

ТАНЫМ з а т. ф и л о с. *Дүниені, өмірді танып-білу қабілеттілігі.* Осылайша пайда болған төрт түлік мал культіне қатысты *т а н ы м н ы ң* транформацияланып көне, тәңірілік дүниетаным үлгілері мен шамандық ритуалдармен астасып, көшпелілер мәдениетіндегі айшықты элементтің біріне айналды (Б.Хинаят, Жауырын аспектілері). Оқушылардың *т а н ы м* белсенділігінің тиімділігін және сапасын арттыру үшін сабаққа техникалық құралдар, схема, картина, көрнекілік пайдаланудың орны өзгеше («Қазақст. мект.»).

ТАНЫМАЛ с ы н. **1.** *Көзтаныс, үйреншікті, белгілі, таныс.* Додай құр атқа мінгізгендей дардиып, басын шұлғып: Додай өзінің *т а н ы м а л* екенін, тілеулес екенін сөзімен, кейпімен сездірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а н ы м а л* біреу кездесіп қалар ма дегендей байқап, иін тірескен жұрттың ара-арасымен вокзалға кіруге есік алдына келдім (С.Сейфуллин, Тар жол.). // *Таныс адам.* Орынборға келіп, бержебайға мініп, Ажардың *т а н ы м а л ы н а* барып түстік (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Елге белгілі, көпшілікке танылған, атағы жайылған.* Зияш Қалиды көшеде көрді. Әскери киімін әлі тастамапты, топ жігіттің ортасында да *т а н ы м а л* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ТАНЫМАЛДЫҚ з а т. *Белгілілік, танымдық.* «Шора батыр» дастанының қазақ, ноғай, башқұрт, татарларға кеңінен мәлім болумен қатар тілі мен діні бөгделеніп кеткен шуваштар арасында да *т а н ы м а л д ы ғ ы* бұл елдердің ерте кездегі рухани байланысынан хабар береді («Қаз. әдеб.»).

ТАНЫМАЛЫ с ы н. с ө й л. ***Танымал***. Осы ағарғанның арқасында астананың біраз тұрғындарына *т а н ы м а л ы* болып қалдық, – деді (Ү.Уайдин, Ендігі.). – Сұрайтын несі бар оның, Бұл жердің әр тасына дейін *т а н ы м а л ы* емес пе! (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТАНЫМАСТАЙ с ы н. *Адам айтқысыз, танығысыз, өзгеше.* Жариялылық пен демократияландыру идеясы қоғамды тез арада *т а н ы м а с т а й* етіп өзгертті («Егемен Қазақстан»). Әскер қатарынан босағаннан кейін, үйіне қай-

тып келген соң ол мүлдем *т а н ы м а с т а й* болып өзгеріп кетті (Т.Жанұзақов, Азамат.). Бұл жылдары Қарағанды адам *т а н ы м а с т а й* болып өзгерген (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ТАНЫМДЫҚ с ы н. *Танып-білуге тән, танымға қатысты.* Оқушылардың өздігінен жүргізетін *т а н ы м д ы қ* жұмыс түрлері, лабораториялық, практикалық жұмыстар көп орын алатын сабақтар саны, жүргізілетін өз мәніндегі кластан тыс жұмыстар оқушылардың *т а н ы м д ы қ* белсенділігін арттырады («Қазақст. мект.»).

Танымдық есеп. п е д. *Жаңа білім іздеуге, оқудағы байланыс, дәлелдерді белсенді пайдалануға тұрткі болатын оқу тапсырмасы. Т а н ы м д ы қ е с е п* жүйесі бүкіл оқыту процесінде оқудың мазмұны мен іс-әрекет амалдарын біртіндеп күрделілендіре беретін бірізділікке негізделеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Танымдық қызығушылық. п е д. *Ғылым жаңалықтарын, қоғамда болып жатқан өзгерістерді танып-білуге деген қызығушылық* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТАНЫМДЫЛЫҚ с ы н. с ө й л. ***Танымдық.*** Жоғары кластарда шығармаға талдау жасағанда әдебиет *т а н ы м д ы л ы қ* әдістерді пайдалану ұтымды («Қазақст. мект.»).

ТАНЫМПАЗ с ы н. *Тануға шебер, танығыш.*

ТАНЫМПАЗДЫҚ з а т. *Тануға шеберлік, танығыштық.* Бірнеше сынды ретте Шұбардың төл *т а н ы м п а з д ы ғ ы н а* әбден көзі жетіп мойындады (С.Бегалин, Уақыт.). Бір көргенінен жазбайды. Оның *т а н ы м п а з д ы ғ ы* мен зеректігіне малшы ауылы қайран қалысады (Ә.Ысқабаев, Жетекші.).

ТАНЫС с ы н. *Көптен білетін, белгілі, танымал.* Абай өлеңінің ішінде парсы, араб тілдерінен кірген сөздер көп, бірілі-жарымды орыс сөздері бар. Шет тілдерден кірген сөздердің көбі қазаққа *т а н ы с* емес, жат сөздер (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Уға толы жас жүрегім, жабықтым, *Т а н ы с* дауыс ести алмай зарықтым. Не дегенін, не істегенін біле алмай, Қор болдым ғой, азат жүрген халықтың! (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Таныс, білетін адам.* Тек отырмай, атыңды алысқа айда, Партия жағаласқан жарысқа айда. Жердің жүзін жеңіп ал жанды салып, Дос қайда, құда қайда, *т а н ы с* қайда?.. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сол уақытта желге құлақ түргейсің, *Т а н ы с т а р д ы* еске алып, тергейсің. Туғаны жоқ, тұрағы жоқ жолаушы – Желге айналған мен екенім білгейсің! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Көз [жүз] таныс. *Сыр мінез, сыралғы (адам).* Жиналғандардың көпшілігі халықаралық ғылыми кеңестерде бірге болған Әлекеңнің *к ө з т а н ы с* достары (Тоғызыншы шежіре). Көз алдына жиналыста отырған *ж ү з т а н ы с* адамдар – малшылар, күрішшілер, мақташылар, канал қазушылар келеді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Таныс болды. а) *Таныды, білді.* Қаламызда қызмет қылып тұрды да, Біздің жақпен *т а н ы с б о л ғ а н* жайы бар. Сондықтан ол кез келгенде сөйлесіп, Тек әншейін, шығарып сап жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). –Байтұрсынов, Алдияров, Сейдалин, Бөкейханов, Дулатов, Қасаболатов, Шәкәрім докторлар... Жазбасын, олардың сөзі бізге керек емес, – дейді. Бұлардың көбімен *т а н ы с б о л м а ғ а н* соң, олардың оқуын, ғылымын, кәсібін сөгеді (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Меңгерді, игерді.* Жаралыс басы – қозғалыс, Қозғауға керек қолғабыс. Жан де мейлің, бір мән де Сол қуатпен *б о л т а н ы с,* Әлемді сол мән жаратқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАНЫС= е т. **1.** *Бөтен адаммен жүздесіп білісу.* Бір күні келе жатты ағаш жаққа, Нендей жан кездесер деп *т а н ы с п а қ қ а.* Орманда Қасқыр, Аю аң болмаса, Табылсын одан басқа кім бейбаққа! (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Күрсінбей қайтейін, сенімен *т а н ы с қ а н ы м а* екі ай болды, содан бері ояу болсам ойымнан, ұйықтасам түсімнен кетпейсің. Ынтығым саған күннен-күнге күшеюде, міне, енді жүрегімнің жұмбағын бүгін саған шешкелі отырмын (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің мән-жайын білу, тексеру, зерттеу.* Ғалымдар ең бірінші рет қалыпты температурада өмір сүре алмайтын сұйықпен *т а н ы с т ы* (К.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Осындай әдіс-амалдардың арқасында бүгінгі шәкірт өндірістің жеке салаларымен, кәсіптің белгілі түріне тән ерекшеліктермен жете *т а н ы с а д ы* («Қазақст. мект.»). Чубаров документтерімен *т а н ы с ы п,* тісін ақсита күлімсіреп, қолын созды, амандасты (Ж.Тәшенов, Қаратас).

ТАНЫС-БІЛІС с ы н. *Сыралғы, сыр мінез, танымал.* Бұл құпияны сізге *т а н ы с-б і л і с* адам болған соң айтып отырмын (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Сайфи Құдаш, С.Мұқанов, М.Әуезов сияқты жазушылармен тікелей *т а н ы с-б і л і с* болады («Қаз. әдеб.»).

ТАНЫСТАС с ы н. *Пікірлес, сырлас.* Ұлы *т а н ы с т а с,* Бөрі құлақтас (Мақал-нама).

Таныстас болды. *Таныстым.* Ол аз күннің ішінде-ақ туған елмен *т а н ы с т а с б о л ы п а л д ы* (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ТАНЫСТАУ с ы н. *Танысырақ, белгілілеу.* Алғашында ол бір *т а н ы с т а у,* білетін адамыма ұқсады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ол өзіне *т а н ы с т а у* көшелермен жүріп ойнайтын балалар жоқ па екен деп көз жүгіртті (С.Бегалин, Сәтжан).

ТАНЫСТЫҚ з а т. **1.** *Таныс-білістік, білгендік.* Қазақ жұрты *т а н ы с т ы ғ ы н* дәмнен бастайды (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). Біз енді *т а н ы с т ы қ т ы* жаңғыртармыз. Сіз менің сарайымды ұмытып кеттіңіз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қызық, анау күні танысқан түбіт шәлілі қызды ептеп сағынғандаймын. *Т а н ы с т ы қ* неғұрлым келте болса, сағыныш анағұрлым ұзақ болады-ау. Мен оны оқыстан таптым, мүмкін өмірімнің алғы күндері соған телулі шығар-ау (О.Бөкеев, Ән салады.). **2.** *Танымалдық, көпке белгілілік.* Асқар – Қазақстанның қай түкпірінде болса да, кең *т а н ы с т ы ғ ы* бар ақын (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТАНЫСТЫР= е т. **1.** *Таныту, білістіру.* Нарбота өзінен кейін келген бір-екі жігіттің біреуін бөлімше агрономы деп, екіншісін есеп қызметкері деп *т а н ы с т ы р д ы* (А.Әлсеров, Алыста.). Мәди Ғалымжанды Нығметпен *т а н ы с т ы р д ы* (Ә.Бектасов, Мәди). **2.** *Көрсету, мәлімет беру.* Самға, ұшқыш! Өлкеммен *т а н ы с т ы р а м,* Танымайтын жаныңмен табыстырам. Бауырыңдай жандармен қауыштырам, Көз алдында әртүсті экрандай, Бір бояудан бір бояу ауыстырам (М. Мақатаев, Шығ.).

ТАНЫСТЫРУ *Таныстыр етістігінің қимыл атауы; мәлімет беру, көрсету.* Ансамбль коллективі кең-байтақ астанамыздың көптеген жерлерін аралап, қазақ өнерімен *т а н ы с т ы р у д а* (І.Омаров, Серпін). Кеңсе жүргізу істеріне орысша хат білмейтін болса да, қазақша хат білетін қазақ жігіттерін *т а н ы с т ы р у* қажет (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАНЫСТЫРЫЛ= е т. *Түсіндірілу, баяндалу.* Оқушыларға жоспар *т а н ы с т ы р ы л ы п,* өткізілу жолдары түсіндіріледі («Қазақст. мект.»).

ТАНЫСТЫРЫЛУ *Таныстырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАНЫСТЫРЫЛЫМ з а т. ***Тұсаукесер***. Қазақстандық кинотуындының *т а н ы с т ы р ы л ы м ы* («Дала мен қала»). Кеңес барысында жылу-электр стансасы (ЖЭС) құрылысының техникалық қырлары қаралып, талқыланды және жобаның техникалық-экономикалық негіздемесінің (ТЭН) *т а н ы с т ы р ы л ы м ы* өтті («Айқын»).

ТАНЫСУ *Таныс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Білісу, жүздесу.* Мен шахта адамдарымен *т а н ы с у* үшін осы шахтаға аттандым (Қ.Әміров, Өшпе жұлдыз.). Ағайындық, замандастық жөнімен *т а н ы с у ғ а* алып келген мен едім, бұл жеңешемді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **2.** *Мәнжайын білу, тексеру.* Ту ұстап бұл туды ел шыққан дөңге, Бір кезде аға сұлтан мінген шенге. Жолыққан уәзірге сағатында, Беріпті *т а н ы с у ғ а* қырық мың теңге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАНЫТ= е т. *Көрсету, қандай да бір қырынан көріну.* Майданда ұрыс қимылы күн сайын талай ерлердің атын шығарады, өжеттігін *т а н ы т а д ы* (Ә.Бектемісов, Жау.). Астық бастыруда да жігіттеріміз ерекше іскерлік және жауапкершілік *т а н ы т т ы* (Тербеледі тың дала).

Күш танытты. *Күш-қайратын көрсетті.* Қор болды *к ү ш т а н ы т п а й* кереметтер, Оқ құсқан ұңғысынан пулеметтер Ажалдың шалғысындай қиратады, Кеткендей дүрілінен дөңгелеп бел (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мейірім танытты. *Мейірмен қарсы алды, мейірім шашты.* Түркістанға дейін бірге болған сапарда жасымды сұрап, менің жиырма төрт жаста екенімді білген соң, жиырма төрт жасты дәріптеген Қырғыз халық ақынының бір шумақ өлеңін жатқа айтып, «өзің ағылшындар секілді ұзын екенсің» деп ағалық *м е й і р і м т а н ы т қ а н,* біз де алдымыздағы ағалардың шығармаларының рухымен қанат қатайтып, азды-көпті жұрт білетін жазушы дәрежесіне жеттік (Адам жанының әндері).

Ыждағаттылық танытты. *Мұқият тексерді, ыждағаттылықпен қарады.* Біздердің қай-қайсымыздың да өз еңбекақыларымыздан жинақтаушы зейнетақы қорларына жарна аударып жатқанымызға қарамастан, осы мәселенің мән-жайын жеткілікті біле бермейтініміз де еш өтірік емес. Жасыратыны жоқ, мен өзімнің де осы істе аса бір *ы ж д а ғ а т т ы л ы қ т а н ы т ы п* жүргенім шамалы («Егемен Қазақстан»).

ТАНЫТТЫР= е т. *Таныту, білдірту.* Мұратбек машинаға қол көтерді. Қашан қасына барғанша Қалақайға өзін *т а н ы т т ы р ғ ы с ы* келмеп еді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ТАНЫТТЫРУ *Таныттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАНЫТУ *Таныт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көрсету, білдірту.* Кандидаттық диссертация адамның ғылымға, зерттеу ісіне қабілетін, мүмкіндігін ғана *т а н ы т у ғ а* тиіс (З.Қабдолов, Жалын). Адамның қай ісінен шыққан нәрсе болса да, сынға салудағы мақсат – жақсы-жамандығын ашу, мән-мағынасын анық *т а н ы т у* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қазір біз ынтымағымызды, діни бірлігімізді *т а н ы т у* үшін ислами мерекелерді қазақ, ұйғыр, чешен, дұңған, татар секілді т.б. бауырларымыз болып бірігіп өткізіп жүрміз («Егемен Қазақстан»). **2.** *Жариялау, мәшһүр ету.* Қаракерей Қабанбай батырдың кесенесін ашу кезінде сөйлеген сөзіне де Әбіш Кекілбаев тарих тағылымын елге *т а н ы т у д ы* мақсұт тұтқан ежелгі әдетінен айнымады («Егемен Қазақстан»).

Хат таныту. *Сауат аштыру, сауаттандыру.* Сонымызды сезгендей Иманжанов та бізге тезірек *х а т т а н ы т у ғ а* бар күшін салып бақты (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТАНЫТЫЛ= е т. *Көрсетілу, көріну.* Еңбекте ақынның тіліне негіз болған халық ауыз әдебиетінің рөлі де толық *т а н ы т ы л ғ а н* («Қаз. әдеб.»).

ТАНЫТЫЛУ *Танытыл етістігінің қимыл атауы.*

ТАНЫТЫС: жылы шырай танытысты. *Жылылық, оңқабақ көрсетті, ілтипат көрсетті.* Жаңа мастеріне олар да *ж ы л ы ш ы р а й т а н ы т ы с т ы* (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

ТАНЫТЫСУ *Танытыс етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢ[1] з а т. *Күн шығар алдындағы мезгіл.* Ушаков өткен түні ғана, онда да *т а ң* алдында ғана бірінші рет тыныш ұйықтап кетіп еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қырық бірінші жыл. Февральдің алғашқы *т а ң ы* (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ол *т а ң ғ а* жақын екі аттының қайтып келгенін, таба алмадық деген дауыстарын естіді (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.).

Таң азаннан. *Ертемен, жерге жарық түсе бастағаннан.* Ертеңіне *т а ң а з а н н а н* Опелья қаласына Совет қарулы күштері кірді («Лен. жас»).

Таң асты. *Атты отқа қоймай, су ішкізбей дем алдырды, суытты.* – Ия, менің атым да біраз *т а ң а с қ а н* шығар. Ауыздығын алып, тұсай салыңыз (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Төменде қаңтарулы кіл күрең ат, *Т а ң а с ы п*, ерін алмай тұрған жарап. Мызғиды аяқ үсті өңшең бөрі, Күзеткен хан ұйқысын қадағалап (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Таң асырды. *Жүйрікті бәйгеге дайындап, баптады.* Ұзақ қан күреңнің екі-үш рет терін алып, *т а ң а с ы р д ы* (М.Дүзенов, Әке.).

Таң атты. *Жарық түсті.* Шоқан аса бір ықыласпен қызықтап, *т а ң а т а* келіп төсегіне жатты (С.Бегалин, Шоқан асу.). Оларды жеңіс күні көп тосқаным, Айтуға төзбес жүрек, жетпес қаным. Қымбатқа түстің ғой сен, қайран Жеңіс, Секілді көрініп ең *а т п а с т а ң ы м* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Таң атырмады. *Күн көрсетпеді, тыныштық бермеді.* Бастығымыз Жабағы Әлдубаев аңғал да жуас кісі еді. Ләпбаев соған жағып алды да, басқамызға *т а ң а т ы р м а й* қойды («Қаз. әдеб.»).

Таңды көзбен атырды. *Ұйықтамады, түн баласына көз ілмеді. Т а ң д ы к ө з б е н а т ы р ы п*, Алаңдама, анашым. Жатыр жауды жапырып, Жаман балаң, анашым (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Таң қылаң берген кезде [саз бергенше]. *Таң бозарып атқанда. Т а ң қ ы л а ң б е р г е н к е з д е* ғана көз ілініп кеткен екен, әлдекімнің даусынан оянып кеттік (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). *Т а ң с а з б е р г е н ш е* отырып жұмыс істеуіне үйренген Анна оның ойын бөлмеуге тырысты (А.Хангелдин, Қараторғай).

Таң қылия. *Таң бозарып ата бастаған кезде.* Қазыға барлық жайды білдірмек боп, Бергеннен *т а ң қ ы л и я* қадам басты (Бабалар сөзі).

Таң нұры. *Таңғы шапақ.* Алатаудан алыс кетсем, жеткенімше асықпын, Алатаудың *т а ң н ұ р ы н а,* жаңбырына ғашықпын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Таң сәрі. *Күн шықпастан бұрынғы таңғы мезгіл. Т а ң с ә р і д е* келіп тоқтаған поезд ұзақ тұрды. Көзін бадырайтып алған бабасы арайланған таңмен ояна бастаған ұшы-қиыры жоқ даланы жаңа көргендей (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Бүкіл бір ауылда күн шықпай, сонау *т а ң с ә р і д е н* тұратын үш-ақ жан бар (С.Бақбергенов, Бозторғай). Қалың көрпені тас бүркеніп алған Мейрам *т а ң с ә р і г е* дейін көз ілмеді (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ).

Таң сәріден. *Елең-алаңнан, ертемен.* Жол әзірлігін жасап, *т а ң с ә р і д е н* жүретін боп ерте жатып ек (Ә.Жылқышиев, Мешін.). *Т а ң*

с ә р і д е н дабылдап, Торғайды қолмен шабамын, Патша әскерін талқандап, Қаланы қолға аламын! (О.Шипин, Дастан.). Мың сүйсем, есім кетіп таңданып ем, Сүйіп ем ұзақ кеште жантәніммен. Қызығы сүйісудің шексіз екен, Оянды сүйгім келіп *т а ң с ә р і д е н* (К.Салықов, Жезкиік).

ТАҢ[2] з а т. *Шаттың ішкі жағы, шап.* Ту қоян ырғыған сайын *т а ң ы* жарқылдайды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Таулардың мен көрмеген аңы бар ма, Түлкінің мен көрмеген *т а ң ы* бар ма (Алдаспан).

ТАҢ[3] с ы н. *Сенерін де, сенбесін де біле алмаған қалып; аң-таң.* Жасақшылар тобын басқаруды Айнұрға тапсырғанына *т а ң* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Қартайғанда шешемнің бұлданшақ боп кеткеніне *т а ң ы м* бар (Ғ.Сланов, Замана.). Бұл тамашаға Бибінің қалай араласып кеткеніне *т а ң,* Бибінің мұндай өнерінің барына *т а ң* (Ә.Тарази, Қиян.).

Таң көрді. *Таңғалды, таңырқады.* Ел де өзіне сенбейді, Қарайды үнсіз *т а ң к ө р і п,* Аспан астын кернейді Ақ меруерт ән болып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Таң қылды. *Таңдандырды, таңырқатты.* Мизам түсіп, күз қызығы қалған кезде азайып. Түркістанда бір ескерткіш бой көтерді ғажайып. Күннен-күнге келбеттеніп, күннен-күнге сән құрып, Нән ескерткіш бой көтерді жұртты өзіне *т а ң қ ы л ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАҢ= е т. *Байлау, шанду.* Гауһар сасқалақтап, көйлегінің үстіңгі желбірегін сөгіп алып, Ақынқұлдың жарасын *т а ң д ы* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ентіге жүгіріп кеткен Сарғасқа тоқтап, сәл ынтығын басып, пышағын алып, Қадишаны *т а ң г а н* арқанды кесіп-кесіп жіберді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бірде Қожаның көршісі ешкінің сынған аяғын *т а ң ы п* отырады. Таңғыш шүберек сусып түсе береді (Қожанасыр хикая.).

Өсекке таңды. *Артынан сөз ертті, жамандады.* Серінің бұл қылығын жұрт неше саққа жүгіртіп, адам түсінен шошыр неше бір сұмдық *ө с е к к е т а ң ы п,* ел ішіне лезде жайып жібереді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАҢБА з а т. **1.** *Дақ, із, мөр.* – Мына пистолетте сізден басқа бөтен кісінің қолының *т а ң б а с ы* жоқ (К.Тоқаев, Түнде.). Қасымның жасы қырықтың шамасында. Бетінде шешек шалған айқын *т а ң б а с ы* бар шұбар (М.Әуезов, Қараш.). **2.** э т н. *Әрбір отбасының, әрбір рудың малға, жер бөліске қоятын ені.* Қазақ халқының аталық, рулық, ұлттық *т а ң б а л а р ы* болған. Малға *т а ң б а* салу осы уақытқа дейін қолданылып келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** м а т е м. *Белгі.* Сөйтіп, екі сызық параллель болу үшін бұрыштық коэффициенттері тең болу керек; перпендикуляр болу үшін, бұрыштық коэффициенттері кері сан, коэффициенттерінің *т а ң б а л а р ы* қарама-қарсы болу керек (А.Ермеков, Ұлы математика.).Сәлім дәптер сыртындағы әріп *т а ң б а с ы н* бірден тани кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **4.** и н ф. <ағыл. symbol> *Есептеуіш техникасында қолданылатын алфавиттің жеке символы* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **5**. а у ы с. *Қаяу, шер, кек.* Бұл бір менің бала көңіліме өшпес *т а ң б а с ы н* қалдырған, естен кетпес оқиға (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Абайдың поэзиясында уайым-қайғы *т а ң б а л а р ы* көрініп қалады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Сүйекке таңба салды. *Жаман атқа ілігіп, намысқа тиді.* Жеті атасынан жарымаған Жаманбайдың баласы жесірімізді әкетіп, *с ү й е г і м і з г е т а ң б а с а л д ы* (С.Омаров, Дала). Жыр елі, күй еліне болған алғаш арман. Мұсаның, *с ү й е г і н е* Жаяулық *т а ң б а с а л г а н* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тайға [тасқа] таңба басқандай. *Ап-айқын, айдан анық.* Олардың халыққа жат қылықтарын *т а й ғ а т а ң б а б а с қ а н д а й* етіп әшкерелейді (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Мұхтар Әуезов осы арманның үлкенін *т а с қ а т а ң б а б а с қ а н д а й* айқын айтып береді (Ә.Омаров, Асыл арман).

ТАҢБАЛА= е т. **1.** *Таңба салу, белгі соғу.* Құлынды әдетте сентябрь айларында *т а ң б а л а й д ы,* бұл кезде салқын түсіп, шыбын-шіркей болмайды (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Біздердің жұмыс – балғалап, Біртіндеп бәрін қарсы алу. Бір тамшы терді *т а ң б а л а п,* Бір тамшы жасқа ен салу (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Жариялау, жария ету, елге әйгілеу.* Етіме тиген соққыны, сүйегіне кетпестей қып *т а ң б а л а п* берейін (С.Сматаев, Алау).

ТАҢБАЛАН= е т. **1.** *Таңба салыну, белгі соғылу.* Жылқы күзде өткелегі бар базда *т а ң б а л а н а д ы,* әдетте ол мінер жағына басылады (К.Дүйсенбаев, Жылқы.). Жұрт кейін мекенге қайтып малын сұрағанша, қолдан-жолдан қосылған жеті мың жылқы *т а ң б а л а н ы п* та қалған еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** и н ф. *Белгілену, белгі қойылу.* Электрондық есептегіш машинада екілік система пайдаланылады, яғни

мұнда сандар мына «0» және «1» цифр арқылы ғана *т а ң б а л а н а д ы* (О. Жәутіков, Жаратылыстану.)

Таңбаланған ет. *Қасапханаларда, ет комбинаттарында сойылған мал ұшаларының сыртына қойылатын белгі. Т а ң б а л а н ғ а н е т* өндірістен тексеріліп шығарылады, сапасы белгіленеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАҢБАЛАНУ *Таңбалан етістігінің қимыл атауы; белгілену.* Қазақ тіліндегі дыбыстар мен әріптердің төрттен үші орыс тіліндегідей бірдей дыбысталып, бірдей *т а ң б а л а н у ы* орыс мектептерінде қазақ тілін жүргізуді көп жеңілдетеді («Қазақст. мект.»). Сандардың аталуының және *т а ң б а л а н у ы н ы ң* әрбір жалпы тәсілін санау системасы да талай ғасырлардың жемісі (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТАҢБАЛАУ *Таңбала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Таңба салу, белгі соғу.* Қой *т а ң б а л а у* үшін ұшы үшкір, өзі жіңішке цифрлар жасалады (М.Ермеков, Қазақст.). Ферма меңгерушісінің айтуымен ертеңіне-ақ жылқы *т а ң б а л а у ғ а* үш-төрт жігіт жеткен болатын (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). **2.** м а т е м. *Белгілеу, белгі қою.* Бұл талапты орындау үшін сандардың аттарын кәмілдікке жеткізуден басқа, ол сандардың әрқайсысын *т а ң б а л а у* керек болды (О. Жәутіков, Жаратылыстану.). Санды *т а ң б а л а у* дегеніміз оны дыбыс жүзінде емес, жазу жүзінде атау (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТАҢБАЛЫ с ы н. **1**. *Таңба салынған, таңбасы бар.* Уақыт деген ағын су емес, қара жерге түскен *т а ң б а л ы* із (*«*Лен. жас»). **2.** *Таңбадан тұратын.* Үндістанда он *т а ң б а л ы* цифрдың бірі ретінде нөлді қолданған (Ғалам ғажап.).

ТАҢБАЛЫҚ с ы н. *Таңбаға қатысты, таңбаға тән. Т а ң б а л ы қ* бит – санның таңбасын көрсету үшін пайдаланылатын бит (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Таңбалық жүйе. и н ф. <ағыл. sign system> *Өздерінің арасында ішкі қатынастары бар таңбалар жүйесі. Т а ң б а л ы қ ж ү й е* қолдану барысында әрбір таңбаны қолданудың қайсыбір реттілігі байқалуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Таңбалық разряд. и н ф. <ағыл. sign bit> *Санның оң немесе теріс екендігін көрсететін екілік санның разряды.* Таңбасын көрсету үшін жоғарғы *т а ң б а л ы қ р а з р я д* қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.). Егер *т а ң б а л ы қ р а з р я д* разрядта 1 тұрса, онда – сан теріс, ал 0 тұрса – оң болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТАҢБАОРЫН з а т. и н ф. <ағыл. font reticle> *Бір таңба орналасатын дисплей экранындағы немесе қағаз бетіндегі төртбұрышты аймақ* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТАҢҒАЖАЙЫП с ы н. *Керемет, ерекше, гажап.* Ақынды шабыттандырған оқиға – советтік қаһарман ұшқыш әйелдердің *т а ң ғ а ж а й ы п* ерлігі еді (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Волга бойындағы қаһарлы шайқаста 22-ші артиллерия полкының жауынгерлері де *т а ң ғ а ж а й ы п* ерлік көрсетті (Б.Далабаев, Қазақст.).

ТАҢҒАЛ= е т. *Қайран қалу, аң-таң болу, таңырқау.* Мен біреудің денсаулығы үшін өз денсаулығын құрбан етушілерге *т а ң ғ а л а м* (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Қарабастың бұрын былайша көп сөйлегенін көрмеген Сұлтанбек *т а ң ғ а л д ы* (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Ауыр күрсінген Әсем «қайдан біліп қойды», деп *т а ң ғ а л д ы.* Көріп келі бар ма? (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ). Махамбет өздерінің күрес жолдарын айқын, өте шындықпен, жұрт *т а ң ғ а л ғ а н д а й* суреттей келіп, оны кейбіреулердің сол күрес жолына сүйремекші болғандығын айтады (Қ.Жұмалиев, Егеулі найза). Кетпенді ұста бітірді болмай-ақ түс, Қолдардың қайраты бар мөлшерден тыс. Түске дейін аршыды тоғыз құдық, көргендер деп *т а ң ғ а л д ы* бұл неткен күш (Ш.Әбенов, Шыңғыстау).

ТАҢҒАЛАРЛЫҚ с ы н. *Таңғалдыратын, ерекше, өзгеше, таңғалатындай.* Егер бұл картаны осы күнгі мұз қаптаған Антарктидамен салыстырса, Оронций Финей Антарктиданың рельефін қалай мұзсыз түсірді деген *т а ң ғ а л а р л ы қ* ой келеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Иә, бүгінгі үлкен адамдар үшін осының бәрі *т а ң ғ а л а р л ы қ* нәрсе емес. Күнделікті, үйреншікті іс (С.Мәуленов, Шыңда.). Оның таң атқаннан бастап, үлкен-кіші демей, шешуі күтпейтін толып жатқан жұмыстан қолы бір босамады. Осыншама жұмыстың ағысы қалай оны біржолата өзімен бірге алып кетпей жүргені – адам *т а ң ғ а л а р л ы қ* жағдай (І.Есенберлин, Көлеңке.). Бір *т а ң ғ а л а р л ы қ* нәрсе – осынша ну орманды таудан ағаш бұтақтарында ұшып-қонып жүрген үлкенді-кішілі бірде-бір құс көре алмайсың (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТАҢҒАЛАРЛЫҚТАЙ с ы н. *Гажап, керемет.* Қазақстанның ауыл, селоларында *т а ң-*

г а л а р л ы қ т а й өзгерістер болды (С.Бәйішев, Қазақст. ұлы өзгеріс.). Алғашқы кезінен бастап кітаппен достасқан мектеп оқушысы жақсы оқиды және оған оқу жеңіл болады. Кітап оны оқулық беттеріне тереңірек үңілтіп және оның ақыл-ойын *т а ң г а л а р л ы қ т а й* кеңітеді (Семья тәрбиесі).

ТАҢҒАЛДЫР= е т. *Таңғалатындай жағдайға душар ету, таңдандыру, таңырқату.* Нинавия мен ескі Вавилон жұртынан табылған алғашқы мәдениет жазбалары, «тас кітаптар» әлемді *т а ң г а л д ы р г а н* тұңғыш жазба мұра болды (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауы.). Атбасарға Балуан Шолақ кепті. Өнерімен елді *т а ң г а л д ы р ы п* жүр деген сөзді Ғалия естіген еді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Сол Петр заманынан бастап болат қорытқан қарт Орал Еламанды *т а ң г а л д ы р д ы* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Әлтайдың Сарыарқаны түгел шарлап, Баянауыл маңынан осы әнді алып қайтқанын ғана біледі. Одан беріде күнгей асып, Ташкентке шейін барып, тамам елді *т а ң г а л д ы р г а н ы н* біледі (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТАҢҒАЛДЫРУ *Таңғалдыр етістігінің қимыл атауы.* – Немене, рекорд қойғанда жұртты *т а ң г а л д ы р у* үшін жасай ма? (Ә.Тарази, Тас жарған).

ТАҢҒАЛТ = е т. *Таңғалуға мәжбүр ету, таңырқату, таңғалдыру.* Ей, арман тау, атамның қалған тауы, Мені ояттың тұр-тұрлап таңнан тағы. Күтіп көптен Тұмашын жүрген досты, Бітіп кетпей жүргенім *т а ң г а л т а д ы* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ауыл адамдарының бұлай қарсы алуы Санатты да *т а ң г а л т т ы.* Не дерін білмегендей, әуелі сасып қалды. Шелпекті көргенде ғана күлімсіреген болды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.) Қаласам Шолпанды мекендеп, Онда да салтанат құрамын. «Өзімнен биік жоқ екен» – деп Әлемді *т а ң г а л т ы п* тұрамын (Беташар).

ТАҢҒАЛУ *Таңғал етістігінің қимыл атауы.* Сөйте тұра оның Ораздың дегенінен шыға алмайтынына мен өмір бойы *т а ң г а л у м е н* келемін (Ә.Сараев, Қараша.). Шағын газетте бір адамның бір номердің өзінде әлденеше материалы басылып қалатынына *т а ң г а л у г а* болмайды (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

ТАҢҒАЛЫС з а т. *Таңданыс.* Әлі өмірді көліп-біліп үлгермеген уыздай жас бала үлкендердің сөзіне *т а ң г а л ы с* білдіргендей (Т.Тобағабылов, Жүрегім соғып.).

ТАҢҒАЛЫС= е т. *Таңданысу, таңырқау.* Сырт қарағанда ештеңе білінбейтін мына үйдің ішінде қандай ғажап тіршілік жатқанына *т а ң г а л ы с т ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАҢҒЫ с ы н. *Азанғы, таңертеңгі.* Әкесі Уайс хан өте діншіл болатын. Бір күні ол *т а ң г ы* намазын оқып болды да, әлі шырт ұйқыда жатқан ер жете бастаған балаларын оятты (І.Есенберлин, Алмас.). *Т а ң г ы* шайды ішкен соң, әжейді әкеп салған қонақ жігіт жүріп кетті (М.Гумеров, Хазірет.). Уақыт түн ортасында өтіп, *т а ң г ы* жеңіл бір ұйқы шамасындай қалғанда, таудың тең жарасынан өттік (М.Әуезов, Таңд.).

ТАҢҒЫЗ= е т. *Таңдыру, байлату.* Комбат Доскенов маңдайын *т а ң г ы з ы п* алып, батальонның ұрыс қимылын онан әрі басқара берді (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ТАҢҒЫЗУ *Таңғыз етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢҒЫШ з а т. **1.** э т н. *Керегелердің қоспаларын байланыстыратын тоқылған жалпақ құр.* Керегелер *т а ң г ы ш* шандуынан шешіліп, олар да тарбиған қанаттарын жинап, жалпақ тақтайға ұсап ыңғайлана қалды (С.Бегалин, Шоқан асу.). *Т а ң г ы ш* – киіз үйдің керегелерінің арасын қосатын жіп (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** *Бір нәрсені таңатын, байластырып буып тұратын зат.* Екі солдат бөлмеге кірісімен тұтқынның көз *т а ң г ы ш ы н* шешіп, шығып кеткен еді (Ж.Тілеков, От кешу). Бірде Қожаның көршісі ешкінің сынған аяғын таңып отырады. *Т а ң г ы ш* шүберек сусып түсе береді (Қожанасыр хикая.).

ТАҢҒЫШТА= е т. *Бірдеңені шандып байлау.* Ақ көйлекті біреу отыр. Төмен қарап бірдеңе *т а ң г ы ш т а п* жатыр (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

ТАҢҒЫШТАЛ= е т. *Таңылу, байлану.* Өсімдіктерді бір-біріне телігенде, өзара жіктері ажырамастай етіліп берік *т а ң г ы ш т а л г а н* болу керек (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТАҢҒЫШТАЛУ *Таңғыштал етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢҒЫШТАУ *Таңғышта етістігінің қимыл атауы.* Екі жақ босағадан бастап жалғастыра құрған керегелер сағанақтары сұғылысқан соң, *т а ң г ы ш т а у г а* қарамай-ақ ірге теуіп тұра қалмаушы ма еді? («Лен. жас»).

ТАҢДА= е т. *Талғау, сұрыптау, жарату, ұнату.* Ертіс өзенінің бойынан көк шөп конвейеріне арналып 120 гектар учаске *т а ң д а п* алынды (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Ұры басынып ұрлар, Қонақ *т а ң д а п* қонар (Мақал).

ТАҢДАҒЫШ с ы н. *Таңдампаз, таңдай білетін.* Шай – күтімді тілейтін, *т а ң д а ғ ы ш* дақыл («Білім және еңбек»).

ТАҢДАҒЫШТЫҚ з а т. *Таңдай білетін қасиет.* Телемеханикада алыстан басқарылатын системаларды жасау негізінде *т а ң д а ғ ы ш т ы қ* принциптер жатады (К.Айманов, Физика.).

ТАҢДАЙ[1] з а т. а н а т. *Ауыз қуысының үстіңгі жағындағы тілге қарама-қарсы орналасқан жұқа қабыршақ ет.* Қаншайымның қаймақ қатып, дәмдеп берген шайы да *т а ң д а й д ы* жіпсітіп, терді бұрқ-бұрқ ағызды (Ш.Құмарова, Қос шынар). *Т а ң д а й ы* кеуіп жатқан Әбітай суды сіміріп, шамалы әлденіп қалды (Ол күндер.). Жан-дәрмен қимылдап келем, өкпем өшті, тілім *т а ң д а й ы м а* жабысып қалды (Н.Көшекбаев, Қарулас.).

Жез таңдай. *Сыңғырлатып, үзілдіріп ән айта білетін өнерпаз.* Нартай Бекежанов пен Роза Бағланова сияқты құмыр дауысты, *ж е з т а ң д а й* әншілер шықты (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Халық – таланттар көзі. Небір *ж е з т а ң д а й,* күміс көмейлер, бармағынан күй төгілген өнерпаздар ел арасында («Қаз. әдеб.»).

Таңдай жібітті. *Сусын іші, сусындады.* Шөлім неге, шөлім неге қанбайды? Тәтті де іштім, ащы да іштім, нанбайды. Жүрек нені, жүрек нені талғайды?! Қыр басында отыратын ауылдың Қымызымен *ж і б і т е р* ме ем *т а ң д а й д ы* (М.Мақатаев, Шығ.). Жолда жатқан елдерге Белін шешіп, түспестен, Не *т а ң д а й ы н ж і б і т і п,* Жұтым сусын ішпестен, Қос өкпеге тепкілеп, Атын терге булады (О.Шипин, Дастан.).

Таңдай қақтырды. *Таңырқатты, таңандырды.* Олар [...] елу жыл ішінде бүкіл әлемнің *т а ң д а й ы н қ а қ т ы р ғ а н* талай кереметтерді істеді (І.Омаров, Серпін).

Таңдайынан бал тамған әнші. *Дарынды, шебер әнші.* Әлгі осы топ ішінде *т а ң д а й ы н а н б а л т а м ғ а н ә н ш і,* өнерлі жастар да бар (А.Әуезов, Бала Мұхтар).

ТАҢДАЙ[2] с ы н. *Таң сияқты, таң тәрізді.* Белсенген білек көрінер Сырдың қуба талындай, Түрген батыр көрінер Ақ киіктің *т а ң ы н д а й.* Қасы қара көрінер Құралайдың көзіндей, Екі емшегі көрінер Сау қайыңның безіндей (Қамбар батыр).

ТАҢДАЙЛА= е т. *Таңдай-таңдай етіп бөлу, салалау.* Қыздарбектің баласы Қысырау атқа шапқанда өз қолымен өрнектеп, жез *т а ң д а й л а п* өрген тобылғы сапты жіңішке қамшыны ұстаушы еді (С.Бақбергенов, Мен.). Айбаланың биязы аққұба жүзінде нұр ойнап, нәркес көзі жаудырап, *т а ң д а й л а п* өрген қос бұрымы аршын төсінде салбырап, сұңғақ бойлы қыз бейнесі алдында тұр (С.Омаров, Жүйрік.).

ТАҢДАЙЛАН= е т. *Таңдай-таңдай етіп бөліну, салалану.* Тәнештің көзі үй иесінің төсегінің тұсындағы керегеге ұзыннан жайылған ақ сары жолағы *т а ң д а й л а н ғ а н* қалың түкті теріге түсті (С.Бегалин, Таңд. әңгім.).

ТАҢДАЙЛАНУ *Таңдайлан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАЙЛАУ *Таңдайла етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАЙЛЫ с ы н. *Шебер, өнерпаз.* Сәтімен туып қалған маңдайлы адам, Жырлаған алтын шанақ *т а ң д а й л ы* адам. Қырық жыл той, мереке сапарында Халқының қанжығасына ән байлаған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТАҢДАҚ с ы н. *Ойдым-ойдым, алабажақ.* Қашан қар түскенше тыным жоқ, көш жолының қара топырағын шығарып, *т а ң д а қ* қылып тастайды (Қ.Ысқақов, Түйық).

ТАҢДАҚТАН= е т. *Ойдым-ойдым болып көріну.* Күншығыс көкжиектен ақ *т а ң д а қ т а н ы п,* таң біліниپті (С.Омаров, Жүйрік.). Әр жақтан көлбей түскен көлеңкелер *т а ң д а қ т а н ы п* көрінеді (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТАҢДАҚТАНУ *Таңдақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАҚТЫ с ы н. *Таңдағы көп, ойдым-ойдым.* ≈ *Т а ң д а қ т ы* жер.

Таңдақты мигматит. г е о л. *Граниттенген массада ежелгі таужыныстың қалдықтары күңгірт дақ болып көрінетін мигматиттің түрі. Т а ң д а қ т ы м и г м а т и т т е р д і ң* граниттенуінің арғы стадиясының өнімі (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАҢДАЛ= е т. *Іріктелу, таңдап алу.* Сырмақ, текемет басатын киіздің жүні, оның өңі күні бұрын *т а ң д а л ы п,* ол көбінесе қозы жүнінен болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер.). Қымыз фермалары орналасатын жер күні бұрын *т а ң д а л ы п* алынады да, оған арнайы жайылым бекітіліп беріледі (А.Иманғалиев, Адай жылқы.).

ТАҢДАЛУ *Таңдал етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАМА с ы н. с ө й л. ***Таңдамалы***. *Т а ң д а м а* жігіттер алпыс адам, Баспады көзге түсіп, күндіз қадам. Жан-жақты қарауылдап аң-

дып барып, Он жігіт атқа мінді кешке таман (И.Байзақов, Ақбөпе).

ТАҢДАМАЛЫ с ы н. **1.** *Таңдаулы, іріктелген.* Қазақ драматургиясының *т а ң д а м а л ы* шығармалары Москва сахнасында қойыла бастады (F.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *Мынау деген, жарамды.* Жәнібек өзі Арғын, Қыпшақтың *т а ң д а м а л ы* жігіттерінен қалқан құрып, Шиелі қамысы Сейхун дарияның жағасына бекінген (І.Есенберлин, Алмас.).

Таңдамалы бет. и н ф. <ағыл. favorite> *Келешекте пайдаланушыға керек болып қалатын мәліметтер үшін Microsoft Internet Explorer шолушы бағдарламасында пайдаланылатын десте атауы. Т а ң д а м а л ы б е т* Netscape Navigator, Netscape Communicator бағдарламаларының арқасында кең тараған «бетбелгі» терминінің баламасы (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Таңдамалы флотация. к е н. *Бағалы минералдарды кеннен кезекпен, таңдап флотациялау әдісімен бөлу үдерісі.* Көпшілік кендерде бірнеше бағалы минералдар болады. Оларды кеннен *т а ң д а м а л ы ф л о т а ц и я* жолымен бөліп алады (Қаз. тілі термин. Кен.). Егер флотациялық активті екі минерал бірге флотацияланса, алынған бірікті концентратты соңынан жеке концентраттарға бөлу үшін ол *т а ң д а м а л ы ф л о т а ц и я ғ а* түседі. Бұл әртүрлі басқыш реагенттерді қолдану арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАҢДАН= е т. *Таңғалу, таңырқау.* Ұйқылыояу бала уатып отырған Күләнда бұрындысоңды естімеген дауысқа *т а ң д а н а* құлақ түріп, басын көтеріп ала қойған (М.Дүзенов, Ақ әже). Әкесінің жоқ жерде өлім шақырғанынан Оспан секем алып, бір жағынан *т а ң д а н ы п* қалып еді (С.Омаров, Қызыл.). Маған бұрын таныстығын білдіріп, Жібектің сөйлесе кеткеніне өзім *т а ң д а н д ы м* (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ТАҢДАНАРЛЫҚ с ы н. *Таңырқарлық, ғажап, керемет.* Мысыр жеріндегі көне заманғы қабірлерден *т а ң д а н а р л ы қ* сөздер жазылған плиталар табылыпты (К.Баялиев, Жер.). Қазақтың жер кіндігі болған бұл жерлерде *т а ң д а н а р л ы қ* тарихи аңыздар туған (М.Қаратаев, Далада.).

ТАҢДАНДЫР= е т. *Таңғалдыру, таңырқату.* Бұл текемет осы көрмеге келген саяхатшылардың көбін *т а ң д а н д ы р д ы* (Ә.Шәріпов, Алыс.). Бұл күнде өнер-біліммен де, байлықпен де ешкімді *т а ң д а н д ы р а* алмайсың (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ел-жұртым, ағаіні, көңіл қошым, Бұл менің арыздасқан сөзім болсын. Даусымды ести алмай арқыраған, Сыбырым *т а ң д а н д ы р а р* шыққан тосын (Ә.Найманбаев, Шығ.)

ТАҢДАНДЫРУ *Таңдандыр етістігінің қимыл атауы.* Мектепке барып балаларды бір *т а ң д а н д ы р у ы м* керек қайтсем де (Ә.Қалдыбаев, Мишка.). Таңғы ұйқыдан көтерілген өз экипажымызды *т а ң д а н д ы р у* мақсатындамыз (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТАҢДАНТ= е т. *Таңғалдыру, таңдандыру.* Күлкі мен айқай бір шығып, Дулаған жұртты аңғартар. Дауылға қарсы дүрлігіп, Қаулаған қимыл *т а ң д а н т а р* (Н.Шәкенов, Толқын.). Сен неткен асқақ әнші ең шіркін, жігіт, *Т а ң д а н т ы п* осынша елді тұрсың, жігіт (Шұғыла). Міне, бес мың жылдан бері ашық аспан аясында, күннің астында, желдің өтінде тұрған бұл құдірет, шынында да қайран қалдырады, *т а ң д а н т а д ы*, тебірентеді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ТАҢДАНТУ *Таңдант етістігінің қимыл атауы.* Қазыналы Қазақстан, ұрпақтарыңды *т а ң д а н т у м е н* келесің, таңданта да бересің («Қаз. әдеб.»).

ТАҢДАНУ *Таңдан етістігінің қимыл атауы.* Естай ештемеге түсінбей, Жолбарысқа қарап еді, оның жүзінен пәлендей *т а ң д а н у* белгісі байқалмады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Гүлнәрдің даусында *т а ң д а н у* да, үрей де, аяныш та, әлдебір мақтаныш сезімі де бар сияқты (Т.Иманбеков, Үш ай.). Соны елетпей сағындырған Ләйлә едің, *Т а ң д а н у* мен табынуға жаралған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАҢДАНЫҢҚЫРА= е т. *Таңғалыңқырау, таңырқағыныңқырау.* Қалима *т а ң д а н ы ң қ ы р а п* басын изеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ағасы Абайға біраз *т а ң д а н ы ң қ ы р а п* қарай отырып, сөзінің бәрін мәнді көріп: – Өзің осы жолы сыншы боп қайтыпсың ғой! – деп, бір қолымен құшақтап қойды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАҢДАНЫҢҚЫРАУ *Таңданыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАНЫС з а т. *Таңырқаушылық, таңданушылық.* – Ой, шынымен білмейсіз бе? – деп, *т а ң д а н ы с ы н* жасыра алмады (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ТАҢДАНЫС= е т. *Таңғалысу, таңырқасу.* Бұларға үй тірлігін істеп беретін біреу бар ма деп *т а ң д а н ы с а д ы* жұртшылық (А.Байтанаев, Қансонар).

ТАҢДАНЫСУ *Таңданыс етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАС= е т. *Таңдауға көмектесу, іріктесу.* Осы маңнан жер алыңыз, жақсы жер *т а ң д а с ы п* берейік (Д.Исабеков, Тіршілік).

ТАҢДАСУ *Таңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАТ= е т. *Іріктету, сұрыптату.* Оралып ойдан-қырдан алып келет, Болмасын нөсеріне ешбір бөгет, *Т а ң д а т ы п* таңдайына ең асылын Лақтырып меруерт тілден өнер бөгет (С.Керімбеков, Өлеңд.). Сарыарқа мүлде бейіш боп, Елі еркін, кейіс жоқ, Мыңнан бірді *т а ң д а т т ы.* Төрт түлікке толтырды, Толағай тұлдыр қыратты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТАҢДАТУ *Таңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДАУ *Таңда етістігінің қимыл атауы.* Бүгінгі өмірімізде, қоғамда қандай мамандық *т а ң д а у,* қай салада еңбек ету, кіммен тұрмыс құру әрбір жастың өз қалауындағы нәрсе (Бағың ашылсын). Бұл жағдайда, тұтынушы бір немесе басқа тауарды сатып алуды *т а ң д а у* арқылы өз белсенділігін білдіреді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ТАҢДАУЛЫ с ы н. *Таңдамалы, мынау деген.* Мұратбек колхоздың *т а ң д а у л ы* шофері екені рас (З.Ақышев, Достар.). Кіші жүздің *т а ң д а у л ы* қолын басқарып жүрген Жолымбет батыр Ақторғынның нағашы ағасы еді (І.Есенберлин, Жанталас). Жау десе жабырқанып жатпайтұғын, *Т а ң д а у л ы* батыр болған ер қолбасы. Салиха бұл жігітті сырттан таңдап, Махаббат ауған бұған ықыласы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАҢДАУСЫЗ с ы н. *Таңдау жасалмаған.*

Таңдаусыз флотация. к е н. *Минералдардың бет қасиеттері айырмашылықтарының аздығынан немесе реагенттік режім дұрыс таңдалмағандықтан, олардың көбікті өнімге қосылып шығу үдерісі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАҢДАУШЫ з а т. *Таңдап алатын адам.* Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың немесе *т а ң д а у ш ы л а р д ы ң* неғұрлым көбірек дауыс санын алған кандидат сайланды деп есептеледі (ҚР Конституциясы).

ТАҢДЫҚ[1] з а т. *Таңғалушылық, таңырқаушылық.* Жарқырап туатын жазық жақындаған шығар. Сол үшін келген болармын, Сайра, оның не *т а ң д ы ғ ы* бар? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ТАҢДЫҚ[2] з а т. *Шат, шаптың түсі.* Сары алтын ашылғандай сандығынан, Ақ тайлақ түлегендей *т а н д ы ғ ы н а н.* Күнгей бет көңілденіп сала берді, босанып зымыстанның тарлығынан (Н.Ахметбеков, Жасауыл).

ТАҢДЫР= е т. *Таңғызу, байлату.* Жарасын қайта *т а ң д ы р ы п,* Айлап жатып жазылып, Гауһармен елге бір қайтты (Қ.Әбдіқадіров, Батыр). *Т а ң д ы р ы п* ап маңдайын Тағы көйлек сұрап жүр. Бақты кезіп тал-қайың, Жалаңаяқ жылап жүр (М. Мақатаев, Шығ.).

ТАҢДЫРТ= е т. *Байлаттыру.*

ТАҢДЫРТУ *Таңдырт етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢДЫРУ *Таңдыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАҢЕРТЕҢ үс т. *Ертеңгі мезгіл, азанғы уақыт.* Шапандарын белсенген, Асау мініп теңселген, Жылқышылар кеп тұрса, *Т а ң е р т е ң м е н* салпылдап (Абай, Тол. жин.) *Т а ң е р т е ң* ерте жүреді. Қазір дайындап қой. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өйткені, орыс шонжарының арғы пиғылын анық біліп отырып, *т а ң е р т е ң* мұсылман, кешке көпір боп, құдайдың қысқа күнінде қырық құбылып бағатын өз жұртының аузы қалай қисаярына көзі анық жетпей тұрғанда, ертеден сыр шашып қайтеді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Кел, Наурыз, тыңдайық үніңді ерен, Жұпар иісін ағындат гүліңменен. Өрік, тал да *т а ң е р т е ң* гүл төгеді Сұлу қыздай сыланған, күлімдеген (К.Салықов, Жезкиік).

Таңертеңнен кешке дейін. *Күні бойы, ертеден қара кешке.* Маған жұмбақ қолы қатты шал бірақ, Темір соқса, терлейтұғын балбырап. *Т а ң е р т е ң н е н к е ш к е д е й і н* соққанда, Маған жұмбақталмайтыны қалжырап («Қаз. әдеб.»). Кендір жездем мұнда келсе, *т а ң е р т е ң н е н к е ш к е д е й і н* үй біткенді бастанаяқ тамамдап шығатын әдеті (М.Дүзенов, Ақәже). Күнбағыстың табақшасы *т а ң е р т е ң н е н к е ш к е д е й і н* күн көзіне қарай айналып тұрады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ТАҢЕРТЕҢГІ с ы н. *Таңғы, азанғы. Т а ң е р т е ң г і* асты ішкен соң,... Абай қалың кітаптар оқиды (М.Әуезов, Абай жолы). *Т а ң е р т е ң г і* шай үстінде түнде көрген түсін айтып беру оған әдетке айналды. Ол түсте үнемі Хасен болды. «Құлыным мені сағынып жүр-ау деймін» (І.Есенберлин, Көлеңке.). Міне, бүгін де *т а ң е р т е ң г і* шайдан кейін өзінің шатырына келіп, бір сәт тыным алды. Төсегіне қисайып жатып, Джек Лондон әңгімелеріне кіріскен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТАҢЕРТЕҢГІЛІК з а т. **1.** *Азанғы мезгіл, таң атқан уақыт.* Киіз үйде үйықтағанда *т а ң е р т е ң г і л і к* шаңырақтан саф таза көк аспанды көріп қуанып оянатын әдетім еді (Т.Ахтанов, Шырағың.). Сыпайлардың жемге байланған аттары оңалып қалған тәрізді, ауыздықтарын көріп бастарын шұлғып тастап, алға қарай тарп-тарп ұмтылады. Көтеріле түскен *таңертеңгілік* күн сәулесімен шағылысып сары ала қылыш, көк темір мылтық ұштары оқтын-оқтын жарқ ете қалды (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Таңертеңгі кезде дәстүрлі түрде ұйымдастырылатын қоғамдық іс-әрекеттер.* Осы салада соңғы кездері өткізіліп жүрген тақырыптық *т а ң е р т е ң г і л і к т е р д і ң* мәні зор болып отыр (Ж.Жанарыстанов, Бұзақылық.). «Оқу озаттары-қарулы күштердің алтын қоры» деген *т а ң е р т е ң г і л і к* ерекше қызғылықты өтті («Қазақст. мект.»).

ТАҢҚ: таңқ етті. *Гүрс етті, тарс етті.* Әжіғали *т а ң қ е т к е н* мылтық даусына жалт қарап, серейген Құнысты көрді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Көксерек талай рет оқыста төбесіне *т а ң қ е т і п* тиген оқтау мен бойын тызылдатып, шыпыртып тиген қамшыны да татты (М.Әуезов, Қараш.) *Т а ң қ е т т і,* қылыш кетті төмен тайып, Тайғанмен сол саусағын етті майып. Тізгінін білегіне орай сала, Гүрзісін көтерді ол да адырайып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Таңқ еткізді. *Таңқ еткен дыбыс шығарды, тарс еткізді.* Дәріден босаған шыны шақшаны тығынын *т а ң қ е т к і з і п* ашып, тырнағына насыбай үйіп, танауына апара беріп, тапал сарының сөзіне шекесінен мырс етіп қойды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТАҢҚИ= е т. *Саңқию, аңқию, шолтию.* Кіргені оның қалайша? Кіргені оның былайша: Қазан сәлде қаңқиды. Таңырай мұрты *т а ң қ и д ы,* Қос құлағы салпиды, Бір момын боп маңқиды (М.Жұмабаев, Шығ.). Мұрны қолағаштай үлкен де емес, *т а ң қ и ғ а н* қысқа да емес, орташа (Б.Майлин, Шығ.). Көз алдыма тағы да Күлөнда елестеді. Оның *т а ң қ и ғ а н* танауы мен қысық көзіне дейін маған қазір сүп-сүйкімді көрінетіндей. Әсіресе, алабажақ шыт көйлегін түрткілеп, дір-дір еткен биік кеудесі көлбеңдеп айдалада аузымның суын ағызды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас.). Қатты тартып буынған белбеудің әсерінен тонның етегі делдиіп, *т а ң қ и я* қалады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТАҢҚИТ= е т. *Саңқиту, шолтиту.* Басында сәлде, қолында таспық, мұртын *т а ң қ и т а* қырған, шоқша сақалды сары кісі (Б.Майлин, Шығ). Терезелері ұзын медіресе де айналасы тап-таза, тақуаның *т а ң қ и т а* қырған мұртындай ықшам, жинақы көрінеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жоғары-төмен *т а ң қ и т ы п.* Тастаған түріп мұрттарын, неғылар екен құтбаным, Қарамай қойды қыз назым (Қамбар батыр.). Екі аяғын көсіліп, үй қожасы отыр екен. Шоқша сақалды, қара бұжыр кісі мұртын *т а ң қ и т ы п* қырып тастаған (Б.Майлин, Шығ.).

ТАҢҚИТУ *Таңқит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мұрнын *т а ң қ и т у.*

ТАҢҚИЮ *Таңқи етістігінің қимыл атауы.* ≈ Танауы *т а ң қ и ю.*

ТАҢҚ-ТАҢҚ е л і к. *Таңқылдаған, тарс-тұрс, сарт-сұрт еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Қисықтың баласы да қисық жаратылады-ау, Елшібай «бәлем, қыз алдында сыбағаңды бердім бәлем» дегендей *т а ң қ-т а ң қ* күлді де кете барды (Т.Есімжанов, Аяулым.). Кедір-бұдырға түсіп, еріксіз ырғып, екеуміз де төбемізді *т а ң қ-т а ң қ* соғып, әйтеуір аман қалдық (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТАҢҚУРАЙ з а т. ө с. *Раушан гүлділер тұқымдасына жататын, жартылай бұта өсімдігі.* Бұлар тоғай арасындағы суыртпақ жолмен жүріп отырып, қарақат пен *т а ң қ у р а й д ы ң* қалың өскен жеріне де жетті. Аттарын бір шоқ мойылдың түбіне матастырып тастап, теріскей бетке өрмеледі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қала шетіндегі саяжай қалашығы тым-тырыс үйқы құшағында. *Т а ң қ у р а й,* қарақат жапырақтарында мөлдір шық тамшылары көрінеді (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.). Тау бөктерлерінде неше түрлі ағаштар, жеміс-жидектің түрлері: қарақат, *т а ң қ у р а й,* тошала, мойыл өседі («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАҢҚЫ[1] с ы н. *Келте, шолтиған, қысқа.* Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшиген, жұқа қабық қаймақ ерін, *т а ң қ ы* мұрын, тымырайған, қайқаңдау, қара сұр адам екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дөңгелек бетті, жылтыраған шапшаң, өткір шошақ көзді, кішкене *т а ң қ ы* мұрынды, бірақ сұлу қара сұр түсті Кәкітайдың типы, о да бөтен бір ел өкілі сияқты (М.Әуезов, Шығ.). Екінші жаяу – аласа бойлы адам. Түсі сұрлау. Жалпақ бетті. *Т а ң қ ы* мұрын, түрік ерін (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол екпінімен келіп, шетте тұрған *т а ң қ ы*

танау, домаланған қара қыздың қолтығына жармастым. Өзімнің би білмейтіндігімді де ұмыттым (Б.Мұқаев, Өмір арнасы).

Таңқы құйрық. *Құйрығы көтеріңкі, ашық болып келетін (қой).* Ол үшін мал танимын дегендер бір жерге жиналып, көз алдынан жас төлді өткізетін болған. Жүні тығыз, мұрны дөңес, сүйегі ірі, *қ ұ й р ы ғ ы т а ң қ ы*, түсіне қарап шымқай қара, не шымқай қызыл, не шымқай ақ қозыны бөлектетіп, болашақ қошқар қоюға пәтуаласады (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір.).

ТАҢҚЫ[2] з а т. ж е р г. *Тері илейтін ағаш қалып.* Менің *т а ң қ ы м д ы* Базарбай алып кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАҢҚЫ[3] с ы н. ж е р г. *Аз, тапшы.* Суы малға жетпейтін суы *т а ң қ ы* құдықтар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). // *Суы аз, мардымсыз қайнар.* Түс кезіне жақындай бергенде бір *т а ң қ ы ғ а* кезігіп, аттарымызды суарып алдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАҢҚЫЛАУ с ы н. *Келтелеу, шолақтау, қысқалау.* Көлденең қараған жыршыға оның мұрны сәл *т а ң қ ы л а у* және етектілеу көрінді де, ал ашық қабақты, жазық маңдайына құс қанаттана біткен қою қара қасы бейне дөңбет белбеудің қара бағдарындай шалынды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Әр жерге бір-бір талдан өскен шанжау-шанжау сарғыш сақалмұрты тікірейіп, *т а ң қ ы л а у* танауы шедірейіп кетті (А.Нұрманов, Құлан.). Бұрын аузы үлкен, Мұрны *т а ң қ ы л а у* көрінетін еді. Жоқ, енді қараса тіпті көрікті де ме, қалай? (Е.Домбаев, Менің туыс.).

ТАҢҚЫЛДА= е т. *Таңқ-таңқ ету, тарсылдау.* Бірнеше жыл қатарынан жаз бойы жаңбыр тамбай, тақыр жер *т а ң қ ы л д а й* кеуіп, құдықтарда су тартылған (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Түн қатты салқындап кетті, күндізгі аяз да әжептәуір. Қара жер *т а ң қ ы л д а п* қатып қалды (Ә.Сараев, Тосқауыл). Машина су таситын арбадай *т а ң қ ы л д а п* мақтана түседі (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТАҢҚЫЛДАТ= е т. *Таңқ-таңқ еткізу, тарсылдату.* Мақұлбек сендердей *т а ң қ ы л д а т ы п* мылтық атып, аңды қырып тауысқан жоқ (Д.Досжанов, Зауал). Екі ат жеккен тастақ жолды *т а ң қ ы л д а т ы п* соқтырып келе жатыр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Тамшы бос шелектің түбін *т а ң қ ы л д а т ы п* ұрғылай бастады. Сөйткенше болған жоқ, төсекке таяу жерден төбенің сылағы былш етіп қопарылып түсті (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ТАҢҚЫЛДАТУ *Таңқылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мылтығын *т а ң қ ы л д а т у.*

ТАҢҚЫЛДАУ *Таңқылда етістігінің қимыл атауы.* Алыстан мылтықтардың *т а ң қ ы л д а у ы* естіледі (Ауызекі).

ТАҢҚЫШ с ы н. с ө й л. ***Таңқы.*** – Япырай, мынау өзі ғажап екен? Осыларға біз мән бермеппіз бе? – деп, *т а ң қ ы ш* мұрнын тартып, кеңкілдеп күлді (Д.Әбілев, Арман.).

ТАҢҚЫШАЯНДАР з а т. з о о л. <лат. brachyura> *Он аяқты шаян тәрізді омыртқасыздар отрядының бір тармағы. Т а ң қ ы ш а я н д а р* басы кішкене, бас кеудесі кең, кеуде қалқаншасы 2–20 см, теңізде, тұщы суда, кейде құрлықта кездеседі, аяғының бірінші жұбы қысқышқа айналған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Таңқышаяндардың* кәсіптік маңызы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАҢҚЫШТАУ с ы н. *Таңқиғандау, келтелеу.* Қара көзді, қиылған қасты, *т а ң қ ы ш т а у* мұрынды қыз суреті көз алдына келді (С.Тоқбергенов, Менің досым.).

ТАҢЛАЙ з а т. с ө й л. ***Таңдай***. Басым айналып, *т а ң л а й ы м* кеуіп барады (Т.Бердияров, Солдат.).

ТАҢЛАҚ з а т. *Денеге түскен дақ, таңба. Т а ң л а қ* (таңдай) болған жылқының таңдайы ісініп, кейде үстіңгі күрек тістен асып кетеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ысмайыл дөң басында малдас құрып отырып, ашулы суық пішінмен күн батыстағы ақ *т а ң л а қ қ а* қарап көзін алмай қадауда (М.Әуезов, Қараш.). Бәтігүл енді ғана оның жүзіне көз тоқтатып қараған еді. Безеулерінің орны қара *т а ң л а қ*. Көзі шүңірейіп кеткен (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТАҢСЫҚ[1] з а т. ж е р г. *Қарақұйрықтың асығы.* Сақаны *т а ң с ы қ т а н* сайлап, асықты ұрысқа салатынбыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАҢСЫҚ[2] с ы н. **1.** *Жеңсік, құмар, әуес.* Ауылдан келген кісіге бәрі *т а ң с ы қ*. Сол жылы Бәкең Жарқынды екі-үш күн жұмысынан қалдырып, Алматыны армансыз аралап еді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Құмарта тыңдар жетеді *т а ң с ы қ* саз маған, Көктеме жаққа қайтқанда салып қаздар ән (Т.Айбергенов, Құм. мұнара.). // *Жеңсік, құмар нәрсе.* Баспасөзді жалғыз қызық, *т а ң с ы қ* үшін ғана оқымайды, баспасөз жүзінде саясат, тіршілік, ғылым, шаруа, сауда, соғыс, бітім, төңкеріс, ізгілік, жауыздық, елдің күнбе-күнгі жай-күйі табылады: күнбе-күн өзгеріп, құбылып отыратын тұрмыс ағымымен

танысып, әркім өзіне керегін біліп, хабарланып, сақтанып, қамданып отырмағы керек (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қат, зәру.* Бір кезде осы «Правда» колхозы орта білімді адамға *т а ң с ы қ* еді, ал сол білім екінің бірінде (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Түк те болмас... Әлі талай өтер жыл, Әлі талай қызметін етер бұл. О, сұмдық-ай, Әлденеден жасқанып, Адамдарға қарай алмайды екен бұл... Таңданбаймын, *Т а ң с ы қ* емес ешбірі, Дәл осындай қылығы да, кескіні Жанды көрсе жалт беретін именіп, Адамнан да көріп жүрмін ешкіні (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Таңсық ас. т а м а қ. *Белгілі бір өңірдің адамдарына бейтаныс, басқа елдердің тағамдары* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Таңсық болды. а) *Аңсары ауды, зәру болды.* Балаға *т а ң с ы қ б о л ы п* жүрген байғұс, Үйіне алып келіп қылды тойды (Алпамыс). ә) *Әуестенді, құмартты.*

ТАҢСЫҚ[3] ү с т. *Таңырқай, таңдана.* Алғашқы көргенде елеңдеп үркуге айналған жылқы қасқырдың ойнағанына *т а ң с ы қ* қарап тұрды (С.Мұқанов, Шығ.).

ТАҢСЫҚҚОЙ с ы н. *Әуесқой, құмарпаз.* Анна ханым. Қатер!.. Мені азапқа салдыңыз. *Т а ң с ы қ қ о й м ы н* өлгенше, о не? Қалай мені қорлайсыз? Білмеуші ем ғой мен сізді. Дұспаным жоқ болған жоқ, Тек ерімнің қан ішері болмаса (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Қызыққан, құмартқан адам.* Естіген аңызға *т а ң с ы қ қ о й л а р* біртіндеп те, топталып та Ақпай үйінің биіктігі кісі бойындай ақ самаурынынан шай ішкен (С.Бақбергенов, Кентау).

ТАҢСЫҚТА= е т. *Құмарту, әуес болу.* Әндерімді мансықтауың көзімше, Жұмбақ қызды *т а ң с ы қ т а д ы ң* өзіңше. Бұған келсек бажа болып қалармыз, Бәлкім сонда сыйласуға жарармыз (М.Әлімбаев, Өшпес от).

ТАҢСЫҚТАУ[1] с ы н. *Әуесқойлау, құмарлау.* Интеллектік сезімнің түрлеріне *т а ң с ы қ т а у,* білуге құмарлық, күдіктену т.б. сезімдер жатады (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТАҢСЫҚТАУ[2] *Таңсықта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жаңалықты *т а ң с ы қ т а у.*

ТАҢСЫҚТЫҚ з а т. *Зәрулік, құмарлық, әуесқойлық.* Егер «Қазаққа» жұрттың ықыласы «Айқаптан» гөрі артығырақ болса, біз мұны Шәкәрім қарт айтқандай, жаңа шыққан нәрсеге жұрт *т а ң с ы қ т ы ғ ы н а н* жабылып, «Айқапқа» соның үшін салқын қарады деп ойламаймыз (М.Дулатов, Шығ.). Өзге түгіл өзі нанбайтын бір *т а ң с ы қ т ы қ* көкірек қойнауының тереңінен бас көтеріп, сол жұмбақ қызға асықтырумен болды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). *Т а ң с ы қ т ы қ* па, шын ынтыққан сезім бе, Қапияда сезбей қалдым өзім де. Жалын, құйын, құйын-жалын аралас, Бір қою өрт ұйтқып тұрды көзінде (Е.Ибраһим, Көкшенің көктемі).

ТАҢ-ТАМАША ү с т. *Аң-таң, таңырқаған қалып, күй.* Сәлдесі әлдеқайда қалған дейді, Мешітке бір сопы жоқ барған дейді. Мектебі де жабылған әлдеқашан, Жұрт бұған *т а ң-т а м а ш а* қайран дейді (М.Дулатов, Шығ.). Менің өміріме керек неткен жұмыс екен?! – деп *т а ң-т а м а м а ш а* қалдым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Таң-тамаша қылды. *Таңырқатты, таңдандырды.* Кейбіреу мақтан үшін шашқан барын, *Т а ң-т а м а ш а қ ы л м а қ* боп жолдастарын. Елге қайтар болғанда есін жиып, Сонда білмей сандалды не қыларын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАҢ-ТАМАШАЛА= е т. *Қызықтау, ойын-сауыққа айналдыру.* Осы қаланы да 61-інші кездестіріп, *т а ң-т а м а м а ш а л а п,* аралап келем (З.Шашкин, Өмір.). Сидлер Қожаштың снарядқа жазған жазуларына онша мән бермей, өзін ғана *т а ң-т а м а ш а л а п* тұр (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

ТАҢ-ТАМАШАЛАУ *Таң-тамашала етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а ң-т а м а ш а л а у м е н* келеді.

ТАҢУ[1] з а т. ***Таңғыш***. Атының жалын құшып жүріп кетті, Басына бір төбенің барып жетті, Бір жеңін көйлегінің жыртып алып, Аузына жарасының *т а ң у* етті (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Науқастың ақуалын жеңілдетер ме екен деп күніне екі рет *т а ң у ы н* да өзгертті (Е.Оразақов, Дәрігер парызы).

ТАҢУ[2] *Таң етістігінің қимыл атауы; байлау.* Жараны таңғанда оған микроб түсірмей, таза *т а ң у д ы ң* аса зор мәні бар (А.Апсаттаров, Дәрігер.). Кереге қабыстыру, таңғыш *т а ң у* дегенді кім көрген (М.Тиесов, Дала.). Жарадар болып қалды ма деп қасына жас сарбаз келді. Білегінен қан жылымшылап ағып тұрғанын көрді де бас салып *т а ң у г а* кірісті (Д.Досжанов, Жусан.).

ТАҢУЛЫ с ы н. *Таңылған, байланған.* Тоқаш 30 май күні қолы *т а ң у л ы* қалпымен ауруханадан шығады да, елге аттанады (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Ол кер бестімен ілбіп келеді. Өзін бір көзі *т а ң у л ы* адамдай сезінеді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТАҢЫЛ= е т. *Байлану, оралу.* Жалбырап жапырақ сылдырап, Әр бұтаққа *т а ң ы л а р.*

Шалғын төсек, тал перде. Маңайдан көңіл жаңылар (І.Жансүгіров, Шығ.). Тілерсек *т а ң ы л д ы.* Қара інгеннің үлкен қара көзінде мөлдіреп баданадай-баданадай жас тұрды (С.Сматаев, Ақ желең). Жарасы *т а ң ы л ы п,* біраз дем алғаннан кейін жігіт сөзге келді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). – Алтынын, атын таландар!– Ер Төстік елге деп тұрды. Халық шулап тарады, Даусы жерді жарады. Құмырсқадай қалың ел, Ат сауырына *т а ң ы л ғ а н* Алтынды бөліп алады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Керегеге таңылды. *Сынға түсті, айыбы бетіне басылды.* Күшік ит бөрі ала ма жабылса да? Тәңірі сақтар табандап тап ұрса да, Арсыз адам арсаңдап арсылдайды, Әр жерде-ақ *к е р е г е г е т а ң ы л с а* да (Абай, Тол. жин.).

ТАҢЫЛУ *Таңыл етістігінің қимыл атауы.* Бұлардың бұлайша маған *т а ң ы л у ы н* менің азаматтық намысымды қорлағандық деп білемін (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ТАҢЫРАЙ= е т. *Саңқию, аңқию, таңқию.* Қалау атып тұрды. Ағасына көзінің астымен қарап, *т а ң ы р а й ғ а н* шолақ танауымен шуылдай дем алып тұр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Кеңсірігіне керги біткен келте танауы *т а ң ы р а й ы п,* басы қосылмай, бет-бетіне қашып тұрған күл өңдес мұртына күлкі үйірілді (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.). Мұрны да көзінің ортасында үйе салған шақалақтай шошып, аспанға қарап *т а ң ы р а й ы п* тұратын (Н.Сералиев, Намыс).

ТАҢЫРАҢДА= е т. *Кекіреңдеу, тайраңдау.* «Қаласың» дегенге қуанған қазақтар *т а ң ы р а ң д а п,* жымыраңдай бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). Тымақбай шығып *т а ң ы р а ң д а п,* тақиясын қолға алды (Б.Майлин, Шығ.). – *Т а ң ы р а ң д а п* жүргенің кімнің арқасы, – деді Ақлекең (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ТАҢЫРАҢДАУ *Таңыраңда етістігінің қимыл атауы.* Пәтуә, сыйластық қайда? Сөз сұйылған ба? Шыны неге жасырады? *Т а ң ы р а ң д а у ы н* қайтерсің (С.Алдабергенов, Қанат.).

ТАҢЫРАЮ *Таңырай етістігінің қимыл атауы.* ≈ Танауы *т а ң ы р а ю.*

ТАҢЫРҚА= е т. *Таңдану, аң-таң болу, қызығу.* Ғарыш нұрлы жүзі бар, Кәусар жібек сөзі бар, Әдемі, алмас ақ қанат. Жануарлар жердегі, Ынтасы – жақын көрмегі, *Т а ң ы р қ а д ы* анталап (М.Жұмабаев, Шығ.). Әйел біткен *т а ң ы р қ а п* Қозғалысты орнынан. Күлетін ханым да Бетін басып, ұялып, Сасқанынан шыр етті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Манадан бері баласының бір жолы осыншама сөйлегеніне көбірек *т а ң ы р қ а ғ а н* Тоқсаба бүгінгі әңгіменің мән-жайын енді ғана нақты пайымдады (М.Мағауин, Көк кептер).

ТАҢЫРҚАҒЫШ с ы н. *Таңдағыш, қызық көргіш.* Сыр сақтағыш, ел сынағыш, Берік жансып жүруші ем. Жұртты сөгіп: «*Т а ң ы р қ а ғ ы ш* Неткен жан!» – деп күлуші ем. Бұл не ғажап өзгелерден Артық болды жұлдызын! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бала аяқ басқан сайын: көбелек қандай әдемі, гүл қандай, оттай лаулап тұр! – деген сияқты көрінгенге таңданып, *т а ң ы р қ а ғ ы ш* келеді (Семья тәрбиесі). Қозғалақтап қақырынып, түкірінген дыбыстар естілді. *Т а ң ы р қ а ғ ы ш,* қызық көрген, есіркеген жанарлар өңменінен өтті (Т.Тілеуханов, Шарапат).

ТАҢЫРҚАН= е т. *Таңғалысу, ғажаптану.* Арызын ақсақалдың қабыл алып: «Қайғырма! Үйіңе қайт!» – дейді Балық. Орнында лашығының ағаш үй тұр, Келеді шал қуанып, *т а ң ы р қ а н ы п* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ауыл адамдары менің алып келген кітаптарыма *т а ң ы р қ а н д ы* (С.Көбеев, Орынд. арман). Толғанып төмен қарап шал айтады, Тамсанып, *т а ң ы р қ а н ы п* бала айтады. Тау-тасты тұнжыраған куә қылып, Отбасы, қатын-қалаш бәрі айтады (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.).

ТАҢЫРҚАНТ= е т. *Таңғалдырту, таңырқату.* Оны осыншама *т а ң ы р қ а н т қ а н* не нәрсе болды екен? (Ауызекі).

ТАҢЫРҚАНТУ *Таңырқант етістігінің қимыл атауы.* Тамсану, *т а ң ы р қ а н т у,* қызықтау жөнінен бөрте ат пен сүйкімді Бәтестің арасында көп ұқсастық болды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТАҢЫРҚАНУ *Таңырқан етістігінің қимыл атауы.* – Бетім-ау, шал-ау, танымағаның ба? Осыны айтқан қайқы мұрын қара қатын, тазының тұмсығындай сүп-сүйір тұмсығын қайқаң еткізді де жым бола қалды. *Т а ң ы р қ а н у,* тіпті қызғану бар келбетінде (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбезі). Сәуле әкесіне қарап еді, *т а ң ы р қ а н у* белгісі оның өңінде әлі тұр екен (Ә.Әбішев, Шығ.). Бір апта бойы солардың өлеңін жатқа айтып, тапқырлық сөздеріне *т а ң ы р қ а н у м е н* болды (С.Мәуленов, Үркер.).

ТАҢЫРҚАНЫҢҚЫРА= е т. *Таңданыңқырау, аң-таң болу.* Мен кішкене *т а ң ы р қ а н ы ң қ ы р а с а м* да Ұйтқыбектің қатынына айттым Омарбектің сөзін (С.Сейфуллин, Шығ.). Айдар Айшаның сыңқылдаған даусына ішінен *т а ң ы р қ а н ы ң қ ы р а п,* тамсаныңқырап тұрды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАҢЫРҚАРЛЫҚ с ы н. *Адам таңырқайтындай.* Зауара бара-бара болды күшті.Оны да жау астына демейд түсті. Қан тұмсық қан жалағыш қасқырдай боп, Талайға *т а ң ы р қ а р л ы қ* көрсетті істі (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Т а ң ы р қ а р л ы қ* талан-тараж, өлім-жітім хабарлары жоқ, Орынборға жақын отырған қазақ ауылдары аман (С.Сейфуллин, Тар жол.). Арқалап бір мес суды, жортып жүріп, Кең алқап, тауып алды, осы түрлес. Жеріне мерзімдеген суын төгіп. Қайта алмай қалды жатып, болып күн кеш. Таппаса тәңірі есебін, *т а ң ы р қ а р л ы қ,* Белгісіз кісі екені не мінездес (О.Шораяқов, Шайыр).

ТАҢЫРҚАС= е т. *Таңданысу, таңғалысу.* Шопандар бастарын шайқап, *т а ң ы р қ а с ы п* тұр. Сыртынан талай сөз еріп жүрген, кейде отыра қалып өздері де талай өсектеген Көкбаевтың кереметіне енді ғана көздері жеткендей (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Көбі Бекетті таниды, қалай өсіп кеткенсің деп таңдай қаға *т а ң ы р қ а с а д ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ырысбектен соғыс жайын, өзінің қай майданда, қай жерлерде болғанын, ауылдан кеткендерден кімді көргенін үсті-үстіне сұрайды, бір айтқандарын қайта-қайта айтқызады, *т а ң ы р қ а с ы п,* таңданады (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ТАҢЫРҚАСУ *Таңырқас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а ң ы р қ а с у м е н* тарады.

ТАҢЫРҚАТ= е т. *Таңғалдырту, таңтамаша еттіру.* Құтырған жауын, желін аңыратып, Қамалын қарсы тұрған қаңыратып. Елдігін сақтап едің ер сарбаздар. Келген ғой ұрпақтарын *т а ң ы р қ а т ы п* (Қ.Көпішев, Әке құшағы). Үш мың үш жүз ділдәға кетті сатып, Шешесіне ап келді *т а ң ы р қ а т ы п.* Шешесі: Сол кісіні шақыр! – деді, – Кетсін, – деп үйімізден дәм-тұз татып (Абай, Тол. жин.). Деді де, ұйықтайын деп қалды жатып, Өтірік мүләйімсіп *т а ң ы р қ а т ы п.* Шараптан суға құмар жан екен деп, Күлкіге барлығы да қалды батып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАҢЫРҚАТУ *Таңырқат етістігінің қимыл атауы.* Индияның бұрынғы әміршілері бағындырған еліне өз құдіретін танытып *т а ң ы р қ а т у* ниетімен салдырған сән сарайлары бар (М.Әуезов, Индия очерк.). – Жолдастар, мен сіздерді *т а ң ы р қ а т у* үшін айтып тұрғам жоқ бұл цифрды, соны биыл іске асыру үшін айтып тұрмын (Ж.Мусин, Қанат.). Тосырқап қалған қыз кейде қазақша сөйлеп, студенттерді *т а ң ы р қ а т у д ы* ұнатты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ТАҢЫРҚАУ[1] з а т. *Таңданыс, таңғалыс.* Рүстемнің сұлу келіншегі әлде *т а ң ы р қ а у,* әлде ризашылық, мүлде мен көрмеген бір жанға жұмсақ жылы шыраймен аңтарыла қарап қапты (Т.Әбдіков, Айтылм. ақиқат).

ТАҢЫРҚАУ[2] *Таңырқа етістігінің қимыл атауы.* «Әуелі *т а ң ы р қ а у д ы ң,* таңырқай білудің не екенін сені көріп барып түйсіндім емес пе...» – деп жүрекжарды сырын алдына жайып салғысы кеп бір оқталды да, артынша оны ыңғайсыз деп тауып, үнсіз қалуды лайық көрді (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

ТАҢЫС= е т. *Орасу, байласу.* ≈ Жараларын *т а ң ы с т ы.*

ТАҢЫСУ *Таңыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а ң ы с у г а* кірісті.

ТАП[1] з а т. т а р. **1.** *Өндірістік тарихи жүйесінде алатын орны мен өндіріс құралжабдықтарының қатынасына, еңбекті қоғамдық жолмен ұйымдастыру, одан алып отырған үлестің мөлшері мен алу әдісіне қарай ажыратылатын адамдардың үлкен топтары.* Ауылда *т а п* жігі бар, кедей мен бай болып, өзінен-өзі бөлініп тұрған сияқты (Б.Майлин, Шығ.). Майдандасты екі *т а п* Аямады бар күшін. Байлар кірді майданға Арамнан жиған мал үшін (Қ.Тоғызақов, Таңд. шығ.). – Табалап отырған жоқпын, – деді Қойбағар. Сендерді алысқа қоныс аударғанда, *т а п* ретінде жойып, қайта тәрбиелеу мақсаты тұрған сияқты еді (Б.Тілегенов, Уақыт). **2.** *Ел, ру.* Бұдан бұрыл жүгірер бабыменен, Жезді айбалта жоғалтты сабыменен. Жесірі жетім ұлдың кете ме деп Тайлақ би кеңес қылды *Т а б ы м е н е н* (Қозы Көрпеш.). *Т а б ы ң н а н* жақсы табылса, Аяғынан алмаңыз Базарға басын салмаңыз (Қашаубай жырау, Жыр.).

Тап тартысы. с а я с и. *Қанаушы және қаналушы таптар арасында болатын қайшылық, күрес.* Чапаев, Аманкелді екі сайып, Ағыста аяқтары кетті тайып. Бет алып ақ пен алаш батысқа асты, Тар кезде *т а п т а р т ы с ы* өте ұлғайып (О.Шипин, Екі дастан.). Байғани *т а п т а р т ы с ы* кеудесіне кіріп жетпеген бала ғой! (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Степан Темірбекке қанау, қаналудың не екенін, *т а п т а р т ы с ы н ы ң* неден туатынын бойына сіңіре берді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

ТАП[2] з а т. *Таңба, із, мөр, дақ.* Бәтес әлі бесік *т а б ы* арқасынан, емшек *т а б ы* аузынан кет-

пеген сәби (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Сол күйе бетіне тиген бе қалай, саусақтарының *т а б ы* тұр (С.Талжанов, Ұлдай.).

Тап салды. *Белгі қалдырды.* Тұқымды сепкенде адаспас үшін егіндік жерге *т а п с а л а м ы з* (Қазақ тілі. диалект. сөздігі).

Уайым табы кетті. *Сары уайымынан арылды, жадырады.* Гүлжамал екеуміз қайтадан бірге отырдық. Ол бұрынғысынан біраз өзгерді. Жүзіндегі сары *у а й ы м т а б ы к е т і п*, ашық-жарқын сөйлейтін болды (Д.Исабеков, Қарғын).

ТАП[3] з а т. *Шоқтың қоламтасынан қалған ыстық леп, қызу.* Дүйсен қарттың ақылы бойынша, Әсет бақырды жерге түсіріп,оттың ыстық *т а б ы н а* қойды (К.Оразалин, Ақ жазық). Тұзкемік майлы қуырдақтан соң буы бұрқырап жас ет тартылды: бағланның бір мүшесін *т а п қ а* қойып пісіріп, қамырын шыныдай жұқа етіп жайған тағам танау қытықтап, сілекей шұбыртты (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Алпыста – от басынан таяр *т а б ы ң*, Сор ашып, суы кеткен шұңқырдай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

ТАП[4] з а т. ж е р г. *Күй-жай, жағдай.* Менің жарымның бүгін *т а б ы* болмай тұр (Қазақ тілі. диалект. сөздігі).

ТАП[5] з а т. э т н. к ө н е. *Төбетей, бас киім.* Тақия *т а б ы ң* басында, Нақ сүйерің қасында (Батырлар жыры).

ТАП[6] ш ы л. *Дәл, нақ, нағыз.* Ағайын бек көп, Айтамын ептеп, Сөзімді ұғар елім жоқ. Моласындай бақсының жалғыз қалдым, *т а п* шыным! (Абай, Тол. жин.). *Т а п* осы қалыпта басқалардың қолданып жатқан көп әдісінің бірін ала қоюға ыңғайымыз келетін емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құнанбай кішкене қаланың *т а п* ортасындағы көк шатырлы үлкен ағаш үйді жатақ еткен (М.Әуезов, Абай жолы).

Тап басты. *Дәл үстінен, ойлаған жерден шықты.* Оның *т а п б а с ы п* ұстап алар бір қылмысын білмейсің. Амал-айласын және таппайсың (Б.Аманшин, Жар мұңы). Өзі ғылым арқылы таныс малының сырын қарт шопанның *т а п б а с ы п* айтқанына Әбдіжамал іштей разы болды (С.Бегалин, Уақыт.). Ол ел өкілі бола алатын азамат, көптің ойынан шығар, көкейіндегісін *т а п б а с ы п* еркін жеткізер нағыз санаткер екен (Ж.Әбдірәлиев, Парасат.).

ТАП[7]**: тап берді**. *Бас салғысы келіп ұмтылды.* – Тәсілқой Тасқара жақыннан орап, табан астынан *т а п б е р д і* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Хан оянып, «бұл кім?» деп тұра ұмтылды. Мен Арқалық деп едім үні тынды. Тырп етсең өлтірем деп *т а п б е р г е н д е*, Жым болып көрпе астына бұға кірді (Арқалық батыр). Біз де әркімді байқаймыз, *Т а п б е р г е н н е н* тайқимыз. Сіздей асыл кез болса, Қайтып басты шайқаймыз (Абай, Тол. жин.).

Тап болды [келді]. *Аяқастынан, кенет кездесті, кезікті.* Тағы бір «әулие» *т а п б о л ы п*, молдамыздың төбесі көкке қыл елі ғана жетпей қалды (Ғ.Сланов, Шығ.). Тоқсан қой тобымен келіп Тұяқбайға *т а п б о л д ы*, Тұяқбай оған шат болды («Жалын»). Осындай уақытта Жәңгірдің қасына Бабажанұлы Қарауылқожа деген бір қайратты қожа *т а п к е л д і*. Осы қожа ебін тауып ханға жақын болды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). *Т а п к е л д і* бұл бір сауда жиырма үште, Ғашықтық қатты батты енді күшке. Біреудің жесіріне не қайла бар, Бармас па ем дауым болса жүгініске (М.Сералиев, Шығ.). Ойламаған жерден қайдан *т а п к е л г е н* көсемдік? (Б.Майлин, Шығ.).

Тап етті. *Кенеттен бірден ұрынды. Т а п е т т і*, шап етті, Ап кетті қу түлкі: Антұрған, сол тұрған жеріңде бол күлкі (Абай, Тол. жин.).

ТАП= е т. **1.** *Қолға түсіру, кездестіру, кезіктіру.* Мал жайсаң, қонысын *т а п*, Ас жисаң, ыдысын *т а п* (Мақал). Арқалап бір мес суды, жортып жүріп, Кең алқап, *т а у ы п* алды, осы түрлес. Жеріне мерзімдеген суын төгіп. Қайта алмай қалды жатып, болып күн кеш (О.Шораяқов, Шайыр). Күнбатысты қараңғылық қаптаған, Көгінде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған, Түн баласы тәңірісін өлтіріп, Табынатын басқа Тәңірі *т а п п а ғ а н* (М.Жұмабаев, Шығ.). Осыған өзім айла *т а п п а қ ш ы м ы н*, Бабаларым ісіне бақпақшымын. Ешбір адам келмесін соған шейін Қырық күн тарих ақтарып жатпақшымын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Балалау, туу.* Нұрғали Мырзағалиевтің іңгені егіз бота *т а п қ а н* (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Алғадай майданға аттанғаннан 7 күн кейін әйелі Жәмеш босанып, ұл *т а у ы п*, Жәкең оның атын Қуаныш қойған (С.Мұқанов, Өсу жол.). Тіпті бала *тапқан* әйелдің бәрін ана деп аспандатпай, шешесі деп қана атайтын болған. «Ана» деген қасиетті атауды ауылдың, елдің анасы болған білікті әйелдерге ғана лайықтаған (Қ.Жұмаділов, Атамекен.). **3.** а у ы с. *Кіріс кіргізу, пайда келтіру.* Еңбексіз *т а п қ а н* мал-мүлік аз уақытта ұшты да кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Райхан

институт бітіріп бірнеше жыл қызмет істеген тәжірибесі мол дәрігер, өзінің үй тұрмысы да бай, *т а п қ а н ы* жетеді (З.Шашкин, Өмір.).

Ақша тапты. *Еңбек етіп, қаражат жинады.* Жазда жүннен, көктемде тері жаюдан аздап *а қ ш а т а п т ы м* (С.Бегалин, Мектеп.). Көпестер көп жұмысты баспалатты, Әлиге әзір жүгін жастан артты. Аянбай жұмыс істеп елге жағып, Аз күнде айтарлықтай *а қ ш а т а п т ы* (О.Шипин, Дастан.).

Амалын тапты. *Сәтін түсірді, тәсілін тапты.* Қырсығып барады күйынды дауылдар, Ашылмай қалатын жағың бар. Жұт жылдам тарады, Құт қайтып барады, Тоқтатар *а м а л ы н т а б ы ң д а р* (К.Салықов, Жезкиік).

Бабын тапты. *Жағдайын жасады, ойдағыдай қылды.* Ораздының баласы он бесінде бас болар дегенді сен неге білмейсің? Сенің балаң биыл бақандай жиырма бір жаста екенін ұмытпағайсың. Айналдырған бір қора қойды *б а б ы н т а у ы п* баға алмай көдеге сүрінген өз обалы өзіне (З.Жәкенов,Күн көтеріл.).

Байыз таппады. *Тұрақ таппады, орнықпады, бірден-бірге ауыса берді.* Ол талай жерден қуылып шығып, *б а й ы з т а п п а й* жүрген жігіт болатын («Қаз. әдеб.»).

Дамыл [тыным, тағат] таппады. а) *Тынышы кетіп мазасызданды.* Күні-түні *д а м ы л т а п п а й* бейнет қылып жүргендер бар (С.Шәріпов, Шығ.). Амандықты көргенше асығып, станцияның залына бір кіріп, бір шығып, *т а ғ а т т а п п а й* қойдым (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). ә) *Еңбектенді, бос отырмады. Т ы н ы м т а п п а й* жүрміз ғой осы, күні-түні (Жас қайрат).

Ебін тапты. *Ыңғайын келтірді, келістірді.* – Ау, жаным, мен өзім қасқыр едім, Орманда неше күндей аш жүр едім. Сол жақтан жедім баспақ *е б і н т а у ы п*, Қашаннан жаман атқа мәшһүр едім. Етпесең етегіңді маған жабу, Келатқан мүсәпір боп қашқын едім (О.Шораяқов, Шайыр).

Жаны жай тапты. *Рахатқа бөленді, тыншыды.* Әбекең жұмсақ шөптің үстінде *ж а н ы ж а й т а у ы п*, қалғып бара жатыр еді, дөңгелектің бірі қаусап түсе қалды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Алғашқы күндегідей емес, *ж а н ы ж а й т а у ы п*, ұйқысы да тыныштала бастады (М.Әбдрахманов, Адасқан қыз.).

Жерден жеті қоян тапқандай. *Қуанышы қойнына сыймай, есі кетіп, қатты қуанып. Ж е р д е н ж е т і қ о я н т а п қ а н д а й,* жүгіріп барып қобдишаны қолтықтап қайттым (С.Мәуленов, Таңд. өлең.).

Көзін тапты. *Бір нәрсенің ыңғайын келтірді.* Асқарбек *к ө з і н т а у ы п,* байлыққа кенеліп алды (Ауызекі).

Көңілін тапты. *Ойынан шықты, көңілдегісін білді.* Ашы менен арығын, Пақыр, міскін, кәрібін, Түгелдей *к ө ң і л і н т а б а д ы* (Батырлар жыры).

Қаза тапты. а) *Көз жұмды, қайтыс болды.* Марат жеті жасқа келгенде әкесі Отан соғысының майданында *қ а з а т а п т ы* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). ә) *Біреудің қолынан қазаға ұшырады.* Бір жеңіс, екі жеңіс дәмін татқан, Амал не, үшіншіде *қ а з а т а п қ а н,* Егіздің сыңары еді ер Махамбет Содан соң аза күйін аңыратқан! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қапысын тапты. *Кезін келтірді, сәтін түсірді.* Көз қиығымен Зүбайданы бағып тұрады. *Қ а п ы с ы н т а у ы п* екеуінің көзі бір сәтке кездесіп қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры.).

Қыбын тапты. *Көңілдегісін білді, ойлаған жерінен шықты.* Айнала жұрт ақ жүзді шетелдіктердің *қ ы б ы н т а б а м ы з* деп-ақ әлек («Қаз. әдеб.»).

Мал тапты. *Кіріс кіргізді, табыс тапты.* Ұл таппас ана болмас тұрарын айт, *М а л т а п п а с* бала болмас құрарын айт (Мақал). Елді талап еріксіз Еңбексіз *м а л т а п қ а н ғ а,* Салмақ болды тыйымды (О.Шипин, Дастан.).

Тапқаны тамағына, жұтқаны жұмырына жетпеді [жұмырынан артылмады]. *Табысы ішкен-жегенінен артпады.* Ол ақшаны табушы мына малайлардың *т а п қ а н ы т а м а ғ ы н а н, ж ұ т қ а н ы ж ұ м ы р ы н а н а р т ы л м а й д ы* (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Тіл тапты. *Пікірі ұйлесіп, көңілін тапты.* Әртүрлі ұлы өкілдері ортақ *т і л т а у ы п,* өздерінің мамандықтары жөнінде ерекше сезіммен әңгімелесті («Лен. жас»).

Ұрысуға қара таппады. *Ілік іздеді, сойқан салғысы келді.* Ақбала қатты құсаланып, не істерін білмеді, іші күйген кезде *ұ р ы с у ғ а қ а р а т а п п а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТАПА[1]: тапа тал түс. *Дәл түс кезі. Т а п а т а л т ү с* жарық күн, Қарап болмас көз әсте, «Ит жанды» деген халықтың Түсті сонда сөзі еске (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Меңдіғали Әлжанов *т а п а т а л т ү с т е* жол жиегіндегі телеграф бағанасына соқтығып, комбайнын бүлдіріп алды («Лен. жас»). Дені сау адам *т а п а т а л т ү с т е* із-түзсіз жоғалады деген не сұмдық (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТАПА[2] з а т. с ө й л. ***Таба***. Есік алданда *т а п а ғ а* нан жауып жатқан апамды көріп тайсалып қалдық («Жалын»).

Тапа шай. с ө й л. ***Тақта шай***. Үйде *т а п а ш а й* бар ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАПА= е т. **1.** *Аяқ астына салу, таптау*. Аттылының қимылы қатты, айбалтасын есе сілтеп жердегі батырды *т а п а п* кете жаздайды (Д.Досжанов, Жусан.). Айдалада жаңғыз жайылып тұрған бурыл байталды да қақпайлап әкеп, өздерімен бірге аранға жығыпты. Енді болмағанда Итжеместің өзін де тұяқтарының астына сап *т а п а п* кететін түрлері бар екен (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** *Қирату, жаншып жоқ қылу*. Қаратазға тигенің патшаға тигенмен бірдей; болысты өлтірсең, патша әскері ертең елжұртыңды *т а п а п*, қатын-баланды қырып кетеді(Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТАПАЙ з а т. *Тезектің иленіп, кептірілген түрі*. Айша қасындағы тезекті жинап, жазыққа *т а п а й* жасады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАПАЙЛА= е т. ж е р г. *Таптау*. Сиырдың тезегін *т а п а й л а п*, кептіріп отқа жағамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАПАЙТТА= е т. ж е р г. *Таптау*. Есік алдын *т а п а й т т а м а ң д а р* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАПАЙТТАУ *Тапайтта етістігінің қимыл атауы*. Көкірөзді жақсы сүрленсін десең, майда турап, көп *т а п а й т т а у* керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАПАЛ с ы н. *Аласа, мықыр, жатаған*. Комиссионка магазинінің алдында шикіл сары, шашын келте қырқып бүйралаған бір *т а п а л* әйел тап болды (К.Тоқаев, Тасқын). Ауыз үйдегі дөңгелек *т а п а л* столға дастарқан жайылды (Н.Сералиев, Қанат). Мифодий Сергеевич директордың оң жағында тұрған *т а п а л* мінбеге қағазын қойды (З.Шашкин, Доктор.).

Тапал зеңбірек. ә с к. *Зеңбірек пен келте зеңбірек қоса үйлестірілген, бірақ зеңбіректің қасиеті басым болатын артиллериялық қару*. *Т а п а л з е ң б і р е к* төсей және аспандата атыс жүргізуге арналады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Жылжу тәсіліне қарай *т а п а л з е ң б і р е к* сүйремелі, өздігінен жылжитын және өздігінен жүретін болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАПАЛА= е т. **1.** *Үсті-үстіне таптау*. Бірақ көп ұзамай, өне бойы уда-дуда еңгезердей үндемес кісінің бет алдының жұмсақтығын іштері сезсе керек, шай ішуге келгенде Еңсептен басқалары бірі тізесіне мініп, бірі мойнына асылып *т а п а л а й д ы* да жатады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2.** а у ы с. *Жаншып, қиратып өту*. Есіңде ме ана, өзің айтып отырушы едің ғой, бүкіл жаһанды *т а п а л а п* өткен Шыңғыс ханды шешесі жіліктің майын беріп асыраған (О.Бөкеев, Үркер.). Артынан келіп жетті қалған қырқы, Солдаттың соғысуға болмай сиқы. *Т а п а л а п* енді бесін бұлар қырды, Қашып та құтылуға болмай ырқы (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** ж е р г. *Илеу, жасау*. Лайды *т а п а л а п*, кірпіш жасаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАПАЛДАУ с ы н. *Мықырлау, аласалау, жатағандау*. Мақсұттың көзі енді Омарда. *Т а п а л д а у* келген кең иықты адам екен (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Түбіне таянса, думан болып жатқан тұрақтың сыртқы бейнесі төбесін *т а п а л д а у* ғып үйген ұзын маяға ұқсайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бұрыштағы *т а п а л д а у* келген қазақы ағаш үйден әлдекім барылдата ән салып жатыр (І.Есенберлин, Қатерлі өткел.).

ТАПАЛДЫҚ з а т. **1.** *Аласалық, жатағандық*. Таудың мен ұнатпаймын *т а п а л д ы ғ ы н*, Тапалдан талайлар-ақ татар жұғын. Сүйем мен табиғаттың ұлылығын, сүйем мен табиғаттың қаталдығын! (М.Мақатаев, Қарлығашым.). **2.** *Мықырлық, қысқалық*. Сақыш бойының *т а п а л д ы ғ ы н а н* қорынып, биік өкшелі туфлиін үйде де, түзде де тастамайды (Р.Әбутәліпов, Той тарқар). Олар ешқашан менің бойымның *т а п а л д ы ғ ы н* айтып, бетіме басқан емес («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАПАЛТАҚ с ы н. *Жатағандау, аласалау*. Алдымен Әзірет Сұлтанның мешітін сөз қылайық. *Т а п а л т а қ* тамдарының Әзірет мешіті алыстан таудай бір заңғар боп көрінеді. Төбесінде ерейген-сорайған еш нәрсе жоқ, үш кертпеш (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарасақтың пәтері қызық жерде екен: кең орамды айналдыра салған *т а п а л т а қ*, төбесі жайпақ, тұтас үйлердің біреуінде де көшеге қараған терезе жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Енді есігін қабақ шытпай ашар бір үй Мәрзияның *т а п а л т а қ* тамы (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТАПАЛТАҚТАУ с ы н. *Аласарақ, кішірек келген*. Сүйтіп тұрғанда Шегір жетіп келді. Шегір *т а п а л т а қ т а у* ақ сары орыс еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАПАЛША с ы н. *Тапалдау, жатағандау*. – Қош келдің, қызым, – деп қуана қарсы алды ұзын мұрт, *т а п а л ш а* келген орыс қарты,

қазақша таза сөйлеп (Ұ.Бағаев, Дала.). Тіпті біреуі мақтанып құлшынып жатыр: өздеріннің қолыннан түк келмейді, өңкей шірік немелер! – деп, Қорықтың шамасындағы, сақалмұртын қызыл қынамен боялған, көк көзді, жуаншықтау келген *т а п а л ш а* жігіт (С.Шарипов, Шығ.).

ТАПАМАЙ: **тапамай тезек.** ж е р г. *Құйма тезек. Т а п а м а й т е з е к т е н* әкеліп жақ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАПАНША з а т. *Жақын жерге атылатын кішкене қолмылтық, пистолет.* Солдат тілін алмаған соң, қонышынан *т а п а н ш а с ы н* суырып алып, алаңсыз кетіп бара жатқан жігітті сыртынан атып жыққан Әймен еді (А.Жұмаділдин, Сең.). Орақбай құлаған жер, биік тар қабақтың басы еді. Абырой болғанда *т а п а н ш а с ы* қолынан түспепті (З.Асабаев, Жарас). Топты киіп-жарып жаңа ғана менің қасымда тұрған кісі алға шықты. Ақтың офицері *т а п а н ш а с ы н* белдігіне қыстырып, ат басын ірікті (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл).

ТАПАНША-ПУЛЕМЕТ з а т. ә с к. *Патронды тапаншаға ұқсас автоматтандырылған жеке атыс қаруы. Т а п а н ш а-п у л е м е т т і ң* атысы пулеметтің үздіксіз атысымен үйлеседі (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қазіргі *т а п а н ш а-п у л е м е т т і ң* үлгілері калибрі 9–11, 43 мм, жарақталмаған оқжатар салмағы 3,07–3,74 кг, атыс қарқыны 550–1090 атыс/мин, оқжатар сыйымдылығы 20–40 патрон, оғының бастапқы жылдамдығы 360–412 м/сек., оғының салмағы 8–15,2 г, көздеу қашықтығы 100–250 м болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТАПЖЫЛДЫРМА= е т. **1.** *Тырп еткізбеу, міз бақтырмау.* Қасболат ұзақ уақытқа дейін жауды *т а п ж ы л д ы р м а й* ұстап қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Рычаг пен штурвалды *т а п ж ы л д ы р м а ғ а н* қарулы қолмен ат тізгінін ұстай алды (Самғау). Арадан қалса табылып, *Т а п ж ы л д ы р м а й* басқа ұрған (Т.Жароков, Шығ.). **2.** а у ы с. *Айтқанды екі етпеу, мүлтіксіз орындау.* Қосшылыққа сені таңдап алды. Енді тек айтқанын *т а п ж ы л д ы р м а й* орындауға тырыс (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жеті түнде *т а п ж ы л д ы р м а й* бар істі бітіріп қайттық (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

ТАПЖЫЛДЫРМАУ *Тапжылдырма етістігінің қимылы атауы.* ≈ *Т а п ж ы л д ы р м а у ы н* қарашы!

ТАПЖЫЛМА= е т. *Тырп етпеу, табан аудармау, қозғалмау.* Жат осылай *т а п ж ы л м а с т а н*, осыныңды хош алам, Баурайыңда бауыр да аман, тең-тұс, аға, дос аман. Жат осылай тапжылмастан, уа, тәкаппар босағам!!! (М.Мақатаев, Бәсіре.). Әуелі бұлар жұдырықтай-жұдырықтай көкшұбар жұмыртқа еді. Бар қызуын, бар мейірімін соларға беріп, ана қыран қырық күн *т а п ж ы л м а й* отырып басып шығарды (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). // *Сол қалпында, айнымай.* Молама, есіңе алып, келерсіңдер, Сөзімді оқып, ойланып көрерсіңдер. Айтқаным *т а п ж ы л м а с т а й* келгеніне Көз жетіп, сонда ғана сенерсіңдер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бес-алты кісі *т а п ж ы л м а й*, түйенің қабырғасынан басып, жығып ұстап тұрды (М.Әуезов, Шығ.).

Тапжылмай күтті. *Ұзақ сарыла тосты.* Көлдегі үйректерді *т а п ж ы л м а й к ү т і п*, аңдып жүрдім де, бір сәтте жүз сегізін атып түсірдім деген бос сөзіне құрдас жолдасы: «К...іннің жүні ағарғанша өтірік айтуыңды қоймадың-ау» – деді (А.Тоқмағанбетов, Өлең.).

ТАПЖЫЛМАУ *Тапжылма етістігінің қимыл атауы.* ≈ Осы орыннан *т а п ж ы л м а у* керек.

ТАПЖЫЛТ= е т. *Қозғалту, қимылдату.* Ер адамның темірдей тегеурінді қолы келіншекті *т а п ж ы л т а р* емес (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

ТАПЖЫЛТПАЙ ү с т. **1.** *Бұлтартпай, айнытпай.* Қаныш менің әкемді 1926 жылдан кейін 1964 жылы көргенде *т а п ж ы л т п а й* бірден танып, құшақтап амандасты (Т.Оразов, Қаныш.). **2.** *Сол күйінде, сол қалпында.* Жаппардың күнәсін *т а п ж ы л т п а й* мойнына қойып беретін куә болуы да мүмкін ғой (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Ақан дала қазақтарының мұңын өздері айтқандай *т а п ж ы л т п а й* жеткізді де, әңгіме аяғын тағы да әлгідей қайырды (С.Жүнісов, Ақан сері). Мұқаштың да көбінесе түзде жүріп, шалықтап, оған-бұған ұрына беретіні Алтынайдың арқасы ғой. Қатыны үйін *т а п ж ы л т п а й*, бар-жоғын білдірмей отырғандікі де (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАПЖЫЛТПАУ *Тапжылтпа етістігінің қимыл атауы.* ≈ Айтқанын *т а п ж ы л т п а у*.

ТАПКЕР з а т. ж е р г. ***Бапкер***. Сенің әкең аттың «құдайы» десе боларлық адам еді. Біздің жақта «*т а п к е р*» дейді, басқа жақта «бапкер» дейді екен (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ТАПҚАН-ТАЯНҒАН з а т. *Жиған-терген бар қаражат, мал-мүлік.* Құлшыну, еңбектену, бейнеттену балалардың білгені, *т а п қ а н т а я н ғ а н ы* өмірге жанасып, жарыққа шығып

отырсын. Сонымен қабат барлық жұмысты балалардың белсене, құлшына өздері істеуі шарт. Өзі еңбектеніп, өзі бейнеттеніп тапқан білім берік болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Пароход тоқтап, күзгі уақытта жігіттер жаздай жүргеніне өз-өзіне есеп беріп, *т а п қ а н-т а я н г а н ы н а* қорытынды жасайды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Т а п қ а н-т а я н ғ а н ы м* қара басымнан артылмапты, артыма еш нәрсе қайырылмапты (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Тапқан-таянғанын аузына тосты. *Барын берді, бар тамағын берді. Т а п қ а н-т а я н ғ а н ы н* Арыстанның *а у з ы н а* тосады (Д.Досжанов, Шығ.).

ТАПҚЫЗ= е т. *Таптыру, тауып бергізу.* Мен сені *т а п қ ы з ы п* аламын, жолығамыз дедім ғой Кенен, – деді атын тежеп, артына бұрыла тұрып (С.Бақбергенов, Бозторғай). Габитхан мен Абай екеуі маңайда кітабы бар молда сұрап көрді де, шала сопылардан бірен-саран кітап *т а п қ ы з ы п* алысты (М.Әуезов, Абай жолы.).

ТАПҚЫЗДЫР= е т. *Тауып бергіздіру.* ≈ Қашқынды *т а п қ ы з д ы р д ы.*

ТАПҚЫЗДЫРТ= е т. *Тауып бергіздіру.* Сол кездегі адамдар жердің шеті бар деп ұққан. Зұлқарнайынды дәл күннің батқан, шыққан жерлеріне апарып, оған күнді *т а п қ ы з д ы р т ы п* және сол жердегі халықты көрсетіп қояды (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

ТАПҚЫЗДЫРТУ *Тапқыздырт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бала *т а п қ ы з д ы р т у.*

ТАПҚЫЗДЫРУ *Тапқыздыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жоғалған, ұрланған нәрсені *т а п қ ы з д ы р у.*

ТАПҚЫЗУ *Тапқыз етістігінің қимыл атауы.* Ата-ана баланың өзіне жазған жазуларды салыстырып көрсетіп, кемшіліктерін *т а п қ ы з у* керек (Семья тәрбиесі). – Оны мен қайдан білейін, – деді отырғандарға үрке қараған Қаратай. – Дегенмен осы кісінің көңіліне жай *т а п қ ы з у* сенің қолыңда (Қ.Исабеков, Өткелде.). Элементтердің валенттіліктерінің және мөлшерінің өзгеруін оқушылардың өздеріне *т а п қ ы з у* керек («Қазақст. мект.»).

ТАПҚЫР с ы н. *Тез ойлап, ұтымды сөз айта алатын, алғыр, зерек.* Ол бұлардың ішіндегі ең шапшаңы және *т а п қ ы р,* айтқышы (М.Әуезов, Абай жолы). Аталары Мөңке би заманында аса *т а п қ ы р,* ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен адам болған (А.Жұбанов, Замана.). Құлжатай майда мінезді, қыз сияқты ұялшақтау, өзінен көзі бұрын күлімдеп отыратын *т а п қ ы р* жігіт болатын (А.Лекеров, Түз гүлі). – Мерген сондай *т а п қ ы р,* тез ойлай білетін адам болу керек. Міне, Молдағұлова сондай мерген болатындығын көрсетті, – деді ол көңілі біткендігін білдіріп (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ТАПҚЫРЛАН= е т. *Тапқыр болу, алғырлану.* Біздегі сатира тілі сұлуланып, өткірленіп, *т а п қ ы р л а н ы п,* бейнелі сөздермен байып келе жатыр («Қаз. әдеб.»).

ТАПҚЫРЛАНУ *Тапқырлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п қ ы р л а н у ы н* қара!

ТАПҚЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Алғырлық, зеректік.* Жібектің жақсы сипаттарының бірі – *т а п қ ы р л ы қ,* шешендік. Көренді ол өзінің ақылдылығы, шешендігімен ұршықтай ойнатады (М.Әуезов, Әр жыл.). Жанат ылғи ерлікті, *т а п қ ы р л ы қ т ы,* қайсарлықты өзгеше сүйіп, құштарлықпен әңгімелейтін (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** *Әдіс-тәсілді шебер меңгергендік, әдісқойлық.* Соғыста әдіс-айла, *т а п қ ы р л ы қ* ауадай қажет. Жауды санмен емес, сапамен жеңе білуге тиіспіз. Ол үшін соғысу әдістерін, айла-әрекетін өте жақсы игеріп, өзіңе берілген қаруды бес саусағыңдай біліп, жауға қарсы шеберлікпен жұмсай білу керек (Ө.Қанахин, Өз ақылымен.).

ТАПҚЫРСЫН= е т. *Тапқыр болғансу, тапқырлық жасағансу.* – Жай әншейін, ойыма баяғыда қыздардан «атыңыз кім?» дегенде, өздерінше *т а п қ ы р с ы н ы п* «атым жылқыда, иә болмаса жайлауда», дегендері ойыма түсіп тұрғаны (Ө.Боранбаев, Өрімтал.).

ТАПҚЫРСЫНУ *Тапқырсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п қ ы р с ы н у м е н* келеді.

ТАПҚЫШ с ы н. **1.** *Тез таба білетін, бір нәрсенің қиюын, ретін келтіретін.* Өткел *т а п қ ы ш* төтеден, Даурығатын өте кең, Ру жиған жиынбыз. Шымбайында ері тар, Арқалы боп көрінер, Оза алмайтын миыңбыз (Қабан жырау, Алтын қазық). *Т а п қ ы ш* ой ғой ақылдың мағынасы, Түбі – жүрек, болады мида басы. Орынсызға ұмтылтпай тоқтатуға Талаптың алты түрлі бар ноқтасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Біреудің ойлаған ойын т.б. білгіш.* – Бақсыға айтты: – «Қаншама алсаң алтын берем, *Т а п қ ы ш* деп ел мақтайды ел сені ерен, Басыңа не түссе де жасырмай айт. Осы түннің ішінде мен не көрем» (Ш.Әбенов, Кейпін батыр). Жиналған жұрт баланың зеректігіне дән риза болып, дуылдап кетті. Қоңқабай атын табанда өзгертіп, *Т а п қ ы ш* деп қойды (С.Омаров, Өмір.).

ТАПҚЫШТЫҚ з а т. *Таба білгіштік, тапқырлық.* Ғылымның *т а п қ ы ш т ы ғ ы* бұл күнде сөзді дұрыстап құрауға да емес, сөзді сұлулап байытуда да емес, аса өткір жүруді қылыстыруға да емес, мүлде басқа нәрсеге бағытталады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осындай *т а п қ ы ш т ы қ* және біреудің мінін ашы тілмен қатты түйрегіштік нағашысы мен шеше жағынан Абайға да мол келген (М.Әуезов, Әр жыл.). *Т а п қ ы ш т ы қ* – бұл алға қойған мақсатқа жету жолында жігерлілікті, зеректілікті, тапқырлықты, еркіндікті, қаталдықты, батылдықты жинақтап көрсете білетін мінез белгісі (Семья тәрбиесі).

ТАПСЫН= е т. *Тепсініп, білгішсініп сөйлеу.* Еңкейе салар жерде олар: «Шалқайып бақ!» – деп шаптығады, шалқая-шалқая шатың айырыла жаздап тұрғанда: «Ойбай-ау, қарап отырып өлеміз бе, тіліңнің ебі қайда, бір амалын таппайсың ба?» – деп *т а п с ы н а д ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер). Қалың ну тосын келсең *т а п с ы н а р д а й,* көлденең көк аттыны жатсынардай (Қ.Жұмағалиев, Ақ жарма). – Мен жемпір кисем, үстімнен түсіп қалады дейсің бе? – деп *т а п с ы н ы п,* өнеркәсіп бұйымдарын сататын дүкенді басына көтеріп кетеді Нұржамал (С.Досымов, Директор.).

ТАПСЫНУ *Тапсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п с ы н у ы н а* қарамаңдар.

ТАПСЫР= е т. **1.** *Бір істі біреуге міндеттеу, жүктеу, арту.* Қара деп, қатты *т а п с ы р а* ала қойды-ақ, Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ. Жақсы сөзбен біреуге тапсырған соң, Жаман аттан боласыз сіз дағы аулақ (Абай, Тол. жин.). Шалматай Сатанға көп жұмыс *т а п с ы р д ы* малдың қыстауы, өрісі, шөбі, малшылары жайында мал басыларға қағаз жазды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Т а п с ы р ы п* Рүстемге барлық елін, Байлады тәуекелге мықтап белін. Мұнажат үлкен-кіші етіп жатыр, «Суалта көрме, Алла, – деп ердің көлін» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Бір затты белгілі бір орынға немесе жеке бір адамға өткізу, беру.* Ал астық жөнінде соңғы үш жылда мемлекет қоймасына үш миллион пұт астық *т а п с ы р ы п,* алдыларына жан салмады (Қ.Бекетаев, Ұмытпа мені.). Егер әлде де қаруларың болса, *т а п с ы р ы ң д а р* да, таңертең елдеріңе жөнеліңдер (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын).

Аллаға [Жаратқанға, Құдайға, Тәңірге, Хаққа] тапсырды. *Тағдырын құдіретке тапсырды, аманат етті. Т а п с ы р д ы м* балам сені *Ж а р а т қ а н ғ а,* Кетем бе, әлі арманда, көзім көрмей? Төр көрмей бала қалды орны есік, Мекені баз бірінің болып бесік (XX ғ. бас. қаз. ақын.). Ендеше, таңдағыны *Т ә ң і р г е т а п с ы р а й ы қ* та, үйге кіріп, тыныс алайық (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Жан тапсырды. *Дуние салды, қайтыс болды.* Садақпен тұс-тұсынан тұран атар, Зақымы тиген оқтың өте батар. Жантая *ж а н т а п с ы р ы п* ат үстінен, Құшақтай қара жерді құлап жатыр (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жамал тағы бір сағаттай қиналып жатты да, *ж а н т а п с ы р д ы* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Талай дана милар бақыт кітабын жазуға толғанды, талай батыл жүректер, күшті тілектер бақыт жолында *ж а н т а п с ы р д ы* (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Қол тапсырды. *Бір нәрсені бұлжытпай орындауға серт берді, уәделесті.* Өз бабам Сырман сері, қарадан хан, Пір тұтып, *қ о л т а п с ы р ғ а н* талай адам. Қожа да құлы емес пе бір құдайдың? Сөйлеме түрпайы сөз олай маған! (Айтыс).

ТАПСЫРМА з а т. **1.** *Міндеттелген жұмыс, іс.* Олардың командирлері полковникке келіп жайды баяндап, қысқа-қысқа *т а п с ы р м а* алып кетіп жатты (Б.Момышұлы, Москва.). Әкесі берген *т а п с ы р м а* бойынша, бар тергеу – талқыны өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болды (М.Әуезов, Әр жыл.). Көкең алған Әлібиден *т а п с ы р м а,* Депті оған «елден өрен жас жина! Біз құрамыз еңбекші тап әскерін, жау көп әлі жатқан жардың астында!» (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар).

Үй тапсырмасы. п е д. *Шәкірттің, оқушының сыныптан тыс, үйде орындап келуі үшін берілетін тапсырма. Ү й т а п с ы р м а л а р ы н* орындау класта өтілетін сабақтар кезінде үйренгенін бекітуге, ұзақ отырып оқуға қабілеттілікке, іскерлікке, тәртіптілікке, оқуға жауапкершілікпен қарауға мүмкіндік береді (Семья тәрбиесі). *Ү й т а п с ы р м а с ы н* орындап болып, жаттама өлеңін жаттады (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.).

ТАПСЫРТ= е т. *Тапсыруын қадағалау, бергізу.* – Әй, Оралбек, сенің бұл жүрісің қай жүріс? О, ақымақ! Кәне атыңа мін де, жөніңе қайқай. Әйтпейтін болсаң милицияға *т а п с ы р т а м ы н,* – деді жақсылық келген бойда бұған (С.Досымов, Директор.). – Жақсы, ақсақал, – деп ректор Төлекке бұрылды, – ақсақалдың документтерін *т а п с ы р т ы ң ы з* (М.Дүйсенов, Мейман.).

Емтихан тапсыртты. п е д. *Сынақтан өткізді, емтихан алып, тексерді.* Жамбылдағы әскери бөлімнен мені институтқа кері шақыртты. *Емтихан тапсыртып,* диплом бермек екен (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ТАПСЫРТҚЫЗ= е т. *Тапсыруға мәжбүрлеу.* ≈ Құжатын *тапсыртқыз.*

ТАПСЫРТҚЫЗУ *Тапсыртқыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Құжаттарын *тапсыртқызу* керек.

ТАПСЫРТТЫР= е т. *Тапсыртқызу.* ≈ Милицияға *тапсырттырды м.*

ТАПСЫРТТЫРУ *Тапсырттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Анализ *тапсырттыру.*

ТАПСЫРТУ *Тапсырт етістігінің қимыл атауы.* Уревком сол мөрді тез жасатып, сайлаушылар арқылы жаңа сайланған болыстық ревкомдарға қолма-қол *тапсыртуы* жөн болар еді (Д. Әбілев, Арман.).

ТАПСЫРУ *Тапсыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өткізу, беру.* Мемлекетке астық *тапсырудың* бесжылдық жоспары үш жылда артығымен орындалды («Қазақст.әйелдер»). Ендігі міндет осының бір дәнін шашу шығармай, қысқа мерзімде жинап алып, Отан қоймасына *тапсыру* («Қаз. әдеб.»). Қалай жіберу ретін білмегендер «Қазақ» басқармасына жіберсе, тиісті орнына *тапсыруға* көп-көп алғыс айтылып, қабыл етіледі (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). **2.** *Міндеттеу, жүктеу.* Абайдың *тапсыруы* бойынша, сол отырыстарда өзге ақындарға әңгімесін айтып берді (М.Әуезов, Ақын аға). **3.** ж е р г. *Жазылу (газетке т.б.).* Белсенді тілші қатарын еңбек адамдарымен толықтыру, газет *тапсыру* қатарын арттыру және ауыл өмірінен тартымды хабарларды келтіру керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Емтихан тапсыру. п е д. *Емтихан арқылы білімін, тексерту сынақтан өту.* Сырттай оқуыңа болады ғой. – Болады, әрине. Алдымен сен барып түсші, сонан кейін сырттай *емтиханға тапсыруға* мен де барайын (С.Мұратбеков, Көкорай). Бүгінгі қабылдау емтиханы – екіншісі болатын. КазГУ-дің филология факультетінің абитуриенттері қазақ тілінен ауызша *емтиханға тапсыру* үстінде (С.Досымов, Жаңғырық.).

Қол тапсыру. *Серт беру, уәделесу.* Уфа мүфтиінен келген хат – осы хабарға орай садақа беріп, *қолтапсыруға* сүнниттерді түп-түгел шақырыпты (Ж.Молдағалиев, Самал.).

Тапсыру пункті. *Қабылдау орны.* Мәшине үсті толы қызылша. Ол *тапсыру пунктіне* тез жеткізгенше асығып барады екен (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

ТАПСЫРЫЛ= е т. **1.** *Табысталу, табыс етілу.* Хат сөзі ашпағанмен оған мәлім: «Ажарға *тапсырылсын*» деп жазғанын (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Алдыңғы қатардағы звеноларға қызыл ту *тапсырылып,* жеке оқушыларға сыйлықтар берілді («Халық мұғ.»). **2.** *Міндет жүктелу, міндеттелу.* Өзін сондайға арнап жаратылған адам деп ұғынады. Қорғамбекке *тапсырылған* жұмысты, басқарма күн бұрын-ақ орындалдыға санап отырады (Б.Майлин, Шығ.). Ірі сақмандар тәжірибелі, іскер сақманшыларға *тапсырылды* (Береке бастауы).

ТАПСЫРЫЛУ *Тапсырыл етістігінің қимыл атауы; өткізілу.* Егіннің ысырапсыз жиналуы, мемлекетке дер кезінде *тапсырылуы* комбайншыларға байланысты (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ТАПСЫРЫНДЫ с ы н. *Тапсырылған, жүктелген.* Өтегелдінің арнап әкелген *тапсырынды* сәлемі жоқ (М.Әуезов, Ақын аға). // *Тапсырма, тапсырылған міндет.* Абзал шырағым, Мирон Павлович Мырқалдың бір *тапсырынды сын* ұмытып кетіп, соның салдарынан бір лава тоқтап қалған екен (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ТАПСЫРЫС з а т. **1.** *Тапсырылған іс, жұмыс, шаруа.* Жұмыс ауқымы мұнай-газ өндіру басқармаларының *тапсырыс* беруімен қамтамасыз етіледі («Егемен Қазақстан»). – Ал енді саған *тапсырыс*: бұл жерді таста, басқа жердің сүдігерін жырт (А.Жұмаділдин, Құт құбыры). Райхан қасындағы адамдарға басбасына жеке *тапсырыс* берді де, қоштасты (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** *Бір нәрсені дайындауды, орындауды, жасауды, табуды тапсыру ісі, өтінім. Тапсырыс* салондарына тұтынушылар керекті заттарына алдын ала тапсырыс бере алады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Сондай-ақ типографияның атымен таралымға берілетін *тапсырыс* нөмірі де жалған жазылған. Бұл қолдан жасалған көшірме («Дала мен қала»).

ТАПСЫРЫСТЫ с ы н. *Бір нәрсені дайындауға, орындауға тапсырыс жасалған.* Нарықтық алашапқында нан табуды басты нысана еткендер сол жолда барын асынып, бақанын алып, барлық іс-әрекетке баратынын уақыт көрсетіп отыр. Бұған дәлел Мәскеу мен Петербор кө-

шелеріндегі теңкиіп-теңкиіп жатқан *т а п с ы р ы с т ы* өлімнің құрбандары («Жас Алаш»).

ТАПТА= е т. **1.** *Таптаурын қылу, аяққа басу.* Осының бәрі – Естайдың талай *т а п т а п* ойнаған жерлері (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Мал айдап, *т а п т а п* жүрген жер, Қабаты толған кен екен (К.Әзірбаев, Тойбастау). Табиғатпен тілсіз сөйлесіп келемін. Ағам Сәкеннің көп *т а п т а ғ а н* жерін, көп шомылған өзенін көріп келемін («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Басып-жаншу, қиратып-бүлдіру.* Үш тарапты табанына *т а п т а ғ а н* әмірші өзі басып алған елдерде алған алтын тәж бен тақытқа қандай өш болса, сәнді сарайлар мен мұнараларға да сондай өш-ті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Асыл зат *т а п т а с а ң* да жерде қалмас, Жасықты берсең дағы ешкім алмас (Қ.Аманжолов, Шығ.). Бірақ басқалары анталап, траншеяларға таяп келеді. Міне-міне, траншеяны енді *т а п т а п* өтеді-ау (Б.Момышұлы, Шығ.). **3.** *Темірді көрікке салып қыздырып, балқытып жұқарту, өткірлеу.* Ыбырай балтаны лезде *т а п т а п,* тағы да қызартып алып, шыж еткізіп суарып, суытып алып жүзін бір қарап, отырған қазақтардың бірінің алдына тастай берді (С.Сейфуллин, Шығ.). Тіс темірін *т а п т а* деп, – оны ұстаға апарды (І.Жансүгіров, Шығ.). Аптамасаң, *т а п т а м а с а ң* жалынмен, Жалын болып өртенбесең жарыңмен, Қарғам, саған бас имейді темір де, Соқ балғаңды жүрегіңмен, барыңмен (Е.Ибраһим, Гәкку). Қара дөңдей батырдың Мінерге атын баптады. Найзаларын саптады, қылыштарын *т а п т а д ы* (Батырлар жыры). **4.** а у ы с. *Қатты ескертіп ұғындыру, үгіттеу.* «Қапы қалмаңдар, кездескен бойда тез хабар жеткізіңдер» деп *т а п т а п* аттандырған (К.Ахметбеков, Ақ дала). Әмсе-ақ осы бүйтер деп әсте ойламаған, әйтпесе түннен бері жөнге келтіріп *т а п т а п* қоятын еді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Шешесі *т а п т а п* қоя ма, қайдам, кіші сары қыз сондай сараң (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Ақылдым, айтсаң сонша *т а п т а м а й-а қ* айтсаңшы тегі (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). **5.** а у ы с. *Қорлау, қиянат ету, менсінбеу, санатқа алмау.* Кімнің басына күн туса, соны табалауға, мұқатуға, одан әрі батпаққа батыруға құмартып тұрады: табаласа, аяғымен *т а п т а с а,* сонда айызы қанады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Міне, осылай бірін-бірі шын сүйген екі жас адамгершілік, опалық деген ұлы қасиеттерді таза сақтап, ауыр күйге ұшыраған. Арманның жүрегін *т а п т а ғ ы л а р ы* келмей, екі айырылған (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Менің тілімді алсаң, Сабираның мөлдір сезімін сыйла, адал жанын *т а п т а м а.* Қолыңмен істелген ісіңді енді мойныңмен көтер (М.Дүйсенов, Ант.).

ТАПТАҒЫШ з а т. т е х. *Нығыздау, қатайту мақсатында қолданылатын техника.* Ал, пар мен зябьті бірнеше қайтара тырмалап, егіс алдында және одан соң міндетті түрде топырақты *т а п т а ғ ы ш п е н* нығыздайды («Лен. жас»). Жиек толған бульдозер мен скреперлер. Олардың арасында топырақ *т а п т а ғ ы ш* катоктар жүр (Қ.Ұябаев, Қырда.). Осы бірінен соң бірі тізбектеліп шұбалған жанышқыш, *т а п т а ғ ы ш,* тазалағыш агрегаттардың жалпы ұзындығы бір шақырымға жақын («Зерде»).

ТАП-ТАЗА с ы н. **1.** *Кіршіксіз, мұнтаздай.* Үй іші *т а п-т а з а* болып жатқан соң, әкем екеш әкем де сырттан аяғын тарп-тарп басып, кіре бермейтін болды енді (Б. Соқпақбаев, Бастан кеш.). Кең екі бөлмелі шопан үйі мұнтаздай *т а п-т а з а,* тым көңілді (С. Әлжіков, Дала.). *Т а п-т а з а* боп гүліндей таң шақтағы Үндемедік, өртенсек, жансақ тағы. Өрден құлап жатқанмен ерке өзенім Ұлы ағысқа әйтеуір қарсы ақпады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Күнәсіз, пәк.* Аман да есен Жанымды сақтап бақтыңдар, Баладай сәби *Т а п-т а з а* көңілім сенгенде! (Ғ.Қайырбеков, Қанатты жыл.). Бұл сөзді айтқанда біз, белсенділер – *т а п-т а з а* демейміз (С.Мұқанов, Өсу жол.). Мен де таңнан қуанып оянамын, Алтын таңның нұрына боянамын. Қаным қандай *т а п-т а з а,* балаларым! (Т.Молдағалиев, Хаттар.). **3.** *Қоспасыз, қатесіз.* Әңгімелескісі келетін сыңай танытты. Тілге келсе тимес деп мен де оны тосырқамадым. Қазақша *т а п-т а з а* сөйлейтін орысты көріп тұрғаным осы (М.Сүндетов, Қызыл ай.). Осы төрт жолдың аяғында үйқастары болмаған күннің өзінде де өлеңге бергісіз емес пе? *Т а п-т а з а* сапалы ғой бұл! (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **4.** *Тұнық, саф.* Қыр жерінің Сыр бойынан артықшылығы да осында. Түнгі ауа *т а п-т а з а,* жанға жайлы (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Өзен жағасында өскен ақ қайыңдар, жап-жалтыр боп ағып жатқан *т а п-т а з а,* мөлдір су, туған ауылы есіне түсті (Ә.Қалиев, Немере.). Тәкаббар таулар сүңгідей көкке шаншылған, Жұпарлы далам нөсерге сирек малшынған. *Т а п-т а з а* күйі кеудемде бәрің жатсыңдар, Айнамкөз көлдер, өзендер шулы, ақ шыңдар (А.Нысаналин, Көктем.).

ТАП-ТАЙҚЫ с ы н. *Тайпиған, қайқы.* Кімге қайсысы жолығарын талайы біледі. Ішінде ит өліп жатқан небір перісі де бар олардың арасында. Сондайға тап болсаң ғой сорыңның қайнап, маңдайыңның *т а п-т а й қ ы* боп шыға келетіні (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы.).

ТАП-ТАЙЫЗ үс т. *Өте саяз, тым тайыз.* Сардардың жас кезінде жағасынан кетпейтін өзені Тайсойғанның қалың құмын тіліп өтетін Жарыпшыққан. Бұл бір қызық өзен. Шілденің шыжыған ыстығында құмға аяғынды әрең басып, жағасына келсең, мөлдіреп аққан түптұнық таза су *т а п-т а й ы з* көрінеді (З.Қабдолов, Жалын).

ТАП-ТАҚЫР с ы н. **1.** *Басында шашы жоқ, тып-тықыр.* Мен таза қазақша киіндім, шашымды алдырғанмын, басым *т а п-т а қ ы р* (Ә.Имағанбетов, Жайық.). Жұпыны киінген қара сақал шаруа бөркін қолтығына қысып тақау келді. *Т а п-т а қ ы р* етіп қырған сопақ төбесін сипап қойып, біраз тұрды (З.Иманбаев, Қыран.). **2.** *Өсімдік өспеген, жалаңаш, жадағай.* Айналасы *т а п-т а қ ы р* жұмысшылар поселкесі жасыл бақты қалаларға айналды (З.Қабдолов, Жалын). Бозкөлдің басы *т а п-т а қ ы р,* шаңы аспанға шығады (С.Талжанов, Ұлдай.). Жатақхана маңы *т а п-т а қ ы р.* Шаңытып жатыр (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Құлай жаздап құсадан, Құзжартастар шаққа тұр. Таздың басына ұсаған, Шыңның басы *т а п-т а қ ы р* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАПТАЛ= е т. **1.** *Жаншылу, таптаурын болу.* Қора маңындағы шөптің жегені желініп, қалғаны аяқ астында *т а п т а л ы п* біткен (А.Жолдасбеков, Әке.). Институт алдындағы көгал *т а п т а л ы п* қалған (М.Дүйсенов, Мейман.). Пішен қораның ішінде бір-екі шошақтай ғана *т а п т а л ғ а н* аз пішен бар (М.Әуезов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қорлану, қиянат жасалу.* Аурулардың самайын ақ шалмасын, асыл мұрамахаббат *т а п т а л м а с ы н*! (М.Мақатаев, Бәсіре).

ТАПТАЛУ *Таптал етістігінің қимыл атауы.* Аяқасты болып *т а п т а л у д а н* сақтасын (Ауызекі).

ТАПТАМА з а т. э т н. о й ы н. ж е р г. *Қақпақыл ойынында бес асықпен ойнағанда жердегі тасты алып, төртіншісін жерде екі рет соғып алу түрінде ойналатын ойын.*

ТАПТАН= е т. *Ныгыздану, басылу.* – Жігіттер, хош келдіңіздер, төрлетіңіздер. Аздап тілін төсеп сөйлей ме, Әлішерге мұнысы әдейі *т а п т а н ы п* тұрғандай сезілді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Жаман жайғасқанымыз жоқ, жолдас политрук, – деді Жаныстай *т а п т а н а* сөйлеп. «Кіммен сөйлесіп тұрғанымды көріп тұрған шығарсың?» дегендей, маған қарап маңғаздана түседі (Ә.Жылқышиев, Өмір жыры). Жаның тыныш үйінде жаздай жаттың *т а п т а н ы п* (Айтыс).

ТАПТАНДЫ с ы н. *Әбден тапталған.* Доңғалақтар мен тұяқтардан *т а п т а н д ы* болғаны сонша, іңір қараңғылығында машина жарығымен шағылысып, қарамай құтылғандай жылтырайды (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Түні бойы ышқына соққан боран қалың түскен жаңа қарды жол үстінен сыпырып тастапты. *Т а п т а н д ы* болған, өңі сарғыш сүрлеу қар тақтайдай (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ТАП-ТАП: **тап-тап берді [етті].** *Тұра ұмтылды.* Қатындар құсап құшақтаспай-ақ жігіттерше күресейік, келші! – Екі қарт белдесе кететін кісіше *т а п-т а п б е р і с і п* тұрып құшақтаса кетті де бірін-бірі жауырындарынан қақты (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Үш-төрт тауық жем іздеп, диірменге келгендердің қабына қарай *т а п-т а п б е р е д і* (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Бүркітің сонда тұрса саңқ-саңқ етіп, Күтіліп саятшымен бабы жетіп, Қанды көз, қайқы тұмсық қарауытып, Ұмтылып көрінгенге *т а п-т а п е т і п* (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ТАП-ТАПАЛ с ы н. *Ап-аласа, кіп-кішкентай. Т а п-т а п а л* соқпа тамдардың терезелерінен көрінген шамның әлсіз жарығы өлімсірей сығыраяды (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). *Т а п-т а п а л* аласа бойлы Маша апай маған деген заттарды әкеліп тапсырды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТАП-ТАР с ы н. *Тілдей жіп-жіңішке, өте тар.* Ас үстінде менің байқағаным: осы бір *т а п-т а р* бөлмедегі төрт жанның өзара бір-біріне деген тәтті махаббаты (С. Мұқанов, Өмір мект.). Кәмшат ағасының үйіне дейін де бұлар біраз жүрді. *Т а п-т а р* қараңғы көшелердің жанжағы жыбырлаған үйлер екен (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТАП-ТАРҒЫЛ с ы н. **1.** *Тым тарғыл.* Мысықбай кішкентай болса да дәл әкесі сияқты *т а п-т а р ғ ы л* екен, бұк! –деп сыбырлады қасқырға (С.Қасиманов, Сиқырлы.). **2.** а у ы с. *Әбден қарлыққан.* – Нұрлан, ескегіңді жина! – деді кенет Қайсар *т а п-т а р ғ ы л* үнмен (Тұлпар).

ТАПТАС с ы н. *Табы бір, бір таптан шыққан.* Ол – менің партиялас, *т а п т а с,* қандас, қа-

рулас, бауырлас туысым (С. Мәуленов, Жер нәрі). Өзінің *т а п т а с* бауырына етінен ет кесіп беретін, адал жанды адам арманда кетті (Ғ.Мұстафин, Қыр жігіті). Сол көзқараста *т а п т а с* туыстар іштей сөйлесіп тұр еді. Біріне-бірі ақыл да айтып тұрды, біріне-бірі алғыс та айтып тұрды (Қ.Исабаев, Жолдас комендант).

ТАПТАС[1]= е т. *Тап-тап болып бөліну, топтасу. Т а п т а с т ы* да тұтасты, Шапты жауын жерледі, Жаңадан жаңа тудырып, Жоспардан жоспарға өрледі (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұл *т а п т а с қ а н* талай ұлт, Бауырласқан еңбекші, Социалистік жаңа жұрт Октябрьдің одағы (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАПТАС[2]= е т. *Жаншысу, бірге таптау.* Арттырды ерлер қайратты, Тұс-тұс жақтан қаптасып, Өлігін басып *т а п т а с ы п* Талайын жаншып жайратты (Н.Баймұратов, Ер Төлеген).

ТАП-ТАСТАЙ с ы н. **1.** *Қап-қатты, өте берік.* Жақсының тамағына *т а п-т а с т а й* бірдеңе кептеле қалды. Тілінің ұшына ештеңе оралар емес (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Жігіттің тершіген алақаны қыздың *т а п-т а с т а й* төсіне тие бергенде, нәзік қол шап етіп ұстай алды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). **2.** *Сұп-суық, тастай.* Едені құрғыр да *т а п-т а с т а й* суық (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Ентелеп келіп *т а п-т а с т а й* алақанымен басымнан екі-үш рет сипап қойды (М.Қаназов, Ақ тайлағым.).

ТАПТАСТЫР= е т. **1.** л и н г в. *Жіктеп бөлу, саралау.* Дыбыстарды тілдің артқы, орта шені немесе ұшы қимылдауына қарай да *т а п т а с т ы р а м ы з* (Қазіргі қаз. тілі). **2.** ж е р г. *Келістіру, татуластыру.* Олар кеше ұрысып қалып еді, оларды Нұрмағамбет *т а п т а с т ы р д ы* (Қаз. тілі. диалект. сөздігі).

ТАПТАСТЫРУ *Таптастыр етістігінің қимыл атауы; жіктеу, топтау.* Сөздерді дұрыстап *т а п т а с т ы р у* деген сөз – сол сөздердің сыр-сипаттарын дұрыс ашу, дұрыс айқындау, сөйтіп оларға дұрыс грамматикалық мінездеме беру деген сөз (Қазіргі қазақ тілі.). Сөздерді *т а п т а с т ы р у д а* әр сөз табының өзіне ғана тән болатын мағына, тұлға және қызмет ерекшелігі ескеріледі («Қазақст. мект.»).

ТАПТАСТЫРЫЛ= е т. *Жіктелу, саралану.* Ғылымдар қандай принципке сүйеніп *т а п т а с т ы р ы л а д ы?* – деген сұрақтардың басын ашу керек («Қазақст. мект.»).

ТАПТАСТЫРЫЛУ *Таптастырыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сөздердің *т а п т а с т ы р ы л у ы.*

ТАПТАСУ *Таптас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Таптасу *з а ң д ы л ы ғ ы.*

ТАПТАТ= е т. *Басып-жаныштату, аяққа басқызу.* Сол гүлдерге өмір беріп, оны есекке *т а п т а т қ а н,* Қайран дала, сенің осы мінезіңе таң қалам (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Жігіттер, тірідей Ақсуды ақтарға бермейміз. Туған жердің топырағын есерлерге *т а п т а т ы п* қоятын жайымыз жоқ (С.Жанәбілов, Дүрбелең). Бұлардың жауыздығы да моңғол жауыздығынан кем болмады. Қорғансыз жұртты аттарымен *т а п т а т т ы* (І.Есенберлин, Алтын Орда.). Солар біздің аруағымызды ешкімге *т а п т а т п а с,* біз жетпегенге жетер (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

ТАПТАТҚЫЗ= е т. *Қыздырып жұқартқызу, өткірлету.* Әкем оларды кезекпе-кезек аралайды да жүреді. Бірі пеш салғызса, екіншілері шөп тартқызады, балта *т а п т а т қ ы з а д ы,* сүт тартатын машиналарын жөндетеді (Өнегелі өмір).

ТАПТАТҚЫЗУ *Таптатқыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Балта *т а п т а т қ ы з у.*

ТАПТАТУ *Таптат етістігінің қимыл атауы.* Екі аяқ, бір қолыңды майдан даласында шоршытып қалдырсаң, жеріңді жат жұрттыққа *т а п т а т п а у* үшін қалдырдың («Білім және еңбек»). Соқаның тісін *т а п т а т у ғ а* келіпті көрші колхоздың адамдары (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ТАП-ТАТУ с ы н. *Тату-тәтті, әп-әдемі жарастықты.* Алды ер жетіп қалған төрт баласы бар, бұлар қазақ арасында көп кездесетін *т а п т а т у* семьяның бірі-тін (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ТАПТАТЫЛ= е т. *Жаныштану.* Қайғылы, үрейлі дыбыстар, мұңды үндер шиыршық атқан қуатты әуеннің тасырлаған аяғына *т а п т а т ы л ы п,* тұншығып қалғандай («Алматы ақшамы»).

ТАПТАТЫЛУ *Таптатыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жаныштану.* Онда орманды ұқыпты пайдалану, жұмсау, оны өрттен, *т а п т а т ы л у д а н,* зиянкестерден қорғау сияқты шаралар көрсетілді (Қ.Құрманов, Жасыл.). **2.** *Металды қыздырып өңдеу.* Тұлпар міндік баптаулы, Ұшқырлы найза саптаулы, өткір алмас *т а п т а у л ы,* Қынапқа қылыш қаптаулы (Батырлар жыры).

ТАПТАУ *Тапта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Аяқ астына салу.* Жатақта жатқан шолағайшордақ, қолы қысқа адамдардың дер кезінде жайлауға келе алмайтынын біле отырып, ша-

бындықты малдың *т а п т а у ы н а* салған бай ниетін таныған қамқор бүгін әдейі Зарыққан бастаған кедейлердің бір топ орақшыларын салған еді (К.Оразалин, Кеңбайтақ.). **2.** а у ы с. *Қирату, жаншу.* Ресейдің оңтүстік-шығысына қалқан болған қазақтар не көрмеді? Не қорлыққа шыдамады? Қайта қайсар ел. Арабтар мен моңғолдардың *т а п т а у ы н а н* бір қалды, қалмақпен қырқысып екі қалды (Р.Сейсенбаев, Аңсау.). **3.** а у ы с. *Қорлау, мазақ ету.* Адамның өткен-кеткенін жөнді білмей жатып, оның арын *т а п т а у д а н* артық кінә жоқ (Ж.Еділбаев, Тереңдегі.).

Көше таптау. *Мақсатсыз, мәнсіз жүру.* Топталып ап қылжақтап, қыздарға тиісіп бостан-бос *к ө ш е т а п т а у д ы* машық көрмедім, жылына кітап бетін бір ашқаннан ол үшін көше таптау оңайырақ (М.Әлімбаев, Шығ.).

ТАПТАУРЫН с ы н. **1.** *Тапталып қалған (жер).* Тусырап жатқан қыпшақ жері сол бір қой жылы тағы да мың сан ат тұяғына *т а п т а у р ы н* боп, топырағы шығып түтеп қалды («Білім және еңбек»). Каналдың басы *т а п т а у р ы н* болмаған, жүріске қиын (М.Қаназов, Арна). Барлаушы бір басқан жерін қайта *т а п т а у р ы н* етпейді (Ә.Шәріпов, Ормандағы от). **2.** а у ы с. *Жаттанды, әбден белгілі.* Бірбірінен аумайтын, инкубатордан шыққандай ұқсас сөздер, жаттанды тілектер, *т а п т а у р ы н* ойлар (Д.Исабеков, Қарғын).

ТАПТАУШЫ з а т. **1.** *Жөнге салушы.* Өз шешесіндей бұларды *т а п т а у ш ы л а р* да мықты болса керек. Бала көңіл біресе олай, біресе бұлай толқыды (Қ.Қазыбаев, Аманат). **2.** *Қорлаушы, мазақ етуші.* Иембісің сақтаушы? Әлде азғырып әуре еткен Жаумысың теуіп *т а п т а у ш ы*? (Абай, Тол. жин.). Жоқ, патша Ресейіне ем жоқ. Жаңаның жендеті – азаттықтың жауы, теңдіктің *т а п т а у ш ы с ы* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТАПТАУЫР с ы н. с ө й л. *Таптаурын.* Күндердің күнінде ол тапқан атауым да *т а п т а у ы р г а* айналар еді (Т.Тілеуханов, Келешек.).

ТАП-ТАЯУ с ы н. *Жап-жақын, жұп-жуық.* Әлден уақытта азынаған бір үн *т а п-т а я у* жерден шыққандай болды (С.Бегалин, Уақыт.). Телеграмма жолдап отырған республика министрінің орынбасары Сәрсенбаев *т а п-т а я у* күндерде осында келіп кеткен (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ТАП-ТҰЙНАҚТАЙ с ы н. *Мұнтаздай, жып-жинақы.* Олардың ескі жырларда келетін себебі ескі жырлардың көбінде *т а п-т ұ й н а қ т а й* таза өлшеу жоқ, солай болған соң жорғағы да дұрыс келмей, айтуға ауыр соғып отырады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Зифра жеңгей Қабен жататын бөлмені *т а п-т ұ й н а қ т а й* ғып тазалап, еденіне кілем төсеп, жайнатып қойыпты (З.Қабдолов, Жалын). Таңертеңгі шайды ішіп болғаннан кейін, дәрігер Ертайды іздеп, Ауруханаға келдім. Шағын болса да *т а п-т ұ й н а қ т а й* таза үй екен (Т.Әбдіков, Айтылмаған.).

ТАПТЫҚ с ы н. *Тапқа тән қасиет, сипат. Т а п т ы қ* сипат *т а п т ы қ* қоғамдағы өнерге тән, жалпылық мәні бар категория (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Онда *т а п т ы қ* күрестің елесі де жоқ еді (М.Шоқай, Таңд.). Солардың нәтижесінде Абай тұсындағы қоғамдық жағдайда неше алуан *т а п т ы қ* қайшылық молайған еді (М.Әуезов, Әр жыл.).

ТАПТЫР= е т. *Тапқызу, іздеттіру.* Соны мына балаларға тапсырып, тезекті ертерек *т а п т ы р ы п* қойсаңыз дұрыс болар еді, – деді дөңгелек жүзді шал (М.Тоқжігітов, Куәгер.). Бурныйдың басынан Әтін, Рақымжан Орынбаевтар деген туыстарыңызды *т а п т ы р ы п* алдым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТАПТЫРТ= е т. *Тапқыздыру, іздеткізу.* Жазым болмаса ол бала бір жерде жүрген шығар. Шаһарға барып, онда болса милицияларға тапсыртып, *т а п т ы р т ы п* алам (М.Дүйсенов, Мейман.).

Тыным таптыртпады. *Дамыл бермеді, мазасын алды.* Оны арпалыстырып, алқындырып, *т ы н ы м т а п т ы р т п а й* қойған көкіректің арғы қатпарында жатқан үміт алауы еді (Т.Алшынбаев, Жалбыз иісі).

ТАПТЫРТУ *Таптырт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ұрланған затты *т а п т ы р т у.*

ТАПТЫРУ *Таптыр етістігінің қимыл атауы.* Оқушыларға жіберген қателерін өздеріне *т а п т ы р у д ы ң* үлкен мәні бар («Қазақст. мект.»). Сөйлемдегі сөздерді белгілі мақсатқа орай орнын ауыстырып көру, синонимін *т а п т ы р у*, басқа вариантпен сол ойды беру тәсілі бойынша жаттықтыру («Қазақст. мект.»).

ТАПТЫРЫЛ= е т. *Тапқызылу, іздеттірілу.* Бұл көрнектіліктегі әрбір сөйлемдердің бастауыштары мен баяндауыштары *т а п т ы р ы л а д ы* («Қазақст. мект.»). 3-сабақта оқушылар үйде жасап келген жоспар тексеріліп, текстегі Түйебайдың мінезін, іс-әрекетін көрсететін кезең-тұстар *т а п т ы р ы л ы п* оқылды («Қазақст. мект.»).

ТАПТЫРЫЛУ *Таптырыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п т ы р ы л у ы н* қадағала.

ТАПШАН з а т. *Ағаштан жасалған, отырып демалатын және жататын орын.* Оң жақта бір кісілік *т а п ш а н.* Оның үстіне шалау тығылып жасалған матрац салынған (А.Хангелдин, Өткен күндер.). Төр жақта екі терезе. Ортасында кішкентай *т а п ш а н* үстінде радиоқабылдағыш тұр (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

ТАПШЫ с ы н. *Жетімсіз, кемшін, аз; қат, зәру.* Бары дегенде, қойшының үйінде айран мен сүттен өзге не болсын. Дән жағы қайсысында да *т а п ш ы* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Көбейіп ғалым-молла шыққан сайын, Азайып жақсы адамға болдық *т а п ш ы.* Дүние сиқыршының ойынындай, Үйретіп пенделерді ойнамақшы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Біздің республикамызда суы *т а п ш ы,* жері құрғақ аудандар көп (М. Ермеков, Қазақст.). Жастар жұмыстан кейін бір мезгіл спортпен шұғылданайын десе, керекті құрал-саймандарға *т а п ш ы* («Соц. Қаз.»).

Ары тапшы. *Ұятсыз, ардан безген.* Ақ көңілді жақсыдан Аянбай салыс ортаға, Ақылы, *а р ы т а п ш ы д а н,* Қу сөзін алма қолқаға (Абай, Тол. жин.).

Тапшы болды. *Жетіспеді, болмады.* Қазақ топырағы қашанда талантқа *т а п ш ы б о л ы п* көрмепті. Біз білетін тарихта қазақ өнерінің бұлағы таяз тартқан кезең болды дегенді естіген де, көрген де емеспіз (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Алайда, 1961 жылы Талас өзенінде су *т а п ш ы б о л д ы* да, көлдерге су құйылмады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

Тұрмыстың тапшысына тура келді. *Жоқшылық көрді, тұрмыс тауқыметін тартты.* Жолықтым дәм таусылар уақтысына, Ажалдың мейірімсіз қаттысына. Жүргенде елден ауып есім шығып, *Т ұ р м ы с т ы ң т у р а к е л і п т а п ш ы с ы н а* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАПШЫЛ с ы н. *Өз табының намысын қорғағыш, табын жақтағыш. Т а п ш ы л* әдебиет әуелі өз табының жырын жырлап, содан кейін табының мақсаты мен жалпы адамзаттың бағытын көздейді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Еңбекшілер табының *т а п ш ы л* жолымен жазылған көркем әдебиет аз емес (С.Сейфуллин, Шығ.). *Т а п ш ы л* жолын анықтап, Ат ойнатқан далаға. Қорғасынмен ұшықтап от жайнатқан қалаға (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАПШЫЛАН= е т. *Жетімсіз болу, азаю.* Ас-су *т а п ш ы л а н а* түсті. Барлық тағам майданға жөнелтіліп жатты (Ә.Нұршайықов, Жекпежек). Мін іздеп, қисын қуған жұқа сөзге, Тарылып, *т а п ш ы л а н ы п* саспан, Төке (Т.Көбдіков, Жырларым). Бері келе бұрынғы малы *т а п ш ы л а н а* бастады (С.Дөнентаев, Шығ.).

ТАПШЫЛАНДЫР= е т. *Азайту, кеміттіру.* ≈ Таза суды *т а п ш ы л а н д ы р д ы.*

ТАПШЫЛАНДЫРУ *Тапшыландыр етістігінің қимыл атауы.* Елімізде автомобиль түрі күннен-күнге көбейіп келеді. Мұның өзін дұрыс десек те, екінші жағынан қалалы жерде таза ауаны *т а п ш ы л а н д ы р у ғ а* себепші де болып отыр («Білім және еңбек»).

ТАПШЫЛАНУ *Тапшылан етістігінің қимыл атауы.*

ТАПШЫЛАУ с ы н. *Жетімсіздеу, кемшіндеу.* Сүт жөніндегі міндеттеме орындалды. Ет жағы ғана *т а п ш ы л а у* (М.Дүзенов, Ақәже). Бәріне де терең білім, мол білгірлік керек. Ол жағы сенде *т а п ш ы л а у* (З.Жәкенов, Қайта айнал.). Бізде тек кітап жағы *т а п ш ы л а у,* – деді ұстаздардың бірі (А.Нысаналин, Армысың.).

ТАПШЫЛДЫҚ з а т. *Табын жақтағыштық қасиет.* Ұзын сөздің қысқасы – қазақ асарын асап, жасарын жасаған, мәдениеті көпей ел, табиғат сырына ақылы жетіп болмаған, бақташы, диханшы ел; дін тұманынан әлі арылмаған ел; жан жүйесі, ой жүйесі, рух әлемі жаңа қалыпқа әлі қалыптанып жетпеген ел, ұлтшылдық сезімі кемеліне келмеген ел, *т а п ш ы л д ы қ* әлеуметшілдік пікірін жаңа ғана естіп отырған ел (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАПШЫЛЫҚ з а т. *Жетімсіздік, кемшілік.* Малдың *т а п ш ы л ы ғ ы* да, ағайынның араздығы да әртүрлі бәлеге, ұрлық, зорлық, қулық, сұмдық секілді нәрселерге үйірлендіруге себеп болатұғын нәрсе (Абай, Тол. жин.). Су *т а п ш ы л ы ғ ы н а* қарамастан, бағы күтімді көрінді (Ж.Өмірбеков, Замандас.). Сен жыладың, жігітім, Көп көрдім деп тұрмыстың *т а п ш ы л ы ғ ы н,* Қайтпады деп жұртқа еткен жақсылығым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тапшылық көрді. *Кемістік көрді, жоқшылыққа ұшырады.* Алғашқы жүйелі оқуды рабфағынан алған, жастық шағымның ішінде өткізген Орынборға аңсап барсам, қанаушы тапты жою науқаны бізден бұрынырақ басталып, қалалық маңдағы науқанға қарсылық ретінде базарға азық-түлік түсірмей, ас-су жағынан Орынбор қатты *т а п ш ы л ы қ к ө р і п* тұр екен (С.Мұқанов, Шығ.). Факті жағынан *т а п ш ы л ы қ к ө р і п* қалатын кезіміз болады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Кәсіпорынның

кейбір жабдықтардан, шикізаттардан *т а п ш ы л ы қ к ө р г е н* уақыттары да болды («Соц. Қаз.»).

Тапшылық тартты. *Жоқшылықтың азабына ұшырады, жетіспеуішілік көрді.* Бір жолы қысты күні Қожа жем-шөптің *т а п ш ы л ы ғ ы н т а р т а д ы* (Қожанасыр хикая.). Өмір өзі арпалыс, Тегін келмес жақсылық. Жолдары көп қалтарыс, *Т а р т т ы р а т ы н т а п ш ы л ы қ* (М.Айтхожина, Шыңда.).

ТАПЫЛ: тапыл басты. *Қаз-қаз басты.* Тағы көрем. Тағы күлем. Тірілем. Есім шығып тағы тұзаққа ілінем. Өмір — дала, *т а п ы л б а с қ а н* мен бала, тапыл-тапыл, дамыл-дамыл сүрінем (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАПЫЛДА= е т. *Табанын жерге тап-тап басу.* Үстегі жібек саудырап, Екі көзі жаудырап, Табаны жерге *т а п ы л д а п,* Көмекейі тақылдап (Манас).

ТАПЫЛДАТ= е т. *Тап-тап еткізу.* Әдетте хор айтушылар ән сала жүріп билейді, аяқтарын *т а п ы л д а т а д ы* немесе қолдарын соғып тұрады (Музыка).

ТАПЫЛДАТУ *Тапылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аяқтарын *т а п ы л д а т у.*

ТАПЫЛДАУ *Тапылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аяқтың *т а п ы л д а у ы.*

ТАПЫРАЙ= е т. *Жапыраю, таңқию.* Күні ертең машина құлағында ойнайтын осылар болады,— деген еді. Енді қарашы, танауы *т а п ы р а й ы п,* көзін сығырайтып, болат тұлпарға орнығып отырып алыпты (Ердің даңқы). *Т а п ы р а й ғ а н* мұрныңды жапсырып, жоқ қып жіберейін бе (С. Мұқанов, Өмір мект.).

ТАПЫРАҚ е л і к. *Тапырақ-тапырақ еткен, тапырақтаған жүрісті бейнелейтін сөз.* Жейтіні ащы жапырақ. Жүрісі жаман *т а п ы р а қ.* Етін жақтырмаймыз, Шұбатын ас қылмаймыз (И.Шұғаев, Найза).Ол тарпақ *т а п ы р а қ қ а* үйрене бастады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Жаңа ғана бауыры жерге тиюге шақ-шақ қалып, жұлдыздай ағып келе жатқан киік шабысынан жаңылып, ара-арасында *т а п ы р а қ қ а* ауысады (М.Есламғалиев, Екінші тыныс).

Бота тапырақ. *Тарбаңдаған, тайраң-тайраң жүріс.* Есіріктің *б о т а т а п ы р а ғ ы н а* ешкім көңіл де аудара қоймады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Тапырақ қақты. *Аяғын әлтек-тәлтек басты, тапырақтады.* Бурыл бесті болса, тынысы үзіліп, *т а п ы р а қ қ а ғ а* бастады (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Кенжеханның астындағы Қара да дүбірге елігіп *т а п ы р а қ қ а қ т ы* (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

ТАПЫРАҚТА= е т. *Тапыраңдау, тайраңдау, тарпаңдау.* Бота жалт беріп, *т а п ы р а қ т а п* тұра қашты (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Төрт аяғын төрт жаққа сілтеп, түйе *т а п ы р а қ т а й д ы* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тоқсаба түйеге қамшы басқан. Жүгінен арылып жеңілейген, әрі өрттен шошыған жардай атан *т а п ы р а қ т а п* тұра шапты (М.Мағауин, Көк кептер).

ТАПЫРАҚТАТ= е т. *Тапыраңдату, тайраңдату.* Тағы шап, тайлағыңды *т а п ы р а қ т а т ы п* (Айтыс). Арғы бетке барамын. Түйе әкелем. Сен барасың ба? Мінгесіп келеміз. *Т а п ы р а қ т а т а м ы з* (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат.). Ол да бір қызық күй еді, Азан да қазан жайларға. *Т а п ы р а қ т а т ы п* түйені Таң атпай салдық сайларға (Е.Дүйсенбаев, Ақ пейіл).

ТАПЫРАҚТАТУ *Тапырақтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түйені *т а п ы р а қ т а т у.*

ТАПЫРАҚТАУ[1] с ы н. *Тайпақтау, жайпақтау.* Әміре ортадан сәл төменірек бойлы, ақ сарғылт өңді, дөңгелектеу жүзді, *т а п ы р а қ т а у* мұрынды, жалпақ ерінді, үлкен ауызды, қалқандау құлақты, жуан мойынды, қателеспесем, 1886 жылы туған болу керек (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТАПЫРАҚТАУ[2] *Тапырақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п ы р а қ т а у ғ а* айналды.

ТАПЫРАҢ е л і к. **1.** *Тапырақтаған, тайпаңдаған жүрісті бейнелейтін сөз.* Аяңынан жаңылған Қараала *т а п ы р а ң* бір текірекке түсті (А.Сүлейменов, Бесін). **2.** а у ы с. *Дөрекі, ерсі (сөз).* Жаңағы бір әліме қарамай айтқан *т а п ы р а ң* сөздерім мына адамның жарасын жалаңаштай түскен жоқ па (К.Қазыбаев, Аманат).

ТАПЫРАҢДА= е т. *Тапырақтау, әлтектәлтек басу.* Сүлкей ақ ару ананың үрпек бас ботасын қазықтан ағытты. Үрпек бас бота *т а п ы р а ң д а п* шауып енесінің бауырына ұмтылды (С.Елубаев, Жарық дүние). Айтқаныңа көнбей, тепсініп отырып алатын теріс азу тентектеріне тізеңді батырып, тізгіндеп ұстамасаң, *т а п ы р а ң д а п,* төбеңе шығып алады (Б.Аманшин, Көкжар). Ағынмен келген аруана аяғымен ауаны қармап, *т а п ы р а ң д а п* барып ор ішіне жоқ болды (С. Санбаев, Аруана).

ТАПЫРАҢДАУ *Тапыраңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п ы р а ң д а у ы н* қара!

ТАПЫРАШ с ы н. *Жүрісі жаман, тапырақтап жүретін (жылқы).* Шұбармен бәс та-

ластырудан қаймыққан ел байрақтарға тек жаман *т а п ы р а ш т а р ы н* ғана қосып отырған (Б.Әбдіразақов, Серпіліс).

ТАПЫРАЮ *Тапырай етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п ы р а ю д а н* танбады.

ТАПЫРЛА= е т. *Тапыраңдау, тапыр-тапыр ету.* Барған соң Барзу айтты: Келдің қайдан? Тұрушы ең хабар алып біздің жайдан. Кешігіп күндегіңнен келіп тұрсың, *Т а п ы р л а п* тай сияқты тасқа тайған (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сол беттерінде кейде *т а п ы р л а п,* кейде сатыр-сұтыр етіп, енді бірде шаңқ-шаңқ айғай-сүреңге салып бара жатқан жауды өкшелей қуып берген (А. Сейдімбеков, Қыр.).

ТАПЫРЛАС= е т. *Тап-тап басысу, тапыраңдасу.* Бірер малшы жігіт жамырай тұрып, *т а п ы р л а с ы п* қол берісті (Д.Досжанов, Зауал). *Т а п ы р л а с ы п,* таласып ала қойды қоршауға, Бәлкім, аман қаласың, сұрап көрсең жан сауға (М.Жаманбалинов, Батыр.).

ТАПЫРЛАСУ *Тапырлас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а п ы р л а с у* басталды.

ТАПЫРЛАТ= е т. *Тапыр-тұпыр еткізу.* Тек көзі ежірейіп, артқы екі аяғын *т а п ы р л а т ы п* жатқан (З.Ақышев, Жесірлер). Шал бұрылса, ұяда отырған еркек дегелек ұшып түскен екен. Қанаттарын *т а п ы р л а т а* қағып, ұрғашысының о жақ, бұ жағына шығады (К.Баялиев, Дегелек.). Сол сол-ақ екен, құла мойнын созып, майсыз басын жерге салып жіберді де, құйындай ұшып, ауыл үстін баса *т а п ы р л а т ы п* өтті («Қаз. әдеб.»).

ТАПЫРЛАТУ *Тапырлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аяқтарды *т а п ы р л а т у.*

ТАПЫРЛАУ *Тапырла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аяқтың *т а п ы р л а у ы.*

ТАПЫР-ТАПЫР е л і к. *Тапырлата басқан аяқ (тұяқ) дыбысын бейнелейтін сөз.* Жүйткіп келеді екен. Үнсіз пысылдап, *т а п ы р-т а п ы р* жүгірген жұрт Мирас жанына үрей қосты (Ә.Тарази, Үлкен ауыл.). Тек *т а п ы р-т а п ы р* жүгіріп жеткен жігіттерден қаймығып, тайып тұрды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТАПЫР-ТҰПЫР е л і к. *Апыр-тапыр еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Екеуі *т а п ы р-т ұ п ы р* жұлқыса қалды (К. Қазыбаев, Ызғар). Тапал атты көп әскер күні-түні оңды-солды ойқастап *т а п ы р-т ұ п ы р* шаба берген соң, қатқыл жер келінің түбіне түскендей күл паршасы шықты (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.). // *Тапырлаған дыбыс.* Есік бір зәрмен жабылды да, құлағымызда тағалы аттардың *т а п ы р-т ұ п ы р ы н д а й* тақтайлы коридордың дыбысы қалды (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

Тапыр-тұпыр етті. *Апыр-топыр болды.* Әлдене жар астынан *т а п ы р-т ұ п ы р е т т і* (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Сөйткенше белі күлдіреуіштей бүгілген, кішкентай қарагер аң, айқыш-ұйқыш, *т а п ы р-т ұ п ы р е т к е н* аяқтардың арасынан тысқа атылып шыға келді (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ТАПЫРЫҚ з а т. *Тапырлаған жүріс.* Мен Әлжанның бұл *т а п ы р ы ғ ы н а* таңғалам (І.Есенберлин, Алтын құс).

Тапырық етті. *Тапырақтады, апыр-тапыр басты.* Кейде алдыңғы аяғымен *т а п ы р ы қ е т і п* қалса, бір пәле болмаса игі еді деп, Болаттың үрейі ұшады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Тапырық қақты. *Беймазаланып, берекесізденіп жүрді.* Бір кезде сауырынан төңкеріле *т а п ы р ы қ қ а ғ ы п* Шаңтимес өтті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ТАР[1] з а т. с ө й л. ***Таршылық.*** Осындай уайымға ұшыраспай, Адамзат аңғармайды *т а р д ы*, молды (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ТАР[2] с ы н. **1.** *Кең емес, кішкентай, шағын.* Босағасы кең еді, төрде орын *т а р,* Төрде жалғыз отырмақ ойында бар. Жалғыздық – бір Тәңірінің сыбағасы, Өршілдікпен лағнетке болған душар (Абай, Тол. жин.). Гүләйшадай тұла бойын тартып, *т а р* киінбесе дағы, бәрі өзіне қонып тұр (Ш.Құмарова, Қос шынар). Болармын нағып ырза туысыма, Туыппын таршылықтың уысында. Шамам жоқ жанжағыма қол созарлық, *Т а р* көрдің тығылғандай қуысына (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қиын, қысылтаяң, қатал.* Өзгеше болып жаралған Айырылдым қалқам жарымнан. Сол қалқамды қоймаған замана неткен *т а р* еді? (Абай, Тол. жин.).

Бейілі [пейілі] тар. *Қызғаншақ, қытымыр.* Мен мұндай қайдан қалдым *б е й і л і т а р г а* (Қозы Көрпеш.). Сең соғар, дария толқып, үйірім жарға, Құдай-ау, жолықтырма, *б е й і л і т а р г а*! Таңда жоқ, бүгінгі дос, деген сөз бар, Қалайық амандасып ағаларға (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйтеуір кешірімнің бары жақсы өзінің. Соған қарағанда *п е й і л і т а р* деуге болмайды (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

Көкірегі [кеудесі] тар. *Өрісі тар, мешеу.* Мұқаң *к ө к і р е г і т а р* адамның емес, нар адамның жүгін арқалап жүр екен (Д. Әбілев, Арман.).

Құлқын тар етпеді. *Дуние жинамады, пейілі кең болды.* Лебізінде таңғажайып сиқыр бар, Бір тыңдауға болар адам күн-түн зар. Қа-

йырымдылық сіңген екен қанына, Етпей өтті дүние жинап, *қ ұ л қ ы н т а р* (К.Салықов, Жезкиік).

Өрісі [өресі] тар. *Мешеу, тоғышар.* Тілді шала білетін қызметкердің *ө р і с і т а р* болатыны күмәнсіз (Ә. Қарағұлов, Баспасөз.). Қанша дарын *ө р е с і т а р* пенделікке күйттелді. Кім дарынсыз дей алады Шыңғысхан мен Гитлерді? Жайпап өткен жанағанын Бірақ олар қара дарын Елестеткен тек қасірет қараны (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тақиясына тар келді. *Осал, солғын болды, көңілі толмады.* Қазіргі жұмысым да *т а қ и я м а т а р к е л і п* тұрған жоқ, – деді әлден соң (Б.Тілегенов, Уақыт.). Жеті жүздей еңбеккүн. Жеті жүз түгіл, екі жүз тапсаң да, *т а қ и я ң а т а р к е л м е с* (Қ.Сатыбалдин, Шағын.). Тату күндер *т а қ и я с ы н а т а р к е л і п*, Қату күндер әзәзілге әл беріп, Бірін-бірі жұлып жеуге жұмсайтын Осы біздегі нендей қырсық, не желік? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Тар есік [жер], тар босаға. *Ауыртпалық, қиындық. Т а р е с і к, т а р б о с а ғ а* дегендей, дәл осы тас қамауды аңдып-бағып отыру бірнеше тракторшыларға тапсырылған (М.Әуезов, Өскен өркен). Ербол бүгін Абаймен бірге күйеу өтетін *т а р е с і к, т а р б о с а ғ а н ы ң* бәрін бұл да өткелі тұр (М.Әуезов, Тол. жин.). Серкедей елді бастадың *Т а р б о с а ғ а, т а р ж е р д е*. Нашарға тиген қайырың, Көріп жүрміз әр жерде (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Тар жер. *Жан-алқымнан алатын, қысылтаяң жер.* Сендердің жақсылығың өлгенімше есімнен қалмас. Менің *т а р ж е р д е* жолдас болған жан досым сендер (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т а р ж е р д е,* Асыл ағаның алдында, кездескенін көрмейсің бе? (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Қатарыңа қастанба! Шыдамай шығып шегінен қылығың әбден асқанда, *Т а р ж е р д е* сені табармын (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын).

Тар жерде қол созды. *Қиыншылық күн туғанда, таршылыққа тап болғанда көмек берді.* Битке өкпелеп, тонын отқа салмас. Туысыңыз, *т а р ж е р д е қ о л с о з ғ а н* ағаңыз, айырылысып, жауға жем боп қайтесіздер (З.Шүкіров, Шығ.).

Тар жол, тайғақ кешу. *Азабы, ауыртпалығы көп өмір жолы.* Аға ұрпақ талай-талай *т а р ж о л, т а й ғ а қ к е ш у д е н* өтті (Ш.Әмірәлиев, Әкелер.). Арағызда өмірдің *т а р ж о л, т а й ғ а қ к е ш у і н е н* өткен қарттар бар (Е.Оразақов, Дәрігер.). Достың достығы, қастың қастығы, адамның адамшылық және түрлі хайуандық мінездері *т а р ж о л, т а й ғ а қ к е ш у д е* ғана анық білінеді екен (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Тар заман [замана, кезең]. *Аласапыран дәуір, қиын-қыстау шақ. З а м а н ы м* менің *т а р* болды. Тура әділдік биде жоқ (Махамбет, Өлеңд.). *З а м а н а* неткен *т а р* едің. Сол қалқамды қоймаған (Абай, Тол. жин.). *Т а р з а м а н,* қысталаң халге аударып, көрін қара ат пен етік тігетін бізге түсірді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Мен достықтың құдіретін *т а р к е з е ң д е* сан көрдім («Қаз. әдеб.»). Қыз отыр өткен күнін есіне алып, Жүргенін қан майданда жалынданып; Тайсалмай *т а р к е з е ң д е* жүрді ерлермен, Соғыстың тұрғанында өрті жанып (О.Малқаров, Менің ізім.).

Тар қапас. *Тас қамау, абақты.* Сары *т а р қ а п а с т а* қиыспай қоштасып, әнмен ажырасты (Б.Тәжібаев, Қараторғай). *Т а р қ а п а с т а* жазылған бұл. Кім түсінер жырымды; Еш адам жоқ тілімді ұғар, Кімге айтармын сырымды (А.Шамкенов, Жайлау.). Күле қарап күн туды, Жаулардан кек алынды. Талқандалды *т а р қ а п а с*, Ерлер тордан босанды. Теңдік туын көтеріп, Мұздай темір құрсанды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тар құрсағын кеңейтті, тас емшегін жібітті. *Перзент көтерді, нәрестелі, балалы болды.* Сорлы Ақбілек! Сен жыламай, кім жыласын? *Т а с е м ш е г і н ж і б і т к е н, т а р қ ұ р с а ғ ы н к е ң і т к е н* аруанадай анаңнан айырылдың! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аязды күнде айналған. Бұлтты күнде толғанған; *Т а р қ ұ р с а ғ ы н к е ң е й т к е н. Т а с е м ш е г і н ж і б і т к е н* Апаң бір аңырап қалмасқа (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Тар мықын. *Тар бөкселі.* Кең сауырлы, *т а р м ы қ ы н,* қалбағайлы. Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы. Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп, көтендегі шығыңқы аламайлы (Абай, Тол. жин.). Толғауыма шыдамай, Толықсып сынсаң саған серт! Қысқа бақай, *т а р м ы қ ы н,* Кебеже қарын, кең құрсақ (Батырлар жыры).

Тар мінезді. *Ашуланшақ, ұрыншақ.* Әшімтай алып-ұшпа ұрыншақ, *т а р м і н е з д і* (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

Тар өткел [көпір]. *Қысылтаяң жер.* Бірге кештік тайғақтың *т а р ө т к е л і н* (О.Шипин, Өмір өрнегі). Осынау *т а р ө т к е л д е н* алып шығар (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Болжамаған *т а р ө т к е л д і ң* сортаңын, Жолықпасын қайран елге сор қалың. Заты қазақ зәре-құтын қашырған Сайқымазақ, даңғазадан қорқамын (К.Салықов, Жезкиік).

Уақыт тар. *Уақыт аз, қысылтаяң. У а қ ы т т а р,* Аманбаев менімен бірге тап қазір осы сағатта Ойыл қаласына жүреді (Х.Есенжанов, Тар кезең). *У а қ ы т т а р,* жағдай қысылтаяң, айнала қап-қараңғы түн (Б.Момышұлы, Шығ.).

Іші тар. *Пейілі тар, қызғаншақ.* Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең, мықты болсаң, өзіңнің нәпсіңді жеңі! *І ш і т а р,* көре алмастың біреуі сен, Ондай кісі бұл жерге келмейді тең (Абай, Тол. жин.). *І ш і т а р* туысқанның іші күйсін! (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Дегенмен бар ғой, апайдың *і ш і т а р* (Е.Домбаев, Ол. адам).

ТАР[3] з а т. ж е р г. *Ыдыс, шара.* Біздің бөлім жақында қабылдады сіздерден, жаңа жылдық сыйлықты, әдейі арнап жіберген. *Т а р д а ғ ы* таныс жазулар, көзге бір оттай басылды (Халық аузынан).

ТАРА[1]**=** е т. **1.** *Бытырау, жан-жаққа бет-бетімен кету.* Бүгін күндіз Тәкежан үйінде бір топ қонақ болып *т а р а ғ а н* (М.Әуезов, Ақын аға). Жүрмісің аман-есен, батыр Сәтім, Ілгері болыстардан салтанатың, Сұңқар болып туыпсың Найзабектен, *Т а р а й д ы* Есенқұлдан арғы затың (Жамбыл, Шығ.). Жазда шәкірттер *т а р а п,* оқу тоқталады екен (С.Бегалин, Мектеп.). Бәрекелде, Бұл еңбегің жарады! Бірақ одан ұрпақ *т а р а п* Одан ақын туғанша, Ал ол ақын ата жолын қуғанша, Кеудесіне сидырғанша даланы, Айырғанша ақтан бөліп қараны, Талай өзен тасып өтер (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Етек алу, жайылу, таралу.* Сауытбайдың аулында мектеп ашылды деген лақап *т а р а ғ а н* еді (С.Көбеев, Орындал. арман). Бір күні «көмекке әскер келеді екен», – деген хабар *т а р а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сөз мал емес, айдаттырып алып, жинап әкеп қораға қайта қамап тастайтын. Ол қолға түспеді, құлақ пен тіл бар жерде *т а р а й* береді (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Атпаған таңнан шашырап алуан нұр көзге, Қаз қанат әуен жатады *т а р а п* үйлерге. Жетеді кезек бір кезде «Аврораның» даусымен жеткен күйлерге (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** *Сіңу, ену.* Жылағанды тоқтатып, Ынсап қылсаң жарайды, Қоймасаң қайғы ауыр боп, Тұла бойыңа *т а р а й д ы* (Абай, Тол. жин.). Жайлы қымыз баяу қызумен бойға *т а р а п,* жүртты кең әңгіме, келісті ұзақ мәжілістерге жетелегендей (М.Әуезов, Ақын аға). Никотин темекі түтінімен араласып, денеге *т а р а й д ы.* (Е.Оразақов, Дәрігер.). **4.** а у ы с. *Басылу, айыру, сейілу.* Біраздан кейін Итбайдың ашу бұлты *т а р а п,* ақылы сабасына құйыла бастады. «Енді қайтем?» деп ойлады ол (С.Мұқанов, Ботагөз). Көңілімді торлай бастаған тұман *т а р а п,* көкірегімдегі Ақбаянға деген махаббат күні қайта шықты (І.Есенберлин, Алтын құс). Өтті күндер, өтті түндер; Соғыс бұлты *т а р а д ы;* Жас қарағай тамыр жайып, Жапты қайта даланы (С.Мәуленов, Магниттау).

ТАРА[2]**=** е т. *Тарақпен шашын жазу.* Домаланған қара жігіт жазу столына отырып, омырау қалтасынан тарағын алып, шашын *т а р а д ы* (Б.Майлин, Шығ.). Әкем таңертеңгілік шай үстінде басын көтеріп отырды. Шайдан кейін айна алдырып, сақалын *т а р а п,* түрін көріп біраз жатты (Т.Әбдіков, Ақиқат). Заманыңнан оқ бойы озарсың деп, қарағым, Кекіліңді тұлпардың кекіліндей *т а р а д ы м* (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл бағы). Талай рет есті жел *Т а р а п* ұлдың тұлымын, Талай рет шықты күн Аясына ап нұрының (О.Шипин, Дастан.).

ТАРАҒЫШ с ы н. *Жайылғыш, тез тарайтын.* Публицистика әлгіндей қоғамдық-саяси мәселелерді оперативті түрде көтереді, ол тез *т а р а ғ ы ш,* кең танымал («Лен. жас»).

ТАРАҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта тарау, жазу.* Саурық тобан аяқ жатаған торының күдірейген қалың жалын қолымен *т а р а ғ ы ш т а п,* әр жеріне жабысқан тікенді шымшып алып тастап, кемпіріне көзінің астымен бір қарап қойып, мырс етті (С.Омаров, Жүйрік.) Қос жауырыны кезек бүлкілдеп, екі иығында кішкене шұқыршақтар дөңгелеп ойнап, кеберсі қоймаған шашын *т а р а ғ ы ш т а й д ы* (М.Қабанбаев, Кермек.). Ол елде иығын жапқан шашын *т а р а ғ ы ш т а п,* айна алдында тұр ма екен? («Лен. жас»).

ТАРАҒЫШТАУ *Тарағышта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а р а ғ ы ш т а у д а н* шаршамайды.

ТАРАЗБАН [ир. ترازبان] з а т. ж е р г. *Таразышы, таразы ұстаушы.* Колхоз базарының *Т а р а з б а н ы* Олжабай тату көршісі Тілеуден ұялып, өлген әтештің қасында аза тұтқандай қалшиып қалды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ТАРАЗЫ[1] [ир. ترازو] з а т. **1.** *Бір заттың салмағын анықтайтын өлшеуіш.* Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды, *Т а р а з ы н ы* құрдырып, ортаға алды. Қанша алтынды күміс пен салса

дағы, Бір кішкентай сүйекті аудармады (Абай, Тол. жин.). Қош келдің, *т а р а з ы м* бар, өлшейін (С.Торайғыров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Өлшем, көрсеткіш.* Уақыт таразы. Соның *т а р а з ы с ы н а* тартылып, тұрақтап орын тебетін адамдар ғана әр уақыт қасында болады, ұмытылмайды («Қаз. әдеб.»). Алаштың адамының бәрі мәлім Кім қалды *т а р а з ы ғ а* тартылмаған Дегендер мен жақсымын, толып жатыр, Жақсылық өз басынан артылмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Осы тоқтам екеуміздің ерік күшіміз бен берік-бекемдігімізді, шыдам-сабырымызды сынайтын *т а р а з ы м ы з* болсын (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Ақыл [ой] таразысына салды [тартты]. *Ойланды, ойластырды.* Былай шыға бере біраз аптығым басылғасын, оның жүрегі маған жүрек болмасын *а қ ы л т а р а з ы с ы н а с а л ы п* барып қана сездім (Ұ.Доспанбетов, Қардағы гүл). *А қ ы л т а р а з ы с ы н а с а л ы п,* ойлана білу кім көрінгеннің қолынан келе бермейді (Б.Момышұлы, Біздің генерал). Көркем әдебиеттегі нақты суреттеулер мен тарихи деректердегі ақиқатты салыстырып, *о й т а р а з ы с ы н а с а л ы п,* тереңіне бойлау үстінде студент ойланып-толғанады («Қазақст. мект.»). Екі жақтың арасалмағын *о й т а р а з ы с ы н а т а р т қ а н д а,* шынында да, Оспанның жақтастары сан жағынан асып түспесе, кем соқпайды екен (С.Омаров, Дала қызы).

Көңіл таразысы. *Ой өлшемі, шамасы.* Шындық деген көзбен көріп, қолмен ұстайтын нәрсе емес. Шындық *к ө ң і л т а р а з ы с ы м е н* ғана танылмақ (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр). – Түбі бір айтылатын сөз болса айтылғаны дұрыс қой. Жайсыз әңгіме дедің бе? – Әйел басын изеді. – Онда байқа, *к ө ң і л т а р а з ы с ы н а н* өткізіп, ойланып сөйле, өкініп жүрмейік (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.).

Таразыға салды. *Ақылға салды, ойланды.* Генерал өзінің айтқан сөздерін пайымдап, қайта-қайта *т а р а з ы ғ а с а л ы п* отырғандай-ақ біраз үнсіз отырды (Б. Момышұлы, Біздің генерал). Мұндай шешімге келген Жәнібек ең алдымен өз ойын Керей балалары мен өз балаларының *т а р а з ы с ы н а с а л м а қ* болды (І.Есенберлин, Таңд.).

Таразыға тартты. а) *Өлшеді, салмақтады. Т а р а з ы ғ а т а р т қ а н* кезде малдың қоңдылығы анықталады (Мал бордақылау.). ә) *Салыстырды, шама-шарқын көрді.* Осыдан он жыл бұрынғы үй тұрмысым мен бүгінгі тұрмыс күйімді *т а р а з ы ғ а т а р т а й ы н* (С.Омаров, Дала қызы).

Таразыға түсті. *Жарысты, бәсекелесті.* Тағдыр *т а р а з ы ғ а т ү с і п,* ескі мен жаңа арпалысқан заманда, Айқыз Кеншімбаева деген ер жүрек әйел де шықты бұл өңірден (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). *Т а р а з ы ғ а т ү с к е н д е* білерміз кімнен кім артық екенін (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

Таразыдан жеу. *Кем өлшеу, алақолдық жасау.* Біздің завхоз *т а р а з ы д а н ж е у* дегенді білмейді (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Таразысы тең. *Шамалас, дәрежелес.* Адамдардың *т а р а з ы с ы т е ң*-ді дейді (Қозы Көрпеш.).

Таразы тасы [таразысы] басым болды. *Күші, салмағы, абыройы артық болды.*

ТАРАЗЫ[2] з а т. а с т р. *Көбіне қыстыгүні таңға жуық көрінетін шоқ жұлдыз, орион. Т а р а з ы,* сүмбіле, үркерменен бір күн батар, *Т а р а з ы* екі ай, сүмбіле үш ай жатар. Үшеуі үш жерден бір-ақ күнде батып, үш айда туып, әр жерден таңмен атар (Қ. Сәрсекеев, Кілт). Сүмбіле туса, су суыр, *Т а р а з ы* туса, таң суыр (Мақал). Үркер мен *Т а р а з ы* Шашылды шашуға, Шолпан да қарады Мауқын бір басуға. Темірқазық арқандап Қосбозатын жаратып, Ойы бар тойыңа қосуға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Маймаңдап маймыл саусақ балы тамған. Тартылмай күй болмады мұнан қалған. Жамбасқа *Т а р а з ы,* Үркер ауып түсті. Болыпты мезгіл міне таңға қалған (І.Жансүгіров, Поэм.).

ТАРАЗЫ[3] с ы н. *Сидиған, ашаң. Т а р а з ы* келген түрі мен әдепті тік тұрған қалпынан да, есеп кітапшасынан да көрініп тұр (Х.Есенжанов, Тар кезең). Сәкеннің сыртқы тұлғасы туралы: оның дене мүшелері сомдау, бірақ майсыз, *т а р а з ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). *Т а р а з ы* бойлы, ақ құба кісі Болған кірген беттенақ бірден салмақ сала сөйледі (Т.Қаупынбаев, Жазира).

ТАРАЗЫГЕР з а т. **1.** *Таразышы, таразымен өлшеуші. Т а р а з ы г е р* жүкті дәл өлшеп берді (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Парасатқа салушы, ақылмен мөлшерлеуші.* Жаңа жылдың жарқыраған отындай, Ар-намыстың *т а р а з ы г е р* сотындай Өсектердің өрмегіне шатылмай, Өлеңдерін күркіреткен ақындай (С. Мәуленов, Шыңда).

ТАРАЗЫЛА= е т. **1.** *Салмағын таразымен өлшеу, анықтау.* Шаруа баққан қырдағы елдің жайы не болып жатқаны белгісіз, әйтеуір,

отын-шөбін *т а р а з ы л а п* өлшеп отыратын қаланың жатағын күн райы қуырып-ақ жіберді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бәрін де *т а р а з ы л а п* өлшеу керек (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). **2.** а у ы с. *Мөлшерлеу, шамалау, ақылға салу.* Әр нәрсені *т а р а з ы л а й* білетін адам екен (М.Танекев, Қажымұқан). Әйткенмен өз басымнан өткен жағдайды *т а р а з ы л а п*, салмақтадым. Ұғуға, түсінуге тырыстым (М.Мағауин, Көк кептер). – Ендеше, осы жұмысты өзіңе тапсырғалы отырмын. Ақ-қарасын ажыратып, оң-солын *т а р а з ы л а* (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

ТАРАЗЫЛАН= е т. **1.** *Өлшену, мөлшерлену.* Астық дүкендегі он алты тиынмен *т а р а з ы л а н б а й д ы.* Өйткені онда жұмысшының да, шаруаның да, интеллигенттің де, өнер иесінің де үлесі бар (М.Сүндетов, Құмдағы ауыл). **2.** а у ы с. *Таралу, арылу.* Ақ құба денесі жарау аттай *т а р а з ы л а н ы п*, қыз күніндегі сымбатына қайта барған (М.Иманбаев, Сұлу.). Сол күйі, сол баяғы басқадан өзгеше сұлу қалпымен қарап тұр. Тіпті бұрынғысынан да бойы *т а р а з ы л а н ы п*, жүзі де сұлулана түскен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жыл бойғы төккен тер мен жұмсалған еңбек *т а р а з ы л а н а д ы*, қарымтасы қайтады (Ә.Ысқабаев, Жетекші.). **3.** а у ы с. *Сарапталу, саралану.* Республиканың табыстары *т а р а з ы л а н д ы*, экономиканы дамытудағы орын алған олқылықтар мен қателіктер сараланып, мейлінше әділ бағасын беруге ұмтылдық (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). – Жолдастар, Таусаров өз пікірін айтып болсын. Оған дейін сабыр сақтауларыңды сұраймын. Артық-кемі сосын да *т а р а з ы л а н а* жатар, – деп басалқалық білдірді (К.Ахметбеков, Ақ дала).

ТАРАЗЫЛАНУ *Таразылан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дененің *т а р а з ы л а н у ы.*

ТАРАЗЫЛАС= е т. *Өлшесу, бірге мөлшерлеу.* Жемісімізді *т а р а з ы л а с ы п* көреміз әлі (Береке бастауы).

ТАРАЗЫЛАСУ *Таразылас етістігінің қимыл атауы.*

ТАРАЗЫЛАУ *Таразыла етістігінің қимыл атауы; шамалау, ақылға салу.* Айтайын деген ой-пікірі айқын, талдау, *т а р а з ы л а у* жәйттері дәлелді де әділ («Қаз. әдеб.»). Әйел заты ма, әлде Өржанның далбаса күйі жүрегін ауыртты ма, аналық мейірі тізгін алған секілді. Мұндайда бір сәтке ақ-қараның арасалмағын *т а р а з ы л а у д а н* гөрі бәйек көңіл басымдау жататыны бар (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Малсыз жан сақтау, әсіресе, біз үшін қиын екені рас. Бірақ бір үйлі жанның ардағы, асыл азаматтың аруағын елу қойға *т а р а з ы л а у ы* жаныңа инедей шаншылады екен (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ТАРАЗЫЛАУШЫ з а т. *Өлшеуші, сарапқа салушы.* Пьесадағы өзекті тартыс неде, кімдердің арасында, олар не үшін күресіп жатыр, бастаушылары кім, тартыс немен тынады – осының бәрін талдаушы да, *т а р а з ы л а у ш ы* да – режиссер (А. Тоқпанов, Бүгін.).

ТАРАЗЫЛЫ с ы н. **1.** *Таразысы бар, таразыны иемденген.* Базарда *т а р а з ы л ы* адамдар болуы да мүмкін (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Сарапқа салынатын, ақылмен өлшенетін.* Ай, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер; Мал иесі де артыңнан қуып жетер; Жарлыларды бір табар әділ қазы; *Т а р а з ы л ы* күн болса, арыз етер (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

ТАРАЗЫШЫ з а т. *Таразыға салып өлшеуші, таразымен салмақ айырушы.* Қырманда *т а р а з ы ш ы* боп істеді ғой (С.Мұратбеков, Көкорай). Сізді *т а р а з ы ш ы* қылып алғалы отырмын (А.Хангелдин, Таныс тағдыр). Пункттің айналасы күні-түні үйіліп жатқан қауын-қарбыз. *Т а р а з ы ш ы* соның бәрін өлшеп алуға үлгіре бермейді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ТАРАЙ= е т. *Тарылу, азаю.* Болдырып жүйрік қиял, жігер кеміп, Таусылып таудай талап, үміт кеміп; *Т а р а й ы п* тыныс, тамыр зорға соғып, Төбемде қанат жайып, ажал төніп (XX ғ. қаз. әдеб.). Ысқырып жылан, ыршынып, Киік те безіп кететін; Кесіртке жерді тесетін *Т а р а й ы п* тыныс тіршілік (Ө. Тұрманжанов, Сұңқар.).

ТАРАҚ[1] з а т. *Шашты, жүнді т. б. жазып тарайтын құрал.* Ботакөз шашын *т а р а қ п е н* желкесіне қайырып алып, саусағымен үшке бөліп, жылпылдата өре бастады (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Отырды күй тарттырып, ішіп шарап, *Т а р а қ п е н* алтын тісті сақал тарап, Осындай салтанат пен сәулетіне, Таңырқап қалушы еді халық қарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сабын, *т а р а қ*, қол айналар сатады екен (Ғ.Сланов, Асау арна). Кейде сирек тісті *т а р а қ п е н* терінің ұйысқан жүнін тарауға болады (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Тарақ ағаш. ж е р г. *Тырма, тырнауыш.* Шабылған шөпті *т а р а қ а ғ а ш п е н* жинайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Тарақ балта. к ө н е. *Жыртқыш аң, хайуандарды ұру, соғу үшін жасалған, жүзі тіс-тіс болып тарақталып жасалған құрал.* Осы ма –

деп, – қайратың? Тұмсыққа *т а р а қ б а л т а м е н* Сондай мықты серіні Жалғыз-ақ ұрып қатырды (Қамбар батыр).

Тарақ балық. з о о л. <лат. lenciscus> *Тұқылар тұқымдасына жататын балықтардың бір түрі. Т а р а қ б а л ы қ* ұзындығы – 20 см, массасы – 200 г дейін, кәсіптік маңызы бар. Еті дәмді, бірақ қылтанақты. Қуырып, қақтап, ыстап жеуге болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тарақ бау. *Ер-тоқым үзеңгісінің қайыстан жасалған, екі тарам бауы.* Көрмегендей мақтанба, балам, Түбек; Үзеңгінің үзерсің *т а р а қ б а у ы н* (Айтыс).

ТАРАҚ[2] з а т. с ө й л. ***Парақ*** *(қағаздың, кітаптың және тағы басқалардың бір дана қағазы).* – Ербол мына арызымды алыңыз – деп, бір *т а р а қ* қағаз ұсынды (Ж. Жұмақанов, Қаракөз.). Хасен бір бүтін дәу *т а р а қ қ а* көзін салып, жазылған өлеңді жүгіртіп оқи бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.). – Көп сөйлеуге уақыт тар, жолдастар. Тағы да кейін әңгімелесерміз, мына бұйрықты тыңдаңыздар, – деп столда жатқан бір *т а р а қ* қағазды ұстап, оқи бастады (Қ.Қайсенов, Жас партизан.).

ТАРАҚАН з а т. з о о л. <лат. blattoidea> *Тік қанатты, тамақты талғамай жейтін, үй ішінің зиянкес жәндігі. Т а р а қ а н д а р* тымтырақай сидаңдап қашады (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.). Бұл барактарда *т а р а қ а н* да көп (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Осы үйде менен сескенетін тек қана *т а р а қ а н* еді (О.Әубәкіров, Сиқыр).

ТАРАҚБАС з а т. ж е р г. *Сулы жерде, тоғайда биік болып өсетін өсімдік түрі.*

ТАРАҚБОЗ з а т. ө с. *Астық тұқымдастарға жататын біржылдық өсімдік. Т а р а қ б о з* барлық жерлерде, тоғайлы-далалы аймақтан бастап оңтүстікке дейін, топырағы құнарлы жерде өседі (Шопан серігі). Аяқ астында шөптің мың түрі жаншылып қап жатыр: қоянсүйек, дүзген, бізбелдік, бұзаубас, тазқара, қоңырбас, *т а р а қ б о з*, келіншекбоз, ежелгі ебелек пен раң, адыраспан бар (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.). Қырықбуын, жапырақ, Жаңбыр жауса көл тарап, Күреңше көде, *т а р а қ б о з* Малдар жейді жабырлап (К.Әзірбаев, Тойбастар).

ТАРАҚҚҰЙРЫҚ[1] з а т. з о о л. <лат. spermophilopsis leptodactylus> *Кеміргіштер тобына жататын, егінге зиянды, ұзын құйрық саршұнақ.* Саршұнақтың түрлері: зорман, қызыл ұрт, қызыл жирен саршұнақ, ұзын құйрық саршұнақ, реликті саршұнақ, *т а р а қ қ ұ й р ы қ* және кішкентай саршұнақ (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). Ал ін аузында шоқиып отыратын суыр, *т а р а қ қ ұ й р ы қ* сияқтылардың талайы да Мұқажанның оғынан қаза тапты (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Т а р а қ қ ұ й р ы қ* – кішкентай ғана аң. Дене тұрқы – 28 сантиметр, құйрығы 9 сантиметрге дейін жетеді. Құйрығы жүндес, шашақты (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

ТАРАҚҚҰЙРЫҚ[2] з а т. м а л ш а р. *Құйрық бітісіне қарай малға берілетін атау. Т а р а қ қ ұ й р ы қ* – түйе құйрығының қысқалау келіп, екі жақ жанының қылшық жүні құйрық ұшына шейін тарақ жүзіндей екі жағына қақ жарыла келгені (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал. атау.). Аруана деп аталатын маяның ұрғашысы өте сүтті болады. Ескі жырларда кездесетін *т а р а қ қ ұ й р ы қ* аруана осы мая, таза тұқымды нар түйенің ұрғашысы (ҚҰЭ).

ТАРАҚҚҰРАҚ з а т. ж е р г. *Құрақтың бір түрі.* Құрылымы құрақ секілді, оны таңдай құрақтың да көздеріне орната беруге болады. *Т а р а қ қ ұ р а қ қ а* ақ пен қара маталар пайдаланылып, тігілуі күрделі болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТАРАҚТА[1]**=** е т. *Тарау, салалап бөлу.* Шаштарын оң қолының салалы саусақтарымен *т а р а қ т а й* кері қайырды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Әуелі ұшынан, сосын түбінен *т а р а қ т а п* тарап шықты. Жылқы баласы сылапсипап мәпелегенді соншалық ұнататынын жаңа сезгендей (Д.Досжанов, Келіншектау.). Сағат бурыл басының шашын саусағымен *т а р а қ т а п,* кейін бір серпіп қойып, әңгімесін соза түсті (Ғ. Сланов, Жанартау).

Қолын [саусақтарын] тарақтады. *Қолдың саусақтарын айқастырып ұстады.* Кербездің екі түрлі қылығы болады: бірі бет пішінін, сақалмұртын, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын, қолдан түзетіп, шынтағын көтеріп, *қ о л ы н т а р а қ т а п* әуре болмақ (Абай, Тол. жин.). Бекбауыл екі *қ о л ы н* желкесіне *т а р а қ т а п* алып, көзі бақырайып шалқасынан жатыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Осы уақытта ән шыға бастайды. Көнетоз қара мақпал көйлекті әйел *с а у с а қ т а р ы н т а р а қ т а п*, ырғала шырқайды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ТАРАҚТА[2]**=** е т. с ө й л. ***Парақта*** *(кітаптың, дәптердің бетін ашу).* Міне, он сегізінші аудитория. Есік алдында төрт-бес бала тұр. Қолдарында кітап, кей беттерін *т а р а қ т а п* ашады (М.Дүйсенов, Ант). Не айтсам да шай үстінде айтам дегендей Тобажан Ғалымның кі-

тап-дәптерін *т а р а қ т а п* үнсіз отыра берді (Қ.Исабаев, Өрде). Екеуі жаймен *т а р а қ т а й* аударып, документтермен таныса бастады (Қ.Әміров, Революция.).

ТАРАҚТАЛ= е т. **1.** *Тарақпен таралу.* Қанша *т а р а қ т а л ы п*, таралса да ырыққа көнбейтін қайратты шаш кірпідей тікірейіп тұр («Қаз.әдеб.»). **2.** *Тарамдалу, салалану.* Шың басынан бастау алып, қыздың бұрымындай *т а р а қ т а л ы п* жатқан бұлақтар қаншама (Қ.Найманбаев, Серт). Белдеу-белдеу боп *т а р а қ т а л ғ а н* бөкелер, қыз белінен түсіп қалған белбеудей шұбатыла ирелеңдеп созылып жатыр (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). **3.** *Саусақтардың айқастырылуы.* Екі адам екі жағынан тартса да, *т а р а қ т а л ғ а н* қолдарын ажыратпайды (З.Қыстаубаев, Бәйтерек.). Нұрлан шылымын сөндіріп, шалқасынан жатыр. *Т а р а қ т а л ғ а н* қос қолы желкесінде (Нан иісі).

ТАРАҚТАЛУ *Тарақтал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шаштың *т а р а қ т а л у ы.*

ТАРАҚТАН= е т. *Тарақ сияқты болу, тарамдалу.* Бір бидай *т а р а қ т а н ы п* желкілдесе, Қуанып еңбегіне шаттанасың. Сол бидай колхозшының көркем түрі, Тазалап баптап егер алсаң оны (Қаз. әндері). Қайда қараса да көштей тізбектелген сары құм, сайын жота. Бірі бұталы, бірі жалаңаш, жадағай. Қияда қанатының ұшы *т а р а қ т а н ы п* қалқып жүрген бірен-саран жапан дала еркесі – қарақұстар («Қаз. әдеб.»). Қара көк мақпал шымылдық бетінде сәуле ойнап, шығыста қауырсындай *т а р а қ т а н ғ а н* таң белгісі айқындалған сайын дала төрі кеңейіп, ұлғайып келеді (Т.Құрманғалиев, Теңіз.).

ТАРАҚТАНУ *Тарақтан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қанатының *т а р а қ т а н у ы.*

ТАРАҚТАҢБА з а т. э т н. қ о л ө н е р. *Бейнесі тараққа ұқсас таңба.* Өрнектің аты «омыртқа», ол кілең «сынық мүйіз» өрнегінің элементтерінен құрылған. Сонымен қатар, өрнекте Ұлы жүз қазақтарының рулық белгісі болған *т а р а қ т а ң б а* да көрініп тұр (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТАРАҚТАҢБАЛЫ с ы н. *Сыртқы бейнесі тараққа ұқсас болып келетін таңбасы бар.* Қасымның оң жақ беті *т а р а қ т а ң б а л ы* тыртық болып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАРАҚТАУ *Тарақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Саусақтарды *т а р а қ т а у.*

ТАРАҚША з а т. м а л ш а р. *Қой тоғытуға арналған тарақ тәрізді құрал.* Біз осы совхоздарда болып, қой тоғыту жайымен таныстық: мұнда 25–30 қойды бірден тоғыту орнына арнаулы *т а р а қ ш а м е н* итеріп түсіріп, ерітіндіге батырып алады да, сонан соң қарсы есіктерден шығарып отырады («Соц. Қаз.»). Мұның негізгі тораптары: көтергіш кран және пістегіш *т а р а қ ш а* тәрізді механизмдер (Малшыларға кеңес.).

ТАРАЛ[1]= е т. **1.** *Өркен жаю, молынан көктеу, өсу.* Жалын мен оттан жаралып, Жарқылдап Рагит жайды айдар. Жаңбырлы жерге *т а р а л ы п*, Жасарып шығып гүл жайнар (Абай, Тол. жин.). **2.** *Жайылу, етек алу.* Европада женьшень туралы аңыз тек XVIII ғасырдан бастап *т а р а л ғ а н* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Жар қанжары – маған бал, Сұқсын сорлы жүрекке.Талай асық жаралсын Жара ағызған қанынан. Жер жүзіне *т а р а л с ы н*, Жерді жусын қызыл қан. Сайтан қашып асықтан, Асыл озып жасықтан,— Бейіс болсын бұл жалған Жүректен кетіп сасық қан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сіңірілу.* Таза ауада аздыкөпті еңбек етсең, қаның бойыңа жақсы *т а р а л ы п,* денің сау болады, етің де қатаяды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТАРАЛ[2]= е т. *Тарақпен жазылу.* Шашы жақсылап *т а р а л ғ а н* (Ауызекі).

ТАРАЛ[3]= е т. *Ұзару, сұңғақтану, айқындалу.* Қастарының алшақ тартып арасы, ескі беттің *т а р а л ғ а н ы н* қарашы, Кеп-кешегі бала мұрын қырланып, Көздерінің үлкейіпті шарасы (Х.Ерғалиев, Шығ.). Жібек арқан құлаштап, *Т а р а л ы п* мойны өссін деп, Ұзын бойлап сүйретті (Қобыланды.). Мәдихан Жанардың қыстағыдан да *т а р а л ы п*, сымбаттанып кеткенін байқады (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ТАРАЛҒЫ[1] з а т. э т н. *Үзеңгіні ерге жалғастыратын, айылбасы бар қайыс бау.* Ерге отырғанда, аяқты тірейтінді үзеңгі, үзеңгіні ерге жалғас-тыратын қайысты *т а р а л ғ ы* деп атайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Жеңешем ауыл сыртындағы қара белдің үстімен әрі асып түсетін көлік жолға дейін көкемнің *т а р а л ғ ы с ы н ы н а н* ұстап, қапталдаса еріп отырды. Екі көзінен жас мөлт-мөлт етеді (Ж.Түменбаев, Қимас қазына). Қайран боздағыш, баламның *т а р а л ғ ы ғ а* аяғын салғанын көрсем деуші еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Таралғысын тартты. *Ұрысқа, жүріске қамданды.* Сол кезде-ақ тарихшылар бұл соғыс Жапанның елдігін көрсеткені, *т а р а л ғ ы с ы н т а р т қ а н ы* деп топшылап еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАРАЛҒЫ[2] з а т. ж е р г. *Тарту, сыйлық.* Батыр келді дегенде халық малын, түрлі *т а р а л ғ ы с ы н* апарыпты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Олардың кейі Көктің ұлына көтеші болып істесін деп балаларын ақ үйлі аманатқа берді, кейі кепшір тапсырып, *т а р а л ғ ы* ұсынды («Жалын»).

ТАРАЛҒЫ[3] с ы н. *Арық, жұқалтаң.* Есенжол әкесіне ұқсап *т а р а л ғ ы*, шибұт боп өссе, кішкенесі етженді, балпанақтай болатын (К.Баялиев, Дегелек.).

ТАРАЛҒЫДАЙ с ы н. *Таралғы сияқты, таралғы тәрізді.* Алыстан қарағанда *т а р а л ғ ы д а й* екен (Ауызекі).

Таралғыдай тартылды. *Пысыды, ысылды, жинақыланды.* Қуаныш Сәлменге көмекші жылқышы боп, *т а р а л ғ ы д а й т а р т ы л а,* қысылып ер жетіп қалған (С. Ғаббасов, Өскен ұя). Қати көйлегінің жағасын түзеп, жалма-жан ішін жинап, *т а р а л ғ ы д а й т а р т ы л а* қалды (М.Сүндетов, Құмда.).

ТАРАЛҒЫЛЫ с ы н. *Таралғысы бар.* Ол асығар емес, серкенің кеудесін шірене тұрып, *т а р а л ғ ы л ы* тақымымен жаныштай нығарланды (Ә. Көшімов, Жас аңшы).

ТАРАЛҒЫ-ТАРТУ з а т. с ө й л. ***Тарту-таралғы.*** Қарадан хан боп туған шонжар еді, Ағайын не айтқанын қолдар еді, *Т а р а л ғ ы т а р т у м е н е н* тойға барып, Дидарлас патшаңмен де болған еді (Б.Майлин, Шығ.).

ТАРАЛУ *Тарал*[1] *етістігінің қимыл атауы; жайылу.* Бұлғынның *т а р а л у* жағдайына қарай оның сан мөлшері бір жерлерде өсіп, ал екінші бір жерлерде азайып отыруы мүмкін (Ж.Кенжебаев, Орман.). Жойылып кету қаупі бар аң-құстардың тіршілігі, *т а р а л у ы* және оларды қорғап, санын молайту үшін қандай нақты шараларды жүзеге асыру қажет екендігі жайындағы мәліметтерді осы Қазақстанның «Қызыл кітабына» алуға болады («Білім және еңбек»). Аяғымыздың астында жатқан топырақ жай жатқан өлі дене емес, жаратылыстың ерекше бір тірі денесі, оның өзінше пайда болу, жер бетіне *т а р а л у* заңдылықтары мен қасиеттері бар (Е.Жаманбеков, Халық қазынасы).

Таралу аймағы. *Қайсыбір құбылыс тараған атырап.* Аурудың *т а р а л у а й м а ғ ы* – шеңберінде осы ауру кездесетін аумақ, организмнің кез келген жүйелік тобының – түрдің, тұқымдастықтың таралу аймағы биоталық қауымдастықтың белгілі бір типінің таралау аймағы (Қаз. тілі термин. Экология).

Таралу аясы. а) к е н. *Пайдалы қазба кенорындарының маңындағы кенді денелерді қамтыған таужыныстарындағы химиялық элементтер құрамының көптігімен сипатталатын аймақ.* Кен түзілу процестерімен (бірінші реттік *т а р а л у а я с ы*) және желмен мүжілу (екінші реттік *т а р а л у а я с ы*) процестерімен байланысты болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология). ә) э к о л. *Ластағыш заттардың көптігі, таралу аймағы.* Техногенез аймағында *т а р а л у а я с ы* дегенде ластау көзінің айналасында ластағыш заттектер құрамының көптігі ұғынылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАРАЛЫМ з а т. *Таралу мөлшері.* Сондай-ақ, типографияның атымен *т а р а л ы м ғ а* берілетін тапсырыс нөмірі де жалған жазылған. Бұл қолдан жасалған көшірме («Дала мен қала»).

ТАРАМ з а т. *Сала, тармақ, бөлек.* Алысып жаспен не етейін, Ақ кірген сақал-шашыма, О, дариға жалғыздың Үні шықпас осы ма? Осылай деп Ақжелек, Өкпелеп қайтты қосына, Үйімдегі қонақтың Барайын деп қасына, Алты *т а р а м* сақалдан, Сорғалап ақты жасы да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қызық-ау, адам, ғұмырың Қымқиғаш *т а р а м* жолдары. Қатесі болса ұлының, Кешсе Отан... Бақыт сол дағы (М.Мақатаев, Шығ.). Өткелі қыруар жолдарда жанға батқан да шығар сан ызғар, Бір қасық суды аңсатқан шығар сан *т а р а м* сарша тамыздар, Бірақ та, жаным, өледі қыран қияға самғап баратын, Болғасын бейбақ өз жүрегінің сағынышына қарыздар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТАРАМДА= е т. *Тарам-тарам етіп бөлу, салалау.* Ол қою сақалын салалы саусақтарымен *т а р а м д а й* отырып, біраз ойланып қалды да, шешімі мен кесімін бір-ақ айтты (С.Досанов, Тау.) Шоқша сақалын саусақтарымен *т а р а м д а п* тұрған Әбіл шал сақманшыға қарады (А.Сатаев, Аққу.). Далабай қарт беті-қолын жуып, кеудесіне түскен бурыл сақалын қолымен *т а р а м д а п* қойып, Есімнің оң жағынан отырды (А.Лекеров, Сөнбе. жұлдыз.).

ТАРАМДАЛ= е т. *Тарам-тарам болып бөліну, тармақталу.* Өндіріс іші өзгеше бір өмір; өзінше соғатын жүрегі, өзінше *т а р а м д а л ғ а н* қан тамырлары, өзінше тыныстайтын демі бар тұтас бір денеге де ұқсайды (З.Қабдолов, Жалын). Қапшағай қылтасынан кейін Іле Балқаш ойпатына түсіп, *т а р а м д а л ы п* ағып көлге құяды (Н. Баяндин, Өзен алқабы.). Қаланың терістігіне қарай тура тартқан жол

жан-жаққа *т а р а м д а л ы п* бөлініп жатыр (Қ.Найманбаев, Серт).

ТАРАМДАЛУ *Тарамдал етістігінің қимыл атауы.* Бұл методтар нерв талшықтарының *т а р а м д а л у ы н* зерттеп білуге мүмкіншілік берді (Адам анатом.). Жанрдың өзінің іштей роман-дилогия, роман-трилогия, роман-тетралогия, публицистикалық роман, роман-диалог, роман-новелла, т.б. түрлерге *т а р а м д а л у ы н ы ң* өзі түрлік ізденістердің жемісі («Қаз. әдеб.»).

ТАРАМДАН= е т. **1.** *Салалану, тармақталу.* Сіңір *т а р а м д а н ы п* ақ шашаққа айналғанда тарамыс жасаушы осы ақ шашақты тарамдап, оның әрбір талшықтарын бір-бірімен жалғастыра екі тін етіп ширатады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Бөліну, оқшаулану.* Хакімнің көзіне тарқаған бұлттай *т а р а м д а н ы п,* алыстағы ақшыл түтін ғана шалынды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3.** *Топ-топ болу.* Жазғытұрымғы сай-саланы қуалай аққан қар суындай қазақ қолдары *т а р а м д а н ы п,* жан-жаққа қарай аттана бастады (І.Есенберлин, Жанталас).

ТАРАМДАНУ *Тарамдан етістігінің қимыл атауы; бөліну.* Осындай *т а р а м д а н у д ы ң* нәтижесінде сұлыторғайдың солтүстікте ұялайтын түр тармақтары қысқа қарай оңтүстікке ұшып кетіп тұратын болып қалыптасқан (Ж.Төреходжаев, Құстар.).

ТАРАМДАТ= е т. *Сорғалату, тамшылату.* – Сеніңіз, қария! – деді ол жасын *т а р а м д а т ы п,* сақалды бетін қос қолымен басып (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

ТАРАМДАТУ *Тарамдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Егістік жерді *т а р а м д а т у.*

ТАРАМДАУ *Тарамда етістігінің қимыл атауы.* Шеберхана колхоздың қан тамыры сияқты, ол әр тұстан *т а р а м д а у ғ а* келмейді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Уса үндемеді. Сарыауыздың құйрығын *т а р а м д а у ғ а* кірісті (М.Мағауин, Көк кептер).

ТАРАМДЫ с ы н. *Тармақты, салалы.* Лимон – сабағы *т а р а м д ы,* тікенекті, жапырағы ірі, түсі көк жасыл, өзіне тән жағымды иісі бар өсімдік (Ж.Әбиев, Биология.). Кең *т а р а м д ы* су жүйесі жасалды, ондаған гидротехникалық құрылыстар салынды (М.Неталиев, Үлкен жол.). Кең өрісті, мол *т а р а м д ы* білім бұлағы тәрізді елестейді ол маған (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

ТАРАМ-ТАРАМ с ы н. *Тарамдалған, сала-сала.* Айналған ауыл үстін тырна құсап, Бір айналып Алматы астананы, Бағытын солтүстікке түзеп алды. Соқамен трактордың айдауындай, Көшелер *т а р а м-т а р а м* бола қалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Болам деп ем бір өмірге жол басшы, Ол ойыма күдік келіп жалғасты. *Т а р а м-т а р а м* жолы көп қой тағдырдың, Маған келген мұң шығар бұл алғашқы (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Т а р а м-т а р а м* жолдардың таспалары Шақырады арманға асқаралы. Кешулердің беймаза бақытына Барлық сапар жүректен басталады (Т.Айбергенов, Мен саған.). «Үмітсіз шайтан болсын» деген сөз бар, Жолдар көп жәннетке де *т а р а м-т а р а м.* Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тарам-тарам жас ақты. *Көз жасын моншақ-моншақ етіп төкті.* Ойлар басты, жүйрік жанға ой батты... Ұзамады, ағарып ақырын таң атты. Ұры ойлар жанды жеді, таң атты, *Т а р а м-т а р а м* алма беттен *ж а с а қ т ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тарам-тарам қылды. *Бөлшектеді, тарамдады, бөлектеді.* Ертеңгі күн күншығыстан шүршіт, оңтүстіктен Хиуа хандығы Жетісудың азғана қазағын *т а р а м-т а р а м г ы п,* бөлшектеп әкетсе не істер едің? (Ә.Шәріпов, Сахара.).

ТАРАМЫС з а т. **1.** а н а т. *Бұлшық еттерді сүйектерге байланыстырып тұратын созылмалы, мықты талшық. Т а р а м ы с т а р* организмде етті сүйекке байланыстырып тұрады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Жіліншік алдыңғы тізе буынынан *т а р а м ы с п е н* өзара жалғасқан жеті сүйектен құралады (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Тұяқты жақсылап зерттегенде, тұяқтан жоғары тұрғаны жіліншікті, олардың *т а р а м ы с ы н* сипап көреді (Ә.Әбішев, Мал санитары.). **2.** к ə с. *Малдың жіліншік сіңірлерін кептіріп, соның талшықтарынан ширатқан, етік және тағы басқа нәрсе тігетін мықты жіп. Т а р а м ы с* қайда, біз қайда, Асығыстан не пайда. Тігіп ала қоярсың, Біз табылған бір жайда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Арқан, яки *т а р а м ы с* ескен сияқты алдыңғы пікірдің аяғын соңғы пікірге қатыстырып, қайта айтатын қазақта ақындар бар: бір сөзді көп қайтара айтып айналақтағанда сөздің әсері мылжыңдықтың әсеріне айналып кетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Басын көтерейін деп еді, *Т а р а м ы с п е н* іліктіре-іліктіре салған қырық жамау көн етіктей құрысқан дене жібермеді (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** а у ы с. *Жүдеу, арық; тырысқақ,*

төзімді. Жасы он үштен енді ғана асқан *т а р а м ы с* денелі, талдырмаш баланың тындырымды, елгезек қасиеті үлкендерді бірден сүйсіндірді (К.Сейдеханов, Түркістан.). Қоңқақ мұрын, ұзын бойлы, *т а р а м ы с,* арық қарт өзінше жедел аяңдайды (Ж.Жұмақанов, Екі жол). Сапарғали Үсенов сол кезде қырықтар шамасында, соның өзінде *т а р а м ы с,* мықты, берік адам болатын (Ә. Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Тарамысына ілінді. *Қатты жүдеді, құр сүлдері қалды.* Исабек *т а р а м ы с ы н а і л і н г е н* жүдеу қолын қалтырақтатып бір-ақ сілтеді (Д.Әбілев, Арман.). *Т а р а м ы с ы н а і л і н і п* отырған өлмелі кемпір-шалдарға дейін ояз кеңсесіне қарай ағыла бастады (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

ТАРАМЫСТА= е т. *Тарамыстан жасалған жіппен тігу.* Пішілген қоныштың оймасына етіктің басын отырғызып, оны ішінен жөрмейді де, екі *т а р а м ы с т а п* тігеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жарықтың екі жақтауында жартысын жіп, жартысын *т а р а м ы с т а п* сабақтап салбыратып, қолқардың қарамындай нымға қадап қойған бес-алты сазан жылтырайды (Я.Амандықов, Үміт шырағы).

ТАРАМЫСТАЙ с ы н. *Тарамыс сияқты, тарамыс тәрізді. Т а р а м ы с т а й* денесі, Кең үйіне сыймаған (А.Шамкенов, Сырларым.). Тұла бойында бір мысқал артық ет жоқ, *т а р а м ы с т а й* қағылез жігіт болып өсті (С.Балғабаев, Құм.). Ол өзі жетпіс жаспен тілдескен арық, сары шал. Әйтсе де *т а р а м ы с т а й* мықты, ширақ, аса сергек (Ш.Дәрмағанбетов, Арал арайы).

ТАРАМЫСТАН= е т. *Еті қашу, сіңірлену, таралу.* Тұла бойы *т а р а м ы с т а н ы п,* қушиып қалған аққуба кемпір, ырсылдаған шомбал байындай емес, жүріске ширақ (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Құлын еті жұмсақ, дәмді, бірақ майы аздығымен ерекшеленеді, жылқы еті *т а р а м ы с т а н ы п* тұрады, сөйтсе де қоңдылығы жоғары жылқы етінде май айтарлықтай мол (А.Иманғалиев, Адай жылқы.). Тез оңала бастадым, ісінген дене қайтып, таралып *т а р а м ы с т а н д ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ТАРАМЫСТАНУ *Тарамыстан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қолдары *т а р а м ы с т а н у.*

ТАРАМЫСТАУ с ы н. *Арықтау, жүдеулеу.* Әжем *т а р а м ы с т а у* келген, ұзын бойлы, бүйрек бет, арық кісі болатын (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Т а р а м ы с т а у,* бірақ та Ажарының нұры бар (О.Сүлейменов, Атамекен). Етінен жылт еткен май көрінбейді. Кілең қара кесек, *т а р а м ы с т а у* қызылды байқаған болыстың басына тағы бір сұмдық ой сап ете түсті (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ТАРАМЫСТЫ с ы н. *Сіңірлі; арық, сидиған.* Қас батырдай палуан тұлға, кесек бітімді болмаса да өн бойы *т а р а м ы с т ы,* қайыңның безіндей тым шымыр көрінеді (Қ.Сегізбаев, Біз қалада.). *Т а р а м ы с т ы* қолдарымен таяғын қыса ұстап, бар күшімен сілтейді (З.Иманбаев, Қыран.). Аяз түйе *т а р а м ы с т ы,* шар сүйек Рақымды оңайлықпен жеңе алмайтынына ызалы сияқты (Д.Әбілев, Арман.).

ТАРАМЫШТА= е т. *Қайта-қайта тарау, тарақтау, көп тарау.* Темекең тарамыс саусақтарымен шашын *т а р а м ы ш т а п* алып, Құсайынға жадырай қарады (С.Ақтаев, Дала.). Кенже оң қолының сұқ саусағымен кекілін *т а р а м ы ш т а й* берді (М.Мағауин, Көк мұнар). Өтекең сақалын екі саусағымен *т а р а м ы ш т а п,* басын төмен тұқыртып отыр екен (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ТАРАМЫШТАУ *Тарамышта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шашын *т а р а м ы ш т а у.*

ТАРАН з а т. ә с к. *Кеменің нығайтылған су асты бөлігі.*

ТАРАН[1]= е т. *Сылану, сипану, тұрлену.* Ағашқа қонып, қаранып, қанатын, жүнін *т а р а н ы п.* Болмақшы еді мәз-мәйрам. Дейтін емес қу қайдан, жем іздеген бір түлкі Кездей келді сорына (Абай, Тол. жин.). Қораның биік қорған айналасы, Ішінде өрік, алма, екпе ағашы. Кілемнің жібін тізген ағашында *Т а р а н ы п* отыр екен қаршығасы (Ш.Әбенов, Шыңғыстау). Ажар бүгін ұзақ *т а р а н ы п,* ұзақ сыланды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

ТАРАН[2]= е т. ә с к. *Ұшақтың фюзеляжымен, қанатымен қарсыластың ұшағына соққы беру; танк корпусымен (ауыр танк) қарсыластың танкісіне және басқа сауытты машиналарына, сондай-ақ кеме тұмсығымен қарсыластың кемесіне (сұңғуір қайығына) соққы беру.*

ТАРАНТАС з а т. *Төрт дөңгелекті, көбінесе үсті жабық болып жасалған жақтаулы арба.* Тыстан қатты жүріп келіп, тоқтаған *т а р а н т а с* арбаның тырсылы естілді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Малтабардың *т а р а н т а с қ а* жеке жеккен қара бурыл аты мейлінше денелі де, елгезек те, жүрдек те, мықты да жылқы екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өмірбек *т а р а н т а с* арбаға ат жегіп, кеңсенің жанына келді

(Б.Майлин, Шығ.). *Т а р а н т а с* толып жатыр пар ат жеккен, Қараса, көбі төре шенді шекпен. Сұрады Владимир бір құлынан «Келді деп бұлар мұнда не себептен?» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАРАНУ *Таран етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шашын тарау.* Сен қыздың ерте тұрып *т а р а н у ы н ы н а н*-ақ, бізді тастап Дәулетке қарай тайып отыратыныңды білгенбіз (К.Зәкенов, Жанартау). **2.** а у ы с. *Сәндену, тұрлену.* Құс бейнелі, нәп-нәзік денесі бар, Аққудың аспандағы елесі бар, Сыпайы, сынай қарап сыланғанда, Тотының *т а р а н у ы н* сен есіңе ал (Н.Исахметов, Ұландарым).

ТАРАНШЫ зат. *Ұйғырхалқыныңегіншілікпен айналысатын бір бөлігі.* Маншың өкіметінің қаһарынан қорыққан Іледегі он мыңдаған *т а р а н ш ы* ұйғырлар мен дүнгендердің Россия қарамағына көшіп өтуі, міне, осы кезде болып еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Жетісу облысындағы бес тап мұсылман халқы бар: қазақ, қырғыз, ноғай, *т а р а н ш ы*, сарт (М.Дулатов, Шығ). Құлжа өлкесіндегі ұйғырларды *т а р а н ш ы* деп атаған, тараншы – егінші деген сөз (Қазақ ССР тарихы). Қытайдан ауып келген бір *т а р а н ш ы м е н* тілдесіп еді, жер тырнағаннан басқаны білмейтін байғұс екен («Жалын»).

ТАРАҢ с ы н. с ө й л. **1.** *Тар, енсіз.* Бұл қаракүңгірт *т а р а ң* дәлізде аяққимін шешіп, паркет төселген суық, жалаңаш қызыл еденнің үстімен кең қонақүй арқылы кабинетке қарай өтті (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *Аз, тығыз.* Менің хатқа түсірер ойым да, сөзім де қысқа, уақытым да *т а р а ң* (Ж.Жұмақанов, Әлия). **3.** *Сарań.* Қыты-мыр, пайдакүнем, дастарқаны *т а р а ң* жан болатын (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). **4.** *Қиын-қыстау, қысталаң, жоқшылық.* Соғыстың сол бір тапшылық, *т а р а ң* кезеңдерінде бұлар «бір бидайды бөліп, жарты бидайды жара жегендей» күндерді де бастарынан бірге кешірді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ соңы).

ТАРАҢДАУ с ы н. *Ықшамдау, кішілеу.* Көсілген кең қабір *т а р а ң д а у* бір алапта тұр (С.Мұқанов, Өмір мект.). Екі бөлме, аласа, *т а р а ң д а у* кесек үй өкпесін қысып, төбесінен басқандай болады да тұрады (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ТАРАҢДЫҚ з а т. **1.** *Таршылық.* Кісі көп болғанымен, кең қазылған құдық ішінде *т а р а ң д ы қ* байқалмайды (С.Санбаев, Аруана). Жер жайы, өріс *т а р а ң д ы ғ ы н а н* сәл қысылшаңдық көрген екен (Ә.Ибрагимов, Асыл.). **2.** *Аздық, тапшылық.* Әңгімемізге уақыт *т а р а ң д ы қ* ететін (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). **3.** *Іштарлық.* Сөйтсе Сәруардай жас жігіттің болмас жерде *т а р а ң д ы қ* жасап ашуға тығылғанына Крейгель қатты ренжиді екен (А.Сүлейменов, Бесін).

ТАРАП [ар. طرف] з а т. **1.** *Белгілі бір тұс, жақ.* Өзі де бір *т а р а п қ а* ыршып кетті, Бір биік ағаш көрген, соған жетті. Биік жерде болайын деді-дағы. Сол түні ағаш басын мекен етті (Абай, Тол. жин.). Қалтарысы көп, ұзын траншеяның біз оң жақ *т а р а п ы н д а* едік (Т. Бердияров, Солдат.). Килігіп жас жетпіске толығып тұр, Өр көңіл жеңбес жауға жолығып тұр, Талпынған әр *т а р а п қ а* таудай көңілім, Шабығып осы бүгін торығып тұр (Базар жырау, Шығ.). // *Бөлек, тұрлі.* Бәукен әкесі мен шешесінің екі *т а р а п* мінезін тағы да есіне алды (Р.Әутәліпов, Алтын.). **2.** *Жақтас, мүдделес адам, адамдар тобы.* Жақып, Қаратай сияқты Құнанбайға *т а р а п* кісілер бар (М.Әуезов, Шығ). ...Орталық Азияның бес республикасының басшылары Ашғабатта бас қосып, бұрынғы одақтың ұлттық сипатпен қарама-қарсы *т а р а п т а р ғ а* жіктеліп кетуіне жол бермейтін Тәуелсіз мемлекеттердің достастық Одағын құруды жөн деп тапты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Бір тарап. *Бір жақ.* Желмаялар келеді желдей есіп, Сұм шалдың *б і р т а р а п т ы* көзі тесіп, Шал айтады балаға: – Көрдің бе? – деп, – Бұлт тұр бұлдыраған елеңдесіп? (Абай, Тол. жин.). Қырық кісі *б і р т а р а п*, қыңыр кісі *б і р т а р а п* (Нақыл).

ТАРАПТЫ[1] ш ы л. *Жөнінде, туралы.* Тіпті мен Қазизен *т а р а п т ы* қателесіп-ақ қояйын (Е. Мырзахметов, Өмір.).

ТАРАПТЫ[2]: **әр тарапты**. а) *Сан салалы, жан-жақты.* Замандас бейнесін *ә р т а р а п т ы* көрсету мақсатында қаламгерлеріміздің іздену, жаңа тұр, жаңа әдіс қарастырып, оны сәтті табуы секілді көзге бірден көрінер жетістіктері аз емес (Ф.Оразаев, Басты тұлға). ә) *Әртүрлі, сан алуан.* Бұл да өмір талабынан туып отыр: қазіргі оқушы радио тыңдайды, телевизор көреді, газет-журналдардың неше түрлісін оқиды, *ә р т а р а п т ы* техникалық үйірмелерге, олимпиадаларға қатысады («Қазақст. мект.»).

ТАРАС[1]**=** е т. *Жан-жаққа, бөлек-бөлек, бет-бетімен кетісу.* Баланы орталарына алып, ат қоюға кіріседі. Сонда бала орнынан атып тұрып: «Менің атым – Өгіз» депті. Отырғандар бұған қайран болып, бұл бала өз атын өзі қойды

деп *т а р а с а д ы* (А.Машанов,.. Ғажайып от.). Шытырманы көп, шешуі жоқ тәлкек тіршіліктің тізгінін ұстай алмаған тағы да сол қарабайыр көпшілік өзіндегісін көзінен, көзіндегісін өзгеден жасырып, жым-жырт *т а р а с т ы* (С.Сматаев, Елім-ай). Әбунасыр сөзін дағарды, сабағын аяқтады. Енді шәкірттері қимай *т а р а с ы п* барады (Д. Досжанов, Тұлпар.).

ТАРАС²= е т. *Тарақпен шаштарын (сақалдарын) жазысу.* Сақалдарын *т а р а с ы п,* Бір-біріне қарасып, Жақ аша алмай ұйлықты. Айтар сөзден адасып (Манас). Орындар қалай Сенім мен сертті? Изесті басты, *Т а р а с ы п* шашты, Әңгіме шертті (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

ТАРАСУ¹ *Тарас¹ етістігінің қимыл атауы.* Бірінсіз-бірі ішпеді таңғы шайын, Әр кеште құшақ жазбай жүрді әрдәйім, *Т а р а с у* үйді-үйіне түнгі ұйқыға Күндегі ауыр минут болды уайым (Қ.Жармағамбетов, Дәурен). Жұрт ауыл-ауылға *т а р а с у д ы ң* қамын айтып, көлік жөніне көшіп жатыр (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Адамдар басқа жаққа бұрылмай, өз үйлеріне *т а р а с у д а* (М.Құттықов, Аяқталма.).

ТАРАСУ² *Тарас² етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шаштарын *т а р а с у.*

ТАРАТ¹= е т. **1.** *Халық арасына жайдырту, жеткізу.* Сөгу қажет туысты Өсек-аяң *т а р а т қ а н.* Құлақ деген қуысты Есту үшін жаратқан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сөзімді жауып қоймай халыққа *т а р а т,* Тілейтін құрбылардан бір хажәтім. Майданға сөзді салып құрдым дүкен, Ғәр істің тәңіріден деп қабуләтін (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Тарқату, қайтару.* Шетке шығар малың болса, тез *т а р а т* (А.Сатаев, Дала.). *Т а р а т* ана шуылдақтарды (С.Шаймерденов, Қарғаш). **3.** *Үлестіру, бөлгізу.* Көп ұзамай алтаудың анасы да көз жұмды. Мұндайда қазақ не істеуші еді? Ағайын-туыстары балаларды *т а р а т ы п* әкетті (Э.Төреханов, Хантәңірі). **4.** а у ы с. *Жүйелеу, жіктеу.* Туған-туыстар бар. Жеті атаға дейін *т а р а т ы п* айтқаным, кімнен кімнің туғаны естерінде шығар (Қ.Омаров, Әке). Иванжан дегенің таза қазақ. Ол сөйлегенде, мына сөз білем, жөн білем, шежіре *т а р а т а м* деп жүрген қазақтарың қара жаяу қалады (Э.Төреханов, Таудан түс.).

Қан таратты. *Бой жазды, қимылдады.* Сәл *қ а н т а р а т ы п,* өзенді өрлеп қайтсақ қайтеді? – деді Сабыр (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ТАРАТ²= е т. *Таратқызу, сүзілдіру.* Арғымақ, міндім жаратып, Жал-құйрығын *т а р а т ы п,* Сары ала қылыш тағындым, Сабына алтын жалатып (Б.Аманшин, Жайық.). Мініп бәрі салт атқа, Жалын желге *т а р а т ы п,* Келе жатып күн бата, Ауыл жаққа оратып (Қ.Мұқышев, Дана мен бала).

ТАРАТҚЫЗ= е т. *Тараттыру, хабарлатқызу.* Мына халықтың бүгін түстен кейін орталық алаңға жиналуы жөніндегі хабарды ол қалаға кеше *т а р а т қ ы з ғ а н* болатын (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ТАРАТҚЫЗУ *Таратқыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жалған хабар *т а р а т қ ы з у.*

ТАРАТҚЫШ з а т. **1.** *Нәрсені, затты таратып тұратын құрал.* Әзірленген құрама азық дайын өнім қоймасына үйіледі немесе бірден азық *т а р а т қ ы ш қ а* тиеледі (Мал бордақылау.). Трансформатордың шығысына құлаққа киетін телефон мен резонанстық *т а р а т қ ы ш* қосылады («Халық мұғ.»). Телевизиялық *т а р а т қ ы ш* өзінің негізгі энергиясын жерге параллель бағыттайды («Білім және еңбек»). **2.** т е х. *Мәшинелерде қозғалтқыштардағы электр энергиясын, буды, газды беру, жіберуді реттеу аспабы немесе механизмі. Т а р а т қ ы ш* құрылғылар жанбайтын немесе жануы қиын материалдардан жасалған шкафтарға орналастырылады («Қазақст. мект.»).

ТАРАТТЫР= е т. **1.** *Таратқызу, қайтару.* Жә, жетті! *Т а р а т т ы р* ана топты (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Бәрін де *т а р а т т ы р д ы* тойындырып, әртүрлі тамашалы ойын қылып. Осынша сақылықты көрсеткен соң, Кім қалар айтқанынан мойын бұрып? (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** *Үлестіру, бөліп бергізу.* Бай байғұстар етек-жеңін жиып, сатқанын сатып, тірісін тірідей тығыпақ баққан екен, жетім лағын қалдырмай жинап алдым да, өзім білетін батырақ пен қойшыға, құл әулетіне *т а р а т т ы р д ы м* (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ТАРАТТЫРУ *Тараттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Халыққа киім *т а р а т т ы р у.*

ТАРАТУ¹ *Тарат¹ етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Халық арасына жайдырту, жеткізу.* Жаз болса қырман күзету, қыс болса кеңсе, кілет бағып, хат-хабар *т а р а т у* Дәкеңнің пешенесіне жазылып қойылғандай. Өстіп жүргенде аузынан «мен мүгедек едім» деген бір ауыз сөз естілсе екен-ау (А.Әлсеров, Таң алдында). Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және *т а р а т у ғ а* құқығы бар (ҚР Конституциясы). **2.** *Үлестіру, тарқату.* Ас пісірушілер жұ-

мысшылардың кешкі тамағын *т а р а т у ғ а* көпірге кеткен екен (І.Есенберлин, Қатерлі.). **3.** э к о н. *Кәсіпорын (мекеме, фирма, т.б.) қызметін тоқтатуы. Т а р а т у* комиссиясы несиегерлермен есеп айырысу аяқталғаннан кейін бекітеді және тіркелген жері бойынша әділет органына табыс етіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарату балансы. э к о н. *Субъектінің заңды тұлға ретіндегі қызметі тоқтатылған күнгі мүліктік жағдайын сипаттайтын есептемелік баланс*. Несиегерлердің талап қою мерзімі біткеннен кейін тарату комиссиясы мүліктің құрамы, талаптардың тізбесі және оларды қарау нәтижелері туралы мәліметтерді қамтитын аралық *т а р а т у б а л а н с ы н* жасайды. Несиегерлерге ақшалай сома *т а р а т у б а л а н с ы н а* сәйкес төленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарату комиссиясы. э к о н. *Таратылуға тиіс заңды тұлғаны уақытша басқару органы. Т а р а т у к о м и с с и я с ы* тағайындалған сәттен бастап (не құрылтайшылар – ерікті түрде тарату тәртібімен, не сот – мәжбүрлі түрде тарату тәртібімен), оған тарату барысында заңды тұлғаны басқару жөніндегі өкілеттік көшеді, яғни ол сотқа жүгінеді, баспасөзде заңды тұлғаның таратылатыны туралы хабарландыру жариялайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАРАТУ[2] *Тарат*[2] *етістігінің қимыл атауы.* Ол шашын *т а р а т у* дегенді әсте білген емес (Ауызекі).

ТАРАТУШЫ з а т. *Бір нәрсені жаюшы, уағыздаушы.* Лермонтов поэзиясын қазақ даласына тұңғыш *т а р а т у ш ы* – Абай болды (С.Мәуленов, Үркер.). Қалың бұқараға өскелең мәдениетіміздің ұшқынын, экономикамыздың табыстарын *т а р а т у ш ы*, жақсылық жаршысы – мұғалім («Қазақст. әйелдері»). «Жүрісім де Абайша, тұрысым да Абайша» деп ел арасында сауық құрып, өсиет *т а р а т у ш ы* жігіттердің бірі алдымыздан шығып келе ме? Міне, тағы да қоңыр дауыс естілді (К.Оразалин, Абай.). Жалпы Абайдың мұраларын көшіріп, *т а р а т у ш ы л а р* арасында Мүрсейіт еңбегін айрықша атап өту керек (М.Әуезов, Шығ.).

ТАРАТУШЫЛЫҚ з а т. *Жаюшылық, таратқандық.* Айуандар ауру *т а р а т у ш ы л ы қ қ а* айналмау үшін, оларды шикі етпен тамақтандырмаған жөн (Семья тәрбиесі).

ТАРАТЫЛ= е т. **1.** *Үлестірілу, берілу.* Россияның қоластындағы Аюке хан да, өзге қалмақ тайшылар да, башқұрт ру басылары да осылай еткенін ақ патша өз мәртебесіне бағышталған бұндай ықыласты әрдайым аяқасты қалдырмағанын және қалдырмайтынын, ант берген адамдарға ұлы мәртебелі ағзамның беріп жіберген сәлем-сауқаты *т а р а т ы л а т ы н ы н* естеріне салды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Дегерес қойының тұқымы бірнеше жылдан бері бірсыпыра жерге *т а р а т ы л ы п* келеді (М.Ермеков, Қазақст.). **2.** *Жайылу, енгізілу.* Әуелде бұл дін зорлықпен, қылыштың жүзімен *т а р а т ы л ғ а н*. Содан кейін ғасырлар бойы тамыр жайып, діншілдердің санасына сіңіп, үйреншікті әдетке айналып кеткен (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Көңліме нұр, бойға күш *т а р а т ы л ы п,* Құсқа мініп ұштым мен жаңа туып, Өгейің емеспін мен, өз балаңмын, Өзіңмен мәңгілікке қалатұғын. Кеудемде кереметтер жаратылып, Думандап жатырмын мен, жаңа туып (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Тарқатылу, босау.* Бұлағы бұратылып, Бұрымы *т а р а т ы л ы п,* Жол қалмайды сол шақта мен кезбеген, Ақ қалмай қарамықтай, Түнеріп қара бұлттай, Найзағай тілеймін-ау сол кезде мен! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТАРАТЫЛУ *Таратыл етістігінің қимыл атауы; насихатталу, жайылу.* Ш.Р. Елеукенов қазіргі әдебиеттің *т а р а т ы л у ы* туралы айтып берді («Жетісу»). Осындай сауда бірлестіктерін құру жөніндегі аудандық тұтынушылар одақтарының жақсы жұмыс тәжірибелері қазір республикамыздың басқа да ұйымдарына *т а р а т ы л у д а* («Қазақст. әйелдері.»).

ТАРАТЫС= е т. *Таратуға жәрдемдесу, көмектесу.* Сауықшыл ел қысы-жазы араласып, өнер *т а р а т ы с а д ы* (Т. Әлімқұлов, Шежіре.). Баймағамбет жасырын түрде прокламациялар *т а р а т ы с а д ы* (С. Мұқанов, Өсу жол.).

ТАРАТЫСУ *Таратыс етістігінің қимыл атауы.* Көркем әдебиетте тапшылдық бағыт алып, партияның саясатын жұмыскерлердің, қара шаруалардың арасына *т а р а т ы с у ғ а* жәрдемші болады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТАРАУ з а т. **1.** *Кітаптың, журналдың және тағы басқалардың бөлімі, тармағы.* Повесть – романның бір тарауы десек, ал әңгіме – повестің бір *т а р а у ы* (не бөлімі) болуы да орынды («Қазақст. мект.»). Бірақ ол салалардың қандай *т а р а у*, тармақ я бұтақтарға бөлінетінін айтқанымыз жоқ еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ертеңіне күндіз Сұлтанмахмұт өз бөлмесінде

«Адасқан өмір» поэмасының соңғы *т а р а у ы н* жазып отырды (Д.Әбілев, Арман.). Болмағанмен дастанның *т а р а у ы н д а,* Біраз-біраз қызықтар бар ауылда. Дарындымыз Қырмызы дипломмен Дарынсыздың істейді қарауында (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Сала, тарап, тұс.* Күйшімен тоқсан *т а р а у* күй де кетті, Сары үйсін сапақ сұрмен үйге жетті. Келген соң аман-есен ауылына, Арманды «Азат» дейтін бір күй шертті (І.Жансүгіров, Поэма.). Арада жылдар салып Сырға бардым, Сан *т а р а у* көрдім сұлу жылғаларын. Қыдырып құмдарында құлыншақтай, Жаңғыртып кеттім кезіп ну орманын (С.Мәуленов, Таңд.). Қарасам қоныс жағыңды: Ойыл да Қиыл, Қобда, Елек, Жайлағаның ну екен. Ішкенің тұнық су екен. Жетпестей неге тарылдың, Арқаның алпыс *т а р а у ы н* (Исатай-Махамбет).

ТАРАУ *Тара етістігінің қимыл атауы; аяқталу, біту, сейілу.* Жиын *т а р а у ғ а* айналды (С.Көбеев, Орынд. арман). Той *т а р а у ғ а* таянбай, Осы тойға бармасам, Көңілім кетер жайланбай (К.Әзірбаев, Өлеңд.). Көкенай – Мәмбетейдің бастаушысы, Өзі батыр, мінезі қатты кісі. Сол кісінің алдынан *т а р а у ш ы* еді, Бабаңнан соң бұл елдің көп жұмысы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАРАУЛА= е т. *Тарауға бөлу, салалау.* Аз сәттің өзінде алуан тақырыпты *т а р а у л а п* тастады (У.Қыдырханов, Шаңқай.). Аристотель кей еңбегін *т а р а у л а п,* бөліп-жарып жеткізіпті (Д.Сапаров, Өткен күн.). Жан-жақтан *т а р а у л а ғ а н,* Жөңкіліп бабаулаған. Жүз өзен құятұғын, Теңізден мен аумағам (С.Баймолдин, Сенемін саған).

ТАРАУЛАН= е т. **1.** *Тарау-тарау болу.* Математика үздіксіз дамуда болатын өмір талабын орындай отырып, барлық басқа ғылымдарға қарқынды ене отырып, *т а р а у л а н ы п,* гүлденіп, өркендеп өсе береді (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. филос. мәсел.). **2.** *Тарам-тарам бөліну, салалану. Т а р а у л а н ғ а н* жолдарымен ерсілі-қарсылы азық тартқан құмырсқалар керуендерінің қыбырлаған тізбегі мен тіркесі бір үзілмейді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Бір сөзге бұл әншейін беташарым, Демеңдер айтатұғын осы барым. Бұлақтай *т а р а у л а н ғ а н* көп әңгіме, Бір көлге білеміз ғой қосыларын (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). **3.** *Түрлену, әр алуан болу.* Әңгіме алуан *т а р а у л а н д ы,* жорамалдар жарысқа түсті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Жастықтың таңдарында алауланған, Өмірдің жолдарында *т а р а у л а н ғ а н,* Құтты үй, ақ дастарқан тойларыңда, Лебіз тыңдап бақытты адамдардан, Сен мені ойладың ба? (Ә.Қасымбеков, Ұршық).

ТАРАУЛАНУ *Тараулан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жолдың *т а р а у л а н у ы.*

ТАРАУЛАУ *Тараула етістігінің қимыл атауы.* ≈ Әңгімесін *т а р а у л а у.*

ТАРАУЛЫ с ы н. *Салалы, бөлімді.* Тоқсан *т а р а у л ы* Торғайдың басы кішкентай таудан емес, әлемге мәлім Ұлытаудың батысынан басталады (М.Тиесов, Дала.). Медицинаның тоқсан *т а р а у л ы* саласы бір адамға бой бере ме? (Ә.Қалмырзаев, Ар). Бұл директордың тоқсан *т а р а у л ы* қым-қуыт жұмысының бір ұшы ғана (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Тоғытқан тоқсан тоғыз *т а р а у л ы* үнін, Іш тартқан дала әншісі жарау бүгін. Қанатын қимылдатпай құйқылжытар Бұлбұлмен бәсекесі бар-ау мұның (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАРАУ-ТАРАУ с ы н. *Сала-сала, бөлек-бөлек. Т а р а у-т а р а у* сен жүрмеген жолдар бар, Қабат-қабат сен қазбаған тоңдар бар (Ж.Сайн, Самал). Негізгі арнасы Сырдан басталатын *т а р а у-т а р а у* су жүйелері сол өмірдің сансыз майда тамырлары тәрізді (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

Тарау-тарау етті. *Сала-сала етіп жіктеді, бөлшектеді.* Онан кейін Кабира басынан кешкен балалық өмірін *т а р а у-т а р а у е т і п* баяндап, қалың дәптердің жартысын толтырыпты (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.).

ТАРАУ-ТАРМАҚ з а т. *Сала, айрық.* Әліппеден бастап академиялық сөздіктер шығару аралығында ұзын жол, ұзақ жылдар жатты. Сол жылдардың *т а р а у-т а р м а ғ ы* мен жемісті жылдары аға буын, ақсақал ғалымдарымыздың есімімен тығыз байланысты екені ақиқат («Мәдениет және тұрмыс»). Әбден жайғасқаннан кейін «алаңдама, жетер жеріңе жеттің, қалған жүріс-тұрыстар үлкен жолдың *т а р а у-т а р м а қ т а р ы* ғана, үйқыңды қандырмай тұрма» – деді ол өзіне-өзі (С.Еркебаев, Жолдар.).

ТАРАУЫҚ [ар. تراويح] з а т. д і н и. *Ораза айында кешкі ауызашардан кейін оқылатын намаз.* Хатым кешке, *т а р а у ы қ* аталатын намазда оқылады (С.Мұқанов, Менің мект.). Кештетіп біздің үйге кісілер құйыла бастады, *т а р а у ы қ т ы* да осында оқымақ ниеттері бар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Осы үйдің кемпір-шалы түгелімен ораза ұстап, Әлішті имам

қылып *т а р а у ы қ* оқыды (Б.Майлин, Шығ.). Құрбан шалу салтанаты біткеннен кейін еркектер әндетіп *т а р а у ы қ* оқып, үйді-үйіне тарай бастады. Рамазанда шаһарлар мен ауылдардың бәрінде қой маңырап, азан-қазан жаңғырық естіліп, жұрт мәре-сәре болады (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.).

ТАРАШ з а т. ж е р г. *Арық жиегіндегі кедірбұдыр, тегістелмеген жер.* Мына салманың *т а р а ш ы* алынбаған екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАРАША з а т. ж е р г. *Самауырынға лайықтап кесілген ағаш.* Ұқыптылар самауырдың қысқы *т а р а ш а с ы н а* дейін дайындап қояды (Қаз. тілі диалек.сөздігі).

ТАРАШТА[1]= е т. **1.** *Қайта-қайта тарау, көп тарау.* Ол атының енді жалын *т а р а ш т а п* тұр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Соңғы шөмеленің шөбін тарақтап *т а р а ш т а п,* айырмен жымқыра етектеп болып, Күміс оның көлеңкесіне отыра кетті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Аудың арасын ашып, жазып жаю; ау жібінің арасын ашып тарақтау. Т а р а ш т а п* жайылмаған ау кеппей қалады. Балық аулауға шығарда ау құралдар *т а р а ш т а л а д ы* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ауын *т а р а ш т а п,* балығын өткізген балықшылар қарбалас қимылда (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

ТАРАШТА[2]= е т. *Қол саусақтарын айқастыру, салалау.* Екі қолын *т а р а ш т а п,* желкесіне қойды да, сөкіге шалқалады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Қос қолын артына *т а р а ш т а й* ұстап, еңкейіп тұрған Шаужан екіүш адым алға аттап, Әуелбекке таянды да, оның менменсіген жүзіне мысқылдай қарап, оң қолын сермеп кіжіне сөйледі (Ж.Еділбаев, Буырқан.). Келіншек мен жаққа жай ғана мойын бұрып, естілер-естілмес қана күбір етті де, *т а р а ш т а л ғ а н* саусақтарына иегін қайтадан қойып, бәз-баяғы қалпына көшті (Д.Исабеков, Тіршілік).

ТАРАШТАЛ= е т. *Аудың арасы ашылып, жазылу, тарақталу.* Үшеулеп жүріп *т а р а ш т а л ғ а н* ауды жинастырып, тіркеме қайықты мықтап бекітті (Қ.Найманбаев, Серт).

ТАРАШТАЛУ *Тараштал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аудың *т а р а ш т а л у ы.*

ТАРАШТАН= е т. *Әдемілену, сәндену; тыраштану.* Әкем ауылда болса мен де Төкен құсап *т а р а ш т а н ы п,* алшаңдап жүрер едім («Лен. жас»). Көк сазды көзін жауып кеткен шаштарын қолымен кері қайырып, бұрымдарына қосып, су ішінде *т а р а ш т а н а* бастаған Шолпанға жіберіп қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Оның кітаптарын оқып көреді, ұқпаған сөздерін теріп, жазып алады, сұрастырады, лұғаттап қарайды, сөйлейін деп *т а р а ш т а н а д ы,* бола қоймайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАРАШТАУ *Тараштa етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шаштарын *т а р а ш т а у.*

ТАРАЮ *Тарай етістігінің қимыл атауы.* Заводтың қысқа я ұзақ жасауы, кеңуі я *т а р а ю ы* мыс кенінің аздығы мен молдығына байланысты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТАРБАҒАН з а т. з о о л. **1.** *Суыр. Т а р б а ғ а н* таулы, қырат жерді мекендейді (М.Тілеуғабылов, Чума ауруы.). Д. Заболотный 1898 жылы дүниежүзінде бірінші рет обаны *т а р б а ғ а н д а р* тарататынын болжап айтады («Соц. Қаз.»). Інінен ұзап шыққан *т а р б а ғ а н д ы* аулап, кәрі бүркіт аспанды шарлап жүр (М.Дүзенов, Ант). **2.** ж е р г. *Балпақ.* Ол қақпанмен көп *т а р б а ғ а н* ұстады (Ауызекі).

ТАРБАЙ= е т. *Тарбию, арбию, жайылу.* Өшірді дақ үштікті, Өлді баға, іс бітті, Дақ үлкейіп *Т а р б а й д ы* да дарбайды (Ә.Табылдиев, Атымтай). Бауырым-ай, ағаңның аумаған көлеңкесімен көрсеткенің келіспеген екен. Оның зор тұлғасына тас мүсін мен *т а р б а й ғ а н* теріден артық теңеу жоқ па еді (У.Қыдырханов, Таң нұры). *Т а р б а й ғ а н* ағаш арасынан бұл тұрған алаңқайға екі адам шықты (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТАРБАЙТ = е т. *Тарбиту, арбиту.* Захар қайың істікке *т а р б а й т а* керген кекілікті қызыл шоққа таяңқырап отырды (Қ.Ысқақов, Тұйық). Көл аяқтарын *т а р б а й т а* жатқан алып қоңыр қазға ұқсайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бала мысық табанын *т а р б а й т а* жайып жіберіп біздей тұяқтарын көрсетті (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

ТАРБАЙЫС з а т. *Жанжал, реніш.* Олжа бөліс кезіндегі *т а р б а й ы с,* жанжал әп-сәтте су сепкендей ұмыт болатын (Р.Әутәліпов, Алтын.).

ТАРБАЙТУ *Тарбайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аяқтарын *т а р б а й т у.*

ТАРБАЙЫС= е т. *Ренжісу, өкпелесу.* Бір үйдің ішінде отырып туысқан адамдар да *т а р б а й ы с ы п* қап жатпай ма? (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Ерлі-зайыпты екеуі осы ретте *т а р б а й ы с ы п,* таласып қалса, баласы-

ның айтар сөзін шал ұзақ ойлады (А.Жағанова, Еркежан).

ТАРБАҚ[1] з а т. ж е р г. *Ердің қасына салатын күмістелген тұяқ темір.* Ұсталар бұрын ердің алдыңғы қасына *т а р б а қ* салатын, ерге тарбақ салып түрлендіретін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАРБАҚ[2] с ы н. **1.** *Тарбиған, талпақ.* Енді, міне, сидиған *т а р б а қ* бұтақ жылусыз селтиіп, Жәлелді бір түн сақтауға жарай алмай тұр (С.Жүнісов, Жапанда.). Әнсарының *т а р б а қ* мұрынды, қара торы жүзінен біртүрлі шабыт сезіледі (С.Алдабергенов, Әңгім.). **2.** *Қалқиған, қалқан.* Қыли көз, шұнақ құлақтарды қатарға қоспағанда ала көздер мен тана көздер, жарғақ құлақтар мен *т а р б а қ* құлақтар рабайсыз көп қой (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТАРБАҚА з а т. з о о л. <лат. pelobates fuscus> *Құйрықсыздар отряды тарбақа тұқымдасына жататын қосмекенділер өкілі. Т а р б а қ а н ы ң* дене тұрқы – 70-80 мм. Сыртқы тұлғасы көлбақа мен құрбақаға ұқсас (Қаз. тілі термин. Биология). Терісі жылтыр, аздаған төмпекшіктері бар, *т а р б а қ а* далада, жайылымда, ашық алаңда және жалпақ жапырақты ормандарда тіршілік етеді. ХТҚО-ның «Қызыл кітабына» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология). Мұнда бақаның екі түрі бар. Олар: біztұмсық бақа мен *т а р б а қ а* (Қазақст. өсімд.).

ТАРБАҚТА= е т. *Аяқтарын жан-жаққа жайып жүру, тарбаң-тарбаң ету.* Су ішкелі бір өгіз Барып еді бұлаққа, Бақалар қорқып *т а р б а қ т а п*, Қашып шықты өр жаққа (Абай, Тол. жин.).Торы шолақ дөңгелене *т а р б а қ т а п* барын салды, Құмды жерде шабу да қиын (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ТАРБАҚТАУ[1] с ы н. *Тарбиғандау, талпақтау.* Мыржыбай таңқита қырған мұртын, *т а р б а қ т а у* үлкен мұрнын қолымен сипап қойып, сөзді өзі бастады (С. Бегалин, Уақыт.).

ТАРБАҚТАУ[2] *Тарбақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бақалардың *т а р б а қ т а у ы н* қарашы.

ТАРБАҢ е л і к. *Тарбаң-тарбаң еткен, қолапайсыз қимылды бейнелейтін сөз.* Бидің тоқпағы, жуанның *т а р б а ң ы* – осы сықылды кейіпкерлердің рольдерін ойнаса, Серке жақсы шығарады (Қ.Қуандықов, Серке Қожамқұлов). Екі қолы *т а р б а ң* етті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТАРБАҢДА= е т. *Қол-аяқтарын тербитып жүру, тарбаң-тарбаң ету.* Қайдағы бір сумаңдаған сары шаяндар, *т а р б а ң д а ғ а н* бүйілер мен бұзаубастар, иреңдеген түк-түк ақсары бас құрттар, қара қоңыз, сары қоңыз, қызыл қоңыз, есек жеме, қырыққаяқ – небір жексұрын мақұлықтардың жанжаққа тырағайлай қашып, өре жөнелгені (Ә.Кекілбаев, Үркер). Тығылып сол жәдігөй жерге бұқты. *Т а р б а ң д а п* тасбақадай тауға шықты. Шекпенін шешіп алып теріс киді, Өзіне бір қолайлы тапты да ықты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАРБАҢДАТ= е т. *Аяқтарын, қолдарын тарбаң-тарбаң еткізу.* Күшіктердің аяқтарын *т а р б а ң д а т ы п*, үйдің есігінен ішке лақтырып жіберді (С.Жүнісов, Жапанда.). Шаба бер *т а р б а ң д а т ы п* байталыңды (Айтыс). Екі аяғын *т а р б а ң д а т ы п* аспанға көтеріп алған екен, жаны қалды әйтеуір бейшараның (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

ТАРБАҢДАТУ *Тарбаңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Саусақтарды *т а р б а ң д а т у.*

ТАРБАҢДАУ *Тарбаңда етістігінің қимыл атауы.* Топқа ілесе алмай, топтың шаңына да ілесе алмай, *т а р б а ң д а п* бара жатқан Көкаланы көріп жүрт тағы күлді. *Т а р б а ң д а у ы н*, бақа құсап! – дейді (Ә.Тарази, Асу-асу).

ТАРБАЮ *Тарбай етістігінің қимыл атауы.* ≈ Саусақтары *т а р б а ю.*

ТАРБАЯҚТА= е т. с ө й л. ***Тарбаңда***. Ел жоқта тауға шығып *т а р б а я қ т а п*, Тас аңғар өзіңді-өзің еріктірме, Кісінің шайнап бергені ас бола ма, Әбіш жүр арқа сүйеп, сеніп кімге? (Айтыс). Ес кетіп есіткеннен *т а р б а я қ т а п*, Ала алмай сасқанынан қалды демді (Т.Ізтілеуов, Назым).

ТАРБЕЙІМДІ с ы н. *Бір ғана кәсіппен айналысатын.* Жоғары оқу орындары *т а р б е й і м д і* мамандар даярлаудан ашық азаматтық қоғамның талаптарына көбірек икемделген кеңбейімді мамандарды даярлауға көшетін болады («Қаз. әдеб.»).

ТАРБИ= е т. *Арбию, жарбию, тарбаю. Т а р б и ғ а н* Тарбағатай жердің құты, Барлық ол «Қыдыр түнеп көшкен жұрты» Оранған ақ кебенек аруақты Алтай, Төгіліп бізге таман жатыр мұрты (І.Жансүгіров, Шығ.). Белбеудің сыртына тіреген қолдары мейлінше үлкен және *т а р б и ғ а н* болып көрінді («Қаз. әдеб.»). Бұтақтары *т а р б и ғ а н* қу ағашта дәу, ақ мойын қара құстар қонақтап отыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТАРБИТ= е т. *Қолдарын, аяқтарын тербейту.* Баймырза кеудемді одан бетер жаншып, екі

қолымды екі жаққа *т а р б и т а* жерге тіреп ұстап алған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Балалардың ересектеу біреуі Зиг-фридті аяқтарын *т а р б и т а* көтеріп алып, ерге отырғызды (М. Мағауин, Бір ата.). Сасқалақтаған жігіт сырықтай ұзын аяқтарын ебедейсіз *т а р б и т ы п,* қораптан сырғып түсе бергенде, бір аяғында туфлиі жоғын көріп жүрт тағы да гу ете қалды (Ә.Сараев, Бозқырау). Таныған кісіше екі қолын, титімдей саусағын *т а р б и т а,* қанатын жайған балапандай қомдап, мені көре сала томпаң-томпаң, бұлтың-бұлтың жүгіргендей болды (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТАРБИТУ *Тарбит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қолдарын *т а р б и т у.*

ТАРБИЫС= е т. *Тарбиып-тарбиып тұрысу.* Мына бір жақын *т а р б и ы с қ а н* үш жуан бұтақтың үстіне құрықтай-құрықтай он шақты жас қарағайды айқастыра төсесек, ұяның іргесі тастай берік болатын сияқты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бір-бірін тас қып тістеп алып, *т а р б и ы с ы п* жатқан шегірткенің айғырларын сырттан бақылап тұрсаң, небір кереметті көресің (А.Нұрманов, Құлан.).

ТАРБИЫСУ *Тарбиыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шегірткедей *т а р б и ы с у.*

ТАРБИЮ *Тарби етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бармақтары *т а р б и ю.*

ТАРҒАҚ[1] з а т. з о о л. *Дала мен шөлейтті жерлерде өсетін, сұрғылт шұбарала түсті ұзын тұмсықты, жіңішке аяқты құс.* Әсіресе қызық құстар: безгелдек пен ұзын сирақ, бадырақ көз *т а р ғ а қ т а р* (М.Әуезов, Шығ.). *Т а р ғ а қ* – дала мен шөлейтті белдеулерге тән балшықты мекендейтін құстардың бірі. Оны республикамыздың барлық облыстарынан кездестіруге болады (Жер жәннаты). Төстік бір күні ауылдың арасында отырған *т а р ғ а қ т ы* садақпен тартып қалады (Ер Төстік). Тұрымтай торғайды, бөденені, балшықшыны, бұлдырықты, *т а р ғ а қ т ы,* қызғышты, басқа да ұсақ құстарды алады (Ш. Айманов, Қыран.).

ТАРҒАҚ[2] з а т. ө с. *Шөлейтте өсетін, астық тұқымдас шөп.* Ең құнарлы, малазықтық өсімдіктердің бірі – *т а р ғ а қ* (Б.Муханов,.. Қазақст. өсімдік.). Углеводы бар өсімдіктерге: боз, бетеге, өлең шөп, қонақ от, арпабас, ал таулы жерлерде бидайық, *т а р ғ а қ* шөп, атқонақ сияқты өсімдіктер жатады (Қазақст. етті молайту.). Шошай мен *т а р ғ а қ* шөлейтте өседі, Бірін көрсең, екіншісі де сол арадан табылуға тиіс (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТАРҒАҚ[3] с ы н. *Секпіл, шұбар, қара дақ басқан (туе).* Өзім елге – Шалқарға бара жатырмын, – деді ол аузын баққан Қауғабайдың солбырлау келген *т а р ғ а қ* өңді бетінен қостау іздестіріп (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Аузы алақандай, таңқы мұрын, *т а р ғ а қ* бет қара шал ит қуған танадай екі иінінен дем алып, ырсырс етеді (С.Омаров, Өмір тынысы). Онсыз да шоқша сақалдар мен *т а р ғ а қ* беттер басымызға әңгіртаяқ ойнатып болды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТАРҒАЯҚТА= е т. *Тарпаңдау, тапырақтау.*

ТАРҒАЯҚТАУ *Тарғаяқта етістігінің қимыл атауы.* Төрт аяқтап шабу, құланша құйғытып, тарпаңша *т а р ғ а я қ т а у (*М.Сұлтанғазы, Сүмбіле).

ТАРҒЫЛ с ы н. *Теңбіл, шұбар (туе).* Шыңдары арсыменен араласқан, Тәңірі тақ қылғандай *т а р ғ ы л* тастан. Күңіреніп қоңыраулы қара нардай, Қап-қара қорғасындай бұлты басқан (М.Жұмабаев, Шығ.) Тауда болар *т а р ғ ы л* тас, Тарықса шығар көзден жас. Тар қолтықтан оқ тисе, Шығады сүйеп қарындас (Қобыланды.). Осындай күннің бірінде Асылтай торғайларына жем шашып мәз болып жүріп, сынық мүйіз, шолақ кәрі *т а р ғ ы л* сиырын сауып жатқан әжесіне көзі түсті (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Тарғыл жуа. ө с. *Жабайы пияз түрі.* Таңғы ұйқыңды таңғы ауада бөліп пе ең? Тауға шығып, *т а р ғ ы л ж у а* теріп пе ең? (Қ.Амандықов, Сағыныш.). Жолшыбай Күнікей қыздармен бірге жарысып, төбе-төбеден *т а р ғ ы л ж у а* терді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАРҒЫЛДАН= е т. **1.** *Тарғыл тарту, таңдақтану.* Оның әжім басқан беті *т а р ғ ы л д а н ы п,* қызған жалынның көгілдіріндей құбылып отыр екен (Мың бір түн). Бұрынғы аппақ беті тарғақтың жұмыртқасындай *т а р ғ ы л д а н ы п,* әр жеріне әжімге әсте ұқсамайтын жалпақ, қызғыл сызықтар тартылыпты (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Ақ қабырғаға *т а р ғ ы л д а н а* жайылған сарғыш нұр өзеннің желді күнгі еспе толқынына ұқсап кетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** а у ы с. *Дауыстың барқырап, қырылдап шығуы, қарлығу.* Кешке қарай Әлиза қалжырады; тамағы қарлығып, даусы *т а р ғ ы л д а н ы п* жыртылып шықты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әлденеден әуенденіп сыр, мұңы, Аяқ асты *т а р ғ ы л д а н ы п* нұрлы үні, Адамзатқа ең алғашқы жырды айтқан Қай ендіктің, қай құрлықтың тұрғыны? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ауылдан ұзап шыққан соң, Бижамалдың ән айтқысы келді, даусы *т а р-*

ғ ы л д а н ы п, қарлығып қалыпты (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ТАРҒЫЛДАНДЫР= е т. **1.** *Таргыл түске (үнге) айналдыру.* Ептеп кеудесінің сырылы білінеді екен, үнін *т а р ғ ы л д а н д ы р ы п* жіберді (Т.Беркімбаев, Ана мейірі). **2.** а у ы с. *Жаралау, дақ салдыру.* Бірінші махаббаты сәтсіздікке душар болған соң, оған соқтыққандар аз болған жоқ. Бірақ ол жүрегін *т а р ғ ы л д а н д ы р м а д ы* (Көктем желі).

ТАРҒЫЛДАНДЫРУ *Таргылдандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Даусын *т а р ғ ы л д а н д ы р у.*

ТАРҒЫЛДАНУ *Таргылдан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүннің *т а р ғ ы л д а н у ы.*

ТАРҒЫЛДАНЫҢҚЫРА= е т. *Аздап қарлыгу, барлыгу.* Топырақтан жаралған топырақка айналды да кетті, – деді Тоң, үні *т а р ғ ы л д а н ы ң қ ы р а п* (Ш. Мұртазаев, Қара маржан).

ТАРҒЫЛДАНЫҢҚЫРАУ *Таргылданыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Даусы *т а р ғ ы л д а н ы ң қ ы р а у ғ а* айналды.

ТАРҒЫЛДАУ с ы н. **1.** *Таргыл түстілеу, теңбілдеу.* Қара торы жүзімен пішілген денесі, *т а р ғ ы л д а у* көз жанары, тіпті иегінің астындағы қалына дейін ұқсас, – деп ойлады ол бұған жылы ұшырай қарап (Т.Қаупынбаев, Тау тұлғасы). **2.** а у ы с. *Қырылдаган, қарлығыңқы.* Даусы біртүрлі жайсыз, *т а р ғ ы л д а у* шықты (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Бірақ дауыстары *т а р ғ ы л д а у* шығып, үндері сенімсіздеу естілді (Ж.Тілепов, Ерекше күн).

ТАРҒЫЛДЫҚ з а т. *Таргыл түстілік, теңбілдік.* Шұбар күзенді аңшылар шұбар тышқан деп те атайды. Қазақстанда жүретін басқа әртүрлі аңдарға қарағанда, үлкендігі сасық күзендей, шұбар күзен түрінің ақ *т а р ғ ы л д ы ғ ы м е н* ерекше көзге түседі (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Жылқының алтайлық тұқымына жататын үйір ішіндегі саяқтардың көбісі *т а р ғ ы л д ы ғ ы м е н* көз тартады («Қаз. әдеб.»).

ТАРҒЫЛТ с ы н. **1.** *Таргыл, таргылданган.* Жазға салым дала *т а р ғ ы л т* тартып, көктемгі бояуынан айырыла бастайды («Қаз.әдеб.»). **2.** а у ы с. *Таргылдау; қарлыққан.* «Қалай, неден бастасам екен» дегендей атай омырауындағы шыт орамалымен бет-жүзін бір сипап қойып, біраз үнсіз отырды да, кәріліктің *т а р ғ ы л т* дүрілі араласқан, әлсіз, баяу үнімен сөз сүрлеуіне түсті (Е.Тұрысов, Қыран.).

ТАРҒЫЛТТАН= е т. **1.** *Таргыл тарту, таргылдану.* Ақын бір сәт ойға шомып, *т а р ғ ы л т т а н ғ а н* тау жоталарына ұзақ қарап тұрды («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Қарлыгу, барлыгу.* Мырзатай түсін әлдебіреуге самбырлап айтып жатты. Даусы қарлығып, *т а р ғ ы л т т а н ы п* шықты (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

ТАРҒЫЛТТАНУ *Таргылттан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түстің таргылт тартуы.* Жас жолбарыстың түстері *т а р ғ ы л т т а н у ғ а* айналды (Ауызекі). **2.** *Үннің қарлығып естілуі.* ≈ Дауыстың *т а р ғ ы л т т а н у ы.*

ТАРҒЫН з а т. ө с. *Таулы жердің шөбі.* Киік қайда ойнайды, Тауда *т а р ғ ы н* болмаса. Балық қайда ойнайды Балдырлы су болмаса (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТАРЕЛКА з а т. с ө й л. ***Тәрелке***. Бұрын шыны аяқты тік, *т а р е л к а л а р д ы* жалпақ етіп жасайтын болса, қазір олардың алуан түрлерін білеміз (Е.Байзақов, Еңбек.). Ақ *т а р е л к а ғ а* құйылып, қаймақ қатқан борщ әкелінді (С.Алдабергенов, Әңгіме.). Өздеріне жаудырай қараған осыншама көздерден қымсынғандай, екеуі де алдарындағы *т а р е л к а д а н* көздерін алмайды (І.Есенберлин, Айқас).

ТАРИҚАТ [ар. طريقت] з а т. д і н и. *Дүниені тәркі ету, сопы болу ғұрпы. Т а р и қ а т*, яғни сопы боламын деуші, өзін-өзі ұмытуы керек, «әркім бар», – деп, ойламауы керек, басқаша айтқанда, мүрит болуы керек (Қ. Шүлембаев, Ислам діні.). Аппаққожа халықты екі жолмен уысында ұстайды: бірінші жолы – шариғат, екінші жолы – *т а р и қ а т* (С.Мұқанов, Алып. адым.). Әрбір наданның біз *т а р и қ а т қ а* кірдік, – деп жүргені – біз бұзылдық дегенімен бір (Абай, Тол. жин.). Шариғатты меңгерген жан ғана *т а р и қ а т қ а* өтеді. Шариғат – мұсылмандықтың алғышарты. Қазақтың даналығы сол – рухани қайнарлардан сусындап, *т а р и қ а т* өтуінде («Түркістан»).

ТАРИФ [франц. tarif] з а т. э к о н. **1.** *Төлеу, алым алу мөлшерінің ресми белгіленген көрсеткіші.* Мемлекет өнеркәсіп пен ауылшаруашылығы өніміне белгілі бір баға саясатын жүргізеді, транспорт *т а р и ф і н* тағайындайды (Қысқ. саяси экон.). Ал табысқа келсек, бәріміздікі де бірдей. *Т а р и ф қ а*, нормаға қарасақ, жаңа әдіспен жер жырту анағұрлым тиімді (І.Есенберлин, Көлеңке.). **2.** *Еңбекақы мөлшерінің көрсеткіші, жұмыстың әр түріне белгіленген баға.* Жол органдары жүктерді тасу үшін, автомобиль транспортын пайдаланғаны үшін тасымал жерінде қолданылып жүрген бірыңғай *т а р и ф к е* сүйеніп, есеп айырысады («Лен. жас»).

Өндірістік учаскенің барлық қызметкерлеріне *т а р и ф к е* қосымша процент төленеді (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Отыз тиынды қоспаса да, *т а р и ф т е н* артық алған жоқ па? (К.Тоқаев, Түнде.). **3.** *Коммуналдық және тұрмыстық қызмет көрсетуші мемлекеттік мекемелердің фирмаларға және халыққа көрсететін түрлі қызметтері үшін ақы төлеу мөлшерлемелерінің жүйесі. Т а р и ф к е* қызметтердің өзіндік құны мен есептік пайда кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАРИФИКАЦИЯ [франц. tarification] з а т. э к о н. *Тарифті анықтау, әртүрлі жұмыстардың дәрежеге бөлінуін белгілеу ісі.* Ауылшаруашылық жұмыстарының *т а р и ф и к а ц и я с ы* – ауылшаруашылық өндірісінде істелетін әртүрлі жұмыстардың разрядқа бөлінуі (ҚСЭ).

ТАРИФИКАЦИЯЛА= е т. *Тарификация ісін істеу.* ≈ Жұмыстарды *т а р и ф и к а ц и я л а д ы.*

ТАРИФИКАЦИЯЛАУ *Тарификацияла етістігінің қимыл атауы.* Ауылшаруашылығының қазіргі дамуы кезеңінде мамандықты *т а р и ф и к а ц и я л а у,* совхоз жұмысшылары мен колхозшыларға мамандық разрядтарын беру – толғағы жеткен мәселе (Ө.Шеденов, Бүгінгі.).

ТАРИФИКАЦИЯЛЫҚ с ы н. *Тарификацияға қатысты, соған тән.* Кітапханашы еңбек стажына карай айлық жалақысын белгілейтін *т а р и ф и к а ц и я л ы қ* комиссиядан да өте алады («Қазақст. мұғ.»).

ТАРИФТЕ= е т. э к о н. *Төленетін не алынатын ақының бағасын мөлшерлеу, белгілеу.* Әрбір жұмысқа төленетін ақының бағасын, нарқын *т а р и ф т е г е н* дұрыс болады (Ауызекі).

ТАРИФТЕЛ= е т. *Тарифтеу ісінің жүзеге асырылуы.* Балапан өсірушінің жұмысы төртінші разряд бойынша *т а р и ф т е л е д і* (Құс өсіруші.).

ТАРИФТЕЛУ *Тарифтел етістігінің қимыл атауы.* ≈ Істелген істердің *т а р и ф т е л у і.*

ТАРИФТЕУ *Тарифте етістігінің қимыл атауы.* Кейбір жағдайда мұғалім қызметін *т а р и ф т е у* жұмыс тізімдері негізінде жүргізілуі мүмкін («Қазақст. мұғ.»).

ТАРИФТІК с ы н. *Тарифке байланысты, соған қатысты.* Жұмысшылардың еңбегіне ақы *т а р и ф т і к* система негізінде төленеді (Қысқ. саяси. экон.). Колхоздарда ғылыми негізделген нормаларды қолдану арқылы еңбекақыны совхоз жұмысшыларының еңбекақы дәрежесіне жақындастыру жолдарын көздеу қажет. Негізделген тұрақты *т а р и ф т і к* жүйе жасалғаны дұрыс (Ө.Шеденов,.. Бүгінгі ауыл.). Ж.Кенжебаевға толықтай *т а р и ф т і к* еңбекақысы төленді («Қазақст. мұғ.»).

Тарифтік жүйе. э к о н. *Қызметкерлердің жалақысын олардың біліктілігіне, еңбек жағдайы мен қарқындылығына, еңбекке ақы төлеу нысанына қарай саралауда қолданылатын нормативтер жиынтығы.* Түйешіге еңбекақы совхоздарда *т а р и ф т і к ж ү й е н і ң* төртінші разряды бойынша төленеді (И.Жұмағұлов, Озат түйеші.). *Т а р и ф т і к ж ү й е* – еңбекке ақы төлеудегі орталық буын. Онда бірінші разрядты тарифтік мөлшерлеме, бірыңғай тарифтік тор, бірыңғай тарифтік біліктілік анықтамалығы қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарифтік кедергі. э к о н. *Кеден салығының жоғары деңгейін қолдану арқылы елге әкелінетін тауарлар импортының кедергісін шектеу шарасы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарифтік коэффициент. э к о н. *Бірінші разрядтық тарифтік мөлшерлеме мен одан кейінгі разрядтық тарифтік мөлшерлеме арасындағы арасалмақты сипаттайтын бірыңғай тарифтік тордың элементі. Т а р и ф т і к к о э ф ф и ц и е н т* осы разрядтың тарифтік мөлшерлемесі бірінші разрядтың мөлшерлемесінен қанша есе көп екенін айқындайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарифтік мөлшерлеме. э к о н. *Жұмыс уақытының бір өлшемі (сағат, күн, ай) үшін есептелетін еңбекақы мөлшері. Т а р и ф т і к м ө л ш е р л е м е н і ң* ең аз мөлшері заңмен айқындалады және міндетті болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тарифтік тор. э к о н. *Еңбекке ақы төлеу мөлшерлемесінің, тарифтік коэффициенттердің жиынтығы. Т а р и ф т і к т о р* негізінде орындалған жұмыстардың өлшемі үшін баға, қызметкерлер жалақысының деңгейі белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТАРИХ [ар. تاريخ] з а т. **1.** *Ақиқат, шындық өмірдің, қоғамның немесе басқа бір заттың шығу, өсу, даму жағдайы. Т а р и х т ы ң* қызметі – бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, я бір таптың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту. *Т а р и х т ы ң* мақсаты бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгеретінін білу (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біз жараттық мынау ғажап ғасырды, *Т а р и х ы* оның біздерменен ашылды. Біздің мына қолтаңбамыз

басулы. Құрметтеңдер жиырмасыншы ғасырды! (М.Мақатаев, Шығ.). Дана барда шындық жерде жатар ма, Соғыстарын көзбен көрген көптеген. Рузбехан *т а р и х ы н д а:* «Жаһанда Қазақтардан батыр халық жоқ», – деген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** п е д. *Қоғамның даму барысы туралы ғылыми пән.* Мұғалім *т а р и х* сабақтарында оқушылар белсенділігін арттыруды көздеп, қосымша материалдарды жиі пайдаланады («Қазақст. мект.»). Бізге жаңа оқытушы келді дегенді есіттік. Аты – Қайсар көрінеді, *т а р и х т а н* сабақ береді (М.Қаназов, Сонар). Үйде оқулықтарды ақтарып отырып, *т а р и х т ы ң* ішінен Нағиманың маған жазған хатын көрдім (М.Дүзенов, Ақәже). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің жай-жапсары туралы жүйелі, ұзақ әңгіме.* Олардың өздеріне ғана тән ерекшеліктері, ірілі-ұсақты *т а р и х ы*, жақсылы-жаманды оқиға, аңыз-әңгімелері болатын (Ә.Сараев, Бозқырау). Айтпасына қоймаған соң, ол сәтсіз махаббатының *т а р и х ы н* есіне түсірді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ТАРИХА [ар. طريقة] з а т. е с к і к і т. *Мүмкіндік; себеп.* Таба алмай жолығудың *т а р и х а с ы н*, Даң болды, бұл ісіне шайқап басын. Шаттығын шаталанған шәркез қылды, Өкініп ұмытқанға уағдасын (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан).

ТАРИХАТ з а т. е с к і к і т. ***Тарықат***. Зулап өтер тәтті тіршілік – уақыт. Қапыңды табар қатал қазы, құтқармас ажал – Уақыт. Ет пен сүйектен жаралған жұмыр басты адамға ғана солай ма? Жоқ. Табиғат пен *т а р и х а т қ а* да, өнер мен өлеңге де осындай тағдыр бұйырған («Қаз.әдеб.»). Оқу, білім деген сөздер шариғат, *т а р и х а т* секілді сөздермен көміліп кеткен еді (Ж.Молдағалиев, Самал).

ТАРИХИ [ар. تاريخى] с ы н. **1.** *Тарихқа байланысты, соған қатысты, тарихты баяндайтын.* Тарих жүзінде белгілі адамдар, нәрселер, уақиғалар тұсында сөйлейтін әуез... *т а р и х и* әңгіме деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т а р и х и*-этнографиялық музейлердегі археологиялық сәнді бұйымдар мен қарулар, ыдыс-аяқтар он саусағынан өнер тамған шеберлердің халықтық мұралары (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Ерекше маңызды, мәнді.* Ганди Үнді ұлт-азаттық қозғалысына бүкілхалықтық мән бере білді. Міне, оның ең үлкен *т а р и х и* еңбегі осында (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

Тарихи құн. э к о н. *Мемлекеттің белгілі бір келісімшарттық аумақты барлауға, онда ашылған кеніштерді абаттандыруға байланысты және осы кеніштерді кез келген мердігердің (инвестордың) пайдалануы кезінде өтелуге тиісті өткендегі шығындары.*

ТАРИХНАМА [ар. ир. تاريخ نامه] з а т. *Тарихи білімнің дамуы туралы және тарихи деректер жөніндегі ғылым.* Тарихқа мұндай көзқарас өздігінен өзі дүниеге келе қалмаған. Бұл арысы «мәдени» ирандықтар мен «жабайы» түрандықтарды қарама-қарсы қоятын «Авеста» дәстүрінен басталып, сәл кейінірек «Буреттен» тамыр алған европалық *т а р и х н а м а д а н* тамырлап, жаңа дәуірде жалпы буржуазиялық социологияның концепциялық байрағына айналған ағым еді («Қаз.әдеб.»). Қашғариядан алып қайтқан «Сұлтан Сүтек Бондаханның Тазкирайі» деп аталатын шежіренамасы, Тоғұлық Темірханның «Тазкирайі» шежіренамасы, қожалар *т а р и х н а м а с ы* «Әбу Мүслим Маурузи» атты өте қымбатты қолжазба кітаптарды бірыңғай тәртіптеп, танысуға кірісті (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ТАРИХНАМАЛЫҚ с ы н. *Тарихқа қатысты, тарихын қамтитын.* Тақырыптың *т а р и х н а м а л ы қ* және деректемелік тізімі жасалды («Қаз. әдеб.»).

ТАРИХТА = е т. *Бастан-аяқ түгел баяндау, бұрынғы-соңғыны қалдырмай, бүге-шігесіне дейін айту. Т а р и х т а п* айтпай шешілмес Өткен күннің жұмбағы. Туған жерін сұрасаң – Жайықтың шығыс күн жағы (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТАРИХТЫҚ с ы н. *Тарихқа байланысты, тарихи.* Бұл маңнан *т а р и х т ы қ* мәні бар талай ескерткіштерді көресіз (С.Мұқанов, Есею жыл.). Келер күні осы жиын *т а р и х т ы қ* үлкен қаулы алды (М.Әуезов, Өскен өркен). Жыл сайын Мұхтар мұрасына, өміріне көбірек көңіл аударып, зер салып, зерттеушілер көбейіп, Мұхтартану мәселесінің ғылымдық, *т а р и х т ы қ* қасиеті өріс алып, зорая бермек («Қаз.әдеб.»).

ТАРИХТЫЛЫҚ з а т. *Тарихқа қатыстылық, тарихилық.* Әдебиет – көпшілігінде-ақ өмірде болған тарихи шындықтың сәулесі. Міне, осыны әдебиеттің *т а р и х т ы л ы ғ ы* деп атаймыз (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). А.С.Пушкин «повесть» пен «әңгіме» ұғымдарын біртұтас мағынада түсінген. Бұл ретте ол шығармада бейнеленетін өмір құбылыстарының нақтылығын, *т а р и х т ы л ы ғ ы н* ерекше есепке алып, егер туынды осы тұрғыда жазылса, оны

«повесть» деп атауға бейім тұрғаны байқалады («Қазақст. мект.»).

ТАРИХШЫ з а т. **1.** *Тарихи оқиғаларды жазушы, тарих зерттеушісі.* Ертедегі грек *т а р и х ш ы с ы* Геродоттың айтуына қарағанда, вавилондар мен халдейлер ауырған адамдарын далаға, жол үстіне шығарып қойып, өткен-кеткен адамдардың осы тәрізді аурулармен ауырып жазылғандары болса, солардан кеңес сұрайтын болған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Шоқанның *т а р и х ш ы* ретінде сіңірген зор еңбегі – оның халық бұқарасын тарихты, тарихты жасаушы деп білуінде еді (Д.Дулатова, Шоқан тарихшы). *Т а р и х ш ы г а* еңбеккер болу аз, зерде керек (Ә.Сараев, Бозқырау). **2.** *Тарих пәнінің мұғалімі.* Менен гөрі ересек жолдастарым мен бір туған ағаларым институт бітіріп, біреу инженер, біреу *т а р и х ш ы* болып шыққанда, осы мамандықтар түгелімен менде болса деуші едім (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат). Анасы – Анипа бастауыш мектептің мұғалімі, ағасы – Амантай Семей педагогтік институтын бітірген, жоғары білімді *т а р и х ш ы* («Қазақст. әйелдері»). Бұл жөнінде республика мектептерінде *т а р и х ш ы* мұғалімдердің жинақтаған мол тәжірибесі бар («Қазақст. мект.»).

ТАРИХШЫЛДЫҚ з а т. *Заттар мен құбылыстарға тарихи тұрғыдан қарау, зерттеу.* Кейбірі *т а р и х ш ы л д ы қ қ а* да бейім, мысалы, Мәшһүр-Жүсіп Көбеев (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Осы заманды рух *т а р и х ш ы л д ы қ қ а* қайшы келмейді, қайта оны қамтамасыз етіп нығайтады («Қаз. әдеб.»). *Т а р и х ш ы л д ы қ* тұрғысынан қарағанда, бірдеңенің жетпей тұрғанын сезінесің (Уақыт және қаламгер).

ТАРҚА= е т. *Бөлініп-бөлініп жан-жаққа тарап кету, ыдырау, бытырау.* Сонымен бетбетімен *т а р қ а п* кетті. Әйтеуір, тарқайтұғын уақыт жетті. Көрдің бе көп тентектің қылған ісін? Еріксіз есті екеуін есер етті (Абай, Тол. жин.). Ол күні қаралған іс бітіп, жұрт *т а р қ а й д ы*. Әлім судияға арыз береді (М.Дулатов, Шығ.). Жастар ойын-сауықпен отырып, таң атқанын білмей қалыпты, үйге жарық кірген соң, бәрі бір-бір кеседен шай ішті де, қош айтысып *т а р қ а й* бастады (Б. Тоғысбаев, Асыл адам.). Біраз отырып ойнап-күлдік, осы да жетер, *т а р қ а й ы қ*, жігіттер (С.Шаймерденов, Әнім.).

Ашуы тарқады. *Ашуы басылды, жайдарыланды.* Жоламанның *а ш у ы* тез *т а р қ а д ы*. Езуіне күлкі жиылып, ағасына қуана қарады (С.Сматаев, Елім-ай). Арада біраз уақыт өтеді, менің солығым басылады, шешемнің *а ш у ы т а р қ а й д ы* (Б. Соқпақбаев, Балалық.). Қатты ренжу болса, *а ш у т а р қ а ғ а н* соң, бәрі де орнына келер (А.Байтанаев, Қайнар.).

Базары тарқады. *Қызығы өтті, дәурені бітті.* Осы адам қартаяды, жастық *б а з а р ы т а р қ а й д ы* дегенге мен сенбеймін. Шіркін, жастық! (А.Лекеров, Сөнбе. жұлдыз.). Махаббат сенен келсін деуші едім ажалым, Сүйе алмайды екем, *т а р қ а п т ы* менің *б а з а р ы м* (М.Мақатаев, Шығ.). Базар мен, сағындымау, Назарым-ай, *Т а р қ а д ы* отбасында *б а з а р ы м*-ай! Күйініп өкпе-бауырым елжірейді, Болмайды баласыз үй ажарың-ай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құмары тарқады. *Көңілі жай тапты, рахаттанды.* Сүйсінсін құлағым, *т а р қ а с ы н қ ұ м а р ы м*. Әніңе бір салшы, Асық боп келіп ем (Абай, Тол. жин.). Қанша көрсең *қ ұ м а р ы ң т а р қ а м а й т ы н* канал құрылысының ғажайып көріністерін тағы да көрсек деген ниет еді (А.Сейдімбеков, Кеніш). *Т а р қ а м а й* қалмас *қ ұ м а р ы ң* Халқым тыңдап, мен сөйлеп, Басылмаған қызығым. Қызыл тілді сайратып, Халқым көрген қызығын (Базар жырау, Шығ.).

Қызығы тарқады. *Қызықты күндер өтті, аяқталды.* Көп кешікпей, парктің де *қ ы з ы ғ ы т а р қ а й д ы* (С.Еркебаев, Жарылған бүр). Жаз *қ ы з ы ғ ы* ерте *т а р қ а д ы*. Тырналар ерте қайтқан жыл, биылғы қыстың сондайлық қатты боларын ел есіне сала кетті (Қ.Боранбаев, Дала дастаны).

Шер тарқады. *Қайғы-мұң сейілді, уайым-қайғыдан арылды.* Бала мен бала болып кететін. Іште жатқан *ш е р т а р қ а й т ы н* (К.Бекбергенов, Ер бақыты.). Сен жақтан жылы жел де еспей қалатын жай бар бүгінде. *Т а р қ а р* ма *ш е р* де сөйлеспей, өзіннің ана тілінде (Р.Ниязбеков, Өркен).

ТАРҚАҚ с ы н. ж е р г. *Қатты, аяусыз.* Апам сені қайтсін қызғанып?! Әйтпесе...– деп, екі алақанына түкірді. Әрі қарулы, әрі ерсі *т а р қ а қ* ойнайтын балдызына одан кейін қарсы тұрудың ретін таппады, амал жоқ, артынан ерді (Қ.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ТАРҚАҚТЫҚ з а т. *Қаттылық, рақымсыздық. Т а р қ а қ т ы қ қ а* үйреніп, арада жүрген елшіні өлтірмекке қармандың (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТАРҚАЛ= е т. **1.** *Таралу, тарқатылу.* Батырдың шықпай тұр үні, Таңданып сұлу мүсінге; *Т а р қ а л ғ а н* қара бұрымы Бөріктің жүрген ішінде (О.Иманәлиев, Май.). Сезімдер әрқайсысы өз орнына тұрып, ұйлығысқан жерінен *т а р қ а л ы п*, құлақ өз қызметіне, көз өз қызметіне ауысып дегендей, сергіп, жеңілейіп қалды (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). **2.** *Тарамдалу, тармақталу.* Сыздауы менің арқамнан Өтпеген, сірә, жон бар ма. Суындай таудың *т а р қ а л ғ а н* Адастым талай жолдарда (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТАРҚАЛУ *Тарқал етістігінің қимыл атауы; Тарқап кету.* ≈ Жиынның *т а р қ а л у ы.*

ТАРҚАН з а т. ***Тархан***. Джуи Муллиан сарайының мәрмәрмен қапталған маңдай алдында жауынгер *т а р қ а н д а р* мен сарқандардың жорықтағы ерлігі тасқа қашалып жазылған (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Туған жерім Сарыарқа, Қиырсыз еркін кең алқа. Арқаның тентек еркесі, *Т а р қ а н* бұлаң серкесі (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАРҚАС= е т. *Тарасу, қайту.* «Аузы ақтан айырылмасын, қызылды уақытымен (қыс) көрсетсін, жас құтты болсын» деп бата жасап *т а р қ а с а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Ойласып Рүстем деп қойып атын, *Т а р қ а с т ы* үлкен-кіші, ер мен қатын. Болад деп асқан палуан айтушы еді. Адамдар әр нәрсені аңғаратын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Зейнеп Есіркегеннің өзге серіктері мен бір-екі ауыл кісісін үйіне шақырып кешкі қонақасын берді. Олар біраз уақыт әңгіме-дүкен құрысып, түн ортасы ауа *т а р қ а с т ы* (І.Есенберлин, Қаһар).

ТАРҚАСУ *Тарқас етістігінің қимыл атауы.* Жүрттың үнсіз *т а р қ а с у ы* жан ауырмас салқындық пен самарқаулықты аңғартты (А.Жақсыбаев, Егес). Осы уақытқа қарай мектептегі сабағы аяқталып, түскі үзіліске Күләйхан да келетін. Әлгінде ғана *т а р қ а с у ғ а* оқталып отырған кемпірлер оны көрген соң тіпті де қайтқылары келмей қалатын (Ш.Бейсенова, Тойға кел.).

ТАРҚАТ= е т. **1.** *Өрілген, түйілген шашты босатып жаю.* Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған, Қара шашын *т а р қ а т ы п* екі иініне жайып салған (М.Әуезов, Абай). Әуес бұрымындағы шашбауды *т а р қ а т ы п* тұр (А.Сатаев, Дала.). Жуынды ақ білегін жең сыбанып, *Т а р қ а т т ы* қара шашын шолпыны алып. Көпіртіп жұпар сабын бұрқыратып, Жуынды саумал суға мойнын керіп. Аққудай көлде жүзген, жүз толғанған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жақындығын жаныңның аса маған Қайдан білсін жағаңда жасамаған. Бұрымдарын *т а р қ а т қ а н* ақ қайыңнан, Жайық, Жайық, айнасы босамаған! (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Тарату, қайтару.* – *Т а р қ а т* мына дырдуыңды! – деді бәйбіше ақырып (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **3.** а у ы с. *Көпті алдынан өткізу, ақыл айту.* Сол Масғұт халифаға уәзір бопты, *Т а р қ а т ы п т ы* алдынан көп пен топты. Бағанағы қыдыр шал бір уақытта Түсінде аян беріп жолығыпты (Абай, Тол. жин.). **4.** а у ы с. *Сейілту, сергіту.* Бала тәрбиешіні мұңын *т а р қ а т а* алғандай, қуанышына ортақтаса алғандай, сырын шеше алғандай досым деп білсін (М.Жұмабаев, Шығ.). Қайдасың қайда, ұларым? *Т а р қ а т ш ы* көңіл мұнарын. Еркелеп келші, Еліктеп ерші, Жер-көкте жалғыз құмарым (К.Салықов, Жезкиік).

Шерін тарқатты. *Қайғы-мұңын сейілтті, қайғыдан арылтты.* Жүгірді жас та, кәрі де, *Т а р қ а т ы п* қайтпақ *ш е р л е р і н.* Көзімен көрмек бәрі де Мұхаммед Әли «өлгенін» (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТАРҚАТТЫР= е т. *Тарқатқызу, жайдыру.* Қыз-келіншектің тізесіне жантайып, шашын *т а р қ а т т ы р ы п* жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Содан бір күні Мәриям деп шақырып алып, түюлі шашымды *т а р қ а т т ы р а д ы* (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

ТАРҚАТТЫРУ *Тарқаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шашын *т а р қ а т т ы р у.*

ТАРҚАТУ *Тарқат етістігінің қимыл атауы; шешу, ретін, шешімін табу.* Шұбардың ептілігі енді үлкен сөзді жайлап бітіру, зәрсіз *т а р қ а т у* жөнінен байқалды (М.Әуезов, Абай жолы). Тағдырдың өзі әкеліп тоғыстырған екі жолдың екі ұшын өзі шиелеп, күрмеп тастап, енді оны *т а р қ а т у ғ а* шамасы келмей жүрген жоқ па (Б.Тілегенов, Уақыт).

Ойды тарқату. *Тартып айту, баяндау.* Рақым көңілде жүрген кей *о й л а р д ы* бригада мүшелерімен кең отырып *т а р қ а т у ғ а* кірісті («Білім және еңбек»).

Өкпені тарқату. *Нала-мұңын, ренішін айту.* Іштегі аз *ө к п е н і т а р қ а т у ғ а,* Жұбатып тәтті тілмен баян етсең. Жалғанға қапылыста сенемін деп, Шерменде боп кетерсің қарап өтсең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАРҚАТЫЛ= е т. *Тарқалу, босау, жайылу.* – Алып келіңдер! – деді хан. Ханның алдына әйел келді. Жалаң аяқ, үстінде күн жеп қойған

киімдердің жалба-жұлбасы шыққан, жалаңаш төсін жабу үшін қара шашы *т а р қ а т ы л г а н* (М.Жұмабаев, Шығ.). Қаракөз жалаңаяқ қалпында үстіндегі жалғыз көйлегімен, *т а р қ а т ы л г а н* қара шашы арқасына жайылған қалпынша тоғайға қарай жүреді (М.Әуезов, Қараш.). Қоспанның шираған жібі *т а р қ а т ы л ы п* барады (Т.Ахтанов, Боран).

ТАРҚАТЫЛУ *Тарқатыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түйіннің *т а р қ а т ы л у ы.*

ТАРҚАТЫС= е т. *Таратысу, шешісу.* ≈ Түйіндерін *т а р қ а т ы с т ы.*

Шер [мұң-шер] тарқатысты. *Мұңдасу, қайғы-мұңын бөлісу.* Елсіз-күнсізде кездемені жайып салып, қолына кезін алып отырғанның не пайдасы бар? Мұңдасып, *ш е р т а р қ а т ы с а р* кісі болмаған соң, ғылым – өзі бір тез қартайтатұғын күйік (Абай, Тол. жин.). Екі күн асып, үшінші күні Бөкенбай мен Есет ханды ордасына шығарып салды. Нөкер Бопайдың қасында қалды да, үш салт атты ілгері кетіп, оңаша *ш е р т а р қ а т ы с т ы* (Ә.Кекілбаев,Үркер). Жесір әйелдер, жеңгелері қосылып, өлең айтып, *м ұ ң-ш е р л е р і н т а р қ а т ы с т ы* (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

ТАРҚАТЫСУ *Тарқатыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шер *т а р қ а т ы с у.*

ТАРҚАУ *Тарқа етістігінің қимыл атауы; тарау.* Күн көтерілді, онан түс ауды. Базар *т а р қ а у ғ а* қарады (Ә.Нұрпейісов, Сең). Жұрт ауыл-аймақ оянбастан, үйді-үйіне *т а р қ а у д ы* ұйғарды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *Т а р қ а у ғ а* айналып, киініп алған үлкендер дәл кетер жерде қымыз ішіп, Құнанбайдың соңғы сөздерін тыңдап отыр (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАРҚ-ТАРҚ е л і к. *Өрескел түрде тарқылдаған дыбысты білдіретін сөз.* Жаңағы *т а р қ-т а р қ* күлгенің қуанғаның ба еді? (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Қарқ-қарқ күлкі, *т а р қ-т а р қ* сөз (Ө.Ахметов, Қоңыр үй). Өзінің «Беларусындай» *т а р қ-т а р қ,* не білім жоқ, не өрбітіп әкететін ой болсашы, қабілет болсашы (С.Досымов, Ащы.).

ТАРҚЫ з а т. ***Тарих***. Зат мәдениет, зат *т а р қ ы* жолында игілік іс салулы соқпақ. Шаруа бұл соқпаққа түспей, жұрт *т а р қ ы* жолына айналмайды («Қазақ»).

ТАРҚЫЛ з а т. *Өрескел шыққан дыбыс; күлкі.* Өрескел *т а р қ ы л* естілді (Ауызекі).

ТАРҚЫЛДА= е т. *Тарқ-тарқ ету.* Сөзінің жөні жоқ, ақылсыз томырық. Қатынның күні жоқ қамшы мен жұдырық. Барқылдап, *т а р қ ы л д а п,* салпылдап тоқтады (Абай, Тол. жин.). Қозының алтын жүзі жарқылдайды, Тантық Қодар күңкілдеп *т а р қ ы л д а й д ы* (Қозы Көрпеш.). Соншама несіне *т а р қ ы л д а й* қалдың, Жанболат? (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАРҚЫЛДАҚ[1] з а т. *Өзен-көл жағасында жүретін құстың бір түрі.* Қара суды паналап, Аттар тұрса салқындап. Жылға бойын жағалап, Мәз болады *т а р қ ы л д а қ* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАРҚЫЛДАҚ[2] с ы н. *Тұрпайы, өрескел күлетін, дарақы.* Бай біткендер мақтаншақ, *т а р қ ы л д а қ* кеп, «Ақыл» сыртта бой тежеп қала берген (Б.Майлин, Шығ.). Конвойлар – бетімен кеткен бейбастар. Әдепсіз сөз, *т а р қ ы л д а қ,* ақымақ күлкі, күрілдек хайуан дауыс (С.Сейфуллин, Тар жол.). Бекен *т а р қ ы л д а қ* деп аталған кісі екен (Д.Досжанов, Жібек.).

ТАРҚЫЛДАТ= е т. *Тарқ-тарқ еткізу.* Айналайын, қазіргі халық майы, суы құюлы машина сияқты емес пе? Оны басқару үшін тіпті ақылдың керегі жоқ. Тетігін білген кім көрінген *т а р қ ы л д а т ы п* жүргізіп әкетіп жатқан жоқ па? (Ә.Нұрпейісов, Сең). Ал, Мәрзия, мен кешке келемін. Баяғыны бір еске алайық, – деп, көзін қысып қалып, қисық тістерін ақсита, тракторын *т а р қ ы л д а т а* қатты айдап, жолаушыларды шаңға көміп кетті (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТАРҚЫЛДАТУ *Тарқылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тракторын *т а р қ ы л д а т у.*

ТАРҚЫЛДАУ *Тарқылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а р қ ы л д а у ғ а* көшті.

ТАРЛАН[1] з а т. **1.** *Тарғыл, шұбар түсті тау бүркіті.* Еділді көріп емсеген, Жайықты көріп жемсеген, Таудағы *т а р л а н* шұбар біз едік (Махамбет, Өлеңд.). Алма мойын сам үйрек Ана Еділден көксіген Көлді тастап қырға ұшса, О дағы бір *т а р л а н ғ а* жолығар! (Шалкиіз ақын, Шығ.). Сасық деп еркелетіп, ат қойған көл, От-суға иең түгіл, жат тойған көл. Назданып, жүйрік мініп, *т а р л а н* шүйіп, Көксілдер түс-түс жақтан ат қойған көл (М. Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тәжірибелі, майталман, өз ісінің шебері.* Оған Қайып Айнабеков, Ильяс Манхин, Шашубай Қошқарбаев, Көшен Елеуов, Доскей Әлімбаев сияқты *т а р л а н* ақындар тікелей атсалысуда екен (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау). Кәрі *т а р л а н* ұрыс әдісін оқыс өзгертті. Соңғы шерткені Асан қайғының «Желмаясы» еді. Сары Нияз күйді тамамдай келе, домбыра ішегін үш мәрте қайтара қағып барып тоқтады. Бұл

сүре тартыс бітті деген ишарат еді (М.Мағауин, Көк кептер). Бұл шаңырақ талай *т а р л а н д а р д ы* баулып шығарды («Спорт»).

ТАРЛАН[2] с ы н. *Таргыл, шұбар секілді аралас түс.* Кетті Еріншек өкпелеп, Қайта келіп қонбасқа. Өкпеге тағы текпілеп, *Т а р л а н д ы* салдым болмасқа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т а р л а н,* тарлан, тарлан тас; Тарықса, шығар көзден жас, Тар қияда торықты, Тоқсандағы бұл қу бас (Қ. Бекхожин, Қайран жас.). Ителгінің үлкендігі лашындай болады, түрі қара *т а р л а н,* қоңыр жүнді, көбінесе лашынға ұқсайды («Спорт»).

Тарлан боз. а) *Таргыл, шұбар араласқан боз.* Астында жалғыз, аяқ артар көлік *т а р л а н б о з* ғана қалды (З.Шүкіров, Қиын түйін). ә) *Көпті көрген, тәжірибелі, майталман.* Сен озсаң диқан, елімнің алға озғаны, Қабылда менің жырымды қолды соз-дағы. Жерің мен сенің теріңнен өнген дән үшін, Мың алғыс бүгін танаптың *т а р л а н б о з д а р ы* (І.Қажытаев, Жол басы). Талайды көрген, *т а р л а н б о з* журналист тамсана жазды («Лен. жас»). Бұл мереке – *т а р л а н б о з* жүйрік, өнердің кені – Кенен атамыздың тойы («Қаз. әдеб.»).

Тарлан тартты. *Егде тартты, жасы келді.* Сақанның бүгінде *т а р л а н т а р т ы п* тұрған шағы (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). – Тай емеспіз, *т а р л а н т а р т қ а н* басым бар (З.Шүкіров, Арал толқын.). Міне, кәрі сүйегіне өткір суық өтті, *т а р л а н т а р т қ а н* кезі бар, былшық басқан көзі бар (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ТАРЛАНДА= е т. *Әлеміштеу, ала-құла ету.* Бұл таудың әрбір тасына қан тамған. Содан да оның тасы қап-қара емес, тарғыл да тарлан. Мұндағы әрбір тасқа адамның ащы маңдай тері төгілген. Ол тарғыл тастарды *т а р л а н д а п,* айғыз-айғыз еткен (С.Бақбергенов, Адам.).

ТАРЛАНДАН= е т. *Тарлан тарту, қартаю.* Орта буын болады өз қатарың. Ақ боз аттай өзің де *т а р л а н д а н д ы ң;* Әзіл шығар мұныңыз, жезде, бізге, Қораштанып қалыпсың көрер көзге (О. Малқаров, Менің ізім).

ТАРЛАНДЫҚ з а т. *Көпті көрген тәжірибелілік, майталмандық.* Ұлы жолдан аумайтынын, Босаңсуға бармайтынын, *Т а р л а н д ы қ т а н* танбайтынын Туған елі тай күніндеақ таныған (С.Сейітов, Сенем саған). *Т а р л а н д ы қ қ а* таңба басқан ақынның біз әлі де талай-талай жел қанат жүйріктігіне куә боп, көңіл қуанта бергіміз келеді («Қаз. әдеб.»). «Шалың қартайса да, *т а р л а н д ы ғ ы м е н* талмайды» дейді жігіттер («Қаз. әдеб.»).

ТАРЛАУ[1] з а т. *Биіктеу болып шығатын шалғын шөп.* Қыраңға шығып алып, оттап жүрді. Бетегелі мырғайға әбден кірді. Тегінде бөдененің айтқаны рас, *Т а р л а у ғ а* жайылған соң шын семірді (Шәкәрім, Шығ.). Отар онша ұзамаған екен, Өкпеті қойнауына кіреберіс, кең қолтыққа тебін салыпты. Бетеге, *т а р л а у* аралас қияқты өңір (Балдәурен). Бүркіттінің ағашсыз, жалаңаш беткей бауырының өзінде де көк бұйра *т а р л а у ы* мен тізе қағар көдесі ұйысып жатар еді (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ТАРЛАУ[2] с ы н. *Тарырақ, кең емес.* Бұл күнгей беті биік жар боп келетін, *т а р л а у* сай екен (Р.Райымқұлов, Болат.). Біздің ас үйіміз *т а р л а у* болды, өзіңізге қалай отыру ыңғайлы болса, солай отыра беріңіз (Б.Момышұлы, Москва.). Дегенмен тәуекел етпей болмайтынын түсініп, тым құрыса, ат ақырын секіретін ені *т а р л а у* жерді іздеді (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ТАРЛАУЫТ з а т. ө с. с ө й л. ***Тарлау***. Жоңышқа, жусан, *т а р л а у ы т,* бетеге сияқты жұғымды, жақсы шөптер бұл жақта кенжелеп пісіп, жаздың осынау орта шенінде ғана бас жарып, хош иісін таратады (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). *Т а р л а у ы т,* бетеге шалғын шабындықтардың қышқыл лебі, сай бойындағы шоқ-шоқ ағаштар Бестемірдің бала кезін есіне түсірді («Мәдениет және тұрмыс»). Көк *т а р л а у ы т ы ң* балауса да балғын, бірде қышқыл, бірде ащы исі келеді (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.).

ТАРЛЫҚ з а т. **1.** *Кішіректік, қысыңқылық.* Жайлау *т а р л ы ғ ы н* өзіміз де сезіп жүрміз. Амал не, жер жетпейді (А.Атымтаев, Еңбек даңқы). Үй тарлығынан да сана *т а р л ы ғ ы* қиын (Д.Рамаданов, Тас түлек.). **2.** а у ы с. *Тұрмыстың ауырлығы; тапшылық.* Ішімен жау боп, сыртымен кім тояр қылған құрметке? Кеңшілікте туған жоқ, Шықсын деген жел бетке. *Т а р л ы қ т а* қанша тайпалса, Қадірі болмас әлбетте (Абай, Тол. жин.). Кейбір адамдардың жаны өмір бойы бір күйде болады. Мысалы, туғаннан бері *т а р л ы қ,* кемдік, жоқтық, науқас көрмеген адам ылғи қуанышты, шат болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Қайран еркін замандарың! *Т а р л ы қ қ а* жоқ Амалдарың! Еркін дала, Еркің қайда? Еркіндегі Көркің қайда? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қолы тарлық. *Тапшылық, жетімсіздік.* Уайым – ер қорғаны, есі барлық; Қиыны бұл

дүниенің – *қ о л ы т а р л ы қ*; «Ehe-ehe-ге» елірме, бозбалалар; Бұл – бес күндік бір майдан ер сынарлық (Абай, Тол. жин.).

Тарлық жасады [қылды, етті]. а) *Тар болды, сыймады.* Қыстауы *т а р л ы қ қ ы л с а,* арызы жеткендік, сыйы өткендік, байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ (Абай, Тол. жин.). Менің кішкене отауым сіздер секілді үлкен қонақтарға *т а р л ы қ е т у і* мүмкін (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Шіркінбайдың жаппасы *т а р л ы қ ж а с а й т ы н д ы қ т а н,* күйеулерді Смағұлдың үйіне түсірді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Ербосынға шағын түбек *т а р л ы қ е т к е н* (С.Санбаев, Аруана.). Жігіттерге майдан даласы *т а р л ы қ ж а с а п* жүр екен, енді олар құлаштарын кең сермеп, еркін қимылдауға кірісті (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). ә) *Іштарлық көрсетті, қызғанды.* Ақылды адам *т а р л ы қ ж а с а й* ма? (З.Шашкин, Өмір.).

ТАРМА з а т. *Егістік жер.* Таң шапағында егіс басына жеткендермен бірге әр күн қас қарайып, ымырт үйіріле *т а р м а д а н* шыққан шеттіктің бір бумасын арқалап, көздері жаутаңдап, қарындары ашып, қырдан түсер жалғыз аяқ жолды күзетіп қараумен жүрген балаларына жетуге асығады(Е.Тұрысов, Қыран.).

ТАРМАҚ[1] з а т. **1.** *Өсімдіктің сабағы.* Шіркін, мұндайда қасында Тайлан болар ма еді? Осындай дағдарып келе жатқанда ол шөп басындағы мизамға қарап, ат үстінен еңкейіп жұлып алған жусанның *т а р м а ғ ы н ы ң* айыры мен бітеуіне қарап, көктегі жұлдыз, жердегі сағымға қарап бал ашып беретін еді-ау (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** *Бір нәрсенің, заттың тарауы, саласы, бөлегі.* Ол ойға көп керек *т а р м а қ,* Әр тілден словарь алмақ. Сынап нағызына нанбақ, Наданға болмады-ау оңай! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Еділ, Жайық, Сырдария – Белгілі жұртқа ескі су, Тәтті, дәмді, *т а р м а қ т ы* Ұзын Ертіс, Жетісу, Осы бес су арасы (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** ә д е б. *Өлең ырғағының негізгі бөлшегі, буын саны тұрақты келетін өлең жолы.* Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз өлең дейтіні шумақ болады. Әр шумақта бірнеше *т а р м а қ* болады (А.Байтұрсынов, Шығ.) **4.** з а ң. *Бап, тарау.* Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық *т а р м а ғ ы н ы ң* келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді (ҚР Конституциясы). **5.** и н ф. <ағыл. subtree> *Құрамына каталог және оның барлық ішкі каталогтары кіретін каталогтар бұтағының бөлшегі.*

ТАРМАҚ[2] з а т. ж е р г. **1.** *Тырма, тырнауыш. Т а р м а қ т ы* жөндеп болдыңдар ма? (Қаз. тілі диалек. сөздігі). **2.** ж е р г. *Айыр.* Кебіңкіреп қалған шөпті *т а р м а қ п е н* аударыстырып біреу жүр (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТАРМАҚ[3] з а т. с у ш а р. **1.** *Екі суқойманы (өзен мен көлді, екі көлді және т.б.) жалғастыратын кішігірім өзен.* **2.** *Өзеннің бірнеше арнаға бөлінгенде пайда болатын шағын арнасы.*

ТАРМАҚТА= е т. **1.** *Тармақ-тармақ етіп бөлу.* Қос мүйізін *т а р м а қ т а п,* Орғып жардан жарға аттап, Аунап кейде қарға аппақ. Паң арқарым биікте Дамылдауды сүйіпті (Т.Нұрмұхамедов, Күн.). **2.** а у ы с. *Жіктеу, таратып айту.* Ол жан толқынысын жасырын да ұстамайды. Әр ауылдың тарихын *т а р м а қ т а п* айтып, кейде үлкен уақиғалар маңайындағы аңыз сорабымен жол шегіп, білгенін қасиеттеп әңгімелейді (А.Атымтаев, Еңбек даңқы). Өзі мәнді, маңызды деген ойларын *т а р м а қ т а п* қағазға түсіруді жөн көрді (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

ТАРМАҚТАЛ= е т. **1.** *Бөліну, салалану, таралу.* Сырдария Арал теңізіне құяр алқапта әлденеше ашаға *т а р м а қ т а л а д ы* (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.). Каналдың *т а р м а қ т а л а т ы н* жерлеріндегі шлюздерді күн бұрын белгіленген адамдар ашады (С.Мұқанов, Сырдария). **2.** *Жіктелу, таратып айтылу.* Мәжілісте Торғай қаласына шабуыл жасау туралы мәселе қаралды. Бірақ бір мәселе *т а р м а қ т а л ы п* шабуыл мезгілін белгілеу, сарбазды қалаға бастап кіру, Торғай өзеніне өткізу шаралары, сондай-ақ қала ішінде соғысты жүргізу тәсілі, қаладағы тамыртаныс орыс шаруаларымен байланысу туралы мәселе жан-жақты талқыланып, пікір алысты (А.Нұрқанов, Дала.).

ТАРМАҚТАЛУ *Тармақтал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Салалану, жіктелу.* Әзірге таныстыру бағытында, шолу мәнерінде жазылған хат-мұра, келешекте арнайы зерттеу объектісіне айналып, сала-саласы бойынша *т а р м а қ т а л у ы* қажет (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы). **2.** ә д е б. *Тармақтарға бөліну.* Өлең жүйесінің *т а р м а қ т а л у ы н а,* бөлшектенуіне, интонация мен мелодиканың мол мүмкіндіктерін тудыратын еркін өлеңге бармады («Қазақст. мект.»). **3.** и н ф. *Бағдарламадағы бірнеше команда тізбектерінің – тармақтардың біреуін берілген шарт бойынша таңдау.*

ТАРМАҚТАН= е т. **1.** *Тармақ-тармақ болып бөліну.* Еліктің текесінде *т а р м а қ т а н г а н* кішкене мүйіздері болады да, ешкілері тоқал болады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). **2.** *Салалану, жіктелу.* Өлеңті, Бұлдырты, Шідерті сияқты қыр өзендері төмен құлдилап, *т а р м а қ т а н ы п,* ағып, келе-келе тарамданып, Тайпақ алақанына жоғалып жатыр (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Бір ғана Көшімнің өзі жиырма екі су тамырына тарамданса, одан әрі *т а р м а қ т а н а,* топырақ қабатына тіршілік беріп жатқан ұсақ тамыршалар қанша десеңізші (Б.Ырзабаев, Ертіс.).

ТАРМАҚТАНУ *Тармақтан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сала-сала болып *т а р м а қ т а н у.*

ТАРМАҚ-ТАРМАҚ з а т. *Көп салалы, тарау-тарау.* Аталған төрт жүйелі жұмыстың (скважина қазу, кен қопару, тиеу, тасу), әрқайсысының өз алдына басқа да *т а р м а қ-т а р м а қ* жұмыстары, әзірлік істері, өз алдына кедергі, қиындықтары болады (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Әрқайсымыздың көкейімізде арман, болашаққа деген *т а р м а қ-т а р м а қ* жол (З.Рысбекова, Әйел сыры). Мақта өсімдігі *т а р м а қ-т а р м а қ* болып өседі. Бұл оның биологиялық ерекшелігі (Агроном. анықтама.).

ТАРМАҚТАУ *Тармақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамшы өрімін *т а р м а қ т а у.*

ТАРМАҚТЫ с ы н. *Тармақталған, тарамдалған.* Елік – сымбатты аң. Еркегінің мүйізі көбінесе үш *т а р м а қ т ы* болып келеді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Сасырдың көп *т а р м а қ т ы,* ұзындығы бір метрге жететін жасыл, қауырсын тәрізді жапырақтары жер бетіне жайылып өседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Қошқардың екі мүйізін межелеп бейнелеген жеке нобай оюлар бірте-бірте малдың немесе аңның төбесін, құлағын, тұмсығын қоса елестетерлік көп *т а р м а қ т ы* күрделі түрге айналды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТАРМАҚША з а т. з а ң. *Баптың тармақтан кіші бөлімі.* Конституциялық Кеңес Конституцияның 72-бабының 1 -тармағының 2) және 3) *т а р м а қ ш а л а р ы н д а* көрсетілген мәселелер бойынша өтініш жасалған ретте, тиісті актілерге қол қою не оларды бекіту мерзімінің өтуі тоқтатыла тұрады (ҚР Конституциясы).

ТАРМАС= е т. **1.** *Жақындасу, таяу.* Қуаты шағылмаған, күйлі жануар қалың нуға *т а р м а с ы п* қалған қашқынға бір бүйірден таяп барды (Ә.Сараев, Тосқауыл). Бұлар ауылға күн сәскеге *т а р м а с а* жеткен еді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Гүл терудің қызығына түсіп, қызынып алған құрбылар күн түске *т а р м а с а* қайтып келе жатты (А.Нысаналин, Армысың БАМ). **2.** *Жанасу, жармасу.* Жанталасып, *т а р м а с ы п* тау басына да шыққан (С. Сауырбеков, Аютас). Екі-үш қара борбай бала есікке *т а р м а с ы п* сығалап тұр (Ұ.Бағаев, Дала.).Сеңгір таулардың сілемдеріне жалдана *т а р м а с қ а н* қалың шырша бозалаң бұлттың етегін түрткілей қыр асырып қуалап барады (Қ.Ысқақов, Қара орман).

ТАРНА з а т. **1.** ө с. *Шаршыгүлділер тұқымдастарына жататын қырыққабат туыстас екі жылдық шөптесін өсімдік.* Бүрге *т а р н а н ы ң* жапырақтарын ойып жеп қояды (Зоология). *Т а р н а н ы ң* құрамында 12 процент құрғақ тамақтық заттар бар (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Көбінесе тамыр жемістерден: қызылша, сәбіз, *т а р н а,* шалқан егіледі (Малшыларға кеңес). Будан үш өсімдіктің де белгілерін бойына жинақтаған. *Т а р н а д а н* тамыржемісті, капустадан үлкенжапырақты, турнепстен тамыржемістің тәтті дәмін қабылдаған (Қ.Құрманов, Жасыл әлем). **2.** т а м а қ. <лат. brassica napus rapifera> *Мал азығы және азықтық дақыл; тамырлы жеміс. Т а р н а* Ресейде XX ғ. дейін белгісіз болып келген, ал орта ғасырларда *т а р н а* Еуропаға кең таралып, жеуге толық жарамды көкөніс деп танылған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т а р н а* құрамында С витамині көп (100 грамда 30 мг), қант – 7%, клетчаткалар, эфир майлары, РР және В тобы витаминдері, калий, кальций, натрий, темір, магний, фосфор тұздары бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАРНАУ[1] з а т. <лат. agua – су және duco – алып жүремін> **1.** *Тұтынушыларға олардан жоғары орналасқан су көзінен су беруші сутартқыш (канал, құбыр). Т а р н а у* біздің заманымызға дейінгі 2 мыңжылдықтан белгілі (ҚҰЭ). **2.** *Ағын су, аңғар, шатқал, жыра, жол, көше үстінен асыра су беру үшін салынған науа (астау) немесе құбырды ұстап тұрған көпір түріндегі сутартқыштың бір бөлігі.* Суармалау, құрғату, сумен қамту мақсатында қолданылады. *Т а р н а у* темірбетоннан, ағаштан, металдан, тастан салынады (ҚҰЭ). Қазба жұмыстары *т а р н а у* Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар, Түркістан аймақтарында жұмыс істегенін көрсетіп отыр. Ежелгі Римнің *т а р н а у* желісі

жарым-жартылай сақталған (Қаз. тілі термин. Су.). Кең әрі таяз өзен аңғарларынан, терең емес ойықтағы жолдар мен көшелерден өтуге жақтаулы конструкциялы *т а р н а у* салынады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТАРНАУ² с ы н. *Арналы, берекелі.* Бірімізге-біріміз арнап барып, Кезігеміз арманнан арна ақтарып. Амал қанша, тағы да айырыламыз, *Т а р н а у* жолдар тартқанда тармақталып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТАРПА: тарпа бас салды. а) *Шап беріп ұстап алды.* Бақытты *т а р п а б а с с а л ы п,* байлап әкетер дейсің бе? (С.Мұратбеков, Көкорай). Ержан оған *т а р п а б а с с а л д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Алыпсоқтың алдынан жан-дәрменімен бір байғұс саршұнақ зыта жөнеліп еді, тайыншадай иті түскір қойсын ба, *т а р п а б а с с а л д ы* да, адымын ашқызбай ұстап алды (Ө.Қанахин, Жер бас.). ә) *Дүрсе қоя берді, ұрыса жөнелді.* – Сен неғып мұнша қызара қалдың? – деп ол жас балаға тән турашылдықпен *т а р п а б а с с а л ы п,* сықылықтай күлді («Лен. жас»). б) *Шабуыл жасады.* Бас қосып күш алса, өзіңе *т а р п а б а с с а л а й ы н* деп тұрған жауды қалай босатып жіберуге болады? (І.Есенберлин, Қаһар). Қараңғыда көрінген ағаштар анталап тұрған жау секілді қорқыныш, үрей туғызады. Аяқты аттап басқан сайын жау *т а р п а б а с с а л а т ы н д а й* (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

ТАРПАЙЫС= е т. *Тарпайып-тарпайып қимылдасу.* Басқа аңшылардың тақау арадан дауыстары естіледі, кейбіреулерінің төбелері қараңдайды. Алайда *т а р п а й ы с қ а н* тағылардың деңгейіне Қоңырбайдың өзінен жақын шендескен бірде-біреуі жоқ (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТАРПАЙЫСУ *Тарпайыс етістігінің қимыл атауы.* Аңдардың *т а р п а й ы с у ы* басыла бере көл жағасына мен де жеттім. Жас киік жерге басын соғып жатыр екен, табанда пышаққа ілінді (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ТАРПАН з а т. б и о л. *Жылқылар туысына жататын, жойылып кеткен жабайы жылқы.* XVIII ғасырда республикамыздың батыс бөлігінде үйір-үйірімен жортып, жабайы жылқы – *т а р п а н* жүретін (Қазақст. аң байлығы). *Т а р п а н* үй жылқысының тегі болуға тиіс (Зоология). *Т а р п а н* асау жылқы деген ұғымды білдіреді, ол қазіргі үй жылқыларының арғы тегі деп есептелінеді. *Т а р п а н н а н* үй жылқылары бұдан 5-6 мың жыл бұрын қолға үйретілген (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАРПАҢ с ы н. **1.** *Бас білмейтін, үйретілмеген, асау (жылқы).* Ғалымдар айтқан нұсқа бар, Асылына тартар әр нәрсе. Өзгермейді деген қалпынан. Тырп етпей *т а р п а ң* жуасыр, Бас білдіріп тайында Жасынан мініп жаншыған (Базар жырау, Шығ.). Анадан да сақ болып, *Т а р п а ң* атқа мінгендей Алдыңа бесік өңгеріп, Мақсатыңа сүйтіп жет (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Тапырақтаған, жайсыз (жүріс).* Кенет көп жылқының кісінескен, суға қарай шауып келе жатқан *т а р п а ң ы* естілді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Кер төбел ат үстіне бөгде кісі мінгенде, шамданып қалған, аяғын *т а р п а ң* тастап келеді (Д.Досанов, Зауал). **3.** а у ы с. *Шәлкес, тағы, оқыс (мінез). Т а р п а ң* мінез теңізге сенесің бе?! Тау-тау толқын ырқына көнесің де. Тұңғиыққа сырғисың... Мүмкін емес Тұрып қалу толқынның төбесінде! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Т а р п а ң* ат түйені соғып жолдан құлатып жіберді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Өтінем сенен ғафу асыл жарым, Көрсетпе *т а р п а ң* мінез, тасынбағын. Сен менен от іздеме, құрметізде, Өртеніп жана-жана басылғанмын (М.Мақатев, Шығ.).

Тарпаң тайдай қылтылдап. *Асау тайдай бұлт еткіш мінез туралы айтылады.* Өкпешілін қайтерсің! *Т а р п а ң т а й д а й қ ы л т ы л д а п* Бәтуасын қайтерсің?! Тазы ит қуған қояндай, Қаққанша қабақ бұлтылдап (Дулат Бабатайұлы, Шығ.).

ТАРПАҢДА= е т. *Тарпаң-тарпаң басу, тапырақтау.* Тайлақтай *т а р п а ң д а ғ а н* балаң бар (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Миы шыққан жерді *т а р п а ң д а п* басқан әлгі іздерімізге әп-сәтте су толып қапты (Оныншы асу).

ТАРПАҢДАЙ с ы н. *Тарпаң сияқты, тарпаң тәрізді.* Тағыдай түн түре қараған, Таң берісіп жусаған, *Т а р п а ң д а й* тізесін бүгіп су ішкен Арқада мезгілсіз жылқы жусаса, О дағы бір аш қасқырға жолығар! (Шалкиіз ақын, Шығ.).

ТАРПАҢДАУ¹ *Тарпаңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ат *т а р п а ң д а у м е н* келеді.

ТАРПАҢДАУ² с ы н. **1.** *Үйретілмеген, асаулау.* Самарханның астындағы *т а р п а ң д а у* ат әлденеден үркіп жалт берді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Көк құнан тай күнінде азғана мініліп жіберілген, *т а р п а ң д а у* және қашаған болатын (С.Бегалин, Төлбасы.). *Т а р п а ң д а у* ат үркіп мөңкімегенде, әрі қарай да жылжып үлгерер ме едім, оныма «тәңірім» дес бермей, сырғып түстім де қалдым (С.Мұқанов, Мөлдір

махабб.). Қасымәлі әлгінде ғана ауыстырып мінген *т а р п а ң д а у* шабдар атын тебіне кіжініп, мойнындағы бесатарды жұлып алған еді (З.Жәкенов, Таң самалы). **2.** а у ы с. *Мінезі шәлкес, тентектеу.* – Әлгінде көрдіңіздер ғой, мінезі *т а р п а ң д а у*, –деді ол артына жай бұрылып («Қаз. әдеб.»). Бір сәтте *т а р п а ң-д а у* сияқты боп та көрінді (Ө.Қанахин, Құдірет).

ТАРПАҢДЫҚ з а т. *Асаулық, шайпаулық.* Нағыз көксоққан күйшінің *т а р п а ң д ы-г ы н а* басып тұр (Т.Әлімқұлов, Сейтек сарыны). Амандық жоқ, саулық жоқ, торға түскен тағыдай арс-арс етіп, *т а р п а ң д ы қ* танытпай, хан басына лайық қылық көрсетсең еді онан да (Қ.Салғарин, Үбедей). Бұрынғы *т а р п а ң-д ы қ т а н* айырылып, келіншек үйіне шаққа жетті (Ә.Сараев, Тосқауыл). Қынжылтпайды ағайдың қартаңдығы. Қынжылтады мінездің *т а р п а ң д ы г ы,* Асып кетті алпыстың асқарынан, Қабағының болар ма шаққан күні? (С.Сейітов, Алуан.).

ТАРПАҢ-ТҰРПАҢ е л і к. *Тасыр-тұсыр, тапыр-тұпыр еткен дыбысты бейнелейтін сөз. Т а р п а ң-т ұ р п а ң* тайлағым, Ботақаным, маймағым; Қара көзің мөлдіреп, Жібек жүнің желбіреп, Желк-желк етіп желесің, Енеңе еріп келесің (С. Боранбаев, Қалытқы).

ТАРПАҢ-ТҰРПАҢСЫЗ с ы н. *Тарпаң-тұрпаңы жоқ, биязы, сыпайы.* Он алтыға енді шыққан бала қыздың мінезі баяғы алғашқы әйелін есіне түсірді. *Т а р п а ң-т ұ р п а ң с ы з,* биязы. Биліктің әзәзіл дәміне әлі құныға қоймаған уыз жас (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТАРП-ТАРП е л і к. *Аяқ басқанда дыбыстың қатты естілуін білдіретін сөз. Т а р п-т а р п* басып күзетші де өтті (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Үй іші тап-таза болып жатқан соң, әкем екеш әкем де сырттан аяғын *т а р п-т а р п* басып кіре бермейтін болды енді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Артынан сүйрете басқан кебістің тарапылы естілді. Оған тағы бір *т а р п-т а р п* еткен дыбыс қосылды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ТАРП-ТҰРП е л і к. *Тарп-тарп, тарс-тұрс еткен дыбысты білдіретін сөз.* Кенет ауладан *т а р п-т ұ р п* жүгірген аяқ дыбысы естілді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қараңғыда әлдекім *т а р п-т ұ р п* басып жүгіріп келе жатты (С.Сматаев, Армысың.). Тағы атып тұрып, жарқанат фонарьды жағып алып, *т а р п-т ұ р п* басып жөнелді (М.Әуезов, Шығ.).

ТАРПУ *Тарпы етістігінің қимыл атауы.* Тас *т а р п у ы н,* шапшуын Қарасаң, қайран қаласың, Жалғыз жазғы бір кеште Жағаладым жағасын (І.Жансүгіров, Шығ.). Арқаның жел ілеспес аңқуына, Аңқыса тау төзбейді *т а р п у ы н а,* Арғымақ алты ай шапса арымайтын, Тер жұқпас алғыр, алмас алқымына (Т.Жароков, Шығ. жин.). Асқар асулы Қаратаудың теріскейіндегі бүлікшілерді бір *т а р п у д а* құртып жіберген бұл өкіметке Мақанның өз тобы шыбын ғұрлы да көрінбес (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ТАРПЫ з а т. ж е р г. *Орны, ұзігі, сұлбасы.* Отарға кеткен бес қара қойдың *т а р п ы* әрең оралады (М.Сұлтаниязұлы, Ұрпақ тағдыры).

ТАРПЫ= е т. *Малдың алдыңғы екі аяғымен жерді не басқа бір затты соғуы, ұруы.* Кіші көк құлағын қайшыландырып, жер *т а р п ы-д ы* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Қораның түкпірінен аттың жер *т а р п ы п* пысқырынғаны естілді (М.Сүндетов, Ескексіз.). Аттар жарыс жолында тұр жер *т а р п ы п* («Спорт»). Жер *т а р п ы г а н* есік пен төрдей қос айғыр да ер-тұрманын сайлап, алдарына көлденең тартқанда, екеуін де ерлікке аттанардай желікті сезім билеп еді (О.Бөкеев, Біздің жақта.).

ТАРПЫЛ з а т. *Тарп-тарп еткен жүріс.* Әлгі аяқ *т а р п ы л ы* саппа тынды (Д.Досжанов, Кісі.). Маңайдағы жүгіріп келе жатқан адамдардың дүрмегі, олардың аяқтарының *т а р п ы л ы* жерді солқ-солқ еткізеді (Т.Жармағамбетов, Соңғы.).

ТАРПЫЛДА= е т. *Тарп-тарп етіп жүру.* Елің бұзық болған соң, Ояз жатыр шартылдап. Табаныңнан тозасың, Құр жүгіріп *т а р п ы л-д а п* (Абай, Тол. жин.). Ол қазір шешесіне қарай *т а р п ы л д а п* жүгіріп, дәл от басынан Абайдың төсегіне дейін бір-ақ секіріп, Ұлжанның тізесіне соға дүрс етіп кеп түсті (М.Әуезов, Абай жолы). Хатша аяғындағы үлкен етігі *т а р-п ы л д а п,* кіріп келді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Оның соңында кебісі *т а р п ы л д а п* азар ілесіп келе жатқан кемпірі жағаға жеткенше «ананы ұмытқан жоқсың ба, мынаны ұмытқан жоқсың ба?» деп мошқаумен болды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТАРПЫЛДАТ= е т. *Аяғын сүйретіп басу, тарп-тарп еткізіп жүру.* Біреу қуып келе жатқандай, *т а р п ы л д а т ы п* басып көрші әйел кірді (Қ. Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). Көшербай үндеген жоқ, аяғындағы кебісін *т а р п ы л д а-т а* басып, асықпай келді (С.Шаймерденов, Сел.). Рымбек бешпентін иығына бос жаба са-

лып, етігін киюге де мұршасы келмей, босағада жатқан кебісті аяғына іле салып, *т а р п ы л д а т а* тысқа ұмтылды (С.Сматаев, Ақжелең).

ТАРПЫЛДАТУ *Тарпылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кебістерін *т а р п ы л д а т у.*

ТАРПЫЛДАУ *Тарпылда етістігінің қимыл атауы.* Тағалы ат тұяқтарының *т а р п ы л д а у ы* естіледі (Ауызекі).

ТАРПЫН= е т. *Жер тарпу.* Тұлпардан туған көкжорға ат Аузынан көбік шашады, Жер *т а р п ы н ы п* жануар, Ауыздықты басады (Қыз Жібек). ...Атымның *т а р п ы н ғ а н* дыбысынан елең-алаңда ояна кеттім (Ж.Қосыбаев, Әнші Мұхит). «Тұлпар болар тай туа *т а р п ы н а р,* Есті бала да ерте талпынар», – деген халықтың ырым салты бар (М.Әлімбаев, Жүрек лүпілі).

ТАРПЫНУ *Тарпын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аттың *т а р п ы н у ы.*

ТАРПЫС= е т. *Бірге, қатар тарпу.* Көз атысқан үнсіздікті жер *т а р п ы с ы п* қалған айғырлардың кісінегені бөліп жіберді (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Дәл осы сәтте екі арлан өзді-өзі жұлысып, «ыр» етіп алдыңғы екі аяқтарымен *т а р п ы с т ы* (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ТАРПЫСУ *Тарпыс етістігінің қимыл атауы.* Ішіндегі қарулары бар, келсе бір *т а р п ы с у* осылардан келеді-ау деген Степан мен Қақабайдың өзі бұл кезде қия басында Сәдумен әуреленіп жүр еді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ТАРПЫТ= е т. *Атқа жер тарпытқызу.* Кекілін түйген, құйрығын сүзген, үкілі үш бәйге атты жер *т а р п ы т ы п,* екпіндете жүріп, бәйгі сөресінің алқабына жиналған топқа келдік (С.Бегалин, Замана.).

ТАРПЫТУ *Тарпыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жер *т а р п ы т у.*

ТАРС: **тарс етті**. *Дыбыстың, үннің қатты шығуы.* Бұрқ еткен көк түтінмен аралас, мылтық үні *т а р с е т т і* (С.Бегалин, Уақыт.). *Т а р с е т к е н д е* шарт етіп, Дәлдеген жерден тиіпті (Алпамыс.).

Есікті тарс жапты. *Қатты жапты, бекітті.* Арашаға жүгінген Тоқсабаның әкесін өз қолымен атып өлтіреді де, қалған жұртты бидің бес қанат киіз үйіне қаматады. *Е с і г і н т а р с ж а у ы п* сыртынан талқандап бұзылған тағы бірнеше үйдің керегесін үйгізеді (М.Мағауин, Көк кептер). Нұрбек оның күдігіне мән беретін емес, «мейлің, маған бәрібір, өзіңе жақсы дегенін істе» деп ол қолды бір сілтеді де, орнына отырып, *е с і к т і т а р с ж а п т ы* (С.Еркебаев, Ауыл кештері).

Есінен тарс шығып кетті. *Мүлде ұмытып кетті, есінде болмады.* Сақамды шағыр түбіне көміп қойған болатынмын, көшкенде қара басып, *т а р с е с і н е н ш ы ғ ы п к е т к е н і* (Ө.Қанахин, Жер бас.). Есімі *е с і н е н т а р с ш ы ғ ы п к е т і п т і* құрғырдың (Д.Досжанов, Тұлпар.). Кезінде кіжініп алады да, кейін егін жиналып болған соң *т а р с е с і н е н ш ы ғ ы п к е т е д і* («Лен. жас»).

Көзін тарс жұмды. *Қатты жұмды, ашпады.* Түтіннің ащы, ыс исі дем ала алмастай халге жеткізді, олар удай ашыған *к ө з д е р і н т а р с ж ұ м ы п* алды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ертең ерте тұруы керек. Тезірек ұйықтайын деп *к ө з і н т а р с ж ұ м ы п* алды (Т.Ахтанов, Боран). «Майданнан аман келсе жақсы. Келе алмаса ше?» Ол *к ө з і н т а р с ж ұ м д ы* (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

Талағы тарс айырылды. *Қатты ашуланды, ренжіді.* Балалар көзінше *т а л а ғ ы ң д ы* соншалық *т а р с а й ы р ғ а н ы ң* не? (М.Әуезов, Шығ.). Соншама Әлжаппар Қодар келді, Жатқанын Қозыекенің көзі көрді. *Т а л а ғ ы т а р с а й ы р ы л ы п* мұндар құлдың, Кісіге жиындағы хабар берді (Қозы Көрпеш.). Сатыбалды бүгін малды қораға ерте әкелді, *т а л а ғ ы т а р с а й ы р ы л ы п,* ызадан жарылғалы тұр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТАРСА үс т. *Мүлде, тіпті.* Түнеугі күні есімнен *т а р с а* шығып кетіпті (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Бұл кітапты баяғыдан бері Қараш Беков аударып жүр екен, оның аударып жүргенін бұл *т а р с а* ұмытып кетіпті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Беласар қаңғырған оққа жем боламын-ау деген ойды *т а р с а* ұмытты. Тұмсығын жерге салып жосыған аң заматындаақ қырдан асып ғайып болған (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТАРС-КҮРС е л і к. *Тарсылдаған, күрсілдеген дыбысты білдіретін сөз.* Мен үш залпты жөнсіз, жорықсыз, беталды *т а р с-к ү р с* еткізе салыппын (Б.Момышұлы, Москва.). Соқты дауыл. *Т а р с-к ү р с,* Бұл не қылған алыс-жұлыс? Жер дірілдеп сілкінеді. Тауды тауға қағыстырып (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын).

ТАРС-ТАРС е л і к. *Жиі шыққан қатты дыбысты білдіретін сөз.* Конвейер *т а р с-т а р с* етіп көмірді төмен қарай жылжытып жатыр (С.Ерубаев, Шығ.). Маңындағы тақтай ма, сырық па, бірдемелерді *т а р с-т а р с* еткізіп қаға құлағанда өз дабырынан өзі шошып кетті (М.Әуезов, Шығ.).

ТАРС-ТҰРС е л і к. *Сарт-сұрт еткен дыбысты білдіретін сөз.* Үлкен етік аяқта, көк пешпентті, Таққан кірес төсінде жарқ-жұрқ етті. Жүргені *т а р с-т ұ р с* еткен тәкаппарлау, Жайған тасқа басқаны жанды үрпитті (Абай, Тол. жин.). Сол екі арада *т а р с-т ұ р с* мылтық та атылды (Ж.Аймауытов, Шығ.) Сонсоң есікті бір теуіп ашады да, қайта жаппастан *т а р с-т ұ р с* шығып жүре береді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ТАРСЫЛ з а т. *Тарсылдаған, тасыр-тұсыр еткен дыбыс.* Қаланың күні-түні бір тынбайтын у-шу гүрілі мен зырылы, сартылы мен *т а р с ы л ы н а н* кейін құлаққа ұрғандай тыныштыққа тап болған Ернар өзін біртүрлі сезінді (Ө.Қанахин, Құдірет). Аяғының *т а р с ы л ы* түнгі тыныштыққа жаңғырып, алысқа естілетін болған соң бәтеңкесін шешіп алды (Т.Әбдіков, Айтылмаған.). Жүрегінің дүрсілі ме, есіктің *т а р с ы л ы* ма? – Өңкей бір тұтасып кеткен дүрсілдер (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ТАРСЫЛ-ГҮРСІЛ з а т. *Тарсылдаған-гүрсілдеген, тасыр-тұсыр еткен дыбыс.* Бұлттың көбі алға қарай ауды. *Т а р с ы л-г ү р с і л* бәсеңдеп, жарқ-жұрқ ілгері қарай созылды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Атыңдар! –деген бұйрығы естілісімен, *т а р с ы л-г ү р с і л* атыс басталып кетті (Ә.Нәбиев, Қанат қақ.).

ТАРСЫЛ-ГҮРСІЛСІЗ с ы н. *Тарсыл-гүрсілі жоқ, тыныш.* Таңдандырып жатқан майданда болмайтын жұмсақ төсек пен *т а р с ы л-г ү р с і л с і з* тыныштық қана еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТАРСЫЛДА= е т. *Тарсылдаған дыбыс шығару, тарс-тұрс ету.* Қатты тепкен кебіс тарсылдап барып, екінші бұрыштағы темір төсекке соқты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Т а р с ы л д а п* вагон келе жатыр, айғай көбейе бастады (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Енді байқасам, *т а р с ы л д а й* соққан сағынышты жүрегім қит етсе, жарылып кетерліктей! (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Әйнектей көзі жалтылдап, Жүрегі шошып *т а р с ы л д а п*, Күймеге мініп түймелеп, Атпен жүрді аршындап (Қамбар батыр).

ТАРСЫЛДАТ= е т. *Тарс-тұрс еткізу.* Бос үйде дауыс шығарып, қорқуын азайту үшін бесікті *т а р с ы л д а т ы п* тұрып тербетеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Сонда Едіге домбырасын қолына алып, екпіндетіп, екіленіп, ескектетіп, қалшылдатып, *т а р с ы л д а т ы п*, кекілік атып, секектетіп, күннің күйін, нұрдың күйін соқтырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көрмессің Қарабайдан пейілі тарды, Жылқыдан басқа айғырды мініп алды. Сегіз өрме, бұзау тіс қамшысы бар. Бәрінің *т а р с ы л д а т ы п* басын жарды (Қозы Көрпеш.). Екеуінің бастарын Балалар соққан сақадай, *Т а р с ы л д а т ы п* тигізді (О.Шипин, Дастан.).

ТАРСЫЛДАТУ *Тарсылдат етістігінің қимыл атауы.* Ағасынан қалған қаражатты солардың қажетіне жұмсауға уәде еткен адам. Ал онда мылтық *т а р с ы л д а т у ғ а* әуес қызылшекелер аз емес (Ә.Сараев, Алтын арал). Бір жастағы бөбектердің ойыны манипуляциялық (сыртынан ұстап көріп, *т а р с ы л д а т у* деген мағынада) сипатта болса, балалар бақшасындағы балалар сюжеттік ойындармен айналысады (Қ.Жарықбаев, Психология). Тек қайда және қашан *т а р с ы л д а т у ғ а* болатынын түсіндіріп отыру керек (Семья тәрбиесі).

ТАРСЫЛДАУ *Тарсылда етістігінің қимыл атауы.* Алда қайланың *т а р с ы л д а у ы* естіліп тұр (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ТАРСЫЛ-КҮРСІЛ з а т. с ө й л. *Тарс-гүрс еткен дыбыс.* Күнбатысты шаң басқан, Шаң емес, қара қан басқан, *Т а р с ы л-к ү р с і л*, қанды атыс. Көп білем деп бөлуге, Көп күлем деп өлуге Жақын қалды Күнбатыс (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАРСЫЛ-ТҰРСЫЛ з а т. *Тарс-тұрс еткен дыбыс, дүрсіл.* Өлең айтқанда өз денесінде дамыл жоқ, ол қолына алған домбыраға да дамыл бермей, беттақтайын *т а р с ы л-т ұ р с ы л* шерте, ойнақшытып тербете, аспанға сермеп бұлғай, төбесінен айналдыра, белдемесіне басып теріс жағынан тарта, шым-шытырық түрде ойнайды екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Темір қазық қаққан балғаның, көмір күреген күректердің *т а р с ы л-т ұ р с ы л ы* үдеп барады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Т а р с ы л-т ұ р с ы л* көбейіп, біраздан кейін Ерке тұншығып қалғандай болды (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ТАРСЫН= е т. *Тар көру, тар деп есептеу.* Арнасын *т а р с ы н ғ а н д а й* екі жағалауының кемеріне алма-кезек былқ-сылқ аунап Ертіс есінейді (Т.Бердияров, Фарида). – Бірақ осының өзін *т а р с ы н ы п* жүргендер бар, – деді Күлзира (Б.Майлин, Шығ.). Қоржын үйді *т а р с ы н ы п* отырсыз ба? (А.Сейдімбеков, Қыр.). Ол өз үйіне бөтен біреудің қабаттаса орналасқанын *т а р с ы н ы п,* тынышын алады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ТАРСЫНУ *Тарсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Киімді *т а р с ы н у.*

Баспаға А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
Ғалымдар кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

XIII том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
С. АҚЫЛОВ

Беттегендер
Г. АЛМАСБЕКОВА
М. БАЙЛЕНОВА

ISBN 978-601-7293-24-6

9 786017 293246

Теруге 04.11.2011 берілді. Басуға 07.11.2011 қол қойылды. Пішімі 70x100 1/16. офсеттік қағаз. Қаріп түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік баспа табағы 80,5. Шартты баспа табағы 61,1. Баспа табағы 47. Таралымы 10 000 дана. Тапсырыс № 1448.

Тапсырыс дайын файлдан басылды

ДӘУІР

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru